
TÜRKLER
2
Bozkırın Hazineleri

TÜRKLER ANSİKLOPEDİSİ

CİLT 12
OSMANLI

Editörler

HASAN CELAL GÜZEL
PROF. DR. KEMAL ÇİÇEK
PROF. DR. SALİM KOCA

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI
2002 – ANKARA

PROF. DR. AHMET TABAKOGLU

TÜRKİYE

PROF. DR. DMİTRİ VASİLİEV

RUSYA

PROF. DR. BAHAEDDİN YEDİYILDIZ

TÜRKİYE

DANIŞMA KURULU

REDAKTÖRLER

DOÇ. DR. RAMAZAN GÖZEN / DOÇ. DR. HAMİT ERSOY / ELNUR AĞAYEV

MÜTERCİMLER

DR. KEZBAN ACAR / ALESKER ALESKEROV / BANU BEKTAŞ / FAHRİ DİKKAYA / NİLÜFER EROL /

YRD. DOÇ. DR. BİLGEHAN ATSIZ GÖKDAĞ / BÜLENT KENEŞ / IŞIK KUŞÇU / NURŞEN ÖZSOY /

LİLİYE SABİROVA / DR. HARUN TAŞKIRAN / BOĞAÇ BABÜR TURNA / ZÜLFİYE VELİYEVA /

MURAT YAŞAR / ALİM YILMAZ

TÜRKÇE REDAKSİYON

DOÇ. DR. NURETTİN DEMİR / DOÇ. DR. EMİNE YILMAZ / YRD. DOÇ. DR BİLGEHAN A. GÖKDAĞ /

DR. MURAT KÜÇÜK / GÖNÜL ĞÖKDEMİR / FARUK GÖKÇE

SEKRETERYA

SEVAL YALIN / AYLA TEZCAN / GÜLİZAR AI.TUNYURT / FATMA AI.BAYRAK / BURCU ÖZDEMİR

KISALTMALAR

a.e.: Aynı eser

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.m.: Adı geçen makale

a.g.y.: Adı geçen yazma

ABAW: Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften

AEMA: Archivum Eurasiae Medii Aevi

AKDTYK: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu

AO: Acta Orientalie Academiae Scientiarum Hungoricae

APAW: Abhandlungen der Preussischen, Akademie der Wissenschaften

ARDTA: Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi

ARMDA: Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arşivi

ASG: Archivio di stato di Genova

ATASE: Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih, Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi

AVPRI: Rusya İmparatorluğu'nun Dış Politika Arşivi

b.: Bin, İbn

BA: Başbakanlık Arşivi

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BSOAS: Bulletin of the School of Oriental and African Studics

C.Th.: Codex Theodosiarus

CA: Cevdet Askeri

CAJ: Central Asiatic Journal

CD: Cevdet Dâhiliye

CH: Cevdet Hâriciye

CMRS: Chairs du Monde Russe et Soviétique, Paris-Lahey

DGBİT: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

DLT: Divan-ü Lügati’t-Türk

DTCF: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

DUİT: Dosya Usulü İradeler Tasnifi

E.B.: Encyclopedia Britanicca

EHN: Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti

EI2: Encyclopedia Islam, Leiden, 2nd Edition

ETGM: Ejegodnik Tobolskogo Gubernskogo Muzcya

EUM: Evkaf Umum Müdürlüğü

FO: Foreign Office, İngiltere

GMDTA: Gürcistan Merkez Devlet Tarih Arşivi

h.: Hicrî

HH: Hatt-ı Hümâyûn

İFD: İktisat Fakültesi Dergisi (İstanbul)

IRCICA: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi

İUEF: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

İA: Milli Eğitim Bakanlığı, İslâm Ansiklopedisi

İD: İrâde-i Dâhiliye

İFK: İktisat Fakültesi Mecmuası

İMM: İrâde-i Meclis-i Mebûsan

İMV: İrâde-i Meclis-i Vâlâ

İTED: İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi

JA: Journal Asiatique

JAOS: Journal of American Oriental Society

JESHO: Journal of the Economic and Social History of the Orient

JTS: Journal of Turkish Studies

K.R.O.: Kazahsko-Russkiye Otnaşeniya (Almatı)

KB: Kutadgu Bilig

KSE: Kazak Sovyet Entsiklopediyası

MD: Mühimme Defteri

MDAFA: Memóries de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan

MGH: Monumenta Germaniae Histórica

MM: Mâliyeden Müdevver

MMZC: Meclis-i Mebûsan Zabıt Cerîdesi

MTM: Millî Tetebbular Mecmuası

MV: Meclis-i Vükela Mazbataları

Nşr.: Neşreden

Op. cit: Adı geçen eser

OTAM: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

PSRL: Polnoe Sobranie Russkich Letopisei (Rusya)

REI: Revue des Etudes Islamiques

RGDA: Rusya Devlet Arşivi

RKF NAH KR: Rakopisnıy Fond Natsionalnoy Akademii nauk Kırgızskoy Rcspubliki

s.: Sayfa

S.: Sayı

SA: Sovietskaya Archeologiya

SAD: Selçuklu Araştırmaları Dergisi

SPAW: Sitzung berichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften

SRIO: Sbornik Imporatorskogo Russkogo İstoricheskogo Obshchestva (Rusya)

...ŞS: ...Şer'iye Sicili

TAD: Tarih Araştırmaları Dergisi

TAD: Selçuk Ünv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi

TD: Tahrir Defteri

TDA: Türk Dünyası Araştırmaları

TDAY-Belleten: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten

TDK: Türk Dil Kurumu

TDTD: Türk Dünyası Tarih Dergisi

TED: Tarih Enstitüsü Dergisi

THITM: Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası

TKA: Tapu ve Kadastro Arşivi

TKAE: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

TM: Türkiyat Mecmuası

TOEM: Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası

TT: Türkische Turfantexte

TTK: Türk Tarih Kurumu

TÜED: Türk Etnografya Dergisi

VD: Vakıflar Dergisi

VGMA: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft

İÇİNDEKİLER

B. OSMANLI COĞRAFYASINDA KÜLTÜR

Osmanlı Kültürünün Eflak ve Boğdan'ın Yaşamına Etkisi / Prof. Dr. Zeynep Sözen [s.15-22]

İstanbul Teknik Üniversitesi / Türkiye

Bir Boğdan voyvodası ayine katılmak üzere kiliseye giderken nasıl bir tören düzenlenirdi? Alaya yaya muhafızlar öncülük eder, ikinci sırada, sancakları taşıyan süvari müfrezesi yer alırdı. Süvarilere yüzbaşılar eşlik eder, onları kalaraş denilen atlı ulaklar ve imrahorlar izlerdi. Sonra Osmanlı İmparatorluğu tarafından voyvodaya hükûmet alametleri olarak verilmiş bulunan iki tuğ, atlar üzerinde taşınır, tuğların arkasından voyvodanın oğulları ve her iki yanında peykleriyle voyvodanın kendisi geçerdi. Voyvodanın biraz gerisinde sağda komisler (prenslik harasından sorumlu olan ve Babıâli'ye vergiyi götüren görevli), solunda ise velpostelnik (saray mareşali) bulunur, bunların ardında diğer postelnikler ve bölükbaşılar yer alırdı. Bölükbaşıların rütbesi ne kadar yüksekse voyvodaya o kadar yakın dururlardı. Spatar, voyvodanın kılıcını taşıyarak geçerdi. Alayı her iki yandan maaşlı yabancı askerler olan sekbanlar (seymenler) ve çavuşlar korurdu.

Çuhadar, paharnik (sarayın şaraphanesi ile görevli boyar) ve stolnik (sarayın iaşesi ve sofrası ile görevli boyar) gibi voyvodalık sarayının iç hizmetleriyle görevli boyarların arkasından, Osmanlı Sultanı tarafından verilen alem ve büyük sancak taşınır, sancağı ise mehterhane izlerdi. Mehterhane, her iki taraftan armaş adı verilen, silahların muhafazası ve cezaların infazı ile görevli bulunan boyarlar tarafından korunurdu. Sonra mertebelerine göre boyarlar geçerlerdi.

Alay, kiliseye vardığında, süvariler kilisenin avlusunun dışında saf tutarlar, piyadeler ise avludan içeri girerek hilal biçiminde dizilirlerdi. Metropolit tarafından karşılanan voyvoda, çavuşların geleneksel naraları eşliğinde atından inerek kiliseye girerdi.

Bu tören, Dimitri Kantemir tarafından aktarıldığına göre, Fenerliler rejiminin başladığı 1711 tarihinden önceye ait olmalıdır.[1] Osmanlılar 1391'de Eflak'ı, 1456'da Boğdan'ı egemenlikleri altına alarak vergiye bağlamışlar, ancak memleketeyn adını verdikleri bu iki prensliğin yerel kurumlarına müdahale etmemişlerdi. Eflak ve Boğdan, Temeşvar, Budin, Ege takımadaları, Rumeli ve Bosna gibi paşalık olmamış, özel statülerini muhafaza etmelerine izin verilmişti. İki prenslikte Osmanlılar sikke bastırmamışlar, devşirme sistemini uygulamamışlardır. Statüleri gereğince her iki prenslik, Babıâli tarafından onaylanmak koşuluyla voyvodalarını seçme hakkını da muhafaza etmişlerdi.

Bu iki prenslik, özgürlüklerinin karşılığında Osmanlı Devleti'ne düzenli olarak vergi ödeme, ticarette ayrıcalık tanıma, temel tarım ürünleri sağlama ve politikalarını Osmanlı Devleti'yle uyum içinde sürdürme yükümlülüklerini taşıyorlardı. Ayrıca Eflak ve Boğdan prenslerinin sefere çıkan Osmanlı sultanlarına eşlik etmek, Osmanlı ordusuna yiyecek yardımı yapmak, cephane, asker ve zahire yüklü Türk gemilerinin geçeceği zaman Tuna nehrinin güvenliğini sağlamak gibi görevleri de vardı. Örneğin Eflak Voyvodası Şerban Kantakuzino ve Boğdan Voyvodası Georghe Duca 1683 yılında İkinci Viyana seferine katılmışlardır.

Eflak ve Boğdan tarihçileri, voyvodaların Osmanlı ve Kırım müfrezelerini eşkıyalara karşı koruduklarını, cepheye at, yük arabası, öküz gönderdiklerini, taş topaç getirtip sefer yolları üzerindeki kaleleri onarttıklarını, dağ geçitlerine muhafızlar diktiklerini aktarırlar. Evliya Çelebi, beylerin yükümlülüklerini şöyle özetlemektedir:

‘’İki sancak, yani Eflak ve Boğdan iltizam ile beylerine verilir. Buraları kafiristan sayılmakla beyleri her yıl devlete biner kese Rumi altın öderler ve böylece her yıl görevleri yenilenmiş olur. Başkaldırırlarsa illeri, ülkeleri yağmalanıp halkı telef olur. Bu iki sancak iltizam ile verildiğinden timar ve zeametleri yoktur. Fakat seferlerde Eflak ve Boğdan beyleri Silistre paşasıyla sefere eşerek üç bin asker getirip, kale onarımlarında, hendeklerin temizlenmesinde, toprak sürüp, top çekeri yapmakla yükümlüdürler. Kırk bin de bucak tatarı derler cebe ve çevşenli yiğit de buna katılmalıdır. Her ne zaman sefer olsa hazır ve emre uymaktadırlar.’’2

Osmanlı İmparatorluğu’nun savaşlarına katılmakla yükümlü bu iki prensliğin askeri düzenlemelerini Osmanlı modeli üzerine kurmaları doğaldır. İlginç olan, bu askeri nizamın dini bir törende de kullanılmasıdır. Dimitri Kantemir, resmi ziyafetleri tasvir ederken voyvodanın salona girmesi ve yerini almasıyla mehterhanenin çalmaya başladığını aktarır.3

İdari örgütlenmede de Osmanlı merkez örgütünün etkileri gözlenmektedir. Eflak ve Boğdan prenslerinin danışma meclisinin adı Divan’dır. Divan, yerel boyarlardan meydana gelir, her gün toplanarak dava dinlerdi. Bu divanda, başkan olarak arşevek veya metropolit, büyük yargıç olarak vornik (ayrıca sarayın korunması ve içişleriyle görevliydi), voyvodanın mührünü muhafaza eden baş logofet (voyvodalık kalemini yürütürdü), başgeneral olarak voyvodanın kılıcını taşıyan Eflak’ta spatar; Boğdan’da hatman ve maliye nazırı olarak vestiyar mark (hazinedar) bulunurdu.4 Uzunçarşılı, Divan’ın yüksek bir adliye mahkemesi olduğunu, madun mahkemelerin davalarını istinafen tetkik ile karara bağladığını ve kararların kesin olup, voyvodanın onayıyla hüküm kazandığını aktarmaktadır.

Eflak ve Boğdan’ın Osmanlı İmparatorluğu’yla ilişkileri vergi bağımlılığıyla başlamıştı. Yerel boyarlar tarafından seçilen voyvodalara

Edirne veya İstanbul’da hilat giydirilir, kendilerine hükûmet alâmetleri teslim edilirdi. Voyvodaların oğulları, yakın akrabaları veya yakın boyarları voyvodalık süresince Osmanlı saraylarında rehin tutulurdu. Sultan II. Murad zamanında Milano elçisi ile birlikte Padişah’ın huzuruna kabul edilen Fransız seyyah de Brocquiere, Seyahatname’sinde rehine olan yirmi Eflaklı zadeganın Padişaha müteveccih bir halde divanhane önünde oturduğunu bizzat görmüştü:

“Eflak ülkesinden rehine olarak getirilen yirmi kadar beyzade, yüzleri senyöre dönük olarak divanhaneye yakın bir yere oturtulmuştu.”5

Tarih boyunca bildiğimiz rehinlerin en ünlüleri “Kazıklı Voyvoda” namıyla tanıdığımız Vlad Tepeş, kardeşi “Güzel” Radu ve Dimitri Kantemir’dir. Vlad Tepeş 1442’de rehin olarak Osmanlı saraylarına bırakıldığında on iki, kardeşi Radu ise altı yaşındaydı. İki kardeş önce Kütahya’da Eğrigöz kalesinde, sonra Tokat’ta, daha sonra Edirne Ssarayı’nda bulunmuşlardır. Vlad Tepeş 1448 yılına, kardeşi Radu ise 1462 yılına kadar Osmanlı topraklarında kalmışlardır. İki kardeşle birlikte 500 soylunun da geldiği bilinmektedir.6 Dimitri Kantemir ise 1689 yılında 15 yaşında İstanbul’a gelmiş, aralıklı olarak 21 yıl İstanbul’da kalmış, Fener’deki Patrikhane Akademisi’nin yanı sıra Enderun’da da eğitim görmüştür.

Rehinler seçkin bir topluluk içinde yetişir ve eğitim görürlerdi. Vlad Tepeş ve kardeşi Radu, II. Murad’ın sarayında Şehzade Mehmed ile birlikte Molla Gürani’den ders almışlardı. Rehinlerin eğitimi Kur’an hükümlerini, Aristo mantığını, kuramsal ve uygulamalı matematiği kapsıyordu.

Osmanlı saray yaşamı ve sarayda gördükleri eğitim ileride Eflak ve Boğdan’ı tahta geçecek veya devlet kademelerinde önemli görevler üstlenecek bu genç çocukların kişiliklerini şekillendirmiştir. Bu suretle rehinler Osmanlı üst tabakasının davranış kurallarını öğrenirlerdi. Rehin

almaktaki amaçlardan biri de voyvodanın denetiminin yanı sıra bu olmalıdır.

Osmanlı Devleti, yeni tayin olunan Eflak ve Boğdan voyvodalarının kıyafetini de nizama sokmuştur. Cevdet tarihinde bu geleneğin kökeni şöyle anlatılmaktadır:

"Eflaklılar anlatıldığı gibi bir çığırda durmadıklarından Fatih Sultan Mehmed Han üzerlerine ordu gönderince 865 tarihinde (1460) voyvoda bulunan (Vlad Drakol) karşı koyamayacağını anlayıp yeniden tabaalık gösterip bu kez yılda on bin yaldız altını cizye vermeye katlanmıştı. O günlerde Moldavya voyvodası Buğdan voyvodaları vilayetlerinin bütün bütün sancak kılığına girer de hükûmet işleri aramızdan çıkar kuşkusuna kapılıp o taraftan Osmanlı Devleti'ne yapılan düşman taarruzlarında bunların payı olup düşmanlık ve eşkıyalıktan hiçbir zaman vazgeçmemişlerdir. Böyle olunca arada sırada cezalandırmak için ferman çıkar, asker gönderilir, sonra bağışlanır ve aman fermanları yenilenir olagelmiştir. İşte bu fermanlardan biri de dördüncü Sultan Mehmed zamanında verilmiş olan büyük buyrukla ve sonra onun üzerine gidilmiştir. 923 (1517) hicri yılında nisan ayı ortasında adı geçen Buğdan ölünce yerine oğlu İstefan voyvoda olup 927 (1520) yılı mayısının sonunda Eflak'a girmiş olan Osmanlı askerinin zaferlerini ve Avrupa hükümdarlarının çekimser ve yavaş davranışlarını görüp de tabaa olmağı isteyince mükafat olarak Padişah tarafından kendisine beyaz keçeden beyaz tüylü kuka ile boynu bükük ve üzgün kalıp üstünlüklerini yitirerek Buğdan beylerinden aşağı sayıldılar. Böyle olunca bugüne

Buğdan beyleri merasim yerinde Eflak beylerine üstün gelmişlerdir".7

Ayrıntılı kurallarla sınırlandırılmış bu törenle voyvodalara hilat ve kuka giydirilir, bazı kaynaklarda " süpürge" olarak adlandırılan

sorguç takılırdı. Ayrıca kendilerine alem, tuğ ve topuz (bozdoğan) verilirdi. Bunlar voyvodanın hükûmet alametleriydi.

Divan kurulup voyvodaya süpürgeli kuka serpuş ve hilat giydirilmesinin ardından voyvoda, din adamları ve soylularıyla birlikte Patrikhane'ye gider, tören için yerleştirilen dört köşe bir taşın üzerine çıkardı. Bu esnada çavuşlar hep bir ağızdan 'Ulu Tanrı, Padişah Efendimize ve efendi beyimize uzun ömürler ve saadetler bağışla' diye bağırırlar, voyvoda Patrikhane'den içeri girerken koro ilahiler söylerdi. Törenin bitiminde Eflak ve Boğdan voyvodaları için yapılmış özel bir tahta oturur ve Patrik tarafından takdis edilir, alnına kutsal yağ değdirilirdi.

Patrikhane'deki törenden sonra kendisine bağışlanmış olan atla evine döner, kendisine eşlik edenlere armağanlar dağıtırdı. Birkaç gün içinde Padişah'ın bayraktarı Mir Alem Ağa, muzıka-i hümayun eşliğinde voyvodanın evine sancak getirirdi. Sancağı öpen ve Padişah'a uzun ömürler dileyen voyvoda, Mir Alem Ağa'ya bir kaftan giydirir ve armağanlar sunardı.

Üç gün sonra voyvoda, divana davet edilir, arz odası kapısında kendisine Kapıcılar Kethüdası tarafından bir kez daha kaftan giydirilirdi. Eflak ve Boğdan beylerine bu tören esnasında Sekbanbaşlarından başka hiç kimseye verilmeyen, kuka denilen bir külah takılırdı. Üsküf de denilen bu başlıkların tüylüklerinde tuna teli, balıkçıl teli, devekuşu tüyü veya süpürge sorguç bulunurdu. Törende yirmi sekiz kişiden oluşan boyarların her birine birer kaftan armağan edilir ve daha sonra voyvoda Padişah'ın huzuruna kabul edilirdi. Kapıcılar Kethüdası önden gider, voyvoda arz odasının girişine vardığında üç kez secde ederdi.

Tahtında oturan Padişah, Sadrazama dönerek voyvodaya şu sözleri iletmesini emrederdi: 'Sizin bağlılığınızı ve içtenliğinizi duyan Padişah Hazretleri, ödül olarak Boğdan beyliğini size tevcih etmiştir. Göreviniz

bundan sonra da sadakatle hizmette bulunmak, yönetiminde olduğunuz ülkeyi korumak ve savunmak ve Padişah'ın emirleri dışına çıkmamaktır.' Boğdan voyvodası ise 'Haşmetleri bendenizin hiçliğinden acımanızı esirgemediğiniz iyiliksever padişahıma bütün gücümle hizmet edeceğime, hayatım ve başım üzerine söz veririm' şeklinde cevap verirdi. Padişahın atlarından birine binerek, Sadrazamı ve diğer vezirleri selamlayarak evine dönerdi. Beyliğine hareket etmeye hazır olunca silahtar ağa, çuhadar ağa, kapıcılar kahyası veya en kıdemli kapıcıbaşlarından biri kendisine beyliğine kadar eşlik etmekle görevlendirilirdi. Ayrıca altın ve gümüş giysiler içinde iki peyk voyvodaya eşlik ederlerdi. Voyvodanın maiyetinde, bunların dışında iki akkülahlı ve dilediği kadar kapıcı ve çavuş bulunurdu. Kapıcı ve çavuşlar, voyvodayı her ata binişinde ve inişinde alkışlar, yol üzerinde alayın ihtiyaçlarını karşılarlardı. Kentlere girip çıkarken çavuşlar yaya olarak önden giderler; kapıcılar, voyvodanın her ata biniş ve inişinde eğerini tutarlardı.

Eflak veya Boğdan'a varıldığında karşılamaya yaklaşık iki bin kişi çıkar, voyvoda bunlara birer birer elini öptürür ve sağlıklarını sorardı. Daha sonra boyarlar atlarıyla voyvodanın sağına ve soluna geçerlerdi. Eflak voyvodası Bükreş'te, Boğdan voyvodası ise Yaş'taki katedralde piskoposlar tarafından beklenirdi. Alay, katedrale vardığında voyvoda atından iner, piskoposlar, voyvodaya öpmesi için İncil'i sunarlardı. Voyvodanın katedrale girişi sırasında koro ilahiler okurdu. Katedraldeki törenden sonra voyvoda, mehter takımı eşliğinde, zurna ve davul sesleri arasında sarayına gider, divan salonuna girer ve tahtın önünde dururdu. Boyarların da katıldığı bu törende Osmanlı Padişahı tarafından görevlendirilen memur, Padişah'ın fermanını Divan Efendisi'ne sunardı. Ferman, yüksek sesle ve Türkçe okunur, daha sonra kendi dillerine çevrilirdi. Sultanın memuru, voyvodaya burada bir kez daha kaftan giydirir ve tahtına çıkmasına yardım

ederdi. Bu esnada toplar atılır ve boyarlar voyvodanın elini öperlerdi. Tören, Sultanın temsilcisinin onuruna verilen büyük bir ziyafetle sona ererdi.8 Prens'in katedralden çıkışı sırasında iki koç kurban edilir, prens akıtılan kana basarak ilerlerdi.

Mihai Maxim, T.C. Başbakanlık Osmanlı arşivlerinde yaptığı taramada Ruznamçe Defterleri'nde 1595'te Sadrazam Ferhad Paşa'nın fermanıyla yeni tayin olunan Eflak ve Boğdan voyvodaları için ısmarlanan hükûmet alametlerine ilişkin belgeleri yayınlamıştır. Bu hükûmet alametleri şöyle sıralanmaktadır: Beyaz balıkçık tüylü 2 sorguç, 2 topuz, 2 gümüş zincir, 2 parça Bursa kumaşı (abanî), 2 parça çuka yapuk (atlar için).9

Simgesel önemi büyük olan bu resmi giyim, voyvodaların ve boyarların kişisel üsluplarını şekillendirmişti. Boğdan voyvodası Simon Movila'nın Suceava'daki lahdi üzerinde bulunan örtüde Movila, nar motifli bir kaftan içinde resmedilmiştir. Voyvodanın her iki yanına laleler, karanfiller ve serviler nakşedilmiştir.

Maxim, boyarların dar yenli kapaniçeler (conteş-kontoş), kaftanlar, geniş kollu üstlükler (feragea-ferace), geniş bedenli, bol ve uzun kollu üstlükler (biniş), biniş altına da cüppeler (giubea) giydiklerini kaydetmektedir. Eflak ve Boğdan'da kadınlar da ferace giyerlerdi.10

Kullanılan kumaşların büyük bir bölümü Bursa'dan ithal edilmekte idi. Halil İnalcık, daha on beşinci yüzyılda doğu mallarının Bursa'dan Boğdan yoluyla kuzeye taşındığını aktarmaktadır.11 Bu ticarette Eflak ve Boğdan'da yerleşmiş Ermenilerin rollerine de işaret etmekte, Ermenilerin Osmanlı yönetimindeki ülkelerde rahat hareket edebildiklerini belirtmektedir. Ayrıca Eflak ve Boğdan'da da Osmanlı üslubunda kumaş imal edilmekteydi. Dobruca yöresinde, Adakale'de Türk ve Tatar cemaati tarafından çevreler, uçkurlar, yatak örtüleri, makramalar dokunmaktaydı.12

Osmanlı kültürünün Eflak ve Boğdan’a nüfuz etmesini sağlayan diğer bir etken Fenerlilerin Osmanlı İmparatorluğu ile Eflak ve Boğdan arasındaki hareketleridir. Prensliklerin İstanbul’la ilişkileri Fener semtinde yerleşmiş olan Bizans kökenli tacirlerin Eflak ve Boğdan’a sıkça yaptıkları seyahatlere yoğunlaşmıştı. Fenerli tacirler, zaman içinde boyar ailelerine damat girerek, boyar haklarını elde etmişlerdir. Eflak ve Boğdan’da geleneklere göre boyar kızlarıyla evlenenler boyar ayrıcalıklarından yararlanırlar. Böylelikle Fenerliler vergilerden muaf tutulmuşlar, servet biriktirmişler ve büyük toprak sahipleri arasında yerlerini almışlardı.

1600’lerden itibaren varlıklı Fenerli ailelerin bir kısmı, yerel boyar aileleriyle kaynaşarak Rumenleştiler ve Eflak ve Boğdan’a kalıcı olarak yerleştiler. Bu ailelerin bazıları Fenerliler döneminden önce bile voyvoda yetiştirmiştir. Eflak voyvodası Şerban Kantakuzino bunlardan biridir.

Kantakuzinolar, Catargiler, Rosettiler ve Ghikalar, Eflak voyvodası Radu Mihnea’nın (1611-1616) çağrısı üzerine Eflak ve Boğdan’a yerleşmiş ve prensliklerde önemli roller üstlenmişlerdi.13 Hatta, 1615’ten itibaren yerli voyvodaların seçiminde bile Babıâli, Fenerlilere danışır olmuştu.

17. yüzyılda Eflak ve Boğdan’a yerleşen Fenerlilerin sayısı ayaklanmalara yol açacak kadar artmıştı. Bu ayaklanmalardan birincisi 1617-1619 yılları arasında Eflak’ta olmuş, boyarlar, Lupu Meheditianu öncülüğünde baş kaldırarak Rum kökenli boyar ve tüccarları katletmişlerdir. 1631 yılında boyarlar Eflak Voyvodası Leon Tomşa’ya baskı yaparak Rum tacir ve görevlileri Eflak’tan kovdurtmuşlardır. 1633 yılında Boğdan’da yine aynı nedenle bu kez köylüler ayaklanmış, Voyvoda Aleksandr İliaş tahtı terk etmek zorunda kalmıştı.14

Bu yoğun ilişkilerin prenslerin yaşam biçimlerinde yansımalarını görmek mümkündür. Boğdan Voyvodası Vasili Lupu, 1636-1640 yılları arasında Yaş ve Suçava'daki prenslik saraylarını onartırken, İznik çini atölyelerinden duvar çinileri ısmarlatmış, sarayların kabul salonlarının duvarlarını bu çinilerle kaplattırmıştır.15 Boğdan'da da Osmanlı üslubunda çini imal edilmekteydi.16

Mihai Maxim; Yaş, Suçava ve Hirland'daki prenslik saraylarında, Neamtz ve Putna manastırlarında hatayî adı verilen mavi zemin üzerine beyaz motifli çini tabakların, kâse ve ibriklerin, Osmanlı dokumalarının bulunduğunu nakletmektedir.17 1688-1714 yılları arasında Eflak Voyvodası olan Konstantin Brınkovyanu'nun ve boyarlarının Osmanlı kaftanları, sarı sahtiyan pabuçlar giydiklerine, saraylarında yerleri ve duvarları Anadolu halılarıyla süslediklerine ilişkin kayıtlar mevcuttur.18

Prens Dimitri Kantemir, Rusya'da yaşadığı dönemde Büyük Petro tarafından düzenlenen bir eğlenceye başında sarığıyla vezir kıyafetinde katılmıştı. Hizmetkarları da Türk giysileri içindeydiler ve üzerinde hilal olan bir sancak taşımaktaydılar.19

1711 yılında Boğdan Voyvodası Dimitri Kantemir'in Osmanlı-Rus savaşında Rusların saflarına katılması Eflak ve Boğdan'ın kaderini değiştirmiştir. Bu tarihten itibaren Babıâli, Eflak ve Boğdan'a Fenerli aileleri yönetici olarak tayin etmiştir. Seçilen prenslerin dönemi böylece bitiyordu. Babıâli tarafından seçilerek prensliklere gönderilen bu yöneticilere hospodar adı verildi. Hospodarlar doğrudan doğruya Babıâli'nin temsilcisiydiler. Bu rejim Yunan isyanının çıktığı 1821 yılına kadar sürmüştür.

Babıâli'nin temsilciliğini üstlenen İstanbullu prensler, Osmanlı yaşam üslubunu prenslik saraylarına taşımışlardı. Zallony, tayin olan hospodarların, ilk önce İstanbul'dan saraylar için mobilya ısmarlattıklarını,

bu eşyaların Eflak ve Boğdan'dan gönderilen arabalarla nakledildiğini aktarmaktadır.20

Prenslerin ve boyarların yaşam tarzları batılı seyyahların gözünden kaçmamıştı.

Wilkinson, Eflak ve Boğdan'a yaptığı seyahat sırasında boyarların kıyafetlerinin (başlarında taşıdıkları kalpak hariç), Osmanlı yüksek tabakasından farksız olduğuna işaret etmekteydi.21

Louis Dupre'nin Voyage a Athenes et a Constantinople adlı eserinde Boğdan Voyvodası Mihail Sutzo, üzerinde kaftanı, belinde hançeriyle bir sedirde dinlenirken resmedilmiştir.22

İngiliz seyyah William Mac Michael, Eflak'ı ziyaretinde Prens Aleksandr Sutzo'nun oğlunu, başında sarıkla görmüş, İstanbul'da bu şekilde dolaşmaya cesaret edemeyeceğini düşünmüştü. Mac Michael'in karşılaştığı boyarlar kalpak takmışlar, bol entariler giymişlerdi. Kadınlar ise sedirlerde bağdaş kurarak oturuyorlardı:

"Hospodarın oğlu (burada İstanbul'da yapmaya cesaret edemeyeceği bir şey yapmış, bir Türk gibi giyinmiş, başına sarık takmıştı), başkentteki ahlaki çöküntünün bir göstergesi olarak, kolunda Eflaklı metresi olduğu halde, annesi ve kız kardeşlerinin bulunduğu kulübe girdi. Metresi olan kadın, kocasını ve altı çocuğunu daha yeni terk etmişti. Bu, sanki olağandışı veya kaba bir davranış değilmiş gibi gayet doğal karşılanıyordu.

Prensin kendisi kulüpte değildi; ama memurlarının çoğu oradaydı. Ayrıca Eflak'ın seçkin soylularından da pek çok kişi vardı. Hepsi de birbirinin eşi uzun kalpaklar, bol entariler giymişlerdi; uzun Türk çubukları tüttürüyorlardı; özetle, erkeklerin dış görünüşü tamamen doğuluydu. Divanlar üzerinde bağdaş kurarak oturan hanımların giysileri ise Fransız-Doğu karışımıydı. Saçları bol mücevherle süslenmişti. Sırtlarında Fransız ipeğinden, muhtemelen Fransa'da yapılmış giysiler

bulunuyordu. Yunan kemerleri ve Türk usulü pabuçları vardı. Türkiye'nin kuşkucu hükûmetinin nezdinde giyim oldukça önemlidir; uygar Batının giysilerini giymek, çağdaş politik görüşlere sahip olmak kadar tehlikeli bir yenilik sayılır."23

Fenerli prenslerin hemen hemen hepsinin (Fenerliler döneminden önce voyvodalık tahtına oturmuş olan Fener kökenli aileleri de dahil olmak üzere) Fener'de konakları, Boğaziçi'nde yalıları vardı. Azledildikleri zaman Fener'de oturmalarına izin verilmezdi. O zaman Boğaziçi'ndeki yalılarına çekilirler, yeniden Babıâli'nin gözüne girecekleri günleri beklerlerdi.

Şerban Kantakuzino'nun Fener'de yapımına başlattığı konak daha sonraları damadı olan Dimitri Kantemir tarafından satın alınmıştı. Gheorghe Duca'nın Eyüp'te konağı vardı. Şerban Kantakuzino'nun, Mihail Rakovitsa'nın, İpsilantilerin Boğaz'da yalıları olduğu bilinmektedir.

Fenerli prensler, Osmanlı saray teşkilatından esinlenerek Eflak ve Boğdan'da saray teşkilatında düzenlemeler yapmışlar ve şahsi hizmetleri için yeni görevler ihdas etmişlerdi. On sekizinci yüzyıldan itibaren saray hizmetlerine ilave olan bu görevler şunlardı: Kaftancı (caftangiu), rahtvan ağası (rahtivan), çubukçubaşı (ciubucci-başa), nargilecibaşı (narghelegi-başa), kahvecibaşı (cafegi-başa), şerbetçibaşı (şerbegi-başa), tütüncübaşı (tutungi-başa), şamdancıbaşı (şamdangi-başa), buhurdancı (buhurdangiu), mataracı (mataragiu), peşkircibaşı (peşchergii-başa), çamaşırcıbaşı (geamaşirgi-başa), sofracıbaşı, (sofragi-başa), perdecibaşı (perdegi-başa), divitçi (divictar), mühürdar (muhurdar), mektupçu (mehtupciu), kesedar (chiesedar), cerrah (gherah), berberbaşı (berber-başa), mimarbaşı (maimar-başa).24

Bu görevlerin bir kısmı idari nitelik taşımakla birlikte çoğunun İstanbul'daki debdebeli ve keyifli yaşamlarının bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Fenerli Prenslerin Eflak ve Boğdan'da Osmanlılar gibi

yaşadıklarını, giyindiklerini, Osmanlı mutfağını tercih ettiklerini biliyoruz.25 Kahvecibaşı görevi, 1713 yılında Yaş Sarayı'nda Nikola Mavrokordato tarafından ihdas edilmiştir. Çubukçubaşı görevi 1763'te, şerbetçibaşı görevi ise 1783'te yaratılmıştı.26

Prenslerin çoğunun Divan-ı Hümayun baştercümanlığından Eflak ve Boğdan tahtlarına atandığını, Osmanlı saray düzenini ve teşrifatını çok iyi bildiklerini hatırlamamız gerekir. Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, Divan-ı Hümayun baştercümanlığını, özel doktorluğunu yapan bir Fenerli olan Panayoti Nikosios için 1669 yılında ihdas etmişti. 1673 yılında Panayoti'nin ölümü üzerine baştercümanlığa, yine bir Fenerli olan Aleksandr Mavrokordato atanmıştı. Boğdan'a hükümdar olan ilk baştercüman Aleksandr Mavrokordato'nun oğlu Nikola Mavrokordato'dur.

Baştercümanlara Müslümanlara özgü ayrıcalıklar tanınır, köle ve hizmetkar bulundurmalarına izin verilirdi. Örneğin, Panayoti Nikosios'a, Gürcü köle bulundurma izni verilmişti. Aleksandr Mavrokordato'nun emrinde sekiz adet dil oğlanı ve on iki hizmetkarı vardı. Maiyetlerindeki kişiler de baştercümanlar gibi cizyeden muaf tutulmuşlardır. Aleksandr Mavrokordato'nun oğlu Nikola Mavrokordato da Osmanlı sarayının, Osmanlı konaklarının iç düzenini ve baba ocağının alışkanlıklarını Boğdan'a taşımış olmalıdır.

Jelavich, Fenerli prenslerin Eflak ve Boğdan'da saray protokolunu değiştirdiklerine işaret etmektedir.27 Önemli memuriyetlere de Fenerliler getirilmişti.

Habsburglara karşı Macaristan'da başlattığı ayaklanma başarısızlıkla sonuçlanan Macar Prensi Racoczi'nin maiyetinde bulunan ve prensinin Tekirdağ'da sürgünde ölümünden sonra ülkesine dönmesi buyrulan Macar beyzadesi Mikes, Babıâli'nin talimatı doğrultusunda 11 Haziran 1739'da Bükreş'e varmış ve Aleksandr Mavrokordato'nun torunu olan

Eflak hospodarı Konstantin Mavrokordato tarafından ağırlanmıştı. Mikes, Eflak’ta önemli kamu görevlerinin Fenerlilerin ellerine geçtiğini fark etmiş, günlüğüne aşağıdaki satırları kaydetmişti:

‘’Voyvodayı birkaç kez ziyarete gittim. Ama uğruna gönderdikleri işten hiçbir şey çıkmayacağını görüyorum. Bu can sıkıntısı için her gün neden çıkıyor. Bu boyarlar yabancılara karşı ayı gibiler. Doğuştan mı öyle, yoksa yabancılarla sohbet etmeye cesaret edemediklerinden mi bilmem, fakat çok vahşiler.

Armalarında iki başlı kartal olan birkaçını ziyaret ettim- zira bunların hepsi kendini Kantakuzen sayıyor. Her ne kadar terzi ise de belki ev sahibim de onlardan gelmedir- armasına bir bakayım… Gerçi Osmanlı idaresi altında bulunuyorlarsa da, Rumların boyunduruğu altındalar. Daha büyük ve kârlı işler, hep Rumların elinde. Bey, her zaman Rumlardan olduğu için kendi milletini tutar.’’28

Fenerli prenslerin alışkanlıkları, görgüleri ve yetişme tarzları, Osmanlı mimari üslubunu da Eflak ve Boğdan’a yansıtmıştır. Bilindiği gibi Osmanlılar, Eflak ve Boğdan’da uyguladıkları özel rejim nedeniyle kayda değer mimari eserler bırakmamışlardır. Bu nedenle bugünkü Romanya’yı Osmanlı mimari mirası açısından diğer Balkan ülkeleriyle kıyaslamak zordur. Eflak ve Boğdan için dolaylı bir etkilemeden söz edilebilir.

On sekizinci yüzyıldan itibaren Fenerli prensler tarafından Eflak ve Boğdan’da Osmanlı tarzı konaklar inşa edilmiştir. Bu konaklarda ayrı harem ve selamlık bölümleri bulunmaktaydı. Yaş’taki prenslik sarayında da harem ve selamlık bölümlerinin bulunduğunu Dimitri Kantemir’in tasvirlerinden öğreniyoruz.29

Wilkinson, on dokuzuncu yüzyıl başlarında Bükreş’te otuz tane kervansaray bulunduğunu aktarmaktadır.30

Nikola Mavrokordato’nun yapımına 1716’da başladığı ve 1722’de tamamladığı Vacaresti manastırı bir Osmanlı külliyesi gibi tasarlanmıştı. Bükreş’in Vacaresti ormanında 180.000 metrekarelik bir alana yayılan kompleks, bir saray, bir kilise, bir manastır ve bir kitaplıktan oluşuyordu. Kilisenin freskolarında Nikola Mavrokordato ve ikinci eşi Smaragda, ellerinde kilise maketleriyle tasvir edilmişlerdi. Sırtlarında Osmanlı kaftanları, başlarında Eflak taçları bulunuyordu.31

Daha da ilginç olanı Fenerliler döneminde suyun vakfedilmiş olmasıdır. Bu yaz Yaş’ı ziyaretim sırasında Kültür Sarayı’nda bir çeşme kitabesi dikkatimi çekti. Yarısında Osmanlıca bir kitabe vardı. Diğer yarısında ise Boğdan’ın simgesi olan yabani öküz başı yer alıyordu. Benzer bir kitabe de Yaş’ta Golia manastırındadır. Yaş’ta 1726 ile 1777 yılları arasında üç kez Eflak, üç kez de Boğdan Prensliği’ne atanan Grigori Ghika II ve 1764-1767 yılları arasında Boğdan prensi olan yeğeni Grigori Ghika III tarafından yaptırılan kitabeli ikişer çeşme bulunmaktadır. Ghika ailesi, Köprülü ailesi gibi Arnavut asıllıdır ve Vezirköprü kasabasındandır. Grigori Ghika II ve Grigori Ghika III, Babıâli tercümanlıklarından prensliklere tayin olmuşlardı.

Bilindiği gibi İslamiyet’te susayanlara su vermek sadaka sayılır. Bu nedenle İslam ülkelerinde toplumun her kesiminden insan kendi olanakları çerçevesinde çeşme, sebil, hamam, şadırvan gibi su tesisleri kurmuşlardır. Vakfeden bu insanlara “vâkıf” denilir. Fenerli hospodarların Eflak ve Boğdan’da “vâkıf” konumunda oldukları anlaşılmaktadır.

Osmanlı yönetiminde bulunan Balkan ülkeleri, Müslüman yöneticiler tarafından yaptırılan vakıflar yönünden zengindir. Ancak Eflak ve Boğdan’ın farkı Müslüman yöneticilerinin olmayışıdır. İlginçtir ki bu görev Eflak ve Boğdan’da Ortodoks Fenerlilerce yerine getirilmiştir.

Osmanlı mimarisinin etkileri özellikle Boğdan'da kilise mimarisinde hissedilir. On sekizinci yüzyıldan itibaren Yaş'taki kiliselerde Osmanlı üslubunun etkileri gözlenir. Yaş bölgesinde Cilibiu'da Golâeşti Kilisesi, 1763 yılında tamamlanmış olan Lâleli Cami'nin etkilerini taşır. On sekizinci yüzyıl sonu ve on dokuzuncu yüzyıllarda kiliselerde lale, gül ve karanfil motifleri bezemelerde kullanılmıştır.32

En nihayet, dilden bahsetmeliyiz. Geoffrey Lewis, yüz yıl önce Romence içindeki Türkçe kelimelerin sayısının toplam kelime dağarcığı içinde en az altıda bir olduğuna işaret ederek, Romenlerin de Araplar gibi bağımsızlıklarını kazandıktan sonra dillerini Osmanlıca sözcüklerden arındırdıklarını aktarmaktadır.33

Romen kroniklerinin çağdaş basımlar incelenecek olursa, on yedinci ve on sekizinci yüzyılda yazılmış kroniklerdeki Türkçe kelimelerin bugün dipnotlarla açıklanması dikkat çeker. Aşağıdaki paragraf 1672-1745 tarihleri arasında yaşamış olan, Prut seferinden sonra Dimitri Kantemir'le birlikte Rusya'ya kaçan ve daha sonra Sultan'ın izni ile Boğdan'a dönen Boğdanlı Vakanüvis İon Neculce'nin kroniğinden aktarılmıştır:

"Şi aşe vorbascu oamenii, ca l-au pus vizirul de au şedzut inaintea vizirului pre macat, şi n-au fost avand mestei la nadragi, câ, tragandu-i cibotile, numai cu coltuni au fost incaltat. Şi dandu-i cahfe, nu ştie cum o va be. Şi au inceput a inchina: "Sa traiasca imparatul şi viziriul". Şi inchinand, au sorbit felegeanul, ca alta bautura.".34

Paragraf içinde koyu italik harflerle yazılmış olan kelimelerin karşılıkları aynı sayfada dipnotlarla aşağıdaki gibi açıklanmıştır:

Macat- cuvertura (örtü)

Mestei- meşi, ciorapi de piele fina colorata (mest, ince renkli deriden çorap)

Cibota- cizma (çizme)

Coltun-ciorap (çorap)

Felegean-ceaşca turceasca de cafe neagra (Türk kahvesi için fincan)

Arındırmaya rağmen bugünün Romencesinde ise hala çok sayıda Türkçe kelime mevcuttur. Bunların bir kısmının kökeni askeri ve idari düzenlemelerdir. (bei, beizadea, caimacam, serdar, ulema, divan, sanceac, saric, efendi, firman, haraci, levent, mazil, muftiu, padişah, paşa, peşcheş, başbolubaş, beşliu gibi). Giyim kuşamla ilgili kelimeler arasında da Türkçe kökenliler vardır (caftan, catifea, ciorap, gaitan, feragea, saftian, şalvari, saric gibi). Gündelik yaşama ilişkin kelimelerin sayısı da fazladır (araba, mindir, mucava, musafir, muşama, narghilea, perdea, pilaf, pul, selamlic, simit, sipet, tas, tibişir, toptan, trufanda, veresie, iatac).

Bu çerçevede on sekizinci yüzyılın başlarında Eflak ve Boğdan'da Arap harfleriyle kitap basabilen bir matbaanın kurulduğuna da değinmek gerekir. Amaç, Yakın Doğu'da yaşamakta olan Arap kökenli Hıristiyanlar için dini kitapların basımı idi. Eflak ve Boğdan Voyvodalarının Antakya ve Kudüs Ortodoks Patrikhaneleriyle yoğun ilişkileri vardı (Özellikle Kudüs Patrikhanesine Eflak ve Boğdan'da gayrımenkuller bağışlanmıştı). Eflak Voyvodası Konstantin Brınkovyanu, Antakya patriği IV. Athanasius Dabbas'a Arapça din kitaplarının basımı için özel bir izin sağlamıştı. Bu özel izinle Eflak'ta Ivirli Antheme tarafından bir matbaa kurulmuştu.35 Eflak ve Boğdan'ın doğu kiliseleriyle ilişkileri, Yakın Doğu kültürünün prenslikler üzerindeki etkisine ışık tutacak bir konudur.

Osmanlı kültürünün Eflak ve Boğdan'ın yaşamı üzerindeki etkilerini tartışırken göz ardı edilmemesi gereken husus, bu iki prensliğin Balkanlar'ın geri kalan kısmından farklı olarak Osmanlılar tarafından uzaktan yönetilmiş olmasıdır. Belki de bu nedenle Balkan kültürel mirasını konu alan araştırmalarda Eflak ve Boğdan'a ağırlık verilmemiştir.

Bununla birlikte Osmanlılar, Eflak ve Boğdan’ın merkezî kurumlarını, askerî teşkilatlarını, saray protokollerini, üst düzey yöneticilerinin davranışlarını, kişisel üsluplarını, zevklerini, mimari üsluplarını ve dillerini etkilemişlerdir. Osmanlı etkisinin prensliklere, voyvodalar, Osmanlı saraylarında eğitilen rehinler ve Fenerliler tarafından taşındığını biliyoruz. Rehinlerin statüsü ve eğitimi henüz hakkında az şey bildiğimiz, ama üzerinde durmaya değer bir alandır. Osmanlı kültürünün bu iki prensliğin yaşamı üzerindeki etkisini açıklayan başka mekanizmalar da var mıydı? Bu soru, ayrıntılı çalışmaları gerektirmektedir.

1 Kantemir, Dimitri, Opisanie Moldavii, İzdatelstvo “Kartya Moldovenyaske”, Kişinev, 1973, s. 112-114.

2 Evliya Çelebi: Seyahatname: Rumeli, Solkol ve Edirne, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1984, s. 46.

3 Kantemir, Dimitri, op. cit., s. 117.

4 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu, c. 4, Ankara, 1983, s. 111.

5 Schefer, Ch, ed., Bertrandon de la Broquiére’in Denizaşırı Seyahati, (çev. İ. Arda), Eren Yayınları, İstanbul, 2000, s. 26.

6 Florescu, Radu, R., McNally, Raymond, T., Drakula ya da Kazıklı Voyvoda, (çev. A. C. Akkoyunlu), Doğan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 76.

7 Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, Sabah Yayınları, İstanbul, 1972, c. I, s. 398-399.

8 Kantemir, Dimitri, Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi, Cumhuriyet Yayınları, Cilt I, İstanbul, 1988, s. 499.

9 Maxim, Mihai, L’Empire Ottoman Au Nord du Danube, Les éditions Isis, İstanbul, 1999, s. 115.

10 Maxim, Mihai, op. cit., s. 115.

11 İnalcık, Halil, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, c. I, Eren yayınları, İstanbul, 2000, s. 345.

12 …… Broderii Turceşti, Secolele XVIII-XIX, Muzeul National de Arta Al Romanei, Bucureşti, 1997, s. 10.

13 Castellan, Georges, Balkanların Tarihi, (çev. A. Y. Başbuğu), Milliyet yayınları, İstanbul, 1995, s. 194.

14 Treptow, Kurt W., ed., A History of Romania, (3rd. ed.), The Center for Romanian Studies, İaşi, 1997, s. 167.

15 Yenişehirlioğlu, Filiz, "Viyana Müzelerinde Osmanlı Eserleri", Tarih ve Toplum, 1984, s. 40-45.

16 Maxim, Mihai, ibid.

17 İbid.

18 Ionescu, Ştefan, Panait A. Panait, Constantin Voda Brîncoveanu, Editura Ştiintifica, Bucureşti, 1969, s. 386-387.

19 Popescu-Judetz, Eugenia, Prince Dimitrie Cantemir, Pan Yayınları, İstanbul, 1999, s. 33.

20 Zallony, Mark Philip, Essay on the Fanariotes, in Journal of a Voyage up the Mediterranenan, C&J Rivington, London, 1826, s. 288.

21 Wilkinson, William, An Account of the Principalities of Wallachia and Moldavia, Arno Press & The New York Times, New York, 1971, s. 134.

22 Clogg, Richard, Modern Yunanistan Tarihi, (çev. D. Şengil), İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 38.

23 Mac Michael, William, A Journey from Moscow to Constantinople, John Murray, London, 1819.

24 Giurescu, Constantin C., Istoria Romanilor, Volumul III, All Educational, Bucureşti, 2000, s. 334.

25 Mansel, Philip, Constantinople: City of the World's Desire, 1453-1924, Penguin Books, London, 1995, s. 156.

26 Giurescu, ibid.

27 Jelavich, Barbara, History of the Balkans, Eighteenth and Nineteenth Centuries, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, s. 103.

28 Mikes, Kelemen, Prens Racoczi ve Mikes'in Türkiye Mektupları, (çev. E. Tasnadi), Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 243.

29 Kantemir, Dimitri, op. cit, s. 116.

30 Wilkinson, William, op. cit, s. 86.

31 Mansel, op. cit, s. 159.

32 Giurescu, op. cit, s. 678.

33 Lewis, Geoffrey, "The Ottoman Legacy in Language", The Imperial Legacy, ed. L. Carl Brown, Columbia University Press, New York, 1996, s. 215.

34 Grigore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce, Letopisetele Tarii Moldavii, Editura Garamond, 1973, s. 176.

35 Norris, H. T., Islam in the Balkans, Hurst&Company, London, 1993, s. 270.

Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, Sabah Yayınları, İstanbul, 1972, c. I.

——, Broderii Turceşti, Secolele XVIII-XIX, Muzeul National de Arta Al Romanei, Bucureşti, 1997.

Castellan, Georges, Balkanların Tarihi, (çev. A. Y. Başbuğu), Milliyet Yayınları, İstanbul, 1995.

Clogg, Richard, Modern Yunanistan Tarihi, (çev. D. Şengil), İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 38.

Evliya Çelebi, Seyahatname: Rumeli, Solkol ve Edirne, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1984, s. 46.

Florescu, Radu R., McNally, Raymond T., Drakula ya da Kazıklı Voyvoda, (çev. A. C. Akkoyunlu), Doğan Yayınları, İstanbul, 2000.

Giurescu, Constantin C., Istoria Romanilor, Volumul III, All Educational, Bucureşti, 2000.

Grigore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce, Letopisetele Tarii Moldavii, Editura Garamond, 1973.

İnalcık, Halil, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, c. I, Eren Yayınları, İstanbul, 2000.

Ionescu, Ştefan, Panait A. Panait, Constantin Voda Brîncoveanu, Editura Ştiintifica, Bucureşti, 1969.

Jelavich, Barbara, History of the Balkans, Eighteenth and Nineteenth Centuries, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, s. 103.

Kantemir, Dimitri, Opisanie Moldavii, İzdatelstvo "Kartya Moldovenyaske", Kişinev, 1973.

Kantemir, Dimitri, Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi, Cumhuriyet Yayınları, Cilt I, İstanbul, 1988.

Lewis, Geoffrey, "The Ottoman Legacy in Language", The Imperial Legacy, ed. L. Carl Brown, Columbia University Press, New York, 1996.

Mac Michael, William, A Journey from Moscow to Constantinople, John Murray, London, 1819.

Mansel, Philip, Constantinople: City of the World's Desire, 1453-1924, Penguin Books, London, 1995.

Maxim, Mihai, L'Empire Ottoman Au Nord du Danube, Les éditions Isis, İstanbul, 1999.

Mikes, Kelemen, Prens Racoczi ve Mikes'in Türkiye Mektupları (çev. E. Tasnadi), Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Norris, H. T., Islam in the Balkans, Hurst&Company, London, 1993.

Popescu-Judetz, Eugenia, Prince Dimitrie Cantemir, Pan Yayınları, İstanbul, 1999.

Schefer, Ch, ed., Bertrandon de la Broquiére'in Denizaşırı Seyahati, (çev. İ. Arda), Eren Yayınları, İstanbul, 2000.

Treptow, Kurt W., ed., A History of Romania, (3rd. ed.), The Center for Romanian Studies, İaşi, 1997.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu, c. 4, Ankara, 1983, s. 111.

Wilkinson, William, An Account of the Principalities of Wallachia and Moldavia, Arno Press & The New York Times, New York, 1971.

Yenişehirlioğlu, Filiz, "Viyana Müzelerinde Osmanlı Eserleri", Tarih ve Toplum, 1984.

Zallony, Mark Philip, Essay on the Fanariotes, in Journal of a Voyage up the Mediterranenan, C&J Rivington, London, 1826.

Kosova'daki Türk Eserleri / Yrd. Doç. Dr. Mehmed İbrahimgil [s.23-33]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Balkan yarımadası, kuzeyde Tuna ve Sava nehirleri, güneyde Marmara, Ege ve Akdeniz, batıda İyon ve Adriyatik Denizi, doğuda yine Tuna nehri ve Karadeniz ile sınırlanmaktadır. Bu coğrafyada takriben 780.000 km2 tutmaktadır. Nüfus olarak da yaklaşık 70-80 milyon insan yaşamaktadır. Günümüzde bu coğrafyada 10 Balkan ülkesi mevcuttur. Balkan kelimesi her ne kadar Türkçe “sık ormanlarla kaplı sıra dağ”[1] anlamına gelse de yarımadanın Osmanlı literatüründeki adı ‘Rumeli’dir. Bir başka deyişle Balkanlar, milletlerin, dinlerin, dillerin, kültürlerin ve millî coğrafyaların veya vatanların iç içe geçtiği, birbirine karıştığı bir coğrafyadır. Fransızcada “Balkanısation” veya Türkçe deyimiyle “Balkanlaşmak” kelimesi, çok boyutlu, iç içe geçmiş anlamına gelmektedir. Balkan yarımadasının merkezinde yer alan Kosova bölgesi de Balkanların bu çok uluslu, çok dinli, çok kültürlü olma özelliklerini içinde barındırmaktadır.

Kosova’nın yüzölçümü 10.877km2’dir. Toplam nüfusu 2.080.000’dir. Dinî ve kültür farkı açısından nüfusun takriben dağılımı: %88 Müslüman, %10 Ortodoks ve %2’si Katolik’tir. Kosova’da resmî olmayan sonuçlara dayanarak etnik yapıya göre nüfusun takriben dağılımı ise şu şekildedir: %84 Arnavut (1.650.000), %10 Sırp (210.000), %2 Türk (50.000-60.000) ve %4 Boşnak, Goralı, Çingene vd. (70.000-80.000).[2] Bu resmî istatistiğe göre, Türk nüfusunun az gözükmesine rağmen, Kosova’da halkın %50’si Türkçe konuşabilmektedir. Bu da Türk nüfusunun asimilasyona tabi tutulduğunun açık bir ifadesidir.

Siyasî açıdan Kosova'daki durum incelendiğinde de, UMNIK (Birleşmiş Milletler İdaresi) denetiminde 17 Kasım 2001 tarihinde yapılan seçim sonucunda, Kosova Parlamentosu'nda yer alan 120 sandalyeden 83'ü Arnavut Partileri, 22'si Sırp Partisi, 3'ü Kosova Demokratik Türk Partisi, 4'ü Goralı ve Torbeşler Partisi, 3'ü Boşnaklar Partisi ve 5'i de Çingeneler ve Mısırlılar Partileri arasında paylaşıldığı görülmektedir.3

Balkanlar fatihi olarak bilinen Sultan I. Murat, 1389 yılında Kosova Meydan Muharebesini kazandıktan sonra, bir Sırplı tarafından savaş meydanında şehit edildiğinde; bugünkü Bulgaristan, Makedonya ve Kosova bölgelerinin tamamı, Yunanistan, Arnavutluk ve Sırbistan'ın büyük bir kısmı Osmanlı topraklarına katılmıştı. Sultan II. Murat döneminde, fetret devrinin kötü sonuçlarını ortadan kaldırmak ve Balkanlar'da Osmanlının sarsılan otoritesini kuvvetlendirmek amacıyla, 1448 yılında Haçlılara karşı kazanılan II. Kosova Savaşı, Türklerin Balkanları 550 yıl yurt edinmesini sağlamıştır.

Osmanlılar fethedilen nüfusça az oldukları bölgelere Anadolu'dan Yörükleri, Türkmenleri getirip iskân ettiler. Kosova'ya ise özellikle, Konya, Karaman, Aydın ve Maraş bölgelerinden Türk aşiretleri yerleştirilmiştir. Bu iskân siyasetinin sonucunda, 16. asrın ortalarında Rumeli'nin pek çok bölgesinde olduğu gibi, Kosova'da da Müslüman Türkler çoğunluğu teşkil eder oldular.4

Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da sağladığı bu asayiş ve güven ortamı sayesinde ekonomik hayat kısa sürede canlandı. Osmanlı hakimiyeti ile birlikte bölgede güvenlik sağlandı, yerli halktan angarya kalktı, ağır vergiler azaltıldı, kısaca keyfiliğin yerini kanun aldı.

Balkanlar tarihin hiçbir döneminde Osmanlılarda olduğu kadar huzur ve güven içerisinde olmadı. Beş asırdan daha fazla Türk hakimiyetinde kalan Kosova'da fethin ilk yıllarından itibaren ticarî hayat canlandırılmış, buna

bağlı olarak Osmanlıların hakimiyetine geçmemiş yerlerdeki köylüler de buralara göçmüşlerdir.

Bir yandan Türkmen aşiretleri bölgeye yerleştirilirken, öte yandan Arnavut gayrîmüslim köylüler arasında İslâmlaşma hareketi hızla artmıştır.5 Bu görüşe ilaveten Pagan inancına sahip bugünkü Arnavutların ataları olan İlirlerin, Slav ve Ortodoksların baskı ve zulümlerinden kurtulmak için İslâm dinini tercih ettikleri bilinmektedir.6

Kosova'da Osmanlı hakimiyeti döneminde yoğun bir imar faaliyetine girişildi. Mevcut şehirler yeni bir anlayışla imar ve ihya edilirken yeni şehirler ve yerleşim yerleri kuruldu. "Bir cami ve onun etrafında kümelenen kültürel, sosyal ve iktisadî kuruluşların oluşturduğu" külliyeler mahalleleri, mahalleler şehirleri meydana getirdi.7

Külliye denilen ve toplumun her türlü ihtiyaçlarını karşılayabilecek nitelikteki bu kompleksler, varlıklı insanların kurdukları vakıflarla hayatiyetlerini sürdürebildiler. Devlet gücüne, zenginliğe ve bu zenginliğin hayrata dönüşmesine dayalı bu yeni kültür modeli, Müslüman olan-olmayan demeden bütün İmparatorluk tebaasını kuşattı.8

Şehir merkezlerinde, cami-mescit, tekke-zaviye ve türbe gibi dinî; han, bedesten, kervansaray, arasta ve çarşı gibi ticarî; imaret, hamam, köprü, su kemeri, çeşme ve saat kulesi gibi sosyal; mektep, medrese ve kütüphane gibi eğitim; kale, hisar, kule-ocak, burç ve tabyalar gibi askerî yapılar inşa etmek suretiyle, Türk şehir dokusu anlayışı bölgeye hakim kılındı. Bu suretle bölgeye yeni bir yaşama tarzı, hayat ve medeniyet getirildi. Kosova'da Prizren, Priştine, Yakova (Cakova), Gilan, Mitroviçe, Vushtri (Vuçetırn), Kaçanik ve İpek (Peç) gibi şehirlerdeki Türk şehir dokusunun, günümüze kadar gelebildiğini kısmen de olsa görmek mümkündür. Kosova'daki Osmanlı yapıları, Anadolu'da Bursa, Edirne,

Amasya, İznik ve Manisa gibi şehirlerdeki anıtsal yapılarla boy ölçüşebilecek bir düzeydedir.

Osmanlı'nın Balkanlar'daki toprak kaybı, 1699 Karlofça Antlaşması ile başlamış, 1878 Berlin Antlaşması ile devam etmiş ve en son olarak 1912-1913 Balkan Savaşları neticesinde Kosova, Arnavutluk ve Makedonya bölgelerinin kaybedilmesiyle son bulmuştur. Böylelikle Balkan Savaşlarının ardından, Balkanlarda bir hakimiyet değil, bir vatan kaybedilmiştir. Balkan Savaşları sonunda Kosova Sırbistan'ın hakimiyetine geçti; 1918-1941 yılları arasında Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı idaresinde kaldı ve 1941-1991 yılları arasında da Sosyalist Federatif Yugoslavya Cumhuriyeti içinde yer aldı.

Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Bosna-Hersek, Karadağ ve Makedonya Cumhuriyetlerinden oluşan Sosyalist Federatif Yugoslavya Cumhuriyeti, 1976 yılında çıkarılan Anayasa ile Kosova ve Voyvodina bölgelerine özerklik veya muhtariyet statüsü verdi. Tanınan bu özerklik statüsü ile Kosova, kendi siyasî meclisini ve mahallî idare sistemini kurma hürriyetine kavuştu. Bir başka deyişle bu özerklik, Kosova'nın içişlerinde ve mahallî idarelerde bağımsız, dış işlerinde siyasî ve hukukî olarak da Sırbistan'a bağlı bir muhtariyetti. Bu anayasal değişiklikten de memnun kalmayan Kosovalılar, Yugoslavya Federasyonu içinde diğer 6 Cumhuriyet gibi Cumhuriyet olma mücadelesi verdiler. Mücadele ilk olarak 1980 yılında Priştine'deki talebe isyanıyla başladı ve 1990 yılına kadar devam etti. 1990'da Sırbistan'ın tek taraflı kararıyla, Kosova önce olağan üstü hal bölgesi ilan edildi, ardından Kosova Özerk Meclisi feshedilerek özerklik statüsü de kaldırıldı ve Sırbistan'a bağlandı. 1990-1999 yılları arasında Nato harekatına kadar Sırplar bölgeyi askerî güç ve terörle idare etti. 11 Nisan 1999 Nato harekatıyla, Kosova Devlet İdaresi UMNIK (Birleşmiş Milletler İdaresi) tarafından

yapılmaktadır. Bunun lojistik desteğini de KFOR (Kosova Birleşmiş Milletler Gücü) sağlamaktadır.

Bu savaş döneminde, Kosova’da Müslüman, Ortodoks ve Katoliklere ait toplam 1282 yapı hasar görmüştür. Bunlardan 623’ü Müslümanlara, 187’si Ortodokslara ve 62’si Katoliklere aittir. İslâm cemaatine ait 623 yapıdan 80’i çok hasarlı, 48’i orta hasarlı, 234’ü az hasarlı ve 263’ü hasarsız olarak savaş dönemini atlatmıştır. Daha net bir şekilde açıklayacak olursak, 31 cami, 2 medrese, 2 kule, 7 tekke, 2 türbe ve 1 konak tamamen yıkılmıştır.[9] Kosova’daki dinî yapıların hasar durumunu verdiğimiz bu istatistiklerde eski eser statüsünde olanlar olmakla birlikte, yeni yapılar da bulunmaktadır.

Bu çalışmamızda, Kosova’da yer alan Osmanlı dönemini yapılarının tamamını tanıtma amacında değiliz. Burada asıl hedefimiz; Kosova’da Meşhedi Hüdâvendigâr Türbesi, Priştine’de Fatih Camii, Çarşı Camii, Prizren’de Sinan Paşa Camii, Mehmed Paşa Camii ve Hamamı, Kukli Bey Camii, Sûzî Camii ve Köprüsü, Cakova Hadım Camii ve Mahmut Paşa Camii gibi önemli gördüğümüz yapıları tanıtıp, orada bulunan Türk eserlerinin mevcut durumunu tespit edip, Türk mimarîsindeki yerini belirlemektedir.

Yüksek mimar, merhum Ekrem Ayverdi’nin Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü arşivleri ve saha araştırmalarına dayanarak kaleme aldığı eserinde, Kosova’da toplam olarak 361 Türk eseri tespit edilmiştir.[10] Kullanım amaçlarına göre eserlerin dağılımı şu şekildedir:

Dinî: Cami (215), Tekke (24), Türbe (9) 248

Eğitim: Medrese (15), Mektep (26) 41

Ticarî: Han (42) 42

Askerî: Kale (2), Kule-ocak (1) 3

Sosyal: Hamam (9), Köprü (11), İmaret (2),

Çeşme (1), Saat Kulesi (4) 27

Toplam 361

Bu savaşta en fazla İpek, Cakova, Gilan ve Mitroviçe'deki yapılar hasar görmüşlerdir.11 Bu yapılar arasında Cakova Hadım Camii ve Bektaşî Tekkesi; İpek Defterdar Camii, Kurşunlu Camii, Fatih (Bayraklı-Çarşı) Camii ve Hacıbey Camii, Mitroviçe Mustafa Paşa Camii, Gilan-Dobruçan'da (Türk köyü) Camii, Priştine'de Lap Camii, Rugova'da Hasan Ağa Camii, Vuçetırn Çarşı Camii vb. sayılabilir. Savaştan sonra eserlerin onarımlarına başlanmıştır.

2001 yazında, Kosova'da, Türk Tarih Kurumu adına, Ekip başkanlığını yürüttüğüm "Yurt Dışı Türk Kültür Varlıkları Envanteri" çalışması gerçekleştirilmiştir. Yaptığımız çalışma sonucunda, ayakta olan yapıların türlerine göre dağılımının şu şekilde olduğu tespit edilmiştir: 65 cami, 12 tekke, 13 türbe, 6 köprü, 3 kale, 2 kule, 1 kışla, 1 telgrafhane, 2 debbahane, 2 han, 5 hamam, 3 saat kulesi, 11 çeşme, 7 medrese ve mektep, 2 kütüphane, 1 saray ve 13 konak olmak üzere toplam 150 eser.12

Bununla birlikte Kosovalı değerli araştırmacı Raif Vırmiça13 ise, bu sayıları şu şekilde vermektedir: 92 cami, 14 medrese, 43 mektep, 12 köprü, 10 hamam, 51 türbe, 9 saat kulesi, 5 rüştiye, 24 çeşme, 25 tekke, 3 kale ve 2 kütüphane olmak üzere toplam 290 eser. Aradaki farklılığın sebebi, araştırmacının şu an ayakta olmayan ve yakın tarihlerde inşa edilmiş (Örneğin; son 20 yılda) eserlerin de bu toplama dahil etmesidir.

Kosova'da ilk Osmanlı mimarî eseri olarak bilinen Priştine Sultan I. Murad Hüdâvendigâr Türbesi'ni, manevî ve tarihî değerleri açısından yazımızda ilk olarak ele alacağız. Priştine'ye 10 km. uzaklıkta bulunan türbe, Sultan Murad Hüdâvendigâr'ın Kosova Ovasında şehit olduğu yerde inşa edilmiştir. 1389 yılında Kosova Muharebesi'nin yapıldığı Kosova

ovasında, türbenin olduğu yerde on binin üzerinde şehidimizin kabri bulunmaktadır.

Sultan Murad Türbesi'nin, Yıldırım Beyazıd döneminde 14. yüzyılın sonlarına doğru inşa edildiği tahmin edilmektedir. Yapının orijinal hâli, belli değildir. Ancak farklı dönemlerde değişik onarımlardan geçtiği bilinmektedir. Türbe ilk olarak Melek Ahmet Paşa'nın Rumeli Beylerbeyliği döneminde 16. yüzyılın ikinci yarısında geniş çaplı bir onarımdan geçmiştir. Evliya Çelebi ile birlikte türbeyi ziyaret eden Sadrazam Melek Ahmet Paşa, türbenin bakımsız ve harabe durumuna üzülmüş, türbe önüne bir çevre duvarının inşa edilmesini ve bir ailenin türbe bakımını üstlenmesi talimatını vermiştir. Türbe daha sonra, Sultan Reşad'ın 1911'de Kosova'yı ziyareti sırasında bir kez daha onarımdan geçmiştir (Resim-1,2). Kare planlı ve kubbe ile örtülü olan türbenin girişinde iki sütuna oturan bir medhal vardır (Resim-3,4). Türbe içinde sanduka ve şamdanlar yer alır (Resim-5). Türbenin günümüzdeki iç düzenlemesi ve sanduka üzerindeki puşide 1990'lı yıllarda T.C. Kültür Bakanlığı tarafından yaptırılmıştır. Türbedar ailesinin barındığı selâmlık binasının da bu dönemde inşa edildiği tahmin edilmektedir (Resim-6). Türbede, Sultan Abdülaziz'in beratıyla maaş karşılığı türbedarlık vazifesi verilen Buharalı Hacı Ali ailesinin, günümüzde de bu görevi devam etmektedir.

Priştine'ye 5 km. uzaklıkta Mitrovica'ya giden yol üzerinde bulunan, Priştine Gazi Mestan (Bayraktarlar) Türbesi, Sırpların kahramanı Miloş Obiliç Anıtı'nın yakınındadır (Resim-7). Türbenin, 1389 Kosova Muharebesi'nde şehit olan meçhul iki bayraktara ait olduğu tahmin edilmektedir. Bu sebeple, halk arasında Bayraktarlar türbesi olarak da anılmaktadır. Türbenin 16. yüzyıl eseri olduğu tahmin edilmektedir. Sekizgen planlı türbe, kubbe ile örtülüdür. İçinde iki sanduka bulunmaktadır

(Resim-8). Türbe, 1999'daki Kosova Savaşı'nda Sırp ve Arnavut askerleri tarafından sığınak olarak kullanılmıştır. Harap durumdaki türbenin acilen onarıma ihtiyacı vardır.

Priştine, Fatih Camii, şehir merkezinde saat kulesinin yanında bulunmaktadır (Resim-9). Yapı, 1461-62 yılında, Fatih Sultan Mehmed tarafından inşa edilmiştir. 1682-83 tarihli onarım kitabesinde, yapının IV. Sultan Mehmed döneminden daha sonra onarıldığı belirtilmektedir (Resim-10). Caminin 18. ve 19. yüzyıllarda da bazı onarımlardan geçtiği anlaşılmaktadır. Kare planlı, 17.66x17.70 m. ölçüsünde olan cami, onikigen kasnağa oturan tek kubbe ile örtülüdür. Kubbe köşelikleri pandantiftir (Resim-11). Üç kubbeli bir son cemaat yeri vardır. Minarenin petek kısmı yıkılmış, 1955'te onarılmıştır. Minber ve mahfili ahşaptandır. Çok güzel bir işçiliğe sahiptir. Camide son cemaat yerinin ön cephe duvar yüzeyinde ve harimin iç duvar yüzeylerinde 18. yüzyıla ait kalem işi duvar süslemeleri bulunmaktadır.

Fatih Camii'nin yanında yer alan Priştine Saat Kulesi'nin, 18. yüzyıl eseri olduğu tahmin edilmektedir (Resim-12). Köşeleri küfeki taşı, araları moloz taştan yapılmış olan gövdesi, altıgen planlıdır. Saat mekanizmasının ve çanın olduğu bölüm tuğladandır. Altıgenin her yüzeyinde bir saat göstergesi vardır. Saat Kulesi, çarşı içinde Fatih Camii'nin 15-20m. güneyinde bulunmaktadır. Kule, 1955'te Fatih Camii ile birlikte onarılmıştır. Priştine Saat Kulesi, gezinti alanı katından sonrasına kadar yıkılarak, üstüne sonradan tuğladan çan kulesi şeklinde ilave yapılmıştır.

Priştine il merkezi, kenar mahallelerinden birinde bulunan Ramadan Çavuş Camii veya halk arasında Lap Camii, 1569-70 yılında inşa edilmiştir. Cami, 1999 yılında Sırp güçleri tarafından kundaklanmıştır (Resim-13). Camii'nin harim içindeki mahfil, minber korkulukları, pencere doğramaları ve ahşap söveleri ile zemin döşemesi bu kundaklamada yanmıştır. Bu

kundaklama sonucunda camiinin erken dönemlere ait kalem işi süslemeleri ortaya çıkmıştır. Kareye yakın planlı, tek kubbeli caminin son cemaat yeri, gelişi güzel ilave yapılarla kapatılmıştır. Camii'nin mihrap ve minberi taştır.

Halk arasında Sultan Murad Cami veya Çarşı Camii diye adlandırılan yapı, Priştine şehir merkezinde, Fatih Camii yakınındadır. Yıldırım Beyazıd döneminde inşaatına başlanılan caminin, Sultan II. Murad döneminde inşaatı devam ettiği ve Fatih döneminde tamamlandığı kaynaklarda belirtilmektedir. Bu sebeple cami, halk arasında Sultan Murat, Küçük Fatih ve Çarşı Camii olarak anılmaktadır. Cami 15. yüzyıl eserdir. Kare planlı 10.45x10.30 metre ölçüsünde olan cami, kubbe ile örtülüdür (Resim 14). Onarım kitabesinden de anlaşılacağı üzere, 1909 tarihinde geniş çaplı bir onarımdan geçmiştir. Bu onarımda üç kubbeli son cemaat yeri yıkılmış, yerine iki katlı kapalı bir mekan ilave edilmiştir. Cami içinde geç dönemlere ait duvar süslemeleri bulunmaktadır. Cami avlusunda şadırvana ait sekizgen mermer fıskiye yer almaktadır. Mermer fıskiyenin dış yüzeylerinde gül bezek motifi vardır (Resim 15). Camii'nin mihrap, minber ve mahfili orijinal olup, sağlam durumdadır. Camii iç duvarlarında yer alan orjinal kalem işi süslemelerinin dökülenlerinin tamir edilmesi gerekmektedir.

Yaşar Paşa Camii, Priştine şehir merkezinde bulunmaktadır. Kitabesinden caminin 1834-35 tarihinde Yaşar Mehmet Paşa tarafından inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. Yaşar Mehmet Paşa, aslen Priştine'li olup, 1842'de Üsküp mutasarrıfı olmuştur. Kare planlı, 10.50x10.50 metre ölçüsünde olan camii, sekizgen kasnağa oturan tek kubbe ile örtülüdür. Cami önündeki yolun genişlemesi sırasında son cemaat yeri yıkılmış, yerine ahşap direklere oturan bir sundurma ilave edilmiştir (Resim 16). Yapının, dış duvarları kesme taş olup, kubbesi kurşun kaplıdır. Kubbe ve kasnak yontu taşı korniştir. Son cemaat yeri, sonradan ahşap yapılmış olup, kare formlu çıtalı tavanı vardır (Resim 17). Girişin sağında ve solundaki sekiler

orijinal yontu taşı kaplı olup, üzerinde kısmen bozulmalar vardır. Caminin ön cephesi sonradan sıvanarak kalem işi süslemeler yapılmıştır (Resim 18). Pencereleri taş söveli olup, üzerine sıva ile profiller yapılmıştır. Ahşap pencerelerin geçme demir korkulukları orijinaldir. Camii kubbesinde ve cephelerinde önemli çatlaklar olup, kubbe kasnağında önceden yapılmış çelik gergiler bulunmaktadır. Caminin çok acele olarak onarıma alınmasına ihtiyaç vardır.

Konak, Priştine şehir merkezinde Fatih Camii'nin karşısında bulunmaktadır (Resim 19). Ön cephesinde bindirmeliği olan konak 19. yüzyıl yapısıdır. Geniş tutulan saçaklar, payandalarla desteklenmektedir. Avlu cephesinde çardak kısmı yer almaktadır. Priştine il

merkezinde bulunan tarihî ev, ahşap karkas olup sağlam ve bakımlı durumdadır. Hâlen Kosova Bilimler Akademisi personelinin toplantı ve çalışma merkezi olarak kullanılmaktadır.

Sinan Paşa Camii, Prizren şehrinin en anıtsal camilerindendir. Cami, şehir merkezinde, yol seviyesinden yüksek bir arazide kurulmuştur (Resim-20). Caminin bânîsi Sûfî Sinan Paşa'dır. Sûfî Sinan Paşa, başlangıçta İmrahor, daha sonra sırasıyla Budin Beylerbeyi (1590), Kars (1594-95), Erzurum (1595-1596), Eğri-Eger Macaristan (1596-1597) ve Bosna Beylerbeyliği (1600-1601) görevlerinde bulunmuştur. Daha sonra 1604-1605'te Sadaret kaymakamı olarak görev yapmış olan Paşa, 1607-1608'de tekrar Bosna Valisi ve 1608-1609'da Şam Valisi olarak hizmette bulunmuştur. 1609'da Şam'da vefat etmiştir. Cami'nin, büyük ihtimalle Sinan Paşa'nın Bosna Valiliği yaptığı dönemlerde 1600-1601 veya 1607-1608'de inşa edilmiş olabileceği ihtimali üzerine durulmaktadır.

Kare planlı olan Sinan Paşa Camii, tek kubbe ile örtülüdür (Resim-21). Kubbe köşelikleri tromptur (Resim-22). Mihrap duvarının öne doğru çıkıntısı vardır. Bu bölüm de yarım kubbe ile örtülüdür. Tek şerefeli olan

minaresi 43.5 metre yüksekliğindedir. Hıristiyanlar tarafından cami inşaatında civardaki bir kiliseye ait inşaat malzemelerinin, kullanılmış olabileceği ihtimali üzerine, yapıda 1939'da Arkeoloji kazı çalışmalarına başlanmıştır. Bu çalışmalar esnasında caminin üç kubbeli son cemaat yeri yıkılmıştır. Arkeoloji kazı çalışmaları bahanesiyle caminin yıkılacağını hisseden şehirdeki Türk ve Müslüman, nüfus galeyana gelerek, cami için hazırlanan bu yıkım planını durdurmuşlardır. Balkan ülkelerinin tamamında bu gibi bahanelerle birçok caminin yıkıldığı bilinmektedir.

Sinan Paşa Camii'nin içinde 19. yüzyıla ait kalem işi duvar süslemeleri bulunmaktadır. Duvar resimlerinde manzara tasvirleri, natürmortlar, akantus yaprakları ve bitkisel motifler işlenmiştir. Günümüzde cami ibadete açıktır. Minber mermer olup, üzeri kalem işi ile geometrik işçilikli ve ahşap korkulukludur.

Gazi Mehmed Paşa Camii, Prizren şehir merkezinin doğu yakasında bulunmaktadır (Resim-23). Mehmed Paşa Külliyesi, cami, türbe, han, hamam, mektep, medrese, kütüphane, köprü ve imaret yapılarından oluşmaktadır. Günümüzde cami, medrese, türbe, köprü ve hamam yapıları ayaktadır. 1573-74 tarihli inşa kitabesinden caminin Mehmed Paşa tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Mehmed Paşa, Erzurum, Niğbolu (Nevrokop), Köstendil ve Bosna valiliği görevlerinde bulunmuştur.

Kare planlı olan Gazi Mehmed Paşa Camii, tek kubbe ile örtülüdür. Kubbe köşelikleri tromptur (Resim-24). Caminin kuzey cephesinde ahşap direklere oturan geniş revağın, doğu ve batı cephesini aynı şekilde boydan boya dolaşması camiye ayrı bir güzellik ve ihtişam kazandırmıştır. Caminin içinde, 19. yüzyıla ait duvar süslemeleri bulunmaktadır. Camii genelde sağlam olup, minarenin kaidesinden sonrası, camii beden duvarları ile kasnağı sıvalıdır. Kubbe üstü kurşunla kaplanmış olup, gayet iyi durumdadır. Ahşap taşıyıcılı, çıtalı tavanlı son cemaat yerinin üst örtüsü

sonradan saçla kaplanmıştır. Camii içindeki mihrap ve minber orijinal olup taştır.

Mehmed Paşa kendi adına inşa ettirdiği camiinin avlusunda, yine kendisine ait altıgen planlı kapalı bir türbede medfundur. Prizren Gazi Mehmed Paşa Türbesi (16.yy), altı dilim sivri çatıyla örtülmüştür (Resim-25). Her duvar yüzeyinde iki sıra pencere açıklığı bulunmaktadır. Türbe'de Mehmed Paşa'ya ait sanduka yer almaktadır. Kitabesinde Mehmed Paşa'nın 1573-74 yılında vefat ettiği yazılıdır.

Prizren Emin Paşa Camii, şehir merkezinde, Mehmet Paşa Hamamı karşısındadır. Cami, 1831-1832 tarihinde Prinzren Sancak Beyi Emin Paşa tarafından inşa edildiği kitabesinden anlaşılmaktadır. Külliye, cami, medrese, mektep, han, hamam ve türbe yapılarından oluşmaktadır. Cami, mektep ve türbe yapıları hariç hepsi yıkılmıştır. Kare planlı, 9.25 x 9.25m ebadında olan cami kubbeyle örtülmüştür (Resim-26). Caminin üç kubbeli bir son cemaat yeri vardır. Portal, mihrap ve minber mermerdir. Camide 1830'lara ait duvar süslemeleri mevcuttur (Resim-27). Manzara tasvirleri, natürmort, 'C' ve 'S' kıvrık dal motiflerinin hakim olduğu bitkisel motifler bulunmaktadır.

Prizren, Mehmed Paşa Hamamı, Mehmed Paşa Camii'ne 150 metre uzaklığındadır (Resim-28). Mehmed Paşa'nın diğer vakıf yapıları gibi, hamamın da 1573-74 tarihinde inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Yapının, 1832-33 tarihinde Emin Paşa tarafından onarıldığını gösteren tamir kitabesi vardır. Hamamın bu tarihten sonra da onarıldığı görülmektedir.

Gazi Mehmed Paşa Hamamı, erkekler ve kadınlar bölümü olmak üzere çifte hamamlar grubuna girmektedir (Resim-29). Her iki bölümün soğukluk, ılıklık ve sıcaklık bölümleri vardır. Ilıklık bölümleri tonozla, diğer bölümleri ise kubbe ile örtülüdür. Günümüzde yapı, "Arkeoloji Müzesi" olarak kullanılmaktadır. Hamam, sağlam durumdadır.

Prizren şehrinde uzun yıllar hizmet veren Rüştiye, 19. yüzyıl yapısıdır. 1965 yılına kadar hizmet vermiştir. Bugün harap durumdadır (Resim-30). İki katlı, dikdörtgen planlı olan yapı, bir dönem hastane olarak ta kullanılmıştır.

Uzun yıllar bir Türk şehri olan Prizren'de, Türk sivil mimarîsinin en güzel örnekleri olan pek çok konak inşa edilmiştir. Bu konakların çoğunluğu ya 1999 Kosova Savaşı'ndan önce, Sırp ailelerinin oturduğunu bilen ve intikam, öç duygusuyla savaş sonrasında Arnavutlar tarafından ya da savaş sırasında Sırplar tarafından ateşe verilmişlerdir. Bu talihsiz akıbete uğrayan bir konakta, Prizren Şaip Paşa Konağı'dır (Resim-31). İki katlı olan konak, günümüzde ne yazık ki harabe hâlindedir.

Prizren'e 18km. uzaklıkta olan Mamuşa (Mahmud Paşa) Türk köyünde, camii, çeşme ve saat kulesi yapıları bulunmaktadır. Camii tamamen yenilenmiş, çeşmenin ise sadece kitabesi kalmıştır. Mamuşa Saat kulesi ise, günümüze sağlam bir şekilde gelebilmiştir (Resim-32). Kare planlı, moloz taş gövdeli saat kulesi 1814-15 tarihinde Mahmud Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Kulenin çan kulesi, ahşap bir çatı ile örtülmüştür. Saat kulesi kitabesinin transkripsiyonu şu şekildedir:

"Allahû Teâlâ eyledi hüdâ-Kıldı muzaffer oldu saadet
Semendre'nin nâkıs-ı küfrün-Hayr-ı nesile yaptırmasına
Mamuşa için eyledi himmet-İkbâl-i ömrü olsun ziyâde
Ettik de Eflâk devr-i azimet-Bir hoşça çıktı nazım ile tarih
'İ'lam-ı evkât ola bu saadet' şehr-i Ramazan sene 1230"

Kitabeden de anlaşıldığı üzere, saat kulesindeki saat mekanizması Semendre'den getirilmiştir.

Prizren Sinan Paşa Camii'nin önündeki Taş Köprü, ya da diğer adıyla Ali Bey Köprüsü, Yemen Fatihi Sinan Paşa'nın babası Ali Bey tarafından

14. yy. başında inşa ettirilmiştir. Üç gözlü olan köprünün yandakiler 4m., ortadaki 10m. ve genişlik 4m.'dir (Resim-33). İki

yandan birisi, dereye yapılan, rıhtımın arkasında kalmış, tamamen kapanmıştır. Bir yan, bir tahliye gözü ve orta kemer meydandadır.14

Prizren'e bağlı Dragaş Milika Köyü'nde yer alan camii, dikdörtgen planlıdır (Resim-34). Camiinin minare kaidesinde, 1289 tarihli inşa kitabesi mevcuttur (Resim-35). Ancak kitabe camiinin onarıldığı 1822-1823 tarihinde yazılmıştır. Kitabe de imlâ hataları olmakla birlikte, transkripsiyonu şu şekildedir:

"Kad a'mme hazihi'c-Camiu'ş-Şerif

Ahmed Ağa pîr nısf-ı ilmin

Anhüma el-velîyü'l-kadîr

Sene evvelî 1238/Kesnî sene 688".

Camiinin bu kitabesi ile ilgili yerel tarihçiler tarafından farklı görüşler ileri sürülmektedir.15 Bir görüşe göre, camii, Osmanlılardan önce, 1289'da Halep'ten (Suriye) gelen ve burada İslâm dinini yayan, Müslüman bir grup tarafından inşa edilmiştir. Diğer görüşe göre ise, Balkanlarda 1389 Kosova Savaşı'ndan önce bölgeye akınlarda bulunan, Türk akıncıları tarafından yapılmıştır.

Camiinin 1289 yılında Halepliler tarafından inşa edilmiş olması ihtimali zayıftır. Arapların İslâm dinini yaymak için, Balkanlara geldikleri tarihte görülen bir olay değildir. Bu olay, Arnavut milliyetçilerin kasıtlı olarak ortaya attıkları fikirdir. Bundan amaç, İslâmiyeti, Balkanlara Türklerin değil, Arapların getirdiğini öne sürerek, bölgeye İslâm dinini ve medeniyetinin en güzel şekliyle getiren Türklerin bölgedeki önemini ortadan kaldırmaktır. Caminin 1289 yılında Türk akıncıları tarafından yapılmış olma ihtimali ise, mümkün olabilmekle birlikte, başka bir örneğe rastlanmamıştır.

Hadım Ağa Camii, Cakova'da (Yakova) kubbeli olan tek ihtişamlı camidir (Resim-36). Cami, medrese, mektep ve kütüphane yapılarından oluşan külliye, şehrin arka mahallelerden birinde bulunmaktadır (Resim-37). Yapı, halk arasında Hadım veya Hadum Camii olarak adlandırılmakla birlikte, yapının ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, camide kullanılan malzeme ve mimarî özelliklerine bakarak yapının, 16. yüzyıl eseri olduğu tahmin edilmektedir.

Camide 1805-06 tarihli onarım kitabesi vardır. Kare planlı 12.30x12.30 m. ölçüsünde olan cami tek kubbe ile örtülüdür. Kubbe köşelikleri tromptur. Üç kubbeli bir son cemaat yeri vardır. Caminin son cemaat yeri ve iç mekandaki duvarlarda, 1805 tarihinde yapılmış kalem işi duvar süslemeleri vardır (Resim-38). Duvar resimlerinde İstanbul cami tasvirleri, manzara resimleri, natürmortlar ve bitkisel motiflerin ağırlıkta olduğu bir tezyinat bulunmaktadır.

Cakova Hadım Cami, 1999 yılındaki Kosova Savaşı'nda Sırplar tarafından ateşe verilerek önemli ölçüde tahrip edilmiştir. Minare şerefe kısmına kadar yıkılmış, kubbe hasar görmüş, ahşap olan kapı kanatları ve mahfil tamamen yanmıştır. Cami yanındaki medrese, mektep ve kütüphane yapıları tamamen yıkılmıştır. Yapı onarılmayı beklemektedir. Camii savaş sırasında bombalanmış olup minare şerefeye kadar yıkılmıştır.

Cakova (Yakova), Şeyh Emin Tekkesi şehir merkezine yakın bir yerde bulunmaktadır. Tekke, 1699-1700 tarihinde Acize Baba tarafından kurulmuştur. Halk arasında Büyük Tekke ve Şeyh Emin Tekkesi adlarıyla da anılmaktadır. Avlu duvarı girişindeki kitabede 1888-89 yılında geniş çaplı bir onarımdan geçtiği yazılıdır (Resim 39). Tekkede semahane, kahve ocağı, derviş evi, konaklama yerleri ve türbeler bulunmaktadır. Büyük Tekke denilmesinin bir diğer sebebi de buranın bir asitane olarak faaliyet göstermesinden kaynaklanmaktadır. Günümüzde yapı, Rifaî

tarikatına bağlı olarak faaliyetini devam ettirmektedir. Ahşap karkas sistemli yapıya tamamen ek binalar yapılmış ve orijinal yapı arada sıkışık durumda kalmıştır. Tüm ahşap elemanlardan çıtalı tavan, döşeme, kapı, pencere vb. elemanları çoğunlukla yeniden yapılmıştır.

Cakova'dan Prizren'e giderken 10. km.'de Terzi Köprüsü bulunmaktadır (Resim-40). Köprü Cakova terzi esnafının maddî katkılarıyla 1796-97 yılında inşa edilmiştir. Bu sebeple halk arasında Terzi Köprüsü olarak anılmaktadır.

Kesme taştan yapılmış 11 kemer gözlü olan köprünün boyu 221 m., genişliği 5 m.'dir. 1931 yılında onarımdan geçen köprü, günümüzde ağır taşıtlar tarafından da kullanılmaktadır. Sivri yontu taşı kemerli 11 gözlü köprünün, kemerleri dışında moloz taş kullanılmıştır. Köprü üstü, dere taşı ile dolgulu olup kısmen çökmeler oluşmuştur.

Cakova şehir merkezinden uzakta, kenar mahallelerden birinde Bektaşî Tekkesi bulunmaktadır. Tekke, Kosova ve Makedonya'daki Bektaşî Tekkelerinin merkezi olarak bilinmektedir. Her yıl düzenli olarak Bektaşî Kurultayları bu tekkede yapılmaktadır. Tekkenin ilk kurucusu Hacı Adem Baba'dır. Tekke çok geniş bir alanda kurulmuştur. Tekke'de geç dönemlere ait meydan evi, kahve ocağı, derviş evi, misafir konağı, kütüphanesi, toplantı salonları ve türbe yapıları bulunmaktaydı. Türbede 7 Bektaşî Babasına ait kabir bulunmaktadır. Giriş kapısında Bektaşî sikkesi olan bir kitabe yer almaktadır. 1999'daki Kosova Savaşı'nda tekkedeki yapılar Sırp askerî güçleri tarafından ateşe verilerek önemli ölçüde tahrip edilmiştir (Resim-41,42). Tekke günümüzde aslî faaliyetini devam ettirmektedir.

İpek (Peç) şehrinde, çarşı içinde, Fatih Camii yer almaktadır. Yapı, halk arasında Fatih (Fetih) veya Bayraklı Camii olarak da anılmaktadır (Resim-43,44). Yapının, 15. yüzyılın ikinci yarısında Fatih Sultan Mehmed tarafından inşa ettirildiği tahmin edilmektedir. Kare planlı,

12x12m. ölçüsündeki yapı, sekizgen kasnağa oturan tek kubbe ile örtülüdür. Üç kubbeli bir son cemaat yeri vardır. Caminin iç duvar yüzeylerinde geç dönemlere ait duvar süslemeleri bulunmaktadır. 1999 yılında Sırp güçleri tarafından tahrip edilen caminin, restorasyon çalışmaları devam etmektedir. Cami'nin onarımını İtalya Devleti üstlenmiştir.

İpek (Peç) şehir merkezine yakın bir yerde bulunan Defterdar Camii, 1624-25 yılında vefat eden Defterdar Mehmed Efendi tarafından inşa ettirilmiştir. Kare planlı olan cami, son cemaat yerini de içine alacak şekilde kırma bir çatı ile örtülmüştür (Resim 45). Değişik dönemlerde onarımlardan geçen caminin sadece minaresi orijinal hâliyle günümüze kadar gelebilmiştir. Harimin de sekizgen ahşap süslemeli gömme kubbesi bulunan camii, Kosova Savaşı'nda Sırplar tarafından yakılmıştır (Resim 46).

Vushtri şehrinde yer alan Gazi Ali Bey Camii, dikdörtgen planlı ve kırma çatıyla örtülüdür. (Resim-47). Yapı, 18. yy. eseridir. 1999 Kosova Savaşı'nda camii, Sırplar tarafından hasar görmüş ve minaresi yıkılmıştır. Savaştan sonra Birleşik Arap Emirleri tarafından yapılan onarımda, cami minaresinin şerefesi Arap mimarî üslûbunu yansıtan, köşklü biçimde yeniden inşa edilmiştir. Bu gibi kasıtlı onarımlar ve restorasyonlara, sadece bu camii de değil, Kosova'da yer alan diğer yapı türlerinde de görülmektedir.

Prizren'de bulunan Namazgah ya da halk arasında bilinen tabiriyle Kırık Camii, şehrin kuzeyinde yer almaktadır (Resim-48). Yeni Mahalle mevkiinde sadece sembolik minare kaidesi ayakta bulunan Namazgâh veya Kırık Cami adıyla anılan bir eser yer alır. Adı geçen bu eserin şehrin yeni imar planı çerçevesinde yıkılması öngörülmüştür. 1454 yılında Fatih Sultan Mehmed tarafından, Bosna fethine giderken, yol güzergâhı üzerinde, ordunun Cuma namazını kılması için bu namazgâhı inşa ettirmiştir. Namazgâh, 2001 yılında Türkiye Cumhuriyeti tarafından

yapılan kazı ve bölgede gerçekleştirilen incelemeler sonucunda, orijinaline uygun bir biçimde onarılmıştır (Resim-49-50).

Kosova Savaşında hasar gören eserlerin restorasyonu ehil olmayan kurum, kuruluş ve kişiler tarafından yapılarak, telafisi olmayan ikinci bir tahribata sebep olmaktadırlar. Bu eserler bir kültürü, bir medeniyeti, sanatı ve tarihi yansıtmaktadırlar. Türk eserlerinin bu mimarî özelliklerini göz önünde bulundurmadan yapılan onarımlar, hem eserin ortadan kalkmasına, hem de insanlığın ortak mirası olan bir yapının kaybolmasına aracı olmaktadırlar.

Suudi Arabistan ve İran başta olmak üzere Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi İslâm ülkelerinin, sadece Kosova'da değil Bosna-Hersek ve Arnavutluk'taki Türk eserlerinin onarımında da bilinçli olarak bu tahribatı yaptıkları görülmektedir.

Yaptığımız incelemeler sonucunda, Kosova'da çok ayaklı, çok kubbeli ve zaviye planlı camilerin inşa edilmediği görülmektedir. Camiler genellikle kare planlı, tek kubbeyle örtülü ve üç kubbeli son cemaat yeri olan klasik yapılardır. Kubbeye geçişler tromp'tur. Camilerde tezyinat olarak duvar resimleri yaygın olarak kullanılmıştır. Priştine'de Fatih Camii, Sultan Murat Camii ve Yaşar Paşa Camii, Prizren'de Sinan Paşa Camii, Emin Paşa Camii, Mehmet Paşa Camii ve Terzi Memi Camii, İpek'te Fatih Camii, Gilan'da Şehzade Hanım Camii ve Cakova'da Hadım Camii ve Mahmut Paşa Camii gibi yapılarda 18. ve 19.yüzyıla ait duvar resimleri vardır. Duvar resimlerinde barok üslup hakimdir. Konu olarak manzara tasvirleri, natürmortlar ve bitkisel bezemeler seçilmiştir. Bunun yanında hat sanatı örnekleri süsleme unsuru olarak kullanılmıştır. İpek Taftalı ve Prahofça Camilerinin 18. yüzyıla ait ahşap tavan süslemeleri bulunmaktadır.

Türbelerin genellikle çokgen planlı olup örtü sistemleri dilimli çatıdır. Hamamlar çifte hamam şeklinde inşa edilmiş ve enlemesine planlıdırlar. Köprüler tek gözlü yerine çok gözlü olarak inşa edilmiştir. Ticaret yapılarından han ve bedestenlere, askeri yapılardan kule, kışla ve tabyalara rastlanılmamıştır. Yapıların tamamı kesme taş veya moloz taşla inşa edilmiştir. İnşaat malzemesi olarak tuğlanın az kullanıldığı görülmektedir.

Balkanlarda Türk eserleri, Türklerin haklı olarak iftihar kaynağı olmanın yanı sıra, aynı zamanda bölgede yaşayan insanların ve insanlığın ortak mirası ve zenginliğidir. Bu itibarla söz konusu eserlerin korunması, aslına uygun bir şekilde restore edilmesi ve kullanılması için öncelikle Türkiye ve Balkan ülkelerinin ilgili kurumlarının işbirliği içerisinde bulunmaları gerekmektedir.16

Başlatılacak ortak onarım projelerinde uluslararası kuruluşlardan da maddî destek sağlanabilir. İnsanlığın ortak mirası olan bu eserlerimizin onarımına, her ülke ve kuruluştan destek bulunabileceğini umuyoruz.

1 Smail Tihiç, İslamska Umetnost u Jugoslaviji, Beograd, 1979, s. 22.

2 UMNİK, OSCE, Election 2001, Provisional Certified Results, 24 November 2001, s. 9.

3 UMNİK, OSCE, Election, 2001.

4 Ömer Turan, “Balkanlar’da Türkler”, Bay, Kültür ve Sanat Dergisi, Yıl:5, Sayı: 27, Prizren, 1998, s. 9. Ayrıca bkz:Altay Suroy Recepoğlu, “Prizren ve Türk Dünyası”, Bay, Kültür ve Sanat Dergisi, Sayı:1, 1994, s. 5-6.

5 Noel Malcolm, Kosova, London, 2000, s. 138-139.

6 Muhammedî Şukriu, Prizreni i Lashte, Prizren, 2001, s. 185.

7 Ayrıntılı bilgi için bkz: Mehmet İbrahimgil, “Balkanlar ve Kosova’daki Türk Kültür Mirasımızın Dünü Bugünü”, Vakıf ve Kültür

Dergisi, Yıl: 2, c. 1, Sayı: 4, 1999, s. 6-8.

8 Bahaeddin Yediyıldız, “Osmanlılar Döneminde Manastır”, Atatürk ve Manastır Sempozyumu, 12-13 Ekim 1998, Manastır-Bitola, Gazi Üniversitesi, Ankara, 1999, s. 21-35; Hamdija Kreşevljakoviç, “Stari Bosanski Gradovi”, Naşe Starine, Sayı: 2, Sarajevo, 1954, s. 12.

9 UMNİK, Department of Culture, Cultural Heritage Unit, Raport, 23 Juli, 2001.

10 Ekrem Hakkı Ayverdi, Avrupa’da Osmanlı Mimarî Eserleri, c. 2, s. 420; Aydın Yüksel, “Kosova’da Türk Eserleri”, I. Kosova Zaferi’nin 600. Yıldönümü Sempozyumu, 26 Nisan 1989, s. 44-54.

11 Sabri Baygora, Barbaria Serbe Ndaj Monumenteve İslame Ne Kosove, (Şubat 1998-Haziran 1999), Boshkesia İslame E Kosoves, Prishtine, 2002.

12 Bu listeye arşiv fotoğraf ve belgelerinde yakın tarihlerde ayakta olan yapılar, hazireler, yapısı olmayan kitabeler dahil değildir. Bunlarla birlikte yapıların sayısı 170’i bulmaktadır.

Ayrıca, arazi çalışmasında, Suudi Arabistan ve Arap Emirlikleri’nin “Vehabîlik” güdümünde olan bazı fanatik Müslüman Arnavut gruplarıyla münferit çekişmelerimiz oldu.

Bu ülkelerin verdiği maddî destekle, Türk eserlerinin sanat ve mimarî özelliklerinin bilinçli olarak kaybedildiğini gördük.

Cami minarelerindeki şerefeler, köşklü Arap şerefelerine dönüştürülmüş, yapıların tarihini ve mimarî özelliğini yansıtan almaşık duvar tarzı sıvayla kapatılmış, cami içinde dönemin sanat ve kültürünü yansıtan duvar süslemeleri ya tahrip edilmiş, yada badana ile örtülmüş, Cami hazirelerindeki mezar taşları ortadan kaldırılmıştır.

Minber, mahfil, kapı ve pencere gibi Osmanlı dönemine ait ahşap yapı elemanlarının yerini, beton ve demirden yapılmış yenileri almıştır. Bu

gruplarda Türk düşmanlığı had safhaya ulaşmıştır. Bu olaylar karşısında tepki verdiğimizde de, bu ülkelerin güdümünde olan kişi veya grupları karşımızda bulduk. Kosova idaresinin bu gruplara karşı olan aczine ise, bizzat şahit olduk.

13 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Raif Vırmiça, Kosova'daki Osmanlı Mimarî Eserleri I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1999, 1. baskı, XIV+788 s.

14 Ekrem Hakkı Ayverdi, Avrupa'da Osmanlı Mimarî Eserleri, İstanbul, 2000, c. 3, s. 210.

15 Altay Suroy Recepoğlu, "Fetihten Önceki Fetih", Tarih ve Düşünce, Araştırma ve İnceleme Dergisi, Mayıs 2000, s. 56-62.

16 Türk Tarih Kurumu tarafından başlatılan "Yurt Dışındaki Türk Eserlerinin Envanteri Çalışması" hâlen Balkan ülkelerinde devam etmektedir.

Osmanlı Medeniyetinde Muhteşem Bir Payitaht ve Bir Kültür Şehri Olarak Edirne / Yrd. Doç. Dr. Rıdvan Canım [s.34-51]

Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi / Türkiye

Dünya üzerinde bazı şehirler vardır ki onlar kendi iç dinamiklerinden gelen bir albeniye sahiptirler. Deyim yerindeyse ruhlarındaki çekicilikle tarihin aynasından görüntüleri hiç mi hiç eksilmez. Edirne şehri de bunlardan biridir. Tarihin takvimini çağ tomarları olarak çevirdiğimizde milâdî 1360'lı yıllarda durursak Edirne'de Osmanlı adının başlangıcını da buluruz. Edirne, Osmanlı asırlarında Anadolu ve Rumeli medeniyeti arasındaki köprüde yerinden oynatılamayacak bir kilit taşıdır.

Aynı ana babadan doğmuş kardeşler vardır. Ama çoğu defa, kimi sarışındır, kimi esmer; kimi narindir, kimi hoyrat; kimi uysaldır, kimi ise dik başlı. Osmanlı da böyle bir yapıya sahipti. Ama Osmanlı, kendine özgü bir kaynaşma ve kaynaştırma metodu sayesinde çeşitli millet ve mezheplerin içerisine dalarak kısa zamanda hâkim unsur oldu ve efendi millet pâyesini kazandı. Böylece ana kavim imtiyazını beş asır elinde tutan Osmanlılar, Rumeli adı verilen coğrafyada da çok özel bir medeniyet çeşnisine vardılar. Sonuçta ortaya Edirneler, Filibeler, Sofyalar, Üsküpler, Saraybosnalar, Priştineler, Prizrenler, Manastırlar, Nişler, Şumnular, Tırnovalar, Selânikler, Varnalar, Vidinler, Mostarlar, Vardarlar, Belgratlar, İşkodralar, Beratlar, Kalkandelenler, Ohriler çıktı.

Trakların en büyük boylarından biri olan Odrisler tarafından kurulduğu sanılan Edirne, çok eski bir yerleşim merkezi olarak zaman içerisinde çeşitli isimler alır. Makedonyalıların burasını Orestlerin bir kolonisi haline

getirmesinden sonra şehre Orestia ve şehrin dış mahallelerine de Gonnoi adı verilmiştir. M.S. 4. yüzyılın ortalarından başlayarak Hunların ve özellikle Gotların işgaline uğrayan şehir, zamanla Slav ve Bulgar akınlarından da önemli ölçüde etkilenir. Şehrin imparator Hadrianus tarafından yeniden kurulması sebebiyle de şehre Hadrianopolis denilmiş ve bu ad uzun bir süre kullanılmıştır. Bu ismin Adrianopolis, Adrianople, Adrianopel şekillerini aldığı da görülür. Hadrianopolis 586 tarihinde Avarlar tarafından kuşatılmış, Bizans ve Peçenekler arasındaki savaşlara da sahne olmuştur.

Edirne, I. Murad'ın tahta geçişinin ilk aylarında, l362 yılı Temmuz'unda Osmanlıların eline geçer. Edirne artık bir ordugâhtır, bir taht şehridir ve sedd-i islâmdır. Yine de şehrin fethedildiği tarih konusunda tarihçiler arasında farklı görüşler vardır. Uzun yıllar Edrinabolu, Edrenos, Edrune, Edrine gibi çeşitli adlar alan şehir, I. Murad'ın İlhanlı hükümdarı Üveys Han'a gönderdiği "Fetihnâme"de, "Edrine" olarak adlandırılmış ve son birkaç yüzyıldır da Edirne olarak tanınmıştır. Diğer taraftan Edirne'nin özellikle Osmanlı nesir edebiyatında Dârü'l-mülk, Dârü'l-feth, Dârü's-Saltana, Dârü'n-Nasr ve Tahtgâh-ı Edrine gibi değişik isimlerle anıldığını görüyoruz.

Rumeli topraklarına Gelibolu'da ayak basan Türk akıncılarının bir çılgın âşık gibi sayıklarcasına koşup kollarını boynuna dolayıverdiği Rumeli, kısa sürede kaftan değiştirmiş, bu nâzenîn vücûda saraylardan, hanlardan, camilerden, medreselerden, imaretlerden süslü elbiseler giydiren Türk zevki, devletin ve halkın ortak gayretleriyle aynı süre içerisinde bu toprakları da bir açık hava müzesi haline getirmişti. Dolayısıyla Edirne'nin Osmanlılar tarafından fethi, Balkanlar ve Avrupa tarihi açısından da bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Edirne, bulunduğu konum itibariyle bir yandan Rumeli fetihleri için bir harekât üssü fonksiyonunu icra ederken, bir yandan da İstanbul'un fetih plânlarının hazırlandığı merkez olur. Bilhassa

Yıldırım Bayezid'in ölümünden sonra şehzadeler arasında başlayan mücadelelerde Edirne'nin ayrı bir yeri ve önemi vardır. Nitekim Emir Süleyman, Ankara mağlubiyetinin ardından hazineyi ve devletin resmî evrakını alarak Edirne'ye gelir. Edirne, artık devletin merkezidir. Ancak çok geçmeden kardeşi Musa Çelebi Edirne'yi kuşatarak şehri ele geçirmeyi başarır ve kendi adına Edirne'de para bastırır. Ondan sonra tahta geçen Çelebi Mehmed de uzun yıllar Edirne'de yaşadıktan sonra bu şehirde vefat eder. Sultan II. Murad ile birlikte şehir önemli gelişmelere sahne olur. Bu şair sultan, bir yandan;

Edrine gerçi güzeller yiridir ey hemdem
Bursada dahî nice dilber-i fettân gördüm

diyerek Bursa'nın bir türlü unutulmadığını, unutulamıyacağını vurgularken, adeta Edirne'nin de inkâr edilemez bir gerçek olduğunu dile getirir.

II. Murad'ın, birbiri ardına kazandığı zaferlerden sonra 1439 yılında, şehzadeleri Mehmed ve Alaeddin Ali için Edirne'de yapılan muhteşem sünnet düğünleri ile başlayan kültürel hareketlilik, devletin Rumeli'ne yönelik askerî ve siyâsî faaliyetleriyle de ayrı bir canlılık kazanır. Edirne'nin kültür hayatı, bir taraftan en tanınmış ilim ve sanat adamlarını, şair, mûsıkîşinas ve hattatları bir araya getirerek, münazaralı, mukayeseli meclislere, hararetli, heyecanlı sanat yarışlarına sahne olurken, bir taraftan da çarşılarında, bedestenlerinde, inciler, mücevherler, kürkler, şallar, canfesler, kemhalar, halılar, kilimler, oklar, yaylar, zırhlar ve daha nice paha biçilmez kıymetli eşyaların satıldığı mekânları ortaya çıkarır. Bu mekanlarda yedi dağın kokusunu getiren ıtırlar, anberler, miskler, sabunlar, gül yağları sergilenir, Venedik ve Cenevizli tüccarlar hergün bu pazarlardan kervanlar dolusu mal kaldırır, şarktan gelen kervanlar dolusu ticaret eşyası ise yine bu şehre indirilirdi. Zaman içerisinde şehirde kurulacak elliden

fazla kervansaray ve misafirhane arasında Muradiye, Yıldırım, Mehmediye, Koca Muradiye, Bayezid, Eski Ali Paşa, Selimiye ve Yemişçi Hasan Paşa kervansarayları gibi, ahırları yüzlerce at, yüzlerce deve ve katır alacak kadar geniş elli üç tüccar hanı, yetmiş bekâr hanı, üçyüz kırk vükelâ, vüzera ve âyân sarayı vardı. Ali Paşa Çarşısı, Arasta, Uzun Çarşı gerek sanat ve gerekse ticaret bakımından yeryüzünün en gözde iktisâdî merkezleri arasında idi.

XVI. yüzyıla kadar Edirne, âdeta imparatorluğun şenlik kentidir. Sultan II.Murad'ın padişahlığı dönemindeki en büyük şenlik, Şehzâde Mehmed'in Sitti Hatun ile olan düğünü dolayısıyle l450 yılında Edirne'de yapılır. Hatta geleneksel olarak hâlen Edirne'de yapılmakta olan Türkiye'nin en büyük ve en köklü yağlı güreş organizasyonu "Kırkpınar" güreşlerinin menşeini de bu şenliklere kadar götürmek mümkündür. Sivil ve askerî mimari bakımından dostun da düşmanın da gözlerini kamaştıran, İkinci Sultan Murad zamanında şehir Muradiye Külliyesi, Gazi Mihâl, Şah Melek Paşa, Şehabeddin Paşa, Saruca Paşa ve Mezid Bey külliyeleri gibi daha nice cami ve mescid kazanmıştır. Sultan II. Murad, ömrünün sonuna kadar Edirne'de oturmuş ve yine bu şehirde vefat etmiştir.

Sultan İkinci Murad'ın ardından Şehzade Mehmed de Edirne'ye gelerek burada tahta geçer. İstanbul'un fetih hazırlıkları en ince ayrıntılarına kadar Edirne'de yürütülür. Aklın almadığı, tarihin yazmadığı en ince cenk hesapları burada yapılır. Böylece Edirne, tabir caizse feth-i mübîn rüyasının görüldüğü, fethin anahtarlarının hazırlandığı şehir olur. Madenler burada işletilir, demirler burada eritilip o muhteşem toplar burada döktürülür ve nihayet islâm peygamberinin muştuladığı o "mutlu asker" bu şehirden Kostantıniyye üzerine yürür. l453 yılında İstanbul'un fethedilmesi de sultanlar için Edirne'nin önemini azaltmaz. Sonraki asırlarda Rumeli seferlerinin harekât merkezi yine Edirne olacaktır. Fatih Sultan

Mehmed, Edirne'yi hiç unutmaz. l457 yılı ilkbaharında şehzadeleri Bayezid ve Mustafa'nın bir ay devam eden sünnet düğünleri yine Edirne'de eski sarayın bahçelerinde gerçekleştirilir. Fatih, Şehzâde Cem ve Şehzâde Abdullah için l472 yılında, Şehzâde Korkud, Ahmed, Şehinşah, Mahmud, Âlem, Selim ve Oğuz Han için de l480 senesinde yine Edirne'de son derece görkemli sünnet düğünleri yapar.

Bu şenliklerden sonra, IV. Mehmed'in l675 yılında düzenlediği şenliklere kadar Edirne'de hiçbir padişah şenliğine rastlanmaz. Ancak Zağnos Paşalar, Mahmud Paşalar, şehzadeler, hanım sultanlar, vezirler, emirler, seferlerden dönen gaziler, ilim ve sanat, maksat ve gâye adamları, beyler, paşalar, çeşmelerinden, sebillerinden su yerine tarih destanları akan bu şehre ölümsüz yadigârlar bırakırlar.

Bir ara Edirne, Sultan II. Bayezid ile oğlu Şehzade Selim arasında cereyan eden taht mücadelelerine de sahne olur. Bu yıllarda geçici bir süre de olsa Dimetoka'nın başkent olması gündeme gelir. Ancak bu uzun sürmez. I. Selim'in kardeşleriyle olan mücadelelerinden sonra Edirne'ye geldiği ve Venedik elçisini burada kabul ettiği bilinmektedir. Sultan Selim, doğuya yapacağı sefer kararını Edirne'de alması üzerine oğlu Şehzade Süleyman'ı da Rumeli'nin muhafazası için Edirne'ye getirtir.

Esasen XVI. asır, Edirne için her yönden muhteşem eserlerin inşa edildiği altın bir devirdir. Kânûnî'nin saltanatı Edirne'ye Selimiye, Defterdar Yahya Bey, Şeyhi Çelebi camileri gibi islâm mimarisinin en estetik eserleri ile Kânûnî Köprüsü, su yolları, Ali Paşa Çarşısı, Rüstem Paşa Kervansarayı, İki Kapılı Han gibi şaheserleri kazandırır. Öyle bir an olur ki padişah saraylarından başka örneğin Sokollu, üç yüz odalı, divanhaneli, havuz ve şadırvanlı, hamamlı ve içinde cirit meydanı olan sarayını burada kurdurur. Makbul İbrahim Paşalar, Timurtaş Paşalar, Ferruh Paşaların, Rüstem Paşaların, Müeyyed Paşaların, Halil Paşaların, İshak

Paşaların, Köprülülerin, yeniçeri ağalarının, Ekmekçizâdelerin sayısız sarayları ve köşkleri, konakları adeta topraktan fışkırırcasına Edirne'nin süsü olurlar.

Bu gelişme bir ara kesintiye uğrarsa da şehrin XVII. asırdan itibaren özellikle Sultan I. Ahmed'le birlikte tekrar canlandığı, eski önemini kazandığı görülür. Aynı şekilde II. Osman ve IV. Murad'ın av eğlenceleri dolayısıyla Edirne'yi mesken edinmeleri, şehri özellikle ilim adamları, şairler ve sanatkârlar açısından tekrar ilgi odağı haline getirir. Sultan IV. Mehmed zamanında ise Edirne, gerçekten yeniden dirilişi yaşar. Şehzadeleri Mustafa ve Ahmed'in sünnet düğünleri ile kızı Hatice Sultan'ın günlerce süren muhteşem evlenme düğünleri de yine Edirne'de yapılır. Zaten eskiden beri bir kültür ve sanat merkezi olan şehir, yabancı elçilerin geliş gidişleri ve özellikle Avusturya ile başlayan savaşlar sebebiyle de siyâsî bir önem kazanır. IV. Mehmed'in padişahlığı sırasında Edirne'de l60 mahalle vardır. Sabunculuk, dokuma boyacılığı, tahtırevan lüks araba yapımı gibi sanatların çok ileri seviyelere ulaştığı bu kentte, l675 yılında 24 medrese, 220 ilkokul, 28 kütüphane, 300 cami ve mescid, 32 hamam, 53 kervansaray, 53 han, 6000 dükkân ve 8 taş köprü vardır. Bu haliyle Edirne, artık bir dünya kentidir ve başta Evliya Çelebi olmak üzere; Lady Monteque, George Keppel, Adolphus Slade, Lamartine, Constantin Jireck, Salomon Scweigger, W.Andreas Von Stainach, Mareşal Helmuth Von Moltke, Wenceslaw Wratislaw, Jonh Wild, Carsten Niebuhr ve Supremes Vissons d'Orient adlı eserin yazarı Pierre Loti gibi seyyahların da gözdesidir. Çok sayıda gezgin, eserlerinde Osmanlı'nın gözbebeği Edirne'den övgüyle sözederler. Bu eski taht merkezinde bir zaman misafir kalmış olan İngiliz sefiresi Lady Monteque, kişisel gözlemlerine dayanarak bize ve batılı dostlarına o devrin toplum hayatından ilginç kesitler sunar. Bu genç gezginin dikkatleri daha ziyade hemcinsleri olan Türk kadınları

üzerinde yoğunlaşmış ve o, bir Türk kadınının âiledeki yerini, terbiyesini, güzelliğini, giyim tarzını ayrı ayrı gözden geçirdikten sonra şu sonuca varmıştır: Hayranlık. Lady Monteque, bu mektuplarında o dönem Edirne'sine hayran olmuştur ve bu Osmanlı şehrini anlata anlata bitiremez. İşte bu ve buna benzer sebeplerle Edirne, kısa sürede azınlıklar için de her bakımdan cazip bir kent konumuna gelir. IV. Mehmed'in l687 yılında tahttan indirilmesi üzerine yerine geçen II. Süleyman da Edirne'de vefat eder. Sultan II. Ahmed de Edirne'de tahta çıkmış ve yine bu şehirde vefat etmiştir. Edirne'yi çok seven Sultan II. Mustafa'nın tahta geçiş törenleri de yine Edirne'de yapılır.

XVIII. asrın ortalarında Edirne'de meydana gelen iki büyük felâket şehri önemli ölçüde hasara uğratır. l745 yılındaki büyük yangın ve l75l yılındaki büyük deprem ise Edirne'yi neredeyse tanınmaz hale getirir. Artık Edirne için kara günler başlamıştır. Ne Muradlar kalmıştır, ne Yıldırımlar. Ne Fatihlerden, ne de Yavuzlardan bir eser vardır artık. Önce, XIX. asrın başlarında, Sultan III. Selim'in yenilik hareketlerine karşı ayaklanmalar görülür. l829 yılında ise ilk defa Rus işgaline maruz kalır. Edirne, yüzyılın ikinci yarısında Rus ve Bulgar işgalleri ile tarihinin en acılı günlerini yaşar. Tarihimizde 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus savaşlarının ardından gelen bu işgaller sırasında Edirne harap olur, binlerce insan açlıktan ve hastalıklardan ölür. Bundan yaklaşık 30 yıl sonra Bulgarlar tarafından l9l3'te yeniden işgal edilen Edirne, I. Dünya Savaşı'nın ardından l920 yılında da Yunan işgalini yaşar. İşte bu savaşlar ve birbiri ardına gelen bu işgaller sonucunda bu eşsiz yurt köşesi, Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte günümüze kadar ulaşan bir süreçte yaralarını sarmaya çalışan bir gâzî şehir, bir serhad şehri haline gelir.

Eski bir Osmanlı başkenti olarak Edirne'nin tarih içindeki serüvenine böylece bir göz attıktan sonra, tarihte Edirne'yi Edirne yapan unsurlara

tekrar dönelim. Edirne'nin gerçek siyâsî ve kültürel tarihinin Osmanlı-Türk hakimiyeti ile başladığını daha önce belirtmiştik. Zîrâ fetihten önce Edirne, iki üç kilise ile beş on mahallenin yer aldığı Kaleiçi ile çevresinden oluşan küçük bir şehir görünümündedir.

İlk Türk yerleşmesi şehri dört tarafından kuşatan ve l2 kulesi bulunan Kale içerisinde gerçekleşmiş ve şehirdeki en eski Osmanlı eserleri bu bölgede inşa edilmiştir. XVI. yüzyıl başlarında sözkonusu mevkîde l0 Müslüman mahallesi bulunuyordu. Şehrin bir başka yerleşim alanı olan Debbağhâne kesimi, Edirne Kalesi'nin güney taraflarında ve Tunca nehri kenarında yer alıyordu. Edirne'nin batısında, şehre Tunca ve Meriç nehirleri üzerindeki köprülerle bağlanan Karaağaç semti ise esasen yakın zamana kadar şehrin demiryolu istasyonu olarak görev yapmıştır. Bir ilim merkezi haline gelen Dârülhadis Medresesi âlimleri bu civarda yeni mahalleler kurmuşlardı. Şehrin güneydoğusu olarak belirleyebileceğimiz bu bölgedeki bir başka semt ise, bugün harap bir halde bulunan Kasımpaşa ve Süleymaniye camileri çevresinde gelişen Kirişhâne semti idi. II. Murad devrinde Vezir Saruca Paşa'nın hanımı Gülçiçek Hatun tarafından cami ve medrese yaptırıldıktan sonra iskâna açıldığı anlaşılan bu bölge Mezid Bey Külliyesi, Ali Kuşçu Mescidi ve diğer yapıların inşâsı ile kısa zamanda büyümüş ve burada Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi, Yavuz Sultan Selim'in Kazaskerlerinden Mîrim Çelebi, Vizeli Çelebi ve XVI. asrın büyük divan şairi Vardarlı Hayâlî Bey gibi tanınmış sîmâlar adına mahalleler kurulmuştur. Özellikle bu bölge, zaman içerisinde Tunca sahili boyunca uzanan bahçeleriyle şehrin en güzel semti haline gelir. Edirne'nin bu güzel devirlerinde Tunca ve Meriç sahillerinde sultan, vezir ve kazaskerlere mahsus nice yaldızlı saltanat kayıkları dolaşmış, kıyıları süsleyen sarayların, köşklerin ve gül bahçelerinin mermer rıhtımlarına, ipeklere, elmaslara bürünmüş güzeller gurur ve nazla ayak atmışlar.

Kaynaklar, eski şehir yapısına uygun olarak Edirne'de dokuz kapının varlığından sözederler. Topkapı, Kulekapı, Kafeskapı, Keçeciler Kapısı, Tavukkapı, Manyaskapı, Ortakapı, İğneciler Kapısı ve Tekkapı zamanla isim değişikliğine uğrasa da bilinen en önemli şehir kapılarıdır. Edirne Kalesi'nin İstanbul Yolu adıyla bilinen kapısından doğuya doğru uzanan ve Ayşe Kadın olarak adlandırılan semtte Ayşe Kadın, Şarabdar Hamza Bey ve Kadı Bedreddin Mahalleleri, Sitti Sultan Camii ve Sarayı yer alıyordu. Şehrin bir başka semti Kıyık-Buçuktepe'dir. Muradiye, Küçükpazar, Tekkekapı, Saraçhane semtleri ise Edirne'nin kuzey kesimlerinde yer alırken, Gazi Mihal, Eski İmaret, Yeni İmaret ve Yıldırım da şehrin batısında bulunan mahalle grubunu oluşturuyordu. Edirne'de bütün bu iskân yerlerinde XVI. asrın başlarında l44 Müslüman, l9 Hıristiyan ve 8 Yahudi mahallesi vardı. Eski Edirne'nin bugünküne nisbetle etrafı bağlar ve bahçelerle çevrilmiş bulunuyordu.

Günümüzdeki adıyla Hıdırbaba, eski adıyla Hıdırlık adı verilen mevkî de şehrin en güzel yerleri arasında idi. Aynı şekilde bugünkü Kıyık semti de bağlıklardan ibaretti. Yazma Cihannümâ, Edirne'de sadece Meriç nehri kenarında 450 bahçe bulunduğunu, bunların dolaplı çarklarla sulandığını kaydeder. Bir Osmanlı şehri olarak Edirne'nin sözkonusu bahçelerinden devşirilen gülü ve buna bağlı olarak gül yağı da çok meşhurdu. Etrafı bahçelerle çevrilmiş bu güzel şehrin sokakları da kuşkusuz şehircilik açısından insana yaşama kolaylığı sağlayan, oraya bakanlara, üzerinde yürüyenlere ferahlık veren estetik mekânlar idi. Edirne, sadece bahçe ve çiçek kültürü ile değil; meyvelerden ayvası, sebzelerden kabağı, beyaz tahinden yapılan Edirne helvası ve deva-i misk denilen özel tatlısı, bâdem ezmesi, çeşit çeşit meyve sabunlarıyla eski şehir kültürümüzü yaşatan önemli merkezlerden biri olarak dikkati çeker.

Bu asırlarda, âdeta İstanbul'un çiçek bahçesi sayılan Edirne'de yaşayan sanatçıların bu çevreden etkilenmeleri de son derece tabiî bir hadisedir. Dolayısıyla, Türk süsleme sanatlarında, doğal görünümlü çiçekler kullanılarak oluşturulan kompozisyonların en güzel örneklerinin Edirneli sanatçılar tarafından yapılmasına da zemin hazırlanmıştır. Bu türden süslemelerin başında, l6. ve l7. asırlarda özellikle ve öncelikle Edirne'deki mezar taşlarında örneklerine yaygın olarak rastlanan vazolu ve vazosuz çiçek buketleri gelir. Bu buketlerdeki çiçek örnekleri arasında en çok haşhaş çiçeği, gül, karanfil ve sünbül motiflerinin kullanılmış olması dikkat çekicidir. Edirne çiçekçiliğinin Türk süslemeciliğindeki etkileri, Edirne'de gelişen ve "Edirne işi", "Edirnekârî" gibi adlarla anılan ahşap, mermer süslemeciliği ile Edirnekârî laklı cilt süslemeciliğinde de görülmüştür. Esasen Edirnekârî, tahta üzerine boya ile yapılan süsleme işine verilen addır. En büyük özelliği, kullanılan boyaların bozulmaması, süslemelerde doğal çiçek, yaprak ve meyve motiflerinin kullanılmasıdır.

Özellikle deri ciltlerde kullanılan Edirnekârî süsleme, l8. yüzyılda kitap sanatlarında motif ve kompozisyon olarak yaygın biçimde yer alır. Özellikle l8. asırda da "Türk Kırmızısı" veya "Edirne Kırmızısı" adıyla tanınan ve bir el sanatı olan boyamacılıkta büyük şöhret sağlar Edirne. Muhtemelen XVI. asırda Bursa'dan Edirne'ye getirilen ve sonraları Edirne'den şöhreti bütün Osmanlı ülkesini tutan, hatta ülke sınırlarını aşan bu kök boya işlemeciliği Edirne ismini de bütün dünyaya duyurur. Sadece bu boya ile boyanmak için ülkenin ve dünyanın çeşitli yerlerinden kervanlarla Edirne'ye iplik getirilir ve götürülürdü.

Edirne, asıl gelişmesini Türklerin eline geçtikten sonra göstermiş ve şehir kısa süre içerisinde, İstanbul, Bursa, Bağdad gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun belli başlı idare, bilim ve kültür merkezleri arasına girmiştir. Müteakip asırlar boyunca Rumeli fetihlerinde birinci derecede rol

oynayacak olan Edirne'nin Türkleştirilmesi çalışmaları da ilginç olduğu kadar önemlidir. Çünkü genelde Rumelinin ve bilhassa Trakya'nın fethinden sonra bölgenin Türkleştirilmesi yolunda bilhassa Edirne'de başlatılan faaliyetler çekirdek olma karakteri kazanır. Özellikle yapılan iskan çalışmaları, zamanla Osmanlı Devleti'nin yerleşim politikalarına örnek teşkil etmiştir. Edirne'nin fethi sırasında I. Murad tahtta bulunduğu halde, şehrin kuşatılması ve fethi Lala Şahin Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. Şehirde yeni kurulan Türk mahallelerinin Yeniimaret, Yıldırım, Muradiye, Sultan Selim gibi adlar taşımaları, Osmanlı padişahlarının bu alandaki önderliğini gösterdiği gibi, Malkoç Bey, Sofu Bayezid, Yakup Paşa, Şah Melek, Hacı İvaz Paşa, Umur Bey, Zağanos Subaşı, Beylerbeyi Sinan Bey, Fahreddin Acemî, Veliyüddin, Hasan Paşa, Ali Kuşçu, Lârî Çelebi, Şeyh Şücâ, Sefer Şah, Hoca Sinan ve Müeyyed-zâde gibi, Osmanlı'nın ilk komutanları, akıncıları, bilim adamları ve şeyhleri Edirne'nin birer mahallesini kurmakla şehrin Türkleşmesinde öncülük etmişlerdir. Yine bunların yanında Devlet Şah Hatun, Alem Şah Hatun, Selçuk Hatun, Dâye Hatun, Sitti Hatun, Bülbül Hatun ve Firuz Paşa, Sarıca Paşa, İbrahim Paşa eşleri gibi kadınlar, Çakır Ağa, Arif Ağa, Mahmud Ağa, Sinan Bey, Fındık Fakih, Sevindik Fakih, Şeyh Alaeddin, Şeyh Mesud, Şeyh Salih, Baba Haydar, Bedreddin Baba gibi ağalar, beyler ve ulular da Edirne'nin bir Osmanlı şehri olarak kuruluşunda yer almış şahsiyetlerdir.

Bursa'dan sonra Osmanlı Devleti'ne uzun bir süre başkentlik eden Edirne bu süre içinde, sarayları ve kasırları, medreseleri, tekke ve zaviyeleri, türbeleri, camileri, hanları, hamam ve kervansarayları, bedesten ve kapalı çarşıları, çeşmeleri, sebilleri, Meriç ve Tunca nehirleri üzerindeki meşhur köprüleri ile bilim, fikir, kültür ve sanat hayatının da merkezi haline gelir. Edirne'nin bu şekilde bir bilim, kültür ve sanat

merkezi oluşunun sebeplerinin başında, hiç kuşkusuz zamanın en güçlü ve en zengin devletleri arasında ve hatta başında bulunan Osmanlı'ya başkent olması, hükümdarların bizzat bilim, kültür ve sanat faaliyetlerine öncülük etmesi gelir.

Bunun içindir ki Edirne, çeşitli Türk ve İslâm beldelerinden ve dünyanın muhtelif kültür merkezlerinden kalkıp gelen çok sayıda bilim ve sanat adamının yerleşim alanı olur. Herşeyden önce Edirne'de yapılan çalışmalarla Türk yazı dilinin doğmuş olması ve güçlenmesi olayı son derece önemlidir. Aynı şekilde Osmanlı Türkçesinin gelişmesinde de bir kültür şehri olarak Edirne'nin etkin fonksiyonu vardır. Özellikle II. Murad ve II. Bayezid gibi hükümdarların bu sahada öncülük etmeleri, Türkçe yazan bilim fikir ve sanat adamlarını devlet bütçesinden ayırdığı ödeneklerle desteklemeleri, onları himaye etmeleriyle kısa zamanda Türkçe, bir bilim ve edebiyat dili olma özelliğini kazanmıştır. Edirne'de başlatılan bu çalışmalar, bilhassa XV. ve XVI. yüzyıl başlarında şiir ve bilim tarihimizde pek çok ismin kendini göstermesiyle dikkati çekecek bir gelişme ortaya koyar.

Bir zamanlar Edirne'de Ahmet Paşaları, Sinan Paşaları, Hayalîleri, Abdurrahman Hıbrîleri, Neşâtî Dedeleri, Kemâlpaşazâdeleri, Ahmed Bâdî Efendileri, Yahya Sofîleri ve Yesârizâde gibi sayısız şair, âlim ve sanatkârı yetiştiren Edirne medreseleri vardı. İşte kısa sürede Osmanlı-Türk kültüründe önemli bilim merkezlerinden biri haline gelen Edirne'de, zaman içerisinde 40'tan fazla medrese kurulur. Evliya Çelebi, meşhur Seyahatnâme'sinde şehirde mevcut l2 kadar medresenin adını verirken, Rıyâz-ı Belde-i Edirne adlı eserin müellifi Ahmed Bâdî Efendi bu rakamı 46'ya kadar çıkarır.

Bunlar arasında özellikle Dârü'l-hadis Medresesi'nin Edirne için olduğu kadar Türk kültürü için de büyük önemi vardı. Çünkü bu medrese,

İstanbul'da zamanla kurulacak olan Fatih ve Süleymaniye medreselerine kadar Osmanlı Devleti'nin en ileri bilim merkezi olma özelliğini taşıyacaktır. Edirne'de bilhassa Fatih Devri'nde yaptırılan medreselerin çokluğu dikkat çekicidir. Ne yazık ki diğerleri gibi bu medreselerin de birçoğu bugün artık ayakta değildir. Bunlar arasında Mahmud Paşa Medresesi, Ali Bey Medresesi, Tunca nehri kenarında Ali Kuşçu Medresesi, Üç Şerefeli Camii'ne yakın Ekmekçizâde veya Hüsâmiye Medresesi, Vezir İbrahim Paşa'nın Buçuktepe'deki medresesi, Sarâciye veya Meydan Medresesi olarak bilinen medreselerden bugün hiçbir iz kalmamıştır.

Peykler ya da Fatih ve Saatli Medrese yahut II. Murad adıyla bilinen medreselerle yine Tunca nehri kenarındaki Sultan II. Bayezid külliyesi içerisinde yer alan II. Bayezid Medresesi ve Mimar Sinan'ın Selimiye Külliyesi içerisinde yaptığı iki medrese ise bugün hâlâ ayaktadır. Ne var ki bu medreselerin bugün tamamına yakın bir kısmı kendini yiyip tüketen bir uzviyet gibi, yavaş yavaş dış dünyaya kapılarını kapamış, ilim-irfanla alâkasını kesmiş, camı, çerçevesi kırılıp dökülmüş, çökük damlarına baykuşların tünediği sahipsiz birer harâbe haline gelmiştir.

Osmanlı'nın yeni fethettiği topraklardaki iskân politikalarının çok önemli bir yönünü ve kuvvetini de devletin kolu kanadı altında teşkilatlanıp gelişen serhaddaki alperenler ve idealist tarikat mensupları oluşturuyordu. Katıldıkları ordulara azim, irade ve şecaat telkin eden birer kudret kaynağı idi onlar. Bu anlamda da devletin işleyişini kolaylaştıran, gerektiğinde kitlelerin mücahede ruhunu ateşleyen, dağ başlarında, tehlikeli yamaçlarda, boğazlarda, uçlarda serhadlerde, zaviyeler, tekkeler kurarak kadrolarının bütün gücüyle toprağı işler, imar ve kültür faaliyetleri ile de etraflarını şenlendirir, bereketlendirir, dilleri, dinleri, gelenek ve görenekleriyle sosyal hayatın mayasını tutarlardı. Kervan yolları üstünde kurdukları hanlar, hamamlar, yaptırdıkları camiler, mescidler, değirmenler, köprüler ve diğer

kamusal kurum ve kuruluşlar da şenlendirdikleri memleket köşelerine bıraktıkları unutulmaz yâdigârlar olmuştur. İşte Edirne’de bu ilim ve kültür ortamını oluşturan ve besleyen kaynaklar arasında 50 civarındaki tekke ve zaviyenin de önemli bir yeri vardı.

Tasavvuf hareketlerine ve buna bağlı olarak tasavvuf kültürüne kaynak olması bakımından bu tekke ve dergâhlar içerisinde özellikle Gülşeniyye, Halvetiyye, Bayramiyye, Mevleviyye ve Bektâşî tarikatlarına mahsus tekke ve zaviyeler daha yaygın bir halde idi. Edirne tekkeleri ve dergâhları hakkında bilgi veren en eski kaynak yine Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’dir. Buna göre Edirne’nin en eski tekkesi; bugün şehrin Yıldırım semtinde Hızırbaba tepesi olarak bilinen yerde Hızır Dede ve Seferşah tarafından yaptırılan Hızır Dede Hünkâr Tekkesi’dir. Adından da anlaşılacağı üzere burası bir Bektâşî dergâhı idi. Zamanla yapılan ilavelerle büyük bir tekke kompleksi haline gelen bu yapı Sultan İbrahim döneminde yaktırılmıştır. Bugün aynı mevkide Hıdır Baba adına bir türbe vardır.

Evliya Çelebi’nin Edirne’de Ali Paşa Kapalı Çarşısı yakınlarında bulunduğunu kaydettiği bir başka dergâh da Güreşçiler Tekkesi adını taşır. Eski Edirne Kalesi’nin Zindan Kulesi yakınlarında bulunan Şeyh Zindânî Tekkesi, bugünkü Devlet Hastanesi yakınlarında Kurtbayırı denilen yerde bulunan Kâdirî Dergâhı, Bostanpazarı mevkiindeki meşhur Şeyh Hasan Sezâî-i Gülşenî Tekkesi, birer halvetî dergâhı olan Ağaçpazarı yakınlarındaki Hacı Ömer Ağa ve Beylerbeyi Camii civarındaki Şeyh Mestçizâde İbrahim Efendi tekkeleri, Üç Şerefeli Camii’nin hemen yanındaki Müezzin Sultan Tekkesi ile yine bu civardaki Ebu İshak Kazrûnî Tekkesi, Eski Cami yakınlarındaki Taşkent Baba Tekkesi, Şeyh Mesud Tekkesi, Şeyh Karamânî Tekkesi, Dizdarzâde Tekkesi, sonraları camiye çevrilen Şeyh Şüca Tekkesi, Ağaçpazarı semtinde bugün hâlâ kalıntıları mevcut bulunan Tütünsüz Baba Tekkesi, yüzyıllarca Edirne’nin tasavvuf

kültürüne büyük katkıları olan Küçükpazar’daki Muradiye Mevlevihanesi ile adı ve yeri unutulmuş daha birçok tekke ve dergâh Osmanlı medeniyetinin bütün izlerini hâlâ bağrında taşımakta olan bu güzel şehrin asırlar boyunca mistik mekânları olmuşlardır. Sultan II. Murad’ın özellikle mûsıkîye olan düşkünlüğü, yeni fethedilen Rumeli topraklarında ve özellikle Edirne, Filibe, Sofya ve Üsküp gibi kültür merkezlerinde millî kültürün kök salmasına ve yerleşmesine öncülük etmekle kalmamış, Mevlevî tekkelerindeki mûsıkî faaliyetlerini canlandırmış ve genelde Türk mûsıkîsinin gelişmesine de zemin hazırlamıştır. Esasen bu gâye ve iman adamları, bir taraftan orduya, ziraate, sanata hizmet ederken, şiirleri, ilâhileri, türküleri, menkıbe ve destanları ile de kültür ve imanın emrinde, toplulukları sarsmak suretiyle uyandırıp, onlara rûhen yeni bir kimlik kazandırma noktasında çok önemli görevleri yerine getirmişlerdir.

Edirne, Osmanlı şehirleri içerisinde hükümdar sarayına sahip birkaç şehirden birisidir. İlk sarayın I. Murad tarafından Eski Saray (Sarây-ı Atîk) adıyla Selimiye Camii yakınlarında kurulduğu bilinmektedir. Sözkonusu saraydan bugün geriye sadece enkaz halinde bir hamam ile yakın zaman önce yapılan kazılarla temelleri ortaya çıkarılan saray kalıntıları ulaşabilmiştir. Sarayiçi adı verilen yerde, Tunca Nehri kenarında kurulmuş olan Yeni Saray (Sarây-ı Cedîd) ise oldukça geniş bir alana yayılmış bulunuyordu. Kaynaklarda Yeni Saray külliyesi içerisinde ll9 oda, 21 divanhâne, 22 hamam, l3 mescid, l6 büyük kapı, l3 koğuş, 4 kiler, 5 mutfak ve l4 kasır bulunduğu ileri sürülmektedir. Ne yazık ki bu muhteşem saray kompleksinden de günümüze ancak bir cümle kapısı ile hamam, imaret gibi bazı kısımlarına ait harabeler ulaşabilmiştir.

Artık sadece adlarından haberdar olabildiğimiz Mamuk Kasrı, Alay Köşkü, Dolmabahçe Kasrı, Cihannümâ Kasrı, Gülhane Kasrı, Iydıyye Kasrı, Terâzû Kasrı, (Bugün yeniden onarılarak eski durumuna getirilen ve

bu saraylar-kasırlar kompleksinin ayakta kalan tek yapısı olan) Adalet Kasrı, II. Osman tarafından yaptırılan Bayırbahçe Kasrı, Çömlek Kasrı, Kum Kasrı, İftar Kasrı, Av Köşkü, Bülbül Köşkü, Değirmen Köşkü, Şikâr Köşkü, Tebdil Köşkü ile Has Oda, Yediler Odası ve Sancak-ı Şerif Odası'nın ise izleri bile kalmamıştır. Bunlardan başka, tepelerde Yıldız ve Buçuktepe kasırları ile Yıldırım semtindeki Hızırlık mevkiinde Hızırlık Kasrı varmış. Büyük bir bahçe ve havuzu olan Buçuktepe Kasrı'nı Sadrazam Amcazâde Hüseyin Paşa yaptırıp İkinci Mustafa'ya takdim etmiştir. Yıldız Kasrı ise '93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus Savaşları sırasında hâlâ ayakta imiş. Ruslar Edirne'yi işgal ettiklerinde o semtte oturan Hıristiyan ahâli kapılarını kırıp içeri girerek her şeyi yağma etmiş, taş üstünde taş bırakmamış, yakıp yıkmışlardır.

İmparatorluğun İstanbul ile birlikte ikinci başkenti olan Edirne, aynı zamanda pek çok vezir ve sultan konaklarıyla da süslenmişti. Dulkadiroğlu Süleyman Bey'in kızı ve Fatih Sultan Mehmed'in eşi Sitti Şah Sultan'ın bugünkü Atatürk Ortaokulu'nun bulunduğu yerde bir saray yaptırdığı, ayrıca IV. Mehmed'in kızı Hatice Sultan'ın da XVII. asır sonlarında Selimiye Camii yakınlarında bir sarayının bulunduğu ileri sürülmektedir. Bu devirlerde inşa edilen birbirinden muhteşem tarihî Edirne evleri ve konakları ise sivil mimârînin göz kamaştırıcı örneklerini oluşturuyordu. Kaleiçi, yüzyılın başına kadar neredeyse tamamen ahşap konaklardan oluşmaktaydı.

Türk, Rum ve Bulgar ustaların elinden çıkmış bu eserler, genellikle iki katlı ve bahçeli olarak tasarlanmış olup dış cephelerindeki kapalı ve açık çıkmaları, cumbaları, cihannümâları, kapı ve pencere konsolları, giriş sahanlığı ve balkon korkulukları, saçaklardaki ahşap oyma süslemeleri ile sokak görüntülerinde de zengin perspektifler yaratmıştır. Edirne'de özellikle sivil mimârîde iç süsleme ile ilgili olarak başlı başına bir teknik ve

üslûp oluştuğu ve zamanla bu ahşap süsleme tekniğine “Edirnekârî” adının verildiği bilinmektedir. l83l-l835 yılları arasında Edirne valiliği yapan Ağa Hüseyin Paşa’nın tavan nakışları ile şöhret bulmuş böyle bir konağı zamanla ortadan kalkmıştır. Adı bilinen konaklar arasında Musahip Paşa Sarayı, Sokollu Mehmet Paşa Sarayı, Defterdar Ahmet Paşa Konağı, Kara İbrahim Paşa Konağı, Kara Mustafa Paşa Sarayı sayılabilir. Tam örneğini teşkil etmese de Edirne’de bu geleneğin köhnemiş sınırlı örneklerini bilhassa Kaleiçi semtinde görmek hâlâ mümkündür. Câmi mîmârîsinde de başta Muradiye ve Selimiye Camileri olmak üzere, çok kaliteli çini süslemeceliği yanında kalem işi süslemeleri görülür. Önemli bir kısmı günümüze kadar ulaşan bu örnekleri Eski Cami, Beylerbeyi, Yıldırım, Şah Melek, Mezid Bey ve Üç Şerefeli camilerinde de görmek mümkündür.

Camiler, bedesten ve kapalı çarşılar, han, hamam ve kervansaraylar Osmanlı toplum yapısı içerisinde, Osmanlı şehirlerinin de en dikkate değer birimleri idi. Çoğu kez sanat, teknik ve estetiğin bir arada buluştuğu bu yapılar, Osmanlı kentlerinin tipik örneklerinden biri olan Edirne’de de kendisini gösterme imkân ve fırsatını fazlasıyla bulmuştur. Evliya Çelebi Seyehatnâmesi’nden öğrendiğimize ve Sultan IV. Murad zamanında (l623-l640) yapılan tespitlere göre Edirne’de l4’ü Selâtîn camii, üç yüzü vezirler veya devrin ileri gelenleri tarafından yaptırılmış 3l4 cami ve mescid bulunuyordu.

Ahmed Bâdî Efendi, Rıyâz-ı Belde-i Edirne adlı eserinde selâtîn camilerini l5 olarak belirlemekte, 6l caminin ismini vermekte, ayrıca şehirde l64 mescid bulunduğunu kaydetmektedir. Edirne’nin fethinden sonra şehirde yapılan ilk eserlerden birisi Kaleiçi’ndeki Halebî veya diğer adıyla Ayasofya Camii’dir. Muhtemelen kiliseden camiye çevrilen bu yapı, esasen bir külliyenin parçasıdır. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’nden edindiğimiz bilgilere göre Edirne’deki ilk selâtîn camii ise Tunca

nehri kenarındaki Yıldırım Bayezid Camii, yahut halk arasındaki ismiyle Küpeli Camiidir. Yıldırım Bayezid'in ilk oğlu Süleyman tarafından inşaatı başlatılan Eski Cami, sonra Süleyman'ın kardeşi Musa tarafından devam ettirilmiş ve Çelebi Mehmet tarafından tamamlanmıştır. İlk ismi Süleymaniye iken, daha sonra Ulu Cami olmuş ve kendisinden daha büyük olan Üç Şerefeli'nin inşasından sonra da Eski Cami adını almıştır.

Camiin yazıları ve süslemeleri islâm sanatının en güzel örneklerini oluşturur. Padişahlığı döneminde İstanbul'a hiç gitmeyen Sultan II. Ahmed'in kılıç kuşanma töreni bu camide yapılmıştır. II. Murad tarafından l435 yılında öncelikle mevlevîhâne olarak yaptırıldığı ve sonradan camiye çevrildiği ileri sürülen Muradiye Camii de şehirdeki bir başka selâtîn camiidir. Muradiye Camii'nin duvarlarını süsleyen çiniler, tüm zamanların en güzel çini işçiliğini sergiler. Muradiye Camii'nin bir benzeri de Yusuf Sinaneddin Paşa'nın l428 yılında Saraçhane semtinde yaptırdığı Beylerbeyi Camii'dir. Bir külliyeden ibaret olan bu vakfın hamamı, türbe ve çeşmesi bugün harap vaziyettedir. Edirne'nin Yıldırım semti yolu üzerinde, Tunca Nehri'nin batısında kurulmuş bir başka önemli eser de Gazi Mihal Camiî'dir. l422 yılında inşa edilen bu cami, uzun yıllar harap halde kapalı kaldıktan sonra yakın bir zaman önce ibadete açılmış bulunmaktadır.

Edirne'nin en eski mezarları ve mezar taşları bu caminin haziresindedir. Gazi Mihal Bey ve yakınlarının da bu kabristanda medfun olduğu bilinmektedir. Şehrin doğusundaki Kirişhane semtinde 1440 yılında yaptırılan Yeşilce veya Mezid Bey Camii de uzun yıllar kapalı kalmış ve 1991 yılında onarılarak hizmete açılmıştır. Küçük camiler arasında en eskilerinden biri 1429 yılında yapılan Tunca Nehri kenarındaki Şah Melek Paşa Camii'dir.

Kuşçudoğan Ağa Camii (1427), Saruca Paşa Camii (1434), Tunca kenarındaki Dârülhadis Camii (1435), Şahabeddin Paşa Camii (1436),

Selçuk Hatun Camiî (1456), I. Mehmed'in kızı Ayşe Hatun (Kadın) Camiî (1468) yine Tunca Nehri kenarındaki Kasım Paşa Camiî (1478), Fatih'in eşi Sitti Şah Sultan Camiî (l482), Hekimbaşı Lârî Çelebi Camiî (1514), Kadı Bedreddin Camiî, (1529) Tunca Nehri kenarındaki bir başka eser Süleymaniye Camiî, Mahmud Paşa Camiî, Hacı Süle Çelebi Camiî (1559), Şeyhî Çelebi Camiî (1574), Yahya Bey Camiî (1577), Defterdar Mustafa Paşa Camiî, Atik Ali Paşa Camiî, Edirne'nin camiler zincirinde birbirinden güzel halkalardır. Bu camiler dışında kalan Şeyh Şüca, Selçuk Sultan, Balaban Paşa, Malkoç Bey, Firuz Paşa, Gülbahar Hatun, Fazlullah Paşa, Yakut Paşa, Semiz Ali Paşa, Hacı İlyas Camiî, İhmal Paşa Camiî gibi cami ve mescidler ne yazık ki bugün artık ayakta değildir.

1438-1447 yılları arasında II. Sultan Murad tarafından yaptırılan Üç Şerefeli Camiî, Osmanlı mîmârîsinin normal gelişme imkânlarını aşıp devrine göre beklenmeyen, şaşılacak bir sanat hadisesi olarak karşımızça çıkmaktadır. Edirne'deki ikinci büyük selâtîn Camiî olan bu eser, bir zamanlar Yeni Muradiye ve Yeni Cami adlarını taşımıştır. Bu camiye üç asırdır ismini veren dört minarenin üç şerefelisi Osmanlıların yaptıkları üç şerefeli ilk minare ve bütün islâm mabedlerindeki minarelerin en geniş ve yüksek olanlarından birisidir. Tunca Nehri kenarındaki bir başka yapı, Sultan II. Bayezid Külliyesi içerisinde yer alan ve 1484-1488 yılları arasında inşa edilen II. Bayezid Camiî'dir. Geniş bir alana kurulmuş bulunan külliye içerisinde cami dışında, medrese, dârüşşifâ, aşhâne, imâret, çifte hamam ve bir de köprü vardır. Mevcud haliyle bu eserler bütünü, Türk sanatında büyük selâtîn külliyeleri arasında yer alır. Ortasında fıskıyeli bir havuzu olan kubbeli ve sekiz köşeli avlunun etrafına, kafiyeli mısralar gibi serpilmiş, kemerli kış hücreleri ve bu hücrelerin kapılarının, pencerelerinin gerisinden, makam değiştirircesine oynaşan, uzayıp kısalan ışıklar, renkler, gölgeler. Bu hücre pencerelerinin baktığı gül bahçeleri, çiçek tarlaları. Evet,

batı dünyası, akıl hastalarını vücudlarına girdiklerini düşündükleri şeytanlardan kurtarmak için diri diri yakarken, Osmanlıların bilgi ve irfan seviyesi, aynı derde tutulmuş olanları, şifahanelerinde su ve mûsıkî nağmeleri ile tedavi ediyordu. Şifahanenin iç avlusuna bakan hücreler ise bal peteği gibi geometrik şekillerde ve taşın dantel gibi işlenmesiyle oluşmuştu. Ve bütün bu güzellikleri kucaklayan bahçenin gülleri, lâleleri, yasemenleri, karanfilleri, şebboyları ve güzel kokuları. İşte Osmanlı toplum hayatını tanzim eden sır: Güzel mekân, güzel zaman, güzel koku, güzel ses ve güzel lezzet.

Ve Selimiye Türk mimarlık sanatının zirvesi olarak kabul edilen ve şehir tarihçilerinin "başka hiçbir eser olmasa da sadece böyle bir eserin bulunması Edirne için yeter" dediği Selimiye Camiî, Edirne'deki selâtîn camilerinin en büyüğü olup, 1568-1574 yılları arasında Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir. Esasen Selimiye'deki bu mimari ihtişam sadece dış yapı ile alakalı değildir. İçeride, mermerden yapılmış minber, iç mekânın pencerelerle ışıklandırılması sistemi, mihrap tarafındaki duvar ile hünkâr mahfilinin duvarlarını kaplayan eşsiz çiniler, son derece estetik kalem işleri Selimiye'yi dünya cami mimarîsinin eşsiz örnekleri arasına katmıştır. Denilebilir ki o, insan zekâsının, insan kudretinin ve insanın estetik zevklerinin nadiren bir araya geldiği dünya mimarlık sanatının ölmez şaheserlerinden birisidir.

Eski Osmanlı şehirlerinin hemen birçoğunda olduğu gibi Edirne'de de ticarî hayatın merkezi konumundaki bedestenler ve kapalı çarşılar şehri bu anlamda canlı tutan önemli unsurlardı. Sultan I. Mehmed'in XV. asrın başlarında Eski Cami yakınlarında yaptırmış olduğu bedesten bu eserler arasında en önemli olanı idi. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde sözü edilen Eski Bedesten de herhalde bu yapı olmalıdır. Sadrazam Bosnalı Semiz Ali Paşa'nın 1568 yılında Mimar Sinan'a yaptırdığı Ali Paşa Çarşısı, şehrin

merkezinde yer alan en büyük kapalı çarşı konumundadır. Selimiye Camiî'nin şehre bakan kısmında, bu camiye gelir getirme düşüncesiyle inşa edilen Selimiye Arastası ise Ali Paşa Kapalı Çarşısı kadar olmamakla beraber, Mimar Sinan'ın bu şehirdeki önemli eserleri arasındadır.

Osmanlı'da kamu hizmetine tahsis edilmiş müesseseler arasında sosyal ve iktisâdi hayat adına inşa edilen tesislerin en önemlilerinden biri de kuşkusuz kervansaraylardı. Anadolu'da olsun Rumeli'de olsun ülkeler ve şehirler arası kervan ve ticaret yollarında bilhassa konaklama noktalarında kurulmuş bu olağanüstü medeniyet âbideleri, hem batıda, hem de doğuda eşi bulunmaz hayır eserleriydiler. Edirne kervansarayları arasında en büyüğü ve mimarî açıdan en değerli olanı ise, Kânûnî'nin damadı Rüstem Paşa'nın, Mimar Sinan'a yaptırdığı Rüstem Paşa Kervansarayı'dır.

Yakın dönemde önemli bir restorasyonla sağlıklı bir yapıya kavuşturulan bu kıymetli eserin dışında Çoban Mustafa Paşa tarafından Hicrî 931 (1524-25) yılında yaptırılan İki Kapılı Han, l935 yılında Belediye tarafından yıktırılmıştır. Edirne'de bugün ayakta kalabilmiş bir başka kervansaray da Sultan I. Ahmed'in isteği üzerine 1609 tarihinde Ayşekadın semtinde Ekmekçizâde Ahmed Paşa tarafından yaptırılan ve Ayşekadın Hanı olarak da bilinen Ekmekçioğlu Ahmed Paşa Kervansarayı'dır.

Edirne'de kurulmuş hanlar ve kervansaraylar kuşkusuz bunlardan ibaret değildir. Örneğin kaynaklar, şehirde Araplar Hanı'nın yıkılarak yerine Askerî Rüşdiye yapıldığını, Halil Paşa Hanı, Gümrük Hanı, Selimiye Camiî yakınlarında olduğu belirtilen Yemişkapanı, Balkapanı, Unkapanı, Hacı Alemüddin Hanı, Mezid Bey ve Çubukçular Hanı gibi tarihî eserlerin de yıkılarak yerlerine yeni kamu binalarının inşâ edildiğini belirtmektedirler. Adeta küçük bir şehre benzeyen bu kervansarayların içinde yatakhanelerden başka, aşhane, mumhane, erzak kilerleri, tüccar ve yolcu eşyaları için son derece geniş anbarlar, hamam, mescid, şadırvan, ahırlar, samanlıklar,

nalbantlar, tamirhaneler ve hemen her çeşit ihtiyacı karşılayabilecek büyük küçük sağlık ve sosyal yardım kurumları bulunmaktaydı. Her ne kadar şair; “Bu kervansaraya gelen oldu hep revân” derken bu fâni “dünya”yı kastediyorsa da, benzetme yaptığı kervansaraylar da şimdi o fânîlik zincirinin birer halkası olmadılar mı?.

Osmanlı su medeniyetinin veya su kültürünün ayrılmaz bir parçası olarak çeşme ve sebillerle, Edirne’nin, Osmanlı asırlarında birbirinden güzel mimarî eserlere sahip olduğu görülür. Rıfkı Melûl Meriç, o dönemde Edirne’de l90 civarında tarihî çeşmenin varlığından sözederek bunlardan l23 tanesinin adlarını ve bulundukları semtleri bildirir. Özellikle Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Edirne’nin imarına büyük önem vermiş, bu nedenle de şehrin muhtelif yerlerine l2 adet çeşme yaptırmıştır. Selimiye yakınlarındaki büyük tarihî çeşme bunların en görkemlilerindendir. Sinan Ağa tarafından da Edirne’de 4 adet büyük çeşme yaptırılır. Bu çeşmeler dizisinin en güzel örneği bugün hâlâ ayakta olup II. Bayezid Külliyesi’nin hemen yanıbaşındadır. Amcazâde Hüseyin Paşa da, II. Mustafa zamanında Arabacılar Meydanı denilen yerde muhteşem bir çeşme yaptırır. Ancak bu tarihî eser l880 yılında bir Rum vatandaşa satılmış ve sahibi tarafından yıktırılarak ortadan kaldırılmıştır. Edirne’de bu çeşmenin âkıbetine uğrayan onlarca çeşme mevcuttur. Bugün hâlâ ayakta kalabilmeyi başarabilmiş olan bu tarihî çeşmelerin birçoğunun da suları kesilmiş bulunmaktadır. Bu gelenek çerçevesinde Karaağaç yolu üzerinde, Meriç Nehri’nin Karaağaç ayağında inşa edilen bir başka çeşme de Hacı Adil Bey Çeşmesi’dir.

Edirne’de bu çeşmelerin dışında l3 civarında da sebil bulunuyordu. Bunlardan ilki Yıldırım Camiî yakınlarında olup Hicrî 996/M. l588 tarihinde inşâ edilen Hasan Paşa Sebili’dir. Aynı şekilde Mezid Bey Hamamı yakınında Hicrî l009/M. l600 tarihinde yapılmış olan Ekmekçizâde Ahmet Paşa Sebili, Saraçhane Sebili, eski İstanbul yolu üzerinde bulunan

ve halkın kısaca Esat Paşa Sebili olarak tanıdığı Esat Muhlis Paşa Sebili tarihî değere sahip diğer yapılardır. Bu gelenek sürecinde Üç Şerefeli Camiî yakınlarında inşa edilen Filibeli Çelebi Ağa ve Hekimbaşı Yusuf Efendi sebilleri ile Eski Cami bitişiğinde yer alan ve Hicrî ll95/M. l78l tarihinde inşa edildiği anlaşılan sebilin de su kültürü çerçevesinde meydana getirilmiş eserler olduğu görülür.

Edirne’de halka açık büyük hamamların yapımı Bizanslılar dönemine kadar gider. Esasen Osmanlı medeniyeti bir “Su Medeniyeti” idi. Dolayısıyla suyla haşırneşir olmuş, suyla birlikte yaşamayı bir kültür haline getirmiş böyle bir toplumda bu yaşam tarzına uygun bir sivil yapılaşmanın gelişmesi de çok tabii idi. Ancak Osmanlı mimarîsinin bir yansıması ve bir gelenek olarak hamamlar, imparatorluğun bu gözde şehrinde l5. yüzyıldan itibaren görülmeye başlar. Ve kısa süre içerisinde de buradan Anadolu ve Balkanlara yayılır. Bir Edirne tarihi olan Enisü’l-Müsâmirîn’in müellifi Abdurrahman Hıbrî Efendi, eserinde, Edirne’de 33 hamamın bulunduğunu haber verdikten sonra, bunlardan ancak 22 tanesinin hizmet vermekte olduğundan sözeder. Hıbrî’ye göre Edirne’deki en eski hamam Kaleiçi’nde Bizanslılardan kalan Çukur Hamam’dır. Fetihten sonra şehirde yapılan ilk hamam ise muhtemelen bir külliyenin bir parçası olarak yine Kaleiçi’nde yer alan Halebî Hamamı idi. Kaynaklar, aynı semtte Çuhacılar Hamamı ve Yerakan Hamamı adıyla iki hamamın daha bulunduğunu bildirirler. Bu devirde Sadrazam İshak Paşa tarafından yaptırılan Tahtalı Hamam ile İbrahim Paşa’nın eşi Hindû Hatun vakfiyesi olan Kazasker Hamamı’ndan ne yazık ki geriye birşey kalmamıştır. Eski Saray’ın bir parçası olarak inşa edilen ve Sultan Selim Han Hamamı olarak da bilinen Saray Hamamı da bugün enkaz halindedir. Hicrî 825/M. l421’de Tunca nehri kenarında inşa edilen ve Çifte Hamam olarak da tanınan Gazi Mihal Bey Hamamı, l829’da Edirne’nin Ruslar tarafından işgaline kadar hizmet verir. Enkaz halindeki

Edirne hamamlarından birisi de Hicrî 832/M. l428'de inşa edilen Beylerbeyi Hamamı'dır. Şehirde, Sultan II. Murad döneminden kalma hamamlar arasında Küçükpazar semtindeki Yeniçeri Hamamı, Tahtakale semtinde aynı adla bilinen Tahtakale Çifte Hamamı, Kaleiçi'ndeki Topkapı veya Alaca Hamam ile bugün Selimiye Camiî yakınlarındaki Yediyol ağzında hizmete devam eden Mezid Bey hamamları önemli yapılar arasındadır.

Edirne'de XV. asrın sonu ile XVI. asrın başlarında inşa edilen hamamlar arasında İbrahim Paşa, Kasım Paşa, II. Bayezid, Mahmud Paşa ve Ahi Çelebi hamamlarının adları sayılmakla birlikte bunlar arasında sadece Kıyık semtindeki İbrahim Paşa Hamamı'nın enkaz halinde günümüze ulaşabildiği ortadadır. Ayakta kalabilen bir başka hamam da Yeni Saray'ın bir parçası olarak Sarayiçi mevkiinde Fatih döneminde inşa edilen Kum Kasrı Hamamı'dır. Geleneğin bu şehre XVI. asırda kazandırdığı Abdullah Hamamı ile Tahmis (Boyacılar) Hamamı ise bugün gerçek fonksiyonlarını icra etmekten uzaktırlar. Edirne'de inşa edilen son ve en önemli hamamlardan birisi de bir XVI. yüzyıl eseri olan Sokollu Hamamı'dır. Buna göre Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Edirne'de bulunduğu belirtilen hamam sayısının ise hayli abartılı olduğu açıktır.

Milletlerin kültür tarihi açısından mezarlıkların ve mezar taşlarının büyük önemi vardır. Türkler, bir şehre ayak basıp kalesinde ilk fetih ezanını okuduktan sonra, ona süratle kendi kimliklerini giydirmek yolunda çeşitli imkânlardan faydalanmak alışkanlığında idiler. Bu çerçevede, önce, ele geçirdikleri ülkeleri, dünya plânından yokluk âlemine geçmiş salih kişilere, âşık, velî ve meczuplara bekletmek ve bu fânîler ordusuna ısmarlamak onların alışageldikleri bir şeydi. Türbeler ise ait oldukları beldelerin bir bakıma içerisinde yatan insanlara karşı vefâkârlık anıtları olmuştur hep. Kaynaklar, Osmanlı dönemi Edirne'sinde birbirinden değerli çok sayıda

umûmi mezarlıkla, kırk civarında türbe ve makam bulunduğunu naklediyorlar. Bu rakamı 60'a çıkaranlar da vardır. Ancak varlığından sözedilen bu mezarlıkların ve türbelerin bugün çok azı ayakta kalabilmiştir. Esasen Selçuklulardan Osmanlılara geçmiş olan nakışlı mezar taşları geleneği ilk örneklerini İznik, Bursa ve Edirne'de verir. Osmanlı tarihinde kadılar, vezirler, şeyhülislâmlar, yeniçeriler ve saray mensuplarının mezar taşları devlet kontrolünde yaptırılırdı. Dolayısıyla bu taşlarda belli bir mimarî üslûbun gelişmesi de çok tabii idi. Fetihten sonra Edirne, Macaristan ve Avusturya üzerine yapılacak seferlerde askerî grupların toplanma, lojistik ikmâl merkezi ve kışın da ordunun kışlak yeri olarak önemini sürdürmüştür. Serhad boylarında hayatlarını adeta birer göçebe gibi geçiren gazi dervişlerin, akıncıların, serdengeçtilerin Rumelinin her karış toprağında sayısız mezarları bulunmaktadır. Fütühat ehline özgü bu taşlara Edirne mezarlıklarında da rastlamak mümkündür. Edirne mezarlıklarında görülen bir grup taş vardır ki, bu mezartaşları başka hiçbir Osmanlı şehrinde görülmez. Edirneli taş ustaları tarafından yapılan ve Edirne mezarlıklarında örnekleri görülen bu taşlar, hakikaten "Edirnekârî" denilebilecek türden olup, gövde kesitleri itibariyle yuvarlak ve çokgen olmak üzere iki türlüdür. Bu taşlarda en üstte ortada bir rûmî motif yer alır. Bu motif hemen altta başlayan kitâbenin iki tarafından aşağıya doğru iner. Yukarıda, rûmî motifin iki tarafında iki kabartma yer alır. Edirne'ye özgü bu mezar taşlarındaki bir başka özellik; metin kısmından bölünerek ayrılmış bir "Fâtiha" ibâresi ile başlamasıdır. Osmanlı Devleti'nin 43. Şeyhülislâmı Çatalcalı Ali Efendi ile 55. Şeyhülislâmı Bursalı Menteşîzâde Abdurrahim Efendi'nin, Nâzır Çeşme Mezarlığı'ndaki mezar taşları bu üslûbun en güzel ve en tipik örnekleri sayılır.

Edirne'nin bir Osmanlı şehri oluşundan günümüze gelinceye kadar şehirde kurulmuş mezarlıklar ise şunlardı: Yıldırım Bayezid, Sitti Şah

Sultan, Ayşekadın, Hıdır Ağa, Defterdar Mustafa Paşa, Eski Cami, Sarıtepe, Çakır Ağa, Uzunkaldırım, Yeşilce, Hacılarezanı, Tatarhâniler veya Zındanaltı, Gazimihal, Beylerbeyi, Kasımpaşa, Atik Ali Paşa, Nazır Çeşme, Üç Şerefeli, Saraçhane, Kadı Bedreddin, Selimiye, Dârülhadis, Sarucapaşa, Zehrimar (Taşodalar), Yahya Bey, Muradiye, Sezâi Dergâhı, Şah Melek, Buçuktepe, Bademlik ve Acı Çeşme.

Kuşkusuz adı geçen bu mezarlıkların asıl değeri, üzerindeki süslü mezar taşlarından çok, bu mezarlarda yatan kıymetli şahsiyetlerden dolayıdır. İşte Edirne mezarlıklarında yatmakta olup da ardında iz bırakanlar: Gazi Mihal Bey ve aile fertleri (Gazi Mihal Bey Camiî haziresi), Rumeli Beylerbeyi Sinaneddin Yusuf Bey (Beylerbeyi Camiî Kabristanı), Şah Melek Paşa (Şah Melek Camiî haziresi), Orhan Çelebi, Rukiye Sultan, Şehzâde Mehmed, Şehzâde Selim, Hatice Sultan, II. Murad'ın kızı Hafsa Sultan, II. Mustafa'nın kızı Ümmügülsüm Sultan, Karamanoğlu Mehmed Bey'in oğlu Çirmen Sancağı Beylerbeyi Karaman Bey (Dârülhadis Camiî haziresi), Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Budin Valisi Melek İbrahim Paşa (Sarucapaşa Camiî haziresi), meşhur mevlevî şeyhi ve divan şairi Neşâtî Dede, Enis Receb Dede, Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi, Mevlânâ'nın beşinci nesilden torunu Muradiye mevlevîhânesinin ilk şeyhi Celâleddin Efendi ve altıncı nesilden torunu Şeyh Cemâleddin Efendi, Hacı Eşref Dede (Muradiye Camiî haziresi), Cidde Valisi İsmet Paşa, Atıf Paşa (Üç Şerefeli Camiî haziresi), Cezerî Kasım Paşa ve eşi (Kasım Paşa Camiî haziresi), Dulkadiroğlu Süleyman Bey'in kızı ve Fatih Sultan Mehmed'in eşi Sitti Hatun (Sitti Sultan Camiî haziresi), Sultan II. Ahmed'in oğlu Şehzâde Selim (Selimiye Camiî haziresi), gülşenî şeyhi Hasan Sezâî, La'lî Fenâyî Hazretleri, eski Edirne valilerinden Antepli Kadri Paşa (Hasan Sezâî Dergâhı), Pertev Paşa, Tosyavizâde Rıfat Osman, Ahlâk-ı Alâî müellifi meşhur âlim Kınalızâde Ali Efendi (Nâzır Çeşme Mezarlığı), l6. asrın

büyük divan şairi Hayâlî Bey (Uzunkaldırım Mezarlığı), Kırımlı âlimlerden Şahabeddin Efendi, eski Edirne Belediye başkanlarından Dilaver Bey (Zındanaltı Mezarlığı). Bütün bunların dışında, Edirne mezarlıklarında nice âlim, nice devlet adamı, şeyh, şair ve sanatkâr yatmaktadır. Bu mezarlıklar dışında bugün birçoğu ortadan kalkmış bulunan sayısız türbeden geriye isimleri kalanlar ise şunlardır: Koyun Baba, Murad Baba, Mercû Dede, Ece Sultan, Hacı Baba, Topal Baba, Eskici Baba, Tütünsüz Sultan, Osman Baba, Hızır Baba, Hayâlî Baba ve Şeyh Hasan Sezâyî türbeleri.

Osmanlı kültür ve medeniyetini uzun asırlar bünyesinde oluşturup yaşatan Edirne'de o zamanlardan bugüne geleneksel sanatlarımızı sürdüren hangi meslek kaldı derseniz, buna verilecek cevap belki bir sûkût-ı hayâl olacaktır. Şimdi nerede o mücellidler, müzehhipler, nakkaşlar, hakkâklar, nerede o ipekçiler, havlucu ve sabuncular, mutafçılar, derici, çadırcı, çuhacı ve ketenciler, nerede o saraçlar, oymacılar, kuyumcular, bakırcılar, şekerciler, helvacılar, mumcular, camcılar, aynacılar ve gül yağcılar…

Edirne, Osmanlı dönemiyle birlikte adeta bir "Köprüler Şehri" haline gelir. Dr. Rıfat Osman, Edirne Rehnümâsı adlı eserinde, Edirne'nin fethinde Tunca, Meriç ve Arda nehirleri üzerinde sadece Gazi Mihal ve Yıldırım köprülerinin bulunduğunu ileri sürüyor. Edirne'de bu nehirlerden ilk önce Tunca üzerine kâgir olarak Gazi Mihal Köprüsü yapılmıştır. Zamanla Tunca nehri üzerinde inşa edilen iki köprüden birincisi; eski saray içinde ve Adâlet Kasrı yanında Cephanelik Köprüsü adıyla da bilinen Fâtih Köprüsü olur. Burada yapılan ikinci köprü, Kânûnî Sultan Süleyman Köprüsü'dür. Mimar Sinan'ın bu muhteşem eseri Saray Köprüsü olarak da tanınır.

Bu iki köprüden geçen Tunca nehrinin suları yaklaşık iki kilometre sonra bir başka köprü ile karşılaşır. Saraçhane yakınlarında kurulmuş olan bu köprü; İkinci Murad ve Fatih Sultan Mehmed Devri vezirlerinden

Filibe’de Camiî, imareti ve kervansarayı, Edirne’de camileri olan Hadım Şahâbeddin Paşa tarafından yaptırılmıştır. Şahabeddin Paşa Köprüsü, on kemerli muhteşem bir yapı olup Hicrî 855/M. l45l tarihinde inşa edilmiştir. Yapılışından itibaren yaklaşık 250 sene süreyle hizmet gören bu köprü, lll3/M. l702 tarihinde, İkinci Mustafa Han zamanında tamir görmüştür. Ancak, bu tamir sırasında köprünün ilk yapılışında konulan kitâbe kaldırılmış, bununla da yetinilmeyerek köprüye Sultan Mustafa Köprüsü adı verilmiştir. Ancak Edirne halkı, Şahabeddin Paşa’ya reva görülen bu haksızlığı kendisi ortadan kaldırmış, köprüye verilen Sultan Mustafa ismini de kullanmayarak bu yapıya Saraçhane Köprüsü adını uygun görmüş ve öylece günümüze kadar ulaşmıştır. Köprü, l304 yılında İkinci Sultan Abdülhamid zamanında bir tamir daha geçirmiş, hatta Tunca’nın taşkınları yüzünden iki tarafından olmak üzere biraz daha uzatılmıştır.

Şahabeddin Paşa köprüsü kadar görkemli bir başka yapıt İkinci Bayezid Köprüsü, yine Tunca nehri üzerindedir. Şehirle İkinci Bayezid Külliyesi arasında yer alan altı kemerli bu köprü son derece dayanıklı, korkulukları zarif, manzarası hoş, çevresi bahçelerle çevrilmiş bir eserdir. Yaklaşık ikiyüz sene kadar önce orta kemerlerinden birkaçı yıkılmış, bu nedenle de tamir görmüş olan Bayezid köprüsü, Şahabeddin Paşa Köprüsü’nde olduğu gibi ve aynı sebeplerden dolayı İkinci Selim zamanında camiye doğru uzatılmıştır. Bu kısım büyük bir kemerden ibaret olup, Yalnızgöz adıyla bilinir.Yeni İmaret Köprüsü adıyla da tanınan bu köprü, muhtemelen Camiîn yapıldığı 893/M. l488 yıllarında inşa edilmiştir. Osmanlı köprü mîmârîsi açısından sanat değeri taşıyan önemli yapılardan birisidir.

Gazimihal Köprüsü, daha önce de sözünü ettiğimiz gibi Edirne’de Tunca nehri üzerinde fetihten sonra kâgir olarak inşa edilen ilk köprü olma özelliğini taşır. Önceleri köprüyü yaptıran zâta nisbetle Mihal Köprüsü

olarak anılan bu yapıtın ismi sonradan Gazimihal olarak değiştirilmiştir. 823/M. l420'de inşa edilmiş olan köprü on altı kemerli olup, uzunluğu l58, genişliği 8 metredir. Köprüye ismi verilen bu büyük Osmanlı akıncı beyinin ve ailesinin mezarı da, köprünün Yıldırım semti tarafında yine Gazimihal Bey'in inşa ettirdiği Camiîn haziresinde bulunmaktadır. Gazimihal Köprüsü, l0l0/M. l602 tarihinde Üçüncü Mehmed ve l050/M. l640 tarihinde de Kemankeş Kara Mustafa Paşa tarafından tamir ettirilmiştir. Hicrî ll65 depreminde hasar gören Gazi Mihal Köprüsü, İkinci Abdülhamid zamanında da Çatal Sakal namıyla tanınan İstefaneski'nin gözetiminde Erkân-ı Harbiye Reisi Rüştü Bey, Evkaf Muhasebecisi Şevki Bey ve eşraftan Mustafa Vasfi Beylerden oluşmuş bir komisyon tarafından, İtalya'dan ustalar getirilmek suretiyle eski temeller üzerine ve on bir bin sarı lira harcanarak mükemmel bir biçimde yeniden inşa edilir. Bu tamirden sonra köprüye Hamidiye Köprüsü ismi verilmişse de eski adı yaygın olarak kullanılmaya devam etmiştir.

Bu şaheserler dışında Gazi Mihal Köprüsü yakınlarında, bugün fonksiyonu ortadan kalkmış bulunan iki köprü daha vardır ki bunlar Yıldırım ve Seferşah köprüleridir. Yıldırım köprüsünün yerinde fetihten önce de bir köprünün olduğu söylenir. Yıldırım Bayezid Camiî civarında olduğu için de bu isimle bilinir. Sekiz kemeri bulunan bu köprü Hicrî 951 tarihinde Kânûnî Sultan Süleyman tarafından tamir ettirilmiştir. Yıldırım Bayezid Köprüsü'nün ll65'te tekrar harap olması üzerine de ll7l'de Üçüncü Sultan Mustafa tarafından yenilenmiştir. Seferşah Köprüsü, bu iki köprü arasında yani Yıldırım ile Gazimihal köprüleri arasında, iki ucu birer köprüye bitişik bir köprüdür. Zaman zaman Tunca nehrinin taşan sularına bir çare olarak Üçüncü Mehmed tarafından yaptırılmıştır.

Tunca nehri üzerindeki son köprü; Ekmekçioğlu Ahmed Paşa Köprüsü veya Tunca Köprüsü olarak bilinir. Bu köprünün bir diğer ismi de

Eski Köprü’dür. Edirne ile Karaağaç semtini birbirine bağlayan iki önemli köprüden birincisidir. Köprü üzerinde Türk sanatının erişilmez kudreti yanında, Türk zevkinin de muhteşem zenginliğini görmek mümkündür. Önceleri bu köprünün de yerinde bir ahşap köprü varmış. Ancak l0l5/M. l607 yıllarında üzerinden geçilemeyecek derecede harap duruma düşünce, devrin defterdarı Ekmekçizâde (=Ekmekçioğlu) Ahmed Paşa tarafından yeniden yaptırılmıştır. l0l6/M. l608 tarihinde başlayan köprünün inşaatı sekiz seneden fazla devam etmiş ve l024/M. l6l5 yılında sona ermiştir. Köprünün mimarı, Sultan Ahmed Camiî’ni de inşa eden Mimar Mehmed Ağa’dır. Sultan Reşad’ın Edirne’ye seyahatı münasebetiyle Karaağaç-Edirne caddesi yapılırken bunun üzerine de parke taşı döşenmiş olup, hâlâ aynı durumdadır. Ekmekçizâde Ahmed Paşa, bu köprünün yanısıra köprünün silinip süpürülmesi, temizliğinin yapılması için Türkoğlu Mahallesi’nde görevlilerin oturup barınabileceği evler yaptırmış ve bunları vakıf olarak bırakmıştır. Eser, l0 kemerli güzel bir köprüdür.

Edirne köprüleri içerisinde en büyüklerinden biri Meriç nehri üzerinde kurulmuş olan ve Yeni Köprü adıyla da bilinen Meriç Köprüsü’dür. Edirne-Karaağaç yolu üzerinde Tunca Köprüsü’nden sonra gelen bu muhteşem eser; Sultan II. Mahmud’un l247/M. l832 yılında Edirne’ye gelişinde yapılması kararlaştırılmış, ancak devletin mâlî imkanlarının kısıtlı oluşu gibi nedenlerden dolayı Sultan Abdülmecid zamanında, l258/M. l842’de yapımına başlanmış ve l263/M. l847 senesinde tamamlanabilmiştir. İnşaatı beş yıldan fazla süren bu köprünün onüç büyük kemeri olup, korkulukları yekpâredir. Bu köprü üzerinden Meriç nehrinin her iki tarafının seyrine doyum olmayan bir manzarası vardır. Köprünün inşasına şair Zîver’in yazmış olduğu manzum tarih, mermer bir levha üzerine yazılarak köprü üzerindeki özel yerine konmuşsa da Yunan işgali sırasında bu kitabe sökülüp götürülmüştür.

Edirne'de, sözkonusu bütün bu köprüler dışında Dr. Rıfat Osman'ın kaydettiği ve bugün ortadan kalkmış bulunan birkaç köprü daha vardır. Bunlardan ilki Sarayiçi mevkiinde Tavuk Ormanı'nın kuzeyinde zamanla kurulmuş olan Topçu Köprüsü'dür. Bu köprü Mumuk yahut İmad Ağa adlarıyla da bilinirdi. Yine Bostancıbaşı Kasrı civarında kurulmuş olan Sepetçiler Köprüsü ve Tavuk Ormanı içerisindeki Değirmen Köprüsü, bu alanda ahşap olarak inşa edilmiş ve zamanla ortadan kalkmış köprülerdir.

İşte böyle bir ortamda yüzyıllar boyunca Edirne'nin bilim-kültür ve sanat hayatında Türk kültürüne önemli hizmetleri geçen mûsıkîşinaslar, şeyhler ve tarikat ulululları, bilim adamları, hattatlar, edibler ve şairler yetişmiştir. Örneğin, İstanbul ve Bursa kadar olmasa da mûsıkîde Edirne'nin çok önemli bir yeri vardı. Osmanlı imparatorluğunun egemen olduğu her bölgede varlığını sürdüren "Mehterhâne" bu kentin askerî müziği yanında sivil müzik ihtiyacına da cevap veriyordu. Şehzâde Mustafa'nın Edirne'deki sünnet törenlerinde büyük bir mehter takımının yer aldığını biliyoruz. Sultan II. Bayezid'in Edirne'de yaptırdığı Bayezid Dârü'ş-Şifâsı özellikle müzikle tedaviye ve seslerin insan rûhu üzerindeki etkilerine yer veren bir kurumdu. Günümüzden yaklaşık 500 yıl önce uygulanan böyle bir tıbbî yöntem, tıp tarihimiz açısından da son derece önemli sayılmalıdır. İmparatorluğun devlet ve kültür merkezlerinde üstad besteciler ve saz şairlerinin birlikte icrâ-yı sanat ettikleri hemen herkesin mâlûmudur. Edirne Sarayı'ndaki mûsıkî ustalarının yanında bir kısım saz şairlerinin de Edirne'nin mûsıkî kültüründe etkili olduğunu yine tarihî kaynaklardan öğreniyoruz. Kentin ses kültürünün oluşmasında ve biçimlenmesinde sosyal kurumlar ve hareketlenmeler son derecede etkili olmuştur. Ancak yerli halkın duyguları ve düşünceleri de bu kültürün oluşmasında önemli bir yer tutar. Edirne halkının ses kültürüne dikkatle kulak verilirse, Edirnelinin gönlünün bir kısmının Anadolu'da, bir kısmının

Rumeli'de olduğu anlaşılacaktır. Göçleri, bozgunları tarih boyunca yoğun biçimde yaşayan yöre halkı "Yeniçeri Havaları" adı verilen kahramanlık türkülerini de ayrı bir heyecanla dinlemiş ve icra etmiştir.

Edirne'nin Osmanlı hakimiyetine girişinden aşağı yukarı yarım asır sonra, şehirde hat sanatının da birbirinden güzel örnekleri ortaya çıkmaya başlar. Fatih devri hattatlarından Yahya es-Sofî, celî-sülüs hattın üstâdı olarak dikkati çeker. Edirne hattatlarından birçoğunun eserlerini, gerek Edirne âbidelerinde ve müzelerinde, gerek İstanbul kütüphanelerinde, özel kolleksiyonlarda görmek mümkündür. Edirne'de halk arasında söylenen çok meşhur bir söz vardır: "Üç Şerefeli'nin kapısı, Selimiye'nin yapısı, Eski Cami'nin yazısı". Bugün, özellikle "celî" yazılarıyla tanınmış Eski Cami, bu övgüyü fazlasıyla hakedecek güzellikte hüsnü hat örneklerine sahiptir.

Edirne'nin edebiyat tarihimizdeki yeri ise kültür tarihimizin öbür öğeleriyle mukayese kabul etmeyecek oranda önemli ve büyüktür. Osmanlı şiirinin doğup gelişmeye başladığı asırlarda başkent olması, Edirne'nin XVI. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı kültür coğrafyasının bir numaralı merkezi olmasını sağlamıştır. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde şiir, bu dönemde bir bakıma edebiyat tarihimizin kaynakları sayılabilecek eserleri olan tezkirelerde ele alınıp değerlendirilmiştir.

Buna göre, II. Murad devrinden XVI. yüzyıl sonlarına kadar bu tezkirelere giren Edirneli şair sayısı 50 civarındadır ki, bu rakamla Edirne, devletin en çok şairine sahip şehri durumundadır. Bu önemli bir rakamdır. Oysa bu yüzyıldan sonra İstanbul'un tartışmasız kültürel merkez üstünlüğünü ele geçirmesi Edirne'nin eski önemini giderek azaltmış ve bir daha da önceki ihtişamlı görünümüne asla ulaşamamıştır.

Bununla beraber Edirne, başlangıcından ortadan kalkışına kadar imparatorluğa verdiği şairlerle İstanbul ve Bursa'dan sonra Osmanlı kültür

mozayiğine en çok katkıda bulunan üçüncü şehirdir. Kuşkusuz bu zengin materyal daha o devirde Edirne için müstakil şehir monografilerinin yazılmasına neden olmuş, Enisü'l-Müsâmirîn gibi değerli bir şehir tarihi kendine konu olarak Edirne'yi seçmiştir. Bundan başka Ahmed Bâdî Efendi'nin "Rıyâz-ı Belde-i Edirne" adlı üç ciltlik eseri, Dâyezâde Mustafa Efendi'nin "Edirne'de Selimiye Camiî'ne Dair Risâle"si, Dr. Rıfat Osman Bey'in "Edirne Rehnümâsı", "Edirne Tarihi" ve "Edirne Saray-ı Hümâyûnu" adlı eserleri, Örfî Mahmud Ağa'nın "Edirne Tarihçesi", Edirne Bostancıbaşılarından Âşık Ali Ağa'nın Sultan IV. Mehmed'e sunduğu Edirne Saray ve Kasırlarıyla İlgili Risale, Ahmed Râsih'in "Edirne Tarihi", Edirne Belediye Reislerinden Şevket Bey'in düzenlediği Vilayet Salnâmesi, O.Nuri Peremeci'nin "Edirne Tarihi", Süheyl Ünver'in "Edirne'de Fatih'in Cihan-nümâ Kasrı", Oktay Aslanapa'nın "Edirne'de Osmanlı Devri Abideleri", E.Hakkı Ayverdi'nin "Edirne'de Fatih Devri Eserleri", Özdemir Nutku'nun "IV.Mehmed'in Edirne Şenliği", Tayyip Gökbilgin'in "XV. ve XVI.Asırlarda Edirne ve Paşa Livası", Ratip Kazancıgil'in "Edirne İmaretleri" ve "Edirne Mahalleleri" adlı eserleri, Oral Onur'un "Edirne Kitâbeleri", "Edirne Hat Sanatı", "Edirne Minareleri", H.Turhan Dağlıoğlu'nun "Edirne Mezarları", Rıdvan Canım'ın çağdaş bir tezkire özelliği taşıyan "Başlangıcından Günümüze Edirne Şairleri" gibi çalışmalar, Edirne'yi değişik zamanlarda farklı yönleriyle ele alan eserler olmuştur. Bu anıt şehir, Türk kültür ve sanat hayatındaki önemine binâen son yıllarda toplu çalışmaların da konusu olmuştur. Örneğin, Edirne'nin fethinin 600 yıldönümü dolayısıyla Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu tarafından bir "Armağan Kitap" çıkarılmış, Yapı Kredi Yayınları tarafından "Edirne; Serhattaki Payıtaht" adıyla yeni ve hacimli bir kitap yayınlanmış, Yedi İklim Kültür, Sanat ve Edebiyat Dergisi tarafından da bir "Edirne Özel Sayısı" (Sayı: 47, İstanbul l994) neşredilmiştir.

Edirne, asırlar boyunca birçok şairi yetiştirmekle kalmamış, çeşitli şairlerin şiirlerine de konu olmuştur. XVII. yüzyılın büyük şairi Nef'î, l02l/M. l6l2 tarihinde geldiği Edirne'de, bu güzel şehir karşısındaki duygularını;

Edrine şehri mi bu yâ gülşen-i me'vâ mıdır

Anda kasr-ı pâdişâhî cennet-i a'lâ mıdır

şeklinde başlayan meşhur manzumesiyle dile getirir. Sultan IV. Murad'ın l043/M. l634 tarihinde Edirne'ye gelişi sırasında yanında bulunan şairlerden Şeyhülislâm Yahya Bey, Kırım Hanı Hüsam Giray, aynı şekilde Enisü'l-Müsâmirîn yazarı merhum Abdurrahman Hıbrî Efendi, Hâtemî İbrahim Bey, Kesbî Çelebi, Kastamonulu Türâbî, eski şiirimizin tanınmış sîmâlarından Sünbülzâde Vehbî, Hümâyun-nâme yazarı Ali Efendi, Edirneli Nisârî, Edirneli Kâmî ve devrin meşhur kadılarından Edirneli İlmî Efendi'nin "Edirne" redifli manzumeleri bu şehir için söylenmiş birbirinden güzel şiirlerdir. Son devrin büyük şairlerinden Mihnet-i Keşân adlı meşhur eserin yazarı Keçecizâde İzzet Molla da Edirne'ye yapmış olduğu bir ziyaret sonrasında kaleme aldığı Edirne ile ilgili manzumesinde uzun uzun bu şehirden sözeder. Yine Priştineli Mesîhî'nin Edirne Şehrengizi'nde yer alan ve bu şehrin güzelleri ile güzelliklerini konu alan manzum tasvirler ise son derece canlı tablolar niteliğindedir. Edirne hakkında şiir söyleyen şairlerden birisi de Celâlzâde Mustafa Çelebi'dir. Şair, Tabakatü'l-Memâlik adlı eserinde Edirne'yi birbirinden güzel dizelerle tanıtır.

Edirne'de, başlangıcından günümüze kadar, çok sayıda nesir yazarının yanısıra, bu şehirde doğup büyümüş veya bu şehirde yaşamış 240 civarında şair vardır. Edirne'nin şiir tarihimize kazandırdığı ilk şair, Sultan II. Murad'ın vezirlerinden Hacı İvaz Paşa'nın oğlu Atâyî (Ö. 1437) 'dir. Bazı kaynaklarda ismi Âhî Çelebi olarak geçen Atâyî, halk arasında "İvazpaşazâde" sanıyla tanınmıştı. "Tütünsüz Ahmed Bey", yani Ahmed

Rıdvan0 Rumeli'nin bir başka incisi, Ohri'den Edirne'ye gelip yerleşmiş şairlerdendi. Şiirde Rıdvânî mahlâsını kullanan şâir, Sehi Bey'e göre Nizâmî'nin Hamse'sini Türkçe'ye çevirmişti. Eskilerin "seyf ü kalem" sahibi dedikleri ve şiirde Avnî mahlâsını kullanan Fatih Sultan Mehmed ise H.833/M. l429 tarihinde Edirne'de dünyaya gelmekle bu şairler yurdunu şereflendirir. Sâfî (Ö. l486), XV. asrın Edirneli bir başka şairidir. Asıl adı Cezerî Kasım olup, Latifi'ye göre Osmanlı şairleri arasında atasözü ve deyimleri şiirde kullanma geleneği Atâyî ve Sâfî ile başlamış, Necâtî Bey'le doruğa ulaşmıştır.

Şehzâde Cem… Bazılarına göre Osmanlı saltanatı ona sadece l8, bazılarına göre de 23 gün nasib olmuştur. Cem, Fâtih Sultan Mehmed'in üçüncü ve en küçük oğlu olarak Edirne'de doğdu. Sadece bilgili, kültürlü değil, aynı zamanda iyi ata binen, zamanının savaş aletlerini çok iyi kullanan ve bu konulardaki maharetiyle çevresine ün salan bir şehzâde idi. Cem Sultan'ın kişiliği, tarihi bakımdan olduğu kadar, kültür ve edebiyatımız açısından da önem taşır. Zira kendisi şair olduğu gibi, şairlerin de koruyucusuydu. Karaman'da bulunduğu sıralarda çevresine topladığı şahsiyetler "Cem Şairleri" adıyla anılır. Şiirde büyük şair, hemşehrisi Ahmet Paşa'nın yolundadır. Özellikle ülkesinden uzaklarda iken yazdığı şiirlerinde, çeşitli acılar ve çaresizliklerle dolu maceralı hayatından belirgin izler görülür.

Sadece bu asrın değil, belki bütün asırların en büyük Türk şairlerinden biri idi o. Evet, Ahmed Paşa'dan sözediyoruz. Tezkire yazarlarından Sehî Bey, Bursalı Beliğ ve Aşık Çelebi, şairin Edirne'de doğduğunu belirtiyorlar ama, bazı kaynaklar da onun uzun süre Bursa'da yaşadığını ve mezarının Bursa'da bulunduğunu ileri sürerek Ahmed Paşa'yı Bursa şairleri arasında zikrediyorlar. Esas itibariyle bu asırlarda Bursa, Edirne gibi, Osmanlı

coğrafyasının en önemli kültür ve medeniyet merkezlerinde yüksek aile çevreleri yavaş yavaş birer akademik muhit haline gelmeye başlar.

Devletin siyasî itibarının artmasına ve sınırlarının genişlemesine paralel olarak kültürel hayat da saraydan sonra konaklara, hatta bahçe toplantılarına kadar yayılma eğilimleri gösterir. İşte Ahmed Paşa da böyle bir ortam içerisinde yetişir. O'nu anlatanlar hep bilgili, zeki, gururlu, zarif, hazır cevap, hoş sohbet ve nüktedan biri olarak tanıtıyorlar. Fatih gibi bir "zarif" hükümdarın estetik zevklerine ortak olarak beğenilmek, iltifat görmek de zaten başka türlü nasıl izah edilebilir ki. Tezkire yazarları Ahmed Paşa'yı, Şeyhî ile Necâtî arasında yetişen en büyük divan şairi sayıyorlar. Kendi devrinden başlayarak Cem Sultan, Mihrî Hatun, Nizâmî, Ahî, Lâmii, Necâtî, Zâtî ve Bâkî gibi birçok şair ona birbirinden güzel nazîreler söylemişlerdir.

Şiir çeşmeleri bir sonraki asırda da gürül gürül akmaya, şairler de bülbüller gibi şakımaya devam ederler. Ve işte bir söz ustası daha: Necâtî… Edirne'nin Türk şiirine kazandırdığı unutulmaz isimlerden birisi olur O.

Divan şairi denilince O'nun hatırlanmaması mümkün müdür? Ahmed Paşa'nın "Sultânü'ş-Şuarâ" olarak tanındığı çağlarda Necâtî'nin şöhreti kervanlar vasıtasıyle Bursa'daki Ahmed Paşa meclislerine kadar gelir. Böylece Ahmed Paşa ve Necâti, biri diğerini görmeden tanışmış olurlar. Asrın bir diğer şairi Şevkî de muhtemelen devşirme olup Edirne'de yaşlı bir kadın tarafından büyütülmüştü. Bir ara Necati, Tâliî ve Sunî gibi şâirlerle görüşmek üzere Manisa'ya gitmiş, burada İkinci Bayezid'in oğullarından şehzade Mahmud'a divan katibi olmuştu. Bütün hattatlar içinde eşsiz bir hat ustasıydı O. Rik'a yazısını Yakut'dan daha güzel yazan bu zarif insan, herşeyi hoş karşılayan, yemeyi ve içmeyi seven, zevk sahibi, nazik, hoş sohbet, kısacası eşi bulunmaz bir kimseydi. Şeyh Bâyezîd Halîfe de halvetîlerin pîri olup, bu asrın sûfî şairleri arasındaydı. Halkın büyük bir

sevgi ve saygı ile kendisine bağlandığı bu zât, şair olduğu kadar âlimdi. Bizim şiir tarihimiz içerisinde ses bırakmış önemli şairlerden birisi de yine bu şairler yurdundan çıkmış Sâgarî idi. Devrinde O'na Kazzaz Ali derlerdi. Çünkü O da esnaf şairlerdendi ve ipekçilikle uğraşıyordu. Allah ona uzun bir ömür vermiş ve tam dört padişahın, Fatih Sultan Mehmed, İkinci Bâyezid, Yavuz Sultan Selim ve Kânûnî Sultan Süleyman'ın saltanatlarını görmüştü. Hoş sohbet, güler yüzlü, lâtifeci, iyi huylu, nazik biriydi. Asrın en renkli sîmâlarından birisi de kuşkusuz gönüller sultânı Revânî'dir (Ö. l524). O, bizim klâsik edebiyatımızda, Anadolu'da ilk sâkînâme yazarı olarak bilinir. Revânî, yaşadığı süre içerisinde İkinci Bâyezid (l447-l512), Yavuz Sultan Selim (l466-l520) ve Kânûnî Sultan Süleyman (l494-l566) 'ın saltanatlarını görmüş, bu padişahların hizmetlerinde bulunmuş bir şairdi. Ve Sehî Bey. Osmanlı'nın bürokrasi hayatı içerisinde çok renkli ve çok hareketli bir ömür sürdü. Hicrî 955/M. l548 yılında Edirne'de öldüğü zaman 80 yaşını aşmış bulunuyordu. Sehî Bey'in bizlere eski kültür ve edebiyatımız adına bıraktığı çok önemli iki hediye, Divan'ı ve Heşt-Bihişt adını verdiği Anadolu sahasının ilk şairler tezkiresidir.

İşte Edirneli Nazmî… Asırlar sonra edebiyat dünyamız onu güzel Türkçemizin sahibi olarak gördü, tanıdı ve sevdi… Bize Türkçenin o asırlardaki en güzel manzumelerini bıraktı… O şair, Edirneli Nazmî idi… Bizim klâsik edebiyatımızda "muammâ" denildiğinde akla ilk gelen isim ise Edirneli Emrî (Ö. l575)'dir… O da memurluğu süresince bir türlü "murâd"ına eremeyenlerdendi… Yüzü hiç gülmedi… Asıl adı Mehmed olan Mecdî (Ö. l590) de Edirne'de doğmuştu… Âlim, şair ve nâsir idi.

Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi, XVII. asırda, her ne kadar İstanbul, devletin idare merkezi olmuşsa da padişahların ve diğer devlet erkânının gözü hâlâ Edirne'dedir. Özellikle I. Ahmed, II. Osman ve IV. Murad av eğlenceleri tertibi münasebetiyle zamanlarını Edirne'de geçirirler.

IV. Mehmed ile kardeşleri II. Süleyman ve II. Ahmed'in oğlu II. Mustafa da uzun süre Edirne'de otururlar. Özellikle IV. Mehmed, birçok elçiyi bile bu şehirde kabul eder. Şehzadeleri Mustafa ve Ahmed'in sünnet düğünleriyle kızı Hatice Sultan'ın muhteşem evlenme törenlerini de Edirne'de gerçekleştirir. Devlet, esas itibariyle Edirne'den idare edilir. Doğal olarak bir kültür ve sanat zemininin Edirne'de canlı bir biçimde varolması anlamına gelir bu.

XVIII. yüzyılda Zehrimarzâde Rıza, Sabrî, İbrahim Gülşenî, Neşâtî Dede, Abdurrahman Hıbrî ve Güftî Ali gibi isimler dışında edebiyatımızda yankılar uyandıracak önemli bir isim hemen hemen yoktur. Zehrimarzâde Rıza ve Güftî Ali'nin tezkirecilik geleneğimiz içerisinde önemli yerlerinin bulunduğu hemen herkesin mâlûmudur. Diğer taraftan Enisül-Müsâmirîn gibi çok önemli bir şehir monografisini, yani Edirne tarihini kaleme alan Abdurrahman Hıbrî yine bu asırda yaşamıştır.

Neşâtî ise; bir yandan eski şiir geleneğimiz içerisinde Nailî'nin öncülüğünü yaptığı Sebk-i Hindî ekolünün önemli izleyicilerinden biri olmuş, bir yandan da sevilip sayılan bir şeyh olarak devrinin birinci sınıf şairleri arasında yerini almış, önce Nedim'e daha sonra da Yahya Kemal'e kadar uzanan tesirleri görülmüştür.

Asrın unutulmaz isimlerinden birisi de Sabrî'dir. Devrin büyük şairi Nef'î, onun şiirdeki kudretini över ve onu takdir ederdi. Asrın en önemli isimlerinden birisi de kuşkusuz tezkire yazarı Zehrimarzâde Rıza idi. Edebiyat tarihimizde"Rıza Tezkiresi" olarak bilinen bu eser, l591-l640 yılları arasında ölmüş olan şairler hakkında önemli bilgiler verir.

Edirneli şairler arasında asrın en önemli ismi, hiç şüphe yok ki mevlevîlerin gülü, büyük şair Neşâtî Ahmed Dede (Ö. l674) 'dir. Neşâtî, l670 tarihinde Şeyh Osman Efendi'den boşalan Edirne Muradiye Mevlevîhânesi şeyhliğine atanır. Şâirin Edirne şeyhliği,

çok tanınmış, sevilmiş ve hürmete lâyık şahsiyeti dolayısıyle çevresinde büyük bir sevinç uyandırmıştı. Muradiye Mevlevîhanesi şeyhliğine getirildiği yıllarda yaşı hayli ilerlemiş bulunan Neşâtî Dede, Edirne şeyhliğinde ancak dört yıl kalabilmiş ve Hicrî l085/M. l674 yılında vefat etmiştir. Kabri, Muradiye Camiî avlusundadır. Esrar Dede Tezkiresi'nde "Üstâd-ı Üstâdâne-i Rûm" diye vasıflandırılan Neşâtî'nin, başta şair Nazîm olmak üzere, bu asrın bir kısım şairlerine hocalık ettiği bilinir. Bu anlamda Neşâtî, şiirindeki âhenk, hayal zenginliği, duyuş inceliği, kavramlar arasında geniş hayallere dayanan bağlantılar ve güçlü üslûbuyla yetiştirici bir sanatkâr özelliği sergilemiş, klâsik edebiyatımızın bu asırlardaki birçok şairine şiir sanatı hakkında bilgiler vermiş, kısacası, eski şiirimizin şifâhî nazariye üstadlarından biri olmuştur. Gülşenîlerin pîri İbrahim Gülşenî, l593 tarihinde güller şehri Edirne'de dünyaya gelir. Babası, Manisalı Semerci Dede adında birisiydi. Fatih Sultan Mehmed Han, Manisa'da şehzade iken zaman zaman onun şifa dolu nefeslerinden hayat bulurdu. Sultan Mehmed Han, Eğri Seferi'ne giderken Edirne'de rahatsızlanınca Semerci Dede'ye bir ferman yollayarak Edirne'ye gelmesini ve kendisine okumasını ister. Semerci Dede'nin Edirne'ye geliş macerası bu şekildedir. Böylece Edirne'ye gelen Semerci Dede, burada evlenerek Edirne'ye yerleşir. l593 tarihinde de İbrahim Gülşenî doğar. Çocukluk ve gençlik yıllarını Edirne'de geçiren İbrahim Gülşenî, anlatılanlara göre bir gece rüyasında üç sancak görür. Bu sancakların her birinin altında birer pîr-i fânî ve çevresinde dervişler bulunmaktadır. Bunların biri Hz. Mevlânâ, biri Hacı Bektâş-ı Velî ve birisi de İbrahim Gülşenî'dir. Konuşmaları sırasında Mevlânâ ile Hacı Bektâş-ı Velî, bir ara İbrahim Gülşenî'yi işaret ederek; "Sizin uymanız gereken kişi budur" derler. İbrahim Gülşenî de kendisine; "Gel oğul" deyip iltifat edince, o anda o büyük zatın elini öpmek şerefine erişir. Bu hadiseden sonra da Gülşenî şeyhlerinden Veli Dede-zâde Şeyh

Mehmed Efendi’den el alır. Otuz seneye yakın bir süre Edirne’de mütevazı bir hayat sürdüren Gülşenî, bu zaman içinde halkı irşad göreviyle meşgul olmuştur. Hemen herkesin saygı ve hürmet gösterdiği, aşkla sohbetlerine katıldığı bu değerli zat 93 yaşlarında iken, Hicrî ll00/M. l689 tarihinde Edirne’de vefat etmiş ve Orta Kaldırım mezarlığına defnedilmiştir. O, aynı zamanda XVIII. yüzyılın büyük şairlerinden Edirneli Kâmî Mehmed Efendi’nin babası idi.

Edirne, 18. asrın başlarında sahip olduğu (350.000) şehir nüfusuyla Londra, Paris ve İstanbul’dan sonra dünyanın en büyük birkaç şehrinden birisidir. Buna rağmen Edirne, imparatorluk coğrafyası içerisindeki siyasî ve sosyal konumu bakımından bir gerileme sürecine girer. Bu durum, doğal olarak kültür dünyasını da etkiler. l745 ve l75l yıllarında Edirne’de artarda çıkan büyük yangınlar şehirde 60 mahalleyi tamamen yok eder. Bütün bu olumsuz gelişmeler, Edirne’nin cazibesini günden güne kaybetmesi anlamına gelir. Ancak herşeye rağmen, bu yıllarda Edirne’nin bereketli şiir bahçelerinde birbirinden güzel manzumeleriyle boy gösteren 36 şair çıkar ortaya. Kâmî Mehmed Efendi (Ö. l723) asrın önemli isimlerinden, gülşenî şeyhi İbrahim Gülşenî’nin oğlu ve Manisalı Semerci Dede’nin torunudur. Lâle Devrinin zevk ve eğlence içinde geçen hayatını şiirlerine yansıtmayı başarmış bir şairdi. İlmi ve faziletiyle, zerafeti ve nükteleriyle, söylediği gazelleriyle, lügazlarıyla ve oldukça sade bir Türkçeyle yazılmış mesnevileriyle zamanında haklı bir şöhretin sahibi olmuştu. Bestekâr şairlerimizden İsmail Ağa, aslında bir minyatür ustası, nakkaş ve şair olan Levnî de Edirne’nin bu asırda kültür tarihimize sunduğu kıymetlerdir.

Tarihimizde 28 Mehmet Çelebi (Ö. l732) adıyla tanınan Fâizî güzel şiirleri yanında meşhur Fransa Sefâretnâmesi ile tanınmıştı. Çelebi, Fransa’da, özellikle de Paris’te görülecek herşeyi görmeye, sonra da bunları eserinde göstermeye çalışır. Fakat bu seyyah, artık mağrur bir Osmanlı

gezgini değil, meraklı, hayran ve biraz da şaşkın birisidir. Tanpınar'ın ifadesiyle; Efendi, Paris'i Evliyâ Çelebi'nin Viyana'yı seyrettiği gibi, Kanuni devrinin şanlı hatıraları arasından ve bir serhad mücahidinin mağrur gözü ile görmez. O, XVIII. asır Paris'ine Karlofça'nın ve Pasarofça'nın millî şuurda açtığı hazin gediklerden ve devlet işlerinde pişmiş zekî bir memurun tecrübesiyle bakar. Bir başka isim Enis Receb Dede, yaşadığı süre içinde, başta mevlevî çevreleri olmak üzere herkesin sevgi ve saygısını kazanmış bir şairdi. Ölümünde bütün Edirne halkının kendisi için ağladığını kaynaklar yazıyor. Kültürlü, iyi huylu, güzel ahlâk sahibi, âşık ve şair olan Receb Dede (Ö. l734), tezkire yazarı Salim'in de belirttiği gibi sâlihler zümresinin yüz suyu, mevlevîlerin taze gülüydü.

Asrın büyük mutasavvıflarından, gülşenîlerin pîri, Rumelinin manevî fatihi Şeyh Hasan Sezâyî, l669 yılında Mora/Korent'te dünyaya gelmiş olmakla birlikte, ömrünün tamamına yakın bir kısmını Edirne'de geçirmişti. Öyle ki bugün birçok Edirneli, O'nu doğma büyüme Edirneli olarak bilir. Gülşenî tarikatına bağlı Sezâiyye kolunun kurucusu olan bu büyük zât böylesine Edirne'ye mâlolmuş bir şahsiyetti. Şeyh Hasan Sezâyî türbesi bugün Edirne'nin en önemli ziyaret yerlerinden biridir. Şu'arâ tezkiresi yazarlarından Sâlim, Hasan Sezâyî'den bahsederken kendisi için "Osmanlıların Hâfız-ı Şîrâzî'si" tabirini kullanır.

XIX. yüzyılda da herşeye rağmen 29 şair yetişir Edirne'de. Elbette bunlardan, bizim genel edebiyatımız içerisinde ses getirebilecek ölçüde şairler bulunduğu gibi, şöhreti Edirne'yi aşamamış isimler de vardı. Bu asırda da şehrin yaşadığı olumsuzluklar, maruz kaldığı işgaller, Edirne için bir başka felâket sebebi olur. l829 ve l878 yıllarında Ruslar iki defa şehri ele geçirirler. Doğal olarak bu işgallerden kültür ve sanat çevreleri de olumsuz etkilenir. Kılıç ve kalem sahibi olarak nitelendirilen Süleyman Neş'et (Ö. l807), babasının sürgünde bulunduğu Edirne'de böyle bir

ortamda dünyaya gelmişti. İyi bir şair olmasının yanısıra özellikle cömertliği, konukseverliği, esprileri ve hazır-cevap oluşu ile de renkli ve ilginç bir kişiliğe sahipti.

XX. asrın başlarında Edirne hiç haketmediği bir perişanlığa maruz kalır. Önce l9l3'te Bulgarlar, sonra l920'de Yunanlılar tarafından işgal edilir Edirne. Yağma ve talan bu şairler yurdunu, bu gül bahçesini harabeye çevirir. Şehir yanmış ve yıkılmıştır. 20. yüzyıl, henüz sona ermediyse de, 21. yüzyılın eşiğine geldiğimiz de açıktır. Edirne, 25 civarında şair yetiştirir bu asırda.

Bir zamanlar Anadolu ve Rumeli'ni her bakımdan birbirine bağlayan bu kültür merkezine, Edirne'ye dair sözlerimizi Sâmiha Ayverdi Hanımefendi'nin Osmanlı'nın bu kültür ve medeniyet mucizesine dair değerlendirmeleri ve ardından bir çağrı ile bitirelim: "Bir kere daha kendi kendimize soralım: Bu medeniyet nice bir düzenin, nice bir âhengin, nice bir muvazene ve kararın teknesinde yoğrulup şekillenmiş olmalı ki, bu üslûbu, bu ölçüyü bu kıvamı, bu kemâli bulup böyle bir cemâli meydana getirebilmiş olsun?

O devir öyle bir devir idi ki, ne devlet, ne de cemiyet, şarklı olduğundan utanmıyordu. Belki zaman ve mekân plânında ilerlemeyi, garbı şarka getirmekte değil, şarkı garba götürmekte buluyor ve bu anlayıştan hareket ettiği için de her geçen gün biraz daha gelişiyordu. Bu kendinden emin, âhenkli mütecanis medeniyetin vahdetini yapan çeşitli unsurlar ise, dış tabiatı kontrol altında tutan bir irfan ve hikmet terbiyesinin himayesi altında bulunuyordu. Bu irfan ve hikmettir ki, cemiyet ruhunu sanki tarla sürer gibi kazıp çapalıyor, ayıklayıp temizliyor ve nihayet ekip mahsül alıyordu. Böylece de Türklük, muhteşem bir medeniyet görüşüne muvazî olarak, aynı ölçüde heybetli bir iç medeniyet manzarası arz ediyordu.

Pek tabii ki bu orkestrasyon kademe kademe en basit cemiyet tabakalarına kadar inip sirâyet ederek memleketi yaygın ve hâkim bir şifâhî kültürün rengine boyamıştı. Öyle ki devir, okumamış olanın, okuyandan çok olduğu bir devirdi. Ama bu aydın okumamışın tradisyondan aldığı hikmet ve irfan sermayesiyle, âleme öğreteceği zengin bir kültürü vardı. Bir sisteme bağlı olarak uzun yıllar boyunca kazanılmış metotlu bilginin karşısında, bu şifâhî kültür de o devirde kendi başına bir sistem ve metot sayılırdı. Zîrâ tarihten, gelenek ve görenekten bilhassa uzun tecrübelerden süzülüp gelmiş bu terbiye ve formasyon, cemiyete çok kıvamlı, çok intizamlı, çok kontrollü ve çok olgun bir iç ve dış muvazenesi kazandırmış bulunuyordu.”

Evet, biz de diyoruz ki; çoğu zaman söz, anlatmaktan âciz kalır mânâyı. O mânâ Edirne’dir. Belki o sadece yaşanır. Ve yaşanmalıdır. Siz de bir gün Edirne’ye gelmelisiniz meselâ. Namazgâhtan sessizce girip şehre, doğruca Selimiye’ye yönelmelisiniz. Kapalı Çarşı’dan geçip Selîm’in Selimiye’sini selâmlamalı, Murâd-ı Evvel’in Eski Saray’ından geriye nelerin kaldığını görmeli, sonra Küçükpazar’dan Murad-ı Sânî’nin Muradiye’sine yönelmelisiniz. Sizi burada dört gözle, kaç asırdır bekleyen Neşâtî Dede’ye onun en güzel gazellerinden birini fısıldamalısınız başucunda. O’nun kırılan mezar taşlarını yüreğinizin bir yerlerinde birşeylerin kırıldığını hissederek ellerinizle toplamaya çalışmalısınız.

Büyük şair Enis Recep Dede ile Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım’ın da bu kabristanın sakinleri arasında olduğunu unutmamalısınız.! Sonra, gözleriniz, bu bahçede eşiği asırlardır mevlevî dervişlerinin gözyaşı ile ıslanmış Mevlevîhâne’yi aramalı boş yere. Başlarında çağları, ellerinde asırlarca dünyayı döndüren mevlevî dervişlerini bir de. Oradan Sultan Fatih’in, Şehzâde Cem’in doğup büyüdükleri, koşup oynadıkları Sarayiçi çayırlarına Kânûnî Köprüsü’nden geçerek uzanmalı, herşeye rağmen ayakta

kalmayı başarabilmiş Adâlet Kasrı'na bakarak bir zamanlar etrafa çil çil saçılmış Mumuk Sarayı'nı, Dolmabahçe, Gülhane, Iydıyye, Terazu ve İftar kasırları ile Av, Bülbül, Değirmen, Şikar, Tebdil, Alay köşklerini sormalı, yiğitlerin harman olduğu, demir kuşaklı cihan pehlivanlarının, Koca Yusufların, Kurtdereli Mehmet Pehlivanların, Kel Aliçoların ter döktüğü er meydanı Kırkpınar'ın toprağına yüz sürmelisiniz.

Balkanların yüzü suyu mudur, gözü yaşı mıdır pek bilemediğiniz güzel Tunca karşılayacaktır sizi orada. Onun eteğini bırakmadan köprüler, saray ve imaretler arasında ilerlerseniz, Murâd-ı Sânî'nin Yeni Saray'ından geriye kalan ıssız bir "bâb-ı âlî" karşılayacaktır sizleri. Rumelinden doludizgin zafer haberleriyle gelen nice akıncının bu kapıdan saraya girdiğini düşünürken, kitâbesinde muhtemelen "küllü men aleyhâ fân", yani "dünyâda ne varsa herşey fânîdir" yazısını okuyacaksınız belki de… Biraz ötede Bayezid'lerin iki güzel Camiî sizi beklemektedir şimdi de.

Önce kaç asırlıktır bilinmez uhrevî misafirleriyle bir gülistan olan mezarlığı, sonra asırlar eskitmiş hanı, çeşmesi, medresesi ve dârü'ş-şifâsı ile Bayezid-i Sânî külliyesi çıkacaktır önünüze. Ve ardından Bayezid-i Evvel Camiî. Yürümeye devam ederseniz Rumeli kırlarının deli çocuğu, Edirne'nin ve Rumeli'nin adı dillere destan şanlı akıncısı, alpereni Gazi Mihal Bey Camiî'ni göreceksiniz. Ve birden Osmanlı ile birlikte şehrin kendini kuşatan surlara sığmayıp nasıl taştığına şahit olacaksınız o noktada. Sizi şimdi de islâm peygamberinin bizzat işaretiyle kurulmuş Dârülhadis Camiî karşılayacaktır. Siz; "Burada bir de Osmanlının en büyük medreselerinden biri vardı, hatta meşhur Kemâlpaşazâde de burada hoca idi, şimdi bu medrese nereye gitti? " diyeceksiniz belki ama, bahçede Sultan İkinci Murad'tan yadigâr kalan iki şehzâde türbesinden gizlice gelen "gittiler!, gittiler!" cevabına razı olacaksınız çaresiz.

Eğer bu şehirde Tunca nehri boyunca yürümeye devam ederseniz, sizi üzerindeki eşsiz köprüleriyle Meriç ve Arda karşılayacaktır. Bu köprülerden birinin tarih kasrındaki taşlara oturup yine uzun uzun sahilleri, yemyeşil ormanları, sayısız minaresiyle uzakta yükselen şehri, Bülbül Adası taraflarını seyredin. Sonra Edirne'nin Üçüncü Ahmed ve Damad Nevşehirli İbrahim Paşa ile nihayet bulan ikbâl devirlerinde işte bu Meriç ve Tunca'da yaldızlı saltanat kayıklarının, vezir ve kazasker kayıklarının dolaştığını hayâl edin. O anda sahilleri süsleyen sarayların, köşklerin ve gül bahçelerinin mermer rıhtımlarına, son derece güzel, kimbilir belki de ipekler ve elmaslar içindeki Rumeli dilberlerinin gururla ve nazla ayak atışlarını siz de görür gibi olacaksınız. O kayıkların Tunca ve Meriç'in suları üzerinde süzülürken küreklerinden tatlı tatlı sesler çıkardığını duyacaksınız belki de. O saltanat kayıkları, o dilber sultanlarla cariyeler gideli artık asırlar geçmiştir ve şimdi size kalan onların düşünü kurmaktır sadece… Burada, İkinci Abdülhamid'in saltanat yıllarında Edirne valisi olan Antepli Kadri Paşa'nın eseri, yaklaşık dört kilometrelik parke taşıyla döşenmiş yoldan Karaağaç'a doğru ilerlerseniz meşhur Hacı Adil Bey Çeşmesi'nin yalnızlığını paylaşabilir, biraz daha yürürseniz l9l3 Balkan Şehidlerinin anıtlaşmış direnişine tanık olabilirsiniz…

Geriye dönüp Bostanpazarına geldiğinizde Rumelinin ve Balkanların manevî mürşidi, gülşenîlerin gülü, Şeyh Hasan Sezâi Hazretleri sizden bir fatiha bekleyecektir kuşkusuz. Ha, bu arada şööyle Uzunkaldırım'a uzanıp da Rumeli'nin ve Osmanlı'nın onaltıncı asırdaki büyük şairi, kalenderî dervişi şimdilerde Edirnelilerin "Hayâlî Baba"sını ziyaret etmek istemez misiniz? Henüz şehre girmediğinizi bilmelisiniz. Bunlar Edirne'nin kenar süsleridir. Şehire, Çelebi Sultan Mehmed'in kızı Ayşe Sultan Camiî ile Ekmekçioğlu Ahmet Paşa Kervansarayı arasından girebilirsiniz. Defterdar Mustafa Paşa Camiî, Lari Çelebi Camiî, Sittişah Hatun Camiî

unutulmamalı tabii. Bunlardan sonra muhteşem Kervansarayı ile "Muhteşem Süleyman" Kânûnî'nin dâmâdı Rüstem Paşa tarafından karşılanırsınız. Eski Cami ve Bedesten; "Biz de Osmanlı'nın hediyesiyiz bu şehre!" derler size. Yürürseniz Bosnalı Ali Paşa'nın, kaderi Bosna gibi hep yanmak olan emsalsiz Ali Paşa Kapalı Çarşısı'nı bulursunuz karşınızda.

Bir yaz günü ise bu geziniz hem vücudunuz, hem de ruhunuzun ferahlayacağını bilmelisiniz. Ardından Üç Şerefeli'nin burmalı minaresi sizi asırlar öncesine taşıyacak, karşısındaki Sokollu Mehmet Paşa'nın hediyesi muhteşem hamamda belki biraz nefeslenecek, eğer Saraçhane'ye inerseniz Beylerbeyi Camiî ve mezarlıklarını, Kaleiçi'ne girerseniz, üç yüz yıl öncesinin Edirne'sini bulacaksınız. Böyle bir geziden sonra Edirne'nin o güzelim sebillerinden kana kana su içmek en büyük hakkınız tabii. Suyu belki de cennetten gelen bu sebiller, ya Esat Muhlis Paşa'dan, ya Hasan Çelebi'den, ya da Koca Mustafa Paşa'dan bir yâdigârdır bu şehre…

Hele şöyle bir de Kıyık'tan Buçuktepe'ye uzanırsanız Edirne'yi değil, çok daha ötesini, ne bileyim belki de hasret kaldığımız Rumeli'ni göreceksiniz… Belki oradan Üsküb'ü, Filibe'yi, Sofya'yı, İşkodra'yı, Silistre'yi, Varna'yı, belki de Plevne'yi, Eski Zağra'yı, Mostar'ı, Prizren'i, Belgrad'ı, Selânik'i, Vardar'ı göreceksiniz. Ve gözlerinize inanamayacaksınız.

Evet, sizi işte bu şehre bekliyoruz… Bu şairler yurduna… Şehirlerin "Elyazması"na. Tarihin hafızası bu bilge şehre, Edirne'ye. Unutmayın ki sizi burada bekleyen yüzlerce "Evlâd-ı Fâtihân", Rumeli'nin ilk sâkinleri var. Sizi hem toprağın altındakiler, hem toprağın üstündekiler bekliyor burada. Gelin ve yaşayın bu şehri, bu tarihi, bu mânâyı…

Seyfettin Ünlü; Edirne. Osmanlı Ansiklopedisi. Tarih-Medeniyet-Kültür. İz-Yeni Şafak Yay. İstanbul 1996, C. 1, s. 100.

Samiha Ayverdi; Türk Tarihinde Osmanlı Asırları. Kubbealtı Neşriyatı. İstanbul 1999.

Abdurrahman Hıbrî; Enisü'l-Müsâmirîn. İstanbul Üniv. Ktp. TY 451. Ahmed Bâdî Efendi: Rıyâz-ı Belde-i Edirne. Bayezid Genel Ktp. l0392.

Arif Müfit Mansel; Trakyanın Kültür Tarihi. İstanbul 1938.

M. Tayyib Gökbilgin; TDV. İslâm Ans. Edirne Madd. C. l0, s. 425-431.

Mecdî Mehmed Efendi; Hadâyıku'ş-Şakâyık. Şakâyık-ı Numaniyye ve Zeylleri. Haz: Doç. Dr. Abdülkadir Özcan. İstanbul 1989. C. I.

İsmail Öztürk; Edirne'de Geleneksel Sanatlar, Edirnekârî ve Edirne Kırmızısı. Edirne: Serhattaki Payıtaht. Haz: E. Nedret İşli-M. Sabri Koz; Yapı Kredi Yay. İstanbul 1998, s. 485.

O. Nuri Peremeci; Edirne Tarihi. İstanbul 1940.

P. L. İnciciyan-H. D. Andreasyan; Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası. Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi. İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay. Sayı: 2-3. (1973-1974), s. 29-36. İstanbul 1974.

M. Tayyip Gökbilgin; XV ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası. İstanbul 1952.

Semavi Eyice; TDV. İslâm Ans. Edirne Madd. C. 10, s. 431-442.

Rıfat N. Bali; Edirne Yahudileri. Edirne: Serhattaki Payıtaht. Haz: E. Nedret İşli-M. Sabri Koz; Yapı Kredi Yay. İstanbul 1998, s. 205.

Esat Serezli; Edirne Köprüleri. Edirne 6 Ok Dergisi. Sayı: 15, s. 11, Sayı: 16, s. 7-8. Sayı: 17, s. 3-6. Sayı: 18, s. 9, Sayı: 19, s. 10-11. Semavi Eyice; Beyazıt II Köprüsü. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. 6, s. 50.

M. Cömert Ülkücü; Edirne Konakları ve Tavan Resimleri. Edirne: Serhattaki Payıtaht. Haz: E. Nedret İşli-M. Sabri Koz; Yapı Kredi Yay. İstanbul 1998, s. 475.

Gülgün Tunç; Taş Köprülerimiz. Ankara 1978. s. 27.

Muzaffer Erdoğan; Tarihî Köprülerimiz-Edirne Köprüleri. Karayolları Bülteni Sayı 158 Ankara 1963. s. 24.

Süheyl Ünver: Edirne'de Fatih'in Cihannümâ Kasrı. İstanbul 1953.

Özdemir Nutku; Edirne'de Düzenlenen Şenlikler Edirne: Serhattaki Payıtaht. Haz: E. Nedret İşli-M. Sabri Koz; Yapı Kredi Yay. İstanbul 1998, s. 455.

İlter Büyükdığan; İkinci Murad Çağı Edirne Hamamlarında Üst Örtü ve Aydınlatma Düzenleri. Edirne: Serhattaki Payıtaht. Haz: E. Nedret İşli-M. Sabri Koz; Yapı Kredi Yay. İstanbul 1998, s. 389-412.

Cevdet Çulpan; Türk Taş Köprüleri. Ankara 1975. s. 115.

Beşir Çelebi; Tevârih-i Edirne. Tavşanlı Zeytinoğlu Halk. Ktp. 321/2.

Nev'izâde Atâyî; Hadâyiku'l-Hadâyık fi-Tekmiletü'ş-Şakâyık. Şakâyık-ı Numaniyye ve Zeylleri. Haz: Doç. Dr. A. Özcan İstanbul 1989. C. 2.

Oktay Aslanapa; Edirne'de Türk Mimarisi'nin Gelişmesi. Edirne. Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı. T. T. K. Yay. Ankara 1993.

Melih Duygulu; Edirne'de Müzik. Edirne: Serhattaki Payıtaht. Haz: E. Nedret İşli-M. Sabri Koz; Yapı Kredi Yay. İstanbul 1998, s. 495.

H. Necdet İşli; Edirne Mezarları ve Taşları. Edirne: Serhattaki Payıtaht. Haz: E. Nedret İşli-M. Sabri Koz; Yapı Kredi Yay. İstanbul 1998, s. 445.

M. Uğur Derman; Edirne Hattatları ve Edirne'nin Yazı Sanatımızdaki Yeri. Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı. T. T. K. Yay. Ankara 1993. s. 311.

Hikmet Dizdaroğlu; Eski Şiir Bahçelerinde. Türk Dili. C. 6. S. 62.

Cebe Özer; Edirne'de Osmanlı Mezar Taşları. Sanatsal Mozaik, İstanbul, Ocak 1997, Yıl: 2, Sayı: 17, s. 50.

Rıdvan Canım; Edirne Şairleri. Akçağ Yay. Ankara 1995.

Nureddin Kalkandelen: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde Bulunan Edirne’ye Ait Eserler Bibliyografyası. Ankara 1965.

Oktay Aslanapa; Edirne’de Osmanlı Devri Abideleri. İstanbul 1949. s. 123-131.

Lady Montaqu; Türkiye Mektupları. Çev; A. Kurutluoğlu.

Tercüman 1001 Temel Eser. İstanbul Tarihsiz.

Halûk İpekten; Divan Edebiyatında Edebî Muhitler. M. E. B. Yay. Ankara 1996.

Osmanlı Mimarisinde Yaratıcılık: Amasya Örnekleri / Yrd. Doç. Dr. Ali Uzay Peker [s.52-59]

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi / Türkiye

1. Mimarlıkta Yaratıcılık

Özel bir yeteneği adlandıran “yaratıcılık” kelimesi, sanatçılar ve onların ortaya koyduğu eserler üzerine yazan tarihçi, sanat eleştirmeni ve yazarlar tarafından yaygın olarak kullanılmış ve kullanılmaktadır. Kişiler için kullanılan “yaratıcı” veya “yaratıcı değil” sıfatları, birer yargı niteliği taşımakta, sanat ve mimarlık çevrelerinde başarı veya başarısızlığın ölçütü olarak ifade edilebilmektedir. “Yaratım” kelimesinin uygulamalı sanatlar alanında tanımladığı fiil, bazen yanlış olarak, “yoktan var etme”ye yakın bir anlam ile özdeşleştirilmektedir. Sanat, doğaya bağımlı bir insanî ifade aracıdır. Bu bağımlılık sonucu, sanat ve mimarlık tarihinde yoktan var edilmiş bir biçim (form) veya motif ya da bunları ortaya koyan, yoktan çıkmış bir düşünce bulunduğunu söylemek çok iddialı bir ifade olur. Asıl konumuz olan mimarlık alanından örneklersek, tasarım sürecinde temel biçimler pek az değişmekte, yani yeni bir biçim yaratılmamakta; fakat eski biçimler yeni yorumların konusu olabilmektedir.

Geometrik ilkelerin değişmezliği, tarih boyunca binaların alt ve üst yapılarında kullanılan taşıyıcı, sınırlayıcı ve örtücü biçimleri hemen hemen sabit tutmuştur. “Kolon-kiriş” sistemi Eski Mısır tapınaklarından günümüzün apartman bloklarına dek -farklı malzeme ile uygulansa da- değişmeyen bir temel yapı kurma yöntemi olmuştur. Geniş açıklıkları örten “kubbe”, Eski İran’ın Sasani Dönemi ateş tapınaklarından, ikinci bin yılın sonunda Londra’da inşa edilen Millennium Kubbesi’ne dek uygulama alanı bulmuştur. Batı mimarisinde Grek-Roma mimarisi kökenli klâsik

düzenlerin binlerce yıl boyunca ısrarlı bir şekilde kullanımı, bir yapıyı ayakta tutan temel işlevsel biçimlerin kalıcılığına iyi bir örnektir. Endüstri Devrimi'nin ardından geliştirilen demir, çelik, betonarme ve diğer yüksek teknoloji ürünü inşaat malzemelerinin kullanımı yeni olanaklar sağlasa da, bu ürünlerle oluşturulan biçimler de yine geometrileri açısından klâsik düzenlerin sahip olduğu biçimlerin asal niteliklerini taşır. Örnek olarak, Modernist Frank Gehry'nin Bilbao Guggenheim Müzesi'ndeki dekonstrüktivist biçimleri, prototipik uzamsal duvar geometrisi üzerine temellenmiştir.

Emil Kaufmann, her zaman biçimlerin yinelendiğini, yani çeşitli tarihsel dönemlerde tekrar tekrar ortaya çıktığını, oysa biçimleri kullanan dizgelerin (system) her defasında yeniden yaratıldığını belirtiyor.1 Bir mimarın yaratıcılığı da bu noktada beliriyor. O, biçimleri öylesine özgün bir düzen içinde bir araya getiriyor ki yeni bir dizge yaratıyor. Bu dizgenin temel niteliği "bütünlüktür." Christian Norberg-Schulz'a göre, mimarlık üretimi, tekil unsurların genellikle bütün bağlam tarafından dönüştürüldüğü birleştirici bir yaratıcı sürece bağlıdır.2 Mimarî biçim ve bezeme motifi gibi tekil unsurlar, çeşitli mimarlık yapıtları tarafından paylaşılsa da, bunların bir araya getirildiği dizge, onları bir bütün içinde nasıl dönüştürüyor?

Biçimlerin dönüştürülmesi, "yaratıcı güç" aracılığı ile tasarlanan yeni dizgenin bir yan ürünüdür. Dönüştürülen biçimler, hâlâ eski biçimler olmayı sürdürmekte,

fakat değişime uğramış olarak özgün şekiller almaktadır. Burada asıl konumuza gelirsek, bir soru ile başlayıp cevabını aramak aydınlatıcı olacaktır: Osmanlı mimarisinin devraldığı biçimler olduğu gibi mi kullanılmış yoksa dönüştürülebilmiş midir?

2. Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Yaratıcılık: Temel Nitelikler

Osmanlı mimarisinin gelişim sürecinde pek çok mimarlık yapıtının yeni bir dizge ortaya koyduğunu görüyoruz. Osmanlı mimarının yaratıcılık gücü de, yarattığı bu yeni dizgeler aracılığı ile gösterilebilir. Bazı binalar tamamen özgün, kendine özgü birer dizge içermektedir (ör. Bursa Hüdavendigâr Câmisi, İstanbul Süleymaniye Câmisi, Edirne Selimiye Câmisi). Öte yandan bazı binalar ise, kendi döneminin genel niteliklerini yansıtarak prototipik örnek veya örnekler ardından yinelenen birer dizge içermektedir (ör. Bursa, İznik ve Edirne'deki "zâviyeli" veya "eyvanlı" denilen tipteki câmiler dizisi, Sinan sonrası 17. yüzyıl câmileri). Her iki tür binada da yoktan varedilmiş bir mimarî biçim yer almamıştır; eski biçimler yinelenmiştir.

Anadolu'da 14. yüzyıl Beylikler Dönemi mimarisi, geniş oranda Selçuklu ve Doğu Roma geleneklerine dayanmaktadır. Bu dönemde Osmanlı mimarisine giren İran, Kuzey Mezopotamya ve Kafkasya gelenekleri, Selçuklu mimarisinden kaynaklanmıştır. Doğu Roma mimarisinden ise Kuzeybatı Anadolu ve Balkanlar'ın yerel gelenekleri ulaşmıştır. İstanbul'un fethi öncesinde Bursa, İznik ve Edirne'de ortaya konmuş olan mimarlık, temelde Selçuklu mimarisinin kütle ve mekân anlayışını sürdürürken, yerel inşaat malzeme ve tekniklerini kullanmıştır. Eyvan, kubbe, kübik alt yapı, iç-avlu, mukarnas kavsaralı portal gibi unsurlar Selçuklu geleneğinden aktarılmıştır. Öte yandan, bunlar, Osmanlı dinî mimarisinde, Selçuklu mimarisinden farklılaşan yeni dizgeler içinde dönüştürülmüştür.

Osmanlı dönemi mimarisinin erken döneminde ortaya çıkan bir anlayış olan "yerel geleneklere açıklık" dikkat çekicidir. Bu, farklı coğrafî bölgelerde varlık bulmuş Türk mimarlığının ayırıcı bir özelliğidir.3 Buradaki "Türk mimarisi" tanımı ile Orta Asya'dan Balkanlar'a dek uzanan sahada, 10. yüzyıldan 19. yüzyıl sonuna dek, Müslüman-Türklerin

işverenliği altında gerçekleştirilmiş mimarlık ifade edilmektedir. Bu işverenler yaptırdıkları binaların inşaatında yerli veya yabancı, Hıristiyan veya Müslüman mimar, usta ve sanatçıları çalıştırmışlardır. Sonuçta, şaşırtıcı bir şekilde, bu uygulayıcıların farklı hanedaların egemenliği altındaki dönemlerde ortaya koyduğu mimarlık, içerdiği merkezi mekân, baldaken, eyvanlı avlu, iç-avlu, portal, bezeme ve sembolizm gibi temel ortak nitelikler ve bunların evrim süreci ile Orta Asya'dan Bosna'ya kadar bir süreklilik göstermiştir.

Bir dağın yamacından yuvarlanarak gittikçe büyüyen kar topunun ilerleyişine benzetebileceğimiz bu süreklilik içine aktarılan yapım gelenekleri, kar taneleri gibi bütüne katkıda bulunmuştur. İran'da Arap döneminde uygulanan çok ayaklı Cuma câmisi tipinin, Selçuklu egemenliği altında yerini Eski İran mimarisi esinli eyvanlı-avlulu câmiye bırakması "yerel geleneklere açıklığın" en tipik örneğidir. Beylik Dönemi Osmanlı mimarının da yeni bir dizge yaratabilmekte gösterdiği yaratıcı güç işte bu "açıklık" sayesinde gelişebilmiştir. İran ve hatta Anadolu'daki Selçuklu egemenliği, kültür alanında Fârisî uyanışı desteklemişti. Osman Turan'a göre, "(Selçuklu) yüksek tabaka(sı) İslâm medeniyeti içerisinde daha fazla İran kültürü tesirine maruz kalıp onun inkişafında başlıca âmil ol(du)."4 Bunun mimarlıktaki yansımaları figürlü bezeme, saray mimarisi ve her yapı tipinde uygulanan "eyvanlı-avlu" plân tipidir. Selçuklular İran'da yerel mimarlık mirasına sahip çıktılar. Bunu daha sonra Anadolu'ya taşıdılar. Burada vurgulanması gereken nokta, farklı coğrafyaların yerel geleneklerinin Türk mimarisine her aşamada katılmış olmasıdır. Bu yerel unsurlar ile Doğu İran'dan Balkanlar'a dek gelen bir geleneğin bireşimi (synthesis) dünya mimarlık tarihine eşsiz yapıtlar kazandırmıştır.5

Selçuklular Anadolu'da taş yapım tekniklerini keşfettiler. Orta Asya ve İran ribatları üzerine modellenen 13. yüzyıl kervansaraylarında yalnızca

Anadolu’da bulduğumuz, Hıristiyan bazilikalarına benzeyen, tonozlu ve orta koridorlu kapalı konaklama mekânları oluşturdular. Anadolu’daki Selçuklu ve erken dönem beylik mimarisinde bir başka etki kaynağı da Kuzey Mezopotamya idi. Suriye ile Orta ve Güneydoğu Anadolu arasında Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nden beri var olan ticarî ve kültürel iletişim, Selçuklu Dönemi’nde de sürdü. Suriye geleneklerinin etkisi, Anadolu’da câmi tipolojisinde ve portal bezemelerinde ortaya çıktı. Moğol istilâsından sonra ortaya çıkan beylikler döneminde de yerel etki yoğundu. Batı Anadolu’nun Türk beylikleri mimarisinin inşaat tekniklerindeki Doğu Roma etkisi gösterilmiştir.6

Anadolu’daki yerel gelenekler ile Türk mimarisinde süreklilik gösteren temel nitelikler arasındaki bireşim için ilk-örnek olarak bir Mengücekli eserini verebiliriz. Divriği’de 1228-29’da yaptırılan dârüşşifa, Kuzeydoğu Anadolu’nun ve Kafkasya’nın yerel gelenekleri ile Orta-batı Asya ve İran’dan getirilen unsurların yeni bir dizge içinde ifade edildiği en nâdide örnek oldu (Resim 1, güneydeki yapı). Burada İran ve Orta Asya’nın “dört eyvanlı açık avlu” plân şeması, ortası açık bir tonoz ile örtülerek bir iç-avluya dönüştürülmüştür. Doğu-batı ekseninde, giriş kapısından ana eyvana doğru uzunlamasına gelişen iç mekân, ortadaki tonozu taşıyan 4 adet paye aracılığıyla merkezîleştirilerek, Anadolu’da Ortaçağ Hıristiyan mimarisinin uyguladığı “kare içinde Yunan haçı” plânı dolaylı olarak vurgulanmıştır; ayrıca payelerin arkasında, yan eyvanların önünde oluşan dar neflerle bir bazilika izlenimi verilmiştir (Resim 2). Öte yandan, binanın muazzam portalindeki bezeme tamamen Anadolu dışı, İran ve Orta Asya kökenlidir. Taçkapıdaki devasa silmeli kemer ise Doğan Kuban’ın belirttiği gibi, Gotik taçkapıları hatırlatır.7 Esin kaynakları çok çeşitlidir; dolayısıyla kullanılan biçim ve motifler çok çeşitlidir. Fakat bunların hepsi, Norberg-

Schulz'un tanımına dönersek "tekil unsurların bütün bağlam tarafından dönüştürüldüğü birleştirici bir yaratıcı süreç"den geçmişlerdir.

Divriği Darüşşifası'nın özgünlüğü, bina için oluşturulan yeni dizgenin getirdiği ayrıntıların "değişimidir." Bunun bir sonucu olarak, bina üzerine yazan araştırmacılar, hepsi tanıdık gelen biçim ve motiflerin büyük çoğunluğunun asıl kaynağını ve ilk-örneklerini tanımlamakta güçlük çekmektedir. Doğan Kuban şöyle diyor, "Dünya sanat tarihinde Divriği'ye özel bir statü kazandıran onun bu yalnızlığıdır."8 Kuban'ın yalnızlık olarak tarif ettiği "benzersizlik", bir yandan yazılı kaynak yetersizliğinin getirdiği "bilinmezler", bir yandan da özellikle yapının portallerinde ve darüşşifanın mimarisinde yaratılan yeni "bütünsellik bağlamının" biçimler ve motifleri dönüştürmesinden kaynaklanmaktadır. Bu açıdan bakınca Divriği'deki anıtı, dünya mimarlık şaheserleri olan İsidoros ve Anthemios'un St. Sophiası'nda, Sinan'ın Süleymaniye ve Selimiyesi'nde, Michelangelo'nun Biblioteca Laurenzianası'nda ve Francesco Borromini'nin S. Carlo alle Quattro Fontanesi'nde de ortaya çıkan, her zaman yeni bir dizge yaratan ve bu dizge içinde var olan motif ve biçimleri dönüştürerek ifade eden "yaratıcılığın" bir eseri olarak görmek gerekmektedir.

Moğol istilâsı ardından Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan Beylikler Dönemi mimarisinde de bazı örnekler yeni birer dizge sundu. Menteşeoğullarından İlyas Bey'in 1404'de Balat'da yaptırdığı Cuma Câmisi, mermer kaplamalı cephelerinin yarattığı ağır kütlesi ile hemen yanındaki antik Milet kentinin bir uzantısı gibidir (Resim 3). İki sütun ve 2 kenar silmesine dayanan 3 kemerli giriş, Anadolu Türk mimarisinde yeni bir denemedir. Buradaki anlayış, antik Grek mimarisinde kapalı bir mekân veya binaya giriş kısmı olan propylaeum fikrinden kaynaklanmış olabilir. Fikir bu olsa da kullanılan mimari biçimler, yani sütun ve kemer dizisi daha çok medrese revaklarını hatırlatmaktadır. Bu giriş kısmı, benzersiz bir

şekilde, Selçuklu mimarisinin simgesi diyebileceğimiz eyvan benzeri derin bir kemer içine alınmıştır. Buradaki derin kemer, Selçuklu portallerinin mukarnaslı kavsarasını çerçeveleyen sivri kemer biçiminin, eyvan fikri ile yorumlanmasından oluşur. Selçukluların eyvanlı-revaklı açık avlulu medreselerinin revak ve eyvanı birleştirilip yapının giriş cephesine taşınmış gibidir (Resim 4). Buradaki ana fikir, bir 6. yüzyıl Sasani anıtı olan Tak-ı Bostan kaya eyvanının anısına da bağlanabilir.9 Ayrıca, câmi, kubbeli-kare plânı ile tipik bir İran kökenli Selçuklu mescididir. Bu mescidin geçirdiği dönüşüm dikkat çekicidir. Divriği Darüşşifası'nda olduğu gibi, bu yapı için kurgulanan özgün dizge, biçimleri kendi parçası kılarak dönüştürmüştür. Böylesi bir dönüşümün gerçekleşebilmesi için Türk beyliklerinin Orta Anadolu egemenliği ardından Ege sahillerine yerleşmesini beklemek gerekiyordu.

Süreklilik gösteren bir mimarlık geleneğinin, siyasal-toplumsal değişimlerin getirdiği yeni unsurlara "açıklığı," Osmanlı öncesi Anadolu mimarisine yaratıcı bir güç kazandırmıştır. Bu güç, yeni dizgeler içinde dışarıdan getirilen ve yerel biçim ve motifleri dönüştürebilmiştir.

3. Osmanlı Mimarisinde Yaratıcılık

Karmaşık görünen sanatsal yaratıların var oluşundaki gizemin açıklanması hiç de zor olmayabilir. Anadolu Türk mimarisinin muhteşem yaratıcılık birikiminin nedenini de belki birkaç sâde cümle ile açıklayabiliriz:

Bir mimarî geleneğin yaratıcı gücü, inşaat faaliyetlerini destekleyecek maddî kaynağa olduğu kadar, asıl olarak mimar ve ustaların görgü zenginliğine bağlıdır. Bu açıdan Asya ve Avrupa arasındaki köprü konumunda olan Anadolu Yarımadası, üzerinde yetişen mimara en iyi imkânları sunmuştur. Onları dünyanın en büyük imparatorluklarının mimarî gelenekleri ile eğitmiştir. Anadolu, çeşitli dönemlerde ulaştığı ekonomik

refah düzeyi ile komşu bölgelerdeki mimar ve sanatçılara da iş imkânı sağlamış, onlara Anadolu'nun zengin tasarım ve inşaat geleneklerini tanıma fırsatı sunmuştur. Anadolulu usta, gezerek veya çevresinde gördüğü sanat mirasını içinden geldiği kültürün ve eğitimin ona kazandırdığı melekelerle değerlendirmiş ve ondan bir sanatçı olarak bekleneni gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Erken Osmanlı döneminde, sanatçıların görgüsünü arttıran ve yaratıcılığını uyaran temel başvuru kaynakları Doğu Roma (Bizans), Selçuklu ve Anadolu Türk Beyliklerinin mimarî miraslarıydı.10 Osmanlı sanatçısı bu 3 gelenekten de biçim ve motif seçti, bunları birleştirdi, dolayısıyla dönüştürdü. Sonuç, benzersiz, yepyeni çözümler oldu. İlerideki paragraflarda Osmanlı mimarisindeki yaratıcılık gücünün somut dışavurumunu ayrıntılı olarak inceleyeceğiz. Örneklerimizi, Erken Osmanlı döneminin önemli bir merkezi olan, fakat şimdiye kadar mimarlık ve sanat tarihi yazınında Bursa, İznik ve Edirne kadar hak ettiği önem verilmemiş bir kentten, Amasya'dan seçtik.

Anadolu Türk tarihinde Amasya kentinin ayrı bir önemi bulunmaktadır. Amasya 11. yüzyıl başından itibaren önce Danişmendliler, daha sonra Selçuklu Devleti, Moğollar, Eretnalılar ve son olarak da Osmanlılar tarafından yönetildi. Kent, Selçuklu Dönemi'nde, Konya, Kayseri, Sivas benzeri önemli bir merkez oldu ve vakıf binaları ile donatıldı. Osmanlı döneminde de bir sınır kenti olarak, Çelebi Mehmed'den itibaren Kanûnî Dönemi'ne dek, şehzade sancağı olma şansına sahipti. Bu sayede Amasya, bir Kuzeybatı Anadolu beyliği olarak tarih sahnesine çıkan Osmanlı Devleti'nin fazla ilgi göstermediği diğer Anadolu kentleri

arasında, şehzade sancağı konumunu 16. yüzyıl ortasında Manisa'ya kaptırıncaya dek, ayrıcalıklı bir konumdaydı. Amasya'nın şehzade sancağı

olması, burada yapılan anıtsal binaların sayısında dikkate değer bir artışı da beraberinde getirdi.

Amasya'da bulunan Osmanlı dönemi yapılarına geçmeden önce, bu kentteki farklı bir Selçuklu yapısını incelemek gerekiyor. Bunun nedeni, hem Selçuklu hem de Osmanlı dönemlerinin zengin bir şekilde temsil edildiği Amasya'nın mimarlık eserlerinin, Selçuklu mimarisinden Osmanlı mimarisine dönüşüm sürecini değerlendirmek için önemli bir kaynak olduğunu vurgulamaktır. Amasya, bu anlamda ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Bilindiği gibi, Erken Osmanlı döneminin önemli merkezleri olan Bursa, İznik ve Edirne hiç bir Selçuklu eserini barındırmamaktadır.

Amasya'da, Vali Şerafettin Torumtay tarafından 1266/67 yıllarında yaptırılmış olan Gök Medrese Câmii Selçuklu geleneğinden uzaklaşan sıradışı bir mekân anlayışına ve yapısal ayrıntılara sahiptir. Câmi'nin, Selçuklu câmilerinde alışık olmadığımız bir şekilde, 15 bölümlü ibadet mekânının 12 bölümü kubbe ile örtülüdür (Resim 5). Üçerli gruplar hâlinde dizilen kubbeler arasında kalan diğer üç bölüm ise tonoz örtülüdür. Örtü düzeyinin altındaki yapı, mihrab duvarına dik uzanan üç adet nefden oluşmaktadır. Bunlardan ortada yer alan nef, Erken İslâm ve Selçuklu geleneği izlenerek diğerlerinden daha geniş tutulmuştur. Orta nefin boyutsal farklılaşmasının Hıristiyan bazilikalarının daha geniş ve yüksek nef (nave) anlayışından kaynaklanmış olması olasıdır. İslâm mimarisinde buna en erken tarihli örnek Kudüs'deki El-Aksa Câmii'nin ilk yapısıdır. Bu gelenek Anadolu'daki Selçuklu câmilerinde de sürdürülmüştür. Gök Medrese Câmii'nin giriş kapısının hemen ardında küçük bir sofa benzeri mekân bulunmaktadır. Burada Selçuklu kapalı medreselerinin kubbesi altında yer alan havuzlu iç-avlu geleneği, küçük ölçüde olsa da yaşatılmıştır. Bu küçük avludan yükselen merdivenler câminin ibadet için ayrılmış alanlarına götürür. Merdivenler avlu fikrini daha da kuvvetlendirmektedir. Albert

Gabriel’in yerinde edindiğini belirttiği bilgiye göre, bu giriş sofasının üzerindeki kubbenin ortası Selçuklu medreselerinin kubbesi gibi bir aydınlık fenerine sahipti.11 Câmi’nin giriş kapısının önünde, güney ve kuzeyden olmak üzere iki taraftan açık, bir eyvan benzeri koridor yer almaktadır. Aslanapa’nın söylediği gibi, bu Anadolu’daki eyvan şeklinde tek portaldir.12 Eyvanın yarattığı derin girişin iki yanında tonoz örtülü, pencereleri ön cepheye açılan dikdörtgen odalar yer alır. Albert Gabriel bu odaların -câminin adından hareketle- medrese olarak kullanılmış olabileceğini öne sürer.13

Câmi’nin iç mekânına geçmeden önce, ön cephede kurulan yeni dizgeyi inceleyelim. Yan odaların cepheye açılan mukarnas kavsaralı pencereleri iki tarafta simetrik olarak yerleştirilmiştir (Resim 6). Burada Selçuklu mimarisinde ilk defa olarak anıtsal bir binanın giriş kapısının iki yanında yer alan duvar kütlelerininin içinde açılan pencereler, oranları ile kapı kemeri ve çerçevesine bu denli uyum göstermektedir. Kıyaslanabilecek örnekler olarak, Sivas’taki 1271 yılına tarihlenen Çifte Minareli ve Buruciye Medreselerinin portalin iki yanındaki duvar kanatlarında yer alan mukarnas kavsaralı pencereleri, sahip oldukları ortak biçim dili ile portale uyum gösterse de aralarındaki oran nispetsizdir. Bunlar, parçaları bir bütün oluşturmak üzere düzenlenmiş bir ön cephenin katılganları olarak değil, sadece duvarın arkasındaki odalara ışık sağlayan açıklıklar olarak tasarlanmıştır. Portale biçimsel olarak benzeme nedenleri ise, Selçuklu anıtsal yapılarının ön cephe pencerelerinin genellikle portaller gibi, dışta mukarnaslı kavsara ve etrafındaki dikdörtgen çerçeve düzeni ile oluşturulmasıdır. Buna en güzel örnek Kayseri’deki Döner Kümbet’tir.

Amasya Gök Medrese Câmii’nin ön cephesindeki eyvan biçimli derin medhal, Osmanlı taçkapı anlayışının Selçuklu mimarisindeki yegâne öncüsüdür. Burada klâsik Selçuklu portali ortadan kaldırılmıştır. Giriş

kapısı artık yan kanatların önüne taşıp, bütün ön cepheye hâkim olan bir taçkapı tarafından çevrelenmemektedir. Eyvan biçimli derin medhal bir sivri kemerin profili ve bunu çevreleyen dikdötgenin sathî silmesi ile dışa yansımaktadır. Giriş açıklığı ve yan pencerelerin oluşturduğu kompozisyon, köşelerde daire biçimindeki destek kuleleri ve üstte çatı kenarında ince bir korniş ile sınırlanmıştır. Bu cephe düzenlemesi, yeni bir dizge sunmaktadır. Bu dizgenin içinde dönüşüme uğrayan temel biçim taçkapıdır. Burada taçkapı ve eyvan fikri birleştirilmiş; sonunda ortaya çıkan biçim özgün bir yaratı olmuştur. Gök Medrese'nin cephesi, Osmanlı cephe anlayışının habercisi ve öncüsüdür. Osmanlı portalleri yapı ve bezeme aşırılıklardan arınacak ve cephenin bütünlüğüne katılan parçalar olma konumlarını sabitleştirecektir.

Amasya Gök Medrese Câmii'nin iç mekânına dönersek, burada da yeni bir dizge ile karşılaşıyoruz. Burada mescid-dershane birleşimi fikri bambaşka bir anlayışla değerlendirilmiştir. Anadolu Selçuklu kapalı ve açık avlulu medreseleri, orta avlunun iki yanındaki öğrenci/eğitim hücreleri, genellikle yapının giriş kapısının yanında konumlandırılmış bir mescid ve bazen de ana eyvanların ya da yan kanatların bitişiğinde/içinde yer alan bir türbeden oluşur. Cuma câmileri ise çok ayaklı ve üstü tonoz örtülü binalardır. Kayseri Hacı Kılıç Câmisi'nin kuzeyindeki revaklı avlunun etrafında, ibâdet mekânından ayrı olarak konumlandırılmış, öğrenci hücreleri ve eyvanı ile tam bir medrese yer almaktadır; fakat Amasya Gök Medrese Camisi'nde olduğu gibi, cuma câmisi tipindeki bir binanın içine dershane yerleştirilmesi alışılmadık bir durumdur. Giriş kısmının iki yanındaki odaları ile Amasya Gök Medrese işte böylesi ayrıksı bir örnektir.

Bursa'da bulunan "zaviyeli" adı verilen câmiler aynı şekilde yan odalar, üstü kapalı bir iç avlu ve bu avludan ibadet mekânını oluşturan eyvana götüren merdivenler içermektedir. Aptullah Kuran'a göre Bursa tipi

câmilerin (Kuran eyvan câmi demektedir) kapalı avlulu Selçuklu medreselerinden esinlendiği aşikârdır.14 Kuzeybatı Anadolu'da faâl olan erken Osmanlı dönemi mimarı, yeni toplumsal gereksinimlerin talep ettiği mekânları, Selçuklu medresesini yorumlayıp, ondan bir câmi çıkararak oluşturduğu yeni mimarî dizge içinde yaratmıştır. Amasya Gök Medrese Câmii'nin mimarı da benzer bir talep doğrultusunda, fakat çok daha mütevazı ölçüler içinde kalarak, bir Selçuklu medresesini cuma câmisine uyarlamıştır. Câmi'nin girişinde bir eyvanının yer alması, belki de yapının, Selçukluların klâsik "eyvanlı medrese" kavramı ile olan ilişkisi ile açıklanabilir. Bu şekliyle mimarî anlamda "câmiye tâbi medrese" fikri, ilk defa olarak ortaya çıkmaktadır. Burada mimarın uyguladığı kubbeler, Bursa Ulu Câmii gibi anıtsal Osmanlı câmilerinin üst örtüsünün de habercisidir. Gök Medrese Câmii'nin mimarı neden böylesi erken bir tarihte kubbeyi tonoza tercih etti? Bu cevaplanması kolay olmayan bir sorudur. Bir yanıt şu olabilir: Oda kavramı ile birleştirilen dolayısıyla çok işlevli kılınan bu yeni câmi tarzı için daha yüksek, dolayısıyla ferah bir mekân oluşturmak istemişti; çünkü burada insanlar artık namaz vakitleri dışında da vakit geçireceklerdi. İnsanlar ibâdet mekânından farklı bir işlev de sunan bir binaya gelecekti. Bunun bir ifadesi olmalıydı. Kapalı avlulu Selçuklu medreselerinin merkezî kubbesi, buradaki kubbe uygulamaları için bir esin kaynağı olmuş olabilir. Bu şekilde, geleneksel olarak düz ahşap çatı veya tonoz örtülü çok ayaklı câmi yapısı içinde yer alan mihrab önü kubbesinin Erken İslâm dönemine geri giden özel sembolizmi, ilk defa olarak işlevsel bir gereksinim için çoğaltılan kubbenin sıradanlaştırılması ile etkisini yitirmeye başladı. Kubbenin eski "anlamı"nın iadesi için Sinan'ın anıtsal kubbeleri ortaya çıkana kadar, bir 200 sene beklemek gerekecekti.

Amasya'dan vereceğimiz Osmanlı dönemi örneği, Yörgüç Paşa Câmii olacaktır. Bu câmi 1428 yılında II. Murad zamanında I. Mehmed'in

vezirlerinden Yörgüç Paşa tarafından yaptırılmıştır (Resim 7).[15] Yörgüç Paşa Câmii, Gök Medrese Câmii'nden 160 yıl kadar sonra inşa edilmiştir. Amasya'da birbirine pek yakın konumlandırılmış olan bu iki binayı ardarda görmek ve kıyaslamak mümkündür. Önce Gök Medrese'ye dönelim:

Gök Medrese Câmii'nin ön cephesinde ortada yer alan eyvan benzeri giriş koridorunun dikdörtgen silme ile çerçeve içine alınmış sivri kemeri, bunun iki yanındaki mukarnas kavsaralı, dikdörtgen çerçeveli pencere nişleri ve köşelerdeki silindirik kuleler ana unsurlardır (Resim 8). Binaya doğudan bitiştirilmiş kare altyapılı, çokgen örtüye sahip kümbet, cepheden 6.5 m. kadar geriye çekilmiştir. Kümbetin ön cephesinde, bezemeli bir dikdörtgen bordür içinde, köşelerde iki sütunceye dayanan bir sivri kemerle taçlanmış bir pencere yer alır. Kümbet kuzeye bakan yüzündeki bu çerçeveli penceresi ile yanındaki câminin cephesindeki düzene uyum gösterse de, binadan ayrı bir yapı olarak, klâsik Selçuklu türbeleri tipinde bağımsız bir yapıdır. Türbenin binaya dışarıdan bitiştirilmesi, Kayseri Huand Hatun, Konya İnce Minareli Medrese, Beyşehir Eşrefoğlu, Amasya Burmalı Minare Câmii (Resim 9) gibi örnekleri hatırlatmaktadır. Bütün bu yapılarda türbe binaya dışarıdan eklenmiştir. Öte yandan, Gök Medrese Câmii'nin cephesinde ortaya çıkan ve Osmanlı mimarisinin cephe anlayışına götüren yeni yaklaşımın izlerini yukarıda göstermiştik.

Yörgüç Paşa Câmii'nde ise bambaşka bir cephe bulunmaktadır. Câmi, çağdaşı olan Osmanlı câmilerinden farklı olarak, geleneksel anlamda bir son cemâat yeri içermemektedir. Fakat, giriş kapısının önünde yer alan büyük bir kırmızı-beyaz renkli, yarım daire kemer, yelpaze biçimli Türk üçgenlerine oturan kubbesi olan ve iki yandan dışa açık bir giriş mekânına götürmektedir. Bu mekân, Gök Medrese Câmii'nin eyvan biçimli giriş holüne karşılık gelir. Aradaki farklar, Yörgüç Paşa'da kemerin yarım daire ve üst örtü şeklinin kubbe olmasıdır. Öte yandan, Gök Medrese'de ortadaki

sivri kemeri çerçeveleyen silme, Yörgüç Paşa’da yarım daire kemerin üzerinde uzanan bir korniş şeklini almıştır. Ön cepheyi üstten sınırlayan bu korniş, Gök Medrese Câmii’nde kemer üstündeki silmeye benzer olarak ana giriş kemerinin üzerinde yükselmektedir.

Yörgüç Paşa Câmii’ndeki ana giriş kemerinin batısında daha dar -bu kez sivri- bir kemer yer almaktadır. Bu iki kemer de ortada yer alan bir payeye dayanmaktadır. Yarım daire kemer, giriş kapısı eksenini vurgulamak üzere daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Cephenin batısındaki sivri kemer boşluğu, Gök Medrese Câmii’nin cephesinde batıda yer alan pencereye karşılık gelmektedir. Yörgüç Paşa’da kemerin gerisinde, üzeri pandantifli bir kubbe ile kaplı, üç yanı açık bir türbe yer almaktadır. Türbe’deki üç mezardan birisi Yörgüç Paşa’ya aittir. Bu kubbeli dışa açık kısım, Gök Medrese Câmii’nin eyvan biçimli giriş koridorunun batısındaki medrese hücresi olduğu söylenen, tonoz örtülü dikdörtgen odaya karşılık gelmektedir. Burası aynı zamanda, Gök Medrese Câmii’nin kuzeyine bitişik duran türbeye getirilmiş bir yorumdur. Türbe, Yörgüç Paşa’da sıradışı ve yaratıcı bir uygulama ile “Bursa tipi” veya “zaviyeli câmi” denilen tipteki bir binada görmeye alışık olduğumuz son cemaat yerinin bir gözüne uyarlanmıştır. Yörgüç Paşa ve diğer kişilere ait mezarlara, Türbe kemerinin iç kısmına yerleştirilmiş alçak parapetin içine açılmış bir kapıya götüren 4 basamaklı merdivenle ulaşılmaktadır. Bu merdiven fikri, Gök Medrese Câmii’ndeki kümbetin dua odasına götüren dış merdivenden esinlenilmiş gibidir. Amasya’da bulunan Sultan Mesud Türbesi (14. yy.) de benzer şekilde, yükseltilmiş bir parapetin ortasındaki söveli kapıdan oluşur (Resim 10). Bu kapı ve parapet de Yörgüç Paşa’da olduğu gibi büyük bir yuvarlak kemerin içine alınmıştır. Amasya’daki Selçuklu ve Beylik Dönemi binalarının Yörgüç Paşa Câmii’nin cephe düzenine esin kaynağı olduğu bu örnekle de sabittir. Yörgüç Paşa Câmii’nde Selçuklu mimarisinin “binaya

bitişik kümbet” anlayışı bu şekilde bambaşka bir yorum kazanmış ve türünün tek örneği olan bir yapı meydana getirilmiştir.

Büyük yarım daire kemerin doğusunda, batıdakine tezat oluşturacak şekilde yerleştirilmiş bulunan, ön cepheye sağır bir duvarla yansıyan, dört yandan kapatılmış kubbeli bir oda yer almaktadır. Odanın giriş kapısı, büyük yarım daire kemerin arkasındaki kubbeli giriş kısmına açılır. Bu odanın üzeri de bir kubbe ile örtülüdür. Gabriel bu odanın olasılıkla halka yardım (gıda vb.) dağıtılan bir yer olduğunu belirtir.[16] Odanın cephenin 2 kemerli diğer parçasına olan ilişkisi, Gök Medrese Câmii’nde, doğuda yer alan kümbetin câmi cephesine olan ilişkisini hatırlatmaktadır. İki örnekte de doğudaki kübik birimler cepheye dıştan eklenmiş izlenimi bırakmaktadır. Yörgüç Paşa’da doğudaki odanın ön cepheye bakan bir penceresi bulunmaması veya en azından bir sağır kemer ile hareketlendirilmiş olmaması bu anlamda değerlendirilebilir. Her iki örnekte de odalara giriş dışarıdandır.

Bu iki cephe arasındaki ortaklıklar ve aykırılıklar dikkat çekicidir. Yörgüç Paşa’da her ne kadar cephedeki kübik birimlerin işlevleri yer değiştirmiş ve biçimler değiştirilmiş olsa da genel program Gök Medrese Câmii ile ortaktır. Bu cephe, yaratıcı bir mimarın yeni bir mimarî dizge içinde biçimleri nasıl dönüştürdüğüne iyi bir örnektir.

Yörgüç Paşa Câmii’nin ön cephe gerisindeki iç mekân yapısına gelince, burada Aptullah Kuran’ın “tek eksenli” olarak adlandırdığı[17] tipe giren bir “zaviyeli câmi” buluyoruz. Ortada, ön cephede yer alan 3 bölümlü kanada karşılık gelmek üzere, 3 adet kubbeli oda yer almakta, güneyde yer alan kare plânlı, kubbeli mihrab önü kısmı buraya dışarıdan eklemlenmektedir (Resim 11). İç mekândaki bu üçlü düzenleme, Gök Medrese Câmii’nin eyvan biçimli giriş koridorunun ve bunun iki yanındaki tonoz örtülü odaların önünde yer alan kubbe örtülü üç birimli düzenlemesine

benzemektedir. Yörgüç Paşa'da yapılan, Gök Medrese'nin giriş koridoru yanındaki iki odanın güneye kaydırılmasından ibârettir; ibâdet mekânı ise ortadaki kubbeli kısımdan bir merdivenle ulaşılan kubbeli mihrab önü bölümüne indirgenmiştir. Aslında bu plân tipi daha önce aynı kentte bulunan Bayezid Paşa Câmii'nde (1417-19) denenmişti (Resim 12). Bu bina, eyvan tâbir edilen tonozlu yan mekânları, kubbe ile örtülüp, önüne duvar çekilerek orta sahından ayrılmış en erken tarihli câmidir. Daha önceki Bursa örneklerinde yan kanatların tonoz ya da kubbe örtülü odaları ortadaki kubbeli kısma açılır (ör. Orhan Gazi, Hüdavendigâr). Yine Amasya'da bulunan daha geç tarihli Sultan Bayezid Câmii'nde (1486) ise yandaki kubbeli zâviye odalarını içten sınırlayan duvarlar ortadan kaldırılmış, yan mekânlar ortadaki eksende yer alan iki büyük kubbenin altındaki merkezî sahaya katılmaya çalışılmıştır (Resim 13). Fakat, zâviye odası fikrinin bir kalıntısı olan kubbeli yan nefler, binanın dışından bakıldığında alçak kubbeleri ile hâlâ erken dönem Osmanlı mimarisinin parçalanmış mekân anlayışını dışa vurmaktadır (Resim 14). Bu ayrım ancak klâsik dönemde ortadan kalkacak ve Osmanlı câmii, özellikle Mimar Sinan'ın tasarladığı şekliyle, yan mekânların orta alana katıldığı, büyük kubbeli bir merkezî ibâdet mekânı olarak ortaya çıkacaktır.

4. Sonuç

Amasya Yörgüç Paşa Câmii, kronolojik olarak Bayezid Paşa Câmii'nden sonra geldiği halde, son cemaât yerinin bulunmadığı ve türbe ile mescidin yapıya eklemlendiği, aynı zamanda bir parçası kılındığı Selçuklu medresesine bir dönüş gibidir. Aynı şehirde bulunan Gök Medrese Câmii ile olan benzerliğine yukarıda dikkat çekilmişti. Bu dönüşün nedeni kanımızca, Osmanlı döneminde bir şehzadeler şehri olan ve bu nedenle çok sayıda anıt yaptırılan Amasya şehrinin, aynı zamanda önemli bir Selçuklu merkezi olmasıdır. Selçuklu kapalı avlulu medreseleri örnek alınarak

Bursa’da geliştirilen zâviyeli câmi tipinin Amasya’ya ithâlinden ve Bayezıd Paşa Câmii’nin inşasından sonra Yörgüç Paşa Câmii’nde yerel Selçuklu geleneğinin etkisinin ortaya çıkması, Amasya’nın bu ayrıcalıklı konumundan dolayıdır. Yörgüç Paşa Câmii tarih olarak Bayezid Paşa’yı önceleseydi, bu yapının Gök Medrese Câmii’nden Bayezid Paşa Câmii’ne götüren bir ara örnek olduğunu düşünecektik. Oysa, Yörgüç Paşa bir “geriye bakışı” temsil ediyor. Bu câmiyi, Bursa tipi câmilerin getirdiği yeni yapım tekniklerinin sağladığı yeni tasarım imkânlarıyla Selçuklu geleneğinin tekrar yorumlanması olarak değerlendirebiliriz.

Eğer Osmanlı mimarlığında evrimsel bir süreç bulunuyorsa, Yörgüç Paşa Câmii’ni nereye yerleştireceğiz? Yörgüç Paşa Câmii’ni ancak binayı tasarlayan mimarın özgür düşünme ve yaratma gücü ile açıklayabiliriz. Bu mimar, Selçuklu ve Osmanlı mimarisini çok iyi tanıyordu. Özgün bir eser yaratmak istemişti, Norberg-Schulz’un yukarıda ifade ettiğimiz tarifinden hareket edersek, mimar, Amasya’da çok iyi tanıma fırsatı bulduğu iki mimarlığın da biçimsel verilerini, birleştirici bir yaratıcı süreç içinde ürettiği yeni bütünün bağlamı içinde dönüştürdü; dolayısıyla paylaşılan biçimler Yörgüç Paşa Câmii’nin yeni yapısı içinde farklılaştı. Yörgüç Paşa Câmii, sonuçta Osmanlı mimarının “özgür” yaratıcı gücünü çok iyi yansıtan bir örnek oldu. Osmanlı mimar ve sanatçısının bu özgürlüğü, ona pek çok binanın tasarım sürecinde geçmişe dönme, alternatifler arama ve yeni çözümler üretme yeteneği kazandırmıştır. Bu nedenle, Yörgüç Paşa Câmii gibi bazı binaları, Osmanlı mimarlık tarihi yazınında yaratılmış olan “evrimsel süreç” içinde kronolojik olarak doğru yere oturtamıyoruz. Belki de bu kurgusal sürecin artık sorgulanması gerekiyor.

1 Kaufman’ın kendi cümlesiyle: “forms recur; systems don’t” (Emil Kaufman Architecture in the Age of Reason: Baroque and Post-Baroque in

England, Italy, and France [Cambridge: Harvard University Press, 1955] s76).

2 Christian Norberg-Schulz, Intentions in Architecture (Cambridge, Massachusettes: The M. I. T. Press) s201.

3 Amasya'da Halifet Gazi Türbesi'nde (1145-46), Anadolu kümbetlerinde mumyalık üzerindeki dua odasında yer alan mermer veya taş lâhit yerine, bir Roma sarcophagus'u, olduğu gibi hiç bozulmadan, üzerindeki koç ve medusa başları ile birlikte yerleştirilmiştir. Bu çekincesiz uygulama, çözüm üreten pratik zekâyı gösterdiği gibi, yabancı bir kültüre ait inanç nesnesini -hem de dinî bir bina içinde- kabullenmeyi sağlayan "açıklık" anlayışının da bir dışa vurumudur.

4 Osman Turan "Türkler ve İslâmiyet, " Selçukluklar ve İslâmiyet içinde (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993) s27.

5 Türk mimarisinin sürekliliği ne yazık ki tam anlamı ile araştırılıp, kitap ölçeğinde kapsamlı yayınlarla iknâ edici bir şekilde ortaya konulamadığı gibi, bu ikinci boyutu, yani yerel bireşimleri sergileyen bir "Türk Mimarisi Tarihi" de henüz yazılmamıştır. Sözü gelmişken biz mimarlık tarihçilerine düşen, fakat henüz yerine getirilmeyen bir görevden de söz etmek gerekecek: Selçuklu ve Osmanlı mimarisinin farklı dönemlerine ait düzenlerin (order) kapsamlı ciltlerle ortaya konma-

sı. Bu alandaki boşluk, mimarlık eserlerimizin çok eleştirdiğimiz başarısız restorasyon girişimlerine sahne olmasının nedenlerinden biridir. Bir başka boşluk da genç kuşaklara ve çocuklara mimarî mirasımızı tanıtacak, onların anlayabileceği düzeyde yazılmış yayınların bulunmamasıdır. Belki de bu eksiklik nedeniyledir ki tarihî binalarımız yeni (ve de eski) nesillerden hakettikleri ilgiyi görememektedir. Selçuklu mimarisinin şaheserleri Sivas'taki Gök Medrese, Kayseri-Malatya yolundaki Karatay Hanı, Bursa'daki Osmanlı mimarisinin

benzersiz eseri Hüdavendigâr Câmii, 2001 yazında tekrar tanık olduğumuz içler acısı durumları ile bu kayıtsızlığı örneklemektedir. Bursa'daki Hüdavendigâr Camii'nin eyvanları, üst katta yer alan medresede yapılan son derece kötü bir renovasyon sonucu, yıkılma tehlikesi altındadır.

6 Bknz. İlknur Aktuğ-Kolay, Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yayınları, 1999).

7 Doğan Kuban, Divriği Mucizesi: Selçuklular Çağında İslâm Bezeme Sanatı Üzerine Bir Deneme (İstanbul: Yapı Kredi yayınları, 1999) s. 114.

8 A. e., s 150.

9 Eyvanın tarihçesi ve içerdiği mimarî sembolizm için bknz. Ali Uzay Peker, "The Monumental Iwan: A Symbolic Space or a Functional Device, " O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi, cilt 11, sayı 1-2 (1993) s5-19.

10 Selçuklu ve Beylikler dönemleri tarihsel ve kültürel olarak Osmanlı'ya daha yakındı. Osmanlı mimarisi, Orta Asya, İran ve Arap mirasını Selçuklu ve Beylikler Dönemi geleneklerinin perspektifinden değerlendirdi ve dağarcığına kattı. Öte yandan, ibadet mekânı için anıtsallık gereksinimi arttıkça, Osmanlı mimarisi, bu tarz yapı yapma tekniğinin Anadolu'daki tek kaynağı olan Roma mimarisine yaklaştı.

11 Albert Gabriel, Monuments Turcs d'Anatolie, Cilt II: Amasya-Tokat-Sivas (Paris: E. de Boccard, 1934) s20.

12 Oktay Aslanapa, Anadolu'da İlk Türk Mimarisi: Başlangıcı ve Gelişmesi (Ankara: A. D. T. Y. K. Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1991) s. 51.

13 Gabriel, a.g.e., 20.

14 Aptullah Kuran, The Mosque in Early Ottoman Architecture (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1968) s. 206.

15 Gabriel, a.g.e., 33.

16 Gabriel, a.g.e., 33.

17 Kuran, a.g.e., 88.

Mısır'daki Siyasi Değişimler ve Osmanlıların Mimarî Üzerindeki Etkileri / Dr. Seif el - Rashidi [s.60-70]

Kahire Amerikan Üniversitesi İslam Mimarisi Bölümü / Mısır

Mimarinin "tüm zamanların matbaa makinası olduğu ve inşa edildiği dönemdeki olayların ve ortamın tarihini belgelediği" söylenir. Gerçekten de, Osmanlıların 1517 yılında Memlükleri yenilgiye uğratması, özellikle Memlüklerin başkenti Kahire olmak üzere eski Memlük şehirleri üzerine damgasını vurmuştur. Osmanlılar, beraberlerinde ileri bir mimari ifade tarzı getirmişlerdir; ancak bu tarz, Memlük sarayının üç yüzyıl boyunca geliştirdiği mimariden oldukça farklı olmuştur. Özellikle dini binalar, iki mimari tarz arasındaki farkı çok iyi bir şekilde ortaya koymaktadır: Osmanlılar simetriyi kullanırken, Memlükler düzensiz bir tarz kullanmıştır ve Osmanlılar şekle dayalı ve ortada kubbe şeklinde boşluk bulunan bir tarzı yansıtırken, Memlükler ise binalarını en kaba araziler üzerinde uygun bir şekilde inşa etmeye yönelik teknikler geliştirmiştir.

Tahmin edilebileceği gibi, Kahire'deki erken Osmanlı dönemi, bir çeşit mimari geçiş dönemi olmuştur. Bazı binalarda Memlük ve Osmanlı tarzlarının unsurları birlikte bulunurken, diğerleri özgünlükten yoksun kalmış ve daha önceki örneklerinin zayıf taklitleri olmaktan öteye gidememiştir. Elbette ki, Türkiye'deki binaların yanında inşa edildiğinde sırıtmayacak olan ve tamamen Memlük ruhu ile inşa edilen yapılar da olmuştur. Bu çalışma temel olarak, Osmanlı idaresinin ilk iki yüzyılında değişen sosyal, ekonomik ve siyasi koşullar ışığında, Kahire camilerinde meydana gelen değişimleri incelemektedir.

Son Memlük sultanı Bab Züveyleli Tümenbey'in asılmasından sonra, Osmanlı fethi ile ilgili olarak akla gelen olaylardan ilki, belki de Mısırlı

ustaların İstanbul'a getirilmesi ve beraberlerinde de Kahire Kalesi'ndeki El Nasır Camii'nin mermerleri gibi süsleme materyallerini getirmeleri olmuştur. Peki Kahire'nin tüm zanaatkarlarını ve ustalarını kaybettiği düşüncesi ne kadar gerçektir? İbn İyas'a göre, Sultan Selim İstanbul'a getirdiği 1800 zanaatkara karşılık olarak Mısır'a da Türk ustaları göndermiştir; açıkça görüldüğü gibi, sarayına aldığı zanaatkarlara karşılık kendi zanaatkarlarından bazılarını da oraya göndermek Sultan Selim'in bir adetiydi. Yine İbn İyas'ın belirttiğine göre, 1519 yılında Mısırlı işçi gruplarının İstanbul'dan döndüğü ve bunların arasında inşaatçılar, mermerciler ve demirciler bulunduğu yönünde bazı söylentiler dolaşmaktaydı. Sultan Selim'in Mısır'ı insan kaynaklarından mahrum bırakmak istemediği, aksine Mısırlı ve Türk işçiler arasında bir değişim sağlayıp her iki bölgedeki uzmanların etkileşim içerisine girip uzmanlıklarını paylaşmalarını istediği savunulmaktadır. Kahire'de 1527 yılında inşa edilen Süleyman Paşa Camii (Şekil 1) örneğinde de açık bir şekilde görüldüğü gibi, Osmanlı fethinden sonra da Kahire'de hala iyi ustalar mevcuttu.

Mısır'ın 1517 yılında alınmasının ardından Selim tarafından kurulan siyasi rejimi anlamak oldukça önemlidir. Temel amaç, Osmanlı sarayının çıkarları doğrultusunda hareket edecek bir divanın kurulması ile gerçek anlamda özerk bir vilayet olarak Mısır üzerinde uzaktan bir kontrol tesis etmekti. Selim'in temel amacının Mısır'ın kaynaklarından faydalanmak olması hasebiyle, padişah mevcut Memlük elit tabakasının eskiden olduğu gibi faaliyetlerine devam etmesine izin verdi ve sarayına önemli miktarda bir gelir sağlamak için genelde tüccar olan bu insanlardan deneyimlerinden yararlandı. Ancak görülen büyük değişikliklerden bir tanesi, Memlük toprak mülkiyetlerinin Osmanlı

Devleti’ne geçmesi ve başlangıçta Memlük olmayan Osmanlı yetkilileri tarafından yönetilmesiydi. Bu, Memlüklerin “yeni rejimin maaşlı görevlileri” haline getirilmesi ve daha önce sahip oldukları toprak mülkiyetlerinin ellerinden alınması anlamına geliyordu.

Selim tarafından tesis edilen divan sistemi etkin bir sistem olarak görünmekle birlikte, 1599 yılında Kahire’yi ziyaret eden Mustafa Ali isimli bir Türk burada karşılaştığı siyasi ortamdan oldukça hoşnutsuz kalmıştı. Mustafa Ali, şehri fırsatçı, sonradan zenginleşmiş ve sahip oldukları unvan ve makamları hak etmeyen görevlilerin ellerindeki bir vilayet başkenti olarak tanımlamıştır.

Osmanlı sarayının Mısır üzerindeki kontrolünü kaybetmekten korktuğu için valilerin Mısır’da uzun süre kalmasına oldukça nadiren izin vermesi sebebiyle, Osmanlı dönemindeki Mısır’ın görev süreleri nadiren birkaç yılı geçen çok sayıda vali tarafından yönetildiğinin unutulmaması gerekir. Mısır’ın, Memlük dönemindeki prensler ve sultanlar ile aynı standarta binalarda oturma gibi hiçbir şansı olmayan bir dizi vali tarafından Kahire’den yönetilmesi ve Osmanlı hazinesine yıllık vergilerin ödenmesi zorunluluğu, Osmanlı döneminde Mısır’daki imar faaliyetleri üzerinde güçlü ve maalesef olumsuz bir etkiye sahip olmuştur. Toprak satın almak güçtü ve oldukça pahalıydı; dolayısıyla çok az sayıda Osmanlı valisi Kahire’yi uzun süre görev yapacakları ve daha önemlisi hayatlarının sonuna kadar yaşayacakları ve gömülecekleri bir yer olarak düşünmüştür. Bu sebeple, temel işlerini İstanbul’da ve başka yerlerde kurup, Mısır’da küçük binalarda hizmet vermişlerdi.

Öte yandan, siyasi gücün İstanbul’a kayması ile birlikte, Kahire İslam dünyasının merkezlerinden biri olarak çekiciliğini kaybetmiştir. Memlük döneminde, imparatorluğun merkezi olarak sahip olduğu önem, özellikle siyasi çekişmelerin yaşandığı bölgelerden biri olması hasebiyle

üzere, İslam dünyasının diğer bölgelerinden yetenekli ve bilgili bireylerin Kahire'ye akışını kontrol edilemez hale getirmiştir. Bunun etkisi en iyi şekilde sanatta ve özellikle de mimaride görülmektedir: İran tipi tuğlacılık, Timur döneminden esinlenilen taş kubbeler ve bunların yanısıra, Suriye mermer işçiliği, Endülüs sıvacılığı ve tüm İslam alemindeki binalarda görülen alan kavramı, Orta Çağ Kahiresinin mimari ifadesinde kendini bulmuştur.

Ancak, bu durum Osmanlı fethinin ardından değişmiştir: Yetenekli ustalar Kahire'deki düşük düzeyli görevliler yerine Osmanlı sarayının hizmetinde çalışma fırsatı buldular. Genel olarak, "yeteneklerini yeni şaheserler yaratmak için kullanabilecekleri" bölgelere çekildiklerini varsayabileceğimiz bu "muhacir sanatçılar beraberlerinde üslup değişikliklerini de getirmişlerdi". Osmanlı döneminin ilk zamanlarında, yetenekli işçilerin yeri artık Kahire değil, İstanbul olacaktı. Bu durumda, göç eden bu zanaatkarlar mimari üslubun değişmesini başlatan etken olurken, Kahire mimarisi ise bir durgunluk dönemine giriş işaretleri gösterecekti.

Değişen Alan Kavramı

Osmanlı döneminin başlangıcında meydana gelen en önemli değişikliklerden bir tanesi, alan ve plan kavramlarındaki değişiklikti. Bu değişikliği anlamanın en iyi yollarından biri, bu dönemde Kahire'de inşa edilen camilerin zemin planlarına ve bu camiler ile bulundukları yerdeki şehir yapısı arasındaki ilişkiye bakmaktır. Elbette ki mimari alan kavramı yaklaşımını etkileyen bazı etkenler olmuştur; bunlardan ilki, camiler ile çevresindeki yapılar arasındaki ilişkiyi şekillendirmede büyük rol oynayan mevcut şehir yapısı olmuştur. İkinci etken ise, çevreden ziyade mimari bir etkendir ve mimarın ya da camiyi yaptıran haminin vermeyi amaçladığı etkiye dayanmaktadır.

Osmanlı fethinden sonraki ilk iki yüzyılda Kahire’de inşa edilen camiler üzerinde yapılan incelemeler, plan ve alan açısından eşzamanlı olarak ilerleyen birkaç mimari hareketin bulunduğunu göstermektedir. Bunlardan ilki, yaygın olarak inanılanın aksine çok daha etkisiz olmasına rağmen, bir nebzeye kadar Memlük geleneğinin bir devamıydı. Türk tarzı binalara yönelik ikinci eğilim ise ilkinden biraz daha yaygındı, ancak yine de Osmanlı dönemindeki Kahire’de genel bir uygulama olarak kabul görmemişti ve Osmanlı döneminin sadece başlangıcında hakim durumdaydı. Üçüncü ve en yaygın tipoloji ne Osmanlı ne de Memlük geleneğiydi; her iki gelenekteki fikirleri birleştirerek yansıtan bir yaklaşımdı: Bu, üç koridorlu ya da sayvanlı bir plandı.

Memlük Geleneğinin Sürekliliği: Dur kaayı çevreleyen dört eyvandan oluşan tipik Memlük kaa planını sıkı bir şekilde takip eden camileri göz önüne alacak olursak, bu dönemde plan açısından gerçek anlamda Memlük tarzı olduğunu söyleyebileceğimiz sadece bir örnek mevcuttur -Yusuf Ağa el-Hin Camii (Şekil 2). Bu caminin Memlük İmparatorluğu’nun yıkılmasından yaklaşık bir yüzyıl sonra, 1625 tarihinde inşa edilmiş olması, Memlük geleneğinin Osmanlı döneminin ilk başlarında değişmeden kalabileceği ancak daha sonra yavaş bir şekilde farklı bir mimari üsluba doğru kayması bekleneceğinden dolayı oldukça şaşırtıcıdır. Açıkça görülebileceği gibi, durum böyle olmamıştır: Mimari anlayışına uymayan camiler hemen yerini almış olmakla birlikte, tipik Memlük cami planı tamamen unutulmamıştır.

Memlük Dönemi’nde giderek artan bir şekilde yaygınlaşan dört eyvanlı plan, ilk zamanlarda, genellikle sadece dört temel Sünni düşünce okulunun (mezhebin) öğretildiği cami-medreselerde kullanılmaktaydı (Şekil 3). Bu gibi durumlar için dört eyvanlı plan en uygunuydu; çünkü her bir eyvan Sünni mezheplerden birinin medresesi olarak hizmet verebilirdi. Bu

tip bir planın en iyi örneği, Memlük tarihçisi Taki el-Din el-Mekrizi'nin de tespit ettiği gibi Sünni mezheplerinin bu dört eyvandan birini kullandığı ondördüncü yüzyıl El-Nasır Muhammed Medresesi'dir.

Yukarıda belirtilene benzer durumlarda dört eyvanlı medrese tarzı, binanın işlevi açısından uygun olmakla birlikte, medrese hizmeti vermeyen ya da Sünni mezheplerinin hepsinin öğretilmediği camilerde pek kullanışlı değildi. Cami-medresenin popülaritesindeki düşüş ve Memlüklerin son dönemlerinde Kahire'de arazi sıkıntısının artması, Çerkez döneminin sonlarında camilerin boyutlarının küçülme eğilimine girdiği anlamına gelmektedir; dolayısıyla, giderek küçülmeye başlayan iki taraflı eyvanlar anlamlarını yitirmiştir. Sonuç olarak, onbeşinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde, camilerde girintilerin görülmeye başlaması pek şaşırtıcı değildir. İki taraflı eyvanların işlevindeki bu düşüş, haç şeklindeki planın artık hiçbir var oluş sebebi kalmadığı ve daha işlevsel olan kaa planına dönüştüğü anlamına gelmektedir. Kaa planında, artık küçülen iki taraflı eyvan uygulamasının sadece mimari geleneklere saygı adına devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Onbeşinci yüzyılın sonlarında inşa edilen camilerin çoğunun küçük hamiler tarafından, büyük kenar eyvanlarının uygulanmasının neredeyse imkansız olduğu küçük araziler üzerinde inşa ettirildiği göz önüne alındığında, kaa planının niçin benimsendiğini anlamak kolay olacaktır.

Yukarıda belirtilen etkenler, iki taraflı eyvanların neden sadece bir erken Osmanlı camisinde görüldüğünü çok iyi anlatmaktadır; onaltıncı yüzyıla gelindiğinde iki taraflı eyvan uygulamasının kullanışsız olarak görüldüğü ve bu sebeple Kahire mimari geleneklerine pek saygı gösterme eğiliminde olmayan bir hanedanın gelmesiyle de tamamen ortadan kalktığı oldukça açık bir şekilde görülmektedir.

Memlüklere özgü ikinci bir özellik -kemer giriş-Osmanlı Kahiresinde çok daha uzun süreli bir rol oynamıştır. Bu özellik, tam olarak Memlük üslubunu yansıtmayan camilerde dahi yaygın olarak uygulanmıştır. Bununla birlikte, Memlük örneklerine en yakından benzeyen kemer giriş şekli, Yusuf Ağa el-Hin Camii'nde görülmektedir. Diğer Osmanlı camilerindeki kemer giriş, daha basit bir şekildedir; namaz kılınan bölüm ile giriş bölümünü tam olarak ayırmamaktadır.

Kahire'deki erken Osmanlı camilerinin iç planı Memlük mimari geleneğinden oldukça uzak olmakla birlikte, camiler ile şehir yapısı arasındaki ilişki Memlük Dönemi'nde görülen ilişki ile hemen hemen aynı olmuştur. Memlük ve daha sonra da Osmanlı döneminde Kahire'deki şehirleşme, etrafı boş kalacak bir cami yapmak zor hale gelecek bir şekilde ilerlemiştir; dolayısıyla, Memlükler mümkün olan en küçük alana dayalı bir mimari gelenek geliştirmiştir. Osmanlı döneminde de aynı sıkıntı devam etmiştir ve yine alan açısından ekonomik bir yaklaşım izlenmiştir -gerçekten de boş bulunan her alana bina yapılmış ve cami ile yol arasında hiçbir ara bölge kalmamıştır. Dolayısıyla, binalar ile çevreleri arasındaki ilişkiyi şehir yapısındaki yoğunluk yönlendirmiştir; Osmanlıların uyguladığı bir gelenek olan binaların etrafını boş bırakma eğilimi Kahire'de çok az uygulama alanı bulabilmiştir.

Kahire'deki Osmanlı Üslubu: Kahire'nin Memlük Sultanlığı'nın üç yüzyıldan daha uzun bir süre merkezi olduğu gerçeği göz önüne alındığında, Osmanlıların Mısır'ı fethinden hemen sonra Kahire'de görülen Osmanlı tarzı cami örneklerinin, Memlük mimarisinden kademeli bir şekilde uzaklaşmaktan ziyade bu tarzı kullanmaya yönelik bilinçli bir girişimin sonucu olduğu ortaya çıkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu mimarisinin Mimar Sinan'ın mimari dehasının hakim olacağı bir çağa girmek üzere olmasına rağmen, Osmanlı idaresinin ilk iki

yüzyılında Kahire’de sadece üç Osmanlı tarzı cami inşa edilmiştir. Dolayısıyla, Kahire’deki bu üç örneğin inşasına yol açan etkenleri ve bu mimari tipolojinin niçin yaygınlaşmadığının sebeplerini incelemek gerekmektedir.

Bu camilerden ilki olan ve 1527 yılında inşa edilen Süleyman Paşa Camii hem Kahire’de inşa edilen ilk Osmanlı camilerinden biri olması bakımından, hem de bir sultanlığın uzun süre merkezi olan şehirdeki konumu açısından büyük öneme sahiptir. Sadece şehir içerisindeki uygun konumu itibariyle değil, aynı zamanda şehrin doğu sınırına bakması dolayısıyla, Mısır’ın Osmanlılaştırılması sürecinin bir simgesi olarak gösterilebilir. Planının neden Osmanlı Türkiyesindeki örneklerine benzediği bu açıdan bakıldığında anlaşılabilir (Şekil 4).

Bu cami Osmanlı mimarisinin temel ilkelerini takip etmesine rağmen, bu tip bir planın Mısır’a yabancı olduğu ve tam olarak anlaşılamadığını gösteren birkaç kayda değer unsur mevcuttur. İlk olarak, caminin iki girişinden hiçbiri mihveri değildir: Ana giriş caminin bir yanındadır ve avluyu ibadethaneye bağlayan giriş koridoru mihrap ile aynı hizada değildir. Osmanlılar, şekle dayalı mimari ifade arzuları doğrultusunda, iki tarafın simetrik olduğu bir yapı benimsemiştir ve bu özellik burada mevcut değildir. Kubbe şeklindeki kemeri ile Türk tarzı avlu bile, farklı boyutlardaki dairesel ve elips şeklindeki kubbelerin gelişigüzel bileşimi ve Sidi Sariya’nın mezarının büyük kubbesi nedeniyle farklı bir şekilde kendini göstermektedir.

Öte yandan, caminin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki külliyeleri anımsatan dört yanı duvarlarla kapalı yerleşimi, temel olarak Kahire’ye yabancı bir alan kavramını vurgulamaktadır. Dolayısıyla, bu yeni ve bir ölçüde yanlış anlaşılan mimari tarzın getirilmesi yoluyla siyasi bir mesaj veren dini bir yapı ile karşılaşıyoruz.

Temel yazısı, Mısır'ın siyasi sisteminde bir değişiklik olduğunu ortaya koyuyor. Yazıda "Asil zatı-alileri Sultanların Sultanı Osman Soyundan Süleyman ibn Selim Han Tarafından İnşa Ettirilmiştir…" denilmektedir. Bu cümle, Mısır'daki yönetici sınıfının artık özerk olmadığını göstermesi açısından anlamlıdır. Bu cami inşa edildiğinde hamisi Mısır valisi olsa bile, bu vali kendisini Osmanlı soyuna bağlamaktadır.

Açıkça görüldüğü gibi, cami inşa edilirken Mısır'ın yeni idarecilerinin kimliğini vurgulamak için özellikle çaba harcanmıştı; şehrin kuzey sınırındaki stratejik konumundan dolayı, çok uzak noktalardan dahi görülebiliyordu. Alışılmamış derecede uzun ve ince minaresi Mısır'ın artık Memlüklerin elinde olmadığını açık bir şekilde hatırlatıyordu.

Bu caminin siyasi öneminin yanında, nüfusun yoğun olarak toplandığı şehir merkezinden uzaklığı, Osmanlı tarzında inşa edilmesini kolaylaştıran bir etken olmuştur. Burada, usulüne uygun ve nispeten ölçülü, dar ve düzensiz caddelerin sınırlamalara yol açmadığı bir plan uygulamak mümkün olmuştur.

Mısırda iki kez valilik yapan ve Osmanlı sarayında sadrazamlığa kadar yükselen Sinan Paşa tarafından 1571 yılında inşa ettirilen ikinci Osmanlı tarzı cami, büyük bir ticaret limanında daha büyük bir külliye içerisinde bulunan bir bina örneği sunmaktadır. Bununla birlikte, cami ile külliye içerisinde bulunan diğer binalar arasındaki ilişki, Osmanlı modeline oldukça benzemektedir: Yakın çevresine hiçbir bina konumlandırılmamıştır, açık bir bölge ile çevrilmiştir ve dört yandan görülmesi amaçlanmıştır; çevresindeki şehir yapısına göre şekillendirilmemiştir, aksine çevresini şekillendirmek üzere tasarlanmıştır. Sinan Paşa'nın camiinin boyutları, Osmanlı Kahiresinde gerçekten alışılmadık bir şekilde anıtsal bir bina inşa edilmesi yönünde bir girişimi işaret etmektedir.

Temel olarak ortada bir kubbe ile kapalı ve üç yanında revak ile çevrili kare şeklindeki bina planı Osmanlı mimarisine oldukça benzemektedir: Alçak kubbeli kemer şeklindeki revaklar ve üç mihveri giriş, Osmanlı mimarisinin temel özelliklerini yansıtmaktadır. Süleyman Paşa Camii'nin aksine, bu binada simetri düşüncesi daha ayrıntılı olarak uygulanmıştır. Bu caminin planı Üsküdar'daki Çinili Cami ve İstanbul'daki Firuz Ağa Camii gibi bazı Türk camilerinin planına oldukça benzemektedir. Buna rağmen, hiçbir Türk Osmanlı binasıyla tam olarak benzerlik göstermemektedir. Amacın Kahire'de Türk binalarının taklidini yapmak değil, Osmanlı tarzında binalar inşa etmek olduğu anlaşılmaktadır.

Caminin Bulak'ta bulunduğu yer, Bulak Kahire'nin Osmanlı döneminde şehirleşen bir bölgesi olduğundan dolayı oldukça önemlidir-yeni bir ticaret merkezi olacak şekilde yoğun olarak şehirleşme meydana gelmiştir. Mustafa Ali onaltıncı yüzyılın sonlarında kaleme aldığı şekliyle, Bulak'ta Cumartesi günleri zengin-fakir herkesin katıldığı sosyal toplantıları ve alayları açıklamaktadır ve Bulak'ın sahip olduğu önemi vurgulamaktadır. Bununla birlikte, açıkça görüldüğü gibi, çok az arazinin kaldığı eski şehir merkezinin aksine, Bulak'ta bu gibi külliyelerin inşa edilebilmesi için yeterli arazi hala mevcuttu.

Tartışmaya açık olmakla birlikte, planı ve alan dağılımı açısından en fazla dikkat çeken Osmanlı camii, Melike Safiye Camii'dir. Osmanlı fethinden neredeyse 100 yıl sonra, 1610 yılında inşa edilen cami, bir Memlük şehrinde tipik bir Türk tarzı bina inşa etmeye yönelik bir girişimdir. Süleyman Paşa ve Sinan Paşa camileri gibi, tapu kaydında bahçe olarak açıklanan etrafı kapalı bir boş alan ile çevrili olarak, Kahire dini mimarisine oldukça yabancı ancak Türk camilerinin tipik özelliklerini yansıtan bir şekilde inşa edilmiştir. Tahmin edilebileceği gibi, caminin planı oldukça simetriktir ve caminin girişinde mihveri olarak konumlandırılmış

üç ayrı anıtsal değerde dairesel merdivenden ulaşılabilecek kare şeklinde bir avlu bulunmaktadır. Namazın kılındığı büyük, kubbeli salonun öncesindeki avlu Osmanlı tarzını tipik olarak yansıtmaktadır; düzenli bir şekle sahiptir ve üzerinde aynı boyutta kubbeler bulunan kemerler ile çevrilidir. Süleyman Paşa Camii'nin aksine, ibadethaneyi avluya bağlayan üç koridor, mihveri bir şekilde konumlanmıştır. Ortadaki koridor hem mihraba hem de avlunun batı girişine bağlıdır ve Türk geleneğine oldukça benzeyen bir şekilde düzenli bir mimari özellik sergilemektedir.

İbadethane bölümü de Türk geleneğine benzerliklerle doludur: altıgen bir kemer ile desteklenen ve daha küçük kubbelerle çevrili ortadaki büyük kubbe, Üç Şerefeli Cami, Kara Ahmed Camii ve Beşiktaş'taki Sinan Paşa Camii'ne oldukça benzemektedir (Şekil 5) ve bu etki aynı hizada sıralanan koridorlar ile daha da vurgulanmaktadır. Sinan Paşa Camii gibi, bu cami de Anadolu'daki alan yaklaşımına dayanmaktadır ve iki taraflı simetriden oldukça iyi bir şekilde yaralanmıştır; Memlük mimarisi ile hiçbir ortak yanı bulunmamaktadır.

Bu caminin, Kahire'nin güney batı ucunda bulunduğu yer, Bab el-Lük'e taşındıkları 1600 yılına kadar, tabakhanelerin bulunduğu bir bölgeydi. Dolayısıyla, caminin inşa edildiği 1610 yılında, caminin yapıldığı bölge bir yerleşim alanına çevrilmişti ve büyük, düzenli bir Osmanlı camiinin inşası için yeterince geniş bir arazi mevcuttu. Camiyi yaptıran Osman Ağa, Sultan III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan'ın kölesiydi ve Osmanlı hanedanı ile doğrudan bir bağlantıya sahipti. Osman Ağa azat edilmediği için, cami daha sonra Safiye Sultan tarafından üstlenilmiştir.

Bu şekilde, Kahire'de inşa edilen üç Osmanlı tarzı caminin nüfusun yoğunluğunun fazla olmadığı ve geleneksel Osmanlı camisinin gerekliliklerini bulundurabileceği bir şekilde simetrik bir düzende ve etrafı bahçe ile çevrili olarak yapılandırıldığı açıkça görülmektedir. Hem

Süleyman Paşa Camiinde hem de Melike Safiye Camiinde, Osmanlı sarayı ile önemli bir bağlantı bulunmaktadır; dolayısıyla, bu üç caminin Mısır binalarından ziyade Osmanlı topraklarındaki geleneklere uygun olarak inşa edildiği açıktır.

Kahire’de Osmanlı Döneminde İnşa Edilen Tipik Camiler: Yukarıdaki bölümlerde ya Memlük ya da Osmanlı mimari geleneğinin izlerini taşıyan binalar incelenmiş olmakla birlikte, Osmanlı yönetiminin ilk iki yüzyılını en iyi şekilde tanımlayan plan, sayvan planıydı. Onbeşinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde Memlüklerin dört eyvanlı planının hızla uygulamadan kalktığı daha önceden belirtilmişti ve açıkça görüldüğü gibi, Osmanlı cami planı, genellikle pek mümkün olmayan derecede geniş bir alan gerektiriyordu.

Bununla birlikte, dokuz küçük bölüm oluşturacak şekilde dört sütun ile bölünen dikdörtgen bir alan üzerinde uygulanan sayvan planı, her türlü arazi üzerine uydurulabiliyordu; iki taraflı eyvan uygulamasının bulunmayışı nüfus yoğunluğunun fazla olduğu bölgeler için daha uygun olduğu anlamına geliyordu; temel olarak, her türlü arazi parçası, Memlüklerin duvar kalınlığını değiştirme uygulamalarından faydalanılarak dahili olarak hazırlanabiliyordu (Şekil 6). Öte yandan, iki kenar eyvanı uygulamasının bulunmamasından dolayı dahili alanın daha serbest bir şekilde bölünmesi, namaz kılınan salona kenar duvarların herhangi bir noktasına kapı konulabileceği anlamına geliyordu, bu, eski dört eyvanlı kaa planlarında uygulanabilirliği olmayan bir özellikti. Bu kategorideki camilerin çoğunun paylaştığı özelliklerden biri olan dört sütun kullanımı, tavanı desteklemeye yönelik uygun ve -bir ölçüye kadar- ekonomik bir uygulamaydı; öte yandan sınırlayıcı olmayan bir şekilde dahili alanı bölümlere ayırıyordu. Bazı durumlarda, caminin içerisinde ibadet yerini ayrı tutma isteği daha alçak bir merkezi koridor oluşumuna yol açıyordu ve

böylece eyvana benzer iki alan ortaya çıkıyordu. Bununla birlikte, bu kategorideki camilerin çoğu namaz kılınan kısmın alanı bakımından pek farklılık göstermiyordu; bu kısım sadece kemerli bir odaydı. Bu planın esnekliği, alan sıkıntısının sayvan uygulaması yerine dört kolonun sıra halinde yerleştirilmesine yol açtığı Zülfikar Paşa Camii gibi camilerde çeşitli değişikliklere izin veriyordu (Şekil 7). Eyvanları tamamen ortadan kaldıran sayvan planı giderek artan bir alan sıkıntısı çeken- geç Memlük camilerinin mantıksal bir devamı olarak görülebilir. Yakın çevresinde herhangi bir bina bulunmayan ve neredeyse simetrik yapısıyla Osmanlı alan kavramını eşsiz bir şekilde yansıtan gerçek anlamda anıtsal bir yapı ancak 1567 yılında inşa edilen Mahmud Paşa Camii'nde görülebilir. Bununla birlikte, diğer örneklerin çoğunda, anıtsal bir özelliğin kazandırılması için pek fazla gayret sarf edilmemiştir; alanlar işlevsel olarak ele alınmış ve gerekli rahatlıklar sağlanarak daha ötesi göz önüne alınmamıştır.

Hamilerinin çoğunun Osmanlı valileri olmasına rağmen, Kahire'deki erken Osmanlı camilerinin bu pek etkileyici olmayan sayvan planını takip etme eğilimi gösterdiği dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, valilerin görev sürelerinin genellikle kısa sürmesinin, Kahire'de büyük boyutlu ve kapsamlı binaların inşa edilmesini engellemiş olması muhtemeldir. Kahire, genellikle bir son durak olarak görüldüğünden dolayı, Osmanlı valilerinin büyük bir kısmı İstanbul'daki Osmanlı sarayının zenginliğini yansıtmaktan ziyade işlevsel amaçlı camiler yaptırmıştır.

Mimari Tarz: Bir Analiz

Erken Osmanlı camilerinin mimari unsurları ile ilgili olarak öne çıkan özellikleri, planları ve konumlarından ziyade, temel olarak, sadece katı inşaat unsurları değil aynı zamanda boşluk ve alan da dahil olmak üzere, binanın üç boyutlu yönleridir. Binaya bir karakter kazandıran etken, elle

tutulabilir unsurların yanısıra alan kavramıdır; dolayısıyla, o binanın Osmanlı tarzında olup olmadığı bu özellik dikkate alınarak tespit edilebilir. Açıkça görüldüğü gibi, Osmanlı Mısırındaki mimari, mevcut inşaat materyallerinin bir ürünü olmanın yanında, aynı zamanda belirli bir üsluba bağlı kalma yönündeki çabaların da bir sonucudur. Dolayısıyla, Mısır'da kullanılan taş türleri ve taş kesme teknikleri, binaların nihai görünüşleri üzerinde önemli bir etkiye sahipti.

Mısır'daki Osmanlı dönemi, sadece mimari değil aynı zamanda tüm uygulamalı sanatlar bakımından, üst düzey hamiliğin dikkat çektiği bir hanedanın yerini almıştır. Kahire'nin Memlük Dönemi'nden geçen mimari zenginliği, "dini vakıflar kurma, dini binaları yeniden yapılandırma ve bunları güzel bir şekilde donatma isteklerinin Memlükleri İslam tarihinde sanat ve mimariye en çok sahip çıkanlardan biri yaptığı" gözlemine büyük bir ağırlık kazandırmaktadır. Gerçekten de, Memlük binaları her zaman büyük olmasa da, sanatsal bir zenginliğe sahipti, kibarlık hissi uyandırıyordu ve çok küçük olanları dahi etkili bir şekilde anıtsal özellikler sergiliyordu. Ayrıca, özellikle dini yapılar olmak üzere, Memlük Dönemi'nde Kahire'de inşa edilen, binaların çokluğu, mimari hamiliğin sadece saraya bağlı bir ayrıcalık olmadığını, bunun farklı seviyelerde üstlenilebildiğini vurgulamaktadır.

Osmanlılar da sanatta ve mimaride aynı derecede hamilik göstermiştir; gelişmiş estetik duyguları ve ihtişamlı binalara karşı olan beğenileri, gerçekten de Osmanlı döneminin, "büyüklüğünü taş anıtlarda kendini gösteren bir çağ" olduğunu anlamamızı kolaylaştırmaktadır. Osmanlı dönemindeki Mısır mimarisi bu ışık altında incelenmelidir: Bu mimarinin sadece büyük Memlük döneminden kalmadığı, aynı zamanda tüm zamanların en kayda değer camilerini inşa eden Osmanlı hanedanı

tarafından yönetilen toplumun da bazı şeyler ürettiği göz ardı edilmemelidir.

Kahire'deki erken Osmanlı dönemi camilerinde hakim olan mimari şekiller, ikincil ancak genellikle daha iyi bir şekilde incelenen mimari unsurlar ve süslemeler dikkate alınmayacak olursa, Osmanlı Kahiresinin camilerinin genel özelliklerini anlamada kullanılan önemli araçlardan birini teşkil etmektedir. Hem Memlük hem de Türk-Osmanlı camileri, izledikleri farlı yöntemler ile, farklı bir alan kavramı ortaya koymuştur: Bu farklılık, temel olarak, açıklaması pek kolay olmayan ancak kolaylıkla tanımlanabilecek farklı mimari kimliklerin oluşturulmasında yatmaktadır.

Tipik onbeşinci yüzyıl Memlük camileri genellikle küçük olmakla birlikte, belirli anıtsal özellikler sergilemekteydi. Geç Memlük dönemi boyunca kullanılan tipik kaa planı pek büyük değildi; ancak belirli bir üsluba bağlılığı ve üzerinde ışığın girmesi için cam bir bölüm bulunan dur kaa'nın yüksek tavanı yoluyla derinlik hissini verebilmesi, küçük binaların dahi etkileyici olmasını sağlamıştır. Dolayısıyla, geç Çerkez döneminin binaları, küçük boyutlu binalara uygun şekilde geliştirilen bir tarza sahip olmuştur. Bu sınırlı boyutlarına rağmen, tamamen Memlüklere özgü mimari ifadeleri açısından başarılı olmuşlardır.

Öte yandan, tipik Osmanlı camii ihtişamını, kütle ve boşluğun maharetli bir şekilde beraber kullanımı, yani ziyaretçileri büyüleyen bir dış görünüş ve gerçekten anıtsal bir dahili alan yaratmak için kullanılan kemerler, kubbeler ve yarı kubbeler yoluyla ifade etmiştir.

Bununla birlikte, Türk ya da Memlük örneklerini yakından takip edenler hariç olmak üzere, Kahire'deki Osmanlı camileri bu ayırt edici mimari tarz duygusundan yoksundur. Bunların çoğu, sayvan planının biraz değişik şekillerini kullanarak, alan kavramını vermekten uzak kalmıştır; sütunlarla ve bazı durumlarda kemerlerle tasvir edilebilecek ibadethane bölümü

genellikle sade bir odadan öteye gidememiştir. Bir başka deyişle, bina bölümlerin bir araya getirilmesiyle oluşmaktan öteye gidememiştir.

Bu, muhtemelen, sayvan planında görülen önemli değişikliklerin hem bir sebebi hem de sonucu olmuştur. Örneklerin çoğu kare ya da kareye benzer bir şekilde olurken, diğerlerinde tipik dört sütunlu düzenlemenin hakim olduğu, ancak uzun ve dar, koridor benzeri ibadethaneler görülmektedir. Açık bir şekilde tanımlanan bir alan kavramının bulunmayışı, sütunların bir sıra halinde konumlandırılmasıyla ya da kemerlerin düzeninin değiştirilmesiyle hiçbir şey kaybedilmeyeceğinden dolayı, dokuz bölümlü düzenlemenin gerekli olduğunda değiştirilmesine olanak tanımıştır. Ne Memlük ne de Osmanlı geleneğini yansıtan ve ne de hatırda kalacak bir alan kavramı veren yeni bir mimari tarzın ortaya çıktığı izlenimini veren tek cami, Mahmud Paşa tarafından inşa ettirilen sayvan tipi Mahmudiye Camii'dir. Burada, tavandaki aydınlatma bölümünü destekleyen ortadaki sayeban, çağdaş Türk camilerinin kemerlerinden alınan tek bir bölmenin Memlük izleri taşıyan bir camiye uygulandığı izlenimini vermektedir. Daha sonra inşa edilen birkaç cami hem plan hem de kullanılan mimari unsurlar açısından bu camiye benzemekle birlikte, bunların hiçbiri aynı etkiyi vermemektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki, bu cami bir Osmanlı valisi tarafından aynı zamanda bir mozole olarak inşa ettirilen belki de tek camidir. Bundan da anlaşılabileceği gibi, camiyi yaptıran Mahmud Paşa Mısır'daki görevini kalıcı olarak görmüştür ve bu kayda değer binayı inşa ettirmiştir.

Kahire'deki Osmanlı mimarisi ile ilgili olarak "Osmanlı döneminin Orta Çağ Kahiresinin zengin ve dinamik mimari mirasına pek fazla katkıda bulunmadığı" yönündeki eleştiriler bazı bakımlardan haklı çıkarılabilir. Yani, Osmanlı Kahiresinde tam anlamıyla bir yenilik ortaya çıkmamıştır;

mimari ayrıntılar düzeyinde yenilikler olmuştur, ancak bu kavramsal düzeyde gerçekleşmemiştir.

Mimari Unsurlar: Yerel Gelenek ile Yabancı Etkisinin Birleştirilmesi

Kahire'deki Osmanlı camilerinin belki de en çarpıcı yönü, mimari ifade ve genel bina yaklaşımı açısından yerel etkiyi oldukça güçlü bir şekilde korumuş olmasıdır.

Dolayısıyla, genel olarak, Kahire'deki erken Osmanlı camilerinin cepheden görünüşleri Kahire'de hakim olan tarza oldukça benzemektedir ve Memlük Dönemi'nde geliştirilen mimari geleneğin bir devamı olarak görülebilir. Camilerin hemen hemen hepsinde cepheler, Memlük geleneğinde görülen ve her birinde bir ya da iki kemerli dikdörtgen pencere bulunan girintileri ile bölümlere ayrılmıştır. Memlük Kahiresinde her yerde kullanılan ancak Osmanlı Türkiyesinde kullanılmayan mazgallı siperler, Kahire mimarisinde yüzyıllar boyunca kullanılan oyma taş pervazlar gibi yaygın bir şekilde uygulanmıştır. Ancak, yerel geleneğin bu şekilde devamı pek şaşırtıcı değildir. Öncelikle, Kahire'de bu dönemde inşa edilen binaların çoğunluğu genellikle küçük boyutlu ve sade binalardır. Özellikle mimari olmak üzere sanatın yeşerdiği İstanbul'daki gibi efsaneleşerek yeni eğilimler başlatan örnekler yaşanmamıştır. Bu binalar Kahire'yi ziyarete gelen insanları büyüleyecek binalar da olmamıştır; yerel gelenekten oldukça güçlü bir şekilde etkilenen ve büyük ölçüde ortalama düzeyde yeteneğe sahip yerel ustaların ellerinden çıkan yerel yapılar olmuştur.

Öte yandan, bu bölgede yaşayan zanaatkar topluluğunun, Mısır'ın yeni yönetici gücünün -Osmanlılar- eğilimlerinden ve tarzından tamamen etkilenmemiş bir şekilde kalmasını tasavvur etmek doğru olmaz. Osmanlı etkileri olmuştur ve Süleyman Paşa Camii gibi nadir örneklerde Osmanlı mimari kavramlarının Mısır'da uygulanmasına yönelik gözle görünür girişimler mevcuttur.

Bu durumda, iki paralel eğilimin eşzamanlı olarak mevcut olduğu söylenebilir: Bunlardan birincisi, az miktarda yabancı etkilerinin görülmesiyle birlikte yerel geleneğin devamıdır, ikincisi ise daha büyük bir ölçekte Osmanlı tarzı binalar inşa etmeye yönelik istektir.

İnşaat malzemeleri ve gelenekleri açısından, yerel gelenekler oldukça hakimdir. Taş işçiliği ve mimari ayrıntıları bakımından, Osmanlı tarzı Sinan Paşa Camii bile Osmanlı olduğu kadar Mısır tarzını da yansıtmaktadır (Şekil 8). Daha düşük düzeyde, aynı şey el-Melike Safiye Camii için de söylenebilir.

Öte yandan, yerel ruhu büyük ölçüde yansıtmayan Süleyman Paşa Camii de Kahire'deki benzersiz bir örnektir. Burada kullanılan mimari unsurlar dışarıdan alınmıştır; yabancı bir tarzın yerel uyarlamaları değildir. Bu camideki, Kahire tarzı oymaların, girintilerin ve mazgallı siperlerin bulunmadığı sade taş cepheler; Kahire'de gereksiz olan eğimli çatı; Türk tarzı yarı dairesel kubbe profili ve üstü piramit şeklindeki payandalar açık bir şekilde Türk usulünü yansıtmaktadır (Şekil 9).

Osmanlı Mimari Unsurları: Minare ve Minber

Osmanlılaşan Mısır mimari geleneğinde Türklerden esinlenilen ancak yaygın olarak kullanılan iki unsur olmuştur. Bunlardan ilki ve en fazla dikkat çekeni elbette minaredir. 1527 yılında inşa edilen Süleyman Paşa Camii'nin minaresi ile başlayarak, Türk tarzı minare Osmanlı Mısırında kullanılan standart minare haline gelmiştir; Osmanlı tarzı olmayan camilerde dahi kullanılmıştır. Kahire'deki Memlük minaresinin başarısı düşünüldüğünde bu şaşırtıcı gelebilir. Ancak, Osmanlı tarzı minarenin bazı avantajları bulunmaktaydı: En önemlisi, diğer özellikleri taşımasa bile, sıradan bir binayı Osmanlı tarzında göstermenin en basit yoluydu. Bu camilerin çoğunun Osmanlı sarayına bağlı Osmanlı valileri tarafından inşa ettirildiği unutulmamalıdır. Dolayısıyla, Osmanlı tarzı minareyi kullanarak,

muhtemelen Mısır dışından oldukça uzman işgücü getirmeyi gerektireceğinden dolayı tam olarak Osmanlı tarzı binalar inşa etme yoluna başvurmadan Osmanlı kimliklerini vurgulamışlardır.

Osmanlı minaresinin sembolik önemi belki de en iyi şekilde, Kahire şehir merkezinde bulunan Bab el-Azab içerisindeki camiden anlaşılabilir. Bu Memlük yapısı, onyedinci yüzyılda, en önemli icraatı mevcut caminin yanına Osmanlı tarzı bir minare dikmek olan Ahmed Kethüda el-Azab tarafından genişletilmiştir. Bu basit proje Osmanlı minaresinin sembolik anlamdaki önemini göstermektedir: Bir Memlük binasına Osmanlı tarzı bir minare ekleyerek, yapıyı Osmanlılaştırmış ve bunu kendine atfetmiştir.

Uygulamada kolaylık getiren bazı etkenler de Osmanlı minaresini özellikle popüler kılan sebeplerden biridir. Öncelikle, inşası oldukça kolaydı; üzerinde huni şeklinde bir başlık bulunan basit bir sütun gövdesi, ayrıntılı taş oymaları ile Memlük minaresinden çok daha az karmaşıktı. İkinci olarak, depremlerden dolayı üst kısmını kaybeden Memlük minarelerinin sayısını göz önüne alacak olursak, geleneksel Memlük camileri olması gerektiği kadar sağlam değildi. Öte yandan, Osmanlı tarzı minare ise çok daha sağlamdı ve bu tip hasarlara uğraması daha az muhtemeldi. Üçüncü bir sebep ise tasarruftu; en az düzeyde taş oymacılığı gerektiren ve gövdesi yukarıdan aşağıya değişmeyen ince minarenin çok daha basit tasarımı daha düşük bir maliyet gerektiriyordu. Erken Osmanlı Kahiresinde inşa edilen çok az sayıda camide savurganlık ile karşılaşıldığı oldukça açık bir şekilde görülmektedir. Bu sebeplerden dolayı, Osmanlı minaresi en uygunuydu; siyasi açıdan doğru bir uygulamaydı, inşası kolaydı, daha sağlam ve çok daha ucuzdu.

Bununla birlikte, bu Osmanlı unsuru dahi zamanla belirli bir ölçüye kadar Mısırlılaştırılmıştır. Sade ve sağlam olmasından ve süslemeden

ziyade şekle dayanmasından dolayı, Süleyman Paşa Camii'nin minaresinde Osmanlı mimari idealleri görülürken, Kahire'deki Osmanlı minarelerinin çoğunda Mısırlıların taş oymacılığı tutkularının izleri görünmektedir. Örneklerin çoğunda kullanılan pervazların kesinlikle Osmanlılardan esinlenildiği aşikar olmakla birlikte, minarenin gövdesi ile ilgili taş oymacılığının boyutları Türkiye ile karşılaştırıldığında Kahire'de çok daha büyüktür ve bu da Türk örneklerinin zarif sadeliğini geri planda bırakmaktadır. Elbette ki Mahmudiye Camii'nin minaresi gibi bazı örnekler Osmanlı tasarımının yerel zevklere ve mali yeterliliklere uyarlanması açısından makul derecede başarılı olmuştur. Ancak madalyonun diğer tarafından baktığımızda ise, orantıları ve tatbikatları oldukça zayıf minareler de mevcuttur.

Kahire'de geliştirilen iki temel Osmanlı tarzı minare bulunmaktadır: Bunlardan ilki ve daha yaygın olarak görüleni, İstanbul'daki Şehzade Camiindekine benzer şekilde oyma pervazları olan yivli bir gövdeden oluşan ve en iyi şekilde Mahmudiye Camii'nin minaresidir; bu tarz oldukça popülerdir ve Kahire'deki standart Osmanlı tarzı minare haline gelmiştir (Şekil 10).

İkinci tip Osmanlı minaresi, Türk minaresinin Memlük tarzına uyarlanmış hali gibi görünmesinden dolayı daha ilginçtir. Onyedinci yüzyılda yaygınlaşan bu tarzda minarenin alt kısmı sekiz kenarlı ve üst kısmı da daire şeklindedir ve Memlük döneminin minarelerini hatırlatmaktadır (Şekil 11). Bu tip minare esinlendiği Türk örneklerinden farklılık göstermekle birlikte, yapısının sadeliği bakımından Osmanlı minaresinin ruhunu korumada, genellikle kaba taş pervazlarla şekli bozulan ilk türden çok daha başarılı olmuştur.

Yine de, genel olarak düşünüldüğünde, Mısır'daki Osmanlı minaresi Türkiye'deki örnekleri ile karşılaştırıldığında çok daha bodur kalmıştır ve

dolayısıyla ihtişamı daha azdır. Herşeye rağmen, bu minareler, İstanbul'daki ya da Türkiye'nin diğer yerlerindeki örneklerin belirli bir vilayete uyarlanmış haliydi.

Asma Minber

Osmanlı döneminde oldukça yaygınlaşan ikinci özellik ise asma minberdir. Bu özellik, tam olarak Osmanlı tarzında olmayan Yusuf Ağa el-Han da dahil olmak üzere erken Osmanlı camilerinin tümünde görülmektedir. Memlük Dönemi'nde zaman zaman kullanılsa da, bu tür minberin kullanımının bu ölçüde yaygınlaşması Osmanlı dönemine tekabül etmektedir.

Bu tür minberin kullanımını popüler kılan etken estetikten ziyade kullanışlılık ile ilgilidir. Kahire'deki Osmanlı camilerinin çoğunun boyut bakımından küçük olduğu ancak vaaz veren imamların geniş bir maiyete seslendiği dikkate alınırsa, alan sıkıntısı çekilen binalarda ilave yer sağladığından dolayı asma minberler oldukça yararlıdır. Minberlerin çoğuna dar merdivenler yoluyla çıkıldığı düşünülürse, buraların kadınlar tarafından ibadet amacıyla kullanılması ihtimal dışıdır. Minberin boyutları ile caminin boyutları arasında yapılacak bir mukayese oldukça dikkate değerdir; çünkü bu tür minberler Memlük camilerinde görülen bağımsız minberlerden çok daha hakim bir durumdadırlar. Açıkça görüldüğü gibi, Memlük tarzı bağımsız minberler zaten çok küçük olan ibadet bölgesini çok daha kısıtlayacağından dolayı, bu gibi durumlarda oldukça kullanışsız olacaktır.

Genel Mimari Özellikler

Erken Osmanlı camilerinde görülen mimari unsurlar Memlük camilerinde görülen özelliklerden çok fazla değişiklik sergilemese de, göze çarpan hususlardan bir tanesi Osmanlı döneminde orantı ve şekil ile ilgili geleneklere bağlılığın daha az olmasıdır. Örneğin, Osmanlı binalarında yaygın olarak bulunan çift kemerli pencereler, daha önceki

Memlük örneklerini takip etmelerine rağmen, şekilleri ve boyutları bakımından büyük bir çeşitlilik göstermektedir. Bunların çoğunluğu daha önceki Memlük örneklerinden çok daha kısa ve küçüktür ve çoğu durumda bu iki kemerli pencere, küçük kolonlar yerine bir taş parçası ile birbirinden ayrılmıştır. Taş kolonlar kullanıldığında dahi orantıları çok uyumsuz bir şekilde yapılmış ve Memlüklerin kullandıkları ile karşılaştırıldığında çok daha basit olmuştur.

Bu artan özgürlüğe rağmen, cami cephelerinin birleşme yerleri Kahire tarzında devam etmiştir. Pencere özellikleri, Süleyman Paşa ve Melike Safiye Camileri haricinde neredeyse tamamen aynı kalmıştır. Bununla birlikte, geç Memlük binalarının ayrılmaz bir parçası olan ayrıntılı taş oymacılığı bu oldukça sade cephelerde yer bulmamıştır. Burada, camiyi yaptıran kişilerin düzeylerindeki değişikliğin etkili olduğu söylenebilir; çünkü genellikle pek önemli olmayan bu binalar Memlük sarayının önde gelen şahsiyetleri tarafından yaptırılanlarla değil, daha küçük Memlük camileri ile karşılaştırılmalıdır. Bu binaların boyutları ve siyasi önemleri göz önüne alındığında, Osmanlı döneminde görülen masraftan kaçınma eğiliminin sebepleri daha açık bir şekilde anlaşılabilir. Bu binalar, her türlü savurganlığı karşılayabilecek Memlük sultanları ya da devlet hazinesi tarafından finanse edilen Memlük külliyeleri ile karşılanmamalıdır.

İnşaat Malzemeleri

Yukarıda da belirtildiği gibi, binaları yaptıran kişilerin düzeylerinin genellikle daha düşük olmasının kimi zamanlarda işçiliğin de zayıf düzeyde olması anlamına gelmesi gerçeğine rağmen, Osmanlı dönemindeki taş işçiliği Memlük tekniklerinin bir devamı olmuştur. Onsekizinci yüzyıla gelindiğinde, taş işçiliği artık küçük binalarda da görülmeye başlamıştı, ancak bu inanılmaz derecede kaba bir durumdaydı.

Genel olarak, oyma taş işçiliği Osmanlı döneminin sadece ilk iki yüzyılı ile sınırlı kalmıştır. Ancak pervazlar yaygınlığını korumuştur ve bunlar Osmanlı öncesi dönemdeki örneklerde olduğu gibi binaların dış yüzeylerinde uygulanmıştır. Bu dönemde dikkati çeken özelliklerden bir tanesi, Memlük mimarisinde yaygın bir biçimde kullanılan dairesel versiyonunun yerini yavaş yavaş almaya başlayan altıgen entrelak olmuştur. Entrelak, Memluk mimarisinin basit pervazlarından geliştirilen en önemli süsleme unsurlarından ve karmaşık tasarımlardan bir tanesi haline gelmiştir. Onyedinci yüzyıla gelindiğinde, entrelaklara sıklıkla başvurulmuştur ve genellikle birbirlerine oldukça yakın bir şekilde kullanılmışlardır.

Genel olarak, onyedinci yüzyıl Osmanlı binaları taş oymacılığın kullanımında giderek hızlanan bir hareket sergilemiştir; bu durum artık en yaygın olarak kullanıldığı onsekizinci yüzyılda çok daha belirgin bir hal almıştır. Böylece, başlangıçta sınırlı olan bir mimari ifade gelişerek kimi zamanlarda kaliteden ödün vermek pahasına taş oymacılığına büyük bir önem verir hale gelmiştir.

Taş oymacılığının giderek önem kazanmasının sebeplerinden birisi, Kahire’deki Osmanlı mimarisinde mermerin oldukça nadir bir şekilde görülmesi ve Yusuf Ağa el-Han gibi bazı camilerin kapılarında bazen kullanılmasına rağmen, diğer durumlardaki kullanımının oldukça nadir olmasıdır. Dolayısıyla, Memlük binalarının dış cephelerini tanımlayan, macun dolgu ve mermerin bir karışımı kullanılarak oluşturulan renkli desenler Osmanlı döneminde bilinmemekteydi. Eski yapılardan alınan sütunların kullanıldığı birkaç örnekte de görülebileceği gibi, İslam dönemi boyunca mermer Mısır’da oldukça nadir kullanılmıştır. Düzeyleri pek yüksek olmayan ve Kahire’de kısa süreliğine bulunan Osmanlı sarayı görevlilerinin büyük miktarlarda mermer satın alma olanakları olmadığı Osmanlı döneminde, bu daha da öne çıkmıştır. Daha ucuz bir

alternatif olarak ve hem Türkiye'de hem de Suriye'de çeşitli şekillerde renkli, taşların kullanılmasına bağlı olarak, Osmanlı camilerinin dış cephelerine renk katmak için boya kullanılmıştır.

İlginç bir etken de Sinan Paşa, Melike Safiye ve Peygamberin bazı eşyalarının bulunduğu küçük bir cami olan Ribat el-Athar Camilerindeki Türk tarzı mermer işçiliğinin görünüşüdür. Bu camilerin hepsinde, mermerin rengi Kahire'de yaygın olarak görülen mermerlerden biraz farklı olarak donuk bir gri tonudur. Özenle uygulanan Türk tasarımları ve Kahire'de bu tip mermer işçiliğinin nadir olarak görülmesi, bunun dışarıdan getirildiği ve genellikle sadece en büyük ve ihtişamlı Türk tarzı binaları zenginleştirmek için kullanıldığını muhtemel kılmaktadır. Mahmudiye Camii'nde, mermer sütun başları aynı şekildedir ancak oymalar daha az özenle yapılmıştır. Bununla birlikte, Ribat el-Athar'ın binası oldukça sadedir; Sinaniye ve Melike Safiye camileri ile aynı kategoride düşünülemez; ancak bu tip mermerin sadece mihrapta kullanılması, önemini ve seyrekliğini yansıtmaktadır.

Bu çalışmaların yerel ustalar tarafından yurt dışından getirilen mermer üzerinde mi yapıldığı, yoksa daha az yetkin Türk ustalar tarafından mı yapıldığı tespit edilememektedir. Açıkça görüldüğü gibi, bu tip çalışmalar Mısır'da pek yaygın değildi; ayrıca, daha küçük çapta olsa da, yurt dışından getirilen nesneler üzerinde de benzer çalışmalar mevcuttu.

Mermer ve macun panellerin Osmanlı camilerinin dış cephelerinde kullanımında bir düşüş görülmekle birlikte, dekoratif panellerin kullanımı tamamen ortadan kalkmamıştır. Aynı dekoratif kavramlar taş üzerinde de uygulanmıştır. Böylece, Memlük süsleme unsurları materyallerin kendileri artık mevcut olmadığında ya da camiyi yaptıran kişiler tarafından alınamadığında da varlıklarını sürdürmüştür.

Camilerin dış cepheleri onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda oldukça sade olmakla birlikte, iç kısımları süsleme yönündeki eğilim hala devam etmiştir. Süleyman Paşa Camii'nin iç kısımlarında ayrıntılı süslemeler mevcuttur; ancak bu caminin siyasi önemi onu diğer ortalama Osmanlı camilerinden farklı kılmaktadır ve dolayısıyla, aynı dönemdeki diğer camileri temsil edecek bir örnek olarak kabul edilemez. Kahire'deki ortalama bir Osmanlı camii küçük süsleme tarzlarına dayanmaktadır; örneğin, boyalı ahşap efrizler ya da mihrap çevresindeki bazı süsleme özellikleri. Süslemelerle oldukça nadir bir şekilde karşılaşılmakla birlikte, bazen yüksek kaliteli süslemelerle karşılaşmak da mümkündür.

Genel olarak süslemelerin az olması, bazen Osmanlı tarzının yerel zevki ne kadar güçlü bir şekilde etkilediğini ortaya çıkarmayı zorlaştırmaktadır. Açıkça görüldüğü gibi, belirli bir ölçüye kadar Osmanlı etkisi mevcuttu ve bu etki en iyi şekilde boyalı ahşap efrizlerde ve daha geç inşa edilen binaların dış cephelerindeki şiirsel yazıların bulunduğu panellerde görülmektedir.

Boyutları ve Türk mimarisine olan yakın bağları Osmanlı etkisini kaçınılmaz kılan Süleyman Paşa ve Melike Safiye camileri gibi camiler ile diğerleri arasında belirgin bir farklılık görülmektedir. Bu camilerde, Osmanlı süsleme üslubunun temel etki kaynağı olduğu ve Melike Safiye Camii'ndeki muhteşem mermer minberin Osmanlı sarayı ve ustaları ile doğrudan bağlantısı olduğu hususlarında hiçbir şüphe bulunmamaktadır. İlginç bir şekilde, anlayış olarak Osmanlı tarzı hakim olmasına rağmen, Sinan Paşa Camii Osmanlı süsleme unsurları ile ilgili çok az belirti ortaya koymaktadır ve yerel gelenekten daha güçlü bir şekilde etkilenen binalar sınıfına daha fazla uymaktadır.

Önemli bir başka unsur da beklenilenin aksine Kahire'de pek yaygın olmayan tuğla işçiliğidir. Bununla birlikte, minarelerde kullanıldığı şekliyle,

tuğla işçiliği Osmanlılaşmanın bir simgesi haline gelmiştir. Ondördüncü yüzyılda inşa edilen Aksungur Camii bu açıdan özellikle önemlidir; esasen bir Memlük yapısı olan bina onyedinci yüzyılın ortalarında İbrahim Ağa Mustafhazan tarafından üzerinde bazı değişiklikler yapılmış ve bu değişikliklerin en önemlisi, kıble duvarına Osmanlı tuğlalarının eklenmesi olmuştur. Binalara tuğla ilave edilmesi, açıkça görüldüğü gibi, Memlük camiine Osmanlı kimliği kazandırmak amacını taşımaktaydı.

Mısır'da kullanılan tuğlaların çoğunun kalitesinin düşük ve genelde uyumsuzluk içinde olması ve rasgele uygulanması, bunların bir statü sembolü olarak kullanıldıklarını, Osmanlı estetiğini yakalama isteğini yansıttıklarını vurgulamaktadır (Şekil 12). Mısır'da İznik tarzı tuğlaların üretilmesi için yerel talep oldukça sınırlıydı ve Osmanlı sarayındaki süsleme unsurları olarak sembolik değerleri göz önüne alındığında, Mısırlı taklitlerini kullanmaktansa, "gerçeğini" getirtmek daha anlamlı olacaktı.

Sonuç

Hiç şüphesiz, kısmi olarak yerel ustaların geleneksel Kahire tarzını devam ettirmelerine bağlı olarak, Kahire mimari anlayışının kullanımı Kahire mimarisinin Osmanlı fethinden etkilenmediği ve eskiden olduğu gibi devam ettiği yönünde bir izlenimin oluşmasına yol açmıştır. Osmanlı fethinin beraberinde bir mimari devrimi getirmediği doğru olmakla birlikte, kısmen yeni sosyo- ekonomik ve siyasi koşulların getirdiği ve aynı zamanda da kendiliğinden devam eden bir değişim sürecinin devamı olarak bazı değişiklikler olmuştur.

Osmanlı ve Memlük mimarisinin sentezi açısından bakacak olursak, sivri minare gibi bazı Osmanlı mimari unsurlarının yaygın bir şekilde Memlük ve Kahire tarzı binalara uygulandığı ve onlarla bütünleştirildiğini görmekteyiz. Benzer şekilde, Kahire'deki Osmanlı tarzı camilerde de Kahire mimarisinin bazı unsurları Türk tarzına dahil edilmiştir. Memlük ve

Osmanlı geleneklerinin en göze çarpan karışımı olan Mahmudiye Camii’nde, bu iki tarzın birleşimi görülebilir. Burada dahi, bazı unsurların Osmanlı ya da Memlük olduğu çok kolay bir şekilde tespit edilebilir.

Genel olarak, temelde oturmuş bir yerel geleneğin ürünü olmasına ve hamiliğin yeteri düzeyde olmamasından dolayı bazı sıkıntılar yaşanmasına rağmen, Kahire’deki Osmanlı mimarisi, bu vilayete nüfuz eden Osmanlı etkisi sayesinde çeşitli yenilikler getirmiştir. Açıkça görüldüğü ve anlaşılacağı gibi, mimari açıdan yerleşmiş uygulamalar ile karşılaştırıldığında, Türk etkisinin hakim olduğu süslemeleri kullanmak çok daha kolaydı; çünkü Türk tarzı süslemeler binanın genel tarzı ve boyutu ne olursa olsun her türlü binaya uygulanabiliyordu. Tamamen Osmanlı tarzında binalar inşa etmek pek mümkün olmasa da, sınırlı alanlarda, tuğlacılık gibi Osmanlı Türk unsurlarının kullanımı belirli bir Osmanlılık duygusu yaratmak ya da en azından Osmanlı mimarisinin değerini ifade etmek için yeterli olmuştur.

Osmanlı binalarının genellikle sade binalar olduğu yönündeki genel izlenime rağmen, yüksek kaliteli işçilik sergileyen ve değişik düzeylerde yenilikler getiren bazı örnekler de mevcuttur. Ortalama bir Kahire camiinin gösterişsiz boyutlarına rağmen, yetenekli ustalar hem Osmanlı hem de Memlük tasarımlarını uygulamada başarılı olmuştur.

Bununla birlikte, Kahire’deki erken Osmanlı camileri ile Halep ve Şam gibi daha eski Memlük şehirlerindeki örnekler arasındaki yapılacak bir karşılaştırma, Kahire’deki yeni yapıları inşa ettiren kişilerin çok daha düşük düzeyli kişiler olduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Kahire, bu iki Suriye şehrinin aksine, İstanbul’dan Hacca gidilen yol üzerinde değildi; dolayısıyla, Osmanlı sarayı için önemi daha azdı. Kahire’nin azalan siyasi önemine ek olarak, büyük ölçekli bina projelerinin sayısının çok az olmasının sebebi, Osmanlı döneminin başlarında artık çürümeye başlayan

Kahire'deki Memlük öncesi binaların restorasyonu için çok fazla çaba harcanmış olmasıdır. Bu etkenin yeni binaların inşası üzerinde belirli bir etkiye sahip olması kuvvetle muhtemeldir ve bunun en iyi örneği mimarinin önde gelen hamilerinden olan ve el-Azhar Camiini genişleten Abdül Rahman Kethüda'nın onsekizinci yüzyıldaki eserleridir. Bu çabalar için harcanan paralar, Kethüda'nın ismini taşıyacak büyük bir yeni binanın inşası için harcanabilirdi; ancak o Fatimid kasabasındaki sebil gibi çok sayıda kamu eseri inşa etmenin yanısıra daha önce yapılan binaların bakımlarını yapmayı ve genişletmeyi tercih etmiştir.

Osmanlı Kahiresine genel olarak baktığınızda bir Memlük şehri görürsünüz. Memlük Kahiresi, mimari çalışmaların verimli ve genellikle görkemli ve belki de en önemlisi zorlu fiziksel koşullara çok uygun olduğu bir toplumdu. Bu gerçekler ile Osmanlıların Kahire'yi fethinin kültürel olmaktan ziyade siyasi olduğu, Osmanlı valilerinin temel görevlerinin Osmanlı hazinesine girecek gelirleri en üst düzeye çıkarmak ve özel çıkarlarını korumak olduğu gerçeği bir araya getirildiğinde, Osmanlı sanat ve kültürünü yaymanın en önemli öncelik olmadığı açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı yönetiminin ilk iki yüzyılında yerel geleneklerin varlığını devam ettirdiği göze çarpmaktadır ve bunun sebeplerinden bir tanesi Kahire'de iş arayan ustaların sayısının azalması ve sonuç olarak da yeni mimari fikirlerin sınırlı bir şekilde gelişmesidir. Bu durum, Memlük mimari geleneğinin onaltıncı yüzyılın başlarında zirvesine ulaştığı ve Osmanlı döneminde mimari girişimcileri destekleyecek hiç kimsenin olmadığı gerçekleri ile birleşince, yeni birşeyler üretilinceye kadar eski mimari unsurların kullanılmasına yol açmıştır.

Bu vilayet görünümündeki Kahire toplumu örneğinde sıradışı bir durum ile karşılaşılmaktadır: Saray mimarlarının Mısır'daki çalışmalarını tartışan

Osmanlı kayıtları mevcuttur. Bu kayıtlardaki iki belge Osmanlı sarayının Kahire gibi şehirlerdeki mimari çalışmalarda söz sahibi olduğunu göstermektedir. Bu tip belgeler, örneğin belirli kişilerin belirli işlerde istihdam edilmesi gibi belirli konular ile ilgilidir. Sinan tarafından Mısır kadısına gönderilen bir mektupta evlerin yetkin olmayan kişiler tarafından inşa edildiği belirtilmekte ve kadıya Mahmut Çavuş isimli bir kişinin resmi mimar olarak görevlendirilmesi talimatı verilmektedir; dolayısıyla, Osmanlı sarayı tarafından tanınan mimarların binaların çeşitli yönleri ile ilgilendikleri ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, bu mimarların binaların hangi yönleri üzerinde çalıştıkları kesin olarak bilinmemektedir. El-Melike Safiye ve Süleyman Paşa gibi camiler, Osmanlı sarayının en azından bu gibi siyasi bağlantısı olan ve tamamen Osmanlı ruhunu yansıtan camilerin inşaat işlerinde belirli bir nüfuza sahip olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, İstanbul'daki Osmanlı sarayı ile olan bağlantının da bir nebzeye kadar sınırlı olduğu anlaşılmaktadır; çünkü bu dönemdeki binaların çoğu, saray mimarlarının inşaatlarında katkılarının olabileceği kadar önemli binalar oldukları izlenimini vermemektedir.

Bu çalışma, mimarinin siyasi, sosyal, ekonomik ve benzeri durumların bir yansıması olduğu düşüncesinden hareketle başlamıştır. Kahire'deki erken Osmanlı camileri gerçekten de tüm bu etkenleri göstermektedir: Çoğu örneğin küçük boyutları ve sade mimari tasarımları Osmanlı Kahiresinin ekonomik durumunu göstermektedir; öte yandan, Osmanlı minaresinin yaygın kullanımı Mısır'ın yeni siyasi kimliğini temsil etmektedir ve Osmanlı hanedanı tarafından hiçbir binanın yaptırılmaması, Kahire'nin'ın bir sultanlığın başkentinden bir vilayete dönüşümünün bir göstergesidir.

Dolayısıyla, Osmanlı Kahiresindeki mimarinin, Memlük mimarisinin parlak başarılar sergileyen bir devamı olamaması ve hatta Osmanlı tarzı binalar ile karşılaştırıldığında da bir gelişme kaydedememesi pek şaşırtıcı

değildir. Buna rağmen, Kahire’deki erken Osmanlı camileri, bir imparatorluk mimarisinin -yani, Memlük mimarisinin-, bir yanda Osmanlı sarayının estetik geleneklerini yansıtan unsurlar kullanılırken, öte yanda daha sade bir mimariye nasıl uyarlandığını anlamamızı sağlayan değerli araçlardır.

Fahmy ‘Abdel ‘Alim, “The Mosque of Suleyman Pasha: Sariyat al-Gabal”.

Seventh International Congress of Turkish Art (Kahire, 1985): 15-27.

Hasan ‘Abdel Wahab. “L’influence ottomane sur l’architecture musulmane en Egypte, ”.

Proceedings of the twenty Second Congress of Orientalists (İstanbul, 1951):645-650.

—–, Al-qashani fi’l-athar al’arabiya, ” Al-Handasa 11 (1934): 390-398.

Esin Atil, Renaissance of Islam: Art of Mamluks (Washinton D. C., 1981).

Ulku Bates, “Two Ottoman Documents on Architects in Egypt, ” Muqarnas 3 (1985): 121-127.

Doris Behrens-Abouseif, The Minarets of Cairo (1985).

—–, Egypt’s Adjustment to Ottoman Rule: Institutions,

Waqf and Architecture in Cairo (Ledien, 1994).

—–, “Change in the Function and Form in Mamluk Religious Institutions, ” Annales Islamoloques 9 (1985):78.

Robert Hillenbrand, Islamic Architecture: Form, Function and Meaning (Edinburgh, 1994).

Veronika Gervers-Molnar, “Turkish Tiles of the Seventeenth Century and their Export, ” Bulletin of the Fifth International Congress of Turkish Art (Budapeşte, 1978): 363-373.

İbrahim El-Mouelhy, Organisation et fonctionnement des institutions Ottomanes en Egypte. (İstanbul, 1989).

Godfrey Goodwin, A History of Ottoman Architecture (Londra, 1971).

Nelly Hanna, Construction Work in Ottoman Cairo (1517-1798), Supplement aux Annales Islamologiques 4 (Kahire, 1985).

–––, An Urban History of Bulaq in the Mamluk and Ottoman Periods, (Kahire, 1983).

Halil Inhalcık, An Economic and Social History of the Ottoman Empire (New York, 1994).

Ibn Iyas, An Account of the Ottoman Conquest of Egypt in the Year AH 922, tr., G. Salmon (Londra, 1921).

D. S. Margoliouth, Cairo, Jerusalem & Damascus (Londra, 1907).

Michael Meinecke, Patterns of Stylistic Changes in Islamic Architecture: Local Traditions Versus Migrating Artists (New York, 1996).

Robert Mantran, L'empire ottoman du XVIe au XVIIIe siecle: administration, économie, société (Londra, 1985).

Daniel Panzac, Les villes dans l'empire ottoman: activities et sociétés (Paris, 1991).

Edmond Pauty, L'architecture au Caire depuis la conquete ottomane (Kahire, 1936).

André Raymond, "Les grands waqfs et l'organisation d'espace a Alep et au Caire a l'epoque ottomane" Bulletin d'Etudes Orientales 31 (1979): 113-129.

–––, The Great Arab Cities in the 16th to 18th Centuries: An Introduction. (New York, 1984).

–––, "L'activite architecturale au caire l'epoque Ottomane (1517-1798)".

Annales Islamlogiques 27 (1991), 343-359.

——, “The Residential Districts of Cairo Durişng the Ottoman Period. ”.

Stanford Shaw, The Budget of Ottoman Egypt: 1005-1006, 1596-1597 (Mouton, 1968).

——, The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517-1798 (Princeton, 1968).

S. J. Staffa, Conquest and Fusion: The Social Evolution of Cairo. AD 642-1850 (Leiden, 1977).

Andreas Tietze, Mustafa Ali’s Description of Cairo of 1599 (Viyana, 1975).

Rudolf Vesely, “Un document de construction emis pour Suleyman Pacha en 946 de l’Hegire,” Archiv Orientalni 31 (1963): 423-441.

John Alden Williams, “The Monuments of Ottoman Cairo,” Colloque International sur l’Historie du Caire (Kahire, 1969).

Kuzey Afrika'da Osmanlı Sanatı ve Tunus / Yrd. Doç. Dr. Kadir Pektaş [s.71-78]

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Garb Ocakları olarak adlandırılan Cezayir, Tunus ve Trablusgarb'da ilk Türk faaliyetleri XVI. yüzyılın ilk yarısında başlamıştır. Oruç ve Hızır adlı iki kardeş bu dönemde Batı Akdeniz'e gelerek önce Cerbe adasını, ardından 1516 yılında Cezayir'i ele geçirmişlerdir (Resim: 1). Oruç Reis'in ölümünün ardından Hızır Reis, Yavuz Sultan Selim zamanında bağlılığını bildirerek Osmanlı Devleti'nin desteğini arkasına almış ve böylece Cezayir'deki konumunu kuvvetlendirmiştir. İspanyolların Kuzey Afrika'daki askeri hareketlerine karşı mücadelelere girişen Hızır Reis, 1533 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın daveti üzerine İstanbul'a gelmiş ve Kapdan-ı Deryalığa atanmıştır. Hızır Reis (Barbaros Hayreddin Paşa), Padişah'ın emri ile 1534 yılında Tunus'u fethetmiş ancak bir yıl sonra Şarlken Tunus'u geri alarak buranın idaresini Hafsilerden Mevlay Hasan'a geri vermiştir. 1551 yılında Sinan Paşa ile Turgut Reis, Trablusgarb'ı kesin olarak Osmanlı topraklarına kattı. 1556'da Gafsa, 1558'de Kayravan ve nihayet 1569'da Tunus tekrar ele geçirildi. 1571 yılındaki İnebahtı yenilgisinden iki yıl sonra Don Juan Tunus'u tekrar işgal etti. Böylece Tunus, Kuzey Afrika'daki Osmanlı-İspanyol rekabetinin adeta odak noktası haline geldi. Bunun üzerine İspanyol varlığını Afrika'nın kuzey sahillerinden tamamen silmeye karar veren Osmanlı Devleti tekrar harekete geçmiştir. Koca Sinan Paşa ve Kapdan-ı Derya Kılıç Ali Paşa'nın komutasındaki donanmanın 1574 yılında gerçekleştirdiği sefer ile Tunus kesin olarak Osmanlı hakimiyetine girmiştir.1

Önceleri Cezayir’de daha sonra Trablusgarb’da gördüğümüz Ocak teşkilatının benzeri Tunus’ta da kurulmuştur. İlk yıllarda merkezden atanan paşa unvanında beylerbeyi ve onun başkanlığında toplanan yüksek rütbeli askerlerden meydana gelen Divan tarafından yönetilen bu eyaletlerde zamanla mevcut yeniçeri ağalarından seçilen biri Dayı unvanı ile yönetimde söz sahibi olmuştur. Bunun yanında sancak beyleri, merkezden atanan paşaların yerine burada yaşayan Türklerden seçilmeye başlanmıştır. İdaredeki bu ikilik nedeniyle eyaletlerdeki iktidar mücadelesi yıllarca devam etmiş, her iki kurum da zaman zaman yönetimde etkili olmuştur.2

Osmanlı Devleti’nin Kuzey Afrika’daki hakimiyeti XIX. yüzyılda ortadan kalkmaya başlamış; 1830 yılında Cezayir, 1881 yılında Tunus Fransa tarafından işgal edilmiştir. Trablusgarb’ın yönetimi 1835 yılında doğrudan İstanbul’a bağlandığından buradaki Osmanlı idaresi, 1912 yılındaki İtalya’nın işgaline kadar devam etmiştir.3

Tarihi çerçeve ve idari yapılanmaları hakkında çok genel olarak bu bilgileri aktardıktan sonra, Kuzey Afrika’da Osmanlı eyaletlerindeki mimari faaliyetlerin ne şekilde geliştiğini görelim.

Devletin yönetim merkezi olan İstanbul’dan oldukça uzak bir yerde bulunan Cezayir, Tunus ve Trablusgarb’in (Libya) Osmanlılar ile sürekli mücadele halindeki Avrupa devletlerinin yakınında bulunuşu, Garb Ocakları’na bağlı Türk denizcilerinin Akdeniz’deki faaliyetleri ve eyaletlerin kendi aralarındaki rekabetleri burada askeri tesislerin yapımı ya da onarımına öncelik verilmesini gerektirmiştir. Bir yandan Cezayir, Trablusgarb ve Tunus’ta Muvahhidler Dönemi’nde önemli ölçüde şekillenen Kasbalar, Medineleri kuşatan surlar ve istihkamlar hızla yenilenmiş, diğer yandan müstakil askeri yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. Bunlar arasında Cezayir’de 1545 tarihli İmparator Burcu, 1545 yılından kalan Yıldız Burcu, Cerbe adasındaki 1560 yılından sonra

büyük ölçüde yenilenen Gazi Mustafa Burcu, Mehdiye’de 1595 yılında inşa edilen Büyük Burcu (Burc’el-Kebir) ve Tunus’ta XVII. yy. başlarından kalan Ali Sâbit Reis Burcu’nu (Resim: 2) saymak mümkündür.[4]

Sonraki dönemlerde şehirlerin nüfuslarında meydana gelen artışlar, yerleşimlerin Medine dışına taşmasına yol açmıştır.[5] Şehirlerde ortaya çıkan yeni yerleşim bölgeleri, güvenliğin sağlanması amacıyla XVIII. yüzyılda surlarla çevrelenmiştir. Bunun en güzel örneği, Tunus Medinesi’nin kuzey ve güney yönlerindeki yeni oluşan mahalleleri kuşatan surları ile bunların uygun görülen yerlerine yerleştirilen kışla, burç ve anıtsal kapılardır. Bu tesislerin büyük bölümü Hüseynilerden Hammuda Paşa’nın eseridir.[6]

Kuzey Afrika’da Osmanlı devrinden kalan askeri tesisler arasında kışlalar önemli bir yer tutar. Bunlara Cezayir şehrindeki Reisler Semti adıyla anılan bölgede yer alan sekiz adet kışla,[7] birçoğu XIX. yüzyılda yenilenen Trablusgarb’daki kışlaları (Resim: 3) ve Tunus’da büyük bölümü Medine’nin içinde inşa edilen kışlaları örnek verebiliriz. Çoğunluğu XVIII ve XIX. yüzyıllardan kalan Tunus’taki kışlalar, revaklı avluların çevresinde sıralanan koğuşlardan meydana gelen plana sahiptirler (Çizim: 1-2). Birçoğu iki katlı olarak inşa edilen kışlalara, üzerlerinde oldukça uzun yapım kitabelerinin yer aldığı atnalı kemerli anıtsal kapılardan girilmekteydi.[8]

XIX. yüzyıldan itibaren bu eyaletlerde Batılı tarzda askeri eğitim veren okullar inşa edilmeye başlanmıştır. Tunus’taki Bardo Sarayı’nın bahçesinde XIX. yüzyılda inşa edilen askeri okul ile Trablusgarb’da inşa edilen askeri rüştiyeleri buna örnek olarak vermek mümkündür.[9]

Garb Ocaklarına bağlı denizcilerin yaptıkları seferlerden elde ettikleri gelirlerle refah düzeyi XVII. yüzyıldan itibaren iyice yükselen Cezayir Tunus ve Trablusgarb’da, dini ve sosyal içerikli eserlerin yapımı

önem kazanmıştır. Bunlar arasında camiler önemli bir yekün teşkil etmektedir. İnşa edilen camilerde daha önceki mimari geleneğe bağlı kalanların yanı sıra Osmanlı üslubunun hissedildiği yapılara da rastlanmaktadır. Buna örnek olarak özellikle camilerde uygulanmaya başlanan merkezi plan şemasını gösterebiliriz.

Cezayir’de 1622 tarihinde inşa edilen Ali Biçin Camii, XVII. yüzyıldan kalan Yeni Camii (Peşeriye Camii), XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Muhammed Paşa tarafından yaptırılan Saide Camii, son şeklini büyük ölçüde 1794’te alan Keçava Camii, Denizlili Hüseyin Bey’in 1818 yılında yaptırdığı Kasba Camii, ilk olarak 1534 yılında inşa edilen ve 1826’da geçirdiği onarımla günümüze ulaşan Safir Camii, Oran’da Paşa Camii, 1791 yılında tekrar inşa edilen Tlemsen’deki Lala Ruya Camii; aralarında sütunlar yer alan ve birbirlerine kemerlerle bağlanan dört payenin taşıdığı, tromp geçişli sekizgen kasnaklı kubbenin örttüğü orta mekânı kuşatan galerilerden meydana gelen düzenlemeleri ile merkezi plan şeması sergilemektedirler.10 Aynı uygulamaya, 1815 yılındaki yenilemelerle günümüze ulaşan İzmir’deki Şadırvanaltı Camii11 ile Cerbe adasındaki Kâtib Ali Camii’nde12 de (XIX. yüzyıl sonları) (Çizim: 3) rastlanmaktadır.

Önceleri türbe iken daha sonra camiye çevrilen Cezayir’de Sidi Abdurrahman Zaviyesi’nin mescid bölümü duvarlardan taşıntı yapan sekiz payenin taşıdığı kubbenin kapattığı ibadet mekânı ile önem taşımaktadır. 1696 yılında bahsetmiş olduğumuz son şeklini alan yapı13 bu düzenlemesi ile sekiz destekli Osmanlı camilerinin Cezayir’deki bir örneği durumundadır.

Tunus’ta tam bir Osmanlı etkisi ile inşa edilen Mehmed Bey Camii (Sidi Mahrez Camii) merkezi planlı yapıların önemli örneklerindendir. Burada önceden var olan Fellari Mescidi yıkılarak 1692 yılında inşasına başlanan Mehmed Bey Camii, 1699 yılında tamamlanmıştır.14 Birbirlerine

kemerlerle bağlanan dört haçvâri payenin taşıdığı kubbe ile kapatılan orta bölüm, dört yönden yarım kubbe ve köşelerde küçük kubbelerin örttüğü birimlerle genişletilmektedir. Çarşıların arasında, zeminden yükseltilen alana kurulan cami, bir de yüksek tutulan beden duvarları nedeniyle dıştan kolaylıkla algılanamamaktadır. Yapıdaki klasik Osmanlı etkileri sadece mimaride değil süslemede de kendini belli etmektedir. Zira mihrabın iki yanında ve payelerin üzerinde yer alan sıraltı tekniğindeki İznik çinileri camiyi süslemektedir.15

İstanbul'da Şehzade Camii, Sultanahmed Camii ve Yeni Cami'de uygulanan bu merkezi planlama Tunus'dan başka, başkente uzak diğer şehirlerde de karşımıza çıkmaktadır. Humus Ulu Camii ve Kahire Kalesi'ndeki Kavalalı Mehmed Ali Paşa Camii16 bunun en iyi örneklerini oluşturmaktadır. Ancak bu uygulama Tunus'ta daha sonra camilerde değil türbelerde uygulanacaktır.

Kuzey Afrika'da Osmanlı devri camilerinde karşımıza çıkan diğer bir uygulama enlemesine ya da derinlemesine gelişen, çok destekli plan şemasıdır. Sütunları bağlayan atnalı kemerlerin üzerindeki tonozlardan oluşan üst örtü sistemleri ile daha çok önceki mimari geleneğe bağlanan bu camiler, fazla yüksek tutulmayan beden duvarlarına açılan az sayıdaki pencereden ışık aldıklarından lôş bir ortama sahiptir (Resim: 4). Osmanlı döneminde üst örtüde tonozların yanı sıra kubbelerin de kullanılmaya başlandığı camilerde atnalı kemerli revaklar, mihrablar,17 bazen karşımıza çıkan ahşap minberler, sütun başlıkları ve süsleme18 genellikle Mağrib etkilidir.

1551 yılında Trablusgarb'da inşa edilen Turgut Reis Camii (Çizim: 4), yine aynı yerde 1707 tarihinden kalan Halil Paşa Camii ve Misrat'da İbrahim El-Mahcub Camii, kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı yapılar olup çok sayıda ayakla taşınan kubbelerden meydana gelen üst örtü

sistemine sahiptir.19 Üzeri yine kubbelerle örtülen ve kuzey ile güney duvarlarının daha uzun tutulduğu enlemesine plan şemasına sahip camilerle de karşılaşmaktayız. Bunlara örnek olarak Trablusgarb'daki El-Naka Camii (1610-1611), Gürcü Camii (Resim: 5), Cerbe adasında Türk Camii (XVI-XVII. yüzyıl) ve Derne Ulu Camii'yi (1689-1690) göstermek mümkündür.20 Bu plan düzeni Anadolu'da Osmanlı döneminde yaygın olarak kullanılmıştır. Buna Bursa Ulu Camii'ni örnek gösterebiliriz.21

Çok destekli camilerde üst örtüde düz çatının yanı sıra tonozların tercih edildiği örneklere Kuzey Afrika'da sık olarak rastlanmaktadır. Başkent Cezayir'de Kasba (Dış) Camii, Konstantin'de Sûk El Gazal Camii (1730), Salih Bey Camii (Sidi El-Kettani Camii) (1776-1777) bu yapıların Cezayir'deki belli başlı örnekleridir.22

Tunus'ta, üst örtüde tonozun kullanıldığı çok destekli camilerde Osmanlı devrinde bazı değişikliklerin meydana geldiği görülmektedir. Daha önce olduğu gibi avlu sadece harim genişliği kadar değil onu U biçiminde saracak şekilde düzenlenmekte, mihrab önünden başka bazen giriş kapısı ve köşelerin bazen de tüm ibadet mekânının kubbelerle örtüldüğü (Cerbe Türk Camii'nde olduğu gibi) camilerle karşılaşılmaktadır. Başkent Tunus'ta Dayı Yusuf Camii (1614-1615), Hammuda Paşa Camii (1654-1655), Cedid Camii (1726-1727), Yusuf Sahib Tab'a Camii (1808-1814) (Çizim: 5), Binzert Ulu Camii (1652-1653), Ğar'ul-Melh (Porta Farina) Ulu Camii'nde (1659-1660) harim U şeklinde avlular ile kuşatılmakta; bunlardan Yusuf Sahib Tab'a Camii'nde mihrab önü, giriş ve köşelerin kubbelerle örtüldüğü görülmektedir.23

Kuzey Afrika'da Osmanlı devri camilerinde farklı minare formlarının denendiği görülmektedir. Mesela Cezayir'de Ali Biçin Camii, Keçava Camii, Yeni Camii, Sidi Abdurrahman Camii, Tunus'ta Bardo Sarayı Camii, Kayravan'da Sidi Sahib Camii, Hanefi Camii, Süleyman Ulu

Camii, Zağvan Hanefi Camii'nde Mağrib etkili kare gövdeli minareler görülmekte iken Cezayir'de Safir Camii, Kasba Camii, Trablusgarb'da Karamanlı Ahmed Paşa Camii, Binzert Ulu Camii, Mehdiye Hacı Mustafa Hamza ve Hacı Süleyman Hamza camileri, Tunus'ta Dayı Yusuf Camii, Hammuda Paşa Camii'nde sekizgen planlı minarelere; Cerbe Türk Camii, Trablusgarb Turgut Reis Camii'nde silindirik gövdeli minarelere rastlanılmaktadır.24

Cezayir, Tunus ve Libya'da Osmanlı döneminde çok sayıda medresenin inşa edildiği bilinmektedir. Yerli halkın mensup olduğu Maliki mezhebinin yanı sıra yönetici durumdaki Türklerin mensup olduğu Hanefi mezhebine göre eğitim vermek üzere yapılan medreselerde, önceki dönemlerde inşa edilenlere göre Osmanlı devrinde mimari yönden değişimlerin meydana gelmeye başladığı görülmektedir. Bu değişim bilhassa Tunus'daki Osmanlı devri medreselerinde daha iyi gözlemlenebilmektedir.25 Hafsi medreselerinde olduğu gibi avluya açılan eyvan uygulaması Osmanlı medreselerinde ortadan kalkmış, Tunus'daki Aşuriye26 ve Gabis'deki Mehmed Bey medreselerinde minareye yer verilmiştir.

Osmanlı devrinde Tunus'ta inşa edilen medreselerin en görkemlileri Zeytune Camii'nin çevresinde yer almaktadır.27 Eski bir yeniçeri kışlasının yerine inşa edilen Muradiye Medresesi (1673-1674)28 ile birbirine bitişik olarak inşa edilen Nahlâ (Palmiye) (1714), Başiye (1752-1753) ve Süleymaniye (1754-1755), Kayravan'da Hüseyniye medreseleri29 dört yönden atnalı kemerli revaklarla çevrelenen avluların gerisindeki beşik tonozla örtülen hücreler ve geniş alanları kaplayan mescidleri ile önem kazanmaktadır. Bunlardan Başiye Medresesi'nde, yapının bânisi Ali Paşa'ya ait türbe ile medresenin sokağa açılan giriş kapısının sağında sebile yer verilmektedir. Cami, medrese, türbe ve sebilden meydana gelen Cedid Külliyesi'nde30 ve Bi'r-El-Ahcar Medresesi'nde de giriş kapılarının

bulunduğu cephelerde sebile yer verildiği görülmektedir. Tunus'taki Osmanlı dönemi medreseleri bu yönleriyle Mısır'da ve XVI. yüzyıl sonlarından itibaren İstanbul'da inşa edilen medrese, türbe ve sebilden meydana gelen kompleksle benzerlik göstermektedir.31

Cezayir'deki Osmanlı medreselerinde de benzer uygulamalar dikkati çekmektedir. Bunlardan Konstantin'de Salih Bey tarafından 1776 yılında yaptırılan Sidi El-Kettani Medresesi buradaki diğer yapılar hakkında bilgi vermesi bakımından önem taşımaktadır. Önü revaklı giriş kapısından geçilen ve düz örtülü revaklarla kuşatılan avlunun çevresindeki talebe hücreleri, mescid ve türbeden meydana gelmektedir.32 Trablusgarb'da XVI. yüzyılda inşa edilen Murad Paşa Medresesi ile XVIII. yüzyıl eseri olan Karamanlı Ahmed Paşa Medresesi'nden günümüze pek bir şey gelememiştir.33

Kuzey Afrika'da İslâm'ın en ücra köşelere kadar yayılmasında büyük rol oynayan tarikatlar, önemini Osmanlı döneminde de korumuşlardır. Bunlardan özellikle Şazeliye ve Ticaniye tarikatlarının yerli halk ve Türkler arasında yaygın olduğu bilinmektedir. Halk tarafından saygı gösterilen şeyhler ile bunların öğrencileri için yapılan zaviyeler, genellikle revaklı avluların çevresindeki derviş (ki bu bölgede murabıt denmektedir) hücreleri, tevhidhane ve mescid bölümlerinden meydana gelmektedir. Avluların ortasında genellikle, suyu kutsal kabul edilen kuyular yer almaktadır. Zaviyenin kurucusu şeyh öldükten sonra tevhidhaneye gömülür ve burası aynı zamanda halkın da ziyaret ettiği türbe haline getirilirdi.

Bu planlama Tunus'daki Osmanlı devri zaviyelerinin büyük bölümünde tekrar edilmiştir. Tevhidhane yada mescid kısımlarının üzeri bazen Sidi El-Halfavi (1640), Ebu'l-Hasan Şazeli (1743-1744, 1815), Sidi İbrahim Riyahi (1850) ve Sidi Ebu Medyen (1844-1859) zaviyelerinde olduğu gibi dıştan

yeşil kiremitle kaplanan bir kubbe ile, bazen de Sidi Ali Şiha (1852) ve Sidi Mahrez (1862) zaviyelerinde olduğu gibi uzun tutulan

tonozla kapatılmıştır. Tevhidhane bölümlerinde merkezi plan uygulamalarına da rastlanmaktadır. Tunus'ta Sidi Abdülkadir Zaviyesi'nin (1846-1852) mescidinde üst örtüde dört sütunun taşıdığı kubbeli orta bölümün dört yönünde beşik tonozlar ve köşelerde küçük kubbelerden oluşan düzenleme, Kef şehrindeki Sidi Abdülkadir Zaviyesi'nde (Resim: 6) ve Cezayir-Temacine'deki Sûdâniler Zaviyesi'nde de karşımıza çıkmaktadır.34

Osmanlı döneminde yoğun şekilde inşa edilen yapı türlerinden biri de türbelerdir. Kare veya dikdörtgen plan gösteren türbeler farklı örtü sistemleri ile dikkati çekmektedirler. Köşelerdeki sütunlara ya da taşıntılı payelere dayanan atnalı kemerler üzerindeki kubbe veya yanlardan ortaya doğru daralan prizmatik çatılı üst örtüye sahip kare planlı türbelerin diğerlerine göre daha yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan üzeri kubbe ile kapatılanlara örnek olarak Trablusgarb'daki Turgut Reis Türbesi (1565 sonrası), 1646 yılında inşa edilen Mehmed Paşa Türbesi ile yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen Ahmed Paşa Türbesi'ni35 (Çizim: 4), Tunus'ta Dayı Ahmed Hoca (1647), Dayı Muhammed Laz (1653), Fellari (1710-1711) ve Cedid (1717) türbelerini, Bey Türbesi'nin bazı bölümlerini ve Yusuf Sahib-Tab'a (1808-1814) türbesini, Mehdiye yakınlarındaki Kusûr'es-Sâf'da Sidi Ali Mahcub Zaviyesi'nin36 (1758-1781) içinde bulunan üç türbeyi örnek olarak verebiliriz.37 Üst bölüme kadar duvarların çinilerle, bunun üzerindeki yüzeylerin de alçı süslemelerle kaplandığı Tunus'taki türbelerde istiridye yivli tromplarla geçilen kubbeler dıştan genellikle yeşil kiremitlerle kaplanmıştır.

XV. yüzyıldan kalan Tunus'ta Sidi Kasım Zelici Türbesi38 ile Kayravan'da Sidi Abid Garyani Zaviyesi'nin39 içinde yer alan Hafsi

Sultanı Mevlay Hasan’ın Türbesi’nde uygulanan, üzeri prizmatik çatı ile kapatılan kare planlı türbelerin iki örneği Osmanlı devrinde karşımıza çıkmaktadır. Başkent Tunus’taki Dayı Yusuf (1639-1640) ve Hammuda Paşa (1685-1686)40 türbelerinde gördüğümüz bu düzenleme daha sonra tekrar edilmemiştir.

Dikdörtgen planlı uzun mekânların üzerinin tonozlarla örtüldüğü türbelerin XVIII. yüzyıldan itibaren yapılmaya başlandığı görülmektedir. Tunus’ta Sidi Ali Şiha, Sidi Mahrez zaviyeleri ile Bey Türbesi’nde karşımıza çıkan bu düzenlemeye Türk mimarisinde pek rastlanılmamaktadır.

Dört ayakla taşınan orta kubbenin yarım kubbe veya tonozlarla, köşelerde daha küçük kubbelerle genişletildiği merkezi plan uygulaması Tunus’taki türbelerde sıkça uygulanmıştır. Tunus’taki Sidi Mahrez Camii ve bazı zaviyelerden başka Cerbe’de bulunan Muradiye Medresesi’ndeki İbrahim Cemini Türbesi (1721-1722) ile Gureba Camii’nin yanındaki türbede (XVI-XVII. yy.)41 (Çizim: 6) (Resim: 7), Tunus’taki Bey Türbesi’nin ilk bölümünde (1758-1782)42 (Çizim: 7) (Resim: 8) ve Mehdiye’deki Hacı Hamza Türbesi’nde (XVIII-XIX. yy.) tatbik edilen merkezi planlama Osmanlı mimarisinin etkilerini göstermesi açısından önem taşımaktadır. Türbelerde bu plan şemasına Kahire’deki Hasan Paşa Tahir’in kardeşine ait türbede de (1809)43 rastlanılmaktadır.

Osmanlı devrinde Kuzey Afrika’da ortaya konan sanat yapıtları arasında sivil mimarlık eserlerinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Yerel zenginlerin ve yönetici sınıfının kaldığı evler ve gösterişli konaklar daha çok bölgesel nitelikler taşımaktadır. Bölgede “Dâr” olarak adlandırılan, genellikle fazla geniş tutulmayan sokaklara açılan ve iri çivilerin meydana getirdiği ilginç kompozisyonlarla süslenmiş atnalı kemerli kapılardan girilen bu yapılar, dıştan pek özellikli görünmemekle birlikte içteki yoğun

süslemeleri ile dikkati çekmektedirler. Dış kapılardan, skifa adı verilen üzerleri tonozlarla örtülen dikdörtgen planlı mekânlara girilmektedir. Giriş kapıları ile revaklı avlular arasında bir geçiş mekânı olan ve duvarlarının alt bölümünü kemerli sedirlerin çevrelediği skifalar, çini ve alçı kaplamalarla süslenmektedir. Bazen iki-üç katlı olarak inşa edilen evler ve konaklar revaklı avluların çevresinde yer alan ve genellikle misafirlerin ağırlandığı T formlu geniş mekânların çevresindeki kalma bölümleri, banyo ve tuvaletler ile genellikle tonozla örtülen mahzen ve kiler gibi birimlerden meydana gelmektedir. İçte alçı kaplama, çini, renkli mermer ve ahşap üzerine yapılan renkli kalem işlerinden meydana gelen süsleme, revaklı avlular ile buraya açılan T planlı mekânlarda yoğunlaşmaktadır. Bahsetmiş olduğumuz mimari düzenleme ve süsleme anlayışı, detayda bazı farklılıklar olmakla birlikte Tunus, Cezayir ve Libya'da tekrar edilmektedir. Bunların en önemlilerine örnek olarak Tunus'ta Dayı Osman Evi (XVI. yy. sonları), Haddad Evi (XVI. yy. sonu-XVII.yy. başları), Bey Evi (1610-1637) (Resim: 9), Hüseyin Evi (1758-1781), Celûli Evi (XVIII. yy.), Bardo Sarayı, Cezayir'de Kış Sarayı olarak da bilinen Hasan Paşa Evi (1791), Bekri Evi (1798), Mustafa Paşa Sarayı (1799), Mehdiye'de Hamza Evi (XVIII. yy.) ve Konstantin'de Salih Bey Evi ve Hacı Ahmed Evi verilebilir.44

Bunlar içinde, Türk döneminde XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar yapılan ilâvelerle idari merkez haline gelen Bardo Sarayı önemli bir yere sahiptir. Bugün bir bölümü Tunus'taki antik yerleşmelerden getirilen mozaiklerin sergilendiği müze, bir bölümü de meclis olarak kullanılan saray, dıştan surlarla çevrelenen, içinde cami, hamam ve XIX. yüzyılda Batılı tarzda eğitim vermek üzere inşa edilen askeri okulun bulunduğu geniş bir alanın içinde yer almaktadır. Farklı boyutlardaki revaklı avluların çevresindeki Harem, Karşılama Odası, Müzik Odası, Yemek Odası, Kabul Salonu, Mahkeme Salonu, Bey ve Paşa odaları, Kahvehane, Hazine vs. gibi

mekânlardan oluşan saray renkli ve kabartma mermer süslemeler, manzara resimleri, şehir tasvirleri, çini ve alçı kaplamalarla tezyin edilmiştir.45

Günlük alışverişlerin yapıldığı çarşılar (sûk) ile Kuzey Afrika şehirlerinde adına vekâle yada fundûk denen hanların yapımı Osmanlı döneminde sürmüştür. İspanya başta olmak üzere Avrupa devletleri ile yıllar süren mücadelelere sahne olan Cezayir, Tunus ve Trablusgarb'da Osmanlı hakimiyetinin kesinleşmesinin ardından ticari hayatı tekrar canlandırabilmek ve bu yolla gelirleri artırabilmek için çarşı ve han yapımına önem verilmiştir.

Bir sokağın iki yanına sıralanan dükkanlardan oluşan çarşılar plan olarak genellikle iki farklı planda karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi düz olarak uzanan ve birbirini dik açılarla kesen koridorlardan diğeri de bulunduğu yerin mevcut durumuna göre şekillenerek kıvrımlar oluşturan ve düzgün bir plan göstermeyen sokaklardan meydana gelmektedir. Düzgün planlama gösteren çarşılara örnek olarak Tunus'ta Hafsi46 (XVII. yy. sonları), Bey (1791-1813)47 çarşıları, Kayravan'da Çifte Çarşı,48 Trablusgarb'da Türk Çarşısı ve Hamidiye Çarşısı'nı (XIX. yy. sonları);49 sokağın durumuna göre şekillenenlere örnek olarak da Tunus'ta Türk, (XVII. yy.), Birka (Köle) (XVII. yy.), Kebabcı (XVII. yy.) ve Balagciye (Pabuççular) (XVIII. yy.) çarşılarını50 vermek mümkündür.

Genellikle atnalı kemerli açıklıklardan girilen çarşılarda, dükkanların açıldığı orta bölümün üzeri tonozlarla örtülmüş, nadiren de açık bırakılmıştır. Bölgede önceki dönemlerde gördüğümüz, dükkanların önünde revak uygulaması daha sonrada devam etmiş, Tunus'ta Türk ve Birka çarşılarında görüldüğü gibi üst örtüde kubbelere yer verilmeye başlanmıştır.

İnsanların hatta nakliye aracı olarak kullanılan hayvanların kaldığı, zaman zaman ticaret mallarının mübadelesinin yapıldığı binalar olan hanlar, genellikle revaklı avluların etrafında sıralanan koğuşlardan meydana

gelmiştir. Kuzey Afrika'da Osmanlı devrinde inşa edilen hanların diğer bölgelerdekilere göre daha iddiasız yapılar olduğu anlaşılmaktadır. Revakların düz, koğuşların çapraz yada beşik tonozlarla örtüldüğü hanlarda Osmanlı döneminde plan açısından fazla bir değişim olmamıştır. XVII. yüzyılda Hammûda Paşa tarafından Tunus'ta yaptırılan Fransız Hanı ile Hafsilere mâl edilen Attârin Hanı'nın plan şemalarındaki yakın benzerlik bunu kanıtlamaktadır.51 Cezayir, Trablusgarb, Kayravan ve Mehdiye gibi diğer önemli merkezlerde de karşımıza çıkan hanların büyük bir bölümü günümüzde de kullanılmakta olduğundan asli yapılarını koruyamamıştır.

Yerleşim merkezlerinde zamanla nüfusun yoğunlaşması nedeniyle Türk döneminde mevcut su tesislerinin tamir edilmesi ve ihtiyaca göre yenilerinin inşası yoluna gidilmiştir. Bunların başında büyük şehirlerin ihtiyacını karşılayan su kemerleri gelmektedir. Başkent Tunus'ta Hafsi Sultanı Mustansır'ın XIII. yüzyılda yaptırmış olduğu su kemeri, Dayı Yusuf (XVII. yy. başları) ve Hüseyin Bin Ali Paşa (1705-1735) tarafından tamir edildi (Resim: 10). Osmanlı döneminden önce düzenli bir su taşıma sistemi bulunmayan başkent Cezayir'de Türk döneminde, kaynaklardan şehre su getiren kemerler inşa edildi. XVI. yüzyılın ortalarında Hasan Paşa tarafından, 3800 m uzunluğundaki Telemli Kemeri yaptırıldı. Aslen Mısırlı olan Arap Ahmed Paşa'nın 1573 yılında inşa ettirdiği Bi'rtrarya Kemeri, Köse Mustafa Paşa'nın 1611 yılında, aslen Endülüslü Musa Usta'ya yaptırtmış olduğu Hama Kemeri ve uzunluğu 9000 metreyi bulan Ayn Zebuca Kemeri Osmanlı devrinde Cezayir'de halkın su ihtiyacını fazlasıyla karşılamıştır.52 Benzer inşaatların Libya'da da gerçekleştirildiğini görüyoruz. Buraya vali olarak atanan ve Karamanlı hanedanının kurucusu Karamanlı Ahmed Paşa Trablusgarb'ın yakınlarında bulunan bir kaynaktan, inşa ettirdiği kemer aracılığıyla suyu şehirdeki çeşme ve camilere getirtmiştir.53

Bu tesisler vasıtasıyla bol suya kavuşan şehirlerde çok sayıda çeşme, sebil, havuz, temizlik ihtiyaçları için hamam ve midhalar yapılmıştır. Bunlar içinde çeşme ve sebiller önemli bir yekûn tutmaktadır. Tunus'ta XVIII. yüzyıldan kalan Cedid, Bi'r'El-Ahcar ve Başiye medreselerinde olduğu gibi, yapıların sokağa bakan cephelerine yerleştirilen ve küçük ölçülerdeki mekânlardan meydana gelen sebillerin yanı sıra Yusuf Sahib-i Tab'a'nın Sidi Bu Said'de 1794 yılında yaptırdığı çeşmede olduğu gibi müstakil bina şeklinde tasarlananlara da rastlanmaktadır.54 Bunlar içinde Hammûda Paşa'nın Mannuba'da 1793-1794 yılında yaptırdığı sebil su depoları, yalak, su kuyusu, kahvehane, koğuşlar, mahzen, abdest alma yeri ve küçük mescidden oluşan düzenlemesi ile hayli ilginçtir.55 Cezayir'de Kaptan Paşa Çeşmesi (XVIII. yy.), Kasba Çeşmesi ve Tunus'ta Sidi Abdüsselâm Çeşmesi (1804-1805) ise bunlardan farklı olarak dışa atnalı kemerlerle açılan kubbeli mekânlar şeklinde düzenlenmiştir.56 Binzert'de Dayı Yusuf'un yaptırdığı Ayn-ı Cereyna Çeşmesi,57 iki renkli taştan atnalı kemerli nişin bulunduğu geniş bir alınlıktan oluşmaktadır. Üzerinde, 1631-1632 yılında inşa edildiğini gösteren Türkçe ve Arapça kitabenin bulunduğu58 bu eser, duvara bitişik tek cepheli çeşmelerin en güzel örneklerinden birisidir.

Osmanlı devrinde halkın temizlik ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için yapılan başlıca hamamlara Trablusgarb'daki Turgut Reis Külliyesi içinde yer alan hamamı59 (XVII. yy.), Sakızlı Osman Paşa'nın aynı yerde medrese ve han ile birlikte XVII. yüzyılın sonlarında yaptırdığı hamamı,60 Cezayir'de Hasan Paşa'nın 1550 tarihinde tamamlattığı hamamı,61 Tunus'ta Bardo Sarayı'nın içindeki hamamı (1705-1735) ve Halfavin meydanında Yusuf Sahib-i Tab'a'nın yaptırdığı hamamı (XIX. yy. başları)62 örnek vermek mümkündür.

Turgut Reis Külliyesi içindeki hamam (Çizim: 4), kubbeli soğukluğu, tonoz örtülü koridor şeklindeki ılıklığı, üzeri yine kubbe ile örtülen ve çevresinde halvetlerin yer aldığı sıcaklıktan oluşan planı ile klasik Osmanlı hamamlarının etkisini taşımaktadır. Tunus'taki Yusuf Sahib-i Tab'a ve Bardo hamamlarının kubbe ve tonozlarla kapatılan soğukluk, sütunlarla taşına bir kubbenin kapattığı sıcaklık ve çevresindeki mekânlardan meydana gelen plan düzenlerinde yerel etkiler biraz daha ağır basmaktadır.

Önemli bölümü günümüze ulaşan Kuzey Afrika'daki Osmanlı devri köprülerinde biçim açısından fazla bir değişiklik görülmemektedir. Tunus yakınlarındaki Mecez'El-Bâb'da, kitabesine göre 1678 yılında Murad Bey tarafından yaptırılan köprü, Radis'de Ali Paşa Köprüsü (1766-1767),63 Binzert'de bugün mevcut olmayan Bâb-ı Tûnis Köprüsü,64 Cezayir'de 1736 yılında İbrahim Paşa tarafından yaptırılan Haraş Köprüsü, Konstantin'de Salih Bey Köprüsü (XVIII. yy.) buradaki başlıca örnekleri oluşturmaktadır.65

1 A. Samih İlter, Şimali Afrika'da Türkler, C. I, İstanbul, 1936, s. 69-86; Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, C. I, (Haz: B. Sıtkı Baykal), İstanbul, 1992, s. 348-350; Hüseyin Hoca, Zeyl-ü Beşâir-i Ehl-i İmân Bi-Fütuhât-ı Âli Osman, (Haz: Tahir El-Mâmûrî), Tunus, 1975, s. 85-86; H. Hüsni Abdulvahhab, Hülâsât-u Târih-i Tûnis, Tunus, 1983; Yılmaz Öztuna, İslâm Devletleri I, İstanbul, 1989, s. 231-233, 238-240, 245-247; Ercüment Kuran, "Osmanlı Döneminde Mağrib Tarihi", Osmanlı, C. I, Ankara, 1999, s. 398-399.

2 Yılmaz Öztuna, Devletler ve Hanedanlar: İslam Devletleri, C. II, İstanbul, 1989, s. 479; Mehmet Maksudoğlu, "Bey", DİA., C. VI, İstanbul, 1992, s. 12-13; G. Yver, "Dayılar", İslam Ansiklopedisi, C. III, İstanbul,

1993, s. 501-502; Atilla Çetin, “Garb Ocakları”, DİA., C. XIII, İstanbul, 1996, s. 382-386.

3 Kuran, a.g.e., s. 399.

4 Georges Marçais, Manuel D’Art Musulmane L’Architecture II, Paris, 1927, s. 820-823, 884-886; Slimane Mustapha Zbiss, “Tunus’ta Türk Sanatı”, I. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Ankara, 1962, s. 413-414; ay., Les Monuments de Tunis, Tunus, 1971, s. 74; Oktay Aslanapa, “Tunus’ta Cerbe Adası Büyük Burcu’nun Fetih Kitabesi ve Mimarisi”, Türk Kültürü, XIX/217, Ankara, 1980, s. 107-108; Néji Djelloul, Les Fortifications Côtieres Ottomanes de la Régence de Tunis (XVIé-XIX siécles) I, Zağvan, 1995, s. 322-323.

5 André Raymond, Osmanlı Döneminde Arap Kentleri, İstanbul, 1995, s. 200-204. Grandes Villes Arabes a L’époque Ottomane adlı bu eser ilk olarak 1985 yılında Paris’de basılmıştır.

6 Geniş bilgi için bkz. Reşad El-İmam, Siyâsetu Hammûda Bâşâ fî Tûnis, Tunus, 1980.

7 R. Bouroıiba, L’Architecture Militaire de L’Algérie Médiévale, Alger, 1983; Raymond, a.g.e., s. 201.

8 Tunus’daki kışlaların ana giriş kapıları ile koğuş kapıları üzerindeki Türkçe kitabeler için bkz. Robert Mantran, “Quelques InscriptionsTurques de Tunis”, Oriens, 18-19, Leiden, 1965-1966, s. 185-192; Mehmet Şeker, Başşehir Tunus’taki Türkçe Kitabeler, İstanbul, 1994.

9 Slimane Mostafa Zbiss, Monuments Musulmane D’Epoque Husseynite en Tunisie, Tunus, 1955, s. 33; Filiz Yenişehirlioğlu, Türkiye Dışındaki Osmanlı Mimari Yapıtları, Ankara, 1989, s. 77.

10 Marçais, a.g.e., s. 776-786; Georges Marçais, “Türk Devrinde Cezayir’de Hayat ve Sanat”, I. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Ankara, 1962, s. 286; Suut Kemal Yetkin, İslâm Sanatı Tarihi, Ankara,

1954, s. 285; R. Bourouiba, L'Art Religioux Musulman en Algérie, Alger, 1973; D. Hill-L. Golvin, Islamic Architecture in North Africa, London, 1976, s. 116-117; Yenişehirlioğlu, a.g.e., s. 32. Ayrıca bu camiler hakkında geniş bilgi için bkz. Rachid Dokali, Les Mosques de La Période Turque a Alger, Sned-Alger, 1974, s. 37-40; Marouf Baeldhadj, Cezayir'de Merkezi Kubbeli Camiler-Osmanlı Dönemi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991.

11 Metin Sözen ve Grubu, Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, İstanbul, 1975, s. 311-312; Oktay Aslanapa, Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul, 1986, s. 429-430.

12 Kadir Pektaş, "Kuzey Afrika'da Osmanlı Mimarisi", Osmanlı, C. X, Ankara, 1999, s. 543.

13 Hill-Golvin, a.g.e., s. 117; Dokali, a.g.e., s. 39.

14 Georges Marçais, L'Architecture Musulmane D'Occident, Paris, 1954, s. 462; Slimane Mustapha Zbiss, La Medina de Tunis, Tunus, 1981, s. 20; Hill-Golvin, a.g.e., s. 98; Jamila Binous Tunis, La Ville et Les Monuments, Tunus, 1980, s. 110; Muhammed Béji Ben Mami, "L'Architecture Ottomane: La Mosquée M'hamed Bey a Tunis", 9. Milletlerarası Türk Sanatları KongresiBildiri Özetleri, İstanbul, 1991, s. 115.

15 Abdelaziz Daoulatli, "La Ceramique Ottomane en Tunisie a L'Epoque Turque et Hüsseinite (XVIé-XIX siécles), 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildiri Özetleri, İstanbul, 1991, s. 63;.

16 Yetkin, a.g.e., s. 284, 286; Goodwin Godfrey, A History of Ottoman Architecture, London, 1971, s. 358; Gönül Öney, "Mısır'da Osmanlı Mimarisinin Sentezi" Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi, Sy. V, İzmir, 1990, s. 147; A. Ali Bayhan, "Osmanlı Dönemi Kahire Dini Mimarisinde Merkezi

Mekân", Mélanges Prof Machiel KIEL, Zaghouan, Octobre, 1999, s. 163-164.

17 Marçais, a.g.e., 1927, s. 905-908; Slimane Mustapha Zbiss, "El-Mehârîbu'l-İmâreti'd-Diniyyeti Bi'l-Mağribi'l-İslâmî", El-Hidaye, Sy. 1, Tunus, 1984, s. 53-54; Oktay Aslanapa, "Mihrab", İslam Ansiklopedisi, VIII, İstanbul, 1993, s. 298-299.

18 Geniş bilgi için bkz. Marçais, a.g.e., 1927, s. 825-835, 909-911.

19 Ali Saim Ülgen, "Trablusgarp'ta Turgut Reis Mimari Manzumesi", Vakıflar Dergisi, Sy. 5, Ankara, 1962, s. 90-91; Paolo Cuneo, "The Multi-Domed Mosque Architecture of Tripoli, Libya Between Regional Tradition and Ottoman Influence", 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi I, Ankara, 1995, s. 515.

20 Cuneo, a.g.m., s. 515; Kadir Pektaş, Tunus'ta Osmanlı Dönemi Mimarisi I, (Y. Y. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Van, 1997, s. 62.

21 Sözen, a.g.e., s. 41; Aslanapa, a.g.e., s. 22-25.

22 Les Mosquees en Algerie, (Collection Art et Culture), Alger, 1970, s. 64-67; Hill-Golvin, a.g.e., s. 120; Dokali, a.g.e., s. 40.

23 Slimane Mustapha Zbiss, Les Coupoles Tunisiennes Dans Leur Evolution, Tunus, 1959, s. 17-20; Zbiss, a.g.m., s. 415; Pektaş, a.g.e., s. 524-526.

24 Marçais, a.g.e., 1927, s. 776-798, 845-864, 905-908; Ernest Diez, "Minare", İslam Ansiklopedisi, VIII, İstanbul, 1993, s. 326-327; Ülgen, a.g.m., s. 90-91; Zbiss, a.g.e., 1981, s. 18-24; Hill-Golvin, a.g.e., s. 116-117; Dokali, a.g.e., s. 40-43;.

25 Arthur Pellegrin, "Mosques et Zaouias de Tunis", Chaiers Charles de Foucould, Sy. 2, Paris, 1950, s. 229-232.

26 Zbiss, a.g.e., 1971, s. 57.

27 Robert Brunschvig, “Quelques Remarques Historiques Sur Les Médersas de Tunisie”, Revue Tunisienne, Sy. VI, Tunus, 1931, s. 261-285.

28 Zbiss, a.g.e., 1971, s. 55; Binous, a.g.e., s. 92; Muhammed Bin El-Hoca, Târih-i Me’âlime’t-Tevhîd fi’l-Kadîmi ve fi’l-Cedîd, Tunus, 1985, s. 299.

29 Zbiss, a.g.e., 1955, s. 14, 17; a. y., a.g.e., 1971, s. 55-56; a. y., a.g.e., 1980, s. 33; Binous, a.g.e., s. 84; El-Hoca, a.g.e., s. 306, 317, 320.

30 Pektaş, a.g.e., s. 43-53; Ahmed Saadaoui, “La Mosquee des Teinturiers un Complexe Architectural Fonde Par Husayn B. Ali (1705-1740) ”, Mélanges Prof. Machiel KIEL, Zaghouan, Octobre 1999, s. 477-505.

31 Ernest Diez, “Mescid”, İslam Ansiklopedisi, VIII, İstanbul, 1993, s. 98.

32 Marçais, a.g.e., 1927, s. 798-799.

33 Yenişehirlioğlu, a.g.e., s. 77.

34 Zbiss, a.g.e., 1955, s. 16-18; a. y., a.g.e., 1981, s. 35-36; Binous, a.g.e., s. 70, 104-106, 109-112, 114-119; Pektaş, a.g.e., 1997, s. 210-258; Paolo Cuneo, “Note Sur L’Inventaire Informatisé du Patrimoine Architectural Islamique D’Algérie”, Environmental Design, Sy. 1-2, Roma, 1992, s. 33.

35 Ülgen, a.g.m., s. 89-90.

36 Zbiss, a.g.e., 1955, s. 16; Serge Santelli, Medinas, Tunus, 1992, s. 102.

37 Zbiss, a.g.e., 1955, s. 19; Zbiss, a.g.e., 1981, s. 29-30; Kadir Pektaş, “Tunus’ta Osmanlı Devri Türbeleri”, Mélanges Prof. Machiel KIEL, Zaghouan, Octobre 1999, s. 360-361.

38 Abdelaziz Daoulatli, Tunis Sous Les Hafsides, Tunis, 1981, s. 309.

39 Ch. Monchicourt, “Kairouan Sous Les Chabbia, Les Turcs et Les Mouradites (XVIe-XVIIe Siécles) ”, Revue Tunisienne, Sy. 7-8, Tunis, 1931, s. 317.

40 Zbiss, a.g.e., 1981, s. 29. Pektaş, a.g.m., 1999, s. 359-361.

41 Kadir Pektaş, “Cerbe; Orta Akdeniz’de İlginç Bir Ada ve Buradaki Osmanlı Eserleri”, İlgi, Sy. 98, İstanbul,

42 Muhammed El-Aziz Ben Aşur, “Turbet El-Bey, Sepulture des Begs et de La Famille Husaynite a Tunis”, I. B. L. A., I, Tunus, 1985, s. 146.

43 Doris Behrens Abouseif, Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 167.

44 Marçais, a.g.e., 1927, s. 801-805, 869-876; Jacques Revault, Palais et Demeures de Tunis, Paris, 1967; a. y., Palais et Demeures de Tunis (XVIIIe et XIX siécles), Paris, 1971; a. y., Palais et Demeures de Tunis (XVIe et XVII siécles), Paris, 1980; Hill-Golvin, a.g.e., s. 118-120; Lucien Golvin, Palais et Demeures d’Alger a La Période Ottomane, Aix-en-Provence, 1988; Yenişehirlioğlu, a.g.e., s. 32-34, 154, 165.

45 Zbiss, a.g.e., 1955, s. 33; Jacques Revault, Palais et Residences d’Eté de la Région de Tunis (XVIIe-XIX siécles), Paris, 1974, s. 305; Raymond, a.g.e., s. 117.

46 Marçais, a.g.e., 1954, s. 480.

47 Zbiss, a.g.e., 1981, s. 42; Muhammed Scharabi, Der Bazar, Tübingen, 1985, s. 154.

48 Zbiss, a.g.e., 1955, s. 32.

49 Ettore Rossi, “Trablus”, İslâm Ansiklopedisi, C. 12/I, İstanbul, 1993, s. 449; Yenişehirlioğlu, a.g.e., s. 77.

50 Marçais, a.g.e., 1954, s. 480; Zbiss, a.g.e., 1971, s. 81; Scharabi, a.g.e., s. 154-158; Raymond, a.g.e., s. 171.

51 Jacques Revault, Le Fondouk des Français et Les Consuls de France a Tunis (1660-1869), Paris, 1984; Binous, a.g.e., s. 88, 100-102; Raymond, a.g.e., s. 177.

52 Frederico Cresti, “Le Systéme de L’Eau a Alger Pendant La Période Ottomane (XVIéme-XIXéme Siécles) ”, Environmental Design, Sy. 1-2, Roma, 1992, s. 44-47; Raymond, a.g.e., s. 110-112.

53 Rossi, a.g.m., s. 448.

54 Zbiss, a.g.e., 1955, s. 14-15, 21; a. y., Sidi Bou Said, Tunus, 1975, s. 26.

55 Jacques Revault, Palais et Résidence d’été de La Region de Tunis (XVI-XIX Siécles), Paris, 1974, s. 361.

56 Marçais, a.g.e., 1927, s. 825; Zbiss, a.g.e., 1955, s. 22; Semavi Eyice, “Çeşme”, DİA, C. V, İstanbul, 1993, s. 278.

57 A. Gafsi-Slama, “Un Exemple De L’Ambivalance Artistique et L’Inguistique: Le Sbil (Fontaine Publique) de Youssuf Dey (1631) â Bizerte en Tunisie”, A. H. R. O. S., Sy. 9-10, Zaghouan, 1994, s. 219.

58 Pektaş, a.g.e., 1997, s. 400-403.

59 Ülgen, a.g.m., s. 91.

60 Rossi, a.g.m., s. 450.

61 Cresti, a.g.m., s. 44.

62 Zbiss, a.g.e., 1955, 11, Pektaş, a.g.e., 1997, s. 40.

63 M. Boussige, “Deux Ponts Voisini de Rades”, Revue Tunisienne, Sy. 28-29, Tunus, 1936, s. 452-465.

64 Hédi Bouita, Bizerte: Les Monuments Islamiques, Tunus, 1992, s. 121-127.

65 Marçais, a.g.e., 1927, s. 825; a. y., a.g.e., 1954, s. 483.

C. OSMANLI MİMARİSİ

C.1. GENEL DEĞERLENDİRME, DİNÎ VE ASKERÎ MİMARİ

Mimar Sinan / Prof. Dr. Semavi Eyice [s.79-85]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Anadolu'nun kuzeybatısında küçük bir beylik halinde doğarak çok kısa bir süre içinde büyük bir devlet durumuna çıkan Osmanlı Devleti 15. yy.dan itibaren de parlak bir medeniyetin yaratıcısı olmuştu. Osmanlı Devleti ve medeniyeti bir gelişme safhasından sonra 16. yy. içinde en parlak seviyesine ulaştı. Bu döneme damgasını vuran hükümdar Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) olmuştu. Osmanlı Beyliği'nden büyük devlete geçiş aşamasında doğup, yeşeren Osmanlı dönemi Türk mimarlık sanatı da gelişiminin zirvesine 16. yy.'da Sultan Süleyman Dönemi'nde ulaştı. Türk-Osmanlı medeniyetinin yarattığı büyük yapı ustası Mimar Sinan da bu parlak siyasî dönemi, mimarlığını yaptığı eserler ile ölümsüzleştiren kişi oldu. Hakkında şimdiye kadar pek çok araştırma yapılan ve hayli çok sayıda yayın ile sanatı ve eserleri tanıtılan bu büyük yapı ustası hakkında özet halinde bazı bilgiler sunulmuştur.

Mimar Sinan'ın Hayatı

Sonraları büyük bir yapı ustası seviyesine ulaşacak olan Sinan, Kayseri'nin Ağırnas köyünde dünyaya geldi. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Yaklaşık olarak 15. yy. sonralarına doğru doğduğu sanılmaktadır. Sinan, dostu şair Sa'i Çelebi'ye yazdırdığı manzum hayat hikayesinde I. Selim'in devşirmesi olduğunu "Ânın devşirmesiyim ben kemine" mısraı ile ifade eder. Devşirmeler Rumeli'deki Hıristiyan

çocuklarından toplanırken ilk defa Sultan I. Selim'in cülûsunda Anadolu'dan da devşirme toplanmasına başlanmıştı. Sinan da bunlar arasında bulunuyordu. İnanmış bir Müslüman olarak yetişen Sinan'ı yoğuran ve yaratan o çağın Türk-Osmanlı medeniyetidir.

Sinan, yeniçeri ocağının çerçevesi içinde yetişti ve delikanlılık çağında Osmanlı ordusunun çeşitli ülkelerdeki seferlerine katıldı. Hayatının ilk önemli aşaması ordu içindeki askerlik dönemidir. Sinan İstanbul'a getirilen devşirme çocuklar ile birlikte At meydanındaki İbrahim Paşa Sarayı'nda ilk terbiyesini gördü. Burada birkaç yıl yetiştikten sonra onun 1514'de İran'a karşı Çaldıran seferine katıldığını görüyoruz. Bu onun Tebriz'de İran sanatını tanımasını sağladı. Yavuz Selim'in Memlüklere karşı yaptığı sefere de katılan Sinan Mercidabik ve arkasından Ridaniye zaferinden sonra 1517'de Kahire'ye girilmesi onun buradaki mimari eserleri yakından tanımasını sağladı.

Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk yıllarında Acemi oğlanlıktan çıkmış bir yeniçeri idi. Bundan sonra Sinan'ın Osmanlı ordusunun bütün seferlerine katıldığı görülmektedir. 1522'de Rodos kuşatmasına ve fethine katılmış, burada batılı şövalyelerin yaptıkları Gotik yapı sanatını yakından tanımıştır.

Belgrad seferi sonrasında atlı sekban sınıfına ayrılan Sinan'ın 1526'da Macaristan'da Mohaç ovasındaki savaşa katıldığı bilinir. Bunun arkasından önce yaya başı sonra zenberekci başı olmuş ve Budin seferinde bulunmuştur. 1534'te yapılan Bağdat seferinde ise yapıcı olarak yeteneğini Van gölünde göstererek çevreden sağladığı malzeme ile içine toplar yerleştirdiği ye bizzat idare ettiği üç kadırga ile karşı kıyıdaki Safevîlere karşı bir keşif seferi yapmıştır. Bu, onun üstün becerisinin bir belirtisi olarak sadrazam Lütfi Paşa'nın takdirini kazanmasını sağlamıştır. Bağdat'a kadar gidişi ile Sinan İslami Arap mimarisini de yakından tanımıştır. Üç yıl sonra 1537'de onun Adriyatik kıyısındaki Korfu seferinde bulunduğu

bilinir. 1538'de yapılan Boğdan seferinde Prut ırmağı üzerinde ordunun geçişini kolaylaştıran 13 günde ahşap bir köprü inşa etmesi onun bugünkü anlamda mükemmel bir istihkamcı olduğunu gösteren olaydır. Padişahın ve ileri gelenlerin bu güzel köprünün sonraları korunması için başına içinde az bir kuvvetle bir kule yapılmasını istemeleri üzerine Sinan ileride bu kulenin düşman tarafından kolayca ele geçirilebileceğini, bunun da psikolojik bir yenilgi sayılacağını öne sürerek köprünün işi bittikten sonra tahribinde ısrar etmesi dikkat çekicidir.

Boğdan seferi dönüşü Sinan'ın hayatının ikinci dönemi başlar. Kanunî'nin sadrazamlarından Ayas Paşa'nın 1539'da öldüğünde Lütfi Paşa'nın tavsiyesi ile türbesinin yapımı Sinan'a havale edildi. Daha önce Sinan Yeniçeri ağasıyla yapılan görüşme ile askerlikten ayrılarak Hassa mimarlığına geçmiş bulunuyordu. Bundan sonra ölümüne kadar Sinan büyük cami ve külliyelerden başka pekçok sayıda eserin yapımını üstlendiği gibi bir çoğunun da uygun gördüğü projelere göre yanında yetişen kalfalar tarafından uygulanmasını sağladı. Hassa başmimarlığına yükselen Sinan, her çeşit bütün yapı işlerinin en yüksek amiri durumuna girmiş bulunuyordu. Kanunî Sultan Süleyman'dan büyük bir destek gördüğünden onun istediği kamu hizmetine yararlı işleri de büyük bir başarı ile yerine getirdi. Sinan'ın durumunun çok güçlü olmasına rağmen her toplulukta olduğu gibi onun aleyhine çalışanlar da çıkmıştı. Nitekim İstanbul'daki konağına bir su yolundan su aldığına dair bir ihbar yapılmasından da kaçınılmamıştı. Büyük Usta, yakın dostu şair Sa'i Çelebi'ye hayatını ve yaptığı eserleri anlatmış, o da bunu manzum biçimde kaleme almıştı. Ayrıca inşasını tasarladığı çeşitli yapıların adlarını veren listeler de kaleme alınmıştır. Birbirine tam uymayan ve tezkire denilen bu listeler eksik veya tamam birkaç nüshası günümüze kadar gelmiştir. Çok ilerlemiş bir yaşa kadar çalışmalarını sürdüren Sinan'a bu sebeple Koca Sinan lakabı

yakıştırılmıştı. Sa'i Çelebi'ye yazdırdığı hayat hikayesinde her yeniçeri gibi Hacı Bektaş Ocağı'na bağlı olduğunu belirten Sinan bir tarikat mensubu olarak hayatını sürdürmüştü. Nitekim yüzlerce eserinin adlarını verdiği listede kendi vakfı olarak inşa ettiği mescidi, "bu fakirül hakir'in mescidi" olarak tarif etmek suretiyle kendi kişiliğini mütevazı bir varlık olarak belirtmiştir. Böylece kendisini hakir (aşağı) bir derviş seviyesinde hissettiğini belirtir.

Sinan'ın soyunun devam ettiği evvelce İstanbul'dan Edirne'ye gelen yolun kenarındaki mezarlıkta iken buradan Edirne müzesine taşınan sanduka biçimindeki bir mermer mezardan anlaşılmaktadır. Çok değişik ve zarif bir biçimde işlenmiş sandukanın üzerindeki yazı bunun Ankara Mirlivası Mehmet Bey'in kızı ve "Sermimarân-ı Hassa Sinan Ağa"nın torunu, 1573 'de vefat eden Fatma Hanım'a ait olduğunu bildirir.

Çok ilerlemiş yaşına rağmen bazı önemli eserlerin yapımını sürdürdüğü bu eserlerin kitabelerindeki tarihlerden anlaşılan Sinan, ömrünü 1588 tarihinde tamamladı. İstanbul'daki en büyü eseri olan Süleymaniye Külliyesi ile evvelce yeniçeri ağalarının makamı olan Ağa kapısı arasında herhalde sağlığında iken yapmış olduğu küçük, mütevazı bir türbeye gömüldü. Bitişiğinde gösterişsiz sade bir de sebil bulunan bu türbenin cadde üzerindeki uzun manzum kitabesi hattat ve şair Sa'i Çelebi'nindir. Ölüm tarihi ebcet hesabi ile "geçti cihandan bu dem de pir'ü mimaran Sinan, ruhi içün fatiha ihsan ede pir'ü civan" (996/1588).

Eserleri

Sinan Osmanlı dönemi Türk mimarisinde birden bire ortaya çıkmış öncüleri ve devamcıları olmayan bir varlık sayılmamalıdır. Osmanlı yapı sanatı çeşitli aşamalarla onu hazırlamış ve onun engin bilgisi ve sanat zevkiyle Türk mimarisini geliştirmesine imkân vermiştir. İçinde yaşadığı çağ onun bütün verimini rahatça sergileyebilmesine yardımcı olmuştur.

Böylece Sinan Osmanlı dönemi Türk mimarisinin bir yüzyıl boyunca en yüksek noktasına erişmesini sağlamıştır. Onun estetik anlayış ve yapı sanatı ustalığını benimsemiş olan arkasından gelen hassa mimarları olan Mimar Mehmet, Dalgıç Ahmet Ağa, Mimar Davut Ağalar bu klâsik akımı sürdürmüşlerdir. Ne yazık ki bu mimarların yaptıkları eserler hakkında açık bilgilerimiz yok. Nitekim Mimar Kasım Ağa'nın eserleri bilinmemekte, sadece Hassa başı mimarlığı yıllarında bazı eserler tanınmaktadır. Sinan'ın damgasını vurduğu klâsik dönem 18. yy. başlarında karakterini kaybetmiş yeni zevklerin ve estetik duyguların ortaya çıkması ile yeni bir görünüme geçmiştir. Sinan'ın yaptığı veya tasarlayarak kalfalarına inşa ettirdiği eserlerin adlarını veren tezkirelerde tam bir uyum yoktur. Bunlarda camiler, mescitler, medreseler, darülkurrâlar, türbeler, imaretler, darüşşifalar, su yolları ve kemerleri, köprüler, kervansaraylar, saraylar, mahzenler, hamamlar ve menzil külliyelerinin adları yer almaktadır. Sinan'ın listesinde adı geçen eserlerin bazılarını bir tasarı örneği vererek bir kalfasına yaptırttığı bilinmektedir. Bir kalfasını Manisa'da Muradiye Camii'ni yapması için gönderdiğini ancak bu ustanın ölmesi üzerine yerine başka bir yardımcısını yolladığını bir belgeden açık surette öğrenmekteyiz. Yalnız bir tezkirede adı geçen Van'da Hüsrev Paşa Camii'nin ise mimari üslubu Sinan'in başka eserlerine uymadığına göre onun da kalfalardan biri tarafından yapıldığına ihtimal verilebilir. Hassa başmimarı olarak Sinan Osmanlı padişahlarından Kanunî Sultan Süleyman'ın İstanbul'da iki büyük camiini kızı Mihrimah Sultan'ın Üsküdar ve Edirnekapısı'ndaki iki camiini, oğlu Sultan II. Selim'in Edirne'deki büyük camiini inşa ettiği gibi, devletin ileri gelenlerinden vezirlerin camilerini de yapmıştır. Bunlar arasında İstanbul'da Rüstem Paşa ve kardeşi Kaptan-ı Derya Sinan Paşa'nın, Sokullu Mehmet Paşa'nın, Zal Mahmut Paşa'nın camileri, Bali Paşa camii, Izmit Pertev Paşa camii, Kılıç Ali Paşa camii, Hadım İbrahim Paşa'nın camileri

sayılabilir. Padişah zevcelerinden Haseki Hürrem Sultan’ın, Nurbanu Sultan’ın camilerini de yapmıştır.

İstanbul dışında da Sinan Ankara’da Cenabî Ahmet Paşa, Kayseri’de Hacı Ahmed Paşa, Van’da Hüsrev Paşa, Bolvadin’de Rüstem Paşa Camii, Halep’te Hüsrev Paşa, Kırım’da Gözleve’de Kırım Hanları, Sofya’da Bosnalı Sofu Mehmet Paşa, Teselya’da Tırhala’da Osman Şah validesi camilerini yapmış; ayrıca Şam’da Sultan Selim ve Sultan Süleyman adlarına birer büyük külliye inşa etmiştir. Sultan Selim adına ikinci bir büyük külliyeyi de Anadolu’nun ortasında Karapınar’da yapmıştır.

Bütün bu büyük önemli yapılarında Sinan değişik plan tiplerini denemiş ve kendisine has üslûp özelliklerini ortaya koymuştur. Büyük ustanın bu yapılarında monotonluktan kaçındığı ve birbirinden farklı estetik anlayışlar ortaya koyduğu dikkati çeker. Bunlarda iç süslemenin de mimariyi bozmayacak surette ölçülü kullanıldığı ve en verimli çağında olan İznik çiniciliğinin ürünlerini aşırıya kaçmadan kullandığı dikkati çeker. Sinan, mütevazı ölçülerdeki mescitlerinde mimarileri fazla gösterişli olmadığından bunların içlerini eşsiz güzellikte İznik çinileri ile kaplamaktan kaçınmamıştır. Bu tür küçük yapılardan Ramazan Efendi mescidi (Hacı Hüsrev) bu hususta güzel bir örnektir.

Sinan kendi adına yaptığı Yenibahçe’deki mescidinde değişik bir plan uygulamış ve bu gösterişsiz yapıyı belirleyecek Türk sanatında başka bir benzerine rastlanmayan baca biçiminde bir minare ile süslemiştir. İkinci bir ilginç mescidi de Büyük Çekmece’de Sokullu Mehmet Paşa adınadır. Bu dıştan dolaşan merdivenle ulaşılan zarif işlenmiş taşlardan yapılmış şerefeden ibaret bir minareye sahiptir. Ancak dikkati çeken bir husus da Sinan’ın listelerinde mescitler bölümünde sadece İstanbul’da olanların adlarının verilmesidir.

Sinan medreselerini genellikle camilerinin çevresini tamamlayan bir unsur olarak ve şehrin topoğrafyasına uyumlu biçimde yerleştirmiştir. Bunların bir çoğu camiin avlu çevresini sınırlayacak biçimde yerleştirilmiştir. Darülkurra, Darüşşifa ve imaretler ise kullanımın getirdiği farklılıklar dışında genellikle medrese mimarisine benzemektedir.

Başta Kanunî Sultan Süleyman ve zevcesi Hürrem Sultan'ınki olmak üzere Sinan II. Selim'in de türbesini yapmıştır. Bunlar dışında dış mimarisi bakımından gösterişli bir mezar anıtı Şehzade Camii'nin yanında Şehzade Mehmet Türbesi'dir. Sokullu Mehmet Paşa, Pertev Paşa, Zal Mahmut Paşa, Ferhat Paşa, Barbaros Hayrettin Paşa, Yenibahçe'de Paşa türbeleri gibi sanat değeri yüksek çok sayıda mezar anıtı inşa etmiştir. Bunlarda değişik planlar uygulandığı gibi iç ve dış estetikleri özenli bir biçimde vurgulanmıştır.

Kanunî Sultan Süleyman İstanbul'un su şebekelerini genişletmek işin büyük bir gayret sarfetmiştir. Kağıthane'deki suyun şehre getirilmesini emreden Kanunî Sultan Süleyman bu emri verirken suyun her mahalleye ulaşmasını ve çeşme yapılabilecek yerlerde akıtılmasını, yüksek yerlerde bu su için kuyular açılmasını, yaşlıların ve çocukların testi ve bardaklarını kolayca doldurarak "devletimin devamı için dua edeler" demiştir. Bu dönemde yapılan su yolları haritaları bilinmekle beraber artık kullanılmamaktadır. Üzerlerinde kitabe bulunmayan bu çeşmelerden Çukurçeşme Sultan Ahmed meydanının kenarında, çukurda halen görülebilmektedir. Sinan'ın meydana getirdiği su yapılarından en muhteşemi hiç şüphe yok ki Haliç'e akan Ali Bey deresi üzerindeki Moğlova kemeridir. Mimari bakımdan benzersiz bir güzellikte olan bu anıt kemer ne yazık ki son yıllarda bir baraj gölü içinde bırakılmıştır.

Sinan'ın su mimarisi ile ilgili başka bir yapı türü ise köprüleridir. Doğu Trakya ve Rumeli'deki köprülerinin en ilgi çekici olanı İstanbul yakınında

Büyükçekmece’de olanıdır. İstanbul’dan batıya giden büyük sefer ve kervan yolunun üstünden geçtiği bu köprü güzel bir bakışla inişli çıkışlı yapıldığından gölün suyu ve taşma alanı üzerinden emniyetle geçişi sağlamaktadır.

Sinan’ın yaptığı saraylardan ise günümüze kadar gelen hiçbir örnek yoktur. Ancak bugün Topkapı Sarayı olarak adlandırılan Saray-u Hümayun’da mutfaklar, Sultan III. Osman köşkü altındaki havuzlu birim gibi bölümlerin onun tarafından yapıldıkları bilinir. Topkapı’da surlar dışında inşa edilen ve büyük bir havuzun ortasında yükselen Siyavuş Paşa kasrı günümüze kadar gelebilmiş tek örnek olarak anılabilir.

Sinan’a hayratlarını yaptıran vakıf sahipleri, bu hayratın bakımı için gelir sağlamak amacıyla bazen eserin yakınında bazen uzağında, fakat fazla müşteri çekebilecek yerlerde hamamlar inşa ettirmişlerdir. Sinan’ın yaptığı ve sayıları elliyi aşkın hamamdan bir çoğu günümüze gelinceye kadar yıktırılmıştır. Bunlardan mimari bakımdan dikkate değer bir örnek olan Haseki Hürrem Sultan hamamı Ayasofya’nın karşısında bulunmaktadır.

Şehrin ana caddesi kenarında Çemberlitaş karşısında olan Valide Nurbanu Sultan evkafından büyük çifte hamam ise bir bölümünün cadde genişletmek bahanesiyle kesilmiş olmasına rağmen sıcaklık bölümlerinin çok değişik mimarisi bakımından dikkat çeker. İstanbul içindeki diğer hamamlarından Balat’da Ferruh Kethuda camii yakınında bulunan hamam ile Zeyrek’de Çinili hamam hatıra gelebilir. Bunlardan ikincisi, Çinili hamam Barbaros Hayreddin Paşa’nın evkafındandır.

Mimar Sinan’ın Üç Büyük Eseri Şehzade Camii ve Külliyesi

Sinan’ın İstanbul içinde inşa ettiği ilk büyük eseri Şehzade Camii oldu. Bu cami 1543’te ölen, Kanunî’nin oğullarından Mehmed adına inşa ettirilmişti. Mimar Sinan camiinin yapımına Şehzadenin ölümünden az sonra 1544’te başlamış ve inşaat 1548’de tamamlanmıştır. Bu büyük eser

için şehrin ana caddesinin kenarında ve Haliç'e hâkim yüksek bir yer seçilmişti. Cami yanındaki ana caddeden sadece pencereli bir dış avlu duvarıyla ayrılmıştır. Caminin ana cadde tarafının boş bırakılmasına karşılık külliyeyi oluşturan ek binalardan medrese, aşhane-imaret, misafirhane (tabhane) ve kervansaray sol tarafta toplanmıştır. Külliyenin bir de sibyan mektebinin olduğu bilinir. Adına bu külliyenin yapılmış olduğu şehzade Mehmed'in türbesi ise camiin kıble tarafında caddeden görülebilecek bir yerdedir. Böylece Sinan Fatih külliyesindeki simetrik düzenlemeden kaçınmıştır.

Şehzade Camii'nin (beş tanesi son cemaat yerine ait olmak üzere) on altı kubbeli, revaklı şadırvan avlusunu takip eden ana kitlesi kare bir mekân biçimindedir. Ana mekânı 37 m. yüksekliğinde ve 19 m. çapında bir ana kubbe örtmektedir. Bu kubbe dört tarafından yarım kubbeler ile desteklenmiştir. Ana kubbe ve yarım kubbelerin baskısı duvarlara bitişik payandalar ile karşılanmıştır. Yan cephelerde payandaların aralarına dışa açık galeriler yerleştirilmek suretiyle kitlevî görünüm hafifletilmiştir. Sinan ana kubbe baskısını dört yönden yarım kubbelerle desteklemek suretiyle statik bakımdan binayı tam dengeli bir şekle getirmiştir. Avlu ile ana mekânın birleştiği köşelerde yükselen iki minare Osmanlı dönemi Türk mimarisi için alışılmamış bir bezemeye sahiptir; bunların taş gövdeleri Türk sanatının başka dallarında çok rastlanan taşa işlenmiş kabartma motiflerle zenginleştirilmiştir. Sinan böyle bir minare süslemesini ilk ve son defa burada uygulamıştır. Camiin eki olan şehzade Mehmed Türbesi de sekizgen biçiminde küçük bir bina olup 9 metreyi aşkın bir kubbe ile örtülüdür. Dış cepheleri renkli taş malzemenin kullanılması suretiyle bezenmiştir. Bu Sinan'ın türbe mimarisinde kullanmaktan kaçındığı bir özelliktir. Cepheyi mukarnaslı bir friz kuşatmıştır. Türbenin iç duvarları çinilerle kaplı olup kubbenin iç yüzeyi de malakarî tezyinata sahiptir.

Süleymaniye Camii ve Külliyesi

Saray Başmimarı Sinan’ın Kanunî Sultan Süleyman için inşa ettigi büyük külliye şehrin Haliç’e hâkim bir tepesinde kurulmuştur. Bu yerleştirmede şehrin batıdan itibaren engebelerinin sıralanışı düşünülerek külliye topografik özelliklere uyumlu olacak biçimde yerleştirilmiştir. Cami dış avlusunun etrafında yer alan külliye ek binaları ile zenginleştirilmiş bir site teşkil eder. Camiin iki tarafında ortaları avlulu ikişerden dört medreseden başka Haliç tarafında mülâzımlar medresesi adı verilen daha küçük bir medreseye sahiptir. Haliç tarafındaki iki büyük medrese arazinin meyilli oluşundan dolayı aşağıya doğru kademeli olarak yapılmıştır. Ayrıca ana eksenin karşı tarafında medrese mimarilerini hatırlatır biçimde, ortaları avlulu olarak yapılmış darüşşifa (hastahane), aşhane-imaret, tabhane (misafirhane) binaları sıralanır. Bu binaların altında yamacın eğimi içinde kervansaray bulunmaktadır. Medreselerin önlerinde de kemerli dükkanlardan oluşan çarşılar (Arastalar) sıralanmıştır. Fatih Camiinde de mevcut olup sonraki camileri de çevreleyen bu tür ve böylesi teşkilâtlı sosyal ve kültürel kompleksler Türk uygarlığının kendine has zengin ve kapsamlı bir uygulamasıdır.

Ayrıca camiin kıble tarafında da Kanunî’nin en sevdiği eşi Hürrem Sultan’ın Türbesi’nden başka Kanunî’nin de büyük türbesi bulunur. Külliyenin Haliç tarafındaki ucunda da külliye personelinin kullanması için tasarlanmış bir tek hamam mevcuttur. Caminin ve külliyenin yapımına 1550 yılında başlanmış, 1557’de tamamlanarak ihtişamlı bir törenle açılmıştır. Bu Osmanlı-Türk mimarisinin muhteşem eseri için yapıldığı sırada birçok efsaneler uydurulmuştur. Külliyenin yapımında çalışmak üzere çok sayıda işçi geldiği gibi bunların arasında Hıristiyanlar da vardır. Bunların bütünü ve yapılan harcamalar Süleymaniye masraf defterleri olarak günümüze kadar gelmiştir ve her işçinin ücreti karşılığı çalıştırıldığı da açıkça

anlaşılmaktadır. Süleymaniye Camii'nin etrafını geniş bir dış avlu çevirir. Üç kapıdan girilen iç avlu kubbeli revaklar ile çevrilmiştir. Ortasındaki şadırvan sembolik olup esas abdest muslukları yan cephelerdedir. Çeşitli eski yapılardan devşirilen sütunlar cami yapımında kullanılmıştır. Caminin ana mekânını 53 m. yüksekliğinde ve 26.5 m. çapında bir ana kubbe ile ana eksende iki yarım kubbe örter. Kubbe sisteminin ağırlığını karşılayan dış payandaların aralarına galeriler yapılmak suretiyle dış mimari hafifletilmiştir. İçeride ise bir mekân bütünlüğü belirlidir. Çağın her bakımdan zenginliğine karşılık iç süslemede kısıtlı davranılmış ve mimarinin hâkimiyeti ön plana alınmıştır. İznik çini sanatının en parlak dönemine rağmen burada çiniler mihrap duvarının bir kesiminde kullanılmıştır. Geç dönemlerde bozulan kubbe nakışları 19 yy. zevkine göre batı sanatı motifleri ile yenilenmişler ve 1955-60 yılları arasındaki tamirde alt kısımları boyanarak kapatılmıştır. Orijinallerinin daha sade ve klâsik motiflerle yapıldıkları bilinmektedir. Diğer bazı camilerde yapıldığı gibi ileri bir tarihte Cami kubbesini süsleyen ama tam uyum sergilemeyen batı zevkinde motiflerin yerine buraya özel süslemeler yeniden ihya edilebilecektir.

İç mekânın geometrik ve tektonik merkezi kubbenin merkez noktasıdır. Bu ortamda elde edilen böylesi muazzam dengeli, ihtişamlı ve mükemmel orantılı göz okşayan ölçüler, aynı güzellik ve ritim ile dış bütünlüğe yansıtılmıştır. Abidevî, şahane yapı bu ölçülerde bir ilk olarak şehir siluetine estetik oranları ile görkem kazandırmıştı. Sinan dört minareyi avlunun köşelerine yerleştirmiş ve Haliç kıyılarından seyredildiğinde cami kitlesinin kademeli bir biçimde göğe doğru yükselmesini sağlamıştır.

Kanunî'nin en sevdiği eşi Haseki Hürrem Sultan 1558'de öldüğünde inşa edilen türbe sekizgen biçimli kubbeli bir yapı olup iç mekân ve ön cephe İznik çinilerinin güzel örnekleri ile bezelidir. Lacivert zemin üzeri

âyet yazılmış friz özellikle dikkat çeker. Daha büyük ölçülerde olan Kanunî Türbesi de sekizgen planlı olup etrafını sütunlara oturan bir revak çevreler. İç mekânda da sekiz renkli sütun bir galeri oluşturmaktadır. Bunlar iç kubbe kabuğunu taşımaktadır. 1566'da ölen Kanunî'nin türbesi, gerek giriş cephesi, gerek içi İznik çiniciliğinin en güzel örnekleri ile bezendiği gibi, kubbe yüzeyi de renkli nakışlarla süslüdür.

Edirne'de Selimiye Camii ve Külliyesi

İmparatorluk Başmimarı Sinan, Selimiye Camii'ni Osmanlı Devleti'nin ikinci büyük merkezi sayılan Edirne'de inşa etmiştir. Türk-Osmanlı mimarisinin zirvesindeki bu eser, dünya sanat tarihinde de eşi olmayan bir şaheserdir. Ustalık maharetlerini defalarca ispat etmiş ve artık Koca Sinan lakabı ile anılan, 80'li yıllarını yaşayan yaratıcı, çalışkan, güçlü mimar, Sultan II. Selim'in isteği üzerine cami inşaatına 1568'de başlamış ve padişahın vefat ettiği yılda, 1574'te tamamlamıştır. Ülkeler fetheden bir bahadır karakterinde olmayan II. Selim bu muhteşem eserin meydana getirilmesi ve onun en ince ayrıntısına kadar eşsiz bir güzellikte olması için hiçbir fedakârlıktan kaçınmamıştır. Düz bir arazide kurularak gelişen Edirne'de bir tepeyi eserinin arsası olarak seçen Mimar Sinan bu caminin çok uzaklardan görülebilmesini tasarlamıştı. Hatta o kadar ki, Edirne'ye gelen anayoldan kilometrelerce uzaktan cami sadece iki minareli olarak görülebilirdi.

Selimiye Camii, başka büyük külliyeler gibi çok sayıda ek binalara sahip olmamıştır. Sadece güney tarafında iki medresesi vardır (Biri darül Hadis). Bir de şehre bakan tarafta, yamaçta yapımı bittikten sonra ilâve edilmiş bir arastası, yani çarşısı vardır. Dış avlu ile çevrelenmiş caminin revaklı ve şadırvanlı iç avlusu vardır. Esas cami ise kare bir mekân halinde olup ideal bir merkezî plana sahiptir. Burada sekiz kuvvetli payeye oturan büyük kubbe mekânın bütününe hâkimdir. Ağırlığı ustalıklı bir şekilde

yerleştirilmiş kemerlerle payelere bindirilen kubbe, zeminden 42.25 metre yüksekte ve 31.22 metre çapındadır. Gün boyu çok sayıdaki pencerelerden içeriye süzülen ışık huzmeleri değişik zamanlarda mekânın değişen güzelliklerini sergiler. İç mekânda kare duvarların yükselerek kubbe altında çokgen olması ve yuvarlak kasnak üzerinde âdeta bulutlara asılıymış gibi durmakta olan kubbe ile tek bir mekân yaratılmıştır. Mimar Koca Sinan büyük ölçülere rağmen insanı derinden saran bir mutluluk ve coşku veren, sempatik, âdeta sihirli bir mekân yaratmıştır. Böylesine bir kubbeyi taşıyan payeler, duvar içlerine veya hemen kenarına yerleştirilerek olağan dışı bir iç bütünlük elde edilmiştir. Burada mimaride geometrik elemanların, kare, çokgen, daire ve yarım kürenin büyük beceri ve eksiksiz ölçülerde harmanlanarak müthiş estetik bir yapı ortaya çıkartılmıştır. Dış görüntünün güzelliği Sanat Tarihi dünyasında başka hiç bir yapıya kısmet olamayan bir beceri ile iç mekânda da tekrarlanarak, intikal ettirilerek bütün eserlerin en güzeli yaratılmıştır. Mimarlık dünyasının bu bir numaralı eseri lâyık olduğu değerlerde henüz Batı Dünyası'nda tanıtılamamıştır. Her biri üçer şerefeli, külah hariç 71 metre olarak ölçülen dört minare kubbeyi çevreleyerek sanki onu gökyüzüne doğru yükseltmektedir. Öndeki minarelerde her şerefeye ayrı yollardan çıkılması da mimarın tekniğindeki bir diğer ustalık belirtisidir.

Selimiye Camii'nin avlusundaki revak pencerelerinin alınlıklarında ve içlerinde İznik çini atölyelerinin başarılı örnekleriyle karşılaşılır. Hünkâr mahfilinde de çiniler arasında başka benzerine rastlanmayan bir motifle süslü pano dikkati çeker. Bir dantela gibi işlenmiş olan mermer minber, mimarisinin ihtişamına eşit güzelliktedir. Ahşap kısımlarında renkli nakışlar ile aynı derecede süslenmiş oldukları dikkati çeker. Bu süslemeyi caminin ortasındaki müezzin mahfili tavanında görmek mümkündür. Türk Sanatının bu dünya çapındaki şaheseri son yüzyıllarda yaşadığı istilaların izlerini

taşımaktadır. Hattâ bunların sonuncusunda Bulgar ordusu Edirne'den çekilirken bu eserin havaya uçurulması tasarlanmış, ancak gerekli hazırlıkların arkasından son emri Bulgar Çarı Ferdinand'ın vermesi istenmiş ise de "Tarih karşısında böyle bir sorumluluğu yüklenemem" demesi üzerine Selimiye Camii son anda mahvolmaktan kurtulmuştur.

Selimiye Camii Osmanlı dönemi Türk sanatının eriştiği son nokta olup dinî mimari tarihinde de toplu ibadet mekânının en ideal çözümünün ortaya konulduğu bir baş yapıttır.

Mimar Koca Sinan'ın yanında yetişen kalfaların da çalıştığı Dünya'da Mavi Cami şöhreti ile pek tanınan Sultan Ahmet Camii, ustanın sanatsal anlayışı ile uyum içindedir (İstanbul 1609-1616). Sinan ekolünde yetişen bir diğer mimar da uzak bir diyarda, Hindistan'da, oralarda hiç görülmemiş bir eseri, vefat eden sevgili karısının anısına Türk Hükümdar'ın yaptırttığı Türk geleneklerinin bir parçası olan anıtsal mezarın, Tac Mahal Türbesi'nin (ne tuhaftır ki dünya bu eseri bir Mogul "!" yapıtı olarak bilmektedir) Türk ve Hind üslûplarını birleştiren o çok güzel eserin yaratıcısı olmuştur (1619-1638).

Eyüp'de Zal Mahmut Paşa Külliyesi

İstanbul'un kutsal semti olan Eyüp Sultan'da Haliç kıyısında vezirlerden Zal Mahmut Paşa için büyük ve gösterişli bir cami ile iki medrese ve bir türbe inşa edilmiştir. Mahmut Paşa ve II. Selim'in kızlarından Şah Sultan 1580'e doğru ölmüşler ve türbeye defnedilmişlerdir. Bu tarihler çevresinde inşa edildiği anlaşılan cami bol pencereli duvarların çevrelediği bir kitle halinde olup üstünü büyük bir kubbe örtmektedir. Böylece burada, Sinan son eserlerinden olan bu yapıda değişik bir estetik uygulayarak çok sayıda pencerelerin hafiflettiği bir kitleyi esas almıştır. Zal Mahmut Paşa Camii Sinan'ın son döneminde yeni bir mimariye doğru gidişini göstermek istediğini vurgular.

Mimar Sinan Mescidi ile Türbesi

Mimar Sinan Fatih'ten Edirnekapısı'na uzanan ana yolun sol tarafında, Yenibahçe vadisine inen yamaçta kendi adına küçük bir mescid yapmıştır. L biçiminde bir birine bitişik dikdörtgen iki mekândan oluşan bu mütevazı ibadet yerinin kiremit kaplı bir ahşap çatı ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. İlk yapıldığında belki ana mekânın üstünde, ahşap çatının altında yine ahşaptan zengin bezemeli bir gizli kubbe vardı. Mescid ne yazık ki orijinal biçimiyle günümüze gelememiştir. 1918 büyük yangınında tamamen yok olmuş, yalnız temelleri kalmışken, 1960'a doğru yeniden yapılarak ihya edilmiştir. İki mekânın birleştiği köşede yükselen taş minare ise sekizgen bir gövde üzerinde şerefe çıkıntısı olmayıp bir dizi ezan okuma penceresine sahiptir. Minare bu ezan köşkünü örten küçük bir kubbe ile sona erer.

Sinan kendisi için yaptığı türbeyi ise Süleymaniye külliyesinin dışında bir yapı adasının köşesine inşa etmiştir. Yol kotundan biraz yüksekçe olan türbe dikdörtgen biçiminde olup iki yanlarda çifter, ön ve arkada ise tek kemerli bir açık türbedir. Böylece genellikle dört payeye dayanan dört kemerli ve üstü kubbeli açık türbeler geleneğine bir yenilik getirilmiştir. İçinde ise büyük yapı ustasının taş sandukası bulunmaktadır. Pencereleri şebekeli bir duvar türbeyi çevreler. Bunun Süleymaniye tarafındaki cephesinde ve türbe önünde duvarın yukarı kısmında şair Sa'i Çelebi'nin manzum kitabesi yer almıştır.

Erken Osmanlı Dönemi Mimarisi / Prof. Dr. Gönül Cantay [s.86-102]

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılışı daha 1277 yılında Moğolların Anadolu'nun mülkî ve askerî idaresini ellerine geçirmeleriyle başlamış, Anadolu Selçuklu sultanları buna karşı koyamamışlar, varlıklarını ve geçimlerini Moğol hanlarının himayesinde sürdürmüşlerdir. Son Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Mesud'un Kayseri'de ölmesiyle, 1308 tarihinde Anadolu Selçuklu Devleti resme sona ermiştir. Moğolların önemli özelliklerinden biri ailelerini de gittikleri yerlere götürmekteydi. Bu nedenle Anadolu'ya yerleşmeleri kolay olmuştur. Böylece Anadolu'nun güneydoğu ve doğusunda Moğol toplulukları meydana gelmiştir. Anadolu'daki Moğol baskısına karşı koyan tek unsur ise Türkmenler olmuştur. Türkmenler göçer topluluklar olup, Moğol baskısıyla Batı Anadolu'da uç bölgelere çekilmişler ve sarp yerlere yerleşmişlerdir. Türkmenler Anadolu'nun batısını, yani Selçukluların yeniden geri alamadıkları Batı Anadolu ve Marmara Bölgesi'ni ele geçirmişler ve fethettikleri bu yerlerde birer Türkmen devleti kurmuşlardı. İşte Osmanlı Beyliği bu beyliklerden biridir.

Oğuz Boylarından olan Osmanlı Türkmenleri, Selçuklularla Doğu Anadolu'ya oradan da Anadolu'ya ilerlemişler, ilk birliklerini Söğüt kasabasında kurmuşlardır. Caber Kalesi üzeriden Fırat Nehri geçilirken, beyleri Süleyman Şah ölmüş, oğlu Ertuğrul Bey, Beylik'in ilk Bey'i olmuştur. Ancak Ertuğrul Bey'in Söğüt'te doğan oğlu Osman Bey, 1299 yılında Beylik'e adını vermiştir.

Osman Bey'in oğlu Orhan Bey, 1326 yılında Bursa'yı ve Selçuklulardan sonra ikinci kez olarak da İznik'i 1331 yılında

fethetmişlerdir. Orhan Bey 1336 yılında da Karasi Beyliği'ne son vermişlerdir. Daha sonra Murat Hüdavendigar, Trakya'da Edirne'yi fethederek, İznik ve Bursa'dan sonra başkent yapmıştır. Osmanlı Beyliği topraklarını Trakya'da Filibe, Sofya ve Selanik şehirleri de katılmıştır.

14. yüzyıl sonunda İstanbul çevresi ve Trabzon Tuna Nehri'nden Fırat'a kadar bütün Anadolu toprakları Osmanlı Türk hakimiyeti altına alınmıştı. Ancak bu birliği daha önce de Moğolların yaptığı gibi bu sefer de Asya'daki Türkleri bir araya toplayarak Anadolu'ya gelen Timur bozmuştur. Timur istilası Anadolu'ya çok zarar vermiştir.

"Sultan el-Muazzam" unvanını almış olan Yıldırım Bayezid, Ankara Karşılaşması'nda yenilmiş ve esir edilmiştir. Ankara yenilgisiyle sarsılan genç Osmanlı Devleti'ni Çelebi Sultan Mehmet tekrar toplamıştı. Daha sonra II. Murat ve oğlu genç Fatih, Sultan II. Mehmet 1453'te yedi haftalık bir kuşatma ile İstanbul'u almış ve başkent yapmıştı. Daha sonra Anadolu'da başka yerleri de fetheden Fatih 1460'da Trabzon Rum Devleti'ne son vererek, 1475 yılında Kırım'ı ve 1480 yılında da Otronto'yu Osmanlı topraklarını katarak, sınırlarını genişletmişti. Sonraları Yavuz Sultan Selim (1512-1520), gene bir Türk olan Şah İsmail Safevi'yi yenerek bütün Doğu Anadolu'yu birleştirmiştir. Mısır'daki Memlük Devleti'ne son vermiştir. Suriye, Filistin, Arabistan ve Mısır'ın Osmanlı topraklarına katılmasıyla birlikte, "Halife" unvanını da alarak, İstanbul'a dönmüştür. Oğlu Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) zamanı, Osmanlı Devleti'nin en parlak devri olmuş, bu devri devam ettiren ise Sultan II. Selim olmuştur.

Bütün Balkanlar, Macaristan, Güney Rusya toprakları, bugünkü Polonya'nın bir kısmı ile güneyde Kuzey Afrika topraklarıyla Akdeniz bir göl halinde Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde kalmış ve Barbaros Hayreddin Paşa, Piyale Paşa, Turgut Reis bu deniz ülkelerinin Osmanlı'ya

katılımında büyük rol oynamıştır. Bu arada doğuda Bağdat, Revan ile Akdeniz'de Girit ve diğer adalar katılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin ilk toprak kaybı, II. Viyana Kuşatması (1683) ve Karlofça Antlaşması'ndan (1699) sonra olmuştur. İşte 1699'da Avrupa'daki ilk gerilemeden sonra Osmanlı Devleti daha 220 yıl varlığını sürdürmüştür. Osmanlı Devleti'nin varlığını bu kadar uzun süre sürdürebilmesinin sebebi sağlam bir kültürel ve sosyal bünye ile kuvvetli ekonomik duruma sahip olmasıyla açıklanabileceği gibi, askerî ve idarî kurumlarının sağlam yapısıyla açıklanabilmektedir.

Bu topraklar üzerinde, 1923 yılında yeni ve bağımsız devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. İşte sizlere kısa bir tarihi geçmişini vermeye çalıştığım Osmanlı Türk Devleti'nin zengin kültür varlıkları içinde mimarlıkla ilgili olanlar bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Osmanlı Türk dönemi eserleri ihtiyaçtan doğan, bir toplumun belli gereksinmelerine cevap veren, çeşitliliklere sahiptir. Bu nedenle mevcut eserler göz önünde bulundurularak, Osmanlı mimarlık eserlerinin sınıflaması şöyle verilebilir.

Osmanlı Mimarisi

I- Dînî Mimarî

A- Cami Mimarisi (Camiler, mescitler, namazgahlar) (Bu eserler kendi içinde başlı başına gelişme gösterirler)

B- Medrese Mimarisi (Eğitimle ve eğitim derecesiyle ilgili olarak kendi içinde şöyle ayrılırlar)

B1. Dinî eğitim yapılan medreseler

* Medreseyi evvel

* Medreseyi sanî

* Medreseyi salis

* Medreseyi rabi
* Darül hadis
* Darül kurra

B2. Pozitif bilim medreseleri

* Gözlemevi (Rasathaneler)
* Tıp Medrese ve Darüşşifaları

C- Türbe Mimarisi (Kendi içinde gelişme gösteren yapılardır)

II- Din Dışı (Profan-lâdinî) Mimari

A- Sivil Mimari

A1. Şehircilikle ilgili yapılar

A.1.1. Külliye mimarisi (Bütün dinî ve sosyal yapılar muvakkıthaneler)

A.1.2. Saray mimarisi

A.1.3. Ev mimarisi

A.1.4. Amme hizmeti yapıları

A.1.4.1. Eğitimle ilgili olanlar

* Sıbyan mektebleri
* Kütüphaneler

A.1.4.2. Su ile ilgili yapılar

* Su kemerleri
* Su yolları-su terazileri
* Sarnıçlar-bentler
* Çeşmeler
* Sebiller

A.1.4.3. Sosyal yardımla ilgili yapılar

* Tabhaneler-Misafirhaneler
* Aşhaneler (Yemek üretilen ve dağıtılan yapılar)
* Miskinhaneler-Cüzzamhaneler

A.2. Ticaret Yapıları

A.2.1. Kervansaraylar (= Hanlar)

A.2.1.1. Menzil Kervansarayları

A.2.1.2. Şehir Kervansarayları

A.2.2. Bedestenler

A.2.3. Arastalar

A.2.4. Çarşılar

A.2.5. Hamamlar

B- Askerî Mimarî

B.1. Şehir surları ve Kapıları

B.2. Kaleler-Burçlar

B.3. Yollar

B.4. Köprüler

Bütün bu işlevsel yapı çeşitlerinden çok sayıda örnek Osmanlı Türk Dönemi'nde günümüze ulaşmıştır. Çeşitlilik gösteren mimarî ve plan özellikleriyle üç önemli süreç içinde bu eserler meydana getirilmiştir.

I - Erken Osmanlı Mimarisi

- İlk Osmanlı Mimarisi (İznik, Bursa, Edirne)
- Fatih Dönemi Osmanlı Mimarisi

II - Klasik Osmanlı Mimarisi

- Mimar Sinan öncesi Osmanlı Mimarisi
- Mimar Sinan dönemi Klasik Osmanlı Mimarisi
- Mimar Sinan sonrası Klasik Osmanlı Mimarisi

III - Son Dönem Osmanlı Mimarisi

- Lale Devri Mimarisi
- Türk Barok Mimarisi
- Eklektik Mimari

A. Erken Osmanlı Dönemi Cami Mimarisi

İlk Osmanlı mimarisinin başlıca örneklerini külliyeler oluşturmaktadır. Külliye bütünlüğündeki ana yapı ise başta cami olmak üzere medrese, türbe, hamam, bedesten, han, çeşme vs. gibi işlevsel yapılar oluşmuştur.

Bursa, 1326 yılında Osmanlıların olmuştu. Ancak ilk eserler İznik'te inşâ edilmiştir. İşte ilk ve en erken örneğini İznik'te bulduğumuz cami mimarisi, plan şeması olarak bazı büyük farklılıklar ortaya koyar. Bu nedenle ilk örnekleri ve bunlara bağlı olarak cami mimarisini üç ayrı plan şemasıyla ve her plan tipinin kendi içinde görülen farklılıklarıyla değerlendireceğiz.

I- Tek kubbeli camiler

II- Çok kubbeli camiler (Ulu cami plan şemasında, çok destekli camiler)

III- Ters T planlı camiler (İmaret planı gösteren camiler, Zaviyeli camiler)

I. Tek Kubbeli Camiler

1. Grup: Bu yapılarda cami planını oluşturan esas unsur tek kubbeli mekân olmuştur. Bunu tamamlayan işlevsel mekân ve unsur ise son cemaat yeri ile daima bir minaredir.

Örnekleri İznik, Hacı Özbek Camii (1333) ile yine İznik'te Hacı Hamza Camii'dir (1349).

2. Grup: Farklı bir plan yorumuyla ortaya çıkan örneklerdir. Burada kubbeli kare mekân, dört yönde derin kemerlerle genişletilmiştir. Minare bulunur. Örnek Bilecik'te Orhan Camii (14. yüzyılın ilk çeyreği).

3. Grup: İkinci ve birinci gruptakilerden farklı olarak daha yalın bir uygulamadır. Burada yalnız tek kubbeli mekân ve işlevsel unsur olarak, minare bulunur. Bu grubun öncüsü olarak Eski Çine'deki Menteşeli Ahmet Gazi Camii, 14. yüzyılın ilk çeyreğinde, 17 metre çapındaki kubbesiyle önemli olur. Örnekleri: Gebze'de Orhan Camii (14. yüzyılın ilk yarısı) olup bu plan şemasını devam ettiren örnekler, Edirne'deki Kasım Paşa Camii

(1478) ile Sitti Hatun Camii'dir. (1482) Sitti Hatun Camii, 13.50 metre çapındaki kubbesiyle de büyük bir uygulamadır.

4. Grup: Önemli bir gelişmenin başlangıcı olarak mekanda bir genişleme olgusunun gerçekleştiği plan şeması olmaktadır. Örnekleri: İznik'te Yeşil Cami (1378) ile başlayan bu plan gelişmesi, Edirne'de devam etmiş ve iki önemli erken devir örneği meydana getirilmiştir. Şah Melek Paşa Camii (1429), farklı olarak son cemaat yeri bulunmaz ve Dârülhadis Camii (1435) olup son cemaat yeri U planında yer alır.

Bu farklı uygulamalardan sonra, İznik'teki ilk iki örnekte uygulanan plan şemasına dönüldüğü görülen son gruptaki örnekler görülür ki;

5. Grup: Ana plan şeması ve işlevsel unsurların kullanıldığı örnekler. Bu örneklerde kare kubbeli mekânla, son cemaat yeri ve minare klasik anlamda yerini almıştır. Bursa'daki Alaaddin Camii (1326) en erken tarihli örneği oluşturmuş, bu şemayı takip eden örnekler ise şunlar olmuştur. Bolu Mudurnu'da Yıldırım Camii (1382), Zağra'da Eski Cami (1409), İznik Mahmut Çelebi Camii (1442-43), Manisa Gölmarmara'da Şahuban Kadın Camii (15. yy.), Bursa Sitti Hatun Mesciti (Kanberler Camii) (1459) ki, bu yapıyla Fatih Devri mimarisinin tek kubbeli plan şemasının örnekleri başlamıştır. Balkanlar'da Priştine'de Fatih Camii (1461), Bursa'da Tuz Pazarı Camii (1479) bu plan yorumunun başlıca örnekleridirler. Gene Keşan ve Hersek'te Hersekoğlu Ahmet Paşa Camileri merkezler dışındaki uygulamalar olarak dikkati çekerler.

Böylece Osmanlı mimarisinde tek kubbeli cami planı uygulamasının başlangıçtan itibaren oldukça yalın örnekleri meydana getirilmiştir. Bu plan şeması İstanbul'un alınmasından sonra İstanbul'da bazı farklılıklarla ve çok daha büyük olarak uygulanmıştır. Mimar Sinan'a bağlanan tek kubbeli İstanbul camilerinde, tek kubbeli plan şeması sürekli bir mekân bütünlüğü arayışının izlerini de taşır. Bu örnekler bağımsız cami yapılarında olduğu

gibi külliye içinde ana yapı olarak yer alan cami planlamasında da uygulanmıştır.

İstanbul'da Bali Paşa Camii (1504), Sultanahmet'te Firuz Ağa Camii (1491), Eyüp'te Cezerî Kasım Paşa Camii (1543), 16. yüzyılın başkentteki uygulamaları olurken, Gebze'de Çoban Mustafa Paşa Camii (1522-23) ile Bozüyük'te Kasım Paşa Camii (1528) iki menzil külliyesi camiindeki örnekleri oluşturur. Görülüyor ki, tek kubbeli plan şeması yalnız İstanbul'da değil Anadolu ve Trakya'daki menzillerde inşâ edilen külliyelerin camilerinde de uygulanmıştır.

II. Ulu Cami Planında Camiler

Erken Osmanlı mimarisinde Ulu Cami plan şemâsının uygulandığı örnekler azımsanmayacak sayıdadır. Bilindiği gibi Ulu Cami adıyla tanıdığımız pek çok örnek Anadolu'da ve Selçuklu dönemlerinden günümüze gelmiştir. Anadolu Selçuklu Dönemi'nde en büyük ölçüde bu plan yorumunun uygulamasını Sivrihisar Ulu Camii'nde ise payelerle ve bu yapılarla bu destek sistemleri üzerine çok bölümlü birer örtü sistemiyle, mihrap duvarına dik ya da paralel sahınlar halinde bölümler oluşturuyordu. Ancak bazı Ulu Camilerin mihrap bölümlerinin üzeri dıştan külahlı bir kubbe ile örtülmüştü. Ve bu özellik Anadolu Türk mimarisinde mihrap önü kubbeli cami geleneğinin de sürdürüldüğü önemli bir plan şeması olmuştu.

Beylikler Dönemi Anadolusu'nda da mihrap önü bölümünün bir kubbe ile belirlendiği çok destekli ve çok bölümlü Ulu Cami plan şemasının sevilerek uygulandığı görülmektedir. Beyşehri'nde Eşrefoğlu Süleyman Bey'in inşâ ettirdiği Beyşehir Eşrefoğlu Camii (1299), Birgi Ulu Camii (1312) ve Karamanoğullarının yeniden inşâ ettirdiği Aksaray Ulu Camii, Beylikler Dönemi'nin önemli ulu cami yapılarıdır.

İşte Osmanlı Mimarisinde, özellikle Erken Dönem Osmanlı Mimarisi'nde, tek kubbeli ve son cemaat yeri olan cami planı

uygulamalarına paralel olarak görülen, kendisinden önceki Anadolu örneklerinin bir devamı niteliğinde, ancak onlardan farklı bir yorumla uygulanan plan şemasıyla meydana getirilmiş, “Ulu Cami” adıyla tanıdığımız yapıların günümüze ulaşan örnekleri incelediğimizde bazı farklılıklar tespit edilir.

Bu farklılıklara göre Ulu Camilerin uygulama şartları şöyle gruplanabilir:

1. Altı Bölümlü Ulu Camiler

A- Orta bölümde ardarda iki kubbe ve son cemaat yerine sahip olanlar, örnekleri Bursa’da Şehadet Camii (1366-69) önünde beş bölümlü son cemaat yerinin sol mekânından yükselen minaresi ile farklı bir durum sergiler. Murat Hüdavendigar Dönemi mimari özellikleri tespit edilen bu yapı Dimetoka’da Çelebi Mehmet Camii (1420-21) ile bire bir benzerlik göstermektedir. Farkı ise, son cemaat yerinin bu camide üç bölümlü olmasıdır.

B- Altı kubbeli ve son cemaat yeri olan Ulu Camiler; Bu grupta tek örnekle Anadolu’da karşılaşılır. Fatih Dönemi’ne tarihlenen Alaşehir, Şeyh Sinan Camii’dir.

2. Dokuz Bölümlü Camiler

Bu gruptaki örnekler üst örtü sistemleri dikkate alınarak incelendiğinde;

A- Dokuz kubbeli olanlar ki, bunlardan son cemaat yeri olmayanlara, günümüze özgün durumuyla ulaşamamış bir örnek olup, gravürüyle tanıdığımız, Gelibolu Hüdavendigar Camii (1360-1370) ile son cemaat yerine sahip olan örneklerdir. Bu gruptaki örneklerin en önemlisi Edirne’deki Eski Cami olup, yapıyı 1403 yılında Emir Süleyman Çelebi başlatmış, 1414 yılında Çelebi Mehmet tamamlatmıştır. İkinci örnek Balkanlar’da, Sofya’da Mahmut Paşa Camii olup Fatih

Dönemi'nde Vezir Mahmut Paşa tarafından inşâ ettirilmiştir. Balıkesir'deki Zağonos Paşa Camii de bu örnekler arasındadır. Ancak avlusuyla farklıdır.

B- Örtü sistemi kubbe ve tonozlardan olan yapılar:

a) Orta bölümde artarda üç kubbe olup, son cemaat yeri olmayan örneklerin başında Bergama Ulu Camii (1398) gelir. Yıldırım Beyazid inşâ ettirmiştir.

b) Orta bölümü artarda üç kubbenin örttüğü ve son cemaat yerinin bulunduğu uygulamanın örnekleri, Filibe'deki Hüdavendigâr Camii (1364) ki, Ulu Cami plan şemasında Bursa dışında ilk örneği oluşturur. Gene Kastamonu-Sinop arasında Küre'de Ulu Cami'dir. (Hoca Şemseddin Camii) (Vakfiyesi 1466)

C- Çok bölümlü ve çok kubbeli uygulama erken tarihli tek bir muhteşem örneği Bursa Ulu Camii (1396-1400) olup, Yıldırım Beyazid'in Bursa ticarî merkezinde önemli bir eseridir.

Ulu Cami planı uygulama çeşitliliği sergileyen örnekleriyle büyük örneklerini tamamen Erken Dönem Osmanlı Cami Mimarisi içinde verilmiştir. Bundan sonra ise 17. yüzyıl sonuna kadar Balkanlar'dan sonra ise 17. yüzyıl sonuna kadar Balkanlar'dan Mısır'a, Kahire'ye kadar örnekleri bulunan Ulu Cami plan şemasının, Edirne Eski Cami ve Bursa Ulu Camii'ni aşan örnekleri daha sonraları olmamıştır.

3. Ters T Planında Camiler

Kaynaklarda Tabhaneli ya da Zaviyeli Camiler adıyla tanınan bu tür camiler plan kuruluşları gözönüne alınarak ifade edildiğinde ters T plan kuruluşları esas alınarak incelediğimizde, önce iki büyük grup oluşturmaktadır.

Ancak ters T planlı camilerin plan yorumlarının oluşması konusunda birkaç farklı görüş belirmiştir.

- Ters T plan şemasının kubbeli medrese plan şemasından geliştiğine,

- Bu plan şemasının Ulu Cami plan şemasında da görüldüğü gibi avludaki şadırvanın cami mekanı içine alındığı,

- Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi kubbeli medreselerinde olduğu gibi eyvanlı-kubbeli medrese planından kaynaklandığı gibi görüşler ortaya çıkmıştır.

Anadolu Selçuklularının mirasını paylaşan Anadolu Türk Beyliklerinden biri olan Osmanlı Beyliği'nin erken 14. yüzyılın başlarından itibaren Bilecik ve İznik'teki Orhan İmaretlerinde görülmeye başlayan ters T plan şemasının kaynağını bir örneğe bağlamak yerine, aynı sosyal ve kültürel yapının paylaşıldığı mimarî ortamda birden fazla kaynağa dayandırılması gerçeği daha doğru ve gerçekçi olmalıdır. Diğer taraftan ters T plan şemasındaki yapılarının adı ne olursa olsun, birden fazla için inşâ edilmişlerdir. Bu yapıların tabhaneli veya zaviyeli olarak isimlendirilmesi işlevlerinden kaynaklanan tanımlardır. Gerçekte bu yapılar birden fazla işleve sahip olup, mescit ve misafirhane (tabhane) mekânları ile şadırvanlı havuzlu, aydınlık fenerli orta bölüm daima bir geçiş mekânı olarak işlevlendirilmiştir.

Ters T planlı cami yapılarının misafirhanelerinde kalanlar yolcular, postacılar iş vs. ile ilgili seyahat edenler olup, ticaret kervanları için kervansaray-hanlar yol üstü kuruluşu olarak inşâ edilmişlerdir.

Ters T planlı camilerin erken örneklerini Orhan Bey zamanında inşâ edilmeye başlanması kadar II. Beyazıt dönemi ve Yavuz Sultan Selim Dönemi'ne kadar devam etmiş olması da bu yapıların külliye bütünlüğü içinde yer almasıyla açıklanabileceği gibi Osmanlı Türk toplumunun da sosyal yapısını göstermesi yönünde önemlidir.

Ters T planlı camilerde kıble yönündeki mekân bir mihrapla teşkilatlanarak mescit işlevine sahip duruma konulmuştur. Yan kanatlardaki eyvan ve mekânlar ise misafirhane (tabhane) olarak değerlendirilmiştir.

Hatta bu odalarda birer duvar alçıdan bezeli ocak ve nişli kaplamalara sahiptir. Bu mescitlerde minber bulunmaz. Gerçekte minberin yer aldığı yapılar Ulu Camiler olmaktadır. Ulu Camiler devletin bilgi ve kararlarının halkla paylaşıldığı yerlerdir. Özellikleri belirlenen ters T planlı camileri genel olarak iki grupta toplamak mümkün görülmektedir:

A. Basit ters T plan şemasına sahip olan tabhaneli camiler. Dört alt grupta toplanır:

1. Orta mekâna birer kapı ile açılan yan mekânlara sahip olanlar; Bilecik ve İznik'teki Orhan İmaretleri (1325) bu özellikte yapılardır.

2. Orta mekâna kubbeli eyvanla açılan yan mekâna ve son cemaat yerinden önce tonozlu ara mekânlara sahip olan örnekler, Bursa Orhan Bey Külliyesi'nin (1339) tabhaneli camiinde olduğu gibi.

Orhan Külliyesi, Bursa'yı kale şehir durumundan çıkaran, ovada ilk düzlüğünde gelişmesini sağlayan durumuyla önemlidir. Orhan Külliyesi'nde tabhaneli cami, medrese, zaviye, sıbyan mektebi ve hamam ile Emir Hanı, Bizans Bursası'nın varoş pazarında, Osmanlı Bursası'nın ticarî yapılaşması başlatılmıştır. Bu durumu geliştirip güçlendiren yapılar ise Ulu Cami (1396-1400) ve Bedesteni'nin varlığıdır. 14. yüzyılda başlayan bu ticarî merkeze zaman içinde eklenen dükkân sırası ve çarşılar ile icraî faaliyet ile Borsa hanları durumu sağlamlaştırarak devamlılığını sağlamışlardır. Bursa'da ve Edirne'de birer semtin çekirdeğini oluşturan Muradiye Külliyeleri ana yapıları da bu grupta yer alan örneklerdir. Çorum, Osmancık'ta Koca Mehmet Paşa Camii (1430) Güney Marmara'da Karacabey Cami (1457), bu grubun önemli örnekleridirler. Son üç külliye inşâalarıyla yeni yerleşimlerin çekirdeğini oluşturarak gelişmelerini sağlamıştır.

3. Orta mekâna bir kapı ile açılan yan mekânlara sahip olan örnekler. Bu özellikte iki yapı İznik'te bulunmakta her iki yapı da 14. yüzyılın sonuna

tarihlenmektedir. İznik'teki Yakup Çelebi İmareti önündeki açık türbesiyle de önemlidir. Nilüfer Hatun İmareti ise, Murat Hüdavendigar'ın inşâ ettirdiği Yeşil Cami (1308) karşısında yol aşırı inşâ edilmiştir. Ve yapı bütünlüğüyle bir imaret yapısıdır. Bu nedenle mihrabı yoktur. Sonradan belirlenen mihrap ise yapı imaret işlevini kaybedince açılmış olmalıdır. Önündeki beş bölümlü son cemaat yeri gibi planlanmış açık mekân dizisi yapı bütünü önünde hacımsal cepheyi oluşturur (O yılların mimari modasına uyulmuş olmalıdır).

4. Basit ters T planlı tabhaneli camilerin önemli bir grubu olarak tek işlevli yapıda uygulanmış ve şimdilik tek örnektir. Üsküp'teki Alaca İshak Bey Külliyesi'nin (1438) camii. Bu yapıda ters T plan kuruluşundaki yapının bütünü ibadet mekânı olarak işlevlendirilmiştir. Kubbeli orta bölüme katılan kıbledeki enine dikdörtgen tonoz örtülü mihrap mekânı ve yan mekânlar tamamen ibadet için yorumlanmıştır. İznik Nilüfer Hatun'daki durum burada dinî amaçlı olarak gerçekleşmiştir.

B. Gelişmiş ters T plan şemasına sahip olan tabhaneli cami örnekleri de özellikleriyle gruplanabilmektedir.

1. Eyvan yanında birer odaya sahip yan kanatları olanlar; Bursa'daki üç önemli külliyenin ana yapıları bu grupta yer alırlar. Hüdavendigar Külliyesi Camii (1366-1385), Yıldırım Külliyesi Camii (1395-1400) ve Yeşil Külliyesi Camii (1416-1424). Bu külliyeler Bursa şehrinin doğu ve batı sınırlarını belirleyen durumlarıyla önemlidir. Hüdavendigar Külliyesi kaplıcaların yer aldığı batı sınırında bir semti belirlerken, Yıldırım Külliyesi, şehrin doğu ucunda yeni bir semtin doğmasını sağlıyor. Getirilen Akçağlayan suyu külliye birimlerine bağlandıktan sonra artanı on çeşmeye verilerek burası şenlendiriliyor.

Hüdavendigâr Camii, coğrafi topografyası zorlu bir alanda, bir uçurum kenarında inşâ edilmiştir. Yeterli yapılaşma alanı olmadığı günümüzde de

kolayca anlaşılan bu yerde, tabhaneli caminin iki katlı inşâ edilmesi ve iki katlı anıtsal son cemaat yeri yapıya olağanüstü mimari görünüş sağlamış, üst katta medrese odaları planlanmıştır. Altta mihraplı mescit mekânı aynı zamanda dershane işlevini sürdürmüş. Külliyede imaret ve türbe dışında küçük bir girçık hamamının yer alması ise bu alandaki kaplıcaların varlığıyla açıklanabilmektedir.

Şehrin doğu sınırını belirleyen Yıldırım Külliyesi'nin topografyası biraz daha elverişli olduğundan, külliye bütünlüğünde tabhaneli cami dışında iki medrese (biri tıp medresesi), darüşşifa, türbe, hamam, imaret (yerinde ilkokul bulunmaktadır), Yıldırım'a ait köşk ile kervanlar için aşağıda ahırlar yer almaktaymış.

Tabhaneli cami, "Bursa Kemeri" teriminin doğmasına neden olan kemerleriyle, taş işçiliğiyle ön cephenin iki katlı kuruluşuyla önemli olmaktadır.

Bursa şehrinin ticarî merkezini oluşturan Orhan Külliyesi ile Ulu Cami önünde oluşan ana yolun doğuda bittiği bir semti ise Yeşil Külliyesi'nin inşâası sağlamıştır. Yeşil Külliyesi dar bir uçurum şeridinde tabhaneli cami, medrese ve günümüze ulaşmayan han yapısı ile yamaçta imaret, türbe ile hamamdan meydana gelmekteyken günümüzde imaret ve han mevcut değildir.

2. Orta bölüme kubbeli birer mekânla açılan yan mekânlar ile mihrap bölümü değişiklik gösteren yapılardır. Ters T plan yorumunda olup, mihrap mekânı değişiklik gösteren bu örnekler, aynı zamanda Osmanlı cami mühendisliğinde önemli bir problemin de çözülmesine yardımcı olduğu kabul edilen örnekler olmaktadır. Edirne Beylerbeyi Camii (15. yüzyılın ilk yarısı), Ankara Karacabey Camii (1428), Tire Yeşil İmaret (1441), Edirne'de günümüze gelmeyen Mezit Bey Camii gibi.

Bu ters T planlı camilerin mescit mekanları değişiklik gösteren yapısıyla özellikle merkezî kubbeye bir yarım kubbe ekleme yönündeki teknik bilginin oluşmasında öncü uygulamalar olarak görülürler.

Gelişmiş ters T plan yorumunun bundan sonraki gruplarındaki örnekler de Osmanlı Cami mimarisinin gelişmesine katkısı olan özelliklerle inşâ edilmiş örneklerdir.

3. Grupta yan kanatları birden fazla kubbeli veya tonozlu mekânların oluşturduğu örnekler görülür. Bu örneklerden erken tarihli olanlardan ikisi Amasya'da inşâ edilmiştir. Amasya, Bayezid Paşa Camii (1419) plan özellikleriyle Bursa Yeşil Camii planına benzerliğiyle ve ön cephenin iki katlı kuruluşuyla önemli olurken; Beylerbeyi Yörgüç Paşa Camii son cemaat yerinin solunda medrese mekânı ile açık türbe haline konulmuş olmasıyla önemlidir. Her iki ters T planlı cami de kalem işleriyle bezelidir.

İstanbul'daki dört örnekten ikisi Fatih Döneminden, ikisi ise II. Bayezid Dönemi'nden olan tabhaneli camilerde ise Bursa ve Edirne örneklerinden farklı bir durum görülür. Bu yapılardan Aksaray'daki Murat Paşa Külliyesi'ne ait cami (1472) de dikdörtgen prizmatik ana hacim üzerindeki ardarda iki kubbe, yapının bütününe hakim olup, tabhane mekânlarına birer kapı ile geçilir. Tabhane mekânları dıştan ana hacim yüksekliği ile 1/2 oranında bir yüksekliğe sahiptir. Bütün bu yapısal bütünlük önünde beş bölümlü kubbeli bir son cemaat yeri yer alır.

Aynı tarihlerde Üsküdar'da inşâ edilmiş olan Rum Mehmet Paşa Külliyesi'nin (1471-72) camiinde ise ana hacmin dikdörtgen prizmatik durumu fazla yükselmekte ve iki kubbe için yaklaşık bir çap uzunluğu da dikdörtgenin hacimsel bütünlüğüne eşit olmamaktadır. İşte kare prizmatik ana mekân dört yönde güçlü dört tuğla dokulu kemer üzerinde merkezî kubbeyi taşırken, dikdörtgen prizmanın kıble tarafındaki bölüm bir yarım kubbe ile bu kemere bağlanarak, daha önce İstanbul'da Fatih Külliyesi'nin

(1463-70) ilk camiinde uygulanmış olduğu bilinen, merkezî kubbeye bir yarım kubbe katılımının ikinci uygulamasını oluşturmaktadır. Üsküp'teki İsa Bey Camii (1475-76) yan kanatları birden fazla kubbeli veya tonozlu mekânların oluşturduğu gruba giren Balkanlar'daki bir örnek oluştururken, çapraz tonoz örtü sistemiyle de farklı bir durum yansıtır.

İstanbul'daki II. Beyazıt Dönemi'ne kadar uzanan ters T plan şemasındaki uygulamaların, klasik Osmanlı camilerinin cephe gelişmesinin öncüleri olarak görülebilen yapılardan ilk örneği ise gene Anadolu'da Afyon'da Gedik Ahmet Paşa Külliyesi'nin (1471) tabhaneli camiinde buluyoruz. Burmalı minaresiyle dikkat çeken yapıda ana mekân bir ters T ana şemasından ziyade bir ters T şemasının U şekilli mekânlarla sarıldığı bir plan sergiler. Böylece üç kubbeli yan kanatların orta mekânı dışa bir kemerle açılır. Yan kanat mekânlarının kapalı-açık-kapalı cephe kuruluşu, Osmanlı klasik camileri için öncü (prototip) olarak görülür.

Benzer durum İstanbul'daki Davut Paşa Külliyesi'nin (1485) tabhaneli Camii'nde de görülür. Ancak kapalı-açık sıralamasıyla iki merkezî hacim olarak. Diğer taraftan Davut Paşa Camii kare plan kuruluşuyla, merkezî kubbesiyle ve mihrap çıkıntısıyla ayrıcalıklı bir uygulamadır.

İstanbul'daki Mahmut Paşa Külliyesi'nin (1462) camiinde görülen ters T plan yorumuyla da, tamamen farklı bir dış ve iç mekân yaratılmıştır. İçerde dikdörtgen prizmatik ana hacim bütünlüğünü koruyarak, dıştan algılanmayan bir koridorla çevrilmiş, yan tabhaneleri oluşturan üçer mekân ise birbiriyle kemerlerle açılarak, iki kapı, ortada bir eyvanla koridora açılmışlardır. Bu durum yapının yan cephelerinde pencere ve birer kapı dışında bir parçalanma yerine yan cephe oluşumunun bütüncüllüğünü sağlamıştır.

Çemberlitaş'taki Âtik Ali Paşa Külliyesi'nin (1496-7) ters T plan uygulamasında ise merkezî kubbeye kıble yönünde katılan yarım kubbe ile

bir mühendislik bilgisi pekiştirilirken, 1/3 oranındaki yükseklikle kubbeli tabhane mekânları pencere düzenlemeleriyle cephe oluşumuna katkı sağlamıştır.

Âtik Ali Paşa Camii, ters T plan yorumunun sadece ibadet işlevi için uygulandığı bir cami olmasıyla da önemlidir. Bilindiği üzere ters T cami planlaması Sultan II. Beyazıt ve Yavuz Sultan Selim Külliyelerinde de uygulanmıştır. Ancak Fatih Dönemi uygulamalarından başlayarak bu plan yorumunun tatbikinde birtakım yeniliklerin ortaya çıktığı da gerçektir. Merkezî kubbeye bir yarım kubbe katılımı, yan cephelerin oluşumundaki değişiklikler gibi.

Sultan II. Beyazıt tarafından yaptırılan dört büyük külliyede de tabhane mekânlarına yer ve önem verilen ve ters T plan yorumunun genel şemasını bulduğumuz örneklerdir. Bu cami yapılarının plan kuruluşlarına bakıldığında, ana mekânın ya kare merkezî kubbeli (Tokat Hatuniye Camii, Edirne II. Beyazid Camii) ya da kare plan yorumunda merkezî kubbeye mihrap ekseni üzerinde iki yarım kubbenin, yanlarda ise dört küçük kubbenin yer aldığı (İstanbul II. Beyazıt Camii) gibi farklı plan uygulamaları görülür. Sadece Amasya'daki II. Beyazid Camii'nde ters T planı, dikdörtgen prizmatik ana hacim ve kubbeli yan mekânlar olarak uygulanmıştır. Bu durum yan kubbeli mekânların aynı işlevle değil, sadece ibadet mekânı bütünlüğünde gerçekleştirilmiştir. Esasen külliyede paralel eksen üzerindeki L planlı yapının imaret ve tabhane olması da durumu açıklar.

Diğer taraftan Mimar Hayreddin ekolünün planlayıp, inşâ ettirdiği bilinen bu yapılarda özellikle Edirne, İstanbul ve Sultan Selim Camilerinde tabhane kanatlarının da ayrıcalıklı olarak planlandığı (dört eyvanlı köşe mekânlı) görülür.

Sonuç olarak Erken Dönem Osmanlı Cami Mimarisi’nde tek kubbeli, çok kubbeli (Ulu Cami) plan yorumları paralelinde sevilerek kullanıldığı anlaşılan ters T plan şeması çeşitli uygulamalar içinde bazı statik problemlerin çözümüne yarayan örnekler de üreterek 16. yüzyıl başına kadar iki asırdan fazla bir süre uygulanmıştır.

Erken Dönem Osmanlı Cami Mimarisi’nde, bu üç plan kuruluşuna uymayan, tek uygulama olarak kalan, ancak sonraki mimarî gelişmede, özellikle şadırvanlı revaklı avluya sahip cami mimarisinin klasik olgunluğa erişmesinde örnek bir planlamayla yapılmış olan Edirne’deki Üçşerefeli Cami (1437-47) önemlidir. Üçşerefeli Cami 15. yüzyılın ilk yarısında birdenbire alışılmış bir plan yorumuyla II. Murat tarafından Konyalı Mimar’a inşâ ettirilmiştir. Camide kapalı bölüm (harim) enine dikdörtgen plan yorumu içinde iki altıgen paye ve geniş kemerlerle bölümlenerek üst örtüyü, ikişer duvar payesi ve iki serbest payenin taşıdığı (24.10 metre) çapındaki kubbe ile yanlarda ikişer kubbe ile oluşturmuştur. Diğer taraftan üç yöne açılan kapılar ve şadırvanlı, revaklı, taş döşeli avlu bu kapalı bölüm öneünde yeralmış, bu açık ve kapalı kütleleri kaynaştıran hacim ise son cemaat yeri olmuştur. Böylece yapı doğu ve batı cepheleriyle ve avlu köşelerindeki dört minaresiyle olduğu kadar renkli taş işçiliğiyle de önemini ortaya çıkarmış, sonraki cami planlamasında öncü (prototip) olmuştur.

Böylece başlayan revaklı avlu, kapalı bölüm arasındaki organik bütünlük Fatih Dönemi’nde İstanbul’da başlayarak devam etmiştir.

B. Erken Osmanlı Dönemi

Medrese Mimarisi

Anadolu Türk Mimarisi içinde işlevleri belirli yapılar olan örnekler eğitim ve öğretimle ilgilidir ve bu yapılar medrese adıyla tanınmaktadırlar. Bu yapıların işlevlerini anlamak için erken Osmanlı döneminde eğitim ve

öğretimin nasıl olduğu sorusunun cevabını aramak gerekir (Bkz. Anadolu Türk Beylikleri).

Bilindiği gibi Anadolu Türk Beyliklerinden biri olan Osmanoğulları Beyliği ilk eserlerini İznik'te vermeye başlamıştır. İşlevleriyle ortaya çıkan yapılar ise cami ve medreselerdir. Medreseler külliye içinde inşâ edildikleri gibi, tek olarak da inşâ edilmişlerdir. Özellikle Osmanoğullarının ilk merkezlerinde günümüze ulaşan iki örnek, Anadolu Türk Mimarisi içinde işlevsel plan şekillerini de tanıdığımız örneklerle başlayan medrese mimarisindeki gelişmenin halkalarına eklenmesiyle önemlidir.

İznik'te inşâ edilen Süleyman Paşa Medresesi (1340), enine dikdörtgen avlu etrafında U şeklinde konumlanmış mekân planlamasıyla önemlidir. Sütunlar üzerinde sivri kemerli, taş-tuğla-derz dokulu, kubbeli avlu revakları gerisinde kubbeli medrese odaları ocaklı-nişli olarak sıralanır. Dershane mekanı dışa taşkın kare planı ve yan mekândan girilen durumlarıyla ayrıcalıklı bir duruma sahiptir.

Orhan Bey zamanında Bursa'da kale içinde inşâ ettirilmiş olan Lala Şahin Paşa Medresesi (1348), tek eyvanlı ve kubbeli, havuzlu giriş mekânı ile Anadolu Selçuklu mimarisindeki kubbeli medreselere benzetilirse de, eyvana açılan bir sıra odalarla simetrik olmayan bir durum sergiler.

Bursa'da Orhan Külliyesi (1339), bütünlüğünde yer alan medrese zaviye ile bitişik olarak inşâ edilmiş avlulu bir medresedir. Ancak Hüdavendigâr Camii bütünlüğündeki medrese, mescit-tabhaneler-medrese üçlüsünün aynı yapı bütünlüğünde planlandığı bir örnektir. Bu durum arazinin yeterli olmamasıyla açıklanabilir.

Erken Osmanlı Dönemi Mimarisi'nde, Beyliğin kuruluşundan bir asra yakın zaman geçer, Osmanlı medrese mimarisinin örneklerini tanıyabilmemiz için.

1400’lerde tamamlanan Yıldırım Külliyesi bütünlüğünde yer alan iki medrese ile bir darüşşifa yapısı, Osmanlı Beylik statüsünden büyük devlet durumuna geçişini de belgeler durumdadır. Yıldırım Külliyesi içinde site-üniversiter bir kuruluş niteliğinde, iki medreseden biri dinî eğitimin verildiği yapılar olmuş, darüşşifada ise pratik öğretim içinde hastaya hizmet verilmiştir.

Cami önündeki düzlükte yükselen Medrese eyvanlı, revaklı avlu kuruluşuyla Anadolu Selçuklu medrese geleneğine bağlanırsa da, diğer Türk Beyliklerinin medrese mimarilerinde de tespit edilen bazı farklılıklar ortaya konulmuştur. (Bkz. Anadolu Türk Beylikleri Medrese Mimarisi).

Yıldırım Külliyesi’ndeki tıp medresesi1 yakınındaki sokağın bir kenarı boyunca dizili evlerin arasında kalıntılarıyla yaşamaktadır. Dini eğitim verilen medrese ise (Verem Savaş Derneği) plan kuruluşuyla Anadolu Selçuklu medreselerinden ayrılır. Bu medresede avlu birimi ile dersane birbirinden ayrılmış hacimsel kütleler halindedir. Dar dikdörtgen avluyu üç yönde çeviren revaklarda taş-tuğla-derz dokulu paye, kemer ve cepheler şadırvanlı avlu mekânına ifade zenginliği kazandırır. Dershane birimi kubbeli eyvan olarak tasarlanmış ve avlu genişliğiyle, avluya katılmıştır. Ancak avlu zeminden yükselerek koparılmıştır.

Yıldırım Medresesi dershane ve avlu yan cephelerinde görülen sağır niş bölümlenmesi içindeki pencereler ile dışa açılmış taş-tuğla-derz den oluşan pencere alınlık bezemeleriyle önemli olmuştur. Ancak doğu cephesiyle farklı bir durum sergiler. Avlu revak ve mekânlarının tonoz seviyesini aşan ön cephe duvarı, üstte adeta bir kalkan duvar gibidir. Böylece giriş cephesi üstten düz bir saçak bordürü ile sınırlanmıştır. Büyük bir giriş eyvanı ortada dışa açılırken, iki yanda dikdörtgen büyük pencereler, alışılmışın dışında bir cephe sergiler.

Külliyedeki darüşşifa yapısı da medrese plan yorumuna bağlı bir yapıdır. Ancak medreseden farklı olarak dikdörtgen plan bütünlüğünde mekânların revaklı avlu gerisinde beşik tonoz örtülü olarak yer almasıyla, ayrıca dershane mekânının enine dikdörtgen ve pencereli durumuyla farklılıklar görülür.

Darüşşifa'nın bütünü arazinin durumuna bağlı olarak inşâ edildiğinden her köşedeki kot birbirinden farklıdır.2 (Bkz. Türklerde Darüşşifa Mimarisi). Bursa Yıldırım Külliyesi'ndeki bu site-üniversiter kuruluş belli ki Fatih dönemine kadar işlevini sürdürmüştür.

Bursa'da Yeşil Medresesi inşâ edilmeden önce Anadolu'da Merzifon, Gümüş'te inşâ edilen Vezir Hacı Halil Medresesi (1413-1415), kare plan yorumu içinde kubbeli dört eyvan ve aralardaki mekânlarla farklı bir medrese yapısıdır. Anadolu Selçukluların kubbeli medrese planına dayanan bu yapı, Bursa Medreselerinden tamamen farklı bir plan yorumuna sahiptir. Bursa'da Çelebi Mehmet tarafından inşaasına başlatılan Yeşil Külliyesi'ndeki (1416-1424) medrese de plan kuruluşuyla revaklı, şadırvanlı avlu gerisindeki mekânlar ile bir avlu birimi, bu avluya bir kemerle açılan avlu zemininden yükseltilmiş dershane biriminden meydana gelmiştir. Yeşil Medresesi, Yeşil Medresesi, Yıldırım Medresesi'nden farklı olarak enine konumlanmış bir avluya sahiptir. Ve avlu ile dershane arasındaki bütünlüğü avlunun güney duvarlarını sağlar. Avlu bütünlüğündeki karşılıklı olarak yeralan eyvanlar, Yıldırım Darüşşifası'ndaki revak uzantısı eyvan hatıraları olup, bağımsız mekânlardır. Üçüncü bir eyvan ise kuzey cepheye açılır ki, içinde kapı yer alır. Yeşil Camii ve Türbesi'nde olduğu gibi çinileriyle önemli bir medresedir. Dış cephelerin ifadelendirilmesinde yüksek sağır nişler kadar, pencereler ve pencere alınlıklarındaki mozayik çini kaplamalar rol oynar. Giriş eyvanı ile yan eyvanların tekne tonozlarındaki çini bezemeler gibi.

Aynı çevrede bir diğer medrese ise Çelebi Mehmet Medresesi'dir (1414-1417). Kare plan yorumundaki medresenin giriş ekseni üzerindeki dershane eyvan konumuyla revak altına açılır. İki yandaki dershaneler ise kapalı, kubbeli mekânlar halindedir. Girişteki eyvan ise dışa açılan konumuyla giriş mekânına dönüşmüştür. Taş örme kalın payeler ve geniş kemerlerle meydana getirilen revak sistemi avluyu dört yönde çevirir. Dershane mekânları Hacı Halil Paşa Medresesi'nde görüldüğü gibi dışa taşar. Giriş eyvanı üzerindeki kubbesi tonoz kaburgalı kuruluşuyla Türkmen çadırının (topak ev) kuruluşuna benzer. Bu giriş eyvanı üzerinde 19. yüzyılın modasına uyularak bir saat kulesi ilâve edilmiştir.

Muradiye Külliyesi (1425-1426) bütünlüğündeki medrese ise tabhaneli cami gibi, kuzey cephesiyle yola bağlı konumuyla önemlidir. Muradiye Medresesi de şadırvanlı, revaklı avlu gerisinde mekânlardan oluşan avlu birimi ile tuğladan geniş söveli, sivri kemerle avluya açılır. Ancak Muradiye Medresesi'nde daha önceki örneklerden farklı olarak dershane kemerinin açıklığı daraltılmıştır. Böylece genişleyen dershane yüzeyinde tuğla şerit ve taşlardan oluşan, sekizgen kuruluşlu bezeme örneği cepheyi oluşturmuştur. Avlu kütlesinden dışa taşan kubbeli dershane birimi ile dengeyi sağlayan unsur ise, avlu cephesi bütünlüğünden kubbeli eyvan şeklinde yükselen giriş eyvanıdır.

Bursa'da Subaşı Eyne Bey Medresesi ise Ulu Cami karşısında yol aşırı olarak eğimli bir topografyada inşâ edilmiştir. Sıbyan Mektebi, hamam ve medreseden meydana gelen küçük bir külliye özelliğine sahiptir. Medrese girişinin sağında fevkânî sıbyan mektebi yer alır. Merdivenle girilen medresede ise revaklı bir avlu etrafında üç tarafta mekânlar sıralanır. Girişin karşısında farklı bir revak sistemi (âdeta son cemaat yeri gibi mescit-dershaneyi belirleyen) gerisinde kubbeli dershane yer alır. 15. yüzyıl başlarından bu medrese bütünlüğündeki küçük külliyede bir cami yapısına

yer verilmemiş olması mescit-dershane ortaklığı kadar Ulu Cami'ye yakınlığı ile de açıklanabilir.

II. Murat acele olarak tamamlattığı Külliyesi'nin inşâasından sonra Gelibolu üzerinden Edirne'ye geçer ve orada yaşamını sürdürür.

Daha 14. yüzyılın ilk yıllarında planlanıp inşâ edilen ve Edirne'nin kale dışındaki ilk külliyesi olan Eski Cami Külliyesi'nin (1403-1414) bir medresesi, caminin kıble tarafında (Vakıflar Bölge Müdürlüğü binasının olduğu alanda) inşâ edilmişti. Bu medresenin ne yazık ki planı hakkında bilgimiz yoktur. Edirne'nin en erken medresesi olmasıyla önemlidir.

Edirne'nin tarihi topografyasında iki önemli medrese yapısı Üçşerefeli Cami Külliyesi'ne (1437-47) ait olup, Cami'nin kuzeyinde, camiye paralel konumlanmışlardır. Bu iki medreseden biri Saatli Medrese olarak tanınmakta, dikdörtgen plan yorumuyla avlusu revaklı, girişi ise Üçşerefeli Cami'ye paralel uzun kenar üzerinde olduğu kalıntılardan tespit edilebilmektedir.3

Saatli Medrese ile aynı eksen üzerinde yer alan Peykler Medresesi de üç kenarı revaklı bir avlu gerisinde mekânların yeraldığı, kıble yönünde iki dershanenin biri kapalı kubbeli, diğeri ise kubbeli eyvan şeklinde avluya açıldığı, girişinin ise Üçşerefeli Cami'ye paralel cephede yer alır. Her iki medrese ile ilgili bir kitâbe mevcut olmamakla beraber II. Murat ve Fatih Dönemi'ne, özellikleriyle 15. yüzyılın ilk yarısına tarihlenebilen bu iki medrese Üçşerefeli Cami ile oluşturduğu külliye konumuyla önemlidir.4 Kaynaklarda belirtilen Edirne'deki erken dönem medrese yapıları günümüze ulaşmamıştır.

İstanbul'un Fetih'ten sonraki yapılaşması içinde ise medrese yapılarını Fatih Dönemi külliyeleri içindeki medreseler oluşturmakta, bu dönem ise Osmanlı Mimarisi'nin, Erken Klasik mimarisinin örnekleri olmaktadır.

C. Erken Osmanlı Dönemi Türbe Mimarisi

Erken Osmanlı Dönemi Türbe Mimarisi, Anadolu Türk Beylikleri Dönemi kümbet-türbe mimarisi geleneğini takip eden, ancak kısa süre sonra kendi türbe mimarisinin örneklerinin verildiği bir dönem olmuştu. İznik'te Kırk Kızlar Kümbeti (14. yy.) de plan şeması ve mekân uygulamasıyla Anadolu'da görülen kümbet-türbe yapılarından farklı bir kuruluş gösterir. Kare plan yorumundaki içten kubbe dıştan külahlı kümbet mekânı bir ziyaret mekânı ile bütünleşir. Bu yorumuyla Anadolu kümbetlerinden ayrılan yapı, naif kalemişleriyle de farklı bir bezemeye sahiptir.

İznik'te 14. yüzyıl sonuna tarihlenebilen Yakup Çelebi İmareti önündeki açık türbe yapısıyla makam türbesidir. Bir sıra taş, üç sıra tuğla derz ve hatıl dokulu cepheleriyle önemlidir.

Bursa'da 15. yüzyılın başından bir türbe yapısı ise Yıldırım Beyazid'in Türbesi'dir. (1406) Yıldırım Türbesi, külliye bütünlüğünde planlanmış bir yapı olup, mimar-usta Hüseyin bin Ali adı kitabede verilmiştir. Yıldırım Türbesi kare kubbeli türbe mekânı önündeki üç bölümlü son cemaat yeri şeklinde düzenlenmiş cephesiyle, adeta bir cami planında inşâ edilmiştir.

İznik ve Bursa'daki bu ilk türbe yapılarından sonra, Yeşil Külliyesi'ndeki Çelebi Mehmet Türbesi (Yeşil Türbe) (1421), farklı bir yapıya sahiptir. Gömü mekânı üç bölümlü, alçak tonoz örtülüdür. Bu mekânın cepheye yansıması türbe kaidesi (subasmanı) şeklindedir. Üst mekân ki, mescit mekânı sekizgen planlıdır. Üst örtüsü çift cidarlı kubbe olan yapıda kapı dışa açılan eyvan içine açılmıştır. Diğer cephelerde birer dikdörtgen pencere ile pencere üst sövesine kadar duvarları kaplayan yeşil renkli çini kaplamalar ve her duvardaki çini madalyonlar türbeye şimdiye kadar görülen örneklerden farklı bir iç mekan ifadesi kazandırmıştır. Çini kaplamalar üzerindeki yüzeylerde kalemişleri yer alır. İri palmet tepeliğiyle renkli sır tekniğindeki mihrap ise yapıyı kendisine kadar olan türbelerden ayrıcalıklı olduğunu gösterdiği gibi, kendisinden

sonraki bazı örnekler için başlangıç olduğunu ortaya çıkarır. Külliye bütünlüğündeki türbenin duvar kaplamaları, mihrap, lahit, gibi çini unsurları dışında kapı eyvanından başlayan çini kaplamaları dışında yapının dış yüzeyleri de firuze rengi çini levhalarla kaplanmıştır.

Bursa'da kısa bir süre sonra inşâ edilen Muradiye Külliyesi haziresindeki en erken türbe II. Murat'ın oğlu Ahmet için yaptırılmıştır. Şehzade Ahmet'in Türbesi (1429) kare planlı, küçük kubbeli bir yapı iken II. Murat'ın ölümü üzerinde gene kare planlı türbesi bitişik olarak inşâ edilmiştir. II. Murat Türbesi (1451) iç içe iki kareden meydana gelmiş plana sahiptir. İçteki kare dıştaki kareden tonozlu bir koridorla ayrılır. İçteki kareyi meydana getiren köşe payeleri ve derleme sütun ve başlıklar üzerinde ise tromplu ve ortası açık bir kubbe yer alır. Bu açık kubbe altında sade, mermerden çatma lahit mezarlar yer alır.

II. Murat Türbesi iç mekân sadeliğiyle tamamen zıt bir mermerden giriş mekânını örten saçağa sahiptir. Ahşap saçak kalem işi bezemesiyle 15. yüzyıl ortalarından günümüze ulaşan sayılı örneklerden biridir. Muradiye haziresindeki türbeler içinde 15. yüzyılın ilk yarısında inşâ edilen bir başka türbe ise tamamen muntazam kesme taştan inşâ edilmiş bir açık türbedir. Devlet Hatun Türbesi olarak tanınan bu yapıda açık türbe ile taş lahit inşâ bütünlüğü içinde inşâ edilmiştir. İçte çarkıfelek yivli kubbe, dışta taştan külah örtüsü ile farklı bir uygulama olan bu yapı da göstermektedir ki, İznik ve Bursa'daki erken türbe örnekleri genel kuruluşta gömü geleneğine uygun ancak plan yorumları olarak birbirinden farklı ve bağımsız olarak inşâ edilmiştir.

Gerçekten Edirne'de görülen erken bir türbe de Şah Melek Paşa Camii (1429) önündeki açık türbedir. Şah Melek Paşa Türbesi ikisi cami duvar dokusu içinde, ikisi ise serbest sütun ve kemerlerle taştan inşâ

edilmiştir. Kubbe altındaki taş lâhit şahideleriyle dönemin süsleme özelliğini yansıtır.

Edirne'deki Darül Hadis Camii (1435) türbeleri ise, merkezî kubbeli caminin kıble tarafında yer alır. Camiye yakın olanı altıgen planlı açık bir türbedir. Lahit mezar bezemeli şahidesiyle önemlidir. İkinci türbe ise sekizgen planlı olup, cepheleri kemerler ve yuvarlak pencerelerle teşkilâtlandırılmıştır. Profilli bir silme yapı cephelerini üstten sınırlar, kubbe ise dıştan basık bir görünüştedir.

Gene Edirne'de Beylerbeyi tabhaneli Camii haziresinde yeralan sekizgen harap türbe muntazam kesme taştan inşâ edilmiş olmasıyla Edirne'deki türbe örneklerinin özelliklerini yansıtırken mihrap cephesindeki kemeriçi dolgusunun yüzeyindeki kırmızı tuğla ve kirli beyaz hamurlu mavi renkli çini kakmalarıyla İstanbul'daki Mahmut Paşa Külliyesi'ndeki, Mahmut Paşa Türbesi (1474), ölümü üzerine Cami kıble tarafında inşâ edilmişti. Sekizgen plan kuruluşu üzerinde oluşan cepheler, muntazam kesme taş olarak başlayıp, belli bir yükseklikten sonra bu muntazam kesme taş yüzey geometrik geçmelerden oluşan bezeme örneğine göre oyularak, kırmızı hamurlu lâcivert mavi ve firuze renkte çiniler kakılmıştır. Böylece oluşan cephede asıl bezeme örneği şeklinde dekoratif bezemesiyle tek örnektir. Fetihten sonra İstanbul'da inşâ edilen iki önemli külliyede yer alan türbe yapıları yakın tarihlerde inşâ edilmiş olmasına rağmen, plan kuruluşları aynı olmasına rağmen mimarî ifadeleriyle, tamamen aynıdırlar.

Üsküdar'daki Rum Mehmet Paşa Türbesi (1471), sekizgen kuruluşu, çift cidarlı kubbe ile örtülü türbe caminin kıble tarafında yer alır. Muntazam kesme taş dokuya sahiptir. Cephelerde iki kat halindeki pencereler, iki kat cephe görünüşünü ifâde eden tek unsur olarak yeralmıştır. Taş yüzeyden şeritler halinde tezahür etmiştir. Her cephede açılmış pencereler ile alttaki kapı mermer taş söveli ve kitâbeli olarak yer alır. Basit taş yüzey üzerinde

yükselen Mahmut Paşa Türbesi erken dönem Osmanlı türbe mimarisindeki örnekler içinde cephesi tamamen çini kakmalı tek örnek olmuştur.

İznik'te başlayıp Bursa ve Edirne'de de devam eden Erken Osmanlı Türbe Mimarisi, çeşitlilik gösteren plan yorumlarıyla, özellikle 15. yy. İstanbul örnekleriyle klasik Osmanlı dönemi türbe mimarisinin hazırlayıcısı olmuştur.

D. Erken Osmanlı Mimarisinde Su İle İlgili Yapılar Hamamlar, Çeşmeler

Osmanlı Mimarisi bütünlüğünde yeralan su yapıları başta, suyolları, su terazileri-mahzenler, su kemerleri, bendler, sarnıçlar ile suyun kullanım yapıları başta hamamlar-kaplıcalar, çeşmeler, sebiller olduğu günümüze ulaşan örneklerden bilinmektedir.

Erken Osmanlı döneminde bu su mimarisi çeşitlerinin örneklerinin tamamını bulmak mümkün olmakla beraber, bazı kaynaklardan bu tür yapıların varlığını ve nasıl olduğunu öğrenme fırsatı doğmaktadır.5 Yıldırım Beyazid'in Bursa'da şehrin doğu ucunu belirleyen Külliyesi'ni inşâ ettirdiği sırada, önce külliye hamamını inşâ ettirdiğini, sonra kemer ve duvarlar inşâ ettirerek Akçağlayan suyunu hamama getirttiğini ve üç değirmen çevirerek güçte olan suyun fazlasını ise çeşmeler yaptırarak mahalleye dağıttığını öğreniyoruz.6 Gerçekten Akçağlayan suyu uzun çok gözlü bir su kemeri ile Yıldırım Külliyesi'nin bulunduğu alana çıkarılmış, Cami şadırvanı imaret, medrese şadırvanlarına ulaştırılmıştır. Yıldırım Darüşşifası ise bu su yolu üzerinde inşâ edilmiştir. Darüşşifa içinde ana eyvan altına girip avluya geçen Akçağlayan suyunun dershane seddine açılan tonozlu kanalın ve avluda (haç biçimli tranşelerle şadırvanın temel kalıntısı ve fıskiyenin delikli yatağı bulunmuş, üçe ayrılan su kanalının biri doğu tarafa ayrılarak mekân sırasının ortasına yakın bir yere ulaşmakta bir kanal içine akmakta, bu kanal kuzeydoğu köşedeki helâlara ulaşarak dışarı

çıkmaktadır. Üçüncü kanal ise seddin duvarı içinden şelale altına gelir ve revakların tuğla destek dizisi altındaki kargir set içindeki künklerde akarak, eczane makamına ulaşır ve dışarı çıkar.7

Bir külliyede ilk yapılan yapının genellikle hamam yapısı olduğu, öncelikle bu yapının su ihtiyacının karşılanmasıdır.

Yıldırım Hamamı küçük bir yapı olup, plan kuruluşunda gerekli, soyunmalık, ılıklık ve sıcaklık mekânları birer hacim olarak bulunur.

Bursa'nın ticarî merkezinde inşâ edilmiş olan, Orhan Külliyesi'nin hamamı da belki mekânların yeraldığı küçük ölçekli bir yapıdır. Erken Osmanlı döneminin ilk merkezi İznik'te de Orhan tarafından sur dışında inşâ ettirilen tabhaneli cami yakınında bir hamam yapısı yer alır. Duvarlarında kazıma resimlerin görüldüğü bu hamam, cami gibi harap durumdadır.8

Şehrin batısındaki Hüdavendigar Külliyesi'nde ise büyük bir hamam yapısı yerine kare kubbeli küçük bir mekân girçık hamamı (gusülhane) yer alır. Hüdavendigar Külliyesi'nin inşâ edildiği alanda daha önceye ait kaplıca yapılarının varlığı büyük bir hamam yapılaşmasına ihtiyaç duyurmamıştır.

Bursa'da Yeşil ve Muradiye Külliyeleri, şehrin doğu ve batı ucu arasında iki semtin oluşmasına neden olmuş ve bu külliyelerde cami ve medreselerden yol aşırı olarak birer küçük hamam yapısı yer almıştır.

Edirne'nin fethi ile başlayan yapılaşmasında, ilk onarımlara kale içinde başlanılmıştır. Badi Efendi eserinde kaleiçinde 32 hamam bulunduğunu bildirir. Ancak erken dönemden günümüze ulaşan hamam yapılarından biri de Eski Cami Külliyesi'ne ait olan yapı olup, şehrin içinden geçen E5 karayolu açılırken dinamitlenerek yıkıldığı bilinmektedir.

Edirne'de hamamlar içinde Eski Saray'a ait olup, sonra Selimiye Külliyesi inşâ edilirken, çifte hamam durumundan yenilenerek

“Çarşı Hamam” adıyla binilen harap yapı, ilk yapısıyla Erken Osmanlı dönemi hamamlarının örneğini oluşturmaktadır.9

Edirne’de Batı’ya açılan bir kapı oluşturan Gazi Mihal Külliyesi’nde (1442) Çifte Hamam kuruluşu itibariyle bazı yapısal özellikler de gösterir. Özellikle eyvanlardaki tonoz bağlantıları ile kubbe içinin Merzifon’daki Çelebi Mehmet Medresesi’nin eyvan kubbesinde görüldüğü gibi.

Edirne’deki Saraçhane Caddesi’nin saraya yakın kısmında kurulan Beylerbeyi Sinan Paşa Sarayı, Camii gibi bir de hamamı bulunmakta ise de harap olmuştur. Edirne’de Çakır Ağa Mahallesi gibi, Subaşı Çakırağa’nın yaptırdığı Tahtakale Hamamı (1453) da çifte hamam planında olup, onarımlarla günümüzde de çalışmaktadır. 15. yüzyıl sonlarında Kasım Paşa Külliyesi’ne ait hamam yapısı da günümüze ulaşamamıştır.

Fetihten sonra İstanbul’da başlayan yapı faaliyetleri içinde Eyüp Sultan Külliyesi’ndeki (1459) hamam, Aksaray Murat Paşa Külliyesi’ndeki (1471) Çifte Hamam ile Mahmut Paşa Külliyesi’ndeki Çifte Hamam, 15. yüzyılın ikinci yarısında, artık Osmanlı hamam planlamasını ve mimarisini klasik döneme hazırlayan örnekler olmuştur. Bunlardan Murat Paşa Hamamı, Vatan Caddesi açılırken ortadan kaldırılmış, Mahmut Paşa Hamamı ise biri yıkılarak tek hamam durumuna sokulmuş, son onarımlardan sonra da çarşı işlevi verilmiştir. Eyüp Hamamı ise onarımlarla günümüze ulaştırılarak işlevini sürdürmektedir.

Bursa Akçağlayan Suyu ile doğu ucunda suya kavuşmuştur. Kaynak suları da şehrin su ihtiyacını karşılamaktaydı.

Edirne de üç nehrin birleştiği sulak bir ovaya açılan düzlükte gelişmesini tamamlayan bir şehirdir. Büyük olasılıkla kuyularla günlük su ihtiyaçları giderilirken, hamam ve çeşmelerin ihtiyacı olan su ise nehirlerden dolaplar ve su arkları ile karşılanmaktaydı. Nitekim Çömlek Köy Hamamı’na böyle bir arktan su gelmektedir. Bunun böyle olduğunu

Edirne Yeni Sarayı'nın Matbah-ı Âmire yapısı çevresinde iki kuyunun ortaya çıkması ki, bu kuyuların dibinde Tunca Nehri'nden sızan sular toplanmakta ve bu sular kullanılmaktaydı. Ayrıca Edirne Sarayı'nın yer seçiminde rol oynayan Ab-ı Hayat suyu olan Kuyu'da tespit edilerek yayın için çalışmalar sürdürülmektedir.10

Edirne Yeni Sarayı gibi, Edirne şehri de su kemerleri ve su yollarına ve bu yollar üzerindeki su terazileri (biri Selimiye arkasında) ve su maksemleri ile çeşme yapılarına Kanunî Dönemi'nde Mimar Sinan'ın planlayıp inşâ ettirdiği Taşlı Müsellim suyunun getirilmesiyle kavuşmuştur.

Bursa'da erken dönemden iki çeşme, Alaaddin Camii girişi yanındaki eyvan çeşme (1326) ile Hüdavendigar Camii avlu girişine bitişik çeşme onarımlarıyla ulaşan örneklerdir. Ancak her mahalle ve semtlerde inşâ edilen mescit ya da külliye yapılarında başta cami şadırvanı olmak üzere su yapılarının varlığı suyun kaynağının yapılaşmadan önce tespit edildiğini, eğer su yoksa arklar ve su yolları inşâ edilerek temin edildiği Bursa Yıldırım Külliyesi örneğinden anlaşılmaktadır.

Edirne'de böyle erken döneme ait bir çeşme Eski Cami'nin kuzeybatı köşesindeki II. Murat tarafından yaptırılan minare kaidesinde yer almaktadır.

E. Erken Osmanlı Dönemi Ticaret Yapıları

Çarşı, Arasta, Bedesten, Kervansaray

Erken Osmanlı döneminde inşa edilen ticari yapılar olarak çarşı, arasta, bedesten gibi alım-satımın gerçekleştiği yapılarla karşılaşılmaktadır.

Erken Osmanlı döneminde Bursa'da Orhan Külliyesi'nin inşaasıyla şehrin kale içi şehir konumunun değişmesi ve bu doku içinde 14. yüzyıl sonunda Ulu Cami Külliyesi'nin inşaası bu alandaki dükkan sıraları ve çarşıların oluşmasına neden olmuştur. Yıldırım Vakfiyesi'nde belirtildiği gibi Ulu Cami'ye gelir vakfedilen Yıldırım Bedesteni (1400), camiden yol

aşırı olarak inşa edilmişti. Enine dikdörtgen plan şemasıyla konumlanmış olan yapı içindeki örme paye destek dizisi ve yüksek kemerlerle taşınan 14 kubbe ile örtülmüştür. Bedesten'in dışında dükkan sıraları vardır, içinde ise uzun kenarlar boyunca küçük mekan sıraları yer alır. Bursa Yıldırım Bedesteni dış dükkanları tonoz örtülü olup, dört yöndeki giriş kapıları dükkan sıraların arasında eyvan şeklinde dışa açılırlar.

Bursa Yıldırım Bedesteni'nin bir benzeri Edirne'de Eski Cami Külliyesi (1403-1414) içinde, planlanıp Eski Cami'nin hemen altında inşa edilmiştir. Eski Cami Bedesteni'nde içerde yeralan mekanlar dikdörtgenin kısa ve uzun kenarları boyunca sıralanır. Dikdörtgen ana yapının dükkan sırası üzerinde yükselen cephesinde açılan pencereler sivri kemerli olup, kemer yüzeyleri değişik bezeme örnekleriyle oyma olarak işlenmiştir.

İstanbul'da Fatih'in Ayasofya Külliyesi'ne gelir için inşa ettirdiği Galata Bedesteni kareye yakın plan yorumu içinde çok destekli bir yapı olup, dış kenarlarında yeralan dükkanların derinlik ve biçimlenmesini parselin sınırları belirlemiştir.

Ankara'da Vezir Mahmut Paşa tarafından inşa ettirilen Bedesten (1469), bulunduğu yerin koşullarıyla kısmen çok katlı planlanmıştır. Ankara Mahmut Paşa Bedesteni 15. yüzyıl içinde dükkan sıraları etrafını saran arasta ve bitişiğindeki iki katlı han ile bir ticari site oluşturur. Ankara Kalesi dışında inşa edilmiş ilk Osmanlı Külliyesi olan yapı topluluğunda tek kubbeli küçük cami de yer alır.

Bedestenler zor koşullarda bir yerden bir yere kervanlarla getirilen kıymetli kumaş, yün, pamuklu, boya, sırma vs.'nin depolandığı yerlerdir. Malların Bedesten'de depolanmasının asıl amacı binbir meşakkatle getirilen malın satışa belli miktarlarda sunulması, arz ve talebin dengede tutulması için sağlam, özellikle taş yapılar olan bedestenlerde depolanması, çağının korkulu rüyası yangından da malı korumaktır.

Bedestenlerde depolanmış mallar dükkanlar, çarşılar veya arastalarda satışa sunulurdu. Bu bağlamda Osmanlı mimarisi bütünlüğünde dükkan sıralarından oluşan iki çeşit yapı ortaya çıkar:11 Arastalar ve Çarşılar.

Literatürde aynı anlamda kullanılan çarşı ve arasta kelimeleri birbirinden ayrı yapılardır. Arasta yapıları çarşılardan farklı olarak, coğrafi yolla çakışık olarak inşa edilmişlerdir. Bu yolun üstü daima açıktır. Genelde arasta örnekleri özellikle menzil külliyelerinde, külliye yapılarının planlanmasında daima ekseni oluşturmuştur. Diğer taraftan çarşılar bağımsız yapılar olarak planlanmıştır. Ortadaki gezi yolunun üstü daima örtülüdür (beşik tonoz).

Arastalarda her dükkanda farklı bir şey satışa sunulurken, çarşılarda sıra halinde aynı kalite, ya da benzer mallar satılabilmekteydi. Bunun nedeni rekabet ve esnafın ticari ahlakının kontrolüydü. İşte İnegöl İshak Paşa Külliyesi’ndeki (1468 tarihli vakfiye) çarşı yapısı 15. yüzyıldan böyle bir çarşı yapısıdır.

Edirne Bedesteni etrafındaki dükkanların karşı sırasında da bir sıra dükkanın bulunduğu görsel durumu nedeniyle düşünülebilir. Edirne Bedesteni’nin batıya açılan dar kenarı boyunca uzanan sokağa (günümüzde park) “Lüleciler Sokağı” adının kaynaklarda belirtilmesi bu durumu açıklar niteliktedir.

Erken Osmanlı döneminden bir Osmanlı şehir çekirdeği halen kısmen korunan Gelibolu’da Ulu Cami’nin çevresindeki sokakların ahşap kepenkli karşılıklı dükkan sıraları Gelibolu’daki arastanın varlığını gösteren bir gravür resimden anlaşılmaktadır.

Erken Osmanlı döneminin bu mukavim taş yapıları halen yaşayan örneklerdir. Sonraki yüzyıllarda Anadolu ve Trakya’da inşa edilen menzil külliyelerinin pek çoğunda arasta kaçınılmaz işlevsel yapı varlığıdır.12

Erken Osmanlı döneminde önemli ticari kuruluşlar ise şehirlerde ve menzillerde inşa edilen kervansaraylar (-hanlar) olmuştur. Anadolu Türk Beyliklerinde Menteşeoğulları ve Karamanoğullarının birkaç han yapısı bilinmekle beraber diğer beyliklerde bu tür yapıların örnekleri tanınmamakta, buna karşılık bu beyliklerden biri olan Osmanlı Beyliği'nde kuruluşundan itibaren kervansaray (-han) adıyla menzillerde ve şehirlerde inşa edilen külliyelerde işlevsel bir yapı birimi olarak yer almaktadır.

Erken Osmanlı ticari yapıları içinde menzildeki örneği Manyas-Apolyond'da Issız Han ile İnegöl, Ortaköy'deki kervansaray (1410-20) olurken, şehrin hanı örneği de Bursa Orhan Külliyesi'nin ticari yapısı, Emir Hanı (1339-40) olmaktadır. Emir Hanı 14. yüzyılın ilk yarısında kervansaray planlaması açısından önemlidir. Bir avlu etrafında iki katlı revaklar gerisinde yer alan ocaklı, nişli odaları ve develiğiyle, bu erken örnekte gelişmiş bir plan uygulanmıştır. Doğu ve batı cephelerindeki birer sıra dükkanlar, yol ile alan ilişkisiyle, kale dışında menzil kuruluşu durumundadır.

Bursa'da şehrin doğu ucunu belirleyen Yıldırım Külliyesi (1400), şehrin İstanbul'a açılan yoluna bağlı kuruluşuyla önemlidir. Yamaç terasları üzerinde yapılaşan külliyenin kervansaray yapıları yola yakın alçak yamaçlarda inşa edilmişti. Temel kalıntıları okul inşaası sırasında ortadan kalkmıştır.

Bursa'da Yeşil Külliyesi'nin topografyaya uydurulan konumlanması kadar, şehrin batı-doğu yönünde uzanan ana yolunun üzerinde ve bitiminde yer alması da önemlidir. Külliyenin yapıları arasında yola cephelenen Cami, medrese sırasında bir de hanı (Yeşil Hanı) ile imaret yapısı günümüze ulaşmamıştır.

Bursa'nın sur dışında inşa edilmiş olan bu külliye bütünlüklerinde, erken bir tarihte inşa edilmiş olmalarına rağmen, revaklı bir avlu etrafında

gelişen iki katlı han örneklerinin varlığı kadar külliyeler dışında da bağımsız han yapıları inşa edilmiştir. Bunlar Geyve Hanı (15. yy.), İpek Hanı (15. yy.) ile Koza Hanı (1490) gibi erken dönem Osmanlı mimarisinin önemli ticari yapıları olmaktadır. İpek ve Geyve Hanları Yeşil Külliyesi'ne gelir için inşa edilmiştir.

Bursa'da, erken dönemde inşa edilen bu yapılar ticari işlemleri ise borsanın oluşturulduğu hanlardır. Bu yapıların isimlendirilmeleri bu özelliklerine bağlı olarak doğmuştur.

Bursa'dan sonra Edirne'nin başkent olmasıyla şehrin suriçi konumundan verimli ovaya açılmasını sağlamış, Edirne'nin erken dönemdeki tarihi topografyası oluşurken semt ve semtlerarası mahalleler gerçekleşmiştir. Edirne, merkezinde en erken tarihi Külliye Eski Cami Külliyesi olmuş, inşa edildiğinde ticari merkezi de oluşturmuştur. Eski Cami Külliyesi'nde yer alan Bedesten ve etrafındaki karşılıklı dükkan sıraları ile günümüze gelmeyen ancak temelleri park alanı altında bulunan iki kapılı Han (Taş Han) bu külliye bütünlüğünde yeralmıştır.

Edirne'yi batıya açan yolun solunda erken dönem külliyelerinden olan Şah Melek Paşa Külliyesi 'nin(1429) kaynaklarda bildirilen iki han yapısı günümüze ulaşamadığı gibi, Beylerbeyi Külliyesi'nin de Han yapıları (külliye kapısı yanında "Küçük Han") da ulaşmamıştır (Vakfiyesi 1428-29).13

Osmanlı mimarisi işlevsel yapıları içinde kervansaray-han adıyla anılan yapıların, erken Osmanlı dönemi nde ortaya konan örnekleri daha sonraki dönemlere ait kervansaray-han yapılarının bir öncüsü olmak yerine, erken dönemdeki birdenbire gelişmiş biçimlenmeleriyle şaşırtıcı yapılar olmaktadırlar.

Bursa ve Edirne'de erken dönemden mal üretimi hanları (icrayı faaliyet hanları) var mıydı? Bu sorunun cevabını oluşturacak örnekleri şimdilik

tanımıyoruz. Ancak İstanbul'da Fatih'ten sonraki yapılaşma sırasında yenilenerek kullanıldığı bilinen Simkeş Hanı, sim çekilen ve simli kumaşların dokunduğunu kaynaklardan öğrendiğimiz örnek olmaktadır. İstanbul'da Kapalıçarşı bütünlüğü içinde yeralan pek çok han yapısı içinde üretilen malın adıyla tanındığı, bilindiği gibi buralarda çalışmaya gelenlerin barındığı, yaşadığı han yapıları da vardı. Bu hanlar da "Bekar Hanı" adıyla isimlenmekteydi. Fatih'ten sonraki İstanbul'un yapılaşmasında muhakkak ki, Borsa hanları; (kervansaraylar), mal üretim hanları ve bekar hanları ticari hayatın gelişmesini sürdürdüğü yerler olmalıydı.

1 Gönül Cantay; "Tarihi Süre İçinde Sağlık Kuruluşlarının Gelişmesi", I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, Bildiriler, 2. cilt, İstanbul 1981, s. 151-160.

2 Gönül Cantay; Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Dönemi Darüşşifaları. Ankara 1992.

3 E. Hakkı Ayverdi; Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri. c. 2, İstanbul 1989, s. 462 vd.

4 E. Hakkı Ayverdi; Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri. c. 3, İstanbul 1989, s. 226 vd.

5 Kâzım Baykal; Bursa ve Anıtları. Bursa 1950, s. 211-212.

6 Kâzım Baykal; a.g.e., s. 157.

7 Sedat Çetintaş; Türk Mimari Anıtları, Osmanlı Devri (Bursa'da Murad I ve Beyazid II binaları). İstanbul 1952, s. 41 vd.

8 Oktay Aslanapa; "İznik'te Sultan Orhan İmaret Camii kazısı (1963, 2-12 Tem.-1964, 9-17 Tem.), Sanat Tarihi Yıllığı, I, 1964-65, s. 16-31.

9 Ahmet Badi Efendi; Riyaz-ı Belde-i Edirne, c. 1, s. 61 (basılmamıştır); Abdurrahman Hıbrî Efendi; Enis-ül Müsamirin, Millet Ktp.

Ali Emiri Ktp. Nr. 68-69; Gönül Cantay; Edirne Yeni Sarayı Kazıları I (1999-2000). (baskıda).

10 Gönül Cantay; Edirne Yeni Sarayı Kazıları I (1999-2000) (baskıda). Ünal Öniş-Yalçın Arısoy; Mimar Sinan’ın Su Yolları. İzmir 1987.

11 “Edirne Semiz Ali Paşa Çarşısı”,Erdem, V/13, Ankara 1990, s. 123-127.

12 Gönül Cantay; “Türklerde Vakıf ve Taş Vakfiyeler”, Vakıf Kültür Varlığının Korunması, Yaşatılması ve Bu Amaçla Malî Kaynak Sağlanması Semineri, Bildiriler, Ankara 1994, s. 147-162.

13 Gönül Cantay; Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu. İstanbul 1989 (Baskıda).

Aslanapa, Oktay; Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. Yüzyıl). İst. 1977.

Ayverdi, E. Hakkı; Osmanlı Mimarisi’nin İlk Devri (1260-1402). İstanbul. 1966.

Baykal, Kâzım; Bursa ve Anıtları. Bursa 1950.

Çetintaş, Sedat; Türk Mimari Anıtları Osmanlı Devri/Bursa’da İlk Eserler. İstanbul.1946.

Eyice, Semavî; “İlk Osmanlı Dini-İçtimaî Bir Müessesesi: Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler”.İktisat Fakültesi Mecmuası C. XXIII, no: 1-2, İstanbul 1962, s. 1-80.

Gönül Cantay; “Edirne Semiz Ali Paşa Çarşısı”, Erdem, V/13, Ankara 1990, s. 123-127.

Gönül Cantay; ”Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Dönemi Kitabelerinde yapıların adlandırılması”, Sanat Tarihinde Terminoloji Seminerine sunulan bildiri-1993.(Baskıda).

Gönül Cantay; “Türkiye’de Osmanlı Devri Kervansaray Yapılarının Tipolojisi”, IX. Türk.Tarih Kongresi, Bildiriler, Ankara 1989, s. 1381-1390. (4 plân.5 planş).

Gönül Cantay; “Türklerde Vakıf ve Taş Vakfiyeler”, Vakıf Kültür Varlığının Korunması,Yaşatılması ve Bu Amaçla Malî Kaynak Sağlanması Semineri, Bildiriler, Ankara.1994, s. 147-162.

Gönül Cantay; “Erken Osmanlı Mimarisi ile Timurlu Mimarisi Arasında İlişki Kurulabilir mi? Bir Karşılaştırma Denemesi”, Uluğ Bey ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu,

Bildiriler, Ankara 1996, s. 89-102; resim 342-352.

Gönül Cantay; “Bursa’da Osmanlıların İlk Tıp Kuruluşu”, Erdem (Aydın Sayılı Özel Sayısı. II.), Ankara 1996, s. 499-504 (4 plan. 13 resim).

Gönül Cantay; “Karamanoğlu Mimari Bütünlüğünde Alınan-Aktarılan Etkiler”, Hacettepe. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Bedreddin Cömert Anısına. Sanatta Etkileşim Sempozyumu, (25-27 Kasım 1998, Ankara). Ankara 2000, s. 76-85.

Gönül Cantay; “Osmanlı Dönemi Kervansarayları-Hanları”, Osmanlı, c. 10, Ankara 2000,s. 384-391.

Gönül Cantay; “Osmanlı Dönemi Darüşşifaları”, Osmanlı, c. 10, Ankara 2000, s. 367-375.

Gönül Cantay; “Osmanlı Dönemi Külliyeleri”, Osmanlı, c. 10, Ankara 2000, s. 308-317.

Kızıltan, Ali; Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescitler. İstanbul 1958.

XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı / Fatma Afyoncu [s.103-110]

Araştırmacı / Türkiye

Osmanlı devlet teşkilâtında “hassa” tabiri, padişahlara ve saraya mahsus hizmetler hakkında kullanılır. İngilizcede krala ait, kral himayesinde, anlamına gelen “Royal” kelimesiyle hemen hemen aynı manaya gelmektedir. “Hassa alayı”, “Hazine-i hassa” tabirlerindeki hassadan bunların doğrudan doğruya padişaha ait oldukları anlaşılır.1 “Hassa tabibleri” veya “Hassa mimarları” gibi gene “hassa” sıfatını taşıyan bazı teşkilâtlar ise, padişahın hususî hizmetlerinden başka, himaye bölgeleri ve mümtaz eyaletler hariç olmak üzere, imparatorluk ölçüsünde de vazife görmekte idiler.2

Hassa Mimarbaşı

Hassa Mimarları Ocağı’nın âmiri olan Mimarbaşı, “Ser-Mimarân-ı Hassa” ya da “Mimar Ağa” isimleriyle de zikredilmektedir.3 Mimarbaşı, Osmanlı devlet teşkilâtında “Ağayân-ı Ehl-i Hiref” cemaati içinde yer almaktadır. XVI. yüzyılın ilk yarısında bu cemaatte Mimarbaşı ile birlikte Helvacıbaşı, Nakkaşbaşı, Kazancıbaşı, Çizmecibaşı ve Kürkçübaşı bulunmaktadır.4 XVI. yüzyılın ortalarında cemaat sekiz kişiden müteşekkildir. Bunlar; Helvacıbaşı, Çadır Mehterleri başı, Sancak Mehterleri başı, Sakalarbaşı, Nakkaşbaşı, Çizmecibaşı, Kürkçübaşı ve Mimarbaşı’dır.5 XVII. yüzyılın başlarına ait elimizde bulunan kayıtlarda ise (1013, 1014, 1034, 1035, 1036, 1037, 1038, 1042 tarihli Küçük Ruznâmçe defterleri) Mimarbaşı Ağayân-ı Ehl-i Hiref cemaati içinde gözükmemektedir.6 Mimarbaşı’nın bu cemaatten ne zaman çıkarıldığı belli değildir. Fakat 22 Aralık 1634 tarihinde Mimarbaşı Kasım Ağa’nın âdet-i

kadîm üzere Ağayân-ı Ehl-i Hiref cemaati içine dahil edilmesi ile ilgili bir emir tespit ediyoruz ki bu, Mimarbaşıların bu tarihten itibaren tekrar aynı cemaate dahil edildiğini göstermektedir.7 Keza XVII. yüzyılın ortalarında Ağayân-ı Ehl-i hiref cemaatinin, Terzibaşı (aynı zamanda “Birûn Hazinedarları başı” görevini de ifa etmektedir), Mimarbaşı ve Divân-ı Âlî Sakaları başı olmak üzere üç kişiden ibaret olduğunu görüyoruz.8 XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise kadronun ikiye düştüğü, bunların da Terzibaşı ve Mimarbaşı olduğu görülür.9

Mimarbaşı’nın mensup olduğu diğer bir teşkilât, sarayda ve imparatorluk dahilindeki inşaat ve tamirat işlerini süratle yürütmek için kurulan “Tamirat Anbarı Takımı”dır. Topkapı Sarayı Yalı Köşkü ve Sepetçiler Kasrında çalışan bu topluluk; Şehremini, Mimarbaşı, Su-yolu Nazırı, İstanbul Ağası, Kireççibaşı, Anbar Müdürü, Anbar Birinci Katibi, Mimar-ı Sanî ve Tamirat Müdürü’nden müteşekkildir.10

Tayinleri, Azilleri ve Görev Süreleri

Mimarbaşılar, bu göreve genellikle Su-yolu Nazırlığı’ndan veya Hassa Mimarları Ocağı içinden gelirlerdi. Meselâ; Davud Ağa, Dalgıç Ahmed Ağa, Sedefkâr Mehmed Ağa11 ve Hasan Ağa12 Su-yolu Nazırlığı’ndan yükselerek bu göreve gelmişlerdi. Mustafa Ağa13 ve Mehmed Emin Efendi mimar halifeliğinden, 1791 yılında Mehmed Arif Ağa ise “Mimarân-ı Hassa Kethüdalığı”ndan Mimarbaşı mevkiine getirilmişlerdi.14 Ayrıca 1701’de Mimarbaşı olan Ömer Ağa’nın Şehreminliği’nden bu göreve geldiğini belgelere göre tespit ediyoruz.15

Hassa Mimarbaşı bu göreve geldikten sonra, XVII. yüzyıl ortalarına kadar kayd-ı hayat şartıyla görevini ifa ederdi. Böylece imar ve inşa gibi tamamıyla ihtisas isteyen bir alanda istikrar sağlanmış, sık sık yapılacak değişikliklerin doğuracağı aksaklıklar önlenmiş oluyordu.16 Bugünkü bilgilerimize göre ilk defa bu durum Sultan İbrahim Devri’nde bozulmuş,

Sadrazam Kemankeş Mustafa Paşa 1644'te idam edilince, Mimarbaşı olan Kasım Ağa görevinden azledilmiş, hapse atılmış, mallarına el konulmuş ve yerine de Meremmetçi Mustafa Ağa atanmıştır.17 Bu tarihten itibaren Mimarbaşıların kayd-ı hayat şartıyla göreve gelme geleneği tamamen bozulmuştur. Fakat Kasım Ağa ve ondan sonra bu göreve getirilip azledilen bazı mimarların tekrar Mimarbaşı oldukları da görülmektedir.

Mimarbaşıların görevden azledilmelerine, Kasım Ağa gibi siyasete karışmaları yanında, bazı inşa işlerinde yapılan aşırı masraflar da sebep olabiliyordu. Meselâ; Sultan İbrahim, Kasım Ağa'nın yerine Mimarbaşı olan Meremmetçi Mustafa Ağa'dan, evvelce Üsküdar Sarayı'nda Kasım'ın yaptığı ahırın benzeri bir ahır yapmasını istemişti. Biten ahırın masraflarıyla, Kasım'ın yaptığı masraflar karşılaştırılınca, Mustafa Ağa'nın masrafları çok fazla bulunmuş ve bunun üzerine Mustafa Ağa görevinden azledilerek Kasım Ağa tekrar Mimarbaşı olmuştur.18

Mimarbaşıların, bu görevden başka bir göreve geçtikleri de görülmektedir. Mesela; Meremmetçi Mustafa Ağa 1645 yılında mimarbaşılık görevinden ayrılarak Su-yolu Nazırı olmuştur.19 Kasım Ağa da son mimarbaşılık görevinden sonra, yani 1651 yılında, Turhan Valide Sultan kethüdası olmuştur.20 Dalgıç Ahmed Ağa ise mimarbaşılık görevinden sonra Beylerbeylik görevlerinde bulunmuştur.21

Gelirleri

Mimarbaşıların gelirleri; ulûfe, arpalık ve harçlar olmak üzere birkaç farklı kaynaktan oluşmaktaydı. Mimarbaşılar, yevmiyelerinin üç aylık toplamı olan ulûfelerini (üç aylık maaşlarını) Küçük Ruznâmçe Kalemi'nden alırlardı. Mimarbaşıların yevmiyesi, Ağayân-ı Ehl-i Hiref'e tekrar dahil edildikleri tarih olan 22 Aralık 1634'ten22 23 Şubat 1694'e kadar 120 akçe olarak görünmektedir.23 23 Şubat 1694'te Mimarbaşılığa tayin edilen Hüseyin Ağa'dan itibaren, Mimarbaşılara ulûfe verilmemeye

başlanmıştır.24 1697 yılında Mimarbaşı olarak görünen Mehmed Ağa, Divân-Hümâyûn'a müracaat ederek daha önce dirliği olmayan Mimarbaşılara Küçük Ruznâmçe Kalemi'nden 120 akçe verildiğini, kendisinin Mimarbaşı olduğu günden beri ulûfe almadığını bildirerek hassa mimarlarıyla beraber harc-ı hassa malından mevacib almak istediğini arz etmiştir. Bu isteği 19 Haziran 1697 tarihinde kabul edilmiş, ancak ulûfesi 80 akçeye indirilmiştir. Bu tarihten itibaren mimarbaşılar maaşlarını 80 akçe olarak hassa mimarlarının daha önce geçtikleri harc-ı hassa kaleminden almaya başlamışlardır.25 Yayınlar kısmında ayrıntılı olarak açıklandığı gibi Ş. Turan, ocakta en yüksek yevmiyeyi alan mimarı hata ile Mimarbaşı olarak kabul ettiğinden, XVII. yüzyıl Mimarbaşı yevmiyelerini de 31 ila 37 akçe olarak göstermektedir.26 Fakat tespit ettiğimiz kayıtlarda Mimarbaşı yevmiyesi açıkça 120 akçe olarak kaydedilmiştir.

Mimarbaşı 120 akçe yevmiye alırken, XVII. yüzyılda çeşitli devlet görevlilerinin yevmiyeleri ise şu şekildeydi; Yeniçeri Ağası 500 akçe, Rumeli Kazaskeri 572 akçe, Miralem Ağa 200 akçe, Mirahur-ı Evvel 150 akçe, Silahdâr Ağa 120 akçe, Ser-Sakayân-ı Divân-ı Âlî 49 akçe, Ser-Hazinedârân-ı Birûn 84 akçe.27

Mimarbaşıların ulûfelerinin yanı sıra arpalık denilen toprak gelirleri de vardı. Her Mimarbaşı'na arpalık verildiğini, Kasım Ağa'ya arpalık tayini için yazılmış olan kayıttan anlamaktayız. Burada "Hassa Mimarbaşı olan Hacı Kasım'a bundan akdem mimarbaşılara tayin olunan -arpalık- buna dahi tayin olunup suret-i icmâl verilmek buyuruldu. (8 Receb 1044)"28 denilmektedir ki, bu da arpalık gelirinin her Mimarbaşı için geçerli olduğunu göstermektedir.

Ulûfe ve arpalık gelirlerine ek olarak Mimarbaşılar bir de yaptıkları inşa ve tamirlerden "mimarî harcı" ve İstanbul'daki dükkânlardan, Rumlara, Yahudilere, Ermenilere ait evlerden rüsûm olarak aidatlar da alırlardı.29

Ayrıca Mimarbaşılar, Mimarbaşı olmadan önce veya bu görevi sırasında Müteferrikalık gibi bir görevde bulunuyorsa zeamet de tasarruf edebiliyorlardı. Meselâ; Sedefkâr Mehmed Ağa 125.000 akçelik bir zeamete sahipti.[30]

Bunların haricinde, Mimarbaşı'nın elbise, yiyecek gibi ihtiyaçları da devlet hazinesinden karşılanırdı.[31] 1646 tarihli bir vesikada Mimarbaşı Kasım Ağa'ya daha öncekilere verildiği gibi, 15 vukiyye etin Şehreminliğinden verilmesi için Şehremini'ne bir hüküm yazıldığını görüyoruz.[32]

Mimarbaşı yevmiyesi 1694 yılına kadar 120 akçe olarak kalmasına rağmen, ulûfe dışındaki diğer gelirleriyle birlikte Mimarbaşı'nın yüksek bir gelire sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo I Hakkında

Bu tabloda XVII. yüzyıl Hassa Mimarbaşılarının arşiv belgelerine ve mevcut araştırmalara göre listesini çıkarmaya çalıştık. Her Mimarbaşı ile ilgili verdiğimiz tayin veya azil tarihlerinin hangi kaynaktan alındığı son sütundaki "kaynak" bölümünde verilmiştir. Genelde ilk verilen kaynak tayin tarihini, ikincisi ise azil tarihini tespit ettiğimiz kaynaktır.

Tabloda görülen "*" işareti, tayin veya azil tarihi belli olmayan Mimarbaşıları, bu görevde ilk veya son tespit ettiğimiz yıllar için kullanılmıştır.

Göreve birden fazla gelen Mimarbaşıların isimlerinin yanına bu makama kaçıncı kez geldiklerini gösteren rakamlar konmuştur ("Kasım Ağa (2)" gibi).

Ayrıca tablodaki bütünlüğü bozmamak amacıyla yapılan bazı özel kısaltmalar şunlardır:

T.M.: A.Refik, Türk Mimarları, İstanbul 1933.

H.M.: Z.Orgun, "Hassa Mimarları", Arkitekt, 8/12 (1938), s. 333-342.

T.Mi.: İzzet Kumbaracılar, “Türk Mimarları”, Arkitekt, 2 (İstanbul 1937), s. 59-60.

T.S.: Mustafa Selânikî, Tarih-i Selânikî, I-II, haz Mehmet İpşirli, İstanbul 1989.

D.A.: Şehabeddin Akalın, “Mimar Dalgıç Ahmed Paşa”, Tarih Dergisi, sayı: 13 (İstanbul 1958), s. 71-80.

R.M.: Orhan Şaik Gökyay, “Risâle-i Mimâriyye-Mimar Mehmed Ağa ve Eserleri”, Ord. Prof. Dr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan, Ankara 1976, s. 113-215.

S.O.: M.Süreyya, Sicill-i Osmânî, IV, İstanbul 1311.

H.Mi.: Ş.Turan, “Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları”, Tarih Araştırmaları Dergisi, I/1 (Ankara 1963), s. 157-202.

Hassa Mimarları

Hassa Mimarbaşı’nın emrindeki Hassa Mimarlar Ocağı’nda kâtip, kethüda ve bir çok mimar, mermerci, taşçı, sıvacı, neccar ve nakkaş gibi görevliler bulunmaktaydı. Meselâ; Hassa Mimarlarının maaşlarını gösteren defterlerde 1604/1605-1650 yılları arasında ocakta görev yapan gayrimüslimlerden Dimitri, “kethüda” unvanıyla zikredilmiştir.33 Ocakta görev yapan kâtipler de kendi unvanlarıyla zikredilmişlerdir ki 1652-1677/1678 yılları arasında “Mustafa Kâtip”,34 1679-1680 yılları arasında “Mehmed Emin Kalem-i Kâtip”,35 1680-1686 yılları arasında “Mehmed Kalem-i Kâtip”36 ibarelerine rastlanmaktadır. Ayrıca “Ahmed Mermerî”,37 “Yorgi minareci”,38 “Yani nakkaş”,39 “Said İbrahim ser-taşcıyan”,40 “Todoros Sıvaî”41 gibi belirli bir sahada uzmanlaşmış görevliler de unvanlarıyla anılmaktaydı.

Ş. Turan, Hassa Mimarlarının halife (veya kalfa) ve üstad diye iki zümreye ayrıldıklarını belirtiyorsa42 da XVII. yüzyıla ait incelediğimiz defterlerde halife ve üstad unvanı taşıyan birçok mimara rastlamakla

beraber bunun, bütün mimarları kapsamadığını görmekteyiz. Yine Ş. Turan halifelerin üstadlardan daha yüksek itibar edildiklerini ve içlerinde en kıdemlisinin "Mimar-ı Sanî" diye anıldığını belirtmektedir.[43] Üstadlar arasında en başta gelenler diye bahsettiği "Üstad-ı Saray-ı Atîk" ve "Üstad-ı Saray-ı Galata" unvanı taşıyan mimarlar, XVII. yüzyıla ait incelediğimiz belgelerde de görülmekte,[44] fakat ocak hiyerarşisindeki yerleri açıkça belirtilmemektedir.

Hassa Mimarları Ocağı'nın mevcudu zamana ve ihtiyaca göre değişiklik göstermektedir. 1525 yılında 17 olan ocak mevcudu 1548'e gelindiğinde 8'e kadar düşmüştür.[45] XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait elimizde bilgi bulunmadığından bu dönemdeki ocak mevcudu hakkında şimdilik bir şey söylemek mümkün değildir. XVII. yüzyılın başlarında ise mevcudun oldukça arttığını görüyoruz. Muhtemelen XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan inşa faaliyetlerine paralel olarak Hassa Mimarları Ocağı'nda çalışanların sayısında da artış olmuştur. 1604'te 39 kişiden oluşan kadro, 1626/1627'de 42, 1632/1633'te 43 kişiye çıkmış, 1634/1635 yılında tekrar 42 kişiye düşmüştür. 1661/1662 yılına kadar mevcut 42 kişi olarak devam ederken 1661/1662'de 40, 1663/1664'te ise 34 kişiden ibarettir. Bu tarihten yüzyılın sonuna kadar ocak mevcudu bir daha 37 kişinin üstüne çıkamamış, hatta 4 Cemaziyelevvel 3 Şubat 1691 yılında Mimarbaşı marifetiyle ocak içinde yapılan bir teftiş sonucunda görevini aksatan 23 kişi ocaktan çıkarılınca mevcut 11'e düşmüştür. Bu yıldan itibaren rakam sabit kalmış, sadece incelediğimiz son yıl olan 1696/1697 yılında ocak mevcudu 13 kişiye çıkmıştır.[46]

Osmanlı İmparatorluğu, kendi sahalarında uzman olan kişileri dinine bakmadan devlet kademelerinde istihdam ederdi. Birçok Yahudi hekimin Hassa Hekimleri içinde bulunması gibi, birçok gayrimüslim (Rum, Ermeni vs.) mimar da Hassa Mimarları Ocağı'nda görev yapmaktaydı. 1525 yılında

17 kişiden oluşan Hassa Mimarları Ocağı'nda gayrimüslim mimara rastlanmazken,47 1533'te 13 kişilik ocak mevcudundan 2'sinin gayrimüslim olduğu görülür.48 XVII. yüzyıla gelindiğinde ocak içindeki gayrimüslim mimar sayısı oldukça artmıştır. 1604/1605 yılında 39 kişilik ocak mevcudunun %41'i gayrimüslimdir. XVII. yüzyılın ilk yarısında da sayı artmaya devam etmiş, 1639/1640'ta mevcudun %47.5'ini gayrimüslim mimarlar oluşturmuştur. XVII. yüzyılın ikinci yarısında ise bu oran düşmeye başlamış, 1645/1646'da %36'ya, 1653/1654'te %26'ya düşmüştür. Daha sonraki yıllarda nadiren yükselmesine rağmen 1661/1662'de %30 ve 1663/1664'te %32, 1681 yılından yüzyılın sonuna kadar ocaktaki gayrimüslim mimar sayısı 1 kişiye kadar inmiştir. 1681'de %26.5, 1686/1687'de %17.5 olan gayrimüslim mimar oranı 1687/1688'de %9'a inmiş ve XVII. yüzyıl sonuna kadar bu oranda devam etmiştir.49

Hassa Mimarları Ocağı, XIX. yüzyıla kadar aynı isimle ve aynı teşkilât içinde çalışmalarını sürdürmüştür. III. Selim Devri'nde Mühendishâne-i Hümâyûn'un açılmasıyla, hassa mimarlarının, Mühendishâne-i Hümâyûn Nazırı, Hassa Mimarbaşı ve Mühendishâne-i Hümâyûn Hocasının müşterek teklifleriyle tayin edilmeleri ve Mimarbaşılığa da ancak Mühendishâne-i Hümâyûn hulefasından olanların getirilmesi karara bağlanmıştı.50 II. Mahmud Devri'nde, 1831 yılında, Mimarbaşılık, Şehreminliği ve Kıla Nezareti hizmeti birleştirilerek "Ebniye-i Hassa Müdürlüğü" adında yeni bir memuriyet ihdas edilmiş ve III. Selim Devri'ndeki prensipler aynen devam etmiştir. 1881 yılında ise "Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlîsi" kurularak mimarî ilmini tahsil eden Türk Mimarları buradan yetişmeye başlamıştır.51

Tayinleri, Azilleri ve Görev Süreleri

Osmanlı devlet teşkilâtında, bir göreve tayin edilecek kişiler için genellikle tayin edileceği bölüm âmirinin, Divân-ı Hümâyûn'a arz sunması gerekliydi. Bunun dışında üst düzey bir devlet görevlisinin arz sunmasıyla

da tayinler yapılırdı. Hassa Mimarları Ocağı’na alınacak mimarların tayinlerinin de Mimarbaşı arzıyla yapıldığı görülmektedir. Meselâ; XVII. yüzyıl ortalarında Hassa Mimarları Ocağı’na tayin edilen bir mimar ile ilgili ruus kaydı şu şekildedir: “Hassa Mimarbaşı Mustafa mektup gönderip hassa mimarlardan olup 10 akçe vazifesi olan Şaban erbab-ı tımardan olmağla mimarlığı Şaban bin Veliye verilmek buyuruldu. 22 Muharrem 1056”.[52] Yine hassa mimarlarının maaşlarını gösteren defterlerde de çoğunlukla boşalan kadroya yeni tayin edilecek mimarın isminin yanına “ba-arz-ı ser-mimaran-ı hassa” ibaresinin eklendiğini görüyoruz.[53] Nadiren de olsa Mimarbaşı dışında bazı devlet görevlerinin arzıyla da ocağa tayin yapılırdı. Buna örnek olarak XVII. yüzyıl ortalarına ait şu ruus kaydını verebiliriz: “yevmî 7 akçe ulufe ile mimar olan Nikola nâm zımmî mürd olup yeri mahlûl olmağla neccarlardan hala Girit seferinde hizmette olan Arslan nâm zımmîye serdar vezir Hüseyin Paşa’nın arzı mûcebince (mimarlık-ı hassa) verilmek buyuruldu. Gurre-i M 1057”.[54]

Hassa Mimarlar Ocağı’na alınacak kişi ile ilgili Divân-ı Hümâyûn’a arzın sunulmasından sonra burada durum araştırılır ve uygun bulunursa arzda bahsedilen kişinin tayini için veziriazamın buyuruldusu çıkardı. Buyuruldudan sonra o kişinin Hassa Mimarları Ocağı’na tayin edildiğine dair ruus tezkiresi yazılır ve görevine başlardı.

Hassa Mimarları, Ocağı’na tayin edilen mimarların yetişme merkezleri olarak O. Erdenen, Topkapı Sarayı Hasbahçe’yi[55] ve Acemioğlanlar Ocağı’nı göstermektedir.[56] Devletin çeşitli birimlerinde (Cebeci Ocağı, Top Arabacıları vs.) görev yapanlardan mimarlığa kabiliyetli olanların da ocağa alındığı görülmektedir. Şakird olarak ocağa girenler Mimarbaşı’nın ve kıdemli mimarların nezaretinde yetiştikten sonra ulûfeli Hassa Mimarları arasına tayin edilirlerdi.[57] Ocakta çalışan şakirdlere maaş verilmediği için bunların sayıları hakkında bir bilgimiz yoktur. Mimarların yetişmeleri için

tatbikatın yanında nazarî bilgiler de verilmekteydi.58 Bunlar sedefkârlar kârhanesinde nazarî olarak hendeseye dair okunan kitaplardan sonra, büyük üstadların yanında yıllarca fiili olarak çalışarak mesleğin esasını öğrenirlerdi. Osmanlı devlet teşkilâtındaki diğer birimlerde olduğu gibi Hassa Mimarları Ocağı'nda görev yapan mimarların oğullarından kabiliyetli olanlar da ocağa alınmaktaydı. Meselâ; XVII. yüzyıl ortalarında Hassa Mimarlarından Ali Üstad'ın ölümü üzerine yerine Mustafa veled-i Abdülmümin 1691/1692 tarihinde tayin edilmiş ise de Ali Üstad'ın oğlu Mehmed'in müracaatı üzerine 1693/1694 tarihinde Mustafa veled-i Abdülmümin görevden alınarak yerine Ali Üstad'ın oğlu olan Mehmed tayin edilmiştir.59

Hassa Mimarları Ocağı'na yapılan tayinler genellikle ocakta görev yapan mimarların ölümü, görevden ayrılması veya azledilmesi yani bir kadro boşalması sonucu yapılıyordu. Bu sebeple XVII. yüzyıl boyunca Hassa Mimarları Ocağı'ndaki mimar sayısında 1662/1663 ve 1690/1691'deki kadro azaltmaları haricinde önemli bir yükselme veya düşüş görülmemektedir.

Hassa Mimarları Ocağı'nda çalışan mimarların görev süreleri ömür boyu olabilmekteydi. İncelediğimiz belgelere göre, mimarlar arasında mütekaid (emekli) olarak görevi bırakan mimarlara rastlanmamıştır. Ahmed Abdullah, Ahmed Midillü, Dimitri Yorgi gibi mimarların seksen yıl civarında, ölene kadar görev yaptıklarını görmekteyiz. Bir mimarın bu kadar uzun bir süre faal olarak ocakta görev yapması mümkün görünmemektedir. 1604'ten sonra yaklaşık 20 yıllık dönemin kayıtlarının elimizde olmaması sebebiyle, aradaki yıllarda ocağa aynı isimli şahıslar girmiş olabilir. Ancak 1604 tarihli defterde yer alan bu şahısların 1624 tarihinde önceki yevmiyelerinden bir-iki akçe fazla yevmiye ile tekrar karşımıza çıkmaları aynı kişiler olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca

ocağa sonradan giren mimarlar listenin sonuna eklendiği halde bu üç isim yaklaşık seksen yıl boyunca listenin üst sıralarında olmaya devam etmişlerdir. Muhtemelen bunların önceki yıllarda yaptıkları hizmetler gözönünde bulundurularak ölene kadar maaşları kesilmemiş olabilir. Bu mimarlar kadar uzun olmasa da ocaktaki birçok mimar kırk yılın üzerinde bu görevde kalmışlardır.60

İncelediğimiz XVII. yüzyıla ait belgelerde, görevden ayrılış şeklini kesin olarak tespit ettiğimiz 81 mimar içinde %54'ü ocaktan "müteveffa", gayrimüslim ise "mürd" olarak, yani ölüm sebebiyle ocak mevcudu dışına çıkmıştır. %35'i görevden çıkarılmış, %8.5'u görevden ayrılmış, %2.5'u ise başka bir göreve geçiş yapmıştır.61 Bu da gösteriyor ki Hassa Mimarları Ocağı'nda görev yapan mimarlar, hizmette kusur etmedikleri sürece ölünceye kadar bu görevlerini ifa edebiliyorlardı.

Hassa Mimarlarının görevden çıkarılma sebeplerini ise tam olarak tespit edememekle birlikte en fazla azilin gerçekleştiği 1662/1663 ve 1690/1691 yıllarındaki azillerin niçin yapıldığını söyleyebiliyoruz. 1662/1663 yılında 40 olan Hassa Mimarları Ocağı mevcudu birden 34'e kadar düşürülmüştür. Hassa Mimarlarının maaşlarını gösteren 1662/1663 tarihli belgede62 40 kişiden 6'sının isminin yanına "mahlûl" yani boş ibaresi konmuş ve 1663/1664 yılında bu kişiler bir daha listeye alınmamıştır. Bunlar, muhtemelen yapılan bir teftiş sonucu hizmette hazır bulunmadıkları için ocaktan çıkarılmış olabilirler. 1690/1691 tarihli belgede ise63 34 kişiden 23'ünün isminin yanına "reft şüd" yani gitti ibaresi konulmuş ve belgenin sonunda uzun bir açıklama yapılmıştır. Bu açıklamada Mimarbaşı Hüseyin Ağa ve Defterdar Efendi marifetiyle ocakta teftiş yapılıp, 23 mimarın hizmette mevcut olmadıkları ve bazılarına da ihtiyaç duyulmadığı görülerek görevlerine son verildiği, yevmiyelerinin hazineye kaldığı belirtilmiştir.

Ölüm ve görevden çıkarılma dışında Hassa Mimarları Ocağı’ndan ayrılarak başka görevlere gidenler de oluyordu. Meselâ 1626/1627 yılında ocaktan ayrılan Şaban Üstad’ın tımarlı sipahi olduğu görülmektedir.64 Ayrıca görevden ayrılan birçok mimarın isminin yanına “reft-terk-i hizmet” ibaresi konmuşsa da, bunların ne sebeple ocaktan ayrıldıkları belli değildir.65

Gelirleri

Hassa Mimarlarının gelirleri; devletten aldıkları ulûfeleri ile yaptıkları inşa faaliyetleri karşılığında aldıkları harçlardan ibarettir. Fakat bu harçlar hakkında detaylı bilgiye sahip değiliz.

Hassa Mimarları ulûfelerini Küçük Ruznâmçe Kalemi’nden alırlardı. Bu durum 3 Nisan 1697 tarihine kadar devam etmiştir. Bu tarihten itibaren mimarbaşılar gibi mimarlar da maaşlarını harc-ı hassa kaleminden almaya başlamışlardır.66 Maaşları yevmiye olarak hesaplanır ve üç ayda bir ödeme yapılırdı. Aldıkları yevmiyeler kıdemlerine ve yaptıkları işe göre değişiyordu. Halife veya üstad unvanı taşıyan mimarlar bu unvanlarına rağmen kıdemli olan mimarlardan daha az yevmiye alabilmekteydiler.

Hassa Mimarlar Ocağı’na yeni tayin edilen mimar; yerine tayin edildiği mimarın yevmiyesinin tamamını ya da bir kısmını alırdı. Eğer ölen ya da ayrılan mimarın yevmiyesi yüksek ise yerine gelen kişi bunun bir kısmını alır, geri kalanı ocaktaki mevcut mimarlardan birine veya birkaçına “terakki” yani zam olurdu. Meselâ, Hassa Mimarlarından Şahin 1685/1686 yılı sonlarında ölünce 33 akçelik yevmiyesinin 25 akçesi 1686/1687’de yerine tayin edilen Mehmed Ahmed’e verilmiş, 6 akçesi mevcut mimar Ali Abdullah Arnavud’a, 2 akçesi yine mevcut mimar Mehmed Halife’ye zam olmuştur.67 Ayrıca ölen ya da görevden ayrılan mimarın oğlu ocakta görev yapan mimarlardan ise yevmiyesinin tamamı oğluna zam olabiliyordu. Meselâ, 1686/1687 yılında Hassa Mimarlarından Dikrese veled-i Kirkor

görevden ayrılınca 11 akçelik yevmiyesinin tamamı ocakta görev yapan mimarlardan oğlu Oban'a verilmiştir.68

Hassa Mimarları, görevleri sırasında yaptıkları hizmetlerden dolayı maaşlarına zam alabiliyorlardı. 1679/1680 yılında muhtemelen Bosna civarında olan bir kalenin yapımı için çalışan Mehmed Halife Bosna Muhafızı Köse Paşa'nın arzıyla 3 akçe zam almıştır.69 Yine aynı mimar 1684 yılında seferde hizmet ettiğinden 5 akçe daha zam almıştır.70 Serkiz isimli mimar ise 1665/1666 yılında Uyvar Kalesi fethinde hizmet ettiği için yevmiyesine 4 akçe zam yapılmıştır.71 Hassa Mimarları Ocağı'nda en uzun süreyle görev yapan mimarlardan biri olan Ahmed Midillü, 1650 yılında Girit Adası'nda kale yapımında hizmet ettiği için 10 akçe zam almış, 21 olan yevmiyesi 31 akçeye çıkmıştır.72 Yine 1646/1647 yılında Mimar Ahmed Bozcaada kalesi tamirinde hizmet ettiği için 4 akçe zam almıştır.73

1 M. Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I, MEB Basımevi, İstanbul 1983, s. 738.

2 Ş. Turan, "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları", Tarih Araştırmaları Dergisi, I/1 (Ankara 1963), s. 157.

3 Mimar Sinan bu ünvanı bizzat mühründe "el-fakir Sermimarân-ı Hassa Sinan" şeklinde kullanmıştır.

4 Z. Orgun, "Hassa Mimarları", Arkitekt, 8/12 (1938), s. 333.

5 E. Afyoncu, "XVI. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı", Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı, İzmir 1999, s. 208.

6 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BOA), Kamil Kepeci Tasnifi (=KK), nr. 3398, s. 15; nr. 3399, vr. 24a; nr. 3400, s. 41; BOA, Bâb-ı Defterî, Küçük Ruznâmçe Kalemi (=D. KRZ), nr. 33120, s. 40; BOA, MAD, nr. 364, s. 49; nr. 5510, s. 49; nr. 5526, s. 56; nr. 5965, s. 45.

7 BOA, Maliyeden Müdevver Defterler, (=MAD), nr. 5589, s. 39.

8 BOA, MAD, nr. 416, s. 40; MAD, nr. 3626, s. 27; MAD, nr. 2231, s. 44; MAD, nr. 6248, s. 30.

9 BOA, MAD, nr. 5967, s. 62; MAD, nr. 6008, s. 60; MAD, nr. 3772, s. 61; MAD, nr. 1442, s. 50; BOA, KK, nr. 3436, s. 57; KK, nr. 3433, s. 48.

10 Tayyar-zâde Ahmed Ata, Tarih-i Ata, I, İstanbul 1293, s. 290.

11 A. Martal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Su-yolculuk", TTK Belleten, sayı: 205 (Aralık 1988), Ankara 1989, s. 1624.

12 BOA, Tımar Ruznâmçe Defterleri, nr. 434, s. 525.

13 BOA, MAD, nr. 416, s. 40.

14 Ş. Turan, a.g.m., s. 161.

15 BOA, İbnülemin-Tevcihât, nr. 886.

16 Ş. Turan, a.g.m., s. 161.

17 S. Eyice, "Mimar Kasım Hakkında", TTK Belleten, sayı: 172 (Ekim 1979), Ankara 1979, s. 782.

18 S. Eyice, a.g.m., s. 783.

19 BOA, MAD, nr. 416, s. 40.

20 İ. Parmaksızoğlu, "Kasım Ağa", İslâm Ansiklopedisi, VI, 379.

21 Z. Orgun, "Mimar Dalgıç Ahmed", Arkitekt, 314 (1941), s. 61.

22 BOA, MAD, nr. 5589, s. 39.

23 BOA, MAD, nr. 1261, s. 27; MAD, nr. 6261, s. 55.; BOA, KK, nr. 3405, vr. 22b; BOA, MAD, nr. 6082, s. 47; BOA, KK, nr. 3432, s. 54.

24 BOA, KK, nr. 3433, s. 48.

25 BOA, KK, nr. 3436, s. 57.

26 Ş. Turan, a.g.m., s. 202.

27 BOA, MAD, nr. 416, s. 40.; BOA, KK, nr. 3408, s. 2-3.

28 BOA, A. RSK, nr. 1506, s. 28.

29 Ş. Turan, a.g.m., s. 162-163.

30 BOA, Tımar Ruznâmçe Defterleri, nr. 353, İskenderiye 1. Cüz.

31 E. Afyoncu, a.g.m., s. 208.

32 BOA, KK, nr. 259, s. 77.

33 BOA, KK, nr. 3398, s. 30.

34 BOA, KK, nr. 3401, vr. 55a.

35 BOA, KK, nr. 3420, vr. 50a.

36 BOA, MAD, nr. 6082, s. 97.

37 BOA, MAD, nr. 6248, s. 62.

38 BOA, KK, nr. 3398, s. 30.

39 BOA, KK, nr. 3398, s. 30.

40 BOA, KK, nr. 3426, s. 98.

41 BOA, KK, nr. 3401, vr. 55b.

42 Ş. Turan, a.g.m., s. 159.

43 Ş. Turan, a.g.m., s. 159.

44 BOA, D. KRZ, nr. 33120, s. 63; BOA, KK, nr. 3399, vr. 53a.

45 E. Afyoncu, a.g.m., s. 209.

46 Bkz. Tablo II.

47 Z. Orgun, "Hassa Mimarları", s. 333.

48 E. Afyoncu, a.g.m., s. 209.

49 Bkz. Tablo II.

50 Ş. Turan, a.g.m., s. 179.

51 Ş. Turan, a.g.m., s. 178-179.

52 BOA, KK, nr. 259, s. 34.

53 BOA, KK, nr. 3425, s. 47a-b.

54 BOA, KK, nr. 260, s. 2.

55 O. Erdenen, "Osmanlı Devri Mimarları, Yardımcıları, Teşkilâtları", Mimarlık, 1 (27), İstanbul 1966, s. 15.

56 O. Erdenen, "Eski Mimarlarımızın Yetişmeleri", Mimarlık, 6 (32), İstanbul 1966, s. 21.

57 Z. Sönmez, “Mimar Sinan ve Hassa Mimarlar Ocağı”, Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı, İstanbul 1988, s. 253; E. Afyoncu, a.g.m., s. 210.

58 O. Erdenen, a.g.m., s. 19-22.

59 BOA, KK, nr. 3433, s. 106.

60 Bkz. Fatma Afyoncu, XVII. Yüzyıl Hassa Mimarları Ocağı (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Ens titüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998, s. 41-50.

61 Bkz. F. Afyoncu, Aynı tez, s. 41-50.

62 BOA, KK, nr. 3408, s. 80-81.

63 BOA, KK, nr. 3430, s. 117-118.

64 BOA, MAD, nr. 416, s. 80.

65 BOA, MAD, nr. 3626, s. 57-58.

66 BOA, KK, nr. 3436, s, 126.

67 OA, KK, nr. 3426, s. 97-98.

68 BOA, KK, nr. 3426, s. 98.

69 BOA, KK, nr. 3420, vr. 50a.

70 BOA, KK, nr. 3424, s. 96.

71 BOA, MAD, nr. 5967, s. 111.

72 BOA, MAD, nr. 6261, s. 110.

73 BOA, KK, nr. 259, s. 34.

Mimar Sinan'ın Eserlerinde Mahallî Unsurlar / Prof. Dr. Nusret Çam [s.111-120]

Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi / Türkiye

Mimar Sinan Yılı ilan edilmiş olması dolayısıyla özellikle 1988 ve 1989 yıllarında, pek çoğu ülkemizde olmak üzere bu büyük Türk mimarı hakkında dünyada bir hayli çalışma yapılmış ve bunlar makale ya da kitap halinde yayınlanmış, böylece Mimar Sinan değişik yönleriyle tanıtılmıştır. Buna rağmen, bu yayınlarda Mimar Sinan'ın bazı yönlerine ya hiç değinilmediği ya da eksik kaldığı, bu sebeple bunların genç araştırmacılara bırakıldığı da bir hakikattir. Mesela, bunlardan bir tanesi, "Mimar Sinan'ın Eserlerindeki Estetik Kriterler"dir. Bu konuya dolaylı olarak bazı eserlerde temas edilmiş ise de, Mimar Sinan'ın eserlerine haşmet ve özellik kazandıran, onlara damgasını vuran kriterlerin etraflı şekilde tahlil edildikten sonra maddeler halinde somut bir şekilde ortaya konulmamış olması hâlâ büyük bir eksiklik olarak karşımızda durmaktadır. Keza, Türkiye'de "sanat sosyolojisi", "sanat psikolojisi" ve "sanat felsefesi" ne yazıktır ki şimdiye kadar henüz gelişmediği için, Mimar Sinan'ın eserleri bu açıdan da incelenmemiştir. Mesela:

-"Dinî düşüncenin standartlaştırılmaya çalışıldığı bir idarî sistemde mimarideki standartlaştırmanın şümulü, gelişimi, olumlu, olumsuz yönleri ve böyle bir anlayışın gerçekçiliği, gerçekleşme payı ne ölçüde mümkündür?"

-"Veya en azından, II. Bayezid'le başlayan, Ebussuud Efendi'nin fetvalarıyla müşahhas hâle gelen bu standartlaşma mimaride nasıl yankı bulmuş ve izleri, tesirleri nerelere kadar uzanmıştır; 17. yüzyıl'da ortaya

çıkan bid’at karşıtı Kadızâde hareketi mimaride ve sanatta kendisini nasıl göstermiştir?

-“Eserin bânisinin ve mimarının hırsları,1 arzuları, kariyerleri, karakterleri, estetik anlayışları sanat eserlerine ne ölçüde yansımıştır? Kanuni ve Rüstem Paşa’nın özel hayatlarındaki süse ve lükse olan düşkünlüğü, Kanunî’nin hanımı Hürrem Sultan’ın hırsı, sultan kocası üzerindeki gücü sanatta nasıl makes bulmuştur?

-“Veya yukarıdan beri problem olarak sıraladığımız konular o zamanki sanatkârlar tarafından hiç mi dikkate alınmamıştır? Eğer böyle ise bu konular onların ilgi alanlarına niçin girmemiştir?”

-“Başta Mimar Sinan’ın eserleri olmak üzere, Klâsik Devir Osmanlı mimarisinin beslendikleri kaynaklar nelerdir?”

Ne yazık ki sanat tarihçiliğimiz henüz bu konuları irdeleme noktasından hâlâ epeyce uzak gözükmektedir. Bu konulara ilgili ve hırslı genç araştırmacıların dikkatini çektikten sonra, Mimar Sinan’ın pek değinilmeyen bir yönünü, daha doğrusu mahallî gelenekleri ve üslupları kendi eserinde nasıl kullandığını bir makale çerçevesinde göstermeye ve irdelemeye çalışacağız.

Bilindiği üzere Sinan’ın faaliyet gösterdiği büyük Osmanlı coğrafyasında Sinan’dan önce, yüzlerce yıllık birikimin ürünü olan bir mimarî gelenek mevcuttu. Özellikle Selçuklu, Bizans ve Beylikler Devri mimarisi en muhteşem eserlerini bu topraklar üzerinde vermişlerdi. Böyle bir ortamda ve zamanda yaşamış olmak Mimar Sinan’a, bir taraftan bu eserlerden örnek ve ilham almak, onların problemlerini görerek daha iyisini yapma heyecanını elde etme şansını verirken, diğer taraftan da bu durum, onun düşünüp ideal haline getirdiği denemelerin daha önce yapılmış olması sonucunu ve böylece bazı konularda Sinan’ın ilk olma şansını yitirmesi neticesini de beraberinde getirmiştir. Anadolu’daki bu mimarî

zenginliğin ve çeşitliliğinin, Mimar Sinan'a rehber ve ilham kaynağı olurken, aynı zamanda hareket alanını sınırlaması, onun yaratıcı kaabiliyetini daha da zorlamış, böylece Sinan'ı "Koca Sinan" yapan eserler ortaya çıkmıştır.

Mimar Sinan, yaratıcılığı konusunda kendisine hem yeni ufuklar açan hem de önüne set çeken bu gelenekten nasıl istifade etmiş ve bunları hangi kurallar çerçevesinde aşmıştır? Her şeyden önce, Sinan, Bursa ve Edirne'de başlayıp İstanbul Fatih ve Bayezid Câmileri ile önemli bir aşamaya gelen toplu mekân anlayışını daha ileriye götürmek zorunda idi. Buna devletin siyasî gücünün somut bir şekilde mimariye yansıtılması açısından olduğu kadar, Ayasofya gibi "dev bir rakiple "hesaplaşmak" için de bilhassa mecburdu. Mimar Sinan, böyle toplu mekân yolunda adım adım ilerlerken geleneği nereye oturtacaktı? Mimarî geleneği kullanmak konusunda Sinan, önceki Selçuklu çığırını büyük bir inatla ve şevkle sürdüren Karamanoğulları gibi mi, yoksa bütün bir Osmanlı geleneğini ve reddederek sırt çeviren Batılılaşma devri sanatçıları gibi mi davranacaktı?

Burada en önemli ve kritik husus, yüzyılların birikimi ile meydana gelen mahallî geleneklerden istifade edeyim derken klâsik Osmanlı mimarî zevkinin ve üslubunun dışına çıkmak, böylece tekrar geriye dönmek tehlikesidir. Bu durumda, bu büyük ustanın elinde onu böyle bir tehlikeden koruyacak birtakım çok sağlam kıstasların olması gerekirdi. Tespitlerimize göre Mimar Sinan'ı hem böyle bir geriye dönüşten kurtaran hem de ona haklı şöhretini kazandıran bu ölçütler ve olmazsa olmaz kabilinden temel prensipler şunlardır:

1) Toplu mekân anlayışı,

2) İnsan ölçekli plânlama ve tasarım, insan merkezli fonksiyon,

3) Çevreyle uyum,

4) Ritim ve oran,

6) Mimariye hükmetmeyen bir tezyinat,

7) Yaratıcılık ve rekâbet,

8) Mühendislik,

Bu sebeple Mimar Sinan'ın mutlak surette mahalli çeşni taşıyan mimarî unsurları aynen kullanmak gibi bir peşin fikrinin olmadığı, bu unsurları ancak kendi zevkine, repertuarına ve amacına uygun düşüyorsa kullandığı görülecektir. Bunun içindir ki, Sinan için kemerlerin, pencerelerin, kubbe köşeliklerinin, tezyinatın, -Türk zevkine ters düşmemek kaydıyla- şu veya bu şekilde oluşunun o kadar önemi yoktur.

İşte böyle sağlam kıstaslar ve prensipler sayesindedir ki Mimar Sinan'ın günümüze ulaşabilen eserlerini incelediğimizde bu büyük Türk mimarı, Karamanoğulları Beyliği sanatçıları gibi eskiyi aynen nakletmek veya sonraki Batılılaşma devri Osmanlı ustaları gibi, geleneği tamamen inkâr etmek şeklinde bir davranış içerisinde olmamıştır. O, mahallî gelenekleri kullanmak konusunda vazgeçilmez değerlerinden ve hedeflerinden asla taviz vermemiştir. Bu durumu daha iyi anlamak için Mimar Sinan'ın eserlerine bakmak gerekmektedir. Bunu yaparken, onun bütün eserlerini tek tek incelemek, bir makale çerçevesini aşacağı için, konuyla ilgili birkaç örnek vermekle yetineceğiz.2

1. Ankara Cenâbî Ahmet Paşa Câmii (1565)

Tuhfetü'l-Mimarîn'de, Mimar Sinan eseri olarak zikredilmiş olmakla birlikte bazı sanat tarihçileri tarafından hakkındaki bu kayıt ihtiyatla karşılanan Cenâbî Ahmet Paşa Câmii, doğrudan doğruya dört duvar üzerine oturan tek kubbeli mimarisi, düzgün orantıları, zarif minaresi ve sade işçiliğiyle tipik bir Mimar Sinan eseridir. Tasarımı ister Mimar Sinan, ister onun öğrencileri tarafından gerçekleştirilmiş olsun, Ankara'da klâsik Osmanlı mimarî zevkinde yapılan tek eser konumundaki bu câminin mihrap ve minberi çok sadedir. Buna mukabil, câminin kapısının üç tarafını

çerçeveleyen düz bir silme, bir dairenin, daha başka altı daire tarafından kesilmesiyle ve bu sistemin silme boyunca biteviye uzayıp gitmesiyle elde edilen geometrik kompozisyonla doldurulmuştur. Bu kompozisyonu Ankara'daki mimarî eserler içinde ilk kez Ahi Şerâfettin (Arslanhane) Câmii'nde görmekteyiz. 13. yüzyıl başında yapılmış olmakla birlikte 1290 yılında yenilenen ve mevcut mihrap tezyinatı da bu tamirden kalma olduğu anlaşılan câmideki söz konusu renkli sır kaplamalı geometrik süslemeler, alçı malzemeden yapılan alınlıkta altıgenlerle birlikte kullanılmıştır. Fakat geçmeli halkalardan ibaret bu kompozisyonun asıl belirgin şekilde kullanıldığı eserler Ahi Yakup (1392), Ahi Elvan (14. yy. sonları veya 1413), Örtmeli (14, 15.) Boyacı Ali (14, 15.) câmileridir (Resim 1, 2). Bütün bu câmilerde sözünü ettiğimiz bu kompozisyon, mihrap pervazında yer almakta olup, varlığını Cenâbî Ahmet Paşa Câmii'nden (Resim 3) sonra da Ankara eserlerinin en çok kullanılan motiflerinden biri olma özelliğini devam ettirmiştir.

Sinan, tuğla mimarisi, yalın kare veya dikdörtgen plânı yanında dikine gelişen alçı mihrabı ve ahşap minberiyle, zengin göbekli ahşap düz tavanıyla, zengin tavan ve pencere süslemeleriyle Klâsik Osmanlı mimarisinden hiç etkilenmeksizin 13. yüzyılda başlayıp 19. yüzyıl sonlarına kadar devam eden ve kendine has kapalı bir üslup havzası oluşturan Ankara'da, inşa ettiği bu eserinde elbette kendi üslubundan taviz veremezdi. Bu sebeple Sinan için, bilhassa tezyinatı ve tuğla mimarisiyle dikkati çeken Ankara'da mimarî form ve plân olarak ne örnek olabileceği ne de yarışabileceği bir eser mevcut idi. Mimar Sinan ise Ankara câmilerindeki tezyinat zenginliğini kendisi için bir rakip olarak görmüş değildi. Bu sebeple O'nun Cenabî Ahmet Paşa Câmii'ni yaparken, mahallî unsurlardan istifade konusunda yalnızca sözünü ettiğimiz geometrik kompozisyonu kullanmış olması gayet tabiidir. Üstelik onu, kendisinden

önceki eserlerde olduğu gibi mihrapta kullanmayıp, daha görünür bir yer olan taçkapıya nakletmesi de Sinan'a yakışır bir yenilik olmaktadır. Böylece Mimar Sinan, kendi mimarî prensiplerine, zevklerine ve üslup anlayışına halel getirmeden mahallî geleneklerden rahatlıkla istifâde etmesini bilmiştir.

2. Diyarbakır Hadım Ali Paşa Câmii (1537)

Osmanlılardan çok önce Anadolu'da kubbe mimarisinin, bir problem ve tutku hâlinde ele alındığı devlet hiç şüphesiz Artuklu Türk Beyliği olup bunun en başarılı şekilde uygulandığı yer de Güneydoğu Anadolu'dur. Bunun en önemli işaretleri ise Silvan ve Kızıltepe Ulu Câmileridir. Özellikle Silvan Ulu Câmii, üç sahın genişliğinde bir alan kaplayan 13.5 m. çapındaki genişliğiyle daha 1157 yılında onların kubbe mimarisindeki başarılarını göstermeye yetmektedir. Ayrıca Osmanlıların bu topraklara gelmesinden hemen önce bilhassa Diyarbakır'daki Akkoyunlu eseri olan (Nebi, Şeyh Safa, Şeyh Matar Câmileri) merkezî kubbe anlayışının, ebat olarak Osmanlılarınkilerle yarışır nitelikte oldukları görülmektedir. Bu eserler yalnızca mimari açıdan değil, bezeme olarak da belli kaliteye ve üsluba erişmiş idiler. Yine aynı bölgenin önemli bir taht merkezi olan Mardin'de de gerek Artuklu, gerekse Akkoyunlu Devri'nde kubbe, kemer, tonoz mimarisi yanında süslemelerde de değişik arayışlara girişilmiş idi. Bunlar içerisinde Ulu Câmi (12. yy. sonları), Lâtifiye Câmii (14. yy. üçüncü çeyreği), Babussur Câmii (14. yy. üçüncü çeyreği), Zinciriye (Sultan İsa) Medresesi (14. yy. sonları) ve Kasımiye Medresesi (15. yy.) gibi eserlerin Diyarbakır'daki diğer Artuklu eserleriyle birlikte Ali Paşa Câmii'nde ve Sinan'ın diğer eserlerinde plân ve mekân olarak değil de mimari unsurlar itibariyle izler bıraktığı anlaşılmaktadır.

Tuhfetü'l-Mimarîn'de Mimar Sinan eseri olduğu belirtilen Diyarbakır Hadım Ali Paşa Câmii, siyah-beyaz taş sıralarından meydana

gelen duvar örgüsüyle yerel geleneği aynen yansıttığı gibi, sekizgen yüksek bir kasnak üzerine oturan kubbeyi dıştan kapatan kiremit kaplı piramidal örtüsüyle de Silvan Ulu Câmii (1157) ve Şeyh Matar (1500) câmilerinin izlerini taşımaktadır (Resim 4, 5, 6).

3. Diyarbakır İskender Paşa (1551)

Tuhfetü'l-Mimarîn'de Mimar Sinan'ın eseri olduğu ifade edilen ve doğrudan doğruya duvarlar üzerine oturan kubbesiyle dikkati çeken İskender Paşa Câmii'nde siyah-beyaz taşların nöbetleşe sıralanmasıyla oluşan duvar örgüsü, pencere pervazındaki düğümlü sütunceler, iki renkli taş işçilik, mukarnasların biçimi ve mihrap kemerinin dilimli oluşu, mihrap nişini çevreleyen kornişte tatbik edilen mukarnasların tarzı hep geleneksel mahiyettedir. Hatta pencere alınlığındaki süslemeler de öyledir. Bu câmide kubbe, Hadım Ali Paşa Câmii'ndekinin aksine, piramit şeklinde bir çatı üzerine kiremit kaplamalı olmayıp Klâsik Osmanlı tarzında kurşunludur (Resim 7, 8).

4. Diyarbakır Behram Paşa (1572)

Bu câmi de, Tuhfetü'l-Mimarîn'de Mimar Sinan eseri olarak belirtilmektedir. Behram Paşa Câmii, bütün mekânı kaplayan tek kubbeli harim kubbesi ve biri kubbeli, diğeri sakıflı çift revaklı son cemâat yeri ile dikkati çekmektedir. İskender Paşa Câmii'nde olduğu gibi, bu câmide de duvarlar, büyük ölçüde jeolojik oluşumların, yani malzeme durumunun ve iklim şartlarının şekillendirdiği mahallî geleneğe uygun olarak duvarlar yine nöbetleşe siyah ve beyaz taş sıralarıyla örülmüş ve kubbe klâsik Osmanlı anlayışında yapılmıştır (Resim 9). Behram Paşa Câmii'nde Sinan'ın kullandığı yerel unsurlar ise taçkapının, mihrabın ve pencere alınlıkların tanzimi ve tertibidir. Özellikle mihrap ve taçkapı düzenlemesi, ilhamını Artuklu eseri Mardin Zinciriye ve Akkoyunlu Kasımiye Medresesi'nden almış gözükmektedir (Resim 10, 11). Keza, son cemâat

yerinde harimin taçkapısınan karşısına düşen iki sütun ile şadırvan sütunlarında yer alan yivler ve düğümler de bölgedeki Artuklu eserlerinde sevilerek tekrarlanan unsurlardır.

5. Diyarbakır Melek Ahmet Paşa Câmii (1587/91)

Tuhfetü'l-Mimarîn'de Mimar Sinan eserleri arasında zikredilmiş olmakla birlikte, câminin bitiş tarihi Sinan'ın (ö. 1588) son yılına rastlaması sebebiyle ancak belki onun tarafından projelendirildiğini düşünmek niyetinde olduğumuz bu eser, dükkân ve işyeri şeklinde tasarlanan yükseltilmiş birinci katın üzerine yapılmasıyla dikkati çekmektedir. Eser, Diyarbakır'daki diğer câmilerle aynı malzeme ve teknikle yapılmış olup, taçkapısı ve minare kaidesindeki süslemeler klâsik Osmanlı üslubundan çok, mahallî üsluba yakındır.3 Mihrap çinileri de Bursa, Edirne ve İstanbul tarzında değildir.

6. Erzurum Lala Mustafa Paşa Câmii (1563)

Osmanlı öncesinde Diyarbakır gibi Erzurum da önemli bir idarî merkez olma konumuna bağlı olarak aynı zamanda mühim bir sanat ve kültür merkezi idi. Kale Mescidi (12. yy.), Ulu Câmi (1180) ile Çifte Minareli (1291), Yakutiye (1310) ve Ahmediye (1314) medreseleri yanında, başta Emir Saltık Kümbeti olmak üzere daha başka pek çok kümbet ve eser, Mimar Sinan'a hem ilham kaynağı hem de rakip olmaya hazır vaziyette idi.

Erzurum Lala Paşa Câmii, Tezkiretül'-Ebniye'de, Tezkiretü'l-Bünyan'da ve Tuhfetü'l-Mimarîn'de Mimar Sinan eseri olarak gösterilmektedir. Lala Paşa Câmii, ortada dört ayak üzerine istinat eden merkezî ana kubbe, dört adet köşe kubbesi ve dört yandaki birer yarım çapraz tonoz örtülü plânıyla tipik bir klâsik Osmanlı plânına sahiptir. Ayrıca nisbetler ve süslemenin yerleştirilme biçimi de Sinan'ın tarzına uygundur (Resim 12). Bu câmide, Diyarbakır'daki eserlerdeki kadar mahallî üslup ilk plânda gözükmüyor ise de, harimin kuzeye bakan cümle kapısının

etrafındaki profilli kuşatma kemeri ile kapının iki yanındaki ince sütuncelere baştan başa oyma olarak işlenilen zincirek süslemeler, Erzurum'daki pek çok yapıda karşımıza çıkan, Osmanlı öncesi bölgesel olarak klasikleşmiş mimarî unsurlardır. Bu profilli ve kaburgalı kemerleri ve kornişleri, Erzurum'da yukarıda adlarını saydığımız eserlerin hemen hemen hepsinde görmek mümkündür. Yine Lala Paşa Câmii'nin kapısının iki yanındaki sütunceleri süsleyen zincirekleri de başta Çifte Minareli Medrese'de, Yakutiye Medresesi'nde Üç Kümbetlerde (benzer şekliyle), olmak üzere birçok türbe kornişinde karşımıza çıkmaktadır. Bu her iki unsurun, Lala Paşa Câmii'nin hemen yanıbaşındaki Yakutiye Medresesi'nde hep birlikte kullanılmış olması da bilhassa dikkat çekicidir (Resim 13, 14, 15, 16). Bu sebeple, Mimar Sinan'ın, Erzurum eserlerinde en çok kullanılan bu unsurlara Lala Paşa Câmii taçkapısında yer vermesi tesadüfî gözükmemektedir. Koca Sinan'ın bu mahallî unsurları içeride herhangi bir yerlere değil, taçkapıda herkesin hemen görebileceği yere yerleştirmesi de ayrıca anlamlıdır. Dikkat edilirse bu büyük Türk mimarı, Ankara'da Cenabî Ahmet Paşa Câmii'nde de, Ankara'ya mahsus mahallî unsurları câminin cümle kapısında kullanmıştı. Bu durumda, ilk bakışta önemsizmiş gibi gözüken mahallî unsurları eserin en görünür yerinde tatbik etmek gibi Sinan'ın çok önemli bir özelliği daha karşımıza çıkmaktadır.

7. Van Hüsrev Paşa Câmii (1567/68)

Büyük Selçuklu, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri zamanında önemli bir idarî merkez olan Van'daki Osmanlı öncesi en mühim eser bilindiği üzere Ulu Câmi'dir. Eskiden Oktay Aslanapa tarafından ileri sürülen 1389-1400 yılları arasında Karakoyunlu Hükümdarı Kara Yusuf tarafından yaptırılmış olduğu görüşü sanat tarihçileri tarafından kabul görmüşken, yakın zamanlarda bazı sanat tarihçileri, eseri Büyük Selçuklu Devri'ne tarihlemektedirler. Bugün harap durumda bulunan eser, aynen

Silvan Ulu Câmii'nde olduğu gibi, üç sahın genişliğinde bir alan kaplayan mihrap önü kubbesiyle dikkati çekmektedir. Bu sebeple, Mimar Sinan zamanında ayakta olduğu halde, 20. yüzyılın başlarında büyük ölçüde harap olan eserin, Osmanlı devri eserleri üzerindeki tesirini tam olarak tespit edemiyoruz. Bununla birlikte mihrabındaki geometrik süslemelerin çok az bir değişiklikle Mimar Sinan tarafından Hüsrev Paşa Câmii'nin harim kapısında kitâbenin hemen altında tatbik edildiği gâyet açık bir şekilde belli olmaktadır (Resim 17, 18, 19). Çok dikkat çekici bir şekilde, Sinan, Ankara'da ve Erzurum'daki, mahallî tezyinî unsurları, eserin en görünür yeri olan taçkapıda tatbik etme geleneğini Van Hüsrev Paşa Câmii'nde de sürdürmektedir. Van'daki bu câminin üç parçadan meydana gelen dilimli mihrap kuşatma kemeri ile pencere alınlığındaki mukarnaslı yatay bir korniş de tamamıyla mahallidir. Ayrıca minare kâidesinde bulunan kûfi yazılı taş levhanın kullanılış biçimi de Diyarbakır ve Mardin yöresine mahsustur.

Klâsik Osmanlı mimarisinin, Batı bölgelerinde ortada koyduğu klâsik üslup dışında bir görünüm sergilediği için Aptullah Kuran "bölgesel üslûbu ağır basan bu câmii, Sinan'ın öz yapıları arasında görmemek" niyetindedir.4 Yine O, "Câmi gibi, Van Hüsrev Paşa Medresesi'ni (Tuhfetü'l-mimarin) de Sinan'ın öz yapıları arasında sayarken ihtiyatlı olmak, İstanbul'da tasarlanıp Van'a gönderilen bir üstadın denetiminde yapılmış olabileceği gibi, tümüyle yerel bir mimarın elinden çıkma olasılığını da gözden ırak tutmamak yerinde olur" demektedir.5

8. Edirne Selimiye Câmii (1575)

Bilindiği üzere Edirne, Türkler tarafından fethedilir edilmez başkent yapılmakla burada bayındırlık faaliyetleri de hemen başlatıldı. Bu sebeple, başkentin, fetihle birlikte İstanbul'a nakledildiği tarihe (1453'e) kadar geçen yüz yıllık süre içerisinde Eski Câmi (1414), Muradiye Câmii (1426),

Üç Şerefeli Câmi (1447) gibi çok önemli eserler inşa edilmekle kalmayıp, bu faaliyetler bilhassa II. Bayezid Külliyesi (1488) ile de devam ettirildi. Bu binalar arasında Üç Şerefeli Câmi, Selimiye Câmii'nin oluşumu açısından büyük önemi hâizdir. Zira 67.75 m. yüksekliğinde ve her şerefeye ayrı merdivenlerle çıkılan üç şerefeli minâresi yalnızca Edirne'de değil, bütün İslâm dünyasında en baş eser olma hüviyetine sahip olduğu gibi, 24.10 m. çapındaki kubbesi de Edirne'de'ki en büyük, Fatih Câmii'nin kubbesinden sonra ise (Sinan'ın kendi eseri kubbeler hariç) İslâm dünyasının en büyük ikinci kubbesi durumunda idi. Üç Şerefeli Câmii'nin estetik, mühendislik ve üslup birliği açısından çeşitli nâkısaları mevcut olmakla birlikte, onun saydığımız bu özellikleri-hatta bu nâkısaları bile Mimar Sinan'ı, onu geçmek yönünde tahrik etmeye ve beyninin ilham damarlarını açmaya yetmiş gözükmektedir. Üç Şerefeli Câmii'nin ana kubbesinin ortada müstakil iki ayak üzerine oturuyor olması da, Mimar Sinan'ı yine onunla aynı plân üzerinde "hesaplaşmaya" sevk etmiştir. Böyle bir rekâbette ve ilham kaynağı arayışında Edirne'deki diğer önemli câmilerin (Eski, Muradiye ve Bayezid) yeri pek gözükmemektedir. Ne var ki Mimar Sinan, Eski, Üç Şerefeli ve Bayezid Câmilerinin minâre kâidelerindeki kalın köşe sütunceleriyle, kornişleriyle veya profillerle vurgulanan taksimatı biraz daha sâdeleştirip zarifleştirerek Selimiye Câmii minâre kâidelerinde kullanmayı da ihmal etmemiştir.

Sonuç olarak, Sinan, Edirne'deki Selimiye Câmii'nde, Üç Şerefeli Câmii'nin plânını büyük ölçüde ıslah ederek kullandığı gibi, kubbe çapı, üç şerefeye üç ayrı yolla çıkılması uygulamasını da aynen benimsemiştir. Keza, Mimar Sinan pek muhtemeldir ki en yüksek minaresini, sırf Üç Şerefeli Câmi'ninkini geçmek arzusuyla Edirne'de tatbik ederek yine üç ayrı şerefeye üç ayrı yolla çıkılan daha zarif, daha yüksek minaresini (70.89 m.) elde etmiştir.

Selimiye Câmii’nin, Üç Şerefeli Câmi ile olan bu benzerliğini, Sinan’ın, söz konusu eser ile “hesaplaşmasının” veya ondan ilham almasının sonucu olarak görebileceğimiz gibi, O’nun, mahallî geleneklere duyduğu saygıya, takdire ve hayranlığa atfetmek de mümkündür.

9. İstanbul Tophane’de Kılıç Ali Paşa Câmii (1580)

İstanbul Tophane’de Ayasofya’yı görecek şekilde yapılan Kılıç Ali Paşa Câmii, merkezî kubbenin iki yanındaki birer yarım kubbe ve yanlardaki çapraz tonozlarla örtülü iki katlı galeriden meydana gelen plânıyla Ayasofya’nın hemen hemen aynısıdır. Böylesine bir benzerliği bazı sanat tarihçileri Sinan’a yakıştıramadıkları için, onu Sinan’ın kalfalarına mal etmek cihetine gitmişlerdir. Doğan Kuban bu tasarımı “Ayasofya örneğini bilinçli olarak izleyen ve Sinan’ın davranışlarında pek yabancı olmadığmız tarihselci yaklaşımına ve bânisinin kişisel isteğine” hamletmekte6 olup bu “tarihsel” ifâdesi son derecede isâbetlidir. Buna mukâbil Aptullah Kuran konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir:7

“Câmi mimarisinde mekân bütünlüğüne varmak için büyük çaba sarfeden Sinan’ın, Kılıç Ali Paşa Câmii’nde sütun sıralarıyla mekânı bölen bir düzenlemeye gitmesi, Şehzâde Mehmed Câmii’nden başlayarak, orta kubbenin oturduğu kübik tabanın köşelerini yumuşatıp, üst yapının kademe kademe beden duvarlarına geçmesini sağlayan bir ustanın, otuz beş yıl sonra Ayasofya’nın ağır ve keskin köşeli kubbe sistemine geri dönmesi, kısacası, Edirne Selimiye Câmii’ni tamamlayıp, Eyüp Zal Mahmut Paşa Câmii’ni tasarladığı bir dönemde Ayasofya şemasını yeni yorum getirmeden bir kez daha kullanması şaşırtıcıdır. Bu olağandışı durumun tek açıklaması olabilir: Kılıç Ali Paşa Câmii, Sinan’ın değil, fakat kalfalarının birinin eseridir.”

Halbuki Mimar Sinan’ın bu eseri, hem daha ritmiktir ve ideal bir oranlama sergilemektedir hem de kasnaktaki yarım kemerli aslan

göğüsleriyle ve beden duvarlarının köşelerine yerleştirilen payanda kemerleriyle çok zariftir. Bu nedenle Kılıç Ali Paşa Câmii ile Ayasofya arasındaki benzerlik yalnızca neredeyse plândan ibâret kalmaktadır. Üstelik, Mimar Sinan'ın, Kılıç Ali Paşa Câmii'nin ana kubbesinin kübik görünüşünden daha kübik olan eserleri de vardır. Mesela Ayasofya'nın kübik taraflarının iyice izâle edildiği Süleymaniye Câmii'nden (1557) sonra yapılan Edirnekapı Mihrimah Câmii (1570), tamamıyla kübik bir görünüşe sahiptir. Fakat Mihrimah Câmii kubbesi de tıpkı Kılıç Ali Paşa Câmii gibi ana kubbenin oturtulduğu beden duvarlarına ritmik pencerelerin yerleştirilmesi ve bunların bir kemerle çerçevelenmesine ilâveten, köşe kuleleri ve kasnaktaki pencereleri sebebiyle insanda hiç de sert ve rahatsız edici bir etki uyandırmaz. Bu sebeple Kılıç Ali Paşa Câmii'ni Mimar Sinan'ın öğrencilerine atfetmeye hiç lüzum yoktur. Bizce bu durum, Sinan'ın, geçmişe ait mimarî değerleri yeni yorumlarla yaşatmak arzusunun çok bilinçli ve soylu bir tezâhüründen ibârettir.

Bütün bu hususlar dikkate alındığında, Kılıç Ali Paşa Câmii'nin bu kübik mimarisinin bir gerileme olmadığı, fakat Ayasofya'nın plânının, farklı ve bilinçli bir yorumu olduğu görülecektir. Sonuç olarak, Kılıç Ali Paşa Câmii'nin plânı da Süleymaniye Câmii'nin plânı gibi ilhamını Ayasofya'dan almış olsa bile, birinin diğerinin aynen tekrarı olduğunu iddia etmek mümkün değildir (Resim 20, 21). Hatta belki şunu da söylemek gerekir: Ayasofya'nın mekânsal ihtişamı yanında, böyle büyük bir kubbeyi elde etmenin meydana getirdiği statik ve estetik sorunların çözüm şekli Sinan tarafından birinci olarak Süleymaniye'de gösterilmişse, diğer bir çözüm tarzı da Kılıç Ali Paşa Câmii'nde ortaya konulmuştur.

10. İstanbul Piyâle Paşa Câmii (1573)

Mimar Sinan’ın bütün eserleri arasında en garip, en şaşırtıcı ve en ilginç eserlerinin başında belki de Piyâle Paşa Câmii gelmektedir. Bazı sanat tarihçilerimiz tarafından haklı olarak geleneksel ulu câmi tipinin değişik bir uygulaması şeklinde kabul edilen eser, harimi örten altı adet kubbenin üç tarafını kuşatan beşik tonozlarının kavislerinin olduğu gibi gözler önüne serilmesiyle dikkati çekmektedir. Hatta kıble taraftaki beden duvarları, her kemer gözünün karşısında benzeri birer sivri kemerli alınlıkla nihâyetlenmektedir. Böylesine şaşırtıcı bir uygulamayı ilk bakışta gerçekten de Sinan’a yakıştırmak çok güç gözükmektedir. Bunun içindir ki Doğan Kuban,8 bu eserin ancak, bânisi Piyale Paşa’nın özel isteği üzerine bu tarzda yapılmış olabileceğini ifade ederken, Aptullah Kuran, şu sözleriyle Piyâle Paşa Câmii’ni başka hassa mimarlarına maletmek niyetindedir:9

“Ne var ki Piyâle Paşa Câmii’nin, Sinan yapısı olduğu kesin değildir…. Piyale Paşa Câmii ile Sinan arasında bir bağlantı kurmakta zorluk çekiyor; Sinan’ın Edirne Selimiye Külliyesi’yle uğraştığı ve zamanının büyük bölümünü Edirne’e geçirdiği yıllarda yapılan Piyale Paşa Câmii’nin, yetenekli Hassa mimarlarından birinin eseri olduğu sonucuna varıyoruz.”

Kanâatimizce böyle bir görüş, Mimar Sinan’ın, kilise dahi olsa, kendi alanında iddia sahibi yapıları tespit ve takdir edip, onların plân ve mimarîlerini İslâmî mabet anlayışı çerçevesinde yeni bir anlayışla ele almasının şümulünün yeterince bilinmemesinden ileri gelmektedir. Çünkü Mimar Sinan’ın şimdiye kadar bütün hedefinin Ayasofya’yla “hesaplaşmak” ve onu geçmek olduğu düşünülmektedir. Halbuki Mimar Sinan’ın önündeki ister rakip, ister örnek ve ilham kaynağı ve isterse kilometre taşı diyelim, tek eser Ayasofya’dan ibâret değildir. Sinan’ın yaptığı eserlerin dikkatli bir tahlili, onun takdirini kazanan her eserin bu çerçevede mütâlaa edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. İşte nasıl Ayasofya ile Süleymaniye ve Kılıç Ali Paşa câmileri arasında böyle bir

ilişki varsa aynı ilişki, Piyâle Paşa Câmii ile, Osmanlılar zamanında Kariye, Fethiye ve Fenari İsa Câmileri adlarını alan eski Bizans kiliseleri arasında da geçerlidir.10 Gerçekten de ciddî bir gözlem ve tahlil, Piyâle Paşa Câmii'nin plânının, taşıyıcı ve örtü sisteminin öyle rastgele ortaya çıkmayıp, Mimar Sinan'ın, saydığımız bu Bizans eseri kiliselerde dikkatt çekici unsurları, kendi üslup ve anlayışı çerçevesinde yorumlayarak hayata geçirmiş olduğunu ortaya koyacaktır. Zira bu kiliselerle Piyâle Paşa Câmii'nin, kubbelerin etrafında yer alan beşik tonozların sırtları her iki tür yapıda da açıkta olduğu gibi, onların istinat ettiği kemerleme ve galeriler de aynıdır (Resim 22, 23, 24, 25).

Bize göre Piyâle Paşa Câmii'nin bu garip ve ilginç mimarisi, Sinan'ın, ister yerli, ister yabancı olsun, belli bir kaliteyi elde etmiş olan bütün mimarî unsurları kendi eserlerinde değerlendirmek arzusunun bir sonucudur. Fakat böyle bir formun, Türk zevkine pek hitap etmediği Mimar Sinan'ın bizzat kendisi tarafından da fark edilmiş olacak ki, bu tür bir tasarımı dağarcığından çıkarmıştır. Fakat Türk mimarisine uyumu ve âkıbeti ne olursa olsun bu Piyâle Paşa denemesi, Mimar Sinan'ın-yabancı da olsa mahallî üslup anlayışlarına saygısını göstermesi bakımından anlamlıdır. Aslına bakılırsa Koca Sinan'ın Bizans mimarisinden istifade ettiği unsurlar yalnızca bundan da ibâret değildir. Öküz gözü pencerelerle kubbe eteklerine ritmik bir dalgalanma oluşturacak şekilde yerleştirilen, yuvarlak kemerli üst tarafları hafifçe çıkıntılı, dikdörtgen pencereler de bu meyanda zikredilmesi gereken unsurlardır.

Mahallî geleneklerin bilinçli bir şekilde uygulandığı diğer bir örnek de Mevlâna Dergâhı ve Türbesi'nin hemen yanında inşa edilen Konya Selimiye Câmii'dir. Kitâbesi mevcut olmadığı için bu eserin bânisi ve mimarı hakkında çeşitli tahminler yürütülmekte ve kimileri onu Kanunî tarafından babası I. Selim'in ruhuna ithâfen yaptırıldığını ifâde ederken,11

ekseri araştırmacılar ise bu eserin, II. Selim tarafından Koca Sinan’ın mimarbaşılığı döneminde yaptırılmış olduğu kanâatini taşımaktadırlar. Hangi sultan tarafından yaptırılmış olursa olsun, Mimar Sinan Devri klâsik Osmanlı üslubunu yansıtan bu câmide de mahallî geleneklerin çok şuurlu bir şekilde kullanıldığına şahit olmaktayız. Godfrey Goodwin’in de isâbetle belirttiği üzere,[12] Konya Selimiye Câmii’nin ana kubbesini taşıyan dilimli iki ayağın, ilhamını Mevlâna Türbesi’nin çini kaplı meşhur dilimli kasnağından aldığı aşikârdır (Resim 26, 27). Aynı şekilde, bu câmiin minber külahı da söz konusu kasnağın küçültülmüş hâlinden başka bir şey değildir (Resim 28). Arada sadece bir sokağın bulunduğu böylesine yakın iki eserde karşımıza çıkan bu benzerlikleri tesâdüfle izah etmeye imkân yoktur. Diğer taraftan, Konya Selimiye Câmii’nin damla taşları ve zengin süslemelerle donatılmış silmeleriyle dikkati çeken mihrabının, klâsik Osmanlı üslûbunun dışına taşarak Konya’daki Selçuklu havasını tenefüs etmemize imkân sağladığı da bir hakikattir.

Selimiye Câmii’nin mimarı ister Sinan ister bir başkası olsun, Konya’daki bu câmide, yüzyıllarca tarihî ve kültürel başkentlik yapmış olan bir şehrin mimarî birikimlerinin asla gözardı edilmeyip bunların, yeni Osmanlı zevki ve tarzı çerçevesinde değerlendirilmiş olduğu gâyet açıktır.

Konya’daki Selimiye Câmii’nin mimarının Koca Sinan olmaması hâlinde, çok daha anlamlı bir durumla karşı karşıyayız demektir. Zira bu durumda bu mahallî unsurları kullanma anlayışının, yalnızca Sinan’a âit olmayıp, bunun, diğer klasik devir Osmanlı sanatçıları tarafından da benimsenip tatbik edildiği görülecektir.

***

Aslına bakılırsa, Mimar Sinan’ın eserlerinde tespit ettiğimiz mahallî unsurlar yalnızca bu örneklerden ibâret değildir. Bu makalemizde onun yalnızca birkaç eserinden örnek verilebilmiştir. Bu konunun daha etraflı ve

daha bol örneklerle ilim dünyasına tanıtılması için başka yeni araştırmaların yapılmasının gerekliliği muhakkaktır. Bununla beraber şunu da itiraf edelim ki, Koca Sinan'ın, eserlerinde-yerli veya yabancı, kimliği ve kökeni ne olursa olsun-mahallî ve tarihî unsurları şuurlu bir şekilde, belli bir ölçü ve nizam içerisinde kullanıldığının tesbit edilmesi, bazı sorunları çözmemize yardım ederken, bazı soruları da berâberinde getirmektedir. Bunları ve muhtemel cevaplarını şöylece sıralayabiliriz:

I- Mimar Sinan bu mahallî üslup özelliklerine böylesine sık bir şekilde yer verirken bu kadar geniş bir Osmanlı coğrafyasında böylesine farklı üslup özelliklerini nasıl tespit edebilmiş, bunlara âit plân ve motif dağarcığını hangi yöntemle elde etmiştir?

a) Bilindiği üzere Mimar Sinan'ın askerî seferlere katılmış olması, Osmanlı coğrafyasını çok iyi tanımasına imkân vermiştir. Muhtemelen daha Yavuz zamanında başlayan bu seferler, özellikle Kanuni zamanında Sinan için daha verimli hâle gelmiş, Balkanlar'a ve Avrupa içlerine yapılan seferler, Onun bilgi ve görgüsünü artırmasına imkân vermiştir. Sinan'ın gözlemci ve mütecessis kişiliği, bu seyahatların çok daha verimli geçmesini temin etmiştir.

b) Mimar Sinan'ın gerek bu seferlerde gerekse başka iş seyahatlerinde her bölgenin ve şehrin geleneksel mimarilerini tespit etmek için bu seyahatler sırasında dikkatini çeken özelliklerin çizimini yaparak bir koleksiyon ve arşiv mi oluşturduğu, yoksa diğer ilimlerde ve şiirde olduğu gibi devrin ezberleme, yâni hâfızaya kayıt yöntemini mi kullandığı konusunda bir bilgimiz mevcut değildir. O devirde eserlerin inşasından önce çizimlerinin ve hatta maketlerinin yapıldığının bilinmesi karşısında bu iki yöntemin birden kullanıldığının kabul edilmemesi için herhangi bir sebep yoktur. Aklımıza gelen üçüncü bir ihtimal ise mahallî mimarî üslupların ve unsurların tespiti ve kullanımı konusunda Sinan'ın,

mimarbaşı sıfatıyla şehir mimarlarını görevlendirmiş olmasıdır. Onlarla istişare ederek, eserin bânisinin de fikrini almak suretiyle yerel unsurları pekâlâ kullanmış olabilir. Hatta mesela Van'da vâlilik yapmış Hüsrev Paşa'nın bu şehirde yaptıracağı bir câmide, Van'daki mahallî geleneği bir ölçüde devam ettirmesinden daha tabii ne olabilir? Bu konuda, zaten tahsil hayatları çerçevesinde sanat eğitimi alan ve ondan sonra da sanatla ilişkilerini koparmayıp daha da pekiştiren bu bânilerin böyle mahalli gelenekleri tanıması ve uygulattırması bize çok doğal gelmektedir.

II- Mimar Sinan, kendi yaratıcılığı meydanda iken bu mahallî unsurlara niçin yer vermek gereğini duymuştur?

a) Aslına bakılırsa Mimar Sinan, yaratıcılığını bir ölçüde, elinin altındaki yüzyılların birikimiyle oluşan mimarî malzemenin zenginliğine ve estetik gelişmişliğine, yani mahallî geleneklere ve bu unsurların kalitesine borçludur. Mimar Sinan'ın burada yaptığı en önemli iş, bu malzemeler arasından neyi, nerede, ne kadar ve nasıl kullanacağını, onlarda gördüğü aksaklıkları bertaraf etmesini çok iyi bilmesidir. Meselâ Bursa Ulu ve Edirne Eski Câmilerinde başlayan kubbe gelişimi, Mimar Sinan'a varıncaya kadar büyük bir mesâfe katetmiş; bir taraftan İstanbul Eski Fatih ve Üç Şerefeli gibi büyük ebatlı kubbeler yapılırken, diğer taraftan onun Şehzâde Câmii'nde ancak 1547 yılında tatbik ettiği ve daha sonraları klasikleşen dört yarım kubbeli câmi tipi ondan çok önce Diyarbakır Fatih, Elbistan Ulu ve Atina Fethiye Câmilerinde tatbik edilmiş bulunuyordu. Sinan, bu örnekte olduğu gibi kendisinden önce mevcut unsurları alarak daha zarif, sağlam ve etkileyici bir şekilde kullanmıştır. Bu sebepledir ki Sinan'ın eserinin, diğerleriyle kıyas kabul etmeyecek kadar daha estetik ve mühendislik hârikası olduğu hususunda bütün mimarlık tarihçileri hemfikirdir. Şunu da belirtmek gerekir ki Mimar Sinan'da daha önce hiçbir yerde karşılaşmadığımız pekçok yenilikleri, yaratıları de görmekteyiz.

b) Mimar Sinan'ın, mahallî geleneklere böylesine değer vermesinin diğer bir sebebi, onun ruh dünyasıyla ilgili olmalıdır. Sinan, bu mahallî üslup özelliklerini yeni bir anlayışla ve belli kriterler dahilinde de olsa, herhangi bir komplekse kapılmadan mutlak surette kullanmakla, eski eserleri bir cihetten rakip olarak görürken, diğer taraftan da bunların ustalarını kendisiyle eşit seviyede iş ortağı, yani işdaş olarak da kabul ettiğini ortaya koymaktadır. Bize göre bu, onun yetiştiği toplumun ve kültürün, insanlara, başka dinlere, başka kültürlere ve sanatlara bakışının da bir sonucudur. Bu anlayışta, diğer kültürlerin ve geleneğin yok edilmesi değil, yaşatılması esastır. Nitekim Osmanlıların, fethettikleri ülkelerin, o zamana kadar yürürlükte olan kanunlarını hemen ilga etmeyip, onların kendi kanunları ve menfaatleri ile çelişmeyen yönlerini aynen muhafaza ettiklerini ve bu sebeple mesela "Budin Kanunnamesi" gibi kanunnameler hazırlattıklarını, böylece bu insanlara kendi geleneklerini devam ettirme imkânlarını verdiklerini biliyoruz. Mimar Sinan'ın kendi faaliyet alanında yaptığı bu uygulama, yani gelenekse mimarî ve artistik unsurlardan istifade etme tatbikati ile aslında siyasi alanda yapılan bu icraat arasındaki benzerlik açık olup, bunun kaynağı başka geleneklere saygı ve pratik yaklaşımdır.

c) Bu konuda aklımıza gelen diğer bir ihtimal de, Sinan'ın ve diğer pek çok Türk mimarının ve sanatkârının, yapacakları eserlerde, bir taraftan mutlaka bir yenilik ararken, diğer taraftan da onların halkın estetik değerlerine, geleneklerine ve idraklerine çok aykırı olmak istememeleri düşüncesidir. Geleneksel unsurlara mimaride yer verilmesi sayesinde mimari süreç devrimci değil, kendi tabii seyri içerisinde gelişmeci bir yenilik imkânı sağlamıştır. Kolayca tahmin edileceği üzere, her yaratıcılık, farklılık demektir; farklılık ise insanlarda hayranlık duygusu uyandırabileceği gibi tepki hissi de uyandırabilir. Böyle bir durumda, halkın alıştığı motiflerin bu eserlerde kullanılmış olması, farklılığın ve aykırılığın

doğuracağı olumsuz düşünceyi pekâla yumuşatabilirdi. İşte böyle bir psiko-sosyal tepkiyi karşılamak için Sinan eserlerinde bu mahallî geleneklerden istifade etmek yoluna gitmiştir.

Bu durum günümüz Türkiyesi'ndeki mimarinin gözlemi ve tetkiki sayesinde çok daha iyi anlaşılacaktır. Zira herkesin bildiği üzere Türkiye'de II. Milli Mimarlık Akımı'ndan sonra pek azı istisna edilirse, hemen hemen hiçbir eserde Sinanvarî böyle bir yaklaşım sergilenmemektedir. Bu durumda mimarî olarak karşımıza ya New York gökdelenlerine benzer gökdelenler ya da Edirne Selimiye veya Sultanahmet Câmilerinin kopyaları çıkmaktadır. Halbuki Sinan'ın takip ettiği metotta insan yüzünün yıllar içerisinde tabii değişimi ve gelişimine benzer doğal ve evrimci bir gelişim esas hedef olmuştur.

d) Sinan'ın ve diğer klâsik Osmanlı devri sanatkârlarının, mahallî gelenekleri kendi eserlerinde herhangi bir komplekse kapılmadan zevkle ve hatta eskilere saygının bir nişânesi olarak kullanmış olmaları günümüzde şu bakımdan da önemlidir:

Bilindiği üzere son yıllarda Türkiye'deki bazı gönüllü kuruluşlar, Türk cumhuriyetlerinde veya Avrupa'nın değişik ülkelerinde câmiler yaptırmaktadırlar. Ne yazık ki -Türkistan coğrafyasında gördüklerimizden hareketle söylemek gerekirse- bu câmilerin hiçbirisinde o ülkelerin mahallî geleneklerine yer verilmemekte ve o ülkelerin yüzlerce yıllık sanat gelenekleri âdeta hiçe sayılmaktadır. Böyle bir durum, aynı zamanda insana saygı noktasından da sakıncalıdır. Bütün bunlar, günümüzde Mimar Sinan ve çağdaşı sanatkârlardan öğreneceğimiz daha pekçok inceliklerin bulunduğunu işaret etmektedir.

III. Bu mahallî geleneklerden ve unsurlardan istifâde ederken Sinan, hangi ölçütleri kullanmıştır? Onun için vazgeçilmez veya öncelikli değerler nelerdir?

Makalemizin başında da ifade ettiğimiz üzere bunlar “toplu mekân anlayışı”, “insan ölçekli plânlama ve tasarım”, “insan merkezli fonksiyon”, “çevreyle uyum”, “ritim ve oran”, “mimariye hükmetmeyen bir tezyinat”, “yaratıcılık ve rekâbet” ve “mühendislik”tir.

IV. Mimar Sinan’ın ve hatta o devirdeki başka mimarların, yapmış oldukları eserlerde yerel üslûp özelliklerine bilinçli bir şekilde yer verdiklerinin tespiti, sanat tarihçiliğimiz açıdan ne anlam ifâde edecektir?

a) Kanâatimizce, her şeyden önce bu tespitler, Mimar Sinan’ın estetiğini anlamamıza ve onu formülleştirme arayışlarımıza büyük katkıda bulunacaktır.

b) Diğer taraftan, klâsik Osmanlı mimarî üslubuna aykırı duruşu sebebiyle, başta Kılıç Ali Paşa ve Piyale Paşa Câmileri olmak üzere Sinan’ın eseri olarak kabul edilmeyip dışarıda bırakılmak istenilen anıtlardaki bu üslup farklılığının, herhangi bir sapmadan veya gerilemeden değil, Sinan tarafından mahallî üslûp özelliklerinin kullanılmış olmasından ileri geldiği anlaşılacaktır.

c) Mimar Sinan’ın eserlerinde bölgesel üslûpların şuurlu olarak kullanıldığının anlaşılması sâyesinde, bölgesel özellikleri ağır basan bazı eserlerin o bölgeye âit ustalar tarafından yapılmış olabileceği fikri -eğer varsa-bunun daha titiz bir araştırmadan sonra ifade edilmesi gerekecektir.

d) Osmanlı sanat ve mimarlık sisteminin nasıl işlediği de böylece daha iyi vuzuha kavuşacaktır.

1 Bu konuyla ilgili kısmî bir çalışma tarafımızdan yapılmış olup bunlar şu eserlerimizde yer almaktadır; Nusret Çam, “Dinî ve Siyasî Düşüncenin İslâm Mimarisine Yansıması”, İdeoloji Erk ve Mimarlık Sempozyumu, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 1996, s. 58-66; Nusret Çam, “Türk Sanatında Sultanların İşveren Olarak Estetik Rolleri”, Vakıflar Dergisi, sayı

XXVII, Ankara 1998, s. 5-14; Nusret Çam, İslâmda Sanat Sanatta İslâm, Ankara, 2000, s. 127-151.

2 Biz bu makalemizde, Mimar Sinan eseri olarak bilinen yapıların, gerçekte bizzat onun elinden mi çıktığı, yoksa onun öğrencileri tarafından mı yapılmış olduğu tartışmalarına girmeyeceğiz.

Mimar Sinan'ın bazı eserleri yalnızca bir tek yazılı kaynak (Tuhfetü'l-Mimarîn) tarafından bize ulaştırıldığı, diğer iki kaynak (Kitabu'l-Ebniye ve Tezkiretü'l-Bünyan) tarafından sükut geçildiği için Mimar Sinan'ın bu tür eserlerine şüphe nazarıyla bakıldığı bilinmektedir. Fakat durum böyle olsa da, bu eserlerin Sinan'la ilgili kitaplarda mutlaka yer aldığı da başka bir hakikattir.

3 Aptullah Kuran (Mimar Sinan, 1986, s. 286). Melek Ahmet Paşa Câmii için, "biçim ve yapı karakteri XVI. yüzyıl klâsik mimarisine yabancı olan Melek Ahmet Paşa Câmii'ne Sinan'ın öz yapıları arasında yer vermemek daha doğru olur" demektedir.

4 Kuran, a.g.e., s. 283.

5 Kuran, a.g.e., s. 342.

6 Kuban, D., Sinan'ın Sanatı ve Selimiye, İstanbul 1998, s. 110.

7 Kuran, a.g.e., s. 214-215.

8 Kuban, a.g.e s. 16, 116.

9 Kuran, a.g.e, s. 122.

10 Eyice, S., Son Devir Bizans Mimarisi, İstanbul, 1980, s. Resim 16-29; Resim 67-75; Resim 126-133.

11 Goodwin, Godfrey, A History of Ottoman Architecture, London 1971, s. 118.

12 Goodwin, a.g.e., s. 119.

Aktaş, Yasa (Yayına hazırlayan), A., Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1996.

Altun, A., Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi, İstanbul 1978.

Aslanapa, O., Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul 1986.

Ayverdi, E. H., Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Murad Devri, İstanbul 1972.

Ayverdi, E. H., Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri, İstanbul 1973.

Bayram, S. (Editör), Mimarbaşı Koca Sinan ve Eserleri 1-2, İstanbul 1988.

Çam, N., "Anadolu Osmanlı Mimarisinde Osmanlı Öncesi Üslup Havzaları", İslâmî Araştırmalar, cilt 12, sayı 3-4, Ankara 1999, s. 247-251.

Çam, N., "Türk Sanatında Sultanların İşveren Olarak Estetik Rolleri", Vakıflar Dergisi, sayı XXVII, Ankara 1998, s. 5-14.

Eyice, S., Son Devir Bizans Mimarisi, İstanbul 1980.

Goodwin, G., A History of Ottoman Architecture, London 1975.

Işık, Nesimi, Eski Van'da Türk Mimarisi (Basılmamış Lisans Tezi, İlâhiyat Fakültesi), Erzurum 1984.

İhsanoğlu, E. (Editör), Mimar Sinan ve Yapılarıyla İlgili Eserler Bibliyoğrafyası, Ankara 1988.

Kuban, D., Sinan'ın Sanatı ve Selimiye, İstanbul 1998.

Necipoğlu-Kafadar, G., "The Emulation of tha Past in Sinan's Imperial Mosques", Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri (yayına hazırlayan Azize Aktaş- Yasa) A Ankara 1996.

Öney, G., Ankara'da Türk Devri Yapıları, Ankara 1971.

Özer, B., "Cami Mimarisinde Çoğulculuğun Ustası Mimar Sinan", Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı, İstanbul 1988, s. 199-208.

Sönmez, Z. (Hazırlayan), Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı, İstanbul 1988.

Kuran, A., Mimar Sinan, 1986.

Sözen, M. Diyarbakır'da Türk Mimarisi, İstanbul 1971.

Sözen, M., Türk Mimarisinin Gelişi ve Mimar Sinan, İstanbul 1975.

Sözen, M., Çağdaş Sinan, İstanbul 1988.

Tanyeli, U., Sinan ve Antik Dünyanın Mirası, Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1996, s. 87-98.

Mimar Sinan'ın Camilerinin Ana Kubbe Hatları / Dr. Z. Cihan Özsayıner [s.121-123]

Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesi Müdürü / Türkiye

Osmanlı mimarisinde yazı, kendi estetik özelliğinden hiçbir şey kaybetmeden kullanıldığından, daima gözün rahatlıkla okuyacağı şekilde düzenlenerek yazılmıştır. Yazı, yerinde kullanıldığı zaman, kendine özgü kompozisyonu içinde, herhangi bir bezemeye gerek duymadan bütünlüğünü korur. Kullanılan hatlarda, harflerin sade form güzelliğini, ahengini ve genel kompozisyonlarının içindeki soyut güzelliklerini bulmak mümkündür.

Camilerimizde yazılar ön plandadır. Çünkü, yazılar Allah'ın kelamını dile getirirler. Camilerde belirli yerlere, belirli yazıların gelmesi gelenek haline gelmiştir. En küçük caminin, giriş kapısı üzerinde, Kuran-ı Kerim'den bir dua, yaptıranın adı, yapılış tarihinin yazılması gereklidir. Mihrap üzerine, ''mihrap yazısı'', mihrabın sağında ''Allah'', solunda ''Muhammed'', pandantiflerde; dört halife isimleri ''Ebubekir, Ömer, Osman, Ali'', minberde ''Kelime-i Tevhit''yazılması gelenek haline gelmiştir.

Bunların dışında; kubbe, yarım kubbe, kubbe kuşağı, pencere üstleri, yan giriş kapıları, son cemaat yerinin pencere üstlerindeki alanlar, yazı ile bezenmiştir.

Bütün bu yazılar, genellikle, celi sülüs, muhakkak, talik ve makılı hat ile yazılırlar. Uygulama yerine göre, genellikle taş kabartma, renkli çini veya sıva üstüne kalemişi tekniği kullanılmıştır.

Camilerdeki hatlar, Kuran-ı Kerim'den alınmış ayetleri, Esma-i Hüsna'ları ve hadislerden seçilmiş metinleri içerirler. Bu metinlerin yazılma

amacı, hat sanatı yardımı ile insanlara mesajlar vermektir. Bu mesajlar insanları düşünmeye ve eğitmeye yöneliktir.

Mimaride duyguları anlatan, bir çeşit resim olan kubbe yazıları, verilmek istenen mesajları ileterek, gözleri ölçülü bir güzelliğe alıştırmaktadır.

Bu araştırmada, Mimar Sinan'ın Şehzade, Süleymaniye ve Selimiye Camilerinin ana kubbe yazıları üzerinde durulacaktır.

Şehzade Cami, H. 955/M. 1548 tarihinde Kanuni Sultan Süleyman'ın 21 yaşında ölen oğlu Şehzade Mehmet'in anısına Mimar Sinan tarafından inşa ettirilmiştir. Mimar Sinan ''Çıraklık Eserim'' dediği Şehzade Camisi'ne 1544 yılında başlamış ve dört yılda tamamlamıştır. Yarım kubbe problemini ilk defa ele aldığı bu camide, Mimar Sinan dört yarım kubbeli ideal bir merkezi yapı meydana getirerek, Rönesans mimarlarının rüyalarını gerçekleştirmiştir.

Şehzade Mehmet Cami'nin 19 metre çapındaki ana kubbesinde, ortada ve bunun etrafındaki altı kartuş içinde, malakari tekniği ile, lacivert zemin üzerine beyaz renk kullanılarak yazılmış, celi sülüs ve muhakkak hatlar yer almaktadır.

Ortada; celi sülüs hat kullanılarak "Besmele'' ile başlayan ''Fatiha Suresi'' yazılmıştır. Bu sure: "Esirgeyen bağışlayan Allah'ın adı ile. Hamd esirgeyen, bağışlayan, din gününün sahibi, alemlerin rabbi Allah'a mahsustur. Sade sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz. Bizi dosdoğru yola, iyiliğine erenlerin, gazabına uğramayanların yoluna eriştir'' anlamını taşımaktadır.

Bu yazının etrafındaki altı kartuş içinde, celi muhakkak hat ile ''İsra Suresi'nin 1. ve 2. ayetleri'' yer almaktadır. Yine "Besmele'' ile başlayan yazı: "Esirgeyen bağışlayan Allah'ın adı ile başlarım. Kulu Muhammedi geceleyin Mescid-i Haram'dan ayetlerimizden bir kısmını kendisine

göstermek, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya götüren Allah; noksan sıfatlardan münezzehtir. Şüphesiz; O her şeyi duyar ve görür. Biz Musa'ya da kitap verdik. Ve o kitabı 'benden başka hiçbir koruyucu tanımayın' buyruğu ile İsrailoğullarına doğruluk rehberi kıldık.''

Ana kubbe yazılarında hattat imzası (ketebe) okunmamaktadır. Hattat, büyük bir alçak gönüllülük göstererek, yazdığı yazılara imza atmaktan kaçınmıştır. İleride Şehzade Cami ile ilgili yapılacak arşiv çalışmaları, konunun aydınlatılmasını sağlayacaktır.

Süleymaniye Cami, 1550-1557 yılları arasında Kanuni Sultan Süleyman tarafından, Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. 26.50 metre çapındaki ana kubbe, iki yarım kubbe ile desteklenmiş, yarım, ikişer eksedra ile genişletilmiştir. Yan nefleri, bir büyük, bir küçük kubbe olmak üzere, beşer kubbe ile örterek değişik bir etki yaratmıştır. 53 metre yüksekliğindeki ana kubbe, mekanda mistik bir ferahlık ve genişlik etkisi yaratmaktadır.

Süleymaniye Camii'nin ana kubbesinde, kalemişi tekniğinde, nefti yeşil zemin üzerine altın ile celi sülüs hat kullanılarak Fatır Suresi'nin 41. ayeti yazılmıştır. Besmele ile başlayan yazı: "Allah, zeval bulmasınlar diye, gökleri ve yeri tutmaktadır. And olsun, zeval bulsalar, kendisinden sonra, artık onları kimse tutamaz. Şüphesiz O, halimdir, çok bağışlayandır"anlamını taşımaktadır.

Devrinde bazı kaynaklara göre Ahmet Karahisari (1469?-1556) tarafından, bazılarına göre ise Ahmet Karahisari ve öğrencisi Hasan Çelebi tarafından yazılan kubbe hattı, daha sonra Abdülfettah Efendi (ölümü: 1896) tarafından yenilenmiştir.

Süleymaniye Camii'nin kubbe hattının, Ahmet Karahisari tarafından yazıldığı Katip Çelebi'nin ''Cihannüma"isimli eserinde açıkça belirtilmiştir. Tuhfe-i Hattatin de ise, yazıların, Karahisari ve öğrencisi Hasan Çelebi tarafından yazıldığından bahsedilir. Mimar Sinan Tezkiret-ül

Bünyan'da, Süleymaniye Camii'nin kubbe yazısının Hasan Çelebi tarafından yazıldığını söylemektedir.

Ahmet Karahisari (Afyonkarahisarlı Ahmet Şemsettin Efendi), XVI. yüzyılın önde gelen hattatlarındandır. Sanat hayatına II. Bayezid devrinde başlayan hattatın, Kanuni Sultan Süleyman devrinde hat sanatının zirvesine çıktığı bilinmektedir. Yahya Sofi ve Esedullah Kirmani'nin öğrencisi olmuştur. İlim ve edebiyatla uğraşan hattatın, Türkçe şiirlerinin olduğu bilinmektedir. Karahisari, Yakut ekolünü devam ettirmiştir. Celi yazıdaki tesiri, Mustafa Rakım'a kadar devam etmekle birlikte, sülüs ve nesih yazıdaki üslubu, Şeyh Hamdullah'ın üslubu karşısında benimsenmeyerek, kısa zamanda talebeleri tarafından terkedilmiştir. Karahisari'nin, Topkapı Sarayı ve Türk İslam Eserleri Müzesi'nde Kuran-ı Kerimlerinin bulunduğu bilinmektedir. Kaynaklar, Mimar Sinan'ın Sebil ve Türbe kitabesinin, Piyale Paşa Camii'ndeki "Selamün aleyküm tıptüm" ayeti ile kendi mezar taşı kitabesinin, Karahisari tarafından yazıldığını belirtilmektedir.

Hasan Çelebi de (Hasan bin Abdullah) hocası Karahisari gibi, büyük bir hat üstadıdır. Çerkez olduğu söylenen hattat, hocasının ölümünden sonra, Şeyh Hamdullah tarzında eserler vermiştir. Süleymaniye Camii'nin kapı kitabeleri ve Hürrem Sultan Türbesi'nin kubbe hattı, Hasan Çelebi tarafından yazılmıştır.

Aslen Rum olan Abdülfettah Efendi (1814-1896), Hüsrev Paşa tarafından Sakız adasından getirilip, Müslüman edilmiştir. Mustafa Şakir Efendi ve Yesarizade'den hat dersleri almıştır. Sadaret Mektubi kalemi, Sivas, Amasya Evkaf Müdürlükleri, Saruhan, Kastomonu Mal Müdürlüklerinde görev yapmıştır. 1860 yılında filigran yapmasını öğrenmek için, Viyana ve Paris'e gönderilmiştir. Bursa Ulu Camii'nde,

Edirne de iki camide, Bayezid Camii'nde, Bab-ı Hümayun'un içinde ve dışında Abdülfettah Efendi'nin hatları yer almaktadır.

Edirne Selimiye Camii, Sultan II. Selim'in emri ile 1569-1574 tarihleri arasında, Mimar Sinan'ın mekan bütünlüğüne ulaşma çabalarının doruk noktası olarak inşa edilmiştir. Kubbenin ağırlığı, sekiz paye ve bunların arkasındaki payanda kemerleri ile karşılanarak, sekizgen kaide üzerine oturan kubbe sistemi, en son imkanlara kadar geliştirilmiştir.

Selimiye Camii'nin 31.30 cm çapındaki ana kubbesinde, ortada mavi zemin üzerine, kalemişi tekniği kullanılarak, beyaz renkli celi sülüs hat ile Besmele ile başlayan "İhlas Suresi'' yazılmıştır.

Bu Sure: "De ki: O, Allah birdir. Allah, samed'dir. (Her şeyin başvuracağı, yardım dileyeceği, tek varlık O'dur). Kendisi doğurmamıştır ve doğurulmamıştır. Hiçbir şey, O'nun dengi olmamıştır" anlamını taşımaktadır.

Celi sülüs harflerin uzantıları, ortada örgülü bir rozet meydana getirmektedir.

Bu yazının etrafındaki sekiz adet şemse formundaki alanlar içinde, kahverengi zemin üzerine beyaz ile kalemişi tekniği kullanılarak, celi hat ile "Allah'ın güzel sıfatları'' yazılmıştır.

Selimiye Camii'nin hatları, Hasan Çelebi (Hasan bin Abdullah) tarafından yazılmıştır. Karahisari'nin öğrencisi olan Hasan Çelebi'nin yazıları, hocası ile aynı üsluptadır. Evliya Çelebi, Selimiye Camii'nin hatlarını yazarken gözleri görmez olan Hasan Çelebi'ye, Sultan II. Selim tarafından hayat boyu maaş bağladığından bahsetmektedir.

Selimiye Camii'nin hatları, üç asır sonra, Edirneli hattat ve müzehhip Nakşi Molla Mustafa (ölümü: 1809) tarafından yeniden yazılmıştır. Hattatın Edirne Eski Camii ile Üç Şerefeli Camii'nde hatlarının bulunduğu tespit edilmiştir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından, 1982 yılında restorasyona alınan Selimiye Camii'nin hatları, celi sülüs üstadı olan merhum Mahmud Öncü tarafından yeniden yazılmıştır.

Mimar Sinan'ın Şehzade Camii'nin ana kubbesinde yer alan "Fatiha Suresi'', Hadım İbrahim Paşa ve Mesih Mehmet Paşa Camilerinin'' ana kubbelerinde de kullanılmıştır.

Süleymaniye Camii'nin ana kubbesinde yer alan "Fatır Suresi'nin 41. ayeti'', "Molla Çelebi, Rüstem Paşa, Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa, Zal Mahmud Paşa, Şemsi Paşa, Atik Valide, Lüleburgaz Sokullu, İzmit Pertev Mehmet Paşa Camilerinin'' ana kubbelerinde de yer almıştır.

Edirne Selimiye Camii'nin ana kubbesinde yer alan ''İhlas Suresi', "Haseki, Kara Ahmet Paşa, Kılıç Ali Paşa, İvaz Efendi, Manisa Muradiye Camilerinin'' ana kubbelerinde de tekrarlanmıştır.

Allah'ın birliğini ve büyüklüğünü vurgulayan ana kubbe yazıları, adeta evrendeki birliği vurgular. Böylece ana kubbe ile gök kubbe, birbiri ile özdeşleşmiş olmaktadır. Evren sembolizmi, ana kubbede ifade bulmuştur.

Fatiha ve İhlas Sureleri namazda sık tekrarlanan surelerden olması nedeni ile doğal olarak ana kubbeye yazılmış olmalıdır.

Fatır Suresi'nin 41. ayetini ana kubbeye yerleştiren Mimar Sinan: "Ben kul olarak en mükemmelini yapmaya çalıştım. Ama bu cami, kubbesi ile, zemini ile, her şeyiyle ancak Allah'ın izni olursa, yıkılmadan duracaktır'' mesajını vermektedir.

Mimar Sinan'ın İstanbul'daki Şehzade, Süleymaniye ile Edirne'deki Selimiye Camilerinin ana kubbelerine, devrinin hat şaheserleri olarak yazılan hatlar, hem form, hem de anlam açısından mimari ile bütünleşen bir özellik göstermektedirler.

Ahmet Karahisari, Hasan Çelebi gibi, XVI. yüzyılın meşhur hattatları tarafından gayet ustaca yazılan bu hatlar, kendilerinden sonraki hattatları

şüphesiz çok etkilemiş olmalıdırlar.

Hesaplı, akılcı ve mimari ile uyum içinde olan kubbe yazılarının programlarının bizzat Mimar Sinan tarafından düzenlendiği fikrine varılmaktadır. Bu fikri doğrulayan iki irade bulunmaktadır.

8 Muharrem 980 (M. 1572) tarihini taşıyan birinci irade, Sultan II. Selim tarafından Mimar Sinan'a gönderilmiştir. Bu irade de, Mimar Sinan'ın hattat olarak istediği Molla Hasan'ın atanarak gönderildiğini, hatların, Mimar Sinan tarafından uygun ve yakışır tarzda düzenlenerek yazdırması emredilmiştir.

4 Rebiülevvel 980 (M. 1572) tarihli ikinci irade de, Selimiye Camii'nin pencerelerine kadar çini kaplatılması ve bu çinilerinin üzerine yazılacak "Fatiha Suresi'nin'' Mimar Sinan tarafından, uygun gördüğü üzere düzenlenmesi emri verilmiştir.

Görülüyor ki, Mimar Sinan tarafından düzenlenen ana kubbe yazı programı, yine kendisi tarafından titizlik ile seçilen usta hattatlar tarafından başarı ile uygulanmaktadır.

Mimar Sinan'ın tasarım gücü ile camilerin ana kubbelerine uyguladığı hatların, yaşatılması, korunması ve gelecek nesillere orijinal olarak intikal ettirilmesi, dünya durdukça durması en büyük dileğimizdir.

Ateş, Süleyman, Kuran-ı Kerim ve Yüce Meali, Ankara tarihsiz.

Cantay, Tanju, Süleymaniye Camii, İstanbul 1989.

Derman, Uğur, "Mimar Sinan'ın Eserlerinde Hat Sanatı", VI. Vakıf Haftası, Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu, İstanbul 1989, s.287-300.

Katip Çelebi, Cihan-nüma, Ayasofya Kütüphanesi, 0.2604, Süleymaniye Kütüphanesi.

Ögel, Semra, “Sinan’ın Eserlerinde Süsleme ve Mimarinin Bütünlüğü’’, VI. Vakıf Haftası, Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu, İstanbul 1989, s. 347-360

“Die İnnenflache der Osmanischen Kuppel’’, Anatolica V, 1973-76, s. 217-233.

Özsayıner, Zübeyde Cihan, ’’ Ahmet Karahisari (Afyonkarahisar’lı Ahmet Şemsettin Efendi’’, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt: 1, S.1, Kasım 1987, s. 59-61. “Şehzade Cami Yazıları’’, İlgi, S: 53, İstanbul 1988, s. 9-12. “Süleymaniye Cami Yazıları, İlgi, S: 54, İstanbul 1988, s. 12-16. “Selimiye Cami Yazıları. İlgi, S: 55, İstanbul 1988, s. 9-14. “Kılıç Ali Paşa Camii Yazıları’’, İlgi, S.58, İstanbul 1989, s. 15-19. “Üsküdar Atik Valide Camii Yazıları’’, İlgi, S.60, İstanbul 1990, s. 8-13

Rado, Şevket, Türk Hattatları, İstanbul tarihsiz.

Sönmez, Zeki, Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar, Belgeler, İstanbul 1988.

Osmanlı Camiinde Kıble Yönünde Özgün Bir Hacim / Ahmet Sacit Açıkgözoğlu [s.124-132]

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Cami, mescid ve namazgâhlarda kıble istikametini gösteren ve imamın cemaat önünde durarak namaz kıldırmasına mahsus oyuk bölüm1 şeklinde genel bir tarifi yapılabilecek mihrabın, ilk devirlerden itibaren İslam mimarisinde şekillenerek, cami içinde üstlendiği önemli rolü ve bununla irtibatlı gördüğü alakayı bilmekteyiz. Caminin bu temel unsurunun, dil ve mimarî menşei ile ilgili problemleri mevcuttur. “Mihrab” kelimesinin etimolojik kökeni ile ilgilenen bilim adamlarının ileri sürdüğü görüşler problemin tamamen ortadan kalkmasını sağlayamamıştır.2 İslam’ın mukaddes kitabı Kur’an-ı Kerim’de yer alan kelime, mabed veya mabedin dua hücresi, sarayda hükümdara has bölüm, kale veya muhkem bina anlamlarını taşımaktadır.3 Oryantalistler ve bazı sanat tarihçileri tarafından mihrabın mimari menşei olarak Hıristiyan absisi ve Budist nişi kabul edilmiştir.4 Muhtelif kaynaklar hücre şeklindeki mihrabın kilise ile cami arasında bir benzerlik oluşturduğu için itirazlara sebep olduğunu ve güçlükle kabul edildiğinden bahseder.5 Fakat çok eski doğu geleneklerinde var olan adetlerden etkilenen Musevilik ve Hıristiyanlığın toplu ibadetlerinde yönelmeye atfedilen önem bilinmektedir. Keza İslamiyet namazın yönünü, önceleri Kudüs’teki Mescid-i Aksâ iken Mekke’ye, Mescid-i Harâm’a çevirmiştir. Hıristiyanlıktaki apsis, Arapların İslam öncesi bazı kutsal mekan ve gömü yerlerinde rastlayabildiğimiz kubbeli şekliyle bilinen, pek yabancı gözükmeyen bir formdu. Bu eski Arap adetlerini de kaynak olarak görmek makul olabilir.6

Hz. Muhammed'in de bizzat çalışarak, ashabıyla beraber Medine'de tesis ettiği ilk caminin, bu günkü anlamda bir mihraba sahip olmadığını biliyoruz. Mihrabın yerine önce kuzey duvarında, kıble değiştikten sonra güney duvarına yerleştirilen taş parçası istikameti belirlemekteydi. Araplar tarafından kullanılan bu kıble levhaları, mihrabın yanında birçok asır ve coğrafyada görülmektedir.7 VIII. asırdan itibaren de İslam dünyasının bütününde çeşitli şekillerde düz ve niş mihrablara rastlıyoruz. Bilinen en eski mihrab, Kudüs Kubbet'üs-Sahrâ'nın altındaki Süleyman Mihrabı olarak tanınan mermer panodur.8 Değişik devir ve bölgelerde farklı şema uygulamalarıyla bir gelişim süreci yaşanmıştır. Taş, alçı, çini, tuğla, ahşap malzeme ile meydana getirilen, düz veya oyuk şekilde gözükebilen, kemer kavsara ve hücrelerinde farklı biçimlere sahip mihrablar, bütün bu farklı boyutlarıyla başlangıçta cemaati kıbleye yöneltmek amacını aşıp şekil ve tezyinatıyla yapının iç mekanını en önemli unsuru konumuna gelmiş bilhassa Anadolu'da cami ve mescidin yanı sıra türbe ve medrese gibi değişik amaçlara hizmet eden yapılarda da yer almıştır.9 Çok çeşitli malzeme ve zengin tezyinatıyla sanat tarihi açısından son derece ehemmiyete sahip bir unsur olan mihrab ibadet mahallerinin kalbi sayılmış, Hz Peygamberi hatırlatıcı10 fonksiyonunun yanında ölümden sonraki hayat için bir geçidi sembolize etmesi veya en önemli işlerin icra edildiği hükümdarın saraydaki, kubbeli, sütunlu yüksek platformuna11 benzetilmesiyle derûnî manalar yüklenebilmiştir.

Arapların Emevîler döneminden itibaren yaptıkları camilere baktığımızda, mihrabın kendi gelişim sürecini yaşarken içeride ve dışarıda etkili unsurlarla beraber vurgu vazifesini üstlendiğini görüyoruz. Orta nefin geniş tutulup mihrab ekseninde özel ve daha geniş bir koridor hazırlanması, mihrab önü kubbesi dediğimiz çok destekli klasik ilk devir mabedlerinde yer verilen, mihrabın da içinde bulunduğu farklı birim oluşturulması gibi

durumlar, malzeme, tezyinat ve şekil olarak zenginleşen mihrab görüntüsünün içeriden ve dışarıdan desteklenmesi düşüncesi olarak da yorumlanabilir (Çizim 1). Sanki caminin, istikameti belirleyen en nadide parçası için bir vitrin hazırlama çabası plana ve üçüncü boyuta yansıtılmıştır. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu mimarîsinin çok destekli erken yapılarında mihrab ve etrafında gelişen unsurların belirleyici olmaya devam ettiğini görmekteyiz (Çizim 2, 3). Selçuklu camilerinde tatbik edilen mihrab eksenindeki kubbeler, dört eyvanlı şemada daha büyük mihrab eyvanı gibi elemanlar mihraba yoğunlaşmanın işaretleri sayılabilir.

Osmanlı'nın ilk yıllarındaki camiler ana şema itibarıyla ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan ilki ve daha az yapılanı, ilk İslam camilerinin de hatırasını yaşatan, Selçukluların mescid-i cumalarının devamı ve Anadolu'daki benzer özellikteki bazılarında görülen ortadaki açıklığı hatırlatan bir de fenerli kubbeye sahip çok destekli ve çok kubbeli yapılardır. Daha yaygın bir şekilde erken Osmanlı mimarisine damgasını vuran, zaviyeli veya kanatlı camiler ismiyle anılan tipin, mihrablı esas namaz bölümü dışa uzanan uçtadır. Yan mekanların kubbeleri mihrab eksenindekilere göre daha küçük ve alçaktadır. İçeride ise mihrab önündeki namaz alanını zemini daha yüksek tutulmuştur. Bütün yapıların mihraba göre şekil aldığını veya mihrabın içeride ve dışarıda yapıyı etkileyen en önemli ve yegane unsur olduğunu iddia edemeyiz. Fakat şekli ve tezyinatıyla öne çıkan mihrabın, genellikle bazı işlemlerle vurgusunun arttırıldığını ve mihrab yörüngesindeki bu hadiselerin, içeride ve dışarıda yapıyı etkileyen tezahürlerinden bahsedebiliriz.

Klasik devrin merkezi kubbeli yapılarının habercisi olarak, tek, yüksek ve büyük bir kubbenin örttüğü yan birimlerin esas mekana göre fazlasıyla küçüldüğü, fakat yine de plan itibarıyla kanatlı camiler gurubunda telakkî edilen bir tipten söz edilebilir. Ulu kubbenin hakimiyetindeki bütün

elemanlar gibi mihrab da önceki dönemlerdeki yansımasını, bu ara tipte ve klasik merkezi yapılarda, kıble duvarının biraz da mecburiyetten değişik şekillenişini saymazsak, devam ettirememiş gözükmektedir.

Bununla birlikte kanatlı camiler gurubunda sayılan bu yüksek ve tek kubbeli yapılarla ve merkezi sistemli ilk camilerle birlikte bir uygulama başlamış ve Osmanlı mimarisinin sonuna kadar devam etmiştir. XV. asrın ikinci yarısından XIX. asrın sonuna dek görülen bu uygulama camilerin kıble yönünde mihrabı da içine alan bir çıkıntıyla genişletilmesi olarak özetlenebilir. Balkanlardan Mısır'a kadar hemen hemen bütün Osmanlı coğrafyasında tatbik edilmiş olan bu mihrab çıkıntısının en fazla İstanbul'da olmak üzere elliden fazla örneğini tespit edebilmiş durumdayız. Hiç de küçümsenmeyecek bir sayıyla karşımıza çıkan bu uygulamanın, merkezî planlı cami tiplerinin hemen hepsiyle, hatta misalleri az da olsa çatılı camilerde bile denendiğini görmekteyiz. Hatta Osmanlı mimarisinin zirvesi ve Dünya mimarlık tarihinin en önemli yapılarından biri olan Sinan'ın muazzam Selimiye'sinde bile mihrab, kıble duvarından ileriye uzanan, Osmanlı'ya has bu hacimde yer almıştır. (Çizim 4). Osmanlı mimarisinin muhteşem sanatkarı Mimar Sinan da bu hacme birçok eserinde yer vermiştir.12

Bugüne kadarki araştırmalarda yeterince üzerinde durulmamış olduğunu fark ettiğimiz bu mekanla ilgili en önemli meselelerden birisi isimlendirme problemidir. Mihrab çıkıntısı, çıkıntılı mihrab mekanı, mihrab önü mekanı, mihrab nişi, mihrab eyvanı, dışa taşkın mihrab vb. isimlerle anılan bu birimi maalesef bu tabirler tarif edememekte hatta bazıları başka unsurlar için de kullanıldığından bir karmaşa ortaya çıkmaktadır. Problemle alakalı görüp tespit edebildiğimiz en eski belge Mimar Sinan'ın Edirne Selimiye Camii inşaatı sırasında saraya yazdığı bir mektup ve ona cevaben gönderilen emirdir.13 Bu belgelerde caminin kıble duvarında bulunan

mihrabı da içinde barındıran alçak yarım kubbe ile örtülü hacim için “şehnişîn” tabirinin kullanıldığını görmekteyiz. Davud Paşa Camii hakkında, 1648’deki depremle ilgili olduğu zannedilen bir belgede14 vuku bulan zelzele sonrası mihrab sofasının duvarlarının tecdîde ihtiyaç duyduğundan bahsedilmekte ve mevzu ettiğimiz mekan açıkça “mihrab sofası” adıyla belirtilmektedir. Laleli Camii’nin inşasıyla alakalı bir vesikada “mihrab sofası” ismi geçmektedir.15 Tophane Nusretiye Camii yazılarını yazan Hattat Mustafa Rakım’ın bugün İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesi’nde bulunan yazı kalıplarından bu bölüme ait olanın kenarındaki Hattat notunda “mihrab sofası” kaydı okunmaktadır. Yine XVIII. asırda tertib edilen “Selimiye Risalesi” isimli yazmada “mihrab yönünde olan sofası” ifadesi yer almıştır.16 Bu tabirlerdeki kelimelerin tek tek lugat manalarıyla ilgili tetkiklere giremeyeceğiz. Fakat karşımıza çıkan bu iki geleneksel isimden birini tercih etmemiz gerektiğini düşünürsek, şehnişin tabirinin ev veya saray mimarimizde yer alması ve daha sonraki belgelerde diğerinin kullanılması sebebiyle mihrab sofası tercih edilebilir. Sofanın da ev mimarimizde kullanılan bir adlandırma olduğunu biliyoruz. Lakin tamlamanın başındaki mihrab kelimesinin cami ile alakası ve kuvvetli bir çağrışımla cami için en önemli unsurun önünde oluşturulmuş birimi derhal akla getirmektedir. Bazı eski kaynaklarda da “yan sofalar”, “şadırvan yönündeki sofalar”, “taşra sofası” gibi kayıtlara rastlanmakta ve sofa tabirinin cami mimarimizde oldukça yaygın kullanıldığı anlaşılmaktadır. Fakat Sinan’ın döneminde kullanılan tabir ayrıca değerlendirilebilir. Bu kadar sık rastladığımız tatbikatın, hususî bir veya birkaç isminin bulunması ve daha önce saydığımız zorlama isimlere göre ilgili hacmi daha iyi anlatması son derece tabîdir.

Bu noktada karşımıza çıkan önemli bir mesele de cami mimarisinde kesinlikle Osmanlı mimarisine has olduğu anlaşılan mihrab sofasının ilk

uygulamasına ne zaman ve nerede rastlandığıdır. Bazı araştırmacılar bu denemenin Bursa Hüdâvendigar Camii ile başladığını düşünseler17 de, burada bulunan mihrab önündeki ilgili mekanın bizim mevzu ettiğimiz örneklere oranla boyut ve mihraba kademeli bir geçiş sağlamaktan başka fonksiyon olarak çok geride kaldığı söylenebilir (Çizim 5). Fakat 1384 tarihli çok erken bir uygulama olması sebebiyle dikkat çekicidir. 1410 tarihli Kütahya Ulu Camii birçok tamirat görmüş ve türlü değişikliklerle 1891 senesinde bugünkü şeklini almıştır18 (Çizim 6). Mihrab yönündeki çıkmanın duvarlarını eski yapıdan olduğu kabul edilse bile ilk halinde bu duvarların kıble istikametinde düz bir cephe oluşturup oluşturmadığı veya mihrab sofası olarak kabul ettiğimiz bölümün, Sinan dönemindeki tamirde eklenip eklenmediği kesin olarak bilinmemektedir. Manisa'da 1418 yılında yaptırılan Ali Bey mescidi, 1570-71 senesinde ilk banînin torunları eliyle tadilatla camiye çevrilmiş, mahfil, minber ve minare eklenmiştir19 (Çizim 7). Çatılı caminin mescid halindeki ilk binasında mihrab sofasının olmadığı veya şeklinin tamamen değiştirilerek büyütülebileceği anlaşılmaktadır. Kaldı ki caminin şeması da zaviyeli veya kanatlı camilerle çok alakalı gözükmektedir. Bu iki örneğin dışında, bilhassa merkezî planlı yapılarda karşımıza çıkan mihrab sofasının ilk uygulamasını fetihten hemen sonra inşa edilen Eyüp Sultan Camii'nde görmekteyiz. Maalesef 1459 tarihli bu yapının da ilk binası yıkılmış 1800 senesinde yeniden yapılmıştır. Fakat eski binanın şekli ve planı ile ilgili, yukarıda sözü edilen iki yapıya göre daha kesin bilgiler mevcuttur20 (Çizim 8). İstanbul'un Şeyh Vefa ve Davud Paşa gibi erken camilerindeki sofa tatbikatları, bu eserlerden hemen önce yapılan merkezî planlı Eyüp Sultan Camii'nde de uygulanabilirliğine işarettir. Böylece mihrab sofasının açıkça kendini gösterdiği ilk cami olarak Eyüp Sultan'ı kabul etmek uygun gözükmektedir.

Mihrab sofasının menşei konusu da farklı açılardan ele alınmalıdır. Tabi ki ortaya çıkan bu hacmin sadece mihrab için hazırlanmış ve mihrabı vurgulamak için tatbik edilmiş olduğunu iddia edemeyiz. Erken devrin en önemli yapısı zaviyeli camilerin, dört eyvanlı Orta Asya Türk evinden neşet ettiğini savunan tezden hareketle,21 mihrab sofasına sahip camilerin dört eyvanlı şemaya zaviyeli camilerden daha yakın olduğunu hatta bazen bütün eyvanların belirtilmesiyle tamamen örtüştüğünü söylemek mümkündür (Çizim 9). Selçukluların dört eyvanlı camilerinde, mihrab yönündeki eyvana karşılık, mihrab sofasının ortaya çıtığını ve diğer eyvanlar gibi ihmal edilmeyip, bilakis daha da önem kazandığını da kabul edebiliriz. Orta Asya kaynaklı dört eyvanlı şemanın en belirgin biçimde tatbik edildiği yapılar Selçuklulardan itibaren medreselerdir22 (Çizim 10, 11). Osmanlı mimarisinde de yoğun bir şekilde izleyebildiğimiz bu şemada girişin tam karşısındaki baş eyvanın dış cephesinin, yanına eklenen medrese hücrelerinin cephesinden taşkın biçimde yapılması, cami planında çıkıntı teşkil eden mihrab sofası uygulamasıyla, iki ayrı fonksiyona sahip yapı çeşidini şema olarak oldukça yakınlaştırmıştır (Çizim 12, 13). Erken devir Osmanlı mimarisinde karşımıza çıkan kanatlı camilerle, imaretlerin plan birliğini, sanki klasik devirde mihrab sofasına sahip camiler ile medreseler arasında, önceki benzerlik kadar net olmasa da görebilmekteyiz.

Erken dönem İstanbul camileriyle başlatabildiğimiz yeni mekanın, klasik devirde oldukça revaçta olduğunu ve son devre kadar sık sık tercih edildiği izlenebilir. Bu üç ayrı dönemin karakteristik özelliklerini yansıtan üç eseri biraz daha yakından inceleyerek, mihrab sofasının daha iyi kavranabileceğini düşünmekteyiz.

İstanbul'daki erken yapılardan biri olan Davud Paşa Camii, Sultan II. Bayezid'in vezirlerinden Koca Davud Paşa tarafından H. 890/1485 tarihinde yaptırılmıştır. Cami 1648, 1766, 1894 yıllarındaki zelzelelerde

hasar görmüş, 1782 senesindeki yangından da etkilenmiştir. 1945-48 arasında ve 1960 yılındaki tamirlerle ihya edilmiştir.23 Kare planlı olarak, kesme taştan inşa edilen cami esas mekanın yanındaki odalarla zaviyeli veya kanatlı camiler gurubuna girebilir (Çizim 14). Büyük tek kubbesiyle sonradan daha büyük ölçekteki Edirne Sultan Bayezid ve İstanbul Sultan Selim Camileri üzerinde tesiri olmuştur.24 Ana mekanın tek büyük kubbe ile örtüldüğü camide mihrab yönündeki çıkıntının yarım kubbesi, son cemaat yerinin beş küçük kubbesi ve yanlardaki tabhanelerin birer kubbesi örtü sistemini tamamlar. Mihrab sofasının yarım kubbesi, ana kubbe kasnağının altındaki profilden alçak seviyede tutulmuştur. Yanlardaki odaların küçük kubbeleri ise mihrab cephesindeki yarım kubbeden de alçaktadır. Dış cephelerde oldukça sade bir etki bırakan cami beş cepheli bir çıkıntı yapan mihrab sofası ve tabhaneler ile biraz hareketlenmiştir. Basitliği ve sadeliği yanında ölçülerindeki tenasüb ve haşmeti ile dikkat çeker. Dümdüz ve kübik esas kütlenin haşin manzarası yan cenahlar, mihrab çıkıntısı ve son cemaat revakı ile yumuşatılarak XV. asır Türk mimarisinin güzel bir numunesi meydana getirilmiştir.25

Büyük bir kubbenin örttüğü yapıda kıble cephesinde yarım sekizgen biçiminde dışarı taşan, dışarıda beş yüzeye sahip bir mihrab sofası bulunmaktadır (Resim 1). Dışarıdan yanlardaki ocaklı odalar dahil bütün yapıya bakıldığında en hareketli kısım mihrab sofasıdır. Ana kütlenin kasnak ile birleşen profilinden daha alçak bir seviyedeki yarım kubbe ile örtülen sofa, mihrab cephesi ve diğer cephelerin aksine hareketli bir görüntü arzeder. Mihrabın iki yanındaki sivri kemereli pencereler ana mekanın birinci kat pencerelerinden daha küçük ve kemer alınlıkları açık bırakılarak kullanılmıştır. Mihrab sofasının orta cephe alt katında, mihraba denk geldiğinden pencere açılamamış fakat sınırları belirlenmiştir. Sofanın tüm cephelerinde bulunan ikinci kat pencereleri esas mekanın ikinci kat

pencerelerinden daha küçük ve daha alçak tasarlanmıştır. Alt kat pencere alınlıkları ve üst kat pencereleri yuvarlak dışlıklıdır.

İçeride mukarnaslarla dört köşeden ana mekana bağlanan kubbe, kıble yönünde bir kemerle mihrab sofasına açılır (Resim 2). Sofa zemini ana mekanın zemininden bir basamak yüksektedir. Pencereler oldukça sade revzen

işleriyle bezenmiştir. Beş cepheli sofanın ortasında, ikinci kat penceresine kadar oldukça sade mermer mihrab yükselir. Mihrab hücresinin önü de sofa zemininden bir basamak yüksek tutulmuştur. Sofa büyük kubbeden mihraba geçiş için bir kademe teşkil etmiştir. Ana mekanın sağ ön kısmında bulunan mermer minberden dolayı bu bölümden mihrab tamamen görülemez.

Zamanında ortaya çıkarılan ve daha sonra yok edilen, caminin etrafını dolanan çok önemli orjinal kalem işleri ve kitabe kuşağının, mihrab kısmında devam edip etmediği sıvasının harab olması sebebiyle fark edildiği zaman da anlaşılamamıştır.26 Bütün mekanın en göz alıcı ve hareketli kısmı olan mihrab sofası, oldukça kararlı ve ağır etki bırakan ana mekana nisbetle çok aydınlık tasarlanmıştır. Caminin prizmatik ve ağır etkisi yanında çokgen planlı, çok yüzlü hareketli durumu ve düşük koduyla farklılaşan mihrab sofasında bütün ile uyum ve kaynaşma sağlayamamış görünmektedir.

Klasik dönemin sık uygulanan şemalarından birine sahip İstanbul Fındıklı’daki Molla Çelebi Camii, İstanbul Kadılığı ve Anadolu Kadıaskerliği görevleri yapmış olan, ulemadan Mehmed Vusuli Efendi tarafından Mimar Sinan’a inşa ettirilmiştir. Molla Çelebi Camii hamam ve sıbyan mektebi ile beraber küçük bir külliye olarak tasarlanmıştır. Tarihi tam olarak tespit edilemeyen caminin, cadde genişletme çalışmaları esnasında yıktırılan H. l969/1561-62 tarihli hamam

ile aynı zamanda yapıldığı kabul edilir.[27] Birçok zelzele ve yangından etkilenen caminin harim bölümü XVIII. asırdaki yangınlardan sonra aslına uygun biçimde tamir edilmiş, son cemaat yeri ahşap direkli bir sundurmaya çevrilmiştir. Vakıflar İdaresi'nce 1958'de yapılan tamiratta klasik üslupta beş gözlü bir son cemaat yeri yeniden yapılmıştır.[28] Molla Çelebi Camii, Edirne Üç Şerefeli'den bu yana uygulanan altıgen şemaya sahip camilerin gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Kadırga Sokollu ve Topkapı Kara Ahmed Paşa camilerindeki gibi doğu ve batı yönünde ilave olunan küçük ikişer yarım kubbeye sahip cami diğerlerinden kıble yönündeki beşinci yarım kubbe ve mihrab sofası ile farklılaşır (Çizim 15).

Kareye yakın dikdörtgen planlı 18,9x16,4 m. boyutlarındaki ana mekandan 8,8x4,6 m. ölçülerinde bir çıkıntıyla[29] kıble istikametinde bir genişleme sağlayan mihrab sofası, dış cephelerdeki en hareketli bölüm olarak karşımıza çıkar. (Resim 3) Camini yan cephelerinde ikişerli guruplar halinde iki kattan oluşan sekizer pencere ve mihrab sofasına gelinceye kadar kıble cephesinde, sofanın sağ ve solunda, biri altta diğeri üst katta olmak üzere ikişer pencere yer almaktadır. Mihrab sofasının kıble cephesinde iki ve yan cephelerinde bire adet olmak üzere, ilk katın dikdörtgen açıklıkları devam ettirilmiştir. Yan cephelere üst katın sivri kemerli pencerelerinden birer adet yerleştirilmiş, mihrab cephesinde ise üst katta üç adet sivri kemerli pencere kullanılmıştır. Alt katta, mihraba rastlayan kısımda mecburen açıklığa yer verilememiş, yine aynı sebeple üst katın üç penceresinden ortadaki, mihrabın üstünden başladığından diğerlerinden küçük kalmıştır. Ana mekan duvarlarıyla aynı yüksekliğe sahip sofayı örten, köşelerdeki yarım kubbelerden daha derin kasnaksız yarım kubbede, başka bir farklılık olarak üç açıklık uygulanmasıyla da bu bölüm vurgulanmıştır.

İçeride kıble yönündeki duvara gömülü desteklerden ileriye uzayan mihrab sofası zemini ana mekanınkinden bir basamak yüksek tutulmuştur (Resim 4). Sofanın kıble cephesi alt katta mihrabın iki yanında dikdörtgen açıklıklar, üst katta ortadaki mihrabın hemen bitimiyle kenardakilerden daha yukarda başlayıp beraber sona eren sivri kemerli üç pencere olarak şekillenmiştir Yan cephelerde, alt katta aynı büyüklükte birer pencere ve dolap vazifesi gören daha küçük boyutta, ana desteklere yakın ve dışarıya kapalı kör pencereler, üst katta sivri kemerli bire açıklık bulunmaktadır. Mukarnaslı pandantiflerle geçilen ve ana destekleri birbirine bağlayan kemerlerden birine dayanan yarım kubbenin, ortadaki mihrab hizasına gelen, yuvarlak kemerli, küçük üç penceresinin de ilavesiyle yoğun ve yakın ışık alabilen sofa caminin en aydınlık bölümü olmuştur.

Yarım kubbeler, ana kubbe, kemerler ve pencerelerin etrafında bordür şeklinde uygulanan kalem işleri mihrab sofasında da devam etmiştir. İkinci kattan itibaren ölçülü bir revzen uygulamasına sahip pencereler sofada da bu şekilde yer almıştır. Diğer cephelere göre daha yoğun açıklıkları, mihrabı, dolapları, pandantifleri ve kalem işleriyle adeta boş yer bırakılmayan mihrab sofası caminin en göz alıcı ve aydınlık mekanı olabilmiştir.

Avrupa'da barok ve daha sonra ortaya çıkan ampir üslubunun bizdeki tezahürü birbiriyle aynı dönemlerde olmuştur. Barok gibi ampir de Türk zevkine göre değişmiş ve ampir üslubunun başlangıcı kabul edebileceğimiz Nusretiye Camii'nde bu iki üslup yansıtılmıştır30 (Resim 5). Tophane semtinde bulunan H. 1241/1826 tarihli bu selatin cami, 1822 senesinde Sultan II. Mahmud'un emriyle Mimar Krikor Amira Balyan'a yaptırılmıştır.31 Yapıldığı dönemde, büyük kapılarla girilen yüksek avlu duvarlarıyla çevrili caminin çevre düzeni

cadde çalışmaları sırasında değiştirilmiş, 1955-58 arasında ve 1980'de tamirat gören eser, 1992'de başlayan bir restorasyonla da ele alınmıştır.32 Kare planlı cami, Nuruosmaniye ve Ortaköy camilerindeki gibi, dört cephede duvarların üstümde bulunan askı kemerlerin üzerindeki yüksek kasnağa oturan, 7.5 m. çaplı bir kubbe ile örtülmüştür (Çizim 16). Duvarlardaki büyük kemerlerin açılma kuvvetini, barok üslupta, kübik şekilli, soğan formuyla sonlanan, büyük köşe kuleleri karşılamaktadır. Pandantiflerle geçilen yüksek kasnaklı kubbe, etrafındaki alemli küçük kuleciklerle taçlandırılmıştır. Kesme taşla inşa edilen caminin etrafı revaklarla çevrilmiş, kıble istikametinde ise yarım kubbeli poligonal bir mihrab çıkıntısı ile genişletilmiştir. Merdivenlerle çıkılan fevkanî bir zemine yerleştirilmiş caminin giriş cephesinde, doğu-batı yönünde dışarıya taşan kanat halinde, iki katlı sivil yapı görünümündeki hünkâr kasrı, son cemaat yerinin iki yanından ve dış yan revaklardan girişlere sahiptir.

Kare planlı ana mekan kıble istikametinde poligonal bir çıkıntı teşkil eden bir mihrab sofasıyla genişletilmiştir33 (Resİm 6). Dışarıdan, fevkanî caminin zeminini bütün cephelerde belirleyen silme, sofa yüzeylerinde de devam etmiştir. Sofanın kıble cephesi duvarıyla birleşen iki yan yüzü hariç, ilk katın üç yüzünde, mihrabdan dolayı pencere açılamamıştır. Yan yüzlerdeki iki pencere, caminin bütün birinci kat pencereleri gibi dikdörtgen söveli ve demir parmaklıklıdır. Yan cephelerdeki revaklarınn da örtü ile birleşen üst sınırını belirleyen silme, sofa yüzeylerinden geçerek birinci kat ile ikinciyi ayırır. Mihrab sofasının ikinci katında, ortadaki üç cephede daha yüksekten başlayan beş adet yuvarlak kemerli pencere yer almaktadır. Bu pencereler bütün camide ikinci kat ve daha yukarısında kullanılanlarla aynı biçimdedir. İkinci katın üstüne rastlayan, girişteki sivil görünümlü yapıların duvarlarının üst sınırı olan ve bütün yapıyı çok belirgin biçimde saran silme takımı sofanın da duvarlarını sonuçlandırmaktadır.

Sofanın kasnaksız yarım kubbesi sebebiyle kıble duvarında üçüncü kat pencereleri açılamamış, kubbenin yanlarda bıraktığı boşluklara küçük oval açıklıklar yerleştirilmiştir. Askı kemerle yarım kubbe arasında ise, her cephenin dördüncü sırasında olduğu gibi, üç adet pencere ile ana kubbe kasnağına kadar olan açıklıklar tamamlanmıştır. Cephelerde yatay hareketlilği sağlayan silme takımları, kıble cephesi ve sofada da devam etmiştir. Her cephede dikine hareketliliği etkileyen köşe kulelerinin yanında mihrab sofası yüzeylerinin köşelerindeki pilastrlar sofanın ve yer aldığı kıble cephesinin dikey hareketliliğine katkı sağlar.

İçeride mihrab sofasının zemini ana mekan zemininden bir basamak yükseltilmiştir. Belirgin bir şekilde dışa taşkın iki köşe desteği ile sofaya geçiş başlatılmıştır (Resim 7). İçeride dairevî şekilde düzenlenen sofanın yüzeyi, birinci katın ortasında mihrabı barındırmaktadır. Ampir üslubunun kabartma bezemeleri ve palmetleriyle süslü mihrab, küçük boyutuyla da öncekilerden farklı bir görünümdedir.34 Mihrabın iki yanında bütün caminin ilk katında kullanılan dikdörtgen söveli birer pencere mevcuttur. Bu pencerelerin yuvarlak kemerli alınlıklarında, bütün camidekilerde olduğu gibi, mihrabı da benzer bir kompozisyonla taçlandıran, vazodan çıkan çiçek buketi ve kıvrımlı yapraklara kabartma olarak yer verilmiştir. Bütün camiyi birinci katın üstünde dolanan kitabe kuşağı, sofanın ana mekanla birleşen köşelerindeki desteklerde küçük bir kesintiye uğramasına rağmen sofada devam etmiştir. Mihrabın üstünde, deve boynu tabir edilen meyilli bir yükselti yapan yazı kuşağının altında kalan kısımlar, tüm camide olduğu gibi sofada da mermer ile kaplanmıştır. Sofanın ikinci katında, mihrabın üstündeki üçü biraz daha yüksekte olan beş adet yuvarlak kemerli pencere, yapıdaki bütün yuvarlak kemerli pencereler ile aynı boyuttadır. Kitabe kuşağının üstünde kalan bölümler, pencere etrafları ve yarım kubbenin içi, caminin tümüyle uyumlu bir tarzda, Avrupaî karakterli

bezemelere sahiptir. Duvara yapışan yarım kubbenin yuvarlak kemerinde iki sıra çift gergi demiri kullanılmıştır.

Ele aldığımız, pek çok farklı özelliğe sahip örneklerden de anlaşılacağı üzere, mihrab sofası uygulamaları çeşitlilik arz etmektedir. Sofanın ilk başladığı dönemlerde poligonal olarak da yapılan cephesi klasik devir de terk edilmiş ve tamamen dörtgen çıkıntı halini almıştır. Mimarimizin Avrupa etkisinde olduğu dönemlerde de poligonal uygulama görülmektedir.35 Ana mekanla mihrab sofasının nisbeti benzer bir süreç geçirmiş, başlangıçta ana kubbeden çok alçakta düşünülen mihrab sofası örtüsü kıble cephesi duvarlarıyla irtibatlandırılmıştır. Klasik devirde sofa örtüsünün bazen ana kubbeye eklenen diğer yarım kubbelerle aynı seviyelerde tutulup duvarların üstünde yer aldığını, bazen de kıble duvarının üst katlarına indiğini görmekteyiz. Fakat son dönem camilerindeki kadar alçak seviyeye indirilmemiştir. Klasik sonrasında ise sofanın daha ziyade alçak boyutlu olduğunu görmekteyiz. Sofanın örtüsü çoğunlukla her devirde yarım kubbe olmuş, tonoz klasik dönem ve sonrasında çok az kullanılmıştır (Resim 8). Çatılı camilerde ise sofanın örtüsü bütün çatının uzantısı olarak şekillenmiştir. Sofa yüzeylerinin açıklık sistemi ve cephe düzeni, her devirde diğer cephelerden farklı ele alınmış, daha hareketli olmaları sağlanmıştır. İçeride ise daima yoğunlaşan tezyinatı, mihrabı, revzenleri ve çinileriyle caminin vitrini veya baş köşesi halini almış, her dönemde üzerinde titizlikle durulan en önemli birim olmuş, adeta cami içinde bir başka mekan tasarlanmıştır.

Batılı araştımacıların mihrabın kilise apsislerinden alındığını kabul eden görüşleri göz önüne alındığında, kilise apsislerine, dışarıdan fark edilmesi sebebiyle mihrab sofasının daha fazla benzediğini söyleyebiliriz. Durumlarını şüpheli gördüğümüz ve form olarak üzerinde durduğumuz hacme tam uymayan erken yapıları saymazsak, mihrab sofası tatbikatının

fetihten sonra başladığını kabul edebiliriz. Bu durumda Ayasofya ve bazı Bizans yapılarının iyice tanınmasından sonra apsise benzer bir mekanın ortaya çıktığı iddia edilebilir. Osmanlı'nın her alanda coğrafyasında gördüğü uygulamaları değerlendirdiği, onları hemen yok sayıp karşısına almadığı, kendince bir hava verip bünyesinde eriterek istifade ettiği, geniş kabul gören bir kanaattir ve mimaride de böyle olduğu anlaşılabilmektedir. Bununla birlikte apsisin kilisede gördüğü vazife ile mihrab sofasının fonksiyonlarını iyi karşılaştırmak lazımdır. Zira bilhassa klasik dönemde tercih edilen sofa ile ana binanın nisbetleri, kilise ile apsisin nisbetlerine bakıldığında, mihrab sofasının apsisten çok büyümüş olduğu görülmektedir. Mihrab sofası kilise apsisinden farklı olarak, ibadet mekanının ibadet edenler tarafından kullanıldığı en önemli bölümüdür ve cemaat buradan başlayarak cami içindeki yerini almaktadır. Hatta bazen ibadet edenlerin kalabalık olmadığı durumlarda sadece bu bölüm, bir mescid vazifesi görerek cemaati toplamaya yeterli olabilir.

Mimarların böyle bir sofayı tercih etmelerinin bazı önemli sebepleri olmalıdır. Estetik ve fonksiyonel boyutlarıyla değerlendirilerek sofa uygulamasının sağladığı katkılar anlaşılabilir. Her şeyden önce mihrab sofası bir genişleme imkanı sunmakta ve mekanı rahatlatmaktadır. İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren mihrab üzerinde yoğunlaşan vurgu, mihraba özel bir bölüm hazırlanarak daha da arttırılmış olmaktadır. Tezyinat sadece mihrabda kalmayıp, sofa için de genelde tüm camininkinden daha zengin düşünülen bir programla mihrab ve sofası öne çıkarılmış olur. Mihrab sofası, camide insanları toplama bir araya getirme açısından bilhassa vakit namazları için elverişli bir mekan olarak gözükmektedir. Zira az sayıda bir cemaatin bütün kıble duvarı boyunca dizilmesi yerine, sofada bir arada tutularak, "toplananlar" manasındaki "cemaat" kelimesinin muhtevasıyla uyum sağlandığı görülebilir. Üstelik sofasız camilerin kıble

duvarında, mihraba yakın bir yerde, cemaat az da olsa minber kütlesiyle bir kesinti söz konusudur. Kalabalık olmayan vakit namazlarda sofa büyüklüğüne göre bir mescid vazifesini görebilmektedir36 (Resim 9). Cuma, bayram veya teravih namazları gibi kalabalık cemaatin iştirak ettiği ibadetlerde zaten insanları kesintisiz bir arada tutmak mümkün olmamakta, mahfiller, son cemaat yeri, avlu ve hatta zaman zaman cami sınırlarının dışı bile kullanılmaktadır. Yani merkezî sistemi düşünenler bu sistem içinde az sayıda cemaate, zaman zaman sofayla bir merkezîlik sağlamaya çalışmışlardır denebilir. Osmanlı cami mimarisinin ışığa verdiği önem ortadadır. Camiler belli bir tekamülle çok aydınlık duruma getirilmiştir. Mihrab sofasının yüzeylerini dolduran pencereler, mekana yakın ve bol ışık sağlamaları hasebiyle bu bölümü caminin en aydınlık yeri yapmıştır (Resim 10). Osmanlı döneminde camilerde namaz dışında mukabele ve ders faaliyetleri ile bu özel aydınlatmanın alakasından söz etmek için ayrı bir değerlendirme yapılmalıdır. Ses ve buna bağlı olarak akustiğin durumu ile ilgili sofanın katkı sağlayıp sağlamadığı da her halde belli ölçümler neticesinde elde edilecek sonuçlarla ortaya çıkabilir.

Estetik yönden bakıldığında, sofanın bazı artılarından veya dikkate alınacak durumlarından söz edilebilir. Kıble cephelerinde diğer cephelerde olduğu gibi, dışarıda fazla hareket imkanı bulunmamaktadır. Giriş cephesi, cümle kapısı ve son cemaat yeri, bazen de mükebbireler ile zenginleşmiş, yan cepheler mahfillerin dışa taşması, yan girişler veya dış balkonlar ile hareketlenmiştir. Fakat güney duvarında, farklı pencere uygulamaları ve dışa taşkın duvar payandaları dışında büyük bir hareketlilik sağlanamamıştır. Mihrab sofasına sahip yapılarda bu müşkil halledilmiş, düz satıhtan çıkıntı, farklı açıklıklar ve cephe düzeni ile güney duvarı oldukça hareketlenebilmiştir (Çizim 17). Osmanlı merkezî kubbeli camilerinde düşünülen piramidal görüntüye, kubbe kasnağına dümdüz

yükselen bir duvar yerine, kademeli geçiş sağlayarak basamak olan sofa hacmiyle katkı sağlanmıştır (Resim 11). Özellikle altı ve sekiz destekli yapılarda, ana kubbeye çeşitli yönlerden eklenen yarım kubbelerle açılım elde edilmiş olduğundan, aynı rahatlamayı kıble istikametinde desteklerden başlayan mihrab sofası sağlamıştır37 (Resim 12). Minberin yalnız tek tarafta bulunmasıyla, hemen mihrabın yanında başlayan simetri bozukluğu, sofalı yapılarda baş köşeden biraz daha içeri çekilmiş olur. Mihraba kademeli bir daralma ile geçiş sağlayan sofa ile hazırlık yapılmış olduğu ve bir caminin kütlesi yanında küçük kabul edilebilecek mihrab,38 sofanın ölçüleriyle daha çok uyuşabileceği ve sofa ile birlikte ele alındığında, cami ile nisbet probleminin kademelendirme ile ortadan kaldırıldığı düşünülebilir.

Konuyu tanıtıcı mahiyetteki bu çalışmamız neticesinde; Osmanlı mimarisinin klasik dönem öncesinde başlayan ve sonuna dek süren bir uygulamayla, kıble yönünde özel bir mekan tasarladığını ve bu mekanı tezyinatı, açıklıkları, zemin yüksekliği gibi bütünden farklı uygulamalarla, tam manasıyla öne çıkardığını ve kıble duvarını hareketlendirip buradaki problemi kesin bir çözüme kavuşturduğunu söyleyebiliriz (Resim 1314). Bütün örneklerin tek tek incelenerek sonuçların elde edilebileceği, Türkiye sınırları dışına taşan bir araştırmayla, konuyla ilgili daha kesin bilgiler elde edilebilir.

1 Celal Esad Arseven, “Mihrab”, Sanat Ansiklopedisi, M. E. B., İstanbul, 1966, c. 3, s. 1347.

2 Bkz. G. Fehervari, Mihrab, Encyclopedia of Islam II, Leiden, E. J. Brill, 1961-, volume 7, page 7.

3 Kurân-ı Kerîm’de mihrab kelimesi dört yerde, çoğulu meharîb kelimesi de bir kere geçmektedir; Âli İmrân, 37, 39, Meryem, 11, Sâd, 21,

Sebe’ 13.

4 E. Diez, Oktay Aslanapa, Mihrab, İslam Ansiklopedisi, M. E. B., İstanbul, 1960, c. 8, s. 294.

5 E. Diez, Oktay Aslanapa, Mihrab, İslam Ansiklopedisi, M. E. B., İstanbul, 1960, c. 8, s. 295.

6 G. Fehervari, Mihrab, Encyclopedia of Islam II, Leiden, E. J. Brill, 1961-, volume 7, page 8.

7 E. Diez, Oktay Aslanapa, Mihrab, İslam Ansiklopedisi, M. E. B., İstanbul, 1960, c. 8, s. 295.

8 G. Fehervari, Mihrab, Encyclopedia of Islam II, Leiden, E. J. Brill, 1961-, volume 7, page 8.

9 Bkz. Ömür Bakırer, Anadolu Mihrabları, T. T. K., Ankara, 1976, s. 2-27.

10 Nuha N. Khoury, The Mihrab İmage, Muqarnas 9, 1992, p. 11.

11 G. Fehervari, Mihrab, Encyclopedia of Islam II, Leiden, E. J. Brill, 1961-, volume 7, page 8.

12 Doğan Kuban, Nişancı Mehmed Paşa Camii, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul, 1993-95, c. 6. s. 86’da Sinan’ın Mihrimah’tan sonra bütün camilerinde mihrabı içine alan çıkıntıyı, kıble duvarının monoton etkisinden kurtulmak için kullandığını ve bu uygulamanın onun son dönem camilerinde tasarım ilkesi olduğunu ileri sürmektedir.

13 Ahmed Refik, Hazine-i Evrak Vesikalarına Göre Türk Mimarları, İstanbul, 1936, s. 20.

14 (TSMA, nr. D 9567). Semavi Eyice, Davud Paşa Külliyesi, T. D. V. İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1994 c. 9, s. 42.

15 (TSMA nr. E 3185/99).

16 Zeki Sönmez, Mimar Sinan İle ilgili Tarihi Yazmalar-Belgeler, İstanbul, 1988, s. 106.

17 Aptullah Kuran, Mimar Sinan, İstanbul, 1986, s. 114. Baha Tanman, Molla Çelebi Camii, "Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi", Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul 1993-95, c. 5, s. 483.

18 Ara Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi", Kütahya 100. Yıl Armağanı, s. 199-215.

19 Hakkı Acun, Manisa'da Türk Devri Yapıları, T. T. K., Ankara, 1999, s. 80-81.

20 Bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri III, İstanbul 1989, s. 348-351.

21 Semavi Eyice, Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler, İktisat Fakültesi Mecmuası XII, İstanbul, 1962-63, s. 14-22.

22 Celal Esad Arseven, Türk Sanatı Tarihi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 353'te mihrab sofasına sahip Nişancı Mehmed Paşa Camii'nin yan sahınları ve keza mihrabın bulunduğu bölümün Selçuklu medreselerindeki eyvanlar gibi olduğunu belirtmektedir.

23 Semavi Eyice, Davud Paşa Külliyesi, "Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi", Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, İtanbul, 1993-95, c. 3, s. 7.

24 Oktay Aslanapa, Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul, 1986, s. 115.

25 Ekrem Hakkı Ayverdi, Davud Paşa Camii, Medresesi, Türbesi ve Mektebi, İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul, 1960, c. 8 s. 4291.

26 Ekrem Hakkı Ayverdi, Davud Paşa Camii, Medresesi, Türbesi ve Mektebi, İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul, 1960, c. 8 s. 4294.

27 Aptullah Kuran Mimar Sinan adlı eserinin 113, sayfasında hamam kitabesinin H. 973/1565-66 tarihini verdiğini belirtmektedir.

28 Baha Tanman, Molla Çelebi Camii, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul 1993-95, c. 5, s. 483.

29 Baha Tanman, Molla Çelebi Camii, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi , Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul 1993-95, c. 5, s. 483.

30 Celal Esad Arseven, Türk Sanatı Tarihi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 427.

31 Celal Esad Arseven, Türk Sanatı Tarihi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 423.

32 Yasemin Suner, Nusretiye Camii, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul, 1993-95, c. 6, s. 105.

33 Yasemin Suner, adı geçen ansiklopedi maddesinde poligonal çıkıntılı mihrabın bu dönem camilerinin karakteristiği olduğunu belirtip, Nusretiye Camii'nde bu çıkıntının absidal bir şekil aldığını yazmaktadır.

34 Celal Esad Arseven, Türk Sanatı Tarihi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 427.

35 Doğan Kuban Nuruosmaniye Külliyesi, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul, 1993-95, c. 6, s. 101'deki ansiklopedi maddesinde; " Sinan'dan bu yana mihrapları çıkıntılı çok yapı olmakla birlikte dışarıdan poligonal büyük cami mihrabı ilk kez burada yapılmıştır. " ifadelerini kullanmıştır. Halbuki 1476 ve 1485 gibi erken sayılabilecek bir tarihlerde inşa edilmiş olan Şeyh Vefa ve Davud Paşa Camileri benzer birer poligonal mihrab sofasına sahiptir.

36 Yaptığımız kabaca bir ölçüme göre Edirne Selimiye Camii'nin mihrab sofası, ikiyüz ellide fazla kişinin namaz kılabilmesi için yeterlidir.

37 Doğan Kuban, Atik Valide Camii (2), Mimarlık ve Sanat, İstanbul, 1961, S. 2, s. 62'de kıble duvarının şekillenişi ve mihrab çıkıntısının mekana getirdiği rahatlık açısından altı destekli şemaya sahip Üsküdar Atik Valide ve Topkapı Kara Ahmed Paşa Camilerini karşılaltırmış ve Atik Valide'nin daha başarılı bir uygulama olduğunu belirtmiştir.

38 Jean Sauvaget, çev. Haluk Togay, Mihrab, Arkitekt, seri IV, c. 19, İstanbul, 1949, s. 89, 90.

Türk İstanbul'un Simgesi: Fatih Camii / Şeyma Şahin [s.133-138]

Araştırmacı / Türkiye

Ele geçirilmesi çok zor ve hatta imkansız görülen dünyanın incisi İstanbul, fetihten hemen sonra şehrin yeni hakim gücü olan Müslüman Türklerin kültürel zenginliği ile süslenmeye başlanmıştır. Fethin mimarı Fatih Sultan Mehmet şehre yeni bir kimlik verebilmek için çalışmalara zaman kaybetmeden başlamış, bunun için de fetihten on yıl kadar sonra yedi tepe üzerinde kurulmuş şehrin en hakim tepelerinden birini (dördüncü tepe) kendi adına yaptırdığı büyük külliye için seçmiştir. Bu seçimi ile kendi gücünü ve şehre vurduğu Türk-İslam damgasını bütün dünyaya göstermiştir. Ayrıca külliyenin merkezi olan cami ile Türk-İslam mimarisinin gelişimindeki en önemli halkalardan birini gerçekleştirmiştir.

Bununla birlikte bu önemli yapı günümüze dek ulaşamamış 1766 İstanbul Depremi'nden büyük hasar üzerine yeni bir plan ile tekrar inşa edilmiştir. Bu nedenle mimarlık tarihinde Fatih Camii, Eski ve Yeni Fatih Camii olarak iki kısımda incelenmektedir.

İlk Fatih Camii'nin ve külliyenin yapıldığı mevkide daha önce Bizans'tan kalmış ve fetihten sonra Ortodoks Patrikliği'ne tahsis edilmiş olan Havariyyun Kilisesi bulunuyordu. Ancak patriğin isteği üzerine Fatih tarafından bu patrikhane Pammakaristos Manastırı'na nakledilmiştir. Taşınma isteğinin sebebi için kilisenin çok harap bir durumda olması,1 çevrede Müslüman ahalinin hakim duruma gelmesi2 ve Rum Patriği Gennadios'un burada bir gece öldürülmüş bir kimse görünce kendi şahsını da tehlikede hissetmesi ve esasen gayri meskun olan bu mahalli terk ederek makamını yeni manastıra nakletmesi3 gibi sebepler gösterilmektedir. Fakat

patriğin kendi isteği ile patrikhaneyi nakletmesi konusunda fikir birliği bulunduğundan taşınma sebebi fazla önem arz etmemektedir.

Fatih Camii'nin, Havariyyun Kilisesi'nin bulunduğu yerde inşa edilmesi bazı Avrupalı yazarların, caminin kilise temelleri üzerine inşa edildiği tezini ortaya atmalarına neden olmuştur. Fakat bu dayanaksız tez Halim Baki Kunter ve A. Saim Ülgen tarafından tamamiyle çürütülmüştür.4 Eskiden caminin yerinde bulunan Havariler Kilisesi'nin yıkılıp, caminin onun temellerine oturduğu fikri kesinlikle yanlış olmakla birlikte, bu kilisenin eski taşlarından avlu döşemesi olarak faydalanıldığı da görülmüştür5 (Bkz. ekler).

Evliya Çelebi ise Fatih Camii'nin yerinde olan mabedin zelzeleden yıkılmış olduğunu ve bu binanın yerin altına varıncaya kadar her şeyinin yıkılıp atılmış ve yerine yeni caminin yapılmış olduğu belirtilmektedir.6 Caminin bulunduğu yer içinse vakfiyesinde "Yeni Cami Mahallesi demekle maruf mahal"7 denmesine rağmen bu mevkiin eski isminin Karaman Mahallesi olarak da geçtiği sanılmaktadır.8

İlk Fatih Camii'nin inşasına 1463 (867) Cemaziyelahir (Şubat-Mart) ayında başlanmış,9 inşaat yedi sene on ay kadar sürmüş ve M. 1470 yılında veya 1471 yılında tamamlanmıştır.10

Cami burada tek başına değil zamanın en büyük dini ve kültürel merkezi olacak bir külliye şeklinde inşa edilmiştir. Caminin kuzeyinde ve güneyindeki Fatih Medreselerini, sekiz adet Tetimme Medresesi ve yine sekiz tane olduğu için bu ismi alan Sahn-ı Seman Medreseleri oluşturmaktadır. Fakat bu medreselerden Tetimme Medreseleri bugün mevcut değildir. Külliyenin güneydoğusundaki imaret, hastane konumunda olan darüşşifa, nekahathane konumunda olan tabhane, kütüphane, ilkokul konumundaki mektep, kervansaray ve türbeler külliyenin diğer bölümlerini oluşturmaktadır.11 108.000 m2 lik bir alanı

kaplayan külliye o zamanın üniversitesi ve Türk İstanbul'un Fatih tarafından yeniden kuruluşunun şehirle kaynaşan çekirdeğini meydana getiriyordu.12

Bu büyük külliyenin merkezi konumunda olan ve Türk-İslam mimarisinin en önemli basamaklarından birini oluşturan caminin mimarı hakkında hâlâ kesin deliller mevcut değildir. Buna rağmen araştırmacıların çoğu mimarın Atik Sinan yani Sinan el din Yusuf bin Abdullah el Atik13 olduğunda ittifak etmişlerdir. 1471 yılında yani caminin yapımından bir yıl kadar sonra vefat eden14 ve Fatih dönemi baş mimarı olduğu söylenen15 bu mimar için, Mimar Koca Sinan'dan ayırabilmek için "atik" yani "eski" lakabının kullanıldığı belirtilmektedir.16 Fakat İ. H. Konyalı tarafından, Mimar Koca Sinan doğmadan çok önce tanzim edilmiş Sinan-ı Atik'in vakfiyesinde "atik" sıfatının kullanıldığı, bunun sonucu olarak da bu kelimenin "eski" değil, Arapça "azatlı köle" anlamında kullanılmış olduğu ispatlanmıştır.17

Caminin mimarının Ayas adlı bir mimar ya da Christodulu adlı bir Rum olduğu da söylenmiştir. Mimar Ayas'ın Saraçhane başındaki camiini Fatih binasının kalıntıları ve izni ile inşa ettiğinin belirtilmesi dolayısıyla baş mimar olmasa da cami inşasında görev alan bir mimar olması muhtemeldir.18 Fakat Christodulu ismine Boğdan beylerinden Demeter Kantimir'in Osmanlı Tarihi'nden başka bir eserde rastlanmaması bu görüşü zayıflatmaktadır.

Bu ilk Fatih Camii, Osmanlı tarihinde Edirne Üç Şerefeli Camii ile başlatılabilecek mimari gelişmenin en önemli halkalarından biridir. Caminin bazı Batılı yazarlar tarafından Ayasofya'nın taklidi şeklinde düşünülüp Bizans kubbeli binaları üslubunda olduğunun söylenmesi kesinlikle yanlış ve taraflı bir ifadedir.19 Bunun aksine Fatih Camii

Selçuklularla başlayıp Beylikler ve Osmanlı devirlerinde devam eden gelişmenin tabii bir sonucudur.

Cami yaklaşık 26 m. çapındaki büyük kubbesi ile Edirne Üç Şerefeli Camii'nin bir üst aşamasını oluşturmuş, ve İstanbul'daki büyük merkezi kubbeli selatin camilerinin yolunu açmıştır. Ayasofya'nın çöken kubbesinin yapıldığı 562 yılından sonra Bizans mimarisinde dokuz yüzyıl boyunca bir tek Aya Eirene'nin sekizinci yüzyılda yapılan 15,14 m. çapındaki kubbesi dışında, bütün kiliselerin kubbeleri 10 m.'den daha küçük çaptadır.20 Bu, Bizans mimarisinin merkezî büyük kubbe ile büyük ve toplu mekan yaratma endişesinde olmadığının ve kubbe mimarisi açısından da pek istikrarlı bir gelişmenin bulunmadığının göstergesidir. Osmanlı camilerinde ise bunun tersine, büyük-toplu mekan yaratma endişesi ile doğru orantılı olarak merkezî kubbenin istikrarlı bir gelişme gösterdiği görülmektedir.

Caminin büyük kubbesinin İstanbul'daki camiler içinde Ayasofya ve Süleymaniye'den sonra en büyük kubbelerden olmasının yanı sıra21 yarım kubbenin de çok büyük çapta ele alınması bu cami ile başlamıştır.22 Bu gelişme Bayezid Camii, Şehzade Camii -Süleymaniye'de bir geri adım- ile devam etmiş, Selimiye Camii'nde de en üstün noktasına yükselerek mükemmele ulaşmıştır. Cami planının ortada her iki yandan uzun sütunlar üzerinde revaklara oturan muazzam bir kubbe ve mihrap tarafında önde bir yarım kubbe ile yanlarda sırayla üç küçük kubbe şeklinde olduğu hemen hemen bütün yazarlar tarafından kabul edilmiştir.23 Yalnız bazı noktalar ve ölçüler konusunda fikir birliği mevcut değildir (Bkz. ekler).

Mart 1463'te başlayıp, Aralık 1470'te24 (ya da 1471 başında tamamlanan cami, yaklaşık üç yüz yıl ayakta durduktan sonra 1766 depremi ile onarılamayacak derecede hasara uğramıştır. Sonuçta yıkılıp tekrar inşa edilen caminin eski cami ile bir ilgisi kalmamıştır. Tamamen farklı bir plan ve üslup ile inşa edildiğinden ve eski cami hakkında da elde yeterli belge

bulunmadığından cami hakkında peşin hüküm veren yazarlar için bir fırsat doğmuştur. Özellikle Avrupalı yazarların bu ilk Fatih Camii'nin Bizans eserlerinin ya da bizzat Ayasofya'nın taklidi şeklinde ele aldıkları görülmüştür.25 Fakat bu cami hiç bir eserin taklidi ya da benzeri şeklinde yapılmayıp Bizans eserleri veya Ayasofya'dan mülhem bir eser de olmamıştır. Fatih döneminde sadece İstanbul'da, Fatih veya bu dönemde yetişen kişiler tarafından yaptırılmış 95 adet caminin isimleri zikredilmiştir.26 E. H. Ayverdi'nin tesbitine göre ise yalnız İstanbul'da 184 kadar cami ve mescit, 24 medrese, 32 hamam, 12 bedesten ve han, ayrıca birçok saraylar ve evler yapılmıştır.27

Bu, Tüklerin mimariye verdiği önemin ve bir Türk-İslam mimari geleneğinin bulunduğunun en açık kanıtı olmalıdır. Ayrıca Fatih Camii'nin Türk-İslam mimarisinin istikrarlı ve doğal gelişimi içinde en önemli halkalardan birini oluşturduğu da araştırmacıların çoğunluğu tarafından kabul edilen bir gerçektir.

1766 Depremi Sonrası Fatih Camii (Yeni Fatih Camii)

Osmanlı devrindeki İstanbul zelzelelerinin en şiddetlilerinden sayılan ve muhtemelen İkinci Bayezid zamanındaki küçük kıyamete benzetilen depremle28 hemen hemen aynı dereceyi bulduğu belirtilen bu zelzelede yalnız İstanbul değil civarı da sarsılmıştır.29 Hicri 12 Zilhicce 1179, Miladi 22 Mayıs 1766 tarihi, Kurban Bayramı'nın üçüncü günü olan Perşembe'de vuku bulan bu büyük deprem gün doğduktan yarım saat sonra, iki dakikadan az sürerek İstanbul ve civarında büyük hasara sebep olmuştur.30 Kaynaklarda depremin tarihi 12 Zilhicce Perşembe olarak gösterilmişse de31 İ. H. Danişmend, Perşembe gününün ayın 12'sine değil 13'üne tesadüf ettiğini belirterek doğru tarihin 13 Zilhicce Perşembe olduğunu ifade etmiştir.32 Depremin tarihî abidelerdeki tahribatının da hayli korkunç derecede olduğu,

Sultan Selim, Şehzade, Süleymaniye, Nuruosmaniye, Laleli, Valide ve Ayasofya Camileri hariç diğer camilerin bazılarının minarelerinin, bazılarının ise kubbelerinin çöktüğü kaydedilmektedir. İstanbul surlarının bazı yerleri de yıkılarak, ahşap saraylardan Beşiktaş Sarayı epeyce zarar görmüş, Topkapı Sarayı ve Eski Saray'da da bir hayli hasar meydana gelmiştir. Fatih Camii'indeki hasar ise yeniden inşa etme gereği duyulacak kadar fazladır.

Depremde caminin büyük kubbesi tamamen çökerek harap hale gelmiş,33 küçük kubbeler ve duvarlar da oldukça hasar görmüştür.34 Ayrıca imaret, hastane ve medrese yıkılmış, yüzden fazla öğrenci medrese yıkıntıları altında kalmıştır.35 Bunun üzerine cami Sultan III. Mustafa'nın emri ile tamamen yıkılarak yeniden inşa edilmiştir.

III. Mustafa Osmanlı padişahları içinde imarcı sultanlardan sayılmakta ve Barok üslupta inşa ettirdiği Üsküdar Ayazma Camii ve külliyesi, Laleli Camii ve Külliyesi, Kadıköy'de yaptırdığı cami ve Fatih Camii'nin yeniden inşasının yanında, yaptırdığı eserler Kahire ve Rodos'a kadar uzanmaktadır. Buna rağmen yaptırdığı eserlerin hiç birinin kendi adı ile anılmamasına sitem ederek "Üç cami yaptırdım; birini su aldı (Ayazma Camii), birini dede aldı (Laleli Camii), birini de ceddim (Fatih Camii) aldı" dediği rivayet olunur.

Zelzelede Fatih Camii'nin en büyük zararı görmesi birkaç şekilde açıklanabilir. Deprem, bilimsel kaynaklarda, tarihî kaynaklarda zikredildiği gibi çok yüksek şiddette bir deprem olarak gösterilmemektedir. 1752'den sonra ikişer-üçer yıl ara ile 1766'ya kadar bundan sonra da birer yıl ara ile 1770'e kadar İstanbul'da muhtelif aralarla depremler olmuştur. 1766 depremi ise bu depremler içinde çok da şiddetli olarak kaydedilmiş bir deprem değildir.36 Fakat merkezin daha fazla sarsılacağını düşünürsek deprem merkezinin İstanbul sur içi olduğu düşünülebilir. Hatta diğer yapılar

yanında en büyük zararı Fatih Camii’nin görmesi, bu yapının depremin merkezine en yakın bölgede bulunduğunu akla getirebilir. Buna yapının İstanbul’a yapılan ilk camilerden olması sebebiyle, yıpranma payını da katarsak caminin hasarını biraz daha anlaşılır kılabiliriz. Ayrıca cami daha önceki deprem veya afetlerden zarar görmüş, bu zararların bir kısmı büyük veya görülebilir olduğundan tamir edilmiş, fakat bu civarda sadece kaydedilmiş olan birçok yangın, deprem veya patlamalar sırasında aldığı bazı hasarların fark edilmeme yahut dikkate alınmaması ile bu hasarlar için tamir görmemiş olma ihtimali de büyüktür. Çeşitli tamirler ve görülemeyecek hasarların sarstığı camide bu son deprem yıkıcı bir etki göstermiştir denilebilir.

Caminin daha önce geçirdiği sarsıntılardan gördüğü hasarlardan bir kısmı kaydedilmiştir. Mesela ilk olarak daha önce de “küçük kıyamet” diye bahsedilmiş olan ve II. Bayezid zamanında 1509 yılında vuku bulan depremde Fatih Camii’nin kubbeleri hasara uğramış, büyük sütunlarından dört tanesinin başlığı düşerek kubbe bir tarafa eğilmiştir. Külliyesinden bimarhanenin, imaretin, Sahn-ı Seman Medreselerinin ve daha bazı yerlerin kubbesi çökmüştür.37 Bunun dışında 1633 yangınında caminin minare külahları yanmış,38 1698’de baruthanenin infilakı ile Aksaray, Fatih Camii ve Silivrikapı semtlerindeki yüksek bina ve camilerin üst kısımları zarar görmüştür.39 Ayrıca 1754 depreminde Bayezid Camii ile birlikte Fatih Camii’nin de kubbesinde hasarlar meydana geldiği ve padişah emri ile derhal tamir edildiği belirtilmiştir.40 Bunların dışında 10 Mayıs 1556, 1592, 25 Mayıs 1719 ve 1763 depremlerinde de Fatih Camii’nin hasar gördüğü kaydedilmiştir.41

Sebebi ne olursa olsun caminin gördüğü hasar derecesi oldukça büyüktür. Bu büyük hasar artık yeni bir tamirle kapanamayacak durumdadır ve caminin tamamen yıkılması ile yerine yeni bir üslupla, fakat klasik

unsurlar da gözetilerek yeni bir caminin yapılmasına 1180 senesinde başlanmıştır.

Depremden sonra yeniden inşa edilen Fatih Camii'nde eski camiden kalan kısımlar; şadırvan avlusu, caminin avludan girilen giriş kapısı üstündeki kitabe, minarelerin birinci şerefesine kadar olan gövdesi, zamanında kabristan değil, bir nevi gül ve çiçeklerle süslü iç bahçenin açık pencere ve parmaklıkları, tabhane önünden külliye meydanına girilen süslü kapı, şadırvan avlusunda camiye bitişik baş ve son pencereleri üzerinde içte caminin dış süsleri meyanında Edirne ekolünden gelen çini ve yazılı iki panodur.42 Ayrıca bunlara mihrabı da eklemek mümkündür.43

Bugünkü Fatih Camii, 19 m. çapındaki kubbe, dört yarım kubbe ve köşe kubbeleri ile dört paye üzerine oturmaktadır. Merkezi plan şeması uygulanan camide, yanlardaki yarım kubbeler üçer eksedralı, giriş ve mihrap yanındakiler ise ikişer eksedralıdır. Caminin üç tarafındaki mahfiller ve yanlardaki dış mahfiller Sultanahmet Camii''e benzer. Hünkar mahfili ise mihrabın solundadır.44

Caminin inşası tarihi kaynaklara göre H. 4 Rebiülevvel 1181 (M. 31 Temmuz 1767) tarihinden H. 10 Muharrem 1185'e (M. 25 Nisan 1771) dek sürmüştür.45 Caminin yeniden inşasına 1180 Cemaziyelahir gurresinde (4.11.1766) başlandığı ve dokuz ayda eski duvarların yıkılarak yeni temelin atıldığı, ayrıca inşaatın bundan sonraki yirmi yedi buçuk aylık döneminde [1183 senesi Cemaziyelahiri'nin 15. gününe (16.10.1769) kadar] yarım kubbe camlarının zemine kadar tamamlandığı anlaşılmaktadır.46 10 Muharrem 1185 (25 Nisan 1771) tarihinde tamamlanan cami, günümüze bu hali ile ulaşmıştır.

Caminin tamiri için bina eminliğine Haşim Ali Bey depremden hemen sonra atanmış, 1180 yılında ise bina eminliğinden Haşim Ali Bey azlolunarak yerine Sarim İbrahim Efendi getirilmiştir. Gerek

türbe inşaatının bitirilmesi gerekse medreselerin tamiri Sarim İbrahim Efendi'nin bina eminliği zamanında olmuş, 1183'de Sarim İbrahim Efendi'nin vezirlikle orduya iltihakı emredildiğinden onun yerine tayin olunan İzzet Mehmet Bey'in zamanında inşaat tamamlanmıştır.[47]

Fatih Camii'nin yeniden inşası sırasında başmimar olarak ise karşımıza öncelikle Mehmet Tahir Ağa çıkmaktadır. Cami inşasına başlandığı sırada kendisine 1768'de (H. 1181) cami Kürsi Şeyhi Abdülkadir Efendi tarafından sof ferace giydirildiği rivayet olunur.[48] Fakat aynı tarihte İbrahim Ağa ve Abdi Ağa'nın isimleri başmimar olarak geçmektedir.[49] Bu nedenle Fatih Camii inşasında başmimarın kim olduğunu ya da hangi dönemlerde kimlerin başmimarlık yaptığını kesin olarak söylemek mümkün olmamaktadır. Mehmet Tahir Ağa'nın kalfa Kör Yani ile birlikte bugünkü Fatih Camii'ni inşa ettiği belirtilmesine rağmen[50] Mehmet Tahir Ağa'nın bütün inşa süresince başmimar olup olmadığı bilinmemektedir. Fakat Kör Yani olarak geçen kişi Fatih Camii inşaat defterinde Yani Kalfa şeklinde karşımıza çıkmaktadır.[51] Bazı yazarların Fatih Camii inşası sırasında başmimar olarak gösterdiği Hacı Halife[52] ise, 1182 Recep (1769) sonların da hassa başmimarı olarak gösterilen Ahmet Ağa[53] olabilir.

Caminin yeniden inşası sırasında plan gibi iç mekan büyüklüğünün de değiştirildiği iddia edilmiştir. Fakat bu iddialar iki grupta toplanmaktadır. Bir kısım araştırıcılar caminin mihrap kısmının değiştirilmeyerek yan duvarların biraz daha daraltılmasıyla yeniden inşa edildiğini kabul ederlerken,[54] diğer bir kısım araştırıcılar ise caminin eskisinden daha büyük olarak yapıldığını kabul etmektedirler.[55]

Nuruosmaniye Camii ile en büyük eserini veren Barok üslup III. Mustafa döneminde devam etmiş olmasına rağmen araştırmacılar Fatih Camii'ni bu üslubun tam olarak içinde saymamaktadır.[56] Fatih Camii de bu dönemin bir eseri olmasına rağmen, eski caminin yerine inşa edildiğinden

olsa gerek, Klasik Osmanlı mimarisine uygun bir şekilde inşa edilmeye çalışılmıştır. Ekrem Hakkı Ayverdi'ye göre cami; "Nuruosmaniye, Laleli ve Ayazma Camilerinin Rokoko üslubuna hiç uymamakta, kıvrım kıvrım mühani silmeler, kepçe gibi saçaklar, acayip üstlük pencereler bulunmamaktadır. Laleli'nin, hele hele Ayazma'nın sivri nispetine de rastlanmamakta, oturaklı, ahenkli, ağırbaşlı bir tenasüp her tarafa hakim olmaktadır. Hatta üst kulelerin dişli yuvarlak köşelerini, bir-iki pek tali noktadaki sivrice ahengi kaldırırsak, aşağı yukarı karşımızda Sultanahmet'in bir eşi kalır".57 Yine de İtalyan işi olduğu kabul edilen iç kısımlardaki kalem işleri58 dıştan bakıldığında edinilen bu izlenimi zedelemektedir. Fakat yakın zamanda klasik örneklerle değiştirilen bazı bölümlerle birlikte yenilenen camide minarelerin barok taş külahları da klasik üsluba göre yenilenmiştir.59

Osmanlı Devleti'nin Gerileme dönemine rastlamasına rağmen, yapılan yeni Fatih Camii'nin eski dönemlerin ihtişamını ve gücünü yansıtmaya devam etmiş olması, Osmanlı devlet yapısı ve kültürünün ne kadar köklü ve yerleşmiş olduğunun bir kanıtıdır. Ayrıca Türklerde dini mimaride kopya veya taklit yoluna gidilmeyip, doğal gelişmesi içinde ilerleyerek orijinal eserler verildiğinin en anlamlı örneklerinden biri de bu sayede ortaya konulmuştur.

1 Aziz Ogan, Fatih Camii. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni No: 142, 1953, s. 11.

2 İ. Hakkı Sezer, Sanat Tarihi Bakımından İstanbul'un Önemli Yapıları, Fetih, Fatih ve İstanbul, Mil. Türk Talebe Brl. Nşr. İstanbul 1974, s. 56.

3 Eremya Çelebi Kömürciyan, İstanbul Tarihi (XVII. Asırda İstanbul). Tercüme ve Tahşiye: Hrand D. Andreasyan, Yeni notlarla Yay. Haz: Kevork Pamukciyan, İstanbul, 1988, s. 207.

4 H. B. Kunter-A. Saim Ülgen, Fatih Camii, Vakıflar Dergisi, sayı: 1, Ankara, 1938. sh: 97-98.

5 S. Eyice, T. D. V. İslam Ansiklopedisi, a.g.m., s. 245.

6 Evliya Çelebi, Seyahatname, Cilt 1-2 Üçdal Yay. İstanbul, 1985, s. 99.

7 Orhan Şevket Yüksel, Fatih Camii, Hayat Tarih Mecmuası, sayı: 8, İstanbul, Eylül 1966. s. 54.

8 E. Ç. Kömürciyan, a.g.e., s. 206.

9 İ. H. Danişment, a.g.e., cilt I, s. 300.

10 İ. H. Danişment, a.g.e., cilt I, s. 315.

11 M. Cezar-M. Sertoğlu, Mufassal Osmanlı Tarihi, cilt: 1, İstanbul 1971, s. 534-535.

12 Oktay Aslanapa, Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul, 1986. s.107.

13 Ernst Diez, Türk Sanatı, İst. Üniv. Ede. Fak. Yay. Sanat Tar. Enst. No: I, İstanbul 1955, s. 139.

14 Kemal Altan, Mimari Eserlerimiz ve Mimarlarımız. Arkitekt, sayı 5/6, İstanbul. s. 151.

15 K. Altan, a.g.m., sayı: 12, s. 346.

16 Celal Esat Arseven, Türk Sanatı, Cem Yay. İstanbul 1984, s. 151; A. Ogan, a.g.m., s. 11; O. Ş. Yüksel, a.g.m., s. 56; H. Ethem, Camilerimiz, İstanbul 1933, s. 36; Ramazan Çokdaş, ve diğr., Fatih Camileri ve Diğer Tarihi Eserler, T. D. V. Yay. İstanbul, 1991 s. 39; vb.

17 İbrahim Hakkı Konyalı, Fatih'in Mimarlarından Azadlı Sinan (Sinan-ı Atik) Vakfiyeleri, Eserleri, Hayatı, Mezarı, İstanbul Fetih Dern. Neşr. Sayı: 4, İstanbul, 1953, s. 82.

18 Ekrem Hakkı Ayverdi, Yine Fatih Camii, Tarih Dergisi, sayı: 10, İstanbul, 1954, s. 113.

19 E. H. Ayverdi, Prof. Babinger'in Fatih Devri Mimarisi Hakkında Mütalaaları, İstanbul Enstitüsü Dergisi, I'den ayrı basım, İstanbul, 1955, s.

146.

20 Oktay Aslanapa, Fatih Sultan Mehmet Zamanındaki Mimari Eserler, İstanbul Armağanı, Fetih ve Fatih, İstanbul Büyük Şehir Bel. Kül. İşl. Yay. Yay. Haz. M. Armağan, İstanbul, 1995, s. 144.

21 E. H. Ayverdi, İlk Fatih Camii Hakkında Yeni Bir Vesika, Vakıflar Dergisi VI’dan ayrı basım, İstanbul, 1965, s. 67-68.

22 Fatih Camii’nden önce Edirne Beylerbeyi Camii ve Ankara Karacabey Camii eski planında yarım kubbe denemeleri görülür. İlk başarılı deneme ise Yeşil imaret Camii kabul edilir. Yarım kubbenin büyük ölçüde ele alınması ancak Fatih Camii ile başlatılır (Aslanapa, Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul, 1986).

23 Süheyl Ünver, Fatih Külliyesine Ait Dier Mühim Bir Vakfiye, Vakıflar Dergisi, sayı: I, İstanbul, 1938, s 7.

24 Semavi Eyice, Fatih Camii ve Külliyesi, T. D. V. İ. A., fask. 80, Haziran 1995, s. 244.

25 Lord Kinros, Osmanlı Tarihi, Güneş Yay. İstanbul, s. 128.

26 Nuri Ebussuudoğlu, İstanbul’da Fatih Devri Hayır Eserlerinden Camiler, Türkiye Turing ve Oto. Kurumu Belleteni, No: 76, İstanbul, Mayıs 1948, s. 11-14.

27 O. Aslanapa, a.g.e., s. 83.

28 Osmanlı devrinde tarihi kaynaklara göre İstanbul’un maruz kaldığı en şiddetli zelzele olduğu söylenir. 1509’daki bu zelzelede İstanbul’da 109 cami ve mescit, 1070 ev Eğrikapı’dan Yedikule’ye kadar uzanan sahada İstanbul surları, Topkapı Sarayı’nın deniz tarafındaki duvarları, Kızkulesi, Galata surlarının ekseri yerleri ve Yedikule yıkılmıştır (M. Cezar, Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler, G. S. A., Türk Sanatı Tarihi Arş. ve İnc., İstanbul, 1963, s. 382).

29 M. Cezar, a.g.m., s. 390.

30 İ. H. Danişment, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul 1972, cilt:1, s.316.

31 Ahmet Vasıf, Vasıf Tarihi, İstanbul 1219, cilt: 1, s. 275; Mustafa Cezar, a.g.m., s.

32 İ. H. Danişment, a.g.e., cilt: 4, s. 42.

33 İ. H. Danişment, a.g.e., cilt:1, s. 316.

34 M. Cezar, a.g.m., s. 390.

35 E. Afyoncu-Z. Mete, 1766 İstanbul Depremi ve Toplum Yaşantısına Tesirleri Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri (22-23 Mayıs 2000). İst. Ü. Edb. F. Tarih Arş. M. İst. 2001.

36 K. Ergin-U. Güçlü-Z. Uz, Türkiye ve Civarının Deprem Kataloğu (M.S. 11 Yılından 1964 Sonuna Kadar), İ. T. Ü. Maden Fak. Arz Fiziği Enst. Yay. No: 24, İstanbul, 1967.

37 Depremin şiddetini göstermesi açısından bu depremde Bayezit Camii kubbesinin de hasara uğradığı, Bayezit Camii Medresesi'nin ise tamamen yıkılarak bir enkaz yığını haline geldiği söylenebilir. M. Cezar, a.g.m., s. 382.

38 M. Cezar, a.g.m., s. 335.

39 M. Cezar, a.g.m., s. 345.

40 M. Cezar, a.g.m., s.: 389.

41 N. N. Ambraseys-C. F. Finkel, The Seismicity of Turkey and Adcacent Areas (A Historical Rewiew 1500-1800), Eren Yay. İstanbul, 1995. s. 48, 57, 106, 135.

42 S. Ünver, Fatih Külliyesinin Eski Camii, TEGE. Labaratuvarı Yay. 5, İstanbul, 1953, s. 6-7.

43 E. H. Ayverdi, Vakıflar Dergisi VI a.g.m., s. 65.

44 O. Aslanapa, a.g.e., s. 399.

45 İ. H. Danişment, a.g.e., cilt 1, s. 316.

46 Ş. Şahin, B. O. A. D. B. Ş. M. B. N. E. 15963 Numaralı Deftere Göre Fatih Camii'nin Yeniden İnşası, M. Ü. Türkiyat Araşt. Ens., Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997. (Kaynaklarda yeni Fatih Camii inşasına 4 Rebiülevvel 1181 senesinde başlandığının belirtilmesi temelin atılmasının başlangıç kabul edilmesinden ileri gelmektedir).

47 M. Cezar, a.g.m., s. 390.

48 İ. Kumbaracılar, Türk Mimarları, Arkitekt, sayı: 2, İstanbul, 1937, s. 60.

49 M. Erdoğan, Mehmet Tahir Ağa, İstanbul Üniv. Ede. Fak. Tarih Dergisi, sayı: 10, İstanbul, 1954 s.: 160.

50 İ. Kumbaraçılar, a.g.m., s.: 60.

51 B. O. A. D. B. Ş. M. B. N. E. 15963.

52 A. S. Ülgen, Fatih Çağında Türk Mimarisi, Mesleki ve Teknik Öğretim, cilt: 1, sayı: 3, İstanbul 1953 s. 5, H. Ethem, a.g.e., s. 32.

53 M. Erdoğan, İstanbul Üniv. Ede. Fak. Tarih Derg. a.g.m., s. 160.

54 E. H. Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri (855-886, 1451-1481) III, İstanbul 1973, s. 365; O. Aslanapa, İstanbul Armağanı, a.g.m., s. 144; E. Diez-0. Aslanapa, a.g.e., s. 141.

55 R. Anhegger, Eski Fatih Camii Meselesi, Tarih Dergisi cilt:VI, sayı: IX, İstanbul 1954; A. S. Ülgen, a.g.m., s. 5.

56 Ayla Arel, Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci, İ. T. Ü. Mim. Fak. İstanbul 1975 s. 70, 71.

57 E. H. Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri, s. 366.

58 E. Diez-O. Aslanapa, a.g.e., s. 162; D. Kuban, Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme, İstanbul 1954 s. 32.

59 O. Aslanapa, a.g.e., s. 402

AFYONCU, Erhan-METE, Zekai, “1766 İstanbul Depremi ve Toplum Yaşantısına Tesirleri.” Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri (22-23 Mayıs 2000). İst. Ü. Edb. F. Tarih Arş. M. İst. 2001.

AHMET VASIF, Vasıf Tarihi, İstanbul, 1219.

AĞAOĞLU, Mehmet, “Fatih Camii’nin Eski Şekli ve Türk Mimarlık Sanatındaki Yeri”, Arkitekt, sayı: 359, s.116-119, İstanbul, 1975.

——, “Fatih Camii’nin Eski Şekli ve Türk Mimarlık Sanatındaki Yeri”, Arkitekt, sayı: 360, s. 181-183, İstanbul, 1975.

AHMET REFİK, On ikinci Asr-ı Hicri’de İstanbul Hayatı (1689-1785), İstanbul, 1988.

——, “Mimari Eserlerimiz ve Mimarlarımız”, Arkitekt, sayı: 5/6, 7, 12, İstanbul.

AMBRASEYS, N. N. -FİNKEL, C. F., The Seismicity of Turkey And Adjacent Areas. (A Historical Review, 1500-1800). Eren Yay. İstanbul 1995.

ANHEGGER, Robert, “Eski Fatih Camii Meselesi”, Tarih Dergisi, cilt VI., sayı: IX., s. 145-160, İstanbul, 1954.

ANONİM, Tevarih-i Al-i Osman, F. Giese neşri, haz. Nihat Azamat. Ede. Fak. Bas. İstanbul, 1992.

AREL, A., Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci, İ. T. Ü. Mimarlık Fak. İstanbul, 1975.

ARSEVEN, Celal Esat, Türk Sanatı, Cem Yay., 1984.

ASLANAPA, Oktay, “Fatih Sultan Mehmet Zamanındaki Mimari Eserler”, İstanbul Armağanı, Fetih ve Fatih, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Bşk. Yay., Yayına Hazırlayan:. Mustafa Armağan, sf. 141-149, İstanbul, 1995.

——, Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul, 1986.

AYVANSARAYLI HAFIZ HÜSEYİN, Camilerimiz Ansiklopedisi (Hadikat’ül-Cevami) cilt: 1, açıklama ve ilavelerle yay. haz. İ. Erzi, İstanbul, 1987.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı, Fatih Devri Mimarisi, İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı, No:11, İstanbul, 1953.

——, Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri, (855-886, 1451-1481) III. İstanbul, 1973.

——, Fatih Devri Mimari Eserleri, İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı, No: 53 İstanbul, 1953.

——, “Prof. Babinger’in Fatih Devri Mimarisi Hakkında Mütalaaları”, İstanbul Enstitüsü Dergisi I’den ayrı basım, s. 145-151, İstanbul, 1955.

——, “Yine Fatih Camii”, Tarih Dergisi, Sayı:10, s. 103-117, İstanbul, 1954.

——, “İlk Fatih Camii Hakkında Yeni Bir Vesika”, Vakıflar Dergisi VI’dan ayrı basım, s. 63-68+2 belge, İstanbul, 1965.

CEZAR, M. “Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabi Afetler”, GSA. Türk Sanatı Tarihi Arş. ve İncelemeleri, I, 1963 İstanbul.

——, Mufassal Osmanlı Tarihi, cilt 1, İstanbul, 1971.

ÇEŞMİZADE MUSTAFA REŞİT, Çeşmizade Tarihi, haz: Bekir Kütükoğlu, İstanbul, 1993.

ÇETİNTAŞ, Sedat, “Fatih Devri Mimarisi”, Türk Düşüncesi, C: 5, Sayı:29, s. 267-277, Nisan 1956.

ÇOKDAŞ, Ramazan ve diğr., Fatih Camileri ve Diğer Tarihi Eserler, T. D. V., İstanbul, 1991.

DANİŞMEND, İsmail Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, cilt:1-4, İstanbul, 1972.

DIEZ, Ernst, Türk Sanatı, İstanbul. Üniv. Ede. Fak. Yay., Sanat Tarihi Ens. No: I, İstanbul, 1946.

DIEZ, E., ASLANAPA, O., Türk Sanatı, İstanbul. Üniv. Ede. Fak. Yay. No: 627, İstanbul, 1955.

EBÜSSÜUDOĞLU, Nuri, "İstanbul'da Fatih Devri Hayır Eserlerinden Camiler", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, No:76, s. 11-14, Mayıs 1948.

(ELDEM), Halil Ethem, Camilerimiz, İstanbul, 1933.

ERDOĞAN, Muzaffer, "Son İncelemelere Göre Fatih Camii'nin Yeniden İnşaatı Meselesi", Vakıflar Dergisi, sayı: V, s. 161-192, Ankara, 1962.

——, Muzaffer, Mehmet Tahir Ağa, İstanbul. Üniv. Ede. Fak. Tarih Dergisi, sayı: 10-11-12-13-15 İstanbul, 1954.

ERGİN K., GÜÇLÜ U., UZ Z., Türkiye ve Civarının Deprem Kataloğu (M.S. 11 Yılından 1964 Sonuna Kadar), İ. T. Ü. Maden Fak. Arz Fiziği Ens. Yay. No:24, İstanbul, 1967.

EVLİYA ÇELEBİ, Seyahatname, Cilt 1-2. Üçdal Yay. İstanbul, 1985.

EYİCE, Semavi, "Fatih Devri Mimarisi", Bilgi, C:11 Sayı:122, s. 23-25, İstanbul, 1957.

——, "Fatih Camii ve Külliyesi", T. D. V İslam Ansiklopedisi, Fasikül 80, s. 244-249 Haziran 1995.

——, "18. Yüzyıl Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neo-Klasik Üslubu", Sanat Tarihi Yıllığı, IX-X, İstanbul Üniv. Ede. Fak. Sanat Tar. Enst., 1981, s. 163-189.

——, "Fatih Külliyesi", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt 3, s. 265-275, İstanbul, 1994.

GÖKYAY, O. Ş., "Risale-i Mimariye Mimar Mehmet Ağa Eserleri", İ. H. Uzunçarşılıya Armağan, T. T. K. Bas. s. 113-215, Ankara, 1976.

KİNROS, Lord, Osmanlı Tarihi, Güneş Yay., İstanbul.

KONYALI, İbrahim Hakkı, Fatih'in Mimarlarından Azadlı Sinan (Sinan-ı atik) Vakfiyeleri, Eserleri, Hayatı, Mezarı, İstanbul Fetih Derneği Neşr. Sayı: 4, İstanbul, 1953.

KOS, Karoly, İstanbul Şehir Tarihi ve Mimarisi, T. C. Kültür Bak. Yay. 1748, Sanat-Sanat Tarihi Dizisi 108-7, Ankara, 1995.

KÖMÜRCİYAN, Eremya Çelebi, İstanbul Tarihi (XVII. Asırda İstanbul), Tercüme ve Tahşiye: Hrand D. Andreasyan, Yeni Notlarla Yayına Hazırlayan:Kevork Pamukciyan İstanbul, 1988.

KUMBARACILAR, İzzet, "Türk Mimarları", Arkitekt, sayı: 2, s. 59-60 İstanbul, 1937.

KUNTER, H. Baki, ÜLGEN, A. Saim, Fatih Camii ve Bizans Sarnıcı, İstanbul, 1939.

——, "Fatih Camii", Vakıflar Dergisi, sayı:I, s. 91-101 + resim ve planlar, Ankara, 1938.

MEHMET SÜREYYA, Sicill-i Osmani, Yay. Haz: Nuri Akbayar, Eski yazıdan aktaran: S. A. Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996.

MÜLAYİM, Selçuk, "Fatih Devri Kültür ve Sanat Hayatı Bibliyografyası", İstanbul Armağanı, Fetih ve Fatih, İst. Büyükşehir Belediyesi Kültür İşl. Daire Bşk. Yay., Yayına Hazırlayan: Mustafa Armağan, s. 273-282, İstanbul, 1995.

OGAN, Aziz, "Fatih Camii", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, No: 142, s. 11-12, İstanbul, 1953.

ÖZ, Tahsin, İstanbul Camileri, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1987.

PAKALIN, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Milli. Eğt. Bak. cilt: 1-2-3, İstanbul, 1971.

SEREZLİ, Esat, "Yeni ve Eski Fatih Camileri", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, No: 125, s. 14-15, İstanbul, 1952.

——, “Fatih ve Müesseseleri”, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, sayı: 124, s. 12-13, İstanbul, 1952.

SEZER, İ. Hakkı, Sanat Tarihi Bakımından İstanbul’un Önemli Yapıları, Fetih, Fatih ve İstanbul, Milli Türk Talebe Birliği Neşriyatı, İstanbul, 1974.

ŞAHİN, Şeyma, Fatih Camii’nin Yeniden İnşası (B. O. A. D. B. Ş. M. B. N. E. 15963 Numaralı Deftere Göre), M. Ü. Türkiyat Araşt. Ens., Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.

ŞAPOLYO, Enver Behnan, “Fatih Mehmet ve İstanbul’un İmarı”, Mimarlık, yıl: X, sayı: 1-6, s. 63-68, Ankara, 1954.

ÜLGEN, A. Saim, “Fatih Çağında Türk Mimarisi”, Mesleki ve Teknik Öğretim, c:I, sayı: 3, s. 4-7, İstanbul, Mayıs 1953.

ÜNVER, Süheyl, “Fatih Külliyesine Ait Diğer Mühim Bir Vakfiye”, Vakıflar Dergisi, sayı. 1, s. 39-45, Ankara, 1938.

——, “Fatih Külliyesi’nin Eski Camii (1470-1765)” TEGE Labaratuarı Yay. 5, s. 5-9, İstanbul, 1953.

YÜKSEL, Orhan Şevket, “Fatih Camii”, Hayat Tarih Mecmuası, sayı: 8, s. 54-59, İstanbul, Eylül 1966.

İstanbul Mescitleri / Şükrü Sönmezer - Selçuk Seçkin [s.139-148]

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Bir ibadet yapısı olan mescitin mimari gelişimine değinmeden önce, terminolojik olarak ele almak gerekir. “Mescit” kelimesi etimolojik olarak Arapça kökenli olup, “dik durmak, baş eğmek, alnını yere koymak… vb.” anlamlarını içeren “s, c, d” kökünden bir mekân ismi olmakla birlikte “ibadet yeri, mescit, cami” anlamlarını türetmiştir.1 Mescit kelimesi ve kaynağı hakkındaki bilgileri değerlendirdiğimizde bu kelimenin İslâmiyet’ten önce de var olduğunu anlamaktayız. Ancak, İslâmiyet’in ortaya çıkışından sonra bir mekândan bahsederken mescit kelimesi kullanıldığında, oranın sadece müslümanlara ait bir ibadet yeri olduğu anlaşılmaktadır.

İslâm dininin doğuşu ile birlikte, toplu ibadetin yapıldığı yer olan Hz. Muhammed’in Mekke’deki evi, ilk dinî yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. “mescit’ül Harim” veya “el-harim” adıyla bilinen bu ilk örnek aslında (50 x 50 m. ölçülerinde) kare planlı bir avludan ibaretti. Bu avluda kuzey ve güney yönlerinde sazdan yapılma damlı iki sıra palmiye gövdeleriyle taşınan, sundurma (zullah) ve doğu yönünde ise doğrudan avluya açılan yanyana odalar bulunmaktaydı. Avlunun güneyindeki sundurmaya göre kuzeyde yer alan daha küçük palmiye gövdelerinden yapılmış olan kısa sundurmanın namazın yönünü belirleyici bir özellik olduğu bilinmektedir. Bu yapı, aslında bir bahçe ve sıralanmış bir dizi odadan ibaret olan sivil yapı örneğini sergiler. Mescit terimi Kur’an-ı Kerim’de de sık sık kullanılmakla birlikte müslümanlara ait bir yapının nitelendiğine dair kanıt yoktur.2 Mescit ile “el-harim” kelimesinin birlikte kullanımı ile Mekke’deki

müslümanların toplandığı yerin kasdedilmesi, bu tarihlerde bu merkez dışında mescit teriminin kullanılmadığını göstermektedir.

Mescitler zamanla Hz. Muhammed'e bağlı, ileri sürdüğü inanç ilkelerini benimseyen, bütün müslümanları aynı çatı altında toplayan, üstü kapalı, etrafı duvarla çevrili bina anlamında kullanılıp bu şekliyle yaygınlaşmaya başlamıştır. İslâmiyet'in kısa sürede yayılmasına paralel olarak mescit yapısının, tipi de değişmiş ve boyutları büyüyen bu mimari örnekler, cemaatin çokluğu nedeniyle cami olarak tanıdığımız yapı tipini ortaya çıkarmıştır. Mekke, Medine ve Kudüs dışında iddealı yapılar ortaya çıkmaya başlamış, kentlerin ortasında ve sosyal hayatın içerisinde anıtsal varlıkları ile ortaya çıkan bu yapılar, aynı zamanda devlet yönetimi ile halkın buluştuğu, cuma namazının kılındığı ve minbere sahip, dinsel ibadet mekânı olan camilerin, zamanla çevresinde ticari ve sosyal yaşam ihtiyaçlarının karşılandığı yapılar oluşmuştur. Cuma Camilerinin sayılarının artması, dilde de etkisini göstermiştir. 8. yüzyılda kitâbelerde büyük camilere hâlâ mescit denildiği halde, 9. yüzyılda hemen hepsine cami denilmiştir.

İslâmiyetin ilk yıllarında, bu dini kabul eden küçük toplulukların ibadetini yapabilmesi ve biraraya gelerek sosyal bir birlik oluşturma düşüncesiyle günlük hayatta kolayca edinilebilen malzemeler kullanılarak inşâ ettikleri mescit yapıları mimari olarak basit plan şemasına sahiptirler.

Terminolojik anlamda mescitlerin, bazı bölgelerde geçmişteki cami ile aynı anlamı koruduğu, genel kullanımda ise minbersiz ve sadece vakit namazlarının kullanıldığı yapılar adlandırmasında kullanıldığı görülür. Büyük dinsel yapılar ise cami, şehrin merkezinde yer alan yapıların da Ulu Camii, Cami-i Kebir, mescit-i Cuma olarak adlandırılmıştır. mescitler, mahalle ölçeğinde ibadet birimleri, hanlarda ve diğer küçük ticari yapılarda görüldüğü gibi tarikat ehlinin ibadetlerini sürdürmesinin yanında, belirli

günlerde bir araya geldikleri yapılar olarak da bilinmektedir. Küçük yerleşim birimlerinde, kışlalarda, medreselerde, kervansaray ve hanlarda, saray ve köşklerde ibadetin yapılacağı mescit niteliğinde yapıların inşâ edildiği görülmektedir. İnşâasında, çoğu zaman yığma taş, ahşap ve bazen de kerpiç gibi, basit malzeme kullanılmış bu yüzden de zamanla pek çoğu yok olmuş veya sık sık yapılan onarımlar ile günümüze ulaşmıştır. Sivil mimariye benzeyen şekilde inşâ edilen mescitler, dönemin konut mimarisinin özelliklerini de taşımaktadırlar.[3]

Özellikle yeni kurulan şehirlerde veya fetih sonrasında yeniden imar edilen yerlerde, yerleşmenin nasıl gerçekleştiği ve o devirde bu imar faaliyetine katılanların kimliklerini belirlemede, hangi bölgelerde daha yoğun nüfusun iskân edildiği, ticaretin yoğunlaştığı bölgeler hakkında, çeşitli sonuçlara ulaşmada, o dönemde inşâ edilen yapılarla beraber, birincil olarak mescitlerden yola çıkıldığında sağlıklı sonuçlara ulaşılabilir. Söz konusu yerleşme, İstanbul olduğunda, bu yapı grubunun önemi daha da artmaktadır.[4]

Türklerin fethi öncesindeki, Bizans başkentine bakıldığında; 6. yüzyılda yaşanan kentin tarihindeki altın devrinin ardından, İkonaklazma dönemi,[5] yaşanan askeri başarısızlıklar, iktidardaki yöneticilerin başarısız yönetimleri ve sonrasında gelen ekonomik bunalımlar sonrasında, 1203 ve ardından yaşanan 1204-1261 Latin işgâli ile kentte, nüfus yoğunluğu hızla azalarak, suriçinin belirli bölgelerinde köy tipinde küçük yerleşimler ile halkın yaşamını sürdürdüğü görülmektedir. Yaşanan bu süreçte, pek çok gerek dinsel gerekse sivil yapılar kaderine terkedilmiş durumdadır. 1321-1357 yılları arasında yaşanan iç savaşlar, 1344 depremi ve veba salgınları (1347-1348)[6] ile Bizans'ın başkentinde hayat daha da yaşanmaz hale gelmiş, VIII. Mikael'in şehirde yaşamın devamını sağlayacak yolların, su yollarının ve bazı kamu yapılarının onarım işlerini gerçekleştirmesi de, bu görünümün

değişmesinde pek etkili olamamıştır. Özellikle I. Beyazid'ın şehri kuşatması ve Anadolu Hisarı'nı inşâ etmesi ile daha de belirginleşen Türk tehtidi karşısında, yapılan harcamaların, savunma yapılarının onarımı ve asker ihtiyacının sağlanmasında şeklinde olmaktadır. Bu görünümüyle kentin nüfusu yapılan araştırmalar tarafından 25.000 ilâ 40-45.000 arasında tahmin edilmektedir.7

Bizans'ın Konstantinopolisi'nin, Osmanlı'nın İstanbulu'na dönüşmesi sürecinde tarihi boyunca rastlanmayan hızlı ve sistemli imâr faaliyetlerine yaşanmıştır. Fatih Sultan Mehmed, fetih sonrasında yaşananan süreçte, ilk iş olarak kentin en büyük dinsel yapısı olan Ayasofya'nın camiye çevrilmesi emrini verir. Şehirde yaşayan cemaatlerden Rumların patriği olarak Georgios Skolarios'u (Gennadios) atamış, Ermeni patriği olarak Ovakim, Musevî Cemeati başında Rabbi Mos{e Kapsali'nin ruhani liderliklerini tanımıştır. Pera'daki Venedik ve Ceneviz kolonisine de giderek, burada da güvenliği sağladıktan sonra, şehrin imârı için Subaşı Süleyman Karıştıran Bey ve idarî işlerin çözümü için de Kadı Hızır Bey görevlendirilmiştir. Kendisi de yirmi gün kadar Blakherna Sarayı'nda kaldıktan sonra, bugünkü Beyazıt Semti'nde Saray yapılmasına karar verir ve Edirne'ye geri döner.8

Şehrin imarı ile görevlendirilen Subaşı Karıştıran Süleyman Bey, ilk olarak ülkenin her yanından mimar, mühendis ve yapı ustalarının şehrin imarında görevlendirilmek üzere kente gelişlerini Fatih'in çıkartmış olduğu fermanlar yardımıyla sağladıktan sonra, yollar onarılarak, iskânlarla artacak olan kentin su ihtiyacının karşılanması yolunda, Halkalı su tesislerinin onarımı ve getirilen suyun şehrin içine dengeli dağıtımı sağlanmıştır.9

Şehirde yaşamın canlanması amacıyla, kuşatma sırasında kaçan yerli halka 1459'da geri dönme izni verilir. Ülkenin değişik bölgelerinden halkın şehre yerleşimlerinin sağlaması amacıyla sürgün yoluna gidilmiştir. İlk olarak Anadolu ve Rumeli'den 4.000 aile İstanbul'a getirilmiş, yeni alınan

Silivri ve Marmara Ereğlisi halkının da İstanbul'da iskânı sağlanmıştır.10 Bu süreçte ülkenin huzurunu bozan gruplar da İstanbul'a yerleştirilmiştir. İshak Paşa'nın Konya ve Karaman Seferi sonrasında bu bölgeden İstanbul'a halkın büyük bir kısmı göçe zorlanmış, bunlar bugünkü Aksaray ve çevresine yerleştirildiklerinden bu bölgeye adlarını vermişlerdir.11

Bunun yanında kentin ticari hayatını canlandırmak maksadıyla Bursa, Edirne, Gelibolu ve Filibe'den de halk, İstanbul'a gönderilir. Bursa halkının ve özellikle tüccar kesimin İstanbul'a gelmek istememeleri ve bunu ellerindeki ekonomik güç sayesinde belli bir süre ertelemeleri üzerine, Fatih Bursa'ya giderek buradan yapılacak göçü kendisi yönlendirmiştir. Bursa halkı da bugünkü Eyüp semtine iskan edilmiştir. Fethi izleyen tarihlerde Akşemseddin tarafından yeri tespit edilen, Hz. Muhammed'in arkadaşı, Eyüp el-Ensari'nin mezarının çevresine de, H. 863/M. 1459 tarihinde bir külliye inşâ edilerek,12 sur dışında oluşturulmaya başlanan yerleşimin, ilk temelleri atılır ve bu yapılaşmanın çevresinde, mahalleler belirmeye başlar.

Fatih, yeni alınan yerlerin halkından da, özellikle tüccar ve gelir düzeyi yüksek kişileri, İstanbul'a göndermiştir. Mahmut Paşa'yı 1468-74 yıllarında Fatih tarafından bu iş için görevlendirilerek, İstanbul'a gönderilecek kişilerin yöre halkının zengin, sağlıklı ve saygın kişileri arasından seçildiği bilinmektedir.13 1459'da Foça, 1460'da Mora ve hemen arkasından Ege Adaları halkı, 1475'de de Kefe'nin alınması sonrası Konya, Larende, Ereğli bölgesi Ermeni halkı ile, Patras ve Sinop'ta yaşayan Museviler de kentin yeni sakinleri olmuşlardır.14 Sürgünler, 1468-71 yılları arasında daha da yoğunlaşmıştır.

Sürgün edilenlerin, Üsküp'ten gelen grubu, Üsküplü Mahallesi'ne, Yenişehir halkı Yeni Mahalle'ye, Mora'dan gelenler Fenerkapı'ya, Selanik Yahudileri Tekfur Sarayı ve Şuhud Kapısı civarına, Akka, Gazze ve Remle'den gelenler Tahtakale'ye, Balat'tan gelenleri Balat Mahallesi'ne,

Arnavutlar Silivrikapı'ya, Safed Yahudilerini Hasköy ve Üsküdar'a, Tokat ve Sivas Ermenileri Sulumanastır'a, Manisalıları Macuncu mahallesine, Eğirdirlileri Eğrikapı'ya, Karamanlıları Karaman'a, Konyalıları Küçük Karaman'a, Tirelileri Vefa'ya, Çarşambalıları Çarşamba'ya, Kastamonuları Kazancı Mahallesi'ne, Trabzonluları Beyazıt Camii civarına, Gelibolulular tersaneye, İzmirlileri büyük Galata ve Frenklerin Küçük Galata'ya, Sinop ve Samsunluların Tophane'ye yerleştirildikleri Evliya Çelebi'de belirtilmektedir.15

Fatih, çeşitli defalar İstanbul'a gelerek imar faaliyetini yakından takip etmiş, 1458'de geldiğinde ise, bu kenti başkent olarak kabul edip, kalıcı olarak yerleşmiştir.16 İstanbul'un Fetih sonrası en önemli iki yapılaşması olan, Fatih Külliyesi ve Topkapı Sarayı'nın inşâ kararı da 1459 yılında alınmıştır.

Saray olarak kısa bir süre, bugünkü Beyazıt'ta yer alan ve daha sonraki yıllarda Eski Saray olarak adlandırılan yapıyı kullanan Fatih, yeni inşâ edeceği saray için eski Bizans Akrapolü'nde Zeytinlik denilen mevkîyi seçer.17 Daha sonra, Bizans'ın Havariyun Kilisesi'nin yerine, mimarlığını Atik Sinan'ın yaptığı ve 1462-70 yılları arasında, cami ve çevresinde yer alan diğer fonksiyonel elemanlarıyla kendi adını verdiği büyük külliyesini inşâ ettirmiştir.18 Bu tarihten sonra ise, vezirlerin kendi adlarına külliyeler inşâ ettirdikleri görülür. Fatih kentin ticari hayatını canlandırmak için, bedestenlerin yapım masrafını kendi vakfından karşılamış ve bugünkü Tahtakale'de de bir hamam inşâ ettirmiştir. İşte bu süreçte veziri Mahmut Paşa da kentin bugün dahi, en işlek ticari merkezi konumunu koruyan ve semtine de adını veren cami, medrese, türbe, hamam ve handan oluşan külliyesini inşâ ettirmiştir (1462). Mahmut Paşa'yı, Aksaray'daki külliyesiyle Murat Paşa, Üsküdar'daki külliyesiyle Rum Mehmet

Paşa izlemiş ve bu külliyelerle de kent içinde mahalleden daha büyük mahalli bölümlenme olan, semtlerin oluşmasını sağlamıştır.

Fatih'in baniliğini yaptığı yapılar, vezirlerin külliyeleri ve Osmanlı toplumunda saygı gören kişilerin yeni başkentte yaptırdıkları mescit ve oluşturulan vakfiyelerle devamlılığının güvence altına alındığı, İstanbul'un ilk Türk yapılaşmasının önceden planlanmış imar sistemi içinde gerçekleştiği görülür. Fatih, ilk yapılaşma ve onarımları, tayin ettiği kişilere bırakmış ve daha sonra kentin, gerek nüfus olarak, gerekse yapılaşma olarak, belli bir düzeye gelmesinin ardından, İstanbul'u başkenti olarak ilan edip tahtını buraya taşımıştır. Planlanan yapılaşmanın sonuçlarını ise Kadı Muhyiddin tarafından 1478 yılında yapılan nüfus sayımı ile ortaya çıkar. Buna göre; Müslümanlar, Rumlar, Museviler, Kefeliler, Karaman Ermenileri, çingeneler, Latinler olarak sınıflanan İstanbul halkı, İstanbul ve Galata olarak iki bölgeye ayrılarak sayım gerçekleştirilmiştir. Toplam 16324 hanenin kentte yaşadığı ve buna karşılık gelen yaklaşık 75.000 kişilik nüfusun da %41,7'sinin gayrimüslim olduğu bu sayımda ortaya çıkmıştır.19

Fethin sonrasındaki ilk yıllarda, gelen grupların yerleştirildikleri mahallerde mescitlerin de inşaasına başlandığı görülür. Bu nitelikteki ilk yapılar, Topkapı Beyazıt Ağa, Fatih Akseki, Eminönü Yavuz Er Sinan, Eyüp-Ayvansaray Ya Vedud mesciti, Silivrikapı Bâlâ Süleyman Ağa mesciti, Balat Hacı İsa, Unkapanı-Cibali arasında İbn-i Meddas, Unkapanı Hızır Bey, Unkapanı Attar Hacı Halil,20 Balat Tahta Minare, Fatih Akşemseddin vakfiye kayıtlarındaki tarihlerden haraket edildiğinde, günümüze ulaşan en erken tarihli mescitlerdir. Günümüze ulaşmayan şekliyle de erken tarihli mescitler arasında Uzunçarşı Attar Hacı Halil, Eyüp Sinaneddin Yusuf, Eyüp Balçık Tekke-mesciti sayılabilir. Fetih sonrasındaki ilk on yıllık süreçte, Karıştıran Süleyman Bey'in denetiminde devrin saygın

kişilerinin baniliğinde gerçekleşen mescit yapılaşması çevresinde, kentteki ilk Türk yerleşimlerinin izleri de ortaya çıkmaktadır. Buna göre, Bahçekapı, Eminönü-Unkapanı Haliç şeridi ve Eyüp'e kadar uzanan hat ile "Bedesten-i Âtik" ve çevresinde inşâ edilen hanlar ve bugünkü Mahmutpaşa Semti çevresi ile bu merkeze açılan ana caddeler boyunca yerleşim, Fethin hemen sonrasında, ticarî potansiyelin görüldüğü bölgelerde yoğun şekilde gerçekleşmiştir. Fatih Semti'nde Fatih Külliyesi ve çevresi ile Haliç'e inen caddeler boyunca Türk yerleşimi gerçekleşmiştir. Sur kapılarının hemen dışında ve içinde -Silivrikapı Bâlâ Süleyman Ağa ve Ayvansaray Ya Vedud tekke-mescitleri- özellikle tarikat ehlinin yerleştiği görülmektedir.21

Fatih Dönemi'nde inşâ edilen mescitlerin sayısı 167'yi bulmaktadır. Bunlardan günümüze 79 mescit ulaşmıştır. Çalışmamız sırasında yaptığımız sınıflandırmada mescitler üç grupta incelenmiştir. Bu çalışmada ilk grubu, Bizans şapellerinden, mescitlere dönüştürülen örnekler oluşturmaktadır. Fethin hemen sonrasında kilise-manastır niteliğindeki yapıların -Aya Sofya, Pantakrator Manastırı, Pentopoplos Manastırı, Akateleptos Manastırı-ihtiyaçlar dahilinde cami, medrese-mescit, imaret, zaviye fonksiyonu değerlendirilmiştir. Balaban Ağa, Etyemez Tekke mesciti, Hoca Hayreddin, Kasım Ağa, Sancaktar Hayreddin, Toklu İbrahim Dede, Yıldız Dede ve Mustafa Çavuş (Manastır) mescitleri de şapel niteliğindeki yapılardan Fatih döneminde mescite çevrilen yapılardır. Bunlardan Topkapı'da yer alan Mustafa Çavuş (Manastır) mesciti günümüze ulaşmıştır.22

Günümüze ulaşan Fatih dönemi mescitlerinden ikinci grubu, özgün plan şemasını koruyarak günümüze ulaşan örnekler oluşturmaktadır. Bu mescitler Fetih sonrasındaki hızlı yapılaşma sürecinde genellikle kerpiç, moloz taş ve ahşap malzeme kullanılarak inşâ edilmiştir. Özgün şekliyle pek çok mescitde minare kaidesi günümüze ulaşmıştır. Büyük oranda Fatih döneminin özgün minare örneği olarak Aksaray Kızıl Minare, Saman-ı

Viran-ı Evvel, Vefa Molla Hüsrev mescitleri minareleri ulaşmıştır. Kare veya dikdörtgen plan şemasının uygulandığı mescitlerde, üst örtü özgün örnek olarak İshak Paşa mesciti dışında, dört yöne eğimli çatıyla örtülmüştür. mescitlerin iç tefrişlerinde yapılan onarımlar nedeniyle özgün unsura rastlanılmamıştır.

Fatih dönemi mescitlerinin yerine, yangınlar, depremler, yol açımı nedeniyle ortadan kaldırılarak -özellikle 19. yüzyılda- dönemin üslubuna uygun olarak yeni mescitlerin inşâ edildiği görülmektedir. Bu örneklerden Cağaloğlu Nallı mesciti'nde olduğu gibi bazı örneklerde özgün planlamada bazı düzenlemeler yapılma yoluna gidilmiş, Bâlâ Süleyman Ağa, Uzun Şücâ gibi örneklerde 19. yüzyılda yaygın olarak kullanımı görülen merkezi planlı yapılara dönüştürülmüştür. Bu grup yapıların cephelerinde dönemin eklektik üslubu hakimdir.23

II. Beyazid Dönemi'ndeki bani kimliği profilinin, Fatih Dönemi'ne bakıldığında farklılaştığı görülür. 1453 sonrasında, fethe katılan askerlerin ve esnafın, mescitlerin pek çoğunu inşâ ettirirken, II. Beyazid Dönemi'nde bürokratların ve dinsel nitelikli banilerin sayısı artmıştır. Mimari açıdan bakıldığında da, İstanbul'da Fatih dönemi ile başlayan mimarî oluşum, II. Beyazid döneminde daha da belirgin bir hâl almıştır. mescitler de dahil olmak üzere pek çok yapı grubunda, inşâ malzemesi olarak kesme taşın kullanımı ve taş işçiliği bu dönem özelliği olarak ortaya çıkmaya başlamıştır.24 II. Beyazid dönemi İstanbul mescitlerinde inşâ tarihini veren kitâbe örneklerine de rastlanılmaktadır.

Mimar Sinan ile Osmalı klâsik çağında oluşan üslubun etkileri mescit mimarisinde de görülmektedir. Bu dönemde inşâ edilen mescitlerden günümüze, yirmisi ulaşabilmiştir. Bu örneklerden de on üçü klasik karakterini yapılan onarımlar ile kaybetmiş, sadece yedisi özgün şekliyle günümüze gelebilmiştir.25 mescitlerin İstanbul içerisindeki dağılımına

bakıldığında, şehrin Fatih Dönemi'nde sur içinde, belirli bölgelerde yoğunlaşan yapı gruplarının dışında, bugünkü Eminönü-Fatih semtlerinin kenar mahallelerinde inşâ edildikleri görülür. Özellikle Eminönü bölgesinde 15. yüzyılda, yapı yoğunluğunun olması nedeniyle, 16. yüzyılda bu semtte az sayıda mescit inşâ edilmiştir. Kent içerisindeki konumlanmalarında, bu yüzyılda cami ölçeğinde yapılar çok sayıda inşâ edilmiş olup mescitlerin de, bu yapıların uzağında inşâ edilmiş oldukları görülür. Surların iç bölgelerinde ve surların hemen dışında, Eyüp'te, Fener'de ve Haliç'in karşı kıyısında Hasköy-Kasımpaşa-Galata bölgesinde Mimar Sinan'ın inşâ ettirdiği mescitler yoğun şekilde görülmektedir.

16. yüzyıl mescitlerinin inşâasında genel olarak kesme-moloz taş, yer yer tuğla ve yapıların iç tefrişinde ahşap kullanılmıştır. Planlama olarak kare ya da kareye yakın dikdörtgen plan şemasının uygulandığı görülmektedir. Sadece Mimar Sinan mesciti'nde enine ve boyuna içiçe geçmiş iki dikdörtgen, plan şeması olarak uygulanmıştır. Üst örtü ve son cemaat yerinde, ahşap malzeme kullanılmış, zamanla ahşap üst örtünün yerine betonarme olarak yapılan ilâvelerle, yapıların çoğunda özgün form bozulmuştur.

Yaklaşık 600 yıl boyunca hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu, 16. yüzyıl sonrasında duraklama dönemine girerek, imparatorluğu güçlü kılan ve uzun süre ayakta kalmasını sağlayan merkezî otoritedeki birçok toplumsal ve yönetimsel kurumlarda çarpıklıklar ve aksaklıklar baş göstermiştir. Kurumlardaki bozulmalar yolsuzluklara, toprak gelirlerinin azalmasına, askerî açıdan zayıflamaya ve dolayısıyla sıkça tekrar eden isyanlara neden olmuştur.

İmparatorlukta savaş ekonomisine dayalı bir devlet yapısının varlığı nedeniyle, savaşlar sonunda elde edilen ya da kaybedilen ganimetler ve topraklar ile ekonomik sıkıntı ve refah, birbiriyle doğrudan ilişkilidir.

Osmanlı Devleti'ndeki en geniş tabanlı kurum olan ordunun geçim kaynağı da bu ganimetlere ve toprak gelirlerine bağlıdır. 1580'li yıllarda başlayan ve 17. yüzyıl boyunca etkili olan bunalımların ve dış yenilgilerin sonucu olarak ekonomik sorunlar gösterildiği gibi, neden-sonuç ilişkisinde savaşa dayalı bir ekonomi baz alındığında bunun tam tersini de düşünmek yanlış olmaz.

Bu yüzyılda savaşların uzun sürmesi ve cephelerin fazlalaşması nedeniyle ordu giderleri önemli ölçüde artmış, iç ayaklanmalarla birlikte merkezî idareyi yıpratan ve ekonomiyi kötüye götüren bu durum, sürekli olmasa bile genel olarak bütün asır boyunca sürmüştür. Bunun üzerine eklenen, kısılamayan harcamalar ve gelir kaynaklarının arttırılamaması gibi olumsuzluklar da ekonomiyi içinden çıkılamaz bir hale sokmuştur. Bütün bu yaşanan kaos ortamından nasibini (belki de her şeyden çok), Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzyıllar boyunca varlığının, gücünün hatta yaşam felsefesinin en iyi şekilde ve somut bir biçimde ifadesini bulduğu mimarî eserleri ve faaliyetleri almıştır.

17. yüzyıl boyunca süregelen önemli olaylar, bize bu yüzyıl hakkında yeterli bilgiyi vermekle kalmayıp, yine bu yüzyıldaki mimarî faaliyetlere ne şekilde yansıdıklarını gösteren birer kanıt olmuşlardır. Yukarıda çok kısa olarak değinilen etkenler nedeni ile anıtsal mimarî ve sanatsal faaliyetlerin duraklama sürecine girmesi tabii bir sonuçtur. Böyle bir duraklama döneminde sınırlı büyük yapı faaliyetlerinin yanı sıra mimarîdeki yoğunlaşma valide sultan, sadrazam, vezir ve hatta daha az varlıklı kişilerin teşebbüsleri ile küçük yapılar üzerinde odaklanmıştır. Bu yüzyılda inşa edilen yapılar arasında küçük külliyelerin ve özellikle dinî yapı olarak mescitlerin çokluğu dikkati çeker.

Yukarıda belirtilen ekonomik nedenlerin yanısıra mescitlerin yapılış amaçlarında, aşağıdaki noktalar dikkati çekmektedir;

a. İbadet edenlerin sayılarının az olduğu yerler,

b. Görevleri nedeniyle bulunmak zorunda oldukları yerlerde (çarşılar, kışlalar,…vb.) ibadet etme imkânı sağlamak,

c. İbadet yeri yaptırarak hayır kazanmak isteyen Müslümanların, maddî varlıklarına göre camilerden daha küçük ve ucuz olan mescit yapılarını tercih etmeleri.

Ayrıca, han-kervansaray ve çarşı yapılarında bulunan mescitlerin, dinî ibadetlerin yapıldığı birer mekân olmalarının yanısıra, çeşitli toplantıların, duyuruların ve buna benzer faaliyetlerin yapıldığı yerler olarak başka görevleri de üstlendiklerini görmekteyiz.

Genel olarak, 17. yüzyılda inşa edilen mescitlerin fonksiyonlarına göre konumları dört ana grupta ele alınabilir:26

Bağımsız Mescitler (Mahalle Mescitleri)

17. yüzyıl İstanbulu’nda, önceki yüzyıllarda hızla gelişen ve yayılan şehirleşmenin sürekliliğini koruduğu görülmektedir. Bu yüzyılda da, şehrin içinde ve çevresinde yeni mahalleler kurulmuş, mevcut olanları ise yoğun bir yapılaşma sonucu genişlemiştir. Nüfusun hızla artması, buna paralel olarak ticarî ve sosyal hayatın canlanması ile şehir içindeki merkezler çoğalmıştır.

Bu yüzyılda, başkentte, Türk, Ermeni, Rum ve Yahudilerden, kısmen de Frenklerden oluşan bir nüfus topluluğu bulunmaktaydı. Türk nüfusun yerleşim alanı, genel olarak surların çevresinde, Yedikule ve Eyüp banliyölerine doğru yayılmıştı. Etnik gruplar ise Haliç’in güney kıyıları boyunca yerleşme gösterirlerdi. Galata’da Frenkler, Rum, Ermeni ve Yahudi toplulukları ve azınlık olan bir müslüman varlığı görülmekteydi.27

Müslüman nüfusun yerleşim alanlarında, büyük dinî yapı komplekslerinin, özellikle camilerin yer aldığı bölgeler adeta bir mahalle

kimliğindedirler. Örneğin; Süleymaniye Külliyesi tek başına bir mahallenin alanını kaplar. Fatih Camii ve Sultan Ahmet Camii çevreleri için de aynısını söylemek mümkündür.

Evliya Çelebi ve Ermeni yazar Eremya Çelebi’nin gözlemlerine göre; nüfusun çeşitli bölgelerdeki dağılımına bakılırsa Evliya Çelebi, İstanbul’da 9990 Müslüman mahallesi, 304 Rum mahallesi, 657 Yahudi mahallesi, 17 Frenk mahallesi ve 27 Ermeni mahallesi olduğunu yazar. Evliya Çelebi’nin verdiği bu rakamlar abartılı olmakla birlikte Müslüman mahallelerle gayrimüslimlerin yaşadıkları mahalleler arasında sayısal olarak büyük farklar olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Daha sonraları yerleşim yoğunlaştıkça çevrelerinde başka yerleşim yerleri de tabii olarak oluşmuştur.28

Bu merkezler çevresinde yoğunlaşan mahallelerde hızla gelişen sivil mimarî doku ile birlikte yeni ibadet yerlerine duyulan ihtiyaç, şehirleşmenin doğal bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu küçük ibadet yerleri (mescitler) günlük, olağan ibadetler için kulanılmış, fakat cemaatin toplanmak zorunda olduğu cuma namazı, basit bir ibadet yeri olan mescit yerine daha geniş ölçekli bir dinî yapıda (camide), cemaatin toplanma yeri anlamında yapılır olmuştur. İslam ibadet tarzının büyük törenleri de bu camilerde yapılmakta idi. Mescitler (minber ihtiva etmediklerinden), toplu olarak cuma namazı kılmaya elverişli ibadet yerleri değildir. Ancak bu mescitlere yakın tarihlerde minber ilave edildiğini görmekteyiz.

Mahallelerdeki bağımsız mescitler (mahalle mescitleri) konumları itibarîyle, genelde merkezleşen bölgelerde yoğunlaşmışlardır. Bu bölgelerdeki kesişen sokakların oluşturduğu kavşaklar ve sokak köşeleri üzerinde yer alan mescitler, bazen de hızlı yapılaşma nedeniyle yapılar arasında sıkışıp kalmışlardır.

Günümüzde mahalle mescitleri, yapıldıkları dönemlerdeki konumlarını bütünüyle koruyamamış olsalar bile, bugün üzerlerinde bulundukları sokaklar caddelere, meydanlar ise kavşaklara dönüşerek hareketliliklerini ve canlılıklarını yitirmemişlerdir. 17. yüzyıl İstanbul mescitlerinin büyük bir kısmını oluşturan bağımsız (mahalle) mescitlerinin, bulundukları bölgelere göre, yoğunlukları yukarıda açıklanan Müslüman yerleşim bölgeleri ile paralellik gösterir. Bu durumun daha net olarak anlaşılabilmesi için, mahalle mescitlerinin semtlere göre dağılımına baktığımızda bu yüzyılda, Fatih'te 18, Beyoğlu'nda 16, Beşiktaş'ta 5, Eminönü'nde 3, Üsküdar'da 6 ve Beykoz'da 2 olmak üzere toplam 50 mahalle mesciti tespit edilmiştir.29

Külliye Mescitleri

Külliye mescitlerinin konumları ele alındığında, iki önemli nokta üzerinde durmak gerekir. İlki, bütün mescitlerin içinde yer aldıkları yapı komplekslerinin (küliyelerin) şehir içindeki konumları, ikincisi ise mescitlerin külliye içindeki konumlarıdır. Gerek Bizans, gerekse Osmanlı Dönemi'nde İstanbul şehrinin en önemli ve merkezî yolu konumundaki Divanyolu ve çevresi, 15. ve 16. yüzyıllarda II. Mehmed'in (Fatih) yaptırdığı ilk Osmanlı sarayı ve daha sonra yaptırılan Topkapı Sarayı ile devletin merkezî birimlerinin bu bölgede yoğunlaşması sonucu, sonraki yüzyıllarda da önemini sürdürmüştür. 17. yüzyılda bazı sadrazamların ve devlet büyüklerinin yaptırdıkları külliyeler, Divanyolu ve çevresinde yer almaktadır (Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Köprülü ve Kuyucu Murad Paşa Külliyeleri gibi).

Genel olarak ele alındığında bu yüzyılda yapılan küçük külliyeler, çevre yapı dokusuna, ayrıca etrafını çevreleyen cadde ve sokakların konumlarına göre ya dağınık halde (Köprülü Külliyesi ve Bayram Paşa Külliyesi gibi) ya da düzgün olmayan bir plan şeması sergiler ().

15. ve 16. yüzyıllarda İstanbul’da inşa edilen büyük sultan külliyeleri şehrin yapılaşmasında belirleyici birer faktör olurken, 17. yüzyılda inşa edilen külliyelerin plan kuruluşlarının, mevcut yapılaşmadan dolayı zorunlu olarak etkilendiklerini görmekteyiz. Osmanlı Dönemi’nde İstanbul’un yine önemli bir semti olan Üsküdar’da, Kösem Valide Sultan’ın yaptırdığı Çinili Külliyesi’nde, dağınık ve çevre sokaklarının konumlarına göre zorunlu olarak şekillenmiş bir plan şeması gözlenir.

17. yüzyılda inşa edilmiş olan bu külliyelerde, medrese-türbe-sebil üçlüsünün belirgin bir karakter kazanmasının yanısıra mescit, bu yapı kompleksinin daima dershanesiyle birlikte düşünülmüştür.

Bu yüzyılın ilk yarısında medrese hücreleri dizileriyle birleşen kare planlı dershane-mescit yapıları (Kuyucu Murad Paşa Külliyesi Medresesi’nde olguğu gibi), 1660’tan sonra hücrelerden kopuk ve sekizgen planlı kütlelere dönüşmüştür. Bu eğilimin en güzel örneği, Köprülü Külliyesi’nin mescitinde görülür. Ancak daha erken bir tarihte bu uygulamayı Bayram Paşa Tekkesi mesciti’nde buluyoruz. Tekke hücrelerinin diziliş düzeni ve mescit yapısının konumu açısından, iki külliye benzerlik göstermektedir.

Bu tip külliyelerde mescit-dershane yapıları, planları ve kütlesel özellikleri bakımından külliyenin ana yapısı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tekke Mescitleri

17. yüzyılda, İstanbul tekkelerinin mimarisine bakıldığında gözönüne alınması gereken önemli bir nokta, bu tekke yapılarının önceleri farklı amaçlarla inşa edilmiş olup, sonradan Osmanlı kaynaklarına göre “vaz-ı meşihat” edilmesi (şeyhlik konulması) yani tekkeye dönüştürülmesi sonucu, özgün tekkelerin yanısıra “dönme tekke” türlerinin ortaya çıkmış olmalarıdır. II. Mehmed (1451-1481) ve II. Bayezid (1481-1512) dönemlerinde mescit-tekkeye dönüştürülen bazı Bizans dinî yapıları, bu

yapı türünün erken örnekleri olarak tanınır.30 Bu yüzyılda “özgün tekkeler” olarak adlandırılan tekke amaçlı inşa edilen yapılar, yok denecek kadar azdır. Tekkelere dönüştürülen mescit yapıları zaman içerisinde çeşitli ilaveler sonucu birer yapı kompleksi halinde gelmişlerdir. Bu tür tekkelerde mescit yapılarının planları değişikliğe uğramamıştır. Bulundukları bölgelerdeki konumları da bağımsız mescitlerle aynı özellikleri göstermektedirler.

Tekkelerin, İstanbul şehri içindeki ve civarındaki yerleşimi, şehrin nüfus ve tarikatların bir takım kurumlarla olan ilişkilerine, ayrıca devletin kültür politikasına bağlı olmuştur. Ancak, şeyhülislâmlık makamının varlığından ötürü, çoğunlukla ilmiye mensupları tarafından iskân edilen Süleymaniye semtinde hemen hiç bir tekke bulunmaması, duraklama devrinden itibaren medrese-tekke ilişkilerine egemen olan, hatta zaman zaman soğukluğa ve mücadeleye varabilen, mesafeli tutum ile açıklanabilir.

Özellikle surları içeriden kuşatarak Yedikule’den Ayvansaray’a kadar uzanan, yakın zamana kadar kısmen bostanlarla kaplı seyrek yerleşim kuşağı, Beyazıt-Edirnekapı ekseninde sıralanan semtler, bu eksenden Haliç ve Bayrampaşa Deresi’ne doğru alçalan yamaçlar, Aksaray çevresi, Aksaray-Kocamustafapaşa eksenindeki semtler tekkelerin en yoğun olduğu bölgeleri teşkil eder.

Bunlardan ayrı olarak; Müslüman mahallelerin yoğun olduğu Haliç’in kuzey yakası, Kasımpaşa, Galata ve Beşiktaş ile Üsküdar semtleri, tekkelerin de yoğun olduğu diğer bölgelerdir. Bu tekkelerin içlerinde barındırdıkları fonksiyonlar; ibadet, eğitim, barınma, beslenme vs.’dir. Tekkelerin tevhidhane ve semahaneleri çoğunlukla mescit niteliği taşımaktadır. Bu mekânlar kıbleye yönlendirilmiş mihrap gerektiğinde de minare ihtiva ederler.

Han Mescitleri

Şehirler arası ya da şehir içinde yer alan, konaklama ve ticaret yapıları olarak karşımıza çıkan han-kervansaray yapıları, İstanbul'da, Fatih Külliyesi ile başlayıp, 20. yüzyılın başına kadar, dörtbuçuk asırlık bir süreç içinde inşa edilerek, gelişim göstermişlerdir.

17. yüzyılda, şehir dokusu bakımından klasik silüetini kazanmış olan İstanbul'da, nüfusun hızla artmasına karşın, ekonomideki duraklama sebebiyle, kent içinde Eminönü, Beyazıt, Aksaray ve Fatih gibi ticarî güzergâhlarda bu tip yapılar az sayıda inşa edilmişlerdir. Eminömü ile Beyazıt arasındaki bölgede inşa edilen hanlardan Valide Hanı ve Vezir Hanı, bu yüzyıla tarihlenmektedirler. Bu hanların kare ya da dikdörtgen planlı avlularında, bağımsız olarak yerleştirilen mescit yapıları diğerlerinde olduğu gibi esnafın ibadetlerini yerine getirdiği, çeşitli nedenlerle topladığı ve gerekli duyuruların yapıldığı birer mekân olarak en ideal konumda inşa edilmişlerdir.

Konumlarına göre gruplandırdığımız 17. yüzyıl İstanbul'unda inşa edilen mescitlerin mimarî özelliklerine bakıldığında, bağımsız mescitlerin dikdörtgen, kareye yakın dikdörtgen ve yamuk; tekke ve han mescitlerinin dikdörtgen; külliye mescitlerinin ise kare ya da çokgen planlı olduklarını görmekteyiz. Az sayıda da olsa bazı mescitlerin yamuk şeklinde plan şemasına sahip olmalarının (ki mahalle mescitlerinin bazıları bu plan şemasına sahiptir) nedeni olarak, yapının inşa edildiği arazinin topografyası ile çevredeki sık mimarî dokunun etkili olduğunu düşünmek mümkündür.

Mimarî karakterlerinin ve plan şemalarının fazla değişmeden günümüze kadar gelebilmiş az sayıdaki örneklerine bakıldığında, külliye mescitleri (Ekmekçioğlu Ahmed Paşa Külliyesi, Köprülü Külliyesi, Kuyucu Murad Paşa Külliyesi ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi mescitleri vb.) kubbe ile, han (Valide Hanı mesciti vb.), tekke (Kadirîhane Tekkesi, Nasuhî Tekkesi, Şenlik Dede mesciti ve Arapkapısı Mescitleri vb.) ve mahalle

mescitleri de (Gedik Abdi, Arabacılar, Kürkçübaşı, Şahkulu, Bulgurlu ve İmrahor Mescitleri vb.) düz ahşap tavanlı olup, kırma çatı ile örtülüdürler. Yine 17. yüzyılda inşa edilmiş külliye mescitlerinin beden duvarları kesme taş (Bayrampaşa Külliyesi ve Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi mescitleri vb.), han, tekke ve mahalle mescitlerinin ise taş-tuğla (Sirkecibaşı ve Yalıköy mescitleri vb.) ve moloz taş (Arapkapısı ve Tuti Abdüllatif mescitleri vb.) örülü olduğu dikkati çeker.

17. yy. İstanbul mescitlerinde, minarenin yapıdaki konumuna bakıldığında, son cemaat yeri duvarının bir ucunda ya da kitleden uzak, avlu kapısı yanında bulunur. Anadolu Selçuklu döneminin minareli taçkapılarını hatırlatan avlu kapısına bitişik minare uygulaması ise Tulumcu Hüsam mesciti'nde, minarenin avlu kapısı üzerine yerleştirilmesiyle bir biçimde, tekrarlanmıştır.

Genelde giriş cephesindeki, ortada kapı iki yanda birer pencere düzeninin bazı mescitlerde bozularak, kapının merkezden yana doğru kaydırıldığı ve yanındaki iki pencere arasına son cemaat yeri mihrabının konulduğunu görmekteyiz. Böyle bir düzenleme, 17. yüzyıl ilk yarısına tarihlenen Defterdarburnu mesciti'nin son cemaat yerinde görülür. 17. yüzyıl mescitlerinde son cemaat yeri, ya harim bölümünden çalınarak (Bulgurlu, Sahaf Muhiddin, Tulumcu Hüsam Mescitleri'nde olduğu gibi), ya da kapalı mekânının giriş cephesine sonradan eklenerek (Ağaçayırı, Arabacılar Mescitleri gibi) yapılmıştır.31

18. yüzyılda başlayan Batılı etkilerin, Osmanlı mimarisi içinde, mescit örneklerine yansıdığı görülmektedir. Özellikle süsleme ve iç mekân tefrişinde yoğunlaşan bu özelliklerin, sonraki yüzyıllarda, plan ve cephesel özelliklerde daha da belirginleşmiş, bunun yanında, klâsik üslupta örneklerin inşâasına bu süreçte devam edilmiştir. Yeni inşâ edilen mescitlerin yanında, mevcut örneklerde yapılan onarımlara, dönemin üslubu

yansımış ve pek çok mescit örneği, geç tarihli onarımla kazandığı görünümü ile günümüze ulaşmıştır.

1 R. A. Kern; “Mascid”, First Encyclopedia of İslam. C. IV, Leiden 1987, s. 315.

Oleg Grabar; İslâm Sanatının Oluşumu. Çev. Nuran Yavuz, İstanbul 1988, s. 80-81.

2 Kur’an-ı Kerim’de çeşitli ayetlerde mescit kelimesine rastlanılmaktadır. Kur’an-ı Kerim; “9. 17-8” ayetlerinde şu ifade yer almaktadır: “Allaha secde edilen yerleri (Mesacid-Allah), ancak ve ancak Allah’a, ahret gününe inannan, namaz kılan, zekât veren ve Allah’tan başka kimseden korkmayanlar imâr ederler.

3 Celâl Esad Arseven; “mescit” Sanat Ansiklopedisi, C. IV, İstanbul 1950, s. 1208.

4 Semavi Eyice; “Mescit”, İslâm Ansiklopedisi, C. VII, Ankara 1971, s. 111.

5 İkonoklazma dönemi için bkz. Gülgün (Kalkınoğlu) Köroğlu; Bizans Sanatında İkonoklazma Dönemi – Bizans Sanatı ve Mimariye Bağlı Resim Sanatı-, M. S. U. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Batı ve Çağdaş Sanatlar Programı, Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul 1994.

6 Wolfgang Müller-Wiener; İstanbul’un Tarihsel Topografyası. Çev. Ülker Sayın, İstanbul 2001, s. 27.

7 Osman N. Ergin; “İstanbul’un fethinden sonra şehir nasıl imâr ve iskân edildi ?”, Resimli Tarih Mecmuası, C. IV, S. 41, İstanbul 1953, s. 2352; Ekrem Hakkı Ayverdi; Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu. Ankara 1958, s. 70-71.; A. B. Schneider; “15. Yüzyılda İstanbul nüfusu”, Belleten, S. 62, Ankara 1952, s. 1-39.

8 Kritovulos; İstanbul’un Fethi. Çev. M. Gökmen, İstanbul 1967, s. 109.; Jean-Lois Bacqué Grammont; “Kâtip Çelebi’nin Cihan-nüması’nda Fatih Sultan Mehmed’in dönemi ve fütuhatı”, I. Uluslararası İstanbul’un Fethi Sempozyumu, İstanbul 1997, s. 167.

9 “… ve müsellem ve yaya sancaktarları beylerine emr olundu ki hendekleri pâk edüb hisarın topla sadematından malûl ve harap olmuş yerlerini yapup evvelki halinden dahi yigrek eyleyeler”, Tacizade Cafe Çelebi, Mahrûsa-i İstanbul fetihnameleri. İstanbul 1329, s. 24. Bkz. Zeki Arıkan; “Şeyhülislam Zekeriyy Efendi’nin İstabul Sayımı (985/1577-1578)”, Tarih Boyunca İstanbul Semineri, 29 Mayıs-01 Hazira 1988 Bildiriler, İstanbul 1989, s. 42 dipnot 23.

10 Halil İnalcık; “The re-building of İstanbul by Sultan Mehmed the Conqueror”, Cultura Turcica, C. IV. İstanbul 1964, s. 24.

11 Yaşar Yücel-Ali Sevim; Klasik Dönemin Üç Hükümdarı, Fatih, Yavuz, Kanunî. Ankara 1991, s. 95.

12 Gönül Cantay; Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu. İstanbul 1989. (Baskıda); Gönül Cantay; “İstanbul’un Tarihî Topografyası”, Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla III. Eyüpsultan Sempozyumu, Tebliğler (28-30 Mayıs 1999), İstanbul 2000, s. 88.; Gönül Cantay; “Eyüp Sultan Külliyesi”, Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla IV. Eyüpsultan Sempozyumu, Tebliğler (05-07 Mayıs 2000), İstanbul 2001, s. 156-163.

13 İbn-i Kemal; Tevarih’İ Al-i Osman, VII. Defter, Çev. Şerafeddin Turan, Ankara 1991, s. 291.; Ayrıca bkz. “… bunun üzerine zengin ve yoksul her taraftan dökülüp geldiler. Evler ve saraylar tuttular. Ayrıca bir fermanla da her şehirden ve her memleketten şöhret bulmuş bir miktar hoca getirdi. Sultan, hallerine münasip evler ihsan etti ve kendi mülkleri kıldı…” Tursun Bey; Fatih’in Tarihi “Tarih-i Ebul Feth” Haz. Ahmet Tezbaşar. İstanbul tsiz. s. 58.

14 Halil İnalcık; “The Policy of Mehmed II toward the Greek population of İstanbul and the Byazantine buildings of the city” Dumbarton Oaks Papers, S. 23-24, Washington 1969-1970, s. 229-240.

15 Evliya Çelebi; Seyahatname. Çev. Zuhuri Danışman. C. I, İstanbul 1969, s. 114.

16 Stefanos Yerasimos; “Osmanlı İstanbul’unun kuruluşu”, Osmanlı İmparatorluğu’nun 7 Yüzyılı “Uluslararası Bir Miras” (25-27 Kasım 1999), İstanbul 2000, s. 200.

17 İbn-i Kemal; a.g.e., s. 103.

18 “… Gerçek Bizans saltanatı Fatih ile Bayezid külliyelerinin İstanbul’un iki tepesine bir fecirden ardı ardına boşanmış güvercin sürüleri gibi beyaz ve yumuşak kondukları zaman yıkılır. Üçüncü tepeyi onlardan biraz sonra gelen Sultan Selim’in çok usta ve rahat plastiği fetheder…” Ahmet Hamdi Tanpınar; Beş Şehir. İstanbul 1998, s. 32.

19 Ekrem Hakkı Ayverdi; Fatih Devri Sonlarında… s. 71-84.

20 Ekrem H. Ayverdi, “İstanbul’un Fethinden Sonra Yapılan İlk İki mescit”, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, S. 1957/Mart, İstanbul 1957, s. 29.; Ekrem Hakkı Ayverdi; Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481) İstanbul 1989; Ayrıca bkz. Hafız Hüseyin Ayvansarayî; Hadikat’ül Cevamî. c. 1-2, İstanbul h. 1281/m. 1864-65.; Tahsin Öz; İstanbul Camileri I-II. Ankara 1997.

21 M. Baha Tanman; İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri Tipoloji Denemeleri. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul 1990. ayrıca bkz. B. Tanman tarafından kalema alınan, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi. İstanbul 1994 ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi’nin çeşitli ciltlerinde yer alan tekke-mescit maddeleri.

22 Semavi Eyice; İstanbul’un camiye çevrilen kiliseleri”, Türkiye Anıt ve Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı Yıllığı, C. I, S. 2, İstanbul 1986, s. 9.

23 Geniş bilgi için bkz. Selçuk Seçkin; Fatih Dönemi İstanbul mescitleri. M. S. U., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Türk İslâm Sanatları Programı, yayınlanmamış yüksek lisans tezi İstanbul 2002.

24 İ. Aydın Yüksel; Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520) C. V., İstanbul 1983.

25 Necla Arslan; Mimar Sinan Üzerine Araştırmalar: 1, İstanbul mescitleri. MSU, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987, s. 119; Aptullah Kuran; “Mimar Sinan’ın mescitleri”, Semavi Eyice Armağanı-İstanbul Yazıları, İstanbul 1992, s. 140.

26 Şükrü Sönmezer; 17. Yüzyıl İstanbul Mescitleri, İ. T. Ü., Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarliı Anabilim Dalı,

Mimarlık Tarihi Programı, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 1996, s. 11.

27 Robert Mantran; 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul. Ankara 1990, s. 40.

28 Robert Mantran; a.g.e., s. 42.

29 Daha geniş bilgi için bkz. Şükrü Sönmezer; 17. Yüzyıl İstanbul Mescitleri, İ. T. Ü., Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarliı Anabilim Dalı, Mimarlık Tarihi Programı, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 1996.

30 M. Baha Tanman; “Cerrahîlik”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. VII., İstanbul 1994, s. 236.

31 Daha geniş bilgi için bkz. Şükrü Sönmezer; 17. Yüzyıl İstanbul Mescitleri, İ. T. Ü., Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlıı Anabilim Dalı, Mimarlık Tarihi Programı, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 1996, s. 198.

Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları / Tekkeler / Prof. Dr. Baha Tanman [s.149-161]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlı mimarisi tarihinde tarikat yapılarının diğer yapı türlerine oranla az incelenmiş olduğu dikkati çeker. Bu çalışmamızda tarikat yapılarının, terminolojiye ve mimari tanımlanmaya ilişkin bazı sorunları, içerdikleri fonksiyonlar ve bunun doğurduğu mimari program ele alınmış, ayrıca yerleşim düzenlerine bağlı bir tipoloji teklifi getirilmiş; ancak yazının sınırları dikkate alınarak, söz konusu yapıların barındırdığı çeşitli birimlerin tasarım ve bezeme özelliklerine değinilmemiştir.

1. Terminoloji Sorunu

Osmanlı dönemi tarikat yapıları çeşitli terimlerle ifade edile gelmiştir. Bunlardan “gülşenîhane, kadirîhane, kalenderhane ve mevlevîhane” yapının belirli bir tarikata ya da zümreye aidiyeti, “âsitâne” ve “zâviye” ise yapıların, bağlı bulundukları tarikat içindeki statülerini belirler. Belirli bir tarikatın/tarikat kolunun merkezi olan âsitâneler, genellikle tarikat kurucularının türbelerini barındırdığından “pîr evi/pîr makamı/huzur-u pîr” sıfatını da taşırlar. Zâviyeler ise âsitânelere bağımlı tarikat tesisleridir.1 “Dergâh”, “hankah” ve “tekke” ise ne belirli bir tarikata, ne kuruluş amacını yansıtan bir fonksiyon şemasına, ne de bunların doğurduğu bir mimari tipe tekabül eder.2 Erken dönemde “buk’a” ve “imaret” gibi muğlak terimlerin de devreye girmesiyle ortaya çıkan bu terminoloji karmaşası içinde yalnızca “tekke” terimi diğerlerinden çok daha yaygın ve “kapsayıcı” biçimde kullanılmakta, tam teşekküllü âsitânelerden en mütevazı zâviyelere kadar her türlü tarikat yapısını ifade edebilmektedir.3

2. Mimari Tanıma İlişkin Sorunlar

“Osmanlı tekkesini” tanımlarken karşılaşılan bir başka sorun da, bu tanımın, devletin siyasî kimliğiyle birlikte mimarinin geçirmiş olduğu evrelere bağlı olarak değişmesidir. Örneğin, devletin henüz Türkmen beyliği kimliğini koruduğu, erken döneme (1300-1453) ait kimi tekkelerle, siyasî ve sosyo-ekonomik şartların güçlendirdiği fütüvvet kurumuyla bağlantılı tabhaneli/zâviyeli camiler arasında belirgin bir yakınlık gözlenir. Selçuklu Dönemi’nin kapalı avlulu medreseleri ve hankahlarına4 bağlanan bu yapıların yanı sıra, aynı dönemden kaynaklanan iki birimli türbe-zâviye yapıları da varlığını korumuştur. İstanbul’un fethinden 1740’lara kadar uzayan klasik üslup döneminde, erken dönemin tekke tipleri ortadan kalkmakta; buna karşılık, fonksiyon şeması bakımından, dönemin simgesi olan “cami merkezli” külliyelere yaklaşan mescit-tekke veya cami-tekke türünde kuruluşlar yaygınlaşmakta; bazı tekkelerde de, yine klasik dönemde olgunlaşan açık avlulu medrese şemasının türevleri kullanılmaktadır. Lâle Devri’yle başlayan batılılaşma (ıslahat) döneminde-cephe düzenlerinde, mimari ayrıntılarda ve süsleme programında gözlenen Batı etkilerine rağmen-klasik dönemde geçerli olan şemalar sürdürülmüş; ayrıca, geç dönem sivil mimarisiyle kaynaşan, diğerlerinden farklı bir tekke tipi ortaya çıkmıştır.

Diğer bir sorun da, Osmanlı kültür kimliğini benimsemiş olan Anadolu-İstanbul-Rumeli kuşağında, başkentten uzaklaştıkça keskinleşen yerel üsluplara rağmen, tekkeler için de geçerli olan ortak bir “mimari dilden” söz edilebilmesi; buna karşılık, Osmanlı-öncesi gelenekleri sürdüren bölge üsluplarının egemen olduğu Arap eyaletlerinde, çoğunlukla Osmanlı mimarisinin kapsamına girmeyen sûfî tesislerinin gözlenmesidir.

Başka amaçlarla tasarlandığı halde sonradan, eski kaynaklarda “vaz’-ı meşihat” (şeyhlik konulması) olarak anılan usulle tekkeye dönüştürülmüş yapıların varlığı da göz ardı edilmemesi gereken diğer bir husustur.

İstanbul'da, özgün tekkelerin yanında önemli bir yekûn tutan bu "dönme tekkelerin" bir kısmı fetihten sonra cami-tekkeye dönüştürülmüş olan Bizans manastırları ve kiliseleridir.5 Meşihat konulan yapılar arasında camilere, mescitlere, konutlara, dârülhadis türünden eğitim yapılarına, hatta İstanbul-Sultanahmet'teki Düğümlü Baba Tekkesi6 gibi, bazen bir sarayın (İbrahim Paşa Sarayı) altyapısına rastlanabilmektedir. Sonuçta, dönem, bölge ve yapının özgün işlevi gibi etkenler dikkate alınmaksızın, tek ve değişmez bir "Osmanlı tekkesi" tanımı yapabilmenin pek mümkün olmadığı söylenebilir.

3. Fonksiyon Şeması ve Mimari Program

Osmanlı dönemi tekkelerinde teşhis edilen mimari programın temelinde söz konusu tesislerde ihtiyaç duyulan fonksiyonlar yatmaktadır. Bunlar önem sırasına göre, ibadet, eğitim, ziyaret, barınma, beslenme, temizlenme ve ulaşım olarak sıralanabilir. Bunların (özellikle ilk ikisinin) iç içe geçerek bir bütün oluşturduğu ve çoğunlukla aynı mekânlarda cereyan ettiği, önemle vurgulanması gereken bir husustur. Fonksiyon şemasındaki bu özellik tekkelerdeki eğitim sisteminin, gerek geleneksel medrese eğitiminden gerekse de Batı kökenli laik eğitimden farklı, ağırlığın kuramdan ziyade uygulamaya verildiği, talibe "birtakım şeyler öğretmekten" çok onu "değiştirerek kemâle erdirmeyi" amaçlayan, dolayısıyla "tahsil edilerek" değil ancak "yaşanarak" elde edilebilen ve dervişle şeyhi arasında "sır" olan initiatique bir eğitim türü olmasından kaynaklanır. Sûfîlerce "seyr ü sülûk" olarak anılan bu eğitim, muhabbet, ibadet, hizmet, sohbet, tefekkür, halvet, cezbe gibi, birbirleriyle bağlantılı unsurlardan oluşur.

Bektaşî tekkeleri ve bağımsız mescitleri olan mevlevîhaneler dışında, tekkelerde vakit namazlarının kılındığı, "âyin, âyin-i şerif, âyin-i evliyaullah, mukabele" olarak anılan tarikat ritüelinin icra edildiği,

mevlevîhanelerdeki Mesnevî şerhleri gibi, ders türünden faaliyetlerin yürütüldüğü, çeşitli “cemiyetlerin”[7] düzenlendiği, ibadeti ve eğitimi kaynaştıran âyin birimleri Bektaşîlerce meydan/meydan evi (Res. 1), Mevlevîlerce semahane (Res. 2), diğer tarikatların mensuplarınca tevhidhane (Res. 3) olarak adlandırılmıştır.[8] Yalnız mevlevîhanelere özgü olan, sabahları “murakabe”nin gerçekleştirildiği meydan-ı şerif; Bektaşî tekkelerinde, tarikat eşyasının saklandığı kiler evi, ayrıca halvet uygulamasının gözlendiği tarikatların yapılarındaki halvethane de[9] bu meyanda sayılabilir. Tarikat pîrlerinin, postnişinlerinin, bunların aile bireylerinin ve bazı ileri gelen mensupların gömülü oldukları türbe; ayrıca dervişlerin ve muhiplerin kabirlerini barındıran hazire tekkelerde karşılaşılan ziyaret birimleridir.

Barınma birimleri, sivil mimaride olduğu gibi, harem (Res. 4) ve selâmlık olarak adlandırılan iki ana kesimde toplanır. Harem, şeyhin ailesiyle birlikte yaşadığı, ayrıca tekkeye gelen hanımların ağırlandığı bölümdür. Şeyhlerin, gelenek veya vakfiye şartı gereği evlenmediği tekkelerde[10] harem dairesine “şeyh ikametgâhı” adını vermek daha doğrudur. Kapsamı bir iki odalı mütevazı konuttan mükellef konağa kadar gidebilen tekke haremleri salt barınma bölümleri olarak değerlendirilmemelidir. Zira “valide bacı, bacı sultan, şeyh ana” gibi lakaplarla anılan ve erkek kadın bütün dervişlerin “manevî annesi” konumunda olduğu için tekke hayatında -ilk bakışta görülmeyen- büyük bir ağırlığı bulunan şeyh hanımları, sohbet ve zikir gibi faaliyetlerini harem bölümünde yoğunlaştırmaktadır. Tekkeye bağlı olan veya misafir olarak gelen hanımların tekke teşrifatını (hurde-i tariki) ve tarikat hayatının kolektif yönünü uygulamalı olarak öğrendiği yer burasıdır. Harem bölümlerinde, sofalar, odalar ve helâ-abdestlik birimlerinin yanı sıra,

tekkenin büyük mutfağından ayrı küçük bir harem mutfağı, küçük bir hamam ya da gusülhane de bulunur.

Şeyh odası, meydan odası, zâkirbaşı odası, kahve ocağı gibi bölümlerden oluşan selâmlık ise birçok fonksiyonu bünyesinde toplar. Şeyh odası postnişin tarafından erkek misafirlerin ağırlandığı, tasavvufî eğitimde önemli bir yeri olan sohbet ve meşk toplantılarının gerçekleştirildiği; meydan odası ise, dervişlerin kendi aralarında oturup sohbet edebildikleri mekânlardır. Mevleviyye dışındaki tarikatların âyinlerinde musikiyi idare eden zâkirbaşının dinlendiği, misafir kabul ettiği ve musiki meşklerinin yapıldığı, bu arada âyinlerde kullanılan musiki aletlerinin saklandığı birim zâkirbaşı odası olarak adlandırılmıştır. Kahve ocağı selâmlıkta sunulan kahvelerin kahve nakibi denetiminde hazırlandığı yerdir. Bunların yanı sıra, tekkede ikamet eden dervişler, birçok örnekte, selâmlığın içinde yer alan derviş hücrelerinde barınırlar. Geniş programlı tekkelerde, Bektaşîlerce mihman evi (mihman=misafir), diğer tarikat ehlince misafirhane veya mihmanhane denilen, seyyah dervişler başta olmak üzere, erkek misafirlerin ağırlandığı birimler de genellikle selâmlığın bünyesinde ele alınabilir. Mabeyin odası da selâmlık-harem bağlantısını kaçgöçün gereğine uygun biçimde sağlar. Dökümü yapılmış olan bu birimlerin tamamı, ancak tam teşekküllü büyük tekkelerin selâmlıklarında görülebilir. Boyutları ve mimari programı sınırlı olan tekkelerin selâmlıklarında çeşitli faaliyetler çok amaçlı bir iki mekânda karşılanmaktadır.

Mevlevîhanelerde matbah-ı şerif, Bektaşî tekkelerinde aş evi (Res. 5) olarak adlandırılan ve erkeklerin denetiminde olduğu için, örneklerin büyük çoğunluğunda, selâmlığın bünyesinde ya da onunla bağlantılı olarak tasarlanan mutfak/matbah (büyük mutfak), tekkede barınanların yanı sıra çeşitli vesilelerle (haftalık âyinler, kandil geceleri, Ramazan iftarları, aşûre cemiyetleri vb.) tekkede yemek yiyenler ve çevredeki yoksullar için yemek

pişirilen mekândır. Mevlevîhanelerin matbah-ı şeriflerinde, ayrıca tarikata giren “nevniyazların” ilk eğitimleri ve sema meşkleri yapılır.

Öte yandan, harem halkının ihtiyacına cevap verecek ölçekte tutulan harem mutfağı, büyük mutfaktan dönme dolaplar aracılığıyla hareme aktarılan yemeklerin ısıtıldığı, hanımlar tarafından reçel, şurup, muhallebi türünden yiyeceklerin hazırlanabildiği küçük kapsamlı bir mutfaktı. Büyük mutfağın tamamlayıcısı olan, erzağın saklandığı, Bektaşî tekkelerinde erzak evi denilen kiler; ekmeğin pişirildiği fırın (Bektaşî tekkelerinde ekmek evi); topluca yemek yenilen, mevlevîhanelerde somathane adını alan taamhane/yemekhane; şerbetlerin hazırlandığı şerbethane; şehir dışındaki bazı tekkelerde görülen inek/koyun ahırı, kümes ve arı kovanı (Bektaşî tekkelerinde zenbûr evi) beslenmeye ilişkin diğer birimlerdir.

Selâmlık ve harem bölümlerinde yer alan hamam veya gusülhane; çeşitli abdest alma mahalleri (musluk dizisi, abdest teknesi, şadırvan); helâlar; çamaşırhane; su ihtiyacını karşılayan su haznesi, sarnıç ve kuyu temizliğe ilişkin birimleridir. Ulaşım çoğu zaman atla, merkeple veya atlı taşıtlarla sağlandığından, özellikle kırsal kesimlerde yer alan tekkelerde at ahırı (Bektaşî tekkelerinde at evi), varlığına ihtiyaç duyulan önemli bir birimdir. Ayrıca deniz kıyısında yer alan tekkelerde iskele ve kayıkhane bulunmaktadır. Tarikat faaliyetlerinin yanı sıra toplumun başka ihtiyaçlarına da cevap veren, “tarikat külliyesi” ölçeğindeki kimi tekkelerde, tekke hayatı ve tarikat mimarisiyle doğrudan ilişkisi olmayan muvakkithane, kütüphane, sıbyan mektebi, dârülkurra, çeşme, sebil türünden, talî fonksiyonların gerektirdiği birimlere yer verilmiştir.

4. Yerleşim Düzeni

Yerleşim düzenlerini yönlendiren etkenlerin başında tekkelerin fonksiyon şeması gelmektedir. Bu meyanda mescit-tekke veya cami-tekke niteliğindeki kuruluşlarda, aynı zamanda çevre halkının namaz kılmak için kullandığı âyin birimleri (mescit-tevhidhane/cami-tevhidhane) diğerlerinden kopartılarak “herkesin malı” olan bölüm, belirli bir mahremiyet gerektiren tekke hayatından soyutlanmaktadır. Aynı şekilde şeyhlerin, harem halkının, kadın ve erkek ziyaretçilerin, dervişlerin meydana getirdiği yoğun ve çok yönlü insan trafiğini olabildiğince kolaylaştırmak amacıyla âyin mekânı, selâmlık ve harem bölümlerine yaklaştırılmakta, çoğu zaman aralarında doğrudan bağlantı kurulmaktadır. Bu arada, kadın ve erkek trafiğinin çakışmaması, dönemin deyişiyle “kaçgöçe halel gelmemesi” için bağımsız bir kadınlar girişi ve mabeyin odası gibi tasarım öğeleri devreye sokulmakta, İstanbul’daki geniş kapsamlı tekkelerde bulunan hünkâr mahfilleri de bağımsız bir girişle donatılmaktadır. Öte yandan, şerbethanenin âyin birimleriyle bağlantılı olarak yerleştirilmesi; Bektaşî tekkelerinde kiler eviyle meydan evi arasında irtibat kurulması; saraylarda ve konaklarda olduğu gibi, erkek aşçıların denetiminde bulunan ve genellikle selâmlık kanadında yer alan mutfağın taamhane, selâmlık, harem ve meydan-ı şerif gibi, içinde yemek eyleminin gerçekleştirildiği bölümlere yaklaştırılması; tesisatı kolaylaştırmak amacıyla, su haznesinin, birlikte tasarlanan ıslak mekânların yakınına kondurulması ve buna benzer nice husus tekkelerin fonksiyon şemasını doğuran girift ilişkilerden, kısmen dinî, kısmen yerel adetlerden (örf-ü beldeden), ayrıca belirli bir rahatlık ve kullanışlılık (konfor) arzusundan kaynaklanmaktadır.

Tekkelerde mekânlar-arası ilişkileri biçimlendiren diğer bir önemli husus da tarikatların bünyesinden kaynaklanan bazı telakkiler ve bunların zaman içinde doğurmuş olduğu geleneklerdir. Örneğin, âyin mekânlarıyla

türbeler arasında gözlenen ve Osmanlı dönemi tekkelerinin önemli bir kısmını diğer dinî yapılardan ayıran yakınlık, Sûfîlerin ölüme ve velîlere (Allah dostlarına) ilişkin telakkilerinden kaynaklamaktadır.11

Tekkelerin yerleşim düzenini yönlendiren etkenler arasında, arsanın topografyasını, boyutlarını, ana sirkülasyon arterleriyle olan ilişkisini, manzaraya açılışını, komşu parsellerdeki binaların yüksekliğini de saymak gerekir. Örneğin az eğimli bir arsada, tekkeyi oluşturan bölümler icabında aynı kitle içinde toplanabilmekte ya da söz konusu kitle kademeler halinde eğime uydurulmakta; buna karşılık eğim arttığında istinat duvarlarıyla oluşturulan setler üzerine bağımsız binalar olarak yerleştirilmektedir. Ayrıca, İstanbul-Beşiktaş’taki Yahya Efendi Tekkesi12 (1538civ. ’1925) gibi bazı örneklerde, âyin birimini manzaraya açabilmek için-genel olarak gözlenenin aksine-türbe bu mekânın kuzeyine (arkasına) çekilmiştir. İstanbul-Bahçekapı’da, çok katlı ticaret yapılarının kuşattığı Yıldız Dede Tekkesi’nde13 (XIX. yy. 4. çeyreği), bütün bölümlerin iç içe geçtiği son derecede organik ve karmaşık bir tasarıma gidilmesi, ayrıca mekânları aydınlatabilmek ve havalandırmak amacıyla aydınlık feneri ve havalandırma bacası gibi çözümlere başvurulması da çevre etkenine ilişkin ilginç bir örnek oluşturmaktadır.

Diğer taraftan tekkelerin, vakıf veya bağış yoluyla sahip oldukları gelir kaynakları yapıların hacmini, mimari programını, inşaat ve bezeme kalitesini büyük ölçüde etkilemektedir. Ayrıca Türk İslâm mimarisinde yüzyıllar içinde şekillenmiş birtakım şemalar, bunların yanı sıra tekkelerin inşa edildikleri dönemde Osmanlı mimarisine egemen olan üslup da tasarımı ve süslemeyi biçimlendiren etkenler arasındadır.

5. Sınıflandırma Sorunu ve Yerleşim Düzenine Dayalı Bir Tipoloji Denemesi

Osmanlı dönemi tekkeleri, farklı ölçütler kullanılarak çeşitli şekillerde sınıflandırılabilir. İlk akla gelen, bu sınıflandırmayı, tekkelerin bağlı oldukları tarikatlara göre yapmaktır. Belirli bir zaman diliminde, Osmanlı dünyasındaki tasavvufî hayatın niteliğini araştırmak açısından ilginç olabilecek bu sınıflandırma mimarlık tarihi açısından birtakım sakıncalar içerir. Şöyle ki, tasarımında, bağlı bulunduğu tarikata özgü simgelerin birinci derecede etkili olduğu sınırlı örnek dışında, tekkelerin büyük çoğunluğunda yerleşim düzeni ve tasarımın anahatları, “tarikatlar üstü” bir nitelik arz eden fonksiyon şemasına bağlanır. Kaldı ki tekkelerin önemli bir kesimi, kuruluşunu izleyen yüzyıllar içinde çeşitli tarikatlar arasında el değiştirmiş, birçok yeniden yapım, onarım, tadilat ve ekleme sonucunda yığışımlı (cummulatif) bir mimari kimliğe sahip olmuş, bu aşamaların bazıları da, söz konusu tekkelerin farklı tarikatlara ait oldukları zaman dilimlerinde gerçekleşmiştir.

Osmanlı tekkelerini âsitâneler ve zâviyeler olarak sınıflandırmak da mimari özelliklerin tanımlanması açısından yanıltıcı olmaktadır. Başta değinilen sebeplerden ötürü, mevlevîhaneler dışında, âsitâne-zâviye ayırımı çoğu zaman mimari programa ve tasarıma pek fazla yansımamakta, icabında iktisadî altyapı ve sosyal çevre bakımından güçlü olan bir zâviyenin, idarî açıdan tabi olduğu âsitâneyi gölgede bırakabildiği gözlenmektedir.14

Sonuçta, Osmanlı tekkeleri için teklif ettiğimiz tipolojide, yerleşim düzenlerinin ölçüt olarak kabul edilmesi, örneklerin, içerdikleri bölümlerin birbirleriyle olan ilişkilerine göre gruplandırılması, mimari tarihi açısından daha tutarlı olacaktır. Osmanlı dönemi tekkelerini, yerleşim düzenlerine göre üç grupta toplamak mümkündür:

I. Grup

I. grubu oluşturan tekkeler yerleşim düzeni bakımından açık avlulu, revaklı Osmanlı medreseleri ve bunların bir türevi olan ortak avlulu cami-medrese gruplarıyla paralellik arz ederler. Sayıca sınırlı olan bu tekke tipinin yönetici sınıfa mensup baniler (padişah, valide sultan, sadrazam, şeyhülislâm, kapı/dârüssaade ağası vb.) tarafından inşa ettirildiği dikkati çeker. Bunun rastlantı olmadığı, aynı zümre tarafından üretilen ve bir anlamda devletin “resmî” mimarisini temsil eden medreselerle aralarındaki benzerliği etkilediği söylenebilir.

Örneklerin hepsinde âyin birimiyle dervişlerin barınmasına ayrılmış olan hücreler üstü açık bir avlunun çevresinde toplanır. Avluyu bir, iki veya üç yönden kuşatan derviş hücreleri bazen (U) biçiminde yekpare bir kitle meydana getirmekte, bazen avlunun kuzeyinde, âyin biriminin mihrap-taçkapı ekseninde yer alan bir giriş tarafından (L) biçiminde iki kitleye bölünmekte, bazı örneklerde de avlunun bir kenarı boyunca uzanmaktadır. Tasarımın çekirdeğini oluşturan bu avlu, bir yandan tekke hayatının iç dünyasını meydana getirmekte, diğer yandan çevresinde sıralanan birimler arasındaki iletişimi kurmakta, ayrıca bütün bu hacimlerin aydınlanmasını ve havalandırmasını sağlamaktadır. Hücrelerin önünde, insan trafiğini güneşten, yağmurdan, kardan koruyan bir revak veya sundurma uzanır. Revak, tonoz ve kubbe gibi kâgir örtü birimleri ya da tek eğimli bir çatıyla (sakıf) donatılmaktadır.

I. gruptaki tekkelerde gözlenen diğer bir ortak özellik de, şeyh ailesinin ikametgâhı olan haremin, tekkede barınan (hücrenişin) ve hemen daima bekâr (mücerred) olan dervişlerin kullandığı ana binadan kopartılarak belirli bir uzaklıkta bağımsız olarak tasarlanmasıdır. Genellikle ahşap olan ve yapıldığı dönemin sivil mimari özelliklerini sergileyen harem binaları, yüksek duvarların “nâmahrem” gözlerden gizlediği bağımsız bir bahçe ile (harem bahçesi) donatılır. Ayrıca ana binanın merkezindeki avluya

şadırvan veya bir dizi abdest musluğu yerleştirilir. Helâlar ise, malum sakıncalardan ötürü bağımsız küçük bir avlu etrafında toplanarak mümkün olduğunca ibadet, barınma ve yemek birimlerinden soyutlanmıştır.

Çoğunluğu bir külliyenin bünyesi içinde yer alırlar. Bu külliyelerin bazıları (İstanbul'da bulunan Koca Mustafa Paşa, Şeyh Vefa, Sokollu Mehmed Paşa, Piyale Paşa ve Atik Valide külliyeleri ile Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Külliyesi, ayrıca Eskişehir Mevlevîhanesi'nin ait olduğu Kurşunlu Cami Külliyesi ile Ankara Mevlevîhanesi'nin içinde yer aldığı Cenabî Ahmed Paşa Külliyesi) geniş kapsamlı, bazıları ise (İstanbul'daki Küçük Ayasofya, Bayram Paşa, Çorlulu Ali Paşa ve Hacı Beşir Ağa külliyeleri) dar kapsamlı yapı topluluklarıdır. Külliyelerde imaret ve hamam bölümleri mevcut ise, tekkede barınanlar da bu birimlerden yararlanmakta, dolayısıyla tekkenin mimari programında yeme-içme ve yıkanma ihtiyaçlarına cevap veren birimler yer almamaktadır. Aksi takdirde bu ihtiyaçlar tekkenin bünyesi içinde çözümlenmekte, mutfak, kiler, hamam veya gusülhane türünden servis birimleri bazı örneklerde avluyu kuşatan kitle içine alınmakta, bazılarda da bu kitleden bağımsız olarak tasarlanmaktadır.

Bu grupta toplanan tekkelerden bazılarında,15 aynı külliyedeki medrese hücrelerinden farklı olarak, derviş hücrelerinin dışa kapalı tasarlandıkları dikkati çeker. Bu hususu, medrese ve tekke eğitimleri arasındaki nitelik farkının, başka bir deyimle tasavvufî hayatın gerektirdiği içe dönüklüğün tasarıma yansıması şeklinde değerlendirmek gerekir. Bütün bu ortak özelliklere rağmen, söz konusu tip kendi içinde iki alt gruba ayrılmaktadır.

I-A Alt Grubu

Bu alt grubu meydana getiren örneklerde, âyinlerin icra edildiği bölüm aynı zamanda herkesin kullanımına mahsus bir cami olarak tasarlanmış, söz

konusu mekânın bu çift fonksiyonlu niteliği vakfiyelerde belirtilmiştir. “Cami-tekke” olarak nitelendirilebilen bu kuruluşların İstanbul’daki ilk örnekleri Şeyh Vefa Tekkesi’nde (1476/77-1490 civ.), ayrıca Bizans dönemine ait dinî yapılar olup II. Bayezid döneminde, yeni fonksiyonları doğrultusunda tadil edilen ve ek yapılarla donatılan Küçük Ayasofya Tekkesi (1486-1490) (Çiz. 1) ile Koca Mustafa Paşa Tekkesi’nde (Halvetiyye-Sünbüliyye Âsitânesi) (XVI. yy. başı’1925) (Çiz. 2) karşımıza çıkar.16 Aynı tasarım XVI. yüzyılda Konya Pirî Mehmed Paşa Zâviyesi (1523/24), Eskişehir Mevlevîhanesi (1524/25), Ankara Mevlevîhanesi (1565/66), yine İstanbul’dan Kasımpaşa Piyale Paşa Tekkesi (1573), XVIII. yüzyılda da Çemberlitaş’ta Çorlulu Ali Paşa Tekkesi (1707-1709) ile Edirnekapı dışında Mustafa Paşa Tekkesi’nde (1753) (Res. 6) devam ettirilmiştir.17

Şeyh Vefa Tekkesi ve Piyale Paşa Tekkesi gibi bazı örneklerde, avluyu kuşatan hücreler dervişlerle medrese talebesi arasında paylaştırılmış, ibadet mekânı üçüncü bir fonksiyonla donatılarak “cami-tevhidhane-dershane” olarak kullanılmıştır. Bu cami-tevhidhaneler, bazı örneklerde gözlenen ve tarikat erkânından kaynaklanan ek birimler hariç,18 tasarım açısından Osmanlı cami mimarisinin kapsamına girmekte ve genellikle şadırvan avlusunun kıble yönünde bulunmaktadır. İki istisnaî örnek olarak Çorlulu Ali Paşa Tekkesi ile (avlunun batısında) Mustafa Paşa Tekkesi (avlunun doğusuna) verilebilir. Avluyu kuşatan hücrelerin oluşturduğu kitle/kitleler, yan avlu girişleriyle cami-tevhidhaneden kopartılmış, böylece tekke mensuplarının tasarrufu altında bulunmayan bu yapının çevreyle olan ilişkisi güçlendirilmiştir.

I-B Alt Grubu

Bu alt grupta yer alan örneklerde, ibadet ve âyin fonksiyonlarını karşılayan mescit-tevhidhane birimi, tekkede yaşayan dervişlerin, ayrıca

muhiplerin ve âyinleri izlemeye gelenlerin (züvvârın) kullanımı için tasarlanmıştır. Klasik dönem üslubunu yansıtan örneklerden, Gebze Çoban Mustafa Paşa Tekkesi (1522), Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Tekkesi (vakf. 1531) (Çiz. 3), İstanbul-Kadırga Sokollu Mehmed Paşa Tekkesi (1573/74 civ.) (Çiz. 4) ile İstanbul-Üsküdar Atik Valide Tekkesi (1579) (Res. 7) sayılabilir. 19 Bunlardan son ikisi Koca Sinan'ın tasarladığı külliyeler içinde yer alır. Saraybosna Hacı Sinan Tekkesi (IV. Murad dönemi: 1623-1640) (Çiz. 5), İstanbul'dan Haseki Bayram Paşa Tekkesi (1634/35) (Çiz. 6) ile Eyüp Şeyhülislâm Tekkesi (1744/45) (Res. 8), Sinan-sonrası klasik üslup döneminde;20 İstanbul'dan Bâbıâli Hacı Beşir Ağa Tekkesi (1745) (Çiz. 7) ile Fatih-Haydar Tâhir Ağa Tekkesi (Halvetiyye-Uşşakiyye/Salâhiyye Âsitânesi) (1760/61) (Çiz. 8) de Osmanlı barok üslubu içinde21 bu tipin özelliklerini sürdürürler.

Mısır'da ve Libya'da I-B alt grubuna giren ve Anadolu-İstanbul-Rumeli kuşağı örneklerinden farklı özellikler sergileyen bazı yapılar ayrıca dikkate değer. Örneğin Mısır'daki ilk Osmanlı tarikat yapısı ve "tekke" olarak adlandırılan ilk sûfî tesisi olan Kahire İbrahim Gülşenî Tekkesi22 (Gülşeniyye Âsitânesi) (1519-1524) (Çiz. 9a-b), yerel üslubu sürdüren cepheleri ve üstyapısına rağmen, Osmanlı kökenli avlulu plan şemasıyla Memlûk geleneğinden ayrılır. Yine de, fevkânî konumu ve türbenin alışılmamış yerleşimiyle Osmanlı mimarisine "aykırı" bir yapıdır. Yoğun bir ticaret bölgesinde bulunan tekke, Fatimî dönemine inen bir geleneğe uygun olarak, altında dükkânların bulunduğu yüksek bir platformun üzerine oturtulmuştur. Pîrin türbesi de, avlunun merkezinde yükselmekte, tekke birimleri adeta etrafında "halkanişîn" olmaktadır.

Aynı şehirdeki Süleyman Paşa (Süleymaniye) Tekkesi (1543) ile I. Mahmud Tekkesi de (1750) İbrahim Gülşenî Tekkesi'nin fevkânî konumunu sürdürür.23 Süleymaniye Tekkesi, Memlûk hankahlarında

gözlenen avlulu-eyvanlı şemayla avlulu-revaklı Osmanlı şemanın karışımından doğmuş melez bir plana sahiptir. Aynı karışım, arsanın köşesine yerleştirilmiş sebilküttâpta, yapının cephelerinde, ayrıntılarında ve bezemelerinde de gözlenir. Trablusgarp yakınlarında Zanzur vahasındaki Sidi Amura Zâviyesi24 (1721) (Çiz. 10) ise, plan kurgusu bakımından bu gruba giren, üstyapısıyla yerel üslubu yansıtan ilginç bir örnektir.

I-A alt grubundaki cami-tevhidhanelerden daha ufak boyutlu olan âyin birimlerinin bir kısmı (Gazi Hüsrev Bey, Sokollu Mehmed Paşa, Atik Valide, Hacı Sinan, Hacı Beşir Ağa ve Tahir Ağa tekkelerinde bulunanlar) Osmanlı mescitlerinin özelliklerini yansıtır. Kare veya kareye yakın dikdörtgen planlı olan bu birimler, kubbe, tonoz veya kırma çatıyla örtülmüştür. Bayram Paşa ve Şeyhülislâm tekkelerindekiler ise, sekizgen prizma biçimindeki gövdeleri ve kubbeleriyle, Osmanlı türbelerini hatırlatmakta, fonksiyon açısından da tarikat âyinlerinin dairesel koreografisine uyum göstermektedir. Tekkeyle ilişkisi olmayanlarca pek kullanılmayan bu mescit-tevhidhaneler, dışa kapalı biçimde tasarlanmış, avluyu kuşatan diğer tekke birimleriyle aynı kitle içine alınmış ve yegâne girişleri bu avluya açılmıştır. Bayram Paşa Tekkesi’ndeki mescit-tevhidhane, avlunun ortasında yükselen bağımsız kitlesiyle, Hacı Beşir Ağa Tekkesi’ndeki ise fevkânî konumuyla diğerlerinden ayrılır.

II. Grup

II. gruba giren tekkelerde âyin mekânı, bazen de buna bitişik olan türbe diğer tekke birimlerinden tamamen soyutlanarak şadırvan avlusunun kıble yönüne yerleştirilmiş, harem dışında kalan bölümler, avlunun diğer yönlerine serpiştirilmiştir. Dağınık yerleşimli küçük külliyeler oluşturan bu kuruluşların büyük çoğunluğunda harem bölümü avlunun çevresinden soyutlanmış, genellikle bağımsız bir bahçeye (Harem bahçesi) sahip olan bu bölüm ayrı bir girişle donatılmıştır. Çoğu zaman ibadet-âyin binalarının

batı, doğu ve güney yönleri hazirelere ve türbelere tahsis edilmektedir. Bu yapıları kendi içinde iki alt gruba ayırmak mümkündür:

II-A Alt Grubu

Büyük çoğunluğu, aynı zamanda cami olarak kullanılmak üzere tasarlanmış olan bu örneklerde cami-tevhidhane binaları tek başına yer alır. Tekkelerin kapatılmasından sonra, yalnızca söz konusu bölümlerle türbeler ayakta kalmış, fonksiyonlarını yitiren diğer birimler çoğu zaman tarihe karışmıştır. Gerek bu yüzden gerekse de Osmanlı döneminin kâgir duvarlı, kırma çatılı mescitleriyle ufak boyutlu camilerinin özelliklerini sergilediklerinden, şimdiye kadar sanat tarihi literatüründe söz konusu yapıların çift fonksiyonlu olduklarına hemen hiç değinilmemiştir.

İznik Yakub Çelebi Zâviyesi (XIV. yy. 4. çeyreği), Bursa Ebû İshak Kazerûnî Zâviyesi (1389-1399), Tokat Hamza Bey Zâviyesi (XV. yy. başı), ayrıca Edirne ve Tire mevlevîhanelerinin çekirdek yapıları (cami-semahaneleri) olan Muradiye Camii (1426) (Çiz. 11) ile Yeşil İmaret Camii (1441) bu tipin erken örneklerindendir.25 Tabhaneli/zâviyeli cami tasarımını sergileyen bu yapılar, fütüvvet geleneğine bağlanan bu cami tipiyle tarikat yapıları arasındaki yakınlığı yansıtmakta ve bu tekke tipinin erken Osmanlı mimarisine özgü bir türevini temsil etmektedir.

Osmanlı mimarisinin erken ve klasik dönemlerinde bu tip, Anadolu’da Ankara Hacı Bayram-ı Velî Tekkesi (Bayramiyye Âsitânesi) (1427/29’1925) ile Kastamonu Şaban-ı Velî Tekkesi26 (Halvetiyye-Şabaniyye Âsitânesi) (XV. yy. sonu 1925); Balkanlar’da da, özellikle Bulgaristan’ın (Rumeli-i Şarkî’nin) kırsal kesimlerinde yoğunlaşan, Kıdemli Baba Sultan Tekkesi (I. Mehmed dönemi: 1413-1420), Akyazılı Sultan Tekkesi (XV. yy. sonu-XVI. yy. başı), Demir Baba Tekkesi (XVI. yy.) gibi,27 tarikat külliyesi ölçeğinde, geniş programlı kuruluşlarca temsil edilmiştir.

Fakat klasik dönemde bu tipin asıl yaygın olan türevi, ibadet-âyin mekânının kâgir duvarlı ve çatılı tipik Osmanlı mescidi biçiminde tasarlandığı mescit-tekkeler ve cami-tekkelerdir. İstanbul'daki birçok örnek arasında, Koca Sinan'ın tasarlamış olduğu Fatih Dırağman Tekkesi (1541), Balat Ferruh Kethüda (Balat) Tekkesi (1562/63), Yedikule Hacı Evhad Tekkesi (1585) ile Kocamustafapaşa Bezirgân (Ramazan Efendi) Tekkesi (Halvetiyye-Ramazaniyye Âsitânesi) (1586) (Çiz. 12), ayrıca Topkapı dışında Takkeci Tekkesi (1591/92)

(Res. 9) verilebilir. Batılılaşma Dönemi'nde de yaygınlığını koruyan bu tekke tipinin temel özellikleri İstanbul'da, Mevlanakapı dışında Merkez Efendi Tekkesi (XIX. yy. 2. çeyreği), Üsküdar Selimiye Tekkesi (1835 civ.) (Çiz. 13) ile aynı semtte Devatî Mustafa Efendi Tekkesi (1886/87) gibi kuruluşlarda izlenebilir.28

Öte yandan, Makedonya-Kalkandelen (Tetovo) Harabatî Baba Tekkesi29 (XIX. yy. 1. çeyreği), Rumeli'de geniş kapsamlı ve dağınık yerleşimli Bektaşî tekkesi geleneğinin geç dönemde sürdüğünü kanıtlamaktadır. Araziyi kuşatan yüksek duvarlarla cümle kapısının üzerinde yer alan "cihannümâ" türündeki köşk, Rumeli'de fetih dönemlerinin yarı askerî nitelikli Bektaşî tekkelerine bağlanan bir geleneğin kalıntıları olsa gerektir. Asırlık ağaçların arasına ustaca serpiştirilmiş tekke birimleri, bunların arasındaki sundurmalar Osmanlı tekke mimarisinin Makedonya'daki en göz alıcı örneklerini teşkil eder.

II-B Alt Grubu

Bu alt grubu oluşturan örneklerin diğerlerinden farkı türbelerin âyin mekânlarına bitiştirilmiş olmasıdır. Böylece söz konusu tekkeler mescit veya cami mimarisinin çerçevesinden çıkarak tarikat yapılarına has bir özellik kazanmış olmaktadır. Yine de örneklerin önemli bir kısmında, âyin bölümleri tek başına ele alındıklarında, tasarım açısından kâgir duvarlı,

kırma çatılı mescitleri andırır. Ancak, Bahariye Mevlevîhanesi gibi geç tarihli bazı örneklerde, âyin mekânıyla türbeyi bünyesinde toplayan ana bina, ahşap malzemesi, ayrıntıları ve cephe düzenlemeleriyle, dönemin sivil yapılarıyla büyük benzerlik arz eder.

Erken Osmanlı mimarisinde, Orhan Gazi dönemi eserlerinden Bursa-Yenişehir Postinpûş Baba (Seyyid Mehmed Dede) Zâviyesi (Çiz. 14) ile Bursa-Babasultan Geyikli Baba Zâviyesi30 (Çiz. 15) bu tipin iki farklı türevini temsil ederler. Postinpûş Baba Zâviyesi, ters (T) biçimindeki kitlesiyle ilk bakışta, aynı dönemin tabhaneli camilerden birisi gibi görünür. Ne var ki, tabhaneli camilerde dağılım mekânı olan sofanın yerini, beşik tonozlu giriş eyvanına yanlardan saplanan kubbeli dehlizler almıştır. Eyvanın ekseninde, kare planlı ve kubbeli âyin mekânı, dehlizlerin sonunda da dikdörtgen planlı ve kubbeli, sohbet, barınma, yeme-içme gibi fonksiyonlara mahsus birer mekân yer alır. Geyikli Baba Zâviyesi'nde ise, mescit-tevhidhaneyle bunun doğu duvarına bitişik olan türbe bağımsız girişlerle donatılmış, aradaki duvara bir niyaz penceresi açılmıştır. Bu pencerenin varlığı, herhangi bir erken Osmanlı mescidi ve türbesinin özelliklerini sergileyen bu bölümleri, tarikat mimarisine özgü bir kurguya kavuşturmaktadır.

Çorum-Abdalata köyünde bulunan Abdal Ata Tekkesi'nde31 (XV. yy. sonu-XVI. yy. başı?), birbiriyle bağlantılı, kare planlı ve kubbeli mescit-tevhidhane ve türbe birimleriyle, bu alt grubun "erken klasik" döneme ait ilginç bir uygulamasına tanık olunur. Kahire Şeyh Sinan Tekkesi32 (1585), üstyapıda gözlenen Memlûk etkilerine rağmen, Anadolu kökenli bu şemayı tekrar etmesiyle Osmanlı tekkelerinin gelişme çizgisine girmektedir.

Söz konusu tipin İstanbul'da pek çok örneği bulunur. Türbe birimi Eyüp Şah Sultan Tekkesi33 (1555) ile Sütlüce Hasırîzade Tekkesi'nde (yeniden inşa: 1888/89) cami-tevhidhanenin güneydoğu köşesine

bitişmekte, Kasımpaşa Haşimî Osman Efendi (Saçlı Emîr) Tekkesi (XVI. yy. sonu) ile Eğrikapı dışı Cemâlîzade (Cemâleddin Uşşakî) Tekkesi'nde[34] (Halvetiyye-Uşşakiyye/Cemâliyye-i Sâniye Âsitânesi) (XIX. yy. 4. çeyreği) (Çiz. 16) kıble cephesi boyunca uzanmakta, Silivrikapı dışı Seyyid Nizam Tekkesi (yeniden inşa: 1872) ile Karagümrük Nureddin Cerrahî Tekkesi[35] (Halvetiyye-Cerrahiyye Âsitânesi) (XX. yy. 1. çeyreği) (Çiz. 17) gibi örneklerde de tevhidhanenin batı yönüne, Bahariye Mevlevîhanesi'nde (1877) (Çiz. 18, Res. 10) de doğu sınırı boyunca gelişmektedir. Bu arada, türbenin zemin katta, semahanenin de bunun üzerinde yer aldığı Üsküdar Mevlevîhanesi (1872), bu düzeniyle Osmanlı-öncesi Anadolu Türk mimarisindeki kümbetleri hatırlatır.[36]

III. Grup

Osmanlı mimarisinde en fazla örnekle temsil edilen III. grupta ibadete ve ziyarete ilişkin bölümler (tevhidhane/semahane/meydanı türbe), gündelik hayatın cereyan ettiği bölümlerin (derviş hücreleri, selâmlık, harem, mutfak, taamhane vs.) tamamı veya bir kısmıyla aynı kitlenin içine, fonksiyon şemasının gerektirdiği biçimde yerleştirilmiştir. Özellikle geç dönemde, tasarımları, cephe düzenleri ve ayrıntıları bakımından, bulundukları bölgenin ve inşa edildikleri dönemin sivil mimarisiyle büyük yakınlık gösteren bu yapılar-birkaç istisnaî örnek dışında-"ev-tekkeler" olarak adlandırılabilir. Tekkelerdeki eğitim-ibadet-barınma birlikteliğini en çarpıcı biçimde tasarıma yansıtan bu yapılar, tarihteki ilk tarikat yapılarının "şeyh evlerinden" kaynaklandığı düşünülecek olursa, Osmanlı dönemi tekkeleri içinde en köklü geleneğe bağlanan örnekler olmaktadır.

Bu tipin en eski örneklerden birisi Amasya Yakub Paşa Tekkesi'dir[37] (XV. yy. başı) (Çiz. 19). Erken Osmanlı mimarisinin, üretmiş olduğu bu "nev'i şahsına mahsus" Halvetî tekkesini doğu-batı doğrultusunda kat eden koridor, birimler arasındaki bağlantıyı kurar. Koridorun kuzeyinde, kubbeli

eyvan biçimindeki tevhidhane batıda türbeyle, doğuda şeyh odasıyla kuşatılmış, koridora göre yüksekte kalan güney yönüne, ortaya mescit, yanlara derviş hücreleriyle halvethaneler yerleştirilmiştir. Aynı yöreden Havza Mustafa Bey Zâviyesi38 (1429/30), kıble ekseninde sıralanan sofa ve mescit birimleriyle tabhaneli/zâviyeli camilere yaklaşmakla birlikte, sofanın doğu cephesindeki kubbeli giriş eyvanıyla ve bu eyvanla sofanın kuzeyine yerleştirilmiş üç hücresiyle kendine özgü bir tasarım sergiler. Anadolu’dan klasik döneme ait nadir bir örnek olan Gaziantep Şeyh Fethullah Cami-Tekkesi39 (vakf. 1559) (Çiz. 20) ise, tevhidhaneye açılan derviş hücreleriyle, Osmanlı-öncesi Anadolu mimarisindeki kapalı avlulu hankah tasarımının başkent üslubu dışında yaşadığını gösterir.

Zemin katta barınma ve sohbet birimlerinin, üst katta tevhidhane-dershane mekânının, arkalarında da iki kat yüksekliğinde türbenin bulunduğu Bosna-Akhisar (Prusac) Şeyh Hasan Kâfî Efendi Tekke-Medresesi40 (XVII. yy. başı) (Çiz. 21a-b) benzeri olmayan bir yapıdır. Rumeli’den kayda değer bir başka tesis de Makedonya-Ohri Hayatî Tekkesi’dir41 (Halvetiyye-Hayatiyye Âsitânesi). Cami-tevhidhaneye bitişik selâmlık kanadı, bunun az ilerisindeki harem binası, avlunun kuzeyindeki türbe ve bunun köşesine yerleştirilmiş şadırvan, ayrıca medrese ve imaret birimlerinden oluşur.

İstanbul’da bu gruba giren, XIX. yüzyılda inşa edilmiş veya son şeklini almış çok sayıda tekke bulunur. Bunlardan Yenikapı Mevlevîhanesi (1816/17-1837/38), Tophane Kadirîhane Tekkesi (1823/24), Kasımpaşa Mevlevîhanesi (1834/35) (Çiz. 22), Eyüp Kaşgârî Tekkesi (1843), aynı semtte Ümmî Sinan Tekkesi (XIX. yy. 2. çeyreği) ve Galata Mevlevîhanesi (1859/60), Beylerbeyi Şeyh Hüseyin Efendi Tekkesi (1854/55-1916/17) dış görünümleri ile geçen yüzyıla ait ahşap konakları;42 Merdivenköy Şahkulu Tekkesi (1850civ.) ile

Aksaray Oğlanlar Tekkesi (1870/71) (Res. 11) Tanzimat Dönemi'nin kâgir konaklarını;[43] Bebek Durmuş Dede Tekkesi (XIX. yy. 2. yarısı) (Res. 12) bir Boğaz yalısını;[44] daha mütevazı yapılar olan Beylerbeyi-Havuzbaşı Şeyh Nevruz Tekkesi (XIX. yy. 3. çeyreği), Sultanahmet Abdurrahman Şamî Tekkesi (XIX. yy. 3. çeyreği), aynı semtte Kaygusuz Tekkesi (1863/64) (Çiz. 23a-b), Vezneciler Derunî Mehmed Efendi Tekkesi (XIX. yy. 2. yarısı), Süleymaniye Helvaî Tekkesi (XIX. yy. sonu), Aksaray Kırkağacî Mehmed Emin Efendi Tekkesi (XIX. yy. sonu), Silivrikapı Körükçü Tekkesi (XIX. yy. sonu), Eyüp Şeyh Selâmî Efendi Tekkesi (XIX. yy. sonu), Kasımpaşa Aynî Ali Baba Tekkesi (1902), Vezneciler Keşfî Osman Efendi Tekkesi (1902) (Çiz. 24a-b) de aynı dönemin iddiasız meskenlerini andırır.[45]

Rumeli'de XIX. yüzyıla ait geç tarihli "ev-tekkeler" olan Üsküp Haznedar Baba Tekkesi'nde, tevhidhane, türbe ve selâmlık birimleri tek katlı yayvan bir kitle içinde toplanmakta; Kiçevo Hayatî Baba Tekkesi, Prizren Kukli Mehmed Bey Tekkesi, Yakova Acize Baba Tekkesi ile Rifa'î Tekkesi, Mostar-Bilagay (Blagaj) Sarı Saltuk (Açıkbaş) Tekkesi[46] de kendi bölgelerinin sivil mimarisini yansıtmaktadır.[47]

IV. Grup

Tam olarak hiçbir tipe girmeyen, karmaşık düzenli kuruluşlardır. Konya Mevlânâ Tekkesi (Çiz. 25), Nevşehir-Hacıbektaş Hacı Bektaş-ı Velî Tekkesi,[48] Eskişehir-Seyitgazi Seyyid Battal Gazi Tekkesi, Selçuklu Dönemi'ne ait bir çekirdeğin etrafına, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde birçok birimin eklenmesi suretiyle, yüzyıllar içinde oluşmuş yığışımlı (cummulatif) ve organik yapı topluluklarıdır. Revaklı avlular çevresinde toplanan birimleriyle I. gruba, ibadet ve ziyaret birimleri arasındaki yakın ilişkiden ötürü II-B alt grubuna, hemen bütün fonksiyonların, birbirine bitişen kitleler içinde toplanmasıyla da III. gruba yaklaşırlar. Geç döneme

ait tarikat külliyelerinden İstanbul-Silivrikapı Bâlâ Tekkesi49 (1862/63) (Res. 13), cami-tevhidhane, türbe ve harem bölümlerini barındıran ana binasından bağımsız avlulu selâmlığı, sebil-muvakkithane-çeşme-şadırvan manzumesi ve mektebiyle bu gruba dahil edilebilir.

1 M. Z. Pakalın, Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1971, I, 94, III, 648; “Âsitâne”, İSTA, II, 1108; A. Gölpınarlı, Mevlevî Âdab ve Erkânı, İstanbul 1963, 13-14; ay, Tasavvuf’tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri, İstanbul 1977, 28-29; ay., Mevlânâ’dan Sonra Mevlevîlik, İstanbul 1983 (2. baskı), 334-338. Osmanlı topraklarındaki belli başlı âsitâneler için bkz. M. B. Tanman, “Âsitâne”, TDVİA, III, 485-487. Ne var ki, İslâm dünyasında, bölge ve dönem etkenlerine bağlı olarak farklı şeyler ifade eden “zâviye” teriminin bu tanımı, özellikle XV. yüzyıldan sonraki Osmanlı kültür ortamı için geçerlidir. Osmanlı Devleti’nin erken döneminde, fetih hareketlerine katılan -Ö. L. Barkan’ın tabiriyle- “kolonizatör dervişlerin”, kırsal alanlarda kurdukları geniş kapsamlı tesisler de “zâviye” adıyla anılmaktaydı. Bkz. Ö. L. Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler. I. İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeleri. II. Vakıfların Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Kullanılmasında Diğer Şekiller”, Vakıflar Dergisi, II (1942), 279-365; A. Y. Ocak, “Zaviyeler”, Vakıflar Dergisi, XII (1978), 247-269.

2 Nitekim aynı yapının kitabelerde, belgelerde, yayınlarda, ayrıca halk ağzında farklı biçimlerde anıldığına sıkça tanık olunur. Örneğin İstanbul’daki Yenikapı Mevlevîhanesi, hünkâr mahfili girişinin üstünde bulunan 1253 (1837/38) tarihli manzum yenileme kitabesinin 9. mısraında dergâh, cümle kapısı kapısı üzerindeki 1232 (1816/17) tarihli diğer manzum yenileme kitabesinin ilk mısraında tekke, 3. mısraında hankah, 19.

mısraında mevlevîhane, 20. mısraında da yine dergeh (dergâh) olarak anılmaktadır.

3 A. I. Doğan, Osmanlı Mimarisinde Tarîkat Yapıları, Tekkeler, Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Fütuvvet Yapıları, İstanbul 1977, 58-97.

4 Doğan, a.g.e., 72-77; İ. Bilgin, "Über die Tekke-Architektur des 13. Jahrhunderts in Anatolien", Fifth International Congress of Turkish Art, Budapest 1978, 183-199; S. Emir, Erken Osmanlı Mimarlığında Çok İşlevli Yapılar: Kentsel Kolonizasyon Yapıları Olarak Zaviyeler, İzmir 1994, I, 25-33, 42-50; M. B. Tanman, "Hankah/Mimari", TDVİA, XVI, 43-46.

5 S. Eyice, "Fetih'ten Sonra İstanbul'daki Kiliselerin Durumu", Türk Yurdu, 307 (Ocak 1965), 33-34; Y. Ötüken, "İstanbul Kiliselerinin Fetihten Sonra Yeni Görevleri, Banileri ve Adları", Hacettepe Üniversitesi Beşerî Bilimler Dergisi, X/2 (Haziran 1979), 71-85.

6 M. B. Tanman, "Düğümlü Baba Tekkesi", DBİSTA, III, 107-108.

7 Örneğin mevlid ve hatim cemiyetleri, hilafet cemiyeti (bir dervişe hilafet verilmesi), post cemiyeti (yeni şeyhin posta oturması), Muharrem aylarına özgü aşûre cemiyeti.

8 İstanbul'da söz konusu terimler arasında "semahane"nin, Mevleviyye tarikatının yanı sıra, Bektaşîler hariç, diğer tarikatların arasında da yaygın biçimde kullanılmıştır. Aynı şey "meydan" terimi için de geçerlidir.

9 M. B. Tanman, "Halvethane", TDVİA, XV, 388-393.

10 Örneğin, Balım Sultan'ın tesis ettiği "mücerredlik erkânına" uyan babaların denetiminde olan Bektaşî tekkeleri; öte yandan, İstanbul-Eyüp'te Nakşibendiyye'ye bağlı Kalenderhane (Özbekler) Tekkesi (T. Zarcone-M. B. Tanman, "Kalenderhane Tekkesi", DBİSTA, IV, 398-400).

11 M. B. Tanman, "Relations entre les semahane et les türbe dans les tekke d'Istanbul", Ars Turcica/Akten des VI. Internationalen Kongresses

für Türkische Kunst, München 1979, 312-322; ay, “Settings for the Veneration of Saints”, The Dervish Lodge: Architecture, Art and Sufism in Ottoman Turkey, Berkeley 1992, 130-171.

12 Tanman, “Settings…”, 149, 152, 154; ay, “Yahya Efendi Tekkesi”, DBİSTA, VII, 409-412.

13 M. B. Tanman, “Yıldız Dede Tekkesi”, DBİSTA, VII, 516-518.

14 Bu gibi durumlara İstanbul’dan bir örnek olarak, Sa’diyye tarikatının âsitânesi olan Koska’daki Abdüsselâm Tekkesi (M. B. Tanman, “Abdüsselâm Tekkesi”, DBİSTA, I, 55-56) ile aynı tarikata bağlı bir zâviye olan Sütlüce’deki Hasırîzade Tekkesi (M. B. Tanman, “Hasırîzade Tekkesi”, ae, IV, 6-9) gösterilebilir.

15 Şeyh Vefa, İbrahim Gülşenî, Gazi Hüsrev Bey, Sokollu Mehmed Paşa, Atik Valide, Bayram Paşa ve Hacı Beşir Ağa tekkeleri.

16 İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri, 16, 159, 366-369; E. H. Ayverdi, Osmanlı Mi’mârîsinde Fâtih Devri, III, İstanbul 1973, 502-506; İ. A. Yüksel, Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid-Yavuz Devri, V, İstanbul 1983, 258-269, 273-281, 294; M. B. Tanman, “Şeyh Vefa Külliyesi”, DBİSTA, VII, 173-176; W. Müller-Wiener, Bildlexikon zur Topographie Istanbuls, Tübingen 1977, 172-183; S. Eyice, “Kapu Ağası Hüseyin Ağa’nın Vakıfları”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, IX (1978), 170-185; S. Eyice, “Küçük Ayasofya Camii”, DBİSTA, V, 146-149; M. B. Tanman, “Küçük Ayasofya Tekkesi”, ae, V, 149-150; J. L. Bacqué-Grammont-H. P. Laquaur-N. Vatin. “Stelæ Turcica, I. Küçük Aya Sofya”, Istanbuler Mitteilungen, 34 (1984), 141-503; S. Eyice, “İstanbul’da Koca Mustafa Paşa Camii ve Osmanlı-Türk Mimarisindeki Yeri”, Tarih Dergisi, V/89 (1953), 153-182; T. Yazıcı, “Fetih’ten Sonra İstanbul’da İlk Halvetî Şeyhleri: Çelebi Muhammed Cemaleddin, Sünbül Sinan ve Merkez Efendi”, İstanbul Enstitüsü Dergisi, II (1956), 87-113; S. Eyice-M. B.

Tanman, “Koca Mustafa Paşa Külliyesi”, DBİSTA, V, 30-34; M. B. Tanman, “Sünbül Efendi Tekkesi”, a.e, VII, 105-107.

17 B. Tanrıkorur, Türkiye Mevlevîhanelerinin Mimarî Özellikleri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, Konya 2000, 119; M. B. Tanman, “İstanbul/Kasımpaşa’daki Piyale Paşa Külliyesi’nin Medrese ve Tekkesi İçin Bir Restitüsyon Denemesi”, Sanat Tarihinde Doğudan Batıya-Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri, İstanbul 1989, 87-94; Y. Demiriz-M. B. Tanman, “Piyale Paşa Külliyesi”, DBİSTA, VI, 254-258; M. B. Tanman, “Çorlulu Ali Paşa Külliyesi”, TDVİA, VIII, 371-373; ay, “Çorlulu Ali Paşa Külliyesi”, DBİSTA, II, 527-529; M. N. Haskan, Eyüp Tarihi, İstanbul 1993, I, 70-73; M. B. Tanman, “Mustafa Paşa Tekkesi”, DBİSTA, V, 564-565.

18 Bu meyanda Koca Mustafa Paşa Tekkesi’nin, kiliseden dönme olan cami-tevhidhanesinde, bir payenin içinde sonradan oluşturulmuş halvethaneyle Şeyh Vefa Tekkesi’nin cami-tevhidhanesinde, mihrabın arkasına yerleştirilmiş ve mihrabın içinden geçilen halvethane zikredilebilir.

19 M. Sözen, Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, İstanbul 1975, 163-165; E. H. Ayverdi, Avrupa’da Osmanlı Mimârî Eserleri-Yugoslavya, II/3, İstanbul 1981, 350; M. İbrahim, “Gazi Hüsrev Bey Külliyesi ve Bosna-Hersek’teki Son Durum”, X. Vakıf Haftası Kitabı/Türk Cumhuriyetlerindeki Kültür Varlıkları ve Değerleri; Bosna-Hersek’deki Vakıf Varlıkları ve Yılmaz Önge Restorasyon Seminerleri (7-10 Aralık 1992 Ankara), Ankara 1993, 181-206; M. B. Tanman, “Sinan’ın Mimârîsi/Tekkeler”, Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri, İstanbul 1988, I, 313-319; D. Kuban, “Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi”, DBİSTA, VII, 32-34; G. Goodwin, A History of Ottoman Architecture, London 1971, 288-291; E. Yücel, “Eski Valide Camii ve Külliyesi”, İSTA, X, 5300-5303; Müller-Wiener, a.g.e., 402-404; A. Kuran, “Üsküdar Atîk

Valide Külliyesi'nin Yerleşim Düzeni ve Yapım Tarihi Üzerine", Suut Kemal Yetkin'e Armağan, Ankara 1984, 231-248; ay, Mimar Sinan, İstanbul 1986, 175-192,; M. B. Tanman, "Sinan'ın Mimârîsi/Tekkeler", 319-322; ay, "Atik Valide Külliyesi", Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2 (Nisan 1988), 3-19; ay, "Atik Vâlide Sultan Külliyesi", TDVİA, IV, 68-73; ay, "Atik Valide Külliyesi", DBİSTA, I, 407-412.

20 Ayverdi, a.g.e., 387-389; H. Göktürk, "Bayrampaşa Medresesi, Mektebi, Sebili, Tekkesi, Tekke Mescidi ve Türbesi", İSTA, IV, 2306-2308; Z. Nayır, "İstanbul Haseki'de Bayram Paşa Külliyesi", Ord. Prof. Dr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan, Ankara 1976, 397-410; M. B. Tanman, "Bayram Paşa Külliyesi", TDVİA, V, 267-268; ay, "Bayram Paşa Külliyesi", a.e., II, 101-103; Haskan, a.g.e., I, 93-97, 290-291; M. B. Tanman, "Şeyhülislam Tekkesi", DBİSTA, VII, 177-178.

21 A. Arel, Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci, İstanbul 1975, 52-53; G. Goodwin, a.g.e., 377-379; M. B. Tanman, "Hacı Beşir Ağa Külliyesi", DBİSTA, III, 469-473; ay, "Tahir Ağa Tekkesi", a.e, VII, 189-190.

22 D. Behrens-Abouseif-L. Fernandes, "Sufi Architecture in Early Ottoman Cairo", Annales Islamologiques, XX (1984), 103-114 (109-10); D. Behrens-Abouseif, "The Takiyyat Ibrahim al-Kulshani in Cairo", Muqarnas, 5 (1988), 43-60.

23 H. A. Pacha, "L'Influence Ottomane sur l'Architecture Musulmane en Égypte", Proceedings of the Twenty-Second Congress of Orientalists held in Istanbul September 15th to 22nd 1951. II. Communications, Leiden 1957, 645-650 (646-647); D. Behrens-Abouseif, Islamic Architecture in Cairo-An Introduction, Cairo 1989, 158-160.

24 G. Messana, L'Architettura Musulmana della Libia, Castelfranco Veneto 1972, 155-156.

25 E. H. Ayverdi, Osmanlı Mi’mârîsinin İlk Devri, I, İstanbul 1966, 328-332, 396-398; ay, Osmanlı Mi’mârîsinde Çelebi ve II. Murad Devri, II, İstanbul 1972, 201-204, 405-415, 542-548.

26 M. B. Tanman, “Hacı Bayram-ı Velî Külliyesi”, TDVİA, XIV, 448-454; F. Çifçi, Kastamonu Camileri-Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler, I, Ankara 1995, 35-48.

27 M. Kiel, “Bulgaristan’da Eski Osmanlı Mimarisinin Bir Yapıtı Kalugerevo-Noca Zagora’daki Kıdemli Baba Sultan Bektaşî Tekkesi”, Belleten, XXXV/137 (1971), 45-60; ay, “A Monument of Early Ottoman Architecture in Bulgaria: The Bektashi Tekke of Kıdemli Baba Sultan at Kaligerovo-Nova Zagora”, Studies on Ottoman Architecture in the Balkans, Variorum 1991, 53-60; D. (Sezer) Acar, Bulgaristan’ın Deliorman Bölgesi’ndeki Babai ve Bektaşi Tekkeleri, İTÜ Fen Bilimleri Ens. yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Mayıs 1999, 20-45, 77; S. Eyice, “Varna ile Balçık Arasında Akyazılı Sultan Tekkesi”, Belleten, XXXI/124 (1967), 551-600; F. Babinger, “Das Bektaschi-Kloster Demir Baba”, Aufstätze und Abhandungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante von Franz Babinger, I, München 1962, 88-96.

28 M. B. Tanman, “Dırağman Külliyesi”, DBİSTA, III, 49-51; İ. H. Konyalı, Mimar Koca Sinan’ın Eserleri, İstanbul 1950, 86-88; M. B. Tanman, “Balat Camii”, İSTA, IV, 1965-1966; Müller-Wiener, a.g.e., 381; A. Kuran, Mimar Sinan, İstanbul 1986, 28, 34, 36, 115, 125, 252, 259-260, 276; M. B. Tanman, “Balat Camii ve Tekkesi”, TDVİA, V, 7-8; ay, “Ferruh Kethüda Camii ve Tekkesi”, ae, III, 294-295; ay, “Hacı Evhad Külliyesi”, a.e, III, 473-475; S. Eyice, “Mimar Sinan’ın İhmal Edilmiş Bir Eseri: Ramazan Efendi Camii (Hacı Hüsrev) ”, Kültür ve Sanat, Türkiye İş Bankası, 2 (Nisan 1989), 12-18; ay, “Bezirgânbaşı Camii”, TDVİA, VI, 104-105; M. B. Tanman, “Ramazan Efendi Camii ve Tekkesi”, DBİSTA,

VI, 301-303; İ. A. Yüksel, “Takkeci İbrahim Ağa Camii”, ae, VII, 194-195; M. B. Tanman, “Merkez Efendi Külliyesi”, ae, V, 396-400; İ. H. Konyalı, Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi, İstanbul 1976, I, 264-269, 294-296, 344-347, 403-404; M. B. Tanman, “Selimiye Tekkesi”, DBİSTA, VI, 516-518; H. K. Yılmaz, Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı, İstanbul 1982, 278-279; M. B. Tanman, “Devatî Mustafa Efendi Tekkesi”, DBİSTA, III, 42-43.

29 E. H. Ayverdi, Avrupa’da Osmanlı Mimârî Eserleri-Yugoslavya, III/3, İstanbul 1981, 78-80; M. İbrahimî, “Kalkandelen’deki Harabatî Baba (Sersem Ali Baba) Bektaşî Tekkesi”, Millî Kültür, 49 (Temmuz 1985), 54-59.

30 E. H. Ayverdi, Osmanlı Mi’mârîsinin İlk Devri, I, İstanbul 1966, 22-29, 208-216; M. B. Tanman, “Geyikli Baba Külliyesi”, TDVİA, XIV, 47-49.

31 Söz konusu tekkenin Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi’nde, çeşitli tasarım varyantlarını gösteren çizimler bulunmaktadır. Bkz. G. Necipoğlu-Kafadar, “Plans and Models in 15th-and 16th-Century Ottoman Architectural Practice”, Journal of the Society of Architectural Historians, XLV/3 (September 1986), 224-243.

32 Behrens-Abouseif-Fernandes, agm, 113.

33 Kuran, a.g.e., 34, 255, 264, 302; Haskan, a.g.e., I, 85-89, 263-265; M. B. Tanman, “Şah Sultan Camii ve Tekkesi”, DBİSTA, VII, 125-127.

34 Tanman, “Settings…”, 163; E. Işın-M. B. Tanman, “Saçlı Emir Tekkesi”, DBİSTA, VI, 383-385; Haskan, a.g.e., I, 79-82, 276-279; M. B. Tanman, “Cemâlîzâde Tekkesi”, TDVİA, VII, 318-319; ay, “Cemaleddin Uşşakî Tekkesi”, DBİSTA, II, 399-400,

35 M. B. Tanman, “Nureddin Cerrahî Tekkesi”, DBİSTA, VI, 97-99.

36 M. B. Tanman, “Üsküdar Mevlevîhanesi”, DBİSTA, VII, 348-349; ay, “Relations…”, 315-316; ay, “Settings…”, 148-149; ay, “Bahariye Mevlevîhanesi”, TDVİA, IV, 471-473; Haskan, a.g.e., I, 112-116; E. Işın, “İstanbul’un Mistik Tarihinde Beşiktaş/Bahariye Mevlevihanesi”, İstanbul, 6 (Temmuz 1993), 129-137; E. Işın-M. B. Tanman, “Bahariye Mevlevîhanesi”, DBİSTA, I, 537-540; M. B. Tanman, “Hasırîza-

de Tekkesi”, Sanat Tarihi Yıllığı, VII (1977), 107-142; ay, “Relations…”, 316-317; ay, “Hasırîzade Tekkesi”, DBİSTA, IV, 6-9; R. Lifchez, “The Lodges of Istanbul”, The Dervish Lodge-Architecture, Art and Sufism in Ottoman Turkey, Berkeley 1992, 73-129 (88-94).

37 E. H. Ayverdi, Osmanlı Mi’mârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri, II, İstanbul 1972, 26-33.

38 Ayverdi, a.g.e., II, 497-503.

39 M. Sözen, “Eine Moschee von seltenem Typ in Anatolien: Die Şeyh Fethullah Moschee in Gaziantep”, Anatolica, III (1969-1970), 177-185.

40 E. H. Ayverdi, Avrupa’da Osmanlı Mimârî Eserleri-Yugoslavya, II/3, İstanbul 1981, 6-7.

41 Ayverdi, a.g.e., III/3, 142-144.

42 M. Erdoğan, “Mevlevî Kuruluşları Arasında İstanbul Mevlevîhaneleri”, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, IV-V (1975-1976), 15-46; E. Işın, “İstanbul’un Mistik Tarihinde Mevlevîhaneler”, İstanbul, 4 (Ocak 1993), 119-131; E. Işın-M. B. Tanman, “Yenikapı Mevlevîhanesi”, DBİSTA, VII, 476-485; M. B. Tanman, “Kadirîhane Tekkesi”, ae, IV, 369-372; ay, “Kasımpaşa Mevlevîhanesi”, a.e, IV, 482-485; T. Zarcone, “Histoire et croyances des derviches turkestanais et indiens à Istanbul”, Anatolia Moderna-Yeni Anadolu/Derviches et Cimetières Ottomans, II (1991), 137-200 (164); T. Zarcone-M. B. Tanman, “Kaşgarî Tekkesi”, DBİSTA, IV, 485-487; Tanman, “Relations…”, 316; ay,

“Veneration…”, 149-151; ay, “Ümmî Sinan Tekkesi”, DBİSTA, VII, 336-338; Haskan, a.g.e., I, 143-144; C. Kerametli, Galata Mevlevîhanesi, İstanbul 1977; E. Işın-M. B. Tanman, “Galata Mevlevîhanesi”, DBİSTA, III, 362-367; M. B. Tanman, “Şeyh Hüseyin Efendi Tekkesi”, ae, VII, 167-168.

43 G. Akın, “Merdivenköy Bektaşî Tekkesi’ndeki Dünya Ağacı”, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, 4 (Nisan 1989), 68-74; Lifchez, agm, 117-124; M. B. Tanman, “İstanbul, Merdivenköyü’ndeki Bektaşi Tekkesi’nin Meydan Evi Hakkında”, Semavi Eyice Armağanı/İstanbul Yazıları, İstanbul 1992, 317-342; ay, “Şahkulu Sultan Tekkesi”, DBİSTA, VII, 128-132; ay, “Oğlanlar Tekkesi”, DBİSTA, VI, 123-124.

44 M. B. Tanman, “Durmuş Dede Tekkesi”, DBİSTA, III, 106-107.

45 M. B. Tanman, “Şeyh Nevruz Tekkesi”, DBİSTA, VII, 169-170; ay, “Abdurrahman Şamî Tekkesi”, ae, I, 19-20; ay, “Kaygusuz Tekkesi”, ae, IV, 500; ay, “Derûnî Mehmed Efendi Tekkesi”, ae, III, 37-38; ay, “İstanbul Süleymaniye’de Helvaî Tekkesi”, Sanat Tarihi Yıllığı, VIII (1978), 173-201; ay, “Relations…”, 317; ay, “Settings…”, 156, 159; E. Işın-M. B. Tanman, “Helvaî Tekkesi”, DBİSTA, IV, 49-51; N. İşli, “Mehmed Emin Efendi Tekkesi”, DBİSTA, V, 361; M. B. Tanman, “Körükçü Tekkesi”, ae, V, 95-96; E. Demirel-İşli, “Körükçü Tekkesi”, Arkitekt, 427 (Temmuz 1995), 54; Haskan, a.g.e., I, 137-140; M. B. Tanman, “Şeyh Selamî Efendi Tekkesi”, DBİSTA, VII, 170-172; ay, “Aynî Ali Baba Tekkesi”, a.e, I, 486-488; E. Demirel-İşli, “Osman Keşfî Efendi Tekkesi“, DBİSTA, VI, 163-164.

46 Ayverdi, a.g.e., II/3, 63-66.

47 E. H. Ayverdi, Avrupa’da Osmanlı Mimârî Eserleri-Yugoslavya, III/3, İstanbul 1981, 84, 211, 292-293, 316-317.

48 M. B. Tanman, “Hacı Bektaş-ı Velî Külliyesi”, TDVİA, XIV, 459-471.

49 M. B. Tanman, “Bâlâ”, Külliyesi, TDVİA, IV, 554-556; ay, “Bâlâ Külliyesi”, DBİSTA, II, 6-9.

XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Medrese Mimarisi / Yrd. Doç. Dr. Zerrin Köşklü [s.162-168]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Onyedinci ve Onsekizinci yüzyıllardaki Osmanlı medrese mimarisi genel konjonktür içerisinde geleneksel tasarımların Sinan sonrası değişen sosyal, ekonomik ve kültürel etmenlerle yeni alt tiplerin denendiği bir dönemi ifade etmektedir. Geçmiş deneyimlerle yeni bir sentezin oluşturulduğu Osmanlı medreseleri, genel olarak dikdörtgen bir avlu etrafında yer alan medrese hücreleri, revak ve dersaneden oluşan düzenlemelerdir. Osmanlı medreselerinin temel bileşenleri olan bu unsurlar, Beyliğin kurulduğu XIV. yüzyıldan XVIII. yüzyıl sonuna kadar değişik çözümlemelerle denenmiş bir üslup birliği göstermektedir.

Medreselerin Topografya ve Külliye İçerisindeki Konumları

Erken Osmanlı döneminden itibaren külliyenin bir parçası ya da bağımsız olarak yaptırılan medreseler, XVII. ve XVIII. yüzyılda değişen külliye anlayışı içerisinde ve yine bağımsız olarak tasarlanmışlardır. XVII. yüzyılda ortaya çıkan küçük külliyeler ya da medrese merkezli külliyeler olarak isimlendirilen külliye şeması, XVIII. yüzyılda da benimsenerek uygulanmıştır. Bu külliyelerde, İstanbul Kuyucu Murat Paşa (1606-1611) ve İstanbul Ekmekçizade Ahmet Paşa (1618’den az önce) Medreselerinde dersane-mescit, türbe ve sebil ile oluşturulan kompozisyon üzerinde durulduğu gibi, İstanbul Köprülü Mehmet Paşa (1661), İstanbul Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1681-1690), İstanbul Amcazade Hüseyin Paşa (1700), Aydın Nasuh Paşa (1708), İstanbul Damat İbrahim Paşa (1719-1720), İstanbul I. Abdülhamit (1780) Külliyelerinde yine odak noktası medrese olan dersane-mescit, türbe, kütüphane, mektep, sebil, çeşme,

dükkan gibi değişik fonksiyonlu yapıların araziye serbest olarak yerleştirildiği düzenlemeler de sıkça uygulanmıştır.1

Ayrıca bu dönemde caminin merkez alındığı geometrik düzen uygulamalı külliye anlayışı değişime uğrayarak devam etmiştir. Klasik dönemden farklı olarak yapıların yerleştirilmesinde uygulanan geometrik düzen ve dik açıların bozulduğu, serbest düzende arazinin topografyasına uygun değişik fonksiyonlu yapıların oluşturduğu şemalar benimsenmiştir.2 Antalya/Elmalı Ömer Paşa (1610) İstanbul Sultan Ahmet (1619), İstanbul Çinili (1640), İstanbul Çorlulu Ali Paşa (1708), Nevşehir Damat İbrahim Paşa (1727), Urfa Rızvaniye (1737), İstanbul Nur-u Osmaniye (1755), Aydın Cihanoğlu (1756) Külliyeleri bu grubu yansıtan örneklerdendir.

XVII. ve XVIII. yüzyılda medreseler, külliye şemalarının dışında bağımsız olarak da yapılmıştır. İzmir/Birgi Darülhadis (1657), Samsun/Vezirköprü Fazıl Ahmet Paşa (1661-1676), Hakkari Meydan (1700), İstanbul Cedit Mehmet Efendi (1705), İstanbul Kaba Halil Efendi (1767) Medreseleri bunlardan bazılarıdır.

Plan ve Mimari Özellikleri

Osmanlı mimarisinde medreseler, külliyenin bir parçası veya bağımsız olsa da şemanın uygulanması açısından bir fark gözetilmemiştir. XVII. ve XVIII. yüzyılda medreselerin şemasını belirleyen üç temel unsur avlu, hücre dizilişi ve dersane ilişkisinde geleneksel özellikler ve biçimsel kaygıların dikkate alındığı tasarımlar söz konusudur. Bu tasarımlar; 1) U plan, 2) L plan, 3) Dikdörtgen plan, 4) Tek sıra hücrelerden oluşan plan, 5) Karşılıklı iki sıra hücrelerden oluşan plan, 6) İki katlı karşılıklı hücrelerden oluşan plan, 7) Belirli bir şemaya girmeyen uygulamalardır.3

Bu dönemde bir avlu etrafında üç kol üzerine yerleştirilen hücre ve dersane ilişkisine göre değişen alt gruplarla incelenen U şemasında geleneksel biçimlerin devam ettiği görülmektedir. Antalya/Elmalı Ömer

Paşa (Resim 1), Erzurum Kurşunlu (1700), Kastamonu Münire (1746) medreseleri, cami ile ortak bir avlu etrafında şekillenmiş U şemalı medrese tipinde, İstanbul Bayram Paşa (1635) (Resim 2), Urfa Rızvaniye, Diyarbakır/Çermik Çeteci Abdullah Paşa (1757) medreselerinde dersane simetri ekseni üzerinde hücreler arasında, İstanbul Ankaravi Mehmet Efendi Medresesinde (1707) dersane U'nun açık olan kısmında simetri ekseni üzerinde, İstanbul Cedit Abdürrahim Efendi (1753'ten önce), Urfa Nakipzade (1781) Medreselerinde dersane U'nun yan kollarında, İstanbul Cedit Mehmet Efendi Medresesinde dersane U'nun yan kollarından birinin ucuna birleşerek U şemasında daha önce denenen tiplerin XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki görüntüsü yansıtılmıştır.[4]

XVII. yüzyıl başlarında medrese-türbe-sebil üçlüsü, değişen külliye anlayışında üzerinde durulan mimari bir kompozisyon oluştururlar. İstanbul Ekmekçizade Ahmet Paşa U şemalı Medresesinde, dersane-mescit ikinci bir kütle olan türbe ile yanyana getirilerek U'nun açık olan kısmına yerleştirilmiştir.[5] (Resim 3). U şemasının bir alt kolu olarak geliştirilen bu şema, XVII. yüzyılın çözümlemelerinden biridir.

U şemasının alt tiplerinde İstanbul Amcazade Hüseyin Paşa Medresesinde dersane-mescitin hücrelerden ayrı U'nun açık olan kısmında arazi koşullarına uydurulan asimetrik planı, bu şemanın kendi içerisindeki farklı bir XVIII. yüzyıl çözümüdür (Resim 4).[6]

XVII. yüzyılın sonlarında külliye yapıları arasında yerini alan kitaplıklar yeni bir anlayışla farklı kompozisyonlar oluşturan bu dönem çeşitlemeleridir. İstanbul Damat İbrahim Paşa Külliyesindeki kitaplık, U planlı medrese şemasında, yeni bir dersane-mescit, kitaplık kompozisyonu oluşturur (Resim 5). Medresede dersane-mescit, ikinci bir kütle olan kitaplık ile birlikte U'nun açık olan kısmında yer alması bu tipin alt kollarında geliştirilen bir XVIII. yüzyıl yeniliğidir.[7]

Bu dönemde U şemasının farklı iki yorumu, Aydın Nasuh Paşa Medresesinde hücrelerden ayrı asimetrik konumda yerleştirilen dersane-mescit ile bir kısmı iki katlı olan Aydın Cihanoğlu Medresesinde uygulanmıştır.[8]

XVII. ve XVIII. yüzyılda, klasik dönemde yeni bir tip olarak ortaya çıkan L şeması geliştirilerek devam etmiştir. Hücrelerin iki kol üzerinde düzenlendikleri bu şemanın alt gruplarında avlu, hücre ve dersane ilişkisine göre değişen bir tipoloji görülmektedir. Bu dönem L şemasını yansıtan medreselerde arazinin yapısı, külliye içindeki konumundan kaynaklanan zorlamalar şemayı etkileyen unsurlardır. Klasik dönemde L şemasının alt tiplerinde dersane hücrelerden ayrı avlunun bir köşesinde veya L'nin ucunda yer almaktadır.[9] Dönemin L planlı medreselerinde bu iki tipin devam ettiği görülmektedir. İstanbul Köprülü Mehmet Paşa (Resim 6), İstanbul Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, İstanbul Çorlulu Ali Paşa, İstanbul Ahmediye (1722) Medreseleri L şemasında, dersane hücrelerden ayrı avlunun bir köşesinde, İzmir/Birgi Darülhadis, İstanbul Valide Kethudası Mehmet Efendi (1705), Nevşehir/Gülşehir Karavezir Mehmet Paşa (1780) Medreselerinde dersane L şemasının bir ucuna bitişiktir.

İstanbul Feyzullah Efendi (1700) ve İstanbul Seyyit Hasan Paşa (1745) Medreseleri L şemasında dersane hücrelerden ayrı ikinci bir kütle ile birlikte avlunun bir kenarını sınırlayacak şekilde yerleştirilmiştir.

Feyzullah Efendi Medresisinde dersane-mescit ile kitaplık farklı bir kompozisyon oluştururken (Resim 7),[10] Seyyit Hasan Paşa Medresesinde dersane-mescit ile sıbyan mektebi[11] şemanın kendi içerisindeki iki yeni çözümü olarak dikkat çekmektedir.

L şemasında yeni bir alt tipte İstanbul Kuyucu Murat Paşa Medresesinde[12] L'nin bir ucuna ikinci bir kütle türbe ile birleşen dersane-mescit modelidir (Resim 8).

XVII. ve XVIII. yüzyılda dikdörtgen planlı bir avlunun dört tarafını çeviren hücreler ve hücrelerin dersane ile olan konumuna göre alt gruplarda incelenen dikdörtgen plan gelişerek devam etmektedir. Osmanlı mimarisinin en güçlü barok yapısı olarak ifade edilen İstanbul Nur-u Osmaniye Camii'nin güneyinde bulunan medresesi,13 plan olarak klasik özellikleri yansıtır. Dikdörtgen şeklindeki medrese şemasında dersane, kenarlardan birinde hücreler arasındadır.

Bu dönemde dikdörtgen şemanın, Erzurum/İspir Kadıoğlu (1726) ve Erzurum Şeyhler (1760) Medreselerinde dersanesiz, İstanbul Sultan Ahmet Medresesinde şemanın bir köşesinde dışa taşıntılı olarak yerleştirilen dersane (Resim 9), Nevşehir Damat İbrahim Paşa Medresesinde şemanın bir köşesinde yer alan dersane (Resim 10) ve İstanbul I. Abdülhamit Medresesinde şemanın dışında asimetrik konumda olan dersane düzenlemeleri alt tiplerinde uygulanan yeniliklerdir.14

XVII. ve XVIII. yüzyılda hücrelerin karşılıklı iki sıra oluşturacak şekilde düzenlenmesi ile oluşan şema, hücrelerin iki katlı ve tek katlı dizilmeleri ve dersanenin konumlandırılmasına göre alt gruplara ayrılmaktadır. Şemanın klasik uygulaması Samsun/Vezirköprü Fazıl Ahmet Paşa15 ve Van/Hoşap Evliya Bey Medreselerinde (XVII. yy'ın 3. çeyreği)16 bir avlu etrafında karşılıklı iki sıra hücre ve hücrelerden ayrı simetri ekseni üzerinde yer alan dersane tipi ile görülmektedir.

Bu dönemde şemada görülen asıl yenilik iki katlı tipin uygulanmış olmasıdır. Van/Pizan Hüsrev Paşa (1653)17 ve Hakkari Meydan Medreselerinde18 karşılıklı hücreler iki kat olarak düzenlenmiş ve Anadolu Selçuklu döneminde gördüğümüz iki katlı şema yeniden canlandırılmıştır. Her iki medresede başkent dışında doğuda geleneksel özelliklerin etkili olduğu mimari bir üslupla şekillenmiştir.

XVII. ve XVIII. yüzyılda tek sıra hücrelerden oluşan şema Anadolu da uygulanmıştır. Şema hücrelerin dersane ile olan ilişkisine göre alt tiplere ayrılmaktadır. Klasik şekliyle Kayseri/İncesu Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Medresesinde (1670) tek sıra hücrelere bitişik dersane görülmektedir (Resim 11). Dönemin alt tiplerinde farklı uygulamalar Urfa Abbasiye Medresesinde (1695) hücrelerin arasına yerleştirilen dersane, Gaziantep Hüseyin Paşa Medresesinde (1719) hücreler dükkanların üzerinde ikinci kat olarak, Bitlis Yusufiye Medresesinde (1799) dersanesiz düzenlemesi ile çeşitlilik göstermektedir.19

XVII.ve XVIII. yüzyılda belirli bir şemaya girmeyen L ve U tipi arasında kalan uygulamalarda arazi yapısından kaynaklanan zorlamalar ve külliye içerisindeki diğer yapılarla ilişkiler farklı tiplerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. İstanbul Çinili medresesi (1640) L şemasına yaklaşan tipte, İstanbul Kaba Halil (1767 den önce) ve İstanbul Hacı Beşir Ağa (1734) medreseleri U şemasına yaklaşan farklı tipteki bu dönem çeşitlemeleridir.20

Osmanlı medrese mimarisinde İznik Süleyman Paşa medresesinde (1330 dolayları) başlayan U planı, bu dönemde de geliştirilerek en fazla benimsenen şema olmuş, daha sonra yukarıda verdiğimiz sıra ile diğer plan tiplerinde medrese örnekleri uygulanmaya devam etmiştir.

XVII.ve XVIII. yüzyılda medreseler daha önce olduğu gibi bir avlu etrafında şekillenen plan tipleri ile değişik özellikler göstermektedir. Bu dönemde medrese ya külliye içerisinde veya bağımsız planı ile sınırlandırılmış bir iç avlunun etrafında şekillenmiş ya da medrese külliye içerisinde diğer yapılarla birlikte avlu duvarları ile yarı özel bir avlu mekanında bulunmaktadır. Medreselerde avlular genellikle dikdörtgen planlıdır. Az sayıda kare ve yamuk planlı avlu şekilleri de görülmektedir.

XVII.ve XVIII. yüzyıl medreselerinde de en önemli temel birim olan hücreler erken ve klasik dönemden beri süregelen özelliklerini korumaktadır. Medrese hücreleri kare ya da dikdörtgen planlıdır.

Osmanlı medrese mimarisinin en önemli temel bileşenlerinden biri olan dersaneler XVII. ve XVIII.yüzyıl medreselerinde de işlevsel ve yapısal olarak geleneksel özelliklerini korumaktadır. Hücrelere bitişik veya hücrelerden ayrı (bağımsız) olarak tasarlanan dersaneler işlevsellik, arazi yapısına uygun tasarım ve medresenin tipolojisinden kaynaklanan biçimsel özelliklerle şekillenmiş olmalıdır. Bu dönem medreselerinde dersane kare planlı, sekizgen planlı ve daha çok Anadolu örneklerinde dikdörtgen planlı olmak üzere üç tipte ele alınmıştır. İstanbul Kuyucu Murat Paşa, İstanbul Sultan Ahmet, İstanbul Damat İbrahim Paşa, Urfa Rızvaniye, İstanbul Nur-u Osmaniye Medrese dersaneleri kare planın uygulandığı örneklerden sadece bazılarıdır.

İstanbul Köprülü Mehmet Paşa (Resim 12), İstanbul Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, İstanbul Amcazade Hüseyin Paşa, İstanbul Ahmediye Medrese dersanelerinde görülen sekizgen plan, Osmanlı medrese mimarisinde fazla uygulanmayan bir plan tipidir. Osmanlı mimarisinde türbe yapılarında karşımıza çıkan bu plan tipi, bu dönem dersanelerinde bir yenilik olarak uygulamaya katılmıştır.

İstanbul Kaba Halil Efendi Medrese dersanesi iki bölümlü dikdörtgen planı ile İstanbul medreselerinde farklı bir uygulamadır. Hakkari Meydan, Urfa İbrahimiye, Diyarbakır/Çermik Çeteci Abdullah Paşa dersaneleri ise dikdörtgen planlı şemanın Anadolu örneklerindeki farklı yorumlarıdır.21

Strüktürel Elemanlar

XVII. ve XVIII. yüzyıl medreselerinde hücre örtüsü kubbe ve tonozdur. Bazı medreselerde hücrelerin genel örtü şekli kubbe iken bir veya iki hücrede tonoz ile örtülebilmektedir. Üzeri kubbe ile örtülü hücre daha çok

İstanbul medreselerinde, tonoz ile örtülü hücre Anadolu medreselerinde benimsenmiştir. İstanbul Ekmekçizade Ahmet Paşa, İstanbul Feyzullah Efendi, İstanbul Seyyit Hasan Paşa, İstanbul I. Abdülhamit Medrese hücreleri kubbe, Kayseri/İncesu Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Hakkari Meydan, Kastamonu Münire, Erzurum Şeyhler, Bitlis Yusufiye hücreleri tonoz ile örtülü medrese hücrelerinden bazılarıdır. Tonoz örtü, İstanbul medrese hücrelerinde kubbenin yanında ikinci derecede uygulanan bir örtü şekli olarak görülmektedir. İstanbul Çorlulu Ali Paşa, İstanbul Damat İbrahim Paşa, İstanbul Esat Efendi (1748) Medreselerinde değişik tonoz çeşitleri genel örtü şekli olan kubbenin yanında bir veya iki hücrede uygulanmıştır.

XVII. ve XVIII. yüzyıl medreselerinde dersanenin üzeri genellikle kubbe ile örtülüdür. Az da olsa Anadolu örneklerinde tonoz ile örtülü dersane örnekleri de bulunmaktadır. İstanbul Sultan Ahmet, İstanbul Çinili, Samsun/Vezirköprü Fazıl Ahmet Paşa, İstanbul Ankaravi Mehmet Efendi, Nevşehir/Gülşehir Karavezir Mehmet Paşa Medrese dersaneleri üzeri kubbe ile örtülü örneklerden sadece bazılarıdır. Kubbe ile örtülü dersanelerde şemaya bağlı olarak üst örtüde farklı bir uygulama İstanbul Kaba Halil Efendi dersane-mescidinde22 görülmektedir.

Yapının ana mekanı kubbe, kemerli bir düzenleme ile ana mekana açılan giriş bölümü, ortada aynalı tonoz, yanlarda iki küçük kubbe ile örtülerek dersane-mescit üst örtüsünde değişik bir özelliğe işaret edilmektedir. Hakkari Meydan, İstanbul Cedit Mehmet Efendi, Gaziantep Ahmet Çelebi (1713) Medreselerinde dersaneler tonoz ile örtülen az sayıdaki örnekleri oluşturmaktadırlar.

XVII. ve XVIII. yüzyıl medreselerinde de revak örtüsü genellikle kubbedir. Kubbenin yanı sıra tonoz ile örtülü revak düzenlemelerine de

rastlanmaktadır. Bu dönem medreselerinde kubbe ile örtülü olan hücre, dersane ve revakın tamamında yaygın geçiş ögesi pandantiftir.

XVII. ve XVIII. yüzyıl medrese revaklarında genellikle sivri kemer kullanılmıştır. Sivri kemerin yanında Batılılaşma etkisiyle mimarimize sızan yuvarlak kemer, etkileşimin bir sonucu olarak görülen ayrıntılardan biridir.

İstanbul Sultan Ahmet, İstanbul Valide Kethudası Mehmet Efendi, İstanbul Seyyit Hasan Paşa Medreseleri sivri kemerin, İstanbul Ahmediye, Kastamonu Münire, İstanbul Nur-u Osmaniye (Resim 13), İstanbul I. Abdülhamit Medreseleri yuvarlak kemerin uygulandığı medrese revaklarından bazılarıdır.

Dersane-mescit ve giriş önlerinde revak kemerleri, açıklıkları ile cephelere renk katılan bir hareketlilik verilebilmektedir. Bu durumu yansıtan belirgin bir uygulama, İstanbul Ekmekçizade Ahmet Paşa dersane-mescit cephesinde dar ve geniş açıklıklı kemer diziliminde görülmektedir. Alışılmışın dışında bir diğer farklı uygulama, İstanbul Nur-u Osmaniye revakında dar açıklıklı yüksek yuvarlak kemerlerle sağlanan hareketli ritimdir.

XVII. ve XVIII. yüzyıl medrese revaklarında genel olarak sütun az olarak da paye uygulanmıştır. Sütun başlıkları baklavalı, mukarnaslı ve barok etkili değişik başlık formlarında ele alınmıştır. Özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısına doğru yapılan medreselerde barok üslubun yeni başlık formları ile medrese revaklarında etkili olduğu görülmektedir. Diğer bir deyişle batılılaşma dönemini kendine has biçimlerle kaynaştıran sütun başlıkları medreselerde bu etkinin en cok yoğunlaştığı ayrıntılardandır. İstanbul Hacı Beşir Ağa, İstanbul Seyyit Hasan Paşa, İstanbul Abdurrahim Efendi, İstanbul Nur-u Osmaniye Medreselerinde sütun başlıkları düşey çubuklu yada yivlendirilmiş olarak nitelendirebileceğimiz barok etkili

başlık formunu yansıtmaktadır. Barok etkili sütun başlıklarında farklı bir uygulama da İstanbul Kaba Halil Efendi Medresesi sütun başlıklarında görülmektedir.

Başlık dört köşede stilize volütler ve bu volütlerin altında boncuk motifleri ile motif aralarında S şeklinde süslemelerden oluşan bir form gösterir.

Malzeme ve Teknik

XVII. ve XVIII. yüzyıl medrese cephelerinde malzeme açısından bir çeşitlik söz konusudur. Sade yapılar olarak bilinen medreselerde iç ve dış cephelerde farklı malzemelerle sağlanan görsel etki ve hareketlilik bu dönem medreselerinde de belirleyici olmuştur.

Dönemin medrese cephelerinde genellikle kesme taş, iki sıra tuğla bir sıra taş almaşık sistem, karışık almaşık ve moloz taş malzemenin yaygın olduğu görülmektedir. Medrese revaklarında mermer ve taş kullanılmış, avlu ve dersane giriş kapıları daha fazla dikkat çekmek üzere özenle işlenmiş taş ve mermerden yapılmıştır.

XVII ve XVIII. yüzyıl medreselerinde hücre ve dersane mescit cepheleri değişik pencere düzenlemeleri ile hareketlendirilmiştir. Medreselerde hücre ve dersaneler pencere formları ile değişiklik gösterdiği gibi pencere formunu belirleyen çerçevelerde de farklı malzeme uygulama yoluna gidilmiştir.

Süsleme

XVII.ve XVIII. yüzyıl medreseleri de oldukça sade yapılardır. Aslında bezemesel anlamda sade olan medreselerde yapısal unsurların bir araya gelişinde bir hareket ve renklilik vardır. Medreselerde bezemenin doğrudan uygulandığı alanlar sınırlıdır. Avlu ve dersane giriş kapıları, revaklarda kilit taşları, dersane içerisinde kalem işi kompozisyonlar ve mihraplar üzerinde

yapılan bezemeler klasik ve batılılaşma döneminin özelliklerini yansıtan bir yaklaşımla ele alınmıştır.

XVIII. yüzyıl medreselerinde İstanbul Feyzullah Efendi Medresesinde dersane-mescit ve kütüphane yapısı ile iki yapıyı birleştiren ara mekan zengin kalem işi kompozisyonlarla dikkat çekici bir uygulamadır. Kompozisyonlarda klasik dönemin motifleri devam ederken özellikle çiçek ve yaprak motifleriyle oluşturulan düzenlemelerde batılılaşma döneminin etkileri hissedilmektedir. (Resim 14)

İstanbul Damat İbrahim Paşa Medresesinde dersane-mescit, kütüphane ve ön kısımdaki revaklarda Lale Devrinin natüralist görünüşlü çiçek motifleri ile dönemi belirleyen zevk değişimi yansıtılmaktadır. Kalem işi bezemelerde Lale Devri özelliklerini en iyi yansıtan kompozisyonlar Nevşehir Damat İbrahim Paşa dersane-mescitinde uygulanmıştır. Dersane-mescit kalem işi süslemeleri panolar halinde düzenlenmiş vazo içinde çeşitli çiçeklerden oluşan buketler, madalyonlar içerisinde çeşitli çiçek ve yaprak motiflerinden oluşan düzenlemeler Lale Devrini simgeleyen lale motifinden oluşan lale buketi, çiçek yaprak ve kıvrık dallardan oluşan kuşaklar naturalist üslubun Lale devrine özgü çeşitlemeleridir.23

XVIII. yüzyılın ortalarına doğru kalem işi süslemeler de Lale Devrinin natüralist çiçek motifleri barok ve rokoko üslubun etkisiyle şekil değiştirmiştir. Bu sistemde stilize çiçek motifleri S ve C kıvrımları, kartuşlar, plastik görünüşler ile yüzeylerde hareketli bir kompozisyon anlayışı görülür.

İstanbul Seyyid Hasan Paşa Medresesi dersane-mescitinde barok ve rokoko üslubunun temelde S ve C kıvrımları ile oluşturulan bir kompozisyon anlayışı hakimdir.

XVII. ve XVIII. yüzyıl medreselerinde avlu ve dersane giriş kapıları taş bezemenin yoğunlaştığı alanlardır.

Kapı formları XVII. yüzyıl medreselerinde sade bir görüntü verirken, XVIII. yüzyıl başlarında klasik dönem motiflerinin devam ettiği düzenlemelerde hareketli kemer formları ve plastik görünüşler barok etkilerle şekillenmektedir.

Özellikle süslemede tutkulu bir dönemi ifade eden Lale Devri üslubu döneme paralel olarak daha çok kapı formlarında etkili olmuştur.

XVIII. yüzyıl ortalarına doğru barok ve rokoko kapı form ve bezemesinde de etkilidir. S ve C kıvrımları ile oluşturulan barok ve rokoko etkili kemer formları, plastik görünüşlü stilize çiçek motifleri bu dönem dersane-mescit giriş kapılarını bezeyen unsurlar arasında dikkat çekmektedir.

Sonuç olarak; Osmanlı medrese mimarisi XVII. ve XVIII. yüzyılda geleneksel özelliklerini korumaktadır. Bu dönemde değişen külliye anlayışı ve özellikle XVIII. yüzyılda batılılaşma olarak ifade edilen değişim rüzgarı medrese şemalarında yeni alt tiplerin oluşumunda etkilidir.

Bu da doğrudan bir değişikliğe uğramayan medreselerin ayrıntılarda farklı özellileri ile vurgulanmasını sağlamaktadır. Genellikle sade yapılar olan medreselerde kemer, sütun başlığı, taş ve mermer süsleme, kalem işi kompozisyonları gibi bezemesel özellikler batılılaşma dönemine paralel bir gelişim göstermektedir.

1 Sözen, Metin: Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, İstanbul 1975, s. 266.

2 Reyhanlı, Tülay: Osmanlılarda Külliye Mimarisinin Gelişimi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Bölümü (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, İstanbul, 1976, s. 170-171.

3 Ahunbay, Zeynep: “Medreseler” Mad., İstanbul Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul, 1994, 325.

4 Köşklü, Zerrin: XVII. ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Medreselerinin Tipolojisi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Erzurum, 1999, s. 345.

5 Eyice, Semavi: “Ekmekçizade Ahmet Paşa Medresesi” Mad., TDV. İslam Ansiklopedisi, C. 10, İstanbul, 1994, s. 548; Ahunbay, Zeynep: “Ekmekçizade Ahmet Paşa Medresesi” Mad., İstanbul Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul, 1994, s. 146.

6 Çobanoğlu, A. Vefa: “ Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi “ Mad., İstanbul Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul, 1993, s. 236; Önge, Yılmaz-Yücel, Erdem: “Amca Hüseyin Paşa Külliyesi (Saraçhanebaşı) ” Arkitekt, S. XXXV, İstanbul, 1966, s. 184. 186.

7 Köşklü, Zerrin: “XVIII. Yüzyıl Kütüphanelerinden İki Örnek: İstanbul Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi ve İstanbul Feyzullah Efendi Kütüphanesi”, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 15, Erzurum, 2000, s. 19; Kuban, Doğan: “Damat İbrahim Paşa Külliyesi” Mad., İstanbul Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1994, s. 548; Kütükoğlu, Mübahat: XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri, Ankara, 2000, s. 150.

8 Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, I, Ank., 1883, s. 669, 685.

9 Ahunbay, Zeynep: “Mimar Sinan’ın Eğitim Yapıları” Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, I, İstanbul, 1888, s. 269.

10 Uluçam, Abdüsselam: “Feyzullah Efendi Medresesi”, Mad., TDV., İslam Ansiklopedisi, C. 12, İstanbul, 1995, s. 528; Tayşi M. Serhan: “Şeyhü’l-İslam Seyyid Feyzullah Efendi ve Feyziye Medresesi” Türk Dünyası Araştırmaları, 23, İstanbul, 1983, s. 66-67.

11 Hafız Hüseyin Ayvansarayı: Vefe yat-ı Selatin ve Meşahir-i Rical (Haz. Fahri Ç. Derin), İstanbul, 1978, s. 73; Yavaş, Doğan: “Seyyid Hasan

Paşa Külliyesi” Mad., İstanbul Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul, 1994, s. 544.

12 Çobanoğlu, A. Vefa: “Kuyucu Murat Paşa Külliyesi” Mad., İstanbul Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul, 1994, s. 142; Kütükoğlu, Mübahat: “1869’da faal İstanbul Medreseleri”, Tarih Enstitüsü Dergisi S. 7-8, İstanbul, 1977, s. 350.

13 Kuban, Doğan: “Nuru Osmaniye Külliyesi” Mad., İstanbul Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul, 1994, s. 102; Aslanapa, Oktay: Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul, 1986, s. 393.

14 Köşklü Zerrin: a.g.tez, s. 346.

15 Türkden, Nursal: Havza ve Vezir Köprü’deki Türk Eserleri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Bölümü Türk Sanatı Kürsüsü (Yayınlanmış) Lisans Tezi, İstanbul, 1969, s. 65.

16 Top, Mehmet: Hoşap’taki Mahmudi Beylerine Ait Mimari Eserler, Ankara, 1998, s. 28.

17 Tuncer, Orhan C: “Van Yöresinde Bilinmeyen Bazı Yapılarımız”, Sanat Tarihi Yıllığı, S. VI, İstanbul, 1976, s. 127.

18 VGMA. 30. 01. 01/1 nolu dosyadaki belge.

19 Köşklü, Zerrin: a.g.tez, s. 347.

20 Ahunbay, Zeynep: “Medreseler” Mad., İstanbul Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul, 1994, s. 326.

21 Köşklü, Zerrin: a.g.tez, s. 38-385.

22 Ataş, Fitnat: Kaba Halil Efendi Restorasyon Projesi, İTÜ. Mimarlık Şehircilik Anabilim Dalı Restorasyon Proğramı (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans tezi, İstanbul 1989, s. 28.

23 Aktuğ, İlknur: Nevşehir Damat İbrahim Paşa Külliyesi, Ankara 1993, s. 116.

Ahunbay, Zeynep: “Medreseler” Mad., İstanbul Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul, 1994, s. 320-326.

Ahunbay, Zeynep: “Mimar Sinan’ın Eğitim Yapıları” Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, I. İstanbul, 1988, s. 239-309.

Ahunbay, Zeynep: “Ekmekçizade Ahmet Paşa Medresesi” Mad., İstanbul Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul 1994, s. 146-147.

Ahunbay (Nayır), Zeynep: Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası, İstanbul 1975.

Ahunbay, Zeynep: “Cedit Abdürrahim Efendi Medresesi” Mad., İstanbul Ansiklopedisi, C. 2. İstanbul 1994, s. 391.

Ahunbay, Zeynep: “Cedit Mehmet Efendi Medresesi” Mad., İstanbul, 1994, s. 392-393.

Ahunbay, Zeynep: “Şeyhülislam Esad Mehmet Efendi Medresesi” Mad., İstanbul Ans, C. 7., İstanbul, 1994, s. 176.

Aktepe, Münir: “Damat İbrahim Paşa Evkafına Dair Vesikalar”, Tarih Dergisi, C. XIII, S. 17-18, İstanbul, 1963, s. 17-26.

Aktuğ, İlknur: Nevşehir Damat İbrahim Paşa Külliyesi, Ankara 1993.

Alpay, İ. Birol: “I. Abdülhamit Külliyesi ve Hamidiye Medresesi” Sanat Tarihi Yıllığı, VIII, İstanbul, 1979, s. 1-69.

Anadol, Köksal: Nevşehir’de Damat İbrahim Paşa Külliyesi, İstanbul 1970.

Arel, Ayda: XVIII. Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci, İstanbul 1975.

Argıt, Nisa: Klasik Dönem Sonrasında İstanbul’da Küçük Külliyeler, İTÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993.

Arık Rüçhan: “Batılılaşma Dönemi Anadolu Türk Mimarisine Bir Bakış”, Osmanlı, C. 10, Ankara, 1999, s. 247-264.

Arık Rüçhan: “Batılılaşma Dönemi Anadolu Türk Sanatına Bir Bakış”, 50. Yıl Konferansları, Ankara, 1976, s. 111-125.

Aslanapa, Oktay: Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul 1986.

Atasoy, Nurhan: “Barok” Mad., TDV. İslam Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul, 1992, s. 81-83.

Ataş, Fitnat: Kaba Halil Efendi Medresesi Restorasyon Projesi, İTÜ. Mimarlık Şehircilik Anabilim Dalı Restorasyon Programı (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1989.

Aydın, Şennur: “Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi” Mad., TDV. İslam Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul, 1992, s. 9-10.

Ayhan, Halis: “Batılılaşma (Eğitim ve Öğretim)” Mad., TDV. İslam Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul, 1992, s. 158-162.

Bilge, Arif: Bazı Abideleri ve Kitabeleri ile Nevşehir ve Lale Devri Tarihi, Konya, 1966.

Cezar, Mustafa: Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi, İstanbul, 1971.

Çobanoğlu, A. Vefa: “Çinili Külliyesi” Mad., İstanbul Ansiklopedisi, C. 2., İstanbul, 1994, s. 519-522.

Çobanoğlu, A. Vefa: “Köprülü Külliyesi” Mad., İstanbul Ansiklopedisi, C. 5., İstanbul, 1994, s. 89-90.

Çobanoğlu, A. Vefa: “Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi” Mad., İstanbul Ansiklopedisi, C. 1., İstanbul, 1993, s. 236-239.

Çobanoğlu, A. Vefa: “Kuyucu Murat Paşa Külliyesi” Mad., İstanbul Ansiklopedisi, C. 5., İstanbul, 1994, s. 142-144.

Denel, Sevim: Batılılaşma Sürecinde İstanbul’da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri, Ankara, 1982.

Denktaş, Mustafa: İncesu Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi”, VD. S. XXVI, Ankara, 1997, s. 193-224.

Eyice, Semavi: “Beşir Ağa Külliyesi” Mad., TDV., İslam Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul, 1992, s. 1-3.

Eyice, Semavi: “Ekmekçizade Ahmet Paşa Medresesi” Mad., TDV, İslam Ans, C. 10, İstanbul, 1992, s. 547-548.

Gül, Ahmet: Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Darül-Hadislerin Yeri, Ankara, 1997.

Hafız Hüseyin Ayvansarayı: Vefeyat-ı Selatin ve Meşahir-i Rical (Haz. Fahri Ç. Derin), İstanbul, 1978.

Halaçoğlu, Yusuf: XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Ankara, 1995.

İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi; “Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi”, Mad., C. 2, İstanbul, 1983, s. 725.

Köşklü, Zerrin: XVII. ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Medreselerinin Tipolojisi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Erzurum, 1999.

Köşklü, Zerrin; “XVIII. Yüzyıl Kütüphanelerinden İki Örnek: İstanbul Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi ve İstanbul Feyzullah Efendi Kütüphanesi” A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 15, Erzurum, 2000, s. 15-30.

Kuban, Doğan: “Nuru Osmaniye Külliyesi” Mad., İstanbul Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul, 1994, s. 100-103.

Kuban, Doğan: “Damat İbrahim Paşa Külliyesi” Mad., İstanbul Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1994, s. 547-549.

Kuban, Doğan: “Tarih-i Cam-i Şerif-i Nur-u Osmani ve Onsekizinci Yüzyıl Osmanlı Yapı Tekniği Üzerine Gözlemler”, Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler, İstanbul, 1982, s. 123-140.

Kuran, Aptullah: “Orta Anadolu’da Klasik Dönem Mimari Çağının Sonlarında Yapılan İki Külliye” VD. S. IX, Ankara, 1971, s. 239-265.

Kütükoğlu, Mübahat: “1869’da Faal İstanbul Medreseleri” Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 7-8, İstanbul, 1977, s. 277-392.

Kütükoğlu, Mübahat: XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri, Ankara, 2000.

Madran, Emre: “Aydın Nasuh Paşa Külliyesi” VD. S. IX, Ankara, 1971, s. 183-188.

Önge, Yılmaz-Yücel, Erdem: “Amca Hüyesin Paşa Külliyesi”, Arkitekt, S. XXXV, İstanbul, 1966, s. 181-187.

Reyhanlı, Tülay: Osmanlılarda Külliye Mimarisinin Gelişimi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Bölümü (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, İstanbul, 1976.

Sakaoğlu, Necdet: “Lale Devri” Mad., İstanbul Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul, 1995, 182-185.

Saruhan, Süreyya: Kompleks Medreseler Üzerine Bir Araştırma, Mimar Sinan Üniversitesi Mimarlık Fak. Restorasyon Anabilim Dalı (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1986.

Sözen, Metin: Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, İstanbul, 1975.

Tanman M. Baha: “Çorlulu Ali Paşa Külliyesi” Mad., TDV. İslam Ansiklopedisi, C. 8, İstanbul, 1993, s. 371-373.

Top, Mehmet: Hoşap’taki Mahmudi Beylerine Ait Mimari Eserler, Ankara, 1998.

Tuncer O. Cezmi: “Van Yöresinde Bilinmeyen Bazı Yapılarımız” Sanat Tarihi Yıllığı, S. VI, İstanbul, 1976, s. 125-145.

Türkden, Nursal: Havza ve Vezirköprü’deki Türk Eserleri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Bölümü Türk Sanatı Kürsüsü (Yayınlanmamış) Lisans Tezi, İstanbul, 1969.

Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, Ankara, 1983.

Uluçam, Abdüsselam: “Feyzullah Efendi Medresesi” Mad., TDV. İslam Ansiklopedisi, C. 12, İstanbul, 1995, s. 528-529.

Ünal, R. Hüseyin: Diyarbakır İlindeki Bazı Türk-İslam Anıtları Üzerine Bir İnceleme, Erzurum, 1975.

Ünal, R. Hüseyni: Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fak. Araştırma Dergisi, S. 6 Nisan 1973, Erzurum, 1974, s. 49-143.

Yakıt, İsmail: “Şeyhülislam Ankaravi Mehmet Efendi” Türk Dünyası Araştırmaları, S. 51, İstanbul, 1987, s. 9-42.

Osmanlı Türbelerinde Mîmârî Plâstik ve Tezyînât Programı / Aziz Doğanay [s.169-177]

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlı türbe mimarisi ve tezyînat programını, Bursa ve İstanbul üslûbu olarak iki ayrı başlık altında incelemek, konunun kronolojik seyrini takip etme bakımından faydalı olacaktır.

Bursa Üslûbu Türbeler ve Tezyînât Programı

Türkler, anayurtları olan Orta Asya'dan Anadolu'ya gelene kadar geniş ölçüde Çin, İran ve Müslüman olduktan sonra Arap kültürleriyle yakın temas halinde olmuş, Anadolu'ya yerleştikten sonra da Hitit, Frig, Asur, Urartu, Rum, Ermeni, Bizans ve Helenistik çevrelerin kültürleriyle tanışmışlardır. Bu süreç esnasında kendi zengin sanat dağarcıklara yeni anlayış ve yorumları da ekleyerek, yaşamış oldukları muhitin kültür zenginliklerinden faydalanmayı bilmişlerdir.

Türk sanatının geçirmiş olduğu tekâmül safhalarının en önemli basamağını, Osmanlıların kuruluş devri Bursa eserleri teşkil etmektedir. Bursa, coğrafi konumu bakımdan Doğu ve Batı arasında önemli bir pazar yeri olmasının yanı sıra, Orta Çağ'dan Yeni Çağ'a geçişin yaşandığı bir zamanda, cihan devleti olma yolunda kararlı adımlarla ilerleyen Osmanlı Beyliği'nin pâyitahtıdır. Klâsik Osmanlı sanatını hazırlayan tohumlar, burada serpilerek neşvünema bulmuştur.

Osmanlılar birçok hususta olduğu gibi, mezar yapı ve bezemeleri alanında da selefleri olan Selçuklulardan farklı bir yol izleyerek, kendilerine has bir tarz ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu gayretin ilk teşebbüslerini, kuruluş yıllarında gerçekleştiren Osmanlılar, Bursa döneminde verilen eserlerle, serdaplı (mezar odalı-kriptalı), müdevver gövdeli ve külahlı

Selçuklu tarzı mezar yapılarından (künbed) vazgeçerek, kubbeyle örtülü, serdapsız, kübik veya mudalla (çok kanarlı) gövdeli yapı tarzı olan türbeyi geliştirmişlerdir. Bazı Kuruluş Devri Osmanlı türbelerinde, mumyalık katı bulunmakla beraber, Sultan II. Murad'ın vasiyetnamesinden sonra bundan kararlı bir şekilde vazgeçilmiştir.1 Osmanlı mezar yapılarında, külahlı (konik veya piramidal) çatı yerine, kubbeyle örtü sistemi benimsenmiştir. Bununla birlikte bazen çok kenarlı türbelerde, kenarların kırılarak tepe noktasında birleşmesinden müteşekkil ehrâmî (piramidal) örtü sistemine rastlamak mümkündür.

Pencerelerin sayısı artırılarak veya pencere açıklıkları genişletilerek, iç mekan aydınlatılmış ve bu vesile ile dış cephelerdeki tezyînât, yapının içine de taşınmıştır. Mezar yapılarında gerçekleştirilen bünyevî değişiklik, yapının elbisesi sayılan tezyînâta da tabiî olarak aksetmiştir.

Selçuklu tipi mezar mîmârîsinden Osmanlı tarzı türbe mîmârîsine geçişin idrak edildiği ilk eserler, XIV. asırda bina edilmiş İznik ve Bursa yapılarıdır. İran ve Anadolu'daki Selçuklu türbeleri, pek azı müstesna, karanlık birer hücreden ibaret olduğundan bunların tezyînâtı, tuğla örgü teknikleri, mozaik çini kaplamaları veya taş kabartmalarla şekillenerek yapı dışında, çoğunlukla da taçkapılarda görülmektedir.

Bizans yapılarında görülen bazı hususiyetler, mahdut olarak Kuruluş Devri Osmanlı türbelerine de sirayet etmiştir. Yapı hacmine nispetle duvarların kalın oluşu, bordür, rozet ve benzeri düzenlemelerle, örgü sisteminde tezyînî güzelliklerin aranması, bu husûsiyetlerden bazılarıdır. Fakat Osmanlılar, Bizanslılarda olduğu gibi tamamen tuğladan yapı inşa etmemişlerdir. Buna karşılık taş ve tuğla ile münâvebeli (almaşık) olarak inşa edilmiş binalar, Osmanlıların kuruluş devri için bir üslûp olma özelliği taşımaktadır.

Kuruluş Devri Osmanlı türbe tezyînâtında kullanılan motiflerin hiçbirinde, doğrudan doğruya Türk-İslâm çevrelerinin dışından gelen bir tesire rastlamak mümkün değildir. Ancak Osmanlı Devleti'nin yayıldığı bölgelerde, yerleşik sanatın malzeme ve tekniğinden, gerektiği hallerde istifade edilmiştir.

Kuruluş Devri Osmanlı türbelerinde, çardak düzenli etrafı açık türbe plan şemaları uygulandığı gibi kare planlı, altı veya sekiz kenarlı kapalı planlar da uygulanmıştır. Sultan II. Murad Türbesi'nde (1451) görülen, kubbe sıkletinin sütunlar üzerine bindirildiği merkezî kubbeli plan şeması, klasik Osmanlı türbe mimarîsine önemli derecede tesir etmiştir. Bu plan şeması, Mimar Sinan tarafından işlenerek Kanûnî Sultan Süleyman ve Sultan II. Selim türbelerinde kemâle erdirilmiştir. Kuruluş Devri mezar yapıları, birçok mîmârî yeniliğe sahne olması dolayısıyla farklı plan özellikleri gösterdiğinden, bu devre ait türbelerde belli başlı kaidelere oturmuş tezyînât programından söz etmek biraz zordur. Meselâ, Çelebi Mehmed Türbesin'de (Yeşil Türbe 1421) uygulanan tezyînât programını Sultan II. Murad Türbesi'nde, Sultan II. Murad Türbesi'ndekini ise Devlet Hâtun Türbesi'nde (1449) görmek mümkün değildir.2 Bu yüzden her yapı, plan tipine göre farklı tezyînât programıyla ortaya çıkmaktadır.

Kuruluş Devri türbe mîmârîsi tezyînâtında görülen tekâmülün diğer önemli bir veçhesini yapı malzeme ve teknikleri oluşturmaktadır. İnşa malzemesi olarak taş ve tuğlanın münâvebeli şekilde kullanılması ve mahallî sanat zevklerinin de katkısıyla, mîmârî cephelerde değişik etkiler yaratan tezyîn imkânları aranmıştır. Cephelerde sırlı tuğlanın kullanımı bu etkiyi bir kat daha artırmıştır.

Mîmârî tezyînâtın önemli malzemelerinden olan çininin gelişmesi yolundaki kararlı adımlar, Kuruluş döneminde atılmıştır. Anadolu Selçuklularının karakteristik kâşî tekniğinin (çini mozaik) yanı

sıra, daha ince ve kıvrak nakışlarla kompozisyon kurmaya elverişli ve daha renkli bir satıh elde etme kolaylığı sunan, lâkabî (renklisır) tekniği geliştirilmiştir. Çini sanatında lâkabî tekniği geliştirilirken, aynı zamanda, çiniler üzerine tatbik edilen renklerinin yelpazesi de genişletilmiştir.3

Sanatımıza, Kuruluş Devri yeniliği olarak giren lâkabî tekniğinin en karakteristik rengini, zeminde kabarık bir şekilde duran canlı bir sarı oluşturmaktadır. Bundan başka lacivert, açık mavi, firuze, kırmızı, mor, yeşil, siyah ve beyazın yanı sıra altın da kullanılmıştır. Tahrirler ya siyah, ya da çini hamurunun kendi rengiyle belirtilmiştir (R. 1). Anadolu Selçûkîlerinde sıkça kullanılan minâî ve perdahlı çini (luster) tekniklerine, bu devirde pek rağbet edilmemiştir. Buna karşılık sır altı tekniğiyle meydana getirilen mavi-beyaz çiniler, bu devrin getirdiği diğer bir yenilik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bursa Çelebi Mehmed Türbesi’nde görülen lâkabî (renklisır) çinilerin ardından bu teknikteki çinilere uzun bir süre sonra ilk defa Yavuz Selim (I) Türbesi’nde (1520-1522) rastlanmaktadır. Osmanlı türbelerinde Çelebi Mehmed Türbesi’yle (1421) başlayan lâkabî çini kullanımı, Hürrem Sultan Türbesi (1559) medhalindeki çinilerden sarfınazar edilirse, Şehzâde Mehmed Türbesi’yle (1548) son bulmuştur.

Selçuklu mezar yapılarının kapı ve pencere kapakları ile sandukalarında başarıyla kullanılmış olan ahşap işçiliği, daha çok oyma tekniği kullanılarak icra edilirken, Osmanlı yapılarında, kündekârî (çatma) tekniğinin kullanımı ağırlık kazanmıştır. Osmanlılarda kündekârî tekniği ile meydana getirilmiş kapı ve pencere kapaklarında, oymacılığın her türlüsü denenmiş olmakla beraber, sedefkârî, kakma, kaplama, dolgulama ve farklı boyama usûlleriyle, zarif terkipler meydana getirilmiştir (R. 2-3). Ahşap boyama tekniği, Selçuklularda da kullanılmakta olan bir bezeme şekli olup, Osmanlılarda daha da geliştirilerek, bilhassa edirnekârî tekniğinin de

ilâvesiyle çok zarif eserler meydana getirilmiştir. Bu dönemde dikkati çeken diğer bir husus, ahşap kapı ve pencere kapakları üzerine raptedilen reze, rezene, pulpâre ve benzeri madenî unsurlardır.

Kuruluş ve Yükseliş Devri türbelerinde, zamanından kalma, kayda değer alçı bezeme işçiliğine rastlanmamaktadır. Bu devirde alçı bezeme, daha çok mukarnas dolgularında kullanılmıştır. Alçı revzenler ise zamanın tahribatına dayanamadığından mütemadiyen yenilenmiştir. İç mekanlardaki satıh değerlendirmesinde, en sık başvurulan ve her devirde geçerliliğini koruyan bezeme tekniği kalemkârîdir. Bu tekniğin, zamanın yıpratıcı şartlarına karşı zayıf oluşu yüzünden, günümüze ulaşan fazla örneği bulunmamaktadır. Osmanlıdaki ilk kalemkârî örnekleri arasında İznik Kırkkızlar Türbesi ve Bursa Hüma Hâtun Türbesi zikredilebilir.4

Kuruluş Devri mîmârî tezyînâtının en belirgin vasfını, duvar örgüsü ile meydana getirilen süslemeler teşkil etmektedir. Osmanlılarda tezyînât, yalnız taçkapıya münhasır kalmayıp, yapının bütün bedenini sarmıştır. Mîmârî bedenindeki açıklıkların genişletilmesi dolayısıyla tezyînât bina içine de taşındığından yapıda uygulanan tezyinat programı, daha fazla gelişmiştir. Türbe içinde sanduka ve mihraplar tezyinatın ağırlık merkezini oluştururken, duvarların iç yüzü de pencere üstü seviyesine kadar çinilerle kaplanmıştır.

Türk sanatında ustalar, çoğu kez mahviyet duygusuyla, eserlerine imza koymaktan çekinmişlerdir. Osmanlı türbe tezyinatında da bu durum geçerlidir. Türbe kitâbelerinde, ekseriyetle türbenin bânîsi veya türbenin adına yaptırıldığı kişinin ismi geçmektedir. Mîmârî eserlerde bulunan bazı işaretlerin, yapıda çalışan gezici taş ustalarına ait olduğu sanılmaktadır.5 Fakat bu işaretlerin hangi ustalara ait olduğu bilinmemektedir.

Osmanlılarda Kuruluş Devri'nden itibaren, mîmârî eserler vücûda getirilirken proje aşamasından tatbikata kadar, yapıdan sorumlu birinin

bulunduğu, kitabelerden anlaşılmaktadır. Süslemede kullanılan nakış örneklerinin bir sernakkaş denetiminde gerçekleştirildiği, ancak farklı malzemeler üzerine işleme yapan diğer ustaların bu örnekleri çalıştıkları malzemeye uygun biçimde işledikleri, meydana getirilen eserler arasındaki benzerlik ve üslûp bütünlüğünden anlaşılmaktadır.

İslâm sanatlarında gözetilen en önemli prensiplerden birisi, eserlerde sonsuzluk fikrinin işlenmesidir. Bu esas, hendesi terkibatta daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmış olmakla beraber, rûmî ve hatâyî üslûbunda da görülmektedir. Çerçeveleyici kompozisyonlar ise, çoğu kez nâmütenâhî kompozisyonlardan bir kesitin alınmasıyla veya iki yönde sonsuza kadar uzanabilen hatların örgü ve geçmeler oluşturarak, başlangıç noktasında tekrar birleşmesiyle meydana getirilmektedir (R. 4).

Osmanlı mîmârî tezyînâtının önemli bir husûsiyetini figürsüzlük oluşturmaktadır. Nakışlar ekseriyetle gerçeğe yakın hatlarla üslûplaştırılmıştır. Osmanlı sanatında, hayvânî menşeli olduğu ileri sürülen rûmî üslûbu bile, çoğu kez nebâti karakterde resmedilmiştir (R. 1). Daha önemlisi, Osmanlı tezyînâtında, rûmî üslûbunun hakimiyeti kırılarak hatâyî üslûbuyla ortak bir bezeme repertuarı meydana getirilmiştir. Hatâyî üslûbunda hazırlanan desenler de, rûmî kompozisyonlarda olduğu gibi, bir sap üzerinde helezonî kıvrımlar yaparak ve birbirine ulanarak, sonsuza kadar uzanabilen tarzda çeşitli kompozisyonlar kurma imkanı sunmaktadır. Ancak hatâyî tarzında üslûba çekilen nakışlar arasında, kendisine ilham kaynağı olan tabiattaki nebâtın aslî şekline yakın biçimde tertip edilmiş düzenlemelere rastlamak da mümkündür. Bunun en güzel örneğini, Bursa Çelebi Mehmed Türbesi mihrabının kavsarasındaki mihrâbiyeli iç panoda görmekteyiz (R. 5).

Selçuklular kadar yaygın olmasa da Osmanlı mîmârîsinde hendesî tezyînât, varlığını dâimâ sürdürmüştür. Hemen her türlü malzemeye

uygulanan hendesî bezeme, ahşap çini ve mermer işçiliğinde yapının bazı mekan ve unsurlarında, dengeli bir şekilde sürekli kullanılarak tabii gelişimini sürdürmüştür (R. 2-15).

Osmanlı türbelerinin tezyînât programında hat sanatı önemli bir yer tutmaktadır. Mîmârî bezemede en sık kullanılan sülüs hattı, Yâkut el-Musta'sımî (1298) ile karakter kazanarak, Şeyh Hamdullah ile bediî nispetlerine kavuşmuş olmasına rağmen celî sülüs hattı, ilk defa Osmanlılar zamanında Edirneli Yahyâ Sûfî (1477) ile estetik değer kazanarak klasik şeklini Mustafa Rakım'la (1826) tamamlamıştır.6 Kûfi hattı, inşa kitabelerinden çekilerek yerini celî sülüs hattına bırakmış olmakla birlikte, sülüs ile beraber veya müstakil olarak, levha, kuşak ve pervaz yazılarında tezyînî unsur olarak yerini bir müddet daha korumuştur.

Bursa üslûbu inşa örneklerine, baskın olmamakla birlikte Klâsik Devir'de de rastlamak mümkündür. Bursa yapılarının duvar örgülerinde görülen süsleme tarzı, Klâsik Devir yapılarında pencere alınlıkları, bazen de duvar örgüleri ve saçaklarda seyrek de olsa karşımıza çıkmaktadır. İstanbul üslûbu yapılarda, kirpi saçak yerine mukarnaslı veya profilli silmeler, ya da taç bezemeli pervazlar kullanılmıştır (R. 6).

İstanbul Üslûbu Türbeler ve Tezyînât Programı

Plan tipleri bakımından Erken Devir Bursa türbeleri kadar zengin olmayan ilk devir İstanbul türbeleri, mîmârî gelişimini, yapı kütlesinin estetik nispetleri yakalama yolundaki çabasıyla göstermiştir. Fetihten itibaren Yavuz Sultan Selim döneminin sonuna kadar İstanbul'da inşa edilmiş ve bugüne kadar asliyetini muhafaza edebilmiş olan bütün türbeler, kare veya sekizgen plan üzerine bina edilmişlerdir. Kare planlı türbeler, açık ve kapalı olmak üzere iki türlü uygulanmıştır.

Yükseliş Devri İstanbul türbe mîmârîsinde, yapıya âbidevî bir görüntü kazandırma isteğinden dolayı, gövde yükseltilmiş fakat, yükselen nispetler,

yapıya azamet kazandırmakla beraber ahenkte bir dengesizlik meydana getirmiştir. Hem görkemli hem de ahenkli ve zarif görünümlü bir yapı elde etmek için, yeni cephe düzenlemelerine ihtiyaç duyulmuş ve bu aşamada silmeler devreye girmiştir. Sınırlı ölçüde renkli taş uygulamasına yer verilen cephe düzenlemelerinde, profilli silmelere daha çok itibar edilmiştir. Farklı eğim ve kesitlerdeki profilli silmeler, türbe cephelerinde adeta ışık gölge nümayişi sergilemektedirler. Yapı cephelerindeki silmeler yalnızca ışık ve gölge tesiri uyandırmayıp aynı zamanda ufkî ve şakulî hatlarda dizilişleriyle, çeşitli taksimatlar oluşturarak, optik yanılgıdan istifadeyle, yapıda istenilen ideal nispetlerin yakalanmasına gayret edilmiştir. İki katlı pencere uygulaması ve bunları çevreleyen profilli silmeler, Ebû Eyyûb el-Ensârî Türbesi'nde (1458) uygulanmaya başlayarak Sultan II. Bâyezid Türbesi (1512) ve diğerleriyle devam etmiştir (R. 6-7).

Bursa mezar yapılarında bedenden kubbeye intikal, dışta, köşe sayısı artırılan pencereli yüksek kasnaklarla sağlanırken içte, baklavalı kuşaklarla ya da mukarnaslı köşe hücreleriyle (tromp) sağlanmıştır. Osmanlı türbe mîmârîsinde bedenden kubbeye geçişte, ilk defa İstanbul Selçuk Sultan ve Sultan II. Bâyezid türbelerinde sağır kasnak uygulamasına yer verilmiştir (R. 7). Yavuz Sultan Selim Türbesi'nde de sağır kasnak kullanılmasına rağmen kubbenin basık oluşu, yapının bünyevî ahengini zedelemiş olmakla birlikte, yapı örtüsünde uygulanan dilimli kubbe denemesiyle yeni bir arayışa gidilmiştir. Mîmâr Sinan bu uygulamayı Şehzâde Mehmed Türbesi'nde (1548) yeniden ele almışsa da, daha sonraki yapılarında bir daha tekrarlamamıştır (R. 6). Ancak Sultan II. Bâyezid ve Yavuz Selim türbelerinin cephelerinde görülen renkli taş uygulamasına, Mimar Sinan ve halefleri tarafından devam edilmiştir. Bursa Sultan II. Murad ve Cem Sultan türbelerinde görülen üstü açık veya fenerli kubbe uygulamasına İstanbul üslûbu İlk Devir türbelerinde rastlanmamaktadır.

Sultan II. Bâyezid meseleyi Sultan II. Murad’dan daha ileri götürerek, üstüne kubbe ve bina yapılmamasını istemişse de bu vasiyet yerine getirilmemiştir.[7] Ancak İstanbul’da XVII. asırdan itibaren üstü açık türbeler tekrar revaç bulmuştur. Türbelerin üstünün açık bırakılmasını, Kadızâde hareketine bağlayanlar olsa da[8] bunun sebebinin, Sultan II. Murad’ın vasiyetiyle başlayan, sünnete dönüş hareketinin bir devamı olduğunu düşünmekteyiz[9] (R. 8). Üstü açık türbelerin en güzel örneğini Üsküdar Gülnûş Vâlide Sultan Türbesi (1710-1715) oluşturmaktadır.

Osmanlı mezar yapılarında ilk kez Bursa Gülçiçek Hâtun Türbesi’nde (1399-1400) rastladığımız ve Yıldırım Bâyezid Türbesi’nde (1406) de, daha belirgin bir şekilde ortaya çıkarak yapıyla bütünleşen giriş revakı, İlk Devir İstanbul üslûbu türbelerinin de vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. Revaklı girişe sahip İstanbul üslûbu türbelerde, taçkapı uygulamasının karakteristik şeklini Dâvud Paşa Türbesi’nde (1499) görmekteyiz. Bursakemerli bir yaşmakla şekillenen medhal düzenlemesi, Sultan II. Bâyezid Türbesi’nde gelişmesini tamamlamış ve nihayet Yavuz Sultan Selim ve Şehzade Mehmed türbelerinde de aynı biçim yeniden tatbik edilmiştir. Klasik Devir türbelerinin girişinde revaklı avlu, artık yapının vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Türbe önünde yer alan giriş revakının her iki yanında birer seki yükselmekte ve bu sekilere bakan duvarlar çini levhalarla kaplanmaktadır. İlk olarak Sultan II. Murad Türbesi’nde karşımıza çıkan geniş ahşap saçak uygulaması üslûp değiştirerek XVIII. asırdan itibaren tekrar kullanılmaya başlamıştır.

İstanbul türbelerinde karşımıza çıkan bir yenilik, muvâcehe pencereleridir. Hânedan ve ricâl türbelerinde rastlamadığımız muvacehe penceresi daha çok, halkın mânevî bakımdan daha farklı duygularla yaklaştığı sahâbe ve velî türbelerinde görülmektedir. Bu uygulamanın en

güzel örneğini Ebû Eyyûb el-Ensârî Türbesi ve Fatih’teki Âşıkpaşazâde Türbesi’nde (1484?) görmekteyiz (R. 9).

Diğer yandan İstanbul üslûbu türbelerde, Bursa türbelerinin vazgeçilmez bir unsuru olan mihraptan, kararlı bir biçimde vazgeçilmiştir (R. 10). Mîmar Sinan’ın eseri olan, Ayasofya haziresindeki Sultan II. Selim Türbesi’nin (1576) kıble istikametine sathî girinti şeklinde, sembolik bir mihrap hücresi yerleştirilmiş, fakat bu uygulama, dönemin diğer türbelerinde tekrar

edilmemiştir (R. 11). Türbelerde mihraptan vazgeçilme sebebinin, İslâm peygamberinin kabirleri mabed haline çevirmeyi yasaklayan sözlerine dayandığı kanaatindeyiz.[10] Daha evvel de, Sultan II. Murad’ın vasiyet ederek, sünnet gereği toprağa gömülmeyi arzulaması neticesinde, Selçuklu türbelerinde asırlarca süren serdab (cenazelik-mumyalık-kripta) geleneğinden vazgeçilmiştir.

İstanbul üslûbu türbelerde yapı unsuru olarak kullanılmasının yanı sıra kemerin, çok kenarlı gövdeden kubbeye geçişlerde, plastik birer bezeme unsuruna dönüştüğü görülmektedir. Bursa türbelerinde örneğine sıkça rastladığımız intikal unsurlarından köşe hücreleri (tromp), İstanbul üslûbu türbelerde de gelişmesini sürdürerek kullanılmaya devam etmiştir. Klasik Devirde trompla birlikte veya müstakil olarak, kubbe intikallerinde küçük arslangöğüslerinin (pandantif) kullanılmasının yaygınlık kazandığı söylenebilir (R. 12, 18).

Mimar Sinan, Klasik Devir türbeleri arasında mîmârîsi ve tezyînat programı bakımından önemli bir yer tutan Şehzâde Mehmed Türbesi’nde, birçok probleme değinerek çözüm yolları aramıştır. Farklı yorumlara sebep olan, Şehzade Mehmed’in sandukası üstündeki ahşap kafes, diğer türbelerde eşine rastlanmadığından oldukça ilgi çekici görünmektedir (R. 13). İçten bakışta mekanı daralttığı için, kubbenin derinliğini bir kat daha

yüksek gösteren ahşap kafes, yoğun çini bezemelerinin görüş açısını da kısıtlamaktadır.

Buna karşılık çini tasarımında, sütun ve kemerlerden oluşan galerili bir düzenlemeye gidilerek, etrafı çiçeklerle donatılmış bir bahçeye açılan, açık türbe mîmârîsi hissi uyandırılmıştır. Mimar Sinan, sütun ve kemerlerden oluşan bu galeri düzenlemesini, Kanûnî Sultan Süleyman Türbesi'nde (1566-1567) binanın dışına uygulayarak, yapı kütlesinin yükseklikten kaynaklanan sertliğini gidermiştir (R. 14).

Osmanlı türbe mîmârîsinde Klasik Dönem'e doğru gidildikçe bina hacminin genişlediği görülmektedir. Bu durum, türbe mîmârîsinde uyulması gereken nispetlerin değişmesine sebep olmuştur. Dıştan azametli görünen yapıların içeride meydana getirdiği boşluk duygusunu gidermek için, çift cidarlı kubbe uygulaması yoluna gidilmiştir. Altı veya sekiz sütun üzerine oturtulan iç kubbe, yapı içerisinde bir çardak oluşturacak şekilde, göze daha yakın bir mesafeye çekilmiştir. Yükseltilmiş olan dış kubbenin sıkleti ise duvarlar üzerine bindirilmiştir. Duvar içindeki merdivenle medhalin yanlarından, önce medhal üstündeki balkona, oradan da çift cidarlı kubbe aralığına ulaşılmaktadır. Türbelerde iç balkon uygulaması klasik döneme has bir özelliktir (R. 12).

İstanbul üslûbu türbelerin asıl inşa malzemesi taştır. İstanbul yapılarında taş-tuğla münâvebeli Bursa üslûbu yapı tekniği de kullanılmış olmakla beraber, İstanbul üslûbu'nun benimsediği yapı tekniği, akçegeçmez tarzı olmuştur. Bu teknikte duvar örülürken, derz aralığı bırakılmaksızın taşlar birbirine demir kenetlerle bağlanarak yükseltildiğinden, masif bir yapı kütlesi ortaya çıkmaktadır. Bina cephelerinin tuğladan arındırılmış olması, mîmârî cephelere daha ağır bir yüz ifadesi kazandırmıştır. Mîmârî cephelerden çekilen tuğlanın sıcak renginin eksikliği, renkli taşla meydana getirilen bezemelerle giderilmiştir. Bazı eserlerde cephelerin mermerle

kaplandığı da görülmektedir. Mermerle kaplanan cepheler, çeşitli madalyonlarla bezenerek, bina cepheleri hareketlendirilmiştir. Barok üslûbu türbelerde, mermer kullanımı daha da artarak türbelerin içinde ve dışında, üslûbun getirdiği yeni anlayışla, oyma ve kabartmalar yapılarak pencere, kemer ve sütun başlıkları, tamamen bu üslûbun gereklerine göre şekillendirilmiştir.

İstanbul türbeleri arasında müstesna bir yere sahip olan Mahmut Paşa Türbesi (1474) hariç, bu dönemde ve daha sonraki dönemlerde meydana getirilmiş, dış cepheleri çinilerle bezeli Osmanlı mezar yapısına rastlanmamaktadır (R. 15). Benzer bir istisna da İlk devir Bursa türbeleri arasında yer alan Çelebi Mehmed Türbesi'nde görülmektedir. Gerçi Yavuz Sultan Selim Türbesi'nin pencere alınlıklarında, çini bezeme kullanımı söz konusu ise de,[11] Osmanlı türbelerinde cephelerin tamamen çinilerle bezenmesi, Bursa'da Yeşil Türbe, İstanbul'da ise Mahmut Paşa Türbesi'yle sınırlı kalmıştır.

Bir satıh değerlendirme sanatı olan malakârî tekniği, Osmanlı türbelerinde ilk kez, Yavuz Sultan Selim Türbesi medhal kemerinde görülmektedir. Osmanlı sanatında ise ilk olarak, eski Bilecik'te XIV. asır ortalarına ait bir imarethane ile İstanbul Çinili Köşk'te karşımıza çıkmaktadır.[12] Osmanlı mimârî tezyînatına, malakârî tekniğine ilaveten çeşitli renklerdeki kıymetli taşların sıvaya kakılmasıyla elde edilen, yeni bir teknik daha doğmuştur. Bu tekniğin türbelerdeki en güzel uygulamasını Kânûnî Sultan Süleyman Türbesi ve ardından da II. Selim Türbesi'nde görmekteyiz. Bahsi geçen teknik, ince el sanatlarında kullanılan rası'kârî (murassa') tekniğiyle yakın bir benzerlik göstermektedir (R. 16, 17, 18, 19).

İstanbul üslûbu türbelerde tezyînât programı, plan tiplerine göre bazı farklılıklar arz etse de, genel hatlarıyla iki grupta değerlendirilebilir. Birinci grubu, etrafı açık türbeler teşkil etmektedir. Açık türbelerde bezemeler,

mermer sanduka ve şâhidelerde yoğunlaşmaktadır. İstanbul üslûbu Klasik Devir açık türbelerini, Bursa üslûbu açık türbelerden ayıran bariz fark, asma kapı ve şebeke uygulamalarıdır. Bu türbeler sütunlar üzerine oturan tek bir kubbeden ibaret olduğundan, yapının etrafı açık bulunmaktadır. Açık kısımlar ekseriyetle, lokmalı geçme demir parmaklıklarla veya pirinç döküm şebekelerle, bazen de sanduka seviyesine kadar yükseltilen mermer şebekelerle kapatılmaktadır. Şebekelerden içeriye, mermer söveler üstüne oturtulmuş taç bezemeli bir asma kapıdan girilmektedir. Gergi demirlerine bağlanarak ayakta durdurulduğu için, asma kapı olarak tanımlanan bu medhal, yapının etrafı açık bulunması sebebiyle, kapı görevi üstlenmekten ziyade mîmârî tezyînâtı tamamlayan plâstik bir bezeme unsuru olarak dikkat çekmektedir. İstanbul'un Eyüp semtinde yaygın olarak karşılaştığımız bu tür yapıların tipik örneğini Hançerli Sultan ve Ayas Paşa türbelerinde görmekteyiz (R. 20).

İkinci grubu çok kenarlı kapalı türbeler oluşturmaktadır. Bu grup da kendi içinde alt sınıflara ayrılmaktadır. Bunlar, mîmârî tezyînâtta çini unsuruna yer verilenler veya çini kullanılmayıp kalemişleriyle desteklenmiş daha sade bir tezyinat ihtiva eden türbelerdir. Barok üslûbuna göre bina edilmiş türbelerde ise çini yerine mermer kaplamanın tercih edildiği görülmektedir. Çini kullanılan türbelerden Mahmut Paşa Türbesi'nin, bir istisna teşkil ettiğini daha önce belirtmiştik; Yavuz Selim Türbesi çinili revak uygulamasıyla, kendisinden sonraki türbelere emsal teşkil edecek bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Çini bezeme, Şehzâde Mehmed Türbesi'yle yapının harîmine girmiştir. Mîmar Sinan'ın hüner sergileme gayreti içerisinde olduğu sezilen Şehzâde Mehmed Türbesi'nde, gerek çini kullanımı, gerekse dış cephe bezemeleri bakımından sınırların biraz zorlandığını söyleyebiliriz (R. 6, 21).

Klasik Devir İstanbul türbelerinde çini kullanımı, başlı başına bir program gerektirmekte olup, türbe tezyînâtının en önemli veçhesini teşkil etmektedir. Medhalin her iki yanında simetrik olarak tertip edilen revak panoları, müstakil birer levha şeklinde tasarlanmıştır. Harim duvarları ise ekseriyetle, alt pencerelerin üst seviyesine kadar çini panolarla kaplanmakta ve pencere üstünde, çiniden bir kitabe kuşağı mekanı dolanmaktadır. Bazı eserlerde arslangöğüslerinde de çini kullanılmıştır (R. 12, 18).

İstanbul üslûbu türbelerde ilk kez Şehzade Mehmed Türbesi’nde dahili çini bezemeye yer verilmiştir. Yine ilk kez haricî kuşak yazısına Yavuzselim’deki Şehzâdeler Türbesi (1523) ile Şehzade Mehmed Türbesi’nde rastlamaktayız. İçte veya dışta kullanılan kuşak yazıları, Klasik Devir türbelerinin tezyînât programında önemli bir yer tutmaktadır (R. 22, 23).

Çini panolar, kullanıldığı yere uygun şekilde çeşitli kompozisyonlar ihtiva etmektedir. Bu kompozisyonlar, belli bir çerçeve içinde başlayıp son bulan, müstakil tasarımlardan ibaret olduğu gibi, seyyal, simetrik ya da müselsel (ulama) şekillerle de tertip edilmişlerdir.

Kapalı türbelerde ekseriyetle harim duvarları, alt pencere seviyesinden itibaren kubbeye kadar kalemkârî bezemelerle süslenmişse de zamanından kalan kalemkârî örnekleri son derece azdır. Kalemkârî tekniğinde meydana getirilmiş olan bezemeler uzun ömürlü olmadığından sık sık müdahalelere maruz kalmışlardır. Bu yüzden kalemişi bezemeler, ekseriyetle tamir gördüğü zamanın zevkini aksettirmektedirler (R. 24).

Türbelerde tezyinât programının vazgeçilmez diğer bir bölümünü ahşap eserler oluşturmaktadır. Sakıflarda, sanduka parmaklıklarında, kapı kanatları ve pencere kapaklarında, çeşitli yapı ve işleme teknikleriyle meydana getirilmiş ahşap işçiliğinin nadir örnekleri, devrin ahşap sanatının nâdîde örnekleri arasında yer almaktadır. Kündekârî tekniğiyle meydana

getirilmiş, çok zengin repertuara sahip hendesî bezemelerin yanı sıra, sedefkârî bezemeler de İstanbul üslûbunun muvaffak olduğu uygulamalar arasındadır (R. 2-3).

Kapıların renkli mermerden yapılmış kemer kamaları, çeşitli biçimlerdeki geçme şekilleriyle dikkat çekerken, söve başlıklarında görülen mukarnaslı bezemeler, klasik devrin vazgeçilmez bir plastik bezeme unsuru haline gelmiştir.

Mîmârî bünyeden bir parça sayılmamakla beraber, türbe tezyinatının önemli bir bölümünü, taşınabilir kıymetli eşyalar oluşturmaktadır. Menkul kıymetler arasında mukaddes emanetler, türbede yatan şahsa ait hususî eşyalar, sedefkârî rahleler, yazma mushaflar, kandiller, şamdanlar ve puşîdelerle türbede kullanılan sair mefrûşâtı sayabiliriz (R. 13, 22).

Değerlendirme ve Sonuç

İlk Devir Osmanlı sanatında, İstanbul'da hüküm süren Rûmî ve Acemî nakkaşların temsil ettiği iki ayrı mektebin (ekol) varlığı bilinmektedir.13 Adı geçen atölyelerin dışında münferit bazı farklı üslûp özellikleri taşıyan tezyînât örneklerine rastlansa da, bunlar önemli bir yekun teşkil etmemektedir. Saray Nakışhanesi'nde faaliyet gösteren bu iki nakkaş bölüğünün çalışmaları aynı zamanda Osmanlı tezyîn sanatlarının iki temel üslûbunu teşkil etmektedir.

Bu tarzlar hatâyî ve rûmî üslûplarıdır. İstanbul üslûbu, mezkur nakkaşların uzun arayışları sonucu, ancak XVI. asrın ikinci yarısından itibaren kendini göstermiştir.14 Bezeme sanatlarında üslûp bakımından Acemî nakkaşların baskın tesiri bilhassa çini sanatında, Kanûnî Sultan Süleyman devrine kadar devam etmiştir.15

Satıh bezemelerinin malzemece türü ne olursa olsun nakış düzenlemeleri, strüktüre uyum sağlayacak şekilde tertip edilmiştir. Nakışlar kendi içinde uyumlu bir doku oluştururken, dışarıda da strüktür öğeleri

tarafından belirlenmiş geometriyi zedelemeyecek şekilde tanzim edilmiştir. Bazı küçük tercih farklılıkları olmakla birlikte, bütün malzemeler üzerine aynı nakış ve kompozisyonlar uygulanmıştır.

Lâkabî çinilerin gelişmesiyle birlikte, Osmanlı çini sanatında nebâtî menşeli nakışların daha da geliştirilerek artırıldığı görmektedir. Rûmî üslûbu bezemelerin bu devirde meydana getirilen lâkabî çinilerde nebâtî karakter arz ettiğini belirtmiştik (R. 1). Hatâyî işlemeli rûmî nakışlarıyla, hatâyî nakışları aynı kompozisyonda ve ortak satıhta kullanılmaya başlamıştır (R. 4).

Tezyînâtı meydana getiren nakışlar konularını daha çok tabiattan almaktadırlar. Nebâti kaynaklı nakışların ekseriyet teşkil ettiği nakışlar arasında benek, pelenk16 ve bulut motifine de yer verilmiştir. Kanûnî Sultan Süleyman devrinden itibaren, hatâyî üslûbunda bazı yenilikler yapılarak “saz yolu-saz üslûbu” denen üslûp ağırlık kazanmıştır.17 Buna ilaveten ileri derecede üslûplaştırılmış nakışların yanı sıra, yarı üslûba çekilmiş “şükûfe tarzı” da Kanûnî devri sanatkârlarının getirdiği önemli yenilikler arasındadır.18 Çiçek açmış bahar dalları müstakil panolar oluşturacak şekilde çini bezemelerde yerlerini almıştır (R. 25).

Tezyînâtta nebâtî kaynaklı nakışların kullanımı artarken Selçuklularda sıkça görülen insan ve hayvan gibi canlı tasvirlerden ve fantastik figürlerden sakınılmıştır. Bilhassa ahşap işçiliğinde sevilerek kullanılan hendesî tezyînat, şebekelerde ve çini sanatında da ölçülü olarak yerini korumaya devam etmiştir.

Osmanlı türbelerinin tezyînat programında dikkati çeken diğer bir husus, değişik konuları ihtiva eden kitâbelerdir. İnşa kitabelerinden farklı olarak, hem bezeme maksadıyla hem de hayatta olanlara ölümü hatırlatıcı öğütler vermek maksadıyla yazılmış âyet, hadis ve kelâm-ı kibar gibi özlü

ibâreler, türbede yatan kişinin kimliğiyle de irtibatlandırılarak, türbe tezyînatına farklı bir hava kazandırılmıştır.

Klasik devre ait bir Osmanlı mezar yapısını, mîmârî plastik ve tezyînât programı bakımından incelerken, konuyu iki başlık altında toplamak gerekir. Birincisi, yapıyı meydana getiren mîmârî unsurlar ve bunların kütle ile olan ilişkisi, bünyevî nispetler ve plâstik şekiller, diğeriyse, bezeme ile ilgili satıh değerlendirmesi ve yardımcı tezyîn unsurlarıdır. Türbelerin bünyevî tekâmülü ile malzeme ve teknik açıdan gelişme seyrini yukarıda sunmaya çalıştık. Nakışlar hakkında da ayrıntıya girmeden gerekli açıklamalar yukarıda yapılmıştır. Tezyînat programına gelince; türbede yatan şahıs veya şahısların kimliğine bağlı olarak, bazı program farklılıkları olmakla birlikte, genel hatlarıyla şöyle sıralanabilir:

Türbe önünde, her iki yanda sekileri olan revaklı bir avlu bulunmaktadır. Mütevazı bir taçkapıyla sağlanan girişin her iki yanında çini panolar yer alır. Ahşap kapı kanatları ve pencere kapakları, sedef kakmalı kündekârî işçiliğinin sergilendiği yerlerdir. Türbelerde ayrıca, ahşap işçiliğinin güzel örneklerine sanduka ve etrafındaki parmaklıklarda rastlanmaktadır. Maden işçiliğinin ender örnekleri ise kapı ve pencere kanatları üzerindeki reze, rezene ve pulbezeklerde rastlanır. Ayrıca şamdan, kandil ve askılarda maden sanatının farklı tekniklerle işlenmiş zarif örneklerini bulmak mümkündür. Harim duvarları, alt pencere sırasının üst atkı seviyesine kadar, zengin düzenlemelere sahip çini sanatının tasarım harikası levhalarla kaplanır. Pencere üstünde bir kitabe kuşağı, mekânı dolanır. Kuşaktan kubbeye kadar olan kısımda ise sıva üzerine işlenmiş kalemkârî bezemeler mekanı kuşatır.

Kubbe içinde, bazen kalemkârî, bazense malakârî tarzındaki bezemeler yapıyı taçlandırır (R. 16). Bedenden kubbeye geçişler, mukarnaslı intikal unsurları, ya da çini kaplamalı küçük arslangöğüsleri ile sağlanmıştır (R.

18, 21). Binanın dış cepheleri, pencereler etrafında şekillenmiş kemerler, rozetler, profilli silmeler, ve taç bezemeli saçaklarla tezyîn edilmiştir. Kurşunla kaplanan kubbeler mermer veya madenî bir alemle nihayet bulmaktadır.

Sonuç olarak, Osmanlı türbe mîmârîsi, Bursa'da başlatılan arayışlar neticesinde, önemli bir değişim geçirerek, Sultan II. Murad Türbesi'yle farklı bir bünye kazanmıştır. Yükseliş Devri İstanbul eserlerinde, Sultan II. Bâyezid ve Yavuz Selim türbeleriyle yön bulan Osmanlı türbe mimârîsi, klasik şeklini, çift cidarlı merkezî kubbeye sahip âbidevî kütlesiyle, Mimar Sinan yapılarında tamamlamıştır.

1 Hakkı Önkal, Osmanlı Hanedan Türbeleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 5-6; Aziz Doğanay, "Sultan II. Murad'ın Vasiyetnâmesinin Mezar Mîmârîmize Tesiri", Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu 18-20 Aralık 1998 AKSM İstanbul, İstanbul 1999, s. 99-109.

2 Aziz Doğanay, Erken Devir Osmanlı Bursa Türbelerinde Tezyînât, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Soysal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 63.

3 Şerare Yetkin, Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1986, s. 201-210; Gönül Öney, İslâm Mimarisinde Çini, Ada Yayınları, İzmir 1987, s. 70-71.

4 Yıldız Demiriz, Osmanlı Mimarisinde Süsleme I, Erken Devir (1300-1453), Kültür Bakanlığı Yayınları İstanbul 1979. s. 23; Doğanay, Erken Devir Osmanlı Bursa Türbelerinde Tezyînât, s. 111-112.

5 Zeki Sönmez, Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 15-

20.

6 Muhittin Serin, Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar, Kubbealtı Neşriyâtı, İstanbul 1999, s. 73, 97, 133.

7 İ. Aydın Yüksel, Osmanlı Mîmârîsinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri, V, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1969, s. 215.

8 Nusret Çam, Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu, İstanbul 1999, s. 68; Hakkı Önkal, Osmanlı Hanedan Türbeleri, Ankara 1992, s. 22.

9 Doğanay, "Sultan II. Murad'ın Vasiyetnâmesinin Mezar Mîmârîmize Tesiri", s. 99-109.

10 Buhârî, Enbiyâ, 50.

11 Tahsin Öz, İstanbul Camileri, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 130.

12 Demiriz, Osmanlı Mîmârîsinde Süsleme I, s. 22.

13 Rıfkı Melûl Meriç, Türk Nakış Sanatı Tarihi Araştırmaları, I Vesîkalar, Feyz ve Demokrat Ankara Matbaası, Ankara 1953, s. 5-6.

14 Türk tezyînatında üslûp ve nakışlar meselesi, farklı şekillerde yorumlandığından bu konuda bazı görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bizim kanaatimiz, hatâyî ve rûmînin salt birer nakış olmaktan öte başlı başına bir üslûp teşkil ettikleri yolundadır. Osmanlı Saray Nakışhânesi'nde çalışan Cemaati-i nakkaşân çalışmalarını, Bölük-i Rûmiyân ve Bölük-i Acemân olarak iki ayrı grup halinde sürdürmeleri de bu kanaati desteklemektedir.

15 İsmail Orman, İstanbul'daki XVI. Yüzyıl Türbelerinin Çini Süsleme Programları, (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999, s. 413-414.

16 Aziz Doğanay, "Eyüpsultan Haziresi Civarındaki Kabir Bezemelerinde Görülen Benek (Çintamani-Körkle Moncuk) Nakşı

Üzerine”, Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla IV. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler, 5-7 Mayıs 2000, İstanbul 2000, s. 340-343.

17 F. Bânu Mahir, Osmanlı Resim Sanatında Saz Üslûbu, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul 1984, s. 16-22, 113-122.

18 Aziz Doğanay, “Eyüp Sultan Camii Civarındaki Bazı Mezarların Natüralist Üslupta Klasik Devir Süslemeleri”, Tarihi Kültürü ve Sanatıyla II. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler 8-10 Mayıs 1998, İstanbul 1998, s. 260-267.

Kışla Mimarisi / Zuhal Çetiner Doğdu [s.178-189]

Yüksek Mimar, Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı / Türkiye

Orta Asya'dan sürekli Batıya doğru ilerleyen, yeni yerleşilen bölgelerin ve komşularının birikimlerini değerlendiren Türkler, Batı'daki askeri gelişmeleri örnek alarak düzenli ordular kurmaya çalışmışlardır. Bu ordularda düzeni sağlama amacıyla kışla yapımına önem verilmiştir. Kışla adı; yazın çadırlarda oturan askerlerin kış mevsiminde barınmaları için yapılmış olan binalar için kullanılan kışlak sözünden gelir. Bugünkü anlamda kışla denilecek düzenli, teşkilatlı ve birçok askerin sürekli barınmalarını sağlayacak binalar; Yeniçeriler denilen askeri teşkilâtın 17 Haziran 1826 tarihindeki Vaka-i Hayriye olayı ile kaldırılması ve düzenli ordular kurulmasıyla yapılmaya başlamıştır.1 İlk düzenli asker kışlaları ahşap, daha sonraları ise dayanıklı olmaları amacıyla kagir olarak inşa edilmiştir.

Kışla mimarisini incelediğimizde kışlaların sadece askeri eğitime yönelik olmadığını, askerin dinlenmesi, eğitim ve ibadetini rahatça yapabilmesi, temizliği gibi birçok yaşamsal fonksiyonununda düşünülerek planlandığını görüyoruz. Kışla mimarisinde ayrıca; Padişahın ziyareti esnasında dinlenmesi ve kabul sırasında konaklaması için köşkler de yapılmıştır. Bu köşkler gerektiğinde padişahın ikameti için de kullanıldıklarından kasr adını alırlar.

Osmanlı Beyliği ilk kurulduğu yıllarda düzenli bir orduya sahip değildi. Seferberlik zamanlarında tellâllar vasıtasıyla gazilerden oluşan tamamı atlı olan aşiret kuvvetleri toplanırdı. Savaş bitince de bütün bu kuvvetler dağılır, herkes işinin başına dönerdi. İlk fetihleri Gaziyân-ı Rum, Ahiyân-ı Rum ve

Abdalân-ı Rum adları verilen uç kuvvetler gerçekleştirmişlerdir. Fethedilen yerlerin artması ile hakimiyet zorlaşmış, anılan kuvvetler zamanında toplanıp sefere yetişemeyince düzenli ordulara ihtiyaç duyulmuştur. Orhan Gazi zamanında ilk olarak Bursa kadısı Çandarlı Kara Halil Paşa'nın çabalarıyla yaya ve müsellem (atlı) adı verilen askeri birlikler oluşturulmuştur. Bu askerler sefer sırasında maaş alıyorlar, barış zamanında ise kendilerine tahsis edilen araziyi ekip biçiyorlardı. Bu birlikler l6. yüzyıl ortalarına kadar dünyanın en kuvvetli ordularından biri olmuşlardır. l6. yüzyıl ortalarında hazineyi ve sancağı korumak için Kapukulu Ocakları kurulmuş ve yaya ile müsellem birlikleri geri plâna alınmışlardı.2

1618 yılına kadar Osmanlı Devleti Askeri Teşkilâtında bir takım islahatlar yapılmaya çalışılmış olmasına rağmen hem merkezde hem de taşrada ciddi tedbirler alındığı söylenemez. Sultan II. Osman'ın (1618-1622) yapmak istediği ıslahatlar hayatına malolmuştur.3 IV. Murad (1623-1640) ve Köprülüler zamanlarında sert tedbirler alınmış ancak uygulamaya konulamamıştır. 1701 yılında Yeniçeri Ocağı'nın ıslahı için çıkarılan fermanla Ocağın mevcudu yarıya indirilmiştir. Bu arada Yaya ve Kapıkulu Süvari Ocakları Tımarlı Sipahiler de ciddi düzenlemeler yapılarak tımar sahiplerinin beratları yenilenmiş ve Tımarlı Sipahilerin kendi sancaklarında ikâmet etmeleri şart koşulmuştur. 18. yüzyılda Avrupa devletlerinin düzenli ordulara sahip oldukları görülmüş ve askeri yönden üstünlükleri kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti ilk kez bu dönemde Türk gençlerini öğrenim için Avrupa'ya göndermeye başlamışlardır. Bu arada eğitim ve öğretim için yurtdışından özellikle mühendis ve mimar subaylar çağrılmıştı. Bunların arasında bulunan Baron de Tott Fransız Elçilik binasını bizzat kendisi onarmıştır. İlk kez Sultan I. Mahmud (1730-1754) zamanında ciddi olarak askeri islâhat girişimleri başlamıştır. Bu hükümdar zamanında Humbaracı Ahmed Paşa adıyla anılan Comte de Bonneval Osmanlı hizmetine girmiş,

Humbaracı Ocağı’nı yeniden düzenleyerek bölük, tabur ve alaylara ayırmıştır.

Ayrıca mevcut olan Tımarlı Humbaracılar dışında ulûfeli Humbaracılar Ocağı’nı kurmuştur. Bunlardan başka 1734 yılında modern matematiğin okutulacağı Hendesehane’yi Üsküdar Toptaşı’nda kurmuş ve burada teknik dersler vermiştir. Daha sonra Yeniçerilerin bir isyan çıkarmasından korkan devlet erkânı Humbaracı Ocağı efradı ve Hendesehane öğrencilerini dağıtmıştır.4

İsyanları ve düzene muhalefeti her geçen gün artan Yeniçeri Ordusu’nun tümüyle lagvedilmesine karar verilmiş ve halkın da yardımı ile Sultan II. Mahmud (1808-1839) döneminde 17 Haziran 1826 yılında kışlalarında imha edilen (Vak’a-i Hayriye) Yeniçeri Ocaıı’nın yerine “Asakir-i Mansure-i Muhammediyye’’ adı verilen düzenli, üniformalı bir ordu kuruldu. Sultan II. Mahmud da eğitime önem verdiğinden Hassa Ordusu Komutanı Müsir Ahmed Fevzi Pasa’yi Selimiye Kışlası’nda bir askeri okul açmakla görevlendirmiştir. Ahmed Fevzi Paşa Selimiye Kışlası’nda okumaya hevesli ve yetenekli birkaç yüz kişiyi seçerek teskilâtlandırdı ve adını da ‘’Sibyan Bölükleri’’ koydu (1831). Sibyan Bölükleri’ne ayrılan gençlere bir taraftan askeri eğitim yaptırılırken bir yandan da okuma yazma öğretiliyordu. II. Mahmud, bunlardan baska Selimiye Kışlası’nın bir cephesini kâgir olarak yaptırmış, Tophane’deki Topçu Kışlası’nı inşa ettirmiştir. Ayrıca Davudpaşa binalarının tamiri, Heybeliada’da Bahriye Hendesehanesi, Kasımpaşa’da hastane, Çengelköy’de Kuleli Kışlası, Rami, Maçka ve Beyoğlu Kışlaları, Tüfenkhane inşaatı, ayrıca askeri ve ekonomik amaçlı olarak Eyüp Defterdar İskelesi’nde Feshane, Dikimhane, İplikhane ve İstanbul’un çeşitli yerlerinde karakollar yaptırmıştır. 1828 yılında Çengelköy’de Kuleli Kısla süvari askeri için inşa edilmişti. Kuleli Kısla yapılmadan önce

Üsküdar Toptası'nda eski Darüşşifa binası süvari kışlası olarak kullanılmıştı.

Kışla Mimarisini iki ana bölümde incelemek uygun olacaktır. Bunlardan birincisi; Türklerin göçebe yaşantısından kaynaklanarak Askeri Teşkilâtı da etkileyen ''Kışlak'' olarak isimlendirilen bölümdür. Henüz yerleşik düzene geçmemiş olan Osmanlılarda askerler ordugahta toplanırlardı. Ordugaha, törensel hava içinde getirilen çadırlar, yine aynı törensel havada ve hiyerarşik bir düzenle kurulur ve bir müddet burada konaklanırdı. Osmanlı Ordusu'nda ki bu yenileştirme çalışmaları düzenli orduların kurulmasını hızlandırmış ve askerlerin bütün yaşamsal ve sosyal ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri ve iyi bir askeri eğitim verilebilmesi için kışlaklara ihtiyaç duyulmuştur. Ordugah adı da verilen kışlakların gelişimine kısaca değinelim; ''Ordu'' kelimesi hükümdar makamı anlamında da kullanılırdı. Bu makam yerine göre saray veya ordugâhta olabilirdi.5 Davutpaşa Sahrası'nda ordu sefere gideceği ya da seferden döndüğü zaman yapılan törenler esnasında çadırlı ordugâh kurulurdu. Çadırlar kolayca kurulup sökülebilecek şekilde inşaa edilmişlerdir. Kalın bez veya keçeden, deri veya kıl dokumadan yapılan, bir veya daha fazla direklerle kurulan barınma yeri olan çadırların çeşitli biçimleri vardır. Çadır, çeşitli dönemlerde oba, otak, kerekû, gerege, Îy, çerge, çergi, çatır, çetir, iv, oba, yurt veya ev olarak adlandırılmıştır. Çadırlar da genel olarak pamuklu, ipekli veya yünlü kumaş, yer yer deri ve keçede kullanılmıştır. Padişah ve ordu birliklerine ait çadırları iç ve dış olmak üzere iki kat kumaştan yapılmıştır. İç mekanı çevreleyen yüzeyde genellikle aplike tekniği ile işlenmiş pamuklu kumaş kullanılırken, çadırın dış yüzünde ise çoğunlukla ''kirbas'' adı verilen Soma'da ve Ege adalarındaki tezgahlarda dokunan kalın pamuklu kumaş kullanılmıştır. Çadırlar malzemeleri, yapım teknikleri ve kullanan kişilere göre; kara çadır, tek direkli çadır, iki veya üç direkli çadır, sayeban ve Otağ-

ı Hümayun adlarını alırlar. Otağ-ı Hümayun adı verilen padişah çadırlarına Kurvı-çovaç, kerekü adları da verilir. Otağlar diğer çadırlardan çok daha büyük ölçüde, zengin süslemeli ve gösterişlidir. Otağ-ı Hümayun'un rengi kırmızı olurdu. Padişaha ait olan bu renkteki çadırı zaman zaman şehzade, vezir ve beylerbeyi de kullanabilirdi.

Padişahın iki ayrı otağı bulunurdu. Otağı Hümayun'un saray dışına çıkarılması savaş olacağını gösterirdi.6 Osmanlı ordusu sefere çıkacağı zaman sadrazamın başkanlığındaki bir grup tuğlarla birlikte ordunun ilk menziline doğru yola çıkardı. Ordu İstanbul'dan Rumeli tarafına hareket edecek ise Otağ-ı Hümayun Davutpaşa Sahrası'na, Anadolu tarafına gidecek ise Üsküdar tarafında Doğancılar meydanına kurulurdu. Bu meydanlara ve burada kurulan çadırlar topluluğuna "Çadırlı Ordugah'' denirdi. Eğer Edirne'de iken savaşa karar verilirse Otağ kabak meydanına Rikap ağaları ve şeyhlerin eşliğinde kurulurdu. Otağ-ı Hümayun ve diğer çadırlar kurulacağı zaman manzarası güzel, ağaçlıklı ve yüksekçe bir yer seçilirdi. Stratejik açıdan arkalarının dağlara dönük olması sağlanırdı. Çadırlar topluluğunun etrafında zukak adı verilen tekstilden bir paravan olarak sınırlayıcı, onun dışında da ordu birliklerinin çadırları bulunurdu. Zukaklar arazide veya ordugahta padişah veya erkana ait çadırları savaşta koruyucu, sınırlayıcı ve aşılması yasak bir engel oluşturan günlük yaşamda ve törenlerde ise padişah çadırını halk topluluğundan ayırmak için kullanılmıştır. ''Halvet-i Hümayun'' adı da verilen zukakların üst kenarları kale mazgalları gibi dendanlı yapılmıştır. Dikkatlice bakıldığında çadırlı ordugah ile kışla mimarisinin eleman ve fonksiyonlar açısından birbirine çok benzer olduğu görülür.

İkinci bölümde ise günümüzde hâlâ benzer amaçlarla kullandığımız çok fonksiyonlu kışla kompleksleri yer almaktadır. 19. yüzyıl yapı faaliyetleri açısından oldukça hareketli geçmiştir. Köşk, kasr, konak ve saray gibi sivil

yapıların yanı sıra toplumdaki yeni ihtiyaçlarla gündeme gelen ve fonksiyon yönünden önem arzeden kışla, okul ve hükümet binaları da yapılmaya başlanır.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla (Vak'a-i Hayriye, 17 Haziran 1826) birlikte düzenli ve disiplinli ordu yetiştirilmesi isteği; askerlerin bir arada barınabileceği, eğitim verilebilecek yapılara ihtiyaç doğurmuştur. Bu yeni inşaa edilen yapılarla Türk Mimarisinde yeni bir plan tipi doğmuştur. Çünkü; 19. yüzyılın kışlası, eski Yeniçeri Kışlalarından plân yönünden farklı olduğu gibi, miktarının fazlalığı ve yurt yüzeyine yayılmasıyla da önemli bir özellik taşır. Bu amaçla içinde koğuşlar, camii, fırın, hamam, atlar için ahırların bulunduğu yapı kompleksleri yapılmıştır. Daha sonraları kışla sınırları içerisinde padişah geldiği zaman konaklaması ve dinlenmesi için hünkâr kasırları da inşaa edilmiştir. Yeni tür kışlalar III. Selim'in Selimiye Kışlası, Levend Çiftliği Kışlası ve Humbarahane'yi yaptırmasıyla başlar, Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla yaygınlık kazanır. İlk muntazam asker kışlaları ahşap, sonra kâgir ve daha dayanıklı olarak inşa edilmiştir. Kışlalar çadırlı ordugahlar gibi; genellikle şehrin havadar yerlerinde ve yerleşim birimlerinin dışında, büyük bahçeler içinde, dikdörtgen plân şemasında orta avlulu olarak yapılmışlardır. Çoğunlukla iki katlı olup arazinin eğimine uygun olarak kimi kısımlarında üç veya dört kata çıkılmıştır.

Plân tipleri incelendiğinde uzun koridorların bir tarafına dizilmiş, dış bahçeye bakan odalar görülür. Koridor orta avluya bakar ve genelde simetrik pencerelerle aydınlatılır. Zaman zaman simetrinin dış cephede bozulmaması için özellikle odalar da duvarlar pencereye yaklaştıkça yönünü değiştirerek, pencere simetrisini bozmayacağı şekilde planlanır.

Doğudan batıya sürekli hareket halinde olan Osmanlı Ordusu kale, kışla, tabya, karakol, hastane, cephanelik ve istihkamlardan oluşan geniş bir

yelpaze içerisinde mimarisini sergilemektedir. Ciyat Kışlası, San'a nakliye taburu kışlası, Hamidiye kışlası, Taif kışlası, Hüdeyde kışlası, Yemen'de İpha kışlası, Mekke'de Hamidiye kışlası, Edirne, Erzurum, Bitlis ve Muş'ta tabya içi kışlaları olmak üzere özellikle İstanbul'da İmparatorluk Başkenti olması ve stratejik açıdan önemi dolayısıyla kışla yapımına çok önem verilmiştir. Bu kışlaların bir bölümü günümüzde halen kışla amaçlı, eğitim amaçlı ya da müze amaçlı olarak kullanılmakta iken büyük bölümü özen gösterilmediğinden, zamanla tahrip olmuş, yıkılmıştır. Bunların bir kısmını aşağıda incelemek istiyoruz;

1. Top Arabacıları Kışlası

Kışla Fatih Sultan Mehmet zamanında burada kurulan top imalâthanesinden adını alan Tophane semtinde; Yavuz Sultan Selim tarafından yaptırılmıştır.

Yavuz Sultan Selim, Nizam-ı Cedid ordusunun kuruluşuyla ilgilenirken, Kapukulu ordusunun modernleşme çalışmalarını da ihmal etmemiştir. Bu nedenle Tophane'de daha önceden varolan kışla binalarını yıktırarak, 1792 yılında Kapukulu ordusunun teknik sınıfı olan Topçular ve Top Arabacıları için ahşap Top Arabacıları Kışlası'nı yaptırmıştır. 2 Mart 1823'de Tophane'den başlayıp, Dolmabahçe'ye doğru yayılan yangında kışla binaları ve içindeki kışla camii yanmıştır. Orduda yenileşme çalışmalarına önem veren Sultan II. Mahmut, kışla ve içindeki caminin yapımı için emir vermiş ve hemen yapımına başlanan kışla binaları 1824 yılında, kışla camii ise 1826 yılında ampir üslupta tamamlanmıştır. Kışlanın ve caminin mimarının Kirkor Amira Balyan olduğu tahmin edilmektedir.7 Kışla kompleksi içinde inşa edilen cami bugün hâlâ varolan Nusretiye Camii'dir. Eski gravürler incelendiğinde; kışlanın denize paralel iki blok halinde konuşlanmış olup, kışla orta avlusunda cami (Nusretiye Cami) ve bir şadırvan-çeşme olduğu görülmektedir. Yapının deniz kenarındaki ön

bloku üç katlı alt katta beşik kemerlerle, sütunların üzerine oturan bir revak ile sol başta Hünkâr köşkü olarak tahmin edilen bir çıkma bulunmaktadır. Arka blok ise yine beşik kemerlerle, sütunların üzerine oturan bir revak ve onun üstünde üç kat bulunmaktadır. Müşiriyet binası, Genel Merkez, Askeri Teknik Okul, Milli Güvenlik Bakanlığı, Devlet Malzeme Ofisi Deposu, malzeme anbarı, olarak da kullanılan yapı bir dönemde Sanayi Kışlası adıyla da anılan Sanat Okulu olarak kullanılmıştır.8 Bugün yerinde Denizcilik Bankası ve Deniz Yolları İşletmesi'nin çeşitli birimlerinin yer aldığı Top Arabacıları Kışlası 1958 yılında yıkılmıştır.

2. Taksim Topçular Kışlası

Kışla Taksim'de bugünkü Taksim Meydanı'nı da içine alan çok geniş bir alan üzerinde, bulunmakta idi. Bu kışlaya Topçu Numune Kışlası adı da verilmiştir. 1922 yılında Pera ve Galata'yı içine alan 1/2000 ölçekli plânda bugün Taksim gezisi olan bu alanda Taksim Kışlası, Taksim Bahçesi, Belvü, Yorgancı, Nektar bahçe ve gazinoları, kışlanın karşısında Talimhane Meydanı, doğuda Taşkışla, Gümüşsuyu Kışlası, Şişhane Karakolu görülmektedir. Taksim Kışlası'nın yanından başlayarak Pangaltı'ya doğru uzanan mezarlıklar Feriköy'e taşınmış, binalar bu mezarlıkların üstünde yükselmiştir. Bu mezarlıkların karşısında caddenin diğer tarafında Talimhane Meydanı bulunmaktadır.

III. Selim dönemi askeri yapılarından biri olan, yapımına 1803 yılında başlanan ve 1806 yılında tamamlanan kışla Kapukulu ordusunun topçu sınıfı için inşa edilmiştir. Zarif bir dekorasyonla inşa edilen yapı, dikdörtgen planlı geleneksel kışla plân şemasında, ortası avlulu olarak yapılmış olup, büyük bölümü iki katlıdır. Köşe bölümlerine birer kat daha eklenmiş ve kat ayrımları silmelerle belirginleştirilmiştir. Genel çizgileri ile ampir üslup özelliklerine sahip kışla hakkında 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da bulunan gezgin Edmondo de Amicis; ''Kışla Türk Rönesansı'nın Magrip

üslubuyla dikdörtgen şeklinde yapılmış, sağlam bir binadır. Sultan II. Mahmut’un altından ayyıldızı olan ve zarif sütunlara dayanmış bir kapısı, çıkıntılı galerileri, armalarla ve arabesklerle süslü küçük pencereleri vardır’’ şeklinde bahsetmektedir. Yapı üçerli gruplar halindeki dikdörtgen pencerelerle aydınlatılmaktadır. Köşe yapının iki yanında dairesel çıkmaları olan yapı gökyüzüne doğru yükselen yine ampir üsluptaki kubbelerle sona ermiştir. Orta bölümde düşey plastrlarla hareketlenen yapının saçakları dendanlar ve profille bezenmiştir. Bu kısımda pencere üstleri kemerlidir. Kabakçı Ayaklanması sırasında tahrip edilen kışla, 1811’de Başmimar Hafız Mehmet Efendi tarafından yeniden ele alınıp eski plânında küçük değişikliklerle yenilenmiştir. 1811-1819 yıllarında Edhem Efendi’nin gözetiminde çatının tamiratı yapılmıştır. Komyanos, Nikola ve Marki Kafkas tamiratlar da asistanlık yapmışlardır. Aynı dönemde kurşunlarda yenilenmiştir. Kışla Camii’nin 1847 yılında bir fırtına sonucu yıkılan minaresi taş malzeme ile yeniden inşa edilmiştir. 1848 yılındaki bir yangından sonra 1849-1862 yıllarında çatı ve diğer kısımları Kalfa Kalust tarafından onarılmıştır. 1869 yılında da Hacı Dimitri Kalfa; kuleleri, mutfağı, çamaşırhaneyi, lavaboları ve sekiz koğuşu tamir etmiştir. 1870 yılında kışlanın etrafı yeşillendirilmiştir. Rum Ortodoks kilisesi; Topçu Kışlası bu dönemde (1883) ve Talimhane Meydanı üzerinde mülkiyet hakkı iddia etmiştir. 1900 yılında Türkiye’nin ilk futbol sahalarından biri kışla meydanına inşa edilmiş ve 1907 yılında aynı yerde Osmanlı Ordusunun hava balonları yerleştirilmiştir. l909-l9l4 yıllarında askeri birlikler sabah sporlarını bu meydanda yapmışlar ve o zaman tatil günleri olan cuma ve pazar günlerinde burada futbol oynanmıştır. Türk Milli takımı, uluslararası ilk futbol karşılaşmasını 27 Ekim l923 tarihinde Romanya ile burada yapmıştır. İstanbul’un işgali sırasında kışla Fransız birlikleri tarafından işgal edilmiş ve ismi ‘’Makmahon’’ olarak değiştirilmiştir. Cumhuriyet

döneminde Beyoğlu ve Taksim bölgesinin imarı için yapılan çalışmalarda; 1940 yılında Türk askeri tarihinin en zarif, en önemli yapılarından biri olan Taksim Topçu Kışlası, dönemin Vali ve Belediye Başkanı olan Lütfü Kırdar'ın emriyle yıkılmıştır. Topçu Kışlası'nın talim alanı olan Talimhane, parsellenerek imara açılmış ve burada Taksim'in hava almasını engelleyecek şekilde apartmanlar yükselmiştir.

3. Rami Kışlası

Kışla; Eyüp ilçesine bağlı, adını Osmanlı döneminde burada bulunan Rami çiftliğinden alan Rami semtinde, 268 ada, 4 parselde 220.000 metrekarelik bir alan içinde yer almaktadır. Rami Kışlası, Yeniçeri Askeri düzeninin kaldırılarak yerine ''Nizam-ı Cedid'' askeri birliklerinin kurulduğu 18. yüzyıl Islahat devri yapılarındandır. Sultan II. Mustafa devrinde 1695-1703 yılları arasında Rami Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. Birçok kaynakta kışlanın 1761 İstanbul depreminde yıkıldığından bahsedilmektedir. Ancak anılan tarihte deprem olmamıştır. Ancak kışlanın iki yapım tarihi arasında (l703-l826) merkez üssü İstanbul olan 5-9 şiddetleri arasında 25 deprem olmuştur. Asakir-i Mansure-i Muhammediye teşkilâtının konuşlanması için Sultan II. Mahmut'un emriyle Kirkor Balyan'a 1826-1828 yılları arasında küçük değişikliklerle yeniden yaptırılmıştır. Kışla yapısı; ortası açık avlulu dörtgen plân esasındadır. Talimhane caddesi tarafında ana giriş kapısı, diğer taraflarda da birer tali kapı bulunmaktadır. Taşıyıcı elemanı 1 metre kalınlığında taş duvarlar olan kışlanın çatısı ahşap asma çatıdır. Dar açıklıklı koridorlar tonozla geçilmiştir. Ana yapı tek katlı, günümüze ikisi kalabilen iki katlı olan köşe yapıların ise ortalama yüksekliği 8 metredir. Odalara, koridorlara, tavanlara, çerçevelere ilişkin tamirata 1829 yılında başlanmıştır. Ancak tamirat, 1831 yılında Yekta Efendi'nin ölümü üzerine durmuş ve daha sonra Katip Osman Efendi tarafından tamamlanmıştır. 1836-1837 yıllarında Kraliyet

Mühendislik Koleji Rami barakalarına taşınmış ve ‘’Fünun-u Harbiye-i Mansure’’ adını almıştır. 1838 yılında Maltepe Hastanesi ile birlikte kışla da tamir edilmiştir. 1847-1851 yıllarında daha geniş bir tamirat yapılarak, kışlaya ikinci bir hamam eklenmiştir. 1849 ve 1892 yıllarında Davutpaşa Kışlası ve Maltepe Hastanesi ile birlikte tekrar tamir edilmiştir. Burası Kırım Savaşı sırasında sultanın Başkomutanlık Karargâhı olarak kullanılmıştır (1853-1856). Cumhuriyet döneminde I. Ordu Komutanlığı’nın emrine verilen kışla, 1971 yılına kadar askeri amaçlarla kullanılmıştır. Askeri birliklerin kullanımından çıktıktan sonra kışlada iç avlunun bir bölümü de çevre sakinlerinin spor faaliyetlerinde kullanılmaya başlanmıştır. İstanbul Büyükşehir Belediyesi ile Maliye ve Gümrük Bakanlığı arasında 1985 yılında yapılan protokolle kuru gıda toptancıları kışla dış arazisine yerleşmişler, eternit çatılar, bölme duvarları ile değiştirilen kışla binasını da depo olarak kullanmaya başlanmışlardır. Eyüp Belediyesi Planlama Müdürlüğü’nün 10 Aralık 1990/877 sayılı yazısına göre 1986 yılında Rami Kışla arazisi Eyüp Belediyesi’nce satın alınmış, 21 Haziran 1990 gün ve III. No.lu Koruma Kurulu kararı ile 1/1000 ölçekli Uygulama İmar Planı’nda ‘’Rami Kültür Merkezi’’ olarak tanımlanmasına rağmen, günümüzde kışlanın kuru gıda toptancıları tarafından boşaltılması gerçekleşmediği gibi Kültür Merkezi olarak kulanımı konusunda da hiçbir çalışma yapılmamıştır.9 Sonuç olarak kışla boşaltılarak restore edilmeli ve ‘’Rami Kültür Merkezi’’ olarak hayata geçirilmelidir.

4. Orhaniye Kışlası

Orhaniye Kışlası, Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) zamanında (M. 1886) tarihinde padişahın Hassa Alaylarının barınması için kagir olarak yaptırılmıştır. Sultan II. Abdülhamid kışlanın bulunduğu araziyi seçerken bu platonun savunma ve askerlik bakımından önemini göz önünde bulundurmuştur. Çünkü; bu bölge Beyoğlu, Beşiktaş, İstanbul ve Ortaköy

yönlerinden Yıldız Sarayı'na ulaşan yolların hepsine hakim olduğu gibi Haliç'i, Boğaz'ın güneybatı girişini, Üsküdar ve Anadolu kıyılarını da görmektedir. Bu bölgeye bu kadar çok önem verilmesinin nedeni; İstanbul'un 1453 senesinde Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedildikten sonra Edirne'de bulunan devlet başkentinin buraya nakledilmesi, Yıldız bölgesinde hemen her dönemde çeşitli köşk ve kasırlar yapılarak padişahların burada oturmaları, Boğaz'ın tarihi ve jeopolitik önemi, Osmanlı donanmasına ait tersane, üs ve barınakların buradan denetlenebilmesidir. Kışla yukarıda da belirtildiği gibi Padişahın Hassa Alaylarından Mızraklı Süvari Livası'na (Tugayına) tahsis edilmişti. Orhaniye Kışlası'ndaki birliklerin komutanları İkinci Meşrutiyet'in ilânına kadar (1908) Balmumcu'da bulunan büyük köşkte otururlardı. 1935 tarihinden itibaren Orhaniye Kışlası Nakliye ve Zırhlı Birlikler Okulu, İkinci Dünya Savaşı'nda Uçaksavar Alayı, 1945'te Uçaksavar Okulu, 1958 yılında Piyade Kışlası olarak kullanılmış, kışlanın zamanla yıpranmasıyla Piyade Birlikleri de buradan ayrılmıştır. 1979 tarihinde yapılan restorasyonda betonarme ile teçhiz edilen kışla İstanbul Merkez Komutanlığı'na tahsis edilmiştir. Çok yakın zamana kadar coğrafik önemini koruyan kışlanın çevresindeki gecekondulaşma sonucu kışlanın görüş alanları kısıtlanmış ve bu önemini yitirmiştir. Kışla dikdörtgen plan tarzında inşaa edilmiş olup, müştemilât olarak arka tarafta tavla, önde Yıldız Sarayı'nın çifte duvarları arasında manej alanları yapılmıştır. Kışla Camii kışla binası ile bitişik olarak yapılmıştır. Nizamiye (Kışla kompleksine ana giriş) kapısından girince cami tam karşıda yer alır. Diğer kışlalara oranla oldukça küçük inşa edilen Orhaniye Kışlası bir bodrum kat ve zemin kattan oluşur. Orhaniye Kışlası diğer kışla yapılarında da olduğu gibi orta avluya bakan bir koridor ve bu koridora açılan odalardan oluşur. Cepheye baktığımızda genelde üçerli olarak gruplandırılmış kemerli pencerelerle

aydınlatmanın sağlandığı görülür. Bazı bölümlerde arazi eğiminden dolayı kışla 1.5 katlı görülür. Yapının dört köşesinde öne çıkarılan ve diğer kışlalardaki gibi kule görüntüsü verilmeye çalışılan kısımlar yükseklik olarak bir değişiklik olmadığı için kule görüntüsü vermekten uzaktır.

5. Tersane Kışlası (Divanhane Binası)

Bugün Kasımpaşa vapur iskelesinin bulunduğu yerden Hasköy'e kadar uzanan saha Bizans çağında İmparator bağlarının yer aldığı sık ve yüksek ağaçlarla kaplı bir alandır. Otağ-ı Hümayun'u fetihten sonra bu alana kurduran Fatih Sultan Mehmet savaştan elde edilen ganimeti burada askerlerine dağıtmıştır. Biri Gelibolu'da ve diğeri Haliç'in Aynalıkavak tarafında olmak üzere 2 tersane Fatih Sultan Mehmed zamanında kurulmuştur. II. Bayezid döneminde her iki tersane de büyütülmüştür. Yavuz Sultan Selim devrinde ise Gelibolu'daki tersanenin bir bölümü kaldırılarak küçültülmüş ve İstanbul Tersanesi'ne katılmıştır. Sultan III. Ahmed zamanında bir divanhane inşa edilmiştir (1722-1723). III. Selim devrinde ahşap olan havuzların bazıları kâgire çevrilmiş, yeni havuzlar eklenmiş ve Aynalıkavak Sarayı yıktırılarak arsası Tersane'ye katılmıştır. 1805'te Taşkızak ve Ağaçkızak tersane kışlaları, hapishane, hamam, İplikhane Kışlası, Sıbyan Kışlası ve demirhane yaptırılmıştır. II. Mahmud devrinde; 1818 yılında Divanhane, 1827 yılında da tersanenin arkasında bulunan tepeye deniz askerleri için Bahriye Hastanesi inşa edilmiştir. Bu hastane bugün hâlâ Kasımpaşa Deniz Hastanesi olarak hizmet vermektedir.

Bu dönemde ayrıca sarayın yıkılan kısımlarının yerinde tersaneye ait değirmen ve fırın yapılmıştır. Ayrıca yine bu dönemde eski Divanhane binası yıkılarak yerine, l834 yılında ön cephesi kazıklar üzerine oturtulan Ampir üslubunda yeni bir Divanhane (Amirallik) binası inşa edilmiştir. Tersane Kışlası'ndan Deniz Kuvvetleri Komutanlığı elinde bugün Kuzey

Deniz Saha Komutanlığı olarak kullanılan Divanhane binası, Cezayirli Gazi Hasan Paşa Kışlası ve Taşkızak Tersane Komutanlığı binaları bulunmaktadır. Oldukça gösterişli yaptırılan bu binayı yetersiz bulan Sultan Abdülaziz'in 1864 yılında 7000 kazık üzerine Mimar Serkis Balian'a temelini attırdığı Divanhane 1869 yılında tamamlanmıştır. Günümüze kadar ulaşan bu Divanhane binası simetrik bir plân ve cephe düzeni ile kareye yakın bir dikdörtgen olarak inşa edilmiştir. Diğer kışla plânlamalarının aksine bu üstü kapalı bir orta avlu etrafında yirmişer kolondan oluşan iki katlı bir revak ile çevrili geniş bir mekândır. Avlunun ortasında figüratif ölçekte kalan sekizgen plânlı bir mermer şadırvan vardır. Bu avluya dört cepheden de birer simetrik giriş bulunmaktadır Deniz tarafında ki Komutanlık girişi zengin bir bezemeyle süslenmiş bir giriş holüne ulaşmaktadır. Bugün Komutanlık bloku olarak kullanılan kısım, Osmanlı döneminde Bahriye Nazırı'na ayrılmıştı. Giriş holünde olduğu gibi burada da geometrik desen içinde natüralist çiçek motifleriyle bezenmiş tavan tezyinatı görülür. Orta avluyu çevreleyen kolonlar dizisi, zemin katta kemerlerle birbirine bağlanmaktadır. Üst katta dörderli olarak gruplaşan kolonlar alt katta kendisi ile aynı büyüklükteki tek kolon tarafından taşınmaktadır. 1950'li yıllarda yapılan restorasyonda zemin kattaki volta döşemenin büyük bir bölümü sökülerek betonarme sistem ile desteklenmiştir. Yine bu restorasyonlarda yapılan bir takım hatalarda bina yıpranmaya başlamıştır. Ancak yine de bezemesi ve özgün mobilyaları ile en iyi korunan yapılarımızdan birisidir.

6. Kalyoncular Kışlası (Cezayirli Gazi Hasan Paşa Kışlası)

Kışla Kasımpaşa semtindedir. Haliç'in kuzey yakasında bulunan semt adını Kanuni'nin vezirlerinden Güzelce Kasım Paşa'dan almıştır. Cezayirli Gazi Hasan Paşa, Kapdan-ı Derya oluncaya kadar (1770) Kalyoncular Kışlası yoktu. Seferden dönen askerler, Galata'da bekâr odalarında,

kahvehanelerde, konaklarda bir kısmı da eski kalyon ve kadırgalarda gecelerlerdi. Bu yüzden askerler seferden dönünce disiplinsiz ve uygunsuz bir yaşam içine düşerlerdi. Bu durum eğitimsizliği de beraberinde getirirdi. Bu olaydan memnun olmayan Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa Kalyoncuları ibadeti ve eğitimiyle belirli bir statüye kavuşturmayı düşünerek ve bütün giderlerini kendisi karşılayarak 1784'te Tersane meydanında kalyonculara ait bir kışla ile cami ve hamam yaptırmıştı. Kışlanın Deniz Müzesi Arşivi'nde bulunan kitabesi de Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın düşüncesini açıklamaktadır:

"Saklar eşyasının temiz emvacı ifnâdan güzel/Asakir-i Bahriye'yi koymaz açıkta bu mahal''. Günümüz Türkçe'si ile:

"Bu yer deniz erlerini açıkta kalmaktan ve eşyaları yıpranmaktan, yok olmaktan korur.''

Osmanlı toplumunun Batılılaşma anlayışıyla birlikte dört köşe ve ortası avlulu klâsik kışla mimarisinde yapılan Kalyoncu Kışla Barok üslubunda inşa edilmiştir. Kışla zemin dahil 3 kat üzerine, yarı kagir olarak ve 160 odalı yapılmıştır. Kışla, deniz kenarında üç katlı olarak inşa edilmiş olup iki sütun üzerinde yükselen giriş bölümü daha ön plânda yapılarak belirginleştirilmiştir. 3 adet dikdörtgen formlu pencerenin üstünde ayrıca 3 adet yarım daire şeklinde pencere bulunmaktadır. Kışlanın ana giriş kapısı mermer sütunçelerle çevrelenmektedir. Bu görkemli kapıların üstünde dörder adet mermer sütun üzerinde duran cumba şeklinde yapılmış köşkler bulunmaktadır. Bunlardan deniz tarafında bulunan köşke ''Kasr-ı Hümayûn'', kuzey cephesindekine ise ''Misafir Köşkü'' denilir. Cumbanın üst örtüleri kurşun kaplı bir kubbe ve kubbe üstünde altın yaldızlı bir alem bulunur. Köşk tavanları ise süslü nakışlarla bezenmiştir. Kışla 1/1 dolu-boş oranında dikdörtgen pencerelerle aydınlatılmıştır. Kışla orta avlusunda

bulunan Cezayirli Gazi Hasan Paşa Camii'nin kubbesi ve tek şerefeli ampir üslubundaki minaresi bulunmaktadır.

Yüzyıllar boyunca çeşitli onarımlar gören kışlada bezemeler bozulmuştur. 1882 yılında çok harap haldeki kışlada yapılan onarımla birinci ve ikinci kat odaları arasındaki tuğla duvarlar yıkılarak yüzer kişilik koğuşlar oluşturulmuştur. Kışla 1950 ve 1966 yıllarında da büyük onarımlar geçirmiş ve bugünkü haline getirilmiştir. Ancak 1950 yılında yapılan onarımla binanın dış cephesinde ampir üslubundaki kuş köşkleri (serçe saraylar) kaldırılmış, döşemeler betonarmeye çevrilmiş ve kat yükseklikleri artırılmıştır.

Kalyoncular için yapılan bu yapı, 100 yıldan fazla bir süre kışla ve okul olarak kullanılmıştır. "Sanayi-i Bahriye Alayı'', ''Kanun Dairesi'', "Bahriye Silahendaz Taburu'', ''Divan-ı Harp'' gibi kuruluşları da bünyesinde barındırmış olup, II. Meşrutiyet'ten sonra ''Evsad-ı Cedide Mektebi'' ve daha da geliştirilerek "Deniz Talim Alayı'' olarak kullanılmıştır. Kalyoncular Kışlası günümüzde Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na bağlı bir bölüm olarak kullanılmaktadır.

7. Humbaracılar Kışlası

Kışla Hasköy Halıcıoğlu semtinde bulunmaktadır. Sultan III. Selim döneminin ilk modern plânlı askeri yapılarından olan Humbaracılar Kışlası 1792 yılında inşa edilmiştir. Orta avlulu, dikdörtgen plânlı kışlanın Hasköy tarafı Humbaracılara, Sütlüce'ye bakan kısmı lağımcılara tahsis edilmiştir. Kışla II. Mahmud döneminde yenilenmiştir. Kışla iki kat olarak inşa edilmiş olup; yapının orta aksında, deniz tarafında bulunan üç çıkmalı bölümü ana giriştir. Sütunlar üstünde yükselen ikinci katı ise Hünkâr Kasrı'dır. Hünkar Kasrı'nın iki tarafında bulunan kısımlarda yapı üçlü olarak gruplanan dikdörtgen pencerelerle aydınlatılmaktadır. Bu grupların

arasında düşey plastrlar bulunmaktadır. Ampir üslûptaki bu yapı günümüzde Askerlik Şubesi olarak kullanılmaktadır.

8. Selimiye Kışlası

Kışla; Üsküdar ilçesinin güneybatısında 45.000 m2 bir alan üzerinde yer alır. Bizans döneminde burada Kalkanlı Askerlerinin kışlası bulunduğundan buraya ‘’Skudarium’’ adı verilmiştir.10 Bizanslılar devrinde saraylar ve köşkler yapılan kışla bölgesinde Osmanlılar zamanında ilk kez Kanuni Sultan Süleyman, 1555 yılında bir yazlık saray inşa ettirmiştir. III. Murad ve IV. Murad zamanında da bu saraya ilâveler yapılmıştır. III. Selim tahta çıktığı yıllarda düzenli bir orduya gereksinim duyulduğu için 1791-1792 yıllarında Bostancılar Ocağı’na bağlı bir kuruluş şeklinde oluşturulması kararlaştırılan, 12 bölüğe dağılmış ve 1602 kişiden oluşan Nizam-ı Cedid adlı ordu kurulmuştur. Ve bu ordu için taş ve ahşap malzeme ile l802-l806 yılları arasında Selimiye Kışlası yaptırılmıştır. III. Selim’in tahttan indirilip öldürülmesiyle sonuçlanan Yeniçeri ayaklanmasında 1807 yılında Levent Çiftliği Kışlası ile birlikte Selimiye Kışlası’da yakılmıştır. Daha sonra Yeniçeriler İstanbul’da ki diğer kışlaları, cebehâneleri, zahire anbarlarını da yakıp yıkmışlardır. Orduda yeni bir düzenlemeye başlayan III. Selim’in oğlu Sultan II. Mahmud 1827-1828 senelerinde kışlayı yeniden inşa ettirmeye başlamıştır. Bir cephesi kârgir olarak yapıldıktan sonra Sultan II. Mahmud vefat etmiş ve kışlanın diğer üç cephesi ile müştemilâtı Sultan Abdülmecid zamanında 1842-1853 yıllarında yapılmıştır. Tamirden sonra Asakir-i Muhammediye adı verilen kışlanın iki cephesi 267 m, diğer iki cephesi 200 m olup, 228 büyük oda ve 3000 pencere bulunmaktadır. l853-l856 Kırım Harbi sırasında müttefik askerler için hastane haline getirilen Selimiye Kışlası ve Kuleli Kışlası yine müttefik askerlerin giderken yakıp yıkmalarına maruz kalmıştır. Hastane olarak kullanıldığı dönemde Fransız hemşire Florance Nightingale Selimiye

Kışlası'nda hastaların tedavileri ile ilgilenmiştir. Bazı kaynaklara göre de müttefik askerler için Selimiye Kışlası değil, bugünkü Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nin yerinde bulunan bir kışla ve İcadiye Kasrı hastane olarak kullanılmıştır. Yalnız tüm kaynakların birleştiği bir nokta müttefikimiz olan İngiliz askerleri ayrılırken hem Askeri Hastanenin yerindeki kışla ile İcadiye Kasrı'nı hem de Selimiye ve Kuleli Kışlalarını yakıp yıkmış olmalarıdır. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları sırasında Selimiye Kışlası çeşitli askeri birlikler tarafından kullanılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında da tekel deposu olmuş, 1958-1962 yılları arasında Selimiye Askeri Ortaokulu olarak hizmet vermiş ve 1963 yılında restore edilerek I. Ordu Komutanlığı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Kışla, dikdörtgen bir plâna sahip olup dört köşesinde yedi katlı birer kule bulunmakta ve kışlanın odaları dışa, koridorları ise iç bahçeye bakmaktadır. Kışla çift meyilli bir çatı ile örtülüdür. Kulelerin ise minare külâhını andıran dilimli bir çatı ile örtülü olduğu görülür. Kitabesine göre bina Sultan II. Mahmud tarafından l828 tarihinde yaptırılmıştır. Kışlanın dört cephesinde de ayrı ayrı katlara açılan kapılar bulunur. Meyilli araziye uydurularak yapılan kışlanın her cephesinde kat miktarları değişik olarak yapılmıştır. Arazideki şekline göre bodrum kat, ikinci bodrum kat, birinci bodrum kat ve iki normal kat bulunur. Bütün kışlayı çepeçevre dolaşan zemin katta girilebilen kuzey cephesindeki kapı, nizamiye kapısı olarakta anılıp en sadesidir. Kapının üst katında ikişer tarafta yüksek birer kaide üzerine oturtulmuş olan çifte sütunla taşınan Komutanlık odası bulunur. Portalin yan taraflarında biri küçük diğeri büyük ikişer paye bulunur. Ortasında defne yaprakları olan yuvarlak kemerin üstündeki kitabeye göre bu portal de yine Sultan Abdülmecid tarafından 1854'te yaptırılmıştır.

Kışlanın dört köşesinde bulunan kare plâna sahip yedi katlı kulelere çıkış ahşap merdivenlerle sağlanmaktadır. Kule pencereleri dikdörtgendir,

üstteki iki katta ise yuvarlak kemerli pencereler vardır. Restorasyonlarda bu pencerelerin bir kısmı kapatılmıştır. Kule yapısında Rönesans, pencerelerde ise Barok etkisi görülmektedir. Bu kulelerin bir tanesi Askeri Müze tarafından 1995 yılında Florance Nightingale Müzesi olarak düzenlenmiş diğerleri ise depo gibi kullanılmaktadır. Kulelerin üst katlarına doğru çıktıkça yanlış detaylandırmadan oluşan ciddi sorunlar bulunmaktadır.

9. Kuleli Süvari Kışlası

Kışla; Boğaz'ın Anadolu sahilinde, Beylerbeyi ile Vaniköy arasında, Üsküdar ilçesine bağlı Çengelköy semtinde bulunmaktadır. Bizanslılar döneminden itibaren güzel bahçelerle düzenlenmiş önemli bir bölgedir. Buraya verilen Kuleli ismi Yavuz Sultan Selim devrinde Bostancıbaşı emrindeki sebze, meyva ve çiçek bahçesinin içinde bulunan bir kuleden gelmektedir. Kanuni Sultan Süleyman ve III. Selim dönemlerinde de bölge önemini korumuş, her iki padişah da burada birer kasır yaptırmışlardır. Yine Sultan Selim zamanında burada bulunan manastır, ordudaki düzenlemelerle yeniçeri kışlası olmuş ve bu bölgeye ‘’Bostancıbaşı Odaları’’ adı verilmiştir. Kulede Bostancıbaşı teşkilatında görev yapanlarda bulunurmuş.11 Kanuni Sultan Süleyman zamanında (l520-l566) Kulenin yanına saray ve bahçe yapılmıştır. Bahçe 9 katlı olup, her katı fıskiyeli havuzlarla süslü ve setli olarak yapılmıştır.12 Padişah bahçesinin yanında bulunan iki Rum bahçıvanın yerleri alınarak kule bahçesinde 1828 yılında tek katlı ve ahşap bir süvari Kışlası Kirkor Balian tarafından inşa edilmiştir. Sultan Abdülmecid zamanında (1839-1861) yanan ahşap kışla 1845 (bazı kaynaklara göre 1843) yılında yarı ahşap, yarı kârgir olarak yenilenmiştir. Yangın esnasında yapının deniz cephesi tümüyle yandığından yeni yapımında eski haline sadık kalınıp kalınmadığı bilinmemektedir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında (1520-1566) kulenin yanına saray ve bahçe yapılmıştır. Bahçe 9 katlı olup, her katı fıskiyeli havuzlarla süslü ve setli

olarak yapılmıştır. 1837-1842 yılları arasında kolera salgını yüzünden yapı tahaffuzhane (karantina odası) olarak kullanılmıştır. Kışla 1854 yılına kadar süvari kışlası olarak kullanılmıştır. 1854-1856 yılları arasında Kırım Harbi nedeniyle müttefik askerler için kışla ve hastane haline getirilen yapı, savaş bitiminde ülkelerine dönen bu askerler tarafından yakılarak büyük ölçüde harap edilmiştir. 1856-1859 yılları arasında tekrar süvari kışlası olarak kullanılan yapı 1859 yılında Kuleli vakası sanıklarının yargılanması için mahkeme olarak kullanılmıştır.1860 yılında Sultan Abdülaziz tarafından eski durumuna uygun olarak kâgir sistemde Kalfa Balian’a yaptırılmış ve bu esnada iki kule ilâve edilmiştir. l956 yılında tümüyle kârgir olarak yenilenen kışla binası halen Kuleli Askeri Lisesi olarak kullanılmaktadır. Sadece cephe uzunluğu açısından (216 m) bile bakıldığında; boğazda etkin bir görünüme sahip olan, 45.000 m2 alana inşa edilen Kuleli Kışlası 19. yüzyılın modern kışla yapılarından, dikdörtgen, yığma bir yapıdır. Kışla genel olarak üç katlı olarak inşa edilmiştir. Bodrum katı ön cephe ile güney cephesinin bir kısmında mevcuttur. Bahçeye açılan koridorun etrafına dizilen odalardan oluşan zemin kat bütün binayı dolaşır. Birinci kat ise çok küçük değişikliklerle zemin katın aynısıdır. Katlar üçerli gruplar halinde düzenlenen dikdörtgen pencerelerle aydınlanmaktadır.

Yapılan onarımlar sırasında saçak, korkuluk ve pencere düzeni aslından farklı olarak ele alınmıştır. Kulelerde “S’’ biçimli konsollar kaldırılmış, kule saçakları, kurşun kaplanması gerekirken demir korkuluklarla çevrelenerek balkon haline getirilmiştir. Küçük çaplı ve geniş aralıklı olarak yapılan çinko yağmur olukları detay çözümündeki eksiklikler ve deformasyonlar nedeniyle cephede diğer kısımlardan daha çok bozulmaya neden olmuştur. Ayrıca 1999 Körfez depreminde yapı ciddi zararlar görmüş olup, bu

muhteşem kışla yapısı bir an önce restore edilmeli ve gelecek kuşaklarda da yaşatılmalıdır.

10. Gümüşsuyu Kışlası

Bu kışla, Gümüşsuyu caddesinde, Gümüşsuyu Hastanesi'nin yanında Sultan Abdülmecid tarafından l850'de yaptırılmaya başlanan yapı, l862 yılında Sultan Abdülaziz zamanında tamamlanmıştır. Garabed Amira Balian tarafından ahşap olarak inşaasına başlanan yapı, Mimar Sarkis Balian tarafından tamamlanmıştır. Gümüşsuyu İmparatorluk binaları olarak bilinen binalarda, Sultan Abdülaziz'i tahttan indiren kıt'alardan biri barınıyordu. Bu binalarda saraya ve askeri bandoya müzisyen yetiştirmek amacıyla bir müzik okulu kurulmuş ve İtalyan Opera Bestecisi Gaetano Donizetti'nin kardeşi Giuseppe Donizetti tarafından yönetilen İmparatorluk Orkestrası Dolmabahçe Sarayı'ndan önce burada yerleştirilmiştir.13 l9. yüzyılda yapılan bina klasik kışla yapılarının sade plan şemasını aynen tekrarlar. Bir orta avluyu çevreleyen yapı kollarından oluşan bina, batı cephesinde iki katlı, Dolmabahçe'ye bakan cephesinde ise arazi topoğrafyasından dolayı dört katlıdır. Kışla günümüzde İstanbul Teknik Üniversitesi olarak kullanılmaktadır.

11. Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane Kışlası

Taksim'de ki Topçu ocağı erlerinin tedavisi için Tophane-i Amire Hastanesi olarak Harbiye'de inşa edilmiştir. Açılış tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber 1796 yılında tek katlı olan hastane binasına bazı koğuşlar ve dershaneler eklenerek Mekteb-i Harbiye'ye tahsis edilmiştir. Mimarisini Karabet Balian'ın yaptığı bina, Sultan Abdülmecid tarafından 10 Ekim 1846'da resmi olarak açıldı.14 1831'de Hassa Müşiri Ahmet Fevzi Paşa tarafından Selimiye Kışlası'nda bulunan Hassa ordusundan seçilen "Sıbyan Bölükleri" için Kışla olarak kullanılan binaya, 1850-1851

yıllarında İngiliz Mimar Smith tarafından bir binicilik binası (manej), bugünkü kültür sitesi ile orduevi arasında inşa edilmiştir.

Sultan II. Mahmud'un emriyle 1834 yılında Maçka Kışlası okul haline dönüştürülmüş, bu amaçla bir camii, kütüphane, hamam, eczane, matbaa ve iyi donatılmış bir laboratuar ile basımevi de kurulmuştur.15 Bina 1853 yılı başından itibaren; Kırım Savaşı nedeni ile müttefikimiz olan Fransız askerleri için, misafirhane ve hastane olarak ayrılınca Harp Okulu Taşkışla'ya taşınmıştır. Muharebenin bitimine doğru bina bütün kıymetli kitap ve eşyalar ile birlikte yanıp kül olmuştur. Daha sonra Sultan Abdülaziz'in emriyle Harp Okulu'nun eski temeller üzerine inşasına başlanmış ve bir buçuk sene de inşaatı biten okul, o çağın gereksinimlerini karşılayacak şekilde iki katlı, iki iç avlulu, dikdörtgen plânlı Selimiye Kışlası'ndan beri uygulanan geleneksel kışla şemasına uygun olarak düzenlenmiştir. 1862 yılında okul nazırı Kirliva Mahmud Bey idaresinde Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane bu yeni binasına taşınmıştır. Bugün Kültür Sitesi olarak kullanılmaktadır. Bugün toplantı salonları için kullanılan yeşil ve kırmızı salonlar sultan geldiği zamanlar kullanılır, burada törenler düzenlenirmiş. Çeşitli ihtiyaçlar nedeni ile manej alanları, silâhhane, beden eğitimi salonu ve 1887 yılında da Sultan Abdülmecid tarafından Taamhane (yemekhane) yaptırılmıştır. Mekteb-i Harbiye Taamhanesi olarak yapılan bu yapının üst örtüsü yanlarda iki oval, ortada dairesel bir kubbeden oluşmuştur. Alt kat hizmet alanları, mutfak ve kiler olarak kullanıma sunulmuş, görkemli ön cephedeki kapı; genelde üst zabitanların girişi için, arka cephedeki simetrik kapı ise öğrenci girişi için kullanılmıştır. Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane'ye 13 Mart 1889 tarihinde Mustafa Kemal'in kaydı yapılmıştır. Erkan-ı Harbiye sınıflarında da öğrenim gören, 1904 yılında mezun olan Mustafa Kemal Atatürk'ün sınıfı şu anda Atatürk Dershanesi olarak hizmete sunulan kısımdır. Kurtuluş

savaşı yıllarında Padişahın isteğiyle kapatılan Mekteb-i Harbiye, ancak Lozan Antlaşması'ndan sonra açılan mektep, bu yıllar arasında Ankara'da Abidin Paşa Zabit Talimgâhı'nda eğitimini sürdürmüştür. 1936 yılında Mühendishane-i Berri-i Hümayun binasında bulunan Yedeksubay okulu bu yapıya taşınmıştır. 1841 yılında inşa edilerek, çeşitli askeri hizmetlerde kullanılan, Atatürk'ün de içinde okuduğu tarihi Harbiye Kışlası'nın, Askeri Müze ve Kültür Sitesine dönüştürülmesi, 1966 yılında kararlaştırılmıştır. Bu nedenle düzenlenen proje yarışmasını Prof. Dr. Nezih Eldem kazanmıştır. Yapı ikinci derece tarihi eser kapsamında olduğundan, ön blok hariç diğer bloklarda mevcut dış görünüş, kat yüksekliği ve çatı sistemi değiştirilmemiş, döşeme, çatı, tavan, pencere gibi kısımların yıkılarak yeniden inşaa edilmesi plânlanmış ve restorasyon çalışmalarına 1967 yılında başlanmıştır. Tarihi Harbiye Kışlası'nın Cumhuriyet Caddesi'ne bakan batı bloku ile kuzey blokunun inşaat ve restorasyonu 1992 yılı sonunda tamamlanmıştır. Kışlanın restorasyon sonrası plânlarını incelediğimizde; dikdörtgen plânlı yapının ortasında bir büyük avludan başka 4 tane de iç avlu görülmektedir. Orta bahçeyi çevreleyen koridor çevresinde sıralanmış odalar bulunmaktadır. Cumhuriyet Caddesi'ne bakan cephenin eski fotoğraflarla kıyaslandığında oldukça değiştiği görülmektedir. Bu cephenin orta aksında bulunan Cumhuriyet Caddesi'ne bakan çift taraflı merdivenle çıkılan ana giriş kaldırılmıştır. Bugünkü ana girişler yapının iki tarafında simetrik olarak yine çift kollu merdivenlerle ulaşılan kapılardır. Günümüzde yapı Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı olarak kullanılmaktadır.

12. Taşkışla (Mecidiye Kışlası)

Sultan Abdülmecid'in emriyle 1839 yılında Taşkışla'da bir tıp okulu yapılmaya başlanmıştır. Okul tamamlanmadan Übdülmecid ölünce bina yarım kalmıştır. Sultan Abdülaziz (1861-1876) tahta geçtiği zaman binayı

kışla yapısına dönüştürerek tamamlatmış ve Sultan Abdülmecid'in adına izafeten Mecidiye Kışlası ismini verdirmiştir. Yapının okuldan kışlaya dönüştürülmesinde Hacı Isdepan Kalfa görevlendirilmiştir. Daha sonraları tahrip olan bina yıktırılarak Sarkıs Balian tarafından 1863-1864 yıllarında tekrar inşa ettirilmiştir. Kışlanın inşaatında Hacı Migirdich Kalfa yadrımcı mimar olarak çalışmıştır. l0 Temmuz l894 tarihindeki l0 şiddetindeki depremden büyük hasar gören yapı R.d'Aronco tarafından onarılmıştır.16 Taskışla 70x40 m. boyutlarında bir orta avlu etrafında çevrelenen dikdörtgen plânli bir yapıdır. Yapının dört kösesinde cepheden dışa taşan çıkmalarla belirginleştirilmiş kuleler yer almaktadır.

Kışla ara bölümlerde iki katlı olmasına karşın kulelerde üç kata yükselmektedir. Giriş kısmı zemin katta 8 adet sütun üzerinde yükselmektedir. Katlar yatay silmelerle ayrılarak belirginleştirilmiştir. Kışla giriş aksında ve kulelerde kemerli pencerelerle diğer kısımlarda ise dikdörtgen formlu pencerelerle aydınlatılmaktadır. Dikdörtgen formlu pencerelerin üstünde; alt katta yatay alınlıklar, üst katta ise üçgen alınlıklar yer almaktadır. Geleneksel kışla şemasında oldugu gibi burada da orta avluyu çevreleyen koridorun etrafına dizilmiş odalar bulunmaktadır. Kulelerin orta kısmında Mekteb-i Harbiye'de olduğu gibi küçük avlular bulunmaktadır. İkinci Meşrutiyet bu kıslada ilân edilmiştir. Bu sırada Sultan Abdülhamid'e karşı olayları destekleyen alaylardan biri de bu kışlada kalıyordu. Ayaklanmalarda yaralanan askerler Hamidiye hastanesinde tedavi edilmiş ve nekahat dönemini kışlada geçirmişlerdir. Kışla 9 Mayıs 1914 yılında çıkan yangında büyük tahribata uğramış, Cumhuriyetin ilân edilmesinden sonra Milli Eğitim Bakanlığı'na devredilmiştir. Restore edilen yapı halen İstanbul Teknik Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakülteleri olarak kullanılmaktadır.

13. Davutpaşa Kışlası

Kışla; İstanbul’un şehir surları dışında, Topkapı’dan Edirne’ye kadar uzanan eski kervan yolunun üzerinde, Davutpaşa Sahrası olarak adlandırılan mevkide Çırpıcı ve Haznedar derelerinin arasında denizden 70 metre yükseklikte bir tepenin doğu yamacındadır. Davutpaşa’da yerleşmenin başlangıcı Bizanslılar dönemine kadar inmektedir. Askeri amaçların dışında sayfiye yeri olarak da kullanılan bölgede Bizans İmparatorlarına ait bazı saraylar da bulunmaktadır. Bizanslılara ait Afamea Sarayı’nın, Davutpaşa Sarayı’nın olduğu yerde bulunduğu tahmin edilmektedir. Hammer’e göre Bizanslılar devrinde Hebdemon adı verilen bu bölgede askeri törenlerle birlikte saltanat değişimlerinde taç giyme törenleri de düzenlenmiştir. Ayrıca burayı da içine alan Cerrahpaşa ve Haseki’yi kapsayan bölgeye ise Kserofolos adı verilmişti. Bazı kaynaklar ise bu bölgenin adının Aretai (Erdemliler) olarak belirtmektedir. Bizans İmparatoru IV.

Romanos Diogenes (1067-1071) burada birçok köşk yaptırmış, İmparator I. Aleksios Komnenos (1081-1118) ise imparatorluğu ele geçirmek üzere İstanbul surları önüne geldiğinde karargâhını bu bölgede kurdurmuştur. Bizans döneminden günümüze, deniz ile Davutpaşa kapıları arasında uzanan bazı duvar kalıntıları ve bir burç kalıntısı ile su yolları ve sarnıçlar bulunmaktadır. Bu sarnıçlardan Davutpaşa Kışlası içinde kalan bölümüne çok yakın zamana kadar girilip sandallarla dolaşılabilmekteymiş. 1970’li yıllarda yapılan yol yapımı çalışmaları sırasında tonozlu bir yol, bir lahit ve 2 ve 3. yüzyıllara tarihlendirilen bazı şapeller bulunmuş ancak, çalışmaların engellenmemesi için iş sahiplerince yok edilmişlerdir. Sadece küçük bir şapelin apsidi üzerindeki Meryem Ana freski Ayasofya Müzesi’nde korunmaktadır.

İstanbul’un fethi ile Osmanlılar döneminde askeri açıdan önem kazanan bölgeye II. Bayezid’in (1481-1512) vezirlerinden Davud Paşa’nın (1482-

1497) adına izafeten Davutpaşa denilmiştir. Doğum yeri ve tarihi hakkında kesin bilgi olmamakla birlikte Arnavutluk'tan devşirildiği ve Enderun-i Hümayun'da yetiştirildiği bilinen koca veya derviş lakaplarıyla anılan Davud Paşa uzun yıllar saray hizmetinde bulunduktan sonra saraydan ayrılmıştır. Fatih Sultan Mehmet tahta geçtiği zaman Davud Paşa Anadolu Beylerbeyiliğine atanmıştır. l499 yılında Dimetoka'da vefat eden Davud Paşa'nın cenazesi İstanbul'a getirilerek Davutpaşa Semtindeki Davutpaşa Camii'inin yakınındaki türbesine gömülmüştür. İstanbul'un fethi sırasında¸ 12.000 kişilik Yeniçeri ve 4000 kişilik Sipahi ordusu Davutpaşa Sahrası'nda konaklamış olup ayrıca Fatih Sultan Mehmed'in otağı da burada kurulmuştur. Daha sonraki yıllarda da Davutpaşa Sahrası askeri açıdan önemini korumuş olup, ordunun Rumeli'ye düzenlenen seferlerinde ilk konaklama yeri olmuştur. Rumeli tarafına yapılacak seferlerde daha önceden belirlenen günde ordu, Davutpaşa Sahrası'na gelir ve burada Padişaha ait Otağ-ı Hümayun ile birlikte diğer çadırlarda kurulurdu. Padişah Otağı'nın Davutpaşa Sahrası'na getirilmesi merasimle olurdu. Merasim alayı önce Topkapı Sarayı'ndan Babüssaade önündeki Padişaha ait iki adet tuğu alır, sonra Beyazıt'a gelinerek Mehter Bölüğünde bulunan Otağ-ı Hümayun merasimle alınarak develere yüklenir ve Davutpaşa Sahrası'na götürülürdü.17 Sahrada her zaman ki yerine kurulan Otağ-ı Hümayun'un önüne tuğlar dikilirdi. Padişah veya Sadrazam sefere katılacaklarsa, ordu ile birlikte sefere gidecek olan Sancağ-ı Şerif'de merasimle çıkarılırdı. Merasim günü Hırka-i Şerif Dairesi'nde Padişah tarafından Sadrazam'a teslim edilen Sancağ-ı Şerif, Davutpaşa Sahrası'na götürülür ve Sancak Çadırı'nda veya Sancak Köşkü'nde muhafaza edilirdi. Müneccim veya müneccim başı tarafından uğurlu bir saat tayin edilir, Padişaha arz olunduktan sonra onun da kabul etmesi üzerine kararlaştırılan günde hareket edilirdi. Padişah sefere katılmıyorsa

hareket günü Sancağ-ı Şerifi Sadrazama teslim eder ve orduyu uğurlardı. Ordunun seferden gelişinde Otağ-ı Hümayun ve diğer çadırlar tekrar kurulur, tuğlar dikilirdi. Padişah, Sadrazamı çadırın önünde karşılar ve ondan Sancağ-ı Şerifi alırdı. Daha sonra da Sadrazamı Otağ-ı Hümayun binasında kabul ederek hediyeler verirdi.

Davutpaşa Kışlası'nda bugün daha iyi durumda bulunması ve henüz birçok binası ayakta olduğu için diğer binaları da kapsayacak şekilde inceleyeceğiz; Mehmet Paşa Köşkü; Davutpaşa Kışlası sınırları içinde bulunan en eski yapıdır. Bazı kaynaklarda yapıdan Sancak Köşkü olarak da bahsedilmektedir. Başbakanlık Arşivi Baş Muhasebe Kalemi Defterlerinden 15905 numaralı ve 1747 defter ve Cevdet Tasnifi Saray 8020 numaralı 1737 vesikada da Mehmet Paşa Köşkü ismi geçmektedir. Mehmet Paşa Köşkü'nün yapım tarihi ve tarihte hangi Mehmet Paşa'nın adına izafeten yapıldığı bilinmemektedir. Ancak Helenistik dönem yapısı görüntüsünde olan bu yapının onarımı ile ilgili belgelerin tarihlerine (1737 ve 1747) bakarak 1737 yılından önceki bir tarihte yapıldığını söyleyebiliriz. Kuzeyden güneye doğru eğimli bir arazi üzerinde ve kuzey cephesi yol tarafında olan yapının günümüzde diğer üç tarafı bahçe ile çevrilidir.

Ancak Cevdet Saray Tasnifi 8020 numaralı vesikaya göre köşkün güney cephesinde mermer bir havuzun varlığından bahsedilmektedir. Yapı 19.00x12.70 metre boyutlarında inşa edilmiş olup üç cephesi 6 metre genişliğinde bir revak ile çevrelenmektedir. Revakın çevresinin ahşap (meşe) direklerle çevrili olduğunu Cevdet Saray Tasnifi 8020 numaralı vesikadan öğreniyoruz. Cephelerde gözlemlenen pencere gruplanmaları iç mekandaki düzenlemeleri dışa yansıtmaktadır. Çünkü aynı mekana açılan pencereler aralarındaki küçük doluluklarla gruplanmış gibi görülürler. Farklı mekanlar arasındaki doluluk oranı ise diğerlerinin 2 katıdır. Hadikatül-cevami'den araziye adını veren Davud Paşa'nın burada, padişah

orduyu uğurlamaya ya da karşılamaya geldiği zamanlar kalabilmesi için bir köşk yaptırdığını öğreniyoruz.

Hakkında çok fazla bilgi bulunamayan bu kasır 1509 yılında İstanbul'daki büyük depremde yıkılmış olabilir. Daha sonraları ise sürekli bir askeri isyan korkusuyla yaşayan Valide Sultan, 1597 tarihinde bu kasrı yaptırmıştır. Bu tarihlerde hassa mimar olan Dalgıç Ahmet Ağa kasrın mimarı olarak kabul edilmektedir. Eldem Sultan III. Mehmed'in Eğri seferi dönüşünde henüz tam bitmemiş olan bu kasıra geldiğini yazar. Daha sonraları Sultan I. Ahmed bu kasra bir çeşme yaptırmış ve üstüne; Yaptırıp bu çeşmeyi bunda saadetle bu dem/Eyleye daim safalar devlet ile kâmuran Canı ben terk etmeyince bulmadım canana yol/Tek-i ser ettim bu yolda ta bulam masuda yol/Aşkı hakkı bulmadı şol dünyada kim/Bulmadı umman-ı aşk içre bugün sahile yol/Râb-ı doğrudan çıkanlar bulmadı herkez necat/Akil isen gözle şer'i bulasın mevlaya yol/Sırrı Ahmet'ten eğer var ise gönlünde eser/Hâsıl-ı maksuda erer hem bulur maksuda yol/Akıl isen gûş kıl sen bahtının güftarına/Akıl isen gûş kıl sen bulasın mevlaya yol, yazdırmıştır. Kasır en muhteşem günlerini Avcı Mehmed de denilen Sultan IV. Mehmed zamanında yaşamıştır. Ava çok düşkün olan bu padişah bu köşkte kalır ve etrafındaki geniş ormanlık arazide avlanırdı. Sultan IV. Mehmed zamanında bu köşk için çiniler ısmarlanmıştı.18 Sultan I. Mahmud zamanında Davutpaşa Kasrı has oda 1737 tarihinde tamir ettirilmiştir. Otağ-ı Hümayun l849 tarihinden sonra uzunca bir müddet kullanılmamış ve yapı askeri cephanelik olarak kullanılmıştır. Yapının Abdülmecid döneminde 1850 yılında tekrar döşendiğini Cevdet Askeri 12998 numaralı vesikadan öğreniyoruz. Otağ-ı Hümayun kışla binasının güneydoğusunda yer almaktadır. Özenle işlenmiş kesme taştan inşa edilen bu yapı iki katlıdır. Yapının her iki katıda aynı plan şemasında düzenlenmiştir. Yapının günümüzde herhangi bir eki bulunmamaktadır.

Oysa tarihi belgelerin çoğunda padişah hamamından bahsedilmektedir. Kasır çevresinde bir kazı çalışması yapıldığı takdirde büyük olasılıkla hamam kalıntılarına rastlanacaktır. Yapıda merdivenlerin alt kata uzanan kolu ile ana salonun kapısının, üst katta ise merdivenin üst kata ulaşan kolunun tam karşısında büyük salonun bulunması iyi çözülmüş bir planlamayı göstermektedir. Zemin kata karşılıklı iki cepheden aynalı tonozla kapatılmış olan revaklardan girilir. İki cephe arasında uzanan 3.1 metre genişliğinde 10.95 metre uzunluğundaki koridor ana ve tali mekanları bölmektedir. Koridorun sağ tarafında 1.30 metre genişliğinde bir kapı ile girilen 10.85x10.32 metre boyutlarında kare formlu ana salon bulunur. İki tarafından dikdörtgen formlu 4'er pencereyle aydınlatılan bu salonda pencere aralarında duvar nişleri vardır. Bu duvar nişlerinden bir tanesinde yaklaşık 15 cm. boyunda çini görülmüştür.

Yapılan incelemelerde yapının başka hiçbir yerinde çini bulunamamıştır. Yapının farklı kullanımları sırasında söküldükleri tahmin edilmektedir. Duvarlardaki sıvalar kaldırılırsa altından çiniler çıkabilir. Bu salonda Sultan I. Ahmed'in yaptırdığı çeşme de bulunmaktadır. Salonun üstü çapraz tonozla örtülüdür. Tonoz karşılıklı olarak Türk motifleri ile işlenmiştir. Ancak yapıdaki harabiyet ve tonoz süslemesindeki yenilik nedeniyle süslemenin özgün olmadığı düşünülmektedir. Dıştan azametli bir görünüşe sahip olan binanın içindeki planlama cephelere büyük ölçüde aksettirilmektedir. Yapının ana bölümü olan büyük salonların bulunduğu kısım üç cephe boyunca iki kat arasındaki bir silme ile bölünmüştür. Dış duvarlardaki kesme Bakırköy taşı çok düzenli işlenmiş olup, taş aralarındaki derzler 1-2 mm. kadardır. Kasrın giriş kısımlarında mermer sütunlar ile sütunların üzerindeki baklavalı sütun başlığı sivri bir kemerle üst kat terası taşımaktadır. Kapı ve pencere sövelerindeki mermerler yapı ile uyum içindedir. Her katta iki sıra halinde planlanan pencereler cephede eşit

aralıklarla ve düzenli bir şekilde yerleştirilmişlerdir. İç mekanda dikdörtgen olarak gördüğümüz form dış mekanda alt pencerelerde basık kemer olarak cepheye yansır. Üst pencereler sivri kemerli olup kemerleri muntazam örülmüştür.

Davutpaşa Kışla binası, Yeniçerilerin lağvedilmesinden sonra kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye askerlerinin barınmaları için yaptırılmıştır. Sultan II. Mahmud döneminde 1826 tarihinde yapımına başlanan kışla 29 Şaban 1242 (28 Mart 1827) tarihinde tamamlanmıştır.[19] 16335 numaralı ve H. 1243 (M. 1827) tarihli Baş Muhasebe Kalemi Defterinde Asakir-i Mansure-i Muhammediye Kışlası'nın keşfi ve inşaası için yapılan masraflar ilk maddede çıkarılmıştır ancak hemen arkasındaki maddelerde kışlanın çeşitli bölümlerinin ciddi bir tamirata ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir. Kışla binası geleneksel kışla plan tipinde, orta avlulu ''U'' şeklinde inşaa edilmiştir. Orta avluyu kucaklayan bir koridor ve koridorun tek tarafına dizilen hem de görünüş açısından özellikle vurgulanmıştır.

Davutpaşa Kışla binasında köşelerden başka ana giriş bölümü olan, padişahın ikameti için ayrılan ve yapının orta aksında bulunan bölüm öne doğru çekilerek vurgulanmıştır. Yapı duvarları her iki katta da metal kenetlerle birbirine bağlanarak sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır. Özellikle merdiven kısımlarında ve koridorlarda duvar dışından geçen bu kenetler görülebilmektedir. Davutpaşa Kışla binası, zemin katta tek katlı olan hamamla birlikte planlandığından, üst kattan daha uzundur. Yapıda üçlü modül sistemi uygulanmış genelde her üç pencere farklı bir mekana açılmıştır. Yine her üç modülde bir taşıyıcı duvarlar bulunmaktadır. Hünkar dairesi olarak planlanan yapı ana giriş aksı iki aşamalı olarak öne çekilerek vurgulanmıştır. Ayrıca kapı ve pencere düzenindeki farklılıkta bu vurgulamaya yardımcı olmaktadır. Düzenli kesme taşların kullanıldığı bu

cephe planlamadaki önemini cepheye yansıtmaktadır. Alt katta yarım daire kemerli geniş kapıların üstünde yine yarım daire kemerli pencereler bulunmaktadır.

Cephede gözlemlenen pencere gruplanmaları iç mekandaki üçlü modül sistemini dış mekana yansıtmaktadır. Yapının dört köşesindeki bölümler cephede oynamalar ve taş duvar örgüsü ile ön plana çıkarılmışlardır. Bazı kışlalarda gördüğümüz köşelerdeki kule vurgulaması yapılmaya çalışılmıştır. Yapının çatısı kırma çatı olarak düzenlenmiş olup, kiremit ile örtülüdür. Kışlanın kuzeyden batıya doğru uzanan kısmında, kışlaya bitişik olarak tek katlı olarak inşa edilmiştir. Üstü tonoz ile kapalı olup, duvarlarda pencereleri bulunmamaktadır.

Bu bölümden iki ayrı açıklıktan birincisi ile tuvalet bölmesine, diğeri ile esas hamam kısmına girilir. Soğukluk bölümünden geçilen diğer kapıdan ise hamama girilir. 90 cm. genişliğindeki hamam kapısı yan taraflardaki sövelere oyulan oyuklar içinde kapı menteşelerinin dönmesiyle açılır, kapanır. Bu kısmı çepeçevre dolaşan l0 cm. yüksekte bir mermer seki, bunun üzerinde de 12 adet mermer kurna bulunur. Mekanın orta kısmında 35 cm. yüksekliğindeki mermer altıgen forma göbektaşı denir. Buraya terlemek için oturulur veya yatılır. Bu bölümün üstü pandantifler üstünde yükselen kubbe ile örtülüdür. Kubbede tepe penceresi de denilen küçük müdevver pencereler bulunur.

Davutpaşa Sahrası’nın güneydoğu sınırında yola cepheli olarak inşa edilen fırın, ön cephede bulunan kitabesinden anlaşılacağı gibi Sultan Abdülhamid tarafından yaptırılmıştır. H. 1240 tarihli 31016 numaralı Hatt-ı Hümayun’da fırının açılması için müsaade istenmekte ve fırınlarda pişirilen yemekler için gerekli erzak belirtilmektedir. Bu belgeye göre pişirilen yiyecekler için erzak istendiğine aynı zamanda da fırının açılması için dilekçe verildiğine göre yapının bir kısmının tamirat ya da farklı bir nedenle

kullanıma açılmadığı düşünülmektedir. Fırın 2 tam, 1 galeri olmak üzere üç katlı olarak inşaa edilmiştir. İki kattan oluşan bir ana yapı ve ona bitişik tek katlı iki koldan oluşan fırın binası ‘’U’’ plânlı ve 40.65x32.50 m. boyutlarında bir yapıdır. Yapının ikisi iç avludan, ikisi ön cepheden olmak üzere dört adet giriş kapısı bulunmaktadır.

1 Arseven, Türk Sanatı Tarihi I-II, s. 654.

2 Eldem, Köşkler ve Kasırlar I, s. 1.

3 Uzunçarşılı, Osm. Devlet Teş. Kapukulu Ocakları, s. 266.

4 Özkan, Osm. Askeri Teşkilatı, s. 357.

5 Esin, Ordu Türk Saray Mim., s. 25.

6 Arseven, Türk Sanatı Tarihi I-II, s. 423.

7 Tuğlacı, The Role of the Balian Family, s. 77.

8 Aşkun, Sezgin, Tasarım Dergisi, s. 85-90.

9 Arslan, Gravür ve Seyehatnamelerde Ist. S. 201.

10 Çelebi; Seyahatname, s. 468.

11 Konyalı, Üsküdar Tarihi, s. 317.

12 Çelebi; Seyahatname, s. 469.

13 Tuglacı, The Role of the Balian, s. 252.

14 Cezar, Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi, s. 109.

15 Çetiner, Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i., s. s. 94-95.

16 Arslan, Gravür ve Seyahatnamelerde, s. 210.

17 Batur, Dünden Bugüne İst., s. 223.

18 Eldem, Köşkler ve Kasırlar I, s. 22.

19 Özkan, Osm. Askeri Teşkilatı, s. 517.

Arseven, Celal Esat. Türk Sanatı Tarihi I-II, Menşeinden Bugüne Kadar, Mimari,

Heykel, Resim, Süsleme ve Tezyini Sanatlar, Milli Eğitim Banlığı, İstanbul, Tarihsiz.

Arslan, Necla. Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul (18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl), İ. B. B. K. İ. Daire Başkanlığı Yay. No: 9, İstanbul, 1992.

Aşkun, İ. Sezgin, H. "Rami Kışlası Hakkında'', Tasarım Dergisi, Tasarım Yay. Yıl: 5, Sayı: 48, İstanbul, s. 85-90.

Batur, Afife. "Taşkışla'', Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt; 7, İstanbul, 1994, s. 221-223.

Cezar, Mustafa. Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi, Türkiye İş Bankası A. Ş. Kültür Yayınları: 109, İstanbul, 1971.

Çetiner, Zühâl. "Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane'', II. Müzecilik Semineri Genkur. Yay. İstanbul, 1994, s. 54-55.

Eldem, Sedat Hakkı. Köşkler ve Kasırlar I, İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yüksek Mimarlık Bölümü Rölöve Kürsüsü, İst., 1974.

Esin, Emel. "Ordu Türk Saray Mimarisinin Onbeşinci Asırdan Önceki Tarihçesi'', T. B. M. M. Milli Saraylar Bülteni, İstanbul, 1985, s. 25.

Evliya Çelebi. Seyahatname, İkdam ve TTE Yay. İstanbul, 1314 (M. 1893).

Konyalı, İbrahim Hakkı Üsküdar Tarihi, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1977.

Özkan, Abdülkadir. "Osmanlı Askeri Teşkilatı'', Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, Ircıca, İstanbul, 1994, s. 337-371.

Tuğlacı, Pars. The Role of the Balian Family in Ottoman Architecture, İstanbul, 1990.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1988.

Suriye'de Erken Osmanlı Dönemine Ait Yapılarda Süsleme ve Bezemeler / Lamia Al - Jasser [s.190-199]

Mimar, Arap Bilimleri Tarihi Enstitüsü / Suriye

Giriş

Suriye’deki Osmanlı Dönemi (1516-1918) ikiye ayrılır:

1- Erken dönem (1516-1846)

2- Geç dönem (1846-1918)

Şam’daki anıtsal yapıların çoğu Osmanlı Dönemi’nin ilk yüzyılında surların, şehrin dışında, yapılmıştır ancak bunlara ek olarak Surların içinde inşa edilmiş pek çok han, hamam, saray da vardır.1 Halep’teki erken Osmanlı Dönemi’ne ait yapıların çoğunluğu ise surların iç kısmında ve surların dışındaki kuzey bölgesinde inşa edilmiştir.

Benim makalemde üzerinde duracağım erken Osmanlı dönemi yapıları ikiye ayrılmaktadır:

1- Dini yapılar (camiler, medrese külliyeleri, tekkeler)

2- Sivil yapılar (Hanlar, evler, saraylar, kahveler ve hamamlar)

Makalemde Suriye’de bulunan en önemli erken Osmanlı dönemi yapıları üzerine yoğunlaşarak bunlardaki süslemeleri tasvir edeceğim.

Halep

Dini yapılarda süsleme ve bezemeler özellikle de Osmanlı stili Hüsreviyye Medresesi, Behramiye ve Adiliyya Camileri gibi ibadethanelerin tavana yakın yerlerinde yoğunlaşmışken küçük medrese ve mescitlerde süsleme neredeyse hiç yok gibidir. Eski çağlarda (Memlükler, Eyyübiler) yaygın bir hal alan sarkıtlı kapılar da oldukça sade, çok az süslü hale gelmişti.

Hüsreviyye Medresesi

Hüsrev Paşa tarafından 15442 tarihinde inşa edilmiştir. Halep'te inşa edilen ilk Osmanlı stili külliyedir (cami, iki medrese ve tekke) ve muhtemelen Mimar Sinan'ın tasarımlarından biridir. İbadethanenin önündeki 5 kubbeyle örtülü revak Manisa Camii'yle benzerlik göstermektedir. Bu tarzı Mimar Sinan, İbrahim Paşa Camii (959H/1551)3 gibi başka camilerde de tekrarlamıştır.

İbadethane: Kare şeklindedir, bir adet büyük kubbeyle örtülüdür.

Mihrap: İbadethanenin iç kısmında güney duvarında zengin bezemelerle süslü çokgen bir mihrap yer almaktadır. Mihrab dört kenar ile sınırlandırılmıştır. Kemerlerin üzerinde de çiçek motifleriyle yapılmış bir taç vardır. Mihrap, kırmızı, beyaz ve siyah mermer ve yaldızlı çiniler kullanılarak yapılmış, üzeri de çiçek desenleri, geometrik desenler, yıldız şekilleri ve Kurandan bölümlerle süslenmiştir.4

Minber: Sarı ve siyah taşlardan yapılmıştır. Parmaklıkları yıldız şeklinde oyulmuştur. Mimberin kapısının üzerinde siyah ve sarı kemer taşlarından yapılmış bir basık kemer vardır.Yeşil renkli kemer üstü dolgusu yaldızlı çiçek motifleriyle süslenmiştir. Bu motifler de yine çiçek motifleriyle bezenmiş bir alınlığın altında yer almaktadır.

Müezzinin oturduğu yer siyah ve sarı kemer taşlarıyla yapılmış sivri kemerlerle çevrelenmiştir.

Müezzin Mahvili: İbadethanenin kuzey-batı köşesinde dikitli sütunlar üzerine oturtulmuş ahşap bir mahvil bulunur ve dış cephesi renkli resimlerle süslüdür.

İbadethane Duvarları (Pano 2): İbadethanenin zengin süslemelere sahip simetrik bir cephesi vardır. Ortadaki küçük dikitli ana giriş kapısının iki yanında iki adet ince, mavi kolon bulunur ve bu kolonlar da çiçek motifleri ile süslenmiştir. Arka taraftaki girişin üzerinde basık kemer vardır. Kemer siyah ve koyu sarı çentikli kemer taşlarından yapılmıştır, kemer üstü

dolgusu da geometrik desenlerle süslüdür. Ayrıca şiirler, binanın tarihçesini belirtir, yazılar ve Kurandan ayetler de yer alır.

Girişin her iki tarafında birbiriyle aynı iki adet dikdörtgen pencere bulunur (Pano 2). Pencere siyah lento ve payanda, sağır, sivri ve dört merkezli kemerle çerçevelenmiştir. Lentoyla kemerin arasında beyaz zemin üzerine maviyle yazılmış Kuran'dan metinler içeren çiçek motifli çiniler vardır. Ortada, iki pencerenin arasında, sarkıtlı nişi olan çokgen bir mihrap yer almaktadır. Bu mihrap, Halep'teki ilk sarkıtlı mihraptır. Bu tür mihrap daha sonra Ahmediye medresesi, Vefaiyye Tekkesi, Adiliye cami ve diğerlerinde görülmüştür.

Minare: Çokgendir, 16 köşesi vardır, minarenin tabanı siyah-beyaz çentikli taşlarla, tepesi ise mavi ve beyaz çinilerle kaplanmıştır. Balkon bir dizi dikitin üzerine inşa edilmiştir ve geometrik şekilli oymalarla süslü parmaklıklarla çevrilmiştir.

Adiliye Cami

Muhammed Paşa b. Ahmet Paşa b. Dokah-keen tarafından 1555-6'da5 yaptırılmıştır.

İbadethane: Kare şekillidir, üzeri büyük bir kubbe ile örtülmüştür. Güney duvarının iç kısmında çok güzel bir mihrap yer alır. Duvarların yukarı kısımlarında vitraylı hilal şeklinde aralıklar vardır.

Mihrap (pano 4): Nişin seviyesine kadar çıkan mermer panolarla kaplıdır. Nişin içinde dikitler ve önde de çentikli siyah ve beyaz kemer taşlarından yapılmış bir sivri kemer vardır. Kemer üstü dolgusu arabesk motiflerle süslenmiş, üzeri de bir dizi dikit ve tekrar eden bir çiçek motifiyle süslü bir kornişle taçlandırılmıştır.

İbadethanenin Duvarları (pano 5): Hüsreviyye'ninkilere benzer, ortada duvarın içinden açılmış bir giriş kapısı vardır. Kapı dikitlerle süslüdür ve iki

mermer kolonun üzerindedir. Bu kolonlarda yine çiçek motifleri, geometrik desenler hakimdir.

Girişte çentikli siyah, beyaz ve koyu sarı kemer taşlarından yapılmış basık kemer vardır, ahşap kapının üzerinde kakma yıldız motifleri bulunur. Ön tarafta koyu sarı, siyah ve beyaz çentikli taştan yapılmış bir sivri kemer yer alır.

Girişin her iki yanında iki adet dikdörtgen şekilli pencere vardır. Pencerelerin üzerleri siyah lento ve sağır, payanda ve dört merkezli kemerle çerçevelenmiştir. Lentoyla kemerin arasındaki alanda ortada Kuran’dan bölümler olacak şekilde beyaz zemin üzerine mavi ve mor renkte çiniler yapılmıştır. Bu tür pencerelerin aynılarını ibadethanenin iç kesiminde de görüyoruz.İki pencerenin arasında dikitlerle süslü bir mihrap bulunmaktadır.

Ahmediye Medresesi

Ahmad Taha zade tarafından1751’de6 yapılmıştır. Bu medresedeki dekorasyonda daha çok yapının duvarları, cephesi, mihrap ve mezarlar üzerinde durulmuştur.

İbadethane: Küçük, kare şeklindedir ve üzeri bir kubbeyle örtülüdür.

Mihrap: Dikitli nişinin üzerinde çiçeklerden oluşmuş bir başlık bulunur, iki yanında çiçek motifleriyle süslü iki konsol ve ikide kolon vardır. Kolonların her birinin başlığı çiçekli bezemelerle süslemiştir ve tabanları da dikitlidir.7

Türbenin Duvarları: Çizgili taşlardan inşa edilmiştir, kapısı ve penceresi vardır. İkisi de basık kemerlidir. Kapının üzerinde tarihçenin yer aldığı beyaz mermerden bir levha vardır. Beyaz levha da siyah mermerden başka bir levhanın içindedir. Pencerenin üzerinde tekrar eden çiçek motifleri vardır ve bu motifler levhanın üst kısmını da saracak şekilde uzanır.

İbadethane Duvarları: Tüm duvarı kaplayan taşa oyulmuş çiçek bandından başka süslemeler de bulunur. İbadethanenin kapısının üzerinde ise bir yazıt yer alır.

Mezarlar: çiçek motifleri ve yazıtlar da süslenmiştir.

Behramiye Cami

Behram Paşa tarafından (919H/1513-1520)8 Jaloom'da inşa edilmiştir. Bu binanın süslemeleri daha çok girişte, ibadethanenin içinde ve cephede yoğunlaşmıştır.

Girişin Cephesi: Girişte dikitlerin üzerine oturtulmuş çokgen bir kubbenin örttüğü bir dehliz yer alır. Arka tarafta siyah ve koyu sarı çentikli kemer taşlarından yapılmış basık kemerli bir giriş yer alır. Ön tarafta ise beyaz ve siyah kemer taşları kullanılarak yapılmış bir sivri kemer vardır ve bu yıldız şekilli bir çerçeveyle çerçevelenmiştir.

İbadethane: Kare şeklindedir. Orta kısmı büyük bir kubbeyle örtülüdür. Güneyde mihrabın bulunduğu eyvan vardır. Eyvan beyaz ve siyah kemer taşlarından yapılmış 5 adet sivri kemerle çevrelenmiştir. Kemerler sarkıt başlıklı kolonlar üzerinde oturur. Adiliye ve Hüsreviyye'dekilere benzeyen dikdörtgen biçiminde dört pencerenin üzeri siyah lento ve sağır, payanda ve dört merkezli kemerle çerçevelenmiştir. Lentoyla kemerin arasındaki alanda ortada Kurandan bölümler olacak şekilde beyaz zemin üzerine mavi ve mor renkte çiniler yapılmıştır. İbadethanenin her bir yanında üçer pencere vardır. Kubbenin altındaki kasnakta vitray yıldızlar vardır.

Mihrap (pano 6): İbadethanede sarkıtlı bir mihrap bulunur. Mihrap bir eyvanın içindedir. Her iki yanında birbirine bağlı iki kolon vardır ve kolonların başlıkları da dikitlidir. Mihrabın cephesinde iç içe geçmiş yarım daire ve dikdörtgen şekiller, iki sıra dikitin altında uzanan beyaz, koyu sarı ve siyah mermer panolar vardır. Panoların üzerinde bir yazıt göze çarpar.

Bunun da üzerinde diyagonal küçük bir kare, karenin içinde de kufi yazılar bulunur.

Minber: Beyaz ve koyu sarı mermerden yapılmıştır, kenarında geometrik süslemeler bulunur. Girişin üzerinde beyaz ve sarı taşlardan yapılmış basık kemer bulunur. Kemerin üzerinde dikitli kornişler vardır ve müezzinin oturduğu yer dört adet dikitli kolonla çevrelenmiştir. Bunların da tepesinde bir sıra dikit ve çiçek motifiyle süslü bir korniş vardır.

Diğer tüm örneklerde dikitli kolonların ibadethanenin önündeki sıra kemerlerinde yer aldığını görmekteyiz.

İbadethanenin duvarları (pano 7) simetriktir, ana kapının üzerinde sarı ve beyaz kemer taşlarından inşa edilmiş bir sivri kemer vardır. Bu kemerin iki yanında mermer kolonlar bulunur ve başlıkları dikitlidir. Ahşap kapı yıldız şekilleriyle süslenmiştir. Girişin üzerinde basık kemer vardır. Kemer siyah, sarı ve alacalı kemer taşlarından yapılmıştır. Kemerin üzerinde çiçekli arabesk motiflerin altında bir sıra dikitin altında sivri kemer üzerine oyulmuş siyah çerçeveli bir tablet bulunur.

Girişin her iki yanında birer dikdörtgen pencere vardır, pencerelerin çevresi sarı lentoyla çevrilmiştir. Pencerenin hemen yanında küçük bir mihrap yer alır, mihrabın üzerinde çiçek desenleriyle süslü dikitli bir niş vardır.

Mevlevi Tekkesi

Mirza Fûlaz ve Mirza Elvan tarafından 16. yüzyılda Bab’ül-Farag’ın yakınında inşa edilmiştir. Binanın süslemeleri daha çok Semahanenin bulunduğu batı duvarında ve türbede yer alır.

Duvarlar (pano8): Yedi adet alçak resesle zenginleştirilmiştir. Bunların üzerinde iki sıra dikitin süslediği 3 çerçeveli kapısı 4 de çerçeveli penceresi vardır. Duvarın alt kısmı çizgili taşlardan inşa edilmiştir. Pencereler dikdörtgendir. Pencerelerin üzerinde koyu sarı lento bulunur, bunun da

üzerinde bir sıra çentikli beyaz ve siyah kemer taşı uzanır. Tepede yarım aylar vardır. Bunlardan bazıları sağır kemer olan dört merkezli, at nalı, sivri kemerin altında uzanır.

Reseslerin her bir yanında bir sıra çiçek motifiyle süslenmiş 3 kat dikitli başlıklı meneviş vardır.

Ulu Cami

Halep’teki Ulu Cami’nin İbadethanenin kuzey duvarı 3. Murat Han’ın zamanında yeniden inşa edilmişti.9

İbadethanenin Girişi (pano 9): Giriş sivri bir kemerle çevrelenmiştir, üzerinde iç içe geçmiş yarım daireler, beyaz ve sarı panolar vardır ve kemer üstü dolgusu da düz panolarla süslüdür.

Kapının üzerinde çentikli beyaz ve siyah kemer taşlarından örülmüş basık kemer uzanır ve üzeri şiir ve yazıt tabletleriyle süslüdür.

Girişin her iki yanında birer pencere ve kapalı kapılar bulunur.

Pencere: Fazla derin olmayan dikey bir yatağın içine açılmış çizgili taşlardan örülü sivri kemerle çevrelenmiştir. Pencerenin üstündeki lento bir sıra çentikli sarı, beyaz ve siyah kemer taşından yapılmış sağır, dört merkezli, sivri, at nalı kemerin altında yer alır.

Kapılar (pano 10): Kapıların üzerinde geometrik bir süsleme oluşturan ahşap barlarla doldurulmuş sivri kemerler vardır. Ahşap süslemeler her kapıda farklıdır.

Her iki kapının arasında birbirini takip eden kübik taşların oluşturduğu bir daire vardır. Bu dairlerin içleri her birinde farklılık gösteren süslemelerle doldurulmuştur, ancak zamanın etkisiyle çoğu tahrip olmuş durumdadır.

Türbe: İbadethane dört sıraya bölünmüştür. Her sıra 20 sütundan oluşur. Güney duvarında 10 ve 11. sütunlar arasında Yahya Peygamber’in türbesi bulunur. Türbenin üç iç duvarı sekizgen ve kare çinilerle kaplıdır.

Türbenin Yükseltilmesi: Dikitli başlıkları olan kolonlar üzerine oturmuş sarı ve siyah kemer taşlarından yapılmış bir kemerdir. Kemerin içi iç içe geçmiş pirinç çubuklarla doldurulmuştur. Alt kısımdaki ızgaralar yukarı kısımdakilerden daha geniştir.

Çubukların üzerine yerleştirilmiş bir kuşakta H.1120'de Nabi adlı bir Türk şairi tarafından yazılmış olan ve türbenin restore edilişini anlatan bir kitabe bulunur.10

İki kolonun yanında iki büyük duvara yapışık sütun yer alır. Bu sütunların alt kısımları mor, mavi ve koyu mavi renklerde, 6 benzer çiçek motifi içeren sekizgen çinilerle kaplıdır. Bunların çevresi de çiçek motifli 4 üçgen birim içeren mavi ve beyaz kare seramikler ve bir sıra beyaz ve yeşil seramikle çevrilidir.

Duvara yapışık sütunların her biri iki sıra dikitle süslenmiştir (pano 11).

Sivil Yapılar

Evler

Suriye'deki anıtsal evlerin çoğu Osmanlı döneminden kalmadır. Bu dönemden öncesine ait çok az sayıda ev vardır.

Jallool, Frafera ve Bab Kunisreen gibi varlıklı muhitlerin surları içinde ve Jedaydah ve Assalibel'in surları dışında hala pek çok geleneksel Osmanlı evi, sarayı bulunmaktadır.

Bu evler çoğunlukla üç birimden oluşur (kadınlar, erkekler ve hizmetliler için) ve başlıca bölümleri şunlardır: giriş-avlu-eyvan. Avlunun kuzeyinde kış Qua'ası ile güneyde yaz Qua'ası. Süslemeler daha çok havuzlarda, yerde, tavanda ve duvarlarda yoğunlaşmıştır (Özellikle de qua'alarda).

Evlerdeki süslemeler ikiye ayrılır:

1- Geometrik süslemeler (mozaik): Bu süsleme, süslenen alanın bir yıldızla başlayarak birbiri içine geçen geometrik parçalara bölünmesi ve

sonra da farklı renklerde yıldızların ortaya çıkarılmasıdır.

2- Yazılar: Şiirler, Kuran'dan İncil'den bölümler ve ders verici öyküler

3- Su ve tutkalla ya da alkolle karıştırılmış toz boyalarla boyanmış renkli resimler. Bu resimler çoğunlukla ahşap satıhlar üzerine ya da direkt olarak duvar ve tavanlara yapılırlar.

Ahşap İşleri: Ahşap işleriyle birlikte dekorasyonda yeni bir moda akımı başlamış oldu ki bu da ahşabın üzerindeki kabartma desenlerin boyalar ve yaldızla boyanmasından ibaretti. Geleneksel Suriye evleri, ahşap kaplama duvarları ve tavanlarıyla diğerlerinden ayrılırlar, bu süsleme tekniğinin en güzel örneklerini bugün Şam, Humus, Hama ve Halep'teki harika ahşap panolarla süslü evlerde görebiliriz. Bu örneklerden bazıları Şam'daki Vakeel, Gazalah, Catargasi, Azm saraylarıdır ve benzer örnekler Hama'da da vardır. Evlerdeki panolar 17-18-19. yüzyıla aittir.

Duvar panoları, tavanlar, duvarlar ve pervazlar Suriye'nin Osmanlı dönemine ait el sanatlarının şaheserleri olarak görülmektedir.

Erken döneme ait panolarda çiçek desenleri, arabesk motifler, hayvan figürleri, kuşlar ve hatta insan figürleri gibi her türlü nesneye yer verildiğini görüyoruz. Daha sonraki dönemlerde sık sık kullanılan meyve tabakları, manzara resimleri ise Barok stiline yaklaşan bir tarza işaret ediyordu. Sanatçı, sıva üzerine boya ve yaldızla çalışıyordu. Değişmeyen şey ise şiirler, öğüt verici hikayeler ve Kuran ve İncil'den pasajlardır.

Vakeel'in Evi

17. yüzyılda El-Çedayde bölgesinde inşa edilmiştir.

Qua'a kare alanın ortasındadır ve tam ortada da havuz vardır. Bunun çevresinde üç adet eyvan vardır. Qua'a'nın ahşap işiyle bezeli 9 duvarı 1912'de satılmıştır ve Berlin'deki İslam müzesinde sergilenmektedir. Panolar İncil'den ve edebiyattan esinlenilmiş konular ve manzara, bitki, hayvan figürleriyle kitabeler içermektedir.

Evlerde sıkça kullanılan başka bir süsleme de taşa işlenen, kapıları ve pencereleri süsleyen çiçek motifli alınlıklardı. Bu süslemeler, aynı dönemde Avrupa'da ortaya çıkan Rokoko akımıyla benzerlik göstermektedir ve özellikle de taşın bol bulunduğu Halep'te dikkat çekmektedir. Bu tür süslemeleri Halep'te Frafear, Jalloom ve Bab Kenesren'deki önemli evlerde görebiliriz.

Açıkbaş Evi

18. yüzyılın ortalarında Assalibel'de inşa edilmiştir. Eyvanın arka duvarında bir tablet vardır. Tablet, üzerinde taşa oyulmuş kabartma çiçek motifleri bulunan bir taç çerçeveyle çevrelenmiştir. Kabartma üçgen ve yarım daire şekilli kabartmalar da vardır. Çiçek bezemeleri kapıları ve pencereleri süslemektedir ve aralarında da telkari biçimini alır. Aynı çiçek motiflerinin, kabartmaların kullanıldığı birbirine paralel iki sütun kornişi de vardır (pano 12).

Gazaleh Evi

17. yüzyılda El-Cedayda bölgesinde inşa edilmiştir.

Bir avlu, avluyu çevresinde bir eyvan, güneyde iki oda, batıda qua'a, bir küçük oda ve mutfaklı iki büyük odadan -doğu ucunda- oluşur. Evin iç duvarı kapıların ve pencerelerin üstlerini ve çevrelerini de kuşatan pek çok süslemeyle bezelidir. Bunların yanısıra qua'a ve diğerlerinin duvarlarını ve tavanlarını kaplayan ahşap işeri vardır.

Qua'a: Üç eyvanla çevrili kare şeklindedir, iki köşede iki oda vardır ve üzerlerinde de balkon yer alır.

Qua'anın tavanı ve 9 duvarı yeşil, kahverengi, kırmızı, koyu sarı ve açık kırmızı renkleriyle boyanmış ahşap panolarla süslüdür. Panolarda yine çiçek motifleri, vazolar ve kitabeler işlenmiştir (pano 3).

Ahşap kapı ve pencereler ahşaba oyulmuş yıldız şekilli oymalarla süslüdür.

Qua’anın Duvarı: Bir düzlem üzerinde bir kapı ve kapının her iki yanında ikişer pencere vardır. Pencerelerden her biri beyaz ve siyah parçalı kemer taşlarından yapılmış basık kemerlerle çevrilidir. En dışta yine siyah bir çerçeve vardır ve bu çerçeve de siyah, beyaz ve koyu sarı kemer taşlarıyla çevrilmiştir.

Eyvanın Duvarı: Siyah ve beyaz kemer taşlarından oluşan sivri bir kemerdir. İki kat süslemeye sahiptir: ilk katta bezemeli dikitler ve ikinci katta da kemere oyulmuş gibi duran bir tepe vardır.

Güney Duvarı: Pencere ve kapıların üzerleri iki yıldızın ya da çiçek motiflerinin çevresinde iç içe geçen şekillerden oluşan üçgenlerle süslenmiştir. Bazı kapı ve pencerelerin üzerinde dikit ya da kabuklarla süslü sivri kemerler uzanır. Lentoyla kemerin arasındaki alanda arabesk çiçek motifleriyle süslü bir tablet vardır. Duvarın yukarı kısımlarında üçgen çiçek ve geometrik desenlerle süslü hilaller vardır (pano 14).

Duvarın ortasında bir kapı ve kapının iki yanında da birer pencere vardır. Bunlar çizgili taşlardan yapılmıştır. Beyaz, siyah ve koyu sarı çentikli bir sıra kemer taşının altında lento uzanır.

Hilallerin çevresi tekrar eden geometrik süslerle çevrilidir, süslerin her birinin ortasında gül şeklinde bir rozet vardır ve küp şeklinde taşlarla çerçevelenmişlerdir.

Bu tip süsleme bu duvarda ve diğer duvarlarda sık sık tekrarlanmaktadır. Bunun bir örneği de Han el-Vezir’de karşımıza çıkmaktadır.

Avlunun, eyvanın, havuzun ve diğerlerinin zeminlerinde geometrik şekilde yerleştirilmiş renkli mermerler (mor, beyaz, siyah ve sarı) kullanılmıştır (pano 15).

El Vezir Han

Halep Valisi tarafından Svaykuate Ali tarafından (1682)11 inşa ettirilmiştir. Binanın süslemeleri dış tarafta ve iç tarafta doğu duvarında yoğunlaşmıştır.

Dış Duvar: Çizgili taşlardan örülmüş bir girişi vardır. Çevresinde tekrar eden geometrik desenler ve desenlerin ortasında gül şeklinde bir rozet vardır. Her iki tarafında taşa oyulmuş bir aslan vardır, aslanların çevresi de siyah taşlarla çevrilidir. Giriş, siyah, beyaz ve sarı kemer taşlarından yapılmış ve bir sıra dikit ve çiçek deseniyle süslü sivri kemerle çevrilidir.

Girişin üzerinde yıldız motifleriyle süslenmiş bölümün iki yanında bir sıra beyaz, siyah, pembe ve sarı çentikli kemer taşlarının altında iki dikdörtgen pencere vardır.

Duvarın üst kısmı taştan inşa edilmiştir ve bir süslü konsol ile çiçek desenleriyle bezeli yarım ay şekilli kemerin çevresinden dolanan küp şeklinde taşlardan oluşmuş bir çerçeve yer alır. Bu çerçevenin içinde sivri, dört merkezli, at nalı kemerlerin ve 6 köşeli yıldızın çevrelediği iki küçük pencere bulunur (pano 16).

Duvarın bu yüzü diğer kısımlardan daha yüksektir ve bir sıra palmiye yaprağı motifiyle süslenmiştir. Kuzey tarafında girişin yanında desteksiz üç sivri kemeri olan Sebil vardır. İlki 5 şaşırtıcı çiçek deseniyle süslenmiştir. İkincide bir dizi dikit vardır ve üçüncüsü de üç sıra palmiye yaprağı içeriri.

İç Duvar: (pano 17) Girişin üzerindeki yüksek kısım her biri birer sıra dikitle süslenmiş iki alçak dikey resesle kaldırılmıştır. Duvarda çizgili taştan yapılmış iki adet dikdörtgen pencere ve bir sıra çentikli kemer taşı yer alır. Pencerelerin her iki yanında da kolona bitişik birer meneviş vardır.

İki resesin orta kısmında birbirini takip eden küp şekilli taşlar ve iç içe geçmiş yarım dairelerle çevrili daire şeklinde hilaller vardır.

İki resesin yanlarında geometrik desenlerle süslenmiş, bir dizi küp şeklinde taşla çevrelenmiş iki pencere bulunmaktadır. Gazal evinde de bunlara benzer süslemelerden bahsetmiştik.

Girişin her iki yanında kolona bitişik menevişler vardır.

Şam

Dini binalar

Osmanlı dönemine ait çok sayıda önemli bina vardır, bunlardan bazıları:

1-Sultan Süleyman Külliyesi, 962-974h/1544-1566 yılları arasında inşa edilmiştir, birincisi tekke ikincisi de medrese olmak üzere iki büyük binadan oluşur.

2- Derviş Paşa Külliyesi

3- Sinan Paşa Külliyesi

4- As’ad Paşa el-Azim Hanı

5- As’ad Paşa el-Azim Sarayı

Ve diğer birçok yapı vardır.

Süleymaniye Tekkesi

1445 yılında Sultan Süleyman’ın döneminde inşa edilmiş ve 1559-60’da açılmıştır. 6 binadan oluşur. Çizgili taşlar kullanılarak inşa edilmiştir. Ön tarafındaki dört merkezli dört revak orta avluyu çevreleyen kolonlar üzerine oturmuştur.

İbadethanenin ön kısmındaki revakın ibadethaneye giden iki sırası vardır ve bunlar bir basamakla ayrılırlar.

İbadethane: Kare şeklindedir, üzeri büyük bir kubbe ile örtülüdür. İbadethanenin içinde küçük mermer parçacıklarıyla yapılmış mozaikle çevrili dikitli bir mihrap bulunur. Kapılar ve pencerelerin üzerinde lentoyla siyah ve beyaz kemer taşlarından yapılmış dört merkezli payanda kemeri uzanır. Lentoyla kemerin arasındaki alan beyaz çerçeveli mavi, yeşil ve bazen de kırmızı renkli çiçek desenleriyle bezeli seramiklerle kaplıdır, bu

seramikler demir kırmızı olmadığı için Şam'da üretilmiş ve zeminde de kobalt mavisi kullanılmıştır. Pencerelerin üzerlerinde kullanılan bu tür süsleme dış duvarlardaki kapıların üzerlerinde ve kuzey, batı ve doğu revaklarının arkasındaki odaların pencerelerinin üzerinde de kullanılmıştır.

Minareler: İki çokgen minaresinin balkonları dikitler üzerine oturmuştur ve çevreleri kafesli parmaklıklarla çevrilmiştir, minarenin konik şekilde daralan kısmı da seramiklerle kaplanmıştır.

İbadethanenin duvarları (pano 19): İbadethanenin bu bölümünün süslemeleri Halep'teki Hüsreviye ve Adiliyye'deki süslemelerle benzerlik gösterir.

Simetriktir. Aşağıdan pencerelerin üst kısımlarına kadar dikey beyaz ve mor mermerle kaplanmıştır, yukarı kısımlar yatay siyah ve sarı çizgili taşla kaplanmıştır.

Duvarın orta kısmında iki yanında küçük kolonlar bulunan dikitlerle süslü bir giriş kapısı vardır, kapı girişi beyaz ve siyah çentikli kemer taşlarıyla örülmüş bir basık kemerin altında uzanır. Kapının üzerindeki levhanın üzerinde binanın tarihçesini Türkçe olarak anlatan bir yazı vardır. Giriş kapısının çevresinde rengarenk mermerlerden (beyaz, siyah ve kırmızı) 6 köşeli yıldızlar oluşturan geometrik süslemeler göze çarpar.

Giriş kapısının yanında bir pencere ve dikitlerle süslü bir mihrap vardır.

Pencerenin çevresi mor mermer bir çerçeveyle çevrilidir, çerçevenin üzerinde siyah lento ve siyah ve beyaz kemer taşlarıyla yapılmış payanda ve sivri kemer bulunur. Kemerle lentonun arasındaki alan beyaz mermer çerçeve içinde yeşil ve açık mavi renklerde çiçek motifleriyle süslü çinilerle kaplıdır.

Selimiye Medresesi

Selimiye Tekkesi'nin doğusunda (1566) yılında ayrı olarak inşa edilmiştir. Tasarımı Tekke'ninkine çok benzer.

Kuzey Dış Duvar-Giriş Kapısı: Ön tarafta ortada gül şeklini alan iç içe geçmiş çizgilerle çerçevelenmiş büyük bir sivri kemer vardır. Kemerin iki yanındaki iki dairesel sıra beyaz ve siyah çentikli kemer taşlarından yapılmıştır. Sıraların üzerindeki beyaz ve siyah kemer taşlarından yapılmış basık, büyük kemerin üzerinde de tekrar eden sekizgen şekillerle süslü mermer bir bant uzanır.

İbadethane: Kare şeklindeki ibadethanenin üstü büyük bir kubbeyle örtülüdür. Açık ve koyu mavi, açık ve koyu yeşil ve beyazla işlenmiş çiçek motifli çiniler duvarları kaplar ve mihrabı çevreler. Duvarın orta kısmında mihrabın üstüne kadar bir sıra çini uzanır. Bu çinilerle 12 hilalden birinin arasında üzerinde Kur'an'dan bölümler içeren bir tablet yer alır.

İbadethanenin üzerini örten kubbenin merkezinde Kur'an'dan alınmış bölümler 4 kez tekrarlanarak bir gül motifi oluşturur.

Mihrap (pano 20): Mihrap çinilerle süslüdür, 10 köşeli bir çokgenin yarısına benzer bir şekil alır, her açının kendi süslü çerçevesi vardır.

Dikitli bir nişle süslenmiş mihrabın ön kısmında beyaz ve siyah kemer taşlarından yapılmış bir at nalı kemeri vardır.

Dikitler 5 sıradır. Kemer üstü dolgusu beyaz, mavi ve yeşil çinilerle kaplıdır.

İbadethanenin Duvarları (pano21): Alt kısımlar çizgili taştan yapılmıştır ve siyah ve beyaz kemer taşlarından yapılmış sivri at nalı kemerle çevrilmiş bir resesin içine yapılmış bir girişi vardır. Kemerin üzerindeki kemer üstü dolgusu mavi, koyu mavi, yeşil, koyu yeşil ve beyaz renklerle işlenmiş çinilerle kaplıdır, çevresi de sarı renkli zigzag çerçeveyle çevrelenmiştir. Resesin iki yanında pencereler vardır. Her pencerenin üzeri çentikli kemer taşına benzer şekil verilmiş bir renkli sıva kuşağı vardır. Bu sıva kuşağı resesin kemerinin yukarı kısmını da saracak şeklide uzanır ve bunun çevresi de bir sıra geometrik ve yıldız şekilli daireler ve karelerle sarılmıştır.

Derviş Paşa Camii

Addawishiyya'da 1571-5 yılları arasında Derviş Paşa tarafından yaptırılmıştır. İçinde bir türbe, bir medrese, minarenin önünden geçerek avluya çıkan bir giriş, güneyde ibadethane ve ibadethanenin önündeki revaktan oluşur.

Dış Duvar Giriş: Çizgili taşlarla inşa edilmiş bir giriş kapısından ibarettir, içinde dikitlerin olmaması dikkat çekmektedir.

Süslemeler renklendirilmiş harçla boyanmış süslemelerden ibarettir.

Ön tarafta yıldız motifleriyle süslü bir sivri kemer vardır. Girişin üzerinde siyah ve beyaz kemer taşlarıyla yapılmış basık kemer uzanır. Kemerin çevresinde ortada gül oluşturacak şekilde birbiri içine geçmiş çizgilerle süslü bir kuşak vardır. Bu kuşağın üzerindeki tablette tarihçe bilgileri yer alır. Bu tablet de birincisi zigzaglı ikincisi ortasında gül şeklinde bir madalyonu bulunan sekizgenlerden oluşan iki kuşakla çevrilidir. İki çerçevenin arasında kırmızı, yeşil ve pembeyle renklendirilmiş sıva vardır. Duvarlar ve kemer taşları, dairesel ya da köşeli sıralar halinde içleri sıvayla doldurulmuş oyma geometrik şekillerle çevrilidir.

İbadethane (pano 22): İki kolon üzerine oturan iki kemer 7 kubbeyle örtülmüş 3 bölüme ayrılmıştır. Bir alın üzerine oturan en yüksek kubbesi ortadaki kare kısmı örter ve ibadethanenin her bir yanını çevreleyen 3 kubbesi vardır.

Orta kubbe boyalıdır. Tam ortası Selimiye'deki gibi gül şekli oluşturacak şekilde 4 kez tekrarlanan Kur'an bölümleriyle süslüdür.

Taşıyıcı kolonlar dokuzgendir, arabesk ve karmaşık motiflerle süslenmişlerdir. Başlıkları baklava şeklinde süslenmiştir. Güney duvarının yukarı kısımlarından aşağıya doğru uzanan 64 çininin üzerinde mavi zemine beyaz renkle yazılmış bir metin vardır.

Kuzey duvarı çiçekli arabesk desenlerle süslü bir kuşakla çevrilmiş çinilerle süslüdür.

Mihrap (Pano 22): Yoğun şekilde süslenmiştir. Öndeki kemerin çevresi siyah-beyaz zigzaglı kuşakla çevrilmiştir. Niş de yine siyah-beyaz zigzaglarla süslüdür. Mihrabın üzerinde kahverengi, beyaz, siyah ve mor geometrik bir levha bulunur. Bunun iki yanında siyah çerçeveli levhalar vardır. Kemer üstü dolguları mozaik gibi görünen çok titiz bir süslemeyle kaplıdır. Mihrabın doğu kısmında üzeri arabesk motifleriyle bezenmiş kahverengi mermer bir levha vardır.

Mihrabın resesi iki Korint tarzı sütunla takviye edilmiştir.

İbadethanenin (kuzey-batı) köşesinde inşa edilmiş olan Asudda dikitli başlıkları olan dokuzgen kolonlar üzerine oturur.

İbadethanenin duvarları: Pencerelerin üst kısımlarına kadar sekizgen çinilerle kaplanmıştır. Yine çinilerle kaplı bir mihrapla seramik taş kaplı başka bir mihrap ve iki yeşil kolon, kemer üstü dolgusu beyaz zemine mavi ve turkuaz işlemeli bir kemerden oluşur.

Assabeel: Binanın kuzeydoğu köşesinde nişe benzeyen, tamamen süslenmiş bir reses vardır (bir kuşak zigzag, sıvayla doldurulmuş yıldız şekilleri, çiniler ve 4 satırlık bir metin).12

Minare: 20 köşeli bir çokgendir; düz taşlardan inşa edilmiştir; balkonu bir dizi dikitin üzerindedir.

Sivil Binalar

Azm Sarayı

Omayyad Camii’nin yakınında 1749 yılında inşa edilmiştir. Tipik bir evdir. Sibaii, Dahdah, Horaniye gibi pek çok 18. yüzyıl evine benzer. Bu saray çok büyük bir saraydır ve odaları çok süslüdür. En önemlisi:

Ana qua’a (pano23): Avlunun güney kısmında yer alır ve genellikle olduğu gibi üç eyvanla çevrelenmiş bir kare alan içerir. Öndeki eyvanın

güney duvarının ortasındaki resesi iki reses takviye eder. Bu resesin yanındaki pencerelerin üzerinde beyaz, siyah ve sarı çentikli kemer taşlarından yapılmış basık kemer uzanır. Üç resesin üzerinde bir dikitli niş vardır. İki küçük kolon üzerine oturan sivri kemer çentikli ve renkli taşlardan yapılmıştır. Kemer üstü dolgularında görülen yıldız motiflerinin üzerinde beyaz zemine yaldızlı yazılmış parlak metinler, onların da üzerinde de iki sıra yaldızlı dikitten oluşan bir korniş bulunur. Öndeki reseslerin arasındaki duvar beyaz, siyah ve sarı çizgili taşlardan örülmüştür.

Eyvan düz ahşap bir tavanla kapatılmıştır, tavan çiçek desenleri ve geometrik desenlerle süslenmiştir ve yeşil, kırmızı, kahverengi ve yaldızla boyanmıştır (pano 24).

Eyvan iki karşılıklı duvarı, dört resesi bulunan diğer eyvanların duvarlarına benzemektedir. Her biri beyaz, siyah ve sarı çentikli kemer taşlarıyla örülmüş birer basık kemerle örtülmüştür. Kemerlerin üzerinde de bazıları sıvayla doldurulmuş taşa oyulmuş geometrik desenler içeren tabletler vardır.

Batı Qua'a: Her zamanki gibi üç eyvanla çevrili bir kare alandan oluşur. Ön eyvanın duvarı diğer duvarlar boyalı ve süslemeli ahşap panolardan oluşur.

Güney Eyvanı: Eyvanın güney duvarı dört resesle zenginleştirilmiştir. Her birinin üzerinde beyaz ve sarı çentikli kemer taşlarından yapılmış basık kemerler uzanır. Kemerlerin üzerinde de tüm duvarları kaplayan bir kuşak geometrik süsleme vardır. En üstte de dört adet tablet yer alır. Tabletler, kuşak ve kemer taşları içleri renkli sıvayla doldurulmuş taşa oyulmuş geometrik şekillerle süslenmiştir.

İç Duvarlar (pano 25): Avluyu saran tüm duvarlar beyaz, siyah ve sarı çizgili taşlardan örülmüş ve Ablaquela süslenmiştir. Her kapı ve pencerenin üzerinde bir tablet bulunur.

Pencerelerin üzerinde Ablaquela süslü beyaz ve sarı kemer taşlarıyla örülmüş basık kemerler uzanır.

Duvarların yukarı kısımlarında çiçek motifleri işlenmiş çerçeveler içinde hilaller vardır.

Havuz (pano 26): Kuzeyde, Ana Qua'anın önünde çok güzel sekizgen sığ bir havuzun olduğu bir revak bulunur. Havuzun kenarları suyun havuzun çevresine taşmasını sağlayacak kadar alçaktır. Havuzda kullanılan küçük mermer taş parçacıkları çeşitli geometrik şekiller oluşturmaktadır.

Esat Paşa El-Azim Hanı

Buzuriye Çarşısı'nda (1752-3) yapılmıştır. Sanat şaheseri olarak kabul edilmektedir. Çazgili taşlardan inşa edilmiştir. Planı simetriktir. Girişi doğu-batı ekseni üzerindedir. Üzeri dokuz kubbeyle kapatılan avlunun çevresinde zemin katta iki sıra odayla birinci katta da odaların önündeki revakla çevrelenmiştir. Osmanlı Devri'nden önce Şam'da üzeri kapalı han avlusu bulunduğuna dair hiçbir kanıt yoktur. Bu nedenle de bunun gibi diğer üzeri kapalı hanların da Osmanlı Dönemi'nde yapıldığını kabul edebiliriz.13

Ana Girişin Duvarları: Ortasında üç adet tek eksenli kemeri olan bir kapısı vardır. En küçüğü beyaz ve siyah çentikli kemer taşlarıyla yapılmıştır. Her bir kemer iki yanındaki küçük, ince kolonların üzerine oturur. Kolonların gövdeleri dikey ve yatay zigzag ve kıvrımlarla süslüdür. Kapının üzerinde dört sıra dikit ve bunların üzerinde de tarak niş vardır. Kapının üzerinde uzanan basık kemer bir çerçeveyle sarılmıştır. Bu çerçeve kapının tam üzerinde iki tane teğet yarım daire oluşturur, dairelerden altta olanına tarihçeye ilişkin bilgiler işlenmiştir. Kemerin üzerinde, yarım dairelerin her iki yanında çiçek motifleriyle süslü iki alan bulunur.

Arkada, üzeri demirle süslenmiş iki adet katlanır ahşap kapı vardır. Kapılardan birinde bir de küçük kapı vardır. Giriş renkli bezemelerle çok

özenle süslenmiştir. Avluda kemerlerin üzerine oturduğu dört adet süslü sütun vardır.

Duvarlar çizgili taşlarla örülmüş, dört kubbe de kırmızı ve mavi renkli sıvalarla değişik hatlar çizilerek süslenmiştir.

Hama

Hama’daki Azm Sarayı

18. yüzyılda inşa edilmiştir. Suriye’deki diğer saraylarla benzer özellikler taşır. Ana Qua’ada mermer, duvarları ve tavanı kaplayan boyalı ahşap, havuzlar ve sebiller gibi pek çok süsleme türü kullanılmıştır.

Sonuç

Erken Osmanlı döneminde inşa edilen binalardaki süslemeler binanın türüne göre ya da kullanılan malzemeden ötürü yapıldığı şehre göre farklılık göstermektedir.

Şam’da ve Halep’te süslemelerin daha çok yoğunlaştığı yerler:

- İbadethane, duvarları, kapısı, mihrabı, minberi, minaresi, dini binalarda.

- Girişin bulunduğu dış cephe, hanlarda, kamu binalarında.

- İç cepheler, Qua’alar, eyvanlar, havuzlar, evlerde ve saraylarda,

- Osmanlı tarzı binalarda kullanılan süsleme türleri şunlardır:

Mozaik: Geometrik ve Çiçek Motifli Süsleme: Küçük taş ya da mermer parçaları çok güzel geometrik şekiller oluşturur. 5 cm’den daha büyük parçaların yanı sıra sadece 1 cm’lik çok küçük parçalar da kullanılır. Sebillerde, havuzlarda, çeşmelerde ve diğer yerlerde görülen bu tür süslemelerin on binlerce parçadan oluşanları vardır. İslam mimarisinde görülen ilk mermer mozaik örneği 1154’te Şam’da inşa edilen Muristan Nuriddin’dir.

Geometrik ve Çiçek Desenleri: Taşa oyulanlar

Ablaque (Sıva): Geometrik desenler ya da çiçek motifleri taşa oyulur ve içleri renkli sıvayla doldurulur. Bu tür süsleme Şam'daki yapıların iç cephelerinde avlunun çevresinde, özellikle de özenle süslenmiş evlerde görülmektedir. Halep'te Ablaque çizgili taş anlamına gelmektedir.

Dikit: Bir biri üzerine gelen yatay nişler dizisidir. Dikitler en çok taşa, mermere, sıvaya ve ahşaba oyulurdu. Giriş kısmındaki en erken kullanımı Halep'teki Shazbakht Medresesi'nde taşa oyulmuş olarak görüyoruz.

Dizi: Memlükler döneminde binayı yapanın işine ilişkin şekiller olarak başlamış, Osmanlı döneminde süs haline gelmiştir. Yuvarlak ya da çokgendir, üzeri çiçek motifleri, geometrik desenler ya da nadiren de hayvan figürleriyle süslüdür.

Çiniler: Şam'da Memlükler döneminde de kullanılmıştır. Bu döneme ait bir örnek 15. yüzyılda inşa edilmiş olan Terouzi Camii'nde görülmektedir. Duvarların çiniyle kaplanması İran'da bu tarihten önce de bilinen bir teknikti.

Suriye'de kare şekilli ya da sekizgen çinilerin kullanımı Osmanlı döneminde yaygınlaştı. Seramikler camilerin, medreselerin, Halep ve Şam'daki evlerin duvarlarını süsledi. Sadece dini yapılarda değil, evlerde de kullanıldı. Bunun örneğini 17. yüzyılda Halep'te inşa edilmiş olan Canbulat Sarayı'nda görüyoruz. Bu bina, eyvanının duvarlarını süsleyen kare şekilli çinilerle ünlüdür.

Çinilerin boyutları farklı farklıdır. Kareler 21-23 cm arasındadır. Bu çinilerin Türkiye'de çinileriyle ünlü İznik'te yapıldığı söyleyenler olduğu kadar o günlerde Halep ve Şam'da da çini üretiminin yapıldığını iddia edenler vardır.

Şam'daki Osmanlı Dönemi çinileri üçe ayrılır:

1- Süleymaniye tekkesi çinileri: beyaz üzerine çok titiz palmiye yaprakları vardır.

2- Assiniyya çinilerinin daha az maharetle yapılmış motifler ve iç içe geçmiş motifler içerdiği görülmektedir.

3- Addawishiyya'da yıldız motifi kullanılmıştır.21

Sırlı çinilerin kullanıldığı en önemli binalar:

Şam: Süleymaniye Tekkesi (1554), Selimiye (1560), Saadettin Zaviyesi, Mustafa Paşa Mescidi (1563), Addarweeshiyya (1571), Derviş Paşa Türbesi (1579), Assinaniyya (1585).

Halep: Canbulat Sarayı, Hüsreviyye, Al Adiliyya, Al Bahramiyya.

Yazmalar: Kapıların, minberin üzerinde, duvarlarda. Taş, çini ya da metal üzerine yazılmış olanları vardır.

Geometrik ve çiçek motifli kafesler:

-Taş üzerinde (pencerelerin, kapıların üzerinde, minarelerin korkuluklarında)

-Ahşap üzerinde (sudda ve minberlerde),

-kafesli sıva üzerinde (hilaller), vitrayla doldurulur, daha çok ibadethane ve bazen de odalarda kullanılır.

İç İçe Geçen Mermer Panolar: İlk olarak Eyyübilerden kalma Shadthbakthtiyya ve Firdevs ve diğerlerinin mihraplarında kullanılmaya başlanmış daha sonra Osmanlı Dönemi'nde Bahramiyyada ve Ulu Cami'nin cephelerinde kullanılmıştır.

Renkli Çentikli Kemer Taşları: Bu tür süslemeler ilk olarak Eyyübiler Dönemi'nde görülmeye başlanmış ancak Memlüklere kadar yaygınlık kazanmamıştır. Daha sonra Osmanlı döneminde gelişme göstermiş ve pek çok karmaşık figür kullanılmaya başlanmıştır.

Alçak Dikey Resesler: Üzerlerinde bir sıra dikit bulunur.

Ahşap İşleri: Eski stilde ahşap oymalar ya da ufak ahşap parçalarının birleştirilmesiyle yapılan işler Osmanlı döneminde gerilemiş ve kapı ve

pencerelerde kullanımı popülerliğini yitirmiştir.

Al Acami olarak bilinen daha farklı bir ahşap işi ortaya çıkmıştır. Bu yeni stilde kabartma ahşap figürler renkli boyalar ve yaldızla boyanıyordu. Bu resimlerde ünlü şehirlerinden manzaralarından, tabağın içine yerleştirilmiş meyvelere, çiçek motiflerinden geometrik desenlere kadar pek çok konu işleniyordu ve çevrelerinde de metinler yer alıyordu.

Ahşap tavanlar iki şekilde inşa ediliyordu: ya süslü kirişlerle tutturuluyor ya da kirişsiz hali gibi boyanıyordu.

Weltsiger, tavanın süslemeli ahşapla kaplanması uygulamasının çok eski bir uygulama olduğunu ve Osmanlı döneminde ortaya çıkan şeklin çok eski bir geleneğin ürünü olduğunu ve Şam'daki en eski bezemeli tavanın 8. yüzyıldan kalma Al-Bistami Evi'nde bulunduğunu söylemektedir. Ancak ben, duvarların bezemeli ahşapla kaplanması uygulamasının Osmanlı döneminde başladığını düşünüyorum.

1 Rihawi A. s. 225.

2 Al Gazzi K. cilt 2 s. 93.

3 RIMOND A. s 111.

4 Daha fazla bilgi için bkz. Jasser L S 344.

5 Al Gazzi. K. Vol 2 s 89.

6 Al Gazzi. K. Vol 2 s 45. Jasser L. S 393 725.

7 For more details look: Jasser. L. S 397.

8 Al Gazzi. K. cilt 2 s 41.

9 Gazzi vol 2. s189.

10 Gazzi vol 2. s 187.

11 Al Gazzi. K. cilt 2 s 150.

12 Welsiger C. Watsiger C s 135.

13 Weltsiger. C. Watsinger. C. s 162-164.

Bahnasi A 1968, Ashsham the Civilization. 1st editiion Ministry of Culture, 293p Gonila U Aleppin house p 5.

Creswell K. A. C. 1978 The Muslim Architecture of Egypt, 2nd edition Haker Art Books New York 300 p. Al Gazzi. K 1991. The River of Gold in Alepin History, the 2d edition dar al kalam Aleppo 3vol, 1649p.

Issa A. M. 1988-Glossary For Islamic Art Terms. Istanbul. 77p. Jasser. L 2000. The Archaeological Madrasas in Aleppo. the 1st edition Aleppo 725f.

Kurd Ali. M 1971. khutat Ashsham 2nd edition Dar Al Ilm Beirut vol 4276p.

Rihawi A. 1979 The Islamic Arabian Architecture Ministry of Culture Damascus 306p. Rimond. A. 1986-Arabian Capitals, its Architect and Planning in Ottoman Era, 1st edition Dar Al Magd 164p.

Weltsiger. C. Watsinger. C 1924 in Germany, 1984 in Arabic. The Islamic Archeology in Damascus City. Damascus 483p. Çeviren: Nesligül Özgen.

C.2. OSMANLI SİVİL MİMARİSİ

Türk Evi'nin Mimarisi / Doç. Dr. Turgut Cansever [s.200-203]

Mimar / Türkiye

Asya ve Avrupa coğrafyasının büyük hareketleri ve oluşumları barındıran tarihi içerisinde, Türk boylarının iki asır boyunca göçebe olarak kontrol ettikleri Anadolu'ya 12.asırdan itibaren yerleşmeleri ve Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmaları önemli bir merhaledir.

Türk evi, kökeni itibarıyla hareketli varlığın her an yeniden oluşumunu metafiziğin temel meseli kabül eden İslami tasavvuf görüşünün yansıması olarak vücud bulmuştur.

Az sayıdaki göçer Türkmen'in halâ ev olarak kullandığı dairevi planlı ve yarım küre biçimindeki otağın, yüksek ısı tecridi sağlayan örtüsünün altındaki iskeleti ve taşınırken düzelebilen çatısı 3 santimetre kalınlığındaki yüksek vasıflı ahşap taşıyıcılarla vücuda getirilerek gereken yerlerde birbirlerine çapraz yönlerde iplerle bağlanıyor, böylelikle dayanıklı bir yapı oluşturuluyordu.

Anadolu'da, hareketli göçebe kültür geleneğinin izlerini taşıyan hafif ahşap iskelet yapı tekniği ile vücuda getirilen Türk evi, Osmanlı Devleti'nin geniş sınırları içerisinde yer alan Balkanlar, Kafkaslar, Hazar Bölgesi ve Kırım kapsayan, uygun yapı malzemesinin kolayca temin edilebildiği geniş bir coğrafi alanda yaygın şekilde uygulanmıştır.

Son iki asır boyunca büyük ölçüde tahrip edilmiş bulunan ahşap ev stokunun elde kalan az sayıdaki örnekleri, bizlere Türk evinin mimari özellikleri hakkında yeteri kadar bilgi vermektedir.

Türk evinin temel mimari birimi olan ‘oda’, hem kelime kökeni olarak, hem de nitelikleriyle göçebe çadırı olan ‘otağ’ ın bir devamıdır.

Türk evi tipine en eski örnek, iki odanın yan yana getirilmesi ile oluşturulan plan tipidir. Otağ ile odanın fonksiyonel benzerliği, her ikisinin de özellikle çok maksatlı kullanış için tasarlanmış ve biçimlendirilmiş olmalarından kaynaklanır. Çok maksatlı kullanış yolu ile yatırım ve işletmede sağlanan tasarruf, İslami varlık görüşünün temel ilkelerindendir ve sekiz asır süresince tayin edici bir unsur olmuştur.

Sadece tek kullanış biçimine imkan veren ve varlığını bu temel üzerinde şekillendiren bir mimari çözümleme yerine oda, varlığın sürekli oluşum halinde olduğu şeklindeki İslam metafiziğine uygun olarak, hem içerisinde hem de çevresinde hayatın yeni ve farklı biçimlerle var olmasına imkan veren bir mimari yapıya sahiptir.

Üsluplaştırılmış renkli çiçekleri, geometrik formlarıyla üst düzey bir kültürel değerler sistemini taşıyan tezyini iç mekan satıhlarının varlığı ile oda, zengin bir mimari mekan hüviyetini bürünür.

Türk evinde odanın başlıbaşına bir mimari mekan, bir sanat ortamı olmak niteliği, yere serilen halıları ve bir duvarı baştan başa teşkil ederek, pencereli cephelerinin bir benzerini oluşturan dolapların itina ile tasarlanmış, tezyin edilmiş kapakları ve tavanları ile sağlanır.

En mütevazi ailenin evinde bile her odanın bir tezyini mimari niteliğe sahip olmasını sağlamak çabası, İslam-Türk kültürel yaklaşımının özel ürünüdür.

Evin inşaatının tamamlanarak kullanışa açılmasından sonra, ailenin mali imkanları geliştikçe, zamanla odalara tezyin edilmiş tavanlar, dolaplar ilave edilmesine imkan veren bir mimari yaklaşımın mevcudiyeti, kullanıcının çevresinin oluşumuna katılmasına imkan vererek, onun yaşadığı ortama

yabancılaşmasını neredeyse imkansızlaştıran bu kültürel tavrı daha da güçlendirir.

Farklı kullanım şekillerini barındıran bir mimari birim olan odanın tasarımı, zaman içerisinde bazı farlılıklar göstermiş ve misafirlerin kabul edildiği daha yüksek tavanlı, tepe pencereli baş odalar yanında, konakların ve soğuk bölgelerdeki evlerin özel yaşama kısımları olarak, ısınma kolaylığı sağlamaları sebebi ile basık tavanlı kış odaları da vücuda getirilmiştir.

Oda, sonsuz mekana çeşitli yönlerde açılabilen bir mekandır. Genellikle sokak istikametinde (dışa doğru) açılan bir pencere dizisine karşılık evin bahçesine doğru açılan pencerelerin düzeni odadaki sedirde oturan insanı, bir yönde dış dünyayı, toplumsal mekanı (sokağı-meydanı), sonsuzluğu, diğer yönde ise evin çiçekli cennet bahçesini birlikte idrak etmeye yönelten bilinçli bir mimari tercih olmuştur.

Bu tercih neticesinde, oda barındırdığı insana şehre ve şehrin insani ve abidevi ölçekteki ortamıyla görsel ilişki kurmak imkanı vererek, ona bir toplumsal ortamın içinde var olduğunu, sorumluluklarını ve yararlandığı nimetleri hatırlatır.

Baş odalar büyük evlerde, konaklarda daha önem kazanırlar ve her üç cepheleriyle dışa, sonsuz mekana açılırlar.

Türk insanını çevresini düzenlerken yönlendiren İslami ahiret inancı, cenneti 'güzel meyvalı ağaçlarının altından ırmaklar akan' bir özel yer olarak tanımlar. Böylesi bir ortamın dünyadaki elemanları ise, oda-bahçe-çiçekler-meyve ağaçları, akan su ve havuzdur.

Cennetin en önemli unsurlarından biri olarak suya atfedilen özel önem, ona evin içerisinde de yer verilmesini sağlamıştır. Odalar arasında yer alan sofalarda, hatta baş odada dahi bir havuza yer verilmesi yaygın bir uygulamadır.

Safranbolu evlerinde odanın ortasında yer alan büyükçe havuz, İslami kültürün sıcak iklimdeki ürünü olarak, Agra ve Delhi'nin saraylarında, evlerinde de önemli bir mimari unsur olarak yer almıştır.

Odalar ve odaların aralarındaki ortak yaşama alanlarından oluşan Türk evinin Anadolu'daki gelişim sürecinin ilk aşamasında bağımsız birer tektonik olan iki odanın önünde ve ortasındaki hayat adı verilen bölüm bulunur ve bu mekan bahçeye bakardı. (Resim-1)

Türk evi esas itibarıyla, tek katlı, fakat yükseltilerek topraktan kopartılmış zeminden bağımsız bir yapıdır. Yapının zeminden bağımsız olarak önceden belirlenmiş planimetrik özellikleriyle bütünleşmiş bir yapı teknolojisi de, aynen otağın strüktürel niteliklerinde olduğu gibi, Türk evinin biçimine yansır.

Ev, saf geometrik kare ve kareye çok yakın dikdörtgen biçimindeki odalardan oluşur. Evin bu asli unsurları genellikle meşe, kestane gibi vasıflı ahşap kullanılarak, narin kesitlerle ve modüler bir sistem üzerine kurularak vücuda getirilir.

Diğer taraftan, Türk şehirlerinin genellikle yamaçlarda kurulmasını sağlayan fiziki, ekonomik, kültürel sebebler ve ayrıca İslamın ilahi iradeye kayıtsız, şartsız uyulması kuralı, topografyaya uymayı da zaruri kılar. (Resim-2)

Allah'ın emirlerine, varlığın değiştirilemez şartlarına koşulsuz riayet, Türk şehirlerindeki yol şebekesinin topografyaya, yerel şartlara uyularak geliştirilmesini sağlarken, evin tasarım sürecini yönlendiren teknolojik, sosyolojik, kültürel şartlar sonuçta geometrik, dik açılı yapı biçimlerinin oluşumuna neden olur. şehrin sokaklarıyla evlerinin farklı yönlerde olmaları, her evi sokak zemininden bağımsız bir unsur hüviyetine kavuşturur. (Resim-3)

Odanın yönü ile sokak yönünün farklılaşmasından doğan biçim zenginliği tarih boyunca her Türk şehrine ve her Türk evine farklı bir kimlik kazandırmıştır. Böylesi bir yaklaşımının benzerinin medeniyet tarihi içerisinde mevcut olmadığını bilinmektedir.

Bu çözümlemenin biçim dünyasının heyecan verici eşsiz zenginliğini, diktatör, Bonapartist tekdüzeliğin hayranı olan ve toplumuzu, şehirlerimizi, evlerimizi bugünkü sefil, seviyesiz kültürsüzlüğe sürükleyen taklitçi sözde aydınlarımız hiç mi hiç kavrayamadılar, kavramak istemediler.

Planimetri yanında yapı teknolojisinin standartlar düzeni, evlerin taşıyıcı sisteminin ve diğer yapısal elemanlarının önceden imal edilerek stoklanmasını, bu standart elemanların ihtiyaç durumunda hızla birleştirilmesi suretiyle inşaatın kısa süre içerisinde tamamlanmasını mümkün kılıyordu.

Taşıyıcı iskeletin ahşap unsurlarının uzun madeni çivilerle ayrılmayı imkansızlaştıracak şekilde birbirlerine bağlanmaları, otağ strüktüründe iplerle sağlanan çözüme benzer bir yaklaşımdı. Bu yöntemle Osmanlı dünyasında yaygın deprem ortamına dayanıklı evlerin inşası mümkün olabilmişti.

Evin, pencerelerle bir taraftan sokak ve dış dünyaya, diğer taraftan hayat ve eyvanla bahçeye açılmasına imkan veren planı, ona Türk evi kimliğini kazandıran özel bir mimari yaklaşımdır.

Esas itibarıyla tek katlı inşa edilen ev, dış dünya ile bahçe arasında yer alan oda dizilerinden oluşur. Her oda eve ait bir ziynettir. Oda dizileri sayesinde ev bir tezyini bütünlük haline gelir. Oda dizileri aralarına evin bahçesine ve dış dünyaya açılan eyvanlar alarak her odanın, bütünlüğün bağımsız tektonikleri olmak özelliğini güçlendirirler. (Resim-4) 63

Bağımsız tektoniklerin ferdiyetlerini koruyarak dizilerin içinde yer almaları ve bütünü oluşturmaları, sanat ve mimarlık tarihçisi Heinrich

Wölfflin’in Batı Avrupa Rönesans ve Barok sanatları için tanımladığı parça-bütün ilişki biçimleri ile karıştırılmaması gereken, İslam sanatının kendine has parça-bütün ilişkisinden doğan tezyiniliğin ürünüdür.

Diğer taraftan bu çözümleme, evin tezyini niteliğini sürdürürken üzerine ekler alarak biçim değiştirmesine ve büyümesine de imkan vermektedir.

Doğrusal bir çizgi üzerinde yer alan oda dizisi hayatın bahçe cephesine eklenen odalarla veya ‘U’, ‘L’ biçimindeki plan şemaları ile zenginleştirilerek ev mimarisine yeni imkanlar da sağlamıştır. (Resim-5,6)

Türk ev mimarisinin özel iki türü kasırlar ve köşklerdir. Bu yapılar esas itibarıyla, evdeki baş odanın büyük bir önem kazanması neticesinde oluşturulmuşlardır.

Baş odalar haçvari planları ve cumbaları vasıtasıyla çok daha etkileyici bir biçimde üç cephede dışa açılma imkanına sahiptirler. Kasırlar ve köşkler, Türk evinin biçimlenmesinde önemli bir etken olan, insanın hiçbir engelle karşılaşmadan dünya ve sonsuzluk ile her an ilişki içerisinde bulunabilmesi ve sonsuzluğun ortasındaki yüce bir varlık olarak kendisine yer edinebilmesi şeklinde özetlenebilecek temel inancının saf yansımalarını oluştururlar. (Resim-7)

Fransa Kralı XIV. Louis’e sadece tek bir yönde dış dünyaya bakmak ve algılamak imkanı veren Versay Sarayı’nın odaları ile, kullanıcısına her yöne bakmak imkanını sunan Türk kasır ve köşklerinin baş odalarının, insan-dünya ilişkisi sistematiğine ait derin farklılıkları açıktır. Bu çözümleme Osmanlı-Türk dünyasında en sade insanın evinde de gerçekleştirilen bir temel tercihtir.

Modüler bir düzen içerisinde biraraya getirilen ve duvarı teşkil eden ahşap dikmeler arasına, bu modüler sistemin bir devamı olarak yerleştirilen pencereler veya pencere dizileri de oda dizileri gibi, ancak daha kolay fark

edilecek bir şekilde, Türk evi mimarisinin tezyini niteliğine güçlü bir katkı yaparlar.

Önceden hazırlanmış parçaları kullanarak horizontal bir mantıkla vücuda getirilen Türk evinin yukarıdan aşağıya doğru oluşumunda en üst unsur çatıdır.

Zeminin kalın taş duvarlar ile yükseltilmesi suretiyle oluşturulan kagir bir altyapı (kat) üzerine oturtulan, yol istikametine tabi olan bu kagir stürüktüre göre genişleyen ve kendi özel yönlenişiyle oluşan ahşap kısmın korunmasını sağlayan geniş saçaklı çatılar Türk evinin önemli bir unsurudur.

Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde kuzey ülkelerindeki kar ve soğuk sorunu mevcut bulunmadığından az meyilli inşa edilen, buna karşılık geniş saçaklarıyla pencere ve duvarları yağmurla güneşin olumsuz etkilerinden koruyan çatının, koruma ifadesi belirgindir.

Genel standartlar düzeni içerisinde çatının inşa edilmesinde tabi olunacak hususlara göre evin planı düzenleniyor ve yol istikameti, meyil v.s. mahalli şartlar arasındaki ilişkileri düzenleyen bir mantıkla evin altyapısı kesinleştiriliyor daha sonra üst yapı unsurları zaruretlere göre ev nihai olarak yukarıdan aşağıya doğru planlanıyordu.

Planlama ve tasarım sürecinin yukarıdan aşağıya doğru gelişmesi, Osmanlı büyük abidelerinin tasarım süreci için de geçerlidir ve bu tasarım yaklaşımının Türk-Osmanlı kültür yapısına has bir ürün olduğunun kanıtıdır.

1896'da F.L. Wright'ın "standartlar geliştirmeliyiz", daha sonra 1927'de Le Corbusier'in "standarlar ruhunu geliştirmeliyiz" şeklindeki ifadelerini takip eden 70 yılda, bu uyarıları dikkate almaksızın, gerekli kültürel temellere dayalı sistematikten yoksun standartlarla üretilen ruhsuz tekrarlar

başka bir şey olamayan tasarımların, mimarinin başarısızlığının ana sebebi olduğu açıktır.

Türk evine yüksek bir mimari değer kazandıran önemli bir diğer husus ise yapı inşa sistemi ve yapı elemanı standarlarının ötesinde, evi planlayarak gerçekleştiren ile evin kullanıcılarının ortak inanç sistemlerine, ortak yaşama biçim ve üslubuna sahip olmalarıdır.

Ortak değerler sisteminin üzerinde gelişeceği ortak inanç ve varlık görüşünün hayata, mimariye yansıması ve bu alanlarda çözümler vücuda getirebilmesi için ortak inanca sahip insan topluluğunun varlığı yeterli değildir. Türk-Osmanlı evinin ulaştığı yüksek kültür değerinin vücuda getirilmesinde mimarlık meselesinin geliştirilme ve teşkilatlanma biçiminin de özel ve ayrı bir önemi olmuştur.

Bu oluşumu belirleyen evrensel kurallar aşağıda dile getirilmiştir.

•İnsanların en iyisi alimin iyisi, insanların en kötüsü alimin kötüsüdür. (Hadis-i şerif)

•Yakın kolay, uzak zor idare edilir. (Lao Çe)

•İnsanlar yalnızca problemleri çözebilir. (M.W. Rohe)

Bu üç kuralın birincisine göre Osmanlı-Türk Evi'nin üslup, standartlar vs. temel meseleleri ve b ve c' de ifadesini bulan hususlara ait sorunlar toplumun en seçkin ve seçkinliğini yaptıkları ile kanıtlamış bir mimarlar kesimi tarafından ana hatları ile çözümlenmiştir. Bunlar, sarayda, devletin seçkin yöneticileri, şehzadeler, sadrazamlar, vezirler, şeyh-ül İslam'lar ile birlikte yetiştirilip, onlarla aynı ortamda yaşayan, çalışan çok az sayıdaki, Platon'un 'seçkin' olarak tarif ettiği tipteki insanlardan oluşan mimarlardır.

Bu insanlar topluma en güzel mimarlık eseri örneklerini vermekle görevlidirler.

Standartları, çözüm ve tasarımı biçimlendiren davranış, üslup ve tercihlerin neler olacağını ve ilgili teknik esasları ve organizasyon

biçimlerini geliştirerek ortaya koyarlar.

Dünyadaki yapı stokunun % 80’den fazlasını oluşturan konutlar, ailelerin barınmaları, çocukların yetiştirilmeleri açısından büyük önem taşıyan, ancak küçük ölçülü yapılardır ve farklı coğrafyalarda ve faklı sosyo-ekonomik şartlar altında vücuda getirilirler.

Her ev özel bir mimarlık sorunudur. Evin bir ailenin özel şartlarına göre şekillenebilmesi için ailenin evin oluşmasına katılımı şarttır.

Günümüzde, insanların evlerinin oluşmasına katılımı, ancak konut üretimine hakim olan teknokratik tavır ve tahakküm sınırlanarak sağlanabilir.

Evi, büyük iri yapı kitlelerinin küçük bir birimi düzeyine indirgeyen 20.asır konut mimarisinin yanılgısını aşabilmek için, her evi kendi ölçeğinde ayrı bir mimarlık konusu halinde ele alarak çözümleyen, bu özelliği ile insanlığın geleceğine de ışık tutabilecek hikmete sahip Osmanlı-Türk ev mimarisi yaklaşımını izlemek bir zarurettir.

Her evn tek tek teknolojik, sosyal, ekonomik sorunlarını ve ev topluluklarının biçim ifadelerini ve üslup sorunlarının yeniden çözecek mimarlar yetştirmek gerçekleşmeyecek bir hayal değildir.

Üst düzeydeki mimarlık eserlerini meydana getirmenin ilk şartı, sorunun iki ayrı kümede ele alınmasıdır. Bunlardan birincisi konut mimarisinde standartların oluşturulması, ikincisi ise evin mahalli maddi, sosyal şartlara göre çevre ile ilişkisinin düzenlenmesi ve kullanıcı ihtiyaçlarının karşılanmasıdir.

Birinci kümenin meselelerini ‘seçkin’ mimarlar eliyle çözümleyen Osmanlı mimarlık düzeni, ikinci kümenin sorunlarını ise standartları kullanarak yerinde (sahada) çözüm üretmek yeteneğine sahip ve mimarın halifesi konumunda olan kalfaları lonca düzeni içerisinde yetiştirerek aşabilmiştir.

Mahiyeti itibarı ile birbirine karşıt evrensel ve mahalli-aktüel sorunları birarada ele alabilen Türk-Osmanlı mimarlık organizasyonu, insanlık tarihi içinde hiç rastlanmadık bir biçimde, evin ve şehrin bütünlüğü yanında ferdiyetin yüceliğini, insanın çevresinin oluşumuna katılımını en yüksek düzeyde çözüme kavuşturmuştur.

Bu çözümleme, en varlıklısından, en yoksuluna kadar şehirdeki her evin bir mimarlık sanatı şaheseri niteliğine kavuşmasına imkan vermiştir.

Elastiki ve mükemmel bir standartlar düzenini oluşturan ve hayata geçirilme esaslarını belirleyen bir seçkinler zümresinin katkısı ve bu standartlar düzenini mahalli şartlar içinde hayata geçiren bir mimar halifeleri (kalfalar) neslinin loncalar eliyle yetiştirip görevlendirilmesini sağlayan ve takip eden bir organizasyon yapısı insanlık tarihinde ne doğunun Pekin, Isfahan, Kahire'sinde, ne kuzey Afrika'nın Marakeş'inde, ne de batı Avrupa'nın herhangi bir şehrinde Ortaçağ ve sonrasında başarılamamıştır.

Türk evi, mahallesi ve şehri;

•standartlar yanında farklılaşma,

•merkezin ürettiği bilgi ve katılım,

•abidevilik ve küçük ölçü,

•mükemmellik ve üzerine ek alabilme,

•stoik bir yapısallık yanında tabiat ile beraberlik,

•kalıcı olmak ama değişen şartlara da uyabilmek,

özellikleri ile 21.asır insanlığının konut sorununun çözümü için bir temel örnek teşkil etmektedir.

Sedat H. Eldem, 'Türk Evi Plan Tipleri' İTÜ-Mimarlık Fakültesi Yayını, 1955.

Sedat H. Eldem, ‘Köşkler ve Kasırlar’ D. G. S. A. Mimarlık Bölümü Yayını, I ve II. Ciltler.

Gazali, ‘Tehafütü’l-Felâsife’.

Heinrich Wölfflin, ‘Principles of Art History’ Dover Publications,

Türkçe çevirisi ‘Sanat Tarihinin Temel Kavramları’ Remzi Kitabevi 1995.

Muhammed İkbal, ‘Reconstruction of Religious Thought in Islam-İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Kuruluşu’, Birleşik Yayıncılık-İstanbul, Çev. Dr. N. Ahmet Asrar.

Muhiddin-i Arabi, ‘Fusüs Ül-Hikem’, Milli Eğitim Basımevi, 1952.

Ernst Diez, ‘A Stylistic Analysis of Islamic Art’; ‘Ornamentalism in Islamic Art’; Simultaneity in Islamic Art ‘ Ars Islamica, Michigan, 1938.

Ananda K. Coomaraswamy, ‘Christian and Oriental Philosophy of Art’, Dover Publications, Inc., New York.

Ludwig Coellen, ‘Der Still der Bildenden Kunst’, Arkaden Verlag, Darmstadt, 1921.

Titus Burckhardt, ‘Principes et Methodes de l’Art Sacre’, Devry Livres, Paris, 1976

İlk Osmanlı Sarayları ve Topkapı Sarayı / Doç. Dr. Necla Arslan Sevin [s.204-210]

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi / Türkiye

Osmanlı mimarlığı içinde saray, geçirdiği evreler ve sahip olduğu anlamlar açısından son derece önemli bir yer tutmaktadır. İstanbul'un alınıp payitaht ilan edilmesiyle başkentte yüzyıllar boyunca çok sayıda saray, köşk ve kasır inşa edilmiştir. Bunlar arasında Topkapı Sarayı, 19. yüzyıl ortalarına kadar, padişahlar için başlıca ikametgah ve imparatorluğun yönetim merkezi olmuştur.

İmparatorluk merkezinin İstanbul'a taşınmasından önce Osmanlılar, devlet merkezi olarak yaşadıkları bölgelerde çeşitli saraylar inşa ettirmişlerdir. Ancak, geniş bir alana yayılan ve padişahların yüzyıllar boyunca zaman zaman kullandıkları Edirne Sarayı'nın kalıntıları dışında, bu ilk sarayların tamamı, neredeyse hiçbir iz bırakmadan ortadan kalkmış durumdadır.

Bursa Sarayı

İlk Osmanlı saraylarına Bursa, Manisa ve Edirne'de rastlanmaktadır. Bursa yakınlarındaki Yenişehir'de bulunan yapı ilk örnektir. Osman Gazi dönemine tarihlendirilen bu yapıdan günümüze yalnızca hamam kalıntıları ulaşabilmiştir (Sözen 1990: 34). Erken döneme ait ilk saraylardan biri yine Bursa'da inşa edilmiştir. Orhan Gazi dönemine tarihlendirilen ve Bursa Sarayı adıyla bilinen bu yapı Hisar'daki İçkale'de yer almaktaydı. Daha sonra Murat Hüdavendigar ve özellikle de IV. Mehmet tarafından yaptırılan eklemelerle genişletilen sarayda has oda, arz odası, divanhane, ahırlar, hamam gibi çeşitli birimler bulunuyordu. Ancak önemi Fatih Sultan Mehmet dönemiyle birlikte giderek azalmıştır. Bir süre

acemi oğlanlar ve ardından da bostancılar tarafından kullanıldıktan sonra kendi haline bırakılmış ve 19. yüzyılda iyice harap duruma gelerek nihayet tamamen ortadan kalkmıştır.

Manisa Sarayı

Manisa'daki Saray-ı Amire, Osmanlı'nın erken dönemlerinde inşa edilen yapılardan biridir. Manisa şehri, Kütahya, Amasya ve Konya ile birlikte, şehzadelerin tahta hazırlanmak için yetiştikleri merkezlerden biridir. Manisa'nın önemi II. Murat dönemiyle birlikte artmış ve Fatih Sultan Mehmet, Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim, III. Murat gibi imparatorluğun güçlü padişahları, şehzadelik yıllarını bu şehirde geçirmiştir.

Manisa Sarayı'nın yapımına II. Murat devrinde, 1445 yılında başlanmış, sonraki yüzyıllarda yapılan eklemelerle genişlemiştir. Saray, bugünkü Manisa şehrinde, batıda Cumhuriyet Caddesi, doğuda Atatürk Bulvarı, kuzeyde istasyon, güneyde de Hatuni Camisi arasında kalan toplam elli altı dönümlük bir alanı kaplamaktaydı (Üçbaylar 1991: 40). Bu arazinin içinde şehzadelere ait köşkler, harem daireleri, çeşitli odalar, saraçlar odası, yeniçeriler odası, hamam, ahır ve geniş bahçeler bulunuyordu (Uluçay 1941: 11).

III. Murat'ın tahta çıkmak için Manisa'dan ayrılmasından sonra saray bakımsız kalmıştır. III. Mehmet'in padişah olmasıyla birlikte şehzadelerin sancaklarda valilik yapma geleneği sona ermiş ve sarayın işlevi de böylece ortadan kalkmıştır. 19. yüzyılda zaman zaman tamir edilen Manisa Sarayı, bu yüzyılda tamamen kendi haline bırakılarak ortadan kalkmıştır.

Manisa'da, Saray-ı Amire'den başka ikinci bir saray daha bulunmaktaydı. Şehzadelerin yaz aylarında çıktıkları Bozdağ yaylasındaki bu yapıyla ilgili ayrıntılı bilgi yoktur.

Edirne Sarayı

Osmanlı Devleti'ne İstanbul'dan önce başkentlik yapan Edirne, saray mimarisi açısından son derece önemli bir kent olmuştur. Şehrin fethinden sonra ilk saray yapısı 1365'te I. Murat tarafından inşa ettirilmiştir. Eski Saray olarak adlandırılan bu yapıda; büyük salonlar, kilerciler, doğancılar ve seferliler odaları, has oda, hazine, hamam gibi yapılar bulunuyordu. Padişahlar tarafından kısa bir süre kullanılmış olan bu saray daha sonra başkentte padişahın hizmetine girecek iç oğlanların eğitimi için okul olarak hizmet vermeye başlamıştır.

Yeni Saray olarak da anılan Edirne Sarayı II. Murat tarafından inşa ettirilmiştir. Eski Sarayın şehir içinde dar bir alanda sıkışıp kalması ve genişlemeye müsait olmaması nedeniyle ortaya çıkan gereksinimi karşılamak amacıyla Tunca Nehri kıyısında çok geniş bir alan seçilmiştir. Yapımına 1450 tarihinde başlanmış ve Topkapı Sarayı'nda olduğu gibi, yüzyıllar boyunca ortaya çıkan gereksinimler doğrultusunda yeni binalar eklenerek genişletilmiştir. Günümüzde Sarayiçi olarak anılan bölgede kalan Edirne Sarayı, yerleşim şeması açısından Topkapı Sarayı için bir prototip oluşturacak kadar önemlidir.

Sarayla ilgili en önemli kaynaklar Dr. Rıfat Osman'ın (1874-1933) yaptığı çalışmalardır. Edirne Sarayı şehir yerleşiminin kuzeyinde, Tunca Nehri'nin batı kıyısında çok geniş bir alanı kaplamaktaydı. Avlulara göre beş alanda toplanmış ana saray kompleksi ve bunun dışında kalan köşk ve kasırlardan oluşmaktaydı. Birinci ve en eski meydanı olan Alay Meydanı'nın batı duvarında Bab-ı Hümayun yer alır. Bu kapının iki yanında hapishane mekanları ve Mumcular Ocağı'na ait odalar bulunmaktadır. Meydanın kuzey duvarında Divan Kapısı ve sırasıyla Kubbealtı ve İç Hazine odaları bulunur. Alay Meydanı'nın güney duvarında Matbah-ı Amire ve Aşçılar Ocağı bulunmakta ve bunlar da kendi içlerinde çok sayıda mekan barındırmaktadır. Meydanın doğu tarafında, tam ortada Babüssaade,

diğer adıyla Akağalar Kapısı yer alır. Bu bölüm, Arz Odası ile birlikte Fatih Sultan Mehmet tarafından inşa ettirilen en eski mekanlardan biridir. Bubüssaade'den günümüze yalnızca kapı kemeri ulaşmıştır.

Edirne Sarayı'nın ikinci bölümü, zamanla Tunca Nehri tarafından taşınan sarı kum örtü nedeniyle bu isimle anılan Kum Meydanı'dır. Meydanın güneyinde Hadika-i Hassa'ya açılan Demir Kapı, kuzeyinde Cihannüma Kasrı, Doğusunda Kum Kasrı, batısında da Arz Odası yer almaktadır. Arz Odası, yabancı sefirlerin ve heyetlerin kabul edildiği, bayramlaşmaların yapıldığı, üzeri kubbeyle örtülü bir mekandır. Edirne Sarayı'nın Fatih Sultan Mehmet döneminde yapılmış olan en önemli binalarından biri Cihannüma Kasrı'dır. Kasır adını, bir kulenin üzerinde yer alan sekizgen planlı odadan almaktadır. Kum Kasrı ya da diğer adıyla Hamamlı Köşk yine Fatih dönemi yapılarındandır. İçinde havuzlu bir salon ve sünnet odası da bulunan yapının bugün yalnızca hamam kısmı ayaktadır.

Alay Meydanı'nın kuzeyinde yer alan Divan Kapısı'ndan sarayın en önemli bölümlerinden biri olan Divan Meydanı'na ulaşılır. Kubbealtı ve İç Hazine'nin birer cephesi bu meydana bakmaktadır. Darüssaade Ağası Dairesi, Harem Ağaları Dairesi, Başkapı Gulamı Dairesi, Camlı Oda ve Mescit bu meydanı kuşatan mekanlardır.Yine bu meydanda I. Ahmet döneminde inşa edilen Alay Köşkü bulunmaktadır.

Enderun Meydanı sarayın hazineci, kilerci seferli gibi hizmetlilerine ayrılan mekanların yer aldığı bölümdür. Meydanın orta kısmında Hünkar Camisi olarak adlandırılan minaresiz, küçük bir cami bulunur. Padişah ve valide sultanların yemeklerinin hazırlandığı Kuşhane Mutfağı da yine bu meydandadır.

Edirne Sarayı'nın son meydanı, Valide Sultan Taşlığı olarak isimlendirilen yerdir. Topkapı Sarayı'ndaki taşlığın aksine bunun çevresinde son derece düzenli bir planlamaya sahip tek ve iki katlı odalara yer

verilmiştir. Yine aynı meydanda Şehzadeler Dairesi ve Mektebi, Kadın Efendiler Dairesi, Valide Sultan Dairesi, Hasekiler Dairesi, Cariyeler Dairesi, Avcı Mehmet ve II. Ahmet Daireleri ile Harem Hamamı bulunmaktadır.

Edirne Sarayı'nda bu avlularla bağlantısı bulunmayan ve içlerinde çok sayıda köşkün yükseldiği çeşitli bahçeler bulunmaktadır. İftar Kasrı, Sepetçiler Kasrı, Bülbül Kasrı, Aynalı Kasır, Terazi Kasrı, Şikar Kasrı, Değirmen Kasrı Bayırbaşı Kasrı gibi isimlerle anılan pek çok kasır ve köşk, sarayın Dolmabahçe, Gülhane ve Hadika-i Hassa gibi has bahçelerinin içlerine dağılmıştır.

Edirne Sarayı önemini İstanbul'un başkent olmasından sonra da sürdürmüş; cülus ve sünnet törenleri ile sürre alaylarına sahne olmuştur. Burada kalan son padişah III. Mustafa'dır. Daha sonra kendi haline bırakılan saray kısa sürede harap olmuş ve 19. yüzyılda bazı bölümleri cephanelik olarak kullanılmıştır. Cephanelik, 1877 yılında Edirne'ye yaklaşan Rus ordularının eline geçmemesi için, Müşir Ahmet Eyüp Paşa'nın emriyle havaya uçurulmuş ve saray hem patlama hem de çıkan yangın nedeniyle tamamen bir harabe haline gelmiştir.

Eski Saray

İstanbul'un fethinden sonra kentte inşa edilen ilk padişahlık sarayı, bugünkü İstanbul Üniversitesi'nin bulunduğu yerdeki Saray-ı Atik, yani Eski Saray'dır. 1450'lerin ortalarında Fatih Sultan Mehmet'in yaptırdığı bu saray, kısa bir süre içinde, hem şehrin giderek kalabalıklaşan ana merkezinin ortasında kalmış, hem de ortaya çıkan yeni gereksinimlere cevap veremeyecek duruma gelmiştir. Bunun üzerine yeni bir saray yapılmasına karar verilmiş ve Topkapı Sarayı inşa edilerek eski yapı terkedilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat yıllarının ortalarına kadar Harem bölümü Eski Saray'da kalmış, Haremin Topkapı'ya

taşınmasından sonra da burası, 19. yüzyıla kadar, ölen ya da tahttan indirilen padişahların annelerine ve kadınlarına tahsis edilmiştir. Eski Saray 19. yüzyılda tamamen ortadan kalkmıştır.

Üsküdar Sarayı

Üsküdar Sarayı, İstanbul'da inşa edilen en eski saraylardan biridir. Yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, kaynaklardan, 16. yüzyılda varolduğu anlaşılmaktadır. Saray, bugünkü Selimiye Kışlası'nı da içine alan imparatorluğun en gözde has bahçelerinden Üsküdar Bahçesi'nde bulunuyordu. Mimar Sinan, 16. yüzyıl sonlarına doğru bu bahçenin Ayazma kısmına Üsküdar Sarayı'nı inşa etmiştir. Topkapı Sarayı'nda olduğu gibi sonraki yüzyıllarda yapılan eklemelerle büyütülmüş ve 17. yüzyıldan itibaren Kavak Sarayı adıyla da anılmaya başlanmıştır.

Üsküdar Sarayı, bulunduğu arazinin genişliği ve topografyasına uygun olarak dağınık bir planlama anlayışına sahiptir. Kompleks içinde çok sayıda köşk, bir cami ve çeşitli fonksiyonlara sahip yapılar bulunmaktaydı. Tek ve iki katlı binalardan oluşan sarayın deniz yönündeki yapıları, kalın sur duvarının üzerine oturtulmuştur.

Üsküdar Sarayı'nın ne zaman ortadan kalktığı bilinmemektedir. Tepede bulunan bir grup binası, muhtemelen 18.yüzyıl sonlarında, Selimiye Kışlası'nın yapımı sırasında yıktırılmıştır. Sultan Abdülmecit'in saltanat yıllarında burada bazı inşa faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. 20. yüzyıl başlarında Kavak Kasrı denilen asıl bina, mermer hamam kurnaları, çeşme ve havuz taşları, pencere söveleri ve rokoko kabartma parçalarıyla henüz ayakta olup (Osman 1939: 16) saraydan günümüze hiçbir iz kalmamıştır.

Karaağaç Sarayı

Karaağaç Sarayı, Haliç'in Beyoğlu kıyısında, Kağıthane yakınlarında bulunan Osmanlı saraylarından biridir. Ne zaman inşa edildiği tam olarak

bilinmemekle birlikte, padişahların, erken tarihlerden itibaren, Karaağaç Bahçesi olarak ünlenen bu bölgeye sık sık gittikleri anlaşılmaktadır. Çeşitli belgelerde adına 18. yüzyıldan itibaren rastlanmaya başlamış, inşa çalışmaları, Kağıthane'nin önem kazandığı III. Ahmet döneminde yoğunlaşmıştır.

Karaağaç Sarayı, Haliç kıyılarında yer alan çok sayıdaki padişahlık konutlarının en büyüklerinden biridir. Saraya ait köşklerin büyük kısmı, bahçenin Haliç yönündeki yüksek duvarı üzerinde inşa edilmiştir. 18. yüzyıl sonundan itibaren Boğaziçi'nin önem kazanmaya başlamasıyla birlikte terkedilmiş ve kısa bir sürede harabe haline gelmiştir. Sarayın taşları ve çeşitli parçaları II. Mahmut döneminde Sadabad Sarayı'nda yapılan çalışmalar sırasında kullanılmış ve arazisi, yakınında bulunan Şalupa Tersanesi'ne katılmıştır.

Topkapı Sarayı

Topkapı, dört yüz yıla yakın bir süre boyunca Osmanlı padişahlarına hem ikametgah hem de devletin yönetim merkezi olarak hizmet veren bir imparatorluk sarayıdır. Saray, İstanbul'un Bizans döneminden beri üst düzey bir yerleşim alanı olan yarımadanın, hem Boğaz ve Marmara Denizi'ni hem de Haliç'i gören noktasında inşa edilmiştir. Yaklaşık 600.000 metrekarelik bir alana yayılır. Dıştan Bizans ve Osmanlı döneminde yapılan surlar, içten de yüksek duvarlarla çevrilidir. Ana girişi Ayasofya Meydanı'na bakan Bab-ı Hümayun olup, dıştaki surlar üzerinde Bab-ı Hümayun'la birlikte Otluk Kapı ve Demir Kapı isimleriyle üç büyük kapı ve koltuk kapısı adıyla anılan beş küçük kapı bulunmaktadır.

Topkapı Sarayı'nın yapımına ne zaman başlandığı tam olarak bilinmemekle birlikte inşaatın 1460'ların ortalarında var olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklar ve kitabelerden, Fatih dönemindeki ilk inşaatın 1478'de tamamlandığı öğrenilmektedir. Yapım çalışmaları dört yüz yıl

boyunca devam etmiş ve tahta çıkan her padişahın yeni binalar eklemesiyle tüm dünyanın ilgisini çeken devasa bir kompleks haline dönüşmüştür. Saray-ı Cedid (Yeni Saray) adıyla bilinen bu kompleks Marmara sahilinde, Toplu Kapı yakınlarında bulunan ve Topkapı Sarayı adıyla anılan ahşap sahil sarayının 1863'te yanıp ortadan kalkmasından sonra aynı adla anılmaya başlanmıştır.

Topkapı Sarayı, gerek yerleşim düzeni, avlu ve binalarının isimleri ve gerekse bazı teşrifat yöntemleri açısından Edirne Sarayı ile büyük benzerlik göstermektedir. Saray, birbirine üç anıtsal kapıyla açılan art arda sıralanmış dört avludan oluşmaktadır. Bu avluların içine, çeşitli fonksiyonlara sahip bina ve köşkler yerleştirilmiştir.

Topkapı Sarayı; Birun, yani Dış Saray ve Enderun, yani İç Saray olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Birun; Birinci ve İkinci Avlu'yu, Enderun; Üçüncü ve Dördüncü Avlu'yu kapsamaktadır.

Birinci Avlu'ya, Arapça kitabesinde 883 H/1478 M tarihi bulunan Bab-ı Hümayun ile girilmektedir. Kaynaklardan ve eski resimlerinden, kapının üzerinde, Sultan Abdülaziz döneminde yanarak ortadan kalkan bir köşk bulunduğu anlaşılmaktadır Alay Meydanı adıyla da anılan Birinci Avlu, Topkapı Sarayı'nın en geniş alanlarından biridir. Yoğun ağaçlarla kaplı bu avluda iki ana yönde toplanan yapılarla, Fatih Sultan Mehmet döneminde yapılmış olup günümüze ulaşmayan Hasırcılar, Kuzbekçileri, Hasfırın, Sim Sakalar ve Neccarlar Ocakları gibi servis binaları bulunmaktaydı. Alanın sol tarafında, en önemli Bizans kiliselerinden biri olan Aya İrini yer almaktadır.

Topkapı Sarayı'nın Birinci Avlusu ile İkinci Avlusu birbirine Babüsselam (Orta Kapı) ile bağlanmaktadır. İmparatorluk yönetiminin gerçekleştirildiği yapıların yoğun olduğu bu alana, padişah dışında hiçbir görevli at üzerinde ya da arabayla girememektedir. Kapının iki yanındaki,

kapı nöbetçileri ile tutuklu kişilerin kısa süre için hapsedildiği kule şeklinde yükselen mekanlara Kapı Arası adı verilmektedir.

Divan Meydanı da denilen İkinci Avlu'nun düzeni Fatih Sultan Mehmet döneminde biçimlenmiş ve bu düzen sonraki yüzyıllarda yapılan çalışmalarda da korunmuştur. Avluda; Has Ahırlar, Rant Hazinesi, İlk Divan, İç Hazine ve mutfaklar bulunmakta, ayrıca sol tarafta Harem'e giden araba kapısı yer almaktadır. Harem kapısı yakınlarına Harem Ağaları Dairesi yerleştirilmiştir. Sarayın tüm yiyecek ihtiyaçlarının sağlandığı çok büyük bir kompleks olan Mutfaklar yine bu meydanda olup ilk kez Fatih Sultan Mehmet döneminde yapılmış, ancak geçirdiği büyük yangın sonrasında 16.yüzyılda yenilenmiştir. Mimar Sinan tarafından planlanan, üzeri kubbeyle örtülü yirmi mekandan oluşan mutfaklar kesme taş malzemeyle inşa edilmiştir.

Burası özellikle Divan'ın toplantı günlerinde binlerce kişiye yemek verecek kapasitededir.

İmparatorluğun idare edildiği Divan ya da Kubbealtı, meydanın en görkemli binasıdır. İlk inşası Fatih dönemine ait olup, başta Kanuni dönemi olmak üzere, sonraki yüzyıllarda ihtiyaçlara uygun olarak değişikliklere uğramıştır. Divan'daki ana mekan, kubbe vezileri ve yönetim erkanının toplandığı, üzeri kubbeyle örtülü büyük salondur. Ayrıca Kalem Odası ve Sadrazam Dairesi olarak adlandırılan, üzerleri yine kubbeyle örtülü iki mekanı daha vardır. Kanuni Sultan Süleyman döneminden başlayarak Divan toplantılarına doğrudan katılmayan padişahların, istedikleri zaman toplantıları izleyebilmeleri için, haremle bağlantılı olan kafesli pencereyle örtülü bir mekan açılmıştır.

Divan binasının üzerinden, sarayın en yüksek yapısı olan Adalet Kulesi yükselir. Kulenin varlığı Fatih Sultan Mehmet döneminden beri bilinmekle birlikte bugünkü görünümünü II. Mahmut döneminde

kazanmıştır. Kulenin özellikle ikinci katı Ampir üslubun Osmanlı dönemindeki saf uygulamalarından biridir.

Babüssade ile birlikte sarayın Enderun denilen iç bölümüne geçilmektedir. Üçüncü ve Dördüncü Avluları barındıran Enderun, padişahın özel yaşamına ayrılmış olan bölümdür. Akağalar Kapısı da denilen bu kapı, imparatorluk törenlerinde önemli bir yer tutmaktadır. Cülus törenleri, bayramlaşmalar, yüzyıllar boyunca bu kapının önünde kurulan taht üzerinde düzenlenmiştir. Enderun Avlusu ya da Üçüncü Yer olarak adlandırılan meydanda, Osmanlı sivil mimarisinin son derece önemli yapıları bulunmaktadır. Kapıdan Üçüncü Avlu'ya girilince hemen karşıda, sarayın en büyük binalarından biri olan ve Fatih Sultan Mehmet dönemine tarihlendirilen Arz Odası yer almaktadır. 16-19. yüzyıl arasında çeşitli onarım ve yenilemeler geçirmiştir. Dikdörtgen plandaki yapı, dört yönden mermer parmaklık ve mermer sütunlarla taşınan geniş bir saçakla çevrilidir. Üstü, yekpare üçgen bir çatıyla örtülü olup içte, tahtın bulunduğu ana mekan ve arkada tonozla örtülü iki küçük mekana sahiptir. Arz Odası, padişah tarafından bayramlaşmalarda, daha sonradan da yabancı elçilerin kabulü törenlerinde kullanılmıştır.

Avlunun ortasında Enderun Kitaplığı olarak da anılan III. Ahmet Kitaplığı yer alır. Sultan III. Ahmet tarafından 1718'de yaptırılan bina, sarayda doğrudan kütüphane olarak inşa edilmiş tek yapıdır.

Sarayın en büyük camisi olan Akaağalar Camisi yine Fatih döneminde inşa edilmiştir. Müzeye dönüştürüldükten sonra kütüphane olarak kullanılmaya başlanan yapının sağ tarafında peygamberimizin hırkasının saklandığı Hırka-i Saadet Dairesi bulunmaktadır. Bu daire Yavuz Sultan Selim tarafından aynı yerde bulunan, Fatih devrine ait Has Oda'nın genişletilmesi suretiyle hazırlanmıştır. Büyük bir kubbe ile örtülü olan

yapının etrafı revakla çevrilidir. Caminin hemen arkasında da padişaha ait yemeklerin hazırlandığı Kuşhane Mutfağı yer almaktadır.

Hazine Odası, Üçüncü Avlu'nun bir diğer önemli yapısıdır. Bu mekan sarayın Fatih Köşkü adıyla bilinen ilk binalarından biri olup Yavuz Sultan Selim döneminde Hazine Dairesi'ne dönüştürülmüştür.

Dördüncü Avlu'ya, Üçüncü Avlu'dan açılan bir geçitle ulaşılır. Erkek olarak yalnızca padişah ve sınırlı sayıda görevlinin girebildiği bu bölüm, Harem'i barındırması açısından bir anlamda kadınlara aittir. Avlu, Marmara Denizi ve Boğaz'a karşı çok güzel manzara sunan yüksekçe bir set üzerine konumlanmıştır. Dördüncü Avlu'da karmaşık plana sahip oda ve dairelerden oluşan Harem'in yanı sıra çok sayıda köşk bulunmaktadır.

Bağdat ve Revan Köşkleri, Dördüncü Avlu'daki en erken tarihli örneklerdir. Sultan IV. Murat tarafından Bağdat kentinin fethi anısına inşa edilen Bağdat Köşkü, yapıyı dıştan çevreleyen sivri kemerli revak ve çift kabuklu kubbesiyle özgün bir denemedir. Dış cepheleri, ikinci kattan itibaren çinilerle kaplıdır. Kaynaklarda, eskiden padişah sarıklarının muhafaza edildiği yer olması nedeniyle Sarık Odası ismiyle de anılan Revan Köşkü, yine aynı padişah tarafından, Revan Kalesi'nin fethi anısına inşa ettirilmiştir. Çini kaplamaları, sedef ve fildişi kaplamalı ahşap kapı ve pencere çerçeveleri ile ünlüdür.

Sofa Köşkü ya da Karamustafa Köşkü adıyla bilinen yapı, Lale Bahçesi'nin istinat duvarı üzerinde yer almaktadır. İnşa tarihi bilinmemekle birlikte, IV. Mehmet döneminde Sadrazam Karamustafa Paşa tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir (Eldem 1974: 261). Bugünkü görünümünü III. Selim ve II. Mahmut dönemindeki çalışmalar sırasında almıştır. İki sofalı plan tipi içinde değerlendirilen köşkün iç mekanında Rokoko bezeme hakimdir. Dış cephe, yine, Batı etkileri yansıtmaktadır.

III. Osman Köşkü, Harem'in güney yönünü çeviren sur duvarı üzerinde bulunmaktadır. 1754-1755 yıllarında inşa edilen köşk (Eldem 1973: 269), hem bir taşlığa açılmakta ve hem de bir galeri ile Harem'e bağlanmaktadır. Köşk, ortada büyük bir salon, iki yanda bu salona koridorlarla bağlanan birer odadan oluşmaktadır. Taşlığa bakan ön cephedeki dışa taşkın saçak, giriş kapısının üzerinde Barok bir hareketlenme oluşturmaktadır.

Kapının iki yanına Barok ve Rokoko özellikler yansıtan birer çeşme yerleştirilmiştir. Arkada, yan oda ve cumbalar arasındaki balkonlar, geleneksel Osmanlı mimarisinden farklılaşan, Batılı mimari elemandır. Köşkün iç mekanında geleneksel Osmanlı bezeme anlayışından uzaklaşan Batı kaynaklı bir süsleme programı ve Avrupa'dan ithal edilen çiniler kullanılmıştır. Ayrıca yine bu mekanlarda Rokoko etkili ocaklara yer verilmiştir.

Topkapı Sarayı'nın en son inşa edilen yapıları, Dördüncü Avlu'daki Mecidiye Köşkü ve Esvap Odası'dır. Abdülmecit devrinde Balyanlar tarafından inşa edilen Mecidiye Köşkü, hem planı, hem mimarisi ve hem de dekorasyon ve bezemeleri açısından geleneksel Osmanlı mimarisinden bütünüyle farklıdır. Köşk dikdörtgen plana sahiptir. Ana salona, yeni bir mekan olan antreyle girilmektedir. İç mekanlarda sedir ve minderlerin yerini koltuk, kanepe ve masalar; ocakların yerini üzerinde altın yaldız çerçeveli aynaların bulunduğu şömineler almıştır. Tüm bunlar artık Batı tarzı bir ev yaşamına geçildiğinin en önemli kanıtlarıdır. Köşkün dış cepheleri; plastik açıdan vurgulanmış Neobarok etkili çiçek çelenkleri ve meyveler, dışa taşkın plastırlar; Neoklasik etkili dentilli ve yumurta motif dizili friz gibi elemanlarla eklektik bir üslubu yansıtmaktadır.

Sarayın en küçük binalarından biri olan Esvap Odası, üslup olarak Mecidiye Köşkü ile aynı özellikleri göstermektedir. Köşk tek mekanlı bir yapıdır.

Topkapı Sarayı'nın en ilgi çekici bölümlerinden biri Harem'dir. Burası, cariye odaları, Valide Sultan daireleri, padişahlara ait odalar, büyük salonlar, hamamlar ve daha pek çok mekanıyla sarayın en karmaşık bölümüdür. Harem'de, Osmanlı bezeme sanatının, başlangıcından sonuna değin geçirdiği bütün evreleri izlemek mümkündür. Çini, geometrik süslemeler, stilize edilmiş bitkisel süslemeler ve yazı kuşakları gibi Klasik bezeme elemanlarının ve motiflerin yanı sıra, özellikle Batılılaşma döneminde Osmanlı mimarisine giren Barok, Rokoko, Ampir ve klasik süslemeler, en iyi sanatçılar tarafından en üstün örnekler olarak bu mekanlarda ortaya konmuştur.

Harem'de klasik bezeme programından Batılı bezemelere geçişi yansıtan ilk mekan, Hünkar Sofası ile I. Ahmet odası arasında kalan III. Ahmet'in Yemiş Odası'dır. Sarayın en küçük mekanlarından olan oda, beş metrekare civarında kareye yakın plandadır. Odanın dört duvarı, hiç

boş yer kalmayacak şekilde bezemelerle kaplanmıştır. Duvar yüzeyleri farklı boylarda ahşap panolarla bölünmüş, bu panoların üzerlerine vazo ve kaplar içinde çiçek ve meyve kompozisyonları yapılmıştır. Daha önce yaygın olarak kullanılan stilize çiçek motifleri burada yerini natüralist bir anlayışa bırakmıştır. Öte yandan odada klasik anlayışı yansıtan motifler de kullanılmıştır.

Hünkar Sofası Harem'deki en geniş mekandır. Yapım tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, onaltıncı yüzyılın son çeyreğine kadar uzandığı düşünülmektedir (Eldem-Akozan 1982: 127). Üzeri büyük bir kubbeyle örtülü sofada harem eğlenceleri düzenlenmekteydi. Hünkar Sofası, klasik Osmanlı ve Batılı üslupların birlikte değerlendirildiği bir bezeme anlayışına sahiptir. Plastır ve panolarla bölünen cepheler üzerinde çinilere yer verilmiştir. Mekanın pandandifle geçilen kubbesi kalem işiyle bezelidir.

I. Abdülhamit'in Yatak Odası olarak isimlendirilen mekanda ilk önemli çalışmalar III. Osman döneminde yapılmıştır. Rokoko ve klasik süslemenin en önemli öğesi olan yazı kuşağı ile bezeli mekanda ocak, çeşme ve yatağın yer aldığı baldaken en önemli mimari ve dekoratif elemanlardır. Odanın III. Osman taşlığına doğru çıkma yapan kısmı Sultan III. Selim döneminde yeniden düzenlenmiştir.

Gözdeler Dairesi, Harem'in güneyinde, Altın Yol üzerinde bulunmaktadır. L plan şemasında ve dış sofalı olarak inşa edilen yapı Sultan I. Ahmet dönemine tarihlenmektedir. Daire iki katlı olup özellikle üst katında yoğun şekilde Batı anlayışlı bezeme göze çarpmaktadır. Dairenin yoğun bezemeyle kaplı iki büyük sofası bulunmaktadır. Uç kısımdaki sofaya Rokoko kıvrımlı alçı bir ocak yerleştirilmiş, odalar ise sofalara nazaran daha sade şekilde düzenlenmiştir.

Harem'in en önemli mekanlarından biri Valide Sultan Dairesi'dir. Harem bölümünün batı ucundaki daire Sultan IV. Mehmet dönemine tarihlendirilmektedir. Bu bölüm daha sonraki padişahlar döneminde onarımlar geçirmiştir. Valide Sultan Dairesi; Oturma Odası, Dua Odası, Yemek Odası ve Yatak Odası olmak üzere dört mekana sahiptir. Bu odalarda Klasik Osmanlı bezemesi ile Batı kaynaklı motifler bir arada, son derece özgün bir anlayış içinde ele alınmıştır.

III. Selim Dairesi, tahta çıkar çıkmaz 1789'da padişahın kendisi tarafından inşa ettirilmiştir. Harem'in kuzey-batı köşesinde yer alan daire, biri alt diğeri üst katta olmak üzere iki odaya sahiptir. Mekanlar geleneksel Osmanlı oda düzenini yansıtmakla birlikte bezemelerde yoğun şekilde Rokoko üslubunun etkileri izlenmektedir.

III. Selim'in 1790'da annesi için inşa ettirdiği Mihrişah Valide Sultan Dairesi (Eldem-Akozan 1982: 136), Valide Sultan Dairesi'nin üzerinde yer almaktadır. Daire; Sultan Odası ve Sultan Sofası olarak adlandırılan iki

mekandan meydana gelmektedir. Özellikle sofa bölümü natüralist çiçek motifleri, Rokoko anlayışta kıvrım dallar ve perspektifli duvar resimleriyle Topkapı Sarayı'nın Batılılaşma dönemini her yönüyle gözler önüne sermektedir.

Şehzadeler Mektebi, Harem'deki en erken tarihli yapılardan biridir. İlk inşası 17.yüzyıla götürülen yapı (Eldem-Akozan 1982: 132) I. Mahmut döneminde günün anlayışına uygun olarak yeniden düzenlenmiştir (Uzunçarşılı 1988: IV, 332). Dikdörtgen planlı bir mekana sahip olan mektep, III. Ahmet'in Yemiş Odası'nda olduğu gibi, bezeme açısından Topkapı Sarayı'ndaki değişimlerin ortaya çıktığı ilk mekanlardan biridir.

Topkapı Sarayı'nın kara tarafında, Soğukçeşme kapısının ilerisindeki sur duvarı üzerinde bulunan Alay Köşkü'nün ilk inşa tarihi Fatih Sultan Mehmet'in saltanat yıllarına kadar gider. Daha sonra aynı yerde III. Murat'ın ahşap bir köşk inşa ettirdiği bilinmektedir (Uzunçarşılı 1984: 25).

Günümüzdeki köşk ise 1820 yılında Sultan II. Mahmut tarafından yaptırılmıştır. Köşk sur duvarı üzerine mermer konsollarla oturtulan sekizgen bir ana mekan ile geriye doğru uzanan dikdörtgen mekanlardan oluşur. Mimari ve bezeme açısından ampir üslup özellikleri gösteren Alay Köşkü, saraydaki en sade yapılardan biridir.

Anhegger, M., 1986. Padişahın Evi Harem, İstanbul.

Arel, A., 1975. 18. Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci, İstanbul.

Arslan, N., 1992. Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul (18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl), İstanbul.

Arslan, N., "XVIII. Ve XIX. Yüzyıl Sahil Sarayları", Osmanlı, C. 10, ss. 429-434.

Baykal, K., 1985. "Bursa'da Saray ve Köşk", Millî Saraylar Sempozyumu/Bildiriler, İstanbul, ss. 31-34.

Davis, F., 1970. The Palace of Topkapı in İstanbul, New York.

Eldem, S. H., 1979. İstanbul Anıları, İstanbul.

Eldem, S. H., 1969-1974. Köşkler ve Kasırlar, 2 cilt, İstanbul.

Eldem, S. H., Akozan, F., 1982. Topkapı Sarayı-Mimari Bir Araştırma, İstanbul.

Erkins, Z., 1959. Topkapı Sarayı, İstanbul.

Eyice, S., 1988. “İstanbul (Tarihi Eserler-Saraylar)”, İslam Ansiklopedisi, C. 5/2, İstanbul.

Goodwin, G., 1971. A History of Ottoman Architecture, London.

Koçu, R. E., 1960. Topkapı Sarayı, İstanbul.

Miller, B., 1931. Beyond the Sublime Porte, New Haven.

Öz. T., 1963. Topkapı Sarayı’nda Fatih Sultan Mehmet II’ye Ait Eserler, Ankara.

Öztürk, S., 1999. “I. Ahmet Döneminde Edirne Sarayı Tamiri”, Osmanlı, C. 10, ss. 435, 439.

Rifat Osman, 1989. Edirne Sarayı, (Haz. S. Ünver), İstanbul.

Sezer, S., 1992. Topkapı Sarayı Mimarisinde Batılılaşma Dönemi, (İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

Sözen, M., 1990. Devletin Evi Saray, İstanbul.

Sözen, M. vd., 1975. Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, İstanbul.

Şehsuvaroğlu, H., 1961. “Edirne’de Fatih Sarayı”, TTOK Belleteni, S. 232-233, ss. 10-11.

Uluçay, M. Ç., 1941. Manisa’daki Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi, Manisa.

Uzunçarşılı, İ. H., 1984. Osmanlı Devletinde Saray Teşkilatı, Ankara.

Üçbaylar, E., 1991. “Saray-ı Amire (Manisa Sarayı)”, Manisa, S. 1.

Ülgen, A., 1999. “Osmanlı Saray, Kasır ve Köşkleri”, Osmanlı, C. 10, ss. 400-428.

Ünver, S., 1937. “Üsküdar Kavak Sarayı Hakkında Vesikaları Sıralama ve Bir Deneme I-II”, Yücel Aylık Kültür Mecmuası, C. 5, S. 26, ss. 175-178, 215-218.

Ünver, S., 1939. “Edirne Sarayı’nda Kum Kasrı”, Arkitekt, S. 9/11-12, ss. 253, 257.

Osmanlı Politik Sisteminin Osmanlı Saray Mimari Mekan Örgütlenmesi Üzerindeki Etkileri / Zafer Sağdıç [s.211-217]

Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi / Türkiye

Türkleri ve 4000 yıllık Türk Tarihi'ni siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel yönlerden ele alırken, hiç şüphesiz, Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirmiş olduğu yönetimsel değişimler ile teknolojik gelişmeler ve kentsel yaşama koşullarının değişimi parelelinde Osmanlı Mimarisi içerisinde "saray" kavramının ve "saray mekanlarının" organizasyonunun değişimini ve bu değişimin nedenlerini incelemek gerekmektedir. Bugüne kadar çok fazla incelenmemiş bir konu olan Osmanlı sarayında mekan organizasyonunun değişimi sonucu tasarlanan yeni saraylar, modernleşme hareketleri ile beraber yaşanan politik ve kültürel değişimlerin günümüzde hâlâ gözlenebilen belgeleridir. Unutulmamalıdır ki, modernleşme hareketleri, Batılılaşma rüzgarı halinde öncelikle hanedan yaşantısını ve haliyle de hanedanın evi ve yönetim yeri olan sarayları etkilemiştir. Mevcut belgeler ve Osmanlı tarihçileri ile dönemin Batılı seyyahlarının yazdıkları, bu bakış açısı ile incelendiğinde ve Osmanlı saray örnekleri yine bu bakış açısı içerisinde birbirleri ile karşılaştırıldığında, Osmanlı zihniyet dünyasında "modernleşme" kavramının aldığı önemin anlaşılması adına yeni açılımlar sağlanacaktır.

Osmanlıcası "seray", İngilizcesi "palace", Fransızcası "les palais", Almancası "der palast" ve İtalyancası "il palazzo" olan saray kelimesinin sözlük anlamı "büyük konak" veya "devletin en üst yöneticisinin ikamet ettiği ve devleti yönettiği yer" olarak geçmektedir.1 İlk olarak Türklerde Yusuf Has Hacib'in 1067 tarihli eseri Kutadgu Bilig'de geçen ve "Han, Beylerbeği ve Beylerin yaşadığı, pek çok çadır ve otağdan oluşan

Hükümdar Makamı" anlamına gelen "saray" kelimesinin en eski Türkçede karşılığı "orda" veya "ordu" idi. Türkçede eş anlamlı olarak kullanılan diğer kelimeler "taht", "örgin" veya "örgün" ve "karşı"dır. Osmanlı öncesi Türk topluluklarında saray kelimesinin yukarıda geçen diğer eş anlamlı kelimeler ile birlikte günlük hayatta kullanıldığı yazılı kaynaklara dayanarak söylenebilir.2

Saraylar, ilk örnekleri eski doğuda görülen yapılardır. Kavramsal olarak "saray", monarşik sistemlerde devlet yönetim yapısı olarak açıklanabilir. Yine sarayların devlet yöneticisinin konutu işlevini taşımasının yanısıra, siyasi birliği oluşturan halkın, üretim, para, hukuk, askerlik, eğitim vb. işlerini yöneten kişilerle, onlara bağlı daha alt kademelerde bulunan görevlilerden meydana gelen örgütlerin daireleri ile, bu dairelere bağlı hizmet yapılarını içeren, özellikle de erken örneklerde daha baskın bir biçimde kent merkezi özellikleri gösteren, büyük yapı toplulukları olduğu söylenebilir.3

Tarihte ilk olarak Yakın Doğu ve Mezopotamya'da karşılaşılan saraylar, batıda İspanya'dan doğuda Çin'e ve güneyde Hindistan'a kadar geniş bir coğrafya içerisinde "devlet işlerinin görüşüldüğü, halkın sorunlarının çözüldüğü" mekanlar olarak ortaya çıkmışlardır.4 Hatta sarayları oluşturan yapı birimlerinden yönetimsel toplantıların gerçekleştirildiği, erken Osmanlı saraylarında "divanhane" olarak isimlendirilen mekanların en eski örneklerine İslamiyet'ten önce Akdeniz, İran ve Anadolu'da ve İslamiyet'ten hemen sonra da Asya ve Kuzey Afrika'da rastlanmaktadır.5

Genel olarak sarayı oluşturan yapı toplulukları işlevsel ve biçimsel olarak ayrımlanmaktadır. Bu işlevsel ve biçimsel özellikler, İslamiyet öncesi çeşitli Türk topluluklarının saraylarında, İslamiyet'in kabul edilişinden sonra değişen siyasi düzene göre değişimler geçiren İslam

saraylarında ve Türk-İslam saraylarında değişik özellikler göstermektedir denilebilir.[6]

Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul'un alınmasından sonra geçirmiş olduğu yönetimsel değişim süreci ve bu süreç içerisinde başkent İstanbul'da yapılmış olan, yönetim-mimari saray mekan planlama ilişkisini en güçlü şekilde açıklayabilecek olan üç önemli Osmanlı sarayı, kronolojik olarak 15. yy.'da İstanbul'da yapılan ilk büyük Osmanlı sarayı olan Topkapı Sarayı, 19. yy.'da Batılılaşma hareketlerinin kaçılmaz olarak sembolik merkezi olan Dolmabahçe Sarayı ve yine yapımı 19. yy.'ın son çeyreğine denk gelen, ilk Meşrutiyet döneminden sonra tekrar patronajın tek-ele geçtiğini adeta mekansal örgütlenmesinin her noktasında gösteren Yıldız Sarayı'dır.

Osmanlı dünyasında saray kavramının karşılığı, "Saray-ı Hümayun" olarak adlandırılmıştır ve saray "padişahın resmi makamı ve oturma yeri" yani hem ikametgahı ve hem de yönetim merkezi olarak şekillenmiştir.[7] Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, Cevdet Saray Tasnifi'nde bulunan belgelerin içerikleri terminolojik bir bakış açısı ile incelendiğinde, padişaha ve padişah ailesinden gelen üyelere ait olan sarayların, "Saray-ı Hümayun", ve "Saray" olarak, Boğaziçi sahillerinde bulunan sarayların "Sahil Sarayı", "Sahil Saray-ı Hümayunu" olarak isimlendirildiği görülmektedir.[8]

"Resmi saltanat makamı" olarak sırası ile kullanılan Bursa Sarayı, Edirne Sarayı, İstanbul'un alınmasından sonra Saray-ı Atik-i Amire ya da Eski Saray, Saray-ı Cedid-i Amire ya da Yeni Saray olarak isimlendirilen Topkapı Sarayı ve karşı sahilde yer alan ve 18. yüzyıla kadar önemini koruyan Kavak Sarayı, yangından ötürü birbiri ardına aynı bölgede inşa edilen Beşiktaş Sarayı ve Dolmabahçe Sarayı ile Yıldız Sarayı, saltanat tarafından zaman içerisinde biri diğerinin yerini alarak kullanılmıştır. Ancak, Osmanlı saray kullanım mekanizmasında, eski sarayların tamamen

terk edilmediği, harem teşkilatına ait bölümlerin kullanımlarının devam etmiş olduğu, ve bu sözü geçen saraylardan özellikle, Topkapı Sarayı'nın hem harem teşkilatının yaşatılmış olduğu ve hem de prestij mekanı olarak bayram kabulleri gibi önemli gün ve törenlerde, Osmanlı'nın en son zamanına kadar bu sarayın kullanıldığı da yine Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi belgelerinden takip edilebilmektedir.

Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi Belgeleri incelendiğinde, Osmanlı İmparatorluğu yönetim mekanizması içerisinde iki ana tip "saray" kavramı bulunmaktadır denilebilir. Bunlardan birincisi ve asıl "Osmanlı yönetim sarayı" olarak tanımlandırılabilecek olanı "tam teşkilatlı saraylar"dır. İkinci anatip saray ise, saray yönetim teşkilatının merkezi olan sarayların, yani "tam teşkilatlı sarayların" dışında kalan ve mevsimlik olarak şehir iç ve dışında sayfiye kullanımı amaçlı kullanılan saraylardır ki bunların da arşiv belgelerinden "eksik teşkilatlı saraylar" olarak isimlendirildiği görülmektedir.

Yapıldıkları yüzyıla göre gerek içerdikleri birimlerin isim ve sayılarında bir takım farklılıklar gösterselerde, mevcut örnekler incelendiğinde, "Tam Teşkilatlı Osmanlı Sarayı"nın, genel olarak üç ana bölüm ve onları besleyen alt birimlerden oluştuğu söylenebilir. Uzunçarşılı, "Osmanlı Saray Teşkilatı" isimli eserinde Topkapı Sarayı'nın içerdiği bölümleri, 1. Birun (hariç, dışarısı), 2. Enderun (dahil, içerisi) ve 3. Harem-i Hümayun (aileye mahsus) olarak götermektedir.9 Uzunçarşılı, Topkapı Sarayı'nın ana giriş kapısı olan ve ilk avluya açılan Babüsselam'den başlayarak, birinci avluyu ikinci avluya bağlayan giriş olan Babüssade'ye kadar olan kısmı Birun olarak isimlendirmiştir. Bu bölümde dış dünya ile sarayın iç mekanizması arasındaki geçişi sağlayacak, cami, mutfaklar, depolar, kiler alanları gibi birimlerin yer aldığı görülmektedir. Yine Topkapı Sarayı örneği üzerinden gidildiğinde, Sarayın

Enderun kısmını içeren ikinci avluda Hazine-i Hümayun ya da Ata tarihinde geçen adı ile Daire-i Hümayun, Arz Odası, Katip Odaları gibi yönetimsel mekanların bulunduğu görülmektedir. Üçüncü ana bölüm olan Harem-i Hümayun ise, Emanet-i Müteberrika, Valide Sultan Dairesi, Gözdeler Daireleri, Cariyeler Dairesi ve mevcut tüm Hadım Ağaların koğuşları gibi mekanları içermektedir.10

Bu noktada birbirinin her ne kadar birebir aynısı olarak planlanmadığı görülen Topkapı Sarayı, Dolmabahçe Sarayı ve Yıldız Sarayı incelendiğinde, her üçününde “Tam Teşkilatlı Saray” olarak arşiv belgelerinde geçen saray kavramına uyduğu ve birbirlerine çok benzer mekanları içerdikleri görülmektedir.

Uzunçarşılı’nın mekanları isimlendirmesine sadık kalınarak, “Tam Teşkilatlı Saray” yapılarında bulunan 1.Birun bölümünün; Has Ahırlar, Saray Matbahları, Limonluk, Eczane, Hastahane, Fırın, Mutfak, Istabl-ı Amire, Hamlahane, Atiyye-i Seniye Ambarları, Marangozhane, Saray Tiyatrosu gibi ortak kullanım birimleri ile Seferli Koğuşları, Yeniçeri Karargahları, Zülüflü Baltacılar Daireleri, Mehterhane gibi geniş alana ihtiyaç duyulan mekanları.

2. Enderun bölümü/üst yönetimsel bölümünün; a1. arz odası/divan odası ya da yüzyıllara göre geçirilen yönetimsel değişimler ve teknolojik gelişmeler ve kentsel yaşama koşullarının değişimi parelelinde şekillenen, a2. Mabeyn-i Hümayun ve Muayede Salonu, b. Hazine-i Hümayun/Hazine-i Hassa Dairesi/Hazine-i Maliye; İç Hazine, Dış Hazine; c. Vezir-i azam ve diğer vezirler ile üst düzey yönetimsel birimler için yapılan Vezir Toplantı Odası, Katip Odaları, Ferman Odaları, Has’oda, Defterhane, Elbise-i Fahire Odası, Imrahurun Dairesi, Hırka-ı Saadet, İnşa Dairesi Şehremini gibi mekanları.

3. Harem-i Hümayun bölümünün; Emanet-i Müteberrika, Valide Sultan Dairesi, Gözdeler Daireleri, Usta Kalfalar, Gedikli Cariyeler Dairesi Hadım Ağaların koğuşları; Harem Ağası Odası, Kızlarağası Katibi Daireleri, Ak Ağalar (Hadım Ağalar) Odaları/Koğuşu, Zenci Hadım Reisi Meskeni, Kara Ağalar (Zenci Hadım Ağalar) Odaları/Koğuşu, İç Oğlanlar Odaları/Koğuşu, Kapı Oğlanları Odaları/Koğuşu gibi mekanları kapsadığı görülmektedir.

Sedat Hakkı Eldem'in "Köşkler ve Kasırlar" adlı eserinde ve Ata Tarihi'nde Üsküdar'da bulunan ve 18. yüzyıla kadar önemini koruyan, ancak günümüzde mevcut olmadığı için gözden kaçan Kavak Sarayı da tam teşkilatlı Osmanlı sarayları arasında geçmektedir.11 Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi'nin Cevdet Saray Tasnifine 20 Ramazan 1218 tarihi ve 1164 nolu kayıtlı olan belgede "Üsküdar'da Kavak Sarayı arsasına evvelce yapılan köşkten ve neferat kışladan başka yapılmakta olan zabitan konakları, çarşı dükkanları, hamam, değirmen, tabhane, hastahane, cebehane, talim meydanı ve tulumbacı kışlası, su hazine ve çeşmesi, iskele ve liman ve lağımlar…" masraf kayıdı olarak geçmektedir. Bu bağlamda, sözü geçen belge incelendiğinde, Üsküdar'da bulunan Kavak Sarayı'nın da tam teşkilatlı bir Osmanlı saray yapısı olduğu söylenebilir.12

"Eksik Teşkilatlı Osmanlı Sarayı" ise yukarıda sayılan bu kullanım birimlerinden bir veya bir kaçına sahip olmayan ikincil kullanıma uygun saray binalarıdır. Eksik teşkilatlı Osmanlı sarayları, tam teşkilatlı Osmanlı sarayları kadar sık kullanılmamaktadır, zaten bu nedenle de tam teşkilata sahip olmaları gerekmemektedir. Bu saraylara Boğaziçi'nde bulunan sahil sarayları örnek olarak verilebilir.

Sarayların teşkilatını oluşturan hizmetlilerine "bendegan" adı verilmektedir. Bu sarayların teşkilatlarının kapsamı yüzyıllara göre değişiklik göstermektedir. Bu saraylara kapasitelerine göre saray

teşkilatının tümü veya bir kısmı mevsim geçirmek üzere taşınırdı. Bu işleme saray içinde “göç” adı verilmektedir.13

Tam mevsimlik yani ilkbahar ve yaz aylarını kapsayan bir biçimde açılan saraylar gibi sadece bir günlük veya birkaç saatlik ziyaret için açılan saraylar ve kasırlar da bulunmaktadır. Mevsimlik ve günlük kullanılan bu saray ve kasırlara “hadika” denilmektedir. Bunlara gitmek “biniş” olarak adlandırılmaktadır. Yani, biniş kelimesi saray, köşk veya kasırın kullanım için açılmasını ifade etmektedir.14

Biniş yapılacak olan saray, köşk ya da kasırın koruyucu perdeleri açılır, uygun döşeme takımları yerleştirilir, içeride bulunan koruyucu kılıflar kaldırılır. Biniş sarayları eklentilerinin azlığı nedeniyle saray ismindense köşk veya kasır adı ile anılmaktadır. Bunlar Eldem’e göre, “şehirden uzak bahçelerde veya mesirelerde bulunur, biniş anında açılır, sair günler bostancılar muhafazasında kapalı tutulurlar”.15

Osmanlı arşiv belgelerinde saray kelimesinin dışında kullanılan kavramların başında “köşk” ve “kasır” kelimeleri gelmektedir. Sözlük anlamı ile “köşk”, bahçe içinde yapılmış büyükçe, süslü evdir.16 Osmanlı’da önceleri sarayların avlularında yapılan ikamet birimlerine “köşk” adı verilmekteydi, ancak zamanla köşk kelimesinin bir özel kişi evinin ilavesi olarak da kullanıldığı gözlemlenmektedir. Saray avlularında bulunan ve içlerinde Harem ve mutfak bölümleri gibi ayrımlanmış birimleri içermeyen köşk yapıları, padişahın birkaç saatini ya da gününü geçirdiği dinlenme ve eğlenme yerleri olarak da kullanılmakta olduğu söylenebilir. Yine bu köşklerin padişahın genel ikametgahı amaçlı kullanılmadığı da bilinmektedir. Bu kullanıma, Topkapı Sarayı’nda bulunan IV. Murad devrinde yaptırılan Bağdat Köşkü, Revan Köşkü, III. Ahmed devrinde yaptırılan Sofa Köşkü, Mecidiye Köşkü ile Bağdat Köşkü ve Yıldız Sarayı içerisinde bulunan Ada Köşkü örnek verilebilir.

Bursa Sarayı'ndan itibaren ana binanın haricinde bulunan köşklere saray alanı içerisinde daha fazla yer ayrıldığı görülmektedir.

Saray alanları dışında da şehrin manzaralı mevkilerinde ya da sayfiye yerlerinde yaptırılan özel mülk olarak kullanılan çeşitli büyük yapıların da köşk olarak adlandırıldığı görülmektedir. Ayrıca kimi özel mülklerde avlunun içindeki ebadına ve yerine göre, kameriye, mehtabiye, çardak gibi yapılarda köşk isimi ile anılabilir.

Aynı zamanda köşk kelimesinin oda kullanımına karşı gelen bir kullanımı da olduğu söylenebilir. Çeşitli kabul, kış, oturma, koltuk, soba ve kitaplık odaları ile belirli ziyaret ve merasimlere ayrılan mekanlarında Cirit Köşkü, İftar köşkleri, Yalı Köşkü gibi örneklerde köşk olarak adlandırıldığı bilinmektedir.17

Köşk kelimesi ile "kasır" veya "saray" kelimeleri eş anlam taşıyabilir. Osmanlı arşiv belgelerinde Kasr-ı Hümayun olarak geçen yapı tipinin sözlük anlamı, padişah köşküdür.18

Kasır kelimesi genellikle Anadolu Beylikleri ve Osmanlılarda, yöneticinin kırlık yerlerde yaptırdıkları saray ve köşkleri anlatmak için kullanılmaktadır. Ayrıca Anadolu'da beylerin ve valilerin kendilerini çeşitli tehlikelerden korumak için yaptırdıkları, savunma tedbirleri alınmış binalara da kasır denilmektedir. Bunlar genellikle şehrin en yüksek yerlerinde yapılmış hisarların içindeki iç kaleler niteliği taşımaktadır.19

Osmanlı'da ise kasırların daha çok kırlarda bulunan dinlenme köşkleri niteliğinde olduğu görülmektedir. Çeşitli gezinti yerlerinde, ormanlarda ve su kıyılarında sıcak mevsimleri geçirmek için sayfiye niteliğinde çok sayıda kasır yapılmıştır. İstanbul'da Saadabat Kasrı, Göksu Kasrı, Aynalı Kavak Kasrı ve Tershane Kasrı bunlara örnek olarak verilebilir. Eldem'e göre ise, "aslında kullanılma şekilleri arasında bir tercih veya ayırma yapılmamış olsa bile, 'köşk' terimi daha ufak ve mütevazi, 'kasır' ise daha fazla iddia

ve önem taşıyan binalarada kullanılmıştır. Köşk her kimse ve kişinin malı olabilirken, kasır yanlız Hünkar'a aidiyet manasını taşır".20

Benzer teşkilata sahip, saray bünyesi içerisinde var olan ancak köşk ya da kasır olarak adlandırılan binalar da bulunmaktadır. Topkapı Sarayı'nda bulunan Adalet Kasrı, Alay Köşkü, Yıldız Sarayı'nda bulunan Çit Kasrı, Şale Köşkü, köşk ve kasır kavramlarının bu bağlamda kullanımına örnek olarak verilebilir.

Gerek Osmanlı arşiv belgelerinde ve gerekse de Eldem'in yazdıklarından çıkartılan bir sonuca göre, kasır kelimesi 19. yy.'dan itibaren daha az kullanılır olmuştur. Kasır kelimesinin taşıdığı anlama karşılık köşk kelimesinin kullanılmaya başladığını görmekteyiz. 19. yy.'dan itibaren köşk kelimesi sayfiyelerde bulunan ve mevsimlik kullanılan meskenler ile şehir içinde bulunan bahçe içindeki daimi ikametgahlar içinde kullanılmaktadır. Yine Eldem, bu önemde Avrupa ile yakın ilişkilerin sonucunda Avrupa'daki bahçe içindeki evlere genel olarak villa adının verilmesini ve buna paralel Osmanlı dünyası içinde de bahçe içindeki evlere genel olarak köşk adının verildiğini savunmaktadır. Köşk kelimesi ev veya konaktan daha çekici sayılmış ve "evde ve konakta bulunmayan özellikleri ve güzellikleri" vadeden iddialı bir kelime olduğu için bu dönemde yoğun bir biçimde kullanılmıştır.21

19. yy.'ın ortalarına kadar Avrupa'daki sarayların genellikle tek bir saray binasından oluştuğu bilinmektedir. Oysaki aynı tarihte Osmanlı sarayı ayrı bina ve pavyonlardan oluşmaktadır. Saray kompleksi/bütünlüğü içinde bulunan Hünkar'a ve/veya Hanedan ailesine ait köşklerin ise pavyonlar olarak düzenlendiği görülmektedir. Kimi örneklerde köşklerin kendi başlarına özel bahçeleri içinde bulunduğu görülmektedir. Yıldız Sarayı'nda olduğu gibi bazı örneklerde ise saray kopmleksine hizmet veren ana bahçe içinde birden fazla sayıda bir arada bulunmaktadırlar. Osmanlı

arşiv belgelerinden Maliyeden Müdevver defterlerinde bulunan 4614 sayılı belge, III. Ahmed döneminde mevcut bulunan Hadika-i Hassaların listesini içermektedir. Bu belgeye göre Üsküdar Sarayı'nda 10 ve Kandilli Sarayı'nda 6 adet köşk bulunmaktadır. Teşkilatı daha az olan saraylarda ise bulunan köşklerin sayısı azalmaktadır. Bunun sonucunda da, bu gibi bina toplulukları, Küçüksu Kasrı, Ihlamur Kasrı gibi örneklerde olduğu gibi köşk ya da kasır olarak isimlendirilmektedir.22

1720-1721 yılları arasında, III. Ahmed devrinde, çocuk yaşta tahta çıkan XV. Louis'ye Osmanlı imparatoru tarafından tebrikname ve hediyeler gönderilmesi, aynı zamanda, Avrupa milletleri arasında bir denge sağlanmasına yarayacak temasların yapılması, batıda fen ve sanat sahasında mevcut yeniliklerin tesbitiyle, mümkün olanın Osmanlı'ya getirilmesi gibi amaçlarla, Fransa'ya bir elçi gönderilmesine karar verildi.23

Yirmisekiz Mehmed Çelebi elçi olarak gittiği Fransa'dan Batılı yaşam tarzını anlatan bilgi ve belgeler getirdi. Özellikle Osmanlı'nın Fransa ile ticari ve diplomatik kökenli ilişkilerinin yarattığı sosyo-kültürel sonuçlar, Osmanlı'nın Lale Devri ile birlikte başlayan Batılılaşma ya da modernleşme sürecinde bir başlangıç noktası olmuştur. Yirmisekiz Mehmed Çelebi gezip gördüklerini seyahatnamesinde ayrıntılı bir biçimde anlatmaktadır. Özellikle burada gördüğü Versailles Sarayı, Meudon Sarayı, Trianon Sarayı ve Marly Sarayı gibi önemli Fransız sarayları ve bu saraylarda süren yaşantıyı, protokolü çevreleyen yapı ve düzenlemeleri odak noktası olarak anlatmıştır.24 Gezdiği Fransız saraylarında dönemin etkin mimari üslubu Barok'a göre tasarlanan iç ve dış mekanlarla karşılaşan Yirmisekiz Mehmed Çelebi, aldığı notlarda özellikle gezip gördüğü sarayların büyük bahçelerine ve bu bahçelerin içlerindeki su oyunları ile ilginçleştirilen süs havuzlarına dikkat çekmektedir. Yine Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin aldığı notlardan

anlaşılacağı üzere Versailles Sarayı'nda seyrettiği opera da kendisini son derece etkilemiştir.25

Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin gözlemlerinden ve anlattıklarından, III. Ahmed'in ve sadrazamı Nevşehirli İbrahim Paşa'nın etkilendiği, Paris'ten birçok saray ve bahçe planları ve resimlerinin bu dönemde getirtilmiş olduğundan anlaşılmaktadır. Ayrıca bu bilgi ve belgeler ışığında Sadabat Kasrı'ndan ötürü Sadabat diye de anılan Kağıthane düzenlemesi yapılmıştır. Burada yaptırılan köşkler ve bahçelerin düzenlemeleri, çeşitli açılardan Fransız saray planlaması ve saray bahçeleri düzenlemeleri ile Barok süslemelerin kullanılmasında benzerlikler taşımaktadır. Batur, Kağıthane'nin Osmanlı mimarisinin kendine özgü kalıplarının kullanılarak bunlara Batılı bakış açısı içerisinde yeni olanakların kazandırılma çabası sonucu oluştuğunu savunmaktadır.26

Kağıthane düzenleme programı, burada bulunan derenin ıslahı, iki tarafında mermer rıhtımlı ve üzerinde kaskatların bulunduğu bir kanala dönüştürülmesini, saray ve çevre yapılarını, sultana ait dış köşkleri, hazine arsası üzerinde devlet erkanına ait köşkleri ve Has Bahçe'yi içermekteydi.27 Tarihte ilk kez saraya ve sultana bu kadar yakın özel mülkiyetlere yer ayırılması söz konusu olmuştur. Bu, hem mimari ve hem de çevre düzenlemesi adına önemli yenilikler içeren bu programın, aslında sosyo-kültürel olarak da çok önemli bir girişim olduğunu göstermektedir. İlk kez Osmanlı içerisinde elit bir üst-yönetici çevre yaratma isteğinin var olduğu Kağıthane düzenlemelerinde ortaya çıkmaktadır.

Mimari olarak ele alındığında, Barok üslubun ortaya koyduğu yapıların su öğeleri ile yanyana planlanması ve suyun yüzeyine akseden cephelerinin devamlılığı, yapı cephelerinde "s" ve "c" kıvrımlı süslemelerin ve bezemelerin kullanılması ve meydan çeşmelerinin kullanılması Kağıthane düzenlemesinde görülmektedir. Batur'a göre havuz ve

çağlayanların Sadabat Kasrı ile birlikte kapalı bir düzen oluşturmaları, Fransız sarayının monarşik protokol törenlerine sahne olmak üzere düzenlenmiş büyük boyutlu, açık vistalı, formel ve disiplinli bahçe düzenleme anlayışından çok, İran ve Doğu bahçelerinin informal ve çiçek ve su sevgisine bağlı düzenlenmelerine yakındır.28

18. yy'ın ikinci yarısında Batılı yaşam koşullarına göre yaptırılan saray ve köşkler, mimaride kendini gösteren bir Batı etkisinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu oluşumun şehir içerisinde yayılması ve giderek Boğaziçi sahillerine inmesi, hanedan hayatını değiştirdiği gibi, Osmanlı gündelik hayatını da Batılı tarza doğru evrimleştirmeye başlamıştır. III. Selim'in, Avusturyalı ressam ve mimar Melling'i getirtmesi ve Melling'in Batılı bir mimar olarak Boğaziçi'nde bir dizi sahilsarayı yapması da bu oluşuma bir örnek olarak verilebilir.

İtalya'da finansal merkez olma niteliğiyle, tarihçiler tarafından Rönesans'ın başlangıç yeri olarak gösterilen Floransa gibi, Galata da Osmanlı dünyasının finansal merkeziydi. Galata, Cenevizlilerden Bizanslılara ve daha sonra da Osmanlılara kadar, hakimi olan yönetimin "ticari" kimliği ile Avrupa ile arasındaki ilişki kapısıydı. Bu ilişkilerin gelişmesine paralel olarak 18. yy.' ın ikinci yarısında kent merkezinin, Tarihi Yarımada'dan, artık yavaş yavaş ticaretin yaşadığı bu yere doğru kaydığı görülmektedir. Batur'a göre, "Galata ve Beyoğlu'nun büyümesi ile eş zamanlı olarak gerçekleşen eski Beşiktaş ve Yeni Dolmabahçe Sarayları da bu tarihi bağlam içinde Osmanlı yöneticilerinin Batılılaşma eğilimlerini anlamlandıran bir yer seçimiydi".29 Zaten Bizans'tan beri gerek iktidarın ve gerekse de kentin merkezi konumunda olan Tarihi Yarımada yaşamı, adeta tüm sistemin Topkapı Sarayı'nın duvarları içinde kaldığı "ortaçağcıl" bir yaşam modeli olarak görülmekteydi. II. Mahmud, hernekadar kendisinden önceki sultanlardan

bazıları Boğaziçi sahilinde ya da çeşitli mesire yerlerinde bazı köşk ve kasırlar yaptırmış ve buraları geçici bir biçimde kullanmış olsalar da Topkapı Sarayı'nı terk etme olgusunu ileri atarak, ilk kez değişen, modernleşen ve belki bir ölçü de ticaretin yavaş yavaş kontrolü altına girmeye başlayan bir dünyaya saray yaşamının kapılarını açmaya çalışan sultan olmuştur. Kendisini izleyen ve Topkapı Saray yaşamını ilk kez terk eden sultan ise Abdülmecid olmuştur. "Saray"ın Topkapı duvarları dışına çıkması, bürokrasinin Tarihi Yarımada'dan Galata-Pera aksına kayışı, yeni yönelimleri simgelemekle kalmıyor, aynı zamanda da Topkapı Sarayı'nın uzun bir süreç içerisinde, katmanlar halinde yapılaşmasının aksine, tek ve bütüncül bir proje halinde yapılan Dolmabahçe Sarayı, "Avrupa monarklarınınkine eşdeğerde bir yaşam biçimine" geçişi simgeliyordu.30 Artık öyle bir süreç başlamıştır ki, Dolmabahçe'den başlayan "saray halkının ikamet ettiği alan", sahil boyunca Ortaköy'e uzanırken, aynı zamanda da arka yamaçlara, Ihlamur ve zamanla da Yıldız'a doğru ağırlığı kayarak devam etmektedir.

Dolmabahçe Sarayı ana saray alanı içerisinde, Mabeyn-i Hümayun, Muayede Salonu ve Harem-i Hümayun yapılarından oluşan ana yapı grubu ile Hazine-i Hassa Dairesi, Mefruşat Dairesi, Camlı Köşk, Kuşluk, İç Hazine, mutfak, kiler ve marangozhane bulunmaktadır. Sözü geçen bu yapıları saran yüksek duvarların dışında ise, saraya ait, ancak "ayrı pavilyonlar" halinde tasarlanan Saray Tiyatrosu, Istabl-ı Amire, Hamlahane, Atiyye-i Senniye Ambarları, eczahane, fırın, un fabrikası, Bayıldım Köşkü ve müştemilat yapıları bulunmaktadır. Ayrıca Saat Kulesi, Bezmi Alem Valide Sultan Cami ve Akaretler Sıra Ev Grubu da saray yapılaşması ile doğrudan alakalı olan yapılardır.31

Bu bağlamda, Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin seyahatnamesine kayıt ettiği notlar tekrar gözden geçirilecek olursa, yeni saray yaşamının içerisine

“Saray Tiyatrosu” kavramının girdiği görülmektedir. Ama bundan daha önemlisi, teşkilat kapsamında gerekli tüm idari birimleri bünyesinde barındırması sonucu, yönetim merkezi niteliğinin, sultanın ikameti niteliğine ağır bastığı görülen Topkapı Sarayı yaşantısının, yerini daha ikametgah özelliği ortaya çıkan modern bir saray yaşantısına Dolmabahçe Sarayı ile bırakmış olmasıdır. Dolmabahçe Sarayı’nda yeni bir bölüm vardır artık; Mabeyn-i Hümayun. “İkisi arasında” anlamına gelen “mabeyn” kelimesinin, bu bölüme isim olarak verilmesi hiç şüphesiz bir tesadüf değildir.32 19. yy.’ın başlarında Ebniye-i Hassa Müdürlüğü’nün, Dahiliye Nezareti’nin, Hariciye Nezareti’nin, Evkaf Nezareti’nin ve Nafia Nezareti’nin, Muhassıllık Meclisleri vb. diğer meclislerin kurulması ve kentlerde belediye örgütlerinin kurulması ile idari mekanizma, modern yaşayış gereksinimleri paralelinde, saray yaşantısı dışına çıkmıştır.33 Telefon ve telgrafın icadı ve yaygın biçimde saray yaşamı içinde kullanılmaya başlaması, vb. teknolojik ilerlemeler de 19. yy. ın önemli sosyo-kültürel gelişmeleridir. Bu kurum ve kuruluşlarla saray arasındaki ilişkiye, telefon ve telgraf kullanımı büyük bir kolaylık sağlamıştır. İşte bu noktada, Mabeyn-i Hümayun Bölümü, saray içerisinde, bu dış mekanizma ile sarayın, ya da sultanın ilişkisini sağlayan bir mekan ve adeta yönetim konularının görüşüldüğü bir “ön büro” özelliği taşımaktadır. Hemen yanında yer alan Muayede Salonu ise, törenlerin ve kabullerin gerçekleştirildiği salon olma özelliğini taşımaktadır. Gerek Mabeyn-i Hümayun Bölümü’nün, gerekse de Muayede Salonu’nun, etkileyici bir mimari ile, ancak işlevsel gerekliliği sağlacak bir büyüklükte tasarlandığı görülmektedir.

1876 yılında yapılan iki darbe ile, sırasıyla V. Murad ve Abdülaziz tahtan indirilmiş ve bunun sonucunda da II. Abdülhamid sultan olmuştur. Saltanatının başlangıcında I. Meşrutiyet ve son yıllarında da II. Meşrutiyet’i

ilan ettiren II. Abdülhamid, bu iki Meşrutiyet ilanı arasında geçen otuz yılda ise, sorumlulukları ilgili yetkililere yüklemiş, ancak yönetimi her zaman kendi elinde tutmaya özen göstermiştir.34

Dolmabahçe Sarayı'nı denizden ve karadan saldırıya açık, savunması güç bir yapı olarak gören II. Abdülhamid, burayı güvenli bulmayarak Yıldız Kasrı'na çekilmiştir. Döneminde karşılaştığı pek çok siyasi olayla ilgili olarak hakimiyetini artırabilmek için, Yıldız Sarayı içerisinde pavyonlardan ve yoğun çalışmaya uygun olarak tasarlanan çalışma bürolarından oluşan ve aynı zamanda da çok iyi korunan bir saray yaptırmıştır. Karışık bir dönemde saltanatta olduğundan ve amcası Sultan Abdülaziz ve ağabeyi V. Murad'ın darbe sonucu tahttan indirilişinin anısını sürekli taşıdığından ötürü de II. Abdülhamid, 1880 yılından itibaren geleneksel törenler dışında Yıldız Sarayı alanı dışına hiç çıkmamıştır.35

Yıldız Sarayı'nda, Harem-i Hümayun Bölümü ile Mabeyn Bölümü birbirinden, Topkapı Sarayı'ndakine benzer bir şekilde, avlularla ayrılmaktadır. Osmanlı'nın yönetim mekanizmasını daha kolay bir şekilde idaresi altına alabilmek için II. Abdülhamid'in, Yıldız Sarayı'nın Mabeyn Bölümü'nü, daha çok büro birimine hizmet verebilecek şekilde yaptırmış olduğu görülmektedir. Yıldız Sarayı'nın Mabeyn Bölümü, Büyük Mabeyn, Küçük Mabeyn diye yönetim bürolarını içeren, birbirinden ayrı iki yapıyı ve buralarda üst yönetim için çalışan Yaveranların dairelerini, misafir kabulünde kullanılan Çit Kasrı'nı, II. Abdülhamid'in özel ilgi alanı için yaptırdığı Marangozhane'yi ve Silahhane'yi kapsamaktadır.

Harem-i Hümayun Bölümü'nde ise sultanın ikametgahı hissini veren plan anlayışının devam ettiği görülmektedir. Saray Tiyatrosu, Çini Fabrikası, Limonluk Birimi, Malta Köşkü, Çadır Köşkü, II. Kaiser Willhelm'in ziyareti için özel olarak yaptırılan Şale Köşkü ve yetkin bir

şekilde planlanmış peyzajı ile Yıldız Sarayı, sultanın özel yaşamı için ince bir zevk ürünü olan bir saray oluşturma çabasını göstermektedir.

Ancak Yıldız Sarayı'nda Mabeyn Bölümü'nün büyüdüğü ve hatta saray planlamasının adeta çekirdeğini oluşturduğu gözden kaçmamalıdır. Bu, mevcut yönetim sisteminin otogratik olarak tekrar sultanın tek-elinde toplanmak istenmesine işaret etmektedir.

Görüldüğü gibi, 15. yy.'da kendi içine kapalı "Ortaçağcıl" bir biçimde yapılan, yönetim için gerekli tüm mekanları ana saray yerleşimi içerisinde tutan Topkapı Sarayı'nın zaman içerisine yayılmış düzenlemesi, Dolmabahçe Sarayı'nın "sultanın ikametgahı" olgusunu vurgulayan ve tek seferde planlanarak yapılan düzenlemesine çevrilmiştir. 19. yy.'ın ikinci yarısında yapılan Yıldız Sarayı planlaması ise, yönetim politikası ve siyasi değişimlere bağlı olarak oldukça büyüyen Mabeyn Bölümü ile, bir tür saray alanı içerisinde "yönetim" vurgusunu veren planlama anlayışı hakimiyeti altındadır. İşte bu süreç, Osmanlı Saray mimari mekan örgütlenmesi üzerinde, Osmanlı politik sisteminin etkileri olduğunu açıkca kanıtlamaktadır.

1 Devellioğlu, 2000, s. 728.

2 Öğel, 1980, s. 205; Seçkin, 1997, s. 12.

3 Akdeniz, 1995, s. 1; Seçkin, 1998, s. 2.

4 Akdeniz, 1995, s. 6.

5 Uzunçarşılı, 1984, s. 33.

6 Seçkin, 1998, s. 3.

7 Eldem, tarihsiz, s. XI.

8 Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, Cevdet Saray Tasnifi belgeleri.

9 Uzunçarşılı, 1984, s. 448.

10 Ata Tarihi, cilt 1; Uzunçarşılı, 1984, s. 448.

11 Eldem, tarihsiz, s. XII; Ata Tarihi, cilt 1.

12 BODA, 20 Ramazan 1218 tarihi ve 1164 nolu belge.

13 Eldem, tarihsiz, s. XI.

14 Eldem, tarihsiz, s. XII.

15 Eldem, tarihsiz, s. XII.

16 Meydan Larousse, 1985, cilt 11, s. 546.

17 Eldem, tarihsiz, s. XII.

18 Meydan Larousse, 1985, cilt 11, s. 42.

19 Meydan Larousse, 1985, cilt 11, s. 42.

20 Eldem, tarihsiz, s. XI.

21 Eldem, tarihsiz, s. XI.

22 BODA, Maliyeden Devreden Tasnifi'nde bulunan 4614 nolu belge; Batur, 1986, s. 1452; Eldem, tarihsiz, s. xii.

23 Rado, 1970, s. 6.

24 Batur, 1985, s. 1039; Rado, 1970, s. 58.

25 Rado, 1970, ss. 51-53; ss. 55-57.

26 Batur, 1985, s. 1040.

27 Batur, 1985, s. 1040.

28 Batur, 1985, s. 1041.

29 Batur, 1995, s. 61.

30 Batur, 1985, s. 1063.

31 Önel, 1995, s. 132; Sağdıç, 1999, s. 15.

32 Devellioğlu, 2000, s. 558.

33 Çadırcı, 1991, s. 184.

34 Osmanlılar Ansiklopedisi, 2000, s. 52.

35 Batur, 1985, s. 1045; Osmanlılar Ansiklopedisi, 2000, s. 53.

Akdeniz, G., Topkapı Sarayı Resmi Toplantı Birimlerinin (Divan Yapıları ve Arz Odasının) Geçirdikleri Değişimin Araştırılması, İTÜ. Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1995.

Ata, A. T., Tarih-i Ata, Cilt 1, İstanbul, tarihsiz.

Batur, A., Batılılaşma Dönemi'nde Osmanlı Mimarlığı, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 4, İstanbul, 1985.

Batur, A., Beşiktaş Sarayları, İstanbul Dergisi, Sayı:15, ss. 60-73, İstanbul, 1995.

Çadırcı, M., Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.

Devellioğlu, F., Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Aydın Kitapevi, Ankara, 2000.

Eldem, S. H., Köşkler ve Kasırlar, Cilt 1, DGSA Yüksek Mimarlık Bölümü Rölöve Kürsüsü, İstanbul, tarihsiz.

Meydan Larousse, cilt 11, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1985.

Osmanlılar Ansiklopedisi, YKY, İstanbul, 2000.

Öğel, B., Türk Kültür Tarihine Giriş, cilt 1, KB Yay. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978.

Önel, S., Dolmabahçe Kompleksi'ni Oluşturan Yapıların Değerlendirilmesinde Yeni Bulgular, Milli Saraylar 1994-95, İstanbul, 1995.

Rado, Ş., Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi, Hayat Tarih Mecmuası Yayınları, İstanbul, 1970.

Sağdıç, Z., Sıraev Kavramının İncelenmesi ve Osmanlı Mimarisi'nde Akaretler Sıraev Grubu'nun Yeri ve Önemi, İTÜ. Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1999.

Seçkin, N., Topkapı Sarayı'nın Biçimlenmesine Egemen Olan Tasarım Gelenekleri Üzerine Bir Araştırma (1453-1755), Atatürk Kültür Merkezi

Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

Uzunçarşılı, İ. H., Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.

Türk Mimarisinde Darüşşifalar / Prof. Dr. Gönül Cantay [s.218-230]

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Türk mimarisinde belirli işlevsel yapılar vardır. Bu yapılar içinde toplumların kültürel yapısıyla ilgili olan en önemli yapılarsa eğitim programlarının sürdürüldüğü yapılardır. Eğitim programları ile ilgili ilk yapılar, medreselerdir. Medreselerin dinî eğitimle ilgili olduğu kabul edilmektedir. Oysa Türk toplumlarında pozitif bilimlere de geniş ölçüde yer verilmiştir. Pozitif bilimlerle ilgili çok sayıda yazma eserler ile rasathanelerin (gözlemevi) günümüze ulaşan örnekleri bunu doğrulayan deliller olmaktadır.

Anadolu Türk devletlerinin sosyal devlet anlayışı içinde önemli bir yer tutan eğitimin ayrıcalıklı bir dalı olarak, insan sağlığı ile ilgili olan tıp eğitimi, hastaya hizmet fikriyle paralel sürdürülmüş ve bu uygulamalar kalıcı şekle dönüştürülerek tıbbî ve cerrahî yazma eserler meydana getirilmiş, hatta açıklayıcı minyatürlerle, tıbbî âlet resim ve şemalarına bu eserlerde yer verilmiştir.

Kısaca belirtmeye çalıştığımız bu tıbbî olayların oluştuğu yapı birimleri ise darüşşifa (hastahane) ve tıp medreseleri olmuştur. Darüşşifaları (hastaneleri),1 en basit anlamda “halka sağlık hizmetlerinin sunulduğu yer” olarak, tarif etmek mümkündür. Anadolu’da “darüşşifa” adından başka “şifahane”, “maristan”, “bimaristan”, “darüssıhha”, “darülâfiye”, “me’menülistirahe”, “darüttıb” isimleriyle tanıdığımız sağlık yapılarının tümü aynı anlam içindedir.

Darüşşifa adı altında toplanan bu yapıların emin ve güven verici kadrolara sahip, sağlık açısından güvenilecek kuruluşlar olduğunu

öğreniyoruz. Bu sağlık kuruluşlarında din, dil ve ırk farkı gözetilmeden halka sağlık hizmeti sunuluyordu. Gene bu kuruluşlarda görevlendirilecek hekimlerin tıp ilmine vâkıf ve cerrahide mahir olması şartı her devirde geçerli olmuştur. Hastalara psikolojik tedavi metodları (müzikle tedavi-musico therapy) uygulanmış, hatta bu durum vakfiyelerde belirtilmiştir. Sağlık kuruluşlarının önemli diğer bir görevi ise tedaviyi gerçekleştirecek ilaçların buralarda imâl edilmesiydi. Bu ilaçlar Vâkıf'ın koyduğu şartlar çerçevesinde hastaya veriliyordu.

Darüşşifaların ana gayelerinden diğeri ise, tıp eğitiminin burada yapılmasıydı. Zamanı için kullanılan eğitim metodunun usta-çırak şeklinde olması, bu kuruluşların müesseseleşmiş olmasına rağmen icazet (diploma, meslekî belge) müderris (hoca) adına düzenlenmesini gerektiriyordu.2

Türk mimarisinin bir yapı şekli olarak gelişmiştir. Türk mimarisinin önemli bir yapı çeşidini oluşturan medreselerin plan şemalarının en önemli örnekleri arasında darüşşifa olarak tanıdığımız yapıların yer aldığını görüyoruz. Genel olarak medrese ana plan şemasının, bu gayelere yönelik en uyumlu plan şekli olduğu görülmektedir.

İlk defa medrese eğitiminin Selçuklu veziri Nizâm-ülmülk tarafından düzenli bir şekle konulması ve çok sayıda medresenin adına inşa edilmiş olması, eğitimde devletin desteğini göstermektedir. Bu medreselerde İslâmî bilimler gibi pozitif bilimlere de yer verildiğini, tıp, matematik, astronomi gibi derslerin okutulduğunu öğreniyoruz.3 İlk Nizamiye medresesi Nişâpûr'da inşa edilmişti. Fakat Nizamülmülk adına inşa edilen medreselerin en meşhuru 1064-1066 yılları arasında inşa edilen Bağdat'taki medrese olmuştu. Araştırmalar sonucu yapılan yayınlarda, Hargird'deki Nizamiye

Medresesi'nin (1087) plan şeması kare bir avlunun dört kenarında yer alan dört eyvan olarak belirlenmektedir.4 İşte Horasan'da ve İran'da gelişen

eyvanlı-avlulu plan şeması, Suriye ve Irak’ta Zengî Mimarisi’nde uygulanmış, Anadolu’da ise medreselerde olduğu kadar darüşşifalarda da en iyi şekilde ifadesini bulmuştur. Şam’da Nureddin Zengi Darüşşifası’nda (1154) uygulanan dört eyvanlı-avlulu plan şeması, Anadolu’da yarım asır sonra yanyana iki kere tekrarlanarak, Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası ve Medresesi’nde tatbik edilmiştir.

Anadolu’da inşa edilen Selçuklu ve Osmanlı dönemi darüşşifalarının Nizamiye medreselerinin bilimsel hiyerarşisini aratmayan bir şekilde işlevlerini sürdürdükleri de bilinmektedir. Her ne kadar Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilmiş olan darüşşifalardan sadece Sivas’taki I. İzzeddin Keykâvus Darüşşifası’nın (1217-18) Vakfiyesi’nin bir sureti günümüze gelebilmiş, diğerlerinin vakıf belgeleri kaybolmuş ise de bu darüşşifaların ne şekilde işlediğini öğrenebiliyoruz. Bu kaynakların başında darüşşifalarda görevli hekim ve cerrahlardan intikâl etmiş tıbbî yazma eserlerin (ister telif, ister istinsah olsun) müzelerimizde ve kütüphanelerimizde çok sayıda bulunmuş olması gibi.[5] Ayrıca Evliya Çelebi, Seyahatname’de darüşşifalarla ilgili geniş bilgi vermektedir. Osmanlı döneminin devraldığı darüşşifa yapılarının işlevlerini aynen sürdürmelerini sağladığı, tıp eğitimini ve sağlık hizmetlerini bir sosyal yardım anlayışı olarak başından sonuna kadar götürdüğü de bilinmektedir.

Osmanlı döneminde Anadolu Selçuklu döneminden devralınan darüşşifalara yenileri, yepyeni mimari anlayış içinde katılmış ve bu dönemde inşa edilen darüşşifa yapılarının hemen hepsinin vakfiyeleri de günümüze ulaşmıştır. Vakfiyeleri olduğu kadar, Başvekâlet Arşivi’nde bulunan belgelerle (tıp dosyaları, atama, iaşe ile ilgili), devrin ünlü mimarbaşılarının yorumladığı yapıların inşaat defterleri[6] ve mimarlardan bir kaçının inşa ettiği yapıların listesini veren eserlerin bulunması, bu devir

darüşşifa yapılarının işlevleri hakkında daha fazla bilgiye sahip olmamızı da sağlamaktadır.[7]

Divriği Ulu Camii ile ilgili vakfiyede darüşşifa ile ilgili bilgi yoktur.[8] Yukarıda belirttiğimiz gibi, Anadolu Selçuklu dönemi darüşşifalarına ait tek vakfiyenin Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 1283 nolu Anadolu Defteri'nin 290. sayfasında 1869 yılında, 1220 tarihli orijinalinden geçirilmiş olarak, Sivas I. İzzeddin Keykâvus Darüşşifası'na ait surettir.[9] Bu vakfiye suretinden darüşşifa ile ilgili bilgiler, bir dereceye kadar Anadolu Selçuklu dönemi darüşşifalarının işleyişi, personeli (hekim, cerrah, kehhal, eczacı vs.), mütevellisi, eczanesi, ilâçlar ve vakıfları ile ilgili durumun aydınlanmasını sağlamaktadır.

Vakfiyede "hazik, rahîm, akranına faik, tecrübeli, ahlâklı, şarlatanlıktan uzak hekimler, göz hekimleri (kehhal) ile cerrahlara vazife verileceğinin bildirilmesi, personel tayinindeki titiz davranışı gösteriyor. Mütevelli'nin görevleri arasında ise ilaç (edviye) temininden, yapıda meydana gelecek bir zararın tamirine kadar sorumluluklar yer alıyor.

Anadolu Selçuklu döneminden sonra gelen Beylikler döneminden sadece İlhanlıların Amasya'da inşa ettirdiği Darüşşifa'yı tanımaktayız. İlhanlıların bu darüşşifa yapısı, genel plan şemasıyla ve mimari özellikleriyle Anadolu Selçuklu dönemi darüşşifalarının özelliklerini taşımaktadır. Beylikler döneminde de Anadolu'da Selçukluların inşa ettiği darüşşifaların işlevlerini sürdürdükleri bilinmektedir.

Anadolu'daki darüşşifa yapıları tek tek ele alındığında herbirinin bânilerinin ekonomik gücüne paralel, fakat devrin mimarî üslûbunu aksettiren yapılar olarak günümüze ulaştıkları anlaşılıyor. Gerçekten darüşşifa yapıları eyvanlı-avlulu medrese plan şemasının uygulandığı en güzel örnekler olarak karşımıza çıkıyor. XIII. yüzyılda Kayseri'den sonra Sivas'ta I. İzzeddin Keykâvus'un inşa ettirdiği Darüşşifa'da (1217-18) da

eyvanlı-avlulu plan şeması uygulanmış; yanlız giriş, üzeri tonozlarla örtülü bir koridor haline getirilerek, üç yönde üç eyvan yer almıştır. Bânisinin ölümü üzerine 1220'de güneydeki eyvan bir türbe haline getirilmiş, cephesi zengin tuğla ve mozaik çinilerle bezenmiştir.

Kayseri'deki Gevher Nesibe'de hem çifte medrese plan şeması uygulanmış, hem de darüşşifanın yanına bir koridor üzerine iki yanda sıralanmış mekânların yeraldığı bir kanat eklenmiştir. İşte Sivas'taki darüşşifanın kuzeydoğu köşesine yakın bir dar geçit ve kuzey eyvandaki iki kemerli açıklıkla, bugün mevcut olmayan, bir koridor üzerinde sıralanmış mekânlardan ibaret bölüme bağlanmış olması da, yüzey isteyen darüşşifa hizmetleri için en uygun plan şemasının aranılmasına devam edildiğini göstermektedir.

Diğer taraftan Sivas'tan hemen on yıl sonra Divriği'de inşa edilen Ulu Cami'ye bitişik Turan Melik Darüşşifası'nda (1228-29) Kayseri ve Sivas'taki darüşşifaların eyvanlı-avlulu plan şeması yerine, üç eyvanlı ve ortada dört sütun üzerine kemerlerle geçilen ve bir çeşit revak sistemi oluşturan kubbeli medrese şemasının tatbik edildiği görülüyor. Bu darüşşifa Kayseri ve Sivas'ta olduğu kadar büyük ölçüde olmayıp, topografik şartların elverdiği ölçüde inşa edilmiştir. Ancak bu darüşşifada da işlevsel mekânlara ihtiyaç, yapının batı ve güney kanatları üzerinde iki kat olarak planlanmasıyla çözümlenmiştir. Bu darüşşifada avlunun örtülü olduğu bir plan ihtiyacı, sadece topografik şarta bağlı olmayıp, sağlıkla ilgili bir yapıda çevrenin hava şartlarının da etkisiyle açıklanabilir.

Anadolu'da günümüze ulaşan darüşşifa yapılarını kronolojik sırayla ele alıp, planlarının ne gibi bir gelişme gösterdiğine bakılacak olursa, inşa tarihleri ve banîleri bilindiği halde yapı olarak günümüze ulaşmayan örneklerin, bu gelişmeyi tanımlama çabasını yer yer kesmesiyle karşılaşılır. İşte Çankırı'daki Cemaleddin Ferruh Darüşşifası (1235), Kastamonu'da

Pervaneoğlu Ali Darüşşifası (1272-3) ile Aksaray'ın önemli olduğu yıllarda (II. Kılıçarslan 1156-1192) inşa edilmiş olduğu düşünülen ve iki duvar kalıntısı tespit edilen10 darüşşifanın durumlarının yapılacak kazı ve tetkiklerle, hiç olmazsa temel planlarının ortaya çıkarılmasıyla, Anadolu Selçuklu darüşşifalarının plan gelişmesi daha da aydınlanabilir. Bu gelişme zincirini tamamlayacak diğer darüşşifalar ise sadece belge ve kayıtlarda adı geçenler hakkında yeni bilgi kaynaklarının tespitiyle mümkün olabilecektir.

Bu gelişme zincirini yer yer kesen mevcut olmayan darüşşifalara rağmen, XIII. yüzyılın son çeyreği başında Tokat'ta inşa edilmiş olan, Muineddin Pervane Darüşşifası'nda (Gökmedrese), yüzyılın başında Kayseri'de tatbik edilmiş olan dört eyvanlı-avlulu medrese şemasının, paralel eksenler üzerinde iki kez tekrarlanmış olmasından farklı bir şekil ve anlayışla uygulandığı görülüyor.

Bu darüşşifada paralel eksenler üzerinde dikdörtgen avlu ile hemen aynı hacimde birer eyvanın yeraldığı, iki avlu üzerine üç kanat halinde bir plan şeması uygulandığı anlaşılmaktadır. Gökmedrese adıyla Tokat Müzesi olan yapı bloğunun kuzeybatısında varlığını tespit ettiğimiz, eyvan ve köşe mekânları ile kuzeybatı dış duvar kalıntısının, dikdörtgen revaklı avlu etrafında iki katlı ve sonraki tamirlerle örülmüş yan eyvanıyla üç eyvanlı olarak inşa edildiği bilinmektedir. Yapının bu yan eyvanı ve yanındaki kubbeli mekânı ile ikinci avluyla da bağlantılı olduğu araştırmalar sonucu ortaya çıkmıştır.

Tokat'taki iki avlu üzerine üç kanat ve iki kat olarak inşa edilmiş bu darüşşifa da işlevsel mekânlara duyulan ihtiyacın fazlalığı ve bânisinin ekonomik gücüne bağlı arzularının ifadesi olduğu kadar, uygulama ve eğitim yapıları planlamasında araştırmaların devamlılığının ifadesi de olmaktadır.

İlhanlı döneminde, Amasya’da inşa edilen Anber bin Abdullah Darüşşifası’nda (1308-9) Klasik Selçuklu eyvanlı-avlulu medrese şemasını bulmaktayız. Bu darüşşifada medrese plan şemasında karşılaştığımız dikdörtgen avlunun iki tarafında, revaklar gerisinde münferit küçük odalar yerine, avluya paralel uzanan tonozlu dikdörtgen mekânların varlığı dikkat çekmektedir. Bu dikdörtgen mekânlarda mazgal pencerelerle havalandırma ve ışıklandırmaya yer verilmiş olması, burada koğuş ihtiyacını karşılayacak mekânlar oluşturmak isteğinden kaynaklanmış olmalıdır.

Anadolu Selçuklu döneminden örneklerini tanıdığımız darüşşifa yapılarının planlarından, bu dönem darüşşifa planlamasında işlevsel mekân arayışının sürekliliği ortaya çıkmaktadır.

Anadolu’da Osmanlı döneminin[11] başlamasıyla kurulan ilk darüşşifa yapısı “Dar-üt-tıbb” adıyla (M. 1400) Bursa’da Yıldırım Bayezid Külliyesi’nde inşa edilmiştir. Bunun gibi İstanbul’da Fatih, Edirne’de II. Bayezid, Manisa’da Hafsa Sultan ve gene İstanbul’da Süleymaniye Darüşşifası ve Tıp Medresesi, Atik Valide, Sultan Ahmed darüşşifaları ve hatta Sultan Abdülmecid (1839-1861) zamanında inşa ettirilen önemli bir hastane yapısı, Yenibahçe’deki Gureba-i Müslimin Hastanesi ile ilgili vakfiye metinlerinde önemli özellikler tespit edilmiştir.[12]

Osmanlılar Anadolu Selçuklu döneminden devraldıkları darüşşifaların işlevlerini sürdürmelerine çalıştıkları gibi, yeni tesis ettikleri darüşşifaların işleyişi ile ilgili yönetmelik mahiyetinde vakfiyeler tanzim ederek bu kuruluşların devamlılığını sağlamışlardı. İşte vakfiyelerde belirlenen müşterek özelliklerden biri devletin katkısı olmaksızın, vakıf gelirleriyle işleyen Osmanlı darüşşifalarında, hastaların iyileşmesi için gerekli olan hiçbir masraftan kaçınılmadığının anlaşılmasıdır. Bir taraftan sürekli

hastaların yataklı tedavisi yapılmış, öte yandan belli günlerde poliklinik yapılarak hastalara gerekli olan ilaçlar karşılıksız olarak, darüşşifaların eczacıları tarafından hazırlanan macun, şurup, hubab (hap, draje) şeklinde verilmiştir. Bu darüşşifaların vakıf gelirleri oranında günlük ilâç ve mutfak masrafı tahsis edilmiştir.

Osmanlı darüşşifalarındaki işleyişi bize aktarması yönünden ise Evliya Çelebi Seyahatnamesi13 ayrı bir önem kazanmaktadır. Seyahatname'den darüşşifalardan bazılarında özel bitki tarhlarının bulunduğu (Edirne II. Bayezid Darüşşifası'nda anlatıldığı gibi), ilaç yapımı için buralarda özel bitki ve çiçeklerin (drogların) yetiştirildiğini öğrenmek mümkün olduğu gibi, eserde bu sağlık kuruluşlarında uygulanan tedavi metoduyla ilgili bilgi (müzikle tedavi) ile ruh hastalarının tedavisi, hekimlerin, cerrahların, diğer personelin ve öğrencilerin (şagird), hastaların bakım ve beslenmesini ve bir Osmanlı darüşşifasının tefrişiyle ilgili bilgileri bulmak da mümkün olmaktadır. Bu bilgiler vakfiye şartlarını desteklemekte ve şartların yerine getirildiğini doğrulamaktadır.

Osmanlı döneminde yalnız Anadolu değil, zamanının sınırları içindeki şehirlerde de darüşşifalar inşa edilmiş ve bunlara vakıflar tahsis edilmişti. Bu darüşşifaların da aynı ihtimamla işleyen kuruluşlar olduğu vakfiyelerinden anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan, daha Melikşah zamanında ve onun oğlu Mahmud'un hekimliğini yapan bir tabibin, seyyar hastanelerin kurucusu olarak tanıtılması, ihtiyaç halinde geçici olarak sağlık hizmetlerinin verilmeğe çalışıldığını da belirlemektedir.14 Aynı şekilde çeşitli fetihler gerçekleştirilerek, sınırlarını genişleten Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de ordunun sefere çıkması halinde seyyar hastanelerin varlığı düşünülebilir. Hatta bu dönemlerde bazı menzil külliyelerinde ve

kervansaraylarında (hanlar)[15] orduların genel bakımının yapıldığı, eksiklerinin tamamlandığı bilinmektedir.

Bir atın nallanmasının dahi düşünüldüğü bu menzil kuruluşlarında, insan sağlığı ile ilgili tedbirlerin alınmış olacağı da doğal olarak düşünülmüş olmalıdır.

Anadolu’da cüzzamlı hastaların dışarıda dolaşmaları yasaklanmış ve bu tür hastalar için tecrithaneler (miskinler tekkesi) inşa edilmiştir. Anadolu’da hemen her şehrin dışında bir miskinler tekkesi bulunuyordu.[16] Kayseri’de bir cüzzamhane[17] olduğu mevcut bir belgeden anlaşıldığı gibi, Osmanlı döneminde bu tür hastalar için “miskinler tekkesi” adıyla yapılar yapıldığını da öğrenmekteyiz. Bunlardan ilkinin Edirne’de II. Murad (1421-1451) zamanında inşa ettirildiği ve ikiyüz yıl kadar işlevini sürdürdüğü bilinmektedir. Osmanlı döneminde İstanbul’da Üsküdar’da da Karacaahmed Cüzzamhanesi (Leprozörisi, Miskinler Tekkesi)[18] 1514’te Sultan I. Selim tarafından inşa ettirilmişti. Bu yapı, 1810’da Sultan II. Mahmud ve 1843’te Sultan Abdülmecid tarafından baştanbaşa yenilenmiş ve işlevini 1927’ye kadar sürdürmüştür.

Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilen darüşşifalar sağlık ve eğitim hizmetlerini Anadolu Beylikleri döneminde de sürdürdükleri gibi Osmanlı döneminde de sürdürmüşlerdir. Fakat Osmanlıların, beyliğin kurulup geliştiği yörelerden başlayarak, bu darüşşifalara yenilerini kattıklarını görüyoruz.

Osmanlı döneminde İznik’ten sonra Bursa’nın başkent olması, buradaki yapı faaliyetlerinin artmasına sebep olmuş ve Yıldırım Bayezid (1389-1402) tarafından Bursa’da bir külliye inşa ettirilmiştir. Külliye yapıları arasında yer alan darüşşifada dikdörtgen avluyu üç yönde saran revak sistemi gerisinde beşik tonoz örtülü mekânlar sıralanmaktaydı. Dershane mekânı ise eyvan şeklinde avluya açılan bir mekân olmaktan

kurtarılarak, kapı ve iki pencere ile avluya taşan bir cepheye sahipti. Mukarnaslı pandantiflere oturan bir kubbeyle de örtülmüştü. Dershane'nin iki yanındaki köşe mekânlarına, revakların uzantısı görünümünde kemerli derin hacimlerden geçilmekteydi. Bu özellikleriyle, bu erken Osmanlı külliyesinde yeralan darüşşifanın plan şeması, genel olarak dış konturlarıyla Anadolu Selçuklu darüşşifalarının biçimini aktarır.

Osmanlıların Bursa'dan sonra Rumeli'ye yerleşmeleriyle Edirne başkent olmuş, fakat bu yıllarda Edirne'de bir darüşşifa yapımı söz konusu olmamıştır. İstanbul'un fetih hazırlıkları tamamlanıp, 1453 yılında gerçekleştirildikten sonra kurulan külliyelerde darüşşifa yapıları inşa edilmeğe başlanmıştır.

XV. yüzyıl ortalarında İstanbul'da sadece iki sağlık kuruluşu bulunduğu bilinmektedir. Bunlar Ayasofya ve Pantokrator kiliseleri çevresindeki manastır mekânları ile misafirhane, düşkünler evi ve bir hastanenin bulunduğu yapı topluluğudur.19 Bu yapı topluluğunun Fetih'ten sonra Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) onarımını yaptırarak "Eski İmaret" adıyla (sonraları Molla Zeyrek'in adına atfen "Zeyrek Camii" denilmiştir), burada sağlık hizmetlerinin bir süre devamını sağlamıştır.

Ancak hızla gelişen İstanbul'da bu kuruluş yeterli olmamış ve İmparatorluğun üçüncü başkenti İstanbul'a yaraşan bir külliye (imaret sitesi) kurulmuştur. Fetih'ten 17 yıl sonra kurulan Fatih Külliyesi (Yeni İmaret) (1456-1470) yapıları arasında yer alan darüşşifayı arşiv belgeleri arasında bulunan bir kroki planından tanımaktayız. Bu darüşşifanın plan şemasıyla, külliye medreselerinin plan şemasından farklı bir duruma sahiptir.

Edirne, Bursa'dan sonra başkent olduğu halde, ancak İstanbul'dan sonra, darüşşifanın da bulunduğu bir külliyeye kavuşmuştur. II. Bayezid'in Edirne'de inşa ettirdiği külliye yapıları (1484-1488) içinde önemli sosyal

hizmet fonksiyonlu yapı darüşşifa olmaktadır. Bu darüşşifa ilk bakışta klasik medrese şemasındaki ana eyvanın (dershanenin) bir büyük çokgen blok haline getirildiği izlenimi bırakıyorsa da, bu çokgen blok kendi içinde alternatif olarak kare mekân ve hacimlere bölünmüş ve beş kenarlı bir çıkmayla dışa taşmıştır. Yapıda merkezî kubbeli blok önünde eyvan şekilli hacim ve mekânların bulunduğu bir avlu ile, bunun dışında bir kenarında revaklar gerisinde mekânların sıralandığı ikinci bir avlu yer almıştır.

Osmanlı döneminde başkentler dışında ilk darüşşifa yaptırılan yer Manisa olmuştur. Kanunî Sultan Süleyman’ın annesi Hafsa Sultan adına inşa edilen Sultaniye Külliyesi yapıları arasında önemli bir sosyal hizmet birimi olan darüşşifa (1539) son tamirle yeni baştan inşa edilircesine yenilenmişse de orijinal planını muhafaza etmektedir. Medrese şemasından kaynaklanan bu darüşşifada mekânlar ve hacimler doğrudan doğruya avluya açılır. Revak sisteminin ise kapının ve köşe mekânlarının açıldığı kubbeli geçit alanı olarak planlandığı görülür. Bu darüşşifada da gene mekânların bağımsız olarak değerlendirildiği görülmektedir.

Manisa’daki külliyenin yapıları tamamlandıktan sonra İstanbul’da Haseki Külliyesi’nin yapımına başlanmış ve Haseki Darüşşifası (1550) farklı bir plan şemasıyla inşa edilmiştir. Plan dış konturlarıyla dikdörtgen bir şemaya sahip olmuş, fakat bu dikdörtgen plan şeması merkezî sekizgen bir avlunun hemen beş kenarı boyunca geliştirilmiştir. Merkezî sekizgenin diğer üç kenarı boyunca, biri giriş koridoru diğeri helâların cephesi olmuş, ortadaki kenar ise derin sivri kemerli nişlerle bir revak izlenimini kazanmıştır. Merkezî sekizgen avlunun beş kenarı boyunca yer alan mekân ve hacimlerse, sivri kemerli birer eyvan şeklinde avluya açılan kubbeli köşe mekânları, gerisinde yer alan çifte kubbeli dikdörtgen odalara (koğuşlara) geçiş sağlayan büyük birer hacim olmuştur.

İstanbul’da Süleymaniye Külliyesi’ndeki darüşşifa (1553-1559), Osmanlı döneminde şimdiye kadar görülen darüşşifa planlarından farklı bir şemaya göre inşa edilmiştir. Bu darüşşifa planı, topografik şartlara en uygun bir şekilde iki kat olarak tatbik edilerek, bodrum katta dükkânlar ile şifasız akıl hastaları için bir dikdörtgen salon oluşturulmuştur. Üst katta paralel eksenli iki dikdörtgen avludan birinde etrafını çeviren revaklar ve gerisinde çeşitli işlevlere sahip mekânlar, diğerinde revaklar gerisinde tamamen müstakil mekânlar yerleştirilmiştir. Darüşşifada hastalar için bir hamamın planlanması ise darüşşifa planlarındaki aşamaya işaret sayılabilir.

Süleymaniye Külliyesi’nde darüşşifadan ayrı olarak bir Tıp Medresesi de planlanmıştır. Tıp teorik eğitiminin sürdürüldüğü bu medresenin, dikdörtgen avluyu çeviren revaklar gerisinde müstakil mekânların sıralandığı bir plan şemasına sahip olduğu anlaşılıyor. Tıp medresesi yanında paralel eksenli bir ikinci dikdörtgen avlunun bir tarafında, uzunlamasına bir mekân olarak Darülâkakir (ecza deposu) belirli bir fonksiyon için planlanmış oluyordu.

İstanbul’un Üsküdar yakasında inşa edilen Atîk Valide Darüşşifası (1582) da bir külliye içinde planlanmıştır. Topografik şartlara uygun olarak konumlanan Atîk Valide Külliyesi’nin darüşşifa, tabhane, imaret ve kervansaraydan meydana gelen sosyal fonksiyonlu bloku, yaygın bir kompleks olmuştur. Bu sosyal fonksiyonlu yapılar bloku içinde darüşşifa yapısı, dikdörtgen iki kademeli avlunun etrafını revakların çevirdiği ve revakların gerisinde kubbeli mekânların yer aldığı bir sağlık kuruluşu olarak planlanmıştır.

Osmanlı döneminin son darüşşifa yapısı olan Sultan Ahmed Darüşşifası (1609-1617) gene bir külliye içinde planlanmıştır. Kareye yakın dikdörtgen avlu gerisinde bir sıra tek kubbeli mekânlarıyla medrese plan şemasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu plan şemasına bağlı olarak

revak gerisindeki bir oda geçiş mekânı olarak yorumlanmış ve darüşşifanın özel hamamına bağlanmıştır.

Osmanlı devrinin bu son darüşşifasında da fonksiyonel mekânlara duyulan ihtiyacın, ana hatlarıyla klâsik medrese plan şemasıyla karşılandığı anlaşılmaktadır.

A. Anadolu Selçuklu Dönemi Darüşşifaları

Anadolu’da, XII. yüzyılda varlığını kaynaklardan öğrendiğimiz, fakat XIII. yüzyıldan beri örneklerini bulduğumuz darüşşifaları mimarlık, sanat ve tıp tarihinde sağladıkları üstün sosyal yardım ve eğitim anlayışının mirasları olarak tanımaktayız.

Mardin Emineddin Darüşşifası, Mardin Artuklu Sultanı Necmeddîn İlgazi (1108-9 ile 1122-23) ile kardeşi Emineddîn’e maledilen, yapılar topluluğu cami, namazgâh, medrese, hamam, çeşme ve maristandan ibaret bir külliyedir.

Darüşşifanın zamanı için tam bir hastane anlamında olup, XIX. yüzyıla kadar işler vaziyette olduğunu gösteren belgeler Başvekâlet Arşivi Tıp dosyalarında tespit edilmiş olmasına rağmen, yapının planı hakkında herhangi bir ipucu verecek belge veya yerinde yapı kalıntısı mevcut değildir.20

Kayseri, Gevher Nesibe Darüşşifası ve Tıp Medresesi, günümüzde Kayseri Gevher Nesibe Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi olarak fonksiyonlandırılmıştır. Kitâbe metninden yapı kompleksinin 1205-6 tarihlerinde inşa ettirildiği öğrenildiği gibi, “maristan” adının yer aldığı bu kitâbenin bulunduğu kapının da hastahane blokuna ait olduğu, diğer doğudaki medresenin tıp teorik bilimlerinin okutulduğu Tıp Medresesi olabileceği anlaşılmaktadır.

Darüşşifanın dört eyvanı ile, eyvanlar arasındaki yüzeylerin bağımsız olarak değerlendirildiği ve işlevlendirildiği bir plana sahip olduğu görülür.

Yapının batısında bir bağımsız mekânlar topluluğu olarak değerlendirilen mekân sırası, darüşşifa yapısının işlevsel mekân ihtiyacını tamamlamıştır.

Kapı kavsarasını sınırlayan bordür üzerinde, üç yönde profilli çerçeve içinde mermer kitâbe, bunun üzerinde üç ayrı tek parça taş üzerinde Selçuklu geometrik geçme dekorlu madalyon yer alır. Ortadaki yüksek kabartma ise yılan figürü olarak kabul edilir. Bütün bu kompozisyonu sekiz köşeli yıldız dekorlu geometrik geçmeli bir bordür ve bunun dışında profilli taçkapı çerçevesi tamamlamaktadır.

Sivas, I. İzzeddin Keykâvus Darüşşifası, "Çifte Medrese" adıyla bilinen Dâr-ül-hadis medresesinin karşısında yer almaktadır. Yapıya ait önemli bir belge vakfiyesidir. Orijinal Arapça vakfiyenin M. Cevdet'in kolleksiyonunda bulunduğu, fakat sonradan kaybolduğu kendi ifadesinden öğrenilir.21 Darüşşifa uzun ekseni doğu-batı yönünde olmak üzere planlanmıştır. Planın esasını açık avlu etrafını çeviren revak sistemi ve üç yönde yer alan birer eyvan meydana getirmektedir. Darüşşifa yapısı çok harap durumdayken son senelerde yapılan onarımlarla kurtarılmıştır.

Cepheye hakim olan taçkapı yapıda taş süslemenin anıtsal bir örneğini yaşatmaktadır. Darüşşifa yapısı içinde çini süsleme ise başlı başına önemli birer unsur olmuştur. Darüşşifada taş süsleme yanında, en iyi şekilde türbede ifadesini bulan, çini sanatının şaheseri olan, çini ve tuğla süslemeler türbenin ongen kasnağında yer almıştır. Tuğla duvar dokusu içinde kademeli iki sıra tuğla kemerlerin sınırladığı her yüzey değişik dekorlarla ve tuğla şeritlerin alçı zemine yerleştirilmesiyle meydana getirilmiştir.

Divriği, Turan Melik Darüşşifası, külliye kuzeyde derinliğine beş sahınlı Ulu Cami, güneyde darüşşifa ve darüşşifanın doğu eyvanı ile cami duvarı arasındaki kubbeli mekânın türbe olarak değerlendirilmesi şeklinde inşa edilmiştir.

Caminin mimarı Muğisoğlu Ahlatlı Hurremşah'tır. Caminin güney duvarına (32.00 x 24.00) metre ölçüsünde bitişik olarak inşa edilmiş olan darüşşifa yapısının batı yönünde taçkapısı yer alır. Geleneksel medrese şemasına bağlı olarak inşa edilmiş olan yapıda, dört destek üzerine kemerlerle bir gizli revak sistemi oluşturulmuş ve bu sistemin üzeri tonozlarla örtülüp, ortası açık bırakılmıştır. Böylece yapı üç eyvanlı olarak inşa edilmiştir. Darüşşifanın ikinci katı batı cephesi mekânlarının üstünde tamamen, güney mekânlarının üstünde ise güneydoğu köşe mekânının girişine kadar uzanır. Darüşşifada iç mekân süslemesinin, genel olarak mimari organların yüzeylerinin dekorlanmasıyla meydana getirildiği görülür.

Kubbeli medrese planına bağlı olarak inşa edilmiş olan darüşşifa yapısının tümünün işlevini taçkapı üzerindeki kitâbeden öğrenmekle beraber, yapının mekânlarının ne şekilde fonksiyonlandırıldığı konusunda bir bilgi bulunmamaktadır.22

Çankırı, Atabey Cemâleddin Ferruh Darüşşifası, Atabey Cemâleddin Ferruh tarafından, mimar Şehabeddin İnal bin Cemâlî'ye inşa ettirilmiştir. Günümüze sadece taş mescid ve türbe ulaşabilmiştir. Kitabesinden Dârü'l-âfiye'nin 7 Ekim 1235 tarihinde Atabey Cemâleddîn Ferruh tarafından yaptırıldığı öğreniliyor. Darülâfiye yapısının inşa edildiğinde, Selçuklu darüşşifalarında gördüğümüz geleneksel medrese şemasında olduğu ve günümüze ulaşan taçkapısıyla Anadolu Selçuklu dönemi özelliklerini yansıttığı görülür.23

Kastamonu, Pervaneoğlu Ali Darüşşifası, Kastamonu'da Anadolu Selçuklu döneminde inşa edildiği kitabesinden anlaşılan darüşşifa yapısından, sadece yere gömülü olarak taçkapı ile bir yan duvar kalmıştır. Taçkapı kalıntısı Selçuklu geleneğinin bütün özelliklerini aksettirmektedir. Kapı aksına göre sağ taraftaki duvar örgüsünde kullanılan

devşirme lâhit parçası üzerindeki koyunbaşı ve girlandlardan meydana gelen örnek, yılan sanılarak hâlâ darüşşifanın adı “Yılanlı Darüşşifa” olarak sürdürülmektedir.

Tokat, Muineddin Pervane Darüşşifası, Tokat’ta “Gökmedrese”, “Kırkkızlar”, “Bimarhane” veya “Darüşşifa” adıyla bilinen mevcut yapı bloku “Tokat Müzesi” olarak fonksiyonlandırılmıştır. Yapıyı Muineddin Süleyman başlatmış ve kızı Sultan II. Mesud’un karısı tamamlatmış olmalıdır. Tokat’ta kotu yükseltilmiş ana cadde üzerinde kuzeydoğu, güneybatı yönünde konumlanmış olan Gökmedrese’nin, inşa edildiğinde bugünkü gibi iki katlı tek bir blok olmayıp, iki avlu etrafında düzenlenmiş bir çifte medrese durumunda olduğu anlaşıldığından “Tıp Medresesi ve Şifahanesi” olarak düşünülüp konumlandığı ortaya çıkmıştır.24

Gökmedrese’nin mevcut planı avlulu eyvanlı medrese şemasındadır. Yapı kompleksinin uzun ekseni kuzeydoğu, güneybatı yönünde olacak şekilde iki katlı olarak konumlanmıştır. Bugün mevcut yapı muhteşem bir Selçuklu taçkapısının açıldığı eyvan ile karşısındaki ana eyvan ve eksene göre sağ taraftaki (bugün bir kapı ile revaklara açılan tonozlu bir mekân haline getirilmiş) geçit eyvanıyla üç eyvanlı revaklı Selçuklu medresesi şemasındadır.

Gökmedrese’nin zemin kat planı hemen aynı şekilde üst katta da tekrarlanmıştır. Sadece yapının güneybatısında sıralanan mescid, ana eyvan, türbe ve önündeki kubbeli mekân ile geçiş eyvanı iki kat yüksekliğe sahiptirler. Gökmedrese’nin uzun aksına göre sağ kanadı, her iki avluya da bağlantısı olan iki blok arasında müşterek bir mekânlar kanadını oluşturmaktadır. Anadolu Selçuklu yapılarının başlıca karakteri olan taçkapının cepheye hakimiyeti burada da aynen uygulanmıştır.

Avluyu çeviren cephelerin mimarî organları çini programlarıyla bütünleşmiş ve avlu cephesi ile süsleme birbirinden ayrı düşünülemeyecek

şekilde dengeli bir görünüş yaratılmıştır. Ana eyvanın iç duvar yüzeyleri de üçgen ve altıgen çini panolarla kaplanmış olup bugün yalnız izleri kalmıştır.

Amasya, Anber Bin Abdullah Darüşşifası, Mimarı bilinmeyen darüşşifa Sultan Muhammed Olcayto Hüdabende'nin karısı İlduş Hatun'un kölesi Anber bin Abdullah ve Anadolu Emiri Ahmed Bey tarafından inşa ettirilmiş olup, Yakutiye mahallesinde Yeşil Irmak'a paralel cadde kenarında ve medrese plan şemasında konumlanmıştır.[25] Yapının 1312'de düzenlenmiş olduğunu öğrendiğimiz vakfiyesi günümüze ulaşmamıştır.[26]

Dikdörtgen bir avlu etrafında, iki yanda uzun eksene paralel iki revak sırası ve gerisinde mekânların yer aldığı giriş eyvanı ve karşısındaki ana eyvanla avlulu - iki eyvanlı bir plan şemasına sahiptir. Yapı caddeye açılan batı cephesiyle anıtsal etkisini günümüzde de sürdürmektedir. Muntazam kesme taştan örülmüş batı cephesi üstten ince profilli taş frizle sınırlanırken, 1/3 oranında daha yüksek taşkın taçkapı sahip olduğu plastik özelliği ile cepheye hakim bir unsur olmuştur. Taçkapının cepheye hakimiyeti, iki tarafında açılmış birer pencere ve iki yanda yeralan silindirik köşe kuleleriyle dengelenerek, simetrik bir ifadeye dönüşmüştür.

Bu darüşşifa kurulduğunda olduğu gibi daha sonraları da bir tıbbî kuruluş olarak işlemiştir. Bu konuda, yapıda XV. yüzyıl ortalarında hekimlik yapmış, hekim yetiştirmiş ve "Kitab al-Cerrahiyet al-Haniye"[27] (1465) adıyla bir tıp kitabı yazmış olan Sabuncuoğlu Şerefeddin bin Ali Elhac-İlyasoğlu (1386-1470) adındaki hekim ve cerrahın kendi hekimlik hayatında edindiği tecrübelerden bahsettiği "Mücerrebname" isimli eserinden (1468) bilgi edinilmektedir.[28]

Darüşşifada usta-çırak şeklinde geleneksel tıp eğitiminin sürdürüldüğü, bir yandan hastaya hizmet verilirken bir yandan da hekim yetiştirildiği kabul edileceği gibi, ana eyvanın dershane olarak teorik bilgilerin verildiği birimsel işlevini sürdürüken, yandaki dikdörtgen salonların da hasta

koğuşları olarak kullanıldığı, ana eyvanın iki tarafında yer alan mekânlarda zamanına göre cerrahî29 müdahalelerin yapılabileceği, buna karşılık girişin iki tarafında yer alan mekânlardan birinin eczahane, diğerinin ise poliklinik mekânı olabileceği de düşünülebilir.

Darüşşifanın kuruluşundan itibaren Osmanlı döneminde de işlevini sürdürdüğü ve burada da çalışan hekimler ile diğer görevlilere ait bilgiler kaynak ve kayıtlardan öğrenilmektedir.30

Anadolu Selçuklu darüşşifaları işlevlerini Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde de sürdürmüşlerdir. Beylikler döneminden tek darüşşifa yapısı olan Amasya Amber bin Abdullah Darüşşifası koğuş düzeninin planda okunduğu bir yapı olmasıyla ayrıca önemlidir.

B. Osmanlı Dönemi Darüşşifaları

İstanbul'un 29 Mayıs 1453'te Fatih Sultan Mehmet tarafından fethi ile başlayan Türk devrinde, genel eğitime verilen önemle birlikte insan sağlığına hizmet ve sağlık eğitimi de ayrıcalıklı bir şekilde önem kazanmıştı. Osmanlı Devleti'nde sağlık ve sağlık eğitimi ile ilgili hizmetler, başlangıçta Anadolu'da, Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminde meydana getirilen darüşşifa yapılarında ve tıp medreselerinde sürdürülmüş, bunlara ilâveten Bursa'da Osmanlı Beyliği'nin ilk site-üniversiter nitelikli külliyesinin yapımı da gerçekleştirilmişti; Yıldırım Bayezid Külliyesi (1400). Bu külliyede dinî eğitim yapılan bir medreseden başka bir de tıp medresesi ile darüşşifa yapısı da inşa edilmişti.

Osmanlıların ilk yıllarında Bursa'da önemli yapı toplulukları meydana getirdikleri bilinmektedir. Yıldırım Külliyesi bu kuruluşlar içinde işlevsel yapılarının, sayısal çokluğu ve çeşitliliği yönünden de önemlidir. Bu külliyedeki darüşşifalar ve medreseler ise eğitim tarihi yönünden ayrıca önem taşır. Külliyede darüşşifa tıp uygulama alanı ve hastaya hizmet sunan

birim olarak yer alırken, iki medrese yapısı da, biri dinî eğitim, diğeri tıp eğitimi veren yapı birimi olmaktadır.

Şehrin doğu sınırını belirleyen, Yıldırım Külliyesi'nin, türbesi üzerindeki Arapça kitabe 1406 tarihini ve Hüseyin oğlu Âli'nin yapıyı tamamlattığını belirten tek belge olurken, Mart 1400 tarihli vakfiyesi külliye yapılarının işlev ve sürekliliğini belirleyen işletme yönetmeliği olmuştur. Vakfiyede darüşşifa ile ilgili bilgi ayrıca verilmiştir. Başta vakfiye bilgileri olmak üzere diğer belgeler de külliyede iki medresenin varlığına işaret etmektedir. Bu medreselerden cami önünde kot farkıyla yer alan medrese dini eğitim yapısı olup, diğeri külliyenin batısında ve işlevsel yapılar kotunda, yaygın plan şemasıyla yer almış, günümüzde ise iki katlı konut yapılarının tecavüzü arasında görülmez olmuştur.

Osmanlı için 14. yüzyıl sonunda, site-üniversiter nitelikli bir kuruluş kaçınılmaz olmuş, Yıldırım Külliyesi içinde yer alan darüşşifa ile iki medreseden biri tıp medresesi olarak işlevlendirilmiştir. Tıp medresesi kalıntıları külliyenin batısındaki Cümle Kapısı Sokağı ile Bakanoğlu Sokağı arasındadır.

Darüşşifa yapısı ise medrese plan yorumundan hareketle inşa edilmiş, ancak işlevsel mekânlarda darüşşifa ile ilgili organlara yer verilmiştir. Girişin sağ köşesindeki mekân drog hazırlama mekânı olarak belirlenmiştir.

İkinci başkent Edirne'de, böyle bir darüşşifa yapısının inşası ise Sultan II. Bayezid tarafından kendi adıyla anılan külliyede yer alacaktır. Ancak daha önce İstanbul'da Fatih Sultan Mehmed'in kendi adıyla bilinen Fatih'teki Külliyesi'nde site-üniversiter nitelikli bir kuruluşla birlikte bir de darüşşifa yapısına yer verilecektir.

İstanbul'dan İznik'e kadar Lâtinlerin işgal ve tahripleri (1204-1261) ile Bizans İmparatorluğu'nun uzun yıllar zayıf düşmesi, İstanbul'daki sağlık ve sosyal yardım kuruluşlarını da etkilemiş ve hemen hepsi yok olmuştu. XV.

yüzyıl ortalarında İstanbul'da Bizans'ın sadece iki sağlık kuruluşu olduğu bilinmektedir. Bunlar, Ayasofya ile Pantakrator Kiliseleri çevresindeki manastırlar ile misafirhane, düşkünler evi ve bir hastanenin bulunduğu yapı topluluğudur. Bu yapı topluluğu Fetihten sonra Fatih Sultan Mehmet tarafından onartılmış, "Eski İmaret" adıyla yenilenen bu kuruluşta sağlık hizmetlerinin bir süre daha devamı temin edilmiştir.

Fethi müteakip hızla gelişmeye başlayan İstanbul'un yeni yerleşim politikası gereği Türkleştirilmesi gerçekleştirilirken, eski kuruluşlardaki kiliseler camiye dönüştürülmüş, yeni kuruluşlar da, çeşitli işlevsel yapılardan meydana gelen büyük külliyeler şeklinde, şehrin yeni semtlerinin çekirdeği olmuştur.

Fetih'ten 17 yıl sonra yapımı gerçekleşen Fatih Külliyesi (Yeni İmaret) (1456-1470) yapıları arasında yer alan darüşşifa yapısını arşiv belgelerinden tanımaktayız. Düşünülen ancak gerçekleşip gerçekleşmediği bilinmeyen bir onarım için hazırlanmış olan bu kroki planda yapı revakların çevirdiği kare bir avlunun gerisinde, çeşitli hacim ve mekânların yer aldığı, yarım kubbeli bir dershane mekânının ise beşgen bir çıkmaya sahip olduğu şekliyle, tanınır. Girişin iki tarafındaki kubbeli köşe mekânları ile dershane önündeki revakların yanına iki kemerli açıklıkla açılan kubbeli hacimlere ihtiyaç duyulmasıyla da plân açıklanabilmektedir.

Fatih devri mimarlarından Atîk Sinan'ın planlayıp inşa ettiği bilinen külliyenin yapıları içinde ayrıcalıklı bir yeri olan darüşşifa, günümüzde kârgir evlerin altındaki taş-tuğla derz duvar dokusu kalıntılarıyla tanınabilmektedir.

İstanbul'da Fatih tarafından inşa ettirilen bu külliyede yer alan darüşşifa yapısından sonra, Edirne'de Sultan II. Bayezid, Tokat, Amasya'dan sonra Edirne'de Tunca Nehri kenarında inşa ettirdiği külliyesinde bir darüşşifa yapısına da yer vermişti. Darüşşifa sonraları

“Yeni İmaret” adıyla tanınan külliye bütünlüğünün kuzeydoğu köşesinde, medrese yapısıyla bitişik olarak inşa edilmiştir. Külliye’nin 23 Mayıs 1484 Cuma günü temeli atılmıştır. Tamamlanması ise 1488 yılında gerçekleşmiştir. Darüşşifanın inşası ise Topkapı Sarayı’ndaki bir belgede 1486 tarihi ve Türkçe olarak ifade edilmiştir. Külliye, Mimar Hayrettin tarafından planlanıp, inşa edilmiştir.

Bu darüşşifa plan şemasıyla, medrese planından farklı bir plana sahiptir. Bu yapıda Mimar Hayreddin iç içe altıgen şema ile merkezî plan şemasını, bu yapıda gerçekleştirmiştir. Hastaya hizmet götürülürken iş ergonomisinin planlamada dikkate alındığını yapının mekân planlaması açıkça gösterir.

Merkezi altıgenlerin belirlediği oda ve eyvan dizisi, Cornelius Gurlitt’in planında beşgen odalar önünde eyvanlar şeklinde belirtilmişse de Mimar Sedat Çetintaş bu hatalı durumu düzeltmiştir. Böylece yapıya statik yönden bakıldığında, merkezî kubbenin taşınmasını sağlayan üçgen kuruluşlu gizli payelerin varlığına, tarafımdan açıklık getirilmiştir.

Yapının enine dikdörtgen kuruluşlu orta bölümündeki mekânları hekimler ile drog evi (eczahane) ve poliklinik hizmeti verilen yerler olmaktaydı.

Darüşşifanın son bölümünde ise devasız akıl hastaları için revakların gerisinde altı mekân sırası yer almıştır. Evliya Çelebi, darüşşifanın batısındaki bahçelerde drog bitkilerinin yetiştirildiğini bildirmekte, ruh hastalarının tedavisinde “müzikle tedavi = musico therapie” uygulandığını gördüğünü, hazırlanan ilaçların haftada iki gün ücretsiz olarak hastalara dağıtıldığını, Seyahatname’de anlatmaktadır.

Vakfiyesinde günde 200 akçe tahsis edilen darüşşifada hekim Muslihiddin, Mehmed, Bayezid, Ramazan, Vefa, Hüseyin ile cerrahlar Haydar, Şaban gibi devrinin önemli doktorları çalışmışlardı. Darüşşifa Balkan Savaşı’na (1912) kadar kullanılmıştır.

Osmanlı dönemi tıbbında bulaşma fikrinin tecrit yapıları olarak, özellikle cüzzamın bulaşıcılığı ve yaygınlığı nedeniyle, bu tür hastalar için tecrit yapıları-cüzzamhaneler inşa ettirilmiştir. Bu tür yapıların ilkinin Edirne'de Kirişhane Semti'nde olduğu bilinmektedir. "Miskinler Tekkesi" olarak tanınan bu yapı Edirne'de Sultan II. Murad tarafından (1421-1451) inşa ettirilmiş, iki yüzyıl hizmet vermiştir. İlk kez, bu yapıdan Dr. Hüseyin Hulki Bey (1861-1894) Viyana'daki II. Uluslararası Dermotoloji Kongresi'nde 1892 yılında, bahsetmiştir.

14.-15. yüzyıllarda, Anadolu'da Osmanlı Devleti'ne bağlanmış olan yerlerde de yöneticileri tarafından bazı sağlık kuruluşlarının inşa ettirildiği bilinmektedir. İstanbul'da ise 1514 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Üsküdar'da Karacaahmet Cüzzamhanesi olarak bilinen, bir mescidi de bulunan yapı, revak altına açılan bir dizi odaların (L) şeklinde planlandığı şekliyle önemli olmuştur. Buraya alınan hastaların tedavisi yerine, bakımları sağlanmıştır.

Manisa'da Hafsa Sultan Darüşşifası aynı isimle tanınan külliyeye 1539 yılında katılmıştır. 1522 tarihinde cami, medrese, imaret, hankâh ve sıbyan mektebinden meydana gelen külliyeye, darüşşifadan önce 1538 yılında da çifte hamam katılmıştır. Bu iki yapı, Mimar Sinan tarafından planlanmıştır. Yapı Kanunî Sultan Süleyman tarafından annesi Ayşe Hafsa Sultan adına inşa ettirilmiştir. Mermer kitâbe düzenlemesiyle de önemlidir.

Yapı, kareye yakın bir avlu etrafında eyvan ve kubbeli odalar olarak planlanmıştır. Giriş tarafında iki derleme sütun, üç sivri kemerli açıklıkla yer alan revak sistemi, iki yandaki dikdörtgen planlı ocaklı mekânların açıldığı mekânı oluşturur.

Darüşşifanın ilk hekimi çağının bilgini Merkez Müslîhiddin Efendi olup, Mesir Bayramı geleneğinin yerleşmesine yol açmıştır.31

Uzun yıllar hastane olarak işlevini sürdüren yapı, I. Dünya Savaşı'ndan sonra terkedilip harap olmuşken, onarılarak Sağlık Müzesi yapılmıştır.

Ancak 16. yüzyılın ortalarında ikinci bir darüşşifa yapısı, Bizans'ın "Xerolophos", Fatih döneminin "Başçı Mahallesi", sonraları "Avrat Pazarı", Külliyenin yapımından sonra ise "Haseki", günümüzde "Nevbahar Mahallesi" adıyla bilinen semtte, Kanunî Sultan Süleyman'ın eşi Hurrem Sultan (1502-1557) tarafından Mimar Sinan'a planlatılıp, inşa ettirilen Haseki Külliyesi yapılarına, imaret ile medrese arasındaki köşeye yerleştirilen darüşşifa (1550) yıllarında, gene Sinan tarafından katılmıştır.

Yapıldığı tarihten itibaren Haseki Darüşşifası (1679); Haseki Sultan Darüşşifası (1843); Haseki Zindanı; Haseki Sultan Darüşşifası (1843); Haseki Bimarhanesi (H. 1260/1844); Haseki Nisâ Hastanesi (1870) isimleriyle tanınması, yapının kullanım şeklini de açıklamaktadır. Günümüz çekirdeğini darüşşifa yapısının (halen poliklinik yapılan yer) oluşturduğu yapılar topluluğu, sağlık sitesidir.

Haseki Darüşşifası, plân kuruluşuyla, İstanbul'un ilk sağlık yapısı, Fatih Darüşşifası'ndan farklıdır. Burada merkezî plan şeması uygulanmıştır. Yapı dıştan dikdörtgen olarak, sekizgen merkezî avlunun kenarını saran kubbeli mekânlar şeklinde düzenlenmiştir. Bu plân şeması ile yapı, darüşşifa mimarisine koğuş düzeninin uygulandığı İstanbul'daki önemli bir örnek olmaktadır. İkişer kubbe ile örtülü dikdörtgen koğuş mekânları iki katlı pencerelerle aydınlatılmakta, her birinde yer alan yaşmaklı ocaklarla da ısıtılmaktaydı.

Böylece sekizgen kuruluşlu bir avluyu üç yönde saran kubbelerle örtülü dikdörtgen koğuşlara, sekizgenin iki kenarında yer alan eyvan mekânları ile geçilir.

Yapı 1884 yılına kadar çeşitli amaçlarla kullanılmış, zührevi hastalıklar, kadın tutukevi gibi. Zaptiye müşavirliğine verilmiş kadın tutukevi olmuştur.

Çok yıpranan bina çevresindeki istimlâklardan sonra, katılan yeni binalarla 1894 yılına kadar işlevini sürdürmüştür.

10 Temmuz 1894 depreminde darüşşifa zarar görmüş, 1918 yangını ise tamamen terkedilmesine neden olmuştur.

1894 yılından günümüze kadar ise, Yeni Hastane-Haseki Hastanesi olarak hizmet veren yapılardan ayrı, ancak yapıda poliklinik hizmetleri verilmektedir.

İstanbul'un Osmanlı Devleti'nin başkenti olduğu günlerden başlayarak, başşehrin gelişmesinde ve şekillenmesinde önemli olan külliye kuruluşları gibi, bu külliyedeki medrese yapıları eğitime verilen önemi açıklarken, darüşşifa yapıları ve özellikle tıp medreseleri de insan sağlığına ve tıp bilimine verilen önemi ortaya koymuştur. Bu konuda 16. yüzyıl boyunca Mimarbaşı Sinan, İstanbul'da planlayıp inşa ettiği külliyelerden Haseki Külliyesi ile Üsküdar Atik Valide Küliyesi'nde birer Darüşşifa yapısı planlayıp inşa etmiş, ama Kanunî Sultan Süleyman adına planlayıp inşa ettiği Süleymaniye Külliyesi'nde darüşşifa, tıp medresesi, eczahane ve dâr ül âkâkîr (droglar evi) yapılarını da inşa ederek, külliyenin bütünü içinde bir tıp sitesi meydana getirmiştir. Böylece usta-çırak yöntemiyle darüşşifalarda hastaya hizmet paralelinde sürdürülen tıp eğitimi, Osmanlı döneminde Bursa'da inşa edilen Yıldırım Bayezid Külliyesi'ndeki gibi teorik tıp bilimlerinin okutulduğu bir tıp medresesi ile uygulama ve hastaya hizmetin sunulduğu darüşşifa yapısı ve yine sağıltımla ilgili ilaçların üretildiği eczahane ile diğer darüşşifalara dağıtımı gerçekleştirecek olan droglar evi, tıp eğitimine ve insan sağlığına verilen önemin ulaştığı noktayı belirler. Bu gelişme doğal olarak Mimar Sinan'ın ihtiyaçtan doğan işlevsel yapıları planlaması ile ilgili dehası ile açıklanabilir.

Süleymaniye Külliyesi'nin Kanunî Sultan Süleyman adına düzenlenen 6 Mayıs 1557 tarihli vakfiyesi ile cami kitabesi, külliyenin dokuz yıl süren

inşa süresini ortaya koyar. Bu süre içinde cami inşaatı (1550-1557) tarihleri arasında yedi yılda; diğer yapıları ise (Ekim 1553-Mayıs 1559) tarihleri arasında altı yılda; darüşşifa, tıp medresesinin (ile eczahane ve droglar evi) (1556) yılında tamamlandığı açıklık kazanır.

Şifahane Sokağı ile Tiryakiler Çarşısı'nın kesiştiği köşede inşa edilen tıp medresesinden sadece dükkanların gerisinde bir sıra mekân günümüze ulaşmış, arsasına ise Süleymaniye Doğum Evi inşa edilmiştir. Tıp medresesi'nin fevkâni, avlulu, revaklı bir medrese olduğu anlaşılmakta, kuzeyinde, darüşşifanın kuzeyine düşen köşede Dâr ül âkâkîr (droglar evi = ecza deposu) bulunmaktadır.

Darüşşifa topografik şartlara uydurularak, Şifahane Sokağı'nda tek katlı, Haliç'e bakan cephesiyle iki katlı olarak inşa edilmiş, böylece darüşşifa altında bir bodrum kat meydana gelmiştir. Bodrum katta, iki avlu arasındaki revak altında, şifâsız akıl hastaları için bir salon meydana getirilmiştir. Haliç'e bakan (Kuzey cephe) cephesindeki bir sıra halinde dokuz dikdörtgen mekân, asma katlı olarak düzenlenmiş, altta kapı ve mazgal pencere, üstte ise ikişer dikdörtgen pencere ile aydınlanmıştır. Bu cephe düzenlemesi ve asma katlı oluşlarıyla, bu mekânların günümüzde dükkân olarak kullanılsa da, zamanında lojman olarak yapılmış olduğunu gösterir.

Darüşşifa plânı, bodrum katı üzerinde, revaklı avlu etrafında gelişen, Klâsik Osmanlı medrese plân şemasının, uzun eksen paralelinde bitişik olarak, iki kez tekrarlanması şeklindedir. Şifahane Sokağı'na açılan kapı ile birinci avluya girilir, bu avluyu dört yönde revak sistemi çevirir, ancak iki yanda ard arda kubbeli mekânlar, yöneticiler, personel, poliklinik, vs. için; büyük ocaklı ve bacalı dikdörtgen mekân ise fodla fırını (bir çeşit ekmek) olan hacimlerdir. İkinci avlu etrafındaki kubbeli mekânlar ise hastalara ayrılmış, kuzeybatı köşesinde hastalar için bir de hamam yapılmıştır.

Darüşşifada fodla fırını, hamam gibi özel hacimlerin varlığı hastaların diyetine, temizliğine verilen önemi vurgularken, Şifahane Sokağı'ndaki ikinci kapının "Hekim Kapısı" olarak tanınması da hiyerarşik durumu açıklamaktadır. Darüşşifada, biri başhekim olmak üzere dört hekim, iki cerrah, iki kehhâl (göz hekimi), bir eczacı ile ilâçları ve şurupları hazırlayan eczacı kalfası, beş eczacı çırağı, kilerci, vekilharç, kâtip, hastabakıcı ile hastaları yıkayıp traş eden müstahdemler, görevli kadroyu meydana getiriyordu.

Uzun yıllar geniş bir kadro ile çalışan darüşşifada diğer darüşşifalardan farklı olarak bir asabiye-nöroloji servisinin varlığı ve müzikle tedavi (musico-thérapie) uygulandığı, durumunu 19. yüzyılın ortalarına kadar koruduğu biliniyor. 1865 yılında kolera tecrithanesi olarak kullanılan yapıda, 1858 yılında İtalyan Dr. Mongeri (1815-1882) başhekimliğe başlamış, sonraları ise tamamen akıl hastalarına tahsis edilmiştir. Darüşşifanın hastahane işlevi 1873 yılına kadar sürmüştür. Cumhuriyet'ten sonra Askerî Matbaa'nın yerleştiği yapıda Klâsik Osmanlı mimarisinin özelliklerini bozan bazı ekler ve değişiklikler yapılmış ve 1972 yılında Askerî Matbaa'nın yapıdan çıkması üzerine, Vakıflar Genel Müdürlüğü dinî eğitim yapan özel bir okula kiralamış, bu yıllarda yapının bünyesindeki değişiklikler, darüşşifa yapısının mîmarisinin büsbütün bozulmasına neden olmuştur.

İstanbul'da Fatih Külliyesi'nden sonra site-üniversiter nitelikli kuruluş Süleymaniye Külliyesi olmuş, bu külliyenin bünyesinde dönemin eğitim hiyerarşisine uygun olarak yer alan medreselerden farklı olarak, tıp eğitimine verilen önemi belirleyen yapılar topluluğu ise külliyenin kuzeybatısında bir tıp sitesi oluşturacak şekilde plânlanmıştır.

Teorik ve pratik tıp eğitiminin ayrı ayrı yapılarda gerçekleştirildiği Süleymaniye Tıp Medresesi ve Darüşşifası da Anadolu'da Selçuklu

döneminde Kayseri’de inşa edilmiş olan Gevher Nesibe Darüşşifası ve Tıp Medresesi (1205-6) gibi, Osmanlı mimarisinde ikinci, İstanbul’da ise tek örnek, olmuştur. Bundan sonra İstanbul’un üçüncü yarımadası Üsküdar’da, gene Mimar Sinan’ın plânlayıp inşa ettiği Atîk Valide Darüşşifası, eski örneklerde olduğu gibi tek yapı olarak, inşa edilmiştir. Sultan II. Selim’in eşi ve Sultan III. Murad’ın annesi Nurbanû Sultan tarafından topografik şartlara uygun olarak, üç kademeli bir alanda, inşa edilen külliye (1570-1583) onbir yılda tamamlanmıştır.

Atîk Valide Külliyesi’nde sosyal işlevli yapılar daha aşağıda cami ve medrese eksenine paralel bir bütün oluşturmakta (kervansaray, imaret, tabhane) kareye yakın yapı bloğunun kuzeybatısında darüşşifa yapısı inşa edilmiş bulunmaktadır.

Darüşşifaya kuzeyindeki kapı ile girilmekte, revaklı ve iki kademeli bir avluyu çeviren kubbeli hacimler bu revaklara açılmaktadır. Atik Valide Darüşşifası da Süleymaniye Darüşşifası gibi müstakil bir hamama sahiptir. Ancak yapı, külliyenin diğer yapıları gibi zamanla değişmiş, kubbe örtüsünün yerini sonradan yapılan bir ikinci kat almıştır. 1970’lerde mermer taş döşeli avlusu, yakın yıllarda okul olarak kullanıma hazırlanırken, çimento ile kaplanmıştır. Esasen darüşşifa yapısında, III. Selim (1789-1807) zamanında Nizam-ı Cedid askerlerinin kışlası olarak, 1865’e kadar kullanımından önce yapılan değişiklikleri de görmek mümkündür. Sultan III. Selim döneminin yapı tekniğini gösteren bu değişikliklerle, bir süre sonra kervansaray yapısının da katıldığı bir yapısal düzenlemeyle, darüşşifa işlevini yeniden kazanmıştır. Böylece 19. yüzyıl başlarına kadar süren durumu, bu tarihlerde yapıya sadece akıl hastalarının alınmasıyla “Toptaşı Bimarhanesi” olarak tanınmasına neden olmuştur. Süleymaniye Darüşşifası’nda görev yapan İtalyan asıllı Dr. Mongeri buraya ilk akliye hekimi olarak başhekim olmuş, darüşşifa yapısına kadın akıl

hastaları, darülhadis medresesine de erkek akıl hastaları yerleştirilerek, darüşşifanın genel sağlık işlevi daraltılmıştır.

Atîk Valide Darüşşifası, 1866, 1874 ve 1881 yıllarında yapılan eklerle, II. Meşrutiyet'e kadar gelmiş, 9 doktor, 9 idare memuru ve hastabakıcı ile Dr. Mongeri'nin muavini Dr. Castro'nun 40 yıl kadar sürecek başhekimliği başlamıştır. Dr. Castro'nun başarısız bulunan yönetimi sonucu, Dr. Avni Bey başhekim olmuş, emekliliği üzerine Dr. Mustafa Hayrullah Bey (Diker) 1923 yılına kadar başhekim olarak, kalmıştır.

Dr. Mazhar Osman Bey'in çabalarıyla 1925'de Bakırköyü'ndeki Reşadiye Kışlası akıl hastalıkları hastanesi olmuş ve (iki yıl süren onarımdan sonra) Toptaşı'ndaki hastalar 1927 yılında Bakırköy Akliye ve Asabiye Hastanesi'ne yerleştirilmiştir. Bu sefer Toptaşı Bimarhanesi'ne Miskinler Tekkesi'ndeki cüzzamlılar alınmıştır. 1935'te Bakırköyü'nde yeni cüzzam pavyonu hizmete sokularak, cüzzamlı hastalar buraya getirilmiş, Atîk Valide Darüşşifası, külliyenin diğer sosyal işlevli yapılarıyla birlikte, Gümrük ve Tekel Bakanlığı'nın tütün deposu olmuştu. Günümüzde ise Üsküdar İmam Hatip Lisesi olarak kullanılmaktadır.

İstanbul'da, 16. yüzyıl içinde yapılan çok sayıda külliyeler içinde Haseki, Süleymaniye ve Atîk Valide Külliyelerinde inşa ettiği darüşşifa yapıları, külliye içindeki konumları, plân kuruluşları kadar bünyelerinde fırın, hamam, gibi özel işlevsel hacimlere yer verilmesi yönünden, Mimar Sinan'ın ve yapı bânilerinin insan sağlığına ve tıp eğitimine verdiği önemi açıklar.

Bu darüşşifalara 17. yüzyıl başında katılan yeni bir kuruluş ise Sultan I. Ahmed'in (1603-1617) Mimar Sedefkâr Mehmet Ağa'ya planlatıp, inşa ettirdiği Külliyenin darüşşifasıdır. 1609 yılında cami ile başlayan külliyenin (M. 1616) tamamlanması, kardeşi I. Mustafa'nın zamanında (1617-18)

gerçekleşmiş, külliyeyi meydana getiren diğer yapılarla birlikte, darüşşifanın yapımı ise 1620 yıllarına kadar sürmüştür.

Sultan Ahmet Meydanı'nda Hipodrom'un batı ucunda yer alan darüşşifa, ne yazık ki, günümüze gelmemiştir. 17. yüzyıl içinde inşa edilen tek tıp kuruluşu olan yapının, Prof. Dr. A. Süheyl Ünver'in gözlemleriyle Mektebî Sanayi plânından takribi olarak çizilen bir krokisi vardır. 1870 yılında Sanat Okulu inşa edilirken, darüşşifanın revakları ve revaklar gerisindeki mekânları yıkılmış, fakat dış duvarların alt kısımları ile temellere dokunulmamıştır. Darüşşifa yapısından sadece giriş kapısı ile darüşşifa hamamı muhafaza edilmiştir. Yapının kroki plânı, kareye yakın dikdörtgen revaklı bir avlu ve revaklara açılan mekânlardan ve gene revak altına açılan hamam biriminden ibarettir.

Mimar Sedefkâr Mehmet Ağa, Mimar Sinan'ın darüşşifalarda başlattığı özel hamam olgusunu, bu darüşşifada da devam ettirmiştir.

İstanbul'daki darüşşifaların önemli özelliği vakfiyelerinin de günümüze ulaşmış olmasıdır. İlk sultanî kuruluş olan İstanbul'da Fatih Külliyesi'nin vakfiyesi de hazırlanarak, külliye yapılarının işlevleri, işleyişleri ve gelirleri belirlenmiştir. Vakfiyede darüşşifa ile ilgili bölümü ayrıca önemli olmaktadır. Dokuz kadar vakfiyesi olan Fatih Külliyesi'nin darüşşifa ile ilgili bölümü ayrıca önemli olmaktadır. Vakfiyede darüşşifa ile ilgili metinde alınacak personelin sayısı, ücretleri ve özellikleri belirtilerek, hastalara verilecek yiyecekler, eğer gerekiyorsa sülün eti bile temin edilebileceği, belirtilmiş ve darüşşifaya tesis edilen vakıfların gelirlerinin zenginliği ile imkânları ortaya konmuştur.

Bunun gibi Haseki Darüşşifası (1551) külliyenin cami, medrese, imaret yapılarından sonra, en son inşa edilen yapısıdır. Bu ilk yapılarla ilgili düzenleyici vakfiye olduğu halde, darüşşifanın inşaasından sonra bir vakfiye daha hazırlanmış ve işlevi, personeli, gelirleri belirlenmiştir.

Süleymaniye Külliyesi içinde bir tıp sitesi niteliğindeki, tıp medrese ve darüşşifası ile ilgili müştemilâtının işlevi, gelirleri, personelin sayısı, ücretleri ve vasıfları, hastalara gösterilecek ilgi vs. ise gene vakfiyesinde (6 Mayıs 1557) ayrı ayrı yazılmıştır.

Nurbanû Sultan Vakfiyesi (1583) de Atîk Valide Darüşşifası'nın yönetimi ile ilgili bilgileri içeren bir belgedir. Sultan Ahmet Vakfiyesi (1612), darüşşifanın yapımından önce hazırlanmış olmasına rağmen yapının yapımıyla değil, burada görev alacak personelin ve hekimlerin özelliklerini belirlemiştir. Bir örnek olarak gösterilecek olursa; "… açık fikirliliği ve zekâsı ile tanınmış, sağduyulu ve olayları çabuk kavrayabilen insan tabiatı özelliklerini (psikolojisini) ve ilâç hazırlama ilkelerini bilen içecek (şurup) ve macun hazırlama konusunda hünerli, muhtaç olanların işlerinin gözetilmesinde iyi davranışı belli olan yufka yürekli, kibirsiz olan, tanıdık ve yabancıya karşı tatlı sözlü, seçkin bir kimse hekim olup, hasta olanlara iyi davranarak tedavi etmelidir" ifadesiyle hekimin özellikleri açıklanmıştır.

Sırasıyla Bursa, Edirne ve İstanbul, Osmanlı Devleti'nin başkenti olur olmaz, başlayan imar faaliyetleriyle şekillenmişlerdir. Düzenlenen yönetmelik niteliğindeki vakfiyeleriyle ve temin edilen vakıf gelirleriyle de bu eserlerin devamlılığı sağlanmış ve harabiyeti önlenmiştir. Düzenli bir şekilde işlevlerini yerine getirmeleri temin edilmiştir. Bu düzen, yönetimin sağlığa verdiği önemi ve tıp eğitimi ile çağının pozitif bilimlere verdiği değeri de açıklamaktadır.

Osmanlı başkentinde 15.-17. yüzyıllar arasında inşa edilen darüşşifa yapıları ki, (bunlar beş adet sağlık yapısıdır). Bunlardan Süleymaniye Darüşşifası ve Tıp Medresesi'nde tıp teorik ve pratik eğitimi yapıldığı biliniyor, diğerlerinde ise bir tıp medresesine yer verilmiyor. Çağının eğitim yöntemi usta-çırak ilişkisi şeklinde, eğitim yapılıyor.

Gerçi 17. yüzyıl boyunca daha önceki darüşşifalar ve tıp medreselerinde hizmetler sürdürülmüş, ancak Türk tıbbında Batılılaşma hareketleri de bir ölçüde başlamıştır. Özellikle Batının Rönesansı Doğu'nun aleyhine derin uçurumlar açmış, yalnız deney ve gözleme değer veren metodik Batı yeni durumlarıyla belirlenmiştir. 1683 Viyana yenilgisinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan gerilemenin ilâcı olarak "Tanzimat" ortaya çıkmıştır. Osmanlı hekimlerinin Lâtince, Fransızca, İtalyanca gibi Batı dillerini öğrenme arzuları da 17. yüzyılda başlamış, 18. yüzyılın ikinci yarısında Batı kaynaklarından yapılan çevirilerin artması, kahve, kinin, ipekakuana gibi drogların ve cıvanın frengi tedavisinde kullanılması gibi yenilikler, Batılılaşmanın belirleyici kanıtları olmuştur.

19. yüzyılda iki büyük Türk hekim, 18. yüzyılda hızlanan modern tıp akımının ülkemizde yerleşmesini sağlamışlardır. Hekim Şânizade Mehmet Ataullah Efendi ile Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi çiçek aşısı, frengi tedavisi, fizyoloji ve tabiat tarihi çevirileriyle, Batılılaşma akımına hizmet ederken, III. Selim ve II. Mahmud'u da modern bir tıbbiye kurmaya hazırlamışlar, böylece 14 Mayıs 1827, Çarşamba günü İstanbul'da ilk modern tıbbiye kurulmuştur.

19. yüzyılın bilgin hekimi Şânizade Mehmet Ataullah Efendi'nin İtalyanca ve Lâtinceden çevirdiği Miyar ül-Etibba, Teşrih ve Fizyoloji eserleri ise 1820 yılında ilk basılı tıp eserlerimiz olmuştur.

15 Haziran 1826'da Yeniçeri teşkilâtını lağveden Sultan II. Mahmut (1808-1839) yeni modern Türk ordusunu kurmaya çalışırken diğer taraftan da sağlık kuruluşlarının tesisine başlamış, yeni bir askerî tıp okulu, Cerrahhane ve birçok askerî hastaneler kurulmuştur. Fakat İstanbul'da 1826'daki kolera salgını, 1843'deki çiçek salgınları ise yeni büyük bir hastahanenin kurulması gereğini ortaya koymuş, böylece Abdülmecid'in

annesi Bezmiâlem Valide Sultan, Çapa'da Yenibahçe Çayırı'nda "Bezmi âlem Gureba-i müslimin hastanesi",

"Bezmi âlem hastanesi", "Valide Sultan hastanesi", "Gureba-ı Müslimin Hastanesi", ve günümüzde "Vakıf Gureba Hastanesi" adıyla işlevini sürdüren hastaneyi, 1845 yılında inşa ettirmiştir.

Bu yapıyla birlikte, darüşşifa (bimarhane) adıyla tanınan sağlık yapıları "hastane" adıyla anılmaya başlamıştır.

1 N. N. Yörükoğlu, Manisa Bimarhanesi, İstanbul 1948, s. 12'de "'hastane' adı daha ziyade Tanzimat-ı Hayriye'nin (3 Kasım 1839) ilânından sonra kullanılmağa başlamıştır. Daha önce bu tibbî kuruluşlara verilen adlar 'bimarhane' veya 'maristan' idi. Bimâr: hasta, 'bimarhane' ve 'maristan' kelimesi 'hastane' anlamında idiler. Aksi halde İstanbul'da bir tarihte sayısı 9'a varan bimârhaneleri dolduracak kadar çok deli olduğunu kabule imkân yoktur. Aslında bu yapıların vakfiyelerindeki kayıtlara göre buralarda hekimler, cerrahlar ve kehhaller (göz hekimleri) bulunması buna kâfi cevaptır", denilerek bu yapıların bugünkü anlamda hastahane olarak işlevlerini sürdürdüğü belirtiliyor.

Diğer taraftan, A. Süheyl Ünver, "Manisa'da Dört Asırlık Hafsa Sultan Hastanesi Hakkında", Yeni Tıp Âlemi Dergisi, İstanbul 1953, s. 2'de "XII. Asırda İstanbul'da Haseki Bimarhanesi'nden başka akıl hastahanesi yani tımarhane yoktu", "Evliya Çelebi bu bimarhaneyi 'Dârülcûnûn Bimarhanesi' diye adlandırarak diğerlerinden ayırıyordu, şu halde 'bimarhane' tabirini 'hastahane' tabiriyle eş tutmak lâzım gelir" demektedir.

2 Aydın Sayılı, "Higher Education in Medieval Islam", Ankara Üniversitesi Yıllığı II, Ankara 1948, s. 46'da "İslâm eğitiminde diplomanın karşılığı 'icazet'tir. İcazet hadis ilmine ait bir terimdir. 'Öğretim ruhsatı' anlamına geldiği gibi, hadis veya bir kitap yorumuna izin

verildiğini belirten bir belge şeklinde olabiliyordu. Talebeler genellikle medreseyi değil, bilgi almak istedikleri müderrisi seçerlerdi. Bazı öğrenciler değişik müderrislerden aldıkları pek çok icâzete sahip olabiliyordu” şeklinde konuya açıklık getirilmiştir. Ayrıca bakınız: Ahmet İsa, a.g.e., s. 18-19.

3 Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ankara 1965, s. 239; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 11, 33, 55.

4 André Godard, “Origine de la Madrasa…. ”, s. 1-9.

5 Tıbbî yazmalardan bazı tedavi metodları, cerrahi müdahaleler, diş tedavileri ve kullanılan âlet şemaları ile tedavi için verilen ilaçların, drog şeklindeki reçeteleri de öğrenilmektedir. Bu yazmaların, minyatürler ve âlet şemaları ile zenginleştirilmiş örnekleri de mevcuttur.

6 Ö. Lütfü Barkan, Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557), cilt 1, Ankara 1972 ve cilt 2, Ankara 1980 ile, Zeynep Nayır, Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası (1609-1690), İstanbul 1975, s. 44-45.

7 R. M. Meriç, Mimar Sinan Hayatı ve Eseri, Ankara 1965.

Cafer Çelebi, Risale-i Mimariye, 1614 için bakınız: Zeynep Nayır, a.g.e., s. 40.

8 Max van Berchem - H. Edhem (Eldem), a.g.e., s. 107-110 ile İsmet Kayaoğlu, “Vakfiyenin Değerlendirilmesi”, Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası, Ankara 1978, s. 10-11.

9 M. Cevdet, “Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi”, Vakıflar Dergisi I, Ankara 1938, s. 35-38.

10 Gönül Cantay, “Tokat’ta Tıp Medresesi ve Şifahanesi”, Bilim ve Teknik 152, 1980, s. 7-11.

11 Osmanlı dönemi vakfiyeleri ile ilgili toplu bir çalışma için bakınız: Nazif Öztürk, Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar, Basılmamış

master tezi, İdarî Bilimler Enstitüsü, Ankara 1980.

12 Yıldırım Bayezid Vakfiyesi (H. 802/M. 1399-1400), 608 numaralı 22. Anadolu Defteri, sıra 95, s. 79.

13 Evliya Çelebi, Seyahatname, cilt 3, Ahmed Cevdet basımı, İstanbul 1314, s. 470….; Bu konuda ayrıca bakınız: Ö. Lütfü Barkan, "İmaret Sitelerinin Kuruluşu ve İşleyişi", İktisat Fakültesi Mecmuası, XXII/1-2, İstanbul 1963, s. 294…; Bedi N. Şehsuvaroğlu, İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız, İstanbul 1953, s. 48'de Süleymaniye Kütüphanesi, Tıp 1027 numarada kayıtlı "şerh-i mu'cezî kanun"dan naklen idrar yolu ile ilgili tedavinin uygulamalı olarak yapıldığını yazar.

14 A. S. Ünver, "Selçuklular Zamanında Seyyar Hastanenin Müessisi", Türk Tıp Tarihi Arşivi, V/18, İstanbul 1940 ile Ahmed İsa, a.g.e., s. 9.

15 Gönül Güreşsever (Cantay), Anadolu'da Osmanlı Devri Kervansaraylarının Gelişmesi, basılmamış doktora tezi, İstanbul 1974, s. 4-11.

16 Evliya Çelebi, a.g.e., cilt 1, İstanbul 1314, s. 475.

17 Muallim Cevdet'in hayatı……, s. 647.

Sivas, Kastamonu'da da birer miskinler tekkesinin varlığına (B. N. Şehsuvaroğlu Arşivleri, Cüzzam Dosyaları, İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Kürsüsü) işaret ediliyor. Ayrıca bakınız: A. S. Ünver, "Türkiye'de Cüzzam Tarihi", İstanbul 1861.

Edirne'deki Miskinler Tekkesi için bakınız: Rıfat Osman, "Edirne Âbideleri, Dörtbuçuk Asırlık Bir Seririyatımız", Milli Mecmua 69, İstanbul 1926.

18 Hüseyin Ayvansarayî, Hadikatü'l-Cevami, cilt 1, s. 475; cilt 2, s. 246, İstanbul 1281; A. S. Ünver-Bedi N. Şehsuvaroğlu, Türkiye'de Cüzzam Tarihi Üzerine Araştırmalar, İstanbul 1961, s. 5.

19 A. Adnan Adıvar, “Bizans’ta Yüksek Mektepler”, Tarih Dergisi V/8, İstanbul 1953, s. 1-55.

A. Adnan Adıvar, “İstanbul’un Fethi Sırasında Bizans ve Türk Kültür Vaziyeti”, Tarih Dergisi VI/9, İstanbul 1954, s. 1-14.

Semavi Eyice, “Bizans Devrinde İstanbul’da Tababet, Hekimler ve Sağlık Tesisleri”, İ. Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası XXI/3, 1958, s. 657-691. Ayrıbasım.

20 A. Süheyl Ünver, Selçuklu Tababeti, Ankara 1940, s. 18-19 ve s. 19’da not 1-5.

21 M. Cevdet, “Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi”, Vakıflar Dergisi I, Ankara 1938, s. 35’de bu vakfiyenin M. Cevdet’in Elahiyetül feteyan, 1932 eserinde Arapça olarak neşredildiği 1 numaralı dipnotunda A. S. Ünver tarafından belirtiliyor.

22 N. Sakaoğlu, a.g.e., s. 186’da “… Mengücekoğullarından Erzincan hükümdarı II. Alâeddin Davudşah döneminin bilgin/hekimi Abdüllâtif’i dost edinmişti. Bu Şah’ın kız kardeşi Prenses Turan Melek ise Divriği Darüşşifası’nı yaptırdı ve muhtemelen hekim Abdüllâtif 1225 yılında Divriği’ye yapılacak hastanenin projeleri hakkında görüşlerini bildirmek için uğradı” denilmektedir. Bu ise devrin önemli hekimlerinden birini tanumamıza yardımcı olmaktadır.

Ayrıca bakınız: A. S. Ünver, “Divriği Prenses Turan Melik Hastanesi 1228”, Tedavi Seririyatı ve Laboratuvarı IV/15, İstanbul 1934, s. 1-4.

23 Yapının 45 yıl önce altı mekânının mevcut olduğunu A. S. Ünver, adı geçen eserden öğreniyoruz.

24 Gönül Cantay, “Tokat’ta Tıp Medresesi ve Şifahanesi”, Bilim ve Teknik, 152, Temmuz 1980, s. 7-11.

25 Hüseyin Hüsameddin (Yaşar), Amasya Tarihi, cilt 1, İstanbul 1327-1330, s. 171’de Yakutiye mahallesi tımarhanenin garp tarafında olup,

şarken ve cenuben Gümüşlüzade ve şimalen Mahmud Paşa mahalleleri ve garben Yeşil Irmak ile mahduttur. Eskiden Gıyaseddin Şah bahçesi yerinde olup Osmanlı ümerasından Sinaneddin Yakut Paşa burada ikâmet ettiğinden onun adıyla anılmıştır, denilmektedir.

26 H. Hüsameddin, a.g.e., s. 172 vd.

27 Sabuncuoğlu Şerafeddin, Kitab al-Cerrahiyet al-Haniye, İstanbul Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi Kütüphanesi, Yazma no: 263. Eserin diğer nüshaları: Paris Bibl. National, Suppl. Turcs, 693 ve İstanbul Millet Kütüphanesi Yazma no: 79'da kayıtlı "İstanbul Nüshası" adıyla bilinir.

Yazma ile ilgili yayınlar: A. Süheyl Ünver, Cerrahiyeti İlhaniye, İstanbul 1939; P. Huard - M. D. Grmek, Le Premier Manuscrit Chirurgical Turc. Charafed-Din (1465), Paris, 1960; B. N. Şehsuvaroğlu, Eczacılık Tarihi Dersleri, İstanbul, 1971, s. 160-162; Yazmanın minyatürleri ile ilgili yayınlar: Gönül Güreşsever (Cantay), "Kitab al-Cerrahiyet al-Haniye Minyatürleri", I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Tebliğler, cilt 3, İstanbul 1979, s. 771-796; G. Güreşsever (Cantay) - B. N. Şehsuvaroğlu, "Bilim ve Sanat Tarihi Bakımından Sabuncuoğlu Cerrahisi", Kültür ve Sanat 4, 1976, s. 44-51.

28 Sabuncuoğlu Şerafeddin, "Mücerrebname", İ. Ü. Kütüphanesi Yıldız Kitaplığı, Yazma no: 335.

29 Sabuncuoğlu Şerafeddin, Kitab al-Cerrahiyet al-Haniye'den cerrahi müdahale metodu olarak koterizasyon-key-dağlama ve şak-yarma metodlarını ve kullanılan âletlerin şemalarını, ayrıca çeşitli hastalıklara karşı ilâç terkiplerini de öğrenmekteyiz. Bunlar minyatürlerle de ifade edilmeye çalışılmıştır.

30 H. Hüsameddin, a.g.e., s. 174'te "Yakın vakte kadar evkafı, mütevellisi, kâtipleri, câbileri, zencircileri, kapucuları ve tabibi, şakirdleri, eczacısı, çamaşırcısı, aşçısı ve noktacısı malûm idi, şimdi kerestecilere depo

olmuştur” der. Ayrıca bakınız: A. S. Ünver, “Amasya Darüşşifası 1308”, Tedavi Seririyatı ve Laboratuvarı, V/17, İstanbul 1935, s. 1-6. A. S. Ünver, Selçuk Tababeti, İstanbul 1940, s. 43-44.

31 Cantay, Gönül: “Manisa and Mesir Festival”, Economic and Touristic Bazaar International, Mart-Nisan İstanbul 1983, s. 46-47.

Adıvar, A. Adnan: “Bizans’ta Yüksek Mektepler”, Tarih Dergisi V/8, İstanbul 1953, s. 1-55.

Adıvar, A. Adnan: “İstanbul’un Fethi Sırasında Bizans ve Türk Kültür Vaziyeti”, Tarih Dergisi VI/9, İstanbul 1954, s. 1-14.

Aslanapa, Oktay: Osmanlı Devri Mimarisi. İstanbul 1986.

Ayverdi, E. Hakkı: Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451). c. 2, İstanbul 1972.

Ayverdi, E. Hakkı: Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481). c. 3-4, İstanbul 1973-1974.

Barkan, Ö. Lütfü: “İmaret Sitelerinin Kuruluşu ve İşleyişi”, İktisat Fakültesi Mecmuası, XXII/1-2, İstanbul 1963, s. 294.

Barkan, Ö. Lütfü: Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550 - 1557), cilt 1, Ankara 1972 ve cilt 2, Ankara 1980.

Cantay, Gönül: “Tokat’ta Tıp Medresesi ve Şifahanesi”, Bilim ve Teknik 152, 1980, s. 7-11.

Cantay (Güreşsever), Gönül-B. N. Şehsuvaroğlu-A. (E.) Demirhan: Türk Tıp Tarihi. Bursa 1984.

Cantay, Gönül: Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu. (Baskıda).

Cantay, Gönül: “Kitab al-Cerrahiyet al-Haniye Minyatürleri (İstanbul Tıp Tarihi Enst. Nüshası)”, I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi’ne sunulan bildiri, (15-20 Ekim 1973/İstanbul), Türk Sanatı, c. 3, s. 771-794.

Cantay, Gönül: “Çift Üniteli Anadolu Tıp Kuruluşları”, TÜBİTAK VII. Bilim Kongresi Tebliğleri I, Ankara 1983, s. 435-448.

Cantay, Gönül: “Manisa and Mesir Festival”, Economic and Touristic Bazaar International, Mart-Nisan İstanbul 1983, s. 46-47.

Cantay, Gönül: “Sinan Külliyelerinde Darüşşifa Planlaması”, Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı, İstanbul 1988, s. 45-58.

Cantay, Gönül: “Darüşşifalar”, Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, c. 1, İstanbul 1988, s. 355-368.

Cantay, Gönül: Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları. Ankara 1992.

Cantay, Gönül: “Anadolu Türk Mimarisinde Kadın Baniler”, XIII. Sanat Tarihi Haberleşme Semineri (Tarih Öncesinden Günümüze Anadolu Kadınının Sosyal ve Kültürel Konumu)’ne sunulan bildiri, (9-13 Mayıs 1994, İstanbul).

Cantay, Gönül: “Kaynaklardan Tanıdığımız Anadolu Selçuklu Darüşşifaları”, IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri’ne sunulan bildiri, Konya 1995.

Cantay, Gönül: “Bursa’da Osmanlıların İlk Tıp Kuruluşu”, Erdem (Aydın Sayılı Özel Sayısı II.), Ankara 1996, s. 499-504. (4 plan+13 resim).

Cantay, Gönül: “Kadın Baniler ve Darüşşifaları”, Sağlık Alanında Türk Kadını Sempozyumu’na sunulan bildiri, (13-14 Kasım 1997/İstanbul), İstanbul 1998, s. 466-472.

Cantay, Gönül: “Osmanlı Türklerinde Tıp Eğitimi Sistemi”, T. C. Sağlık Bakanlığı, Osmanlı Devletlerinde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu’na sunulan bildiri (4-6 Aralık 1999), Ankara. (baskıda).

Cantay, Gönül: “Osmanlı Dönemi Darüşşifaları”, Osmanlı, c. 10, Ankara 2000, s. 367-375.

Eyice, Semavi: “Bizans Devrinde İstanbul’da Tababet, Hekimler ve Sağlık Tesisleri”, İ. Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası XXI/3, 1958, s. 657-691. Ayrıbasım.

Evliya Çelebi: Seyahatname, cilt 3, Ahmed Cevdet basımı, İstanbul 1314.

Meriç, R. Melül: Mimar Sinan Hayatı, Eseri I. Mimar Sinan’ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler, Ankara 1965.

Öztürk, Nazif: Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar, Basılmamış master tezi, İdarî Bilimler Enstitüsü, Ankara 1980.

Sayılı, Aydın: “Higher Education in Medieval Islam”, Ankara Ünivesitesi Yıllığı II, Ankara 1948, s. 46.

Şehsuvaroğlu, N. Bedi: İstanbul’da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız, İstanbul 1953.

Turan, Osman: Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ankara 1965.

Ünver, A. Süheyl: Selçuklu Tababeti, Ankara 1940.

Türkiye Köprüleri / Prof. Dr. Gülsün Tanyeli [s.231-241]

İstanbul Üniversitesi Mimarlık Fakültesi / Türkiye

Anadolu, yaklaşık iki bin yıldır kalıcı köprülerin inşa edilmesini olanaklı kılan coğrafi özelliklere sahiptir. Türkiye'nin ırmakları ne Rusya'nınkiler ne de Kuzey Amerika'nınkiler kadar geniş ve yüksek debili akarsular değildir. Buysa, mütevazı konstrüktif olanaklarla köprü inşa etmeyi kolaylaştırmıştır. Gerçi, erken dönemlerde Boğazlar gibi geniş su yollarını aşmanın çözümleri bile üretilmiştir, ama eski dünyanın ulaşım sorunsalları bu coğrafyada sadece akarsuları geçmek için köprüler yapılmasını gerekmiştir. 19. yüzyıldan daha eski ahşap örneklerin günümüze ulaşamamasına karşın, çoğu Anadolu uygarlığının yaptığı kargir köprülerinin çok sayıda örneği ayaktadır. İşlevlerini neredeyse yapımından bu yana kesintisiz sürdürenler olduğu gibi, akarsuların yatak değiştirmesi nedeniyle işlevsiz kalanlara ve zamanın, daha çok da Türkiye akarsularının aşırı değişken debilerinin zorlu etkilerine dayanamayıp harap olanlara da sıkça rastlanır.

Köprülere ilişkin bilgiler genelde mevcut yapı stoğunun tarihsel-mimari analizine yaslanır. Ancak, seyahatnamelerde de yazılı ve/veya görsel köprü betimlemelerine rastlanmaktadır. Öte yandan, özellikle Türk araştırmacılar tarafından yapılan az sayıda çağdaş mimarlık tarihi araştırması 1930'ların sonundan itibaren çoğunlukla Osmanlı dönemi ve Mimar Sinan yapıtlarına ağırlıklı olarak yer vermiş, kargir köprüler için hazırlanan iki katalog çalışması dışında, Türkiye köprüleri kapsamı günümüze dek uzanan toplu bir değerlendirme çerçevesinde incelenmemiştir.

Örneğin, Türk mimarlık tarihçiliğinin öncüsü olan C. E. Arseven, "Anadolu'da Selçuk ve Beylikler Devri'nden kalan köprüler varsa da

bunların çoğu Osmanlılar devrinde tamir ve tecdid edilmiştir. Osmanlıların Anadolu ve Rumeli’nde inşa ettikleri köprüler o kadar çoktur ki bunları ayrı ayrı tetkik eden bir eser henüz vücuda getirilmemiştir” der ve “Türk Sanatı Tarihi” adlı incelemesinde birkaç önemli köprünün adını verdikten sonra, yalnızca Edirne köprülerini tanımlar.1 O. Bozkurt ilk kez Sinan köprüleri üzerine kapsamlı bir araştırma ve belgeleme denemesi yapar.2 E. H. Ayverdi ise, Osmanlı mimarisinin ilk devrini ele aldığı anıtsal “corpus”unda önyargılı olarak “Romalılar köprülerinde tuğla kullandıklarına, Bizanslılardan nümune kalmadığına göre, bu usulü Selçuklular te’sis etmiş olsalar gerektir” diyerek Osmanlı öncesi dönemin tüm kesme taş köprülerine ilişkin içeriksiz bir genellemede bulunur.3 C. Çulpan tarafından hazırlanan Türk taş köprülerine ilişkin incelemede, ele alınan eserler Ortaçağ’dan Osmanlı devri sonuna kadarki aralıkta tanımlanmakla birlikte, daha erken örneklere de değinilmiş, Anadolu ve Trakya’da inşa edilmiş olduğu bilgisine ulaşılmış ahşap ve tombaz (yüzer) köprüleri de içeren ek listeler düzenlenmiştir.4 Ancak, bu çalışma köprülere ilişkin birçok bilgiyi biraraya getirse de, ayrıntılı gözlemlere dayalı mimari ve strüktürel çözümlemelere yer vermez.

Köprülerin bakım ve onarımından sorumlu kuruluş olan Karayolları Genel Müdürlüğü, daha önceleri kendi bültenlerinde yayınlanmış olan araştırmalara5 ek olarak G. Tunç tarafından yapılan bir derlemeyle 260 köprünün yer aldığı alfabetik bir katalog çalışmasını yayınlar.6 Bu sorumluluk kapsamında ilgili kurum tarafından 1973 yılından itibaren yaklaşık on yıl süresince yapılan tespitler sonucunda 354 köprünün saptandığı ve tescil edildikleri bilinmektedir.7

Türkiye sınırları içinde bulunan köprüler üzerine yukarıda tanıtılan çalışmalar dışında, Türk ve yabancı araştırmacıların bölgesel ya da dönemsel incelemeler kapsamında özgün örnekleri ele aldıkları geniş

denebilecek bir yayın birikimi de bulunmaktadır. Ancak bunların çoğu genelde köprü mimarisinin ve özelde de Anadolu köprü mimarisinin sorunlarına açıklık getirmekten uzaktır. En önemli sorunlardan biri ise, kullanımda kaldıkları neredeyse yüzyıllar boyunca, sürekli müdahale görmüş, onarılmış bu yapıların geçmişlerini ve özgün durumlarını çözümlemeye mimarilerinden malzeme sorunlarına, yapım tekniklerinden strüktürel problemlerine uzanan bir çerçevede girişilmemiş olunuşudur. Oysa, Anadolu'nun kesintisiz iskan tarihi hemen hemen her köprünün çok uzun bir aralıkta farklı kültürler ve dönemler boyunca işlevini korumasına yol açmıştır. Kimi zaman modern bir köprünün en azından konum olarak eski bir Roma köprüsünün yerinde inşa edildiği görülür (Diyarbakır'ın doğusunda Anbarçayı Köprüsü), Kimi zamansa, bugün Osmanlı yapısı görünümünü taşıyan bir köprü, doğrudan doğruya bir Roma yapısının onarımlar sonucu aldığı biçimden başka birşey olmayabilir.

Geleneksel Kargir Köprü Yapım Teknikleri

Konumlandırıldıkları yerin özellikleri ve yapım için kullanılan olanaklar köprünün biçimini belirler. Sözgelimi, merkezi yönetim kaynaklarını ve kalifiye yapım emeğini kullanamayan, yani yerel olanaklarla yetinmek zorunda olanlar, ahşap köprü yapımına girişmek zorunda kalmışlardır. Anadolu ahşap köprüleri ise, en eskisi 19. yüzyıl öncesine ulaşmayan görsel belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, karmaşık asma sistemlere ve kafes kiriş kullanımına yer vermeyen yalın yatay atkı sistemlerinden ibarettir. Amasya ve Edirne kentlerinin içinde çok sayıda köprüden ahşap strüktürlü olanlar varlıklarını son yüzyıla dek sürdürmüş, olanak bulunduğunda kargire dönüştürülmüştür. Kayda değer strüktürel başarılarla karşılaşmak içinse, her zaman kargir köprülere bakmak gerekir. Bu alanda tek gözlü çözümlerin cüretli örnekleri azdır. Tek gözlü köprüler daha çok dar akarsular üzerinde konumlanır. Geniş yataklı düşük debili akarsuların

üzerinde sıra gözlü uzun köprüler yapılmıştır. Nehir yatağının çok geniş bir alana yayılması durumunda bataklık oluşumları üzerinde sağlam mesnet noktaları bulunarak (Uzunköprü) ya da oluşturularak (Büyükçekmece Köprüsü) doğrultu değiştiren veya parçalı strüktürler kurulmuştur. Hatta, Osmanlılar tarafından Macaristan'da yapılan Ösek Köprüsü'nde olduğu gibi karma stüktürlü olanlar da inşa edilmiştir.8 Nehir yatağının derin vadilerden yüksek hızla aktığı yerlerde iki yaka arasının tek kemerle aşılması yeğlenmiştir. Az sayıda örneği etkileyici strüktürler olan bu türden kemerlerin mesnet noktaları su seviyesinden epeyce yukarıda olabilmektedir. Tek gözlü köprüler derin yataklı ve su seviyesinin çok yükseldiği akarsuların üzerinde de görülür. Bu türden örneklerde çoğunlukla su üzerinden yükseklik kemer açıklığından fazladır. En etkili örneği sayılabilecek Malabadi Köprüsü'nde olduğu gibi yol kotu, açıklığı geçen kemerin zirvesinin altında kaldığı için oldukça dik eğimli yan bağlantılar yapılmıştır. Çoğu zaman bunların üzerinde taşkın gözleri ya da strüktürü hafifleten ve işçiliği kolaylaştıran açıklıklar da tasarlanmıştır.

Köprü açıklıklarının mesnet noktalarını oluşturan ayakların akarsu yatağı içinde bulunduğu durumlarda ayakların özel olarak berkitilmesi gerekir. Bu amaçla, ayağa ırmağın akış yönüne karşıt doğrultuda selyaranlar, akış yönünde de mahmuzlar eklemlenir. Her iki elemanın görevi de akışın ve bu akışla birlikte taşınan çeşitli ağır maddelerin ayağı ve ayak temelini tahrip etmesini önlemektir. Selyaran ve mahmuzların biçimleri Antik Dönem'den itibaren çok fazla bir değişim göstermemiştir. Köprünün menba ve mansab taraflarında aldıkları biçimler bu strüktürlerin yaşadıkları sorunlar dikkate alınarak geliştirilmiş olmalıdır. Öte yandan, kargir köprü yapım teknikleri de kabaca Antik Roma'dan endüstri çağına kadar çok köklü değişiklik geçirmemiştir.9 Hatta, kimi açılardan bugün bile

Roma teknolojisine fazla uzak düşmeyen bir teknolojik birikimin geçerli olduğu söylenebilir.10

Yapım öncesindeki teknik ön hazırlıklar, üzerinde inşaatın gerçekleştirileceği alanın topografik durum krokisinin hazırlanmasıyla başlamaktadır. Romalıların oldukça gelişkin ve 16. yüzyıla kadar aşılamayacak bir topografik ölçüm teknolojisine sahip oldukları anlaşılmaktadır.11 Ortaçağ yapımcıları ise; Anadolu'da olduğu gibi Avrupa'da da, daha mütevazı ölçümlerle yetinmişlerdir. Osmanlı köprü yapımcılarının topografya bilgisi de ortalama Ortaçağ bilgisinin sınırlarını zorlamış gibi gözükmüyor.

Osmanlı Türkçesinde "misaha" (mesaha) denilen bu işlem genellikle mimarlar tarafından gerçekleştirilmektedir.12 Ne var ki, kimi belgelerde onların yanısıra, "mühendis" diye adlandırılan kişilerin ve seyrek olarak da "mesahacı" (topograf) denilen teknik elemanın da ölçüm işlemleri yaptığı anlaşılmaktadır.13 Bu amaçla yapılan işlemler sırasında yatay uzunlukların ölçümünde belgelerde adı "iki ucu mühürlü urgan", uzunluğuysa 75 terzi zirаı olarak verilen ipekten yapılma ve üzerine birim boyutları düğüm atılarak işaretlenmiş özel bir araç kullanılmaktaydı.14 Düşey yüksekliklerin ölçümündeyse, "havayi terazi" ya da genellikle kısaca "terazi" denilen araçtan yararlanılıyordu. Özellikle su yolu yapımlarında güzergah profilini çıkarmak bir zorunluluk olduğundan, bu işlemin uygulandığı bilinmektedir.15

Köprünün yeri ve konstrüksiyon sistemine ilişkin kararlar sonrasında temel yapımı süreci başlar. Köprü ayaklarının oturması gereken noktalarda şayet kaya vb. bir sağlam zemin bulunmuyorsa kazıklı sistemler kullanılmaktadır. Osmanlılar da Romalılar gibi kısa, ama sık aralıklı olarak çakılmış temel kazıkları kullanmayı yeğlemişlerdir. 1552 tarihinde yapılan bir köprü onarımında 3.75-6.00 m. uzunluğunda yaklaşık 40.000 adet kazık

kullanıldığı bilinmektedir.16 Bir 17. yüzyıl belgesi ise ahşap temel kazıklarının ucunda demir pabuçlar bulunduğunu açıklamaktadır.17 17. yüzyıl öncesindeki yaygınlık derecesi bilinmeyen bu uygulama sonraki yüzyıllarda sürmüştür.

Köprülerde inşaat doğrudan doğruya su içinde gerçekleştirileceği zaman batardolar yapılmaktadır. Batardo köprü ayağını inşa edebilmek amacıyla, içine suyun girmeyeceği geçici bir çalışma alanı oluşturmayı sağlar. Sinan'ın Büyükçekmece Köprüsü (bitim: 1567-68) inşaatında bu tür batardoların nasıl yapıldığına ilişkin oldukça ayrıntılı bilgiler vardır. Sai'nin Sinan'ın yaşamını anlatan Tezkiret-ül Bünyan'ın bir yazma nüshasında köprünün temel yapımı şöyle anlatılır:18 "(Köprünün) her ayağına bir kalyon gibi 'sanduka' (batardo) yapılıp deniz suyunu tulumbalarla… boşalttılar…. ve iki üç adam boyu kazıkları şahmerdanla temellere çakıp onun üzerine kesme blok taşları sağlam demir kenetlerle bağlatıp aralarına kurşun akıtıp… (temel inşaatını tamamladılar)." Bu temel inşaatında dikkat çekici olan şey kara yapılarında temelin moloz taşla yapılmasına karşılık, köprü yapımında kesme taş blokların ve kenetli örgünün yeğlenmiş oluşudur. Osmancık, II. Bayezid (Koyun Baba) Köprüsü'nün temellerinde de katranlı ardıç kazık üzerinde kenetli kesme taş bloklarıyla oluşturulmuş temel sistemi gözlenmiştir.19 Romalıların da benzer bir uygulama yaptıkları biliniyor. Oldukça büyük bir kesinlikle Osmanlı batardo ve kazıklı temel inşaatlarının Antik Roma teknolojisiyle bağlantılı olduğu ileri sürülebilir.

Köprü ayaklarının nehir sularının azaldığı dönemlerde ve inşaatın sırasına göre yatağın yönü değiştirilerek inşa edilmesi yöntemi de sık sık uygulanmış olmalıdır. Anadolu akarsularının debileri mevsimlere göre düzenli olarak azalıp çoğaldığından, köprü temellerinin yapımının genellikle kuru mevsimlere denk düşürülmesi yeğlenmiştir. Batardo yapımı

teknik açıdan zor ve pahalı bir yöntemdir ve ancak su akışının sürekli olduğu yerlerde yapımı kaçınılmaz olduğunda gerçekleştirilmiş olmalıdır.

Temel inşaatı, kazık çakımının ardından kazık başlarını birbirine tespit eden yatay bir ızgaranın yapımı ile devam etmekteydi. Erzurum, Pasinler'de Aras nehri üzerinde Çoban Köprüsü'nün (13. yüzyıl sonu) onarımı sırasında ayaklarının altına yatay olarak yerleştirilmiş ardıç cinsi ağaçlardan oluşan bir temel ızgarasının açığa çıktığı belirtilmektedir.20 Bol horasan harcı içinde konumlanan ahşap ızgara yalnız köprülerde değil her tür önemli kargir yapının inşaatında rastlanan olağan bir temel sistemi bileşenidir.21

Köprü ayağının temel inşaatı bitirildikten sonra ayağın örülmesi oldukça kolay bir aşama oluşturmaktadır. Asıl sorun ayakları birbirine bağlayan kemerlerin örülmesi sırasında gündeme gelir. Kuru mevsimlerde ya da kuru bir yatak üzerinde bu işlem kemerin ahşap kalıbı doğrudan doğruya doğal zemine oturtularak kolayca çözülür. Akarsunun akışının devam ettiği durumlardaysa, kemer kalıbı ayak üzerinde bırakılan özel yuvalara oturtulmaktadır. Bu her anlamda geleneksel köprü yapımının en zor kesimini oluşturur. Özellikle geniş tek kemer açıklıklı köprülerde kalıp ve taşıyıcısı olan ispitler tek bir parçadan değil, iki veya üç parçadan oluşurlar.22

Anadolu köprücülük tarihi de neredeyse tüm eski dünyada olduğu gibi Romalılar ile başlar. Romalılar bilinen tüm geleneksel köprü yapım teknolojisinin yaratıcıları sayılabilirler. Başka yapılarda beton döküm yöntemini uygulamış olsalar da, köprü yapımında kesme taş bloklarla örgü yönteminden yararlanmışlardır.23 Kenetli örgü Roma köprücülüğü için standart bir uygulama olmuş sayılabilir. Tuna gibi geniş ırmaklar üzerinde Trajan Köprüsü türünden cüretli örneklere rastlanırsa da, Anadolu'daki Roma örnekleri yalın strüktürlerdir. Tek veya sıra kemerli ve kemer

biçimleri yarım dairesel uygulamalar Roma için her yerde olduğu gibi Anadolu'da da tipiktir. Roma Dönemi'nden beri dargeçit türü vadi oluşumlarında Selge (Zerk Köyü) yolu üzerinde Köprülü Kanyon'daki Roma Köprüsü örneğinde olduğu gibi tek kemerli köprü örnekleri de görülür.

Anadolu'daki Roma köprülerinin en tanınmışı olan Cendere Köprüsü'nün Kahta'da Cender Suyu üzerinde 2. yüzyılda yapıldığı yazıtından öğrenilmektedir. 34.20 m. açıklıklı bir tek kemeri bulunmaktadır. Köprü başlarında dört sütun üzerinde anıtsalığını vurgulayan heykeller olduğu bilinmektedir. Geniş açıklıklı ve dolayısıyla yükselen köprülerde eğimin dikliğinden ötürü döşeme yüzeyinin basamaklı olması konstrüktif sorunlar ve geçiş güvenliğiden ötürü yeğlenmiş olmalıdır. Son dönem onarımlarıyla çoğu köprünün bu türden kaplama ayrıntılarını yitirdiği kesindir. Cendere Köprüsü'nün eski durumunu yansıtan fotoğraflarda bu durum açıkça görülmektedir. Günümüzde üç sütunu mevcuttur ve yakın yıllarda oldukça ağır bir restorasyon geçirmiştir.

Iustinianos Dönemi'nde Anadolu'da kapsamlı bir köprü yapım etkinliği yürütülmüş gibi gözüküyor. Gerek biçim, gerekse de teknik açıdan Iustinianos köprüleri Bizans'tan çok, Roma yapım geleneğinin sınırları içinde değerlendirilebilir. Bu köprülerden en sağlam durumda olan yapı Sakarya Nehri üzerinde MS. 561'de yapılmış sekiz gözlü strüktürdür. En büyük kemer açıklığı 23 metre olan yapının altından artık hiçbir akarsu geçmez. Köprü ayaklarının fazlasıyla kalın oluşu Sakarya'nın akışını engellemiş olmalıdır. Buysa, ırmağın akışını yavaşlatmış, yatağın hızla yükselmesine neden olmuş ve ovanın başka yatak oluşturmaya uygun oluşu nedeniyle de ırmak köprünün bulunduğu kesimden uzaklaşmıştır. Sakarya, Osmanlı döneminde de üzerinde kolay kolay köprü inşa edilemeyen ender Anadolu ırmaklarından biri olmayı sürdürmüştür. Hem geniş hem de

düzenli akışlı ve debisi yüksek bir akarsu oluşu Sakarya geçişlerini pahalı ve sorunlu hale getirmiştir.

Adana şehir merkezinde Seyhan nehri üzerindeki Taş Köprü de Prokopios'a göre bir Iustinianos yapısıdır.24 21 gözlüdür. İlk yapımının Hadrianus Dönemi'nde (2. yüzyıl) gerçekleştiği ileri sürülürse de, kent müzesinde bulunan yazıtında adı geçen mimarın 4. yüzyılda Roma'da bir başka köprüyü inşa etmiş olduğundan yola çıkılarak bu döneme tarihlenmesi de olanaklıdır. Prokopios'tan öğrenildiğine göre 6. yüzyılda temelleri takviye edilerek esaslı onarım geçirmiş olmalıdır. 18. yüzyıl başında Ramazanoğulları vakfının gelirlerinden yararlanarak onarıldığına ilişkin yazılı belgeler mevcuttur. 19. yüzyıl ortasında önce Kavalalı İbrahim Paşa'nın geri çekilişi sırasında köprünün hasar gördüğü, sonra da taşkın nedeniyle onarımının zorunlu hale geldiği anlaşılmaktadır. Sultan Abdülmecid Dönemi'nde yapılan onarımın yazıtları mevcuttur. Bu onarımdan sonra Adana'yı ziyaret eden Langlois'ten öğrenildiğine göre köprü ortasında dört sütun üzerine bir köşk yaptırılmıştır. C. Çulpan Adana Müzesi'nde bulunan yazıtların köprünün iki başındaki kapılar üzerine konduğunu ve bunların kapılar kaldırıldıktan sonra müzeye alındığını yazmaktadır. Söz konusu yazıtların köprü ortasındaki yapıyla ilişkili olması akla yakın gelmektedir. Aynı dönemde 6. ve 7. gözleri arasında 300 yıldır mevcut bulunan ahşap değirmenlerin onarım sırasında yıkıldığı ileri sürülerek yeniden yapımı için keşif yapılmıştır. Bu açıdan, özellikle Orta Avrupa'da görülen değirmenli köprü tipinin Türkiye'deki örneklerinden biri olduğu söylenebilir. Köprünün II. Abdülhamid Dönemi'nde onarıldığına işaret eden bir yazıtı daha vardır. Köprü ayaklarından birindeki selyaranın basamaklı olarak ayağın orta kesimine yükseltilmiş oluşu Roma Dönemi'ndeki yatak seviyesinin belirlenmesine olanak vermektedir.

Misis Köprüsü Adana ilinde Ceyhan nehri üzerinde Adana-Antakya yolu ve dolayısıyla Suriye bağlantısı üzerinde önemli bir geçit noktasında konumlanır. Constantinus Dönemi’nde inşa edilip Iustinianos Dönemi’nde onarıldığı ileri sürülür.25 Osmanlı dönemi onarımlarının en kapsamlısının IV. Mehmet zamanında gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Köprünün ucuna eklemlenen çeşitli yapılarla stratejik önemi vurgulanan bu geçişin 18. yüzyılda taşkından dolayı beş gözünün yıkıldığı, 19. yüzyıldaysa bir kemerinin İbrahim Paşa’yla yapılan savaşta tahrip olduğu ve ahşap konstrüksiyonla yapılan onarım sonrası 1852’ye dek bu durumda kullanıldığı bilinmektedir. 1998 depreminde ciddi hasar gören yapı ulaşıma kapatılmakla birlikte kaçak kullanım ve artçı şoklar sonrasında tümüyle kullanılmaz hale gelerek onarıma alınmıştır.

Anadolu’da Ortaçağ Köprüleri

Selçuklu ve Artukoğulları köprüleri özenli kesme taş işçiliği ve almaşık düzenli (Hoşap Güzelsu Köprüsü), zengin bezeme programı olan yapılardır. Yazıtlar yapının doğrudan beden duvarları üzerinde ya da bezeme programının bir ögesi olarak yer alır. Doğu Anadolu’daki köprülerde büyük açıklıklarda genelde kemer ve beden duvarları farklı tekniklerde inşa edilmiştir. Kemer, büyük kesme taş bloklarla özenli işçilikle, diğer kesimler yörenin teknik olanakları doğrultusunda yerel malzeme ve harçla moloz taş işçiliğiyle gerçekleştirilmiştir. Yuvarlak kemerli köprüler Roma ve Bizans geleneğinin devamı olarak varlıklarını sürdürürken (İstanbul Çobançeşme, Afyon Altıgöz, Sivas Kesik Köprü, Kayseri Çokgöz Köprüsü, Ermenek Ala Köprü), Doğu Anadolu’da sivri kemer ağırlıklı olarak uygulanmıştır.

Hasankeyf Köprüsü, Dicle üzerinde günümüzde yalnızca kemer ayakları mevcut olan Ortaçağ’ın Anadolu’daki en önemli yapıtlarından biridir. 40 metre açıklıktaki orta gözü, Anadolu’nun geleneksel

konstrüksiyonla geçilmiş en büyük açıklığını tanımlayan kemeriyle dönemi için çok iddialı ve cüretli bir yapıdır. Yazıtının olmamasından ötürü genel kanı Artukoğulları Dönemi'nde inşa edildiği yönündedir. 13. yüzyılda İbn Şeddad'ın ve 14. yüzyılda Hasankeyf'ten geçen Barbaro'nun tanıklıklarına dayanarak, orta açıklığın üst kesiminin ahşap olduğu ileri sürülmektedir.26 Gabriel tarafından hazırlanan restitüsyon çizimleri bu savı dikkate alır.27 Adı geçen araştırmacı bu yazılı tanıklıkları köprünün orta açıklığının iki ince paralel kemer biçiminde yapılıp bunların arasındaki köprü yolunun ahşap bir kirişleme ile oluşturulduğu biçiminde yorumlamıştır. Yapımcılar bu çözümün 40 metrelik açıklığın yükünü azaltacağını varsaymış olmalıdırlar. Ne var ki, iki kemer arasında bırakılan boşluğun taşıyıcı sistem açısından zafiyet yarattığı ve köprünün bu nedenle yıkıldığı araştırmacıların ortak kanısıdır. Ilısu Barajı'nın yapılması durumunda köprü kalıntısı tümüyle sular altında kalacaktır. (Resim 1).

Çeşnigir Köprüsü, Kızılırmak üzerinde Ankara-Kırşehir yolunun nehri geçmek için en uygun konumunda inşa edilmiştir. Büyük göz açıklığı 20 metredir. Diğer gözler asimetrik düzenlenmiştir ve taşkın boşaltma gözleridir. Ayaklar nehir yatağındaki kayalar üzerinde konumlanır. Yapım tarihi tartışmalıdır.28 Roma Dönemi'nde bu konumda bir köprü bulunmadığı, 4. yüzyılda İmparator Theodosios'a verilen bir dilekçede Kızılırmak üzerinden bir tombaz-köprüyle geçildiği belirtilerek, kargir köprü inşa edilmesi isteğinin iletilmiş olduğu Ramsay'den öğrenilir.29 Köprünün mevcut durumunun Bizans Dönemi altyapısı üzerinde Türk dönemlerinde yapılan onarımlar olduğunu ileri sürenler olmakla birlikte, birçok araştırmacı da Selçuklu yapısı olduğu kanısındadır. Köprünün günümüze ulaşan biçiminin özgün tasarımı olduğu oldukça kuşkuludur. Derbend özelliği olan konumundan ötürü sürekli müdahale görmüş olan yapı üzerinde ayrıntılı çalışma yapılarak bazı soruların yanıtları bulunabilir.

Malabadi Köprüsü Batman Suyu üzerinde inşa edilmiş yüksek bir köprüdür.30 Orta kesimde 38.60 metrelik açıklığı olan üç bölümlü yapı mevcut kitabesine göre 1147 yılında yapılmış olmalıdır. Son derece dik olan köprü eğiminden ötürü üzerinden geçişin ürkütücülüğü folklorik bir birikim yaratmıştır. Çağında, sadece köprü olarak tanımlanamayacak karmaşıklıkta, konaklama, savunma, denetim vb. gibi işlevleri barındırdığı kesindir. Zengin figürlü bezemelerinin anlamları üzerine çeşitli yorumlar yapılmıştır.

Tekgöz Köprüsü (Kayseri), Kızılırmak üzerindedir. Doğu cephesinde bulunan yazıtına göre 1202 yılında yapıldığı ileri sürülmekle birlikte kitabenin özgün yerinde olduğu kuşkuludur.31 27 metre açıklık 18 metre yükseklikteki ana gözünün bir yanında 11.5 metrelik taşkın gözü bulunur. Geçirdiği onarımlarla özgün ayrıntılarının çok önemli kesimini yitirdiği söylenebilir.

Halilviran-Artuklu Köprüsü (Diyarbakır), Devegeçidi Suyu üzerinde yedi gözlü bir köprüdür.32 Oldukça ince kesme taş işçiliği vardır. Üzerinde bulunan üç yazıttan biri 1218 tarihinde yapıldığını tanımlar. Selyaranların kemer ayaklarıyla birlikte bir bütün olarak tasarlanmış oluşlarından kaynaklanan plastik etkisi dikkat çekicidir. Bu etkinin elde edilmesinde kemerlerin dış çizgisinin vurgulanmaması da rol oynar.

Hıdırlık-Tokat Köprüsü, Yeşilırmak üzerinde beş açıklıklı oldukça yalın bir köprüdür. Üzerinde bulunan kitabeliğin içinde gömülü olan yazıtlara göre 1250 yılına tarihlenmekle birlikte, bu yazıtların bir Osmanlı onarımı sonucunda buraya yerleştirildikleri düşünülmelidir.

Çoban Köprüsü'nün (Erzurum), Aras nehri üzerinde batı yönünde temelleri görünen, yıkılmış bir başka köprünün yerine 13. yüzyıl sonunda inşa edilmiş olduğu tarihi kayıtlara dayanarak ileri sürülür.33 Kemer araları ayakların üzerinde iki yönde dörderden toplam sekiz oda bulunmaktadır. 17 ve 18. yüzyıllarda üzerinde Osmanlı onarımları yapıldığı yazılı

kaynaklardan öğrenilir. Kemerlerin almaşık düzenlerinin bozulmuş olması bu durumu doğrular. Köprü planının eğriselliği sağlam zemin sorunu ve iki çayın (Bingöl ve Hasankale Çayları) birleştiği yerde konumlanmasından ötürü akış yönlerinin dikkate alınması olarak açıklanmıştır. Ancak, bunun Ortaçağ'da Avrupa'da da Türkiye'de de sık rastlanan bir teknik yetersizlikten kaynaklandığı varsayılabilir. Benzer bir durum Dicle Köprüsü için de söz konusudur. Diyarbakır kentinin hemen yanıbaşında bulunan köprünün yazıtı 1065 tarihini vermekle birlikte, araştırmacıların çoğu Antik Dönem'den beri burada mevcut bir yapının devamı olduğu üzerinde görüş birliği içindedirler.[34] Kaçınılmaz olarak Osmanlı onarımlarıyla ciddi müdahaleler geçiren köprünün en az iki döneme işaret eden yapısal farklarının bulunduğu gözlenmektedir.

Belkıs (Köprü Çayı) Köprüsü, Aspendos yakınlarında Köprüçay üzerindedir.[35] Roma Dönemi'nde burada bulunan köprünün büyük ve yüksek olduğu yazılı kaynaklardan biliniyor, Bizans Dönemi'nde de kullanılan köprü Selçuklu Dönemi'nde Alaeddin Keykubat I tarafından yenilenmiştir. Eski köprü mesnetlerinin bazılarından yararlanıldığı için kırık hatlı bir plan verir. İki başında Roma Dönemi köprü ayak kalıntıları görülebilir. Son yıllarda çok kapsamlı bir onarım geçirmiştir.

Kızılırmak üzerindeki Sivas Eğri Köprü ile Kayseri Çokgöz Köprüsü'nün Osmanlı öncesi döneme aidiyetleri yapım özelliklerinden dolayı ileri sürülmüştür.[36] Ancak, Eğri Köprü için ileri sürülen bu savı doğrulayacak mimari veriler köprünün Doğu yolu üzerindeki stratejik önemi nedeniyle Osmanlı Dönemi'nde sürekli onarım geçirmesinden ötürü, günümüze ulaşamamıştır.

Karamanoğlu egemenliğine ve 14. yüzyıl başına tarihlenen Ermenek yakınlarında Görmel Köprüsü (Ala Köprü) Göksu vadisinin oldukça dar bir noktasında 21 metrelik açıklığı geçen kemeriyle iki kıyıdaki kayalara

oturur.37 Roma Dönemi'nden beri dargeçit türü vadi oluşumlarında uygulanan sistemin görkemli bir uygulamasıdır. Fırtına Deresi vadisindeki köprü de benzer bir örnektir.

Osmanlı Kargir Köprüleri

Osmanlı egemenliğine giren topraklarda çok sayıda köprü inşa edildiği görülüyor. Birçok eski köprü de aynı yüzyıllarda elden geçirilmiş olmalıdır. Hatta, Romalılardan sonra bu coğrafyada en kapsamlı köprücülük etkinliğini Osmanlıların gösterdiği de söylenebilir. En azından 15-18. yüzyıllarda geçerli olan genel bir Osmanlı köprü tipolojisinden söz etmek de olanaklıdır. Osmanlı köprü yapım tercihleri Ortaçağ'da özellikle Doğu Türkiye'de örneklerine rastlanan narin tek kemerli yapılardan farklıdır. Geniş açıklıklı tek kemerli çözümler enderdir ve bunlar ancak alttaki akarsunun zorunlu kılması durumunda uygulanmışlardır. Yaygın olan tip sıra kemerli olanlardır. Bunlarda da eşboyutlu dizi kemerli tipler ve farklı boyutlu dizi kemerli tipler olarak iki ana grup ayırt edilebilir (Resim 2,3).

Birinci tipte kemerli açıklıklar hemen hemen eşit boyutlardadır. İkinci tipteyse, ortadaki açıklık daha geniştir ve yanlara doğru açıklıklar giderek daralır. Bundan ötürü de köprü profili yanlarda alçalan, ortada yüksek üçgen bir görünüm kazanır. En fazla karşılaşılan tip de budur. Her tür köprüde yanaşık derzli kesme taş örgü standart bir uygulamadır. Köprü kemerleri hemen daima sivri yapılmakta ve profillerinin çökertilerek belirginleştirilmesi de yine genel bir tercih gibi gözükmektedir. Köprü boşaltma gözleri de benzer özellikleri yineler. Ermenek Bıçakçı38 ve Saraybosna Keçi Köprülerinin39 daire biçimli boşaltma gözleri genelleşmiş çözümlere aykırı uygulamalardır. Kaynaklar erken tarihli olduklarını ileri sürmekle birlikte bu köprülerin geçirdikleri onarımlarla son durumlarını aldıkları savlanabilir. Dairesel boşaltma gözleri olan köprülerin 18. yüzyıldan başlayarak Avrupa'da, örneğin, Galler'de uygulanmış örnekleri

vardır.40 Türkiye’deki geç dönem uygulamaları da Avrupa ile bağlantılı bir değişim olarak yorumlanabilir.

Osmanlı köprülerinde görülen ve başka yapım geleneklerinde rastlanmayan bir elemansa tarih ve seyir köşkleridir.41 Bunlar genellikle köprünün ortadaki en yüksek noktasında konumlanan dışa doğru konsol biçiminde taşkın olarak konumlandırılmış inşai elemanlardır. Tarih köşklerinde konsolun üzerinde yazıtı içeren bir duvar bulunur. Seyir köşkleriyse köprü yol kotundan kısmen seki biçiminde yükseltilmiş ve dinlenme amacıyla kullanılmış olabilecek yalın mekanlardır. 16 ve 17. yüzyılda gerçekleştirilmiş önemli örneklerin çoğunda köprünün bir bileşeni haline gelmiş olan tarih ve seyir köşklerinin ilk örneklerinin Bursa ve Edirne illerinde gerçekleştirilmiş olması gerekir. Günümüze ancak birkaç eski fotoğrafını ulaşmış 15. yüzyıl ortalarına tarihlenen Bursa Selçuk Hatun Köprüsü almaşık örgülü tarih köşküyle erken bir örnek olmalıdır. II. Bayezid tarafından inşa ettirilmiş olduğunu bildiğimiz Kızılırmak ve Sakarya üzerindeki iki önemli köprünün yazıtları bu bağlamda incelenmelidir. Kızılırmak üzerindeki (Çorum-Osmancık) köprünün kendisinden bağımsız olarak kent tarafında yer alan yazıtına karşılık, Geyve’deki köprü çok kereler deprem ve selden hasar görmüş olmakla birlikte tarih köşkünün özgün olduğu izlenimini vermektedir.

Trakya’da Ergene Nehri üzerinde inşa edilen Uzunköprü (II. Murad Köprüsü), 15. yüzyılın en önemli mimari etkinliği olmuştur. 174 adet gözü olan köprü, kitabesine göre yaklaşık 16 yıllık bir çaba sonucunda 1443-44 yıllarında tamamlanmıştır. Oldukça geniş nehir yatağının bataklık arazideki uygun mesnet noktalarında dirsek yaparak sel sularının toplanmasını sağlayıcı bir biçim verildiği öne sürülmüştür.42 Köprü ayaklarında ve kemerlerin kilit taşlarında bugün çoğu yitirilmiş olan hayvan figürlerinin (fil, arslan, kuş) bezeme programının ögeleri olarak kullanılmış

oluşu Güneydoğu Anadolu'daki Ortaçağ köprüleriyle benzeşir. Yapının korkuluk duvarları üzerinde bulunan taş güllelerin anlamı ve işlevini çözmek özgün örnekler ortadan kalktığı için kolay değil. Benzer biçimde görsel belgeler aracılığıyla varlığından haberdar olduğumuz balkonunun yapının özgün bir ögesi olarak daha sonraları inşa edilecek Osmanlı köprülerinde görülen dinlenme köşklerinin ilk örneği olup olmadığını bilmemiz de olanaksız. Badi Efendi tarafından aktarılan II. Mahmud Dönemi onarımı 1822/23 tarihindedir.43 Ancak, yapının daha önceleri de onarıldığına ilişkin belgeler bulunmaktadır.44 Söz konusu onarımlar sırasında bazı ayrıntılarının, kemer biçimlerinde olduğu gibi, değişmiş olabileceği düşünülmelidir.

Bursa'da Irgandı Köprüsü45 Osmanlı köprü yapım pratikleri içinde benzersiz gözüken bir uygulamanın örneğidir. Genel olarak "iskan edilmiş köprü" (inhabited bridge) denen46 bu tür köprülerde köprü hem bir akarsu engelini aşmayı sağlamakta hem de üzerinde dükkan ve/veya konut gibi başka işlevlere hizmet eden mekanlar yer almaktadır. Irgandı Köprüsü'nde köprü aynı zamanda iki sıra dükkanı içeren küçük bir çarşı niteliğindedir. Gerek bu mimari düzeni, gerekse de eski fotoğraflarda47 dikkat çeken tuğla örgü ayrıntıları nedeniyle bu köprünün doğrudan doğruya İtalya ile ilişkili bir ürün olarak nitelenmesi olanaklıdır (Resim 4). Ne yazık ki, kimi tarihsel kazalardan ötürü köprü dükkanlarını yitirmiştir ve bugün sadece araç trafiğine hizmet etmektedir.

Mimar Sinan'ın çok sayıda köprü inşa ettiği bilinir (Resim 5). Gene kanının aksine, gerçekçi bir değerlendirme Sinan köprülerinin en azından 15-18. yüzyıllardaki genelleşmiş Osmanlı planlama ve teknik alışkanlıklarının ürünleri oldukları biçiminde olmalıdır. Sinan yapıtları arasında adları geçen köprülerinin bugünkü Türkiye sınırları dışında kalan ikisi haricinde diğerleri Marmara Bölgesi'nde bulunur.48

Büyükçekmece Köprüsü, birbirlerine yapay adalarla eklemlenen dört parçalı sistemi ve 638 metrelik uzunluğuyla önemli bir mimari etkinlik olarak gerek Sinan'ın tezkirelerinde, gerekse döneminin özgün tarihsel kayıtlarında özellikle vurgulanmıştır.49 Alpullu yakınlarında Ergene Irmağı üzerindeki Sokollu Mehmed Paşa (Sinanlı) Köprüsü orta açıklıktaki yüksek sivri kemeri ile ve Silivri Köprüsü ise 32 gözlü basık kemerleriyle diğerlerinden farklılaşır. Sinan'ın Vişgrad'daki köprüsü (Drina Köprüsü) de, sürekli ve hızlı akan bir ırmak üzerinde inşaat yapmanın zorluğu bir yana bırakılırsa, dönemin olağan çizgisini zorlamaz. Osmanlı klasik çağının en cüretli köprücülük işinin bir Sinan yapısı değil, Mimar Hayrettin tarafından gerçekleştirilen tek gözlü Mostar Köprüsü50 olduğu söylenebilir.

Osmanlı Dönemi'nde köprülerin korunması ile bakım ve onarımından sorumlu olanları "köprücü" olarak adlandıran özel bir hizmet sınıfı oluşturulmuştur.51 Devlet tarafından ya da vakıf olarak yapılmalarına bakılmaksızın köprülerin bakım ve korunmasına tayin edilmiş olan kimselere genelde köprücü adı verilmekle birlikte bazı belgelerde "meremmetçi" olarak tanımlandıkları da görülür. Ancak, her iki tanımın birlikte kullanıldığı durumlar da vardır ve her iki terim mevcut bir köprünün işlevini sürdürmesine yönelik gözetim altında tutulmasını tanımlar. Köprücü olanların vergi yükümlülüklerinden muaf tutulmaları ve bu durumun tahrir ve mevkufat defterleri gibi çeşitli kayıtlarda işlenmesi gözde bir görev olmasına neden olmuştur. Köprücülerin sayısı köprünün yeri ve büyüklüğüne göre değişmekteydi. Köprünün bir köyden 15-20 kişinin sorumluluğuna bırakıldığı ya da köyün tüm halkının köprücü atandığı durumlar görülür. Bir köprücü köyünün birkaç köprünün bakımından sorumlu olması yanı sıra, Sakarya ve Adapazarı'nda bulunan uzun köprüler için birkaç köyden köprücü yazılarak sayıları yüzün üzerinde olan ekipler oluşturulmuştur.52

Evliya Çelebi’de kimi köprülerin (Misis, Malabadi, Irgandı) iki başında demir kapı bulunduğunu ve bac alındığını belirtir.53 Köprü geçiş parası hemen hemen her uygarlıkta ve ülkede rastlanan yaygın bir uygulamadır. Ancak, Osmanlı Dönemi’nde yapılan köprülerden çoğunlukla devlet sorumlu olduğundan, en azından 19. yüzyıla kadar köprü geçiş parası istisnaidir. Olsa olsa, genel Osmanlı alışkanlığına uygun olarak Osmanlı öncesinden kalma bazı köprülerde eski uygulamanın sürdürüldüğü düşünülebilir. Irgandı Köprüsü ise bir özel girişim “yatırımı” olduğundan ötürü bac alınmış olmalıdır. İstanbul’da Galata’dan Tophane’ye çıkan kapının dışındaki hendek üzerinde bulunan bir köprüyü kendi olanaklarıyla onarmak isteyen Süleyman adlı kişiye izin verilmesine ilişkin bir hüküm bulunmakla birlikte amacının ne olduğuna yönelik bilgi vermez.54 Öte yandan 16. yüzyılda güvenlik amaçlı bir köprünün kent içinde varlığını hâlâ sürdürdüğünü göstermesi açısından ilginçtir.

Osmanlı Yüzer Köprüleri

Yüzer köprü55 Osmanlıların icat ettiği bir yapı türü değildir. Normal kargir ya da ahşap köprülerle aşılamayacak kadar geniş akarsularla karşılaştıklarında çeşitli kültürler yüzer köprüler inşa etme zorunluluğu duymuşlardır. Özellikle askeri ve stratejik gereksinmeler yüzer köprü yapımının tarih boyunca ana nedenlerinden biri olmuştur. Engeli geçecek ordu kalabalık ve hem yapım hem de geçiş süresi kısıtlı olduğunda tüm ordular bu yola başvurmuşlardır.

Yüzer köprü yapımına ilişkin ilk ayrıntılı bilgiler de askeri gereksinmelerin bu alandaki belirleyici önemini kanıtlıyor. Örneğin, Herodotos, Pers Kralı Dareios’un M.Ö. 513-512’deki İskit Seferi sırasında İstanbul Boğazı üzerinde gemilerden oluşan bir köprü yaptırdığını yazar. Mimar Sisamlı Mandrokles’in yaptığı bu köprünün üzerinden ünlü tarihçiye bakılırsa 700 bin kişi geçmişti.56 Sonra yine İyonyalılar aynı hükümdar için

İstros (Tuna) üzerinde bir başka yüzer köprü gerçekleştirmişlerdir.57 Perslerin kurdukları ordular Antik Çağ için öylesine kalabalık olmuşlardır ki, bu denli büyük kitleleri olağan bir gemi taşımacılığıyla geniş bir suyolunun bir yakasından öte yakasına geçirmek ne süre, ne de bu karmaşık işlemin örgütlenmesi açısından olanaklıydı. Bu olanaksızlık başka bir Pers hükümdarı olan Kserkses'i de Çanakkale Boğazı üzerinde yine gemilerle bir köprü inşa etmek zorunda bırakacaktı.58 Ne var ki, Kserkses'in yaptırdığı ilk köprünün halatları akıntıya dayanamayıp parçalanmış, hemen bir ikincisinin yapılması gerekmiş, ilkinin yapımcıları da cezalandırılmışlardı.

Perslerden sonra antik dünyanın en büyük silahlı kitlelerini örgütleyen Romalılar tüm mühendislik alanlarında olduğu gibi, yüzer köprü yapımı alanında da çalışmışlardır. M.S. 113 yılında Forum Traiani'de dikilen Trajan Sütunu'nun üzerindeki kabartma kuşağının bir kesimi, imparatorun ordusunu gemilerden yapılmış bir yüzer köprü üzerinden Tuna'nın karşı kıyısına geçerken betimlemektedir.

Roma'dan Osmanlılara gelinceye dek askeri amaçlı büyük yüzer köprü yapımlarıyla karşılaşılmıyor. Ancak, sivil amaçlı yüzer köprüler yapıldığına ilişkin veriler vardır. Sözgelimi, Abbasilerin en parlak Dönemi'nde Bağdat'ta Dicle'yi aşan birkaç yüzer köprünün kurulduğu biliniyor.59 Ancak bunların tarihçesi ve hatta ne zamana dek kullanımda kaldıkları bile meçhuldür. Teknik özellikleri konusunda da bir bilgi mevcut değil. Hatibü'l-Bağdadi'deki bir kısa ifade bu ilk Bağdat köprülerinin mütevazi strüktürler olduğunu düşündürüyor. Yazara göre, Babü't-Tak'ta yanyana iki köprü vardı ve bunlardan biri gidiş, diğeri de geliş için kullanılıyordu.60 Gerek bu veri, gerekse de art arda çok sayıda köprünün yapıldığından söz edilişi, bunların ileride görülecek Osmanlı köprüleri gibi tombazlar ya da gemiler üzerine inşa edilmediklerini ve belki de sal biçiminde basit ve dar

birer geçitten ibaret olduklarını düşündürür. Geliş-gidiş için yanyana iki ayrı köprü yapılması Bağdat'ın yaya trafiğinin yoğunluğuyla açıklanabilecek bir olgu gibi gözükmüyor.

Ne Abbasi Dönemi Bağdat'ındaki bu köprüler ne de İslam dünyasında Nil, Dicle, Fırat, Seyhun ve Ceyhun gibi geniş ırmakların var oluşu, bu kültür alanında Osmanlılar'a gelinceye dek önemli bir yüzer köprü yapım etkinliği görülmesine neden olmuyor. Tarihsel kaynaklarda kaydı geçen ilk Osmanlı yüzer köprüsü ise, Fatih'in İstanbul kuşatması sırasında Haliç'te kurdurduğu köprüdür (Resim 6). Kritovoulos, bir köprünün yapımına daha kuşatmanın başlarında girişildiğini, ancak gerçekleştirilmesinin gemiler karadan Haliç'e indirildikten sonra mümkün olduğunu belirtiyor.61 Tursun Bey'in Tarih-i Ebü'l-Feth'ine göre, Fatih Sultan Mehmed Moldavya'daki Kili ve Akkerman kalelerini fethe giderken Tuna üzerinde de bir yüzer köprü inşa ettirmiştir.62

Osmanlı yüzer köprülerine ilişkin ikinci önemli veri grubu Balkanlar'a değil, Irak'a ilişkindir. Matrakçı Nasuh, ünlü kitabı Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn'de Kanuni'nin 1434-35 Irak Seferi sırasında Dicle ve Fırat üzerinde birkaç köprü yaptırdığını belirtir. Matrakçı, Bağdat ve Hille kentlerini resmederken bu köprülerden ikisini de betimler.63 Sözü edilen köprülerin bu ikisinden ibaret olup olmadığını bilmiyoruz; ancak, kesin olan şu ki, bunlar sefer sırasında inşa edilmelerine karşın, askeri olmaktan çok sivil kullanıma yönelik strüktürlerdi. Sultan, sefere ara verip Bağdat'ta kışladığı sırada yapılmışlardı ve ordunun, örneğin Hille'de ve genel olarak Bağdat'ın güneyinde bir harekata girişmesi olasılığı yoktu. Nitekim, sonraki yüzyıllarda da Bağdat'ta kentin iki yakasını daima bir Osmanlı yüzer köprüsü birbirine bağlamıştır. Evliya Çelebi'nin "Dicle üzerinde Cisr Kapısı'ndan Kuşlar Kalesi'ne uzanır; tombaz gemileri üzre bir vacibü's seyr cisr-i azimdir" diye betimlediği 17. yüzyıl yüzer köprüsü, Tunaboyu için

geliştirilen teknikte kurulmuş tipik bir Osmanlı ürünüydü.64 Evliya Çelebi'nin tüm masrafının miriden karşılandığını bildirdiği Bağdat yüzer köprüsü sonraki yüzyıllarda da sürekli yenilenip yeniden yapılarak varlığını korumuş olmalıdır. Irak'ta Türk yönetimi bittiğinde bile ırmak üzerinde aynı tür bir köprü mevcuttu.

Osmanlı yüzer köprüsünün ana bileşenini 'tombaz' ya da 'tonbaz' adı verilen güvertesiz özel gemi oluşturmaktadır. Evliya Çelebi, köprü yapımında tombazın yanısıra kullanılan bir 'transa gemisi'nden söz ederse de bu terime başka kaynaklarda rastlanmaz.65 Kimi acil durumlardaysa Tuna üzerinde çalışan değirmen gemilerinin toplatılarak köprü yapımı için kullanıldığı bilinir.66 Ancak, bu istisnai bir durum olmalıdır. Yüzer köprünün ana ögesi her çağda 'tombaz' denilen özel tekne olmuştur. Sözcük bugün de bir istihkamcılık terimi olarak kullanılmaktadır. Sözcüğün etimolojisi kesin olarak bilinmiyor.

Tombazın fiziksel özellikleri etimolojisinden daha kolay aydınlatılabiliyor. Sözgelimi, bu tür teknelerin kayık boyutunda olmadığı kesin. Boyutlarına ilişkin bir fikir vermek için, bir Osmanlı belgesinde üç araba yanyana geçecek genişlikte köprüler yapılmasına ilişkin buyruk verildiği belirtilebilir.67 Bir yüzyıl sonra Evliya Çelebi de bu genişliği doğrular. Bağdat'taki yüzer köprü ona göre, üzerinde 'üç araba yürüyecek derecede enlidir.68 Bu ise, en az 8-9 metrelik bir köprü tabliyesi genişliğinin söz konusu olduğunu, tombaz boylarınınsa 12-13 metreden daha kısa olmadığını gösterir. Daha küçük kayıklardan oluşan bir köprünün ne denli yavaş akışlı olursa olsun, bir ırmak üzerinde sabitlenemeyeceği açıktır. Kaldı ki, askeri gereksinmelerle çok daha geniş köprüler de yapılabildiği anlaşılıyor. Yine Evliya Çelebi ordunun Varat Savaşı'na giderken üzerinden geçtiği yüzer köprünün 800 zira (yaklaşık 560 m.) uzunlukta ve 50 adım (30 m.) genişlikte olduğunu yazar.69 Bu bilgilere

inanmak gerekecektir; çünkü, kalabalık bir ordunun tüm donanımıyla ince bir köprü üzerinden geçişi büyük ve tehlikeli bir tıkanıklığa yol açabilecektir (Resim 7).

Yanyana yerleştirilen tombazların birbirine zincirlerle bağlandığı anlaşılıyor. Bu bağlantı Matrakçı Nasuh'un minyatürlerinde açıkça görülür.70 Onlara göre tombazlar baş ve kıçtan birbirlerine ve oradan da kıyıya bağlıdırlar. Belgelerde köprü yapımı için zincir gerektiğine ilişkin bilgilere rastlanışı Matrakçı'nın tasvirlerini doğruluyor. Bu zincirli bağlantıların yanı sıra, tombazların üzerlerine oturan ahşap tabliye de bir bağlantı oluşturmaktadır. Ayrıca, her tombaz baş ve kıçtan ırmak tabanına yaban asması çubuklarından yapılma sepetlere doldurulmuş taşlardan meydana gelen özel 'çapa'larla sabitlenmiştir. Evliya Çelebi bu tekniği Bağdat'taki yüzer köprüyü anlatırken açıklamaktadır. 18. yüzyıl sonlarında da aynı tekniğin geçerli olduğu 1777 tarihli iki hükümden anlaşılabiliyor.71 Bunlarda Balçık, Silistre, Ziştovi, İsakçı ve Varna kadılarından İsmail'den Tuna üzerinde kurulacak köprü için gerekli yaban asması çubuklarını temin etmeleri istenmektedir. Doğal olarak, yüzer köprüye ilişkin herhalde pek çok şey gibi, bu yaban asması kullanımı da yine Tunaboyu'na özgü ve kökeni Türk fetihleri öncesine dek giden bir tekniktir. Tuna üzerindeki özel şahıslara ait değirmen gemileri de aynı teknikle sabitlenmekteydi ki, bunun o yöre için adeta folklorik bir uygulama olduğu düşünülebilir.72

19. Yüzyıldan Erken Cumhuriyet'e Köprüler

Köprü yapımının büyük bir atılım içinde olduğu geç 18 ve 19. yüzyıl içinde Osmanlı dünyasında durağanlık egemendir. Türkiye sınırları içinde önemli sayılabilecek erken tarihli metal köprü yoktur. Karayolları, Geç Osmanlı Dönemi'nde de eski köprüler üzerinden geçmeyi büyük oranda sürdürmüştür. Yeni yapılan demiryolu köprülerinde yalın metal çözümlerden ötesine rastlanmaz. Ahşap köprüler de aynı oranda yalın

çözümlerdir. Ancak, 19. yüzyılın sonlarına doğru kimi kargir köprülerde geleneksel Osmanlı yapımcılarının başvurmadığı segman (yay) kemerli bir açıklık profiliyle karşılaşılır. Geç Ortaçağ İtalyası'ndan başlayarak Avrupa'nın pek çok yerinde görülen bu tip, köprücülükte önemli bir mühendislik aşamasının başladığına işaret eder ve buradaki örnekleri doğrudan Batı kökenli ve/veya eğitimli tasarımcıların elinden çıkmış olmalıdır. Bu türden ilginç bir örnek Bursa-Mudanya yolu üzerindeki 1886 tarihli Geçit Köprüsü'dür.73 Üzerinde tasarımcısının adını "Leclercq" olarak veren bir yazıtı da bulunan köprü, muhtemelen 1877'de bir "Fenn-i Mimari"74 kitabı yazan Belçikalı İstihkam subayı Leclercq'e aittir.

Segman kemerli uygulama örnekleri 19. yüzyılın sonlarında Halil Rıfat Paşa (Tecer-Gürün), Şeytandere (Kırklareli), Beyler (Boğazlıyan-Yozgat), Köprülerinde tekrarlanır. Edirne, Mihalgazi Köprüsü de eski bir Roma köprüsü yerinde defalarca onarıldıktan sonra çok harap durumda olduğu için 1900-1903 yılları arasında yıkılarak İtalyan ustalar tarafından mevcut ayak temelleri üzerinde segman kemerli olarak yenilenmiştir.75

Köprü mühendisliği bağlamında Geç Osmanlı Dönemi'nde gündeme gelen en önemli gelişme önemli yeni strüktürlerin inşa edilmiş olmasından çok, bu alana ilişkin yeni mühendislik bilgisinin ülkeye transfer edilmeye başlanmasıdır. Yeni mühendis mektepleri bu bilginin Türkiye'ye aktarılmasında başrolü oynamıştır. 20. yüzyıl başlarında ise bu alandaki ilk kuramsal yayınların belirmeye başladığı görülür. Örneğin, 1327-29'da (1911) Ziya Bey'in Mühendis Vigman'dan çevirdiği "Kargir Köprüler" adlı bir kitap yayımlanacaktır. 1338'de ise (1922) Mühendis Fikri Bey bir "Ahşap Köprüler" ve ardından da bir "Demir Köprüler" kitabı yazmıştır. Söz konusu yıllar yeni doğan betonarme bilgisinin de ülkeye girmekte olduğu yıllardır. Mühendis Mektebi'nin hemen 1900'lü yıllardaki yayınları içinde buna ilişkin kitaplar da vardır.

Cumhuriyet'in ilk üç yılı içinde yapılan biri taş diğerleri betonarme olan köprüler Garzan, Adagide, Etlik, Gazi Çiftliği adlarını taşır.76 Demiryolu ulaşımına ağırlık verilmesiyle ilk on yıl içinde kargir ve demirköprü yapımına hız verilmiş yanı sıra çoğu ahşap strüktürlü köprü yenilenerek ve yeni güzergahların gereksinimi doğrultusunda bazıları büyük açıklıklı şose köprüleri de inşa edilmiştir. Nafıa Vekaleti çalışmalarını tanıtan bir yayında, 1923'ten 1949'a dek 205 köprü, 50-57 aralığında 788 adet köprünün devletçe yapıldığına ilişkin istatiksel bilgiler verilir77 (Resim 8).

İstanbul Köprüleri

İstanbul'un köprüler tarihi Anadolu'nun aynı alandaki geçmişinden büyük oranda kopuktur ve başlıbaşına ayrı bir kategori olarak düşünülmesi yararlı olur. Haliç ve Boğaziçi bu coğrafyadaki akarsuların ortaya koyduğundan çok daha karmaşık ve pahalı çözümleri gerektiren iki suyoludur.

Özgün kaynaklardan Bizans Dönemi'nde 5 ve 6. yüzyıllarda Haliç üzerinde iki köprünün varolduğuna ilişkin bilgiler edinilmektedir. Bu köprülerden birinin Ayvansaray'da Blakherna mahallesini karşıya bağladığını, diğerinin ise Kağıthane Deresi üzerinde kurulmuş olabileceği ileri sürülmüştür.78 Biri 6. yüzyılda Iustinianos tarafından yaptırdığı bilinen Hagios Kallinikos Köprüsü olan her iki köprünün de ahşap olarak yapıldığı ve daha sonra bunlardan birinin kargire çevrilmiş olabileceği konusunda da çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bu spekülasyonlara 16. yüzyılda İstanbul'a gelen bir seyyahın Ayvansaray'da suyun içinde kargir köprü ayakları görüldüğünü aktarması ve 17. yüzyılda da Evliya Çelebi'nin "…zaman-ı küffarda bu mahalde zincir üzre bir büyük köprü varmış, hâlâ asar-ı binası meşhuddur" demesi neden olmuştur.79 İnanılır gözüken bu savlar, söz konusu köprünün kargir ayaklar üzerine ahşap tabliyeli bir yapı olduğunu,

İmparator Trajan'ın Tuna üzerinde inşa ettirdiği ve Roma'daki sütunu üzerinde betimlenene benzer strüktürel özellikler gösterdiğini düşündürtür.

Yukarıda sözü edildiği üzere, Osmanlı Dönemi'nde ilk kez Fatih'in İstanbul'u fethi sırasında geçici bir köprünün Haliç'te kurulduğuna ilişkin veriler vardır.80 Daha sonraları Rönesans'ın iki büyük İtalyan ustasının Haliç üzerine köprü kurma tasarımları geliştirdiği bilinmektedir. Leonardo da Vinci, II. Beyazıt'a mektup göndererek böyle bir istekte bulunmuştur.81 Bu köprünün Leonardo'nun eskizleri arasında bulunan krokisine göre tek açıklıklı ve kargir olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır.82 Michelangelo'ya ise böyle bir köprüyü yapması için İstanbul'dan teklif yollandığı, ancak kendisinin bu iş için düşündüğü geziyi gerçekleştiremediği ileri sürülmüştür.83

16. yüzyıl başındaki bu girişimlerin ardından 19. yüzyıla dek, gerek kentlinin iki yaka arasında hareket yeteneğinin artmasına neden olacak ilişkilerin yeterince kurulamayışı, gerekse de henüz kara ulaşımında yürümeden başka seçeneğin olmaması ve deniz yoluyla ulaşımın kolaylığı nedeniyle, Haliç üzerinde iki kıyı arasında bağlantıyı sağlayacak bir köprüye gerek duyulmamış olmalıdır. Asya-Avrupa bağlantısı ise zaten teknolojik açıdan düşünülemeyecek kadar olanaksız görülmüş ve geç 19. yüzyıla kadar akla bile gelmemiştir.

Galata ile İstanbul'u bağlayan ilk köprülerin yapılması kentsel gelişmenin ivme kazandığı yıllarda, yani 19. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiştir. 16. yüzyılda sefer zamanlarında Tuna gibi büyük nehirleri birkaç gün içerisinde yapılan köprülerle aşabilen, Balkan bölgesindeki geniş ırmaklar üzerinde de sürekli yüzer köprülerle ulaşımı sağlayan Osmanlı teknolojisinin Haliç üzerine köprü yapmak için de yeterli olduğu kesindir. Ancak, bu olanağın İstanbul'da kullanılmasına gerek duyulmamıştır. 19. yüzyılın sonları Osmanlı yüzer köprü yapım teknolojisi için de bir bitim

noktası oluşturmaktadır. Ancak, Osmanlı köprücülük teknolojisi bu bitiş noktasına ulaşmadan hemen önce, elindeki birikim ve olanaklarla, yüzyıllardır yapabileceği halde, fetih sırasındaki bir girişimden sonra, hiç denemediği bir yapımı başaracak, bir Haliç Köprüsü gerçekleştirecektir.84 Fakat, bu köprü standartlaşmış Osmanlı köprücülük alışkanlıklarının büyük oranda dışında kalmaktadır; çünkü Unkapanı ile Azapkapı arasında kurulan bu köprü tombazlar tarafından değil, sallarla taşınmaktaydı. Bu tercihin nedeni bilinmiyor. Ancak, sallı sistemde uzun süre ısrar edilmediği anlaşılmaktadır. Kısa bir süre sonra Galata ile İstanbul arasına yapılacak olan köprünün ahşap dubalı sisteminin taşıyıcıları üstleri örtülmüş tombaz gemilerinden çok farklı değildi.85 Bu son yapım tekniği yukarıda belirtilen güzergahlarda 1853 ve 1863'de birer kez daha ve 1863'de Ayvansaray-Piripaşa arasında tekrarlandıktan sonra, yerli teknoloji Batı'daki gelişmeye ayak uyduramadığı için 1870'li yıllarda ter kedilir.86 Sonraki dönemlerde bu alanda (en azından teknolojik açıdan) kayda değer ürünler verildiğine ilişkin herhangi bir veri mevcut değil. Böylelikle, en az beş yüzyıllık bir yapı geleneği noktalanmış olmaktaydı.

1836'dan başlayarak 1970'lerin başına dek Haliç'e önce ahşap, sonra demir strüktürlü olarak toplam dokuz köprü inşa edilmiştir. Sallarla taşınan ilk köprüden (Hayratiye) sonra ahşap dubalı olarak inşa edilen diğer dört köprü yarım yüzyıl boyunca iki yaka arasında ulaşımı sağlamışlardır. Ancak, muhtemelen deniz suyu içinde konumlanışı nedeniyle, ahşap köprülerin uzun süre kullanılamadığı anlaşılıyor. Bundan ötürü, yeni çözümler aranmış olmalıdır. Geçen yüzyılın son çeyreğinde Batı'da en hızlı dönemini yaşanan Sanayi Devrimi'nin mimari etkileri Osmanlı İmparatorluğu'na ulaştığında, Haliç köprüleri de zamanın ileri teknolojisinin bu topraklarda ilk uygulandığı örnekler arasında yer alacaktır. Ancak, ahşaptan demire geçilmesi bile, Haliç üzerindeki köprü yapımının

neredeyse geleneksellesmiş alışkanlıklarını uzun süre etkilememiştir. Dubalı köprü modelinin burada son Galata Köprüsü'ne dek hep gündemde kalışı bu alışkanlıkla da ilgili olmalıdır. Haliç'e kurulan köprüler içinde en uzun ömürlüsü, 1912 tarihli Alman teknolojisinin ürünü olan köprü,87 duba aralarının çok dar olması nedeniyle su akışını engelleyerek Haliç'in kirlenmesini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu nedenle 80'li yılların sonunda bu köprünün yerine kazıklar üzerine oturan yeni bir köprü tasarımı/önerisi gündeme gelmiş ve eski köprünün yanarak kullanım dışı kalmasının hemen ardından, bitmekte olan yeni köprü İstanbul trafiğini rahatlatmak amacıyla bazı eksiklerine rağmen 1992 yılında ulaşıma açılmıştır.

1850'lerdeki ilk girişimden sonra Haliç üzerinde üçüncü geçişi oluşturan Haliç Köprüsü, hizmete girdiği 1974 yılından bu yana Boğaz Köprüsü çevreyollarının Ayvansaray-Halıcıoğlu bağlantısını sağlamaktadır. Öte yanda 1912 tarihli Galata Köprüsü'nden vazgeçilmeyerek dördüncü bir geçişi sağlamak üzere o da Haliç üzerinde Balat-Hasköy arasına yerleştirilerek tekrar kullanıma açılmıştır. İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından Haliç sahil şeritlerinin düzenlenerek bir başka konuma taşınmasına yönelik projelendirme süreci kapsamında yeniden ele alınması gündemdedir.

İstanbul Boğazı'nın iki yakasını bağlama fikri, yüzyıl başında gündeme gelen iki öneriden yaklaşık üç çeyrek yüzyıl sonra 1973 yılında Ortaköy-Beylerbeyi arasında yapılan ilk asma köprüyle gerçekleşebilmiştir. Fransız mühendis Arnodin'in,88 1900'de Kandilli ile Rumelihisarı arasına önerdiği ilk köprünün yerinde bugün ikinci boğaz geçişi olan Fatih Sultan Mehmet Köprüsü (1988) gerçekleştirilmiştir. Aynı mühendis Üsküdar ile Sarayburnu arasına yapılacak bir köprüyle de Asya ve Avrupa yakalarındaki demiryollarının bağlanmasını hedeflemişti. Arnodin'in her iki önerisinin de Osmanlı yönetiminin talebi üzerine hazırlandığı düşünülmemelidir.

Mühendis, muhtemelen o yıllarda sık rastlanan bir yaklaşımla Osmanlı ülkesinde kârlı bir yatırım yapma fırsatı aramaktaydı. Üsküdar-Sarayburnu geçişi ise hâlâ gündemde olmayı sürdürmektedir. Ancak, bugün artık deniz altından tüple yapılması öngörülen bu geçişe ilişkin uygulamanın ne zaman gerçekleşeceği belirsizdir.

1 C. E. Arseven, Türk Sanatı Tarihi, VII. Fasikül, Maarif Basımevi, İstanbul, s. 529-534.

2 O. Bozkurt, Koca Sinan'ın Köprüleri, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yay., İstanbul 1952.

3 E. H. Ayverdi, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri (1230-1402), Baha Matbaası, İstanbul 1966, s. 535.

4 C. Çulpan, Türk Taş Köprüleri: Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar, TTK Yay., Ankara 1975.

5 M. Erdoğan, Tarihi Köprülerimizden Akköprü, Karayolları Bülteni, 150, Ankara 1963, s. 28; Edirne Köprüleri, Karayolları Bülteni, 158, Ankara 1963, s. 24-5; Behram Köprüsü, Karayolları Bülteni, 150 Ankara 1963, s. 28; İ. İlter, Edirne Yeni Köprü, Karayolları Bülteni, 165, Ankara 1964, s. 41-2; Edirne'de Gazi Mihal ve Yıldırım Köprüleri, Karayolları Bülteni, 180, Ankara 1965, s. 16-7; Köprüleriyle Mimar Sinan, Karayolları Bülteni, 188, 190, 210, 241, Ankara 1966, 67, 70.

6 G. Tunç, Taş Köprülerimiz, Karayolları G. Md. Yay., Ankara 1978.

7 İ. İlter, Uygulamacı Sorunları, Rölöve ve Restorasyon Dergisi, Vakıflar G. Md. Yay., 4, Ankara 1982, s. 9-11.

8 G.-U. Tanyeli, Osmanlı Yüzer Köprüleri, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, 10/1-2 (1990), Ankara 1992, s. 10.

9 E. B. Mock, The Architecture of Bridges, Museum of Modern Arts, New York, 1949.

10 Osmanlı yapım teknolojisi için genel olarak bkz.: G. -U. Tanyeli, 16. Yüzyıl Osmanlı Mimarlık Teknolojisi, Türk Kültüründe Sanat ve Mimari: Klasik Dönem Sanatı ve Mimarlığı Üzerine Denemeler, ed. G. Tanyeli, M. Saçlıoğlu, İstanbul, 1993.

11 O. A. W. Dilke, Mathematics and Measurement, British Museum Yay., Londra 1987, s. 23-34.

12 Kısa bir açıklama: C. Orhonlu, "Şehir Mimarları", Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar, der.: S. Özbaran, İzmir 1984, s. 13-4.

13 "Mühendis" için: H. Crane, Risale-i Mimariyye, an Early-Seventeenth-Century Ottoman Treatise on Architecture, Facsimile with

Translation and Notes, Brill, Leiden, New York, Kopenhag, Köln, 1987, s. 96 ve yazma nüshada 78v. "Mesahaci" için: Topkapi Sarayi M. Arsivi, D. 1797 numarali ve 977/1569-70 tarihli Edirne Selimiye Camisi insaat masraf defteri.

14 Başbakanlık Osmanlı Arşivi/BOA, Mühimme, 22, sira no. 397, s. 207, 6 Rebiülahir 981/5 Temmuz 1573; Mühimme, 23, sira no. 275, s. 135, 28 Receb 981/24 Kasim 1573; Mühimme, 34, sira no. 386, s. 185, 22 Safer 986/30 Nisan 1578; Mühimme, 36, sira no. 879, s. 333, 9 Rebiülahir 987/6 Mayis1579.

15 G. -U. Tanyeli, 16. Yüzyıl…, a.g.e., s. 126. Böyle bir işlemin yapildigina ilişkin bilgi Sai'de bulunuyor: S. Saatçi, Tezkiret-ül Bünyan'in Topkapi Sarayi Revan Kitapligi'ndaki Yazma Nüshasi, Topkapi Sarayi Müzesi Yillik 4, Istanbul, 1990, s. 73.

16 Ö. L. Barkan, a.g.e., Cilt 2, s. 254-5'teki belge.

17 A.e., Cilt 2, s. 275.

18 S. Saatçi, a.g.e., s. 91.

19 İ. İlter, Tarihi Köprülerimiz: Koyun Baba (Osmancık) Köprüsü, Karayolları Bülteni, 153, Ankara 1963, s. 33-35.

20 Karayolları Bülteni, 148, Ankara 1962, s. 22-23'den naklen C. Çulpan, Türk Taş Köprüleri…, s. 67.

21 G. &U. Tanyeli, 16. Yüzyıl…, a.g.e., s. 130-131.

22 S. Bonde, R. Mark, E. C. Robinson, "Walls and Other Vertical Elements" Architectural Tecnology up to the Scientific Revolution, Ed.: R. Mark, The MIT Press, Cambridge Mass. -Londra 1993, s. 65 vd.

23 S. F. Hart, Kunst und Technik der Wölbung, Callwey, Münih, s. 32 vd.

24 C. Çulpan, Türk Taş Köprüleri…, s. 19-22.

25 A.e., s. 23-25.

26 C. Çulpan, XII. Yüzyıl Artukoğulları Devri Taş Köprüler ve Özellikleri, Sanat Tarihi Yıllığı, III, İstanbul 1970, s. 90-97.

27 A. Gabriel, Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale, cilt 1, Paris 1940, s. 71.

28 C. Çulpan, Türk Taş Köprüleri…, s. 16-7.

29 W. N. Ramsay, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, (çev. M. Pektaş), İstanbul 1961, s. 282.

30 C. Çulpan, XII. Yüzyıl Artukoğulları…, s. 108-116.

31 G. Tunç, a.g.e., s. 185-188.

32 C. Çulpan, Diyarbakır Kuzeyi: Artukoğulları Köprüsü, Sanat Tarihi Yıllığı, III, İstanbul 1970, s. 287-290.

33 C. Çulpan, Türk Taş Köprüleri…, s. 66-67.

34 G. Tunç, a.g.e., s. 69-71.

35 A.e., s. 29-31; C. Çulpan, Türk Taş Köprüleri…, s. 67.

36 C. Çulpan, Türk Taş Köprüleri…, s. 70-73.

37 A.e., s. 85-86.

38 G. Tunç, a.g.e., s. 33.

39 C. Çulpan, a.g.e., s. 157.

40 E. B. Mock, a.g.e., s., 27.

41 C. Çulpan, Köprülerde Tarih Köşkleri, Sanat Tarihi Yıllığı, II (1966-68), s. 24-35.

42 C. Çulpan, Türk Taş Köprüleri…, s. 105.

43 A.e., s. 101.

44 BOA, Cevdet-Nafıa, sıra no 1748 ve 1750, 1182/1768 tarihli hükümler Ergene ırmağı üzerindeki büyük taş köprünün keşif ve tamiri hakkındadır.

45 Y. Önge, "Bursa'da Irgandı Köprüsü'nün Orijinal Mimarisi", Vakıflar Dergisi, XIII, Ankara 1983 425-448.

46 P. Murray, M. A. Stevens, Living Bridges: The Inhabited Bridge, Past, Present and Future, Royal Academy of Arts, Londra, 1996.

47 Örneğin, Anon., Images d'empire: Aux origines de la photographie en Turquie, İstanbul, tarihsiz, s. 96'daki resim.

48 O. Bozkurt, a.g.e.; A. Kuran, Mimar Sinan, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1986, s. 404.

49 S. Saatçi, a.g.e., s. 91.

50 Z. Ahunbay, Mostar'daki Osmanlı Kültür Mirası (111463-1878) ve Korunması, Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslarüstü Bir Miras", Yem Yay., İstanbul 1999, s. 361-2. 1993 yılında savaş sırasında yıkılan bu köprünün yeniden yapılabilmesi için uluslararası çabalar sürmektedir.

51 Bunun için bkz.: C. Orhonlu, Köprücülük, Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar, Der. S. Özbaran, İzmir 1984, s. 70-77.

52 A.e., s. 74.

53 Malabadi: Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, cilt 4, der. A. Cevdet, İkdam Matbaası, İstanbul 1314, s. 76-78; Misis: cilt IX, s. 338-40; Irgandı: cilt 2, s. 26-27.

54 BOA, Mühimme, 51, sıra no: 77, s. 23, 15 Şevval 991/1 Kasım1584.

55 Osmanlı yüzer köprüleri için genel olarak: G.-U. Tanyeli, Osmanlı Yüzer…, a.g.e.

56 Herodotos, IV, 87-88.

57 Herodotos, IV, 89.

58 Herodotos, VII, 33-36.

59 J. Lassner, The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages, Wayne State University Press, Detroit 1970, s. 105-106.

60 A.g.e., s., 106.

61 Kritovoulos, History of the Mehmet the Conqueror, çev. C. T. Riggs, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1954, 41, 57; T. Gökbilgin, İstanbul'un Fethi, İslam Ansiklopedisi, (5/2), 1968, s. 1190, 1192, 1194.

62 Tursun Bey, Tarih-i Ebu'l Feth, der. A. M. Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1977, s. 200.

63 Matrakçı, Beyan-ı Menazil-i Sefer-i 'Irakeyn-i Sultan Süleyman Han, ed. H. G. Yurdaydın, T. T. K. Yayınları, Ankara 1976, s. 47b-48a, 67b-68a.

64 Evliya Çelebi, 1314, s. 423-424.

65 Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, cilt 5, der. A. Cevdet, İkdam Matbaası, İstanbul 1315, s. 385.

66 Değirmen gemileri Tuna üzerinde demirlemiş olarak duran ve ırmak akıntısından yararlanarak çalışan su değirmenleridir.: Bkz. BOA, Cevdet-Bahriye, sıra no. 550 13 Receb 1100.

67 BOA, Mühimme, 5, sıra no. 1888, 672 26 Zilkade 973.

68 Evliya Çelebi, 1314, s. 423.

69 Evliya Çelebi, 1315, s. 380.

70 BOA, Mühimme, 5, sıra no. 1220, 455, 20 Şaban 973.

71 BOA, Cevdet-Askeri, sıra no. 29815, 23 Zilkade 1191 ve sıra no. 29917, 28 Zilkade 1191.

72 Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, cilt 3, der. A. Cevdet, İkdam Matbaası, İstanbul 1314, s. 343-344.

73 G. Tunç, a.g.e., s. 81-82.

74 Onun için bkz.: U. Tanyeli, “Türkiye’de Modernleşmenin Unutulmuş Tanıkları: Askeri Mimarlık Elkitapları”, Mimarlık, 263, Mayıs 1995, s. 38-42.

75 C. Çulpan, Türk Taş Köprüleri…, s. 88-91.

76 İ. İlter, a.g.e., s. 11.

77 Anon., 1950-1957 Nafıa Vekaleti Çalışmaları, Sermet Matbaası, İstanbul, s. 121.

78 S. Eyice, “İstanbul’da İhmal Edilmiş Tarihi Bir Semt: Ayvansaray”, TAÇ Dergisi, Nisan 1987, 2/5, İstanbul, s. 35.

79 S. Eyice, a.e., aynı yer; Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, cilt 1, der. A. Cevdet, İkdam Matb., İstanbul 1314, s. 409.

80 Bkz. Dipnot 35 ve Tarih-i Nişancı Mehmed Paşa, Tabhane-i Amire, İstanbul, 1279, s. 163.

81 Topkapı Sarayı Arşivi, Belge No. 6184.

82 Institut de France, Bibliothéque National, Leonardo da Vinci-Manuscript L, 66 r’dan nakleden: İ. İşmen, İnsanlar ve Köprüler, Türkiye İş Bankası Kültür Yayını Sanat Dizisi, İstanbul, 1972, s. 149-150.

83 S. Eyice, “İstanbul-Galata” İslam Ansiklopedisi, cilt 5, s. 1214/156.

84 A. Lütfi Efendi, Tarih-i Lütfi, cilt 5, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1302, s. 59.

85 A. Lütfi Efendi, Tarih-i Lütfi, cilt 8, der. Abdurrahman Şeref, Sabah Matbaası, İstanbul 1328, s. 74.

86 Bunlar ve diğer Haliç Köprüleri’nin genel bir değerlendirmesi için: Y. Kahya-G. Tanyeli, Haliç’in Köprüleri, Arredamento Dekorasyon, 63 1994/10), s. 120125.

87 A. Enderlen, “Neue Schiffbrücke über das Goldene Horn in Konstantinopel”, Deutsche Bauzeitung, sayı 75-76, Berlin 1912.

88 Z. Çelik, The Remaking of Istanbul Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century, University of Washington Press, Seattle-Londra 1986, s. 107-111.

Başkent İstanbul'dan Örnekleriyle Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Çeşmeleri / Prof. Dr. H. Örcün Barışta [s.242-246]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde dört yüzyılı aşkın bir zaman diliminde başkentlik yapmış İstanbul'da, köprüler, bentler, değirmenler, maksemler, teraziler, hamamlar, havuzlar, şadırvanlar, sebiller, selsebiller, suluklar, kuyu bilezikleri ve çeşmeler gibi su ile ilgili yapılar yer almaktadır. Bunlar arasında taşınmaz kültür varlığı niteliğindeki çeşmelerden taşınabilir nitelikteki taş testiler ile musluklu teknelere kadar geniş bir yelpazeye yayılan çeşmeler zengin çeşitlemeleriyle bir dönemin bütünü konusunda kopmadan bilgilere aktaran örnekler olarak ilgi çekmektedir. Bunlar hem yararlı hem güzel iş ürünlerinden başlayarak, endüstriyel sanatlar ürünlerine ve el sanatlarından güzel sanat düzeyine ulaşan eserlere kadar ulaşan zengin bir repertuarla Türk plastik sanatlarına zengin bir başvuru kataloğu oluştururken bazı çeşmelerdeki içeriği anlam yüklü yazılı bezemeleriyle fonetik sanatlar alanına da engin bir hazine sunmakta ve hepsinden öte plastik ve fonetik sanatların bir arada sergilendiği örneklerle dünya sanatına özgün bir bileşik sanat vizyonu bahşetmektedir. Diğer su yapılarından farklı amaçlarla yapılmış, konstrüksiyonları açısından mimari tarihinin değerli görsel belgeleri olan çeşmeler aynı zamanda bezemelerindeki plastik değerleriyle bir kültürün estetize edilmiş duygularını yansıtan özellikleriyle hem iki ve üç boyutlu taş işçiliği ile plastik sanatlar kapsamında önem arz etmekte hem de malzeme, teknik, boyut gibi niteliklerinde gözlenen çeşitlemelerle üretimde belli standartlara, güçlü bir teknolojiye işaret etmektedir.

Burada amacımız evlerden saraylara, sokaklardan meydanlara, kırlardan sokaklarla çevrili çadırlara kadar geniş bir alana yayılan, yeşil alanlar, bahçeler, hazireler, avlular, sokaklar ve meydanların yanı sıra iç ve dış mimariyi bezeyen, kendisi de bir tür mimari oluşturan başka deyişle yerine göre bir yapı elemanı yerine göre bir yapı türünü niteliğine bürünen çeşmelerin hem taşınabilir hem taşınmaz örneklerine eğilerek en çok örneği bulunan başkent İstanbul bağlamında ele alarak toplu bir bakış yapmaktır. Bu yolla malzeme, teknik, işlev, tür, konum, biçim, plan, cephe düzeni ve bezemelerini göz önüne alarak belli başlı örnekleriyle tanıtmak ve Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde su mimarisinin bu alanında ulaştığı düzeydeki bazı parçalarla sergilemektir. Bu arada bireyin kullandığı ev çeşmesinden, meydan çeşmesi çevresinde oluşan ortamıyla oluşan iletişime kadar toplumun paylaştığı estetik değerleri yansıtmak insanoğlu yanısıra kuşlara yapılan selsebil, suluk gibi örneklerle hem onlara da yarar sağlayan hem de mimari çevreye bir hareket kazandıran çeşmeleri özet bir değerlendirme aracılığıyla tanıtmaktır.

Bilindiği gibi canlı varlıkların ya akan ya da biriktirilen sudan ya içerek ya da kullanarak yararlanması için tasarlanmış yalaklı bir oluk; tekneli, aynalı bir musluk; mimariye monte edilmiş bir yapı elemanı; su gereksinimi için inşa edilmiş lüle, musluk, ayna taşı ve kurnalı bir yapı türü gibi tanımları yapılan çeşmeler çeşitlemeler içermektedir. Bu çeşitlemelere taşınabilir nitelikteki küçük boyutlu çeşmeler olan taş testiler ve musluk tekneleri de eklenmektedir. Bir hazne, bir lüleye iliştirilmiş musluklu bir ayna ve önünde bir tekne bulunan bir nesne olarak tanımlanabilecek bu tür çeşmelere 16. yüzyıldan kalan Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan Cami önündeki dikdörtgen biçimli taş testi; 17. yüzyıldan günümüze ulaşan Sultanahmet Türbesi önündeki dikdörtgen formlu, kapaklı taş testi ve Topkapı Müzesi avlusundaki 1226 (1881 M.) tarih kitabeli, önünde küçük

bir teknesi de bulunan taş testi örnek verilebilir. Musluklu teknelere ise 16. yüzyıldan Şemsi Paşa Cami ile Eyüpsultan Camisi tuvaletleri önündeki 1170 (1756 M.) tarihli parçalar örnek gösterilebilir.

Çeşmelerde kullanılan malzeme göz önüne alınarak yapılacak bir gruplamada taş, tuğla, metal gibi yapı malzemesinin yanı sıra taş ve çini gibi süsleme malzemesinden yola çıkılmaktadır. Bu tür bir sınıflamaya iki boyutlu süslemelerle biçimlendirilmiş, memşa (apteshane) çadırları gibi bezden yapılmış çeşme çadırları da eklenmektedir. Böyle çeşme örneklerinin İstanbul Askeri Müze'de başka toplumlarda rastlanmayan özgün örnekler vardır. Bunlar ve üstündeki "Fondu par le Val D'Osne 55 Rue Voltaire" (Val D'Osne Vakfı, Voltaire Caddesi 55) şeklindeki açıklamadan Fransa'da yapılarak İstanbul'a gönderilmiş olduğu anlaşılan Askeri Müze avlusunu, Yıldız Sarayı Camisi avlusunu, Defterdar Yokuşu Firuz Ağa Cami önünü, bezeyen bir tarafında 1293 (1877 M.) bir tarafında 1307 (1891 M.) ve 1317 (1901 M.) tarihleri okunan ve 1926 tarihli, Kozyatağı'ndaki Sinan Bey Sokağı ile Ziverbey Caddesi ve Göztepe kavşağını bezeyen bir grup metalden yapılmış çeşme bir tarafa bırakılırsa İstanbul çeşmelerinde en yaygın biçimde kullanılan malzemenin taş olduğu görülmektedir. Kufeki taşı ve mermer çeşitlemelerinden oluşan taş malzemeyi süsleme ile gündeme gelen sayıca az olan ve Mercan Cami önündeki küçük duvar çeşmesi, Eyüpsultan'daki Çinili Çeşme ve iç dekorasyonunda çini malzeme kullanılmış olan Eminönü'ndeki Hatice Turhan Çeşmesi Sebili'nde gözlenen örneklerle çini malzeme izlemektedir.

Uygulanan teknikler açısından taşta kesme, oyma, ulama, bindirme, kaplama, almaşık duvar gibi yapım tekniklerinin yanı sıra alçak ve yüksek kabartma görünümü veren yüzeyden dışarıya doğru taşan derin oyma, yüzeyden içeriye doğru çökertilerek yapılan tersine oyma, geçme, ajur, renkli taş bindirme ve boyama gibi süsleme teknikleri kullanılmıştır. Oyma

çeşitlemelerine başta meydan çeşmeleri olmak üzere çok sayıda örnek bulunmasına karşın ajur tekniğinin uygulandığı çeşmelere Anadolu Kavağı Çeşmesi ile Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki iki ayna taşı gibi az sayıda örnek üzerinde rastlanmaktadır. Benzer bir durum iki renkli taş işçiliği için söz konusudur. Sultanahmet Meydan Çeşmesi, Hafız Ahmet Paşa Çeşmesi ve Köprülü Çeşmesi gibi örneklerin kemerlerini süslemede uygulanmış bu tür çalışmalar da sayıca azdır. Boyama için ise Çinili Köşk'te IV. Murat'ın yenilettiği odadaki tavuslu çeşme ile Topkapı Sarayı avlusundaki III. Ahmet Çeşmesi seçkin örnekler oluşturmaktadır. Bezemeler açısından 18. ve 19. yüzyıllarda çeşmelerin bazılarında yüksek kabartma türleriyle heykel sanatına bir yaklaşımın belirdiği fark edilmektedir. Çini ile yapılan bezemelerde çini kaplamanın uygulandığı gözlenmektedir.

Tür açısından çeşmeler mimariyle bağlantılı çeşmeler, mimariyle bağlantısız çeşmeler olarak iki ana başlık altında kümelenmektedir. Mimariyle bağlantılı çeşmeler yapı içi çeşmeleri, yapı dışı çeşmeleri ve çeşme yapısı olarak inşa edilmiş çeşmeler biçiminde üç başlık altında sıralanmaktadır. Yapı içi çeşmeleri oda, sofa, mutfak, hela, gibi konut çeşmelerinin yanısıra hamam ve camilerde karşımıza çıkmaktadır. Konutlar açısından en ilginç örnekler köşklerde ve saraylarda; cami içini bezeyen çeşme örnekleri ise Sultanahmet Cami ile Hekimoğlu Camisi'nde görülmektedir. Yapı dışı çeşmeleri ise avlu, dış duvar, portal çeşmelerinden oluşmaktadır. Mimariyle bağlantısız kendisi bir tür mimari oluşturan çeşmeler hazire, bahçe, çayır, sokak, meydan çeşmelerinin başlıkları altında gruplanmaktadır. Bu çeşmelere küçük boyutlu taşınabilir nitelikteki taş testiler ve musluklu taş tekneler de eklenerek tür çeşitlemeleri daha da zenginleşmektedir.

Bu sınıflama dışında kalan ve işlevinden yola çıkılarak namazgah çeşmeleri olarak isimlendirilebilecek çeşmeler ise ayrı bir başlık altında ele

alınabılir. İstanbul’dan günümüze ulaşan Eyüpsultan’daki Beylerbeyi Mehmet Paşa Namazgahı, Öküz Mehmet Paşa Namazgah Çeşmesi, Bostancı Namazgahı ve Kadırga’daki Esma Sultan Namazgahı gibi namazgahlar örnek gösterilebilir. Benzer bir durum birden fazla kurna ile tasarlanmış Anadolu yunaklarını anımsatan su yapıları için söz konusudur. Bu konuda ilginç bir örnek Rami Kışlası yakınındaki Serasker Hasan Rıza Paşa Çeşmesi’dir.[1] Burada birbirine bağlanan sekiz kurna ile bir kompleks oluşturulmuştur. Büyük bir olasılıkla hayvanları sulamak için tasarlanmış bu kompleks üniktir. Benzer bir durum kuşlar için tasarlanmış suluklar ve selsebiller için söz konusudur. Çok küçük boyutlardaki suluklara Şehzade Mezarlığı Çeşmesi’ni bezeyen suluklarla Yeni Valide Cami, Cezeri Kasım Cami, Murtaza Efendi Cami şadırvanları, selsebile ise Topkapı Sarayı III. Ahmet Kütüphanesi önündeki çeşmenin alınlığının arkasındaki fıskiye biçiminde küçük kurnalarla bezenmiş selsebil ile Eyüpsultan’daki Süleyman Subaşı Çeşmesi örnek gösterilebilir.

Çeşmelerin konumu açısından konuya bakıldığı zaman mimari bir tür olarak yapılmış çeşmelerin terazi, maksem gibi belli bir alt yapıya dayanarak ya mahalle ya şehir dokusunun en elverişli yerine yerleştirildiği gözlenmektedir. Yerine göre I. Mahmut Çeşmesi, Savaklar Çeşmesi maksem; Sokollu Mehmet Paşa, Humbaracı Baba Çeşmesi, Kemankeş Çeşmesi[2] duvar; Eyüpsultan’daki Sadrazam Ali Paşa Çeşmesi, Hafız Ahmet Paşa Çeşmesi, Baltalimanı Rakım Efendi Çeşmesi köşebaşı; Kağıthane III. Ahmet Çeşmesi, Süleyman Kaptan Çeşmesi, Kadıköy Çatal Çeşme çatal, III. Ahmet Çeşmesi, Hekimoğlu Çeşmesi,[3] Saliha Sultan Çeşmesi,[4] Tophane Çeşmesi gibi meydan çeşitlemelerinin hem yarar hem de güzellik yargılarından yola çıkılarak tasarlandığı görülmektedir. Mimariye bağlı çeşmelerde ise yapının çevreyle olan ilişkisi ön planda tutularak bazı uygulamalar yapıldığı fark

edilmektedir. Bu bağlamda hazire duvarına yerleştirilmiş Eyüpsultan’daki Ayşe Bahri Kadın Çeşmesi, Şehzade Çeşmesi yanısıra Eyüpsultan Mihrişah Sultan İmareti, Hamid-i Evvel Cami kapılarının iki yönünü bezeyen küçük çeşmeler, Sokollu, Nakkaş Hasan Paşa Türbelerinin yola bakan cephelerdeki çeşmeler ilginç örnekler oluşturmaktadır. Örnekler çogaltılabilir.

Boyutlara dayanarak yapılacak bir değerlendirmede en küçük, iki boyutlu örneklerin 30 cm genişliğinde, 40 cm yüksekliğinde hela çeşmelerinde; üç boyutlu örnekler ise taşınabilir nitelikteki, 55 cm genişliğinde, 57 cm uzunluğunda, 47.5 cm yüksekliğindeki taş testilerde görülmektedir. En büyük boyutlu örnekler ise meydan çeşmelerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda Tophane Çeşmesi güzel bir örnek oluşturmaktadır. İlginç olan özellik bir grup 18. yüzyıl sokak ve meydan çeşmesinde bir kemerle birbirine bağlanan iki ayak arasına oturtulan ayna taşı, kurna ve dinlenme taşlarında belli bir standart ölçünün varlığıdır. Kısaca 70-75 cm uzunluğunda iki ayak arasına oturtulan 160-170 cm uzunluğunda, 55-60 cm genişliğinde, 50-55 cm derinliğinde, 10-12 cm kalınlığında birer kurna ile iki yanında 45-50 cm genişliği ve uzunluğunda iki dinlenme taşı ile düzenlenmiş çeşme kuruluşları bu konuda tanıklık etmektedir. Kuşkusuz boyutlar açısından en ilginç örnekler çocuklar için tasarlanmış çeşmeler arasında karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda en güzel örnekler Topkapı Sarayı Şehzadeler Odası’nın girişini ve içini bezeyen çeşmelerin yanı sıra odanın önündeki taşlığı süsleyen çeşmedir. Bu örnekler küçük şehzadelerin boylarına uygun ayna taşları, kurnalar ve dinlenme taşları ile dikkat çekmektedir. Küçük boyutlu elemanlandan oluşan bu küçük çeşmeler ergonometrik özellikleriyle kayda değerdir. Benzer bir durum Topkapı Sarayı Sünnet Odası çeşmeleri için de söz konusudur. Duvarları çinilerle kaplanmış bu odayı bezeyen bir lülesinden sıcak, bir

lülesinden soğuk su akan sekiz küçük kurnalı çeşme bir tür ameliyathane olarak kullanılan bu mekanda hijene verilen önemi vurgulaması ile önem taşımaktadır.

Çeşmeler ya bir yapı ya bir yapıya eklenti ya da bir nesne biçiminde tasarlanmıştır. Yapı biçimindekiler kare, dikdörtgen ve çokgen gibi belli bir plan üzerine oturan, cephe düzenleri ve örtü sistemleri olan mimari biçimindedir. Eklenti biçimindekiler ya avlu duvarına ya mimarinin belli bir ünitesine monte edilerek oluşturulmuştur. Nesne biçimindeki örnekler ise ya taşınabilir nitelikteki taş testiler ile musluklu taş tekneler biçiminde ya da dikilitaş, şise, tuzluk gibi ilginç tasarımlarla karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Beykoz'daki 1163 (1750 M.), 1166 (1752 M.) tarihli İshak Ağa Çeşmeleri bir dikilitaşı akla getiren pramidal formlarıyla; Çengelköy'deki 1270 (1854 M.) tarihli Ahmet Ağa Çeşmesi şişe biçimiyle, Paşabahçe'deki 1257 (1841 M.) tarihli Mustafa Paşa Çeşmesi Çengelköy'deki çeşmeyi anımsatan dikdörtgen bir kaide üzerine oturtulmuş bir lahanaya benzeyen yuvarlak tacıyla; Kandilli'deki II. Mahmut tuğralı çeşme tuzluk biçimiyle yeni arayışlara işaret etmektedir.

Bu çeşmelerin bir yapı olarak tasarlanmış örneklerinde dikdörtgen, kare, çokgen bir cephesi pahlanarak çokgene dönüşmüş dikdörtgen planlı ve yuvarlatılmış çokgen ve dikdörtgen planlı çeşitlemeleri gözlenmektedir. Hazneyi de içeren bu plan şemaları arasında yaygınlıkla dikdörtgen plan üzerine oturtulan kemerlerle düzenlenmiş cepheler görülmektedir. Klasik dönemde arı bir dille kesik geometrik çizgilerle kurulmuş dikdörtgen planlı çeşmeler vardır. 18. yüzyıldan sonra ön cephesi pahlanarak çokgene dönüşmüş, taşıntılı cepheli çeşitlemeler devreye girmiş ve yuvarlak çizgilerle tasarlanmış barok uslüplu çeşmeler giderek beğeni kazanmıştır. Bu beğeni doğrultusunda çeşmelerin önceleri dik çizgilerle oluşturulan bir dikdörtgenden meydana gelen kurnaları da yuvarlatılmış ve yapının diğer

çizgileriyle uyum sağlanmıştır. Nuruosmanıye Çeşmesi bu konuda yapılan ilginç uygulamalardan bir tanesidir.

Çeşmelerin mimari yapısını süslemede yapıyı oluşturan mimari elemanlara öncelik tanınmış, ayna taşları, dinlenme taşları, tekne ve suluk gibi elemanlar yapıya yerleştirildikten ve yapıyla bütünleştirildikten sonra yapıyı oluşturan taş etinin yüzeyi bezeyici motif, bordür ve kompozisyonlara baş vurularak bezemeler yapılmıştır. 16., 17. yüzyıllarda süslenmeden bırakılan kurnaların dış yüzeyleri de 18. yüzyılda bezenmeğe başlanmış Şişhane Hacı Mehmet Ağa Çeşmesi,5 II. Mahmut Türbesi Haziresi Çeşmesi gibi örneklerde gözlendiği gibi sert geometrik çizgili kurnaların yanısıra Silivrikapı'daki Bala Tekkesi Çeşmesi, Draman'da Faretzade Halil bin Abdurrahman Çeşmesi gibi yuvarlak çizgili kurnalar da bezenmiştir. Bu arada zaman zaman suluklara da başvurularak yapıların cephe düzeni hareketlendirilmiş, ön, yan cephelerin yanı sıra köşelere ya tek ya da çift yerleştirilen suluklarla cephe düzeni tamamlanmıştır. Egik çatı, düz dam, tonoz, kubbe ve süs kubbesi gibi örtü sistemleriyle yapılar taçlandırılmıştır.

Örtü sistemleri acısından ilginç uygulamalar III. Ahmet Meydan Çeşmesi, Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi, İstinye İskele Çeşmesi, Pertevnihal Valide Sultan Çeşmesi gibi çeşmelerde gözlenmektedir. Tasarım aşamasında değişik örtü sistemlerinden atık su süzgeçlerine kadar yapı bir bütünlük anlayışı ile ele alınmış maşrapalıklar bile göz ardı edilmemiştir. Bu bağlamda iki cephesi bezenmiş köşe başı ve çatal çeşmeler ile çeşitli sayıda cephesi süslenmiş bulunan meydan çeşmelerinde ilginç yorumlar sergilenmiştir. Süsleme programına dayanarak çeşmeler bir cephesi bezenmiş çeşmeler ve birden fazla cephesi bezenmiş çeşmeler olarak iki ana başlık altında kümelenmektedir. Bir cephesi bezenmiş çeşmeler arasında bir grup iki kemer yan yana oturtularak yatay eksende gelişen bir

ön cephe düzeni ile fark edilmektedir. Eyüpsultan'daki Kanuni Sultan Süleyman Çeşmesi ve Fatih'teki Damat İbrahim Paşa Çeşmesi bu konuda ilgi çeken örneklerdir. Birden fazla cephesi bezenmiş çeşmeler iki cephesi bezenmiş çeşmeler, üç cephesi bezenmiş çeşmeler, dört cephesi bezenmiş çeşmeler ve çokgen cepheleri bezenmiş çeşmelerden oluşmaktadır. Bir cephesi bezenmiş çeşmelere Galata'da Bereketzade. Çeşmesi,6 Beykoz'daki Kethüda Çeşmesi; iki cephesi bezenmiş çeşmelere Eyüpsultan'da Ali Paşa Çeşmesi, Kabataş'daki Hekimoğlu Çeşmesi; üç cephesi bezenmiş çeşmelere Üsküdar'da Sineperver Çeşmesi, Kasımpaşa Süleyman Kaptan Çeşmesi; dört cephesi bezenmiş çeşmelere III. Ahmed Meydan Çeşmeleri, Tophane Çeşmesi; çokgen cepheleri bezenmiş çeşmelere Kabataş ve Hasköy'deki Silahtar Yahya Efendi Çeşmeleri, temelde çokgenden gelişen cephelilere Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi örnek verilebilir. Örnekler çoğaltılabilir.

Yüzyılların duygu, düşünce ve estetik anlayışı ile seçilmiş konularıyla Türk taş işçiliğinin zengin bir motif kataloğunu oluşturan bezemelere gelince süsleme programının çeşmelerin cephe sayısına bağlı olarak tasarlandığı görülmektedir. Bir cepheli çeşmelerde yapının bir cephesinde birden fazla cepheli çeşmelerde ise yapının ya cepheleri ya da bütünü göz önüne alınarak motifler, bordürler ve bunlardan oluşan kompozisyonlar vardır. Bezemelerde seçilen konular bitkisel bezemeler, geometrik bezemeler, yazılı bezemeler, figürlü bezemeler, nesneli bezemeler ve bunların farklı bileşimleriyle beliren karışık bezemelerdir. 16-17. yüzyıl çeşmeleri geometrik ve yazılı bezemelerle, 18-19. yüzyıl çeşmeleri ise yer yer vazo, tabak gibi nesnelerin de devreye girdiği gül, lale, krizantem, nergis, incir, elma, armut, erik, portakal, mandalina, hurma gibi meyva türleri ve ağaçları yanı sıra selvi ağacı ve mısır motifleri vb. gibi bitkisel bezemelerle oluşturulmuş vazoda çiçek, tabakta, sepette meyva gibi

natürmortlar ile kuş, kuğu figürleriyle, 20. yüzyıl ilk çeyreği ise önceki yüzyılda da görülen perde, arma gibi nesneli bezemelerle yapılmış süslemeleriyle kayda değer.

Kuşkusuz çeşmeler arasında III. Ahmet Meydan Çeşmeleri, Kabataş Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi, Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi, Tophane Meydan Çeşmesi yanı sıra Bereketzade Çeşmesi, Kaptan Hacı Hüseyin Paşa Çeşmesi, Topçubaşı İsmail Ağa Çeşmesi, Kemankeş Çeşmesi, Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi ve Hekimoğlu Ali Paşa Validesi Çeşmesi gibi örnekler vazoda çiçek, tabakta meyve gibi natürmort konuları ve bunların biçimlendirmeleriyle önem taşımaktadır. Benzer bir durum hayvan figürleriyle bezenmiş bir grup çeşme için söz konusudur. Bunlar arasında Eyüpsultan'daki Kırımı Mehmet Efendi Çeşmesi suluğunu bezeyen bir çift kumru figürüyle, Anadolu Kavağı Çeşmesi servi ağacına konmuş kuş figürüyle Gazhane'deki Kazlı Çeşme ise ayna taşını bezeyen kuğu figürüyle dikkat çekmektedir.7

Sonuç olarak gerek Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nin bir mimari türü çevresindeki arayışlarını ve Türk taş işçiliğinde ulaşılan düzeyi gerekse 16-17. yüzyılllarda minberlere gösterilen özenin yerini 18-19. yüzyılda çeşmelere bıraktığını ortaya koyan İstanbul çeşmelerinin plastik değerleriyle sanat tarihinde kendine özgü bir yeri vardır. İki boyutlu yüzey çalışmasından üç boyutlu bir anlayışa geçişi belgeleyen bu örnekler aynı zamanda bir kültürün su çevresinde oluşturduğu ürünleri kronolojik bir sistem içinde izlememize olanak vermesi açısından önem taşımaktadır.

1 H. Örcün, Barışta, Taşıyla Toprağıyla İstanbul'dan Eski Bir Semt: Eyüpsultan'da Yeni Bulgular, II. Eyüpsultan Sempozyumu, Eyüpsultan Belediyesi, İstanbul 1998, s. 133.

2 H. Örcün Barışta, İstanbul Çeşmeleri, Beyoğlu Cihetindeki Meyva Tabağı Motifleriyle Bezenmiş Tek Cepheli Anıt Çeşmeler, Kaptan Hacı

Hüseyin Paşa Çeşmesi, Topçubaşı İsmail Ağa Çeşmesi, Kemankeş Çeşmesi, Kültür Bakanlığı Tanıtma Eserleri Dizisi, 39, Ankara 1991, s. 53.

3 H. Örcün, Barışta, İstanbul Çeşmeleri, Kabataş Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi, Kültür Bakanlığı, Tanıtma Eserleri Dizisi, İstanbul 1993.

4 H. Örcün, Barışta, İstanbul Çeşmeleri, Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi, Kültür Bakanlığı, Tanıtma Eserleri Dizisi, 65, Kültür Bakanlığı, Ankara 1995.

5 H. Örcün, Barışta, İstanbul Çeşmeleri, Ortaköy Damat İbrahim Paşa Çeşmesi, Şişhane Hacı Mehmet Ağa Çeşmesi, Taksim Maksemindeki I. Mahmut Çeşmesi, Kültür Bakanlığı, Tanıtma Eserleri Dizisi, 46, İstanbul 1992.

6 H. Örcün, Barışta, İstanbul Çeşmeleri, Bereketzade Çeşmesi, Kültür Bakanlığı, Tanıtma Eserler Dizisi, 17, İstanbul 1989.

7 H. Örcün, Barışta, Osmanlı İmp. Dönemi İstanbul'undan Kuşevleri, Kültür Bakanlığı, Sanat Eserleri Dizisi, 306, Ankara 2000, s. 22, 23.

Osmanlı Çeşme Mimarisi / Doç. Dr. Nuran Kara Pilehvarian [s.247-251]

Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi / Türkiye

İnsan yaşamının vazgeçilmez gereksinimlerinden biri olan su, tarih boyunca çeşitli uygarlıklarda ait olduğu uygarlığın mimari özelliklerini yansıtan, değişik biçim ve üsluplarda gerçekleştirilen yapılarla kent yaşamına dahil edilmiştir. Modern öncesi tüm toplumlarda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da geleneksel kültürün suya gereksinimi toplumsal kimlikten inançlara kadar tüm sistemi etkilemiştir. Mimari boyutta su yapıları ile somutlaşan bu gereksinim ve etkileşim içinde özellikle başkent İstanbul'un çeşmelerinin ayrıcalıklı bir yeri vardır.

Dağıtılan suyun kaynaktan kente ulaştığı son nokta olan çeşmeler, Osmanlı Mimarlığı'nın tarihsel süreç içerisinde değişen mimari moda/beğenisi, teknolojik düzeyini yansıtan önemli birer belge niteliğindedir. Modern dünyanın yeni yaşama düzeni ile birlikte eski işlevlerini kaybettikleri için günden güne sayıları azalan Osmanlı çeşmeleri, yüzyıllara göre konumlandıkları yerler itibarı ile kentlerin tarihi süreç içindeki gelişme alanları hakkında da fikir vermektedirler. Kimi zaman Osmanlı yönetiminin etkin kişiliklerinin güçlerinin göstergesini sonsuza taşıma özlemi içerisinde hayır ve dua kazanma amaçlı, kimi zaman yönetimin gerçekleştireceği yeniliklerin ve değişimlerin mimari göstergesi olarak yaptırılan Osmanlı Çeşmeleri; Osmanlı Mimarlığı'nda organik sokak kurgusunun sürpriz meydanlarında vista noktası oluşturmada, külliyelerin, yapıların veya sokakların önemli cephe ve köşelerini vurgulamada kullanılmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde hüküm süren hemen hemen her Sultan, Sadrazam, Valide Sultan ve diğer ileri gelenler Osmanlı kültüründe, sosyal yaşantısında ve mimarisinde önemli yer tutan, dönemin ekonomik, sosyal ve siyasi gücünün göstergesi bir çok çeşme yaptırmışlardır. Yaptırılış amaçlarına göre; şahısların bulduğu veya sahibi olduğu Vakıf Suları, Mülk suları gibi özel kaynaklardan sularını alan ya da belgelerde Hassa Suları/Miri Sular olarak anılan, yapım giderlerini devletin üstlendiği şehir şebekesinden yararlanan çeşmeler kimi zaman kamuya açık kent mekanlarını biçimlendiren Osmanlı külliyelerinin bir parçası, kimi zaman da oda çeşmeleri gibi özel mekanları süsleyen, anlamlandıran döneminin mimari zevkini ve özelliklerini yansıtan birer gösterge olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Osmanlı Çeşmeleri bulundukları yerler ve yapılış amaçlarına göre:

Duvar çeşmeleri, Köşe çeşmeleri, Meydan çeşmeleri, Sebillerle birlikte tasarlanan çeşmeler, Namazgâh çeşmeleri, Oda çeşmeleri, Sütun çeşmeler ve Osmanlı yapılarının içinde, köşk/yalı bahçelerinde dekoratif amaçlı, bir tür çeşme olarak nitelenebilecek Selsebiller olmak üzere guruplanabilir.1

Yüzyıllara göre yapı malzemesi, biçim ve üslup açısından değişim gösteren Osmanlı çeşmelerinin klasik dönemde biçimlenen ana şeması:

Suyun depo edildiği, erken dönemlerde çeşme mimarisini de etkileyen önemli bir bölüm olan hazne,

Üzerinde daima akan (salma) veya kesilebilen (burma) muslukların yer aldığı, genellikle ait olduğu dönemin mimari modasına uygun süslemelerle bezeli ve çoğunlukla kemerli bir niş içerisinde bulunan musluk taşı/ayna taşı,

Bu taşın üzerinde yer alan çeşmeyi yaptıran hayırseverin, kimi zaman suyun cinsinin, çeşmenin yapılış tarihinin belirtildiği kitabe,

Musluktan gelen suların toplanıp aktığı çukur tekne/kurna ve teknenin iki tarafındaki bekleme sekilerinden oluşmaktadır.

Bu bölümler Osmanlı Devleti'nin varolduğu tarihsel süreç içerisinde değişen mimari modalar, şehircilik anlayışı ve beğenilere göre farklılaşmıştır.2 Kimi zaman 1854 tarihli Çengelköy Ahmed Ağa Çeşmesi'nde olduğu gibi başka devirlerde görülmeyen, sütun biçiminde çeşmeler yapılırken kimi zaman 1843 tarihli Yıldız Bezmîâlem Valide Sultan Çeşmeleri'nde olduğu gibi bir yapı cephesi biçiminde tasarlanmış, kent silüetine katkıda bulunan çeşmeler inşa edilmiştir.

İstanbul'un Osmanlılar tarafından yapılmış ilk çeşmeleri, İstanbul'un fethinden önce Fatih Sultan Mehmed'in Rumelihisarı'nı yaptırırken inşa ettirdiği 1452 tarihli çeşmelerdir. En eski kitabeli Osmanlı çeşmesi ise 1495 tarihli Davutpaşa Çeşmesi'dir. Evliya Çelebi, İstanbul'un XV. yy. Osmanlı hükümdarları, Fatih Sultan Mehmed'in (1451-1481) 200 çeşme, II. Bayezıd'in (1481-1512) ise 70 çeşme yaptırdıklarını yazmaktadır. Fatih Sultan Mehmed'in Sadrazamı Mahmud Paşa ve Osmanlı Devleti'nin diğer ileri gelenlerinin yaptırdığı çoğunluğu günümüze ulaşamayan XV. yy. İstanbul çeşmelerinin kaynaklarda tam ve kesin bir listesi bulunmamaktadır. XV. yy. İstanbul çeşmeleri genellikle küfeki taşından yapılmıştır.Yalın görünümlüdürler. Osmanlı mimarlığında Erken ve Klasik Dönem diğer yapılarında da yaygın biçimde kullanılan sivri kemer, çeşme cephesini biçimlendiren temel ögedir. Çeşme bölümleri hazne, sivri kemerli niş içinde ayna taşı, ayna taşının ortasında bir lüle, suyun içine aktığı ve iki yanında sekileri bulunan yalak/kurna, genellikle kemer içinde yer alan kitabe, kimi örneklerde de kitabenin altında veya yanlarında bulunan tas yuvalarından oluşur. XV. yüzyıl İstanbul çeşmeleri genellikle tek yüzlü duvar çeşmesi tipindedir.Yapı/duvar yüzlerinde veya köşelerinde konumlanmışlardır. Günümüze ulaşanların bir kısmı Vefa/Şehzadebaşı Kırkçeşmeleri örneğinde

olduğu gibi mahalle çeşmesi olarak, bir kısmı da Davut Paşa, Mahmud Paşa çeşmeleri örneklerinde olduğu gibi külliye parçası oalrak inşa edilmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin üç kıtaya yayıldığı, en güçlü dönemini yaşadığı XVI. yüzyılda inşa edilen İstanbul çeşmeleri devletin diğer yapı programlarında görülen mimari üslup ve oranlarla aynı karakteri taşımaktadır. Yüzyılın ikinci yarısında inşa edilenlerin ayna taşlarına selvi, palmet, lale, karanfil, gibi dönemin diğer yapılarında da rastlanan stilize motifler işlenmiştir (Edirnekapı Yakup Kethüda Çeşmesi-1585; Eğrikapı Yatağan Çeşmesi-1557). Kimi örneklerde de çeşme yüzeyi, sekilerin hizasından düşey olarak yükselen ve cepheyi sınırlayan bir silme ile çevrilmiştir.

XVII. yüzyıl İstanbul çeşmeleri XVI yüzyıl çeşmelerinin karakteristik özelliklerini taşır ve üslup açısından devamı sayılabilirler. XVII yüzyılın Klasik Sonrası/Klasik Etkisindeki Dönem olarak adlandırılan genel mimari karakterinde olduğu gibi çeşme mimarisinde de gerek Klasik Dönem oranlarının biraz yükselmesi gerekse çeşme yüzeyinin sekiler hizasında yükselen silmelerle çerçevelenmesi sonucu daha anıtsal bir etki kazanmıştır. Bu yüzyılda önceki yüzyıllardan farklı olarak bezemeler, ayna taşının dışında kemer üzerinde ve kitabe çevresinde de yer almaktadır.

Osmanlı Çeşmelerinin yüzyıllar içinde gösterdiği değişimlerin temel özelliği; XV.-XVI.-XVII. yüzyıllarda klasik kemer içinde sade bir ayna taşı, kitabe, tekne sekileri ve su haznesinden oluşan tasarımın XVIII. yy.'da yerini çeşitli dekoratif kemerlerin içinde güller, vazoda çiçekler, tabakta meyvelerle bezenmiş, istiridye kabuğu biçiminde kemer içi süslemeye sahip, kitabe yeri cephe içinde bir bölüm oluşturan, kimi zaman üzerinde Barok üsluba uygun gölgelikler bulunan cephe tasarımına bırakmasıdır. XVIII. yy.'la birlikte çeşme mimarisinde görülen diğer değişimler ilk örneklerine XVII. yy.'da rastlanan sebil ve çeşmelerin birlikte tasarlandığı

düzenlemelerin artması, bağımsız birer yapı olarak Sultan III. Ahmed çeşmelerinde olduğu gibi küçük köşk şeklindeki anıtsal meydan çeşmelerinin yapılmaya başlanmasıdır.

XIX. yy.'a gelindiğinde ise teknolojik gelişmeler sonucu çeşmelerin su haznesi gibi artık gerekli olmayan bölümlerinin bulunmadığı örnekler ve şehir siluetine katkıda bulunan, yapı cephesi gibi tasarlanmış örnekler görülmeye başlamıştır.

III. Selim Dönemi'nde Islahat adı ile başlatılan yenilenme, çağa uyarlanma isteğinin kişilere bağlı olmaktan çıkıp devletin Mustafa Reşit Paşa, Sinan Paşa, Âli Paşa gibi batıda eğitim görmüş, batı uygarlığını tanıyan devlet adamlarının liderliğinde neredeyse her alanda yeniden yapılandığı dönem olan XIX. yüzyılda devleti görünen çöküntüden kurtarmak için ortaya konan çabalar istenen sonuca ulaşamamışsa da; toplum yaşamının, yönetimin her alanında batılı davranışların örgütlenmesi, batılı düşünce ve kurumların yerleşmesi bu dönemde gerçekleşmiştir. İlber Ortaylı'nın kısa süreçlerde yaşanan büyük değişimler nedeniyle "İmparatorluğun en uzun yüzyılı" olarak nitelediği XIX. yüzyılın, çeşmeleri de diğer alanlara koşut olarak gerek tasarım ilkeleri gerekse bezemelerinde kullanılan motiflerle klasik formlardan belirgin biçimde ayrılmaktadırlar.

Önceleri 1817 tarihli Üsküdar Ümmü Gülsüm Hanım Çeşmesi, 1825 tarihli Koca Mustafa Paşa II. Mahmud Çeşmesi'nde olduğu gibi Avrupa mimari modalarını Avrupa referanslı üslup ve motiflerin Osmanlı mimari üslubu ve motifleri ile birlikte kullanılmasından oluşan bir ön/ara üslupla yakalamaya çalışan XIX. yüzyıl Osmanlı Çeşme Mimarlığı bu aşamayı takip eden dönemde diğer yapı türlerinde olduğu gibi Osmanlıya özgü aynı zamanda Avrupa ile yarışan bir mimari yaratma kaygısı içinde, 1839 tarihli Maçka Bezmîâlem Valide Sultan Çeşmesi, 1843 tarihli Yıldız Bezmîâlem Valide Sultan Çeşmeleri, 1845 tarihli Gureba

Hastahanesi Çeşmesi, 1861 tarihli Edirnekapı Abdülaziz Han Çeşmesi örneklerinde olduğu gibi kimi zaman eşzamanlı kimi zaman geçmiş Avrupa mimari modalarına ait ayrıntıları geleneksel formlara uyarlamaya çalışmıştır.

XIX. yy. Osmanlı çeşmeleri mimari açıdan dönemin eşzamanlı Avrupa mimari modalarına koşut bir çeşitlilik ve seçmecilik/eklektisizm sergileyen XIX. yy. Osmanlı Mimarlığı içinde değerlendirildiğinde yalnızca biçim ve kullanılan bezeme ögelerinin değil yaptırılış amaçlarının da oldukça farklı olduğu dikkati çekmektedir. Bu dönem çeşmeleri artık XV., XVI., kısmen XVII. yy.'larda olduğu gibi salt halkın su gereksinimini karşılamak amacı ile yaptırılmamaktadırlar. XVIII. yüzyılda olduğu gibi yönetimin Avrupa kentlerinin fiziksel görüntüsüne uygun yeni kentler (öncelikle başkent İstanbul) oluşturma isteği içinde bu isteği mimari gelenekten kopmadan, küçük ve ürkek adımlarla gerçekleştirebilecek büyük yatırımlar gerektirmeyen, dönemin gözde Fransız saraylarında rağbette olan bahçe-su-yapı düzenlemesine en uygun yapı türü olarak da ele alınmamıştır, XIX. yüzyıl çeşmeleri.

XIX. yüzyıl İstanbulu'nun çeşmeleri; devletin yeniden güçlenme isteğine temellenen Tanzimat ideolojisini yansıtan, yeni imar düzenlemeleri ve kuralları çerçevesinde tasarlanan, Avrupalı benzerleri ile yarışabilecek nitelikteki anıtsal yapılar içersinde su gereksinimini karşılama asal işlevi kadar kent dokusuna katkıda bulunan yapı cephesi işlevini de üstlenmiş, kentsel tasarımda yeri olan, yapı yüzeyinden kopmuş, başlı başına mimari bir anlam taşıyan neredeyse bağımsız bir yapı konumuna gelmiş (Beykoz II. Mahmud Çeşmesi 1836, Yıldız Bezmîâlem Valide Sultan Çeşmeleri 1843, Üsküdar Arif Hikmet Efendi Çeşmesi 1858, Kadıköy Baba-Oğul çeşmesi) yapılardır.

XIX. yüzyılda inşa edilen çeşmelerin genel karakteristiğini oluşturan döneme özgü ögeler:

XVIII. yy.'da kullanılan S ve C kıvrımlı kemerlere sahip ayna taşlarının yan ısıra kemersiz ayna taşları,

Osmanlı'nın alışılmış baklavalı veya mukarnaslı sütunlarından farklı, dönemin batılı mimari modası Neoklasizm'in yapı cephelerinde sık kullandığı Antik Yunan kökenli Dor, İyon, Korent düzenlerindeki sütunlara göndermeler yapan, yapıyı dönemin moda mimari beğenisine uygun bir yapı cephesi görünümüne kavuşturan sütun şeklindeki plastırlar veya sütunlarla sınırlanmış çeşme cepheleri,

XVIII. yy.'da görülen çeşme tepeliklerini anımsatan güneş biçimli (II. Mahmud Güneşi) ışınsal tepelikler,

İlk örneklerine XVIII. yy.'da rastlanan XIX. yy.da yaygınlaşan ve dönemin tüm yapılarında olduğu gibi çeşme yapılarında da cephenin vazgeçilmez ögelerinden biri haline gelen oval çerçeve içindeki tuğralar,

Ampir üslubun etkisindeki askı çelenkler/girlandlar, meşaleler, ok, kılıç, top, tüfek gibi askerlikle ilgili motifler, Barok ve Rokoko üsluba uygun çiçekler, yapraklar, rozetler, oval madalyonlar, perde ve püskül motifleri ile süslü kimi zaman yaldızlı beyaz mermer yüzeylerdir.

Tüm bu bezeme/süsleme repertuarının zenginliğine karşın XIX. yy. çeşmelerinden özellikle yüzyılın ortalarına doğru ve daha sonra inşa edilenlerin, önceki yüzyıla göre daha yalın formlarla biçimlenen kütlelere sahip olduğu (Süleymaniye Şerife Ayşe Siddiga Hanım 1841, Maçka Bezmîâlem Valide Sultan Çeşmesi 1839-40, Emirgan Reşit Paşa Çeşmesi 1860), üzeri çeşitli natüralist kabartmalarla süslü yuvarlatılmış biçimler yerine ölçeği büyümüş prizmatik (küp, dikdörtgen) daha yalın formlara dönüştüğü izlenmektedir. İlk örneklerine XVIII. yy.'da rastlanan meydan çeşmelerinin de geçen yüzyıl süresince oranlarında değişmeler

olmuştur. Cepheleri daralıp uzayan meydan çeşmelerinin XIX. yy.'daki son gelişme noktaları Küçüksu Mihrişah Sultan Çeşmesi 1806 ve projesi 1896 yılında, yapımı 1901 yılında tamamlanan, günümüzde Maçka Parkı'nda bulunan Tophane II. Abdülhamid Çeşmesi'dir. XIX. yy. başı meydan çeşmelerinin en güzel örneklerinden biri olan Küçüksu Mihrişah Sultan Çeşmesi'nde dikkati çeken bir başka özellik de diğer yüzyıllarda ayna taşının tabanında yer alan alışılagelmiş yalak/kurna-seki düzeninden farklı sekisiz bir kurnaya sahip olmasıdır. Cephe düzeni açısından değerlendirildiğinde; yapıda, önceki yüzyılda görülen çeşme ile bütünleşmiş cephe yüzeyi etkisinin zayıflamış olduğu, dört yüzlü çeşmenin her yüzünde bulunan, orta aksta yer alan ayna taşları ve kurnaların yan yüzeylerden daha yoğun bezenerek neredeyse çeşme kütlesinden bağımsız tasarlanmış küçük bir duvar çeşmesi görünümü kazandığı dikkat çekmektedir.

XIX. yy.'ın bir diğer çeşme tipi ilk örneği yine XVIII. yy.'da görülen (Koca Mustafa Paşa Camii avlusunda Beşir ağa Çeşmesi-1737) sütun Çeşmelerdir. Tarabya II. Mahmud Çeşmesi 1831, Kavacık çeşmesi 1837, Çengelköy Ahmed Ağa Çeşmesi 1854 gibi örnekleri bulunan sütun çeşmelerin bitimlerinde stilize çiçek, lale, lahana biçiminde yontular kullanılmıştır. Sütun çeşmelere biçim açısından benzeyen özel bir örnek de Divanyolu II. Mahmud Türbesi hazire dış köşesinde yer alan çeşmedir. Özgün konumunda üzerinde dünya görüntüsü verilmiş küre biçiminde anıtsal bir bitiş bulunan çeşme, Osmanlı Çeşme Mimarlığı'nda bilinen örnekler içinde tek defaya özgü bir tasarım düzenine sahiptir. Çeşmenin üzerinde günümüzde düz bir küre bulunmaktadır. Büyük bir olasılıkla onarımlar sırasında değiştirilmiş olan dünya biçimli bitim Osmanlı yönetiminin yeni dünya anlayışını simgeleyen bir anıt olarak Osmanlı

başkentinin eski dokusunun ana arterinde yerini alırken Fransız aydınlanma sembolü olan küre ile de bağlar kurmaktadır.

J.J. Rousseau'nun doğaya dönüş çağrısına koşut bir anlayışın ürünü ve Fransız Aydınlanması'nın sembolü olarak Fransız Devrim Mimarisi'ndeki yerini alan küre biçimi, iki ülke arasındaki kültürel, siyasi, ekonomik ve sosyal ilişkilerin doğal sonucu olarak Osmanlı Devleti'nde eşzamanlı bir aydınlanma içinde olan Tanzimatçılar tarafından benimsenmiş olmalıdır. Bu benimsemenin bir başka örneği Yıldız Bezmîâlem Valide Sultan Çeşmeleri (1843)'dir. Özgün konumlarında olmayan (biri Topkapı-Edirne Caddesi üzerinde mezarlık duvarında, diğeri Beşiktaş Cihannüma Mahallesi Demirağ Sitesi bahçe duvarında) çeşmeler, iki yüzlü ya da ikiz çeşme olarak tasarlandıkları ve inşa edildikleri izlenimini vermektedir.

Çeşmelerin dikkat çekici yanı, ayna taşlarında yarım daire kemer biçimindeki kabartma silmelerden oluşturulmuş çerçeve içinde yer alan, II. Mahmud Türbesi hazire dış duvarındaki çeşmeyi anımsatan, yivli bir sütun üzerine yerleştirilmiş Fransız Aydınlanması'nın sembolü ışık saçan küre kabartmalarıdır. Her üç örnekte de dikkati çeken ortak özellik, çeşme tasarımında Osmanlı-Fransız siyasi yakınlaşması ile Osmanlı Mimarisi'ne giren biçim ve formların kullanılmış olmasıdır.

Osmanlı Çeşme Mimarisi'nde XIX. yy.'da yaşanan değişimler Osmanlı Devleti'nin tüm alanlarda yaşadığı değişimlere koşut özellikler sergilemektedir. XIX. yy.'ın yeni yaşama biçimini yansıtan, yeni yaşama çevresi, yeni kent mekanları olarak gelişen bölgelerinde konumlanan çeşmeler, Osmanlı Devleti'nin çağı yakalama ve yeniden yönlendirme isteği doğrultusunda uygulamaya koyduğu modernite projesini, Bezmîâlem Valide Sultan'ın Gureba Hastahanesi Çeşmesi, Maçka Çeşmesi örneklerinde

olduğu gibi mahalle ölçeğine taşıyan birer küçük mimari gösterge olarak Osmanlı Mimarlık Tarihi’ndeki yerlerini almışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu Döneminden Kuşevleri / Prof. Dr. H. Örcün Barışta [s.252-255]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Türk sanatının kendine özgü niteliklerle geliştirdiği mimari türlerinden biri kuşevleridir. Serçe, kumru, güvercin vb. gibi kuşların konaklaması, barınması amacıyla ya mimari elemanlarla bütünleşerek oyuk, delik, taka ya da eklenti bir yapı biçiminde tasarlanmış yuva, küçük ölçekli konut, ev olarak tanımlanacak bu yapılar kovuk, kuş köşkü, serçesaray vb. gibi isimlerle de bilinmektedir.1 Güvercin besleyerek onların ya dışkısından ya yumurtasından ya da palaz olarak isimlendirilen yavrularının etinden yararlanmak amacıyla kayalara, peri bacalarına oyulmuş ya da çeşitli malzeme kullanarak inşa edilmiş güvercinliklerden, kuşhanelerden ve bacalara tasarlanan yuvalar ile çatı arasında oluşturulan güvercinlik.

Türklerin doğa ve hayvan sevgisinin ilginç bir göstergesidir. Yalnız estetik endişeden uzak hem yararlı hem güzel değer yargılarından yola çıkılarak tasarlanmış bu yapılar üst düzeyde bir uygarlığın ürünleridir. Çeşitli kuşların oluşturduğu yuvalar dışında insan eliyle yapılan, üst düzeyde bir uygarlığın uzantıları olan bu konutlar kuş sulukları, kuş hastaneleri ve selsebiller gibi hayvan severlerin ilginç ürünleridir. Bunlar gerek kullanılan malzeme, gerek uygulanan teknik gerek yapı türleri ve gerekse cephe düzenleri, örtü sistemleri yanısıra pencere, kapı, şebeke, korkuluk vb. gibi elemanlarıyla mimari tarihinde görsel bir başvuru kataloğu oluşturmaktadır.

Burada amacımız erken tarihlilerini varlıklarına dayanarak kovuk biçimleriyle orta çağa indirebildiğimiz kuşevlerinin Osmanlı İmparatorluğu Dönemi’ndeki örneklerine toplu bir bakış yapmak, eklenti

biçiminde yapıyı bezeyen çeşitlemeleri üzerinde yoğunlaşarak onların bir grubunu tanıtmaktır. Bilindiği gibi farklı coğrafyalarda farklı zaman dilimlerinde yaşayan Türklerin de yapılarını bezeyen kuşevleri vardır. Bunlar arasında Türkestan'da Arslan Baba Türbesi'ni bezeyen kovuklar ile özellikle Gurkanlı (Babürşahlar) Devleti Dönemi'nden kalan Lahor Kalesi, Agra Kalesi, Delhi Kırmızı Kale ve Taj Mahal'i süsleyen kuşevleri dikkat çekicidir. Bunlar arasında Lahor Kalesi'nin resim duvarı olarak isimlendirilen cephesini bezeyen çini kaplamalarla süslenmiş kuşevleri uniktir. Benzer bir durum taş malzemeyle oluşturulmuş kuşevleri ile bezenmiş Agra Kalesi, Delhi Kalesi ve Tac Mahal için söz konusudur.

Osmanlı İmparatorluk Dönemi'nde Anadolu'dan Rumeli'ye kadar yayılan topraklar üzerinde Kıbrıs'ı da içine alan geniş bir coğrafyada inşa edilmiş bazı yapıları kuşevleri bezemektedir. Bunların bulunduğu yerler başta İstanbul olmak üzere yeni düzenlenen iller bazında Anadolu ve Rumeli başlıkları altında kümelenerek şöyle sıralanabilir. Anadolu'da Alanya, Amasya, Ankara, Aydın, Bartın, Bolu, Bursa, Çorum, Eskişehir, Gaziantep, Hatay, İzmir, Karabük, Kastamonu, Kayseri, Konya, Kütahya, Manisa, Nevşehir, Niğde, Şanlı Urfa, Tokat, Uşak, Yozgat ve Van. Rumeli'de ise Edirne, Kırklareli ve Tekirdağ yanısıra günümüzde Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında kalan Arnavutluk'ta Girokastra; Bulgaristan'da Samakov, Şumnu, Razgrad; Yunanistan'da Kavala, Selanik.

Bağlı bulunduğu yapının inşa ya da onarım tarihine göre tarihlendirilen ve genellikle kitabesi bulunmayan kuşevleri arasında İstanbul'daki Büyük Yeni Hanı bezeyen kuşevlerinden biri 1177 (1764 M.) tarihiyle, Karabük Safranbolu Yörük köyündeki bir evi bezeyen kuşevi 1324 (1906 M.) tarihiyle ve Safranbolu'daki Kilerciler Konağı 1341 (1925 M.) onarım tarihiyle önem arzetmektedir. Günümüze ulaşan örnekler 15., 16. ve 17. yüzyıllarda yaygınlıkla kovuk biçimi kuşevlerinin yapıldığını, 17. yüzyıl ile

20. yüzyıl başlarında eklenti türü kuşevlerinin beğeni kazandığını ve en çok örneğin, 18. yüzyılda tasarlanmış olduğunu ortaya koymaktadır. Erken tarihli eklenti biçiminde kuşevlerine 17. yüzyıldan İstanbul Yeni Cami'yi bezeyen kuşevleri geç tarihlisine ise 20. yüzyıl başlarına tarihlenen Kayseri Şeyh İbrahim Tennuri Çeşmesi'ni taçlayan kuşevi örnek gösterilebilir. Böylece 15. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyıl sonuna kadar olan dönemde kuşevlerinin genel akış çizgisi kopmadan izlenebilir.

Kuşevleri ağaç, taş, tuğla ve bileşik malzemeyle yapılmış2 ve al, boya, sıva, taş ve tuğla ile bezenmiştir. Bunlar oyma, kağir, malakari tekniğiyle inşa edilmiştir. Ağaçtan yapılan örneklerin çoğunun yitirilmesine karşın taş, tuğla ve bileşik malzemeyle yapılmış kuşevleri günümüze ulaşabilmiştir. Kalan örneklere dayanarak kuşevlerinin en çok kufeki taşından yapılmış olduğu, mermerin ise İstanbul Eyüpsultan Cami ile Şah Sultan Sıbyan Mektebi yanı sıra Hayrabolu Çorumi Mustafa Paşa Camisi'ni bezeyen kuşevlerinin biri vb. gibi konsollarda kullanıldığı görülmektedir.

Kuşkusuz kufeki taşıyla yapılanlar arasında en güzel örnekler, İstanbul'da Yeni Valide Cami, Ayazma Cami ve Selimiye Camisi'ni bezeyen kuşevleridir. Taş malzeyi tuğla izlemektedir. Tuğla kullanılarak yapılmış örnekler arasında Şumnu'da Tombul Cami,3 Medrese Kütüphanesi, Kavala'da Su Kemeri, Selanik'te Yeni Cami, Amasya'da Taşhan, Kastamonu'da Aşir Efendi Hanı,4 Bolu'da Saraçhane Camisi ve İstanbul'da Süleyman Halife Sıbyan Mektebi'ni bezeyen kuşevleri ilgi çekmektedir. Sıvalı parçalar arasında ise İstanbul'da Sadr-Esbak Hasan Paşa Medresesi'ni bezeyen kuşevi uniktir. Bu örneği İstanbul'da Darphane binası, Süleyman Halife Sıbyan Mektebi, Yeni Han, Saksı Han ve Fatih Kütüphanesi'ni süsleyen kuşevleri izlemektedir. Eyüpsultan Belediyesi Kültür Evi'ni süsleyen ağaç malzeme kullanılarak yapılmış kuşevleri ise önemli bir örnektir.

Kuşevleri avlu duvarı, belediye binası, bedesten, cami, çeşme, darphane, dergah, dershane mescit, ev, han, hazire, imaret, karakol, kahvehane, köprü, kütüphane, maksem, medrese, mescit, mumhane, saat kulesi, sıbyan mektebi, saat kulesi, saray ve türbe vb. gibi yapıları bezenmektedir. Bu yapı türleri arasında çeşmeleri, maksemi, su kemerini ve köprüleri bezeyen kuşevleri Türklerin akarsu kenarlarında su oyunlarına kuş sesleri de katarak çevre düzenlemeleri yaptığını, hanları süsleyen kuşevleriyle insanlar gibi hayvanların da barınmasına özen gösterdikleri ve sıbyan mekteplerine oturtulan kuş evleri ise çocuklara hayvan sevgisi aşılamak için bu yapı tipini seçtiklerini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda İstanbul'da Damat İbrahim Paşa Çeşmesi, Kemankeş Çeşmesi, Kayseri'de Şeyh İbrahim Tennuri Çeşmesi, Mıhlım Çeşmesi, İstanbul'da Taksim Maksemi, Büyük Çekmece Köprüsü, Alpullu'da Mimar Sinan Köprüsü ve Lüleburgaz'da Sokollu Mehmet Paşa Köprüsü; İstanbul'da Yeni Han, Kayseri'de Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Hanı, Merzifon'da Taşhan, Bolu'da Taşhan Bartın'da Taşhan ile İstanbul Şah Sultan Sıbyan Mektebi, Süleyman Halife Sıbyan Mektebi, Amcazade Hüseyin Paşa Sıbyan Mektebi'ni5 bezeyen kuşevleri çok güzel örnekler oluşturmaktadır.

Eyvan, ev, balkon, cami, çardak, han, kafes, köşk, külliye, kümbet ve mescit, seyir köşkü, serçesaray türlerindeki bu yapıların bir grubu tek katlı, bir grubu birden fazla katlıdır. Birden fazla katlılar iki katlı, üç katlı, dört katlı ve dörtten fazla katlı çeşitlemeler yanı sıra bazılarında gözlenen bodrum katı ve çatı katılı tasarımlarıyla ilgi çekmektedir. Bunların bir grubu düz damlı bir grubu beşik çatı, eğik çatı, dilimli külah, kırık çatı bir grubu ise tonoz ve kubbe ile örtülüdür.

Kuşevleri arasında en ilginç tasarımlar bazı örnekler çevresinde yapılmış bazı çevre düzenlemeleri sergilenmiş parçalardır. Bu konuda

İstanbul’da Mısır Çarşısı’nı bezeyen kuşevi mısır dalıyla, Bartın’da Taşhanı bezeyen bir kuşevi hurma ağacıyla, Kayseri’de Erkilet Cami i Kebir’i süsleyen bir kuşevi iki tarafındaki selvi ağaçlarıyla ve Tokat’da Paşa Hanı ise kuşevinin yanındaki konsolun altında yer alan selviye bağlanmış hayvan figürüyle ayırt edilmektedir.

Kuşevleri ya kovuk ya çökertme kemerli ev ya bir yuvaya cephe giydirilmiş yapı ya da eklenti yapı biçiminde tasarlanmıştır. Kovuk biçiminde yuvalar daire, dikdörtgen, kare ve çeşitli biçimlerde kemerler yapıların duvar etlerine oyularak çökertme kemerli evler yapıyı oluşturan taş bloklarına ya bir ya da birden fazla kemer gözü çökertilerek yapılmıştır. Cephe giydirilerek oluşturulmuş kuşevleri ise yapılara oyulmuş yuvaların önüne taş, tuğla vb. gibi malzemeyle hazırlanmış bir cephe geçirilerek yapılmıştır. Gerek bu şekilde hazırlanmış tuğla cepheler gerek tuğla malzemeden hazırlanmış konsollar çarşıda toprak işleriyle uğraşan ustaların kuşevleri de ürettiğine ve seramik türlerine kuşevlerini de ekleme gereğini ortaya koymaktadır.

Kovuk biçimli kuşevleri ile bezenmiş yapılara İstanbul’dan Süleymaniye Cami, Atik Ali Paşa Cami, Yeni Cami, Edirne’den Selimiye Cami, Rüstem Paşa Hanı, Safranbolu’dan Kazdağlı Cami, İzzet Paşa Cami, Yozgat’tan Çapanoğlu Cami, Konya’dan Selimiye Cami, Gülşehir’den Kara Vezir Cami örnek verilebilir ve örnekler çoğaltılabilir. Çökertme kemerli evler bulunan yapılara İstanbul’dan Yeni Valide Sultan Cami, Kayseri’den Molu Cami, Nevşehir’den Damat İbrahim Paşa Medresesi örnek gösterilebilir. Tuğla cephe giydirilerek yapılmış kuşevlerine ise İstanbul’da Yeni Han, Kastamonu Aşir Efendi Hanı örnek verilebilir.

Eklenti yapılara gelince bunlar önceden belirtildiği gibi arka cepheleri yapıya bitişik birer mimari maket niteliğindedir. Ön ve yan cepheleri dışa doğru taşıntılı bu yapıların ön cephede gözlenen biçime göre dikdörtgen

cepheli, üçgen cepheli, beş kenarlı cepheli, düşey çıkmalı dikdörtgen cepheli, yatay çıkmalı dikdörtgen cepheli, ve yuvarlak hatlı taşıntılı çeşitlemeleri vardır. Kuşevleri arasında İstanbul'da Darphaneyi, Eyüpsultan Camisi'ni, III. Mustafa ile III. Selim'in Türbesi'ni, Selimiye Cami, Ayazma Cami, Bali Paşa Cami, Kayseri'de Erkilet Camii Kebir, Mıhlım, Matra ve Şeyh Tennuri Çeşmelerini, Ödemiş'te Çarşı Cami, Amasya'da Sultan Bayezit Cami, Hayrabolu'da Çorumi Mustafa Paşa Cami, Çorlu'da Fatih Cami ve Niğde'de Kığılı Cami'yi süsleyen kuşevleri ilginç cephe düzenlemelerine işaret etmektedir.

Kuşevlerinde kalkık kemer, yuvarlak kemer vb. kemer biçimlerinde kapılar vardır. Pencerelerde bu kemer biçimlerine, dört bölmeli dikdörtgen pencere, altı bölmeli dikdörtgen pencere vb. gibi dikdörtgen biçimlerinin de eklendiği görülmektedir.

Kuşevlerinde kemer biçimleri zengin çeşitlemeler sergilemekte bunlar bazen Bursa'da Emir Sultan Camisi'ni bezeyen kemerler gibi bölgeye özgü tiplere işaret etmektedir. Pencerelere gelince kuşkusuz en ilginç örnekler İstanbul'da Selimiye Camisi, Ayazma Camilerini süsleyen iki katlı pencereler ve İstanbul'da Yeni Valide Cami, Eyüpsultan Cami, Tokat'da Ulu Cami, Zile'de Yeni Hamam, Niğde'de Kığılı Cami, Amasya'da Sultan Bayezit Cami, Kayseri'de Erkilet Cami-i Kebir vb. gibi yapıları bezeyen kuşevlerinde gözlenmektedir.

Kuşevlerinde mimariyi süsleme elemanları avlu,

balkon, revak, şerefe, korkuluk yanı sıra balkon, çardak, kapı, pencere ve revak şebekeleri olarak sıralanmaktadır.

Kuşkusuz bu açıdan en görkemli kuşevleri İstanbul'da Yeni Valide Cami, Darphane, Amcazade Hüseyin Paşa Sıbyan Mektebi, Sadr -ı Esbak Hasan Paşa Medresesi vb. gibi örneklerde karşımıza çıkmakta ve giderek

yitirdiğimiz çardaklar gibi bazı kapı, pencere ve revak şebekeleri konusunda bizleri aydınlatmaktadır.

Sonuç olarak denilebilir ki bir grubu kaybolmuş, bir grubu yapılan onarımlarla biçim değiştirmiş, bir grubu ya ağaçların ya da yeni yapılan çevre düzenlemeleriyle başka yapıların gölgesinde saklanan, bir grubu ise henuz gün ışığına çıkarılamamış kuşevleri kalan örnekleriyle Türk sanatının, dünya sanatına armağan ettiği, bir zamanlar çarşıları bezeyen yuvalarda yaşayan kuşlara esnafın yem atarak dükkan açtığı, kuşların su içmesi için selsebiller yapıldığı, hasta kuşların kuş hastanelerinde tedavi edildiği bir dönemin manevi kültürünün maddi ürünleridir. Mimarların tasarladıkları mimari maket türlerini pek çok yapı üzerinde sergileyerek halkın beğenisine sunduğu halk sanatı aşıkları gibi plastik sanatlar alanında yarıştıkları ürünler olarak da ele alınabilecek kuşevleri aynı zamanda mimari tarihinin değerli görsel belgeleridir.

1 H. Örcün Barışta, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi İstanbul'undan Kuşevleri, Kültür Bakanlığı, Yayınları, /2528, Yayımlar Dairesi Başkanlığı, Sanat Eserleri Dizisi/306, Ankara 2000, s. 27.

2 H. Örcün Barışta., Osmanlı İmparatorluk Döneminden Kuşevleri, Osmanlı, C. 10, Ankara 1999, s. 467.

3 H. Örcün Barışta, "Osmanlı İmparatorluk Dönemi Balkanları'ndan Bazı Kuşevleri", Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2001, C. 1, s. 108.

4 H. Örcün Barışta, Anadolu'dan Bazı Kuşevleri, Aslanapa Armağanı, Armağan Dizisi, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 32.

5 H. Örcün Barışta, Kuşevleri, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı, İstanbul 1994, C. 5, s. 134.

D. GELENEKSEL SANATLAR

D.1. HAT

Türk Hat Sanatında "Celî" Kavramı / Prof. h.c. M. Uğur Derman [s.256-265]

Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi / Türkiye

Bu sahifelerde, Osmanlı Türklerinden başlayarak, zamanımıza kadar hüsn-i hattın gelişmesinde îtibarlı bir mevkie sahip bulunan celî kavramı ve onun ayrılmaz rüknü olan istif konusu -bir makâle çerçevesinde- ele alınacaktır.1

"Celî" kelimesine Kâmûs-ı Türkî başlıca iki karşılık vermektedir: "1) Açık, zâhir, âşikâr, ayân, meydanda olan, 2) Uzakdan okunacak sûretde kalın yazı (Bu ikinci mânâ Arabî'de olmayıp, birincisinden alınmıştır. Parlak ve rûşen mânâsıyla lisânımızda kullanılmaz)".2 Buradaki her iki mânâ da -daha aşağıda îzah edileceği gibi- hat sanatında farklı olarak yer almıştır. Ancak uzaktan okunabilecek kadar kalın yazılmış yazılar için Arablar "celîl" kelimesini kullanmışlar; "büyük, azîm" mânâsıyla bu kelime bir yazı nev'iyle beraber geldiğinde, o yazının iri ve büyük vasıflı olanı anlatılmak istenmiştir: Sülüsü'l-celîl, muhakkaku'l-celîl, v.b.g.3

Osmanlı Türkleri ise celîl'i başka hususlarda "büyük" mânâsıyla kullanmışlarsa (Rabb-i Celîl, Nezâret-i Celîle…) bile, hat sanatında bunu benimsememişler; "celî" kelimesine Arapça'da bulunmayan bir mânâ kazandırarak celîl'e tercih etmişlerdir: Celî sülüs, sülüs celîsi, celî yazı, celî ta'lîk… gibi.4 Bu yazı nevilerinin bir istisnâsı vardır ki, oradaki celî "iri, kalın, büyük" mânâsına değil de, "âşikâr, meydana çıkartılmış" karşılığı olarak kullanılmıştır: Celî dîvânî (dîvânî celîsi). Anılan hattın îzâhını daha

sonraya bırakıp, celî vasıflı yazılar hakkında kayda değer iki notu da ekleyelim: Hat ve hattatlar târihinin mühim kaynağı Tuhfe-i Hattâtîn (İstanbul 1928)'de, Müstakîmzâde Süleyman Sâdeddin Efendi (1719-1788) celî hattı için kalem-i müsennâ tâbirine de yer vermektedir (s. 94). "İkiye katlanmış" mânâsına gelen "müsennâ" kelimesi, esâsında sağdan ve soldan karşılıklı yazılıp ortada buluşan ikili yazılar için kullanılır (Resim: 1). Ancak Tuhfe'deki bu tâbiri "hattın -kendi kalemine göre- en az ikiye katlanmış şekli" olarak tevîl etmek mümkündür. Müstakîmzâde celî ta'lîk hattına da kamış kalem denildiğini Tuhfe'de zikrediyor (s. 750); fakat bu ıstılâhın nereden kaynaklandığı anlaşılamamıştır.

Bu umûmî girişten sonra, hat sanatındaki celî kavramını daha ihâtalı bir biçimde aksettirebiliriz: Her yazı nev'inin kendine has bir büyüklüğü vardır ve bu, yazıldığı kalemin ağız genişliğine bağlıdır. Meselâ nesih hattı 1 mm., sülüs ve ta'lîk 2,5 mm.'ye kadar ağzı olan kamış kalemle yazılır. Kalem ağzının genişlediği nisbette yazı da irileşir; yâni celî olur. Şu hâle göre, yazının celîleşmesi elin ve gözlerin imkânına, müsaadesine bağlıdır; celî de hattın bir nev'i değil, vasfıdır. Buna rağmen, Osmanlılarda celî kelimesi yalnız başına kullanıldığında, daha ziyâde celî sülüsü hatıra getirir. Fakat celî tâbiri makâlemizde, yalnız başına iken bu mânâsıyla yer almayacaktır.

Ancak burada verdiğimiz celî örnekleri, neşredildiği şu kitabın sahife eb'âdına sığdırılmak endîşesinden dolayı, aslına göre, gerektiği kadar küçültülmekte; bu sebeple farazâ celî sülüs yâhut celî ta'lîk bir yazı, tarz ve edâsı îtibâriyle değilse bile, eniyle, boyuyla neredeyse sülüs veya ta'lîke dönüşmektedir.

Bu hususun gözden kaçırılmamasına işaret ettikten sonra, esas bahsimizi açalım: Tabiî büyüklüğündeki yazı nevilerine göre celî yazıların, hele -daha sonra tafsîlatıyla anlatılacak olan- istifli şekillerini yazmak pek müşküldür; hat sanatında son merhaledir.

İnce yazılarda göze batmayan kusurlar, celîde anlayanları rahatsız eder. Bundan dolayı, hattın en geç -ancak XIX. asır başlarında- tekâmül eden tarzı celî olmuştur. Sâmi Efendi (1838-1912) adındaki mâruf celî üstâdının şu sözünü nakletmenin yeridir: “Celî yazmadıkça esrâr-ı hatta (yazının sırlarına) vâkıf olunmaz”.

İşte bu güçlüğü dolayısiyledir ki, hattatın kaleminden çıkan bir celî yazı, kalıb ittihâz olunan bu esas nüshadan çoğaltılır. Aynı yazıdan bir daha istenildiğinde, tekrâren ve ayrıca yazılmadan, yine ilk nüsha ele alınır. Kitâbe olarak mermere hâkkedilip câmi, mekteb, çeşme, sebil gibi âbidelerin üstüne konulmak için yazılan ve yeniden çoğaltılmasına lüzûm bulunmayan celîler de (Resim: 1, 11) aynı usûlle hazırlanırlar.

İnsan elinin yazmak hususunda âciz kalacağı derecede iri olan celî hatlar, önce küçük nisbette yazılır, sonra satranç usûlü ile istenilen eb’âda getirilir. Hepimizin talebelik zamanımızda resim ve harita büyütmek için kullandığımız bu kareleme (terbî’) usûlüne göre, küçük olarak yazılan hat nümûnesinin her tarafı karelere (murabbalara) bölünür (karelere bölünmüşlük, satranç tahtasını hatırlattığından, bu isim Osmanlı devrinde verilmiştir). Yazı ne büyüklükte olacaksa, o kadar misli büyük karelere ayrılmış bir başka kâğıda- karelerin mukâbili bulunarak- harf ve işaretlerin kıyılarından ince ve düzgün bir şekilde çizilmek suretiyle aktarılır. Mahmud Bedreddin Yazır (1895-1952) merhum, Kalem Güzeli (Ankara 1972-1989) isimli eserinde (c. II, s. 312-319) büyütme keyfiyetini tafsîlatıyla naklederken, bu gibi hat örneklerini -kamış kalemle yazılmadıkları için- “Mecâzî Yazılar” sınıfına dahil etmektedir. Büyütülmeye hazır yazılara misâl olarak Hattat Ferid Bey’in (1858-1930?) siyah kâğıda zırnık mürekkebiyle yazdığı ve büyütülmek üzere karelere taksim olunmuş Celvetî tâcı biçimindeki “Yâ Hazret-i Pîr e’ş-Şeyh Sultan Seyyid Aziz Mahmud Hüdâyi kaddesallahü sırrehû, 1333/1915” celî sülüs istif taslağını

veriyoruz (Resim: 2). Buna daha kapsamlı bir örnek olarak Kâdıasker Mustafa İzzet Efendi'nin (1801-1876) Ayasofya Câmii kubbesindeki celî sülüs hattı gösterilebilir.5 Aslı küçük eb'âdda yazılıp satranç usûlü ile büyütülerek kubbeye varak altınla işlenen bu âyet bölümü (Kur'ân-ı Kerîm, XXIV "Nûr", 35), İstanbul'da Hırka-ı Şerîf, Büyük Kasımpaşa, Sinan Paşa (Resim: 3), Yahyâ Efendi câmilerine de -kubbenin eb'âdına göre aynı usûlle farklı boylara getirilerek- işlenmiştir.

Celînin tekâmül etmediği devirlerde, bu gibi yazılar beyaz renkli mukâvim kağıdlar üzerine siyah is mürekkebi ile yazılır, îcâb eden düzeltmeler tashih kalemtıraşı denilen, ucu keskin küçük bir âletle kazınarak veya beyaz üstübeç mürekkebi ile örtülerek yapılırdı. Zaten o vakitler celî hattı, kaleminin ağzı belirli olan sülüs, nesih, ta'lîk yazıları gibi, elden çıktığı hâliyle makbul sayılır, tashîhe pek girişilmezdi. Mermere hâkkolunan veya çiniye nakşedilen celî yazıların zemîninin rûmî, hatâyî, penç gibi tezyînî unsurlarla bezenmesi alışkanlığı da XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir (Resim: 18).

Ancak XVIII. asrın sonlarından îtibâren siyaha boyanmış kâğıdlar üzerine zırnıkdan yapılmış sarı mürekkeple yazma usûlü yerleşmeye başlamış ve bu, XX. yüzyıla kadar süregelmiştir (Resim: 2, 5). Celî sülüsde çığır açan Mustafa Râkım Efendi (1758-1826), bu hususta istisnâ teşkil eder. Onun beyaz renkli sağlam kağıdlara is mürekkebiyle yazdığı ve gerektiğinde tashih kalemtıraşıyla kazıyarak düzelttiği muhteşem celî sülüsler, hâlen Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nin depolarında (Env. nu. 2510, 2645, 2646) mahfuzdur (Resim: 4).

Zırnık (Farsça aslı: Zırnıh) tabiî "arsenik sülfür"dür. Bunun sarı (zırnıh-ı asfar, orpiman) veya kırmızı (altunbaş zırnığı, zırnıh-ı ahmer, realgar) cinsleri tabiatta bulunur. Çok sert olduğu için, önceden kabaca döğülüp sulu vasatta dest-seng (el yardımıyla bir maddeyi ezmekte kullanılan husûsi

mermer taş) vasıtasıyla düzgün bir mermer levha üstünde ezilerek inceltilir; arab zamkı ilâvesiyle sarı renkli mürekkep hâline getirilir. Kullanıldığı sırada kurudukça, bulunduğu kaba, azıcık su ilâve edilir. Açık renkli kâğıdda sarı renk yeterince göstermeyeceğinden, her zaman için koyu (bilhassa siyah) renkli kâğıda yazmakta kullanılan zırnıkın yegâne kusuru, güneşte, hattâ gün ışığında zamanla solabilmesidir. Ancak, siyah kâğıd üzerine yazıldığında bir kalınlık teşekkül etmeyişi, ayrıca tashih için kapatılması lâzım gelen kısımların is mürekkebiyle rahatça örtülebilmesi, tercîhi için kâfi bir sebep olmuştur. Kapatılan kısımlara sonra yeniden zırnıkla yazılabilir ve kâğıd örselenmeden bu ameliye birkaç kere tekrarlanabilir. Celî hattına müteaddid defalar tashih imkânı veren bu usûl, bize -yazının başında ismi geçen- Sâmi Efendi'nin bir nüktesini hatırlattı: Talebesinden Ömer Vasfi Efendi (1880-1928), anlattığımız tarzda hayli tashih etmiş olduğu bir yazısını hocasına gösterdiğinde, Sâmi Efendi şöyle gözlüğünün üstünden bakarak der ki: "Zırnıkla yaz, mürekkeple kapat; tekrar zırnıkla yaz, beğenmeyince mürekkeple yine ört… Kuzum, yazmadan önce sen bu kâğıdı tarttın mıydı?"

Görebildiğimiz kadarıyla, siyah kâğıd üstünde zırnık mürekkebi kullanmak yerine, bâzan beyaz üstübeç mürekkebiyle yazan Ali Haydar Bey (1802-1870), Nazif Bey (1846-1913) gibi hat üstadları da vardır. Fakat bu mürekkebin kâğıdla zırnık mürekkebi kadar imtizâcı olmadığı için, bununla yazılan hat örneklerinde çatlama ve dökülmeye rastlanır.

Zırnıkla yazılmış bir celî sülüs nümûnesi olarak Haydarlı Ali Efendi'nin (ö. 1902) kahverengi kâğıd üzerine zırnık mürekkebi ile 1281/1865 tarihinde yazdığı "Rabbi yessir" istifinin üst kalıbını görüyorsunuz (Resim: 5). Harflerin etrafındaki siyah lekeler tashih (düzgünleştirme) için is mürekkebiyle örtülen kısımlardır. Yine, harflerin ve işaretlerin kıyılarına dikkat edilirse, iğne delikleri de farkolunacaktır. Aslî eb'âdı 20x16,5 cm.

olan bu eserin uygulama bakımından îzâhına girişmeden önce, hattı ve hattatı hakkında gerekli tafsîlâtı vermeliyiz: Celî sülüs'de bir tenâzur ve muvâzene istifi olarak çok beğenilen bu "Rabbi yessir velâ tuassir, Rabbi temmim bi'l-hayr" (=Rabbim, kolaylaştır da güçleştirme; Rabbim, hayırla tamamına erdir) duâsını yazan Ali Efendi, Fatih'in Haydar veya Çırçır ismiyle bilinen semtinde doğduğu için "Haydarlı" yahut "Çırçırlı" lakabıyla anılır; celîde, geçen asrın kudretli üstadlarından olup, Şefik Bey'in (1819-1880) talebesidir. Hocası onu ara sıra kendi üstâdı Kadıasker Mustafa İzzet Efendi'ye (1801-1876) de götürürmüş. Ali Efendi bu "Rabbi yessir" istifini bitirdikten sonra (yazının bu hâle getirilmesinin kimbilir kaç günlük -belki haftalık- bir emek mahsûlü olduğunu tahminde zorlanıyoruz), Kadıasker Efendi'yi ziyârete gitmiş ve eserini ona göstermiş. Hazret, pek keyiflenmiş ve biraz sonra kendisini ziyârete gelen Şefik Bey'e: "Bak Şefik! Bu senin çömezin yok mu?. Ne senin, ne de benim hâtırımıza gelmemiş olan şu istifi ne güzel oturtmuş" diyerek bu yazıyı ona uzatıp takdirlerini belirtmiş. Şefik Bey'in bu sözlerden fazlasıyla hoşlanarak talebesini bağrına bastığını ilâveye bilmeyiz, lüzum var mı?

Celî yazının müteaddid nüshalarının hazırlanabilmesi için kalıb hâline getirilmesi, yazılması bittikten sonra bu maksadla harflerin kıyılarından iğnelenmesi lâzımdır. Bu işleme girişmezden evvel, yazılan kâğıdın altına aynı eb'âdda birkaç tabaka beyaz renkli sağlam kâğıd yerleştirilir ve kaymaması için hepsi köşelerinden birbirine hafifçe yapıştırılır. Sonra, saatçi mengenesine tesbit edilmiş ince bir dikiş iğnesi yardımıyla harflerin hemen kıyılarından muntazam bir şekilde dik olarak sıkça iğne vurulmaya başlanır. Eğer iğneleme işi dikine değil de, eğri olarak icrâ edilirse, alta konmuş kâğıdlarda iğne deliklerinin yeri sapabilir; bu da yazının bediî cihetten bozulmasına, yolundan çıkmasına sebeb olur. İğnenin rahat kayması için arada bir kuru sabuna batırılması gerekir ve bu işlem -tercîhan

şimşir ağacından düzgün satıhlı bir tahta üzerinde sürdürülür. Kâğıdla tahta arasına bir kumaş parçası konulup da iğnelenirse, iğnenin ucu her geçişte kâğıd kırpıntısından temizlenmiş olur. Kalıp iğnelemesi üç şekilde yapılabilir:

1) İçten iğneleme: İğne delikleri harf ve işaretlerin kıyısına içten değecek şekilde olmalıdır.

2) Dıştan iğneleme: İğne delikleri harf ve işaretlerin kıyısına dıştan değecek şekilde olmalıdır.

3) Üstten iğneleme: İğne deliği harf ve işaretlerin içine, yahut dışına gelmeden, tam hudud çizgisi üstünden olur.

Her hattat, kendi alışkanlığına bağlı kalarak, yazıyı bu üç tarzdan birine göre iğneler. İğneleme işi bitince, alttaki beyaz kâğıdlar çıkartılıp birbirinden ayrılır. Bunlara alt kalıb denilir ki, dikkatle bakıldığında veya arkasından ışık tutulduğunda, hattın sâdece iğne delikleriyle ortaya çıktığı görülür. En üstteki yazılı ve iğneli siyah kağıda da üst kalıb ismi verilir. Hat örneğinin bir başka yere geçirilmesi için alt kalıbdan faydalanılır. Yazı, beyaz veya açık renkli kâğıda mürekkeple hazırlanacaksa, ince döğülmüş söğüt kömürü tozuyla dolu küçük bir bez çıkın, alt kalıbın iğne delikleri üstünde dolaştırılır ve kömür tozu deliklerden geçip, alttaki kâğıdda siyah noktalar hâsıl ederek hattın buraya nakli sağlanmış olur (Resim: 6). Koyu renkli zemîne hazırlanacak celî yazılar için de tebeşirli çuha, kalıbdaki delikler üzerinde dolaştırılır; tebeşir tozu alta geçerek, beyaz noktalar hâlinde iz bırakır (Resim: 7). Ancak, yazının sıhhatli bir biçimde aktarılabilmesi için, üst kalıbın göz önünde bulundurulup, hangi usûlle iğnelendiğinin bilinmesi lâzımdır. Yoksa, iş ince uçla çizmek veya kamış kalemle yazmak safhasına geldiğinde, hat şişip kalınlaşabilir veya cılızlaşabilir. Bu işleme yazı silkmek veya yazı silkelemek tâbir edilir. Üst

kalıb, kirlenmemesi için, mecbur kalınmadıkça silkme işinde kullanılmaz, bu maksadla alt kalıbdan faydalanılır.

Yazı kalıbından bizzat hattatı tarafından silkilip mürekkeple hazırlanan yazılar çok makbuldür. Hattat, ince uçla ve is mürekkebiyle yazının hududlarını önce çizgi hâlinde tesbit edip sonra da içini mürekkeple doldurabildiği gibi, esas kalıbın yazıldığı kamış kalemle de -eline güveniyorsa- doğrudan yazabilir. Resim: 7'de görülen kalıbın, açık nohûdî renkli ve âhârli kâğıd üzerine bizzat Hattat Ali Efendi tarafından 1281/1865'te is mürekkebi ile yazılmış bir nüshası Resim: 8'dedir. Bu hat, yazılışından 111 yıl sonra yeniden mukavvaya yapıştırılıp etrâfı F. Çiçek Derman eliyle 1976'da tezhîb edilmiştir. Kalıbdan yapılan celî yazılar, şâyet bu işin ehli olmayan biri tarafından işlenirse, işte o zaman ortaya "sanat felâketleri" çıkmaya başlar! Onun için eski hattatlar, yazı kalıplarının câhil ellere düşmesinden çok çekinmişlerdir.

Şimdi de aynı "Rabbi yessir"in zerendûd (=sürme altın) olarak hazırlanmış bir başka nümûnesini görelim (Resim: 9): Yazılmasından 43 sene geçince, Müzehhib Trabzonlu Osman Yümni Efendi (ö. 1919) eliyle 1326/1908 yılında zerendûd olarak kalıbından hazırlanan aynı "Rabbi yessir" istifinin buradaki basılmış örneğinde, altının o parlak sarılığını görmek imkânı, tabiî ki yoktur. Yazının etrafının bezenmesinde, sarı altınla birlikte-altına muayyen nisbette gümüş ilâvesiyle husûle gelen-yeşil altın da kullanılmıştır. Bu gibi zerendûd celî yazılar, doğrusu pek saltanatlı durur ve hattatlardan ziyâde müzehhib denilen, altın ile bezemeyi meslek edinmiş sanatkârlar eliyle vücûde getirilir. Şu da unutulmamalıdır ki, Osmanlı devri müzehhibleri hat kültürüne vâkıf oldukları cihetle, yazıyı bozmadan kalıbından aktarmayı bilirlerdi.

Esâsen, hat üstâdlarından zerendûd olarak sıkça istenilen celî levhaların kalıblarının îtimâda şâyan müzehhiblerde bırakılması âdeti vardı. Eski

müzehhibler aynı zamanda klasik tarzda mücellid de olduklarından, onların çalıştıkları yerlere “müzehhib dükkânı” yerine “mücellid dükkânı” denildiğini de bu vesîleyle zikredelim. San’atındaki yüceliği dolayısiyle adını daha önce de andığımız Sâmi Efendi’nin bir hâdisesini şimdi burada nakletmek münasib düşecek: Zerendûd olarak işlenmesi gereken bir celî levhasının kalıbını, Sâmi Efendi kendisi iğnelemek yerine, mücellid ve müzehhib Bahaddin

Efendi’ye (Tokatlıoğlu, 1866-1939) vermiş. Bahaddin Efendi altınla işlerken tebeşir tozu izlerini görebilmek için, yazıyı dâima dıştan iğnelermiş. İçden iğnelemeye alışkın bulunan Sâmi Efendi, kalıbının dışdan iğnelenmiş olduğunu görünce, yazı şişecek de güzelliği kalmayacak endîşesiyle: “Keşki kendim iğneleseydim” diye hayıflanmış. Bahaddin Efendi bildiği usûlle bu yazıyı pek güzel işleyip bitirince, onun Vezneciler’deki mücellid dükkânının önünden geçmekte olan Sâmi Efendi, levhasını görüp takdîrlerini kendine has ifâdesiyle belirtmiş.6

Artık, altından zer-mürekkeb denilen altın mürekkebinin nasıl hazırlandığını anlatabiliriz: Hususî surette döğülmekle zar kadar inceltilen 23 ayar Osmanlı altını, bir çini kapta arab zamkı mahlûlü veya bal üstüne konularak -zahmetli bir şekilde- parmakların kuvvetiyle ezilir, zerrelerine ayrılır. Suyla yıkanarak zamkdan arındırıldıktan sonra, kesafeti ayarlı jelatin mahlûlü ile karıştırılır ve fırça yardımıyla gerektiğinde koyu renkli mukavvaya sürülür. Bu mukavvanın üstü hangi renk olacak ise (siyah, lâciverd, neftî, ördekbaşı yeşili, şarabî…) önceden o renge, cisimli (suda erimeyen) boya ile jelâtin mahlûlünün belirli nisbetlerde karıştırılıp sıcak olarak bu mukavvaya sürülmesiyle boyanır. Eğer jelâtin fazla gelirse, zemin sonradan çatlar; az gelirse boyası ele çıkar. Zerendûd hazırlamak için, yazının Resim: 7’de olduğu gibi evvelâ tebeşirle silkilmesi icab eder.

Altın mürekkebi, çok ince fırça ile yazının hududunun tesbîti için, önce, tahrir denilen çizgiler hâlinde çekilir. Sonra bu çizgilerin içi de yine altın mürekkebiyle, fakat kalın fırça yardımıyla doldurulur. Kuruduktan sonra, yalnız altın parlatmada kullanılan ve zermühre denilen kalem şeklindeki parlak bir taş ile mat olarak parlatılır. Resim: 9'da görülen zerendûd "Rabbi yessir", Osman Yümnî Efendi tarafından siyah zemîne başarılı bir şekilde altınla aktarılmış, etrafı da ayrıca tezhîb olunmuştur. Usta müzehhibler eliyle hazırlanan böyle celîler de, asılları kadar kıymetli sayılır.

Celî yazıların iriliği arttıkça sarfı gerekli altın da çoğalacağından, isrâfı önlemek için varak altın, bu defa yapıştırma usûluyle kullanılır. Yazı yine koyu zemîne (büyük işlerde muşamba veya üstü boyanmış tahta, yahut çinko levha lâzımdır) tebeşir tozuyla kalıbından silkildikten sonra, bunların içi lika (zamanımızda: miksiyon) denilen maddeyle dikkatle ve düzgünce doldurulur. Lika, bezir yağından kaynatılarak elde edilen bir yapıştırıcıdır. Sürüldükten -belirli birkaç saat- sonra (ki buna likanın tavlanması denilir) varak altın, tek sıra hâlindeki sertçe kıllardan yapılma, sakal denilen bir nevi fırça ile likalı sâhaya bırakılır ve düzgün bir şekilde zemîne yapışır. Varak altının yapıştırıldığı yerde kalabilecek herhangi bir açıklığın görünmesini önlemek için likaya önceden sarı boya katılması âdet olmuştur. Camilerdeki büyük levhalar (meselâ Ayasofya Camii'nde Kadıasker Mustafa İzzet Efendi'nin satranç usûlüyle büyütülerek kalem kalınlığı 33 cm.'ye çıkartılan 7,5 m. çapındaki dâirevî celîleri; Resim: 10) veya mermere kabartma şeklinde kazılan kitâbeler (Resim: 11) hep bu usûlle altınlanır. Çünkü hava şartlarına, yapıştırma altının mukâvemeti vardır. Câmilerde sıva üstü nakış olarak yapılan kubbe (Resim: 3) ve kuşak yazıları da kalıbından silkelenip, varak altının likayla zemîne yapıştırılması yoluyla hazırlanır.

Şimdi de aynı “Rabbi yessir”in -Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi’nde bulunan- sedef ile hazırlanmış başka bir latîf nümûnesini sunalım: Ali Efendi’nin yukarıda tanıtılan istifinin Vâsıf Sedef (1876-1940) eliyle 1322/1904 yılında sedeften kesilen levhası Resim: 12’de görülmektedir. Bundan evvelki örneklerde bulunan “Ketebehû Ali” (=bunu Ali yazdı) şeklindeki istifli küçük imza, o

devrin kıl testereleriyle sedefi bu kadar ince kesmenin imkânsızlığından dolayı buraya konulamamıştır. Levhadaki iki alt köşede sedef üstüne kazılmış olarak okunan “Tâmirhâne-i Hümâyûn mâmûlâtı-Mülâzım Vâsıf kulları” ibâresinden, yazının Sultan İkinci Abdülhamid için hazırlandığı anlaşılmaktadır. Sedefkâr Vâsıf Bey harfleri kıl testeresiyle ve büyük bir ustalıkla kesip, zeminde de aynı yuvayı sedef kalınlığında açarak oraya gömüp yapıştırmıştır. Hemen kırılmaya hazır bir sanat malzemesi olan sedefi böylesine üstâdâne kullanmak, doğrusu kolay iş değildir.

Mermer üzerine hâkkolunacak câmi içi veya dışı yazıları da, kalıbından kömür tozuyla silkilip inceltilmiş kalemle çizilir. Bundan ötesi mermeri kabartma şeklinde oyacak olan ustanın mahâretine kalmıştır (Resim: 1,13). Müstakîmzâde, XVIII. yüzyıldaki başarısız bir uygulamayı Tuhfe-i Hattâtîn’de şöyle naklediyor (s. 467-468): Eğrikapılı Hattat Râsim Efendi’nin (1688-1756) celî sülüs bir yazısı, o sırada inşâ edilmekte olan Nuruosmaniye Câmii’nin kapısı üstünde mermere işleniyorken, taşçıların kötü çalışması yüzünden bu kitâbe çığırından çıkmış, bozulmuş. Yazının iğneli kalıbından silkelenmiş bir örneğinin kendisinde bulunduğunu belirten Müstakîmzâde, mermerdeki hattın sanki başka bir hattat tarafından yazılmışçasına farklı olduğunu üzülerek kaydetmektedir. Bu îzâhat vesîlesiyle, XVIII. asırda “iğnelenmiş kalıb” için sûzenzede, “yazı silkelemek” için de terzîz tâbirlerinin geçerli olduğunu öğreniyoruz.

Şimdi, yazımızın başında sözünü ettiğimiz celî dîvânî hattından bahsetmenin sırasıdır: İran sâhasında yer almış İslâm devletlerinin resmî yazışmalarında kullanılan kadîm ta'lîk hattı Akkoyunlular (1467-1501) yoluyla Otlukbeli Savaşı'ndan (1473) sonra İstanbul'a gelince, kısa zamanda büyük bir şekil değişikliğine uğrayarak Dîvân-ı Hümâyûn'daki resmî yazışmalarda kullanılmaya başlanmış; bu sebeble dîvânî adını almıştır.7 Harekesiz yazılan dîvânî hattına mukâbil, yine aynı kalem kalınlığıyla, fakat harekeli ve tezyînî işaretlerle doldurulmuş bir kanal hâlinde XVI. asır başlarından beri görülen, ayrıca harf şekillerinde de belirgin farklılıklar kazanan yeni hat nev'ine de celî dîvânî denilmiş; ancak buradaki celî vasfı "iri, büyük" mânâsıyla değil, "âşikâr, meydana çıkartılmış" olarak verilmiştir (Resim: 14). Her iki yazı da sâdece Dîvân-ı Hümâyûn'a mahsus kılınmış, dışarıda kullanılmasına -ender istisnâlar hâricinde- müsaade edilmemiştir. Celî dîvânî, bünyesi îtibâriyle girift olarak yazıldığından, her önüne gelenin okumasına, kötü niyetlilerin de harf veya kelimeler arasına bir ilâvede bulunmasına imkân vermez. Böylelikle Osmanlılar'da devlet yazışmaları temînat altına alınmıştır.

Celî hattının tanıtılmasında tamamlayıcı bir vazîfesi olan "istif" bahsini de bu makâle çerçevesinde incelemek gerekir: Türkçede üstüste ve iç içe konularak muntazam bir sûretle dizilen eşya hakkında kullanılan "istif" kelimesi, hat sanatında da, intizamla sıralanıp üstüste yerleştirmeye uygun yazı cinsleriyle hazırlanmış tertibler için geçerlidir. Terkîb kelimesi de istif karşılığı olarak kullanılır; fakat yaygın olanı istif tâbiridir.

Hüsn-i hat vasfını taşıyan yazılarda aslolan, harflerin veya harf gruplarının "satır" denilen düz bir çizgi doğrultusunda sıralanmasıdır (Resim: 1, üstte görülen Besmele). Ancak harfin baş, gövde veya üst/alt uzantılarının bu çizgi üstünde yahut altında yer alması keyfiyeti, satır nizâmına göre kâidelerle belirlenmiş olup, bu hâl geniş bir zaman diliminde

teşekkül etmiştir. Aklâm-ı sittenin ince kalemle yazılan nesih, reyhânî, rıkâ’ nevileri işte bu nizâma uyularak satır hâlinde yazılır ve buna hattın satıra oturtulması denilir. Satır nizâmında zaruret dolayısiyle, birkaç harf -esas yerine göre- daha üste veya alta alındıysa, bu uygulama istif gibi mütâlaa edilmez (Resim: 15).

Aklâm-ı sittenin, ağzı daha geniş kalemle yazılan nevilerinden olan muhakkak ve tevkî’ hatları da harflerinin bünyesi îcâbı, daha ziyâde satır nizâmına uygunluk gösterir. Ancak sülüs hattı hem satıra hem de istife son derecede uyumlu olan yapısıyla dikkati çeker. Hele bu yazının daha büyük boyda yazılan celî sülüs tarzı ile istifin en mükemmel örnekleri verilmiştir. Bunun, karşılıklı yazılarak ortada kavuşan ve müsennâ (Resim: 1) olarak adlandırılan şekli de istif için aynı derecede elverişlidir.

Sülüs veya onun celî şekliyle istif hazırlanırken, bina inşâsında temelden yukarıya doğru katların yükselişi gibi, harf veya harf gruplarının da kat üstüne kat bindirilerek tertiblenmesine dikkat olunur. Böyle katmerli istiflerde her harf, okunuş sırasına imkân nisbetinde uyularak yerleştirilir. Harf veya harf grupları sağdan sola doğru sıralanma sâhası dolunca, bir kat daha üstünden yine aynı istikâmette yürütülmeye devam edilir. Buna eski tâbirle yazının teşrîfatı, yahut harflerin takdîm ve tehîrine riâyet adı verilir. Osmanlı Türk hattatları, elif ve lâm gibi dik harflerin aşırı derecede uzaması gibi estetik mahzurların yanısıra, okumada artan güçlüklerden çekindikleri için istifte üç katın fazlasına iltifat etmemişlerdir (Resim: 4, 13). Ancak, husûsi bir istif şekli verilmiş olan kısa ibâreler, tarîkat pîri isimleri (Resim: 2, 20), imza şekilleri bundan müstesnâdır. Resim 10’daki levhanın alt kısmında görülen Mustafa İzzet Efendi’ye âit imza da çok katlı istife bir misâl teşkîl eder.

Osmanlılar’ın titizlikle uydukları yazı teşrîfatı, anadili Arabça olan Müslüman topluluklarında fazla mühimsenmeyebilir. Çünkü onlar bu

lisânın unsurlarının sıralanışını bildiklerinden, okumada güçlük çekmezler. Lâkin Osmanlılar arasındaki -anadili Türkçe olan- ittıkâ sâhibi ekseriyet, Arabça bilmeksizin Kur'ân-ı Kerîm'i hatâlı okumayı önlemek gâyesiyle istifi kıraat sırasına göre yazmakta olağanüstü bir başarı sağlamışlardır. Buna karşılık, Osmanlı tebeasına dâhil bulunduğu halde, Temîmü'd-dârî sülâlesinden Arab asıllı olan ve hat sanatını İstanbul'a gelip öğrenen Abdullah Zühdi Efendi (ö.1879) gibi mûteber bir üstâdın celî sülüsle yazdığı girift istifleri (Resim: 16) çözüp okumak, âyetlerin aslı hâfızasında olmayanlar için hayli müşkilât doğurur; çünkü anılan hattat, bu keyfiyete uymak lüzûmunu -anadili sebebiyle- duymayanlardandır. Kendisinin Sultan Abdülmecid'in emriyle, Medine'deki Hz. Peygamber'in mescidine XIX. asrın üçüncü çeyreğinde -seyredeni imrendiren bir tavırla- yazdığı celî sülüs örnekleri de böyledir; ancak bu husus Arabca'nın geçerli olduğu bir ülkede mahzur sayılmamalıdır. Yine bir Osmanlı hassâsiyeti olarak, yazılan âyetin ilk kelimelerinde İsm-i Celâl mevcudsa, aşağıda kalıp da diğer kelimelerce çiğnenmesini önlemek üzere, mûtad hilâfına istifin yukarıdan başlanarak tertiplendiği, her hâl ü kârda O'nun en üstte bulunmasına gayret edildiği görülmektedir (Resim: 17).

İstif, sülüs ve bilhassa celî sülüsle uğraşanlar için hat sanatında ayrı bir ihtisas konusudur ve celî sülüsün tamamlayıcısı olarak bu sanatın öğreniminde son merhaledir. İstif tatbîkatına, Emevî-Abbâsi hanedanları devrinde celî yazının ibtidâî şekli olan kalemü'l-celîl ile başlandığı akla yakın bir ihtimal olarak gelmekteyse de, o vakitlerden kalan böyle bir eser zamanımıza kadar intikâl etmediği cihetle, kesin bir kanaate varmak imkânı yoktur. Ancak taş veya mermer üstünde görülen kadîm celî sülüs uygulamalarında istifin başarılı veya başarısız örneklerine rastlanır ve o devirlerin hâkim anlayışıyla, elif-lâm gibi dik harflerin imkân nisbetinde biraraya getirilmesi şeklinde bir üslûb göze çarpar (Resim: 18).

Bir hattat tarafından ilk defa tertiplenen bir istifi diğer bir hattat alıp da hiçbir değişiklik yapmadan tekrar yazdığı zaman, imza cümlesinde ilk uygulayanı belirtmek gibi bir teâmül yerleşmediği için, istifi ibda' eden hattatın hakkının yendiği bir gerçektir. Bâzı hattatlar yazma husûsundaki büyük kâbiliyetlerine rağmen, yeni istifler geliştirmekte verimli olamamışlar, eski tertipleri aynen tekrarlamışlardır. Bu da istifi gerçekleştirmenin ayrı bir kâbiliyet istediğini göstermektedir. Ressamlıkla fiilen uğraşmış bulunan Mustafa Râkım, Abdullah Zühdi, Mehmed Fehmi (1860-1915), İsmail Hakkı Altunbezer (1873-1946) gibi büyük hattatların celî sülüs istiflerinde fevkalâde başarılı olduklarını da bu vesîleyle hatırlamak gerekir.

Celî sülüste en yaygın istif sâhası olarak mustatil (dikdörtgen), murabba' (kare), dâire ve beyzî (oval), daha az olarak da müselles (üçgen) ve yarım beyzî şekiller kullanılmıştır. Câmilerde -ve bâzan türbelerde- görülen kuşak yazılarından (Resim: 13) başka, kubbedeki dairevî sâhayı fırdolayı dönerek, sûre veya âyetin başladığı harfle bitiş harfinin birbirine kavuşturulduğu istifler de (Resim: 3) bu hususta hatırlanacak çeşitlemelerdendir. Ayrıca istif sâhası olarak bâzı hayvan ve bitki şekilleri de denenmiş, kuş (papağan, leylek,) hayvan (aslan), çiçek (lâle, kasımpatı), meyva (armut) gibi tabiattan örneklerin (Resim: 19) siluet hâliyle görüntüsü de farklı istif sâhası olarak ele alınmıştır. Bu gibi uygulamalar için tarîkat tâcı (Resim: 2, 20) veya sikkesi, câmi, kalyon… şekillerinden başka, zaman zaman birtakım mücerred (soyut) sâhalara da îtibâr olunur (Resim: 21).

Resim yazılarla ilgili -gerçek dışı- yaygın bir kanaati de burada düzeltmek gerekir: "İslâm'ın yeniden putperestliğe yol açmamak üzere resim sanatına uzak kalışı yüzünden, hattatların resim-yazı biçimindeki eserleriyle, bu din mensuplarının resim zevkini karşılamış oldukları" şeklinde asılsız bir iddia söylenegelir. Halbuki, sanat kültürü bulunmayanlar

için hazırlanan, hattâ eskiden baskıyla çoğaltılan basit örnekler bir yana bırakılırsa; bâzıları fiilen resim sanatıyla uğraşan, buna bağlı olarak menâzır (perspektif) kâidelerine de vâkıf bulunan üstad hattatlar eliyle gerçekleştirilen resim-yazılar, yukarda sıralanan hendesî şekillerden daha farklı, değişik istif sâhası aramak arzûsundan doğmuştur.

İstifli yazıları bir kalemde yazmak, hemen hemen mümkün değildir; olursa da, birtakım eksik veya kusurlarının bulunması tabiîdir. Çok sür'atli yazdıkları hâlde, olması muhtemel kusurları asgarîye indirebilen şu müstesnâ isimleri burada anmalıyız: Yukarıda zikredilen Şefik Bey ve son devrin kudretli hattatı Halim Özyazıcı (1898-1964). Bu iki üstâd, Necmeddin Okyay (1883-1976) hocamızın deyişiyle: "kalemi esîr almış ve yazıyı yenmiş" hüviyetleriyle ilk hatırlanacak kişilerdendir.8

Bir hattat, harfleri -yukarda anlatıldığı gibi- kalıb şeklinde iğneleyerek veya ışıklı masadan faydalanarak istifin içinde sağa-sola veya yukarı-aşağı çekme yoluyla yerine oturtabilir. Hareke ve diğer işâretler istifin boşluklarını doldurmakta kâfi derecede kullanılır. Ancak aslolan, başlıbaşına harflerin istif sâhasına mütecânis görünüşleriyle yayılmasıdır. Bunun için, istif işâretlere boğulmadan evvel, sâdece harflerin dağılışı gözönünde bulundurulmalıdır (Resim: 22). İşâretlerin yerleştirilmesi celî sülüsün alemdarı sayılan Mustafa Râkım'da seyrek sûrette başlamışken zamanla sıklaştırılmış, daha sonraki hattatlarda, bilhassa Sâmi Efendi ve ona tâbi olan istif üstadlarında had safhaya erişmiştir. Sıkışık, harfleri birbirine aşırı derecede geçmiş ve bindirilmiş olan istifler için girift sıfatı da kullanılır. Böyle istiflerde harflerin arasına sıkışmak mecburiyetinde kalan ve aslında dört köşeli olan noktaların,9 sert görünüşünü önlemek için gerektiğinde yuvarlak şekilde konulmalarına da cevaz verilmiştir (Resim: 2, 17, 20). Celî sülüs istiflerinin -ifâde hangi dilden olursa olsun- hareke işaretleriyle ve noktasız harflerin altına, yahut üstüne konulan hurûf-ı

mühmele rumuzlarıyla doldurulup bezenmesi âdettir. İşaret ve rumuzların konulmasında, asıl hattın yazıldığı kalemin üçte biri (en fazla dörtte biri) kadar kalınlığı olan ve hareke kalemi denilen bir başka kamış kalemin kullanılması uygun bulunmuş; uzatılmaya müsâid görülen fetha (üstün) işâretinin, sâdece gerektiğinde yer doldurmak üzere yazının kendi kalemiyle konulmasına cevaz verilmiştir. Bâzan cezm, zamme (ötre), tırnak veya tenvin işâretleri de zemin doldurmak için hattın kalemiyle kalın olarak konulabilir.

Sülüs veya celîsinde harfi oluşturan çizgiler, bir başka harfin başka bölümüne şekil îtibâriyle aynen uyabilir, yâni bir harfteki belirli bir parça, ayrı bir harfte de aynen görülebilir ki, bunu ifâde için tetâbuk tâbiri kullanılır. Bu sebeple istiflerde imkân bulunursa, bir harfin sanki öncekinin uzantısı gibi yanındaki harfte de devam ettiği intibâı uyandırılmak istenir (Resim: 23) veyâhut tetâbuk eden bir harf parçası farklı iki harf için geçerli sayılır (Resim: 24). Arada mevcut harf boşlukları, gerektiğinde uzatılma imkânı olan harfler ve mâkûs yâ harfi gibi ters yönlü şekiller, istifin muvâzenesini âhenkli bir sûrette sağlar.

Sülüs veya celî sülüste harflerin, yahut harfleri teşkil eden kısımların oluşturduğu çizgiler, istif sâhasına mütecânis nisbet ve biçimde yayılmalıdır. İstif örgüsünün her tarafa aynı kesâfette dağılması, harflerin duruşunda uzvî bütünlüğün sağlanması, çizgiler arasında denge ve âhengin var olması mükemmel bir istifin aslî unsurlarından sayılır. Bunun temini için harflerin birbiriyle kesiştikleri yerlerde istifin umumî denge ve uyumunu aksatacak şekilde ağır ve kesif bir kütlenin oluşturulmaması şarttır. Ayrıca harfin hüviyetini gizleyip bozacak mâhiyetteki kesişmelerin bulunmaması; istifte bir boşluk veya gevşekliğin varlığı kaçınılmaz ise, bunun üst tarafa getirilmesi; elif-lâm gibi dikine yükselen harflerin dengeli olarak dağıtılması ve bu harflerin istifte üst sınıra kadar dayanması gerekir.

Anılan harflerin yukarıya uzamadan aşağı katlarda kalması az rastlanan bir hâldir. Genişlik farkından dolayı kâf ve yâ harflerinde çanak; ra, nun ve vav’da kâse olarak adlandırılan gövde kısımlarının bitiş uçları hemen yanındaki harfe mutlaka değdirilmekle, bunların boşlukta kalması önlenmiş olur (Resim: 2, 17, 20). Harflerin kesişmelerindeki temel kâide, bunun ancak dirsekler (yâni: harfi oluşturan kısımların keskin dönemeçli yerleri) arasındaki düzlüklerde husûle gelmesi; fe, kâf, mim, vav, he gibi gözlü harflerin baş yahut dirsek bölümlerine tesadüf etmemesidir. Cim, çe, ha, hı, ayn, gayn harflerinin küp denilen gövdeleri, istife nefes aldıran ve bu sebeple rağbet edilen unsurlardır (Resim: 2, 17, 20), ancak bunlar da sâhaya dengeli olarak dağıtılmalıdır. Ayrıca bir harfin belirli olan imlâ kâidelerine göre diğerine bağlanma yerinin hâricinde, yeni görüntülerin okuma güçlüğü doğurmadan yakalanması da istifte rastlanan hususlardandır (Resim: 25). Bir harfin istife uydurulabilmesi için, bâzan alışılmış şeklinin dışına çıkıldığı bile vâkîdir, Resim 3’deki aşırı yatık kef sereni, Resim: 5’in sağ üst tarafında görülen kırık lâm elif, Resim: 18’deki ortadan kırılmış elif harfleri buna birer misâldir.

İstifin herhangi bir bölümü diğer kısımlardan ayrı veya kopuk görünmemeli, vahdet sağlanmalıdır. Boşlukları doldurmada kullanılan hareke ve diğer işaretlerin yerleştirilmesi de rastgele olmayıp, bu da istif gibi mütecânis olarak dağıtılır. İşaretlerin bir kısmı harflerle kesişebilir. Yalnız, bunlar birbirlerine değebilirlerse de kesişmezler. Bâzan istiflenecek olan ibârenin harf yâhud kelime îtibâriyle uyumsuzluğu veya yetersizliği yüzünden elverişli istif gerçekleştirilemezse, hattatın bu şartlarda harfleri mükemmel yazmak dışında başarabileceği şey yoktur. Bu sebeple eski hat üstadları, kendilerine husûsiyle bir siparişte bulunulmadıkça ancak istife uygun gelen âyet, hadîs ve güzel sözleri seçip yazmayı tercih etmişlerdir.

Aynı ibâre ile birbirinin benzeri olmayan müteaddid istifler yapmak mümkün olur; bu, hattatın sanat karîhasına bağlı bir keyfiyettir (Resim: 26). Celî sülüs istiflerinde, ağzı farklı genişlikte kalemler kullanılarak terkibler çıkartmak âdeti yoktur. Ancak Mustafa Rakım gibi celî sülüsün alemdarı sayılan bir hat dehâsının bu hususta bâzı câzip denemeleri de gözardı edilemez (Resim: 27). Şunu da belirtelim ki, Rakım Efendi, celî sülüsün hangi yüksekliğe konulacağını önceden sorup buna göre harf ölçülerinde bâzan değişiklik yapacak kadar menâzır (perspektif) ilmine de vâkıftır. Celî ta'lik yazmadaki sür'atiyle tanınan Yesârizâde Mustafa İzzet Efendi de (1770?-1849), kitâbenin (Resim: 11) konacağı yerin irtifaına göre harf ölçülerini büyük tutmak yoluna giden üstâdlardandır.

Celî dîvânî hattı da sonu yukarıya yükselen kanal şeklinde farklı bir satır uygulamasıyla yazıldığı cihetle, bu kanalın içinde mecburen istif uygulamasına gidilir (Resim: 14). Celî dîvânînin nâdir görülen resmiyet dışı örneklerinde de (Bursa Ulucâmii'nde Şefik Bey'in celî dîvânî büyük levhası gibi) aynı teâmül geçerlidir.

Sâdece satır nizâmına göre yazılan ta'lîk hattı ile celî istifler tertiplenmesi de enderdir. Çünkü bu yazı, hareke ve zemîni dolduran sair işaretler kullanılmadan yazıldığı için, asıl îtibâriyle istifin gereğine uymamakta, arada aşırı boşluklar kalmaktadır. Ayrıca birbirini keserek istiflenmek de ta'lîk harflerinin yapısına yakışmadığı cihetle, sâdece bu şartlara sâhip sınırlı sayıda bâzı örnekleri mevcuttur (Resim: 28).

Klâsik yazı çeşitleri arasında sayılan ma'kılî (diğer isimleri: satrançlı veya hendesî kûfî, bennâî) yazısı da istiflenerek ortaya çıkartılır (Resim: 29). Ancak anılan yazı kalemle yazılmayıp hendesî bir uygulamayla hazırlandığı için, istif bahsinde bunun îzahına gerek yoktur.

İstifte, kesişen harflerden birinin diğerini delerek geçişi, delen harfin kıyısında çok ince bir açıklık bırakılarak belirtilmiş olur (Resim: 30).

Celî sülüsün kemâle erdiği XIX. yüzyılda bu uygulama Kadıasker Mustafa İzzet Efendi Mektebi'ne bağlı bulunan Şefik Bey, Abdullah Zühdi Efendi, Muhsinzâde Abdullah Hamdi Bey (1832-1899), Çırçırlı Ali Efendi, Alâeddin Bey (ö.1887) gibi namlı hattatlarda gelenek hâlini almış; Mustafa Râkım Efendi Mektebi'ne mensûb olanlardaysa ancak zarûret hâlinde nâdiren kullanılmıştır.

Görülüyor ki, celî dîvânî dışında kalan diğer celî nevileri, esas kalıb bir hattat tarafından yazılmış olmakla beraber, ortaya çıkarılışı bir çok sanatkâra da hüner gösterme imkânı bahşeden feyizli bir sanat dalıdır.

1 Bu makâlenin yazılabilmesi için, kaynak eserlerden ziyâde, başta Necmeddin Okyay (1883-1976) olmak üzere, Macid Ayral (1891-1961), Halim Özyazıcı (1898-1964) gibi son devrin en dirayetli hat üstâdlarından derlenen şifâhî mâlûmat ve makâle müellifinin 45 yılı aşan hüsn-i hat birikimleri kullanılmıştır. Yıllar önce bu konuda hazırladığımız "Celî Yazılar" (İlgi/29, Mayıs 1980, s. 30-35) isimli makâle bu münâsebetle yeniden yazılıp geliştirilmiş; ilk defâ olarak TDV İslâm Ansiklopedisi için kaleme aldığımız "İstif" maddesinin (XXIII, 330-332) daha geniş olan aslı da yeni ilâvelerle bu makâleye eklenmiştir. Kullanılabilen mahdud kaynaklar ise metnin içinde veya dipnotunda belirtilmektedir. Bu sahifelerde yeralan resimlerin bir kısmı, iktiza ediyorsa metnin arasında açıklanmış; bâzıları da resimaltlarında îzah olunmuştur.

2 Şemseddin Sâmi, Kâmûs-ı Türkî, İstanbul 1317, s.480.

3 Çetin, Nihad M., "İslâm Hat San'atının Doğuşu ve Gelişmesi", İslâm Kültür Mirâsında Hat San'atı, İstanbul 1992, s.21-22.

4 Derman, M.Uğur, "Hat San'atında Osmanlı Devri", İslâm Kültür Mirâsında Hat San'atı, İstanbul 1992, s.34-38.

5 Bu yazının fotoğrafı için bkz.: “Hat”, Türk Ansiklopedisi, XIX, 55, Ankara 1971.

6 Yazır, Mahmud Bedreddin, Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli, Ankara 1989, c. III, s.316-317’deki dipnotu (U.D.).

7 Tafsîlat için bkz.: Derman, M. Uğur, “Hat San’atında Osmanlı Devri”, İslâm Kültür Mirâsında Hat San’atı, İstanbul 1992, s.37, 15. dipnotu; a.mlf., Osmanlı Hat Sanatı, Berlin 2001, s.17, 166 vd.

8 Halim Hoca’nın ister hafî ister celî hat olsun, nasıl sür’atli yazdığını; hattâ zaman zaman kalıb hazırlamaya bile lüzum görmediğini şahsen hayranlıkla seyredenlerden biriydim. Yaşadığı devir îtibâriyle yetişemediğim Şefik Bey’in ise bu hususdaki behresini gösteren bir vak’ası için bkz.: Ergin, Osman Nuri, Muallim Cevdet, Hayâtı, Eserleri ve Kütübhânesi, İstanbul 1937, s.257-259 ve ondan naklen Derman, M.Uğur, Osmanlı Hat Sanatı, Berlin 2001, s.122.

9 Nokta hesaplarına dâir bkz.: Yazır, Mahmud Bedreddin, Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli, Ankara 1989, c. III, s. 359’daki dipnotu (U.D.).

Türk Dünyasında Hat Sanatı / Prof. Dr. Ali Alparslan [s.266-273]

Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi / Türkiye

Hat sanatı veya hattatlık, İslâm güzel sanatlarının cazip bölümlerinden biridir. İslâm yazısı, Atlas Okyanusu'ndan Endonezya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafî sahada yaşayan Müslüman milletler tarafından kullanılan ve kökü, M.Ö. VI. yüzyılda kuzeybatı Arabistan'da bugünkü Ürdün ve Filistin topraklarında görülen Arap asıllı Nabat adlı bir topluluğun alfabesine dayanır. Bu alfabe veya yazı önce orta ve sonra da bütün Arap kıt'asına yayıldı. Köşeliliği fazla yuvarlaklığı az olan bu yazı, yavaş bir şekilde gelişme göstererek Hz. Peygamber devrinde okunabilir hale gelmeye başladı.

Şüphesiz İslâm'ın gelişi Arap yazısının inkişafında büyük rol oynamıştır. Kur'an-ı Kerim, okuyup yazmaya büyük önem verir. Nitekim Allah'ın insanlığa ilk hitabı "oku" emridir. Bunun gibi yazı vasıtası olan kalem de "okumak" gibi üstün görülmüş ve methedilmiştir. Allah, Kur'an'da Alâk sûresinin (96) 1-5 ayetlerinde şöyle buyuruyor: "Yaratan Allah'ın adıyla oku. O, insanı kan pıhtısından yarattı. Kalemle yazmayı öğreten; insana bilmediğini öğreten, keremi erişilmez mertebede olan Allah'ın adıyla oku." Hakikaten de Allah'ın birliği inancını yayacak olan en kuvvetli vasıtalardan biri kalemdir. Hz. Peygamber'e ilk vahyolunan bu ayetler, insanlığı yükseltmek hususunda kalemin ne derece önemli bir amil olduğuna işaret ediyor. Gene Kur'an'da Kalem sûresinin (68) birinci ayetinde de "Nun ve'l-kalem ve ma yesterûn" yani "Hokka ile kalemi, kalemle yazdıklarını şahit tutarım ki" ifadesiyle hokka ve kalemin önemi belirtiliyor. Müfessirler Nun'u hokka olarak tefsir etmişlerdir. Hokkadan

maksat da içindeki mürekkeptir. Kalemle mürekkep dünyada bilginin yayılmasını temsil etmektedir. Bu iki surenin ehemmiyeti, Müslümanların, vahyin yazılmasında ve Kur'an'ın yazı yoluyla tespit ve yayılmasında gösterdikleri gayretleriyle daha iyi anlaşılır. Şüphesiz bir Müslüman Allah'ın ve Hz. Peygamber'in sözlerini güzel bir yazı ile yazmak ister. Bir sanatkâr'ın yazıya bu gözle bakması kadar tabiî bir şey olamaz.

Hz. Peygamber, Medine'ye hicret ettikten sonra ilk iş olarak yaptığı mescidin sofasını Müslümanların okuma, yazma ve Kur'an öğrenmesine tahsis etti. Hatta, Bedir savaşında esir olup okuma yazma bilen müşriklerin on Müslüman erkeğe yazı öğretmesi halinde bunu kurtuluş fidyesi olarak kabul edeceğini bildirmişti.

Dört Halife devrinde, yazıda pek önemli bir değişiklik olmamasına rağmen o devirden kalmış mahdut sayıdaki bazı vesikalardan az da olsa bir gelişmenin mevcut olduğu görülüyor. Bunlar az sayıda bir takım meskûkât, papirüs ve bir taş kitabeden ibarettir.

Dört Halife devrine ait olduğu söylene gelen mühim vesikalardan biri de ince deri üzerine yazılmış olan Kur'anlar ise de araştırmacılar, bunların ne hattatları ne de tarihleri hususunda birleşebilmişlerdir. Halife Osman ve Ali'ye nispet edilen Kur'anlar onların devrine ait değildir.

Dört Halife devrinde İslâmiyet'in hudutları, yapılan fetihler dolayısıyla Hicaz bölgesinin dışına taşmaya başlayınca yazı, önemli şehirlerde bu yerlerin isimleriyle anılmaya başladı. Önceleri Mekkî ve Medenî adlarıyla anılırken biraz sonra bölgeye nispetle Hicazî; Basra'ya nispetle Basrî unvanını kazandı. 638'de Kûfe şehri kurulduktan ve halife Hz. Ali'nin (35-41/656-661) burayı siyasî, askerî ve ilmî bir merkez haline getirmesinden sonra yazı burada büyük bir gelişmeye mazhar oldu. Bu gelişmede, Irak'ta yaşamakta olan Süryanîler'in san'atlı yazısını ustalıkla yazan ve sonra İslâm'ı kabul eden bu Süryanîler'in aynı mahareti İslâm yazısında da

göstermiş olmalarının rolü olduğu düşünülebilir. Nispeten bir disipline girdiği kabul edilen ve bu şehre gelinceye kadar çeşitli isimler kazanan Arap yazısı, bu defa Kûfe şehrine nispetle kûfî (hatt-ı kûfî) adını aldı ve bu tarihten sonra da bu isimle anılmaya başladı. Hatta Kûfî sözü öyle genel bir mânâ kazandı ki Abbâsîler'in ünlü hattatı İbn Mukle'nin (ö.329/940) zamanına kadar olan devre içindeki Mekkî, Medenî vs. gibi çeşitli adlar altında zikrettiğimiz yazıların yerinde kullanıldı. İbn Mukle zamanında artık altı çeşit yazı meydana çıkmış olmasına rağmen kûfî, yalnız tarih sahnesinde adını sürdürmekte kalmadığı gibi, bir süs unsuru olarak ta zamanımıza kadar geldi.

Emevîler, Şam'da hilafeti ilân edip İslâm devletinin başına geçince siyaset ve ilim hayatı da buraya kaydı. Bu sefer de Arap yazısı şâmî adını aldı. Fakat bu, kûfî'den başka bir şey değildi. Kaynakların genellikle kabul ettiklerine göre Emevîler devrinde yetişen Kutbe el-Muharrir adındaki meşhur hattat, kûfî'ye şekil vererek onda değişiklik yapmış ve dört çeşit yazı meydana çıkarmıştır. İbn Nedîm bu yazıların adını vermez; Kalkaşandî yalnız ikisinin, yani celîl ve tûmâr'ın adını anar. C. Huart ise bunların celîl, tûmâr, sülüs ve nesih'ten ibaret olduğunu bildirir. Kutbe'nin herhangi bir yazısı elimizde olmamakla beraber onun kûfî'yi az çok değiştirdiğini ve ondan birkaç yazı çeşidi meydana getirdiğini düşünebiliriz.

Abbâsîler'in (132-661/749-1258) ilk asrında, artık kûfî yazının bünyesinde büyük değişiklik olduğunu ve kendisinden, Aklâm-ı Sitte denilen muhakkak, reyhan (i), sülüs, nesih, tevkî ve rıkâ adında altı çeşit yazının doğmakta olduğuna şahit oluyoruz. Bir asır sonra yani IV/X. yüzyılda ünlü Arap hattatı Bağdatlı İbn Mukle'nin (ö.328/940) yetişmesiyle yazıda yeni bir safha başladı. O, sahip olduğu geometri bilgisi sayesinde altı çeşit yazıya kurallar koydu. Yazının ana ölçülerini tespit etti.

Aklâm-ı Sitte, bir asır sonra gene Bağdatlı bir hattat olan İbn Bevvâb’ın (ö.423/1032) elinde biraz daha bugünkü şekline benzemeye başladı. İki yüz sene sonra son Abbâsî halifesi el-Musta’sım’ın Türk asıllı saray hattatı Yâkût-ı Musta’sımî’nin (618-698/1221-1298) gayretiyle daha da güzelleşti ve kaideleri daha fazla istikrar kazandı. Abbâsîler’in 656/1258’de tarih sahnesinden silinmesinden sonra, yazıda üstünlük Türk ve İranlılar’ın eline geçti. Bununla beraber Abbâsîler devrinde yazıya istikamet vermeye çalışan yukarıda adlarını andığımız üç kişiyi birer büyük reformist olarak göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. Kısaca İslâm yazısı, ilk şeklini Arap sanatkârların elinde aldı ve XIV. yüzyıldan itibaren Anadolu ve İran sahasında yetişen hattatların elinde gelişmeye başladı.

İslâm dünyasının ilk önemli yazısı kûfî ve Aklâm-ı Sitte idi. Bunları sırayla, ta’lîk (ta’lîk-i kadîm), nesta’lîk (bizde ta’lîk denmektedir), dîvânî, celi dîvânî ve rık’a yazıları takip etti. Şimdi geri dönerek kûfî yazıdan başlamak suretiyle tarihi bir sıra içinde bunların Türk dünyasında geçirdiği seyri görelim. Bunlardan ta’lîk-i kadîm, Anadolu ile Arap ülkelerinde kullanılmamıştır.

Kûfî

Önce sade bir şekilde gelişen bu yazı, İslâm’ı kabul eden milletlerin sanatkârları tarafından geliştirilerek her yerde tarihî binalarda, kitaplarda bol bol kullanılırdı. Bilhassa “süslü kûfî” denilen cinsiyle çok güzel örnekler verildi. Doğu Müslüman ülkelerindeki kûfî, batıdakine nispetle daha çekici bir görünümde yazıldı.

Türkler Müslümanlığı kabul ettikleri çağda kûfî revaçta idi. Her ne kadar Mısır, Suriye ve Irak’a hakim olan Tulunoğulları (868-905 M) ile Mısır ve Suriye’de saltanat süren İhşıdîler (935-969 M) Türk aileleri idilerse de yerli ahalinin tamamı Türk asıllı değildi. Bu yüzden buralarda herhangi bir Türk sanatkârı tanımıyoruz. Aslında bunun başlıca sebebi,

İslâm adlarının Türkler tarafından da kullanılmasıdır. Doğu Asya'nın iki Türk devletinden biri olan Karahanlılar (992-1211 M), 940 yılına doğru Müslüman olmaya başladılar ve saltanat sürdükleri Maverâünnehir ve Doğu Türkistan'da kûfî ile nesih yazıyı beraberce kullandılar. Diğer bir Türk devleti olan Gaznelilerde (963-1186) durum aynıdır. Bilhassa Horasan ve Kuzey Hindistan'da süslü kûfî ile yazılmış güzel abideler bıraktılar. Gazneli Mahmud'un kabri üstündeki süslü kûfîler çok tipiktir.

Arkadan gelen İran Selçuklular'ı da (1038-1194 M) aynı istikamette eserler verdiler. Anadolu Selçukluları'nda (1077-1307) kûfînin kullanımının biraz azaldığını bunun yerini celi sülüsün aldığını görüyoruz. Konya'da Karatay Medresesi (1251) ile İnce Minare Medresesi'nde (1264) bu yazının çeşitli örnekleri vardır. Görüleceği gibi kûfî yazı hattatlarının adlarına ancak XIX. yüzyılın başından itibaren rastlamaktayız.

Osmanlılar'da, Bursa'da 1419'da inşa edilen Yeşil Camii'nin kapısındaki kûfî'ler süs olma yanında ayrıca süs unsuru mahiyetindedir. İstanbul'da, Fatih Camii'nin avlu penceresinde ve bilhassa Çinili Köşk'ün eyvanındaki "süslü kûfî" örnekleri de aynı karakterdedir.

Kanunî devrinin büyük hattatı Karahisârî'nin kâğıt üzerinde bazı kûfî denemelerinden sonra uzun müddet kullanılmayan bu yazı, II. Abdülhamid döneminde meşhur gazeteci ve yazar Mehmet Tevfik Ebüzziya (1259-1843) tarafından yeniden diriltilmeye çalışılmıştır. Kendi matbaasında bu yazının harflerini dökmüş, kitap başlıklarını basmış; ayrıca Yıldız Camii'nin kuşak yazısını da yazarak, süslü kûfî'nin güzel bir örneğini vermiştir. Ayrıca gene İstanbul'da Büyük Postahane'nin üstünde, "Posta ve Telgraf Nezareti", Arkeoloji Müzesi'nin üstünde "Âsâr-ı Atîka Müzesi" ve Karaköy'de Yolcu Salonu karşısına düşen binanın üstündeki "Savagimyen ve Avagimyen Han" ibareleri de kendisi tarafından yazılmıştır.

Daha sonra XX. yüzyılın başında İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü ve Edebiyat Fakültesi Dekanlığı'nda ve aynı üniversitenin İlahiyat Fakültesi İslâm Estetiği öğretim üyeliğinde bulunmuş olan Baltacıoğlu (Bu zat 1950'lerden sonra adını "İsmayıl" olarak kullanmaşya başlamıştır. (1886-1978) hattatlığı Sami ve Kâmil Efendi'den öğrenmiş ve kûfî ile de meşgûl olmuştur. İstanbul'da Çapa'da Yüksek Öğretmen Okulu'nun üstündeki 1905 tarihli "Daru'l-muallimâti'l-'âliye" ibaresi süslü kûfî ile kendisi tarafından yazılmıştır. Zamanımızda ise yıllarca İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde Lâtin yazısı ve cilt dersleri hocası Prof. Emin Barın (1913-1987) 1960 yılından sonra kûfî yazı ile yaptığı çalışmalarıyla çok değişik örnekler ortaya koymuş ve ona yeni yorumlar getirmiştir.

Kûfî'nin nasıl bir değişikliğe uğradığını ve geliştiğini gördükten sonra şimdi ondan doğan Aklâm-ı Sitte'ye geçebiliriz.

Aklâm-ı Sitte

Elde kati deliller olmamasına rağmen kaynaklardan edinilen bilgilere göre kûfînin Emevîler'in son yıllarında tâdilata uğramaya yüz tuttuğunu ve asıl gelişmenin herhalde halife Me'mûn (saltanatı: 198-218/813-833) devrinde olduğunu ve bu tâdilat neticesinde adına "Aklâm-ı Sitte" denen muhakkak, reyhan (reyhanî), sülüs, nesh (neshî) tevkî ve rıkâ adlı altı çeşit yazının geliştiğini yukarıda söylemiştik. Birbirinden çok küçük farklarla ayrılan bu yazılardan birini yazan bir hattat diğerini de kolaylıkla yazabilmektedir. Bu yüzden, her birinin tarihini ve her birinde isim yapmış olan sanatkârları ayrı ayrı incelemek yerine hepsini Aklâm-ı Sitte adı altında toplayıp anlatmak daha uygundur. Bu yazılarda hamle yapan ve onları geliştirenler Türkler ve İranlılar olduğu ve diğer İslâm ülkelerinde kayda değer önemli bir gelişme görülmediği için bilgilerimizi Türk ve İran sahasına ve sanatkârlarına hasretmek mecburiyetini duyuyoruz. Şimdi önce bu yazıların özelliklerini söyledikten sonra tarihî gelişimini anlatalım:

Aklâm-ı sitte, aslında üç ana yazıdan yani muhakkak, sülüs ve tevkî'den ibarettir. Eğer bunlar küçük yazılırsa reyhânî, nesih (sülüs ve nesih bir yere kadar oldukça farklar gösterir) ve rıkâ adlarını almaktadır.

Yukarıda adını zikrettiğimiz Yâkût'un üslûbu herkesçe benimsenerek bilhassa İran ve Anadolu'da muvaffakiyetle takip edildi. Yalnız İran'da Yâkût'un üslûbu, Safevîler dönemine kadar sürdü ve sonra nesih yazısı, nesta'lîk adındaki yazıyı andıran bir karaktere büründü. Bir koldan da Anadolu'ya gelen Yâkût'un üslûbu, orada Fatih devrine kadar başarıyla sürdürüldükten sonra, Fatih ile II. Bayezıd'ın ünlü hattatı Şeyh Hamdullah'ın elinde değişikliğe uğradı ve onu takiben gelen Ahmet Karahisârî ve Hafız Osman'ın kurduğu ekoller sayesinde güzelliğin zirvesine ulaştı.

Yukarıda adından bahsettiğimiz İbn Mukle'nin (ö.940) Arap yazısının ölçülerinde yaptığı değişiklikten bahsetmiştik. Bu bir reform idi. Yalnız bunun yazıdaki akislerini gösteren bir değişiklik elimizde yoktur. Yani bugüne kadar onun herhangi bir yazısı elimize geçmemiştir.

İlk Müslüman Türk devletlerinden Mısır ve Suriye'de İhşıdîler (935/969), Mâveraünnehir ve Doğu Türkistan'da Karahanlılar (992-1211); Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da Gazneliler (963-1186); İran'da Büyük Selçuklular (1038-1194) Anadolu'daki Selçuklular devrinin (1077-1307) ilk yüz elli yılında İbn Bevvâb'ın yazı üslûbunu benimsediler. Tesiri, Aklâm-ı Sitte'de üçüncü reformist unvanını kazanan Yâkût'un yaşadığı yıllara (1221-1298) kadar takriben üç yüz sene kadar devam etti. O, harflerin duruşlarına metin bir görünüş ve dinamizm kazandırdı ve güzellik bakımından gelişme kapılarını açtı.

Türk hat tarihini, Türklerin İslâmiyeti kabul etmeye başladıkları X. yüzyılın ortalarından başlatmak lâzımsa da, yukarıda da söylediğimiz gibi Arap şahıs isimlerinin Türk ve İranlılar tarafından müştereken kullanılmış

olması hattatların milliyetini tayinde bizi şüpheye düşürmektedir. Irak Selçuklu devletinin son hükümdarı II. Tuğrul'un (1177-1194) ilim ve sanatı çok sevdiğini, âlim ve sanatkârları koruduğunu, hattat olduğunu ve bir Kur'an yazdığını İranlı tarihçi Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi'nin Rahatu's-sudur ve âyetu's-surûr adlı eserinden öğreniyoruz.

Yâkût'un üslûbu daha sağlığında İslâm dünyasında kabul görmüştür. Bu üslûp, biraz İran fakat bilhassa Anadolu'da gelişme gösterdi. Diğer İslâm ülkelerinde dikkate değer bir gelişme olmadı. İran'da Timurlular devrinde (1370-1415) hattatlık ve kitap sanatları büyük bir ilerleme kaydetti. Timur padişahları, vezirleri ve devletin ileri gelenleri sanatkârları korudu. Bu bölgede bilhassa Timur'un torunu Baysungur (1399-1433) yazısının güzelliği ile dikkati çekmiştir. Herat'ta vali iken sarayında kurduğu atelyede hat, tezhip, cilt, minyatür sanatlarına büyük önem verdi. Burada Tebrizli Türklerden sanatkârlar da vardı. Timur'un diğer torunu İbrahim Sultan da hattat idi.

Daha sonra gelen Safevîler'in (1501-1786) ilk devirlerinde de yazı Yâkût üslûbunda devam etti ise de canlılık ve dinamizm gösteremedi ve dediğimiz gibi nesih yazısı nesta'lîk havasına büründü. İran'ın etkisinde kalan Afganistan ve Müslüman Hint'te de bu altı çeşit yazıda fazla bir gelişme olmadı. Safevî idarecilerinin Türk olduğu malûmdur. Bilhassa İran'ın batı bölgesinde bulunan Azerbaycan Türklerle meskun bir yerdir. Tebrizî unvanını taşıyan hattatların Türk asıllı olduğunu düşünmek hatalı bir görüş sayılamaz.

Gene İran sahasında, Safevîler'den sonra gelen Afşarlılar (1736-1795) ile Kacarlar (1779-1924) zamanında da aynı yazı karakteri devam etti.

Bu arada doğuda büyük bir imparatorluk kuran Bâbürlüler veya Hint-Türk İmparatorluğu (1526-1858) sahasına da temas etmeden geçmek mümkün değildir. Bilindiği gibi bu devletin banisi olan Zâhireddin Bâbur

(1526-1530), aynı zamanda da bir Türk şairi ve Bâbürnâme adlı hatıratın sahibidir. Devlet adamı olmanın yanında nazım ve nesirle uğraşmış ayrıca Kâbil'de Afganistan hükümdarı iken 1505'te Hatt-ı Bâburî denen bir alfabe icat etmiş ve onunla bir de Kur'an yazmıştır. Bu Kur'an şimdi İran'da Meşhed şehrinde Kitabhâne-i Âstân-ı Kuds-i Razavî Kütüphanesi'nde 50 numarada bulunmaktadır.

Bâbur, Hint İmparatorluğu'nu kurduktan sonra İranlı sanatkârlardan çok istifade etti. Hattatlar bunların başında idi. Bu yüzden Bâburlular İranlılar'ın tesirinde eserler verdiler. İmparatorların hepsi güzel yazıya özen gösterdiler ve hattatları korudular. Meselâ Celâleddîn Ekber'in (1556-1650), aklâm-ı sitte'ye ve gubar adlı yazıya karşı büyük bir sevgisi vardı. Muhyiddin Evrengzîb I (1658-1707), Seyyid Ali adındaki hattattan aklâm-ı sitte'yi öğrendi; şehzadelerinin de bu yazıları öğrenmesini istedi. Son hükümdar Bahâdur Şah'da (1837-1858) nesih ve tuğra yazmakta ustaydı. Kendisinden sonra da Müslüman Hint'te yazı sanatı devam etti.

Osmanlılar Devri

Doğudaki durumunu gördükten sonra, şimdi de batıda yani Anadolu'da Aklâm-ı Sitte'nin takip ettiği yolu ve gelişmeleri görelim: Anadolu Selçukluları'nda (1077-1307) Türk hattatları XI. ve XIII. yüzyıllarda İbn Bevvâb üslûbunu takip ettikten sonra, XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yâkût'un ekolünü devam ettirdiler.

İstanbul'un alınmasından önce yazının Amasya ve Edirne'de gelişmeye yüz tuttuğunu ve burada devrine göre kuvvetli hattatların yetişmeye başladığını görüyoruz. Bu devrede Amasya'da doğan, Fatih ve II. Bayezid devirlerinde yaşayan Şeyh Hamdullah adındaki bir Türk hattatı, İslâm yazısına yeni bir istikamet vermeye muvaffak oldu.

A. Şeyh Hamdullah Ekolü ve Klâsizmin Başlangıcı

Şeyh Hamdullah (1436-1519) önceleri Yâkût-ı Musta’sımî üslûbunu takip ederken fıtrî kabiliyetini ve bir müddet talebesi olan II. Bayezid’in teşviki ile yazısını ileri götürmeye başladı. Padişah, onun Yâkût-ı Musta’sımî’den daha güzel yazmasını istiyordu. Nihayet o, iki yüz elli seneden beri devam etmekte olan Yâkût-ı Musta’sımî’nin estetik anlayışını ortadan kaldırarak yazıya yeni matematik ölçüler getirmek suretiyle onun yazısındaki sert görünümü tatlı bir görünüme çevirdi. Yâkût’un getirdiği anatomik güzelliği aştığı gibi ayrıca harfleri fizyolojik (harflerin duruşu) bir güzelliğe kavuşturdu.

Şeyh Hamdullah, Osmanlı-Türk hattatlarının babası olup aklâm-ı sitte’de, hem bir Türk ekolünün yaratıcısı, hem de klâsik Türk mektebinin kurucusudur. Yazı sahasında, sanatını herkese kabul ettirdiği XV. yüzyılın ikinci yarısında, İslâm dünyasında artık hattatlık yeni bir safhaya girmiş ve yazı Arap ve İran sahasında, Yâkût mektebinin mahdut ve eksik sanat anlayışı içinde devam ederken, Anadolu sahasında büyük bir gelişmeye mazhar olmuş ve o tarihe kadar İslâm yazısının merkezi olan Bağdat önemini kaybetmiş ve İstanbul, yazının merkezi haline gelmişti.

B. Ahmet Karahisarî Ekolü

Ahmed Karahisarî, “Afyonkarahisarlı” Ahmed Şemseddin (1469?/1556) tarafından kurulan aklâm-ı sitte yazı mektebine Ahmed Karahisarî Ekolü veya sadece Karahisarî Ekolü adı verilir. Şüphesiz, II. Bayezid devrinde sanat hayatına başlayan Ahmed, I. Selim ve Kanunî devirlerini de idrak etmiş ve bize unutulmaz eserler bırakmıştır.

Hattatlar arasında yalnızca Karahisarî diye anılan Ahmed’in ne zaman İstanbul’a geldiğini ve ilk önce kimden yazı yazmaya başladığını bilmiyoruz. Yalnız yazılarının altında hocasının adını Esedullah-ı Kirmanî olarak anar. Her halde yazıyı, bu hattatın Anadolu’da

bulunduğu sırada (belki de İstanbul'a geldiği sırada) kendisinden öğrenmiş olmalıdır. Bu zat, Yâkût-ı Musta'sımî ekolüne mensuptu. Karahisarî de onun öğrencisi olduğundan aynı üslûbu benimsemişti. Ahmed, Yâkût'un taklid ve takipçisi olarak kalmamış ve onu aşmıştır. O, Yâkût'un, nispeten temine muvaffak olduğu dinamizmi daha ileriye götürmüş ve Şeyh Hamdullah'ın kurmuş olduğu ekolden ayrı bir yolda yürümüş olmasına rağmen sanatındaki üstünlüğü dolayısıyla XVI. yüzyıl Anadolusu'nun yedi büyük hattatından biri olarak tanınmıştır.

C. Hafız Osman Ekolü

İstanbullu olan Hafız Osman (1641-1698) 18 yaşındayken Suyolcuzâde Mustafa Eyyûbî Efendi'den icazetnâme aldı. Genç yaşında bilgin vezir Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa'nın himayesinde yetişti. 1694'te padişah II. Mustafa'ya ve daha sonra o zaman şehzade olan III. Sultan Ahmed'e yazı hocalığı yaptı.

Hafız Osman üç büyük hattattan istifade etmekle beraber Şeyh Hamdullah'ın yazılarını da tetkik etmiş ve içinden beğendiği harfleri seçerek onları ideal bir harf olarak tanımış yani Şeyh'in eksikliklerini tamamlamıştır. Başka bir ifade ile Şeyh'te, Yâkût-ı Musta'sımî'yi andıran tarafları ortadan kaldırarak aklâm-ı sitte'yi artık ulaşabilecek güzelliğin son sınırına getirmiştir. Şeyh, yazıda klâsik devrin başlangıcı, Hafız Osman ise bu klâsizmin kemâl ve olgunluk devridir. XVIII. yüzyıldan itibaren bütün hattatlar bugün de dahil onu takip etmektedirler. Arap hattatları da onun ekolünü takip etmektedirler.

Osmanlı idaresine bağlı olan ülkelerden Rumeli'deki hattatlar, söylemeye lüzum yoktur ki yazı bakımından İstanbul'a bağlıydı. Burada önemli bir kültür merkezi olan Şumnu, askerî bir merkez olmanın dışında altı yüz seneden fazla süren bir zaman içinde hattatlığın da merkezi oldu.

Buranın, hat sanatı bakımından önemi önce Bulgaristan sonra diğer Rumeli vilayetlerinin ve İstanbul’un Kur’an ihtiyacını karşılamış olmasından ileri gelmektedir. Şumnu’da güzel yazı ekolü XIX. yüzyıldan önce ve sonra olmak üzere iki devreye ayrılır. Birinci devrede hattatlar, eserlerini görebildikleri İstanbul hattatlarının yolunda yürüdüler. İkinci devrede ise burada hat sanatı daha ileri gitti. Bunda, Rumeli’de vaki olan Rus istilâsının yaptığı tahribatı görmek ve halkın maneviyatını düzeltmek için II. Mahmud’un Şumnu’ya gitmesinin de tesiri oldu. Padişah’ın kendisi de hattat idi ve bu şehirdeki hattatların ricası üzerine İstanbul’da tanınmış bir hattat olan İbrahim Şevki’yi oraya yolladı. Bu sanatkâr, Bulgaristan’da birçok hattat yetiştirdi. Süheyl Ünver, Şumnu hattatları hakkında yazdığı makalesinde bu ülkede yetişen otuza yakın hattat ismi verir.

Celî Aklâm-ı Sitte

Aklâm-ı sitte’nin celi’si üzerinde durulması gereken diğer bir konudur. Celi, hattatlıkta bir terim olarak her hattın belirli bir ölçüden sonra geniş yazılan tarzına denir.

Aklâm-ı sitte’nin belirli ölçüleri ve belirli kullanış sahaları olduğundan yalnız, muhakkak, sülüs ve pek az da nesih yazının celi şekli olduğuna değinmiştik. Bunun dışında kalan diğer üçünün (reyhân, tevkî, rıkâ) celi şekli mümkün değildir. Böyle olmakla birlikte, muhakkak’un celisi fazla yer kapladığından bütün İslâm ülkelerinde XVI. yüzyıldan itibaren terkedildiği için hattatlar, bütün güçleriyle celi sülüs’e yöneldiler (nesih’in celisi ise bazen hilyelerde kullanıldı). Sülüs ile celi sülüs’ün harfleri arasında anatomi, yapı ve biçim bakımından hiçbir fark yoktur. Bu yüzden celi sülüs, bir yazı cinsi olmayıp sülüs’ün iri yazılmış şeklidir.

Aralarında diğer fark, celi sülüs’te hemen daima istif (kompozisyon) ön plandadır. Sülüs’ün genellikle satır halinde yani harf ve kelimelerin birbirini takip edecek şekilde yazılmasına karşılık, celi’de harf ve kelimelerin istif

edilmesi bahis konusudur. İstif, harf ve kelimelerin bir kaide içinde, üst üste, fakat metnin, ibarenin okunmasını zorlaştırmayacak biçimde yerleştirilmesi demektir.

Celi sülüs, levhalarda kullanılmakla birlikte ayrıca yaşama sahasını daha ziyade mimarî yapılarda bulmuştur. Bunların kapılarında, kitabelerinde, kubbelerinin içinde, duvarlarında bol bol kullanılmış ve adeta, o yapıların mimarî karakteriyle bir ahenk teşkil ederek onların güzelliğine katkıda bulunmuştur.

Aslında XIII. yüzyılın ikinci yarısında 1258'de Abbâsîler'in tarih sahnesinden silinmesi ve Yâkût'un 1298'de ölümünden sonra aklâm-ı sitte, Türk ve İranlı hattatların gayretleriyle ileriye götürüldü. Ne var ki İranlılar'ın, Yâkût ekolünü takip etmelerine karşılık, Türk hattatları aklâm-ı sitte'de olduğu gibi yaptıkları hamleler sayesinde bunun celisi'nde de ileri geçtiler. Kısaca ifade etmek gerekirse, Türkiye müstesna, İslâm ülkelerinde dikkati çeken bir gelişme olmamıştır. Yalnız Timurlular devrinde Timur'un torunu Baysungur (ö.1434) XV. yüzyılın başlarında İran'da yaşayan Türk hattatlarının en büyüklerindendir. Muhakkak ile yazdığı sayfa boyu 169 cm, genişliği 105 cm olan büyük Kur'an'ı bugüne kadar yazılmış olan Kur'anlar'ın en büyüğüdür. Bu eser zamanla harap olmuş ve bize ancak 15

kadar sayfası ulaşmıştır. Bunlardan yedi tanesi halen İran'da Meşhed şehrinde Astân-ı Kuds-i Razavî Kütüphanesi'ndedir. Baysungur'un annesi Gevherşâd'ın aynı şehirde yaptırdığı büyük cami'in cephesindeki kitabe de onundur.

Timur'un diğer bir torunu Uluğ Bey de hatla meşgul olmuştu. Timur'un saltanat yıllarından yani 1370 yılından Hüseyin Baykara'nın hayatına kadar geçen 140 yıl zarfında İran sahasında aklâm-ı sitte ve celisi ve nesta'lîk çok ileri gitti. Söylemeye lüzum yok ki hattatların büyük bir kısmı Türk asıllı idiler. Gerçi kaynaklar bunların Türk olduklarını yazmazlarsa da

kendilerinin Tebrizî nisbesini taşımaları onların Türk asıllı olduklarını göstermektedir. Bugün dahi Âzerbaycan'da okula gitmeyen bir kişi Farsça bilmemektedir.

Yazıdaki terakki Safevîler devrinde de sürdü. Timurîler devrindeki gibi devam etti. XVII. yüzyılda Şah Abbas I zamanında yaşayan Tebrizli Rıza Abbâsî (1629 da hayatta) celi sülüs'te Osmanlı hatlarına yakın bir ustalık gösterdi.

Anadolu'da Selçuklular devrinden (1077), Osmanlılar'da Fatih devrine kadar olan aşağı-yukarı 350 yıl içinde celide gelişme ağır bir şekilde devam etti. Bütün yazı çeşitleri gibi celi de Fatih devrinde gelişmeye başlamıştır. Bursa ve Edirne'de yapılan mimarî eserlerden anladığımıza göre Selçuk celi sülüs'ü İstanbul'un alınışından sonra tesirini kaybetmeye ve yerini yeni bir görüşün ve yeni bir sanat anlayışının ışığı altında gelişen bir üslûba terketmeye başladı. Eğer bu yeni üslûbun Türk hat tarihi içinde adını belirtmek istersek, hiç şüphesiz ona "Osmanlı celi sülüsü" ismini vermemiz yerinde olur.

Osmanlı celi sülüsü'nün ilk güzel numunelerine Fatih Sultan Mehmed devrinde rastladığımız için bu yazının gelişme tarihinin başlangıcını, ortalama olarak 1453 yılı olarak kabul ediyoruz. Bu tarihten sonra, bu yazıda olgunluk devrinin başlangıcı olan 1800 tarihine kadar ağır bir ilerleme olmuştur. Arada bir yetişen usta hattatların her biri yazının estetiğine katkıda bulunarak noksanlarının tamamlanmasına yardım ettiler. Bu büyük sanatçılardan her biri, şüphesiz umumileşmiş yazı kaidelerini takip etmenin dışında, sahip oldukları şahsi görüş ve ustalıklarını da yazıya getiriyorlardı. İşte bu husus, yazının azar azar gelişmesine vesile oldu. Yani hattatlar, bu gelişme devrinde durmadan bir arayış halinde, bir gün gönüllerini rahatlatacak ideal bir noktaya, daha doğrusu ideal yazı kaidelerine doğru ilerlemekte idiler. Bu arayış ve celi sülüs'ü güzelleştirme

gayreti büyük Türk hattatı Mustafa Râkım'a yani XIX. yüzyılın başına kadar devam etti. O, celi aklâm-ı sitte'yi kemâle erdirdikten sonra bütün Türk hattatları, onun kurduğu ekolü takip etmeye başladılar. Bugün de öyledir.

Arap hattatları da XIX. yüzyıldan itibaren onun üslûbunu benimsediler. Yalnız Kuzey Afrika'da Fas, Cezayir ve Tunus'ta yazı fazla gelişme göstermedi. Fakat şimdi onlar da celi aklâm-ı sitte'de, Türk üslûbunu benimsemeye başladılar. Orta Asya Türkleri ile Afganistan ve Pakistan ise İran celi ekolünün etkisinde kaldı. Bugün Pakistan hattatlarının da yavaş yavaş Türk üslûbunun yani Râkım'ın etkisinde eser verdiklerini görüyoruz.

Son söz olarak söyleyelim ki eskiden beri söylene gelen bir ifadeye göre Kur'an, Mekke'de doğdu; Mısır'da okundu, İstanbul'da yazıldı.

Nesta'lik

Osmanlılar'da ta'lîk diye anılan, ince ve zarif görünüşüyle dikkati çeken bu hat, İran'ın batısında Türklerle meskun olan Âzerbaycan bölgesinde gelişmeye başladı. Aklâm-ı sitte'den sonra tarih sahnesine çıkan bu hat bilhassa şiir kitaplarının yazılmasında kullanıldı.

Nesta'lîk'in en iptidaî örneklerine XIII. yüzyılda rastlanmaktadır. XIV. yüzyılda daha belirgin bir şekle girmeye başlayan bu hat XV. yüzyılın başlarında bütün özelliği ve kurallarıyla ortaya çıktı. Kuralları Tebrizli Türkler'den Mîr Ali Tebrizî (ö. 850/1446) tarafından tespit edildi. Onu takiben oğlu Mîr Abdullah ve onun öğrencisi Tebrizli Mirza Cafer'in (ö. 856?/1452) sanatkâr eliyle ileriye giden yazı gelişmeye başladı. Bunları Tebrizli Ezher (ö. 880?/1475?) takip etti ve nesta'lîk güzelleşme yoluna girdi. Gene Türk asıllı olup, Türkçe şiir de yazan Mîr Ali Herevî (ö. 951/1544) bu yazıya şirin ve ruhu okşayan bir tatlılık getirdi ve nihayet Kazvinli Mîr İmad (ö 1024/1615) nesta'lîk'i zirveye ulaştırdı.

Görüldüğü gibi İran'da ve Maveraünnehir'de saltanat süren Timurlular ile Safevîler, Türk ve İran kültürünün gelişmesine büyük yardımda bulundular. Aklâm-ı sitte yazılarında olduğu gibi nesta'lîk yazı hattatlarını da korudular. İran ve Türk edebî eserleri Türk ve İranlı sanatkârların kalemleriyle ölümsüzlüğe ulaştı. Meselâ Sultan Ali Meşhedî (ö. 1520), Timur hükümdarlarından Hüseyin Baykara'nın sarayında iltifat gördü; ünlü Türk şairi Alişîr Nevâî ile İranlı şair Molla Câmî'nin eserlerini yazdı. Mîr Ali Herevî de Hüseyin Baykara'dan sonra Özbek asıllı Şeybânî devletinin hizmetinde bulundu. Timur'un torunu Baysungur'un Herat'ta sarayında kurduğu atelyesinde birçok Türk sanatkâr vardı.

Safevîler devrinde de birçok Türk asıllı hattatın yaşadığını biliyoruz. Bunlardan I. Şah İsmail'in torunu İbrahim Mirza (ö.984/1576) nesta'lîk'i güzel yazıyorlardı. Keza I. Tahmasp ve elçi unvanıyla tanınan IV. Safevî şahı İbrahim Han (saltanatı: 1578-1588) nesta'lîk ve nesih

ile uğraştı. Ayrıca bir Türk hanedanı olan Kaçarîler'den Feth Ali Şah'ın torunu Mehemmed Mirza Kacar da (ö. 1290/1873) nesta'lîk'te ustaydı.

Bugün de İran'da Türk asıllı hattatlar vardır. Ben, Şahlık döneminde Tahran Üniversitesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde yüksek lisans öğrenimi gördüğüm 1949-52 yıllarında bazı Türk hattatlarıyla tanışmıştım.

Nesta'lîk İran dışında Afganistan ve Orta Asya Türkleri arasında da rağbet gördüyse de biz bu bölgeler hakkında geniş bir bilgiye sahip değiliz. Afganistan hat tarihi yabancımız olmamakla beraber has isimlerin Müslüman ismi olması bizi tereddüt içinde bırakmaktadır. Hint sahasına gelince, burada yazının (hattın) saray çevresine inhisar ettiğini görüyoruz.

Tanıdığımız meşhurlar şunlardır: Hint padişahı Şâhcihan (saltanatı: 1628-1657) ve oğlu Dârâ Şukûh, Şah Şucâ (saltanatı: 1657-1658), Zîbu'n-Nisa Begum (ö. 1700) (Safevîler'den Şahnevâzhan'ın kızı) Dârâ Şukûh'un

oğlu Mehmed Süleyman Şukûh, Mehmed Şâh Gürkânî (saltanatı: 1719-1748), II. Bahâdur Şah (saltanatı: 1837-1858).

Osmanlılarda Nesta'lîk

Osmanlılar'ın Âzerbaycan'da Karakoyunlular ile doğu Anadolu'da Akkoyunlular ile olan siyasî münasebetleri nesta'lîk'in daha XV. asrın başlarında Türkiye'de tanınmasına imkân hazırlamıştır. Yazma eserlerin elden ele dolaşması, bilhassa edebiyat çevrelerinin İran ile yakın ilişkileri; Fatih devrinde sınırların genişlemeye başlaması ve bu yüzden İslâm dünyasının gözlerinin İstanbul'a çevrilmesi; ayrıca Osmanlı sarayının İran sanatkârlarına kapılarını açması bu hattın, Fatih devrinde yayılmasına vesile oldu. Bu tarihte, tanınmış hattatların bir kısmı Âzerbaycan ve İsfehân'dan gelip İstanbul'a yerleşmiş ve padişah için eserler yazmış ve istinsah etmişlerdi.

Nesta'lîk'te iki ekol vardır. Biri İran nesta'lîk ekolü; diğeri Türk nesta'lîk ekolü. Türkiye müstesna, diğer ülkeler halen birinci ekole bağlıdırlar. XIX. yüzyıla kadar İran ekolünün etkisinde kalan Türk hattatları, bu yazıda kendi görüş ve sanat anlayışlarına uygun yeni bir üslûp meydana getirerek İran nesta'lîk ekolünden ayrıldılar ve Yesârî'nin öncülüğü ve oğlu Yesârîzâde'nin gayreti ile Türkiye'de Türk nesta'lîk ekolü adında yeni bir ekol meydana çıktı.

Osmanlı Türk hattatları, Yesârîzâde'ye kadar önce ilk devrede İranlı ve Türk asıllı sanatkârları takip ettiler. Ünlü hattat Mîr İmad ortaya çıkınca İran sahasında ikinci devre başladı. Anadolu hattatları da XVII. Asır başından itibaren onun üslûbunu benimsediler ve ustalıklarını anlatma bu makalenin hacmine sığmayacak nice usta sanatkârlar yetişti. Siyahî Ahmed (ö. 1688), Abdülbâkî Arif (ö.1713), Durmuşzâde Ahmed (ö.1716), Dedezâde (ö.1760), Şeyhülislâm Veliyüddîn (ö.1786), Kâtipzâde Mehmed Refî (ö.1769) ve hele, Türk nesta'lîk ekolünü kuracak olan Yesârîzâde

Mustafa İzzet'in anadan doğma çolak ve solak olan babası Yesârî Mehmed Es'ad (ö.1798) bu meşhurlardan birkaçıdır. Osmanlı-Türk sanatkârları mübalağa etmeden söyleyelim ki İmad'ı bile aştılar. Bu yüzden onlara "İmad-ı Rûm" yani "Anadolu'nun İmad'ı" unvanı verildi.

Osmanlı nesta'lîk'inin ikinci devresi, Yesârî Mehmed Es'ad'ın oğlu Yesârîzâde'nin XIX. yüzyılın başında meydana koyduğu yeni bir üslûpla başladı. Bu üslûba Yesârîzâde Mustafa İzzet üslûbu (ekolü) denmektedir. Kısaca, İran yani İmad üslûbundaki sıkışıklık ve aynı harfin biraz değişik ölçülerde yazılmasına mukabil Türk üslûbunda ferahlık ve kesin kaideler mevcuttur. Bugün Türkiye'de bu üslûp hakimdir.

Bu ekolün en meşhur simaları şunlardır: Kıbrısîzâde İsmail hakkı (ö. 1862), Ali Haydar Bey (ö. 1870), Kazasker Mustafa İzzet (ö. 1876), Sami Efendi (ö. 1912), Nazif Bey (ö.1913), Ömer Vasfi (ö.1928), Mehmed Hulûsi (ö.1940), Necmeddin Okyay (ö.1976), Halim Özyazıcı (ö.1964), Hamid Aytaç (ö. 1982).

Bugün bu yazı ile birlikte diğer hatlar, Mimar Sinan ve Marmara üniversitelerinde birer ders olarak okutulmakta ve uygulamalı olarak gösterilmektedir.

Osmanlı-Türk Hattatlarının İcat Ettiği Yazılar

Divânî

Devletin resmî yazıları, kararları, beratları, fermanları kısaca padişahların iradeleri bugünkü bakanlar kuruluna tekabül eden Dîvân-ı Humayûn'dan çıktığı için burada bu gibi işlerde kullanılan yazıya da dîvânî adı verilmiştir. Bu yazının XV. yüzyıla kadar İran'da kullanılan ve adına ta'lîk denilen yazıdan alınan ilham ile Türkler tarafından meydana getirildiği anlaşılmaktadır.

Dîvânî'nin en eski örneklerine Fatih devrinde rastlanmaktadır. Bu ilk örneklerden anlaşıldığına göre önceleri açık-seçik bir tarzda yazılırken

zamanla komplike bir duruma girdiği görülmektedir. Bu yazıda birleşmeyen harflerin birleşmesi, harflerin alışılagelenin dışında bir şekilde kullanılması metnin herkes tarafından okunmasına mani olmak içindi. Dîvânî zamanla gelişti ve XIX. yüzyılda Bâb-ı Âli'deki devlet dairelerinde en güzel şekline ulaştı.

Celi Dîvânî

Dîvânî'nin iri tarzda yazılanı anlamına gelirse de aralarında farklar vardır. Dîvânî gibi onun da ne zaman ve kim tarafından icadedildiği belli değildir. İstifli yazılan ve süslü bir yazı olan celi dîvânî en güzel şekline

Bâb-ı Âli kalemlerinde ulaştı. Dîvânî'den biraz büyükçe yazılır. Kompozisyonu girifttir. Harfler ve kelimeler arasında boşluk bırakılmamasına dikkat edilir; aklâm-ı sitte'de kullanılan okutma işaretleri ve süslerine yer verilir. Bu iki yazının hattatları genellikle malûm değildir.

Rık'a

Osmanlı Türk hattatlarının icadı olan rık'a, dîvânî'nin dikey harflerinden bazılarının biraz küçülmesi sadeleşmesi, kavis ve meyillerinin azaltılmasından meydana geldiği anlaşılmaktadır. Yuvarlaklığı az, düzlüğü çok ve harekesi olmayan rık'a'nın kolaylık ve sürat için aranıp bulunduğunda şüphe yoktur. Sarayda Dîvân-ı Humayûn'da meydana gelen bu yazı, umumiyetle yazışmalarda, müsveddelerde ve mektuplarda kullanılmış ve bilhassa XIX. yüzyılın başından itibaren günlük resmî yazışmalarda kullanılmaya başlamıştır.

Rık'a'nın dîvânî'den meydana geldiğini gösteren, bizim rastladığımız en eski örnek, Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi'ne vakfedilen gelirler hakkındaki 10 Rebiülevvel 1136/12 Aralık 1723 tarihli vesikadır. (bu vesika III. Ahmed Kütüphanesi'nde teşhirde bulunmaktadır).

Rık'a önce Dîvân-ı Humâyun'da doğdu ve XIX. yüzyılın ilk yarısında yukarıdaki iki yazıda olduğu gibi Bâb-ı Âli kalemlerinde gelişti ve bu

yüzden ona Bâb-ı Âli rık'ası dendi. Bu üslûpta dikey ve yatay harflerin boyları kısadır. Elif, re ve vav gibi harfler kendinden sonraki harflerle birleştirilerek yazılabilmektedir.

Bu yazının estetiğinde ikinci hamle Galatasaray Sultanisi yazı hocası Mehmed İzzet Efendi (ö.1903) tarafından yapıldı. O, harfler için kesin ölçüler getirdiği gibi yazının umumi görünüşüne ferahlık kazandırarak rık'a'yı bir sanat yazısı haline soktu.

Bu üç yazı, İran ve doğusundaki İslâm ülkeleri müstesna bütün Arap ülkelerinde ve Rumeli'de kullanılmıştır.

Ali Alparslan, "Babur'un İcad Ettiği Baburî Yazısı ve Onunla Yazılmış Olan Kur'an", Türkiyat Mecmuası, Sayı: XVIII-XIX, İstanbul 1980.

Ali Alparslan, "Osmanlı Hat Sanatı Tarihi", İstanbul 1999.

Ali Alparslan, "Ünlü Türk Hattatları", Ankara 1992.

Habibullah Fezâilî, "Atlas-ı Hat", İsfehan 1391.

Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu, "Türklerde Yazı Sanatı", Ankara 1958.

İbnu'n-Nedîm, "el-Fihrist", Kahire 1348.

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, "Son Hattatlar", İstanbul 1955.

K. M. Yusuf, "Calligraphy under the Mughals. the Islamic Revieu", Temmuz 1960, s. 19-23.

Mehdî Beyanî, "Ahval ve Âsâr-ı Hoşnuvîsan" (Nesta'lîk nuvîsan), 3 cilt, Tehran 1345-48.

Mustakimzâde Süleyman Sadeddin, "Tuhte-i Hattatîn" (Hazırlayan: İbnülemin Mahmud Kemal), İstanbul, 1928.

Süheyl Ünver, "Şumnu'da Türk Hattatları", Belleten, Sayı: 185, s. 31-6, Ankara 1983.

Şevket Rado, "Türk Hattatları", İstanbul 1984.

Uğur Derman, İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı (IRCICA), İst. 1992.

Klâsik Dönem Osmanlı Mimârisinde Celî Yazılar / Yrd. Doç. Dr. Fevzi Günüç [s.274-282]

Sakarya Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi / Türkiye

Sanat Tarihi araştırmacıları tarafından genel olarak, Fatih Camii ile başlayan ve Edirne Selimiye Camii ile sınırlanan Klâsik dönem Osmanlı mimarisini kesin hatları ile dönem dönem birbirinden ayırmak oldukça güçtür. Büyük bir medeniyet zincirinin halkalarını oluşturan, kuruluş, beylikler ve yükselme dönemleri, başlangıcından itibaren yükselerek devam eden yüksek ideal ve hedeflerin, tarih karşısındaki taksimatı durumundadır. Fatih Dönemi, ilim kültür ve sanat tarihi bakımından olduğu gibi hat sanatı açısından da önemlidir. Bu dönem, hat sanatının temellerinin atıldığı ve Türk zevkinin doğmaya başladığı dönem olarak göze çarpar. Farklı zamanlarda ve değişik eserlerde görülen mimari yenilikler Fatih Camii ile birlikte birleştirilmeye başlanmış, milletler tarihinde uzun sayılmayacak 100 sene gibi kısa bir zamanda zirveye ulaşmıştı. Her çeşit güzel sanat şubeleri Fatih Sultan Mehmed'in fahrî riyâsetinde gelişirken, hat sanatı da, bu müsait ortamda gelişmesini hızlandırmıştır. Aklâm-ı Sitte denilen altı çeşit yazıdan başka "Divânî Yazı" Fatih Devri'nin yadigârıdır. Yine Siyakat yazısı da resmî evrak da kullanılmaya başlanmış, vakıf ve tahrir defterleri siyakatla yazılmıştır.

Lügatte iri, aşikâr meydanda belli gibi manalara gelen Celî sözcüğü1 hat sanatında bir terim olarak, her yazının belli bir ölçüden sonra yazılan şekline denir. Her yazı nevi, büyük yazıldığı zaman Celî sözcüğü ile birlikte söylenir. Celî Sülüs, Celî Ta'lıyk veya Celî Divânî gibi. Yalnız başına kullanıldığı zaman ise bundan sadece celî sülüs yazısı anlaşılır.

Celî yazı bir ihtiyaçtan doğmuştur. Çünkü yazının bulunduğu yerler her zaman insanın rahatlıkla görebileceği uzaklıkta olmayabilir. Dolayısıyla bir mimari eser üzerinde bulunan yazının büyüklüğü, onun insan gözünden uzaklığına da bağlıdır. İslamiye'tin yayılması ve genişlemesi ile birlikte inşa edilen mimari eserlerde son derece geniş bir kullanım alanı bulan celî yazılar, o eserin tezyinatı içinde önemli bir yer tutarken aynı zamanda eserin kimliğini de ortaya koymuştur.

Celî yazı, Sa'd isimli2 bir san'atkâr tarafından ilk kullanıldığı Emeviler Dönemi'nden itibaren bütün medeniyetlerin mimari eserlerinde yaygın olarak kullanılmıştır.

Klâsik Osmanlı mimarisinin hat tarihimizde bugün bilinen ilk celî hattatları Edirneli Yahya Sofî ve oğlu Ali b. Yahya Sofî'dir. Bilhassa celî yazıda üstâd olarak kabul edilen bu iki hattat, Fatih Devri'nde celî eserler veren ve isimleri bilinen iki hattattır. Bütün ihtişamıyla devam eden ve İslam ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı Türklerinde de tesirleri devam eden Yâkutü'l-Musta'sımî tavrında yazılar yazan bu iki hattatın celî yazıdaki tesirleri, Celî sülüs yazının bütün hususiyetleri ile geliştiği XIV. asra kadar devam etmiştir.3

Yahya b. Sofî'nin4 bugüne kadar kağıt üzerine yazılmış bir eserine rastlanmamıştır. O'nun bugün bilinen en önemli celî yazıları, İstanbul Fatih Camii şadırvan avlusunun dış avluya bakan pencere alınlıklarında bulunan 6 parçadan mürekkep Besmele-i Şerîfe ve Fatiha Sûresi'dir.5 Bu eser, istiflerindeki olgunluk bakımından hat sanatının önemli eserlerinden kabul edilir. Mermer malzemeye uygulanışındaki teknik bakımdan ise tek ve orijinal eserdir. Beyaz mermerden kesilen harfler, zemindeki yeşil mermerin harflere göre titizlikle uygulanan kısımlarına büyük bir itina ile yerleştirilmiş, azûr tekniğine benzer bir yöntem kullanılmıştır. Bu hususu, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde "… Haremin cevânib-i erbaasındaki

revzenlerin taşra atebeleri üzere olan kitâbeler içre yeşil somalcıy üzre beyaz mermer-i ham ile Yâkutü’l-Musta’sımî tarzı ile Süre-i Fatiha tahrir olunmuştur ki, Diyâr-i İslâm’da bugüne, mermer üzre hatt-ı Yâkut görülmemiştir”6 şeklinde methedilmiştir.

O güne kadar ki yazılarında, Selçuklulardan itibaren devam eden bir gelenek olarak yan yana getirilmesi mümkün olan dik harflerin gruplanması şeklinde görülen istif özelliğinin aksine, Yahya Sofî’nin bu camideki Celî yazılarında, XIV. yy. celî anlayışını hatırlatan gelişmeler görülür (Resim: 1). Ufkî hatların, oraları açılan şakûli hatlar arasına yerleştirilmesi ile ortaya çıkan bu istif anlayışı, benimsenerek daha sonraki asırlarda da devam edecektir. Yahya Sofî’nin bu Besmele istifi, sikke ressamı Ali b. Murad’ın, harflerindeki dolgunluk ve Yakût tavrından ayrılan hususiyetleri bir kenara bırakılırsa, Onun XVIII. yüzyılda Nuruosmaniye Camii harîmine yazdığı Besmele istifiyle benzerliği dikkat çekicidir.

Camii avlusunun iç tarafında bulunan pencere aynasında bulunan bu yazılara ait kitâbe, 1765 yılında meydana gelen zelzelede cami ile beraber harab olmuş ve kaybolmuştur.7

Kitâbesi olmadığı ve eski hat tarihi kaynaklarında8 da bahsedilmemesine rağmen harf ve terkiblerindeki benzerliklerine dayanarak Edirne Üç Şerefeli Camii’nin gerek inşa ve gerekse şadırvan avlusu pencere alınlıklarında bulunan çini üzerindeki celî yazıların Yahya Sofî’ye ait olduğunu söylemek yanlış olmaz (Resim: 2). Üç Şerefeli Camii’nin, Osmanlı mimarisinin en mühim eserlerinden olması ve Yahya Sofî’nin de hem Edirneli hemde dönemin en önemli ve mahir celî sülüs üstâdı olması, yazının teknik hususiyetlerindeki benzerliği tarihi bakımdan da desteklenmektedir. Hat sanatı bakımından da son derece önemli olan tâc kapısı üzerindeki bu kitâbenin, ikili, beşli, sekizli ve onlu gruplar halinde yazılan ilk harflerinin istif bakımından tesiri kadar, üst tarafda Besmele-i

Şerîfe'nin kûfî hatla yazılması Beylikler dönemi yazı anlayışının en güzel örneklerinden biri olarak karşımıza çıkar. Henüz tam olarak gelişmeyen ve hareke ve mühmel işaretlerinde yeteri kadar kullanılmamasından dolayı zeminde görülen boşluklar, Türk süslemesinde kullanılan motiflerle doldurulmuştur ki, bu da yine bir Beylik Dönemi özelliğidir.

Fatih Dönemi'nin bilhassa celî sülüs yazıları ile temayüz eden diğer bir hattatı Ali b. Yahya Sofî'dir.[9] Yahya Sofî'nin oğlu olan ve bilhassa Müsenna[10] yazıda mahir olan Ali Sofî, bazen imzalarında ismini Ali b. Mezîd es-Sofi olarak da kullanılır. Edirneli olan ve hüsn-i hattı babasından meşkeden Ali Sofî'nin en mühim yazıları Amasya Bayezid Camii inşa kitâbesi, İstanbul Fatih Camii inşa kitâbesi ve şadırvan avlusu pencere alınlıklarındaki çini yerinde bulunan yazılar, İstanbul Topkapı Sarayı Bâb-ı Humayûn'undaki Müsenna Celî Sülüs yazılarıdır.

Kaynakların bir kısmında Şeyh Hamdullah'a ait olarak gösterilen[11] diğer bir kısmında ise Ali b. Sofî ile irtibat kurulmadan başka bir hattat gibi Ali b. Mürîd, es-Sofî şeklinde verilmiştir. II. Bayezid Camii inşa kitâbesi hiçbir tereddüde mahal bırakmayacak şekilde Ali b. Sofî'ye aittir. Çünkü bu inşa kitâbesindeki hattat imzası tâc kapının sol tarafındaki dikdörtgen panonun alt kısmında Ali b. Mezîd es-Sofî şeklindedir,[12] (Resim: 3). Buradaki Mezîd kelimesi, aynı hattatın, bâb-ı humayûnda bulunan müdevver form içindeki imzasında da görüleceği üzere, zaman zaman isminden sonra kullandığı sıfattır. Mezîd kelimesinin "ze" harfi üzerinde bulunan basılmış durumdaki noktası Mürîd şeklinde bir tereddüde yer verse de yerinde yapılacak dikkatli bir inceleme ve harflerin, terkiblenen Bâb-ı Humayûndaki imza kitâbesiyle olan benzerliği bunu mümkün kılmamaktadır.

Ali Sofî'nin Fatih Camii'nde bulunan inşa kitâbesi 3 parçadan oluşmaktadır. Bunlardan 7'şer satırlık iki parçası kapı nişinin sağında ve

solunda, iki satırlık kitâbe ise kapı kemerinin üzerindedir. Hattatın imzası ise, sol taraftaki kitâbenin alt kısmındadır. Bu üç kitâbeden satır nizamı ve terkiblerindeki ahenk bakımından en dengeli olanı kapı kemerinin üzerinde olanıdır (Resim: 4). Sultan Fatih'den itibaren Osman Gazi'ye kadar ki Sultan isimlerinin gruplanması bu ahengi oluşturan en önemli unsurdur. Bu şekildeki benzer bir istif, Süleymaniye Camii inşa kitâbesindeki Hasan Çelebi'ye ait kitâbede görülecektir. Aynı caminin şadırvan avlusunda bulunan çini üzerindeki celî yazılar, hat sanatı bakımından olduğu kadar çini ve tezyini sanatlarımız bakımndan da önemlidir (Resim: 5). Depremden sonra çok az bir kısmı sağlam kalabilen bu yazılarda yine, beylikler dönemi hat sanatının özelliklerini görmek mümkündür. Ayetü'l Kürsî'nin yazılı olduğu bu alınlıklarda sarı ile yazılan kûfi yazılar dönemin renk özelliğini olduğu kadar, yapma Kûfi yazının özelliklerini de aksettirmektedir.

Fatih Camii'ndeki yazılardan 8-10 sene kadar sonra yapılan ve Ali Sofî'nin kemal dönemine ait yazıları olması bakımından da ayrıca önemli olan Bâb-ı Humayûn'un kapı alınlığının ön ve arka yüzündeki muhteşem Celîler de, kapı nişinin sağında ve solunda bulunan madalyon yazılar, Fatih Dönemi celî yazılarınında en önemlileridir13 (Resim: 6).

Müsenna yazının da en güzel örneklerinden olan ve Ali Sofî'nin bilhassa bu yöndeki kudretini ortaya koyan kitâbede, yukarıda Lafzatullah'ın iki elif harfi, ortada ve aşağıda Yây-ı Ma'kus (tersine doğru uzatılmış ya harfi) şeklinde yazılan (Fî) harfinin merkezden yanlara doğru verevine istifleri ile ayrılan her iki kısımdaki ayet istifleri son derece dengeli ve ahenklidir. İstifli yazıların başta gelen hususiyetlerinden olan lekeli ve lekesiz kısımların dengesi, istif içerisinde gözü rahatsız edecek sıkışık herhangi bir terkibin bulunmaması, kitâbeyi daha da önemli kılmaktadır. O dönemlerde ve hatta Ali Sofî'nin Fatih Camii'ndeki çini üzerinde bulunan Celî yazıların zemininde kullanılan süsleme burada

yoktur. Bilhassa Selçuklular ve daha sonra da Beylikler Dönemi’nde kullanılan istif içerisindeki boşluklardan rahatsız olma endişesinden kaynaklanan bu durum, yavaş yavaş terkedilecektir. Alınlığın alt köşesinden merkeze doğru meyilli yazılan dik harflerin istifde oluşturduğu ahenkle birlikte, kitâbenin son derece hareketli olmasını da sağlamıştır. Bu ve kapının arka yüzeyindeki aynı istifi ihtiva eden kitâbe ile aynı kapının sağ ve sol tarafında bulunan müdevver yazılar, istif bakımından, hiç şüphesiz, Fatih Dönemi’nin olduğu kadar, XIV. yy. kadar celî yazan hattatların istifade ettiği yegâne celîler olmuştur. Hicr Sûresi’nden 4 ayetin yazılı olduğu bu alınlığın altında Saray ve surların inşa kitâbesi vardır. H. 883 tarihinde yazılan bu 4 satırlık kitâbe de Ali Sofî’ye aittir. Kapının avluya bakan yüzünde bu kitâbe ile aynı hizada bulunan Saf Sûresi 13. ayeti H. 1284 tarihinde, Sultan Abdülaziz Han tarafından yaptırılan tamirler zamanında Abdülfettah Efendi tarafından yazılmıştır.

Kapı yuvasının sağında ve solunda müdevver form içinde ve bir madalyon şeklinde duran Celî Sülüs Müsenna yazılar da, yukarıdaki alınlıkta bulunan kitâbe gibi, Ali Sofî’nin istif bakımından en önemli celîlerindendir. Bunlardan sağdakinde Saf Sûresi’nin 13. ayeti yazılıdır. Yukarıdan başlıyarak sağdan ve soldan aşağıya inen “…… Nasrun minallahi ve fethun karîb ve beşşiri’l mü’minîne Yâ Muhammed” ibarelerini ortada kare bir madalyon ayırmış, ikişerli gruplar halinde 2 harf-i tarif ve Elif ve Yâ terkibleri, istif içerisinde hendesî bir tesir meydana getirmişlerdir (Resim: 7). İbare içindeki iki Lafzatullah’ın üstte ve iki İsm-i Nebî’nin de, ibarelerinin tabii seyri içinde altta olmak üzere istif edilmeleri, o dönemde ancak Ali Sofî gibi, celî ve müsenna, yazıda mahir olan hatların ince buluşları olarak karışımıza çıkar. Kapı nişinin sol tarafında yer alan ve sanatkâr imzasını ihtiva eden kitâbenin (Ketebehû ez’afü’l-abîd Ali b. Mezîd es-Sofî) müsenna kompozisyonu da diğerinde olduğu gibi yukarıdan

aşağıya doğru istif edilmiştir (Resim: 8). Dolayısıyla karşılıklı iki istif arasında istiflerin birliği açısından da ayrıca bir ahenk vardır. Bu madalyon içerisinde Kaf harfinin sereni (kâf kolu) ile altta fî'deki yây-ı ma'kûs'un keşidesi ile birleşerek madalyonu çevrelemektedir. Ketebehû kelimelerinin birleşen "he" harfinin uçlarına yapılan geçme motif, istifte motif kullanma tercihinden tamamıyla vazgeçilemediğini göstermektedir. Ali Sofî'nin Amasya Bayezid Camii inşa kitâbesindeki el-ehali kelimesinin yây-ı ma'kusu üzerinde dikey, el-azam kelimesinin altında ise yatay olarak kullanılan bulut motifleri, eski bir geleneğin son örneklerinden biri olarak karşımıza çıkar.14

Ali b. Yahya Sofî'de babası gibi Yâkutü'l-Musta'sımî'nin yazı vadisinde eserler veren hattatlardandır. Yazılarında kullandığı hareke ve mühmel (tezyini) işaretler daha olgun olmasına rağmen düzgün ve belli bir sisteme göre kullanılmış değildir. Fatih Camii inşa kitâbelerindekine göre daha fazla kullanılan bu işaretler, bâb-ı humayûnda bulunan kitâbelerde, oraya serpilişinden birkaç hareke ve işaretten başka nerede ise hiç kullanılmamıştır. Celî Sülüs yazıda bir zaruret olan mühmel işaretlerin henüz celî yazı ile birlikte ele alınmadığını ve yeni yeni düşünülmeye başladığını göstermektedir.

Fatih Dönemi'nin hat sanatımız bakımından ayrı bir önemi vardır. Bugüne kadar ismi tesbit edilebilen 33 kadar hattat15 içerisinde Ali Sofî, Abdullah, Muhyiddin ve Celâl Amasî, Şeyh Hamdullah, oğlu Mustafa Dede ve Ahmed Karahisarî'nin de ilavesiyle bu hattatlar Anadolu'nun Esatize-i Seb'a'sı (Yedi Üstâd) kabul edilmişlerdir.16 Bunlardan Kanuni Dönemi hattatları olarak bilinen Ahmet Karahisârî ve Mustafa Dede de Fatih Devri hattatlarından feyz alarak yetişmişlerdir. Bu dönemde Amasya şehrinin yazı tarihi bakımından önemlidir. Daha önceden iki asır boyunca ilim ve sanat merkezi olmuş bu bereketli şehirden, Fatih Dönemi

hattatlarından en meşhur dokuzu yetişmiş17 dolayısıyla bu şehir, o devirde hat sanatının beşiği olmuştur. Osmanlı hat sanatının kurucusu olan Şeyh Hamdullah ve Abbasi kültürü içinde yetiştiği için bu kültür içinde zikredilen ama aslen Amasyalı bir Türk olan Yâkutü'l Musta'sımî18 bu şehrin değerini bir kat daha artırmıştır. Burada teessüs eden hat mektebi İstanbul'un fethini takiben, bu sanatın esaslı şekilde hamisi durumundaki Sultan Bayezid'in padişah olarak İstanbul'a gitmesiyle yavaş yavaş baş şehre intikal etmiştir.

Osmanlılarda sanat olarak hattatlığın başlama noktası olarak19 kabul edilen Şeyh Hamdullah, o dönemin bir gereği olarak Aklâm-ı Sitte ile meşgul olmuş ve Sultan II. Bayezid'in Yâkut tavrından ayrı olarak yeni bir Türk uslûbunun ortaya konması noktasındaki talebi üzerine O, celî yazılara fazla iltifat etmemiştir. Yaşadığı dönemde hat sanatının kağıt üzerine yazılanlardan ibaret sayılmasının rolü de bunlarda tesirli olmuştur. Çok çileli geçen yazı erbainlerinden sonra ortaya koyduğu tavır, kitab yazılarında olduğu kadar, daha ileriki yüzyıllarda zirveye oturacak olan celî yazının, istif bakımından olmasa bile harf ve terkiblerindeki güzelliklerin hazırlayıcısı olmuştur.

Şeyh Hamdullah'ın celî yazıları, sayı bakımından kitabî yazılarına göre fazla değildir. O'nun mimarideki celî yazılarının en önemlileri İstanbul Bayezid Camii'ndedir. Eski saray yanında inşa edilen ve şekli bugüne kadar bozulmadan gelebilen en eski Salâtin Camii olma özelliğine sahip Bayezid Camii'nin inşa kitâbesi, şadırvan avlusu hariminde bulunan kapıları üzerindeki yazılar, mihrab kitâbesi ve devrindeki kubbe yazıları O'na aittir. Cami harimine açılan kapıların iç yüzünde bulunan ve Abdülfettah Efendi tarafından yazılan ayetler ile, Şadırvan avlusu kapılarının meydana açılan ve Mustafa b. Mehmed tarafından yazılan celî yazılar sonradan yazılmıştır. Cami hariminin sıva üzerinde bulunan celîleri

ise, mermer ve ahşaba göre daha çabuk bozulduğu için yenilenmiş ve sonradan başka hattatlar tarafından yazılmıştır.

Camiin tâc kapısında bulunan 3 satırlık Arapça kitâbe, Şeyh Hamdullah'ın en önemli celî yazılarındandır (Resim: 9). Kitâbede sanatkâra ait imza bulunmamasına rağmen, muteber hat kaynakları bu kitâbelerin O'na ait olduğu hususunda ittifak etmektedirler.20 Kitâbe üzerinde ve avlunun kuzey kapısındaki kitâbe üzerinde bulunan H. 911 tarihi ve caminin banisinin yazı sanatı ve Şeyh Hamdullah'ın hamisi ve Şeyh'in de talebesi olan Sultan II. Bayezid'e ait olması bu görüşü teyit etmektedir. Bu camideki celî yazılar incelendiği zaman, Şeyh Hamdullah Efendi'nin kitâbe yazılarındaki harf mükemmeliyetinin celî yazıya henüz tam olarak aktarılamadığını görmekteyiz. Bu ise son derece normaldir. Çünkü celî yazıda harf ve terkib meselesinin yanında halledilmesi gereken istif gibi çok önemli bir mesele daha vardır. Fakat terkibler incelendiği zaman eski celî anlayışından uzaklaşılmaya başlandığı rahatlıkla görülecektir. Bilhassa kitâbe metni içinde yer alan Sultan kelimelerinde görüleceği üzere, dik harflerin araları açılarak bunlar arasına uygun harflerin yerleştirilmesi ve yine dik harflerin keşîde ismini verdiğimiz uzatılma harflerle kesilerek dengelenmesi kayda değer gelişmeler olarak karşımıza çıkar. Hareke ve mühmel işaretlerinden önceki dönemlere göre daha gelişmiş ve düzenli kullanıldığını söylemek mümkündür.

Bayezid Cami'nin kuzeye açılan şadırvan avlusunun avluya bakan yüzündeki kitâbe, celî yazının tarihi seyri içinde gelişmesini takip edebilmek açısından önemlidir. Nisa Sûresi'nin 103. ayetinin yazılı olduğu bu kitâbe, XV.asırda buna İbn-i Beyyaz Camii üzerinde görülen en eski örneğinden başlayarak XX. asra kadar ekol sahibi hattatlar tarafından yapılmış, bu ise bize aynı kitâbe üzerinden celî yazının harf, terkib ve istif açısından mukayesesini mümkün kılmıştır.21

Şeyh Hamdullah'ın İstanbul Atbaşı meydanında bulunan Firuz Ağa Camii kapısı üzerinde bulunan 8 kartuş içinde 4 beyitten oluşan kitâbesindeki celî yazılardan başka önemli bir diğer celî yazısı İstanbul Davutpaşa Camii tâc kapısında bulunan kitâbedir (Resim: 10). Şeyhu'l-İslâm Kemalpaşa-zâde Ahmed Efendi'ye ait olan bu beyitlerin,[22] Şeyh Hamdullah tarafından yazılmasını sağlayan kişi, Davutpaşa'nın ezatlılarından olan ve aynı zamanda Şeyh Hamdullah'ın da öğrencisi olan Bahrem b. Abdullah'dır.[23] Kitâbenin malzemesi mermerdir. Yazılar kabartma olarak hakkedilmiş, zemin ise yeşile boyanmıştır. Yazılar ve zeminde görülen motifler altın varaktır. Kitâbe içinde ve kenarda görülen geçme ve hatayi motifler, Davut Paşa Camii'nin bugün mevcut olmayan ve 1960 yılındaki restorasyon ile tamamen yok olan çok önemli kalemişi süslemeleri[24] ile benzerlik göstermektedir. Edirne Muradiye, Bursa Karacabey Camii ve Şehzade Mustafa'nın Bursa Muradiye'deki türbesinin kalemişlerine benzeyen bu süslemelerin, yazı ile birlikte mutalaa edildiği zaman, Beylik Dönemi Bursa ve Edirne örneğinin, İstanbul Mahmut ve Murat Paşa Camileri ile birlikte, Osmanlı mimarisindeki son örnekleri olarak karşımıza çıkar. Buradaki kitâbede, zemin tezyinatı çok sık yapılmış ve yazının görülmesini zorlaştırmıştır. Süslemenin daha ziyade helezoni motiflerden ibaret olduğu görülmektedir. Her yazı satırına üç helezoni motif sığmış, kıvrımlara yaprak ve rûmî motifler ilave edilmiştir.

İstanbul Koca Kocamustafa Paşa semtinde bulunan Sümbül Efendi Dergahı içinde yer alan caminin inşa kitâbesi, İdris Bitlisî tarafından yapılmıştır.[25] Mimaride başka eserine rastlanmayan İdris Bitlisî'nin, Sultan II. Bayezid'in ikram ve ihsanına nail olacak kadar önemli ve padişaha yakın bir şahıs olmasından başka, Sülüs, Nesih ve Ta'lıyk hattında iyi bir hattat olduğu haber verilmektedir.[26]

XVI. yy. Klâsik Dönem mimarisinde bulunan Celî yazılar bakımından önemli bir asırdır. Şeyh Hamdullah'ın uzun yıllar üzerinde çalışarak Hat sanatında ortaya koyduğu harf mükemmeliyetine iltifat etmeyerek Yâkutü'l-Musta'sımî'nin uslûbunu Anadolu'da devam ettiren Ahmet Karahisârî, Yâkut-ı Rûm lakabına muhatab olmuş, fakat o muhteşem celîleri ve istif anlayışına rağmen yazı müfredatı bakımından Şeyh Hamdullah'ın vadisinin gerisinde kalmıştır. Zaten O'nun temsil ettiği ve Osmanlı Türk zevkine uymadığı için fazla iltifat da görmeyen bu tavır, O'nun vefatından sonra, talebeleri tarafından bile terkedilmiş ve tamamiyle Şeyh Hamdullah Efendi'nin yazı vadisine dönülmüştür.

Hat sanatının çok kıymetli mütehassıslarından M. Uğur Derman Bey, bu durumu, "…Yaradan Şeyh Hamdullah'daki harf mükemmeliyeti ile Ahmed Karahisarî'deki terkib mükemmeliyetini bir hattatda yaratsa idi, belki de Celî yazının gelişmesi için XIX. asırdaki Mustafa Rakım'ı beklemeye gerek kalmayacaktı"27 şeklinde izah eder.

Türk Hat sanatında güneş gibi parlayan Ahmed Karahisarî dinin güneşi demek olan Şemseddin ismi ve Hat güneşi demek olan Şemsü'l-Hat lakabı ile birlikte anılmıştır. Bu derece önemli bir hattatın hayatı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Eserlerinde kullandığı Karahisârî mahlasından O'nun Afyon Karahisar'ından olduğunu anlıyoruz. Aklam-ı Sitteyi İran Kirman şehrinden alan Esedullah Kirmani'den öğrenmiştir. Esedullah Kirmanî Kirmanşaha mensub bir Türk sanatkarıdır. O'nun hocasından nasıl istifade ettiği, hayatının birçok bilinmeyen yönü gibi meçhuldür.28 Yalnız, Türklere göre Yâkut tavrını hala devam ettiren İranlıların ve dolayısıyla Esedullah Kirmanî'nin Ahmed Karahisarî'nin bu tavrı benimsemesinde ve Anadolu'da devam ettirmesinde önemli rol oynadığı açıktır. Hüsn-i Hattı öğrenmesi esnasında hocasının mı İstanbul'a geldiği yoksa Karahisârî'nin mi Kirman'a gittiği bilinmemektedir. Yalnız, Ahmed Karahisârî'ye ait

olarak bilinen ve ilk defa onun tavrından tertib edildiği söylenen mulasıh Besmele-i Şerîfe hattının hemen hemen bir benzerinin, o tarihten daha önceden inşa edilen Tebriz Gök Mescid'in kapı sulelerindeki çiniler[29] üzerinde bulunması, hattatların bazen birbirini görmeden benzer istifler yapabilme özelliğinden kaynaklanmıyorsa, Karahisârî merhumun Kirman tarafına gittiğini göstermektedir.

Ahmed Karahisârî'nin mimaride bulunan çok önemli yazılar yanında, değişik terkipleri ile dikkatimizi çeken yazıları vardır. Bunlardan biri İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde mahfuz bulunan enamındaki müselsel (bitişik) besmele istifidir (Resim: 11). Bu besmele, daha önce de belirtildiği gibi, Timurlu mimarisi içinde yer alan ve 1465 yılında Cihan Şahın kızı Saliha Hanım tarafından yaptırılan Tebriz Gök Mescid'in zengin çinileri içindeki, zemini çiçekli, siyah üzerinde beyaz renkli yazı kuşağında baş tarafı dökülmüş besmelesi ile büyük benzerlik gösterir (Resim: 12). Tarihi itibariyle Karahisârî'ye göre daha önceden yazılan bu yeni besmele istifi, O'nun aynı enam içindeki bir başka besmelesi, inşası, Kanuni'nin ilk saltanat yıllarına isabet eden İstanbul Yedikule'deki Urşekî Tekkesi'nin çeşmesi üzerinde bulunan talebesi Hasan Çelebi'ye ait müselsel Kelime-i Tevhid istifi O'nun bu tarz istiflerde ne kadar mahir olduğunu göstermektedir (Resim: 13).

Ahmed Karahisârî'nin mimarideki en önemli celî yazısı, Süleymaniye Camii'nin inşa edildiği dönemde yazılan kubbesindeki nur ayetidir.[30] Sıva üzerinde bulunması sebebiyle, zaman içerisinde tahrib olan bu yazı daha sonradan Abdülfettah Efendi tarafından Karahisârî tavrına uygun restore edilmiş, fakat ikinci kez tahribinde, müteahhit eliyle mahfedilmiştir.[31]

Kaynaklarda, Ahmed Karahisârî'ye ait söylenen, İstanbul Kasımpaşa semtindeki Piyale Paşa Camii kapıları üzerinde

bulunan32 celî ayet istifleri Karahisârî'ye değil, O'nun talebesi Hasan Çelebi'ye ait olmalıdır. Çünkü, bu cami Mimar Sinan tarafından 1573 yılında, yani Karahisârî'nin vefatından 17 yıl sonra yapılmıştır. Hasan Çelebi, klâsik dönemin mimari eserler üzerinde celî yazıları bulunan en önemli hattattır. Ahmed Karahisârî'nin evladlığı ve yegâne talebesi olan Hasan Çelebi'nin yazıları hocasından ayırt edilemeyecek kadar benzerlik gösterir. Klâsik cami mimarisinin iki önemli eseri olan Süleymaniye ve Selimiye Camilerinin O'nun döneminde inşa edilmesi ve O'nun da sanatının altın çağı bu döneme isabet etmesi sonucu sanatta, iki güzelliği biraraya getirmiştir, devrinin yegâne celî üstadı olan Hasan Çelebi'nin en önemli eserleri, İstanbul Süleymaniye Camii'nin, Kubbe yazısı ve XIX. asırda, Abdülfettah Efendi tarafından mahfel yukarısındaki duvar yüzeylerine ve harimdeki pencere alınlıklarına yazılan Esmâü'l-Hüsnâ henzindeki bütün yazıları ile, Selimiye Camiinin devrinden kalan bütün celî yazılarıdır.

Süleymaniye Camii'nin mihrabının sağ ve solunda çini üzerinde bulunan müdevver form şeklindeki iki parça Fatiha-i Şerîfe, Klâsik Dönem yazıları içinde tertibi bakımından önemli yer tutar (Resim: 13). Aynı tertibe bağlı kalınarak, XIX. asırda Abdülfettah Efendi tarafından aynı cami harimindeki fil ayaklarının geniş yüzeylerine yazılan yazılar ile mukayese imkanı doğmaktadır. Böylece, celî yazının XVI. yy. ile XIX. yy. arasında gerek müfredatı bakımından, gerekse tertibi bakımından farklılıklarını daha yakından takib edebilmekteyiz. Her iki terkibde de, dik harfler ortada, çok zengin geçmeler yaparak hendesi karakterli bir tezyinat meydana getirirler. Cami hariminde sıva üzerinde bulunan yazılardan, ana kubbeye geçişteki üçgenlerde bulunan müdevver form şeklindeki celî yazılar sağlam olarak günümüze kadar gelebilmiştir.

Camii harimine açılan tâc kapısında bulunan üç parça inşa kitâbesi XVI. yy. önemli celîlerindendir. Kapı kemeri üzerinde bulunan iki satırlık kitâbe, istifi yönüyle mükemmeldir. Cetvelle, ikiye ayrılmış kitâbede, Kanûnî Sultan Süleyman'dan başlayan ve Osman Gazi'de nihayetlenen padişah isimleri es-Sultan kelimesi ile birlikte müstakil olarak terkib edilmiş, bu kelimenin altı adet dik harfi, ortalarına yerleştirilen nûn çanağı içindeki isimlerle dengelenmiştir. Kapı yuvasının sağında ve solunda bulunan kitâbede bilhassa dik harflerin gruplanması bir dönem özelliği olarak dikkat çeker. Kitâbelerden, sol taraftakinin altında "Ketebehû Hasan ibn Ahmed Karahisârî" şeklinde hattat imzası vardır. Karahisârî'nin manevi evladı olan Hasan Çelebi, burada O'nun oğlu olarak imza kullanmıştır. Caminin şadırvan avlusuna bakan son cemaat mahallindeki revak yüzeylerinde bulunan celî sülüs yazılarından başka, bu avlunun dış avluya çıkan kuzey kapısı üzerinde bulunan "İnnesalâte……" ayeti celî yazının gelişimi süreci içinde benzer örnekleriyle birlikte, mukayeseye imkan veren bir kitâbedir (Resim: 14). Bu kitâbede, inşa kitâbesindeki dik harflerin gruplanarak istif edilmesine mukabil, dik ve yatay harflerin birlikte düşünülerek iç içe yerleştirilmeleri sonucu daha dengeli bir istif ortaya çıkmıştır.

Edirne Selimiye Camii'ndeki döneminden sağlam kalabilen celî yazıları klâsik dönem celî yazılarının en önemlilerinden olduğu kadar Hasan Çelebi'nin de kemâl dönemine ait son yazılarıdır. Müselles (üçgen) form içindeki mihrab ayetinden başka, mihrab çıkıntısındaki pencere yüzlerinde bulunan Fatiha Sûresi ile onun üzerindeki kuşak halindeki tekbir celî ile yazılmış Bakara Sûresi'nin son üç ayeti hat tarihi bakımından önemli yazılardır (Resim: 15). Cami hariminin sıva üzerinde bulunan yazıları Nakşî ve Mehmet (tayrî) 1980'li yıllardaki son tamirdeki yazılar ise Mahmut Öncü isimli hattatlara aittir.

Caminin revaklarda bulunan çini üzerindeki celî yazılarından başka, tâc kapısında ve bu avluya açılan kapıların iç ve dış yüzlerinde mutad olanın aksine yazı yoktur. Bu durum, külliye içerisinde son yazılan yazı grupları olmasından ve rivayete göre ise, Hasan Çelebi'nin kubbe yazılarına nezaret ederken kaçan kirecin sonucu gözünün solmasından33 kaynaklanmış olması gerekir. Kaynaklarda rivayet olarak verilen bu hususu, yine kaynaklarda caminin, bütün yazılarının Çelebi'ye ait olduğu şeklindeki bir tesbitte göz ardı edilen bir kitâbe bu rivayeti hakikate yaklaştırmaktadır. Şadırvan avlusunun kuzey kapısının dış avluya bakan yüzeyindeki kitâbe, gerek müfredatı bakımından ve gerekse terkibleri bakımından Hasan Çelebi'ye ait değildir. Gözlerinin solmasından sonra bir başka -muhtemelen Edirneli mahalli bir- hattat tarafından yazılmış bu bakımdan imza da konmamıştır. Tâc kapısı ve avlu kapıları gibi, mimaride yazı mekanları olarak ayrılan kısımların boş bırakılması da bu sebepten dolayıdır.

Türk mimarlık tarihi içinde önemli bir yeri olan ve Mimar Sinan'ın en şöhretli köprülerinden olan Büyükçekmece Köprüsü, hat tarihi açısından da önemlidir. Kanuni zamanında başlayan ve II. Selim zamanında tamamlanan köprünün 4 kısmı üzerinde bulunan kitâbelerdeki celî yazılar, Karahisârî'nin diğer bir öğrencisi olan Derviş Mehmet Çelebi'ye aittir (Resim: 16). Evliya Çelebi yazıların hattatını Hasan Çelebi olarak verir.34 Halbuki Büyükçekmece gölü tarafındaki kitâbenin altında Derviş Mehmed imzası, böyle bir tereddüde imkan vermez. Kitâbedeki harf ve terkibler dönemin yazı hususiyetlerini bütünüyle göstermektedir. Hasan Çelebi'nin Süleymaniye Camii'ndeki Sultan kelimesi ve Padişah isimlerinin istiflerinden farklı olarak bu kitâbede değişik terkibler vardır (Resim: 14). İbn ve nun kelimelerinin sultan kelimesi içine padişah isimlerinin ise satıra alınması farklı bir istife imkan vermiştir. Aynı ibarelerin çok farklı şekillerde yazılabilmesi ise hat sanatının kendinden kaynaklanan bir şekil

zenginliğidir. Bu köprü kitâbesi, Mimar Sinan'ın imzasının bulunduğu tek eser olması bakımından da ayrıca önemlidir. Köprü inşaatı esnasında yakınında inşa edilen üç musluklu çeşme35 üzerindeki kitâbenin celî yazıları da Derviş Mehmed Çelebi'nindir.

Klâsik Osmanlı mimarisi genel olarak Edirne Selimiye Camii ile sınırlandırılır. Fakat hat sanatı açısından aynı dönem yazı geleneğinin devam ettiği birkaç eser daha vardır. 1571 yılında Kaptan-ı Derya olmuş Ali Paşa'nın adına yaptırdığı, Tophane'deki Kılıç Ali Paşa Camii yazıları ve bilhassa caminin tâc kapısı üzerindeki müselles formundaki celî sülüs istif tesirini XX. asra kadar devam ettirmiş en mükemmel örneklerden biridir.

Klâsik mimarinin güzel örneklerinden biri olan camideki bütün yazılar, Derviş Mehmed Çelebi'nin talebesi ve Karahisârî uslûbunun son temsilcisi olan Demirci Kulu Yusuf Efendi'ye aittir. Bunlardan cami harimindeki çini üzerindeki yazılar, çini sanatının ve Türk tezyinatınında en güzel örnekleridir (Resim: 17). O'nun bu camideki en önemli celî yazısı yukarıda da bahsedildiği gibi, caminin tâc kapısında, kapı kemerinin üzerinde bulunan dikdörtgen yazı kuşağının üzerindedir (Resim: 18). Zumer Sûresi36 62. ayetin müsenna tarzda ve müselles form içerisinde istif edilirken dik harflerin "Şey", ala. lâ" hecelerindeki yây-ı ma'kuslar ile enine bölünmesi çok değişik ve orijinal hendesi bir tesir meydana getirmiştir. Ortada aşağıdan yukarıya doğru iki "Kûl ve Vekîl" kelimelerindeki Kef Lâm harflerinin mukavver (kıvrımlı) kısımları istifin güzelliğini artıran dik ve yatay harfleri yumuşatan müdevver (yuvarlağımsı) hatlar olarak dikkat çekicidir. Bu kitâbenin hat sanatındaki bir başka önemli yönü ise, istif bakımından tesirinin devam etmiş olmasıdır. XX. yy.'da Şişli'de inşa edilen Şişli Cami'nin tâc kapısında bulunan yine müselles formdaki celî sülüs müsenna ayet37 istifinin buradaki istiften etkilenmediği düşünülemez. Son devir hat üstadlarımızdan Hamit Aytaç merhumun

yazdığı bu yazı, son dönemin gelişmiş celî anlayışı içinde yazılan ve hat sanatının önceki gibi en önemli yazılarından birisidir.

Demirci Kulu Yusuf Efendi'nin vefatından sonra, Klâsik mimarimizin en güzel örneklerini süsleyen Karahisârî uslûbu son bulmuş, o tarihten sonra Şeyh Hamdullah uslûbu daha da gelişerek devam etmiştir. O'nun temsil ettiği ve Osmanlı zevkinde de fazla kabul görmeyen bu ekol, vefatından sonra, kendi öğrencileri tarafından bile yavaş yavaş Şeyh üslûbuna dönülerek terkedilmiştir. Genç yaşta vefat eden ama çok narin ve ince sülüs-nesih yazıları olan Şeyh Hamdullah'ın oğlu Mustafa Dede, damadı Şükrullah Halife ve torunlarından Pir Mehmed'in, mimaride celî yazılarının olup olmadığını bilmiyoruz. Kaynaklarda da herhangi bir malumata rastlanmış değildir. Muasırları olan Ahmed Karahisârî ve talebelerinin bu dönemi hakkıyla doldurmaları sonucu, Onların da daha ziyâde Aklâm-ı Sitte ile meşgul oldukları söylenebilir. Onlar içinde, Şeyh Hamdullah'ın torunlarından Pir Mehmed'den yetişerek Şeyh yolunu devam ettiren Hasan Üsküdârî, Demircikulu Yusuf Efendi'nin mezar taşını yazarken, son noktayı koymuş ve Karahisârî yolunun son temsilcisi olan bu hattattan celî sülüs yazının da bayrağını teslim almıştır.

İstifteki anlayış bakımından Karahisârî uslûbuyla en iyi temsil edenlerden biri olarak Şeyh uslûbunu birleştiren Hasan Üsküdârî, mimaride bu anlayışta yazıları görülen ilk hattattır. Mustakîmzâde'nin Tuhfe'de belirttiği üzere Şeyh'in Cadde-i tarzından bir saç kılı kadar ayrılmayan[38] Üsküdârî'nin mimarideki en önemli celîleri, Sultan II. Selim'in zevcesi, Nurbânu Sultan için Atîk Vâlide (eski valide) adıyla Üsküdar'da yaptırdığı camide bulunmaktadır. Cami harimindeki bir kısım celî yazıların bulunduğu çiniler (Resim: 20) Klâsik Dönem çini ve tezyinat sanatı bakımından da önemli örneklerdir.

1 Ferid Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, 1970, s. 161; M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih, Deyim ve Terimler Sözlüğü, C. III, İstanbul, 1983, s. 269.

2 Arthur Upham Pope, A Survey of Persian Art, C. 2, London, 1939, s. 1771; Suut Kemal Yetkin, İslam Ülkelerinde Sanat, İstanbul, 1984, s. 127.

3 Ali Alparslan, İslâm Yazı Çeşitleri; Celî Sülüs, Sanat Dünyamız Mecmûası, S. 33, İstanbul, 1985, s. 27-33.

4 Mustakîmzâde Süleyman Sadeddin, Tuhfe-i Hattatîn, İstanbul, 1928, s. 583-584.

5 Mustakîmzâde Süleyman Sadeddin, a.g.e., s. 583-584; Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri III, İstanbul, 1973, s. 49; Şevket Rado, Türk Hattatları, İstanbul, …, s. 46.

6 Evliyâ Çelebi, Seyahatname, C. I, İstanbul, 1982, s. 138-140.

7 Mustakîmzâde, a.g.e., s. 583-584.

8 Eski kaynaklarda geçmeyen bu kitabenin Yahya Sofî'ye ait olabileceğini ilk defa Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı Mimarisi…, a.g.e., s. 50'da bahsetmiştir.

9 Nefeszâde, Gülzâr-ı Savâb, İstanbul, 1939, s. 47; Mustakîmzâde, a.g.e., s. 333; Suyolcuzâde, Devhatü'l Küttâb, İstanbul, 1942, s. 83; Habib, Hat ve Hattatları, İstanbul 1926, s. 126.

10 Müsennâ, hat sanatında simetrik aynalı yazılar için kullanılan bir ıstılahtır.

11 K. K. 15/45-45-47-48.

12 Fevzi Günüç, XV. XX. yy. Osmanlı Dinî Mimarisinde Celî Sülüs Hattı, Uygulama ve Teknikleri, (S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi) s. 103; Abdülhamit Tüfekçioğlu, Amasya'da Sultan Bayezid Camii Kitâbelerinin Hattatı Hakkında Bir Tesbit, M. Uğur Derman 65. Yaş Armağanı, Ayrı Basım, İstanbul, 2000, s. 564-565.

13 K. K. 15/45-46-47-48.

14 İnci Birol-Çiçek Derman, Türk Tezyini Sanatlarında Motifler, İstanbul, 1991, s. 153-154; Abdülhamit Tüfekçioğlu, Amasya'da…, a.g.e., s. 563-564.

15 Ekrem Hakkı Ayverdi, Fatih Devri Hattatları ve Hat Sanatı, İstanbul, 1953, s. 19.

16 Ekrem Hakkı Ayverdi, Fatih Devri, a.g.e., s. 56.

17 Ekrem Hakkı Ayverdi, Fatih Devri, a.g.e., s. 56.

18 M. Uğur Derman, TTK, Kongre Zabıtları, XVII., C. II

19 M. Uğur Derman, Türk Hat Sanatının Şaheserleri, Ankara, 1983, Levha: 2.

20 Mustakîmzâde, Tuhfe, s. 186; Ayvensarayî, Hadikâtü'l-Cevâmil, İstanbul, 1281, s. 14; Ekrem Hakkı Ayverdi, Fatih Devri…, a.g.e., s. 36; M. Uğur Derman, Türk Hat Sanatının…, Levha: 2; Muhiddin Serin.

21 Fevzi Günüç, Bir İstif Mukayesesi ile XV-XX. yy. arasında Osmanlı Dînî Mimârisinde Celî Sülüs Yazının Gelişimi, Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan Kitabı, (Baskıda).

22 Ekrem Hakkı Ayverdi, Fatih Devri…, s. 332-333.

23 Ayvensarayî, Hadikatü'l…, s. 104

24 Ekrem Hakkı Ayverdi, Fatih Devri…, s. 334.

25 Mustakîmzâde, Tuhfe, s. 111.

26 Mustakîmzâde, Tuhfe, s. 111; Ali Alparslan, Fırat Havzasında Yetişen Hattatlar, Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu, Elazığ, 1989, s. 75.

27 M. Uğur Derman, Türk Hat…, Levha: 8.

28 Mustakîmzâde, Tuhfe, s. 94.; A. Süheyl Ünver, Hattat Ahmet Karahisârî, İstanbul, 1948, s. 6.

29 Bknz; Mustafa Cezzar, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1977, s. 455; Fevzi Günüç, XV-XX. yy…, s. 233.

30 Mustakîmzâde, Tuhfe, s. 94; Nefeszâde, Devha, s. 21; Muammer Ülker, Türk Hat Sanatı, Ankara, 1987, s. 25; M. Uğur Derman, Türk…, Levha: 8; Şevket Rado, Türk Hattatları…, s. 69.

31 Hattat Halim Özyazıcı'dan naklen, talebesi Ahmed Salâhaddin Hidayetoğlu'ndan işittim.

32 K. K.: 39/73; 17/32.

33 Evliyâ Çelebi, Seyahatnâme III, İstanbul, …, s. 1023.

34 Evliyâ Çelebi, Seyahatnâme III, İstanbul, …, s. 918.

35 Cevdet Çolpan, Türk Taş Köprüleri, Ankara, …, s. 146.

36 K. K. 39/62

37 K. K. 9/18.

38 Mustakîmzâde, Tuhfe, s. 157.

ALPARSLAN, Ali, "İslâm Yazı Çeşitleri: 3 Celî Sülüs", Sanat Dünyamız, S. 33, İstanbul 1986.

ASLANAPA, O., Osmanlı Devri Mimârîsi, İstanbul, 1986.

AYVERDİ, E. H., Fatih Devri Hattatları ve Hat Sanatı, İstanbul, 1953.

—–, Osmanlı Mimârîsinde Fatih Devri, İstanbul, 1974.

CEZZAR, M., Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1972.

ÇEÇEN, K., "Sinan'ın Su ve Köprüleri (Büyükçekmece Köprüleri)" Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı, İstanbul, 1988.

ÇULPAN, C., Türk Taş Köprüleri, Ankara, 1975.

DEMİR, A., "Büyükçekmece Köprüsü", İlgi, S. 52, İstanbul, 1988.

DERMAN, U., "Celî Yazılar", İlgi, S. 29, İstanbul, 1980.

—–, Türk Hat San'atının Şaheserleri, Ankara, 1982.

——, “Kanûnî Devrinde Yazı Sanatımız”, Kanûnî Armağanı, Ankara, 1970.

DEVELLİOĞLU, F., Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, 1970.

EVLİYA ÇELEBİ, Seyahatnâme, C. 1-10, İstanbul, 1982-84.

EYYİCE, S., “Edirne’de Selimiye”, Sanat Dünyamız, S. 17, İstanbul, 1979.

GÜNÜÇ, F., “Bir İstif Mukayesesiyle, XV. -XX. yy. Osmanlı Dînî Celî Sülüs Yazının Gelişimi”, Prof. Dr. Gönül Öney’e Armağan Kitabı (Baskıda).

——, XV. -XX. yy. Osmanlı Dînî Mimarisinde Celî Sülüs Hattı, Uygulama ve Teknikleri (Doktora Tezi), S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1991 (Basılmadı).

HABİB, Hat ve Hattatan, İstanbul, 1926.

MUSTAKÎMZÂDE, S. S., Tuhfe-i Hattatîn, İstanbul, 1928.

NEFESZÂDE, İ., Gülzâr-ı Savâb, İstanbul, 1939.

ONUR, O., Edirne’de Hat Sanatı, Edirne, 1986.

ÖZSAYINER, Z. C., “Süleymaniye Camii Yazıları”, İlgi, S. 41, İstanbul, 1986.

——, “Selimiye Camii Yazıları”, İlgi, S. 55, İstanbul, 1988.

POPE, A. U., A Sorvey of Persian Art, V. 2, London, 1939.

RADO, Ş., Türk Hattatları, İstanbul, …

SERİN, M., Hat Sanatımız, İstanbul, 1982.

——, Şeyh Hamdullah Hayatı ve Eserleri

——, Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar.

SUYOLCUZÂDE, M. N. Devhatü’l Küttab, İstanbul, 1942.

TÜFEKÇİOĞLU, A., “Amasya’da Sultan II. Bayezid Camii Kitabelerinin Hattatı Hakkında Bir Tesbit, M. Uğur Derman 65. yaş

Armağanı, İstanbul, 2000.

ÜLKER, M., Başlangıcından Günümüze Türk Hat Sanatı, Ankara, 1987.

ÜNVER, A. S., Hattat Ahmet Karahisârî, İstanbul, 1948.

——, Şeyh Hamdullah, İstanbul, 1953.

YÜKSEL, İ. A., "Amasya Sultan II. Bayezid Külliyesi", Lâle Mecmuası: I, İstanbul, 1982.

Türk Kitap Sanatlarında Mürekkep / Bahattin Yaman [s.283-288]

Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

A. Tarihçe

Bir diğer adı midâd olan, lügatte yazı yazmaya mahsus boya anlamına gelen mürekkep, günümüzde yazı yazmak veya basmak için muhtelif maddelerden meydana gelen çeşitli renk ve koyuluktaki sıvılara verilen isimdir.

Mürekkebin kullanılması çok eskilere dayanmaktadır. En az yazı kadar geçmişe sahip olan mürekkep, yazıdan evvel binaları boyamak ve resim yapmak amacıyla kullanılmıştır.1 Milattan 2500 yıl önce Çinlilerin ve Mısırlıların kullandığı belirtilmektedir. Eski Mısır mezarlarında siyah ve kırmızı mürekkeple yazılmış birçok Papirüs bulunmuştur. Bizans İmparatorluğu'nda yalnız imparator fermanlarında kullanılan kırmızı renkli mürekkep, diğer bir adıyla surh mürekkebi, mukaddes sayılırdı ve halkın kullanması yasaklanmıştı. Ortaçağ'da mazı kaynatılarak veya suda bekletilerek oluşan mürekkep kullanılmıştır. Ama bu tür mürekkeple yazılan yazılar zamanla solmuş veya bozulmuştur.2

Türklerde mürekkebin kullanışı Orta Asya Medeniyeti'ne kadar ulaşmaktadır.3 X ve XI. asırların meşhur hattatlarından olan İbn-i Mukle ve İbn-i Bevvab'ın kara keçi kılını yakıp kömür haline getirerek zamk ve zâc ilavesi ile karıştırılıp oluşan mürekkebi, Yakut el-Musta'sımi'nin neft yağından elde edilen mürekkebi kullandıkları bilinmektedir.4

Osmanlı Devleti'nde mürekkepçilik gerek kalite gerekse renk bakımından zirveye ulaşmıştır. Hatta hattatların talebini karşılamak arzusuyla mürekkep îmâli için vakıf bile kurulmuştur.5 Asırlarca evvel

yazılan kitap ve risalelerdeki yazılar renginden ve canlılığından hiçbir şey kaybetmeden günümüze ulaşmıştır.

Osmanlı Devleti'nde mürekkepçilik sanat halini almıştı. XVII. asırda İstanbul'da 40 mürekkep dükkanının varlığından ve 65 kişinin bu işle uğraştığından bahsedilmektedir. Mürekkep dükkanları bu dönemde Beyazıd'da toplanmıştır. Bunlar arasında Mürekkepçi Kadı lakaplı zatın yapmış olduğu mürekkep en meşhurudur.6

Osmanlı saray sanat teşkilatı olan Ehl-i Hıref'i oluşturan sanat gruplarından biri de Cemaat-i Mürekkepçiyân-ı Hâssa'dır. Mürekkepçiler anlamına gelen bölüğün görevi saray için mürekkep hazırlamaktır. Ehl-i Hıref defterlerine göre Osmanlı saray sanat teşkilatında mürekkepçiler bölüğünde görev alan mürekkepçilerin yıllara göre sayıları şu şekildedir:7

Yazılacak hatta göre mürekkep üretilirdi. Eski mürekkepçiler kendilerinden mürekkep isteyenlere hangi hat çeşidi için istediklerini sorarlardı. Çünkü sülüs için ayrı, talik için ayrı, nesih için ayrı kıvamda mürekkep bulunurdu. Mesela kalemi hokkaya bir batırışta "oklu bir nesih besmelesi" yazılabilirse o mürekkep güzel sayılırdı.8 İs elde edenler ile mürekkep yapanlar farklı idi. Eğrikapı civarında Tekfur Sarayı yanındaki ishanelerde yapılan isler, mürekkepçiler tarafından işlenir ve mürekkep haline getirilirdi.9

Mürekkep elde etmede değişik metot ve malzemeler kullanılmış, sürekli arayış içerisinde olunmuştur. Siyah mürekkep yapımında iki ana metot göze çarpmaktadır. Biri, temel maddesi is olan mürekkep, diğeri ana malzemeleri mazı ve zâc'ı kıbrîs (demir sülfat) olan kimyevi mürekkeptir. Bu mürekkeplere birçok madde ilave edilmiş ve değişik işlemler uygulanmıştır.

II. Mahmud döneminde aynı zamanda muzipliği ile meşhur Salih Efendi, XIX. asrın sonlarında, Fatih Medresesi'nde Abdullah Efendi,

Rüstem Paşa Camii’nde Çerkez Hurşid Efendi, Veznecilerde Ebrucu Bekir Efendi mürekkep

imal eden zatlardan bazılarıdır. XX. asra doğru bugünkü Fen Fakültesi’nin Vezneciler tarafındaki cadde üzerinde Sabuncu Hanı da denilen Mürekkepçiler Hanı mevcut idi. Burada Kazasker Mustafa İzzet Efendi, Şefik Bey ve Muhsinzâde Abdullah Bey, Şevki Efendi, Sami Efendi gibi tanınmış hattatlara mürekkep imal eden Bursalı İsmail Ağa’nın dükkanı vardı.10

Osmanlı’da revaçta olan mürekkepçilik sanatı, Batı’nın mürekkeple kalemi birleştirmesiyle ortaya çıkan pratik kalemlerin yaygınlaşmasıyla yok olmaya başlamıştır.

B. Mürekkep Yapma Usulleri

Türklerde mürekkep yapımıyla ilgili metotların tespitinde İstanbul’daki kütüphanelerde bulunan hat sanatı ile ilgili yazma eserlerden faydalanılmıştır. Formüllerin anlatımında elden geldiğince anlam bakımında metnin orijinaline sadık kalınmış, fakat gerekli görüldüğü yerlerde anlaşılmasını kolaylaştırmak için dili sadeleştirilmiştir. Yazma eserlerde ağırlık ölçüsü olarak kullanılan dirhem 3.2 gram olmasına karşın, bizim verdiğimiz ölçülerde kesirli rakam çıkmaması için 1 dirhem 3 gram olarak hesaplanmıştır. Mürekkep yapımında kullanılan malzemelerin önemli bir kısmı aktarlarda ve baharatçılardan temin edilmektedir.

1. İs Mürekkebi

Türk kitap sanatlarında mürekkep denilince ilk akla gelen, şüphesiz is mürekkebidir. İs mürekkebinde kullanılan temel malzeme, değişik şekillerde elde edilen, siyah boya yapımında da sıkça kullanılan istir. İs elde etmede neft, balmumu, gazyağı, çıra kullanılabileceği gibi, bezir yağından elde edilen is daha kaliteli ve kullanışlı olur. Hatta neft yağından elde edilen is ile bezir yağından elde edilen isi bir arada kullanarak yapılan

mürekkepler gayet güzel olur. Öyle ki, su içerisinde dursalar bile renklerinin bozulmayacağı ifade edilmektedir.11 Farklı şekillerde is elde edilebilse de Gülzâr-ı Savâb'da belirtilen is elde etme şekli şöyledir:

300 gram bezir yağı, topraktan yapılmış bir çanağa veya çömleğe konulur. Kap, üst yüzeyine kadar toprağa gömülür. Arasına serçe parmağı kalınlığında veya daha ince bir fitil geçirilmiş kapakla bezir yağının üzeri kapatılır. Fitil ateşlendiğinde üzerine yüzeyi düz olan ikinci kap veya kapak, fitilin yanmasına mani olmayacak şekilde örtülür. İs, kapta toplanmaya başlayınca kapak kızmadan ateş üzerinden alınır. İs, tavuk veya kuş kanadından alınmış tüy yardımıyla genişçe bir kağıda aktarılır. Kapak tekrar ateşin üzerine kapatılır. Bu işleme beziryağı tükenene kadar devam edilir.

Toplanan is, emici özelliği olan iki üç kat kağıda sarılır. Hazırlanan paket ekmek hamuru içerisine konularak fırında pişirilir. Bu sayede is içerisindeki yağ ve sertlik izâle edilmiş olur. İs artık mürekkep yapımında kullanılabilir.12

Ünlü hattat Şeyh Hamdullah'ın (ö. 926/1520), Sultan II. Beyazıd için yazılan Kur'an-ı Kerim'de amber isinden yapılan mürekkebi kullandığı belirtilmektedir.13 Camilerde yakılan yağ kandillerinden oluşan is de mürekkep imalinde kullanılırdı. İs elde etmek için hava cereyanı hesaplanır, isin yapılan özel menfezlerde toplanması sağlanırdı. Bu konuda en güzel örnek Süleymaniye Camii'dir. Caminin kuzey kapısının üst kısmına gelen yerde is menfezleri vardır. Camideki kandillerde oluşan is hava sirkülasyonu ile bu menfezlerden geçerek üst kısımdaki is odalarında birikirdi. İhtiyacı olan hattatlar burada biriken isleri toplayarak mürekkep yaparlardı.

Usül 1: İs Mürekkebi

Gerekli Malzemeler: İs, zamk (süzülmüş bal kıvamında ve isin on katı miktarı), mazı suyu, nar kabuğu suyu, zâc-ı Kıbrısî (demir sülfat) suyu,

demir yongası, gül suyu, safran, mersin yemişi suyu.

Yapılışı: Mazı, nar kabuğu ve zâc-ı Kıbrısî suları bir kaba konarak demir yongası ile mürekkep kıvamına gelinceye kadar kaynatılır. Havana konulan az miktardaki zamk ve ise, oluşan şerbetten bir miktar ilave edilir ve ezilir. Bu şekilde bir hafta süresince tedrici olarak ilave edilen malzemeler havanda dövülür.

Safran ve mersin yemişinin kaynatılması ile elde edilen sular ile gülsuyu karıştırılır. Oluşan bileşimden bir miktar ilave edilen mürekkep, şişede muhafaza edilir.14

Usül 2: İs Mürekkebi

Gerekli Malzemeler: 60 gram is, 150 gram süzülmüş bal kıvamında Arap zamkı, 30 gram siyah mazı, 9 gram zâc-ı Kıbrısî, mersin ağacı yaprağı, bir miktar demir yongası veya paslı demir parçaları, 45 gram sabr-ı sükotara (sarı sabır), eftimun, efsintin, 45 gram kuru ekşi nar kabuğu, keskin sirke, 15 gram nöbet şekeri, 3 gram göztaşı, gül sirkesi, 1,5 gram yemen şapı.

Yapılışı: Mersin yaprakları, demir yongaları veya parçaları ile yaprakların çürür hale gelebilmesi için bir ay suda bekletilir. Sonra suyu süzülerek bir kaba alınır.

Zâc-ı Kıbrısî havanda ezilip sirke ile ıslatılır. Tortu ve çözeltiler dibe çöküp durulduktan sonra suyu süzülerek alınır.

Sarı sabır, eftimun, efsintin ve nar kabukları ayrı ayrı kaynar suda ıslatılır.

Elde edilen bütün sular bir kapta biriktirilir ve içine 900 gram paslı demir parçaları, havanda ezilmiş şap, göztaşı ve nöbet şekeri konularak kızgın güneş altına bırakılır. Toz gitmemesi için üzeri örtülerek her gün 1-2 kez karıştırılmak suretiyle güneş altında 10 gün bekletilir.

On gün sonra demir hurdaları çıkarılır, is ve Arap zamkı ilave edilir. Bu şekilde havanda on bin kere dövülmelidir. Daha sonra bir miktar gül sirkesi ilave edilir, karıştırılır ve süzülür. Şişeye konulan mürekkebin fazlalık suyunun giderilmesi ve kıvama gelebilmesi için güneş altında bekletilir. Şayet güneş altında bekletme imkanı yoksa hafif ateşte kaynatılır. Eğer paslı demir hurdalarıyla kaynatılırsa sertliği ve siyahlığı daha ziyade olur.15

Usül 3: İs Mürekkebi

Gerekli Malzemeler: 15 gram is, 30 gram sığır veya koyun ödü, 6 gram zâc-ı Kıbrısî suyu, 45 gram süzülmüş bal kıvamında Arap zamkı, 6 gram nöbet şekeri, gülsuyu veya sirke.

Yapılışı: Ödle birlikte is tabak içerisinde altın ezer gibi ezilir ve güneşte kurutulur. Zâc suyu, zamk-ı Arabi ve nöbet şekeri ilave edilir ve güneşte tekrar kurutulur. Sonra gül suyu veya sirke ile iyice karıştırılırsa mürekkep kullanıma hazır hale gelmiş olur.16

Usül 4: İs Mürekkebi

Gerekli Malzemeler: 75 gram is, 10 adet çiçekte iken dökülen nar goncası, 60 gram zâc, 18 gram anzerut, 18 gram Hacıbektaş tuzu, 18 gram kâfur otu, 36 gram gav kuyruğu çiçeği, 60 gram nöbet şekeri, 150 gram mazı, demir hurdası, sirke, 9 gram gül suyu, safran, bir miktar misk, 180 gram süzülmüş bal kıvamında Arap zamkı.

Yapılışı: Nar goncaları, zâc, anzerut, Hacıbektaş tuzu, kafur otu, gav kuyruğu çiçeği, nöbet şekeri ve mazı bir çömleğe konularak demir hurdalarıyla birlikte sirke ile kaynatılır. Malzemelerin pişmesinden sonra gülsuyu ile ezilmiş safran ve misk ilave edilir. Daha sonra şerbet süzülür.

Hasıl olan şerbet, is ve zamkla karıştırılır. Eli nasırlaşmış bir kimseye sini içerisinde iki-üç gün ezdirilir. Gayet güzel olur.17

Usül 5: İs Mürekkebi

Gerekli Malzemeler: 120 gram zamk, 30 gram is, 27 gram zâc-ı Kıbrısi, 12 gram nöbet şekeri, 6 gram safran, 1,5 gram Hacıbektaş tuzu.

Yapılışı: İs, zamk, nöbet şekeri, safran, zâc ve Hacıbektaş tuzu evvela havana konur ve ezilir. Seksen bin tokmak darbesiyle ezilmesi tavsiye edilir. Bu arada mazı parçalanır ve su ilave edilerek kaynatılır. Bir müddet kaynatılan mazının suyu ince bir bezden süzülerek bir kenara alınır.

Daha önce dövülen is ve karışımına su ilave edilir. Karıştırılır ve durulmaya bırakılır. İs ve karışımı dibe çökünce üzerinde kalan su alınır. Geri kalan koyu siyah boyaya, daha önce elde edilen mazı suyundan boyanın iki katı miktarınca ilave edilir ve karıştırılır. Gayet güzel mürekkep olur.18

Usül 6: İs Mürekkebi

Gerekli Malzemeler: 30 gram is, 30 gram zâc-ı Kıbrısî, 60 gram mazı, 30 gram zamk, 3 gram kına yaprağı, 3 gram mürde yaprağı, 60 gram vesme, 60 gram eftimun, bir miktar çivit, bir miktar gülyağı ve gülsuyu, bir miktar nöbet şekeri, saf su.

Yapılışı: İs evvela kağıda sarılarak bir parça hamur içine konulur. Hamur alttan ısıtılan kerpiç üzerinde pişirilir pişen hamurdaki is havana aktarılır ve üzerine suda eritilmiş zamk ilave edilir. İs zamkla karıştırılarak hamur haline getirilir.

Mazı parçalanır, bir kaba konur. Mazının üzerine mazı miktarınca su, kına ve mürde yaprakları, vesme ve eftimun ilave edilir. Oluşan karışım ateşte kaynatılmaya başlanır. Bu arada sıvının istenilen seviyeye gelip gelmediğini anlamak için sıvı kağıt üzerine sürülür. Şayet kağıda nüfuz ederse kaynama yeterli değil, nüfuz etmezse sıvı istenilen seviyeye gelmiştir, ocaktan indirilmesi gerekir. Bir bezden süzülen sıvı başka bir kaba alınır. Üzerine zâc-ı Kıbrısi ilave edilerek bir gün bekletilir. Daha önce hazırlanan is hamurundan ve bir gün bekletilen özel sıvıdan kısım kısım

havana konularak dövmeye başlanır. Bu arada bir miktar çivit ilave edilir. Yüz saat kadar ezilen ise, nöbet şekeri de ilave edilerek eritilir. Mürekkep ipek bezden süzülür.

Gülyağı, gülsuyu içerisinde eritilir ve mürekkebin üzerine dökülür. İyice karıştırılan mürekkep kullanıma hazır hale gelmiş olur.19

Usül 7: İs Mürekkebi

Gerekli Malzemeler: 186 gram is, 78 gram zamk, 39 gram mazı, 186 gram şap.

Yapılışı: Evvela mazı ezilerek suda kaynatılır. Suyu bir kenara alınır. Şap dövülür ve bir saç üzerinde yakılır, suya ilave edilir. Zamk suya konularak eritilir. Daha sonra is, tedrici olarak ve alıştırarak suya ilave edilir. Oluşan sıvı, bir bezden süzülerek kullanıma hazır mürekkep haline gelmiş olur.20

Usül 8: İs Mürekkebi

Gerekli Malzemeler: 30 gram is, 150 gram zamk, 6 gram mazı, 6 gram zâc-ı Kıbrısi, 6 grâm mersin yaprağı, 6 gram azvay, 6 gram eftimun, 2400 gram saf su.

Yapılışı: Bütün bu malzemeler bir kapta kaynatılır ve gerekli kıvama ulaştıktan sonra soğumaya bırakılır. Daha sonra bir bezden süzülür.21

Usül 9: Acem İs Mürekkebi

Gerekli Malzemeler: 900 gram Acem nefti isi, 90 gram nar kabuğunun ateşte yanmış şekli, 9 gram mazı, 9 gram zâc-ı Kıbrısi, 9 gram safran, 30 gram nişastanın demir saç üzerinde yanmış kömürü, bir miktar Arap zamkı.

Yapılış şekli belirtilmemiştir.22

2. Kimyevi Siyah

Mürekkep

Kimyevi siyah mürekkepte temel malzeme mazı ve kimyevi adı demir sülfat olan zâc-ı Kıbrisî’dir. Bu iki maddenin karışımından elde edilen boyanın halı ipliklerini boyamada da kullanıldığı bilinmektedir. Fakat gerek yazıdaki kalite bakımından gerekse tahriş edici özelliğinden dolayı fazla tercih edilemeyen bir mürekkep çeşididir. Özellikle kitaplarda yazı cetvellerinde kullanılması sakıncalıdır. Çünkü bu çeşit mürekkeple çizilen çizgilerin bulunduğu bölge zamanla kırılgan hale gelmekte ve kağıt bu bölgeden kırılmakta, hatta kopmaktadır.

Usül 1: Kimyevi Siyah Mürekkep

Gerekli Malzemeler: 150 gram Musûl mazısı, 150 gram sirke, 300 gram saf su, 75 gram zâc-ı Kıbrısî.

Yapılışı: Mazı parçalanır ve birkaç gün suda bekletilir. Bütün malzemeler ilave edilerek suyun yarısı kalıncaya kadar kaynatılır. Oluşan mürekkebi diğer maddelerden ayırmak için bir bez parçasından süzülür.23

Usül 2: Kimyevi Siyah Mürekkep

Gerekli Malzemeler: 54 gram mazı, 102 gram zamk, 102 gram zâc-ı Kıbrısi, 948 gram saf su.

Yapılışı: Mazı parçalanır ve su içine konur. On beş gün bekletildikten sonra suyu süzülerek alınır. Zamk ve zâc-ı Kıbrısî su ile eritilerek mazı suyuna ilave edilir ve güzelce karıştırılır.24

Usül 3: Kimyevi Siyah Mürekkep

Gerekli Malzemeler: 60 gram göynümüş mazı, 36 gram zâc-ı Kıbrısî, 60 gram Arap zamkı, 36 gram nöbet şekeri, 3 gram safran, 150 gram üzüm sirkesi, 1080 gram saf su.

Yapılışı: Evvela mazı ezilerek toz haline getirilir ve su ile sirke bileşimine katılır. Bu şekilde bir gece bekletilir. Daha sonra ince ve sık bir bezden süzülerek katı maddeler atılır. Aynı şekilde diğer malzemeler de ezilir, eritilir ve bezden süzülür. Sonra hepsi bir kaba konularak bir gece

bekletilir. Ertesi gün uzun süre karıştırılır. Oluşan mürekkep bir şişeye konularak birkaç gün güneşte bekletilmeli ki kullanıma hazır hale gelebilsin.25

Usül 4: Kimyevi Siyah

Mürekkep

Gerekli Malzemeler: 50 gram göynümüş mazı, 3 gram şap, 390 gram saf su, Arap zamkı.

Yapılışı: Bir saat gibi kısa sürede hazırlanabilen bir mürekkeptir. Mazı dövülerek toz haline getirilir ve elekten geçirilir. Daha sonra ezilmiş şap ve su ilave edilir. Bir kap içerisinde kıvama gelinceye kadar karıştırılır. Arap zamkı ilave edilerek kullanılabilir.26

Usül 5: Kimyevi Siyah Mürekkep

Gerekli Malzemeler: 150 gram mazı, 30 gram mürr-ü sâfi, 15 gram anzerut, 15 gram eftimun, bir miktar şap.

Yapılışı: Malzemelerin her biri ayrı ayrı su ile kaynatılır. Sonra bir araya getirilen malzemeler süzülür. Süzülen sıvıya bir miktar normal mürekkep katılarak karıştırılınca mürekkep kullanıma hazır hale gelir.27

Usül 6: Kimyevi Siyah Mürekkep

Gerekli Malzemeler: 300 gram mazı, 15 gram mürr-ü sâfi, 45 gram eftimun, 15 gram anzerut, 150 gram zâc-ı tırâği, 60 gram mersin yaprağı, 60 gram demir yongası, 6 gram şap, 18 gram rastık taşı, 150 gram zâc-ı Kıbrısî, 300 gram sirke, 600 gram saf su, 3 gram nişadır.

Mürekkebin yapılış usûlü belirtilmemiştir.28

Usül 7: Kimyevi Siyah Mürekkep

Gerekli Malzemeler: 36 gram siyah mazı, 45 gram zâc-ı Rûmi, 90 gram Arap zamkı, 9 gram safran, 36 gram çivit, 540 gram su.

Yapılışı: Evvela mazı toz haline getirilir ve elekten geçirilir. Akabinde bütün malzemeler ilave edilerek beklemeye bırakılır. Ne kadar çok

bekletilirse mürekkep o derece kaliteli olur. Kıvama gelince süzülerek kullanılabilir.29

3. La'lî Mürekkep

Daha çok konu başlıklarının yazımında kullanılan koyu kırmızı renkli, boyarmaddesi kırmız olan, böcek kaynaklı bir mürekkep çeşididir. Kırmız; kermes, cochineal, lak olmak üzere üç tür böcekten elde edilir.

Kermes, Quercus coccifera meşe türünün dalları üzerinde yetişen Coccusilicis isimli böcekten elde edilir. Kermes meşesi kışın yapraklarını dökmeyen bir tür olup Akdeniz bölgesinde yaygındır. Kırmız elde etmek için dişi böcekler kabuklu iken toplanır. Üzerlerine sirke dökerek öldürülür ve güneşte kurutulur. Eskiden bilhassa İspanya ve Portekiz'de elde edilen kırmız, bezelye büyüklüğünde olup parlak ve kırmızı renklidir.

Koşnil, bir çeşit kaktüs olan Opuntina coccinellifera bitkisi üzerinde yaşayan cochineal böceğinden elde edilir. Bu böcek küçük ve yuvarlak olup günümüzde peru ve Kanarya Adaları'nda üretilir. Koşnil, kumaş, gıda ve kozmetik endüstrisinde boyar madde olarak kullanılır.

Lâk böceğinin Lakshadia türleri Güney ve Güneydoğu Asya'da yaygın olarak bulunur. Hindistan'ın bir yöresinde yaygın olarak görülen lâk böceği Srilanka, Nepal, Tibet, Siyam, Hindçini gibi yörelerde yabâni ve ehlileştirilmiş olarak bulunmaktadır. Boyarmadde, böceğin dişisinden elde edilmektedir.30

Usül 1: La'lî Mürekkep

Gerekli Malzemeler: 15 gr kırmız, 1,5 gram çöven, 3 gram lotur (şekerci boyası), 6 gram şap, 3600 gram su.

Yapılışı: Çöven ezilir ve bir bez içerisine konur. Su ile birlikte suyun yarısı kalıncaya kadar yeni bir çömlekte kaynatılır ve bezle birlikte çöven sudan çıkarılır. Lotur ezilerek suya konur, yirmi-yirmi beş dakika

kaynatılır. Sonra kırmız öğütülerek suya ilave edilir ve on beş dakika kaynatılır. Oluşan sıvı ocaktan indirilerek bir bez parçasıyla süzülür ve şap ilave edilerek karıştırılır. Kırmız çözeltisi dibe çökünceye kadar bekletildikten sonra üzerindeki su alınır ve çözelti kurutulur. Kurutulan kırmız, havanda iyice ezilir ve zamk ilavesiyle kullanıma hazır hale gelmiş olur.31

Aynı usûl ile yapılan farklı la'lî mürekkep ölçüleri şu şekildedir:

1. 15 gram kırmız, 3 gram çöven, 9 gram lotur, 3600 gram su.32
2. 15 gram kırmız, 3 gram çöven, 6 gram lotur, 1200 gram su.33

Usül 2: La'lî Mürekkep

Gerekli Malzemeler: Kırmız, yumurta, zamk.

Yapılışı: Yumurta sıcak kül içerisinde pişirilir. Yumurta akı alınarak bir ağaç çanak içerisinde ağaç kaşık ile üç gün ezilir. Daha önce ezilen kırmız çanağa ilave edilerek birlikte ezmeye devam edilir, hamur haline getirilir. Suda eritilmiş zamk ilavesi ile likasız olarak kullanılabilir. Koyu renk arzu edilirse kırmız daha fazla konulmalıdır.34

4. Âsumânî Mürekkep

Gerekli Malzemeler: Çivit, üstübeç, keskin sirke, zamk.

Yapılışı: Üstübeç ile çivit keskin sirke ilavesi ile mermer üzerinde veya havanda iyice ezilir. Zamk suyu ilavesi ile kullanılabilir.35

5. Gülgûnî Mürekkep

Gerekli Malzemeler: Lök, üstübeç, sirke, zamk.

Yapılışı: Lök ile üstübeç sirke ile ezilir ve zamk ilave edilirse gülgûnî mürekkep oluşur.36

6. Yeşil Mürekkep

Usül 1: Yeşil Mürekkep

Gerekli Malzemeler: Çivit, zırnık, keskin sirke, zamk.

Yapılışı: Çivit ve zırnık keskin sirke ilavesi ile mermer üzerinde veya havanda güzelce ezilir ve suda eritilmiş zamk ilave edilirse yeşil mürekkep oluşur. Çivit yerine lahuri çivit kullanılırsa nefti renk mürekkep oluşur.37

Usül 2: Yeşil Mürekkep

Gerekli Malzemeler: Göztaşı, safran, sirke, zamk.

Yapılışı: Safran ve göztaşı sirke ile ezilir ve bir bezden süzülür. Daha sonra suda eritilmiş zamk ilave edilirse yeşil mürekkep oluşur.38

Usül 3: Yeşil Mürekkep

Gerekli Malzemeler: Göztaşı, zamk, mazı.

Yapılışı: Göztaşı mazı suyuyla kaynatılır. Eritilmiş zamk ilave ederek karıştırılır.39

7. Beyaz Mürekkep

Gerekli Malzemeler: Üstübeç, keskin sirke, zamk.

Yapılışı: Üstübeç mermer üzerinde keskin sirke ile iyice ezilir. Daha sonra bir miktar eritilmiş zamk ilave edilerek kullanılır.40

8. Sarı Mürekkep

Gerekli Malzemeler: Zırnık, safran, keskin sirke, zamk.

Yapılışı: Zırnık, sirke ile mermer üzerinde veya havanda iyice ezilir ve suda eritilmiş zamk katılırsa sarı mürekkep olur. Süzülmüş Safran suyu katılırsa daha güzel olur.41

9. Mürekkebin Islahı ve

Akışı İçin Su

Gerekli Malzemeler: 300 gr gülsuyu, 9 gr safran, 30 gr zâc, 21 gr mazı, 186 gr şap, 6 gr nişadır.

Yapılışı: Malzemeler ezilerek bir kapta gülsuyu ile ıslatılır. İki gün bekledikten sonra 540 gr su ilave edilerek bir müddet kaynatılır. Daha sonra

sıkça bezden birkaç defa süzülür. Saf su alınıp bir şişede muhafaza edilir. Gerektiği zaman mürekkebe üç-beş damla konulur.42

Sonuç

Kitap sanatlarında dünya sanat tarihinde tartışılmaz bir üstünlüğe sahip olan Osmanlı medeniyeti aynı üstünlüğü, kullanılan malzemelerde de göstermiştir. Aradan yıllar geçtiği halde canlılığını kaybetmeyen yazılar en güzel örnektir. Yazıların yüzyıllar boyunca bu derece canlı kalmasında en büyük etken şüphesiz mürekkebin kalitesidir. Hattatların, yukarıdaki farklı metotlardan da anlaşılacağı gibi kaliteli mürekkep için sürekli arayış içinde oldukları gözlemlenmektedir. Tariflerin bir kısmı için yaptığımız uygulamada olumlu neticeler elde ettik. İlkel şartlarda imal ettiğimiz mürekkeplerin bir kısmı uzun yıllar bozulmadan tazeliğini korudu ve kullanım rahatlığından hiçbir şey kaybetmedi. Hattatlarımızın yazılarının kalıcı olması; uzun yıllar canlılığından hiçbir şey kaybetmemesi isteniyorsa, kalitesi ispat edilmiş klasik Türk mürekkeplerinin kullanılması uygun olacaktır. Bu sebeple Türk kitap sanatlarıyla ilgilenenlerin mürekkep ihtiyacını karşılamak için klasik tarzda hazırlanmış mürekkeplerin, özellikle kaliteli is mürekkeplerinin seri bir şekilde üretilerek piyasaya sürülmesi gerekmektedir.

1 Necip Asım, Kitab, İstanbul, 1311, s. 73.

2 Arseven, Celal Esad, Sanat Ansiklopedisi (5 cilt), İstanbul 1983, c. III, s. 1482.

3 Arseven, c. III, s. 1482.

4 Gülzâr-ı Savâb, TSMK (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi), Hazine nr. 1292, vr. 59a.

5 Derman Uğur, Eski Mürekkepçiliğimiz, İslam Düşüncesi, Haziran 1967, Sayı: 2, s. 11.

6 Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Türkçeleştiren: Zuhuri Danışman, İstanbul 1971, C. 1, s. 245.

7 Sayıların tespitinde başvurulan belgeler, tarihleri ve numaraları şu şekildedir:.

TSMA (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi) 9612 (Ocak 1526).

TSMA D. 9613-2 (25 Ağustos-21 Kasım 1596).

TSMA D. 9613-3 (6 Ağustos-1 Kasım 1606).

TSMA 489 (17 Temmuz-13 Ekim 1624).

TSMA D. 9613 (Tarihi belli değil).

TSMA D. 9613-4 (16 Şubat-14 Mayıs 1638).

TSMA D. 9613-6 (30 Haziran-26 Eylül 1650).

TSMA D. 9613-7 (18 Mayıs-14 Ağustos 1654).

TSMA D. 9613-8 (7 Mayıs-3 Ağustos 1655).

TSMA D. 9613-9 (31 Ekim-27 Ocak 1656).

TSMA D. 9613-11 (23 Temmuz-19 Ekim 1656).

TSMA D. 9613-12 (2 Mayıs - 29 Temmuz 1688).

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Kamil Kepeci 7225 (15 Eylül-12 Aralık 1757).

BOA, Kamil Kepeci 7225 (4 Eylül-1 Aralık 1757).

BOA, Kamil Kepeci 7225 (18 Şubat-16 Eylül 1760).

BOA, Kamil Kepeci 7226 (6 Mayıs-1 Ağustos 1761).

BOA, Kamil Kepeci 7226 (23 Temmuz-19 Ekim 1762).

BOA, Kamil Kepeci 7226 (12 Temmuz-8 Ekim 1763).

BOA, Kamil Kepeci 7228 (18 Mayıs-14 Aralık 1768).

BOA, Kamil Kepeci 7228 (31 Ekim-27 Ocak 1770).

BOA, Kamil Kepeci 7228 (21 Ekim-17 Ocak 1771).

TSMA D. 9613-13 (4 Ekim-30 Aralık 1796).

8 Derman, Uğur, “Mürekkep ve Hokka” Aletler ve Adetler, İstanbul 1987, s. 79.

9 Derman, s. 78.

10 Derman Uğur, “Eski Mürekkepçiliğimiz”, İslam Düşüncesi, Haziran 1967, S. 2, s. 109-110.

11 Âhar Mecmuası, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Tarih 809, vr. 10b.

12 Nefeszâde İbrahim (ö. 1060/1650), Gülzar-ı Savab, TSMK, Hazine nr. 1292, vr. 55b.

13 Büngül Nurettin Rüştü, Eski Eserler Ansiklopedisi, İstanbul, 1939, s. 177.

14 Nefeszâde, vr. 56a.

15 Nefeszâde, vr. 56b.

16 Nefeszâde, vr. 57b.

17 Nefeszâde, vr. 57b.

18 Târih-i Kavâid-i Hüsn-i Hat, Hacı Selimağâ Kütüphanesi, Kemankeş 500, vr. 18a-18b.

19 Tezkiret’ül Hattâtin, Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir 289, vr. 37b-38b.

20 Tezkiret’ül Hattâtin, vr. 2b.

21 Mecmua-i Mürekkeb ve Ahar, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Yeniler 658, vr 1b.

22 İlm-i Hat Risâlesi, Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, nr. 472, vr. 38b.

23 Âhar Mecmuası, vr. 2b.

24 Âhar Mecmuası, vr. 4b.

25 Risâle-i Kalem ve Kağıd, İÜK (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü), T. 9668, s. 92- 93.

26 Risâle-i Kalem ve Kağıd, s. 92-93.

27 Âhar Mecmuası, vr. 11a.

28 Âhar Mecmuası, vr. 11a.

29 Âhar Mecmuası, vr. 4b.

30 Enez Nevin, Doğal Boyamacılık, İstanbul 1987, s. 15-24; Baytop Turhan, Türkiyede Bitkilerle Tedavi, İstanbul 1984, s. 296.

31 Âhar Mecmuası, vr. 2a, 11b.

32 Âhar Mecmuası, vr. 2a.

33 Âhar Mecmuası, vr. 12a.

34 Âhar Mecmuası, vr. 10b.

35 Âhar Mecmuası, vr. 8a, 8b ve 10b; Risâle-i Kalem ve Kağıt, s. 93; Gülzâr-ı Savâb, TSMK, Hazine 1293, vr. 43a.

36 Nefeszâde İbrahim, Gülzâr-ı Savâb, TSMK, Hazine nr. 1293, vr. 43a; Âhar Mecmuası, a.g.e., vr. 8a; Risâle-i Kalem ve Kağıd, s. 93.

37 Risâle-i Kalem ve Kağıd, s. 93; Âhar Mecmuası, vr. 6b, 10b, 12a.

38 Âhar Mecmuası, vr. 6b, 12a.

39 Risâle-i Kalem ve Kağıd, İBBAK (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı), Muallim Cevdet 475, vr. 44a.

40 Âhar Mecmuası, vr. 8a; Risâle-i Kalem ve Kağıd, İÜK, T. 9668, s. 93; Risâle-i Kalem ve Kağıd, İBBAK Muallim Cevdet, nr. 475, vr. 44a.

41 Âhar Mecmuası, vr. 10b; Nefeszâde İbrahim, Gülzâr-ı Savâb, TSMK, Hazine nr. 1293, vr. 43b; Muallim Cevdet, Risâle-i Kalem ve Kağıd, İBBAK, nr. 475, vr. 44a.

42 Âhar Mecmuası, vr. 2b.

D.2. TEZHIP, MINYATÜR, KATI', EBRÛ VE CILT

Türk Tezhip Sanatının Asırlar İçinde Değişimi / Doç. Dr. F. Çiçek Derman [s.289-299]

Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi / Türkiye

Osmanlı Devri'nden beri yeri geldikce tekrarlanan cinaslı bir atasözümüz vardır: "Kem âlât ile kemâlât olmaz". Zamanımız için açıklamak gerekirse: Kötü âletlerle iyi eserler verilemez. Dedelerimiz her sâhada olduğu gibi, tezhip denilen bezeme sanatını da en iyi âlet ve malzemeleri kullanarak icrâ etmişler; bunun böyle olmadığı zamanlarda ortaya çıkan, "eser" demeye dilimizin varmadığı örnekler de yukardaki sözün doğruluğunu aksi yönden göstermiştir. Biz de Osmanlı tezhibini XIV. yy.'dan başlayarak zamanımıza doğru -bir makale çerçevesinde-tanıtmaya girişmeden önce, bu sanatta kullanılan âlet ve malzemeyi -bilebildiğimiz kadarıyla-kısaca tanıtmaya çalışacağız.

FIRÇA: Eski kaynaklarda adı kılkalem olarak geçen fırça, bu sanatın gerçekleşmesini sağlayan başlıca âlettir. Motiflerin dış sınırına çekilen ve tahrir denilen çizgilere, bu fırçalar yardımıyla nüans verilir. Tarihte, müzehhipler fırçalarını kendileri yaparlar ve çulluk kuşunun ensesinde bulunan gümüşî renkte yay biçimi tek tüylerin bir araya getirilmesiyle farklı kalınlıkta fırçalar hazırlarlarmış. Tahrir çekme işleminde kullanılan fırça başka maksatla boyaya sokulmaz, yine altın fırçası sadece bu işe ayrılır. Bugün Avrupa'dan ithal edilen ve 000 dan 3-4 numaralara kadar değişen samur tüylü fırçalar kullanılmaktadır.

ALTIN: Bir altın alaşımı, içine katılan madenlerin cinsine göre renk alır. Gümüş ilâvesiyle yeşil altın, bakır ilâvesiyle kırmızı altın ve diğer tonlar

bulunur. Altın, gümüşle alaşım neticesinde zamanla kararmasına rağmen tezhipte yeşil altın çok kullanılmıştır. Klâsik usulde, zarlar arasına konulup dövülerek elde edilen ve kalınlığı mikronla ölçülebilen 5x10 cm. eb’âdındaki on varak altına bir deste, yirmi desteye ise bir tefe denir. Böylece hazırlanan bir tefede 200 varak altın bulunur. Avrupa’dan gelen 8x8 cm. ölçüsündeki varak altınlarsa defter hâlindedir ve her defterde 25 altın varak bulunur (Resim: 1).

Altın varak XIX. yüzyılın sonuna kadar İstanbul’un Beyazıt ve Süleymaniye semtlerinde Varakçılar Hanı ve Çarşısı denilen yerlerde imâl ediliyordu. Saflığı ve âyarı bakımından çok üstün olan Osmanlı altın varakları, Avrupa’dan gelen daha ucuz fabrika işi altın varaklarla rekabet edemeyince bu zanaat kısa zamanda sönmüştür. Bizdeki son altın varakçı, Güzel Sanatlar Akademi’sinde hocalık yapan Beykozlu Hüseyin Yaldız (ö. 1949) ustadır.

Tezhipte kullanılan altın, bu varakların aşağıda anlatılacağı şekilde ezilmesiyle hazırlanır: Altın varakların ezme işi büyük ve çukur bir çini veya sırlı toprak kap içinde yapılır. Kabın derin olmamasına, sır kısmında çatlak bulunmamasına ve içinin yivsiz, temiz ve yağsız olmasına bilhassa dikkat edilir. Altın, parmakların yardımıyla ezileceğinden, bu işe başlamadan önce eller sabunla iyice yıkanarak temizlenmelidir. Ezme işleminde arapzamkı ile süzme bal aynı sonucu verdiği için, iyi cins arapzamkının koyu mahlûlünden veya süzme baldan birkaç damla alınıp kabın ortasına konur. Önce sağ elin orta parmağı zamka hafifçe değdirilip altın varak alınarak kabın içindeki zamkın üzerine bırakılır. Parlaklığı tamamen kayboluncaya kadar etrafa yaymadan tek parmakla ezilerek hamur hâline getirilir. Bu esnada diğer varaklar da birer birer kaba alınıp aynı işleme tâbi tutulur.

Varaklar çoğaldıkça altın üç orta parmakla döndürüle döndürüle iyice ezilir (Resim: 2). Varakların hepsi zamk üzerinde toplandıktan sonra, oturur vaziyette altını ezmeye en az bir saat devam edilmelidir. Eskiden daha da ince olması için el ayasıyla ezerlermiş. Ezme esnasında kap kucağa sıkıştırılarak, diğer el ile iyice kavranırsa ezme işlemi daha başarılı olur. Zamk veya bal, parmak hareketine mâni olacak derecede koyulaştığında, birkaç damla su damlatılır. Fakat mümkün olduğu kadar az su ilâvesine dikkat edilmelidir. Hattâ, eski müzehhipler parmaklarını kaynayan suyun buharına tutup nemlendirme işlemini böyle hallederlermiş. Parmak rahat hareket ederken altın iyice ezilmez, ancak zorlandığı zaman esas ezilme başlamış olur. Altının iyi ezilip ezilmediğini anlamak için iki damla su damlatılır. Eğer altın, hâreler hâlinde su damlalarının üzerine çıkacak kadar incelmişse ezme işine son verilir. Fakat büyük parçalar görülüyorsa yeniden aynı tarzda ezmeye devam edilir. Ezme işlemi tamamlanınca, altını ezmekte kullanılan parmaklar, kabın içinde temiz su ile yıkanır. Parmaklar iyice temizlenince kaptaki altın su ile karıştırılır ve parmakla çalkalanır. Bu suretle altın zamktan kısmen ayrılmış olur. Daha sonra kabın alabileceği kadar su ilave edilerek 8-10 saat bir kenara bırakılır ve altının tamamen dibe çökmesi beklenir. Bekleme süresinde kabın sarsılmaması gerekir. Altının dibe çökme müddeti ne kadar uzun olursa o kadar iyi ezilmiş demektir. İyi ezilmeyen altınlar kısa zamanda dibe çöker ve ortada toplanır. Bu altını yeniden ezmek gerekir.

Çökme işi tamam olunca altının üzerindeki kirli ve zamklı su, mümkün olduğu kadar yavaş ve sallanmadan diğer bir kaba aktarılır. Kaptaki ıslak altın zerreleri az bir su ile küçük ve derin olmayan bir kâseye boşaltılır. Kabın ağzına kadar temiz su ile doldurularak ikinci defa 10-12 saatlik müddetle bekletilir. Altın dibe çökünce üzerindeki su boşaltılır. Bu şekilde altın kullanılma kıvamına gelmiş olur (Resim: 1, solda görülen iki tabak).

Kabın dibinde kalan ıslak altın kendi hâlinde kurumaya bırakılacağı gibi, hafif ateş üzerine konarak suyu uçurulabilir. Sarı boya görünümündeki bu altın üstü kapalı olarak saklanmalı ve her türlü tozdan korunmalıdır. Ezilen altını kullanmak gerektiğinde jelâtinli suyla karıştırılıp fırçayla sürülür (Resim: 3).

MÜHRE: Sarı boya görünümünde olan sürme altın, kuruduktan sonra parlatılarak hakîki rengi kazandırılır. Bunun için, zermühre veya mıskale denilen, ucunda sert ve cilâlı parlak bir taş bulunan kalın kalem biçimindeki özel bir âlet kullanılır. Akikten, Süleymâni taşından, yeşimden, yemen taşından yapılan ve farklı uçlara sahip olan zermühreler vardır. Yassı (bâdemî) mühre, kartal burnu (sivri) mühre gibi… Bunları îmâl eden ustalara da endamcı denilirdi.

Mühreleme, mat ve parlak olmak üzere iki şekilde yapılır. Yağlı cilde temas ettirilip kayganlaştırılan mührenin altın sürülmüş yerlerde fazla bastırılmadan yeterince dolaştırılması ile parlak (Resim: 4); altınlanmış zemin üstüne ince saman kağıdı konularak aynı işlem yapılmakla mat cilâ hâsıl olur. Ekseriyâ zemin olarak kullanılan altın mat, motifler parlak mührelenir. Mührelemenin bir diğer faydası da tahrir çekme safhasında fırçaya mâni olacak pürüzlerin giderilmiş olmasıdır.

Altın, zermühreden başka iğne perdahı (perdahtı) denilen nokta çukurlaştırma usûlüyle de parlatılır. Bu işlem sırasında kullanılan âlet, ucu kağıdı delmeyecek kadar yuvarlanmış ve bir sapa yerleştirilmiş olan iğne veya ince çividir. İşlem sırasında kâğıda karşı dik açıyla elde tutulan âlet ile, altın sürülmüş yerlere aynı sıklıkla ve eşit kuvvetle bastırılarak noktalar konulur. XVII. yüzyıldan îtibâren rağbet gören bu parlatma tarzı, ufak alanlarda uygulandığı ve aşırıya kaçılmadığı takdirde câzibesini korur. Nitekim, iğne perdahtına fazla yer verilmiş olan XIX. asır tezhiplerinde aynı asâletin bulunduğu söylenemez.

TUTKAL: Eskiden ezilmiş altının fırçayla zemine sürülmesinde morina balığından çıkartılan ve balık tutkalı denilen yapıştırıcı suda eritilerek kullanılırdı. Fakat günümüzde bu maksatla jelâtinden faydalanılıyor.

BOYALAR: Bugün tezhipte Batı'nın sentetik suluboyaları tercih edilmekteyse de, eskiden binbir emekle elde hazırlanan tabiî boyalar kullanılıyordu. Bu cisimli boyalar deste-seng (el taşı) denilen ve üst tarafından kavranılan, alt tarafı dışbükey bir mermer taşıyla -sulu vasatta- ezilerek inceltilip zerrelerine ayrılırdı. Bu zahmetli işlem bitince, arapzamkı eriyiğiyle karıştırıldıktan sonra kullanıma hazır hâle gelmiş olurdu. Boyadaki arapzamkı miktarı çok mühimdir, çünkü fazlası çatlamaya, azı boyanın yerinden çıkmasına sebep olur. Bu boyaların niteliği, üzerinden asırlar geçen tezhip örneklerinin aynı parlaklık ve canlılıkla renklerini muhâfaza etmesinden bellidir. Bilinen eski boyalardan bâzıları şunlardır:

Siyah: İs mürekkebi (is ve arap zamkı karışımı);

Beyaz: Üstübeç (bazik kurşun karbonat); tebeşir beyazı (kalsiyum karbonat);

Lâciverd: Lâciverd taşı, lapislazuli (en makbulü Afganistan'daki Bedahşan'dan geldiği için Bedahşî lâciverdi olarak anılır);

Mâi (mâvi): Çivit-indigo (en iyisi Lâhur'dan gelenidir);

Mat kırmızı (surh, verminyon): Ham zencefre (civa sülfür);

Parlak kırmızı: Lâl, kırmız böceğinin kurutulmuşundan yapılan ve yarı şeffaf özelliği olan mürekkep;

Tuğla kırmızısı: Gülbahar (demir oksit);

Sarı: Sarı toprak boyası (demir oksit); sarı zırnık (zırnıh-ı asfar);

Turuncu: Kurşun oksit, sülüğen (minyum); altınbaş zırnığı;

Yeşil: Bakır taşı (bakır karbonatı); sarı zırnık+lâhur çividi.

İs mürekkebi, tezhibin en zor işlemi olan ve en çok dikkat çeken tahrir çekme safhasında kullanılır. Su ile istenilen kıvama getirilen is mürekkebi,

hem siyah boyadan daha incedir, hem de eserin her tarafında siyah rengi aynı tonda tutmak daha kolay olur.

Bu boyalardan bir kısmı birbirine karıştırılmakla ara tonları da elde edilebilirdi.

KAĞID: Hat sanatında kullanılan uçuk renkli ve âhârli kağıdlar tezhibin de en makbul malzemesinden sayılır. Âhâri dinlendirilmiş, düzgün mührelenmiş ve zemin rengi zamanla atmayan kağıdlar tercih sebebidir. Umumiyetle boyama işleminde bitkilerden istifade edilmiştir. Kağıd tekne içine daldırılarak veya renkli suyun sünger yardımıyla kağıda sürülmesiyle bu işlem yapılır.

Kağıd boyamada kullanılan maddelere ve verdikleri renklere birkaç misâl:

Krem rengi: Çay suyu;

Kahverengi: Cevizin yeşil dış kabuğu veya nar kabuğu;

Sarı: Cehrî tohumu;

Kırmızı: Al bakkam;

Mor: Mor bakkam;

Şeker rengi: Şekerci ocağı isi;

Kırmızımtrak: Soğan kabuğu.

Boyanan kâğıdlar, ekseriya ipe asılarak kurutulduktan sonra, sıra âhârlemeye gelir. Yumurta âhâri, nişasta âhâri, un âhâri en çok kullanılan âhârleme tekniklerindendir. Âhârlenen kâğıd eskidikçe güzelleşir. Âhârlenen kağıdlar bir hafta içinde mührelenmezse, daha sonra yapılan mühreleme sırasında çatlamalar olur ve verilen emekler boşa gider. Çakmak mühresiyle güzelce mührelenen kağıdlar, uzunca bir zaman dinlendirildikten sonra kullanılmalıdır.

Sürülen altının pürüzsüz zeminde parlatılması, kullanılan boyaların kağıdın içine nüfuz etmemesi ve en mühimi tahrirleme yapılırken fırçanın

düzgün zeminde rahat oynatılması ve hatâlı işlemlerin iz bırakmadan giderilebilmesi, âhârin tezhip sanatında ne kadar önemli olduğunun işaretleridir.

Bir milletin sanatı kadar hiç bir şey, o milletin heyecanını, idealini, bir kelime ile medeniyetini ifâde edemez. Osmanlılardaki tezhip sanatı da bu çerçeve içinde ele alındığında, parıltısıyla yüzyıllar boyunca bu sayılanların aynası olmuştur.

Arapçada "altınlamak" mânâsına gelen tezhip kelimesi, ezilerek fırçayla sürülecek hâle getirilmiş olan varak altın ve muhtelif renklerin kullanılmasıyla gerçekleştirilen, parlak ve cazip bir kitap sanatıdır. Yazma eserlerin, bilhassa Saray kütüphaneleri için hazırlanmış olanlarında tezhîbe çok ehemmiyet verilmiştir. Hattın yanında onu bezeyen, ortaya çıkaran, kıymetini artıran tezhip, kitap sanatları içinde de ayrı bir önem taşımaktadır; takdîm edilen şahsın mevkiine veya sipariş eden kimsenin mâli gücüne göre kullanılan malzeme ve sarf edilen emek de farklı olmuştur.

Tezhip üslûplaştırılmış nebâtî (hatayî, penç, goncagül, yaprak…) ve hayvânî (rûmî, münhani, çintemâni…) asıllı motiflerle hazırlanan kompozisyonlarda uygulanma sahası bulmuştur. Bir çiçeğin, dikine kesitinin üslûba çekilmiş şekline hatayî, kuşbakışı görünüşünün üslûplaştırılmış hâline de penç adı verilir. Bütün çiçeklerin olgunlaşmamış çizimleri goncagül grubunu ve bütün yapraklar da yaprak grubunu meydana getirirler. Bu tam üslûplaştırılmış motiflerden başka, kısmen üslûplaştırılan, dolayısıyla karakterini tam kaybetmeyen motifler de (gül, lâle, karanfil, bahar dalı…) kullanılmaktadır.

Ancak şu husus gözardı edilmemelidir ki, tezyînî sanatların hepsinde aynı olan ve desenin yapıtaşlarını meydana getiren motifler, sanatkâr tarafından gerçekçi bir bakışla tabiattan alınmış, esas çizgileri korunup teferruatı atılmış; buna şahsî zevk ve görüşler de katılarak çizimi

tamamlanmıştır. Üslûplaştırma veya üslûba çekme adı verilen bu yol sâyesinde ne tabiat kopya edilmiş, ne de tamamen zıddı olan şekiller ortaya çıkarılmıştır. Böylece, motiflerde hem tabiatı, hem de sanatkârı seyretmek mümkün olmaktadır. Bu motiflerin bazıları her Devirde revaç bulan, bazıları da belirli asırlarda parlayıp sönen tezyînî unsurlardır. Meselâ Selçuklu ve Beylikler devri tezhibinin vazgeçilmez motifi olan münhanî, bu durumunu diğer asırlarda devam ettirememiştir; buna mukabil, hatayî, penç ve rûmî, tezhibin her devrinde ana motif özelliğini korumuştur.

Hattatın gâyesi Kur'an-ı Kerîm'i insan elinin yazabileceği en güzel biçimiyle ortaya çıkarmaksa, tezhip sanatkârınınki de ona yakışan bezemeyi âdetâ gönlüyle renklendirmektir. Şimdi tezhip sanatının asırlar içindeki durumuna geçmeden evvel mushaflarda görülen bezeme bölümlerini tanıtalım:

Zahriye: "Arkalık, sırtlık" mânâsına gelen zahriye, yazma kitaplarda esas metnin başladığı ilk sayfanın arkasındaki -yâni bir öncesindeki- sayfa için kullanılan deyimdir. Burası boş bırakılabildiği gibi, eser sahibinin veya müellifinin belirtildiği bir ifâde de yer alabilir. Ancak, kitap sahibinin önemine göre buraya mahsus bir zahriye tezhibi işlenmesi de olağandır.

XVI. yüzyıla kadar, bu sayfada görülen madalyon veya mekik biçimindeki tezyînatın içine -bâzen dışına- eserin kime ait olduğunu, yahut kimin için yazıldığını belirten ve temellük kitâbesi denilen bir cümle yerleştirilirdi. Ancak, zahriyede, mushaflara mahsus olarak bu yazılı tezhip yerine bütün sayfayı dolduran sıvama tezhip yapıldığı, hattâ bunun bâzen karşılıklı bir -nâdiren iki- çift sayfa olarak tertiplendiği de görülür. Yine mushafların zahriye tezhiplerinde Kur'an'ın benzersiz üslûp ve beyânını belirten (KK, XVII/88), yahut ona ancak temiz kimselerin el sürebileceğini hatırlatan (KK, LVI/79) bir âyete yer verildiğine de rastlanır. Büyük emek ve masraf gerektiren zahriye tezhibi XVII. yüzyıldan

başlayarak yapılmaz olmuş, daha sonraları ender işlenen örnekleri de eski inceliğini kaybetmiştir.

Serlevha: Müzehhipler, Kur’an-ı Kerîm’e duydukları hürmeti, zahriye ve serlevha sayfalarında, mevcut 114 sûrenin sûrebaşı tezhiplerinde bütün hünerlerini göstermekle ispatlamışlardır, dense yeridir. Mushafın, zahriyeden sonra gelen ilk sayfasına Fâtiha’nın tamamı ve ikinci sayfaya da Bakara sûresinin ilk âyetleri karşılıklı yazılarak etrafına zengin bir tezhip yapılır. Zahriye sayfasından sonra en yoğun bezemenin bulunduğu ve yazılı sâhanın sınırlı tutulduğu bu sayfalara serlevha veya dîbâce adı verilir. Yapılan serlevha tezhibi, eserin tezhip bütünlüğünü korumak amacıyla renk, desen ve motif bakımından zahriye tezhibinin devamı niteliğinde olmalıdır. İklil, kubbeli, mürekkep gibi çeşitli formlar ihtiva eden serlevhalar, ender olmakla beraber mushaf haricindeki yazma eserlerde de -Muhibbî Dîvânı gibi- vardır. Serlevha sayfaları mutlaka karşılıklı ve çift olmalıdır. Eğer ilk sağ sayfada başlayan metin kısmının sâdece üstüne tezhip yapılıyorsa ve tezhîbin arasına o eserin adı (unvanı) yazılmışsa bu sayfaya unvân sayfası denir. XVI. asırda en zengin ve mükemmel örneklerine rastladığımız ve çoğunlukla dikdörtgen olan serlevhalar, tezhibin gerilemesine bağlı olarak ilerki asırlarda eski haşmetini yavaş yavaş kaybetmiştir.

Yazma eserin diğer sayfalarında yazı alanı, farklı kalınlıkta ve farklı renkte tahrirlenmiş altın cetvellerle çerçevelenir. Bundan maksat, yazı sâhasını ortaya çıkarmaktır. Mushaf tezhibinde, eserin çoğunluğunu meydana getiren bu sayfalarda âyet araları durak denilen küçük, ekseri yuvarlak tezyînî şekillerle süslenir. Duraklar asıl görevlerinin yanı sıra yazının biteviyeliğini giderip gözü dinlendirir ve sayfayı bezerler. En çok karşılaştığımız duraklar; şeşhâne durak (altıgen nokta), mücevher durak (geçmeli nokta), helezon durak ve pençhâne durak çeşitleridir. Bir mushafta

bulunan altı binden fazla durak şeklini, bir daha tekrarlamamak gayretine sahip tezhip ustaları yetişmiştir. Ayrıca mushaflarda, secde yerlerini belirten 14 adet secde gülü, her 10 âyette bir âşere gülü, her 5 âyette bir hamse gülü, her yirmi sayfada bir cüz gülü, her 5 sayfada bir hizib gülü ve her sûrenin başına yapılan sûrebaşı tezhibi, müzehhiplere hüner gösterme vesilesi olmuştur.

Sayfanın dışa bakan kenarında ve çerçeve dışında kalan alana yapılan ve genel olarak gül diye isimlendirilen bu tezyînî şekiller, eğer aynı sayfada birden fazla ise, yukarıdan aşağıya doğru çizilen bir eksen üzerinde yer alırlar. Bundan maksat, gülleri leke gibi görünmekten kurtarmak ve bulunduğu uzun dikdörtgen sâhayı doldurmaktır. Gül tığları sadece iki yöne (üst ve alt) olup gülün iki-üç misli uzun tutulur. Bezeme işi sona erince hattat, üstübeç mürekkebiyle gerekli yerlere, sûre isimlerini, cüz, hizib, secde, âşere, hamse numaralarını ve isimlerini yazar. Çoğu zaman imzânın da yer aldığı hâtime (bitirme) sayfasının tezhibiyle mushaf bezemesi sona erer.

Osmanlı Devleti’nin ilk yüzyılına ait tezhip örnekleri, zamanımıza kadar gelememiştir. Bu devre ait en erken tarihli tezhip örneği, Sultan II. Murad adına hazırlanmış bulunan 841/1437 tarihli bir mûsikî nazariyat kitabıdır (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi-Revan 1726). Bu yazma eserde de görüldüğü gibi, yüzyılın ilk yarısında bezeme motiflerinde Memlûk ve Timurlu dönemi, Herat ve Şîraz mekteplerinin tesiri olmakla beraber zamanla bu farklı tesirlerin özümlenmesiyle bir tezhip üslûbu meydana gelmiştir. Kitabın çift zahriyeli girişinde kullanılan renkler aynı olmakla beraber birbirinden farklı desenler işlenmiştir. Bu zahriye tezhiplerinde hem renk hem de motif özellikleri bakımın-

dan ilerdeki Fatih devrinin esasları bulunmaktadır. 31 x 21,5 cm. eb’adındaki sayfanın içinde, 22,5 x 14 cm.’lik dikdörtgen alanı dolduran

desen ince bir işçilik göstermektedir. İlk zahriye sayfasında orta kısmı lâciverd zemin üzerinde dolanan helezonlar üzerinde yer alan rûmîler vardır. Bu rûmî bezemenin aynı sayfadaki köşebendlerde de kullanıldığı görülmektedir. Kalan kısım, siyah zemin üzerinde sıvama altın sürülen hatayî gurubu motifler, lâl mürekkebiyle uç kısımlarına foya verilerek renklendirilmiştir. Diğer zahriye sayfasında beyzî şemse içinde yeşil zemine altınla ithaf yazısı yer almıştır. Sonraki sayfasında hatayî gurubu ile rûmî motiflerinin kullanıldığı serlevha tezhibi yer alır. Beyne's-sütûr tezhip ile satır araları bezenip şeşhâne duraklar işlenmiştir. Çividî mavi, yeşil, turuncu, beyaz ve siyah renklerin altınla beraber yer aldığı bu tezhipli yazmanın, yapılış yeri belirlenememiştir.

İstanbul'un fethiyle kazanılan ruh yapısı, tezyînat sahasında da görülmektedir. Güzel sanatlara merakı bulunan ve kitaba verdiği ehemmiyet bilinen Fâtih Sultan Mehmed'in Topkapı Sarayı'nda bir nakışhane (nakkaşhane) kurdurduğu ve sernakkaş olarak Özbek asıllı Baba Nakkaş'ı getirttiği biliniyor.

Hükümdar sarayı bünyesinde nakkaşhane bulunması bir gelenek şeklinde, Uygur Türklerinden, Anadolu Selçuklularından ve Timurlu sarayından beri süregelmektedir. Osmanlı padişahları da aynı usulü daha yaygın olarak devam ettirmiştir. Bununla beraber Bursa ve Edirne'de saraya bağlı nakkaşhanelerin varlığına dair herhangi bir vesika günümüze ulaşmamıştır. İstanbul'un fethinden sonra Ayasofya Camii arkasında Arslanhane adıyla anılan eski bir Bizans kilisesinin üst katında nakkaşların çalıştığı bilinmektedir. Birçok sanatkârın toplu olarak eser verdikleri bu nakkaşhane, aynı zamanda tatbikat mektebidir. Usta-çırak usûlüne göre yetiştirilen talebeler, sanatı yalnız tarifle değil, uygulamalı olarak burada öğrenirlerdi. Sernakkaş gözetiminde çeşitli işlerin bir arada yapıldığı bu nakkaşhanelerde yazma eserlerin tezyînatı kısa zamanda tamamlanırdı.

Âhar yapanlar, kağıd boyayanlar, desen çizenler, cetvel ve tahrir çekenler, boya hazırlayanlar, altın ezenler, bu nadide yazmaların vakit uzamadan ortaya çıkmalarını sağlarlardı.

"Ehl-i Hiref" (Saray sanatkârları topluluğu) olarak adlandırılan sanatkâr teşkilâtının zamanımıza gelen en eski defteri 932/1526 tarihlidir. Bu teşkilâtın en önemli bölüklerinden biri olan nakkaşlar, yalnız kitap sanatıyla ilgili faaliyetlerle sınırlı kalmaz; saray köşklerinin, binaların kalemişi, çini ve metal işleri desenlerini de hazırlar ve tatbik ederlerdi. Saray nakkaşlarına ait bu desenlerin, Osmanlı eyâletlerinde bulunan ilgililere iletilip oralarda da doğru olarak uygulanması sağlanır, hatta yerinde uygulayacak usta bulunmadığı takdirde desenle beraber sanatkâr da gönderilirdi. Osmanlı sanatında görülen ve asırlar boyu süren üslûp birliği ve beraberliği böylelikle korunmuştur.

Ehl-i Hiref Teşkilâtı mensupları yevmiye üzerinden üç ayda bir maaş alırlardı. Mücellid, müzehhip ve diğer çalışanların aldıkları maaş ve terfiler, maaş defterine yazılırdı. Eser yapımının yoğun olduğu esnâda yapılacak işe uygun yetenekli kimseler ehl-i hiref içinde bulunmazsa, çarşı esnafı arasından ücreti karşılığında yeterli sayıda usta sarayda çalıştırılırdı. Padişah, bayramlarda kendisi için hazırlanan hediyeleri hazırlayanları kaftan veya para vererek ödüllendirirdi. Çalışan sanatkârın adı, eserinin cinsi, karşılığında ona ödenen paranın tutarı veya verilen kaftanın cinsi in'am defterine kaydedilirdi. Nakkaşhanede bulunan sanat ve zanaat sahiplerinin tayîn, maaş, terfi, çıkış gibi işlemlerinin tahakkuku ve nakkaşhanede yapılması istenen işin ehil sanatkâra verilmesi mesuliyeti hazinedârbaşına ait idi. Saray Nakkaşhanesi'nde çalışmaya başlayan her sanatkâr, ehl-i hiref'e bağlı olsun veya olmasın, sarayın hizmetinde ve Saray idâresinin istediği doğrultuda eser vermek zorundadır. Ancak, Saray,

kabul edilebilecek yeniliklere de müsamaha ile bakar ve sanatkârı hür bırakırdı.

Tezhipte mat ve parlak olarak kullanıldığı görülen altından sonra Fatih devrinde en çok görülen ve bilhassa zemin boyası olarak karşımıza çıkan kobalt mavisi rengidir. Daha sonraki yıllarda bu renk yerini bedahşî lâciverdine bırakır. Selçuklu tezhibinin zemin rengi olan kahverengi, Fatih devrinde de görülür. Yine bu devir tezhiplerinde lâciverd, siyah, kahve ve parlak yeşil renk ile zeminin beyaz renk üç nokta ile süslenmesi bir hususiyettir.

Halkârî denilen gölgeli altın sürülme tekniğine, al renkli lâl mürekkebinin de aynı devirde eklendiği, yarı şeffaf olan bu mürekkebin, kesif altın zerrelerinin bulunduğu motif uçlarında yer aldığı görülür. Desene ayrı bir güzellik veren ve foyalı halkârî ismiyle bilinen bu tarz, daha sonraki dönemlerde de tatbik edilmiştir.

Fatih devri tezhiplerinde desenler incelendiği zaman, motifler içinde bilhassa hatayînin yaygın şekilde kullanıldığı; bu devrin hususiyeti olarak taç yapraklarda içe kıvrılış ve kendi üzerine dönüşlerle adeta üç boyutluluk hissi yaratıldığı görülür. Zengin çeşide sahip bu gösterişli hatayîler yanında ufak ve sade çizilen, yuvarlak uçlu yapraklar dikkat çekmektedir.

Osmanlı kitap tezhiplerinde görülen ve ilk dönemden başlayarak kesilmeden devam eden temel prensip, sonsuzluğa giden, sınırlandırılmamış bir kompozisyon anlayışıdır. Ulama olarak adlandırılan bu tarz desenler, Osmanlı sanatkârının sonsuzu hedef aldığını, devlet anlayışındaki gibi sanatında da sınırsız bir yaradılışa sahip olduğunu gösterir.

Fatih Devri eserleri incelendiği zaman,görülen zahriye sayfaları içinde mekik tarzının çoğunlukta olduğu fark edilir. Zengin tığlar sâyesinde zeminle bütünleşen bu mekik zahriye sayfaları, çeşit bolluğu ile dikkat çeker. Zahriye sayfaları tezhibinde, lâciverd zemin içinde yer alan ve

çoğunlukla beyaz renk olan, ekserisi hurdelenmiş rûmî motifleri, bu sıralarda henüz gelişmesini tamamlamamıştır.

II. Bayezid (1481-1512) Dönemi ve XVI. yüzyıl, Osmanlılarda tezhip sanatının en olgun ve mükemmel devrinin tam olarak başlangıcıdır. Sultan II. Bayezid'in saltanat yıllarında, meşhur Türk hattatı Şeyh Hamdullah'ın Kur'an-ı Kerimlerinde görülen tezhipler, bunun en güzel işâretidir. Son şeklini alan mushaf tezhibi ve sayfa düzeni, daha sonraki yıllarda da aynen korunmuştur. Tezhiplerde, mat ve parlak olarak uygulanan altın daha geniş yer almakta ve bedahşî lâciverdi ile eşsiz bir uyum yaratmaktadır. Renkler son derece dengeli kullanılıp mükemmel bir işçilik ile bütün bunlar tamamlanmaktadır. Desenlerin daha zengin motifli ve çeşitli olduğu, yeni motiflerin desene katıldığı, zevk ve sanat gücünün doruk noktasına vardığı görülür.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi A. 6662 numarada kayıtlı Şeyh Hamdullah mushafının hem ulama üslûbunun benzersiz örneği olan zahriye sayfası, hem de aynı mükemmellikte bezenen serlevha ve hâtime sayfası, tezhip sanatındaki bu yükselişi gözler önüne seren eserlerden biridir. Devrin en kudretli müzehhiplerinden Hasan bin Abdullah'ın imzâsını taşımaktadır. Bu sanatkâr ile aynı dönem müzehhibi olan ve "İbnü'l-Arab" adıyla tanınan Fazlullah Nakkaş, sayısız yazma eserin bezenmesinde sernakkaşlık yapmışlardır.

Pek çoğu İran'dan gelen ve tezhip sanatımıza büyük tesirleri olduğu bilinen Hasan bin Mehmed, Melek Ahmed Tebrîzî, Hasan bin Abdülcelil, Turmuş bin Hayreddin, Üveys bin Ahmed, Bayram bin Derviş Şîr, İbrahim bin Ahmed, Mehmed bin Bayram bu devrin tezhip ustalarından bazılarıdır.

Bugünkü bilgilerimize nazaran, Çin bulutunun Osmanlı-Türk tezyînâtına II. Bayezid devrinde girdiği anlaşılmaktadır. Şeyh Hamdullah'ın

hâlen Türk-İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan 899/1494 tarihli Y. 402 numaralı mushafının tezhibinde görülen bulut motifi, Türkmen ve Tîmurlu sanatları alışverişi ile kazanılmış; daha sonraki yıllarda ana motifler arasına girerek, halıdan çiniye, kumaştan işlemeye kadar zengin bir kullanım alanı bulmuştur.

Tezhip sanatının gelişmesinde bir diğer önemli dönüm noktası da, Yavuz Sultan Selim'in 1514'de kazanılan Çaldıran zaferiyle, Tebrîz, Herat ve Şîraz'dan getirilen -bir kısmı Türkmen asıllı- sanatkârlardır. Son Tîmurlu şehzâdesi Bediü'z-Zaman Mirzâ'nın maiyetindeki sanatkârlarla İstanbul'a geldiği; bunların Acem Nakkaşları Bölüğü'nü oluşturarak Saray Nakkaşhanesi'nde hizmet verdikleri bilinmektedir.

XVI. yüzyılda pek rağbet gören halkârî, farklı renkte altın kullanılarak daha zengin ve gösterişli işlenmiş, gölgelendirmesi sulu altın ile yapıldığı gibi tarama olarak da uygulanmıştır. Açık renk zemin üzerine tahrirli halkârî, zerşikâf denilen renkli halkârî, foyalı halkârî gibi çeşitleri yapılmıştır.

Saray Nakkaşhanesi'nde hazırlanan yazma eserlerde, bilhassa murakka'alarda ve mushafların iç sayfalarında zer-efşan (altın serpme) denilen bir işçilik yer alır. Varak altın, delikleri irili ufaklı açılmış kalbur şeklinde bir kutuya konulur ve içinde kuru fırça hareket ettirilir. Kalbur zerefşanı adıyla bilinen bu tarz uygulanırken, farklı büyüklükte düşen altın parçaları, daha önce jelâtinli su sürülmüş olan ıslak zemine yapışıp kalır. Altın parçalarının, uygulanan yüzeyin her tarafına eşit serpilmiş olması önemlidir.

Klâsik tezhibin ikinci parlak devri, XVI. yüzyılın ikinci yarısı, Kanunî Sultan Süleyman çağıdır. Yavuz Sultan Selim zamanında Tebriz'den İstanbul'a getirilen Şahkulu, Saray Nakkaşhanesi'nin sernakkaşıdır. Şahkulu'nun ustaca kullandığı fırçasıyla meydana getirdiği -siyah

mürekkeple yapılmış- resimler, yeni üslûbun doğmasına sebep olur. Sazyolu üslûbu olarak adlandırılan bu tarzın temel ilkesi, desende tekrarlama olmayışıdır. Geniş alanı dolduran kompozisyonun çiziminde sanatkâr, kıvrak fırçasını ve güçlü desen bilgisini kullanmakta tamamen hürdür. Zemini renksiz kâğıda çizilen desenlerin konularını ekseriya ejder ve hayvan mücadeleleriyle peri resimleri teşkil etmektedir.

Kanunî devri tezhiplerinde sıkça rastlanan üç nokta ve dalgalı iki çizgiden meydana gelen çintemâni ve pîçîde (sarılma) rûmî motiflerinin zengin kullanım alanı bulduğu görülür. Yine bu dönem üslûbu olarak çift tahrir veya havalı diye adlandırılan ve küçük helezonlar üzerine ufak hatayî motiflerinden meydana getirilen yeni bir tarzın ortaya çıktığı bilinir. Osmanlı sarayında son derece sevilen bu üslûp, uzun bir dönem varlığını korumuştur.

Hocası Şahkulu'nun vefatıyla Saray sernakkaşı olan XVI. yüzyılın ünlü müzehhibi Karamemi, Türk bezeme sanatına yeni bir üslûp ve anlayış getirmiş, klâsik kuralların dışına çıkarak yepyeni bir akımın öncüsü olmuştur. Bahçe çiçeklerinin (gül, lâle, karanfil, bahar dalları vb.) kısmen üslûplaştırılarak tezhibe dahil edilmesinde ilk adımı atan ve onların bolca kullanılmalarına vesile olan sanatkârdır. Bu çiçek motiflerini tek tek veya toplu olarak ustaca kullanan Karamemi, Kanunî Sultan Süleyman'ın "Muhibbî" mahlasıyla yazdığı şiirlerin toplandığı, Muhibbî Dîvânı'nın farklı kütüphanelerde bulunan yazma nüshalarını tezhip etmiştir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında eser veren ünlü müzehhiplerden bazıları şunlardır: Şahkulu, Karamemi, Üstâd-ı Rûm Şâban, Hüseyin, Selânikli Abdullah bin Mehmed, Mehmed bin İlyas ve Velican.

XVII yüzyıl, tezhip sanatı bakımından bir yenilik göstermeyen devirdir. İlk yarısına ait eserlerde, geçmiş asrın kuvvetli tesiriyle klâsik anlayışın devam ettiğini görüyoruz. Nakkaşhanelerde usta-çırak usulü yetişen

müzehhibler elinde bezenen ve sağlam desen bilgisiyle hazırlanan eserler bulunmaktadır. Zengin çeşitleriyle hatayî gurubu motifler ve bütün kaidelerini koruyarak desene yerleştirilen rûmî motifleri incelenen eserler de göze çarpmaktadır. Bu asrın başlarında -1603-1617 arası- Enderun'dan yetişen ve daha sonra yeniçeri ağası, beylerbeyi ve vezir olan Nakkaş Hasan Paşa'nın (ö. 1622) hazırladığı Sultan I. Ahmed'in tuğrası, desen ve motif hakimiyetine çok güzel bir örnektir.
Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde muhafaza edilen bu büyük ebattaki tuğra, kumaş zemin üzerine işlenmiştir. Bu devirde Saray Nakkaşhânesi'nde hazırlanmış olan eserler içinde zikretmeye değer bir başkası da, (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.741) Sultan II. Osman'ın şiirlerinden oluşan Dîvan-ı Osman'dır.

Osmanlı Devleti'nde görülmeye başlanan siyasî ve sosyal alandaki gerileme, ikinci yarıyılda sanat eserlerinde de kendini hissettirmeye başlamıştır. İşçilik eski inceliğini, kıvraklığını koruyamamış, renkler parlak ve canlı görünüşlerini kaybetmiştir. Hazırlanan eserlerde hem klâsik devrin, gelenekli motiflerin ve anlayışın korunduğu, hem de bu asrın son yıllarında Batı tesirinin tezyinatta hissedilmeye başladığı görülür. Şubat 1663 (Recep 1073) tarihli, Hatice Turhan Valide Sultan Vakfiyesi'nin tezhibi, devrinin tezyînî özelliklerini taşıması açısından güzel bir örnek teşkil etmektedir (Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami Bölümü 150). 31 x 19 cm. eb'adında olan bu vakfiye 99 varaktan ibarettir. Metnin başladığı unvân sayfasında, tezhip edilmesi âdet olan kısımda Sultan IV. Mehmed'in el yazısı bulunmaktadır. Vakfiyenin metin kısmının tamamı zengin altın ve renkli cetvellerle çerçevelenmiştir. Yine, eserin bütün sayfaları halkârî tarz ile bezenmiştir. Mıklebli mülemma bir kitap kabına sahip olan bu yazma eser, yazıldığı dönemde Saray Nakkaşhanesi'nde bezenmiştir.

Bu dönemin çok sevilen bir diğer tezyînî motifi de çiçek minyatürleridir. Yarı üsluplaştırılmış bahçe çiçeklerinin tek olarak veya birbirinden farklı şekillerde bir araya getirilmesiyle yapılan bu tarz daha ziyade yazmaların ilk veya son sayfalarında, cilt iç kapaklarında tam sayfayı dolduran büyüklükte, murakkaa gibi eserlerde karşımıza çıkmaktadır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki M.R. 1123 numaralı murakkaayı örnek olarak gösterebiliriz. 1101/1690 tarihli bu eserde, tabii renk ve şekiller korunarak kısmen üslûblaştırılmış birbirinden değişik çiçek minyatürleriyle ve usta bir fırça ve renk zevkıyle hazırlanmıştır. Bu çiçek demetlerinin iç pervazında dilme kâğıdı olarak adlandırılan ve döneminde murakkaalarda bolca kullanılan pervaz çeşidi uygulanmıştır. Renk uyumuna dikkat edilerek yan yana yapıştırılan renkli kâğıdlar, eğimli kesilerek bu pervaz şeritleri hazırlanır.

XVII. yüzyıl müzehhiplerinden Sürahi Mustafa Efendi'nin hattat Derviş Ali'nin yazılarını tezhip ettiği, Baruthaneli Abdullah Efendi, Beyâzi Mustafa Efendi, İnadiyeli İmam, öğrencisi Antalyalı Ali, Hafız Mehmed Çelebi ile talebesinden Kanbur Hasan Çelebi'nin devrin ünlü tezhip sanatkârları olduğu bilinir.

Kanbur Hasan Çelebi'nin eserlerinden biri olan, 1094/1683 tarihli Hâfız Osman'ın Mushaf'ının serlevhası incelendiğinde, zer-ender-zer tarzının uygulandığı görülür. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan A. 6549 numaralı bu eserde, asrın son yıllarına ait olmasına rağmen klâsik düzen aynen uygulanmıştır.

İlk kullanıldığı devir tam olarak bilinmemekle beraber, 17. asır tezhiplerinde bolca karşılaştığımız zer-ender-zer tarzından bahsetmeliyiz:

"Altın üzerine altın" mânâsına gelen zer-ender-zer deyimi, sarı altın üzerine yeşil altınla veya yeşil altın üzerine sarı altınla işlenen bezemeler için kullanılır. Altın parlatılıp tahrirlenince desen de ortaya çıkar.

Zer-ender-zer iki renk altınla işlendiği gibi, aynı renk altının, mat ve parlak tonlarda kullanılmasıyla da uygulanabilir. Tahrir ekseriya nüans verilmeden çekilir. Eski zer-ender-zer örneklerinde eğer kahverengiye çalan tahrir görülüyorsa, bunun rastıklı mürekkep kullanılarak işlendiği anlaşılır. Zer-ender-zer bezemelerde, istenirse sadece çiçeklere hafif tonlarda renk uygulanır ve bütünüyle görünüşte altın hâkimiyeti hissedilir.

XVIII. yüzyılda Batının barok ve rokoko tarzlarının Osmanlı tezhip sanatına nüfuz etmesiyle yeni zevk ve görüşler meydana gelmiş olmakla beraber, bir taraftan da klâsik Osmanlı tezhibinin biraz kabalaşmış hâliyle, fakat renk, desen ve motiflerini kısmen koruyarak devam ettiği görülmektedir. Yedikuleli Seyyid Abdullah’ın 1124/1712 tarihli Kur’an-ı Kerim tezhibi, klâsik biçimi koruyan ve gelenekten kopmadan bezenmiş örneklerden biridir (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, A. 6543).

Sultan III. Ahmed’in 1718’de Edirne’den İstanbul’a gelişiyle başlatılan ve “Lâle Devri” adıyla bilinen bu yıllar 1730’a kadar devam eder. Sultan’ın büyük bir ihtimalle beraberinde İstanbul’a getirdiği bir kısım saray nakkaşları yazma eserlerin bezenmesinde vazife almışlardır. Sultan III. Ahmed’in 1718 yılında Topkapı Sarayı üçüncü avlusuna, içinde geniş bir yazma eser koleksiyonu bulunan kütüphane binası yaptırdığı bilinir. Çiçek merakı ve sevgisinin doruk noktasına çıktığı bu asırda, bezeme sanatında da bu ilginin tesirleri görülür.

Asrın ilerleyen yıllarında, batılı sanat tesirlerinin daha kuvvetli ortaya çıkmaya başladığı ve klâsik tezhibin içinde veya arasında tabiî sayılabilecek çok çeşitli çiçek motiflerinin yer aldığı sıkça görülür. Serlevha tezhibinin ortasında veya sayfa kenarı halkârî aralarında, kapalı form içinde, çoğunlukla altın zemin üzerine çiçek demetlerinin işlenmesi (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi M. 418) bu devrin çok görülen bir bezeme tarzıdır.

Saray nakkaşhanesinde bulunan sanatkârlar, Batıdan gelen tesirlere kendi zevk ve görüşlerini de katarak Türk rokokosu denilen yeni bir üslûpla eserler meydana getirmişlerdir. Asrın ilerleyen yıllarında Batı ağırlığı artmış ve gelenekli tesirler yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır. Vazo içinde çiçekler; bükülmüş, kıvrılmış uzun sazyolu tarzı yapraklar, örgülü şerit ve kurdelelerle ışık-gölge kullanılarak derinlik tesiri sağlanmaya başlaması bu dönemde karşılaştığımız yeniliklerdir. Sanatta görülen bu yeni tesirler, dokunan kumaş ve döşemeliklerde, kalemişlerinde, çini desenlerinde ve kitap bezemesinde kendini hissettirmektedir.

Minyatür özelliği taşıyan çiçek resimlerinin bu dönemde ayrı bir yeri olduğu bilinir. Tam sayfayı dolduran, çoğunlukla tek olarak işlenen bu çiçek resimleri albümler halinde hazırlanırdı. Diğer asırlara kıyasla bu yüzyıl sanatkârlarını, müzehhipliği yanında çiçek ressamı olarak imzalı eserlerinden tanıyoruz. Bunlardan en meşhur olanı, âdeta yaşadığı yüzyıla damgasını vuran büyük sanatkâr Üsküdarlı Rugani Ali Çelebi'dir. Yusuf-ı Mısrî'nin yetiştirdiği bu tezhip ve lâke üstadının meydana getirdiği eşsiz eserler bugün de seyredenleri hayran bırakmaktadır. Birbirinden güzel imzalı rugan (lâke) kitap kapları ve yazı altlıkları, çekmeceleri yanında kıvrak fırçası, renk zenginliği ve gerçeğe uygun olarak üsluplaştırdığı çiçek resimleri ayrı bir yer tutar.

Çiçek ressamı olarak tanınan bu devrin diğer sanatkârlarından biri de Abdullah Buhârî'dir. Eserlerini, 1735-1745 yılları arasında verdiği, imzalı ve tarihli olanlarından anlaşılmaktadır. Abdullah Buhârî, daha ziyade tek çiçek çalışmıştır. Aynı tarzı çiçek minyatürlerinde de uygulamış ve sayfayı dolduran bir çiçeği işlemiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphane'sinde H. 2155'de bulunan albümde, çeşitli bezemeler, hat örnekleri, minyatürler arasında yer alan imzâlı, gül-i sadberk adı verilen açmış bir gül minyatürü bulunmaktadır. Aynı albümde yer alan suluboya lâle resimleri,

bu sanatkârımızın çok dikkatli ve gerçekçi bir tabiat takipçisi olduğunu göstermektedir.

Müzehhiplerin, her sene Okmeydanı'nda Atıcılar Tekkesi'nde yapılan merasimle öğrencilerine icâzet verdikleri, bu merasim için bağlı bulundukları mücellitbaşının resmî müsaadeyi sağladığı bilinmektedir.

XVIII. yüzyılın diğer müzehhipleri arasında, Sultanselimli Mustafa Reşid, müzehhip Kanbur Hasan talebesinden Dramalı Süleyman Çelebi, Kastamonulu müzehhip ve hattat olan Abdurrahman ve onun yetiştirmesi Haydarpaşalı İbrahim Çelebi ve Beyâzî Mustafa Efendi'nin oğlu ve talebesi Baruthâneli Abdullah ve hem müzehhip hem mücellid Solak Süleyman'la talebesi mücellidbaşı Kara Mehmed ve müzehhip Mustafa Efendi'nin yetiştirmelerinden sikke ressamı Ali bin Murad sayılabilir.

XIX. yüzyıl tezhibinde barok ve rokoko karışımı üslûba daha sonraları ampir de eklenmiş ve neticede hangi motif veya desenin hangi üslûpta olduğuna karar vermek imkânsız hâle gelmiştir

Bu asrın ismen bildiğimiz sanatkârları şunlardır:

Hezargrâdîzâde Seyyid Ahmed Atâullah: Doğduğu yer ve tarihi hakkında bilgimiz olmayan bu sanatkârın eserlerindeki imza ve tarihlerden yola çıkarak XIX. asrın ilk yarısında yaşadığı sonucuna varıyoruz. Rokoko üslûbunu, millî karakterimizin içinde yoğurarak mümkün mertebe bize mâl etmeye çalışmıştır. Titiz ve sabırlı çalışmalarıyla bugün Atâ yolu olarak bilinen ve esası tarama üslûbuyla tabiî çiçek desenlerine dayanan bir tezhip tarzının sahibidir. Pesend tarzı da denilen bu üslûp son derece dikkat ve sabır isteyen bir çalışma sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple fazla eser verilememiştir. Atâullah Efendi'nin 1252/1836 tarihli İstanbul Üniversitesi K.A. 57 numara da kayıtlı mushaftaki "Hezargrâdîzâde Esseyyid Ahmed Atâullah Ser-Mücellidân-ı Hassa" imzasını görüyoruz. Sultan II. Mahmud'un vefatından üç sene evvele

rastlayan bu tarihte onun saray ser-mücellidi olduğunu ve II. Mahmud devrinde bu görevde bulunduğunu öğreniyoruz. Bu devre ait bir diğer eseri de Türk-İslâm Eserleri Müzesi 477'dedir. 1846 tarihli bu mushaf, yine Saray baş mücellidi Ahmed Efendi'ye tezhip ettirilmiştir. Hat ve Hattatan s. 272'de görülen "Ahmed Efendi Lazgradlıdır. Sultan Mahmud zamanında bâferman-ı âli mücellidbaşı oldu." notundaki Lazgrad isminin aslında Razgrad yazılması gerektiğini, zîra Hezargrad şehrinin eski isminin Bulgaristan'daki Razgrad olduğunu belirtmeliyiz.

Hüseyin Hüsnü Efendi: Atâullah Efendi'nin öğrencisi olan Hüseyin Hüsnü Efendi, rokoko'yu Batı'dan aldığı şekliyle bırakmamış, hocası gibi değişik millî yorumlar katarak tatbik etmesine rağmen bütün bu uğraşmaları, klâsik tezhip zevkınden uzaklaşmaya mâni olamamıştır. XIX. asrın ikinci yarısında yaşadığını, eserlerinde gördüğümüz 1258/1842 ilâ 1287/1870 arası tarihlerden öğreniyoruz. Titiz çalışmasıyla tanınan bu sanatkârımız imzalarında özenle hocasının ismini belirtmiştir. Kadıasker Mustafa İzzet, Eyüblü Mehmed Raşid, Mehmed Şevki, Sami gibi devrin meşhur hattatlarının eserlerini bezemiştir. Hem müzehhip, hem ressam, hem de çiçek ressamı olarak tanınan Hüseyin Hüsnü Efendi'nin eserlerinde hocası gibi rokoko tesirleri hâkimdir.

Müzehhip Tevfik Efendi: Hacı Hüseyin Hüsnü Efendi'nin talebesidir. 1867 yılında Osmanlı Hükümeti tarafından Paris Sergisi'ne gönderilen, eserleriyle takdîr toplayan ve kendisine "paşa"lık tevcih olunan bir sanatkârımızdır.

XIX. asrın usta sanatkârlarından Lâlelili Şâkir Efendi'nin öğrencisi müzehhib ve mücellid Osman Nureddin Efendi de bu devrin müzehhiblerindendir.

XIX. yy. tezhip özelliklerini ana hatlarıyla sıralayalım: Bu devre kadar ezilerek sürülen ve zeminde mat parlatılan altın, XIX. asırda yapıştırma

olarak uygulanmış ve desen bu yapıştırma altın üzerine işlenmiştir.

Yüksek ayarlı Osmanlı altınının yapıştırma olarak adeta sayfanın yazı haricinde bütün zeminini kaplaması, tezhibe fazla abartılı ve asâletten uzak bir görünüm vermiştir. Hocalarımızın tâbiriyle; yoğurt gibi sürülen altın, bezemenin zarâfetini tamamen silmiştir. Motiflerde, Akant yapraklarını oluşturan C ve S kıvrımları süslemenin ana hatlarını meydana getirir. Rokoko tarzının alâmeti olan ve tabiî görünüşüyle resmedilen gül, desenin vazgeçilmez motifidir. İşlenen kompozisyonlarda klâsik motiflerin yerlerini, başlangıç ve bitişi olmayan, birbirini tekrarlayan helezonlar ve kırık çizgiler alır. Tezyînata ilâve edilen asimetrik vazolar, saksı ve sepetler içinde gölgeli boyanarak hacim kazandırılmış çiçek buketleri vardır. Perde ve kurdele çeşitleri, fiyonklar yardımıyla klâsikten tamamen kopan Avrupâi bir hava bezeme sanatımıza hâkim olmuştur. Motif zenginliği tamamen kaybolup geleneğe bağlı desenlerde bile aynı penç ve yaprağın desenin tamamında tekrar edildiği görülmektedir.

Bu asra kadar yapılan tezhiplerde hat daima birinci derecede yer almış ve ona uygun çizilen desenlerle bezeme ikinci derecede kalmıştır. Gâye yazının güzelliğine güzellik katmak, ona bir nevi elbise vazifesi görmektir. Ancak XIX. asra gelindiğinde tezyinatın diğer bütün hususiyetleri gibi bu anlayışın da kaybolduğunu görüyoruz. Rokoko tarzında yazıdan önce tezhip dikkat çeker. Yazı, bezemenin ağırlığı altında ezilip adeta yok olmuştur. Hatta ilk bakışta yazının olup olmadığı bile fark edilemez.

XIX. asırda eser veren Şefik Bey (1820-1880), Hasan Rıza Efendi (1849-1920), Kayışzâde Hafız Osman Efendi (?-1894), Mehmed İlmî Efendi (1839-1924), Yahya Hilmi Efendi (1833-1907), Çarşambalı Hacı Ârif Bey (?-1892), Çırçırlı Ali Efendi (?-1902), Sâmi Efendi (1838-1912) gibi birbirinden kıymetli hattatlarımızın şaheserleri maalesef bu dönemde ne olduğu belirsiz bozuk tezhiple bezenmişlerdir. Kaidelerine

uygun yapılan yazı ve tezhip birbirini tamamlarsa, meydana getirilen eserin kıymeti artar. Bu yazıların böyle olduğunu söylemek çok güçtür. Pembe, sarı, eflatun ve mor gibi parlak renkler yanında beyaz üzerinde kullanılan gri tonları ile motiflere hacim kazandırılmaya çalışılmıştır. Klâsik tezhipte yazı sahasını çeviren ve etraftaki bezemeden yazı alanını ayıran altın cetvel, rokoko'da daha geniş tutulmuş ve mimârî eleman görünümünde sütun başlıklarıyla üst kısımları bitirilmiştir. Çoğunlukla bu sütunlar üzerinde ağır bir rokoko başlık tezhibi oturtulmuştur. Tığlar tamamen kaybolmuş, yerini ufak yaprak ve vazolar ile goncalar almıştır. Bu dönemin en güzel süsleme unsurları olan mücevher duraklar, renkli geçmelerden hazırlanmış birbirinden değişik zengin çeşitler ile işlenmiştir.

XIX. asırda saray için eser hazırlayan müzehhiplere resmî olarak "Saray Sermücellidi" ünvânı verilmiştir. 1846 tarihinde bezenen ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde A. 5757'de bulunan dua kitabının ketebe sayfasında müzehhip olarak "Sermücellid esseyyid Mehmed" ismini görüyoruz. 1843 tarihinde bezenen ve Türk-İslâm Eserleri Müzesi T. 408 de kayıtlı olan mushafın Râşid Efendi tarafından tezhip edildiğini imzasından biliyoruz. Sultan Abdülaziz dönemi saray sermücellidi olan Râşid Efendi ile Mehmed Salih imzası aynı eser üzerinde yer almaktadır.

Bu devirde Kur'an-ı Kerim'den sonra en çok karşılaştığımız yazma eser, Delailü'l-Hayrât isimli dua kitaplarıdır. Pek çoğunda Mekke ve Medine tasvirleri yer almaktadır. Yine bu devirde şükûfenâme denilen çiçek albümleri çoğalmıştır. 1826 tarihinden sonra Sultan II. Mahmud'un Müslüman olmayanlara da nakkaşlık hakkını vermesiyle, sanatımızda görülen bu bozulma artmıştır. Tanzimat hareketiyle Batı'dan gelen ve-hat hâriç-bütün sanatlara menfî tesir eden bu değişme, Türk el sanatları ve sanatkârları açısından büyük bir dönüm noktasını oluşturur. Batılılaşma fikrinin koyu savunucusu olan Sultan II. Mahmud ve Saray, Türk

sanatkârları ve ustalarının meydana getirdikleri, el emeği verip göz nuru döktükleri eserleri artık almamaktadır. 1826 sonrasında, sanatkârlar, Saray başta olmak üzere, en önemli teşvik ve desteklerini kaybetmiştir. Bizzat Padişah'ın önderliğinde yapılan bu hareket sonunda sanatkârların eserlerine alıcı bulamadıkları ve çok müşkül durumda kaldıkları mâlumdur.

Saray nakkaşhanesinin tam olarak hangi tarihte ortadan kalktığı bilinmiyorsa da XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra sarayda Batı resmine duyulan ilgi, bu müesseseyi tedricen sahneden silmiş olmalıdır. XIX. asırda müzehhip ve mücellidlerin Bayezid'de eski Mâliye Nezâreti -şimdiki İ.Ü. Eczacılık Fakültesi- binası karşısındaki bir sıra ahşap dükkânlarda çalıştıkları bilinmektedir. Ayrıca, Vezneciler'e giden tarafta Sabuncu Hanı'nda mürekkepçiler ve bazı kalemtraşçılar,bu sıra dükkanların altında mühreli ve âharli kağıd hazırlayanlarla, tezhip ve cild yapanlar bir arada bulunuyorlardı.

Bu sanatkârların en parlak devri Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz ve kısmen de Sultan II. Abdülhamid zamanıdır. O devrin meşhur hattatlarının bu dükkanlara yazı verdikleri ve bu mekânların o günlerin sanat zevk ve görüşlerinin konuşulduğu, tartışıldığı yerler olduğu mâlumdur. Bu dükkanların içinde en meşhurlarından biri Hüseyin Hüsnü Efendi'ninkidir. Ayrıca, Mücellidbaşı Salih Efendi, Nureddin Efendi, Sarhoş Ali Efendi'nin de dükkânları mevcuttu. En son Bahaddin Efendi'nin dükkânı hatırlanmaktadır.

XX. asra gelindiğinde, Evkaf Nâzırı ve Şeyhülislâm Hayri Efendi'nin (1867-1922) delâletiyle, Cağaloğlu'ndaki tarihî Yusuf Ağa Sıbyan Mektebi'nde-bugün Devlet Kitapları Müdürlüğü'dür-Medresetülhattâtîn açılmıştır (1914). Geleneğe bağlı sanatların ihya edilmesi ve bu alanlarda öğrenci yetiştirilmesi amacıyla kurulan bu kurumda hat, tezhip, cild, ebrû, minyatür, âhar gibi kâğıt ve kitap sanatları konularında pek çok sanat,

zamanın hocaları tarafından usta-çırak usulüyle öğretiliyordu. Osmanlı Tarihi boyunca kitap sanatları için açılan ilk müstakil kuruluş olan Medresetülhattâtîn'de tezhip derslerini Yeniköy'lü Nuri Bey ve Bahaddin Efendi (1866-1939) vermekteydiler. Her sene Ramazan ayında burada açılan sergiler, İstanbul'lu sanat meraklılarına haz verirdi. Bir çok öğrencinin yetiştiği bu irfan yuvası, 1925 yılında medreselerin lağvından sonra faaliyetine harf inkılâbına kadar (1928) Hattat Mektebi adıyla devam etmiştir. 1929'dan sonra Şark Tezyînî Sanatlar Mektebi ismini almış ve 1936'da Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nin Türk Tezyînî Sanatlar Şubesi olarak yeniden oluşturulmuştur.

XX. yüzyıl ilk çeyreğinde tezhip sanatında eser veren ve öğrenci yetiştiren hocalar şunlardır:

Yeniköy'lü Nûri (Urunay) Bey: Yeniköylü mûsikîşinas ve zâkir Hâfız Hasan Sırrî Efendi'nin oğludur. Babasının kültürlü muhitinde müstesnâ şahıslar arasında yetişmiştir, lâkin eserlerinin bir hususiyeti yoktur.

Bahaddin Tokatlıoğlu: Mehmed Bahaddin Efendi 1283/1866'da İstanbul'da doğmuştur. XIX. asrın usta sanatkârlarından Lâlelili Şâkir Efendi'nin öğrencisi olan babası müzehhip ve mücellid Osman Nûreddin Efendi'nin dükkânında yetişti ve XIX. asır sonlarında Osmanlı tezyînâtına hâkim olan üslûba uyarak, işçiliği dakîk ve temiz eserler verdi. 1914 den itibâren Medresetülhattâtîn'de öğrenci yetiştirdi. Bu kurumun, 1936'dan itibâren de Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'ne katılmasıyla,vefat yılı olan 1358/1939'a kadar burada çalıştı. Sanat hayatı boyunca yirmiye yakın mushaf, aynı sayıda En'âm-ı Şerîf, hilye ve levha işlemiş, pek çok eserin de klâsik usûlde kabını hazırlamıştır. Ayrıca zer-endûd yazı işlemekte de mâ-

hirdir. 1916'dan itibâren Türk-İslâm Eserleri Müzesi'nin ilk adı olan Evkaf-ı İslâmiye ve daha sonra da Topkapı Sarayı müzelerinde mücellid olarak vazife almıştır. Buradaki eserleri tâmir ederken, görgü ve

bilgisini arttırdığı kendisinin şu sözleriyle sâbittir: "Ben kendimi evvelden müzehhip sanır, ortalarda iftiharla, koltuklarımı kabartarak dolaşırdım. Vaktâ ki eslâfın Saray'daki eserlerini gördüm, hiç bir şey olmadığımı anladım!"

Osmanlı asırlarında tezhip sanatını, üslûp ve motif özellikleriyle, meşhur sanatkârlarıyla anlatmaya çalıştığımız bu makalede de görüldüğü gibi; Türklerde bezeme, İslâmiyetten önceleri de vardı. Osmanlı'nın kuruluşunda,mazisinde sahip olduğu bu zengin sanat anlayışı, ilk kuruluş yıllarından itibâren yeni ruh ve heyecanlarla, yeni yapıcı tesir ve ilâvelerle beslenerek mükemmel eserler verilmeye başlanmıştır.

Sanattaki bu zenginlik ve yükseliş, çeşitli vesilelerle gelen dış tesirleri, millî potalarında eritebildikleri müddetçe devam etmiş; alınan tesirler süzülmeden, ayıklanmadan olduğu gibi sanata katılmaya başlayınca tezhip sanatı, maalesef Batı'nın kötü bir kopyası olma durumuna düşmüştür.

AKSOY, Şûle, "Kitap Süslemelerinde Türk Barok ve Rokoko Üslûbu", Kültür Bakanlığı Sanat Dergisi/6, 1977.

BAYKARA, Tuncer, Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar, İzmir 1992.19.

DEMİRİZ, Yıldız, "Topkapı Kütüphanesi'ndeki Y. 1122 Sayılı Kur'an-ı Kerîm ve Kitap Süslemelerinde Rokoko Hakkında Notlar", Aslanapa Armağanı, İstanbul 1996.

——, "19. Yüzyılda Osmanlı Başkentinde Kitap Süsleme Sanatı", 19. Yüzyıl İstanbul'unda Sanat Ortamı, İstanbul 1996.

——, "18. Yüzyılda Çiçek Ressamlığı", 18. Yüzyılda Osmanlı Kültür Ortamı, İstanbul 1998.

DERMAN, Çiçek, "Tezyînî Açıdan Turhan Vâlide Sultan Vakfiyesi", 17. Yüzyıl Osmanlı Kültür ve Sanatı, İstanbul 1998.

——, “Osmanlılarda Tezhip Sanatı”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi II, IRCICA, İstanbul 1998.

DERMAN, M. Uğur, “Kâğıda Dâir”, İslâm Düşüncesi/4, 1968, s. 338-347.

——, Türk Hat Sanatının Şâheserleri, İstanbul, 1981.

——, “Sultan Üçüncü Ahmed’in yazdırdığı mushaf”, İş Kültür ve Sanat, 1, Ankara 1988.

——, İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı, İstanbul, 1992.

——, “Sultan II. Abdülhamid Devrinde Hat ve Tezyînî Sanatlarımız”, Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri (27-29 Mayıs 1992: İstanbul): Bildiriler İstanbul 1994. s. 85-92.

——, Osmanlı Hat Sanatı, Sabancı Koleksiyonu, Berlin, 2001.

GÜRÇAĞLAR, Aykut, “Nakkaşhane ve Nakkaş Kavramı” Mozaik, 8, İstanbul 1996.

HABİB, Hat ve Hattâtân, İstanbul 1305.

MAHİR, Bânu, “II. Bayezid Dönemi Nakkaşhanesinin Osmanlı Tezhip Sanatına Katkıları”, Türkiyemiz, 60, İstanbul 1990.

MERİÇ, Rıfkı Melûl, Türk Nakış San’atı Tarihi Araştırmaları, I. Vesîkalar, Ankara 1953.

MÜSTAKİMZÂDE, Süleyman Sâdeddin, Tuhfe-i Hattâtîn (nşr. İbnülemin Mahmud Kemal) İstanbul 1928.

ÖZTUNA, Yılmaz, “Hasan Efendi”, Büyük Türk Mûsikîsi Ansiklopedisi, Ankara 1990, c. I, s. 334.

TANINDI, Zeren, “Türk Tezhip Sanatı, Türk Minyatür Sanatı”, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, Ankara 1993.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi I-IV, Ankara 1947-59.

ÜNVER, Süheyl, Ustası ve Çırağiyle Hezargradlı Zâde Ahmed Ataullah, İstanbul 1955.

Fâtih Devri Nakışhânesi ve Baba Nakkaş Çalışmaları, İstanbul 1958.

YAZIR, Mahmud Bedreddin, Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli, Ankara 1974, c. II, s. 183-206, 20.

Türk Tezhip Sanatı / Yrd. Doç. Dr. Yılmaz Özcan [s.300-307]

Gazi Üniversitesi Mesleki Eğitim Fakültesi / Türkiye

Altınlamak anlamına gelen tezhip, çok eski ve geleneksel kitap sanatlarımızdan biridir. Murakkaların, kıt’aların, hüsn-i hat levhalarının, dinî ve din dışı çeşitli konularda yazılmış el yazması kitapların iç ve cilt kapaklarının, minyatürlerin kenarlarının, ferman, berat, menşurlardaki tuğraların, özellikle Kur’an-ı Kerimlerin boyayla, altın yaldızla süslenmesidir. Bunlarla beraber ahşap çekmeceler, kalem kutuları, mücevher kutuları, kemikten, fildişinden yapılmış bunlara benzer nesneler de tezhip sanatıyla bezenmiştir.

Arapçada altınlama, altınla süsleme anlamında kullanılan tezhip kelimesi, yalnız altın yaldızla yapılan işleri ifade etmez. Çünkü, Türk üslubunda yapılan bazı çiçek dalı, çiçek demeti, çiçek minyatürlerinde, yine Türk Barok-Rokoko üslubunda yapılan çiçek minyatürlerinde, diğer kitap, levha süslemelerinde yalnız boya kullanılmıştır. Günümüzde bu tür eserlere de tezhip diyoruz.

Türkler, tezhip sanatını Orta Asya’dan getirmişlerdir. En eski devirlerden beri güzel sanatlara derin ilgi duymuşlar ve yaşadıkları topraklarda büyük medeniyetler kurarak etkili olmuşlardır. Tezyinî sanatların bir dalı olan, yüzyıllar içinde renk ve motif bakımından zenginleştirilen tezhipte de aynı durum söz konusudur. Anadolu’yu Türk yurdu yapan Selçuklular bir yandan devletlerini güçlendirirken diğer yandan da ilmin ve sanatın her dalında ilerleme gayretindeydiler. Tarihimizin, medeniyetimizin temel taşlarını atarak büyük izler bırakan Anadolu Selçukluları 13. yüzyılda tezhip sanatımızı yüksek bir seviyeye

çıkarmışlardır. Bu dönem tezhiplerinde sadelik, az renk kullanışı ve geometrik düzenlemeler dikkat çekicidir. Orta Asya Türk süslemelerinde sıkça gördüğümüz helezonik şema, Selçuklu tezhibinde devam etmiş, Rumî motifleri böyle dıvrık çizgiler üzerinde tertiplenmiştir. Kitaplardaki bölüm başlıklarında, Sûre başlıklarında, zahriye ve temellük sayfalarında sıkça rastlamaktayız. Geçmeli örgüler, beş, altı, sekiz, on iki dilimli yıldız merkezli geometrik desenler, zencirekler çok kullanılan ögelerdir. Yıldız biçimli geometrik desenlerin aynı olan paftaları aynı rumî veya basit çiçek motifleriyle doldurulur, kompozisyon zenginleştirilirdi. Genelde, Selçuklular altını varak halinde kâğıda yapıştırır, motifleri onun üzerine işlerlerdi. Erken dönem sarı, fesrengi, yeşil, mavi, lacivert, ateş kırmızısı, kahverengi, siyah renkler ve yeşil, sarı, bakır rengi altın kullanılmıştır.

Her dönemde Kur'an-ı Kerimler çok zengin olarak tezhiplenerek süslenmişlerdir. İlk iki sûrenin bulunduğu sayfalar, son sayfalar, metin başlangıcı olan yere yapılan serlevha, temellük sayfası tezhibin yoğun olarak bulunduğu kısımlardır. Bunlardan başka, bazı çok nefis ve zengin tezhipli eserlerde satır araları, sayfaların metin dışında kalan kenarları, köşeler, iki mısra arasındaki boşluklar, keşîdeli harflerin boşlukları da tezhip sanatımızın uygulandığı yerlerdir. El yazması kitapların sayfa başlıkları çoğunlukla tepelik biçiminde veya kubbe, taç biçimde olurlar. Bunların üst kısımlarında, "tığ" denilen sivri uçlu özel bir motif bulunur. Selçuklular döneminde tığ motifinin çok geometrik olarak yapıldığı görülür. Hemen hemen yatay, dikey, verev çizgilerden ve çok sade noktalardan meydana gelmektedir. Genelde tezhiple birlikte asırların ve sanatçıların zevkine ve anlayışına göre değişmiştir, zenginleşmiştir.

Âyet veya cümlelerin bittiği yere yapılan küçük ve özel tezhiplere "Nokta" denir. Bunların çok sade olanları ve çok özenli, gösterişlileri vardır. Yıldız ve çiçekleri hatırlatan noktalar, biçimlerine göre değişik ad alırlar.

Geometrik, düzgün biçimli olanlarına “Mücevher Nokta”, altı köşelilerine “Şeşhane Nokta”, beş dilimli yaprak gibi olanlarına “Pençberk Nokta”, üçlerine “Seberk Nokta” denir. Bir sayfadaki yazının konusunu belirtmek için, kenar boşluklarına yapılan madalyon veya kartuş biçimli özel tezhip formuna “Gül” denir. İçleri boş ya da yazılı olur. Özellikle Kur’an-ı Kerimlerde secde âyetinin yanına secde edilmesi gerektiğini belirtmek için “Secde Gülü”, her beş sahifede bir “Hizip Gülü”, her yirmi sahifede bir “Cüz Gülü”, Sûrelerin başladığı yerlere de “Sûre Gülü” yapılır. Selçuklular zamanındaki gül tezhipleri çoğunlukla tam daire ve sivri uçlu beyzi biçimde yapılır, içleri geometrik örgüler ve münhanî, rumî ile doldurulur, etrafı çok ince, zarif tığ ile bitirilirdi.

Osmanlılar döneminde ise renk, motif ve biçimlerin çok çeşitlendiğini görüyoruz. Bu güllerin büyük, süslü olanlarına “Şemse” denilir ki, şemse Osmanlı cilt kapaklarının ortasında bulunan, beyzî, kenarları sık veya seyrek fırfırlı özel bir süs unsurudur. Tezhibin uygulandığı alanlar arasında dar ve geniş iki veya daha fazla çizgilerden oluşan bir çerçeve içine alınır. Altın ve boyalarla çizilen bu çizgilere “Cedvel” denilir. Cedveli müzehhip çektiği gibi “Cedvelkeş” denilen genç sanatçılar da çekebilirdi. Cedvelden sonraki çizgilere ve motiflerin etrafına çizilen çizgilere de “Tahrir” denilir ki, her ikisi de motifi ve tezhibi bütünüyle güzel gösterir. Tezhiplerde cedvellerden sonra tahrirler içinde, içi çeşitli tezhip unsurlarıyla doldurulmuş inceli-kalınlı bir veya birkaç tane sular vardır. Bunlar da yapılarına göre isimler alırlar. Bunlardan geometrik motifli, zincir gibi birbirine ulanarak yapılmış olanlarına “Zencerek” veya “Zencirek” denir. Zencerekler altın veya boya zemin üzerine geometri aletleri kullanılarak, bazan da göz-el yordamıyla alet kullanmadan yapılabilirler. Halka biçiminde birbirlerine eklenerek yapılanlarına “Ulama”, içi bitkisel motiflerle süslenenlerine “Kıvrık Dallı” tabir olunur. Çok çeşitlidir.

Asılarak seyredilmek, okunma için yapılan ve gösterişli, çok özenli tezhipli eserlerin belki de en ilgi çekeni Hilye-i Şerif levhalarıdır. Grafik tasarımı, konusu, tezhiplenmesi bakımından tamamen özel bir yeri olan bu levhalar Türk buluşudur. Türk geleneğinde, birçok bakımdan manevî sigorta olarak da kabul edilen bu eser ev alanlara, iş yeri açanlara, evlenenlere armağan edilirdi. Hilye süs, zinet anlamındadır. Hüsn-i hat ve tezhip sanatlarımızın en güzel örneklerini bunlarda da görüyoruz. İnançtan, sevgiden üretilmiş olan bu tezhipli levha Hz. Muhammed'in (A.S.) maddî-manevî yüksek vasıflarını anlatan bir Hadîs'i içermektedir.

Hilye-i Şerif'in Başlıca Dört Bölümü Vardır

1. Baş Makam: Besmelenin bulunduğu yerdir. Besmelenin keşîdeli "Sin" harfinin üzerine küçük parçalar halinde tezhip yapılır; bunlara "Hurde Tezniyat" denir. Hurde tezhip keşîdeli, yani uzatılarak yazılan harflerin boşluklarına, sayfalarındaki, levhalardaki bazı boşluklara estetiği, kompozisyonunun dengesini sağlamak için yapılan bağımsız, küçük ölçülerdeki tezhip parçalarıdır. Mücevher noktaya bitişik olanlarına da rastlanır.

2. Göbek: Metnin büyük bölümü buraya yazılır. Tam ortada Hz. Muhammed'in (A.S.), dört köşesinde halifelerin adları yer alır. Çeşitli geometrik biçimlerde düzenlenir. Göbekte bir hilâl formu da olabilir. Hem bu hilâl formu tezhiple doldurulur hem de gösterişli mücevher noktalar bu kısımda yer alır.

3. Âyet bölümü: el-Enbiya Sûresi'nin 107. âyeti, el-Kalem Sûresi'nin 4. âyeti, el-Fetih Sûresi'nin 28-29. âyetleri bulunur. Uygun ve ölçüsüz gibi görünen boşluklarına tezhip parçaları yapılır. Bu gerekli olmayabilir.

4. Etek: Göbekteki metnin devamı, dua, ketebe, tarih bu son kısımda bulunur. Yazı ve tezhibe ayrılan alanlar bakımından bu düzenleme en çok beğenilen ve halen uygulananıdır.

Yukarıda bir ölçüde tezhip sanatımızda kullanılan terimlerden de söz etmiş olduk. Şimdi de Türk tezhip sanatında kullanılan belli-başlı motifleri kısaca açıklayalım.

RUMÎ: Sözlük anlamı Anadolulu'dur. Bu motife aynı amaçla Selçukî de denilmektedir. Selçuklu Türkleri tarafından meydana getirilmiş, günümüze kadar da Türk süsleme sanatlarının bir türü olarak kullanılagelmiştir. Bazı hayvanların motiflerinin üsluplanmasıyla üretilen rumînin ilk örneklerinde bu hayvanların ne olduklarını tanımak mümkündü. Kuşlar, yırtıcı hayvanlar, evcil hayvanlar, suda yaşayan hayvanlar, sürüngenler, grifen, ejder gibi mitolojik hayvanlar örnek alınmıştır. Daha sonraki zamanlarda tamamıyla üsluplanan bu hayvanlar tanınmaz hale gelmişler ve rumî motifi en klâsik halini almıştır.

Çok geniş bir coğrafyada etkili olmuş, hemen hemen bütün dekoratif sanatlarda, el sanatlarında başlıca bir süsleme unsuru olarak günümüze kadar faydalanılmıştır. Başka bir süsleme motifiyle birlikte kullanıldığında asla onunla bağlantısı olmaz, birleşmez, bağımsız olarak tertip edilir. Hatta, bir bir desende farklı karakterdeki rumîler kullanılsa bile durum aynıdır. Yalnız bunlar, büyük gövdeleri bölmeyecek biçimde ince kısımlarında birbirinin alt ve üstünden geçebilirler, geçişler tahrirle belirtilir. Rumîler, dairesel ve kıvrımlı hatlar yönünde yerleştirilirler. Niteliği bakımından, sarmalı rumîler, ortabağ rumîler, müsenna veya aynalı, simetrik rumîler, ayraç veya ağraf rumîler, hırde rumîler, sencide rumîler, parçalı rumîler, gözlü rumîler, muharrec yani dışa çıkmış rumîler, bindirmeli rumîler, med-cezir rumîler, rumî içinde rumî, çiçekli rumîler, tek iplikli, iki iplikli, üç iplikli veya telli rumîler, bereket ve karınca veya müstakil rumîler gibi adlar alırlar. Renkle yapılmışsa mülevven rumî denir.

HATAİ: Türk süsleme sanatlarının ve tezhibin başlıca motiflerinden biridir. Orta Asya kaynaklıdır. Tabiatta rastlayamayacağımız hangi çiçek olduğunu anlayamayacağımız kadar değişik biçimdedirler. En doğal görünen yapraklardır. Hatai, nilüfer çiçeği anlamında da kullanılmaktadır. Çok basit ve çok detaylı yapıda olanları vardır. Diğer motiflerde olduğu gibi, yüzyıllar boyunca geliştirilmiş, çeşitlendirilip zenginleştirilmiştir. Çiçeklerin çeşitli durumlardaki kesitleri biçiminde çizilirler. Meselâ, bir çiçeğin üstten, alttan, yandan görünümündedirler. Hatailerin en erken örneklerini Orta Asya Türk duvar resimlerinde görüyoruz. Uygur Türkleri 8-9. yüzyılda bu çiçeğin çeşitlerini fresklerde kullanılmışlardır. 15. yüzyılda hatai çiçeklerin taç yapraklarının kuru çınar yaprağı gibi kendi üstüne doğru kıvrıldığını görüyoruz. Bu biçim hatailer, yüzyılın özelliğidir. Kolayca tanınırlar. Rumî motifinde olduğu gibi, hatai motifinin, bu motifle tasarlanan desenlerin meydana getirilmesinde uyulması gerekli kaideler vardır. Bu kaideler, yüzyıllar boyunca sanatkârların çalışmasıyla elde edilmişitir. Tabiattaki koram kaidesi hatai tezhip kompozisyonlarında da geçerlidir. İki karşıt uç en uygun basamaklarla bağlanır, uyum sağlanır. Hatai motifinin bir sapında, yaprak ve çiçekler arasında düzenli geçişi sağlamak detayda başarıyı sağlar. Sapların kesişme noktaları çiçekle kapatılır. Doğrultu dikkate alınır; çiçekler ve yapraklar ona göre yerleştirilir. Uçlar gonca gülle biter. Çiçek motifleri sap üzerinde büyükten küçüğe doğru sıralanır. Bu düzen göze hoş gelir. Tezhiplenen alanda motiflere çok yer verilir. Uzun uzun saplarla alan zayıflatılmaz.

MÜNHANİ: Sözlük anlamı eğri, kavis ise de tezhip sanatında bir motif türünün adıdır. Kuş tüylerinin, balık pullarının üst üste sıralanması gibi münhanî motifindeki parçalar da mantıklı sıralanmalar halindedir. Bu motife “Selçuklu Münhanîsi” de denir. Çünkü Selçuklular döneminde,

özellikle el yazması eserlerde, Kur'an-ı Kerimlerde çokça kullanılmıştır. En yoğun olarak 11-15. yüzyıllar arasında, tezhip sanatında sevilen bir süsleme elemanı olmuştur. En erken ve eski örneğini Uygurlar çağında, Bezeklik bölgesindeki fresklerde su ejderinin pulları olarak yapıldığını görüyoruz. Ayrı bir düzenleme usulü vardır. Bir çizgiyi takip etmez. Parçaları daima birbirine yapışıktır. Boyanması da belli bir kaideye bağlıdır. Bir veya daha çok rengin kullanıldığı münhanî tezhipler vardır. Boyamada bir rengin iki veya üç tonu üst-üste yapılır. Çok zarif, sevimli ve bize ait bir tezhip motifi olmasına rağmen Osmanlılar döneminde kullanım alanı hizip gülleri, noktalar, çok ince sular olarak sınırlandırılmıştır. Günümüz sanatçıları münhanî tezhipler yapmaktadır. Tezhibimizde bu zarif dalı yeniden eğitimle canlandırılmalıdır.

Selçuklu münahnileri rumî motifin detaylarında da kullanılmıştır. Münhanîlerin daralan kısmı belli bir yöne giderken gittikçe incelerek devam eder.

Bitkisel görünümlü münhanî tezhipler de yapılmıştır. Yunan ve Mısır palmetlerinden çok farklı olup pek çok çeşitleri vardır. Palmet ise belli bir biçimdir, çizim kuralları da değişiktir.

BULUT: Ay, güneş, yıldız gibi evren ile ilgili, Türk süsleme ve tezhip motiflerinden biridir. Bu süsleme ögesine "Çin Bulutu" da denir. Uzak Doğu Türk asıllı motiflerimizdendir. Bulut süslemelere "Çiğ" de denir ki, Türklerde ve Çinlilerde Yağmur İlâhı sayılan ejderhanın bulut biçiminde üsluplanmış hali olarak da ayrı bir açıklaması vardır. Bulutların biçimlerinden ve hareketliliğinden etkilenen sanatkârlar onları üsluba çekerek bir süsleme türü olarak kullanılmışlardır. Münhanî ve yumuşak çizgilerin yan yana, iç içe çizilmelerinden meydana gelirler. Bazıları birkaç dalgalı, iki ucu kuyruk gibi inceltilip uzatılmıştır. Bazılarında ise münhanî kümeleri iki-üç münhanî veya kısa düz çizgilerle birbirlerine bağlanarak

kümeler zinciri oluştururlar. Tezhip sanatında kullanıldıkları yerler itibariyle bulutlar, başka motiflere karışmadan, bağımsız olarak bir alanı doldururlar. Bir tezhip kompozisyonunda yardımcı motif olurlar. Desenlerin birleşip ayrıldıkları noktada bağ, yani agraf olurlar. Bazı desenlerin çıkış yerini belirlerler. En doğal halleriyle gökyüzünü tamamlayıp süslerler. Tezhipte kullanılan bu motife en çok minyatürlerde rastlamaktayız. Şaşkınlık verecek derecede çeşitli, bir o kadar da değişik biçimde boyalıdırlar. Bir ölçüde münhanî tezhiplerini hatırlatırlar.

15-16. yüzyıllarda sevilerek çini, tezhip ve minyatürlerde bolca kullanılan bu motif, sonraki yüzyıllarda çok azalmış, bazan da ortadan kaybolmuştur. Bulut motifi, hatai üslubu desenlerde rumî motifinin yerine de kullanılmıştır. Bunlardan başka motiflerle birleşmez. Kendi çizgileri üzerinde tertiplenirler. Bulutlar gibi boğum boğum görüntüleri vardır. Bazen de çiçekler içinde gezinen ejderhayı andırırlar.

HENDESİ veya GEOMETRİK MOTİFLER: Türk süsleme sanatları ve tezhip sanatı geometrik bir düzenleme içerisinde yapılır. Tezhip sanatının salt geometrik düzenlemesi ele alındığında bile güzel bir desen oluşturur. Yatay, dikey, eğik çizgiler, daire, daire parçası, kare, dikdörtgen, üçgen, çokgenler, elips, yıldız biçimleri ve benzerleri çizim elemanlarını kullanarak geometrik süslemeler yapılır. Bu süsleme unsuru Türk İslâm felsefesinin ve sanatının belki en karakteristik yönüdür. Türk tezhibinin önemli bir bölümünü, yalın geometrik biçimlerin meydana getirdiği örgüler, ağlar doldurur.

Özellikle Selçuklular ve Beylikler döneminde geometrik tezhip çok yaygındır. Kur’na-ı Kerimlerde, diğer önemli yazma eserlerde, zahriye sayfasında, ilk iki sayfada, konu başlıklarında, temellük sayfasında oldukça geniş, gösterişli örgülerden meydana gelen geometrik tezhipler görülür. Sonraki yüzyıllarda olduğu gibi bu eserlerde mavi ve altının kullanımı çok

uyumludur. Tahrirler siyahtır. Az miktarda yeşil, ateş kırmızısı, yani vermiyon, kahverengi kullanılmıştır. 14. yüzyıldan sonra böyle sayfanın her yerini kaplayan geometrik tezhibe pek rastlanmaz. Metnin tahrirleri arasında, koltuk tezhiplerinin çevresinde, tezhip alanlarının etrafında, bazen de tezhip yerini tutan ince şeritler halinde zencereklerde geometrik süsleme tercih edilmiştir. Çeşitleri o kadar çoktur ki, kitaplar, albümler doldurur. Selçuklu dönemlerinde rumî, hatai ve diğer motiflerle yapılan geometrik kompozisyonlarda egemenlik daima onda kalmıştır. Bu motifin bir özelliği de başlangıç ve sonucunun olmayışıdır. Bu haliyle bize sonsuzluğu hatırlatırlar. Yonca yollar gibi birbiri altında-üstünde geçer, döner dururlar. Hendesi tezhip deseni yapabilmek için ince bir zevke, ileri bir çizim bilgisine, çalışmaya ve yeteneğe sahip olmalıdır. Günümüz İslâm ülkelerinde de en çok kullanılan bir motifdir. Her yüzyılda sevilmiş, el sanatlarının bütün dallarında uygulanmıştır. Tezhip sanatkârlarımız eserlerinde bu süsleme unsurunu uygulamaktadırlar. Yalnız geometrik motifleri, onların kullandıkları yerler, çizim kuralları, kompozisyon analizleri, sentezleri hakkında sempozyumlar düzenlenmiş, makaleler, kitaplar yazılmış, ilmî araştırmalar yapılmıştır. Şunu diyebiliriz ki, geometrik tezyinat insanlık tarihi kadar eskidir.

YARI ÜSLUPLANDIRILMIŞ ÇİÇEKLER: 16. yüzyılın yarısından 17. yüzyılın sonlarına kadar, üsluplanmış fakat bakınca tanınan çiçekler tezhip sanatında kullanılmıştır. Bu çiçekler tabiatta olduğu gibi işlenmemişlerdir; yarı üsluplandıkları gibi, yarı tabiidirler. Uygulamada önce kitaplarda gördüğümüz bu çiçekler daha sonra diğer süsleme alanlarına yayılmıştır. Hemen hemen bütün bahçe çiçeklerini görebiliriz. Özellikle Türk tezhip sanatının ve diğer sanatlarımızın en olgun, yüksek seviyeye eriştiği 16. yüzyıl, yani klâsik dönemde çinilerimizde bu bahçe çiçekleriyle, selvi ağacı, meyveli asma dalları, bahar dalları da yine motif

olarak çok kullanılmıştır. Elma, hurma, nar gibi meyveler diğer ağaçlarda bu yüzyılın motifleri arasındadır. Avrupa ülkelerinin sanatlarını etkileyen bu zarif ekol, Osmanlı el sanatlarının yakından tanınmasını ve o ülkelerde pazar bulmasını, koleksiyonerler tarafından toplanmasını sağlamıştır. Avrupa müzelerinde bu süsleme motifleri ilave yapılmış el sanatlarımızın zengin örnekleri bulunmaktadır.

Bu tarz çiçekler yalın, sade şematiktirler. Türkler güzelliği alçak gönüllülükte, sadelikte aradıklarından olacak ki katmerli çiçeklere pek iltifat etmemişlerdir. Kara Memi bu olgun, ince, zarif Osmanlı ekolünün mucididir. Merhum üstadın Ord. Prof. Dr. Ahmet Süheyl Ünver onun kişiliği ve sanatı hakkında "Müzehhib Kara Memi" adlı eserinde "Kara Memi, hayatında sanat tarihimizde her asırda birkaç tane gördüğümüz nadir sanatçılarımız gibi daima mütenevvi mevzular yaratmış, kıymetli ve iftihar edeceğimiz bir ustamızdır. Onda tezhipleri alınız, harikuladelikleriyle karşılaşırsınız. Helkârları keza. Onun buluşlarına hayret olunur. Onda tek çiçekleri alınız. Görürsünüz ki hepsi birer mısra-ı berceste gibi harika! Çeşit çeşit buketlerinden bir tane alınız, biri diğerine benzemez. Çiçekleri tek tek ayrı güzel, buketleri ayrı ayrı zarif.

Buketsiz olarak birbirine yakın ve mükerrer çizilenleri aynı çiçekler dizisinden sayarsak zarif çiçekli buketler arasında bir ara vasıf buluruz. Sonra bunların yalnız yapılamamaları bir tarafta dursun altunlama ve hafif boyama teknikleri üzerinde durulmaya değer bir tavırdadır. Velhasıl Kara Memi buket ve tek çiçeklerde Türk zevkinin 16. asırda en şayanı dikkat örneklerini vermiş bulunmaktadır".

Kara Memi Kanunî Divanının baş iki sayfasına yaptığı tezhipler 16. yüzyılın nadide örneklerindendir. Bu gibi çiçek tezhip ve süslemelerinde terkipler yapılırken dikkat edilecek kaide, her çiçeğin kendi sapından

çıkmasıdır. Türk tezhibi, eski yıllarında çok iyi yetişmiş sanatkârların elinde yükselmiştir.

ÇİNTEMÂNİ: Tezhip sanatında kullandığımız belli başlı motifler Orta Asya kaynaklıdır. Bu motife panter beneği de denmektedir. Üçgen biçimli, biri yukarıda, diğer ikisi yan yana olarak alttan, araları çok az açık üç daireden meydana gelmiştir. Bu dairelerin içine bir veya birkaç tane daha daire çizilir. Bu daireler motife hilal görünümü verir. Çintemâni veya çintemanini diğer bir adı da "Timuçin Damgası"dır. Üç yuvarlak şeklin altında bazen uçları sivri bir veya iki tane dalgalı bir motif daha bulunur. Bunlara da şimşek dudak, bulut, kaplan postu adları verilmiştir. Her iki motif de yalnız yapıldıkları gibi birarada da bulunurlar. Tezhibin dışında da kullanılan Çintemani motifinin çok değişlik biçimleri yapılmıştır. Güç, kuvvet, saltanat remzi olarak kabul edilirler. En değişik, detaylı şekilleri Osmanlı kumaşlarında görülür. 15. yüzyılın ilk çeyreğinde görünmeye başlamışlardır. Yavuz Sultan Selim Hanın Tebriz'i alıp beraberinde getirdiği Türk sanatçılarından yayıldığı tahmin edilmektedir.

YAPRAK: Yukarıda bahsettiğimiz gibi Selçuklular döneminde geometrik tezyinat, rumî motifi, zencerekler tezhipte de hakim olduğundan, yaprak motifinin gelişemediğini görürüz. Yaprak, bitki kaynaklı süslemelerin vazgeçilmez bir elemanıdır. Çiçeklerde olduğu gibi, yapraklar da üsluba çekilerek çizilmiştir. Türkler tezyini motiflere üretirken ne tabiatın aynını ne de gayrını yapmamışlardır. Onu süzgeçten geçirerek yorumlamışlar, sentez ve analizlerden sora uygulamaya koyulmuşlardır. Bu değerlendirme yaprak motifi için de geçerli olmuştur. Türk tezhip ve yer süsleme dallarımızda, sade ve küçük, iri dişli, parçalı ve dilimli, katlı, detaylı, kıvrımlı yapraklara rastlanır. Yaprak motifinin çiziminde diğer motiflerle uyum sağlaması için uyulacak usuller vardır. Desende kapadıkları alan korama uygun olarak yerleştirilmeleri, estetik görünümleri,

yönlendirilmeleri, sapa bitişmeleri, haretlilikleri hesaba katılarak, düşünülerek düzenlenmelidir. Detaylardaki kusursuzluk, bütündeki mükemmelliği sağlar. Birkaç örnek verecek olursak küçük yaprakta, başlangıçta hafifi bir çizgi ile yukarı çıkmalı, karın kısmında başlayarak kalem veya fırça yavaş yavaş bastırılarak çizgi kalınlaştırılıp koyulaştırılmalıdır. Dişli yapraklarda dişler testere dişi biçiminde olmamalıdır. Dişler dipte küçük, ortalarında irili ufaklı, uçta seyrek olarak yapılmalıdır. Dişler yaprak görünümünde çizilmelidir. Çok geniş yapraklarda damar hurdelenir, detaylandırılır. Bu ölçülü olmalıdır. Daha büyükçe olanlarında ise yanlarındaki dilimler yine yaprak biçiminde ve dengeli olmalıdır. Katlanmış olanlarda kılçık denilen damardaki dişler duruşu, hareketi belirler. Kıvrımlılarda dönüşler tek ve iki nokta üzerinde olur. Daldan ayrılan iri yaprakların estetiğini sağlamak için ayrılmış kısımlarına ölçülü bir biçimde ufak yaparak ve goncayı andıran çizimler yapılmalıdır.

HAYVAN MOTİFİ: Türk süsleme ve el sanatlarında hayvan figürü tabii ve üsluplanmış halleriyle çok kullanılmıştır. Gerçek ve mitolojik hayvan motifleri büyük bir başarıyla yapılarak kültürümüzü zenginleştirmiştir. Fakat, tabii halleriyle hayvan figürlerine Osmanlı bezeme sanatlarında çok nadir rastlanır. Olanlarda soyutlaştırılmıştır. Türk tezhibinde tavşan, geyik, ceylân, birkaç su kuşu, yırtıcı kuş örneklerinden başka çeşit çeşit hayvan motiflerini göremiyoruz. Bunlara da tezhibin daha bir hafif çeşidi olan, kenarlarda kullanılan halkâr tezyinatta rastlıyoruz. Desende dikkati çekmeyecek derecede az kullanılmışlardır. Bunlara ek olarak arslan, panter de yine halkâr tezhipte, az da olsa görülmektedir.

Tezipte Sazyolu Üslubu

Bir sanat dalında yepyeni bir tarz, çalışma yapılmışsa buna “üslup” diyebiliriz. Yapılmamış olanı yapmaktır. Üslup meydana getirme bir ibdâ,

kreasyondur. Sanatın her devir ve yüzyıla ait özelliklerini en ince noktalarına kadar bilip özümledikten sonra, zamanımıza kadar yapılmamış, görülmemiş bir usulde yeni bir çığır açan sanatkârın, çok yeni bir biçimdeki meydana getirdiği üstün üretimlere, örneklere ancak üslup veya ibdâ diyebiliriz. İbdâ bir selîka, yani karakter, ekol farkı demektir ki, bu ülkemizde sanatında ilerlemiş üstatların özelliklerini ifade eder. Meselâ, yukarıda anlattığımız Kara Memi bu dereceye yükselmiş nadir insanlardan biridir. Öyle ki, bunların imzasız eserlerini selîkalarından tanımak mümkün olur.

Osmanlı tezhip sanatında etkili ve ayrı bir yeri olan “Saz Yolu” üslubunu meydana getiren Üstat, Kanunî Sultan Süleyman zamanında, yaklaşık 1520 yıllarında İstanbul Sarayı’na gelen Şahkulu’dur. Şahkulu, Tebriz’den Amasya’ya sürgün gönderilen Bağdatlı bir sanatkâr olup 36 yıl Osmanlı sarayı için çalışmıştır. Onun üslubu, kısa zamanda tezhip, çini, kumaş, ahşap, kalem işi gibi süsleme alanlarını etkilemiş, klâsik Saray süsleme sanatının en önemli bir tarzı, ekolü olmuştur. Bu üslup, Uzak Doğu etkisiyle 14-15. yüzyıllarda fırça ve mürekkeple yapılan bir çeşit resimdir.

Hançer yaprakları denilen iri, ince ve sivri uçlu yaprak, çok süslü, detaylı hatailer, melek, ejder, Zümrüdü Anka başlıca motiflerdendir. Gölgeleme, tarama, noktalama, akıtma gibi değişik teknikler kullanılmıştır. Üslubu kolayca tanımamıza yardımcı olan kompozisyondaki omurga denilen, bir veya daha çok bulunan kalınca çizgilerdir. Bir fırçada yapılan, inceden kalına ve tekrar inceye giden bu çizgileri çekmek büyük bir yetenek, ustalık gerektirir. Genelde hafif boyama yapılmıştır. Bu tarzda minyatürler de yapılmıştır.

16. yüzyılda Şah Kulu’dan sonra saz yolunun en başarılı sanatçısı Veli Can’dır. 18. yüzyılda Ali Üsküdarî devrinin Şah Kulu ve son temsilcisi kabul edilmektedir. Osmanlıların son zamanına kadar başarıyla yapılan bu

sanat ekolü, az da olsa, günümüz süsleme sanatçıları tarafından sürdürülmektedir.

Tezhipte Türk Rokoko Üslubu

17. yüzylda Osmanlıların Batı ülkeleriyle temaslarının daha çok artmasıyla, her alanda olduğu gibi tezhip sanatımız da etkilenmeye başlamıştır. Başka bir alternatifi olmadığından hüsn-i hat sanatımız bu rüzgarlardan zarar görmedi. Aksine bu dönemde hat sanatımızda şaheserler meydana getirilmiştir. Fakat, Rokoko üslubunda yapılan tezhipler o eserlere hiç yakışmamıştır. Avrupa’nın Barok, Rokoko, Ampir stilleri “Türk Rokokusu” adı altında toplanarak Türk tezhip sanatına girdi ve yeni bir üslubun doğmasına yol açtı. Müzehhiplerimiz yeni motifleri klâsik motiflerimizle birlikte kullanmaya başladılar. Başlangıç tarihi Sultan III. Ahmed zamanına

rastlar. En eski örneklerinde seçmecilik hemen göze çarpar. Müzehhip halen kendi öz motiflerinden vazgeçememiştir. Bir sayfada veya bir levha, kıt’a tezhibinde, kimi yerinde en eski, kimi yerinde ise en yeni süsleme ögelerini kullanmıştır. Türk Rokoko üslubunun arkaik dönemindeki bu eklektizm, bilerek seyreden kişi üzerinde yamalıbohça hissi uyandırmaktadır. Yine de bu dönemlerdeki desenler, Türk zevkine uydurulmaya çalışıldığı için bir katkısı oldu denebilir. 18-19. yüzyıllarda ise aşırı derecede süslü, bölüntülü şekiller çok renklere, o renklerin her tonuna boyayınca soysuzlaşma, çirkinleşme de başlamıştır. Göz bütünü kavrayamamakta ve yorulmaktadır. Çünkü, bazılarında motifler çok girifttir.

Türk Rokoko üslubunda çok kıvrımlı, dilimli, uzun uzun yapraklar, dallar, bir dal halinde, fiyonklu, vazolu çeşit çeşit çiçekler, ponponlu kıvır kıvır perdeler, kordonlar, aralarından çiçekler geçirilmiş zikzak ve kıvrımlı geometrik ince, kalın bordürler, içleri boş değişik şekillerde kartuşlar, güneş şuaları, kadim Akdeniz medeniyeti taş işçiliğindeki ince, boncuk dizili

firizleri hatırlatan geometrik sular en çok görülen motiflerdir. Bazı çiçekler marul gibi dolu dolu ve çok katmerlidir. Daha sevimli, sade, yalın çiçekli klâsik Türk çiçek üslubundan ayrıdır. Parlak ve sıcak renkler, geniş alanda kullanılmış parlak altın, soğuk ve donuk renklerin en parlak, açık tonları bu süsleme dalının başlıca özelliklerindedir. Bu atmosfer bütün bezemeyi kaplar. Günümüz sanatçıları tarafından daha sade olarak tezhip eserlerinde kullanılmaktadır.

Türk Tezhip Çeşitleri

Genelde, kitap süslemelerine tezhip adı verilmekte ise de, altın, yaldız, boya ile murakkalara, hüsn-i hat levhalarına, duvarlara, ahşap üzerine, kitap ciltlerine ve başka yerlere yapılan bezemelere de bu terim kullanılmaktadır. Tezhip sanatının uygulandığı önemli bir sanat dalımız da minyatürdür. Çok iyi düzeyde tezhip eğitimi almamış birinin minyatür yapması söz konusu olamaz. Minyatürler, zamanında açıklayıcı, eğitici olarak günümüzdeki çizimlerin, desenlerin, fotoğrafların görevini üstleniyorlardı. Fakat, minyatürlerin içindeki insan figürlerinde mimari yapılarda, eşyada ve çevresinde tezhip sanatı çok kullanılıyordu.

Yüzyıllar içerisinde çok farklı, çeşitler, teknikler ve ekoller meydana getirilmiştir. İstanbul, Edirne, Konya, Bursa, Amasya, Musul, Bağdat, Mısır, Afgan yörelerinde farklı teknikler ve ekollerin belirleyici ayrıcalıkları vardır. Bunları uzman olanlar anlar.

Türk tezhip sanatını, gösterdikleri önemli farklar yönünden, Selçuklu tezhibi, erken dönem Osmanlı tezhibi, klâsik dönem tezhibi, Batılılaşma dönemi tezhibi olarak dört genel bölümde toplayabiliriz. Teknik ayrıcalıklara göre de, zeminleri bütünüyle boyanmış, her yanı dolu, ağır çok işli tezhipler, yalnız altınla yapılan halkâr, bunun hafif renklerle boyanmış olanı şikaf tezhip, Türk usulünde boyanmış çiçek (şükûfe) tezhipleri, Türk Rokokosu usulünde boyanmış tezhipler gibi çeşitleri vardır. Halkâr, kâtî,

saz yolu, pesend yolu teknikleri kullanılarak yapılmıştır. Ağır tezhipten bir ölçüde daha kolay yapılan halkârın çeşitleri şaşılacak kadar çoktur. Kâtî şablon tespit edilerek üzerine altın, boya püskürtülüp tahrirlerinde, boyamalarında elle müdahale edilenleri birkaç tekniği bir arada sergiler. Püskürtülen, serpilen madde altınsa “Zerefşan”, gümüşse “Simefşan”, boyaysa “Levnefşan” tabirleri kullanılır. Zarif, ilgi çekici görünümleri vardır. Hoş bir tezhip sanatı türüdür. Özellikle, klâsik üslûpta yapılan yoğun, ağır tezhiplerin, minyatürlerin kenarlarına, usulüne göre yapılan halkâr, şikaf gözü yormaz. Tezhipte erken dönemlerde kullanılan renkler sınırlıdır. Klâsik ve Rokoko dönemlerinde ise, motifler gibi renkler de çoğalmıştır.

Sanat eserlerinin özelliklerini ayrıntılarıyla araştırmak, bunları başka eserlerde görülenlerle karşılaştırarak ortak ve ayrılan yönlerini tespit ederek bunları sanat yönünden zaman içinde değerlendirmek gibi yapılan çalışmaların hepsine stil kritiği veya stil eleştirisi denir. Böyle çalışmalar eserin bölge, ekol özelliklerini, hangi üstat, atölye tarafından yapıldığını belirlemek açısından en geçerli, yararlı ve verimli yoldur. Tezhip sanatının tarihinin yazılmasında da bu metoda başvurulur. İmzalı tezhiplerin bu yönden değeri büyüktür.

Tezhip Sanatında Kullanılan

Malzemeler

Tezhipte kullanılan başlıca ve önemli olan madde altındır. Altın tabiatta kızıl altın, yeşil altın ve sarı altın olarak üç renkte bulunur. Günümüzde tezhipte kullanılacak altını defterler halinde bulmak, almak mümkündür. Fakat, bu defterler içindeki varak (yaprak) altın yapıştırmanın dışında kullanıma hazır değildir, ezilmesi gerekir. Bunun için şöyle yapılır. 20 varak altın için nohut miktarınca toz zamk-ı arabî veya süzme bal düz desensiz bir tabağın ortasına konur. Zamk-ı arabî bal kıvamında sulandırılır. Defter

açılır, bir varak altın alınır; bal veya zamk-ı arabî eriyiğinin üstüne konur. İşaret parmağı ile, çevreye fazla yaymadan iyice ezilir. Bütün yapraklar bitene kadar aynı işleme devam edilir. Ezerken, parmak işlemeyecek durumda olursa, bir damla saf su da eklenir. Önce donuk ve çamur renginde olan bu altın eriyiği ezildikçe açılır, kendi rengini alır.

Tabak yarısına kadar filtre edilmiş saf su ile doldurulur. Altını ezdiğimiz parmak bu suda yıkanır, karıştırılır, altının zamkı veya balı suda erir, altın tabağın dibine çöker. Yeterince dinlendirilir, tabaktaki su dikkatli ve yavaşça boşaltılır, ezilmiş olan altın dibe çöker. Kalan az suda kurutulur. Kullanılacağı zaman küçük bir parça jelatin cezvede kaynatılır, dinlendirilir, bir şişeye boşaltılır. Fırça ile bu sudan alınır, altın sulandırılarak tezhibe başlanır. Bu su birkaç gün kullanılır, yenisi kaynatılır.

Tezhipte tercihen kaliteli samur fırçalar, kurşun kalem, yumuşak beyaz silgi, pergel ve cetvel takımları, rapido, grafos takımları, yarı şeffaf ince taslak kâğıtları, taslak kâğıdının yağını almak için bir parça keçe ve tebeşir, ataş, badem ve kartal gagası gibi eğri mühre, el altı kâğıdı, desen delme iğnesi, perdah iğnesi, renk yatırma için yumurta büyüklüğünde mühre, kaliteli sulu boyalar, guaj boyalar kullanılır. Tezhip sanatının uygulanacağı kâğıt hafif bir tonda çayla boyanır, aharlanır, mühürlenir. Çaydan başka doğal maddelerle de kâğıt sürme veya daldırma usulüyle boyanabilir. Beyaz kâğıt tercih edilmez. Mühreli aharlı kâğıtlarda düzeltme yapmak kolaydır.

Tezhip Nasıl Yapılır

Tezhibin deseni yarı geçirgen bir kâğıda çizilir, orta iğne tekniğiyle desenin dikkatle üzerinden gidilerek uygun sıklıkla dik olarak delinir. Buna “Silkme Kalıbı” denir. Kalıp kâğıda tespit edilir. Bir gözenekli kese içine grafit tozu, kömür tozu veya tebeşir tozu konur. Bu keseye “Silkme Kesesi” denir. Hazırlanan bu keseye delikli şablonun üzerinden patpatlanır. Tozlar deliklerden esas kâğıdın üstüne geçer. Şablon dikkatle kaldırılır. Çıkan

noktalar halindeki desen kalem fırça ile çok hafif bir tonda suluboyayla yeniden belirtilir. Önce altınlanacak yerler uygun numara bir fırça ile boyanır, mührelenir, tahrirlenir, çiçekler boyandıktan sonra zemin boyanır. Tığlar yapılır, bütünüyle renkler yatırılır yani hafifçe, ezmeden mührelenir. Böylece klâsik anlamdaki bir tezhip bitirilmiş olur. Desen aktarma usulleri çoktur. Gereken uygulanır.

Halkâr ve şikâf tezhibin yapılışı değişiktir. Önce desenin içleri çok hafif olarak, sulu altınla gölgeli olarak doldurulur. Renkler de aynı şekilde hafif tonda boyanır. Sonra tahrirleri çeşitli fırça teknikleri ile çekilir. Tahrirleri yaptıktan sonra da iç gölgelemeler yapılabilir. Bu tarzlar sanatkârın isteğine bağlıdır. Deseninde elde etmek istediği görünümün, estetiğin tavrın da önemi büyüktür.

Türk üslubunda, Türk Rokoko üslubunda desenler önce en hafif tonda boyalarla doldurulur. Bunların üzerine, açıktan koyuya doğru dereceli boyama, noktalama, tarama gibi teknikler kullanılarak eser tamamlanır. Türk üslubundaki çiçek minyatürlerindeki desenlerin tahrirleri yani kontürleri inceli-kalınlı fırça tekniğiyle belirgin bir biçimde yapılır. Teknikler, boyama usulleri yalnız bunlar değildir. Başkaları da vardır. Bazı tezhiplerde desen altın üzerine altınla yapılır. Bunlara "Zerenderzer" denir. Bunlarda değişik renkte altınlar kullanılır. Mühreleme ise ya doğrudan yapılır ya da üzerine kâğıt konularak yapılır. Birincide altın çok parlak, ikincide ise mat parlak olur.

Tezhip Sanatı Eğitimi

Selçuklular ve Osmanlılar döneminde tezhip sanatı saraya bağlı olarak çok iyi yetişmiş, değerli üstatların idare ve gözetiminde "Nakışhâne" denilen saray atölyelerinde yürütülürdü. Tayin, idare ve işleyişi çok sıkı prensiplere bağlı idi. Köşeli "U" düzeninde minderlerde oturulurdu. Her müzehhibin kendine ait, sanat değeri de yüksek bir çekmecesi vardı.

Malzemeleri çok gözlü bu "Müzehhip Çekmecesi"ne koyarlar, hiçbir şeyi çalışma yerlerinin dışına çıkaramazlardı. Osmanlılar döneminde çarşılarda kendi dükkân ve atölyelerinde tezhiple uğraşanlar da vardı. Bunlar ya yaptıklarını satarlar ya da ısmarlama işler alırlardı.

1882 yılında Osman Hamdi Bey tarafından kurulan, devlet eliyle sanatlarımızın gelişmesinde önemli bir yeri olan "Mekteb-i Sanayi-i Nefise-i Şâhâne" gelişerek Cumhuriyet'in ilanına kadar devam ettirildi. 1927 yılında müdürlüğüne ressam Namık İsmail getirilerek ismi de "Güzel Sanatlar Akademisi" oldu. 1928'de "Tezyini Sanatlar bölümü" açıldı. Bu bölüm kapatılarak bir müddet sonra 1936 yılında "Türk Tezyini Sanatlar Bölümü" kuruldu. 1969'da "Devlet Güzel Sanatlar Akademisi" adını alan okul 1983'te ise Mimar Sinan Üniversitesi olmuştur. Bu üniversitenin, Marmara, Dokuz Eylül, Gazi, Atatürk Üniversitelerinin Geleneksel Türk El Sanatları Bölümlerinde tezhip sanatının akademik seviyede eğitimi yapılmaktadır. Bu bölümlerin öğretim elemanları ve öğrencileri değerli eserler üretmektedirler. Uygulamalarla birlikte akademik, ilmî araştırmalarla yüzyıllar boyunca devam eden gelişmeler, gerilemeler, ekoller, devam eden, yok olan ve başka yönleriyle incelenmektedir. Bu çalışma sonuçları zaman zaman yayımlanmakta veya tezler halinde üniversitelerin kütüphanelerinde saklanmaktadır. Herhalde, kültürümüze katkıları büyük oluyor.

Bazı illerde sivil atölyelerde de tezhip kursları verilmektedir.

Ayrıca, Kültür Bakanlığı açtığı uzun süreli ve çok yararlı kursların yanında, 1986 yılından beri "Devlet Türk Süsleme Sanatları Sergileri" düzenlemektedir. Önceleri her yıl, sonra iki yılda bir olarak tekrarlanan sergi, hüsn-i hat, tezhip, minyatür, çini deseni, ebru dallarında yarışmalıdır. Yarışmaya katılıp ödül alan ve sergilenmeye değer bulunanlar Ankara'da

bir ay sergilenmekte, tamamen renkli bir kataloğu basılarak kalıcılığı sağlanmaktadır.

Yarışmanın amacı: “Türk süsleme sanatlarına çağdaş ve güncel boyut kazandırarak günümüzle buluşturmayı hedeflemek, anlayış ve eğitim farkı gözetmeksizin bu alanda eser veren sanatçılarımızı, gelenekten yararlanarak üretmeye özendirmek, sanat ortamımıza değer ölçüsü getirmek ve bu bağlamda sanatçılarımızın son eserlerini birarada sergilemektir.”.

Pek çok alanda değerli arşivler meydana getiren Üstadım Ord. Prof. Dr. Ahmed Süheyl Ünver, tezhip sanatının sevilmesi, tanınması, tanıtılması, araştırılması için uzun süreli kurslar düzenlemiş, yetişkin, değerli sanatkâr elemanlarıyla devam ettirmiş, Türkiye’ye okullara yayılmasını sağlamış, ömrünü bu yolda da harcamış ender bir eğitimci idi. Rahmetle anıyorum.

Bu günleri görebilen Mustafa Kemal Atatürk’ün de vasiyeti olan geleneksel Türk süsleme sanatları devam ettirilecektir.

Akar, Azade-Keskiner, Cahide. Türk Süsleme Sanatlarında Desen ve Motif, İstanbul 1978.

Arseven, Celal Esat. Sanat Ansiklopedisi, I-V, İstanbul 1952.

Birol, İnci A., -Derman, Çiçek. Türk Tezyini Sanatlarında Motifler, İstanbul 1995.

Ersoy, Ayla. Türk Tezhip Sanatı, İstanbul 1988.

Mahir, Banu. Geleneksel Türk Sanatları, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1993.

Özcan, Yılmaz. Türk Kitap Sanatında Şemse Motifi, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990.

Özcan, Yılmaz. “Vakıf Eserlerde Tezyinat Unsurları”, Türkiye Vakıflar Bankası ve Vakıflar, Ankara 1974.

Özcan, Yılmaz. “İnce Bir Sanat Dalımız Tezhip”, İlim ve Sanat, Sayı: 6, Ankara 1986.

Özcan, Yılmaz. “Türk Süsleme Sanatları”, Kültür Bakanlığı, Sanat, 6, Ankara 1994.

Tanındı, Zeren. Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, s. 397-406, Ankara 1993.

Ünver, A. Süheyl. Müzehhip Kara Memi, İstanbul 1951.

Ünver, A. Süheyl. “Türk Tezyinatında Halkâriye Dair”, Daktilo ile yazılmış nüshası.

Ünver, A. Süheyl. Müzehhip ve Çiçek Ressamı Üsküdarlı Ali ve Eserleri, İstanbul 1954.

Ünver, A. Süheyl. Fatih Devri Saray Nakışhânesi ve Baba Nakkaş Çalışmaları, İstanbul 1958.

Ünver, A. Süheyl. “Altınla Yapılmış Tezhipli Eserlerimiz”, THY Magazin, s. 6, 20, Ocak 1974.

Türklerin Sanata Bakışı ve Tezyini Sanatlarda Desen Çizme Tekniği / Dr. İnci Ayan Birol [s.308-315]

Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi / Türkiye

Türk Sanatında Sanat veSanatkar Kavramları

Tezyini Türk Sanatlarından bahis açmadan önce, Türklerin sanata bakışlarını bilmek ve bu anlayış ile gelişen milli üslup üzerinde durmak istedik. Böylece Türk sanatının temelinde var olan inanç ve fikir yapısına temas edilerek, konu daha derinlemesine ele alınmış olacaktır. Aynı zamanda bu giriş bizlere, Türkün hayata bakışı ve yaşama tarzının, tabiat ile bütünleşerek yaradandan ötürü yaradılmışa gösterdiği saygının, sanat dünyasındaki akislerini ve bu inançla meydana getirilen eserlerin ruhunu, özünü, daha yakından tanımak ve anlamak fırsatı verecektir.

Çünkü Sanat, şüphesiz bir anlatış, bir ifade şeklidir. Anlatılan ise, sanatkarın iç ve dış dünyasıdır. Başka deyişle sanat, insanın yaşadığı dünyayı gönül penceresinden seyrederken gördüklerini, hissettiklerini sembollerle anlatmasıdır. Her sanat eserinin temelinde onu var eden bir fikir, bir heyecan, istek veya aşk vardır. Atalarımız “Aşk olmayınca meşk olmaz.” diyerek işin özünü ne güzel ifade etmişlerdir.

Bir başka manada sanat, toplumu manen besleyen değerlerin veya geleneklerin, beşeriyete ışık tutacak mesajların, çizgi, biçim, renk veya ses ve ahenk gibi aracılarla, yeni kalıplara sokularak, estetik düzen içinde çevreye sunulmasıdır. Sanatkar bunu yaparken sınır tanımıyan duygularını, düşüncelerini, alışılmış kural ve kalıpları aşarak, yeni bir cazibe ile ifade edebilme arzu ve arayışı içindedir.

Sanat denince ilk akla gelen, güzellik ve aşktır. Çünkü bunlar birbirlerini var eden, ayrılmaz üç temel kavramdır. Sanatın var oluşu,

güzelliğin cazibesinden doğan aşktandır. Veya kısaca, Güzelden maksat aşktır, Aşkın dili ise sanattır. Zira her güzellik bilinmek, beğenilmek, sevilmek ister. Cazibesine karşı ilgi, hayranlık ve bağlılık bekler. Güzel için neler denmemiştir ki, “Güzeli sevmeyen, sevilecek güzeli bilmeyen, bilip de aramayan, arayıp da bulamayan ve hep sevdiğine güzel diyen kimselere karşı söylenecek hiçbir söz yoktur.”.1

Kıymetli mütefekkir ve roman yazarımız Samiha Ayverdi (1905-1993) ise bir eserinde şöyle seslenmektedir: “Muhakkak ki, güzelliği görmek te bir medeniyet üstünlüğü, bir kültür, bir zarafet icabıydı. Zira güzellik, peçesini açıp herkese birden tebessüm ettiği halde, onu her bakan anlayamaz, anlayamadığı için de göremezdi. Ya güzelliğin görülmez olduğu gaflet ve delalet asırlarında, güzellik yaratmak nasıl beklenirdi? Cahili olduğu her gerçeği inkar eden insanoğlu, gözlerini bağlıyan ters ve menfi şartların hepsinden kurtulmadan doğruyu da güzeli de değil görüp yaratmak, aramak ve seçmek ihtiyacı dahi duymayacağı aşikar değil mi?”.2

İşte bunun çaresi, gönül gözünün de iştirakı ile gerçek güzeli bulmak ve tanımaktır. Peki gerçek güzel nedir ve nasıl ifade edilmiştir?

Antik devirden beri güzelliğin bir adı da, “estetik” olmuştur. Kaynaklara göre estetik için öne sürülen görüşlerden birkaçına göz atalım; Prof. Dr. Suut Kemal Yetkin, “Estetik” isimli eserinin başında, “Estetik, his kuvveti veya hassasiyet demek olan Yunanca asthe-sis kelimesinden türemiş olup, tam karşılığı his ilmidir. Halbuki bugün estetik kelimesi, sanatı ve sanatkarları konu alan ilmin adıdır” der.3

Prof. Celal Es’ad Arseven de Sanat Ansiklopedisi’nde4 estetiği şöyle tarif etmiştir: “Estetik,Osmanlıca bedayi’ ve bediiyyat, Yunanca hassasiyet ve duygu manasına gelen Esthesis kelimesinden alınarak bütün Avrupa dillerine girmiş bir tabirdir. Duygu ilmi manasını ifade ederse de

bugün, sanattaki güzelliğin mahiyetinden behseden ilim manasına kullanılmaktadır”.[5]

Estetik, bir başka kaynakta ise, “Güzellik ve güzelliğin unsurları, ölçüleri ve şartlarından, güzellik duygusundan bahseden bilim veya felsefe dalı (İlmü’l-Cemal) (Güzellik bilimi) ” şeklinde ifade edilmiştir.[6]

Estetik kelimesi ile güzellik arasındaki yakınlığı derinlemesine inceleyen filozofların ilki, Eflatun’dur (MÖ. 427-347). Daha sonra birçok tarihçilere ve filozoflara konu olan güzellik ve estetik anlayışı, şahısların bakış açılarına ve devrin anlayışına göre yoruma açık olduğundan ilim dalları arasında yer almış olsa bile, pozitif bir ilim olarak kabul edilmemiştir.

Aristo’ya göre güzel, “Ahenk ve ifade bakımından mükemmel olan eserdir.”

Plotinos ise kendi fikir dünyasından seyrettiği güzeli, şöyle ifade etmiştir: “Varlıklar içinde güzel olmayan hiçbir şey yoktur. Zira varlıkların her zerresi, mutlak varlığın nurundan bir parıltıdır. Şu halde herşey birbirine oranla az ya da çok güzeldir”.[7]

İslam mutasavvıfı Abdülkadir Geylani (1078-1166) ise, çirkinlik hakkındaki düşüncelerini ortaya koyarak güzeli şöyle anlatmıştır: “Dünyada çirkinlik yoktur. Çirkinlik, o hüsn-i bimisalin, kemalini aşikar eden bir güzelliktir”.[8] Gene buyruluyor ki, “Allah güzeldir, güzeli sever” ve gerçek güzellik olan Allah, Hz. Peygamber’in diliyle bizlere şöyle sesleniyor: “Ben gizli bir define idim, sevilmek ve bilinmek istedim”.

İslam’da tasavvuf anlayışına göre yaradılışın sırrı bu seslenişlerdedir. Çünkü Allah’ın alemi var etmesindeki maksat, bizzat kendisine duyduğu aşktan dolayı ilahi güzelliğini görmek ve göstermek veya bilinmek arzusundandır. İşte bunun için Allah, ilmini, sanatını ve bütün ilahi gücünü

seferber ederek eşsiz bir eser olarak evreni yaratmıştır ve yarattığı her zerrede, sahip olduğu sonsuz meziyetlerinin izlerini seyretmek istemiştir.

Lakin bu da ona yetmemiş, kendi güzelliği karşısında duyduğu muhteşem zevki, paylaşmak arzu etmiştir. Fakat ezelden ebede devam eden, ölümsüz tek varlık, sadece kendisi olduğuna göre, paylaşma da ancak gene kendisi ile olabilecektir.

Nitekim öyle de olmuştur. Çünkü bu istek ile var ettiği alem içinde yaradılmışların en mükemmeli, kendine dost ve sevgili olacak "eşref-i mahluk" olan beşere ruhundan ruh üfleyerek ve külli aklından bir miktar akıl vererek bu aleme yollamış, tekamül etme fırsatı tanımış ve bunun yollarını göstermiştir. Böylece kendi güzelliği karşısında duyduğu hazzı, gene bu güzeliğe ayna olabilecek yokluk (fena fillah) makamına erişmiş kamil insan ile paylaşmıştır. Veya başka deyişle, aslında kendinden kendine duyduğu hayranlık ve aşka, en mükemmel eseri olan insanı aracı ve şahit tutarak bir manada, gene kendini muhatab almıştır.

Öyle ise sanat, alemin yaradılışı ile vardı ve yaradılan her yeni varlıkta ezelden ebede devam etmektedir. İşte bunun için Tasavvufta Allah'ın bir ismi, "Nakkaş-ı ezel"[9] doksan dokuz isminden (esma-i hüsnadan) altmış üçüncüsü ise "Musavvir" dir.[10] Klasik kitap sanatlarında ise tasvir eden, şekil ve özellik veren manasında, minyatür yapan sanatkarın ismidir.

"Sun" kelimesi ise, Arapçada iş yapmak, ustalık, hüner, marifet, kudret, tesir, manasına gelir. "Sunullah", Allah'ın hüneri, marifeti veya yaptığı iş, vücuda getirdiği eser manasına gelen, evrenin bir ismidir. Diğer ismi ile kainat denen bu akıl almaz eser içinde odak noktasını teşkil eden insan, zamanla manevi ve sosyo-ekonomik açıdan gelişerek, ihtiyaç duyduğu sanatı, kendi kapasitesi içinde çeşitli amaçlarla sosyal çevresine taşımıştır.

İçinde yaşadığımız dünya bu anlayış içinde seyredildiğinde, yaradılmış her zerrede ilahi güzelliğin maddede billurlaşması veya biçimler halinde

yansıması görülür. Bu görüş çerçevesinde tekrar sanatı tarif etmek istersek, Sanat, en geniş manasıyla insanın, yaradılmış her zerrede idrak ederek seyrettiği mutlak güzelliği, renk, biçim, ses veya kelimelerle eserlerinde anlatmasıdır.

Sanatkar ise, seyre daldığı bu muhteşem güzelliği, gönlüne düşen aşk, sahip olduğu üstün yetenek ve zeka ile eserinde ifade ve tasvir eden kişidir. Veya seyrettiği dış çevreyi, iç dünyasında değerlendirerek yorumlayan ve kendi üslubu ile eserlerinde anlatabilendir. Bir başka deyişle sanatkar, yaratıcı olmaktan ziyade, yaradılmışdaki sırları fark ederek, idrak ve yetenek sınırları içinde eserlerinde yansıtan kişidir.

***

Çoğu zaman halk arasında sanat ile karıştırılan diğer önemli bir kavram da, zanaattır. Zanaat, tasarlanarak son şeklini almış bir desenin, ustalıkla yerine işlenmesidir. Bu işi yapana ise, zanaat erbabı veya zanaatkar denir. Başarılı bir zanaat erbabında aranan özellik, yaratıcı olmaktan ziyade, teknik bilgilere sahip olmak, el becerisi ve tecrübedir.

Bilhassa konumuz olan bezeme sanatlarında karşılaşılan pek çok eserde zanaat ve sanat yarış ederler. Hatta zaman zaman bazı eserlerde zanaatın, sanatın önüne geçecek kadar inceldiği ve seyircisine akıl almaz işçilikler sergilediği görülür.

Az veya çok bütün el sanatlarında zanaatın önemli bir yeri vardır. Mesala tezhip sanatı ele alınırsa, bir hilye-i şerifi veya bir mushafı, zahriyesi, serlevhası, hizip gülleri, durakları, koltukları ve ketebe sayfası ile hakkıyla tezhip edebilmek, kolay yapılacak işlerden değildir. Hoca veya nakkaşbaşı tarafından tastik olunan desenler, dikkat, sabır, temiz çalışma, fırçaya hakimiyet, bilgi ve tecrübe isteyen çok ince bir işçilikle işlenir. Kısaca sanat alanında yaratıcılık nekadar önemli ise, zanaatta da işçilik, tecrübe ve el becerisi okadar önemlidir.

Gelenekli

Sanatlar

Bir milletin tarihi, yaşadığı hayattır. Kültürü ise, kendi tarihi içinde yaşarken edinmiş olduğu inanç, şekil ve davranış özellikleridir. Bu kültür birikimi sahip olduğu geleneklerle nesilden nesile aktarılır.

Gelenek ise ait olduğu toplumun yaşayış biçimidir. Kültürün içinde vardır ve ata yadigarıdır. Başka bir deyişle gelenek, “Bir kültürün kendini koruma refleksi ve varlığını sürekli bir yenileme bilinciyle devam ettirme gücüdür”.11

Gelenek kavramına daha geniş açıdan bakıldığında, ait olduğu sosyal kurum ve yüklendiği görevlere göre, gruplar halinde isimlendirmek mümkündür.

1- Milletleri birbirinden ayıran ve kimliklerini belirleyen, milli gelenekler.

2- Belli sürelerde milletlerarası tekrarlanması adet olmuş, milletlerarası veya evrensel gelenekler (Olimpiyatlar vb.).

3- Ferdi veya kişisel gelenekler.

4- Sosyal gelenekler (Aile kurmak, nişan, düğün, cenaze töreni vb.).

5- Manevi veya dini gelenekler (Mevlut, dini bayramlar vb.).

Bütün bu geleneklerin ortak özelliklerini şöyle özetliyebiliriz: Gelenekler ait olduğu cemiyet için lüzumlu ve faydalı kabul edilerek benimsenen adetleri korur, yaşatır, devamını sağlar, sosyal hayatta sağlıklı değişimin veya toplumu ileri götürecek yeni atılımların temelinde olması gereken ilham kaynaklarıdır. Kısaca gelenekler, geçmişi günümüze bağlayan köprü görevi yüklenmiştir.

Prof. Dr. Erol Güngör, Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik isimli kitabında, “Köklü bir kültürün sahipleri, gelenekleri sayesinde geçmişte

yaşamış nesillerin hayat tecrübesinden ders alarak faydalanma imkanı bulurlar” der.12

Beşir Ayvazoğlu ise, Geleneğin Direnişi isimli kitabında bu konu hakkında şöyle demektedir: “En sağlam müesseseler, köklü geleneklere sahip olanlardır. Ve gelenek, sağlıklı yeniliğin ve değişmenin ilk şartıdır. Halbuki bizde yenilik, eski sıfatını taşıyan ne varsa, hepsini hayatımızdan uzaklaştırmak diye anlaşılmıştır. Bu yüzden Türkiye de hiçbir sahada oturmuş ölçülü geleneklerden söz edilmediği gibi, ömrü yirmi beş, otuz seneden fazla bir müessese göstermek de mümkün değildir”.13

Kültürün önemli bir kolu da sanattır. Yüce bir kavram olan sanatın sosyal yönü görmemezlikten gelinemez. Zira sanat, sanat için yapılsa bile hedefleri arasında, bulunduğu topluluğa ayna tutarak onları gerçeklerle yüz yüze getirmek, birlikte olduğu insanlara sadık bir dost ve güçlü bir mürebbi olmak gibi amaçlar gizlidir.

Prof. Dr. Yıldız Demiriz eserinin bir yerinde, ”Osmanlı sanatında, Osmanlı’nın güçlü ve uzun ömürlü tarihinin akisleri görülür”.14 derken, önemli bir noktaya parmak basmıştır.

Zira, gelenekli sanatlar, ait olduğu medeniyetin mirasçılarıdır. Bunlar, mensup oldukları milletlerin manevi değerlerini ve tarihini sinesinde saklayarak daima canlı tutan en güçlü ve etkili araçtır. Bir yandan yeni sanat akımlarına kaynak teşkil ederken, diğer yandan da geçmişte kaydettiği başarılı örnekleri ile bu yeni akımlara ölçü veya mukayese unsuru olurlar. Tıpkı uzun atlama yapacak bir atletin, atlama hareketine başlarken, birkaç adım geri giderek hız kazanması gibi.

Gelenekler aynı zamanda ait olduğu milletlerin kimliğini belirler. İşte bu nedenle gelenekli sanatlar, milli kültürümüzün temel taşlarındandır. Piyanist Tuluhan Uğurlu’ya göre sanatta çağdaşlık “Klasiği çok iyi bilmek, geçmiş ile gelecek arasında köprü kurmak ve yeni sentezler üretmektir”.

Demek ki Uğurlu’ya göre, klasiğin temelinde gizlenmiş olan geleneklerle tanışıp yeni sentezler üretmek, çağdaş başarının anahtarıdır. Yahya Kemal Beyatlı ise bu gerçeği, “Kökü mazide olan atiyim” diyerek veciz bir şekilde ifade etmiştir.15

Türklerin Sanat Geleneği ve Türk Sanatında Milli Üslup

Tarihin sayfalarını geriye çevirerek Türk sanatının mazisine göz atacak olursak, Orta Asya bozkırlarının önemli Türk kültür merkezlerine vatan olduğunu ve buralarda Türk sanatının ilk meyvelerinin yeşerdiğini görürüz. Türklerin siyasi tarihleri yanında, kültür tarihinin de bu bozkırlarda başladığı, çeşitli iklim ve coğrafyalarda, farklı inanç ve medeniyetlerin ışığında gelişerek Anadolu Yarımadası’na gelerek Selçuk-Osmanlı medeniyetlerine zemin hazırladığı tarihi bir gerçektir. Uzun yıllar komşusu olduğu Sasani ve Çin medeniyeti ile yakın teması olan Orta Asya Türk devletleri, kendilerine has bir sanat üslubu yakalamışlardır. Büyük Hun İmparatorluğu’ndan günümüze kadar, tıpkı bir zincirin halkaları gibi devam eden Türklerin sanat geleneği, sanat tarihi dünyasında önemli bir yere sahiptir.

Daima yeniliğe açık, dinamik bir yapıya sahip Türk toplumu, tarihinin siyasi akışı içinde sağlam ve güçlü devletler halinde yaşarken, temasta bulunduğu yabancı kültürlerden faydalanmasını bilmiş, almak istediği yenilikleri milli potasında eriterek, sindirmek suretiyle benimsemiştir. Bu davranış onlara, kendi kimliğini korumak, değerlerini kaybetmeden kendini yenilemek ve geliştirmek imkanı sağlamıştır. Fakat devletler, bu güce ve şuura sahip olmadığı zaaf devirlerinde, yabancı kültürlerden taklit veya kopya yoluyla aldıkları unsurlarla, milli değerlerini yıpratarak yok etmiş ve sonunda kimlik zafiyetine düşerek dünya haritasından silinmişlerdir. Kadim Türk tarihinde, farklı isim ve bayrak altında kurulan Türk devletleri ile komşuları arasında geçen siyasi temaslar sonucu kaçınılmaz etkileşim ve

kültür alışverişleri, bizlere ibret olacak pek çok örnekleri, gözler önüne sermektedir.

***

Gelenekli sanatlarda desenler, iki önemli özellik taşırlar:

1- Milli üslubu belirleyen birleştirici, ortak özellikler ki, bunların hassasiyetle korunması şarttır. Çünkü bu özellikler, ait olduğu milletlerin kimlikleri gibidir ve sanatının her dalına mutlaka yansımıştır. Bunlardan hemen göze çarpan, en önemlilerinden birkaçı olan sadelik içinde güzelliği ve cazibeyi yakalamak, eserin dışını sade bırakıp, içini daha yoğun süslemek, eserlerde anlatmak istediği manayı veciz bir ifade ile dile getirmek veya az malzeme ile mana zenginliğini yakalayabilmek, Türk sanat üslubunun ana çizgilerini oluşturur.

Bu özellikler aynı zamanda Türkün dünyaya bakışını, yaşayış biçimini de sanata yansıtmaktadır. Türk sanatının mimari, musiki, edebiyet, bezeme gibi bütün dallarında, milli özellikleri seyretmek mümkündür.

Günümüzde gösteriş meraklısı bir zihniyetin tutsağı olan bazı kesimler, maalesef atalarının sanatla ifade ettikleri bu ruh zarafetini, anlamak ve taktir etmek şöyle dursun, tenkit konusu yapmaktadırlar. Halbuki sadelik içinde, az malzeme kullanarak seyircisini cezbedebilmek, eserinde gerçek güzelliği yansıtmak başarılması daha zor bir iş değil midir? Nitekim atalarımız Türk sanatını tarif ederken; “Dışta sadelik, içte ihtişam. İşte Türk sanatı” diyerek, bütün bu gerçekleri gene Türk üslubu olan veciz bir dille anlatmışlardır.

Türkler sanatlarında diğer Orta Asya ülkelerinde görüldüğü gibi, hayalperest olmamışlardır. Bilakis tabiatla içiçe, yaradılışa saygılı ve realist bir tutum içinde sanat eserleri vermişlerdir. Bu davranış aynı zamanda, yaradana duyulan saygının, sevginin, tevazu ve edebin de bir ifadesi olarak kabul edilebilir.

2- Diğer özellik ise, ait olduğu sanat dalını zenginleştiren, tasarım hacmini genişleten, üsluplar arasındaki farklılıkları belirleyen, ayırıcı özelliklerdir. Bu özellikler, yeni üslup arayışları sırasında değiştirilebilir.

Mesela Fatih Devri bezemelerinde hakim olan Babanakkaş üslubundaki yuvarlak uclu yapraklar ile Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi'nden dönerken, beraberinde getirdiği sanatkarlardan Şah Kulu'nun ortaya koyduğu saz yolu üslubu ince uzun, sivri uclu yaprakları ve daha sonra saray nakışhanesi başnakkaşı Karamemi'nin, hasbahçenin çiçeklerini tezyinata taşıyarak başlattığı natüralist üslubun yaprakları, birbirinden şekil itibariyle farklıdır (Şekil 1).

Bu konu ile ilgili olarak Celal Es'ad Bey, Hayat Mecmuası'nda çıkan bir makalesinde Türk tezyinatını Orta Asya, Selçuklu ve Osmanlı olmak üzere üç devirde incelerken şöyle der; "Her devrin üslubu birbirinden farklıdır. Fakat her üç şubenin tezyinatı da birbirine yabancı olmayan ve biri diğerinin istihalesinden ibaret bulunan şekilleri muhtevidir. O derece ki, mudekkık bir göz bunlar arasındaki karabeti ve hepsinde aynı kavmin bedii ve ruhi tezahürratını müşahade eder. Orta Asya san'at eserleri üzerindeki tezyinat ile Selçuki ve Osmanlı tezyinatı mukayese edilirse, Türkün duygusunu gösteren aynı bir nisbet ve vezin, aynı bir düstur görülür".16

Tezyini

Sanatlara Giriş

"Tezyinat" kelimesi, pekçok dekoratif sanatı içine alan, bir terimidir. "tezyin", Arapça ziynet kelimesinden türemiş olup, "süs" manasına gelir. "Tezyinat" bunun çoğulu yani "süslemeler" demektir. Tezyini sanatlara günümüzde süsleme veya bezeme sanatları da denir. Cild, tezhip, hat, minyatür, kat'ı gibi kitap sanatlarını, taş, metal ve ahşap oymaları, sedefkarlık, çini, kalem işi, revzen, testil ve dokuma gibi dekoratif sanatları içine alan, geniş bir uygulama alanı vardır.

Kilim ve kısmen işlemeler dışında, tezyini sanatların şemsiyesi altında toplanan bütün sanat dallarında, motif ve desen bilgileri aynı esaslara dayanır. Sadece desenin uygulanacağı yer, kullanılacak teknik ve malzeme gibi yan unsurlarda farklılıklar vardır.

Mesela desen tasarlanırken desenin çeşidi, motiflerin büyüklüğü ve kullanılacak renkler, üzerine işleneceği yüzeyin şekline, büyüklüğüne, yapıldığı maddeye ve işlerken kullanılacak tekniğe göre seçilir. Onun için Türk tezyini sanatlarında kalıp usulü kullanılmamış, bezenecek her yüzeye uygun yeni bir desen çizilmiştir.

Sınırlı küçük alanlar için pano tarzı desenler (Şekil: 2), düzgün olmayan alanları bezemek için serbest desenler (Şekil: 3), geniş alanları bezemek için ulama (raport) desenler (Şekil: 4), geometrik yüzeyler için simetrili desenler (Şekil: 5) tercih edilir.

Gene bir çini panodaki hatayi motifi, tezhip edilecek desendeki hatayi motifine göre çok daha büyük ve ayrıntılıdır. Taş üzerine oyulacak desenin motifleri de iridir. Fakat sert zemine işleneceği için sade görünüşlü olmasına dikkat edilir. Hatta sadece tezhib sanatı için çizilecek desenlerdeki motiflerin boyutu bile, kullanılacak tekniklere ve gözün eseri seyretme uzaklığına göre değişir.

Mesela celi levha, yazma esere göre daha uzaktan seyredildiği için, celi levhada kullanılacak motifler daha irice olmalıdır. Zira esas olan, eseri süslemek maksadıyla yapılacak tezhibin de aynı uzaklıktan seyredilebilmesi ve yazıyı bunaltmamasıdır. Eserde bütünlüğün ve estetiğin sağlanması için, bu husus üzerinde önemle durulmalıdır.

Renk seçiminde ise, taş, fildişi, ahşap ve deri üzerine işlenecek desenler için zeminin doğal yapısına uygun renkler ve altın tercih edilir. Çinide ve kağıt üzerine yapılan tezhiplerde ise, bulunduğu yüzyıla göre değişen Türk sanatının klasik renk zevki dikkate alınır.

Üsluplaştırmak veya Üslup Çekmek

Klasik Türk tezyini sanatlarının genel olarak iki önemli ortak konusu vardır. Bunlardan ilki Motif bilgisi, ikincisi Desen bilgisidir. Fakat bu konulara geçmeden önce, Türk sanatı ve Doğu medeniyetine mensup diğer milletlerin sanatlarında çok kullanılan, üsluplaştırmadan söz açalım.

Türk sanatında Minyatür ve bezemelerde kullanılan bütün figür veya motiflerin çıkışları, çizilişleri, bu esasa dayanır. Klasik ismiyle, "üsluplaştırma veya üslup çekmek," Batı dillerindeki adı ile "stilizasyon" veya başka bir deyiş ile "soyutlaştırma" denilen bu çizim şekli şöyle tarif edilebilir: "Sanatkarın modelini kopya etmeden, sadece ana çizgilerini koruyarak, onu kendi istek ve düşünceleri doğrultusunda, görmek veya göstermek istediği şekilde çizmesidir." Üsluplaştırılmış bir nesnede, hem modelin kimliği hem de sanatkarın yorumu birlikte seyredilir.

Sanat dünyasında önemli bir dönüm noktası olan bu sanat anlayışında gölgenin yerini tarama almış, perspektif kısmen kullanılmıştır. Hatta minyatürde vurgulanmak istenen nesne veya fikirin dikkat çekmesi için, renk ve tasarım ile abartıya veya kısmen de olsa gerçek dışı yorumlara yer verilmiştir.

Üsluplaştırmada bilhassa çizginin ifade gücü ve ahengi, başlı başına önem taşır. O kadar ki, bu eserlerde renk, çizgiye yardımcı olan, destek veren bir unsur olarak ikinci planda yerini alır. Kalın, ince, koyu, açık, sert, yumuşak, çizgilerle çizilen üsluplaştırılmış motifler ve bu motiflerden meydana gelen desenler dile gelerek, kendini ilgiyle seyredene neler neler anlatır. Adeta sanatkarın iç dünyası, karakteri, üslubu ve o çizgiyi çizerken içinde bulunduğu hal bu çizgilerden okunur.

Kıymetli Hocamız Prof. Dr. A. Süheyl Ünver (1898-1986) bu konu ile ilgili görüşünü şöyle dile getirirdi: "Türk tezyinatı göz musikisidir, onun da notası vardır. Bu notaları bilmeyen göz bakar, fakat eseri okuyamaz ve

anlayamaz”.17 Çizginin bu tılsımlı gücü, hüsn-ü hat sanatında hassas bir ölçü ve ahenk ile yazılmış istiflerde de seyredilir. Picasso, hat sanatı ile ilk tanıştığı zaman manayı anlamamasına rağmen, çizgilerdeki ahenge hayran kalmış ve “Benim resimde varmak istediğim yere, İslam yazısı çoktan gelmiş” demiştir.18

Mimar Turgut Cansever Hoca’nın 1997 (Ocak) yılında dinlediğim bir konuşmasından şu sözleri not etmişim. “Biçimler ifadedir, açıklamadır. Posmodernizmin içine düştüğü mesele bu ikilemin bir kanadına önem verip diğer kanadını ihmal etmesidir. Halbuki biçimler, anlatmak istedikleri mana ile bir bütün olduğu zaman insanlığa hizmet verir, işlev kazanır. İslam mimarisinde bu bütünlük kurulmuştur.”

Motif Bilgisi

Desenin yapı taşları olan motifleri, çıkış kaynağı, tarihi gelişimi, çizim tekniği, özellikleri, desen içinde kullanılış şekli ve çeşitleri ile iyi tanımak, desen tasarımında atılacak ilk önemli adımdır.

Herhangi bir motifin çiziminde ilk adım, kanaviçesini ve eksenlerini belirlemektir. Böylece gözün seçebileceği hafiflikte çizilen bu plan, motifin büyüklüğünü ve genel şeklini tespit etmiş olur. Daha sonra plan esas alınarak içine motifin ayrıntıları yerleştirilir.

Tezyini sanatlarda motifleri, iki esasa göre sınıflandırabiliriz:

a- Çıkış kaynaklarına göre, b- Desen içinde kullanılış şekline göre.

Motifler, çıkış kaynaklarına göre şöyle sınıflandırılır:

1- Osmanlı döneminde altın devrini yaşayan, bitki çıkışlı motiflere, “Hatayi grubu” denir. a- Yaprak, b-Penç19 c- Goncagül20 d- Hatayi21 e-Kısmen üsluplaştırılmış çiçekler22 bu grup içinde yer alır (Şekil: 6).

2- Hayvan çıkışlı motiflerin bir kısmı, aslını unutturacak kadar hayal mahsulü çizilmiştir. Bunlara “efsanevi hayvan motifleri” denir. Ejder, simurg kuşu (zümrüd’ü anka), kilin (ejder atı) gibi motifler bu gruptandır.

Bir kısmı ise, çizilirken hayvanın doğadaki ismini ve kimliğini koruyacak kadar üsluplaştırılmıştır. Bunlara kısmen üsluplaştırılmış hayvan motifleri denir (Şekil: 7 a-b-c).

Ayrıca münhani (Şekil: 8) ve rumi (Şekil: 9-10) gibi çıkış kaynağı tartışma konusu olmuş ve hayvan çıkışlı olduğu kabul edilmiş, motif grupları da vardır.

3- Bulut motifi, daha çok ejderin ağzından gazap veya öfke sembolü olarak çıkan ve Orta Asya' da Çin Sanatından Türklere geçmiş, daha sonra gökyüzündeki bulut görünüşü ile Türk sanatında realist kullanım şeklini almış motifler grubudur (Şekil: 11 a-b).

Bir de tamamen kaynağı çeşitli rivayetlere dayanan, çintemani motifi gibi, sembolik düşünce ürünü motifler vardır23 (Şekil: 12).

Desen Bilgisi

Motiflerden sonra ikinci önemli adım, klasik Türk bezeme sanatlarında Desen Bilgisidir. Değerli Hocamız Rikkat Kunt (1903-1986): "Desen sanatın namusudur." derdi.24 Rikkat Hanım bu sözü ile, tezyini sanatlarda desen tasarımının önemini, veciz bir şekilde vurgulamakla kalmıyor, aynı zamanda gereken titizliği göstermeyip, emanet veya devşirme desenler ile eser verenlere de seslenerek, "Bezeme, kopyadan ibaret değildir. Bütün klasik sanatlarda olduğu gibi, kendi kuralları içinde yeni düşünce ve terkiplere açık bir sanattır" demek istiyordu.

Gene XX. yüzyılın değerli müzehhip ve hocalarından Muhsin Demironat (1907-1983) ise, desen çizimini anlatırken: "Kompozisyon hazırlamayı nasıl öğreneceğiz dersek, bunun iki yolu vardır:

1- Motif bilgisi ve desen çizme tekniğini iyi bir ustadan öğrenmek,

2- Göz eğitimi için çok görmek, el eğitimi için çok çizmek.

Her ne kadar sanatta kâbiliyet ve azim ön planda gelirse de, kendi kendine yetişmek ile bir üstâd görerek yetişmek arasında, çok büyük fark

vardır” demektedir.25 Bu tavsiyeler atalarımızın, “Üstadsız sanat haramdır.” sözünü de doğrulamış oluyor. Hz. Mevlana ise, “Sanat ustasız öğrenilmez” buyurmuştur.

Tezyini sanatları büyük fedakarlıklarla günümüze taşıyanlardan üç kıymetli hocanın da bu konuya gösterdikleri hassasiyet, desen tasarımının önemini bir kere daha gözler önüne sermektedir.

Bezeme sanatında kullanılan desenleri planlarına göre kabaca üç grupta toplayabiliriz.

a- Pano özelliği taşıyan desenler,

b- Ulama (raport) desenler,

c- Geometrik desenler.

Pano özelliği taşıyan desenler, sınırlı bir alanı bezeyen ve bu alan içinde başlayıp biten desenlerdir. Kendi içinde serbest, simetrili ters simetrili, çark-ı felek tarzı desenler olarak plan yapılarına göre yan gruplardan da söz edilebilir (Şekil: 13).

Ulama (Raport) desenler ise, sınır tanımazlar. Yapılarındaki genişleme yeteneği ile bir manada sanatta sonsuzluk sembolü olmuş, bir başka manada ise seyredene, sanatkarın düşünce dünyasının genişliğini ve bunun sanata yansımasını göstermiştir. Ulama desenler de kendi içinde, simetrili, kısmen simetrili, simetrisiz, altıgen, dönen (çark-ı felek tarzı) desenler olmak üzere yan gruplara ayrılabilir (Şekil: 14-15).

Gometrik üsluptaki desenler ise ister pano özelliği taşısın, ister ulama tarzında genişleme istidadı göstersin, yapısındaki geometrik düzen, diğer özelliklerinin önüne geçerek farklı bir tarz oluşturmuştur. Bu sebeple geometrik desenleri bu kuruluş düzeni içinde incelemek uygun olur. Yapı bakımından geometrik desenlere yakın bir görünüş sergileyen zencerekli desenler, çizim tekniği bakımından önemli farklara sahiptir (Şekil: 16).

Bir de deseni meydana getiren motiflerin özelliklerinden dolayı farklı üsluplar ortaya çıkmıştır. Mesela münhanili desenler, buna bir örnek teşkil eder. Bunlar gerek plan, gerekse taşıdığı motif bakımından, farklı yapı ve görünüş sergileyerek desen çeşitleri arasında ayrı bir üslup ortaya koyarlar.

Desenin Tasarımı ve Çizimi

Bir eser, gönle düşen tohumun, akıl ve bilgi ile beslenerek düşüncelerde şekillenmesiyle tasarlanmaya başlar. Zihinde şekillenen ilk tasarım daha sonra kağıda aktarılır. Demlenme süresi26 (nihayetinde son şeklini alan desen) uygulanacağı zemine geçirilir. Daha sonra renk seçimi de yapılarak işlenir ve böylece eser tamamlanır.

Desen kağıt üzerinde tasarlanırken şu sıra takip edilir:

1- Bezenecek alanın sınırı çizilir.

2- Yerine uygun, ne çeşit bir desen çizileceği belirlenir.

3- Varsa simetri eksenleri ve paftalar çizilir.

4- Seçilen desen çeşidine göre, helezonlarla plan tamamlanır.

5- Daha sonra plan üzerine motiflerin yeri ve büyüklüğü, kanaviçeleri ile işaretlenir.

6- Kanaviçelerin içine motifler ayrıntıları ile çizilir.

7- Demlenme süresinden sonra son düzeltmeler yapılarak desenin çizimi sona erer.

Türk kültür tarihinin akışı içinde, tezyini sanatların göz kamaştıran zarafeti ve hızlı gelişmesinde dikkat çeken en önemli faktör, desen ve renk tasarımlarında yakalanmış olan estetik olgunluk ve milli ruhtur..

Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Minyatür / Doç. Dr. Banu Mahir [s.316-322]

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

El yazma eserlerin metinlerini açıklama amacına yönelik bir resim türü olan minyatür, Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Osmanlı padişahlarının koruyuculuğunda ve genel çizgisiyle Saray'a bağlı olarak gelişmiştir.1 Günümüze ulaşan en erken tarihli örnekleri Fatih Sultan Mehmed'in saltanat yıllarına (1451-1481) tarihlendirilen Osmanlı minyatür okulu, 19. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüş ve sarayın bulunduğu başkent İstanbul'un dışında Bağdat, Kahire gibi kitap sanatı ve minyatür geleneği olan önemli merkezlerde de, 16. ve 17. yüzyıllarda eyalet valilerinin himayesinde varlık göstermiştir.2

İstanbul'un fethinden önce, Osmanlıların İznik ve Bursa kentlerinde bir kültür ortamı yarattıkları bilinir. Bu döneme ait tezhipli, minyatürsüz bazı el yazma eserler günümüze ulaşmıştır. Ancak minyatürlü el yazma örneklerinin en erken tarihlileri, devletin başkentinin Bursa'dan Edirne'ye taşınmasından sonraya aittir. Bunlar arasında Edirne'de 1455-56 tarihlerinde tamamlanmış olan Bediüddin Tebrizî'nin Dilsuznâme adlı eseri, minyatürlenmiş erken örneklerden biridir (Oxford, Bodlein Kütüphanesi, Quseley, 133).3 Osmanlı minyatür okulunun henüz klasik kimliğini elde edememiş olduğu bu dönemde, 1440 sonrası Edirne'ye geldiği sanılan bir grup Timurî Şiraz okulu mensubu sanatçının etkilerini yansıtan bir erken Osmanlı minyatür üslubu yaratılmıştır.

Dönemin Edirne'de resimlendirilmiş bir diğer eseri olan Külliyat-ı Katibî'de4 de bu erken üslup farkedilir (res.1). Yine 1460-80 arasında Edirne'de hazırlandığı sanılan başka bir minyatürlü yazma, Ahmedî'nin

İskendernâmesi'dir. Ahmedî (öl.1416) Germiyanoğlu Emir Süleyman ve Osmanlı Sultanı I. Mehmed tarafından himaye edilmiş bir şairdir. İskendernâme adlı eserinde Makedonyalı İskender ile ilgili öyküler yer alır, bir bölümü de Osmanlı Tarihiyle ilgilidir. Eserin tasvirleri, üslup özelliğiyle önceki eserlere bağlanır.5

İstanbul'un fethinden sonra (1453), Fatih Sultan Mehmed'in portre ve madalyonlarını yaptırmak için, İtalya'dan sanatçılar davet etmesi, Gentile Bellini ve Costanzo da Ferrara gibi sanatçıların İstanbul'da etkin olmaları6 dönemin Osmanlı minyatür ressamlarını da etkilemiştir. Dönemin nakkaşları Sinan Bey veya öğrencisi Şiblizâde Ahmed'e yakıştırılan Fatih'in gül koklayan portresiyle (res.2), profilden büst portresi (TSM, H.2153, y.145a), bu etkileri yansıtan minyatür geleneğinde resimlerdir. Fatih dönemindeki bu Batı'nın benzetmeci resim sanatına açılış, üslup açısından daha sonra etkin olmamakla birlikte, Osmanlı Sarayı kitap resmine padişah portreciliği konusunun girmesine yol açmıştır.

Sultan II. Bayezid döneminde (1481-1512) ise, Osmanlı minyatür sanatı örnekleri, devrin sevilen edebiyat ürünlerinde boy göstermiştir. II. Bayezid devri resim anlayışında, Herat, Şiraz gibi Timurî ve Türkmen etkilerinin yanı sıra, Bizans'ın başkentinden miras kalmış olabilecek bazı resim gelenekleriyle, II. Mehmed döneminde Avrupalı ressamların taşımış oldukları Batı etkilerini bir arada izlemek mümkündür.

Hamse-i Emir Hüsrev Dehlevi adlı eserdeki Osmanlı nakkaşlarınca yapılmış olan bazı minyatürler (res.3), mimari ve doğa ayrıntılarındaki perspektif denemeleriyle, çağdaşı İslam minyatürlerinden farklı bir çehreye sahiptir.7 Bütün bu etkilere rağmen, II. Bayezid dönemi minyatürleri, Fatih Sultan Mehmed döneminde eserler vermiş olan Edirne Okulu'nun devamı gibidir. Dönemin çağdaş edebiyatının mesnevi tarzındaki ürünlerinin resimlendirilmesine, II. Bayezid'i izleyen yıllarda da ilgi duyulmuştur.

Yavuz Sultan Selim’in 1514 Çaldıran Seferi’nden sonra, Osmanlı minyatürü İran’dan gelen sanatçılarla yüzeysel nakış bezemeciliğine yönelik Herat üslubunda ürünler vermiştir.8 Söz konusu bu etki, yalnız minyatürlerde değil, resimlendirilen eserlerin konularında da kendini göstermiştir. Bunlardan biri olan Attar’ın Mantık al-Tayr adlı eserinin 1515 tarihli nüshasının (TSM, E.H.1512) minyatürlerinde (res.4) Herat üslubunun etkilerinin yanı sıra, Osmanlı kitap sanatının kendi kuralları da belirgindir. Osmanlı minyatüründeki bu üslup, Kanuni Sultan Süleyman’ın saltanat yıllarının ortalarına değin sürmüştür. Arifî’ye ait Guy-u Çevgan’ın 1539 tarihli nüshası da (TSM, H.845), bu eserlerden biridir. Bu dönemde Osmanlı sarayına ganimet yoluyla ulaşan el yazmalarının da, Osmanlı minyatür sanatının gelişimi açısından önem taşıdığı anlaşılır.9

Kanuni Sultan Süleyman döneminin ortalarında Osmanlı minyatür sanatçılarının alışılmış konu ve kalıpların dışına çıkarak, farklı bir üslup yaratma girişiminde bulundukları görülür. Bu yeni atılım, Osmanlıların diğer İslam devletlerinden farklı konum ve güçte olmalarıyla ilgilidir. Tarih yazarı, hattat, silahşör olan Matrakçı Nasuh, Kanuni Sultan Süleyman’ın 1533-35 yıllarında Tebriz üzerinden Bağdat’a gidişi sırasında bir menzilnâme niteliği taşıyan Mecmu’i Menazil’i (İÜKtp, T.5964) 10 kaleme almış ve o güne değin İslam ülkelerinde rastlanmayan tarzda minyatürlerle süslemiştir. İnsan figürünün yer almadığı bu tasvirler, seferin gidiş ve dönüş yolu üzerindeki şehirlerin, kasabaların tam anlamıyla belgesel özellik taşıyan görüntülerini içermektedir. Eserin başında yer alan İstanbul tasvirinde Nasuh’un minyatür geleneğinin resim diliyle, tüm önemli yapıları ve topografyayı yansıtmaya çalıştığı görülür (res.5).

Tarih-i feth-i Şikloş ve Esturgon ve Estonibelgrad adlı eserinde (TSM, H.1608) ise, Kanuni’nin Macaristan Seferi’yle Barbaros Hayreddin Paşa’nın 1543 tarihli Akdeniz Seferi’ni kaleme alarak, tasvirlerle

açıklamıştır. Bu tasvirler arasında Barbaros'un uğradığı liman kentleri, dönemin Avrupa portolanlarını andıran bir yaklaşımla çizilmiş ve Osmanlı'ya özgü bir bezeme anlayışıyla boyanmıştır. Aynı tarzda resimlenmiş olan bir diğer eseri Tarih-i Sultan Bayezid'dir (TSM, R.1272).11

Matrakçı Nasuh'un bu eserlerini yazıp, resimlediği yıllarda, Kanuni Sultan Süleyman, hanedanın gücünü, sürekliliğini ve yaptığı işlerin önemini kanıtlamak amacıyla, Fethullah Arifî Çelebi'yi resmi saray şehnamecisi olarak atamıştır. Osmanlı padişahlarının tarihte görüldükleri devirden itibaren manzum tarihini yazmakla görevlendirilen Arifî, Şahname-i Âlî Osman adını verdiği eserini beş cilt olarak tasarlamıştır. Eserinin beşinci cildi olan Süleymânnâme (TSM, H.1517) adlı eser,12 Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat yıllarının 1558 yılına kadar olan olaylarını konu alır. Beş ayrı nakkaş tarafından resimlenmiştir. Eserdeki Doğu'ya yapılan seferleri Tebriz kökenli nakkaşların, Avrupa'ya yönelik seferlerle ilgili minyatürleri de, o yörelerden gelme nakkaşların yapmış olduğu kabul gören bir görüştür.

Süleymânnâme adlı eserden Kanuni Sultan Süleyman'ın cülusunu betimleyen çift sayfalık bir tasvir eserin önemli minyatürlerinden biridir (res.6). Soldaki sayfada Topkapı Sarayı Bab-ı Hümayun'u, 1. avlu ve Babü's-Selâm, sağdaki sayfada ise, ikinci avluda Babü's-saade önünde altın taht üzerinde oturmuş Sultan, cülus törenine katılan yüksek rütbeli devlet görevlileri, vezirler, şeyhülislam, kazaskerler, Enderun ağaları ve diğer saray mensupları tasvir edilmiştir.

Osmanlı hanedanının tarihini işleyen, belgesel karakterli bu tarihi konulu minyatürlerin bir diğer uzantısı da, Fatih Sultan Mehmed döneminde başlayan padişah portreciliğidir. Dönemin tanınmış şahsiyeti olan Haydar Reis, Nigarî mahlasıyla şiirler yazdığı gibi, önemli bir portre

sanatçısı olarak dikkat çeker.13 Barbaros Hayreddin Paşa'nın (TSM, H.2134, y.9) ve Kanuni Sultan Süleyman'ın (res.7) yaşlılık yıllarını yansıtan portreleri en tanınmış eserlerindendir. Kanuni Sultan Süleyman'ın yarım yüzyıla yakın süren saltanat yılları, siyasi, ekonomik, örgütsel başarıların yanı sıra sanat alanında da, en başarılı yıllar olmuştur. Dönemin minyatürleri, topografik karakterli kent manzaraları, portre sanatı, padişah ve çevresinin resmi yaşamına ilişkin çok sayıda minyatürün yer aldığı şahnâmelerle, Osmanlı kitap resminde konu programının belirlendiği ve üslup açısından da farklı bir ortamın oluştuğu, yenilikçi ve önemli bir dönüm noktasını oluşturmuştur.

16. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, Osmanlı Sarayı Ehl-i Hiref teşkilatının nakkaşlar bölüğü mensubu musavvirler, artık tamamen kendilerine özgü ve İslam minyatür okullarından oldukça farklı bir tasvir üslubu benimsemişlerdir. Bu üslubu belirleyen ve yönlendiren sanatçı Nakkaş Osman olmuştur. Nakkaş Osman'ın Kanuni'nin son seferi olan Sigetvar Seferi'nin konu edildiği Ahmed Feridun Paşa'nın kaleme aldığı Nüzhet (el-esrâr) el-ahbâr der sefer-i Sigetvar adlı eserdeki minyatürleri, bu üslubun ilk örnekleridir. Kanuni Sultan Süleyman'ın Macar Kralı Janos'un oğlunu Tuna nehri üzerinde ve Belgrad'ın karşısında Semih şehrine hakim bir tepe üzerinde kurulan otağında kabul edişini betimleyen minyatür (TSM, H.1339, y.16b), Nakkaş Osman'ın üslubunu yansıtır.

Bu üslup, nakış değerlerini önemsemeyen, sade ve yalın bir anlatıma sahiptir. Osmanlı minyatürünün, İslam resim öğretisinin geliştirdiği soyut dünya görüşüne rağmen, belli bir ölçüde benzetmeci ve belgeleyici anlayışını en çarpıcı biçimde yansıtan örnek, Sultan III. Murad döneminde hazırlanmış olan Kıyafet el insaniyye fi şemail el osmaniyye14 adlı eserdir (TSM, H.1563 ve İÜK, T.6087). Dönemin saray şehnamecisi olan Seyyid Lokman ile Nakkaş Osman'ın işbirliğiyle hazırlanmış olan yazmada,

Osman Gazi'den, III. Murad'a kadar Osmanlı padişahlarının özellikleri anlatılmış ve her birinin minyatür geleneğinde portrelerine yer verilmiştir. Eserin hazırlanması aşamasında yazar Lokman ve Nakkaş Osman çok sayıda yazılı kaynağı ve mevcut padişah portrelerini incelemiştir. Fizyonomik özelliklerini bilmedikleri sultanların portrelerinin İtalya'da olduklarını öğrenerek, sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın delaletiyle, Veronese atelyesi ressamlarının yaptıkları III. Murad'a kadar 12 sultanın yağlı boya portrelerini İstanbul'a getirerek, bu tablolardan yararlanmışlardır.15

Şahnameci Seyyid Lokman ile Nakkaş Osman'ın işbirliği III. Mehmed dönemine değin sürmüştür. Lokman'ın Farsça ve manzum olarak kaleme aldığı Nakkaş Osman ve ekibinin resimlediği minyatürlü şahnameler, kronolojik bir sırayla sultanların resmi yaşamlarını ele almışlardır. Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının 1558 yılından ölüm yılı olan 1566'ya kadar olan dönemini konu alan Tarih-i Sultan Süleyman (Dublin Chester Beatty Kütüphanesi, Ms.413), bu sıralamada ilk örneği oluşturur. Eserde, Malta kuşatması, Kanuni'nin son seferi Sigetvar Seferi, ölümü, II. Selim'in cenazeyi karşılaması, İstanbul'da cenazenin toprağa verilişi gibi, Osmanlı hanedanının önemli anlarını ölümsüzleştiren tasvirler bulunur.

1579-97 yılları arasında şahnameci Seyyid Lokman'ın yazdığı Osmanlı padişahlarıyla ilgili şahnameler, Nakkaş Osman'ın başkanlığındaki nakkaşlar tarafından resimlendirilmiş ve böylelikle klasik Osmanlı minyatür üslubunun seçkin örnekleri yaratılmıştır.

Bu eserlerden biri olan, II. Selim dönemiyle ilgili 1581 tarihli Şahname-i Selim Han16 adlı eserde olabildiğince gerçekçi yaklaşımla aktarılmış, saf renklerle, pastel tonların tercih edildiği minyatürler yer alır. Sultan III. Murad'ın saltanatının 1592 yılına kadar dönemini

kapsayan Şehinşehname’nin ikinci cildi (TSM, B.200) Farsça yazılmış şehnamelerin son örneğidir ve içerdiği minyatürler Nakkaş Osman ve ekibinin elinden çıkmadır. Şahnameci Seyyid Lokman’ın kaleme aldığı ve resimlendirilen diğer eserler Türkçedir. Bunlardan biri de, Osman Gazi’den Yavuz Sultan Selim’e kadar olan padişahların tahta çıkışları, devirlerindeki önemli zaferleri ve olayları, avlanma ve çeşitli silahların kullanımındaki hünerleri konu alan minyatürlere sahiptir. Hünername17 adlı bu eserden, Sultan I. Murad’ın tahta çıkışını betimleyen tasvir bunlardan biridir (res.8).

Sultan III. Murad döneminde, Saray nakkaşları tarafından minyatürlenmiş eserler sadece Seyyid Lokman’ın yazdıklarından oluşmamaktadır. İntizamî mahlasını kullanan Bosna-Foçalı bir başka yazar da, 1582 yılında Sultan III. Murad’ın şehzadesi Mehmed için düzenlettiği sünnet düğünü şenliklerini anlatan Surnâme-i Humayun’u18 kaleme almış ve bu kitap Nakkaş Osman yönetimindeki nakkaşlar tarafından 250 çift sayfalık kompozisyonla resimlenmiştir. At Meydanı’nda (hipodrom) 52 gün ve gece süren şenlik ve gösteriler, meydanın değişmeyen çerçevesi içerisinde (arka planda İbrahim Paşa Sarayı’nda geçitleri izleyen III. Murad ve şehzadesi olmak üzere) metnin akışını izleyen bir film şeriti gibi ele alınmıştır. 16. yüzyıl İstanbul’undaki hemen hemen tüm esnaf loncalarının ellerinde veya arabalarında yaptıkları imalatlarıyla geçişlerini tasvir eden bu minyatürler, dönemin kültür tarihine, sosyal ve ekonomik yapısına ışık tutan son derece değerli belgelerdir (res.9).

Sultan III. Murad döneminde, Doğu’ya yapılan seferleri kumanda eden Lala Mustafa Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa, Ferhad Paşa gibi serdarları yücelten Gazavatnâmeler de yazılıp resimlenmiştir. Söz konusu eserlerde, savaş sahnelerinin yanı sıra, ordugâhlardaki günlük yaşamı ve ziyafet meclislerini tasvir eden minyatürler bulunur. Mustafa Âli’nin yazdığı 1584 tarihli Nusretnâme’den Lala Mustafa Paşa’nın İzmit’te ordunun ileri

gelenlerine verdiği ziyafeti betimleyen minyatür, Nakkaş Osman'ın dışındaki nakkaşlar tarafından yapılmış tarihi ressamlık örneklerinden biridir (TSM, H.1365, y.34b) 1594'te tamamlanıp, III. Mehmed'e sunulan Tarih-i Feth-i Yemen adlı eserden serdar Sinan Paşa'nın huzurunda Tule kuşatması sırasında, Yena, Hayme kabileleri şeyhlerinin Osmanlılara tabii olup, hil'at giymelerini tasvir eden minyatür de, yine bu tür bir örneği oluşturur (İ.Ü.Ktp. T.6045, y.247b).

Sultan III. Mehmed döneminde Osmanlı minyatürünü yönlendiren sanatçı Nakkaş Hasan'dır. Enderun'da yetişmiş, anahtar oğlanlığı, dülbend gulamlığı, kapıcıbaşılık, yeniçeri ağalığı yapmış, Rumeli Beylerbeyi, sadaret kaymakamlığı ve kubbealtı vezirliği görevlerinde bulunmuştur. Dönemin şahnamecisi Talikizâde Suphi Çelebi ile birlikte çalışan Hasan, Sultan III. Mehmed'in Eğri Seferi'ni konu alan Türkçe yazılmış Eğri Fetihnamesi'ni (TSM, H.1609) resimlemiştir. Nakkaş Hasan'ın kişisel üslubundaki kalın siyah kaşlı, yuvarlak yüzlü figürler ve dairesel kompozisyonların seçildiği minyatürlere sahip bir diğer eser, Şahname-i Âli Osman'dır (TSM, A.3592).

16. yüzyıl sonu Osmanlı minyatüründe konu açısından büyük bir değişim dikkati çeker. Genellikle 14. veya 15. yüzyılda yazılmış dini konular, fal ve cifr kitapları gündeme gelmiştir. Hz. Muhammed'in yaşam öyküsünün resimlerle anlatımı, 14. yüzyılda yaşamış Darir'in Siyer-i Nebi19 adlı eserinde karşımıza çıkar. Nakkaş Hasan'ın yönlendirdiği nakkaş ekibinin elinden çıkma bu tasvirler, ele alınış açısından tarihi okulun bir parçasıdır. Hz. Muhammed'i Hira Dağı'nda tasvir eden minyatür (res.10) bunlardan biridir.

Osmanlı minyatür sanatının eyalet üslubu olarak tanımlanmış bir grup eserinin 1534-1623 yılları arasında Osmanlı egemenliğinde kalmış olan Bağdat kentinde hazırlandığı belirlenmiştir. Özellikle Sokullu Mehmed

Paşa’nın oğlu Hasan Paşa’nın valiliği döneminde yoğun bir resim faaliyeti yaşayan Bağdat’ta da genellikle tasavvuf, peygamberler tarihi gibi dini konulu eserler hazırlanmıştır.

Mevlevî dergahlarında yetişmiş sanatçılarca resimlendirildiği kabul edilen bu eserlerde,20 dinamik kompozisyonlu ve iri başlı figürlü, zengin ve etkileyici renklere sahip minyatürler vardır. Bunlardan biri olan Cami el-siyer’deki (TSM, H.1230) Mevlana’nın Molla Şemseddin ile karşılaşmasını tasvir eder (res.11).

Sultan I. Ahmed dönemini konu alan bir şahname olmasına karşın, Osmanlı tarihiyle ile ilgili birkaç eser resimlenmiştir. Ancak bu dönemde albümler için hazırlanan tek figür çalışmaları veya konulu, tek yaprak halinde çalışılmış minyatürlerin önem kazandığı görülür. Sultan I. Ahmed için hazırlanmış albümde21 çok sayıda kadın, erkek tiplemeleri ve tek yaprak minyatürler bulunur (TSM, B.408). Bu tek figür kadın ve erkek minyatürleri dönemin giyim modasını yansıtmaları açısından belgesel öneme sahiptirler.

17. yüzyıl başında, özellikle II. Osman döneminde verimli olmuş nakkaş, eklektik bir üslubu olan Ahmed Nakşî’dir.22 Dönemin şahnamecisi Nadirî’nin Divanı’nın ve Hotin Fetihnamesi’nin (TSM, H.1124) resimlenmesini yönlendiren sanatçıdır. Nakşî’nin üslubundaki mimari ayrıntılardaki perspektif arayışları, kimi gölgeli boyamalar, figürleri istifleme ve çeşitli açılardan ele alma biçimindeki Batı etkilerine karşılık, bazı doğa ayrıntılarında Safevî minyatüründen etkilenmesi sonucu, ilginç minyatürler ortaya çıkmıştır. Onun bu eklektik üslubunu sergileyen minyatürlerinden biri, Sultan III. Murad’ın Cuma selamlığına çıkışını konu alır ve Divan-ı Nadirî adlı eserde bulunur (TSM, H.889, y.4a). Sultan II. Osman için hazırlanan Tercüme-i Şakayık-ı Numaniye’nin (TSM, H.1263) ve Firdevsi Şahnamesi tercümelerinin resimlendirilmesinde de görev alan

Ahmed Nakşî, Sultan II. Osman'ı at üzerinde (res.12) ve tahtta betimleyen bazı tek yaprak minyatürler de yapmıştır.23 Ayrıca, bir albümde yer alan III. Murad'ı ve III. Mehmed'i betimleyen minyatür geleneğindeki iki portre de, yine Ahmed Nakşî'nin fırçasına mal edilir.24

17. yüzyıl içerisinde nakkaşların Saray dışında da etkin oldukları ve yabancılar için hazırlanan kıyafet albümleri için tek figür resimleri yaptıkları anlaşılmaktadır. Osmanlı başkenti İstanbul'da Avrupalılar için kıyafet albümü hazırlama geleneği 17. yüzyıl boyunca sürmüştür. Kıyafet resimleri ve padişah portreleri içeren, bazılarına talep sahibi olan yabancıların milliyetlerine göre değişen, İtalyanca, Fransızca, İngilizce ve birden fazla dilde açıklamaların eklendiği birbirine benzer çok sayıda kıyafet albümü hazırlanmıştır.25 Ayrıca gösterim amaçlı kullanıldığı sanılan bazı peygamber ve padişah portrelerini konu alan tasvirlerin de bu dönemde yaygınlaştığı anlaşılmaktadır.26

Osmanlı minyatürünün 17. yüzyılın ikinci yarısında yeniden Edirne'de ürünler verdiğini kanıtlayan Silsilenâmeler günümüze ulaşmıştır. Bu eserlerdeki madalyonlar içerisine yerleştirilmiş peygamber ve sultan tasvirlerinin ressamı Hüseyin İstanbuli'dir.27 Bu dönemde de, minyatürlerin yer yer derinlik etkisi yaratan ayrıntıları içerdiği görülür. Özellikle, bir albümde yer alan ve 17. yüzyıl sonlarına tarihlendirilen bir minyatürde (res.13), klasik Osmanlı minyatür okulu geleneğinin çözülmeye başladığı ve yeni etkilerle üçüncü boyutu bilinçsizce arayan denemelere girişildiği belirlenmiştir.28

18. yüzyılın başında III. Ahmed'in yeniden İstanbul Sarayı'na yerleşmesiyle, Osmanlı minyatürü son canlı dönemini yaşamıştır. Sultanın şehzadelerinin sünnet düğünü şair Vehbî tarafından kaleme alınan Surname-i Vehbî29 adlı eserde, nakkaş Levnî'nin yaptığı minyatürlerle canlandırılmıştır. 1720 yılında yapılan bu şenlik 15 gün sürmüş, Ok

Meydanı'nda çadırlar kurulup, eğlenceler düzenlenmiştir (res.14). Gösteriler geceleri Haliç üzerinde devam etmiş, Aynalıkavak Sarayı'nın önü seyir yeri olarak kullanılmıştır. Levnî,30 kullandığı doğal renkleri ve üçüncü boyutu arayan üslubuyla, Osmanlı minyatürüne yeniden Doğu-Batı sentezini içeren bir karakter kazandırmıştır. Levnî'nin tek figür çalışmaları da, dönemin İstanbul'undaki şık ve zarif hanımlar ile beyleri canlandırır, bu minyatürler kıyafetler açısından belgesel değere sahiptirler (res.15). Osmanlı minyatüründe, Batılı etkileri özümleme ve yansıtma girişimlerinin Sultan I. Mahmud döneminde de sürdüğü görülür. Dönemin nakkaşı Abdullah Buhari de, tek yaprak kadın ve erkek resimleri yapmıştır (res.16). Abdullah Buhari'nin gerçekçi üslupla resmettiği çiçek resimleri de vardır. Ayrıca lâke bir cilt kapağı üzerindeki şemselerin içine üç boyutlu figürsüz manzara kompozisyonları da resmetmiştir.31

18. yüzyıl ikinci yarısında Batı sanatı etkilerinin yoğunlaşmasıyla, kitap resmi mahiyetindeki minyatür giderek önemini yitirmiştir. Dönemin şairlerinden Fazıl Enderuni'nin kadın ve erkek güzelliklerini anlattığı eseri olan Hubanname ve Zenanname'deki (İÜK, T.5502) kadın ve erkek figürlerini, pastel renklerle yapılmış suluboya resimler olarak değerlendirmek mümkündür. 18. yüzyıl sonlarında, Osmanlı Sarayı çevresinde Batılı resim geleneğine duyulan ilginin giderek artması ve değişen beğeniler sonucunda, Avrupa resmine yabancı olmayan eğitimli Hıristiyan azınlık sanatçılara iş verildiği görülmektedir.

Gençlik yıllarında İtalya'ya giderek eğitim gördüğü ve dönemin Rafaello'su sayıldığı kaydedilen32 ve oğlu Menasi ile birlikte saray ressamı olarak anılan33 Refail'in resmettiği kağıt üzerine guvaş boyayla kadın ve erkek figürleri (res.17), geleneksel minyatürden tamamen farklı, portre karakteri gösteren, gerçekçi resimlerdir.34 III. Selim'in şiirlerini içeren Divan-ı İlhami'deki35 (TSM, H.912) manzara resimleri ise, bu dönemde

Batı resmi geleneğindeki Osmanlı minyatürünün son örnekleri arasında yer alırlar (res.18). Yüzyılın ikinci yarısında ise, Osmanlı minyatürü tamamen sona ererek, yerini Batılı anlamda tuval resmine bırakmıştır.

1 Osmanlı minyatürleri konusunda seçilmiş kaynaklar için bkz. R. Ettinghausen, Turkish Miniatures from the 13th to the 18th Century, Milano, 1965; N. Atasoy-F. Çağman, Turkish Miniature Painting, İstanbul, 1974; I. Stchoukine, La peinture Turque d'aprés les manuscripts illustrés, Ire partie: de Sulayman Ire à Osman II (1520-1566), Paris, 1966; I. Stchoukine, La peinture Turque d'aprés les manuscripts illustrés, IIme partie, de Murad IV à Mustafa III (1623-1773), Paris, 1971; F. Çağman-Z. Tanındı, Topkapı Sarayı Müzesi İslam Minyatürleri, İstanbul, 1979; G. Renda, Batılılaşma Dönemi Türk Resim Sanatı 1700-1850, Ankara, 1977; F. Çağman, "Anadolu Türk Minyatürü", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, 5, İstanbul, 1982, s. 929-951; F. Çağman-Z. Tanındı, Topkapı Saray Museum. The Albums and Illustrated Manuscripts, ed. M. J. Rogers, London, 1986; Z. Tanındı, Türk Minyatür Sanatı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 353, Sanat Dizisi: 52, Ankara, 1996.

2 F. Çağman, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Mevlevi Dergahlarında Gelişen Bir Minyatür Okulu", I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi. 3. Türk Sanatı Tarihi, İstanbul, 1979, s. 651-677; R. Milstein, Miniature Painting in Ottoman Baghdad, Costa Mesa, 1990.

3 I. Stchoukine, "Miniatures Turques du Temps de Mohammad II", Arts Asiatiques, Tome XV, Paris, 1967, s. 47-50.

4 F. Çağman, "Sultan II. Mehmed Dönemine Ait Bir Minyatürlü Yazma: Külliyat-ı Katibî", Sanat Tarihi Yıllığı, VI, 1974-1975, s. 333-346.

5 E. J. Grube, “The Date of the Venice İskandar-name”, Islamic Art, An Annual Dedicated to the Art and Culture of the Muslim World, II (1987), New York, s. 187-202; S. Bağcı, “Osmanlı Dünyasında Efsanevi Yönetici İmgesi Olarak Büyük İskender ve Osmanlı İskendernamesi”, Humana-Bozkurt Güvenç’e Armağan, Ankara, 1994, s. 111-131.

6 E. Atıl, “Ottoman Miniature Painting under Sultan Mehmed II”, Ars Orientalis, Vol. IX, 1973, s. 108-113; J. Raby, “Pride and Prejudice: Mehmed the Conqueror and the Italian Portrait Medal”, Italian Medals, ed. J. G. Pollard (Studies in the History of Art 21), Washington D. C. 1987, s. 171-194; J. M. zur Capellen, Gentile Bellini, Stuttgart, 1985.

7 Z. Tanındı, “Additions to Illustrated Manuscripts in Ottoman Workshops”, Muqarnas, Vol. 17, guest editor: D. J. Roxburgh, Leiden, 2000, s. 154.

8 F. Çağman, “The Miniatures of the Divan-ı Hüseyni and the Influence of Their Style”, Fifth International Congress of Turkish Art, ed. G. Féher, Budapest, 1978, s. 231-259.

9 O. Aslanapa, “Tabirzer Künstler am Hof der osmanischen Sultane in Istanbul”, Anatolia 3, 1958, s. 15-17.

10 H. Yurdaydın, Nasuhü’s-Silahi (Matrakçı) Beyan-ı Menazil-ı Sefer-i’Irakeyn, Ankara, 1976.

11 H. Yurdaydın, Matrakçı Nasuh, Ankara, 1963; Z. Akalay, “Tarihi Konularda İlk Osmanlı Minyatürleri”, Sanat Tarihi Yıllığı, II, İstanbul, 1969, s. 102-116.

12 Z. Akalay, “Tarihi Konularda Türk Minyatürleri”, Sanat Tarihi Yıllığı, III, İstanbul, 1970, s. 151-166; N. Atasoy, “1558 Tarihli “Süleymanname” ve Macar Nakkaş Pervane”, Sanat Tarihi Yıllığı, III, İstanbul, 1970, s. 167-220.

13 S. A. Ünver, Ressam Nigari Hayatı ve Eserleri, Ankara, 1949; H. G. Majer, “Nigari and the Sultan Portraits of Paolo Giovio”, 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, 9th International Congress of Turkish Art, Cilt II, Ankara, 1995, s. 443-456.

14 N. Atasoy, “Nakkaş Osman’ın Padişah Portreleri Albümü”, Türkiyemiz, 6, Şubat 1972, s. 2-14; F. Çağman, “Nakkaş Osman According to Sixteenth Century Documents and Literature”, Art Turc/Turkish Art, 10e Congrès international d’art turc, Actes/Proceedings, 17-23 septembre 1995, Genève 1999, s. 197-206.

15 H. G. Majer, “Zur Ikongraphie der Osmanischen Sultane”, Das Bildnis der Kunst des Orients, eds. M. Kraatz, J. M. Zur Capellen, D. Seckel, Stuttgart, 1990, s. 99-119.

16 F. Çağman, “Şahname-i Selim Han ve Minyatürleri”, Sanat Tarihi Yıllığı, VI, İstanbul, 1974-75, s. 333-346.

17 N. Anafarta, Hünername Minyatürleri ve Sanatçıları, İstanbul, 1969.

18 N. Atasoy, 1582 Surname-i Hümayun Düğün Kitabı, İstanbul, 1997.

19 Z. Tanındı, Siyer-i Nebi, İslam Tasvir Sanatında Hz. Muhammed’in Hayatı, İstanbul, 1988, s. 277-294.

20 F. Çağman, a.g.m. (1979), s. 651-677.

21 A. S. Ünver, “L’Album d’Ahmed Ire”, Annali dell’ Istituto Universitario Orientale di Napoli, nuova ser, XIII (1963), s. 127-162.

22 A. S. Ünver, Ressam Nakşi. Hayatı ve Eserleri, İstanbul, 1949; E. Atıl, “Ahmed Nakşi an eclectic painter of the early 17th century”, Fifth International Congress of Turkish Art, Budapest, 22-27th September 1975, Budapest, 1979, s. 103-121.

23 B. Mahir, “Portrenin Yeni Bağlamı”, Padişahın Portresi. Tesavir-i Âl-i Osman, İstanbul, 2000, s. 309-311, kat. 69-74.

24 F. Çağman, “Padişah Portreciliğinin Zirvesi: III. Murad”, Padişahın Portresi. Tesavir-i Âl-i Osman, İstanbul, 2000, s. 274, kat. 51.

25 G. Renda, “17. Yüzyıldan Bir Grup Kıyafet Albümü”, 17. Yüzyıl Osmanlı Kültür ve Sanatı Sempozyumu Bildirileri, 19-20. III. 1998, İstanbul, 1988, s. 153-178.

26 B. Mahir, “Resim Gösterim Amacıyla Hazırlanmış Bir Grup 17. yüzyıl Osmanlı Minyatürü”, 17. yüzyıl Osmanlı Kültürü ve Sanatı, 19-20 Mart 1998 Sempozyum Bildirileri, İstanbul, 1998, s. 125-139.

27 S. Bayram, “Musavvir Hüseyin Tarafından Minyatürleri Yapılan ve Halen Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde Muhafaza Edilen Silsile-Nâme”, Vakıflar Dergisi, XIII, 1981, s. 253-338; H. G. Majer,

“Gold, Silber und Farbe. Musavvir Hüseyin, ein Meister der osmanischen Miniaturmalerei des späten 17. Jahrhundrets”, Studies in Ottoman Social and Economic Life/Studien zu Wirtschaft und Gesellschaft im Osmanischen Reich, herausgegeben von R. Motika, C. Herzog, M. Ursinus, Heidelberg, 1999, s. 10-42.

28 G. Renda, a.g.e., s. 31.

29 E. Atıl, Levni ve Surname, Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü, İstanbul 1999.

30 Levnî hakkında en kapsamlı araştırma için bkz. G. İrepoğlu, Levnî, Nakış, Şiir, Renk, İstanbul, 2000.

31 G. Renda, a.g.e., s. 41-43; B. Mahir, “Abdullah Buhari”, Turing, Nr. 69/348, Kasım 1982, s. 28-32; Y. Demiriz, “18. Yüzyılda Çiçek Ressamlığı”, 18. Yüzyılda Osmanlı Kültür Ortamı, İstanbul, 1998, s. 80-83.

32 M. d’Ohsson, Tableau Générale d’Empire Othoman, Paris, 1790, C. IV, s. 456.

33 A. Toderini, Littérature des Turcs, Paris, 1789, C. III, s. 60.

34 G. Renda, a.g.e., s. 56-57; K. Pamukciyan, Ünlü Hassa Ressamı Rapayel ve Eserleri (?-1780)", Tarih ve Toplum, s. 40 (Nisan 1987), s. 30-33; Çağlarboyu Anadolu'da Kadın. Anadolu Kadınının 9000 Yılı, İstanbul, 1993, s. 24, 139; G. İrepoğlu, "Batılılaşma Hareketinin İçerisinde Kitaptan Tuvale Padişah Portreciliği", Antik Dekor, 38, İstanbul, 1997, s. 82-87.

35 G. Renda, "A Manuscript of Art and Poetry: Divan-ı İlhami", Cultural Horizons, A Festschrift in Honor of Talat S. Halman, ed. by Jayne L. Warner, Syracusa-New York, 2001, s. 247-259.

Türk Sanatında İnce Kağıt Oymacılığı (Katı') / Gülbün Mesara [s.323-327]

Sanatkâr / Türkiye

Herhangi bir tezyini motif veya yazı karakterinin kâğıttan kesilerek oyulması yoluyla yapılan ve tarihi kaynaklarımızda 'Katı' olarak adlandırılan ince kâğıt oymacılığı, eski Türk kitap sanatlarının en ilginç ve önemli kollarından biri olmak özelliğini taşımaktadır.

Osmanlıca Sözlük'teki tanımlanmasına göre, Kat'=kesme, kesilme; Katı' (ka uzun okunur) = kat' eden, kesen, Katı'a= katı'nın müennesi (dişisi); katı sanatı ile yapılmış dantel gibi kâğıt oyması eserler demektir. 'Katta'=kat' eden, kâğıt veya deriden ince oyma süsler ve yazılar yapan sanatkâra denir.1 Bu işi yapanlar çoğul biçimde, 'Kattaan' olarak bilinir. 'Mukatta', katta kelimesinden türemiş olup, deri veya kâğıttan oyma şeklinde yapılan işlere verilen bir addır. Kâğıdı kesip oymak yoluyla oluşturulan yazılara da 'Mukatta Yazı' denir.

XVI. yüzyılın ünlü tezkere yazarlarından Aşık Çelebi, Tezkeresi'nde bu sanat dalı için Farsça kökenli 'efşan' kelimesini kullanmış, bu dalda uğraşanlara da efşanbür veya efşancı adını vermiştir.2 Eski el yazması kitap ciltlerinin iç veya dış kapaklarında bulunan deri oyma süslemelere 'filigree' adı verilmiştir. Kağıt oymacılığının Fransızca karşılığı bazı kaynaklarda 'l'art de la silhouette' veya 'decoupage'dır. İngilizcedeki tanımı ise 'paper filigree', 'paper-cut' veya 'silhouette cutting' şeklindedir. Alman kaynaklarında ise 'silhouettenkunst' veya 'scherenschnitt' olarak adlandırılmıştır.

Kağıt oymacılığında kâğıttan kesilip çıkartıldıktan sonra başka bir zemine yapıştırılan kısıma 'erkek oyma', içi oyulmuş kısıma da 'dişi oyma'

adı verilir. Kesme işlemi dikkat ve ustalıkla yapıldığında, oymaların negatifi ve pozitifi, yani desen ve zemin motifinin her ikisi de kusursuz çıkmakta ve bunlar özellikle karşılıklı sayfalarda kullanılmaktadır. Türk sanatının zengin tezyini elemanlarını son derece ufak ölçülerde, kusursuz bir şekilde kâğıttan keserek çıkartmak şüphesiz büyük bir maharet gerektirir.3 Tarihimizdeki kâğıt oymacılığında, bu tarzda hazırlanmış desen veya yazıların farklı renkli zeminlere yapıştırılması suretiyle sanatkârane yazılar ve tezyini sayfalar meydana getirilmiştir. Türk süsleme sanatının şemse ve köşebent tarzı stilize formları, yazılar, geometrik şekilller, çeşitli çiçekler, nebatlar, vazolar, tabiat manzaraları ve hayvan figürleri bu dala ait eski eserlerin popüler motifleri olarak dikkat çekmektedir. Anlaşılacağı gibi, büyük bir desen çeşitliliği arzeden bu tarz oymaların eski cilt kapakları, murakka' albümler, el yazmaları, hat levhaları ve bazı yazı çekmeceleri gibi değişik nitelikli eserlerde, ilginç olduğu kadar dönemlerinin süsleme üslubunu aksettiren önemli örnekleri bulunmaktadır.

I.

Kökleri Uzak Doğu'ya dayanan katı' sanatı İslam aleminde XV. yüzyılda uygulanmaya başlamıştır. Bu sanatın kâğıt üzerindeki en eski örneklerine XV. ve XVI. yüzyıllarda Herat'ta yaşamış olan üstadların eserlerinde rastlanılmaktadır. Tarihçi Gelibolulu Mustafa Ali tarafından 1586 yılında yazılan ve hat, tezhip, minyatür, cilt ve oyma sanatları ile bunların ustalarından bahseden 'Menakıb-Hünerveran' adlı eserin 'Katı'an' (Oymacılar) bölümünde, bu dalın ilk ve en önemli temsilcisinin XV. yüzyılda Herat'ta yetişmiş ve orada eserler vermiş olan Abdullah Kaat'ı olduğu belirtilir. Yine aynı eserde, diğer katı' ustaları arasında Abdullah Kaat'ı'nın oğlu ve aynı zamanda onun sanatını koruyan öğrencisi olan Şeyh Muhammed Dost Kaat'ı'dan, üstad babasının mertebesine yaklaşmış bir sanatkâr olarak söz edilirken, Şeyh Muhammed Dost'un

öğrencisi Seng-i Ali Bedahşi ve hattat Mir Ali'nin oğlu Mevlana Muhammed Bakır'ın da bu sahada seçkin üstadlardan olduğu ifade edilir. Mevlana Muhammed Bakır genellikle babası Mir Ali'nin yazılarını oymuştur.4 Bu dönemde eser veren Heratlı kaatı ustalarının sanat kudretini en güzel şekilde ortaya koyan ince oyma yazılar,oyma tabiat tasvirleri ile çeşitli süslemeler, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde H. 2153 no.'da kayıtlı bulunan ve Fatih Albümü olarak bilinen eserde ve yine bu kütüphanedeki diğer albümlerde bulunmaktadır.5

Kağıt oyma sanatının Osmanlılara gelişi XVI. yüzyıl başlarındadır. Özellikle Kanuni Sultan Süleyman Devri'nde katı'a türü incecik yazılar ve çeşitli tezyini motifler, çok sayıda değerli el yazmasının tezhipli bezemeleri yanında önemli süsleme unsurları olarak yer almıştır. Efşancı Mehmed, Benli Ali Çelebi, oğlu Abdülkerim Çelebi, Mehmed bin Gazanfer ve Mevlana Kasım Arnavud gibi isimler bu sanatın ince uygulama tekniğini eserlerine en mükemmel biçimde aksettiren önemli katı' ustalarıdır. Bu yüzyıla ait katı' sanatını örnekleyen başlıca eserlerden bazıları, 1540 tarihinde Kanuni Sultan Süleyman'ın şehzadesi Mehmed için hattat Benli Ali Çelebi tarafından ta'lik ve nesih hatla katı' olarak hazırlanmış Kırk Hadis (Hadis-i Erbain) (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, E. H. 2851) ile yine bu sanatkâr tarafından talik oyma yazılarla hazırlanarak Kanuni'ye sunulmuş olan bir şiir mecmuasıdır (Mecmua-yı Aş'ar, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R. 1963). Ayrıca, Ali Çelebi'nin sanatkar oğlu Abdülkerim Çelebi'nin eseri olan hat albümü (Topkapı Sarayı Müzesi, H. 2177), bu dala ait bir diğer önemli örnektir.

1560/1565 yıllarında yapılmış olup içinde nefis bir katı' bahçe manzarasının yer aldığı Şah Mahmud Nişapuri Albümü (İstanbul Üniversite Kütüphanesi, F. 1426) ile 1540 yılında sanatkar Mehmed bin Gazanfer tarafından oyma talik yazılarla ve dişi oyma tarzdaki süslemelerle

hazırlanmış Gûy ve Çevgân adlı mesnevi de (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 845) bu ihtişamlı devrin en güzel katı’ türündeki eserleri arasında yer alır. Mehmed bin Gazanfer’in bu daldaki bir diğer ince çalışması, ‘Kasîde-i İdiyye’dir (İstanbul Üniversite Kütüphanesi. TY. 9350). Kanuni Sultan Süleyman’a ithaf edilmiş bu ufak albüm içerisinde yer alan on ta’lik kıt’a, çeşitli renkli kâğıtlar üzerine çoğunluğu altın ve kalınca beyaz kâğıttan kesilmiş harflerden meydana gelmiştir.

Osmanlılarda XVI. yüzyılda böylesine gelişen kâğıt oymacılığı, bu büyük devletin gelenek ve sanatlarına merak duyan Batı dünyasının da ilgisini çekmiş, bu yüzyılın sonunda ve XVII. yüzyılın başlarında Avrupalılar bu dalı benimseyerek edindikleri örnekler yoluyla kendi sanatlarında bir yüzyıldan daha uzun süre hüküm sürecek ve silhouette (gölge resim) olarak tanımladıkları kendi tarz oyma figürlerini geliştirmişlerdir.6

XVII. yüzyıl başlarında Türk kâğıt oymacılığında yetişmiş en ünlü isim, Fahri el Bursavî olarak bilinen sanatkârdır. Hayatı hakkında yegane bilgi olan Bursavî imzasından, Bursalı olduğu anlaşılmaktadır. Bu sanatı uygulamaktaki hünerleri çeşitli neşriyatlarda konu edilen Fahri hakkında en eski kaynak sayılabilecek’ Menâkıb-ı Hünerverân’da Gelibolulu Mustafa Âli Efendi şunları yazmaktadır:

‘Anadolu’da yetişenlerden Bursalı Fahri ise, kıt’a kesişinde dünyada benzeri olmayan bir sanatkârdır. Bahçe düzenlemede, çiçek ve çiçeklerin çeşitlerini kesmekte güzellikleri üstün gelmiş sanat eserleriyle her yerde beğenilmiş ve değeri teslim edilmiştir. Bunlardan başka daha nice katı’ sanatkârları vardır.

Ancak en tanınmışları ve hüner sahipleri bunlardır’7

Bursalı Fahri’nin çoğunluğu Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’nde korunan ve bazı özel koleksiyonlarda çok sayıda ince oyma eserleri vardır.

Viyana Milli Kütüphanesi'nde Sultan III. Murad'a ait 1572-73 tarihli bir murakka' albüm içerisinde Fahri oyması ta'lik yazılar ile

yine bu sanatkâra atfolunan bir de bahçe manzarası bulunmaktadır. Bir kaynakta ise, Fahri'nin Sultan I. Ahmed'e sunulmuş baştan başa oyma 'Gülistan' adlı bir eserinden söz edilmektedir.8 Ayrıca, Konya'da Mevlana Müzesi, No. 102'de kayıtlı bulunan bir mecmua içerisinde Fahri imzalı bir talik kıt'a mevcuttur. Bu imza, eserde yer alan çeşitli katı'a türündeki çiçek derlemelerinin de bu sanatkâra ait olabileceğini düşündürmektedir.

Mevlevî bir sanatkâr olan Bursalı Fahri'nin sadece kâğıt oymacısı değil, aynı zamanda makta', keşkül ve enfiye kutusu gibi eşyaların da oymalarında hüner sahibi olduğu ifade edilmiştir. Bu konuda, 'Eski Eserler Ansiklopedisi'ndeki 'Fahri Oyması' kısmında, "Fahri namında Bursalı bir üstadın fevkalade oymalarının bu adla daha meşhur ve daha cihan şumul olduğu, katı'acılar arasında ismi geçen bu zatın elinde fildişi, bağa, udağacı ve pelesenk'in kâğıttan daha kolay işlendiği, işlemecilik ve oymacılıkta bu üstadın bir emsalinin daha bulunmadığı'' kaydedilmektedir.9

Kağıt oymacılığında Bursalı Fahri döneminin ardından, yine bu sanat dalına ait XVII. yüzyıl sonlarına ait önemli bir eser, "Tuhfe-i Gaznevî' adlı albümdür (İstanbul Üniversite Kütüphanesi, T. 5461). Katı' ustalığı kadar hattatlık, müzehhiplik, mücellitlik, ressamlık ve hakkâklık gibi çeşitli sanatların erbabı, yani "hezarfen'' olan Gazneli Mahmud adlı sanatkâr tarafından hazırlanarak 1685 tarihinde Sultan IV. Mehmed'e sunulan albümün, bu ustanın elinden çıkmış olan oymalı cildi, tezyinatı ve ihtiva ettiği ufak boyutlardaki kâğıt oyma süslemeleri, onun bu daldaki maharetini ortaya koymaktadır. Kağıt oymacılığında isim yapmış bu yetenekli ustalar kadar, adları bilinmeyen çok sayıda sanatkâr da süsleme tarihimizin bu dalında iz bırakan nadide eserlerin yaratıcısı olmuşlardır. Böyle isimsiz sanatkârlara atfedilebilecek katı'a türündeki çalışmaların en hoş ve başarılı

örneklerinin bazıları, XVII. yüzyıldan başlayarak İstanbul’da görülen bir halk resmi çığırını temsil eden ve ‘çarşı ressamları’ olarak adlandırılan kişilerce o dönemde yabancı seyyahlar için hazırlanmış kıyafet albümü niteliğindeki bazı kitaplarda görülür.10 Bu tür albümlerin en tipik örneklerinden birini oluşturan 1618 tarihli ‘Mundy Albümü’ndeki (Londra, British Museum, 19746-17 013) minyatürlerin kenarlarına birer süs unsuru olarak yapıştırılmış tabii üslûpta kâğıt oyma çiçekler, kır bitkileri ve ağaç tasvirleri ile vazo motiflerinin yalın güzelliği dikkat çekicidir. ‘Mundy Albümü’ ile çağdaş olan ve benzer tarzda oymalarla bezeli bir diğer kitap da yine çarşı ressamları tarafından yapılmış bir kıyafet albümüdür (Paris, Bibliotheque Nationale, Od. 26). Kitabın minyatürlü bölümünden sonra boş kalan sayfaları değerlendirmek üzere aynı ressamlarca kesilerek yapıştırıldığı anlaşılan kâğıt oymalar, Mundy Albümü’nden farklı biçimde, sayfaların ortalarını kaplayacak bir düzen içinde yerleştirilmiştir. Buradaki oymalar başta çiçekler olmak üzere yuvada leylekler, tavus kuşu, ağaç dibinde keçiler, yelkenli gemiler, at üstünde ok atan adam figürü, şeytan, selsebil ve köşk tasvirleri gibi ilginç motiflerden oluşmaktadır.

Kağıt oymacılığının son parlak dönemi olan XVIII. yüzyılda, bu dalda faaliyet göstermiş başlıca sanatkârlardan ve eserlerinden söz edilecek olursa: Mehmed Halazade, bu yüzyılın başlarında bu dalın önemli ustalarındandır. Eserlerinin birinde bulunan Edirnevî imzasına göre Edirnelidir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’ndeki 1700 tarihli, oyma talik hatlarla hazırlanmış bir Velâdetnâme’nin hem şairi hem de hattatıdır. Yine bu yüzyılın bir diğer önemli katı sanatkârı olan Mehmed Nakşî’nin de yine Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’nde muhafaza edilen son derece ustalıkla yapılmış oyma kıt’aları mevcuttur.

XVIII. yüzyılda özellikle çiçek türündeki oymalarla canlılığını sürdüren bu dalın en göz alıcı kompozisyonları ile dopdolu, lâkin yine sanatkârları

bilinmeyen bir başka kitap, 1700 tarihli Mehmed Selim Divanı'dır (Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi). Bu Divanın baş kısmındaki üç sayfayı baştanbaşa kaplayan ve altın zemin üzerinde tamamiyle katı'a çiçeklerden oluşan bahçe manzaraları ile vazolu buketler, adeta kâğıttan değil de kurutulmuş çiçeklerden yapılmış izlenimini verecek şekilde canlı bir görünüm içindedir. Bu bağlamda sözü edilecek bir başka örnek de, yine aynı döneme ait bir Türk şiir antolojisidir (Londra, British Library, Or. 13763). Kitabın cilt kapağı içerisindeki oyma çiçek tasvirlerinin desenlendirilmeleri kadar işleniş tarzları, Mehmed Selim Divanı ile bu antolojinin aynı katı' sanatkârlarının çalışmaları olduğunu düşündürmektedir.

XVIII. yüzyıl kâğıt oymacılığının bir diğer ünlü ismi ise, Derviş Hasan Eyyûbî'dir. Bu sanatkârın yapmış olduğu oyma süslemeli bir yazı çekmecesi, bilinen tek eseridir (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, CY 4631). Çekmecenin iç ve dış kapağında tamamen oyma tekniği ile yapılmış Boğaziçi manzaraları ve bunlara ait incecik ayrıntılar, Derviş Hasan'ın bu sahadaki ustalığının kanıtlarıdır. Yine aynı dönem kâğıt oymacılığının bir başka olağanüstü ustalıklı eseri, Cambazzâde Osman adlı bir sanatkâr tarafından yapılmış 1723-1724 tarihli bir koru manzarasıdır (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1924). Deri bir kutu içinde yer alan ve üç boyutlu olarak düzenlenmiş bir koru tasviri, ortasından akan deresi, çeşit çeşit çiçekleri ve otları kadar hayvan motifleri, renkli kâğıtlar, ebru kâğıtları ve kuş tüylerinden kesilip yapıştırılarak son derece çarpıcı bir biçimde canlandırılmıştır.11

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerilemeye yüz tutan Türk kitap sanatlarının bir dalı olarak kâğıt ve deri oymacılığı da bu olumsuz gelişmelerin dışında kalamamış; XIX. yüzyılda bu sahada ciddi bir eserin ortaya konulamaması katı' sanatının da sonunu hazırlamıştır. XIX. yüzyılın

ikinci yarısı ve XX. yüzyıl başları itibarıyla üretilen katı’ eserler, dişi oyma tekniğiyle yapılan daha çok yazı-resim tarzındaki hat levhaları ile sınırlı kalmıştır. Vahdetî, Süleyman, Osman Rıfkı, Mehmed Rıfat gibi isimler, bu dönem oyma hat levhalarının bilinen sanatkârlarından bazılarıdır. Bu kişilere ait imzalı eserlerden bir kısmı Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesi, Antalya Şehir Müzesi, Konya Mevlânâ Müzesi, Türk İslam Eserleri Müzesi ile Konya Koyunoğlu Müzesi’nde bulunmaktadır. Ayrıca bu tür oyma levhalara ait İngiltere’de Nasır D. Halili Koleksiyonu’nda ve bazı diğer özel koleksiyonlarda da değerli örnekler mevcuttur. Diğer taraftan, XIX. yüzyılın sonlarında İzmir’de yaşamış olan Osmanlı Musevi sanatkârlarınca klasik katı’ tekniğinde yapılmış bazı tür kâğıt oymalar da, bu dalın ilginç bazı örneklerini oluşturmaktadır. 1890’li yıllarda Yoseph Abulafia ve Yoseph Halevi b. Yizhak adlı kişiler bu sanat dalının Osmanlı Musevi cemaatindeki önde gelen temsilcileri olmuşlar, bu dine ve geleneklerine uygun olarak hazırlanan evlilik kontratları ile sinagogları süslemek üzere kullanılan ‘şivvit’ levhalarını tamamen katı’a şeklinde yapmışlardır. Dini ve folklorik anlamlı bu çok çeşitli kâğıt oymaların desenlendirilmesinde Türk sanatının etkisi bariz şekilde görülmekte, başta çiçek ve nebatlar olmak üzere Türk süslemesinde sık kullanılan birçok motif ağırlık taşımaktadır.12

II.

Yazılı eserlerin koruyucusu olduğu kadar bunlara güzellik kazandıran ve gösterişlerini arttıran ciltler, özellikle eski Türk el yazmalarından görülen zengin bezemeli tarzları ile kitap sanatlarımız içerisinde önemli bir yer tutmaktadır.

Klasik Osmanlı deri ciltlerinde en karakteristik süslemeler, kapak, sertâb, mikleb ve iç kapak üzerinde bulunan şemse, salbek, köşebent motifleri ile bunları çevreleyen bordürden oluşur. Genellikle oval bir

madalyon biçiminde olan şemse motifi ile köşebentin cilde uygulanış tarzları çeşit çeşittir. Bu bezemeler soğuk şemse, alttan ayırma şemse, üstten ayırma şemse, mülevven şemse, mülemma şemse ve müşebbek şemse gibi adlar almışlardır. “Müşebbek’’ veya “katı’a şemse’’, traşlanarak inceltilmiş derilerin dantel gibi oyularak cilt kapağının genellikle iç yüzündeki değişik renkli zemine yapıştırılması suretiyle yapılan ince, güzel, fakat o nispette de zahmetli bir bezeme tekniğidir. Bunlara “müşebbek köşe’’ de denir. Aslında bu usûl ile ortaya çıkan deri oymacılığı katı’ sanatının kökü olup, İslam ve Türk kitap kaplarında XIV. yüzyıldan itibaren yapılmaya başlanmıştır. Nitekim, bu yüzyılda Türk Memlûklerle, Anadolu Selçuklularının bir devamı olan Beylikler dönemindeki kitap kaplarının bazılarının içlerinde ve dış yüzlerinde nadir de olsa görülen oyma süsler, bu geleneğin eskiliğini göstermesi bakımından önemlidir.

Osmanlılarda kitap ve cilt sanatlarının en çok geliştiği XV. yüzyılda, Fatih Sultan Mehmed’in özel kütüphanesi için saray nakışhanesindeki sanatkârlar tarafından üstad Baba Nakkaş nezaretinde son derece değerli el yazması eserler hazırlanmıştır. Bu eşsiz kitapların klâsik tarzda tezyin edilmiş ciltlerinin çoğunda, iç kapakta altın, tek veya iki renkli zemin üzerine oyma olarak yapılmış kusursuz güzellikte zengin rûmi ve hatayi desenli oyma şemselerle birlikte köşebent türü süslemeler bulunur. Fatih Devri saray nakışhanesinin hiç şüphesiz en ince eserleri arasında yer alan katı’a nakışlı ciltlerin çok çeşitli örnekleri mevcuttur.

Kitap kapları bezemesinin katı’ üslûbunda yapılması geleneği, Osmanlı cilt sanatının büyük bir gelişme gösterdiği Sultan II. Beyazıd, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemleri ile XVII. yüzyılda da aynı ihtişamla devam etmiş, incecik katıa, motiflerle harikulade güzel ciltler meydana getirilmiştir. XVIII. yüzyılda ise klâsik ciltler yapılmakla birlikte, lâke ve deri üstüne sırma işleme ciltler çok rağbet gördüğünden, zor ve

zahmetli olan deri oymacılığı yerini yavaş yavaş bu yeni tekniklere bırakarak cilt sanatından silinmiştir.

Cilt içi katı’ tezyinat, İran kitap kaplarında da çok kullanılmıştır. İslâm cilt sanatının en seçkin örnekleri, XV. yüzyılda İranda Timurlular, Akkoyunlu Türkmenleri, XVI. yüzyılda ise Safeviler döneminde yapılmıştır. Yine aynı yüzyılda Herat, cilt sanatının en büyük merkezi olmuştur. Türk ve İran ciltlerinin katı’a bezemelerinde bir takım farklılıklar vardır. İran’da yapılan katı’ süsler incedir ve yapıştırıldıkları zemin çeşitli renklerden oluşmuştur. Osmanlı ciltlerinde ise iç kısım genel olarak kalın katı’a süslemeli ve sadece merkez madalyondan ve bazen aynı şekil köşebentlerden ibaret olup, zemin tek veya nadiren iki renklidir.13 Bazı kitap kapaklarında ise oymalar iç kapağın tüm yüzeyini kaplayan zengin rûmi desenli kompozisyonlar şeklinde görülür.

III.

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde artık tamamen sönmüş bir halde bulunan kâğıt oymacılığının yeniden canlandırılmasında, 1920’li yıllardan itibaren bu konu ile yakından ilgilenen Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver unutulmaz katkılarda bulunmuştur. Katı’ eserlerin yüzyıllar içinden günümüze kadar uzanan örneklerinden çok etkilenen ve Türk sanatı açısından önemini takdir eden Ünver, bu ilginç teknik üzerinde yaptığı incelemeler neticesinde bizzat denemelerde bulunmuş ve bu dala ait oluşturduğu arşivini kendi hazırladığı oyma örnekleri ile zenginleştirmiştir. Onun toplamaları, yönlendirici araştırmaları ve nihayet bu konuya dair Türk süslemesi derslerinde öğrettikleri sayesinde bu sanat dalı yeniden canlanmıştır. Türk kâğıt oymacılığının tarihinin aydınlığında bu dalın günümüzdeki konumuna bakacak olursak; yoğun bir ilgi görmekte olan geleneksel katı’ sanatımızı yaşatıcı nitelikte çok başarılı yeni çalışmalar üretilmektedir.

1 F. Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat (Ankara, 1970), s. 594, 595, 812.

2 F. Çağman, “18. Yüzyılda Kağıt Oymacılığı”, 18. Yüzyılda Osmanlı Kültür Ortamı, (İstanbul.1998), sf. 65-73.

3 Kağıt oyma tekniği hususunda daha etraflı bilgi için bakınız: G. Mesara, Türk Sanatında İnce Kağıt Oymacılığı, (Ankara, 1998), sf. 51-58.

4 F. Çağman, ’XV. Yüzyıl Kağıt Oymacılık (Kaat’ı) Eserleri, Sanat Dünyamız, Sayı 8,. (Eylül, 1976), s. 22-27.

5 Bu konuda daha fazla bilgi için bakınız: F. Çağman. a.g.m. (1976).

6 Türk işi oymalara en çok değer veren Avrupalılar arasında, o devrin en önemli koleksiyonerlerlerinden olan Alman imparatoru II. Rudolf (1576-1612) da bulunmaktaydı. Dönemin Osmanlı sanatkârlarınca dişi oyma kalıp desenlerden oluşturulmuş çok çeşitli sayfa süslemelerini içeren ilginç örnekler, halen Almanya, İngiltere, İsveç ve Avusturya’daki bazı kütüphaneler. de ve özel koleksiyonlarda muhafaza edilmektedir.

7 Mustafa Âli, Menâkıb-ı Hünerverân’, Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları, (Hazırlayan: M. Cumbur), (Ankara, 1982), sf. 111.

8 İsmail Beliğ’in 1142 H. (1729) tarihli ’Güldeste-i Riyaz-ı İrfan’ adlı eserinde kaydedildiğine göre, Fahri’nin tamamen oyma olarak hazırladığı ‘Kitab-ı Gülistan’ ı Sultan I. Ahmed’e sunulmuş, lakin eserin inceliği anlaşılamamış ve takdir edilememiştir. Daha sonra Sultan IV. Murad’a sunulan ‘Gülistan’ eseri için sanatkâra süslü bir sandık hediye edilerek mükafatlandırılmıştır. Rivayete göre, Sultan IV. Murad böylesine benzersiz bir esere imza atılmasını uygun bulmayarak kitabı denize attırmıştır. [İsmail Beliğ, Güldeste-i Rıyaz-ı Irfan, (Bursa, 1288) sf. 532] .

9 N. R. Büngül, ’Eski Eserler Ansiklopedisi’, (İstanbul, 1939), sf. 91-93.

10 Bu hususta bakınız: M. And, “XVII. Yüzyıl Türk Çarşı Ressamları ve Resimlerinin Belgesel Önemi”, Bildiri Özetleri, (Ankara, 1995), sf. 153-162.

11 Bu esere dair daha fazla bilgi için bakınız: F. Çağman, Büyülü Bir Düş Alemi Bu Cennet Bahçesi, Tayf, No. 1, (1993), sf. 34-51.

12 Bu konuda geniş bilgi için bakınız:. E: Juhasz, “Paper-cuts”, (Ed: E. Juhasz), Sephardi Jews in the Ottoman Empire, (New York, 1990), sf. 238-253.

13 K. Çığ, Türk Kitap Kapları, (İstanbul, 1971), sf. 12.

Türk Ebrû San'atı / Yrd. Doç. Dr. Ahmet Saim Arıtan [s.328-340]

Selçuk Ünivesitesi İlâhiyat Fakültesi / Türkiye

Türk mi’mârlık san’atı’nın gelişmesinde nasıl ana unsur câmi mi’mârîsi olmuş ve bu san’at kendisiyle beraber çini, mermer, cam, ahşap, kalem işi, sedefkârlık vs. gibi bir çok san’at dalına hayat vermiş ise, Kur’ân-ı Kerîm’le beraber önem kazanmış olan Arap yazısı’nı Türkler, başka bir ana unsur olarak kabul etmişler ve bu yazıyı son derece geliştirip, mükemmel örnekler vermişlerdir; hattâ bunu anlatmak için ma’rûf bir ifâdeyle “Kur’ân-ı Kerîm, Mekke’de nâzil oldu, Kâhire’de (Mısır) okundu, İstanbul’da yazıldı” denilecek kadar. Hüsn-i Hat adı altında geliştirilen ve “aklâm-ı sitte”de (altı çeşit yazı) denilen türleriyle yazılan âyet ve hadîsler; kağıttan mukavva’ya, büyük bez levhalardan mermerlere, ahşab’a, çini’ye, metal’e kadar her yere işlendi. Nakkaşlar bu yazıyı en güzel motiflerle çevreledi, müzehhibler altınladı ve süsledi. Böylece Hüsn-i Hat’tı tezyîn eden yardımcı san’at dalları doğdu. Bunların başında tezhîb, kalem işi, cild ve ebrû gelmekteydi.1

Tarifi

Ebrû, kitre veya benzeri maddelerle yoğunluğu artırılmış su üzerine özel fırçalar yardımıyla boyaların serpilip, orada meydana gelen desenlerin kağıda alınmasıyla elde edilen bir san’at eseridir.2

“Ebrû, uyumlu renkler dünyasının göze hoş gelen hârika eserlerini bizlere sunması yanında, fiziğin ve kimyanın kanunlarının uygulandığı bir san’at olarak karşımıza çıkmaktadır.3

Bu tarifler dışında, ekzotik, metafizik tarifler de yapılmaktadır:

“Ebrû başlıbaşına bir âlemdir. Hüsn-i Hat’la bir arada “nûrun alâ nûr” misâli bambaşka bir lisandır. Tarihî ve derûnî anlam olarak erbâbınca sürdürülen büyük bir keyiftir. Ama daha yakından baktığınızda, nakışlarında biçim biçim ilâhî bağış armonileri göreceksiniz. Fakat işin hem san’atçı hem eser açısından güzel yanı, bizzat oluşum halinde esrârını açması ve oluşum anında yüzünü göstermesidir. San’at eserini, sadece bitmiş göründükleri zaman değil, fakat aynı zamanda Goethe’nin deyişiyle “oluş hallerinde de tanımak” lâzımdır. Ebrû, böyle tanınması gereken san’at eserlerinin en başında gelenlerden biri, belki de bizim san’atlarımız açısından birincisidir”.4

Türk Ebrûsu’nun büyük ustası Edhem Efendi (1829-1904): “Ebrû sihir gibidir, bazan tutar, bazan tutmaz” demektedir.5

Bu tür ifâdeler, akla, ebrûdaki felsefî ve tasavvufî düşünceleri de getirmektedir.

“Bazı günler, şafak veya gurub vakti ufka bakarsanız; kırmızı, sarı, lâciverd ve mavi renklerin en ilâhî tonları ile, bulutlardan bir ebrû’nun daha doğrusu ebrî’nin şekillendiğini görürsünüz. Yine bazı gecelerde, bulutlu semâlar kadar geniş bir ebrû teknesine, mehtâbın, usta fırçasıyla lâciverd, mavi ve ışıklı beyazın bütün nüanslarını serpiştiriverdiğine elbet rastlamışsınızdır.

İşte san’atkâr dedelerimiz, bir anda değişip kaybolan bu semavî güzellikleri yeryüzüne aksettirerek, onların ağaç yeşiline ve toprak rengine olan hasretini giderdikten sonra, bu şahane tabloyu kağıt üstünde de ebedîleştirmeyi bilmişlerdir. Bu anlayış içinde Tanrısına boyun kesen san’atkârın “benlik” ten uzaklaşan gönlü, sanki ebrû teknesinde şekillenmiş gibidir. Artık o zaman büyümeye başlayan ebrû teknesi derya kadar genişler, genişler ve bir kâinata döner. Ebrûcunun gönlü gibi… Hz. Ali ne

güzel buyurmuş: “Sen kendini küçük bir cisim sanırsın, halbuki bütün bir âlem sende dürülüp bükülmüştür”.6

Her ebrû tek’tir ve ikinci bir defa aynının yapılması mümkün değildir. Bu bir noktada insanın yaratılışına benzetilebilir. Bütünüyle biri birinin aynı olan iki insan bulmak mümkün değildir. Ebrû da öyledir. Ancak insanlardaki durum, insanın acziyetini ifade eder.

“Eskiler ebrû yapılmasını küllî irâde ve cüz’î irâdenin izâhına yerinde bir misâl olarak almışlardır. Boyaları usûlüne göre atarsınız (cüz’î irâde), gerisi onun bileceği iştir (küllî irâde), iş artık sizin hükmünüzden çıkar !”.7

Dînî ve tasavvufî temele dayalı bir Türk-İslâm San’atı olan ebrû, onunla uğraşanlar üzerinde çok olumlu etkiler de bırakabiliyor. Hattâ, Batı dünyası bunu bir tedâvi metodu olarak bile kullanmaktadır.8

Etimolojisi

Ebrûnun etimolojisi nedir?

Ebrû kelimesi, Türkçe midir, Farsça mıdır, Hintçe mi dir. Aslen ebrû muydu, yoksa anavatanından Anadolu’ya gelince galât olarak “ebrû” adını mı aldı?

Ebrûya benzer şu kelimeler vardır:

1) Ebre 2) Ebr (Ebrî) 3) Ebrû 4) Âb-rû 5) Abar

1) Ebre: Çağatayca bir kelime olup, “Hâre gibi dalgalı veya damarlı (kumaş, kağıt vs.); cüz ve defter kabı yapmak için kullanılan renkli kağıt”9 demektir.

2) Ebrî: Farsça bir kelime olan “ebr”den10 türemiş olan ebrî, “bulut gibi” ve “bulutumsu”11 mânâları taşımaktadır.

3) Ebrû: Farsça “kaş” mânâsına gelmektedir.12

4) Âb-rû: Farsça isim tamlaması “Yüz Suyu” demektir. Ancak, sıfat tamlaması karşılığı “Su Yüzü” demektir.13

5) Abar: Hintçe bir kelime olup, Hindistan’da kullanılır.14

Kanaatimce, ebrû kelimesi bize Çağatay ülkesinde neş’et eden ebre’den geçmiştir. Ebrû’nun tarihçesi bölümünde de belirtileceği üzere ebrû, bir Çağatay bölgesi olan Buhâra’da doğmuş, İran’a uğramış, oradan Anadolu’ya gelmiştir. Böyle olunca, ebr’in, ebrî’leşmesinden önce ebre’nin bu ismi alması bana daha ma’kul gibi görünmektedir.15 Ebre yerine ebrî’nin kullanılması ise, Farsçanın Osmanlı Türkçesini meydana getiren iki dilden biri olmasından olsa gerektir.

Türkiye dışında ebrû şu isimlerle anılmaktadır:

Almanya’da : Turkısh Marmor Papier

Fransa’da : Papier Marbré Turc

Amerika’da : Turkısh Marbled Paper

Arab âleminde : Varaku’l-Mücezzâ.

Batı âleminde battal ebrûlardaki mermere benzeyen şekillerden dolayı “Türk Mermer Kağıdı” karşılığı olarak bu isim kullanılmıştır. Arap âlemi ise, mermer kağıdı değil de, Çağatay dilindeki manâyı kabul ederek damarlı kağıt karşılığı olarak bu ismi kullanmıştır.

Menşei

Ebrû’nun menşei konusunda farklı görüşler ortaya atılsa da, bazı san’at dallarındakinin aksine, önemli bir görüş ayrılığı yoktur.

Ebrû’nun:

a) VIII. yüzyılda “liu sha shien” adıyla Çinde,

b) XII. yüzyılda “Suminagashi” adıyla Japonya’da,

c) XV. yüzyılda “Ebre” adıyla Türkistan’da

d) XV-XVI. yüzyılda “Ebrî” adıyla İran’da

e) XVI. yüzyılda “Abar” adıyla Hindistan’da ilk defa uygulandığı iddia edilir.

Suminagashi adında, Japonya’da su üzerinde yapılan bir san’at vardır. Ancak yapılış gayesi ve şekli itibariyle bizim Türk Ebrûsu’ndan çok

farklıdır. Üstelik suminagashi bir ebrû mudur, değil midir önce ona karar vermek gerekiyor. Ebrû değilse, zaten konunun bizimle ilgisi yoktur. Ebrû ise, XII. yüzyılda ortaya çıkan bir şey nasıl olmuş da ilerleme kaydedemeyip öylece kalmıştır. Ayrıca öğrenmesi de Türk ebrûsundan daha kolaydır. Normal mantık kâidelerine göre, hiçbir san'at dalı, kendisinden doğduğu san'attan daha zor olamaz.

İran veya Hindistan'da bu san'atın doğduğu fikri ise, tarîhen pek mümkün görünmemektedir. Çünkü, bir kere, kaynaklarda İran mı, yoksa Hindistan'da mı önce, bir kararlılık yok; ayrıca Hindistan'da bir İranlı XVI. yüzyıl ortalarında ebrûyu icad etmiş. Bir an için bunun doğru olduğunu kabul etsek bile şu bir gerçektir ki, "İran'da ebrû pek yoktur, yapılanlar matbaa boyası vs. iledir".16 "İran ebrûculuğu, Türkiye'dekinden daha az bilinir ve Hint ebrûculuğu ise son zamanlara kadar yok sayılmıştır".17

Meşhur araştırmacı V. Minorsky; "Türkler yazıya da büyük önem vermişlerdir. Arap yazısının dekoratif değerini onlar ortaya koymuşlardır. Ebrûlu (hâreli) kağıt, bir Türk icâdıdır" demektedir. (V. Minorsky, A Catalogue of the Turkish Manuscripts and Miniatures, with an İntroduction by the late J.V.V. Wilkinson, Dublin, 1958).18

Gene, batı'da yazılan eserlerin önemlilerinden "Buntpapier" de "Türklerin güzel bir san'atı vardır. Biz batılılarca pek bilinmeyen bu san'ata, kağıda mermer görünümü verdiği için "Türk Mermer Kağıdı" deriz. Bu san'at, Türkistan'da doğmuş, burada fazla bir gelişme gösteremeden İpek Yolu ile Anadolu'ya ebrî ismini alarak geçmiş ve en güzel örneklerini Anadolu'da vermiştir"19 denilmektedir.

Şemseddin Sami, Kamûs-ı Türkî'sinde, ebrûnun menşeini XV. yy. Türkistan devri olarak göstermektedir.

Türkistan'da doğan ebrûculuğun, bizdeki ebrûculara göre Buhara'da başladığı kanaati vardır.20 Nitekim Anadolu'da ebrûculuğun öğretilip

yaşatılmasında çok büyük rolü olan Şeyh Sadık Efendi de, ebrû'yu Buhâra'da iken öğrenmiştir.

Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki, Liu sa shien ve Suminagashi, yapılış teknikleri ve malzemeleri itibâriyle, bugünkü ebrûdan farklı şeylerdir. Bugünkü Türk ebrûsunun asıl vatanı Türkistan, geliştirildiği yer ise Anadolu'dur.

Tarihçesi ve

Kaynakları

Ebrû san'atı yapılan ebrûların üzerine imza atılmadığı ve çok az yazılı kaynağı olduğu için, geçmişi hakkında çok az şey bilinen san'atlarımızdandır. Buna paralel olarak tarihi hakkındaki bilgilerimiz de yeterli seviyede değildir.

Bizdeki ve Batıdaki araştırmacıların ve ebrûcuların hemen hemen ittifak ettikleri bir konu; Türk Ebrûsu'nun başlangıcının en geç XV. yüzyılda olduğudur. Türk Ebrûsu'na ait ilk örneklerin 1413,21 1447,22 Fatih Dönemi,23 151624 da görüldüğü söylenirse de, şimdiye kadar örnekleri ortaya konulamamıştır.

Bir ebrûyu tarihlendirebilmek için ya ebrû üzerinde imza veya tarih bulunmalıdır, ya da ebrû üzerine yazılan şeyler tarihli olmalıdır. İşte, bu şekilde belge niteliğini taşıyan ilk eser 1519 tarihinden önceye ait Mecmûatü'l Acâib'dir. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde (FY: 1423) bulunan bu yazma eserde, ta'lîk yazılar ve Heratlı Mîr Ali Kâtib'in imzasının zemininde hafif ebrûlar bulunmaktadır. Mîr Ali Kâtib H. 935/M.1518 yılında ölmüştür.25 Bu durumda bu ebrûları 1519 ve önceki yıllara tarihlendirebileceğiz. Bundan sonraki yazılı belgemiz H. 946/1539-40 yılına aittir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 845'te bulunan bu yazma, Ârifî'nin "Gûy-i Çevgân" isimli eseridir. Buradaki ebrûlar sayfa kenarlarındadır. Daha sonra H. 962/1554 tarihli bir ebrûyu görmekteyiz. M.

Uğur Derman Koleksiyonu’nda bulunan ve Malikî Deylemî hattı ile yazılan ta’lîk kıt’anın zeminindeki bu ebrû hafif ebrû tarzındadır. Bu konudaki son belgemiz ise 1595 tarihini taşımaktadır. Kemal Elker koleksiyonu’nda bulunan Fuzûlî’nin “Hadikatü’s-Süedâ” isimli eserinin yazma bir kopyasında, en eski ebrû ustası Şebek Mehmed Efendi’ye ait 3 adet hafif ebrû bulunmaktadır.26

Türk Ebrûsu ile ilgili XVII. yüzyıl başlarına ait yazılı bir kaynağa sahibiz. Müellifi belli olmayan ve H. 1017/1608 yılına ait risâle “Tertîb-i Risâle-i Ebrî ”dir. M. Uğur Derman Koleksiyonu’ndaki bu küçük eser, ebrû hakkında bize bilgi vermesi ve o zamana kadarki bilgileri bir araya getirmesi açısından çok önemlidir.

Şebek Mehmed Efendi’den sonra adını bilebildiğimiz ebrûcu Ayasofya Hatîbi Mehmed b. Ahmet İstanbolî’dir. Hatîb Mehmed Efendi’nin Türk ebrûculuğu açısından önemi, ebrûya, bilinçli olarak ilk müdâhaleyi yapmış olmasındandır. Mehmed Efendi, Ayasofya Câmii hatîbi olduğu için, ebrûya getirdiği bu yenilik kendi adı ile anılmış ve “Hatîb Ebrûsu” ismini almıştır. Bu ebrûyu çiçekli ebrûnun prototipi olarak kabul etmekteyiz.

Hatîb Mehmed Efendi döneminden sonraya ait bir yazma da Ali Emîrî Kütüphanesi Tarih: 809’da bulunmaktadır. Burada iki ebrû tarifi yapılmakta, kağıt koyarak teknedeki fazlalıkların alınması anlatılmaktadır.

Bunlar dışında, başka yazılı kaynakların varlığı anlaşılmakta ise de, henüz ortaya çıkarılamamıştır.

Hatîb Mehmed Efendi’nin H. 1187/1774’te vefâtından sonra, ebrû, XIX. yüzyılda bu san’atı Buhara’da öğrenen ve bunu iki oğlu İbrahim Edhem ve Nâfiz Efendi’lere de öğreten Şeyh Sâdık Efendi (Ö.1846) ile hayat bulmuştur. Hattat Sami Efendi, Hattat Aziz Efendi ve özellikle de İ. Edhem Efendi (1819-1904) ile XX. yüzyıla taşınmıştır.

XX. yüzyılda, nöbeti, Edhem Efendi'nin talebesi Necmeddin Okyay (1883-1976) devralmıştır. Necmeddin Okyay'ın Türk Ebrûculuk Tarihi açısından önemi, Hatîb Mehmed Efendi'nin "hatîb" ile başlattığı gelişmeyi devam ettirmesi ve bugünkü çiçekli ebrûyu yapmış olmasıdır. Bu sebeble de çiçekli ebrûlara "Necmeddin Ebrûsu" da denilmektedir.

Necmeddin Okyay'dan sonra yeğeni Mustafa Esat Düzgünman (1920-1990), ebrûnun günümüze ulaşmasında büyük hizmetler görmüştür. Türk Ebrûsu, Mustafa Düzgünmanla teknik ve kalite olarak zirveye ulaşmıştır.

Geleneksel Türk Ebrûsu, Düzgünman'ın icâzetli talebeleri, T. Alparslan Babaoğlu ve M. Fuad Başar ve onun talebeleri tarafından temsil edilmektedir.

Ebrû Malzemeleri

Türk Ebrûsu'nda kullanılan malzemeleri iki bölüme ayırabiliyoruz:

1) Temel malzemeler (araçlar)

2) Tüketim malzemeleri (gereçler)

1) Temel malzemeler, Tekne, Fırça (at kuyruğu kılı, gül dalı, ip), deste-seng, deste-seng altlığı, kürekler, cam kaplar, tel çubuklar (biz), taraklar, masa, kurutma çıtası'dır.

2) Tüketim (sarf) malzemeleri ise, suya yoğunluk veren maddeler (kitre vb.), su, boyalar, öd, neft ve kağıt'tır.27

Suya yoğunluk vermek için eskiden sadece kitre kullanılmaktaydı. Son yıllarda daha az problemli olması sebebiyle Deniz Kadayıfı (Carrageen) da kullanılmaktadır. Ancak Deniz Kadayıfı yurtdışından geldiği ve her zaman bulunamadığı için yaygın olarak kullanılamamaktadır. Gerek kitre, gerekse deniz kadayıfı çok pahalı olduğu için, özellikle öğrenci çalışmalarında ithal sâlep kullanılmaktadır. Bazı ebrûcular metil-selüloz (duvar kağıdı yapıştırıcısı) kullanmakta iseler de, bununla güzel ebrûlar yapılamamaktadır.

Klâsik ebrûda, toprak, bitki kökenli, pigment ve suda erimeyen boyalar kullanılmaktadır. Bunların ortak özelligi suda çözünmemeleridir.28 Günümüzde ise, bir çok ebrûcu, bu boyalar yanında, sentetik, anilinli, guaj, akrilik boyaları da kullanmaktadırlar. Ancak bu boyalar içinde bulundurdukları kazeinler sebebiyle kağıda zarar verdiklerinden, kullanılmaları, bunların tarihe intikâli açısından pek uygun görülmemektedir.

Klâsik ebrûda kullanılan kağıt ortalama 80/100 gr. asitsiz (ECF: Elementary Chlorine Free, TCF: Totally Chlorine Free) kağıttır ve bu kağıt herhangi bir işleme tâbi tutulmadan kullanılır. Son yıllarda, batı etkisiyle, kağıt şaplanarak da kullanılmaktadır.

Ebrû'nun Yapılışı

1. Ebrû Ortamı

Ebrû yapmaya başlamadan önce, onun yapılacağı ortamı hazırlamak çok önemlidir.

Ebrû yapılacak yer için temiz, tozsuz, havalandırılabilir, kapalı, rüzgâr, hava cereyanı vs. gibi dış etkilerden korunmuş bir mekân seçilmelidir. Çünkü ebrû atıldıktan sonra havada uçuşan toz, su zerrecikleri, yağ gibi maddeler ile ebrûnun yapıldığı yerin tavanından dökülebilecek kireç ve benzeri maddeler, o ebrûyu bozacaktır.

2. Isı ve Nem Ayarı

Ebrû yapmak, fizik ve kimya bilimi yöntemleriyle açıklanabilen bir işlemdir ve fiziksel bir takım parametrelerin etkisindedir. Bunların en önemlileri havanın sıcaklığı ve nemidir. Teknik olarak her ne kadar her mevsimde ebrû yapılabilse de gerçek anlamda kaliteli ve ebrûcuyu tatmin edecek ebrûlar ancak 18-20 derece sıcaklık ve %60 bağıl nemin altında yapılabilir.29 Isı yüksek olursa ebrûnun konturu kötü ve kırtıklı olur. Ebrû yapılacak odanın rutûbeti'nin ayarlı olması da çok önemlidir. Bu konuda

başımdan geçen bir hatıramı nakledeyim: Fakülte'deki ebrû dersleri esnasında, tekne ve boyalar bir türlü ayar tutmuyor, boyalar akıyordu. Her türlü yolu denedik, olmuyor olmuyordu… Üstelik bir gün evvel teknenin keyfi çok iyiydi ve biz, bugün de güzel ebrûlar yapabilmek ümidiyle işe başlamıştık. Artık iyice bunaldığımız bir anda, atölye'ye giren bir arkadaşımız: "Hocam burası çok rutûbetli, burada nasıl çalışıyorsunuz?" der-demez bende şafak söktü. Halbuki ben sabah erkenden, kat görevlisinden atölyeyi temizlemesini istemiştim. O görevli de daha iyi temizleyeyim diye, zemini yıkarcasına ıslatmış. Beton zemin, suyu iyice emip, ısının etkisiyle buhar halinde tekrar odaya bırakınca olanlar bizim ebrûlara oldu. Derhal kapıyı pencereyi açıp odayı havalandırdık. Tekne yavaş yavaş düzelerek 1 saat içinde ebrû alınacak kıvama geldi. 6 yıl önceki bu hadiseden sonra bu sene de benzer bir şey başımıza geldi.

3. Yapılışı

A. Kitrenin Tekneye Boşaltılması

Ortamın hazır olduğuna kanaat getirdikten sonra önceden hazırlanmış kitre tekneye boşaltılır. Tekneye boşaltılma esnasında kitrede beyaz köpükler oluşursa bunlar, tekne üzerine birkaç defa kağıt yatırıp almak suretiyle giderilir ve kitre dinlenmek üzere bir kağıtla kapatılır. Daha sonra kitre ayarı yapılır. Bu, kitre üzerinde bir çubuğun çekilmesi suretiyle yapılır. Şâyet kitre üzerinde kalan iz geri çekiliyorsa, kitre koyu demektir; biraz su istemektedir. Eğer teknedeki iz çubuğun arkasından geliyorsa (ileri gidiyorsa) kitre sulu demektir. Bunların hiçbiri olmayıp kitre üzerindeki iz yerinde kalıyorsa, kitre, ebrû yapılacak kıvamda demektir.

B. Boyaların Ayarı

Yine önceden hazırlamış olduğumuz boyalardan (ana kap) daha küçük kavanozlara bir miktar boya alınır. Biraz da tecrübeye dayanarak yeteri kadar su ve öd'le ilk ayarlar yapılır. Bu, kaç renk boya kullanacaksak hepsi

için ayrı ayrı gereklidir. Daha sonra bu boyaların ayarı kitre üzerinde yapılmalıdır. Bu ayarlar, ebrû, genellikle koyu renkten başlanarak[30] yapıldığı için kullanılacak renk sırasına göre yapılacaktır. Başka bir tarifle, en alttaki rengin ödü en az olacak, üzerine atılacak her renge biraz daha öd ilâve edilecektir.

Ebrû'da, usta herşeyi kendi hazırlar. "Geleneksel san'atların çoğunda olduğu gibi, ebrûculukta da hazır satılan malzeme kullanılmıyor, san'atçının kendi malzemesini kendi hazırlaması gerekiyor. Ebrûnun özünü oluşturan da bu malzemeler ve bunların hazırlanmasındaki ritüel. Ama ne yazık ki, ebrûda eski malzemelerin, eski toprak boyaların kalitesine ulaşılamıyor artık".[31]

C. Ebrûnun Yapılışı

Artık teknemizi açabiliriz.[32] Ama nasıl? "Önce aşk gerektir. Âşık olacaksın. Âşığa engel yoktur. Üstâd Mustafa Düzgünman (1920-1990) ne diyor Ebrûnâme'de:

Târif gerçi kolay amma, tatbikatta güçlük var
Tecrübesiz yapılırsa insan olur bî-karar
Görünüşe aldanıp da çok kolaymış deme sen
Bir ihtisas işidir bu, âşık olan er yapar.[33]

Ebrûcu ve neyzen, Üstâd Niyâzi Sayın işin zorluğunu anlatmak için "Ebrû atılmaz, denenir. Deneyince bir şeyler bulabilirsin. Tekne her zaman ebrû vermez. Atmaya başlayınca ne oluyorsa bir an vermeye başlar. İşte o anda sabaha kadar atacaksın"[34] demektedir. Bununla, teknenin başına her oturuluşta kitre ayarı, boya ayarı, öd ayarı, ısı ayarı ve nem ayarının yapılması ve kontrol edilmesi gerektiği zımnen ortaya çıkmaktadır.

Ayarlarını yaptığımız teknede, daha önce de geçtiği gibi bütün ebrû çeşitleri -çiçekli ebrû dışında- yapılabilir.

Tekne kapağını kaldırırız.35 Şayet tekneyi kapatmayı unutmuş isek, bir ebrû kağıdını kitre yüzeyinden birkaç defa geçirerek, üzerindeki kaymaklanmayı bertaraf ederiz. Eğer böyle yapmazsak, atılan boyalar, kitre üzerinde iyi açılmaz, kırtıklanma ve yıldızlanma yapar.

C.1. Fırçanın Serpilişi

Kullanacağımız boyayı, atılmadan önce, her seferinde içindeki fırça ile iyice karıştırırız36 ve fırçadaki boyanın fazlasını, iki parmağımızla hafifçe sıkarak veya fırçayı kavanozun kenarına sıyırarak alırız. Fırçayı, diğer elimizin işaret parmağının iç kısmına doğru vurarak boyaları serperiz. Boya serpme işini, -biraz ebrûcunun alışkanlığına bağlıysa da -15-20 cm. mesafeden ve tekneye hemen hemen paralel durumda yaparız.37

Yukarıda anlatıldığı gibi ayar sırasıyla atılan her bir boya, kendinden önce atılan boyalarda kendine bir yer bulur. Bu, ebrûya has bir özelliktir. Kaç renk boya atılırsa atılsın, hangi boyanın önce, hangisinin sonra atıldığı hemen anlaşılır.

Buraya kadar anlatılanlar battal ebrû'yu tarif etmektedir. Bundan sonrası, yapmak istediğimiz ebrû cinsine göre ve ilgili bahiste anlatıldığı üzere yapılacaktır.

Yeni hazırlanan bir kitrede çok defa iyi ebrûlar çıkmaz. Kitre kirlendikçe, öd ve boya ile terbiye oldukça daha iyi netice verir. Hattâ, usta ebrûcular, hele acelesi varsa, yeni kitreye elindeki kullanmadığı bozuk boyalardan biraz döküp, kitrenin olgunlaşmasını çabuklaştırırlarmış.

C.2. Ebrûnun Tashîhi

(Restorasyonu)

İstediğimiz ebrûyu yaptıktan sonra, üzerinde bazen istemediğimiz küçük boşluklar, havadaki toz ve yağ gibi tesirlerle delikler oluşabilir. Bu durumda ne yapacağız? İşte bu durumda ebrû tashîhi yapmamız gerekiyor. Fuad Başar bu konuda: "Ebrûda da restorasyon yapılabiliyor. Ancak ebrûda

tamir, teknede yapılırken oluyor. Yapıldıktan sonra tamiri fevkalade zor ve sırıtıyor. Ebrû yaptığımızda, bazen boyaların arasında küçük hava kabarcıkları oluşur. Onları küçücük kağıtlarla almak lazımdır. Rahmetli Düzgünman o işe ebrû tashîhi derdi ve kendi buluşuydu. Şu anda dünyada henüz ebrû restorasyonu diye bir kavram yok. Fakat bugün onu da geliştirdik”38 demektedir.

C.3. Kağıdın Yatırılışı

(Kapatılışı)

Vasıfları önce anlatılan kağıt iki elle tutularak, içinde hava kabarcığı kalmayacak şekilde ebrû üzerine kapatılır. Eğer kağıdımızın bir yüzü mat, diğer yüzü parlak ise mat yüzü tercih edilmelidir.39 Kağıdın boyayla teması anında boya kağıda yapışmış olduğundan özel bir süre beklemek gerekmez. Zaten kağıdın kıvrılan kenarlarını düzeltmek ve kabarcık kontrolu esnasında geçen 10-15 saniyelik süre yeterlidir.

C.4. Hava Kabarcıklarının Alınışı

Ebrû üzerine kağıdın yatırılışı esnâsında, dikkatli davranılmazsa hava kabarcıkları kalır. Kabarcığın olduğu yer boya almadığı için ebrû bozuk olur. Bu kabarcığın giderilmesi ise; bazı kaynaklarda belirtildiğine göre bir iğne vasıtasıyla temin edilirken,40 bugün bazı ebrûcular iğne kullanmayıp meydana gelen kabarcığın kağıdın gözeneklerinden çıkmasını beklemektedirler.

C.5. Ebrûnun Alınışı (Kağıdın Kaldırılışı)

Kağıdın kendimize yakın tarafının bir ucu, bir çubuk veya biz vasıtasıyla kaldırılıp ele alınır. Bilek hafifçe bükülerek ikinci uç da tutulup kağıt kendimize doğru ve teknenin kenarındaki mil’e sürtülerek sıyırılır. Klâsik olan yöntem budur. Ancak bugün bazı ebrûcular (Hikmet Barutçugil, Ahmet Çoktan, Peyami Gürel, Fuad Başar) “teknenin kirlenmemesi”ni temin için ikinci bir tekne kullanmakta, ebrûyu sıyırmadan alıp, ikinci

tekneye yatırmakta ve bunun kenarına sıyırıp almaktadırlar.41 Geleneksel tarzda ebrû yapan hiçbir usta kitresinin kirlenmesini önlemek için böyle iki tekneyle çalışmamış ve öğrencisini de çalıştırmamıştır. Kitre kirlendikçe güzelleşir.42 Bu şekilde kullanmanın bir mahzûru da çok sulu olan ikinci tekneden alınan ebrûnun rengini biraz kaybetmesidir.43

Hasan Akay, ebrû'nun tekneden kaldırılışı ile ortaya çıkan güzellikleri -biraz da tasavvufî bir bakışla- şöyle anlatıyor: "Ve tabii, eli güzel bir ebrûzen, teknedeki güzel'i, bir gelinin duvağını maharetle, güzellikle ve aşkla ve tabii usulünce açar gibi kaldırır kağıdı tekne üzerinden: İşte ebrûnun yüzü suyu !. (ve güzelliğin huyu böyle bir şeyi bekler her zaman). Böylece, eskilerin hüsn dediği sayısız güzellik prensiplerinin bir yüzü daha der ve şükrederiz (Biz ederiz etmeyen bilmez bundaki güzelliğin kıymeti). Aklımızdan şu âyet geçer. "Yüzünüzü nereye dönerseniz Allah'ın vechi oradadır." Gayret bizden tevfik Allah'tandır. Bir ebrû örülmüştür; görür ihyâ oluruz. Bir bakış yakalamıştır gözlerimiz. Dünyaya gelmiş gibi oluruz yeniden. İpek gibi bir huzurla örünür ruhumuz. Belki renkli bir feryat bile kopar yüreğimizden. Ümitle doğruluruz. İşte Leylâklar! İşte sevinçler! Güzel Allah'a şükürler olsun!…".44

Bu şekilde elde edilen her ebrû sadece bir kağıda geçirilebilir. Bu bakımdan her ebrû, ünik bir san'at eseri durumundadır. Aynısı bir daha yapılamaz. Usta ve dikkatli bir ebrûcu, yapıp beğendiği ebrûyu bir daha yapmak için, hemen, aynı teknede ve aynı boyalarla yaparsa, ancak bir benzerini yapabilir. Eski kaynaklarda ikinci bir ebrû alınabileceği belirtilmektedir.45 Bu olsa olsa, yağlı boya ile yapılan "ebrûmsu"lar için mümkündür.

C.6. Ebrûnun Kurutulması

Ebrû alındıktan sonra sıra onu kurutmaya gelmiştir. Bazı kaynaklarda ebrûnun uçlarından ipe serilerek46 kurutulacağı belirtilirken, bazılarında

çıta ve değnekler üzerinde,47 bir kısmında da ağ üzerinde48 kurutulacağı belirtilmektedir. İpe asılarak kurutmak, boyaların akması gibi bir mahzur doğurmaktadır. Bugün çıtalar üzerinde, çıtalara gerilmiş ağ veya sinek teli (naylon) üzerinde kurutulduğu gibi, daha profesyoneller için kurutma rafları da bulunmaktadır.

C.7. Teknenin Temizlenmesi

Ebrû alındıktan sonra, yeni ebrûya başlamadan önce, önceki ebrûdan, kitrenin yüzeyinde kalan ve ebrûyu sıyırırken tekne kenarında kalan boyalar temizlenmelidir. Bu, tekneye ebrû alır gibi bir kağıdın yatırılıp tekrar tekneden kaldırılması şeklinde yapılır.

C.8. Teknenin Örtülmesi

Daha önce de geçtiği üzere, gerek ebrûnun yapılmadığı küçük boşluklarda, gerekse o günkü ebrû çalışmasını bırakacağımız zaman, kitre yüzeyinin kaymak bağlamaması için tekneye bir kağıt yatırılır. Buna teknenin örtülmesi denir.

C.9. Ebrûnun Mührelenmesi ve Âher'i

Ebrû alındıktan sonra üzerinde kuruyan kitre,-bilhassa cildlerin kapak ve yan kağıtlarında kullanılan ebrûlarda, -mührelendiği zaman kağıt hem parlar, hem de boyaların ele çıkması önlenmiş olur.49 Mühre aynı zamanda kağıdı da düzeltir. Kaynaklarda nişasta, hattâ yumurta akı ile de âherlenip mührelendiği50 yazılıysa da, aslında iyi atılmış ve açılmış boyalarla yapılan bir ebrûnun âher'e, hattâ mührelemeye bile ihtiyacı yoktur.

4. Ebrû'da Renk Bilgisi

Ebrû yapmak kadar, onda kullanacağınız renkleri seçebilmek de çok önemlidir.

Celal Esat Arseven, ebrûyu anlatırken: "… Bunlarda renkler birbirine pek tatlı bir şekilde uyar. Güzel ebrûlar yapmak bir san'at haline gelmişti"51 demektedir.

Ebrûda güzel renk kompozisyonları oluşturmak çok önemlidir. Teknik olarak güzel bir ebrû yapılsa da seçilen renkler uyumsuz ise harcanan emek boşa gider. Belki de buradaki incelik, san'atçının san'atı ve renk zevkinin paralel olarak gelişmesidir.

Ebrûda renk bilgisi konusunda Üstâd Düzgünman: "Ebrûda estetik arama yönünden en iyi örnek battal ebrûdur. Umumi bir estetik kriteri aranırsa şunları söylemek gerekir. Evvela: ebrûda renk ahengi olmalıdır. Birbirini açmayacak renkler ebrûyu öldürür. Çok fazla sayıda renk de kullanılmamalıdır ki âhenk temin edilebilsin"demektedir.52

M. Uğur Derman, Necmeddin Okyay'dan bu konuda şunları naklediyor: "Edhem Efendi'den ebrûculuk tekniğini öğrenip de, yalnız başıma yapmaya başladıktan sonra, bunlardan birçok nümûneyi o zamanlar Üsküdar Toygartepesi'nde bize komşu oturan meşhur ressam Üsküdarlı Hoca Ali Rıza Bey'e (1858-1930) götürdüm. Benim iyi zannettiklerimi Rıza Bey bir kenara bırakıp, hiç üstünde durmadıklarımı 'Haa! İşte bu güzel olmuş' diye ayırmaz mı! Bir dahaki sefere O'nun gösterdiği yoldaki renk terkipleriyle ebrû yaptım ve renk zevkimi böylece geliştirmeye başladım".53

Bir ebrûda kaç renk kullanabileceğiz? Bu konuda Fuad Başar şöyle diyor: "Sohbetimize devam ettiğimiz sırada, bize ebrûda istediğimiz kadar renk kullanabileceğimizi ve teknik olarak da bunun mümkün olduğunu söyledi ve arkasından önemli bir noktaya değindi: Ama bir de kural olarak insan gözünün algılamasını düşünürseniz, üç ya da dört renk kullanılmasının çok daha uygun olduğunu farkedersiniz. Klâsik tezhipte de fazla renk kalabalığı görülmez".54

Bütün bunlardan anladığımız, ebrûda belli bir renk sıralaması ve sayısı yoktur. Birbirine yakıştığı ve âhengi bozmadığı sürece renkler istediğimiz şekilde ve sayıda kullanılabilecektir. Bu konuda tavsiye edilebilecek en iyi

yol, başlangıçta ebrû ustalarının güzel ebrûlarına bakmak ve ona göre ebrû yapmaktır. Ben, birçok ebrûcunun ebrû masası'nın önündeki duvarlarda, eski ebrûcuların ebrûlarını gördüm. Başlangıçta taklit gibi gelen bu uygulama, zamanla o ebrûcu için bir meleke hâline gelecek ve kendinden kattıklarıyla da o kişinin renk uslûbu meydana çıkacaktır.

5. Ebrû'da Problemler

Ebrû yapmaya yeni başlayanların bazı problemlerle karşılaşmaları son derece tabîîdir. Organik maddelerle ve tamamen bir fizik-kimya hâdisesi olan ebrû'daki problemler, daha çok hocasından ebrûyu meşkederken yaşanarak öğrenilir. Ayrıca öğrenci, çalışırken karşılaştığı problemi hemen hocasına veya bu işi bilene sormalıdır. Unutulmamalıdır ki, sorma'nın hiçbir ayıbı yoktur. Bilen, tâlibine bu işi öğretmek zorundadır ki san'atının bereketi artsın. Bu çalışma sadece pratiğe dönük olmadığı için bu konuda ayrıntıya girilememiştir.

Teknikleri

Türk san'atında, beşyüz yılı aşan süredir yapılan bu ebrûlar hangi tekniklerle yapılmaktadır?

Şimdiye kadarki araştırmalarda sadece ebrû çeşitlerinden bahsedilmiş, tekniklerine pek temas edilmemiştir. Bu belki de çeşit ve tekniğin birbirine çok yakın ve içiçe oluşundandır.

Biz burada bu mevzûyu biraz açmak istiyoruz.

Bu tekniklerin önce toplu bir sıralamasını verelim:

1) Müdâhalesiz Teknik

2) Müdâhaleli Teknik

3) Kalıp ve benzeri Teknik

4) Yenilikçi Teknik

1. Müdâhalesiz Teknik

Boyaların, fırçadan tekneye atıldığı gibi kaldığı ve tekneye (ebrûya) hiçbir müdâhalenin olmadığı teknik. Buna eskilerde tarz-ı kâdîm deniyordu. İlk tarz (teknik) veya eski usûl demektir. Bu teknikle yapılan ebrûlar bugün “Battal Ebrû”olarak isimlendirilmektedir.

Bundan sonra yapılacak olan ebrûların hepsinin yolu battal’dan geçecektir. Çünkü battal olmadan diğer ebrû çeşit ve tekniklerine geçilmesi mümkün değildir.

2. Müdhahaleli Teknik

Battal atıldıktan sonra biz veya damlalık gibi bir âletle tekneye yapılan müdâhale ile yapılan ebrû teknikleridir.

Bu müdâhale, birkaç yolla ve birkaç safhada olabilmektedir:

a) Doğrudan Müdâhaleli: Kumlu ve Kılçıklı.

b) 1 Kademeli Müdâhaleli:

(Battal zemine üzerine)

1- Gel-git

2- Bülbül Yuvası

3- Çiçekli

4- Kartuşlu (Pencereli)

5- Hatîb

c) 2 Kademeli Müdâhaleli:

1- Taraklı

2- Şal

3- Gel-git zeminli battal

4- Battal üzeri kartuşlu çiçekli

5- Gel-git’li hatîb

d) 3 Kademeli Müdâhaleli:

1- Taraklı Şal

2- Gel-git zeminli battal üzeri çiçekli

3- Şal zeminli hatîb

3. Kalıp ve Benzeri Teknikler

a) Arap Zamkı ile Yapılan:

1- Yazılı Ebrû

2- Akkâse

b) Kalıp-Maskeleme:

Bu tekniğin tam adı henüz konulamamıştır. XVII. yüzyılda Hindistan'da kullanılmasına izâfeten Deccân Ebrûsu denildiği gibi, stencil, kâtıa da denilmektedir.

Bu teknik de bir ve birden fazla kademeli olarak uygulanmaktadır. Hattâ bu 9-10 kademeye kadar çıkabilmektedir:

1- 2 kademeli

2- 3 kademeli

3- 4 kademeli

4- 5 kademeli

5- 5'den fazla

4. Yenilikçi Teknikler

Bu teknikleri, klâsik ebrûda kullanılan tekniklerle yetinmeyip, yeni arayışlar içinde olan ebrûcular kullanmaktadırlar. Bunlara artık, ebrû değil, belki de resim veya soyut resim diyebilmekteyiz.55 Bunlar,

1- Nedim Sönmez'in İstanbul'u.

2- Hikmet Barutçugil'in Barut'u.

3- Peyami Gürel'in "The Moon"u.

4- Ahmet Saral'ın "Kelebekler"i.

5- Ahmet Çoktan'ın Gravürleri gibi ebrûlardır.

Çeşitleri

Ebrûnun bir çok çeşidi vardır. Bu ebrûlar, bazen yapım tekniği ile bazen desenin uyandırdığı çağrışımlarla, bazen de o ebrûyu ilk yapan san'atçının

adıyla anılmıştır.

Ebrûnun çeşitlerini ikiye ayırarak incelemek istiyoruz:

a) Klâsik Ebrûculukta Kullanılanlar

b) Modern ve Batı Etkisindeki Uygulamalar

A. Klasik Ebrûculukta

Kullanılan Ebrû Çeşitleri

1- Battal Ebrûsu (Tarz-ı Kadîm): Tekne üstüne serpilen boyalara hiçbir müdâhalede bulunulmadan yapılan ebrû'dur. Ebrû'nun prototipi'dir. Battal yapılışı en kolay ebrû gibi algılanırsa da, aslında en zor ebrû battal'dır. Battalın: zemin, somaki, serpmeli, neftli serpmeli, çok ince battal gibi çeşitleri vardır.

2- Gel-git (Tarama) Ebrûsu: Battal ebrû yapıldıktan sonra kalınca bir biz'le gidiş-gelişlerle bu ebrû çeşidi meydana getirilir. Yatay ve dikey olarak yapılabilir. Tarama ebrûsu da denilir.

3- Şal Ebrûsu (Şal Örneği): Gel-git ebrûsu'nun gene bir biz'le ve eksantrik hareketlerle şekillendirilmesiyle elde edilir.

4- Bülbül Yuvası Ebrûsu: Giderek küçülen damlalar halinde serpilen boyayla ince serpmeli olarak yapılan battal ebrû üzerine, bir biz yardımıyla dıştan içe doğru spiraller yapılarak meydana getirilir.

5- Taraklı Ebrû: Gel-git yapıldıktan sonra, bu çeşit ebrû için yapılan tarakların, kitre üzerinde bir kenardan diğer kenara doğru çekilmesiyle yapılan ebrû çeşididir. Tarak dişlerinin sıklığına göre, "Geniş Taraklı" veya "İnce Taraklı" gibi isimler alırlar.

6- Taraklı Şal Ebrûsu: Taraklı ebrû'nun şal deseni uygulanmış şeklidir.

7- Fon Ebrûsu (Hafif Ebrû): Üzerine yazı yazılması için, suyu ve ödü fazla boyalarla yapılan pastel renkli ebrûdur. Şal deseni ve battal'dan yapılır.

8- Serpmeli-Neftli Serpmeli Ebrû: Battal, gel-git, şal örneği ebrûları üstüne, boyanın küçük noktalar halinde serpilmesi ile elde edilir.

9- Neftli Ebrû: Boya içine yeteri kadar neft konularak yapılır. Buna "Neftli Battal" da denir.

10- Hatîb Ebrûsu: İçiçe damlatılan renklerle oluşturulan konsantrik halkalara iğne (biz) ile çeşitli şekiller vermek suretiyle yapılan ebrû çeşididir. Hercâi, Çark-ı Felek, Yürekli, Taraklı Yürek, Yıldızlı, Mütenevvia, Tahrirli gibi çeşitleri vardır.

11- Çiçekli Ebrû (Necmeddin Ebrûsu): Ebrûda "Hatîb"ten sonraki önemli bir aşamadır. Daha önceki denemeleri varsa da, şimdiki anlamda çiçekli ebrû 1918 yılından itibaren Necmeddin Okyay tarafından yapılmıştır. Lâle, karanfil, hercâi (menekşe), gelincik, sümbül, kasımpatı, gül, papatya gibi çeşitleri vardır. Yazı kenarları ve cildlerde kullanılan minik çiçekli ebrûlara da Koltuk Ebrûsu denir.

12- Yazılı Ebrû: Yapılacak ebrûnun içine bazı tekniklerle yazının da yerleştirilmesiyle yapılan ebrûlardır. İki teknikle yapılır: 1) Arap zamkı ile yazarak 2) Kalıp kullanarak. Geçmişte Necmeddin Okyay ile en güzel örnekleri yapılan yazılı ebrû, bugün kalıp tekniği ile T. Alparslan Babaoğlu, M. Sadreddin Özçimi ve Feridun Özgören tarafından uygulanmaktadır.

13- Akkâseli Ebrû: Ebrûda, zeminin ayrı, etrafının ayrı şekilde ebrûlanıp, ortasının boş bırakıldığı ebrû çeşididir. Teknik olarak yazılı ebrû ile aynıdır.

14- Kumlu (Kılçıklı) Ebrû: Tekneye atılan boyaların kuma benzer noktalı şekiller aldığı ebrû çeşididir. Bu noktalar irileşip (V) şeklinde ve kılçık'a benzer olursa, bu ebrû "Kılçıklı Ebrû" ismini alır.

15- Zerefşanlı Ebrû: Bu, doğrudan bir ebrû türü değildir. Bir ebrû üzerine, varak altın serpilerek elde edilir.

16- Altınlı Ebrû: Altın'ın boya gibi ezilerek diğer boyalarla atılması suretiyle yapılır.

B. Modern ve Batı Etkisindeki

Ebrû Çeşitleri

1- Figürlü Ebrûlar: İnsan ve hayvan figürleri taşıyan ebrûlardır.

2- İspanyol Ebrûsu (Akordiyon ve Dalgalı) Ebrû: Ülkemizde yaygın olmayan ondüle görünümlü ebrûlardır.

3- Tavûsî Ebrû (Fantazi Taraklı Ebrû): Taraklı ebrûların ikinci bir tarak yardımıyla taranmasıyla ortaya çıkar.

4- Buket Ebrûsu: Tavûsî ebrû üzerine, özel tarağı ve tarağın bir kenarında boşluk bırakılarak yapılır.

5- Çift Ebrû: Önceden herhangi bir tarzda ebrûlanmış bir kağıt üzerine, ikinci defa ebrû yapılması ile elde edilir.

6- Kaplan Gözü Ebrû (Güneş Ebrû): Yanlışlıkla "Kedi Gözü" denilir. Zemin atıldıktan sonra, içine özel bir kimyevî terkîb konulan boyaların fırça ile atılması şeklinde yapılır.

7- Yahûdî Ebrûsu: Matbaada basılan veya yarı mekanik makinalarla seri ve standart olarak yapılan ebrûlardır.

Bugünkü ebrû Uygulamaları

Günümüzde, geleneksel ebrû uygulamaları yanında yeni uygulamalar da görülmektedir:

A. Klasik Uygulamalar

Günümüz ebrû ustalarından T. Alparslan Babaoğlu, M. Fuad Başar, M. Sadreddin Özçimi, A. Sabri Mandıracı, ve bu ekolden gelen genç ebrûcular geleneğe bağlı olarak ebrû yapmakta, malzemesi ve tekniği ile klâsik yoldan ayrılmadan bu ekolü geliştirmeye gayret etmektedirler.

1- T. Alparslan Babaoğlu: Klâsik Türk Ebrûsu’nun günümüzdeki en önemli temsilcisidir. Mustafa E. Düzgünman’dan 1984 yılında ebrû dersleri almaya başlayan Babaoğlu, 23 Haziran 1989’da bu san’atın öğretilmesi ve icrâı konusunda icâzet aldı.56 Ebrûda tamamen hocasının yolunda ilerleyen Alparslan Babaoğlu, onu iyice hazmettikten sonra ebrûda yeni tekniklerde uygulamaktadır.

2- M. Fuad Başar: Ebrûnun günümüze taşınmasında büyük rolü olan üstâd Mustafa E. Düzgünman’ın icâzetli 2 talebesinden biri olan M. Fuad Başar Erzurumlu’dur. 1980 yılında İstanbula yerleştikten sonra Düzgünman’dan ders almaya başlamış ve 10 Eylül 1989’da O’ndan icâzet almıştır.57 Aynı zamanda hattat olan sanatçı bir yandan klâsik ebrû’nun kurallarına sıkısıkıya bağlı kalırken, bir yandan bunu geliştirmek için yeni deneme ve uygulamalarda yapmaktadır.

3- M. Sadreddin Özçimi: Dünya çapında bir “neyzen” olan Özçimi,58 1993 yılında T. Alparslan Babaoğlu’dan ebrû derslerine başlamış ve 1997 yılında son yüzyılın 5. nesil ebrûcusu olarak icâzet almıştır. Ebrûda klâsik olan bütün teknikleri ve çeşitleri yapmakta olan san’atçı klâsik yoldan ayrılmadan değişik tarzda ebrûlar da yapmaktadır.

4- A. Sabri Mandıracı: Mustafa Düzgünman’ın ebrû derslerine devam eden Mandıracı59 tamamen klâsik ebrû gelenek ve tekniklerine bağlı olarak çalışmakta olup, farklı herhangi bir teknik denememektedir.

B. Neoklasik Uygulamalar

Bunun yanında teknik olarak klâsik ebrûya bağlı olmakla birlikte, gerek malzeme, gerekse form itibariyle yenilikçi kabul edebileceğimiz ebrûcular da vardır:

1- Niyâzi Sayın: Necmeddin Okyay’ın talebesi olan ve Mustafa Düzgünman’la da çalışan Niyâzi Sayın, dâima yeni bir şeyler aramakta, yeni formlar denemekte, akrilik vs. boyaları da kullanmaktadır.

2- Timuçin Tanarslan: Mustafa Düzgünman'dan ders alan Tanarslan, ebrûda modern klâsik ayırımına katılmamakta, klâsik ebrûları yanında, akrilik ve seramik boyalarla ebrûlar yapmakta, fırçalarında at kuyruğu kılı yerine, yarı sentetik kıllar kullanmaktadır.

3- Feridun Özgören: Ebrûya, Niyâzi Sayın'dan başlayan Özgören, klâsik tarza kısmen bağlıdır. Ancak "Ben kendimi boyanın cinsi ile sınırlamak istemiyorum" diyerek anilinli, akrilik ve guaj boyaları kullanmaktadır. Daha çok kalıpla yazılı ebrû çalışmaları yapmaktadır.

4- Salih Elhan: Kendisini geleneğe bağlı kabul etmesine rağmen, ebrûlarında akrilik boyalar kullanmakta ve batı etkili ebrûlar da yapmaktadır.

C. Modern ve Batı

Etkisindeki

Uygulamalar

1980'lerden bu yana gelişen bir ekol olarak, tekniğiyle, formuyla, malzemesiyle geleneğe hiçbir şekilde bağlı olmayan, bir çoğu batı etkisinde olan uygulamaları da görmekteyiz. Bu uygulamaları yapan ebrûcuların bir çoğunun Amerikalı ebrûcu müteveffâ Christopher Weimann'dan etkilendikleri anlaşılmaktadır.60

1- Nedim Sönmez: Geleneğe bağlı kalmadan, "modern", "resim-ebrû" geleneğini ilk uygulayan Türk san'atçısıdır. Klâsik ebrû çalışmaları da bulunan Sönmez, daha çok ebrû tekniği ile yaptığı tablolarla dikkati çekmektedir.

2- Hikmet Barutçugil: Klâsik dışı ebrû uygulamalarının önemli ustalarından birisidir. Bir hocadan ders almayan Barutçugil," eğer bir ustanın rahle-i tedrîsine girseydim, onun kalıpları içinde sıkılıp kalacaktım, belki de hocasız olmak, bana bir hürriyet vermiş oldu" derken yapmakta

olduğu ebrûları da târif ediyor sanki. Hikmet Barutçugil, kendi adını verdiği Barut Ebrûsu, Çift

Ebrû, ebrû üzerine hat ve ebrû üzerine minyatür tarzında çalışmalar yapmaktadır.

3- Ahmet Çoktan: T. Alparslan Babaoğlu ve M. Fuad Başar'dan müştereken icâzetli olarak klâsik ebrû eğitimi alan Çoktan, 1992'den sonraki yıllarda modern ebrûya kaymıştır. Bugün, bu yolda eserler vermektedir.

4- Peyami Gürel: Resim anlayışıyla ebrûlar yapan bir san'atçı olan Gürel, önce ebrûda resmin imkânlarını deneyen, ardından ebrûnun imkânlarını modern resme taşıyan bir san'atçıdır.

5- Ahmet Saral: Modern ebrû temsilcilerinden olan Saral, ilk defa kendisinin yaptığını söylediği teknikle ebrû ile hayvan figürleri yapmaktadır. Köksal Çiftçi de bu tarzda çalışmaktadır.

D. Köksüz ve Çok Kötü

Uygulamalar

Son yıllarda iyice tanınan ve çok fazla rağbet ve talep gören Türk Ebrû San'atı; yeteri kadar öğretecek ustası olmadığı için, rastgele açılan kurslara biraz devam edip, sonra kendi aklınca ebrûlar yapan, daha sonra kendi yetişmeden ebrû hocalığı bile yapıp öğrencileriyle yaptığı "ebrûmsu"ların sergilendiği günümüzde, yozlaşma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Bunlar dışında, eskiden ebrûlar sadece kağıt üzerine yapılırken, son yıllarda, çini, seramik, kumaş, ahşap, deri gibi yeni malzemeler üzerinde de uygulanmaktadır. Bunlarda dikkat edilmesi gereken husus, ne üzerine alınırsa alınsın yapılan şeyin "Türk Ebrûsu" karakterini kaybetmemesidir.

1 Işık Yazan, "Ebrû San'atı", Antika, S. 14, İstanbul, 1986, s. 40.

2 Ahmet Saim Arıtan, “Türk Ebrû San’atı ve Bugünkü Durumu” S. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, S. 8, Konya, 1999, s. 441.

3 Necati Sungur, “San’at ve Kimya Bir Arada: Ebrû”, Bilim ve Teknik, S. 316, Ankara, 1994, s. 54.

4 Hasan Akay, “Ebrûnun Yüzü Suyu”, Dergâh, C. 4, S. 69, İstanbul, 1995, s. 18.

5 Cüneyt Taylaner, “500 Yıllık Geleneksel San’atımız Ebrû”, Skylife, Kasım 1995, İstanbul, 1995, s. 16.

6 M. Uğur Derman, Türk San’atında Ebrû, İstanbul, 1977, s. 54.

7 M. Uğur Derman, a.g.e., s. 13.

8 Ali Eşref Müezzinoğlu, “Ebrû Ustası Ahmet Çoktan”, Sanatsal Mozaik, S. 24, İstanbul 1997, s. 75.

9 Şemseddin Sami, Kâmûs-i Türkî, İstanbul, 1978, s. 65.

10 Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Ankara, 1970, s. 236.

11 M. Uğur Derman, a.g.e., s. 8.

12 Ferit Devellioğlu, a.g.e., s. 237.

13 M. Bedreddin Yazır, Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli (I-II. Kitap), Ankara, 1981, s. 162.

14 Christopher Weimann, “Erken Hint Tablolarında Ebrû Teknikleri”, Ingrid Weimann-Nedim Sönmez: Christopher Weimann (1946-1988) Anma Kitabı, Tübingen, 1991, s. 49.

15 M. Zeki Kuşoğlu da aynı kanaattedir. Bknz. “Ebrû San’atımız” Bilim, Birlik, Başarı, S. 41, İzmir, 1985, s. 8.

16 T. Alparslan Babaoğlu, M. Ü. Güzel San’atlar Fakültesi, Ebrû Derslerinden, İstanbul, 13 Mart 1998.

17 Christopher Weimann, a.g.m., s. 49.

18 H. Gazi Yurdaydın "Bibliyoğrafya", Belleten, C. 24, S. 96, Ankara, 1960, s. 666.

19 A. Haemmerle-O. Hirsch, Buntpapier, München, 1961, s. 37.

20 M. Uğur Derman, a.g.e., s. 7.

21 Ali Eşref Müezzinoğlu, "Genç Bir Ebrû Ustası Ahmet Çoktan", Sanatsal Mozaik, S. 26, İstanbul, 1997, s. 71.

22 M. Ali Kağıtçı, "Ebrû Turkısche Tunkpapier", Palette, S. 30, Basel, 1969, s. 19.

23 Ali Rıza Özcan, "Ebrû San'atı", Milliyet Théma Larousse, C. 6, İstanbul, 1993, s. 310.

24 Meltem Cansever, "Ebrû San'atı", Art-Decor, S. 44, İstanbul, 1996, s. 153.

25 "En Eski Ebrûlardan", Antika, S. 36, İstanbul, 1988, s. 10.

26 Işık Yazan, a.g.e., s. 42.

27 Bu konuda geniş bilgi için bknz: Ahmet Saim Arıtan, a.g.m.

28 Bu konu için bknz; T. Alparslan Babaoğlu, "Türk Ebrû Geleneği", İnci Ayan Birol, "Ebrû", Yeşilay, S. 424, İstanbul, 1969, s. 3; Mehmet Ay, "Ebrû ve Kimya", Bilim ve Teknik, S. 316, Ankara, 1994, s. 57; Uğur Göktaş, "Ebrû San'atımız", Sanat Dünyamız, S. 30, İstanbul, 1984, s. 22.

29 T. Alparslan Babaoğlu, "Türk Ebrû Tekniği".

30 Bu konuda ve her ebrû için kesin bir kural yoksa da, zemine atılan koyu renkler kontrast verdiği için daha güzel görüntü verirler.

31 Meltem Cansever, "Ebrû San'atı", Art – Decor, S. 44, İstanbul, 1996, s. 150.

32 Tekne açmak demek "ebrû yapmaya başlamak" demektir.

33 Hasan Akay, a.g.m., s. 18.

34 2 Ocak 1998, evindeki ziyaretimizden….

35 Tekne kapağı, tekneye yabancı cisimlerin düşmemesi ve kitrenin yüzeyinin kaymaklanmaması için, kitre üzerine örtülen kağıda verilen isimdir.

36 Karıştırmadan kullanılırsa, boyanın üstündeki öd ve sulu kısım alınmış olur ve iyi sonuç alınmaz.

37 T. Alparslan Babaoğlu, Reddiye.

38 Ayşe Üstün, “Ebrû’nun Günümüz Ustalarından Fuad Başer’e Göre Yorumlanması, Ebrû San’atının Bugünkü Durumu”, Türkiye’de El San’atları Geleneği ve Çağdaş San’atlar İçindeki Yeri, Kültür Bakanlığı Sempozyum ve Bildirileri, Ankara, 1997, s. 364.

39 Taşkın Savaş, “Ebrû San’atı”, İstanbul, 1980, s. 12.

40 M. Uğur Derman, a.g.e., s. 20; Hikmet Barutçugil, Renklerin Sonsuzluğu, s. 61; Taşkın Savaş, a.g.e., s. 12; Gelişim Hachette, a.g.md., s. 1057.

41 Hikmet Barutçugil, Renklerin Sonsuzluğu, s. 61.

42 T. Alparslan Babaoğlu, Reddiye.

43 Durumu anlamak için bizzat tecrübe ettim (Müellif).

44 Hasan Akay, a.g.m., s. 20.

45 Celal Esat Arseven, a.g.md., s. 502; M. Zeki Pakalın, a.g.md., s. 498.

46 C. Esat Arseven, a.g.md., s. 502; M. Zeki Pakalın, a.g.md., s. 498.

47 İ. Ayan Birol, Ebrû, s. 3; M. Uğur Derman, a.g.e., s. 20; Uğur Göktaş, Ebrû San’atımız, s. 25.

48 Hasan Akay, a.g.m., s. 22.

49 M. Uğur Derman, a.g.e., s. 21; Uğur Göktaş, Ebrû San’atımız, s. 24; Gelişim Hachette, a.g.md., s. 1057.

50 M. Ali Kağıtçı, Kağıtçılık Tarihçesi, İstanbul, 1936, s. 222; M. Zeki Pakalın, a.g.md., s. 499.

51 Celal Esat Arseven, Türk San’atı, İstanbul, 1984, s. 283.

52 M. Fuad Başar, “Ebrû Ustası Mustafa Düzgünman İle Sohbet: Su Üstünde Hüner Satmak.”, Altınoluk, S. 34, İstanbul, 1988, s. 34.

53 M. Uğur Derman, a.g.e., s. 26.

54 Ayşe Üstün, a.g.m., s. 365.

55 Beşir Ayvazoğlu, “Ebrû Hakkında Konuşmak”, Zaman Gazetesi, İstanbul, 16 Mayıs 2001, s. 17.

56 Meltem Cansever, “Son Sözü…”, s. 160.

57 Fuad Başar hakkında geniş bilgi için bknz; Ayşe Üstün, a.g.m., s. 363-368; Ercüment Dursun, “Ebrû, Uçsuz Bucaksız Bir Renk Cümbüşü”, Zaman Gazetesi., İstanbul, 10 Haziran 1993, s. 11; Gülizar Çelebilik, Yaşayan Ebrû San’atkârlarından M. Fuad Başar, Konya, 1998 (S. Ü. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Semineri).

58 Sadreddin Özçimi, Sufi Rhytms (Sultân-ı Aşk), Kaset tanıtım broşürü, İstanbul, 2000.

59 Şerife Tekiş, Sabri Mandıracı’ya Ait Ebrû Çalışmaları, Konya, 1998, s. 36, (S. Ü. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Semineri).

60 Bknz; Ingrid Weimann-Nedim Sönmez, Christopher Weimann (1946-1988) Tübingen, 1991.

AKAY, H., “Ebrûnun Yüzü Suyu”, Dergâh, S: 69, İstanbul, 1995, s. 18-22.

ARITAN, A. S., “ Türk Ebrû San’atı ve Bugünkü Durumu”, S. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, S. 8, Konya, 1999, s. 412-441.

ARSEVEN, C. E., “ Ebrû”, San’at Ansiklopedisi, C. I, İstanbul, 1975, s. 502-503.

——, “Ebrû San’atı”, Türk San’atı, İstanbul, 1984, s. 283.

AY, M., “Ebrû ve Kimya”, Bilim ve Teknik, S. 316, Ankara, 1994, s. 57.

AYVAZOĞLU, B., “Ebrû Hakkında Konuşmak”, Zaman Gazetesi, İstanbul, 17 Mayıs 2001, s. 17.

BABAOĞLU, T. A., T. Alparslan Babaoğlu (Biyografisi),

—–, M. Ü. Güzel San’atlar Fakültesi, Ebrû Derslerinden, İstanbul, 13 Mart 1998.

—–, 24 Temmuz 2001, İstanbul-Bulgurlu’daki evinde ziyaretimin notları.

BARUTÇUGİL, H., Renklerin Sonsuzluğu, İstanbul, 1999.

—–, (Haz.) Suyun Renklerle Dansı, İstanbul, 2000.

BAŞAR, M. F., “Ebrû Ustası Mustafa Düzgünman İle Sohbet: Su Üstünde Hüner Satmak”, Altınoluk, S. 34., İstanbul, 1988, s. 33-34.

BAŞAR, M. F., -TİRYAKİ, Y., Türk Ebrû San’atı, İstanbul, 2000.

BİROL, İ. A., “Ebrû”, Yeşilay, S. 424, İstanbul, 1969, s. 3.

CANSEVER, M., “Suda Şekillenen Renklerle İlâhi Düzene Ulaşmak: EBRÛ SAN’ATI”, Art-Decor, S. 44, İstanbul, 1996, s. 150-156.

—–, “Geleneksel Ebrûnun Çağdaş Ustası Alparslan Babaoğlu: SON SÖZÜ TEKNE SÖYLER”, Art-Decor, S. 44, İstanbul, 1996, s. 160-164.

ÇELEBİLİK, G., Yaşayan Ebrû San’atkârlarından M. Fuad Başar, Konya, 1998 (S. Ü. Sos. Bil. Enst., Basılmamış Yüksek Lisans Semineri).

DERMAN, M. U., “Türk Ebrûculuğunu Dirilten Adam”, Hayat, S. 47, İstanbul, 1972, s. 20-21.

—–, Türk San’atında Ebrû, İstanbul, 1977.

—–, “Ebrû’nun Ustası Mustafa Düzgünman”, Antika, S. 36, İstanbul, 1988, s. 6-8.

—–, “Mustafa Düzgünman”, T. D. V. İslâm Ansiklopedisi, C. 10, İstanbul, 1994, s. 62-63.

—–, “Ebrû”, T. D. V. İslâm Ansiklopedisi, C. 10, İstanbul, 1994, s. 80-82.

——, “Ebrû’nun Yapılışı ve Çeşitleri”, Bilim ve Teknik, S. 316, İstanbul, 1994, s. 56.

DEVELLİOĞLU, F., “Ebr”, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, 1970, s. 236.

——, “Ebrû”, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, 1970, s. 237.

DURSUN, E., “Ebrû; Uçsuz Bucaksız Bir Renk Cümbüşü”, Zaman Gazetesi, İstanbul, 10 Haziran 1993, s. 11.

DÜZGÜNMAN, M., “Ebrûnâme”, Yeşilay, S. 432, İstanbul, 1969, s. 2.

——, “Ebrû Nasıl Yapılır”, San’at Çevresi, S. 84, İstanbul, 1985, s. 23.

——, “EbrûnunTalihsizliği, Yapılmasının Kolay Zannedilmesi” VİP, S. 13, İstanbul, 1990, s. 60.

ELHAN, S., Türk Ebrû San’atı, Ankara, 1998.

GÖKTAŞ, U., “Ebrû San’atımız”, San’at Dünyamız, S. 30, İstanbul, 1984, s. 22-31.

——, Ebrû Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1987.

——, “Hatîp Ebrûları”, İlgi, S. 63, İstanbul, 1990, s. 32-35.

HEPGÜL, N., Ebrû İçin Müsvedde Halinde Bibliyografya, İstanbul (Kızıltoprak), 1985.

——, “Ben Mustafa Düzgünman”, (1985 yılında yapılan bir röportajdan), Horhor San’at Galerisi Gazetesi, S. 15, İstanbul, 1992, s. 1 ve 4.

HAEMMERLE, A. - HİRSCH, O., Buntpapier, München, 1961, s. 37-55.

KAĞITÇI, M. A., Kağıtçılık Tarihçesi, İstanbul, 1936.

——, “Papiers Marbrés Turc, Palette, S. 30, Suisse, 1964, s. 1.

——, “Ebrû, Turkische Tunkpapier”, S. 30, Basel, 1969, s. 19.

KANT, B. L., “Nedim Sönmez ve Yvonne Jäckle Sönmez’in Ebrû Resimleri”, Ebrû Tablolarıyla Nedim Sönmez-Yvonne Jäckle Sönmez,

Tübingen, 1987, s. 29-33.

KUCUR, Ş., “Avrupa Ebrûyu Sevdi”, Aksiyon, S. 5, İstanbul, 1995, s. 38-39.

KUMMÎ, Gülistân-ı Hüner, Nâşirin Mukaddimesi, ……, ……, s. 41-42.

KUŞOĞLU, M. Z., “Ebrû San’atımız”, Bilim-Birlik-Başarı, S. 41, İzmir, 1985, s. 8-12.

MANDIRACI, S., “Ebrû San’atının Günümüzdeki Konumu Nedir? Geleceği Nasıl Daha İyi Olabilir”, Kamu ve Özel Kuruluşlarla Orta Öğretim ve Üniversitelerde El San’atlarına Yaklaşım ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 1994, s. 295-301.

MÜEZZİNOĞLU, A. E., ” Genç Bir Ebrû Ustası Ahmet Çoktan”, San’atsal Mozaik, S. 26, İstanbul, 1997, s. 70-76.

MÜSTAKÎM-ZÂDE, - S. S., Tuhfe-i Hattâtîn, İstanbul, 1928, s. 386.

ÖZCAN, A. R., “Ebrû San’atı”, Théma Larousse, C. 6, İstanbul, 1993-1994, s. 310-311.

ÖZÇİMİ, M. S., Sufi Rhytms (Sultân-ı Aşk), Kaset Tanıtım Broşürü, İstanbul, 2000.

ÖZEMRE, A. Y., Üsküdar’da Bir Attar Dükkânı, İstanbul, 1997.

PAKALIN, M. Z., “Ebrû”, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 1, İstanbul, 1983, s. 498-499.

SAVAŞ, T., Ebrû San’atı, İstanbul, 1980.

SCHICK, I. C., “Kalıpla Ebrû Yapma San’atı ve Yeni Bir Yazılı Ebrû Ustası: Feridun Özgören”, Antika, S. 36, İstanbul, 1988, s. 19-25.

SCHIMMEL, A., “Önsöz”, Suyun Renklerle Dansı, İstanbul, 2000, s. 10-11.

SÖNMEZ, N., “Ebrû San’atında Yenilikler”, San’at Dünyamız, S. 34, İstanbul, 1985, s. 27-33.

——, Ebrû, L’Art du Papier Marbré Turc, Almanya, 1996.

SÖNMEZ, N., -Y. J., “Türklerin Ebrû San’atı”, Bilder, Tübingen, 1987, s. 29.

SÖNMEZ, Y. J., -N., “Ebrû Tekniği”, Ebrû Tablolarıyla Nedim Sönmez, Yvonne Jäckle-Sönmez, (Katalog), Tübingen, 1987, s. 47.

SUNGUR, N., “San’at ve Kimya Birarada: Ebrû”, Bilim ve Teknik, S. 316, Ankara, 1994, s. 54-59.

ŞEMSEDDİN S., “Ebre”, Kâmûs-i Türkî, İstanbul, 1978, s. 65.

TAYLANER, C., “500 Yıllık Geleneksel San’atımız: Ebrû”, Skylife, S. Kasım 1995, İstanbul, 1995, s. 16-24.

TURAN, O., “Mustafa Düzgünman Bibliyografyası: Bir Deneme”, San’at Tarihi Araştırmaları, S. 10, İstanbul, 1991, s. 47-50.

TEKİŞ, Ş., Sabri Mandıracı’ya Ait Ebrû Çalışmaları, Konya, 1998 (S. Ü. Sos. Bil. Enst., Basılmamış Yüksek Lisans Semineri).

TÜRKMENOĞLU, M. T., Sudaki Nakış Ebrû, İstanbul, 1999.

UYAR, Y., “Günümüzde Ebrû ve Ustaları”, Türkiyemiz, S. 68, İstanbul, 1992, s. 26-41.

ÜNVER, A. S., “Türk Tezyînâtında Tezhîp ve Ebrû”, Radyo, S. 29, Ankara, 1944, s. 6-7.

ÜSTÜN, A., “Ebrûnun Günümüz Ustalarından Fuad Başer’e Göre Yorumlanması, Ebrû San’atının Bugünkü Durumu”, Türkiyede’ki El San’atları Geleneği ve Çağdaş San’atlar İçerisindeki Yeri (Kültür Bakanlığı Sempozyum Bildirileri), Ankara, 1997, s. 362-368.

WEİMANN, C., “Erken Hint Tablolarında Ebrû Teknikleri”, Haz. İngrid Weimann-Nedim Sönmez, Christopher Weimann (1946-1988) Anma Kitabı, (Tercüme: Seda Uncu), Konya, 1998 (S. Ü. Sos. Bil. Enst., Basılmamış Yüksek Lisans Semineri).

WEİMANN, I., “Onun İşi Bizim Hayatımız”, Haz. Ingrid Weimann-Nedim Sönmez, Christopher Weimann (1946-1988) Anma Kitabı, (Tercüme: Seda Uncu), Konya, 1998 (S. Ü. Sos. Bil. Ens., Basılmamış Yüksek Lisans Semineri).

WEİMANN, I. - SÖNMEZ, N., “Christopher Weimann, (1946-1988), Tübingen, 1991.

YAZAN, I., “Ebrû San’atı”, Antika, S. 14, İstanbul, 1986, s. 40-46.

YAZIR, M. B., Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyeti’nde Kalem Güzeli, (I. II. Kitap), Ankara, 1981.

YURDAYDIN, H. G., “ Bibliyografya: V. Minorsky, The Chester Beatty Library, A Catalogue of the Turkish Manuscripts and Miniatures, with an İntroduction by the late J. V. S. Wilkinson, Dublin, 1958”, Belleten, S. 96, Ankara, 1960, s. 665-668.

Yazar Adı Yok, Tertîb-i Risâle-i Ebrî, …, 1608 (Yazma).

——, “En Eski Ebrûlardan”, Antika, S. 36, İstanbul, 1988, s. 9-11.

Bilgi ve Sanatı Kaplayan Sanat: Ciltçilik / Zeynep Balkanal [s.341-349]

Gazi Üniversitesi Mesleki Eğitim Fakültesi / Türkiye

Sair mecmua veya kitabın yapraklarını dağılmadan ve sırası bozulmadan bir arada tutabilmek için yapılan koruyucu kapağa cilt denilmekte ve Arapça deri anlamına gelen bu ismin en uygun malzeme olan deriden yapılması sebebiyle verildiği bilinmektedir.1 Telcid (ciltleme) işini yapanlara ise mücellid (ciltçi)2 denilmiştir. Cilt ve ciltçilik, yazılı eserlerin saklanmasında ve korunmasında büyük yeri olan kitapçılık sanatlarındandır.3

Türk cilt sanatı, Türk sanat tarihinde, eski kitapçılık sanatlarımızın başında gelir. Kitap zevkini kazandırmak bakımından çok kuvvetli bir kültür hizmeti görmüş olan bu sanatın tarihi çok eskiye dayanır.

Yazılı eserlerin korunmasında büyük önemi olan cilt ve ciltçiliğin başlangıcı, henüz kağıdın bulunmadığı zamanlarda balmumu levhalar ve papirüs üzerine yazılan eserlerin saklanmasında tahta kapakların kullanıldığı çağlara değin götürülebilir. Gelişmesi ise kağıdın bulunmasından sonradır. Orta Asya'da kağıdın bulunması ile Türklerde ciltçilik gelişmiş ve bir sanat dalı olmuştur. Dr. A. Stein Polliot'un Bin Buda mağaralarında yaptığı kazılarda çıkan kitaplardan Orta Asya Türklerinin ciltlerde deri kullanıp üzerine madeni kalıplarla desen bastıkları anlaşılmıştır.4

İslam sanatında bilinen ilk ciltler VIII.-IX. yüzyılda parşömen üzerine kûfi hatla yazılmış Kur'an nüshalarına aittir. Bu örneklerde deri tahta iskelet üzerine geçirilmiş ve deri üzerine ucu sivri aletle geometrik bezemeler yapılmıştır. Cildin derisi üzerine ucu sivri soğuk veya sıcak aletle

geometrik, bitkisel, figürlü bezemelerin yapılması İslam cilt sanatında VIII.-XV. yüzyıllar arasında yaygındır. Oyuntuları altın-gümüş yaldız, mavi, beyaz renklere boyanan bu tür ciltlerde geometrik bezeme örnekleri Moğol ve Memlûk ciltlerinde, figürlü ve bitkisel olan örnekler Timurlu ve bir başka tür bitkisel bezeme örnekleri de Osmanlılarda XV. yüzyılda görülmektedir.5

Selçuklularda, Beylikler devrinde ve XV. yüzyılın birinci yarısına kadar Osmanlılarda kitap ciltlerinde hem teknik hem de süsleme bakımından benzerlikler vardır.6

Ciltçilik sanatı, Türklerin İslamiyet'i kabullerinden sonra büyük bir gelişme göstermiştir. Müslüman Türklerce yazı ve kitap mukaddes sayılığı için kitaplar özellikle dini kitaplar daima belden yukarı seviyedeki yerlere konulurdu. Yazı ve kitaba gösterilen bu hassasiyet, onun tezyinine ve ciltlenmesi işine de ayrı bir önem verilmesine sebep olmuş, neticede ciltçiliği güzel bir sanat dalı haline getirmiştir.7

Türk ciltlerinin kendine özgü özellikteki ilk örnekleri XV. yüzyılın ortalarına rastlar. Özgün nitelikteki ilk örneklerin bu döneme rastlamasında sanat koruyucusu Sultan II. Murad'ın önemli rolü vardır. Erken Osmanlı ciltlerinin sanat değeri taşıyan ilk örneği de Sultan II. Murad için 1434-35 yılında musiki nazariyatıyla ilgili olarak hazırlanan eserin kabıdır.8

Açık kahve renk deri cildin ön dış kapağında, içi rûmîlerle dolu oval ve kabın arkasında da oval bir şemse vardır. Enli bordür ve köşebentler geçme S'lerle süslenmiştir. Miklep üzeri şemsesi dışına sarmal dallar üzerinde sıralanan çiçekli bezeme yapılmıştır. Bezemelerde aletin bıraktığı oyuntular altın yaldız ve maviyle boyanmıştır. Bordo renk deri iç kapakların şemsesi içine altın yaldız boyalı deriden katı'a baklava ve köşeli biçimler yapılmış, katı'a zemine kumaş konmuştur.9

Klasik üslubun en güzel örneklerini verdiği yüzyıllar, Türk ciltçiliğinin en üst devresine rastlar. XV. yüzyılda sağlanan kuvvetli siyasi istikrar, memleketin iktisadi hayatında, dolayısıyla kültür ve sanat faaliyetlerinde de canlılık yaratmış, bunun sonucu olarak birçok sanat dalında olduğu gibi, Türk ciltçiliğinde de en güzel eserler meydana getirilmiştir.10

El yazma eserin sanat değerinin de olması için yoğun bir çabanın ve özenin gösterilmesi Fatih Sultan Mehmed ve veziri Mahmud Paşa'nın koruyuculuğunda olmuştur.11 XV. yüzyılın ikinci yarısında Fatih Saray Nakışhane'sinde yapılmış olan ciltlerde çoğunlukla siyah deri kullanılmıştır.12 Bu dönemde, saray nakkaşhanesinde hazırlanan deri ciltlerde uygulanan bezeme anlayışında genellikle cildin ön ve arka dış kapağında alt yüzeyine oranla iri, dilimli, salbekli, oval şemse ve köşebentler görülür. Miklep üzeri şemsesi, dilimli ve yuvarlaktır. Şemse ve köşebentlerin içi kalıpla veya aletle yapılmış rûmî, dal, iri hatayî ve rozet çiçeklerle süslenmiş, aletin bıraktığı oyuntular altın yaldız ve mavi renge boyanmıştır. Bordürlere kalıpla veya aletle iri çiçekli bezeme yapıldığı gibi, bordürlere geçme S'lerin oluşturduğu baklava biçimleri de yapılmıştır.13 Bütün kapağı hatayî desenli olanlara da rastlanır. Şemse, salbek ve köşebentler yekparedir. Deri ve altındaki murakka oyulmamıştır. Bu yüzden desenlerin kabartma yüksekliği çok azdır. Buna rağmen motifler açıkça seçilmektedir. Bazılarında desenlerin kenarına altın yaldızla tahrir de çekilmiştir. İç kapak bordo veya açık kahverengi deri kaplı olup, altın yaldız zeminde müşebbek (katı'a) şemse ve köşebent süslemelidir. Bu süsleme bazı ciltlerde sertab ve miklep içinde de yer almıştır. İç kapaktaki katı'a süsler İran ciltlerinde çok ince ve çok renkli, Fatih Devri ciltlerinde ise genellikle daha kalın ve en çok iki renklidir.14

XV. yüzyıl ciltlerinde süslemede, tabiattan stilize edilmiş üçlü yaprak, gonca, rûmî, geçme, nilüfer, ıtır yaprağı, bulut, gül, tepelik, penç, hatayî,

orta bağ, tığ motifleri kullanılmıştır.15 Memlûkler'in nokta ve geometrik motifleri ile İran'ın manzaraları, insan ve hayvan figürlerine, canlı mahluklara yer verilmemiştir.16

Stilize motifler zemine göre yüksek kabartma halinde üstün bir zevk ve ahenkle tertip edilmiştir. Soğuk damga ile yapılan motiflere bazı ciltlerde teber edilen ucu sivri demirle altın yaldız üzerine yapılan tarama süsler yavaş yavaş yeni bir üslubun doğuşuna işaret etmektedir.17

XVI. yüzyıl, Türk sanat hayatının müstesna bir devridir. Siyasi hayattaki büyük başarılar sanat hayatında da kendini göstermiş, her konuda en değerli eserler bu devirde meydana getirilmiştir. Bu yüzyıl içinde cilt dalında Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki "Ehl-i hiref" defterlerinden bir çok sanatkar ismi tespit edilmiştir. Bunların arasında özellikle Kanuni devri mücellitbaşılarından Mehmet Çelebi, Süleyman Çelebi, Mustafa Çelebi gibi kişiler üstün sanat kabiliyetlerinden dolayı devirlerinin büyük isimleri olmuşlardır. Bunların elinde Türk deri işçiliği çok güzel ve zarif örnekler vermiştir.18

İlk defa bu asırda mücellidan zümresinin bir ekol halinde toplandıklarını, Osmanlı sarayı içinde diğer sanatkarlar gibi bir zümre teşkil ettiklerini ve kendi aralarında muntazam teşkilatları olup, başlıca hoca ve talebe olarak ikiye ayrıldıklarını hocalar arasında da maharet ve kıdemlerine göre ser mücellit, ser bölük, ser oda, ser kethüda veya sadece kethüda gibi mevki ve rütbeler ihraz ettiklerini Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Ehl-i hiref defterlerinden öğreniyoruz.19

XVI. yüzyılda kullanılan malzeme sahtiyan (keçi derisi) ve meşindir (koyun derisi). Ceylan ve deve derileri de kullanılmakla beraber, en çok sahtiyan tercih edilmiştir. Renk olarak siyah ve kahverenginin çeşitli tonları yanında, kırmızı, vişne, yeşil, mavi ve mor kullanılmıştır.20

İlk örnekleri XV. yüzyılda görülen mukavva üstüne kumaş kaplı ciltler, XVI. yüzyılda daha da güzelleşmiştir. Kırmızı atlas kumaş mukavvaya kaplanmadan önce deri ciltlerin motifleri ile işlenirdi. Zerduzi denilen bu kaplarda motifler cilt ustası tarafından çizilirdi.21

XVI. yüzyılın ilk yarısında kitap kaplarına gömme şemse ve köşebentli deri ciltler, şemse ve köşebentli rugani ciltlerle, geçmişin geleneksel bezemelerine yeni yorumlar getirildiği gibi, yepyeni birçok şey de yaratılmıştır. Gömme şemse ve köşebentli deri ciltlerle şemse, köşebent içlerine kalıpla yapılan iki grup bezemelerle Türk cildine özgü özellikler belirlenir. Bunlardan biri oval, dilimli şemse ve köşebent içinde bir yaprak kümesi veya saptan çıkan birkaç ince dal, şemse içinde dağılarak kıvrılır veya kıvrılarak döner. Bu dallar üzerinde hançeri yapraklar ve çeşitli biçimlerde hatayîler sıralanır. Salbek içine iri bir hatayî yerleştirilir. Saz üslubu olarak tanımlanan bu bezeme, daha küçük ölçüde miklebin şemse ve köşebentlerinde tekrarlanır. Kimi örneklerde şemse içini dolduran dal ve hançeri yapraklar, hatayîler çoğalmış, hatayîlerin ortasını delerek fırlayan hançeri yapraklar veya hançeri yaprağın bir kenarında hatayî buketleri oluşturularak bezeme zenginleştirilmiştir. Cildin enli bordürüne kalıpla yapılan bezemeler de şemse ve köşebentlerin tekrarıdır. Şemse, köşebent, bordür zemini veya tüm bezemeler altın yaldızla boyanmıştır.22

XVI. yüzyıl ciltleri süsleme motifi ve kompozisyon bakımından şu özellikleri taşımaktadır. Altın yaldız süsleme yapılan yere ya da süslemelerin kendisine sürülür.

Şemseler ovaldir ve salbeklidir. Dış kenar çerçeveyi teşkil eden kısımda kartuşlar vardır. Süsleme de, tabiattan stilize edilmiş üçerli yaprak, gonca, rûmî, geçme, nilüfer, ıtır yaprağı, bulut, gül, tepelik, penç, hatayî, orta bağ, tığ, nar çiçeği, altılı çiçek, kaplan çizgisi ve beneği, tırtıllı yaprak23 gibi motifler kullanılmıştır.

XVII. yüzyılda ise Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan gerileme sanat hayatında da kendisini hissettirmeye başlamış ve tabii ciltçilik de bunun dışında kalmamıştır. Bu yüzyılda ciltlerde kompozisyon ve süsleme motiflerinin işçiliğinde bariz bir gerileme göze çarpar.24

XVII. yüzyılda ciltlerde yapım tekniğinde bir değişiklik yoktur. Genellikle köşebent ve bordürler kalkmış, bunların yerine yan ve tepeleri çıkıntılı dikdörtgene benzer büyük şemseler tek başına süsleme olarak kullanılmıştır. Bazı ciltlerde oval şemse, çok olmamakla beraber, yine yapılmaya devam edilmiş ve fakat biraz şekil bozukluğu göstermiştir.25

Bu dönemde kitap ölçüleri oldukça büyüktür. Ciltlerin dış ve iç kapaklarının içleri, kademeli saz üslubunda bezenmiş ve yaldızlanmış şemse ve köşebentli, enli gömme bordürün bulut, iri rûmî ve dallar, hatayîlerle süslendiği görülmektedir. Kimi deri dış kapakların bir çini pano izlenimi uyandıracak biçimde sıvama saz üslubunda fırçayla bezenmesi ve bezemelerin altın yaldıza boyanması dönemin mücellitlerinin cilt tasarımlarındaki yenilikleridir.26

XVII. yüzyıl ciltlerinde kompozisyonda görülen oran değişikliği, salbeklerin büyümesi, bazı ciltlerde köşebent ve bordürün kalkması, büyük dikdörtgen şemselerin belirmesi, XVI. yüzyılda ulaşılan mükemmeliyetten sonraki bir yenilik arayışı olarak değerlendirilebilir.27

XVIII. yüzyılda, klasik deri ciltlerin yapılmasına devam edilmiş, bunun yanı sıra başka tip ve teknikte ciltler de yapılmıştır.28 Dış ve iç kapak süslemeleri artmış, her renk deri ve daha bol altın kullanılmıştır.29

Bu yüzyılda yapılan ciltler başlıca beş ayrı tip göstermektedir:

1. Realist süsleme motifleri kullanarak yapılmış olan ciltler:

-Klasik teknikle yapılmış, klasik tertiple düzenlenmiş (şemse, salbek, köşebent) ve realist süsleme motifi kullanılmış olanlar.

-Realist süsleme motifleri deri üzerine sırma ile işlenerek yapılmış olanlar.

2. Yaldız sürülmüş deri “Yek-şah” tabir edilen demir aleti kakma tekniği ile süslenmiş ciltler. Bunların süsleme motifleri klasik ciltlerde olduğu gibi stilize motiflerdir.

3. Rokoko motiflerle süslenmiş ciltler. Asrın ikinci yarısından sonra bilhassa Avrupa tesiri ile meydana gelmişlerdir.

4. Tamamen klasik teknik ve klasik motifler, bu yüzyıla kadar alışılmamış bir tarzda, sıvama tabir edilen şekilde cildin bütün yüzünü kaplayarak yapılan ciltler.

5. Lake teknikle yapılmış ciltler.30

XVIII. yüzyıl ortalarında, ortası şişkin, dar uzun şemse biçimleri yaygınlaşır. Bu biçimdeki şemse içine aletle sarmal rûmîler ve noktalar, fırçayla içi çiçeklerle dolup taşan vazo motifleri yapılmıştır. Bu dönemin sonlarında kimi ciltlerin dış ve iç kapakları alet ve fırçayla yapılmış ve altınla yaldızlanmış sıvama baklava biçimleriyle bezenirken, kimi ciltlerde dış kapağa kumaş kaplanmış, iç kapaklarına buketler yapılmıştır.31

XIX.-XX. yüzyıllarda yine bir kısım klasik ciltler yapılmaya devam edilmiştir.32 XIX. yüzyılda şemseli cilt sayısı iyice azalmış, zilbahar (kafes) ciltler yaygınlaşmıştır. Ayrıca basılı eserlerin çoğalmasıyla, Batı tarzı deri ciltler yanında, Yıldız cildi denilen, bir yüzüne altın yaldızla Osmanlı sanat arması, diğerine ay yıldız basılı deri, atlas ve kadife ciltler yapılmıştır.33 Fakat bunların sanat kalitesi çok düşüktür. XIX.-XX. yüzyıllarda daha çok demir kakma tekniği ve rokoko tarzında süslenmiş ciltler yaygınlaşmış ve bu suretle de klasik ciltlerle bağlar tamamen kopmuştur.34

Türk-İslam cilt sanatının tarihteki gelişiminde, Hatayî (Kaşi-Horasan-Buhara-Dihlevi), Herat (Herat-Şiraz-İsfahan), Arap (Elcezire-Halep-Fas),

Rûmî (Selçuklu), Memlûk (Mısır), Türk (Diyarbakır-Bursa-Edirne-İstanbul-Şukufe-Rugan”Lake”-Barok), Mağribi (İspanya-Sicilya-Fas), Lake (İran-Hint), Buhara-yı Cedid35 gibi üsluplar görülmektedir.

Bu üslup farklılıkları, cildin biçimi ve yapılış tekniğiyle ilgili değildir. Değişiklik, süsleme motiflerinde ve kullanılan malzemelerde kendini göstermiştir. Bazen aynı motifler, farklı üsluplar içinde aynen kullanılmıştır.36

Arap, Memlûk, Rûmî ve Mağribi üslupları, VII. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar büyük bir gelişme göstermiş ise de, daha sonra yavaş yavaş gerilemeye başlamış, Hatayî ve Herat üslubu ciltler, bu gerileyen cilt üsluplarının yerlerine yayılmışlardır. Bu iki üsluba klasik üslup denilmektedir. Rûmî, diğer bir adlandırılışla Selçuk ciltleri ise bu klasik üslubun tesiri altında kalarak, Osmanlı devri Türk ciltçiliğine bir başlangıç olmuştur. Klasik üslup ilerleme temposunda bir duraklama yapmadan XVII. yüzyıla kadar gelişmekte devam etmiştir.37

Klasik bir cilt, kitabın alt ve üst kısmını örten kapaklar, kitabın arka yüzünü örten dip veya sırt, kitabın ağız kısmını örten, alt kapağa bağlı, üçgen bazen de yamuk dörtgen şeklinde, ucu üst kapakla kitabın iç kapağı arasına giren miklep, “Miklap” veya “Cilt Kanadı” da denir. Miklebin kapağa bağlandığı, miklebe hareket edebilme imkanını sağlayan sertap bölümlerinden meydana gelir.38

Bunlara, bir yazma cildi yıpranmadan koruyan cildbend adı verilen kap ile, şirazeyi de ilave edebiliriz.39 Şiraze, sözlük anlamı itibarıyla kitabın yapraklarını muntazam bir surette tutan bağ, örgü demektir. Ciltte esas cüzleri tutan, birbirine ekleyen kısım şirazedir. Sekiz on çeşit şiraze örüldüğü görülmüş olup, en çok tanınanları,40 alafranga, balık sırtı, sıçan dişi, tek baklava, çift baklava, geçmeli, düz, zikzak sağ-sol yolu gibi41 isimler almaktadır.

Alt ve üst kapağın her biri deffe diye de adlandırılmıştır. Bir kitap kabı gibi ortasından menteşeli ve açılıp kapanır iki kanat şeklinde çift sayfalara deffeteyn adı verilmiştir. Üzerine dini ve sembolik resimler yapılmış, bazısı büyük kitaplara kap olarak kullanılmıştır. Sanatkarlar arasında ise deffeteyn, doğrudan doğruya kitap cildine denilmiştir.[42]

Kapakların rahatça açılıp kapanmasını sağlamak için, sırtla kapaklar arasında bırakılan boşluğa mukat payı, sayfaların ön kenarlarının bozulmaması için sertabın iki yanında, alt kapak ve miklep boyunca bırakılan fazlalığa dudak denir.[43]

Cilt üzerindeki süslemeler, cilt sanatının önemli bir yönünü teşkil ederler. Deri ciltler üzerindeki süslemeler, dış ve iç yüzde olmak üzere iki kısımdır. Buna sertab üzerindeki süslemeleri de ilave etmek mümkündür.[44]

Ciltlerin bezemeleri genellikle deri üstüne kabartma olarak yapılır ve bazı kısımları yaldızla süslenir. Bunların kalıpla basılanlarına gömme kap, kalıp basmaksızın elle işlenerek yapılanlarına yazma kap denir. Yazma ciltlerdeki bezemeler kalıpla basılmayıp, fırça ile ezme yaldız sürülerek işlendikten sonra yek-şah denilen aletle deri çukurlaştırılarak meydana getirilir.[45]

Ciltler kullanılan malzemeye, taşıdığı sanat değerine ve süslemelerine göre adlandırılır. Cildin kenarları deri ile kaplanmış ve ortası kağıt ile örtülmüşse, bu cilde çarkûşe cilt denir. Orta boşluğu ebru, rugan, zerduva, kumaşla kaplanmış olanlar, ebru, rugan (lake), zerduva ve kumaş cilt adını alır.[46]

Lake süsleme, mukavva, deri ve tahta olmak üzere üç çeşit madde üzerine yapılmıştır.[47] Lake eserlerin en eski örneklerine, Kahire el-Muthafül Mısri'de bulunan, bundan 5000 yıl önceki Eski Mısır'a ait tahta lahitlerde rastlandığı bilinmektedir. Daha sonra Çin ve Japonya'da görülen

bu sanat, XV. yüzyılda İran’da Timurlular hakimiyeti sırasında kalemdan ve kitap kapları üzerinde güzel örnekler vermiştir.48

Adını “lak” (vernik) kelimesinden alan ve rugani veya Edirnekâri de denilen lake ciltlerde kapağın yapıldığı mukavva veya deri perdahlanıp tamamen pürüzsüz hale getirilerek verniklenir. Bu cilalı satıh üzerine altın ve boya ile nakışlar yapıldıktan sonra cam gibi parlak bir yüzey elde edilinceye kadar birkaç kat daha vernik çekilir.49

Bizde lake usülu ile yapılmış en eski eser, III. Murad’ın oğlu Şehzade Mehmed’in 1582’de yapılan sünnet düğününü tasvir eden Hoca Sadeddin’in Farsça eş’arı ile, padişahın bir gazelinin aynı şair tarafından tahmisi ihtiva eden Zübdet al-Eş’ar adlı şiir mecmuasının kabında görülmektedir. (Topkapı Sarayı Müzesi Revan Kitaplığı, No. 824).50

Bu ciltler, özellikle Diyarbakır, Bursa, İstanbul ve Edirne’de yapılmıştır. Bu ciltlere önce Rugan, XVIII. yüzyıldan sonra da Edirne Kâri adı verilmiştir.51

Türk lakelerinde, stilize tabiat motifleriyle birlikte realist çiçekler kullanılmıştır. XVIII. yüzyılın sonunda lake sanatında bir gerileme başlar. XIX. yüzyılın başından itibaren mimaride olduğu gibi lake sanatkarlarımız ve müzehhiplerimiz de Avrupa tesiri ile klasik tezniyat yerine tamamen rokoko tarzı tesiri altında kalmışlardır.52

Kumaş ciltlerin XI. yüzyılda yapılmış örneklerine rastlanır. Ancak, XVI. yüzyılda en güzel örnekleriyle yapılmışlardır.53 Kütüphanelerimizde, kenarları deriyle çevrili, ortası kumaş kaplı, çaharkûşe kumaş ciltlerin, ipek, kadife, atlas veya işlemeli kumaş kaplanmış çok sayıda örneği bulunmaktadır. Kullanılan kumaşlar, cilt için özel olarak dokunmamıştır. Cildin yapıldığı yıllarda

İstanbul, Bursa vb. şehirlerde dokunmuş olan veya Çin’den, Şam’dan getirilmiş kumaşların parçaları cilt üzerinde kullanılmıştır. Ancak işlemeli

kumaş cilt kapaklar için, kitap kapağı boyutunda ve klasik deri süslemeleri formunda işlenmiş kumaşlar daha sonra cilt kapağında kullanılmıştır. Ayrıca düz ya da desenli ipek kumaşlar, deri ciltlerin iç kapak yüzlerini kaplamak için de kullanılmıştır.54

II. Beyazıd döneminde klasik deri ciltler yanında, çaharkûşe kumaş ciltler de çok görülür. Cilt kapaklarının etrafı deri ile çevrilip, ortası, iki renkli küçük kareli veya çubuklu (iki renk yollu) ipek kumaşla kaplanmıştır. Bu ciltlerden bazılarının iç kapakları, Fatih Saray Nakışhanesi ciltleri tarzında, müşebbek (katı'a) şemse süslemelidir.55

Hemen her devirde sıkça yapılmış olan kumaş ciltler, XIX. yüzyılda, Yıldız Sarayı'ndaki mücellithanede yapıldığından Yıldız cildi diye adlandırılan, bir yüzüne altın yaldızla Osmanlı saltanat arması, diğerine ay yıldız veya tek ay basılı, mor, kırmızı, bordo veya yeşil kadife ciltlerle devam edilmiştir. Ama bunlar matbu (basılı) eserlerdir ve klasik değil modern tarzda ciltlenmişlerdir.56

Klasik cilt sanatında en geniş yeri deri ciltler tutmaktadır. Deri olarak meşin (koyun derisi), sahtiyan (keçi derisi), rak (ince tıraşlanmış ceylan derisi) kullanılmıştır.57

Deriden yapılan ciltlerin üzeri sıvama varak altını yahut altın sürülmek suretiyle kaplanmışsa, böylelerine yazma cilt, eğer cilt yaldızlandıktan sonra motifler kalıpla basılmışsa gömme cilt, yek-şah denilen aletle motifler çukurlaştırılarak meydana getirilmişse yek-şah denir.58

Kapağı üzerine ezilmiş varak altını ile dört dilimli yaprak motifinde parmaklık tarzında geometrik çizgiler çekilen cilt de, zilbahar veya kafes adını alır. Kapta, tek bir deri kullanılmayıp renkli deriler kullanılmışsa, bu cilde mülevven adı verilir.59 Kapağın etrafında çerçeve mahiyetinde altın bir cetvel çekilirse, buna altın cetvelli cilt denir. Eğer bu cetvel birkaç çizgiden meydana gelmiş ve çizgiler arası altın yaldızla tersim edilmiş ise,

zencirekli cilttir. Zencirekler birçok ciltlerde geniş bordürler halini almış, bordürler bazı geometrik parçalara bölünmüşlerdir.60

Kapağın köşelerine ve ortasına da birer bezeme terkibi yapılır. Köşelerdekine köşe bezemesi, köşe çiçeği, köşebent ve ortadakine de şemse61 denir. Bazı ciltlerin yalnız göbek kısmına bir bezeme konmuş ve köşeleri boş bırakılmıştır.62

Şemseler Selçuk ciltlerinde ve XV. yüzyıl Osmanlı ciltlerinde genellikle yuvarlak, XVI. yüzyıldan itibaren de beyzi olarak yapılmıştır.63

Şemse Arapça'da güneş anlamına gelen "Şems" kelimesinden gelmektedir. Güneş şeklinde süsleme motifi demektir. Güneşin gökyüzünün ortasında ışınlarıyla etrafını aydınlatan bir yıldız olduğu kabul edilerek, kitap kaplarımızın ortalarında bulunan özel şekle de süsleme ve Türk ciltçilik sanatında "Şemse" denilmiştir.64

Türk kitap kaplarının iç yüzlerinde ya oyma (katı'a) veya "halkâr" dediğimiz altınla boyama tekniğiyle işlenmiş şemselere65 rastlanmaktadır. Katı'a şemselerin zemini tek renk boyamalı olanları, benzer paftaları aynı renk boyalı olanları, boyanmış kağıt veya kumaş yapıştırılmış olanları vardır.66 Bazı iç kapaktaki şemselerin içleri ise zeferşan (altın serpme)67 ile doldurulmuştur. Oyma şemseler eğer paftalara bölünmüş ise, dış kapaklarda olduğu gibi, simetrik paftalar benzer şekillerde doldurulmuştur. Çoğunlukla rûmi tercih edilmiştir. Miklep şemseleri de aynı şekildedir.68

Şemselerin iki ucu uzatılarak süslenenlerine salbekli şemse denir.69 Salbek kabartma olduğu gibi yaldızla boyanarak yapılmış da olabilir. Salbeklerin desenleri şemse ile aynı ve ayrı olanları vardır. Mesela, rûmi bir şemsenin hatayî, hatayî bir şemsenin rûmî salbeki olabilir. Salbekte çok seyrek olarak cilt ustasının adına rastlıyoruz. Bunlara da "Yazılı Salbek" denir.70

Türk ciltlerinde genellikle şemse ile köşebent arasındaki yer boş bırakılmıştır. Nadir olarak, bazı XVI. yüzyıl Türk ciltlerinde bu kısım da süslenmiştir. Bu çeşit ciltlere mülemma şemse denir.71

Deri ile yapılan çalışmalar arasında farklı renkte deri parçalarıyla yapılmış aplike (mülevven şemse)72 bulunmaktadır. Parçalı olmayıp bütün meşin üstüne yapılan şemseye yekpare şemse, parça halinde kesilip yerleştirilerek yapılana parçalı şemse, etrafı zincir şeklinde bordürlü olana zincirli şemse, kapakların mukavvası oyulup içine kabartma olarak oturtulana gömme şemse denir.73

Şemselerin gömülme sebebi, üzerlerindeki kabartma şekillerin sürtünme ile bozulmalarını önlemek içindir. Kabartmaların alçak veya yüksek olmaları kalıbın oyulmasıyla, şemse oyuğunun alçak veya yüksek olmaları ise kapak için hazırlanan murakkanın inceliğine, kalınlığına bağlıdır.74

Türk cilt kapakları üzerine bir kalıp aracılığıyla basılarak uygulanan ve üzeri yaldızlanmayan cilt kapağı renginde ve madalyon biçiminde75 sade bırakılan şemselere soğuk şemse denir. XV. yüzyıla kadar İslam ülkeleri kitap kaplarını bu şekilde yapmışlardır.76

Deri kapakların üzerine ezme altın yaldızla fırça ile boyanarak yapılanlara, yazma şemse,77 motif kalıbının zemini altınla doldurulmuş, motifler kabartma şeklinde üstte ve deri renginde bırakılmışsa alttan ayırma şemse, zemin olduğu gibi bırakılıp yalnız motifler altınlaşmışsa üstten ayırma şemse,78 cildin iç kabında derinin ince ince oyularak altın zemin üzerine yapıştırılması suretiyle yapılan süsleme müşebbek veya katı’a şemse,79 sırma ile deri üzerine işlenerek yapılan şemselere zerduz şemse, motifler kalıpla basılmayıp, ezme altın fırça ile sürüldükten sonra yek-şah denilen demir bir aletle deri çukurlaştırılarak meydana getirilen şemselere yek-şah şemse, boyanarak yapılan sonradan üzerine kat kat

vernik sürülmek suretiyle tamamlanan şemselere lake şemse80 denilmektedir.

Lake şemselerde, insan, hayvan suretleri, mimari yapılar, cansız tabiat, çiçekler, manzara öbür klasik süsleme elemanlarıyla birlikte boyanmıştır. Lake şemseler özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda daha çok yapılmış, adeta moda olmuştur. Çatlak olanları daha kıymetlidir. Bunlardan başka kıymetli taşlarla, ipek ipliklerle yapılmış şemseler de vardır.81

Şemse ciltlerde genellikle geometrik motiflerle, rûmî ve hatayî süslemeler kullanılmıştır. XV. yüzyıldan itibaren aralarına stilize edilmiş ve kıvrımlarla uzatılmış bulutlar, yardımcı motif olarak eklenmiştir.82

XVI. yüzyılda şemseler mekik biçimli ve salbeklidir. XVIII. yüzyılda klasik şemseli ciltlerin çok güzel örnekleri yapılmıştır. Dış ve iç kapak süslemeleri artmış, her renk deri ve daha bol altın kullanılmıştır. Bu yüzyılda klasik teknik ve motiflerin bütün yüzeyi sıvama kaplandığı ciltler de yapılmıştır. Şemse ve köşebentler realist çiçek ve yapraklarla süslenmiştir.83

Sayısız örnekte cilt iç kapağında yer alan ebru, hemen her devirde alt ve üst kapakla miklep üzerinde de çok kullanılmış, yine her devirde cilt yan kağıdı olarak kitabı süslemiştir.84

Çaharkûşe ebru ciltlerin gömme deri şemse ve köşebentli olanları da görülür. Süleymaniye Kütüphanesi Laleli 2945 numarada kayıtlı, 1147 H./1734 M. tarihli Haşiye alâ Havasi’l Fethiyye adlı kitabın kapak ortasında da gömme bir şemse vardır.85

Kütüphane koleksiyonlarındaki kitap mahfazalarının en büyük bölümü de ebrudan yapılmıştır.86 Kıymetli taşlarla bezenmiş ciltlere murassa cilt87 adı verilmektedir. Cilt sanatından çok kuyumculuk sanatıyla ilgili olan bu tür maddi kıymeti yüksek bir cilt çeşididir.88 Fildişi, sedef, mine, mercan,

yakut, zümrüt, inci ve elmas süslemeli olanları vardır. Daha çok Kur'an-ı Kerim ciltlerinde uygulanmıştır.89

Süslemelerinde, rûmi, hatayî nakışlar veya geometrik desenler yerine, hayvan resmi bulunan ciltlere genel olarak Acemkârî cilt adı verilmiştir.90

Hayvan resimli kaplar daha çok İran'da yapılmıştır. Hatta İran'da yapılan lake kaplarda insan resimlerine bile rastlanır. Ama hayvan resmi görülen kapların hepsine İran cildi demek de yanlıştır. Eskiden "Acem işi" anlamında "Acemkâri" diye adlandırılmıştır. Acem sanatkâr, Osmanlılarda dışarıdan gelen sanatkârlara verilen addır. Acem, "Arap olmayan" anlamına gelirse de bizde Doğuda bulunan milletlere denilmiştir. Buna Asya Türkleri de dahildir. Bu deyiş bugün yalnız İranlılar için kullanılmaktadır.91

Ciltlerde hayvan resimleri, alt ve üst kapakta, şemse ve köşebentlerde, bazen de miklepte görülmektedir. Daha çok cildin dış yüzeyinde kabartma motif halindedir. Bazen de miklebin veya kapağın içinde katı'a bir şemse üzerindedir. Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 4221 numaralı eserde miklep içinde, Fatih 3887'de ise alt ve üst kapakla miklepte katı'a şemse içinde hayvan motifleri görülmektedir.92

Hayvan motifli şemseler ya soğuk damga olarak altın üzerine basılır ya da sonradan motif aralarına altın sürülerek alttan ayırma tarzında süslenmiş olur. Ciltlerde daha çok geyik, ceylan, kurt, tilki, arslan, maymun, tavşan, leylek ve çeşitli kuşlar, otururken ya da hareket halinde resmedilmiştir.93

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yaygın bir süsleme biçimi olan şükûfe üslûbunda ise, doğal veya üslûplanmış çiçek minyatürleri, buket, vazolu, vazosuz çiçekler veya tek çiçek resmedilmiştir. Bu çiçekler bazen tek başına kapak üstüne uygulanmış, bazen de klasik şemse cilt formları (salbek, şemse, köşebent) hazırlanıp içlerine realist çiçek motifleri, klasik teknikle yerleştirilmiştir. Yani realist çiçek motifli salbek, şemse ve köşebent kalıpları basılmak suretiyle cilt kapakları süslenmiştir.94

Bu realist çiçekler veya çiçek grupları, deri ciltlerde olduğu kadar kumaş işleme ve lake cilt kapakları üzerinde de görülmektedir. Gül, lale, karanfil ve sümbül başta olmak üzere hemen her çeşit çiçek buketlerde yer almıştır.95

Deri üzerine, kalıplayarak veya fırçayla boyayarak süslemeler yapıldığı gibi, kumaş gibi işlenerek de cilt kapakları yapılmıştır. Bu işlemeler altın, gümüş veya ipek iplikle işlenmiştir.96

Gümüşle yapılan işlemeli ciltlere simdûzî cilt adı verilir. Deri üzerine altın yaldızlı sırma ile işlenmiş ciltler, özellikle Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi ile İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümünde bulunmaktadır. Bunlara altınla işlenmiş olmalarından dolayı zerdûzî cilt denilmektedir. Süsleme motifleri daha çok realist çiçek ve saz yolu yapraklardır. Bu ciltlerde, hem süsleme motiflerinin çeşitliliği hem de al-

tının bol kullanılması ve karışık desenlerin çokluğu ile, barok-rokoko etkisi hissedilmektedir.

Yazma eserlerde ve levhalarda en güzel örneklerini veren hat sanatı, kitabın cildine de uygulanmıştır. Özellikle XVI. yüzyılda bazı Kur’an ciltlerinin kesme su (bordür) kitabelerinde kabartma yazılar, süsleme motiflerinin yerini almıştır. Kur’an ciltlerindeki kitabelerde ayet-i kerimeler yazılmıştır. Bazı ciltlerin sertabında ise beyitler görülmektedir. bu yazılar arasında nadiren mücellit ismine de rastlanmaktadır.97

Üzerine ezme altınla, fırça kullanılarak geometrik çizgiler çizilmiş, kesişen hatlar arasına yaldız ve noktalar konulmuş deri ciltlere zilbahar cilt denilmiştir. Kelimenin aslında zerbahar şeklinde söylenmesi gerektiğini ileri sürenler varsa da, kayıtlarda hep zilbahar olarak geçmiştir. Kafes de denilmiştir. Süsleme kapağın ortasında bir dikdörtgen alanı veya kapağın bütün yüzünü kaplar. Bazen cilt mahfazasında da aynı süsleme görülür.

XIX. yüzyılda zilbahar ciltlere çok rastlanır. Kafes süslemesi bazen altın çizgilerle, bazen süslemeli eğrilerle, bazen de saz yolu yapraklarla yapılmıştır.[98]

Başlangıcından bugüne kadar cilt yapımında baskı, kakma ve boyama teknikleri kullanılmıştır. Baskı tekniğinde kalıpla ve küçük aletlerle yapılan iki çeşit uygulama vardır. Birincisinde motifler kalıba oyularak işlenir ve baskı sonunda kabartma olarak çıkmaları sağlanır. Küçük motifler ise daha çok çekiçle vurularak çıkarılır. Kakma tekniğinde varak altın veya biraz daha kalın düz levha halindeki altın, kuvvetli zamk sürülmüş deri üzerine konularak içi çukur, kenarları keskin yuvarlak bir metal aletle vurulmak suretiyle deriye çakılır. Bu teknikle süslenmiş örneklerde altın kaldırıldığı zaman deride izinin kaldığı görülür. Boyama tekniği ise ezilerek sıvı haline getirilmiş olan varak altının fırça ile deri üzerine sürülmesi ve kuruduktan sonra mühre ile parlatılması şeklinde uygulanmıştır. XV. yüzyıldan itibaren gerek Osmanlı gerekse Memlûk ciltlerinde altının yanı sıra mavi boya da kullanılmıştır. Timurlu ciltlerinde renklerin daha çeşitli olduğu görülür.[99]

Metalden, tahtadan ve deriden yapılan kalıplar, kapak üzerindeki yerlerine göre, “şemse kalıbı”, “köşe kalıbı” gibi isimler alırlar. Tahta ve metal kalıplar baskı sırasında bazen deriyi zedelediğinden Türk ciltçiliğinde daha çok deve derisinden yapılmış kalıplar tercih edilmiştir. Bazı ciltlerde, özellikle şemse ve köşebentlerle miklep ve kapak içlerinde yekpare büyük kalıplar kullanılmıştır.[100]

Bunun dışında genellikle zencirekler, köşebentler, şemse iç dolguları ve sertabın muhtelif yerlerinin süslenmesi için daha pratik olan küçük kalıplar kullanılmıştır. Bunlar birer defa basıldıkları gibi yan yana, alt alta, üst üste birçok defa basılıp zemini dolduracak şekilde de kullanılmışlardır. Bu kalıpların bazıları 5-6 mm. çapında çok küçük parçalardır. Yuvarlak imza ve

çiçek mühürleri böyledir. Yine yan yana gelmesiyle zencireği oluşturan “zencirek çivisi”de aynı kategoriye dahil edilebilir.101

“Kör alet”, “yek-şah”, “teber” gibi isimler verilen diğer aletler, deri üzerinde sıcaklığın tesiriyle meydana gelen renk değişikliğinden bu aletlerin kızdırılarak basılmak suretiyle kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Özellikle kapakların yüzündeki geometrik desenlerle iri rûmiler bu tür aletlerle yapılmıştır. Çünkü kapağın her tarafında kalıbın sağladığı intizamı görebilmek mümkün değildir. Simetrik motiflerde bu farklılık daha da belirgindir. Söz konusu aletler cetvel çekmek, basit motiflerle örgü ve geçmeleri yapmak için tek başlarına kullanılmak üzere imal edilmekle birlikte çok defa birbirlerinin yerine de kullanılmışlardır. Gerek büyük ve küçük kalıplar gerekse diğer aletler daima deri üzerine ıslatılarak basılmışlardır. Eğer baskı altın varak olmadan yapılırsa buna “soğuk baskı”102 denilmektedir.

Bugün müzelerimiz ve kütüphanelerimizde bulunan eşi bulunmaz ciltler bu konuya gönül vermiş sanatkarlarımızın zevk, sabır ve maharetlerinin ölümsüz eserleridir. Ciltler, el sanatlarımızdan tezhip, nakış, deri, hat, katı’a, minyatür ve ebru sanatlarının ürünü olarak değerlendirilmelidir.

Geçmişten beri Türklerde güzel bir sanat dalı olan ciltçilik, uygulamalı sanatkar yetiştiren kurumların ilgi alanına girdikçe, yapılan devrin sanat görüşünü aktaran eserlerle bugün de güzel örnekler vermeye devam edecektir.

1 Arıtan, A. S., “Ciltçilik” Md., İ.A., C. 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 551.

2 Özen, M. E., Türk Cilt Sanatı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No: 377, Ankara 1998, s. 9.

3 Binark, İ., Eski Kitapçılık Sanatlarımız, Ankara 1975, s. 1.

4 Züber, H., Türk Süsleme Sanatı, Türkiye İş Bankası Yayınları, Sanat Eserleri Dizisi: 6, Ankara 1971, s. 89.

5 Tanındı, Z., İslamda Kitap Kapları ve Ustaları, Yeni Boyut, 1984, s. 20.

6 Çığ, K., Türk Kitap Kapları, Türkiyemiz, S. 9, İstanbul 1973, s. 6.

7 Binark, a.g.e., s. 4.

8 Tanındı, Z., Türk Cilt Sanatı, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No: 342, Ankara 1993, s. 422.

9 A.g.m., s. 422.

10 Binark, a.g.e., s. 5.

11 Tanındı, a.g.m., s. 423.

12 Özen, a.g.e., s. 17.

13 Tanındı, a.g.m., s. 423.

14 Özen, a.g.e., s. 17.

15 Çığ, a.g.m., s. 5.

16 Aslanapa, O., Osmanlı Devri Cild Sanatı, Türkiyemiz, Y. 13, S. 38, İstanbul 1982, s. 14.

17 A.g.m., s. 14.

18 Çığ, a.g.m., s. 6.

19 Çığ, K., Türk Kitap Kapları, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları, S. 4, Ankara 1953, s. 13.

20 Aslanapa, a.g.m., s. 15.

21 A.g.m., s. 15.

22 Tanındı, a.g.m., s. 425.

23 Çığ, a.g.m., s. 7.

24 A.g.m., s. 7.

25 A.g.m., s. 7.

26 Tanındı, a.g.m., s. 428.

27 Özen, a.g.e., s. 19.

28 Çığ, K., Türk Kitap Kapları, İstanbul 1971, s. 16.

29 Özen, a.g.e., s. 19.

30 Çığ, K., Türk Kitap Kapları, Türkiyemiz, S. 9, İstanbul 1973, s. 12.

31 Tanındı, Z., Osmanlı Sanatında Cilt, Osmanlı, C. 11, Ankara 1999, s. 107.

32 Çığ, a.g.m., s. 15.

33 Özen, a.g.e., s. 19.

34 Çığ, a.g.m., s. 12.

35 Özen, a.g.e., s. 10.

36 A.g.e., s. 10.

37 Binark, a.g.e., s. 5.

38 Özcan, Y., Türk kitap Kaplarında Şemse Motifi, Kültür Bakanlığı Yayınları: 1124, Ankara 1990, s. 2.

39 Binark, a.g.e., s. 8.

40 A.g.e., s. 8.

41 Özdeniz, E., Türk Cilt Sanatı, Sanat Dünyamız, Yapı ve Kredi Bankası, C. 21, İstanbul 1981, s. 17.

42 Özen, a.g.e., s. 11.

43 A.g.e., s. 11.

44 Binark, a.g.e., s. 8.

45 Arseven, C. E., “Cilt” Md., Sanat Ansiklopedisi, C. I., 1943, s. 343.

46 Binark, a.g.e., s. 9.

47 A.g.e., s. 9.

48 Özen, a.g.e., s. 24.

49 “Ciltçilik” Md., Thema Larousse, Tematik Ansiklopedi, C. 6 İstanbul 1993-1994, s. 317.

50 Çığ, K., Türk Lake Müzehhibleri ve Eserleri, İstanbul üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü Sanat Tarihi Araştırmaları, İstanbul 1970, s. 244-245.

51 Binark, a.g.e., s. 9.

52 Çığ, K., Türk Kitap Kapları, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları, S. 4, Ankara 1953, s. 18-19.

53 Çığ, K., a.g.e., s. 18-19.

54 Özen, a.g.e., s. 28.

55 A.g.e., s. 29.

56 A.g.e., s. 29.

57 A.g.e., s. 13.

58 Binark, a.g.e., s. 9.

59 A.g.e., s. 9.

60 A.g.e., s. 10.

61 Özcan, a.g.e., s. 2.

62 Binark, a.g.e., s. 10.

63 Çığ, a.g.e., s. 9.

64 Özcan, a.g.e., s. 2.

65 A.g.e., s. 2.

66 A.g.e., s. 2.

67 A.g.e., s. 2.

68 A.g.e., s. 2.

69 Binark, a.g.e., s. 10.

70 Özcan, a.g.e., s. 3.

71 Binark, a.g.e., s. 10.

72 Barışta, H. Ö., Türk El Sanatları, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 975, Ankara 1988, s. 133.

73 Özen, a.g.e., s. 15.

74 Özcan, a.g.e., s. 3.

75 Sözen, M., Tanyeli, U., Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, Evrim Matbaacılık, İstanbul 1986, s. 218.

76 Özcan, a.g.e., s. 3.

77 A.g.e., s. 3.

78 Özen, a.g.e., s. 15.

79 A.g.e., s. 15.

80 Özcan, a.g.e., s. 4.

81 A.g.e., s. 4.

82 Özen, a.g.e., s. 15.

83 A.g.e., s. 19.

84 A.g.e., s. 29.

85 A.g.e., s. 30.

86 A.g.e., s. 30.

87 A.g.e., s. 30.

88 Arıtan, a.g.m., s. 552-553.

89 Arıtan, a.g.m., s. 552-553.

90 Özen, a.g.e., s. 19.

91 Özen, M. E., Yazma Kitap Sanatları Sözlüğü, İstanbul 1985, s. 1.

92 Özen, M. E., Türk Cilt Sanatı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No: 377, Ankara 1998, s. 20.

93 Özen, a.g.e., s. 20-21.

94 A.g.e., s. 21.

95 A.g.e., s. 21.

96 A.g.e., s. 21.

97 A.g.e., s. 22.

98 A.g.e., s. 23-24.

99 Çığ, K. Türk Kitap Kapları, İstanbul 1971, s. 555.

100 A.g.e., s. 555.

101 A.g.e., s. 555.

102 102 A.g.e., s. 555.

Arıtan, Ahmet Saim., "Ciltçilik" Md., İslam Ansiklopedisi, C. 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

Arseven, Celal Esat., Sanat Ansiklopedisi, C. I, 1943.

Aslanapa, Oktay., Osmanlı Devri Cild Sanatı, Türkiyemiz, Yıl: 13, Sayı: 38, Apa Ofset Basımevi, İstanbul 1982.

Barışta, H. Örcün., Türk El Sanatları, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 975, Ankara 1988.

Binark, İsmet., Eski Kitapçılık Sanatlarımız, Ayyıldız Matbaası A. Ş., Ankara 1975.

Çığ, Kemal., Türk Kitap Kapları, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları, Sayı: 4, Ankara 1953.

Çığ, Kemal., Türk Lake Müzehhibleri ve Eserleri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü Sanat Tarihi Araştırmaları, İstanbul 1970.

Çığ, Kemal., Türk Kitap Kapları, İstanbul 1971.

Çığ, Kemal., Türk Kitap Kapları, Türkiyemiz, Sayı: 9, İstanbul 1973.

Özcan, Yılmaz., Türk Kitap Kaplarında Şemse Motifi, Kültür Bakanlığı Yayınları: 1124, Tanıtma Eserleri Dizisi: 31, Ankara 1990.

Özdeniz, Engin., Türk Cilt Sanatı, Sanat Dünyamız, Yapı ve Kredi Bankası, C. 21, İstanbul 1981.

Özen, Mine Esiner., Türk Cilt Sanatı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No: 377, Sanat Dizisi: 57, Ankara 1998.

Özdeniz, Engin., Türk Cilt Sanatı, Sanat Dünyamız, Yapı ve Kredi Bankası, C. 21, İstanbul 1981.

Sözen, Metin-Tanyeli, Uğur., Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, Evrim Matbaacılık, İstanbul 1986.

Tanındı, Zeren., İslamda Kitap Kapları ve Ustaları, Yeni Boyut, 1984.

Tanındı, Zeren., Türk Cilt Sanatı, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No: 342, Ankara 1993.

Tanındı, Zeren., Osmanlı Sanatında Cilt, Osmanlı, C. 11, Ankara 1999, s. 107.

Thema Larousse, Tematik Ansiklopedi, “Ciltçilik” Md. C. 6 İstanbul 1993-1994.

Züber, Hüsnü., Türk Süsleme Sanatı, Türkiye İş Bankası Yayınları, Sanat Eserleri Dizisi: 6, Ankara 1971.

D.3. ÇINI

Osmanlı Çini Sanatı / Prof. Dr. Yıldız Demiriz [s.350-357]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Erken Dönem

Türk sanatının en başarılı olduğu süsleme dallarından biri kuşkusuz çiniciliktir. Tuğla dış süslemeye renk katmak amacıyla serpiştirilen sırlı tuğlalarla başlayan bu bezeme türü, İran'da çok geç dönemlere kadar bir dış süsleme ögesi olarak kalmıştır. Oysa Anadolu'da zamanla iç bezeme ağırlıklı bir sanata dönüşmüştür.

Anadolu'da Selçuklu Dönemi'nde mozaik çini geleneği çok gelişmiş ve Konya, Kayseri, Sivas gibi merkezlerde en başarılı örneklerini vermiştir. Osmanlılarda da başlangıçta mozaik tekniği yer yer kullanılmışsa da yeni teknikler denenmesi yeğlenmiş ve çinicilik çok farklı bir yönde gelişmiştir.

Tek renkli çini levhaların kullanıldığı örnekleri, Osmanlı mimarisinin en erken dönemlerinden başlayarak saptayabiliyoruz. İznik'te 1335 tarihli Orhan İmareti'nde yapılan kazılarda, tek renkli çini levha parçaları ve bunların kullanıldıkları yerleri gösteren izler bulunmuştur. Böyle monokrom levhaların daha sonraları Bursa'da Yeşil Cami, Yeşil Türbe ve Medrese'de, Muradiye Camii ve Medresesi'nde çok geniş ölçüde kullanılmıştır.

Altıgen çini levhaların bazen altın yaldızlı bezemeler taşıdığını görürüz. Bursa'da 15. yüzyılın ilk yarısında, Yeşil Cami ve Yeşil Türbe'de yer yer silik olmakla birlikte merkezi bitkisel kompozisyonlara süslü bu türden çiniler buluruz. Yine aynı yılların eseri olan Edirne'deki Şahmelek Camii'nde de böyle çiniler bulunmakta idi. Bunlar kısmen kaybolmuş, kalanların da üzerlerindeki süslemeler silinmiştir. Altın yaldız

bezemeli çinilerin biraz daha geç örneklerini İstanbul'da Çinili Köşk'te buluyoruz. K.Otto-Dorn bu çinilerin altınla bezendikten sonra tekrar pişirildiğini ileri sürer. A. Lane ve K. Erdmann'a göre ise altın sadece yapıştırılmıştır. Süslemelerin çoğunun silinmiş olması, bu son görüşü desteklemektedir.

Selçuklu Dönemi'nde çok geniş ölçüde uygulandığı gördüğümüz mozaik çini tekniğini, erken Osmanlı sanatında daha az ve farklı bir zevkin temsilcisi olarak buluyoruz. Bursa'da Yeşil Cami'nin alt kattaki mahfillerinin kuzey duvarındaki pencerelerin soffitlerinde, rumi ve hatailerden bir pano ve yazılı çerçevesiyle Osmanlı mozaik çinilerinin en zengin örneklerinden biri bulunmaktadır. Yeşil Türbe'de de pencere soffitleri mozaik çinilerle bezenmiştir. Aynı yapıda portal iç kemerinin soffiti kısmen mozaik, kısmen de renkli sır tekniğinde çinilerle kaplıdır. Mozaik çininin kullanıldığı yerin seçimi dikkatimizi çekmektedir. Işığın az olduğu soffit, kemer içi gibi yerlerde, renkleri daha canlı olan mozaik çini tercih edilmiştir.

Yine Bursa'da Muradiye Camii'nin cephesinde mozaik çinilerin güzel örneklerini buluyoruz. Girişteki Bursa kemerinin köşeliklerinde rumi ve hatailerin birlikte kullanıldığı zengin bir kompozisyon yer almaktadır. Aynı türden çiniler, yine bu cephede pencere alınlığı süslemesi olarak kullanılmıştır. Öteki alınlıklarda ise geometrik bezeme tercih edilmiştir.

Mozaik çini, 15. yüzyılın ortasından sonra Osmanlı sanatında pek az kullanılmıştır. Son örneklerinin en güzellerini İstanbul'daki Çinili Köşk'ün eyvanında buluruz. Burada hatailerin, rumilerin ve kufi yazının birlikte kullanıldığı zengin bir kompozisyonla karşımıza çıkmaktadır.

15. yüzyılda seramik kaplarda sık sık karşılaştığımız mavi-beyaz sıraltı tekniğini az da olsa duvar çinilerinde de buluyoruz. Eserleri incelerken

görebileceğimiz gibi, bu teknikteki çiniler, renkli sır tekniğindeki çinilerle birlikte, adeta onları desteklercesine kullanılmıştır.

Erken Osmanlı çinilerinde ağırlığı, kuşkusuz renkli sır tekniğindeki çiniler oluşturmaktadır. Bu teknikte renkler, kullanılan sırlarla sağlanmıştır. Renkleri ayıran çizgiler ise, fırınlama sırasında kabararak renklerin birbirine akmasını önleyen bir malzeme ile çizilmiştir. Sanatçıyı zorlayan teknik zorluklardan biri, sırların birbirine akmasını önlemekti. İkinci zorluk ise, farklı renklerdeki sırların içerdikleri minerallerin ideal fırınlanma sıcaklıklarının farklı oluşundan kaynaklanır. Bütün bu güçlüklerin üstesinden gelen ustalar, geleneksel motif dağarına büyük ölçüde bağlı kalmışlardır. Alanların çepeçevre konturlanması gereği, desene belirgin bir hantallık getirmiştir. Buna karşın yine de çok hareketli çizgilerle, hatta Çelebi Sultan Mehmet'in Yeşil Türbe'deki lahdinde olduğu gibi gölgeli renklerle, çok başarılı örnekler meydana getirilmiştir. Renkli sır tekniğinin uygulanması 1550 yıllarına kadar sürdürülmüş, bu tarihten sonra ise bu teknikteki çalışmalar bıçakla kesilircesine sona ermiştir.

Osmanlı sanatında renkli sır tekniğindeki çinilerin ilk örnekleri Bursa'da Yeşil Cami ve Külliyesi'nde karşımıza çıkmaktadır. Monokram levhaların çevresindeki basit bordürlerden, türbe ve caminin mihraplarındaki karmaşık desenlere kadar, külliyenin çini süslemesinin büyük bölümü bu tekniğin çeşitli uygulamalarıdır. Renkli sır tekniğinin renk skalası firuze mavisi, lacivert, sarı ve açık yeşilden ibarettir. Buna yer yer kırmızı konturlar ve altın yaldız eklenmiştir.

Bordür çinilerinin bir merkezde topluca hazırlanarak getirildiği, tekrarlanan desenlerinden anlaşılmaktadır. Aynı desenin, Edirne'deki Şahmelek Camii'nden Edirne'deki Muradiye Camii'nin, Bursa'daki Muradiye Külliyesi'nin ve Yeşil Külliyesi'nin çeşitli yapılarına kadar aynen tekrarlanması böyle bir fabrikasyonu işaret eder.

Yeşil Cami çinileri, usta kitabeleri taşımaları bakımından da önemlidir. Mihrapta çiniye işlenmiş olarak “Ameli üstadan-ı Tebriz” yazısıyla çini ustalarının Tebriz’den geldiği belirtilmekte, Hünkar mahfili çinilerindeki “Ameli Muhammed Mecnun” yazısı ile ise çinicileri yöneten ustanın adı bildirilmektedir. Bu, duvar çinilerinde usta kitabesi saptadığımız tek örnektir.

Yeşil Cami çinileri denildiğinde hemen mihrap çinilerini düşünürüz. Oysa daha ilginç olanlar, maalesef her ziyaretçiye gösterilemeyen Hünkar Mahfili çinileridir. Burada sanatçı, geometrik süslemenin hakkını tam olarak vermiştir. Sekiz kollu yıldızlar ve aralarında yer alan sekizgenlerden oluşan ana şema, mahfilin tüm yüzeylerinde tekrarlanmıştır. İlk anda dikkati çekenler eyvan biçimli mekanın duvarlarında yer almıştır. Biraz dikkat edince tavanda da aynı şemanın tekrarlandığını, duvarlarla tavanı birleştiren mukarnasların izdüşümünde de aynı desenin uygulandığını görürüz. Ayrıca, mahfilin ana mekana açılan tarafındaki çini korkuluklarda da aynı geometrik desen tekrarlanmıştır. Normal olarak namaz kılmaya ayrıldığı için halı ile örtülü olan döşemenin süslemesini görmek ise biraz meraklı olmaya, biraz da rastlantıya bağlıdır.

Rahmetle anmak istediğim meslekdaşım Prof. Dr. Şerare Yetkin, hem meraklı ve dikkatli hem de şanslı olduğundan, döşemede de aynı sekiz kollu yıldız şemasının tekrarlandığını görmüş, son yayınlarından birinde bu konuya yer vermiştir.

15. yüzyılın ilk yarısına ait çinilerin başyapıtları arasında ön planda gelenler ise kuşkusuz Yeşil Cami ve Yeşil Türbe’nin mihraplarıdır. Bunlar, bambaş-

ka bir kategorinin eserleridir. Burada çiniler basit düzlemleri değil, eserin plastik formlarını süsleyen özel elemanlar niteliğindedir. Mukarnas, sütunce, silme gibi mimari elemanlar yanı sıra yazı ve bezemelerin de

plastik değerleri belirtilmiştir. Çiniler eserdeki belirli yerleri için özel yapımdır.

Bursa’daki Yeşil Cami ve Yeşil Türbe mihrapları yanısıra Yeşil Türbe portalinde de gördüğümüz bu özellikler, Edirne’nin en önemli çinili yapılarından biri olan Muradiye Camii’nin mihrabında da karşımıza çıkmaktadır. 15. yüzyılın ilk yarısına ait çiniler arasında seçkin bir yeri olan Muradiye Camii mihrabında, renkli sır tekniği ile mavi-beyaz sıraltı tekniğinin kaynaştığı çiniler bulunmaktadır. Birbirinden çok farklı bu iki tekniğin çerçevelerdeki mukarnaslarda tek çini levha üzerinde birlikte uygulanması son derecede dikkat çekicidir. Sekizli yıldızlar ve sekizgenlerden oluşan geometrik geniş bordürde ve mihrabın mukarnaslı kavsarasında mavi-beyaz çiniler; köşeliklerde ve niş içinde ise sarı ve yeşil rengin egemen olduğu renkli sır tekniğinde çiniler kullanılmıştır. Mihrap nişinin çinilerindeki girift örgülü desenler, yapının ilk dönem kalem işlerinde de tekrarlanmıştır.

Muradiye Camii’nin ilk yapısı ile yaşıt olduğu anlaşılan mihrap çinileri yanı sıra, duvarlarını süsleyen mavi-beyaz altıgen çiniler de çok ilginçtir. Bunların kısmen, yapının ilk döneminden kalma kalem işlerinin üzerinde yer alması, daha geç bir dönemin eserleri oldukları savının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Oysa, serbest fırça çalışması ile pek çok değişik desende hazırlanan bu çiniler teknik ve süsleme özellikleri ile Muradiye Camii’nin çağdaşıdırlar. Bu yüzden, başka bir yapı -belki Edirne Sarayı- için hazırlananan çinilerin kullanımdan arta kalan bölümü olabilir.

Klasik Dönem

Renkli Sır Tekniğinin Devamı

Fatih Sultan Mehmet Dönemi’nden kalma çok önemli çinili örnek tanımıyoruz. Bu dönemin önemli yapılarından Çinili Köşk’ten mozaik çinileri ve altın yaldızlı levhalar dolayısıyla kısaca bahsetmiştik.

Yapının eyvanında yer alan iri sülüs yazılı kuşakta ise renkli sır tekniği kullanılmıştır.

II. Bayezit Dönemi yapıları genellikle sade yapılardır ve çiniye bunlarda pek yer verilmemiştir. Oysa 16. yüzyılın ilk yarısında, özellikle başkent İstanbul'daki yapıların süslenmesinde renkli sır tekniğindeki çinilerin çok başarılı örneklerini buluyoruz.

1465-1478 yılları arasına tarihlenen Topkapı Sarayı Arz Odası'nın cephesindeki simetrik konumda yerleştirilmiş iki panoda, rumi ve hatailer sonsuz düzende tekrarlanmıştır.

İstabul'daki Sultan Selim Külliyesinin haziresinde yer alan iki türbe renkli sır tekniğindeki çinilerin 1520'li yıllarda yapılmış ilginç örneklerini sergiler. Yavuz Sultan Selim Selim Türbesi'nin cephesinde halıyı andıran büyük pano halindeki çiniler renkli sır tekniğinin güzel örneklerindendir. Bu türbenin karşısında yer alan Şehzadeler Türbesi'nde ise farklı bir uygulama dikkatimizi çeker. Yapının taş cephesine altıgen çiniler balpeteği düzeninde kakma olarak yerleştirilmiştir. Kar çiçeğini andıran desenleri birbirinin eşi ise de farklı renklendirme ile ilginç bir görünüş sağlanmıştır.

Renkli sır tekniğindeki çinilerin İstanbul dışındaki örneklerini ise Bozüyük'teki Kasım Paşa Camii'nde buluyoruz. Cephedeki pencere alınlıkları yanı sıra, minberin yan üçgenleri de çinili oluşları ile değişik bir uygulamayı sergilemektedir.

Renkli sır tekniğindeki çinilerin son örnekleri İstanbul'daki 1543 tarihli Şehzade Mehmet Türbesi'nde bulunmaktadır. Osmanlı sanatında terk edilen bu teknik, İran'da ve Orta Asya'da yakın tarihlere kadar kullanılmaya devm edilmiştir.

Klasik Dönem

Sıraltı Tekniği

16. yüzyıl ortasından başlayarak Osmanlı çinilerinde büyük bir değişim yaşanmıştır. Bu değişim hem teknikte hem de desen anlayışında hemen hemen birlikte, ayrı tarihlerde ortaya çıkmıştır.

İlk anda daha çok göze çarpan, teknikteki değişimdir. Yüzyıllardan beri geniş çapta uygulanmakta olan renkli sır tekniğinden 16. yüzyılın ortasında tamamen vazgeçilmiştir. Renkli sır tekniği, az sayıda renkle yetinilmesini, çift kontur zorunluluğu yüzünden desenlerde de belli bir kabalığı getiriyordu.

Sıraltı tekniği, aslında 15. yüzyılda daha çok seramik kaplarda kullanılan, ama duvar çinilerindeki örneklerini de sırası geldikçe tanıttığımız mavi-beyaz örneklerle Osmanlı sanatında ilk ürünlerini vermişti. Zamanla buna katılan açık mor, firuze mavisi, kirli bir yeşil gibi renkler 16. yüzyılın ilk yarısı içinde ortaya çıkmıştı. Bu tekniğin karakteristik renk ve desenlerinin ortaya çıkması için yüzyılın ortasını beklememiz gerekmektedir.

Sıraltı tekniğinde, genellikle beyaz hamurlu olan çininin beyaz zemini adeta kağıdın boyanması gibi fırça ile renklendirilmektedir. Burada, süsleme sanatlarımızdaki geleneksel yöntem kullanılarak, iğne ile delinmiş kalıplardan faydalanılarak desen daha önce bir kez fırınlanmış çini üzerine çizilmektedir. Daha sonra konturlar fırça ile işlenmekte, zemin ya da desenler daha sonra yine fırça ile boyanmaktadır. Bu işlemden sonra saydam bir sır ile kaplanan çini, tekrar fırınlamaktadır. Bu yöntemle çalışılarak, sanatçının desen dağarındaki bütün desenler çiniye işlenebiliyordu. Deseni önceden çizmeden serbest elle yapılan çalışmalar da bulunmakla birlikte, bunlar ancak küçük bir azınlığı oluştururlar.

Sıraltı tekniğinin sanatçıya getirdiği desen olanakları, Osmanlı çinilerini haklı ünlerine kavuşturmuştur. Geleneksel rumi ve hatai motiflerine, geometrik süslemeye ve yazının dekoratif kullanımına, doğadaki motif ve

biçim dağarının geniş ölçüde kullanımı eklenince, çeşitlilik inanılmaz ölçülere varmıştır.

Desen zenginliğini destekleyen bir husus da renk dizisindeki büyük farklılaşma olmuştur. Renkli sır tekniğindeki soluk yeşilin yerini zümrüt yeşilinin derinliği almıştır. Özellikle bitkisel dekor için olmazsa olmaz sayabileceğimiz kırmızı da 1550'lerden itibaren nefis bir mercan rengi olarak çinilerin kalitesini yükseltmiştir. Bu renk kabarık olması dolayısıyla daha da dikkat çekici bir görünüşe sahiptir.

Çini hamurunun duru beyazlığı, renksiz saydam sırın temizliğiyle desteklenmiştir. Çini ve keramiğin her dönem ve teknikte sevilen ve başarı ile uygulanan kobalt mavisi, firuze ve patlıcan moru gibi renkleri ise bu yeni teknikte de yerlerini korumuşlardır. Bu renk çeşitliliği, sıraltı tekniğinde tarama, noktalama gibi fırça oyunlarının rahatça kullanılabilmesi sayesinde daha da artmıştır. Bütün bu teknik ve malzeme olanakları, Saray Nakkaşhanesi'nin usta sanatçılarının hazırladığı özgün desenlerle birleşince, dünyanın bugün bile hayranlıkla izlediği Osmanlı çinileri ortaya çıkmıştır.

16. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı çinilerinin başlıca yapım merkezi İznik olmuştur. Çinilerde uygulanan desenler saray nakkaşhanesinde üretilmiştir. Kitap süslemelerinde ya da kalem işlerinde kullanılan motif dağarı ile çinilerdekiler arasında önemli paralellikler vardır.

Klasik dönem Osmanlı çinilerinin sadece bir listesini yapmak bile bu sayfaların sınırını aşacaktır. Bu yüzden motif ve kompozisyon çeşitlerini tanıtmak ve az sayıda örnekle açıklamak istiyoruz.

Motif Dağarcığı

İslam sanatında figürlerin kullanımına sınırlı ölçüde yer verilmiştir. Osmanlı döneminde bu sınırlamanın aşılmamasına özenilmiştir. Kitap

sanatındaki konuları açıklayıcı minyatürler dışında, insan tasvirine yer verilmemiştir. Bu özen, çinilerde belli desen gruplarını ön plana geçirmiştir.

Yazı, Osmanlı çinilerinde erken dönemlerden başlayarak önemli bir yer tutmaktadır. Çinilerde kitabe niteliğindeki yazılara pek az rastlanmaktadır. Buna karşılık, dini konulu metinler, başta Kur'an-ı Kerim'den bölümler olmak üzere camiler, özellikle dini yapılarda yer alır. Erken dönemlerde belli bir şemanın gerek çinilerde, gerekse kalem işlerinde sık sık tekrarlandığını görürüz; bir satır kufi ve bir satır nesih yazı rumili kıvrık dallardan bir zeminin üzerine oturtulmaktadır. Bu şemadan klasik dönemde vazgeçilmiş, az sayıda bitkisel motifle zenginleştirilmiş bir zeminde, genellikle sülüs yazılara pencere alınlıklarında ya da yapıyı çep çevre dolaşan frizlerde yer verilmiştir. Bu arada ilginç istiflere de yer verilmiştir.

Süleymaniye Külliyesi, çinide birçok ilke ev sahipliği yapmıştır. Sıraltı tekniğindeki çinilerin erken örneklerinden olan çok grift istifli yazıları, İstanbul'daki Süleymaniye Camii'nin mihrap duvarındaki yuvarlak madalyonlarda buluyoruz. Burada yazılar, ortada hasır gibi örülmüştür. Yine Süleymaniye Camii, kabarık kırmızı rengin de ilk örneklerinin görüldüğü yapılardandır. Doğaya dönüşe öncü sayabileceğimiz bir örnek de burada yer almıştır; beyaz Çin bulutlarının doğadaki görünüşlerine uygun şekilde firuze mavisi, zemin üzerinde yer aldığı bordür benzerleri arasında seçkin bir yer tutar. Naturalist eğilimin aynı külliye içinde yer alan Hürrem Sultan Türbesi'ndeki konumuna ise ayrıca değineceğiz.

İslam sanatının en yaygın süsleme grubunu oluşturan geometrik süslemelere Osmanlı çinilerinde oldukça az yer verildiği dikkati çeker. Buna karşılık geleneksel Osmanlı süslemesinin vazgeçilemeyen ögelerinden rumiler, çinilerde büyük ölçüde temsil edilmektedir. Bitkisel geleneksel süslemenin önemli bir bölümünü hatai grubu desenler oluşturur. Burada hatainin belli tek bir motif olmadığını, Doğu Asya'dan alınan

üsluplaştırılmış şakayık, nar, nar çiçeği gibi bitkisel ögelerin iri palmetlerle birlikte kullanıldığı bir süsleme biçimi olduğunu belirtmek isterim. Hatai, bezemeyi çok kez yalnız başına oluşturmaktadır.

Bunun yanısıra, sık sık bir başka geleneksel motif grubu oluşturan rumilerle bir kompozisyon içinde birleştirilmiştir. Bu düzen, Osmanlı süsleme sanatlarının hemen hemen bütün dallarında karşımıza çıkar.

16. yüzyıldan başlayarak özellikle kitap sanatında görülen bir bezeme tarzının daha Osmanlı sanatına girdiğini görüyoruz. Bu kıvrımlar oluşturan iri yapraklar ve saplarının egemen olduğu saz üslubudur. 16. yüzyıl çinilerindeki tipik bir örneğini Rüstem Paşa Camii'nin çinilerinde görebiliriz. Saz üslubu ayrıca hatai grubunun motifleriyle birlikte sık sık karşımıza çıkar. Ayrıca hayvan figürleri ile de kaynaşmıştır. Topkapı Sarayı Sünnet Odası'nın cephesinde firuze katkılı mavi-beyaz çini panolarda geleneksel bitkisel motiflerin oluşturduğu cennet bahçesinde ceylanlar dolaşmakta, kuşlar tünemektedir. Bu, Osmanlı çini sanatı için alışılmadık, ancak saz üslubu için tipik bir görünüştür. 16. yüzyıla ait bu örneklerdeki desenlerin daha geç tarihlere ait benzerlerini yine Topkapı Sarayı'nın Bağdat Köşkü'nde de buluyoruz.

Naturalist bitkisel desenler, Osmanlı çini sanatına 16. yüzyılın ortalarında ilginç bir şekilde teknik değişimle, sıraltı tekniği ve kırmızı kabarık renkle birlikte girmiştir. Osmanlı sanatında daha önce de bitkisel dekora geniş ölçüde yer veriliyordu. Ne var ki bunlar, doğadaki görünümleriyle ilişkileri tartışılabilecek basit çiçeklerdi. Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısından başlayarak çiniler, isimleri ile tanımlanabilecek çiçeklerden ve bazı ağaçlardan oluşan zengin bir floraya sahip olmuşlardır.

Osmanlı sanatında ve kültüründe ön planda gelen bazı çiçekler vardır. Bunların en ünlüsü laledir, oysa sanattaki kullanım sıklığı ve süresi bakımından gül çok daha daha yaygındır. Karanfil ve sümbül ise bu

çiçekleri izlemektedir. Aşağıda çinilerde görülen bitki çeşitlerini sıralarken, az bilinen bazı türlere de yer vermeye çalıştık.

Bahar açmış meyva ağacı motifi, 16. yüzyıldan başlayarak Osmanlı süsleme sanatlarının en sevilen motifleri arasına girmiş, duvar çinilerinde de çeşitli boyut ve düzenlemeler içinde işlenmiştir. Hangi meyvanın baharının söz konusu olduğunu söylemek biraz güçtür. En erken örneklerini Hürrem Sultan Türbesi’nde köşeliklerdeki dallarda buluyoruz. Yaprakların ve çiçeklerin durumuna göre pek çoğuna erik ya da kiraz baharı diyebiliriz. Rüstem Paşa Camii son cemaat yerindeki panoda, gelişmiş yapraklar arasında bulunmasına bakarak elma baharı tanımı yapılabilir. Olgunlaşmış meyvaların bulunduğu Edirne Selimiye Camii Hünkar Mahfili’ndeki elmalı pano bu savımızı güçlendirmektedir. Bahar açmış meyva ağacı, birçok örnekte ilkbahar çiçekleri arasında doğal haliyle betimlenmiştir. Doğaya aykırı uygulamalar arasında, rumi ve hatailerle doldurulmuş bir zeminin ortasındaki büyük vazolara bahar dallarının yerleştirildiği Rüstem Paşa Camii mihrabını hatırlayalım. Birçok yerde ise küçük alanlarda bahar açmış dalları izleyebiliyoruz.

Çinilerde oldukça sık gördüğümüz öteki ağaç selvidir. Sanatın tüm dönem ve çevrelerinde, özellikle sonsuz yaşamı simgeleyen bir motif olarak kullanılan selvi, Osmanlı çini sanatında da revaçtaki bir motif olmuştur. Büyük panolarda ana eksen veya hakim eleman olarak yer almış, zaman zaman iki üç tanesi bir panoda yanyana sıralanmıştır. Özellikle 16. yüzyıl sonlarında ve 17. yüzyılda sayısız denebilecek kadar örneklerini bulabiliriz. İlk akla gelenler arasındaki Topkapı Sarayı haremindeki veliahd dairesi, Ayasofya Kütüphanesi, Eyüpsultan Türbesi çinilerini hatırlatalım. Birçok örnekte bu selviler asma kıvrımları arasında betimlenmiştir. Küçük selvileri ise süpürgelik çinilerinde ayırıcı motif olarak görebiliriz.

Asma kıvrımları, selviler çevresinde adeta sarmaşık niteliğindedir, bunun istisnalarını görmek ise olası. İstanbul'daki Takkeci Camii'nde dikkati çeken bir çini panoda, birbirine paralel uzanan kıvrık dallardan dönüşümlü olarak birinin asma yaprakları ve üzüm salkımları, biri meyva baharı ile yüklü olduğunu görürüz. Burada çok farklı kültürlerin süslemesinin birbiriyle ilginç bir şekilde bağdaştırıldığını görüyoruz. Üzüm salkımı ve asma yaprağı İlk Çağ'da, özellikle Helenistik sanat ve onun etkilerini taşıyan çevrelerin sevilen süsleme ögeleridir. Buna karşılık, bahar açmış dallar 16. yüzyıl ortalarında işlenmeye başlayan bir naturalist ögedir. Böyle birleşimler Osmanlı çini sanatının başka ögeleri arasında da uygulanmıştır.

Naturalist bitkisel süslemede ağırlık, özellikle ilkbaharda açan çiçeklerdedir. Bu çiçekler bazen bir vazo içinde görülmekle birlikte, daha sıklıkla bir bahçede topraktan çıkar durumdadırlar. Böyle durumlarda aralarından yükselen bahar açmış bir meyva ağacı kompozisyonunun tamamlayıcısı olmaktadırlar. Örnekleri başta İstanbul Rüstem Paşa Camii, Edirne Selimiye Camii olmak üzere pek çok 16. yy. yapısında bulunmaktadır.

Çiçeklerin çeşitleri üzerinde özellikle durmak istiyorum. Lale, gül, karanfil ve sümbül, en çok tasvir edilen çiçeklerdir. Bu dört çiçeğin birlikte sonsuz düzende kullanıldığı güzel bir örneği Sultanahmet Camii mahfilindeki çinilerde görebiliriz.

Osmanlı kültüründe en çok üzerinde durulmuş olan çiçek laledir. 16. yüzyıl ortalarından başlayarak Osmanlı çinilerinde karşımıza çıkıyorlar. Lale, ilkbahar çiçeklerinin topluca bulunduğu panoların olmazsa olmaz ögesidir. Çok çeşitli şekillerde çizilmiş ve boyanmışlardır. Beyazdan kırmızıya ve laciverte kadar çinilerdeki tüm renklerde, tarama, beneklerle

bezenme, gölgelendirme gibi yöntemlerle boyanmışlar, çeşitli açılardan çizilmişlerdir.

Lale, bu doğal çevresindeki tasvirleri yanı sıra, rumi ve hatai gibi geleneksel motiflerin arasında bordürlerde, sonsuz düzendeki yüzey bezemelerinde sayılamayacak kadar zengin bir kompozisyon çeşitliliğinin baş ögelerindendir. Bu zenginliği izlemek için sadece İstanbul'daki Rüstem Paşa Camii çinilerine bakmak bile yeter.

Gül, bütün çiçekler arasında bütün çevrelerin ve dönemlerin sanatında en yaygın kullanımı sergiler. Bu durum Osmanlı çinilerinin klasik dönemi için de geçerlidir. Gül fidanları, çeşitli açılardan çizilmiş gonca ve açılmış güller çini sanatına büyük bir zenginlik sağlar. Gül de lale gibi sık sık geleneksel motiflerin arasına karışarak birlikte kullanılmıştır.

Karanfil, Osmanlı süsleme sanatına 16. yüzyıl ortasından da önce girmiştir. Çinilerde ise, lale ve güle göre daha belirgin şekilde stilize edilerek girmiştir ve geleneksel motiflerle birlikte işlendiği uygulamalar ön planda gelmektedir.

Sümbül, sap üzerindeki konumu ve kıvrımlı formu ile çiçekli kompozisyonlara hareket sağlayan bir öge olmuştur.

Daha az karşılaştığımız bazı bitkiler üzerinde de kısaca duralım. Bazı motiflerin tanımlanmasında değişik fikirler ortaya atılmıştır. Rüstem Paşa Camii son cemaat yerindeki çini panoda bulunan yuvarlak motiflerin nar olduğu ileri sürülmüştür. Oysa bunlar bir ağacın üzerinde değil, kısa bitkilerin üzerinde yer almıştır ve afyon kozasıdırlar. Birbirine benzer şekillerde çizildikleri için küpe çiçeği ve zambak ayırımını yapmak güç olmaktadır. Çiğdem ve Manisa lalesini ise laleden ayırt etmek için saplarının konumuna ve yeşil yapraklarının biçimine dikkat etmek gerekmektedir.

Nergis, bir saptan çıkan altı taç yapraklı birkaç çiçekten oluştuğu için oldukça kolay ayırt edilebilir. Yine kolay tanımlanabilen süsen (iris) 16. yüzyılda örneğini az bulduğumuz, 17. yüzyıl çinilerinde ise sıkça betimlenen bir çiçektir.

Kokulu menekşe, ağaç veya büyükçe çalıların gölgesinde, kendini pek de göstermeyen, adeta gizlenen bir bitkidir. Bu özelliğine karşın, güzel kokusu ve güzel mor rengi ile her zaman sevilmiştir. Sanatımıza yansıması da, bahçelerdeki konumunu andırır. Büyük bitkilerin altına adeta sığınmış, aranmadıkça fark edilmeyen, ama desende kalan boşlukları doldurma görevini hakkıyla yerine getiren bir halk çocuğu gibidir. Çinilerde genellikle büyük panoların alt bölümlerinde, topraktan fışkıran bitkilerin arasında yer alırlar. Ayrıca vazo içindeki çiçek gruplarında aşağı doğru sarkarak boşlukları dolduran örnekleri vardır.

Yürek biçimindeki yaprakları, asimetrik ve bir köşesinde mahmuzu bulunan çiçeği ile tanımlanması pek kolaydır. Takkeci Camii ve Üsküdar Atik Valide Camii çinilerinde güzel örnekleri vardır. Ama sadece bir yerde, Edirne Selimiye Camii Hünkar Mahfili’nin halkın gözlerinden korunmuş atmosferi içinde küçük bir madalyonun ana motifi olarak işlenmiştir.

Genel Süsleme Prensipleri

Çinilerde, genellikle klasik Osmanlı süsleme sanatının kompozisyon prensiplerine uyulmuştur. Büyük panoların birçoğunda simetri kuralına uyulmuştur. Ne var ki, doğaya yaklaşıldıkça bu prensipte de doğallaşmaya doğru bir eğilim oluşmuştur. Ana ekseni oluşturan

eğer bir selvi ise simetri pek de sorun çıkarmaz, ama eksen bahar açmış bir ağaç ya da gül fidanı ise dalların doğal durumlarına daha fazla uyulmuş, sanal simetri diyebileceğimiz bir durum doğmuştur. Motifin ana kitlesi pano içinde kabaca simetrik bir alanı kaplamakta ise de, dalların ve çiçeklerin

durumu ve dağılışı simetrik değildir. Aynı şekilde çevrede dolgu sağlayan bitkiler de sadece ilk bakışta simetrik olduğu halde benzerlik tam değildir.

Sonsuzluk da birçok hallerde uyulan bir prensiptir. Çinilerde bu, oldukça küçük levhalarda tekrarlanan motiflerle sağlanmıştır. Küçük vazolar içinde çiçekler, tek motiflerin tekrarlanması bu sonuca götüren uygulamalardır. Küçük şemseler içinde çiçekler, rumiler ya da bunların alternatif kullanımı sık sık görülür.

Büyük panolarda sonsuz tekrarlanan motifler yanı sıra merkezini bir şemse, yuvarlak madalyon, vazoda çiçekler gibi ögeler kullanılmıştır. Bu merkezi motifin çevresinde ise zeminin hatai, rumi gibi geleneksel motiflerle ya da bahar dalları ile doldurulduğunu görürüz. Genellikle boş bırakılan alanlar ile bezeme arasında iyi bir denge sağlanmıştır.

Klasik Dönemden Sonrası

16. yüzyılın sonlarına doğru çinilerdeki güzel kabarık kırmızı rengin giderek koyulaştığını ve eski güzelliğini yitirdiğini görüyoruz. Renklerin bozulmasına karşın, desenlerin pek fazla değişmediğini de saptayabiliyoruz. Sultan Ahmet Camii çinileri bu dönem için karakteristiktir.

Bu dönemden sonra giderek Kütahya'da yapılan çinilerin ağırlık kazanmaya başladığını görürüz. Zamanla renk skalası pek değişmese de saydam sırlarda çatlamalar, mavi ton gibi gözü rahatsız eden özellikler ortaya çıkmaya başlamıştır.

17. yüzyıla gelindiğinde renk dizisinin azaldığını, giderek mavi-lacivert tonlarla sınırlı kaldığını görürüz. Buna karşın motif dağarı zenginliğini yitirmemiştir. Hatta çiçek çeşitleri çoğalmış, biçimlerinde doğaya yakınlık çoğalmıştır. Bu dönem çinilerinden çok zengin bir koleksiyon Topkapı Sarayı haremini süslemektedir.

18. yy.'da gerilemekte olan çini sanatını yeniden canlandırma denemelerine girişilmiştir. Tekfur sarayı çinileri olarak bilinen bu dönem

çinilerinde 16. yüzyılın teknik düzeyine çıkılamamış, renk dizisi ise değişmiştir. Bu dönem çinilerini karakterize eden renk, açık bir sarıdır. 1734 tarihli Hekimoğlu Ali Paşa Camii'nin mihrap duvarında bu çinilerin tipik örneklerini bulabiliriz.

Osmanlı sanatında barok ve rokoko süsleme içinde çinilere pek yer verilmemiştir. Oysa 19. yüzyıl sonlarında, milli akımların ağırlık kazandığı Neoklasik olarak da adlandırılan Birinci Ulusal Mimarlık döneminde yapıların çinilerle bezenmesi ağırlık kazanmıştır. Osmanlı çini sanatının İznik yanı sıra ikinci önemli merkezi olan Kütahya'da bu amaçla çiniler üretilmiştir. Bunlarda büyük bir yaratıcılık söz konusu değildir. 16. yy. desenlerinin benzerleri olan bu çinilerde çok kez sadece, bezenecek alana uydurmaya yönelik değişiklikler yapılmıştır. Hatta zaman zaman klasik dönem Osmanlı çinilerinin tanınmış bazı örnekleri aynen kopye edilmiştir. Bu durumu örneğin Eyüp'teki mimar Kemalettin'in eseri olan Sultan Reşat Türbesi'nde saptayabiliyoruz.

Osmanlı Döneminde Şam Üretimi Çiniler / Doç. Dr. Sitare Turan Bakır [s.358-365]

Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi / Türkiye

Bu çalışmada 16 ve 17. yüzyıllarda Suriye'nin Şam şehrinde yapıldığı kabul edilen çinilerin teknik ve estetik özellikleri; Şam'daki mimari yapılarla, müze ve koleksiyonlardaki örneklere dayanarak açıklanacaktır.1 Ulaşabildiğimiz kaynaklarda mimari yapıları ve çini bezemeleri ayrı ayrı veya birkaçını birarada ele alarak inceleyen çalışmalar mevcuttur. J. Carswell ile M. Meinecke'nin araştırmaları, konuya ışık tutmakta, ancak derlendiğinde henüz incelenmesi gereken noktaların varlığına işaret etmektedir.

16 ve 17. yüzyılda Şam şehrinin Osmanlı hakimiyetindeki yıllarına geçmeden önce, konuya daha geniş bir perspektiften bakarak, İslam dünyasında ve Suriye'de çini bezeme geleneğine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Sanat tarihi ile ilgili yayınlarda, çini bezemenin ilk örneklerinin ortaya çıkışı M.Ö. 3000'li yılların ilk yarısında, Mısır'da bulunan Sakkara mezar piramitlerine kadar uzanmaktadır. Yine M.Ö. 12 ve 6. yüzyıllar arasında Asurluların renkli sırlı ve kabartmalı çinileri, Babillilerin meşhur İştar Kapısı, Mezopotamya bölgesinde çini bezemeli yapıların geçmişe uzanan örneklerindendir. Irak'ta bulunan lüster tekniğindeki çiniler, 9. yüzyılda İslam dünyasında çini üretiminin ilk örneklerine işaret eder. 10-11. yüzyıllar İslam seramikleri için verimli sayılırsa da, çini bezeme yönünden bilgi edinemediğimiz karanlık bir dönemdir. Kaynaklar 10. yüzyıla tarihlenen Suriye-Rakka'daki lüster tekniği çinilere dikkati çekmektedir. 12. yüzyıl ve

sonrasına ait, İran, Anadolu, Türkistan, Kuzeybatı Afrika ve İspanya'da çok sayıda çinili eser bulunmaktadır.2

Şam Üretimi Mavi-Beyaz Çiniler

Yüzyıllar boyunca Emevi, Fatimi, Eyyubi gibi farklı yönetimlerin hakimiyetinde bulunan Suriye'de çini bezeme geleneği 10. yüzyıldan sonra, ancak 15. yüzyılın başlarında Memlûk hakimiyeti döneminde, mavi-beyaz çinilerle kendinden söz ettirmektedir. Bu dönemin en önemli çinileri, Şam'daki 1423 tarihli Halil el Tebrizi Camii ve Türbesi'nde bulunmaktadır. Caminin kıble duvarındaki panolarından birinde çinici ustasının Tebriz kökenli olduğu ipucunu veren nesih yazı karakterli "Amel Gaibi. Tebrizi" ibaresi yer almaktadır.3 Sanat tarihçiler Şam'daki sınırlı örneğe rağmen, mavi-beyaz üretimin Şam'da yapıldığı konusunda birleşmektedirler. Ancak Micheal Meinecke, 1988 yılında yayınlanan makalesinde, bu tarzda aynı dönemde yapılmış birçok benzer örneğe dayanarak Kahire'de ve Şam'da tespit edilen mavi-beyaz çinilerin aynı ustaların sorumluluğu altında üretilmiş olabileceğini tartışmaya açmıştır.4 Kahire'deki yapılarda rastlanan "Amel Gaibi. Tebrizi" ibaresi bu bağlantıyı güçlendirmektedir.

15. yüzyılın Şam mavi-beyazlarını, Halil el Tebrizi Camii ve Türbesi'nden başka, Şam'da diğer yapılarda fragmanlar halinde bulmak, ayrıca dünya müzelerinde ve özel koleksiyonlarda rastlamak mümkündür. Bunlar çoğunlukla altıgen formludur. Hamurun rengi gri-beyazdır, iri taneli ve gevşek dokuludur. Sırları lekeli ve çatlaklıdır. Beyaz zemin üzerinde kobalt mavisi fırça darbeleriyle desenler oluşturulur. Bazılarında siyah, turkuaz, mor konturlar tespit edilmiştir. Desenler, Uzak Doğu örneklerinin motifleriyle, Tebrizli olduğu söylenen ustaların kazandırdığı İran sanatı etkilerini ve yöresel üslupları yansıtan bir nitelik taşımaktadır. Bunlar

palmiye ağaçları, iğne yapraklı stilize çiçekli dal ve yapraklar, merkezde yer alan rozet çiçekli kompozisyonlar ve çeşitli ibrik figürleridir.5

15. yüzyıl Şam-Kahire çinilerinin paralellerini; farklı bir üretim olan Edirne Muradiye Camii (1435-36) ile Bursa Muradiye Külliyesi içinde yer alan Cem Sultan Türbesi'nde (1479) görmekteyiz. Bunlar teknik kalite ve desen açısından Şam'ın mavi-beyazlarından ayrılıklar gösterdiği gibi, altıgen formların ebatları Şam örneklerinde daha büyüktür.

XVI-XVII. Yüzyıl İznik Etkili Şam Üretimi Çiniler

Araştırmalar 15. yüzyılın başlarına tarihlenen mavi-beyaz Şam üretimi çinilerin daha sonra sınırlı sayıda üretildiğine işaret eder. Şam üretimi çiniler için yeni bir sayfanın açılması, 1516 yılında Suriye'nin Osmanlıların eline geçmesiyle gerçekleşmiştir. Bilindiği gibi 16. yüzyıl, Osmanlı çini sanatının doruk noktasına ulaştığı bir dönemdir. Özellikle Kanuni Dönemi'nde cami ve türbeler için çini siparişleri gözle görülür şekilde artmış, İznik atölyeleri çok yoğun çini üretim talebiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu yoğun üretimin Osmanlı'nın hakimi olduğu topraklarda hissedilmesi doğal bir gelişme olarak kabul edilmelidir.

Şam çinilerinin motif ve kompozisyonlarında bariz olarak görülen etkilere girmeden önce, bağlantısını kurduğumuz dönemin İznik çini örneklerini, kısaca hatırlatmak uygun olacaktır:

16. yüzyılın başı, Osmanlı seramiklerinde mavi-beyaz bezemelerin yoğunlaştığı bir dönemdir. Geçmişle kıyaslandığında bu seramikler, teknik açıdan mükemmeli yakalamış ve üretim kalitelerini 17. yüzyıl ortalarına kadar sürdürmüştür.

1535 ile 1560 yılları arasında, mavi-beyazdan çok renkliliğe geçiş dönemi olarak nitelenen, bir grup seramik dikkati çeker. Bunlar yeni renk ve motifleriyle önceki mavi-beyazlardan farklıdırlar. Kompozisyonlarda hatayi-rumi bulut üslubunun yanında, doğadan yarı stilize gül, sümbül, lale,

nar, müge çiçeği, enginar, gibi motifler kullanılmış; desenlerde disiplinli çizim anlayışı yerini daha özgür bir anlayışa bırakmıştır. Kobalt mavisi turkuaz ve siyahın yanında yeşilin çeşitli tonları, patlıcan moru ve eflatun tonlarının eklenmesiyle yeni bir renk paleti oluşmuştur.

Uzunca bir dönem, bu grup seramikler literatürde "Şam işi (tipi) seramikler" adı altında anılmıştır. Ancak Oktay Aslanapa'nın yürüttüğü İznik kazılarında çıkan bol örnek, geçiş dönemi olarak kabul edilen bu seramiklerin, İznik'te yapıldığını kanıtlamaktadır. "Şam işi" sıfatıyla anılması, bunların benzer renkteki örneklerinin Şam'da da görülmesindendir. Bilgi yetersizliğinden kaynaklanan bu tür yanlış adlandırmalar, birçok seramik grubu için yapılmış, ancak yapılan kazılar, doğruları gün ışığına çıkarabilmiştir.

"Çok renkliliğe geçiş dönemi seramikleri"nin yanında, aynı gruptan çinilere, sadece Osmanlı'da Bursa Yeni Kaplıca'da (1552-53)[6] ve İstanbul Silivrikapı'daki Hadım İbrahim Paşa Camii'nde (1551) rastlamaktayız.

16. yüzyılın ikinci yarısında, İznik üretimi çini ve seramikler "Çok renkli kırmızılı sıraltı tekniği" ile parlak bir döneme girer. Gelişmiş kompozisyon kurguları, zenginleşen renkleri, sınırsız çeşitte motif stilizasyonlarıyla dikkati çekerler. Kabarık kırmızı, zümrüt yeşili, kobalt tonları, turkuaz, siyah renkler şeffaf sırın altında derin ve ışıltılı bir görüntüye bürünmüştür. Saray nakkaşları hatayi, rumi, bulut üsluplarını; bahar, lale, sümbül, gül, zambak, zerrin, servi, üzüm asma yaprakları, süsen, afyon motifi, nergis, gibi çiçeklerle bir arada ustalıkla kullanmıştır.

17. yüzyıl ortalarına kadar süren bu verimli üretim, çeşitli nedenlerle aksamış ve yüzyılın sonunda İznik'teki atölyelerin kapanmasıyla son bulmuştur. Bu yüzdendir ki 17. yüzyılın ikinci yarısında yapılarda daha çok

mavi beyaz çiniler görülür. Bunlarda kaba desenler, özensiz bir işçilik hakimdir.

Şam Üretimi Çinilerin

Yer Aldığı Yapılar

Şam'da çini üretim geleneğinin, Osmanlı'nın Suriye'yi almasından itibaren hız kazandığını ve 16-17. yüzyıllarda bu şehirde, İznik üretimi çini gruplarının etkisi altında kalarak üretim yapıldığını belirtmiştik. Bu dönemde İznik'ten Şam'a ustalar ya da desen kalıpları gönderildiğine ve yerel atölyelerde benzer çinilerin üretildiğine inanılmaktadır. Aşağıda Şam şehrinde yerinde inceleyebildiğimiz örnekler, teknik ve bezeme özelliklerine göre detaylarıyla açıklanmaktadır. Bunlardan birkaçının, sadece yayınlardaki yazılı ve görsel malzemelere dayanarak değerlendirildiğini belirtmek yerinde olacaktır.

1- Şam üretimi çinilerin Şam'daki ilk örneklerine, Osmanlı mimarisinin üslup özelliklerini taşıyan Süleymaniye Camii'nde (1554-1560) rastlıyoruz. Caminin revaklı avlusunda kapı ve pencere üstlerinde, simetrik desenli kemerli çini alınlıklar bulunmaktadır (Res.

1). Cami mimarisi Osmanlı karakterinde olmasına rağmen çiniler kendine has bir üslubu yansıtırlar. Desen kurguları ve motifler İznik etkilidir. Diğer taraftan sıraltı tekniğindeki bu çinileri İznik örneklerinden farklı kılan ise renkleridir. Kobalt mavisi, turkuaz, adaçayı yeşili mor ve konturda siyah kullanılmıştır.

Dikkate değer diğer bir nokta, hatayi ve rumilerden oluşan kompozisyonlarda, motif konturlarının beyaz bırakılmış olmasıdır. Bu görünüm 14 ve 15. yüzyılda erken Osmanlı mimarisinden bildiğimiz renkli sır tekniğini (cuerda seca) hatırlatmaktadır. Teknik olduğu gibi uygulanmamış ancak sıraltında taklit edilmeye çalışılmıştır.

2- Şam’da Süleymaniye Camii’ne bitişik olan II. Selim Türbesi’nde çini bezemeler bulunmaktadır. Afif Bahnassi makalesinde; türbenin banisi ve yapım tarihi ile ilgili olarak iki ayrı görüşten söz etmektedir. Bazı araştırmacılar yapının; II. Selim tarafından 1586 yılında, diğerleri ise Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1560 yılında yaptırıldığına inanmaktadır. Bu yapıda ve yapının içinde bulunan mescit içinde pencere ve kapı üzerlerinde birçok Şam üretimi kemerli çini alınlıktan ve panodan söz edilmektedir.7

3-Şam’daki 1562-3 tarihli Sadeddin Zaviyesi’nin içinde, 16. yüzyılın Şam üretimi çinilerinin karekteristik özelliklerini içeren beş adet kemerli çini alınlık bulunmaktadır. Bunlardan ikisi, caminin güneybatı duvarında mihrap nişinin iki yanında, günümüzde camekanlı dolap haline getirilen nişlerin üzerindedir. Diğer üçü caminin güneydoğu duvarındadır. Simetrik şemalı kemerli alınlıkların tümünde, ortada dilimli veya dikdörtgen kartuşun içinde sülüs yazı karakteriyle yazılmış Kur’an’dan ayetler, dini ibareler yer almaktadır. Kitabelerin etrafındaki desenlerde, hatayi ve rumi motifleri birarada kullanılmıştır. İznik etkili hatayi çiçekleri, gonca ve yapraklar rumi kapalı formlarının ve helezonlarının arasına kalabalık bir kompozisyon anlayışıyla yerleştirilmiştir.

Mihrap duvarının sağında ve solunda şemse göbekli hatayi, rumi ve naturalist üslubun birarada kullanıldığı çini panolar göze çarpmaktadır. Şemse göbekli panoların cami için tasarlandığı anlaşılmaktadır. Ancak desenler birbirini doğru takip etmediğinden John Carswell, Şam çinileriyle ilgili makalesinde, bunların montaj aşamasında yanlış yerleştirilmiş olabileceğini tartışmaktadır.8

Mihrap duvarının üst bölümünde çini kuşak yazısı, şemse göbekli panoların üzerinde de kemerli alana göre tasarlanmış naturalist üsluplu çini panolar yer almaktadır. John Carswell, çinilerin yapıyla aynı tarihli

olduğunu belirtirken, üzerlerinde 1574, 1586-7 ve 1596-7 olmak üzere üç değişik tarih bulunan çini levhaların da, daha sonradan eklendiğine dikkati çekmektedir.9 Farklı tarihlerine rağmen bu çinilerde kullanılan renkler, Şam çinilerinin karakterini oluşturan, kobalt mavisi, soluk bir yeşil (adaçayı yeşili), turkuaz, siyah ve bazen de mordur.

4- Şam'daki Derviş Paşa Camii (1574), 16. yüzyılın çeşitli desende çini örneğini birarada görebildiğimiz diğer bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Çini ile kaplı mihrapın niş bölümünde gelişigüzel monte edilmiş; hatayi, rumi, tepelik (palmet) motiflerinden oluşan, farklı desende ulama karo çiniler bulunmaktadır (Res. 2). Nişi çevreleyen bölümün en üstünde, talik yazı karakteriyle yazılmış dört kartuş içinde 1574 (H. 982) tarihinin düşüldüğü kitabe yer almaktadır. Yazı kartuşlarının etrafı, yeşil rengin hakim olduğu mermer taklidi çini bezemeyle dolgulanmıştır. Geri kalan alanlar hatayi motifli ulama karolarla bezenmiştir. Genel olarak bakıldığında, niş içinde ve dışında, bezenecek alanın formunun dikkate alınmadan, çini bezeme yapıldığını görüyoruz. Desenlerin sınırlarda gelişigüzel kesilmesi ve yerleşim düzeni bu çinilerin stok çinileri olma olasılığını akla getirmektedir. Kullanılan renkler Şam çinilerinin klasik renkleridir. Sırları bol çatlaklıdır.

Mihrabın yanında yayınlardan tanıdığımız, tasarım açısından oldukça başarılı ve ilginç olarak nitelendirebileceğimiz bir pano mevcuttur (Res. 3). Panonun ortasında kemerli ve mermer taklidi sütunlu alan, bunun içinde de peygamberin ayak izi (Kadem-i Nebi) betimlenmiştir. Kemerden aşağıya doğru içi yazı ile bezeli kandil vazo sarkıtılmıştır. Kemerin üzerinde talik yazı karakterinde dikdörtgen kitabe, köşebentlerinde bulut ve hatayi motifli bezeme görülmektedir.

Kemerli alanı içerden dışarıya doğru; hatayi desenli orta kalınlıkta bir bordür, bunun yanında hatayili ulama ve üst bölümde talik yazılı kartuşlar

içeren kalınca bir bordür ve en dışta üç iplik rumi bordür çevrelemektedir. Renkler klasik Şam çinilerinin renkleridir. Bu panoda yeşil ve kobalt rengin hakim olduğu dikkati çekmektedir.

Derviş Paşa Camii'nde mihrap ve mihrap duvarındaki çinilerinden başka, bezemede pencere ve kapı üzerlerinde kemerli kitabeli alınlıklar kullanılmıştır. Bu alınlıkların tasarım açısından en güzel örneği ve en sağlam kalmış olanını yine yayınlardan tanımaktayız (Res. 4). Kompozisyonun ana teması, dilimli dikdörtgen kartuşların içinde yer alan, talik yazı karakterli ayetten oluşmaktadır (180. ayet-Saffat Suresi).10 Yazının etrafı yarı stilize çiçeklerden olan lale ve karanfillerle ustaca bezenmiştir. Desenlerdeki sade ve özgür yaklaşım, İznik'te 16. yüzyıl ortalarında tabaklarda görülen, "Çok renkliliğe geçiş dönemi seramikleri"ni çağrıştırmaktadır. Kemerli alınlık en dıştan ince mermer taklidi bordürle sınırlıdır. Kobalt mavisi, turkuaz, yeşil, mor ve konturda siyahla renklendirilmiştir.

Derviş Paşa Camii'nde üç değişik kemerli kitabeli pano daha bulunmaktadır. Bunlardan biri, Hz. Peygamber'i metheden (Kaside-i Bürde) ibarelerin yer aldığı talik yazı karekteriyle yazılmış, dört adet dilimli dikdörtgen kartuş etrafında, ince rumi desenlerden oluşmaktadır. Ana zemin kobalt mavisi ile boyanmış, rumilerin küçük detaylarında turkuaz renk tercih edilmiştir.

Bir diğer kemerli alınlıkta, üst üste yerleştirilen dilimli dikdörtgen kartuşların içinde yine talik yazı karekteriyle Kur'an'dan bir ayet yer almaktadır (128. Ayet–Bakara Suresi). Yazının etrafı İznik etkili desenlerle bezenmiştir (Res. 5). Tasarımda gözle görülür bir acemilik söz konusudur. Alınlığın sağ ve sol yanında küçük alanlara bahar ağacı tasvirleri sığdırılmaya çalışılmış, üst bölümde ise naturalist üsluptan farklı bir üslup olan hatayi ve rumi motifleri tercih edilerek desen bütünlüğü bozulmuştur.

Ana desenin etrafı yeşil rengin hakimiyetinde mermer taklidi bir bordür deseniyle çevrilidir. Kullanılan renkler klasik Şam çinilerinin renkleridir. İznik'te olduğu gibi, Şam örneklerinde de cetveller (ince bantlar) turkuaz renkle boyanmıştır. Renklerdeki akmalar ve sırdaki çatlaklar, çoğu örnekte olduğu gibi, teknik yönden sorunlar yaşandığını göstermektedir.

Derviş Paşa Camii'nden son kemerli alınlık örneğinde, "Allah dört halifenin minber, mihrap ve mescidinin ışığıdır" anlamına gelen talik kitabe tespit edilmektedir. Alınlığın dolgu desenleri, naturalist üslup çiçeklerinden lale, zambak, gül motifleriyle ustaca tasarlanmıştır. Kemerli çini alınlık en dıştan hatayi çiçeği ve yaprak desenli, ince bir bordürle çevrelenmiştir.

Kemerli alınlıkların dışında Derviş Paşa Camii'nin avlusunda ve caminin içinde farklı desende altıgen ve ulama karolu panolar bulunmaktadır (Res. 6). Gelişigüzel monte edilmiş olan ulamaların bazıları daha önce sözünü ettiğimiz mihrap nişindeki karolarla aynıdır. Karoların desenleri İznik örneklerini hatırlatan hatayi-rumi, hatayi-bulut kompozisyonlu ulama şemalardır. Caminin avlusundaki altıgen çinilerin çoğu merkezi şemalı hatayi üsluplu desenlerdir. Tümünde karekteristik Şam çinilerinin renklerinden, kobalt mavisi, yeşil, turkuaz, mor ve konturda siyah renkler kullanılmıştır. Pişirim sırasında renklerin aktığı, sırda çatlakların oluştuğu gözlenmektedir.

Derviş Paşa Camii'nin çinilerini mihrap, mihrap duvarındaki pano, pencere, kapı üzerindeki alınlıklar ve ulama çiniler olarak ele aldık. Benzer özelliklerinden dolayı alınlıklar, mihrap ve mihrap duvarındaki bazı çiniler, yapıyla aynı tarihte yapılmış olmalıdır. Mihrap nişi, avlu ve caminin diğer bölümlerinde karşılaştığımız ulama karolar büyük olasılıkla stok çinileridir. Bunlar yapıyla aynı tarihlerde veya daha geç üretilmiş çiniler olabilir.

Derviş Paşa Camii'nden başka, camiye bitişik Derviş Paşa Türbesi'nde de çini panoların varlığı bilinmektedir.11 Sekizgen planlı türbenin içinde

köşelerde sekiz adet pano kullanılmıştır. Bunların desen ve renklerinden, camideki örneklere göre daha geç tarihte üretilen çiniler oldukları anlaşılmaktadır. İri motifleri, uzun sapları ve kompozisyon kurgularıyla İznik'in 17. yüzyıl çinilerini hatırlatırlar. Birkaç çeşitte pano kompozisyonun tercih edildiği desenler; serviler, içi rumi bezemeli vazolar, lale, karanfil, sümbül, süsen, zambak, gül motifleri ile bezenmiştir. Panoların hepsini bir bordür deseni çevreler.

5- Şam'da bulunan ve Şam üretimi çinilerle bezeli bir diğer yapı, 1586 tarihli Sinaniye Camii'dir. Mimar Sinan'ın eseri olan bu camide, kemerli çini alınlıkların desenleri Sadeddin Zaviyesi'ndekileri çağrıştırmaktadır. Dikkatli bakıldığında bunlardan iki alınlığın deseni, Sadeddin Zaviyesi'ndeki alınlıklardan biriyle aynıdır (Res. 7).12 Hatayi üslubu motifler, hurdeli rumiler arasında ustaca gezdirilmiştir. Motif ve kompozisyon kurgusu İznik etkili olan bu desen, griftliği ve yoğunluğuyla Şam üslubunu yansıtmaktadır. Aynı desenlerin kullanıldığı Sadeddin Zaviyesi ve Sinaniye Camii'ndeki alınlıklarda kitabeler farklıdır. Sadeddin Camii örneğinde ve Sinaniye Camii'nin 39. ayetin, Kehf Suresi'nin yazılı olduğu aynı desenli alınlıklarda, sülüs yazı karekterinin tercih edildiği dikkati çekmektedir. Alınlıkların diğer yapılardaki örneklerinde olduğu gibi, zeminlerinin kobalt mavisi ile boyalı olduğu tespit edilmektedir. Özellikle rumi hurdeli rumilerin, yeşil renkle boyandığı diğer motiflerde turkuaz, yeşil, mor ve konturlarda siyah tercih edildiği gözlenir.

Sinaniye Camii'nde değişik desenli diğer alınlıkta "Çerağ ve mescit, mihrap ve minber Ebubekir ve Ömer, Osman ve Haydar" ibaresi karşımıza çıkmaktadır (Res. 8). Talik yazı karekterindeki bu yazı oldukça başarısızdır. Hatayi-rumi motifinin kullanıldığı kompozisyon kurgusu; Sadeddin Zaviyesi, Derviş Paşa Camii ve Sinaniye Camii'nin alınlıklarıyla benzerdir. Ancak iri motifleri, yer yer akan renkleri, kalitesiz işçiliğiyle özensizdir.

Zeminde kobalt mavisi, cetvellerde turkuaz renk tercih edilmiştir. Benzerlerinde olduğu gibi; rumi ile hurdelenen rumi motiflerin zemini, yeşildir. Yaprak ve hatayi çiçekleri yeşil, turkuaz, morla, tüm motifler de siyah renkle konturlanmıştır. Kemerli alınlık, dilimli yarım motiflerden oluşan, incecik bir bordürle çevrilidir. Bu desenin aynısını Şam Milli Müzesi'nde tespit ettik. Ancak bu örnekte, dilimli dikdörtgen kartuşun içinde 36. ayetin Nur Suresi yazılıdır.

Sinaniye Camii'ne girişte kapının üzerinde bulunan alınlık, şimdiye kadar incelediğimiz örneklerden farklıdır (Res. 9). Bu pano görmeye alıştığımız kemerli alınlıkların aksine, dikdörtgendir. Üzerinde herhangi bir yazı kartuşu bulunmamaktadır. İznik etkili ana desende, motif çeşidi zengin, kompozisyon şeması yanyana ulanabilecek şekilde düzenlenmiştir. Tekrar eden bölümde, servi ağacı, zeminden yukarı doğru uzanan lale, karanfil, sümbül, bahar dalları, süsen gibi yarı stilize çiçekler ustaca kullanılmıştır. Renkler karekteristik Şam renkleridir. Zemin diğer alınlıklarda olduğu gibi, kobalt mavisi ile boyalıdır.

6- Mısır'da Sina Dağı'nda St. Catherine Kilisesi'ndeki "Burning Bush Şapeli" olarak tanımlanan şapelde, Şam üretimi çinilere rastlanmıştır. Şam'daki yapıların kitabelerinde yer alan dini ibareler, çinilerin bir inanca hizmet ettiğini yansıtırken; şapeldeki çinilerin, mekandaki objelere bir fon oluşturacak şekilde, sadece dekoratif amaçlı kullanıldığı anlaşılmaktadır. John Carswell'in yaptığı tespitlere göre bu yapıda desen ve kalite yönünden, büyük bir bölümü ulama karo deseni olan, 13 değişik çini grubu bulunmaktadır.13 Yazar, bunların ilk üç tipini, usta ellerden çıkan başarılı örnekler olarak nitelemiştir. Metinde çinilerin üretimi ve tarihi, detaylarıyla tartışılmaktadır. Şapeldeki bir Yunanca panodan hareketle, 1680 yılında çinilerin hibe yoluyla gelmiş olabileceği ve bunların arasında daha erken tarihlilerin de bulunduğu tahmin edilmektedir. Yapının 1770, 1847 ve 1911

yıllarında restorasyon geçirdiği göz önünde bulundurulduğunda, çoğu çini örneğinin 17. yüzyıl ve daha sonrasına ait olabileceği belirtilmektedir.

7- Şam'daki Selahaddin Eyyubi Türbesi, 13. yüzyıla aittir. Kitabesinde İbrahim Paşa tarafından, 1618 (H. 1027) yılında tamir edildiği yazılıdır. 17. yüzyılın karekterini yansıtan çiniler, restorasyon sırasında yerleştirilmiş olmalıdır. Türbenin içinde dikkati çeken ilk örnek, kemerli nişin içindeki çini bezemedir (Res. 10). Bu alanda çok çeşitli ulama karo, bordür ve pano örneğinin yanında; 1618 tarihinin bulunduğu, kemerli kitabeli pano yer almaktadır. Kitabenin iki yanında vazodan çıkan sümbül, lale, karanfil, süsen gibi iri çizilen çiçekler, yukarı doğru uzayan saplarıyla, İznik çinilerinin 17. yüzyıl özelliklerini yansıtırlar. Kobalt mavisi, turkuaz renkler ağırlıklı olarak kullanılmış, bunun yanında, küçük alanlarda kırmızı renk göze çarpar.

Kemerli kitabeli panonun etrafında, gelişigüzel yerleştirilen 16. yüzyılın sonuna ait olduğunu tahmin ettiğimiz stok çinileri görülmektedir. Bir başka grup kobalt mavisi ve turkuaz rengin hakim olduğu, 17. yüzyılın mavi-beyaz çinilerini hatırlatır. Bunlar hatayi üslubunun iki veya üç ana hat üzerinde gelişen bordür kompozisyonları ve panolarıdır. Türbenin diğer duvarlarında yer yer ulama çiniler ve bordürler bulunmaktadır. Lizbon Calouste Gülbenkyan Müzesi, Londra Victoria&Albert Müzesi, New York Metropolitan Müzesi gibi dünya müzeleri ve özel koleksiyonlarda benzer birçok örneğine rastladığımız bu çini panolardan biri; üzüm-asma yapraklı ulama desendir.14 Kompozisyon alanı; kalın saplı hatayi motifleriyle madalyonlar şeklinde bölünmüştür. Madalyon içlerine üzüm asma yaprakları yerleştirilmiştir. Bir diğer ulama desen; tek bir karoda, iri, bol yapraklı ve detaylı çizilen hatayi motifinden oluşan kompozisyondur.15 Bu ulama desenler müze ve koleksiyonlardan başka, motiflerdeki ve renklendirmedeki küçük değişikliklerle, Şam'daki yapılarda

karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Sinaniye Camii’nde üzüm asma yapraklı desen, Sina Dağı’ndaki şapelde iri hatayili ulama desen kullanılmıştır.

Şam Üretimi Çinilerin Dünya Müzeleri, Özel Koleksiyon ve

Müzayedelerdeki Örnekleri

16-17. yüzyıl Şam üretimi çiniler, yayınlardan izleyebildiğimiz kadarıyla birçok dünya müzesinde görülmektedir. Bunlardan bazıları, Londra’da Victoria&Albert Müzesi,16 New York’ta Metropolitan Müzesi, Şam’da Milli Müze, Lizbon’da Calouste Gülbenkyan Müzesi, Budapeşte’de Devlet Tatbiki Sanatlar Müzesi çinileridir.17 Özel koleksiyonlardan Londra’da Lord Leighton’ın evinin ‘Arab Hole’ denilen bölümü, Şam’dan getirtilen duvar çinileriyle kaplıdır. Antaki Özel Koleksiyonu18 ve Zsolnay Koleksiyonu19 gibi özel koleksiyonların yanında dünyaca ünlü müzayede firmalarının kataloglarında Şam üretimi çinilerin benzer örneklerini görmek mümkündür. Bu çinilerin teknik ve desen özelliklerini kaynaklar aracılığıyla bilmekteyiz. Bu yüzden detaylı tanımlamalar sadece yayınlanmayan Lizbon Calouste Gülbenkyan Müzesi depolarında tespit ettiğimiz Şam çinileri için yapılacaktır.

Lizbon

Calouste

Gülbenkyan Müzesi’nde

Şam Çinileri

1- Çini Parçası-16. yüzyılın ikinci yarısı/env. no: 1589 (Res. 11).

Bu parçada desen, hatayi üslubu motifler ve rumi formundan oluşmuştur. Zemin rengi kobalt mavisi, motifler yeşil, turkuaz, mor, konturlar siyahtır. Sırda bol çatlak göze çarpar. Süleymaniye Camii’nin alınlık desenlerini çağrıştıran bu çininin, Süleymaniye Camii için yapılan alınlıklardan birinin parçası olduğunu düşünmekteyiz.

2- Çini Parçası-16. yüzyılın ikinci yarısı/env. no: 1622.

Bu parçada hatayi üslubu motiflerin sadece bir kısmı görülmektedir. Renkli sır tekniğini hatırlatan sır altı uygulamada, motiflerin kontur bölümleri beyaz bırakılmıştır. Zeminde kobalt mavisi, motiflerde yeşil ve turkuaz, konturda siyah kullanılmıştır. Bordür olarak, beyaz zemin üzerinde kobalt mavisi bezemeler dikkati çeker.

3- Bordür Çini-16. yüzyılın ikinci yarısı/env. no: 1730 (Res. 12).

Bu bordürde kompozisyon, hurde rumili ve içi bulut motifli yaprak olmak üzere, iki ana dal üzerinde gelişmektedir. Yardımcı dallarda bordürün üst ve alt kenarlarına dayanarak helezonlar çizen, hatayi çiçekleri görülmektedir. Zemin rengi kobalt mavisi, rumi zeminleri yeşil, yaprak zeminleri turkuazdır. Hatayi çiçekleri mor ve yeşildir. Koyu zeminde motiflerde beyaz alanlar bırakılmıştır. Sırda bal peteğini andıran ince çatlaklar vardır. Gülbenkyan Müzesi'nde aynı envanter numarasıyla 93 parça aynı bordürden tespit edilmiştir. Bu çini bordüre diğer dünya müzelerinde ve özel koleksiyonlarda rastlamaktayız.[20]

4- Ulama çini pano-16. yüzyılın ikinci yarısı/env. no: 1614 (Res. no: 13).

İki karodan oluşan panonun etrafında; üç dal üzerinde gelişen rumi kompozisyonlu bordür (üç iplik rumi) görülmektedir. Ana desen dünya müzelerinde ve 16-17. yüzyıla ait Şam yapılarında sıklıkla tercih edilen iri hatayi desenli ulama kompozisyondur.

5- Ulama çini pano-16. yüzyılın ikinci yarısı veya 17. yüzyıl/env. no: 1591.[21]

Bu panoda kompozisyon alanı; içleri bahar çiçeği bezeli, kalın saplı hatayi motifleriyle; madalyonlar şeklinde bölünmüştür. Madalyon içlerine üzüm-asma yaprakları yerleştirilmiştir. Panoyu rumi tepeliklerden oluşan bir bordür çerçeveler. Üzüm-asma yapraklı pano zemini, kobalt mavisi ile boyalıdır. Bordür zemini yeşil renktedir. Hatayi motiflerinin kalın sapları

turkuazdır. Diğer motiflerde yeşil ve mor da kullanılmıştır. Bu pano deseninin benzerine motif ve renk programında küçük değişikliklerle, Şam'da Sinaniye Camii'nde, Victoria&Albert Müzesi'nde, Selahaddin Eyyubi Türbesi'nde ve özel koleksiyonlarda rastlamaktayız.22

6- Çini pano-16. yüzyılın ikinci yarısı/env. no: 1605 (Res. 14).

İki karodan oluşan şemseli ulama şemanın, yan kenarında rumili bordür deseni bulunmaktadır. Şemsenin içi, İznik desenlerinde görmeye alıştığımız, rumi kapalı

formlarıyla değerlendirilmiştir. Şemselerin etrafı 'S' şeklinde bulut motifleriyle bezelidir. Şemse ve bordür zemini kobalt mavisidir. Diğer motiflerde kobalt mavisi ile birlikte turkuaz ve açık yeşil renkler kullanılmıştır. Sırda bol çatlak gözlenmektedir.

7- Ulama çini pano-16. yüzyılın ikinci yarısı/env. no: 1638 (Res. 15).

İki karodan oluşan karolarda kompozisyon alanı; içi rumi bezeli şemse motifleri ile bölünmüştür. Şemse formların etrafı lale, nar, karanfil gibi natüralist çiçeklerle bezelidir. Desen tekrarı üst üste ve yanlara devam edecek şekilde düşünülmüştür. Renkler Şam çinilerinin karekteristik renkleri olan kobalt mavisi, turkuaz, yeşil, mor ve konturda siyahtır. Sırda çatlaklar görülür.

8- Çini karo-16. yüzyılın ikinci yarısı veya 17. yüzyıl/env. no: 1578.

Bu karoda, yanyana üç ayrı yaprak kökten çıkan bezemede, lale ve karanfil çiçekleri kullanılmıştır. Ortaya yerleştirilen arslan figürü nadir bir uygulamadır. Motifler kobalt mavisi boyalı zeminde beyaz bırakılmış, arslan ise yeşil renkte boyanmıştır.

Özetleyecek olursak; çinili yapılar ve müzelerdeki örnekleriyle vermeye çalıştığımız Şam'da çini üretiminin, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hız kazandığını ve ilerleyen yıllarda bollukla üretilmeye devam ettiğini görmekteyiz. Şam'daki yapılarda karşılaşılan örneklerin dışında, Sina

Dağı'ndaki St. Catherine Kilisesi'ndeki şapelin içindeki çiniler, bunların Suriye dışına da çeşitli sipariş veya hibe yoluyla gönderildiği düşüncesini desteklemektedir.

Şam'da sıraltı çiniler, İznik'in 16. yüzyıl ortalarında üretilen 'Çok renkliliğe geçiş dönemi seramikleri' ve açıkça 16. yüzyılın ikinci yarısında 'Çok renkli kırmızılı sır altı çini ve seramikleri'nin etkisi altında üretilmiştir. Bu etki, daha çok motif ve kompozisyonlardaki benzerliğe dayalı olarak açıklanmalıdır. İznik'in belli prensip ve ilkeler içinde gelişen kompozisyonları, Şam örneklerinde daha içten geldiği gibi, disiplinden uzak, özgür bir yaklaşım sergiler. Diğer taraftan Şam çinilerindeki düşük üretim kalitesi, kullanılan farklı renk paleti, özensiz işçilikleri, bu çinileri İznik çini ve seramiklerinin kusursuz örneklerinden tamamen farklı kılar. Hamurları gevşek dokulu ve iri tanelidir. Sırları oldukça kalın, lekeli, derin çatlaklıdır. Bazı örneklerde bal peteğini andıran ince çatlaklar görülür. Karekteristik renkleri; kobalt mavisi, turkuaz, yeşilin tonları (adaçayı yeşilinden fıstık veya zümrüt yeşiline kadar çalabilen yeşil renkler), mor tonları ve konturda siyahtır. Bunlar, kobalt mavisi-turkuaz-yeşil, kobalt mavisi-turkuaz-mor veya tüm renkler birarada kullanılarak uygulanmıştır. Birçok çinide renklerin pişirim esnasında akma eğilimi gösterdiği dikkati çeker. Kırmızı renk denemelerinin olduğu çinili yapılara da rastlanmaktadır.

16. yüzyılın ikinci yarısında Şam çinilerinde desenleri; motif ve kompozisyon özelliklerine göre iki kategoride inceleyebiliriz:

Motiflerde; 16. yüzyılın İznik çini ve seramiklerindeki hatayi-rumi üslubu ve natüralist üslup çiçeklerinin hemen hemen tüm çeşitleri bulunur. Lale, karanfil, gül, sümbül, zambak, bahar çiçekleri, süsen sık rastlanan örneklerdir. İznik örneklerine göre, kompozisyon içinde süsen çiçeği daha bol kullanılmıştır. Motiflerin iri ve az detaylı olduğu örnekler çoğunluktadır. Çiçek stilizasyonları dışında nadiren de olsa stilize kuş figürlü çini parçaları

bulunmaktadır. Bordürlerde ve sütunlarda mermer taklidi desenler görülür. İznik çinilerinde rastlanan çintamani motifi, Şam çinilerinde de kullanılmıştır. Panolarda, vazo, kupa gibi cansız objelere yer verilmiştir.

Çini ile bezeli yapılarda kompozisyon alanları; pencere ve kapı üzerlerinde sıklıkla tercih edilen kemerli kitabeli alınlıklar, mihrap ve duvarlarda panolar, ulama karo ve bordürlerden oluşmaktadır. Kemerli alınlıklarda, ortada ikili veya dörtlü kartuşlar içinde çoğunlukla talik, bazen de sülüs yazı ile dini ibarelerin yer aldığı bölümler bulunur. Yazıların etrafı hatayi ve rumi üslubu desenlerle simetrik olarak tasarlanmıştır. Motifler ve desen kurgusu tümünde benzerdir. Zaman zaman hatayi ve rumi motiflerinin grift helezonlarla oluşturduğu kalabalık desenler dikkati çekmektedir. İznik'in beyaz zeminli alınlıklarının aksine, Şam'da alınlık zeminleri kobalt mavisi boyalıdır.

Şam yapılarında pano kompozisyonları çeşitlilik sergiler. Hatayi üslubunun kullanıldığı ulama şemalı örneklerin bazılarında üst bölümde dikdörtgen kartuşlarda talik kitabeler görülür. Ulama panoların etrafı ince bordürlerle çevrilidir. İznik örneklerinde olduğu gibi, şemse göbekli, hatayi ve natüralist üslup çiçeklerinin yer aldığı simetrik kompozisyonlu panolar, Derviş Paşa Camii'nin Peygamber'in ayak izinin bulunduğu pano örnekleri, Şam üretiminin nadir örnekleri olarak kabul edilmelidir.

Ulama karolar, panoların haricinde, gelişigüzel yerleştirilerek yapıların gerekli görülen bölümlerinde kullanılmıştır. Bunların daha çok stok çinileri olduğu düşünülmektedir. Çeşitli örneklerinin desen ve renklerde yapılan küçük değişikliklerle üretildiği anlaşılmaktadır.

Suriye'nin Şam üretimi çinilerini bir sonuca bağlamak gerekirse; bu topraklarda çini üretimi geleneği çok eski tarihlere dayanmaktadır. 15. yüzyılda mavi-beyazlarla ivme kazanan taşra üretimi, 16. yüzyılın ikinci

yarısında, Osmanlı’nın hakimiyetinde İznik etkili çinilerle kayda değer bir atılım yapmıştır. Bu üretimin 17. yüzyılda sürdüğü anlaşılmaktadır.

Şam’da karekteristik renkteki örneklerden başka, kırmızı renk denemelerinin olduğu çiniler ve İznik’in 17. yüzyıl mavi-beyazlarını çağrıştıran bezemeler de bulunmaktadır. Kaynaklar Şam’da çini üretiminin gerileyerek 19. yüzyıla kadar devam ettiğini göstermektedir. Günümüzde ise 1997 yılındaki ziyaretimizde üzülerek gördük ki, çini üretiminden artık eser kalmamıştır.

1 Metinde 1997 yılında ziyaret ettiğimiz Suriye Şam şehrindeki bazı çinili yapılar, 1992 yılında Lizbon Gülbenkyan Müzesi’nde tespit ettiğimiz çoğu yayınlanmamış parçalardan oluşan Şam çinileri, kaynaklardaki örneklerle birlikte değerlendirilecektir.

2 Gönül Öney, İslam Mimarisinde Çini, Ada Yayınları, 1987, 13.

3 Michael Meinecke, “Syrian Blue-and-White Tiles of the 9th/15th Century”, Damaszener Mitteilungen, 3, 1998, 205.

4 A.g.e., 212.

5 Memluk bağlantılı mavi-beyaz çiniler ile ilgili detaylı bilgi için bkz: John Carswell, “Six Tiles”, Islamic Art in The Metropolitan Museum of Art, 1972, 99-124; Michael Meinecke, a.g.e., 203-214.

6 Bursa Yeni Kaplıca çinilerinin, Rüstem Paşa tarafından yaptırılan restorasyon sırasında (1552-3), Timurtaş Hamamı’ndan nakledildiği bilinmektedir. Çinilerin üretimi için, en geç tarihin restorasyon tarihi olabileceği tahmin edilmektedir. Bu yapıdaki çinilerle ilgili detaylı bilgi için bkz: John Carswell, “The Tiles in the Yeni Kaplıca Baths at Bursa”, Apollo, 1984, 42-43/Nurhan Atasoy-Julian Raby, İznik, Alexandria Press, 1989, 129.

7 Afif Bahnassi, “The Damascene Tilework in Ottoman Buildings”, International Congress of Turkish Art, İstanbul/Turkey, Bildiriler-Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatı Kongresi, C: I, Kültür Bakanlığı. Ankara, 1995, 240-241.

8 John Carswell, “Syrian Tiles from Sinai and Damascus”, Archaeology in the Levant: Essays for Kathleen Kenyon, Oxford, 1978, 270.

9 A.g.e., 272.

10 Derviş Paşa Camii ve Sinaniye Camii’ndeki çini kitabelerin okunmasında Prof. Dr Ali Alparslan, Yrd. Doç. Hüseyin Gündüz ve Yrd. Doç. Ali Rıza Özcan’a yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

11 Afif Bahnassi, a.g.e., 244-245, 248-250.

12 Alınlıkları karşılaştırmak için bkz: John Carswell, a.g.e., 282 Levha XLVIII-Tile panel A.

13 John Carswell, a.g.e., 274.

14 Üzüm-asma yapraklı çini deseni için bkz: Gönül Öney, a.g.e., 85.

15 Calouste Gülbenkyan Müzesi’ndeki örneği için bkz: Res. 13.

16 Victoria Albert Müzesi’ndeki Şam çinileri için bkz: Gönül Öney, a.g.e., 84-85.

17 Budapeşte, Tatbiki Sanatlar Müzesi’ndeki Şam çinileri için bkz: Géza Fehér, “Osmanlı Keramiklerinin Macaristan’daki Hatıraları Hakkında Notlar”, First International Congress On Turkish Tiles And Ceramics/Birinci Milletlerarası Türk Çini Ve Seramik Kongresi Bildirilerin Türkçe Özeti, Türk Petrol Vakfı, 1986, 111, res. 6, 7, 9.

18 Antaki Özel Koleksiyonunda bulunan Şam üretimi çini için bkz: John Carswell, “Ceramics”, Tulips, Arabesques&Turbans, Alexandria Press, London, 1982, 118, levha 106.

19 Zsolnay Koleksiyonundaki Şam çinileri için bkz: Art Above Borders, Turkish Ceramics and Orientalism in the Zsolnay Collection,

Exhibition Catalog, (Exhibit Organization: Ibolya Gerelyes, Orsolya Kovacs), Janus Pannonius Museum, Pécs, Hungary, 2000, 44, 45, 46, 47, 49.

20 Benzer örneği için bkz: John Carswell, “Ceramics”, Tulips, Arabesques&Turbans, Alexandria Press, London, 1982, 119, levha 110.

21 Bu çini pano Gülbenkyan Müzesi kataloglarında yayınlanmıştır. Bkz: Calouste Gulbenkian Foundation, Calouste Gulbenkian Museum, Catalog, Lisbon, 1989, 190, levha 109.

22 Victoria & Albert Müzesi örneği için bkz: Dip not 14

Altun, A., “İznik”, Türk Çini ve Seramikleri, Sadberk Hanım Müzesi, 1991, 8-49.

Art Above Borders, Turkish Ceramics and Orientalism in the Zsolnay Collection, Exhibition Catalog, (Exhibit Organization: Ibolya Gerelyes, Orsolya Kovacs), Janus Pannonius Museum, Pécs, Hungary, 2000.

Aslanapa, O., Anadolu’da Türk Çini ve Keramik Sanatı, İstanbul, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1965.

Aslanapa, O. Türk Sanatı, Remzi Kitabevi, 1984.

Atasoy, N.-Raby, J., İznik, Londra/Singapur, Alexandria Press, 1989.Bahnassi, A., “The Damascene Tilework in Ottoman Buildings”, International Congress of Turkish Art, Istanbul, Turkey-Dokuzuncu Milletlerarası Türk Kongresi, C: 2, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1995, 239-250.

Bakır, S. T., İznik Çinileri ve Gülbenkyan Koleksiyonu, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1999.

Bakır, S. T., “İznik Çinilerinde Ulama Karo Tasarımları, Osmanlı Ansiklopedisi, (Editör: Güler Eren), C: 11, Ankara, 1999, s. 220-226.

Calouste Gulbenkian Foundation, Calouste Gulbenkian Museum, Catalog, Lisbon, 1989.

Carswell, J., “Six Tiles” Islamic Art in The Metropolitan Museum of Art, 1972, 99-124.

Carswell, J., “Syrian Tiles From Sınai And Damascus”, Archaeology in the Levant: Essays for Kathleen Kenyon, Oxford, 1978, 269-296.

Carswell, J., “Ceramics”, Tulips Arabesques&Turbans, (ed: Yanni Petsopoulos), Alexandria Press, London, 1982, 73-120.

Carswell, J., “The Tiles in the Yeni Kaplica Baths at Bursa”, Apollo, July 1984, C.XX, 269, 36-43.

Meinecke, M., “Die Osmanische Architektur Des 16. Jahrhunderts In Damaskus”, 5th International Congress of Turkish Art, Budapest, 1978, 575-585.

Meinecke, M., “Syrian Blue-and-white Tiles of the 9th/15th Century”, Damaszener Mittteilungen, 3, 1988, 203-214.

Necipoğlu, G., “From International Timurid to Ottoman: A Change of Taste in Sixteenth-Century Ceramic Tiles”, Muqarnas, 7, 1990, 136-169.

Porter, V., Islamic Tiles, London, 1995.

Öney, G., Türk Çini Sanatı, Yapı Kredi Bankası Yayını, İstanbul, 1976.

Öney, G., İslam Mimarisinde Çini, Ada Yayınları, 1987.

Yetkin, Ş., Anadolu’da Türk Çini Sanatının Gelişmesi, İstanbul, 1986.

Yetkin, Ş., “Hadım İbrahim Paşa Camii Çinileri”, İlgi, 20/45, İstanbul, 1986, 22-26.

Osmanlı Dönemi Türk Çini Sanatı / Dr. E. Emine Naza - Dönmez [s.366-374]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Çini, Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya taşıdıkları önemli bir mimarlık süslemesi olmuştur. Anadolu Selçukluları çiniyi yapılarda hem iç hem de dış süslemede başarı ile kullanmışlar, yarattıkları seçkin eserlerle bu alanda ileri bir düzeyde olduklarını göstermişlerdir. Osmanlı döneminde çini, erken dönemlerden itibaren mimarlık süslemesine katılmış, çeşitli teknikte çiniler bir arada kullanılmış, yapıları değerlendirmişlerdir. Klasik Osmanlı döneminde çini sanatı sıraltına boyama tekniğinde çok kaliteli eserler üretmiş, ayrıca İznik atölyelerinin keramikleri ülke dışına ihraç edilmiş ve ünü bütün dünyaya yayılmıştır. İznik'le beraber, ikinci bir merkez olarak Kütahya erken dönemlerden itibaren ürettiği eserlerle bu sanata katkıda bulunmuştur. Günümüzde Kütahya bu geleneği yaşatmakta ve sürdürmektedir.

XV. yüzyıl Osmanlı mimarlığında yapıları değerlendiren çiniler çeşitli tekniklerde yapılmışlardır.1 Erken dönemin tek renk sırlı çinileri, Anadolu Selçuklu ve Anadolu Beylikler geleneğini sürdürmektedir. Firuze, yeşil, lacivert ve patlıcan moru renkli çiniler, genellikle altıgen levhalar olarak yapılmışlardır. Bununla beraber kare, dikdörtgen ve üçgen tek renk sırlı çiniler de yapılmıştır. Bu çinilerin üzerinde altın varakla yapılmış bitkisel süslemeler de yer alır. Kırmızı hamurlu olan bu çiniler İznik ve Kütahya'da yapılmışlardır. Bursa Orhan Camii'nde (1340) kıble duvarında yeşil altıgen çiniler vardır. İznik Orhan Camii (1339), Bursa Yeşil Camii, Yeşil Türbe ve Yeşil Medresesi (1424), Edirne Şah Melek Paşa Camii (1429), Bursa Muradiye Camii (1426), Çinili Köşk (1472), Bursa

Muradiye Şehzade Ahmed Türbesi (1429), Şehzade Cem Türbesi (1474) ve Şehzade Mahmud Türbesi (1506) mekanda tek renk sırlı çinilerin yer aldığı yapılardır.

Bu dönemde kullanılan diğer çini tekniği, mozaik çini tekniğidir. Selçuklu geleneğini sürdüren bu çiniler, daha iri ölçekli ve büyük düzenlemeli oluşları ile önceki dönemden ayrılmaktadır. Anadolu Selçuklu ve Anadolu Beylikleri dönemlerinden farklı olarak, firuze, mavi ve mor renklerin yanında, beyaz sırlı çiniler de kullanılmıştır. Bursa yapılarında yeşil ve sarı renkler de görülür. Taşa kakılmış çiniler de vardır.2 Bu dönemde Anadolu Selçuklu Dönemi'nde farklı olarak aralarda alçı boşlukları bırakılmaz. Bursa Yeşil Camii'de (1424) iki alt mahfil tavanı, Yeşil Türbe'de (1424) pencere tavanları, Bursa Muradiye Camii (1426) son cemaat yeri pencere alınlıkları, Çinili Köşk (1472) çini süslemeli yapılardır.

Renkli sır tekniğinde çiniler, ilk dönem Osmanlı çini sanatında yer alan bir tekniktir.3 Bu teknik, Timurlu çini sanatından, Osmanlı sanatına girmiş bir tekniktir. 1402 yılında Timur tarafından Semerkant'a götürülen Bursalı Nakkaş Ali bin İlyas Ali orada yeni teknik ve üslupları öğrenerek, dönüşünde beraber getirdiği Tebrizli ustalarla Bursa'daki eserleri yaratmıştır. Bu dönemde elma yeşili, sarı, eflatun ve beyaz renk kullanımı ile renklerde bir çeşitlilik oluşmuştur. Hatayiler ve şakayık çiçekleri gibi Uzakdoğu kaynaklı süslemeler de çini sanatına katılmıştır.4 Renkli sır tekniğindeki çiniler, Bursa Yeşil Camii, Yeşil Türbe (1424), Edirne Muradiye Camii (1436), İstanbul Sultan Selim Camii (1522), Yavuz Sultan Selim Türbesi (1522), Bozüyük Kasım Paşa Camii (1528), Şehzade Mehmed Türbesi (1548), İstanbul Çinili Köşk (1422), Topkapı Sarayı Arz Odası (1465-1478) ve Topkapı Kara Ahmed Paşa Camii'nde (1558) yer alırlar. Renkli sır tekniği XVI. yüzyılda özellikle İstanbul'da

sürdürülmüştür. Şehzade Mehmed Türbesi (1548) geç bir örnek olarak renkli sır tekniğinde çinileri ile önem taşır.

XVI. yüzyılın ilk yarısında renkli sır tekniği ile beraber görülen bir teknik de, sıraltına boyama tekniğidir. Mavi-beyaz çiniler, bu tekniğin önemli bir grubunu oluştururlar. XV. yüzyılın Ming porselenlerinin etkisi ile üretilen bu çinilerde, hatayi ve şakayık kullanılmıştır. Edirne Muradiye Camii (1436) mihrap bölümündeki altıgen çiniler önemlidir. Yapının mihrap kavsarası mukarnasları da sıraltına boyama tekniğinde çinilerle yapılmıştır. Edirne Üç Şerefeli Camii (1447) avlusunda, girişin iki yanındaki iki pencere bu tekniğin, çini alınlık süslemeleri ile geniş yüzeyli bir düzenleme ile ilk defa ortaya konduğu eserlerdir.5

XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra sadece sıraltına boyama tekniği kullanılmıştır. Bu dönemde renkler başarı ile kullanılmış ve yarım yüzyıl devam edecek olan domates ve mercan kırmızısı renk bütünü değerlendirmiştir. Teknik yönden çok kaliteli olan bu çinilere yeni süslemeler de eklenmiştir. Naturalist bir anlayışın hakim olduğu bu dönemde çeşitli çiçekler süslemeye katılmıştır. Sünbül, karanfil, gül ve gül goncası, süsen, nergis gibi çiçekler, üzüm salkımları, çiçekli bahar ağaçları, serviler, Edirne Selimiye Camii (1575) Hünkar mahfilinde yer alan elma ağaçlı pano, naturalist üslubun geldiği noktayı gözler önüne serer. Hatayiler, kıvrık hançer yaprakları bunlarla beraber verilen efsane hayvanları saz üslubu denilen ayrı bir süsleme grubu oluştururlar.6 Süslemedeki bu zenginlik, Saray nakkaşhanesinin bir özelliği olarak belirir. Nakkaşbaşı Şahkulu ve Nakkaşbaşı Kara Memi bu çalışmaları yönetmişlerdir.7

İznik başta olmak, üzere XIV. yüzyıla kadar inen Kütahya atölyeleri, XVI. yüzyılda ikinci bir merkez olarak çini üretimine devam etmiştir.

Diyarbakır ve Şam'da da İznik geleneğinde çini üreten yerel atölyeler vardır.8

XVI. yüzyılın çinileri, özellikle Mimar Sinan'ın inşa ettiği yapıları değerlendirmiştir. XVI. yüzyıl çinileri, mihrap duvarlarında, mihraplarda, minber külahlarında, pencere alınlıklarında, kemer köşelerinde, pencere köşeleri ve çevresinde, ayaklar ve pandantiflerde kullanılmışlardır. Mimar Sinan eserlerinde, çini süslemenin tasarımını kendi tespit etmiş, yapının yapısal özelliklerini değerlendiren bir yaklaşımla mekan ve plan çeşitlemelerine uygun olarak çini süslemeyi kullanmıştır. Yapı ile bütünleşen bu çini süsleme, hiçbir zaman mimarinin önüne geçmemiştir.9

Süleymaniye Camii'nde (1557), mekanda, sadece mihrabın çevresinde çini süsleme yer almıştır. Caminin çinileri, 1552 yılında bir fermanla İznik'e ısmarlanmıştır.10 Mihrabın iki yanında, üstte celi sülüs hatlı örgülü geçmeli daire panolar bulunur. Silivrikapı İbrahim Paşa Camii'nde (1551) mihrabın üzerinde ve son cemaat yerinde çini süslemeler vardır. Son cemaat yerinin pencere alınlıklarında, Şam İşi adı ile anılan keramiklerinde kullanılan menekşe moru renk önemlidir. Mihrabın üzerinde zeytin yeşili renk kullanımı görülür.11 İstanbul Rüstem Paşa Camii (1561), Mimar Sinan'ın yapıları içinde çininin en yoğun olarak kullanıldığı yapıdır. Yapıda, mihrap duvarı, duvarlar, ayaklar, son cemaat yeri çini süslemelidir. İznik'e yapılan siparişler yeterli olmadığı için, Kütahya'ya çini sipariş edilmiştir. Yapının son cemaat yerinde yer alan bahar ağaçlı panonun çinileri asimetrik bir kuruluşla belirir. Bu süsleme, XVII. yüzyıl çinilerinde görülecek bu özelliğin ilk örneğini vermektedir.12

Kadırga Sokullu Camii'nde (1571) mihrap duvarında, mihrabın iki yanında örgü daire çini panolar yer alır. Yapının kuzey ve güney ayaklarında kare çini panolar, çini pandantiflerde madalyonlar bulunur. Yapının alt ve üst pencerelerinin dikdörtgen alınlıklarında çini

kullanılmıştır. Minber külahı da çini kaplamalıdır. Çini minber külahları, XVI. yüzyılda karşımıza çıkan bir özellik olarak belirir. Yapının son cemaat yeri pencere alınlıkları da çinidir.

Edirne Selimiye Camii (1575) çinilerinin İznik'e sipariş verildiği, belgelerde yer alır.13 Mihrap bölümünde, minber köşkünde, Hünkar mahfilinde, üst mahfilleri taşıyan kemerlerin köşelerinde ve pencere alınlıklarında çini süslemeler yer alır. Yapının en zengin çini süslemeleri, Hünkar mahfilindedir. Burada yer alan elmalı pano naturalist üsluptaki çini süslemeler içinde tektir. Hünkar mahfil duvarlarını kaplayan çinilerde naturalist üslubu başarı ile ortaya koyan süslemeler yer alır. Üst mahfilleri taşıyan kemerlerin köşelerinde çiçekli bahar ağaçları başarı ile kullanılan süslemeler oluşturmuşlardır.

Kılıç Ali Paşa Camii'nde (1580) çiniler son cemaat yeri mihrap bölümünde ve pencere alınlıklarında yer alır. Mihrabın üzerinde yer alan celi sülüs yazılı örgülü geçmeli daire madalyon, bir mühr-ü Süleyman olarak belirmektedir. Eyüp Zal Mahmud Paşa Camii'nde (1581) çini süsleme mermer mihrabın çevresinde ve mihrap duvarı pencere alınlıklarında yer alır. Üsküdar Atik Valide Camii (1583) çinileri mihrap duvarında ve pencere alınlıklarında yer alır. Mihrap duvarındaki çift bahar dallı vazodan çıkan şemseler ve zeminde yer alan naturalist çiçekli panonun aynısı, Topkapı Sarayı'nda Ağalar Camii'nde yer alır.

Fatih Mesih Paşa Camii (1585), XVI. yüzyılın en sade çini süslemeli yapısıdır. Mermer mihrabın etrafını madalyonlu bir bordür çevreler. Çatı örtülü bir yapı olarak inşa edilen Ramazan Efendi Camii (1586), zengin çini süslemesi ile göze çarpar, yapıda duvarları, pencere araları ve pencere alınlıkları çini ile kaplanmıştır. Kasımpaşa Piyale Paşa Camii'nin (1572 yılı dolayları) mihrabı, çini bir mihrap olarak önem taşır.

Mimar Sinan’ın eseri olarak kabul edilen Diyarbakır Behram Paşa Camii’nde (1572) duvarların alt bölümü, doğu ve batı duvarlarındaki ayakların güneyindeki mihrap nişleri belli bir yüksekliğe kadar çinilerle kaplıdır.14 Manisa Muradiye Camii (1585), Mimar Sinan’ın denetimi altında inşa edilmiştir. Çini süsleme mermer mihrabın çevresinde, pencerelerin dikdörtgen alınlıklarında ve üst pencerelerin bordürlerinde yer alır. Eğrikapı İvaz Efendi Camii (1585) mihrabı, çini ile kaplıdır. Takkeci İbrahim Ağa Camii (1591) mihrabı da çini süslemeleri ile önem taşır. Vazodan çıkan iri hatayiler ve naturalist süslemeli süpürgelik çinileri ilgi çeker.

Mimar Sinan’ın inşa ettiği türbeler, XVI. yüzyılın çini sanatının başarı ile değerlendirildiği yapılar olmuşlardır. Hürrem Sultan Türbesi’nde (1558) mekan bir yüksekliğe kadar çinilerle kaplanmıştır. Giriş revakında, kapının iki yanında çiçekli bahar ağaçlı birer panolar vardır. Şehzade Camii (1548) haziresinde bulunan Rüstem Paşa Türbesi (1561), kubbe eteğine kadar tamamen çini kaplıdır. Kanuni Türbesi (1568) giriş revakında, mekanda belirli bir yüksekliğe kadar duvarlarda ve altta süpürgelikte çiniler yer alır. Eyüp Sokullu Mehmed Paşa Türbesi (1569) üst pencereler üzerinde yapıyı dolanan bir çini ayet kuşağı bulunur. Ayasofya Camii II. Selim Türbesi (1577) giriş revakında,15 mekanda belirli bir yüksekliğe kadar çini süsleme vardır. Eyüp Siyavuş Paşa Türbesi’nde16 (1584) mekanda kapının iki yanında kandilli çini panolar yer alır. Pencere alınlıkları çini süslemelidir, pandantifler çini kaplıdır. Çini ayet kuşağı yapıda mekanı dolanır. Ayasofya Camii III. Murad Türbesi (1599) giriş revakında iki yanda, mekanda pencere aralarında ve yapıyı çevreleyen ayet kuşağında ve süpürgeliklerde çini süsleme vardır.

Topkapı Sarayı Sultan III. Murad Odası Mimar Sinan’ın eseri olarak kabul edilir. Odanın önündeki taşlığın duvarlarında XVI. yüzyılın en değerli

çinileri yer alır.17 Odanın giriş kapısının iki yan duvarında, mekanda, geçişteki pandantifler, duvarlardaki üst üste yer alan nişler, ayrıca mekan çevreleyen yazı kuşağı çinidir.

Topkapı Sarayı'nda kullanılmış olan XVI. yüzyıl çinileri günümüze sayılı eserler olarak ulaşmıştır. 1666 yılında yangınından sonra, sarayın büyük bir bölümü XVII. yüzyıl çinileri ile kaplanmıştır. Altın Yol'da yer alan XVI. yüzyıla ait üç pano, günümüzde Topkapı Sarayı Müzesi'nde korumaya alınmıştır.

XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda bir duraklama döneminin belirtileri yaşanırken XVI. yüzyılda önemli ticaret yolları üzerinde bulunan İznik, keşifler sonucu bu yolların denizden Avrupa'ya ulaşması ile gözden düşmüştür.18 Bu durum keramik ihracatının durmasının önemli sebeplerinden biri olarak gösterilebilir. XVII. yüzyılda çini sanatında bu gelişmelerin aksine yoğun bir faaliyetin yaşandığını da görülmektedir. Keramik kapların durumunun dışında bu dönemde çinilerin yurt dışına ihraç edildiği bilinmektedir.19 Teknik yönden kalitede bir düşme yaşansa bile, çini süslemenin bütünlüğüne yeni desen ve motifler katılmıştır. Süslemeler çeşitli düzenlemelerle verilmiştir. XVII. yüzyıl çini sanatında görülen motifler, XVI. yüzyılın hatayi üslubu ve naturalist üslubu-

nu devam ettirmekle beraber, yeni bir ifade ve hareketlilik kazandırmışlardır. Naturalist süslemeye eklenen Osmanlı florasının çiçekleri, bulundukları yerleri ve mekanları birer cennet bahçesine çevirmişlerdir. Özellikle bir vazo ve ayaklı bir kaseden çıkan naturalist çiçek süslemeleri, XVIII. yüzyılda yaygınlaşarak, Lâle Devri taş ve kalemişi süslemelerinde yaygınlık kazanacaklardır. Süslemelerde görülen hareketlilik, dalların S ve C kıvrımları, yazı sanatında birbirini delip geçen harfler ve panoların dışına taşan süslemeler, XVIII. yüzyıl Türk sanatında, yeni bir süsleme anlayışının başladığı Türk Barok dönemin erken bir ifadesi

olarak, XVII. yüzyıl çini sanatında beliren değerlerdir. Bu dönemde yaygın olarak üretilen bir çini grubu da Kabe ve Hz. Muhammed'in mezarı betimlemeli çinilerdir. Öğretici ve tanıtıcı bir amaçla üretilen bu çinilere, sadece iki örneği bilinen, Topkapı Sarayı Haremi'nde yer alan Arafat dağı betimlemeli çiniler de katılmıştır.

XVII. yüzyıl Türk çini sanatı, süslemelerde XVI. yüzyılın mükemmelliğini sürdürmekle beraber, teknik olarak bu dönemle önemli farklılıklar gösterir. Renk kullanımında çeşit azalmış, renklerin niteliği değişmiş, XVI. yüzyılın ikinci yarısının hafif kabarık kırmızı rengi ortadan kalkmıştır. XVII. yüzyıl çinilerinde bugün görülen bir özellik de, sırlarda ortaya çıkan çatlamalardır.

XVII. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen yapılardaki çinilere bakıldığında bu çiniler sıraltına çok renkli ve XVI. yüzyılın teknik başarısı ve desen motiflerinin kullanılmaya devam ettiği yapılardır. Bosnalı İbrahim Paşa Türbesi'nde (1603) bu yapı için tasarlanan ve üretilen çiniler, XVI. yüzyıl geleneğinde duvarları, üst pencere araları ve dolap içlerini kaplamışlardır. Elmalı Ömer Paşa Camii'nin (1608) çini süslemeleri, pencere alınlıkları, mihrap üstü, son cemaat yeri ve pencere alınlıkları olarak belirir. Girişte köşelerdeki kemer alınlıkları da çini kaplıdır. Yapının kuzeydoğu köşesi ayağı alınlığında yer alan panoda, daire kuruluşlu celi sülüs ayet kuşağının altında, bir kartuş içinde talik yazı ile "Ketebehu el-fakir Mustafa Resmi İzniki" yazısı yer alır. Sanatçı, cami içinde pencere alınlıklarının yazılarını da yazmıştır.

Topkapı Sarayı üçüncü avlusunda bulunan ve günümüzde saray kütüphanesi olarak kullanılan Ağalar Camii, Fatih (1451-1481) Dönemi'nde inşa edilmiştir. XVIII. yüzyılda onarılmıştır. Yapının içi, XVII. yüzyıl çinileri ile kaplanmıştır, özellikle duvarların üstünde yer alan ve süslemeci bir anlayışla verilen çifte vavlı panoların hattatı panoların altında

adını “Ressemehu ketebe hu Kemankeş Mustafa bin Ali 1017” (1608) olarak yılla beraber vermiştir. Sanatçı, Hırka-i Saadet Dairesi cephesinde yer alan panoları da yapmış olmalıdır. İmza ve yıl bölümleri silinen bu çinilerin, silinti yerlerindeki yazı istifi aynıdır. Sanatçının çifte vavları çeşitli şekillerde resmetmesinin bir açıklaması, onun kemankeş olması ile verilebilir. Topkapı Sarayı Harem de yer alan I. Ahmed Kitaplığı (1608) kare planlı kubbeli bir odadır, duvarlar ve kubbeye geçişte pandantifler çini ile kaplanmıştır. Çiniler XVI. yüzyıl çinilerinin kalitesindedir. III. Mehmed Türbesi’nde (1609), pencere aralarında düz çiniler ve bunları çevreleyen bordürler yer alır. Celi sülüs bir ayet kuşağı, yapıyı dolanır. Bu yazı kuşağının hattatı, yazının sonunda dilimli bir madalyon içinde “Ketebehu el-fakir Mehmed 1016” ile adını vermiş ve eserinin yılını belirtmiştir. Aynı sanatçı Ayasofya Camii’nin mihrap bölümünde yer alan yazıyı da yazmış ve adını vermiştir.20

XVII. yüzyıl çinilerinde görülen önemli bir özellik de süslemelerde beliren ölçek değişikliğidir. İri ölçekli süslemeler, XVI. yüzyıldan kesinlikle ayrılan bir yapıdadırlar. Bu özelliği en iyi şekilde yansıtan ve ayrıca çinideki ilk bozulmaların görüldüğü yapı Destari Mustafa Paşa Türbesi’dir (1613). Yapıda pencere araları çini süslüdür. Renklerde yer yer akmaların görüldüğü bu yapıda çini ayet kuşağının yer almaması bu türbeyi XVI. ve XVII. yüzyıl türbelerinden ayırır.

XVII. yüzyıl çinilerinin mimari ile birlikte tasarlandığını söylemek

zordur, ancak bulundukları yere göre çiniler yapılmıştır. Bunu dönemin yapılarında izlemek mümkündür. Sultan Ahmed Camii’de (1617) İznik ve Kütahya çinilerinin birarada kullanılmıştır. Çiniler mihrap duvarında alt pencere üstleri ile orta pencere aralarını ve duvara yaslanmış ayakların üstünü kaplar. Alt katta yapıyı üç yönden çevreleyen mahfilin altında pencere üstlerinde çini bir kuşak vardır. Yapıda en önemli çiniler, üst

mahfilde yer alır. Üç yönde mekanı çevreleyen üst mahfili duvarları ve ayakları duvara yaslayan dayanakları çini kaplıdır. Kuzeyde girişin üzerinde yer alan mahfil, bir çıkma ile ana mekana doğru yönelmiş ve burada yapının en kaliteli çinileri yer alır. Duvarı süsleyen iki sıralı panolarda XVI. yüzyılın hatayi ve naturalist üslubu geleneğinde güzel örnekler bulunur. Servilere dolanmış asma dalları, bahar ağaçları bu örnekler içinde yer alır. Yapıda XVI. yüzyıl çinileri de devşirme olarak kullanılmıştır. Sultan Ahmed Camii'nde dikkati çeken önemli bir özellik, bu kadar çok çininin içinde yazı süslemesinin yer almamasıdır. I. Ahmed Türbesi'nde (1619) giriş duvarı, pencere araları, pencere iç yüzeyleri de çini ile kaplanmıştır. Mekanı celi sülüs hatlı çini yazı kuşağı dolanır. Yazı kuşağının son dört ayeti bir kartuş içinde iki satır olarak verilmesi, Sultan Ahmed Camii'nde olduğu Türbede de mimari ile çini süslemenin birarada tasarlanmadığını açıkça gösterir.

XVII. yüzyılın ortalarına doğru Erken Dönem Osmanlı çini sanatında yaygın olarak kullanılan sıratına mavi beyaz renk kullanımı tekrar ortaya çıkmıştır. Bu tercih XVI. yüzyıla göre XVII. yüzyılda çok yoğun olarak çini kaplanan yapılarda, renk ahengi ile huzurlu bir ortam yaratmıştır. Topkapı Sarayı Revan Köşkü'nde (1635) yapının iç duvarları ve dışarıdan cepheleri alt pencerelerin üzerinden başlayarak çevreleyen çinilerle kaplıdır.

Topkapı Sarayı Bağdat Köşkü'nde (1639), cephelerde pencerelerin üzerinde, yapının için de ise pencere araları, eyvan kemerleri, raf ve dolap içleri ve pandantifler çini kaplıdır. Mekanda ocağın iki yanında ve pencere aralarında yer alan kuş ve kilin figürlerinin de bulunduğu panolar saz üslubundadır. Bu panolar Topkapı Sarayı Sünnet Odası (1640) cephesinde yer alan XVI. yüzyıl örneklerinin XVII. yüzyılda yapılmış başarılı birer kopyasıdır. Bağdat Köşkü'nde (1639) yer alan celi sülüs hatlı Ayetel Kürsi'yi, Tophaneli Enderuni Mahmud Çelebi'nin yazdığı bilinmektedir.21

Üsküdar Çinili Cami (1640) XVII. yüzyılın İznik-Kütahya çinileri ile kaplanmıştır. Mekanı üç yönde pencerelerinin üzerinde celi sülüs bir yazı kuşağı dolanır. Duvarlar, pencere alınlıkları, mihrap, minber külahı ve dolap nişleri çini kaplıdır. Kadınlar mahfili ve dışta son cemaat yeri duvarı ve pencere alınlıkları da çini kaplıdır.

Yeni Cami'de (1663), mekanda iç duvarlar, ayaklar, üst mahfiller ve hünkar mahfili tamamen çini kaplıdır. Son cemaat yeri de çini süslemeleridir. Özellikle hünkar mahfilinde yer alan çiniler vazodan ve ayaklı kase içindeki vazodan çıkan bitkisel süslemeler döneminin güzel örnekleri arasındadır. Mahfil mihrapları da çini kaplamalıdır. Camiye bitişik Hünkar Kasrı gerek çinileri gerekse mimarisi ile günümüze ulaşan önemli bir yapıdır. Yapının giriş sofası ve odalarında XVII. yüzyılın en değerli çinileri yer alır. Ayrıca odalarda yer alan ocaklar da çinidir. Çini ocaklar özellikle XVII. yüzyılda ortaya çıkarak saray ve köşklerde yaygın olarak kullanılmışlardır. Cami ve Hünkar Kasrı duvarlarındaki çini yazılar, Teknecizade İbrahim Efendi tarafından yazılmıştır.22

Turhan Sultan Türbesi'nde (1684 yılı dolayları) giriş revakını mekanı çevreleyen çini yazı kuşağı ve çeşitli düzenlemelerle verilen çini panolar, yapıyı XVII. yüzyıl türbeleri içinde yoğun süslemesi ile ayırır. Çini süslemeler, Yeni Cami ve Hünkar Kasrı çinileri ile aynı özellikleri taşır.

XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra çinide kullanılan renklere bakıldığında sıraltına çok renkli süsleme yeniden ortaya çıkar. Bu örnekleri Topkapı Sarayı Haremi çinilerinde izlemek mümkündür. Bu çiniler mavi-beyazlarla birlikte kullanılmışlardır. Örneğin Valide Sultan Dairesi Giriş Sofası ve Odası'ndaki kaplan çizgisi-pars beneği (çintemani) süslemeli çinileri gibi. Bu grup çinilerde yeşil renk diğer renklere göre daha baskındır. Özellikle naturalist süslemeli çinilerde yeşil, doğadaki konumuna da uygundur. Ayrıca siyah renk de bu dönemde kullanılmış, servi süslemeli

panolarda servilerin gövdeleri siyah olarak verilmiştir. Topkapı Sarayı Haremi, 1666 yangınından sonra, İznik ve Kütahya çinileri ile yapıları yeniden inşa edilmişcesine süslenmiştir. Bu çiniler, belirli olan tarihleri ile dönemin süsleme özelliklerini ve varolan çeşitliliği yansıtan birer belge değeri taşırlar. Şadırvanlı Sofa'da üst duvarlarda yer alan daire kuruluşlu panolarda "Lafzai Celâl" (Allahın adları) ve "Aşerei Mübeşşere"nin (Peygamberin cenneti müjdelediği sahabeler) adları yer alır. Şadırvanlı Sofa'nın kuzeyinde yer alan Kara Ağalar Mescidi'nin (1668 yılı dolayları) mihrabında Kabe, yan duvarlarda Hz. Muhammed'in mezarı betimlemeli ve Arafat dağı çinileri yer alır. Mihrapta yer alan Kabe panosunu yapan sanatçı "Teberdar-ı hassa Ali İskenderiye" imzası ve 1666 yılı ile varlığını ve eserinin yılını duyurmaktadır.23 Aynı sanatçı Şehzadeler Mektebi sofası ve Valide Sultan İbadet Odası'nda yer alan Kabe betimlemeli çini panoları da yapmıştır. Valide Sultan Dairesi'nde, özellikle yatak odasında yer alan selsebilli bir havuzdan çıkan naturalist çiçekli süslemeli panolar mekanı adeta cennet bahçesine çevirmişlerdir. Veliaht Dairesi'nde de tekrarlanan bu çiçek süslemeleri içindeki ağlayan gelin adı ile tanınan çiçek XVII. yüzyıl da ortaya çıkan bir süsleme olarak doğadaki görünümüne uygun bir şekilde verilmiştir.24 Valide Sultan Dairesi ibadet odasında yer alan Kabe ve Hz. Muhammed'in mezarı betimlemeli çini panolar dönemin en değerli çini süslemeleridir. Veliaht Dairesi'ndeki selsebilli havuzdan çıkan naturalist çiçek süslemeli panolarla birlikte, servili panolar başarılı örnekler olarak belirir. Çeşmeli Sofa ve Ocaklı Sofa'nın da duvarları XVII. yüzyılın değerli çinileri ile kaplıdır.

XVII. yüzyılın sanatçıları, yazı kuşakları, düzenlemeleri ve Kabe betimlemeli çinilerde yer alan adları ile, günümüze ulaşan, eserleri ile birlikte yaşayan sanatçılar olmuşlardır.

XVII. yüzyılda Avrupa'ya yapılan keramik ihracatı durmakla beraber, yoğun bir şekilde çini ihracatı yapıldığı bilinmektedir. Transilvanya'da Saropatlak Kalesi kazılarında, Kırmızı Kule olarak anılan yapıda bu çiniler kullanılmıştır, ancak bu çiniler bilinen XVII. yüzyıl çinilerinden farklıdır.25 Moldovya'da Suceava Kalesi ve Iaşi Kalesi'nde az sayıda çini parçası bulunmuştur. Yunanistan'da Athos Manastırı'nda XVII. yüzyılın Osmanlı çinileri kullanılmıştır. Athos Manastırı'nda yer alan İznik çinileri, ayaklı bir kaseden çıkan naturalist çiçek süslemeli, süpürgelik çinileri olarak ifade edilen çinilerdir.26

Bu dönemde yapılan yazışmalar, Kırım Han Sarayı çinilerinin XVII. yüzyıl Osmanlı çinileri olduğunu açıklamaktadır.27

Bu dönemde ayrıca çini ihracatının yapıldığı bir yapı, Osmanlı Eyaleti olan Mısır'da Kahire Aksungur Camii (1652) olarak belirir. Memlük Emiri Emir Şemseddin Aksungur an-Naşiri tarafından (1346/47) inşa edilmiş olmakla birlikte, Osmanlı Dönemi'nde İbrahim Ağa tarafından 1652 yılında esaslı bir onarım geçirmiştir. Memluk döneminde zengin mermer kaplamalar ile süslü yapı yenilenirken çok sayıda çini kullanılmış ve bu çiniler İznik'e sipariş edilmiştir. Caminin mihrap duvarı ve mihrabın önünde yer alan dört ayağın girişe bakan yüzleri çini kaplıdır. Ayrıca güney girişinin yanında yer alan revak bölümü kapatılarak İbrahim Ağa'nın türbesi oluşturulmuş. Burada da bütün duvarlar çinilerle kaplanmıştır. Anadolu dışı bir örnek olan yapı, İstanbul'daki saltanat yapılarını aratmayacak bir özelliktedir.

Çini süslemenin kullanıldığı XVII. yüzyıl yapılarından bazıları günümüze ulaşmamıştır. İznik Eşrefzade Cami (1624) XX. yüzyılın başında yıkılmıştır. Edirne Sarayı Kum Kasrı (1667) XV. yüzyılda inşa edilmekle birlikte Sultan IV. Mehmed (1648-1687) tarafından yeniden inşa edilmişcesine tamir edilmiş ve Türk konut mimarisinin en güzel

örneklerinden biri olmuştur. İçinin XVII. yüzyıl çinileri ile kaplı olduğu bu eser XIX. yüzyılın sonunda yanmıştır.[28] XVII. yüzyılın saray ve konut yapıları içinde en önemli örneklerden biri sayılan, Beşiktaş sahilindeki Çinili Köşk, 1680 yılında Beşiktaş Sarayı'na bağlı olarak inşa edilmiştir. Yapı, XIX. yüzyıl ortasında yıkılmıştır. Yapıyı betimleyen XVIII. yüzyıl gravürlerinde içinin ve dışının çini süslemeli olduğu görülmektedir. Yapının mavi-beyaz çinilerle süslü olduğu bilinmekte idi.[29]

XVII. yüzyılda açıklanan verilere dayanarak yoğun bir çini üretiminin olduğu görülmektedir. Bu çinilerin hepsinin İznik üretimi olmadığı açıktır. Sultan Ahmed Camii (1617) inşaatından sonra İznik çini atölyelerinin çoğu işsiz kalmıştır. Evliya Çelebi, I. Ahmed (1603-1617) Dönemi'nde üçyüzden fazla atölyeden bahsetmekle beraber 1648 yılında İznik'de sadece dokuz atölyenin açık bulunduğunu söylemektedir.[30] Dolayısıyla üretimde ve dışsatımda Kütahya'nın da devreye girdiği anlaşılmaktadır. Her iki merkezin üretimine benzemeyen çinilerin, İstanbul'da yapılmış olabileceği düşünülmektedir.

XVIII. yüzyılın başlarında, Osmanlı çiniciliği yok olmaya başlamıştır. İznik atölyeleri adeta durmaya yüz tutmuştur. Kütahya'da üretim devam etmektedir. Bu dönem Kütahya çinilerine bakıldığında özellikle Ermeni ustalar tarafından yapılan ve genelde Hıristiyanlıkla ilgili konuların yer aldığı çiniler görülür. Bu çiniler İstanbul, Anadolu ve Kudüs'teki kiliselerde bulunmaktadır.[31] İstanbul'da erken dönemlerden beri üretim yapan çini atölyelerinin varlığı bilinmektedir. III. Ahmed (1703-1730), İstanbul'da kaybolan çini sanatını yeniden canlandırmak için Eğrikapı'da Tekfur Sarayı'nda atölyeler kurdurmuş, İznik'ten ustalar getirtmiştir. Bu üretim 20 yıl kadar sürmüştür. Daha sonra, Türk çini sanatının İstanbul kolu, tamamen kapanmıştır.

Tekfur Sarayı çinileri, İznik çinileri geleneğini devam ettirmekle beraber, eserler başarılı olamamıştır. Çinilerde zemin kirli beyazdır, soluk kırmızı, kobalt mavisi, firuze, sarı ve yeşil renkler görülür. Siyah konturlar çoğu kez birbirine karışmaktadır. Sır kalitesi iyi değildir, çatlaklar görülür. Süslemeler de, İznik ve Kütahya örneklerinden farklıdır. Kaplan postu-pars beneği (çintemani) süslemelerinde XVII. yüzyılın etkileri görülür. Bu dönemde, XVII. yüzyıl geleneğini sürdüren, Kabe betimlemeli panoların yapıldığı görülmektedir. Bu panolarda, üç boyutluluk ve belirli perspektif anlayışı vardır.32

Tekfur Sarayı çinilerinin kullanıldığı yapılar, İstanbul Hekimoğlu Ali Paşa Camii (1734), Üsküdar Kaptanpaşa Camii (1727), Üsküdar Yeni Valide Camii (1710), Eyüp Cezeri Kasım Paşa Camii (1725), III. Ahmed Çeşmesi'dir (1728). Bu çiniler, bazı yapılarda XVI. ve XVII. yüzyılların çinileri ile birarada kullanılmışlardır. İstanbul Eyüp Sultan Türbesi, Ayasofya Camii I. Mahmud Kütüphanesi'nde (1740) bu çiniler görülür.

XIX. yüzyılda ve XX. yüzyıl başında ise Kütahya'da üretim devam etmektedir. Özellikle I. Ulusal Mimarlık Dönemi (1908-1927) yapılarını süsleyen çinilerin büyük bir kısmı Kütahya'da, Çanakçı Emin olarak olarak tanınan Mehmed Emin Efendi tarafından yapılmıştır. Kendisi XVI.-XVII. yüzyıl eserlerini başarılı bir şekilde yeniden ortaya koymuştur. Mehmed Emin Efendi'nin yapmış olduğu İstanbul'daki çinili eserler: Büyükada (XX. yüzyıl başı), Bostancı (1913), Haydarpaşa (1915) vapur iskeleleri, Şehzade Abdülmecid Efendi Köşkü (1901), Sirkeci (1912) ve Karaköy (1915) hanları, Eyüp Sultan Reşad Türbesi (1918) olarak belirir. Sanatçı, Cumhuriyet öncesi Osmanlı Dönemi çini sanatının son temsilcilerinden biri olarak önemli bir yere sahiptir.33 Kütahya Cumhuriyet Dönemi'nde çini merkezi olarak halen faaliyetlerini sürdürmekte, ayrıca Mehmed Emin

Efendi ve döneminin çini ustalarının bir bölümünün ailelerine mensup kişiler de günümüzde geleneksel çini sanatımızı yaşatmaya çalışmaktadırlar.34

1 Bu konuda yapılmış çalışmalar için bkz. Öney 1976, 64; Yetkin 1988a, 479-498; Cantay 1988a, 54-68; Cantay 1988b, 71-89; Yetkin 1993b, 329-335; Öney 1993, 281-310.

2 Yetkin 1965, 60-103.

3 Yetkin 1965, 60-103.

4 Necipoğlu 1990, 136-170; Yetkin 1993a, 329-335.

5 Cantay 1988a, 57.

6 Denny 1983, 103-121; Mahir 1987, 123-140; Mahir 1988, 28-37.

7 Mahir 1987, 123-140; Mahir 1988, 28-37; Çağman 1988a, 11-17; Çağman 1988b, 73-76; Tanındı 1988, 277-294; Mahir 1989, 59-64.

8 Aslanapa 1949; Raby 1978, 429-459; Şahin 1982, 111-170; Yetkin 1982, 83-110; Aslanapa/Yetkin/Altun 1989; Demirsar-Arlı 1998a, 237-256.

9 Sinemoğlu 1973, 241-260; Yenişehirlioğlu 1982b, 29-36; Yenişehirlioğlu 1985, 453-476; Sinemoğlu 1988a, 539-545; Sinemoğlu 1988b, 241-250; Yetkin 1988a, 479-498; Sinemoğlu 1996, 124-154, Mülayim 1996, 103-18.

10 Barkan 1979, II, 188; Cantay 1989, 32.

11 Yetkin 1986b, 22-26; Yetkin 1988b, 199-214.

12 Yetkin 1988a, 483.

13 Anhegger 1941, 165-195.

14 Raby 1978, 429-459; Yetkin 1988a, 491.

15 Bunlardan biri orijinal değildir. Orman 1999, 213.

16 Siyavuş Paşa 1602 tarihinde vefat etmiştir. Ancak gömülü bulunduğu türbesi Mimar Sinan’ın eseridir. Yapının bir inşa kitabesi olmadığı için çinilerin teknik özellikleri yönü ile 1582-1584 yılına tarihlenmektedir (Kuran 1986, 329; Orman 1999, 242).

17 Büyük olasılıkla bu çiniler daha sonra buraya yerleştirilmiştir. Yetkin 1988a, 488.

18 Kırımlı 1987, 50-54.

19 Gervers-Molnar 1978, 363-384.

20 Mehmed bin Mahmud adındaki bu sanatçı “Gül Hafız” veya “Kel Hafız” olarak tanınır. Ayasofya mihrabı üzerinde Ayet-el Kürsi’yi yazmış ve Hicri 1010 yılını vererek adını zikretmiştir. Mustakimzade 1928, 452.

21 Mustakimzade eserinde Tophaneli Mahmud olarak tanınan sanatçıyı tanıtmakla birlikte Bağdat Köşkü (1939) yazılarını yazdığına dair bir bilgi vermemiştir. Müstakimzade 1928, 511-512. R. E. Koçu’nun İstanbul Ansiklopedisi “Bağdat Köşkü” maddesinde yapı için dönemin Vak’anüvisi Naima’nın yapının içindeki yazıları yazan hattatın Tophaneli Mahmud Çelebi olduğunu ve bu emrin IV. Murad (1623-1640) tarafından verildiğini belirtmiştir. Koçu, IV, 1804-1808.

22 Teknecizade İbrahim Efendi Yeni Cami ve Hünkar Kasrı’nın yazılarını yazmış ve bunun için İznik’e gitmiştir. Aynı zamanda Ayasofya’da payelere asılı olan yazıları da yazmıştır. Bu yazılar Fossati Dönemi tamirlerinde kaldırılmıştır. Mustakimzade 1928, 48; Eyice 1986, 26.

23 Bazı kaynaklarda bu isim şu şekilde okunmuştur; Erdmann 1959, 195’de Teberdar Khasseh Ali İskenderiye; Erken 1971, 297 ve Öney 1976, 116’da Teberdar Keşşah Ali İskenderiye.

24 Demiriz 1998, 169.

25 XVII. yüzyıla ait mektup yazışmalarında ortaya konulan çini siparişi ile ilgili, Gervers-Molnar eserinde, İznik ve Kütahya dışı özellik gösteren bu çinilerin İstanbul atölyelerinde yapılmış olabileceğini belirtmiştir. Ayrıca çiniler tekstil karakterlidir. Gervers-Molnar 1978, 363-384. Daha önce de İstanbul atölyeleri hakkında bazı bilgiler mevcuttur. Kırımlı 1981, 95-110. Ayrıca Evliya Çelebi de İstanbul atölyelerinden söz etmektedir. Matran 1990, II, 11.

26 Carsswell 1966, 77-90.

27 Atasoy/Raby 1989, 279.

28 Eldem 1974, II, 27.

29 Eldem 1974, II, 124-150.

30 Evliya Çelebi, III, 6, 9; Otto-Dorn 1941, 192.

31 Carswell/Dowsett, 1972, 2cilt. Öney 1976. 71.

32 Öney 1976, 71; Kırımlı 1981, 105; Sönmez 1987, 29-35; Sönmez 1998, 215-232; Naza-Dönmez 1996, 109.

33 Arlı 1998, 257-264.

34 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Çini, 1991.

Ahmet Refik (Altınay). “İznik Çinileri”, Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası. İstanbul 1932: s. 36-53.

A. Altun. “İznik Çini Seramikleri”. Sadberk Hanım Müzesi Türk Çini ve Seramikleri. İstanbul 1991: s. 7-48.

A. Altun. Osmanlı’da Çini Seramik Öyküsü. İstanbul 1998.

R. Anhegger. “Quellen zur osmanischen Keramik”, Das Islamische İznik (K. Otto-Dorn). Berlin 1941: s. 165-195.

H. Arlı, ”Mehmed Emin Efendi (Çanakçı Emin)”, Osmanlı’da Çini Seramik Öyküsü. İstanbul 1988, s. 257-264.

O. Aslanapa. Osmanlı Devrinde Kütahya Çinileri İstanbul 1949a.

O. Aslanapa. Anadoluda Türk Çini ve Keramik Sanatı. İstanbul 1965.

N. Atasoy ve J. Raby. İznik Seramikleri. Singapur 1989.

Ö. L. Barkan. Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı cilt 2. TTKY Ankara 1979.

Ü. Ü. Bates. “Evolution of Tile Revetments in Ottoman Cario”, First International Congress on Turkish Tiles and Ceramics (6-11. VII. 1986-Kütahya), İstanbul 1989: s. 39-58.

T. Cantay. “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşundan İstanbul’un Fethine Kadar Osmanlı Sanatı”, Mimarbaşı Koca Sinan. Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1 (Ed. S. Bayram) İstanbul 1988a: s. 54-68.

T. Cantay. “Fetihten Sonra Mimar Sinan’a Kadar Osmanlı Sanatı”, Mimarbaşı Koca Sinan. Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1 (Ed. S. Bayram) İstanbul 1988b: s. 71-89.

T. Cantay. Süleymaniye Camii, İstanbul 1989.

J. Carswell. “Pottery and Tiles on Mount Athos”, Ars Orientalis VI: 1966, s. 77-90.

J. Carswell. “Kütahya Çini ve Seramikleri”, Sadberk Hanım Müzesi, Türk Çini ve Seramikleri. İstanbul 1991: s. 49-100.

J. Carswell ve C. J. F. Dowsett. Kütahya Tiles and Pottery from the Armenian Cathedral of St. James, Jerusalem. 2 cilt. Oxford 1972.

F. Çağman. “Ehl-i Hiref”, Türkiyemiz 54: 1988a, s. 11-17.

F. Çağman. “Mimar Sinan Dönemi’nde Saray’ın Ehl-i Hiref Teşkilatı”, Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı (Ed. Z. Sönmez) İstanbul 1988b: s. 73-76.

R. Çini. Türk Çiniciliğinde Kütahya. İstanbul 1991.

Y. Demiriz. “Türk Sanatında Bahar Açmış Meyva Ağacı Motifi”, 1. Milli Türkoloji Kongresi. İstanbul 1988: s. 387-400.

Y. Demiriz. “Osmanlı Keramik ve Çini Sanatında Gül Terminolojisi ve Tanımı”, Prof. Dr. Şerare Yetkin Anısına Çini Yazıları (Ed. Y. Demiriz). İstanbul 1996: s. 47-52.

Y. Demiriz. “Çini Bahçesi”, Osmanlı’da Çini Seramik Öyküsü. İstanbul 1998: s. 163-198.

B. Demirsar-Arlı. “Kütahya Çini ve Seramikleri”, Çini Osmanlı’da Seramik Öyküsü. İstanbul 1998a: s. 237-256.

B. Demirsar-Arlı. “Edirne Yapılarında Çini Bezeme”, Edirne: Serhattaki Payıtaht. İstanbul 1998b: s. 413-428.

W. B. Denny. “Dating Ottoman Turkish Works in the Saz Style”, Muqarnas I: 1983, s. 103-121.

S. H. Eldem. Köşkler ve Kasırlar II. İstanbul 1974.

K. Erdmann. “Kabah Fliesen”, Ars Orientalis III: 1959a, s. 194-197.

K. Erdmann. “Die Fliesen am Sünnet Odasi des Topkapı Saray in İstanbul”, Aus der Welt Der Islamischen Kunst Festschrift für Ernst Kühnel. Berlin 1959b: s. 144-153.

S. Erken. “Türk Çiniciliğinde Kabe Tasvirleri”, Vakıflar Dergisi IX: 1971, s. 297-319.

F. Eruz. “From İznik to Kütahya: The Story of Turkish Tiles”, Image of Turkey 22, İstanbul 1989: s. 16-22.

Evliya Çelebi. Seyahatname. Zuhuri Danışman Yayını. İstanbul 1971.

S. Eyice. Ayasofya III. İstanbul 1986.

M. V. Fontana. “İmitations of İznik Ceramics Produced by the Neapolitan Delle Donne Factory for the Stroganof Palace in Rome” First International Congress on Turkish Tiles and Ceramics (6-11. VII. 1986-Kütahya), İstanbul 1989: s. 119-142.

V. Gervers-Molnar. “Turkish Tiles of the 17th Century and Their Export”, Fifth International Congress of Turkish Art. Budapeşte 1978: s.

363-384.

F. Kırımlı. “İstanbul Çiniciliği”, Sanat Tarihi Yıllığı XI: 1981, s. 95-110.

F. Kırımlı. “İznik Çinileri ve Cenovalı Çini Tüccarları”. Antika 27: 1987, s. 50-54.

C. Kiefer. “Les céramiques silicieuses d’Anatolie et du Moyen Orient”, Bulletin de la Société Française de Céramique 30: 1956a, s. 3-24.

C. Kiefer. “Les céramiques silicieuses d’Anatolie et du Moyen Orient”, Bulletin de la société francaise de Céramique 31: 1956b, s. 17-34.

R. E. Koçu. “Bağdat Köşkü”, İstanbul Ansiklopedisi cilt IV, İstanbul: s. 1804-1808.

A. Kuran. Mimar Sinan. İstanbul 1986.

A. Kuran. “Tezkerelere Göre Mimar Sinan’ın Eserleri”, Mimarbaşı Koca Sinan. Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1 (Ed. S. Bayram) İstanbul 1988: s. 165-164.

A. Lane. “The Ottoman Pottery of İznik”, Ars Orientalis II: 1957, s. 274-289.

B. Mahir. “Osmanlı Sanatında Saz Üslubundan Anlaşılan”, TSMY-2., 1987, s. 123-140.

B. Mahir. “Kanuni Döneminde Yaratılmış Yaygın Bezeme Üslubu; Saz Yolu”, Türkiyemiz 54., 1988, s. 28-37.

B. Bahir. “İslamda ‘Resim’ Sözcüğünün Belirlediği Tasvir Geleneği”, Doğudan Batıya. Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri. İstanbul 1989: s. 59-64.

R. Mantran. 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul. Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi. II. Cilt. (Çev. M. A. Kılıçbay ve E. Özcan) Ankara 1990.

V. Meinecke-Berg. “Marmorfliesen zum Verhaeltnis von Fliesendekoration und Architektur in der Osmanischen Baukunst”, Kunst der Orients VIII/2: 1972, s. 35-39.

V. Meinecke-Berg. “Die osmanische Fliesendekoration der Aqsungur Moschee in Kairo”, Mitteilungen Deutschen Archaeologischen Institus Abteilung, Kairo 1973, 29: s. 39-62.

G. Migeon ve A. Sakisian. “Les faiences d’Asia-Mineure du XIII au XVIII siécle”, Revue de l’Art Ancien et Moderne XLIII: 1923, s. 241-252, 353-364, XLIX, 1923, s. 125-141.

S. Mülayim. “Osmanlı Mimarisinde Çinin Konumu”, Prof. Dr. Şerare Yetkin Anısına Çini Yazıları (Ed. Y. Demiriz). İstanbul 1996: s. 103-108.

Müstakimzade Süleyman Saadeddin Efendi. Tuhfe-i Hattatin. İstanbul 1928.

E. E. Naza-Dönmez. “Nevşehir Müzesi’nde Bulunan Medine Camii Tasvirli bir Çini Levha”, Prof. Dr. Şerare Yetkin Anısına Çini Yazıları (Ed. Y. Demiriz). İstanbul 1996: s. 109-114.

G. Necipoğlu. “From International Timurid to Ottoman: A Change of Taste in Sixteenth-Century Ceramic Tiles”, Muqarnas 7: 1990, s. 136-170.

C. Nicolescu. “La Faience Ottoman d’İznik truuvé dans les pays Roumains”, Faenze 52: 1966, s. 94-102.

C. Nicoloscu. “La céramique ottomane de XVI e et XVII e siécles dans les pays Roumains”, Studia et Acta Orientale V-VI: 1967, s. 245-251.

İ. Orman. “Bosnalı İbrahim Paşa Türbesi ve Bu Türbeye Ait İki Çini Pano Hakkında”, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi 14: 1998, s. 64-68.

İ. Orman. İstanbul’daki XVI. Yüzyıl Türbelerinin Çini Süsleme Programları (İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 1999.

K. Otto-Dorn. Das Islamische İznik. Berlin 1941.

K. Otto-Dorn. Turkische Keramik. Ankara 1957.

G. Öney. Türk Çini Sanatı/Turkish Tile Art. İstanbul 1976.

G. Öney. İslam Mimarisinde Çini. İstanbul 1987.

G. Öney. "Türk Çini ve Keramik Sanatı", Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı (Ed. M. Önder) Ankara 1993: s. 281-310.

T. Öz. "Çinilerimiz", GS 2: 1940, s. 5-26.

T. Öz. Turkish Ceramics. Ankara 1957.

V. Porter. İslamic Tiles. London 1995.

J. Raby. "Diyarbakır: A Rival to İznik. A Sixteenth Century Tile Industry in Eastern Anatolia", İstanbuler Mitteilungen 27-28: Bonn 1978, 429-459.

N. Sinemoğlu. "Kanuni Çağı Duvar Çinilerinin Kompozisyon Düzeni Açısından Üslup Tahlili", Sanat Tarihi Yıllığı V: 1973, s. 241-260.

N. Sinemoğlu. "Mimar Sinan Dönemi Duvar Çinilerinde Biçim, Mekan-Satıh, Renk ve Perspektif Açılarından Bakış", Mimarbaşı Koca Sinan. Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1 (Ed. S. Bayram) İstanbul 1988a: s. 539-545.

N. Sinemoğlu. "Mimar Sinan Dönemi Duvar Çiniciliğinin Tekniği ve Gelişimi", Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı (Ed. Z. Sönmez) İstanbul 1988b: s. 241-250.

N. Sinemoğlu. "Onaltıncı Yüzyıl Çinilerinde Motif Zenginliği", Prof. Dr. Şerare Yetkin Anısına Çini Yazıları (Ed. Y. Demiriz). İstanbul 1996: s. 124-154.

Z. Sönmez. "Türk Çiniciliğinde Tekfur Sarayı İmalatı Çiniler", Antika 27: 1987, s. 29-35.

Z. Sönmez. "Türk Çiniciliğinde Tekfur Saray İmalatı Çiniler", Osmanlı'da Çini Seramik Öyküsü. İstanbul 1998: s. 215-232.

F. Şahin. "Kütahya Çini Keramik Sanatı ve Tarihinin Yeni Buluntular Açısından Değerlendirilmesi", Sanat Tarihi Yıllığı IX-X: 1980, s. 259-286.

F. Şahin. “Kütahya Seramik Teknolojisi ve Çini Fırınları Hakkında Görüşler”, Sanat Tarihi Yıllığı XI: 1981, s. 133-164.

F. Şahin. “Kütahya’da Çinili Eserler”, Kütahya. Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılına Armağan. İstanbul 1982: s. 111-170.

F. Şahin. “İznik Eşrefoğlu Rumi Minaresi Çinileri”, Prof. Dr. Şerare Yetkin Anısına Çini Yazıları (Ed. Y. Demiriz). İstanbul 1996: s. 161-165.

F. Şahin. “İznik’te Çini Sanatı”, Toplumsal Tarih (Şubat). İstanbul 1999: s. 8-34.

F. Şen. “Eyüp’te Siyavuş Paşa Türbesi Çinilerinde Renk ve Kompozisyon Özellikleri”, II. Eyüp Sultan Sempozyumu. İstanbul 1998: s. 328-335.

Z. Tanındı. “Mimar Sinan Döneminde Tasvir”, Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı (Ed. Z. Sönmez) İstanbul 1988: s. 277-294.

M. B. Tanman ve B. Demirsar-Arlı. “İstanbul/Eyüp’te Bulunan Çinili Çeşme Hakkında”, Prof. Dr. Şerare Yetkin Anısına Çini Yazıları (Ed. Y. Demiriz). İstanbul 1996: s. 167-178.

S. Turan-Bakır. İznik Çinileri ve Gülbenkyan Kolleksiyonu. Ankara 1999.

İ. Ünal. “Antalya Bölgesindeki Çinili Eserler”, Türk Etnografya Dergisi XIV: 1974, s. 15-55.

Z. Yaman. “Küre’de bir Kabe Tasvirli Çini”, Prof. Dr. Şerare Yetkin Anısına Çini Yazıları (Ed. Y. Demiriz). İstanbul 1996: s. 187-196.

İstanbul Yeni Cami ve Hünkar Kasrı. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları (Yazarsız ve tarihsiz).

F. Yenişehirlioğlu. “Osmanlı Dönemi Yapılarında Bulunan Çini Kaplamalar ve Restorasyon Sorunları”, Rölöve ve Restorasyon Dergisi. I Restorasyon Semineri Özel Sayısı: 1982a, s. 43-64.

F. Yenişehirlioğlu. “16. Yüzyıl Osmanlı Yapılarında Görülen Mimari Süsleme Programlarında Mimar Sinan’ın Katkısı var mıdır?”, Mimarlık 82/5-6: 1982b, s. 29-36.

F. Yenişehirlioğlu. “Osmanlı Çini Sanatında Resimsel Plastik Ögeler”, Yeni Boyut II/14: 1983, s. 27-29.

F. Yenişehirlioğlu. “Les Grandes Lignes de l’Evolution du Programme Décoratif en Céramique des Monuments Ottomans au Cours du XVIéme Siecle/Onaltıncı Yüzyılın Osmanlı Yapılarında Görülen Çini Süsleme Programının Gelişimi (Özet)”, Erdem 1/2: 1985, s. 453-476.

Ş. Yetkin. “Türk Çini Sanatından Bazı Önemli Örnekler ve Teknikleri/Some Important Patterns and Techniques of Turkish Tiles”, Sanat Tarihi Yıllığı I (1964-1965): 1965, s. 60-103.

Ş. Yetkin. “Kütahya Dışındaki Kütahya Çinileri ile Süslü Eserler”, Kütahya. Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılına Armağan. İstanbul 1982: s. 83-110.

Ş. Yetkin. “Boyalı İki Mermer Lahit ve Osmanlı Süsleme Sanatındaki Yeri”, İlgi 43: 1985, s. 24-26.

Ş. Yetkin. “Sultan Ahmet Türbesi’nde Bulunan Bir Çini Tekniği ve Devrin Restorasyon Uygulaması ile İlgili Yorumlar”, 16. Yüzyılda Türk ve İslam Bilim ve Teknolojisi Sempozyumu. İstanbul 1986a: s. 127-134.

Ş. Yetkin. “Hadım İbrahim Paşa Çinileri”, İlgi 45: 1986b, s. 22-26.

Ş. Yetkin. “Sultan Ahmet Türbesi’nde Bulunan Bir Çini Tekniği”, Antika 27: 1987, s. 23-27.

Ş. Yetkin. “Mimar Sinan’ın Eserlerinde Çini Süsleme Düzeni” Mimarbaşı Koca Sinan. Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1 (Ed. S. Bayram) İstanbul 1988a: s. 479-498.

Ş. Yetkin. “İstanbul Silivrikapı’daki Hadım İbrahim Paşa Camii’nin Çinilerindeki Özellikler”, Sanat Tarihi Yıllığı, XIII: 1988b, s. 199-214.

Ş. Yetkin. “Destari Mustafa Paşa Türbesi’ndeki Boyalı Lahitler”, Doğudan Batıya. Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri. İstanbul 1989: s. 103-106.

Ş. Yetkin. “Sultan Ahmed Külliyesindeki Bir Grup Çini ile İlgili Yazımlar”, Semavi Eyice Armağanı. İstanbul Yazıları: 1992, s. 213-220.

Ş. Yetkin. “Bursa Yeşil Camii’nin Hünkar Mahfilindeki Çiniden Zemin Döşemesi”, Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı. Konya 1993a: s. 97-102.

Ş. Yetkin. “Çini”, İslam Ansiklopedisi cilt VIII. İstanbul 1993b: s. 329-335.

Osmanlı Devri Seramik Sanatı / Dr. Nurşen Özkul Fındık [s.375-384]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Gündelik hayatın vazgeçilmez eşyalarından olan ve Osmanlı dönemi belgelerinde Farsça evani olarak adlandırılan pişmiş topraktan üretilen günlük kullanım kapları, yani seramik, yerleşik hayata geçen insanoğlunun yaşamındaki en önemli gelişmelerden birisini teşkil etmektedir. Seramiklerin malzeme, teknik, desen ve form gibi özellikleri sayesinde, günümüz araştırmacıları buldukları seramik malzemeye göre kazdıkları tabakayı ya da bölgeyi değerlendirmekte, elde ettikleri bilgiler sayesinde siyasi, ekonomik ve kültürel tarihe yön verebilecek sonuçlara ulaşabilmektedirler. Bu bağlamda Türkiye'de yerli ve yabancı bilim adamları tarafından gerçekleştirilen kazı çalışmalarında ele geçen buluntular sayesinde zengin bir seramik altyapısının varlığı ortaya konmuştur. Anadolu'daki bu miras üzerine yerleşen Türkler Asya'da var olan birikimlerini bu yerli kültürle birleştirerek, Anadolu'da Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde duvar süsleme malzemesi olan çini ve günlük kullanım malzemesi olan seramik üretimine 20. yüzyıla kadar kesintisiz biçimde devam etmişlerdir. Samsat, Kubad Abad, Kayseri, Ahlat, Alanya gibi kazılarda ele geçen tüm ya da kırık seramik parçaları sayesinde Selçuklu Dönemi'nde farklı tekniklerde seramik üretimi hakkında bir çok bilgiye ulaşılmış, devam eden kazılarla bu bilgiler her geçen gün artmaktadır. Diğer yandan Osmanlı döneminde ne tür seramik üretimi yapıldığı konusunda da verilerin büyük bir kısmı yine kazılar sayesinde elde edilmiştir.

Konumuzu oluşturan Osmanlı devri seramik sanatı farklı dönemlerde farklı merkezler çevresinde gelişim göstererek kendi içinde malzeme, teknik, bezeme ve form bakımından çeşitlilik kazanmıştır. Her üretim merkezi kendine özgü yöresel kültürü, beğeniyi ya da geleneği farklı biçimlerde seramiğe aktarmıştır. Bu yüzden çeşitli merkezlerde benzer bezeme tekniğinde üretimler yapılmış olmasına rağmen yöresel özelliklerden dolayı renk, motif, kompozisyon, boyama üslubu ya da formlarda farklılıklar ortaya çıkmış ve bunlar karakteristik özellikler olarak kabul edilerek farklı bölgelerde bulunan seramiklerin üretim merkezlerinin tespitinde önemli veriler olarak kabul edilmiştir. Osmanlı seramik sanatı dendiği zaman akla gelen ilk merkez İznik'tir. Çünkü burası Osmanlı seramiğinin aynı zamanda çinisinin ana üretim merkezidir. Bunun dışında Kütahya, Çanakkale ve İstanbul da birer üretim merkezidir. Ancak bunlar ikinci derecede önemli merkezler konumundadır.

İznik Osmanlı Devri Seramikleri

Osmanlı çini ve seramik sanatı özellikle İznik'te saray destekli olarak gelişmiş olmakla birlikte, daha öncesinde İstanbul Topkapı Sarayı'nda da bir seramik atölyesi bulunmaktaydı. Saray seramik atölyesinde tamir edilmesi gereken yerlerin belirtildiği 1527-28 tarihli Masraf defterinden, sarayda en az beş seramik fırınının olduğu ve saray atölyelerinde 16. yüzyılın ilk yarısında ciddi çini ve seramik üretiminin yapıldığı anlaşılmaktadır.1 Fakat buradaki üretimin niteliği hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. 16. yüzyıl ortalarından itibaren saray çini atölyesinin yerini İznik'in alması ile üretimin yoğunluğu İznik'e kaymıştır. Masraf ve Ehl-i Hiref defterlerinden anlaşıldığı üzere İstanbul'da sarayda çiniciler bölüğü bulunmaktadır.2 16. yüzyıl ortalarına doğru bu bölüğün çalışmaları gerileyerek, İznik atölyeleri ön plana çıkmaya başlamıştır. 1557 tarihinden itibaren saray atölyesinde görevli ustaların sayısındaki azalma, İznik

seramik ve çini üretiminin saray üretiminin seviyesinde gerçekleşmeye başladığını ve saray çinicilerinin sadece numune hazırlama ve kontrol gibi görevleri yüklendiği düşüncesini ortaya çıkarmaktadır.

İznik'te yüzyıllardır sürüp giden halka yönelik seramik imalatı, 16. yüzyıldaki gelişmelerle, saray tarafından desteklenen saray ve çevresinin beğenisine göre yapılan, desenleri nakkaşhanede hazırlanarak gönderilen, sarayın siparişleri varken dışarıya üretim yapamayan, kontrol altında bir üretim merkezi haline dönüşmüştür.3 İznik sadece 16. yüzyıl ortalarından 17. yüzyıl sonlarına kadar belirli bir dönemde bu pozisyona sahip olmuştur. Bunun dışında İznik'te Osmanlı öncesi ve sonrasında 18. yüzyıla kadar halka yönelik üretim yapılmış, saray için üretimin dışında halk için üretime de devam edilmiştir. Yani İznik'te iki farklı üretimden söz edilmelidir. 14. yüzyıldan itibaren başlayan üretimi 18. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmiş, bu tarihten itibaren İznik çini ve seramik üretiminden bahsedilmemiştir.

Osmanlı seramikleri yıllarca buluntu yerine göre Milet işi, Şam işi, Rodos işi gibi isimlendirilerek yanlış merkezlere atfedilmiştir. Bu karmaşa 1964 yılına kadar devam etmiş, İznik'te Prof. Dr. Oktay Aslanapa başkanlığında 1963-64 kazı sezonundan itibaren başlatılan kazı çalışmaları sırasında çok sayıda sağlam ya da yanık, bozuk, yarı mamül seramiğin, fırın malzemesinin ve fırının bulunmasıyla bu seramiklerin üretim merkezinin İznik olduğu ortaya çıkmıştır.4 Halen Prof. Dr. Ara Altun başkanlığında devam eden İznik Çini Fırınları Kazısı ile Yrd. Doç. Dr. Bedri Yalman başkanlığındaki İznik Roma Tiyatrosu Kazısı sayesinde İznik seramik ve çini üretimiyle ilgili yeni bilgiler açığa çıkmaktadır.

İznik'teki Osmanlı seramik üretimini genel olarak iki ana grupta toplayabiliriz. İlk grup erken Osmanlı döneminde karşımıza çıkan kırmızı hamurlu, kaba görünümlü, seramikler, diğer grup, 15. yüzyıl ortalarında

görülmeye başlayan beyaz hamurlu üretimdir. Önce kırmızı hamurlu seramiklerde karşımıza çıkan farklı tekniklerdeki örnekleri incelediken sonra kronolojik olarak daha sonra beyaz hamurlu Osmanlı seramiklerini ele alacağız.5

Astar Boyama (Slip) Tekniğinde

Seramikler

İznik Osmanlı seramik sanatı 14. yüzyıldan itibaren birbirinden farklı bezeme teknikleri sayesinde çok çeşitli bezeme motifleri ve kompozisyonlarına sahiptir. Kırmızı hamurlu Osmanlı seramikleri arasında en erken seramik grubu astar boyama (slip) tekniğindeki seramiklerdir. Erken Osmanlı döneminde de kısa bir süre üretilmiş, önce Milet tipi seramiklerin yaygınlaşması, daha sonra beyaz hamurlu üretimin başlamasıyla astar boyama tekniği gerilemeye başlamıştır.

Sulandırılmış kil olan astar ya da slip sayesinde seramiklerin hamur rengi ve gözenekler kapanarak daha düzgün, pürüzsüz bir yüzey elde edilir. Astar, zemin örtme malzemesi olarak hem kırmızı hem de beyaz hamurlu Osmanlı seramiklerinde kullanılmıştır. Bunun dışında astar boyama tekniğinde astar doğrudan boya olarak karşımıza çıkmaktadır. Seramik kap yüzeyine astar boya ile bezeme yapıldıktan sonra sırlanan seramikler bu grupta yer almaktadır. İznik Osmanlı devri kırmızı hamurlu seramiklerde genel olarak, hamurda irili ufaklı gözenekler ile taşçıklar, kuvars tanelerinden oluşan katkılar dikkat çekmektedir.

Bu teknikte astarsız kap yüzeyine astar boya ile bezeme motifleri yapılmıştır (Fot. 1). Açık ya da koyu, sarımsı krem renkli astar boya serbest fırça hareketleriyle sürülmüştür. Boyanın kalın sürüldüğü bazı parçalarda motifler daha kabarık görünmektedir. Astar boyama tekniğinde bezeme, seramik kapların iç yüzeylerini tamamen kaplar, dış yüzeylerine sadece ağız kenarında bordür halinde görülür. Astar boya üzerine hardal sarısı, turkuaz

ya da yeşil renkli şeffaf sır uygulanmıştır. Astar boyama tekniğinde dışa çekik kenarlı, büyük ve orta büyüklükte kaseler en çok karşılaşılan kap formudur.

Seramiklerin iç yüzey bezemesinde iri, kaba görünümlü yapraklar, kıvrık dallar, çiçek rozetler, rumi ile palmetlerin birleşmesinden oluşan bitkisel motifler görülmektedir. Dış yüzeyde ise söğüt yaprağı şeklinde ince, uzun yapraklar diyagonal biçimde, belirli aralıklarla yerleştirilmiştir. İznik kazılarında sırlı veya sırsız, yarı mamül çok sayıda astar boyama tekniğinde tüm ya da tüme yakın seramik parçaları ele geçmiş olup, bu kaplar 14.-15. yüzyıl erken Osmanlı örnekleri olarak değerlendirilmektedir.6

Milet Tipi Seramikler

Osmanlı seramikleri arasında Erken Osmanlı (Milet işi) olarak adlandırılan kırmızı hamurlu seramikler en yaygın gruplardan birini oluşturmaktadır.7 Seramiklerin iç yüzeyi ince, beyazımsı krem renkli astarla tamamen kaplanmıştır. Dış yüzey genelde ayak başlangıcına 2-3 cm. kalana kadar astarlıdır. Sır genelde, iç yüzeyde şeffaf, renksiz, ince ve temizdir. Dış yüzeye renksiz veya yeşil renkli şeffaf sırlar uygulanmıştır. Milet tipi seramiklerin bezemesinde çiçek, çiçek rozet, yaprak, palmet, rumi, kıvrık dallardan oluşan bitkisel, yıldız, altıgen, rozet, helezon,

meander, dikey hatlardan oluşan geometrik, balık, kuş gibi figürlü, dalga-kaya, inci dizisi gibi nesneli motiflerin kullanıldığı görülmektedir.

Kendi içindeki çok çeşitlilik gösteren Milet tipi seramikler önce kullanılan renklere göre tek renk boyama; iki renkli boyama; boya kazıma olmak üzere üç ana gruba ayrılmaktadır. Daha sonra tek renk boyalılar kobalt mavi, yeşil, siyah; iki renkli boyalılar kobalt mavi-manganez moru, kobalt mavi-turkuaz, kobalt mavi-yeşil, kobalt mavi-kırmızı, kobalt mavi-siyah beş alt gruba ayrılırlar. Form olarak derin, yarı dairesel, dışa çekik,

basit ağız kenarlı kaseler, derin olmayan, düz dipli, yarı dairesel, dışa çekik kenarlı tabaklar en yaygın kap tipleridir. Bunların dışında çanak, kandil, kapak bu teknikte üretilmiş diğer kap çeşitleridir.

Tek renk boyama Milet tipi seramikler içerisinde bu seramiklerin karakteristik rengi olan kobalt mavisi yoğun kullanılmakla birlikte, yeşil ve siyah tek renkle bezemelerin yapıldığı seramikler de yer almaktadır. Boyama diğer Milet tipi seramiklerde olduğu gibi kontursuz ve konturlu boyama olmak üzere farklı iki üslupta yapılmıştır. Kontursuz boyamada astarlı beyaz zemin üzerine kobalt mavi serbest fırça hareketleriyle sürülmüştür.

Bu seramikler kendi içlerinde erken ve geç uygulamalar olarak kronoloji göstermektedir. Bezemede sadece yeşil renk kullanıldığı yeşil tek renk boyalı Milet tipi seramikler İznik'te bilinmeyen bir grup olarak tiyatro kazısında ele geçmiştir. Yeşil renkli boya beyaz zemin üzerine serbest fırça hareketleriyle sürülmüştür. Milet tipinin bilinen motiflerinin yanı sıra daha kaba, gelişi güzel boyama üslubunda, özensiz işçilikleriyle geç uygulamalar da vardır. İlk defa Milet tipi seramiklerde beyaz hamurlu 16. yüzyıl seramiklerinde görülen dilimli kenar ile karşılaşmamız sonucu yeşil boyalı bu kalitesiz seramiklerin bir grubunun 16. yüzyıl sonlarında hatta 17. yüzyılda üretilmiş olabilecekleri anlaşılmaktadır.

İki renkli boyama, Milet tipi seramiklerde iki farklı renkle bezemenin yapıldığı örnekler bulunmaktadır (Fot. 2). Milet tipi seramiklerde kırmızı rengin kullanıldığı sadece bir parça İznik Tiyatro kazısında toprak yüzeyine çıkarılmıştır. Milet tipinde ilk defa kırmızı rengin kullanıldığı tabak, renk, boyama üslubu ve kompozisyon bakımından da bu dönem özelliklerini taşımakta olup, 16. yüzyıla tarihlendirilen ilk Milet tipi seramiktir.8

Kobalt mavi-siyah iki renkli Milet tipi seramikler renk, motif, kompozisyon ve üslup bakımından kendine özgü niteliklere sahiptir. Kobalt

mavi diğer gruplara göre daha koyu tondadır. Dış konturlar siyahla belirlenerek, motif içleri kobalt mavi renkle boyanmıştır. Bu grupta desenler tamamen ince konturlu boyama tekniğinde yapılmıştır. Diğer Milet tiplerinden farklı önemli başka özelliği ise geometrik kompozisyonlar bu grupta daha fazla karşımıza çıkmaktadır. Boyama üslubu ile de diğer gruplardan farklıdır. Bezemesinde yer alan tepeden kuşbakışı görünümü tasvir edilmiş, iri göbekli, enli ve büyük krizantem gibi iri çiçek motifi diğer Milet tiplerinde yoktur. Kobalt mavi-siyah iki renkli Milet tipi seramikler form, boyama üslubu, renk ve motif özellikleri dikkate alındığında erken yani 14. yüzyıl sonu 15. yüzyıl üretimleri olmalıdırlar.

Boya kazıma grubunda ise kobalt mavi boyalı bazı yüzeylerin kazınması ile seramik yüzeyine, boyama ve kazıma iki farklı teknikte bezeme yapılmıştır (Fot. 3). Kobalt mavi boyalı iç yüzeyde, boyalar, ince kazıma tekniğinde değişik desenler oluşturacak biçimde krem rengi astara kadar kazınarak, sırlanmıştır.

Sırlama sonucunda kazınan yerlerde açığa çıkan astar nedeniyle, kazıma desenler beyaz ince hatlar halinde görülmektedir.

14. yüzyıl ortalarından itibaren yapılan ve 15. yüzyıl ortalarına kadar İznik’te üretimin devam ettiği varsayılan Milet tipi seramikler yeni buluntular ışığında, yeni yaklaşımlarla ele alındığında, üretimin 16. yüzyıl sonlarına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

Tek Renk Sırlı Seramikler

İznik, Osmanlı devrinde günlük hayat için üretilmiş kırmızı hamurlu seramiklerin yine en yoğun gruplarından birini tek renk sırlı seramikler oluşturmaktadır. Bunlar astarlı yüzey üzerine herhangi bir bezeme yapılmaksızın, tek renk sırla sırlanmış seramiklerdir. Astar iç yüzeye tamamen, dış yüzeye ağız kenarından itibaren değişik seviyelere kadar sürülmüştür. İç yüzeyde sır, kahverengi, hardal sarısı, manganez moru,

yeşil, firuze, turkuaz renkli olup, renksiz sırlı parçalar da bulunmaktadır (Fot .4).

Sır, şeffaf ve incedir. Sır bazı parçalarda parlak ve kaygan, bazı parçalarda ise mattır. Dış yüzeye sır, astarla benzer şekilde, ağız kenarına, gövdenin yarısına ya da ayak başlangıcına kadar uygulanmıştır. Genelde iç ve dış yüzeylere sürülen sır aynıdır. Ancak bazı parçaların iç ve dış yüzeylerinde farklı renkte sırlar kullanılmıştır. Derin, irili ufaklı dışa çekik kenarlı kase, tabak, çanak, kapak, mürekkep hokkası, şamdan, kandil ve testiler belli başlı kap tipleridir.

Kazıma Tekniğinde Seramikler

İznik üretimi olarak belirlediğimiz diğer önemli grubu kazıma tekniğindeki seramikler oluşturmaktadır. Bir alet yardımıyla seramik yüzeyini kaplayan astarın tam kurumadan çizilerek ya da kazınarak kaldırılmasıyla, hamur renginin ortaya çıkarıldığı teknik kendi içinde tek renk sırlı ve boyalı kazıma tekniği olmak üzere ikiye ayrılır (Fot. 5).

İlk grupta kazıma tekniğinde astar üzerine bezeme yapıldıktan sonra tek renkle sırlanarak fırınlanan seramikler yer almaktadır. Seramiklerin iç yüzeyi tamamen, dış yüzeyi ayak başlangıcına 3-4 cm. kalana kadar ince, sarımsı koyu krem renkli astarla kaplanmıştır. İç yüzeyde sır, şeffaf, ince ve turkuaz, yeşil, hardal sarısı, hardalımsı kahverengi renklidir. Dış yüzeyde astar ve sır kabın üst kısımlarına uygulanmıştır.

Kazıma, tek renk sırlı seramiklerin bezemesinde büyük çiçek rozet, lale, kıvrık dallardan oluşan bitkisel motifler ile helezon, daire, yarım daire, beş veya yedi kollu yıldız, düz, dalgalı ve diyagonal çizgilerden oluşan geometrik motifler görülmektedir. Boyalı kazıma tekniği ise kazıma ve boyama tekniklerinin bir arada kullanıldığı karma tekniktir. Astar üzerine kazıma tekniğinde bezeme yapıldıktan sonra, bu desenlerin üzerlerinin veya içlerinin tek renkle ya da iki renkle boyandığı örnekler bu grupta yer

almıştır (Fot. 6). Kabın iç yüzeyi yeşil, hardalımsı sarı iki renkle dönüşümlü olarak boyanmıştır. Astar üzerine önce kazıma tekniğinde bezeme yapıldıktan sonra iç yüzeye boyama bezemeli dip parçası tekniğinde basit desenler uygulanmıştır. Boyalar serbest fırça hareketleriyle sürülmüştür. Daha sonra sırlama işlemine geçilmiştir.9

Milet tipi seramiklerle form, motif ve kompozisyon bakımından benzerlikler gösteren, Bizans-Osmanlı geçiş dönemi örnekleri olan bu seramikler Milet tipi seramiklerle aynı dönemde üretilmiştir. Sardis ve İznik Tiyatro kazısında ele geçen parçaların, 16. yüzyıl beyaz hamurlu Osmanlı seramik ve çinilerinde görülen naturalist motiflere benzer süslemeleri sayesinde bu seramiklerin üretiminin 16. yüzyıl sonuna hatta 17. yüzyıl başına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

Mavi-Beyaz Teknikte Osmanlı Seramikleri

İznik seramik üretiminin en kaliteli örnekleri beyaz hamurlu seramiklerle karşımıza çıkmaya başlamıştır. Beyaz hamurlu üretimle birlikte fritli üretime geçiş yapılmış, fırın teknolojisinde önemli gelişmeler kaydedilmiş, hamur daha rahat biçimlendirildiğinden büyük boyutlarda, çeşitli formlarda kaplar üretilmiştir. Bunlar mavi rengin hakim olduğu, sıraltı boyama tekniğinde bezemenin yapıldığı seramiklerdir. Çok renkliliğe doğru ilk adımların atılmasıyla mavinin yanı sıra başka renkler de kullanılmaya başlamıştır. Bu parçaların bezemesinde ana renk yine mavidir, diğer renklere daha az yer verilmiştir.

Mavi-beyaz teknikteki seramikler önce renklere göre tek renkli boyama ve iki renkli boyama mavi beyazlar olarak iki ana gruba ayrılmış, daha sonra tek renkli mavi beyaz örnekler bezeme üsluplarına, iki renkli mavi-beyazlar ise renklere göre alt gruplarda toplanmıştır. Tek renkli mavi-beyazlar astarlı, bezemeli ve sırlı olup, bu grubun en belirgin özelliği bezemede sadece mavinin kullanılmasıdır (Fot. 7). Beyaz az gözenekli

hamur, sert ve sık dokuludur. Çok küçük siyah kum ve kırmızı şamot parçalarıyla çok az katkılıdır. Seramiklerin iç ve dış yüzeyleri beyaz renkli astarla tamamen kaplanmıştır. İç ve dış yüzeyde şeffaf, renksiz, temiz sır görülür. Tek renkli mavi-beyazlarda Baba Nakkaş üslubu; mavi-beyaz üslubu; spiral kıvrık dal (Haliç tipi) üslubu; grimsi mavi boyama üslubu olmak üzere dört farklı bezeme üslubuyla karşılaşmaktayız.

Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nde karşılaştığımız ilk başnakkaş Baba Nakkaş'tır. II. Mehmet Dönemi'nde Özbek asıllı Baba Nakkaş'ın yönettiği atölyede pek çok eser üretilmiştir. Baba Nakkaş'ın çalışmalarında rumi ve hatayileri birleştirerek oluşturduğu bezeme üslubu günümüzde Baba Nakkaş Üslubu olarak adlandırılmaktadır. Seramikte Baba Nakkaş üslubundaki çiçeklerin başlıca özelliği, yaprak uçlarının kıvrılıp, içe doğru bükülerek, yuvarlak biçimde üç boyutlu görünüme sahip olmalarıdır. Motiflerin dış hatları koyu mavi ince konturlarla belirlendikten sonra iç yüzey yine mavi renkle boyanmıştır. Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde Baba Nakkaş üslubunun da en belirgin özelliği olan tek renk kullanımında değişiklik olmaya başlamıştır.

Mavi-beyaz üslupta boyama kontursuz ve konturlu boyama olmak üzere farklı iki üslupta yapılmıştır. Konturlu boyama tekniğinde motiflerin dış hatları ince konturlarla belirlenerek, içleri yine aynı renkle boyanmıştır. Mavi-beyaz üsluptaki seramiklerin bezemesinde, üzüm salkımları, çeşitli çiçekler, çiçek rozet, çiçek demetleri, çeşitli yapraklar, kıvrık dallardan oluşan bitkisel, daire, kare, zigzag, helezon, meander, dikey hatlardan oluşan geometrik, Çin bulutu, mermer taklidi, vazo (saksı), madalyon (arma), agraf, dalga-kaya, gibi nesneli bezeme motifleri ve yazı kullanılmıştır. Spiral kıvrık dallı (Haliç tipi) seramiklerde çiçek, çiçek demetleri, yaprak, kıvrık dallardan oluşan bitkisel, daire, helezon ve zigzaglardan oluşan geometrik, kanca, düğüm gibi nesneli bezeme motifleri

yer almaktadır. İlk örnekleri, 16. yüzyılın başında yangın geçiren Aksaray bölgelerindeki çalışmalar sırasında bulunan seramikler, Evliya Çelebi'nin Eyüp çömleklerini anlatırken İznik çinilerini aratmayan ve Çin porselenleri kalitesinde, ifadelerini dikkate alan araştırmacılar tarafından Haliç üretimi olduğunu düşünülerek Haliç işi olarak adlandırmıştır.10 Raby ise spirallerden oluşan kompozisyonların tuğralarda kullanılmasından dolayı, sarayla bağlantısını vurgulamak için Helezoni Tuğrakeş Üslubu adını vermiştir.11

Mavi-Beyaz seramikleri arasında yer alan grimsi mavi boyama üslubunun en belirgin özelliği bezemede grimsi mavinin kullanılmasıdır. Grimsi mavi renkle bezeli seramiklerde çeşitli çiçekler, çiçek demetleri, hatayiler, yapraklar ve kıvrık dallardan oluşan bitkisel motifler ile kendine özgü renk, motif ve bezeme üslubuna sahiptirler.

Turkuazın seramik bezemesinde görülmeye başlamasıyla, beyaz hamurlu seramiklerde çok renkliliğe doğru ilk adımlar atılmıştır. Mavi-beyaz teknik içinde ele alınan, ancak mavi rengin yanı sıra farklı bir rengin de bezemede kullanıldığı bu grupta, mavi renk yine ana rengi oluşturmakta diğer renk yardımcı renk olup, çok az kullanılmıştır. İki renkli mavi-beyazlar, mavi-turkuaz, mavi-yeşil olarak iki alt grupta toplanabilir. Osmanlı seramikçileri, 14-15. yüzyıl Çin porselen motifleri içinde en çok benimsenen asma yapraklarıyla üzüm salkımları, demet halinde hatayiler, merkezi çiçekli kıvrık dalların uçları, yine aynı çiçekle sonuçlanan kompozisyonlarla, kenar bordüründe dalga düzenlemesini bu iki renkli mavi beyazlarda uygulamışlardır. Seramik ustaları Çin motiflerini, Osmanlı beğenisi doğrultusunda kendi yorumlarını da katarak yeniden düzenlemişlerdir. 15. yüzyıl başı üzüm salkımlı, asma dallarıyla bezemeli Ming porselenlerine benzer motif ve kompozisyonlar bu grupta karşımıza çıkmaktadır.

Mavi-beyaz teknikte üretim çok renkliliğe geçişle birlikte sona ermemiştir. Üretime yine devam edilmiş, üslupta bazı değişiklikler olmuş, yeni motifler bezemeye katılmıştır. Bu dönemde görülen şakayıklar, buna bağlı zambağa benzeyen çengelli yapraklar ile başak gibi dikenli yapraklar bezemede dikkat çeken motifler olmuştur.

Üç Renkli (Şam Tipi) Seramikler

Beyaz hamurlu, çok renkli İznik Osmanlı seramiklerinin ilk önemli grubunu oluşturmaktadır. Mavi-beyaz grupta iki renk bezemede birlikte kullanılmaya başlanmış, bu grupta ise renkte çeşitlilik artarak, mavi, turkuaz, yeşil, manganez moru ve siyah bezemede belli başlı renkler olmuştur. Benzer çinilerin Şam'daki yapılarda bulunmasından dolayı orada üretildiği düşünülen ve Şam işi denilen bu grubu, Raby, Narlı, Enginarlı ve Ağaçlı Tabaklar olarak adlandırmakta ve 1540-1550 tarihleri arasına,12 Lane ise bu seramikleri 1525-1555 arasına tarihlendirmiştir.13 Üç renkli seramiklere "Şam işi" denmesine rağmen Şam'da bu renklerin kullanıldığı çinilerin üretimine 16. yüzyılın sonlarına doğru başlanmış, 17. yüzyılda devam etmiştir. Bu seramik grubuyla Osmanlı seramik sanatında artık çok renkli seramik üretimine geçilmiştir. Daha sonraki dönemlerde kullanılan renklerde çeşitlilik artacaktır.

Üç renkli seramikler, motif ve kompozisyon düzeni ile diğer beyaz hamurlu seramik gruplarından tamamen farklı özelliklere sahiptir. Renk, motif ve kompozisyon bakımından Osmanlı seramikleri arasında özgün bir gruptur. Genel olarak üç renkli (Şam tipi) seramiklere baktığımızda bu grupta yer alan seramiklerin bezemesinde farklı üsluplar dikkat çekmektedir. Bezemeler, ağaçlı örnekler, naturalist, karışık ve saz üslubunda olmak üzere dört ana grupta toplanabilir. Bu bezeme zenginliği ve çeşitliliği yayınlarda yeterince net belirtilmemiştir. Üç renkli seramiklerin en karakteristik bezemelerinden biri, iri narların veya ağaçların

bütün kap yüzeyini kapladığı, renkleri kadar desenleriyle orijinallik sağlayan gruptur. Bunlar çok cesurca yapılmış çalışmalardır. Bu seramiklerde diğer gruplardan daha sınırsız daha fantastik daha sıradışı motif ve kompozisyon anlayışı söz konusudur. Özellikle nar motifleri (enginar da denmektedir) daha iri boyutlarda tabak yüzeyinde geniş bir alanı kaplamıştır.

Üç renkli seramiklere özgü olan geniş gövdeli, top yapraklı ağaç motifi diğer seramik gruplarında kesinlikle kullanılmamıştır. Üç renkli seramik grubunda yer alan kaplarda özellikle tabaklarda en belirgin kompozisyon şeması, bir yaprak demeti içinden çıkarak kap yüzeyine yayılan dallar, yapraklar ve çiçeklerle oluşturulan, tek yönlü bakış açısına sahip bezemelerdir (Fot. 8). Kompozisyonda zıt yönlere hareket eden saz yapraklar, hatayiler, çiçeklerle, kendi içinde bir ritim yaratan, sürekli canlı görünüm hakimdir. Hatta bazı tabakların ağız kenarlarına yarım

hatayi, Çin bulutu gibi motifler yerleştirilerek sonsuza devam eden anlayış yansıtılmıştır. Kaplarda yüzeyin bölüntüsüz, özgürce kullanıldığı serbest kompozisyon anlayışı hakimdir.

Çok Renkli Seramikler

Beyaz hamurlu, sıraltı çok renkli boyama tekniğinin en gelişmiş örneklerinin yer aldığı gruptur. Bezemede diğer renklere ek olarak kırmızı renk kullanımıyla renkte çeşitlilik artmıştır.

Kapların iç ve dış yüzeylerine sürülen, renksiz, şeffaf sır bazı parçalarda parlak ve kaygandır. Dilimli, dışa çekik ağız kenarlı büyük tabak, çanak, kase, kavanoz, bardak, sürahi, kapak ve şamdanlar kap türlerindeki çeşitliliği göstermektedir. Motiflerin dış hatları ince konturlarla belirlenerek, içleri çeşitli renklerle boyanmıştır. Dış konturlarda genellikle siyah kullanılmıştır, yeşil ve mavi çok az parçada uygulanmıştır (Fot. 9).

Bezemede, kırmızı, mavi, turkuaz, firuze, manganez moru, yeşil, siyah renkler kullanılmıştır.

Kırmızı renk, diğer renklere göre daha kalın sürülmüş, seramik yüzeyinde kırmızının kabarıklığı hissedilmektedir. Zemin genellikle beyaz olmakla birlikte, mavi, yeşil ve kırmızı renkli zeminler üzerinde değişik renklerle ve boyasız, beyaz bırakılmış alanlarla bezemede farklı düzenlemeler yapılmıştır.

Çok renkli seramiklerin bezemesinde, birbirinden farklı ve çeşitli çiçekler, çiçek demetleri, selvi, gonca gül, açmış gül, karanfil, lale, sümbül, nergis, iri saz yapraklar, çeşitli yapraklar, kıvrık dallardan ve kirazlı meyve dalından oluşan bitkisel, daire, üçgen, zigzag, zencerek, helezon, meanderdan oluşan geometrik, kaplan postu, pars beneği, vazo (saksı), balık pulu, agraf, dalga-kaya gibi nesneli, balık, tavşan gibi figürlü bezeme motifleri ve yazı kullanılmıştır. Bu seramik grubu, Cluny Müzesi'nin 1865-75 yıllarında Rodos'tan satın aldığı bir grup eserden dolayı Rodos veya Lindos seramikleri olarak adlandırılmıştır. Bu grup, Osmanlı çini sanatında ilk defa Süleymaniye Camii çinilerinde görülen kırmızı rengin seramikte kullanılmaya başlaması bakımından da dikkat çekmektedir. İlk uygulamalarda açık olan kırmızı renkte zamanla karakteristik mercan ya da domates kırmızı olarak nitelendirilen ton yakalanmıştır. Kısa süre bu kaliteli tonda üretim yapılabilmiş, özellikle 16. yüzyılın sonlarından itibaren kırmızı renk bozulmaya başlamış, kahverengimsi ya da turuncu tona dönüşmüştür.

Bu grupla bütünleşen en karakteristik bezeme üslubu 1557'de başnakkaş olan Karamemi tarafından geliştirlen naturalist üslup, Karamemi üslubu ya da lale, sümbül, gül, karanfilden dolayı dört çiçek üslubu adı verilen üslup Osmanlı bezeme dünyasına girmiştir.14 Gül, lale, sümbül, karanfil gibi naturalist çiçek motifleriyle birlikte hatayiler ve hançeri

yapraklar, bulut, çintemani, rumi, palmet gibi geleneksel motifler yer yer yardımcı motifler olarak kullanılmıştır. Geleneksel motif ve kompozisyonlar unutulmamış, bazen yeni unsurlarla uyumlu olarak bir araya getirilmiştir. Çin bulutu, kaplan postu olarak adlandırılan, üç topla birlikte kullanıldığında çintemani adı verilen düzenleme Osmanlı sanatında klasik dönemde uygulanan motiflerdir.

Renkli Astar Boyama

Tekniğinde Seramikler

Renkli astar üzerine, renkli veya beyaz astar boya ile bezeme yapılarak, renksiz, şeffaf sırın sürüldüğü bu seramik grubu, kırmızı hamurlu erken astar boyama seramiklere göre daha incelikle işlenmiş kompozisyonlara sahiptir.

Renksiz, şeffaf sır, bazı parçalarda parlak ve kaygan, bazı parçalarda tam tersine mat ve kaygan değildir. Kapların iç ve dış yüzeylerine sürülen sır aynıdır. Beyaz hamurlu seramiklerde boyama serbest ve ince konturlu üsluplarda yapılmıştır. Her iki üslup aynı parça üzerinde birlikte uygulanmıştır. Renkli zemin üzerine, motiflerin önce konturları belirlenerek, içleri çeşitli renklerle boyanmıştır. Ancak beyaz rengin kullanıldığı motiflerde, beyaz astar boya sürüldükten sonra siyah ince dış konturlar çizilmiştir. Dış konturlarda siyah, mavi ve çok az yeşil kullanılmıştır. Bezemede, beyaz, kırmızı, yeşil, mavi, manganez moru, siyah renkler kullanılmıştır.

Zemine sürülen astar boya mavi, morumsu mavi, yavruağzı, bordo, kırmızı renktedir (Fot. 10). Özellikle beyaz renk ile siyah ve kırmızı daha kalın sürülmüştür. Bezemede, çiçek demetleri, çiçekler, karanfil, lale, nergis, iri saz yapraklar, çeşitli yapraklar, kıvrık dallardan oluşan bitkisel, daire, üçgen, zigzag, zencerek, dikey hatlar, meanderdan oluşan geometrik bezeme motifleri kullanılmıştır. Bu seramiklerde, astar boya ile motifler

kabarık olarak yapıldığı gibi, motifler normal boyanarak sadece üzerlerine özellikle çiçek göbekleri, yapraklarına kabartma halinde küçük beyaz beneklerin uygulandığı da görülmektedir. Bu grup gerek teknik gerekse motifler bakımından Osmanlı dönemi seramiklerinin her döneminden bir şeyler alarak oluşmuştur. Motifler çok stilize olmuş, teknikteki zorluk nedeniyle laleler, karanfiller daha şematik görünmekte, basit düzenlemeler tercih edilmiştir. Renkli astar boyama tekniğinde büyük kase, kavanoz, kandil kapak, testi ve maşrapalar üretilmiştir.

Zamanla ekonomik, kültürel ve siyasi önemini kaybeden İznik'in, saray desteğini de yitirmesiyle zaten çok zor koşullarda çalışan atölyelerin üretimleri 17. yüzyılda bozulmaya, kalite düşmeye başlamış ve 18. yüzyılın ilk çeyreğinde üretim tamamen sona ermiştir.

Kütahya Osmanlı Devri Seramik Üretimi

17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehrin çini ve seramik üretim merkezi olarak önemi artmış, 18. yüzyıl başında İznik'te üretimin tamamen sona ermesiye Kütahya ön plana çıkmaya başlamıştır. Günümüze kadar Kütahya'da sistemli kazıların yapılmamış olmasının getirdiği büyük eksikliğe, üretimi belgeleyecek erken tarihli arşiv belgelerinin olmamasına rağmen, hafriyat ya da temel çalışmaları sırasında ele geçen yanık, bozuk, yarı mamül seramik parçaları, üç ayak gibi fırın malzemeleri, fırın kalıntıları sayesinde Kütahya'da 14. yüzyıldan itibaren üretimin yapıldığı anlaşılmaktadır.15 Bu üretimin, İznik'e parelel kırmızı hamurlu astar boyama, Milet tipi ve kazıma tekniğinde seramiklerle, beyaz hamurlu mavi-beyaz teknikteki seramiklerden oluştuğu anlaşılmaktadır. İznik'e benzer motif, kompozisyon, form ve tekniğe sahip olmakla birlikte, Milet tipi seramiklerde olduğu gibi yöresel farklı özelliklerin varlığı görülmektedir 16(Fot. 11).

Kütahya’da da 15. yüzyıl ortasından itibaren beyaz hamurlu üretime geçilmiştir. Ancak hafriyat buluntuları sayesinde bu dönemde sadece mavi-beyaz teknikte üretimin yapıldığı anlaşılmaktadır. Prof. Dr. Oktay Aslanapa başkanlığında başlatılan İznik kazıları öncesinde, bazı araştırmacılar tarafından mavi-beyaz teknikteki seramiklerin üretim yeri olarak Kütahya kabul edilmekteydi. Mavi-beyaz teknikteki seramikler yıllarca Kütahya işi ya da Kütahyalı Abraham seramikleri şeklinde adlandırılmıştır.17 Çünkü İngiltere’de Godman Koleksiyonu’nda yer alan 1510 tarihli bir ibrik üzerindeki kitabede “Kütahyalı Abraham” adının geçmesinden dolayı bu seramikler bu şekilde adlandırılmıştır.18 Aynı koleksiyonda bulunan mavi-beyaz teknikteki sürahi üzerindeki kitabede ise “Kütahya 1579” geçmesi bu grubun üretim merkezinin Kütahya olduğu düşüncesini desteklemiştir.19 Gerek bu kaplar gerekse hafriyatlarda ele geçen parçalar sayesinde Kütahya’daki mavi-beyaz teknikteki seramiklerde Baba Nakkaş, spiral kıvrık dal (Haliç tipi) ve mavi-beyaz üslupta bezemelerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Hamur, İznik’e göre daha yumuşak ve gözeneklidir. Serbest fırça hareketleriyle yapılan desenler basit, özensiz, kobalt mavi daha koyu tondadır. Kütahya’nın mavi-beyaz bezeme üslubundaki seramikleri İznik’e göre daha sade düzenlemeye sahiptir. Kütahya’da mavi-beyaz teknikte üretim 18. yüzyıla kadar devam etmiştir. Ayrıca yine bu dönemde firuze tek renk sırlı seramikler de yapılmıştır.20

Diğer yandan Kütahya’ya özgü sarı rengin yoğun kullanıldığı sıraltı tekniğinde, çok renkli seramikler ancak 18. yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştır. Beyaz hamurlu, bu seramik grubu kendine özgü bitkisel ve figürlü bezemelere sahiptir (Fot. 12). İznik’te bugün müzede sergilenen sadece bir yarı mamül çini parçasında görülen sarı renk bu dönem Kütahya seramiğinin karakteristik rengi olmuştur. Sarının yanı sıra yeşil, mavi, mor, firuze, turuncu renkler kullanılmıştır. Renklerin daha net ortaya çıkması,

akmaması için dış konturlar siyah renkle belirlenmiştir. Sır, renksiz ve şeffaftır.

Tabak, kase, bardak, testi, matara, kulplu ve kulpsuz fincan, vazo ve buhurdanlık ile yumurta başlıca kap formlarıdır. Bezemede çok soyut, hacimsiz çiçek demetleri, madalyonlar, geometrik motifler dikkat çekmektedir. Tabak, kase gibi kapların iç yüzeyinde iç içe gelişen dairesel kompozisyon şeması dikkat çekmektedir. Dipteki daire içinde yapraklı bir dal üzerinde bir çiçek rozet motifi yer almıştır. Kabın gövde kısmında çiçek, yaprak ve kıvrık dallardan oluşan çiçek demetlerinin belirli aralıklarla yerleştirildiği düzenleme en belirgin kompozisyon şemasıdır. Bunun dışında kap yüzeyleri düzgün olmayan beşgen ya da altıgenlerle kaplanarak, geometrik motiflerin içine çiçek ve yapraklardan oluşan bitkisel motifler yerleştirilmiştir. İncil ve Tevrat'tan bazı sahneler, melek, kerubin, haç motifleri ile Ermenice kitabeli bir grup kandil, buhurdanlık, yumurta, tütsülük, kandil gibi seramikler kiliselere hediye edilmek üzere yine Kütahya atölyelerinde üretilmiştir.21 18. yüzyılın ikinci yarısında çok renkli Kütahya seramik üretiminde kalite düşerek, hamur, renk ve sırda bozulmalar görülmeye başlamıştır.

19. yüzyılda bu gerileme devam etmiştir. Ancak Kütahya seramik üretiminde, zaman zaman kalitede düşme veya gerilemeler, üretimde durağanlık yaşanmış olmakla birlikte hiçbir zaman İznik'teki gibi üretim tamamen sona ermemiştir.

20. yüzyıl başlarında üretim yeniden canlanmış, bu dönemde hamur yapısındaki değişiklikten dolayı daha pembemsi beyaz yumuşak hamur karşımıza çıkmaktadır22

(Fot. 13). Cumhuriyet döneminde özellikle I. Ulusal Mimarlık Akımıyla birlikte mimari bezeme için Kütahya atölyelerinden yararlanılmıştır. Seramik üretiminde olduğu gibi çinide de 16. yüzyıl İznik desen, motif ve

renkleri taklit edilmeye başlanmıştır. Kütahya üretimi günümüze kadar varlığını sürdürmüş olmakla birlikte 18. yüzyıl yerel örneklerinden sonra yeni ürünler ortaya koyamamış İznik örneklerinin taklitlerini yapan bir merkez konumuna dönüşmüştür.

İstanbul, Eyüp Osmanlı Devri Seramik Üretimi

İznik'te 18. yüzyılda seramik üretiminin sona ermesiyle başka bir merkez daha ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır. Yukarıda İstanbul'daki saray atölyelerinin varlığından bahsetmiştik, saray dışında İstanbul'daki üretim hakkında fazla bilgiye sahip değiliz.23 Son yıllarda Eyüp bölgesinde gerçekleştirilen kazı çalışmaları bu konuda karanlık noktaları aydınlatmaya başlamıştır.

İznik'te üretimin sona ermesiyle, Tekfur sarayında çini üretim faaliyetlerinin başlaması için 1718'de İbrahim Paşa, İstanbul'da bir çini atölyesi için ne tür malzemeler gerektiğini İznik'ten gelen 2 çini ustasına yazdırtmış, gerekli aletler ve İznik fırınlarının planlarının getirtilmesi için bu ustalarla birlikte İznik'e bir memur göndermiştir.24 1718'de Tekfur sarayı atölyesinde çalıştırılmak üzere Hacı Memi, Hacı Mehmet, Muslu Halife ve Yahya Oğlu Ahmed adlı İznikli çini ustaları İstanbul'a çağrılmıştır.25

İznik üretiminin devamı olarak kurulan Tekfur sarayı atölyelerinde desen, renk, sır, teknik kalite bakımından İznik'le aynı seviyeye ulaşılamamıştır. Bu atölyede verimli sonuçların alınamaması, kısa süren üretimden sonra çiniler ya Edirne Sarayı'nda olduğu gibi eski yapılardan sökülerek kullanılmaya başlanmış ya da yurt dışından ithal edilmiştir.26

Tekfur sarayı ile Eyüp bölgesindeki kazı ve yüzey araştırmaları son yıllarda ağırlık kazanmıştır. 1993 yılında Tekfur Sarayı Çini Fırınları Kazısı ve Çömlekçiler Mahallesi Projesi Prof. Dr. Filiz Yenişehirlioğlu başkanlığında başlamış, bu çalışmalar halen devam

etmektedir.27 Diğer çalışma ise Prof. Dr. H. Örcün Barışta başkanlığında 1996 yılında yapılan Eyüpsultan Saliha Sultan Çeşme Kazısı ile 1997 ve 1998 yıllarında gerçekleştirilen Eyüpsultan Cafer Paşa Türbesi yüzey araştırması ve kazısıdır.28 Bu çalışmalar sayesinde Eyüp bölgesindeki seramik ve çini üretimi hakkında bilgilerimiz artmış, devam eden çalışmalarla artmaktadır.

Evliya Çelebi'nin de bahsettiği Çömlekçiler mahallesindeki yüzey araştırmaları sırasında, burada bulunan atölyeler, ele geçen buluntular sayesinde Eyüp bölgesinde kırmızı ve beyaz hamurlu üretimin varlığı ortaya çıkmıştır.29 Her iki hamur grubundaki seramikler tek renk sırlı ya da sıraltı tekniğindedir. Bu bölgede kırmızı ve beyaz hamurlu tek renk sırlı günlük kullanım kapları en yaygın gruplardan birini oluşturmaktadır (Fot. 14-15). Tabak, kase, şamdan, testi, kapak, çaydanlık gibi günlük yaşamı yansıtan kaplara ait parçalar tespit edilmiştir. Krem astarlı veya astarsız kaplar yaygın olarak yeşilin farklı tonlarında, kahverengi, sarı sırlıdır.30 Bölgede kırmızı hamurlu, sırsız çömlek parçaları da yoğun olarak ele geçmiştir. Kazı ve yüzey çalışmaları sonucu, üç ayak izli tek renk sırlı seramik parçaları, üç ayaklar dikkate alınarak bölgede üretimin 16. ve 17. yüzyıllarda var olduğu, 19. yüzyılda da sırlı ve sırsız kapların üretimine devam edildiği tespit edilmiştir.31

Bu çalışmalarda kırmız, pembemsi ya da grimsi beyaz hamurlu sıraltı tekniğinde bu bölgeye özgü farklı bezeme üslubuna sahip bir seramik grubu ortaya çıkmıştır.32 Hamur gözenekli, katkılı ve çok sert değildir. Bu grup, beyaz astarlı yüzey üzerine, serbest fırça hareketleriyle kahverengi, yeşil, turuncu astar boyalarla ebruya benzer desenler yapılarak sırlanmış seramiklerden oluşmaktadır. Desenlerinden dolayı araştırmacılar tarafından “ebruli seramikler“ ya da “ebru desenli seramikler“ olarak adlandırılan bu seramiklerin mamül, yarı mamül, yanık, bozuk parçalar halinde ele

geçmesinden dolayı bölgede üretilmiş, özgün seramikler olduğu anlaşılmaktadır (Fot.16). Çalışmalarla burasının hem üretimin yapıldığı ve satıldığı, hem de çömlekçiler mahallesi biçiminde mahalle haline gelmiş yerleşim bölgesi olduğu belirlenmiştir.

Çanakkale Osmanlı Devri Seramikleri

Osmanlı devri son seramik merkezi Çanakkale'dir. 17. yüzyıl sonlarından itibaren seramik üretiminin varlığı bilinen Çanakkale'de 20. yüzyıla kadar kırmızı hamurlu seramik üretimi ile karşılaşmaktayız.33 18. yüzyılda sıraltı boyama tekniğinde üretilmiş günlük kaplarda tabak, kase, matara, tepsi, küp, testi, sürahi gibi kap formaları görülmektedir. Beyaz astar üzerine kobalt mavi, kahverengi, yeşil, manganez moru, turuncu renklerle serbest boyama üslubunda bezeme yapılarak, renksiz, şeffaf sır sürülmüştür. Kap yüzeyine Çanakkale'ye özgü dilimli çiçek rozet, meyva, selvi ağaçları, yaprak demetleri gibi bitkisel motifler, siluet halinde cami, köşk gibi yapılar, yelkenliler çok sitilize edilerek yerleştirilmiştir. Çok sade, soyut bezeme üslubuna sahip seramiklerdir. Kapları ağız kenarı bordürlerinde çapraz atılan diyagonal çizgilerle oluşturulan kafes taramalar en yaygın uygulamadır. Çanakkale atölyelerinde 19 ve 20. yüzyılda tek renk sırlı seramikler üretilmiştir.34 Ayrıca bu dönemde sır üstü boyalı seramikler de yapılmıştır. Altın yaldızla ya da diğer renklerle sır üstüne bezemenin yapıldığı örneklerde yine serbest boyama üslubu dikkat çekmektedir.

Çanakkale geç dönem seramiklerinde daha fantastik uygulamalarla karşılaşmaktayız. Bu dönemde testi gibi bazı kapların üst kısmı at, kuş başı şeklinde biçimlendirildiği gibi, bir başka grupta kap yüzeyi üzerine bazı motiflerin monte edildiği görülmektedir. Çiçek, yaprak motifleri hatta hayvan figürleri ile kap yüzeyi üzerinde yüksek kabartma görünümü yaratılmıştır. Bu geç dönem seramikleri abartılı, üstün hayal gücünü yansıtan ürünlerdir.

Sonuç olarak, devam etmekte olan kazılar ve bundan sonra yapılacak yeni kazı çalışmaları, yüzey araştırmaları sayesinde ele geçecek yeni bilgiler ve buluntularla Osmanlı seramik üretim merkezleri artabileceği ve yeni veriler ışığında Osmanlı seramik sanatına yeni grupların ekleneceği düşüncesindeyiz.

1 G. Necipoğlu, From International Timurid to Ottoman: A Change of Taste ın Sixteenth-Century Ceramic Tiles, Muqarnas, IX, 1993, s. 136-170. s. 139.

2 F. Çağman, Kanuni Dönemi Osmanlı Saray Sanatçıları Örgütü Ehl-i Hiref, Türkiyemiz, 54, 1988, s. 11-17; Saray Nakkaşhanesinin Yeri Üzerine Düşünceler, Sanat Tarihinde Doğudan Batıya, Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri, İstanbul 1989, s. 35-46: İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Saray'ında Ehl-i Hiref (Sanatkarlar) Defterleri, Belgeler, XI/15, 1986, s. 23-76.

3 Hellenistik, Roma ve Bizans seramik parçalarının bulunması ve Bizans Dönemi'ne ait bozuk, yarı mamül parçalardan burada özellikle Bizans döneminde çok yoğun bir üretimin yapıldığı anlaşılmaktadır.

4 O. Aslanapa, Anadolu'da Türk Çini ve Keramik Sanatı, İstanbul 1965.

5 İznik seramikleri 1981 yılından beri Yrd. Bedri Yalman başkanlığında sürdürülen İznik Roma Tiyatrosu kazı buluntuları dikkate alınarak ele alınmıştır. Malzeme üzerinde çalışmama izin veren sayın Yalman'a teşekkür ederim.

6 O. Aslanapa ve Ş. Yetkin, A. Altun, İznik Çini Fırınları Kazısı II. Dönem, İstanbul 1989, s. 81, 146, 175.

7 Ayrıntı için bkz. F. Sarre, The Seljuk and Early Ottoman Pottery of Miletus, Transactions of the Oriental Ceramic Society 1931, s. 27-30; The Connexion Between the Pottery of Miletus and Florentine Maiolica of the

Fifteenth Century, Transactions of the Oriental Ceramic Society, 1933, s. 16-19: K. Otto-Dorn, Das Islamische Iznik, Istanbuler Forschungen, 13, Berlin 1941; Turkische Keramik, Ankara 1957: M. Paker, Anadolu Beylikler Devri Keramik Sanatı, Sanat Tarihi Yıllığı, I, 1964-65, s. 155-182: Yalman, İznik Tiyatro Kazısında Bulunan Seramik Fırını, Sanat Tarihi Yıllığı, XIII, 1988, s. 53-197: N. Özkul, Miletus Wares Found in Iznik Roman Theatre Excavations, 10th Congrés International D’art Turc, Genéve 1999, s. 547-554; Erken Osmanlı (Milet Tipi) Seramiklerde Bilinmeyen Bazı Örnekler, V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu, Ankara 2001, s. 419-436.

8 Ş. Yetkin, Türk Keramik ve Çini Sanatında Yeni Buluntular, Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, III, Ankara 1995, s. 501-504.

9 İznik Bizans seramikleri üzerine çalışan Veranique François’in konuyla ilgili bir çalışması bulunmaktadır, Céramiques Ottomans te Tradition Byzantinr d’Iznik, 1996, s. 231-245.

10 Ayrıntı için bkz. F. Yenişehiroğlu, Haliç İşi, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. 3, 1994, s. 509.

11 J. Raby-N. Atasoy, İznik, London 1989, s. 108.

12 Raby, a.g.e. (1989), s. 132.

13 A. Yane, The Ottoman Pottery Iznik, Ars Orientalis, 2, 1957, s. 264.

14 S. Üner, Müzehhib Karamemi, His life and Works, İstanbul 1951, s. 4.

15 F. Şahin, Kütahya Çini-Keramik Sanatı ve Tarihinin Yeni Buluntular Açısından Değerlendirilmesi, Sanat Tarihi Yıllığı, IX-X, 1979-80, s. 259-286; Kütahya Seramikleri (19. yy sonu-20. yy başı), Antika, 17, 1986, s. 27-31; Kütahyada Bir Keramik Fırını, Antik ve Dekor, 10, 1991, s. 48-54.

16 Kütahya Milet tipi seramiklerde kobalt mavi daha koyu, sır daha ince ve desenlerde daha basit, daha sade düzenlemeler dikkat çekmektedir. Ayrıntı için bkz. Paker, a.g.e. (1964-65), s. 157: Şahin, a.g.e. (1979-80), s. 263.

17 Lane, a.g.e. (1957), s. 254.

18 O. Aslanapa, Kütahya Keramik Sanatı, Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya, 1981-82, s. 71.

19 Kütahya seramikleriyle igili en ayrıntılı çalışma için bkz. J. Carswell-C. J. F. Dowsett, Kütahya Tiles And Pottery From The Armenian Cathedral Of St James, Jarusalem, Oxford 1972.

20 J. Carswell, Kütahya Çini ve Seramikleri, Sadberk Hanım Müzesi Türk Çini ve Seramikleri, İstanbul 1991, s. 50-102.

21 Carswell, a.g.e. (1972), s. 15.

22 Şahin, a.g.e. (1986), s. 28.

23 Farklı dönemlerde kazılan Saraçhane bölgesinde sırlı ve sırsız Roma, Bizans ve Osmanlı seramikleri ele geçirilmiştir. 14-19. yüzyıllara ait kırmızı ve beyaz hamurlu İznik, Eyüp seramiklerine benzer karışık buluntular yayınlanmıştır. Ayrıntı için bkz. J. W. Hayes, J. W. Excavatıons at Saraçhane In İstanbul, C. 2, 1992: Princeton Univ. Press.

24 A. Refik, İznik Çinileri. Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası, VIII, 4, 1932, s. 36-53.

25 Mühimme Defteri 14, sayfa 576, Hüküm 819.

26 Sarayın İngiliz tüccarlar aracılığıyla 1756'da Viyana'dan çiniler ısmarladığı, Belgrad muhafızına ve Belgrad defterdarına yazılan hükümlerden anlaşılmaktadır. Ayrıntı için bkz. Refik, a.g.e. (1932), s. 53.

27 F. Yenişehirliolu, İstanbul Tekfur Sarayı Osmanlı Dönemi Çini Fırınları ve Eyüp Çömlekçiler Mahallesi Yüzey Araştırmaları, XVII. Kazı

ve Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 1996, s. 535-566.

28 Kazı fotoğraflarını kullanmama izin veren sayın H. Ö. Barışta'ya teşekkür ederim.

H. Ö. Barışta, Saliha Sultan Çeşmesi Kazısı, Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları Sempozyumu, İzmir, 1997; İstanbul Eyüpsultan Cafer Paşa Türbesi Yüzey Araştırması ve Kazısı, XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, C. II, Ankara 1999, s. 567-591; İstanbul Eyüpsultan Cafer Paşa Türbesi 1998 Yılı Kazısı, 21. Kazı Sonuçları Toplantısı, C. 2, Ankara 2000, s. 385-394.

29 Evliya Çelebi, Seyahatname, (Çev. Z. Danışman), C. 15, İstanbul 1970, s. 95.

30 H. Ö. Barışta, Taşıyla Toprağıyla İstanbul'dan Eski Bir Semt: Eyüpsultan'da Yeni Bulgular Üzerine, II. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler, İstanbul 1998, s. 128-139.

31 F. Yenişehirlioğlu, Eyüp Çömlekçiler Mahallesi Araştırmaları, II. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler, İstanbul 1998, s. 42-51.

32 H. Ö. Barışta, Eyüpsultan'dan Ebru Desenli Seramik ve Çiniler, III. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler, İstanbul 2000, s. 156-163.

33 Akarca, A. "Çanakkale'de Yeni Bir Çanak Çömlek Merkezi. " VII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Tebliğler, I, 1979, s. 501-506; G. Öney, Türk Çini Sanatı, İstanbul 1976: Yapı ve Kredi Bankası Yayını, s. 12.

34 G. Öney, Çanakkale Seramikleri, Sadberk Hanım Müzesi Türk Çini ve Seramikleri, İstanbul 1991, s. 101-143.

35 G. Öney,; a.g.e. (1976), s. 129-130.

D.4. DOKUMACILIK VE EL SANATLARI

Osmanlı Dönemi Halı ve Düz Dokuma Yaygıları / Prof. Dr. Bekir Deniz [s.385-403]

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

İki veya daha çok iplik grubunun, çeşitli şekillerde, birbiri arasından, altından, üstünden geçirilerek meydana getirilen ürüne dokuma, dokumanın en basit şekline bez veya bezayağı dokuma denir. Dokumalar, yatay ipler (atkı), dikey iplerin (çözgü) arasından, altından, üstünden geçirilerek meydana getirilir. Desen yatay iplerle (atkı) elde edilirse atkı yüzlü dokuma, dikey iplerle elde edilirse çözgü yüzlü dokuma adını alır. Anadolu'da, iki veya daha çok iplikle yapılan, yer sergisi, örtü, perde vb. amaçlarla kullanılan dokumalara düz dokuma yaygı denir. Bunlar da kendi arasında, kilim, cicim, zili (sili) sumak (verneh) gibi çeşitlilik gösterir. Bu dokumaların her birinin kendine özgü dokuma tekniği, süsleme özelliği ve türleri vardır. Hattâ, kullanım yerleri birbirinden farklıdır. Halk arasında, dokuma tekniğine bakılmaksızın, adı geçen bu dokumaların hepsine birden kilim denir.

Tezgâh üzerinde dik uzanan iplere (çözgü) düğümler atılır ve yatay ipler (atkı) belirli yönde gidip döndürülürse yüzeyde havlı (tüylü) bir dokuma meydana gelir. Bu tür dokumalara da halı (düğümlü dokuma) denir. Halının diğer dokumalaradan farkı havlı ve düğümlü olması, ters ve düz yüzünün değişik görünmesidir.

Halk arasında, halı ve düz dokumalar, dokumanın tekniği ne olursa olsun, dokuma adıyla bilinir. Halı veya düz dokuma yaygılardan biri ifade edilirken, özellikle, yabancı yayınlarda kullanıldığı gibi, düğümlü dokuma vb. bir isimle adlandırılmaz. Halı söz konusu edildiğinde, bunun

düğümlü bir dokuma olduğu bilinir, kilim denildiğinde, ilikli veya iliksiz dokumalar bilinir. Ancak, cicim, zili, sumak türü dokumalar için, adı geçen dokumaların bölgede kullanılan isimleri başa getirilip, sonuna kilim adı eklenir. Sözgelimi, Aksaray çevresinde cicim'e çalma, mevcut dokumaya da çalma kilim, çalma yastık, sumağa gayma, sumak türü bir dokumaya da gayma kilim, İzmir civarında, sumak tekniğine urgama bu teknikle yapılan dokumaya da urgama kilim denir.

Osmanlı Dönemi Düz Dokuma Yaygılarının Gelişimi

Osmanlı dönemi halıları ile ilgili çok sayıda yayın bulunduğu hâlde, düz dokuma yaygılar (kilim, cicim, zili, sumak) hakkında, konuyu doğrudan ele alan, fazla bilgi yoktur.1 Bilinenler de genellikle saray kilimleriyle ilgili2 ve tamamına yakını kataloğ niteliğindedir.3

Türkler Anadolu'ya geldiklerinde, Orta Asya'daki dokuma geleneğine dayanan, engin bir dokuma kültürleri vardı. Bu dokuma geleneklerini burada da devam ettirdiler. Bunu Selçuklular Dönemi'nde Konya, Kayseri, Sivas, Aksaray gibi yerleşim yerlerinin dokumalarıyla ünlü merkezler olduğunu, çeşitli seyahatname bilgilerinden ve günümüze ulaşan örneklerden anlamaktayız.4 Ancak, bilinen mevcut dokumalar genellikle halı tekniklidir. Aynı dönemde halı dokuyanların düz dokuma yaygı dokumadıklarını düşünmek zordur. Bu konuda özellikle yabancı kaynaklar, Osmanlı devri kilimlerinin Selçuklu Dönemi kilimlerine benzediğini kabul etmektedir.5

XIV. yy.'ın başlarında Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılmasından sonra, Anadolu'da hakimiyeti elinde bulunduran Beylikler ve bunların en önemlilerinden Osmanlı Beyliği, diğer kültür alanlarındaki gibi, halıcılıkta da Selçuklu geleneğini devam ettirmiştir. Tarihi kaynakların ifadesine göre,6" "XIII. yy.'ın ikinci yarısında, Orta Anadolu'nun batı ucunda yaşayarak, Söğüt ile Domaniç'te kışlak ve yaylak hayatı geçiren Osmanlı

Devleti’nin kurucusu Osman Bey’in oymağı da halı ve kilim dokuyordu. Osman Bey yayladan dönerken, Bilecik Tekfuruna armağan olarak peynir, halı, kilim ve kuzular gönderiyordu. Hatta, Osman Bey komşu Bizans tekfurlarının düğünlerine okunduğunda eyü halılar ve kilimler ve sürüyle koyunlar getiriyordu. Maraş-Elbistan bölgesinde yaşayan ve sonra bugünkü Yozgat bölgesinde de yurt tutarak oranın Boz Ok adıyla anılmasında âmil olan Dulgadırlı Türkmenlerinin de halı dokuduklarını biliyoruz. Yine, Akkoyunlu hükümdar ve emirlerinin pek çok büyük-küçük halıya sahip bulunduklarını ve otağlarına, çadırlarına onları serdiklerini ve bu halıların ala renkte olduğunu gösterir”. Bütün bunlar da Akkoyunlu Türkmenlerinin, Batı ve Orta Anadolu’da yaşayan kardeşleri gibi, halı sanatını bildiklerini ifade eder.

Osmanlı topraklarında yaşayan değişik boyların kendilerine özgü motifleri vardı. Dokudukları halı veya düz dokuma yaygılar da, onların verdikleri isimler veya boylara göre adlar almıştır. Çoğu kez de dokumalar birbirine benzer. Sözgelimi, Adana civarında yaşayan Varsak ve Avşar dokumalarıyla Aydın civarında yaşayan Varsak ve Avşar dokumalar benzerlikler gösterir. Antalya civarında yaşayan Tekeli yörüklerinin dokumalarıyla, Kemalpaşa ve Kuşadası (İzmir) ve Aydın civarında yaşayan Tekeli yörüklerinin dokumaları arasında çok fark yoktur. Yine, Bergama civarında yaşayan Yağcıbedir yörükleri ile, Balıkesir Yağcıbedir yörüklerinin dokumaları benzerlikler arzeder. Şanlıurfa civarında yaşayan Karakeçili yörüklerinin dokumaları ile, Kırıkkale (Ankara) çevresinde yaşayan Karakeçili yörüklerinin dokumaları, Yozgat’ın köylerinde yaşayan Çapanoğulları ile Emirdağ (Afyon) yöresinde yaşayan Çapanoğullarının dokumaları, hemen hemen aynıdır. Sadece, değişik bölgelerde yaşamalarından kaynaklanan isim farklılıkları görülür.

Osmanlı dönemine ait saray tutanakları, muhakeme sicilleri, muhakeme muhallefat kayıtları ve terekelerde eşya listeleri içinde halı-kaliçe gibi dokumaların yanında, kilim kelimesine de rastlanmaktadır. Kaynaklara göre, II. Beyazıt (1452-1512) zamanında yayımlanan Kanunname-i İhtisas-ı Bursa'da esnafın dokuduğu çul, torba, harar (büyük çuval) ve ipin kalite ve narh-ı (birim fiatı) belirtilmişti. Topkapı Sarayı Müzesi Revan kitaplığında kayıtlı Esar-ı Resmiye, Kavanin-i Osman Defterleri ile, 1640 tarihli Narh ve Ehl-i Hiref Defterlerinde kilimle ilgili bilgiler mevcuttuttur.[7] XV-XVI. yy.'da kilim dokumacılığı çok yoğundu ve çok sayıda usta çalıştırılmaktaydı.[8] Bu da bize XV-XVI. yy.'da dokumaların bir yandan halk arasında eski usûllerle dokunma devam ederken, diğer taraftan esnaf tarafından da dokunduğunu, dokumacı esnafının bulunduğunu göstermektedir. Esasen, XV. yy.'da Bursa ve İstanbul birer kumaş dokuma merkeziydi. Bu yüzyılda Ahiler büyük nüfuz sahibiydi. Fatih Sultan Mehmed'in 1453 yılında İstanbul'u almasından sonra, yeni sarayda sanatçı ve zenaatçı örgütlenmesi başlamış, II. Bayezid Dönemi'nde daha da gelişmiştir. Ehl-i Hiref isimli bu örgüte bağlı sanatçıların sayısı giderek artmış, çeşitli bölük ve loncalara ayrılmıştır. O dönemlerde, bu sanatçılar hazinedarbaşının emri altında çalışmaktaydılar.[9]

Düz dokuma yaygıların günmüze ulaşabilen örnekleri çok azdır: Bu türden, kilim teknikli erken tarihli örneklerinden biri, İstanbul Hekimoğlu Ali Paşa Camii'nde bulunmuştur. XVI-XVII. yy.'dan kalan bu kilim ilikli kilim tekniğinde dokunmuştur. Yaklaşık 3.04x4.08 cm. boyutlarındadır. Çözgüsü beyaz renkli yünden ve çift bükümlüdür. Atkısı yün ve kırmızı renklidir. Kırmızı, açık yeşil, mor, mavi ve kahverengi kullanılmıştır. Bir kenar suyu eksiktir. Zemini enine beş hayvan ve bir yarım hayvan, boyuna ise altı hayvan figürü ile süslüdür. Motif açısından Konya Etnoğrafya Müzesi'ndeki, XV. yy.'dan kalma, horozlu halıyı hatırlatmaktadır.[10]

XV-XVI. yy.’da saray kendisi ustalarına desen çizdirtip dokuma yapmış veya ısmarlama yoluyla dokuma yaptırtmıştır. Ancak, halkın dokuduğu kilimlerle, sarayın dokuduğu veya dokutturduğu kilimler arasında, teknik ve motif açısından, farklılıklar vardır. Halkın dokuduğu, gelenekli ilikli kilim tekniğine karşılık, sarayda daha çok iliksiz kilim dokunmuştur ve motifleri de geleneği bulunan kilimlerdekine göre çok değişiktir. Halkın kullandığı üslûplaştırılmış bitki motifi, geometrik süsleme ve insan veya hayvan figürü yerine, saraydaki ustalarca çizilmiş, mükemmel veya eksiksiz sayılabilecek, dönemin saray sanatına özgü desenlerle süslenmiştir. Ayrıca, teknik bakımdan da, ilikli kilim yerine, zor bir tekniği gerektiren, iliklerinin kenetlenme yoluyla yok edildiği, farklı bir teknik uygulanmıştır.

Osmanlı devri kilimlerinin birbirine benzeyen, iliklerinin tek veya çift kenetlenme ile kapatıldığı bir gurup örneği, Türk Kilim Sanatı Tarihi’nde, dokuma tekniği ve süslemeleri saray üslûbuna benzediği için Saray Kilimleri diye anılır. İlk kez 1961 yılında, Prof. Dr. Şerare Yetkin tarafından Divriği Ulu Camii’inde (Sivas) bulunan bu türden bir kilim parçasını, daha sonra dört kilim takip etmiştir:11 İstanbul Vakıflar Halı Müzesi’ne getirilen bu beş kilimin süslemeleri Klâsik Osmanlı devri kumaş, seramik, çini desenleriyle büyük bir benzerlik göstermektedir: Çam kozalağı şekilli madalyonlar, rûmîlerden meydana gelen süslemeler, iri hançer yapraklar dönemin karakteristik bezemeleridir. Klâsik Türk halılarında görülen kaydırılmış eksenler hâlinde, sonsuzluk prensibi içinde bir dizilme gösterir. Dokuma tekniği ve süsleme özelliklerine dayanılarak, XVI. yy.’a tarihlenmektedir12 (Res. 1).

Divriği Ulu Camii’nde bulunan Saray kilimlerinin benzer örnekleri daha sonra Amasya Gümüşhacıköy’e bağlı Gümüş Kasabası Yörgüç Paşa Cami ve Kütahya’daki Hisarbeyoğlu Mustafa Bey Camii’nde de bulunmuştur (iki tane). Yörgüç Paşa Camii’nde bulunan örnek 582x392 cm. boyutlarındadır.

Çözgü ipleri kahverengi ve beyaz, atkı ipleri ise kırmızı, beyaz, koyu ve açık mavi, yeşil ve sarı renklidir. Uzun kenarı bir, kısa kenarları beş kuşakla çevridir. Divriği Ulu Camii'nde bulunan saray kilimlerinin kenar sularına benzer bir desenle bezelidir.13

Kütahya Hisarbeyoğlu Mustafa Bey Cami'inde bulunan saray kilimleri XVI-XVII. yy.'a tarihlenmektedir. Kilimlerden biri 520x145, diğeri 220x480 cm boyutlarındadır. Her iki kilimin dokuma teknikleri ve süslemeleri birbirine benzemektedir. Atkıların aynı çözgüden geri döndürülerek iliklerin yok edilmesi tekniğiyle dokunmuşlardır. Kenar suları çift rumîlerle bezelidir. Zeminleri ise, dönemin çini ve seramik sanatında görülen karanfillerle süslüdür. Benzer kilimlerdeki gibi yapraklı dallar üzerinde bulunan karanfiller kilim yüzeyini doldurmaktadır.14

Bu grubun diğer iki örneği Münich Ingolstadt Bayerisches Armeemuseum'da bulunan ve XVII. yy. Osmanlı Sadrazam çadırı altında serili kilimle, Washington Textile Museum'da bulunan, iliklerinin tek kenetlenme ile yok edildiği, XVII. yy.'a ait kilimlerdir:15 Münich Ingolstadt Bayerisches Armeemuseum'da bulunan kilim 4.80x5.80 cm. ebatlarındadır. Çözgü ve atkısı beyaz yündür. Çözgüsü çift bükümlü, atkısı kırmızı, koyu yeşil, açık ve koyu mavi, sarı, kahverengi ve beyaz renklidir. Kilimin yan kanatları iki sıra kuşakla çevrilidr. İlk kuşak, sizyah zemin üzerine, kırmızı ve sarı renklerle süslü çift rumî ve lâle motifleriyle, ikincisi, kırmız zemin üzerine yeşil, siyah ve beyaz renkli, dal ve yaprakları bulunan çiçeklerle süslüdür. Daha geniş tutulan dar sular ise yine iki kuşaklıdır. İlk kuşak çift rumî desenleriyle süslüdür. Siyah zemin üzerine sarı ve kırmızı renklerle bezelidir. İkinci kuşak yan kanat kuşak süslemelerine benzer şekilde süslenmiştir. Kilimin zemini beyaz renklidir. Dal ve yaprakları bulunan bitki desenleriyle süslüdür. Dikkatli bakıldığında süslemelerin, dönemin çini desenlerini hatırlatan, lâle, karanfil ve sünbül

motiflerinden meydana geldiği görülür.16 Washington Textile Museum'da bulunan, kilim XVI-XVII. yy.'a tarihlenmektedir. Aynı atkı üstünde iliklerin tek kenetlenmeyle yok edilmesi tekniğiyle dokunan kilimin dokumasında sırma iplerin kullanıldığı söylenmektedir.17

Riefstahl tarafından Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde bulunup Konya Mevlana Müzesine getirilen ve XVI-XVII. yy.'a tarihlendirilen kilim ise, kenar bordür süslemeleriyle Osmanlı devri seramik, çini ve tezhip süslemelerinin klâsik örneklerini hatırlatan bir bezemeye sahiptir:18 Divriği Ulu Cami klimleri gibi dar suları koyu mavi zemin üzerine sarı renkli çift rumîlerle süslüdür. İçteki kuşak ters ve düz yerleştirilmiş çift rumîlerle bezelidir. Yeşil mavi ve sarı renklerle süslü zemin ise eşkenar dörtgen şekilli madalyonlara ayrılmış, bunlardan herbiri içine çam kozalağına benzer, üslûplaştırılmış, bitki motifleri yerleştirilmiştir. Kenarları tırtırlı bu desenin içi de yine bitki motifiyle doldurulmuştur.

Hannover, Kestner Museum'da Saray kilimi üslûbunda dokunmuş, XVII. yy.'dan kalma bir örnek daha mevcuttur. Madalyonlu bu kilim dışında, özel bir kolleksiyonda, aynı yüzyıldan kalma bir seccâdenin bulunduğu kaynaklarda belirtilmektedir.19

Osmanlı dönemine ait en eski sumaklardan biri bugün Washingtan Textile Museum'da bulunmaktadır. Kaynakların ifadesine göre20 atkılı sumak tekniğinde dokunan ve kufi bordürün kuşattığı ortadaki sekizgen bir madalyon ile, kenarlarda ufak sekizgenlerle süslü bu örnek XV-XVI. yy. tarihlendirilmektedir.

Motifleri Avrupalı ressamların tablolarında görülen ve kaynaklarda Holbein Halıları diye adlandırılan Erken Dönem Osmanlı Halılarının desenlerine benzemektedir.

XVIII-XIX. yy. Osmanlı devri düz dokuma yaygılarının en iyi tanındığı dönemdir. Bugün Anadolu'da, özellikle köy camilerinde, söz konusu

yüzyıllara tarihlenebilecek, çok sayıda örnek bulunmaktadır. Saray kilimlerinin aksine, ilikli kilim ya da cicim, zili, sumak tekniğinde dokunan bu örnekler, dokundukları yörelerin özelliklerini taşırlar. Bu örnekler daha çok, konar-göçer yaşantıya uygun, namazlık, seccâde, yer sergisi, duvar örtüsü (duvar kilimi), sedir (makat-divan) örtüsü, yük örtüsü (yük kilimi), yastık, heybe, çuval ve torba gibi dokuma türleri dokunmuştur. Bunların arasında, ilk dokunan örnekler, muhtemelen, namazlık ve yastık tipleridir. Özellikle büyük boyutlu örnekler, saray veya büyük odalar için dokunanlar hariç, ihtiyaç duyuldukça dokunmuştur. Ancak, bu tür örnekler, özellikle, yaylacılık yaparak yaşayanların yerleşik düzene geçtiği, XVII. yy.'dan sonra, giderek daha da çoğalmıştır (Res. 2-3).

Osmanlı Dönemi Halılarının Gelişimi

Osmanlı Dönemi Anadolu-Türk halılarını Erken Osmanlı Devri Halıları, Klâsik Osmanlı Devri Halıları ve Geç Osmanlı Devri Halıları şeklinde üç grupta ele almak mümkündür:21 XV-XVI. yy.'da, Osmanlıların ilk dönemlerinde dokunan halılar Erken Osmanlı Devri Halıları adıyla bilinir. Bu dönemin halılarını, XV. yy. Anadolu halıları gibi, Avrupalı ressamların tablolarından tanımaktayız. O dönemlerde Avrupa'ya ihraç edilen bu halılar Avrupa'da çok beğenilmiştir. Belki bu nedenle, ressamlar yaptıkları resimlerde bu halıları fon olarak kullanmıştır. Özellikle, Hans Holbein'in tablolarında görülen bu halıların II. gurubu Holbein tarafından hiç resmedilmediği, Lorenzo Lotto'nun tablolarında rastlandığı hâlde, Holbein Halıları adıyla tanınır. Bu halılar bir yandan da Türk minyatürlerinde resmedilmiştir. Osmanlı minyatürlerinde hükümdar çadırı önünde resmedilirken, Timur dönemi minyatürlerinde, özellikle takdim sayfalarında, çimenler üzerine serilmiş hâlde işlenir.

XV-XVI. yy. Erken Osmanlı Devri Halıları kendi arasında dört gurupta incelenir: Birinci grup halılarda zemin, tıpkı Beylikler Dönemi'ndeki gibi,

sınırları belirsiz karelere ayrılır. Bunlardan her biri içine birer sekizgen yerleştrilir. İçleri kenarları düğümlü, halıcıların holbein gülü adını verdikleri, çiçek motifleriyle süslenir. Sekizgenler arasında kalan alanlar birer eşkenardörtgen şekilli şema meydana getirir. Bunların da içi rumîden gelişen bitki desenleriyle bezenir. Karşılıklı gelen eşkenardörtgenlerin uçlarında adeta birer elibelinde motifi meydana çıkar. Kenar sularında ise, örgülü kûfî yazılar ve çiçek motifleri bulunur.

Bu halıların ikinci grubu, İtalyan ressam Lorenzo Lotto'nun tablolarında resmedildiği için Lotto halıları ismiyle anılır: Bu halıların genel şeması, birinci grup halılara benzer. Sadece sekizgenlerin içi, kenarları düğümlü çiçekler yerine, rumîden gelişen desenlerle doldurulur. Eşkenardörtgenlerin içi de yine iri rumîlerle bezenir. Kenar sularında örgülü kûfî yazılar ve çiçek desenleri bulunur. Uşak çevresinde dokundukları kabul edilen her iki halı grubu da yün malzemeyle ve Türk düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Zemini genellikle mavi, bazen kırmızı renklidir. Desenlerinde ise, kırmızı, mavi, kahverengi, sarı ve beyaz renkler hakimdir.

Üçüncü gurup halılarda zemin tıpkı Beylikler dönemi halılarının üçüncü grubuna benzer şekilde, iki eşit kareye bölünür. Karelerden her birine sekizgen motifler yerleştirilir. Bunların da içerisine günümüzde Ayvacık (Çanakkale) civarında çark veya elek adı verilen, kenarları dilimli geometrik bir süsleme yerleştirilir. Erken örneklerde çark-eleklerin içine şematize edilmiş hayvan figürleri, geç örneklerde de bitki motifleri işlenir. Karelerin dışında kalan bölümler çiçek desenleriyle süslenir. Kenar bordürlerinde çoğu kez, örgülü kûfî yazılar yer alır.

Dördüncü grup halılar şekil ve teknik bakımından, üçüncü gurup halılara benzer. Zeminde üst üste yerleştirilmiş bir veya iki kare bulunur. Bazı örneklerde üç tane kare görülebilir. Karelerin arasında, altında ve üzerinde, bazen de iki kare arasında, kenarları düğümlü sekizgenlerle

süslenmiş küçük kareler yer alır. Kenar sularında çoğukez, örgülü kûfî yazılar dikkati çeker. Bazen karelerin sayısı artabilir. Birkısım örneklerde de küçük kareler bulunmayabilir. Halının kenar çerçeveleri yine geometrik karekterli bezemeler ve yazı motifi ile süslenir. Kırmızı, mavi, kahverengi ve beyaz renkler hakimdir. Üç ve dördüncü grup halıların Bergama (İzmir) çevresinde dokunduğu kabul edilmektedir (Res. 4).

XV-XVI. yüzyılda, Erken Osmanlı devrinde karşımıza çıkan bir başka halı gurubu da Geometrik Desenli Halılar veya Çengelli Halılardır. Bu halılar, sanat tarihçiler arasında, yanlış bir isimlendirmeyle, Flaman Ressamlarının Tablolarında Görülen Halılar diye adlandırılır. Bunların içinde özellikle Jan Van Eyck ve öğrencisi Petrus Christus ile, Hans Memling'in resimlerinde görülür. Jan Van Eyck ve öğrencisi Petrus Christus'un resimlerinde zemini eşkenardörtgen şekilli motiflerle süslü halılar ünlüdür. Sekiz köşeli yıldızların ince şeritlerle eşkenardörtgen şema verecek şekilde birleştiği ve ortalarında sekiz köşeli yıldızlarla dolgulandığı bu halılar, şekil açısından, Geometrik Desenli Anadolu Halılarına benzer. Hans Memling'in yaptığı resimlerde görülen halılarda da zemin, Erken Osmanlı Devri halılarının birinci ve ikinci gurubundaki gibi, karelere bölünür. Bunların içerisine de sekizgen ve eşkenardörtgenler yerleştirilip, geometrik desenlerle bezenir22 (Res. 5).

XVI-XIX yüzyıllarda, belki önceki yüzyıllardan daha çok dokunan Batı Anadolu Bölgesi halıları, önceki dönemlerdeki gibi, Avrupa'ya da ihraç edilmiştir. Bildiğimiz kadarıyla, Orta ve Doğu Anadolu Bölgesi'nden de toplanan bu halılar, Bergama veya Batı Anadolu'daki bir merkezden değil, alışılmışın dışında, Doğu Anadolu'dan, Karadeniz'in kuzeyinden, muhtemelen kara yoluyla gönderilmiştir. Bugün, hâlâ, Konya, Kayseri, Erzurum, Kars gibi merkezlerde, halkın elinde, Bergama, Lâdik halılarının

bulunması ve bu halılardan örnek alınarak, günümüzde hâlâ dokunmaya devam etmesi bunu doğrulamaktadır.

XV-XVI. yy.'da Anadolu'da dokunup da, yabancı ressamların adıyla tanınan bir başka halı grubu da C. Crivelli halılarıdır. Aslında motif açısından, geometrik desenli-çengelli halılar grubu içinde değerlendirebileceğimiz bu halılarda geometrik bir şema hakimdir. Sadece, geometrik kompozisyonlar arasında XV. yy. halılarına özgü hayvan figürleri görülür. Budapeşte İparmüvészeti Múzeum'da (El Sanatları Müzesi) bulunan bir örneği ile, Anadolu'da Sivrihisar (Eskişehir) çevresinde bulunmuş birkaç örneği bilinmektedir.23

Osmanlı devri Anadolu-Türk halıları XVI. yy.'da altın çağına erişir: Osmanlı Devleti, anılan yüzyılda, büyük bir imparatorluk hâline gelmiştir. Ekonomik açıdan zenginliğe erişmiştir. Bu büyük imparatorluğun Doğu'da ve Batı'da parlak zaferler kazandığı bu çağdaki halılar Klâsik Osmanlı Devri Halıları adıyla bilinir. Bu yüzyılda, özellikle İran ve Mısır ile meydana gelen siyasî ilişkiler sonucu İran ve Memlûk sanatını daha yakından tanıma imkanı doğmuştur. İşte bu dönemde iki halı grubu ortaya çıkar. Bunlardan birincisi Saray Halıları, ikincisi Uşak Halılarıdır.

Klâsik Osmanlı Devri Halılarının saray çevresinde dokunan örnekleri, Türk halı sanatı tarihinde, Saray Halıları adıyla anılır: Çözgü ve atkı iplerinde ipek, yün ve pamuk, düğüm iplerinde yün ve pamuk kullanılan bu halılar, Anadolu halılarından farklı olarak İran düğümü (sine) ile dokunmuştur. Düğüm iplerinin kalitesi ve sık dokunuşundan dolayı kadife gibi yumuşak bir etki bırakır. Şema bakımından da, günümüzün Hereke halılarına benzeyen, o zamana kadar Anadolu'da hiç görülmeyen bir özelliğe sahiptir. Bu halıların renk ve desenlerinde, başlangıçta İran etkileri hakimken, bir süre sonrasında bunlar Anadolu'ya özgü bir karakter kazanır. Renklerinde kırmızı, sarı, koyu mavi ve çimen rengi yeşilin tonları

görülür. Bu halılarda, asıl amaç zeminin süslenmesidir. Desenlerinde, XVI. yy.'ın kıvrık dalları, bahar çiçekli dallar, rumîler, hataî, penç ve gonca gül motifleri, lâle, karanfil, sümbül gibi gerçekçi çiçekler, iri hançer yapraklar, bulut motifleri görülür. Bir kısım örneklerde de bitkilerle süslü küçük madalyonlar verilir. Desenler bu madalyonun etrafında genişleyerek devam eder. Bir bölümünde halı zemini, çiçek bahçesini andıran bir bezeme örneği gösterir. İçlerinde tek renk zeminliler de vardır. Bazen zemin, padişah kaftanlarında görülen, kaplan postu desenlerine benzer şekilde süslenir. Kenar sularında ise, genellikle, zemin süslemesine benzeyen desenler ve bulut motifleri bulunur (Res. 6).

İran halılarında madalyon halının bütününe hakim vaziyettedir. Bitki ve hayvan motifleri arasında işlenen madalyonlar diğer motiflerle bir bütün meydana getirir. Madalyon bulunmadığı zaman halının genel şeması ortadan kalkar. Saray halılarında, sonsuzluk görüntüsü içinde uzanan halı yüzeyinde, İran halılarına benzer bir halı zemini görülmekle birlikte, madalyonlar yüzeyde adeta yapıştırılmış gibi, iğreti görünümler kazanır. Bitki motifleri madalyonun altında devam ediyormuş hissini verir. Saray halılarında madalyon, başlangıçtan itibaren, ikinci derecede kalmıştır. Halıdan, madalyon sökülüp alınsa bile, desenlerin bütünlüğü bozulmayacakmış gibi bir etki bırakır. Daha geç örneklerde ise madalyonlar Türk halılarına özgü bir karakter kazanır. Madalyonlar rumîlerden meydana gelen daire veya eşkenardörtgen şekilli, kaydırılmış eksenler hâlinde yayılan, küçük, süslemeler hâline gelir.24

Saray halılarında, Anadolu'nun diğer halılarında ender rastlanan, bir çeşit bolluğu görülür. İçlerinde dikdörtgen, daire ve masa örtüsü şeklli örnekler mevcuttur. Anadolu'nun gelenekli halılarında bu tür dokumalar yoktur. Sadece geç dönemde, İngiliz şirketlerinin dokutturduğu halılardan esinlenilerek, özellikle Kayseri çevresinde, mihrap için, mihrabın şekiline

göre, yarım daire profilli, halılar dokunmuştur. Saray halılarında özellikle, masa örtüsü ve daire şeklindeki halıların dokunması, bu halıların, Avrupa saraylarına hediye amacıyla dokunduğunu göstermektedir. Halı uzmanları, Saray halılarındaki bu çeşit bolluğunu, düğüm şeklinin bu tür dokumalara elverişliliğine bağlamaktadır.25

XVI. yy.'da özellikle, Yavuz Sultan Selim döneminde, 1516 yılında Mercidabık, 1517 yılındaki Ridaniye Savaşları sonrasında, İran'dan pek çok sanatçı getirilmiştir.26 Hattâ Kanuni, 1520 yılında, babası Yavuz Sultan Selim'in ölümünden sonra, başa geçtiğinde, o günün siyaseti gereği, "babası tarafından Mısır'dan İstanbul'a getirilen 600 kadar tüccar ve ileri gelenleri serbest bırakmış, yurtlarına geri göndermişti. Ayrıca, Çaldıran Seferi'nden sonra Anadolu'ya getirilmiş olan İranlı tacir ve zanaatkârların da ülkelerine dönmelerine izin vermişti".27

Osmanlı döneminde saray sanatçılarına ehl-i hiref deniyordu. Kaynaklara göre, XVI. yy.'da sarayda da çok sayıda sanatçı mevcuttu. Sözgelimi, Kanuni Dönemi'nin başlangıcında bunların sayıları 598 iken, 1566 yılında 636 kişiye ulaşmıştı.28 Ehl-i hiref mensuplarının atölyelerinin yeri tam tesbit edilmiş değilse de,29 bugünkü Topkapı Sarayı ile, Ayasofya arasında kalan mahallelerle, Topkapı Sarayı birinci avlusu, bugünkü Arkeoloji Müzesi ek binası veya darphanelerin bulunduğu bölgeden Gülhane kapısına doğru uzanan alandaydı.30 Kendi aralarında Cemaati Acem (İran asıllı ustalar) ve Cemaat-i Rum (Anadolulu ustalar) adıyla iki gruba ayrılan bu ustaların saray için çini, seramik, kumaş ve halı deseni ürettikleri bilinmektedir. Halılardaki bu desenlerin benzerlerine dönemin kitap ciltleri, seramik, çini ve kumaşları üzerinde de rastlanması, halı desenlerinin XVI. yüzyılın süsleme sanatına bakılarak geliştirildiği anlaşılmaktadır. Zaten bu desenlerin saray atölyelerinde nakkaşlarca çizilen desenlerle sarayda, yeşil renkli örneklerin ise, o dönemlerde de ipeği ile

meşhur, Bursa'da dokunduğu kabul edilmektedir. Bursa'da dokunan örneklerde malzeme diğer aynı grup halılardan daha farklıdır. Çözgü ve atkıları ipekten yapılmıştır. Çözgüler sarımtırak yeşil renkte ve üç iplikten bükülerek dokunmuştur. Atkılar kırmızı renkli ve bükümsüz tek ipektendir. Düğümleri yündür ve (S) şeklinde bükülmüştür.31

Saray halılarının, en azından bir kısmının, saraydaki bu ustalar tarafından ya da İran'dan getirilen halılara bakılarak dokunduğu sanılmaktadır. Hattâ, kaynaklar Kahire'de dokutturulup Anadolu'ya getirildiğini iddia ederler. Yine, halılardan bazılarında dokunan yün ve boyaların Anadoluya özgü olmadığı, halıların yün ve renklerinin İran veya Kahire'den getirildiği de kabul edilmektedir. Düğümler çok ince ve sık dokumalıdır. Çünkü, bu halıların m2'sinde 200.000-700.000 düğüm bulunmaktadır.32 Saray çevresinin zevkine göre dokunan bu halılar, saraya serildiği gibi, yabancı ülkelere hediye gönderilmiştir. Yabancı sarayların envanterlerinde bu halıların adına rastlandığı kaynaklarda belirtilmektedir. Bu halılar Avrupa'da da çok rağbet görmüş, İspanya halılarında taklit edilmiştir. Almanya, Fransa gibi pekçok ülkede müzelerde bulunan halıların, motif açısından, saray halılarından etkilendiği bilinmektedir.33

Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ipek ticaretini elinde bulundurduğu XVI. yy.'da dokunmaya başlayan bu örnekler bir yüzyıl kadar devam etmiş, XVII. yy.'da ipek ticareti üstünlüğü İran'ın eline geçtiğinde de sona ermiştir. Üstelik, Anadolu'nun gelenekli halıları gibi, bir gelişim sonucu değil, birdenbire ortaya çıkmıştır. Ancak, saraylı gibi yaşamak isteyen, özellikle de Manisa, Uşak gibi saraya yakın çevrelerle, Gördes, Kula, Uşak ve Milas yörelerinde, XVII. yy.'dan XX. yy. ortalarına kadar dokunmuş, Smyrna (İzmir) halıları adıyla Avrupa'ya da ihraç edilmiştir.

XVI ve XVII. yy.'da Manisa şehzadelerin yetiştirildiği bir merkez hâline gelmiş, diğer Anadolu şehirlerine göre, saray tarafından hep

gözetilmiştir. Belki, saraya yakınlığı nedeniyle, o dönemlerde halı dokuma potansiyeli de iyi değerlendirilmiştir. Saray, o yıllarda saraya sermek ve yabancı ülkelere hediye olarak vermek için Manisa ve bu şehrin yakınında bulunan Uşak'ta ısmarlama yoluyla halı dokutturmaya başlamıştır. Muhtemelen sarayda, nakkaşlar tarafından çizilen, halı modelleri Uşak'a gönderilip burada, saray adına dokuma yapılmıştır. Böylece Uşak ve yakınında bulunan kasaba ve köyler bir dokuma merkezi hâline gelmiştir. Uşak çevresinde dokunduğu için Uşak Halıları adıyla tanınan halılar yün malzemeyle ve Saray halılarının aksine, Türk düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Renklerinde, Selçuklu ve Beylikler Dönemi halılarına benzer şekilde, kırmızı, mavi ve kahverengi hakimdir. Motifleri bakımından Madalyonlu Uşak Halıları ve Yıldızlı Uşak Halıları adıyla iki gruba ayrılırlar.34

Madalyonlu Uşak Halılarında, Anadolu-Türk halı sanatı tarihinde ilk kez, göbek-madalyon kullanılmıştır. O yıllarda İran ve Memlûklu halılarında çok kullanılan madalyon motifi bir süre sonra gelenek hâlini almıştır. Halının ortasında, günümüzde halkın göl dediği, büyükçe bir madalyon yer alır. Halının dar yüzlerinde, ortadaki madalyonun simetriği iki yarım madalyon, yan yüzlerinde ise, yıldız şekilli dört madalyon parçası görülür. Böylece halı yüzeyinde yedi tane madalyon dikkati çeker. Madalyon halının bütününden ayrı bir desen gibi işlenir. İçi İran halılarına özgü kıvrık dallar, bahar çiçekleri, birbirine dolanmış bitkiler, XVI. yy. Osmanlı dönemi süsleme sanatının karakterini yansıtan lâle, karanfil, rumî, hataî, penç, gonca gül desenleri ve kökeni Çin sanatına kadar uzanan bulut motifleriyle süslenir. Göbek dışında kalan bölümler ise, halının yüzeyinde boş yer bırakmamak kaygısıyla, bitki motifleriyle bezenir. Halının kenar sularında ise, halı zeminini süsleyen bitki, çiçek ve bulut motifleri işlenmiştir. Ayrıca, örgülü kûfî yazılar, bulut motifi, çifte rumîli kıvrık

dallar ve çiçek desenleri yer alır. Bazen ince şeritler hâlinde düzenlenmiş bitki motiflerine de rastlanır. Zemini genellikle mavi renklidir. İçlerinde kırmızı renkliler de vardır. En klâsik örneklerde ortadaki madalyon koyu kırmızı, yanlardakiler açık mavi, ortadaki mavi, sarı ve kırmızı renklidir. Bu halılar genellikle büyük boyutludur. İçlerinde 10 m2 büyüklüğünde örnekler vardır.

Madalyonlu Uşak halıları geleneğe dayalı bir gelişim sonucu ortaya çıkmamış, nakkaşlarca çizilen desenlerle, ısmarlama yoluyla dokutturulmuştur. Saray siparişi kestiğinde bu halılar da sona ermiştir. XVI. yy. başlarında ortaya çıkan bu halılar aynı yüzyılın ortalarında gelişimini tamamlamıştır. Geleneğe dayalı bir gelişim sonucu ortaya çıkmadığı için, halk tarafından da benimsenmemiştir. Ancak, o yıllarda, gelenekli Anadolu halıcılığı hâline gelmese de, çok büyük bir üne kavuşmuş, saray tarafından dokutturulduğundan, halkın zihninden de kolayca silinmemiştir. Son yıllarda, eski halılara bakılarak dokunduğunu düşündüğümüz, XIX. yy.'dan kaldığı sanılan birkaç örneğin bulunması da bunu doğrulamaktadır.35

Madalyonlu Uşak halılarının ömrünü tamamladığı yıllarda Yıldızlı Uşak Halıları ortaya çıkmış, XVI. yy. ortalarında başlayan gelişim, yaklaşık XVIII. yy.'a kadar devam etmiştir: Bu halılar sekiz kollu, yıldız şekilli küçük bir göbek ve bu göbeğin altında ve üzerinde bulunan, kaydırılmış eksenler hâlindeki, yıldıza benzeyen, eşkenardörtgen motifleriyle karakteristiktir. Yıldız ve eşkenardörtgenler arasında kalan bölümler dal ve yapraklı bitki desenleriyle süslüdür. Yıldızların içleri madalyonlu halılarda da kullanılan, XVI. yy.'ın gelenekli süslemeleri ile bezelidir. Kenar sularında ise, madalyonlu halılara benzer bir şema görülür. Renklerinde kırmızı, mavi, kahverengi ve sarı tonlar hakimdir. Zemini genellikle kırmızı renklidir. Çok az örnekte mavi de görülür. Motifleri ise kırmızı, kahverengi,

açık ve koyu mavi ve sarı renklidir. En büyükleri 4 m2'dir. İçlerinde seccâde büyüklüğünde, tek veya yan yana çift mihraplı örnekler de vardır. Renklerinde, madalyonlu halılara göre, kırmızı daha fazladır. Desenlerinde ise, sonsuzluk prensibi hakimdir. Kenar suyu süslemeleri madalyonlu halılara benzer (Res. 7).

XVII. yy.'da Yıldızlı Uşak Halılarının renk ve desen geleneği devam etmekle beraber, yıldız şekilleri asıl yıldızlı halılardaki görünümünü kaybeder. Yıldızlar bozulmaya başlar ve eşkenardörtgen şekilli motifler hâlini alır. Yıldızların etrafı çerçevelerle belirlenir. Bazen, yıldızlar arasında, tezhip kompozisyonunu andıran, saç örgüsüne benzer desenler görülür. Renklerinde ise kırmızı yerine sarı ve kahverengiye yakın tonlar kullanılır.

Uşak'ta XVII. yy.'da, klâsik dönem örneklerini devam ettiren, yeni halı tipleri ortaya çıkar: Bu dönem halılarından ilki madalyonlu halıların geleneğini sürdürür. Türk halı sanatı tarihinde Madalyonlu Halılardan Gelişen Halılar adıyla bilinen bu halılarda genellikle madalyonlar küçülür ve sayısı azalır. Halı köşelerinde, ortadaki madalyonun simetriği yarım madalyonlar işlenir. Madalyonların içerisi bitki motifleriyle bezenir. Halı yüzeyinde boş kalan yerler süslemesiz bırakılır. İkinci gurup örneklerde yıldızlı halılara benzer bir şema görülür. Yıldızlı Uşak Halıları'ndan Gelişen Halılar adıyla bilinen bu örneklerde genellikle merkezde yıldıza benzeyen büyük bir madalyon işlenir. Klâsik örneklere benzeyen süslemelerinin yanında renklerde farklılaşma dikkati çeker.

XVII. yüzyıl içinde Uşak'ta Ejderli Halılar adıyla tanınan yeni bir halı gurubu ortaya çıkar: Halı zemini karelere veya eşkenardörtgenlere bölünür. Bunların da içi bulut-Çin bulutu motifleriyle süslenir. Karelerin köşeleri veya eşkenardörtgenlerin kenarları bulut motifleriyle doldurulur. Kenar suları ise yine, bulut motifleriyle bezenir. Aynı halılar, daha geç

dönemlerde, Gördes ve Kula halılarını da etkiler. Günümüzde, anılan yörelerde, benzer örnekler hâlâ dokunmaktadır.

XVII. yy. Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî ve ekonomik alanda gücünü yitirmeye başladığı bir dönemdir. Bu yüzyıl, aynı zamanda, Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma dönemininin de başladığı bir zamana rastlar. Politik başarısızlıkların aksine, imparatorluk sınırlarında, sanatın hemen her alanında bir gelişme görülür. Deyim yerindeyse, adeta sanatta Rönesans dönemi yaşanır. Bu dönemde ortaya çıkan bu halılara Geç Osmanlı Dönemi Halıları diyebiliriz. Bu dönemde Uşak'ta, Beyaz Zeminli veya Post Zeminli Uşak Halıları diye anılan yeni bir halı gurubu daha ortaya çıkar. Bu halılarda zemin genellikle beyaz renklidir. İçlerinde kırmızı ve mor renkliler de vardır. Motiflerinde üç yuvarlaktan (çintemanî) meydana gelen, kaplan postu görünümlü (dudak şekilli) süslemeler ve kuş figürlü motifleri görülür. Halılar da bu desenlere göre isimler alır ve her biri kendi içinde birer tip meydana getirir.

Beyaz Zeminli Uşak Halılarında zemin genellikle nokta gibi görünen, halı zeminine göre, koyu renkli, iri beneklerle süslenir. Kaynaklarda üç toplu, üç dilimli, çintemanî motifi gibi adlarla isimlendirilen bu motifin, Çin'den saraya hediye gelen, porselenlerin süslemelerinden etkilenerek geliştiği kabul edilmektedir. Ancak, bu desen Anadolu'nun gelenekli halılarında da mevcuttur ve halk arasında, kedi izi ve köpek izi isimleriyle bilinir. Bize göre, Çin porselenlerinden çok, Anadolu'nun gelenekli halılarından alınmış bir süslemedir. Kaplan postu desenli halılarda zemin dalgalanan bir yaprağı andıran, dudak şekilli motiflerle süslenir. Padişahların giydiği kaftanlar üzerinde de görülen bu motif, o dönemlerde kumaştan halıya aktarılmıştır. Muhtemelen padişahın kaplan gibi kuvvetli olduğunu sembolize etmektedir. Bazı örneklerde bu motiflerin arasına kedi-köpek izi motifleri de (üç dilimli motif) işlenir. Kuşlu halı ismiyle tanınan

örneklerde zemin kuşa benzer motiflerle süslüdür. Aslında kuş motifi yoktur. Halı zemini çok yapraklı iri çiçeklerle bezenir. Çiçekleri birbirine bağlayan yapraklar kuş şeklinde işlenir. Bu nedenle de halılar kuşlu halı denilmiştir. Desen, sonsuzluk prensibi içinde, tüm halı yüzeyini doldurur. Kenar sularında ise, bulut-Çin bulutu motifleri bulunur.

Post motifli halıların, aynı isimle anılan ama, gerçek bir hayvan postuna benzeyen örneklerine de Post motifli halı adı verilmektedir. Bu halılarda zeminde hayvan postuna benzer bir desen yer alır. Bu nedenle de post motifli halı diye bilinir. Desenin içi beneklerle süslenir. Bu halıların XVI. yy.'dan önce ortaya çıktıkları ve gelişimini XVI-XVII. yy. boyunca sürdürdükleri kabul edilmektedir. Dokuma merkezleri belli değildir. Bilinen ünlü örnekleri Konya yöresine aittir.36

XVII-XIX. yy.'da, bugünkü Kozak, Yunddağ ve Madra yöresinde (Bergama) dokunan halılar ün kazanmaya başlar. Genellikle seccâde şeklinde dokunan bu halılar o yıllarda Bergama halısı adıyla tanınmış ve bu isimle piyasaya sürülmüştür.37 Günümüzde ise bu merkezlerden her biri bir ayrı halı ve düz dokuma yaygı merkezidir ve dokumaları farklı özellikler göstermektedir. Özellikle Yunddağ halılarının, Erken ve Klâsik Dönem Osmanlı halılarına benzeyen, zeminin karelere bölünmüş şekilleri ile, XVII. yy. Uşak halılarının kenar bordürüne benzeyen bulut-Çin bulutu motifi desenli kenar bordürleri günümüzde hâlâ kullanılmaktadır. XVII. yy. halılarında çin bulutu motifi diye isimlendirilen süslemeler günümüzde, halk arasında, karabulut adıyla tanınmakta, halılar da bu isimle adlandırılmaktadır. Zemini XVI. yy. halılarına benzer şekilde karelere bölünen örneklerine ise tabakalı halı ve altın tabak adı verilmektedir. Yöre camilerinde, benzer desenlerle süslü halıların XVII-XIX. yy.'dan kalma, çok sayıda örneği bulunmaktadır.38

XVI-XVII. yy.’da, bütün bu gelişmelerin ardında, sessiz sedasız varlığını sürdüren halılar da vardır: Bunlar Transilvanya Halıları39 ile Anadolu’nun hangi yöresine ait olduğu bilinmediği için Yörük Halısı diye isimlendirilen örneklerdir: Transilvanya halıları, eskiden Osmanlı toprağı iken Macaristan’a bağlanan, günümüzde de Romanya sınırları içinde kalan Trasilvanya veya Erdel Bölgesi’nde bulundukları için Transilvanya veya Erdel Halıları ismiyle tanınır. Bugün özellikle Macaristan müzelerinde bulunan örnekleri Erdelyi Halıları diye isimlendirilir.40 Bu halıların renklerinde, o yüzyıllarda Batı Anadolu Bölgesi halılarında kullanılan kırmızı, kahverengi, sarı, lacivert ve beyaz renkler hakimdir. Kenar suları günümüzde Kozak ve Yunddağ (Bergama) yöresinde dokunan halıların kanar sularının süslemelerine benzer. Zeminleri ise, XVIII-XX. yy. Kula halılarında görülen ve bugün halk arasında Vazolu Kula diye anılan halılara benzer. XVII. yy.’da dokunup Avrupa’ya ihraç edilen bu halıların, özellikle yabancı kaynaklarda, Uşak civarında imal edildiği belirtilmektedir. Fakat, bu halılarda desen açısından daha çok Bergama ve Kula halılanın süslemeleri hakimdir. Halının dokunduğu XVII. yy.’da Kula çevresinin Uşak sınırlarında kaldığı düşünülürse, iddialar doğru kabul edilebilir. Ancak, Kula günümüzde Manisa’ya bağlı bir ilçedir ve XVII. yy.’dan bu yana kendine özgü bir dokuma karakterine sahiptir. Bu halıların, Anadolu’da, fazla örneği bulunmamasına karşılık, Macaristan ve Romanya Müzelerinde çok sayıda örneği mevcuttur.

XVII. yy.‘da, Osmanlı Devleti sınırları içinde kalan geniş topraklarda, değişik bölgelerde çok sayıda halı dokunmuştur. Ancak, o dönemlerde bir kısmı konar-göçer hâlde yaşayan insanların dokuduğu halılar, üslûp açısında, bir veya birkaç bölgenin özelliğini taşır. Bunun için de pekçok halının nerede dokunduğu bilinmemektedir. Bu nedenle bazı kaynaklarda söz konusu halılar yörük halısı veya Anadolu halısı diye tanıtılır. Ancak,

Anadolu'nun hangi bölgesine ait olduğu belirtilmez:41 Yörük halısı deyimi, bugün halk arasında, daha çok, günümüzde yatak halısı diye tanınan halılar için kullanılmaktadır: Yaylacılık yapan insanların yatarken, döşek yerine, altına serdiği bu halılar genellikle uzun havlıdır. Normal bir halıda yarım santimetreyi geçmeyen havlar bu halılarda, yumuşak olması için 5-10 cm. yüksekliğindedir. Günümüzde, yaylacılık yaparak yaşayanlar arasında hâlâ dokunmaktadır.

XVII. yy.'da Uşak halılarının ününü kaybetmeye başladığı dönemlerde, Batı Anadolu Bölgesi'nde Gördes, Kula, Bergama ve Milas, İç Anadolu Bölgesi'nde de Lâdik, Kırşehir ve Mucur halıları ün kazanmıştır. Bir devre damgasını vuran bu merkezler varlıklarını günümüze kadar devam ettirmişlerdir: Türk Halı Sanatında, Türk düğümüne adını veren Gördes Halıları Saray Halılarına en çok benzeyen halılardır. Belki de Gördes, şehzadeler şehri Manisa'nın saraya yakınlığı nedeniyle, saray halılarının geleneğini devam ettirmiştir. Bu halılar kırmızı, kahverengi ve beyaz renkleriyle dikkati çeker. İçlerinde lacivert zeminli örnekler de vardır. Erken tarihli halılar genellikle seccâde tipindedir. Kenar sularında dönemin karakterini yansıtan lâle ve karanfil, günümüzde halkın elma, tarak adını verdiği desenler görülür. Bunu, günümüzde halkın etlik dediği şal deseni benzeri, yan yana işlenmiş şeritler takip eder. Üzeri küçük pıtırcık çiçeklerle bezeli bu motiflerin ardından zemine geçilir42 (Res. 8).

Halı zemini köşeleri pahlı, tek yönlü bir mihrapla süslüdür. Mihrap, merdiven hâlinde, daralarak yükselir. Tepe noktasında elibelinde motifine benzer şekilde sona erer. Mihrap köşeleri, mimarîdeki gibi, pah yapar. Pahlı köşelerden aşağıya doğru sarkan çiçeklerden meydana gelen birer sütunce ile taşınıyormuş gibi dokunur. Mihrap tepeliğinden aşağıya doğru, çiçek buketine benzer bir kandil sarkar. Kız Gördes adı verilen örneklerinde çift mihrap görülür (Res. 8). Bu tür örneklerde ortada, çiçeklerle süslü, küçük

bir göbek yer alır. Göbeğin çevresi ibrik motifleriyle kuşatılır. Bazı örneklerinde de, Türk sanatında ilk kez görülen, manzara motifi bulunur. Manzaralı Gördes adı verilen bu halılarda çoğunlukla, bir bahçe içinde bir ev tasviri görülür.43 Çatılı evlerin çevresinde ağaçlar işlenir. Yine, XVIII-XIX yy. Gördes halılarının karakteristik bir süslemesi de sinek motifidir.

Yabancı kaynaklarda, hiç bir bilgi ve belgeye dayandırılmadan, o dönemin, İzmir ve Manisa yöresi ayanlarından Karaosmanoğlu ailesine atfedilen ve Karaosmanoğlu Gördes denilen bu halılar, muhtemelen, o yıllarda, daha çok Sinekli Kırşehir diye tanınan, Kırşehir halılarından etkilenmedir. Ancak, bu halılar günümüzde Kırşehir civarında dokunmamaktadır. Gördes civarında ise, Sinekli Gördes adıyla, hâlâ dokunmaktadır. Bu tür halılarda, dokuyucular arasında, sinek adını verilen, küçük benekler bulunur. Bu desenle süslü halılar da sinekli Gördes adıyla tanınır. Mihrabın altında ve üzerinde halkın bugün, ayetlik dediği, dikdörtgen çerçeveler yer alır. Çerçevelerin altta bulunanına tabanlık, üstte yer alanına da alınlık adı verilir. Alınlık ve tabanlığın içerisi genellikle çift başlı ejder figürüyle süslenir. Bazen, ejderlerin yerine, kenar sularında kulanılan elma motifleri işlenebilir. Yatık bir (S) şeklinde uzanan ejderler korkunç bir hayvan görünümünde işlenir. Yaklaşık XX. yy. başlarına kadar dokunan tüm halılarda görülür. Ayetlikle köşeler arasında, günümüzde, halkın çınar yaprağı dediği, kenarları tırtırlı, birkaç yaprağın bir araya gelerek meydana getirdiği, kelebek benzeri, bir süsleme görülür.

Gördes halılarında, XVIII-XIX. yy.'dan itibaren, renk ve desenler bozulmaya başlar: Renklerde kiremit kırmızısına benzeyen kırmızı ve tonları hakim hâle gelir. Desenler gerçekçi bir şekilde işlenir. Göbekli örneklerde göbek şekli farklılaşır. İki yandan sütunce ile taşınan halılarda sütunceler mimarî bir karaktere bürünür. Bahçeli gördes, koç boynuzlu gördes gibi yeni halı tipleri ortaya çıkar. XIX. yy.'da değişim dahada artar.

Koyu kırmızı renkli, mihrabın iki taraftan sütuncelerle taşındığı örnekler çoğalır. Bitki motifleri gerçekçi bir şekilde verilir. Özellikle Mecidi Gördes denilen ve Sultan Abdülmecid döneminde dokunduğunu tahmin ettiğimiz halılarda, Hereke halılarına benzeyen, mihrap tepeliğinin yazıyla süslendiği halılar görülür. Bazı örneklerde ise, gelenekli desenler tamamen kaybolur. Ne olduğu belirsiz, kaynakların haklı olarak, barok gördes dedikleri, halılar ortaya çıkar.

Gördes halılarındaki asıl değişim, İngilizlerin, İzmir-Aydın demiryolunun yapımı amacıyla Anadolu'ya girmesi ve bu çevrede kendi isteklerine göre halı dokutturmaya başlamasıyla dahada artar. Hattâ, halılar geleneğini yitirir. Gördes halılarının sonunu hazırlayan bir başlangıç hâline gelir: Yapımına 28 Eylül 1857 de başlanıp, 7 Haziran 1866'da tamamlanan İzmir-Aydın demiryolu hattının bitirildiği yıllarda, İngilizler Osmanlı ticaret hayatı ve taşımacılık bakımından önemli rol oynayacak demiryolunu bitirmiş ama, kendileri için de, 1934 yıllarına kadar sürecek, bir iş alanının kapısını da açmışlardır: 1836 yılında, merkezi İzmir'de bulunan P. De Andrea, 1840 senelerinde Habif ve Polako, 1842'de T. A. Spartalı isimli üç tane büyük halı şirketi kurulmuş, bu şirketler 1864'ten itibaren Uşak ve çevresinde iplik ve model vererek halı dokutturmaya başlamışlardır.

XIX. yy.'ın sonlarına doğru, adı geçen üç halı şirketinin yanısıra G. P. ve J. Baker, Sdney La Fontaine ve Sykes Co. isimli İngiliz şirketlerinin kurulmasıyla halı şirketlerinin sayısı altıya çıkmıştır. İplik eğirme, iplerin boyatılması, siparişlerin muhtarlar ve köylerde görevli eğitmenler (kadrosuz öğretmen) ve kendilerinin köyden seçtikleri temsilciler aracılığıyla yürütülmesi gibi tüm işleri ayarlayan şirketler, özellikle 1890 yılından itibaren, Avrupa zevkine göre hazırlanmış ve kareli kağıtlara çizilmiş desenleri (ayna) getirerek, Anadolu'ya tamamen yabancı halılar

dokutturmuşlar ve bunları Smyrna halıları adıyla, İzmir limanından Avrupa'ya ihraç etmişlerdir. Talebin çokluğu karşısında, desen bulamadıkları veya farklı şeyler dokutturmak istedikleri zaman da, halkın elinde bulunan kırlent, kanaviçe vb. el işlemelerinin motiflerini halı deseni diye dokutturmuşlardır. Bu da Anadolu'da geleneğe dayalı halıcılığın bozulmasına, hattâ ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Ancak, o dönemin halı imalatı ve ticareti de artmıştır. Buna bir örnek verirsek, 1848 yılında tüm Batı Anadolu'nun halı imalatı 150.000 m2 iken, 1893'te 400.000 m2 seviyesine yükselmiştir.44

İngiliz şirketlerinin o yıllarda çok para kazanmaları, halkın deyimiyle, "diğer Avrupa ülkelerinin de kursaklarını kabartmış", 1901 yılında, Keun ve Ortakları adlı bir Avusturya şirketi Uşak'ta 80 civarında işçinin çalıştığı, yıllık gelirini 12.000 m2 olan, büyük bir halı imalathanesi kurmuştur. Aynı yıl, Uşak eşrafından Tiritzade Mehmet, Hamzazâde Hacı Hüseyin ve Hacı Gedikzade isimli kişiler de halı fabrikası kurmuşlardır. Ardından, Osmanlı tüccarlarının da bulunduğu, sayıları 15'e ulaşan imalat ve ihracatla uğraşan birçok şirket kurulmuştur. Hattâ, Yunanlıların Anadolu'yu işgalinden sonra, 1922 yılındaki mübadele sonrasında, Yunanistan'a giden, ama Anadolu'da iken halı dokumayı öğrenen Rum ve Ermeniler, Yunanistan'da halı dokumaya başlamışlardır. Potansiyeli gören Yunanlılar da halıcılığa önem verip, Anadolu'nun Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki ekonomisindeki güçsüzlükten de yararlanarak, Türk halılarıyla rekabet edecek halılar dokumaya kalkışmışlardır. Ancak, halıcılığı bilmeyen Yunanlılar, kısa bir süre sonra, özellikle, tüm dünyada 1929 yılına kadar süren, iktisadî buhranda, halıcılıktan çekilmişlerdir.45

Tüm Anadolu halı üretimini ellerine almak isteyen, İzmir'deki altı şirket, 1908 yılında birleşerek, The Oriental Carpet Manufactures Ltd. (Doğu Halıları İmalatçıları şirketi) adını almıştır. Merkezi İzmir'de,

Alsancak Semtinde, şimdiki Güzel Sanatlar Fakültesi ile Sümer A.Ş. Fabrikası arasında bulunan bu şirket, Anadolu'nun Osmanlı dönemindeki halı imalatı ve ihracatını ele geçirerek, diğer halı şirketlerini ortadan kaldırmıştır.

Batlı şirketlerin biraraya gelerek kurdukları The Oriental Carpet Manufactures Ltd. adeta, Batılıların, ancak tahayyül edebildikleri şark duygusunu tatmin etmek için kurulmuş bir şirketti: Lüks düşkünü Batılıların kendi zevklerine göre, İngiltere'de çizdikleri desenler ve düşledikleri renklerle, Anadolu'da dokutturdukları bu halılar romantik ideale göre, Batılının asla ulaşamayacağı, dokuyucunun eşsiz bir el sanatı ürünü olarak görülmekteydi. Malzeme, renk, boya gibi, kaliteyi belirleyen özellikler, sanayiden boğulan Avrupalı için hiç de önemli sayılmıyordu. Önceleri Uşak'ta başlayan halıcılık faliyetleri, Avrupa'da alıcı sayısı arttıkça, çevredeki Gördes, Kula, Demirci (Manisa) gibi, diğer şehirlere de kaymaya başlamış, bir süre sonra, Avrupalı ısmarlayıcıların arasına Amerika'da katılmıştır.

Batı Anadolu'da, yalnızca halı değil, üzüm, incir vb. tarım ürünlerinin ticaretini de ellerine geçiren İngiliz şirketleri kısa zamanda halıcılık alanında büyük başarılar elde etmişlerdir: Teşkilatlandırdıkları temsilcilikler aracılığıyla (günümüzde de temsilcilik denilmektedir), yalnızca Batı Anadolu Bölgesi'nde, yaklaşık, 48 merkezde dokutturdukları halıları köylerden alıp İzmir Limanı'na getirip, buradan Avrupa'ya ihraç etmişlerdir. Bugün hâlâ yaşayan, eski köy temsilcilerinin ifadesine göre, sadece Gördes'te bir haftada 50 deve yükü (bir deve yaklaşık 300 kg. yük taşımaktadır) halı dokutturup, gemilerle İzmir Limanı'ndan Avrupa'ya sevk etmişlerdir.

Sözkonusu halı şirketi daha ilk yıllarda İzmir, Burdur, Isparta, Urla, Kırkağaç'ta halı fabrikaları kurmuş, bunu Anadolu'nun değişik yerlerindeki

halı fabrikaları takip etmiştir: 1913 yılı istatistiklerine göre, adıgeçen bu şirketin kendi fabrikaları dışındaki Uşak, Gördes, Kula, Demirci (Manisa), Simav (Kütahya), Isparta, Eğridir, Burdur ve Buldan (Denizli) gibi merkezlerde toplam 8.165 tezgâhı vardı ve bu tezgâhlarda yaklaşık 25.257 işçi çalışmaktaydı. Aynı şirketin İzmir Limanı'ndan ihraç edilen halılarının %90'lık payı mevcuttu.46

Batılı şirketlerin Anadolu'daki halıcılık faaliyetleri Türk sermayedarlarını ve ileri gelenleri harekete geçirmiş, yabancı şirketlerin karşısında durabilecek kadar güçlü bir sermayeye sahip milli bir halı şirketi (fabrikası) kurulması için çalışmalar başlamıştır. Bu amaçla, 31 Mart 1907'de Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi isimli bir şirket kurulmuştur. Şirket-i Millî adını taşıyan bu fabrika Uşak'ın yerli eşraf ve tüccarlarınca 50 binlira sermaye ile Nisan 1907 de faliyete geçmiştir. Kaynakların ifadesine göre, "bu şirket Ege Bölgesi'nin -belki de Türkiye'nin- milli sıfatını taşıyan ilk örgütlenmesi olup, tarih itibarıyla oldukça erken bir girişimdir. Son derece küçük sermaye ile kurulan bu şirketin yalnızca iyi niyetleri, rakiplerinin ise çok büyük sermayeleri ve örgütleri ile tekelciliğin yok edici yasaları vardı".47

Uşak ve Gördes civarında başlayan ısmarlama halı üretimi, Osmanlı Devleti'nin teşvikiyle, bir süre sonra, Batı Anadolu dışındaki, Anadolu'nun diğer halı merkezlerinde de yaygınlaşmaya başlamıştır. Batı ve Orta Anadolu Bölgesi'ndeki 14 halı merkezinde halı dokunmaktaydı. Bu merkezlerin başında Uşak, Manisa, İzmir, Kütahya, Kayseri, Sivas, Niğde, Kırşehir, Nevşehir, Konya, Isparta ve çevresindeki köyler yer almaktaydı. Şirket adına, 1906 yılında, Konya'da 1200 tezgâh mevcutken, 1912 yılında bu sayı 4000'e çıkmıştır. 1906 yılında Isparta'da da 800 tezgâhta halı dokunuyordu. XIX. yy. sonlarında Sivas'ta 2000 halı tezgâhı vardı. Buralarda dokunan halılarda Avrupa'daki ısmarlayıcının istekleri

değiştikçe, halıların renk, desen ve kaliteleri de değişmekteydi. Kimi zaman, ısmarlayıcı istediği için İtalya'yı, kimi zaman Eyfel kulesini hatırlatan veya ressamların tablolarına benzeyen, bazen de Avrupa'dan gönderilmiş bir fotoğraf veya el ile çizilmiş resme bakarak halılar üretilmekteydi. 1902 yılında da, kalite kontrol sistemi kurup, tek tip halılar bile üretmişlerdir.

Avrupalı ve Amerikalı ısmarlayıcılar, Anadolu'da doğal boyalardan elde edilen renklerle boyanmış ipleri değil, sentetik malzemeyle boyanmış iplerle dokunan halıları tercih etmekteydi. Bu nedenle de daha 1890 yıllarından itibaren Uşak başta olmak üzere, Batı Anadolu'daki şehirlerde anilin ve sentetik boya atölyeleri kurulmaya başlanmıştır. Aynı yıllarda, Kula vb. yerler de dokuyucu, bitkilerden ve doğal maddelerden elde edilen boyaları kullanmakta ısrar ettiyse de, ısmarlayıcının isteği karşısında duramamıştır. Hattâ, 1903 yılında, Konyalı dokuyucular, tamamen bitkilerden elde dilen boyalara dönmüşlerse de ancak, dört yıl dayanabilmişlerdir. 1888 yılında, Aydın valisi, boyacılığın kaybolacağı endişesiyle, anilin boyaların kullanılmasını yasaklamış fakat, İzmir'deki İngiliz tüccarların baskısıyla tekrar anilin boyalara dönülmüştür. Hattâ, kaynakların ifadesine göre, İzmir'deki tüccarlar, doğal boyalarla renklendirilmiş halı getiren üreticileri cezalandırmışlardır.48

İngiliz şirketlerinin Batı Anadolu Bölgesi'nde halı dokutturduğu yıllarda Bergama da nasibini almıştır. Bergama ve yöresinde Anadolu'nun değişik bölgelerine ait halılar dokutturulmuş, Bergama desenleri alınarak başka yerde kullanılmıştır. Özellikle Bergama halılarının zeminin ikiye bölünmüş şekilli örneklerini, Kayseri çevresinde, Manchester tipi halılar adıyla dokutturulmuşlardır. Açılan halı atölyesi nedeniyle Bergama çok kötü günler yaşanmıştır. Şehirde İngilizler tarafından açılan fabrikada çalışan halk, halıların kalitesinin bozulması, elde eğrilen ipliğin fabrikalarda

elde edilmesi gibi nedenlerle ayaklanmış, fabrikayı yağmalamıştır.49 Benzer olaylar Uşak'ta da yaşanmıştır. Uşak'ta faliyet gösteren halı fabrikaları kurulmadan evvel, halı atölyelerinin yünleri halka dağıtılıyor ve onların eğirdiği ipler alınarak halı dokunuyordu. Fabrikaların kurulmasıyla birlikte halk işsiz kalmış ve 1907 yılında ayaklanmış, fabrikaları basıp yağmalamıştır. Kaynakların ifadesine göre, bu harekete sadece şehir halkı değil, köylerden gelen vatandaşlar da katılmıştır.50

Batılı şirketlerin, Batı Anadolu'da halı dokutturmaları, Türk halısının, malzeme, boya, desen, kalite ve çeşit açısından bozulmasına yol açmış, dönemi ve sonrası için, sayılamayacak kadar zararı dokunmuştur. Ancak, Birinci ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında, yoksul düşen halkın da adeta imdadına yetişmiştir. O dönemlerde, Anadolu halkının tek geçim kaynağı hâline gelmiştir.

Böyle bir ortamda, XIX. yy.'da, Anadolu'nun en büyük halı merkezi durumundaki Gördes, daha Birinci Dünya Savaşı yıllarından önce düğüm, desen, renk özelliklerini kaybetmeye başlamış, gelenekli dokuma malzemesi yünün yerini pamuk almış, sentetik boyalar yaygınlaşmıştır. Üstelik, kendi deseni arasına, Anadolu'nun değişik yerlerine ait motifleri de katarak, her tür deseni dokumuştur. Sonuçta, 1929 yıllarından itibaren, Şark Halı Kumpanyası'nın iflas etmesiyle dokumacılığa başlayan yerli tüccarların, gelenekli dokuma yerine, İngilizlerin dokuma tarzına benzer biçimde halı dokutturmalarıyla, Gördes halkının deyimiyle, saray halıcılığından bugünkü harc-ı alem halıcılığa gelinmiştir.

Geç Osmanlı Dönemi'nde Gördes kadar ünlü bir halı merkezi de Kula'dır. Burada üretilen halılar şekil ve desen bakımından Gördes halılarına benzer. Örnekleri genellikle seccâde şeklindedir. Renklerinde halkın Kula kırmızısı dediği turuncu, mavi, yeşil, lacivert ve beyaz renkler

hakimdir. Geç dönemlerde siyah da görülür. Özellikle Kula kırmızısı denilen rengiyle Gördes halılarından ayrılır.

XVII-XVIII. yy. Kula halılarında geniş kenar üzerinde dönemin karakterini yansıtan lâle ve karanfil motifleri, çınar yaprağı, günümüzde halkın etlik dediği, yan yana işlenmiş, şal motifine benzer desenler görülür. Bu şekliyle Gördes halılarına benzerse de renk farklılığı nedeniyle ondan ayrılır. Zeminde tek yönlü bir mihrap yer alır. Mihrap tepeliği üçgen alınlık şeklinde sona erer. Mihraptan aşağı doğru hayat ağacı motifi sarkar. Bunun yerinde bazen manzara motifi bulunur. Bazı örneklerde manzaralar simetrik şekilde işlenir. Zeminin çiçeklerle süslendiği örnekleri bahçeli Kula, sineklerle bezenenleri de sinekli Kula adıyla tanınır. Mihrabın altında ve üzerinde, halkın ayetlik dediği, dikdörtgen çerçeveler yer alır. Bunların içine, Gördes halılarından faklı bir şekilde, ayet yazılır. Bazı örneklerde şiir ve tarih bulunur.

XIX. yy.'da Batılı şirketlerin halı dokutturduğu Kula'da da halı motifleri değişmeye başlar. Mavi, kırmızı ve siyah renkler yoğunlaşır. Kenar bordürde, halkın Hacı Recep Suyu diye isimlendirdiği, bir ters bir düz yerleştirilmiş, lâle ve karanfil motifleri ortaya çıkar. Mavi, lacivert ve siyah renkler çoğalır. Bunların içinde, lacivert zeminlilerine safirol denir. Zeminde küçük bir göbek işlenir. İçi bitki motifleriyle doldurulan göbeklerin iki yanında, göbeği çevreler şekilde işlenen, halkın yılan dediği, lâle ve karanfil motifleri işlenir. Çiçekli kula, vazolu kula, ejderli kula, kömürcü kula, lâdik kula gibi, motif adlarıyla tanınan halı tipleri ortaya çıkar.

Aynı yüzyılda Batı Anadolu halı ticaretini ele geçiren İngiliz şirketlerinin bu çevrede de ısmarlama halı dokutturması hattâ, halı atölyeleri açmasıyla, Gördes'te yaşanan halılardaki bozulma Kula'da da yaşanmıştır. Özellikle, lâdik kula diye bilinen örnekleri, İngilizlerin

Lâdik (Konya) halılarının motiflerini burada dokutturması sonucu gelişen bir halı tipidir. Böylece, Kula halılarında, klâsik desenlerin yerini, kocaman çiçeklerle süslü, kaba tüylü halılar almış, Kula'ya özgü seccâde tipininin yanısıra, karyola halısı, somya halısı, yolluk halısı, sandalye minderi gibi yeni halı tipleri ortaya çıkmıştır.51

1934 yıllarında İngiliz halı şirketlerinini iflas etmesiyle, bu şirketlerde çalışanların işsiz kalması sonucu, daha önce İngilizler adına temsilcilik yapan bazı kişiler halı tüccarlığına başlamış, İngilizlerin yaptığı gibi ısmarlama yoluyla halılar dokutturup, İzmir, İstanbul gibi büyük şehirlerde açtıkları halı mağazalarında satmaya başlamışlardır. Gününmüzde de kendileri ya da torunları aynı mesleği devam ettirmektedir.

Bu dönemde yerli halı tüccarlarının yanı sıra, işsiz kalanları yeniden bir iş sahibi yapmak, bölgedeki potansiyeli canlı tutmak için devlet desteğiyle halı fabrikaları da kurulmuştur. Bunların arasında, 1950 yıllarında, Kula'nın yerlisi Çolaklar ailesi tarafından kurulan Kula Mensucat A. Ş. büyük bir üne kavuşmuş, halı dokumanın yanısıra kumaş ve battaniye de üretmeye başlayınca o yıllarda Kula'dan İzmir'e taşınmıştır. Ancak bu fabrikanın da 1985 yıllarında iflas etmesiyle Kula halıcılığı çok şey kaybetmiştir. Gününmüzde hâlâ tüccarlar ve Sümer Halı A.Ş. yörede ısmarlama yoluyla halı dokutturulmaktaya devam etmektedir.

Uşak, Gördes ve Kula'nın en iyi dönemini yaşadığı XVI-XVII. yy. içinde, anılan bölge halıcılığı içinde kalan Demirci, Selendi gibi merkezler, çok iyi bilinmememekle beraber, herhalde o dönemlerde, adı geçen Uşak, Gördes ve Kula sınırları içinde kalmaktaydı. Ancak, XIX. yy.'dan itibaren İngiliz şirketlerinin buralarda da halı dokutturdukları, temsicilikler kurdukları ve 1934 yılında da bu şirketin iflas etmesiyle yöre halıcılığının bir çıkmaza girdiğini, günümüzde hâlâ yaşayan dönemin temsilcileri ile kaynaklardan öğreniyoruz:52 Desen açısından İngiliz şirketleri Gördes ve

Kula’da dokutturduğu halılara benzeyen bu halılar günümüzde de dokunmaya devam etmektedir. Ancak, XX. yy. başlarındaki gibi, kalitesiz ve sıradan halı olma özelliğini de korumaktadır.

Batı Anadolu Bölgesi halıları içinde ele alınacak bir halı grubu da Milas Halılarıdır. XVII. yy. Saray Halılarına renk açısından en çok benzeyen bu halılar, günümüze kadar, belki de hiç bozulmadan gelebilen, nadir halılardan birisidir. Milas halıları, başlangıçta, tüm Batı Anadolu halıları gibi, seccâde şeklindedir. Şeftali kırmızısı, bal sarısı ve beyaz renkleriyle karakteristiktir. Bu haliyle, Saray halılarına benzemektedir: XVII. yy.’a ait Milas halılarının kenar sularında, testere dişi gibi, çentikli, ince dar bir kuşak görülür. Bunun devamında, halkın kösele dediği çiçek motifleri yer alır. Halıların kalitesi bu motiflerin sayısına bakılarak tayin edilir. Geniş kenarları üzerinde dönemin karakteristik süslemesi olan lâle, karanfil ve eli koynunda, tarak, çıngıllı Cafer diye anılan, motifler yer alır. Halının zemin ile kenar suları eş büyüklüktedir. Mihraplı örneklerde mihrap eşkenardötgen şekillidir. Beyaz zemin üzerine oturan mihrabın üzerinde hayat ağacı motifleri bulunur. Mihrapsız örneklerde, genellikle, küçük göbekler bulunur. Halk arasında, göbekler, turunç diye bilinir. Eşkenardörtgen şekllli bu süslemeler, dal ve yapraklarıyla birlikte işlenir. Milas halıları, daha çok, Ada Milas isimli halı tipiyle tanınır. Ayrıca, yılanlı Milas, gemici suyu Milas, göbekli Milas gibi tipleri mevcuttur.

XVIII-XIX. yy.’da Milas çevresinde büyük göç hareketleri yaşanmıştır: Önce, Şeyh Şâmil’in Kafkaslar’da ayaklanmasından sonra (1864) Kırım’dan gelen göçmenler Milas çevresine yerleştirilmiştir. Yine, eskilerin 93 Harbi dediği, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında, Kırım’dan, adalar ve sahil yoluyla gelen Türkler, bugün Bodrum (Muğla) sınırlarında kalan Karaova Köylerine yerleştirilmiştir. Daha sonraki yıllarda, Balkanlar, Ege

Adaları ve Doğu Anadolu'dan göçler gelmiştir. Göçmenler, o dönemlerde nüfusun en az olduğu ve deniz dışında ulaşımın bulunmadığı, içinde Milas'ın da yer aldığı, Menteşe yöresine yerleştirilmiştir. Hattâ, Mısırdan kaçan Mısır Hidivi'de, yanındaki Sudan'lı kölelerle birlikte Osmanlı Devleti'ne sığındığında, o da bu bölgeye iskân edilmiştir. Bunun sonucunda da, Milas yöresinde değişik halı tipleri dokunmaya başlamıştır. 53

XVIII-XIX. yy.'dan itibaren, yaşanan bu sosyal olayların ardından, Milas halılarında zeminde, görülen klâsik motiflerin yerini, değişik motifler almaya başlamıştır: Halı zemininde, mihrap kaybolmuş, tıpkı Bergama halılarının, zeminin iki eşit kareye bölünen örneklerine benzer şekilde, içine sekizgenlerin yerleştirildiği, üst üste iki kareden meydana gelen bir şema işlenmeye başlamıştır. İçleri de, dönemin karekteristik süslemesi, lâle, karanfil gibi desenlerle, gemici suyu, ada Milas piçi, çıngıllı Cafer (Cafar halı) gibi, yöreye özgü desenlerle doldurulmuştur. Bir süre sonra, önceki dönemin, hayat ağacı, ada Milas motifi gibi klâsik desenleri kaybolmuştur. XIX. yy.'da yeşil renkler çoğalmaya başlamıştır. Şark Halı Kumpanyası'nın, Batı Anadolu Bölgesi'nde dokutturduğu kötü halılardan, Milas halıları da payını almış, yörede renk ve desenlerde bozulmalar hat safaya erişmiştir. Günümüzde Karacahisar, Bozalan ve Mumcular köylerinde dokunmaya devam etmektedir. Bugün Anadolu'nun en iyi halılarından birisidir.

XVII. yy.'da Lâdik (Konya), halıcılık açısından, Anadolu'nun önemli merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Genellikle seccâde tipinde dokunan halılar kırmızı, kahverengi, mavi, lacivert, yeşil ve beyaz renklerle karakteristiktir. Kenar bordürlerinde günümüzde halıcılar arasında lâdik gülü diye tanınan, üslûplaştırılmış lâle ve karanfil deseneleriyle, bir ters bir düz yerleştirilmiş çiçeklerden meydana gelen bir süsleme görülür.

Lâdik halılarının XVII. yy. örneklerinde zemin genellikle iki bölüme ayrılır. Altta veya üstte tek yönlü, bazen bir, bazen de üç dilimli bir mihrap yer alır. Merdiven hâlinde daralarak yükselen mihrap tepe noktasında elibelinde motifi ile son bulur. Mihrabın içi boş bırakılır veya hayat ağacı motifi ile süslenir. Bazı örneklerde çiçek buketinden meydana gelen bir kandil motifi görülür. Mihrabın tepeliğinde üslûplaştırılmış bitki ve çiçek motifleri ile hançer yapraklar bulunur. Anadolu-Türk halılarında, mevcut örneklere göre, ilk kez mihrap içine, halının dokunduğu tarih yazılır. Mihrabın altında veya üstünde, uçları ok gibi sivri zeminler üzerinde, uzun saplı, çiçek ve yaprakları bulunan çiçek motifleri yer alır. Halk arasında sümbül adıyla bilinen bu desenler aynı devre ait Kırşehir halılarını da etkilemiştir.

XVIII. yy.'dan itibaren, günümüzde halkın direkli halı dediği, mihrabın iki, dört veya altı sütunce ile taşındığı örnekler görülür. Birkaç dilimli verilen mihrap nişinin köşeleri de, klâsik Osmanlı döneminin klâsik süslemesi hançer yapraklarla doldurulur. Özellikle yabancı kaynaklarda, bu tür halıların nerede dokunduğu iyi bilinmediği için, bu halılara "XVII-XVIII. yy. Anadolu halısı" gibi yakıştırma bir isim verilir. XX. yy. başlarına kadar dokunan bu tür halılar, Lâdik halılarının etkisiyle, çevredeki Karaman, Karapınar gibi, bugünün ilçelerinde de dokunmuştur. Ancak, anılan bu merkezlerde, günümüzde halk arasında, hâlen Karapınar direkli Lâdik'i, Karaman direkli Lâdik'i gibi, Lâdik halısının adıyla birlikte anılır. Bu halılar Lâdik'in orijinal örneklerinden renk ve desenlerdeki küçük farklılıklarla ayrılır.

Bu tür motifli örnekler, bu tarihlerden sonra tamamen ortadan kaybolur.

Lâdik halıları XVIII. yy.'dan itibaren değişmeye başlar. Bitki motifleri gerçekçi bir hâle gelir. İnce dal ve yapraklardan meydana gelen desenler tüm halı yüzeyini kaplar. Sarı ve yeşil renkler çoğalır. XIX. yy.'dan itibaren

seccâde tiplerinin yanı sıra, bugün halk arasında çift halı veya köy halısı diye isimlendirilen halılar ortaya çıkar. Bu halılar, İngiliz şirketlerinin Anadolu'dan ellerini çekmesinden sonra, Gördes, Kula, Uşak gibi merkezlerde kalitesiz bir şekilide dokunan, dokundukları yerlerden çok Konya, Kayseri civarındaki köylerde ancak alıcı bulan, yan yana serildiğinde taban halısı büyüklüğünü veren çift halılara benzer. Bu halılar hem kötü malzemeli hem de kalitesizdir. XIX. yy.'ın sonlarında Lâdik halılarında yeşil renkler çoğalır. Lâdik gülü desenleri değişmemekle birlikte, mihrabın altında veya üzerinde yer alan sümbül desenlerinin sayısı azalır. Mihrap şekli değişmeye başlar. Ancak, bu halılar o dönemlerde o kadar çok ünlüdür ki, yörede dokunan halı merkezlerinde Lâdik halısı örnekleri dokunmaya başlar. Bu halılar da, İnlice Lâdik'i, Karapınar Lâdik'i, Kula Lâdik'i gibi, dokunduğu yer ve Lâdik halısının adıyla birlikte anılır.54

XVII. yy.'da gelişen bir başka halı grubu da Kırşehir halılarıdır. Bu halılar kırmızı, kahverengi, mavi, lacivert, yeşil, beyaz ve sarı renklerle karakteristiktir. Geniş kenar üzerinde bir ters bir düz yerleştirilmiş çiçeklerden meydana gelen gelin ağlatan motifleri, pıtırcık çiçekleri ve lâdik halılarından alınan lâdik gülü deseni görülür. Halıların zemininde tek veya çift yönlü bir mihrap bulunur. Mihrap merdiven hâlinde daralarak yükselir. Mihrabın kenarları, günümüzde halk arasında tilif denilen, farklı renkli birkaç şeritle kuşatılır. Mihrap köşeliğinde, bugün halkın kelebek dediği, bitki karakterli süslemeler görülür. Mihrabın dar kenarlarının altında ve üstünde halkın sandık dediği, dikdörtgen şekilli çerçeveler yer alır. Çerçevelerin içi yatık (S) şeklinde uzunan çift başlı ejder figüriyle süslenir. Yaklaşık XIX. yy.'dan itibaren ejderler başları aşağı dönük şekilde verilmeye başlar. Bu tarihlerden sonra ejderler şeklini kayber. Bazı örneklerde ise çok kollu ve çok başlı tasvir edilir. Kırşehir halıları manzara

motifi ile karakteristiktir. Özellikle seccâde ve sedir halılarını süsleyen manzaralarda, etrafı bahçe duvarıyla çevrili evler ve ağaçlar görülür. Kula ve Gördes halılarının manzaralarından çok farklıdır. Kula ve Gördes'te ağaçlar selvi şeklinde iken, burada söğüt ağacı tipinde yuvarlaktır. Aynı yüzyıllarda sinek adı verilen desenler yaygınlaşır. Mavi zemin üzerinde farklı renklerle işlenen sinekler genellikle mihrap köşeliklerinde yer alır. Dokunan örneklerine de sinekli Kırşehir adı verilir (Res. 9).

XVIII. yy.'dan itibaren Kırşehir halıları değişmeye başlar. Sarı renkler çoğalır. Sandıkların içini dolduran ejderlerin şekli bozulur. XIX. yy.'dan itibaren de Kırşehir halılarında hızlı bir gerileme başlar. İngiliz şirketlerinin yörede dokutturduğu halılarda Batı Anadolu desenleri yaygınlaşır. Motifler farklılaşır. El, ayak gibi motiflerin yanında tavuk, keçi gibi, gerçek şekline çok yakın hayvan motifleriyle, Orta Asya-Türk sanatında gördüğümüz aslan, balık gibi mitolojik hayvan figürleri de işlenmeye başlar. Birinci Dünya Savaşı yıllarında da pamuk malzeme yaygınlaşır. Kimyevî boyalar kullanılır. XX. yy.'ın ortalarına doğru da tüm özelliklerini kaybeder. Günümüzde ise Özbağ Köyleri adı verilen birkaç köyde dokunmaktadır.55

XVII. yy.'ın ünlü halılarından biri de Mucur halılarıdır: Bugün Kırşehir'e bağlı bir ilçes olan Mucur'da dokunan halılar Kırşehir halılarından farklı bir şekilde gelişmiştir: Dar kenar sularında ev şekilli motifler görülür. Geniş suları ise, bir açık bir koyu renkle verilen, çok yapraklı çiçeklerle süslenir. Zeminde tek yönlü bir mihrap yer alır. Özellikle XVIII. yy.'a ait bazı halılarda çift mihrap da bulunur. Mihrabın üstünde, uçları ok gibi sivri desenler yer alır. Mihrap köşeliklerinde, günümüzde, halkın kandilli su dediği, üçgenlerin içinin geometrik desenlerle doldurulduğu bir süsleme dikkati çeker. Kandilli su ile mihrap arasında kalan boşluklar da ibrik motifleriyle doldurulur.

XVIII. yy.’dan itibaren renklerde bozulma başlar. Kahverengi ve yeşil tonlar çoğalır. Özelllikle, XIX. yy.’da yeşil renkler daha da artar. Kenar sularında ve zeminde, Kırşehir halılarının köşeliklerinde görülen, kelebek benzeri yapraklar yer alır. Aynı yüzyılın sonlarında kiremit kırmızısı ortaya çıkar. Halının zemininde yer alan mihrap iç içe işlenmeye başlar. Kenar sularında görülen büyük çiçeklerin yerini, daha belirsiz, silik, çiçekler alır. Bu özellikler yaklaşık XX. yy. ortalarına kadar devam eder.56

XVII-XVIII. yy.’da Kırşehir ve Mucur halılarına benzeyen bir başka örnek Avanos (Nevşehir) halılarıdır: Genellikle seccâde tipinde dokunan bu halılar, özellikle kenar süslemesi bakımından Kırşehir, Mucur ve Gördes halılarına benzer. Yan yana işlenmiş şal desenli dar kenar suları, dilimli yapraklı çiçek motiferi ile karakteristiktir. Zeminde ise, genellikle tek yönlü bir mihrap yer alır. İçerisi çoğu kez kandil motifiyle süslenir. Kırmızı, sarı, kahverengi, beyaz renklerle karakteristiktir. Günümüzde ise halıcılık tamamen terkedilmiş durumdadır.

Bergama, XVII-XIX. yy.’larda da, Anadolu’nun ünlü halı merkezlerinden birisi durumundadır. Özellikle,

XVIII. yy. örneklerinde, XVI. yy. halılarında kullanılan, zeminin iki eşit kareye bölündüğü halılara benzeyen motifler dikkati çeker. Ancak, motifler kareler hâlinde değil, tıpkı aynı dönemde dokunan Yunddağ yöresi düz dokuma yaygılarındaki gibi, eşkenardörtgen şekillidir.57

XIX. yy. Anadolu halıcılığının son bir hamlesi Hereke’de yaşanır. Osmanlı Devleti’nin Avrupa’ya açılmaya başladığı, Tanzimat’tan bir süre öncesinde, 1838 yıllarında, Sultan II. Mahmud Dönemi’nde, İngiltere, Fransa gibi devletlerle yapılan anlaşmalar sonrasında, yabancıların Türkiye’de ticaret yapması daha kolay bir hâle getirilmiştir. Bu yıllardan sonra, sanayî makinalaşmaya başlamış, bunun sonucunda da el emeği ucuzlamış, pek çok insan işsiz kalmıştır.58 Bergama, Uşak, Bor (Niğde)

gibi pekçok merkezde insanlar fabrikaları yağmalamış, olaylar çıkmıştır.59 Tanzimatla birlikte, hergün kötüye giden, dokumacılığı canlandırıp eski hâline getirmek için Osmanlı Devleti çareler aramaya başlamış ve o yıllarda İstanbulda çeşitli alanlarda açılan fabrikaların yanında, İzmir, Afyon, Adana, Tarsus gibi yerlerde halı ipliği fabrikaları kurulmuştur. 1843 yılında da Hereke'de kumaş fabrikası açılmıştır.60 Aynı yıllarda, halkın şirket dediği Şark Halı Kumpanyası da İzmir, Uşak, Manisa, Muğla, Afyon, Burdur, Isparta, Kırşehir, Kayseri, Konya, Sivas, Maraş gibi şehirlerde halı dokutturmaya devam etmektedir.

Hereke Fabrikası sarayın ihtiyaçlarını karşılamak ve fazla gelen malları halka satmaya devam ederken, 1835 yılında, ordunun kıyafet ve fes ihtiyacınıu karşılamak için Feshane Fabrikası kurulmuş, bu fabrika, yaklaşık 1896 yılına kadar çalışmıştır.61 Kaynakların ifadesine göre, Sultan Abdülaziz zamanında, Manisa ve Sivas'tan ustalar getirilerek Hereke Fabrikası'nda fes, çorap, falina üretimi yanında, yün ve ipek halılarda üretilmeye başlanmıştır. Fabrika'da, daha çok, saray halılarına benzer şekilde halılar dokunmuştur. Ancak, o yıllarda, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisine büyük bir katkı sağlamış, işsiz pek çok insana iş imkânı doğmuştur. Tükenme noktasına gelen, geleneğe dayalı, Türk halıcılığı'nın, gelişen sanayî karşısında, bir alternatifi hâline gelmiştir. Fabrika 1933 yılında da Sümerbank'a bağlanmıştır.62 Günümüzde Hereke'de, gerek Sümer Halı A. Ş. gerekse özel teşebbüs aracılığıyla, dokuma geleneği devam ettirilmektedir.

XIX. yy.'da, geleneğe dayalı usullerle halı dokuyan mevcut eski halı merkezlerinin yanısıra, İç Anadolu Bölgesi'nde Karaman, Karapınar, Sille, Kavak (Konya), Yahyalı, İncesu, Tomarza, Bünyan (Kayseri), Bor, Çamardı, Maden (Niğde), Kırşehir, Yozgat, Sivas, Taşpınar (Aksaray) gibi yeni merkezler görülür. Batı Anadolu Bölgesi'nde ise, Döşemealtı

(Antalya), Yağcıbedir (Balıkesir), Kozak, Yunddağ (İzmir-Manisa), Ayvacık, Ezine (Çanakkale), Dazkırı (Afyon), gibi merkezler ismini duyurmaya başlar. Bu arada sesini duyuramayan ancak tanıttığımız merkezler kadar örnekler veren, halı merkezleri de mevcuttur. Bugünkü ünlü halı merkezlerinin pekçoğu bu eski dokuma merkezlerinin devamcısıdır63 (Res. 10).

Değerlendirme ve Sonuç

Halı ve kilimlerde zeminin kare veya eşkenardörtgenelerden meydana gelen bir şemaya sahip olması, Türklerin Orta Asya'dan beri kullandıkları bir zemin şeması geleneğidir. Bu gelenek ilk kez Pazırık halısında karşımıza çıkar. IX. yy.'da dokunan Samarra halıları ve XI. yy.'a tarihlenen Fustat halılarında da devam eder. Anadolu'da kare, altığen, eşkenardörtgen ve çoğu kez uzun eşkenardörtgen şeklinde işlenen bu desenler tüm kilim yüzeyini doldurur ve halk arasında, Konya, Aksaray, Yozgat, Emirdağ (Afyon) civarındaki gibi, farda diye isimlendirilir. Bu tür motifle süslü kilimlere de fardalı kilim denir. Bu desen zili (sili) teknikli örneklerde daha yaygındır. Batı Anadolu Bölgesi'nde, Manisa ve Aydın civarında İç Anadolu'da da yine Konya, Aksaray, Niğde ve Kayseri çevresinde çok görülür. Manisa civarında, özellikle Selendi yöresinde üzümlü zili, Aydın yöresinde koç boynuzu zili, Konya, Aksaray civarında ise çıdırgı deseni (ağaç dalı) diye adlandırılır.64

Osmanlı döneminde halının dokunduğu her yerde kilim de dokunmuştur: XIV-XV. yy. Beylikler Devri halılarının hayvan motifiyle süslü örnekleri Osmanlı dönemi düz dokuma yaygılarında da kullanılmıştır. Bugün, XVIII-XIX. yy.'a kadar uzanan dönemde, halılara benzer şekilde, hayvan figürlü kilimlere rastlamak mümkündür: Aynı gurup halıların XV. yy. örneklerinde görülen, karelerin bozulup, hayvan figürlerinin serbest hâle geldiği örneklerine benzer şekilde, figürler sınırları bulunmayan boş

alanlarda, bazen sırt sırta, bazen de karşılıklı dururken verilir. Selendi (Manisa), Aydın, Aksaray ve Konya yöresinde dokunan bu kilimlerin günümüzde örnekleri yok denilecek kadar azdır. Günümüzde, bu tür figürle süslü kilimlere Aydın ve Manisa civarında inekli kilim, Aksaray ve Konya yöresinde ise enikli (köpek yavrusu) kilim adı verilmektedir. Bu kilmler Anadolu Müzelerinde pek yoktur. Sadece köy camilerinde görebilmek mümkündür. Anadolu dışında, Macaristan'ın başkenti Budapeşte'de bulunan Iparmüvészetı Múzeum'da (Uygulamalı Sanatlar Müzesi), kaynak bilgisinde nereye ait olduğu belirtilmeyen, bu türden bir kilim mevcuttur. Muhtemelen XVIII. yy.'dan kalan bu kilimin İç Anadolu Bölgesi'nde dokunduğunu düşünüyoruz.65

Erken Osmanlı Dönemi halılarının bir ve ikinci grubunda kullanılan, halının zemininin eşkenardörtgen ve sekizgenlerle süslendiği örneklerine İç ve Batı Anadolu Bölgesi'nde kilim, cicim ve zili dokumalarda da rastlanır. Günümüzde, Emirdağ (Afyon) civarında, halk arasında, bindallı (mindallı) kilim diye anılan örnekler görülür. Söz konusu kilimler, boyutları ne olursa olsun, halk arasında, üç etek anlamına gelen, bindallı motifleriyle süslenmektedir. Kaynaklarda Uşak çevresinde dokundukları kabul edilen, söz konusu halıların benzerlerinin bugün Emirdağ çevresinde karşımıza çıkması çok yadırganacak bir şey değildir. Çünkü Afyon ve Uşak birbirleriyle sınırdır. Dolayısıyla, döneminde, adıgeçen halı grubunun, Afyon ve Uşak civarında yaşayan insanlar tarafından dokunduğu, göçler yoluyla da tüm Batı Anadolu Bölgesi'ne taşındığını söylemek mümkündür. Bugün, Kemalpaşa (İzmir) ve Manisa çevresinde yaşayan ve hâlâ Spil Dağı'na yaylaya çıkan Sancaklı Yörüklerinin dokuduğu düz dokuma yaygılarda, benzer şema düzeninin görülmesi bunu doğrulamaktadır.66

Bugün Batı Anadolu Bölgesi'nde, bir kısmı Manisa sınırlarında, bir bölümü de Bergama (İzmir) arasında kalan Yunddağ Bölgesi'ndeki

köylerle, Kaz Dağları ile Bergama arasında kalan ve Bergama'ya bağlı bulunan Kozak köylerinde, Bergama ile İvrindi (Balıkesir) arasındaki Madra Yaylası köylerinde, Ayvacık (Çanakkale) çevresinde, XV-XVI. yy. Erken Osmanlı Dönemi halılarının üç ve dördüncü grubuna benzeyen tabakalı halı ve tabakalı kilim, sandık kilim diye tabir edilen halı ve düz dokuma yaygılar dokunmaktadır: Yan yana veya üst üste yerleştirilmiş kareler ve bunların içini dolduran geometrik desenlerle süslü bu örneklerde, karelerden her birine tabaka, bu tür desenle süslü halılalara tabakalı halı, düz dokunma yaygı türündeki örneklere de tabakalı kilim veya sandık kilim denilmektedir. Halı yüzeyi, tıpkı XIV-XV. yy. Beylikler Devri halılarıyla, Erken Osmanlı Devri halılarına benzer şekilde, kaydırılmış eksenler hâlinde bezenir. Günümüzde hâlâ dokunmaya devam eden bu düz dokuma yaygıların, Yunddağ Köyleri'ndeki camilerde, XVIII-XIX. yy.'dan kalma, kilim, cicim, zili tekniklerinde dokunmuş, çok sayıda örneği mevcuttur.67 Ayrıca, İstanbul Türk-İslâm Eserleri Müzesi'nde, kaynaklarda XIV ve XVI. yy.'a tarihlenen bir halı örneği mevcuttur.68 Aynı şema, XV. yy. Timur dönemi, Herat ekolü minyatürlerinde resmedilen halılarla da büyük bir benzerlik arzeder.

Erken Osmanlı Dönemi halılarının üçüncü grubunda görülen zeminin iki eşit kareye bölünüşü, bugün Ayvacık çevresindeki camilerde bulduğumuz örneklerine göre, muhtemelen, zeminin hayvan motifleriyle süslenmesi geleneğinin ortadan kalkmasından sonra, düz bir zeminle süslenmiş ve halk arasında bu zeminlerden her birine tabak veya tabaka adı verilmiştir. Bir süre sonrasında ise, tabakaların şekli değişmiş, sayıları artmış veya tabakaların halı üzerinde yer alış biçimleri sayıca fazlalaşarak, XV-XVI. yy. Erken Dönem Osmanlı halılarının dördüncü grubu ortaya çıkmıştır. Dördüncü grup Erken Osmanlı Dönemi halıları da bir süre sonra altın tabakalı halı şekline dönüşmüştür. Aynı dönemlerde düz dokuma

yaygılarda da benzer gelişme yaşanmıştır: Özellikle zili dokuma tekniğiyle, tabak zili-tabakalı zili ve sandık kilim isimli, zili ve sumak karışımlı, düz dokuma yaygılar imâl edilmiştir. Söz konusu bu düz dokuma yaygılar, anılan yörelerde, hâlen dokunmaya devam etmektedir.

XV-XVI. yy.'da Bergama civarında dokunduğu kabul edilen Erken Osmanlı Dönemi halılarının üçüncü grubuna benzeyen örnekleri bugün Bergama'dan çok Ayvacık (Çanakkale) civarında dokunmaktadır: Tıpkı Beylikler dönemi halıları gibi, üst üste yerleştirilen karelerin içi geometrik desenler ve üslûplaştırılmış bitki motifleriyle süslenir. Bugün tabakalı, çarklı veya elekli halı adıyla dokunan bu halıların benzeri örnekleri, daha çok zili türü dokumalarda görülür. Özellikle kara zili adıyla bilinen örneklerde, üst üste yerleştirilmiş kareler veya eşkenardörtgen şekilli desenlerin zemini doldurduğu bezemeler görülür. Benzer süslemeler Maraş civarında yapılan zili türü dokumalarda da mevcuttur.

Aynı tip halıların dördüncü grubunda görülen ortadaki karenin altına ve üstüne yerleştirilen küçük kareler şeklindeki tipleri ise bugün halk arasında tabak-tabakalı halı veya altın tabak halı adıyla dokunmaktadır: Tabakalı halı veya altın tabak halıların düz dokuma yaygı tekniğiyle dokunmuş örnekleri daha ziyade Ayvacık, Yunddağ ve Kozak (Bergama) çevresinde tabakalı zili ve sandık kilim adıyla dokunmaktadır. Dokuma üzerinde dört veya daha fazla tabaka (göbek) bulunur. İçlerinde 20 tabakalı örnekler de vardır.

Ayvacık (Çanakkale) çevresinde dokunan tabakalı halıların XVIII-XIX. yy.'dan kalma örneklerinde motifler değişmeye ve zeminde eşkenardörtgenlerden meydana gelen bir bölünme görülmeğe başlar. Söz konusu bu halıların geçmişteki adı iyi hatırlanmadığı ve bugün sadece camilerde kalmış örnekleri bulunduğu için, halk arasında cami halısı denilmektedir. Cami halılarının Bergama (Manisa) ve Ayvacık (Çanakkale) çevresinde zili tekniğiyle dokunmuş örnekleri çok yaygındır. Kaydırılmış

eksenler hâlinde tüm zemini dolduran motifler hep geometrik karakterlidir. Bu tür dokumalara Bergama civarındaki Yunddağ, Kozak ve Madra köyleriyle İvrindi'ye (Balıkesir) bağlı köylerde dırnak zizli, Ayvacık çevresinde ise, dırnaklı zili, çengelli zili, aygulak zili gibi değişik isimler verilmektedir. Adı geçen kilimler her iki yörede de bugün de dokunmaya devam etmektedir.69 Benzer örnekler, koç boynuzu vb. motif isimleriyle, İç Anadolu, Akdeniz Bölgesi ve Doğu Anadolu Bölgelerinde Konya, Aksaray, Kayseri, Niğde, Eskişehir, Fetiye, Mut, Silifke, Van ve Hakkari çevresinde de görülür. Zemini eşkenardörtgen şekilli motiflerle süslü bu halıların bilinen mevcut örnekleri XVII-XVIII. yy.'dan kalmadır. Benzer bir örneği günümüzde Macaristan'ın Eger (Eğri) şehrindeki Eger Dobóvár Múzeum'da (Eger Dobo Kalesi Müzesi) sergilenmektedir.70

Kaynaklarda Memling halısı diye de tanınan Erken Osmanlı Dönemi halılarında görülen geometrik desen ya da çengel motifinin benzerlerine XVII-XVIII. yy.'larda da rastlanır. Batı ve İç Anadolu Bölgesi'nde dokundukları kabul edilen bu halılara71 Doğu Anadolu Bölgesi'nde de rastlanır. XVIII-XIX. yy.'da Doğu Anadolu Bölgesi üzerinden Kafkasya'ya, Karadeniz üzerinden de Avrupa'ya ihraç edilen bu halıların72 XVI. yy. ejderli Kafkas halılarının öncüsü olduğu kabul edilmektedir: Bu halıların, şema açısından, Kafkasya'da XIX. yy.'a kadar kullanıldığı bilinmektedir.73 Kaynaklarda bu halıların Doğu Anadolu ve Kafkas menşeli olduğunu söylenmektedir.74 Ancak, aynı tip halılar, yukarıda ismini verdiğimiz İç Anadolu Bölgesi ile, Batı Anadolu Bölgesi'ndeki merkezlerde günümüzde bile dokunmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Malatya, Elazığ yörelerinde de örnekleri mevcuttur. Dolayısıyla Kafkas menşeli olması mümkün değildir. Ancak, özellikle Kafkas halılarının ejder motifleriyle süslü örneklerini etkilediği kesindir. Söz konusu bu halıların, bugün İstanbul Türk İslâm Eserleri Müzesi'nde,

XVI. yy.’dan kalma ünlü bir örneği mevcuttur.75 Biz bu halıların Batı Anadolu Bölgesi’nde, Türklerin bölgeye yerleştiği XIV. yy.’dan itibaren dokunduğunu düşünüyoruz. Geometrik desenli halı ve düz dokuma yaygıların, anılan yüzyıldan itibaren, Batı Anadolu, İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Akdeniz Bölgesi’nde dokunduklarını, günümüzde de dokunmaya devam ettiklerini de bugünkü örneklerinden anlıyoruz.

Geometrik desenli halıların bir çeşidi olarak tanımlayabileceğimiz çengelli halı ve düz dokuma yaygılarda daha çok yan yana yerleştirilmiş eşkenardörtgen şekilli bir zemin düzenlemesi görülür. M. Riefstahl tarafından bulunan ve bugün Konya Mevlâna Müzesi’nde sergilenen ve XVI-XVII. yy.’a tarihlenen kilim, bu tip halıların, kilim türündeki en eski tarihlilerinden birisidir. Bugün bu türden dokumanın, İç Anadolu Bölgesi’nde Eskişehir, Konya, Aksaray, Kırşehir, Niğde, Kayseri, Yozgat, Batı Anadolu Bölgesi’nde Manisa, Uşak, Afyon, İzmir ve Aydın, Akdeniz Bölgesi’nde Silifke, Mut (İçel) ve Fethiye (Antalya) civarında, Doğu Anadolu Bölgesi’nde ise Malatya, Elazığ, Tunceli Diyarbakır, Siirt, Bitlis, Van ve Hakkari çevresinde çok sayıda örneği mevcuttur.

Anadolu’da gelenekli kilimlerde görülen göbekler genellikle eşkenardörtgen, altıgen veya kare şeklindedir. Halk arasında da bunlara göl, top, kafa, bayrak, farda gibi isimler verilir ve dokumalar da buna göre isim alırlar. Yan yana birkaç top ya da farda ile süslenen kilimler de top’un büyüklüğü ve sayısına göre torun kilimi, top’lu kilim sekiz toplu, on tolu şeklinde isimlendirilir. Dolayısıyla, kilimlerin büyüklüğü de top sayısına ve şekline göre değişir. Bu tür örnekler gösterişil olduğu için de genelikle duvar kilimi olarak kullanılır. Klâsik Osmanlı döneminde, XVI. yy. başlarında, Göbekli Uşak halıları ortaya çıkıncaya kadar Anadolu’da, şemse tipi göbekli halı ve göbekli kilim örneği yoktur. Ancak, bu göbek şekli, halılardaki gelişimine göre, XVI. yy. başlarından, XVI. yy. ortalarına kadar

sürmüş, sarayın halı dokutturma isteğinden vazgeçmesiyle ortadan kalkmıştır. Muhtemelen kilimlerde de benzer bir gelişme görülmüştür: Kilimlerin ilk örnekleri de saray kilimlerinde ortaya çıkmıştır. Fakat, halkın bu halı tipini benimsemediği gibi, bugün elimizde bulunan az sayıdaki örneklere bakarak, kilim türü örneklerini de pek benimsemediği anlaşılmaktadır. Belki de, aynı yıllarda, Uşak civarında, şemse motifine, göl-göbek anlamına, sofra denilmiştir.76 Günümüzde de halk arasında, göbeğe hâlâ sofra denilmektedir. Nitekim, Uşak-Manisa civarında dokunmuş, bugün mevcut değilse bile, kaynaklarda sofralı halılar diye tanınan bir halı tipi bulunmaktadır.77

Sonuç olarak, Osmanlı dönemi halıları, Pazırık halısının geleneğini Anadolu'da devam ettiren Selçuklu ve Beylikler Dönemi halılarının devamcısı olarak ortaya çıkmıştır. Bu halılar gelişimini günümüze kadar devam ettirmiştir. Bugün Anadolu'da tanıdığımız halı merkezlerinin pek çoğu Osmanlı dönemi halılarının da dokunduğu merkezlerdir. Selçuklular ve Beylikler Dönemi'nde halının dokunduğu her merkezde düz dokuma yaygı da dokunmuştur. Fakat, Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nden günümüze kadar sağlam gelebilmiş düz dokuma yaygı örneği bilmiyoruz. Mevcut dokumaların çoğu halı tekniklidir.

Osmanlılar döneminde halı ve düz dokuma yaygılar birlikte gelişmiştir. Bugünkü araştırmalarımıza göre Osmanlı döneminde dokunduğunu bildiğimiz her halı tipinin düz dokuma yaygı türü örnekleri de mevcuttur. Motif açısıdından da iki dokuma türü arasında büyük bir benzerlik mevcuttur.

1 Osmanlı Dönemi düz dokuma yaygıları hk. bk. B. Deniz, "Osmanlı Dönemi Düz Dokuma Yaygıları (Kilim, Cicim, Zili, Sumak)", Osmanlı, Kültür ve Sanat, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, C. 11, Ankara,

1999, s. 395-409; Bekir Deniz, “The Carpets ın The Ottoman Perıod”, The Great Ottoman-Turkish Civilisation, Culture and Arts, C. 4, Ed. Güler Eren, Ankara, 2000, ss. 764-780; Bekir Deniz, “Osmanlı Döneminde Düz Dokuma Yaygılarının Gelişimi”, Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla IV. Eyüpsultan Sempozyumu, Tebliğler, 5-7 Mayıs 2000, Eyüp Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, İstanbul, 2000, s. 28-43; B. Deniz, Türk Dünyasında Halı ve Düz Dokuma Yaygıları, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2000, s. 48-56.

2 Saray kilimleri hk. Bz. Ş. Yetkin, “Zwei Turkische Kilims”, Beiträge Zur Kunstgeschichte, Asiens (In Memoriam E. Diez), İstanbul, 1963, s. 182-192; Ş. Yetkin, “Türk Kilim Sanatında Yeni Bir Grup, Saray Kilimleri”, Belleten, C. XXXV, s. 138, Ankara, 1971, s. 217-227; Ş. Yetkin, ”Divriği Ulu Camii’nde Bulunan Osmanlı Saray Sanatı Üslûbundaki Kilimler”, Belleten, C. XLII, s. 165-168, 1978, s. 53-63 (ing. 64-68); Ş. Yetkin, “The Kılıms ın Ottoman Court Style Dıscovered ın Dıvrığı Ulu Mosque”, Fıfth Internatıonal Congress Of Turkısh Art, Edıted by G. Fehér, Budapest, 1982, ayrıbasım, ss. 907-920; Ş. Yetkin, ”Divriği Ulu Camii’nde Bulunan Osmanlı Saray Sanatı Üslûbundaki Kilimler”, Divriği Ulu Cami ve Darü’ş-şifası, Ankara, 1978, s. 428-443; B. Acar, “Divriği Ulu Cami’indeki Halı ve Kilimler”, Divriği Ulu Camii ve Darü’ş-şifası, Ankara, 1978, s. 159-228; A. Ersoy, “Osmanlı Saray Kilimleri”, İlgi, Y. 24, S. 61, İstanbul 1990, s. 2-7. Konuyla ilgili geniş kaynakça için bkz. B. Acar, Kilim, Cicim, Zili, Sumak, İstanbul, 1982, s. 118, dipnot. 8.

3 Y. Petsopoulos, Les Kilims, Tapis Tissés et Brodés du Moyen-Orient, Freiburg, 1979; B. Acar-U. Hirsch, Flatweaves Of The Vakıflar Museum Istanbul/Flachgebe Des Vakıflar-Museums Istanbul, Wesel/W. Germany, 1982; B. Frauenknecht, Frühe Turkısche Tapıssenen Early Turkısh

Tapestnes, Nümberg, 1984; N. Ölçer, Museum Of Turkısh And Islamıc Arts Kılıms, İstanbul, 1989.

4 O. Aslanapa-Y. Durul, Selçuklu Halıları, Başlangıcından Onaltıncı Yüzyıl Ortalarına Kadar Türk halı sanatı, Ak Yayınları, Türk Süsleme Sanatları Serisi: 2, İstanbul 1973, s. 18-40; Ş. Yetkin, Türk Halı Sanatı, İst. 1974, s. 15-4; F. Sümer, “Anadolu’da Türk Halıcılığı’na Dair En Eski Tarihî Kayıtlar”, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı, S. 32, Ekim 1984, s. 44-51; R. Genç, ”Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yaygı İşleri”, Arış, s. 8-16; R. Genç, “Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yaygı İşleri”, Türk Soylu Halkların Halı, Kilim ve Cicim Sanatı Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri, 27-31 Mayıs 1996 Kayseri, Ankara 1998, s. 131-135.

5 Y. Petsopoulos, a.g.e., B. Frauenknecht, Frühe Turkısche Tapıssenen Early Turkısh Tapestnes, Nümberg, 1984.

6 F. Sümer, Anadolu’da Türk Halıcılığı’na Dair En Eski Tarihi Kayıtlar, s. 49-50.

7 M. Kütükoğlu, Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri, İstanbul, 1983, s. 46, 184.

8 A. Ersoy, “Osmanlı Saray Kilimleri”, İlgi, Y. 24, S. 61, İstanbul 1990, s. 4.

9 N. Gürsu, Türk Dokumacılık Sanatı, Çağlar Boyu Desenler, İstanbul 1988, s. 19.

10 Ş. Yetkin, “İstanbul’da Hekimoğlu Ali Paşa Camiinden Hayvan Figürlü Bir Türk Kilimi”, Vakıflar Dergisi, S. IX, Ankara 1971, s. 327-331.

11 Ş. Yetkin, ”Divriği Ulu Camii’nde Bulunan Osmanlı Saray Sanatı Üslûbundaki Kilimler”, Belleten, C. XLII, S. 165-168, 1978, s. 53-63 (İng. 64-68).

12 Ş. Yetkin, “Zwei Turkische Kilims”, Beiträge Zur Kunstgeschichte, Asiens (In Memoriam E. Diez, İstanbul, 1963, s. 182-192; Ş. Yetkin, “Türk Kilim SanatındaYeni Bir Grup, Saray Kilimleri”, Belleten, C. XXXV, s. 138, Ankara, 1971, s. 217-227; Ş. Yetkin, ”Divriği Ulu Camii’nde Bulunan Osmanlı Saray Sanatı Üslûbundaki Kilimler”, s. 53-63; Ş. Yetkin, “The Kılıms ın Ottoman Court Style Dıscovered ın Dıvrığı Ulu Mosque”, Fıfth Internatıonal Congress Of Turkısh Art, Edıted by G. Fehér, Budapest, 1982, ayrıbasım, ss. 907-920; Ş. Yetkin, ”Divriği Ulu Camii’nde Bulunan Osmanlı Saray Sanatı Üslûbundaki Kilimler”, Divriği Ulu Cami ve Darü’ş-şifası, Ankara, 1978, s. 428-443; B. Acar, “Divriği Ulu Cami’indeki Halı ve Kilimler”, Divriği Ulu Camii ve Darü’ş-şifası, Ankara, 1978, s. 159-228; A. Ersoy, a.g.e., s. 2-7. Kaynakça için bkz. B. Acar, Kilim, Cicim, Zili, Sumak, İstanbul 1982, s. 118, dipnot. 8.

13 Ş. Yetkin, “Osmanlı Saray Sanatı Üslûbundaki Kilimlerden İki Yeni Örnek”, Vakıflar Dergisi, C. XIII, Ankara 1981, s. 375-386; B. Acar, Kilim, Cicim, Zili, Sumak s. 118, dipnot: 9 ve 11; T. Pelit, “Vakıflar Kilim ve Düz Dokuma Yaygılar Müzesi’nden 16-17 yy. Osmanlı Saray Sanatı Üslûbunda Desenli İki Kilim”, Antika, S. 13, 1986, s. 6-9 (ing. 9-11).

14 B. Acar, Kilim ve Düz Dokuma Yaygılar, İstanbul, 1975, s. 17; T. Pelit, a.g.e, s. 7–9.

15 B. Acar., Kilim, Cicim, Zili, Sumak, s. 14, 15, 118, dipnot: 10-12-13. Y. Petsopoulos., a.g.e., s. 56.

16 Kilim hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ş. Yetkin., “Osmanlı Saray Sanatı Üslûbundaki Kilimlerden İki Yeni Örnek”, Vakıflar Dergisi, C. XIII, Ankara 1981, s. 377-379.

17 B. Acar, Kilim ve Düz Dokuma Yaygılar, s. 17.

18 Ş. Yetkin., “Türk Kilim SanatındaYeni Bir grup Saray Kilimleri”, Belleten, S. XXXVI, 1971, s. 218; Y. Petsopoulos., a.g.e., s. 55; B. Acar,

Kilim ve Düz dokuma yaygılar, s. 17; B. Acar, Kilim, Cicim, Zili, Sumak, s. 14, 118, dipnot: 7.

19 B. Acar, Kilim, Cicim, Zili, Sumak, s. 14.

20 B. B. Acar, Kilim, Cicim, Zili, Sumak, s. 14, 118, dipnot: 6.

21 Ch. G. Ellis, “The Ottoman Prayer Rugs”, Textile Museum Journal, XI/4, December 1969, ss. 4-22; O. Aslanapa, Türkısh Art And Architecture, London, 1971, New-York, 1972, ss. 291-301; O. Aslanapa, Türk Halı Sanatı, İstanbul, 1972; O. Aslanapa-Y. Durul, a.g.e., s. 68-81; Ş. Yetkin, Türk Halı Sanatı, s. 43-131; O. Aslanapa, Halının Bin Yılı, s. 61-212; B. Deniz, “Osmanlı Devri Anadolu-Türk Halıları”, Bilim Birlik Başarı, Y. 11, S. 42, 1985, s. 8-12; B. Deniz, “Osmanlı Dönemi Halıları”, Osmanlı, C. 11, Kültür ve Sanat, Ed. G. Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 381-394; B. Deniz, Dürk Dünyasında Halı ve Düz Dokuma Yaygıları, s. 28-48.

22 Ş. Yetkin, Türk Halı Sanatı, s. 73-74.

23 Crivelli halıları hk. bkz. F. Batari, Ottoman Turkısh Carpets, Budapest, 1994, ss. 15, 95.

24 Saray halıları hk. bkz. E. Kühnel-L. Bellinger, The Textile Museum Catalogue Raisonne Cairene Rugs And Others Tecnically Related, 15th. Century-17 th. Century, Washington, 1957, ss. 41-82; K. Erdmann, ”Neure Unter Suchungen Zur Frage Der Kairener Teppiche”, Ars Orientalis, IV, 1961, ss. 65-105; O. Aslanapa, “Osmanlı Saray Halıları Meselesi”, Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, Ankara, 19-24 Ekim 1959, Ankara 1962, s. 28-32; Ş. Yetkin., “Osmanlı Saray Halılarından Yeni Örnekler”, Sanat Tarihi Yıllığı, VII, 1976-77, s. 143-165; C. Ergene, “Türk Saray Halıları”, Kültür ve Sanat Dergisi, Türkiye İş Bankası Yayını, Y. 4, S. 13, Mart 1992, s. 26-27.

25 E. Kühnel-L. Bellinger, The Textile Museum Catalogue Raisonne Cairene Rugs And Others Tecnically Related, 15th. Century-17 th. Century,

Washington, 1957, ss. 57-64, 81-82; K. Erdmann, ”Neure Unter Suchungen Zur Frage Der Kairener Teppiche“, Ars Orientalis, IV, 1961, ss. 78-88, 88-100; Ş. Yetkin, Türk Halı Sanatı, s. 105-106.

26 F. Çağman-Z. Tanındı, Topkapı Sarayı Müzesi İslam Minyatürleri, İstanbul, 1979, s. 53; C. Ergene, a.g.e., s. 27.

27 Y. Yücel, Muhteşem Türk Kanuni İle 46 Yıl, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1991, s. 6.

28 F. Çağman, “Kanuni Dönemi Osmanlı Saray Sanatçıları Örgütü Ehl-i Hiref”, Türkiyemiz, Y. 18, S. 54, Şubat 1988, s. 11-15 (İng. 15-17).

29 H. Tezcan, “Saray Nakkaşhanesinin Erken Resim Programına Göre Hazırlanmış Türk Kumaş ve İşlemeleri”, 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, 23-27 Eylül 199 İstanbul, C. III, Kültür Bakanlığı Yayını, 1995, s. 321-330.

30 N. Gürsu, Türk Dokumacılık Sanatı, s. 19.

31 Ş. Yetkin, Türk Halı Sanatı, s. 107.

32 Ş. Yetkin, Türk Halı Sanatı, s. 106, 107, 125,

33 K. Erdmann, “Neure Untersuchungen zur Frage Kairener Teppich”, Ars Orientalis, IV, 1961, ss. 70-73; K. Erdmann, “Kairener Teppiche I. Europaische und İslamische Quellen des 15-18. Jahrhunderts”, Ars İslammica, 7, 1940, ss. 55-81; Ş. Yetkin, Türk Halı Sanatı, s. 107, 125.

34 B. Atalay, Türk Halıcılığı ve Uşak Halıları, Ankara, 1967; G. Samuk, “Uşak Halılarının Dünü ve Bugünü”, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı, S. 32, Ekim 1984, s. 107-133; G. Samuk., “Tarihte Uşak Halıları”, Kaynaklar, S. 3, Bahar 1984, s. 40-44.

35 H. Ö. Barışta, “19. Yüzyıl’a Ait Türk Halılarından Nevşehir’de Bulunan Beş Örnek”, 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, 9 th Internatıonal Congress Of Turkısh Art, 23-27 Eylül 1991 İstanbul, C. I,

Ankara 1995, s. 265-274; S. Bayraktaroğlu, “300-400 Yıllık İki Uşak Halısı”, Kültür ve Sanat Dergisi, Türkiye İş Bankası Yayını, S. 4, S. 15, Eylül 1992, s. 44-47.

36 Post Motifli Halılar hk. bz. O. Aslanapa, “Türk Halılarında Hayvan Postu Motifleri”, 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuat Köprülü Armağanı, Mélanges Fuat Köprülü, İstanbul, 1953, s. 31-36.

37 Bergama halıları hk. bz. N. Atasoy, Bergama Halıları, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1956; O. Bayatlı, “Bergama Dokumaları”, Türk Etnoğrafya Dergisi, S. 2, 1957, s. 53-55; O. Bayatlı, Bergama’da Yakın Tarih Olayları, XVIII-XIX. yy. İzmir, 1957, s. 73-82; M. H. Beattie, “Some Weft-Float Brokaded Rugs of The Bergama-Ezine Region”, Textile Museum Journal, III/2, December, 1971, ss. 20-26.

38 Yunddağ ve Kozak halıları hk. bz. B. Deniz, “Yöre Özellikleriyle Yunddağ Halıları”, Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, İstanbul 23-27 Eylül 1991, C. II, Ankara 1995, s. 33-46; B. Deniz, “Kozak (Bergama) Yöresi Halıları”, Arış, Y. 1, S. 2, Ağustos 1997, s. 18-37.

39 Transilvanya Halıları hk. bz. J. Vegh-C. Layer, Tapis Turcs, Prevenant des Eglises et Collections des Transilvanie, Paris, 1925; F. Batari, Ottoman Turkısh Carpets, Budapest, 1994, ss. 20-23; T. P. Hovıng, İslamic Carpets, The Josph V. Mc. Mullan Collection, Münich (tarihsiz), catalogue: 21; R. Ettinghausen, Ancıent Carpets, L. A. Mayer Memorıal Instıtute For Islamıc Art, Jerusalem, 1977, catalogue: 7.

40 Geniş bilgi için bkz. F. Batari, Ottoman Turkısh Carpets, ss. 19-23; Turecké Koberce Osmanské Doby, Z 15-19. Stoletti, Ze Sbirek Uméleckoprümyslového Muzea V Budapesti, Kvéten-Cerven, 1986, ss. 140-142; G. Károly, Aszkéták, Dervısek, Imaszönyegek, (tarihsiz), ss. 82-83, 85-87.

41 Bu tür isimlendirmeler için bz. E. G. Ruedin, Le Tapis de L'Amateur, Freiburg, 1975, s. 64-67; F. Spuhler-H. Konig-M. Volkmann, Alte Orientteppiche, München, 1978, ss. 67; İslamic Carpets, The Joseph V. Mc. Mullan Collection, Münch, 1985, plt. 25; L. Mackie, The Splendor Turkısh Weaving, The Textiles Museum, Vashington, D. C. 1973, ss. 38, levha. 41-42.

42 Gördes halıları hak. bz. J. F. Ballard, İlustrated Cataloque of Ghiördes Rugs of The 17th and 18 th Centuries From The Collection of J. Ballard, St. Luis 1916; C. T. D. May, " Ghördes Prayer Rugs", Bullington Magazine, XXXIX, 1921, ss. 54 vd; O. Aslanapa, Türk Halı Sanatı, s. 11-12; Ü. Bilgin, "Eski Gördes Seccadeleri", Manisa, s. 4, 1983, s. 66-79; B. Deniz, "Gördes Halıları", Bilim Birlik Başarı, s. 45, 1986, s. 13-19; İ. Öztürk, "Ege Bölgesi Halıcılığı'nın Demirci ve Gördes Örneğinde Halkbilimsel Açıdan İncelenmesi", III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C. V, Maddi Kültür, Ankara, 1987, s. 313-325; İ. Öztürk-Ö. Aydın, "Türk Halıcılığının Tarihsel Gelişimi ve Gördes Halıları", Türkiyemiz, S. 72, Mayıs 1994, S. 26-30 (ing. 30-35); H. Öztürk Tozun, "Gördes Halılarının Grafiksel Açıdan İncelenmesi ve Motiflerin Morfolojik Özellikleri", Türkiye'de El Sanatları Geleneği ve Çağdaş Sanatlar İçindeki Yeri Sempozyumu Bildirileri, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1997, s. 33-43.

43 Manzaralı halılar hk. bz. R. Arık, "Turkısh Landscape Carpets", Halı, The İnternatıonal Journal of Oriental Carpets and Textiles, C. 1, No: 2, 1978, ss. 123-128; R. Arık., "Manzaralı Halılar", II. Miletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C. V, Ankara, 1983, s. 23-30.

44 Konuyla ilgili geniş bilgi için bz. M. Busen, "The New Levant Company", Journal of The Royal Central Asian Society, Vol 3, levha. 1, 1920, s. 24-27; N. Bayçın, " Manisa'da Dokumacılık-I", Gediz Dergisi, C.

8, S. 86, Manisa 1945, s. 7-9; N. Bayçın, “Manisa’da Dokumacılık-II”, Gediz Dergisi, C. 8, Manisa 1945, s. 8-11; H. Tümer, Uşak Tarihi, İstanbul, 1971, s. 255-291; O. Kurmuş., Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi, Ankara, 1978, s. 101–110; Z. Sönmez, “Batı Anadolu Türk Halıcılığın 19. Yüzyıldaki Durumu Üzerine”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Türk Halıları Özel Sayısı, S. 32, 1984, s. 95–106; V. Eldem, Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Deneme, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1994, s. 85-87; S. Yetkin., “II. Meşrutiyet Öncesi Ege’de Şirket-i Milli Denemesi: Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi-I”, Toplumsal Tarih, C. V, S. 26, Şubat 1996, s. 14 vd; S. Yetkin, II. Meşrutiyet Öncesi Ege’de Şirket-i Milli Denemesi: Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi-II”, Toplumsal Tarih, C. V, s. 27, Mart 1996, s. 26 vd; S. Yetkin, “Karşıt İki Kıyıda Sanatsal Üretimin (Halı) Pazarlama Rekabeti ve Bu Alandaki Milliyetçi Tartışmalar (1922-1927)”, 2000’li Yıllarda Türkiye’de Geleneksel El Sanatlarının Sanatsal, Tasarımsal ve Ekonomik Boyutu Sempozyumu Bildirileri, Kültür Bakanlığı, Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1999, s. 313-328; D. Quataert, Sanayi Devrimi Çağında, Osmanlı İmalat Sektörü, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 239-288.

45 Grniş bilgi için b.k.z., S. Yetkin, “Sanatsal Üretimin Pazarlanmasında Milliyetçi Tartışmalar (1922-1927), Ege’nin İki Kıyısı Arasında Halı Rekabeti”, Toplumsal Tarih, C. 11, S. 62, Şubat 1999, s. 11-19; S. Yetkin, Karşıt İki Kıyıda Sanatsal Üretimin (Halı) Pazarlama Rekabeti ve Bu Alandaki Milliyetçi Tartışmalar (1922-1927), s. 318-328. H. Tümer, a.g.e., s. 268’de, 1907’de açılan fabrikanın “Hacı Gedikoğlu Hacı Mustafa Efendi, Tiritoğlu Mehmet Paşa ve Hamzaoğlu Hacı Hüseyin Ağa “tarafından kurulduğunu yazar.

46 Z. Sönmez, a.g.e., s. 95-106.

47 S. Yetkin, Karşıt İki Kıyıda Sanatsal Üretimin (Halı) Pazarlama Rekabeti ve Bu Alandaki Milliyetçi Tartışmalar (1922-1927), s. 316.

48 D. Quataert, a.g.e., s. 239-288.

49 O. Bayatlı, Bergama'da Yakın Tarih Olayları, s. 80-82.

50 H. Tümer, a.g.e., s. 268-291.

51 B. Deniz, " Kula Halıları", Bilim Birlik Başarı, Y. 11, s. 43 (tarihsiz), s. 13-19.

52 V. Armağan, Demirci Halıcılığı, s. 3-4.

53 B. Deniz, "Milas Halıları", Bilim Birlik Başarı, s. 9, 1987, s. 13-20; S. Bayraktaroğlu, "Milas Halılarından Değişik Örnekler", Kültür ve Sanat, S. 1, Aralık 1988, s. 56-59; B. Cengiz, "Milâs Halılarının Renk ve Kompozisyon Özellikleri", Türk Soylu Halkların Halı, Kilim ve Cicim Sanatı Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri, 27-31 Mayıs 1996 Kayseri, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, Ankara, 1998, s. 77-85.

54 B. Deniz, "Lâdik Halıları", Bilim Birlik Başarı, Y. 12, S. 46, 1986, s. 13-18.

55 B. Deniz, "Kırşehir Halıları", Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi, S. III, E. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, 1984, s. 25-81; B. Deniz, "Kırşehir Halıları", Bilim Birlik Başarı, Y. 12, S. 47, 1986, s. 18-24.

56 -B. Deniz., "Mucur Halıları", Bilim Birlik Başarı, Y. 12, S. 48, 1987, s. 20-24.

57 Yunddağ halı ve düz dokuma yaygıları için bz. B. Deniz, Yöre Özellikleriyle Yunddağ Halıları, s. 33-46; B. Deniz, "Yunddağ Yöresi Kilim ve Düz Dokuma Yaygıları", IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, Antalya 6-11 Mayıs 1991, C. V, Maddi Kültür, Ankara, 1992, s. 69-84.

58 Hereke halıları hk. bz. O. Aslanapa, Türk Halı Sanatı'nın Bin Yılı, s. 206; Ö. Küçükerman, Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası, "Saray'dan Hereke'ye Giden Yol", İstanbul, 1987,

s. 29; M. Önder, “19. Yüzyıl Türk Halıcılığında Bir Atılım Osmanlı Hereke Tekstil Fabrikası ve Hereke Halıları”, Kültür ve Sanat Dergisi, Türkiye İş Bankası Yayını, Haziran 1996, s. 48-50; H. Alantar, ” Dünyaca Ünlü Has İpek Halılar Hereke Halıları”, Antika, S. 3, Haziran 1985, s. 31-33 (ing. 34); M. K. Kaya vd. Milli Saraylar Koleksiyonu’nda Hereke Dokumaları ve Halıları, T.B.M.M. Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 1999.

59 O. Bayatlı, Bergama’da Yakın Tarih Olayları, s. 80-82; H. Tümer, a.g.e., s. 268-291.

60 Ö. Küçükerman, Hereke Fabrikası, s. 29-57.

61 Ö. Küçükerman, Türk Giyim Sanayi Tarihindeki Ünlü Fabrika “Feshane” Defterdar Fabrikası, İstanbul, 1988, s. 15; H. Arseven, “Feshane Halıları”, Türkiyemiz, Akbank Yayını, S. 47, Ekim 1985, s. 16-25.

62 Ö. Küçükerman, Hereke Fabrikası, s. 58.

63 Geç Dönem Osmanlı halı merkezleri için bz. B. Deniz, Mucur Halıları, s. 20-24; B. Deniz, “Kırşehir Halıları”, Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi, s. 25-81; B. Deniz, Lâdik Halıları, s. 13-18; B. Deniz, Milas Halıları, s. 13-20; B. Deniz, Kula Halıları, s. 13-19; B. Deniz, Gördes Halıları, s. 13-19; B. Deniz, Kozak (Bergama) Yöresi Halıları, s. 18-37; B. Deniz, B. Deniz, “Arısama Halıları”, Lâle, Türk Petrol Vakfı Yayını, S. 5, Aralık 1987, s. 9-15; B. Deniz, Yöre Özellikleriyle Yunddağ Halıları, s. 33-46; B. Deniz, “Taşpınar Halıları”, Sanat Dünyamız, Y. 9, s. 25, 1982, s. 18-22; B. Deniz., ”Taşpınar Halılarında Desen”, I. Ulusal El Sanatları Sempozyumu Bildirileri, 18-21 Kasım 1981, İzmir 1984, s. 112-119.

64 Bkz. B. Deniz, Türk Dünyasında Halı ve Düz Dokuma Yaygıları, s. 92-154, Res. 18, 19, 46, 47.

65 B. Deniz, “Macaristan Müzelerinde Bulunan Osmanlı Dönemi Halılarının, Anadolu-Türk Halı Sanatı İçindeki Yeri”, Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Sempozyumu Bildirileri, 17-19 Mayıs 2000, Şumnu, Bulgaristan, C. I, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 289-306.

66 B. Deniz, “Kemalpaşa (İzmir) Civarında Yaşayan Sancaklı Yörüklerinde Dokuma”, Kemalpaşa Kültür ve Çevre Sempozyumu, 3-5 Haziran 1999, Meta Basım, İzmir-Bornova 1999, s. 131-148.

67 Bk. B. Deniz, Yunddağ Yöresi Düz Dokuma Yaygıları, s. 69-84; B. Deniz, Yöre Özellikleriyle Yunddağ Halıları, s. 33-46.

68 Ş. Yetkin, Türk Halı Sanatı, levha: 30.

69 B. Deniz, Ayvacık (Çanakkale) Yöresi Düz Dokuma Yaygıları (Kilim, Cicim, Zili), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, Ankara, 1998, s. 102-119.

70 B. Deniz, Macaristan Müzelerinde Bulunan Osmanlı Dönemi Halılarının, Anadolu-Türk Halı Sanatı İçindeki Yeri, s. 289-306.

71 Ş. Yetkin, Türk Halı Sanatı, s. 55-56, levha: 30; O. Aslanapa, Türk Halı Sanatı’nın Bin Yılı, İstanbul, 1987, s. 69, levha, 55.

72 K. Erdmann, Der Türkische Teppıch Des 15. Jahrhunderts (15. Asır Türk Halısı), İstanbul, (tarihsiz), s. 61-62; Ş. Yetkin, Türk Halı Sanatı, s. 84.

73 K. Erdmann, Der Türkische Teppiche Des 15 Jahrhunderts, s. 61-62; Ş. Yetkin, Türk Halı Sanatı., s. 74.

74 K. Erdmann, Der Türkische Teppiche Des 15 Jahrhunderts., s. 61-62.

75 O. Aslanapa, Türk Halı Sanatı’nın Bin Yılı, s. 69, levha 55.

76 Halk arasında üzerinde yemek yenilen geniş örtüye sofra veya sofra bezi denir.

77 Geniş bilgi için bk. M. Kütükoğlu, Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri, İstanbul, 1983, s. 46, 184.

Osmanlı Dokumacılığı / Doç. Dr. Hülya Tezcan [s.404-409]

Topkapı Sarayı Müzesi / Türkiye

Anadolu'da Osmanlı döneminden önce de dokumacılık vardı. Anadolu dokumacılığının Osmanlı öncesi önemli bir merkezi hakkında bilgi veren bir kaynak Faslı seyyah İbni Batuta'nın (1304-1369) Seyahatnamesi'dir. Sözünü ettiği bu önemli merkez Denizli'dir. Seyyah, buraya Tonuzlu, Dongozlu dendiğini yazıyor. Burada eşi emsali olmayan altınla işlemeli pamuklu elbiselikler dokunur, çevre pamuğunun iyi vasıflı oluşu ve kuvvetlice eğrilmiş bulunuşu onun uzun süre dayanmasını sağlar, diyor. İbni Batuta Bursa civarında ipekçilik yapıldığından da bahsediyor. Seyyah ayrıca İzmir'de bulunduğu sırada kendisine kemhadan yapılmış iki kat elbise verildiğini, Kemha'nın Bağdat, Tebriz, Nişabur ve Çin'de dokunan bir kumaş olduğunu bildiriyor.1

Seyyahın Denizli kumaşları hakkında verdiği bilgi son derece önemlidir. Çünkü Osmanlı kaynakları da daha kuruluş devrinde bu kumaştan bahsetmektedir. Aşık Paşazade Tarihi'nden 1364 yılındaki bir nişan töreninin hediyeleri nakledilirken "... ol zamanlar altın, gümüş ve kumaş az olurdu, Tonozlunun ak alemlü bezleri olurdu, hil'at ondan yapılırdı" denmektedir.2 Denizli ve çevresi Buldan, Sarayköy, Tavas ve Kale ilçelerinde bugün de gelişmiş bir dokuma sanayi vardır. Erken tarihlerden başlayan Denizli dokumaları Osmanlı döneminde de devamlılığını sürdürmüştür. Gene İbni Batuta'nın Bursa civarında bahsettiği ipekçilik Osmanlılar zamanında canlanmış ve zirveye ulaşmıştır.

Kumaş Dokuma Merkezleri

Dokumacılık hammaddesine göre bitkisel kökenli olanlar; pamuklular ile hayvansal kökenli olan; yünlü ve ipekliler olmak üzere üç kategoride

incelenebilir. Osmanlı kaynaklarında pamuk, Pembe olarak geçer ve pamuklu dokumalar içinde en çok adı geçenler; bogası, kirpas, alaca, bez, mendil, dimi, yemeni, tülbent, basma çit, yazmadır. Pamuklu dokumacılık İç Batı Anadolu'da çok önemli gelişmeler göstermiştir. Başlangıçta da önemini vurguladığımız gelişmiş Denizli dokumacılığı başta olmak üzere Bergama, Akhisar, Tarhala, Manisa dolayları pamuklu bez dokurdu. Gelibolu yelken bezi üretiminde büyük bir üne kavuşmuştu. Tire, beledi denilen en eski pamuklu dokuma çeşitlerinden biriyle ünlüdür. Gene Karaman, Hamid ili bir çeşit kaba pamuklu dokuma olan bogasıların yapıldığı merkezlerdir.

Trabzon her yıl padişah için 20 zir'a iç çamaşırlık ince pamuklu gönderirdi.3 İstanbul'un kendine ait üskülü denen pamukluları, Diyarbakır'ın baskılı pamukluları meşhurdu. Bitkisel kökenli olan keten ve kenevir üretimi ise Karadeniz kıyılarında yapılmaktaydı. Yünlü dokumacılıkta iki önemli merkez bilinmektedir. Birincisi; tiftik keçileriyle meşhur Ankara ve çevresinin soflarıdır. Tiftik keçisinin uzun, parlak tüyleriyle ipek inceliğinde parlak soflar dokunurdu. Sofun pres altında su dökerek yüzeyinde hareler oluşturulan cinsine4 muhayyer (moher), dayanıklı, yumuşak, Avrupa serjlerine benzeyen cinsine şalî denirdi. Diğer yünlü üretim merkezi; imparatorluğun sürekli ve büyük miktarda ihtiyaç duyduğu çuha'nın üretildiği Selânik ve çevresidir. Çuha gerek askeri kıyafette gerek sivil halkın kıyafetinde çok kullanıldığından yerli üretim ihtiyaca yetmemiş ve Fransa, İngiltere, Macaristan, Hollanda gibi ülkelerden ithal edilmiştir.

İpekli dokuma merkezleri ise başta; Bursa olmak üzere İstanbul, Edirne, Amasya, Tokat, Bilecik, Alaşehir, Aydos, Diyarbakır, Mardin, Halep, Sakız başta olmak üzere diğer Ege adaları sayılabilir. Bu merkezlerden başta batıda İzmir, kuzeybatıda Edirne önemli ticaret merkezleridir. Kuzeyde

Trabzon doğudan gelen kervanların durak yeri olmuş bir ticaret merkezi, ayrıca Diyarbakır, Mardin, Erzincan gene doğudan bir başka koldan gelen kervanların uğrak yeri ve ticaret merkezi olmuştur. Çoğu zaman yerli üretim ihtiyacı karşılamadığından pamuklu, yünlü ve ipekliler dışarıdan getirilmiştir. Hindistan pamukluları Osmanlılar için yüzyıllar boyu vazgeçilmez bir ihtiyaç metaı olmuştur. Kaynaklar, geldikleri şehirlerin adlarıyla birlikte Hint pamuklularının cinslerini de belirtmektedir. İpekli sanayii ise hem hammadde üretimi hem dokuma olarak önemlidir. Bursa’nın durumu bu bakımdan önemli olmuş; önceleri dışardan hammadde alırken, daha sonra kendisi de hammadde üretimine başlamıştır. Özellikle 16. yüzyılda Bursa’nın hem ipeklileri hemde ipekli dokumaları son derece iyi kaliteleriyle ün yapmıştır. Buna rağmen Bursa zaman zaman Doğu’dan ve Batı’dan ipek ve ipekli dokumalar almıştır. Fatih; İstanbul’un fethinden sonra bir yandan saray örgütünü kurarken, diğer taraftan ülkenin iki temel sanayi kolunu da örgütlüyordu. Bunlardan biri dericilik diğeri dokumacılıktı. Her iki sektör, Türklerin Orta Asya’dan beri en iyi bildikleri konuydu. Yerleşik düzene geçilince saray tarafından destek görmüştür.

Saray sanatın koruyucusu olmuş ve sanat saraydan yönlendirilmiştir. Halkın yaşam tarzını şekillendiren dokuma, sarayda da gerekli ilgiyi görmüştür. Sultanlar başta giyim kumaş olmak üzere, sarayların ve köşklerin tefrişinde, yatağında, yorganında, askeri alanda; bayrak ve sancaklarda, zırhlarında, kalkanlarında, dini alanda; her yıl Kâbe-i şerifi giydirmek için üretilen kumaşlar gibi, pek çok alanda kumaş kullanılmıştır. Saray kendi ihtiyacını karşılamak için ehli hiref dediğimiz hassa sanatkarları içinde dokumacılara da yer verirken onların çalışacağı özel atölyelerini de kendi bünyesinde kurmuştur. Ancak bu atölyeler ihtiyaca yetmediğinden İstanbul ve Bursa’daki serbest piyasaya çalışan atölyelere de sipariş verilmiştir.

Sarayın ve yüksek devlet memurlarının kendi adamları aracılığıyla yurtdışında kumaş ticareti yaptığı bilinmektedir. Gene yabancı elçi kabullerinde elçilere kaftanlar verilmiş, yabancı krallara elçi gönderirken önemli miktarda değerli kumaşlar hediye olarak gönderilmiştir. Yüksek devlet memurluklarına atamalarda tayin emriyle birlikte hil'at giydirilmiş, ihsanlarda kaftanlar ilk sırayı almıştır. Kumaşlar sarayda hazine eşyası olarak kabul edilmiş ve değerli para olarak kaydedilmiştir. Kumaş ve ondan üretilen kaftanlar saray yaşamının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bu kadar önemli bir maddenin saray tarafından gözetilmesi de doğaldır. Sarayın lüks kumaşa olan ihtiyacı üretimin artmasında ve kalitenin yükselmesinde önemli bir etken olmuştur.

Kumaşın önemi nedeniyle; malzemesi, deseni, rengin kalitesi ve fiyatı imparatorluğun kuruluşundan itibaren saray tarafından kontrol altında tutulmuştur. 1502 tarihli İstanbul, Bursa, Edirne şehirlerine ait ıhtisab (Belediye) Kanunları5 25 yıl geriye dönerek karşılaştırmalı açıklamalarda bulunur ki; böylece 1475-80 yıllarının ipekli dokumacılığı hakkında da okuyanı bilgilendirir. Üç kanunda da ipekliler hakkında söylenenler aşağı yukarı aynıdır, Bursa'nınki biraz daha geniş tutulmuştur.

Bu kanunların metninde; ipek "harir", kumaşın boyunu belirleyen çözgü telleri "meşdud" veya "ariş", enine atılacak dokumayı sağlayan atkı iplikleri "pot" ve kadifelerde tüylü kısım "hav" olarak geçmektedir. Dokumanın kalitesini çözgü tellerinin sayısı, ağırlığı, bükümü, boyaması son derece önemlidir ve hilesiz yapılması gerekir. İşte çözgü tellerinin bu özellikleri kanunnamede şöyle bildirilir; ipek tellerinin işlenmesi (yani bükülmesi ve boyanması) ancak ipek kuruduktan sonra yapılmalı, uzunlukları 120 zir'a (90 m) gelmelidir. Seksen telden meydana gelen çilelerin 20 adedi bir meşdud olup; ağırlıkları 600 dirhem (1920 gr) olarak tespit edilmiştir.

Kanunla tespit edilen bu rakkamların dışına çıkmak, çözgü tellerini azaltmak veya ipek yerine başka iplik, örneğin pamuk konulması en büyük hilekarlık sayılmaktaydı ki; 1599 karihli bir mahkeme kaydında; ipek atkı yerine gügül (delik koza ipeği) ve penbe (pamuk) ipliği kullanıldığının tespit edildiği,6 davalıya bunların çözgü teli olarak kullanılmasının yasak olduğu ihtar edilmektedir.

İpeklerin Boyanması ve Renkleri

Boyama kumaşın kalitesini belirleyen en önemli unsurlardan biridir. İpekler hazırlandıktan sonra boyanırdı. Türk kumaşlarında en çok kullanılan renk kırmızı ve mavidir. Kırmızı renk Osmanlıların “lök” yabancıların “lâk” dedikleri boyarmadde aynı isimli böceğin dişisinde bulunan reçineli kısımdan elde edilir. Bursa kanununda lâk’dan kırmızının nasıl elde edileceği şöyle anlatılır: “dirhemi belli miktar lök, çivid’den geçirilir. Çivid ezilip saf suyu elde edilir. Bu suya batırılan ipek kırmızı olur. Ama lök miktarı az olup, yeni ezilmiş çivid suyuna batırılırsa ipek, menekşe moru ile kırmızı arasında bir renk olur. Lök’e kızıl boya karıştırılırsa renk kalp, yani bozuk olur. Boyanacak ipek ince ve iki teli de bükümlüyse boyayı iyi kabul eder.”

Mavi rengin elde edildiği çivid’den Edirne ihtisabında bahsedilir. Burada çivit yerine kara boyanın da kullanıldığı ve çivid boyasının Hindistan’dan gelen bir bitkiden elde edildiği yazılıdır. Çivid boyası “nil” olarak da bilinen indigo boyadır.

Kadife ve Kemhanın Kanunnamelerde Belirlenen Teknik Özellikleri

Bursa İhtisabında ipekli dokumalardan kemha, atlas, kutnu, bürümcük, çatma, kadife, tafta, valâ, futa, gibi belli başlılarının adı geçmektedir.

Kadife; çözgüsü ve atkısı ipekten olan havlı bir kumaştır. Düzüne “sade” desenlisine “münakkaş”, tellisine “müzehhep”, çift zeminlisine “çatma” denir. Kanunnamede kadifeyle ilgili şu bilgi verilir: “… havın her

teli bükülecek, rengin her yeri aynı olacaktır. Birkaç yıldır hav telinin birini bükdürüp, diğerini bükdürmüyorlar. Bükülmeyenler ince oluyor. Müzehhep kadifenin 45-50 teli bir dirhem olursa kumaş sağlam ve parlak olur. Fakat 5-6 yıldır 60-70'i bir dirhem geliyor, bu yüzden kumaş dayanıklı ve canlı olmuyor. Evvelce dokumada kullanılacak tele yüz dirhem gümüşe bir miskal has frengi altın katılıyordu, şimdi kötü altından yarım miskal katıyorlar, bu yüzden kadifelerde eski canlılık kalmadı, eskisi gibi olsun" deniyor. Çatmalar 15. yüzyıldan itibaren dokunan, dış giyim için olduğu kadar döşemelik için de uygun bir kumaştır.

Özellikle belli ölçüler içinde ve devrinin desen özelliklerini aksettiren Bursa, İstanbul, Bilecik atölyelerinin çatma kadifeden sedir yastıkları çok ünlüdür. Çatma kadife yastık yüzleri; kısa kenarlarındaki nişli bordür ve ortadaki göbek motifi, yelpaze şeklindeki karanfil veya lale desenleri ile karakteristiktir.

Kemha; ipekli dokumalar arasında sarayın ve halkın beğenisine en uygun, ağır, gösterişli, tok bir kumaştır. Atkısı ve çözgüsü ipek, üst sıra atkısı ayrıca altın veya gümüş kılabdanla takviyelidir. Bursa kanununda; "Dolabi ve yekrenk" kemhaların meşdudu eskiden 7000 tel olurdu. Gülistani kemha da eskiden 7000 teldi peşurisi 1150 teldir, toplam 8150 tel olurdu. Fakat 25 yıldır 1000 tel eksik dokunuyor. Bundan kimse incinmiyor. Çünkü teli eksik olan kemha (ucuz olduğu için) halkın ihtiyacını karşılıyor" şeklinde bilgi vardır.

Dokumada kullanılan telin, kumaşın kalitesini oluşturmakta çok önemli bir yeri vardı. Simkeşhanelerde çekilen gümüş tel önce civa yardımıyla altınla yaldızlanır, sonra çekilirdi.7 Bu işlemin telin dokuma için uygunluğunu belirlemek üzere kemhacıbaşı nazaretinde yapılması bir hükümle bildirilmişti.

Metal telli ipliklerin (klabdan) dokumada bol kullanılmasına rağmen, Osmanlı ipeklilerinin gözü rahatsız etmeyen ağırbaşlı, soluk bir parlaklığı vardı. Bu başlangıçta; dokuma bittikten sonra her dokumacının kendi atölyesinde uyguladığı preslemeyle sağlanıyordu. 18. yüzyılda bu görevi devlet üstlenmişti ve bunun için büyük ve küçük olmak üzere iki mengene kurmuştu.8

Kanunnamelerde; tafta ve valâ birlikte geçmektedir. Tafta çözgü ve atkı sıklığı eşit, bu sebeple sert ve dayanıklı bir kumaştır. Dokunduktan sonra yüzüne elle zamk sürülüp, pürüzü yatırılırdı. Çifte tafta ve yekta tafta olmak üzere çeşitleri vardır. Ordu için en çok kırmızı ve yeşil tafta üretilirken, giyim-kuşamda siyah tafta da kullanılmıştır.

Bu grup içinde “Bürümcük”ten de bahsedilir. Bürümcüğün hem çözgüsü hem atkısı çok iyi büküldüğünden dokuma ince, kıvırcık ve dökümlü olur. Bazı cinslerinde çözgü telleri arasına pamuk ipliği karıştırılır. Buna helâlî veya hilâlî denir. Siyah ve renkli çubuklu cinsleri vardır.

Canfes; hafif ipekli, ince, taftaya benzer bir kumaştır. Atkı iplikleri taftaya göre kalın ve seyrektir. Canfes daha çok ağır ipekli kaftanlara astar olarak kullanılmıştır. Ayrıca yazlık ferace, şalvar, içi pamukla kapitone edilerek kışlık kaftan yapımında, mintan, takke, çorap, bohça, yatak örtüsü yapımında da kullanılmıştır.

Kutnu (kutnî); çözgüsü ipek, atkısı pamuk ve ipek karışık atılmış, yumuşak, çoğunlukla yollu, eni dar bir kumaştır. Kadın kaftanı yapımında ve döşemelikte çok kullanıldığından iyi tanınan bir kumaştır. Çitari ile Bursa’nın “altı parmak” denilen kumaşları, kutnu ile benzerlik gösterirler. Çitari; üçü pamuk ipliğinden, biri ipekten olmak üzere dokunan bir kumaştır. Aslı Farsça üç demek olan “seh” ile, iplik manasına gelen “tar”dan oluşan “Sehtar”dır. Kutnu ile yollu olması bakımından benzer. Ancak kutnuda düz yollar atlas yüzlü; yollardan bazıları çiçek desenlidir.

Atlas; atkısı ve çözgüsü ince ipekten, sık dokunmuş, genellikle düz renkte, sert ve parlak bir kumaştır. Batılılar buna satin (saten) derler. Atlasın çözgüsü pamuk ipliği olanı daha tok bir kumaş olup; bu cinsi mefruşatta kullanılır.

Dibâ; geniş anlamda iyi cins atlas olarak tarif edilir. Kaynakların verdiği bilgilerden çıkan sonuçlara göre; dibâ, atlas ile kemha arasında, zemini atlas dokuma, telli ve desenli bir cins kumaştır.

Seraser; altın ve gümüş telle dokunan kumaşların en göz alanı ve pahalısı olup; 1502 tarihli Bursa İhtisap Kanunnamesi'nde rastlanmaz. Buna göre en erken 16. yüzyıl ortalarına doğru ortaya çıkan, ağır ve masraflı bir kumaştır. Çözgüsü ve atkısı ipek, atkısında altın alaşımlı gümüş tel kullanılan seraser iki takım çözgü ile dokunur. Seraserin dokunuşunda altın ve gümüş tel harcaması çoktur. Ayrıca dokuma ipliğinde kullanılan gümüş iki kere muameleden geçirildiği için özelliğini kaybeder. Bu sebeple seraser üretimi kontrol altında tutulmuş daha 16. yüzyılda seraser işleyen tezgahların sayılarının azaltılması için üst üste emirler çıkarılmış, boşalan tezgahlarda serenk dokunması istenmiştir. Seraser pek halkın satın alabileceği bir kumaş değildi. Sarayda daha çok hil'at (üst kaştanı) olarak kullanılırdı. Ayrıca sarayda taht döşemesinde ve şehzade yorganlarında da kullanılmıştır.

Serenk; kemha tekniğinde, fakat dokumasında altın veya gümüş teli bulunmayan, bunun yerine parlak, sarı renk ipekle, altınlı kumaş izlenimi yaratılan bir ipekli çeşididir. Yerli İstanbul ve Bursa serenklerinin yanı sıra Acem serenginin de adı geçmektedir.

Şîb; ipekli, dokuması telle zenginleştirilmiş tek katlı bir kumaştır. İstanbul'un telli ve sade şib'i meşhurdur.

Abani (Ağbâni, ağabani); çözgüsü ipek, atkısı pamuktan bez ayağı tekniğinde dokunmuş, beyaz zeminli, dalları safran renginde desenleriyle

karakteristik hafif bir dokumadır. Sarık, yorgan yüzü, bohça, kadın elbisesi yapımında kullanılırdı.

Buhara işi olarak tanınan “ikat” tekniğindeki kumaşlar Kuzey Anadolu’da, Trabzon ve Rize’de yaygın olarak dokunurdu. İkat tekniğinin özelliği; çözgü ve atkı ipliklerinin veya her ikisinin de dokuma sırasında tezgâhta boyanmasıdır. Kırmızı, mavi, sarı, gibi çarpıcı renklerle dokunan kumaşta, ikat; daha çok tek renk yollar arasında kullanılmıştır.

Son Devir Kumaşçılığı

Osmanlı İmparatorluğu 14-15. yüzyılda kuruluş döneminden sonra siyasi ve ekonomik yönden hızlı bir yükseliş gösterir. Ülke, gücünün doruğa ulaştığı 16. yüzyılda sanat alanında da altın çağını yaşar. Osmanlı’nın klasik çağı olarak nitelenen bu yüzyılın sonunda, değişen koşullar ülkeyi siyasi ve ekonomik bakımdan zora sokar. Sanatta da buna bağlı olarak eski ihtişamına göre bir durgunluk başlar. 17. yüzyıla bu atmosferde girilirken ülkeye yavaş yavaş Batı etkilerinin girmeye başladığı sultanların bazılarının bu yeni gelişmelere ilgisiz kaldığı bir kısmının Batı’nın ilerleyen teknolojisiyle bir kısmının sanatıyla ilgilendiği gözlenir.

18. yüzyılın başında saltanat süren Sultan III. Ahmet (1703-1730) bu yeni hareketi dikkatle takip eden yeniliklere açık bir kişiydi. Tarihimize Lale Devri olarak geçen bu dönem, Osmanlı sanatının da taze bir ruhla yeniden canlanması ve Batı’ya açılmasının başlangıcı kabul edilir.

18. yüzyılın görsel kaynaklarında, kıyafetlere bakarak bu dönem kumaşları hakkında fikir edinmek mümkündür. Klasik dönem kumaşlarında en belirgin özellik olarak görülen sağlam desen şeması artık parçalanıp, bütünlüğünü kaybetmiş yerini, küçük serpme çiçekler veya buket halindeki çiçek kümelerine bırakmıştır. Yollu, yollar arasında küçük çiçekli kumaşlar ile sade düz kumaşlara da sık rastlanır. Resimli tasvirleri, mevcut dokumaların özellikleri ve yazılı kaynakların verdiği bilgiler tamamlar;

örneğin kaynaklar dokumada kullanılan ipek oranının üçte iki oranında azaldığını söyler ki; 18. yüzyıl ipeklilerinden dikilmiş hafif elbiseler bunu doğrular. Eskinin kemha, kadife, çatma, diba, seraser gibi ağır ipeklileri yerini isimleri aşağıda sayılan bu kıyafetlerin dikildiği yeni kumaşlara bırakmıştır. Gene 18. yüzyıl kaynakları dokumada kullanılan ipek tellerinin iyi bükülmediğini, tellerin kalınlığının her yerde aynı olmadığını bu durumdaki ipeğin boyayı her yerde aynı ölçüde kabul etmediğini, dokunduğunda ise yüzeyde pürüz yaptığını ifade ederler. Gene bu konuda İstanbul ipekli dokumacılarının çözgü ipliklerinin İstanbul'dan başka yerde çözülmemesini istemesi dikkat çekicidir. Çünkü; Bursalı tüccarların getirdiği çözgü ipliklerinin hem uzunlukları hem tel sayısı eksik çıkıyormuş. Kaynaklar dokumada kullanılan metal telin miktarının azaldığını ve kalitesinin düştüğünü söylerler. Mevcut kumaşlarda telin sadece desenlerde kullanılması bunu doğrular. Ayrıca metal tellerde yapılan analizlerde bakır oranının yüksek oluşu da kaynakların verdiği bilgiyle örtüşür. Bu özellikleri gösteren kumaşlar; III. Ahmed'in çocuklarının sünnet düğününün tasvir edildiği 1720 tarihinde Levni tarafından resimlenmiş Surname-i Vehbi minyatürlerinde davetlilerin sade elbiselerinde de görülür.9 Ayrıca bu husus eserin metninde hediye gelen kumaşların isminden de anlaşılıyor. Atlas ve hatayilerin yanında telli ve nevzuhur hatayi, elvan ve sade hatayi, elvan atlas, taraklı atlas gibi kumaşlar özellikleriyle belirtilmiştir. Dikkati çeken husus ise "nevzuhur'' kelimesiyle ifade edilen bir takım yeni kumaş cinslerinin ortaya çıkmış olmasıdır.

Yeni kumaş isimlerine yurt dışına giden elçilerle gideceği ülkenin kralına sunulmak üzere saray tarafından verilen hediye listelerinde de karşılaşılır. Örneğin 1741 yılında elçi Mehmet Sait Efendi'nin Fransa Kralı 15. Louis'ye götürdüğü hediyeler arasında İran taklidi İstanbul dibası

bulunuyor. Gene 1748'de İran'a, Nadir Şah'a giden hediyeler arasında, İstanbulkâri şukûfe nevzuhur dibâ, İstanbulkâri telli kadife yastık, çiçekli bürümcük, Bursa işi kadife yastık, renkli Sakız seccadesi gibi, kumaş isimleri dikkati çekiyor.10 18. yüzyılda işlemeli kumaşlardan yapılan elbiseler moda olmuştu.

Bunlar sık dokunmuş ince pamuklulardan, seraser, kadife, atlas gibi ağır ipekliler, canfes, tafta, bürümcük gibi hafif ipekliler ile şalaki, lahuraki denilen yünlülere kadar her cins kumaş üzerine işlenirdi. Top halindeki kumaşlar büyük kasnaklara geçirilerek desenler renkli ipek ipliklerle işlenirdi. Ayrıca ipekliler üzerine değişik şekillerde bükülmüş altın gümüş alaşımlı tel iplik, düz tel kesme ve bükme tel, pul ve boncuklarla ağır işlenmiş kumaşlar da hazırlanırdı. Kaynaklardan, "Hüseyni" denilen bu işlemeli elbiselik kumaşların 18. yüzyıl başlarında ortaya çıktığı, 19. yüzyılda daha da zenginleşip yaygınlaştığı anlaşılıyor.

Dokunmuş kumaşları işleyen tezgahlar Tepebaşı ve Galata'daki atölyelerde bulunuyordu. Bu yüzden Hüseyni işlemeli kumaşlar kaynaklarda "Tepebaşı" ve "Galata işi" olarak da geçmektedir. Ancak işlemesinde tel kullanılan bu kumaşlar fazla miktarda metal tüketimine yol açtığı için sık sık yasaklanmıştır. 15 Nisan 1786'da Reisülküttaba verilen bir emirde11 hanımların Galata işi denilen tel, sırma ve klabtan işleme suzeni şeyleri alıp satmaları dokumacıların dokumaları ve işlemeleri terzilerin bu kumaştan elbise dikmeleri yasaklanmıştır.

Saraydan kılabdan tüketimini azaltmak için ard arda yapılan uyarılar ve onların hiç önemsenmediğini gösteren pek çok belge mevcuttur. Bu kısıtlamalara başta saray kadınları olmak üzere ne klabdancı, ne işlemeci, ne terzi ne de çarşı esnafı uymaz. Bu sebeple II. Mahmud'un İstanbul kadısına gönderdiği 1811 tarihli ferman "Hüseyni tabir edilen

sırma işlemeli esvab sanatıyla meşgul olan esnafın kuvvetli bir nizama raptı" hakkındadır.

Klabdancı esnafı simkeşhhaneye bağı olarak çalışırdı. Ürettikleri klabdanları, terzilere bağlı olarak çalışan "klabdan bükmeci" esnafı hazırlardı ki; vesikalarda bu kişiler; "esvab harcı için Hüseyni tabir olunur kırma harc dokur" şeklinde tarif edilir.

Saray koleksiyonunda düz, ince pamuklular ve ipekliler üzerine ipek iplikle küçük serpme çiçek işlemeli kumaşlardan dikilmiş bir grup elbise bulunur. Ayrıca işlemeli bürümcük gömlek, mendil, yatak çarşafı, Hüseyni işleme tarifine uygun bir top elbiselik kumaş mevcuttur. 17. yüzyıl seraserine benzer, fakat 18. yüzyılda daha çok parlayan, işçiliği biraz daha kaba seraserler üzerine renkli ipek iplikle işlenmiş elbiseler de işlemeli elbiseler arasında zikredilmelidir. Bunlar Hint orijinli olmakla beraber, bu devirde çok kullanıldıklarından konu içinde yer aldılar. Elbiselerdeki işlemeler 19. yüzyılda mercan ve incinin katılımıyla daha çok ağırlaşacak ve çeşitlenecektir.

Bu arada Avrupa'ya açılımın sarayda Batı kumaşlarına olan ilgiyi arttırdğı, mefruşatta Lyon ipeklilerinin tercih edildiği gözleniyor. Özellikle kadın kıyafetlerinde çok kullanılan yaldızlı geniş harçlar, dantelalar, kurdeleler gibi aksesuara olan talep artıyor.12 19. yüzyılda daha da artacak olan saray kadınlarının bu istekleri doğrultusunda Avrupa'dan önemli ölçüde ithalat yapılıyor. Fakat başta kumaş olmak üzere Batı'ya yapılan ihracat bunu o devirde karşılıyor. Ancak kaynaklar Hindistan'dan, Arabistan yoluyla gelen tülbent, savai, şal, vs. gibi pamuklu ve yünlü dokumaların devlete çok külfet yüklediğinden hiç ihracatımız olmadığı için senelik 30 milyon kuruşluk Venedik altınının Hindistan'a akdığından yakınıyorlar. Nitekim 1751 tarihli bir hükümde kıyafete getirilen kısıtlamalar içinde Hint kumaşlarının kullanımı yasaklanmışır. 18. yüzyılda

bazı dokuma tesislerinin kurulmakta olduğu görülüyor. Örneğin 18. yüzyılın tarihini yazan İncicyan, Üsküdar Kuzguncuk'da yeni icap edilen nakışlı (desenli) basmalara ait bir atölye kurulduğunu yazıyor. Ayrıca yazar Bebek'te de basmacılar atölyesinin bulunduğunu, ancak buranın Sultan III. Ahmed'in vezirlerinden İbrahim Paşa tarafından temizlendiğini (1725), basmacıların bir kısmının Üsküdar'a bir ksmının Yenikapı civarında Langa'ya taşındığını söyler. Bu basmacıların daha sonra örgütlendiği, sarayın da bunlara destek verdiği görülüyor. 1766 tarihli bir belge, Langa Yenikapısı dışında padişaha ait bir vakıf arazisinde al boyacı esnafına 6 adet dükkan açma izini vermiştir. Burada uzun süre faaliyet gösteren esnaf, Yenikapı'da deniz tarafında tren hattı boyunca uzanan sokağa ismini vermiştir. Bugün bu sokağın "alboyacılar" olarak tabelası okunur.

Osmanlı pazarlarında satılan Avrupa kumaşlarıyla yerli kumaşlar arasında gizli bir rekabet yaşanırken sultanların yerli esnafa destek olmaya çalıştıkları görülüyor. Sultan III. Mustafa (1757-1774) Üsküdar'daki Ayazma Camii'ni yaptırırken bu camiye vakıf olmak üzere 40 yastıkçı atölyesi, bir lonca odası, harir bükücü kârhanesi de yaptırdığı caminin 1758 tarihli inşaat defterinde yazılıdır. Gene bu camiye vakıf olmak üzere Yenikapı'da içinde 130 ustanın çalıştığı bir boya atölyesi de kurdurmuştur. Dokumacılıkta Avrupa'yla rekabet ortamında bu atölyelerin üretimi sürerken Batılı J. M. Jacquard (1752-1834) isimli bir mühendisin dokuma tezgahlarındaki buluşu bu sanayide bir çığır açtı. 18. yüzyılın sonuna doğru Jacquard elle çalışan tezgahları; delikli kart sistemi ile çalışan ve desenli dokuma yapan otomatik tezgâhlar haline getirdi. 1812'den sonra bu tezgâhların bütün Avrupa'ya yayılmasıyla Batı dokuma üretiminde bir patlama olacaktır. İşte bu sıralarda Osmanlı tahtında Sultan I. Abdülhamit (1774-1789) bulunmaktadır ve eşi Fransız asıllı Nakşıdîl (Aimee) Sultan'dır.

I. Abdülhamit’in ölümü ve III. Selim’in (1789-1807) tahta geçişi tam Fransız İhtilali’ne (1789) rastlar. Nakşıdîl kocası öldüğü halde oğluyla birlikte saraydadır ve Fransa ile sıcak ilişkiler sürmektedir. Nitekim, 1797’de İstanbul’dan Fransa’ya gönderilen daimi elçi Napolyon tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. III. Selim, çok açık fikirli, Batı’ya dönük bir kişidir. Ülkesindeki gelişmelerle yakından ilgilidir, Üsküdar’da kendi adına bir cami yaptırırken, etrafına dokuma atölyeleri kurdurmayı ihmal etmemiştir. Batılı araştırmalardan öğrendiğimize göre Selim bu atölyelerin başına Fransa’dan uzman ve işinde başarılı dokumacılar getirmiştir. Araştırmada bu kişilerin daha önce Yunanistan yarımadasında ipek dokumacılığı tekniğini öğrendikleri ve Üsküdar’da bulunan eski bir Venedik kolonisine yerleştirildikleri belirtilir.

Araştırma bu bilginin tahkik edilebileceği bir kaynak göstermiyor. Ancak bu tezgâhlarda dokunan ve daha sonra Selimiye diye adlandırılan kumaşların Batı dokuma tekniğinde olması tezgâhların Batı teknolojisine uygun olduğunu ve Batılı dokumacılar tarafından dokunduğunu gösteriyor. Burada dokunan kumaşlar yollu ve yollarının arası sarma işleme görünümündeki çiçekli desenleriyle karekteristiktir. Çiceklerin çözgüden desenlendirilmesi ise Avrupa dokuma tarzı olup, atkıdan desenlendirme yapan Osmanlı dokumacılığına yabancıdır.

Bugün Londra’da Victoria & Albert Museum’da bulunan kumaş örneklerinin toplandığı bir defter (T. 671-1919), 1790-1820 tarihlerinde İstanbul’da satılan yaklaşık elli değişik desende savai ve selimiye kumaşları hakkında bilgi verir. Defter Grek harfleriyle Türkçe yazılmış olup; 19. yüzyılda İstanbul’da faaliyet gösteren G. P. & J. Baker firması tarafından satın alınmış ve V & A müzesi’ne hediye edilmiştir. Batılı araştırmacılar bu desenlerin kuvvetli Fransız etkisi gösterdiği konusunda birleşirler. 18. yüzyıldan itibaren Batı özellikle Paris, dünyanın moda merkezi

konumundayken ve saray hanımları Paris model ve kumaşlarını tercih ederken, III. Selim'in Üsküdar'da Fransız kumaşlarına benzer ipekli üretimini kurdurması akılcı görülüyor. Burada ayrıca çatma kadife yastık yüzleri ve döşemelik kadifeler de dokunmuştur. Bu caminin dışındaki dokuma atölyeleri 1814'te yeniçeriler tarafından yakıldı. Ancak burada çatma dokuyan bazı atölyelerin bulunduğu ve Üsküdar çatmaları adıyla daha bir müddet üretim yaptığı anlaşılıyor. Üsküdar tezgahlarının yerini 1844'te saray tarafından kurulan Hereke fabrikaları üstlenecektir.

1 İ. Parmaksızoğlu, İbn Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler, İstanbul 1971, s. 14, 38.

2 T. Öz, Türk Kumaş ve Kadifeleri, İstanbul 1946, s. 7.

3 Başbakanlık Arşivi, Cevdet Sarayı No. 1231, H. 1211/M. 1796 tarihli.

4 E. S. Forster, Türkiye'yi Böyle Gördüm, (The Turkish Letters of Ogier Ghiselan de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople (1554-1562), (çev. A. Kurutluoğlu, İstanbul tarihsiz), s. 56.

5 Ömer Lütfi Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar I, Kanunname-i İhtisab-ı İstanbul el Mahrusa", Tarih Vesikaları Dergisi 5 (Haziran 1941-42), s. 326-340; Kanunname-i İhtisab-ı Bursa II, Tarih Vesikaları Dergisi 7 (Haziran 1942-Mayıs 1943), S. 15-40 Kanunname-i İhtisab-ı Edirne III, Tarih Vesikaları Dergisi 9 (1942), s. 168-177

6 F. Dalsar, "Bursa'da İpekçilik", İstanbul 1960, C. 261, s. 328.

7 H. Sahillioğlu, "XVII. Yüzyıl Ortalarında Sırmakeşlik ve Altın-Gümüş İşlemeli Kumaşlarımız" Belgelerle Türk Tarih Dergisi 16 (Ocak 1969), İstanbul, s. 48-54; H. Tezcan, "Saray İçin Yapılan Gümüşlü, Altınlı Dokumalar, İşlemeler" Antik&Dekor 64 (Mayıs 2001) İstanbul, s. 70-78.

8 Dalsar, a.g.e., V. 294, 295, s. 347, 348.

9 TSMK. A. 3593 Surname-i Vehbi. 1720 tarihli; B. Mahir, “Abdullah Buharı’nın Minyatürlerinde 18. Yüzyıl Osmanlı Kadın Modası”, P Dergisi 12 (Kış 1998-99), İstanbul, s. 70-81.

10 TSMA. Hediyeler 7129.

11 BA, MD., No. 183, 5 Cemaziyelahir 1119/15 Nisan 1786 tarihli hükümün yayınlandığı yer için bkz. P. Tuğlacı, Osmanlı Dönemi’nde İstanbul Kadınları (I), İstanbul 1984, s. 12.

12 H. Tezcan, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Yüzyılında Kadın Kıyafetlerinde Batılılaşma” Sanat Dünyamız 37 (1988), İstanbul, s. 45-51.

Osmanlı Dönemi Türk Kumaş Sanatı / Fikri Salman [s.410-415]

Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi / Türkiye

Bir beylik olarak 1299'da tarih sahnesine çıkan Osmanlılar, ilerleyen dönemlerde siyasi ve kültürel açıdan hızlı bir gelişme göstermiştir. Osmanlı imparatorluğu köklü bir geleneğin taşıyıcısı olarak Selçuklulardan devraldığı kültür mirasıyla birlikte, Anadolu'da karşılaştığı çeşitli uygarlıklardan gelen etkileri de kendi benliğinde erittikten sonra kullanmıştır. Anayurttan getirdikleri sanat anlayışını, Anadolu'nun eski uygarlıklarından gelen, gelenek ve görenekleri ile zenginleştirmiş ve bu sentez sonunda kendisine has bir Türk sanatı üslubu ortaya çıkmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda saray yaşantısına geçip, göçebe hayattan uzaklaşılmaya başlanınca, yerleşik düzenin de getirdiği özelliklerden olsa gerek, kıyafetlerde ve dokumacılıkta farklılıklar baş göstermiştir. Halk, saray mensupları ve azınlıklar kendi sınıf ve statülerini belirten kıyafetler giyerlerdi.

Bugün müzelerimizi dolduran pek çok kıyafet, saray mensuplarına ait giysilerin bir bölümünü teşkil eder. Osmanlı'da ölen padişahların giysileri katlanıp bohçalanarak özenle saklanmıştır. Bohçalar üzerine etiketler dikilerek kime ait olduğu da belirtilmiştir. Ancak zaman zaman yapılan incelemelerde bu etiketlerin karıştırılmış olma ihtimali de ortaya çıkmıştır. Bu yolla yaklaşık binbeş yüz parça giysinin Topkapı Sarayı'nda muhafaza edildiği bilinir. Bohçalar üzerindeki kayıtlara bakılınca, bazı padişahların sağlığındayken de giysilerini saklattığını görüyoruz. Birçok padişahın kıyafeti olmasına karşın, VI. Mehmed'in (Vahdettin) firari olması nedeniyle hiçbir elbisesi yoktur.1

XIV. Asırda Dokumacılık

Osmanlılar, Beylik Dönemi'nde, Selçuklulardan devraldıkları ileri düzeyde bir dokumacılık bilgisine sahipti. Devletin zamanla zenginleşmesi, her alanda olduğu gibi kumaş sanatına da yansımıştır.

XIV. yüzyılda ipekli dokumacılığın merkezi olan Bursa, Osmanlı'nın eline geçtikten sonra bu önemini biraz yitirmiştir. Daha önceleri yaşanan Moğol istilasının olumsuz etkileri ve Bizanslı ustaların İstanbul'a çekilmeleri bunda önemli etken olmuştur. Ancak ilerleyen dönemlerde toparlanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun hem başkenti, hem kumaş merkezi olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu müteakiben, Orhan Bey bir yandan ülke sınırlarını genişletirken, diğer taraftan kardeşi Alaaddin, iç düzeni sağlamak için kılık kıyafetle ilgili yasalar çıkarmıştır. Külah, börk, sarık, kavuk gibi serpuşlar, entari, cepken, cüppe, kaftan gibi giysilerin ve merasim kürklerinin malzemesi, şekli, dokuması, rengi, astar ve süslemeleri bir nizama bağlanmıştır.2 Osmanlı Devleti bu dönemde henüz gelişme çağında olduğu için Denizli, Alaşehir gibi eski dokuma merkezlerinde üretilen kumaşlar revaçta olup, XIV. yüzyılda genellikle bu kumaşlardan yapılan kaftanlar kullanılmıştır. Timur'un, 1404'teki savaşın ardından Bursa'yı yağmalaması sonucu, günümüze ulaşan XIV. asra ait kumaş örneğine pek rastlanmaz.3

Çeşitli kaynaklarda dönemin kumaş dokumacılığına dair birtakım bilgiler de mevcuttur. Neşri Tarihi'nde I. Osman'a ait Denizli ve Alaşehir kumaşlarından dokunmuş elbiselerden bahsedilirken o günlerde altın, gümüş ve ipeğin nadir olduğu bildirilir. Aynı tarihçi 1421'de Sultan I. Mehmed'in oğlu şehzade Mustafa'ya 100 çeşit kumaş verdiğinden söz eder. Bu belge 1364-1421 tarihleri arasında dokuma sanatının kaliteli ve miktar itibariyle belirgin bir gelişme içerisinde olduğunu gösterir.4

XIV. yüzyıldan kalma kumaş numuneleri olmadığını daha önce belirtmiştik. Fakat Topkapı Sarayı'nda Osman Gazi'ye ait olarak bilinen bir bohçada dokuz parça giysi mevcuttur. Bunların içinde bulunan kaftanlardan biri beyaz pamuk ipliğinden dokunmuş olup, motifleri koyu sarı renklidir. İki iri yaprağın ortasında bir nar motifi tezyin edilmiştir. 1.48 cm. boyundaki bu kaftanda desen yalnızca iki defa tekrar edecek kadar büyüktür. Nar ve yaprakların içi, sümbüle benzer beyaz motiflerle doldurulmuştur. Elbise kalın astarlı olup, kaba bir dikişle dikilmiştir. Benzer desen özelliklerini taşıyan bir başka kaftan ise yine aynı bohçadan çıkarılmıştır. Bu kaftanların Orhan Gazi'ye mi yoksa Osman Gazi'ye mi ait olduğu, bohça etiketinin karışmasından dolayı tam bilinmemektedir.5

XV. Asırda Dokumacılık

Bu dönem Beylikler Devri sanat anlayışına, İmparatorluk Devri sanat anlayışına geçişin yaşandığı bir dönemdir. Klasik Osmanlı sanatının temeli XV. yüzyılda atılmıştır. Saray sanatının üslup birliği kumaş tezyinatına da yansımıştır. Bu asırdan kalma kumaşların sayısı fazla olmamakla birlikte, o dönemin dokumacılığı açısından bize yeterince bilgi verecek kadar eser mevcuttur.

XV. yüzyıl kumaşlarında süsleme elemanı olarak Selçuklulardan devralınan rumiler oldukça fazla görülür. Rumiler, gerek lotus ve palmetlerle, gerekse hatailerle birlikte ele alınarak tezyinatta kullanılmıştır.6

Fatih Dönemi'nde Osmanlı Devleti, merkezi bir idareye sahipti. Kumaş dokumacılığı yönünden Bursa hâlâ önemini korumakla birlikte, İstanbul'da saray etrafında dokumacılık faaliyetlerinin başladığını görürüz.

Türk kumaşları ince, karakteristik muntazam desen anlayışına ve mükemmel dokuma tekniğine XV. yüzyılda ulaşır. Renk sadeliği açısından İran kumaşlarından ayrılır. Bu asırda en çok kullanılan renk, kırmızının

tonları ve mavidir. Sarı ve yeşil az kullanılmıştır. Altın ve ipek ise birlikte kullanılmaya başlanmıştır.7

Bu dönemde kumaş desenleri XIV. yüzyıla nazaran küçülmüşse de yine iri düzenlemeler devam etmiştir. Ancak aradaki boşluklarda daha ince işlenmiş bitkisel süslemelere rastlanır. XV. yüzyılın kumaşlarında görülen en önemli motif pans beneği ve kaplan postu motifidir. Çintemani ve kaplan postu motifi, çatma kumaşlarda yoğun olarak kullanılmıştır. XV. yüzyıl sonuna doğru bitkisel motiflerin yoğunluk kazandığı ve desenlerin küçüldüğü görülür.8 Kumaşlarda görülen desenler arasında gül, karanfil, menekşe gibi çiçeklerin az stilize edilmiş örneklerini, iri yapraklı desenlerin yanı sıra sade ve düz renkli kaftanları da bulabiliriz.

XV. yüzyılda dokunan kumaşların kalitesi oldukça yüksekti. Bunu çeşitli belgelerden anlayabiliyoruz. 1452 tarihli bir Çin fermanından, Osmanlı İmparatorluğu'na kumaş siparişi verildiğini anlıyoruz. Saray kayıtlarındaki çeşitli belgelerden de kumaş türleri hakkında bilgi edinebiliyoruz.9

Fatih'in kaplan postu motifli kaftanı ipekle dokunmuş olup, güvezi renkle iki dalgalı bulut arasında üç benek motifi bulunur. Münakkaş kadifeden yapılan bu kaftanın kumaşına benzer bir parça da Washington Textil Museum'da bulunmaktadır. Bursa çatması olarak tanıtılan kumaş, aynı desen özelliğiyle XV. yüzyıl geleneğini taşır (Resim 1).

Topkapı Sarayı'nda saklanan nadide kaftanlardan biri de Fatih'in 1481'de bir doğu seferi esnasında 3 Mayıs günü öldüğünde üzerinden kesilerek çıkarılan civit mavisi düz renkli Bursa ipeklisinden yapılmış kaftanıdır. Fatih'in giydiği son kaftan olarak ayrı bir önemi olan bu elbisenin içi ince pamukla doldurulmuş ve nohut rengi ince kumaşla astarlanmıştır.10

Bunların dışında Fatih Sultan Mehmet'e ait olduğu sanılan başka kaftanlar da vardır. Ama kesin bir bilgi mevcut değildir. Ayrıca ele geçen başka kumaşlar da bu yüzyıla ışık tutar. Asrın sonuna doğru oldukça yüksek kaliteli kumaşların dokunduğunu da yine çeşitli belgelerden anlıyoruz.

XVI. Asırda Dokumacılık

Osmanlı kumaş dokumacılığının en parlak dönemi XVI. yüzyıldır. Bursa, İstanbul, Bilecik, Denizli, Kastamonu, Ankara, Amasya, Karaman gibi şehirler tam bir dokuma merkezi haline dönüşmüştür. Osmanlı, ekonomi ve sanatta en güçlü dönemine bu asırda ulaşır. Kumaşların ve desenlerin en zengini bu devirde dokunmuştur. Lale, karanfil, sümbül, çınar yaprakları, bahar dalları, nar çiçekleri ve narlar, kıvrık dallar arasında hançer yaprakları XVI. yüzyılın en çok sevilen ve sık kullanılan motifleridir. Bu tür natüralist çiçeklerin dış kontürlerinin belirgin olarak çizilmesi ise Osmanlı kumaş desenlerini diğer ülke kumaşlarından ayıran en belirgin özelliktir. Bunların yanı sıra üç benek, stilize bulut ve ikisinin birlikte kullanıldığı çintemani olarak hayvan figürlü kumaşlara da rastlanmaktadır.11 Desenlerin çoğu sonsuzluk fikrinde düzenlenmiştir. Motifler bir araya getirilirken belli şemalar, kartuş ve madalyonlar kullanılmıştır.

Kumaş dokumacılığının düzenli bir şekilde zirveye ulaşmasının en önemli etkenlerinden biri Ahilik ve lonca teşkilatı olmuştur. Kökeni çok daha eskilere uzanan kardeşlik, meslek ve bezirganlık temellerine dayalı olan Ahiliğin XIII. yüzyıldan sonra, Anadolu insanının günlük yaşamında büyük etkisi olmuştur. Diğer taraftan "ehli-hiref" adı altında saray bünyesinde de zanaatçı ve sanatçı örgütlenmesi, dokumacılık teşkilatının daha da gelişmesini sağlamıştır. Dokunan kumaşlar üst düzey yetkililer tarafından kontrol edilip mühürlendikten sonra satışa sunulurdu. Böylece hile yapılmasının önüne de geçilmiş olunuyordu. Altın ve gümüş tellerle

dokunan kumaşların üretimi sadece saray atölyelerinde, devletin kontrolünde yapılıyordu. 1502 tarihli "Kanunname-i İhtisab-ı Bursa" adlı yasayla kumaş dokumadaki kaliteye tekrar düzenleme getirilmiştir. Zira bir önceki yüzyılın kumaşlarının çok daha kaliteli olduğunu ve giderek bozulduğunu bu fermandan anlıyoruz.12 Daha birçok belge ve ehli hiref defterlerinde, hediye olarak verilen kumaş ile rakamsal verileri görmemiz mümkündür.

Bu yüzyılın kumaş dokumacılığındaki en önemli özelliklerden biri şudur: Desen çizen sanatçıların kumaş dokuma tekniklerini çok iyi bildikleri ve bu doğrultuda tasarım yaptıklarıdır. Bunun yanı sıra desene göre çok katlı çözgüleri de tezgaha bağlayan nakşbendan-ı kemhabafan adlı bir grup ustanın da ehlihiref defterinde kayıtlı oldukları görülür.13 XVI. asırda dokumacılığın son derece ileri düzeyde olmasına rağmen, bazı saray eşrafının İtalya'ya kumaş siparişi verdiğine de tanık oluyoruz. Bugün bu sipariş mektupları Venedik Devlet Arşivi'nde bulunmaktadır.14

II. Beyazıd Han'a ait olduğu söylenen kırmızı zeminli bir serenk kaftanda, dikey dalgalı bir yol tarzında yapılmış, iri yapraklı desenleri olan bir kumaş kullanılmıştır. Yaprakların sarı klaptanla dokunmuş olması önemlidir. Gerek zemin, gerekse yaprak içleri bitkisel desenlerle doldurulmuştur (Resim 2).

XVI. yüzyılın şaheserleri olarak bilinen iki önemli kaftan daha vardır ki; bunlar sazyolu üslubunda bir desenle dokunmuştur. İlk bakışta desenleri itibariyle birbirine çok benzeseler de, birinin zemini açık renkli, diğeri koyu renklidir. Ayrıca koyu renkli olan, uzun kollu, açık renkli olanı kısa kolludur (Resim 3). Ağır altınlı kemhadan hazırlanan bu kaftanların desenleri özel olarak hazırlanmış ve dokunmuştur.15

Osmanlı İmparatorluğu bütün sanat dallarında olduğu gibi kumaş sanatında da zirveyi yaşadığı bu yüzyılda; Yavuz Sultan Selim'in Bektaşi

misali sade ve yalın giyinmeyi sevdiğini, buna karşılık oğlu Kanuni Sultan Süleyman'ın şık ve gösterişli giyinmeyi sevdiğini anlıyoruz. Şehzadeliği yıllarında bir gün çok süslü bir elbiseyle babasının huzuruna çıkınca, onun süslü kılığına sinirlenen babası "Süleyman, anan ne giyecek?" diye azarlamıştır.16 İşte böyle basit giyinmeyi seven Yavuz Sultan Selim'in belki de en gösterişli kıyafeti kırmızı zemin üzerine sarı klaptanla dokunmuş desenlere sahip, kısa kollu serenk kaftanıydı (Resim 4). İri palmet motiflerinin içini dolduran küçük bitkisel motiflerle süslenmiş kaftanın içi de sarı pamuklu bir astarla kaplanmıştır.17

Bu yüzyıl kumaşlarında en çok görülen diğer süslemeler arasında üç benek, hilal, lale, hatai ve çeşitli bitkisel motifleri sayabiliriz. Topkapı Sarayı'nda bulunan kısa kollu narlı kemha kaftan ise meyve motifli olması yönüyle ilginçtir (Resim 5). Zemindeki kırmızı renkli desenlerin, dimi bir örgüyle çift katlı bir kumaş olarak dokunduğunu görürüz.

XVI. yüzyıl kumaşlarında rumiler ve bitkisel süslemelerin bir alanda kullanıldığı değişik örneklere de rastlarız (Resim 6-7).

XVII. Asırda Dokumacılık

XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu birçok kuşatma ve savaşlar yaşamıştır. Sultanlar devlet işlerinden ellerini yavaş yavaş çekmişler, saray hayatına dalmışlardır. Devlet yönetimi ise tecrübeli vezirler eline kalmıştır. Saraydaki kadınların yönetimdeki entrikaları da boy göstermeye başlayınca, yüzyılın sonuna doğru ekonomik ve siyasi yönden devlet sarsılmaya başlamıştır.

Her şeye rağmen dokumacılık XVII. yüzyılın ortalarına kadar o denli ilerlemiştir ki, dokunan mamuller XVI. yüzyıl ikinci yarısına mı yoksa XVII. yüzyıl ilk yarısına mı ait olduğunu kestirmek güçtür. Kumaşlar teknik açıdan XVI. yüzyıl kalitesindedir. Klasik sanatın tutucu, kaidelere bağlı, ölçülü desenleri yerine, nakkaşların hayal güçlerine daha fazla

dayanan aynı kalıplar içinde daha neşeli, renkli, orijinal kompozisyonların desenlerde yer aldığı görülür, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı sanatında görülen Batı tesiri, kumaş sanatında da etkili olmuştur.18

XVII. yüzyılda yine çeşitli kanunname ve fermanlarla kumaş dokumacılığı zaman zaman kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Bu asırda İstanbul, Bursa'yı geride bırakmış faal bir dokuma merkezi olmuştur. Kadifelerin kalitesinde bir düşüş olduğu görülür. Gittikçe bozulan Osmanlı ekonomisine bağlı olarak altın ve gümüş tel kullanımı fermanlarla, en aza indirilmiştir. Desenlerdeki çözülmeler, madalyon ve yollardaki ayrılmalardan sonra, bir kökten veya vazodan çıkan çiçekler yüzeyleri doldurur.19 Giderek Batı etkileri kendini iyiden iyiye gösterir. Yüzeyi dolduran çiçek buketleri, büyük yelpaze şeklini almış karanfiller bu devirde dikkati çeken en önemli desen türleridir.

Yüzyılın sonuna doğru görülen kumaş kalitesindeki gerilemenin birçok nedeni vardır. İthal kumaşların çoğalması, ustaların daha kısa sürede yetiştirilerek maaşla çalıştırılmaya başlanması, iş ahlakının yitirilmesi bu çözülmenin ve gerilemenin başlıca sebepleridir. Çözgü ve atkılardan iplik çalmalar, kalitesiz boyaların kullanımı, rekabeti ve kaliteyi öldürmüştür.20

XVII. yüzyılın ilk Sultanı olan I. Ahmed'in renkli kişiliği, onun giydiği kaftanlarına da yansımıştır. II. Osman'a ve IV. Murad'a ait kaftanların bazılarında ise Batı tarzının hakim olduğu desenler görürüz. Çin bulutu ve çintemani motifi yine bu yüzyılda da sevilerek kullanılmaya devam etmiştir. XVII. yüzyıl kumaş desenleri arasında en yaygın olanı yelpaze şeklini alan iri yapraklı karanfil desenidir (Resim 8).

Zevke ve safaya düşkünlük saray halkının yanı sıra zenginlerin de saraya ve süse özenerek, şatafatlı ve pahalı kumaşlara yönelmesine sebep olmuştur. Gittikçe yoksullaşan halk ise daha ucuz kumaşlara eğilim göstermiştir.

XVIII ve XIX. Asırda Dokumacılık

Devletin gerilemesi bu yüzyıllarda daha da artmıştır. III. Ahmed yayınladığı bir fermanla sırmalı kumaş üretimini yasaklamıştır. Sadece saray için sırmalı kumaş üretilmiştir. Devrin minyatürlerinde de desensiz düz kumaşları daha sık görürüz. Avrupa etkileri ise her geçen gün daha da artmış, gerek kumaş ithalatı, gerekse Barok tarzı motifler Osmanlı el dokumacılığını sarsmaya başlamıştır. Lale Devri'nde yine eski günleri yad edecek güzellikte kumaşlar üretilmeye çalışılmışsa da bu çabalar uzun sürmemiştir. Belgelerde İran kumaşlarının taklit edilerek, yabancı devlet adamlarına hediye edildiğinden bile bahsedilir.21

1770'li ve 1780'li yıllarda Avrupa'da yaşanan sanayileşme, tekstil alanında da kendini göstermiştir. Bunun sonucunda bir zamanlar kumaş ihracatı yapan Osmanlı İmparatorluğu, kumaş ithalatına başlamıştır. 1786'da Jacquard'ın desen dokuyabilen bir tezgah icat etmesiyle, dokuma sanayiinde bir çığır açılmıştır. Bu gelişmeler, Osmanlı el dokumacılığına büyük darbe vurmuştur.

Kumaş dokumacılığımızı tekrar canlandırmak için, birtakım girişimler yapılır. III. Mustafa, 1759'da Ayazma Camii civarında kumaş atölyeleri kurdurmuştur. III. Selim de Üsküdar'da atölyeler kurdurarak dokumacılığın yeniden canlanmasına katkıda bulunmuştur. Daha sonra burada dokunan kumaşlar "Selimiye" adıyla anılır olmuştur.

Dönemin kumaşlarında yollar oluşturan buket çiçekler, serpme motifler, geometrik düzenlemeler desen olarak sıkça görülür. Sultanların kıyafetlerinin yanı sıra, hanımların da kıyafetlerinin saklanmaya başlaması, bir gelenek olarak ortaya çıkar. Karanfil desenli çatma kumaşlar bu asırda da en sık görülen kumaşlar arasında yer alır.

XIX. yüzyılda saray yaşantısında hızlı bir değişim yaşanmıştır. Sultanlar yüzyıllardır yaşadıkları Topkapı Sarayı'nı terk ederek, yeni saraylar

yaptırmışlar ve buralarda yaşamışlardır. Topkapı Sarayı'ndaki ehli hiref teşkilatı da dağılmıştır. Tüm olumsuzluklara rağmen Üsküdar çatmaları ve Selimiye kumaşlarıyla, kumaş sanatı bir süre daha yaşamıştır.

1845'te Abdülmecit tarafından Hereke'de kurulan dokuma fabrikası, 1850'lerde yapılan ilavelerle üç katlı bir hale getirilmiştir. Fabrika yaklaşık yüzyıl kadar çalışmıştır. Geçmişte Hereke fabrikasında üç tür kumaş dokunurdu: Saray için döşemelik kumaşlar, Fransız kumaşlarını hatırlatan Batı zevkindeki kumaşlar ve Türk Rokoko üslubunda kumaşlar. 1936 yılında Hereke fabrikasının kumaş kısmına son verilerek sadece halı imalatı kalmıştır.22

1844'te İzmit Çuha Fabrikası kurulmuş, devletin ve ordunun kumaş ihtiyacı buradan karşılanmaya çalışılmıştır. Bu fabrika yapılan ilavelerle 1945'lere kadar çalışmıştır. Bunların dışında 1855'te Bursa İpekli Mensucat Fabrikası, Balıkesir Aba Fabrikası, 1850'de Basmahane Fabrikası, İzmir Pamuklu Mensucat, 1885'te İzmir Şark Sanayii, 1889'da Yedikule İplik Fabrikası, 1904'te Adana Simyanoğlu Fabrikaları kurularak üretim yapılmaya çalışılmıştır.23 Böylece Osmanlı İmparatorluğu da tekstilde, endüstrileşmeye bir geçiş yaşamıştır.

Her şeyden önemlisi XIX. asırda geleneksel kıyafet biçimlerimiz de değişmiştir. 1828'de yayınlanan bir nizamnameyle, yapılan kıyafet değişikliği etraflıca anlatılmış, kimin ne giyeceği, hangi meslek adamının ne olacağı belirtilmiştir. Yüzyıllardır giyilen kaftan da, bu yasayla kaldırılmıştır.24

XIX. yüzyıl halk giysilerine baktığımızda, düz kumaşlar, ince ve kalın çubuklu yollu kumaşlar, basit küçük çiçekli kumaşlar veya ikat tekniğinde boyanarak dokunmuş kumaşlar en çok karşılaştığımız örneklerdir.

1 Tahsin Öz; Türk Kumaş ve Kadifeleri-I, İstanbul, 1946, s. 8.

2 Aydın Uğurlu; “Osmanlı Yönetiminde Anadolu Dokuma Sanatı”, İlgi, S. 51, s. 26.

3 Zahide İmer; “Osmanlı Dönemi Türk Kumaşlarında Lale Motifi”, Kültür ve Sanat, S. 31, s. 61.

4 Nevber Gürsu; Türk Dokumacılık Sanatı, İstanbul, 1988, s. 33.

5 Öz, a.g.e., s. 16.

6 Gürsu, a.g.e., s. 23-34.

7 Nurettin Yatman; Türk Kumaşları, Ankara, 1945, s. 21.

8 Fikri Salman, “Tarihi Türk Kumaşlarında Desen ve Renk Anlayışı”, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Erzurum 1998, S. 4, s. 147.

9 Öz, a.g.e., s. 7.

10 Mehmet Önder, Şaheserler Konuştukça, Ankara, 1996, s. 189.

11 Hülya Tezcan, Kumaş Sanatı, Geleneksel Türk El Sanatları, İstanbul, 1995, s. 158.

12 Öz, a.g.e., s. 39-42.

13 Hülya Tezcan, “Saray Nakkaşhanesinin Erken Resim Programına Göre Hazırlanmış Türk Kumaş ve İşlemeleri”, 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, C. 3, Ankara, 1995, s. 313.

14 Leyla İsmier, “Has Solist Elbiseleri”, Hürriyet Magazin Dergisi, 8-24 Aralık 1991, S. 36, s. 20-23.

15 Şerare Yetkin, “Türk Kumaş Sanatı”, Başlangıcından bugüne Türk Sanatı, Ankara, 1993, s. 329-342.

16 Aydın Uğurlu, “Osmanlı Dokumalarında Süs ve İhtişam, İlgi, S. 76, Kış 1994, s. 11.

17 Yetkin, a.g.e., s. 334.

18 Gürsu, a.g.e., s. 105.

19 Tezcan, a.g.e., s. 160.

20 Oya Sipahioğlu, “Onyedinci Yüzyıl Saray Kumaşlarında Yozlaşma”, El Sanatlarına Yaklaşım ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 1994, s. 427-430.

21 Tahsin Öz, Türk Kumaş ve Kadifeleri II, İstanbul, 1952, s. 44.

22 Yetkin, a.g.e., s. 342.

23 Füsun Özpulat, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de El Dokumacılığından Tekstil Endüstrisine Geçiş”, Türkiye’de El Sanatları Geleneği ve Çağdaş Sanatlar İçindeki Yeri Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 1987, s. 390.

24 Ahmed Rasim, Osmanlı Tarihi, İstanbul, 1994, s. 163-169.

GÜRSU, Nevber; Türk Dokumacılık Sanatı, İstanbul, 1988.

İMER, Zahide; “Osmanlı Dönemi Türk Kumaşlarında Lale Motifi”, Kültür ve Sanat, Ankara, 1996. S. 31, s. 61.

İSMİER, Leyla; “Has Solist Elbiseleri”, Hürriyet Magazin Dergisi, 8-24 Aralık 1991, S. 36, s. 20-23.

ÖNDER, Mehmet; Şaheserler Konuştukça, Ankara, 1996.

ÖZ, Tahsin; Türk Kumaş ve Kadifeleri II, İstanbul, 1952.

ÖZ, Tahsin; Türk Kumaş ve Kadifeleri, I, İstanbul, 1946.

ÖZPULAT, Füsun; “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de El Dokumacılığından Tekstil Endüstrisine Geçiş”, Türkiye’de El Sanatları Geleneği ve Çağdaş Sanatlar İçindeki Yeri Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 1987.

RASİM, Ahmed; Osmanlı Tarihi, İstanbul, 1994.

SALMAN, Fikri; “Tarihi Türk Kumaşlarında Desen ve Renk Anlayışı”, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Erzurum 1998, S. 4, s. 147.

SİPAHİOĞLU, Oya; “Onyedinci Yüzyıl Saray Kumaşlarında Yozlaşma”, El Sanatlarına Yaklaşım ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 1994.

TEZCAN, Hülya; “Kumaş Sanatı”, Geleneksel Türk El Sanatları, İstanbul, 1995.

TEZCAN, Hülya; “Saray Nakkaşhanesinin Erken Resim Programına Göre Hazırlanmış Türk Kumaş ve İşlemeleri”, 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, C. 3, Ankara, 1995.

UĞURLU, Aydın; “Osmanlı Dokumalarında Süs ve İhtişam, İlgi, S. 76, Kış 1994, s. 11.

UĞURLU, Aydın; “Osmanlı Yönetiminde Anadolu Dokuma Sanatı”, İlgi, S. 51, s. 26.

YATMAN, Nurettin; Türk Kumaşları, Ankara, 1945.

YETKİN, Şerare; “Türk Kumaş Sanatı”, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, Ankara, 1993.

Geçmişten Günümüze Türk El Sanatları / Prof. Dr. Taciser Onuk [s.416-419]

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı / Türkiye

Elsanatları bir ulusun kültürel kişiliğinin en canlı ve anlamlı belgeleridir. Birçok uygarlığın beşiği olan Anadolu'ya Türklerin yerleşiminden sonra, bu uygarlıkların kültürleri yeni bir sentez içinde varlıklarını sürdürmüşlerdir denilebilir. İşte bu nedenle Türk el sanatlarının kökleri çok eskilere gitmekte ve sosyo-kültürel açıdan önem taşımaktadır.

Toplumların sanat duyarlılığını en kesin ve açık bir biçimde o toplumun süslemelerinde ve süslenme sanatlarında görmek mümkündür. Süsleme açısından son derece zengin olan Türk el sanatlarının gerek İslamiyet öncesi ve gerekse İslamiyet sonrası Türklerin hakimiyet kurduğu pek çok coğrafi bölgelerdeki süsleme ve el sanatları geleneklerinden etkilenmiş olması doğaldır. Ancak bu etkilenme çok kısa bir zaman dilimi içinde kalmış, gerek malzeme, teknik, renk, motif ve kompozisyon yönlerinden, gerekse Türklere özgü sadelik yönünden Türk duyuş ve düşüncesinin en önemli ifade aracı haline gelmiştir. Türk süslemesi uygulandığı alanın bütünlüğünü bozmadan o esere ayrı bir ahenk ve güzellik katmaktadır. En basit gibi görünen bir motifin ardında binlerce yıllık bir kültür oluşumunun gelenekleri, görenekleri, efsaneleri ve inançları bulunmakta ve Türk el sanatlarında Türk kültürünün potasında eriyerek yeni bir anlatım ve ifade zenginliği kazanmaktadır.

Türk el sanatları, halkın doğal çevresiyle geleneksel kültürünün etkisinde ve diğer kültürlerden etkilenerek benimsediği, estetik ve yararlılığı bütünleşmiş ürünlerdir. Türkler el sanatlarına her dönemde önem verilmiştir.

Anadolu Selçuklu İmparatorluğu zamanından beri saray nakkaşhanesinde hattat ve nakkaşların kitapları süsledikleri, süsleme desenleri hazırladıkları bilinmektedir. Bu gelenek Osmanlı İmparatorluğu döneminde de devam etmiştir. İlk nakış mektebi Bursa'dan Edirne'ye nakledilmiş, 1453'ten sonra faaliyetlerini İstanbul'da sarayda yürütmüş, hattatlar, nakkaşlar sayısız eserler vermişlerdir. Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nde kurulan nakış mektebinin uzantısı olduğu düşünülen "Ehl-i Hiref" Cemiyeti'nin büyük çoğunluğu "Nakkaşlar"dan oluşmakta olup bu cemiyette, hattatlar, ressamlar, zerduzlar, ciltçiler, sarraflar, kuyumcular, maden ve ahşap sanatçıları, terziler, şapkacılar, çadırcılar, dericiler, çizmeciler, dokumacılar, işlemeciler ve benzerleri bulunmaktaydı. Her sanat grubu, kendi içinde bir eğitim kurumu gibi çalışmaktaydı. Osmanlı döneminde el sanatları, saray ve saray çevresinde üretiliyordu. Değişik çevrelerden gelen veya getirtilen yerli ve yabancı sanatçıların çalıştığı saray, kültürler arasındaki geçişi sağlayan bir köprü ve eğitim merkezi niteliğindeydi. "Sublime Kapısı" olarak adlandırılan (Babıali) saray atölyelerinin ürünlerinden bazı örnekleri yurt içi ve dışındaki koleksiyonlarda bulmak mümkündür.

Osmanlı dönemine ait yüzyıllara göre değişiklikler gösteren el sanatlarını, maden ve kuyumculuk, ağaç işleri, çini, seramik, cam işleri, kumaş, halı-kilim, işleme-örgü, hat, deri, ciltleme, teship ve ebru sanatları olarak toplamak mümkündür.

XX. yüzyılın başlarında, başka bir deyişle Osmanlı İmparatorluk döneminin sonunda ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında bazı sanat dallarının durakladığı ve bazılarının da pek çok nedenle yok olduğu görülmektedir.

Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte Atatürk, muhalifleriyle mücadele etmek zorunluluğunun yanında, devlet kuruluşlarından gelen bürokratik engelleri de çok iyi değerlendirmiştir. Devrimlerine zemin hazırlarken

başarının tehlikeye düşmemesi için, özellikle Cumhuriyet kavramına bağlı, manevi değerlerimizi, kültürümüzü, sanatımızı koruyarak yükseltecek yeni kurumların, Batı'daki kuruluş şekillerinin örnek alınarak kurulması için özen gösterilmesini istemiştir. Mevcut kurumlarda ise yapılacak yeni düzenlemeler ve reformlar ile Cumhuriyetçilik vasfının kazandırılmasına çalışılmıştır. Bu suretle Ulusal Topluluğa geçiş başlamış, Devlet işleri halk düşüncesinde bir güven kazanmış, yenileşmeye, Batılılaşmaya karşı olumlu değer ve inanç doğmuştur. Atatürk, sanat ve sanatçının toplumun yaşamasında ve ilerlemesinde ne derece önemli ve gerekli olduğunu her vesile ile dile getirmiştir. Atatürk'e göre sanatçı, toplumun yaratıcı yeteneği ve toplumu eğiten, yükselten unsurdur.

1883 yılında İstanbul'da açılan Sanayi-i Nefise Mektebi bugünkü Mimar Sinan Üniversitesi'nin başlangıcı sayılır. 1919-1920 yıllarında Kız Sanayi-i Nefise Mektebi'yle birleştirilerek büyütüldü. Cumhuriyet'in ilanından sonra 1924 yılında yapılan yeni düzenlemelerle süsleme sanatları bölümü ilavesiyle üç yıllık yüksek okul, 1927 yılında adı Güzel Sanatlar Akademisi'ne çevrildi, 1969'da Devlet Güzel Sanatlar Akademisi adını aldı.

Bu eğitim kurumu mimarlık, dekoratif sanatlar, iç mimarlık, seramik, grafik sanatları, tekstil gibi bazı sanatlarımızın günümüze kadar gelebilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Özellikle kadın el sanatlarının yaşatılıp, yaygınlaştırılarak günümüze kadar gelebilmesinde önemli rol oynayan eğitim kurumlarından biri 1934 yılında kurulan üç yıllık Kız Teknik Öğretmen Okulu, daha sonra Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu adını almıştır. Kız Teknik ve Erkek Teknik Öğretim Genel Müdürlüklerine bağlı olarak açılan enstitü, sanat enstitüleri ve meslek liseleriyle örgün ve yaygın eğitim kurumları Türk el sanatlarının

Cumhuriyet'in ilk yıllarından günümüze kadar gelişerek gelebilmelerinde çok önemli katkılar sağlamıştır.

Türk kültür ve sanat hayatına örgün ve yaygın eğitim kurumları kadar olumlu etkileri olan, Halk Evleri 1932 yılında Ankara'da Atatürk tarafından kurulmuştur. Amatör seviyede okul yapısı ile Halk Evlerinde musiki, resim-heykel, tiyatro ve diğer sanat ve el sanatları kollarının, yerli ve yabancı uzmanların da katılmasıyla sosyal ve kültürel seviyenin yükselmesinde olumlu katkıları olmuştur.

1933 yılında kurulan Köy El Sanatları Kürsüsü bugünkü Ziraat Fakültesi'nin temelini oluşturmuştur. Ayrıca el sanatlarımızın günümüze kadar gelişerek gelebilmesindeki en önemli eğitim kurumlarında biri de Köy Enstitüleridir.

Ekonomik faydanın yanı sıra işgücünün ve boş zamanların değerlendirilmesinde yardımcı olan insanın duygularını kolaylıkla aktardığı el sanatları her dönemde ilgi görmüştür. Kolay bulunabilen araç-gereçlerle yapılabilmesi, iletişim ve kültür aktarma aracı olarak kullanılması, el sanatları ürünlerinin kültürümüzün önemli belgeleri arasına girmesini ve günümüze kadar yaygınlaşarak gelmesini sağlamıştır.

Süsleme ve süslenmek amacıyla kullanılan ve üretilen Türk el sanatlarının sosyo-kültürel açıdan en önemli özellikleri şöyle özetlenebilir:

İletişim aracı olarak el sanatları, Türk halkının üstün zevkini, zekasını, incelik ve yaratıcılığını yansıtan, duygularını, iç dünyasını, yaşadığı hayatın izlerini kolaylıkla aktarmasını sağlayan en önemli araçlardan biridir. Geleneksel kültürümüze göre yeni gelin belli bir süre evinde istediği zaman istediği şekilde konuşamaz. Oyalar, renkler, motifler, çevreler, birer nağme ve sözsüz konuşma aracı olarak kullanılmaktadır. Örneğin Çakır Dikeni isimli oya gelinin kayınvalideye 'bana diken gibi batma' mesajını iletirken

Yonca ‘dilek ve şans’, Altmış Akıl Yetmiş Fikir isimli oya ‘fikrin akılla birlikte daha önemli’ olduğunu vurgulamaktadır.

Geleneksel Türk kültürüne göre, kadının erkeğe, küçüğün büyüğe olan saygısından, ayrılık ve gurbet olgularından dolayı el sanatları, -özellikle işleme-dokuma-oya- örgülerde zengin anlatım aracı haline gelmiştir. El sanatları yaşadıkları ve üretildikleri çağa, dönem ve olaylara tanıklık ederler. Halılarda, kilimlerde, çoraplarda, örgülerde, dokumalarda, işleme, oya ve benzerlerinde kullanılan motiflere verilen isimlerin pek çoğu geçmiş dönemlere ait olaylara ışık tutarlar. Genellikle kırsal kesimlerde üretilen el sanatları, boş zamanlardaki işgücünü değerlendirmede son derece yararlıdır. Maddi ve manevi açıdan toplumsal özelliği eğitim için ayrı bir çözüm yolu olurken, el sanatları ürünleri pek çok insanın geçim kaynağı olarak, ekonomiye katkıda bulunmaktadır.

Türk kültürünün özellikleri, örgün ve yaygın eğitim kurumlarının, resmi ve özel kuruluşların ve ilgili kişilerin desteğiyle günümüze kadar gelebilen Türk el sanatlarını yedi bölümde toplamak mümkündür:

A. Tekstil-Dokuma Sanatları
1. Kumaş
2. Halı
3. Kilim, Cicim, Sumak
4. Keçe

B. İşleme Sanatı
1. İğne
2. Sim

C. Örgü İşleri
1. Oya ve Dantel
2. Boncuk
3. Tığ

4. Mekik

D. Maden Sanatı

1. Kuyumculuk
2. Cam sanatı

E. Ağaç İşleri

F. Hammaddesi Taş Olan El Sanatları

1. Oltu
2. Mermer
3. Lüle

G. Dekoratif Bebek (Yapma)

1. Deri Sanatları

Günümüzdeki el sanatlarımızdan maden sanatı, kuyumculuk ve cam sanatı, altın gümüş Karadeniz Bölgesi ve Ankara çevresi; bakır Ankara, Çorum, Denizli, Erzincan, Gaziantep, Kastamonu, Kayseri, Muğla ve Tokat çevrelerinde süs ve kullanım eşyaları yapımıyla sürmekte, eski form ve işleme teknikleriyle büyük ilgi görmektedir. Güneydoğu Anadolu'da yöresel ahşap işçiliği az da olsa devam etmekte, tel kakma bastonlarıyla Diyarbakır, oyma mobilyalarıyla Kahramanmaraş, Balıkesir ve Konya tahta kaşıklarıyla ağaç işleri sanatı yaşamaya ilgiyle devam etmektedir. Hammaddesi taş olan el sanatlarımız, oltu, lüle, mermer, Afyon ve Nevşehir yörelerinde giderek artan bir ilgiyle işlenmektedir.

Türk işleme sanatı iğne, sim, örgü, boncuk, tığ, mekik her dönemdeki değişik üslup özellikleriyle sayılamayacak kadar çok kullanım alanı bulmuş ve çok önem verilmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da Kız Öğretmen Okulu'nun açılması ve daha sonra bazı önemli kentlere yaygınlaştırılmasıyla işlemecilik bir sistem içinde yaygınlaşmıştır. Günümüzde her bölgede işleme sanatının ilgiyle yaşatıldığı görülmektedir.

Dekoratif el sanatlarından yapma bebek yapımı son yıllarda daha da önem kazanarak ilgi görmekte ve değişik malzemelerle yapımına devam edilmektedir.

Dokuma sanatımızdan günümüz yöresel kumaşlar Rize, Erzurum, Kahramanmaraş, Sivas, Hakkari yörelerinde dokunmaktadır. Önemli bir sanayi kolu olan kumaş sanayiimiz devlet desteği ve özel teşebbüsle kurulmuş olan kumaş dokuma fabrikalarında dokunan kumaşlarımız Avrupa kumaşlarıyla rekabet düzeyine gelmiştir.

Günümüzde Türk halıcılığı, Anadolu'da Uşak, Gördes, Ladik, Isparta, Konya gibi geleneksel değerlerin daha iyi korunduğu bölgelerde özgün ürünler verebilmektedir. Özellikle son yıllarda geleneksel motif, renk ve kompozisyon anlayışını canlandırmaya yönelik çalışmalar dikkat çekici ve memnuniyet verici bir şekilde yoğunlaşmıştır. Kilim, göçer topluluklardan günümüze kadar gelebilen geleneksel kültürümüzün vazgeçilmez el sanatlarında biridir. Yakın zamana kadar halı sanatının gölgesinde kalan ve ancak son yıllarda hakettiği yere gelebilen kilim sanatının, Batı, Güney ve Doğu Anadolu Bölgelerimizde geleneksel ve özgün çizgide daha güzel örnekleri görülmektedir.

Dokumadan önce bilinen ve vatanı Orta Asya olan keçecilik Anadolu'ya getirilmiş geleneksel bir el sanatıdır. Günümüzde Konya, Balıkesir, İzmir, Afyon, Şanlıurfa keçeciliği dikkati çekmekte, keçeler yer yaygısı, duvar süsü, seccade, kepenek, pelerin, palto, semercilik, ayakkabıcılık ve bezerlerinde kullanılmaktadır.

Teknolojinin hızla gelişmesi ve zevklerin sürekli değişmesine karşın ülkemizde ve dünyada el sanatları ürünlerine ilgi giderek artmaktadır. Yaygın ve örgün eğitim kurumları, ilgili dernekler ve kişiler, Milli Eğitim, Kültür, Turizm ve Köy İşleri Bakanlıkları ve ilgili birimlerin son yıllarda el

sanatları ile ilgili çalışmalarında daha başarılı ve etkin sonuçlar aldığı görülmektedir.

Üniversitelerimizde sanat ve el sanatları alanlarında mevcut birimlere yeni birimler eklenmesi özellikle Türk el sanatlarının sistemli ve bilinçli bir şekilde yaşatılıp, tanıtılıp, çoğaltılıp pazarlanmalarında önemli katkılar sağlayacaktır.

Üniversitelerin el sanatları alanlarında ilgili birimleri aşağıdaki şekilde tesbit edilmiştir:

Gazi Üniversitesi Mesleki Eğitim Fakültesi, Uygulamalı Sanatlar Eğitimi, Mesleki Resim, Stilistlik, Moda Resmi, Süsleme Resmi, Seramik, Grafik Öğretmenliği, El Sanatları Eğitimi, Nakış, Çiçek, Örgü, Dokuma, Trikotaj, Dekoratif Eşyalar Öğretmenliği. Giyim Sanatı, Moda Tasarımı, Hazır Giyim Öğretmenliği, Teknik Eğitim Fakültesi, Mobilya ve Dekorasyon Öğretmenliği. Pamukkale Üniversitesi, Moda, Konfeksiyon. Yüzüncü Yıl Üniversitesi El Sanatları. Marmara Üniversitesi Metal Öğretmenliği, Geleneksel Türk El Sanatları, Tekstil Öğretmenliği, Giyim ve Nakış Öğretmenliği. Dokuz Eylül Üniversitesi, Eski Çini Onarımları, Eski yazı, Tezhip (Süsleme), Halı, Kilim ve Eski Kumaş Desenleri, Tekstil. İstanbul Teknik Üniversitesi, Çalgı Yapımı. Mimar Sinan Üniversitesi, Cilt, Eski Çini Onarımı, Eski Yazı, Tezhip, Halı, Kilim ve Eski Kumaş Desenleri, Tekstil.

Tespitlerden anlaşıldığına göre Türk El Sanatları bir yandan geleneksel yollarla geçmişten günümüze gelirken diğer yandan da resmi, özel kurumlar ve üniversitelerimizde yetiştirilen öğretim elemanlarıyla daha sağlıklı yaygınlaşarak yaşatılmasına özen gösterilmektedir.

Sonuç olarak Türk toplumunda belli bir eğitim sürecinden geçerek veya geçmeden bu denli yüksek bir zevk yaratan, Türk insanının yaratıcılığının yeni kuşaklara aktarılmasında ve sosyo-kültürel yapısının oluşmasında ve

incelenmesinde el sanatlarının üretilip, tanıtılıp, çoğaltılarak pazarlanması ve sosyo-kültürel açılardan incelenmesi, ulusal kalkınmaların evrensel boyutlara ulaşmasında en önemli etkenler arasında yer alacağı kanısındayız.

Acar, Belkıs: Kilim ve Düz Dokuma Yaygılar. Ak Yayınları Türk Süsleme Sanatları Serisi, 3. 1975.

Akbil, Fatma: Türk El Sanatlarında Örnekler. Akademi Yayınları, 1970.

Aksoy, Şule: Hat Sanatı. Kültür ve Sanat, Kültür Bakanlığı, S 5. 1977.

And, Metin: Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 529, Ankara 1992.

Arık, Rüçhan: Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı. Türkiye İş Bankası Yayınları, Sanat Dizisi 24. Ankara 1976.

Aslanapa, Oktay: Türk Sanatı. İstanbul 1984.

Aslanapa, Oktay: Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı. Devlet Kitapları, İstanbul 1977.

Aytaç, Çetin: El Dokumacılığı. Devlet Kitapları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1982.

Barışta, H. Örcün: Türk El Sanatları. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 975. Ankara 1988.

Bayramoğlu, Fuat: Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri. İş Bankası Kültür Yayınları: 153, İstanbul 1974.

Berker, Nurhayat: İşlemeler. Yapı ve Kredi Bankası. İstanbul 1981.

Derman, Uğur: Ebru. Ak Yayınları, İstanbul 1977.

Diez, Ernst-Aslanapa, Oktay: Türk Sanatı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 627. Doğankardeş Yayınları. İstanbul 1955.

Diyarbekirli, Nejat: Hun Sanatı. ME Basımevi. İstanbul 1972.

Erden, Atilla: Batı Anadolu Türkmen Çadırları. Antropoloji, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, sayı 11. Ankara 1982.

Erginsoy, Ülker: İslam Maden Sanatının Gelişmesi. Kültür Bakanlığı Yayınları, 265, Türk Sanat Eserleri Dizisi 4. İstanbul 1978.

Eşberk, Tevfik: Türkiyede Köylü El Sanatlarının Mahiyeti ve Ehemmiyeti. Ankara Yüksek Zıraat Fakültesi Yayınları. Ankara 1979.

Görgünay, Neriman-Kaya, Firdevs: Afyon ve Balıkesirde Yapılan Tepme Keçe Yapımlarının Bazı Fiziksel Özellikleri Üzerine Araştırmalar. Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı Kooperatifler Genel Müdürlüğü El Sanatları Dairesi Yayın No. ESD 6, Ankara.

Hancıoğlu, Tahsin: Konyadaki Selçuklu Çini Dekorasyonunda Yazı Sanatı. Selçuk Üniversitesi, Konya 1988. Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Johansen, Ulla: Türklerde Çadır Kültürü-Alaçık. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi. Çeviri: Fikret Elpe, Ankara 1979.

Kaya, Firdevs: Nevşehir İlindeki Oniks Mermer İşlemeciliği Üzerine Bir İnceleme. Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları 756. Ankara 1981.

Kaya, Reyhan: Kandilli Yazmaları. Sanat Dünyamız, Yapı ve Kredi Bankası, S 18. 1980.

Kayaoğlu, Günday: Bakır Kap Yapım Teknikleri, Dövme Tekniği. Folklör ve Etnoğrafya Araştırmaları, Eren Matbaası, İstanbul 1984.

Kayaoğlu, Günday: Cooper Jugs. Turing, S 65/344, 1979.

Karamağaralı, Beyhan: Ceramic Oven Discovered in Ahlat. 5. İnternational Congress of Turkish Art. Akademial Kindo, Budapest 1978.

Onuk, Taciser: İğne Oyaları-Needleworks. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 2. baskı, 1981-1988 Ankara.

Onuk, Taciser: 17-18. Yüzyıl Osmanlı Çadır Süslerinden Çağdaş Tasarımlar. Turizm Geliştirme Vakfı. 1997.

Onuk, Taciser-Akpınarlı, Feriha-Ortaç, Serpil-Alp, Özlem: İçel Elsanatları. T. C. Kültür Bakanlığı HAGEM Yayınları, Maddi Kültür

Dizisi, 1998.

Onuk, Taciser-Akpınarlı, Feriha-Ortaç, Serpil-Alp, Özlem: Tarsus Elsanatları. T. C. Kültür Bakanlığı HAGEM Yayınları, Maddi Kültür Dizisi, 1998.

Onuk, Taciser: Osmanlı Çadır Sanatı (XVII-XIX Yüzyıl), Ottoman Tent Art. T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Yayımlar Dairesi Başkanlığı Osmanlı Dizisi/2. T. T. K. Basımevi, Ankara 1998.

Onuk, Taciser: Osmanlıdan Günümüze Oyalar-Oya Culture Since The Ottomans.

T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Yayımlar Dairesi Başkanlığı, Sanat Eserleri Dizisi, T. T. K. Basımevi, Ankara 2000.

Ögel, Bahaeddin: Selçuklu Devri Anadolu Ağaç İşçiliği Hakkında Notlar. A. Ü. İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Sanatları Kürsüsü Yayınları. S 5.

Ögel, Bahaeddin: Türk Kültür Tarihine Giriş. Ankara 1978.

Önder, Mehmet: Konyada Kaşık Sanatı-Dünü/Bugünü. 4. Ulusal El Sanatları Sempozyumu. 9 Eylül Üniversitesi GSF 1984.

Öney, Gönül-Erginsoy, Ülker: Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları. T. İş Bankası Kültür Yayınları Sanat Dizisi 33. Ankara 1978.

Öney, Gönül: Türk Çini Sanatı. Yapı ve Kredi Bankası Yayınları. İstanbul 1976.

Özbel, Kenan: Türk Köylü Çorapları. T. İş Bankası Kültür Yayınları Sanat Dizisi 25.

Özdeniz, Engin: Türk Cilt Sanatı. Sanat Dünyamız. Yapı ve Kredi Bankası Yayınları S 21. İstanbul 1981.

Tezcan, Turgay: Topkapı Müzesi Silah Seksiyonu. Kültür ve Turizm Bakanlığı C4, 176.

Türkoğlu, Sabahattin-Ark: Geleneksel Türk Sanatları. T. C. Kültür Bakanlığı. Ankara 1993.

Anadolu ve Çevresi Türk İşlemeleri / Prof. Dr. H. Örcün Barışta [s.420-424]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Blindiği gibi kumaş, deri, keçe üzerine çeşitli iğnelerle iplikler kullanarak yapılan süslemeler olarak tanımlanan işlemelerin engin bir geçmişi ve seçkin örnekleri bulunmaktadır. Çeşitli zaman dilimlerinde, çok geniş coğrafyada yaşayan Türklerin Anadolu ve çevresinde geliştirdikleri sanatlardan biri olan işleme sanatı Selçuklu Dönemi, Beylikler Dönemi, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi ve Cumhuriyet Dönemi ana başlıkları altında ele alınarak belli başlı örnekleri ve nitelikleriyle kısaca şöyle tanıtılabilir.

Selçuklu Dönemi

Türklerin Anadolu'daki işleme sanatı konusunda bilgi aktaran en değerli yazılı kaynak1 bütün Türk boylarının kullandığı kelimelerden oluşan Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-ı Lügat it Türk" tür. Burada yer alan pamuk, piştik, kepezlik, yatuk, çek, kıdhız, barçın, keten, karış vb. gibi kelimeler işlemelerin yapılabileceği keçe, pamuk, yün, keten vb gibi gereçlerin; yiğne, yüksek, iğne ve yüksük vb. gibi araçların bu arada bir tür nakışlı keçe karşılığı "kimeske" terimi kullanılması ise keçe üzerine yapılan işlemelerin varlığını ortaya koymaktadır. Aynı kaynakta yazar iğne için iplik büktürme karşılığı "katturdu", yama işi için "yamag", teğel gibi sık dikmek için "sırışdı", bezin ikiye katlanarak dikilmesi için "küpik", ikileme dikiş için"kubidi", seyrekçe dikmek için "kadıldı", iplik iğneye saplandı için "sapıldı", altın teller üzerine süslemeler yapmak için "çiknedi" ve boncuklama için "moncukladı" terimlerini kullanarak çeşitli işleme iğnelerinin uygulandığına işaret etmiş ve böylece Anadolu

Selçukluları Dönemi'nde kullanılan terminoloji yanı sıra kullanılan araç gereç ve uygulanan iğneler konusunda bizleri aydınlatmıştır. Bu yazılı kaynak dışında dönemin çini ve seramikleri ile minyatürlü el yazmaları bu belgedeki bilgileri yansıtan görsellerdir. Bu bağlamda aplike, teğelti, sarma2 vb. gibi iğnelerle süslenmiş giysilerle yansıtılmış insan figürleriyle bezenmiş Kubadabad Sarayı'nda bulunmuş çini parçaları ile Muhammed oğlu Hoylu albümünde "Gülşah ve Varka" yanı sıra "Otomata" konulu elyazmalarını süsleyen işlemeli peşkirler, insan giysileri, çadırlar yansıtılmış bazı minyatürler önem arz etmektedir. Dönemin en ilginç örneği sayılabilecek parça kuşkusuz Lyon Tarih Müzesi'ndeki (Musee Historique) 23.475 envanter numaralı kumaş parçasıdır. Bu kumaş parçasının bir köşesinde koyu pembe renkli iplikle sarma iğnesiyle işlenmiş, Alaadin Keykubat'ın adı geçen bir yazı şeridi vardır. Henüz laboratuar analizleri ile belgelenmemiş bu işleme de eğer aynı döneme tarihlenebiliyorsa bu örnek uniktir.

Beylikler Dönemi

Anadolu Beylikler Dönemi'nden de günümüze ulaşan işleme parçası bulunmamaktadır. Bu dönem işlemeleri konusunda da yazılı kaynaklar ve görsellere başvurarak bilgi edinmekteyiz. Bu konuda İbni Batuta Seyahatnamesi değerli bir başvuru kaynağıdır. Burada Konya çarşısında her sanatın erbabı bir yerde toplanmış bulunmaktadır. "Ladik'te altınla işlemeli pamuk elbiseler yapılmaktadır, Birgi'de üzerinde altın kakmalarla süslü bir lata giymiş müderris gördüm, Birgi Beyi nakışlı kumaşlarla süslü bir sedir üzerinde oturur, Ayasuluğ Beyi bana sırma işlemeli bir hilat armağan etti" vb. gibi cümlelerle Anadolu'daki işlemelerin varlığına işaret etmektedir. Aynı kaynakta yazar, Kırım Türk hakanına yapılan gezisini aktarırken, saray kesiminde kadınların Rum prenseslerin giydiği biçimde mücevherlerle işlenmiş "maluta" adı verilen elbiseler

giydiklerini, uluğ ve küçük hatunların başlarına kenarları inci ve sırmalarla işlenmiş olan örtüler örttüklerini hizmetkarların da altın gümüş işlemeli giysiler giydiklerini ve kadın efendiden sonra gelen ikinci hatunun huzuruna çıktığı zaman yirmi kadar gergef işleyen cariye gördüğünü kayd etmiştir. Öte yandan, Timurlenk'in Bursa'daki Yıldırım Bayezit evinden alınan işlemeli bir perdeyi götürdüğünden söz edilmektedir.

Kuşkusuz dönemin en ilginç görseli Akşehir'de bulunan iki mezar taşıdır. Bu mezar taşlarında gergefi başında işleme yapan kadın figürleri yansıtılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu Dönemi

15. yüzyıl ortalarından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanan Osmanlı İmparatorluk Dönemi'nde yazılı kaynaklar, görseller yanı sıra günümüze ulaşan çok sayıda işleme örneği vardır. Fatih Sultan Mehmet'in ölümünden sonra gelenek biçimine dönüşen sultanın son giydiği giysilerini bohçalayıp kaldırarak saklama adeti, Türk işlemelerini kronolojik bir sistematikle inceleme olanağı vermektedir.3 Bu konuda İstanbul'daki Topkapı Sarayı Müzesi dünyanın değerli müzelerinden biridir. Burada bulunan ve başka müze ile koleksiyonlarda yer alan saray, ev, çarşı, askeri birlik, okul, tekke vb. gibi merkezlerde üretilmiş örneklerin ışığında 16. yüzyıldan başlayarak Türk işlemeleri kısaca şöyle tanıtılabilir.

16. yüzyıldan kalan işlemelerle bezenmiş giyim ve giyim donatım parçaları arasında iç çamaşırları, kaftanlar, ok ve yay torbaları, tören kalkanları, tören mendilleri, bohçalar, kavuk örtüleri, kaşbastılar ile taht örtüleri ilgi çekmektedir.

Bu parçalar ince keten, ipek, keten yazma ile keten atkılı ipek havlı kadife vb gibi kumaşlar ve deri gibi gereçler üzerine, kalın bükümlü, doğal boyalı, ipek iplikler ve ince çekilmiş, altın-gümüş metal iplikle işlenmiştir. Bazı örneklerde süsleyici gereç olarak üzerine zümrüt, yakut vb. gibi

değerli taşlar kakılmış, metal ya da yeşim plakalar, inciler ve bunların çevresine geçirilen sık bükülmüş, tok, ince metal iplik ile ipek bileşimli kordonlar kullanılmıştır. Yüzeysel pesent, pesent, hesap iğnesi, Slav iğnesi, dival işi, sarma iğnesi gibi işleme tekniklerinin yanı sıra aplike, metal plaka aplike, boncuk işi vb. gibi iğnelerle işlenmiştir. Örnekler arasında sögüt dallarına sarılarak yapılan süslemelerle bezenmiş kalkanlar dikkat çekmektedir.

Bu yüzyılda soyut, somut ya da karma konular seçilmiştir. Somut konular arasında nar çiçeği, lale, karanfil, zambak, sümbül, yaban gülü, rozet çiçeği, enginar yaprağı, çınar yaprağı, nar, elma vb. gibi bitkisel bezemeler, altıgen, yıldız, madalyon, geçmeli örgü vb. gibi geometrik bezemeler, rumi, kuş, ejder vb. gibi figürlü bezemeler görülmektedir. Somut ve soyut konuların bir arada kullanıldığı karma ya da bileşik konular da vardır.

Motif ve kompozisyonların tasarımında antinaturalist bir tutum söz konusudur. Doğadaki güzellikler yorumlanarak yansıtılmıştır. Ustalar Batı anlayışıyla uygulanan perspektif, gölge, ışık vb. gibi nitelikleri göz ardı ederek nesnenin gerçeğe yaklaşmasını, oylum kazanmasını sağlayan özelliklerden kaçınmışlar ve sert geometrik çizgilerin yardımıyla arı bir dille biçimlerini oluşturmuşlardır. Doğadan stilize edilmiş bitkilerle yeni bir dünya yaratmışlardır.

Biçimlerini ya tek renkli (monokrom) ya da çok renkli (polikrom) bir anlayışla renklendirmişlerdir. Tek renkli örneklerde, altın ve gümüş rengi, çok renkli örneklerde ise domates kırmızısı, yakut rengi, çivit mavi, boncuk mavi ana renkler ve beyaz, sarı, yeşil yardımcı renkler olarak seçilmiştir. Renklerin dağılımında da antinaturalist bir aktarımla büyük lekeler biçiminde serdikleri renklerde tonlamalara yer vermemişler ve sert kontrastlara başvurmuşlardır. Gerek biçimlendirmede, gerek onu

tamamlayan renk seçim ve dağılımında hareket öğesini ön planda tutmuşlardır.

İşlenen nesnenin biçimine bağlı olarak işlemelerde gözlenen kompozisyonlar iki ana başlık altında kümelenmektedir. Nesnenin belli bir ünitesini bezeyen su (bordür) biçiminde kompozisyonlar ve nesnenin bütün yüzeyini bezeyen kompozisyonlar. Su ya da bordür biçiminde tasarlanan kompozisyonlar yatay, dikey diagonal, kare, dikdörtgen, kare oval vb. gibi kuşaklar şeklinde başlıklar kapsamında ele alınabilir. Bunlar arasında göbekler ile kare, dikdörtgen vb. çeşitlemelerinde köşelerdeki kopmalar göz önüne alınarak alt başlıklar çoğaltılabilir. Nesnenin bütününü bezeyen kompozisyonlar iki ana başlık altında toplanmaktadır. Birinci grupta tek motif, ikinci grupta birden fazla motifin yinelenmesi ile oluşturulan kompozisyonlar bulunmaktadır. Sıralamalarla serilmiş motifler gözlenmektedir. Bu grupta motifler ya düzgün ya atlamalı ya bağlantılı ya geçmeli sıralamalarla ya da bir merkeze doğru yönlendirilmiş sıralamalarla yerleştirilmiştir.

17. yüzyıldan günümüze ulaşan işlemelerle bezenmiş giyim ve giyim donatım türleri arasında 16. yüzyılda görülen türler yanı sıra ayna örtüleri, traş önlüğü, ok torbası ve uçkurlar dikkat çekmektedir. Çadırlar ise göz kamaştırmaktadır.

Bunlar da çok ince kaliteli bej keten, ipek atlas, ipek havlı kadife, gezi, seraser vb.. gibi kumaşlar ile deri ve kalın bükümlü, doğal boyalı ipek iplikler ile ince çekilmiş altın ve gümüşten oluşturulmuş metal iplikler yanı sıra tören parçalarında gözlenen yer yer zümrüt, yakut kakılmış altın plakalar ve inciler kullanılmıştır. Uygulanan iğneler sarhoş bacağı, Girit iğnesi, kordon tutturma, Romanya atması, dival işi, yüzeysel pesent, pesent, hesap işi, Slav iğnesi, kum iğnesi, sarma, hasır iğne, balık sırtı, civankaşı,

sarma sıraları, kesme ajur, aplike, metal plaka aplike ve boncuk işi olarak sıralanmaktadır.

16. yüzyılda olduğu gibi bu yüzyılda da soyut, somut ve konular seçilmiştir. Somut konular kapsamında küpe çiçeği, selvi ve hurma ağacı, vb. gibi konular yanı sıra vazo ve kandil motifleri fark edilmektedir. Vazo ve çiçek bileşimleriyle yapılmış nature mortlar ve sütün kemer biçimleri ile bunlardan sarkan kandillerle oluşturulmuş interior aktarımlar karma konular olarak ilgi çekmektedir.

Bir grupta 16. yüzyıl biçimlendirme özellikleri süregelirken, bir grupta önceki yüzyıla kıyasla daha gerçekçi gözlemlerle doğaya yaklaşıldığı, bir düzen ve simetri endişesinin belirdiği, birimlerin bir mekan içine oturtulduğu, çiçeklerin ‘C’ kıvrımlı dallar çevresine serpiştirildiği, giderek iç ve dış konturların birbirini tamamladığı görülmektedir. Ancak bu kez de bilinçli renk seçim ve dağılımlarıyla, optik oyunlarla gerçeği erittikleri gözden kaçmamaktadır. Yüzyılın yeni renkleri pembe ve açık mavidir. Bir grupta beyazın ağırlık kazandığı görülmektedir. Renklerin serilişinde sıra atlayarak kullanılan tonlamalar önem arz etmektedir.

Önceki yüzyılda gözlenen kompozisyon çeşitlemelerinin yinelendiği bu yüzyılda bir grupta; giderek, tek motiften oluşan kompozisyonların beğeni kazandığı bir grupta ise bir merkeze yönlendirilmiş motiflerin ya da bir merkez çevresinde dönen motiflerin ağırlık kazandığı görülmektedir. İlginç kompozisyon biçimleri bir grup ayna örtüleri üzerinde de belirmektedir. Kuşkusuz kompozisyonları açısından en önemli örnekler çadırlarda karşımıza çıkmaktadır. Bu örneklerde bütün kapsamında tek tek parçaların birbirini tamamlayacak bir yaklaşımla tasarlanmıştır. Başka deyişle bu işlemelerde mimaride olduğu gibi bir bütünlük vardır.

18. yüzyıla tarihlenen parçalardan işlemelerle bezenmiş giyim ve giyim donatım türleri arasında önceden görülen türler dışında çocuk kaftanları ve

makramalar, sanduka örtüleri ile sayebanlar fark edilmektedir.

Bu parçalar keten, yollu keten, yollu ipek, düz ince ipek atlas, düz pamuklu dokuma, çuha vb. gibi dokuma ve kumaşlar yanı sıra deri üzerine ipek iplik, metal iplik ve metal bükümlü iplik ile işlenmiştir. Saray kesiminde harç, kordon, yakut, zümrüt, inci vb. gibi süsleyici gereçlere de rastlanmaktadır.

Bu yüzyılda, iğne sayısında bir artış gözlenmektedir. Balıksırtı, pesent, sarma, susma bileşimleriyle bezenmiş örnekler yanı sıra hesap iğnesi, kesme ajur bileşimleriyle işlenmiş örtüler birden fazla iğnenin bir motifte kullanıldığını ortaya koymaktadır. Yüzyılın ortalarında devreye suzeni olarak bilinen zincir işinin de girdiği görülmektedir.

Önceki yüzyılllarda seçilen bitkisel bezemelere boru çiçeği, krizantem, tütün yaprağı yanı sıra ağaç çeşitlemeleri, vazo, tabak, kandil türleri ve çadır, sayeban vb. gibi konuların eklendiği görülmektedir. Yüzyılın ikinci yarısında Batı'dan gelen işleme kataloglarıyla konular zenginleşmiştir. Bu arada bir grupta yazılı bezemelerin önem kazandığı ve okunabilir nitelikteki dinsel yazı şeritleri gibi profan yazı şeritlerinin de işlemelerde konu olarak seçildiği fark edilmektedir.

Biçimlendirme açısından, önceden gözlenen biçimlendirmelerin yanı sıra bir grupta naturalist, romantik ve empresyonist izlenimler algılanan örneklere rastlanmaktadır. Renklerle çizgilerle oynayan ustaların, bazen derinliği yakaladığı 'C' ve 'S' kıvrımlı dallar çevresinde, bazı çiçeklere farklı değerler kazandırdığı örnekler vardır.

Biçimlendirmeye yardımcı olan renklendirme sisteminde bir grupta önceki yüzyıllarda beliren özellikler süregelirken, bir grupta ışık gölge oyunlarıyla tonlamalara yer verilmiştir. Kırmızı, pembe, mavi, yeşil, turkuaz, beyaz ve sarı tonları yanı sıra dönemin tipik rengi amatist morudur.

Ya çizgisel bir yaklaşımla ya renk bloklar biçiminde lekelerle renklendirilen biçimlerde aynı rengin tonlarıyla işlenmiş bitkiler yeni yorumlardır.

Yeni bir kompozisyon biçiminin belirmediği bu yüzyılda çadırlar ve sayebanlar arasında bu üç boyutlu nesnelerle bütünleşen işlemelerle ilginç örnekler sergilenmiştir.

19. yüzyıldan günümüze ulaşan işlemelerle bezenmiş giyim ve giyim donatımı türleri yanı sıra bindallı entari, bindallı kadın ceketleri, kadın yelekleri, gelin duvakları, kemer, çanta, cüz kesesi, terlik yüzü, nalın bantı, havlı, beşik örtüleri, erkek ceketi, şalvar, cepken, üniforma dışında bir grup kahve nihalisi, yatak örtüsü, perde ve duvar panosu işlemelerle süslenmiştir. Bunlar arasında baş, gövde ve omuz havlularından oluşan havlı takımları, bağ, yastık ve örtüden meydana gelen beşik takımları ile yatak örtüsü ve yastıklardan meydana gelen yatak takımları ile yuvarlak nihalilerden oluşan kahve takımları dikkat çekmektedir.

Kalan örnekler 16, 17, 18. yüzyıllarda kullanılan gereçlere fabrikasyon dokuma çeşitlemelerinin eklendiğini, yazma ve havlı gibi dokumalar dışında düz pamuklu dokumaların giderek çoğaldığını ve deri ile yapılan işlemelerin süre geldiğini keçenin beğeni kazandığını ortaya koymaktadır. İplik türlerinde sentetik boyalı ipek iplikler, ebruli ipek kadife iplikler dışında pul, boncuk, koza vb.. gibi süsleyici gereçler gözden kaçmamaktadır.

Teknik açıdan en büyük yenilik makinanın devreye girişidir. Bir yandan elle yapılan iğneler süre gelirken bir yandan makine ile yapılmış işlemelerin beğeni kazandığı gözlenmektedir. Elle yapılan işlemeler konusunda “örnek bezleri” bilgi vermektedir. Bu arada astragan iğnesi gibi özel bir araçla yapılan iğnelerin ve ipek böceği kozası kullanılarak uygulanan koza işinin de yaygınlaştığı da fark edilmektedir.

Bu yüzyılda da ustalar konularını somut, soyut ve karma konulardan seçmişlerdir. Somut konular arasında mine, orkide, mimoza, sarmaşık gülü, leylak, asma, defne yaprağı, karpuz, kavun, armut, üzüm, başak, salkım söğüt vb. gibi bitkisel bezemeler ile gemi, kayık, köşk, kümbet, mescit, köprü vb. gibi nesneli bezemeler ve insan, kuş, at, şahmeran vb. gibi figürlü bezemeler konu repertuvarının zenginleştiğini ortaya koymaktadır. Bu arada yazılı bezeme ve geometrik bezeme çeşitlemelerinde de bir artış vardır. Kuşkusuz ilginç bir konu da armalardır.

Biçimlendirme açısından bir taraftan önceki yüzyıl özellikleri yinelenirken bir taraftan yeni arayışlar fark edilmektedir. Yüzyılın ilginç biçimlendirmeleri non-figüratif nitelikli geometrik bezemelerdir. Bu arada yazılı bezemeler arasında da hat sanatını çağrıştıran seçkin örnekler vardır.

Yeni bir kompozisyon biçiminin gözlenmediği bu yüzyılda giderek tek motiften oluşan kompozisyonların beğeni kazandığı, yazılı bezemeli panolarla yeni arayışlara yönelindiği, bir grup sayeban yanı sıra yan, tepelik gibi ünitelerden oluşan puşidelerde (sanduka örtüleri) birbirini tamamlayıcı parçalarla üç boyutlu tasarlanmış kompozisyonlar görülmektedir. Benzer bir durum giysiler için söz konusudur. Bu konuda bindallılar arasında ilginç kompozisyon çeşitlemeleriyle karşılaşılmaktadır.

Önceki yüzyıllarda görülen işleme türlerinin süregeldiği 20. yüzyıl ilk çeyreğinde, harita, koltuk yüzü, saltanat kayığı minderi, sünnet takımı vb. gibi yeni türler fark edilmektedir. Patiska, mermerşahi, atlas, kadife vb. gibi fabrikasyon kumaşlar dışında elle dokunmuş yöresel bezlerin gereç olarak kullanıldığı bu zaman diliminde, pamuklu sentetik boyalarla boyanmış fabrikasyon ipliklere yenilik gözüyle bakılabilir.

Uygulanan teknikler açısından önceki yüzyıllarda uygulanan iğnelerin süre geldiği makine işlemelerinin giderek çoğaldığı, zincir işi ve dival işi,

anavata, sarma gibi iğnelerin makine ile uygulandığı astragan iğnesi, düğüm işine giderek ilginin arttığı fark edilmektedir.

Önceden seçilen konuların süre geldiği bu zaman diliminde hayvan ve insan figürlerine duyulan ilginin arttığı, arma ve sancak çeşitlemelerinin yaygınlaştığı özellikle okunabilir nitelikteki yazılı bezemelerin arttığı fark edilmektedir.

Biçimlendirme açısından yeni bir yaklaşımın belirmediği yeni bir kompoziyon çeşitlemesinin devreye girmediği bu dönemde renk sayısında artış ve bir grupta tonlamalı, başka deyişle ebruli ipliklerle yapılan renklendirmelerin çoğaldığı gözlenmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti Dönemi

Türkiye Cumhuriyeti Dönemi'nde işlemecilik ev, çarşı ve okul gibi merkezlerde yapılarak süre gelmektedir.4 Bunlar arasında ev ve çarşı ürünlerinden oluşan halk el işlemeleri hem plastik hem de folklor değerleriyle ilgi çekmektedir. Ancak bunların gelişen teknolojiye bağlı olarak yeni bir vizyon kazanan işlemeciliği karşısında pek giderek azaldığı gözlenmektedir. Evde yapılan örnekler arasında çehiz olarak hazırlanmış örnekler ve çarşıda yapılmış hayvan koşumları arasında özgün parçalara rastlanmaktadır. Bu arada seri üretilmiş çehiz eşyası niteliğindeki, işleme makine işçiliğinin yeni arayışlar içinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu dönemde bir grupta Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde kullanılan el dokumaları ve fabrikasyon kumaşların, keçenin, derinin gereç olarak kullanılmağa devam edildiği, daha büyük bir grupta ise yeni fabrikasyon kumaşların el dokumalarının yerini aldığı görülmektedir. Dönemin en yaygın gereci olarak kaneviçe ayırt edilmektedir. İplikler arasında orlon iplikler, süsleyici gereçler arasında düğmeler ve ilgi çekmektedir.

Teknik uygulamalar arasında Buldan işi olarak isimlendirilen makinayla yapılan zincir iğnesinin, sarma çeşitlemelerinin, aplike, dival işi ve kordon

tutturma iğnelerinin makine aracı ile yapıldığı halk dilinde “gergah işi”, olarak isimlendirilen el işlemelerinin hesap iğnesi, kum iğnesi çeşitlemeleriyle süre geldiği, tel kırma iğnesinin de uygulandığı ve kaneviçe olarak isimlendirilen çapraz iğneye ilginin giderek arttığı gözlenmektedir.

Bir grupta biçimlendirme, renklendirme ve kompozisyon açısından bir yenilik gözlenmemekte bir grupta ise piyasada satılan desen kitaplarının etkisiyle farklı yaklaşımlar sergilenmektedir.

Sonuç olarak denilebilir ki beşikten mezara kadar iğnenin fırça gibi kullanılmış olduğu işlemelerin Türk süsleme sanatları içinde bazen el sanatları, bazen artistik el sanatı, bazen de güzel sanat düzeyine ulaşmış ürünleri vardır. Türk kültürünün estetize edilmiş duygularını yansıtan bu parçalar plastik sanatlar yanı sıra halkbilim açısından değer taşır.

1 H. Örcün, Barışta, Türk İşleme Sanatı Tarihi, Gazi Üniversitesi, Mesleki Yaygın Eğitim Fakültesi, Yayın No, 1, 2. Baskı, 1995, s. 12.

2 H. Örcün Barışta, Türk İşlemelerinden Teknikler, Gazi Üniversitesi, Mesleki Yaygın Eğitim Fakültesi, Yayın No: 2, Ankara 1997, s. 120.

3 H. Örcün, Barışta, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Türk İşlemeleri, Kültür Bakanlığı Yayınları/2342, 1999, s. 13.

4 H. Örcün, Barışta, Cumhuriyet Dönemi Türk Halk İşlemeciliği Desen ve Terminolojisinden Örnekler, Kültür Bakanlığı, Ankara 2001, s. 1.

Anadolu Mutfaklarında Kullanılan Bakır Kaplar ve Osmanlı Dönemi Örnekleri / Yrd. Doç. Dr. Emine Karpuz [s.425-432]

Selçuk Üniversitesi Mesleki Eğitim Fakültesi / Türkiye

I. Giriş

Buaraştırmada Anadolu mutfaklarında kullanılan bakır kapların form ve fonksiyon özellikleri üzerinde durulmakta, 18.-20. yüzyıla ait örneklere yer verilmektedir.

Etnografik malzeme niteliğinde olan ve geçmiş yüzyıllarda Anadolu'da yaygın olarak kullanılan bakır kapların her geçen gün kullanımının azalması bu çalışmayı gerekli kılmıştır. Mutfak kültürü ve yemekle doğrudan bağlantısı bulunan bakır kapların formları yörelere göre belirlenmeli, gelecek yüzyıllara aktarmak için korunmalıdır.

Türk Mutfak Kültürü denince ilk akla gelen mutfakta yapılan işler, yemeklerin önceki dönemlerde hangi kaplarda hazırlandığı, pişirildiği ve sunulduğudur. Bu konuda yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Kap-kacak etnografyası ile ilgili ilk ciddi çalışma H. Z. Koşay'ın araştırmasında görülmektedir. Çalışmada alfabetik sisteme göre mutfak ve kap-kacakla ilgili yöresel isim ve fonksiyonları ile ilgili açıklamalara yer verilmiştir.1 H. Z. Koşay ve Akile Ülkücan'ın birlikte yaptıkları yayında Anadolu'nun değişik yörelerinden toplanan mutfak mimarisi-düzeni, kap-kacaklar hakkında bilgi bulunmaktadır.2 Bu konuda bir başka araştırma Bahaeddin Ögel tarafından gerçekleştirilmiştir.3 Eserde yemek kültürü, mutfak araçları ve bazı yemeklerin yapılışları ile bilgiler verilmekte ve mutfak araçları tanıtılmakta ve mutfak etnografyası ile ilgili kelimelerin etimolojisi üzerinde durulmaktadır.

Türk mutfağında kullanılan bakır eşyalar konusunda ilk sistemli araştırma ve incelemeleri İ. G. Kayaoğlu yapmıştır.4 Değişik yörelerden derlenmiş ve kendi özel koleksiyonunda yer alan kapların bulunduğu örnekler Türk Bakır Dünyası 1-5 adlı yazı dizisinde ibrikler, güğümler, kazan formları, alt tipleri ve fonksiyonu ile ilgili bilgiler ayrıntılı olarak verilmiştir.

İ.G. Kayaoğlu bakırcılık konusundaki bilgi birikimini Oktay Belli ile hazırladıkları el kitabında değerlendirmiştir.5 Son yıllarda yapılan ve bu konuda en geniş kapsamlı çalışma olan eserde Anadolu'daki bakırcılık merkezleri ile birlikte değişik merkezlerden seçilen kap türlerinden örnekler verilmiştir.

Bu araştırmada Anadolu'daki hem mutfak mimarisi hem de bakırcılık alanındaki önemli merkezler seçilmiş, örneklerin bu merkezlere özgü olmasına özen gösterilmiştir. Bazı kap formları ile Anadolu'nun birçok yerinde karşılaşılırken, bazılarının yöreye özgü formlar (tipler) gösterdiği tespit edilmiştir.

II. Türk Mutfağında

Kullanılan Bakır Kapların Değerlendirmesi

A. Bakırın Üretim Tarihçesi

Bakır tabiatta filizler halinde ve başka bir madenle birleşik değil tek olarak bulunmaktadır. Ancak daha sonra değişik madenlerle birleştirilip ortaya farklı bir maden çıkarılabilir (pirinç, tunç gibi). İnsanoğlunun bakırı keşfedip çinko ve kalay ile karıştırarak tunç'u elde etmesi uygarlık tarihinde yeni bir çağın başlamasına sebep olmuştur. Neolitik çağ yerleşmesi Çatalhöyük maden işçiliğinin ilk örneklerinin görülmeye başlandığı yerdir. Kurşun ve bakırdan yapılmış bazı boncuk ve iğne gibi küçük süs eşyaları metalurjinin ilk örnekleri olması açısından önemlidir.6 Kalkolitik Çağ'ın ardından Tunç Devri'nde Anadolu'da M.Ö. 3500'lerde

tunç üretilmeye başlanmıştır. Alacahöyük ve Truva gibi merkezlerde yapılan kazılarda tunç silahların yanısıra ev eşyalarınının da üretilmeye başlandığı anlaşılmaktadır.

Doğu Anadolu'da Urartuların zengin bir maden sanatı geliştirdikleri görülür. Değişik madenlerden dini amaçlı kullanılan kültlerin, silah, kadın takıları gibi eşyaların yapıldığını kazı buluntuları göstermektedir.

Ortaçağ'da Muş, Siirt-Madenköy, Bitlis, Murgul, Erzincan, Maden (Ergani), Küre gibi merkezlerde bakır işletildiği bilinmektedir. Selçuklu Devri'nde maden işletilen merkezlerin yanısıra Erzurum, Sivas, Kayseri, Konya gibi ticaret merkezlerinde bakırcılık sanatının önemli bir zenaat dalı olduğu bilinmektedir. Kaynaklardan öğrendiğimize göre Tokat kalhanesinin Sulu sokak'ta, Çukur Medrese civarında bulunduğu 33 bakırcı, 55 kazancı, 7 dökmeci ve 14 kalaycı esnafının (1828) yılında faaliyet gösterdiği bilinmektedir.7

Osmanlı Dönemi madenciliğinin önemi bakırcılık merkezlerinin oluşması devlet ile birlikte halkın da bakır eşya kullanımına itibar etmesi ile ilgilidir. Tokat, Sivas, Amasya, Kastamonu, İstanbul, Afyonkarahisar, Muğla, Konya, Küre, Trabzon, Erzincan, Elazığ, Diyarbakır, Siirt, Gaziantep, Maraş, Mardin gibi bazı önemli merkezlerde ham bakırı toplumun sosyal ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde biçimlendiren atölyeler bulunmaktadır.8 Bu merkezler önemli ticaret yolları üzerinde kurulmuşlardır. Bunlar aynı zamanda kentlerin sanayi kolunu oluşturan önemli sanat atölyeleridir. Gezici ustalar tarafından da işlenmiş bakırın biçimlendirilmesi gerçekleştirilmiştir. Bakırın kalaylanması gerektiği için de kalaycılık bir sanat ve ticaret kolu olarak kurulmuştur.

Bakırcılık sanatı diğer el sanatlarımızda olduğu gibi varlığını sürdürmeye çalışmaktadır. Alüminyum, çelik gibi yeni madenlerin üretimi bakırcılık sanatının gerilemesine sebep olmuştur.

B. Teknik Yapım Teknikleri

Külçe halindeki bakır değişik yapım teknikleri ile kap halinde dönüşmektedir. Bunlar:

Dövme Tekniği: En eski yapım tekniğidir. Çatalhöyük'te (M.Ö. 7. Bin) yapılan kazılarda ele geçen süs eşyaları ve bazı basit aletlerin yapımında uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu teknikte bakır külçeleri kalhanelerde eritilerek hazırlanan kalıplara dökülmekte ve ağır çekiçlerle dövülerek levha haline getirilmektedir. 20. Yüzyıl başlarına kadar kullanılan bu yöntem artık terkedilmiş, bakır silindirlerle istenen kalınlığa getirilmekte ve kullanılmaktadır.

Dövme tekniğinde çökertme ve yükseltme usülleri kullanılmaktadır.

Döküm Tekniği: Kalhanelerde eritilen madenin önceden hazırlanan kalıplara dökülerek dondurulması ile kap elde edilmesine döküm tekniği denilmektedir. Bu teknikte aynı tipte çok sayıda eşya elde etmek mümkündür.

Tornada Çekme ve Perdahlama: Dökülen ya da dövülerek yapılan eşyanın güzel görünmesi ve yüzeyindeki pürüzlerin giderilmesi tekniğidir. Bu yöntem torna tezgahlarında ve çarkta gerçekleştirilir.

Birleştirme Teknikleri: Elde edilen kapların kulp, tutamak, emzik, kapak gibi ek parçaları ile gövdelerin birbirine ya da tabanın gövdeye birleştirilmesinde ise perçin, lehim, kenet, kaynak gibi birleştirme teknikleri kullanılır.

Maden Süsleme Teknikleri

Kazıma: Ucu keskin çelik kalemlerle açılan yivlerdeki madenin kesilerek çıkarılması ile gerçekleştirilen süsleme tekniğidir. Tunç Çağı'ndan itibaren kullanılmaya başlanan9 ve sonraki yüzyıllardan günümüze kadar devam etmiş olan bu tekniğin tek başına veya diğer süsleme teknikleriyle birlikte uygulandığı da görülmektedir.

Kabartma: Bu teknikte çeşitli çekiç ve diğer aletler kullanılarak ya zemin çökertilerek hazırlanan motiflerin yüksekte kalması ile kabartma yapılmış olur ya da hazırlanan motiflere ters taraftan vurularak istenen şekilde kabartılması sağlanır.

Telkari: Hazırlanan telleri eğip, bükerek desenler yapmaya veya bu telleri birleştirerek madeni bir zemin üzerinde tutturmaya telkari tekniği denir.

Kakma: Maden üzerinde açılan yiv ve yuvalara istenilen cins ve renkteki başka madenlerin kakılmasıyla yapılan süslemeye denir.

Savatlama: Maden üzerine açılan yivlere kükürt ve maden karışımı olan niello (savat) doldurularak eser üzerinde renk kontrastı sağlanabilir. Genellikle gümüş malzeme üzerine uygulanır.

Mineli Süsleme: Maden yüzeyine açılan yuvalara değerli bir taş, renkli cam veya mine ile doldurularak süsleme yapılabilir. Mineli süslemede toz cam ve maden oksidinden yapılan karışım kullanılmaktadır.

Kaplama ve Yaldız: Eserin bütün yüzeyi ya da istenilen kısımları mekanik ve kimyasal usüller kullanılarak kaplanabilir. Civa, altın karışımı ile de yaldızlanabilir. Çinko ve sarı bakırdan meydana getirilen karışım olan tombak'la da madeni eserler yaldızlanabilir.

C. Kap Formları

Anadolu Mutfak Kültüründe çok değişik kaplarla karşılaşılmaktadır. Bu kapların bazıları yöresel form özelliği göstermektedir. Anadolu mutfaklarında görülen bakır kaplar form ve fonksiyon açısından incelendiğinde şu çeşitlerle karşılaşılır:

Bakraç: Düz veya yuvarlak dipli, derin, üstten hareketli yarım daire biçimli kulplu, kapaklı ya da kapaksız taşıma kaplarıdır. Bu kaplarda süt, yoğurt, yağ, hoşaf, bal, pekmez gibi yiyecek maddeleri bulundurulur veya taşınır.

Anadolu mutfağında yaygın olarak kullanım alanı bulan bakraçlar farklı yörelerde farklı adlarla anılmaktadır. Bunlar arasında en çok kullanılanları şunlardır: Sitil (Sivas, Malatya, Nevşehir, Gümüşhacıköy-Amasya, Çameli-Denizli, Akkuş-Ordu); Çingil (Ceyhan, Osmaniye, Dörtyol. Kayseri, Tarsus, Mersin köyleri, Silifke, İçel, Ereğli-Konya, Eğridir-Isparta, Kars); Cingil (Niğde, Karaman, Ereğli-Konya, Kayseri, Yalova-İstanbul, Avanos-Kırşehir, Çorum, Salihli-Manisa, Aksaray-Niğde); Aşırma (Ankara, Kayseri, Kırşehir, Seyhan, Isparta, Erzurum); Çitil-helke (Boyalı, Morcalı, Karaman-Konya, Alanya-Serik-Antalya, Finike-Antalya, Göksun-Maraş, Kayseri, Adana),10 Sıtıl (Urfa); Satıl (Gaziantep) kullanılan isimlerdir.

Form olarak birkaç grupta incelenebilir. Birinci grup örnekler düz dipli, yukarıya doğru daralan ve tekrar genişleyen bakraçlardır. Yaygın bir form olan bu bakraçlarda gövde üzeri düz bırakılırken, boyun ve ağızda profiller vardır. Bazı örnekler yüksek kaidelidir. Rumeli Bakracı olarak tanımlanan bakraçlar da bu gruba girmektedir.

İkinci grubu, düz dipli, silindirik gövdeli olanlar oluşturmaktadır. Antep, Urfa örneklerinde olduğu gibi bunların sadece boyunlarında profil vardır. Bunlar genellikle Güneydoğu örnekleridir. Adıyaman Bakracı olarak nitelenen türde ise omuz üzerinde dışarıya doğru birden genişleyen ve boyna doğru daralan profiller vardır.

Üçüncü grup örnekler yuvarlak dipli, şişman karınlı ve boyna doğru daralan form gösterirler. Tokat Bakracı olarak nitelenen türün ise gövdesi dikey dilimlidir. Bu nedenle “Dilimli Bakraç” olarak adlandırılmaktadır.11 Dördüncü grup, kaideli, şişman karınlı, uzun boyunlu örneklerden oluşur. Bunlar genellikle kapaklıdır. Bu tür bakraçlar Doğu Karadeniz’de özellikle Trabzon’da “Karpuz Bakraç” olarak tanımlanmaktadır. Bu gruba giren örneklere Balkanlarda da rastlanmaktadır. Burada bu kaplara “Çömlek Biçimli Bakraç” denilmektedir.

İncelenen örnekler arasında son grubu yuvarlak dipli, şişman karınlı, kısa boylu olanlar oluşturmaktadır. Bu grup örneklerin diğer örneklerden daha eski tarihli oldukları görülmüştür. Bu örneklerin hepsi üstten kulpludur. Bazı örnekler ise kapaklıdır.

Güğüm: Tabanı düz veya kaideli, geniş karınlı, dar boyunlu, tek veya çift kulplu, dar ağızlı ve genellikle kapaklı bir kaptır. İçerisine su, süt, salep, pekmez, kahve koymaya veya taşımaya yarayan bir kap türüdür. Eskiden beri Anadolu mutfaklarında kullanılan ve günümüzde de kullanılmaya devam edilen kaplardan birisidir. Bu kadar yaygın kullanım alanı bulan güğümler form açısından yöresel özellikler göstermektedir. Yöresel olarak da farklı adlandırılmaktadır. Bunlar; Aktafa (Kars); Bodiç (Ankara, Seyhan); Çanka (Edirne); Düyüm (Erzincan); Halastar (Trabzon); Kukma (Boyabat-.Sinop, Mapavri-Rize); Yamak'tır (Kemaliye-Malatya)12 Güğümler fonksiyonlarına göre;

1. Su
2. Süt
3. Pekmez
4. Salep
5. Kahve güğümleri olarak beş ana gruba ayrılabilmektedir.13

Güğümler fonksiyonlarına göre farklı form özelliği göstermektedir. Su ve süt güğümlerini birbirinden ayırmak güç olmakla birlikte kahve, pekmez, salep gibi içeceklerin güğümleri su ve süt güğümlerinden oldukça farklıdır.

Anadolu su-süt, şerbet ve pekmez güğümleri form olarak incelendiğinde birinci grupta yüksek kaideli, şişman karınlı, uzun boyunlu, tek kulplu ve kapaklı olan örnekler görülebilir. Bazılarında içindeki sıvıyı boşaltmak için ağza bitişik emzik yapılmıştır.

İkinci grup olarak kaidesiz, tek kulplu, şişman karınlı, uzun boyunlu, kapaklı olan kuzey ve doğu örnekleri (Elazığ,Erzurum, Erzincan, Tokat)

oluşturmaktadır.

Bu örnekler kendi içinde farklı formlar gösterirler.

Elazığ, Trabzon, Giresun, Rize güğümlerinde gövde keskin profiller yapmakta, boyun ince, akıtacaklı (emzikli) ve kapaklıdır. Erzurum, Erzincan, Sivas, Bayburt yöresine ait güğüm formları düz dipli, şişman karınlı, uzun-dar boyunlu, kulplu ve kapaklı olup testi biçimlidirler.

Anadolu'da düz dipli, çan gövdeli, çift kulplu "Trakya Süt güğümü" ile düz dipli, çan gövdeli, dar-profilli boyunlu olarak yapılan "Siirt güğümü"14 farlı tipler olarak sayılabilir.

Erzurum pekmez güğümü ayrı bir form gösterir. Çan biçimli yüksek kaideli, şişman karınlı, uzun boyunlu, çift kulplu ve kapaklıdır. Bazıları muslukludur. Ankara Etnografya Müzesi'nde 10286 envanter no'da kayıtlı şerbet güğümü düz dipli, şişman karınlı, tek kulplu, gaga ağızlı ve kapaklıdır.

Kahve ve salep güğümleri düz dipli, yuvarlak karınlı, kısa boyunlu, gaga ağızlı, kapaklı, kaçük ölçekli kaplardır. Kahve ve salep taşımada ve dökmede kullanılırlar.

İbrik: Türk evinde ve dolayısıyla mutfağında kullanılan en yaygın kaplardan birisi de ibriklerdir. El yıkamak, abdest almak gibi amaçlarla kullanılan bazen düz, bazen de yuvarlak gövdeli olan dar boyunlu, emzikli, kulplu su taşıma ve saklama kaplarıdır. Bu kaplar bazen altında bulunan leğenleriyle birlikte bulundurulurlar. Bu leğenler, içine ibrikten dökülen ve kullanılan pis suların görünmemesini için delikli bir kapağı bulunmakta yapılmakta ve ibrik kapak üzerine oturmaktadır. Anadolu'da yaygın olarak kullanım alanı bulan ibrikler kaide, gövde, boyun, kapak, emzik ve kulp bakımından farklılıklar göstermektedir. Çeşitli formlarda yapılan ibriklere bazı yörelerde Kuman (Bursa, Alanya-Antalya, Ilgın-Konya);

Udvan (Konya); Yamak (Divriği-Sivas); Yedek (Kütahya) gibi adlarla söylenmektedir. Leğen ise en çok “ileğen” biçiminde adlandırılır.15

Mustafa Arlı ibrikleri düz ve yuvarlak olarak iki tipte değerlendirmiş,16 G.Kayaoğlu ise bölgelere göre farklılık gösteren ibrik formlarını bölgesel olarak tasnif etmiştir. Biz de incelediğimiz örnekler Kayaoğlu’nun tasnifine göre gruplandırdık.

Batı ve Orta Anadolu İbrikleri: Bunlar kaidesiz veya kaideli olarak gövdeli, dar boyunlu, bazı örneklerde boyun profilli, kapaklı-kapaksız ve uzun emziklidir. Bazılarının gövdeleri dövme ile dikey dilimlendirilmiş, bazılarında ise süsleme yapılmıştır. Afyon yöresine ait bir örnek yüksek kaideli, şişman yuvarlak karınlı, emzik ucu ejder biçimli ve kapaklıdır.

Marmara Bölgesi: Bunlar yüksek kaideli, şişman basık karınlı, kısa emzikli ve boyunla emzik arasında kısa bir açıklık bulunmaktadır. Çanakkale yöresine ait bu ibriklere halk arasında “Kambur ibrik” denilmektedir.

Karadeniz Bölgesi: Giresun ibriği Doğu Karadeniz Bölgesinde yaygın bir tiptir. Düz dipli, iç bükey silindirik gövdeli, çan biçimli bir omuz üzerinde profilli bir boyun yer almaktadır. Konik kapaklıdır.

Doğu Anadolu Bölgesi: Bu gruba giren örnekler Tokat, Erzincan ve Sivas yöresinin tipik örnekleridir. Bunlar alçak kaideli, şişman-yuvarlak karınlı, uzun boyunlu ve profilli kapakları olan örneklerdir. Kayaoğlu, Tokat yöresine özgü ibriklerin kapak formu hoca sarığına benzediği için “hoca ibriği” olarak adlandırıldığını belirtmektedir.17

Kazan: Kelime anlamı olarak çok miktarda yiyecek pişirmek veya su ısıtmak için kullanılan kapların geneline verilen addır. Türklerin sosyal yaşantısını ve halk bilimde ayrı bir yeri olan kazanlar genellikle bulgur, pekmez, aşure kaynatmak, yemek pişirmek, et kavurmak ve çamaşır suyunu ısıtmada kullanılmaktadır.

Kazan sözü kök olarak Türkçe olmakla birlikte Oğuzlardan bu yana dilimize girmiştir. Orta Asya Türkçesinde "Togan" kazan manasına gelmektedir.18

Bilinen örneklere göre kazanları dergah, saray gibi yerlerde kullanılan büyük tören kazanları ile evlerde kullanılan küçük boyutlu kazanlar olarak iki gruba ayırarak incelemek gerekmektedir.

Form olarak çok eski çağlardan beri çok az değişikliğe uğramış bir kaptır. Yöresel olarak formu ve fonksiyonu detaylarda farklılık gösteren kazanlar Anadolu'da farklı şekilde adlandırılmaktadır. En çok kullanılanları şunlardır: Aşırma (Sinop, Tokat, Şebinkarahisar, Giresun, Sivas, Niksar); Deşt (Pekmez kazanı-Kayseri); Hille (Leğen kadar kenarlı olan büyük kazan, Urfa); Badya (bulama kazanı-Gaziantep); Parha (Erzurum); Katneri (Rize-Hemşin köyleri), Tağan, dağan, dığan (Dinar Uluköy, Bursa, Denizli, Aydın, Manise çevre ilçe ve köylerinde).

Form olarak Kuşaklı, Kulaklı, Küpeli gibi değişik adlarla anılan kazanların yanında fonksiyonuna göre şerbet kazanı, çamaşır kazanı, yemek kazanı şeklinde adlandırılanları da vardır.

Araştırdığımız kentlerdeki kazanların bir grubunu büyük boyutlu dergah kazanları oluşturmaktadır. Bu kazanlar belirli günlerde aşure, şerbet, helva gibi yiyecek ve içeceklerin pişirildiği ve dağıtıldığı büyük kazanlardır. Bunlar iki veya dört kulpludurlar ve mutfaklarda yer alan özel kaidelere oturtulurlar. Form olarak silindir gövdeli, büyük kulplu ve ağız kenarı dışarı taşkındır.

En yaygın olarak kullanılan kazanlar evlerde toplu yemeklerde kullanılan büyük, orta ve küçük kazanlardır. Bunlar üstten hareketli tek kulpludurlar. Sacayak üzerinde veya üstteki kulptan asılmak suretiyle kullanılırlar. Evlerde kullanılan ve büyük boyutlu olan bu kazanlar silindir gövdeli, ağza doğru hafif daralan ve profil yapan formları vardır. Orta ve

küçük kazanlarda dar tutulan gövde, dip ve ağız kısma doğru genişler. Bazılarının ağız kenarında profil bulunmaktadır.

Kazanların bir başka grubunu içlerinde yemek pişirilmeyen, ocakta kullanılmayan, kulpsuz, yiyecek ve sıvı maddeleri taşımak, dağıtmak için kullanılan süslemeli prestij kapları oluşturur. Bunların dışında hamamda bu taşımak ve biriktirmek için kullanılan kazanlar da bulunmaktadır. Bunlar düz dipli, ağza doğru daralan ve kenarsız kazanlardır. Üzerlerinde zengin bezeme programları vardır.

Kazanların kapaklı örnekleri de vardır.

Kepçe: Yemek karıştırmak, almak ve dağıtmak için kullanılan mutfak eşyasıdır. Uzunca bir sap ve kepçe kısmından meydana gelmektedir. Kepçe kısmı kaşıktan daha derindir.

Anadolu'da form ve fonksiyon açısından değişiklik göstermemekle birlikte farklı adlandırılmaktadır. Bunlar arasında; Saplı (Trabzon, Sivas, Güdül-Ankara); Çemçe, çomça, çömça, çömçe (Malatya, Tokat, Nevşehir, Harput-Elazığ, Adıyaman, Urfa, Gaziantep, Ahlat-Bitlis, Manisa-Balıbeyköy); Heskoy (Ağaç kepçe, Siirt); Dulçe (Erzurum); Taskepçe (Bursa) sayılabilir.19

Kepçeler yekpare olabileceği gibi kepçe ve sapın perçin ile birleştirilmesi ile de yapılabilmektedir. Genellikle sapın ucunda bir askı halkası bulunur. İncelediğimiz örneklerden bir tanesi kepçe ve süzgeç olarak iki ayrı eşyanın tek bir örnekte birleştiği görülmüştür. Konya Etnografya Müzesi'nde 5390 envanter no'da kayıtlı olan eserde iki ayrı parçanın birleşme yeri hareketli olup, süzgeç kepçenin içerisine oturmaktadır. Mutfak kepçelerinin çapı ortalama 6-10 cm. arasında değişmekte ise de dergah kepçelerinin çapı 22-23 cm. kadar olabilmektedir.

Lenger: Daire gövdeli, yayvan ve derinliği az, kenarları geniş olan ve içine susuz yemekler konan bir servis kabıdır. Bu kaplar hiçbir zaman

pişirme kabı olmayıp, sadece taşımak ve sunmak için kullanılmaktadır.

Form olarak Anadolu'da değişiklik göstermezler. Düz dipli, daire gövdeli, dışarı açılan ve yükselen ağız kenarlıdırlar. 45-55 cm. çapında törenlerde, özel günlerde kalabalık misafirler ağırlamak için kullanılan Kuzu lengeri (kuzu ilengeri); 20-30 cm çapında günlük kullanımlar için küçük lengerler ile Anadolu mutfaklarında karşılaşılmıştır.

Form olarak değişmediği gibi söyleniş olarak da büyük farklılık görülmemiştir. Lengeri (Aksaray, Bursa, Ürgüp, Çerkeş, Avşar, Dinar); İlenger (Güllüce-.Gümüşhacıköy-Amasya, Gaziantep, Aksaray, Niğde); Tabansıra (Kandıra-Kocaeli, ve Kocaeli); Mertebani (Diyarbakır, Afyon, Antalya) gibi söylenişlerle karşılaşılmıştır.

Sahan: Derinliği fazla olmayan, daire gövdeli, kenarları yayvan yemek kabıdır. Bunların derinliği fazla olmayan örneklerine yassı sahan, biraz derin olanlarına çukur sahan denilmektedir. Kapaklı ve ya kapaksız olabilmektedirler. Anadolu'da oldukça yaygın olarak kullanılan bir kap türü olan sahanlar genelde içine yemek konulan servis kabı olmakla birlikte, bazen pişirme, bazen de az miktarlardaki yiyeceklerin ısıtılması amacına yönelik olarak kullanılmaktadır. Anadolu'da dıvan, sağın, sahın, sehen gibi söyleniş farklılıklarıyla adlandırılmaktadır.

Sahanlar form olarak elips ve daire gövdeliler olarak iki ana gruba ayrılabilir. Bazı sahanların ağız kenarları dilimlidir. Bu kaplara çentikli, kirpikli, kertikli, kirtikli, fırfırlı, fırfıllı gibi adlar verilmiştir. Kapaklar yüksek ve profillidir. Üzerlerinde tutamakları vardır.

Sefer Tası: Yemek taşımak için kullanılan kaplardır. Üst üste yerleştirilen birden fazla kaplar yanlarda bir çubukla sabitlenmekte ve üstteki hareketli kulp ile taşınmaktadır. Bazı örneklerde kaşık yerleştirecek yerleri de vardır. Sefertasları genellikle

yoltası olarak adlandırılmaktadır. Bu tasların kapakları da sahan olarak işlev görmektedir. Bu taslar genellikle yolculuklarda, asker, işçi ve zenaatçıların yemeklerini taşımada kullanılır. Sefer tasları elips ve yuvarlak formlu olarak incelemek mümkündür.

Sini: Üstüne yerleştirilen yemek sahanlarıyla aynı anda birçok kişinin yerde oturarak yemek yiyebildiği, daire gövdeli, ince kenarlı, büyük servis, sunma ve taşıma kabıdır. Düğün, toplantı gibi törenlerde kullanılan ve büyük grupların oturabildiği büyük ebatlı sinilere "divan sinisi" veya "meydan sinisi" adı verilmektedir.

Anadolu'nun her yöresinde aynı adla anılmaktadır. Siniler altına yerleştirilen ahşap kaide üzerine konulur. Düz tabla şeklinde olup, bazı örneklerin kenarları dilimlidir.

Tas: İçine sulu yiyecek maddeleri konulan yuvarlak ve derin gövdeli kaplardır. İçine konulan içeceklere göre su tası, hoşaf tası, çorba tası, ayran tası gibi değişik adlarla anılır. Anadolu mutfağında yaygın olarak kullanılan taslar değişik olarak adlandırılmaktadır. Bunladan bazıları; Badiye (Rize, Erzincan, Erzurum); Badıya (Kars, Gaziantep); Beden (Ankara); Çınık (Büyük çorba tası-Kelkit-Gümüşhane); Sükre (bakır tas-Malatya); Usgura (çorba tası-Trabzon); Üsküre'dir (düğün tası, Kemah-Pulur-Elazığ, Erzincan, Divriği-Sivas, Havza-.Samsun, Şebinkarahisar-Giresun, Elazığ, Adana ve köyleri, Bursa, Urfa, Tekirdağ, Muğla, Erzurum, Diyarbakır, Kütahya, Konya, Bitlis, Eskişehir, Merzifon-Amasya).20

Taslar söyleniş bakımından değişiklik gösterdiği gibi form bakımından da çok çeşitlilik göstermektedir. Form açısından incelendiğinde Anadolu tasları şu şekilde gruplandırılabilir:

Düz dipli, silindirik gövdeli ve yüksekliği az olan taslar ilk grubu oluşturur. Erzurum'da sefer tası, Sivas yöresinde ise yem tası olarak adlandırılırlar.

Hoşaf ve ayran tası olarak kullanılanlar ise alçak kaideli, ağız kenarına doğru hafif olarak açılarak düz genişleyen ağız kenarlılardır.

Alçak kaideli, oval karınlı ağız kenarı olan veya olmayanlar ile, oval dipli, şişman karınlı, kısa boyunlu olanlar ile yüksek kaideli, gövdesi çan gibi genişleyen, ağızları kenarlı ve kenarsız alt tipleri bulunmaktadır. İncelenen örneklerde en büyük grubu bunlar oluşturmaktadır. Yüksek kaideli, oval karınlı, kenarlı ve kenarsız, kapaklı tipler ile alçak kaideli, keskin karınlı, kısa boyunlu ve gaga ağızlı Konya Etnografya Müzesi 1127 envanter nolu tek örnek tasların farklı formlarda yapıldığını göstermektedir.

Tava: Ateş üzerinde bir şey tavlamak, yani kavurmak veya kızartmak için kullanılan yuvarlak gövdeli, derin, bir veya iki kulplu bir kaptır. Anadolu'da yaygın olarak kullanılan tavaya farklı isimler verilmiştir. Kavurcak (Akhisar-Manisa); Mücver Tavası (Bursa ve Batı Anadolu'da); Sahariç, Soğaraç veya Sıvhariç (Samsun); Tağan (Muğla); Tigan (denizli; Tıgan (Konya); Yağ Dığanı, Dığan, El Dığanı21 en yaygın kullanılanlarıdır. Ayrıca kahve kavurmak için kullanılan tavalar olduğu gibi pekmez yapmada kullanılan "kestirme tavası" da kullanılmaktadır. Tavalar ağız çapına göre küçük veya orta büyüklüktedir. Karadeniz yöresine özgü ve hamsi balığını kızartmak için derinliği az, geniş yayvan tavalar kullanılır. Bunlar tek saplıdır.

Çift kulplu tavalar, düz dipli oldukça derin, daire gövdelidir. Bazı tavalar özel bir forma sahiptir. Urfa'da rastladığımız tavada yedi adet aynı büyüklükte yedi çukur vardır. Yöreye özgü bir tatlının yapıldığını öğrendiğimiz bu tavaya "Zingil Tavası" denilmektedir. Batı Anadolu'da yaygın olarak kullanıldığını ve Mücver Tavası olarak adlandırıldığını G.Kayaoğlu belirtmiştir. Balkanlarda da aynı adla ve fonksiyonla kullanılan örneklerinin varlığını görüyoruz.22

Tencere: Çoğunlukla yemek pişirmek amacıyla kullanılan kulplu ve kulpsuz kapaklı kaptır. En yaygın olarak kullanılan ve bulundurulan kap çeşitlerindendir. Form olarak düz dipli, silindirik gövdeli, fazla derin olmayan kaplardır. Evlerde kullanılan ve çapları yaklaşık 20-30 cm. olan küçük ebatlı tencerelerin yanında büyük ebatlı saray ve dergah tencereleri de vardır. Bazı örnekler çift kulplu, bazıları ise kulpsuzdur. Genellikle kapaklıdır. Ocak veya ateşin üzerine konularak kullanılan kaplar olan tencereler form olarak büyük değişiklik göstermez. Ancak Çalpara (küçük tencere-Trabzon ve köyleri); Harama, Harana, Hereni, Herene, Kuşhane, guşane, gaşgana, guşene, güşene. Kuşane, en yaygın söyleniş şekilleridir.

Tepsi: Takdim etmek için hazırlanan yiyecek ve içeceklerin sunulduğu kaplardır. Siniden daha küçük olup, kenarları kalkıktır. Bazılarının kenarları dilimli (kertikli) dir. Bazı örnekleri ise çift tutamaklıdır. Tepsilerin çay, kahve, şerbet gibi içeceklerin sunulduğu örneklerinin yanında börek, baklava pişirilen ve ikram edilen çeşitleri de vardır.

Yöresel olarak farklı form göstermeyen tepsiler söyleniş olarak farklı isimler verilmiştir. Bunlar; Amadan-Amedan (Aydın, Gaziantep) kenarlı tepsiye verilen addır. Kıyılı (börek tepsisi-İzmir, Aydın, Gümüşhane, Trabzon); Kıylıklı (kenarlı tepsi-Ereğli-Zonguldak); Baha (Kahve tepsisi, Ankara) diğer söyleniş biçimleridir.

Anadolu Türk Mutfak etnografyasında yukarıda belirtilen kapların dışında tunç veya pirinçten döküm tekniğinde yapılan havan ve eli ile Aşurelik, Debbe, Kevgir,

Maşrapa, Semaver ve kaşık diğer madeni kullanım eşyaları olarak sayılabilir.

D. Bezeme Düzeni

Türk mutfağında kullanılan kapların büyük bir kısmı bezemelidir. Bezeme genellikle kazan, tencere gibi ocak yada ateş üzerine konulan

kaplarda görülmez. Bu kap ve kacaklar ailenin sosyal yaşantısını, ekonomik düzeyini aktaran birer maddi unsur olmalarından dolayı süslemelerine çok önem verilmiştir. Lenger, sini, tepsi gibi kaplar birer sunu kapları olmalarından dolayı prestij kapları olarak değerlendirilmiş ve üzerleri bitkisel, geometrik, nesneli, figürlü, tasvir ve yazılı kompozisyonlarla oldukça gösterişli hale getirilmişlerdir.

E. Bakırcı Ustaları

Bakır eserleri biçimlendiren ve bezeyen ustalar en az kap-kacaklar kadar önemlidir. Ancak ne var ki her geçen gün bakırcılık sanatının yok olmaya başladığını günümüz sanatçıları aktarmıştır. Bazı illerde geleneksel bakırcılar çarşısı yeni sanayi çarşılarının içerisine taşınmış, el ile döverek yapılan kaplar yerine fabrikasyon malların yapımı ve satımına başlanmıştır. Durum böyle olunca Bakırcılık sanatı ile birlikte bakır kaplar da tarihe kavuşacak, özveri ile varlıklarını sürdüren ustaların yerine yenilerinin gelmemesi ile bir kültür de ortadan kalkacaktır. Ustalarla yaptığımız görüşmelerde kırsal kesimden hala bakır kapları alan müşterilerinin olduğunu, şehirde yaşayanların ise süs amacıyla bakır kaplar aldıklarını öğrendik.

Günümüzde bakır kapları yapan ustaların sahan, ibrik yanında ek çalışmalar yaptıkları da görülmüştür. Konyalı Usta Kemal Arslan bakır kap yapımı ve tamiri yanında geçimini temin için cami alemleri yaptığını da söylemektedir.

III. Değerlendirme ve Sonuç

Anadolu Türk evi mutfağında kullanılan kaplar yapım malzemeleri ve fonksiyonlarına göre büyük çeşitlilik gösterir. Çoğunluğu bakır malzemeden yapılan bu kapların süsleme özellikleri, motif ve kompozisyon bakımından diğer el ve süsleme sanatlarımızla paralellik gösterir.

Ancak son yıllardaki şehirleşme, sosyo-kültürel değişmeler ve teknolojik yenilikler tarihi geçmişi çok eskiye dayanan mekan olarak mutfak ile mutfak eşyalarını ve mutfak kültürünü de bütünüyle yok etmiştir. Bu araştırmada Osmanlı'nın son döneminde kullanılan mutfak kapları hakkında toplu bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Türk evinde kullanılan form ve fonksiyon açısından kaplar incelenmiş, değişik form ve fonksiyon özellikleri olan inceleme altına alınan 300'ü aşkın kaplardan elde edilen bilgilerin değerlendirilmesi yapılmıştır.

İncelenen bakır kaplarda yapım tekniği olarak en çok, eski bir teknik olan dövme tekniğinin tercih edildiği görülmüştür. Birleştirme tekniği olarak kullanılacak yere göre perçin, kenet, kaynak ile doğrudan ocak üzerine konulmayan kaplarda ve tamirlerde lehimin de kullanıldığı görülmüştür.

Kaplar üzerinde çok zengin süsleme programları ile karşılaşılmıştır. Teknik olarak kazıma en çok kullanılan tekniktir. Bunun yanında kabartma tekniği ile süslenmiş kaplarda bulunmaktadır.

Anadolu'da bakır kap yapımında teknik, form ve bezeme bakımından eski geleneklerini sürdürülmeye çalışıldığı görülmüştür. Üretim merkezleri her geçen gün önemini kaybetmektedir. Bugün yöresel müzelerimizin çoğunda yöreye özgü kaplardan oluşan bir koleksiyonun olmadığı tesbit edilmiştir.

Eski evlerimiz gibi bakır kaplarımızın da korunması gerekmektedir. Kapların yurt dışına çıkarılmasının önüne geçilmelidir. Yoksa kısa bir süre sonra özgün mutfak kabı bulabilmek mümkün olamayacaktır. Müzelerimizde bulunduğu yöreye özgü kaplardan oluşan koleksiyonlar zaman geçirilmeden oluşturulmalıdır. Gelecek nesillere bu kültür mirasımızın aktarılması görevi hepimize düşmektedir. Bu görevden her fert kendine düşen payı almalıdır.

Günümüzde mutfakla ilgili yayınlar sadece yemek tariflerini kapsayan kitaplar şekline dönüşmüştür. Mutfakta geçen hayat, mutfakla ilgili gelenekler, mekan olarak mutfak ve mutfak kapları bütünüyle mutfak kültürüdür. Bu kültür bütüncül bir yaklaşımla ele alınmalıdır.

1 Koşay, H. Z., “Türk Halkının Maddi Kültürüne Dair Araştırmalar”, T. E. D., Sayı: II, (İstanbul, 1957), s. 7-28.

1 Koşay, H. Z. -. Ülkücan, A., Anadolu Yemekleri ve Türk Mutfağı, Ankara, 1961.

2 Ögel, B., Türk Kültür Tarihine Giriş, Cilt: 3-4, Ankara, 1978.

3 Kayaoğlu, G., “Buckets (Bakraçlar)”, Turing, (İstanbul, 1982), Sayı: 69/348, s. 72-79.

—–, “Copper Jugs”, Turing, (İstanbul, 1975), Sayı: 65/344, s. 48-55.

—–, “Coppers Cauldrons” Turing, (İstanbul, 1980), Sayı: 66/345, s. 59-56.

4 Kayaoğlu. İ. G. -. Belli, O., Anadolu’da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi, İstanbul, 1993.

5 Dinçol, M. Ali, “Hititler Öncesinde Anadolu”, Anadolu Uygarlıkları, Cilt: I, s. 13.

6 Cinlioğlu, H. Turgut, Osmanlılar Zamanında Tokat, Tokat, 1951, s. 206.

7 Faroqhi, Suraıya, Osmanlı’da Kentler ve Kentliler, İstanbul, 1993, s. 211-231.

8 Erginsoy, Ü., İslam Maden Sanatının Gelişmesi, İstanbul, 1978, s. 33.

9 Koşay, H. Z., a.g.m., s. 7-28.

10 Kayaoğlu, İ. G., “Buckets”, Turing, Sayı: 69/348, (1982), s. 72.

11 Koşay, H. Z., a.g.m., s. 7-28.

12 Kayaoğlu, İ. G., “Copper Jugs”, Turing, Sayı: 344, (İstanbul, 1979), s. 48.

13 Kayaoğlu, İ. G., a.g.m., s. 55.

14 Koşay, H. Z., a.g.m. S. 7-28.

15 Arlı, M., Beypazarı’nda Dövme Bakırcılık, Ankara, 1984, s. 46.

16 Belli, O., Kayaoğlu, G., “Tokat’ta Bakırcılık Sanatının Gelişimi”, Tarih ve Toplum, Sayı: 124, (İstanbul, 1994), s. 37.

17 Ögel, B., Türk Kültür Tarihine Giriş, C. IV, Ankara, 1978, s. 241.

18 Koşay, H. Z., a.g.m., s. 7-28.

19 Koşay, H. Z., a.g.m., s. 7-28.

20 A.y.s. 7-28.

21 Benzer bir örnek için bkz. Koneska, E., Makedonya’da Osmanlı Etkisi Taşıyan Bakır Kaplar, İstanbul, 1993, s. 62 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, M. S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü).

E. KLÂSIK TÜRK MÛSIKÎSI

XVII. Yüzyılda Türk Mûsikîsi / Yrd. Doç. Dr. Rûhî Ayangil [s.433-442]

Yıldız Teknik Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi / Türkiye

Osmanlı Cihan Devleti'nin XVII. yüzyıl siyâsî, iktisâdî ve kültürel tarihi, devletin içte ve dışta türlü gailelerle boğuştuğu son derecede ilgi çekici, önemli bir tarih kesitini işâret eder. Biz bu çalışmamızda, III. Mehmed'in saltanatının son üç yılını içeren ve sırasıyla I. Ahmet (slt: 1603-1617), I. Mustafa (ilk slt: 1617-1618/üç ay), II. (Genç) Osman (slt: 1618-1622), I. Mustafa (ikinci kez slt: 1622-1623), IV. Murad (slt: 1623-1640), Sultan İbrâhim (slt: 1640-1648), IV. Mehmed (slt: 1648-1687), II. Süleyman (slt: 1687-1691), II. Ahmet (slt: 1691-1695), II. Mustafa (slt: 1695-1703)'nın1 aralarında bulunduğu toplam on bir pâdişâhın hükümranlıkları dönemi olan 1600-1700 tarihleri ile, bu tarihlerin yaklaşık yirmi beşer yıl öncesi ve sonrasını da içeren biçimde o dönemin, mûsikî hayatımız bakımından ifâde ettiği değer üzerinde en genel hatlarıyla durmaya çalışacağız.

Dönemin siyâsî, iktisâdî ve içtimâî durumuna kısaca göz gezdirecek olursak, belli başlı şu konuların devletin ve toplumun gidişâtını etkilediğini görürüz: a) Saray ve devlet idaresinde bozulma: Padişâhlar ve özellikle vezir-i âzamların (Son örnekler Kanûnî ve Sokollu) dirâyetli yönetimlerinden sarf-ı nazar ile, inisiyatifin vâlide sultanlar, sultanlar, pâdişah hocaları, câriyeler, devşirme ecnebîler, vb. eline geçmesiyle oluşan yönetim zafiyeti. b) Pâdişahların vasıfsızlığı: İçki illetinden cinnete, hocaların yetersiz eğitimi, devlet yönetimi sorumluluğu üstlenemeyecek çocuk yaşlarda tahta çıkarılma; orduya kumanda etme becerisi bulunmama

olumsuzlukları ile mâlûl pâdişâhların ardarda Osmanlı tahtına geçmeleri. c) İlmiye sınıfında tereddî: Kayırmalar ve rüşvetlerle ilim ve ehliyet sâhibi olmayan kişilerin önemli ilmî, idârî ve kazâî görevlere atanması suretiyle meydana gelen olumsuzluklar, kanun-nizâm hâkimiyetinin sarsılması. d) Osmanlı ordu ve toprak düzeninin bozulması: İlk örnekleri III. Murad döneminde görülmeye başlanan ve giderek çığırından çıkan biçimde orduya “devşirme usûlüne” aykırı yollarla asker yazılması, mîrî gelirlerin, tımar ve gelirli zeâmet akçelerinin tımarlı sipahîlere dağıtılması yerine, vasıfsız saray erkânına peşkeş çekilmesi; yönetim zaafından, vergi adaletsizliklerinden dolayı çiftçinin toprak işleme eyleminden uzaklaşarak kanun dışı davranışlara yönelmeleri. e) Rüşvet ve yolsuzlukların artması: Yine III. Murad döneminden itibaren giderek artan biçimde önemli devlet görevlerinin rüşvet karşılığı elde edilebilir hâle gelmesi, ayârı düşük para basılması sûretiyle ulûfe akçesi dağıtımlarının, askeri itaatsizlik ve kalkışmaya yönlendirmesi. Rüşvet belâsının ve yönetim aczinin ülkeyi nasıl sarmaladığını kendisi de büyük bir şâir ve mûsikîşinâs olan Kirim Hâni Gâzî Giray’in şu ebyâti (mûsikî ta’birlerine de yer vererek) gayet güzel ifâde ediyor: “Ehl-i İslâm illerin kâfir hasâret eyledi/Ey hüdâ-nâtersler siz rüşvet alın oturun/Arsa-i rezm içinde biz kanlar döküp kan ağlarız/ Vâdî-i işretde siz câm-ı safâ zevkîn sürün/ Hayli bîâhenkdir kaanûn-ı devlet nağmesi/Ey müdebbirler anın bârî kulağın burun” …2 f) İran, Avusturya, Lehistan, Rusya cephelerinde uzun süren savaşlar ve Kırım Hanlığı mes’elesi3 g) Celâlî gâilesi: Çiftbozanlar, ehl-i örf, altıbölük halkı, sahte yeniçeri ve acemî oğlanları ile sûhte tâifesinin ihtilâtı sonucu 16. yy.’ın ikinci yarısından itibâren Anadolu’da oluşan ve II. Osman’ın hal’i ile doruğa çıkan celâlî çetelerinin ayaklanmalarını bastırmak yolunda yapılan çetin ve kanlı iç savaşlar.4

Görüldüğü üzere, hükümdârlarının “yedi iklim sultânı” olarak tavsif edildiği ve üç kıt’ada konuşlanmış “memâlik-i mahrûsa” yı mâlik bir cihân devleti için hiç de iç açıcı olmayan ve kaçınılmaz sonun başlangıcını teşkil eden bu olumsuzluk dönemi resmi içinde bir kültür vediası olarak “mûsikî”nin serencâmını tâkîb etmek de, en az bu tablonun girift detaylarına vukûf kesbetmek denli bir güçlüğü bünyesinde taşımaktadır. Günümüzde mûsikî tarihimizin anlaşılıp aktarılmasında ve öğrenilmesinde karşı karşıya kalınan en büyük zorluk, geçmiş devirlerden günümüze intikal eden bilgilerin belge dayanağının eksikliği, diğer bir deyişle münhasıran mûsikîye ilişkin belgelerin -neredeyse yok mesâbesinde- az oluşudur. Bunda, mûsikî eserlerinin “nota” denilen yazılı tespit aracına (en yaygın olarak eriştiği IX. yy. ortalarından bu yana olan devir hesaba katılmazsa) geçmiş çağlarda sahip olunmayışı, vâr olanlara gereğince itibâr edilmeyişi; bestelenen eserlerin binler, yüzler seviyesinden “şifâhî kültür geleneği”, “kulaktan meşk geleneği”, “unutma-unutulma” akıbetine mâruz kalınması ile “on-lar” veya “birkaç”, hattâ “hiç” seviyesine gerilemesi; bestekârlarımızın hayatlarına, hâtırâlarına ve eserlerine ilişkin yazılı biyografik kaynakların azlığı ve münderecâtının kifâyetsizliği, mevcûd olanların birbirinden en az yarım asır bâzan bir asır veyâ aşkın aralarla, gözlemlere dayalı olarak değil de, ancak duyultu ya da efsâne niteliğindeki söylemlere itibâr edilerek kaleme alınmalarının payı olduğunda şüphe yoktur. Hattâ döneminde yazılmış en önemli belgelerde dahi, bugünden bakınca hakkında kesin hüküm verilebilmesini engelleyici müphem ya da eksik kayıtların varlığı (örnekle: Şeyhülislâm Es’ad Efendi döneme ışık tutan önemli bir belge niteliğindeki te’lifi olan “Atrab’ülâsâr”ında, XVII. yüzyılın en büyükleri arasında kabul edilen Kutb-ı nâyî Osman Dede’ye ilişkin tek satir yazmamıştır.)5 O belgelere sâhip olunmasının iftihârını da-ne yazık ki-gölgelemektedir. Hâl böyle olunca, gerek mûsikî hayâti, gerekse

bestekârlar ve eserleri hakkında “dolaylı kaynaklar” içinde iz sürmek kaçınılmaz olmaktadır. Mûsikî dışındaki kaynaklarda (örnekle: şuarâ tezkireleri, cönkler, vb.) bir bestekârın, bir icrâkârın ismine, doğum ölüm târihine, bir eserine ilişkin en ufak bir kayda ulaşmak bile mûsikî tarihi bilgisi açısından çölde suya erişmek değerine sahiptir.

İşte, ele aldığımız XVII. yüzyıl, mûsikîmiz bakımından birinci derecede kaynak eserlerin peş peşe kaleme alındığı bir dönem olmak itibâriyle, devlet ve toplum düzeninin karşılaştığı bütün olumsuzluklara rağmen, mûsikî târihimiz bakımından en önemli devirlerden birini teşkil etmektedir. Bu devirde telif olunan “güfte kitabı”, “cönk”, “risâle”, “edvâr”, “târih”, “seyâhatnâme” vb. türdeki eserler yalnızca XVII. yüzyıl bakımından değil, ancak daha önceki devirler bakımından da kıyas yolu ile bilgiler edinmemize imkân veren, diğer yandan günümüzde genel geçer kabul gören bâzı yaklaşımların da o bilgiler ışığında yeniden gözden geçirilmesini gerekli kılan tespitleri bünyelerinde barındırmaktadır.

Dönemin kültürel yapısı: XVII. yüzyıl, aralarında Hâfız Post, Kutb-ı nâyî Osman Dede, Buhûrîzâde Mustafa Itrî, Köçek Derviş Mustafa Dede gibi dinî ve dindışı mûsikîmizin en büyük bestekârları addolunan isimlerin yaşadığı ve eser verdikleri devir olarak temâyüz eder. Mûsikîmizin bu en büyük isimleri yanında mimârî, şiir, edebiyât, târih, tasavvûf, tefekkür alanlarında da kültür târihimizin en önemli isimlerini yetiştiren bir dönem olmak bakımından on yedinci yüzyıl, her ne kadar büyük mes’eleler ve olumsuz durumlarla karşı karşıya olsa da hâlen -bir mâzî kuvvetiyle-6 dünyânın en büyük devleti konumundaki Osmanlı Devleti’nin sahip olduğu yüksek kültür düzeyi ve san’at çevresinin ne denli canlı ve verimli olduğunun ölümsüz örnekleri ile taçlanmıştır. Sedefkâr Mehmed Ağa, Davud Ağa, Ahmed ve Mustafa Ağa’nın Sultanahmet Câmii ve Yeni Câmi şaheserleri ve onları tezyin eden çinicilik örnekleriyle,

ahşap işçiliğiyle, hat nümûneleri ile, yüzyıl ince zevkinin mimârî ve süsleme sanatlarındaki yansıması iken; hânedandan III. Mehmed (Adlî), I. Ahmed (Bahtî), II. Osman (Fârîs), IV. Murad, IV. Mehmed ile şurâdan Nef'î, Şeyhülislâm Yahyâ, Nâilî, Neşâtî, Nedîm-i Kadîm, Nâbî, Nev'izâde Atâî şiirin; Nergisî, Evliyâ Çelebi, Kâtib Çelebi nesir, seyâhat edebiyâtı ve tefekkür edebiyâtının zirvelerini teşkil ediyorlardı.

Târih alanında Solakzâde, Peçevî, Nâimâ, Koçibey; tasavvuf alanında da Ankaravî İsmâil Efendi, Aziz Mahmud Hüdâî, Sarı Abdullah Efendi dönemin en önemli temsilcileri idi. XVII. yüzyıl ayrıca tekke ve halk edebiyâtı bakımından da bu çığırın en önemli temsilcileri olarak Kuloğlu, Kâtibî, Âşık Ömer, Kayıkçı Kul Mustafa, Öksüz Âşık ve Karacoglan'ı Türk kültürüne armağan etmiş bir asırdır.7

XVII. yüzyılda mûsikî hayâtı: Siyâsî, idârî, içtimâî, fikrî ve bediî hayat, kurumları ve kişileri ile çeşitli te'sirler altında seyrini sürdürürken, XVII. yüzyılın mûsikî hayâtına, kurumlarına, gelişmelerine, bestekârlarına ve eserlerine, sanat anlayışlarına, makam tasnifleri ve usûl bilgilerine, dönem çalgılarına ve oyunlarına ışık tutan kaynakları ve bunları kaleme alanları tanımak hususunda belli başlı şu isim ve eserlerle karşılaşmaktayız: a) Bestekâr Hâfız Post'un "güfte mecmûası",8 b) Santûrî Ali Bey (nâm-ı diğer Ali Ufkî Bey)'in "Mecmûa-i Sâz-ü Söz" adlı cönkü (nota defteri)9 ve "Sarây-ı Enderûn" adlı betiği,10 c) Kutb-ı nâyî Osman Dede Efendi'nin "Rabt-ı Ta'bîrât-ı Mûsikî'si,11 d) Ahîzâde'nin edvârı,12 e) Evliyâ Çelebi'nin "Seyâhatnâme"si,13 f) Prens Demetrius Cantemir'in (nâm-ı diğer Kantemiroğlu) "Kitâb-ı 'ilm'ül mûsi-

kî 'alâ vech'il hurûfât" adlı mûsikî kuramı kitabı14 ile "Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Gerileme Târihi" adlı te'lifi,15 g) Şeyh'ülislâm Mehmed Es'ad Efendi'nin "Atrab'ülâsâr"ı.16 Bunlar yanında Kâtip Çelebi'nin "Keşf'üzzünûn"u (özellikle "Ilm-i mûsikî" bahsi),17 Gelibolulu

Mustafa Âli’nin “Künh’ül ahbâr”ı18 ve Müstakîymzâde’nin “Mecmûa”sı19 gibi kaynaklar, şuarâ tezkîreleri, dönem târihleri, menâkıbnâmeler, vefiyyâtnâme ve rûznâmeler, yabancı gezginlere âit seyâhatnâmeler, sâlnâmeler, arşiv vesikaları,ilh.

Mûsikî eğitimi: Mûsikînin eğitimi dinî-tasavvufî mânâsıyle tekkeler ve Mevlevîhânelerde yapılırken dindışı mûsikî eğitiminde sarayda II. Murad zamanından beri teşkilâtlanmış, Fâtih ve Bayezid-i Veli dönemlerinde geliştirilmiş “Enderûn Mektebi”20 içinde yer alan “Meşkhâne”de, mûsikî sâhasında kabiliyetli yerli, devşirme veyâ mühtedî acemioğlanlarına gerek hâlen sarayda görev yapan, gerekse “çırağ edilmiş” veyâ saray dışından olmakla berâber ilm-i te’lifde ün sâhibi mûsikî hocaları (mûsikaar) tarafından saz ve söz faslı meşki sûretiyle yapılıyor, bu san’atin bütün incelikleri öğretiliyordu. Bir öğrencinin Enderûna dâhil olabilmesi için tûkîb edilmesi gereken süreçte, öğrenci adayının “Türkçe’yi, Islâmiyeti, Türk örf ve an’anelerini, âdetlerini, Türk hayatini” öğrenmesi amacı ile Anadolu’daki aileler nezdinde ilk eğitimlerini almak üzere (yüzyıllar boyunca) bu aileler arasında dağıtıma tâbî tutuldukları düşünülürse, sivil toplum hayatındaki eğitim anlayışı ile sarayın eğitim yöntemleri arasında mutlak bir paralellik olduğu sonucu ortaya çıkar. Bu da, dilden mûsikîye san’atın bütün dallarına kadar sarayla toplumun birbirinden kopuk değil aksine, ayni değerler manzûmesinin paylaşımcıları olduğu gerçeğini gözler önüne serer. Bu gerçeğin bilinmesi, mûsikînin “sarayın mûsikîsi”, “halkın mûsikîsi” gibi bir ayrımla anlaşılıp ifade edilmesine engel oluşturur. Türk Milleti’nin mûsikîsi sarayıyla, tekkesi, mevlevîhânesi, konağı, evi ve köy meydanı ve kahvehânesiyle ayni bütünlüğün birbirinden ayrılması imkânsız rüknüdür ki, XVII. yüzyıldan kalan belgeler bize bu husûsu açıklar. Mûsikî eğitim kurumlarının ev, tekke, Mevlevîhâne, sarayda Enderûn meşkhânesi gibi çeşitliliğe sahip olması yanında, gerek saz mûsikîsi ve

gerekse söz mûsikîsi bakımından mûsikî eğitim yönteminin yalnızca “meşk” sistemine inhisâr ettiği de bir vâkıadır ve bu eğitim yöntemi anılan bütün bu kurumlarda “ustadan çırağa usûlü dâiresinde aktarım” demek olan ve içerisinde tasavvûfî, mânevî mânasıyla “edeb, sabır, hürmet, ehliyet, musâhabe, ilh.” mefhûmlarını bulunduran bir eğitim yöntemidir. Mâhiyeti itibâri ile meşk, “şifâhî, bellek kudretine ihtiyaç gösteren, ezberlemeye ve sürekli tekrarlamaya dayalı” ve hâfızadaki mevcutlara nazaran (mahfûzât) bir san’atkârin mûsikî ilim ve san’atındaki mertebesinin ölçülmesine imkân sağlayan bir yöntemdir ki, gerek önceki, gerekse sonraki devirler açısından da bu hep böyle olagelmiştir. XVII. yy.’in büyük mütefekkîri Kâtip Çelebi “Keşf’üzzünûn”unda “ilim elde etmenin şartları ve vâsıtaları” hakkında “feth”lerini sıralarken ilme tâlib olanlara: “…Her zaman yanında bir divit bulundurmalıdır ki yararlı bir şey işittiği zaman onu yazsın ve okuduklarından aldığı notları kaydetsin. Çünkü “ilim bir avdır, onun bukağısı yazmaktır. Yazdığını da ezberlemesi gerektir. Zirâ ilim hatırda tutulandır, defterlere emânet edilen değil…”.21 diyerek öğüt vermektedir. “Yazdıktan sonra ezberleme”nin önemini işâret eden bir eğitim sistematiği içinde mûsikimiz, ne yazık ki “yazmadan ezberleme” gibi ağır ve mes’ûliyetli bir tutum ve davranışla (maalesef yüzlerce, binlerce örneği de sırf yazısızlık yüzünden unutularak) asırlar içinden günümüze ulaşmıştır.

İşte XVII. yüzyılın mûsikî kültürü ve târihimiz açısından bahâ biçilmez değer ve önemi, ilk kez bu yüzyılda “yazıya geçirilen” mûsikî eseri örneklerinin form, makam, usûl, bestekâr, güfte kâr, çalgı bilgileriyle günümüze ulaşmasına imkân veren bir ilmî, fikrî, bediî faaliyetin neşv-ü nemâ bulmasına tanıklık etmesinden kaynaklanmaktadır. Burada bir husûsu işâret etmekte yarar vardır ki o da, XVII. yüzyılda mûsikînin yazıya (tam deyişi ile nota yazısına) geçirilmesini te’min eden iki önemli müzik adamının ikisinin de Osmanlı sarayına sonradan dâhil olmuş iki “batılı

entelektüel" oluşlarıdır. Bunlardan ilki Lehistan (Lwov-1610?) doğumlu (Polonyalı ve asıl adı Albert Bobowski/Alberto Bobovio olan) önceleri Enderûn meşkhânesinde "erbaşı" ve santûrî" daha sonra da Dîvân-i Hümâyûn mütercimi olan ve kendi deyişi ile "Ali Bey es'santûrî'an sâzendegân-ı Sultan Mehemmed22 (IV.Mehmed)" lakaplı Santûrî Ali Ufkî (Beğ), ikincisi ise evvelkinden yaklaşık yarım asır sonra (II. Ahmed Hân Devrinde) saraya intikal etmiş olan Buğdan Beyi Prens Demetrius Cantemir23'dir. (mûsikî târihimizdeki bilinen adı ile bestekâr-müverrih Kantemiroğlu). Gerçi Doğu İslâm müziğinde IX. yy.da el'Kındî'den başlayarak Urumyeli Safiyyüddin, Kutb'üddîn-i Şîrâzî ve Maragalı Abdülkaadir gibi müelliflerce mûsikî ilminin özelliklerini anlatan "edvârlar"da mûsikî perdelerini anlatma ve gösterme yöntemi olarak "ebced" sisteminden kaynaklı harf notasyonu kısıtlı olarak kullanılmışsa da,24 bu yönteme asırlar içinde yetişen mûsikî erbâbı tarafından iltifat edilmeyişi sonucunda mûsikî alanında büyük bir "corpus" kaybının yaşandığı âşikârdır.

Aynı kayıplar ne yazık ki Ali Ufkî ve Kantemiroğlu'nun kullandıkları tespit yöntemlerine de gerekli ilginin gösterilmeyişi neticesinde, sonraki asırlar açısından da benzer kayıplara uğranılması söz konusu olmuştur. Ali Ufkî, yukarıda "meşk"in hâfıza kudretine dayalı husûsiyetinden bahsederken belirttiğimiz "unutulma" konusunda bize şu çarpıcı bilgiyi vermektedir: "Mûsikî dâimâ ezber yoluyla öğrenilir. Yazılabilmesine ise bir mûcize nazariyle bakılır. Ben, ders (meşk) esnãsında öğrendiklerimi unutmamak için derhâl notayla kaydederdim. Bu kabiliyetimi müşâhade eden Türk üstâdlar bana takdîrkâr sözler söylerdi. Sırf bu yüzden içoğlanları cumhûruna baş, "erbaşı" olarak tâyîn olundum. Bunlar, öğrendiklerini (saz ve söz eserlerini) sıklıkla unuturlar, hâfızalarını te'yid için bana müracaat ederler ve müteşekkîr olurlardı. Hattâ kendilerine mûsikîyi yazma işini

öğretmemi talep ederlerdi. Fakat, benim biricik murâdım tekrar hürriyyetime nâil olmak bulunduğundan ve bu murâdımı te'hir edecek işlerden sarf-ı nazar ettiğimden onlara bunun çok zamana ve emeğe ihtiyâç gösterdiğini söyleyerek karşı dururdum."25 Kanaatimizce, Ali Ufkî'nin nota öğretmekten kendi fikrince sarf-ınazar etmesinden ziyâde, bunu elde etme yolunda gerekli öğrenme tutkusunun diğerlerinde bulunmayışı üzerinde düşünülmek gerekir. Kaldı ki yarım asır sonra eserini26 kaleme almış ve bu eserinde kendi adı ile anılan notalama yöntemini açıklamış olan Kantemiroğlu da "Medhal-i 'ilm-i hurûfât-ı mûsikî" bahsinde "müzik yazısına itibâr edilmeyişi" konusunda şunları söylüyor: "… 'İlm-i mûsikîde çok kimesne kâmil olduklarına iştibâh yokdur. Velâkin hurûf ile perdelerin sadâsını, rakam ile vakt-i hareketi ve vezn-i usûli müteaddid ve bilâ kusur nezâket-i terâkib-i şürût-ı mûsikî üzre zabt ve icrâ eyleyenini görmedik." Aynı yüzyılda dinî mûsikînin büyük bestekârı Kutb-ı Nâyî Osman Dede'nin (1652?-1730) yine "ebced/harflerle notalama" yönteminin kendisi tarafından mahâretle kullanıldığını Sâlim tezkîresindeki şu kayıtdan: "kelimât ve hurûf kitâbet eder gibi nağme ve savtı kitâbet ederdi. Zîr ü bem vü tiz ü pest şîve-i harekâtı idâre-i mahsûs üzere yazıp bir vech ile zabt ederdi kim…"27 ifâdesi ile öğreniyoruz. Ancak Osman Dede'nin "ebced nota sistemini de içeren edvârı" ne yazık ki günümüze ulaşamamış ve kayıplarımız arasındaki yerini almıştır.28 On yedinci yüzyıldan sonra Türk Mûsikîsi eserlerinin yeniden notaya alınmaya başlanabilmesi için III. Selim Devrine ulaşılması, yâni yaklaşık bir asırdan fazla zaman geçmesi gerekecektir.29

Mûsikî kaynakları: XVII. yüzyılın mûsikî ile ilgili yazılı kaynakları bize, nota yazıları, dönemin ve önceki dönemlerin bestecileri, mûsikî makamları, formları, usûlleri, güfteleri, çalgıları, raksları, folkloru hakkında bilgi verdikleri gibi, o dönemin olayları, toplumun ve kişilerin ilim ve

san’ata bakışları, hattâ ahlâk anlayışı bakımından da önemli ipuçları sunarlar. Bunlardan üç örneği aşağıda dercettik.

Hãfız Post‘un “Güfte Mecmûası”: XVII. yüzyılın en büyük bestekârlarından addolunan Hãfız Post (İmamzãde Mehmed) mûsikî hocası Kasımpaşalı Osman’dan tevârüs ettiği mûsikî bilgisiyle “herbiri kavãid-i ilm-i elhâna muvãfık enâfis-i ãsãrdan”,30 bin civãrında eser bestelemiş ve kendi adı ile anılan (iki nüsha halinde) bir de “güfte mecmûası” kaleme almıştır.31 Hafız Post Mecmûası’nın önemi O’nun, Abdülkaadir Merãgî’ye değin uzanan geri dönem için de, sonraki dönem için de Klâsik Türk Mûsikîsi “sözlü repertuarı”nın makam sistemi dãhilinde (bir tür) kodlanarak kaydedildiği “en kapsamlı ilk yazılı kaynak” oluşundan ötürüdür. Bu betiği ile Hãfız Post, makamlara göre bir “sunum tekniği” geliştirmiş ve çağdaşı Ali Ufkî’nin (Hãfız’ın sistematiğinden etkilenip etkilenmediğine ilişkin bir kanıt olmamakla birlikte) mecmûasındaki sistematikle benzerlik oluşmasına öncülük etmiştir.32 Mecmûada kaydedilmiş önceki devirlere ait örnekler yanında hem Hãfız Post’un kendi bestelerinin, hem de Itrî vd. gibi çağdaşlarının bestelerinin güfteleri, hem kendi el yazısı ile hem de bir başka elin (Itrî?) yazısı ile kaydedilmiştir. Mecmûada kayıtlı eserlerin makamları olarak sırası ile: “Rast”, “Pencgâh”, “Nişãbûr”, “Nîrîz”, “Mãhûr”, “Rehãvî”, “Sabã”, “Çargâh”, “Hüseynî”, “Muhayyer”, “Kûçek/Sünbüle”, “Nevâ”, “Uşşâk”, “Bayãtî”, “Nihãvend”, “Acem”, “Acemaşîrãn”, “Kürdî”, “Bûselik”, “Aşîrãn”, “Irãk”, “Evc”, “Segâh”, “Bestenigâr”, “Uzzãl”, “Şehnãz”, “Hicãz”, “Zirgüle”, “Hisãr”, “Arazbãr” makamlarını (30 makam); form olarak “Semãî” (257 adet), “Nakş” (68 adet), “Semãî nakş” (2 adet), “Kâr” (31 adet/4 tanesi Kâr-ı murassã), “Semãî kâr” (2 adet), “Şarkı” (30 adet), “Semãî şarkı” (2 adet), “Savt” (3 adet) ve formu belirtilmemiş (540 adet) eserlerden toplam 935 eserin güftelerini müşâhade etmek mümkün. Bu kuruluşu ile Hafız Post‘un Güfte Mecmûası,

kendisinden sonra gelenler ve yazılanlar bakımından bir model oluşturmuştur.

Mecmûa-i Sâz-ü Söz: XVII. yüzyıl Türk Mûsikîsinin başlıca kaynaklarından biri olan “Mecmûa-i Sâz-ü Söz”33 de Ali Ufkî Bey, yaşadığı dönemle geçmiş devirlerin düşünce ve davranış yapısını kiyaslayan şu dizeleri kaydederek işe başlar: “Talîb isen ey puser ilme eğer/Selef ahvâline gel eyle nazar/Hizmet-i ehle duruşurlar imiş/Nice yollar sefer ederler imiş/Kul olurmuş ehline mutlak/Zât-ı ilme imiş i’tibâr ancak/Uçdı eflâke ‘ilm-ü fazl-ı kerem/Kalmadı i’tibâr ‘ilm ehline hem/Kaldı ortada i’tibâr ü vekar/Bir büyük cübbe ve bir kubbe destâr.” Bu dizelerin yukarıda belirttiğimiz ilimde tereddî ve bîgânelik hususları ile örtüştüğü açıktır. Diğer taraftan şu dizeler de muhtemelen kendisinin nota yazısı kullanışına hayret ya da gıpta edenlere bir gönderme olsa gerektir: “Taaccüb idersen ey âşık bu ne hatdir ve ne kelim/Ak üstünde bir karadır buna ilim derler ilim”. Yine Ali Ufkî ister esâret düşüncesinin te’siri altında, ya da gerçekten öyle olduğu için (entrikalar, ilişkiler, vb.) şu son derece mânîdar beyti de cönküne kaydetmiştir: “Gerçi nûş etdim cihânın yedi tasdan geçen zehrini/Velâkîn zehr-i katilden beter gördüm saray kahrını”. Ahlâkî bir uyarıyı içeren şu dizelerle: “Ey merd-i cihân di de bir söz diyen dinle/Dil bir kulak iki, bir söyle iki dinle”; dönemin “şeyh” ve “mürid”lerini vasfeden şu: “Sermâye-i şeyh: Yaşlı göz, armut yüz, çok eski söz/Sermâye-i şitâb: rûşen göz, güler yüz, lâtif söz” kaydı dikkate değer tespitler olarak karşımıza çıkıyor. Dönemin dil anlayışını mukayese bakımından Kantemiroğlu’nun edvârında kullandığı dilin bir “ilim dili” olmasına karşın, Ali Ufkî’nin Mecmûasında kullandığı dilin “günlük konuşma dili” olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Onyedi dil bildiği söylenen34 Ali Ufkî Bey’in Arapça olarak kaydettiği şu: “El ‘ilm’ü vel mâl yesteri’ kullî ‘ayb/El cehl‘ü vel fakr yenkaşifü kulli ‘ayb” özdeyişiyle, Farsça olarak kaydettigi

Istanbul medhiyyesi şu: “Sitanbûl mecmî’a hâlik-ı cihânest/Der incâ din-i Ahmed hoş’ıyânest/Çunîn şehr-i mu’azzam kes nedîde/Behre çizî ki hevây-ı der miyânest” dizeleri, O’nun bu dillere de âşinâ olduğunun delili sayılmak gerekir.

“Sâz-ü Söz”de kaydettiği notalı müzik örneklerinin yanında “müfred”ler, “beyit”ler, “târih beyitleri”, “gazel”ler, “kıt’a”lar, “yâve”ler hattâ “kelliğe ve uyuza karşı ilâç târifleri”nin de eklenmiş olması, bu mecmûanın gerçek bir “cönk” hüviyetini ifşâya kâfî delillerdir. Ali Beğ “Mecmûa-i Sâz-ü Söz”de yüzellibeşi Peşrev, kırkbiri saz semâîsi, yetmişikisi Murabbâ’, otuzüçü güfteli semâî, sekizi şarkı (Cüce Ali Ağa’ya ait “Saçı leylim senin meylin kandedir” güfteli Hüseynî şarkının notası yazılmamış), ikisi tamamlanmamış kâr veyâ kârçe, ikisi nakş, doksanikisi türkü (Türkî imlâsı ile), kırkaltısı varsağı, ondokuzu ilâhî (biri güftesiz/sünbüle), onbeşi tesbîh (arapça ve farsça güfteli), dokuzu raksiyye, dördü yeltme, dördü oyun, biri tekerleme, biri nağme (acem), biri raks ve semâî (perîzâd) ve biri de cenk havası olmak üzere toplam beşyüzbeş parçayı kendi te’lifi olan nota yazısı ile notaya almış ve günümüzden üçyüzelli yıl öncesinin mûsikî dünyasını aydınlatmıştır. Bu çeşitli formların bestelenmesinde XVII. yüzyılda kullanılan usûller meyânında “Sâz-ü Söz”de şu usûlleri tespit etmekteyiz: Semâî, Sofiyâne, Düyek, Evfer, Devr-i revân, Fer’î, Fahte, Çenber, Devr-i kebîr, Muhammes, Hafif, Darbeyn (Devr-i kebîr/Berefşân), Sakîyl, Çâr usûl (Nîm sakîyl/Sakîyl/Fahte/Berefşân) Hâvî, Darb-ı fetih, Zencîr (Düyek/Fahte/Çenber/Devr-i kebir/Berefşân), Hamse (Zencir), Sedarb (Nim sakîyl/Düyek/Hâvi).

Yine bu usûllerle bestelenmiş olan eserler, “Mecmûa-i Sâz-ü Söz” de şu makamlara atıfla tertîb edilmiş “Fasıl” sırasi ile kaydedilmiştir ki, onu da burada dercediyoruz: “Fasl-ı Hüseynî”, “Fasl-ı Muhayyer” (Muhayyer

sünbüle makâmı da buraya dâhil edilmiştir), “Fasl-ı Nevâ”, “Fasl-ı Uşşâk”, “Fasl-ı Bayâtî” (Bayâtikürdi makamı da buraya dâhil edilmiştir), “Fasl-ı Acem”, “Fasl-ı Sabâ”, “Fasl-ı Çargâh”, “Fasl-ı Segâh”, “Fasl-ı Rast” (Pencgâh ve Gerdâniye makâmlari da buraya dâhil edilmiştir), “Fasl-ı Mâhûr”, “Fasl-ı Evc”, Fasl-i ‘Arak” (‘Arak muhâlif makâmi da buraya dâhil edilmiştir), “Fasl-ı Nihâvend”, “Fasl-ı ‘Uzzâl”, “Fasl-ı Nişâbûr”, “Fasl-ı Sünbüle”, “Fasl-ı Şehnâz”, “Fasl-ı Nikrîz”, “Fasl-ı Bûselik”, “Fasl-ı Bûselikaşîrân”, “Fasl-ı Hisâr”, ve “Nevrûz-ü acem”.

Mecmûa’da eser sâhibi olarak kaydedilen bestekârların çoğunun günümüz bilgilerine intikal etmediği (ya da pek azının intikal ettiği) bir diğer vâkıadır. Ali Ufkî’nin eserler üzerine düştüğü kayıtlarda (başta da belirttiğimiz gibi) tam bir açıklığın olmadığı hususlar vardır. Şöyle ki, müellifin eserleri takdîm usûlü ya da kullandığı “serlevha”lar şu kuruluşta olup: “Peşrev-i Osman Paşa el ‘atik/der makam-i dügâh-hüseynî/usûleş düyek” şeklinde sırasıyla, eserin “formunu/bestekârını/makamını/usûlünü” sarâhatle bildirir. Ya da bir başka serlevhada: “Peşrev-i Mevc-i deryâ/makam-i mezbûr/usûleş düyek” sırasıyla yine eserin “formunu/özel adını/âit olduğu makam grubunu ve usûlünü yine bir tereddüde mahal vermeyecek biçimde açıklar. Bu tür kayıtdan peşrevin “mevc-i deryâ” özel adı ile anıldığı, bestekârının belli olmadığı (unutulduğu/kaydedilmediği/eserin A.U’ya âit olabileceği, ilh.) sonuçları çıkar. Ancak yine aynı kuruluşla sunduğu bâzı eserlerde bestekâr ismi ya da eserin özel adı olması gereken sırada kaydedilen “sıfat” ya da “tamlamalar”ın o eserin özel adını mı yoksa (dönemin özelliği olarak kişilerin bir lakap ya da sıfatla anıldıkları düşünülürse) bestekârını mı işâret ettiği husûsu müphemdir. Buna göre “Peşrev-i Tabaakat”, “Peşrev-i Nagamat-i Tuyûr”, “Peşrev-i Şâh-i Hûbân”, “Peşrev-i Küll-i külliyât” gibi nitelemelerin eserlerin özel adları oldukları netlik arz ederken; “Peşrev-i

Gamzekâr”, “Peşrev-i Tozkoparan”, “Peşrev-i Cigerdelen”, “Peşrev-i Benefşezâr” gibi nitelemelerin açıklık taşımadığına dikkat çekmek isteriz. Bunlar o eserin özel adı olabileceği gibi (erkek yada kadın) dönem mûsikîşinaslarının “sıfat” veya “lâkap”ları da olabilir. Bu hususun kaydından sonra Mecmûada isimleri ile yer alan XVII. (ve bazı XVI.) yüzyıl bestecilerini “Mecmûa”dan naklen yazabiliriz. Bunlar: “Osman Paşa el ‘atik, Derviş Frenk Mustafa, Tunç Ali, Nergiz, Ferrûh, Şah Murad (IV. Murâd Han), Ridvan Baba, Şah kulu, Melik-cân, Hasan-cân, Avvâd Ali Bey, Kul Mehmed, Cüce Ali Ağa, Behram Nefirî, Emirhâc, Solakzâde (müverrih, bestekâr, mıskaalî Mehmed Hemdemî Çelebi), Bayezid (Günümüz müzikçileri bunun II. Bayezid olduğu zannındadırlar. Biz aynı kanaatte değiliz. “Ali Ufki Bey hükümdâr isimlerini zikrederken saygılı bir ifâde kullanmakta olup (Sultan İbrâhim’in., Şah Murâd gibi) bir pâdişâha âit eserde Bayezid ismini yalın bırakmaz, mutlaka “Sultan, Hân, Evvel, Sânî” gibi belirlemelere riâyet ederdi düşüncesindeyiz.)

Küçük Ahmet Bey, Kantemirhan (Bu kaydın mevcûdiyeti düşündürücüdür. Ali Ufkî’den sonra yaşamış olan bestekâr Kantemiroğlu’nun mu yoksa Kantemirhan adı ile mâruf başka bir bestekârın mı kastedildiği tedkike muhtâc bir husustur.) Nevâyî, Ali Bey (Ufkî?), Mıskaalî Ahmed Bey, Şerîf, Bülbül Âşik, Santûrî Ibrahim Çelebi, Dilkeş, Safîr, Arazbârî, Mehemmed Hafız İmam (Hâfız Post?), Sâhib-i kitâb (Ali Ufkî?), Halkazâde, Südcüzâde, Torlak, Çöğürcü Mehmed Ağa, Zülf-ünigâr (Harem kalfalarından olabilir), Bestenigâr (bu dahi), Benefşezâr (bu dahi), Dilşinâbân (bu dahi), Âlemârâ (Bu dahi), Deviş Piyâle (Camus), Papaz, Akbaba, Hasan Aga, Şehlâ Hasan Çelebi, Tozkoparan, Baba Zeytun, Kutbi (Nâyi Osman Dede), Koroglu (Âşık), Derviş Ömer, Ömer Bey Ibn-i Nâsûh Paşa, Müftî-i zaman Behâî Efendi, Hammâlî,

Kâsebâz (Kâsebâz-i Misrî), Haydâr-can, Seyf'ül Mısrî, Tabl-ı alem, Kuzgun, Efrencî (Ali Ufkî Bey "Mecmûa"da "Efrencî" lâkabı ile iki gayr-ı müslimin ismini zikretmektedir ki bunlardan birisi Fasl-ı Uzzâl kısmında "Peşrev-i Rocer amel-i efrencî/Devr-i kebir" serlevhasıyla takdîm ettiği Rocer, diğeri de Fasl-ı Nişâbûr kısmında "Peşrev-i efrenc" yâ'ni Paven/usûleş Fer'i" serlevhasıyla takdîm ettiği Paven isimli şahıslardır),35 Kemânî Mustafa Ağa, Derviş Süleyman, Sermest.

"Mecmûa-i Sâz-ü Söz" bize XVII. yüzyılın halk mûsikîsi ve âşıkları bakımından da son derecede ilgi çekici örnekler ve bilgiler sunmaktadır. Ali Ufkî Bey Notaya aldığı türkü ve varsağılara koyduğu başlıklarla onların hangi olay ya da konuya ilişkin olduklarını belirtmiştir. Bu belirlemelerle, dönemin târihî, içtimâî ya da an'anevî hâdiselerine muttalî olunabilmektedir.

Örnekle, Celâlî gailesini dile getiren şu türkü bize o olaylarla ilgili olarak önemli bilgiler verir: "Türkî berây-ı celâlî "(Kâtib Ali)" (Dost) Hayderoğlu aklın yok mu başında/Niçün 'âl'Osman'a âsî olursun/Her ne zûlm eyledinse dünyâda/Etdiklerin cümle bir bir bulursun……Çok âsîyi çengellere dizdiler/Manoğlu'nun askerini bozdular/Hem Mehdî'nin derisini yüzdüler/Kamal (ı) oğlu berdâr oldı bilürsün…ilh." Bunun gibi bir çok türkü ve varsağı "Mecmûa"da konuları i'tibârı ile anılır: "Türkî berây-ı gazâ", "Türkî berây-ı mahabbet", "Türkî berây-ı gurbet", "Türkî berây-ı hurûc-ı gılmân ez sarây", vb. Bu türkü ve varsağıları dile getiren dönem âşıkları olarak karşımıza çıkan isimlerse şunlardır: Öksüz Âşik, Kâtib Ali, Kul Mustafa, Ali Ufkî, Karacaoglan, Kuloglu, Şahinoglu, Meftûnî, Kul Süleymân, Ishak, Ahmed, Halil. Ayrıca tekke ve tasavvuf edebiyâtı ve mûsikîsi örnekleri olarak ilâhî ve tesbihlerde güfte (veyâ beste) sâhibi olarak Sultan III. Murad'dan (Irak ilâhi: Uyan ey gözlerim gafletden uyan), Hakiyki, Abdül'ehad Nûri, Âşıkoğlu (Eşrefoğlu) Rûmî, Ali Ufkî, Şeyh

Üftâde, Zâkiri ve (Hatip Hasan Ef.) kadar bu çığırda eser vermiş olanları tespit etmek mümkün olmaktadır.

Yaşadığı devrin tanıklık tutanağı olan eserini Ali Ufkî Bey, son derecede anlamlı bir kıt'a ile târihe tevdî etmektedir: "Ömrümün hâsılı oğlum gibidir işbu kitâb/Korkarın ben ölicek câhil ü nâdâne düşe/'İzzetin hakkıyçün senden bunı umarım yâ Rãb/Hayr ile yâd iden sâhib-i yârâne düşe".

Kantemiroğlu ve Edvârı: Ali Ufkî Bey öldüğünde (1675) Kantemiroğlu henüz iki yaşında idi (Doğ: 1673) İlk kez on dört yaşında geldiği İstanbul'da önce dört yıl, ikinci seferinde de on yedi yıl ikamet ederek II. Ahmed'in koruyuculuğu altında 1710 yılına kadar Osmanlı hayâtını ve kültürünü, bu arada özellikle de Türk Mûsikîsini bütün yönleri ile özümsedi.36 "Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi"37 adıyla kaleme aldığı bir diğer ünlü eserinde Kantemiroğlu, kendisinin de içinde yer aldığı yüzyılın mûsikî hayatını ve "edvârı"nın doğuş öyküsünü şu sözlerle anlatır: "Hüseyin Baykara devrinden sonra zamanla gerileyen mûsikî hayâtı, Sultan Mehmed (IV.Mehmed) zamânında sırf canlanmakla kalmayarak, İstanbul'lu bir soylu olan Osman Efendi (Koca Osman?) sâyesinde en mükemmel biçimini bulmuştur. Osman Efendi kendisinden sonra hem sazlı, hem de sözlü mûsikî alanında birçok san'atkâr bırakmıştır. Ses san'atkârlarından "Kömür" lâkabını taşıyan Hâfız (Kömürcü Hâfız), sonra Buhurcuoğlu (Buhûrîzâde Mustafa Itrî), Memiş Ağa, Küçük Müezzin (Küçük İmam Mehmed Ef.?) ve Tesbihçi Emin ün salmışlardır. Saz san'atkârları içinde ise iki Rûm vardı. Biri ihtidâ eden Kemânî Ahmed, diğeri Ortodoks Angeli'dir (Tanbûrî Angeli Bunların her ikisi de bana onbeş yıl hocalık etmişlerdir. Ayrıca Çelebiko adında bir Yahudi vardı. Türk san'atkârlardan Derviş Osman ve talebesi Kurşuncuoğlu ve her ikisinin talebesi Taşcıoğlu lakaplı Sinek Mehmed ve Bardakçı Mehmed Çelebi tanınmışlardır. Bu son iki san'atkâr Kamboso Mehmed ağa adında

birisinden ders aldılar. Daha sonra Ralaki Evpragiote adında Istanbullu bir Rûm soylusundan ve benden ders aldılar. Ben bunlara şarkıları notayla belirlemek için bugüne kadar Türklerin bilmedikleri yeni bir yöntem bularak, özellikle nazarî mûsikînin bazı kısımlarını öğrettim. Bunlardan başka İmparatorluğun başhazinedârı İsmâil Efendi ve bunun hazinedârı Lâtif Çelebi de öğrencilerimdendir. Bunların ricâsı üzerine mûsikî san’atı hakkında Türkçe küçük bir kitap yazdım ve hâlen pâdişâh bulunan II. Ahmed’e sundum”.[38] Kantemiroğlu’nun Türk Mûsikîsi kuramı bilgilerini ve notaya aldığı dönem eserlerini içeren ünlü eseri “Kitâb-ı ‘ilm’ül mûsikî ‘alâ vech’il hurûfât” O’nun yirmili yaşlarında kaleme aldığı ve II. Ahmed’e takdîm ettiği bir başyapıttır. Toplam üç yüzelli bir adet peşrev ve semâîyi içeren “Edvâr”ında Kantemiroğlu bu yüzyıla kadar dağınık biçimde gelen mûsikî bilgisi ve tekniğini bir “sistematik temel”e oturtma amacını gütmüştür. Bu amacın, eserinin “perde, âgâze, terkîb, makam” bahsini kaleme alırken dile getirdiği şu tespitler ışığında şekillendiğini görürüz: “Dîbâçe-i ‘ilm-i mûsikî mâ‘lûmun oldukdan sonra bilgil ki bu âna değin şerh-i makaamâtı ve edvâr-ı mûsikîyi îcâd idenler yalnız ameli görüb kavaîd-i ulûm şurût-ı kavãnin üzere bir nesne tasnîf itmemişler ve bir makam neden olur gerçi göstermişler

yohsa ne içün böyle olur ya bilmediler yãhûd bildiler ise ilmi inkâr idüb amele kanâ’at kılmışlar; lâkin ilm-i mûsikî bu ãna değin böyle kalduğı gerçi mãlûmum değil lâkin amel ile gãyet mübtezel ve müsta‘mel, ‘ilm ile gãyet münker ve mühmel olduğı mã’lûmumdur.” Kantemiroğlu’nun geçmişe yönelik bu tespit ve tenkîdleri ile geleceğe yönelik önermeleri, O’nun mûsikîde bir aydınlanma çığırı başlattığını düşündürür. Kantemiroğlu Edvârı, Türk Mûsikîsi’nin bir “temel kuram kitabı” ve “saz eserleri antolojisi” olmasının yanında, ilk “solfej eğitimi”, ilk “çalgı eğitimi (tanbûr)” metodu ve ilk “form bilgisi kitabı” olma özelliklerini de

bünyesinde taşır. Ali Ufkî Bey'in "Mecmûa"sında eserleri bulunan gerek on yedinci ve gerekse on altıncı yüzyıl bestekârlarına ilâve olarak, Kantemiroğlu edvârı'nda şu bestekârların adlarına da notalı eser örnekleri ile ilk kez rastlanır:

Muzaffer (Saatçi), Acemler, Mehmed Ali, Hârûn Yahudi, Kutb-ı nâyî (Osman Dede Ef.), Sultânî, Çengî İbrâhim Ağa, Çengî Mustafa, Büyük Ali Beğ (Ali Ufkî), Büyük Kul Mehmed, Ağa Rıza, Ebrûkamer, Edirneli Ahmed, Zurnazen İbrâhim Ağa, Şeyh, Kanboso Mehmed Çelebi, Derviş Mustafa, Mıskaalî Hüseyin, Ağa Mü'min, Kalfaoğlu, Zâkîr (Hatîb Hasan Ef.?), Hatîb, Ali Hoca, Müstakîym Ağa, Ermeni Murad Çelebi, Hindîler, Eflâtun, Tatar Han Gazi Giray (XVI. yy.), Eyüblü Mehmed Çelebi, Hacı Kãsım, Kantemiroğlu, Kapucu, Baba Mest, Koca Angeli Tanbûri, Tûti', Derviş Recep, Vâhid, Çengi Cafer, Itrî (Buhûrizãde Mustafa), Tatar İbrâhim Çelebi, Karaoğlan Saraczâde, Sultan Korkut (XVI. yy.), Reftâr (Kalfa).

Yüzyıl geleneğinin bir nişânesi olarak peşrev ve semâîlerine birer özel ad da veren bestekârların eserlerine verdikleri özel adlardan "Edvâr"da gözlemlenen bazılarını da şöyle sıralayabiliriz: Nazlı, Semender, Nazîre-i Kutb-ı nâyî, Sancak, Firâknâme, Dilekli, Mâh-ı dünyâ, Gelincik, Rûhbân, Eğlence, Kabak Devri, Köhne dolap, Elçi Peşrevi, ilh.

Kantemiroğlu'nun "aded-i tesmiye-i makãmãt 'alâ kavl-i hakîr" başlığı ile kendi "makam tasnifi"ni verdiği "yedi cins" makãma ilâve olarak "Şeyh mûsikûr terkibûta nihûyet yokdur buyurmuş" hükmünden hareketle kaydettiği "Aded-i tesmiye-i terkibãt" kısmında pest ve tiz bölgelerde terkîb olunabilecek makamların adlarını, "hüküm"lerini sıralamış, bunlar arasında "Hüseynî makãmı"na "sebeb-i azameti" başlığı altında özel bir önem atfetmiştir. Döneminin eser bestelenmiş makamları olarak Edvârda, Ufkî'nin kaydettiğinden daha çok sayıda makam ve terkiple karşılaşıyoruz

ki: Irak, Bayâtî, Hicaz, Bûselik, Kürdî, Nikrîz, Nühüft, Uşşâk, Sabâ, Muhayyer,Tâhir, Acem Yegâhi, Rehâvî, Sipihr, ‘Uzzâl, Büzürk, Şehnâz, Evc, Hüseynî/Necit Hüseynî, Uşşâk aşîrani, Pencgâh, Mâye, Segâh, Acem aşîrani, Rast, ‘Irak, Zengûle, Nevâ, Acem, Mâhûr, Geveşt, ‘Arazbâr, Bestenigâr, Bûselik aşîrani, Isfahan, Şûrî, Nişâbûr makamları XVII. yüzyıl sonu itibãrı ile bunların başlıcalarıdır.

Kantemiroğlu edvârında “esmâ-ı usûl” başlığı altında incelenen usûller ise şu adları taşımaktadırlar: Darb-ı Fetih, Hâvî, Sakîyl, Hafif, Türkî Darb, Çenber, Nîm Sakîyl, Remel, Muhammes, Berevşãn, Evsat, Devr-i Kebir, Nim Devir, Feri’ Muhammes, Devr-i Revãn, Fahte, Evfer, Düyek, Sofyân, Frenkçin, Darbeyn, Zencir, Semâî, Semâî-i Lenk.

Kantemiroğlu bu yirmi dört usûle ilâveten Hezec, Harizm ve Yek-darb usûllerinin de mûsikî ile uğraşanlar tarafından kullanıldığına işâret etmekte, Türkî Darb ve Evfer usûllerinin yalnızca hãnendelere mahsûs olduğunu vurgulamaktadır. Usûl öğrenmenin ve usûl ile meşketmenin güçlüğü konusundaki şu sözleri de üzerinde dikkatle durulmaya değer niteliktedir: “İmdi zikr olunan usûl ber vech-i vezn-i rakam herbirisinin sıfatına göre amelini idelim dirsen gerekdir ki kâmil üstâd ü usûlbend kimesneden ta’lîm alasın zîrâ usûlün veznini yalnız yazıdan bulmak bana gãyet müşkil iş görünür.” Nasıl ki edvârının ilk bahislerindeki temel kuramsal açıklamalarından hemen sonar da şu sözleri ile mûsikîyi öğrenmenin yolunu işãret eder: “Bu ilmi eğer amele bir hoşça götüreyim dirsen gerekdir ki kemâlinden dinleyüb kendine mülk idesin yohsa yalnız okumağla kemâlâtın bulmak müşkildir.”

“Mecmûa-i Sãz-ü Söz” ve Kantemiroğlu Edvârı XVII. yy. “Mehter Mûsikîsi” bakımından da önemli kaynaklar arasındadır.39 Her iki eserde de yazılmış “Elçi Peşrevi”, “Hünkâr Peşrevi”, “At Nakılı (Nakli?) Peşrevi”, “Alay Düzen Peşrevi”, “Sancak Peşrevi” gibi özel adlarla anılanlar yanında,

çalıcı mehterler arasında oldukları şüphe götürmeyen "Nefirî Behram", "Zurnazen Edirneli Dağî Ahmed Çelebi", "Zurnazenbaşı İbrahim Ağa" gibi bestekârlara ãit bir dizi peşrev ve semâîlerin "mehter dağarını" oluşturdukları kabul edilmektedir. Mehter havalarının meşk edildiği ve çalıcı mehterlerin (Tabl ü alem mehterleri) eğitildiği Mehterhâne (sâzende mehterhâne ve köshânesi)40 de, Enderûn-ı Hümâyûn bünyesindedir. Ali Ufkî'nin mehterlerin meşki hakkında verdiği bilgiler yanında41 Evliyâ Çelebi de bu yüzyıldaki mehter esnâfı, eğitimleri, meşkleri, törenleri (Köprülü Mehmet Paşa'nin IV. Mehmed'i karşılamasi esnasında pürsilâh atlara bindirilmiş mehterin pâdişâh-i Islâmı karşılaması; Vezîr-i âzam `İbşîr Paşa'nın İstanbul'a gelişinde kubbe vezirlerinin yedi kat mehterlerini çaldırması) ve çalgıları hakkında ayrıntılı bil-

giler sunar. Sarı pirinç boru, Kurrenây, Kurrenây-ı acemî, Nefîr, Kös, Nakkaare, Kaba zurna, Cura zurna, Efrâsiyâb borusu, Tablbâz, Davul bu yüzyılda kullanılan mehter sazları arasındadır.42 Anadolu ve Rumeli'de, mehter şehir/kale/kule vakit nevbetleri dışında davulun, XVII. yy.'da kervansaraylar, hanlar ve bekâr odalarında yatsıdan sonra kapıların kapanma vaktinde, o vakitten itibâren içeri ya da dışarı giriş-çıkış yapılmamasına alâmet olarak bu mekânlarda vurulması da âdettendi.43

Enderûn meşkhânesinde din dişi mûsikînin, mehterhânede ve nevbethânelerde askerî mûsikînin eğitim ve meşki yapıldığı gibi, mevlevîhânelerde de XVII. yy.'da, dinî mûsikînin eğitim ve meşkine devâm edildiği bir vâkıadır. Dönemin mevlevî mukûbeleleri, repertuarı, çalgıları hakkında özellikle yabacı gezginlerin kaydettikleri notlar mûsikî târihimiz bakımından önem arz eder.44 Bestekârı bilinen ilk mevlevî âyîni bir XVII. yy. eseridir ve IV. Murad Hûn döneminde yaşamış Kûçek (Köçek) Derviş Mustafa Dede'nin te'lifi olan Beyâtî makamındaki mevlevî âyînidir. (Şâhâ zî kerem ber menî dervîş niger/Ber hâl-i meni hûste-i dilrîş niger) nutk-u

şerîfi ile başlayan bu müstesnâ güzellik ve değerdeki âyîn-i şeriften önce XVII. yy.’a değin, bestekârları bilinmeyen ve “Beste-i kadîm” denilen “Pencgâh”, “Dügâh” ve “Hüseynî” makamlarındaki üç âyîn-i şerîfin Mevlevîhânelerde icrâ edildiğini biliyoruz. İşte Mustafa Dede’nin bu âyîn-i şerîfi, “beste-i kadîm” den sonra bilinen en eski âyîn-i şerîf olma özelliğini taşır.45 XVII. yy.’in dinî mûsikî alanındaki en büyük bestekârlarından bir diğeri de “Kutb-ı nâyî Osman Dede Efendi”dir ki, “Rast”, “Uşşûk”, “Çargâh” ve “Hicaz” makamlarındaki dört adet âyîn-i şerîf bestesi bu çığırın âbidevî örnekleri arasındadır.

Osman Dede Efendi’nin te’lifâti meyânindaki “peşrevler”i ile “n’at”i ve yine bir XVII. yy. dinî mûsikî şâheseri (san’at nefisesi)46 olarak bestelediği ve “Segâh”, “Müstear”, “Dügâh”, “Sabã”, “Nevã” (kayıp) ve “Hüseynî” makamlarından “altı bahir üzerine” tertîb ettiği (güftesi kendisinin ve Tevşih güfteleri Şeyh Nasûhî Hz.’nin) “Mi‘rãciyye”si ölümsüz eserleri arasındadır. Raûf Yektâ Bey Osman Dede ile ilgili şu hükmü verir: “Osman Dede’nin eserleri klâsik Türk Mûsikîsinin birer bediasidir. Her cümlesinde ayrı bir halâvet ihsâs eden âyîn-i şerifleri ve sâîr eserleri merhûm üstâdı ilelebet hürmet ve ta‘zimle yûd ettirecektir”47 XVII. yy.’in dinî mûsikî sûhasinda yetiştirdiği isimler arasında “asrın en büyük mûsikîşinâsı” sayılan ve mûsikînin her dalında eserler veren Hûfiz Post’un yerini yukarıda işâret etmiştik. Siyâhî Ahmed’in “ta‘lik hatt ve muhtemelen şiir vâdisinde”; Hûfiz Post‘un, Koca Osman’ın ve Nasûh Paşazâde Ömer’in de mûsikî vâdîsinde talebesi olma ihtimâli yüksek olan Buhûrîzâde Mustafa Itrî (163?-1711?) hûnendeligi ve üst düzeydeki dindışı mûsikî verimleri yanında asil şöhretini dinî mûsikî, özellikle de Mevlevî olmasından dolayı Mevlevî mûsikîsi sâhasındaki eserleri ile sağlamış, klâsik Türk Mûsikîsi’nin “en büyük bestekâr”i pâyesini bu sûretle elde etmiştir. “Rast” makamındaki “N’at-ı Mevlânâ”sı ile “Segâh” makamındaki “âyîn-i şerîf”i yanında bütün dünya

müziğinin en güzel ezgilerinden olan “mehãbetli” “Segâh Tekbir”i ve “Segâh Salât-ı Ümmiyye”si, “Cuma Salâsı” gibi şaheserleri ile XVII. yüzyıl mûsikîsini taçlandırmıştır. Döneminin yazarlarınca ittifakla yüceltilmiş (Safâyî, Sâlîm)48 ve dönemin pâdişâhının (IV. Mehmed) huzûr fasıllarında yer almış ve iltifata mazhar olmuştur.49

Yine bu asırda “Kur’an kıraatinde şöhret sâhibi “Amasyalı Evliyâ Mehmed” ile “Kumkapılı Şaban” başlıca isimlerdir. Yine dinî (ilâhî, tevşîh, temcîd, vd.) besteleriyle “Bezcizâde Muhiddin”, “Koğacızâde Şeyh Mehmed” ve “Zãkirî” mahlâslı (Ali Ufkî MSS’de ilâhileri var) “Hatip Zãkirî Hasan Efendi”, “Bursalı Derviş Ali” (Esved), “Aziz Mahmûd Hüdâyî”, Hüdâyî Dergâhı zãkirbaşıları “Hãfız Kumral” ve “Şaban Dede”, “Nane Ahmed Çelebi”, sesinin güzelliği ile ünlü “Sütcüzâde İsâ” Sünbüli tarikatından “Abdülkerim”, câmi eserleri ile mârûf “İmam Yusûfi”, “Galatalı Vehbî Osman”, Ayıntablı şâir bestekâr “Bedri Mehmed”, “Nasûh Paşazãde Ömer”, “Gülşen-i Sadãyî”, ünlü mevlidhan “Bursalı Hãfız Ubeyd”, ilâhi bestekârı “Yãkûbzãde Şeyh Mehmed”, zãkirbaşi “Bursali Ebûbekir”, “Bursali Muhrirzûde Salih Çelebi”, asrın en muktedîr neyzeni “Mevlevî Yusûf Dede” (IV. Murad’ın takdîrini kazanarak huzûr fasıllarında bulunmuş, aynı zamanda “çeng” çalışı dolayısı ile “Çengî Yusûf Dede” olarak da anılan zat), Halvetiyyeden ilâhî bestekârı “Ümmî Sinanzãde Hasan”, Celvetî şeyhi “Divitcizûde Şeyh Mehmed”, Halvetî şeyhi “Nefes anbari Şeyh Osman”, “Mustafa Anber Aga”, “Edirneli İmam İbrâh’m Efendi”, “Sepetcizûde Mehmed”, “Hocazãde Mehmed Enverî”, Gülşenîyyeden “Kefeli Derviş Abdi”, zûkirbaşi “Fethullah Çelebi”, “Şeyh Nazmi”, “Âhenî Çelebi”, “Bahçevanzâde Ali Şehrî”, “Nakş” Ibrâhim”, “Bursalı Havyarzûde Hüseyin”, “Tablzûde Aklî”, Kırım Hâni “Selim Giray”, “Bursalı Tãlib” ve “Ali Şîr ü Ganî”, yüzyılın isim ve eser sahibi dinî mûsikî müellifleridir.50

Huzur meşkleri ve yüzyılın diğer ünlü müzikçileri ile dönem çalgıları: XVII. yy.'da mûsikî hayatının gelişmesinde ve genişlemesinde dönemin hükümdarlarinin rolü ve paya inkâr edilemez bir gerçekliktir. Özellikle IV. Mehmed'in, kendisi de bestekâr olan IV. Murad'ın, Sultan İbrãhim'in ve II. Ahmed'in hüküm sürdükleri yıllarda san'atkârları koruyup gözettikleri ve ödüllendirdiklerinde ittifak vardır. Mûsikinin IV. Mehmed döneminde önemli bir yaygınlığa eriştiği, sarayda yetişen bestekâr, hãnende ve sãzendelerin çokluğundan da anlaşılmaktadır. Bu padişahın sarayında güzel sesi ile tanınmış saray imamı Edirneli Hafız İbrãhim'in, Hãfız Post'un ve Itrî'nin gözde oldukları biliniyor. Hattâ saray hekimi Sãlih bin Nasrullah'ın dahi iyi bir sese ve mûsikî bilgisine sâhip olduğu, sarayda bestelerinin çalındığı; IV. Mehmed'in neyzen Derviş Fennî'yi zevkle dinlediği bilinmektedir. Aynı dönem sarayda bulunan besteciler arasında "Nazim"in ayrı bir yeri vardır.51 IV. Murad'ın Bağdat ve Revân seferleri dönüşünde içlerinde "Şeştûrî Murad Aga"nın da bulunduğu bir grup mûsikiciyi beraberinde İstanbul'a getirdiği,52 Nãyî Yusûf'u dinlemekten hoşlandığı ve iltifat ettiği de sabittir. Bunlar yanında gerek sarayda, gerekse ülkenin birçok yerinde Orta oyunu, Karagöz gibi seyirlik oyunlar, rakslar vb. meyânında da mûsikî bütün bunları tamamlayan bir öğe olarak daima yapılagelmiştir.

Diğer yandan, XVII. yy.'da İstanbul'da saray meşkhãnesi ve diğer mûsikî mahfilleri dışında icrây-i san'at eyleyen 6000 çalgıcı esnãfının varlığından söz eden Evliyâ Çelebi bu yüzyılda kullanılagelen çalgılar bakımından da önemli bilgiler verir. Çoğunun günümüze intikal edemeden tãrihin sırlarına gömülen bu çalgılar arasında Santur, Çeng, Nãy (ney), Dãire, Kemençe, Mûsikãr, Kudüm, Tanbûr, Kãnûn, Ud, Çãrtãr (dört telli), Şeştûr (altı telli), Kopuz, Çöğür, Çeşde (beş kirişli saz), Bunkûr, Yelteme, Mugnî, Iflik, Sünder, Çağana (nefesli), Derviş borusu (boynuzdan),

Mizmûr, Tarak mizmari, yelli düdük gibi sazların adlarını, mûcitlerini ve hangisinden kaç icrãcı olduğunu kaydeder.53

Sonuç

En genel hatları ile gözlemlediğimiz ve belli başlı noktalarını kısaca vurguladığımız; makam/form ve usûl sistemi, eserleri, bestekârları, kuramcıları, icracıları, çalgıları ile biçimlenen XVII. yüzyıl mûsikîsi, (geçmiş çağlardaki kalıtımları da kıyas yolu ile nazara alınırsa) bütün ihmâl ve umursamazlıklara rağmen, bugünkü nesillerin ne denli zengin ve yaygın bir kültür değerinin mirasçıları olduklarını gösteriyor kanaatindeyiz. Günümüz sanatçı ve bilim adamlarının tarihteki ihmallerden ve olumsuzluklardan yarın adına önemli çıkarımları olması gerektiğini düşünüyoruz. Zirâ bu alana yönelik yapılacak her türlü bilimsel ve sanatsal çalışmanın, bu müstesnâ güzellik ve mânâdaki zevk sisteminin korunarak geliştirilmesi ve paylaşılması için girişilecek çabaların, adına yapılmaya değer bir kültür mirasına sahiplik etmekten kaynaklandığının unutulmaması gerekiyor. Bu mirasın niteliğini yine XVII. yüzyılın bir aydınının, Kantemiroğlu’nun, o yüzyıldaki duruma ilişkin tespitinden aktararak çalışmamızı sona erdiriyoruz: “Türk Mûsikîsinin, sözcüklerin oranı ve uyumu bakımından birçok Avrupa müziğinden, gerçeklere dayanarak, çok daha mükemmel olduğunu doğrulayabilirim. Bununla birlikte bu müziğin anlaşılmasının zor olduğunu da i‘tirâf etmeliyim.”54

1 Danişmend, İ. H., İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C.: 3, s: 200-484, İst., 1972.

2 Ertaylan, İ. H., Gazi Giray Han, s.: 40, İst., 1958.

3 Uzunçarşılı, İ. H., Osmanlı Tarihi, III. C., I. Kıs., Ank., 1973.

4 Akdağ, M., Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, İst., 1975.

5 Şeyhülislâm Es’ad Efendi, Atrab’ülâsâr, Topkapı K. No: 1223.

6 Banarlı, N. S., Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, C.: 2.

7 Banarlı, a.g.e.,

8 Hafız Post, Mecmûa, Topkapı Sarayı, Revan K., No: 1724.

9 Ali Ufkî, Mecmûa-i Saz-ü Söz, British Museum, Sloane: 3114, (orjinalinden Ayangil arşivindeki mikrofilm).

10 Ali Ufkî, Saray-ı Enderûn, British Library, Harley: 3409 (mikrofilm).

11 Osman Dede (Kutb-ı Nâyî), Rabt-ı Ta'bîrât-ı Mûsikî, (RY/HSA Kt.).

12 Ahîzâde, Ali Çelebi, Köprülü K. Hafız Ahmet Paşa Y: 275, Beyazîd K. Veliyyüddîn Ef. K., 3181.

13 Evliyâ Çelebi, Seyâhatnâme, C. 1, vd.

14 Kantemiroğlu, Kitâb-ı ilm'ül Mûsikî 'alâ vech-i hurûfât, Türkiyat Enst. Arel Kt.; ayrıca Demetrius Cantemir, Thi Collection of Notations, Transcribed and Annotated by O. Wright, SOAS-Uni. of London, 1992.

15 Dimitri Kantemir, Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi, İst., 1999.

16 Es'ad Efendi, a.g.e.,

17 Kâtip Çelebi, Keşfüzzünûn (İlm-i Mûsikî), Maarif Vekâleti, 1948.

18 Gelibolulu Mustafa Âli, Künh'ülahbâr.

19 Mustakîymzâde Mecmûası, Süleymâniye Küt. Es'ad Ef. Y: 3397.

20 Akyüz, Y. Türk Eğitim Tarihi, Ank. 1985; ayrıca: Koçu, R. E. Topkapı Sarayı, İst. 1960.

21 Gökyay, O. Ş., Katip Çelebi, İst, 1970.

22 Ali Ufkî, MSS.

23 Boğdan Prensi Demetrius Cantemir (d: 26. 10. 1673, ö: 21. 8. 1727), Öztuna, Y. BTMA. C. 1, Ank, 1990.

24 Öztuna, Y. BTMA. C. II, Ank., 1990.

25 Ali Ufkî, Saray-ı Enderûn.

26 Kitâb-ı ‘ilm‘ül mûsikî ‘alâ vech-il hurûfât (Harflerle mûsikî ilminin kitabı).

27 Öztuna, Y., BTMA. C. II, Ank., 1990 bk. Osman Dede.

28 Raûf Yekta Bey, Mevlevi Ayinleri, C. VIII, İBK-İst, 1934.

29 III. Selim’in nota yazısı geliştirmeleri yolunda teşvik ettiği iki müzikçi Abdülbâkî Nâsır Dede Efendi ile Baba Hamparsum Limonciyan olmuştur. Bunlardan Nâsır Dede, geliştirdiği ebced notalama yöntemi ile yalnız iki adet eseri (III. Selîm’in Sûz-idilârâ Peşrevi ile aynı ma-

kamdaki mevlevî ayinini) notaya aldığı halde, Hamparsumun geliştirdiği ve kendi adı ile anılan nota yöntemi fevkalâde yaygınlık kazanarak yüzlerce eserin kaybolmadan günümüze gelmesini temîn etmiştir. (RA).

30 Hafız Post, a.g.e.,

31 Wright, O., Words without songs (HP: The beginning of the Ottoman tradition), SOAS-, Uni. Of. London, 1992.

32 Ali Ufkî, MSS.

33 Behar, C., Ali Ufkî ve Mezmûrlar, İst., 1990.

34 Ali Ufkî Meşkhâne hakkında bilgi aktarırken (Saray-ı Enderûn) kendi zamanının sersâzendesi. Bir mühtedî Cenevizli ile, esir düşmüş bir İtalyan cantor’dan söz eder. Efrencî sıfatı ile andıkları bu ikisi olmak ihtimâl dahilindedir.

35 Öztuna, Y., BTMA., C. I, Ank., 1990. Bk. Kantemiroğlu.

36 Kantemiroğlu Tarih.

37 Kan. aynı eser.

38 Sanal, H., Mehter Mûsikîsi, İst., 1964.

39 Evliya Çelebi Seyâhatnâme C. I.

40 Ali Ufkî, Saray-ı Enderûn/Meşkhâne’de Mehter Meşki.

41 Evliyâ Çelebi, a.g.e.,

42 Aynı eser.

43 Aksoy. B., Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Mûsikî, İst, 1994.

44 Raûf Yektâ Bey, Mevlevi Ayinleri, C. VII, İBK-İst., 1934.

45 Raûf Yektâ Bey, Mevlevi Ayinleri, C. VIII, İBK-İst., 1934.

46 Aynı eser.

47 Ergun, S. N., Türk Mûsikîsi Antolojisi, C. I, İst, 1942.

48 A.g.e.,

49 A.g.e.,

50 Nutku, Ö., IV. Mehmed'in Edirne Şenliği, Ank., 1972.

51 Arel, H. S., Türk Mûsikî Kimindir (İM).

52 Evliyâ Çelebi, a.g.e.,

53 Kantemiroğlu, Tarih.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Müzik Teorisi Eserleri / Yrd. Doç. Dr. Recep Uslu [s.443-448]

İstanbul Teknik Üniversitesi Türk Mûsikîsi Devlet Konservatuarı / Türkiye

Müzik teorisi yani müzik kuramları müziğin temel esasları belirlemek için kaleme alınan eserlerdir. Eskiden beri "nazariyât" denilmesi adet olmuş Türkçe müzik teorisi eserlerinin eksiksiz bir listesini oluşturmak bir hayli zor bir iştir. Bunun en önemli iki nedeni vardır. Biri bu eserlerin yazma ve farklı kütüphanelerde bulunması, ikincisi özel koleksiyonlarda bulunması. Bu iki zorluğu aşmaya gayret ederek uzun zamandır yaptığımız çalışmanın ürünü olarak Türkçe yazılmış Türk ve Batı müziği teori eserlerini bir araya getirmeye çalıştık. "Nazariyât" kelimesi müzik teorisini anlatan kitapların kapaklarında çokça kullanılan bir kelimedir. Bunun Safiyyüddin'den başlayan dönemlerdeki karşılığı ise "edvâr" kelimesi olmuştur. XVIII. yüzyılda "edvâr" kelimesinin yerini "nazariyât" kelimesi almıştır. Nazarî eserler ele aldıkları ilmin temel konularına açıklık getirmeğe çalışmışlardır. İlk bakışta tek tip gibi görünen müzik seslerinin kayıt yani belirli kurallar (nazariyât) altına alınmasının kolay olmadığını konuyla yakından ilgilenenler bilir. Tarih boyunca çeşitli teknik aletlerin olmadığı devirlerde bu zorluğu aşmak için epey uğraşılmıştır. Bazılarının "İslamî Doğu Musikisi" adını verdiği dönemde bir çok Arapça, Farsça müzik teorisi eserleri kaleme alınmıştır. Bir süre sonra oluşturdukları bu yeni medeniyetin kültürü ve derin etkisi Avrupa'ya ve Amerika'ya kadar ulaşmıştır. Bugün dünyanın çeşitli kütüphanelerinde Arapça, Farsça ve Türkçe yazma eserlerinin bulunması bunun en belirgin göstergesidir.

Türklerin müzik tarihi Orta Asya Eski Türk kavimlerine kadar uzansa da müzik teorisiyle ilgilenmeleri İslamlaştıktan sonra başlamıştır. Türklerin yaşadıkları bölgelerde yazılan eserler içinde ilk anılacak eser Harizmî'nin bir ansiklopedi olarak değerlendirilen Mefâtîhu'l-ulûm adlı kitabındaki "ilmü'l-musiki" kısmı olmalıdır.1 Daha sonra Farabî ve İbn Sina'nın konuya açıklık getirmeye çalışan önemli eserlerinde işlenen müzik sesi, nağme hakkındaki teorik ve felsefik yaklaşımları ile izahları, Safiyyüddin Abdülmü'min Kitâbü'l-Edvâr'ı ile sistemli hale gelmeğe başlamıştır. Sistemci okul olarak adlandırılan bu başlangıca Abdülkadir Meragi önemli bir ivme kazandırmıştır. Celayirli ve Timurlu saraylarında bulunan Abdülkadir Meragi'nin adı, oğullarından biri olan Hace Abdülaziz'in, Osmanlı topraklarına gelmeden önce de bilinmekteydi. Beyliklerin henüz tamamen ortadan kalkmadığı, Osmanlı devletinin yükselmeğe başladığı bu sırada yazılan müzik bilgisi aktaran bazı eserler Anadolu topraklarındaki Türklerin müzik bilgisini göstermektedir. Bilindiği kadarı ile XIII-XIV. yüzyıl arasında Anadolu'da ve Orta Asya'da yazılmış tercüme ve telif eserler arasında doğrudan müzik ve teorisi ile ilgili Türkçe bir esere rastlanılmamıştır.2

XV. yüzyılda daha çok bir tarihçi olarak bilinen Amasyalı Şükrullah, Risâle min ilmi'l-edvâr adlı eserini Yıldırım Bayezid'in (ö. 1403) oğlu İsa Çelebi için yazmıştır. Bu eser Türk müzik teorisi konusunda Türkçe yazılan ilk eser olmalıdır. Bunun ardından Türkçe yazılan müzik eserleri içinde, XV. yy. başlarında yazılan Sazlar Münazarası ve Çenknâme'de yer alan müzik bilgileri I. Mehmed (1413-1421) döneminde kaleme alınmışlardır.3 Osmanlı topraklarında Farsça müzik teorisi eseri yazan Kırşehirli Yusuf'tur. Kırşehirli Yusuf'un yazmış olduğu Farsça aslı kayıp olan edvar risalesinin yine aynı yüzyılda yapılan Türkçe'ye tercümesi günümüze gelebilmiştir. Yusuf'un bu eseri, muhtemelen ilk defa Fatih zamanı şairlerinden Bursalı

Hariri tarafından tercüme edilmiştir. II. Murad döneminde, gittikçe artan müzik teorisyenliği zaman zaman birbirinin tekrarı gibi görülen, ancak ayrıntılarda bazı farklı bilgiler verdiği anlaşılan müzik teorisi eserleri yazılmıştır. Bedr-i Dilşad'ın bir ansiklopedi gibi değerlendirilen, Kabusnâme'den tercüme olduğu iddia edilen, ancak özellikle ilgilendiğimiz müzik kısmının asıl Kabusnâme'den büyük farklılıklar taşıdığı bilinen Muradnâme (1427) ve Hızır b. Abdullah'ın Edvâr-ı Musikî (1441) adlı eserleri II. Murad için yazılmış Türkçe müzik eserleridir. Bu eserlerde bilgi vermek amacıyla zaman zaman ebcet notaları kullanılmıştır.

Fatih zamanında şair Bursalı Hariri'nin Kırşehirli'nin eserinden yaptığı Risâle-i Edvâr adlı (1469) tercüme aslının henüz bulunamamış olması nedeniyle önemlidir. Hace Abdülaziz'in Nekâvetü'l-edvâr adlı Farsça eseri, Fethullah Şirvani'nin Arapça yazdığı Mecelle fi'l musikî adlı eserleri teorik bilgilere bazı yenilikler getirmektedir. Fatih'in yaptığı bir hatadan dolayı sarayından uzaklaştırdığı Aydınlı Şemseddin Rumi'nin eseri ise başında müzik teorisini ilgilendiren bilgiler barındıran ilk güfte eserlerinden olup II. Murad, Fatih ve II. Bayezid devri bazı musikişinasların Arapça ve Farsça güfteli repertuarlarını kaydetmektedir.

Henüz Fatih Sultan hayatta iken, Amasya'da vali olarak bulunan Bayezid'in (II.) zamanında müzik ile ilgilendiği tertiplediği eğlence meclislerinden bilinmektedir. Yine valiliği sırasında İbn Cemaleddin Amasî, yazarını belirtmeden Safiyyüddin Abdülmümin'in Kitâbü'l-Edvâr'ını kopya (istinsah) edip Bayezid'e (II.) sunmuştur. Yazmasından bu kopyanın o sıralarda şehzade olan Bayezid'in emriyle gerçekleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra II. Bayezid Osmanlı tahtına padişah olunca, Ladikli Mehmed Çelebi, Arapça Zeynü'l-elhân ile er-Risâletü'l-Fethiyye adlı iki Arapça müzik teori eserini II. Bayezid'e sunmuştur. Bunlardan Zeynü'l-elhân'ın (1484) bir de Türkçesini yazmıştır. Kadızade Mehmed

Tirevî'nin Türkçe Risâle-i Musikî (1488), Mahmud b. Hace Abdülaziz'in II. Bayezid'e sunduğu Farsça Makâsıdü'l-edvâr adlı eserleri de XV. yy.'ın son eserlerindendir. XV. yüzyıl Osmanlı müzik teorisi eserlerinin çokça olduğu ve müzik teorisinin anlatımında Safiyyüddin ve Meragi sisteminden farklı bir yol izlendiği görülmektedir.

XVI. yüzyılda Seydi yüzyılın tespit edilen tek Türkçe müzik teori eseri yazan müzik teorisyenidir. el-Matla' fî beyâni'l-edvâr ve'l-makâmât adlı eserini 1504'de yazmıştır. Bu sırada II. Bayezid henüz Osmanlı tahtındadır. Hace Abdülaziz'in oğlu Mahmud Farsça yazdığı müzik teorisi hakkındaki eserini, önce II. Bayezid'e sunmuş, II. Bayezid'in ölümünden sonra bu eserini bazı küçük değişikliklerle ve adını Muhtasar der ilmi'l-musikî diye değiştirerek Kanuni Sultan Süleyman'a takdim etmiştir. Bununla Mahmud'un II. Bayezid'den Kanuni zamanına kadar sarayın gözde musikişinası olduğu da ortaya çıkmaktadır. XVI. yy. boyunca bir başka müstakil müzik teorisi eserine rastlanmamaktadır.

XVII. yüzyılda Osmanlı sultanlarının düğünlerini, eğlencelerini yazıya dökmek Surname geleneğini başlatmıştır. Daha önceki dönemlerde yazılan müzik teorisi eserleri de kopya edilmişlerdir. XVII. yüzyıl üç padişah dönemini idrak eden Ali Ufkî Bey'in (ö. 1675?) Mecmua-i Saz u Söz, İyi bir nota ve güfte eseridir, hatta ilk nota eseri olmasıyla onyedinci yüzyılın yüz akıdır. Bu eser bu yüzyılda müzik hayatının canlılığını gösterir. Mehmed Çelebi'nin Mevzûâtü'l-ulûm adlı eserindeki "musikî ilmi" hakkında verdiği bilgilerden XVII. yüzyılın müziğe bakışını öğrenebiliriz. Türk müziği teorisi eserleri içinde XVII. yüzyılın ikinci yarısının sonlarında yazılan Kantemiroğlu'nun (: Kantemiroğlu, ö. 1723) edvarı, bestelerin notalarını da vermesi açısından Türk müzik tarihinde mühim bir yer tutmaktadır. Sultan II. Ahmed'le XVII. yüzyıl sona ermektedir.

Osmanlılarda XVIII. yy.’a girerken II. Mustafa’nın (1695-1703) padişah olduğu görülmektedir. Bu yüzyılda hüküm süren, kurduğu saz takımı ile4 dikkati çeken III. Ahmed’in (1703-1730) saltanatının ikinci devresine Lale Devri denmektedir. Bu devir Patrona Halil isyanı ile sona ermiştir. III. Ahmed aynı zamanda düğün ve şenlikleri ile de ünlü idi. Kevserî mecmuası (1717) bu dönemde yazılmıştır. Sadrazamlardan Damat İbrahim Paşa (ö. 1730), Şeyhülislamlardan Feyzullah Efendi (ö. 1711) ve Esat Efendi (ö. 1753), padişahlardan I. Mahmud’un da (ö. 1754) bestekar oldukları bilinmektedir. I. Mahmud zamanında kaleme alınmış yazarı bilinmeyen bir risalede5 o sıralarda kullanılan çalgılarla ve batı enstrümanlarından söz eder. Yüzyılın son padişahı III. Selim (1789-1807) musikişinas yaratılışlı bir padişahtı. XVIII. yüzyılın sonlarında III. Selim’in etrafında oluşan bir musiki ekolünün meydana geldiği kabul edilir.

Aslında bu bir ekolden daha ziyade müzik canlılığıdır. Yapı Kredi Kültür ve Sanat Sermet Çifter Kütüphanesi yazmaları içinde tezhipli bir mecmua III. Selim’in bestelediği eserlerin güftelerine aittir6. Yine aynı kütüphanede III. Selim adına yazılmış yazarı bilinmeyen İlm-i Edvâr-ı Musikî adı verilen Türkçe bir müzik teorisi eseri vardır. Neyzen, kanunî ve tanburî olan III. Selim ondört makam tertib etmiştir. Yüzyılın ortalarında yazıldığı tahmin edilen Ankara Milli Ktp. nr. 131’deki yazma dört müzik teorisi eserini bir araya getiren bir mecmuadır. Osman Dede’nin Rabt-ı Ta’birat-ı Musikî’si Farsça olarak yazılmıştır. Hasan Sezai Gülşeni’nin (ö. 1737) Zübde-i Makale-i İlm-i Musikî adlı eseri bugüne kadar aslı ve yazarı bilinmeyenler arasında kalmıştı, yaptığımız bir çalışmayla gün ışığına çıkarıldı. Hızır Ağa, Tefhimü’l-makamât adlı Türkçe müzik eserini 1761 yılında yazdı. Bu eser bazı saz aletlerinin resimlerini de vermektedir. 1789 tarihli Derviş Halil’in risalesi de fazla bilinmeyen mecmualardandır.7 Yüzyılın sonlarına doğru Abdülbaki Nasır Dede’nin III. Selim’in isteği

üzerine yazdığı Tahrîriyyetü'l-musikî adlı eseri kendi icat ettiği nota yazımını ve kullanımını, Tedkîk u Tahkîk adlı eseri, Mehmed Hafid Efendi'nin Galatat içindeki "musikî" maddesi, yüzyılın müzik teorisi bilgileri veren eserler olarak değerlendirilebilir.8

Türk müziğinde kullanılan makam isimlerinin Rumlar tarafından XVIII ve XIX. yüzyılda kullanıldığı, eserlerinde bazı Türk müziği bestelerini kaydettikleri bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde Rum olup Türk müziği hakkında eser yazanlar sırasıyla şunlardır:

1- Panayotis Halacoğlu: Kilise korosunun sağ taraf şefi (protopsaltis) olan Halacoğlu eserini 1728'de yazmıştır.

2- Kirilos Marmarinos: Halacoğlu'nun talebesidir. Eserinde Türk müziği makamlarından 76'sının seyirlerini vermiş ve kilise müziği ile karşılaştırmıştır. Eserinde Türk müziği ses sistemi hakkında da bilgiler verir9.

3-Apostolos Konstas:. Eski Bizans müziğinin yeni sisteme göre anlatımı ve Türk müziği hakkında bilgiler üzerine bir kitap yazmıştır (İstanbul 1820).

4-Konstantinos Vizandios (1779-1862). Rum patrikhanesi sağ taraf koro şefi (protopsaltis) olan Vizandios eserinde Marmarinos'u kopya etmiştir. Eksoteriki Musikinin Anlatımı adlı eseri İstanbul 1843'de basılmıştır. Tanburi Küçük Artin'in 1730 yıllarında ermenice yazdığı eserinde Üstad ile çırağı Tahmasp'ın karşılıklı konuşmalarını verirken Türk müziği hakkında da bir hayli bilgi verir. Makam dizileri, şedler ve usuller verdiği bilgiler içindedir. Ayrıca kendine göre verdiği notalar içinde hiç bir eserin tam notasını vermemiştir. Bu eserin N. K. Tahmitzian'ın neşri ve Rusça çevirisi basılmıştır.10

XIX. yüzyıla girerken padişahlığı devam eden III. Selim'in saltanatı 1807'de sona ermiştir. Yüzyılın başında yazılan 1801 tarihli olup Hafız

Ahmed İzzet'in yazdığı mecmua[11] Zikr-i Edvâr-ı Kadîm (1801), Edvâr-ı İlm-i Musikî (1806) adlarını taşıyan eserlerin asıl yazarları bilinmemektedir. 1806 tarihli olup Kantemir ve Kevseri mecmuaları ile ortak metinleri olan Anonim, Edvâr-ı İlm-i Musikî,[12] tarihi bilinmeyen ancak padişah Selim Han için yazılmış olan Türkçe manzum ve nesir çeşitli metinlerden oluşturulmuş İlm-i Edvâr-ı Musikî[13] Mehmed Hafid Efendi'nin içinde Hızır Ağa'nın edvarını kaynak olarak kullandığı müzik bilgilerini aktardığı ed-Dürerü'l-müntehabat (1806) adlı galatat sözlüğünü III. Selim'e sunmuştur. XIX. Yüzyılda Hamparsum Limoncuyan'ın (ö. 1839) zamanın müzik eserlerini kendi icadı olan bir nota ile kaydetmesi önemli bir olaydır. Bu nota çeşidinin kullanımı çok yayılmıştır.[14] XIX. yüzyılın sonlarında güftelere bolca yer veren Haşim Bey Mecmuası'ndan (1864) ve müzik teorisi bilgilerini onun eserinden önemli oranda aynen nakleden talebesi Bolahenk Mehmed Nuri'nin Mecmua-i Kârhâ ve Nakişhâ Beste ve Şarkiyât'ın (1890) dışında eserler daha fazla eğitime yönelik yazılmaya başlanmıştır.

XIX. Yüzyıl Türkçe Türk ve Batı müziği teorisi eserlerinin yazıldığı bir yüzyıldır. Türk müziği için eğitime yönelik ilk defa Udi Ahmed Rıfat, Şamlı kanuni Hasan Dede'nin derslerine yardımcı olması için Miftâh-ı Nota'yı (1874) yazmıştır. Muzıka-yı hümayun kolağalarından Hüseyin Remzi'nin Batı müziği teorisi hakkında Usûl-i Nota (1875) adlı müzik teorisi bilgileri veren eseri de bu amaca yöneliktir. Üstelik bu eser Türkçeye İtalyancadan giren müzik terimleri yerine Fransızcanın tercih edilmesini tavsiye etmektedir. Eseri de Fransız müzik hocalarından birinin eserinden yapılmış bir tercümedir.

Bu ilk Batı müziği teori eserinden sonra başkaları da yazılmıştır. Bu eserlerde zaman zaman Türk müziği bilgileri ile karşılaştırmalar yapılmıştır. Muzıka-yı Hümayun'un ilk hocası Guatelli Paşa'nın öğrencisi Mehmed

Emin'in Nota Muallimi (1302), Selim Efendi'nin Makamât ve Usul ve Musikî-i Osmanî (1303),15 Mehmed Kami'nin (Cemal?) Erae-i Nağamat (1304), Mabeyn-i hümayunda miralay Rıfat Bey'in Nota Kitabı (1305),16 Mustafa Safvet'in Solfej yahut Nazariyât-ı Musikî (1306), Bahriye nezareti celilesi katiplerinden Edhem Efendi'nin güftelerle birlikte kısa müzik teorisi bilgiler verdiği Bergüzâr-ı Edhem Yahut Ta'lîm-i Musikî (1890), Muallim Kazım Bey'in Musiki: Şark Ve Garb Musikisinin Diyez Ve Bemolleri Hakkında (1311), İsmail Hakkı'nın Mahzen-i Esrâr-ı Musikî yahud Teğanniyât-ı Osmanî (1313/1897), Mehmet Zati Bey'in Kütüphâne-i Musikîden Nazariyât-ı Musikî (1315) ve daha sonra yazdığı zeyl Ta'lîm-i Kıraât-ı Musikî (1316), Mehmed Cemil'in Mükemmel Ta'lîm-i Musika (1900) adlı eserleri tamamen müzik teorisi bilgileri veren eğitime yönelik eserlerdir. Bu eserlerden yalnız Usul ve Nota, Solfej, Mükemmel Ta'lîm-i Musikî adlı eserler içinde Türk müziğine yer vermeyen tamamen Batı müziği teorisi üzerinedir. Nota Muallimi, Musikî ve Ta'lîm-i Kıraât-ı Musikî adlı eserler Batı müziği ağırlıklı olmakla birlikte Türk müziği hakkında bilgiler de vermektedirler.17 P. Kiltzanidis'in müzik teori bilgileri veren eseri ise Batı müziği ile birlikte Türk müziğine geniş yer veren 1881'de İstanbul'da basılmış rumca eserlerden biridir.18 Edhem Bey'in Bergüzâr'ı ve Ahmed Avni'nin Hânende (1899) adlı eserlerinde müzik teorisi bilgilerinden çok fazla güfteler yer almaktadır.

XIX. yüzyılda matbuat hayatında gazetelerde yazılan makalelerle zaman zaman müzik teorisi bilgileri aktarılmaya çalışılmıştır. Bir çok makalenin içinde dikkati çeken yazı ve yazarlara değinmek gerekir. Mesela Nuri Şeyda Bey'in (ö. 1901), müzik konulu makaleleri çeşitli gazete ve mecmualarda, mesela İkdâm gazetesinde yayınlanmıştır. Devrin musikişinasları tarafından görüşleri tartışılmıştır.19 Şevket Gavsi Bey'in Peyam gazetesi Edebî Nüsha'sında yer alan "Edebiyât-ı Musikî" başlıklı

makaleleri zaman zaman müzik teorisi bilgilerine de girmektedir. Ali Rıfat'ın (Çağatay), "Fenn-i Musikî Nazariyâtı" başlıklı yazısı Batı müzik teorisini anlattığı bir kitap kabul edilebilinecek kadar uzundur. Sultan II. Abdülhamid için yazılan bu makaleler bir kitap hazırlığı gibi "Mukaddime"den sonra dersler halinde ancak alt başlıklar kullanılmadan yazılmıştır. Dolayısı ile bazı makalelerde zaman zaman benzer konulara dönülmektedir. Birinci dersden itibaren "musikî"nin önemi ve tarihi, ses ve çeşitleri, nota işaretleri, koma, diyez, perdeler ve nota yazısı, dügah, segah, çargah, minör, majör, usuller ve nota, makamlar, ahenk, armoni gibi konular işlenmiştir (Baskısı: Malumat, sy. 1-7, 9-10, 13, 14, 16, 20, 21, 23, 28, İstanbul 11 Mayıs 1311/1895. Makaleden tespit edilebilenler bunlar olup, aradaki bazı derslerle ilgili sayılar ayrıca araştırılmalıdır). Anmayı gerektiren son yazı Rauf Yekta'nın "Musikî Nazariyâtı: Lisân-ı Elhân" adlı Resimli Gazete'de yayınlanan makaleleridir. Daha sonra bu yazılarını kitap haline de getirmiştir (Resimli Gazete, sy. 10-13, 15, 17, 19, 20, 28, İstanbul 1896; Rauf Yekta, Türk Müziği Nazariyatı, İstanbul 1343/1924. Yeniden tıpkıbasım ve latinize şekli: Musikişinas, İstanbul Bahar 1997, s. 9-32).

XX. yüzyılın başlarında Türk müziği nazari bilgileri veren ilk eser Tanburî Cemil Bey'in Rehber-i Musikî'sidir (1903). Muallim Kazım Bey'in Ta'lîm-i Musikî veya Musikî Istılahları20 adlı eseri müzik terimlerini açıklayan bu sahada yapılmış ilk sözlüktür.21 XX. yüzyıl başlarında Osmanlı harfleri ile yazılmış eserlerin yazarları ve eserleri içinde Türk ve Batı müziği teorisi hakkında olanlar yer almıştır. Bunlar içinde yer alan eserlerden bazıları İstanbul Konservatuarı için yazılmıştır. Bunlardan Rauf Yekta'nın başlattığı ve daha sonra geliştirilen adına Arel-Ezgi-Uzdilek sistemi denilmesi adet olan Türk müziği nazarî bilgileri günümüzde genel kabul görmüştür.

Aşağıda Osmanlı harflerinde yazılan Türkçe Türk ve Batı müzik teorisi eserlerinin yüzyıllara göre kronolojik bir listesi yer alacaktır. Bu eserlerden basılı olanların tam künyesi, yazmaların bir kopyasının bulunduğu kütüphane ve numarası bu listede yer almaktadır. Yazmaların yazıldıkları tarih kronolojide esas alınmıştır. Bunlardan bazıları üzerinde yüksek lisans, doktora, sanatta yeterlik çalışması yapılmış bazıları üzerinde ise henüz bir çalışma yapılmamıştır.

Onbeşinci Yüzyıl Esereleri

1- Şükrullah Amasyalı, Risâle min ilmi'l-edvâr (1410?), Gözde Uludemir eseri lisans tezi yapmıştır, Dokuz Eylül Güzel Sanatlar Fakültesi, 1995.

2- Bedr-i Dilşad, Muradnâme (1427), Eser aynı adla basılmıştır (haz. Adem Ceyhan), I-II, Ankara 1997 (II, 722-755, "musikî" kısmı).

3- Hızır b. Abdullah, Edvâr-ı Musikî (1441), TSMK, Revan, nr. 1728, harekeli nesih, 131 vr. (haz. M. Sadreddin Özçimi, yüksek lisans tezi, 1989, MÜ Sosyal Bilgiler Enstitüsü)

4- Harîrî b. Mehmed, Risâle-i Edvâr (1469), Paris Bibliotheque Nationale, Or. Mss, Suppl. Turc nr. 1424 (Kırşehirli Nizameddin ibn Yusuf'un Risâle-i Musikî Adlı Eseri, haz. Ubeydullah Sezikli, yüksek lisans tezi, 2000, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Ankara nüshası Nilgün Doğrusöz tarafından sanatta yeterlik çalışması yapılmıştır (İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997).

5- Ladikli Mehmed Çelebi, Zeynü'l-elhân fî ilmi't-te'lîf ve'l-evzân (1494), İÜ Ktp., TY, nr. 4380, 889/1484 tarihli (Ruhi Kalender, XV.yy.da Musiki Kuramı ve Zeynü'l-elhân, doktora tezi, 1982, Ankara Üniversitesi, s. 70-157)

6- Kadızade Mehmed Tirevi, Risâle-i Musikî (1492?), Köprülü Ktp., Hafız Ahmed Paşa, nr. 275/5, vr. 104b-119a (Kadızâde Tirevi ve Musiki

Risalesi, haz. Nuri Uygun, yüksek lisans, 1990, MÜ Sosyal Bilimler)

7- Anonim, Kitâb-ı Edvâr: Ruhperver (1500?), Leiden Bibliotheca Academiae Lugduno-Batava, cod.Or., nr. 1175

Onaltıncı Yüzyıl Esereleri

1- Seydi, el-Matla’ fî beyâni’l-edvâr ve’l-makâmât (1504), TSMK, III. Ahmed, nr. 3459, 39 vr. (haz. Mithat Arısoy, yüksek lisans tezi, 1988, MÜ Sosyal Bilimler)

Onyedinci Yüzyıl Eserleri

1- Kantemir, Kitâb-ı ilmu’l-musikî ala vechi’l-hurufât (1691), Yalçın Tura tarafından yayınlanmıştır (2001)

2- Anonim, Risâle-i Musikî (XVII. Yy.), Süleymaniye Ktp., Nafiz Paşa, nr. 1011/6, vr. 244a-248b

Onsekizinci Yüzyıl Eserleri

1- Kevserî, Mecmûa-ı Musikî (1717).

2- Yusuf Çengî Mevlevî, Edvâr-ı Musikî (1724), Millet Kütüphanesinde nr. 712 (veya 713). Bu kısa risale tarafımdan basıma hazırlanmıştır.

3- Anonim, Fî ilmi’l-makamât ve hüve’l-musika (1724), Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 3872/2, nesih, vr. 34b-36a

4- Derviş Hasan Gülşeni, Zübde-i Makâle-i İlm-i Musikî (1734), Millet Ktp., Ali Emiri, Manzum, nr. 736, vr. 281-285. Recep Uslu’nun basıma hazır çalışması.

5- Hızır Ağa, Tefhîmü’l-makamât fî tevlidi’n-nağamât (1765?), TSMK, Hazine, nr. 1793, nesih yazı, 17 satır, 28 vr. (haz. Yavuz Daloğlu, Dokuz Eylül Üniversitesi, lisans bitirme tezi, 1985, Güzel Sanatlar Fakültesi Müzik Bilimleri)

6- Anonim, Risâle-i Musikî (XVIII. yy. Ortaları), Ankara Milli Ktp., nr. 131/4, talik, 10 sayfa (Nilgün Doğrusöz, sanatta yeterlik çalışması, 1997,

İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü)

7- Derviş Mehmed Emin, Der Beyân-ı Kavâid-i Nağme-i Perde-i Tanbur (1770?), İlk defa A. Krafft tarafından Risâle-i Fenn-i Musikî adıyla anılmaktadır: Wien Staatsarchiv, Ms. nr. 389; Ankara Milli Ktp., nr. 131/3 (Nilgün Doğrusöz Ankara nüshası, sanatta yeterlik çalışması, 1997, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Murat Bardakçı Viyana ve Ankara nüshasını ayrı ayrı yayınlamıştır: "Derviş es-Seyyid Mehmed Emin'in Tanbur Perdeleri Risalesi", Musikişinas, sy. 4, 2000, s. 6-39

8- Derviş Halil, Risâle-i Musikî (1789), İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 267/5, rıka, türkçe, vr. 71b-82b. Hacer Umut Bingöl konuyla ilgili bitirme tezi hazırlamıştır. (2000, İTÜ TMDK Müzikoloji Bölümü)

9- Abdülbaki Nasır Dede, Tedkîk u Tahkîk (1794). Yalçın Tura'nın sadeleştirmesi yayınlanmıştır: Nasır Abdülbâki Dede: İnceleme ve Gerçeği Araştırma, İstanbul 1997.

10-Abdülkadir Seyyid Mehmed Bey, İlm-i Edvâr-ı Musikî (1794?), Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık Sermet Çifter Ktp., nr. 1040, nesih, 41 vr.

Ondokuzuncu Yüzyıl Eserleri

1- Anonim, Risâle-i Musikî: Teşrîh-i Makamât-ı Musikî ve Zikr-i Edvâr-ı Kadîm (1801), TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 2069/1, vr. 1-23a, h. 1216 tarihli Ahmed İzzet eliyle.

2- Anonim, Edvâr-ı İlm-i Musikî (1806), İÜ Ktp., TY, nr. 1856/2, 91 vr.

3- Mehmed Hafid Efendi, Galatat içinde "Musikî" (1806). Recep Uslu, Mehmed Hafid Efendi ve Musiki, İstanbul 2001 içinde yayınlanmıştır.

4- Anonim, İlm-i Edvâr-ı Musikî (1806?), Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık Sermet Çifter Ktp., nr. 1040, nesih, 41 vr.

5- Anonim, Risâle-i Kanûn-ı Ferahnümûn (1860?), Millet Ktp., Ali Emiri, musiki, nr. 117

6- Haşim Bey, Mecmûa-i Kârhâ ve Nakışhâ ve Şarkıyât, İstanbul 1280/1864

7- Bolahenk Mehmed Nuri Bey, Mecmûa-i Kârhâ ve Nakışhâ Beste Ve Şarkiyât, İstanbul 1290/1873

8- Ahmed Rıfat-Hasan Dede, Miftâh-ı Nota, İstanbul 1291/1874, 30 s.

9- Hüseyin Remzi Bey (Evliya), Usûl-i Nota, İstanbul 1292/1875, 22 s.

10- Mehmed Emin, Nota Muallimi, İstanbul 1302/1884-5, 70 s.

11- Selim Efendi, Makamât ve Usul ve Musikî-i Osmanî, İstanbul 1303),22

12- Mehmed Kami (Cemal?), Erae-i Nağamat, İstanbul 1304

13- Mustafa Safvet (Atabinen), Solfej yahut Nazariyât-ı Musikî, İstanbul: Mahmud Bey matb., 1306/1888, 120 s.

14- Rıfat Bey, Nota Kitabı, İstanbul 130523

15- Edhem Efendi, Bergüzâr-ı Edhem Yahut Ta'lîm-i Musikî, İstanbul: Bahriye matb., 1307/1890, 192 s.

16- Kazım Bey (Uz), Muallim, Musikî: Şark Ve Garb Musikisinin Diyez Ve Bemolleri Hakkında, İstanbul 1311/1893, 14 sayfa.

17- Mehmet Zati (Arca), Kütüphâne-i Musikîden Nazariyât-ı Musikî, İstanbul 1315/1897, İki cilt bir arada 138 s.

18- Ahmed Avni (Konuk. Ö. 1938), Hânende: Müntehâb Ve Mükemmel Şarkı Mecmuası, İstanbul 1899

19- Mehmed Cemil, Mükemmel Ta'lîm-i Musika, İstanbul, ts., 201 s.

YİRMİNCİ YÜZYIL BAŞLARI (1928'E KADAR)

1- Cemil Bey (Tel, Tanburi), Rehber-i Musikî, İstanbul 1321/1903, 79 s.

2- Ali ve Salahaddin, Muhtasar Risâle-i Musikî, kısım 1-2,1.cüz, İst. 1325/1909, 47 s.

3- Ömer Vasfi, Makamât ve Usulât-ı Müzik, İstanbul 1325/1909, 42 vr.

4- Mehmed Zati (Arca. ö. 1951), Tedrisât-ı Musikî I, İstanbul 1326/1910, 40 s.; 2. baskı 1330/1914, 40 s.; 3. baskı 1336/1920, 32 s.; 4. baskı İstanbul 1926, 32 s.

5- Bekir Behlül (?) Bey, Medhal-i Musikî, İzmir: Ahenk matb., 1330/1914, 47 s.

6- Mehmed Hasib Bey, Telhîs-i Musikî, İstanbul 1330; A. Asadoryan Matb., 1332/1914, 60 s.

7- Kazım Bey (Uz), İbtidâi Nota Dersleri, İstanbul 1332/1914, 63 s.; 2. baskı İstanbul 1333/1917; 3. basım İstanbul 1334/1918

8- İsmail Hakkı, Muallim, Solfej yahut Nota Dersleri, Usulat, Solfej, Makamat ve İlaveli Nota Dersleri, İstanbul 1335/1919; İstanbul 1341

9- Sami Bey, Udi, Ahenk, İstanbul: Kasbar matb., 1337/1921, 48 s.

10- Kazım Muallim (Uz), Musikî Nazariyâtı, İst. 1339/1923, 48 s.

11- Mehmed Zeki-Veli Kanık, Nazariyât-ı Musikî, İstanbul 1341/1924; Ahmed İhsan ve Şurekası, 1926

12- Osman Zeki Bey (Üngör), Tegannî Dersleri: Çocuklara ve Gençlere, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1341/1924, 38+94 s.; İst. 1342/1925, 88 s.

13- Korsakoff N. Rimsky, Nazarî ve Amelî Armoni (çev. Ahmed Muhtar Ataman), İst. 1926, 107+24 s.

14- İsmail Hakkı, Muallim, Mahzen-i Esrâr-ı Musikî: Musikî Tekâmül Dersleri İkinci kitap, İstanbul 1926, 50 s.

15- Mehmed Ali Feridun, İlk Musikî Kitabı, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye matb, 1926-27, 64 s.

16- Mehmed Zati (Arca), Ta'lîm-i Kıraât-ı Musikî II, İstanbul 1927, 80 s.

17- Halil Bedi (Yönetken), İlk Mektepler için Gınanın Usul-i Tedrîsi, İstanbul 1927, 57 s.

18- Musa Süreyya Bey (İlbey), Musikî Kitabı, İst. 1927, 156 s.

19- Ahmed Muhtar Bey (Ataman), Mektepliler için Şen Şarkılar, İstanbul 1928, 33 s.

20- Ahmed Muhtar Bey (Ataman), Musikî Alfabesi, İstanbul 1928

21- Muhiddin Sadık Bey (1900-1982), Musikî Nazariyâtı, İstanbul: Akşam matb., 1928, 82+5 s.

1 Harizmi'nin eserindeki musiki kısım için bk. Uslu, Recep, "X. yy. da Orta Asyada Ansiklopedi Bilgini Harizmi ve Eserindeki Musiki Bilgileri", Musiki Mecmuası, sy. 471, 2001, s. 64-67.

2 XIII-XV. asır arasında Anadolu'da yazılmış eserlerin bir listesi için bk. Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1969, s. 259-262.

3 Alpay, Gönül, "Sazlar Münazarası", Araştırma, sy. 10, 1972, s. 99-132; aynı yazar, "Çengname'de musiki terimleri", Araştırma, sy. 10, 1972, s. 83-97.

4 Akkoç, Avni, "III. Sultan Ahmed'in Saz Takımı", Musiki Mecmuası, sy. 19 (227), 1967, s. 9-10.

5 TSMK, Revan, nr. 1793; Karatay, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Eserler, I, 633.

6 Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Sermet Çifter Ktp, nr. 1088, 27 vr. Nesih.

7 Bu risaleden ilk defa Mehmed Hafid Efendi ve Musiki (İstanbul 2001, s. 11) çalışmasında bahsetmiştim. Derviş Halil, Risâle-i Musikî, İstanbul Belediyesi Atatürk Ktp., Osman Ergin, nr. 267/5, vr. 71-82. 1204/1789 tarihli.

8 XVIII. Yüzyıl müzik literatürü hakkında bir değerlendirme için bk. Uslu, Recep, "XVIII. Yüzyılda musikiye genel bir bakış", Mehmed Hafıd Efendi ve Musiki, Pan yayıncılık, İstanbul 2001, s. 7-13.

9 Popescu-judetz, Türk Musikisi Kültürünün Anlamları, İstanbul, s. 49-50. Halacoğlu ile Marmarinos’un eserleri İngilizce incelemeleri ve çevirileri ile yayınlanmıştır (İstanbul: Pan yay. 2000).

10 Küçük Artin, Areveltsan…, trc. Tahmitzian, Erivan 1968. Daha ayrıntılı bilgi için bk. Popescu-judetz, Türk Musikisi Kültürünün Anlamları, s. 47-49, 93.

11 Anonim, Musiki-i Edvâr, TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 2069, vr. 1-23a.

12 İÜ ktp., nr. 1856/2. kahverengi ciltli, aharlı 91 vr.

13 Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık Sermet Çifter Ktp., nr. 1040, nesih, 41 vr.

14 Hamparsum defterlerinin altı defter olduğu ve dördünün kayıp olduğu söylenir. Suphi Ezgi ve H. Sadettin Arel bazılarının çevirilerini yapmıştır (İstanbul Üniversitesi İstanbul Devlet Konservatuarı ktp., nr. 1617); İstanbul Belediyesi Atatürk Ktp., nr. 0. 86 (sr. 1637), 245 vr. Olan defterde onbir makamdan kırk dolayında eser vardır ve Gülay Karamahmutoğlu tarafından sanatta yeterlik çalışması yapılmıştır (1999, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); İstanbul Arkeoloji Müzeleri ktp., nr. 1537, 109 vr. değişik makamlarda 53 eserin notası vardır; Hacı Emin Dede, Nota Kitabı, Divan Edebiyatı Müzesi, nr. 552, Galata Mevlevihanesi neyzenbaşısı Hacı Emin Dede’nin Hamparsumla yazdığı ayini. İstanbul Üniversitesi konservatuarında bulunan hamparsum defterlerinin numaraları: Y/204-2; Y/206-4; Y/207-5; Y/208-6; Y/215-13; Y/216-14; Y/217-15; Y/306.

15 Mizancı Murad, Devr-i Hamid Asarı, 83.

16 Mizancı Murad, Devr-i Hamid Asarı, 83.

17 XIX. yüzyılda yazılan batı musikileri hakkında tanıtım ve incelemeleri içeren yazımız yayınlanmıştır: Uslu, Recep, “Osmanlılarda

Batı Musikisi Teorisi Eserleri: XIX. yüzyıl", Orkestra, sy. 307, 1999, s. 41-53.

18 Öneminden dolayı burada andığımız bir iki eser dışında Rumca ve Karamanlıca eserlere çok fazla değinmedik. Bu eserler için bk. Karamanlıca Yayınlar: Bahar, Cem, "Türk Musikisinin Tarihinin Kaynaklarından: Karamanlıca Yayınlar", Müteferrika (Dergisi), II, 1994, s. 39; Müteferrika, sy. 13, 1998, s. 5, 6; Bardakçı, Murat, Fener Beylerine Türk Şarkıları, İstanbul 1993, s. 9-73.

19 Özcan, Nuri, Osmanlı Ansiklopedisi, İstanbul 1992, III, 275.

20 Kazım Bey, Musiki Istılahları, İstanbul 1310/1892, 54 s.

21 Gültekin Oransay tarafından ilavelerle yeni harflere aktarılmıştır (Ankara 1964). Bu eserin Arapça tercümesi İbrahim Dakuki tarafından yapılmıştır: E. Kazım, el-Istılahatul-musikiyye (çev. İbrahim ed-Dakuki), Bağdad 1964, 111 s. Dakuki daha sonra bu esere bir zeyl olarak Arapça el-Müstedrek adında bir eser daha yazmıştır: Bağdad 1965.

22 Mizancı Murad, Devr-i Hamid Asarı, 83.

23 Mizancı Murad, Devr-i Hamid Asarı, 83.

Türk Mûsikîsinin Âbide Şahsiyetlerinden Hamâmîzâde İsmail Dede Efendi / Yrd. Doç. Dr. Nuri Özcan [s.449-453]

Marmara Üniversitesi İlahiyet Fakültesi / Türkiye

Ondokuzuncu yüzyıl, hem Osmanlı hem de Batı dünyası için birçok değişikliklerin ve yeniliklerin yaşandığı önemli bir dönemdir. Yeni arayışlar ve anlayışlar çerçevesinde ortaya çıkıp zamanla gelişen yeni akımlar edebiyat, mûsiki, resim vb. güzel sanat dallarında da değişik tarzda eserlerin ortaya konmasına zemin hazırlamıştır. Osmanlı toplumunda "Tanzimat" adını alan bu yenilikçi hareketten kültürün bütün unsurları etkilendi. Tanzimat, Osmanlı toplumunun öteden beri haberdar olduğu Avrupa medeniyetini, bütün Osmanlı toplumu ve hayatı için, kabul etmek yoluna giriştiği bir devlet hamlesi olarak nitelendirilebilir.

XVIII. yüzyılda özellikle Buhûrîzâde Mustafa Itrî'den (ö. 1711) sonra Türk mûsikisine yerleşmeye başlayan ve Tab'î Mustafa Efendi, Ebûbekir Ağa ve Küçük Mehmed Ağa ile zirveye ulaşan "Klâsik üslup"; XIX. yüzyılda Sultan III. Selim Han (h. 1789-1807) ile başlayıp Sultan II. Mahmud Han'ın (h. 1808-1839) tamamladığı ortamda İsmail Dede, Şâkir Ağa, Zeki Mehmed Ağa, Dellâlzâde İsmail, Kazasker Mustafa İzzet, Tanbûrî Büyük Osman Bey, Yusuf Paşa ve Zekâî Dede gibi mûsikişinaslarla son sanatlı örneklerini vererek yerini Hacı Ârif Bey ve ardından Şevki Bey'le "şarkı" formuna bırakmaya başladı.

Bu dönemde Türk mûsiki tarihinin önemli bir devresi olmasından öte, bir "ekol"ü olan "III. Selim ekolü", sadece hükümdarın saltanat yıllarından ibaret kalmayıp onun vefatından sonra da birtakım yeniliklerin zeminini hazırladı. İşte Sultan III. Selim'in çevresinde şekillenip Sultan II. Mahmud devrinde zirveye ulaşan ve Türk mûsikisinde "Son ihtişam" olarak

nitelendirilen bu sanat anlayışının bu yüzyıldaki en önemli temsilcilerinden biri de Hamâmîzâde İsmail Dede Efendi'dir.

İsmail Dede 9 Ocak 1778 tarihinde İstanbul'un Şehzadebaşı semtinde dünyaya geldi. Babası, uzun süre Sayda Vâlisi Cezzar Ahmed Paşa'nın mühürdarlığını yapan Süleyman Ağa, annesi Rukiye Hanım'dır. Doğumu, Kurban bayramının birinci gününe rastladığından "İsmail" adı verilmiştir. Devrinin kaynaklarında "Derviş İsmail"; mûsiki dünyasında, Mevleviyye tarikatına mensup olması münasebetiyle "İsmail Dede", "Dede Efendi", babasının hamam işletmesinden dolayı "Hamâmîzâde (Hammâmîzâde) lâkabıyla anıldı. Şehzadebaşı'ndaki "Acemoğlu Hamamı"nı işleten babası, İsmail henüz üç-dört yaşlarında iken bu hamamı satıp Altımermer Kurusebil mahallesindeki Çavuş Hamamı ile yanındaki evi satın alarak oraya yerleşti.

Sekiz yaşına gelince Hekimoğlu Ali Paşa Camii'nin bitişiğindeki Çamaşırca Mektebi'ne devam etmeye başladı. Burada kısa süre içerisinde kabiliyeti ve güzel sesiyle dikkatleri üzerine çeken küçük İsmail, mektebin "ilâhicibaşı"lığına getirildi. Bu sıralarda zamanın mûsiki üstatlarından Anadolu Kesedarı Uncuzâde Seyyid Mehmed Emin Efendi (ö. 1811) ile tanıştı. Emin Efendi'nin çocuklarından birinin aynı mektebe başlaması münasebetiyle yapılan merasimde Emin Efendi, İsmail'in mûsiki kabiliyetini sezerek onu talebeleri arasına aldı. İsmail Dede'nin mûsikideki ilk hocası olan Uncuzâde onu kendi çocuklarından ayırmadı. Bu arada ilköğretimini tamamlayan İsmail, on dört yaşlarında hocasının da yardımıyla Defterdarlık'ta Başmuhasebe Kalemi'nde kâtip muavini olarak çalışmaya başladı. Yedi yıl kadar hem bu vazifesine hem de Uncuzâde'nin derslerine devam etti.1 Bu arada Pazartesi ve Perşembe günleri de Yenikapı Mevlevihanesi'ne devam ederek o tarihlerde postnişîn olan Şeyh Ali Nutkî Dede'den (ö. 1804) mûsiki dersleri almaya başladı. Onun

mûsikiye olan yakınlığını kısa zamanda fark eden Ali Nutkî Dede bir gün kendisine:

“Oğlum, mûsiki ilmi sana bir Allah vergisi. Öyle görüyorum ki istikbâlin en büyük üstâdı olacaksın. Cenâb-ı Hak feyzini arttırsın” diyerek takdir hislerini ifade etti.2 Önceleri yalnız mûsiki öğrenmek amacıyla dergâha devama başlayan İsmail’de zamanla Mevliviyye tarikatına karşı kuvvetli bir sevgi oluşmaya başladı. Bir müddet sonra Ali Nutkî Dede’ye intisap ederek 3 Haziran 1798 tarihinde çileye soyunan3 Derviş İsmail 25 Ekim 1798 tarihinde de4 semâ meşkini bitirdi. Kısa bir süre sonra babasını kaybetmesinin ardından annesinin karşı çıkmasına rağmen babasının işlettiği hamamı sattı. Çilesinin ikinci yılında iken bestelediği “Zülfündedir benim baht-ı siyâhım” mısraıyla başlayan bûselik şarkısı mûsiki çevrelerinde büyük yankı uyandırdı. Farklı üslubu ve melodik yapısıyla dikkati çeken eserin bestekârını merak eden Sultan III. Selim, Derviş İsmail’i saraya çağırarak şarkıyı kendisinden dinledikten sonra takdirlerini bildirdi. 6 Mart 1801 tarihinde çilesini tamamlayarak5 “dede” unvanını almasıyla dergâhta “hücre sahibi” oldu.

Dede’nin dergâhtaki odası mûsiki sevenler tarafından sık sık ziyaret edilmeye başladı. Dede, yeni bestelerini talebelerine meşk ediyor ve talebeleri vasıtasıyla yapılan bu eserler mûsiki mahfillerinde okunuyordu. Bir müddet sonra bestelediği “Ey çeşm-i âhû hicr ile tenhâlara saldın beni” mısraıyla başlayan hicaz nakış bestesi de mûsiki çevrelerinde aynı ilgiyi gördü. Bu münasebetle şöhreti iyice yayılmaya başlayan İsmail Dede, tekrar saraya çağrılıp yine padişahın takdirlerine mazhar olduğu gibi padişahın isteği üzerine haftada iki defa sarayda yapılan “huzur fasılları”na hânende olarak katılmaya başladı. Sarayda kendisine gösterilen iltifatlarla padişahın davranışlarına, güftesini de kendisinin kaleme aldığı “Müştâk-ı cemâlin gece gündüz dil-i şeydâ/Etti nigeh-i âtifetin bendeni ihyâ/Mesrûrede Hakk

kalb-i hümâyûnunu dâim/Ed'iyye-i hayrın dil ü cânımda hüveyda" mısralarını sûzinâk makamında besteleyip Sultan III. Selim'in huzurunda bizzat okumak suretiyle teşekkür etti. 1802 yılının ilk aylarında saraylı Nazlıfer Hanım'la evlenmesinden sonra Yenikapı Mevlevihanesi'ndeki odasından ayrılarak Akbıyık mahallesinde kiraladığı bir eve taşındı. Âyin günleri mevlevihaneye giderek kendi odasında mûsiki dersleriyle meşgul oluyordu. Ancak bundan sonra geçireceği sekiz yıl onun için âdetâ hüzün yılları olmuştur. 1804 yılında şeyhi Ali Nutkî Dede'yi, bir yıl sonra da henüz üç yaşında olan ilk çocuğu Salih'i kaybetti. Oğlunun vefatı üzerine duygularını, "Bir gonca-femin yâresi vardır ciğerimde" mısraıyla başlayan bayâtî murabba' bestesiyle dile getirdi. 1808 yılında annesiyle hâmîsi Sultan III. Selim vefat etti. Dede Efendi'nin hayatında çok önemli bir yeri olan III. Selim'in vefatının onu çok derinden yaraladığı muhakkaktır. Annesinin vefatından iki yıl sonra da ikinci oğlu Mustafa'nın altı yaşında ânî ölümüyle eski acıları tazelendi.

Sultan II. Mahmud Han devrinde (h.1808-1839) İsmail Dede'nin sarayla münasebetleri gelişerek devam etti. 1812'de "musahib-i şehriyari"ler arasına alındı,[6] bir müddet sonra da "müezzinbaşı"lığına getirildi. Sultan II. Mahmud, saltanatının ilk yıllarında, memleketin içerisindeki bazı olaylar sebebiyle sıkıntılı anlar yaşamasına rağmen sarayda mûsiki faaliyetlerinin gelişmesine gayret ediyordu. Bu arada Dede Efendi bizzat padişah tarafından "Murassa' İmtiyaz" nişanı ile mükafatlandırıldı. Sultan Abdülmecid Han devrinde (h. 1839-1861) de hükümdarın himayesi yanında müezzinbaşılık görevinin devam etmesine rağmen İsmail Dede'nin sarayda eski samimi havayı bulamadığı söylenir. Daha çok Batı müziği eğitimi ile yetişmiş olan Sultan Abdülmecid devrindeki tavrı yadırgadığı anlaşılan Dede sanki artık saraydan ayrılmak istemektedir. 1842 yılında, Ahırkapı civarında müsait bir konağın

bulunduğunu haber alan İsmail Dede, bu konağın kendisine tahsisi için hükümdara bir arzuhal verdi. Bu isteğinin müsbet bir şekilde cevaplanması üzerine oraya yerleşti. Dört yıl sonra talebeleri Dallâlzâde İsmail ve Mutafzâde Ahmed Efendilerle birlikte padişahtan hacca gitmek için izin aldı. Hac yolunda Kutbünnayi Şeyh Osman Dede'nin, unutulmaya yüz tutmuş "Mi'raciye"sini bu talebelerine meşk etti.

O yıl hac mevsiminde Mekke'de çıkan kolera salgınında bu hastalığa yakalanan İsmail Dede 30 Kasım 1846 tarihinde Mina'da talebelerinin kollarında vefat etti. Büyük bir cemaatle kaldırılan cenazesi Mekke'deki "Cennetü'l-mualla"da Hazreti Hatice'nin ayak ucuna defnedildi. Bir Kurban bayramının birinci günü dünyaya gelen Hamâmîzâde İsmail Dede yine bir Kurban bayramının birinci günü hayata veda etti. İsmail Dede'nin küçük yaşlarda ölen iki oğlunun dışında üç kızı oldu. Bunlardan büyük kızı Hatice Hanım (1806-1863), müsikişinas Tanburi Keçi Arif Ağa ile evlendi ve bu evlilikten ünlü şarkı bestekarı Rifat Bey (1820-1888) dünyaya geldi. Harem'de cariyelere musiki dersi verdiği söylenen ortanca kızı Fatma Hanım'ın Ahmed Dürrî Bey'le evliliğinden de Hanende Şevket Bey doğdu. En küçük kızı Ayşe Hanım ise on üç yaşında vefat etmiştir.

Mûsikîşinaslığı

Türk mûsiki tarihinin önde gelen ve XIX. yüzyılın da önemli mûsikişinasları arasında yer alan İsmail Dede hanendeliği, hocalığı özellikle bestekârlığı ile tanınmıştır. Düzenli olarak devam ettiği Yenikapı Mevlevihanesi'nde Şeyh Ali Nutki Dede'nin dışında, kardeşi Abdülbaki Nasır Dede ile devrin ileri gelen musikişinaslarından da faydalanarak kendini yetiştiren İsmail Dede'nin ney üflemelyi Abdülbaki Nasır Dede'den öğrendiği söylenir. İlk bestelerini Sultan III. Selim devrinde vermeye başlamış ancak onun müsiki hayatındaki en parlak dönemi Sultan II. Mahmud devri olmuştur. Bu dönemde 1824-1839 yılları arasında yedi

Mevlevi âyini besteleyerek musikideki kariyerini ispat etmiştir. Batı müziği etkisinin gün geçtikçe arttığı Sultan Abdülmecid devrinde bu durumdan rahatsız oldu ve rahatsızlığını talebesi Dellâlzâde İsmail Efendi'ye "Artık bu oyunun tadı kaçtı" şeklinde özetlediği söylenir.7

İsmail Dede Türk mûsikisinin âyin, durak, tevşih, savt, ilahi, peşrev, saz semaisi, kar, karçe, kar-ı natık, murabba', semai, şarkı, türkü, köçekçe gibi dini ve dindışı sahadaki hemen her formunda eser vermiştir. Bestelerinde dikkati çeken en önemli özellik klâsik üslubun korunmuş olmasıdır. Meselâ Sultan II. Mahmud'un isteği üzerine yapmış olduğu ferahfeza eserler: "Kasr-ı Cennet" adını verdiği karı, "Ey kaş-ı keman tir-ı müjen canıma geçti" mısraıyla başlayan bestesi, "Bir dilber-i nadide bir kamet-i müstesna" mısraıyla başlayan ağır semaisiyle, "Bu gece ben yine bülbülleri hamuş ettim" mısraıyla başlayan yürük semaisi onun en seçkin besteleri arasındadır. Güfte, melodi ve ritm unsurlarının uyuşmasına verilecek bu en güzel örneklerde Dede aynı zamanda makamı, bütün yönleriyle tarif eder, anlatır. Ayrıca kendi terkip ettiği sultaniyegah makamında bestelediği "takım"ı da klâsik anlayışın canlı örneklerindendir.8 İsmail Dede'nin mûsiki sanatındaki bütün estetik değerlerin yer aldığı ve bilhassa melodik çeşitlilikle akıcılığın gözlendiği eserlerinde geleneğe ve bağlılığın yanında yeni arayışlar da dikkati çeker. Hepsi rast makamında olan "Gözümde dâim hayal-i cana" mısrasıyla başlayan "kar-ı nev"i, "Yine bir gülnihal aldı bu gönlümü" mısraıyla başlayan "şarkı"sı ile sözleri kendisine ait, "Yüzündür cihanı münevver eden" mısraıyla başlayan şarkısı Batı müziği etkisinin görüldüğü bu arayışların ifadesidir. İsmail Dede, klâsik üslubun hakim olduğu büyük formdaki eserlerinin yanında mûsikiyi daha geniş kitlelere yaymak için şarkı ve köçekçe gibi küçük formlarda da eserler bestelemiş, ayrıca türküleriyle halk zevkine ve sanatına verdiği değeri ortaya

koşmuştur. Hüzün ve coşkunun ruh aleminde meydana getirdiği yankılar, farklı bir melodik yapı anlayışıyla İsmail Dede'nin şarkılarında hissedilir.

Kendisinden sonra gelen birçok sanatkarı etkilemiş, mûsikiye yeni bir üslup ve kimlik kazandırmış olan İsmail Dede ayrıca hafızasındaki eserlerle (mahfuzat) geçmiş ve gelecek arasında köprü vazifesi görmüş ve birçok eserin yeni nesillere ulaşmasını sağlamıştır.9

Ağırbaşlı ve akıcı üslûbun tasavvufi ilham ve coşkuyla birleştiği dini bestelerinde de İsmail Dede'nin engin ufku gözlenir. Bu sahadaki eserleri arasında Mevlevi âyinlerinin ayrı bir yeri vardır. Şeyh Hüseyin Hüsnü Dede'nin teşvikiyle bestelediği saba âyininin ilk mukabelesi 13 Şubat 1824 tarihinde Yenikapı Mevlevihanesi'nde yapılmıştır. Ardından bestelediği neva âyini de aynı yılın 17 Nisan'ında okundu. Bu tarihten sonra uzun süre âyin bestelemeyen İsmail Dede 1832'de bestenigar âyininden sonra birer yıl ara ile saba-büselik ve hüzzam âyinlerini besteledi. Önce tek selâm olarak besteleyip saba âyini ile tamamladığı hüzzam âyini çok beğenilince diğer selâmları da tamamlamıştır.

Farklı bir melodik yapının ürünü olan eserde İsmail Dede'nin beste tekniği bütün açıklığıyla kendini gösterir. Bu özelliği sebebiyle hüzzam âyini bu formun şaheserleri arasında yer alır. 5 Ocak 1837 tarihinde mukabelesi Mevlevihane'de yapılan ancak günümüze ulaşamayan Isfahan âyininden sonra Sultan II. Mahmud'un isteği üzerine besteleyip 3 Nisan 1839'da mukabelesi yapılan ferahfeza âyini, onun son âyinidir. Her ne kadar, padişahın emriyle bestelediği için diğerlerindeki tadı bu âyinde bulamadığını söylese de bu eserde de İsmail Dede'nin tavrı ve inceliği kendini açıkça belli etmektedir. Dede'nin bestelediği âyinlerin notaları önce Mehmet Suphi Ezgi, Ahmet Irsoy ve Mesut Cemil'den meydana gelen bir heyetin tespitiyle İstanbul Konservatuvarı Neşriyatı arasında (İstanbul 1935-1936), daha sonra Sadettin Heper'in Mevlevi Âyinleri adlı eseri

içinde yâyımlanmıştır (Konya 1974,1979). Ayrıca, İsmail Dede'nin şeyhi ve hocası Ali Nutki Dede'nin, bestelemiş olduğu şevkutarap makamındaki Mevlevi âyinini İsmail Dede'ye ithaf ettiği bilinmektedir.10 Bu durumun, bizzat Dede Efendi tarafından da ifade edilmesine rağmen, Türkiye'de ayrı zamanlarda yapılan iki nota neşrinde de bu şevkuratap âyininin İsmail Dede'nin eseri olarak kaydedilmesinin sebebini anlamak ise mümkün değildir.11

İsmail Dede'nin "Gelin gidelim Allah yoluna" mısraıyla başlayan hicaz, "Bir ismi Mustafa bir ismi Ahmed" mısraıyla başlayan uşşak, "Ey gafil uyan rıhlet-i nagahı unutma" mısraıyla başlayan segah, "Habibullah cihana can değil mi" mısraıyla başlayan saba, "Gel ey salik diyem bir söz ki haktır" mısraıyla başlayan dügah ilahileri, zamanımıza ulaşan diğer dini eserlerinden birkaçıdır.

Hac esnasında zamanımıza ulaşan diğer dini eserlerinden birkaçıdır. Haç esnasında bestelediği sözleri Yunus Emre'ye ait, "Yürük değermenler gibi dönerler/El ele vermiş Hakk'a giderler" beytiyle başlayan şehnaz ilahisi onun son eseridir.

İsmail Dede'nin besteleri arasında yukarıda zikredilenlerin dışında "Yine neş'e-i muhabbet dil ü canım etti şeyda" mısraıyla başlayan hicaz yürük semaisi, "Hava güzel yine gülşende gösteriş günüdür" mısraıyla başlayan hisar yürük semaisi, "Yine zevrak-ı derûnum kırılıp kenare düştü" mısraıyla başlayan mahur yürük semaisi, "Sevdim bir gonca-i ra'na" mısraıyla başlayan evinç şarkısı, "Gitti de gelmeyi verdi" mısraıyla başlayan uşşak şarkısı, "Ey gül-i bağ-ı eda" mısraıyla başlayan hüzzam şarkısı, "Ey büt-i nev-eda olmuşum mübtela" mısraıyla başlayan uzzal şarkısı", "Baharın zamanı geldi a canım" mısraıyla başlayan köçekçesi meşhur eserlerinden bazılarıdır.

Araban-kürdi, hicaz-buselik, neveser, saba-buselik ve sultaniyegah makamlarını terkip ederek mûsiki nazariyatı sahasında da kudretini gösteren Dede Efendi beşyüzün üzerinde eser bestelemiş, bazılarının güfteleri de kendisine ait olan bu eserlerin çoğu zamanımıza ulaşamamıştır. Yılmaz Öztuna, Dede Efendi adlı eserinde günümüze notası gelen ikiyüz doksan dört bestenin listesini vermiştir.12

İsmail Dede'nin mûsikideki bir diğer özelliği de hocalık yönüdür. Hepsi de dönemlerinin en meşhur mûsikişinasları olarak bilinen pek çok talebesi arasında Mutafzade Ahmed Efendi, Dellâlzâde İsmail Efendi, Şâkir Ağa, Hamparsum Limonciyan, Yağlıkçızade Ahmed Ağa, Eyyubi Mehmed Bey, Hacı Arif Bey, Çilingirzade Ahmed Ağa, Yeniköylü Hasan Efendi, Nikoğos Ağa, Suyolcuzade Salih Efendi, Behlül Efendi, torunu Sermüezzin Rifat Bey, Gelibolu Mevlevihanesi şeyhi Hüseyin Azmi Dede, Haşim Bey ve Zekai Dede en meşhurlarıdır.

Saraydaki fasıllarda hanendelik yapan İsmail Dede'nin Yenikapı Mevlevihanesi'nde mutrıp heyetinde âyinhan olarak yer aldığı ve çok defa na'thanlık görevini de yaptığı kaydedilmektedir. O gün mukabelede okunacak âyin-i şerif hangi makamdan ise, Buhurizade Mustafa Itri Efendi'nin rast makamındaki meşhur na'tının güftesini o makamdan irticalen okuduğu ve âyinhanların mukabeleden önce kendisine hangi âyinin okunacağını sormaya çekindikleri söylenir.

Türkçe ve Farsça bazı şiirler de kaleme alan İsmail Dede'nin eserleri, dini güfte mecmualarında "Derviş İsmail" başlığıyla kaydedilmiştir. Bazı mecmualarda "Dede" başlığı altında verilen eserler, XVIII. yüzyılın ünlü dini mûsiki bestekârı "Derviş Ali Şirugani"ye aittir. Ayrıca İsmail Dede tarafından kaleme alının bir "Âyin-i Şerif Mecmuası" bugün Yenikapı Mevlevihanesi'nin son şeyhi Abdülbaki Baykara'nın torunu Baki Baykara'da bulunmaktadır.13

1 Rauf Yektâ, Esâtî-i, Elhân. Cüz: 3. Dede Efendi, İstanbul 1925, s. 126-127.

2 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Hoş Sadâ, İstanbul 1958, s. 134. Burada ayrıca Rusûmat memurlarından Cemil Bey'in ağzından Ali Nutkî Dede'nin bu sözü şu şekilde ifade ediliyor: "oğlum, mûsiki sana dâd-ı Hak'tır. İnşâllah bütün mûsikişinasını koltuklarının altına alırsın".

3 Ali Nutkî Dede-Abdülbâkî Nâsır Dede, Defter-i Dervîşân, Süleymaniye Kütüphanesi, Nâfiz Paşa, nr. 1194, vr. 4b. Ali Nutkî Dede'nin kendi el yazısı olan bu kayıtta "Bu fakîrin zamân-ı meşîhatımda dergâh-ı Aliyye'ye matbah-ı şerîfte çile-güzîn olan canların matbah-ı şerîfe geldikleri tarihtir" başlığı altında 1212-1216 yılları arasında çileye giren dervişlerin listesi vardır. Bu listede İsmail Dede "Hamamcızâde Dervîş İsmail İstanbûlî" ifadesiyle zikrediliyor.

4 Defter-i Dervîşân, vr. 7b. Burada Şeyh Ali Nutkî Dede'nin kaydında "ay"ı belirleyen harf, hem Cemâziyelevvel hem de Cemâziyelâhir ayını çağrıştırmaktadır. Ancak altına ilave edilen "14 Teşrin-i evvel" ifadesi ile Rauf Yektâ Bey'in Esâtîz-i Elhân'daki (s. 128) "… sene-i merkûme Teşrîn-i evvel'in ondördüncü Pencşenbe günü…" ifadesi de bizim tespit ettiğimiz "25 Ekim 1798" tarihini doğrulamaktadır. Ancak Sadeddin Nüzhet Ergun'un Türk Mûsikisi Antolojisi'ndeki, konu ile ilgili "M. 1798" kaydı (c. II, s. 429) ise yanlıştır. Son zamanlarda Dede Efendi konulu çalışmalarda, Dede Efendi'nin semâ meşkini bitirme tarihinin 29 Temmuz 1798 olarak gösterilmesi, muhtemelen S. N. Ergun'un bu kaydının hareket noktası olarak alınmış olmasındandır. Bkz. Yılmaz Öztuna, Büyük Türk Mûsikisi Ansiklopedisi, Ankara 1990, c. 1, s. 394-M. Fatih Salgar, Ölümünün Yüzellinci Yılında Dede Efendi, İstanbul 1995, s. 15.

5 Defter-i Dervîşân, vr. 106. Ali Nutki Dede'nin "Bu fakîrin zamân-ı meşîhatımda matbah-ı şerifte çilesinin tamam idüb hücreye çıkan cânların tarihleridir" başlığı altındaki listesinde Dede Efendi için "Derviş İsmail Hamamcızâde Şehrî "20 Şevval 1215" kaydı görülmektedir. Ancak S. N. Ergun'un, Defter-i Dervîşân'daki bu kaydı, yanlış olarak "20 Şevval 1213" şeklinde ifade etmesi (Türk Mûsikisi Antolojisi, c. II, s. 429), daha sonraki yıllarda İsmail Dede ile ilgili yapılan yayınlarda bu yanlışlığın devamına yol açmış ve bu hata yıllarca tekrarlanmıştır. Rauf Yektâ Bey de Esâtîz-i Elhân'da (s. 130) Dede Efendi'nin çilesini bitiriş tarihini "…1215 senesi Ramazân'ı şerîfine müsâdif…" ifadesiyle belirtmiştir.

6 Hızır İlyas, Târîh-i Enderûn (Letâif-i Enderûn), İstanbul 1276, s. 3.

7 Nuri Özcan, "İsmail Özcan, "İsmail Dede Efendi, Hamâmîzâde", TDVİA., c. XXIII, s. 94.

8 M. Fatih Salgar, Dede Efendi, s. 36-38.

9 Nuri Özcan, a.g.madde, aynı sayfa.

10 Rauf Yektâ Bey, Esâtîz-i Elhân'da (s. 131) Yenikapı Mevlevihanesi'nde gördüğü âyin mecmuasındaki kaydı burada naklediyor. Rauf Yektâ Bey'in ifadesine göre, Ali Nutkî Dede'nin vefatı üzerine İsmail Dede, Mevlevihanede bulunan âyin mecmuasındaki şevkutarab âyin-i şerîfinin güftesinin sonuna şu kaydı koymuştur: "Şeyhim azîzim Yenikapı şeyhi Esseyyid Şeyh Ali Efendi hazretlerinin re'y ü tedbîri ve her bir nağmede ta'rîfi munzam olduğundan hâlen okunan bestede medhalim yoktur. Hâl-i hayâtlarında tenbîhleri mûcibince kendi isimlerini ihfâ ve bâlâsına bu fakîrin ismimi tahrîr buyurub fakîre alâ-tarîki'l-hediyye ihsan buyurdular. el-fakîr Derviş İsmail".

11 Bkz. Türk Mûsikisi Klâsiklerinden Mevlevî Âyinleri (İstanbil Konservatuvarı Neşriyatı), İstanbul 1937, s. 637-649; Sadettin Heper,

Mevlevî Âyinleri, Konya 1974, s. 235-244.

12 Yılmaz Öztuna, Dede Efendi, Ankara 1996, s. 118-129; M. Fatih Salgar’ın adı geçen eserinde ise (s. 40-59) Dede Efendi’nin 283 eserinin listesi bulunmaktadır.

13 Adı geçen bu mecmuayı incelememe imkân veren ve bu arada bazı sayfalarının flimlerini de hediye etme nezaketini gösteren Bâki Baykara Bey’e ayrıca teşekkürlerimi sunarım.

Osmanlı Mûsikîsi ve Kadın / Doç. Dr. Ş. Şehvar Beşiroğlu [s.454-463]

İstanbul Teknik Üniversitesi Türk Mûsikîsi Devlet Konservatuarı / Türkiye

Dünya müziklerini kültürel ve disiplinlerarası bir anlayışla değerlendirmek, Etnomüzikolojinin yaygınlaşmaya başlaması ile birlikte gelişti. Müziğin farklı alanlarını ilgilendiren çalışmaların yaygınlaşması ile de dünya müzik kültürleri içinde yeni bir başlık olarak ele alınan "müzikte cinsiyet" ve özellikle de "müzik ve kadın" konusu, popüler bir hale geldi. Osmanlı dönemi mûsîki hayatı içinde kadının rolünü belirleyen çalışmalar da bu çerçevede, yeni bir araştırma alanı olarak önem kazandı.

Osmanlı dönemi mûsikî hayatı içinde, kadının rolünü belirleyen ve araştırmacılara ışık tutan kaynakların başında yazılı ve tasviri belgeler gelir. Bu belgeler arasında görsel malzeme sağlayan başlıca tasviri kaynaklar: Osmanlı'nın ilk döneminden 19. yy.'a kadar - "minyatürler", "litografiler", "gravürler" ile 17. yy. Çarşı ressamlarının1 tasvirleri- ve bilhassa son döneme ait "resim", "fotoğraf" ve "kartpostallar", olarak zikr edilebilir.

Osmanlı Beyliği'nin kuruluşuna kadar Türk tarihi içinde kadının yeri ve kültürel ve sosyal hayat içindeki konumuna baktığımızda, Orta Asya Türk geleneklerinin ön planda olduğu bir yaşam şekli gözlenmektedir. Tanrı ve tanrıçalara inanılan bu dönemde en güçlü tanrı "Ana Tanrıça"dır. Türklerde kadının temel kimliği "Ana"lık ve "Kahramanlık"tır. Ata binip silah kullanabilen kadınlar savaşlara katılmışlardır. Devlet yönetiminde "Hakan"2 kadar "Hatun"3 da söz sahibi olmuştur. Eski Türklerde göçebe hayatının sürdüğü bozkır topluluklarında kadın-erkek bir arada sosyal ve kültürel hayatlarını yaşamışlar, paylaşmışlardır. Türkler İslamiyet'i kabul

ettikten ve yerleşik bir düzene geçtikten sonra hem İslamiyet'in etkisi hem de yaşadıkları bölgelerdeki diğer kültürlerin etkisiyle bir çok alanda değişime uğrarlarken temellerini teşkil eden Orta Asya Türk geleneklerini kaybetmemek için özen gösterip büyük ölçüde İslamiyet'i de kendi gelenekleri içinde yoğurmuşlardır. Türklerin Orta Asya'dan başlayan göçleri İran bölgesini de içine alarak Anadolu'ya kadar sürmüştür. Bu süre içinde Türkler sanat, gelenek, sosyal yaşam, devlet yönetimi, askeri yönetim gibi bir çok konuda geçtikleri bölgelerdeki kültürlerle etkileşim içinde olmuşlardır. Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması sürecinde Türk kültürünün yerleşip yaygınlaşmasında en önemli etkiyi Ahiyân-ı Rûm,4 Abdalân-ı Rûm5 ve Bâcıyan-ı Rûmlar6 gerçekleştirmişlerdir. Bâcıyan-ı Rumlar Türkmen kadınlarının kurduğu bir teşkilat olup Anadolu Selçukluları devrinden itibaren beylikler döneminde ve Osmanlı Beyliği'nin kuruluşunda çok önemli çalışmalar yapmışlardır. Ülke yönetiminde ve kültürel hayatta çok önemli görevler alan bu kadınlar hem ev hayatlarında hem de sosyal ve dini hayatta erkeklerle birlikte yan yana aynı meclislerde bulunmuşlardır.

Elimizde bulunan tasviri kaynakları değerlendirdiğimizde 14. yy. öncesine ait olanlar kap, sürahi, tabak, silah kını gibi işlevsel malzeme üzerine yapılan resimlendirmelerdir. Örnek olarak verilen resimde de gördüğümüz gibi bakır bir kap üzerindeki resimlemede çeng7 çalan bir hanım görülmektedir. İlk olarak M. S. 1341 de Şiraz'da yazılmış bir Şahname'nin minyatürleri arasında Sultanın huzurunda düzenlenen bir eğlence sahnesinde kadın ve erkek müzisyenlerin bir arada olması dikkat çekicidir. Bu üzisyenler arasında bulunan iki kadın müzisyen çeng ve def 8çalmaktadır. Yine 14. yy. Türkmen sarayı haremindeki bir düğün sahnesinde ney9 ve def çalan hanım müzisyenler raks eden diğer bir hanıma eşlik etmektedirler. 15. yy. da Timur sarayında ki bir eğlence sahnesinde ise

Timur için düzenlenen eğlencede çarpara10 Çalan bir rakkaseye kadın ve erkek müzisyenler eşlik etmekte ve bu kadın müzisyenler kanun11 ve def çalmaktadır.

Osmanlı sarayında kadınlar, harem denilen bölümde yaşamaktaydılar. Harem'in asıl adı Osmanlı'da Dâr-ü's' saade olup doğu saraylarından Hindistan'da Perde veya Lenane, İran'da Enderun, Arabistan'da Harem olarak adlandırılmıştır. Haremde yaşayan kadınların günlük yaşamlarının en önemli parçası olan eğlence meclisleri özellikle serbest bir şekilde bahçelerde, mesire yerlerinde yapıldığında Halvet olarak adlandırılırdı. Bu halvetlerde, düğünlerde, nişanlarda, mûsikî ve raksın yeri çok önemliydi. Bu önemi anlamamıza yardımcı olan tasviri kaynaklardan minyatür sanatını incelediğimizde, gözlediğimiz; 17. yy.'a kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun çevre kültürlerle olan beraberliğinden dolayı, sanatçıların gezgin bir nitelik taşıdığı ve bu gezici niteliğin özellikle Osmanlı, İran, Kuzey Hint ve Türkistan saraylarında ve haremlerinde birbirine çok yakın kültür anlayışları yarattığıdır. Bu kültürlerin birbirlerinden etkilendiği göz önünde tutulursa; Bağdat, Herat, Isfahan, Şiraz, Tebriz, Semerkant, Buhara, Horasan, Delhi gibi kültür merkezlerinde yapılmış minyatürler, özellikle müzik kültürünü, kadınların müzik icrasını tespitte çok önem taşıyan tasviri belgelerdir.

Bu minyatürlerde sıkça rastlanan sahne anlayışında genelde kadınlar şarkı söylemekte, çeng, kanun, bendir,12 daire, def,13 kopuz,14 Horasan tanburu,15 rebab,16 kemençe,17 ney gibi çalgılar çalmakta ve ellerindeki çarpara ile dans etmektedir. Saray veya hane içindeki kadınların özel dersler ile bu çalgıları çalmayı, şarkı söylemeyi veya dans etmeyi öğrendikleri ve öğrendiklerini eğlence meclislerinde yine saray veya hane içinde uygulamaya geçirdikleri bu sahnelerden tahmin edebilmek

mümkündür. Bunların haricinde saraya ya da bir haneye mensup olmayan gezgin çalgıcılara ve dans eden çengilere18 rastlanmaktadır.

16. yy.'a ait minyatürlerde de bu tür sahnelere rastlamak mümkündür. Yukarıda saydığımız önemli kültür merkezlerinde yapılmış minyatürlerden vereceğimiz örnekler arasında Nizami'nin Hamsa adlı eseri dikkat çekicidir. Bu eser 1543 yılında Şiraz'da yazılmış ve resimlendirilmiştir. Minyatürlerinden birinin sahne düzeninde Behram beyaz odada sevgilisi ile oturmuş, kanun ve def çalan iki hanım müzisyeni dinlemektedir.

1544'de yapılan diğer bir kopyada ise Leyla ile Mecnun hikayesinin minyatürleri arasında Leyla arkadaşları ile birLikteyken resimlenmiş bir sahnede arkadaşları çeng ve daire çalmaktadırlar.

1578 yılında Buhara'da yazılmış ve resimlendirilmiş Nizami'nin Hamsa'sında İskender'in düğün sahnesi resimlendirilmiştir. Bu sahnede çeng ve daire çalan iki kadın müzisyen dikkat çekicidir.

Osmanlı sarayı hareminde müzik, halkın içinde ve geleneklerinde önemsendiği kadar değer görmüştür. Osmanlı mûsikîsi geleneği kadınların da katılması ile kurulup geliştiğinden özellikle Osmanlı sarayı hareminde kabiliyetli cariyelerin müzik eğitimi görmesi ve bu eğitimden sonra da hanende veya sazende olarak fasıllara katılıp icrada bulunmaları sarayın en önemli, güzel ve etkili eğlence unsurlarındandır.19 Haremde Osmanlı müziğine hizmetleri geçmiş çok ünlü bestekâr, hanende ve sazendeler hocalık yapmışlar ve öğrencilerini çok nitelikli bir şekilde yetiştirmişlerdir. Osmanlı kadınları sarayda ve şehirde, şehir mûsikîsinde eğitimli olmanın verdiği rahatlık içerisinde daha etkili bir biçimde mûsikî ile uğraşmışlardır. 1556 yılının harc-ı hassa defterlerinde Kemani Hüma adlı bir kadın sazendeye rastlanır. Müzik eğitimi aldıkları saray meşkanesi onlara bir konservatuar ortamı sağlamış ve eğitimli mûsikîşinaslar olarak Osmanlı şehir mûsikîsine etkin bir şekilde hizmet vermişlerdir. Osmanlı sarayında

mûsikî eğitimi erkekler için Enderun’da devam ederken Harem-i Hûmayun’un kadınlar kısmındaki cariyeler mûsikî hocalarının kendilerine hem saray meşkanesi’nde hem de sarayın dışındaki kendi evlerinde ders vermeleriyle devam ederdi. 17. yy’da yaşamış Ali Ufki sarayın Harem dairesindeki mûsikî faaliyetlerinden bir Sultan düğününü anlatarak şöyle bahseder:

“Bir saat kadar bir zaman geçtikten sonra gelinin arkadaşları ile diğer yakınları çeşitli türden müzikler çalmaya başladılar. Bu gelinin erkeklerin de bulunduğu salondan ayrılacağının işareti idi ve odalarından çıkan kadınlar Sultanın odasına giderek onu tebrik ettiler ve sonra müzik ile tan yeri ağarana kadar eğlendiler.”20

Mûsikî dersleri için hocalar belirli günlerde saraya gelerek ders verdikleri cariyelere çalgı dersleri yanında sözlü formdaki eserleri usul vurarak meşk sistemine göre öğretirlerdi. Örneğin Kantemiroğlu’nun tanbur hocası Rum Angeli saraydaki cariyelere tanbur dersi veriyor ve 1678 yılında bu hizmeti karşılığında hazineden 7080 akçe maaş alıyordu.21 1679’da sarayda başhanende olarak görev yapan besteci Recep Çelebi’nin evine dört cariye mûsikî derslerine gidiyordu.22 1679 yılında Neyzen Mehmed Çelebi kendi evine gelen bir cariyeye ney23, Osman Çelebi ise çöğür24 dersleri veriyordu.25 Yine aynı yıl miskal26 çalan İbrahim Çelebi Neveser adlı bir cariyeye mıskâl dersi veriyordu.27 Yine 1682 yılında Buhurizade Mustafa Çelebi cariyelere sözlü eser meşkinde bulunuyordu.28 Bu yetişen tale-

beler sadece gündelik hayatın bir parçası olarak mûsikîyi devam ettirmekle kalmamış, sazende ve bestekâr olarak haremde çalışmalarını devam ettirip hocalık düzeyine de çıkmışlardır. Sazendeler genellikle Kalfalık29 payesine yükselirler, sarayın öbür hizmetlerinde de çalışırlardı.

Bunlara Sazende Kalfalar ve bunların başlarına da Baş sazende veya Sazende başı denilirdi.

Osmanlı mûsikîsinde kadın sanatkârların yerini tespit etmekte kullanabileceğimiz kaynakların çok az olmasına rağmen, ulaşılabilen kaynaklardan yaptığımız tespitler bu kadın sanatkârların bu mûsikî geleneği içinde oldukça önemli yerleri olduğunu göstermektedir. Orta Doğu toplumlarının kültür ve sosyal yaşantısını tespitte, yazılı ve görsel kaynakları bulabileceğimiz yabancıların yazdıkları ve resimledikleri Seyahatnameler ve bu kaynaklardaki litografiler ve gravürler çok önemlidir. Bu kaynakların çoğunun Osmanlı mûsikîsinin şehirlerde icra edilen tarzını anlatmakta olduğu bilinmektedir. Bu mûsikî içinde kadının yerinin ne kadar önemli olduğu bu kaynaklarca da desteklenmektedir.

1537 yılında Fransız Kralı I. François tarafından elçi yardımcısı olarak İstanbul’a gelen Guillaume Postel 1560 da basılan Republique des Turcs adlı eserinde İstanbul’da seyrettiği bir çengi takımını anlatmış ve bu takımda bulunan kadın icracılardan şöyle bahsetmiştir:

“Öteki eğlence çalgısı, tatlı sesi dolayısıyla pek yaygın olan harptır. (Çeng) Çalgı, altında tellerin bağlandığı, daha güzel ses vermesi için üstüne denton takılmayan yatay çubuğu ile büyükçe bir balık sırtını andırmaktadır. Çeng Singuin (Çingene) denilen kızlarca, gündelik ücret karşılığı çalınır, tıpkı saz şairleri için olduğu gibi. Kızlardan biri Çeng çalarken, öbürü yalnız bir yüzüne deri gerilmiş olan ve kenarından pirinçten ziller bulunan küçük bir def çalar. İki, üç kız kelimelerle anlatılamayacak güzellikteki kıvraklık hünerlerini gösterir, bu arada hepsi çeng eşliğinde şarkı söyler. Sonra havayı değiştirmek için yavaşça en büyük ve en güzel olanları ayağa kalkar, örtüsüyle sırmalı başlığını atarak, erkeklerin şapka gibi giydiği sarığını başına geçirerek aşk duygusunu hiçbir şey söylemeden sözsüz bir oyunla güçlü bir şekilde canlandırır. Arkadaşı iki bacağı arasında dik

tuttuğu çengi çalarken, bir yandan da dizlerini yere vurarak ve benzeri hareketlerle ritim tutar.”30

Yine 16. yy. seyyahlarından Cane seyahatnamesinde Türk kadınlarından ve yaşayışlarından bahsederken şöyle söylemektedir:

“Türk kadını siyah gözlüdür. Kaşlarını boya ile birleştirir. Saçları siyahtır, değilse bile siyaha boyar. İnce, zevkli ve becerikli Türk kadınları, şarkı söyler, çalgı çalarlar. Şarkı söylerken öyle içten görünürler ki onları dinleyenler aşktan sarhoş olabilir.”31

16. yy.’da özellikle seyyahların gözlemlerinden kadınların dans ve müzik ile ilgili gösterilerde bulundukları anlaşılır. Bunlardan en önemlilerinden bir tanesi 1586 yılında tarihçi Johannes Lewenklau’nun Osmanlı toplumunda yaşayan kişileri mesleklerine göre resimlediği kitaptır. Bu kitapta o dönemdeki müzisyenler de yer almaktadır. Erkek müzisyenler ile birlikte kadınlar müzisyenleri de resimleyen yazar o dönemde var olan çalgılar ile ilgili olarak da günümüze ışık tutmuştur.32 Kadın müzisyenler çeng, santur,33 kanun, ney, daire, tanbur34 gibi çalgıları çalmaktadırlar. Bu yüzyılda gözlenen en dikkat çekici özellik ise hem anlatım, hem de görsel malzemeden anlaşıldığı üzere Çenk çalgısını çalan kişilerin genellikle bayan olduğudur. Yine 16. yy’da yaşamış ünlü tarihçi Gelibolulu Mustafa Âli Mevâ’idü’n Nefais fi Kavâ’idi’l Mecalis (Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde Ziyafet Sofraları) adlı Osmanlı gelenek ve göreneklerinden de bahsettiği eserinde çalgıları tanımlarken kimi çalgıları erkek çalgısı kimi çalgıları da dişi çalgılar olarak tanımlamıştır. Dişi çalgılar arasında Çeng, Kemençe, Def yer almaktadır.35 Buradan Çengin 16. yy.’da bir hanım çalgısı bir defa daha kanıtlanmış olmaktadır. Diğer bir konu ise çengin ebatları ile ilgilidir. Bu da minyatürlerde değişiklik gösterdiğinden çengin standart bir ebadı olmadığı anlaşılmaktadır.

1639’da Fransız elçisi Jean de la Haye ile birlikte İstanbul’a gelip on yedi ay Türkiye’de kalan Fransız tüccar Du Loir Türklerin yemek yerken mûsikî dinlediklerini kaydetmiş ve davetli olduğu bir yemeğin ardından, kadınların önce erkeklerce, sonrada sadece kadınlarca icra edilen mûsikîyi perde arkasından dinlediklerini anlatmıştır:

“Çengi denilen kadınlar Çeng çalarken, öteki kadınlar teknesi yuvarlak, sapı uzun bir çalgı olan “Rebab” ile bir vurmalı saz olan daireyi çalıp şarkı söylerler. Ortada da çalpara çalan rakkaseler dans ederler.”36

18. yy.’da Osmanlı da bulunmuş D’ohssan ise şöyle söylemekte:

“Kadınların mesire yerlerindeki eğlencelere katıldıkları kaynaklarda en çok bahsedilen konulardır. Bu mesire yerleri Kağıthane ve Küçüksu’dur. Çengiler çeng, daire, zil gibi çalgılar eşliğinde şarkı söyleyip dans edebilirler.”37

Julia Pardoe kadınların gittikleri mesire yerlerinin başında gelen Küçüksu’yu aynı şekilde anlatmaktadır. 1717-1718 yıllarında İstanbul ve Edirne’de bulunmuş olan Lady Montogu ise “Kethuda’nın eşi Fatma Hanım’ı ziyareti sırasında tanık olduğu eğlencede kızlarının lavta ve tanbur gibi çalgılar çalıp şarkılar söyleyerek dans ettiklerini yazar.38 Bu anlatımları görsel olarak destekleyen kitaplar da bulunmaktadır. 18. yy. da İstanbul’da kısa bir süre kalmış olan Castellan da:

“Haremde kadınlar zamanlarının bir bölümünü raks ve mûsikî dersleri alarak geçirirler. Bu dersler ya piyano forte ya da gitar eşliğinde verilir.”39

Yine bu yüzyılda İstanbul’da bulunan Venedikli seyyah Toderini kanun çalgısından da hanımların çaldığı bir çalgı olarak bahsetmektedir.40

Osmanlı’daki yazılı kaynaklara geldiğimizde ise 15.yy’da Fatih Sultan Mehmet zamanında yaşayan Tursun Bey, Fatih’in çocuklarının sünnet düğününden bahsederken cariye muganniyelerden ve çaldıkları sazlardan da şöyle bahsetmiştir:

“Ud u şeştâr ve tanbur u barbut u nây, kanun-ı padişahî üzre taraf taraf efgane başladı ve bölük bölük muganniye cariyeler çenge çeng urdılar”41

Kadın müzisyenlerimize ait tespit edebildiğimiz en eski eser 17.yy’ın son yarısı 18.

yy’ın başında Kantemiroğlu tarafından yazılmış olan Kitab’ül İlmü’l Mûsikî alâ Vechü’l Hurufat adlı eserde bulunan Saba-i Reftar olarak kaydedilmiş saba makamındaki peşrevdir.42 Bu isminden dolayı Reftâr adında bir hanım tarafından bestelendiği kabul edilebilir. Fakat Ali Ufki bu peşrevi Reftar kelimesini kullanmadan Dilnuvaz olarak kaydetmiştir.43 Hekimbaşı mecmuasında ve Kevseri mecmuasında da bulunan bu eser Saba faslı bölümünde Reftar’ın eseri olarak geçmektedir.44 Bu da Reftar’ın bir bayan ismi olduğunu kuvvetlendirmektedir. Suphi Ezgi, Reftar’ın Sultan IV. Mehmed zamanında yaşamış bir besteci olduğundan bahsetmiştir.45 Ankara Radyosunda ise Reftar Kalfa adına kayıtlı İsmail Hakkı Bey Koleksiyonunda bulunan eserler arasında Rast, Hicaz, Nigâr, Şehnazbuselik, Muhayyersünbüle, Arazbarzemzeme, Zirgüle makamlarında peşrevler ve sazsemaileri ile Saba Peşrev ve evcbuselik sazsemaisi yer almaktadır.46 Kantemiroğlu ve Ali Ufki’nin notalarını kaydettiği Dilkeş, Nigâr, Nazire-i Şükûfezâr, Nazire-i Gamzekâr, Perizâd gibi isimler ise hanım isimlerini çağrıştırdığından bu kişilerin kadın bestekâr olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.47

Osmanlı padişahlarının içinde hem sanatçı olup hem de sanata en çok değer veren kişi III. Selim’dir. (1761-1808) Onun zamanında Enderun bir konservatuar gibi eğitim yapan kurum olma işlevine devam etmiştir ve çok değerli sanatçılar burada hocalık yapmışlardır. Aynı şekilde Harem-i Hümayundaki cariyelerde bu değerli hocalardan ders almışlardır. Bu dönemde kadın bestekar olarak tespit edebildiğimiz diğer önemli bir isim ise III. Selimin de hocası olan Dilhayat Kalfa’dır.

Dilhayat Kalfa, III. Selim zamanında haremin önemli besteci ve icracı müzisyenlerinden biriydi. Tanbur çalan Dilhayat Kalfa'nın Evçârâ makamındaki Peşrev ve Saz semaisi en meşhur eserleridir. 18. yy. mecmualarından olan Hekimbaşı Mecmuasında Dilhayat adına kayıtlı Rast ve eviç makamlarında murabba beste ve Segah makamında bir semai bulunmaktadır.48

19. yy.'da I. Abdülhamit'in kızı Esma Sultan'ın (1778-1848), II.Mahmud'un kızı Âdile Sultan'ın saraylarında kızlardan kurulu bir ince saz takımı bulunmaktaydı. Mısırlı Abbas Paşa, Abdülmecit'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan'a kadınlardan oluşan bir saz takımı hediye etmişti.49 19. yy. başından itibaren Osmanlı sarayının kültürel açıdan batı etkisi altında kalmaya başladığı söylenebilir. Bu etki müziğede büyük ölçüde yansımıştır. II. Mahmud, Mehterhaneyi lâğv edip yerine Muzıkay-ı Hümayun'u kurmuştur. Bu kurum batılı anlamda ilk bando ve orkestra olmuş, 1828 de İtalyan Donizetti'yi bu kurumun başına getirmesiyle bir okul işlevi de kazanmıştır. Saraya icra anlamında ilk defa piyano'nun50 girişi ve hem sultan kızlarının hem de cariyelerin piyano dersi alışı, cariyelerden müteakip bir fanfar51 orkestranın kurulması, bale heyetinin saraydaki faaliyetleri 19. yy.'da Abdülmecit zamanında başlamıştır. Donizetti'nin idaresinde olmak ve başka başka sazları öğrenmek üzere ayrı ayrı İtalyan hocalar tutulduğu gibi sarayda dans dersleriyle de meşgul olan ustalar vardı. Kız bale heyeti tarafından Haremde verilecek temsillerin mûsikî kısmını yine kızların icra etmesi, yâni hareme erkek mûsikîcilerin girmemesi maksadı ile bir kadın fanfar'ı teşkil edilmişti.52Harem-i Hümayun da 80 kızdan oluşan bu saray bandosunu Tambur Majör denilen bir kız idare ederdi. Bu da Osmanlı sarayındaki batılı anlamda ilk kadın orkestra şefidir. Bandonun ön kısmında klarnet, flüt ve birinci boru takımı, ikinci ve üçüncü sırada ikinci boru takımı trompetler, ziller ve davullar

olmak üzere sarayın merasim salonunda rutin olarak padişaha konser verilirlerdi.53 Bazı şenliklerde de çalan fanfar takımı opera parçaları da çalar, kız bale takımına da eşlik ederdi. İskoçya, İspanyol dansları, başka Avrupa dansları, türlü oyunlar ve pandomimler yapılırdı. Leyla Hanım, fanfar takımından La Traviata operasından parçalar dinlediğini hatırlıyor.54

Kırım Savaşı'nın bitiminden sonra İstanbul'a gelip saray çevresindeki kadınlarla da dostluklar kuran İngliz gezgin M.A. Walker, bu anlatımı destekleyen ikinci kişidir. O da Abdülmecit'in kızı Zeynep Sultan'ın sarayında erkek bandoculara özgü üniformalar giymiş trompet, korno, flüt, davul, zil, gibi bando çalgılarını çalan bir kadın topluluğundan bahsetmektedir.55 Dönemin en önemli besteci, icracı ve edebiyatçılarından biri olan Leyla (Saz) Hanım sarayda ilk piyano derslerini alanlar arasındadır. Babası sarayda hekimbaşı görevinde olduğu için eğitimini saray içinde gördü, Fransızca, Rumca, Arapça ve Farsça öğrendi. Padişah tarafından mûsikîde yaptığı çalışmalarından dolayı "Nişan"a layık görüldü. Devrin çok ünlü bestekâr ve hocalarından önce batı mûsikîsi daha sonrada Türk mûsikîsi dersleri aldı. Hatıratında haremdeki müzik hayatından şöyle bahsetmektedir:

"Batı mûsikîsi fanfarı ve orkestrası haftada iki, Osmanlı mûsikîsi takımı haftada bir defa ders görürdü, bale dersleri için ayrı bir salon bulunmaktaydı. Harem-i Hümayun kadınlar orkestrasının bir konserinde pantolon ceket giyen kızların saçları kısaydı ve hepsi başlarına fes giymişlerdi. Türk mûsikîsi meşkleri sazendelerin arzularına bırakılan herhangi bir makamda başlar önce o makamdan peşrev, beste çalınır, daha sonra kemençe taksime başlarken sekiz on tane genç rakkase içeri girip söz takımının önüne dizilir, kemençenin Karcığar makamına geçmesini beklerler ve taksimin bitmesi ile köçeklerin ilk parçası başlar, adımlar atılır, raks başlardı."56

Leyla Hanım'ın verdiği diğer bir malûmata göre, Çırağan ve Dolmabahçe saraylarında selamlığa doğru altkat, muzıka sınıfının çalışma yeri olarak ayrılmıştı. Öğretmenler erkekti. Muzıkaya giren kalfa kadınlar başlarında uçları omuzlarından aşağı sarkıtılmış örtüler olduğu halde günlük esvapları ile gelirlerdi. Dans eden kızlar örtüsüzdü. Öğretmenleri meşkhaneye getiren haremağaları ile çalgı çalan ve dans eden kızların yanındaki hizmet cariyeleri, derste hazır bulunurlardı. Saraydaki küçük kızların da hiç gürültü etmemek şartı ile burada bulunup mûsikîde kulak dolgunluğu kazanmalarına fırsat verilirdi.57

Kalfalık payesindeki bir çok hanım müzisyen Harem-i Hümayun'da ders vermişlerdir. Bunlardan en meşhuru Dürr-i Nigâr Hanım, Kalfalık payesinde olup Donizetti Paşa'nın talebesidir. Piyano eğitimi almıştır. I. Abdülmecid devrinde Saray-ı Hümayun'da piyano hocalığı yapmıştır. Aynı zamanda sarayda bulunan Hanımlar orkestrasının birinci kemancılığını yapmıştır. Piyano için Polka, Mazurka, Vals gibi eserler bestelemiştir. Şöhret Kalfa, Levnifer Kalfa, Peyamnigâr Kalfa, haremin keman icracıları ve hocalarındandır. Arife Kadriye Sultan (1895-1933) Abdülmecid'in oğullarından Şehzade İbrahim Tevfik Efendi'nin kızıdır. Piyano için besteleri bulunmaktadır. Fehime Sultan (1875-1929) Padişah V. Murad'ın, dört kızından ikincisi olarak Çırağan Sarayı'nda dünyaya gelmiştir. Piyano eğitimi almış, marşlar bestelemiştir. Yine V. Murad'ın kızı olan Hatice Sultan'da (1870-1950) piyano dersleri almış ve batı mûsikîsi tarzında eserler ve marşlar bestelemiştir. Fatma Nuri Hanım (?-1925) Sultan V. Mehmed Reşad için 1909'da bir cülus marşı bestelemiştir. II. Abdülhamit'in kızı Ayşe Sultan (1886-1960) sarayda piyano, keman ve harp dersleri almış, hem Batı müziği hem de Türk müziği tarzında eserler bestelemiştir. Gevheri Sultan-Fatma Osmanoğlu, Sultan Abdülaziz'in oğlu bestekâr Seyfeddin Osmanoğlu'nun kızıdır. Tanbur, lâvta, ud,

kemençe dersleri almış ve mûsikî tahsil etmişti. Türk mûsikîsi tarzında eserler de bestelemiştir.

1916 yılında açılan ve konservatuar niteliği taşıyan Darülelhan ile birlikte eğitim resmileşmiş ve hanımlarında bu resmi eğitimden faydalanma imkanı olmuşturtur. Bu kişiler arasında Tanburi Faize (Ergin), Kanuni Muazzez (Yurcu), Udi Hayriye (Örs), Kanuni Şeref, Kemani Kevser, Udi Zehra, Udi Faika, Hanende Zahide hanımlar dikkat çekicidir. 1918 yılında kurulan Şark Mûsikîsi Cemiyeti kurucuları arasında bulunan hanımlar ise Zahide Hanım ile Kemani Enise (Can)'dır.58

Osmanlı İmparatorluğu'nda müzik özellikle destek olmuş padişahlar zamanında canlılık göstermiş, bazı padişahlar müzikten hoşlanmadıkları için saray içindeki toplantılarda fasıllara rağbet etmemiş saray içindeki müzik hareketlerinde duraksamalar olmuştur. Osmanlı kültür hayatında müzik faaliyetleri sarayın dışında hiç bir zaman duraksama göstermeden devam etmiştir. Özellikle sultan efendilerin, paşaların, vezirlerin, devlet ileri gelenlerinin saray, konak ve yalılarından müzik hiç eksik olmamıştır.

Osmanlı mûsikî anlayışı içinde kadınların mûsikîye katkılarını hem "şehir mûsikîsi" hem de "yerel halk mûsikîsi" alanlarında düşünmek gerekir. Şehirli kadınların mûsikî anlayışları genellikle şehirde gelişen klasik mûsikî kapsamına giren la-dini diye adlandırılan ve yaşamın bir parçası olup insanların güzel ve hoş vakit geçirmeleri için yapılmış eğlence mûsikîsi yönünde veya şehirli halk mûsikîsi anlayışına uygun olmuştur ve ürünler de bu müzik alanında verilmiştir. İkinci grup ise yerel nitelikli ve şehir dışında gelişmiş olan bir halk mûsikîsidir. Burada da kadınları başlı başına bir müzisyen olarak görmek imkanı yoktur. Çünkü buradaki ürünler genellikle folklorik özellikler taşımaktadır ve yapılan her mûsikînin yaşam içinde bir işlevi vardır. Anadolu kadınının seslendirdiği mûsikînin işlevselliği kadının çocuğuna ninni söylemesi, kına gecesi veya düğünlerde

şarkılar, türküler söyleyip oynamaları, def, kaşık gibi ritim çalgıları çalmaları, veya ölüm günlerinde ağıtlar yakmalarıdır. Aynı zamanda Anadolu'nun bazı yörelerinde halkın mûsikî ihtiyacını karşılayan hanende, düğüncü gibi sıfatlarla anılan ve mûsikîyi meslek olarak yapan kadınların icra ettikleri mûsikî büyük ölçüde şehir mûsikîsinin etkisi altında kalmıştır.59

Sonuç olarak ellimizdeki yazılı kaynaklar açısından Osmanlı'da harem ve hanım müzisyenlerle ilgili bilgilerin çok fazla olmaması özellikle o dönemdeki icracı ve bestekarların isimlerini tespitte bize büyük bir güçlük yaratmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sosyal yaşantı içinde bulunmuş seyyahlarda hareme girmelerine izin verilmediğinden bu konuda çok fazla bir şey görememişler ve detaylı bilgi edinememişlerdir. Ama yine de bu kadar az bilgiye rağmen kadınların Osmanlı mûsikîsi içinde yerlerinin ne kadar önemli olduğu ve kendi sosyal yaşantılarında müziğin ve dansın ne kadar önemi bir yer tuttuğu elimizdeki görsel malzemelerden gayet iyi anlaşılmaktadır.

ABDÜLAZİZ (Hekimbaşı), XVIII: yy Mecmua, İstanbul Üniversitesi, T. Y. 3866.

AİNİ, Kamal S., Persian - Tajik Poetry in XIV. XVII centuries Miniatures.

from USSR collections by M. M. Ashrafi, Dushanbe Printing, 1974.

AKDOĞU, Onur, Kevser Hanım, İzmir Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1991.

AKSOY, Bülent, "Osmanlı Mûsikî Geleneğinde Kadın", Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları. C. 10, Ankara, 1999.

AKSOY, Bülent, Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Türk Mûsikîsi, Pan Yayıncılık, İstanbul, 1994.

ALİ UFKİ (Hazırlayan: Prof. Dr. Şükrü Elçin), Mecmua-i Saz-ı Söz, Ankara, MEB Yayınları, 1976.

ALTINDAL, Meral, Osmanlı'da Harem, Altın Kitaplar, İstanbul, 1993.

AND, Metin, "Türk Çarşı Ressamlarının Gözünden Çalgıcı Cariyeler", Kültür ve Sanat, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, Mart, 1993.

AND, Metin, 16. yy da İstanbul (Kent, Saray, Günlük Yaşam), Akbank Yayınları, İstanbul, 1993.

AND, Metin, Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.

ATASOY Nurhan, BOHRASSİ, Afif, ROGERS Michael, The art of Islam, Unesco Collection of Representative works. Art album series. Unesco-1980.

BARETT, Douglas, Persian Painting of the Fourteenth Center, The Faber Gallery of. Oriantel Art, Faber and Faber Limited, London.

BECK L., KADDİE N. Woman in the Muslim World, Harvard University Press. Cambridge, Mass, 1978.

BEHAR, Cem, Ali Ufki ve Mezmurlar, Pan Yayıncılık, 1990.

BRAZİLLE, George, Persian Painting Five Rayol Safavid Manscripts of the Sixteenth Century Stuart C. Welch., New York, 1976.

BURGEL J. Christoph & ALLEMANN Franz, Symolik Des Islam, Stuttgart 1975.

COUBY, Sheila, R., Priences, Poets, Paladens İslamic nd Indian paintings from the collection of Prience and Priencess Sadruddin Age Khan, British Museu, Press London, 1998.

D'OHSSON, 18. yy Türkiyesi'nde Örf ve Adetler, Tercüman Yayınları, İstanbul, y. t. y (197?), EVREN, Burçak, CAN, Dilek Girgin, Yabancı Gezginler ve Osmanlı Kadını, Milliyet Yayınları.

İstanbul, 1997.

EZGİ, Suphi, Ameli ve Nazari Türk Mûsikîsi, C. IV, İstanbul Belediye Konservatuvarı Neşriyatı.

İstanbul, 1953, 2. Baskı.

FELDMAN, Walter, Music of the Ottoman Court, Inter Cultural Institute, Berlin, 1996.

ISECOLI, Attoverso, Yüzyıllar botunca Venedik ve İstanbul görünümleri.

Vedute di Venezia ed Istanbul, İtalyan Kültür Merkezi, İstanbul, 1945.

İBN-Ü'L EMİN MAHMUD KEMAL, Saray Vesikaları, No: 6, 710, 877, 879, 883, 1000, 1002, 1254, 1265, 1334.

KANTEMİROĞLU (Yayına Hazırlayan: Prof. Yalçın TURA), Kitab'ül İlmü'l Mûsikî ala Vechü'l Hurufat, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

KİP, Tarık TRT Türk Sanat Mûsikîsi Saz Eserleri Repertuarı.

KÖSEOĞLU, Cengiz, Harem, Yapı Kredi Bankası Kültür ve Sanat Hizmetleri, İstanbul, 1979.

LYTLE, Croutier, Alev, Harem, Peçeli Dünaya, Yıldız Yayınları, İstanbul, 1990.

LAWENKLAU, Johannes, Viyana Nationalbibliothek, Codex Vindobonensis: 8615.

MAUSEL, Philip, Sultans in Splendar, The Van danne Press, New York – Paris, 1991.

MİLSTEİN, Rochel, Miniature Painting in Ottoman Baghdad, Mozdo Publishers, 1990.

MONTAGU, Lady Marry Wortley, Türkiye Mektupları, Tercüman Binbir Temel Eser, yty, İstanbul.

MONTRAN, Robert, 17. yy'ın İkinci Yarısında İstanbul, TTK Yayınları, Ankara, 1990.

OSMANOĞLU, Ayşe, Babam Sultan Abdülhamit, Selçuk Yayınları, İstanbul, 1984.

Persian and Indian miniature paintings forming the private collect of Diknan Khan Kelekian, Detroit. 1934.

POULA, Alexandre Papado, translated from the French by. Robert Erich Wolf.

İslam and Muslim Art, Herry N. Abrahans Inc. Publishers, New York. 1979.

POPESCU-JUDETZ, Eugenia, XVIII. Yüzyıl Musıki Yazmalarından Kevseri Mecmuası Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme, (Çeviren Ve Yayına Hazırlayan: Bülent Aksoy).

Pan Yayıncılık, İstanbul, 1998.

REHİNHARD, Kurt, Music in East and West Essays in Honor of Walter Kaufman Festschinft "Turkish Miniatures as source of Music History" Berlin, 1981.

REYHANLI, Tülay, İngiliz Gezginlerine Göre 16. yy.'da İstanbul'da Gündelik Hayat, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983.

ROBİNSON, B. W., Fifteenth Century Persian Paintings Problems and Issues, New York University Press, New York – London, 1991.

SAZ, Leyla, Haremin İç Yüzü, (Yay. Haz: Sadi Borak), Milliyet yayınları, v1974.

SAZ, Leyla, Anılar (19. yy'da Saray Haremi), Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2000.

SCHMİTZ, B, Miniature Painting in Herat (1570-1640), University Microfinus International, Ann Arbon Michigan, 1981.

SEN, Geeti, Paintings from the Akbarnama: A Visual Choronicle of Mughal India Lutre Press Put, Ltd. India 1984.

SEVENGİL, Refik Ahmed, Opera Sanatı İle İlk Temaslarımız, MEB Yayınları, İstanbul, 1970.

SEVENGİL, Refik, Ahmet, Türk Tiyatrosu Tarihi, Opera Sanatı İle İlk Temaslarımız, C. II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970.

SEVENGİL, Refik, Ahmet, Türk Tiyatrosu Tarihi, Saray Tiyatrosu, C. IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970.

SİMPSON, Marianna Shreve, Persian Poetry, Painting & Potrenage: Illustrations in a Sixteen Century Masterpiece, Freer gallery of Art Smithsonian Instıtutian Washington D. C., Yale University Press, NewHaven&London, 1998.

SHİLOOH, Amnan, Music in the World of Islam, Wayne State University Press Petroit Michigan, 1995.

ŞEKER, Mehmet, Gelibolulu Mustafa Âli ve Mevâ'idü'n Nefais fi Kavâ'idi'l Mecalis.

ŞENEL, Süleyman, Trabzon Bölgesi Halk Mûsikîsine Giriş, Anadolu Sanat Yayınları, İstanbul, 1994.

TİTLEY, Noroh M., Persian Miniature Painting and its in fluence on the art of Turkey and India, The British Lib. Collec., The British Lib. 1983.

TUĞLACI, Pars, Osmanlı Saray Kadınları, Cem Yayınevi, İstanbul, 1985.

Türk Araştırmaları Vakfı, İstanbul Araştırma Merkezi, İstanbul Center For Historical Resarch, Minyatür ve Gravürlerle Osmanlı İmparatorluğu, "The Ottoman Empire in Miniatures and Engrusings", İstanbul 1999.

Türkiye İş Bankası A. Ş. Kültür Yayınları, Topkapı Sarayı Müzesindeki Şahname Yazmalarından Seçme Minyatürler, İstanbul, 1971.

ULUÇAY, Çağatay, Harem, TTK Yayınları, Ankara, 1992.

ULUÇAY, Çağatay, Padişahların Kadınları ve Kızları, Harem, TTK Yayınları, Ankara, 1980.

UZUNÇARŞILI; “Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musıki Hayatı”, Belleten, XLI/161, İstanbul, Ocak, 1977.

ÜNVER, Süheyl, Levni, Milli Eğitim Basımevi, İst, 1951.

WADE, Bonnie C., Imaging Sound,: An Ethnomusicological Study of Music, Art and Culture in Mughal India, The University of Chicago Press, USA, 1998.

Osmanlı Minyatürlerinde Müzik / Dr. Semih Altınölçek [s.464-475]

İstanbul Teknik Üniversitesi Türk Mûsikîsi Devlet Konservatuarı / Türkiye

Saray ekolü olarak gelişmiş olan Osmanlı minyatür sanatı üç yüz yılı aşkın bir zaman diliminde çeşitli eserler vermiştir. İlk ürünlerini II. Mehmet (Fatih) Dönemi'nde vermeye başlayan minyatür sanatı Türk kültür tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Kendine özgü bir gerçeklikle tasvir edilmiş olan bu resimlerin konusunu sultanların yaşamları, seferler, şenlikle ile döneme damgasını vurmuş önemli tarihi ve siyasî olaylar oluşturur. Çok sık rastlanılan konulardan birisi de müzik ile ilgili sahnelerdir. Osmanlı siyasi ve kültürel yaşamında önemli bir işlev üstlenmiş olan çeşitli müzik toplulukları konusu taht, savaş, tören ve şenlikler ile ilgili olan sahnelerde karşımıza çıkar.

Türklerin müzikal kültürleri binlerce yıllık bir geçmişe sahiptir. Bu geçmişin kökeni ve etkileri İslâm öncesi Orta Asya Türk devletlerine dayanır. Doğu Türkistan sanatından İslâm sanatına geçen etkiler sadece Uygur yöresinden, özellikle Maniheist ile ilgili eserlerden gelir (Res. 1). VIII. Yüzyıla ait Maniheist bir yazmanın minyatüründe, halı üzerinde bağdaş kurarak oturmuş kopuz çalan bir müzisyen figürünün ikonografisi erken İslâm sanatındaki müzisyen figürünün prototipi olarak değerlendirilir. Bu anlayışta betimlenmiş olan müzisyen ve hükümdar figürleri erken İslâm sanatında ilk olarak VIII ve X. yüzyıllarda Abbasî halifeleri tarafından bastırılmış madalyonlar üzerinde görülür.

Bu ifade ve üslup anlayışı Selçuklu ve erken Osmanlı dönemi yazmalarının minyatürlerinde, özellikle taht sahnelerindeki müzisyen ve

hükümdar figürlerinin betimlenmesinde de dikkati çeker. Erken İslâm öncesine (IX-X. yüzyıl) ait gümüş tabak ve tasların süslemesinde de İran'daki Sasanî sanatı geleneklerinin daha ağır basmış olmasına karşılık, bu eserlerdeki sahnelerin kompozisyon şeması, müzisyen ikonografisi ve belirli çalgılar, taht ile ilgili eğlence sahnelerinin ilk örnekleri olarak değerlendirilir1 (Res. 2). Müzikli eğlence sahnelerinin genelinin taht sahneleri ile birlikte ele alınmış olduğu bu eserlerde, bağdaş kurup oturan, elinde kadeh ve mendil gibi ikonografik öğelerle betimlenmiş hükümdar figürleri İslâm sanatındaki hükümdar figürlerinin ilk örnekleridir. Tahtın önünde hükümdar gibi bağdaş kurarak oturmuş müzisyenler ise daima çeng, zurna ve lud gibi çalgılarla betimlenmişlerdir. Erken İslâm döneminde oluşan taht ile ilgili eğlence sahnelerinin kompozisyon şeması Selçuklu ve erken Osmanlı minyatürlerindeki taht sahnelerine de örnek oluşturmuştur.

Selçuklu askerî müziğinde kullanılmış olan varil şeklindeki davul tipi Uygur-Türk ve Uzak Doğu kültür çevrelerinde görülen davul tipinin İslâm dünyasındaki ilk örneğidir2 (Res. 3). Selçuklu askeri müziğinde kös, davul, nakkâre, korona (Kerrenay) adı verilen uzun pirinç borular ile zil (symbal) gibi çalgılar görülür. Kösler orta ölçüde ve tek olarak kullanılmıştır. Ezgiyi seslendiren zurnanın seferde askeri müzikte kullanılmış olduğu ihtimali çok zayıftır.3

Bu nedenle seferde çalınan Selçuklu askeri müziğini sadece boru ve köslerin ritmik gürültüsünden oluşan, melodik yapıdan yoksun, ritmin ağır bastığı bir müzik olarak düşünebiliriz (Res. 4). Zurna (zamr) özellikle kadın müzisyenlerden oluşan saz takımlarında kullanılmıştır. Anadolu Selçuklularının askerî teşkilâtında yer alan müzik takımı İslâm öncesi Türk askerî müzik geleneğini devam ettirmiş, Osmanlılar ise bu teşkilâtı mükemmel bir şekilde geliştirmiştir.4 Ud Selçuklu müzikal yaşamında özellikle kadın müzisyenlerin severek kullandığı bir çalgı

olmuştur. İslâm öncesi Türk devletlerinde olduğu gibi Selçuklu ve Osmanlılarda da ozan geleneği sürdürülmüştür (Res. 5).

Osmanlı dönemine ait minyatürlerdeki müzik ile ilgili sahnelerden biri taht sahneleridir. Bu konu ile ilgili olarak erken Osmanlı dönemine ait günümüze ulaşan sadece iki yazma bulunmaktadır. Bu iki yazmadan biri olan Badi al-Din Minucehr el-Taciri el-Tebrizî'nin Dilsûznâme "Gül ve Bülbül" (Oxford Bodleian Library, Ouseley No: 133)5 asimetrik kompozisyon düzenlemesi ile (Res. 6) aynı döneme ait Şemseddin Muhammed b. Abdullah Nişapurî'nin "Külliyât-ı Kâtibî" 6 adlı eserindeki (TSMK., R. 989) minyatürlerinden ayrılır (Res. 7-8) Her iki yazmadaki müzisyen figürleri erken dönem üslubu içinde cepheden ve profilden, bağdaş kurmuş veya dizleri üzerine oturmuş olarak tasvir edilmiştir. Erkek ve kadın müzisyenlerin oluşturduğu karma yapıda saz takımları içindeki figürler bazen iki ayrı grup halinde, bazen de birlikte betimlenmişlerdir. Birkaç figürden oluşan saz takımlarının açık havada bir halı üzerinde tasvir edilişi ve sahnelerin kompozisyon düzeni, XV. yüzyılın ikinci yarısı Karakoyunlu Türkmenleri ve Timurlu Dönemi yazmalarındaki sahnelerle de benzerlik taşır. Çalgılar genelde çeng, ud, ney ve def ile sınırlıdır. Deffaflar ayakta veya oturmuştur. Metal zilli defler küçük ölçüdedir. Nefesli çalgı çalan müzisyenler daima ayakta görünürler. Neylerin görünüşü kaba ve basittir. Lud ise tipolojik özellikleri nedeniyle Osmanlı karakteri göstermemektedir.

XVI. yüzyılın ilk yarısına ait Fethullah Arif Çelebi'nin hazırlamış olduğu bir yazma olan Süleymannâme'nin (TSMK. H.1517)7 taht sahnelerinde (Res. 9-10-11) XV. yüzyıl taht sahnelerinden farklı olarak aşırı ölçüde zengin geometrik motiflerden oluşan yüzey işlemeciliği dikkati çeker. Sahnelerde erken Safevî minyatür üslubunun etkisi sezilir. Yazmanın üç sahnesinden ikisinde, sultanın sahnenin sağ üst köşesinde, taht üzerinde

bağdaş kurarak oturmuş olarak tasvir edildiği görülür. Üçüncü sahne ise XV. yüzyıl taht sahnelerini, özellikle Timurlu Dönemi'ne ait bahçede yapılan eğlence sahnelerini hatırlatır. Diğer sahnelerden farklı olarak bu minyatürün kompozisyon şeması simetriktir. Tahtın önünde diyagonal olarak ikili veya üçlü gruplar halinde düzenli olarak sıralanmış müzisyenlerden her biri bağdaş kurmuş veya dizleri üzerine oturmuş olarak görünürler. Ancak bu sahnelerden sadece biri müzisyenleri sahnede ikili gruplar halinde ve dağınık olarak gösterir. İnce uzun, zarif ve başparesiz neyler tipolojik özellikleri nedeniyle Osmanlı karakteri hiç göstermez. Üzerlerinde beş metal zil bulunan defler bu dönemde de yine küçük ölçüdedir. Bu deflere arabesk def adı verilir. Sahnelerden birinde erkeklerden oluşmuş saz takımı içinde kadın olduğu anlaşılan bir deffafın varlığı XVI. yüzyılın ilk yarısında saray saz takımları içinde az sayıda deffaf cariye müzisyenlerin varlığına işaret eder (Res. 11). Tipolojik özellikleri nedeniyle Osmanlı karakteri göstermeyen udların da İran'a özgü olduğu mümkün görünmektedir. Yavuz Sultan Selim'in İran'dan sanatında usta ve değerli müzisyenleri İstanbul'a getirip Enderun'a kaydettirmiş olduğu,8 Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdar olduğu tarihte Enderun'da bulunan ve "Cemaat-i mutriban" adı verilen müzik heyetindeki sazende ve hanendelerden çoğunun İranlı ve Azebaycanlı oluşu 9 bilinmektedir. Dolayısıyla bu dönemde sarayda kullanılmış olan bazı çalgıların da yabancı olabileceği ihtimali oldukça yüksektir. Ayrıca XVI. yüzyılın sonuna kadar Topkapı Sarayı'nda icra edilen müziğin Herat'ta Timurlu sarayında icra edilen müzikten farksız olduğu, Gulâm Şâdî ve Maragalı Abdülkadir gibi XIV. yüzyılın iki ünlü müzisyeninin eserlerinin her iki sarayın repertuarında yer aldığını10 kaynaklar belirtmektedir. Sahnelerde görülen müzisyenlerin giysilerinin farklı renklerde oluşu saraya ait olduklarını belirleyen tek renk resmî üniformanın düşünülmediğini gösterir. XV. yüzyıl sahnelerinde

görülen çalgılara bu dönemde mıskal, kemançe, kanun gibi çalgıların eklenmesiyle çalgılarda bir çeşitlenme, müzisyenlerin sayısında da bir artış gözlenir. Profesyonel hanendeler ise tek olarak ilk defa bu döneme ait sahnelerde karşımıza çıkar. Yine ilk defa bu dönemde iki rakkasenin taht sahnesindeki varlığı müziğin yanında dansın da padişahın huzurunda yapılan saray eğlencelerinin bir parçası olduğuna işaret eder.

Konusu savaş ile ilgili sahnelerde mehter daima alemdarların arkasında bulunur. Orduya komut ve işaret vermek amacıyla zurnazenlerin daima takımın nünde sıralanmış oldukları dikkati çeker. Arkada davullar ve onların da arkasında boruzenler yer alır. Mehteri oluşturan figürlerin sayısı sahnelerin genelinde azdır. Mehter ordunun önemli bir parçası olarak vurgulanır. Savaş ve ordunun yürüyüşü ile ilgili sahnelerde, mehterde kullanılan çalgılar sadece davul, zurna, boru ve nâkkare ile sınırlanmıştır. Her bir çalgıdan çift olarak tasvir edilmiş olan mehter konusu ne olursa olsun daima icra halinde gözlenir. Bir gelenek olarak kırmızı çuha ile kaplanmış davullar Osmangazi’nin anısına duyulan saygıdan ötürüdür. Bilindiği gibi Selçuklu sultanı hakimiyet alâmeti olarak Osman Gazi’ye davulu kırmızı bir çuhaya sarılı olarak göndermişti.[11] Padişahın yer aldığı savaş sahnelerinde mehter takımı daha düzenli ve görkemli olarak yansıtıldığı halde, serdar mehterleri figürler arasına karışmış olarak tasvir olunmaktadır. Savaş sırasında Osmanlı ordusunda kös kullanıldığı bilindiği halde, sahnelerin genelinde köslere hiç yer verilmemiştir (Res. 12-13).

İdam törenleri ile ilgili sahnelerde (Şehinşahnâme I. (İ.Ü.K. F. 1404)[12] tören sırasında sadece bir çift kös kullanılmaktadır. Kûsiler düşman esiri olup çalınan kös de yine düşman kösüdür (Res. 14).

Cenaze ile ilgili sahnelerde mehterin yine ordu içindeki varlığı vurgulanır. Bu konuya ait iki minyatür Nüzhet (al-esrâr) al-Ahbâr der Sefer-i Zigetvar (TSMK., H. 1339)[13] ile Tarih-i Sultan Süleyman (Dublin, The

Chester Beatty Library, MS. 413)14 adlı yazmalarda yer alır (Res. 15). Her iki sahne aynı olayı betimler. Sahnelerde tabl-ı alem mehteri yine icra halinde tasvir edilmiştir. Halbuki felaket ve yas gibi olağanüstü durumlarda mehterin sustuğu bilinmektedir. Bunun nedeni padişahın ölüm haberinin ordudan gizli tutulmuş olduğudur. Konusu ne olursa olsun hiçbir nakkaşın mehteri suskun olarak tasvir etmiş olduğu görülmez. Cenaze ile ilgili sahnelerde tepeler üzerinde padişahı izleyen mehter alemdarların arkasında bulunur. Mehteri oluşturan figürlerin ve çalgıların sayısı oldukça azdır. Padişah ile ilgili sahnelerin genelinde Osmanlı ordusu daima kalabalık, düzenli sıralar halinde, güçlü ve görkemli olarak tasvir olunmaktadır.

Padişahın yer aldığı ordunun yürüyüşü ile ilgili sahnelerde de farklı bir kompozisyon düzeni görülmez. Sahnelerde daima tepeler üzerinde alemdarların arkasında tasvir olunmuş olan mehterin Padişahı arkadan izlediği, davul, boru ve zurna gibi çok az çalgı ve figür ile ordu içindeki varlığı vurgulanır (Res. 13). Ancak mehter padişahın yer almadığı sahnelerde (Tarih-i Feth-i Yemen)15 orduyu oluşturan kalabalık figürler arasında güçlükle farkedilmektedir.

Minyatürlerden bazıları da cülus ve bayram törenlerini yansıtır. Şehinşahnâme II'de (TSMK., B. 200) bayram töreninin tasvir edildiği bir minyatürde (Res. 16) törenin yapılışı ve saray mehterinin tören anındaki varlığı vurgulanmıştır. Törenler genelde sarayın ikinci avlusunda yapılır ve törende hazır bulunması gereken mehter daima padişahın makamına doğru sıralanırdı. Sahnelerden anlaşıldığına göre tören gereği kös ve nâkkareler de kullanılmakta, nefesli ve vurmalı çalgıların sayısında da bir artış gözlenmektedir. Kullanılan çalgılar kös, nakkâre, zil, zurna ve borudur. Takımın önünde sıralanmış olan kösler en fazla iki çifttir. Bunların ortasında da iki çift nakkâre yer alır. Kös ve nakkârelerin formu XVI. yüzyılda yarım yumurta şeklindedir. Osmanlı kûsilerine özgü olan çift ritm

ve aralıklı vuruş nedeniyle kös tokmaklarından biri daima yukarıda, diğeri ise kös derisinin üzerine düşürülmüştür. Nakkâreler de oturularak çalınmakta ve genelde törenlerde kullanılmaktadır. Tören esnasında iki gruba ayrılmış olarak sıralanırlar. Takımın müzik şefi olan başnâkkarezen bu iki grubun ortasında, önde ve ayakta yer alır. Çift burgulu boru çalan boruzenler ise takımın arkasında bulunurlar. Savaş sahnelerinden farklı olarak, törenler ile ilgili sahnelerde zurnazenler daima vurmalı çalgıların arkasında sıralanırlar. Bunun nedeni törenin çevresi kapalı bir ortamda yapılmış olmasıdır. XVI. yüzyılda farklı uzunlukta iki boru mehter takımlarında kullanılmıştır. Gelenek olduğu üzere kırmızı çuha ile kaplı davulların formları da silindir şeklindedir. XVI. yüzyılda saray mehter takımlarında her bölüğü birbirinden ayıran farklı renkte giysiler figürler üzerinde görülmez. Sayıca fazla olan farklı çalgı bölükleri düzenli sıralar halinde törendeki yerlerini alırlardı.

III. Murad Şehinşahnâmesi I'de (İ. Ü. K. 1404)16 bulunan bir minyatürde ise bir önceki sahneden farklı olarak vurmalı sazlar dışında diğer saz bölükleri paralel sıralar halinde görünürler. Takım içinde bir nâkkarezenin elinde görülen, bir zincire eşit aralıklarla sıralanmış, içlerinde çıngırakların olabileceği küçük metal toplardan oluşan çalgının kimliği bilinmiyor ise de, böyle bir çalgının XVI. yüzyıl mehter takımlarında kullanılmış olduğu şüphesizdir.

Mehter sportif gösterilerde de bir işlev üstlenmiştir. Günümüzde güreş gibi sportif karşılaşmalarda mehterin yerini sadece davul ve zurna almıştır. Sportif gösterilere eşlik eden mehter takımları saraya ait değildir ve genelde bunlar esnaf mehterleri olarak bilinmektedir. Hünernâme II'de (TSMK., H. 1524)17 görülen sportif sahnelerde en fazla üç kişiden oluşan mehterin varlığı çok az çalgı ve figür ile sembolik olarak vurgulanmıştır (Res. 17). Çalgılar ise iki zurna ve bir davuldan oluşur. XVI. yüzyıla ait sahnelerin

genelinde şakuli tutularak çalındığı görülen zurna, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde yere paralel veya yukarıya kaldırılarak çalınmaktadır. Çift zurna geleneği olarak da kaba ve cura zurna kullanılmaktadır. Davullar ise iki tip olarak karşımıza çıkar. Bu davullardan koltuk altında tutularak ucu çengel şeklinde bir çubukla çalınan davula koltuk davulu, bir kayışla tutturulnuş, bel hizasında duran ve ucu topuz şeklinde bir tokmakla çalınan davula ise kucak davulu adı verilmektedir. Sportif karşılaşmalarla ilgili olarak bir başka minyatür de Surnâme-i Vehbi I yazmasında (TSMK., A. 3593),18 1720 sünnet düğünü şenliklerini yansıtan sahnelerden birinde de görülür (Res. 18). Sahnede görülen mehter Hünernâme'de görülen sahnelerden oldukça farklıdır. Sayıca kalabalık olan mehter daha görkemli ve düzenli olarak sıralanmıştır. Figürler ve çalgıların sayısı oldukça fazladır. Tek olarak kullanılan kösler XVI. yüzyılın yarım yumurta şeklindeki kös ve nakkârelerinden form bakımından farklıdır. Köslerin ve nakkârelerin tabanları düzleşmiş ve kasnakları tombullaşmıştır. Avrupa etkisinin görüldüğü borular iki yerine üç burguludur. Mehter bölüklerini birbirinden ayıran farklı renkte giysiler bu yüzyılda da düşünülmemiştir. Mehter sahnede tam teşkilatlı ve düzenli sıralar halindedir. Aynı yazmada yer alan cirit oyunun tasvir edilmiş olduğu bir başka sahnede ise kös ve nakkâreler görülmez. Figürler ve çalgıların sayısı azalmıştır. Kırmızı çuha ile kaplı davul kasnakları ise bu dönemde bozulup uzadığı dikkati çeker (Res. 19).

Şenlikler ile ilgili minyatürlerde geçit alayları ile ilgili sahneler iki gruba ayrılır. Bunlardan birisi padişah ve şehzâdelerin geçit alayları, diğeri ise esnaf geçit alaylarıdır. Bu sahneler sünnet düğünü şenliklerini yansıtan Hünernâme II, Surnâme-i Humayun, Şehinşâhnâme II. ve Surnâme-i Vehbi adlı yazmalarda yer alır. 1530 Şenliği ile ilgili Hünernâme II'de (TSMK., H.1524) Kanunî'nin İbrahim Paşa Sarayı'na gelişinin yansıtılmış olduğu sahnede padişah önemli bir şahış olarak güçlü ve görkemli bir

şekilde sahnenin ortasında tasvir edilmiştir. Kendisine eşlik eden alay düzenli sıralar halindedir (Res. 20). Bu kortej arasında kalan alan içinde gösteri yapan köçek ve udi erken dönem üslubu içinde sadece boşlukları doldurmak gayesiyle tasvir edilmiş eğlence ile ilgili figürlerdir. Köçeğe sadece bir tek udi eşlik etmektedir. Ud tipolojik açıdan yabancıdır. Minyatürün sağ sayfasında şehzadeleri karşılamak için saray girişinin altında hazır bulunan saray mehterinin çok az figürle törendeki varlığı vurgulanır. Tören gereği kösler de bu takım içinde görülür. 1582 Şenliği ile ilgili sahnelerin yer aldığı Surname-i Humayun'da (TSMK., H.1344)19 bulunan, alay-ı humayun'un şenlik meydanına gidişini tasvir eden sahnede padişahın yine sahnenin ortasında yer almış olmasına karşılık, Hünernâme II'deki sahneden farklı olarak figürler dağınık ve düzensiz sıralar halindedir. Sahne karnaval alayına benzer. Padişah adeta figürler arasında kaybolmuştur (Res. 21). Hünernâme II'de olduğu gibi sahnede udi tek olarak belirlenmekte, köçeklerin sayısında ise bir artış görülmektedir. Üçlü bir grup halinde sahnenin sol alt köşesinde görülen udi ve köçekleri boşlukları doldurmak gayesi ile tasvir edilmiş figürler olarak değerlendirmek daha doğru olabilir. Ud tipolojik özelliği nedeniyle yabancıdır. Sahnenin sağ alt köşesinde tasvir edilmiş olan atlı mehterin sivil mehter olduğu figürlerin giysilerinden ve atların koşumlarından anlaşılmaktadır. Eş zamanlı olarak tasvir edilmiş olduğu düşünülen sahnede sivil mehterin padişahın korteji ile bir ilgisi olmadığı, gösteri grupları ile ilintisi olabileceği mümkün görünmektedir. Şehzâde geçit alayı ile ilgili bir sahne ise 1582 Şenliklerinin yansıtılmış olduğu Şehinşahnâme II'de (TSMK, B. 200) bulunmaktadır. Sahnede görülen saz takımında çalgılar çeşitlenmekte ve müzisyenlerin sayısında bir artış dikkati çekmektedir. Mıskal, def ve çegâne çalan müzisyenler sahnenin daima sağ alt köşesinde yılanlı sütunun yanında tasvir olunmuşlardır. Deffaf ve mıskali sahnelerde

ikili oluşturur. XVI. yüzyılın son çeyreğinde büyük ölçülerde görülen çengin tını kasası at boynu şeklindedir. Köçeklerin sayısı ise sahnelerde tek olarak belirlenmektedir. Geçit alayları ile ilgili sahnelerin genelinde görülen saz takımları köçekler ile birlikte minyatürün daima sağ sayfası üzerinde karşımıza çıkar. Bu figürlerde yine sahnelerde boşlukları dolduran eğlence ile iligili figürlerdir (Res. 22).

Şehinşahnâme II ve Surnâme-i Humayun'da bulunan sahnelerde esnaf geçit alaylarının hareket yönü Arap yazısındaki gibi sağdan dola doğrudur. Çift sayfa olarak yapılan minyatürlerde kompozisyonun üst yarısını her iki sayfa boyunca düğünün mekânı olan İbrahim Paşa sarayı kaplar. Sahnelerde daima sol sayfada bulunan sultan sarayın şahnişinden meydandaki (Hipodrom-At Meydanı) gösterileri izler. Sağ sayfada ise daima gösterileri izlemeye gelen yabancı devlet temsilcileri ve davetlilerin kendilerine ayrılan üç bölmeli locaları yer alır. Sahnenin alt yarısı eğlencelerin yapıldığı gösteri alanına ayrılmıştır. Bu sahne dekoru bütün düğün boyunca devam eder.

1720 şenliklerinin yansıtıldığı Surname-i Vehbi I'de (TSMK., A. 3593) görülen esnaf alayları değişik kompozisyon düzenlemesi ile dikkati çeker. Hareket bu sahnelerin özünü oluşturur. Figürler sahnenin sol üst köşesinden başlayarak sağa doğru sürekli ilerler. Bu soldan sağa doğru gelişen hareket sahne ortasında bir iki defa döner.

Esnaf geçit alayı ile ilgili Şehinşahnâme II'de yer alan minyatürlerde mehter daima padişahın bulunduğu sol sayfa üzerinde, sahnenin sağ veya sol alt köşesindedir. Mehterin geçit törenindeki varlığı sahnelerde önemle vurgulanır (Res. 23). Tören gereği mehterde kösler de yer alır. Kösler daima iki çifttir. Büyük ölçüde iki çift kösün arasında ise daima takımın müzik şefi olan ve takımı yöneten bir başnakkârezen bulunur. Saray içinde yapılan tören sahnelerinden farklı olarak esnaf geçit alayları ile ilgili sahnelerin

genelinde mehterde figürler azaltılmıştır. Ancak sahnede görülen mehter sivil ve profesyoneldir. Müzisyenler ve köçekler ise daima minyatürün sağ sayfası üzerinde locaların önünde gösteri yaparken yansıltılmışlardır. Saz takımlarında kullanılan çalgılarda bir çeşitlilik, müzisyenlerin sayısında bir artış dikkati çeker. Sahnelerin altında dağınık olarak görülen ve köçekleri taklit etmeye çalışan curcunabazların gösterisi dans ve müziğin yanında güldürünün de bu eğlencenin bir parçası olduğuna işaret eder (Res. 24). Surnâme-i Humayun'daki sahnelerde müzisyenlerin sayısında ve çalgıların çeşitliliğinde Şehinşahnâme II'deki sahnelere göre daha da bir artış dikkati çeker. Ney, kemançe, ud ve kanbus özellikle saz takımlarında kullanılan çalgılardır. Saz takımları içinde iki gruba paylaştırılmış olan deffafların sayısında da bir artış gözlenir. Beş metal zilli defler büyük ölçüdedir. Saz takımları içinde görülen iki neyzenden biri daima dünyevî, diğeri ise Mevlevî'dir. Mevlevî müzisyenler ilk defa bu dönemde saz takımları içinde dünyevî müzisyenler ile birlikte karşımıza çıkar. Bu ayrıntı saz takımlarının karma, ancak profesyonel müzisyenlerden oluştuğunu gösterir. Surnâme-i Humayun'un sahnelerinde mehter görülmemektedir (Res. 25). Hünernâme II ve Şehinşahnâme II'de olduğu gibi Surnâme-i Humayun'daki sahnelerin tümünde geçit töreni nedeniyle saz takımları daima ayakta icra ederken görünürler. Müzisyenler arasında da belli bir uzaklık bulunur. Köçekler esnaf alayı içine karışmış olarak değil, daima alayın dışında gösteri yaparken dikkati çekerler. 1720 Şenliklerinin yansıtılmış olduğu Surname-i Vehbi I'deki sahnelerde ise iki davul ve iki zurna ile tasvir edilmiş olan düğün mehterleri kortejin belirli yerlerinde bulunurlar.

Kortejin ilginç figürleri olarak dikkati çeken soytarılar da daima düğün mehterini arkadan izlerler. Omuzlarında pars postu ile tasvir edilmiş yeniçeri dervişleri ise esnaf alayı içinde dikkati çeken diğer ilginç figürlerdir. Bu figürlerin bazen üçlü, bazen de dörtlü gruplar halinde

kortejin belirli yerlerinde esnaf alaylarının önünde ilerledikleri görülür. Ellerinde tanbura benzeyen küçük ve kısa bir mızrapla çalınan çalgı ise çöğürdür (Res. 26).

Sünnet düğünü şenliklerini yansıtan sahnelerdeki çeşitli saz takımları dikkati çeken önemli gösteri gruplarıdır. Surnâme-i Humayun'da yer alan bir sahne eşzamanlı olarak karşımıza çıkar. Sahnede birbirinden farklı iki topluluk aynı yer ve zamanda gösteri yaparken yansıtılmıştır (Res. 27). Sahnenin yukarısında iki gruba ayrılmış saz takımının ortasında dans eden bir köçek bulunur. Surnâme-i Humayun'un sahnelerinde görülen köçeklerin sayısı, Şehinşahnâme II'deki sahnelerden farklı olarak daima tek olarak belirlenir. Deffaflar iki grup arasında paylaştırılmıştır. Yazmadaki sahnelerde deffafların sayısında bir artış görülmekte ise de, bu artış Surnâme-i Vehbi'nin sahnelerinde görülen deffaflar kadar fazla değildir. Sahnelerin genelinde deffaflar mıskali veya kemani ile birlikte ikili veya üçlü grup oluşturlar. Sahnenin altında ise bir mevlevî grubunun gösterisi görülür. Mevlevî grubu içindeki iki neyzenden biri daima dünyevî olup, bu dönemde dünyevî neyzenlerin mevlevîlerle ilişkili oldukları anlaşılmaktadır. Aynı türden ya da değişik gösterilerin aynı zamanda verilmiş olduğu ve izleyenlerin bunlardan istedikleri gibi seçimler yaparak ilgilerini bunlardan biri üzerine toplamış oldukları düşünülebilir. Mevlevîlerin diğer gösteri gruplarıyla birlikte seyir yerine çıktıklarını aynı şenliği anlatan Surname-i Humayun şu satırlarla doğrulamaktadır.

"Ba'dehu bir bölük mevleviyan, semâ ve devranda ve lu'betbazlar ve mârekearalar ve rakkaslar capük-nümalıkta cevlânda olup."20

Üst bölümde bir köçeğin dansına eşlik eden saz takımının gösterisi ile, altta bir mevlevî grubunun gösterisinin eş zamanlı olabileceği düşünülebilir ise de, açık havada yapılan müziğin yanında, kapalı yerlerde dinlenebilen tekke müziğinin aynı zamanda ve aynı yerde gerçekleşmiş olması, bunların

bir arada nasıl dinlenebileceğini düşündürmektedir. Hiç şüphesiz bunun bir gürültü olabileceği kolaylıkla tahmin edilebilir. Ancak, bu gürültü şenliğin coşkun havasına uygun düşmektedir.

Ayrıca minyatürde iki ayrı gösteri grubu arasındaki mesafenin yeterli ölçüde olup olmadığı hakkında konuya farklı bir açıdan da yaklaşılabilinir. Çünkü, saz takımının şahnişin altında, mevlevî grubunun ise yılanlı sütun ile dikilitaşın arasında tasvir edilmiş olması, her iki gösteri grubu arasında belirli bir mesafenin varlığına işaret eder. Bu durum her iki gösteri grubunun seslerinin birbirine karışmasının mümkün olamıyacağını düşündürür. Ayrıca gösterinin akustik olmayan bir ortamda, özellikle yaz mevsiminde açık havada gerçekleşmiş olması da, birbirinden farklı iki topluluğun seslerinin karışmasını engelleyen bir başka nedendir. Mevlevî dervişinin bir tür eşcinsel köçek ile birlikte aynı sahnede tasvir edilmiş oluşu da, tarikat danslarının seyredilmeye yönelik olduğunu düşündürür. Yabancılar için eski İstanbul rehberlerinde özellikle Mevlevî ve Rufaîlerin tekkeleri üzerine bilgi verilirken, bunların semâ törenlerini seyretmek için bir tiyatro gösterimi gibi ödenecek giriş parasının da gösterilmiş olması21 tarikat danslarının seyredilmeye yönelik olduğu konusundaki görüşü destekler niteliktedir.

Yazmanın bir başka sahnesinde yarım daire veya bir kenarı açık yamuk (trapezoidal) şeklinde sahne düzeni oluşturan müzisyenler bu düzen içinde daima ayakta ve belirli aralıklarla sıralanmış olarak görülür (Res. 28).

Çalgılarda çeşitlilik ve müzisyenlerin sayısında bir artış gözlenir. Üst yarısı deri ile kaplı bir tür çalgı olan kanbus (Res. 29) ile, çeng, ney, kemançe, ud, şâhrud (şehr-i ud), mıskal saz takımlarında kullanılan belli başlı çalgılardır. Saz takımları içinde daima iki kişi olarak belirlenen neyzenlerden biri daima dünyevî, diğeri ise mevlevî'dir. Bu figürler daima sahnenin arka plânında yer alan locaların önünde veya şahnişin altında

bulunurlar. Mevlevîler XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren fasıl toplulukları içinde karşımıza çıkarlar. Neyzenler, mıskaliler ve kanbus çalan müzisyenlerin saz takımları içinde aynı sazları çalan müzisyenler ile daima birer ikili oluşturdukları da dikkati çeker (Res. 29). Sayılarında artış gözlenen deffaflar tek veya ikililer halinde saz takımı içinde paylaştırılmıştır. Def, çeng ve ud bu dönemde büyük ölçülerdedir. Gösterilerin açık havada yapılması nedeniyle sesi çok az çıkan bir saz olan çengin ölçüsü sahnelerde normalden çok fazla olup formu at boynu şeklindedir.

Rezonans kasaları büyük ölçüdeki çenglerin kullanılış nedeninin çalgının sesini biraz daha gürleştirmek amacını taşıdığı düşünülebilir. Büyük ölçüde ud ve defler içinde aynı neden söylenebilir. Saz takımları içinde nadir olarak görülen çok büyük ölçüdeki bir ud'un şahrud olabileceği mümkündür (Res. 28). Ud, çeng ve kemançe saz takımları içinde tek olarak kullanılan sazlardır. Sahnelerin genelinde udi arka plânda, çengi takımın sağında, mıskal ve kanbus çalan müzisyenler ise daima sahnenin ön plânındadır. Dağıstan ve Tacik komuzunu hatırlatan kanbus tipolojik özelliği nedeniyle yabancıdır. Çalgılardan sadece kemançe, ney, mıskal ve çeng Osmanlı karakteri göstermektedir. Ney kalın ve kamıştan olup çalgının ağızlığına başparenin bu dönemde takılmış olduğu düşünülmektedir. Saz takımları içinde nadir olarak profesyonel hanendelere de rastlanılır. Bu figürler ise genelde takımın dışında ve ayrı olarak tasvir edilmiştir (Res. 29).

Surnâme-i Vehbi'nin minyatürlerinde görülen saz takımları birbirinden farklı iki ayrı topluluk olarak karşımıza çıkarlar. Bunlardan biri "Mehter-i birun" (kabasaz topluluğu), diğeri ise "fasl-ı sazende" (fasıl topluluğu) adı verilen topluluklardır. Mehter-i birun (kabasaz) topluluklarında zurna, def, davul, nakkâre ve kudüm gibi nefesli ve vurmalı çalgılar kullanılmaktadır.

Bu toplulukların sahnelerde sık sık köçeklere ve orta oyunu oynayan oyuncu gruplarına eşlik ettikleri görülür.

İmparatorluğun merkezi olan İstanbul çeşitli toplumsal olaylara sahne olsa da, genellikle bir uygarlık ve kültür merkezi olma özelliğini koruyarak her zevke karşılık veren bir eğlence unsurunu bulup çıkartmıştır. Klâsik sanatın ağır havasından sıkılanlar daha basıt bir ortamda eğlenme çarelerini aramışlar, günlük yaşamın gereğine karşılık veren Mehter-i birun (kabasaz) takımlarını bulmuşlardır. Bu nedenle bu müzik türü halkın üst ve alt sınıfları arasında bir köprü oluşturmuş, her iki sınıf bu müzik ile birleşmiştir. Her yeni buluş bir ihtiyaçtan kaynaklandığından bu topluluklar gittikçe kurumlaşmış, loncaya bağlanmış, repertuarını genişletmiş, çoğu halk zevkinden kaynaklanan eserleri özel bir üslup içinde eritmiş ve sonuçta bir saz ve söz müziği türü doğmuştur. Bu toplulukların "köçekçe ve tavşanca" adı verilen iki müzik formunu icra ettikleri ve oyun havaları çaldıkları bilinmektedir. Kadın meclislerinde çalan kabasaz takımlarında ise daha çok zurna, zilli maşa ve çifte nara bulunmaktadır. Eserler ana melodi teması üzerinde bir takım emprovize (doğaçlama) nağmelerle çalınmakta ve icrası büyük bir ustalık ve yeteneği gerektirmektedir.22 Fasl-ı sazende (fasıl topluluğu) toplulukları ise fasıl müziği icra eden topluluklardır. Ancak saray fasıl topluluğu dışında, minyatürlerde genellikle karma müzisyenlerden oluştuğu görülen bu toplulukların köçeklere de eşlik ettikleri sahnelerde özellikle dikkati çekmektedir.

Bu toplulukların karakteristik özelliği, okuyuculara refakat eden mızraplı, yaylı, nefesli ve vurmalı çalgıların çeşidi ile sayılarının mümkün olduğu kadar çoğaltılmasıdır. Bu toplulukların en ihtişamlısı III. Ahmed'in şehzâdelerinin sünnet düğünü nedeniyle Burnaz veya Enfî Hasan Ağa'nın idaresindeki seksen, yüz kişilik hanende ve sazendelerden oluşan topluluktur.23 Küme fasıllarında icra şekli, hanende ve sazendelerin

deflerle vurulan ritm tempoları içinde kalmak suretiyle oluşturulan söyleyiş ve çalış beraberliğidir. Bu toplulukların müziğinde hiçbir dinamik nüans anlayışı söz konusu değildir. Program genelde bir makam çerçevesi içinde peşrev, kâr, beste veya besteler, ağır semaî, çeşitli usullerde şarkılar, yürük semaî, saz semaîsi ile saz ve söz taksimlerinden oluşmuştur.24 Asıl şöhretine Lâle Devri'nde ulaşmış olan döneminin başarılı tanburisi ve hanendesi Enfî Hasan Ağa, özellikle 1720 şenliklerinde seksen kişiden oluşan saz ve ses topluluğunu başarı ile yönetmiş, müziği tarihimizin belki de en büyük ve en muhteşem toplu program örneğini vermiştir. Düğünü en ince ayrıntılarına kadar anlatan Seyyid Vehbi bu konu üzerine yazmış olduğu "Surnâme"sinde hanendebaşı Burnaz Hasan Çelebi'nin küme fasıl heyeti oluşturmuş olduğundan da söz eder.25

Seyyid Vehbî Surnâmesinde bu olayı şöyle tasvir etmektedir;

"Düğünün ilk üç günü çeşitli eğlenceler ile geçmiş, dördüncü günü Ok Meydanı'ndaki sünnet düğünü eğlenceleri davetlilerin de bulunduğu sadrazamın çadırında mükemmel bir saz faslı ile başlamıştı. Hanendebaşı Burnaz Hasan Çelebi idaresindeki seksen kişiden oluşan saz heyeti şarkılarını Nabî'nin;

Her nalede bir nahl-i güle kondu safadan
Her nağmede tebdil-i makam eyledi bülbül

Dediği gibi fasıldan fasıla geçilerek dinleyenleri kendisine hayran bırakmıştı. İki saat kadar süren bu fasıl, Vehbî'nin yazdığı ve Burnaz Hasan Çelebi'nin bestelediği;

Yine alem şeref sur ile mesrur oldu
Gülelim oynayalım sur-i humayûn'dur.

Şarkısı ile konsere nihayet verildi. Bu düğünün altıncı ve yedinci günleri de muhtelif eğlencelerle sürmüş, eğlenceleri muhteşem bir fasıl topluluğu takip etmişti. Hanendebaşı Burnaz Hasan Çelebi'nin

başkanlığında ve bu defa tam yüz kişilik güzide hanende ve sazendelerden oluşan bir heyet, Padişahın çadırı önünde bu düğün için bestelenen şarkıları ve gazelleri okuyup çalmışlardı. Bunu takip eden gece, yine Vehbi ve Raşid'in şarkılarına yapılmış bestelerden oluşan bir konser daha vermişlerdi".26

Sahnelerde görülen çeşitli saz takımları içinde yer almış olan müzisyenler 1582 Şenliğinde görülen müzisyenlerden farklı olarak, yanaşık düzende sıralanmış ve dizleri üzerine oturmuş olarak yansıtılmıştır. Bu döneme ait saz takımları içinde aynı zamanda hanendelik görevini de üstlenmiş olan deffafların sayısında büyük bir artış gözlenir (Res. 30). Def normal ölçülerdedir. Fasıl saz takımları içinde kullanılan farklı akorttaki neyler ise ilk defa bu dönemde karşımıza çıkar. Tanbur da yine ilk defa bu dönem saz takımlarında görülür. Zurna kaba saz takımlarına da girmiştir. Santur'un da kaba saz takımlarında kullanılmış olduğu dikkati çeker. 1582 Şenliği ile ilgili sahnelerde saz takımları içinde çok sık görülen çeng, kanbus ve ud gibi çalgıların bu dönemde gözden düşerek yerlerini başka çalgılara devrettikleri anlaşılmaktadır. Vezir ve sadrazamın çadırı önünde yapılan gösterilerde bir kaba saz topluluğu daima sahnenin solunda, diyagonal olarak tek sıra halinde sıralanmaktadır. Ancak Vehbi II'de (TSMK., A.3594) aynı konuyu yansıtan bir başka minyatür, sahnenin yine solunda tek sıra halinde diyagonal olarak sıralanmış takımın karşısında iki kudümzeni de gösterir (Res. 31).

Kabasaz takımları sahnelerde köçeklere olduğu kadar curcunabazların gösterilerinede eşlik eder. Müzik ve dansın yanında güldürünün de eğlencenin bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Gösterilerin açık havada yapılmış olması ve zurnalardan çıkan sesin güçlü olması nedeniyle topluluk içinde vurmalı çalgıların sayılarının arttırılması düşünülmüştür. Zurnazenler ise daima takımda sıra başında bulunurlar. Surname-i Vehbi I'de bir tek

sahne kabasaz takımını otağ önünde, sahnenin altında, figürleri birbirine yakın ve hafif bir kavis oluşturacak şekilde sıralanmış olarak gösterir. Takım içindeki deffafların sayıları daha da arttırılmış olup, takım içindeki zurnalar yine çift olarak kullanılmaktadır. Bu şekildeki sahne düzeninde figürler minyatürün cetveline dayanmaktadır (Res. 30).

1720 Şenliklerinin yapıldığı bir yer de Haliç'te Tersane Kasrı'nın önüdür. Gece ve gündüz sal üzerinde yapılan gösterilerde kabasaz takımları farklı sahne düzenleri içinde karşımıza çıkar (Res. 32). Sahnelerin genelinde iki gruba ayrılmış olan müzisyenlerin salın sağında ve solunda diyagonal olarak sıralandıkları gözlenir. Bazı sahnelerde ilk sırada nâkkarezenler, ikinci sırada deffaflar, arka sırada ise daima zurnazenler bulunur. Orta oyunu ile ilgili sahnelerde oyuncuların konuşmalarının işitilebilmesi için zurnazenler daima takımın arkasında yer almışlardır. Ancak bu türden gösterilerde takım içinde cura zurnaya nispeten sesi daha az çıkan kaba zurna kullanılmaktadır. Vurmalı çalgıların ise sayısı arttırılmıştır (Res. 33).

Bir kalenin yanışını veya fişenk gösterisinin tasvir edildiği sahnelerde gösteriye kabasaz yerine daima sivil mehter takımı eşlik eder. Mehter bu tür sahnelerde paralel olarak düzenli sıralar halindedir (Res. 34).

Bu dönemde fasıl saz topluluklarında kullanılan çalgılarda bir çeşitlenme ve artış görülür. Ancak zurna fasıl saz toplulukları içine girmemiştir. Def, mıskal ve santur ise kabasaz takımlarında ve fasıl topluluklarında kullanılan ortak çalgılardır. Fasıl saz topluluklarında bu çalgıların yanında tanbur, ney ve kemançe de yer alır. Neyzenlerin sayısı en fazla üç kişi ile sınırlanmıştır. Tanburiler ise daima iki kişiden oluşmuştur. Mevlevî neyzen ve tanburilerin fasıl toplulukları içinde görülmesi bu toplulukların karma yapıda, ancak profesyonel müzisyenlerden oluştuğuna işaret eder. Özellikle sahnelerden birinde topluluk içinde kemançe çalan

Orta Asyalı iki kemahının varlığı bu görüşü destekler niteliktedir (Res. 35). Otağ önünde, saraya ait olduğu anlaşılan fasıl saz topluluğundaki tanburi ve neyzenler Mevlevî değildir. Müzisyenlerin karma fasıl topluluklarından farklı olarak tam bir ciddiyet ve disiplin içinde görevlerini yaptıkları anlaşılmaktadır. Yine karma fasıl topluluklarından farklı olarak da deffafların sayısı sahnelerde sadece iki kişi olarak belirlenir. Tanburi, kemani ve santuri ise saraya ait topluluk içinde tek olarak bulunur. Saray fasıl topluluğu karma fasıl topluluklarından farklı olarak otağ-ı humayun önünde karşılıklı iki sıra halinde, bir disiplin ve düzen içinde görülür (Res. 36). Halbuki karma fasıl topluluklarının tasvir edilmiş olduğu sahnelerde müzisyenler diyagonal, tek sıra halinde veya hafif kavis şeklinde sıralanmakta ve figürler minyatürün cetveline dayanmaktadır. 1720 Şenliklerinde görülen saz toplulukları kabasaz olsun veya fasıl saz takımları olsun daima dizleri üzerine oturmuş olarak karşımıza çıkarlar. Müzisyenlerin pozisyonlarında görülen bu tavır Doğu Türkistan sanatında görülen ve daha sonra erken İslâm dönemi sanatında da benimsenen müzisyenlerin ikonografisi ile büyük bir benzerlik gösterir. Fasıl topluluklarında farklı çalgı grupları kendi aralarında ayrı ayrı gruplaşmıştır. Karma fasıl topluluklarında mıskal çalan müzisyenlerin varlığı görülmekte ise saray fasıl topluluğu içinde mıskali bulunmamaktadır. Karma fasıl topluluklarında neyzenlerin tümü mevlevî olduğu halde, daima iki kişiden oluşan tanburilerden sadece birinin mevlevî olduğu dikkati çeker. Mevlevî neyzen ve tanburilerin karma fasıl topluluklarında karşımıza çıkması mevlevîlerin bu dönemde de dünyevî müzisyenler ile ilişkilerini düşündürür. Sahnelerde dikkati çeken bir başka ayrıntı da deffafların fasıl esnasında aralarında konuşurken tasvir edilmiş olmalarıdır. Veya konser anında kendilerinden geçmiş bir halde görülen müzisyenlerin bu tavırları fasıl anında onların hanendelik yaptıklarına işaret eder. Karma yapıdaki bir

topluluğun seçkin ve sazında usta müzisyenlerden oluştuğu düşünüldüğünde müzisyenlerin tümünü usta ve profesyonel olarak değerlendirmek daha yerinde olur. Özellikle topluluk içinde seçkin Mevlevî müzisyenlerin ve Orta Asyalı oldukları anlaşılan kemanilerin varlığı bu görüşümüzü kanıtlar. Karma fasıl topluluklarının kaba saz toplulukları gibi köçeklerin gösterilerine eşlik ettikleri görülmekte ise de, saraya ait fasıl topluluğunda böyle bir duruma rastlanılmamaktadır.

Osmanlı minyatürlerinde müzik ile ilgili sahnelerden biri de aşıklar ile ilgilidir. Bu minyatürlerden birkaçı Anadolu dışında yapılmış olup, XV. yüzyıl Timurlu ve Karakoyunlu dönemlerine aittir. Sahnelerin genelinde bir halı üzerinde, elinde kadeh tutan erkek figürü daima bağdaş kurup oturmuş durumda, yanındaki sevgilisi ise bir ayağı üzerine oturmuş olarak tasvir edilmiştir. Dizleri üzerine oturmuş müzisyenler ise genelde sahnenin solunda diyagonal olarak sıralanmıştır. Ancak, Emir Hüsrev Dehlevî'nin iki "Hamse"sindeki sahnelerde müzisyenlerin sahnenin sağında da tasvir edilmiş olduklar anlaşılmaktadır. XV. yüzyılın sonlarına ait bir yazma olan "Gûy-i Çevgân"da27 ise (Res. 37) müzisyenlerin genç aşıkların solunda, arka arkaya tek sıra halinde sıralandıkları görülür. Bu tür sahnelerde müzisyenlerin sayısı en fazla dört kişi ile sınırlıdır. Kullanılan çalgılar arasında çeng, def ve ney göze çarpar. Özellikle XV. yüzyıla ait sahnelerde def ve çengin tasvirine çok sık rastlanılmaktadır. Sesi çok az çıkan bir çalgı olması nedeniyle çeng sahnelerin genelinde daima diğer çalgıların önünde, genç sevgililerin yakınında yer alır. XV. yüzyılda üzerinde beş metal zilin takılı olduğu defler küçük ölçüdedir. Neyler ise ince ve uzun olup Osmanlı karateri göstermemektedir.

I. Ahmet albümünde bulunan (TSMK., B. 408),28 haremde genç çiftlerin eğlencesini yansıtan XVII. yüzyıla ait bir minyatürde genç sevgililer ve müzisyenler XV. yüzyıl sahnelerinden farklı olarak sahnenin

sağında ve solunda diyagonal olarak tasvir edilmişlerdir (Res. 38). Sahnede görülen genç erkek figürü dışındaki tüm figürler cariyedir. XV. yüzyıl sahnelerinde daima diğer çalgıların önünde görülen çeng, sahnede iki müzisyenin arasında yer almıştır. Ayakta görülen sakilerden birinin elinde görülen yelpaze ise farklı bir ikonografik öğe olarak karşımıza çıkar. Genç sevgililer bir halı üzerinde değil, ilk defa olarak ahşap bir koltuk üzerine oturmuş olarak betimlenmişlerdir. Sahnede görülen iki rakkase figürünün cariye müzisyenlerin sağında ve solunda oturmuş olarak tasvir edilişi bu türden sahnelerde görmeye alıştığımız bir durum değildir.

Osmanlı minyatürlerinde müzik ile ilgili sahneler oldukça fazladır. Bu sahnelerden biri de padişahın hareme girişini yansıtır. XVII. yüzyıla ait sahnede ilk defa bir mekân anlayışı ortaya çıkar. Cariyelerin ayakta çöğür ve kemançe çalarak padişahın karşılanışını tasvir eden sahnede vurmalı bir çalgı görülmemektedir. Cariyelerin alınları üzerinde görülen daire şeklindeki tepeliklerinden de bunların yabancı cariyeler oldukları anlaşılmaktadır (Res. 39).

XVII. yüzyılın ikinci yarısına ait bir başka minyatürde, sarayın kapalı bir mekânı içinde kadınlar arasında yapılan saray eğlencesini tasvir eden sahnede, cariyelerden oluşan saz takımında çeng, def, kemançe ve mıskal gibi çalgılar kullanılmaktadır. Cariye müzisyenler ile saray kadınları arasında danseden iki cariyeden müziğin yanında zevkle izlenen dansın da saray eğlencelerinin bir parçası olduğu söylenebilir. Cariyelerden oluşan bir saz takımının da saraydaki mevcudiyeti de ayrıca anlaşılmaktadır (Res. 40).

I. Ahmet albümünde bulunan bir minyatür, kapalı mekân içinde yapılan erkek eğlence meclislerinde def, mıskal, çeng ve dümbelek gibi çalgıların eşliğinde gösteri yapan soytarıları tasvir eder. Zengin konaklarında yapılan bu tür eğlencelerde, müzisyenlerin ev sahipleri ve davetlilerden ayrı bir köşede değil, aralarına karışmış olarak müzik icra ettikleri anlaşılmaktadır.

Ayrıca müziğin yanında güldürüyü de bu eğlencenin bir parçası olarak değerlendirebiliriz (Res. 41).

Sonuç olarak, Osmanlı müzikal yaşamında önemli bir işlev üslenmiş olan Askerî ve askerî olmayan çeşitli müzik toplulukları farklı dönemlerde farklı bir yapılanma ve oluşum göstermiştir. Çalgılar giderek çeşitlenmiş, bunlardan bazıları zaman içinde terkedilmiş veya yerlerini başkalarına devretmişlerdir. Çeşitli müzik ve gösteri topluluklarından her birinin Osmanlı müzikal yaşamında birbirlerinden farklı bir işlevleri olduğu şüphesizdir. En eski dönemlerden beri müziğin ve onun bir yan kolu olan dansın Türklerin yaşamlarının her döneminde ne kadar önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz

1 Ülker Erginsoy., İslâm Maden Sanatının Gelişmesi (Başlangıcından Anadolu Selçuklularına Kadar), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1978, s. 98.

2 Bahaeddin Ögel., Türk Kültür Tarihine Giriş, kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, C. VIII., s. 195.

3 M. Ragıp Gazimihal, Konya'da Musıkî, C. H. P. Halkevleri Yayınları, Milli Kültür Araştırmaları II., Ankara 1947., s. 6.

4 Ahmet Tezbaşar, Mehter Marşları, İstanbul 1975., s. 17.

5 I. Stchoukine, “Miniatures Turques du Temps de Mohammad”., Arts Asiatiques, Tome XV, Paris 1967, s. 47.

6 F. E. Karatay., Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu, İstanbul 1961., s. 658.

7 Karatay., a.g.e., s. 61.

8 İsmail Hakkı Uzunçarşılı., “Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musikî Hayatı”., Belleten, Türk Tarih Kurumu, C. XLI., Ocak 1977., sayı 161, s. 84.

9 Uzunçarşılı., a.g.e, s. 84.

10 Walter Feldman, Music of the Ottoman Court., VWB., Verlag für Wissenchaft und Bildung, Berlin 1996, s. 45.

11 Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1980, s. 298.

12 Karatay., a.g.e., s. 274.

13 I. Stchoukine, La Peinture Turque I, Paris 1967, s. 65.

14 Zeren Tanındı, Türk Minyatür Sanatı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1996, s. 35.

15 F. Edhem- I. Stchoukine, Les Manuscrits Orientaux Illustrés de la Bibliotheque de L'Université de Stamboul, Paris 1967, s. 11.

16 Karatay-Stchoukine, a.g.e., s. 3.

17 Filiz Çağman-Zeren Tanındı, Turkish Miniatures Painting, Tercüman Art and Cultural Publications, İstanbul 1979, s. 44.

18 Filiz Çağman-Zeren Tanındı., Topkapı Palace Museum Islamic Miniatures Paintings, Tercüman Yayınları., İstanbul 1979, s. 77.

19 Karatay, Türkçe Yazmalar Kat., a.g.e., s. 232.

20 Metin And., Kırk Gün Kırk Gece, Taç Yayınları, İstanbul 1959, s. 175.

21 And, a.g.e., s. 176.

22 Nazmi Özalp, Türk Musikîsi Tarihi, Derlemeler, İstanbul 1986, C. I, s. 78.

23 Özalp., a.g.e., s. 171-172.

24 Özalp., a.g.e., s. 175.

25 Özalp., a.g.e., s. 171.

26 Özalp., a.g.e., s. 171-172.

27 Çağman-Tanındı, a.g.e., s. 60.

28 çağman-Tanındı., a.g.e., s. 74.

ALTMIŞÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

XVIII. YÜZYIL: ISLAHAT, DEĞİŞİM VE DİPLOMASİ DÖNEMİ

XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789) / Doç. Dr. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya [s.479-511]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

I. Osmanlılar ve değişim:

III. Ahmed Dönemi

A. Gerileyen İmparatorluğu Kurtarma Çabaları Yenileşme Girişimleri

On altıncı yüzyılın sonları ile 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda belirgin bir şekilde siyasî, idarî, iktisadî, ictimaî, ticarî ve askerî bakımdan duraklama ve arkasından da devletin bütün kurumlarında bozulma ile bir çözülme görülmekteydi. Köprülüler döneminde kısmen bazı alanlarda tekrar bir canlılık görülmesine rağmen 1683 II. Viyana kuşatmasında ve sonrasında yaşanan hezimet buna bir son nokta koymuştu.1 Gerçi Osmanlılar, devleti ve toplumu bu kötü gidişattan kurtarmak için ciddi ve köklü tedbirler de almamıştı. Bu kötü gidişatın ilk sinyalleri coğrafi keşifler neticesinde Akdeniz havzasındaki iktisadî, ticarî ve kültürel merkezliliğin bundan sonra Atlantik'e kayması, diğeri ise Yüzyıl Savaşları'yla kıvılcımlaşıp Protestan ihtilâliyle birlikte büyük ölçüde başta Batı

Avrupa toplumları olmak üzere bütün Avrupa'yı tesiri altına alan ulus-devlet anlayışıydı. Bununla birlikte artık "Papalığın Evrensel Katolik Hıristiyan" dünyasının çözülmesiyle Avrupalı devletlerin ister Katolik ister Protestan olsun her birinin daha merkeziyetçi ve mutlakıyetçi olması karşısında, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurumlarında bu değişen rakip/hasım saydığı dünyaya karşı tedbir alamamasıydı.2 Diğer yandan da Doğu'da takriben 1000 yıl aradan sonra, Sasanîler sonrası İran'da kurulan ilk Şiî-İslam karakterli millî İran devleti olan Safevililerle girilen çatışmalarda kesin bir sonucun elde edilmemesi de Osmanlıları hem Batı hem de Doğu ekseninde uzun ve yorucu savaşlarla karşı karşıya bırakmıştı.3 16 ve 17. yüzyıllarda batı-doğu ekseninde yoğunlaşan savaşlara 18. yüzyılda üçüncü bir cephe de Kuzeyde; Ortodoks Hıristiyanlığın liderliğine oynayan Moskof knezliğinden doğan modern Rusya ile başlayacaktı.4

1683 Viyana bozgununu izleyen 16 yıl süresince Osmanlı İmparatorluğu, tarihinin ilk ve en büyük toprak kayıplarını verdiği Karlofça Antlaşması'nı 1699'da Kutsal İttifakın Katolik kanadıyla imzaladı ve 1700 yılında Rusya ile de İstanbul Antlaşması yapıldı. Gerçekten de 17. yüzyılı, Osmanlılar için hem içerde hem de dışarıda en buhranlı/bunalımlı yıllarını yaşadıkları bir dönem olarak kabul edebiliriz. Bu buhrandan ve yozlaşma döneminden kurtulmak için yeni ve kalıcı tedbirlerin alınmasına ihtiyaç vardı. Devlet kurumlarının ve toplumsal yapının değiştirilmesi ihtiyacı, belirgin bir şekilde, devlet erkânı tarafından da kabul görmeye başlamıştı. Bu değişimin eski sistemden farklı olması gerekmekteydi ki bu yeni oluşturulacak sistemin "Nizam-ı Cedid" olarak faaliyete geçmesi lazımdı. Ancak İmparatorluğun içinde bulunduğu şartlar ve kaht-ı ricâl, yeni düzenin kolayca hayata geçirilmesine imkan tanımamaktaydı. Bu fikrî ilk defa iç düzen için Sadrazam Köprülü Fazıl Mustafa Paşa ortaya attı, ancak

Sadrazamın şehit düşmesi üzerine unutuldu.5 Lale Devri'nde askerî birlik manasında tekrar kullanılmaya başlanan bu düşünce ancak çıkışından 100 yıl gibi uzun bir süreden sonra faaliyete geçecekti.6 Buna rağmen bazı alanlarda yeni düzenin ilk adımları cılız da olsa atılmıştı. 18. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Osmanlılar kaybedilen toprakları kazanmak arzusundaydılar. Osmanlı devlet yönetiminde savaşlardaki başarısızlıklar üzerine yavaş yavaş silah ehli olan askerî unsurun yani Paşalar, önemlerini kaybetmeye ve bunların yerine kalem ehli ve bürokrasinin hakimi olan Efendiler ön plana çıkmaya başlamıştı. 18. yüzyılın ilk yıllarında bürokrasinin temel taşları olan kalem ehlinin öne çıkmasında, dönemin Reisülküttabı (Reis Efendisi) Mehmed Rami Efendi'nin önemli bir rolü vardır. Mehmed Rami Efendi'nin Reisülküttablıktan Sadrazamlığa getirilmesiyle bu süreç giderek güçlenmeye başlamış oldu.7

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk köklü ıslahat hareketleri 18. yüzyılın başlarında başladı. Sultan II. Mustafa zamanında Karlofça ve İstanbul Antlaşmalarının yapılmasından sonra devlet işleri büyük ölçüde Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin tesiri altına girmişti. Feyzullah Efendi'nin kendi yakınlarına ve çevresindekilere yaptığı iltimaslar neticesinde devlet erkânı arasında büyük bir huzursuzluk başgösterdi. Öte yandan Karlofça Antlaşması neticesinde Kapıkulu ocaklarında yapılan tenzilat neticesinde orduda büyük bir huzursuzluk vardı. Zira Kapıkulu takımı Karlofça Antlaşması'na karşı olup savaşın sürdürülmesinden yanaydı. Zaten savaş sürdükçe Kapıkulu hem sayı hem de itibar bakımından ön plana çıkmaktaydı. Huzursuzluğun bir nedeni olarak da İstanbul ile Edirne arasındaki payitahtlık mücadelesi görülmekteydi.8 Bu gelişen huzursuzluk Edirne Vakası denilen ihtilâlle neticelenecek ve II. Mustafa tahttan, Feyzullah Efendi ve yakınları da canlarından olacaklardır. II. Mustafa'nın yerine kardeşi III. Ahmed 22 Ağustos 1703'te tahta çıktı.

III. Ahmed ihtilâl yapan unsurları ve yandaşlarını beş ay süren bir mücadeleden sonra devlet yönetiminden uzaklaştırmayı başararak Ocak 1704'te idareyi tam olarak ele geçirmişti.[9] Görüldüğü üzere II. Mustafa'nın devrilmesine neden olan Edirne Vakası doğrudan Karlofça'yla bağlantılı olmayıp, 1683'te başlayan felaketlerle ve sarsıntılarla dolu 20 yıllık bir sürecin sonucu olmuştur. Bu tarihten itibaren yavaş fakat radikal ıslahatların yapılmasına ortam hazırlanmıştır.

III. Ahmed döneminde izlenilen politikaların esasını Karlofça Antlaşması'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde yaptığı tesirlerle açıklamak mümkün olacaktır. Zira Karlofça, Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece Hıristiyan Avrupa dünyasıyla olan ilişkilerinde bir dönüm noktası olmayıp, içerde iç duraklama ve bozukluklar devrinin ağırlaşması ve çöküş döneminin başlangıcı olarak görülür. Karlofça sonrasında imparatorluğun ayrılmaz parçaları olan geniş toprakların kaybedilmesi, Osmanlıların maneviyatını büyük ölçüde bozdu. Hatta bazıları devleti bu kötü durumdan kurtarma gayretlerinin bile imkansızlığına inanmaktaydı. Osmanlı devlet erkânı ve dönemin bazı aydınları, ilk kez Avrupalıların bu üstünlüğünün altında yatan sebepleri öğrenmek gerektiğini ve bunları yeni düzene uydurarak ıslahatlar yapılmasını, böylelikle değişimin yolunu açmanın gereğini belirtmeye başladılar. Nitekim önceleri ıslahatçılar, Avrupa devletlerinin askerî düzenleri ve silah teknolojilerinin benimsenmesiyle birlikte artık Batıdan tehlikeye karşı çıkılabileceğini düşünmekteydiler.[10] Böylelikle gelenekçi ıslahat, yeni ile eskinin bir sentezi olarak ortaya çıktı. Ancak bunda istenilen başarı elde edilemediyse de bu hareket 19. yüzyıl başlarında II. Mahmud ile başlatılan modern ve radikal ıslahatların yolunu açması bakımından çok önemlidir.

18. yüzyıl başlarında başlayan bu ıslahatlar sınırlı bir değişimdi ve duraksayarak ilerleyip yer yer yenileşme hareketinin Osmanlı düzenini

tamamen zayıflatacağını ileri sürenlerle de karşılaşılacaktı. Bundan dolayıdır ki, 18. yüzyılda yenileşme hareketleri inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Aynı zamanda, yenilikçilerin büyük çoğunluğu, elde ettikleri başarıların meyvesini toplayamadan bu teşebbüslerini hayatlarıyla ödemek zorunda kalmışlardı. Ancak bunların açtıkları yolları izleyen sonraki ıslahatçılara model olup tecrübe ve deneyimlerini bırakmışlardı.11

Osmanlı tarihinde Avrupa tarzında ilk yenileşme hareketi kuşkusuz III. Ahmed döneminde başlamıştır. en önemli sebebi; Avrupa'ya karşı, Osmanlı askerî düzeninin ve silah teknolojisinin iflas ettiğine olan kanaat olsa gerektir. Bu yüzden bu sistemleri onlardan almak gerekmekteydi.12 Avrupalıların Osmanlılara karşı ateşli silahların üretiminde kullanılan ham maddeleri ihraç etme sınırlaması, Karlofça antlaşmasından sonra -özellikle de Avrupa'da 1702 yılında çıkan İspanya Veraset Savaşı ile birlikte-tamamen olmasa bile büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Zira Osmanlılar, Karlofça sonrası Avrupalılar için tehlikeli olmaktan çıkmaya başlamışlardı. Özellikle İngiltere, Hollanda ve İsveç gibi Kuzey Batı Protestan Avrupalılar ve onların dost oldukları diğer Avrupa devletleri Osmanlılarla iyi geçinmek ihtiyacını hissetmekteydiler. Artık Avrupalı Protestan dünyasında, Haçlı Seferi zihniyeti zayıflamaya başlamıştı. Bu yüzden yeni ortaya çıkan 'Büyük Güçler' arasındaki rekabette Osmanlı Devleti, güçler dengesi bakımından hangi Avrupa devleti ile işbirliği yaparsa o taraf mücadelede rahat bir nefes almaktaydı. Özellikle Fransa 16. ve 17. yüzyılda Osmanlıları kendi tarafına alması sebebiyle güçlü Alman ve İspanya Habsburglarına karşı üstün bir vaziyete gelmişti. Fransa'nın dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi Akdeniz ve Osmanlı ülkelerindeki tesirini kırmak için, İngiltere ve Hollanda gibi denizcilikten sömürgeciliğe geçen devletler için Osmanlılarla işbirliği yapmak çok önemliydi. Osmanlılar da, Katolik Alman, İtalyan, Polonya ve Ortodoks Rusya ile olan mücadelesinde Fransa

ile birlikte, başka batılı güçlerle işbirliği yapmanın gerekliliğine inanmaktaydı. Zira Osmanlılar, eskisi gibi birkaç Avrupalı devletle mücadele edecek kapasitede değildi. Babıâli bu yüzden son zamanlardaki savaşlarda Fransa'nın güvenirliğini kaybetmeye başladığını idrak edip, doğrudan kendisiyle ciddi hiçbir problem yaşamadığı İngiltere, Hollanda ve İsveç ile siyasî alanda ilişkilerine daha fazla önem vermeye başladı. Osmanlıların izlediği bu yeni politikanın etkisi, 18. yüzyıl ve onu takip eden yüzyıllar için de bir model oluşturacaktı. 18. yüzyılda İngiltere, İsveç ve daha sonraları Prusya gibi Protestan ülkelerle olan ilişkiler, 19. yüzyılda Prusya Almanyası ve 20. yüzyılda da Amerika ile sürecektir. III. Ahmed bu politikaların belirlenmesinde doğrudan tesirli olmadıysa bile, izlenilen politikaların takip edilmesine müsaade etmiştir. Zaten çok güçlü bir şahsiyete ve yeterli bir eğitime de sahip değildi. III. Ahmed 17. yüzyıl boyunca itibar kaybetmiş olan Padişahlık makamının ve Osmanlı hanedanının otoritesini tekrar kurabilmek için, bütün gücünü ortaya koydu.

Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlı hanedanına veya Osmanoğuları sülale geleneğine son vermek isteyen bazı gayr-i memnun/muhalif kesimlerin olduğu, bizzat devrin Vakanüvis'i Naima tarafından belirtilmekteydi. Söz konusu kesimlerin düşünceleri toplumun büyük bir bölümünden ve Ulema tarafından destek bulmadığından bu hadise sadece sözde kalmıştı. İşte böyle bir ortamda Padişah olan III. Ahmed, mesaisini kendisinin ve hanedanın otoritesini kurmaya harcarken, kendi döneminde başlatılan ıslahat hareketlerinde ve dış politikada Sadrazamlarının gölgesinde kalmıştır.13

B. Prut Seferi ve Antlaşması

İspanya Veraset Savaşları dolayısıyla, Osmanlılar için Avusturya, Venedik ve Polonya (Lehistan) tarafından gelebilecek tehlikeli bir durum yoktu. Rusya ise İstanbul Antlaşmasıyla elde ettiği yerlerle yetinmeyip daha

fazla toprak elde etmek için Avrupalı devletlerin, Osmanlılar üzerine gidilmesi gerektiğini söylemesine rağmen, İspanya Veraset Savaşları'nın arifesinde bu devletlerden olumlu hiçbir cevap alamamıştı. Bunun üzerine Rusya, şimdilik Osmanlılarla tek başına mücadele edemeyeceğini anladığından İsveç üzerine yürümenin kendi çıkarlarına uygun olduğunu gördü. İsveç 17. yüzyılda Avrupa kıtasındaki Protestan ülkelerin lideri olarak kabul görüp Baltık'ın askerî, siyasî, iktisadî ve ticarî bakımdan en güçlü devletiydi. Bu yüzden Baltık'a açılmak isteyen Rusya, Danimarka, Polonya-Saksonya, Avusturya ve Prusya İsveç'e karşı 1700-1721 arasında sürecek olan Büyük Kuzey Savaşı'nın (Great Northern War) liderliğini üstlendi. Bu savaşta İsveç'i Fransa, Rusya'yı ise müttefikleri Avusturya, Polonya-Saksonya ile Baltık ticaretinden istifade etmek isteyen Danimarka ve Prusya destekleyecekti.14 Savaşın ortalarına doğru Osmanlı İmparatorluğu, kendisinin dışında seyreden bu olayda birden bire İsveç'le birlikte hareket etmeye başladı. Yukarıda belirttiğimiz gibi Padişah esasen kendi makamı ve hanedanın otoritesini tesis ve uzun yıllardan beri ülkenin içinde bulunduğu siyasî ve iktisadî sıkıntılarla mücadele edebilmek için, Avrupa devletleri arasındaki savaşlardan faydalanmayı tercih etmemiştir. Bundan dolayı III. Ahmed, saltanatının ilk yıllarında barış siyaseti izlemek zorunda kalmıştı. Ancak bu barış dönemi çok uzun sürmeyecekti.

Hatta bu barış süreci sırasında 1702 yılında başlayan İspanya Veraset Savaşı sırasında Avusturya Habsburg orduları Batı Almanya'da, Ren havzasında Fransızlarla savaşmaya başlamalarından itibaren Ferenc Rakoczi'nin liderliğinde Macarlar, Macaristan'da direnmeye başlayıp, Osmanlılardan yardım talep etmişlerdi.15 Fransa'nın Macar direnişçilerine yardım etmesine rağmen Osmanlı İmparatorluğu Macaristan'daki hadiselere seyirci kalıp, Avusturya'nın bu zor durumundan istifade etmeyi akıl edememişti.

Osmanlıların izlemiş olduğu bu pasif barış süreci, Büyük Kuzey Savaşı'nın dönüm noktası olan 1709 Poltava meydan muharebesinden sonra değişmeye başladı. 1700 yılı başlarında başlayan bu savaşta 1709 yılına kadar İsveç Kralı XII. Şarl "Demirbaş Şarl"ın (Charles) rakiplerine karşı ezici bir üstünlüğü vardı. XII. Şarl kendisinin en tehlikeli hasmı olan Rusya'ya son darbeyi vurmak için hazırlıklar yaparken 1707'de Osmanlılarla işbirliği yapmak istemesine karşılık, Osmanlılardan net bir cevap gelmemesi üzerine Ukrayna Kazakları ile antlaşma yaparak Rusya'ya girdi. Kırım Hanı Devlet Giray'ın Rusların Karadeniz'in kuzeyindeki ilerlemelerini durdurmak için bazı telkinlerine hatta kışkırtmalarına karşın Osmanlı erkânı Büyük Kuzey Savaşı ile İspanya Veraset Savaşı'na karışmamakta kararlı gözükmekteydi. O tarihe kadar savaşlarda üstün olan XII. Şarl, Temmuz 1709'da Poltova'da Rus çarı I. Petro karşısında yenilip yanında Kazak Hatmanı Mazepa olduğu halde Osmanlı topraklarına girip Özi'ye sığındı. III. Ahmed ve Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın barışçı siyaset izlemek istemelerine karşılık Kırım Hanı'nın taraftarları ile XII. Şarl ve Fransız elçisinin faaliyetleri neticesinde Sadrazamın muhaliflerinin de savaşa meyilli olmaları İstanbul'u bir entrika merkezi durumuna getirdi.16

Özellikle Çorlulu Ali Paşa üzerinde etkili olan İngiliz ve Rus elçilerinin, barış için teşşebüsleri yeterli olmayacaktı. Buna ilâveten zengin Fenerli Rum ailelerin, Sadrazam ve bazı diğer devlet erkânına büyük miktarda rüşvet dağıtıp, Rusya üzerine yürümektense, Karlofça Antlaşması'yla Venediklilere kaybedilen Mora ve Dalmaçya kıyılarına sefer yapılarak eski zenginliklerine kavuşma arzuları devlet adamları arasında Rusya'ya karşı izlenilen politika da ikilik yaratmaktaydı. Bu sıralarda Kazak Hatmanı olan Mazepa'nın yerine geçen Phillip Orlik'in Lehistan ve Rusya aleyhine bağımsız bir Kazak devleti kurma arzusu dahi XII. Şarl ve Kırım Hanı tarafından desteklenmekteydi. Zaten III. Ahmed; Rusya'nın, XII. Şarl'ın

veya o olmazsa Mazepa’nın teslim edilmesi isteğini de ret etmişti.17 Rus elçisinin telkinleri altında kalan Çorlulu Ali Paşa’nın Haziran 1710’da görevden alınmasından sonra III. Ahmed, Rusya hakkındaki siyasetinde daha isabetli kararlar almaya başlamıştı. Baltacı Mehmed Paşa’nın, Ağustos 1710’de yaşlı Köprülüzade Numan Paşa yerine sadrazamlığa getirilmesiyle Rusya seferine çıkılmasının ilk sinyalleri verilmiş olup, askerî sınıf gibi Ulema sınıfı da Müslüman topraklarını kafirlerin elinden alacak her plana cevaz vermekteydi. Öte yandan I. Petro’nun Balkanlardaki Ortodoks Osmanlı tebaasını kışkırtmaya yönelik propagandaları ile, Rusların İstanbul Antlaşması’na aykırı olarak Dinyeper ve Azak cephelerinde yeni kaleler ile donanma yaptırmaları ve Kırım başta olmak üzere, sınırlarda tacizde bulunmaları Osmanlı İmparatorluğu’nu 20 Aralık 1710 tarihinde ister istemez zoraki bir savaş kararı almaya itti.18 Böylece gelecek 300 yıl boyunca, Türkiye ile Rusya arasındaki Doğu ve Boğazlar Meselesinin temel çatışma alanlarının ilk savaşı başlamış oldu.

Eflak ve Boğdan voyvodalarının destek sözleri ile, Balkanlardaki Ortodoks Osmanlı tebaasının isyanlar çıkarmasını uman Petro, XII. Şarl’ın, Osmanlı topraklarında bulunmasını ileri sürerek saldırıya geçti. Ancak I. Petro, başlangıçta izlediği saldırgan politikanın kendisine pahalıya mal olacağını da hesaba katmaya başlamıştı. Zira Avusturya ve Polonya’nın yardımı olmaksızın, Poltova neticesinde elde ettiği üstünlüğü kaybetme ihtimalîne karşı savaşı geciktirmek isteyip, İstanbul Antlaşması üzerinden barış yollarını aradı. Ancak iş işten geçtiği için, Osmanlı İmparatorluğu uzlaşmaya yanaşmadığından, ani bir atakla Osmanlı ordusu Ukrayna’ya ulaşmadan önce, Boğdan üzerinden Osmanlı topraklarına saldırmak istemekteydi. Bu sıralarda 28 Ocak veya 5 Şubat 1711’de Kırımlılar ile Kazakların Ruslara karşı antlaşma yapmaları, Rus ordusunun yürüyüş hazırlıklarına tesadüf etmesi yüzünden I. Petro, daha

savaş başlamadan diplomatik bir yenilgiyle karşılaştı. Bu antlaşma neticesinde Rus birliklerine karşı yapılan saldırlar, I. Petro'nun sefer planlarını alt üst ettiği gibi ordusunu istediği biçimde toparlayamamasına sebep vermiş, bu durum Osmanlılar için büyük bir avantaj sağlamıştır.19

Osmanlı ordusu Nisan 1711'de İstanbul'dan hareket ederken, Ruslar da Kırımlıların ve Kazakların saldırılarıyla ağır kayıplar vererek Ukrayna üzerinden 1 Temmuz 1711'de Boğdan'a ulaştılar. I. Petro, Boğdan Voyvodası Kantemir'in yardımıyla Boğdan'ın başkenti Yaş'tan Prut nehrini izleyerek güneye sarkarken, 20 Temmuz'da Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa'nın idaresindeki ordunun beklenilenden çok daha hızlı geldiğini ve de çok güçlü olduğunu anlayınca geri çekilmek isterken kıskaç altına alınıp kuşatıldı. Öte yandan Kırım, Kazak ve İsveç birlikleri de Rusları farklı yönlerden kuşatma altına almışlardı. Bu, tarihin kader anlarından birisi olup, I. Petro ve Rusya için en bunalımlı andı. Modern Rusya'nın kurucusu ve onun ordusu, Osmanlılar tarafından tarihin derinliklerine gömülmek üzere idi. Osmanlı ordusu Rus çarını ve askerlerini Prut bataklığında önce genel hücum, sonra top ateşi ile sindirmeye başladı. Ruslar erzak ve mühimmat bakımından büyük bir sıkıntı içerisinde eziliyorlardı. Baltacı Mehmed Paşa, modern Rusya'nın kurucusunu ve ordusunu yok etme fırsatını değerlendirecek kapasitede olmadığını gösterdi. Bunda, Sadrazamın beceriksizliği kadar, ordusunun uzun bir süre çarpışacak malzemesinin kalmaması, Yeniçerilere güvenememesi ile Kırımlıların sadakatından endişe etmesi de önemli bir etkendi. Öte yandan, Rusların, yok olma pahasına son kanlarına kadar mücadele edeceklerini göstermeleri ve kuzeyden kendi destek kuvvetlerinin gelip gelmeyeceğini tahminde zorlanan Baltacı Mehmed Paşa, Rusların barış istekleri karşısında fazla dayanamadı. Neticede Baltacı Mehmed Paşa, Osmanlılar için çok uygun bir durumda, şaşılacak kadar hafif şartlarda 23 Temmuz 1711'de Prut

Antlaşması'nı imzaladı. Gerçekte ise Sadrazamın, ordusunun dağılacağından ve antlaşma kısa süre de imzalanmazsa her şeyi kaybedeceği endişesinden dolayı Osmanlı tarihinin yakalanmış en büyük fırsatlardan birisi kaçırıldı. Bu antlaşma çerçevesinde Ruslar işgal etmiş oldukları tüm topraklar ile İstanbul Antlaşması'yla kaybedilen yerleri Osmanlılara geri verecek, sınır kale ve istihkamlarını yıkacak Osmanlı iç işlerine karışmaktan da vazgeçeceklerdi. Rus tüccarların, Osmanlı topraklarında serbest ticaret yapmalarına izin verildi.

Babıâli, Rusya ile İsveç arasında barış için arabuluculuk yapılıp İsveç kralı XII. Şarl'ın ülkesine serbestçe dönmesini kararlaştırdı.20

Başlangıçta Sadrazamın zafer haberleri İstanbul'da heyecanla karşılandı. Ancak seferde bulunan ve büyük bir fırsat kaçırıldığına inanan Kırım Hanı ve XII. Şarl Prut antlaşmasına büyük tepki gösterdiler. Baltacı Mehmed Paşa'nın Petro'dan rüşvet aldığı, hatta Çariçe Katerina'nın dil dökmesine kanıp Petro ve Rus ordusunun elden kaçırıldığı söylentileri yüzünden büyük tepkiler gelmesi üzerine III. Ahmed, Baltacı Mehmed Paşa'yı 20 Kasım 1711'de azletti. Sadrazam ise kendisini savunmak için savaşmaya gerek kalmadan Rus tehlikesinin ortadan kaldırıldığını ifade etmekteydi. Baltacı Mehmed Paşa askerî bakımdan ordusunun üstün durumununu kavrayamadığı gibi antlaşma yapılmadığı takdirde çıkacak çatışmada Yeniçeri birliklerinin kötü bir sonuç almasından çekinmekteydi. Öte yandan, sefer sırasında Avusturya'nın çekingen tavırlarının da etkisi vardı. Zira Babıâli, Rusya'ya karşı sefer açtığında bu seferin Osmanlı toprak bütünlüğünü ve ülke içindeki egemenliğini korumak amacıyla yapıldığı hakkında Avusturya'ya güvence vermişti. Baltacı Mehmed Paşa'nın zaten Prut'ta I. Petro ve ordusu yok edilse dahi Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük toprak kazancına Avusturya'nın tepki göstereceğini göz önüne alması, onun Avrupa'daki siyasal ve diplomatik

gelişmelerden çok iyi bilgi almadığını göstermektedir. Bütün bunlara rağmen, Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa'nın Prut'ta yeterince başarı elde edememesi, Karlofça'nın yarattığı ezikliğin ve sinikliğin bir uzantısı olarak görülmektedir. Öte tarafdan Prut'ta büyük bir fırsat kaçırıldığına inanan Osmanlılar, Karlofça'dan beri süre gelen bezginliğin kaybolmasına ve sarsılmış olan kendine güvenin yeniden sağlanmasına sevindiler. Nitekim, Prut cehenneminden kurtulan I. Petro antlaşma şartlarına uymakta gecikince III. Ahmed bizzat Ruslara karşı yeni bir sefer hazırlamak üzere Edirne'ye hareket etti, ancak İngiliz ve Hollanda elçilerinin aracılığıyla Ruslar şartlara uyacaklarını belirtmeleri üzerine 17 Nisan 1712'de antlaşma yenilendi. Ancak bu kez de Rusya'nın işgal ettiği Lehistan'dan ordularını çıkartmakta acele etmeyeceğini anlayan III. Ahmed, İsveç ve Fransız temsilcilerinin şikayetleri üzerine tekrar Rusya seferi yapılması yönünde hazırlıklara girişti. İsveç'in batıda Ruslara karşı başarılı bir hareket yapınca da 30 Nisan 1713'te Rusya'ya savaş ilan edildi. İsveç kralı ve Kırım Girayı'nın bir an önce sefer yapılması hakkındaki bazı teşebbüsleri ve entrikaları III. Ahmed'i bu iki kişiden soğuttu. Neticede Kırım Hanı Sakız adasına sürgüne gönderilip XII. Şarl Edirne'de göz altına alındı. Nihayet 5 Haziran 1713'te imzalanan yeni bir antlaşmayla Rusların hemen Lehistan'ı terk etmeleri, XII. Şarl'ın ülkesine dönmesi ve Karadeniz kıyılarındaki işgal ettikleri toprakları terk etmeleri sağlanıp Rus sorunu kapanmış oldu.21

Prut Antlaşması ve sonrasında Ruslara karşı elde edilen başarılar, özellikle de dış politikada Osmanlıların şuur altında yatan Karlofça Antlaşması'ndaki kayıpların geri alınması, diğer cephelerde de aynı başarıların elde edilebileceği inancını güçlendirdi. Diğer taraftan Ruslarla işbirlikçilik yapan Eflak ve Boğdan'ın yerli voyvodaları yerine 110 yıl sürecek olan İstanbul'un Fenerli tüccar Rum ailelerinden seçilen idareciler atanmaya başlandı. Böylelikle voyvodalıklar sadece yerli liderlerini

kaybetmediler aynı zamanda siyasal, kültürel ve dinî bakımdan da Rum tesiri altında kalmaya başladılar.22 Bundan başkaca, Balkanlar'daki Ortodoks Hıristiyan tebaanın Ruslar ile aralarındaki duygusal ve kültürel bağların kesin hatlarıyla ayrılmasına yol açtı. Osmanlının Ortodoks tebaası Petro'nun somut yardımını görememiş olduğu gibi Ruslar da bunlardan bekledikleri desteği bulamamışlardı. Bu gelişmeler Rusların Balkanlar'daki nüfuzunu azaltmış ve Balkanlar'da çıkartmak istedikleri isyan çabaları büyük ölçüde darbe yemiştir. Ancak Rusların Balkanlar'da boşalttıkları yeri bu kez hemen Avusturya doldurmuştur. Prut Antlaşması, Osmanlıların Ruslara karşı ve Rusların da İsveç'e karşı üstünlüklerini gösterme imkanı olması sebebiyle her iki devlet için diplomatik bir zaferdi. Bu antlaşma ile modern Rus Devleti'nin kurucusu ve ordusunun kurtulmasından sonra artık Rusya, Osmanlı sınırlarından çok Baltık bölgesine, Kafkaslar'a, Azerbaycan, İran ve Türkistan'a doğru ilerlemeye başladı.

C. Venedik ve Avusturya Seferleri ve Pasarofça Antlaşması

Prut seferi sırasında Osmanlı ordusunun Ruslara karşı üstünlüğü ve Karlofça sonrasında elde edilen başarılardan sonra Osmanlı Devleti kaybedilen toprakların tekrar kazanılacağına inandığı gibi Osmanlı ordularının çok kötü olmadığını göstermiş oldu. Bundan dolayı Osmanlıların kaybettikleri toprakların birer birer alınmasına karar verilmişti. Rusya seferi gösterdi ki Osmanlı Devleti Avrupalı devletlerle teke tek kaldığında üstünlük kurabilmekteydi. Sıra Venedik'e gelmişti, zira Mora, Ege adalarının bir kısmı ile Dalmaçya kıyıları gibi ticarî ve iktisadî bakımdan zengin yerleri işgal etmekteydi. Zengin Fenerli tüccar Rum aileleri ve Venedik idaresinin Katolik baskısından yakınan Mora ve Ege adaları halkının şikayetleri ile Babıâli'nin önemli gelir kaynaklarının sağlandığı bu bölgelere öncelik verilmesi gerekmekte olduğu önemli sayıdaki devlet erkânınca hakim olan görüştü. Bu görüşün lideri olan

Silahtar Ali Paşa'nın 27 Ağustos 1713'te Sadrazamlığa getirilmesi bu politikaları savunanların zaferi oldu.23

Prut Savaşı'ndan önce I. Petro tarafından isyana teşvik edilen Karadağlılar tenkil edilmiş, ancak isyancı gruplar Venedik'e sığınmışlardı. Daha sonraları bunlar Venedik himayesi altında olmalarına rağmen Akdeniz'dekorsanlık faaliyetlerinde bulunup Doğu Akdeniz havzasında bulunan seyri sefer halindeki ticaret ve hac gemilerine baskınlar düzenlemekteydiler. Bu tarz hareketler Karlofça Antlaşması hükümlerini ihlal ettiğinden 8 Aralık 1714'te Venedik'e savaş ilan edildi ve Karlofça Antlaşması'nın genel havasının bozulduğu zannedilmesin diye bu gerekçeler 8 Mart 1715 tarihli bir mektupla Avusturya'ya bildirildi. Sadrazamın komutasında 1715 yılı yazında açılan ikisi kara, birisi deniz olmak üzere üç cepheden yürütülen seferler neticesinde Mora ve çevresindeki adalar alındı. Osmanlı kara ordusu ve donanmasının Venediklilere karşı büyük bir başarı kazanması Osmanlıların maneviyatını ve güvenlerini artırmıştı. Osmanlıların Mora ve adalarda Venedikliler'e karşı üstün gelmelerinde yerli unsurların Osmanlı düzenini tercih etmeleri buraların tekrar fethinin kolay olmasını sağlamıştır.24

Başlangıçta Osmanlıların Venedik ile olan savaşlarına ses çıkarmayan Avusturya, cephenin Dalmaçya kıyılarına ve ardından sıranın kendisine geleceğini anladığında tarafsızlık görünümünden çıktı. Diğer taraftan Avusturya, uzun süren İspanya Veraset Savaşları neticesinde 1714 tarihinde imzaladığı Utrech Antlaşması'na kadar her yönden yorgun ve bitkin bir halde idi. Ayrıca halâ Batı cephesini emniyette hissetmediğinden dolayı suskunluğunu bozmamıştır. Ancak III. Ahmed'in fütuhat girişimleri ve Karlofça sonrası hasımlarını birer birer yenmesi Avusturya'yı korkutmuştur. Venedik'in güneydeki topraklarının alınmasında suskunluğunu bozmayan Avusturya, Osmanlıların Dalmaçya ve Hırvatistan taraflarına yönelmeleri

üzerine Venedik ile 15 Nisan 1716’da antlaşma yaptı. Avusturya, Osmanlılardan zaptettiği yerlerden çıkmasını ve Venedik’e tazminat ödemesini isteyip Venedik’in yanında savaşa girmeye karar verdi. Aslında Babıâli, Avusturya’nın Venedik ile işbirliği yapmayacağına pek de ihtimal vermemekteydi ve ağırlıklı gücünü Venedik cephesini düşünerek hazırlıklarını yapmaktaydı. Ama her ne pahasına olursa olsun Sadrazam Silahdar Ali Paşa mutlaka muzaffer olacağına inanmaktaydı ve artık Avusturyalıları yenip Macaristan’ı kurtaracaktı. Hatta bazı devlet erkânının Prens Eugene karşısında alınan önceki yenilgileri hatırlatmaları ve buna karşı tedbirler alınmasına yönelik tavsiyeler bile Sadrazam tarafından dikkate alınmamıştı. Mora’daki başarı Sadrazamı gereğinden fazla güvenli yapmıştı. Öte yandan Sadrazam, Avusturya’nın Erdel ve Macaristan’ı işgal etmesi üzerine Fransa’ya sığınan II. Rakoczi Ferenc ile haberleşerek Avusturya cephesinde Macar halkından da istifade etmeyi düşünmüştü. Savaş sırasında olası bir Rus saldırısına karşı geride Kırım Tatarlarını bırakmıştı. Korfu’yu da ele geçirerek Venedik’e güneyde son darbeyi atmayı planladığından donanmayı da Korfu’ya sevk etmişti. Böylece beklenmedik bir zamanda Venedik ile savaşırken Avusturya cephesinin de açılması üzerine istenilen hazırlıkların tamamı gerçekleştirilmeden 100.000 kişilik bir ordu ile sefere çıktı. Her iki taraf Tuna kıyısında Petervaradin’de karşılaştılar. Ancak tecrübeli Prens Eugene karşısında taktik hatalar yapan Osmanlı kuvvetleri 5 Ağustos 1716’da bozguna uğradı, Sadrazam ise şehit düştü. Osmanlı kampı Viyana bozgunundan sonra bir kez daha Avusturyalıların eline geçti. Sırbistan, Bosna, Temeşvar, Eflak ve Boğdan güzergâhları açıldı. 1716’daki yenilgiler 1717’de ard arda devam ederek Temeşvar ve Batı Eflak’ı geri almak için planlar yapılırken Avusturyalılar daha atik davranarak 20 Ağustos 1717’de Orta Avrupa’ya düzenlenen seferlerin merkezi olan

Belgrad'ı işgal ettiler. Askerlerinin büyük bir kısmını şehit ve tutsak verip, silah ve mühimmatların düşmanın eline geçmesi Osmanlıları giderek zor duruma sokmuştu. Sadece, Bosna savunma kuvvetleri Drina ve Una nehirlerinde tutunabildiler. Diğer taraftan, Papalık ve Malta Şövalyelilerinin yardımıyla Venedikliler Preveze'yi alıp Dalmaçya'ya asker çıkararak arkadan saldırmışlardı.25

Öte yandan, İspanya'nın Bourbon kökenli ilk kralı V. Philiph'in Fransa tahtında ve Utrech Antlaşması'yla İtalya üzerinde Avusturya'ya kaybettikleri topraklarda gözü olduğundan Avrupa'da gergin bir hava vardı. Papa'ya gönderilen İspanyol temsilcisinin Milan'da hapsedilip elindeki evrakların alınmasından sonra Ağustos 1717'de V. Philip'in Sardunya'yı işgali ve Utrech Antlaşması'yla kaybettikleri yerleri alacağını beyan etmesi Avrupa'daki bütün güçler dengesini altüst etmişti. Özellikle de Avusturya İmparatoru VI. Charles bu gelişmelerden rahatsızlık duymaya başladı.26 Avusturya cephelerinde alınan feci yenilgiler İstanbul'da tesirini gösterdi ve 26 Ağustos'ta Sadrazamlığa getirilen Damat İbrahim Paşa barıştan yana tavır sergilemeye başladı. Avusturya'nın Eflak ve Boğdan'ı işgal edeceğinden korkulduğundan daha fazla kayıplar verilmeden barış yapılmasına Osmanlıların çoğunluğu inanmaktaydılar. Böylece Eylül ve Ekim 1717'de Osmanlı tarafından sulh görüşmelerinin ilk adımları atıldı. 21 Temmuz 1718'de İngiliz ve Hollanda elçilerinin yardımıyla Pasarofça Antlaşması imzalandı ve herkesin işgal ettiği toprak kendi elinde kaldı.

Osmanlıların Karlofça kayıplarını geri alma girişimleri ayrı ayrı girdiği savaşlarda Rusya ve Venedik'e karşı başarılı olmuştu, ama devlet Avusturya-Venedik ikilisiyle giriştiği savaşlarda Avusturya cephesinde başarısız olup çok önemli lojistik ve stratejik merkezleri kaybetmek zorunda kalmıştır. Belgrad ve Semendire dahil Kuzey Sırbistan ve Kuzey Bosna, Temeşvar ve Batı Eflak gibi önemli toprak kayıplarının yanında

Katolik papazlara Osmanlı topraklarında geniş ayrıcalıklar veriliyordu. Ticarî imtiyazlarla Avusturya yabancı tüccarları koruyacak, imparatorluğun dilediği yerinde konsolosluklar açabilecek, istediği gibi kışkırtıcı faaliyetlerde bulunabilecekti. Bu antlaşma ile Venedik'in kaybettiği toprakların Avusturya tarafından teyit edilmesi ilginçti, zira Avusturya savaşa Venedik için girmişti. Venedik'ten alınan Mora, Osmanlılarda kalacaktı. Venedik Bosna Hersek ve Preveze'de ele geçirilen kaleler, Dalmaçya kıyıları ve birkaç ada ile yetinecekti.27

Pasarofça Antlaşması gösterdi ki yenilgi çok büyük değilse de önemliydi. Osmanlılar yalnız toprak ve insan kaybetmemişler, saygınlık ve morallerine de büyük bir darbe inmişti. Artık bu yenilgiler Osmanlıların cılız ıslahat hareketlerinin ordu konusunda ne kadar başarılı olsalar da Avrupa'nın yeni topçu ve piyadesi karşısında çok zayıf kaldıklarını göstermiştir. Yeniçeriler eski klasik dönemde olduğu gibi Avrupa'nın korkulan ve savaşlarda 'terör estiren' muharip sınıflığından çıkmışlardı. Hatta her geçen gün disiplin ve eğitimden de uzaklaşıyorlardı. Sadece ordu değil aynı şekilde hükümetin de ıslahat alanında basit ıslahatlarla değil köklü ve ileriye matuf yeniliklere açık olması gerekmekteydi. Ne yazık ki, Osmanlı devlet erkânı sınıfı değiştikçe her biri çağdaş ve modern sistemleri yerleştirmek yerine kendilerine özgü idarî sistemler yerleştirmek gayretindeydiler. Pasarofça'dan sonra artık Avrupa'ya karşı izlenecek dış politikada gaza yerine savunma prensibine dayalı politikalar izlemeye başlandı. Bundan böyle Babıâli Avrupa devletleriyle girişeceği savaşlarda daha dikkatli olmak zorunda kalıp kaybedilen yerleri kurtarma ümitleri ortadan kalkmıştı. Avrupa'ya karşı dış politika da barışçı tutum giderek yer etmeye başladı. Zira Pasarofça sonrası Osmanlıların artık Venedikliler ile hiç savaşmamasının en önemli nedeni artık Avusturya'nın Akdeniz'de İtalyan limanlarına sahip olmasıyla birlikte Akdeniz havzasında Venedik'in

tarihte işgal ettiği konuma sahip olmasıydı. Avusturya'nın sadece Akdeniz'de değil Baltık ve Atlantik havzasında da açık denizlere ulaşması onu büyük bir deniz gücü haline getirmeye başlamıştı.28

D. Lale Devri veya Türk Rönesansı

Damat İbrahim Paşa Pasarofça Antlaşması'nın imzalanmasını sağladıktan sonra kuzeyde Rus-İsveç savaşına karışmayacağına dair I. Petro'ya güvence verdi. Kırım Tatarlarının Lehistan topraklarına saldırmayacağına dair de Lehistan ve Avusturya ile antlaşmalar yaptı. Öte yandan Kırım Tatarlarını da Rusya ile savaşa yol açacak hareketlerde bulunmamaları için baskı altında tuttu. Pasarofça Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı sınırlarında yeni bir denge oluşturduğu kanaati hakim oldu. Böylece, Babıâli Avrupa cephelerinde genişleme siyasetini bırakıp başta Avusturya, daha sonra Rusya'nın Osmanlılar aleyhine genişlemelerine set vuracak savunma tedbirleri almaya başlamıştı. Böylelikle Avrupa sınırlarını güvence altına aldı, zaten Sadrazam ve Padişahın da artık kaybedilen yerleri kurtarma ümidi kalmamıştı. Osmanlı erkânı tarihinde ilk defa savaştan çok barışı kurmak ve korumak amacıyla Avrupa siyasetiyle yakından ilgilenmekteydi. Özellikle de, Damat İbrahim Paşa, Avrupa'yı tanımanın Osmanlı dış politikası ve ticareti için önemli olduğuna inanan ve fiilen adımları atan ilk sadrazamıydı. Bu doğrultuda İstanbul'daki Avrupa ülkelerinin diplomatik temsilcileriyle düzenli bir ilişki kurdu.29

Osmanlılar Karlofça'dan Pasarofça'ya kadar diplomatik arenada ve bu sıralarda yapılan müzakerelerde sadece hasım olan Avusturya, Rusya, Lehistan ve Venedik ile değil arabulucu hatta zaman zaman danışman olarak Fransız, İngiliz ve Hollanda diplomatlarıyla da çok yakın temas halindeydiler. Öte yandan, Avrupalı olan İsveç Kralı XII. Şarl ile İmre Tökeli ve Ferenc Rakoczi gibi Macar soyluları ve bunların çok sayıdaki

maiyetleri yıllarca Osmanlı İmparatorluğu'nda kaldılar. Buna mukabil Türk erkânının batıda uzun bir süre esaret altında bulunan Temaşvarlı Osman Ağa'nın Hatıratı ile Viyana'ya elçi gönderilen ve göz hapsinde tutulan Zülfikar Paşa'nın takriri de Batı hakkında bilgi edinmenin ve Osmanlıların aydınlanmasının tek taraflı olmadığını göstermekteydi.30 Artık 18. yüzyıl başlarında Osmanlılarla Avrupalılar karşılıklı olarak çok yakından tanışır oldular. Pasarofça sonrası Damat İbrahim Paşa sadaretinde eskiye nazaran dışarıya gönderilen elçilerin ve temsilcilerin sayıları ve icraatlarında artışlar görüldü. Paris, Viyana, Varşova, Lehistan ve Rusya'ya giden bu elçiler yalnızca diplomatik ve ticarî görüşmelerde değil Avrupa diplomasisi, kültürü, sanatı, sanayii, tarımıyla birlikte askerî ve teknolojik gücü hakkında bilgi edinmeye ve bunları birer rapor halinde sunmaya başladılar. Bu ülkelere giden elçilerden Osmanlı İmparatorluğu'nun aydınlanmasında en tesirli rapor Paris'e (1720-1721) giden Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'ninkidir. Özellikle bu rapor tesirini hızlı bir şekilde gösterip Osmanlı demir perdesindeki ilk ve en önemli gedik olarak anılacaktır. Sadece üst düzeyde değil aynı zamanda Osmanlıların önemli ticaret merkezi olan Avrupa şehirlerinde de konsoloslukların açılması da bu sadrazam devrinde karara alındı. Bundan böyle Osmanlılar kendilerini Avrupa'dan tecrit etmeyerek onların iç gelişmelerinden haberdar olup doğu batı arasında bir entegrasyonun ilk adımlarını da atmaya başladılar.31

18. yüzyıl başlarından itibaren sadece Osmanlılarda siyasî, askerî, ticarî, iktisadî ve kültürel alanlarda değişim yaşanmamaktaydı. Osmanlıların bazı yönüyle takip etmeye başladıkları Avrupa'da bu yüzyıl başlarından itibaren de büyük bir değişim içerisindeydi. Avrupalılar her yönüyle her şeyi keşfetme ve icat etme peşinde akıl ve bilim doğrultusunda hareket ederek bir bilinçlenme sürecine girmişti. Avrupa'da düşünce akımlarında ve siyasal yapısındaki bu bilinçlenme devri 'Aydınlanma Çağı' olarak adlandırıldı.

Böylece 18. yüzyılda Avrupalı aydınlar kendilerinin dışındaki toplumları ve medeniyetlerini daha itinalı bir şekilde gözlemeye ve araştırmaya başladılar. Özellikle de Avrupa'nın Protestan ülkeleri ve Katolik Fransa bu hususta en önde gelenleriydi. Avrupalıların dış dünyaya olan bakış açılarındaki bu değişiklikten Osmanlılar da istifade edip, 18. yüzyıl boyunca başlangıçta tedirgin ve endişeli olarak Avrupalılarla bazı alanda işbirliği yapmaya başladılar. Başlangıçta bunların ihtida edenleri tercih edilmekteyken daha sonraları bu da aranmamaktaydı.32

Hem Avrupa'da hem de Osmanlılarda eski devirlerden birbirlerine karşı kalma tabular yavaş da olsa yıkılmaya başlamıştı. Bundan dolayı Damat İbrahim Paşa uzun bir süreden sonra ilk defa çok uzun sadarette kalma başarısını sağladı ve bu süre zarfında da Avrupa ülkeleri ile barış siyaseti izleyebilmişti. Başlangıçta bazı grupların muhalifliğine rağmen zamanla bütün devlet mekanizmasını kontrolü altına almayı başarmıştı. III. Ahmed'in dikkatlerini başka yönlere çekmeyi başardı ve onun eğlence düşkünlüğünden de yararlandı. Buna ilâveten, Damat İbrahim Paşa Padişahın eğlenmesi için Sadabad sarayını inşa ettirdi. Zira burası eski saraydan uzakta olup Kağıthane'deydi. Osmanlıların model aldığı Fransa'nın en yeni modern sarayı da XIV. Louis tarafından yaptırılan Versay (Versailes) sarayı idi ve o da Paris'in şehir dışındaki bir yerde yapılmıştı. Özellikle de Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Paris'ten getirdiği Fontainebleau sarayı resimleri ve diğer mimari sanatsal değerdeki teyzinat ile Fransa kralı ve çevresindekilerin hayatları model olarak alınmaya başlanmıştı. Zaten 18. yüzyıl başlarından itibaren Fransa da, Osmanlı İmparatorluğu kadar çok kötü durumda olmasa bile nekahet ve gerileme dönemine girmişti. Damat İbrahim Paşa'yı örnek alan birçok Osmanlı ileri gelen devlet erkânı ve zenginleri Boğaziçi ve Haliç çevresinde yeni konaklar, köşkler ve saraylar inşa ettirmeye başladılar. Bu yeni oluşan

muhitteki saray ve köşklerin bahçelerinde ince zevkin ve yüksek kültürün süs bitkileri, işlemeli çeşmeler ve şadırvanlar yapıldı. Süs bitkileri arasında özellikle lale çiçeği yetiştirilmesine o kadar önem verildi ki o döneme Lale Devri denildi. Öte yandan bu devir Osmanlı başkentinde Avrupa'ya karşı uyanan merakı da göstermesi bakımından önemliydi. Osmanlıların daha önceleri Avrupa görenek ve davranışlarına karşı duyarsız kalmalarına karşın bu dönem bazı zengin zümrelerin Avrupalı tarzında ev eşyaları ve giysiler ile resim ve tabloları kullanmaya başladıkları bir dönemdir. Bu tür girişimlerin hepsi Osmanlı İmparatorluğu'nda aşırı bir savurganlık döneminin de başlangıcı olmuştu.33

Osmanlılarda Damat İbrahim Paşa'nın başlattığı bu hareketlilik sadece saraylar, köşkler ve eğlence alemleriyle sınırlı kalmadı. Edirne, Bursa, İznik, Kütahya, Konya ve kendi memleketi olan Nevşehir'de de imar faaliyetleri olup birçok güzide mimari eserler yapılmıştı. Aynı zamanda bu devir Osmanlı düşünce uyanışının başlangıcıydı. Ancak bu uyanış ve Avrupa siyaseti ve kültürüne karşı beliren ilgi küçük bir idareci grubu ve zengin zümreler için geçerli olup Osmanlı toplumunun büyük bir kısmını kapsamamaktaydı. Yine bu dönemde başta edebi eserler olmak üzere kültürel ve bilimsel eserlerin Arapça ve Farsçadan Türkçe'ye çevrilmesi için bir heyet oluşturuldu. Bu sayede Türkçe lügat kullanılmasının yaygınlaşması da sağlanılmış oldu. Bu heyetin çevirmenlerinin birkaç Batılı tarih, felsefe ve astronomi eserini de Türkçeye tercüme ettiği görülmektedir.34 Bu gibi sınırlı çeviriler geleneksel Osmanlı toplumunun zihinlerine belli bir ölçüde etki yapmıştı. Ancak hiç birisi Osmanlı diplomatik temsilcileri olan elçileri veya murahhas heyetleri kadar etkili olamamıştı. Zira bunlar Avrupalılarla ve onların askerî gücüyle savaş alanlarında karşılaşan veya elçi olarak onların başkentine giden Müslüman Türklerdi. Bunlardan Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in Babıâli'ye sunduğu

sefaretnamesi Batı uygarlığının en gelişmişlerinden birisi olan Fransa ve Fransız toplumu, kültürü, sanatı, sanayii, ekonomisi, tarımı, ticareti, sağlık kuruluşları ve askerî eğitimi dahil birçok bilgiler Osmanlılar üzerinde derin etkiler bıraktı.35

Devletin diğer elçilerinden de bu kadar süslü ve zengin olmasa bile yine de özgün ve aydınlatıcı bilgiler gelmekteydi. Sadece Osmanlı elçileri veya onların yazdıkları raporları değil asıl Osmanlı İmparatorluğu'nun aydınlanmasında yanlarında götürdükleri genç maiyetlerin önemi daha belirgindir.

18. yüzyıl içerisinde bu genç ve bilgili şahıslardan ilki Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in oğlu Mehmed Said Efendi, diğeri ise ilk daimi ikamet elçisi olarak Londra'ya giden Yusuf Ağah Efendi'nin sîrkatibi Mahmud Raif Efendi'dir. Mehmed Said Efendi Fransız dilini konuşan, Mahmud Raif Efendi ise Fransızca eser yazan ilk Osmanlı Türk'üdür. Bu iki gencin Osmanlı toplumu, kültürü ve devlet idaresi alanlarında getirdikleri yenilikler Osmanlı toplumunun batıyla olan entegrasyonunda ilk adımların atılmasında önem arzetmekteydi. Bunların sayesinde birçok geleneksel tabular yıkılmaya başlanacaktı. İlki Lale Devri'nin Avrupai tarzdaki yenileşmenin öncüsü, diğeri ise Nizam-ı Cedid'in Avrupai tarzdaki yenileşmesinin öncüsü ve ilk şehidi idi.36

Görüldüğü üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda ıslahat ve değişim süreci devletin başındakiler ve onlara yakın olanlar tarafından yapılmaktaydı ve bir halk hareketi olarak görülmemekteydi. Osmanlıların yenileşmesinde Osmanlı diplomatları ve maiyetlerinin yeri inkar edilemeyecek kadar önemlidir. Lale Devri'nin en önemli icraatı Türkçe eserler basacak olan matbaanın girişidir. Osmanlı Türkleri arasında ilk matbaanın girişi yine Yirmisekiz Çelebi Mehmed ve oğlu Mehmed Said tarafından gerçekleştirildi. Osmanlı gayrimüslim toplulukluları kendi dilleri olan

İbranice, Rumca, Latince ve Ermenice gibi dillerde eserlerini matbaalarda basmalarına karşın Türkçe bir matbaa yoktu. Mehmed Said Efendi Paris'te iken matbaaları dolaşırken kitap baskısının İstanbul'da da gerçekleştirileceğine kanaat getirmişti. İstanbul'a döndükten sonra matbaa meselesini Macar mühtedisi olan İbrahim Müteferrika ile görüşmüştü. Kendisinin Osmanlılara katılması hakkında birçok rivayetler olmasına karşın İbrahim Müteferrika 18. yüzyılda ihtida edip, devşirmelerden farklı olarak Avrupa'nın düşüncelerini, bilgilerini, teknolojilerini ve eserlerini de birlikte getiren bir zümre muhtedilerin öncüsüydü. Bunu mütakiben muhtedi olarak 18. yüzyıl boyunca Osmanlı hizmetinde çok yararlı olan Davud Gerçek, Humbaracı Ahmed Paşa, Muhtedi Osman, Seyyid Ali, İngiliz Selim, Resmi Mustafa Efendi gibi birçok değerli şahsiyet zikredilebilir.37

Matbaanın kurulması için Müteferika tarafından kitab basımının faydaları hakkında Vesiletü't-tıbaa adlı bir risale ile Mehmed Said Efendi ve İbrahim Müteferika birlikte Sadrazam İbrahim Paşa'ya müracaat etmişlerdi. Matbaa konusunda muhtemel tepkileri ve itirazları önlemek amacıyla Sadrazamın da tesiriyle dini eserler haricindeki kitapların basılması için Şeyhülislam da fetva verdi. Böylece matbaa meselesi bir uzlaşma yöntemiyle halledilip bütün kesimlerin desteği ile yayın faaliyetine geçmiş oldu. Sadrazam ve Müteferika matbaanın ordu için ne kadar önemli olduğunu göstermek amacıyla ilk basılan eserler haritalar oldu. Bunu müteakiben ilk ciddi ve kapsamlı eser olan Türkçe sözlük Vankulu'nun basılması anlamlıdır.38 Zira, Damat İbrahim Paşa Anadolu'nun önemli şehirlerinde yeniden imar faaliyetlerinde bulunduğu gibi Anadolu halkının güvenlik ve asayişi içinde önem vermekteydi. 17. yüzyıl Anadolu Türklüğü'nün ihmale uğratılmasının yaraları İbrahim Paşa'nın gayretiyle bir ölçüde olsa telafi edilmekteydi. Muhtemelen bunun en önemli

nedenlerinden birisi mutemadiyen Avrupa’da toprak kayıpları üzerine İmparatorluğun asıl çıkış yönü olan Anadolu’nun önem kazanması ve Balkan kökenli devşirmelerin giderek azalması ve gözden düşmesi de bunda etkili olmuştur. Artık İmparatorluk kendi asli unsurları olan Türk diline, tarihine, sanatına, kültürüne ve insanına daha fazla değer vermesi yine bu devirde başlamıştır. Müteferika matbaasında basılan eserler coğrafya, tarih, askerî, bilim ve teknoloji konularını içeren eserlerdi. Bu eserlerin bir kısmı Arapça ve Batı dillerinden çeviriler olmakla birlikte ilk Osmanlı Vakanüvislerinin tarihleri de basılmıştı. Müteferika matbassının sayesinde Osmanlı toplumunun gözlerini dünyaya açışında ve aydınlanmasında çok etkili oldu. Lale Devri’nin en kalıcı ve tesirli mirası olan matbaa Osmanlı uyanışının devam etmesi ve Osmanlı aydınlanmasının sürekli olmasını da temin etmesi bakımından da önemliydi.

E. İran Savaşları ve Osmanlı’daki Yansımaları: Patrona Halil İsyanı

Damat İbrahim Paşa Osmanlı İmparatorluğu’nda zedelenen birçok temel taşları yerine koymuştu. Viyana sonrasından beri ilk defa her alanda bir kalkınma ve disiplin görülmeye başlanmıştı. Ancak İstanbul’daki eğlence alemlerinde yapılan savurganlık neticesinde yeni vergilerin konması ülkede sağlanan sosyal ve iktisadî dengeleri sarsmaya başlamıştı. Anadolu ve Rumeli’de tekrar eşkiyalık ve isyan hareketleri çıkmaya başladı. Ülkede enflasyon, kıtlık ve salgın hastalık ve asayişsizlik dönemine girilmesine rağmen Sadrazam idaresindeki hükümet bunları önlemek için de hiçbir şey yapmamaktaydı ve her geçen gün giderek kötüleşmekteydi. Bu kötü gidişat III. Ahmed ve Damat İbrahim Paşa dönemini İran cephelerinde sefer açılması ve bu seferlerin yarattığı sıkıntılar dolayısıyla sona erdirdi. İran 18. yüzyıl başlarından itibaren karışıklıklar içerisindeydi ve bu nedenle Damat İbrahim Paşa, izlediği savurganlık

politikasının neticesi olarak Osmanlı tebaasının vergi yükünü hafifletebilmek için bir savaş arzu ediyordu. Savaş küçük ama elde edilen kazanç çok olmalıydı. İşte bu sıralarda İran'ın içinde bulunduğu konum dolayısıyla bu şansı yakalandığını hisseden Sadrazam harekete geçmek için fırsat kollamaktaydı. Safevilerin en son hükümdarı olan Şah Hüseyin'in (1694-1723) zamanla iktidarı zayıflamaya başlayıp İran'ın bazı yerlerinde iç karışıklıklar çıkmaya başlamıştı. Nihayet Kandahar eyaletindeki bir Afgan aşireti Mahmud Han'ın önderliğinde 1712 yılında Kandahar'daki Safevi valisini öldürdü ve sonra da 1723 yılında İran'ın başkenti İsfahan dahil birçok yeri ele geçirdi. Şah Hüseyin esir düşmesine karşın oğlu Tahmasb Tebriz'e kaçarak orada kendisini II. Şah Tahmasb olarak ilan etti.39

Safevi zulmü ile birlikte Hiristiyan Gürcülerin tehditleri altında yaşayan Kafkasya'nın Sunnî Müslümanları özellikle de Şirvanlılar (Dağıstanlılar) Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesi altına girmek istemekteydiler. Aynı zamanda Tahmasb da kendisinin Osmanlılar tarafından Şah olarak tanınmasını istemişti. Kafkasya'da Osmanlılar lehine güçler dengesinin değiştiğini anlayan Çar I. Petro bölgedeki bu durumdan istifade ederek ordusunu kuzeyden Kafkasya'ya indirdi ve 1723 yılı sonbaharında Derbent ve Bakü'yü işgal etti. Babıâli, Rusya'nın bu atakları karşısında Kafkasya gibi İran'ın da Rus işgaline maruz kalabileceğinden korkmuşlardı.

Bundan dolayı Sadrazam Damat İbrahim Paşa bir an önce harekete geçip çöken ve parçalanmakta olan Safevi Devletin'den pay almak istemekteydi. Zaten 1721 yılında Safevilerin karışıklık vaziyetini ve Afganlıların Safeviler üzerindeki hareketlerini öğrenmek maksadı ile Dürrî Ahmed Efendi adındaki Osmanlı elçisi Sadrazam tarafından Safevi başkentine gönderilmişti. Osmanlılar 1723 Nisan'ından itibaren savaş hazırlıklarına başladı. 1723 ve 1725 yılları arasında üç koldan İran üzerine

sefer yapıldı. Bu yıllar arasında Kars merkezli Kafkas cephelerinden hareket eden Osmanlı orduları sırasıyla Tiflis ve Gori'yi aldılar ve Rusların Bakü'yü işgali üzerine daha doğuya giden Osmanlılar Revan, Nahcivan ve Gence'yi ele geçirdiler. Orta yol olan Van üzerinden Tebriz ve Güney Azerbaycan ve Erdebil ele geçirildi. Güney cephesinde Bağdat üzerinden Kirmanşah ve Luristan bölgeleri ele geçirilmişti. Böylece Osmanlılar bölgedeki bazı Sunnî halkın da kendilerine yardım etmeleriyle Batı İran'ı ele geçirmeleri Babıâli nezdinde ve İstanbul halkı üzerinde büyük bir memnuniyet ve coşku yaratmıştı. İki yıl gibi kısa bir sürede Safevi İran'ın en önemli merkezleri ele geçirilmişti ki Osmanlıların en parlak zamanlarında bile İran coğrafyası üzerinde böyle olağanüstü bir başarı gösterilememişti. Batı da kaybedilen toprakların yerine Doğuda yeni toprakların kazanılması Osmanlıların maneviyatını tekrar yükseltmişti.40

Ancak Batı İran'da Rus varlığı Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya'yı karşı karşıya getirmişti. Özellikle de II. Tahmasb Osmanlılardan umduğu yardımın ulaşmaması üzerine Rusya'ya meyledip Derbent ve Bakü'nün işgalini kabul etmişti. Buna ilâveten II. Tahmasb'ın Ruslara Afganlıları kovalayarak kendi tahtını ele geçirip yardım etmeleri karşılığında Gilan, Mazenderan ve Esterabad'ı vereceğini taahüd etmesi, Osmanlıların Güney Kafkasya'daki durumunu sarsma anlamına geldiği gibi Rusya'nın İran'ın iç işlerine karışmasına imkan tanıması anlamına da gelmekteydi. Rusların Azak denizi ve Özi nehri boylarında birtakım emeller peşinde koşarken ani bir şekilde Hazar Denizi'nin kuzey batısından İran'a doğru kaymaları Osmanlılarla Rusları tekrar farklı bir coğrafyada çatışmaya sürüklemekteydi. Rusya'nın Güney Hazar ve Güney Kafkasya bölgelerinde üstünlük kurma girişimlerinden rahatsızlık duyan Babıâli Rusya'ya karşı sertlik politikası izlemeye başladı. Doğuda Rusya ve Osmanlılar arasındaki gerginlikten, doğu ticareti hayatının tehlikeye girmesinden endişe eden

Fransa'nın İstanbul elçisi Marquis de Bonnac vasıtasıyla tarafların diplomatik temsilcileri bir araya getirtmeyi başardı. Görüşmelerde Rus elçisi İwan Nepluyeff yaptığı teklifte Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırları için geçerli tehlikenin Rusya'nın güney bölgeleri için de geçerli olduğunu belirtip İran topraklarının Osmanlılar ile taksimatını teklif etmekteydi. Uzun müzakerelerden sonra 24 Haziran 1724'de yapılan İran Mukasemenamesi Antlaşmasıyla Osmanlılarla Ruslar İran'ın taksimi için anlaştılar. Bu antlaşma gereğince Osmanlılar Gürcistan, Şirvan ve Azerbaycan'ı ellerinde tutup, Rusya'nın'da Kafkasya'nın Hazar bölgesinde, Gilan, Mazenderan ve Esterabad'daki varlığı tanınmıştı. Her iki tarafta II. Tahmasb'ı şah olarak tanımaktaydılar. Diğer maddeler ise Afganlıların İran'daki varlıklarının tehlikeli boyutlara varması halinde tarafların bu tehlikeyi bertaraf etmesi için işbirliği yapmaları hakkında idi.41

Genel olarak bu antlaşma ile Rusya ve Osmanlılar birbirleriyle savaşmaktan kurtuldukları gibi Batı İran topraklarını istekleri doğrultusunda ele geçirmenin sevincini paylaştılar. Ancak Sunnî Müslümanların çoğunlukta bulundukları Bakü dahil Hazar civarındaki yerlerin Ruslara terki, Şiîlerin yoğun olduğu güney batı İran havalisinin Osmanlılara düşmesinden dolayı Damat İbrahim Paşa tenkide uğramaya başlandı. Öte yandan Tahmasb da kendi ülkesinin batı topraklarının iki devlet tarafından paylaşılmasına rıza göstermeyeceğini belirtmişti.

Her şeye rağmen Osmanlı erkânı ve İstanbul halkı doğuda Şiî Safeviler üzerine galip gelinmesinden kendi dertlerini bir süre unutup hoşnuttular. Ama İran'ın iç dengesi ve dolayısıyla dış siyaseti yeniden değişivermeye başlamıştı. İran'daki bu hızlı değişiklikler kısa zamanda mevcut durumları değiştirmeye yol açacak cinstendi ve hem padişahın hem de sadrazamın düşmesine sebep olacaktı. II. Tahmasb Afganlılarla giriştiği mücadelelerde

başarısızlığa uğramaktaydı. Tam bu sıralarda Afganlılarla mücadele eden Horasan Türkmen aşiretleriyle işbirliği yapmak için Horasan'a gitti.

Horasan Türkmenlerinin İran'da II. Tahmasb'ın yanında mücadeleye girmesi üzerine Mahmud Han'ın yerine geçen amcazadesi Eşref Han Osmanlılara büyük ödünler vererek 4 Ekim 1727'de Hamedan Antlaşması yapıldı. Bu antlaşma neticesinde tarihçi Mehmet Raşid Efendi paşalık payesiyle Ağustos 1728'de İsfahan'a elçi olarak gönderilmişti. Neticede II. Tahmasb, Horasan'da Kayar boyu lideri Fetih Ali Han ve Afşar boyu lideri Nadir Han'ın yardımlarıyla Afganlıları yalnız İran değil Afganistan'dan da çıkardı. Böylece 1729'da II. Tahmasb bunların himayeleri altında Safevi tahtına çıktı. Nadir Han komutasındaki İran ordularının Batı İran havalisinde Osmanlıların elinden bazı yerleri alması Osmanlıları zor durumda bıraktığı gibi, II. Tahmasb Osmanlılardan ve Ruslardan da İran topraklarından çıkmalarını talep etmişti. Bu durum İstanbul'da gizliden gizliye Damat İbrahim Paşa'nın uygulamalarına ve sefahat hayatına beslenen kin, bu sarsıntıdan istifade edilerek kendini göstermişti. Sadrazama karşı olanlar derhal harekete geçerek halkı kışkırtmaya başlamışlardı. Durumun ciddiyetini gören ve savaştan kaçınan Sadrazam Damat İbrahim Paşa Haziran 1729'da İran'la anlaşarak Safevilerin Tiflis, Revan, ve Şirvan'ı Osmanlılara bırakıp Kirmanşah, Tebriz, Hamedan ve Luristan'ı geri vermekte uzlaştılar. Ancak Nadir Han bu şehirleri boşaltan Osmanlıları izleyerek Farahan'ı aldı ve Osmanlı ordusunu Tebriz yakınlarında yenilgiye uğrattı. Son birkaç yıl içerisinde Nadir Han'ın önderliğinde bütünleşen İran askerleri karşısındaki gerileme ve sonunda Tebriz'in de düşmesi üzerine alınan İran seferine çıkılmasına karar verilmesine rağmen başta III. Ahmed ile Damat İbrahim Paşa'nın kararsız ve isteksiz tutumları gözle görülür bir şekildeydi. Zaten İstanbul'da

Lale Devri'nin zevk ve lüks savurganlığıyla suçlanan idarecilerine karşı sert ve hiddetli bir hava esmeye başladı.42

İran seferi için ordunun büyük bir bölümü Üsküdar'da hazırlık yaparken bir kısım yeniçerinin başlattığı ayaklanma hareketinin başında Patrona Halil adında Arnavut bir yeniçeri vardı. 28 Eylül 1730'da Patrona Halil ve yandaşlarının başlattığı isyan hareketi yüzlerce sivil ve askerîn bunlara iltihakıyla genişledi. Sadrazama gücenik ve muhalif olan bazı ulema ve idareciler de bu isyana katılıp desteklemişlerdi. Sadrazam Damat İbrahim Paşa ve yakınlarını hedef alan hareket karşısında 29 Eylül 1730'da III. Ahmed Sadrazam ve yakınlarını azlettirip boğdurtmasına rağmen isyan yatışmayınca III. Ahmet tahttan feragat etti ve 1 Ekim 1730'da yerine II. Mustafa'nın oğlu I. Mahmud tahta çıkartıldı. Ayaklanmanın lideri olan Patrona Halil ve taifesi İstanbul'a dağılıp eski idarenin siyasî ve kültürel simgesi olan Saadabat ve benzeri saraylar ve köşklerle donatılmış mekanlar Lale Devri sona ersin diye yerle bir edildiği gibi önlerine gelenleri öldürmüşlerdi. Ancak yapılan bu maddi tahribatlara rağmen bu devirde başlayan genel uyanış ve aydınlanma artık bastırılamayacak kadar çok yayılmıştı. Zaten I. Mahmud isyancıların ıslahat ve yenilikleri ortadan kaldırma ve eskiye dönüş isteklerini hiçbir şekilde tasvip etmemekteydi. Patrona Halil ve yandaşları isyan başarılı bile olsa I. Mahmud'un ilk fırsatta kendilerini yok edeceğinden de korkmaktaydılar. Bundan dolayı güçlerini mümkün olduğu kadar sürdürmek amacıyla önemli devlet makamlarının itimat ettikleri kişilere verilmesi için mücadele verip halkı daha fazla soyup ezme yoluna koyulmuşlardı. Neticede I. Mahmud İranlılara açılacak seferi konuşmak üzere Patrona Hail ve yandaşlarını saraya çağırıp ve burada 25 kasım 1730'da boğdurdu. Patrona Halil'in arta kalan yandaşları dağılıp İstanbul tarihinin en tahripkâr ayaklanmasından kurtuldu ve Patrona İsyanı sonuçlanmış oldu.43

II. Avrupa'ya Açılma:

I. Mahmud Dönemi

A. Osmanlı Devlet Hizmetinde

Avrupalılar

Patrona Halil ayaklanmasının sonuçlanmasından sonra I. Mahmud devlet idaresine tam hakimiyet kurdu. Zira babası II. Mustafa Şeyhülislam Feyzullah Efendi'ye amcası III. Ahmed de Sadrazam Damat İbrahim Paşa'ya devlet işlerini büyük ölçüde havale ettiklerinden dolayı kanlı ayaklanmalar vesilesiyle devrilmişlerdi. Bu hataya tekrar düşülmemesi için devlet erkânı arasında denge sağlayıp onları sık sık değiştirerek kendi iktidarını kuvvetli kılmıştı.44 I. Mahmud amcası III. Ahmed döneminde başlatılan yenilik hareketlerinin daha azimli ve planlı bir şekilde yürütülmesini sağladı. III. Ahmed zamanında De Rochfort adındaki bir Fransız Huguenot (Fransız Protestanı) subayı çağrılıp Osmanlı ordusunun ıslahı için bir rapor hazırlatıldığı gibi, kendisi de Avrupa'nın gelişmiş ve üstün askerî yöntemleri ve tekniklerine göre yetişmiş Osmanlı askerî erkânı olmadığını bildiğinden, bir Avrupalı askerî danışman getirtmeye karar verdi.45 Bundan sonraki yüzyıllarda Osmanlılar Avrupa ile bu teknik ve askerî uzmanlar aracılığıyla bağ kuracaklardı. I. Mahmud'un bu işler için kullandığı danışman Bonneval Kontu Claude Alexandar'dır. Bir Fransız soylusu iken bazı anlaşmazlıklar sebebiyle Fransa'dan ayrılıp Avusturya hizmetine girmesine rağmen orada da geçinemeyerek Saraybosna'ya giderek Osmanlı İmparatorluğu hizmetine geçmek istediğini bildirmişti. Osmanlılarda Avrupalı gayrimüslim birisinin doğrudan devlet hizmetinde çalıştırılması geleneği yoktu. Zaten ülke yeni bir ayaklanmadan çıkmış olup dinini değiştirmemiş bir Hıristiyan'ın hizmeti kabul edilecek bir hadise gibi gözükmemekteydi. Formül ise Bonneval'in İslâmiyetli kabul etmesiydi. Nitekim Bonneval'ın ihtida ederek

Ahmed adını almasıyla mesele çözülmüş oldu. İstanbul’a gelerek geri hizmetlerde çalışmaya başladı ve Sadrazam Topal Osman Paşa’nın da dikkatini çekti. Özellikle Topal Osman Paşa Avrupa taktikleri, disiplin ve silahları ile donanmış modern bir piyade kuvveti kurulmasına taraftardı ve bu yönde I. Mahmud’’un ilgisini çekmeyi başarmıştı.

Eski Humbaracı ocağını ıslah için seçilen Ahmed büyük bir başarı sağladı ve bundan sonra Humbaracı Ahmed Paşa olarak anılacaktı. Bu atama ile sonraki gelenekçi ıslahatların sık sık baş vurdukları bir örnek ortaya çıktı: tutucu muhalefet ile çıkarcıları ayağa kaldırmamak için eski yapının biçimi içinde yeni teşkilatların kurulmasıydı. Humbaracı Ahmed Paşa, tüm askerî kurumları Fransız ve Avusturya modellerine göre yeniden kurmak için I. Mahmud’a bir plan sundu ancak bozuk ve düzensiz Osmanlı askerî sistemini kökünden değiştirecek olan bu plan Yeniçeri muhalefetine takılıp engellenmesi üzerine tüm gücünü bir yüzyıl sonra Yeniçeri ocağını topa tutacak olan ve Osmanlıların ilk askerî alandaki yenileşmesinin simgesi ve buna paralel olarak diğer yan kurumları da tesiri altına alacak olan topçu birliklerinin kurulmasına harcadı.46

Humbaracı Ahmed Paşa’ya talimgâhlar ve kışlalar tahsis edildi. Bunlara ilâveten modern yapılanmanın gereksinimi olan başarılı ve çağdaş topçu ocağı için gerekli bir mühendis okulu olan “Hendesehane” kuruldu. Humbara ocağı mensupları düzenli aylıklı, disiplinli ana okullu olarak askerliği meslek haline getirmiş modern anlamda Avrupai tarzdaki Osmanlı kurumunun ilk örneği olarak kabul edebilir. Bu ocak Fransa ve Avusturya askerî yöntemleri örnek alınarak teşkilatlandırılıp, üniformaları dahi klasik Osmanlı kıyafetlerinden farklılık göstermekteydi. Humbaracı Ahmed Paşa’nın işi çok zordu. Bu yüzden kendisi askerî ve teknik alandaki çalışmalarında ihtida eden üç Fransız subayı, İrlandalı ve İskoçyalı paralı askerlerden de yararlandı. Diğer yandan bu ocağa alınacak askerî öğrenci

seçiminde de titizlik gösterilmiş her hangi bir olaya sebebiyet vermemek için Saray muhafızı Bostancı birliklerinden ve diğer eski birliklerden de öğrenci alınmasıyla muhtemel huzursuzluklar giderilmişti. Humbaracı Ahmed Paşa'nın oluşturduğu modern birliklerin 1736'da Avusturya'ya karşı çıkarılması ve başarıları teknik açıdan geri kalmışlıklarının bilincinde olan Yeniçerilerin muhalefetiyle karşılaştı. Humbaracı Ahmed Paşa kısa bir süre görevden uzaklaştırıldıktan sonra tekrar göreve iade edildi ve 1747'de vefatına kadar hizmet etti. Ölümünden sonra evlatlığı Milanolu Süleyman Ağa adındaki bir mühtedi tarafından da bu iş sürdürülmeye çalışıldı. Ancak giderek artan Yeniçerilerin muhalefeti yüzünden bu faaliyet 1750'de durdurulmuştur. Humbaracı Ahmed Paşa sadece askerî alanlarda değil aynı zamanda I. Mahmud'a dış işlerinde fikir vererek imparatorluğun savunmasının askerî güce olduğu kadar ekonomik güce de dayandırılmasını tavsiye etmekteydi. Bunlara ilâveten, saray teknik hizmetlerinin modernleştirilmesi için katkıda bulundu. Top dökümhanesi, baruthane ve tüfek fabrikası kurdurdu. Öte yandan topçu ocağı dışındaki askerî unsurlar da ıslahat yapılması gerektiğini bilmekteydi. Diğer birliklerde köklü bir yenilik yapamayıp ancak onları daha çok disiplin ve düzenli yapmaya çalıştı.47 Padişah çok geniş çaplı ıslahatlar yapmak niyetindeydi fakat yeni bir isyan korkusu özellikle de yeniçerilerin muhalefeti bunda en önemli rol oynamaktaydı. Gelenekçi tarzdaki ıslahat ve yenilik hareketleri orduyu daha kuvvetli kılmakla birlikte ilerleme ruhunu kıpırtacak ve üstlerinden ölü toprağını kaldıracak bir esin kaynağı olamamıştı.

Bu dönemde geleneksel ıslahat anlayışının bir devamı niteliğinde Lale Devri'nde başlatılan kültürel faaliyetler bizzat I. Mahmud'un sayesinde daha da pekiştirildi. Müteferrika matbaasına maddi destekte bulunup, şair, yazar ve sanatçılara yardım edildi. İstanbul'da halk kütüphaneleri açılıp, ülkenin her yerine görevliler gönderilip önemli kitap ve elyazmaları

toplatıldı. Devrin uyanış ve aydınlanma hareketine paralel olarak kağıt ihtiyacını karşılamak için Yalova'da ilk kağıt fabrikası kuruldu. Bu fabrikayı işletmek için Polonya'dan işçiler getirtilip, bu üretime ek olarak Fransa, Venedik ve Polonya'dan da kağıt ithal edilmesi bu hususta Padişahın ne kadar yenilikçi ve Osmanlıyı modern ve çağdaş dünya devleti haline sokma gayreti içerisinde olduğunu göstermektedir. Öte yandan, İstanbul'un bazı bölgelerinin su meselesini kökünden çözmek için yeni bir sistem oluşturulmuş, 150 yıl ilerisine kadar İstanbul'da ciddi bir su sıkıntısı yaşanması engellenmiştir.48

B. Osmanlı Devletinin Doğudaki

Yeni Rakibi: Nadir Han

I. Mahmud tahta çıktığında Osmanlıların Nadir Han ordusuyla olan çatışması sona ermemiş, ancak Patrona Halil ayaklanması neticesinde Osmanlılar karşılık verememişlerdi. İlk çarpışmalar Nadir Han'ın Herat civarında Afganlılarla mücadelesi sebebiyle Şah Tahmasb komutasındaki İran ordusunun Osmanlıların elinde bulunan Revan'a 1731 baharında saldırmasıyla başladı. Neticede Osmanlılar Azerbaycan ve Irak cephelerinde Şah Tahmasb'ın ordularını feci şekilde yendiler ve Tebriz, Kirmanşah ve Hamedan zaptedildi. Şah Tahmasb'ın barış istemesi üzerine 10 Ocak 1732'de Ahmed Paşa Muahedesi olarak bilinen barış antlaşmasıyla savaş sona erdi. Ancak Tebriz başta olmak üzere Batı İran ve Azerbaycan İran'a bırakılmış sadece Kafkasya Osmanlılarda kalmıştı.49 Osmanlıda halâ diplomasi anlayışının yerleşmediğini ve murahhas olarak askerî erkânın kalem ehli kadar başarılı olmadığının en iyi örneğini bu antlaşma olarak görebilmekteyiz. Gerçekten de Osmanlı askerî erkânlarının yürüttükleri barış müzakerelerinde Osmanlıların savaşta kazanmalarına rağmen masa başında kaybettiklerini görmekteyiz.

Bu antlaşma her iki tarafı da tatmin etmiş değildi. I. Mahmud Tebriz'in terk edilmesine yetki vermediği halde İran'a bırakılmasına içerlemişti. Doğuda Afgan meselesini halleden Nadir Han bu antlaşmayı tanımadığını bahane ederek Tahmasb'ı tahtan indirdi ve 7 Temmuz 1732'de yerine bir yaşından bile küçük oğlu Abbas'ı geçirip İran'da iktidarı tam olarak ele geçirdi. Nadir Han en büyük amacının Osmanlılara kaybedilen toprakları kurtarmak olduğunu beyan etti. Nadir Han 1733 yazında Osmanlıları gafil avlayarak Irak yerine Kafkasya'ya saldırıp Rusların yardımıyla Şirvan'ı aldı. Tiflis'i kuşattı ise de alamadı. Ancak Nadir Han 14 Temmuz'da Bogaverd civarında Arpaçay muharebesinde Osmanlı Şark Seraskeri Abdullah Paşa komutasındaki orduyu yenilgiye uğratması üzerine Gence, Tiflis ve Revan'ı işgal etti. Artık 1735 yılı ortalarında Kafkasya'daki başarılar gibi Irak cephesinde Kerkük, Derne ve Şehrizor gibi yerlerin işgaliyle Nadir Han büyük ölçüde hedefine ulaşmıştı ve Osmanlılarla barış yapmak istediğini bildirdi.50 1733'de Rusya ile Avusturya arasında Osmanlılar aleyhine yapılan ittifak neticesinde Kuzey komşularının savaşa hazırlanmalarını sezdiğinden Nadir Han'ın teklifi Babıâli tarafından hemen kabul edilmişti.51 Nadir Han Osmanlıları ve Rusları kendi ülkesinden çıkaran muzaffer bir kurtarıcı olarak nam salmış ve çocuk Şah Abbas'ın ölümü üzerine İran halkının ileri gelenlerinin temsilcilerini toplayarak kendisini 6 Mart 1736'da Şah ilan ettirmiştir. Böylece 236 küsur yıllık Safevi hanedanı sona erip yerine Afşar hanedanı geçmiş oldu. Yapılan müzakerelerde 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla belirlenmiş olan sınırlarda mutabakata varılmasına rağmen Şiî Caferî mezhebinin beşinci mezhep olarak kabulü üzerinde uzlaşma sağlanamadı. Ancak Nadir Han'ın Şah olarak tanınması üzerine barış tesis edildi. Nadir Han'ın İran'da Sunnîliği resmen tanıması ve Caferî din adamlarının gücünü azaltması her iki ülke arasındaki sorunları büyük ölçüde azaltmaya yönelikti. Zira Nadir Şah'ın

batıdaki kuvvetlerini Afganistan ve Hindistan üzerine sevk ederek Hindistan'ı ilhak etme arzusunu gerçekleştirmek için bu barışın yapılması onun işine de yaramıştı.52

C. Rusya ve Avusturya

Savaşları (1736-1739)

Rusya, Avrupalı bir devlet olabilmek için çevresindeki açık denizlere inmek amacıyla 15. yüzyılın ikinci yarısından beri gayret etmekteydi. Ancak bu hedefi I. Petrü zamanında önce Azak'a ulaşması sonra da İsveç Kralı XII. Şarl'ı yenerek Baltık'a çıkmasıyla gerçekleştirdi. Baltık'ın doğusunda İsveç'in 1721 Nystad Antlaşmasıyla saf dışı edilmesi üzerine Rusya Karelya, Ingirya, Estonya, Livonya ile Finlandiya'nın güney batısını alarak Doğu Baltık'ın elde edilmesiyle Kuzey Batı Avrupa'dan istediğini koparıp 'Batıya açılan ilk kapıyı' açmıştı.53 Ancak I. Petro'nun Prut Antlaşması sonucunda Azak ve Karadeniz'e inme hayalleri sona ermesine karşın kendinden sonrakilere hedefi de işaret etmişti. Osmanlılar ise 1723'te başlayan İran savaşları sebebiyle batı ve kuzey sınırlarında meydana gelecek bir çatışmadan kaçınmaktaydılar. Hatta onlar İran meselesi sebebiyle Kafkasya'da birkaç kere savaş durumuna gelmelerine rağmen anlaşmışlardı. Osmanlılar Batı ile herhangi bir şekilde çatışmama arzusuna rağmen 1736 yılında tam İran savaşının durakladığı bir sırada Avusturya ve Rusya ile savaşa girmek zorunda kaldı. Şubat 1733'te Polonya Kralı ve Saksonya Elektörü I. Frederick August'ün ölümü ve yeni kral seçimi yüzünden Doğu Avrupa'da gerginlik baş gösterdi. Lehistan krallığı mücadelesinde Avusturya ve Rusya'nın ortak adayına karşın Polonya kendi soylularından Stanislas Leszczinski'yi destekledi ki bu şahıs Fransa Kralı XV. Louis'in kayınpederi olduğundan dolayı Fransa'da bu mücadelenin içine girmek zorunda kalmıştı.54

Öte yandan 1733 yılında sadece Lehistan meselesinde değil aynı zamanda Avusturya ve Rusya gizli bir antlaşma ile Avusturya bir Rus-Osmanlı savaşına katılmayı ve savaş sonunda elde edilecek toprakların yarı yarıya bölünmesini kabul etmişti. Bu gizli ittifak neticesinde hemen harekete geçen Rusya ve Avusturya kendi destekledikleri I. Frederick August'ün oğlu prens II. Frederick August'ı Ekim 1733'te Fransız adayı yerine Lehistan tahtına çıkardılar. Fakat Babıâli İran savaşı sebebiyle Avrupa'daki bir savaşa girmemekte kararlı olduğundan Lehistan tahtı için Fransa'nın ısrarla yanında savaşa katılması yönündeki tekliflerine rağmen savaşa katılmadı. Lehistan meselesini büyük ölçüde halleden Rusya ve Avusturya Osmanlılar üzerinde bir toprak paylaşımı anlaşması yapıp savaşa hazırlandılar. Rusya başta Kırım ve Azak'ı, Avusturya'da başta Bosna-Hersek'i işgal edeceklerdi. Rusya, Osmanlıların Kırım Tatarlarının akınlarını önleyemediğini bahane ederek I. Mahmud'a bir ültimatom göndererek Prut Antlaşması'nı tanımadığını bildirip bazı ağır taleplerde bulundu. Osmanlılar ne kadar savaştan sakınmak istediyseler bile, kendilerini korumak için de kaçınmayacaklarını bildirdiler. Bunun üzerine İngiltere ve Hollanda barış önerdilerse de, Fransız elçisinin önerileri Babıâli'ce daha makul görülmekteydi. Zaten 10 Nisan 1736'da Rusların Azak kalesine taarruzları ve Kırım'a yönelik saldırılarının başladığı haberlerini alan Babıâli de 2 Mayıs 1736'da savaş ilan etti. Ancak Avusturya'nın savaşa hazır olmaması yüzünden Osmanlılara aracılık yaparak zaman kazanmak istemelerine inanan bazı idareciler yüzünden Osmanlı İmparatorluğu savaşa hazırlıksız yakalandı. Böylece 1736'da bir seri yenilgiler alıp Ruslar Kırım ve Azak'ı işgal ettiler ancak bölge halkının büyük bir direnişi ile zor şartlar altında kalıp Kırım'dan geri çıktılar.55

1737 yılında Avusturya'nın oyalama taktiğinin bir parçası olan barış müzakereleri sırasında Ruslar Bender'e saldırıp püskürtülmelerine karşın

Özi ve Kırım'ı işgal ettiler. Aynı sırada Avusturya'da üç koldan Eflak, Sırbistan ve Bosna üzerine saldırıp büyük başarılar elde ederek güneye doğru ilerlemeye başlamalarına karşın yaz sonunda kendilerini toparlayan Osmanlılar karşı saldırıya geçip Niş, Bükreş ve Banyaluka'da Avusturya birliklerini geri püskürttüler. Avusturya'nın yenilgileri üzerine Rus orduları geri çekilmeye başladığında Osmanlılar Özi'yi geri aldılar. Osmanlıların bu başarıları devlet erkânına mücadele azmi verip kış mevsiminde Fransızların arabulucu teklifleri dahi reddedildi. Özellikle Avusturya cephesindeki büyük başarılardan sonra Osmanlılar, 1738 ve 1739 yıllarında Tuna boyunca ilerleyip Belgrad, Semendire, Orsova ve diğer birçok irili ufaklı şehir, kasaba ve kaleleri almıştı. Böylece bu cephede iki yıl üst üste kazanılan savaşlar neticesinde 20 yıl önce kaybedilen yerler geri alınıp Tuna savunma hattı tekrar kurulmuştu. Avusturya idaresindeki Berg Düklüğü'nün Prusya tarafından işgalini tanıyacağına dair Mart 1739'da Prusya kralı I. Frederick William ile Fransa Başbakanı Kardinal Fleury arasında gerçekleştirilen bir gizli antlaşma ayrıca Avusturyalıların savaşın ancak Ruslara yarayacağını anlamaları, 18 Eylül 1739'da imzalanan Belgrad Antlaşması'yla Pasarofça'da kazandıkları tüm kazançları kaybetmiş oldular. Böylece Tuna ve Sava yine iki imparatorluk arasında sınır oldu.56

Son iki yıl boyunca Osmanlı ordusunun ana kısmı Avusturya cephesinde çarpışırken, Ruslara fazla ehemmiyet verilmediğinden dolayı da Kırım başta olmak üzere Boğdan ve Eflak Ruslara karşı savunmasız bırakılmıştı. Rusların Münnich komutasındaki orduları Osmanlıları zor durumda bırakmak için önce 1738'de Balkan Ortodokslarını isyan ettirmeye çalıştı ve bir yıl sonra da kendisi harekete geçerek, Lehistan'la yapılmış olan bir antlaşmaya dayanarak Polonya topraklarından ordusunu geçirterek Hotin, Bender ve

arkasından da Boğdan'ın merkezi Yaş'ı işgal edip Eflak'a saldırmayı planladığı sırada Belgrad Antlaşması haberi Rusların bütün planlarını alt üst etti. Avusturya'nın barış antlaşması yapması üzerine yalnız kalan Rus komutan Münnich üzerinde korku ve panik yarattı. Zira bu sıralarda İsveç-Fransa ittifakı, Osmanlılar ile Prusya arasında antlaşma müzakerelerinin yürütülmesi ve Osmanlılarla İsveç arasında ticaret antlaşmaları için yapılan müzakereler Rusları tedirgin etmekteydi. Osmanlıların bütün güçlerini bu cepheye kaydırıp karşı saldırıya geçeceklerinden korkmaktaydı. Balkanlı Ortodokslar ile Boğdanlılardan da umduğu yardımı göremeyen Münnich, 1736'da Kırım'da uğradıkları gibi bir yıkıma yol açacak zayiatla karşı karşıya kalmıştı. Böylece 3 Ekim 1739'da Münnich'de Fransızların aracılığını ve barışı kabul etmesiyle Belgrad'a temsilci gönderilip İkinci Belgrad Antlaşması da Ruslarla aktolundu. Neticede Ruslar bütün isteklerinden vazgeçmiş oldular.57

Yapılan antlaşma neticesinde Ruslar, Azak'ı ve diğer işgal ettikleri bütün yerleri geri verip, Azak Denizi ve Karadeniz'de askerî ve ticarî gemi bulundurmayacaklardı. Kazak baskınlarının sona ermesine karşılık Kırım Tatarları da Rus topraklarına akınlar düzenlemeyeceklerdi. Ruslar Osmanlı topraklarındaki Hıristiyanlığın kutsal yerlerini ziyaret edebilecekleri gibi ticaret de yapabileceklerdi. Ancak diğer yabancılara verilen imtiyazlarla tanınan vergi muafiyeti ve diğer tavizler onlara verilmeyecekti. Böylece Osmanlılar bu savaşta batı cephesinde olduğu kadar doğu cephesinde de kayıplarını yeniden elde etmiş olmaktaydı. Büyük kayıplara rağmen Ruslar Avusturya'ya göre bu savaş neticesinde daha kârlı çıkmış gibi gözükmekteydi. Azak'ı kaybetmelerine rağmen gelecekteki Kırım baskın ve akınlarının mesuliyetini Osmanlılara yükleyip Kırımlılar büyük ölçüde pasifize edilmiş olup Osmanlının Kuzey sınırlarının emniyeti gelecekte zayıflatılmış oldu. Kutsal yerlerin ziyaret ve

ticaret izniyle daha önceden olduğu gibi Osmanlı topraklarındaki Ortodoksları kışkırtmaya devam edebileceklerdi. Öte yandan Avusturya'ya nazaran Rusların savaş alanlarındaki başarıları Avrupa'da kendilerine önemli bir ün kazandırmış ve I. Petro'nun başlattığı Rusya'nın modernleşme girişimlerinin halefleri tarafından da olumlu bir biçimde sürdürüldüğünü göstermişti. Bundan dolayı Avrupalı güçler arasında Rusya'nın hatırı sayılır derecede itibarı ve kredisi artmıştı. Hatta Rusya geri çekilmesine rağmen işgal ettiği coğrafya ve topluluğu tanıdığından dolayı gelecekteki saldırılarının alt yapısını öğrenip daha ciddi bir şekilde hazırlanacak bir saldırının temellerini atmış oldu.58

Belgrad Antlaşmalarıyla Osmanlılar 1699'daki Karlofça sonrası ilk defa iki güçlü devletle başa çıkabilmiş ve onları geri çekilmeye mecbur etmişti. Bu durum Karlofça ve Pasarofça Antlaşmaları ile kaybedilen zararların bir kısmının telafisi anlamına gelip Osmanlı halkı tarafından sevinçle karşılanmıştı. Gelenekçi ıslahatçılar Avusturya ve Rusya savaşlarındaki başarıların, yeniliklerin değerinin inkar edilemeyecek kadar önemli olduğunu vurgulamaktaydılar. Yapılan antlaşmalar gereğince taraflar dostluklarını pekiştirmek amacıyla karşılıklı elçilik teatisinde bulunmaları sebebiyle 1740 yılında Canikli Ali Paşa Viyana'ya ve Mehmed Emni Efendi de Petersburg'a gönderildiler.59

Osmanlıların Belgrad Antlaşması'ndan üstün bir şekilde çıkması sonucu Avrupa'daki itibar ve kredisinin arttığını görmekteyiz. Daha önce İsveç'le başlatılan savunmaya yönelik ittifak antlaşması 22 Aralık 1739'da imzalandı.60 Buna ilâveten Osmanlılar 7 Nisan 1740'da İki Sicilya Krallığı ile dostluk ve seyrisefain antlaşması imzaladı.61 Belgrad Antlaşmalarında faal bir rol oynayan Fransa elçisi Marquis de Villeneuve Babıâli nezdinde fevkalade bir nüfuz kazandı. Aslında Fransız elçisinin kendi ülkesinin siyasî, iktisadî ve ticarî çıkarlarına yönelik olan bu hizmetlerine karşılıklı 28

Mayıs 1740'da Fransız kapitülasyonlarının genişletilerek yenilenmesinde başarılı oldu.62

1683'ten beri hem Avrupa'daki uzun ve yorucu savaşlar hem de İran'daki savaşlar sebebiyle bozulmaya başlayan Osmanlı sosyo-ekonomik hayatı Anadolu ve Rumeli'deki halkın vergi yüklerinin giderek artmasını tırmandırmıştı. Köylülerin bir kısmı topraklarını terk ederek şehirlere doğru göçmeye ya da soygunculuğa başlamışlardı. Böyle bir dönemde doğup gelişen ayanlık kurumu ile III. Ahmed ve özellikle de I. Mahmud döneminde devletin içinde bulunduğu sıkıntıları fırsat bilen bazı bölgelerdeki ayanlar kendi özel ordularını kurup daha geniş alanlara hakim olma mücadelesine başlamışlardı. Devlet giderek eyaletlerde merkezi otoritesini mahalli unsurların temsilcilerine kaptırmaktaydı. Rumeli ve Anadolu'nun dışındaki Osmanlı topraklarında devlet hakimiyeti yerel veya valilikte uzun bir süre kalan ailenin elinde kalarak vali sülaleleri diledikleri gibi yönetiyorlardı. Giderek Cezayir, Tunus, Trablusgarb Ocakları ve Mısır'da Çerkez Memlukluları ile Arabistan'da Vahhabi gibi yeni bir grubun ortaya çıkması İmparatorluğun taşradaki otorotisenin pamuk ipliğine bağlı olduğunu göstermekteydi. Ayanlar bunlara göre merkeze yakınlıkları da göz önüne alındığında daha sadık ve yararlı işler de yapmaktaydılar. Hatta 18. yüzyılda Osmanlı taşra ordusunun bel kemiğinin ayan ordularından oluştuğu kanaati yaygındır.63

D. Osmanlı-İran Savaşlarının Sonu

Osmanlılar batıda Avusturya ve Rusya ile çarpışırken Nadir Şah'ta doğuda 1737-1741 arasında dört yıl boyunca önce Afganistan sonra da Hindistan seferiyle oyalanıp sınırlarını genişletmişti. Böylece daha güçlü bir konuma gelen Nadir Şah, bu sefer yönünü Osmanlı İmparatorluğu'na çevirdi. Zira Osmanlılara yönelik eski düşüncelerinde pek fazla bir değişiklik de yoktu. Nadir Şah Nisan 1741'de ilk önce Şirvan'a yöneldiyse

de büyük bir direnişle karşılaştı ve çaresiz kalarak onlarla uzlaştı. Tam bir yıl sonra Nisan 1742'de Caferîlik meselesini öne sürdü ve kutsal mekanların idaresinde eşit hak istedi. Bunu ne Sultan Mahmud ne de Sunnî ulema kabul edebilirdi. Nadir Şah'ın isteklerine I. Mahmud savaş açarak karşılık verip savaş hazırlıklarına girişti. Ayrıca, Nadir Şah yerine İran şahı olarak Safevi şehzadesi Şah Safî'yi tanıdığını bildirdi. Tarafların birbirlerine karşılık vermesi üzerine Eylül 1743'te çok kanlı bir savaş dönemi başladı. Nadir Şah'ın Kerkük, Musul ve Bağdad üzerine yaptığı saldırıları çok ağır kayıplar verdirilerek püskürtüldü. Savaş her iki tarafın sınır boylarında birbirlerine saldırmalarıyla sürdü. Ancak savaşın her iki taraf için çok düzensiz bir biçimde sürmesi üzerine I. Mahmud'un Kırım ve Mısır'dan yardımcı kuvvetler çağırarak İran meselesini halletmek istemesi Nadir Şah'ı fevkalade endişelendirdi. Buna ilâveten, bazı İran han ve beylerinin kendinden yüz çevirmesiyle birlikte değerli ve sadık adamlarını ortadan kaldırmasıyla giderek itibarını kaybetmeye başladığını idrak etmişti. Böylece Nadir Şah'ın barış teklifi girişimleri Babıâli'ce kabul gördü.64 İran'la barış müzakerelerini yürütmek üzere 1746'da Mustafa Nazif Efendi elçi olarak İran'a gönderildi. Nihayet Kerden'de 4 Eylül 1746'da Kasr-ı Şirin Antlaşması esasları çerçevesinde bir antlaşma yapıldı. Ancak bu antlaşmada Kasr-ı Şirin'den farklı olarak üç madde ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki, İranlı hacılarının Osmanlı hacıları gibi Mekke Emiri'nin himayesinden yararlanmalarıdır. İkincisi her iki tarafta üç yılda bir değişmek suretiyle karşılıklı maslahatgüzar seviyesinde temsilcilerin teatisiydi. Üçüncüsü ise her iki tarafta savaş esirlerinin memleketlerine gönderilmesi sağlanacaktı. Sonuç olarak, bu dönem Osmanlı-İran savaşları aralıklarla 24 yıl sürmüş olup her iki taraf için de Kanunî döneminde şekillenen siyasî, iktisadî ve jeo-politik dengeyi bozamadığı görülmekteydi.65

E. Tecrit Dönemi: I. Mahmud'un Son Yılları ve III. Osman

I. Mahmud yenilikçi ve barış taraftarı olan bir padişah olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu iç ve dış musibetlerden uzak tutmayı büyük ölçüde başarmıştı. Ancak Osmanlı topraklarına göz diken ve saldırılarda bulunan yabancı güçlerle cesaretle savaşmak için her türlü fedakârlığı da yapmıştı. Onun döneminde Avusturya, Rusya ve İran'la yapılan savaşlar karşı taraflarca çıkartılmıştı. I. Mahmud ülkenin içinde bulunduğu gerilikten kurtulmak ve çağdaş bir dünya devleti olabilmek için askerî ıslahatlar kadar eğitim ve kültürel faaliyetlere de önem vermişti. Bu yüzden İstanbul başta olmak üzere önemli bazı merkezlerde kütüphaneler açılıp binlerce kitapla donatılmaya çalışıldı. Bizzat I. Mahmud matbaanın düzenli çalışmasıyla ilgilenip kağıt ihtiyacı için her türlü tedbir de alınmasını sağladı. Askerî alandaki yeniliklerde sadece silah ve mühimmatla yetinmeyip askerlerin eğitimi için ilk mühendislik dersleri onun modernleştirdiği Humbaracı ocağında verilmeye başlanmıştı. Yine I. Mahmud zamanında hem askerî hem de teknik alanlarda yabancı uzman/danışman kullanımına başlanması da Osmanlı erkânı ve toplumunda giderek Avrupa ile her alanda işbirliğinin artmasını sağlamıştı.66

I. Mahmud'un izlemiş olduğu barışçı dış politikanın fırsatları değerlendirmek açısından Osmanlı İmparatorluğu için pek fazla bir faydasının olmadığını görmekteyiz. I. Mahmud'un hükümdarlığının ilk dönemlerinde giriştiği yenilikleri son döneminde gevşetmesine paralel olarak dış politikadaki yanlışlardan ilki 1740-1748 yılları arasında bütün Avrupa'yı tesiri altına alan Avusturya Veraset Savaşlarında hiçbir siyasî, ticarî ve diplomatik kazanç elde etmeksizin Avusturya'ya güven verilmesiydi. Diğeri ise yine 1747'de İran'da Nadir Şah'ın öldürülmesiyle İran yaklaşık olarak yarı yüzyıl bir karışıklık dönemi sürecinin de değerlendirilmediğini göreceğiz. I. Mahmud'un izlemiş olduğu bu dış

politika kendisinden sonra gelen III. Osman ve III. Mustafa döneminde de sürecekti ki bu savaşlardan tecrit ve uyuşukluk politikasının kötü neticelerini 1768’de çıkan Osmanlı-Rus Savaşı’nda Osmanlılar çok pahalı bir şekilde ödeyecekti. Zira Osmanlı’nın bulunduğu coğrafi ve jeo-politik konum gereğince ordunun zinde olması için sık olmasa bile gaza ve seferin önemi büyüktü.67

I. Mahmud’un 13 Aralık 1754’te vefat etmesi üzerine kardeşi III. Osman 56 yaşında tahta çıktı. 18. yüzyıl padişahları arasında en kısa süreli hüküm sürdü. İç ve dış politikada herhangi bir müspet politikası olmadığı gibi sık sık sadrazam değiştirmekle meşhurdur. Uzun yıllar yaşadığı kapalı hayatın tesiri ile bedenen ve ruhen de zayıf bir kişiliğe sahipti. Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu’nu idare edebilecek kapasitede olmadığı gibi I. Mahmud döneminde yapılmış iyi işleri beğenmeyip tenkit de ederdi. Dengesiz bir hal ve tavır sergileyip devlet işlerine el atması fayda yerine zarar getirmekteydi. Zaten pek fazla tahtta durmadan şirpençe hastalığı olduğundan bir süre hasta düştükten sonra 30 Ekim 1757’de ölmesiyle Osmanlı İmparatorluğu tabir yerindeyse uğursuz bir padişah idaresinden kurtuldu.68

III. Islahat Siyasetinin Gevşemesi: III. Mustafa Dönemi

A. Osmanlı Sulhperverlik Dönemi

III. Osman’ın vefatından sonra III. Ahmed’in oğlu III. Mustafa 41 yaşında tahta çıktı. 1746’da İran’la yapılan Kerden Antlaşması’ndan beri süre gelen tutarsız ve dengesiz iç ve dış politika III. Mustafa döneminde de devam etti. Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu tarihinin en uzun kesintisiz barış döneminin milâdı da olan bu tarih süreci III. Mustafa’nın saltanatının ilk dönemlerini de kapsayıp 1768 yılında Osmanlı-Rus Savaşı’yla noktalanacaktı. Bu barış devrinin uzun ve kesintisiz olmasının sebebi olarak üç madde ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki;

Avrupa devletlerinin Avusturya Veraset Savaşı (1740-1748) ve sonra da Yedi Yıl Savaşıyla (1756-1763) meşgul olmaları, İkincisi; Osmanlı İmparatorluğu'nun ezeli ve en güçlü hasmı olan Avusturya'ya karşı gene Alman olup Protestan Prusya'nın orta ve doğu Avrupa üzerinde izlediği yayılmacı siyaset nedeni ile hem Avusturya hem de Rusya'nın meşgul edilmesi, Sonuncusu; İran'da 1747'de Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra İran'ın yarım asır gibi bir müddet fetret devri yaşamasıyla doğu sınırlarındaki tehlikenin olmayışı idi. Sonuç olarak, bu dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu tarafsızlık politikası izleyip kendisini dünyadaki çatışmalardan uzak tutan Padişahlar ve Sadrazamlar kadrosuyla İmparatorluğu güçlendirmeden çökertecek olan dış bağlantılardan imtina ediyorlardı.

Batı'da 1739, Doğu'da ise 1746'dan beri Osmanlıların dış politikada izledikleri barışçı siyasetin temel nedenlerinden birisini de Padişahların kendi otoritelerine karşı çıkabilecek yüksek mevkiideki devlet adamlarını sık sık değiştirerek iktidarlarını muhafaza etme telaşlarında olmasında aramak gerekir. Gerçekten de bu dönemde Koca Mehmed Ragıb Paşa'nın 6 yıl 3 ay gibi uzun süren sadareti haricinde hiçbir sadrazamın 3 yıl kadar bile sürmeyen sadaretleri sırasında elbette İmparatorluğun hem içerde hem de dışarıda istenilen bir şekilde temsil edilmesi mümkün gözükmemekteydi. Yine bu dönemde bir dış saldırı tehdidi olmadığından dolayı, yapılmış olan askerî ıslahatlar başta olmak üzere pek çoğu giderek zayıflamaya ve hatta ortadan kalkmaya başlamışlardı. Bunun neticesinde matbaa ve Humbaracıbaşı Ahmed Paşa'nın topçu birlikleri ve okulu ortadan kalkmıştı. Osmanlı erkânı uyuşukluğa ve rehavete düşüp, Osmanlı düzeninin düşmanı caydırıcı bir güç olduğunu zannetmeye başlamışlardı. Artık devlet nizamı ve otoritesi her yerde sarsılmaya başlayıp, memurluklar satılıyor, iltimas ve rüşvet isteniyordu. Enflasyon, salgın hastalıklar özelliklede veba, kıtlık,

kalabalıklaşan şehirler, işsizlik ve eşkıyalık ve emir dinlemeyen memurlar imparatorluk boyunca yayılmıştı. Özellikle de İmparatorluğun uzak eyaletleri olan Mısır, Arabistan, Irak, Suriye ve Kuzey Afrika'da mahalli askerî birlikler denetimi ele geçirerek büyük bir ölçüde bağımsız hareket etmekteydiler. Ayrıca kendi çıkarlarını kaybetme korkusu nedeniyle her türlü değişime ve ıslahatlara karşı çıktıkları da görülmeye başlanmıştı.69

B. 18. Yüzyıl Ortalarının Büyük Reformcusu ve Sadrazamı:Koca Mehmet Ragıb Paşa

Bütün bu kötü gidişat Koca Mehmet Ragıb Paşa'nın sadaretiyle belli ölçüde dizginlenecek ve devlet otoritesi ve nizamı tekrar sağlanacaktı. Zira III. Mustafa ile Sadrazamın birçok görüşte hemfikir olmaları bunda etkiliydi. Sadareti zamanında hükümetin iyi çalışması ve etkin idaresi sayesinde halkın refah seviyesini artırmak için büyük çabalar sarf etti. Düzenli ve adil vergi alınması sağlanıp halk üzerinde ayan ve eşkıya baskısı kaldırılmaya çalışıldı. Yine bu dönemde devlet erkânı kütüphaneler, camiler ve imarethaneler yaptırarak halkın temel ihtiyaçlarına yönelik hizmetlerde bulunmuşlardı. Taşrada eşkıyalık yapan leventler ile güçlenen ayan ve derebeylerini bastırmak için tedbirler de alındı. Ancak bütün bu iyi niyetli çalışmalara rağmen ülkenin içinde bulunduğu temel sosyal ve ekonomik meseleleri kökünden değişikliğe gidilemediğinden alınan bu iyi niyetli tedbirler kısa vadede faydalı olmakla beraber meseleleri çözemediği için çabalar boşa çıkmaktaydı. Özellikle Mehmed Ragıb Paşa'nın izlediği dengeli ve tutarlı politikalar meyvesini verecekti. Hazine gelirleri artmıştı, zira sulhperverlik siyaseti gereği askerî harcamalar azalmıştı. Vakıflara, tımarlara ve iltizamlara sıkı denetlemeler getirildi. Ticareti geliştirmek için paranın değerini eski haline getirmeye çalıştığı gibi saray masraflarında da tasarrufa gidilmesini sağladı. Sosyal, idarî ve iktisadî alanların dışında Mehmed Ragıb Paşa'nın askerî alanlarda da belli ölçüde ıslahat

hareketlerinde bulunduğunu görmekteyiz. Donanmada gemilerin bir kısmı yelkenliye dönüştürüldüğü gibi cephanelik de yeni baştan düzenlenmişti. Koca Mehmed Ragıb Paşa'nın başarıları kendi üstün meziyetleri, sadakati ve uyumlu oluşundan kaynaklanmaktaydı. Bu yüzden III. Mustafa'nın dul kızkardeşi Saliha Sultan'la evlenerek 18. yüzyılda Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın elde etmiş olduğu üstünlük ve kudrete sahip olması sayesinde de büyük işler başardı. Sadrazamlığı sırasında siyasî işleri tam manasıyla elinde tutabilmek için III. Mustafa'yı askerî birliklerin teftişi, savaş gemilerinin denize indirilmesi ve top dökümü merasimleri, Sakarya-İzmit körfezi kanal projesi gibi faaliyetlere yönlendirmişti.70

Mehmet Ragıb Paşa da kendinden on sene önce başlamış olan barış siyasetini benimsemişti. Bu yüzden Avrupa devletlerine karşı başarılı bir şekilde barış siyasetini takip ederek sadareti zamanında devleti savaştan uzak tuttu. Kendisinin sadarete getirilmeden birkaç ay önce Prusya-İngiltere ikilisine karşı Avusturya, Rusya, Fransa, İspanya ve İsveç'in dahil olduğu Yedi Yıl Savaşları çıkmıştı. Sadrazamın Yedi Yıl Savaşları'nda tarafsızlık siyasetini takip etmesinin en önemli nedeni olarak artık klasik anlamda ittifaklar sisteminin çökmesi neticesinde Avrupa devletlerinin sık sık müttefik değiştirmesiyle bunlara güven duymamasıydı. Avrupa'da güçler dengesinin değişmesinin ilk sinyalini orta Avrupa'da Prusya'nın yayılmacı siyaseti verdi.

Savaş 1740 yılında Avusturya İmparatoru VI. Charles'ın yerine oğlu olmadığı için geçen Marie Theresa'yi tanımadığını beyan eden Prusya Kralı Büyük Friedrich'in Silezya'yı işgal etmesi üzerine çıktı. Neticede Prusya kralı Silezya'yı Maria Theresa'da tahtını garantileyen 1748 Aix-la-Chapple Antlaşmasıyla Avusturya Veraset savaşı sona erdi. Ancak Maria Theresa hem bunun intikamını almak hem de Prusya'dan ileride gelmesi muhtemel yeni saldırılarını önlemek için çevresindeki ülkelerle diplomatik

alanda ataklar yapmaya başladı. Avusturya Rusya'nın sayesinde ezeli hasmı olan Fransa'yı ikna edip kendi saflarına katmayı başarması üzerine Fransızlarla kolonilerde 1754'ten beri savaşan İngiltere'de hem krallarının memleketi olan Hanover Elektörlüğünü güven altına almak hem de kıta Avrupa'sında yalnız kalmamak için Prusya ile ittifak yapmaya yöneldi. Neticede 16 Ocak 1756'da İngiltere ile Prusya arasında Westminster Antlaşması ve 1 Mayıs 1756'da Fransa ile Avusturya arasında Versailes Antlaşması yapıldı ki, bu hadise Avrupa diplomasi tarihinde 'Diplomatik İhtilâl' olarak adlandırıldı.71 Babıâli bu gelişmeler karşısında şaşkın kalmış ve ürkmeye başlamıştı. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nun kadim dostu Fransa'nın ortak düşman olan Avusturya ile ittifak yapması hayret ve endişe ile karşılandı. Gerçi 1740'lardan itibaren Fransa'da bazı devlet adamları Osmanlıların, Avrupa'dan bir Haçlı seferi ile atılmasına yönelik projeler hazırlamaktaydılar. Bazıları da dağılma veya parçalanma eğilimini gösteren Osmanlı İmparatorluğu'ndan Mısır'ın alınmasını gündeme getirip Süveyş kanalı işini ortaya çıkarmaktaydı. Zaten 18. yüzyılda Fransa'nın doğuda ilişkilerinin çok iyi olduğu ülke olan İsveç, Polonya ve Osmanlı'nın gerileme ve parçalanma sürecine kani olan XV. Louis ve 1758-1770 yıllarında Dışişleri vekilliğini yapan Duc de Choiseul, Mısır'ın Fransa tarafından ilhakını ciddiyetle düşünmeye başlamıştı.

O, Fransa'nın İngiltere'ye kaybettiği Amerika ve Hindistan'daki ticarî imkanların Mısır'ın işgali ile telafi edileceğini düşünmüştü. Bu düşenceler Fransa'da giderek yayılmakta ve Türkiye'deki diplomatik temciliklerinden bu mesele hakkında bilgiler istenmekteydi. Ancak Yedi Yıl Savaşları ve Avrupa'daki bazı gelişmeler Fransızların bu politikayı yüzyılın sonunda, Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgaline kadar rafa kaldıracaktı.72

İşte Avrupa'da diplomasi alanında kaygan bir zemin üzerinde kendisini bulan Mehmet Ragıb Paşa, Avrupa ülkeleri arasında çıkan Yedi Yıl

Savaşları’na karşı tarafsızlık politikası izlemiş, her sahada, özellikle de askerî bakımdan zayıf ve kendisini yenilemeyi başaramayan bir ordu ile savaşa girmeyi düşünmemişti. Hatta 1755’te Fransa’nın İstanbul’a gönderdiği elçisi Vergennes vasıtasıyla güneye ve batıya yayılma istidadında olan Rusya’ya ve daha sonra da Avusturya’ya karşı kurmak istedikleri ittifak teklifine de sıcak bakmadı. Nitekim Fransa, ani bir dönüşle önce Avusturya daha sonra da Rusya ile ittifak yapacak ve Osmanlılara Avrupa siyasetinin ne kadar kaygan bir zeminde cereyan ettiğini gösterecekti. Gerçi, Fransa Karadeniz ve Doğu Akdeniz’deki çıkarlarını korumak ve daha fazla istifade etmek için Avusturya ile yaptığı ittifakın Osmanlılara karşı olmadığına dair garanti vermişti ama Osmanlılar bir kere tedirgin olmuşlardı. Bu yüzden kendilerine Avrupa’da yakın bir müttefik ülke arayıp güçler dengesindeki yerini almaya çalışacaktı. Değişen bu güçler dengesinde Osmanlılar, Avrupa’nın ortasında yalnız olan ve İngiltere’den de umduğu güçlü desteği bulamayıp çıkış arayan Prusya’ya yaklaştı. Prusya kralı II. Friedrich de Osmanlı İmparatorluğu’nu Avrupa meselelerinde kendi safına çekmek istemekteydi. Bu amaçla Yedi Yıl Savaşı sırasında elçisi Rexin’i İstanbul’a gönderdi. İlk ittifak teşebbüsü sonuçsuz kalmakla birlikte iki yıl sonra 1757’de Rexin tekrar İstanbul’a saldırı ve savunma amaçlı bir ittifak teşebbüsü için gönderdi. Bu yolla Rusya’ya açılacak bir cephe ile Rusya’nın nüfuzunu kırmayı planlıyordu. Ancak Mehmet Ragıb Paşa Avrupalı devletlerin kendi çıkarları lehine Osmanlıları kullanmak istediklerini anladığından müzakereler neticesinde 22 Mart 1761’de askerî antlaşmadan ziyade iki devlet arasında dostluk ve ticaret antlaşması yapılabildi. Askerî alanda yapılmak istenilen antlaşma için yapılan görüşmeler ise 5 Ocak-9 Temmuz 1762’de, kısa bir süre Rus çarı olan III. Petro ile II. Friedrich arasında barış görüşmelerinin duyulması üzerine ertelenmişti. Ancak bütün bunlara rağmen Mehmet Ragıb Paşa

Osmanlıları Avrupa meseleleri ve savaşlarından uzak tutmak amacındaydı. Halbuki uzun bir süredir Orta Avrupa'da Rusya'nın da dahil olduğu savaşlardan istifade ederek Osmanlılara karşı her ortamda saldırgan tavırlar sergileyen Rusya üzerine gidilmesinde Osmanlıların yararına olabilirdi. Osmanlı İmparatorluğu bu fazlasıyla temkinli sadrazamın fırsatları değerlendirememesini daha sonra pahalıya ödeyecektir. Onun bu çekinikliğinin arkasında Osmanlı İmparatorluğu'nu bu asırda tırnakları sökülmüş bir aslana benzetmesinin etkisi de vardır.73

Mehmet Ragıb Paşa'nın 7 Nisan 1763'te vefatıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun izlediği dış politikada değişiklikler olmaya başladı. Mehmet Ragıb Paşa gibi yetenekli bir Sadrazamın vefatından sonra III. Mustafa devlet idaresinde ve dış politikada tek başına söz sahibi olmaya başladı. Zaten 15 Şubat 1763'te Yedi Yıl Savaşları'na son veren Hubertsburg barış antlaşması II. Friedrich için büyük bir başarı sayılmakla birlikte, dostu III. Petro'nun Alman kökenli karısı II. Katerina tarafından devrilmesinden sonra Rusya'nın Polonya üzerindeki emellerinden endişelenmekteydi. Bu yüzden Osmanlı ve Prusya karşılıklı olarak birbirleri ile diplomatik ilişikleri halâ aktif biçimde sürdürmeye muhtaçtı. Zira Osmanlı Devleti kendisi için Rusya'nın yayılmacı politikalarına ancak güçlü bir Avrupa devletinin desteği ile baş edeceğini düşünmekteydi. Öte yandan 1739'da 27 yıl müddetle imzalanmış olan Belgrad Barış Antlaşması'nın sona ermek üzere olması III. Mustafa'yı endişelendirmekteydi. Diğer taraftan Avrupa'dan gelen Prusya ve Rusya arasında Polonya'nın geleceği hakkında bazı görüşmelerin yapıldığına dair haberler alınıyordu. Bunun üzerine III. Mustafa da karşı atağa kalktı. Bu yüzden, İstanbul'daki Prusya elçisinin her iki devlet arasında siyasî ve diplomatik faaliyetlerine ilâveten, Ahmed Resmi Efendi'yi 1763 yılının yaz başlarında Berlin'e gönderdi. Böylece ittifak görüşmelerinin bu dönemdeki

ikinci safhası başladı. Daha Ahmed Resmi Efendi yolda iken, 1763 Ağustos başında Rus-Prusya ittifak anlaşması görüşmelerinin başlaması Babıâli'yi Lehistan meselesini dikkatle izlemeye itti.

Devlet yabancı bir kimsenin Lehistan tahtına geçmesini ve Lehistan'ın bağımsızlığına dokunulmasını istememekteydi. Ancak taraflar Lehistan tahtına II. Katerina'nın namzedi Stanislas Ponyattovski'yi geçirmeye karar verip anlaşmışlardı. Öte taraftan İstanbul ve Berlin'de Osmanlı-Prusya ittifak görüşmeleri devam etmekteydi. Fakat Prusya kendisi için Rus tehlikesinin bittiğini ve Yedi Yıl Savaşları sırasındaki sıkıntıların sona erdiğini bildiğinden dolayı II. Friedrich'in sadece Avusturya'yı hedef alması işleri ve müzakereleri karıştırmaktaydı. Zira Osmanlılar tehlikenin Avusturya'dan çok Rusya'dan geleceği kanaatine sahiptiler. Neticede II. Friedrich yalnızca Avusturya'ya yönelik olacak bir ittifakta ısrar etmişti. Diğer yandan da Prusya, Rusya ile komşu olmadığından ve büyük bir donanmaya da sahip bulunmadığından, Osmanlı-Rusya arasında dengeleri değiştirecek durumda değildi. Bu mülahazalarla, yaklaşık 10 yıl kadar bir süre müzakereler, 1765 yılı baharında kapandı.74

C. Sonun Başlangıcı:

Osmanlı-Rus Savaşı

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Osmanlıların takip ettiği barışı korumak adına izlediği politikaya rağmen Rusya ile daima bir ihtilaf vardı. Babıâli barışı sürdürmek amacıyla hadiselerin büyümesine imkan vermemekteydi. II. Katerina gibi çok hırslı ve saldırgan bir liderin altında Rusya, Osmanlı toprakları üzerinde beslediği emelleri her ortamda giderek aleni bir biçimde ortaya atmaya başladı. Bundan dolayı Gürcistan'ın iç işlerine karışıp yerli halkı isyana kışkırttığı gibi, Balkan Ortodoks Hıristiyanları arasında da taraftar kazanmaya çalışmaktaydı. Diğer taraftan da antlaşmalara aykırı olarak hudut boylarında yeni kaleler ve istihkamlar

inşa edilip askerî yığınaklar yapılmaktaydı. II. Katerina'nın komşu devletlere karşı izlediği saldırgan ve yayılmacı siyaseti sonucunda Orta ve Güneydoğu Avrupa cadı kazanı gibi kaynamaya başladı. Lehistan kralı III. August'ün ölümünden sonra Katerina askerlerini Lehistan'a gönderip aşığı ve dostu Stanislaw Poniatowsky'nin kral seçilmesini sağlamıştı. Poniatowsky yetenekli bir hükümdardı, ancak Katolik olmayanlar için dini eşitlik sağlama çabaları neticesinde çıkan huzursuzluk Lehistan'ı nüfuzu altına alan Ruslar tarafından acımasız bir biçimde cezalandırılıyordu. Bunun üzerine harekete geçerek Mart 1768'de Podolya'da Bar'da toplanan Leh milliyetçileri (vatanseverleri) bir direniş heyeti (konfederasyonu) adı altında teşkilatlanıp Osmanlı İmparatorluğu'ndan himaye ve yardım istediler. Bu gelişmeye paralel olarak Kırım Hanı ve Fransızlar da Rusların yayılmacı politikaları karşısında Babıâli'nin Rusya'ya karşı harekete geçmesini arzulamaktaydılar. Aynı zamanda bazı devlet erkânı Osmanlı İmparatorluğu'nun izlediği pasif ve çekingen dış politikadan kurtulup tekrar 1739'da Avrupa'da elde edilen başarıların tekrarlanması için fırsat da kollamaktaydılar. Hatta Osmanlılarla Rus ilişkilerinin iyice gerginleşmeye başladığı sıralarda Mart 1765'te Sadarete serhat boylarında muhafızlıklarda tecrübeli olan Muhsinzade Mehmed Paşa getirilmişti. Ancak Sadrazam Rus sınır boylarındaki savunma mevkilerinin harap ve düzensiz olduğunu bildiğinden savaş açılmasına taraftar değildi. Savaşın hiç olmazsa tehir edilmesi gerektiğini savunduğundan azledildi. Bütün bu gelişmeler karşısında Osmanlıların Rusya'nın Lehistan'dan çıkması isteğinin Katerina tarafından reddedilmesi üzerine artık Rusya'ya savaş açılması kaçınılmaz görünüp 4 Ekim 1768'de Lehistan'ı himaye maksadıyla Rusya'ya sefer başlatıldı. Bu sıralarda Rusların takibine uğrayan Bar Milliyetçi Heyeti güçleri Osmanlı topraklarına sığındı. Ruslar da onları takip ile Osmanlı

sınırlarını geçerek Balta kasabasına saldırıp burayı yakıp yıktılar. Katliam haberleri İstanbul'a da ulaştı.75

Böylece Osmanlı-Rus savaşı Kırım Hanı Kırım Giray'ın 31 Ocak 1769'da Rusya'ya akını ile başladı. Ancak Hanın ölmesi üzerine yerine geçen yeteneksiz Devlet Giray Han değil Padişaha yardım etmek, Kırım Tatarlarının savunmalarını bile imkansız hale getirmişti. Muhsinzade Mehmed Paşa'nın yerine siyasî hile ve entrikalarla Sadrazam olan askerî ve taktik bakımdan yeteneksiz ve iradesiz Mehmed Emin Paşa orduyu toparlayamadığı gibi Rus saldırılarına karşı herhangi ciddi bir plan da hazırlayamamıştır. Rusların Hotin'e hücumu daha Sadrazam yoldayken Moldovancı Ali Paşa ve Kırımlılar tarafından püskürtülmüştü. Sadrazamın ordu sevk ve idaresinden anlamadığından dolayı yerine Sadrazam olarak Moldovancı Ali Paşa atandı. Ancak Osmanlı ordusunun sefere iyi hazırlık yapmadan çıkması, yiyecek ve erzak sorunları ile aylıkların zamanında ödenmemesi askerin disiplinini bozdu. Benzer sorunla karşılaşan Osmanlıları artık karanlık günler beklemekteydi. Ruslar Osmanlılara daha hazırlıklı ve orduları da disiplinli idi. 1736'dan beri aralıklarla Avrupa'da çıkan savaşlarda baş rol oynamaya ve kendisini göstermeye çalışan Rus ordusu ve komuta kademesi çok dayanıklı ve tecrübeli olmuştu. Buna mukabil 1739'dan beri Avrupa cephesinde savaş yüzü görmeyen Osmanlı ordusu ve komuta kademesi uzun bir barış sürecinden sonra artık gaza ruhundan uzak bir görünüm arz etmekteydi. Rus orduları Ukrayna, Azak ve Kafkasya'nın kuzeyinden olmak üzere üç yönden saldırmak için beklemekteydiler. II. Katerina tekrar Balkan Ortodokslarını kışkırtmaya başladı. Sırbistan, Karadağ ve Eflak ile Boğdan voyvodalıklarında ayaklanmaları teşkilatlandırdı. Voyvodalıklarda büyük toprak sahibi olan Boyarlar Rusların işgaliyle başlarındaki Rum voyvodalardan kurtulup yerli bir boyarın liderliğinde daha serbest bir idare arzulamaktaydılar. 1769-1770

kışında Rus orduları Ukrayna’dan Tuna’ya kadar ilerleyip Boğdan ve Eflak’ın başkenti Bükreş dahil işgal edildi. Ruslarla birleşen ve ayaklanan yerli Ortodokslar, binlerce Müslüman ahaliyi acımasızca katletmişlerdi. Artık başarısız görünen sadrazamın herbir yenilgisinden sonra yerine yenisinin atanması da fayda yerine daha fazla zarar vermekteydi. Ancak savaşın dönüm noktası, Osmanlıların yeni Sadrazam İvaz Paşazade Halil Paşa’nın Rusların üstüne gidemeyerek savunmaya çekilmesi üzerine 1 Ağustos 1770’de Kartal sahrasında büyük bir bozguna uğranılması olsa gerektir. Zira, burada 100.000 üzerindeki Osmanlı askerînin üçte biri savaş alanında şehit düşmüş, bir o kadarı da kaçarken Tuna’da boğulmuşlardı. Mühimmat, top ve erzak da Rusların eline geçmişti. Böylece Eflak ve Boğdan’ın tümü Ruslar tarafından işgal edilmiş oldu. Artık Tuna kalelerinin de düşmesi ile Bulgaristan üzerinden İstanbul’a yürüme ihtimalî olan Rusları durduracak önlerinde hiçbir güç de kalmamıştı.76

D. Ruslar Akdeniz’de:

Çeşme Faciası

II. Katerina, Osmanlıların Kuzeyinde büyük gedikler açan savaşı Akdeniz’e çekmeyi de başararak Osmanlıları güneyden de vurmayı başarmıştı. Rusya’nın Karadeniz ve Azak’ta donanması olmadığından Osmanlılarla karada çarpışmak zorunda kalıp Karadeniz’in güneyine saldırma imkanına sahip değildi. Ayrıca Karadeniz’in bir Türk gölü niteliğinde olması sebebiyle Osmanlıların dostu olan devletler burada ticaret yapma üstünlüğüne sahipti. Ayrıca İngiltere’nin 1766’da Rusya ile yaptığı ticaret Antlaşması’yla Baltık üzerinden Rusya ile geniş ticarî imtiyazlara sahip olması, Fransa için Karadeniz’in önemini bir kat daha artırmıştı. Bundan dolayı Fransa 18. yüzyılın ikinci yarısında Babıâli’nin Fransız ticaret gemilerine Karadeniz’de ticaret izni vermesine çalışmıştı. Zira İngiltere’nin Yedi Yıl Savaşları sonucunda Kolonilerde ve uzak

denizlerde diğer bütün Avrupalı rakip ve dostlarına karşı büyük bir üstünlük kurması, özellikle de çok hatırı sayılır yerleri İngilizlere kaptırması ile Fransa Doğu Akdeniz ve Karadeniz'in dost bir ülkenin elinde olmasını yeğlemekteydi. Bu yüzden 1756 yılında Fransa-Avusturya arasındaki ittifakla Osmanlıların Fransa'ya olan güveni sarsılmasına rağmen Fransızlar, 1763 Paris Antlaşması'yla kolonilerinin çoğunu kaybetmesi, Polonya Meselesi ve 1766 İngiliz-Rus ticaret antlaşmasından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun hasımları arasında paylaşılmasından ziyade bütünlüğünün korunmasını kendi menfaatlerine uygun bulmaktaydılar. Bundan dolayıdır ki 1764'ten itibaren Osmanlıları Rusların yayılmacı politikasına tedbir alması için uyarmakta ve yardımı olmaktaydı. Gerçi Osmanlılar üzerinde artık eskisi kadar Fransa'nın tesiri olmadığı görülecektir. Bütün bunlara karşılık Fransa Osmanlıların savunması için askerî alanda teknik uzman ve danışmanlar grubunu Rusya'nın güneye inmesinden korktuğu için ısrarla göndermek istediğini Babıâli'ye bildirmişti. Ancak Babıâli'nin hiçbir Avrupalı devlete güvenemeyeceğini bildiğinden bu gibi teklifler nereden gelirse gelsin tereddütle karşılanmıştı.77

II. Katerina daha savaş başlamadan birkaç yıl önce Balkanlardaki yerli Ortodoks halkı kışkırtmaya başlamıştı. Bu yerlerden birisi de Balkanların en güneyinde olan Mora'dır. Mora'da propaganda faaliyetlerinin meyvelerinin görülmeye başlanması ve bütün Ortodokslar için Rusların büyük kurtarıcı olacağı gününün yaklaştığı inancının yayılmasın II. Katerina'ya Baltık donanmasındaki bir filoyu 1769'da harekete geçirmeye yöneltti. Rusya'nın amacı Atlantik üzerinden Akdeniz'e sokacağı bu filo ile Osmanlıları umulmadık bir anda ve yerde yumuşak karnından vurmaktı. 1763 Paris Antlaşması ile sömürgelerde ve denizlerde üstün olan İngilizlere karşı bütün Avrupa devletlerinin hasmane tutumları sebebiyle Ruslarla

İngilizler arasında her yönden sıkı bir dostluk gelişmeye başladı. Zira İngiltere Avrupa'nın batısında Rusya ise doğusunda saldırgan politikaları yüzünden yalnız kalmışlardı. Avrupa'daki meselelerde Rusların desteğine ihtiyacı olan İngiltere, Doğu Akdeniz'de Fransızların üstünlüğünü sona erdirmek için Ruslara yardım ettiler. Bundan dolayı İngiltere ile yaptıkları 1766 ticaret antlaşması çerçevesinde Portsmouth Limanı'nda eksikliklerini tamamlayan Rus filosu amiral Alexsey Orlov komutasında ve İngiliz amiral Elphinstone'nun sevk ve idaresinde Akdeniz'e açıldı. Mart 1770'te Mora'ya geldiklerinde Rus casusları tarafından kışkırtılmış olan halk isyana başlamıştı. Ruslar silah yardımı yapmak üzere karaya çıkıp Mayna ve civarında binlerce Müslüman halkı katlettiler. Zanta ve Kefolonya adalarındaki Rumlar da Osmanlı kalelerine ve Müslüman halka karşı saldırıya geçince isyan Mora'nın dışına da sıçradı. Ruslar ve Rumların ortak hareketi başlangıçta pek parlak görülüp ve büyük ümitler vermekteydi. Ancak Rusların yeteri kadar asker gücü, silah ve mühimmat yardımı sağlayamaması sayesinde toparlanan ve karşı atağa geçen Osmanlı kuvvetleri karşısında isyancılar bastırılıp Ruslar da kaçmak zorunda kaldılar. Böylece, Rumlar daha önce Sırplar, Karadağlılar ve Boğdanlıların deneyimlerini yaşamış olarak Rusların sözlerine itimat edilemeyeceğini öğrenmiş oldular.78

Osmanlı donanmasının Akdeniz'deki Rus saldırıları karşısında sergilediği kararsız ve ağır hareket hayreti şayan olup Osmanlılar bunu çok pahalıya ödeyecektir. Birkaç kere iki donanma karşı karşıya gelmesine rağmen kesin bir sonuca ulaşılmadı. Ancak iki donanma Sakız Adası açıklarında karşılaştıklarında Kaptan-ı Derya Hüsameddin Paşa ile kurmayları düşmanın taktiklerine karşı koymadaki yeteneksizliği neticesinde Osmanlı donanmasının tümünü Çeşme limanına sığındırdı.

Takibe koyulan düşman donanması 1770'te 6-7 Temmuz'u birbirine bağlayan gece Osmanlı donanması üzerine ateş gemileri sevk ederek tüm gemileri kundaklayarak yakıp batırdı ve çok büyük sayıda Osmanlı denizcisi yok oldu. Çeşme hadisesinden sonra bütün doğu Akdeniz Rusların saldırısına açık kalmıştı. Ruslar başta Limni adası olmak üzere Midilli, Rodos ve Eğriboz adalarına da saldırmışlarsa da Hasan Paşa'nın ani bir saldırıyla Limni'de Ruslara baskın vermesi üzerine ada kurtarıldığı gibi düşman Çanakkale Boğazı'ndan da uzaklaştırılmış oldu. Bundan sonra Ruslar diğer Ege adalarını da terk etmeye başladılar. Öte yandan Rusların Mısır ve Suriye'deki isyancılara yapmaya kalkıştıkları yardımda akamete uğradı. Bundan sonra birkaç yıl daha Ege Denizin'de bazı çıkarmalar yaptılarsa da tutunamadılar, ancak savaşın sonuna kadar Sporrada adalarında kalabildiler. Neticede Osmanlılar güneyde çarpışmakla birlikte Rusların Akdeniz'deki bu faaliyetleri neticesinde Doğu Akdeniz'deki ticaretine büyük bir darbe indirilmiş oldu.79

E. Kırım'ın Ruslar Tarafından İşgâli

Kırım Giray Han'ın 1769'da güneyden Rusya'ya saldırması II. Katerina'yı bu cephe üzerine çok yönlü eğilmek zorunda bırakmıştı. Zaten Kırım düşmediği takdirde diğer yerlerde alınan başarıların pek de önemi yoktu. Böylece Kırımlıları bölmek için iki yol izledi. Birincisi, Kırım asilzadeleri olan Mirzaları birbirine düşürmek; ikinci ise, Kırım tatarları ile Tuna ile Dniester arasında yaşayan Nogay Tatarlarının arasını açmak oldu. Osmanlıların Kırım hanlarını istedikleri gibi tayin ve azledebilmesi, hanlar için kabul edilmesi zor bir şeydi. Bunların Kırımlılara idari muhtarlık vereceklerini söylemeleri Han sülalesi arasında ikilik oluşmuştu. Diğer taraftan, Karlofça ve İstanbul Antlaşmaları'ndan beri akınlarının büyük bir kısmı engellenen Tatarlar eski cengaverliklerini kaybettikleri gibi zaman zaman kendi topraklarını dahi korumakta zorluk çekmeye başlamışlardı.

Rusların 1769 ve 1770 yıllarında hanlar birbiri ardına değişti ve Kaplan Giray'ın da voyvodalıklara açılan seferlere katılması sırasında Kırım'ı savaş süresince korumasız bıraktı. Bunu fırsat bilen Katerina, Nogaylarla Tatarlar arasında ihtilaf çıkartıp Nogaylar üzerinde etkili olunca da 1771'de Kırım'ı işgal etmek için harekete geçti. Zaten Kırım ordusunun büyük bir bölümü de Voyvodalıklarda olduğundan ve bir kısım Kırım asilzadeleri de bunu fırsat bilerek Rusların kazanacaklarını düşündüklerinden büyük bir direniş ile karşılaşmadan Kırım'ın kilidi mevkiinde olan Or-Kapı üzerinden Ruslar Kırım'ı işgale etmeye başladılar. Rusların Sahip Giray'ı başa getirerek Han ilan etmeleriyle artık Osmanlı varlığı Kırım'da fiilen bitmiş olup Ruslar kendilerinin hakimiyeti altında muhtar bir Tatar devleti kurdular. Diğer taraftan da Kırım Tatarları, Karadeniz'in kuzeyindeki Türk kavimleri ve Nogaylar üzerinde hakimiyet kurmak istemeye başladıkları gibi Rusların Kırım'da asker bulundurma hakkı istemelerine de karşı çıkmaya başladılar. Bunun üzerine Rus işgaline karşı din adamlarının başını çektiği bir dizi ayaklanmalar başlatmasına karşın Ruslar tarafından ezildiler.80

II. Katerina'nın Kırım ve Eflak-Boğdan'ı işgal etmesiyle hedeflerini büyük ölçüde gerçekleştirmesi ve de III. Mustafa'nın Osmanlı-Rus savaşına karşı olan sabık sadrazam Muhsinzade Mehmet Paşa'yı sadarete getirmesiyle iki tarafın da barışı arzulamaları neticesinde Yergöğü'nde 30 Mayıs 1772'de altı aylık bir mütareke imzalandı.81 Zira Rusya'nın Güneydoğu Avrupa'da umulanın üzerinde başarılar kazanması üzerine Prusya ve Avusturya II. Katerina'nın ilerlemesine karşı harekete de geçmişlerdi. Bu devletlerin bölgede Rus nüfuzunun artmasından korkmaları üzerine taraflar 25 Haziran 1772'de Lehistan'ın birinci taksimini gerçekleştirip Rusya; Beyaz Rusya ve civarını, Prusya; Polonya Prusya'sını, Avusturya'da Galiçya ve civarını aldılar. Böylece Polonya nüfusunun

yarısını ve topraklarının üçte birini kaybetmiş oldu.82 Osmanlıların Ruslardan Lehistan'ı kurtarmak amacıyla başlattıkları savaş sonunda Ruslar Osmanlılara karşı her yerde zafer kazanmışlardı. Öte yandan değişen güçler dengesinin muhafaza ve sürdürülmesi amacıyla da, Rusya ile birlikte Prusya ve Avusturya, Osmanlı toprakları yerine Lehistan topraklarını paylaşmışlardı. Doğu Avrupa'da bütün dengeleri sarsacak olan bu hadiseden sonra artık Prusya ve Avusturya II. Katerina'nın Osmanlılardan da toprak kopartmak istemelerine ve Rusların daha fazla yayılmalarına direnç göstermeye başladılar. Bundan böyle Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı ve kaderi giderek artan bir oranda Avrupa büyük devletlerinin aralarındaki kuvvet ve menfaat dengelerine bağlı olmuştur.

F. Osmanlı-Rus Savaşının Sonu

1772'de Osmanlı-Rus mütarekesi sonunda Prusya ve Avusturya'ya Lehistan'ın paylaşımından aldıkları topraklar sebebiyle II. Katerina büyük ölçüde bu iki devleti yanında tutmayı başarmıştı. Polonya'nın bu taksimiyle amacına ulaşan Prusya artık Rusya'nın Osmanlı üzerine yayılmasından pek de endişe etmemekteydi. Zira II. Friedrich'e göre gelecekte Rusya'nın güneye yayılması Rus-Avusturya çatışmasına dönüşecekti. Ayrıca II. Fredereich bu savaşı "körlerle tek gözlülerin savaşı" olarak tanımlamasıyla da savaşın sürmesi Prusya'nın lehine gelişen bir hadiseydi. Böylece, Lehistan topraklarını daha çabuk asimile ederek gelecekteki paylaşımlardan da daha büyük pay almayı düşündüğü gibi Ruslar da güneyde Osmanlılarla yaptıkları savaşlarla yorgun ve bitkin düşecekti.83 1772 mütarekesinden sonra yapılan müzakerelerde Osmanlılar, Rusların Eflak ve Boğdan'dan çekilmek suretiyle Karadeniz kıyılarında toprak taleplerini ve Osmanlı topraklarında Rus konsolos ve tüccarlarına yeni haklar verilmesini kabul etmekteydi. Ancak taraflar Kırım konusunda bir anlaşmaya varamadı. Bunun üzerine 1773 baharında Ruslar Osmanlılara şartlarını kabul ettirmek

için saldırıya tekrar başladı.84 Rus birlikleri Kafkasya cephesinden, Tuna boyunda ve Akdeniz'de arta kalan donanmasıyla saldırmaya başladılar. 1773 yılındaki saldırılarında Ruslar Tuna havzasında pek başarılı olamadılar ve savaş genellikle denk bir biçimde sürdü. Ancak savaşın ileriki safhalarında II. Katerina'nın bu cepheye Rusların askerî dehası olan General Aleksendar Suvorov'un ataması üzerine her şey altüst olmaya başladı. Tam bu sıralarda savaşın bütün acılarını yaşayan sıhhati büsbütün bozulan ve cephelerden gelen son acı haberler ile hastalığı ilerleyen III. Mustafa 21 Ocak 1774'te vefat etti. Yerine I. Abdülhamid tahta çıkmıştı. Savaşta bir değişiklik olmayıp Ruslar Tuna'yı aşıp Hacıoğlu Pazarı'na girerek Osmanlı ordusunu Kozluca mevkiinde bozguna uğrattılar. Bunun üzerine Sadrazam Muhsinzade Mehmet Paşa barış istemek zorunda kaldı ve müzakereler Bulgaristan'da Tuna'nın güneyinde Küçük Kaynarca'da başladı.85 Öte yandan Ruslar da Osmanlılar kadar barışı arzu etmekteydiler. Zira Rus donanmasının işlevini kaybetmesi, ordularının bir kısmını İsveç ve Polonya sınırına kaydırması, Ural ve Volga vadilerinde yaşayan köylülerle Don kazaklarının katıldıkları Pugaçev ayaklanmaları, veba salgınının sürmesi ve savaş ekonomisi yüzünden çıkan malî buhran da Rusları içerde zor durumda bırakmıştı.86

Gerçi III. Mustafa yıllardır süren bu savaşın Osmanlı İmparatorluğu için kötü bir dönüm noktası olduğunu idrak etmiş ve son birkaç başarı ve az zararla bu savaştan çıkmak niyetindeydi. III. Mustafa Koca Mehmed Ragıb Paşa'nın vefatından sonra dirayetli ve kabiliyetli iyi bir devlet adamı ve cephede ise iyi bir kumandan bulma açısından pek de iç açıcı bir durumda değildi. III. Mustafa'nın Koca Ragıb Mehmed Paşa gibi değerli bir sadrazamı kaybedip, yerine aradığı nitelikte devlet erkanı bulamaması yani kaht-ı ricâl üzerine yazdığı dörtlük durumun vehametini belirtmektedir: 87

Yıkıluptur bu cihan sanma ki bizde düzele

Devlet-i Çerh-ı denî verdi kamu mübtezele
Şimdi ebvâb-ı saâdette gezen hep hezele
İşimiz haldı heman merhamet-i lemyezele

Ancak aradığı meziyetlerin bir kısmını Muhsinzade Mehmed Paşa'da bulmuş olup son bir hamle için ona güvenmekteydi. Bütün halkın maddi ve manevi desteği ve fedakârlığına rağmen bir türlü istenilen başarı sağlanılamıyordu. Halkın asker ve malzeme hususunda hiçbir tereddüt göstermeden yardımlarına rağmen askerlerin uzun zaman gerektiren eğitimleri tamamlanmadan hemen cephelere sürülmesinden dolayı bunlar kuru bir kalabalıktan öteye gidemiyorlardı.88

G. Avrupalıların Denge Siyaseti Çerçevesinde Osmanlı Islahatlarına Bakışları

III. Mustafa kendinden önce başlatılmış olan ıslahatları devam ettirdi. Kendisi yenilik taraftarı olup özellikle de askerî alanda Avrupa tarzı ıslahatlar yaptırmıştır. III. Mustafa kendinden önceki padişahlar gibi Yeniçeri Ocağı'nın ıslaha ihtiyacı olduğunu bilmekle birlikte bunun güçlüğü ve hatta imkansızlığını da bildiğinden dolayı topçu ocağı ile işe başlamıştı. Zaten topçu ocağının tanzim edilip geliştirilmesi için içerdeki ve dışarıdaki şartlar müsaitti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma sürecine girmesiyle Rusya'nın Osmanlılar aleyhine büyümeye yönelik politikalarını bilen Fransa, Osmanlı topraklarındaki menfaatlerini korumak ve daha fazla imtiyaz kopartmak istemekteydi. Bundan dolayı Fransa'nın menfaatleri bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nu hasımlarına karşı askerî bakımdan kuvvetlendirmek gereğini bildiğinden dolayı bir heyetle ıslahat yapmak istemişti. Ancak, Fransa'nın böyle bir hareketi Babıâli'yi şüpheye düşürmüştü, zira Yedi Yıl Savaşları arefesinde Fransa ile Avusturya arasında bir yakınlaşma olduğundan yapılan teklif kabul edilmemişti.89

III. Mustafa döneminde askerî alanda yapılan ıslahatlarda göze çarpan en önemli şahıs Baron de Tott'dür. II. Ferenc Rakoçi ile birlikte Türkiye'ye gelip daha sonra Fransa'ya yerleşen bir Macar soylusunun oğlu olarak 1733'te Fransa'da doğdu. Babası gibi askerliği tercih edip 1754'te teğmen oldu. Eniştesi olan Vergennes'in 1755'te Osmanlı İmparatorluğu'na elçi atanmasıyla birlikte elçilik sekreteri sıfatıyla İstanbul'a geldi. Bu tarihten sonra birkaç kez farklı görevlerle Türkiye'de bulunan Baron de Tott hem III. Mustafa hem de I. Abdülhamid dönemlerinde Osmanlı hizmetinde bilfiil çalıştı.

Baron de Tott Tophaneyi ıslah ile ağır toplar yerine beygirlerle çekilebilen hafif toplar döktürdü. Özellikle de Osmanlı-Rus savaşının şiddetlendiği sırada artan top ihtiyacını gidermek amacıyla Hasköy'de de modern bir top dökümhanesi kurulmasına öncülük etti. İstanbul ve Çanakkale boğazlarının savunması ve Boğaziçi kalelerinin planlarını tanzim ve inşalarına nezaret etti. Orduda kullanılan kayık köprü sistemlerinin tadili ile top arabalarının şekillerinin değiştirilmesi işlerinde çalıştı. Bunlara ilâveten, III. Mustafa Baron de Tott'e tersanede yeni gemi inşa ettirmiştir. Baron de Tott, Çeşme faciasından sonra Çanakkale boğazının savunma tahkimatı ve topçunun savunma tertibatı işlerinde de faal bir rol oynadı. Bunlardan başka Haliç'te tersane yanında 1773'te bir hendesehane açıp burada dersler de verdi. Baron de Tott'ün icraatlarındaki gelişmelerden memnun olan Babıâli eski tedirgin ve şüpheli yaklaşımları bir kenara bırakarak 1773'te ıslahat işini daha geniş bir alana çıkarmak amacıyla Fransa'dan yeni uzman ve teknisyenler getirilmesini talep etti. III. Mustafa Tophane'ye giderek top dökümlerine nezaret ettiği gibi bazen de top talimlerini takip ederek askerî alanda yapılan ıslahatları yerinde görmekteydi. Nitekim III. Mustafa döneminde Baron de Tott'un teşebbüsleri ile başlatılan ıslahatlar semeresini I. Abdülhamid zamanında

verecektir. Artık 1770'li yılların başlarından itibaren Fransızlarla başlatılan geçici süreler için yabancı uyruklu uzman ve teknisyenlerin Osmanlı hizmetinde istihdam edilmelerinin yolu açılmış oldu.90

IV. Osmanlı Islahat'ında I. Abdülhamid Dönemi

A. Yeni Bunalımların Başlangıç Noktası: Küçük Kaynarca Antlaşması ve Şark Meselesi

Osmanlılar Belgrad Antlaşması'ndan sonra kendine güvenip tecrit politikası izleyerek diplomasi yoluyla Avrupa'daki hasımlarına karşı sulhperverlik siyasetiyle de barışı sürdürebileceğini düşünmüştü. Hele bu tarihten itibaren uzun süre hareketsiz kalmış veya rehavete dalmış olan Osmanlı erkânı, ordusu ve donanması bu süre zarfında gelişen, güçlenen ve yayılan Rusya karşısında hem kara hem de denizde kolay yenilgilerle karşılaştılar. Rusların kazandığı bu savaş, silahlarının mutlak üstünlüğünden değil Osmanlıların daha perişan bir durumda olmasından kaynaklanmaktaydı. Neticede 21 Temmuz 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması devletin 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra imzalamak zorunda kaldığı en ağır antlaşmadır. Bu antlaşma toprak kayıpları bakımından çok büyük olmamakla birlikte hukuk, ticaret, ve diplomasi alanında Osmanlı tarihinin en ağır belgesidir. Bu antlaşmaya göre, Aksu (Bug) nehri iki devlet arasındaki yeni sınırı teşkil edecekti. Kırım Hanlığı, Bucak Tatarları ve Koban siyasi bakımdan bağımsız, olacak ama dini konularda "halife" olarak Osmanlı padişahını tanıyacaklardı. Ancak Ruslar işgal ettikleri Aksu ile Koban nehirleri arasındaki bölgeleri alıp Azak, Yenikale ve Kılburun gibi önemli limanlara sahip olmakla artık Karadeniz'de sağlam bir şekilde yerleşmişlerdir. Ruslar Eflak, Boğdan, Kafkasya ve Ege'de işgal ettiği adalardan çekilecekti. Antlaşmanın bir başka önemli konusunda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks tebaanın haklarının koruyuculuğunun Ruslara verilmiş olması şeklinde yorum bulan

maddeleriydi. Buna göre Ruslara İstanbul'da bir Ortodoks kilisesi kurma ve koruma hakkı tanınmaktaydı ki daha sonraları Rusya bu maddelere dayanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahale etme hakkını kendinde görmüştü. Ayrıca Ruslar İstanbul'da daimi bir elçilik açıp diledikleri şehir ve kasabalarda konsolosluk açacaktı ve Boğazlardan Rus ticaret gemilerinin serbestçe geçişine de müsaade edilmekteydi. Diğer bir maddede ise Rus hükümdarlarına gönderilecek namelerde 'Rusyalıların padişahı' diye hitap edileceği kabul olunmuştu. Son olarak da Osmanlılar Rusya'ya üç yılda on beş bin kese (4 milyon) ruble savaş tazminatı ödeyecekti.91

Görüldüğü üzere Lehistan'ı kurtarmak amacıyla girdiği savaşta, Osmanlı İmparatorluğu Rusya, Prusya, ve Avusturya tarafından taksime uğramıştı. Küçük Kaynarca Antlaşması'nın en ağır maddesi Kırım'ın kaybedilmesi olup artık Osmanlıların kuzey Avrupa politikasının beyni olan ve çok uzun süreden beri devam eden Kırım askerî yardımı sona ermişti. Böylece Karadeniz'in kuzeyinden güneylere doğru sarkacak olan Rusların etkinliğine karşı mani olacak hiç güçlü bir direniş de kalmamış oldu. Yapılan bu ağır antlaşmadan sonra, Avusturya'nın Boğdan voyvodalığının bir parçası olan Bukovina ve civarını 1775'te ilhak etmesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun da bu duruma seyirci kalıp itiraz edemeyerek Avusturya ile bir antlaşma yapması, imparatorluğun içinde bulunduğu içler acısı ezikliği ve bitkinliği göstermesi bakımından önemliydi.92 Bütün olup bitenlerden sonra artık Osmanlılar disiplinsiz, derme çatma ordularla hasımları karşısına çıkamayacağı gerçeğinin farkına varmıştı. Zira diğer Avrupa orduları kadar düzenli ve disiplinli olamayan Rus ordusu karşısında uğranılan yenilgiler devletin ve ordunun zafiyetini bütün çıplaklığıyla gözler önüne sermişti. Artık Osmanlı İmparatorluğu Avrupa siyasetinde

hasta adam olarak anılacak, Doğu Sorunu ve Boğazlar Meselesi ile sık sık gündeme gelecekti.

Osmanlı Islahatlarının ve Islahatçılarının Babası I. Abdülhamid

I. Abdülhamid Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtulması için ıslahatlara ihtiyaç olduğunu idrak edip kendinden önce başlatılan yenileşmelere hız kazandıran ve yeniliklere öncülük eden on sekizinci yüzyıl padişahlarının en güçlülerinden birisidir. İktidarı kendi kontrolü altında tutabilmek için muhalif grupları birbirine düşürmek gibi geleneksel Osmanlı siyasetini uygulamasına ve sık sık sadrazam değiştirmesine rağmen kendisi gelenekçi Osmanlı Islahat hareketlerini canlandırıp yeni bir ivme de kazandırmıştı. Artık ıslahatlar daha geniş çaplı ve daha geniş bir kadro ile yapılmaya başlanmıştı. I. Abdülhamid cephelerde Avrupa ordularıyla mücadele edebilmek için yeni askerî teknik, eğitim ve silah ihtiyaçlarının giderilmesinde kendinden öncekilere göre daha ileri gitmiştir. Bu yüzden bu dönemde çok sayıda yabancı askerî danışman ve uzman getirilip bunların ihtida etme veya Osmanlı üniforması giyinmeleri gerekliliği de kalkmıştı. I. Abdülhamid artık kendinden sonraki köklü ıslahat hareketlerine girişecek olan III. Selim, II. Mahmud ve Tanzimat dönemleri için yapılan yeni reformların keskin dönüşünü başlatan ilk Padişah veya Osmanlı Islahatlarının ve Islahatçılarının Babasıdır. I. Abdülhamid ıslahatları kendi yönetiminde ve denetiminde yürütmesi yanı sıra sadrazamları Kara Vezir Seyyid Mehmed Paşa, Halil Hamid Paşa, Koca Yusuf Paşa ve Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa ile de işbirliği yapmıştır.93

Yine askerî ıslahatlarda bu dönemde en belirgin şahıs Baron de Tott'dür. III. Mustafa Devri'nde kurulan sürat topçularının sayılarının artırılmasına gayret edildi. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra ileride Rusya ile çıkması muhtemel bir savaşta hazırlıklı olabilmek için Rumeli ve Kafkas sahilleri ile Boğazlarda tahkimat işlerinde bulundu. 1773'te açılan

hendesehane 1776'da yenilikler yapılarak genişletilip daha sonra kurulacak olan mühendishanenin temelini atmış oldu. Baron de Tott'ün Türkiye'den ayrılmasından sonra onun yardımcıları olan İngiliz Resmi Mustafa Efendi ile Fransız Aubert bu alanda istihdam edilmişlerdi. Bir süre Süratçi Topçu birlikleri ile Hendesehanenin yeniçeri baskısıyla dağıtılmasına karşın daha sonra Halil Hamid Paşa'nın sadaretinde tekrar çalışmalarını sürdürmeye başladılar. Bu hadiseler şunu göstermektedir ki Yeniçerilerin muhalefetine karşı ne padişahlar ne de sadrazamlar direnebilmekteydiler. Osmanlı Islahatçılarının askerî alanda yapmak istedikleri yeniliklerin en büyük hasmı Yeniçerilerdi. Bununla birlikte bu dönemin en başarılı ıslahatlar, donanma alanındaydı. 1770 Çeşme faciasından sonra Osmanlı donanması teşkilat olarak büyük ölçüde darbe yediğinden dolayı, kara ordusunda yapılan ıslahat hareketlerinde karşılaşılan iç muhalefet ve tepki diye bir mesele olmadığından yenileşme hareketi burada çok daha başarılı ve hızlı olmuştur. Gazi Hasan Paşa'nın 1774'te Kaptan-ı Deryalığa getirilmesiyle modern savaş gemilerinin yanı sıra Avrupai tarzda subay ve erlerin disiplinli bir biçimde yetiştirilmesine dikkat edilip deniz savaşlarının yeni tekniklerini öğrenmenin önemini de kavramışlardı. Yeni tersaneler inşa edilip Fransa'dan mühendis, teknisyen ve ustalar getirtilip Osmanlı işçilerini yeni tekniklere göre eğittiler. Öte yandan Gazi Hasan Paşa denizciliği bir meslek haline getirmek için tedbirler alıp, tersane kışlalarında ve deniz üsleri olan limanlarda sürekli bir eğitim ve disiplin uyguladı. Donanmaya subay yetiştirmek için de, Baron de Tott'ün hendesehanesi Mühendishane-i Bahr-i Hümayun adıyla kapsamlı ve programlı bir okula dönüştürüldü. Başta Tott, İngiliz Mustafa ve diğer Osmanlı ve yabancı uzmanlar burada geometri, haritacılık ve diğer dersleri veriyorlardı. Gazi Hasan Paşa on yıl içerisinde donanmayı modernleştirmekte başarılı olmakla birlikte subay ve denizci yetiştirmekte

aynı oranda başarılı olamamıştır. Bazen atamaların yetenek gözetmeksizin rüşvet ve iltimasla yapılması sebebiyle az sayıda ve kalitesiz subaylar da yetişmekteydi. Gemilerde disiplin bozulup başı bozukluklar görülmekteydi. Bütün bunlara rağmen Gazi Hasan Paşa yılmadan çalışmalarını sürdürdü ve kendisinden sonra yapılacak daha önemli ve kapsamlı ıslahatların çekirdeğini oluşturmuş oldu.94

Görüldüğü üzere Osmanlı ıslahatları belirli aralıklarla ilerlemekte ve belli bir süre sonra yasaklanmakta veya tekrar yeni bir ruhla başlatılmaktaydı. Osmanlı ıslahatlarının önündeki en büyük engel ise çıkarları zedelenen kesimlerdi ki bunların başında yeniçeri ve diğer askerî unsurlar geliyordu. Bu grupların maddi yönden kayba uğrayan halkın temsilcileri olan esnaf teşkilatları ve ulema ile de işbirliği yapmaları neticesinde Islahatlar dönem dönem durmaktaydı. Hatta siyasetin en tepesinde bulunan kimseler ıslahatçı olmalarına rağmen kendi menfaatleri icabı rakip ıslahatçılara karşı muhalefet etmekteydiler. Muhalefet etmenin en büyük kozu her zaman ve her yerde İslam ve Osmanlı ananelerini savundukları gerekçesiyle büyük halk kitlelerinin desteklerini kazanmalarıydı. Diğer yandan Osmanlı ıslahatçılarının en büyük eksiklikleri ise yönetime hakim oldukları sürece halktan kopuk olup halkı yenileşme süreci içine dahil edememeleri hatta ıslahatlara meyilli olan bir orta tabakayı bile teşkil etmeye istekli olmamalarıdır. Ancak Islahatçıların en büyük desteği bunalımlar, buhranlar ve imparatorluğun içinde bulunduğu durumdu. Halkın her kesimi ister muhafazakar ister yenilikçi olsun imparatorluğu kurtarmak arzusunda olup bazı değişikliklerin yapılması taraftarıydı. Ancak bunalımlar sona erince çıkarları zedelenenler yeniçerilerin gücüne dayanarak halkın desteğini elde edip yenilikçileri iş başından uzaklaştırdılar. Yapılan ıslahatlar böylelikle belli bir süre rafa kaldırılmış oluyordu.95

18. yüzyılda askerî ıslahatlarda isim yapan en önemli devlet ricâlinden birisi de Sadrazam Halil Hamid Paşa'dır. Kalemiyeden yükselerek geldiği için devlet mekanizmasının işleyişi hakkında bilgi sahibi olduğu kadar dış politikaya da çok vakıftı. Bu yüzden Kırım meselesi yüzünden Rusya ile çıkması kaçınılmaz olarak görünen savaşa hazırlıklı olmak gerektiğinden ilk etapta ordu, donanma ve sınır boylarına düzen verilip tedbirler alındı. Halil Hamid Paşa ordunun tümüyle modernleştirmedikçe ve desteklenmedikçe bu teşebbüslerin başarısızlıkla sonlanacağını bildiğinden dolayı eski ile yeni arasındaki ikilemi sona erdirmek için iki grubu birleştirmeyi ve eski birliklere yeni birlik ve okulların düzen, disiplin ve silahlarını vermeyi denedi. Ancak bu teşebbüs kendinden önceki ıslahat hareketlerinden pek de farklı değildi. Tott'ün sürat topçuları birlikleri canlandırıldı ve Fransız teknisyenlerin ve uzmanların yardımıyla hendesehane mühendishaneye çevrildi. Fransız teknisyenleri mühendishanenin öğretim kadrolarını doldurdular. Fransız tahkimat uzmanları belli başlı sınır kalelerini yenilediler. Fransız ders kitaplarının Türkçe çevirilerini yayımladılar ve bir istihkam okulu kuruldu. Hatta Gazi Hasan Paşa aralarındaki siyasî çatışmaya rağmen Halil Hamid Paşa'nın ıslahatlarının yanında yer aldı.96

Halil Hamid Paşa'nın Osmanlı ordusunu çağdaşlaştırma çabalarının yanında geleneksel kurumları canlandırma alanlarında da başarılı işler yapılmıştı. Tımarlı sipahilerin durumlarının düzeltilmesine yönelik ciddi tedbirler alındı ve eğitim yapmaları ve çağrıldıklarında orduya katılmalarını sağlamak için taşraya denetçiler gönderildi. Yeniçerilerde disiplin altına alınmaya çalışıldı, düzenli ve belli ölçüde de disiplinli bir hale getirildiler. Bu yeni düzenlemeler doğrultusunda hem yeniçeriler hem de sipahilerin Avrupaî tarzda piyade ve topçu taktiklerini ve silahlarını öğrenmeleri sağlandı. Halil Hamid Paşa ekonomik, ticarî ve kültürel alanlarda

karşılaştığı meseleleri belki askerî alanda yaptığı uygulamalardan farklı gibi gözükse de tümüyle geleneksel Osmanlı politikalarına göre tanzim etti. Bu alanlarda modernleşme hareketi seleflerinin uygulamalarından pek de farklı değildi. Örneğin uzun bir süredir kullanılmayan ve ilgisizlikten dolayı da fonksiyonunu kaybeden ve Müteferrika matbaası tekrar canlandırılmaya çalışıldı. Nizam-ı Cedid'in beyin takımından devrin beylikçisi Mehmed Raşid Efendi'ye 1782'de matbaanın canlandırılması görevi verildi.97 Bu geleceğin büyük yenilikçilerinin nasıl bir ortamda yetiştiklerini göstermesi bakımından önemlidir.98 Osmanlılarda geleneksel ıslahatlar kişilere bağlı olduğundan Halil Hamid Paşa'nın kazandığı saygınlığı kıskanan rakiplerinin entrikaları ve komplolar sonuç vermekte gecikmedi. Zira Halil Hamid Paşa şehzade Selim'i I. Abdülhamid'in yerine tahta çıkartacağı söylentileri üzerine azledildi ve I. Abdülhamid'in emriyle 27 Nisan 1785'te idam edildi.99 Böylece Halil Hamid Paşa zamanında başlatılan yenilikler onun şahsi gayretleri ve gücünden kaynaklandığından yenilikler de durmuştu. Avusturya ve Rusya ikilisinin Osmanlıları paylaşmak için yaptıkları ittifak neticesinde 1787'de Fransa'da XVI. Louise'den Avusturya prensesi olan karısı Marie Antonette'nin tesiriyle Fransız subay ve teknisyenlerini geri çekti. Bütün bunlara rağmen I. Abdülhamid devrindeki teknik teşkilat ve ıslahat III. Selim zamanındaki Nizam-ı Cedid'e esas olmuştur.

C. Merkezi İktidarın Çözülüşü ve Taşradaki Güçlerin Yükselişi

Askerî alanda birçok ıslahat ve yenilik yapılmak istenmesine karşın I. Abdülhamid döneminde devlet hakimiyet ve kontrolü özellikle de eyaletlerde zayıflamaya başlamıştı. Balkanlar ve Anadolu'da ayanlar ve Mısır, Suriye ve Irak'ta memluk grupları, Arabistan'da ise Vahhabilik mezhebinin hamisi Suud ailesi muhalefetlerini ve bölgede nüfuzlarını arttırdılar. Osmanlı merkez idaresinin hâkimiyeti buralarda bir formalîte

durumuna geldi. Bunlar askerlerini cepheye almasından yararlanarak kendi ordularını, malîyelerini ve yönetimlerini istedikleri gibi güçlendirmişlerdi. Anadolu'da en güçlü ayan aileleri şunlardı: Orta Anadolu'da Çapanoğulları, Ege havalisinde Karaosmanoğulları, Kuzeydoğuda Canikli Ali Paşaoğlu, Tuzcuoğulları ve Şatıroğulları mevcutlular. Balkanlarda ise: Tuna kıyısında Niğbolu ile Rusçuk arasında Tirsiniklioğlu İsmail Ağa, Arnavutluk'da Yanyalı (Tepedelenli) Ali Ağa, Kuzey Arnavutlukta Buşatlı ailesi ve Edirne havalisinde Dağdevirenoğlu vardı. Balkanlarda bunlara ilâveten muhtariyet elde edebilmek için hem Avusturya hem de Rusya'dan yardım alan Karadağlı ve Sırplı soyluların da faaliyetleri göze çarpmaktaydı.100

Arap ülkelerine gelince burada da Osmanlıların bıraktığı politik boşluk, aynen Anadolu ve Balkanlardaki ayanlarda olduğu gibi, halk desteğine sahip mahalli memluk köleleri ve kimi zaman da bedevi aşiretlerinden yardım gören Osmanlının taşradaki ikinci derecedeki idarecileri tarafından doldurulmaktaydı. Memlûklar ise Mısır başta olmak üzere Suriye, Irak ve Filistin havzasında etkin olmaya başlamışlardı. 1681'den itibaren Mısır'da memlûkler askerî ve idarî kadroların çoğunu ele geçirmişlerdi. Memlûk grupları arasında ciddi bir rekabet ortamı olmasından dolayı Mısır'daki Osmanlı valileri bu rakip grupları birbirine düşürerek Mısır yönetiminin tümüyle memlûk hakimiyetine geçmesini önleyebilmekteydiler. Bu gösteriyor ki Mısır'da giderek Osmanlı otoritesi zayıflamaya başlamış olup buranın asıl hakimi olarak idarede memlûklar vardı. Ancak memlûk gruplarının rakiplerini ortadan kaldırıp da tam olarak idareyi ele geçirmesi bölgenin tam manasıyla Osmanlı iktidarının otoritesini sıfırlaması anlamına gelmekteydi ki buna 1760'tan itibaren sıkça rastlanmaktaydı. İlkin 1760-1773 arasında Ali Bey-ül Kebir ve daha sonra 1780'li yıların başında Murad ve İbrahim Bey'in Mısır'ı tam olarak denetimlerine geçirmeleri üzerine Babıâli doğrudan doğruya askerî bir güçle müdahale etmekteydi.

Öte yandan Mısır üzerinde Rusya İskenderiye konsolosu vasıtasıyla memlûklluları Osmanlılara karşı kışkırtmaktaydılar. Bu yüzden Babıâli Mısır'daki memlûklluları hakimiyetine almak için 1786'da donanmayla Gazi Hasan Paşa bunların üzerine sefer düzenlemişti. Gerçekten de bu sefer tesirini göstermeye başlamıştı ki 1787 Rusya-Avusturya ile yeni bir savaşın çıkması yüzünden memlûklluları yerinden atamamış, fakat onları bölerek tekrar Osmanlı hakimiyetini tanımalarını sağlamıştı. Suriye, Filistin ve Lübnan'da hakimiyet kuran memlûk lideri Cezzar Ahmed Paşa olup 1804 yılına kadar hüküm sürmüştü. Irak havalisindeki memlûkların lideri 1764-1780 arasında Ömer Paşa ve 1780-1802 arasında ise Büyük Süleyman Paşa idi. Arabistan yarımadasındaki en büyük ayaklanma Necd bölgesinde ortaya çıkan Vahhabi mezhebinin başlattığı harekettir ki Suud ailesinin ordularıyla birleşmesinden sonra etkin olmaya başladılar. Bölgede Osmanlı hakimiyeti ve saygınlığı tehdit altına girdi.101

I. Abdülhamid döneminde taşrada merkezî iktidarın tam anlamıyla bir çözülüş yaşadığı görülmekteydi. Padişah ve hükümetleri merkezi iktidarın böyle genel bir çözülüşü karşısında ayanlar ve diğer mahalli idarîcileri kontrol altına alabilmek için bazı köklü olmayan çarelere başvurmaktaydı: Birincisi, onları resmi mevkilere tayin ederek devlete sadakatlerini artırmaya çalışmaları; İkincisi bağlılıkları karşısında rüşvet vermeleri, üçüncüsü, birbirlerine düşürmeye çalışmaları; sonuncu olarak da üzerlerine asker sevk edilmesiydi. Devlet sonuncu şıkkı en son çare olarak görmekteydi, zira üzerlerine asker sevk edilen ayanlar veya diğer idareciler kendi hizmetlerinde bulunan askerlere daha çok para ve imkan sağladıklarından dolayı askerler onlara katılmaktaydılar. Taşradaki çözülme neticesinde devletin en verimli topraklarının denetimi ayan ve memlûk yönetimlerine geçtiğinden hazine gelirleri azalmakta ve İstanbul başta olmak üzere bütün büyük şehirlerde yiyecek sıkıntısı çekilmekteydi. Hayat

şartları giderek zorlaştığından salgın hastalıklarda, özellikle de veba salgınında büyük bir artış olması sebebiyle binlerce insan ölmekteydi. Tarım ve ticaret büyük ölçüde sekteye uğramaya başlamıştı. Bütün bu ağırlaşan şartlara karşı I. Abdülhamid ve devlet ricâli durumu düzeltecek bir şey de yapamaktaydılar.102 İçerdeki çözülüşe paralel olarak başta Rusya olmak üzere Avusturya ve Fransa'nın Osmanlıları parçalamak için harekete geçmeleri karşısında Osmanlı İmparatorluğu çaresizlik içerisindeydi. Tarihinde de böyle bir duruma düşmemişti. Her halde hiçbir Osmanlı padişahı I. Abdülhamid kadar kötü ve şansız bir dönemde tahta çıkmamıştır. Zira içerde merkezi otoritenin zayıflamasına paralel olarak yükselen taşradaki mahalli idareciler ortaya çıkardıkları sorunlar ve doğu İran'la olan sıkıntıların tekrar başlaması, kuzeyde Rusya, Batıda Avusturya ve arkadan da kadim dost olan Fransa'nın Avusturya lehine hareket etmesi gibi hadiselerin hepsinin I. Abdülhamid dönemine tesadüf etmesi Padişahın büyük ve kalıcı siyaset yapmasına da engel olmaktaydı. Ancak I. Abdülhamid bütün bunlara rağmen ümitsiz değildi ve İmparatorluğu kurtarmak için ıslahatları sürdürdüğü gibi İmparatorluğu dış tehditlere karşı savunmak için elinden geleni yapacaktı.

D. Doğudaki Tehdidin Dirilişi: İran'la Yaşanan Güçlükler

İran'da 1747'te Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra başlayan anarşi ve karışıklıklardan istifade eden Zend aşireti lideri Kerim Han 1751'de idareyi ele geçirdi. Kerim Han ülkeyi idaresi altında birleştirdi ve 1794 tarihine kadar sürecek olan Zend hanedanını kurmuş oldu. İran'ı tam olarak denetimine alan Kerim Han Osmanlılara karşı saldırgan bir siyaset takip etme için fırsat kollamaktaydı. Küçük Kaynarca'dan hemen sonra böyle bir fırsat kendiliğinden ortaya çıktı. Bağdat valisinin idaresi altında olan Baban ve Köysancak beyleri olan iki kardeş arasındaki ihtilafın çatışmaya dönüşmesinden istifade eden Kerim Han 1774'te bölgede hakim olmak için

Doğu Anadolu’ya saldırdı. Arkasından Basra’yı kuşatıp 1776’da işgal edilmesi üzerine İran’a savaş açılmıştı. Öte yandan Osmanlılarla Ruslar arasındaki gerginlikten istifade eden Kerim Han ile II. Katerina 1778’de Osmanlılar aleyhine taarruzi bir ittifak antlaşması imzalamışlardı. Ancak Kerim Han’ın 2 Mart 1779’da ölmesiyle bu ittifak hükümsüz kaldığı gibi başlangıçta Irak üzerinden İran’a akıncılar sevk edildiyse de İranlıları Basra’dan atamamıştı ancak Süleyman Paşa’nın Irakta yeniden memlûk iktidarını kurmasından sonra İranlılar ülkeden atıldılar. Böylece bölge tekrar göstermelik bile olsa Osmanlı hakimiyetine geçti. Ancak bundan sonra Irak’a olan saldırılar İran’dan değil güneyden çölden çıkan Vahhabi unsurlarından olacaktı.103

E. Rusların Kırım’ı İlhaka Adım Adım İlerlemeleri

Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım’ın müstakil bir hale getirilmesini gerçekleştiren II. Katerina bu ülkenin kendi sınırları içine katılması yönünde faaliyetlerde bulunuyordu. Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu ise burasını tekrar eskisi gibi imparatorluğun ayrılmaz bir parçası kabul ederek kendi hakimiyeti altında tutulmasını temine çalışmaktaydı. Böylece taraflar Küçük Kaynarca Barışını geçici bir mütareke olarak addetmiş sayılmaktaydı. Ruslar Kırım’daki nüfuzu ve gizli işgal taktikleri neticesinde Rusların kuklası ve taraftarı olan Şahin Giray’ın hanlığını perçinleştirmek amacındaydılar. Ancak II. Katerina’nın Osmanlı topraklarına karşı izlediği saldırgan politika karşısında diğer Avrupalı güçlerin yeni Rus ilerlemeleri karşısında taviz istemeleri onlarla olan ilişkilerini gerginleştirmişti.104 Rusların Kırım’da takip ettikleri ince siyaset sonucunda değişik kesimlerden binlerce Kırımlı Anadolu’ya göç etmeye başlamıştı. İlk defa çaplı Kırım’dan başlayan göç hadisesi, daha sonraki yıllarda özelliklede 19 ve 20. yüzyıl boyunca kaybedilen eski Osmanlı topraklarındaki milyonlarca Müslüman halkın Anadolu’ya

göçmelerine örnek olmuştu. Böyle bir duruma alışık ve hazırlıklı olmayan imparatorluğa büyük toplumsal, siyasal, kültürel ve ekonomik sorunlar getirecekti. Kırım misalinde olduğu gibi zengin ve soylu göçmenler İstanbul'da savaş yanlısı bir grup oluşturarak Kırım'ı Osmanlı hakimiyetine katmak için Rusya ile savaşa girilmesini savunmaya başladılar. Bunlar siyasî bakımdan bir ölçüde başarılı olmakla birlikte doğuda İran'la olan savaş sebebiyle tesirlerin tam anlamıyla harekete geçirilmesini engelledi.105

II. Katerina'nın Kırım'ı tam anlamıyla elde etmesine yönelik politikalarını gerçekleştirmek için askerî harekete geçmesini sağlayan hadiselere maddeler halinde bir göz atmakta fayda vardır. Birincisi 1773'te başlayan Pugaçev isyanının 1775'te sona ermesi; İkincisi, 1774'te Osmanlı-İran sürtüşmesinin 1776'da savaşa dönüşmesi; Üçüncüsü, 1774'te Kuzey Amerika'daki 13 İngiliz kolonisinin bağımsızlık hareketinin çıkması ve 1776'da bu kolonilerin Amerika Birleşik Devletleri adı altında bir devlet kurarak İngilizlere karşı savaşın hızlanması neticesinde Osmanlı'nın dostları olan devletlerin Kuzey Amerika'daki sorunlarla uğraştıkları sırada Rusya'nın Güneydoğu Avrupa'da istediği gibi bir ortam yakalamasıdır.106 Bütün bu fırsatların lehine gelişmesi üzerine II. Katerina harekete geçerek Kırım'ı işgal etmeye başladı. Kırım Hanı Devlet Giray da İstanbul'a kaçtı ve Ruslar da kendi yandaşları olan Şahin Giray'ı 1777'de Han olarak atadılar. Osmanlı İmparatorluğu Kırım'ın Rusya'ya katılmasıyla doğacak tehlikelerin endişelerini hissetmekteydi. Her şeyden önce Kırım'ın Rusya tarafından işgali İstanbul'un doğrudan bir tehdit altında tutulması demekti. Bu ise Kırım hakkında gösterilen hassasiyetin dini ve millî duygular yanında daha hayati bir endişe ile de kuvvet bulduğunu göstermekteydi. Şahin Giray Kırım'da kendi otoritesini sağlamak üzere Rus örneği bir merkezi hükümet kurup kendi yandaşlarını kilit noktalara tayin etti. Ulema

ve ileri gelen Kırım ailelerini, etkinliklerini ortadan kaldırmak için birçok tedbirler aldı. Bunlardan birisi de ailelerle aşiretler denetiminde olan ordu yerine düzenli bir ordu kurmaktı. Bütün bu tedbirlerin Kırımı Ruslaştırma siyasetinin bir parçası olarak gören Kırım halkının tepkileri giderek arttı ve Şahin Giray iktidarına karşı bir isyan çıkması üzerine Osmanlılar Selim Giray'la yandaşlarını 1778 Ocak başlarında Kırım'a gönderdi. Osmanlı harekatına karşılık Ruslar harekete geçerek Şubat 1778'de bir Rus ordusunu Kırım'a gönderdiler. Selim Giray kaçmak zorunda kaldı. Rus ordusu isyancıları öldürüp Kırımı işgal ettiler. Yeniden tahta oturan Şahin Giray bu kez halk desteğine sahip olmadığından yalnızca Rus ordusuna güvenerek iktidarda kaldı. Zaten buna mukabil Osmanlıların giriştikleri iki deniz harekatından da bir netice alınamaması üzerine Kırım'dan Türkiye'ye kaçışlar da hızlandı.

Osmanlılar Rusları Kırım'dan tek başlarına çıkaramayacaklarını bildikleri gibi güçlü Avrupa devletlerinden de ciddi bir destek de bulamamıştı. Gerçi yeni İngiliz elçisi Sir Robert Ainslie'nin Osmanlıların lehine bazı hareketleri ve uyarıları olmuştu. Ama Çeşme faciasından dolayı İngilizlere karşı bir güvensizlik de hakimdi. İşte böyle bir ortamda Rusların Kırım'dan çekilmelerini isteyen Osmanlılar bir uzlaşma aradıklarından Fransız elçisinin aracılığıyla görüşmeler Ocak 1779'da İstanbul'da Aynalıkavak sarayında başladı. 10 Mart 1779'da 'Aynalıkavak Tenkihnamesi' adında bir antlaşma imzalandı. Aynalıkavak'ta Osmanlı tarafını Reisülküttab Abdürrezzak Bahir Efendi temsil etmişti. Bu antlaşma 9 madde olup Küçük Kaynarca Antlaşması'nın bazı sorun yaratan maddelerinin gözden geçirilerek tadil edilmesi esasına dayanmaktaydı. Bu antlaşma gereğince Kırım'ın müstakil kalması, Rus askerlerinin geri çekilmesi ve Babıâli de Şahin Giray'ı hayat boyunca han olarak tanıması ile padişahın halifelik sıfatının geçerlilik kazanması tanındı. Her iki tarafta

Kırım'ın işlerine ve bağımsızlığına müdahalede bulunmayacaklardı. Böylece Ruslar bir anlamda Şahin Giray'ın atanmasını Osmanlılara onaylatmakla Kırım'ın ilhakı önündeki resmi formalîtelerin yolunu açmış oldu. Zaten Şahin Giray da Rus ordusu ve parası ile iktidarda durabilmekteydi.107

Amerika Birleşik Devletleri'nin bağımsızlık savaşında İngilizlerle savaşta olan Fransa, Aynalıkavak'ta oynadığı rolden dolayı Rusların hasmı olan İngiltere'ye karşı tarafsızlığını sağladığı gibi Osmanlıları da zor durumdan kurtarmış görülmekteydi. Aslında ne İngiltere ne de Fransa Kırım meselesine kayıtsızlardı. İngiltere Amerika'daki kolonilerine sahip çıkma sevdasında; Fransa da İngilizleri kendi Kolonilerinde çıkan isyanlara destek vermekle büyük zarara sokma gayretindeydi. Zaten Polonya'nın 1772'de ilk taksimiyle Doğu Avrupa'daki dengeler Rusların lehine değişmeye başlamıştı. Öte yandan 1780 yılında Maria Teressa'nın ölmesiyle yerine geçen oğlu II. Joseph de II. Katerina'nın hayranı olup Avusturya'da Rusya ile birlikte Osmanlı topraklarından arazi kopartmak niyetindeydi. Artık Avrupa'daki güçler dengesi büyük ölçüde II. Katerina'nın istediği istikamete doğru kaymaktaydı. Nihayet II. Katerina'nın Kırım'ı ilhak etmek için eline büyük bir fırsat doğmuştu: 1781'de Kırım'da Şahin Giray'a karşı çıkan bir isyanı bahane eden II. Katerina Rus kuvvetlerini Kırım'a gönderip Aralık 1783'te tamamen işgal edilip buranın bir Rus vilayeti haline getirildiğini ilan ettiler. Bu işgal sırasında II. Katerina'nın Polonya valisi Potemkin 30.000 Kırımlıyı öldürtmüştü.

Osmanlı İmparatorluğu içinde bulunduğu kötü şartlarda özelliklede Halil Hamid Paşa büyük ıslahat hareketlerine başlamak istediğinden dolayı yeni kayıplara yol açacak bir savaşa girmeyi tercih etmemekteydi. Zaten İngiltere ve Fransa'nın Amerika'nın bağımsızlık savaşı sebebiyle birilerine

düşmelerinden dolayı da herhangi bir yardım göremeyecekleri gibi Avusturya İmparatoru'nun kız kardeşi Maria Antonette ile evli olan XVI. Louis de Avusturya'nın güdümüne girmişti. Bu durum Babıâli tarafından endişe ile izlenmekteydi. Artık Avrupa'daki bütün dengelerin Rusya

lehine döndüğünü hesaba katan Babıâli, Rusya'nın Kırım'ı ilhak ettiği emrivakisini kabullenmek zorunda kalıp 9 Ocak 1784'te verdiği bir senedle bu ilhakı resmen de tanımış oldu. Bu senedle Küçük Kaynarca Antlaşması Kırım meselesi Rusların lehine halledilmiş bir biçimde tasdiki anlamına gelip yalnızca Padişahın Kırım Müslümanlarının dini lideri olarak hareket hakkı olduğu belirtilmekteydi.108

Artık Kırım Hanlığı'nın Rusların tamamen eline geçmesi üzerine binlerce Kırımlı Osmanlı topraklarına göç ettikleri gibi çok geçmeden Ruslar Kırım'ı Osmanlılara karşı daha geniş çaplı bir yayılma ve saldırı harekatının ana askerî üssü haline dönüştürmeyi başarmışlardı.

F. Osmanlı İmparatorluğu'nu Taksim Projesi: II. Rus-Avusturya İttifakı

1768-1774 savaşlarında Osmanlıları hezimete uğratan ve Küçük Kaynarca antlaşmasıyla Kırım'ın ilhakı önündeki engelleri aşan II. Katerina, Osmanlı toprakları üzerinde daha geniş emeller beslemeye başlamıştı. Avrupa'nın büyük güçlerine taviz verilmeden veya onlarla ortak hareket etmediği sürece isteklerine ulaşamayacağını bilen II. Katerina, genel olarak 'Yunan projesi' adıyla bilinen bir projeyi hayata geçirmek istemekteydi. Osmanlılarla iyi ilişkileri sürdürmek isteyen Avusturya İmparatoriçesi Maria Therese'nin 1780'de ölmesiyle yerine geçen oğlu II. Joseph de II. Katerina gibi Osmanlıların paylaşılması düşüncesindeydi. Bu ikili hemen harekete geçerek 1780 Haziranın başlarında Avusturya'nın sınır şehri olan Mohilev şehrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması konusunu ciddi bir biçimde ele aldılar.109 İki taraf lideri tarafından tespit edilen kararlar Petersburg'da gizli olarak

imza edildi. Aynı zamanda II. Joseph Petersburg'dan sonra Moskova'yı da ziyaret ederek Viyana'ya döndü. II. Katerina ile II. Joseph arasındaki yakınlaşma ve görüşmeler Prusya tarafından endişe ile takip edilmekteydi ve gelişmeler hakkında Osmanlıları da bilgilendirmekteydi. Zira II. Katerina Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmak için Avusturya'nın muvafakati olmadan Osmanlılar üzerinde arzuladığı planları tatbik edemeyeceğini anladığından Prusya ittifakını terk etmek zorunda kalarak Avusturya ile anlaşmayı tercih etmişti. Bu gelişmeler karşısında Avusturya'nın Almanya'daki güçlü hasmı Prusya, Rusya-Avusturya birleşmesine büyük tepki gösterip İngiltere'ye yaklaştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün Avrupa güçler dengesi bakımından önemi büyüktü, zira modernleşme sürecinde olan Osmanlılar yayılmacı Rusya'ya karşı engel olduğu kadar İngiliz malları için büyük bir pazardı. İngiliz elçisi Ainslie ve Prusya elçisi Gaffron ve daha sonra Diez Babıâli'yi askerî yeniliklere devam ve Rus yayılmacılığına karşı da direnme hususunda teşvik edip uyarmaktaydılar.110

Daha çok II. Katerina'nın emellerini gerçekleştirmesine yönelik olan Rusya-Avusturya ittifakı Avrupa'daki statükoyu kökünden sarsacak nitelik taşımaktaydı. Bu planın genel amacı Osmanlıları Avrupa'dan atılması ve toprakların kendi aralarındaki dengeler gözetilerek paylaştırılması esasına dayanmaktaydı. Ancak Eflak ve Boğdan voyvodalıklarında Datça adında bağımsız Ortodoks bir devlet kurulacak ve ilk Prensi olarak da Potemkin'in atanması ile burada güçlü bir Rus tesirini garanti altına almış olunacaktı. Belki de II. Katerina için bu planın en önemli noktası İstanbul Trakya, Makedonya, Bulgaristan ve Kuzey Yunanistan'la birleşerek yeni bir Bizans İmparatorluğu kurulması idi. Kurulacak imparatorluğun başkenti İstanbul olacak ve İmparator da II. Katerina tarafından bu iş için yetiştirilen ve adlandırılan 1779 doğumlu torunu Konstantin'e verilecekti. Buna

mukabil Avusturya'ya ise Batı Balkanları, Sırbistan, Bosna-Hersek ve Venedik'in elindeki Dalmaçya kıyıları düşecekti. Venedik'e ise Mora, Girit ve Kıbrıs verilecekti. Nihayet Osmanlının Avrupalı kadim dostu Fransa'ya da yanlarına çekebilmek veya muhalefet etmemesi için de Mısır ile Suriye'nin verilmesi kararlaştırılmıştı. Ne var ki Amerika bağımsızlık savaşı sebebiyle İngiltere ile savaşta olan Fransa'nın bu meseleye ehemmiyet vermeye ne vakti ne gücü vardı. Ancak Prusya bu mesele hakkında daha duyarlıydı ve Osmanlıların lehinde bir tutum içinde gelişmeleri yakından takip etmekte, hatta küçük Konstantin'e süt emzirmek için Ege Adalarından Rum kadınlarının getirilmesi ise II. Katerina'nın emellerinin gülünçlük sınırına yaklaştırması üzerine II. Friedrich fantezi dolu böyle bir projenin gerçekleşme imkanı olmayacağını belirtmekle birlikte bu mesele için Rusya karşısında kesin bir tavır almak zorunda kalacağından da tedirgin olmuştu. Öte yandan Prusya Kralı, Avusturya ve Rusya'nın Prusya ile meşgul olmalarındansa, Osmanlılarla uğraşmalarını tercih ettiğini dile getirmekteydi. Diğer yandan da 1784 başlarında Rusya bu savaştan istifade ederek Kırım'ın ilhakını oldu bitti ile kabul ettirmiş ve Avrupa'dan da hiçbir ses çıkmamıştı. II. Katerina'nın dış politikası üzerinde çok etkili olan Potemkin'in Kırım'ı Rusların Karadeniz havzasında yayılmak için bir üs haline getirmesi Rusların bu planı gerçekleştirmek için tehlike sinyallerini vermesi bakımından önemliydi.111

II. Katerina, Sivastopol ve Herson'u yeni oluşturduğu Karadeniz filosunun üsleri haline getirdi. Küçük Kaynarca Antlaşması hükümlerince Balkanlarda Konsoloslukların himayesinde Rus ajanları ile Avrupa'dan kovulup Rusya tarafından Osmanlı topraklarına gönderilen Cizvit tarikatının mensuplarının bölgede huzursuzluk yaratacak kışkırtmalarda bulunmaları ve Ege'deki Rum korsanlarını Osmanlı ticaret gemilerine saldırmaları için teşvik

etmekteydiler. Rusların bu kışkırtıcı faaliyetleri Osmanlılar tarafından büyük tepki görmekteydi ve devlet intikam almak ve gerekirse kuvvet kullanarak Kırım'ı kurtarmak niyetindeydi. Ancak savaş taraftarlarına I. Abdülhamid üzerinde derin etkisi olan Gazi Hasan Paşa tek başına karşı çıkmakta olup İngiltere ve Prusya'nın somut maddi ve askerî destek yerine yalnız tavsiye vermekle yetindiklerini vurgulamaya çalışmakla savaşı frenlemekteydi. Özellikle de II. Katerina Kuzey Karadeniz taraflarına bir teftiş seyahatine çıkmıştı. Potemkin'in buralarda yaptığı yenilikler ve askerî hazırlıklarını memnuniyetle gördükden sonra 18 Mayıs 1787'de II. Katerina Herson'da II. Joseph ile buluştu. Görüşmede iki hükümdar Osmanlı İmparatorluğu'na karşı müşterek bir sefer için Avrupa'daki siyasî durumun müsait olduğu kanaatine sahiptiler.112 Gerçekten de İngiltere Amerika'daki kolonilerini kaybettiğinden dolayı kendisini belli ölçüde Avrupa'dan tecrit etmişti; Fransa ise iktisadî ve malî sorunlarla karşılaştığı için toplumsal patlama noktasındaydı ve 1786'da Orta Avrupa'nın siyasî, askerî ve diplomasi dehası II. Friedrich'in ölmesiyle Prusya'da pek de ciddiye alınmayarak Osmanlı Avrupası'nı aralarında parçalamak üzere savaşa karar vermişlerdi. İki hükümdarın buluşmaları Osmanlılar tarafından yakından takip edilmekteydi ve politik tansiyonu patlama noktasına getirmişti. Özellikle Sadrazam Koca Yusuf Paşa (24 Ocak 1786-7 Haziran 1789) savaş yanlılarının başını çeken grup son gelişmeler karşısında üstünlük kurmaya başlamışlardı. Ancak Osmanlı İmparatorluğu iç sorunlar ve tamamlanamayan askerî ıslahatlar yüzünden savaşa hazır da değildi. Üstelik barış taraftarı olan Gazi Hasan Paşa'da 1786'da Mısır'daki Memlûk beylerinin isyanlarını bastırmak için gönderilmişti. Artık Babıâli'de savaş taraftarlarının önündeki engel de kalmamıştı. Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın enerjik faaliyetlerinden cesaret alan ve nihayet de sabrı taşan Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ile arasındaki

ihtilaflı hususların görüşmeler yoluyla halli konusunda yaptığı tekliflerin reddi üzerine 17 Ağustos 1787’de Rusya’ya savaş ilan edildi.113

Her iki ülke saldırmaya hazırlıklı olmadıklarından özellikle de Rusların ilk seferleri karada ve denizde kısa süreli ve sonuçsuz olmuştu. Her iki tarafın da savaşa hazırlıklı olmamaları ve sonbaharın da yaklaşmakta olduğundan saldırıya geçemediler. Osmanlı tarafında Gazi Hasan Paşa’nın Mısır’dan dönüp Sadrazamla çok sert bir tartışmaya girmesi ile Rusya’nın müttefiki Avusturya’dan bir ses çıkmadığı gibi Fransız elçisisinin de teminatı üzerine bunun savaş ilan etmiyeceği varsayılması Osmanlıların harekete geçmelerini engellemişti. Buna mukabil Rus tarafının da Potemkin’in yeni bir saldırı düzenlemekteki yeteneksizliği ve II. Katerina’nın hususi gayretleriyle Rus hizmetine geçen Amerika ihtilâl kahramanı John Paul Jones ile Alman Nassau-Siegen prensi Charles arasında Karadeniz komutanlığı için anlaşmazlık vardı.114 Öte yandan II. Freiderich Wiliam da 1787’den beri siyasî istikrarsızlık içinde olan eniştesi Hollanda kralı V. William’ın iktidarını tekrar güçlendirmek için siyasî ve diplomatik yönden Fransızlarla mücadele etmekteydi. Bu yüzden 13 Haziran 1788’de Prusya, Hollanda ve İngiltere arasında yapılan Üçlü Birlik (Triple Alliance) Fransa kadar Avusturya ve Rusya’yı da tedirgin etmişti.115 Diğer taraftan Üçlü Birlik Rusya’nın Avrupa’daki yayılmacı siyasetini önlemek için İsveç’i Rusya’ya karşı kışkırtıkları gibi Osmanlı-İsveç yakınlaşmasını da desteklemekteydiler. Bütün bunlar gösteriyor ki Rusya daha dikkatli ve hazırlıklı olmak zorundaydı. Avusturya’ya gelince o da Belçika’da çıkan isyan sebebiyle hemen savaşa dahil olmayıp takriben 6 ay gibi bir gecikmeyle 9 Şubat 1788’de mütefikinin yanında savaşa iştirak edecekti. Bu taraftan Osmanlılar beklenmedik ve hesaba katılmadık bir gelişme idi ve büyük şaşkınlık yaratmıştı.116

Savaşı çok arzulamasına rağmen Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın hazırlıklarını tamamlayamadan savaş ilanından uzun bir süre sonra düşmana hazırlanma fırsatını vermiş olması ise Osmanlıların en büyük hatası olarak görülmektedir. Tek cephe yerine şimdi iki düşmana karşı üç cephede harekete geçmek zorunda kalınmıştı. Savaşın başlarında özelikle Avusturya'ya karşı 30 Ağustos 1788'de Muhadiye ve arkasından da 20 Eylül'de Şebeş muharebelerini kazanmışlardı, fakat düşmanın takip edilmemesi ve ordunun avdet etmesi üzerine Avusturya karşı taarruzla kaybettikleri yerleri kurtarmışlardı. Bunda Sadrazam kadar ordunun eğitimsizliği, düzensizliği ve her türlü disiplinden uzaklaşması ve seçilen komutanların ehliyetsizliği rol oynamıştı. Bunlardan daha da önemlisi Osmanlıların aksine düşmanın faaliyetlerine kış aylarında da devam etmesi kara harplerinde genel bir yenilgiye sebebiyet verip, başta Hotin ve Yaş gibi önemli kalelerin elden çıkmasına sebep oldu. Savaşın üçüncü cephesinin merkezi Karadeniz'di ve burada Gazi Hasan Paşa'nın donanma harekatı Rusların kuşatmak istedikleri Özi önlerinde Rus ince donanmasına karşı beklenen başarıyı sağlayamadığı gibi, Rusların çok stratejik noktada olan Özi'yi kuşatmalarına engel de olamamıştı. 17 Aralık 1788'de Özi'nin Potemkin tarafından işgal edilip 25.000 masum ve müdafaasız sivil halkın öldürülmesi 18. yüzyıl Avrupa tarihinin en büyük katliamlarından birisidir. Bu katliam hem Avrupa'da derin tesirler yaratmış, hem de Osmanlıları büyük bir acı ve yeise boğmuştu.117

Bu hadiseyle Rus barbarlığı ve vahşeti şaşkınlıkla ve esefle karşılandı ve özellikle de İsveç ile İngilizler bu hadiseden sonra Rusya'ya karşı ciddi anlamda ilk tepkisini gösterdi.118 I. Abdülhamid bu gelişmeden dolayı büyük bir üzüntü duyarak felç olup yatağa düştü. Diğer taraftan 1788 savaşın ilk yılı olmasına rağmen cephelerdeki yıpratıcı savaşlar ve kayıplar sebebiyle Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğu bir sonraki yılın baharında

başlayacak savaştaki gelişmelerden endişe etmekteydiler ve her iki tarafta birbirlerine karşı üstünlük de kuramamışlardı. Bu yüzden Rusya'nın dışında bu iki devlette barış taraftarları artmaya başladı. Zaten Osmanlı İmparatorluğu, iki büyük kuvvetle aynı anda üç cephede savaşmanın sıkıntıları içindeydi. Osmanlılar için Özi'nin kaybedilmesi ve katliam hadiseleri büsbütün ümitsizlik ve bezginlik yarattığı gibi savaşa gerektiği kadar hazırlıklı olunmadığından 1788 savaşları eldeki imkanların önemli bir kısmını da tüketmişti. Avusturya'da ise 1788'de Osmanlılara karşı cephede sürekli yenilmeleri sebebiyle şanslarının olmadığı kanaati hakim olmuştu. Öte yandan Avusturya kendisine bağlı Belçika ve Macaristan'daki ihtilâl hareketlerinden dolayı diğer Avrupa devletlerinin müdahale etmelerinden de çekinmekteydi. Bundan dolayı II. Josseph II. Katerina'ya Osmanlılarla birlikte bir barış yapılmasını teklif ettiyse de Rusya buna sıcak bakmadı.119 İşte böyle bir ortamda tekrar savaş hazırlıklarının sürdürüldüğü sırada Özi'nin kaybedilmesine üzülerek hastalanıp bir tarafına felç inen I. Abdülhamid 6 Nisan 1789'da vefat etti. Yerine kardeşi III. Mustafa'nın oğlu III. Selim 7 Nisan 1789'da tahta çıktı. III. Selim'in cülusundan sonra Avusturya ve Rusya savaşı bütün hızıyla sürecek ve I Abdülhamid zamanında İsveç ve Prusya ile başlatılan ittifak görüşmeleri sonucunda 12 Temmuz 1789'da Osmanlı-İsveç ittifakı120 ile 31 Ocak 1790 Osmanlı-Prusya ittifakının önemi büyük olacaktı.121 Zira İsveç Baltık havalisinde Rusya ile savaşa tutuştu ve Prusya'nın Avusturya'yı Orta Avrupa'da tehdit etmesi Osmanlıları daha büyük yenilgiler ve kayıplardan kurtarmıştı. Öte yandan 1789 Fransız İhtilâli'nin Avusturya başta olmak üzere diğer Avrupa devletlerini tesiri altına alması üzerine Prusya'nın baskısı altında kalan Avusturya ile eski statükonun korunması esasına dayalı olarak 14 Ağustos 1791'de Ziştovi Antlaşması imzalandı. Avusturya'ya göre askerî ve siyasî alanda daha iyi durumda olan Rusya da müttefikinin çekilmesi ve

Avrupa’da giderek yalnızlığa düşmesi üzerine barış yapılmasını istemeye başladı. Nihayet 9 Ocak 1792’de imzalanan Yaş Barış Antlaşması Ziştovi’ye göre daha olumsuz şartları içermekteydi. Böylece 1787’de I. Abdülhamid zamanında başlayan savaş 1792’de III. Selim Dönemi’nde noktalandı.

1 Bu konuda genel bilgi için bkz: S. Faroqhi, “Crisis and Change 1590-1699”, (ed. H. İnalcık ve D. Quataert), Economic and Social History of the Ottoman Empire, (Cambridge, 1994), s. 411-636.

2 Yeniçağ başlarında ve sonrasında Avrupa’da siyasî, iktisadî ve sosyal alanlarda değişim ve bunun dünyaya tesirleri hakkında bkz: C. J. H. Hayes, A Political and Social History of Modern Europe, vol. I: (New York, 1920).

3 Osmanlı-Safevi siyasî ilişkileri için bkz: B. Kütükoğlu, Osmanlı İran Siyasî Münasebetleri, (İstanbul, 1962).

4 İ. Ortaylı, “18. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri”, Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadî ve Sosyal Değişim, Makaleler 1, (Ankara, 2000), s. 377-386.

5 Karal bu terimin ilk defa Fazıl Mustafa Paşa tarafından kullanıldığına dair bilgiyi vermekle birlikte hangi kaynaktan yararlandığını zikretmemektedir. Bkz. E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. (Ankara, 1983), s. 61.

6 Nizam-ı Cedid teriminin Lale Devri sıralarında kullanışı hakkında bkz: N. Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, (İstanbul, 1978), s. 48.

7 Osmanlılarda devlet kademelerinde kalem ehlinin yükselişi hakkında çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bunlardan en seçkinleri için bkz: N. Itzkowitz, Mehmed Raghib Pasha: The Making of an Ottoman Grand Vezir, Doktora Tezi, Princeton University, 1959 ve aynı yazar “Eighteenth Century Ottoman Realities”, Studia Islamica, XVI (1962), s. 74-93; R.

Abou-El-Haj, “The Ottoman Vezir and Pasha Households 1683-1703: A Preliminary Report”, JAOS XCIV (1974), s. 438-447 ve son olarak da R. Ahıskalı, Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl), (İstanbul, 2001).

8 Metin Kunt, “Siyasal Tarih (1600-1789)”, Türkiye Tarihi 3, (Yayın Yön. S. Akşin) (İstanbul, 1995) s. 19-73, özellikle bkz: s. 49-52.

9 Edirne Vakası hakkında çok sayıda araştırma vardır. Bunlar için bkz:. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV/1, (Ankara, 1978), s. 15-46 ve R. Abou-El-Haj, The 1703 Rebelion and the Structure of Ottoman Politics, (Leiden 1984).

10 Osmanlılarda genel Batı imajı hakkında bkz: B. Lewis, Muslim Discovery of Europe, (New York, 1982) ve Erken dönem Osmanlı aydınlanması veya Batıyla yüzleşmesi bakımından genel bir araştırma için bkz F. M. Göçek, East Encounters West, France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century, (New York, Oxford, 1987).

11 Osmanlılarda sürekli ıslahat yapma ihtiyacının analizi için bkz: K. Çiçek, “Niçin Sürekli Reform Yapmak Gereksinimi Duyoruz?”, Yeni Türkiye, 4 (Mayıs-Haziran1995), s. 50-58. Ayrıca bu konu hakkında bkz: S. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C. I. (Çev. M. Harmancı) (İstanbul, 1994), s. 307-310.

12 Osmanlıların askerî teknolojisi ve Batı ile mukayese hakkında özel bir çalışma için bkz: J. Grant, “Rethinking the Ottoman “Decline”: Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centruies”, Journal of World History, 10/1 (1999), s. 179-201 ve R. Murphey, “The Ottoman Attitudes towards the Adoptation of Western technology: The Role of the Efrenci Technicians in Civil and Military Applications”, in Contributions à’l’histoire écononomique et Sociale de l’empire Ottoman (Paris, 1983), s. 287-298.

13 Kunt, Siyasal Tarih (1600-1789), s. 53-54.

14 Bu dönemde I. Petro'nun Avrupa'da yayılma hırsı ve planları hakkında bkz: D. J. Hill, A History of Diplomacy in the International Development of Europe, vol. III (New York, 1967), s. 91-302.

15 M. A. Yalçınkaya, "Rakoczi, Ferenc II", Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, (1999) c. II, s. 447-448.

16 Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, s. 312-313.

17 İ. Ortaylı, "Kırım Hanlığının Ocak 1711 Tarihli Bir Üniversali", Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim, Makaleler 1, (Ankara, 2000), s. 365-368.

18 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 62-77.

19 Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, s. 314. Ortaylı da bu antlaşmanın 28 Ocak tarihinde ilan edildiğini belirtmektedir. Ortaylı, 1711 Tarihli Bir Üniversali, s. 367-368.

20 Prut seferi, savaşı ve antlaşması hakkında bilgi veren çok sayıda eser ve çalışma mevcuttur. Bu konuda en detaylı çalışma Kurat tarafından gerçekleştirilmiştir. A. N. Kurat, Prut Seferi ve Barışı, I-II, (Ankara, 1951-1953).

21 Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, s. 315.

22 Voyvodalıkların Fenerli Rum Beyleri tarafından idaresi hakkında genel bir çalışma için bkz: Z. Sözen, Fenerli Beyler: 110 Yılın Öyküsü (1711-1821), (İstanbul, 2000).

23 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 97, 101.

24 Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, s. 316-17.

25 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 109-139.

26 Hill, A History of Diplomacy, s. 372.

27 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 140-146; C. Tukin, "Pasarofça", İA. IX s. 514-523; L. Casels, The Struggle for the Ottoman Empire, 1717-

1740, London 1966, s. 14.

28 Pasarofça ¨Antlaşması’nın Avusturya’nın doğu politikasındaki yeri, Avusturya’nın kaçırdığı tarihi fırsatın değerlendirilmesi ve bunun Osmanlıların Prut’taki başarılarıyla mukayesi için bkz: A. Hassal, The Balance of Power, 1715-1789, (London 1908), s. 109-111.

29 Damat İbrahim Paşa’nın Avrupa ülkelerine yönelik izlediği dış politika hakkında bkz: Uzunçarşılı, a.g.e., 147-152.

30 Bu şahıslar hakkında bkz: Temaşvarlı Osman Ağa, Kendi Kalemiyle Temaşvarlı Osman Ağa, yay. H. Tolasa, (Konya 1986) ve M. A. Yalçınkaya, “Zülfikar Paşa”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, (1999) c. II, s. 703-704.

31 Yirmi sekiz çelebi Mehmet ve Paris elçiliği hakkında yerli ve yabancı çok sayıda eser vardır. Bunlardan en seçkini ve sosyo-kültürel açıdan değerlendirileni Göçek tarafından yazılmıştır. Göçek, East Encounters West.

32 Osmanlıların Avrupa’ya olan bakış açılarındaki değişim kadar Avrupalıların da Osmanlılara bakış açılarındaki değişiklikleri Quataert çok kısa fakat sade bir şekilde özetlemiştir. Bkz: D. Quataert, The Ottoman Empire, 1700-1922, (Cambridge 2000), s. 6-11.

33 Göçek, East Encounters West, s. 24-61.

34 Lale Devri hakkında genel bilgi için en önemli çalışma olarak bkz: Ahmed Refik, Lale Devri, (İstanbul 1913).

35 Göçek, East Encounters West, s. 72-81.

36 Göçek Mehmed Said Efendi’nin babasının maiyetinde Fransa’da bulunması hakkında bigi verdiği gibi onun 1732-1733’te İsveç’e büyükelçi olarak gidişi ve faaiyetlerini de değerlendirerek babasının elçiliği ile de karşılaştırmaktadır. Bkz:, Göçek, East Encounters West, s. 85-94.

Mahmud Raif Efendi’nin Türk dış politikasındaki yeri ve önemi ile Nizam-ı Cedid ıslahatlarındaki faaliyetleri hakkında genel bir eser için bkz: K. Beydilli-İ. Şahin, Mahmûd Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd’e Dâir Eseri. Türkçe Yazma Nüsha ve 1798 Tarihli Fransızca Tab’ının Tıbkıbasımı. (Ankara 2001); M. A. Yalçınkaya, “Mahmud Raif Efendi as the Chief Secretary of Yusuf Agah Efendi, The First Permanent Ottoman-Turkish Ambassador to London (1793-1797)”, OTAM 5 (1994), s. 385-434 ile “Mahmud Raif Efendi (İngiliz), Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, (1999) c. II, s. 72.

37 Özellikle 18. yüzyılda Avrupa kökenli muhtediler ve uzmanlar hakkında çok kapsamlı çalışmalar olmamakla birlikte son zamanlarda bu kişiler hakkında yapılan çalışmaların arttığını görmekteyiz. Ahmed Refik başta olmak üzere bu konuda İ. H. Uzunçarşılı, E. Z. Karal, Niyazi Berkes, S. J. Shaw, Kemal Beydilli, İ. Bostan ve V. Aksan gibi çok sayıda araştırmacı bu konularda araştırmalar yapmışlardır.

38 Türk matbacılık tarihi ve gelişimi hakkında bkz: S. N. Gerçek, Türk Matbaacılığı. Müteferrika Matbaası, (İstanbul 1939) ve N. Berkes, “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği”, Belleten, XXVI/104 (1962), s. 715-737.

39 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 172-173.

40 Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, s. 324.

41 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 189-194.

42 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 182-189, 195-203.

43 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 204-218.

44 III. Ahmed’in bu konuda I. Mahmud’a verdiği nasihatı Uzunçarşılı Abdi tarihinden alıntı yaparak nakletmektedir. Bkz: Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 210.

45 De Rochefort’un kimliği ve Osmanlılara önerdiği ıslahat projesi için bkz: Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, s. 46-51.

46 Humbaracı Ahmed Paşa hakkındaki bilgileri 18. yüzyıl ıslahatları hakkında bilgi veren eserlerde bulmaktayız. Bkz: Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 321-326 ve Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, s. 66-68.

47 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 324-325 ve Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, s. 67-68.

48 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 327-330 ve Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, s. 329-330.

49 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 219-222.

50 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 222-230.

51 Uzunçarşılı Avusturya-Rus ittifakının 1733’de yapıldığınını kaynak vermeden zikretmektedir. Ancak, Hassall, bu ittifakın 25 Ağustos 1726’da I. Katerina zamanında yapıldığınını belirtmektedir. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 253 ve Hassall, The Balance of Power, s. 114-119.

52 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 230-234.

53 Nystad antlaşması ve Avrupa’daki tesirleri hakkında bkz: Hassall, The Balance of Power, s. 62-63.

54 Kardinal Fleury ve Fransız elçisinin Osmanlıları Polonya meselesinde savaşa sokmak için harcadıkları çabalar için bkz: Hassall, The Balance of Power, s. 96-99.

55 Hassall, The Balance of Power, s. 117-120 ve Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 253-263.

56 Hassall, The Balance of Power, s. 120-127 ve Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 267-291.

57 Hassall, The Balance of Power, s. 121-127 ve Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 263-267, 291-294.

58 Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, s. 333.

59 M. İlgürel, “Birinci Mahmud”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, XI. s. 142 ve M. M. Aktepe, Mehmed Emnî Beyefendi’nin (Paşa) Rusya Sefareti ve Sefaretnamesi, Ankara 1974, 10-12.

60 Reşat Ekrem, Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülâsyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923, İstanbul 1934. S. 97.

61 Reşat Ekrem, Osmanlı Muahedeleri, s. 97.

62 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 295-297 ve Hassall, The Balance of Power, s. 128.

63 Osmanlı’nın çözülme dönemi olan 18. yüzyıl aynı zamanda ayanların dönemi olarak da bilinir. Bu dönemi en iyi tasvir eden araştırma B. McGowan tarafından yapılmıştır. Bkz: B. McGowan, “The Age of Ayans, 1699-1812”, (ed. H. İnalcık ve D. Quataert), Economic and Social History of the Ottoman Empire, Cambridge 1994, s. 639-758.

64 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 299-309.

65 İranla yapılan barış müzakerleri hakkında bkz: A. Budak, Mustafa Nazif Efendi’nin İran Elçiliği (1746-1747), KTÜ, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi Trabzon 1999, s. 17-39.

66 M. M. Aktepe, “Mahmud I. ”, İA. c. 7. s. 158-165.

67 Emecen bu dönemi ‘En uzun barış dönemi ve “Şahane Rehavet”in sonu’ olarak belirtmektedir. Bkz: F. Emecen, “Kuruluştan Küçük Kaynarca’ya”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi c. I (Ed. E. İhsanoğlu), İstanbul 1994, s. 5-63, özl. Bkz. 61-63.

68 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 337-341.

69 Osmanlı İmparatorluğundaki merkezi çözülme hakkında detaylı bilgi için bkz: McGowan, The Age of Ayans.

70 Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, s. 334-336.

71 Avrupa’da Prusya’nın yükselişi, Avusturya Veraset Savaşı ve Diplomatik İhtilâl hakkında çok sayıda çalışma olmakla birlikte bu konuları

en iyi analiz eden eserlerden birisi kuşkusuz Hassall'ın kitabıdır. Bkz: Hassall, The Balance of Power, s. 130-143. 18. yüzyılda Prusya'nın Osmanlılarla olan ilişkileri ve tahlili için bkz: K. Beydilli, Büyük Friedrich ve Osmanlılar-XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri, (İstanbul, 1985).

72 Bu dönemde Fransa'nın Osmanlılar hakkındaki düşünceleri ve izlediği dış politikanın esasları için bkz: İ. Soysal, Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802), Ankara 1987, s. 45-47.

73 Beydilli, Büyük Friedrich ve Osmanlılar, s. 33-78.

74 Beydilli, Büyük Friedrich ve Osmanlılar, s. 79-95.

75 Bu savaşın çıkışına neden olan hadisler ve gelişimi için bkz: Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 356-375; Hassall, The Balance of Power, s. 305-313.

76 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 375-391; Hassall, The Balance of Power, s. 315-318 ve V. Aksan, Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı Ahmed Resmi Efendi (1700-1783), (çev. Ö. Arıkan), (İstanbul 1997) s. 102-153. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, s. 336-337.

77 Soysal, Fransız İhtilâli, s. 43-47 ve Hill, A History of Diplomacy, s. 627-636.

78 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 391-398. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, s. 337-338.

79 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 398-404.

80 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 404-410 ve Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, s. 344-345.

81 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 413-414.

82 Polonya'nın ilk taksimi hakkında detaylı bilgi için bkz: Hill, A History of Diplomacy, s. 674-676.

83 II. Friedrich'in 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sırasında ve sonrasındaki tutumu ve Osmanlılara yaklaşımı hakkında detaylı bilgi için bkz: Beydilli, Büyük Friedrich ve Osmanlılar, s. 97-107.

84 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 414-419.

85 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 419-422.

86 Hill, A History of Diplomacy, s. 677.

87 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 341 ve K. Çiçek, "III. Mustafa (1757-1774)", Osmanlı 12, (Henedan), 188-192.

88 M. İlgürel, "III. Mustafa", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, XI. s. 163-165.

89 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz: Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 76-85.

90 Baron de Tott'ın Osmanlı hizmetinde bulunuşu ve çalışmaları hakkında bkz: Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 342, 479-481 ve G. David, "Baron de Tott, François", TDVİA, c. 5, 83-84.

91 Küçük Kaynarca antlaşması hakkında çok sayıda eser ve bunlardan en önemlileri için bkz: Uzunçarşılı, ag. e., s. 422-425, Hassall, "Partition of Poland and the Treaty of Kukchuk-Kainardji", The Ballance of Power, s. 324-325 ve Hill, A History of Diplomacy, s. 677-78.

92 Avusturya ile Osmanlılar arasında 6 Temmuz 1771 tarihinde gizli bir antlaşma imzalanmıştır ancak Avusturya'nın tutumu yüzünden bu ölü bir antlaşma olarak kalmıştır. Hill, A History of Diplomacy, s. 669, 77-78.

93 I. Abdülhamid hakkında yapılan en kapsamlı çalışma Sarıcaoğlu tarafından meydana getirilmiştir. Bu eser arşiv, yazma, seyahatname, sefaretname ve hatırat türündeki birinci ve ikinci elden her türlü kaynak kullanılarak meydana getirilmiş orijinal bir çalışmadır. Bkz: F. Sarıcaoğlu, Kendi Kaleminden Bir Padişah Potresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789), (İstanbul, 2001).

94 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 473-484 ve Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, s. 340-342, Sarıcaoğlu, I. Abdülhamid, s. 188-201.

95 Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, s. 346.

96 Sarıcaoğlu, I. Abülhamid, s. 144-152, Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 482-485 ve Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, s. 347-348.

97 K. Beydilli, Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne ve Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826), İstanbul 1994.

98 M. A. Yalçınkaya, "Türk Diplomasisinin Modernleşmesinde Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi'nin Rolü, The Journal of Ottoman Studies-Osmanlı Araştırmaları XXI, (2001) s. 109-134.

99 Halil Hamid Paşa'nın azli ve idamı konusundaki en son analiz için bkz: Sarıcaoğlu, I. Abdülhamid, s. 147-152.

100 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 429-442, 509-518 ve 603-618; Sarıcaoğlu, I. Abdülhamid, s. 183-188.

101 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 429-442, 509-518.

102 Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, s. 343-44.

103 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 455-464.

104 II. Katerina'nın hayatı, Avrupa ve Osmanlılara karşı izlediği dış politika hakkında genel bilgi için bkz: J. T. Alexander, Catherine the Great, Life ana Legend, NewYork, Oxford, 1989.

105 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 443-447 ve Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, s. 345.

106 Amerikan Bağımsızlık Savaşı ve Avrupa'daki gelişmler hakkında bkz: Hassall, The Ballance of Powers, s. 337-355.

107 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 447-453 ve Aksan, Ahmed Resmi Efendi, s. 170-182.

108 Beydilli, Büyük Friedrich ve Osmanlılar, s. 109-141ve İngiltere'nin bu dönemde Kırım işgali karşısındaki tutumları hakkında bkz: A. İ. Bağış,

Britain and Struggle for the Integrity of the Ottoman Empire: Sir Robert Ainslie's Embassy to İstanbul 1776-1794, İstanbul 1984, s. 5-21.

109 Yunan Projesi ve Mohilve görüşmesi hakkında kaynaklar hem fikir olmakla birlikte bazı kaynaklar Alexander ve Hassall Mayıs 1780 de bazıları Beydilli ise Haziran 1780 olarak vermektedirler. Alexander Mohilev görüşmesinin 24 Mayıs 1780'de olduğunu belirtmektedir, bkz: Alexander, Catherine the Great, s. 242, Hassall, The Ballance of Powers, s. 355. Beydilli, Büyük Friedrich ve Osmanlılar, s. 122.

110 Alexander, Catherine the Great, s. 243-246, Hassall, The Ballance of Powers, s. 355-57. Beydilli, Büyük Friedrich ve Osmanlılar, s. 122-127 ve Bağış, Britain and Struggle, s. 23-52.

111 Alexander, Catherine the Great, s. 247-50, Hassall, The Ballance of Powers, s. 368-69. Beydilli, Büyük Friedrich ve Osmanlılar, s. 122-141.

112 Alexander, Catherine the Great, s. 259-61, Hassall, The Ballance of Powers, s. 386-87 ve Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, s. 349. Beydilli, Büyük Friedrich ve Osmanlılar, s. 139.

113 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 499-507 ve Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, s. 349. Beydilli, Büyük Friedrich ve Osmanlılar, s. 122-141.

114 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 519-522 ve Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, s. 350.

115 The Triple Alliance'ın kuruluşu, gelişimi ve faaliyetleri hakkında bkz: Hassall, The Ballance of Powers, s. 381-386 ve Bağış, Britain and Struggle, s. 53-81.

116 Hassall, The Ballance of Powers, s. 388-393ve Soysal, Türk-Fransız, s. 39.

117 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 522-543 ve Sarıcaoğlu, I. Abdülhamid, s. 34-35.

118 Hassall, The Ballance of Powers, s. 389-391, 399.

119 Hassall, The Ballance of Powers, s. 392-93 ve Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, s. 350-351.

120 Sarıcaoğlu, I. Abdülhamid, s. 230-231.

121 Bu antlaşma hakkında detaylı bilgi için bkz: K. Beydilli, 1790 Osmanlı-Prusya İttifakı (Meydana gelişi-Tahlili-Tatbiki), İstanbul 1984).

Abou-El-Haj, R., “The Ottoman Vezir and Pasha Households 1683-1703: A Preliminary Report”, JAOS XCIV (1974), s. 438-447.

Abou-El-Haj, R., The 1703 Rebelion and the Structure of Ottoman Politics, (Leiden 1984).

Ahıskalı, R., Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl), (İstanbul, 2001).

Ahmed Refik, Lale Devri, (İstanbul 1913).

Aksan, V. H., Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı Ahmed Resmi Efendi (1700-1783), (çev. Ö. Arıkan), (İstanbul 1997) s. 102-153.

Aksan, V. H., “Locating the Ottomans Among Early Modern Empires”, JEMH, 3, 2 (1999), s. 103-134.

Aksan, V. H., “An Ottoman Portrait of Frederick the Great”, The Ottoman Empire in the Eighteenth Century, ed. by K. Fleet, (1999), s. 203-215.

Aksun, Z. N., Gayr-i Resmî Tarihimiz Osmanlı Padişahları, (İstanbul, 1997.

Aktepe, M. M., “Mahmud I.”, İA. c. 7. s. 158-165.

Aktepe, M. M., Mehmed Emnî Beyefendi’nin (Paşa) Rusya Sefareti ve Sfaretnamesi, Ankara 1974, 10-12.

Alexander, J. T., Catherine the Great, Life ana Legend, NewYork, Oxford, 1989.

Anderson, M. S., The Eastern Question 1774-1923, (London, 1966).

Bağış, A. İ., Britain and Struggle for the Integrity of the Ottoman Empire: Sir Robert Ainslie's Embassy to İstanbul 1776-1794, İstanbul 1984, s. 5-21.

Berkes, N., Türkiye'de Çağdaşlaşma, (İstanbul, 1978), s. 48.

Berkes, N., "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği", Belleten, XXVI/104 (1962), s. 715-737.

Beydilli K. -İ. Şahin, Mahmûd Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Eseri. Türkçe yazma Nüsha ve 1798 Tarihli Fransızca Tab'ının Tıbkıbasımı. (Ankara 2001);.

Beydilli, K., 1790 Osmanlı-Prusya İttifakı (Meydana gelişi-Tahlili-Tatbiki), İstanbul 1984).

Beydilli, K., Büyük Friedrich ve Osmanlılar-XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri, (İstanbul, 1985).

Beydilli, K., Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne ve Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826), İstanbul 1994.

Beydilli, K., "Bonneval'in İzinde: Muhtedî sman Bey veya Avusturyalı Firârî General Karlo de Kotzi" Osmanlı Araştırmaları XI (1991), 73-99.

Bostan, İ., "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", Belleten, LIX/225 (1995), s. 353-394.

Budak, A., Mustafa Nazif Efendi'nin İran Elçiliği (1746-1747), KTÜ, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi Trabzon 1999, s. 17-39.

Casels, L., The Struggle for the Ottoman Empire, 1717-1740, London 1966, s. 14.

Çiçek, K., "Padişah Biyografileri", Osmanlı 12, (Henedan) (Ankara 1999), s. 17-246.

Çiçek, K., "Niçin Sürekli Reform Yapmak Gereksinimi Duyoruz?", Yeni Türkiye, 4 (Mayıs-Haziran1995), s. 50-58.

David, G., “Baron de Tott, François”, TDVİA, c. 5, 83-84.

Emecen, F., “Kuluştan Küçük Kaynarca’ya”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi c. I (Ed. E. İhsanoğlu), İstanbul 1994, s. 5-63, özl. Bkz. 61-63.

Faroqhi, S., “Crisis and Change 1590-1699”, (ed. H. İnalcık ve D. Quataert), Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914, (Cambridge, 1994), s. 411-636.

Fisher-Galati, S., “Revolutionary Activity in the Balkans in the Eighteenth Century”, Actes I cong. Int. et Balkan et Sud-Est Europe IV (1969), s. 327-337.

Gerçek, S. N., Türk Matbaacılığı. Müteferrika Matbaası, (İst. 1939).

Göçek, F. M., East Encounters West, France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century, (New York, Oxford, 1987).

Grant, J., “Rethinking the Ottoman “Decline”: Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centruies”, Journal of World History, 10/1 (1999), s. 179-201.

Hassall, A., The Balance of Power, 1715-1789, (London 1908), s. 109-111.

Hayes, C. J. H., A Political and Social History of Modern Europe, vol. I: (New York, 1920).

Hill, D. J., A History of Diplomacy in the International Development of Europe, vol. III (New York, 1967).

Itzkowitz, N., “Eighteenth Century Ottoman Realities”, Studia Islamica, XVI (1962), s. 74-93;.

Itzkowitz, N., Mehmed Raghib Pasha: The Making of an Ottoman Grand Vezir, Doktora Tezi, Princeton University, 1959.

Itzkowitz, N., Mübadele-An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors, (Chicago, 1970).

İlgürel, M., “Birinci Mahmud”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, XI. s. 142.

İlgürel, M., “III. Mustafa”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, XI. s. 163-165.

İnalcık, H., Osmanlılar’da Batı’dan Kültür Aktarması Üzerine”, ed. H. İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, (İstanbul 1993), s. 425-430.

Karal, E. Z., Osmanlı Tarihi, V. (Ankara, 1983), s. 61.

Kunt, M., “Siyasal Tarih (1600-1789)”, Türkiye Tarihi 3, (Yayın Yön. S. Akşin) (İstanbul, 1995) s. 19-73.

Kurat, A. N., Prut Seferi ve Barışı, I-II, (Ankara, 1951-1953).

Kütükoğlu, B., Osmanlı İran Siyasî Münasebetleri, (İstanbul, 1962).

Lewis, B., Muslim Discovery of Europe, (New York, 1982).

McGowan, B., “The Age of Ayans, 1699-1812”, (ed. H. İnalcık ve D. Quataert), Economic and Social History of the Ottoman Empire, Cambridge 1994, s. 639-758.

Mowat, R. B., A Histort of European Diplomacy 1451-1789, (London 1928).

Murphey, R., “The Ottoman Attitudes towards the Adoptation of Western technology: The Role of the Efrenci Technicians in Civil and Military Applications”, in Contributions à’l’histoire écononomique et sociale de l’empire Ottoman (Paris, 1983), s. 287-298.

Murphey, R. Ottoman Warfare, 1500-1700, (London, 1999).

Ortaylı, İ., “18. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri”, Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadî ve Sosyal Değişim, Makaleler 1, (Ankara, 2000), s. 377-386.

Ortaylı, İ., “Kırım Hanlığının Ocak 1711 Tarihli Bir Üniversali”, Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadî ve Sosyal Değişim, makaleler 1, (Ankara, 2000), s. 365-368.

Özkaya, Y., Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık, Ankara 1977.

Quataert, D., The Ottoman Empire, 1700-1922, (Cambridge 2000), s. 6-11.

Reşat Ekrem, Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülâsyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923, İstanbul 1934. S. 97.

Sarıcaoğlu, F., Kendi Kaleminden Bir Padişah Potresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789), (İstanbul, 2001).

Shaw, S., Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C. I. (Çev. M. Harmancı) (İstanbul, 1994), s. 307-310.

Soysal, İ., Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802), Ankara 1987, s. 45-47.

Sözen, Z., Fenerli Beyler: 110 Yılın Öyküsü (1711-1821), (İstanbul, 2000).

Temaşvarlı Osman Ağa, Kendi Kalemiyle Temaşvarlı Osman Ağa, yay. H. Tolasa, (Konya 1986).

Tukin, C., “Pasarofça”, İA. IX s. 514-523;.

Tukin, C., “Küçük Kaynarca”, İA. IX s. 1064-1071;.

Uzunçarşılı, İ. H., Osmanlı Tarihi, IV/1, (Ankara, 1978), s. 15-46.

Uzunçarşılı, İ. H. “Kaynarca Muahedesinden Sonraki Durum İcabı Karadeniz Boğazının Tahkimi”, Belleten, XLIV/175 (1980), 511-533.

Unat, F. R., Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, (yay. Haz. B. Sıtkı Baykal), Ankara, 1968.

Yalçınkaya, M. A., “Mahmud Raif Efendi (İngiliz), Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, (1999) c. II, s. 72.

Yalçınkaya, M. A., “Rakoczi, Ferenc II”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, (1999) c. II, s. 447-448.

Yalçınkaya, M. A., “Zülfikar Paşa”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, (1999) c. II, s. 703-704.

Yalçınkaya, M. A., “Mahmud Raif Efendi as the Chief Secretary of Yusuf Agah Efendi, The First Permanent Ottoman-Turkish Ambassador to London (1793-1797)”, OTAM 5 (1994), s. 385-434.

Yalçınkaya, M. A., “Türk Diplomasisinin Modernleşmesinde Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi’nin Rolü, The Journal of Ottoman Studies-Osmanlı Araştırmaları XXI, (2001) s. 109-134.

Yalçınkaya, M. A., “Osmanlı Zihniyetideki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Değeri”, OTAM 7 (1996), s. 319-338.

XVIII. Asırda Osmanlı-İran Münasebetleri / Ord. Prof. Dr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı [s.512-524]

İran Seferi'nin Birinci Devresi

Bu Sırada İran'daki Durum

722 M. de İran tahtında Şah Safi Süleyman'ın oğlu Şah Hüseyin bulunuyordu; bu zat 1694'ten beri yani otuz senedir hükümdardı. Şah Hüseyin'in babası Şah Safi çok zalimdi; büyük oğlunu öldürtmüş, ikinci oğlu yanından kaçmış, halim ve selim olan üçüncü oğlu Hüseyin babasından sonra İran şahı olmuştu; Şahın diğer bir zevcesinden Mirza Abbas adında bir oğlu daha vardı.

Şah Hüseyin saltanatının ilk senelerinde ahlâkını bozmadı; fakat yumuşaklığı sebebiyle vükelâ azıttılar, kendisini yavaş yavaş sefahate alıştırdılar, işleri bırakarak sefahatle vakit geçirir oldu. Şah Hüseyin'in bu lakaydisi ve gevşekliği yüzünden hükümdarlığının son senelerine doğru isyanlar baş gösterdi; huduttaki muhtelif aşiretler kendisini tanımaz olmuşlardı.

Bu cümleden olarak Doğu İran'daki Türk aşiretlerinden Galcai veya Kılıçlar denilen oymakların reisi olup amcasının yerine Kandehar idaresini ele almış olan Emir Üveys oğlu Mahmud Han1 metbu olan Şah Hüseyin'e isyan ederek amcazâdesi Mir Kasım Herat'ı işgal etmiş ve Mir Mahmud ise üzerine sevkedilen Safikulu ve Lütfihan kumandalarındaki İran kuvvetlerini mağlup ettikten sonra 1720 M.'de Kirman'ı ve arkasından Yezd'i ve daha sonra Meşhed'i alıp 1722'de Safevilerin payitahtı olan Isfahan üzerine yürümüştür.

Mir Üveys oğlu Mahmud bu sırada karşısına çıkan İran kuvvetlerini bozduktan sonra Isfahan'ı muhasara altına almış ve bu sırada bazı İran ricali şehzâde Tahmasp'ı alarak Kazvin şehrine kaçmışlardır.

Bir taraftan Mir Mahmud'un bu muvaffakiyeti ve diğer taraftan Belucistan halkının Bender-Abbas taraflarını yağmalamaları ve yine bu sırada Sünni olan Dağıstan halkının ayaklanarak Hacı Davudhan kumandasıyla Şirvan'ın merkezi olan Şamahi'yi zapt ile Gence taraflarına doğru yürümeleri üzerine2 İran'ın bu vaziyeti Erzurum valisi Silâhtar İbrahim Paşa tarafından 1122 M.'de tafsilâtıyla hükümete bildirilmiş ve istihbaratını teyit ve tevsik etmek isteyen Erzurum valisi aynı zamanda Tebriz'de bulunan Fransa tüccarının İran'a gelmemeleri için Erzurum ve İzmir'de bulunan ortaklarına İran'ın durumu ve Isfahan'ın muhasarası hakkında gönderdikleri mektupları da hükümete yollamıştır. Yine böylece İran'ın karışıklığı hakkında Bağdat valisi Eyyüblu Hasan Paşa'nın daha evvel göndermiş olduğu arizası da Erzurum valisinin aynı olduğundan vezir-i âzam Damad İbrahim Paşa bu hususta tedbir almak için devlet erkânıyla görüşme yapmıştı.

Toplanan mecliste Bağdat ve Erzurum valilerinin tahriratları okunarak ne yapılmak lâzım geleceğine dair müzakere cereyan etmiş, neticede İran'la hudut komşuluğu dolayısıyla zahirde Osmanlılarla hem hudut olan İran vilâyetlerini Afganlılardan muhafaza için müdahaleye karar verilmiştir (1722 Mayıs).

Osmanlı Hükümetinin Zebunküşlüğü

Vezir-i âzam İbrahim Paşa İran'ın bu âciz vaziyetinden istifade etmek isteyerek ibtida suret-i haktan görünüp İran'ın bu derece zebun halini ve şayet Isfahan düşerse diğer yerlerin de süratle elden çıkacağını gözönüne alarak uzun zamandan beri devam edegelen sulhün muhafazası için Osmanlı hududu üzerindeki İran vilâyetlerinin halkını komşuluk hukukuna

riayeten Afganlılara karşı muhafaza ve müdafaa edilmesi mütaleasıyla o yerleri işgale karar vermiştir (1722 Mayıs). İran Şahı şâyet düşmanı defedecek olursa bu işgal edilecek yerlerin dostane bir surette bir muahedeye bağlanacağı münasip görülmüş ve İran'ın payitahtı olan Isfahan'ın, Afganlılar tarafından zaptını müteakip Türk hududu üzerindeki İran topraklarını işgal eylemeleri ve bilhassa birinci derecede ehemmiyeti haiz Revan, Tebris, Gence ve Tiflis'in derhal işgali Basra, Bağdat, Musul, Şehrezur, Van, Erzurum, Kars, Çıldır valilerine emrolunmuştur.3

Hükümetin, Isfahan'ın düşmesine kadar vaziyete intizar edilmesi hakkındaki emrini dinlemek istemeyen Erzurum valisi derhal taarruza geçilmesini yazmış ise de 1723 Mayıs tarihiyle kendisine gönderilen fermanda "Madem ki Dar-ül-Mülk-i Şâh-ı Acem olan Isfahan düşmemiştir, taraf-ı Devlet-i aliyyemden İran memleketine tecavüz olunduğuna rızay-ı hümayunum olmamağla yerinden hareket eylemeyesin; Isfahan'ın düştüğü haber alınır alınmaz derhal harekâta başlayasın" kaydıyla Erzurum valisi taarruzdan menedilmiştir.4 Fakat bir ay sonra gönderilen diğer bir fermanda da Isfahan zapt olunsa dahi Afgan Emiri Mahmud'un maksadının ne olduğu anlaşılmadıkça hiç bir harekette bulunulmaması valilere tavsiye olunmuştur.5

İran'a Sefer Açılması

Afganlı Mir Mahmud, 1723 M.'de yedi ay muhasaradan sonra Isfahan'ı zapt ve Şah Hüseyin'i bazı evlat ve iyaliyle esir ederek hükümdarlıktan ıskat ettiği Bağdat valisi Hasan Paşa tarafından hükümete bildirilmiştir. Şah Hüseyin, kendi eliyle İran Şahlığını Mir Mahmud'a terk ederek Mahmud'un başına taç koymuş ve Dergezin ve Kandehar'dan getirttiği Sünnî halkı Isfahan'a iskân etmek suretiyle devlet merkezinde kesif bir Sünnî kitlesi vücuda getirmek istemiştir.

Şah Hüseyin esir düşmeden evvel Isfahan muhasarası esnasında kaçarak evvelâ Kazvin ve oradan da Tebriz'e gelmiş olan şahın oğlu Tahmasp burada şahlığını îlân etmiş ve hükümdarlığını Osmanlı pâdişahına bildirmek için İstanbul'a bir elçi göndermek istediğini Van valisi vasıtasıyla Erzurum valisi ve seraskeri İbrahim Paşa'ya bildirmiştir; fakat Osmanlı hükümeti henüz Şah Hüseyin'in hal'i ve ölümü hakkında doğru bir malûmat olmamasından dolayı bu cihetin anlaşılmasına kadar Tahmasp tarafından gönderilecek elçinin Erzurum'da alıkonularak ihtiyacının hazine tarafından temin edilmesi, Erzurum valisine emrolunmuştur.6

Bağdat valisi tarafından gönderilmiş olan 1723 tarihli tahriratta Şeyheyn yani Hazret-i Ebu Bekir ve Hazret-i Ömer'le üçüncü halife Osman'a seb' eden İranlılardan intikam alınma zamanının geldiğini ve kendisinin Kirmanşah üzerine hareketine müsaade edilmesini yazmış olduğundan7 bu müracaat İran'a tecavüze vesile arayan hükümetin de arzusuna muvafık düşmesi üzerine bu defa İran halkını Afganlılara karşı muhafaza için değil, yapılacak harekâtla İran topraklarının Osmanlı arazisine ilhakı maksadıyla tecavüze karar verilmiş ve açılacak seferin meşrû olduğuna dair şeyhulislâm Abdullah Efendi'den bir de fetva alınmıştır (1723 M.).8 Bu karar üzerine üç cephede yani Kafkas, Azerbaycan, Irak mıntıkalarında el birliğiyle hareket edilmesi seraskerlere yazılmıştır.9

Daha aşağıda görüleceği üzere İran'daki karışıklık, Afganlıların taarruzları ve Osmanlı hükümetinin de hudutlarda faaliyete başlaması üzerine Şirvan ve havalisindeki Sünnî halk Osmanlı hükûmetine müteaddit müracaatlarda bulunarak İranlılar tarafından camilerinin ahıra çevrilmesinden, kitaplarının yakılıp ulemanın katledilmelerinden şikâyet ederek Şiîlerin ellerinden kurtarılmalarını ve İranlılara karşı mücadeleye girişmiş olan Davud Han'ın Şirvan Hanı tanınarak kendisine menşur gönderilmesini rica ediyorlardı. Osmanlı hükümeti bu müracaatı kabul

ederek Davud Hanı Şirvan hanı olarak tanımış[10] ve bu taraftan hudut olmak dolayısıyla Davud Han'ın Şirvan Hanı olarak Osmanlı himayesinde bulunduğu Rus çariçesine bildirilmek üzere Nişli Mehmed Ağa adında bir elçi Moskova'ya gönderilmiştir.

Kafkas harekâtı Tiflis'in Zaptı

Henüz İran'a harp açılmazdan evvel yani 1727 Ağustos sonlarına doğru Erzurum valisi Silâhtar İbrahim Paşa, Tiflis taraflarına çuhadarını gönderip Tiflis hanı Vahtan Han'ın İranlılara itaatten çıkıp müstakil bir hükümet kurarak etrafındaki yerleri emri altına alıp kendisine itaat etmeyen Müslüman Lezki taifesine taarruz ettiğini ve maksadının Şirvan ve havalisini istilâ etmek olduğunu haber almış ve keyfiyeti hükümete bildirmiş olduğundan mesele müzakere olunarak neticede Tiflis'in zaptına karar verilmiş ve yapılacak harekâtın Vahtan Han'a karşı olup bunun İran ile olan aradaki sulhü bozmayacağı takarrür ederek Tiflis üzerine yürümesi için Erzurum vali ve seraskerine emir verilmiştir (Ekim 1722).[11]

İran seferine dair verilen fetva üzerine üç cephede de taarruzî harekât başlamıştır. Tiflis tarafına serasker olan Silâhtar İbrahim Paşa, Kars karargâhından kalkarak maiyyetinde Diyarbekir valisi vezir Arifî Paşa ile Kars beylerbeğisi İshak ve Şebin-Karahisar mutasarrıfı İbrahim Paşalar olduğu halde hareket edip Revan Hanı olup Osmanlılara teslim olan Mehmed Kuluhan, Tiflis üzerine giderek Vahtan Han'ı muhasara edip arkasından Tiflis'i işgal etmiş[12] buraya evvelâ Mustafa Paşa ve arkasından da Arifî Ahmed Paşa tayin[13] olunmuştur. Daha sonra Küri ve havalisi zapt olunarak idaresi Ömer Paşa'ya verilmiştir.[14]

Erzurum valisi ve o cephe seraskeri Silâhtar İbrahim Paşa'nın ağır hareketi, tamahkârlığı, ve hükümetçe emir verilmesine rağmen Şirvan hanı Davud Han'a yardım etmeyerek Bakû'nün Rusların eline geçmesine sebebiyet vermesi gibi halleri Kafkasya'daki devlet nüfuzunu sarsması

sebebiyle seraskerlikten azlolunarak yerine Arifî Ahmed Paşa tayin edilmiştir (1135 Zilhicce/1723 Eylül).15

Yeni serasker Arifî Ahmed Paşa, Revan (Erivan) üzerine giderek üç ay muhasara ve şiddetli muharebeden sonra Tahmasp’tan yardım gelmesinden ümidini kesen Revan muhafızı Ali Kuluhan’ın müracaatı üzerine 28 Eylül 1724’te Revan teslim olmuş ve muhafızlığı da Anadolu valisi vezir Osman Paşa’ya verilmiştir.16 Revan’ın tesliminden az evvel de Nahcuvan elde edilmiştir.

Revan’ın alınması Üçüncü Ahmed’in fevkalâde memnuniyetini mûcip olarak serasker Arifî Ahmed Paşa’ya Diyarbekir’e ilâve olarak Revan eyaletini de tevcih ettikten başka ihtiyacına sarfe dilmek üzere iç hazine yani Enderun hazinesinden de kendisine on beş bin kuruş atıyye göndermiştir.17 Bundan sonra Arifî Ahmed Paşa’nın yerine serasker tayin edilen Erzurum valisi Hacı Mustafa Paşa tarafından 1725 Ağustos’ta Lori ve Eylül’de Gence zapt edilmiştir.

Azerbaycan Harekâtı Tebriz’in Zaptı

Tebriz üzerine yapılacak harekâtın seraskerliğine Van valisi Köprülüzâde Abdullah Paşa tayin olunmuştur.18 Selmas kasabasını teslim alan Abdullah Paşa, hazırlığını yaptıktan sonra askerin ihtiyacı olan zahireyi temin edecek olan Hoy, Çors, Tasuc, Merend kasabalarını Tebriz’de bulunmakta olan Tahmasp’ın yardımına rağmen 1724 Mayıs’ta zapt etmiş ve bundan sonra Tebriz üzerine yürümüştür.

Tebriz muhasarası esnasında kışın bütün şiddetiyle erken başlaması sebebiyle askerlerin siperlerde durması mümkün olmadığından Abdullah Paşa, muhasarayı kaldırmağa mecbur olmuş ve Tebriz’e yakın Şüster’e ve oradan Tasuc taraflarına çekilerek keyfiyeti hükümete bildirmiştir.19 Abdullah Paşa’nın, muhasarayı kaldırması pâdişahça muvafık görülmemekle beraber ses çıkarılmamış ve altı ay sonra tekrar muhasaraya

başlaması üzerine Tebriz alınmadıkça hiç bir sebeple muhasaranın kaldırılmaması bazı tarizlerle kendisine kat'î olarak emrolunmuştur (1724 Ağustos).20 Tebriz'in kat'i surette zaptı pâdişah tarafından arzu edildiği için Bağdat valisi ve Hemedan seraskerine, Abdullah Paşa'ya yardım etmesi hakkında 1137 Muharrem tarihiyle ferman gönderilmiş ise de21 buna lüzum kalmamıştı. 17 Zilkade 1137 cumartesi günü Tebriz yakınına varan Abdullah Paşa'yı İran kuvvetleri karşılamış vukua gelen muharebe pek şiddetli olmuş, İran kuvvetleri üzerine üç koldan hücum yapılmış, akşama kadar devam eden savaşta mağlup olan İran askerleri Tebriz'e kaçmışlarsa da onları takip ederek duvarları aşan beş, altı yüz Osmanlı askeri hemen şehir kapılarını açtıklarından kol kol şehre giren kuvvetler iki gün bir gece şehirde ve kalede muharebeye devam ettikten sonra beşinci gece bütün şehir ve kale elde edilmiş ve şehir içindeki şiddetli mukavemetten dolayı Tebriz halkına îtimat edilmeyerek bunlar tehcire tâbi tutulmuşlardır.22

Tebriz muhasarası esnasında orta kolda bulunan Halep valisi Hekim oğlu Ali Paşa'nın büyük gayreti görülmüş ve bu esnada rütbesi Rumeli beylerbeği iken vezirlik verilerek Anadolu valiliğine tayin olunmuştur (1725 Ekim). Tebriz'in zaptından sonra Rumiye (Urmiye) ve daha sonra Erdebil alınmıştır.

Irak-ı Acem Harekâtı Kirmanşah ve Hemedan'ın Zaptı

Irak tarafından İran üzerine serasker tayin edilen Bağdat valisi Eyüblü Hasan Paşa 1723 M.'de Bağtat'tan Kirmanşah üzerine hareket etmiş olduğundan icap ederse kendisine yardım etmesi 1723 Aralık tarihli bir fermanla Van valisi Köprülü zâde Abdullah Paşa'ya emredilmişti.23 Hasan Paşa, Bağdat kuvvetleri ve kendi maiyyet kuvvetlerinden başka Şehrizur beylerbeğisi Abdurrahman Paşa ve Kürd beyleri kuvvetleriyle Kirmanşah (Kirmanşahan) üzerine gidip orayı muhasara etmiş, İran'ın Kirmanşah

muhafızı Abdulbaki Kan mukavemet edemeyeceğini anlayarak şehir ve kaleyi Hasan Paşa'ya teslim etmiştir (16 Ekim 1723). Kirmanşah'ın işgalini müteakip, Tahmasp'ın kumandalarından Luristan Hanı Ali Merdan'ın Kirmanşah'ı kurtarmak üzere geldiği haber alınması üzerine kendisine karşı Abdurrahman Paşa gönderilerek mağlup edilmiştir.24

Bundan sonra ahalisinin çoğu Sünni mezhebinde olan Erdelan tarafına Baban sancak beyi olup kendisine Erdelan beylerbeğiliği verilmiş olan Mehmed Han (Paşa) gönderilip aynı sene Kasım ayı içinde buranın merkezi olan Sine harpsiz olarak işgal edilmiş ve bundan başka Abdurrahman Paşa gönderilerek Luristan eyaletinin bazı yerleri alınmış ve aynı zamanda serasker Hasan Paşa tarafından gönderilen bir mektup üzerine Meraga hanı Feridun Han da itaat ederek beylerbeğilik pâyesiyle Meraga sancağı üzerinde bırakılmıştır.

Irak-ı Acem seraskeri Hasan Paşa takriben yani 1724 Şubatında Kirmanşah'ta vefat ettiğinden yerine Basra valisi bulunan oğlu Ahmed Paşa hem Bağdat valisi ve hem serasker olmuştur.25 Ahmed Paşa acele Bağdat'a gelip orada birkaç gün kaldıktan sonra da Kirmanşah ordugâhına gelmiş ve Afganlı Mahmud'un Hemedan üzerine geleceğini haber alarak Hemedan'ın elde bulunması Luristan eyaletinin elde edilmesine vesile olacağından Afganlılardan evvel davranarak Hemedan'ı elli sekiz gün muhasaradan sonra 1136 senesi kurban bayramının ikinci günü bir hücumla zapt etmiştir (31 Ağustos 1724).26 Pek müstahkem olan Hemedan'ın zaptından dolayı resen gönderilen bir hatt-ı hümayunla serasker Ahmed Paşa ile maiyyeti taltif edilmişlerdir.27 Bundan sonra Maraş valisi İbrahim Paşa gönderilerek Nehavend teslim olmuştur (1724 Kasım).

Serasker Ahmed Paşa, Hemedan'ın işgalinden sonra bizzat hareket ederek Luristan eyaletinin merkezi olan Hurremâbad kasabasını işgal etmiş

ve bunun üzerine Kirmanşah, Hemedan ve Erdelan eyaletlerinin tahririne sabık Basra defterdarı Mustafa Fehim Efendi memur edilmiştir.28

Afganlılarla Temas Eşref Şah'ın Elçileri

Isfahan'ı zaptetmiş olan Mir Üveys oğlu Mahmud, Şah Hüseyin'den taç giyerek İran hükümdarlığını ilân etmiş olup yapmış olduğu müthiş katliâmlardan dolayı sonradan âsâbı bozulmuş ve Geylan tarafına Tahmasp üzerine sevk ettiği kuvvetlerin mağlup olmasından sonra vehme düşmüş korkmağa başlamış hatta bir aralık Şah Hüseyin'in hapiste bulunan evlat ve akrabalarını öldürtmüş ve bunlarla beraber Şah Hüseyin'i de öldürmek istemişse de onun, ayağına kapanarak yalvarması üzerine insafa gelmiş29 ve sonra mezalimini maiyyetine de teşmil etmişti; hatta kendi vücudundan et parçaları koparıp yiyecek kadar cinneti artmıştı; nihayet Afgan beyleri bunun yerine amcazâdesi Eşrefi hükümdar yapmak istemişler ve Şah Mahmud, bir gece uyurken öldürmüş olduğu amcası Abdullah'ın oğlu Eşref tarafından 23 Mayıs 1723'te boğdurulmuş30 ve yerine Eşref hükümdar olmuştur.31 Eşref Şah İran'daki mevkiini tahkim için Şah Hüseyin'in kızını almıştır.

Mahmud'un ölümüyle Eşref'in onun yerine geçmesinden ve Kum ve Kâşân taraflarında meşgul olmasından istifade etmek isteyen Şah Tahmasp, derhal faaliyete geçerek Isfahan'ı zapt için oraya dokuz konak mesafeye kadar gelmiş ve aynı zamanda Şah Hüseyin'in diğer evladından olup Isfahan'dan kaçmış olan Safî ismindeki şehzade de Isfahan üzerine yürümüşse de,32 her iki şehzade de bir başarı elde edememişlerdir. Eşref Şah Kum ve Kâşân taraflarındaki İran kuvvetlerini bozduktan sonra Isfahan'a dönmüş ve Tahmasp'ı mağlub ederek onu yedi sekiz kişi ile Mazenderan'a kaçırmıştır.33

Eşref Şah 1138 yılı başında (1725 Ekim) Hemedan seraskeri Ahmed Paşa vasıtasıyla Abdülaziz ve Molla Rahim isimlerindeki elçilerini

İstanbul’a göndermişti.34 Bunlar pâdişaha, Eşref Şah’ın namesi ve vezir-i âzam ve şeyhulislâm ve ulemaya hem Eşref Şah’dan ve hem de İtimad-üd-devle’si yani vezir-i âzamı olan Zela Han35 ve uleması taraflarından mektuplar getirmişlerdi.

Eşref Şah nâmesinde İran tahtına oturduğunu ve İran’a ait olan Hemedan ve Luristan’dan Ahmed Paşa’nın geri çekilmesini ve eski hudutlar üzerinden anlaşma yapılmasını yani Osmanlılar işgal ettikleri Hemedan, Kirmanşah, Erdelan ve Tebriz, Gence ve Revan ile Tiflis’in geri verilmesini istemekte idi.

Keyfiyet müteaddit defalar konuşulmuş, bir çare bulunması istenmiş nihayet Eşref Şah’ın halife-i müslimîn olan Osmanlı hükümdarına karşı gelmesinden dolayı aleyhine fetva verilmiş36 ve pâdişahın Eşref Şah’ın nâmesine cevap vermesine lüzum görülmeyerek Şeyhulislâm tarafından verilen fetva ile sadr-ı âza mansup ve mazul dokuz kazasker ile diğer bir hayli ulema ve meşayih taraflarından yüz kırk imzalı bir mektup Eşref Şah’ın elçilerine verilerek iade olunmuşlardır (1126 Mart).

Bu münasebetle Bağdat valisi Ahmed Paşa Isfahan üzerine serasker tayin edilip Eşref Şah’a karşı harp ilân edilmiştir; seraskere gönderilen fermanda İslâm halifesi olan pâdişaha karşı itaatsizlik göstererek saltanat-ı seniyye civarında vaki Isfahan’da isyan üzere olan Mir Eşref nâm mechul-ün-neseb, bağî ilân edilerek hakkında fetva verildiği beyan edilmiştir (1726 Haziran).37

Eşref Şah ile Muharebe

Eşref Şah’ın elçileri iade edildikten sonra yukarıda kaydedildiği gibi üzerine Bağdat valisi Ahmed Paşa serasker tayin olunarak Eşrefi yakalayanlara veya öldürenlere mükâfat vadolunmuştur.38 Seraskerin maiyyetine elli bin kişilik bir kuvvet ile39 lüzumu kadar top ve harp

levazımı verilerek 1726 Ekim'de Hemedan'a yirmi saat mesafede bulunan Andıcan sahrasında Eşref Şah'la muharebe oldu.

Muharebenin ilk safhasında Osmanlı kuvvetleri galebe edip araya akşam girdiğinden harp durmuş ve bu halde istifade eden Eşref Şah, huduttaki Kürd beylerine haber gönderip "Osmanlılar Isfahan'a sahip olurlarsa siz reaya gibi iç ilde kalacaksınız ve ben muvaffak olursam Babanlı Mehmed Paşa'ya Hemedan'ı ve diğerlerinize de hanlık veririm" diye on sekiz Kürd beyini gizlice ele alması üzerine ertesi günü muharebe başladığı zaman sol kolda bulunan Kürd beylerinin harp etmeden dağılmaları üzerine askere perişanlık geldiğinden Ahmed Paşa mağlup olarak Hemedan'a çekilmiş ve nakli mümkün olmayan toplar Eşref Şah'ın eline geçmiştir.

Bu mağlubiyet üzerine Ahmed Paşa'ya tesliyeti havi bir ferman gönderilmek suretiyle tatmin olunmuş ve bundan sonraki harekâtta daha basiretli hareket etmesi ve icap eden kuvvetlerin gönderileceği bildirilmiştir.40 Eşref Şah bu muvaffakiyetten sonra faaliyete geçip bazı harekâtta bulunmuş ve Acem hanlarından olup evvelce Meraga hanı bulunup sonradan Eşref Şah'a iltica etmiş olan Şahkulu Han'ı mühim bir kuvvetle Orbad (Ordu-bad) taraflarına göndermiş ise de bunlar Tebriz seraskeri Hekimoğlu Ali Paşa tarafından mağlup edilerek beş bin maktul vermişlerdir.41 Hekimoğlu Ali Paşa aynı zamanda Erdebil ve havalisinde, Azerbaycan'da yaylak ve kışlak hayatı geçiren Şahseven aşiretini de şiddetle tedip ederek yağmacılıklarını önlemiştir.42

Eşref Şah'a karşı Osmanlı hükümeti evvelkinden daha ziyade hazırlığa başlamış ve hatta Rumeli'den de kuvvet celp etmiş ve bütün cephelerdeki harekâtı intizam altına alarak harp levazımını yetiştirmeğe muvaffak olduğundan ve bilhassa Hemedan cephesi iyice takviye edildiğinden Eşref

Şah uyuşmak için Hacı İsmai1 adında bir elçi yollayarak serasker Ahmed Paşa'nın tavassutunu istemiştir.

Eşref Şah elçisi ile gönderdiği mektupta ehl-i İslâm arasında harp ve kıtal meşrû değildir; geçen sene ne ise bir iştir oldu diyerek sulhe yanaşmış ve Bağdat valisi ve Irak cephesi seraskeri Ahmed Paşa da keyfiyeti İstanbul'a yazmış ve bunun üzerine Hemedan kadısı Abdullah Efendi murahhas tayin olunarak Eşref Şah'ın murahhası Molla Nusret ile görüşmüştür (1727 Temmuz).43

Hemedan Musalehası

İki taraf arasındaki görüşme neticesinde Osmanlı devletinin İran'dan zapt ettiği yerler44 tamamen Osmanlı Devleti'nde kalacak Ândıcan muharebesi esnasında Osmanlı kuvvetlerinin terk ettikleri toplar geri verilecek ve yine bu muharebeyi müteakip Afganlıların işgal ettikleri Sultaniye, Zencan, Tarım, Ebher bütün tevabiile Osmanlılara iade olunacaktı. Bu suretle 3 Ekim 1727 tarihinde on iki madde üzerine aktedilen muahedename pâdişah tarafından tasdik edilmiştir. Bu müsaleha mûcibince Huveyze aşireti Osmanlılara bırakılmıştı.

Muahede akdinden sonra iki taraf büyükelçileriyle birbirlerine hediyeler göndermek âdet olduğundan Halep kadılığından mazul Müverrih Raşid Efendi beylerbeyi payesiyle büyükelçi olarak Isfahan'a gönderilmiştir. Elçi Raşid Efendi avdet ederken Eşref Şah'ın teamül hilâfına vezir-i âzâma mektup yollamamış olması Damad İbrahim Paşa'nın canını sıkmıştır. Osmanlı elçisine mukabil Eşref Şah da büyükelçi olarak Şiraz Han'ı Namdar Mehmed Han'ı göndermiştir (1728 Haziran).45

Tahmasp'ın Anlaşma Teklifi

Eşref Şah elinden Isfahan'ı kurtarmak üzere onunla mücadeleye girişmiş olan Şah Hüseyin'in oğlu Tahmasp, 1726 M.'de Osmanlılarla anlaşmak isteyerek Osmanlıların işgal ettikleri yerlere tecavüz etmemek

şartıyla üç senelik bir mütareke teklifinde bulunmuş ve bu isteğini Tebriz seraskeri Köprülüzâde Abdullah Paşa vasıtasıyla Osmanlı hükümetine bildirmişti.

Bu müracaat üzerine Osmanlı hükümeti, İran'dan alınan yerlerin Osmanlılarda kalması esas olmak şartıyla görüşmeye muvafakat ederek sabık birinci rüznâmçeci Mustafa Efendi'yi Tebriz'e yollamıştır. Bu sırada Tebriz seraskeri Abdullah Paşa hastalandığından kendisine malikâne olarak verilen Rakka eyaletine dönmüş ve yerine o tarafların ahvaline vakıf olan Anadolu valisi Hekimoğlu Ali Paşa Tebriz seraskeri tayin edilmiştir (1726 Ağustos).

Şah Tahmasp'ın bu teklifi bir netice vermediğinden İran Şahı bu defa da Eşref Şah'a karşı Ruslarla anlaşmak isteyerek onlara Hazer Denizi sahillerinden ve Kafkasya'dan bazı yerler vermek suretiyle neticesiz bir anlaşma temin etmiştir.

Şirvan ve Dağıstan Vaziyeti

Şirvan'daki Durum

İranda Safevî Şahlığı'nın yıkılması esnasında Afgan ve Osmanlı istilâlarından başka kuzeyde Dağıstan taraflarında da Ruslar bu yağmadan kendilerine de pay çıkarmak istiyorlardı; bu sırada Şemahi'de bulunan bazı Rus tüccarlarıyla Prens Çerkaski'nin Lezki aşireti tarafından öldürülmeleri Rus hükümdarına vesiyle vererek Lezkileri tedip bahanesiyle İran'a harp ilân edip Derbend ile İran istilâsına başlamış olan Osmanlılardan evvel Bakû'yü işgal etmişti.

Biraz aşağıda kısaca yazılacağı üzere bu sırada İran hükümetine karşı muhalefete kalkarak Şirvan'ı işgal eden Davud Han Rusların bu ilerlemesine karşı kendisini müdafaa etmek ricasıyla Osmanlı hükümetine müracaat eylediğinden bu müracaatı kendi işgal siyasetine uygun gören Damad İbrahim Paşa Davud Han'a derhal Şirvan Hanlığını tevcih ettirmiş

ve bu hanın kendi himayesi altında olduğunu Rus çarlığına bildirmiş olduğundan Ruslar bu cihetten taarruzlarını durdurmuşlardı.46

Rus hükümeti bu cihetten durmakla beraber İran'ı Afganlılardan kurtarmak üzere Şah Tahmasp'a yardım etmek üzere onunla bir anlaşma yaparak buna mukabil Hazer denizi kenarındaki Geylan, Mazenderan ve Esterâbâd'ı işgal eylemiştir.47

Davud'un Hanlığı

Bu sıralarda Kafkasya'da ilerlemekte olan Osmanlı kuvvetleri tarafından Tiflis, Küri, Gence ve havalisi işgal edilmiş ve bu tarihler Davud Han'ın Şirvan taraflarında İranlılara karşı silâha sarıldığı zamana tesadüf etmişti.

Bir asırdan uzun bir zamandan beri Şiî tazyikine maruz kalan Sünni halk, son zamanlarda İran'daki durumdan ve Afgan istilâsından istifade ile İranlılara karşı silâha sarılarak Hacı Davud Bey kumandasında olarak İranlıları birkaç defa mağlup etmişler ve Şamahi, Berdâ, Erdebil ve havalisine hücum edip oralardaki Şiîleri katleylemişler ve vaziyetlerini takviye için Şirvan ulema ve âyanından bir heyeti İstanbul'a göndererek üç seneden beri kendilerini İranlıların tecavüzlerinden koruyan Hacı Davud Bey'in Osmanlı himayesinde olarak kendilerine Han yapılmasını istirham etmişlerdi (1722 Eylül).

Bunun üzerine vaziyet hükümetçe müzakere olunmuş ve Dağıstan evvelce Osmanlı toprakları olup sonra İran'da kalmış olduğu cihetle buralarının kendisine ait olduğu ileri sürülmüştü. Fakat vezir-i âzam İbrahim Paşa bu işe müdahaleyle Osmanlı Devleti'nin İran'dan başka Rusya ile de mücadeleye atılacağını ileri sürmüş ise de ekseriyet âcizlere ve bilhassa ehl-i sünnet mezhebinde bulunan halka yardım etmenin elzem olduğunu ileri sürdüklerinden şayet İran tarafından Şirvan halkı üzerine bir hareket vukubulursa o zaman İran'a sefer açılmasına karar verilip bu karar

1135 senesi iptidalarında (1722 Ekim) Erzurum valisi Silâhtar İbrahim Paşa’ya bildirilmişti.

Osmanlı hükümeti bu suretle karar verdikten sonra Hacı Davud Bey’in hanlığının kabulünü bir müddet geciktirmek istediği sırada İran’daki bu ihtilâllerden istifade etmek isteyen Rusların Dağıstan taraflarında işgale başlamaları üzerine mesele tekrar görüşülerek Ruslara karşı Şirvan’ın muhafazasına karar verilerek burası yurtluk ocaklık olarak Hacı Davud Bey’e tevcih olunarak mîralem Derviş Mehmed Ağa ile kendisine menşur, sancak ve hil’at yollanmış ve yukarıda yazıldığı üzere bu han’ın Osmanlı himayesinde olduğu Rus hükümetine de bildirilmişti.

Osmanlı hükûmeti nüfuzu altına girmiş olan Şirvan ve havalisine nizam vermek ve Rusların yayılmalarına ve Hazer Denizi sahiline inmelerine mâni olmak üzere o tarafa Gürcistan’da faaliyette bulunmakta olan Mustafa Paşa’nın girmesini emretmiş ise de her ne sebebe mebni bunu Gürcistan seraskeri silâhtar İbrahim Paşa tatbik etmediğinden bu hal Bakû’nün Ruslar tarafından işgaline sebep olmuştu.

İran Vaziyeti Dolayısıyla Ruslarla Müzakere

Müzakerelerin Birinci Safhası

Şirvan Hanlığı’nın Davud Bey’e tevcihinden sonra İran Şahıyla ittifak etmiş olan Rusların İran’a isyan eden Lezki taifesi yani Şirvan kuvvetleri üzerine Hazer Denizi yoluyla sefer açması ve Dağıstanlıların Osmanlı himayesini kabul etmiş olmaları Osmanlılarla Rusları karşılaştırdı.48

Osmanlı Devleti Şirvan’ı himayesi altına aldıktan sonra Rusların Kazak ve Çerkesleri tahriklerine ve Kafkasya’ya inmelerine müsaade etmek istemeyerek bu hususta anlaşmak üzere bilmünasibe daha evvel söylendiği üzere 1722 M. tarihinde Rus Çarı büyük Petro’ya kapıcı başılardan Nişli Mehmed ağa adında bir elçi ile49 name gönderip bunda Osmanlı Devleti’ne tâbi olan Lezkiler üzerine sefer yapmanın aradaki sulhe mugayir olduğunu

bildirmiş olduğundan Rus Çarı, Lezkilere karşı açtığı seferden vazgeçtiğini İstanbul'daki küçük elçisi vasıtasıyla Osmanlı hükümetine bildirmiş ve İran meselesini görüşmek üzere elçisi bulunan Nepluyef'i memur etmiştir.

Nepluyef, Fransa elçisinin tavassutıyla Osmanlı ve Rus ihtilâfının hallini istedi; bunun üzerine Reisülküttab Mehmed ve defterhane emini Hacı Mustafa Efendiler murahhas tayin olunup mutavassıt olan Fransa elçisi de beraber olarak görüşme oldu.

Moskov elçisi ilk söz olarak İran seferinin durdurulmasını teklif ettiyse de Osmanlı murahhasları Azerbaycan, Gürcistan, Şirvan ve Dağıstan'ın evvelce Osmanlılara âit iken sonradan İran'a geçtiğini ve bugün buraların asıl sahibine intikal eylemesine mebni Rus elçisinin teklifi reddedilmiştir; bunun üzerine elçi, bu teklifi kabul edilmedikçe müzakereye başlayamayacağını ve bu hususta hükümetinden talimat almak icap ettiğini beyan ettiğinden Fransa elçisi Marquis de Bonnac'ın tavassutiyle Moskova'dan yeni talimat gelinceye kadar müzakerenin üç ay geri bırakılmasına karar verilip doksan gün sonra tekrar müzakereye başlanması ve bu müddet zarfında Hazer Denizi tarafındaki Osmanlı-Rus harekâtının tatil edilmesi hususunda mutabık kalındı.

Bu karardan sonra 6 Ağustos 1723'te evvelâ Bab-ı âlide ve ertesi günü pâdişahın huzurıyla vezir-i âzamın Beşiktaş'taki yalısında vaziyet görüşülerek Ruslarla tekrar müzakereye başlamadan evvel Derbend'i işgal etmiş olan Rus kuvvetlerinin Bakû ile Hazer Denizi kıyısında henüz işgal etmedikleri bazı yerlerin elde edilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine Rumeli payesiyle Kars valisi olan Mustafa Paşa o tarafa memur edilip kendisine ilâveten Trabzon beylerbeyliği de verilmiş ve aynı zamanda keyfiyet Şirvan hanına da yazılmış50 ve Davud Han ile Şirvan'da ileri gelen bazı aşiret reisleri arasındaki ihtilâfın da halledilmesi 1724 Nisan tarihli fermanla Mustafa Paşa'ya emir olunmuştur.51 Fakat daha

yukarılarda birkaç kere söylendiği üzere Tiflis seraskeri İbrahim Paşa o cephenin mesul kumandanı bulunmak dolayısıyla “mülâhazam vardır’’ diye Mustafa Paşa’yı kırk, elli gün Şirvan taraflarına göndermediğinden bu müddet zarfında Ruslar daha evvel davranıp Bakû’yü işgal etmişlerdi.

Müzakerenin İkinci Safhası

Bu ikinci görüşmede Rus elçisi Yuvan Nepluyef, Çariçenin Osmanlılarla sulh üzere yaşamak istediğini ve hükümdarının işgal ettirdiği Derbend ve Bakû’den başka İran’dan müstevli kuvvetleri çıkartmak şartıyla Şah Tahmasp’ın Geylân, Mazenderan ve Esterâbad’ı 1723 Ekim muahedesiyle Ruslara teslim etmiş olduğunu beyan etmiş ve sonra şu teklifte bulunmuştur:

1- Osmanlılarla Ruslar arasında Ker suyu hatt-ı fasıl olacak ve bunların Hazer tarafı çarda kalıp fakat o tarafta bulunan Şamahi şehri Osmanlılara tabi olan Şirvan Hanı Hoca Davud Hana bırakılacak.

2- Çariçe ile Şah arasındaki muahede dosta dost düşmana düşman olmak suretiyle aktedilmiş olduğundan Osmanlı kuvvetlerinin İran’a karşı olan harekâtı tatil ederek Tahmasp’la sulh yapılacak.

Bunun üzerine Osmanlı murahhasları tamamen İslâm ülkesi olan Derbend ve Bakû taraflarının çok zaman evvel Osmanlıların elinde bulunduğundan yine onlara âit olması lâzım geldiği halde Rusların kuvvet sevkiyle burayı işgal ettiklerini ve Şah Hüseyin’in henüz hayatta bulunurken oğlu Tahmasp’ın buraları Ruslara terk edemeyeceğini ve buraların Osmanlı pâdişahının mevrus mülkü olduğuna ve bundan başka İran üzerine açılmış olan seferin durdurulamayacağını beyan edip ve ancak buraların tahliyesi suretiyle Çariçe ile bir anlaşmaya varılabileceğini ve aksi halde Osmanlı Devleti’nin harben buraları alacağını söylemişlerdir.

Bu mukabele üzerine Rus elçisi Osmanlı murahhaslarının tekliflerini kabule selâhiyeti olmadığını söyleyerek talimat istediğinden görüşme

muvakkat bir zaman için kesildi. İki devlet arasında tavassut eden Marquis de Bonnac her iki tarafla ayrı ayrı görüşerek bir uyuşma yolunu bulmağa çalıştığı gibi Osmanlı hükümeti de Rusların bu suretle işi uzatmaları harp hazırlığı için olduğunu tahmin ederek uyanık bulunuyordu.

Osmanlı hükümeti ilk teklifinde Rusların Derbend ve Bakû'yü terk etmelerini istemişti, fakat daha sonra meydana çıkan asıl ihtilâfın Ruslarla İran'ın ittifak etmiş olmaları ve Rusların, İran'ı düşmanlarından kurtarmağı taahhüt eylemeleri idi; bundan dolayı Osmanlıları İran'la anlaştırmak suretiyle Ruslar hâkim bir rol oynamak istediklerinden Derbend ve Bakû meseleleri ikinci plânda kalmıştı.

Bu vaziyet karşısında mesele 15 Ocak 1724'te hükümetçe görüşülerek gerek hükümet erkânı ve gerek bizzat pâdişah Moskov çarının teklifi ile İran harekâtının durdurulamayacağına kat'i olarak karar verip icap ederse Ruslara karşı harp açılmasını tensip ederek icap edenlere emirler göndermişlerdir.52

İran'ın İşgali Hususunda Osmanlı-Rus Antlaşması

Müzakerenin ertesi günü Fransa elçisi ile Rus elçisi vezir-i âzamla mahremane görüşüp vezir-i azam çariçenin arzusu gibi pâdişahın da sulhü bozmak istemediğini, fakat çariçe'nin İran'daki Osmanlı harekâtına mani olmak istemesinin harbe sebebiyet vereceğini ve bu hususta fetva verildiğini beyan ile hazırlık yapılacağını söylemiş ve Fransa elçisi de Osmanlı-Rus ihtilâfının Avusturya için faydalı olacağını açıklamıştır; bunun üzerine her iki taraf daha mülâyim bir surette hareket ederek _ki Damad İbrahim Paşa yeni bir hadise çıkmasını istememekte idi_ Osmanlı devleti Rusların işgal ettikleri Derbend ile Bakû'yü istemekten vazgeçmiş ve Rusya da bu şekli kabul etmiş olduğundan 24 Haziran 1724'te bir anlaşmaya varılmış ve bu anlaşma altı madde ve bir hatime üzerine tespit edilmiştir.53

Bu muahedenâmenin birinci maddesi mûcibince Şirvan eyaletindeki Lezki taifesi Osmanlı himayesini kabul ettiğinden Şirvan Hanı Davud Han bunlara da han olup merkezi olan Şamahi şehrinde oturacaktı.

Bu tarafta yani Şamahi'nin Hazer denizi kenarına kadar olan mesafenin sülüsü yani Güney Şirvan, Şirvan

Hanlığında sülüsan yani Kuzey Şirvan Ruslarda kalacaktı. Ruslarda kalan Derbend ile Şamahi hududu kara tarafından da tahdit olunmuş ve aynı zamanda Osmanlı hududu da ayrılmıştır.54

Muahedenin ikinci maddesinde Şirvan'da Osmanlı himayesinde bir hanlık kuruluyordu; herhangi bir muhalif vaziyet vukuunda Osmanlı hükümeti Şirvan hanlığına asker sevk edebilecek, fakat sevkiyat münasebetiyle Rus hükümetini haberdar edecekti.

Anlaşmanın üçüncü maddesi mûcibince İran'la tahdit edilen hudut arası ile Kür veya Kur nehirlerinin birleştiği yerden başlayarak İran'da bırakılan Erdebil şehrinden îtibaren Ordubad, Tebriz, Merend, Meraga, Rumiye, Hoy, Tors, Selmas ile Azerbaycan tevabiinden Gence, Berdâ, Karabağ, Nahcivan, Revan ve Üç-kilise Osmanlılarda kalacaktı; yine Erdebil şehri kenarından ve Tebriz'e bir saat yakın mahalden Hemedan'a doğru çekilen hattın güzergâhındaki kasabalar ve Hemedan şehri ve Kirmanşah ve Erdelan yine Osmanlılara tâbi olacaktı.55

Dördüncü madde gereğince Rus çarı Osmanlıların elindeki bu yerlerin Osmanlı devletine terki için Şah Tahmasp'ı iknaya çalışacak icap ederse tehdit edecek ve buna mukabil Osmanlı hükümeti de çarın aldığı yerlerin Ruslarda kalması hususunda çara yardım eyleyecekti. İran'ın geri kalan yerleri müstahik olan kim ise onda kalacaktı.

Beşinci madde, Osmanlıların işgal ettiği yerlerin işgalini şah Tahmasp kabul ettiği takdirde Osmanlı hükümeti de onun şahlığını tanıyacağını bildirmektedir. Bundan başka Çar; İran'la yaptığı muahede mûcibince

Afganlıları İran’dan tard etmek üzere Tahmasp’a yardım ederse Osmanlı hükümeti tarafsız kalacak ve şayet Afganlılar Osmanlı hükümetine karşı bir harekete girişecek olurlarsa Osmanlı hükümeti de Çar’la birlikte Âfganlıları İran’dan çıkarmak üzere harekete geçecekti.

Altıncı maddedeki kayda göre Şah Tahmasp Osmanlıların ve Çarın elde ettiği yerleri bu devletlere terk etmekte taallül gösterecek olursa her iki hükümet elde ettikleri yerlere sahip olup İran üzerindeki menfaatlerini temin ile aradaki ihtilâtı bertaraf edip İran’a her kim hükümdar olursa olsun müdahalede bulunmayacaklardı.

Bu suretle Osmanlı hükümeti İran’ın bu suretle parçalanmasında muvakkat bir müddet için büyük bir parçayı aldıktan başka Ruslarla da anlaşma yaparak yine İran’a ait olan kuzey Şirvan ile Dağıstan ve Hazer Denizi kenarındaki Geylan, Mazenderan ve Esterâbad’ın Ruslarda kalmasına ve Aras nehri’nin Kur nehri’ne döküldüğü yere kadar Rusların sahip olmasına muvafakat etmiştir. İki taraf arasındaki fiilî hudut tespiti 23 Ocak 1727 tarihinde sona ermiştir.56

Ruslarla Müttefik Olarak Eşref Şah’a Taarruz Teşebbüsü

Osmanlı-Rus muahedesi mûcibince Afganlı Eşref Şah’ın, Osmanlıların İran’dan zapt etmiş oldukları yerleri istemesi ve İslâm halifesine karşı cephe alması üzerine Osmanlı hükümeti Ruslarla beraber İran Şahı Tahmasp’a yardım etmeği kabul etmişlerdi. Bu suretle Ruslar yirmi bin yaya ve onbin atlı kuvvetin Derbend’de hazır olduğunu bildirdiklerinden Tebriz seraskeri Hekimoğlu Ali Paşa’nın Geylan’da Reşt şehrinde bulunan Rus generali Dulgorok ile görüşerek sevkiyat hususunda bir karar tesbit etmeleri emrolunmuştu (1727 Ağustos).57

Hekimoğluna gönderilen hükümde Osmanlı kuvvetlerinin mevcudu yüz binden fazla olduğundan ve Rusların da o kadar kuvvet göndermelerine imkân olmayacağından bir iş yaptım diyebilmek için hiç olmazsa Rusların

kırk; elli binden aşağı kuvvet göndermemeleri lâzım geleceği ve bu miktardan aşağı kuvvet kabul etmemesi bildirilmiş ve bu hususta Bağdat valisi ve Isfahan seraskeri Ahmed Paşa'ya da yazılmıştı.58 Fakat bu iş yüz üstü kalarak Osmanlı hükûmeti yukarıda bahsedildiği üzere Eşref Şahla sulh akdeylemiştir.

Şirvan'daki Olaylar

Hanlık Mücadelesi

İran'a karşı ayaklanarak Osmanlı himayesini isteyen Şirvan halkına arzuları üzere Hacı Davud Bey, Han tayin edilerek kendisine teşrifat (berat, hil'at, sancak) gönderilmişti. Davud Bey'in Şirvan Hanı olması kendisinden daha nüfuzlu olan Dağıstan beylerinden Kumuk hâkimi Sürhay tarafından hoş görülmediğinden Davud Han'ın tayininden itibaren Şirvan'da mücadele başlamış ve Osmanlılarla Ruslar arasındaki muahede ve Rusların Dağıstan'a ve Kuzey Şirvan'a sahip olmaları ve bu taraf halkı ve aşiretleri üzerinde fena tesir yaptığından bu da Şirvan işlerini daha ziyade bulandırmıştı. Bunun üzerine Erzurum valisi ve Gence seraskeri Hacı Mustafa Paşa 1727 Ağustos'ta Şemahi'ya gitmiş, halkı dinlemiştir; bunlar evvelâ Rusların kendi yakınlarına kadar gelmelerinden şikâyet edip icap ederse Ruslarla harp edeceklerini beyan etmeleri üzerine Mustafa Paşa, Osmanlı Devleti kendilerini himaye etmeyecek olursa şimdiki yerlerinin de Rusların ellerine geçeceğini beyan ederek halkı tatmin etmiş ve bu sırada ahitnâme mûcibince hudut tespit olunmuştur.59

Sürhay'ın Şirvan Hanı Olması

Serasker Hacı Mustafa Paşa'nın Şemahi'den avdetinden sonra Şirvan hanı Hacı Davud-Han'ın Ruslarla aktedilen muahedeyi tatbik ettirmemek için halkı mümaneata teşvik ettiğini ve Şirvan'ın asayişi için Kumuk hâkimi Sürhay'ın Şirvan hanlığına getirilmesini tafsilâtiyle anlatması üzerine hükümetçe Davud Han'ın kendisine lâyık bir hizmete

tayinine kadar Gence’de oturması muvafık görülüp60 Şirvan hanlığı Sürhay’a tevcih kılınmıştır 1728 Mart.61

Hacı Davud Han Gence’ye geldikten sonra mazul hanların bir adada ikametleri kaideden olmasına mebni dört oğlu, ailesi ve iki kardeşiyle birlikte Rodos adasında ikamet ettirilmiştir.62

Şah Tahmasp’ın Faaliyeti

Türkmen Fetih Ali Han’ın Tahmasp’a Yardımı

Isfahan’ın sukutu üzerine Kazvin’e kaçan şehzade Tahmasp, memleketini kurtarmak için sağa sola başvurmuş, Osmanlılara elçi göndermiş ve kendisine yardım edilerek Afganlıları tard etmek şartıyla Moskov Çarı Petro’ya bazı mühim yerleri terk etmesine rağmen bir netice elde edememişti. Bu taraflardan ümidini kesen Tahmasp nihayet Horasan ve Harezm taraflarına giderek Kaçar Türkmen aşireti beylerinden Fetih Ali Han’dan yardım istedi. Fetih Ali Han buna muvafakat ederek Tahmasp’a kendi aşiret kuvvetlerinden başka Afşar ve Bayat ve Çemişkezek aşiretlerinden de yardımcı kuvvet yolladı.

Tahmasp bu kuvvetleri alınca iptida Abdâlî Afganlardan Seyistanlı Mahmud’un eline düşmüş olan Meşhed’i ve daha sonra Herat’ı geri aldı. Kendisine yardıma gelen kuvvetlerden Afşar aşireti reisi İmamkulu oğlu Nadir Ali ismindeki Türkmen beyinin fikir ve mütalealarından istifade ederek onu kendisine Eşik ağası yani kapıcılar kethüdası yaptı ve Tahmasp Kuluhan adını verdi.

Tahmasp Kuluhan’ın Zuhuru

Şah Tahmasp üzerinde nüfuzunu hissettiren Nadir Ali veya Tahmasp Kuluhan, bütün iktidarı ele almak için kendisinden ileri gelen ve Şah Tahmasp’a kuvvet vererek iyiliği dokunan Fetih Ali Han’ı katlettirerek iktidarı ele aldı; sonra Isfahan üzerine yürüyerek Damagan, Derühar ve Isfahan önlerindeki üç kanlı muharebeden sonra Eşref Şah’ı mağlup ederek

Isfahan’ı elde etti.63 Bu hizmeti sebebiyle Şah Tahmasp, Nadir Ali Han’ı kendisine îtimadüddevle yani sadr-ı âzam yaptı (1730 M.).

Şah Tahmasp bundan sonra İtimaddüddevle’si Tahmasp Kuluhan’ın teşvikiyle Osmanlılar tarafına döndü ve ilk iş olarak Osmanlıların İran’dan zaptetmiş oldukları yerlere beyannameler dağıttırarak vaziyetten halkı haberdar etti; bu hal Osmanlı hükümetini telaşa düşürerek uyanık bulunmaları hudutlardaki kumandanlara bildirildi.64 Filhakika bu beyannamelerin tesiri görüldü; Şahseven aşireti ile Karabağ taraflarındaki Civanşir’e tabi aşiretler ve Berdâ ahalisinden bir kısmı ile Sığınak Ermenileri isyan etmişlerdi.65

Bu defa teşebbüsü ele alan İranlıların taarruz etmeleri ihtimaline binaen alınan tedbirler ve yapılan tertibat kâfi gelmedi;66 muhaberatla vakit geçirildiği sırada vaziyet değişti. Şah Tahmasp iptida Osmanlı hükümetine Rıza Kuluhan adında bir elçi yollayarak İran’dan zaptedilen yerlerin geri verilmesini istedi.67

Osmanlı vezir-i âzamı, parçalandığına kani olduğu İran’ın bu toparlanmasından şaşırmıştı. Eşref Şah’ın mağlubiyeti ve arkasından Osmanlıların eline geçmiş olan yerlerin istenmesi İstanbul’daki sohbet ve eğlence âlemlerini alt üst etmişti; Damad İbrahim Paşa gaileyi def için gelen İran elçisi ile görüşerek68 yeni bir muharebe safhası açmadan Kirmanşah ile Hemedan’ı Tahmasp’a verip diğer yerler Osmanlılarda kalmak üzere bir anlaşmaya varıldığı sırada on bin kadar bir kuvvetle taarruza geçen Tahmasp Kuluhan Ferahan ve Yezdicurd şehirlerini geri aldıktan başka arkasından Tebriz seraskeri Köprülüzâde Abdullah Paşa’yı mağlup ederek Hemedan ile Tebriz’i istirdat eyledi ve bu suretle tekarrür eden sulh bozuldu,69 ve İstanbul’daki İran elçisi Rıza Kuluhan da Limni adasına sürgün edildi (24 Temmuz 1730). Hemedan’ın sukutu üzerine buranın muhafızı Abdurrahman Paşa’nın iyi muhafaza edemeyerek

kalenin düşmesine sebebiyet yermesinden dolayı Üçüncü Ahmed katlini emrettiyse de bu sırada İstanbul’da Patrona ihtilâlinin çıkması ve daha sonra Bağdat valisi ve İran seraskeri Ahmed Paşa’nın ricaları üzerine yeni hükümdar Birinci Mahmud Abdurrahman Paşa’yı atv etmiştir.70

İran Tarafındaki Başarısızlıklar Dolayısıyla İstanbul’daki Vaziyet

İran’a karşı türlü tevil ve vesileler ile yapılan zebunküşlük ve bunun neticesinde elde edilen muvaffakiyetler dolayısıyla Damad İbrabim Paşa meclisine müdavim şairler vücuda getirdikleri kasidelerle Üçüncü Ahmed’i ve Damad İbrahim Paşa’yı göklere çıkarıyorlardı; bu hal 1723’ten 1730 senesine kadar yedi seneye yakın tantanalı bir surette devam etti; bu senelerde vukua gelen muzafferiyetler lâle eğlencelerine, helva sohbetlerine neşe verdi.

İbrahim Paşa ve oğlu Mehmed Paşa ile yeğenleri Ali ve Mustafa Paşalar Üçüncü Ahmed’in damadı olup kaptan-ı derya Kaymak Mustafa ve kethüdası (kethüday-ı sadr-ı âli) Mehmed Paşalar da kendisinin damadı idiler. Bunlardan başka diğer maiyyet ve mensupları da yüksek memuriyetleri işgal ediyorlardı. Bütün hüküm ve nüfuz vezir-i âzamın elinde olup huzur ve rahata düşkün olan pâdişah işleri İbrahim Paşa’ya bırakmıştı.

İran seferi açılıp ilerlemeler ve muzafferiyetler elde edilmeğe başlayınca bir anlaşmaya varılmak için Tahmasp’ın göndermiş olduğu elçiler kabul edilmeyerek71 istilâya devam edilmişti. Daha yukarılarda söylendiği üzere Kafkasya’daki İran toprakları bir muahede ile Ruslarla paylaşıldı. Azerbaycan ve Irak-ı Acem gibi İran’ın en münbit yerleri işgal olundu; nihayet Nadir Ali Han’ın Tahmasp’a intisap ile işleri ele alması üzerine vaziyet değişti. İptida Eşref Han’ın mağlup olarak Isfahan’ın istirdadı ve arkasından Osmanlıların işgal etmiş oldukları, Hemedan ve Tebriz’i ve o havalideki bazı yerleri geri almaları İstanbul’da için için İbrahim Paşa’nın

sefahat hayatına karşı beslenen kin, bu sarsıntıdan istifade edilerek kendisini gösterdi. İbrahim Paşa aleyhtarları faaliyete geçtiler, aslı esası olmayan sözlerle halkı vezir-i âzam aleyhine tahrike başladılar.

Vaziyetin ciddiyetini gören İbrahim Paşa, Tahmasp'ın İstanbul'a göndermiş olduğu elçisi Rıza Kuluhan'la görüşüp varılan anlaşma gereğince Kirmanşah, Hemedan, Erdelan, Luristan, Tebriz ve Huveyze'yi tevabiiyle şaha terk ederek Revan, Kâht, Tiflis ile merkezi Şemahı olan Şirvan Hanlığı Osmanlılarda kalacak ve Osmanlı hükümeti Tiflis ile Şirvan hanlığını Kırım hanlığı gibi yarı müstakil olarak idare edecekti (1739 Haziran). Bu anlaşma neticesi olarak Tebriz muhafızı çavuşbaşı vezir Kara Mustafa Paşa aldığı emir üzerine72 bir gece Tebriz'i terk ile çekilmiş olduğundan hudutta istikrarsız bir vasiyet tahaddüs etti.

Osmanlı hükümetinin kazancından bu kadar fedakârlığına karşı anlaşmanın esassız olduğu sonradan anlaşıldı. İranlılar bu suretle tesbit edilen muahedeye karşı Osmanlıların tekrar harbe girişmek istemediğini anlayarak muahedenin tasdikini geciktirip vakit kazandılar ve arkasından da taarruza geçtiler.

Bu vaziyet üzerine pâdişah Revan, Tiflis, Gence Kars ve Van muhafızlarına fermanlar yollayarak pek metin olan ve yüz bin kişilik kuvvetlere mukavemet edecek metanette bulunan kalelerin şiddetle müdafaasını emrederek tekâsülleri, görülenlerin ecdad-ı izamı ervahı için başlarının kesileceğini ve kuş olsalar pençesinden kurtulamayacaklarını bildirdi73 ve aynı zamanda kendisinin bizzat sefere gideceğini vilâyet ve sancaklara yazarak hazırlık emretti.74

Damad İbrahim Paşa, pâdişahı bizzat sefere çıkarmakla vaziyeti kurtaracağını zannediyordu; pâdişahın sefer esnasında konak yerlerinin isimleri, otağ-ı hümâyunun kurulacağı yerlerin mesahaları istenildi75 ve (27 Temmuz 1730) da pâdişah tuğları kapı arasına çıkarılıp ayın on beşinde (31

Temmuz) Üsküdar'a naklolundu. Kapıkulu ocakları da tamamen Üsküdar'a geçtiler. Pâdişahın Üsküdar'daki otağ-ı hümâyuna çıkması zamanı gelince bizzat vezir-i âzam saraya giderek:

-"Her şey hazır, vakit geldi, saadetle buyurunuz, deyince senelerce rahata alışmış olan pâdişah birkaç saat tereddütten sonra "sefere gitmeyeceğim" cevabını verince vezir-i âzamın dört tarafı deniz oldu; şaşırdı ve bu halin vahim neticesini hissetti. Vaziyeti Muhzır ağa ile Üsküdar'da bulunan yeniçeri ocağı ağası Hasan Ağa'ya bildirince ocaklının ayaklanması ihtimaline binaen o da korktu ve derhal:

-"Yeniçeriler Üsküdar'da pâdişahın teşriflerine muntazırdırlar; geçmeyecekleri duyulursa fena bir hadise zuhuruna sebep olur; böyle bir kalabalığı dağıtmak kabil değildir" diye haber göndermesi üzerine Sultan Ahmed istemeyerek sancağ-ı şerifi alıp Üsküdar'a geçti (3 Ağustos 1730) ve bizzat sefere hareket etmek üzere olduğu vilâyetlere yazıldı.76 Vezir-i azam, pâdişahdan evvel hareket edeceği için sadaret kaymakamı olarak büyük damadı Kaymak Mustafa Paşa'yı tayin ettirdi.77 Gitmesi teehhür edince Mustafa Paşa İstanbul kaymakamı oldu.

Üçüncü Ahmed'in sefere gitmek istememesi duyulmuş olduğundan yapılan propagandalarla halk kapalı ve âşikâr olarak Damad İbrahim Paşa aleyhinde söylenmeğe başladılar. Bu dedikoduları ve aleyhindeki cereyanı haber alan vezir-i âzam pâdişahın sefere gitmek istemediğini iyice anlayarak bir daha hükümdarın gideceği sözünü ağzına almadı ve pâdişahın Üsküdar ve yahut Bursa'da oturmasını ve kendisinin daha evvel gideceğini ve kışı Halep veya Amasya veya Tokat'ta geçireceğini söylüyordu; seferi açtığına pişman olmuştu; bir aralık da kendisinin Üsküdar'da kalarak bir serasker göndermesini ileri sürdü, hülâsa pâdişahla damadı iki tenperver bir türlü cezri bir kararla zevk ve safasına alıştıkları İstanbul'dan ayrılmak istemiyorlardı.

İran murahhaslarıyla kararlaştırılıp verilen gizli emir üzerine tahliye edilen Tebriz'in İranlılar tarafından işgali haberinin duyulması fena tesir yaptı; Tebriz'in düşmesinin vezir-i âzam tarafından verilen gizli emir üzerine olduğu haber alınarak İbrahim Paşa aleyhtarları kuvvetli faaliyette bulundular; Tebriz'den çıkanların cemiyet halinde İstanbul'a gelecekleri rivayetleri ortaya çıktı, yeniçerilerin Orta Camii'ne ve etrafına kâğıtlar dağıtarak bir isyan hareketi mukaddimesi başladı.

Bunun üzerine tehlikeli durumu gören İbrahim Paşa, mensupları, vaziyeti gizlice sadr-ı âzamın küçük damadı sadaret kethüdası Mehmed Paşa'ya bildirip bu halin büyümeden bastırılmasını söylediler, fakat o bu tavsiyeleri dinlemediği gibi söyleyenleri de yanından kovdu.

Ayaklanmayı tertip edenlerden Şeyhülislâma kâğıt gelmişti; bunlar kâğıtlarında yarı açık yarı îma ile "Biz, Mahmud-ül-hısal bir pâdişah isteriz" sözleriyle Şehzade Mahmud'un pâdişah olmasını istemekte idiler.

Kethüdanın gösterdiği kayıtsızlık, işe ehemmiyet vermemesi ve ocakların Üsküdar'da bulunmaları, isyanı tertip edenlerin cür'et ve faaliyetlerini arttırdı; isyanı tertip edenler ayak takımı olmayıp bu iş, İbrahim Paşa'ya aleyhtar olanlar tarafından hazırlanmıştı; fakat onlar meydanda görünmüyorlardı.

1 Mahmud'un babası Mir Üveys Kandehar'ın zenginlerindendi. Bu sırada Kandehar'da eski Gürcü beylerinden Yorgi vali bulunuyordu; Müslüman halk bir Hıristiyan valinin idaresini hoş görmüyorlardı. Yorgi nüfuzundan çekindiği Mir Üveys'i Kandehar'da öldürtmek istediyse de cesaret edemedi; ikram yollu bir hizmetle Isfahan'a göndererek arkasından öldürülmesini yazdı; fakat Mîr Üveys Acem ricaline hediyelerle geldiğinden öldürülmedi, bilâkis kendisine itimat edildi, Şah'ın meclisine kadar girdi, bir münasebet düşürüp Yorgi'ye itimat edilmemesini söyledi; nihayet kendisini Kandehar emiri yani askerî kumandanı tayin ettirdi, sonra

bir fırsatını bulup Yorgi'yi öldürterek Kandehar'a sahip oldu; üzerine gelen Yorgi'nin kardeşi Hüsrev Han'ı da mağlup ederek öldürdü (1712). Mir Üveys bu suretle yedi sene Kandehar'ı müdafaa ile vakit geçirdi. Mir Üveys vefat edince bir sene kardeşi Abdullah Kandehar'ın idaresini ele aldı; bu, İran hükümetiyle anlaşmak istiyordu; fakat Kandehar halkı burasının tekrar İranlılara geçmesinden korkarak Mîr Üveys'in oğlu Mahmud'ı teşvik ederek amcası Abdullah'ı öldürttüler; Mahmud o sırada on sekiz yaşında idi.

2 1722 Mayıs tarihiyle Van valisi Köprülü-zâde Abdullah Paşa'ya gönderilen hükümde: Mîr Üveys oğlu Mahmud Han ve ammi-zâdesi Kasım Han ve Dağıstan ümerasının taraf taraf İran topraklarını zapta başlayıp üzerlerine sevkedilen Kızılbaş kuvvetlerinin mukavemet edemedikleri ve bu suretle Kandehar, Herat, Kirman, Yezd ve Şamahi'nin elden çıktığı ve Isfahan'ın da zaptedilmek üzere olduğu beyan olunmuş ve kendisine direktif verilmiştir (Mühimme 130, s. 362).

3 Erzurum valisine gönderilen fermandan:

"…taife-i Surh-serânın bu rütbede za'f-ı hal ve perîşânî-i ahvalleri, husûsâ makarr-ı hükûmet olan Isfahan şehri dahi âhara musahhar olursa bilkülliyye halleri mütekeddir… olup taraf taraf sair memaliki dahi elden gideceği zâhir ve bâhir olmağın eğerçi Devlet-i aliyye-i ebed peyvendimle Acem-şahları beyninde müddet-i medideden beru pâberca olan müsalemeye binaen halen Acem şahının bu güna za'f-ı hali vakitlerinde devlet-i aliyyem tarafından memalikine taarruz olunmak tab'ı şahâneme mugayir olup lâkin halen memâlik-i mezkûreye hücum eden taife… mazbut asker olmayıp muhafaza ve mümarese bilmediklerinden uğradıkları yerlerde kabul-i itaat ve istîman eden ahali ve tüccar ve reâyâ hususa aralarında bulunan aceze ve mesakini bimayet ve sıyanet için… cenab-ı hilâfetmeâbımın dahî adl ü dâd üzere şah-ı müşârünileyhin bu gûnâ za'f-ı hal vaktinde memâlik-i

mahrusama karib ve civan olan ahalisi perişan olmazdan mukaddem tedarikine teşebbüs ve zapt u rabtında ihmal olunmak himmet-i pâdişâhâneme muvafık olmadığı nümâyân bâ'de zaman Şâh-ı müşarünileyh kuvvet bulup müdafaalarına zaferyâb olur ise ol vakitte muktezâsı üzere adl-ü insaf ile hareket ve mâbeynimizde ahsen vech ile görülüb dostluk merasimine riayet olunmak üzere şimdilik memâlık-i mahrusam civarında olan memleketlerin Devlet-i aliyyem tarafından nez' ve tahsiline müsaraat olunmak emr-i müstahsen görülmeğin bu hususta vüzerây-ı izam ve ulemây-ı kiram ve sair âyan ve erkân beyinlerinde istişare olundukta memâlik-i mahrusam civarında olup ecdad-ı izamım zamanlarında nice kere Devlet-i aliyyemin zapt ve tasarrufuna girip himaye-i hümâyunumuza mûtat olan memleketlerinden herkes (her vali) kendü hududuna karib ve münasip olan kılâ' ve bukaı şurût-ı mezkûre üzere zapt ve ahalisini hıfz ve haraset eylemeleri…" 1134 Şaban iptidaları (Mühimme defteri 130, s. 360).

4 Mühimme defteri 130, s. 392, Evâil-i Ramazan 1134.

5 Mühimme defteri 130, s. 396, Evâhır-i Ramazan 1134.

6 Mühimme defteri, 131 s. 128 (Evâil-i Receb 1135). Tahmasp'ın elçisinin adı Murtaza Kulu Han'dır. Osmanlı hükûmeti Murtaza Kulu Han vasıtasıyla Tahmasp'a verdiği cevapta İran'ın Afgan ve Rus kuvvetleri tarafından istilâ edilmekte olup buna karşı Osmanlı hükûmetinin harbi kendi topraklarından uzak tutmak istediği ve eğer Osmanlı kuvvetlerinin istilâ ettiği yerlerin Osmanlı hükûmetinde kalmasına muvafakat edilecek olursa memulünden ziyade himaye göreceği bildirilmiştir.

7 Mühimme 131, s. 230.

8 Alınan iki fetvadan biri sulhün feshine ve Şiî olan İran erkeklerinin katillerinin vacib olduğuna, diğer fetva da bir kısım eshaba ve Hazreti Peygamber'in zevcelerinden Ayşe'ye seb' ve bazı Kur'an âyetlerini kendi arzularına göre tercüme ve tefsir ile ehl-i sünnetin katillerini mübah sayıp

ailelerinin ırzına tecavüz eden Kızılbaşların memleketlerinin darülharp ilanıyla üzerlerine harp açılmasınınn meşrû olduğuna ve elde edilecek kadın ve çocukların esir sayılmasına dairdir (Mühimme 131, s. 17 ve Raşid, c. I, s. 64).

9 Mühimme 132 s. 230, 237 (Evahir-i Zilkade 1135.).

10 Davud Han'a, Şirvan Hanı olarak 1135 Rebîulevvel sonları (1723 Ocak) tarihli menşur Berat ile nâme-i hümâyun yollanmıştır (Nâme defteri, 7, s. 65).

11 Mühimme 130, 8. 458 (Evâhir-i Muharrem 1135).

12 Mühimme defteri 131, s. 190, 1135 Şevval iptidaları (1723 Temmuz).

13 Tiflis valisi tayin edilen Mustafa Paşa aldığı emir üzerine Osmanlı himayesine girmiş olan Davud Han'ın yardımına gitmek istemişse de bazı mülâhazalara mebni serasker İbrahim Paşa, göndermemiş ve onun yerine Tiflis valiliğini Vahtan'ın oğlu olup İslâmiyet'i kabul etmiş olan Şehnevaz İbrahim tayin edilmiştir; fakat Tiflis gibi yeni zapt edilen burasının idaresinin yeni Müslüman olan Şehnevaz İbrahim'e verilmesinin mahzurlu olduğu görülerek Tiflis valiliği hükûmet tarafından Arifî Ahmed Paşa'ya verilmiştir (1723 Ağustos). Daha sonra Silâhdar İbrahim Paşa'nın yerine Kafkas cephesi seraskeri olan Arifî Ahmed Paşa'ya gönderilen bir emirle Şehnevaz İbrahim'in TifIis'ten alınmasından müteessiren irtibat ile bir gaile çıkarması ihtimaline mebni rehin olarak ordugâhta alıkonulması bildirilmiştir. Yine aynı tarihle Arifî Ahmed Paşa'ya gönderilen başka bir hükümde Vahtan Han ile oğlu Şehnevaz'ın mallarına dokunulmaması ve korkunç bir şahıs olan Vahtan ile kardeşinin ve Şehnevaz İbrabim'in isyan etmek üzere hazırlık yaptıkları haber alınması sebebiyle bunların hapisleri ve icap ederse katilleri bildirilmiş ise de Arifî Paşa bunları tezkiye ederek hayatlarına dokunmamıştır (Mühimme 131, s. 213 ilâ 216, 261, 262, 267).

14 Mühimme 131 s. 220, 228, 245.

15 Çelebi-zâde Âsım s. 69. Silâhtar İbrahim Paşa'nın azlinin başlıca sebebi para mukabilinde sabık Tiflis Hanı Vahtan Han'ın oğlunu Müslüman yapıp Tiflis valisi yapması ve bir de Mustafa Paşa'yı hükûmetin emrine rağmen Şirvan hanının yardımına göndermeyerek İran topraklarından faydalanmak isteyen Ruslara Bakû'yu kaptırmaya sebebiyet vermiş olmasıdır. İbrahim Paşa'yı itham eden ferman sureti Mühimme 131 s. 298'dedir (Sene 1136 Safer).

16 Mühimme 132 s. 121 ve 405.

17 Mühimme 132 s. 121, 134, (1137 Safer) Revan'ın zaptından sonra Arifî Ahmed Paşa hükûmete bir arize takdim ederek Aras nehrinin Revan'a üç saatlik yerden geçerek Hazer denizine döküldüğünden bu nehrin bazı yerleri temizlenecek olursa sal ve kelek ile Revan'ın üç saat yakınına kadar zahire vesaire gelebileceğini ve Zengi nehri dahi temizlenecek olursa Revan kalesi altına kadar zahîre nakli mümkün olacağını yazması üzerine derhal keşfi yapılarak nehrin temizlettirilmesi emrolunmuştur (Mühimme 132 s. 171, Sene 1724 Aralık).

18 Abdullah Paşa, Köprülü-zâde Şehid Fazıl Mustafa Paşa'nın ikinci oğlu (Büyüğü Numan Paşa), olup Şeyhulislâm Erzurumlu Seyyid Feyzullah Efendi'nin damadı idi.

19 Mühimme 132 (sene 1136).

20 Tebriz'in zaptına memur olan Van valisi vezirim Abdullah Paşa'ya Hüküm ki.

"…Vezir-i âzam-ı sabık ammin müteveffa Ahmed Paşa (Fazıl Ahmed Paşa) Kandiye kalesini üç sene alettevâli sayf ve şitada muhasara ve as-

ker-i İslâm metrislerde kışlayıp ikdam ve ihtimamları sebebiyle feth ve teshiri müyesser olduğu gibi Tebriz'in dahi muhasarası hulûl-ı eyyam-ı şitaya dek mümted olur ise madem ki feth ve teshiri müyesser olmadıkça

siz dahi bir hatve ayrılmayıp umumen anda kışlayıb… netice-i kelâm Tebris'in feth ve teshiri aksay-ı murad-ı pâdişâhânem olmağla…" (1724 Ağustos, Mühimme, 132, s. 69).

21 Mühimme 132, s. 93 ve 110.

22 Mühimme 132, s. 345.

23 Mühimme 132, s. 257.

24 Raşid Zeyli Çelebi-zâde Asım s. 70, 79.

25 Mühimme 131, s. 410 (1136 Cemaziyelâhır sonu).

26 Mühimme 132, s. 92 ve Çelebi-zâde Asım, s. 180 ilâ 189. Hemedan'ın çevresi iki buçuk saat olup kalenin sekiz zirâ yüksekliği ve üç zirâ genişliği vardı (bir zirâ-ı mîmari 75, 8 santimetre).

27 Çelebi-zâde Âsım, s. 189.

28 Mühimme defteri, 132, s. 117.

29 Eşref Şah 1730'da Isfahan'ı terk edip kaçtığı sırada tahtını gaspettikleri bu ihtiyar Şahı da öldürerek Belucistan'a gitmiş ise de kendisi de burada halk tarafından parçalanmıştır.

30 Raşid Zeyli Çelebi-zâde tarihi'nin bir yerinde (s. 291) Şabanın dokuzunda ve diğer bir yerinde (s. 429) Recep ortalarında boğulduğunu yazıyor.

31 Erzurum valisi Gence ve Şirvan Seraskeri Mustafa Paşa'ya gönderilen hükümden: "…Mir Üveys oğlu Mahmud Han'a bazı illet ile cünun ve hifkt isabet etmekle cumhur-ı taife-i Afgan bilittifak mümâileyhin ammizâdesi Eşref Han'a mütabeat ve ol dahi Mahmud Han ve havassı âşiretinden serkârda olanları îdam ile istiklâl-i hükûmeti emrine kıyam edüb…".

32 Mühimme defteri, 132. s. 34 (1125 Temmuz sonları).

33 Mühimme, 132, s. 352 (Evahır-ı Zilhicce 1137).

34 Bu elçiler, hükûmetten müsaade gelinceye kadar Hurremâbad ve Hemedan'daki Osmanlı karargâhlarında bir müddet beklemişler ve ancak 15 Ocak 1726'da İstanbul'a gelmişlerdir.

35 Bu isim Çelebi-zâde Âsım'da Zela ve Mühimme defterinde Zad olarak kayıtlıdır (Mühimme defterî, 135, s. 145).

36 Eşref Şah Osmanlı hükümdarının imam yani halife olduğunu kabul etmekle beraber imamın müteaddit olabileceğini nâmesinde beyan etmiş olduğundan, Osmanlı şeyhulislâmı da bilmukabele aralarında Hind Denizi gibi yekdiğerinin memleketine taarruz edemeyecek bir hudut olmadıkça imamın bir olacağını ve anın da Osmanlı hükümdarı olabileceğini ileri sürmüş ve halifenin İran ülkesinden zaptettiği yerleri kendisine terkini isteyen Eşref Şah'ın hal'i ve davasından rucû etmezse kendisine karşı harbin caiz olduğuna fetva vermiştir (Mühimme 133, s. 388 ve Çelebi-zâde Âsım, s. 354).

37 Mühimme 134, s. 131 (Evahır-ı Şevval 1138).

38 Gönderilen fermanda "…Sertâğıyan-ı Afgan olan Eşref Han'ı yakalayana yüz kese akçe ve başvezirini elde edene elli kese akçe verilerek üzerlerindeki bütün eşya ve malın kendilerine verileceği, yakalayan vezir olursa dilediği eyâlet kayd-ı hayat şartıyla kendisine tevcih edilip, beylerbeyi ise vezir, ümeradan ise beylerbeyilik ile ikram olunacağı ve eğer askeriden ise kendisine vezirlik hariç olarak rütbe verileceği ilân olunmuştur (Mühimme 134 s. 120).

39 Hammer'e göre Osmanlı kuvvetleri yetmiş, seksen bin ve Eşref Şah'ın ise yetmiş bindi.

40 Serasker Ahmed Paşa'ya vezir-i âzam tarafından yazılan mektuplarda dirlikli askere itimat edip Kürd âşiretlerine bağlanmaması tavsiye edilmesine rağmen Ahmed Paşa bu tavsiyelere ehemmiyet vermemiş, Arap ve Acem cenklerinde Kürd beylerinin hizmetlerine

güvenerek itimat göstermesi bu perişanlığa sebep olmuştur (Çelebi-zâde Âsım, s. 438); bilhassa vezir-i âzamın kendi kalemiyle olup (benim izzetlu oğlum paşa) başlığıyla Ahmed Paşa'ya gönderilen mektup, Ahmed Paşa'nın hatalarını gösterip kendisini ikaz için yazılmış olup (Çelebi-zâde, s. 513) bu mektup İbrahim Paşa'nın itidal ve kıyasetine güzel bir delildir.

41 Hekimoğlu'nun bu hizmeti pâdişah tarafından takdir olunarak kendisine samur kürk ve kılıç gönderilmiştir (Mühimme 134, s. 38, 1727 Mayıs ve Çelebi-zâde Âsım, s. 450).

42 Mühimme 135, s. 199 ve Çelebi-zâde, s. 605.

43 Mühimme 135, s. 145 sene Evahı-ı Zilkade 1139.

44 Osmanlıların İran'dan aldıkları yerler Kirmanşah, Hemedan, Sine, Erdelan, Nehavend, Luristan, Merend, Mekri, Meraga, Selmas, Serkân, Hoy, Azerbaycan'ın merkezi olan Tebriz, Gence, Karabağ, Revan, Ordubad, Nahcuvan, Tiflis, Küri, Şirvan ve merkezi Şamahi ve diğer bazı küçük kasabalardı.

45 Bu elçiye gösteriş yapılmak için ne masraflar ihtiyar edildiğini Küçük Çelebizâde'den öğreniyoruz (Raşid zeyli, s. 616-624). Eşref Şah'ın elçisi 19 Ağustos 1727'de Sadr-ı âzam Damad İbrahim Paşa tarafından kabul edilmiştir.

46 Mühimme defteri 131, s. 376 (1136 Cemaziyelevvel).

47 Rus hükûmeti daha sonra Tahmasp Şah ile olduğu gibi Safeviye tacının gasıbı olan Eşref Şah ile de on maddelik bir muahede akdiyle anı İran şahı tanımıştır.

48 Lezkiler, serkeş ve yağmacı bir zümre olup Şamahi'deki Rus tüccarlarını öldürüp mallarını yağma etmişler bunun üzerine Çar, keyfiyetten İran şahını haberdar ederek bunların tedibini istemiş ise de bir ses çıkmadığından Rus hükümdarı, kuvvet göndererek Lezkileri tenkile başlamış ve bunların Osmanlı himayesine girmeleri üzerine seferi tatil

etmiştir. Pek haşin olan Lezkiler epey müddet Osmanlıları da uğraştırmışlardır.

49 Bu, Nişli Mehmed Ağa'nın sefaretnâmesi Tarih Vesikaları Dergisi'nin on ve on birinci sayılarında F. R. Unat tarafından neşredilmiştir.

50 Mustafa Paşa'ya verilen emirde "mükâlemenin başlangıcından sonuna kadar Kızılbaş memleketinden Bahr-i Hazer sevahilinde vaki mahallere tarafeynden terk-i taarruz esas-ı mükâleme kılınmağla ibtida-i mükâleme, tayin olunan ruz-ı Kasım hulûl etmeden mukaddem Niyazova ve Bakû kalesi vesair Geylan'a varınca Bahr-i Hazer sevahilinde vaki mahallerde henüz Moskovlu zaptına girmeyen mahallere bir az miktar adam vaz'ı ile muhafaza olunmak devlet-i aliyye'ye menfaatli olduğu bildirilmiş ve bu karar aynı zamanda yurdluk ve ocaklıkla Şirvan hanı bulunan Hacı Davud Han'a da yazılmıştır (Mühimme 131, s. 215; 1135 Zilkade ortaları ve Mühimme 131, s. 209; Zilkade ibtidaları). Davud Han'a giden fermanda da hükümete 6 Kasım 1723'te Rus kapı kethüdasıyla taksim işini tekrar görüşmeğe başlayacağından o müddet gelmeden evvel Hazer sahillerindeki Niyazova, Bakû ve Geylan'a varıncaya kadar Rusların henüz nüfuz etmedikleri mahallerin işgali beyan edilmişti.

51 Şirvan'da Hacı Davud Han'a karşı Gazi Komukmir âşireti reisi Sürhay Han muhalefet ederek Revan seraskeri ve Diyarbakır valisi Arifî Ahmed Paşa vasıtasıyla hükûmete müracaat ederek valilik istemişti. Osmanlı hükümeti gerek Şirvan ve gerek o tarafların idaresinin Dağıstan ümerasının elinde bulunmasını arzu ettiğinden Şirvan'a Davud Han'ın yerine kimi isterlerse Han tayin edeceğini ve sadâkatine mebni Davud Han'ı da başka bir yerde vazife vereceğini beyan ile Erzurum valisi Vezir Mustafa Paşa'yı mühim bir kuvvetle Şirvan tarafına yollayıp yeni han olacak zat için de neşur, hil'at ve sancak göndermiştir (Mühimme 131, s. 438; Evasıt-ı Receb 1136).

52 1136 Cemaziyelâhırında hükûmet Ruslara karşı sefer hazırlığına başlayarak Azak ve Taman kalelerine asker koymuş ve ilkbaharda Rus seferi için Anadolu ve Rumeli'ye fermanlar gönderilmiştir (Mühimme 131, s. 339-354 ve 453, 461); fakat daha sonra anlaşma yapılarak seferden sarf-ı nazar edilmiştir.

53 Osmanlı hükûmetinin Derbend ve Bakû'yü Ruslarda bırakarak bir anlaşmaya yol açması 1724 Ocak'ta olup Rus çarının muvafakati üzerine muahedenin tespiti tarihi metinde kaydedildiği üzere 24 Haziran 1724'tür. Muahedenin teatisi tarihi ise 1137 Rebîulâhır/1725 Ocaktır (Nâme defteri 7, s. 78).

54 Mühimme defteri, 134, s. 218'de hudut tahdidine memur olan Derviş Mehmed'e gönderilmiş olan 1727 Eylül tarihli hükümdeki talimat.

55 Osmanlı hükûmeti Afganlıların Sünnî mezhebinde olmaları sebebiyle Şiî mezhebinde olan İran Şahını müdafaa için onlarla harp edemeyeceğini beyân ettiğinden Rusların icapında Afganlılara karşı İran'ı müdafaa etmek hususundaki tekliflerini önlemişti; fakat bu zahiri bir bahâne olup daha aşağıda görüleceği üzere Osmanlı hükûmeti Eşref Şah'a karşı Ruslarla anlaşmaya teşebbüs etmiştir.

56 Hammer (Almanca nüsha), c. 7, s. 340, 341 ve Çelebi-zâde Âsım, s. 138-169, 537.

57 Mühimme, 134, s. 170.

58 Mühimme 134, s. 170.

59 Kafkasya'daki Şirvan, Rus ve Osmanlı hududunu tahdide Osmanlılar tarafından Derviş Mehmed Ağa ve Rıslar tarafından da Aleksandr Romanzof memur edilmişlerdir. Bu tahdit heyetine mutavassıt olan Fransa tarafından d'Allion isminde bir diplomat memur edildi ise de mâzeretine mebni bulunamamıştır.

Sürhay Han'ın Şirvan hanlığı zamanında bunun, Şirvan-Rus hududu olarak tespit edilen yerleri aşdığından Ruslar, ve bunun da bilmuka-

bele Ruslardan şikâyet etmeleri üzerine iki taraf arasını bulmak için Osmanlı hükümeti tarafından kapıcıbaşı Mustafa Ağa Rusya'ya gönderilmiştir (1729).

60 Umde-i nişinân-ı mesned-i hânî üsve-i kübera-i Dağıstanî sabıka Şirvan Han'ı olan Elhac Davud Han'a hüküm ki; Şirvan Hanlığı iktiza hasebiyle ahara tevcih olunmağla… sizin âher veçhile murad ve mesulinize müsaade olunmak üzere… emr-i şerifim vusûlünde Gence tarafına gelüb… (Mühimme, 135, s. 31; 1140 Evâsıt-ı Ramazan).

61 Sürhay Han'a gönderilmiş olan 1728 Mart tarihli fermandan:.

Cenab-ı emaret-meâbınız, zâtınızda mevcud olan gevher-i asalet muktezasınca Şirvan hanlığına müstahık olduğunuz düstûr-ı mükerrem halen Erzurum valisi olup Gence ve Şirvan nizamına memur olan vezirim Mustafa Paşa tarafından arz ve ilâm olunmağla Şirvan Hanlığı… hatt-ı hümâyun-ı şevket-makrunum mûcibince berat-ı âlişanımla sana tevcih ve îta ve hal ve şanınız îlâ ve hassaten hila'-i fahire-i mülûkânemden samura kaplu bir sevb hil'at inayet ve ihsanım olub… (Mühimme, 134, s. 379).

62 Davud Han 1728 Ekim'de dört oğlu, iki kardeşi ve bütün âilesiyle birlikte evvelâ Rodos'ta ikamet ettirilip (Mühimme, 135, s. 167) sonra yani 1735 Nisan'da Gelibolu'ya naklolunmuş (Mühimme, 140, s. 357) ve daha sonra orada vefat etmiştir.

63 Eşref Şah'ın İstanbul'a gönderdiği büyük elçi Namdar Mehmed Han avdet ederek Hemedan'a gelmiş ve bu sırada Tahmasp'ın Eşrefi mağlûp ederek Isfahan'ı istirdat eylediğini duyunca ileri gidememiştir. Bunun üzerine Eşref Şah'ın Kirman tarafına çekildiği haber alınınca elçinin Bağdat ve Basra üzerinden Kirman'a gitmesi emrolunmuştu (Mühimme, 137, s. 2; 1142 Cemaziyelâhır sonları). Namdar Mehmed Han, bu emrin

gelmesinden evvel Bağdat'a gelip oradan kaçarak Tahmasp Kulu Han'a iltica etmiştir.

64 Mühimme, 136, s. 40, 1730 Nisan sonları).

65 Mühimme, 136, s. 78, 103. Bunların tedipleri sırasında Şahsevenler Ruslara iltica etmişlerdi. Bunun üzerine Vezir-i âzam Damad İbrahim Paşa Şahsevenleri himaye etmenin dostluğa mugayir olduğunu ve bunların iadelerini Rus başvekiline yazmıştır.

66 Mühimme, 136, s. 16, 111, 119, 141, 1730 Haziran ve Temmuz.

67 Bağdat valisi ve Hemedan seraskeri Ahmed Paşa'ya gönderilen hükümden:

Halen Şehzade Tahmasp Isfahan'a malik olmağla gurur ve nahvet dimağ-ı fesad-âlûduna galip olmağın müdir-i umuru olan şahs-ıbed-kiş-i muhalı endişin (yani Tahmasp Kuluhanın) tarafına tahrir ve irsal eylediği kâğıdınan hülâsa-i mefhumunda birkaç seneden beru bezl-i hazâin ve emval-i bîşümar ve it'âb-ı asakir-i zafer medar ile memâlik-i İran'dan feth ve teshir kılınan memleketlerin kendülere iadesini rica ve müsâade olunmadığı halde zaptına mübaşeret olunmak mukarrerdir deyu iş'ar etmekle sen ki vezir müşarünileyhsin üç bin nefer kapun halkı ve ademlerinle acaleten kalkıb Hemedan kalesine varub maiyyetine memur kılınan askerle memalik-i mahrusa-i pâdişahanemi" muhafaza etmek… (Mühimme, 136, s. 66; Evail-i Şevval 1142/Nisan 1730).

68 Bu elçi Osmanlı hükûmetini oyalayarak, müzakere vesilesiyle Isfahan'a adamlarını gönderip yeni talimat istemiş (Mühimme, 136, s. 3; Cemaziyelivvel 1142) ve bu suretle vakit kazanmıştır. Filhakika Rıza Kulu Han 1730 Ağustos'ta İstanbul'da bulunarak sulh için çalışıyor görünüyordu (Mühimme, 136, 8. 155).

69 Halen Gence muhafızı Vezir İbrahim Paşa'ya hüküm ki: "Bundan akdem Isfahan tarafından irsal olunan elçileri şah tarafından akd-i sulhe

murahhas olmak üzere arz ve inha ile bazı mesulüne müsaade-i hümâyunum herzanî kılınıp akd-i müsaleme ile tarafeyinden temessükât ahz ve îta olunmuşken mezburlar nakz-ı ahd ve pişvay-ı geyatin-i ins-ü can olan Tahmasp Kulu Han, başına cem'eylediği… evbaş ile memâlik-i İran'dan dahil-i kabza-i tasarruf olan memâlike su-i kasd ve halen kazay-i Tebrizi istilâ ettiği… îlâm olunmakla… Gence'nin muhafazasına ikdam olunması. Mühimme, 136, s. 189 (1143 Safer sonları tarihli hüküm). Subhî tarihi İran elçisiyle anlaşma neticesinde verilen emir üzerine Tebriz'in tahliye edildikten sonra işgal olunduğunu yazmaktadır (varak 5b).

70 Mühimme defteri, 136, s. 351 (1731 Ocak).

71 1723 M. 'de Şah Hüseyin'in oğlu olmak üzere Tebriz'de şahlık iddiasında olan Tahmasp'ın bir elçisinin İstanbul'a geleceği Erzurum valisi Serasker Silâhtar İbrahim Paşa tarafından hükûmete bildirilmesi üzerine keyfiyet müzakere olunarak Şah Hüseyin'in hal'i ve ölümü malûm olmadığından bunun anlaşılmasına kadar elçinin Kars veya Erzurum'da ikamet ettirilmesi emrolunmuştu. Bu elçinin adı Murtaza Kulu Han'dı (Mühimme, 131, s. 18 ve 208). Daha sonra yani 1726 Mayıs'ta Erzurum valisi Gence ve Şirvan seraskeri Mustafa Paşa'ya yazılmış olan hükümde Şehzade Tahmasp tarafından elçilikle gelip Erzurum'da oturmakta olan Berhudar Bey'in matlûba muvafık bir mektubu ve sözü olmadığı için kendisini gönderen Tahmasp tarafına iadesi emrolunmuştur (Mühimme, 133, s. 230).

72 Subhî tarihi, s. 5b.

73 Mühimme, 136, s. 201, 1730 Eylül.

74 Mühimme, 136, s. 126, 1730 Temmuz.

75 Mühimme, 136, s. 149, 1730 Ağustos.

76 Hudut kumandanlarıyla vilâyetlere gönderilen tâmimden: "Tevaif-i… Acam-ı bed-fercamın hududa karib mahallerde tahazzüb ve

ihtişadlarından, memâlik-i mahrusama su-i kasdlan münfehim olmağla biliktiza Şark seferine azimet-i hümâyunum muhakkak olduğu bundan akdem mufassal ve meşruh emr-i şerifimle îlâm olunmuştu. Elhaletü haza bizzat cenâb-ı hilâfetmâabım izz ü ikbal ve saadet ve iclâl ile işbu muharrem-ül-haramın on sekizinci hamis (perşembe) günü… Üsküdar'da otağ-ı pâdişahâneme şerefbahş-ı kudum ve inşaallah-ü taâlâ kariben savb-ı maksûda azimet-i hümâyunum muhakkak olmağla îlâm-ı hal içün işbu emr-i şerif-i âlişânım irsal olunmuştur. 1730 Ağustos. Mühimme, 136, s. 162.

77 Vezir-i âzam Damad İbrahim Paşa da büyük damadı kaptan-ı derya Mustafa Paşa'yı sadaret kaymakamı bırakarak pâdişahtan evvel 1730 Eylül'de hareket edeceğini bildirmiştir (Aynı Mühimme defteri, s. 173, 180-182).

Patrona Halil Ayaklanması'nı Hazırlayan Şartlar ve İsyanın Pây-I Tahttaki Etkileri / Yrd. Doç. Dr. Songül Çolak [s.525-530]

Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Osmanlı Devleti’nin sınırları dahilinde, bazen İstanbul’da bazen memleketin muhtelif köşelerinde zaman zaman isyanlar meydana gelmiştir. Kimi zaman taht değişikliği ile, kimi zaman ise isyancıların ele başılarının ortadan kaldırılmasıyla sonuçlandırılan isyanların temelinde, iktisadi, siyasi ve sosyal pekçok sebeplerin olduğu, ancak küçük bir bahane ile cereyan edip, geniş alana sirayet ettiği muhakkaktır. Nitekim isyanın elebaşısının adıyla tarihe geçen 1730 Patrona Halil Ayaklanması da sonuçları itibâriyle, Pây-ı Taht’ta ortaya çıkan isyanların en şiddetlilerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.1

Söz konusu isyanın nasıl patlak verdiğine geçmeden önce, bu isyanın sebeplerinin köklerinin uzandığı, Osmanlı Devleti’nin XVII-XVIII. yüzyıl siyasi, sosyal ve ekonomik ahvalinin genel bir tasvirinin yapılmasının yerinde olacağı kanaatindeyiz. Bu bağlamda bizzat birinci el kaynaklar diye adlandırdığımız, dönemin tarihçisi Sâmi ve Şâkir ve Suphî Tarihi’nden faydalanılacağı gibi, resmi tarihçi olmamakla beraber dönemin olaylarına şahitlik edilerek kaleme alınmış, Abdi Târihi, Destâri Sâlih Târihi, Târih-i Göynüklü gibi eserler kullanılacak, bu arada konuya ilişkin kaleme alınmış değerlendirme eserlerden de faydalanarak olaya ilişkin toplu bir bakış açısı verilmeye çalışılacaktır.

Osmanlı Devleti’nin XVIII. Yüzyılın İlk Yarısındaki Genel Durumu

A. İktisâdi Şartlar Açısından

Osmanlı Devleti'nin mâliyesi, 1683 II. Viyana yenilgisinin ardından Avrupa devletleri (Fransa, Avusturya, İngiltere) ile yapılan ve 16 yıl gibi uzun süreli olan savaşlar dolayısıyla oldukça kötü bir durum arz ediyordu. Sadece düzenlenen sefer münâsebetiyle hâzine boşalmamış, halk artan vergiler sebebi ile iktisâden çökmüş, bunun körüklediği soygun ve baskınlardan reâyâ bitâb düşmüş, memlekette nizam ve asayiş kalmamıştı.2 Nitekim ülkenin iktisâden içinde bulunduğu kötü durumun farkında olan Vezir-i âzam Amcazâde Hüseyin Paşa'da Karlofça Barışı'nın (1699) hemen ardından ilk iş olarak idâri, mâli, askerî düzenlemelere yönelmiş, donanmanın ıslâhını ve hudut kalelerinin tahkimini ele alarak, eyâletlerdeki başıboşluk ve bozukluğu giderecek düzenlemelere girişmiştir.3 Ancak 1703 Edirne Vakası her ne kadar cebecilerin, ulûfeleri ve Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin hısım-akrabayı koruyup gözetmesine tepki olarak çıkardıkları kargaşalık olarak görülse de, Sultan II. Mustafa'nın (1695-1703) tahttan gidişine ve mevcut problemlerin biraz daha katlanarak III. Ahmed Dönemi'ne (1703-1730) sarkmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla yukarıda izâh ettiğimiz üzere ülkede harpler ve ağır vergiler dolayısıyla sıkıntı çeken bir reaya ve esnaf sınıfından söz edilebilirdi. Çözüm olarak, reâyâ, kendini daha güvende hissedeceğine inandığı yerlere göç etmeye, ticarete yönelmeye ve özellikle iş imkânlarının geniş olduğuna inandığı şehir merkezlerine akın etmeye başlıyordu. Bu durum, zirai sahaların işlenemez ve devletin mahsulattan tahsil ettiği vergilerin alınamaz duruma gelmesine sebep olduğu gibi, şehirlere yığılan reaya kesiminin burada oluşturdukları işsiz halk yığınları da asayişsizliklere neden oluyordu. Ve bu durum yerli, şehirli olan halkı memnunniyetsizliğe itiyordu. Öte yandan taşralardan zirâi alanlarını terk ile şehre ve özellikle İstanbul'a -esnafın bazı vergi muafiyetlerinin bulunması hasbiyle- göçen reayalar diğer yerli ticaret erbabı ve esnafın işini zorlaştırdıkları gibi, yeniçerilerin de ticaret ile

meşgul olmaları da bu kesimin şikâyetlerini artırıyor, hülâsa gidişâttan memnun olmayan "hoşnutsuzlar grubu"nun sayıları gün geçtikçe fazlalaşıyordu.4

Böyle bir dönemde tahta çıkan ve dolu bir hazinenin güç anlamına geldiğine inanan Sultan III. Ahmed, cülûsunu takiben hazineyi doldurmak için uygulamalar başlatmıştır. Bir yandan memleketin çeşitli yerlerindeki gümüş madenlerini işlek hale getirtmeye uğraşırken, bir yandan mevcut vergileri artırıyor, bir yandan yeni vergiler koyuyor, diğer yandan da maaşlardan yapılan kesintiler ile birikim sağlamaya ve özellikle hazineden mahlûller adına yapılan maaş ödemelerine 1715'te yeni bir yoklama yaptırarak engel olmaya çalışılıyordu.5 Bunların yansıra III. Ahmed eskiden beri süregelen paranın tashihi meselesi ile uğraşmış, memâlik-i mahrûse'de züyuf akçanın ve kenarları kesik paranın kullanımını yasaklamıştır. Bu hususta 11 Receb 1140 (22 Şubat 1728) tarihinde "fi-mâba'd Şehr-i İstanbul'da ve Memâlik-i Mahrûse'de kesik para ve züyûf akça geçmeyüb, bi-z-zât darbhâne-i âmirede kat' olan akça geçsün"6 şeklinde sâdır olan fermânı âli mûcibince her ne kadar kesik paralar toplanıp, cedid para tedâvüle sokulmaya ve mâl-ı mîrîye fayda temin edilmeye çalışılmışsa da, bir sonuç sağlanamamış, eski uygulamaya devam edilmişti. Para piyasasındaki bu dengesizliğin, gümüş paranın gerçek değeri ile itibâri değeri arasındaki farklılığın esnafı ve halkı olumsuz yönde etkilediği, alışverişleri kesintiye uğrattığı, bu halin ise hoşnutsuzluğa ve hatta yer yer nizâ ve kavgaya sebep olduğu bir gerçektir.7

B. Sosyal ve Siyâsi Şartlar Açısından

1730 İsyanı'nın sebepleri arasında, dönemin yazarları8 tarafından da sıkça zikredilen hususlardan, saray çevresindekilerin zevk ve sefa içinde, ısraf derecesine varan eğlenceleri, helva sohbetleri şüphesiz önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim halk, kendilerinden toplanan vergilerin kasırlar, saray

ve köşkler yapımına, lâle bahçelerinin süslenmesine9 harcandığını müşâhede etmekte, beri tarafta kendi sefâleti ile mukayese ettiğinde bu durum nefretlerine mucib olmakta idi. Denilebilir ki yukarıda izâh ettiğimiz iktisâdi sebepler dolayısıyla, 1730 İsyanı'nı karşılayan senelerde İstanbul'da bariz bir şekilde buhran hüküm sürmekte, millet işsizlik, parasızlık ve gıdasızlıktan bunalmış görünmekte idi.10

İstanbul halkı bu sıralarda İstanbul'un çeşitli semtlerinde sık sık vuku bulan yangınlardan da muzdaripti. Öyle ki, misal olması açısından 1 Muharrem 1142 (27 Temmuz 1729) senesinde öğlen vakitlerinde keresteci dükkanında çıkan bir yangın 19 saat sürmüş, pek çok mükellef saraylar, camiiler, mescidler, hamamlar, evler, kiliseler rüzgârın da şiddeti ile yanıp kül olmuştu.11 Kaldı ki bu yangınlar oldukça sık yaşanıyordu. Dolayısıyla evini, işyerini, ibâdethânelerini kaybeden halkın, yeni köşk ve kasırların yapımına pek hoş bakmayacağı âşikârdır. Öte yandan Sadâbâd'da yapılan ziyâfetlerin, helva toplantılarının mutâd hâle dönüştüğü görülmekte idi. Meselâ bu toplantılardan biri 23 Muharrem 1142'de (18 Ağustos 1729) Eşref Hân'ın elçisinin İstanbul'da bulunduğu bir zamanda yapılmış, ziyâfetin ardından top, tüfenk ile gece şenliği düzenlenmiş, "azim zevk, sefâlar" olunmuştu.12

Siyâsi açıdan bakıldığında ise, Osmanlı Devleti'nin İran ile mücâdele halinde olduğu görülmektedir. Bu mücâdelenin temelinde aslında Osmanlı Devleti'nin İran'ın içinde bulunduğu taht kavga ve karışıklığından faydalanma isteği yatmaktadır. Nitekim bu şekilde, Karlofça Antlaşması'ndan beri (1699) Avrupa cephesinde kaybedilen toprak kaybının şark yönünde ilerlenerek bir ölçüde telafi edilmesi arzusu gerçekleşecekti.

Osmanlı Devleti'ni de etkileyen İran'daki bu iç karışıklıklar ise şöyle gelişmişti: 1722'de İran Şâhı olarak tahtta, Şah Safi Süleyman'ın oğlu Şah

Hüseyin bulunuyordu. Şah Hüseyin'in iktidarının son senelerinde idâredeki gevşekliği yüzünden ülkede yer yer isyanlar baş göstermişti. Bunlardan en önemlisi Doğu İran'daki Türk aşiretleri reislerinden Afganlı Mahmud Hân'ın isyanıdır. Kirman, Yezd ve Meşhed'i alan Mahmud, 1722'de Safevi payitahtı olan İsfahan'ı kuşatmıştır. İşte İran'ın içinde bulunduğu bu vaziyet, Osmanlı sınır valileri tarafından -Erzurum ve Bağdat valileri- merkeze bildiriliyor ve müdahele için ortamın uygun olduğu telkinleri yapılıyordu.

Damad İbrahim Paşa başkanlığında mecliste yapılan görüşmelerden Mayıs 1722'de Iran illerinin Afganlılardan korunması için, müdahelede bulunulması kararı çıkmıştır.13 Bu doğrultuda İran'a açılan seferden önemli muvaffakiyetler elde edilmiş, Kafkasya'daki İran toprakları, Ruslar ile 24 Haziran 1724 tarihinde yapılan bir anlaşma ile paylaşılmış,14 Azerbaycan ve İrak-ı Acem gibi İran'ın önemli bölgeleri işgal edilmişti. Ancak Şah Tahmasb'ın, İran'ı içinde bulunduğu parçalanmışlıktan kurtararak Afşar aşireti reisi ve en büyük destekçisi, Kapıcılar Kethüdası Tahmasb Kuluhan ile Osmanlı Devleti'ne yönelerek Hemedan, Tebriz, Ferehan, Yezdicurd gibi önemli merkezleri almaları halkın iktidara olan güvensizliğini pekiştirmiş, nefretlerine sebep olmuştur. Öyle ki Vezir-i âzam Damad İbrahim Paşa bu kötü vaziyetten ancak Sultan III. Ahmed'in İran'a karşı bizzat sefere çıkması ile kurtulunacağına inanıyordu. Nitekim 15 Muharrem 1143'te (31Temmuz 1730) Padişah'ın tuğları Üsküdar'a gitmiş,15 üç gün sonrada Sultan III. Ahmed Üsküdar'a revân olmuştur.16

Patrona Halil İsyanının Çıkışı ve İstanbul'daki Etkileri

Sultan III. Ahmed istemeyerek de olsa, İran'a karşı sefere çıkmaya razı olmuş, Üsküdar'a geçmişti. Ancak Muharrem ayı geçmiş, Sefer ayı çıkmış, Rebiûlevvel ayı girmiş olduğu halde ordu, Üsküdar'dan bir türlü hareket etmiyor, bu da gerek ordu ve gerekse halk arasında huzursuzluğa sebep

oluyordu. Nihayet, ordunun Üsküdar'dan İran tarafına hareketine karar verilmek üzere iken İstanbul'da 15 Rebîülevvel 1143'te (28 Eylül 1730) isyanın elebaşısı olan Patrona Halil'in adından dolayı "Patrona Halil İsyanı" olarak adlandırılan bir isyan patlak vermiştir. Önce Sultan Bayezıd Türbesi'ne gidip orada toplanan isyancılar, daha sonra "Ümmet dükkanlarınızı kapadın, şer ile davamız vardır" diyerek çarşı ve pazarlardaki dükkanların kapanmasını ve açtıkları isyan bayrağı altında taraftarlarının çoğalmasını sağlamışlardı. Ardından "Sipah Pazarı"na uğrayarak pek çok dükkana saldırmış, buldukları silahları yağmalayarak güçlerini artırmışlar, "Et Meydanı"nda merkezleşmişlerdir.17

İstanbul'da bu isyanın patlak vermesi üzerine İstanbul Kaymakmakamlığı'nda bulunan Vezir-i azam Damad İbrahim Paşa'nın büyük damadı Kaymak Mustafa Paşa, esnafa dükkanlarını açmalarını söylemiş ve Üsküdar'a geçerek durumu Vezir-i azam'a bildirmiştir. İsyan haberi üzerine ricâl-i devletin katılımı ile Sultan III. Ahmed'in huzurunda isyanın def'i için müşavere olunmasına karar verilmiş, müşavere neticesinde isyancılara muradlarının ne olduğunun sorulması için Padişah'ın devlet ricali ile sancağ-ı şerif ve hırkay-ı şerifi alarak İstanbul'a geçmesi münasib görülmüştür. Ve aynı günün gecesi saat dörtte iken Kavak İskelesi'ne gelen bir çektiri ile Üsküdar'dan İstanbul'a dönülmüştür.

İsyanın bir an önce bastırılması için, direk isyancıların daha fazla toplanmalarına fırsat vermeden üzerlerine gitmek yerine istekleri sorularak zaman kaybedilmiş ve bu şekilde asilerin sayısı artmıştı. Cuma günü sabah erkenden, yani isyanın hemen ertesi günü Haseki Ağa, isyancılara muradlarını sormak üzere "Et Meydanı"na gönderilmiştir. Asiler başta Vezir-i a'zam Damad İbrahim olmak üzere damatları Sadaret Kethüdası Mehmed Paşa, Kapudan-ı derya Mustafa Paşa, Şeyhülislâm Abdullah Efendi ve bunların dışında isimleri kayıtlı 28 kişinin iadesini istiyor,

bunların ibret-i âlem için cezalandıracaklarını, mallarını devlet hazinesine aktaracaklarını belirtiyorlardı. Haseki Ağa kendisine iletilen istekleri derhal saraya gelip, Padişah'a haber vermiş, telaşa kapılan Vezir-i a'zam derhal zorbaların halli için Şeyhülislam'dan fetva alarak sancağ-ı şerif-i saray-ı hümayunda Ortakapı üzerinde bir bedene dikmiştir. Fetva okunarak işçilerden ve bostancılardan bir kuvvet oluşturulmaya çalışılmışsa da katılım olmamış, bu durum Damad İbrahim Paşa'yı derinden yaralamış, Padişah'ın huzuruna çıkarak bizzat kendisi zorbaları dağıtmak için taşra çıkmak üzere izin talep etmiştir. Ancak III. Ahmed yanında bulunan bazı kişilerin "bunlara izin verüb, taşra çıkardığınızda firar iderler ise sonra zahmet çekersiz, hemen bunları yanınızdan ayurmayub, iktiza ettikte kulun ellerine verirsüz" şeklinde telkinlerde bulunmaları dolayısıyla istenilen kişilerin cümlesi saray-ı hümayunda alıkonulmuştur.18

İsyanın gittikçe taraftar bulması ve asilerin isteklerini elde etmekteki kararlılıkları karşısında Sultan III. Ahmed, istemeyerek de olsa damadı Vezir-i azam İbrahim Paşa'nın, Kapudan Mustafa Paşa ve Kethüdası Mehmed Kathüda'nın Ortakapı'da boğulmasını emretmiştir. Bu üç kişinin cesetleri sabah erkenden öküz arabasına konularak Et Meydanı'na gönderilmiş, ancak asiler cesedin Damad İbrahim Paşa'ya ait olmadığı bahanesi ile türlü kargaşalıklar çıkarmışlar, cesedi çeşitli hakaretler ile tekrar Saray-ı hümâyûn önüne getirip, bırakmışlardır. Asilerin bu davranışlarını kendisinin istenmediği şeklinde yorumlayan ve şahsını, tahtını hedef aldığını müşahede eden Sultan III. Ahmed, Sultan Mustafa'nın büyük oğlu Şehzâde Mahmud'u (1730-1754) bulunduğu yerden getirterek taht-ı hümâyûna oturtmuş ve ilk biat eden de kendisi olmuştur. Ardından huzur-u hümâyûnda bulunanlar biat etmiş, bu taht değişikliği derhal asilere bildirilmiştir.19

Esasen bu taht değişikliği ile isyan problemi halledilmemiş, değişik bir boyut kazanmıştır. Nitekim isteklerinin yerine getirilmesinden cesaret bulan zorbalar bu defa iktidar yolu ile zorbalıklarını devam ettirmeye ve en önemlisi meşrûluklarını kabul ettirdikleri düşüncesiyle rahatça İstanbul'da terör estirmeye başlamışlardı. Şöyle ki; isyanda rolü olan kişilere bakıldığında bunların çoğunun hamam tellakı Arnavutlar olduğu görülüyordu. Bu sebeple isyanın sultanı değiştirmeye kadar varan başarısı ile bu kişiler ve İstanbul'da ne kadar hamam tellakı, sebzeci, kaldırımcı Arnavutları, dilencileri var ise Et Meydanı'na giderek yeniçeri ocağına kayıt olmuşlardır. Öyleki kısa süre içerisinde 50.000 kadar yeniçeri kaydı yapılmıştır. Bunların maaşlarının devlet hazinesi için büyük bir külfet olduğu aşikârdır.20 Kaldı ki bu kişiler askerlik eğitim ve niteliğinden yoksun kişilerdir. Diğer yandan belli bir gücü elinde bulundurduklarına inanan ve her şeyi kendilerine revâ gören bu asker gürûhunun İstanbul'da sakin durmayacakları muhakkaktır. Nitekim bu sebepledir ki, asiler, İstanbul'da gece ve gündüz demeden çarşı ve pazarlarda ne kadar dükkan, han varsa yağmalamışlar, büyük zarar ve ziyanlara sebebiyet vermişlerdir. Sadece çarşı ve pazarlardaki yağmalamalar ile iktifa etmeyen asiler 300 ve 400'er kişilik gruplar halinde bir bayrak altında toplanarak bellerinde tabancalar, ellerinde kılıçlar, iri iri baltalar ile İstanbul'a, Üsküdar'a, Kadıköy'e dağılıp, mevcut yalılara saldırmışlar, hatta gece saatlerinde aniden haneleri kuşatıp, demir kapılarını parçalayarak yağma ve hane halkını perişan etmişlerdir. Velhasıl İstanbul halkı büyük korku ve endişe içinde sıranın kendilerine de gelebileceği düşüncesiyle huzursuzluk içinde bulunuyordu.

Asilerin İstanbul'da yaptıkları tahribatların en önemlilerinden biri de Sa'dabad'da yaptırılmış köşkleri yıkmaları olmuştur. Asiler devlet ileri gelenlerinin eğlence yerleri olarak gördükleri köşklerin yakılmalarını

isteyerek bir ölçüde Lâle Devri'nin zevk ve sefa alemlerine duydukları kızgınlığı ifade ediyorlardı. Ancak bu köşklerin yakılmasını uygun bulmayan Sultan I. Mahmud, "Bu günden sonra üç güne dek cümle mevcud olan köşk sahipleri, köşkleri hedm edesiz" diye fermânlar yayınlatarak buraların üç gün içinde sahiplerince boşaltılmalarını ve sonra yıkılmalarını emretmiş,21 bu şekilde isyancılar teskin edilmeye çalışılmıştır. Ancak daha köşklerin boşaltılması tamamlanmadan asilerin çoğunun buralara saldırarak yağmaladıkları, ağaçları kestikleri, etrafı harabeye çevirdikleri görülmüş, bu da aslında asilerin gerçek niyetlerini ortaya koymuştur. Saldırıdan sonra yaptıkları ile hadlerini fazlası ile aştıklarını farkeden asiler, Padişah tarafından cezalandırılmaktan çekindikleri için, Şeyhülislam'a başvurarak korktuklarını belirtmişlerdir. Cevap olarak kendilerine, Et Meydanı'ndaki çadırlarını kaldırmaları ve bir daha taşkınlık yapmayacaklarını taahhüt etmeleri şartı ile affedilecekleri söylenmiştir. Nitekim bir süre sonra asiler çadırlarını kaldırarak Et Meydan'nı boşaltmışlardır.22 Bu şekilde ancak İstanbul esnafı kepenk açmış, hayat biraz normale dönebilmiştir.

Fakat asileri idare eden elbaşıları hükümet işlerine karışmaktan bir türlü geri kalmıyorlardı. Dolayısıyla yapılması gereken öncelikli iş asilerin devlet işlerinden ellerini çektirmek olmalıydı. Bunun için I. Mahmud gizliden bu işi organize ettirmeye başladı. Daha önce Mısır isyanlarında yararlığı görülen, eski Mısır Valisi Mehmed Paşa'nın kethüdalığını yapmış olan ve İstanbul'da bulunan İbrahim Ağa, Padişah tarafından kapıcılar kethüdalığına atandı. Bundan sonra ocaklara el atılarak, Patrona Halil'in bağlı bulunduğu on yedinci ortanın kumandanı Halil Ağa da yapılan plana dahil edilmiş, onun vasıtasıyla ocaktaki Patrona ve yandaşlarına muhalif ocak zabitlerininde desteği sağlanmış, ocak ileri gelenlerine bahşişler dağıtılmıştır. Diğer yandan bu plandan asilerin dayatması ile Kırım Han'ı yapılan Kaplan Giray'ın da İstanbul'da bulunması değerlendirilerek

haberdar edilmiştir.23 13 Cemâziyelevvel 1143 (24 Kasım 1730) tarihinde Şeyhülislâm, Kaplan Giray, Kapdân-ı derya Canımhoca Mehmed Paşa, ulemâdan yüksek rütbeliler, ocak ağaları, vb. Vezir-i azam'ın sarayında İran meselesini görüşmek üzere toplanmışlardır. Bu toplantıda asilerin bazı ileri gelenleri de bulunuyor idi. Kırım Hanı'nın teklifi üzerine daha geniş müzakerelerde bulunulması için görüşme başka bir zamana ertelenmiştir.

Yine İran meselesini görüşmek üzere Vezir-i azâm'ın sarayında ikinci defa toplanıldığında Patrona Halil'e, kararlaştırıldığı üzere vezirlikle Rumeli valiliği verilmek istenmiştir. Kürkünü giymesi için Padişah'ın huzuruna vardığında daha önce saklandıkları yerden çıkan Pehlivan Halil ile arkadaşlarının ortaya çıkışı ile Patrona Halil, Muslubeşe ve Yeniçeri Ağası öldürülmüş, Babüs-saâde dışında bekleyen diğer asi serden geçti ağaları da teker teker içeriye alınarak bertaraf edilmiştir.

Asilerin elebaşlarının öldürülmesi ile İstanbul'a sükûnet gelmiş gibi olsa da yaklaşık iki ay kadar sonra 17 Ramazan 1143'te (26 Mart 1731) asilerin kanını dava eden bir grup zorba, Ağa kapısını basarak Yeniçeri Ağası Abdullah Paşa'yı yaralamışlar, evleri, çarşı, pazar ve bedestenleri yağmalamışlardır. Sayılarını gittikçe artıran asilerden bir kısmı Et Meydanı'na toplanıp bayrak açarlar iken, kimileri çadırlar kuruyor, kimileri de yağmalama işleri ile meşgul oluyorlar idi.24 İsyan üzerine vezir cebehâneye varmış ve cebecilerin isyana iştiraklerine engel olmak için onlara "eğer cebeciler sabit olurlar ise Padişah'ın has kulları olurlar" diyerek Cebeci'yi de yanına alarak saraya gelmiş ve eşkıyanın meramının sorulmasını istemiştir. Devlet erbabı da bunu uygun bulmuş, ancak Sadrazam, daha önceki isyana dikkati çekerek, sancağ-ı şerifin hemen çıkarılıp vakit kaybedilmeden asiler üzerine yürünülmesini istemiştir. Nitekim Sadrazam İbrahim Paşa'nın fikrine göre; eski Sadrazam Damad İbrahim Paşa'nın katli ile neticelenen isyan bir ölçüde İbrahim Paşa'nın

aşırılığa varan zevk ve sefâları dolayısıyla olmuştu. Bu nedenle de haklı olarak asilere isyan etmelerindeki sebepleri sorulmuş idi. Fakat bu defaki isyan için sebep teşkil edecek ne bir yolsuzluk ne de uygunsuz uygulamalar var idi. Dolayısıyla asiler yağmalamaya alıştıkları ve yağmalamanın tadına vardıkları için bu isyana girişmişlerdi. Ve böyle bir durumda asilere fikirlerini, isteklerini sormak yersiz olacağı gibi, bu tavır onlara bir önceki isyanda olduğu gibi ayaklanmanın dallanıp, budaklanması için zaman da kazandırabilirdi.25 Sadrazam İbrahim Paşa sancağı alıp, maiyet ile, Bostancı, Baltacı ve Cebeci neferatlarını alarak kuşluk vakti saraydan hareket etmiş ve “Müslüman olan sancağ-ı şerif altına gelsün” çağrısını yapmıştır. Bir önceki isyandan muzdarip olan halk, ellerine geçirdikleri baltalar, odunlar ile sancağ-ı şerif altında toplanmışlardır.26 Sancağ-ı şerif ile, Divan yolu’na gidilerek Okçular yakınındaki Parmak Kapı’ya gelinmiştir. Asilerin cemaatleri bu bölgede odaklanmış olup, bir kısmı çarşı ve pazarı yağmalarken, bir kısmı da Et Meydanı’nda katılımcıları beklemektedirler. Sancağ-ı şerife bir kaç el ateş edilmesi ile Kayın Ahmed Ağa ve Deli Ömer Ağa gibi cesaretleri ile tanınmış kişilerin asiler üzerine harekete geçmesi ile meydanda toplanmış asiler dağılmış, kaçanlar yakalanarak cezalandırılmışlardır.

İsyanın bastırılmasının ardından Sadrazam sancağ-ı şerifi Padişah’a teslim etmiş ve isyan sonrası saraya ulaşan bilgiler, ayaklanma hadisesine sebebiyet verenlerin çoğunluğunun Arnavut asıllı kişiler olduğunu gösterdiğinden suçlu pek çok Arnavut cezalandırıldığı gibi, ocaklarda bulunanlardan da isyana destek verenler ihraç edilmişlerdir.

Netice olarak “Patrona Halil Ayaklanması” adı ile tarihimizde yer alan isyan büyük ölçüde Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu iktisadi, siyasi, kültürel hayatındaki çalkantıların sonucu olarak vuku bulmuştur. XVII. yüzyıl Devlet-i Aliyye’si gerek savaş meydanlarında Batılı devletler

karşısında aldığı yenilgiler, gerekse zaman zaman ülkenin çeşitli yerlerinde patlak veren isyanlar ile başta ordusu olmak üzere kurumlarının işleyişindeki aksaklıkların farkına varmış idi. Nitekim bu yüzyıldan itibaren ordu merkezli olmak üzere yapılan ıslahat hareketleri bu şekilde izah edilebilir. Ancak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zaafiyet, savaş meydanlarında muhatabı bulunduğu, çeşitli vesileler ile görüştüğü Avrupalı çağdaşlarınca da biliniyordu. Bu yüzyıldan itibaren, seferlerden zaferler ile dönmeye alışmış Osmanlı Devleti mağlubiyetleri tatmaya, hazinenin gelirleri sonuçsuz kalan uzun süreli seferler için boşalmaya başlamıştı. Yaşanan iktisadi zorluk halkı hoşnutsuzluğa iteceği şüphesizdir. Patrona Halil Ayaklanması'nda söz konusu olan husus, XVII. yüzyılda Osmanlı Devletin'de yaşanan ıslahatların, XVIII. yüzyılda farklı bir boyutta, kültürel ve fikir bazında gerçekleştirilmeye çalışıldığı bir dönemde patlak vermesidir. Zira başta Padişah III. Ahmed ve Damad İbrahim Paşa olmak üzere yönetim erkine sahip kişilerin bu ıslahatlar ortamında aşırı lüks, sefahat ve zevke düşmeleri hoşnutsuz halkın nefretine mucib olmuştur. Bu nedenledir ki ayaklanma, kültür fikir merkezlerini, sohbet kasırlarını yıkmayı ve bu dönem yeniliklerinde rol alan Damad İbrahim Paşa'nın katlini, Padişah III. Ahmed'in tahttan feragatini beraberinde getirmişti.

Ancak III. Ahmed'in tahttan inişinden sonra başa geçen ve I. Mahmud'un saltanatının ilk aylarında iktidara ortak bir tavır içerisine giren Patrona Halil ve yandaşları kısa bir sürede kendilerini, yağmalamanın, soygunun, eleştirdikleri müsrifliğin, zevk ve sefânın cazibesine kaptırmışlardır. Bu sebepledir ki I. Mahmud asileri ortadan kaldırmak suretiyle onları idareden uzaklaştırarak keyfi tutum ve davranışlarına son vererek, büyümesi muhtemel bir tehlikeyi bertaraf etmiştir.

1 XVII. yüzyılda İstanbul’da patlak veren isyanlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz: 1622 tarihinde Sultan II. Osman’ın (1618-1622) öldürülmesi ile sonuçlanan isyan, II. Mustafa’yı (1622-1623) ikinci defa tahta getirmiştir. Diğer bir ayaklanma IV. Murad’ın saltanatı (1623-1640) zamanında çıkmış, Sadrazam Hafız Ahmed Paşa, Padişah’ın gözleri önünde öldürülmüştür. 1648’de Sultan İbrahim zamanında asker ayaklanmış, 1656’da ise Sultan IV. Mehmed (1648-1687) Dönemi’nde, tarihe “Çınar Vakası” diye geçen isyan, gümüşe fazlaca bakır katılarak elde edilen ve yeniçeri ve sipâhilerin ulûfesi olarak ödenen, ancak esnaf tarafından kabul edilmeyen para meselesi dolayısıyla patlak vermiştir. Nihayet II. Mustafa zamanında (1695-1703) cereyan eden “Edirne Vak’ası” Sultan II. Mustafa’nın tahttan inmesi, III. Ahmed’in cülûsu ile sonuçlanmıştır. Bu isyanlar hakkında ayrıntılı bilgi bkz. Heinrich Georg Baum, Edirne Vakası (Das Ereignis von Edirne), Freiburg 1973; Naîmâ Mustafa Târihi, Naîmâ Târihi (sad. Zuhurî Danışman), c. VI., Istanbul 1969.

2 İsmail, H., Uzunçarşılı, Osmanlı Târihi, c. IV/I, Ankara 1978, s. 1.

3 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 2-11.

4 İfâde ettiğimiz sebepler ve isyanın iktisâdi ve mâli ve diğer sebepleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Münir Aktepe, Patrona İsyanı (1730), İstanbul 1958, s. 2-3.

5 Sultân III. Ahmed’in hazineye kaynak bulunması ve hazine gelirlerinin artırılması yolundaki gayretleri sonuçlar vermiş, meselâ sırf mahlûller yerine hazineden açıktan ödenen paraların engellenmesi ile Mayıs-Ekim 1718 tarihleri arasında yedi aylık zaman zarfında sadece Kapıkulu mevâcibinden 1500 kese tasarruf edilmişti. Bu uygulamanın yalnız askeri kadrolara değil, diğer memuriyet kadrolarına da tatbik edildiği göz önünde bulundurulacak olursa hazineye büyük gelir sağlandığı anlaşılacaktır. Bkz. Aktepe, a.g.e., s. 6.

6 Ahmed b. Mahmud, Târih-i Göynüklü, Nr. Ms. or. quart. 1209, Berlin Staatsbibliothek, Orientabteilung, vr. 314 a, sr. 2-3 (Elyazması tarafımızdan doktora çalışmamız esnasında Târih-i Göynüklü olarak adlandırılmıştır. Bkz. Songül Çolak, Die Bedeutung des Geschichtsschreibers Ahmed b. Mahmud und seines Werkes Târih-i Göynüklü als Quelle für die Geschichte des Osmanischen Reiches im 18. Jahrhundert, Berlin 1999).

7 Târih-i Göynüklü, vr. 314 a, sr. 14.

8 Şem`dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, Târihi Mür'i't-Tevârih I. (Sad. Münir Aktepe), Istanbul 1976, s. 3; Abdi Efendi, Abdi Tarihi (sad. Faik Reşit Unat), Ankara 1943, s. 26.

9 Bu dönemde lâle çıçeğinin ve sanatta lâle motifinin yaygın olarak kullanıldığına ilişkin bkz. Alan Palmer, Verfall und Untergang des Osmanischen Reiches, München. Leipzig 1992, s. 65-66; Wilhelm Heinz, Das Kulturelle und Geistige Leben der Türkei unter Ahmed III., Vien 1960 (Basılmamış doktora tezi), s. 54.

10 Aktepe, a.g.e., s. 42.

11 Târih-i Göynüklü, vr. 317 b, sr. 25-33.

12 Târih-i Göynüklü, vr. 318 a, s. 19-23.

13 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Uzunçarşılı, a.g.e., V/I, s. 172-175., La Janquiére, A. De Histoire de L'emprie Ottoman, Paris, 1897, s. 354.

14 Uzunçarşılı, a.g.e., V/I, s. 192-193.

15 Sultan III. Ahmed sefere çıkmaya gönüllü değildir. Üsküdar'a hareket zamanı geldiğinde Damad İbrahim Paşa hareket vaktinin geldiğini bildirmek için yanına vardığında III. Ahmed sefere çıkmaktan vazgeçtiğini söylemiştir. İbrahim Paşa bu durumun, askerin savaşa olan isteğini yok edebileceğini, halk arasındaki hoşnutsuzluğun artacağını ve ancak bu olumsuzlukların önüne Sultan'ın bizzat sefere iştiraki ile geçilebileceğini

düşündüğünden Sultan'ın sefere olan isteksizliğini Üsküdar'da bulunan yeniçeri Ağası Hasan Ağa'ya bildirmiştir. Hasan Ağa Sultan'a gönderdiği mektupta, askerin kendilerini beklediğini, gelmemelerinin yeniçeriler arasında isyana sebebiyet verebileceğini ve olası bir isyanın bastırılmasının da mümkün olamayabileceğini belirtiyor ve kendilerini acilen Üsküdar'a davet ediyordu. Sultan III. Ahmed'de bu mektup üzerine hareketten başka çare olmadığını gördüğünden sancağ-ı şerifi alarak Üsküdar'a geçmiştir. Sami, Şakir, Subhi Efendi, Sâmi ve Şâkir ve Subhî Târihi, Istanbul 1198 (1783-84), vr. 5 a, sr. 13. Aktepe, a.g.e., s. 94; Mustafa Nuri Paşa, Netayic ül-Vukuat (Sad. Neşet Çağatay), Ankara 1980, s. 38.

16 Destâri Sâlih Efendi, (Sad. Bekir Sıtkı Baykal), Destâri Sâlih Tarihi, Ankara 1962, s. 4, TG, vr. 322 a, sr. 11.

17 TG., vr. 322 a, sr. 29-31, vr. 322 b, sr.

18 TG., vr. 323 a, sr. 1-5.

19 Sultan III. Ahmed tahtan feragat edince, cülûsunda Sultan I. Mahmud'a bazı öğütlerde bulunmuştur. Bu öğütlerden bazıları şunlardır: "…Iptidası vezîrine teslim olma ve daima ahvalini tecessüs eyle ve beş on sene birini vezarette müstakil istihdam eyleme ve kelâm-ı duruglarına aslâ itimad etme ve sahib-ı merhamet ol ve sahaveti elden koma ve gayet tasarruf üzere ol. Halâ hazinelerde olan malı izaat eyleme ve işini kendin gör, ele itimad eyleme, işte benim ahvalim sana pend ü nasihat kifayet eder…" Abdi Efendi, Abdi Tarihi (sad. Faik Reşit Unat), Ankara 1943, s. 41.

20 TG., v. 323 b, sr. 14-16. Abdi Efendi'de isyandan sonra ocak defterlerine usulsüz olarak çok sayıda yeni asker kaydedildiğini ve hatta bunların sayısının 100.000'leri bulduğunu belirtir. Abdi Efendi, a.g.e., s. 43.

21 Abdi Efendi, a.g.e., s. 45; TG., v. 323 b, sr. 18 vd; Uzunçarşılı, a.g.e., c. IV., s. 213.

22 Uzunçarşılı, a.g.e., c. IV, s. 213-214.

23 Uzunçarşılı, a.g.e., c. IV, s. 214-215; Abdi Efendi, a.g.e., s. 54-55.

24 T. G., 325 b, 326 a; Abdi Efendi, a.g.e., s. 62-63.

25 Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, a.g.e., s. 21.

26 Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, a.y.

Kaynarca'dan (1774) Paris Barışı'na (1856) Kadar Şark Meselesi Perspektifinde Osmanlı-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış / Yrd. Doç. Dr. Hasan Şahin [s.531-544]

Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi / Türkiye

A. Giriş

Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki ilk siyasi münâsebetler, 1475'te Kırım Hanlığı'nın Osmanlı hakimiyetine girmesiyle başlamıştır.1 Bu devirde Moskova Rusyası, Osmanlı Devleti ile dostça geçinmeyi bir zaruret olarak görürken,2 Osmanlı hükümeti nezdinde Rusya, Avrupaca siyasî mevkiî ve Osmanlı kudretine karşı gelecek bir iktidarı dahi haiz olmayan, Kafkasya ve Kırım bölgelerindeki Âl-i Cengiz hükümetlerinin harâc-güzârı küçük bir kuzey hükümeti olarak kabul ediliyordu.3

16. yüzyıla kadar her bakımdan Avrupa devletlerinden farklı olan Rusya, 17. yüzyılda, birdenbire düşünüş, yaşayış, çalışma ve siyaset bakımından hatırı sayılır büyük bir Garp devleti manzarası almıştır. Bu durum, Çar I. Petro'nun gerçekleştirdiği büyük reformlarla gerçekleşmiştir.4

I. Petro'dan itibaren Rusya, ileri bir toplum ve büyük bir devlet olmak yolunda asrın getirdiği yenilikleri alırken, Osmanlı Devleti ise aksine bir yola giriyordu. Bunun neticesinde de, Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki dengeler Rusya lehine gelişiyordu.5 Çarlık Rusyası'nın yükselişi uluslararası güç dengesi yönünde de büyük sonuçlar doğurdu. Nitekim Rusya'nın İsveçlileri Poltova'da insanı şaşkına çeviren bir yenilgiye uğratması (1709) diğer güçlere, o güne kadar uzak ve bir ölçüde barbar görünen Moskof Devleti'nin Avrupa kapsamında bir rol oynamaya kararlı

olduğunu gösterdi. Aslında Rusya’nın yükselişi karşısında en büyük zararı görecek olanlar Polonyalılar ve Türklerdi.6

18. yüzyılın başlarından itibaren, Boğazları ele geçirmeyi, Kafkaslar’a ve Balkanlar’a hakim olmayı, Ege Denizi’nden Akdeniz’e, Doğu Anadolu üzerinden de Basra Körfezi’ne sahip olmak suretiyle, büyük bir imparatorluk kurmayı kendilerine geleneksel bir politika haline getiren Rusya, bunu gerçekleştirmek için Osmanlı tebaası olan Hıristiyanları Müslümanlara karşı himâye ederek, Osmanlı Devleti’ni nüfuzu altına almayı amaçlamakta idi.7

Siyasi emelleri uğruna kocası III. Petro’yu öldürten Alman asıllı II. Katerina (1762-1796), Büyük Petro’nun izinde yürüyerek, Rusya’yı hedefine ulaştırmak istiyordu. Lehistan’ın paylaşılmasında başrolü oynayan Kraliçe, bu paylaşmada en büyük payı Rusya’ya kazandırdı.8 Türkler, tampon devlet olarak gördükleri bir ülkede Rus askeri gücünün yayılmasından telâşa kapılmakla kalmayıp, Polonya ve Osmanlı Devleti’nin, Rus saldırganlığından aynı derece korkan geleneksel müttefiki Fransa tarafından da kışkırtılmaktaydılar.9 II. Katerina döneminde, Osmanlılara karşı yapılan ilk savaşta (1768-1774) Ruslar, başarılı oldular. 1770’te Kronstadt’tan yelken açan Rus donanması Avrupa’nın çevresinden dolaşıp Sakız Adası’nın karşı yakasındaki Çeşme açıklarında Türk donanmasını tahrip etti.

Bir deniz gücü olarak Rusya, çifte darbe indiriyordu; Sound’dan geçerek ve Cebelitarık’tan dolaşarak Avrupalılara gücünü gösteriyor, Akdeniz’deki varlığını ilan ediyordu; Türklere ise, Karadeniz ile Ege Denizi arasına sıkışmış İstanbul’a yönelik bir saldırı korkusu yaşatıyordu.10 II. Katerina, savaş sonunda yaptığı Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla (1774), Osmanlı Devleti’ndeki Ortodoksların himaye hakkını alıp, 1914’e kadar sürecek olan “Şark Meselesi”nin başlamasına sebep oldu.11

B. Kaynarca Barışı'ndan (21 Temmuz 1774) Edirne Barışına (14 Eylül 1829) Kadar Osmanlı-Rus Münasebetleri

Küçük Kaynarca Barış Antlaşması, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında iki yüz yıllık süre içinde yapılan birçok antlaşmanın, uzun vâdeli sonuçları açısından en önemlisidir. Bu, iki devlet arasında gelecek yüzyıl içinde imzalanacak öteki antlaşmaların temeli olmuş ve Rusya sürekli bu metne atıfta bulunmuştur.

Antlaşma her şeyden önce Osmanlı'nın gururunu kırmıştır. Bununla sultan, yalnız Hıristiyan nüfusunun oturduğu fethedilmiş toprakları değil, aynı zamanda Kırım'daki eski Müslüman toprağını da terketmek zorunda kaldı. Rusya, böylece, ilk defa olarak Karadeniz'in kuzey kıyılarına sağlam bir şekilde yerleşmiş oluyor, Azak Denizi ile Karadeniz arasındaki boğazı da denetlemeye başlıyordu.

Rusya'nın İstanbul'daki diplomatik başarısı da İstanbul'da sürekli bir büyükelçi tarafından temsil edilecek olmasıydı.12

Karadeniz'in kuzeyindeki Osmanlı konumuna ilk ağır darbeyi vuran Küçük Kaynarca Antlaşması oldu.13 Küçük Kaynarca Antlaşması'nda Rusların, himayesindeki Ortodokslarla ilgili bir takım imtiyazlar elde etmesi uluslar arası konum ile iç bütünlük ve istikrar arasındaki belirleyicilik ilişkisinin ilk önemli göstergesidir. Gayrimüslim ve Ermeni azınlıkların Osmanlı'dan kopuş sürecinin başlaması bu antlaşmada ortaya konan himaye şartının sonucudur. Böylece ilk defa uluslar arası konum ve güç ile ülkenin iç unsurları arasındaki ilişki bu derece açık şekilde belirmiştir.14 Fakat asıl önemli olan nokta, savaştan sonra Osmanlıların, barış içinde ve en iyi dostluk münasebetleri ortasında olsa bile, hiçbir hukuki bağ gözetilmeden üzerine saldırılması câiz görülen milletlerden sayılmasıydı.15

Güneye yayılmak politikaları çerçevesinde 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'ın bağımsızlığını sağlayan Ruslar,16 daha sonra Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu buhranlardan istifade ederek, 1783'te Kırım'ı işgâl etmiş ve 1786'da İstanbul'da imzalanan bir anlaşma ile Kırım, Taman ve Kuban'ın Rusya'ya katılmasını kabul ettirmişlerdi.17

Rusların Kırım'ı ülkelerine katmaları Kafkasları büyük bir tehlikeye sokmuştu. Çünkü bu sayede Karadeniz'e açılmışlar ve 150 gemilik bir donanma sahibi de olmuşlardı. Öte yandan Gürcistan'a yerleşmeyi plânlayan Ruslar, bölgeye arabaların işleyebildiği yollar da inşa ettirmişlerdi.18

Kaynarca Barışı'ndan sonra Rusya, Avrupa'ya karşı bir Şark Meselesi olarak gördüğü Boğazlar Meselesi'ni kendi lehine halletmek için bu defa da Osmanlı topraklarının taksimi projesini ele aldı. Bu siyasi amacına ulaşmak için en büyük rakibi Avusturya ile işbirliği yaptı. II. Katerina ve Avusturya İmparatoru II. Jozef, Kaynarca Barışı'ndan sonra müşterek doğu siyasetlerine hız verip Lehistan gibi, Osmanlı topraklarının daha geniş ölçüde paylaşılması hazırlığına giriştiler.19 1781 yılının Nisan ve Mayıs aylarında II. Jozef ile II. Katerina arasındaki yazışmalarda, iki devlet arasında bir ittifak kuruldu. Buna göre, Osmanlı Devleti'ne karşı açılacak bir savaşta, iki taraf birbirlerine yardım edeceklerdi. Fakat bu ittifak bu kadarla kalmadı. Yine iki hükümdar arasında 1782 yılında yapılan yazışmalarla, Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ve Avrupa'daki topraklarının ele geçirilmesi halinde, bu "miras"ın nasıl taksim edileceği hususunda bir anlaşma meydana gelmişti ki, "Grek Projesi" denen tasarı budur. Bu tasarı ile, Osmanlı Devleti'nin merkezi İstanbul başta olmak üzere, Balkanlar ve Doğu Avrupa'daki topraklarının paylaşılması öngörülüyordu.20

Avusturya ile Rusya arasında "Şark Meselesi"nde bir dönüm noktası teşkil eden bu ittifak21 Osmanlı Hükümetini oldukça rahatsız etti. Bununla

beraber, I. Abdülhâmid, barışı bozmak istemedi.22 Çünkü; düşman tarafından görülen bu gelişmelere karşılık İslâm toplumunda gözlenen intizamsızlık ve harp için gerekli vasıtaların yokluğu başta Padişah olmak üzere devlet erkânını zaruri olarak sabırlı ve soğukkanlı davranmaya zorlamaktaydı.23

Fakat, Katerina'nın Avusturya İmparatoru II. Jozef ile Osmanlı topraklarının bölüşülmesini öngören "Grek Projesi"ni uygulamaya koymak istemesi, Kırım Hanlığı'nın ortadan kaldırılması ve Rusya'ya ilhâkı, Rus ticâret gemilerinin serbest geçiş hakkından faydalanarak Ege Denizi'ndeki adalarda yaşayan Rumlara ve Karadağlılara sürekli silâh ve mühimmat taşıması, onları isyana teşvik ve tahrik etmesi ve Rusların Kafkaslar tarafından da Osmanlı Devleti için tehlikeli olmaya başlamaları savaşı kaçınılmaz hâle getirmişti.24

Nihayet, Rus elçisinin ardarda yaptığı yeni teklifler ve Rus Çariçesi'nin büyük bir debdebe ve ihtişam ile Kırım'a gelmesi25 ve Rusya'nın sınırlara kuvvet yığması üzerine Osmanlı Devleti, Sadrazam Yusuf Paşa'nın ısrarı ve İngilizlerin teşvikiyle Rusya'ya harp ilân etti (15 Ağustos 1787). Rusya'nın müttefiki olan Avusturya da Osmanlı Devleti'ne savaş ilân ettiğinden, onlarla da savaşmak zorunda kalındı.26

Osmanlı Devleti, Avusturya'ya değil, Rusya'ya savaş ilân etmişti. Fakat Avusturya, çıkan savaşı fırsat bilip, bir hamle ile Belgrad'ı düşürmek istedi. Bu konuda yaptığı iki teşebbüs sonuç vermeyince, o da 1788 Şubatı'nda Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa katıldı.

Askeri alanda savaşın gelişmeleri 1788 yazına kadar başarılı bir şekilde yürütüldüyse de, bundan sonra durum Osmanlı Devleti'nin aleyhine döndü. Ruslar, savaşın ilk zamanlarında bütün faaliyetlerini Karadeniz kıyısındaki Oçakof (Özü) Kalesi üzerinde yoğunlaştırdılar.27

17 Aralık 1788’de Özü’yü ele geçiren Ruslar, şehri yağma etmekle kalmayıp, ahaliden 25.000 kişiyi kılıçtan geçirdiler.28 Özü’den sonra, Hocapaşa’nın (Odesa) da Rusların eline geçmesiyle, Dinyeper ile Dinyester nehirleri arasındaki Karadeniz sahil şeridi Ruslar tarafından işgâl edildi. Bu yerlerin zaptının ardından Podolya’daki Hotin Kalesi de düştü. Özü ve Hotin’in kaybıyla Osmanlılar, Doğu ve Orta Avrupa’daki kilit noktalarını elden çıkarmış, bundan böyle Avrupa’da yalnız Balkanlar’a hakim bir devlet durumuna düşmüştü.29

I. Abdülhamid’in ölümüyle (Nisan 1789) yerine geçen III. Selim, Kırım Ruslar’ın elinde kaldığı müddetçe savaşın devamından yanaydı. Nitekim, savaşın başarıyla sürdürülmesi için devletin bütün maddi ve manevi imkânlarını seferber etmenin yanında, İsveç ile 11 Temmuz 1789’da bir ittifak antlaşması imzalamıştı.30 İsveç’in harpten çekilmesi (Şubat 1790) üzerine, Prusya ile bir ittifak antlaşması yaptı. 31 Ocak 1790’da, uzun görüşmelerden sonra gerçekleşen Osmanlı-Prusya ittifakı ile Avusturya iki ateş arasında kalmış bulunuyordu. Meydana gelen Fransız İhtilâli karşısında Rusya ve Fransa’ya coğrafî yakınlığı sebebiyle özellikle Avusturya’nın ve öteki Avrupa devletlerinin derin bir huzursuzluk duymaları, Osmanlı Devleti için uygun şartlarla barış yapabilmenin yollarını açan önemli bir gelişme oldu.31

Bu gelişmeler üzerine, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu hükümeti Prusya ile Reichenbach Anlaşması’nı imzaladı (27 Temmuz 1790). 19 Eylül’de de Yerköyü’nde, 9 aylık bir Osmanlı-Avusturya mütarekesi yapıldı.32

Reichenbach Mütarekesi’nden sonra Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında başlayan barış görüşmeleri Ziştov Antlaşması’yla neticelendi. Avusturya, Orsova’nın dışında kalan bütün toprak kazançlarından vazgeçti.33

Bu suretle Osmanlı Devleti’yle Rusya karşı karşıya kalıyordu. Fakat Osmanlı Devleti’nin cephelerdeki durumu iyi değildi.34 Tuna üzerinde Rusların Balkanlar’a inmesine mani olacak son savunma noktası olan İsmail Kalesi’nin düşmesi ve ordunun perişanlığı sırasında İngiltere ve Prusya duruma müdahale ettiler. Bu müdahalede Fransız İhtilali’nin büyük tesiri oldu.35 Nitekim, bütün Avrupa’da içtimaî-siyasî düzeni alt üst edecek gibi görünen ihtilâl karşısında Rusya da barışa yanaştı.36 Ruslarla Yaş’ta imzalanan (9 Ocak 1792) bu yeni anlaşmanın temelini Küçük Kaynarca Antlaşması teşkil ediyordu. Anlaşma ile Osmanlılar, Rusya’nın Kırım’ı ilhakını ve Gürcistan üzerindeki hakimiyet hakkını tanıyorlardı.37

Katerina’nın Türkleri yıkıp kendi İmparatorluğu’nun kanadı altında yeni bir Ortodoks-Bizans İmparatorluğu kurma yolundaki büyük plânı gerçekleşemedi. Fakat Rusya, Dinyester Irmağı’na kadar uzanan Karadeniz kıyılarını topraklarına kattı. Prusyalılar ve Avusturyalılar yenilen Türkler karşısında ilerleyişini durdurmak için, Polonya’nın ikiye bölüşülmesinde (1793 ve 1795) Rusya’nın önemli paylar almasına izin verdiler. Böylece Rusya, sınırlarını batıda Vistül Irmağı’na kadar genişletti.38

Fransız İhtilâli’nin Avrupa’da meydana getirdiği havadan ve Lehistan’ın 1793’te Rusya, Prusya ve Avusturya arasında ikinci defa paylaşılmasının doğurduğu karışık ortamdan çekinen II. Katerina, Yaş Anlaşması’nın meydana getirdiği müspet havadan faydalanarak Osmanlılarla anlaşmak istedi. Bunun üzerine iki ülke karşılıklı iyi niyet elçileri göndermek kararı aldılar. İki taraf arasındaki bu barış gösterisi; hakikatte şüphe ve kin dolu bir mütarekeden başka bir şey değildi.39

18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti’nin dış siyasetinin oluşmasında, gelişmesinde ve yönlenmesinde Avrupa’nın büyük devletlerinin tesiri artmıştı. Bu sebeple Osmanlı-Avrupa devletleri

münasebetleri devletin mevcudiyeti ve istikbâli yönünden daha büyük önem kazanmıştı. “Şark Meselesi” çerçevesinde meydana gelen bu münasebetlerde ise, önemli rol oynayan ve ağırlığı hissedilen başlıca büyük devletler Fransa, İngiltere, Avusturya ve Rusya idi.40

I. Koalisyon Savaşları sırasında Avusturya’ya karşı üstünlük sağlayan Fransa’nın, Avusturya ile imzaladıkları Campo Formio Anlaşması (17 Ekim 1797) sonrasında Fransızların Venedik’in Adriyatik kıyılarına ve Yunan Denizi’ndeki malikânelerine yerleşmesi, Osmanlı Devleti’nden ziyade Rusya’yı telâş ve endişeye düşürdü.41

Fransa’nın sözde, adasında kendisine bir şey yapamadıkları İngiltere’yi sömürgelerinde yenmek için Mısır’a sefer hazırlığına girişmeleri ve Mısır’ı istilâ etmeleri karşısında42 çaresiz kalan Osmanlı Hükümeti, 3 Ocak 1799’da Ruslar’la, 5 Ocak 1799’da İngiltere ile birer ittifak anlaşması yaptı. Rus filosu bu antlaşma ile ilk defa boğazlardan geçerek Akdeniz’e açılma imkânını buldu.43 Rusya’nın bu imkânı kalıcı bir hak haline getirmek istemesi, bundan sonraki Rus politikasının ana hedeflerinden birini teşkil edecek ve “Boğazlar Meselesi” böylece gündeme gelmiş olacaktır.44

Asya ve Afrika’daki Avrupa imparatorluklarının hâkimiyeti henüz doğrudan doğruya Ortadoğu’ya karışmıyorsa da, bölgenin stratejik yollarındaki Batı ilgisi giderek artmaya başlamıştı. Fransa’daki devrim ve Napolyon savaşlarının global niteliği bu düşüncelere yeni bir işlerlik kazandırdı. İngiliz ve Fransızların birbirleriyle mücâdelesi ve bu iki ülkenin de Ruslara karşı duyduğu kaygı, Batı müdahalesini Ortadoğu’nun merkezine taşıdı.45

Müttefiklerin askeri operasyonları üzerine zor durumda kalan Fransız kuvvetleri yapılan bir antlaşma ile Mısır’dan çıkartıldılar (30 Ağustos 1801).46 Bu sonucu ne Mısırlılar ne de Türk egemenleri sağlamışlardı. Mücadele Fransız ve İngiliz güçleri arasındaydı. Yerel unsurlar onlara

kıyasla küçük bir rol oynuyorlardı. Fransız işgali kısa süreli oldu ve Mısır yeniden Türk yönetimine girdi. Fransızların gelişi Batılı bir devletin küçük bir ordusunun bile Ortadoğu'nun önemli topraklarından birine girip işgal edebileceğini göstermişti. Onların çıkışı sadece başka bir Batılı devletin onları oradan çıkartabileceğini de göstermişti. Bu ilerde çok kötü sonuçlar doğurabilecek bir duruma işaret eden bir çifte dersti.47

Yukarıda ifade edildiği üzere Rusya, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olarak ihtilâl savaşlarına katılmak zorunda kaldı. Fakat Napolyon'un Mısır macerası tasfiye olunur olunmaz tarih yine tabiî yoluna girdi ve Rusya, ortalığı biraz elverişli görür görmez II. Katerina'nın plânlarını yeniden ele aldı.48

Fransızların Mısır'dan çekilmesi, Osmanlı-Rus ve Osmanlı-İngiliz andlaşmalarının karakteri üzerinde büyük tesir yaptı. Osmanlı hükümeti, İngilizlerin Mısır'da yerleşmek niyetinde olduklarına dair bilgi edinmişti. Rusların, Yedi-Yunan Adası'nda ve temasta bulundukları Rumlar arasında milliyetçilik propagandası yaptıkları artık bir sır olmaktan çıkmıştı. Bu itibarla, Fransız tehlikesi bittiği andan itibaren Osmanlı Devleti için Rus ve İngiliz siyasi ihtirasları tehlikeli bir karakter almış oluyordu.49

Avusturya, Rusya ve Prusya'nın, Lehistan'ı paylaştıkları 18. yüzyıl gibi geç bir dönemde, Osmanlı Devleti bu oldu bittiyi tanımamış ve Batı Avrupa devletleriyle bir arada, Avrupa'daki güç dengesini yeniden kurmak için kararlı bir mücadele yürütmüştü.

Batılı güçlerin ekonomik ve siyasi hegemonyasını bütün dünyaya kabul ettirdiği 19. yüzyılda, ikincil bir güç durumuna düşmüş olan Osmanlı Devleti,50 topraklarının güvenliğini tek başına sağlayamayacağını anladığı için, "denge politikası"nı bütün neticeleriyle kabul etmek zorunda kalmıştı.51

Bu sıralar, hiçbir devletten destek bulamayan Osmanlı Devleti, istemeyerek de olsa Rusya'nın baskılarına boyun eğerek, 1798'de kararlaştırılan ittifakı yeniledi (24 Eylül 1805).[52] Bu ittifak ile Rusya iki önemli avantaj elde etmiş olmaktaydı: Birincisi, Boğazlar'dan hiçbir devletin savaş gemisinin geçmesine izin verilmez iken, Yedi Ada durumunu bahane eden Rusyaya, barış zamanında da donanmasını Boğazlardan geçirmesine izin verilmekteydi. İkincisi ise, Boğazların kapalılığı ilkesine rağmen, herhangi bir devletin bu ilkeyi bozmaya teşebbüs etmesi halinde, Boğazların ortak savunması öngörülmek suretiyle, Rusya Boğazlar üzerinde, diğer devletlere nazaran üstün bir durum sağlamaktaydı.[53]

Bununla beraber, bu ilân-ı ittifak ancak bir yıl kadar sürdü ve Rusya tarafından barış ve ittifak hükümlerinin sürekli bozulması yönünden Osmanlı hükümeti, Rus harp gemilerinin Boğaz'dan geçmelerine izin vermeyince, antlaşma fesh edildi.[54]

Bu tarihlerde ise, -Üçüncü Koalisyon Harpleri sırasında- Napolyon, Rusya'yı bir barışa zorlamak için onu güneyden de tehdit etmek üzere, Osmanlı Devleti'ni bu devlete karşı savaşa tahrik etmeye başladı. Bu maksatla da elçi Sebastian'ı Osmanlı Devleti'ni savaşa katılmaya ikna etmekle görevlendirmişti.

Rus baskısından kurtulmak isteyen Osmanlı Devleti Fransa'nın desteğine de güvenerek bazı girişimlerde bulundu.[55] Rus taraftarı olarak bilinen Eflak ve Buğdan beyleri azledildiler. Boğazlar Rus gemilerine kapatıldı. Rusya bu durumu bir ültimatom ile protesto etti ve ardından harp ilân etmeksizin Eflâk ve Buğdan'ı işgal etti.[56] Böylece Rusya, Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini gerçekleştirmek üzere yeni bir savaşa başvurmuş oldu.[57]

Rusya'nın bir taraftan Tuna nehrine kadar sınırını uzatmak istemesi yanında, Kafkaslar'da da Osmanlı Devleti'ni tehdide başladığı meydanda

idi.58 Rusya'yı geleceği için büyük bir tehlike olarak gören, Rusya'ya, ancak Fransa tarafından ağır bir darbe vurulabileceğini düşünen ve Fransa politikasına dönen Osmanlı hükümeti, Rusya'yı destekleyen İngiltere'nin karşı tavır almasına yol açtı.59

Friedland'da Rusları yenen (14 Haziran 1807) Napolyon'un artık Osmanlı ittifakına ihtiyacı kalmadığından, Çar Aleksandr ile görüşmelere başladı ve 7 Temmuz 1807'de onunla Tilsit Anlaşması'nı imzaladı.60 Tilsit'te Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasını görüşen iki İmparator, İstanbul ve Boğazları Çar'ın istemesi yüzünden anlaşamamışlardı.61

Erfurt'ta tekrar bir araya gelen (Eylül 1808) iki İmparator, görüşmelere başladılar. Daha önceki görüşmelerde olduğu gibi, Çar'ın eski isteği üzerinde ısrarı üzerine Napolyon, İstanbul ile iki Boğaz'ın Rusya'ya verilmesinin mümkün olmadığını ve Fransa buna razı olsa bile İngiltere, Avusturya, İspanya devletleri ve Almanya'nın bir parçası ile bağımsızlığı için ayaklanmış olan Türkistan'ın birleşip son nefeslerine kadar mücadele edeceklerini ve böyle ağır bir meselenin ele alınması için uygun bir ortamın gözetilmesini, aksi takdirde bunun büyük bir buhrana yol açacağını söyledi.62

Slobozia Mütarekesi'nin (Ağustos 1807) imzalanmasından sonra Rusya ile başlayan barış görüşmeleri, bir netice alınamadan 1809 yılı İlkbaharı'na kadar devam etti. 1809 baharında başlayan ve üç yıl süren muharebelerde Ruslar, Basarabya'yı, Eflak-Buğdan'ı ve Kuzey Bulgaristan'ı ele geçirdiler.63 Bir aralık, Türk orduları Rusları geri atarak Tuna'yı geçtilerse de bunun harbin kaderini değiştirmede rolü olmadı.64

Osmanlı Hükümeti harbin yorgunluk ve başarısızlığından kurtulmak, Rusya da Napolyon tehlikesine karşı serbest kalmak düşüncesiyle barışa karar verdiler ve 28 Mayıs 1812'de Bükreş Antlaşması'nı imzaladılar. Bu antlaşma ile Basarabya (Bucak) ile Buğdan'ın bir kısmı elden çıkmış,

Ruslar Tuna ağzına ayak basmıştı.65 Ancak Ruslar, 1806-1812 Harbi sırasında Kafkaslarda ele geçirdikleri yerleri bu antlaşma ile terk ettiklerinden, Kafkaslarda herhangi bir sınır değişikliği olmamıştı.66

Fransız İhtilali'nin ortaya koyduğu ve yaydığı fikirlerden milliyetçilik fikri, bütün Avrupa'da tesirini gösterdiği gibi, zamanla çeşitli yollardan Osmanlı İmparatorluğu'na da sızmıştı. Bu fikir özellikle, Selim devrindeki dış olaylarla birlikte İmparatorluk sınırları dahilinde Hıristiyanların çoğunluğu teşkil ettikleri bölgelerde ve buralardaki tebaası arasında yaygın hale gelmeye başlamıştı.

18. yüzyıldan beri Rusya ve Avusturya'nın çeşitli propagandası ve tahrikleriyle devlete karşı gelmeye hazır olan bu bölgenin Hıristiyan halkına, bir de milliyetçiliğin aşılanması, sonuçta onların da bağımsızlık hareketlerine başlamasına sebep olmuştu.67

Osmanlı İmparatorluğu'nun içten parçalanmasında ilk büyük adımı teşkil eden Sırp İsyanı (1804)'nın doğurduğu imtiyaz meselesi henüz halledilmemişken, Çar I. Aleksandr'ın yaveri Aleksandr İpsilanti'nin başkanı bulunduğu Etnik-i Eterya Cemiyeti mensupları 1821'de önce Buğdan'da, daha sonra Mora'da isyan bayrağını açarak, Yunanistan'ın istiklalini ilân etmişlerdi (Ocak 1822).68

İsyan'da parmağı olan Patrik Gregoryos'un ve cürümleri sabit görülen birçok metropolitlerin idam edilmeleri,69 gerek İmparatorluk sınırları dahilindeki gerek haricindeki Hıristiyanlar arasında büyük tepkilere yol açtı. İlk tepki Rusya'dan geldi. 1821 Haziranı'nda Osmanlı Devleti'ne verdiği bir ültimatomda Çar, Eflak ve Buğdan'dan Osmanlı kuvvetlerinin çekilmesini ve Hıristiyanlara ciddi garantiler verilmesini istedi.70 Bu isteği Osmanlı hükümetince reddedilince, Rusya İstanbul'daki elçisini geri çağırdı.

Sultan II. Mahmud, bitmek bilmeyen bu isyana, bir son vermek için Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’dan yardım istemek zorunda kalmıştı.71 Osmanlı Devleti, İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır kuvvetlerinin de yardımıyla Yunan İsyanı’nı bastırmaya muvaffak olmuş, Yunanistan Osmanlılar tarafından adetâ yeniden feth olunmuş ve Rumların bağımsızlık girişimi neticesiz kalmıştı. Fakat tam bu sırada İngiltere, Fransa ve Rusya’nın işe karışmasıyla durum birdenbire değişmiş ve esasında Osmanlı Devleti’nin bir iç meselesi olan Yunan isyanı devletler arası bir mahiyet almıştı.72

Bu sıralar Çar I. Aleksandr ölmüş, yerine I. Nikola (1825-1855) geçmişti. Yeni Çar, Kutsal İttifak’a ve Türklere düşmandı. Yunanlılara sempati duyuyordu. Onun için, Avrupa’nın genel çıkarları değil, Rusya’nın özel çıkarları önde geliyordu ve başarılarının da “Bizans yolu üzerinde” bulunduğuna inanıyordu.73 Bu nedenlerle M. Ali Paşa gibi güçlü bir valinin Doğu Akdeniz’e egemen olmasını, Mora ve Girit üzerinde beslediği emellere bir engel oluşturduğunu düşünüyordu. İngiltere de Yunanistan da bir anlaşma oluşturma çabasındaydı. Rusya 17 Mart 1826’da padişaha bir ültimatom gönderip Bükreş Anlaşması şartlarına uyularak Sırbistan’a özerklik verilmesini ve prensliklerin ayrıcalıklarının yeniden tanınmasını istedi. II. Mahmud, İngilizlerden gelen baskının da etkisiyle Rus isteklerini kabul edip Akkerman Anlaşması’nı imzaladı (7 Ekim 1826).74 Akkerman Anlaşması ile Bükreş Antlaşması, Çar Nikola’nın istediği şekilde tescil edilerek, Eflâk-Buğdan ve Sırbistan imtiyazları genişletilmiş, Rus tüccarlarının 1806 Harbi’nde uğradıkları zararların ödenmesi de kabul edilmişti.75

Rus ültimatomunda Yunan sorunu ile ilgili hiçbir şey yoktu. Fakat, Çar Nikola, Osmanlı Devleti üzerinde baskıya geçmekle, Yunanlıların Osmanlı Devleti’ne karşı mücadelesini ister istemez kolaylaştırmış olmaktaydı.

Rus ültimatomu özellikle İngiltere'yi telaşlandırdı. İngiltere, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş açarak, Yunan sorununu kendi çıkarlarına göre çözümlenmesinden korktu.76 Yeni Çar, diğer güçlerle bir anlaşmaya varılamadığı takdirde, Rusya'nın tek başına işi götüreceğini bildirdi. Bu tehdit, sonunda, istenen sonucu sağlamıştı. Rusya'nın bir başına müdahalesini görmektense, önce İngiltere (1826'da) Yunanistan'ın özerkliğine razı oldu ve ardından da Haziran 1827'de İngiltere, Fransa ve Rusya, tarafları bir ateşkese zorlamak -aslında isyancıları kurtarmak- için mücadele etmeye müştereken karar verdiler.77

Londra Muahedesi'ni imzalamış (6 Temmuz 1827) olan İngiltere, Rusya ve Fransa tarafından Osmanlı Devleti'ne aracılık teklif edildi. Bu, kabul edilmediği takdirde fiilen müdahale edileceği bildirildi.78 Fakat Osmanlı Hükümeti, Londra Antlaşması'nın hükümlerini iç işlerine bir müdahale saydığından kabul etmedi.79

Bunun üzerine, ihtiyati tedbirler almak gereğini hisseden İngiltere, Fransa ve Rusya bir kısım donanmalarını Mora sahillerine gönderdiler (Eylül 1827)80 ve daha sonra Osmanlı asker ve donanmasının Yunanistan'dan ayrılmasını istediler. Bu istekleri reddedilince de, üç devletin donanması 20 Ekim 1827'de Navarin'e girdiler ve yapılan deniz muharebesinde daha doğrusu baskınında Osmanlı donanmasını yaktılar.81

Navarin Baskını, bütün ilgililer için çok önemli sonuçlar doğurmuştu. Yeni Osmanlı filosu tümüyle batırılmış, İbrahim Paşa'nın Mısır'dan malzeme ve asker getirmesi önlenmiş, Yunanlı isyancılar kesin bir zaferi garanti etmişlerdi. Bir bakıma, daha sonra Osmanlı içişlerine karışarak yüzyılın geri kalan bölümünde imparatorluğu emperyalist ellerin bir kuklası haline getiren Avrupa müdahalesi için bir örnek de oluşturmuş oluyordu.82

Navarin Olayı ile, Metterrinch Sistemi ve Kutsal ittifak da fiilen yıkılmış oldu. Nitekim, Metternich'e göre, "Navarin ile tarihte yeni bir

dönem başlıyor"du.83 1815 Viyana Kongresi'nin sonucunda Avrupa'da kurulan düzenin, başlıca iki güçsüz noktası bulunmaktaydı: Doğu sorunu ve milliyetçilik akımı. Bu sistemin sürekliliği, Rusya'nın vereceği güvenceye ve Ortadoğu'da kurulmuş olan statükoya saygı göstermesine bağlıydı. Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin Avrupa toprakları üzerinde genişleme yönündeki çıkarları Avusturya ile çatışınca ve Doğu Avrupa'da Rusya'nın da desteklediği milliyetçilik akımları güçlenmeye başlayınca, "Viyana Sistemi"de çökmüştü.84

Rusya, 1827 yılı içerisinde meydana gelen olaylardan kendi çıkar ve emelleri açısından son derece memnundu.85 Osmanlı Devleti'nin 1826'da Yeniçeri ordusunu kaldırması ve yerine "Asakir-i Mansure-i Muhammediye" adıyla teşkil ettiği yeni ordusunu yeterli düzeye çıkaramaması, 1827'de Navarin baskınıyla donanmasız kalması,86 Navarin Olayı nedeniyle, İngiltere ve Fransa ile diplomatik münasebetlerinin kesilmesi, Rusya'nın arzuladığı bir ortamdı.87

Artık ortamın, bazı bakımlardan Avusturya ve Prusya'nın tutumları hariç, oldukça müsait bulunmasına rağmen, Rusya, sırf müttefiklerini de harbe razı edebilmek, onları da birlikte sürükleyebilmek gayesiyle biraz daha kendileriyle görüşmelerde bulunmayı uygun gördü. Aynı zamanda Osmanlılara çeşitli yollardan baskılar yaparak gerçek niyetlerini belli edip, onları tahrike çalıştı. Nihayet Osmanlı Devleti'nin zaafından istifade etmek isteyen Çar I. Nikola, Yunan Meselesi ve Osmanlı toprakları hakkındaki düşüncelerini pervasızca açıklamaktan çekinmedi.88 Ve 26 Nisan 1828'de de, Osmanlı Devleti'ne meşru olmayan bir şekilde saldırdı.

Rusların ordusuz bir halde bulunan Türkiye'yi yıkmak, Boğazlar ile İskenderun Körfezi yolunda ilerleyip Akdeniz'e çıkmak emeliyle devletin en düşkün ve acıklı bir zamanında giriştikleri89 bu savaşın başlıca sebeplerini Avrupa teşkil etmiştir. Çünkü Yunan İsyanı ve

Navarin Muharebesi, Ruslara, bu defa Batı devletlerinin müdahale ihtimali olmaksızın Türklerle hesaplaşmaları için önemli bir fırsat vermişti.90

Osmanlı-Rus Savaşı, Rus ordularının Edirne’ye kadar gelmelerine ve Doğu Anadolu’nun işgaline kadar varırken, Mora’da İngiliz-Fransız müdahalesi Yunan davasını zafere ulaştırdı. 14 Eylül 1829 tarihli Edirne Antlaşması’yla Osmanlı Devleti, Yunanistan’ın bağımsız bir devlet olarak kurulmasını tanımak zorunda bırakıldı. Bu ağır antlaşmayla, Osmanlı Devleti, Rusya karşısında tekrar yenilgiye uğradı. Bulgar ve Ermeni reâyânın Rusya ile ilk fiziki temasları, bu savaş esnasında gerçekleşti.91

Osmanlı Devleti, bu savaşın sonunda imzaladığı antlaşma ile hem toprak kaybına, hem bir parçası bir bütün halinde ayrılmış, hem de ağır bir tazminat yüklenmiş olmaktan başka, Rusya’yı artık askeri güçle yenemeyecek ve bu daimi tehlikeyi bertaraf edemeyecek duruma düşmüştü.92

C. Edirne Barışı’ndan (1829)
Paris Barışı’na (1856) Kadar
Osmanlı-Rus Münasebetleri

Rusya’yı yenmek ve onu zararsız duruma sokmak için bütün ümitlerini kesin bir şekilde kaybetmiş bulunan Osmanlı Devleti’nin bundan böyle devamı kendi kuvvetinden çok, devletler arasındaki muvazene prensibinin yürürlük değerine bağlı idi.93

1829 Edirne Barışı, Rusya’nın İngiltere, Fransa ve özellikle de Avusturya karşısında kazandığı bir zafer olmuştu. Bu antlaşma ile Rus imparatoru, Balkan Slavlarının tartışmasız koruyucusu durumuna gelmişti. Öte yandan, Rusya, Osmanlı Devleti’nin de gerçek koruyucusu rolüne bürünmüştü. Avusturya’nın tutumunda hayal kırıklığına uğrayan ve diğer Avrupalı devletler tarafından da ortada bırakılan Osmanlılar, Rusya’nın iyi niyetine sığınmak durumunda kalmıştı.94

Rusya ile savaşın sona ermesi ve Yunan meselesinin halledilmesi, III. Selim ve II. Mahmud tarafından ger-

çekleştirilen ıslâhatlar, Osmanlı Devleti'nin istikrarlı bir ortama kavuşmasına yetmedi.95 Nitekim, Osmanlı Devleti bir yıl ara ile kendisinden koparılmış olan Mora ile Cezayir'in acısını unutmadan, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı başladı. İsyan başlangıçta devletin bir iç olayı şeklindeyken, daha sonra Avrupa devletlerinin işe müdahalesiyle büyük çapta devletler arası bir mesele haline geldi.

Şark Meselesi'nin çok daha geniş anlamda bir safhasını teşkil eden Mısır Meselesi, Kahire Valisi Kavalalı M. Ali Paşa'nın 1831 tarihinde Suriye'ye taarruzuyla başladı.96 M. Ali Paşa'nın bağımsız bir devlet kurma yolunda, devletin içinde bulunduğu zaafiyetten yararlanmak istemesi, durumu daha da ağırlaştırdı. Fransa'nın yardımıyla Mısır'da her alanda başarılı reformlar gerçekleştiren, çağdaş ölçülerde bir ordu ve donanma oluşturan M. Ali Paşa'nın Suriye ve Anadolu'daki ileri harekâtı, bozuk düzen Osmanlı kuvvetlerinin üst üste uğradıkları hezimetler yüzünden durdurulamamış, Konya'da bizzat sadrazamın kumandasındaki ordunun yenilmesiyle (12 Aralık 1832) Mısır kuvvetlerine İstanbul yolu açılmıştı.97

Bu durum, Çar Nikola'yı Rus ilerlemesine Osmanlılardan daha iyi karşı koyacak güçlü bir yeni Ortadoğu devletinin kurulmasını engellemek için bir şeyler yapmaya sevketti.98 Nitekim Doğu buhranına son vermek fikrinde olan Çar I. Nikola, İskenderiye'deki konsolosunu geri çağırarak M. Ali Paşa ile münasebetlerini kestiği gibi, General Muravyef'in başkanlığında bir heyeti İstanbul'a ve Kahire'ye göndermeye karar verdi.99 Çar'ın görüşlerini belirtmek için İstanbul'a gelen, sonradan da Kahire'ye geçen Muravyef, Osmanlı hükümetine yardım, M. Ali Paşa'ya da derhal muharebeyi durdurmasını teklif etti.100

Mısır kuvvetlerinin Konya’dan İstanbul istikametine hareketle geçmesi üzerine, Osmanlı Devleti bu teklifi kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Bir Rus filosu İstanbul’a gelerek (8 Şubat 1833), Beykoz’da demirledi.[101] Rus donanmasının İstanbul’a gelmesi üzerine telâşa kapılan İngiltere ve Fransa, İstanbul’a elçilerini gönderdiler. Bu elçilerin gayretleri neticesinde; padişah ile valisi arasında, Adana ve Suriye M. Ali Paşa’ya kalmak şartıyla Kütahya Barışı imzalandı.[102]

II. Mahmud, Kütahya Barışı’na rağmen, geleceğini güven altına almak istiyordu. Bu hususta İngiltere ve Fransa’ya güvenemediğinden, Mısır Meselesi’nin başlarından itibaren, Osmanlı Devleti’ni destekleyen Rusya ile anlaşmak istedi.[103] Padişah, İstanbul’daki Rus elçisine ve olağanüstü elçi olarak gönderilen Kont Orlof’a bu düşüncesini açtı. Rus elçisi de durumu hükümetine bildirdi.

Çar ittifak düşüncesine ortak çıktığı için,[104] İstanbul’da Osmanlı Devleti ricâli ile Rus diplomatları arasında yapılan konferanslarda Rusya’ya Şark Meselesi’nde nüfûz kazandıran ve bundan dolayı Avrupa siyasetinde büyük bir rol oynayan “Hünkâr İskelesi Muahedesi” imzalandı (8 Temmuz 1833).[105]

Geçen asrın başlangıcında işbaşında bulunmuş olan Rus devlet adamları Rusya’nın kendi hudutları üzerinde Türkiye kadar zayıf bir komşu bulundurmaktan pek çok fayda elde edeceklerini anlamışlardı. Çar I. Nikola’nın saltanatı devrinde Rus hükümet adamları aynı fikirde bulunuyorlardı.[106]

Esasen Edirne Barışı’ndan sonra, başta çar olmak üzere Rus devlet adamları, artık Rus himâyesinde yaşayabilir bir duruma getirilen ve yalnız onun arzularını yapabilen Osmanlı Devleti’nin, şimdiki durumunu muhafaza etmeyi kendi çıkarları açısından önemli bir görev sayıyorlardı.[107]

İstanbul’da imzalanan Osmanlı-Rus anlaşması, çarın emellerinin büyük bir bölümünü içeriyordu. Çünkü bu anlaşma ile Edirne Antlaşması tasdik edildiği gibi, her iki taraf sekiz yıl içinde kendi topraklarına tecavüz edilirse birbirlerine yardımda bulunacaklardı.108 Antlaşmanın biricik gizli maddesi ile de, Rusya bütün yabancı harp gemilerine boğazları kapatması ve diğer taraftan müttefik sıfatıyla kendi savaş gemilerinin bu Türk geçitlerinden serbestçe girip çıkması imkânına sahip olmuştu. Bu son anlaşma ile Rusya’nın daha önemli anlaşmalarla elde etmeye çalıştığı hak ve menfaatler daha toplu ve olgun bir mahiyet kazanmış ve Osmanlı Devleti’ni Rus himayesi altına sokacak bir durum meydana getirmişti.109

1830’lu yılların başındaki Rus-Türk askerî ve siyasî işbirliği, Rusya’nın Ortadoğu’daki diplomatik gayretlerinin en yüksek başarısı olan Hünkâr İskelesi Paktı, Rusya ve Türkiye’nin siyasî durumlarını güçlendirmiş ve Rusya’nın Avrupa’daki prestijini arttırmış, ancak Rus-İngiliz ve Rus-Fransız ilişkilerini zora sokmuştu.110

Nitekim, Hünkâr İskelesi Antlaşması Londra ve Paris’te büyük bir endişe ile karşılandı. Hatta İngiltere, Fransa’ya, Karadeniz’e geçip, Rus donanmasını yakmak teklifinde bulundu.111 Bu iki devlet anlaşmadan, özellikle Boğazlar Meselesi’nden dolayı Osmanlı Devleti ile Rusya’yı protesto ettiklerini ve bunu tanımayacaklarını her iki devlete bildirerek, donanmalarını Çanakkale önlerine gönderdiler.112 Meydana gelen kriz, Avusturya Başvekili Prens Metternich’in araya girmesi ve Rusya’nın Hünkâr İskelesi ile elde ettiği avantajları, Avusturya ile paylaşmaya razı olmasıyla kontrol altına alınarak donduruldu. Avusturya ve Rusya arasında yapılan Münchengraetz Antlaşması’yla (18 Eylül 1833) iki devlet ayrıca, Osmanlı Devleti’nin muhafazası ve korunmasını öngörmekte ve Osmanlı hânedanının değişmesi ha-

linde, Mısır valisinin hakimiyetini Balkanlar'daki eski Osmanlı topraklarına intikal ettirmesini kesin olarak önlemek hususunda mutabık kalmaktaydılar.113

1838 Ağustosu'nda İngiltere ile serbest ticaret anlaşması imzalayan Osmanlı Devleti, İngiliz desteğine güvenerek Nisan 1839'da Kuzey Suriye'deki Mısır güçlerine saldırdı. Nizip'te cereyan eden muharebe Osmanlı ordusunun açık yenilgisi ile sonuçlandı (24 Haziran). Bu da yetmiyormuş gibi, hemen ardından,114 Sadrazam Hüsrev Paşa'nın düşmanı olan Kaptan-ı Derya Hain Ahmet Paşa, donanmayı Çanakkale'den kaçırıp Mısır Valisi'ne teslim etti. Diğer yandan 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması'yla Rusya'nın imparatorlukta kazandığı nüfuz, İngiltere ve Fransa'yı harekete geçirdi.115

Mısır Meselesi, tekrar bu şekilde ortaya çıkınca, Rusya'nın bunu çözme bahanesiyle Osmanlı Devleti'ni kendine tâbi bir devlet haline getirmesi Boğazların kontrolünü tamamen eline alması ve Karadeniz'de olduğu gibi yavaş yavaş Akdeniz'de de hakim olması mümkündü. Bunu önlemek için Avusturya, İngiltere, Fransa ve Prusya devletlerine başvurarak "Şark Meselesi"nin hiçbirinin menfaâtine aykırı düşmeyecek şekilde çözümü konusunda bir ittifak teklif etti.116 Avrupa'nın büyük devletleri Osmanlı padişahının bir eyalet paşası tarafından tehdit edilmesinden ve Fransa'nın himayesinde M. Ali'nin kuvvetli bir devlet kurmasından ve Şark Meselesi'nden çıkacak hadiselerden endişeye düşerek Mısır Meselesi'ne müdahale ettiler.117 1840 yılında Londra'da toplanan konferansta, Mısır'ın yeni statüsü tespit edildi ve padişahın 1841 tarihli fermanı ile Mısır valiliği babadan oğula geçmek üzere Mehmet Ali Paşa'ya verildi.118

Osmanlı Devleti'nin bir valisinin ayaklanması ve bunun kısa zamanda bir "Şark Meselesi" hâline dönüşmesine sebep olan119 Mısır Meselesi çözümlenmişti, fakat bu meseleden de yeni bir mesele

doğmuştu: Boğazlar Meselesi.120 Esasen, Mısır Meselesi’nin halledilmesiyle Şark Meselesi sona ermedi.121 Zira, asi valisinin hakkından gelemeyen Osmanlı Devleti, bu husustaki yardımına karşılık, Rusya’ya Hünkâr İskelesi Antlaşması’yla Boğazlar üzerinde siyasî bir nüfuz tanımıştı. Bu durum bütün Batılı devletleri endişeye sevk etmişti. Rusya’nın bu sayede Doğu Akdeniz’de bir hakimiyet kurması, hiçbirinin işine gelmiyordu.122

Nihayet, sekiz yıllık vadesi dolan Hünkâr İskelesi Antlaşması’nın yenilenemeyeceği gerçeğinden hareketle, büyük devletler Londra’da Boğazların hukukî statüsünü yeniden belirleyen bir antlaşmaya imza attılar (13 Temmuz 1841).123 Boğazlarla ilgili 1841 Mukavelenâmesi, Boğazlar Meselesi’nin Kanunnâmesi demekti.124 Zira bu antlaşma ile boğazların yabancı savaş gemilerine kapatılması prensibi kesin olarak kabul edilmişti. Artık bundan sonra Osmanlı Devleti, boğazları istediği devlete açıp kapatamayacaktı.125

Rusya, bu meselede oldukça büyük bir mağlubiyete uğramıştı. Zira, bu antlaşma ile Boğazlarda olsun, Doğu Karadeniz’de olsun egemenlik veya nüfuz kazanmak emelinden vazgeçmiş oluyordu.126 1841 Boğazlar Mukavelesi ile Hünkâr İskelesi Antlaşması’nın tekerrürü önlenmiş,127 Bâb-ı Âli’deki Rus üstünlüğü sonunda yerini elçilerle temsil edilen diğer güçlere bırakmıştı.128 Osmanlı İmparatorluğu’nun politik önemi arttıkça büyük Avrupa devletleri, devletin hemen bütün iç ve dış işlerine karışır oldular. Böylece Ordadoğu gittikçe önem kazanarak politik rekabet edilen yer haline geldi.129

Osmanlı İmparatorluğu, 1840’da Mısır, 1841’de Boğazlar Meselesi’ni hallettikten sonra, bir süre için de olsa bir barış dönemi yaşadı.130 Her ne kadar bu müddet zarfında Rumeli’de ve Suriye ile Lübnan’da bir takım isyanlar çıktı ise de bunlar, hükümetin köklü ıslâhat çalışmalarına engel

olamadılar. M. Reşit Paşa’nın 1839’da Gülhane’de ilân ettiği “Hatt-ı Hümâyûn” ile başlayan Tanzimat, başta İstanbul olmak üzere yavaş yavaş bütün eyaletlerde ve bu arada Bosna, Bulgaristan ve Mısır’da bile yürütüldü.

Osmanlı Devleti’nin kendini toparlamak için sarf ettiği bu gayret, kendisine büyük Avrupa devletlerinden İngiltere ile Fransa’nın sempatisini kazandırdı.131 M. Reşit Paşa, gerçekleştirdiği reformlarla imparatorluğu Avrupa devletleri arasında lâyık olduğu mevkie çıkarmış, birkaç sene önce bunun aksini düşünen devletlere bu durumu tasdik ve itiraf ettirmişti.132

Fakat sınırlarında güçlü bir Türkiye görmek istemeyen, teşebbüs edilen köklü ıslâhatlarla Türkiye’nin ikide bir müdahaleye gelmeyecek derecede medenileşmesinden çekinen ve bunu engellemek için elinden geleni yapan Rusya,133 Şark Meselesi’nde kaybettiği imtiyazlı durumu tekrar elde edebilmek için devamlı fırsat kolladı. Tarihî emellerini gerçekleştirebileceği uygun zaman bekledi. 1844 yılında İngiltere’yi ziyaret eden Çar I. Nikola,134 Fransa’nın Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz üzerindeki üstünlüğünden çekindiğini ve Fransa’nın kontrol altına alınabilmesi için İngiltere, Avusturya ve Rusya arasında işbirliği yapılması gerektiğini ifade etti. Ancak, böyle bir işbirliği daha önce İngiltere ve Rusya’nın Osmanlı Devleti üzerindeki anlaşmalarına bağlıydı.135 Nitekim sene sonuna doğru Nesselrode, daha sonraki gizli görüşmelerde karşılıklı görüşleri, çarın kaleme almış olduğu bir muhtırayla dile getirerek, Aberdeen’e sundu. Her iki taraf bu muhtırayı çarın teklif ettiği değişikliği de içine alacak şekilde tasdik etmişlerdi. Kısaca bu muhtırada Rusya ve İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğu’nun durumunu kuvvetlendirmek ve onu tehdit eden tehlikenin giderilmesinde işbirliği yapacakları üzerinde durulmaktaydı. Fakat bu taraf devletler, Bâb-ı Âli’nin yıkılmasının önüne geçilemeyeceğini görecek olurlarsa, o zaman kendi güvenirliklerini, antlaşma haklarını ve

Avrupa'daki kuvvetler dengesini bozmayacak şekilde yeni bir düzenin kurulması konusunu önceden görüşeceklerdi.136 Tıpkı Münchengratz mukavelesinde olduğu gibi, böyle bir parçalanma ne taraflardan birinin güvenliğini tehdit edecek ne de Avrupa güç dengesi tehlikeye düşecekti. Böylece Rus çarı Avusturya ile yaptığı mukavelenin muhtevasını genişletiyor ve önemli bir eksikliği tamamlamış oluyordu.137

1844'te temelleri atılan Rus-İngiliz dostluğu nazarî olarak 1848'e kadar devam etti. Fakat, Rus ordularının Macar ve Leh âsilleri üzerine insafsızca yürümeleri, Eflâk ve Buğdan'a girmeleri, Rusya'nın Macar mültecilerini Bâb-ı Âli'den geri istemesi, buna karşılık İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin mülteciler hakkındaki cesaretli hareketini tasvip etmesi ve donanmasını Çanakkale Boğazı önlerine göndermesi, St. Petersburg ile Londra'nın arasını açtı.138

1848 İhtilâllerinden ve hele 1849'da Macaristan ayaklanmasının bastırılmasından sonra, İstanbul hemen hemen bütün mültecilerin toplandıkları bir yer görünüşü almaya başlamıştı. Macar ve Leh mültecilerin buradaki faaliyetleri, Avusturya ve Rusya'yı kuşkulandırıyordu. Bundan dolayı bu iki devlet, Bâb-ı Âli'den bu mültecilerin teslim edilmesini istediler.139

Macaristan'a Rus müdahalesi, Şark Meselesi bakımından iki önemli sonuç getirdi. Birincisi, Avrupa'nın tümünde bir diplomatik devrimi tamamladı: Londra'da Koşut'a ve amaçlarına çok büyük bir sempati vardı ve çarın orduları on yıldır çok zayıflayan İngiliz-Fransız "antant"ındaki çürümeye böylece son vermiş oldu. İngilizlerle Fransızlar birlikte hareket etmeye başladılar. Çar Nikola da kendi politikaları için Viyana'dan destek bulabileceğini hesapladı. İkincisi, Macar İhtilali'nin bastırılması, Koşut ve onunla omuz omuza savaşmış olan dört Polonyalı generali Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmaya zorladı. 1849 Eylül ve Ekim'inde padişahla

Reşit Paşa, Stratford Canning'in teşviki ve Çanakkale'de bulunan İngiliz filosunun desteğiyle, Koşut'u ve Polonyalı mültecileri Avusturya ve Rusya hükümetlerine teslim etmeyi inatla reddettiler.140 Diğer taraftan Osmanlı Devleti, Avrupa'da yayınladığı bu bildiri ile mültecileri insani duygularla savunduğunu iddia etti. Hükümetin bu tavrı, Avrupa kamuoyunda özellikle İngiltere ve Fransa'da Türkiye'ye karşı büyük bir sempatinin doğmasına sebep oldu.141 Hatta Cevdet Paşa'ya göre, o sırada Rusya ve Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında bir harp olsa, Avrupa halkı Osmanlıların imdadına koşacaklardı.142 Ancak İngiltere ile Fransa'nın ilgisi Osmanlı Devleti'nin mülteciler meselesinde Avrupa kamuoyunun sempatisini kazanmasından çok Osmanlı Devleti üzerinde bir Rus himâyesinden çekindikleri içindi. Çünkü böyle bir durumda en çok İngiliz ve Fransız çıkarları tehlikeye girecekti. Osmanlı Devleti'ni desteklemek üzere donanmaları Çanakkale'ye gönderen İngilizler ve Fransızlar,143 gerekirse Türkleri silah kullanarak savunacaklarını kararlılıkla bildirdiler. Tüm Avrupa kamuoyunun sempatisini toplayan Osmanlı direnişi karşısında Rusya ve Avusturya isteklerinden vazgeçmek zorunda kaldılar.144

Bununla birlikte, Rus Çarı I. Nikola'da İstanbul'u ve Boğazları ele geçirmek ve Osmanlı Devleti'nin mirasına konmak, bir idée fixe (sabit fikir) haline gelmişti. Ancak bunu İngiltere ile gerçekleştirebileceği inancında idi.145 Nitekim, 9 Ocak 1853'te Petersburg'da verdiği bir baloda İngiliz elçisi Sir G. Hamilton Seymour'a "hasta adam" diye adlandırdığı Osmanlı Devleti'nin paylaşılması teklifini yaptı.146 Fakat İngiltere hükümeti, Rus çarının tekliflerine yanaşmayarak reddetti.

Çünkü, Akdeniz'de o günlerde sağladığı üstünlüğün de sonucu olarak, Mısır ve Girit'in ileride kendi eline geçeceğinden emin bulunuyordu. Diğer taraftan da, İstanbul'da nüfuzunun fazla olduğu bir sırada, Balkanlar'ın

Rusya'nın himaye ve nüfuzu altına girmesini, kendi çıkarlarına aykırı buluyordu. Bu nedenlerle de Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasında yarar görüyordu.147

Esasen Şark Meselesi'ne ilişkin bir İngiliz-Rus düşmanlığı geleneği vardı. Bu kısmen, Karadeniz'in bir Rus gölü olması durumunda İngiltere'nin ticaretinin zarar göreceği konusunda, kısmen de çarın imparatorluğunun Avrupa işlerine damgasını vurabileceği inancından kaynaklanıyordu.148 Palmerston'un işaret ettiği gibi, o sıralar "dimdik ayakta" olan güçler yalnızca Rusya ve İngiltere'ydi.149

İngiltere ile Osmanlı topraklarını paylaşma konusunda anlaşamayan çar, hasta adamın mirası hakkında tek başına tedbirler almaya kalkıştı. Hareket noktası olarak da Kutsal Yerler Meselesi'ni ele aldı.150 Literatüre Kutsal Yerler (Makamat-ı Mübareke) olarak geçen yerler Kudüs'te bulunan ve Hıristiyanlar için kutsal sayılan Kamame Kilise'si, Beytü'l-Lahm (Bethelem) Mağarası, Kutsal Taş (Hacer-i Mugtesil), Hazret-i İsa ve Hazret-i Meryem'in makamları idi. Bu Ortaçağ'dan beri 6 büyük kilisenin (Ortodoks, Katolik, Ermeni, Gregoryen, Süryani, Habeş ve Kıpti) ortak kullanım ve yönetiminde idi.151

Kırım Savaşı'nın (1853-1856) görünürdeki sebebi, Filistin'deki kutsal yerleri, Katolik kilisesinin mi yoksa Ortodoks kilisesinin mi denetleyeceği üzerine olan çekişmeydi. Fransa Katolikler adına aracılıkta bulunuyor,

Ruslar ise Ortodoksların haklarının savunuculuğunu yapıyordu. Katolik Kilisesi'ne 1740'ta üstünlük tanınmıştı, ancak kutsal toprakları Katoliklerden daha fazla sayıda Ortodoks hacının ziyaret ediyor olması zamanla Ortodoks Kilisesi'nin konumunu güçlendirmişti. Avusturya'nın desteğini alan Fransa Katoliklerin üstünlüğünün yeniden onaylanmasını, Rusya ise statükonun yürürlükte kalmasını istiyordu. Şaşkınlıktan ne

yapacağını bilmeyen Bab-ı Âli ise herkesi aynı anda memnun etmeye çalışıyordu.152

İngiltere'ye gelince, işin başından beri meseleye müdahale etmedi. Hatta İngiltere hükümeti, İstanbul elçisi Sir Stratford Canning'e, Türkiye'de Lâtin ve Ortodoks Kiliseleri arasında çıkması muhtemel olan kavgayı takip ve rapor etmesini, ancak kendisinin meseleye hiç karışmamasını emretmişti.153 Bununla birlikte, Kudüs'teki Kutsal Yerler Meselesi, 1850 yılı ortalarından beri ciddi bir milletler arası gerginlik konusu olmuştu. Osmanlı Devleti kutsal yerler üzerindeki hak iddiaları yüzünden bir yandan Fransa'nın diğer yandan da Rusya'nın ağır baskıları altında idi. Hiçbir tarafı tam olarak memnun edemeyen Osmanlı hükümeti üzerindeki baskılar günden güne artıyor, gerginlik giderek büyüyordu.154

Macar Mülteciler Meselesi'nin hâlledilmesiyle, sona ermiş görünen bunalım, Kutsal Topraklar Meselesi'nin içerdiği dini duygular işe karışınca, Şark Meselesi konusunda savaşa yol açacak tüm unsurlar artık iyice belirmişti.155 Bütün bu güçlükler uzayıp giderken, Osmanlı İmparatorluğu'nun daha önce Avrupalılarca ortaya atılan borçlanma teklifini reddetmesi, Avrupa kamuoyunda aleyhte bir havanın doğmasına yol açmıştı.156 Bu hava içinde, Prens Mençikof, Rusya'nın yavaş yavaş ortadan kalkmakta olan siyasi etkisini yeniden kurmak için İstanbul'a gönderildi (Şubat 1853). Savaştan galip çıkan bir komutanın gururlu edasıyla diplomatik gelenekleri hiçe sayan temsilcinin Osmanlı Devleti'nden istekleri yalnız Kutsal Yerler Meselesi'nin Rus çıkarları doğrultusunda çözüme bağlanması değil, aynı zamanda Rus çarının Osmanlı sınırları içinde yaşayan Yunan Ortodokslarının koruyucusu olduğunu öngören bir anlaşmanın imzalanmasıydı.157

Rusya, Ortodoksların hâmisi sıfatını ön plana çıkartıp, bu sıfatıyla Osmanlı Devleti'ni de himâyesi altına almayı amaçlayan bir "ebedî ittifak"

yapılması teklifiyle baskı ve tehditlere girişti.158 Prens Mençikof'un bu ittifaktan istediği şey, Avrupa Türkiyesi'ndeki geniş çoğunluğun genel koruyuculuğu yanında, İstanbul, Antakya, İskenderiye ve Kudüs Patriklerinin ve başpiskoposların (Ruslara karşı) ihanetleri ispatlanmadıkça, yerlerinden oynatılmamaları ve böyle bir durumda, ancak, çarın rızasıyla yerlerinden alınabilmelerinin sağlanmasıydı. Başka bir deyişle, Mençikof, sultan'ın egemenlik hakkını Rusya'nın eline teslim etmesini istiyordu.159

Mençikof'un "azametli" girişimlerine rağmen taleplerinin redde uğraması, Rusya'nın savaş ilan etmesi için yeterli oldu ve Temmuz 1853'te Memleketeyn Rus kuvvetleri tarafından işgal edildi.160

Böylece, Makâmât-ı Mübareke Meselesi'nde Osmanlı hükümeti tarafların haklı isteklerini yerine getirmek suretiyle fazla dallanıp budaklanmasına meydan vermeden meselenin içinden çıkmak için bütün iyi niyetini göstermeye ve bu uğurda elinden geleni yapmağa çalışırken, Rusya, esas itibariyle aynı mahiyette kalan emelini silah kuvvetiyle gerçekleştirmek yolunu tutmuş oluyordu.161

Rusya'nın Memleketeyn'i haksız bir işgâle kalkışması iki devlet arasındaki barış durumunu bozdu. 11 Temmuz'da alınması gereken tedbirleri görüşmek üzere toplanan meclis, işgâli mevcut antlaşmaları bozucu mahiyette telâkki etmekle beraber, taraflar arasında tam bir harp sebebi olamayacağına da hükmedip, Rusya nezdinde protesto edilmesine, Avrupa devletlerine resmen bildirilmesine ve her ihtimale karşı müdafaa vaziyetinde kalınmasına karar verdi.162

Bu arada Viyana'da bir araya gelen ve bir çözüm yolu arayan büyük devletlerin elçileri "Viyana Notası" adıyla anılan bir tasarı hazırladılar (28 Temmuz 1853). Buna göre sultan, Küçük Kaynarca ve Edirne Antlaşmalarının Hıristiyan tebası konusundaki maddelerini yeniden

onaylandığını bildirecek, Rusya ile Fransa bunların yerine getirilmesinde garantör olacaklardı. Çar bunu derhal kabul etti (5 Ağustos 1853).163 Aslında bu tasarı, Avrupa'yı ayağa kaldıran Prens Mençikof -26 Ağustos 1853'te dört büyük devlet elçilerine gönderilen- notasının siyaset potasında eritilip karıştırılarak "Viyana Notası" adıyla ortaya konulmasından başka bir şey değildi.164

Viyana'da hazırlanan nota, İstanbul'da incelendi ve metinde birtakım değişmeler yapılmadıkça kabul edilemeyeceği kararına varıldı.165 Büyük devletlerce Viyana'da hazırlanmış olan nota projesi, Osmanlı hükümetinin yaptığı değişikliklerden sonra Rus hükümetine iletildi. Savaşı önlemek amacıyla hazırlanan son diplomatik belgelerden biri olan nota da Rus hükümetince reddedildi.166 Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün umutlarını bağladıkları Avrupa muvazenesi, Rus ve İngiliz emperyalizmini karşı karşıya getirirken,167 Avusturya ve Prusya'nın bu hususta çarın nezdinde yaptıkları girişimler de boşa gitti.168

Bu gelişmelerden sonra, 25 Eylül günü Çırağan Sarayı'nda Reşit Paşa'nın başkanlığında 163 kişilik fevkalâde bir meclis toplanarak durumu incelemiş ve savaşa

başlanması için Padişaha rica edilmesi hususu ittifakla kararlaştırılmıştı. Bunun üzerine Sultan Abdülmecid, 29 Eylül'de bir hatt-ı hümayunla meclisin kararını kabul ve tasdik etti.169 Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya savaş ilânı diplomatik faaliyetlerinin başarısızlıkla neticelendiği bir ortamda alınmıştı. İki eyâleti zaten Rus ordularınca işgal edilmiş bulunan Osmanlı İmparatorluğu için Rusya ile savaşı göze almaktan başka çıkar yol kalmamıştı.170

Osmanlı-İslâm kamuoyunda Rusya ile savaşmak için büyük bir istek vardı. Osmanlı Devleti, Rusya'nın onbeş gün içinde Eflak-Buğdan'ın boşaltılmasını istedi. Ömer Lütfi Paşa tarafından verilen ültimatoma Rus

Başkumandanı Gorçakof red cevabı verince, 14 Ekim 1853'te Ruslara resmen savaş açıldı.171

Osmanlı ordusu artık Balkanlar'da ve Doğu Anadolu'da Ruslarla savaş durumuna girdi. Osmanlı donanması da Rusların Boğaz'a girecekleri korkusuyla Karadeniz'e açılmıştı. Donanma düşmanla karşılaşmayınca kışı geçirmek üzere Sinop'a demirledi. Fakat güçlü bir Rus filosu tarafından 30 Kasım'da limanda batırıldı.172

Sinop felâketi, Fransa ile İngiltere'ye Rusya'nın Karadeniz'deki kuvvetini anlamaları için bir işaret vazifesini gördü. Artık İstanbul ile Boğazların tehdit altında bulunduğu yolunda kimsede şüphe kalmamıştı. Türk-Rus anlaşmazlığı bir defa daha Boğazlar yüzünden bir Avrupa problemi haline geldi.173

Rusya'nın kendi başına hareket etmesine izin vermemeye kararlı olan İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti ile ittifak yaparak (12 Mart 1854), Rusya'nın Memketeyn'i boşaltmasını istediler ve bu isteğin reddi üzerine de savaşa iştirak ettiler ve böylece Kırım Savaşı başlamış oldu.174 Kırım Savaşı, temelde bir yanda Rusya, diğer yanda İngiltere'yle Fransa arasında, Osmanlı İmparatorluğu çöktükçe Ortadoğu'da politik ve ekonomik açıdan hangi tarafın üstün çıkacağını belirleme çatışmasıydı.175 1838'de Büyük Britanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında serbest ticaret antlaşmasının ve 1841'de Boğazlar ticaret serbestisini düzenleyen Londra Konvansiyonu'nun imzalanması, on yıl gibi kısa bir sürede, Yakın Doğu'nun ekonomik ve jeopolitik verilerini alt-üst etmişti. Önceleri, Batı açısından fazla önemli olmayan hammaddeler üreten bölge, yeni endüstriyel güçler için birinci derecede önemli bir pazar olmuştu. İşte bu tarihten sonra, Rusya'nın bölgedeki etkisini daraltmak ve güneye inmesini önlemek, İngiltere ve Fransa'nın başlıca endişesi olacaktı.176 Öte yandan, Avusturya da Balkanlar'da Rusya'nın üstünlük sağlamasının ne kadar

tehlikeli olabileceğini farketti ve çara karşı dostluğa hiç de yakışmayan bir siyaset takibine başladı. Neticede bu büyük kriz sonunda Rusya, tek başına kaldığı gibi, karşısında Türkiye, İngiltere ve Fransa blokunu buldu.177

Rusya'ya Eflak ve Buğdan'dan çekilmek üzere verilen ültimatom cevapsız kalınca, Fransa ve İngilterede Rusya'ya savaş ilân ettiler. Mayıs ayından itibaren Kırım'a asker sevkiyatı başladı.178 Esas cephesini Kırım'da bulmuş olan bu savaş, büyük bir Avrupa savaşı olup, gelecekte modern savaşların ne ölçülerde cereyan edeceğini gözler önüne sermesi açısından da önem taşır.179

20 Eylül 1854'te Kırım'a çıkan müttefikler, uzun mücadelelerden sonra Sivastopol'a girdiler (10 Eylül 1855).180 Savaş kimseye itibar ya da kazanç getirmemişti. Müttefiklerin tek büyük başarısı, Rusya'nın müstahkem mevkisi olan Sivastopol'un ele geçirilmesiydi.181 Buna karşılık Rusya'nın savaştaki tek başarısı açlık nedeniyle kırılan Anadolu ordusunun savunduğu Kars'ı ele geçirmek oldu (27 Kasım 1855).182

Bütün hayatını Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak yolunda geçirdikten ve bütün faaliyetlerini bu uğurda harcadıktan sonra, 2 Mart 1855'te ölen Çar I. Nikola'nın yerine geçen Çar II. Aleksandr, barış taraftarıydı ve bir an önce savaşı sona erdirmek istiyordu.183 Esasen Rusya'nın savaşı sürdürmesi imkânsız hâle gelmişti. Savaş uzadıkça müttefiklerin üstünlüğü artarken, İngilizlerin uyguladığı abluka da dışardan yeni silâhlar alınmasını Rusya için imkansız kılmıştı.184

Rusların bu güç durumundan kendi menfaati için yararlanmak isteyen Avusturya, 1855 Aralık ayında Rusya'ya bir ültimatom vererek, 1855 yazında Viyana'da müttefikler tarafından ileri sürülen barış esasları üzerinde sulhü kabül etmesini istedi. Yani Avusturya da artık Rusya'ya karşı harekete geçmek üzereydi.185 Rusya için barışa yanaşmaktan başka bir çare kalmamıştı.

Nihayet tüm tarafların barışa hazır hale gelmelerinden sonra III. Napoleon’un önerisiyle 25 Şubat 1856 tarihinde Paris’te barış konferansı toplandı. Bu konferans Osmanlı Devleti için hem siyasi hem de diplomatik açıdan 19. yüzyılın zirvesini teşkil etti.186 1856 Paris Konferansı ve orada imzalanmış olan antlaşma Osmanlı Devleti’nin dış ilişkilerinde bir dönüm noktası teşkil etti. Çünkü 30 Mart 1856 Paris Antlaşması’yla Osmanlı Devleti Avrupa milletler topluluğuna ve milletlerarası hukuk sistemine dahil edilmişti.187

30 Mart 1856 tarihli Paris Antlaşması, Rusya’nın Osmanlı istikametindeki ilerleme yollarını kapatmayı hedef tutuyordu. Gayri müslim tebaaya verilen vatandaşlık hakları (1856 Islâhat Fermanı’yla), bu noksanlığın Rusya tarafından istismarına bir son vermeyi hedeflerken, Karadeniz’in silâhsız ve tarafsız bir hâle getirilmesi de bu yönden gelebilecek bir Rus saldırısını imkânsız kılıyordu. Nihayet Memleketeyn hakkında verilen garantiler, bir müddet sonra millî birliğini kuracak olan bu toprakları, Osmanlı yönündeki saldırıları için her savaşta çiğnenen bir geçiş yolu haline getiren Rusya’nın buralardan uzak durmasını temin etti. Bütün bunların tabii bir sonucu olarak Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğü garanti altına alınıp Avrupa hukukundan istifade etmesi sağlanarak Avrupa camiasına kabul edildi. Ancak bu garantilerin kağıt üzerinde kalan boş vaadler olduğu kısa zamanda anlaşılacaktır.188 Çünkü, büyük güçler arasındaki rekabet ve anlaşmaya dayanan barış, diğer birçok ülkelerde olduğu gibi, Türkiye’de de iç çözülmelerin hızlanışı şeklinde yansıyacaktır.189

Osmanlı Devleti iki büyük Avrupa devleti ile birlikte müttefik olarak Kırım Muharebesi’ne girerken, Şark Meselesi’ne son vermeyi ve Rusya’nın tasallutundan kurtulmayı düşünüyordu. Halbuki bu muharebede Rusya

devleti, gelecekte taarruzundan emniyet hâsıl olacak derecede mağlup edilemediği gibi, Şark Meselesi de son bulmadı.190

Sonuç

Çar I. Petro'dan itibaren süratle kuvvetlenen Rusya karşısında birtakım sebeplerden dolayı gücünü kaybeden Osmanlı İmparatorluğu, kendini müdafaa edemez bir hâle gelince, başta İstanbul ve Boğazlar olmak üzere Türk toprakları Çarlık Rusyası'nın emperyalist emellerinin hedefi haline gelmiştir. Büyük Petro'nun Osmanlı İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmayı hedef tutan "siyasi vasiyeti"nin de191 Rus politikasında etkili oluşu, Rusları daima Osmanlı İmparatorluğu aleyhine genişlemeye sevketmiştir.

Esasen Rusya, Avrupa siyasetinde kuvvetli bir rol oynamağa başladığı günden beri Osmanlı İmparatorluğu'nu tasfiye etmeği ana siyaset prensibi olarak kabul etmişti. Bu prensibi gerçekleştirebilmek için de, devletlerarası münasebetlerin meydana getirdiği imkânlara göre tatbik safhasına koymak üzere üç yol takip ettiğini görüyoruz. Birinci yol olarak, Osmanlı topraklarını Rus İmparatorluğu'na katmak, ikinci yol imkân hasıl olduğu takdirde aynı toprakları ilgili Avrupa devletleriyle paylaşmak, üçüncü yol da, Osmanlı toprakları üzerinde muhtar veya müstakil devletler kurulmasını sağlamak ve bu devletleri, günün birinde, kendi himâyesi altına almaktı.

Fakat her durumda Çarlık Rusyası'nı güçlü kılacak ve Avrupa muvazenesini tehlikeye sokacak bu metodlardan biri, Rus hükümetince uygulama safhasına konmaya çalışıldığı andan itibaren, diğer büyük Avrupa devletlerinin tepkisi ve direnişiyle karşılaşmıştır. Rusya'nın yükselişinin Avrupa düzenine yeni bir şekil verdiği ve Osmanlı Devleti'nin yerini ve fonksiyonunu kökünden değiştirmiştir. Artık Osmanlı Devleti Avrupa için doğudan gelen bir tehdit değil, Rusya'ya karşı kullanılacak bir fren vazifesi gören, tampon bir devlettir. Nitekim Osmanlı Devleti, Batılı ülkeler tarafından, Rusya'ya karşı, sürekli savaşa teşvik edilmiş olmasına

rağmen, cephelerde -Kırım Harbi hariç- yalnız bırakılmıştır. Batılı ülkeler ancak mütareke ve barış safhasında ortaya çıkarak diplomatik aracılık yapmışlar ve şu veya bu şekilde Avrupa muvazenesinin sarılmasına engel olmaya çalışmışlardır.

Kısacası, "Şark Meselesi"ni kendi lehine halletmek isteyen Rusya, diğer Avrupa büyük devletlerini tepkisini çektiği ve karşısında bulduğu gibi, komşusu Osmanlı Devleti'nin de sürekli düşmanlığını üzerine çekmiştir. Şark Meselesi'nin bir hâl yoluna konulamaması sebebiyle de, ne Kafkasya'da, ne Balkanlar'da, ne de Orta Doğu'da sürekli bir barış düzeni kurulamamıştır.

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. II, Ankara, 1983, s. 476.

2 Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990, s. 4.

3 M. Celâleddin Paşa, Mir'ât-i Hakikat, c. I, İstanbul, 1326, s. 6.

4 E. Ziya Karal, Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, Nizam-ı Cedit (1789-1907), Ankara, 1998, s. 11.

5 Süleyman Kocabaş, Kuzey'den Gelen Tehdit Tarihte Türk-Rus Mücadelesi, İstanbul, 1989, s. 69.

6 Paul Kennedy, Büyük Güçlerin Yükselişi ve Çöküşleri, Çev: Birtane Karanakçı, Ankara, 1998, s. 112.

7 Yaşar Yücel-Ali Sevim, Türkiye Tarihi, c. IV, Ankara, 1992, s. 15.

8 A. Şükrü Esmer, Siyasi Tarih, İstanbul, 1944, s. 11.

9 Isabel de Madariaga, Çariçe Katerina: Çağının Sınırlarını Zorlayan Kadın, Çev: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1997, s. 35.

10 Michel Mollat du Jourdın, Avrupa ve Deniz, Çev: A. Muhittin Kargın, İstanbul, 1993, s. 153.

11 Sipahi Çataltepe, 19. yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedid Ordusu, İstanbul, 1997, s. 67.

12 Oral Sander, Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, Ankara, 2000, s. 147.

13 Robert Mantran, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti", Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, c. I., Yay. Yönetmeni: Robert Mantran, Çev: Server Tanilli, İstanbul, 1995, s. 382.

14 Ahmet Davutoğlu, Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslar arası Konumu, İstanbul, 2001, s. 67.

15 N. Yorga, Osmanlı Tarihi, c. V (1774-1912), Çev: B. Sıtkı Baykal, Ankara, 1948, s. 7.

16 Nihat Erim, Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri I., Ankara, 1953, s. 122.

17 Halil İnalcık, "Kırım", İ.A, c. VI, İstanbul, 1983, s. 752.

18 Mücteba İlgürel, "Rusların Doğu Anadolu Siyaseti ve (1828-1829) İlk Rus İstilası", Tarih Dergisi (T. D.), sayı: 35, (1984-94), s. 170.

19 Cevdet Küçük, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika", TD, sayı: 32, (Mart 1979), s. 609.

20 Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), Ankara, 1997, s. 17-18, bu proje için ayrıca bkz.; Jacques Pirenne, Büyük Dünya Tarihi, terc: Nihal Önal-Beslan Cankat, c. II., İstanbul, 1972, s. 912; İ. Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. 4, İstanbul, 1972, s. 65.

21 C. Küçük, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika", TD, sayı: 32, (Mart 1979), s. 609.

22 M. Cacvit Baysun, "Abdülhamid I", İ.A., c. I, İstanbul, 1993, s. 75.

23 M. Nuri Paşa, Netayicü'l-Vuku'ât, c. IV, İstanbul, 1327, s. 16.

24 A. N. Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 32-33.

25 M. Nuri Paşa, Netyicü'l-Vuku'ât, c. IV, s. 16.

26 Tahsin Ünal, Türk Siyasi Tarihi, İstanbul, 1974, s. 97.

27 F. Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 19.

28 İ. H. Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. 4, s. 67.

29 Yılmaz Öztuna, Türkiye Tarihi, c. XI, İstanbul, 1967, s. 102.

30 E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. V., Ankara, 1988, s. 14-18.

31 İ. H. Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. 4, s. 70-71.

32 İ. H. Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. 4, s. 71.

33 E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. V., s. 19.

34 F. Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 20.

35 İ. H. Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. 4, s. 71.

36 Halil İnalcık, "Yaş Muahedesi'nden Sonra Osmanlı-Rus Münasebetleri, Rasih Efendi ve General Kutuzûf Elçilikleri", DTCFD, IV/2, (Ankara, 1946), s. 195.

37 Stanford J. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c. 1, Çev: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1982, s. 351.

38 William H. Mc. Neill, Dünya Tarihi, Çev: Alâeddin Şenel, Ankara, 1994, s. 433.

39 H. İnalcık, "Yaş Muadesinden Sonra Osmanlı-Rus Münasebetleri", DTCFD, IV/2, s. 196-202.

40 Rıfat Uçarol, Siyasi Tarih, İstanbul, 1995, s. 50.

41 Cemal Tukin, Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi, İstanbul, 1947, s. 68.

42 E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. V., s. 26-27.

43 C. Tukin, Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi, İstanbul, 1947, s. 72.

44 Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa", Osmanlı Devleti Tarihi, c. 1, İstanbul, 1999, s. 77.

45 Bernard Lewis, Ortadoğu, Çev: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1996, s. 221.

46 Kemal Beydilli, “Küçük Kaynarca’dan Yıkılışa”, Osmanlı Devleti Tarihi, c. 1, s. 77-78.

47 Bernard Lewis, Ortadoğu, s. 221.

48 H. İnalcık, “Yaş Muahedesinden Sonra Osmanlı-Rus Münasebetleri”, DTCFD, IV/2, s. 202.

49 E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. V, s. 43.

50 Halil İnalcık, “Mirasın Anlamı: Osmanlı Örneği”, İmparatorluk Mirası Balkanlar’da ve Ortadoğu’da Osmanlı Damgası, Derleyen: L. Carl Brown, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul, 2000, s. 39-40.

51 E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. V, s. 43.

52 F. Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 89.

53 F. Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 90.

54 A. N. Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 50.

55 R. Uçarol, Siyasi Tarih, s. 69.

56 E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. V, s. 50-51.

57 R. Uçarol, Siyasi Tarih, s. 70.

58 A. N. Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 50.

59 K. Beydilli, “Kaynarca’dan Yıkılışa”, Osmanlı Devleti Tarihi, c. 1, s. 78-79.

60 S. J. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, c. 1, s. 371.

61 E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. V, s. 99.

62 A. Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, c. IX., İstanbul, 1309, s. 62-63.

63 R. Uçarol, Siyasi Tarih, s. 74.

64 E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. V, s. 100.

65 İ. H. Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. 4, s. 99-100.

66 Cemal Gökçe, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti, İstanbul, 1979, s. 206-207.

67 Heyet, Mufassal Osmanlı Tarihi, c. V., İstanbul, 1962, s. 2858.

68 Şerafeddin Turan, “1829 Edirne Antlaşması”, DTCFD, c. IX/1-2, (1951), s. 111.

69 E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. V, s. 113.

70 Fahir Armaoğlu, Siyasi Tarih, Ankara, 1964, s. 101.

71 E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. V, s. 114-115.

72 Ş. Turan, “1829 Edirne Antlaşması”, DTCFD, c. IX / 1-2, (1951), s. 111.

73 Edouard Driault, Şark Meselesi Bidâyet-i Zuhûrundan Zamanımıza Kadar, Çev: Nafiz, İstanbul, 1309, s. 167.

74 Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, İstanbul, 1983, c. 2, s. 58.

75 Ş. Turan, “1829 Edirne Antlaşması”, DTCFD, IX/1-2, s. 111.

76 F. Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 177.

77 Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, İstanbul, 1995, s. 57.

78 İ. H. Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. 4, s. 112.

79 E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. V, s. 118.

80 M. Tayyip Gökbilgin, “Navarin”, İ.A., c. IX, İstanbul, 1993, s. 134.

81 N. Yorga, Osmanlı Tarihi, c. V, s. 333.

82 S. J. Shaw-E. K. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, c. 2, s. 59.

83 R. Uçarol, Siyasi Tarih, s. 146.

84 Hüner Tuncer, [Viyana Kongresi, “Doğu Sorunu” ve Büyü Güçler (1815-1829)] , Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara, 1999, s. 62.

85 N. Yorga, Osmanlı Tarihi, c. V, s. 340.

86 M. Fahrettin Kırzıoğlu, 1855 Kars Zaferi, İstanbul, 1955, s. 25.

87 E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. V, s. 118-119.

88 Heyet, Mufassal Osmanlı Tarihi, c. V, s. 2908.

89 M. F. Kırzıoğlu, 1855 Kars Zaferi, s. 25.

90 W. E. D. Allen-Paul Muratoff, 1828-1829 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ankara, 1966, s. 23.

91 K. Beydilli, “Kaynarca’dan Yıkılışa”, Osmanlı Devleti Tarihi, c. 1, s. 87.

92 Heyet, Mufassal Osmanlı Tarihi, c. V, s. 2917.

93 E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. V, s. 122.

94 H. Tuncer, Çağdaş Türk Diplomasisi, s. 68.

95 R. Uçarol, Siyasi Tarih, s. 124.

96 Şinasi Altındağ, Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi (1831-1841), I. Kısım, Ankara, 1998, s. 41.

97 K. Beydilli, “Kaynarca’dan Yıkılışa”, Osmanlı Devleti Tarihi, c. 1, s. 88.

98 S. J. Shaw-E. K: Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, c. 2, s. 62.

99 Cemal Tukin, “1798-1833 Osmanlı-Rus Andlaşmaları Arasında Benzerlik”, Atatürk Konferansları, II (Ankara 1970), s. 95-96.

100 E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. V, s. 134.

101 Cevat Eren, “Tanzimat”, İ.A., c. XI, İstanbul, 1993, s. 715.

102 E. Driault, Şark Meselesi, s. 196.

103 R. Uçarol, Siyasi Tarih, s. 130.

104 E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. V, s. 136.

105 Ş. Altındağ, Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, s. 145.

106 Serge Gorianov, Devlet-i Âliye Rusya Siyaseti, Çev: M. İskender-Ali Reşad, İstanbul, 1331, s. 128.

107 C. Tukin, Boğazlar Meselesi, s. 135.

108 S. J. Shaw-E. K: Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, c. 2, s. 64.

109 C. Tukin, “1798-1833 Osmanlı-Rus Andlaşmaları Arasında Benzerlik”, Atatürk Konferansları, II, s. 94.

110 Igor V. Karpaev, “Rusya ve Türkiye: Jeopolitik Çekişmeden İşbirliğine”, Osmanlı, c. 2, Ankara, 1999, s. 69.

111 C. Tulin, Boğazlar Meselesi, s. 187.

112 R. Uçarol, Siyasi Tarih, s. 131-132.

113 K. Beydilli, “Kaynarcadan Yıkılışa”, Osmanlı Devleti Tarihi, c. 1, s. 88-89.

114 E. J. Zürcher, Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, s. 61-62.

115 İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüz Yılı, İstanbul, 1983, s. 81.

116 Heyet, Mufassal Osmanlı Tarihi, c. 6, İstanbul, 1963, s. 2970.

117 C. Eren, “Tanzimat”, İ.A., c. XI, s. 718.

118 O. Sander, Anka’nın Yükselişi ve Düşüşü, 188-189.

119 F. Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 193.

120 Coşkun Üçok, Siyasal Tarih 1789-1950, Ankara, 1967, s. 147.

121 S. J. Shaw-E. K: Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, c. 2, s. 89.

122 Heyet, Mufassal Osmanlı Tarihi, c. 6, s. 2975.

123 K. Beydilli, “Kaynarca’dan Yıkılışa”, Osmanlı Devleti Tarihi, c. 1, s. 94.

124 Réne Pithon, Karadeniz ve Boğazlar Meselesi, Çev: Hüseyin Nuri, İstanbul, 1325, s. 26.

125 C. Tukin, Boğazlar Meselesi, s. 227.

126 E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. V, s. 209.

127 F. Armaoğlu, Siyasi Tarih, s. 125.

128 S. J. Shaw-E. K. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, c. 2, s. 89.

129 Sevim Ünal, “Tanzimat Döneminde Dış Politika”, Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, (Ankara, 1994), s. 210.

130 R. Uçarol, Siyasi Tarih, s. 145.

131 E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. V, s. 218.

132 M. Celâleddin Paşa, Mir'at-i Hakikat, c. I, s. 16.

133 Stanley Lane Poole, Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları, Çev: Can Yücel, Ankara, 1988, s. 111.

134 C. Küçük, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika", TD, sayı: 32, s. 615.

135 O. Sander, Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, s. 142.

136 G. H. Bolsover, "Birinci Nikola ve Türkiye'nin Paylaşılması Meselesi", Çev: Yuluğ Tekin Kurat, DTCFD, XXIII/3-4, (Ankara, 1965), s. 223.

137 O. Sander, Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, s. 143.

138 E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. V, s. 221.

139 C. Üçok, Siyasal Tarih, s. 173.

140 Alan Palmer, Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi, Çev: Belkıs Çorakçı Dişbudak, İstanbul, 1992, s. 128.

141 R. Uçarol, Siyasi Tarih, s. 147.

142 Cevdet Paşa, Tezakir, 40 Tetimme, Ankara, 1986, s. 28-29.

143 Hale Şıvgın, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti (Genel Durum) ", Türk Dünyası Tarih Dergisi (TDTD), sayı: 19, İstanbul, 1997, s. 20.

144 Cemi Karasu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Diplomasisine Genel Bir Bakış", Ankara Üniv. Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi (OTAM), sayı: 4, Ankara, 1993, s. 210.

145 A. N. Kurat, Rusya Tarihi, Ankara, 1987, s. 326-327.

146 Besim Özcan, "Kırım Savaşı (1853-1856) " Osmanlı 2, Ankara, 1999, s. 97; Paylaşma tekliflerinin esasları için bkz; Réne Pınon, L'Europe et L'Émpire Ottoman, Paris, 1909, s. 10-11; Ed. Driault, Şark Meselesi, s.

91 vd., E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, C. V, s. 221 vd., R. Uçarol, Siyasi Tarih, s. 194-195.

147 R. Uçarol, Siyasi Tarihi, s. 195.

148 Alan Palmer, 1853-1856 Kırım Savaşı ve Modern Avrupa'nın Doğuşu, İstanbul, 1999, s. 12.

149 P. Kennedy, Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri, s. 199.

150 E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, C. V, s. 222.

151 C. Karasu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Diplomasisine Genel Bir Bakış", A. Ü., OTAM, sayı: 4, s. 210-211; Kutsal Yerler Hk. bilgi için bkz; Bekir Sıtkı Baykal, "Makâmât-ı Mübareke Meselesi", Belleten, XXIII/90, Ankara, 1950, s. 242-266.

152 E. J. Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, s. 82-83.

153 S. Adulphus Slade, Türkiye ve Kırım Harbi, Çev: Ali Rıza Seyfi, İstanbul, 1943, s. 50.

154 Bilâl N. Şimşir, "Kırım Savaşı Arifesi'nde Mustafa Reşit Paşa'nın Yazıları", Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler, Ankara, 1985, s. 77.

155 S. J. Shaw-E. K. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, s. 175.

156 Stefanos Yerasimos, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, c. 2, Çev: Babür Kuzucu, İstanbul, 1987, s. 79.

157 O. Sander, Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, s. 231.

158 K. Beydilli, "Kaynarca'dan Yıkılışa", Osmanlı Devleti Tarihi, c. 1, s. 97.

159 Karl Marx-Friedrich Engels, Doğu Sorunu (Türkiye), Çev Yurdakul Fincancı, Ankara, 1977, s. 49.

160 K. Beydilli, "Kaynarca'dan Yıkılışa", Osmanlı Devleti Tarihi, c. 1, s. 97.

161 B. S. Baykal, “Makâmât-ı Mübareke Meselesi”, Belleten, XXIII/90, Ankara, 1950, s. 258.

162 B. Özcan, “Kırım Savaşı (1853-1856)”, Osmanlı, c. 2, s. 99.

163 S. J. Shaw-E. K. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, c. 2, s. 177.

164 A. Sloıde, Türkiye ve Kırım Harbi, 68.

165 E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. V, s. 232.

166 B. N. Şimşir, “Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşit Paşa’nın Yazışmaları”, Bildiriler, s. 89.

167 S. Yerasimos, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, c. 2, s. 90.

168 E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. V, s. 233.

169 B. Özcan, “Kırım Harbi (1853-1856) ”, Osmanlı, c. 2, s. 99.

170 B. N. Şimşir, “Kırım Savaşı Arefesinde Mustafa Reşit Paşa’nın Yazışmaları”, Bildiriler, s. 89.

171 İ. H. Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. 4, s. 146.

172 S. J. Shaw-E. K. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, c. 2, s. 178.

173 E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. V, s. 236-237.

174 K. Beydilli, “Kaynarca’dan Yıkılışa”, Osmanlı Devleti Tarihi, c. 1, s. 97.

175 S. J. Shaw-E. K. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, c. 2, s. 173.

176 Stefanos Yerasimos, Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu, İstanbul, 1994, s. 56.

177 A. N. Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 73.

178 C. Karasu, “Tanzimat Dönemi Diplomasisine Genel Bir Bakış”, A. Ü., OTAM, sayı: 4, s. 215.

179 K. Beydilli, “Kaynarca’dan Yıkılışa”, Osmanlı Devleti Tarihi, c. 1, s. 97.

180 E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. V, s. 239-240.

181 E. J. Zürcher, Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, s. 84.

182 Hasan Şahin, 1855 Erzurum Harekâtı (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1995, s. 172-180.

183 B. S. Baykal, “Paris Kongresi ve Andlaşması (30 Mart 1856) ”, Aylık Dergi, c. II, nr. 23. (Mart 1946), s. 728.

184 P. Kennedy, Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri, s. 204.

185 F. Armaoğlu, Siyasi Tarih, s. 144.

186 C. Karasu, “Tanzimat Dönemi, Osmanlı Diplomasisine Genel Bir Bakış”, A. Ü., OTAM, sayı: 4, s. 217.

187 Vakur Versay, “Osmanlı Devletinde Tanzimattan Sonra Batı Devletler Hukukunun Benimsenmesi”, Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç, Ankara, 1999, s. 109-110.

188 K. Beydilli, “Kaynarca’dan Yıkılışa”, Osmanlı Devleti Tarihi, c. 1, s. 98.

189 Recep Şahin, Tarih Boyunca Türk İdarelerin Ermeni Politikaları, İstanbul, 1988, s. 157.

190 A. Fuat Türkgeldi, Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye, c. I, yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, 1960, s. 139.

191 Bkz. Boris Mouravieff, Deli Petro’nun Vasiyetnâmesi, çev: Refik Özdek, İstanbul, 1966, s. 58-63.

1774-1789 Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Dış Politikası / Yrd. Doç. Dr. Fikret Sarıcaoğlu [s.545-553]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Onsekizinci yüzyılda aralıklarla süren Osmanlı-Rus savaşlarının hareket noktasını ve Osmanlı Devleti'nin dış politikasının değişmeyen ve öncelikli gündeminini Kırım oluşturmaktadır. 1768'de açılan Rusya seferinin başarısız gelişmeleri ve ardından gelen bozgunun Sadrıâzam Muhsin-zâde Mehmed Paşa'nın karargâhına kadar yaklaşması sonucunda,1 Osmanlı temsilcilerinin 4 gün öncesinden imzaladıkları 12 Cumâdelûlâ 1188/21 Temmuz 1174 tarihli,2 28 esas 2 geçici maddelik Küçük Kaynarca Barış Andlaşması imzalanmıştır.3 Rusya Devleti'ni andlaşma masasına sürükleyen gelişmelerden biri de Çariçe Katerina'nın öldüğü bilinen eski kocası III. Petro olduğu iddiasıyla Batı Sibirya'da ortaya çıkan Pugaçev'in isyanı idi.4 Türkçe, Rusca ve İtalyanca düzenlenmiş olan andlaşmanın5 hemen sonrasında özellikle iki konu hakkında tartışmalar devam etti. Bunlar Kırım hanlığının durumuyla ilgili şartlar ve Ruslar'ın ortodoks tebaanın himayesini üstlendiği şeklinde gerçekte olmayan ve bu ülkenin abartarak kullanmak istediği maddelerdi.6 Rusya'nın yenilenen talepleriye birlikte andlaşmanın bu şekildeki yorumundan kaynaklanan genel bir yanlış anlayışın uzun süre etkisini gösterdiği anlaşılmaktadır.

Küçük Kaynarca Barış Andlaşması Osmanlı müelliflerine göre "bir müddet istirahat olunmaklık", "vakte münâsib sükût eylemek" düşünceleriyle,7 çok daha açık bir ifadeyle "gayri çâre yoğidi"8 denilerek imza edilmiş ve özellikle Kırım'la ilgili kabullenilmeyen maddelerinin uygulanmaması yahut değiştirilmesine, olmazsa sürüncemede bırakılmasına

yönelik geleneğe uygun politikalar izlenmiştir. Andlaşma görüşmelerinin seyrini izleyen ve sonucunu kestiren Sultan I. Abdülhamid ise andlaşmanın yaklaşık bir ay öncesinde savaşın açılmasına sebep olanları bedduâlarla anmaktaydı.9 Bu arada Avusturya'ya "dokuz kazâlık arâzi"10 olarak tarif edilen Boğdan'daki Bukovina bölgesi, sadrıâzamın mühürlediği 7 Rebîülevvel 1189/8 Mayıs 1775 tarihli bir senedle terk olunmuştu. Buradaki sınırlar konusundaki görüşmeler, muhaddid tayinleri ve tahdîdnâmelerin imzalanması 15 Cumâdelûlâ 1195/9 Mayıs 1781'e kadar devam etmişti.11

Küçük Kaynarca kararlarının uygulanmasında Osmanlı Devleti'nin oluşturduğu bu siyaset ve Rusya Çarlığı'nin yeni istekleri farklı yorumların bulunduğu bir çok konunun tekrar görüşülmesine yol açmıştır. Kırım hanlığının yeni statüsü, Özi nehri boğazındaki kalelerin teslimleri, esirler, ticarî imtiyazlar ve özellikle deniz taşımacılığı ile çeşitli yerlerde açılması düşünülen konsolosluklar başlıca görüşme konularıydı.12 Sürdürülen müzakereler Fransız Elçiliği'nin önde olduğu girişimlerin ardından 3 Rebîülevvel 1193/21 Mart 1779'da Aynalıkavak Tenkıhnâmesi'nin imzalanması ile sonuçlandı. Küçük Kaynarca Barış Andlaşması'nın ilavesi olan Aynalıkavak'da iki önemli karar taraflarca kabul edilmişti: Bunlar kısaca, Kırım Hanlığı'nın "istiklâl ve serbestiyyet" üzere olduğu ve dolayısıyla Rusya tarafından buraya taşınan Şâhin Giray'ın hanlığının kabûlü ile hanların "takdîs"inin "cenâb-ı hılâfet-penâhî" olan Osmanlı padişahlarınca yapılacak olmasının daha kesin şekilde tesbiti idi.13 Bu sırada Tatar hanlarına gönderilecek "misâl-i takdîs-iştimâlin" örnek metinleri hazırlanmış ve bunlar görüşmeleri yürüten Rusya ortaelçisine onaylattırılmıştı.14 Rusya ile özellikle Kılburun sınırı konusunda görüşmeler sürdürüldü.15 23 Muharrem 1197/29 Aralık 1782'de süregelen tartışma konularından Eflâk-Boğdân'ın cizye ve benzeri durumunu belirleyen bir sened de Avusturya temsilcisinin katıldığı görüşmeler

sonucunda Rusya elçisine verilmişti.16 Bir çeşit oldu-bittiyle görünüşte bağımsız bir devlet statüsü kazanan Kırım Hanlığı ve buraya getirilen Şâhin Giray'ın durumu17 ile konsolosluk meseleleri yine tartışma konusu olmaya devam etti. Ancak andlaşmayı fesheden taraf olmak için gerekli hazırlıkların bulunmaması dolayısıyla padişahın diliyle "şurût-ı ahidnâmeye muğâyir hareketden ictinâb gerekdir" düşüncesi uygulamaya geçirilmişti.18

Dış politikadaki tavırlar için yararlanılan kanallar aracılığıyla Avusturya, Fransa ve Rusya arasında bir ittifak arayışının gündemde olduğu, Avusturya imparatorunun Paris ve Petersburg seyahatleri ve benzeri gelişmeler İstanbul'da dikkatli bir şekilde izlenmekteydi.19 II. Katerina'nın kurguladığı ve Mohilev buluşmasıyla dile getirdiği "Grek Projesi"nin,20 adının ve içeriğinin daha sonra Prusyalılar tarafından duyurulmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin kaderine yönelik hedefi uzak ve önemi büyük girişimlerden biri başlatılmış oluyordu. Doğu sorununun bir anlamda içinin doldurulması bu yıllarla birlikte ilerliyecektir. Rusya'nın Küçük Kaynarca'ya Osmanlı Devleti'ni zorlamasından itibaren geliştirdiği politika, karşı tarafın ekonomik ve askerî açıdan zâfiyet içinde bulunmasına dayanmakta ve işlemekteydi. Sonuçta Rusya, fiilen kontrol altında bulundurduğu Kırım topraklarını 8 Nisan 1783'de işgal etti ve ilhak kararını Karasu beyannâmesiyle duyurdu.21 Osmanlılar'ın karşı beyannâmesi ise itirazın daha yüksek sesle yapılacağına dâir kelimeler ihtiva etmekteydi.22

Padişahı ve İstanbul halkını asıl sarsıcı gelişmeler bu gelişmenin bir senedle kabul edilmesine dair istekle yaşandı. Konunun götürüldüğü elçilikler savaş ilânından kaçınılmasını tavsiye etmekteydiler.23 Hükümdarın gizlilik içinde gerçekleştirilmesini tekrarladığı meşveretler ve mükâlemeler birbirini izledi.24 Abdülhamid, Aynalıkavak'da 4 saat süren bir görüşmeyi gizli bir yerden dinlemekte, hissettiği "kelâl" üzerine de soluğu Eyüp'de ve Kaşgârî Şeyhi Îsâ Efendi'nin tekkesinde almaktaydı.25

Senedin verilmesine dair son büyük meşveret tamamlandığında Abdülhamid, geriye dönük ağır ifadeler kullanarak bunu kabul etti: "Asr-ı Mustafa Hânî'de bu seferin nakz-ı ahdine sebep olup Dünyâ'dan gidenler azâb-ı kabrden necât bulmasunlar ve rûz-ı cezâda dahi şefâ´atden dûr ve cehennem azâbıyla muhalledü'n-fi'n-nâr olsunlar. Devlet-i Osmâniyye'ye tamâm hıyânet eylediler. Gayri hemen bileyim deyü su'âl eyledim. Bi'l-ittifak karâr[-] ı vech üzre nizâm verilmeden gayri lâ-´ılâc. Hemen Allâhu te´âlâ hazretleri encâm-ı kârı hayr eyleye, âmîn. Bundan müşkîl iş olur mu".26

Padişahın kaleminde ifadesini bulan bu duygular ve "devlete kuvvet ve nizâm, askere râbıta verildikde" bunun telâfi edileceğine dâir düşüncelerle,27 15 Safer 1198/8 Ocak 1784'te Kırım senedi olarak anılan ve Kırım, Kuban ve Taman'daki fiilî durumu Osmanlı Devleti'nin kabul ettiğini belirten üç maddelik tasdîknâme Rusya elçisine teslim edildi.28 Belgenin mübâdelesi öngörülen tarihlerde gerçekleştirildi.29 Reîsülküttâb Süleyman Feyzî'nin dile getirdiği, Kırımlılar'a göç edebilmeleri için "bir ay kadar" mühlet tanınması ve bunun senede yazılması teklifi Rusya elçisi tarafından kabul görmemişti. Bütün bu gelişmeleri izleyen Avusturya ise Bosna'daki sınır ihtilaflarını gündeme getirmişti.30 Kırım'ın Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinden çıkmasının ardından gelen yıllar, Batılı devletler için de Doğu Sorununun başlaması anlamını taşımaktadır.31

Kırım'ın bu şekilde kaybı büyük bir üzüntüyle karşılandı. Bunda müslüman "ahâlî" ile yerleşik bir toprağın terki kadar katliama ulaştığı duyulan uygulamalar ve büyük sıkıntılarla gelişen göçler rol oynamaktaydı. Kırım ve Taman'dan göç eden halk öncelikle imarında Ferah Ali Paşa önemli gayretinin olduğu Soğucak'ta iskan edilmişlerdir.32 Rusya'nın ilhakından sonra Kırımlılar'dan ne kadar nüfusun göç ettiğine dair çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Bu konu üzerinde incelemeleri olan Alan Fisher bir

yazısında bu işgalden yüzyılın sonuna 80.000 Kırımlı'nın bölgeden ayrılmış olabileceğini, diğer bir araştırmasında ise 150.000 ile 170.000 arası bir nüfusun göçtüğü ifade etmektedir.33 Yakın zamanda yapılan ayrıntılı bir çalışmada ise Türkiye'ye geçen müslümanların sayısının dönem itibarıyle 200.000'e yakın olduğu sonucuna ulaşılmıştır.34

Göç eden Kırımlılar'ın miktarının oldukça yüksek bulunduğunu gösteren son iki rakam pâyitahttaki halkın yüksek sesle memnuniyetsizliklerini belirtmelerinin anlaşılır sebebiydi. "Ehven-i şerrin" tercih olunduğunun belirtilerek sefer hazırlıklarının tamamlanmasına hızla yönelindiği duyurulması,35 bu istenmeyen durum için padişah gibi Sadrıâzam Halil Hamîd Paşa'yı da bir nebze rahatlacak formülün gündeme getirilişi olarak yorumlanabilir. Bundan sonra Kırım'la ilgili önemli gelişme Şâhin Giray'ın ustalıkla yapılan manevralarla Osmanlı topraklarına getirtilmesi ve idâmı oldu. Abdülhamid Kırım'ın kaybından birinci derecede sorumlu tuttuğu Şâhin Giray'ın ilticâ isteğinin kabul edilerek "şimdilik" kaydıyla güler yüzle davranılmasını, oyalanmasına meydan verilmeden bir an önce hareket ettirilmesini ve nihayet Rodos'a ulaştırıldığında idâmının geciktirilmemesini yazmaktaydı. Padişah için bu gelişme Kırım'ın yeniden fethi için hayırlı bir işâret olacaktı. 1787 Ağustos ayının ikinci haftası başlarında gerçekleştirilen bu emirden sonra sultan, onun muhallefâtının Darbhâne'ye teslimine, devletin şânına "halel" getireceği fikriyle karşı çıkmıştı.36

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Küçük Kaynarca, Aynalıkavak ve ticaret andlaşmalarının uygulumasıyla ilgili olarak zaman zaman kesilen mükâleme trafiği, esaslı bir ilerleme olmadan sürmekteydi. Sefer ilânının hemen öncesindeki son görüşmeler on bir maddelik bir

gündeme sahipti. Bunlar Rusya'ya Osmanlı Devleti'nin "dostluğu derkâr mıdır" şeklinde özetlenebilecek soruları, Özi tuzu, Kuban ve

civarında meydana gelen sınır ihlâlleri, masdâriyye, rüsûm-ı mîzân, duhân ve benzeri vergiler, Eflâk ve Boğdan voyvodalarının tayinleri, İstanbul'dan Karadeniz'e açılacak gemilerin durumu, Cezâyirliler'in elindeki Rus gemisi, Varna konsolosluğu, Tiflis hanlığı ve Gürcü esirler başlıklarından oluşmaktaydı.37 Mükâlemeler ve sonrasında meşveretler değişik yerlerde tekrarlanmaktaydı.

İngiltere ve Prusya elçileriyle görüşmelerde bulunan, Rusya'ya harp ilânı için hazırlık ve destek arayışlarını sürdüren ve padişahın da buna teşvik ettiği Sadrıâzam Yusuf Paşa için seferin açılması kaçınılmaz hale geldiği anlaşılmaktadır. Nihayet alınan fetvâ sonrasında,38 çarşı ve pazarda "sefer olacak imiş sadâları" duyulmuş ve 2 Zilkade 1201/16 Ağustos 1787 tarihli Bâb-ı Âsafî'deki meşverete çağırılan Rusya elçisine bu karar, görünüşte yapılan kısa bir görüşme ardından bildirilmişti.39 Avusturya'nın Rusya ile ittifakı bilinmekte ve bu devlet yanında savaş ilân edebileceği gazete çevirilerinin yakın takibiyle beklenmekteydi.40 Ancak şaşırtıcı olan Avusturya elçisinin bu kararı, sefer tuğlarının Bâb-ı Âsafî'ye dikildiği 2 Cumâdelûlâ 1202/9 Şubat 1788 gününde, beklenenden çok daha erken bir tarihte bildirmiş olmasıydı. Her iki devletin süregelen tavırlarıyla ilgili olarak Osmanlı Devleti'nin düşünceleri padişahın özellikle neşrini istediği beyannâme ile duyurulmuştu.41

Küçük Kaynarca Barış andlaşmasının üçüncü maddesiyle Kırımlılar'ın "umûr-ı dîniyye ve mezhebiyyeleri"nin "halîfetü'l-muvahhidîn" olan padişaha bırakılması,42 Osmanlı Devleti'nin gelecekte izleyeceği dış politikanın izlerini taşımaktadır. Bu yeni politika halifeliğin bir siyasî otorite olarak görülmesi ve kullanılmaya başlanması olarak özetlenebilir. Aynı andlaşmada sözü edilen Kırımlılar'ın "serbestiyyet" içinde hareket edeceklerine dâir sözler özgürlük anlamına gelmekle birlikte,43 Osmanlılar

gibi genelde Kırımlılar'ın da benimsemedikleri bir siyasî gelişmenin ilk adımını oluşturuyordu.

Abdülhamid dönemi halifeliğin bu yönde kullanıma kavuşmasının ilk kıvılcımlarına sahne olmakla birlikte, mutlak anlamda halifeliğin ön plâna çıkarılmasından veya II. Abdülhamid devrinde izlendiği öne sürüldüğü gibi İslâm birliği düşüncelerinden farklıdır. Birinci Abdülhamid'in kişiliğinde ilk kez yapılan bu girişimler Rusya ile sürdürülen savaşlar dolayısıyla bir dayanışma arayışı olarak gerçekleşmiştir. Bu bakımdan dindaşlarını arayan/hatırlayan halifeden daha çok maddî destek, harbe katılma ve dua bekleyen bir padişah söz konusudur. Devletin diğer müslüman topluluklarla ilk kez temasa geçmesi, Abdülhamid'in şahsiyetine bağlı olarak sürdürdüğü ısrarlı yardımlaşma arayışlarının sonucu olarak görünmektedir. Aynalıkavak tenkıhnâmesiyle daha kesin şekilde ona verilen "takdîs-i şer´î" hakkı,44 yalnızca Kırım'ın geri alınması için bir araç olabileceği değerlendirmesiyle ilgi görmüştür.

Fas Hâkimi ile elçiler teâti edilerek geliştirilen münasebetler bu anlayışı yansıtmaktadır. Önceki yıllarda İstanbul'a gelişleri pek farkedilmeyen Fas Hâkimi Sîdî Muhammed (Osmanlı belgelerinde Mehmed bin Abdullâh)'ın elçilerine,45 ilgi gösterilmeye başlanması kesinlik kazanan sefer düşüncesiyle ve girilen mâlî krizle birlikte gelişmiştir. İlk gelen elçilik heyetinin nâmesinde padişahın adı "hılâfet", "hâdimü'l-haremeyni'ş-şerîfeyn" ve hatta "es-Seyyid" kelimeleriyle birlikte anılmaktaydı. Fas'a giden elçi Seyyid İsmail mâlî taleplerin önde olduğu ancak pek başarılı sonuçlanmayan görüşmeler yaptı.46 Elçiler aracılığıyla özde ulaştırılan mesajlar, Rusya'ya harb ilânında Faslılar'ın yapabilecekleri yardımlar ile onların Cezâyir ve Tunuslular'la olan meselelerinde Osmanlılar'ı müdâhil görme isteklerini ihtiva etmekteydi. Seyyid İsmail'in ziyaretine karşılık olan İstanbul'a gelen Ebü'l-Kâsım ez-Zeyyânî (Abdülkâsım Zeyânî) 28

Şevvâl 1200/24 Ağustos 1786'da kabul edildiğinde yakın bir ilgiyle karşılandı.47 Elçi halîfe olarak büyük bir hürmetle dizlerini öptüğü Abdülhamid'in her yerde hissedilen otoritesinden ve kabülde gördüğü ihtişamdan etkilendiğini seyahatnâmesinde yazmaktadır.48 Ebü'l-Kâsım daha sonra, 1792'den itibâren Osmanlı ülkelerinde seyahate başladığında bir misyonu yoktu ve bu gezilerini anlattığı eserinde onu şaşırtan birçok olay yer alırken Osmanlılar'ın dînî çoğulculuğuna, otoritelerin pragmatik tavırlarına, diplomasi ve esneklik ile kendi zaaflarını giderdiklerine dâir yorum ve bilgiler yer almaktaydı.49

Dönem içinde Fas'a giden ikinci Osmanlı elçisi Ahmed Azmî hem güherçile hem borç para temini için görüşmeler yapmakla görevli idi. Onun takrîrine göre Fas hâkimi, Cezayirliler'le olan meselelerini çözebilirlerse, "cihâd" için para yardımında bulunmayı taahhüd ediyordu.50 Padişah "cihâda himmet ve imdâd eylemek gerekir" sözleriyle nakdî yardım için talebini tekrarlarken, Cezâyirliler'le olan meselelerinde taraflara "nasîhat" olunmasını kaleme alıyordu.51 Ahmed Azmî'nin İstanbul'a dönüşünde bir İspanyol gemisiyle birlikte geldikleri yeni Fas elçisi beklenen yardımı taşıyordu ve 29 Receb 1202/5 Mayıs 1788'de yine yakın bir ilgiyle padişah tarafından kabul edildi.52 Fas elçilerinin bir görevi Malta'daki müslüman esirler için fidye parası getirerek onlarla andlaşma yapılabilmesi için İstanbul'a bu meblağı bırakmaktı.53 Vekayi´nüvîs Vâsıf'ın İspanya elçiliğinde öncekiler gibi Cebelitârık Boğazı'ndan Rus gemilerinin geçirilmemesini temine yönelik bir görevi bulunmaktaydı.54

Faslılar kadar Avrupalılar'ın da sürekli şikayetine konu olan Cezayirliler'in gazî olduğuna dâir kabullerin padişah tarafından da paylaşıldığı anlaşılmaktadır.55 Bazı Avusturya tüccarına âit gemileri elinde bulunduran Cezayirliler'e karşı hareket geçmesi için tekrarlanan talepler üzerine Osmanlı Devleti, bu ülke ile andlaşmaları halinde mühimmatın

karşılanacağı sözünü vermiş ve bir “barış” sağlanmıştı.[56] Cezâyir, Tunus ve Trablus ocaklarının Avusturya tüccar gemilerine saldırmayacaklarına dâir Avusturya’ya verilen mühürlü ve imzalı sened 9 Ramazan 1197/8 Ağustos 1783 tarihlidir.[57] Amerika Birleşik Devletleri de Fas, Cezayir, Tunus ve Trablus ile korsanlığa karşı andlaşma yapabilmek için muhtelif girişimlerde bulunmuş, Fas Sultanı ile 28 Haziran 1786’da bir andlaşma imzalayabilmelerine rağmen, diğer adı geçen ocaklarla bir barış yapılması bu dönemde mümkün olamamıştı.[58] Seferin açılmasıyla birlikte Cezâyir-i garb’dan beş, Tunus ve Trablus ocaklarından üçer geminin donanımlı olarak “farîza-i cihâd” için donanmaya katılması ve söz konusu ocakların Akdeniz’de karşılaşılacak Rus ve Avusturya tüccar gemilerine karşı “Tiriyeste ve Alkorenya sularında korsanlığa çıkmaları” beklenmekteydi.[59]

Küçük Kaynarca Andlaşması’nın ardından gelen yıllardaki Hindistan’ın güneydoğusundan gelen elçilik heyetleri dikkat çekmektedir. Bengal’deki Melibar Hâkimi Ali Raca’nın elçisi aracılığıyla ve daha sonra Hâkime Bibî Sultan’ın tahrîrâtla İngilizler’e karşı yardım isteklerini ihtiva eden mesajları, uzak mesafe görüldüğünden üstüne düşülmemiş ve Bağdâd-Basra valisine havale olunmuştu.[60] Hindistan hakkında daha sonra sadrıâzam olan Yağlıkçı-zâde Mehmed Emîn’in 1749’da İstanbul’a dönerek kaleme aldığı notların bilinen tek nüshasındaki istinsah tarihinin, 19 Rebîülevvel 1199/30 Ocak 1785 olması[61] söz konusu yıllarda bölgeye ilginin bir işareti olarak değerlendirilebilir.

Deken/Maysor Sultanı Feth Ali Tipu’nun elçilerinin İstanbul’a gelişi Rusya seferinin açılmasının hemen öncesindedir. Elçiler Seyyid Ali Gulâm, Şah Nurullâh ve Lutf Ali, 29 Zilkade 1200/23 Eylül 1786’da Üsküdar’a varmalarından itibaren büyük bir merakla karşılanmış ve izlenmişti.[62] Basra’nın kendilerine kiralanması olarak özetlenebilecek bir takım talepleri olan ve beraberlerinde getirdikleri askerlerin ateşli silahlarla

yaptıkları gösterileri tebdîl-i kıyâfetle padişahın da izlediği63 elçinin, halkın ağzındaki sözlere göre esas olarak üzerinde durduğu mesele, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile niçin baş edemediği ve "ta´lîm-i ceng"e dâir tekliflerdi.64 Devlet idârecileri ise Hind elçilerinin uzak mesafeden gelmelerine rağmen yanlarında "ba´zı sanâyı'-i harbiyye i´mâline kâdir adamlar" getirmeleri "zımnen" kuvvetlerini îmâ etmek olarak yorumlamış ve padişahın da isteği ile "şân-ı Devlet-i Aliyye'yi izhâr içün" Kâğıdhâne'de elçilere verilecek zıyâfetle birlikte belli başlı bütün askerî personelin bulunup "hüner"lerini sergileyeceği bir gösteri/tatbîkat plânlanmıştı.65 Elçinin getirdiği ve kendisine sunulan nâmenin Türkçe çevirisinde padişah "halîfe-i rû-yı zemîn" olarak anılmaktaydı.66 Bölgenin ve daha geniş olarak Güney-doğu Asya'daki müslüman ülkelerin yenileşme girişimlerinde Osmanlı hükümdarının model alınması gerektiğine dâir atıfların, Cava saray çevresinde dile getirilen padişahların saygınlığına ve takdirine yönelik göndermelerin I. Abdülhamid'den itibaren mevcut olması,67 konjonktürel bakımdan öze yönelik tehditlerin arttığı ve buna karşı mücadelelerin hızlandığı bir dönemin dayanışma ve çözüm arayışlarını gösterirken hem hilâfet merkezi İstanbul'un bakışını hem de onu izleyen ülkelerin konumunu ortaya koymaktadır.

Hicaz bölgesinde Mehmed b. Abdülvehhâb'ın 1191/1777'den itibâren başlayan hareketleri karşısında padişah bunun "bir hoşca tahkOk" edilmesini Cidde valisinden beklemekteydi.68 Mekke Emîri Şerîf Surûr bin Mesâit'in buna karşılık olarak aldığı tedbirler, 9 Safer 1195/4 Şubat 1781'de İstanbul'da öğrenilmiş olan Medîne'yi kontrol altına alma harekâtı ve genel olarak onun hac yolunu emniyete kavuşturma girişimleri desteklemekteydi.69 Birinci Abdülhamid'in tahta çıkışın bildirmek için Maskat ve Umman Hâkimi'ne yazılan nâme gönderilmemişti. İran'la savaş dolayısıyla temasa geçilen Hâkim İmam Ahmed bin Said padişah olan

“halîfe-i ehl-i îmân”ın “cihâd” dâvetine katılacağını bildiriyor, Basra’nın tekrar fethinden şüphe etmediklerini yazıyordu. İran’la savaşın sona ermesinden yaklaşık iki yıl sonra Umman Hâkimi’ne yazılan nâme-i humâyûnun gönderilmesinden vaz geçilmiş karşıtlılık gözönüne alınarak sadrıâzamın mektûb-ı âlîsi yola çıkarılmıştı.70

Padişahın muhtemel savaş karşısında Kafkasya’daki müslüman topluluklardan doğrudan yardım istenmesine dâir düşünceleri Küçük Kaynarca andlaşmasının hemen sonrasındadır. Buhara hanına, hanlık berâtıyla birlikte birtakım kitaplar, asker ve mühimmât gönderilerek, Avusturya’nın Rusya yanında harbe girmesi durumunda onun da “hücûma” geçip geçmeyeceğinin öğrenilmesini, Rusya’dan habersiz yapılacak bu “gece gündüz” görüşülmesini Abdülhamid kaleme alıyordu. 1195/1780-1781 tarihli bu plânlar,71 30 Mayıs 1780’de II. Katerina ve II. Jozef’in Mohilev’deki buluşmalarıyla ortaya çıkan ve yaz aylarında teyidi alınan Grek Projesi’nin72 karşılığı olarak düşünülebilir.

Rusya tarafından elde edilen Tiflis Beyi’nden sonra diğer hanların aynı nüfûz altına girmemeleri ve Osmanlı Devleti’yle müşterek hareket etmelerinin sağlanmasına yönelik bir politikanın ilk kez etraflı olarak uygulamaya geçildiği anlaşılmaktadır. Karar verildiğinde öncelikle Buhara Hanı’na berât ve hediyyeler gönderildi, hanın temsilcilerine hac izni harcırâhlarıyla birlikte temin edildi.73 Padişah harbin ilânını izleyen günlerde gizli nâmelerle Buhara Hanı’ndan “yetmiş seksen bin” askerle sefere katılmasının istenmesini sadrıâzama teklif etmekteydi.74 Alemdâr Mehmed Ağa’nın 1787’de Buhara’ya elçi olarak gönderilişi de bu desteği temine yönelikti. Kâbil’e kadar giden Mehmed Ağa 1791’de döndüğünde Abdülhamid’i bulamamakla birlikte,75 Osmanlı Devleti’nin Kaynarca’dan sonra karşı karşıya kaldığı meseleleri bu coğrafya da ilk kez duyurmuş ve resmî olarak münasebete girişmişti. Azerbaycan ve Kafkas hanlarının

Osmanlı Devleti ile birlikte harbe iştirak etmelerinin temini için geliştirilen çalışmalar "ittihâd-ı İslâm"76 kelimesini/siyasetini de ortaya çıkartmış bulunuyordu.

Tiflis hâkiminin Rusya'nın yanında yer almasını İstanbul'dan öncesi ve sonrasıyla yakından izlenmekte,77 bu ülkenin hanları kendi yanına çekmek için yaptığı girişimler dolayısıyla işbirliğinin daha geniş çerçevede ele alınması padişah tarafından "Dağıstân tarafını ve Lezgi kavmini ve hânân-ı İslâm taraflarını (kola, kavle) almak iktizâsınca elzemdir" şeklindeki sözlerle dile getirilmekteydi.78 Bu düşüncelerle 1 Receb 1199/10 Mayıs 1785'de gelen Dağıstan elçisi Tây Ahmed Han'a, 20 Safer 1200/23 Aralık 1785'de gelen Âzerbaycân Hanı'nın elçisine, tuğ, hediye ve tâyinatlarla özel ilgi gösterilmekte ve diğer hanlara da teşrîfât, atıyye ve emr-i âlişânlar çıkarılmaktaydı.79 Rusya seferi kararlaştırılıp ilân edilmeden önce "Buhâra tarafına" gizlice nâmelerin gönderilmesi vaktinin geldiği Abdülhamid tarafından tekrar hatırlatılmaktaydı.80 Bölgedeki kavimlerin kalplerinin kazanılması, "mutayyeb olduğu vechile" cevaplar verilmesi, Çıldır valisi Süleyman Paşa aracılığıyla Avâr hâkimi, Şuşi ve Karabağ hânı ile Derbend hakiminden aralarındaki geçimsizlikleri kaldırarak Tiflis üzerine yürümelerinin istenmesi padişahın görüşleri arasındadır.81 Sefer sırasında buradaki hanlıklara nâmeler gönderilmeye devam edilmiş, evâil-i Cumâdelûlâ 1202/8-17 Şubat 1788 tarihinde bu şekilde temasa geçilen hanların sayısı on dokuzu bulmuştu.82

Öte yandan Bağdad, Basra gibi körfez bölgesinde olduğu gibi Kafkaslar'da da Osmanlı Devleti ile İran arasında nüfûz çatışmasına yönelik gelişmeler bulunmaktaydı.83 Sünbül-zâde Vehbî'nin84 İran elçiliğinden sonra münasebetler rutin olarak sürdürüldü. İran'ın Basra'yı işgâli üzerine harp ilân edilerek İran seraskerliğine önce Bağdâd valisi Abdullâh Paşa getirilmişti. Ancak Bağdad'da sağlanamayan otorite

dolayısıyla Basra'nın işgalden kurtarılmasına yönelik doğrudan bir harekâta girişilemedi. Zend Kerîm Han ile II. Katerine arasında Osmanlı Devleti'ne yönelik andlaşma, İran hâkiminin 13 Safer 1193/2 Mart 1779'daki ölümüyle uygulanamadığı gibi Basra da tekrar Osmanlı idaresine katılmış ve savaş durumu sona ermişti.85 İran'ın Bağdad ve Basra'ya, bir yönüyle de hac güzergâhına yönelik şikayet yollu talepleri dönem boyunca sürmüştür.86

Ferâh Ali Paşa'nın 1781'de Soğucak muhafızı tayin edilmesiyle birlikte başlayan diğer bir gelişme başta Çerkezler olmak üzere buradaki bazı grupların müslüman olmalarıdır. Osmanlı Devleti'nin Kırım'ın üzerindeki Rusya baskısını hissetmesi dolayısıyla önem verdiği bir faaliyet olarak göze çarpan bu durum demografik yapının değişimine de yol açmıştır. Bir takım imar ve inşâ faaliyetleri ile buralardaki toplulukların güvenini kazanan Ali Paşa, Sadrıâzam Halil Hamîd Paşa gibi padişahın da takdirle izlediği bir isimdir.87 Aynı bölgede İmâm Mansûr'un ortaya çıkışı padişahın "helecân" duyduğu bir başka gelişmedir. Onun hakkında İstanbul'a ulaşan müteferrik bilgiler karşısında Abdülhamid "fi'l-hakîka bir mübârek zât mıdır" şeklinde sorular kaleme almıştı.88 Padişahın asıl merakı onun bir hadîs-i şerîfde adı geçen Mansûr olup olmadığıydı ve bunu şeyhülislâm, meşâyih ve başkalarının araştırmalarını istemişti.89 Aliyyü'l-kâri gibi hadis kitaplarına bakılarak verilen cevap, adı geçen Mansûr'un bu olmadığı şeklindedir.90

İmam Mansûr'un Ruslar karşısında zaferler kazandığına dair İstanbul'a gelen haberler padişah kadar halk tarafından da memnuniyetle takip edilmekteydi.91 Onun hakkında sağlam bilgiler elde etmek amacıyla başta Soğucak Başbuğluğu aracılığıyla olmak üzere bazı girişimler gerçekleştirildi ve İstanbul'a öncesi ve sonrasıyla birbirine mutâbık olmayan değişik tahrîr, takrîr, beyânnâme ve mektûblar ulaştı.92 Mansûr'un gelen arapça mektubunun,93 1 Şaban 1199/9 Haziran 1785 tarihli

çevirisinde kısaca, asıl isminin Hacı Osman olduğu, din adına “kâfirler”le çarpıştığı yazılıydı.94 İmam Mansûr hareketine İstanbul’un Rusya ile olan barışın tehlikeye gireceği ve Çerkezler’i Osmanlı Devleti’nin itaatinden alıkoyacağı düşünceleriyle olumlu yaklaşmadığına dair tekrarlanan ifadeler Abdülhamid’in bu bölgede arzuladığı işbirliği girişimleriyle uyuşmamaktadır.

Dış ülkelerdeki gelişmelerin öğrenilmesinde Osmanlı Devleti’nin haber kaynaklarının Avrupa devletlerine göre oldukça yetersiz olduğu bilinmektedir. Dâimî elçilikler kurulmadan önceki dönemlere âit başlıca dış istihbarat kanalları arasında, sınırlardaki beylerbeyilerin, Eflâk-Boğdan voyvodalarının tahrîrleri, İstanbul’daki yabancı elçiliklerin takrîrleri, esirlerden alınan bilgiler ile komşu ülkelerin “derûnuna” gönderilen casusların mektubları bulunmaktadır. Sefâretle gidip gelen devlet adamlarının takrîrleri de aynı amaçlara yönelikti. Bu dönemde bunlara Batı’daki gazetelerden yapılan çevirilerle ortaya çıkan “gazete evrâkı hulâsaları” ilave olunmuştu.

Dış ülkelerde Osmanlı Devleti’nin ilgilendiren en önemli olumsuz gelişme, Avusturya İmparatoru II. Joseph ile Rusya çariçesi II. Katerina’nın Mohilev’de buluşmalarıyla ortaya çıkan “Grek Projesi” idi. Devlet ileri gelenlerini rahatsız eden bu buluşma etrafa yayılan plânlar öncelikle Prusya kanalıyla öğrenilmekteydi.95 Dış gelişmelerden özellikle Rusya-Avusturya ittifakının kazandığı boyuttan haberli olan Osmanlı Devleti için de işbirliği yapılacak ülkeler arayışı da kaçınılmaz oldu.96 İspanya elçisi Bouligny’nin görünüşte İspanyol esirleri satın almak için geldiği İstanbul’daki gizlediği ancak bilinen görevi, Osmanlı Devleti ile bir dostluk andlaşması yapmaya çalışırken Cezayirliler’i de bağlayacak bir ferman için de uğraşmaktı. Bu kabul edilmediğinden görüşmeler kesilmiş, harbin ilânında durum değiştiğinden Osmanlı Devleti onların İspanya ile barış

yapmaları için bir ferman çıkartmaya razı olmuştu.97 Uzun görüşmeler sonucunda 7 Şevvâl 1196/14 Eylül 1782'de Sadrıâzam Yeğen Mehmed Paşa ile İspanya elçisinin imzaladıkları tarafsızlık ve ticâret ahidnâmeleri bu ülke ile yapılan ilk andlaşmalardı.98 Müzakereler sırasında reîsülküttâb Cebelitârık/Sebte Boğazı'nın muhtemel bir düşman donanmasına kapatılmasını teklif etmekle birlikte bu kabul görmemişti. Beş maddelik tarafsızlık andlaşmasına göre Osmanlı Devleti Fas ve Yemen dışındaki İslâm ülkelerinden biriyle İspanya'nın muharebesi durumunda açık veya gizli olarak yardımda bulunmayacak, İspanya aynı tutumu Fransa ve Sicilyateyn haricindeki devletler için sergileyecekti. Diğer maddeler Garb Ocakları'yla ilişkiler, Malta ve Ceneviz korsanlarının Osmanlı sularından uzaklaştırılması ve esirlerin değişimine dâirdi. Andlaşma ertesinde İspanya bütün İslâm esîrlerini padişaha hediye ettiğini, kara barutu talebinin gizli tutulmasını elçisi aracılığıyla bildirmişti.99 Bu ülkeden gelen barut ise "yanmadığı ve işe yaramadığı görüldüğünden" satın alınmamıştı.100 Asıl İspanya'nın üzerinde durduğu Cezayir beylerbeyisi üzerinde İstanbul'un nüfûzunu kullanmasına ve Cezayirliler'le harblerinin bitirilmesine dâir girişimleri pratikte bir sonuç sağlamadı. Cezayir dayısı Mehmed Paşa, İstanbul'dan gelen bu konudaki bütün istekleri çeşitli mazeretlerle geri çevirmiş, Cezayir limanlarını bombalamasına rağmen geri çekilmek zorunda bırakılan İspanya, doğrudan beylerbeyi ile temasa geçmiş ve ancak 16 Haziran 1785'de bir barış andlaşması imzalayabilmişti.101

Prusya Devleti Avusturya ve Rusya'ya karşı korumanın en güvenli yolu olarak ittifaka girişilmesinin lâyiha ile teklif edildiği bir konumda idi.102 Abdülhamid bu düşünceyi "Prusya yeni kraldır, nihânî celb tarîkıne teşebbüs olunsa bir nef´ olur mu" sözüyle desteklemekte, "dostâne mu ´âmele" edilmesini hatırlatmakta ve Cezâyirli Hasan Paşa'nın Dîvânhâne'sinde gerçekleşen görüşmeleri ayrı bir odadan izlemekteydi.103

Padişahın ilk beklentilerinden biri “Hotin ve sâ’ir hudûd taraflarına zahîreye imdâd eder” şeklinde olan Prusya ile ittifak görüşmeleri uzun süre devam etti ve onun vefatından sonra 31 Ocak 1790’da imzalanabildi.104

Diğer bir ittifak girişimi İsveç Devleti ile başlatıldı. Padişah bu düşünceyi “tarafımıza celb olmakda nef´-i azîm” şeklinde yorumlarken, elçileriyle yapılan müzakerelerde İsveç’in buna katılmak için ileri sürdüğü para yardımı şartı hakkında da yazılar kaleme aldı. Toplam 25.000 kese akçe olmak üzere her yıl için 8.000 kese akçe üzerinden açılan görüşmeleri izleyen Abdülhamid 19 Cumâdelâhıre 1203/17 Mart 1789’da “şimdilik benim cevâbım bin kese mevcûd… bu sene iki bin verelim… ba´de’l-musâlaha be-her sene sekiz bin kese isteyecek midir” sorusunu kaymakam paşaya yöneltmekteydi.

Yine padişah “iki kat sefer olmasa”, “sekiz bin değil bir sekiz bin dahi mümkün” olduğunu belirtiyordu.105 Padişah bu konuda en son, 26 Cumâdelâhıre 1203/24 Mart 1789 tarihli ve vefâtından 14 gün öncesine âit hatt-ı humâyûnunda, İsveç’in 25.000 kese akçeden aşağı inmemesi ve bunun sadrıâzama yazılacağı beyanları karşısında 2.000 kesenin verilip verilmediği sorusunu “Allâh Kerîm’dir” cümlesiyle bitirmekteydi. İsveç’le ittifâk andlaşması, 20.000 kese akçe üzerinden ve her yıl 2.000 kese akçe şartıyla 18 Şevvâl 1203/12 Temmuz 1789’da imzalandığında tahtda III. Selim bulunmaktaydı.

Öte yandan 16 Ağustos 1787’de ilân edilen savaşın hemen akabinde Prusya’nın öncülük ettiği barışı temine yönelik çalışmalar gündeme geldi. Prusya bu mesâisini bir süre, kralın sonradan haberdar edildiği Başbakan Hertzberg’in fantazilerle dolu bir plânını uygulama imkânı arayarak geçirdi.106 Daha sonra Prusya’nın bu yöndeki adımları Osmanlı Devleti’nin kendilerinin ve İngiltere’nin haberi olmadan Rusya ile barışa yanaşılmayacağını taahhüd edecek bir sened alınmasına yönelik oldu.

Fransa, İngiltere ve İspanya'nın aynı yöndeki teklifleri üzerine aracılık için tercih edilecek ülkenin belirlenmesine amacıyla meşveret de yapılmaktaydı. Prusya ile yapılan uzun görüşmeler, aracılığın mecbûrî veya ihtiyârî şekillerinden ikincisine doğru bir karara dönüşmesi beklenirken, en son 16 Şubat 1203'de bu ülke elçisinin orduya gelebileceğini ihtivâ eden bir dâvet mektubuyla sonuçlandı.107 İngiltere de elçileri Ainslie'nin başarılı temaslarına güvenerek ve onun ifadeleri doğrultusunda sultanın aracılık için İngiltere'yi kabüle hazır hale geldiğine inanmaktaydı.108

Padişahın cephesinden barışı temine yönelik gelişmeler daha temkinli ve olumsuz bir beklentiyle izlenmektedir. Kendisi 29 Muharrem 1202/10 Kasım 1787'de Rusya ile "bir fâsid barış"un söz konusu olabileceğinden dolayı endişede idi.109 Fransızlar'ın Avusturya'dan haberli olarak Eflâk voyvodasıyla yaptıkları "tavassut"a dâir görüşmelerin "gâyet mektûm" tutulmasını 13 Zilkade 1202/15 Ağustos 1788'de hatırlatmaktaydı.110 II. Joseph'in ilk kez 7 Kasım 1788'de dile getirdiği barış arayışlarına katılmanın gerekliliği hakkındaki düşünceleri dolayısıyla111 ve ortaya çıkan gelişmelerle daha çok muhtemel görünen bu ülke ile barış yapılması Abdülhamid'in gönülsüz olarak istediği bir durumdur. 22 Rebîülevvel 1203/21 Aralık 1788 tarihli bir hatt-ı humâyûnunda bu devletin gözünün Bosna'da olduğunu "üç kıt´a kal´am gitdi. Halâsları dahi kat´î matlûbumdur" cümlesiyle birlikte tekrar hatırlatırken, "Nemçelüye seferi biz etmedik kendisi etdi. Şân-ı Devlet-i Aliyye'ye barış ister ise düşman bir kalur idi" şeklinde düşünmekteydi.112 Bir başka beyaz üzerine hatt-ı humâyûn onun barış hakkındaki son görüşlerini ihtiva etmektedir. Askerin sefer mevsimi dolayısıyla hareket içinde olduğu bir sırada getirilen tekliflerin bir "hîle"yi, askere "fütûr" vermeyi, nihayet zaman kazanmayı amaçlıyor ise devletin buna "i´timâd" etmeyeceğini, Rusya ile de "bu hâl

üzre” barış yapılamıyacağını belirten Abdülhamid, görüşmeler için açık kapı bırakılan Avusturya’yı büyük bir kızgınlıkla anmaktaydı.113

III. Selim’in 7 Nisan 1789’daki cülûsundan sonra canlandırılan savaşla birlikte bu konudaki görüşmeler sürdü. Prusya ile yapılan ittifakın bir sonucu olarak Yergöğü mütarekesinden sonra baskı altında tutulan Avusturya ile eski statükonun korunmasını karara bağlayan barış andlaşması 4 Ağustos 1791’de Ziştovi’de imzalandı. Rusya ile 9 Ocak 1792’de kararlaştırılan Yaş Barış Andlaşması çok daha olumsuz şartları taşımaktaydı.114

1 Andlaşma öncesindeki askerî gelişmeler hakkında cephedeki bir müellifin notları için bk. Mahmûd Sâbit, Tarih-i Silistire, Süleymâniye Ktb., Reşîd Efendi Kısmı, nr. 625, vr. 21a vd.

2 Küçük Kaynarca Barış Andlaşmasının imza tarihi hakkındaki çelişkili bilgilerin üzerinde durulduğunda bazı Osmanlı müelliflerinin andlaşmanın imzalanışını bundan 4 gün öncesi tarihiyle gösterdikleri ortaya çıkmaktadır. Sefer vekayi´nüvîsi Sâdullâh Enverî, 8 Cumâdelûlâ 1188/17 Temmuz 1774 gününü belirtirken (Târîh, I, haz. M. Saffet Çalışkan, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, 2000, vr. 505a) çağdaşı veya daha sonraki bazı Osmanlı tarihcileri bu tarihi nakletmişlerdir (Mesela, Ferâizî-zâde Mehmed Saîd, Tarih-i Gülşen-i Ma´ârif, neşr. Mehmed Esad, II, İstanbul 1252, s. 1682). Vak´anüvîs gibi seferde bulunan Mahmûd Sâbit, bir kısım Osmanlı tarihcileri gibi 21 Temmuz’a karşılık gelen 12 Cumâdelûlâ tarihini belirtmektedir (Tarih-i Silistire, Süleymâniye Ktb., Reşîd Efendi Kısmı, nr. 625, vr. 45a). Nâme Defterleri’ndeki 14 Cumâdelûlâ 1188/21 Temmuz 1774 tarihi muâhedât mecmûasına da kaynaklık etmişti (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Nâme Defterleri, nr. IX, s. 23; Mecmû´a-i mu

´âhedât, III, İstanbul 1297, 254) Joseph von Hammer konuya açıklık getirir şekilde, 17 Temmuz'da andlaşmanın sağlandığını ancak Rusya'nın aynı günlü Prut ahidnâmesine karşılık olması için imzalı nüshayı dört gün geciktirerek 21 Temmuz'da gönderdiğini ifade etmektedir (Histoire de l'Empire Ottoman, çev. J. -J. Hellert, XVI, Paris 1839, 392.). Aynı bilgiler J. W. Zinkeisen tarafından teyid edilmektedir (Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, VI, Gotha 1863, 959). Andlaşmanın Mecmû´a-i mu ´âhedât'daki tarihiyle birlikte çeviriyazısı için bk. Bk. Nihat Erim, Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri, I, Ankara 1953, 115-137).

3 Cemal Tukin, "Küçük Kaynarca", İA, VI, 1064-1071.

4 Isabel de Madariaga, Çariçe Katerina Çağının Sınırlarını Zorlayan Kadın, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1997, s. 38.

5 R. H. Davison, "Küçük Kaynarca Antlaşmasının Yeniden Tenkidi" (çev. E. Aköğretmen), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı 10-11 (1981), s. 350; Andlaşmanın değişim için bk. N. Itzkowitz-M. Mote, Mubadele An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors, Chicago-London 1970. Davison İstanbul'da, üç resmî dildeki ahidnâmenin hiç birinin orijinaline rastlanmadığını ifade eder (s. 351).

6 Davison, a.g.m., s. 345-350. Yazara göre himaye ile ilgili yanlış yorumların kaynağı Hammer'dir ve bunda onu bilgilendiren Avusturya elçisi F. Thugut'la olan dostluklarının rolü vardır (s. 362-363).

7 Za´îm-zâde Mehmed Sâdık, Vak´a-i Hamîdiyye, İstanbul 1289, s. 8, 10.

8 Ahmed Resmî, Hulâsatü'l-i´tibâr, Dersaâdet 1286, s. 79.

9 "… sebeb-i nakz-i ahd olanlardan dâr-ı irtihâl-i âhıret edenleri azâb-ı elîmden ayırmayup, hayâtda dahi var ise bir ân bir sâ´at râhat müyesser eylemeyüp… 2 Rebîülâhır 1188"/12 Haziran 1774 (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 7029/40-41).

10 Ferâizî-zâde Mehmed Saîd, Târîh-i Gülşen-i ma´ârif, II, İstanbul 1252, 1683.

11 Nâme Defterleri, nr. IX, s. 57, 483-487; Karl A. Roider, Austria's Eastern Question 1700-1790, Princeton 1982, 146-150, 224.

12 Ali Emîrî, I. Abdülhamid [=A.] , nr. 1161; Hatt-ı humâyûn, nr. 761, 58508; Bâb-ı Âsafî, Âmedî Kalemi [=A. AMD.] dos., nr. 21/42. Ahmed Refik, Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı, İstanbul 19882, s. 222-227. Ticaretle ilgili gelişmeler için bk. İdris Bostan, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", Belleten, LIX/225 (1995) s. 355 vd.

13 Nâme Defterleri, nr. IX, s. 40-44.

14 Sûretleri: Nâme Defterleri, nr. IX, s. 474.

15 Nâme Defterleri, nr. IX, s. 48-56, 61-63.

16 Hatt-ı humâyûn, nr. 58517.

17 Bağımsız Kırım Hanlığı dönemi olarak belirtilen bu yıllar için bk. Alan Fisher, Between Russians, Ottomans and Turks: Crimea and Crimean Tatars, İstanbul 1998, s. 93-121.

18 A. 18630; "Ahidnâme mûcebince şurût-ı ahde mutâbık amel" (A. 1009); "Ahidnâme mûcebince şûrût-ı ahidnâmeden hâric bir iş olmasun. Gayri nakz-ı ahd kendü eder ise eylesün" (A. 502); "Bu melâ´în kâfirlerin her bir matlûbâtına müsâ´ade oldukda gayri giderek etmeyecek teklîfleri yokdur. Bi-hasebi'l-vakt mümâşât olunacak zararsız işlere şimdilik ne çâre" (A. 1235).

19 Hatt-ı humâyûn, nr. 746, 746 A-C, vs.

20 Plâna dâir ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır: Trandafir G. Djuvara, Türkiye'nin Paylaşılması Hakkında Yüz Proje (1281-1913), çev. Pulat Tacar, Ankara 1999, s. 203-223. Aynı eserde Abdülhamid'in

saltanatı yıllarına karşılık gelen 5 ayrı proje daha sıralanır (s. 224-244); Edgar Hösch, “Das sogenante’ griechische Projekt’ Katharinas II”, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, sayı 12 (1964), s. 168-206. Ayrıca bk. Roider, Austria’s Eastern Questions, 157, 227.

21 M. S. Anderson, “Great Powers and the Annexation of the Crimea, 1783-1784”, Slavonic and East European Review, XXXVII (1959), s. 17-41; Alan Fisher, The Russian Annexation of the Crimea 1772-1783, Cambridge 1970, s. 128-129; H. İnalcık, “Kırım, Kırım Hanlığı”, İA, VI, 752.

22 Nâme Defterleri, nr. IX, s. 470-471.

23 Hatt-ı humâyûn, nr. 1074; Ahmed Cevdet Paşa, Tarih, III, İstanbul 13092, 10-16.

24 A. 25127; Ahmed Vâsıf, Mehâsinü’l-âsâr ve hakâ’iku’l-ahbâr (neşr. Mücteba İlgürel), İstanbul 1978, s. 58-59, 61-70, 82-87, 89-105.

25 Za´îm-zâde, Vak´a-i Hamîdiyye, s. 27-30.

26 İbnü’l-Emîn, Hatt-ı humûyûn, nr. 435. Tasdîknâme sonrasında Rus elçisinin sadrıâzamdan itibâren bir takım önde gelen devlet adamlarıa vereceği hediyyeler “garaz-ı âhara haml” edilebileceği düşüncesiyle reddedilmeyecek ve karşılıkları verilecekti (İbnü’l-Emîn, Hatt-ı humâyûn, nr. 464).

27 A. AMD. dos., nr. 27/36; Za´îm-zâde, Vak´a-i Hamîdiyye, s. 20.

28 Nâme Defterleri, nr. IX, s. 140-141; Vâsıf (İlgürel), s. 105-106; Cevdet, III, 333-334. (Bu üç yerde senedin sûretleri yer alır); Katerina Târihi Tercümesi (der. Yakovaki), İstanbul 1287, s. 145; Kemal Beydilli, Büyük Friedrich ve Osmanlılar, XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münâsebetleri, İstanbul 1985, s. 132 ve n. 65. Senedi Aynalıkavak Sarayı’nda Rus elçisi J. I. Bulgakov’a teslime memur edilenlerden biri olan Cezâyirli Hasan Paşa’nın hastalığı dolayısıyla buraya gidemediğini Cevdet

Paşa nakl eder (III, 57). Padişahın hatt-ı humâyûnu olan senette imzası ve mührü bulunanlar Kapdan-ı deryâ Cezâyirli Hasan Paşa, Anadolu kadıaskeri Müftî-zâde Ahmed ve Reîsülküttâb Hacı Mustafa idi (Nâme Defterleri, nr. IX, s. 141). Çariçe II. Katerina imzalı aynı senedin sûreti de burada yer almaktadır (s. 146-147).

29 Hatt-ı humâyûn, 46262, 57881, 58517; Nâme Defterleri, nr. IX, s. 144-145.

30 Cevdet, III, 55-56, 63-64.

31 Bk. M. S. Anderson, The Eastern Question, 1774-1923, London-Newyork 19962.

32 Cevdet, III, 168.

33 Between Russians, Ottomans and Turks: Crimea and Crimean Tatars, İstanbul 1998, s. 183; A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier, İstanbul 1999, s. 172.

34 Safarov R. Firuzoğlu, “Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğu’na Göçler”, Osmanlı (ed. K. Çiçek), IV, Ankara 1999, s. 687-688.

35 A. 388; Za´îm-zâde, Vak´a-i Hamîdiyye, s. 19-20.

36 Feridun M. Emecen, “Şâhin Giray’ın Îdamı Mes’elesi ve Buna Dâir Vesikalar”, İÜEF, Tarih Dergisi, sayı 34 (1984), s. 322, 328-333.

37 Teşrîfâtî Hasan Efendi, Tarihçe, Österreichische Nationalbibliothek, H. O. 230, [=Teşrîfâtî Hasan] , vr. 16-40; Enverî, III, Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Kısmı, Tarih, nr. 67/1, vr. 102a-103b.

38 Sûret ve kopyaları: Mühimme-i Asâkir, nr. III, s. 5/1, 6a.

39 Za´îm-zâde, Vak´a-i Hamîdiyye, s. 31-32.

40 “Nemçelünün nakz-ı ahdi görünür gibidir” (A. 1006); “Bu mel ´ûnların ittifâkı güneş gibi zâhirdir” (A. AMD. dos., nr. 23/40); A. 276, 733; Hatt-ı humâyûn, nr. 58564; A. AMD. dos., nr. 24/49. Avusturya’nın izlediği

politikaya dâir ayrıntılar için bk. Roider, Austria’s Eastern Question, s. 169-182.

41 “Bu kâfirin sâ’ir düvele verdiği beyânnâmesinin hemen adem-i i´tibârı elzem. Bizim-dahi beyânnâmemizin neşri…” (A. 1462). Beyânnâme: Hatt-ı humâyûn, nr. 47279-L; Nâme Defterleri, nr. IX, s. 6-8; Teşrîfâtî Hasan, vr. 12b-16b; Mükâleme Mazbatası, I, İstanbul 1270, 4-9; Cevdet, IV, 340-348.

42 Mecmû´â-Mu´âhedât, III, İstanbul 1297, 256.

43 Bernard Lewis, “Serbestiyet” (çev. B. Taner), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan’a Armağan, XLI/1-4 (1985), s. 54-56.

44 Cevdet, II, 325; N. Iorga, Osmanlı Tarihi, V (çev. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1948, 21-22; H. İnalcık, “Padişah”, İA, IX, 494.

45 A. AMD., dos., nr. 25/10; Vâsıf (İlgürel), s. 54; M’ Hammad Benaboud, “Authority and Power in the Ottoman State in the Eighteenth Century”, Decision Making and Change in the Ottoman Empire, ed. C. E. Farah, Missouri 1993, s. 69.

46 Faik R. Unat, Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri (yayına haz. B. S. Baykal), Ankara 1968, s. 137-141.

47 Faslı elçilere yapılan nutk-ı humâyûn sûreti: E. 12360/18; Rûznâme, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 12360/17, vr. 17a; Vâsıf (İlgürel), s. 359-360; Taylesânî-zâde Hâfız Abdullâh, Tarih-i Lebîbâ, Süleymaniye Ktb., Esad Efendi Kısmı, nr. 2158, vr. 45b, 56b.

48 Benaboud, a.g.m., s. 71.

49 Abdurrahman el-Moudden, “Osmanlı Topraklarında Dinî Çoğulculuk: Kuzey Afrika”, Osmanlı Devleti’nde Din ve Vicdan Hürriyeti, haz. İslâmî İlimler Araştırma Vakfı (ed. Azmi Özcan), İstanbul 2000, 91-93.

50 H. 54471; Unat, a.g.e., s. 148.

51 H. 924, 966.

52 Rûznâme, TSMA, 17, vr. 23a; Tarih-i Lebîbâ, vr. 94b; Mehmed Edîb, Tarih, İstanbul Üniversitesi Ktb., Eski Eserler Bölümü, TY nr. 3220, vr. 6a.

53 A. 432; Hatt-ı humâyûn, nr. 953; Vâsıf (İlgürel), s. 182.

54 Unat, a.g.e., s. 144-147, 149.

55 A. 1274, 19693, 25201; Hasan b. Yusuf Ahıskavî, Tarihçe-i Cezâyîr, TSMK, Hazîne Kısmı, nr. 1606, vr. 9a, 70a-71a; Vâsıf (İlgürel), s. 202-205.

56 Vâsıf (İlgürel), s. 37-38, 148-149.

57 Nâme Defterleri, nr. IX, s. 489-490.

58 Akdes Nimet Kurat, "Berberî Ocakları ile Amerika Birleşik Devletleri Münasebetleri (1774-1816)", AÜ, DTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi, II/2-3 (1966), 180 vd.

59 Hatt-ı humâyûn, nr. 841.

60 Nâme Defterleri, nr., IX, s. 99, 169-173; Dîvân-ı humâyûn, Nâme-i Humâyûn Kalemi, dos., nr. 2/32; Cevdet-Saray, nr. 2323; Ahmed Vâsıf, Mehâsînü'l-âsâr ve hakâ'iku'l-ahbâr, Hazine Kısmı, nr. 1406, vr. 58b-59a; a. mlf., (İlgürel), s. 227.

61 İsmet Miroğlu, "Hindistan Hakkında XVIII. Yüzyılda Yazılmış Küçük Bir Eser", İÜEF, Tarih Dergisi, Prof. Dr. M. C. Şehâbeddin Tekindağ Hatıra Sayısı, sayı 34 (1984), s. 540-541.

62 Tarih-i Lebîbâ, vr. 63b-64a; Vâsıf (İlgürel), 367-369; Enverî, II, 77b-78a; Cevdet, III, 279-286. Hediyyelerin önemli kısmı geminin batması dolayısıyla getirilememişti (Hatt-ı humâyûn, nr. 852). Deken tarihiyle ilgili bibliyografya için bk. Omar Khalidi, Dakan under the Sultans, 1296-1724 A Bibliyography of Monographic and Periodical Literature, Wichite-Kansas 1987. Tanıtımı: Erdoğan Merçil, Belleten, LIX/225 (1995), 495-496.

63 Tarih-i Lebîbâ, vr. 68a; Vâsıf (İlgürel), s. 367-369.

64 Câbî Ömer, Câbî Tarihi (Târih-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sânî), haz. M. A. Beydan, (Türk Tarih Kurumu’nda baskıda), vr. 4a-6a. Buradaki notlarla birlikte daha önceki Hindli ziyâretcilere atfedilen “Acem ve Moskov” hücûm ederse yardıma geleceklerine dâir ifadeler (Rûznâme, TSMA, 17, vr. 4b) Câbî Ömer’in onların ağzından naklettiği “her ne kadar mal istersen, dîn-i mübîn uğuruna…” şeklinde devam edilen yazıları muhtemelen duyulmak istenen sözleri göstermekteydi.

65 A. 1342.

66 Nâme Defterleri, nr. IX, s. 178, 209-212.

67 Lik Arifin Mansurnoor, “Osmanlı Dünyasında İslam Reformu: Osmanlılar ile Malay Dünyası Arasındaki Sosyo-Dinî Bağlar”, Osmanlı (ed. K. Çiçek), II, Ankara 1999, s. 225.

68 Enverî, II, 82a-b, 83a.

69 A. AMD. dos., nr. 22/1; Dîvân-ı humâyûn, Nâme-i Humâyûn Kalemi, dos., nr. 2/30, 34, 37.

70 Nâme Defterleri, nr. IX, s. 78, 104, 488-489.

71 A. AMD. dos., nr. 23/59.

72 Djuvara, Türkiye’nin Paylaşılması Hakkında Yüz Proje, s. 216-217.

73 A. 313; Hatt-ı humâyûn, nr. 58A-B, 968. Buhara Hânı’nın nâmeleri: Nâme Defterleri, nr. XVII, s. 131-136, 140.

74 A. 615.

75 Unat, a.g.e., s. 141-143; Iorga, a.g.e., V, 43; Sefâretnâmesi: Cevdet, V, 342-346.

76 H. 94. Desteği temine yönelik olarak hanlıklarla ilgili yapılan yazışmalar oldukça fazladır: Nâme Defterleri, nr. IX, s. 148-151, 158-159, 190-191; H. 94, 94B, 94 D-M, 110, 149, 156, 377 vs.

77 A. AMD. dos., nr. 24/67; A. 552; A. AMD. dos., nr. 23/36; Vâsıf (İlgürel), s. 44-46.

78 Hatt-ı humâyûn, nr. 910.

79 A. AMD. dos., nr. 28/85; Hatt-ı humâyûn, nr. 448 F-G, 778, 1288; Bâb-ı Defterî, Başmuhâsebe Kalemi, def., nr. 5517; Bâb-ı Âlî, Sadâret Teşrîfât Kalemi, def., nr. 351, vr. 26b-27b, 152b-153b; Tarih-i Lebîbâ, vr. 25a-b, 31a; Vâsıf (İlgürel), s. 186-188.

80 A. 615.

81 A. 1007; H. 377, 1021; A. AMD. dos., nr. 25/250. Ayrıca bk. Vâsıf (İlgürel), s. 307-310.

82 Nâme Defterleri, nr. IX, s. 221-222'den naklen Sema Işıktan, "1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi Sırasında ve Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Dağıstan Hanları ile Münasebetleri", Kafkas Araştırmaları, I, İstanbul tarihsiz, s. 35.

83 Bk. John R. Perry, "The Memluk Paşalık of Baghdad and Ottoman-İranian Relations in the Late Eighteenth Century", Studies on Ottoman Diplomatic History (ed. S. Kuneralp), I, İstanbul 1987, 59-70. Bölgedeki gelişmelerin etraflıca ele alındığı bir çalışma için bk. Mustafa Aydın, XIX. Yüzyılda Kafkaslar'da Nüfûz Mücâdeleleri (1800-1830), Doktora Tezi, İÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü (2001).

84 Hayatı ve eserleri hk. bk. Ömer Faruk Akün, "Sünbül-zâde Vehbî", İA, XI, 238-242.

85 Hatt-ı humâyûn, nr. 959, 985, 1386A, 1387-1390, vs.

86 Hatt-ı humâyûn, nr. 202, 202 A-B, 218, 218 A vs.

87 Hatt-ı humâyûn, nr. 898, 941, vs.; Cevdet, III, 166-173, 182-209, 221-231.

88 A. 25431.

89 A. 1785.

90 A. 1569.

91 Hatt-ı humâyûn, nr. 801; Rûznâme, TSMA, 17, vr. 7b, Iorga, a.g.e., V, 44-45.

92 A. 1267; Hatt-ı humâyûn, nr. 74, 456, 1011, 1011 A-E, 1246, 1247, 1248, 1305, 1305/A, 1348-1351, 1351/A, vb.; Vâsıf (İlgürel), s. 364-365; Cevdet, III, 209-221.

93 Hatt-ı humâyûn, nr. 1247.

94 A. AMD. dos., nr. 26/55. Onun İtalyan asıllı bir mâceraperest olduğuna dâir iddialar (mesela bk. Le Vte de la Jonquiére, Histoire de l'Empire Ottoman, I, Paris 1914, 317-318) uydurma olarak değerlendirilir (mesela bk. John F. Baddeley, Ruslar'ın Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil, çev. S. Özden, İstanbul 19953, s. 72-73).

95 Beydilli, Büyük Friedrich ve Osmanlılar, s. 122-123.

96 Hristiyan milletlerle ittifaka "şerî´atin" izin verdiğine dâir bir sonraki padişah dönemine âit şeyhüislâm fetvâsı için bk. Hatt-ı humâyûn, nr. 1095.

97 İsmet Terki-Hassaine, "Relations entre Alger Et Constantinople sous la Gouvernement ou Dey Mohammed Ben Othmane Pacha (1766-1791), Selon Les Sources Espagnoles", AÜ, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, sayı 5 (1994), 185-187.

98 Hatt-ı humâyûn, nr. 58515, 58516; Nâme Defterleri, nr. IX, s. 153-157; Rûzmerre, Türk Tarih Kurumu Kütüphânesi, Yazma nr. 1001, s. 17; Cevdet, II, 184-203; 338-343.

99 Hatt-ı humâyûn, nr. 1071.

100 Cevdet, III, 123.

101 Cevdet, III, 81-82; Terki-Hassaine, a.g.m., s. 188-189.

102 Kemal Beydilli, "Bonnaval'in İzinde: Mühtedî Osman Bey veya Avusturyalı Firârî General Karlo de Kotzi", Osmanlı Araştırmaları, XI (1991), s. 79.

103 A. 25447; Hatt-ı humâyûn, nr. 58538, Iorga, a.g.e., V, 90.

104 A. 526. Etraflı bilgiler için bk. Beydilli, Büyük Friedrich ve Osmanlılar, s. 101-190; A. mlf., 1790 Osmanlı-Prusya İttifakı (Meydana Gelişi-Tahlili-Tatbiki), İstanbul 1984, s. 23 vd.

105 A. AMD. dos., nr. 29/33, 42, 45, 53.

106 Beydilli, Büyük Friedrich ve Osmanlılar, s. 154-169.

107 Beydilli, a.g.e., s. 171-189.

108 Ali İhsan Bağış, Britain and the Struggle for the Integrity of the Ottoman Empire, Sir Robert Ainslie's Embassy to Istanbul 1776-1794, İstanbul 1984, s. 36. İngiltere'nin Rusya ile anlaşmazlığa düştükden sonraki Karadeniz'deki ticari kayıpları, Büyükelçi Ainslie'nin 1787'deki harb ilânında rolünün bulunduğuna dâir bir inanca yol açarken, Osmanlılar'la çarpışmakta olan ülkelerin topraklarını büyütmeye başlamaları İngiliz Başbakan Pitt'i politika değişikliğine, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü savunmaya itiyordu (Bağış, "III. Georg Döneminde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğundaki Ekonomi Siyaseti 1760-1815", Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü), Ankara 1985, s. 45-46).

109 Mühimme-i Asâkir Defterleri, nr. III, s. 3/h. 2.

110 Hatt-ı humâyûn, nr. 54770.

111 Roider, Austria's Eastern Question, s. 183-184.

112 Hatt-ı humâyûn, nr. 54402-54403.

113 "Nemçe Devleti bilâ-sebep Devlet-i Aliyye'min üzerine yürüdü. Ben onun muzmahil olup kahr olmasını Cenâb-ı MuntakOm ve Gayyûr olan Allâhu te´âlânın ism-i Kahhâr'ına havâle eyledim" (A. AMD. dos., nr. 29/40).

114 Bk. Beydilli, 1790 Osmanlı-Prusya İttifâkı, s. 127-135; Iorga, a.g.e., V, 90-102.

XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Doğu Karadeniz Politikası / Yrd. Doç. Dr. Zübede Güneş Yağcı [s.554-563]

Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Tarihte İstanbul'a hakim olan hemen her devlet istisnasız olarak İstanbul'un hinterlandı konumunda kabul edebileceğimiz Karadeniz'e hakim olmak istemiştir. Osmanlı Devleti de bunlardan bir tanesidir. İstanbul'un fethinden sonra siyasi ve ekonomik açıdan Karadeniz'in ve Karadeniz'in kuzeyinin önemini kavranmış olan Osmanlı Devleti'nin kuzey politikası bu yönde gelişme göstermeye başlamıştır. Osmanlı Devleti bundan sonra Karadeniz'i kontrol altına almak için uğraş vermiştir. Özellikle Kırım Hanlığı'nın egemenlik altına alınması ve Kefe'nin fethiyle birlikte bu amacına ulaşmıştır. Bir defa Karadeniz'i kontrol altına aldıktan sonra ise hemen hiç bir yabancının Karadeniz'de bulunmasına tahammül etmeyecektir.1 Osmanlı Devleti ayrıca uzun süre kuzeylerindeki komşuları olan Lehistan, Ukrayna ve Rusya'yı Karadeniz'den uzak tutmayı başarmıştır.

Burada Osmanlı Devleti'nin kuzeyindeki yeni güçlü devlet Rusya'nın güneye Karadeniz'e doğru genişlemesi ile başlayan süreç ve artık eski gücü kalmayan Osmanlı Devleti arasındaki mücadelenin seyri üzerinde durulacaktır. Başlangıçta çeşitli siyasi nedenlerle dostane olarak başlayan Osmanlı-Rus ilişkileri ikincinin güçlenmesi ve Doğu Avrupa'da hatırı sayılır güç haline gelmesiyle birlikte birincinin aleyhine bir seyir izlemeye başlayacaktır. Bu tarihi seyri Osmanlı Devleti kaybedecektir.

1. XVIII. Yüzyıla Kadar Karadeniz Üzerinde Osmanlı-Rus Rekabeti

Osmanlı Devleti, İstanbul'un fethinden kısa bir süre sonra kuzey siyasetini Karadeniz'in kontrolü doğrultusunda belirlemiştir. Bunun sebebini siyasi olduğu kadar ekonomik nedenlerle de açıklamak mümkündür.2 Her şeyden önce Devletin başkenti olan İstanbul'un kalabalık nüfusunu beslemek için kuzeyden, deniz yoluyla gelen buğday, yağ, bal, tuz, balık gibi yiyecek maddelerine önemli ölçüde ihtiyaç duyuyordu. Karadan ticaretin zor ve pahalı olması hasebiyle deniz yoluyla gelen mallar tercih sebebi olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Kuzey Karadeniz steplerindeki buğday üretimi ve hayvancılık Osmanlı ekonomisinin ayrılmaz parçaları konumunda idi.3 Karadeniz ticaretinde İtalyan tüccarlarının yerini kısa süre içerisinde Osmanlı tüccarları almış ve Karadeniz ticaretinin devamlılığını sağlamışlardır. Zaten yukarıda belirtmeye çalıştığımız ekonomik nedenler bu ticaretin devamlılığını İstanbul'un ihtiyaçları açısından Osmanlı Devleti için zorunlu kılıyordu.4 Kefe Sancağı gümrük kayıtları incelendiğinde Karadeniz ticaretinin ne denli büyük bir önem ve potansiyel taşıdığı açık bir şekilde görülecektir.5

Karadeniz'in kontrol altına alınması için faaliyete geçen Fatih Sultan Mehmet'e bölgedeki siyasi gelişmeler yardımcı olmuştur. Fatih Sultan Mehmet öncelikle Karadeniz'in güney sahilleri, yani Anadolu sahillerini ele geçirilmesi için harekete geçmiştir. Bu harekat 1462 yılında Trabzon'un fethi ile tamamlanmıştır. 1475 yılında ise Karadeniz'in kuzeyinde Ceneviz'e ait bir ticaret kolonisi olan Kefe'nin Osmanlı Devleti tarafından hakimiyet altına alınmasından sonra Kırım Hanlığı Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Kırım'ın Osmanlı Devleti'ne bağlanması kuzey steplerini dolaylı olarak da olsa Osmanlı Devleti tarafından kontrol altına alınması anlamı taşımaktadır.6 Kefenin fethinin ardından kısa süre içerisinde stratejik öneme sahip bölgedeki diğer kaleler Suğdak, Taman, ve Don nehri ile Kerç boğazı mansabında bulunan Azak Kalesi alındı. Kırım

yarımadasının iç kesimlerinin yönetimi Kırım hanlarına bırakılmış olmasına rağmen sahil kesiminde özellikle Azak Denizi çevresinde Osmanlı düzeni kuruldu ve doğrudan merkezden yönetim yolu tercih edildi. Böylece Karadeniz'in kontrolünü daha kolay sağlanması amaç edinilmişti. Ayrıca Kefe sancağı aracılığı ile Osmanlı Devleti Karadeniz'in kuzey bölgesini ve burada bulunan kuzey ticaret yolunu doğrudan kendisi kontrol altına almış oldu.

Karadeniz ticaret yolu Osmanlı Devleti açısından oldukça yekunlu gelir kaynakları arasındadır. Özellikle Karadeniz'in kuzey steplerinin zahiresinin İstanbul için önemli olduğunu belirtmiştik. Bunun yanında önemli ticaret metaları kürk başta olmak üzere, av kuşları, havyar, balık yağı balmumu ve keten idi.7 Özellikle kürkün Osmanlı Devleti nezdinde ayrı bir yeri vardı. Kürk devlet görevlilerinin bir göreve atanmasının nişanesi olarak kullanılırdı. Belirli saray törenlerinde devlet görevlileri kürk giymek durumunda idiler. Ayrıca en iyi hediye aracı olarak da kullanılırdı. Başta padişah bazı devlet görevlilerine kürk hediye ederdi. Bu itibarla kürk ticaretine Osmanlı Devleti özel bir önem verirdi. Samur, kakım, boz tilki gibi kürkler çok değerli idi.8 Çok sayıda hassa tüccarı altın para ile kürk alımı için Moskova'ya gönderilirdi.9

Kuzey ticareti içerisinde esir ticaretinin de önemli yeri olduğunu belirtmek gerekmektedir. Kırım hanları zaman zaman düşman memleketlere düzenledikleri akınlarda ehemmiyetli ölçüde esir alırlar ve bu esirleri Kefe ve Azak'ta satarlardı. Osmanlı Devleti devamlı olarak esir alan bir ülkeydi. Çünkü İslam dini köleliği kaldırmamışsa da serbest bırakmayı teşvik etmekteydi. Esirler bir süre sonra hür olarak topluma karışırlardı.10 Ruslar Kefe aracılığı ile kumaş, (ipek, atlas kadife meselâ Bursa-Burskaya, Takatskayal-Tokat, Amasskaya-Amasya, Kostomanka-Kastamonu) halı, deri çeşitleri, baharat ve değerli maden ürünleri ithal ederlerdi. Rus

tüccarlarının bu dönemde Anadolu'ya kadar geldikleri bilinmektedir. Ancak kullandıkları yol kara yolu idi. Osmanlı hakimiyetinin Karadeniz'de tesis edilmesinden sonra deniz yoluyla böyle bir ticarete tesadüf edilmemektedir.11

Bu dönemde Altınordu-Lehistan ittifakının tehdidi altında bulunan kuzeydeki Rusya'nın (Moskova Knezliği) Osmanlı Devleti ile ilişkileri ticari imtiyazlar elde etmek amacıyla 1462'de başlamaktadır. Ancak asıl Rusya'dan Osmanlı Devleti'ne elçi gelmesi olayı Kırım Hanı Mengli Giray'ın aracılığı ile II. Bayezid zamanına tekabül etmektedir.12 Moskova Knezi III. İvan, ayrıca Azak ve Kefe'deki Osmanlı makamlarına başvurarak Sultanla dostça ilişkiler kurmak istediklerini bildirmiş ve bu istek İstanbul'da olumlu karşılanmıştır. Bununla birlikte gelen Rus elçisi Pleşçev Çarının kendisine bildirdiği tâbiyete yol açabilecek her türlü hareketten kaçınmasını talimatını ileri götürerek padişahla eşitliği vurgulayacak tarzda tavırlar sergilemiştir. Bu tavır Osmanlı başkentinde olumsuz bir havanın oluşmasına neden oldu ve iyi bir etki bırakmadı. Çünkü Rusya daha Avrupa ülkeleri düzeyinde görülmüyordu. Kaldı ki Moskova Kırım'a yıllık hediye adı altında önemli ölçüde haraç gönderiyordu. Zaten Kırım Osmanlı tabiiyetinde idi. Tabii olarak Rusya'ya herhangi bir cevabi elçi gönderilmedi. Böylece Moskova Knezliği Osmanlı Devleti ile ilişkilerini Kırım Hanlığı aracılığı ile sürdürmeye devam etti.13 Rusya'nın zaman zaman İstanbul ile doğrudan irtibat kurma teşebbüsü Kırım hanları tarafından hoş görülmemiştir. Rusya ile münasebetlerde hanlar birincil rol oynama isteklerini uzun süre devam ettirmişlerdir.14

Siyasi olarak Lehistan ve Litvanya'nın baskısı altında olan Rusya Kırım hanları ile iyi geçinmek mecburiyetinde idi (1499). Kırım hanı ile sağladığı ittifak dolayısıyla Moskova Knezi Osmanlı Devleti'nin müttefiki konumunda idi. Osmanlı Devleti ise Kuzey Karadeniz'de

Lehistan-Altınordu bloğuna karşılık Kırım Moskova bloğunu desteklemekteydiler.15

XVI. yüzyılda Kırım Rusya ittifakı bozulmuş olmasına rağmen Osmanlı Devleti ile Moskova arasındaki ilişkilerin şekli değişmedi. Osmanlı Devleti güçlü Lehistan ve Litvanya bloğuna karşı Moskova Knezliği'ni desteklemesine rağmen Moskova'nın Altınordu mirasına sahip olmak istemesinden sonra durum değişti. 1547'de Çar unvanını alan IV. İvan Altınordu Hanlığı'nın yerine kurulan Kazan ve Astrahan hanlıklarının bulunduğu Volga bölgesini kendi yönetimine almayı politikası açısından zorunlu görüyordu. Kırım hanları ise kendi yönetimlerinde Altınordu Hanlığı'nı canlandırmak istiyorlardı. Bu açıdan bakıldığında Moskova ile Kırım arasında mücadele vardı. Osmanlı Devleti'nin ise Kırım'ın bölgede tek güç olmasını istemediğini biliyoruz. Kırım hanları güneylerinde bulunan Osmanlı idaresindeki Kefe için tehlike unsuru olabilirlerdi. Nitekim Kırım Hanı Sahip Giray 1551'de Kefe gelirleri üzerinde hak iddia etme basiretsizliğini gösterdi. Bunun üzerine Osmanlı Devleti Sahip Giray'ı hanlıktan aldı ve yerine Devlet Giray'ı han yaptı. Böylece Kırım'ı daha fazla kontrol altına aldı.16

Bu ise IV. İvan'a istediği fırsatı verdi ve 1552'de Kazan'ı ardından kısa süre sonra 1554'de Astrahan'ı aldı. Bölgedeki Kabartay Çerkezleri ile de irtibata geçerek Terek nehri üzerinde Terek kalesini yaptırdı (1567).17 Diğer taraftan da Terek bölgesine Kazakları yerleştirmek suretiyle Kafkasya'ya sarkmayı da başardı. Artık olan olmuş Rus Çarlığı kurulmuştu. Çar Volga havzasını tamamen ele geçirmiş, böylece sadece Kafkasya'yı değil Karadeniz'in Kuban ağzı ve Azak Denizi çevresini de tehdit eder hale gelmişti. İşte bundan sonra Osmanlı Devleti için Rusya sürekli bir düşman halini aldı. Terek kalesinin yapılması Osmanlı Devleti'nin çok kısa sürede dikkatini çekti.18 Babıali, Rusya'dan kalenin yıkılmasını istedi. Rusya

Kaleyi yıkmadığı gibi kuzeyden gelen Müslüman hacılara ve tüccarlara problemler çıkarıyordu. Osmanlı Devleti'nin İran'a karşı müttefiki olan Orta Asya hanlıkları da Rusların Mekke'ye giden hac yolunu ve Harezm ticaret yolunu kestikleri için devamlı surette Osmanlı Devleti'nden yolun açılması için harekete geçmesini istiyorlardı.19 Bu amaçla açılan ve 1569 Astrahan seferi olarak bilinen Don-Volga kanal projesinin akamete uğramasından sonra20 Rusya bölgede rahat hareket etmeye başladı. Osmanlı Devleti Astrahan seferinden sonra 1678'e kadar Rusya'ya karşı bir sefere girişmedi.

Zaten Rusya kısa süre sonra sadece Volga havzası ile yetinmeyeceğini gösterdi ve Don Kazakları aracılığı ile Kırım ve Osmanlı Devleti'nin en kuzeyinde bulunan Azak Kalesi'ne saldırılara başladı. Kazaklar saldırılarını karada ve denizde yapıyorlardı. Küçük fakat süratli şayka (Çayka)21 adı verilen gemileri sayesinde Karadeniz'in kuzey sahillerini olduğu kadar güney sahillerini de tehdit ediyorlardı. Küçük kazak filoları Trabzon, Sinop kıyılarını 1624 ve 1626 yıllarında saldırı düzenleyerek yağmalamışlardı. Hatta İstanbul Yeniköy dolaylarına kadar bile gelmişlerdi.22 1637'de kazaklar Azak Kalesini ele geçirdiler. Beş yıl kadar kaleyi ellerinde tuttular. Osmanlı Devleti ile bir mücadeleyi daha şimdilik göze alamayan Rus çarı kalenin boşaltılmasını sağladı. Ancak Kazak sorunu bitmedi.23 1648'de yeniden Osmanlı topraklarına saldırılar düzenlediler. Bunun üzerine Dinyeper Kazaklarından bir heyet İstanbul'a geldi ve Kazak tüccarların Karadeniz'de ve Ege'de kısmen de olsa serbest dolaşma hakkını içeren bir antlaşma imzalandı. 1648 veya 1649 yılında olması muhtemel olan antlaşmaya göre kazak tacirleri serbest dolaşımın yanında tüm gümrük vergilerinden muaf olarak Türk liman ve şehirlerinde antrepo edinebileceklerdi. İstanbul'da bir kazak temsilciliği olacaktı. Buğ ve Dinyeper nehirlerinin denize döküldüğü yerlerde kurulacak limanlardaki

Osmanlı memurları Kazak tacirleri için gerekli izin belgelerini tanzim edeceklerdi. Bunlara karşılık Kazaklar Karadeniz'in güney sahillerini başta Don kazakları olmak üzere bütün saldırılara karşı koruyacaklardı. Türk himayesi isteyen Dinyeper kazakları ile yapılan bu antlaşma ve Osmanlı Devleti'nin bütün tedbirlerine rağmen Rusya'ya bağlı Don kazaklarının saldırıları bir türlü tam anlamıyla sona erdirilemedi.24 Bütün bunlara ilaveten Rusya, 1654 yılında sol yaka Ukraynası'nı ilhak etti ve Zaporog Kazakları Rus himayesine girdi. Tabii ki Ukrayna'daki Kazaklarla din birliği olması bu ilhakı kolaylaştırdı. Azak Denizi ile Karadeniz'e çıkmak için mücadelesini artırdı.25 Nitekim 1660 yılında olayın boyutu büyümüş, Karadeniz'deki tüccar gemileri için çok fazla tehditkar olabilmişlerdi. Bu tür saldırılar nedeniyle İstanbul'da kıtlık tehlikesi bile baş göstermişti.26 Rusya Don Kazaklarının her türlü silah ihtiyacını karşılıyor ve onları destekliyordu. Kazaklar ve silahlı tüccarlar Moskova'nın Kafkaslar'a ve Asya'ya ilerlemesini sağlıyorlardı.27

Victor Ostapcuk'a göre Moskova Kazakların bu neviden hareketlerini tasvip etmemiştir.28 Ancak bizce Rusya kendisini bu dönemde daha Osmanlı Devleti ile baş edebilecek konumda görmediğinden Kazakların müstakil hareket ettiklerini, onları kontrol edemediğini bildiriyordu. Osmanlı Devleti kuzeyde herhangi bir harekete girmek istemediği için olayları protesto etmekten pek fazla ileriye gitmiyor, durumu her zaman olduğu gibi Kırım hanlarına havale ediyordu.29

1669'a gelindiğinde Hetman Doroşenko Osmanlı himayesine girdi. Böylece Osmanlı Devleti ve Rusya Ukrayna'da karşı karşıya geldiler. 1676-1681 yılları arasındaki mücadelede Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 1677'de Çehrin Kalesi'ni alarak geri döndü. 11 Şubat 1681'de Osmanlı Devleti ile Rusya Bahçesaray (Edirne) Antlaşması'nı imzaladılar.30 Tarihinde ilk defa Osmanlı Devleti Rusya'yı muhatap kabul

ediyordu. Bu antlaşma Osmanlı Devleti-Rusya-Kırım Hanlığı olmak üzere üç taraflı düzenlenmişti. Bu da Osmanlı Devleti'nin rakibini tam olarak değerlendirmeye almadığını, kuzey sınırlarını hâlâ tâbiyetinde olan Kırım Hanlığı'nın uhdesinde gördüğünü ortaya koymaktadır.31

Kazaklar böylece Karadeniz'i XVI ve XVII. yüzyıllar boyunca tehdit ettiler. Bu Karadeniz'in askeri ve ticari trafiğini bozmada ve sarsmada etkili bir amil oldular. Rusya zaman zaman Lehistan ile ittifak yaparak Kırım'ı ele geçirme planları yapmıştır. Ancak bu XVI-XVII. Yüzyıllar süresince gerçekleşme aşamasına gelmedi. Buna rağmen Rusya bu yüzyıllar boyunca güneye doğru genişlemeye devam etti. Victor Ostapcuk'a göre XVII. Yüzyılın ikinci yarısına kadar Karadeniz sahillerini Rusya'nın geleceğini etkileyen belirleyici bir unsur olarak görmediler.32 Ancak biz bu görüşe katılmıyoruz. Çünkü Ruslar Çar III. İvan'dan itibaren Rusya'nın dünyaya açılmasının Karadeniz ve Baltık denizinde etkin olmalarıyla mümkün olduğunu düşünüyorlardı. Rusya'nın dış politikasının esaslarını bu platform üzerine oturtmaya çalıştıklarını söylememiz tamamıyla mümkün görünmektedir. Bunun için Baltık denizinde ve Karadeniz'de çıkış noktalarına sahip olmak amacıyla mücadele edeceklerdir.33 Karadeniz'e açılabilmesi ise güney komşusu olan Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmesi anlamı taşımaktaydı. XVIII. yüzyıla kadar bu mücadelesini etkin kılamamış olmasına rağmen şartların Osmanlı Devleti aleyhine veya Rusya lehine değişmesi Rusya'nın amacına ulaşmasını sağlayacaktır.

2. XVIII. Yüzyılda Karadeniz'de Osmanlı Devleti ile Rusya Arasındaki Mücadele

Osmanlı Devleti XVIII. yüzyıla 1683'de başlayan savaşların gölgesinde girdi. Rusya bu savaşlarda başlangıçta Avrupa devletlerinin oluşturduğu ittifaka girmedi Osmanlı Devleti Rusya'nın oluşturulan bu ittifaka girmemesi için Rusların bazı isteklerini kabul etmeye karar verdi. Çünkü bir

kaç devletle dört cephede savaşan Osmanlı Devleti Rusya'nın Lehistan ile yakınlaşmasına fırsat vermek istemiyordu. Rusların istekleri arasında Rus tüccarlarına kolaylık sağlanması, Tatarların Rusya'ya akınlar yapmaması, Rus sınırına yakın olan tuzlaların onlara verilmesi yer alıyordu. Osmanlı hükümeti tuzlalar hariç diğer teklifleri kabul etme taraftarıydı. Fakat Rusya Lehistan Kralı Jan Sobieski'nin ısrarı karşısında daha fazla durmayarak 1686 yılında Lehistan, Avusturya, ve Venedik devletlerinden oluşan ittifaka (Mukaddes ittifak) girdi. Rusya Kırım üzerine sefer açmayı kabul ediyordu. Böylece Rusya ilk defa Avrupa devletler koalisyonuna da katılmış oldu.34 Kalabalık ordularla Kırım ve Kefe üzerine yürüdü. Kırım kuvvetleri tarafından Rus saldırıları 1696 yılına kadar durduruldu. Bu tarihte Karadeniz'e açılmak için Rusya, Azak Kalesi'ni almayı başardı. Bu olay Rusya'da büyük coşkularla kutlandı. Çünkü Azak'ın alınması Rusya için Karadeniz'e açılmanın ilk adımıydı. Ruslar hemen kaleyi tahkim etme çalışmalarına başladılar ve buraya 8 bin civarında asker yerleştirdiler.35

Rus Çarı Petro Azak'ı almış, ileride Karadeniz'e çıkmak için adım atmıştı. Ancak bu yeterli değildi. O, Kerç boğazını da ele geçirmek suretiyle Karadeniz'e tamamen açılmak emelindeydi. Bu amaçla Azak civarında Taygan mevkiinde Taganrog kalesini inşa ettirdi. Azak Denizi'nde donanma oluşturmaya başladı. Bu maksatla İsveç Venedik, Danimarka ve Hollanda'dan ustalar getirtti.36

Savaş sonunda yapılan Karlofça barış müzakerelerine Kerç boğazını kontrol eden Kerç kalesini istediğinden Rusya katılmadı. Ayrıca Rusya, Karadeniz'e çıkmak için Azak Kalesi ve Karadeniz'de serbestçe dolaşma amacında olduğundan müzakerelere katılmadı Osmanlı Devleti ile sadece 2 yıllık mütareke yapmayı kabul etti. Fakat Osmanlı Devleti Rusya'nın Kerç üzerindeki taleplerini kabul etmedi.37 O da tek başına Osmanlı Devleti ile savaşı göze alamadığından ve şimdilik Karadeniz'e inme emellerini

gerçekleştiremeyeceğini anladığından İstanbul'a elçiler gönderdi. Yapılan müzakereler sonunda 13 Haziran 1700 yılında 13 maddeyi kapsayan İstanbul Antlaşması'nı imzaladı.38

Rusya antlaşma ile Azak kalesi ve ona tabi arazileri almayı başardı. Ayrıca Ruslar bundan böyle Kırım hanına vergi vermeyecekler ve Osmanlı Devleti Rusya'nın bağımsızlığını tanıyacaktı. Bu anlaşmanın müzakereleri sırasında Rus heyeti İstanbul-Azak arasında Rus gemilerinin seyr-ü safainini teklif ettiyse de Karadeniz bir Türk gölü addedildiğinden kesinlikle müzakere konusu bile yapılmadan Osmanlı heyeti tarafından reddedildi.39 Ancak İstanbul antlaşmasının imzalanmasından sonra İstanbul'a gelen Rusya'nın Orta Elçisi Petro Andriyeviç Tolstoy, kendi şahsi siyasi nüfuzunu kullanarak deniz ticaretinin başlamasını sağlamaya çalışmıştır. Rus elçisi 1704'te bir miktar ağaç fidanı, kuru yemiş, sirke, hamr, çadır, at, pamuk, pamuk ipliği ve Diyarbakır bezini Moskova'ya götürmek üzere Azak'ta bulunan kardeşine bir gemiyle göndermek için izin istemiştir. Çabaları sonunda geminin Kerç boğazında durdurulmadan geçişini sağlayan bir yol hükmü almayı başarmıştır.40

Bütün bunlara rağmen Rusya Karadeniz'de seyr-ü sefain yapabilmek amacıyla müteaddit defalar Osmanlı Devleti'ne başvurmaktan geri kalmamıştır. İstanbul'daki elçileri aracılığı ile devamlı surette Bab-ı âli'ye başvuruyor ve bu başvurular her defasında geri çevriliyordu.

Hatta Osmanlı Hükümeti Rusya'nın Azak'ta donanma yaptırmasının anlamsızlığına Azak Kalesi'nin Azak Denizi'ne açılması için bu kadar geminin yapılmasına bir mana vermenin mümkün olmadığına dikkat çekmektedir. Aynı zamanda Kırım hanına ve bölgedeki valilere Bab-ı âli tarafından emirler gönderilerek, Ruslara karşı uyanık olunması istenmekteydi. Çar Petro Azak'a o kadar çok değer veriyordu ki, zaman zaman Azak'a kadar gelerek çalışmalara nezaret ediyordu.41

Rusya İstanbul Antlaşması ile Karadeniz vasıtasıyla dünyaya açılmayı sağlayamayacağını anlayınca kuzeyde Baltık denizine yöneldi. Bu maksatla Lehistan’ı nüfuz altına alması gerektiğini biliyordu. Ancak burada, Rus nüfuzunun Lehistan’da artmasından endişe eden İsveç ile karşı karşıya geldi. Mücadeleyi bir süre İsveç kazandıysa da sonunda galip gelen taraf Rusya oldu. İsveç’in 1708’de Poltova’da Rusya’ya yenilmesi ve İsveç Kralı XII. Karl’ın Osmanlı Devleti’ne sığınması 1711 Prut savaşı’nın nedenlerini oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti Sadrazam Baltacı Mehmet Paşa yönetimindeki ordusuyla Rus Çarı Petro’yu Prut nehri boyundaki bataklıklarda kuşattı. En önemli şartları Azak Kalesi’nin Osmanlı Devleti’ne teslim edilmesi ve Lehistan’da Rus nüfuzunun bertaraf edilmesi olan Prut Antlaşması 21 Temmuz 1711 tarihinde iki devlet arasında imza edildi. Osmanlı Devleti Azak Kalesi ve çevresini yeniden geri aldı. Ancak Rusya için Karadeniz’e açılmanın anahtarı olan Azak Kalesi’ni bırakmak hayli güçtü. Prut Antlaşması’nın gereği olsa bile uzun süre Azak’tan çekilmeyi kabul etmedi. Ancak Osmanlı Devleti’nin Rusya’ya yeniden bir savaş ilanı gündeme geldiğinde kaleyi teslim etti ve Azak Kalesi civarında yaptırdığı Taygan ve Kamanike kalelerini yıkabildi. Rusya bu anlaşmanın yürürlüğe girmesi ile bir kez daha Karadeniz’e çıkma hayallerini ertelemek durumunda kaldı ve İstanbul Antlaşması öncesine geri döndü.[42]

Rusya bu defa farklı bir yol izleyerek Kafkasya’nın doğusuna yöneldi. Çar Petro Kafkasya’ya sarkmak ve burayı ele geçirmek suretiyle emeline ulaşmak istiyordu.[43] İran’ın iç karışıklıklar içerisinde olması ona bu fırsatı verdi. Kısa süre içerisinde Petro yönetimindeki Rus kuvvetleri Derbendi aşarak Bakü’ye kadar ilerlemeyi başardılar. Osmanlı Devleti, Rusya’nın Hazar sahillerini ele geçirdikten sonra Karadeniz’e yönelebileceği endişesi ile harekete geçerek Kafkasya’daki hudutları tahkim etme yoluna gitti. İki devlet Kafkasya’da Hazar denizinin batı sahilleri olduğu kadar güney

Kafkasya’da da etkili olmaya çalıştılar. Rusya Hazar denizinin batı sahilleri boyunca güneye inerken Osmanlı Devleti Gürcistan’da askeri harekât başlattı ve kısa sürede bu askeri harekatı genişletmeye çalıştı. İki devlet savaştan Fransa’nın arabuluculuğu sayesinde vazgeçtiler. 24 Haziran 1724’te Osmanlı Devleti ile Rusya arasında İran Mukasemenâmesi imzalandı. Buna göre Rusya Hazar denizinin batı sahillerinin büyük bir kısmını ele geçirdi ve Kafkasya’nın güneyine kadar geldi. Osmanlı Devleti ise Azerbaycan ve Gürcistan’ı alabildi.44

Bütün bu gelişmelerden sonra Osmanlı Devleti, Rusya’nın kuzeyinde çok kuvvetli bir güç olarak karşısına çıktığının farkına vardı. Artık Rusya Karadeniz dolayısıyla İstanbul ve Karadeniz’in Anadolu sahilleri için ciddi bir tehdit unsuruydu. Bundan sonra Rusya’nın durdurulması amacıyla politikasını Karadeniz’in batısına olduğu kadar doğusuna da kaydırmaya, Karadeniz’in doğu bölgesinin tahkimatının yapılmasına yönlendirdi. Özellikle Çar Petro’nun Kafkasya seferinin hemen ardından Karadeniz’in doğusunda, Kafkasya’nın batı sahillerinde bulunan kalelerin takviyesine ve bazı yeni kaleler yapılmasına karar verdi. Faş, Sohum, Soğucak kaleleri en başta gelenleri idi.45 Kısa süre içerisinde mimarları görevlendirerek Kalelerini yeniden yaptırdılar ve Anadolu’dan özellikle Karadeniz bölgesinden asker temin ederek Doğu Karadeniz sahillerinde bulunan kalelerin tahkimatı için görevlendirdiler.46

1711 yılında Prut’ta Rusya ile bir anlaşma yapılmış olmasına rağmen Rusya antlaşmaya sadık kalmayı düşünmüyor, en kısa zamanda amacını gerçekleştirmek için Osmanlı Devleti’ne savaş açmaya uğraşıyor, bunun için sebepler arıyordu. Hatta 1726’da ilişkilerini asgariye aldığı Avusturya ile yeniden ittifak yaptı. Nitekim 1736’da Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etmek için uygun şartların oluştuğuna karar vererek, Rusya ve Avusturya harekete geçtiler. Tam bu sırada Rusya, Azak’a saldırarak yakıp

yıktı. Bu gelişmelerden sonra 2 Mayıs 1736'da Osmanlı Devleti Rusya'ya savaş ilan etti. Savaşın başında Avusturya ve Rusya'nın üstünlüğü görülmektedir. Hatta Rusya, Osmanlı Devleti'nden, Azak Kalesi'ni geri istediği, gibi Kırım üzerinde hakimiyetinin tanınmasını ve Karadeniz'de serbest dolaşımı talep etti. Bu taleplerin Bab-ı âli tarafından kabul görmeyeceği aşikardı. Savaşın devamında hem Rusya'ya, hem de Avusturya'ya karşı başarı sağlandı. Rusya'nın Karadeniz'e ve Akdeniz'e çıkarak ticari menfaatlerinin zedelenmesini istemeyen Fransa'nın arabuluculuğu sayesinde 1739 yılında Belgrat Antlaşması imza edildi Rusya ve Avusturya ile. Rusya Azak'ı muhafaza etmekle birlikte kale ve arazisi askersiz bölge olarak tespit edildi. Yani 1700 senesindeki sınırlar esas oldu. Buradaki arazi iki devlet arasında boş ve tarafsız bölge olarak tespit edildi.

Bununla birlikte antlaşmanın Osmanlı Devleti ve Rusya açısından en önemli maddesi 9. madde idi. Buna göre Rusya Azak Denizi'nde ve Karadeniz'de gerek savaş gemisi ve gerekse ticaret gemisi bulunduramayacaktı. Osmanlı Devleti böylece Azak ve çevresinin tarafsız olmasını sağlamanın yanında Rusya'nın Karadeniz'e çıkışını yine engellemeyi başarmıştı.

Bu bağlamda Karadeniz yine Osmanlı Devleti'nin bir iç gölü konumunu devam ettirdi ve yabancı gemilere kapalı kaldı. Hatta bundan Fransız bandıralı gemiler dahi istisna tutulmadılar.47

Rusya ancak tüccarlarının Osmanlı gemileri ile ticaret yapabilmesine müsaade alabilmişti. 1768 Osmanlı Rus Savaşı'na kadar geçen 30 yıllık barış süresince Rus tüccarlarının ticaret yapmaları beklendiği gibi büyük oranda artmadı. Bunun nedeni Karadeniz'de Osmanlı gemileriyle ticaret yapmak isteyen Rus tüccarlarının değişik problemlerle karşılaşmalarıydı. Tüccarların en çok şikayet ettikleri hususlardan birisi Osmanlı gümrük

memurları ve mahalli yöneticilerin tutum ve davranışları idi. Bu görevliler zaman zaman antlaşmalara uymayan uygulamalarda bulunuyorlardı. Mesela yol üzerindeki kale görevlileri bir kaç defa gümrük vergisi isteyebiliyorlardı. Bazen de mallarına el koyabiliyorlardı. Bu tür olaylar Don bölgesindeki Rus zabiti tarafından kapı kethüdasına bildirilerek zararın tazmin edilmesi istenmiştir. Osmanlı Devleti bu tür olayların önünü alabilmek amacıyla Rus tüccarlarının ticarette kullandıkları yol üzerindeki mahalli görevlileri bu neviden davranışlara tevessül etmemeleri hususunda uyarmıştır. Antlaşma maddelerine riayet etmeleri, özellikle haksız yere gümrük vergisi almamaları görevlilere emredilmiştir.48

1768 yılına kadar Rusya ile Osmanlı Devleti arasında herhangi bir savaş vuku bulmadı. Ancak Ruslar bu süre zarfında da defalarca Osmanlı Devleti hükümeti nezdinde Karadeniz'e çıkmak, serbestçe ticaret yapabilmek müsaadesini alabilmek için teşebbüslerde bulundular. Bu teşebbüsler Çariçe Elizabet ve ondan sonra tahtageçen Çariçe Katerina'nın saltanatının ilk yıllarına kadar devam etti.

Nihayet Rusya beklediği fırsatı 1768-1774 yılları arasında yapılan Osmanlı Rus savaşları sonunda yakaladı. Osmanlı Devleti bu savaştan tam bir hezimetle çıktı ve Ruslar Osmanlı murahhas heyetine hemen hemen istedikleri her talebi kabul ettirdiler. Görüşmeler sonunda Temmuz 1774 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Küçük Kaynarca Antlaşması imzalandı.49 Antlaşmanın maddeleri içerisinde en önemli olanı Kırım'ın kaybedilmesi olduğu kadar Karadeniz ile ilgili olan maddeydi. Antlaşmanın 11. maddesi gereği Rusya, her iki devletin karşılıklı menfaatlerinin sağlanması zımnında topraklarını çeviren bütün denizlerde bilcümle gemileri engellenmeden, serbestçe dolaşabilecekler, Bab-ı âli tarafından Rusya'ya Akdeniz'den Karadeniz'e ve Karadeniz'den Akdeniz'e gitmek ve bu denizler sahillerindeki limanlardan, adı geçen denizleri

bağlayan boğazlarda ticaret yapmak hususunda diğer devletlere verilen imtiyazların hepsi Rus gemilerine de verilecekti. Bu suretle Osmanlı Devleti Karadeniz'de yüzyıla yakın bir süre Rusya ile yaptığı mücadeleden yenik olarak çıkmıştı. Bu tarihe kadar bir Türk gölü kabul edilen Karadeniz'de ilk defa yabancı ticaret ve savaş gemileri serbestçe dolaşabilecekti. Fakat Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rus savaş gemilerinin boğazlardan serbest geçişi engellenebilmişti.50

Gerçekte ise bu maddenin uygulanması bir hayli zaman aldı. Osmanlı Devleti, Rusya'nın Karadeniz'de rahatça dolaşmasını engellemek için elinden gelen her çareye başvurdu. Özellikle Rus gemilerinin Karadeniz'in kuzey steplerinde üretilen zahirenin -ki bu bölgeden elde edilen zahire İstanbul'un ihtiyacını karşılıyordu ve başka bölgelere ticareti yasaktı-ticaretini yapmasının önüne geçmeye çalıştı.51 Sonunda Küçük Kaynarca Antlaşması'nın tadile muhtaç olduğu gerçeği her iki taraf tarafından kabul edildi ve 21 Mart 1779 tarihinde Aynalıkavak Tenkihnâmesi imzalandı. Tenkihnâme'nin 6. maddesi Rus tüccarlarının Karadeniz'deki ticaretinin esaslarını belirliyordu. Rus tüccarına Karadeniz'de ve Akdeniz'de ticaret serbestisi Küçük Kaynarca Antlaşması'nda olduğu gibi teyit ve tasdik ediliyordu. Bununla birlikte ticaret gemilerinin büyüklüğüne sınırlamalar getirildi.52 Aynalıkavak Tenkihnâmesi'nin bir diğer maddesi de Rus ticaret gemilerinde Osmanlı reayasının kullanılmasının yasaklanması idi. Çünkü Rusya'nın yeterli gemi ve gemicisi yoktu. Bu nedenle Rusya ihtiyacını Ege adalarındaki Osmanlı reayasından karşılıyordu. Böylece Osmanlı Devleti Rusya'nın denizlerdeki insan gücü kaynağına önemli ölçüde darbe vurmuştur ve bunun Rusya'nın Karadeniz ticaretine olumsuz etkisi oldu.53

Osmanlı Devleti, Kırım'ın, Yenikale, Kerç ve limanları ile birlikte Azak kalesinin elden çıkmasından sonra Karadeniz'de tutunabilmek

amacıyla daha savaş devam ederken Karadeniz'in doğu sahillerine ehemmiyetle yaklaşmaya karar verdi.[54] Rusya'ya karşı bölgenin tahkimi meselesi gündemin en önemli maddesi olarak yerini aldı. Bu neviden Faş, Sohum,[55] Soğucak kaleleri asker ve mühimmat bakımından takviye edilmeye başlandı.[56] Bölgedeki kalelerin tamiri hassa baş mimarı Mehmed Tahir Ağa döneminde yapılmıştır.[57] Bölgede üst düzeyde valiler görevlendirilmeye çalışıldı. Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kuban nehrinin güneyi Osmanlı Devleti'nin toprağı, burada meskun kabileler de resmen Osmanlı tebaası kabul edilmişlerdir.

Özellikle Sadrazam Halil Hamid Paşa, Müslüman bir belde olan Kırım'ın Rusya tehdidine girmesinin ve 1783 yılında ilhak edilmesinin er geç Osmanlı Devleti'ni Rusya ile karşı karşıya getireceğini biliyordu. Halk Kırım'ın geri alınması için hükümete baskı yapıyordu. Bu nedenle o, sadrazamlığı döneminde serhat kalelerinin tahkim edilmesini sağladı. Devletin askeri ve mali kaynaklarını muhtemel bir savaş olması ihtimalini göz önünde bulundurarak, gerekli biçimde düzenlendi.[58]

Ayrıca Kuzey Kafkasya başta olmak üzere bütün Kafkasya'da Rusya karşı bir cephe oluşturmaya çalıştı. Bu meyanda Kuzey Kafkasya'daki Çerkez kabileleri Osmanlı Devleti'nin müttefiki potansiyel bir güç değerlendirilmeye başlandı. Kabilelerle irtibata geçilerek, Rusya'ya karşı işbirliği yapılmaya çalışıldı. 1778 yılında Rusya'nın Kırım'da etkinliğinin artması üzerine Kırım halkının Rus zulmünden kurtarılması amacıyla Trabzon valisi ve Canik Muhassılı Hacı Ali Paşa'nın Kırım Seraskeri tayin olunarak Kırım'a destek vermesi istenmiştir.[59] Rusya'nın bu sırada boş durmayarak kabilelerle irtibat kurmaya çalışıp, Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak yapmayagayret ediyordu. Rusya'nın, kabileleri Osmanlı Devleti'nin karşısında yer almasını sağlaması Karadeniz'in doğu sahillerinin güvenliğinin de Rus tehdidi altına girmesi demekti. Hem de

Rusya ile ihtilafın yine had safhaya vardığı ve muhtemel bir Kırım çıkarmasının gündeme geldiği bu dönemde. Bu bağlamda hemen Osmanlı hükümeti harekete geçti ve Karadeniz'in doğu sahillerinde ve Çerkezistan'daki kalelerin tahkimi için Canik Muhassılı ve Kırım Seraskeri Ali Paşa'nın oğlu Ahmet Mikdat Bey'i emrine 10.000 asker vererek Soğucak Muhafızlığına getirdi. Mikdat Bey'den acilen Soğucak Kalesine gitmesi Taman, Kuban taraflarında meskun Nogaylar, Çerkezler, Abazalar ve sair kabilelerle ilişki kurması, Rus hileleri hususunda onları uyarması ve her şeyden önemlisi herhangi bir Rus saldırısına karşı bölgeyi koruması istenmişti.60 Canikli Ali Paşa sefer için gerekli hazırlıkları tamamladı ve Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa'nın donanma ile gelmesini bekledi Gazi Hasan Paşa 7 Mayıs 1778'de hareket etti, ancak hava muhalefeti nedeniyle İstanbul'dan ayrılamadı. Donanmanın İstanbul'dan ayrılamamasının nedeni sadece hava muhalefeti değildi. Osmanlı Devleti'nin Rusya ile bir savaşı bu sırada göze alamamasının da etkisinin olduğu bir gerçektir. Kırım meselesinin Fransa'nın da aracılığı ile görüşmeler yoluyla halledilmesi isteniyordu.61 Gazi Hasan Paşa 20 Haziran 177862 günü İstanbul'dan ayrıldı. Seraskere ve Kaptan-ı Deryaya, Karadeniz'e açılıp Kırım sahillerine vardıklarında Kırım'da bulunan Rus generali ile muhaberede bulunmaları, generale Rus askerlerinin Kırım'dan çıkmalarını teklif etmelerini, ve tabii bu arada mümkün mertebe antlaşmayı bozacak hareketlerden de uzak durmaları söylendi.63 7 Ağustos 1778'de de donanma Sinop'tan ayrıldı ve kısa sürede Soğucak sahillerine vardı.64 Burada Ravlita Limanını tahkim eden Rus generali Suvorof ile müteaddit defalar muhaberede bulunuldu. Rus generali ve hükümet ile yazışmaların uzun sürmesi nedeniyle güz mevsimi gelmiş ve deniz mevsimi geçmişti. Donanmanın Karadeniz'de beyhude kaldığı sonucuna varan serasker geri dönmeye karar verdi. Osmanlı donanmasının hiç bir şey yapmadan geri

dönmesi Rusların Kırım'daki emelleri konusunda iyice cesaretlenmelerine sebep oldu Ali Paşa'nın geri dönmesi üzerine oğlu Soğucak taraflarını muhafaza ile görevli Mikdat Paşa'da askerlerini aldı ve geri döndü. Bu, hükümet tarafından tepkiyle karşılandı.65

Canikli Ali Paşa, bu sefer dönüşünde hazırladığı raporunda Rus ilerleyişi karşısında Soğucak'ın önemi üzerinde durmuş, kalenin yapılması ve takviye edilmesi durumunda hem Doğu Karadeniz'in güvenliğinin sağlanmasının mümkün olduğunu, hem de bu sayede Çerkez kabileleri ile çok yakından irtibat kurmanın imkan dahilinde olabileceğini bildirmişti.66 Bundan sonra bölgenin takviyesi amacıyla gerekli çalışmalar hızlandırıldı.

Soğucak Kalesi'nin takviyesi ve bu sayede kabilelerle irtibat kurulması için Soğucak Muhafızlığı kuruldu.67 Soğucak Kalesi'nden daha kuzeyde yer alan Anapa kalesi yapıldı.68 Anapa Kalesi Kafkasya'nın kuzeybatısında harap ve yıkılmış durumda idi. Taman yarımadasında yer alan Kuban nehri ağzından 33 km güneyde Soğucak kalesinden 30 mil uzaktaydı.69 Kırım'ın Rusya tarafından ilhakından sonra stratejik öneme sahip oldu. Çünkü Kuzey Kafkasya'daki kabilelerle Osmanlı Devleti'nin irtibatını sağlayabilecek bir noktadaydı.70 Kalenin yapımına başlanmasının hemen ardından limanın yapımı da sağlandı. Bu itibarla Anapa kalesi bundan sonra Osmanlı Devleti'nin Doğu Karadeniz'deki varlığının bir göstergesi oldu. Kalenin yapılmasının amacı Kafkasya'da Rus saldırılarına karşı kabileleri takviye etmek ve onlarla işbirliği yapmaktı. Belki böylece Rusya'nın güneye inmesini önlemek mümkün olabilirdi. Rusya'nın güneye inmesi Anadolu'nun güvenliğini de tehlikeye sokabilirdi.71

Ruslar ise bu sırada Kafkasya'da Gürcüler müttefik oldular. Gürcü Kralı II. Eregli her ne kadar İran savaşları sırasında Osmanlı Devleti'nin yanında yer alsa da artık ittifaktan ayrılmak düşüncesindeydi. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü

zafiyetten istifade etmeye çalıştı. Tabii ki Rusya Gürcistan'ın en büyük destekçisi idi. Ruslarla Gürcüler arasındaki dini bağ ilişkiyi kuvvetlendiren en önemli amil olarak belirmektedir. Rusya'nın Gürcülerle ittifakının ardında yatan gerçek sebep Kafkasya'yı ele geçirme isteği idi.72 Böylece Kırım'ın ilhakıyla Karadeniz'in kuzey sahillerini kontrol altına aldıktan sonra doğu sahillerini de kontrol edebilme imkanına kavuşacaktı. Hemen Gürcistan'a kara yoluyla ulaşmanın mümkün olabilmesi için ünlü Daryal geçidinden geçen askeri yolu açtı.73 24 Temmuz 1783 yılında imzalanan Rusya-Gürcistan Antlaşması74 Gürcistan'ın Rus himayesine girmesi anlamı taşımasının yanında Doğu Karadeniz sahillerinin de tehdit altına alınması demekti. Nitekim Gürcüler bu antlaşmadan kısa süre sonra Faş ve Batum kalelerine saldırılarda bulunmaya başladılar. 8 Mayıs 1784'de kaleyi alarak ateşe verdiler.75

Gürcülerin bölgedeki Osmanlı kalelerine saldırılarının artması üzerine Soğucak, Sohum, Faş Batum kalelerine askeri takviye yapıldı.76 Bu işle Trabzon valisi Canikli Ali Paşa görevlendirildi. Nitekim Tokat, Amasya, Osmancık, Merzifon, Trabzon, Rize taraflarından asker tertip edilerek kalelere gönderildi.77 Ayrıca Dağıstan ve Azerbaycan'daki Hanlar, yazılar yazılmak suretiyle Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerine karşı uyarıldılar ve onlardan mümkünse Rus-Gürcü ittifakını engellemeleri istendi.78 Hanlar gönderdikleri mektuplarla Osmanlı Devleti ile işbirliğine hazır olduklarını bildirdiler.

1783 yılında Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesi Küçük Kaynarca Antlaşması'nın sona ermesi anlamına geliyordu. Ayrıca Eflak-Boğdan çekişmesi, Gürcistan meselesi, Kafkas kabilelerinin Rus topraklarına akını Rus tüccarlarından anlaşmalara muhalif olarak bazı vergiler alınması Cezayirlilerin zaptettiği bazı Rus gemileri meseleleri, Tuna boyunda Osmanlı Devleti'ne bağlı Kazakların saldırıları gibi

meseleler Rus-Osmanlı Devleti arasındaki anlaşmazlıkların başlıcalarını oluşturuyordu. Bu meselelerin bazısı halledilme aşamasında olmasına rağmen Rusya yeni yeni gaileler çıkarıyor ve adeta savaşa davetiye çıkarıyordu.79 Sonunda Osmanlı Devleti 19 Ağustos 1787’de Rusya’ya savaş ilan etti.80 Savaşta özellikle Karadeniz’de çok şiddetli çarpışmalar oldu Osmanlı Devleti sadece Rusya ile savaşa girmedi. Rusya ile ittifak yapan Avusturya ile de savaşa girdi. Avusturya 1789 Fransız İhtilali’nden etkilenerek savaştan çekildi ve 27 temmuz 1790 tarihinde Ziştovi Antlaşması’nı imzaladı.

Böylece Osmanlı Devleti, bütün gücünü Rusya üzerine kaydırma imkanına sahip oldu. Ancak Ruslar savaş sırasında Karadeniz’in doğu sahillerinde başarılı oldular. Soğucak, Anapa gibi kaleleri işgal ettiler. Çünkü Anapa Osmanlı Devleti’nin Çerkez kabileleri ile irtibat kurduğu, bölgede dini, askeri, siyasi faaliyetlerin merkezi idi ve ayrıca Doğu Karadeniz’de tutunduğu son kalelerden birisiydi.81 Osmanlı Devleti, artık barış yapılmasını istiyordu. Fransa’nın araya girmesiyle 10 Ocak 1791’de Rusya ile Yaş Antlaşması imzalandı.82

Yaş Antlaşması ile Rusya Küçük Kaynarca ve sonrasında Osmanlı Devleti’ne kabul ettirdiği bütün antlaşma ve şartları bir kere daha kabul ve tasdik ettirdi. Osmanlı Devleti Kırım’ı geri alamayacağı ve tamamen kaybettiği gerçeğini görmüş oldu. Hatta Özi kalesi gibi stratejik öneme sahip bazı kaleleri Rusya’ya bırakmak zorunda kaldı. Osmanlı Devleti, Kafkasya’da, Karadeniz’in doğu sahillerindeki başta Anapa olmak üzere diğer kaleleri Rusya’dan geri aldı. Ancak Gürcistan’ın ilhakını bir kere daha kabullenmek zorunda kaldı. Böylece Rusya Karadeniz’i doğudan da kuşatma altına almış oldu. Osmanlı Devleti ise buna karşılık Kuzey Kafkasya’daki kabileleri devlete sıkı bir şekilde bağlamaya çalıştı.83

Sonuç

Karadeniz sahilleri, Fatih Sulatan Mehmet döneminden başlayarak ele geçirilmeye çalışıldı. II. Bayezid döneminde Kili ve Akkerman'ın Osmanlı egemenliğine girmesi ile birlikte bütün Karadeniz kıyıları Osmanlı nüfuzu altına alınmış oldu. Karadeniz'den Çanakkale Boğazı'na kadar olan bölge Osmanlı Devleti'nin egemenlik sahası olarak belirlendi. Bundan sonra Karadeniz bir iç deniz statüsünü aldı ve yabancı gemilerin seferlerine tamamen kapalı tutulması prensibi Osmanlı Devleti'nin temel politikalarından birini teşkil etti.

Osmanlı Devleti, XVI. asırdan itibaren başta Fransa olmak üzere Avrupa devletlerine Osmanlı sularında serbest ticaret yapabilmelerine imkan veren ticari imtiyazlar verdi. Buna Karadeniz de dahil olmasına rağmen yabancı tüccarlar hakikatte ancak İstanbul'a kadar gelebildiler. Karadeniz'de ticaret yapabilmek Osmanlı bandıralı gemilere münhasır kaldı.

Ancak Osmanlı Devleti'nin Viyana önlerinde 1683 yılında yenilmesiyle yeni bir süreç başladı. Bu süreç gittikçe kuvvetlenen Rusya'nın Avrupa devletleri içerisine girmesi ile hız kazanan dünyaya açılma politikası idi.

Rusya'ya açılmanın iki noktasından birisi olan Karadeniz'e çıkmak için yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti ile mücadele etti. Bu emelini ise 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşından sonra imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile gerçekleştirdi. İlk adımı 1700 yılında imzalanan İstanbul Antlaşmasıyla Azak Kalesi'ni almakla atmıştı.

Küçük Kaynarca Antlaşması Osmanlı Devleti ile Rusya arasında olduğu kadar diğer Avrupa devletleri ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkileri de büyük oranda etkiledi. Bundan sonra Rusya Osmanlı Devleti'ne önce Karadeniz'e çıkma ve burada donanma bulundurma taleplerini kabul ettirdi.

1783 yılında Kırım'ı ilhak ederek, Karadeniz'in kuzey sahillerini kendi yönetimi içerisine aldı.

Bu dönemde Rusya Kafkasya'yı ele geçirmeye çalışarak, Karadeniz'in doğu taraflarında da etkin olmaya başladı. Gürcistan'ın Rusya'ya katılması bunun gerçekleşmesinde önemli bir adım olarak telakki edilmelidir.

Ayrıca Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Osmanlı sularında -ki en önemlisi Karadeniz'de serbest ticaret yapabilmesidir- serbest ticaret yapma hakkını elde etti. Kısa süre sonra Rusya 1783'de imzaladığı ticaret antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne ait denizlerde kendi gemileriyle serbest ticaret yapma isteğini teyit ettirdi. Rusya'yı 1802'de Fransa ve daha sonra İngiltere izledi. Onlar da Karadeniz'de ticaret yapmaya başladılar.84 Böylece Karadeniz'in kapalılığı ortadan kalktı ve uluslararası sular haline geldi.

Osmanlı Devleti, Rusya'nın bu faaliyetlerine karşılık devamlı surette Karadeniz'de tutunmak amacıyla Doğu Karadeniz'de yeni kaleler yapılmasına, var olan kalelerin tamir ve tahkim edilerek etkinliğinin artırılmasına çalıştı. 1723 yıllarından itibaren başlayan bu faaliyetler Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra önemli ölçüde kesafet kazandı. Faş, Soğucak, Sohum, Anapa kaleleri Rusya'ya karşı mukavemetin önemli merkezleri oldular. Devlet, devamlı surette kalelerin tahkimini yaparken Anadolu'dan asker sevkiyatını artırdı.85

Bütün bunlara rağmen Rusya'nın Karadeniz'de, Kafkasya'da ve Balkanlar'da Osmanlı Devleti aleyhine ilerleyişi durdurulamadı. Rusya, Karadeniz'in kuzeyinde küçük Moskova Knezliği olarak küçük bir kara devleti iken üstün gayreti sayesinde XVIII. yüzyılın başlarından sonra kuzeyde Baltık güneyde Karadeniz'e açılma imkanına sahip oldu Osmanlı-Rus mücadelesi XIX. yüzyıl boyunca da şiddetini artırarak devam etti.

1 Karadeniz'in ticaret potansiyeli, Osmanlı hakimiyetine girmesi konusunda geniş bilgi için bakınız: Halil İnalcık, "The Question of the Closing of The Black Sea under The Ottomans", Arkhenion Pontou, 35, (Athens 1979), s. 74-110: Yeniden basımı Halil İnalcık, Essays in Ottoman History, İstanbul 1998, 411-445.

2 XIII. Yüzyılda Karadeniz ticaretinin gelişimi ve milletlerarası ticare-

te açılması hususunda bakınız: Abdülkadir Yuvalı, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988) ", Samsun 1990, s. 233-241.

3 (Osmanlı Devleti öncesi dönemlerde de İstanbul'un iaşe ihtiyacı özellikle zahire ihtiyacı Karadeniz'in kuzeyindeki steplerden karşılanmaktaydı. Bu bölgede meydana gelen bir aksaklık İstanbul'da büyük kıtlıklara sebep olmaktaydı. Kıtlığın boyutunu Venedik'i de içine alacak boyutta genişletmek mümkün olabiliyordu bazı zamanlar. Halil İnalcık, "The Question. s. 75-76; Bizans için de aynı durumun vaki olduğu gerçeği üzerine Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve İdil Boyu, Ankara 1966, s. 45.

4 Osmanlı fethiyle birlikte Karadeniz ticaretinin çöktüğünü ifade eden Rus ve Sovyet literatüründeki görüşün çürütülmesi yönünde geniş bilgi için bakınız. M. Nekrasov, "XVI. Yüzyılda Rus-Osmanlı Ekonomik İlişkileri", Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992, (12-14 Aralık Ankara 1992), Ankara 1999, s. 91-96.

5 Kefe sancağının Osmanlı hakimiyetine girmesi ve ondan sonra sancaktaki siyasi, ekonomik gelişmeler konusunda geniş bilgi için bakınız: Yücel Öztürk, Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600), Ankara 2000.

6 Kırım'ın Osmanlı hakimiyetine girmesi meselesi üzerine bakınız, Halil İnalcık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tabiiliğine Girmesi ve Ahidnâme Meselesi", Belleten, VIII, (Ankara 1944), s. 185-229.

7 Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1992, s. 220, M. Neksarov, Aynı Makale, s. 93.

8 M. Neksarov, Aynı makale, s. 94-95.

9 Halil İnalcık, “Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700”, Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992, (12-14 Aralık Ankara 1992), Ankara 1999, s. 27.

10 1512 den sonra Kırım akınları Rusya’ya sürekli bir hal aldı. 1606-1617 yılları arasında Rusya’dan yüz bin esir alınmış çoğunluğu Kefe yoluyla Anadolu’ya sevk edilmiştir. Halil İnalcık, Osmanlı-Rus., s. 27.

11 Ruslar Kırım aracılığı ile ticaret yaparlardı. Kırım yolunun kapanması ile Moldavya-Polonya-Litvanya güzergahlarını kullanırlardı. Neksarov, Aynı Makale, s. 93. XVIII. yüzyılda dahi Karadeniz’in Kuzey bölgelerinin pamuklu ihtiyacı Samsun ve Sinop limanları aracılığı ile Anadolu’dan sağlanmaktaydı. Tokat, Amasya, Kastamonu pamukluları ön planda yer almakta idi. Bayram Kodaman, XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü, II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988) ”, Samsun 1990, s. 93.

12 Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi s. 117-118), Omeljan Pritsak, “ 1491-1532 Yıllarında Osmanlı-Moskova İlişkileri”, Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992, (12-14 Aralık Ankara 1992), Ankara 1999, s. 69.

13 Halil İnalcık, Osmanlı-Rus., s. 26-27.

14 Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda., s. 221.

15 Halil İnalcık, Osmanlı-Rus., s. 27).

16 Osmanlı Devleti ile Kırım Karadeniz’in kuzeyinde yer alan step bölgelerini kontrol etme imkanını elde etti. Ayrıca Rusları uzun süreli olarak Karadeniz’den uzaklaştırdı ve Rusya’yı yine Kırım aracılığı ile baskı altında tuttu. Victor Ostapcuk, 1648-1681 Yılları Arasında Doğu Avrupa’da

(Ukrayna, Rusya, Polonya, Türkiye) Yeni Bir Düzen Kurulma Yolunda Yapılan Mücadeleler, Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992, (12-14 Aralık Ankara 1992), Ankara 1999, s. 100).

17 Halil İnalcık, Struggle for East-European Empire: 1400-1700 The Crimean Khanate, Ottomans and Rise of The Russian Empire, Read at The International Conference on The Crimea: Past and Present, (12-13 May 1994), Kiev, s. 5.

18 Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve İdil., s. 221).

19 Halil İnalcık Osmanlı-Rus., s. 30).

20 Geniş bilgi için bakınız: Halil İnalcık, Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569) , Belleten, XII/46, (Nisan 1946), s. 349-403; Muzaffer Ürekli, Rus Yayılması Karşısında Kırım Hanlığı ve Kafkasya, Kafkas Araştırmaları I, İstanbul 1992, s. 15 vd.

21 (Çayka: kolayca hareket edebilen omurgası derin olmayan ve güverte etrafını çevreleyen, gemiyi dalgalardan ve mürettebatı da silah atışlarından koruyan yüksek kemerli deniz aracıdır. Kürekle yol almaktaydı. Peter Bartl, Kazak Devleti, İlmi Araştırmalar Dergisi, s. 304.

22 Peter Bartl, Aynı makale, s. 304-305; Mustafa Budak, Kafkasya ve Osmanlı Devleti, Osmanlı I, Ankara 1999, s. 595.

23 Halil İnalcık Osmanlı-Rus., s. 33; Victor Ostapcuk, Aynı Makale, s. 101.

24 Peter Batrl, Aynı makale, s. 307.

25 Shap Kazıyev, Türk Ekonomik Çekişmesinin Neticesi Olarak Türk-Rus Savaşları, Osmanlı I, Ankara 1999, s. 550.

26 Peter Bartl, Aynı makale, s. 305.

27 Halil İnalcık, Don Volga., s. 393.

28 Victor Ostapcuk, aynı makale, s. 101.

29 Halil İnalcık, Don Volga., s. 393-395.

30 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Zübde-i Vekaiyât, (Hazırlayan: Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, s. 119.

31 Svetlana Oreshkova, Rus-Osmanlı Savaşları: Sebepler ve Bazı Tarihi Sonuçları, Osmanlı I, Ankara 1999, s. 556.

32 Victor Ostapcuk, aynı makale, s. 102.

33 Halil İnalcık, Osmanlı-Rus., s. 34.

34 Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi, s. 237.

35 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, s. III/I, s. 583).

36 Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi, s. 255.

37 Raşit, Tarih, II s. 449, 485-6, 494.

38 Osman Köse, XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri, Osmanlı I, Ankara 1999, s. 538).

39 BOA, Düvel-i Ecnebiye Nr. 83, s. 74-75, Raşit, aynı eser, II, s. 494-502; Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, XVII s. 126.

40 BOA, Düvel-i ecnebiye, Nr. 83 s. 16/29, İdris Bostan, Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787), Belleten, LIX/255, (Ağustos 1995) Ankara, s. 361-362, Bu dönemde bu olay gibi bir kaç münferit olay yaşanmış ve 1702'de bir, 1704'de iki ve 1714'de bir olmak üzere beş Rus tüccarı ticaret yapabilmişti. BOA, Düvel-i Ecnebiye, Nr. 83 s. 11/10, 16/25, 2938/109-110.

41 Cemal Tukin, Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi, İstanbul 1947, s. 34-35.

42 Geniş bilgi için bakınız Akdes Nimet Kurat, Prut Seferi ve Barışı, Ankara 1953.

43 Kafkasya, Asya ile Avrupa arasında sınır alması hasebiyle stratejik öneme haiz bir bölgedir. Bunun yanında Karadeniz ve Azak Denizi'ne güneyden kuzeye boğazlar vasıtasıyla birbirine bağlı iç denizlerin oluşturduğu su yolunun doğu ucunda yer almaktadır. Aynı zamanda

Hazar Denizi’ne ulaşan ticaret yolları üzerindeki geçitlerinde Kafkasya’da bulunması diğer bir önem arz eden konudur. İsmail Berkok, Tarihte Kafkasya, İstanbul 1958, s. 2.

44 Mustafazade Tevfik Eyüboğlu, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kafkaslarda Osmanlı-Rus İlişkileri, Osmanlı I, Ankara 1999, s. 564-565.

45 Mahir Aydın, Faş Kalesi, Osmanlı Araştırmaları VI, İstanbul 1986, s. 71.

46 Hassa Mimarı Yakub Ağa başkanlığında bir heyet oluşturularak bölgedeki kalelerin keşfi yapıldı ve ardından hemen çalışmalara başlandı. BOA, MAD Masarif-i İnşaiye Defteri, Nr. 1367, s. 2 vd, (1140), Muzaffer Erdoğan Osmanlı Mimari Tarihinin Arşiv Kaynakları, İÜEF Tarih Dergisi, III/5-6, (İstanbul 1953), s. 118.

47 Cemal Tukin, aynı eser, s. 48.

48 BOA, Düvel-i Ecnebiye Nr. 84, s. 26/95, 35/138, 38/151, Evail-i Muharrem 1156/25 Şubat-6 Mart 1743 tarihli bir fermanda Anlaşma maddelerine riayet edilmesi ve haksız gümrük vergisi alınmaması yol üzerindeki görevlilere emredilmiştir. BOA, Düvel-i Ecnebiye, Nr. 84, s. 32-33/126 İdris Bostan, Rusya’nın Karadeniz’de., s. 362-363.

49 Selahattin Tansel, 1768 Seferi Hakkında Bir Araştırma, AÜDTCF Dergisi, VII/1, (Mart 1950), Ankara s. 476-536.

50 Osman Köse, 1774 Küçük Kaynarca antlaşması (Oluşumu-Tahlili-Tatbiki, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bililer Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 387.

51 Ahmet Cevdet, Tarih-i Cevdet, II, İstanbul 1309, s. 134 İdris Bostan, Rusya’nın Karadeniz’de., s. 372, Cemal Tukin, Aynı eser, s. 52-54.

52 Gemilerin en büyüğü 16.000 kile (= 26. 400 Pota), en küçüğü 1. 000 kile (= 1650 Pota) ağırlığında yük taşıyabilecek kapasitede olabile-

cekti. Gemilerin büyüklükleri tespit edilirken Fransız ve İngiliz ticaret gemilerinin büyüklüleri baz olarak alınmıştı. BOA, Düveli Ecnebiye 83 s. 155; İdris Bostan, Rusya'nın Karadeniz'de., s. 358.

53 Cemal Tukin, aynı eser, s. 52; N. Iorga, Osmanlı Tarihi (1774-1912), (Çev: Bekir Sıtkı Baykal), V, Ankara 1948, s. 238).

54 Zira bundan sonra Karadeniz'de irili ufaklı 150 gemi bulunduran Rusya Osmanlı sahillerine saldırması işten bile değildi. Ahmed Vasıf, Mehasin'ül Asar ve Hakaikül Ahbar, Haz: Mücteba İlgürel, Ankara 1994, s. 84-85.

55 BOA, HH, Sohum ve Faş Kalelerinin takviyesi, 5 Zilkade 1198/20 Eylül 1784.

56 Bu kalelerin yapımı ve takviyesi hususunda MAD Nr. 3162 Keşif ve Tamirat Defterinde geniş bilgi bulmak mümkündür.

57 Muzaffer Erdoğan, Onsekizinci Asır Sonlarında Bir Türk Sanatkarı Hassa Baş Mimarı Mehmed Tahir Ağa Hayatı ve Mesleki Faaliyetleri, İÜEF Tarih Dergisi, II/5-6 (İstanbul 1960), s. 25-46).

58 İsmail Hakkı Uzunçarşılı Sadrazam Halil Hamid Paşa, Türkiyat Mecmuası, III/11, IV/1, İstanbul 1935, s. 119-173).

59 Enveri Sadullah, Tarih-i Enveri, Süleymaniye Kütüphanesi Ali Emiri Tasnifi, Nr. 67, s. 92a/92b, Ahmet Cevdet Paşa, aynı eser, II, s. 86.

60 BOA HH Nr. 745 Kırım Seraskeri Ali Paşa'nın tahriratı, 28 Rebiülahir 1192/26 Mayıs 1778), Enveri, Tarih, s. 100/b.

61 Kamil Paşa Tarih-i Siyasi-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, II, İstanbul 1325, s. 198.

62 Enveri, Tarih, s. 101/b.

63 Ahmet Cevdet Paşa, Aynı eser, II, s. 108.

64 Enveri, Tarih, s. 107/b, Kamil Paşa Aynı eser, s. 198.

65 Rıza Karagöz, Canikli Ali Paşa, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1998, s. 78.

66 Haşim Efendi, s. 2a, 2b, Ahmet Cevdet Paşa, s. 162.

67 Alan Fisher Soğucak Kalesi'nin Kafkasya'nın idari merkezini teşkil etmesi ev kaybedilen Azak Kalesinin yerini alamsı amacıyla 1758 yılında inşa edildiğini yazmaktadır. Alan W. Fisher, Rusya'nın Kırım'ı İlhakı, Emel, Çev: Refhan Dedeoğlu, 13/78, s. 8, Soğucak Muhafızlığının kurulmasından sonra Soğucak Muhafızı Ferah Ali Paşa'nın bölgedeki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bakınız Haşim Efendi, Ahval-i Anapa ve Çerâkese, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu Nr. 1569; Ayrıca Zübeyde Güneş Yağcı, Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı (1781-1785), 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış doktora tezi. Samsun 1998).

68 BOA, MAD Keşif Tamirat Defteri Nr. 3162 s. 575, CA 50364 Anapa'da kale yapılmasına dair Soğucak muhafızına hüküm 7 Şevval 1196/17 Temmuz 1196.

69 P Minas Bıjıkyan, Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası (Ter: Hrand D. Andresyan) İstanbul 1969, s. 83).

70 John F. Baddeley, Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil, Çev: Sedat Özden, İstanbul 1989, s. 75-76.

71 Cemal Gökçe, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti, İstanbul 1979, s 44, Mirza Bala, Çerkesler, İA, III, İstanbul 1993, s. 381; Jean-Loıs Matteı, Kırım ve Kafkasya'da Osmanlı Nüfuzunun Gerilemesi ve Ruslara Karşı Kafkas Kabilelerinin Direniş Girişimleri (1792), Toplumsal Tarih, (Haziran 1994) s. 40.

72 BOA, HH, Nr. 1324, Rıza Karagöz, aynı tez, s. 87.

73 Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara 1990, s. 36; W. E. D. Allen-Paul Muradoff, Kafkas Harekâtı, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırında

Harplerin Tarihi, Ankara 1966, s. 3-5; Sergei İnisimov, Kafkas Kılavuzu, (Tercüme: Binbaşı Sadık), İstanbul 1926, s. 1-2; V. Minorsky, Tiflis, İA, XII/1, s. 275.

74 Antlaşma maddeleri için bakınız Ahmed Vasıf, Mehasinül., s. 76-77.

75 Mahir Aydın, aynı makale, s. 110-111.

76 Bölgedeki kalelerin takviyesi bu Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra gerek bölgedeki görevlilere ve gerekse özellikle Trabzon valiliğine müteaddit defalar emirler gönderilmiş ve bölge askeri bakımdan takviye edilmeye çalışılmıştır. BOA Ali Emiri Nr. 3633 Soğucak Muhafızı Ali Paşa'nın tahriratı, selh Recep 1200, HH, Nr. 8273, Sadrazamdan padişaha takrir, Anapa kalesinin takviyesi, 1201; HH, Nr. 1100 Soğucak Muhafızı Mustafa Paşa'nın takriri, 102, Sohum Kalesinin takviyesi HH, Nr. 6339, 1205, Ahmed Vasıf, Mehasinül., s. 154).

77 Rıza Karagöz, aynı Tez, s. 89.

78 Sema Işıktan, 1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi Sırasında ve Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Dağıstan Hanları ile Münasebetleri, Kafkas Araştırmaları I, İstanbul 1992, s. 34-45.

79 Osman Köse, aynı tez, s. 387.

80 Cemal Gökçe 1787-1806 Yılları Arasında Kafkasya'da Cereyan Eden Siyasi Olaylar, İÜEF Tarih Dergisi, 26, İstanbul 1972, s. 1-66.

81 John F. Baddeley, aynı eser, s. 75.

82 İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV, s. 169.

83 Ali Arslan, Rusya'nın Kırım ve Gürcistan'ı İlhakından Sonra Osmanlı Devleti'nin Çerkes Kabileleri ile Münasebetleri (1784-1829), Kafkas Araştırmaları I, İstanbul 1992, s. 46-51.

84 İdris Bostan, İzni sefine Defterleri ve Karadeniz'de Rusya ile Ticaret Yapan Devlet-i Aliyye Tüccarları 1780-1846, Türklük Araştırmaları

Dergisi, İstanbul 1991, s. 23 vd., İspanya, Sicilyateyn, Hollanda Prusya, Sardunya ve Danimarka gibi ülkelerin Karadeniz ticareti için bakınız. Kemal Beydilli, Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve Miri Ticaret Teşebbüsü, Belleten, 214, s. 687-755; Avusturya'nın başlaması ile ilgili olarak da Ahmed Vâsıf Efendi, Mehâsin'ül-âsâr., s. 36-37.

85 Bölgedeki kalelerin tahkimi için asker ve mühimmat sevkiyatını havi çok sayıda emir gönderilmiştir. BOA, MAD, Keşif Tamirat Defteri, Nr. 10366, s. 304, 308, 313, 316, 326; MAD, Keşif ve Tamirat Defteri, Nr. 3126, s. 40, 98, 120; MAD, Nr. 10229, s. 382, 3384, CA, Nr. 19411 Anapa canibi için Trabzon'dan tertip edilen askerin defteri, 29 Safer 1202; CA, Nr. 4213, Çukadar-ı Asafiden İbrahim kullarının tahriratı, 25 Cemaziyelahir 1211,

Adakale: Geçmişteki Bir Türk Adası / Dr. Eugenia Popescu - Judetz [s.564-575]

Duquesne Üniversitesi, Pennsylvanıa / A.B.D.

1970 yılında, Yugoslavya ve Romanya'nın işbirliğiyle, Tuna nehri üzerindeki Iron Gates geçidinde köpürerek çağlayan nehir akıntısının önüne set çeken hidroelektrik santral ve barajı inşa edilmişti. Bu tarihte, zamanın yarığından aşağı düşerek nehrin dibine batan Adakale adası, sessiz ve unutulmuş bir şekilde yatıyordu. Bölgedeki tarihi gelişmelere bakıldığında, adanın sular altında kaldığı ve Adakale'nin haritadan silindiği böylece tarihin bugüne kadar korunan ayak izlerinin kül rengi kumlarda dağılarak yok olduğu görülür. Bir zamanlar Iron Gates'in anahtarı ve Orsova Şehir Kalesinin muharebe ileri karakollarından birisi olan Adakale, aşağı Tuna bölgesinde stratejik önemi olduğundan dolayı talep edilen ve uğruna askeri güçlerin savaştığı bir nehir üssüydü. Yüzyıllar boyunca ada kalesi Osmanlılar ve Habsburglular arasındaki savaşlarda sonuca götüren dayanak noktası olmuştur. Çünkü, Ruslar tarafından göz konulan, Bulgarlar ve Sırplar tarafından içlerine sızılan ve nihayetinde Romanya'ya bırakılan aşağı Tuna'nın kontrolü bu kale vasıtasıyla sağlanıyordu. Çetin geçen bu zamanların sonunda Adakale tarih kitaplarında sadece kısa bir dipnot olarak kalmıştır.

Iron Gates'in yukarısında ve Orsova'nın aşağısında yer alan ada, her iki tarafında da yüksek dağ silsileleri olan nehrin ortasında, düz, dar bir şerit şeklinde uzanır. Ada yaklaşık olarak 800 metre uzunluğunda ve 200 metre genişliğindedir.

Toplumun gözünden uzak olmasına rağmen nehirde seyahat eden gemiler tarafından kolaylıkla görülebilen ada, askeri strateji uzmanlarının ve saklanacak güvenli yer arayışında olan isyancıların ilgisini çekmiştir;

çünkü ada, komşu kıyılardaki yerleşim yerlerine su yoluyla kolay erişim imkanı sağlamaktadır. Bunların ötesinde ada, Iron Gates'in karmaşık savunma sisteminin önemli halkalarından birisi olarak görev yapmıştır. Aslına bakılırsa Adakale Orsova'nın bir parçası gibidir, böylelikle kim Orsova'ya hakimse, fiilen adaya da o hükmetmiştir. Iron Gates'i ve nehirdeki seyahat güzergahını kontrolünde tutan kalelerden birisi olan Adakale, ikinci olarak sadece Belgrad için stratejik öneme sahiptir. Çünkü, Tuna nehir boyunun kontrolü için yapılan muharebelerin odak bölgesidir. Zamanla stratejik rolünü yitiren ada, bir süre muharebe ileri karakolu işlevinin yanında bazı politik uygulamalara isyan edenlere sığınak veya bazı sert cezaların infazı için korunan bir infaz bölgesi halini almıştır.

Ada, Türkçe ismini alana kadar, dokümanlarda ve tarih yazılarında bir kaç değişik unvanla anılmıştır. Ada Yeni Orsova (New Orsova) veya Orsova Adası (Orsova Island) olarak biliniyordu çünkü Orsova Kalesi (aynı zamanda Rusuva veya Iirsova olarak da bilinir) bu isme karşılık Eski Orsova (Old Orsova) olarak adlandırılıyordu. Benzer şekilde, ada çoğunlukla "Iron Gates'den çok uzak olmayan tahkim edilmiş küçük ada" şeklinde ifade edilmiştir. Ada Habsburglular tarafından ise Insula Carolina veya Karlfried olarak bilinir. Ada, son olarak Almanca'da tabya anlamındaki Schanze kelimesinden türetilen Sans Adası (Tabya Adası) ismiyle anılmıştır. Adanın bölge tarihinde dönüm noktasını oluşturan Türkçe ismi ise Osmanlıların 18. yüzyılda adanın mülkiyetini elde etmek için verdiği mücadele sırasında ortaya çıkmıştır. Ada Kale, Ada Kalesi veya çok ender olarak Ada Kala veya daha da resmi olarak Ada-i Kebir olarak anılan adanın Türkçe ismi birkaç değişik şekilde kendisini muhafaza etmiştir. Türkçe dokümanlarda çoğunlukla bu isimlerin sonuncusuyla karşılaşılır. Adanın Romence'deki orijinal adı Ostrovul Mare'dir ki bu ifade

Ada-i Kebir’in edebi tercümesidir. Adanın Türkçe resmi adı olan Adakale Romence kaynaklarda da Adakaleh olarak yazılmıştır.

Ada, ilk zamanlardan beri aşağı Tuna akış hattındaki Osmanlı hakimiyet çemberine girmiştir. 1390 yılında, Sultan I. Murat’ın emirlerinden birisi olan Firuz Bey Vidin ve Orsova’yı kısa süreliğine işgal etmiştir ve daha sonra 1417 yılında, Sultan Mehmet Çelebi Severin Kalesini almıştır. Sonraki yıllarda ise asil bir Romen ailesinden gelen ve Erdel’in cesur Voyvodası olarak bilinen Yanoş Hünyadi 1442 yılında Iron Gates’te Osmanlı ordularını yenerek bazı Türk bölgelerini işgal etmiştir. Bir varsayıma göre Hünyadi’nin ada üzerinde tahkimat yaptırdığı ve bu yerlerde piyade birliği oluşturduğu söylenir fakat bu varsayım tarihi olaylarla kanıtlanamamaktadır.

Müteakip dönemlerde ise ada sık sık Avusturyalıların, Macarların, Sırpların ve Türklerin hakimiyetine girmiştir. Ada, 1521 yılında Belgrad’ın fethinden sonra Feth-i Islam (Kladovo) ve Orsova (Rusuva veya Irsova) kaleleriyle birlikte tamamen Osmanlının kontrolü altında kalmıştır. Bu iki kale Tuna nehrini geçişte ve Belgrad istikametinde akıntıya ters yönde hareket eden Osmanlı gemilerinin savunması için çok büyük bir öneme sahipti. Böylece Adakale dolaylı olarak birliklerin geçiş noktası olması yanında aşağı Tuna’daki askeri gemiler için önemli bir nehir üssü olması sebebiyle aynı savunma sisteminin bir parçası olmuştur. Sonuç olarak adanın kaderi yüzyıllar boyunca Osmanlılar ve Habsburglular arasında yapılan savaşlarda talihin değişmesine bağlı olmuştur.

Bununla birlikte şu andaki mevcut dokümantasyon adaya Türklerin ne zaman yerleştiği konusunda kesin bir bilgi verememektedir. Farklı kaynaklarda karşılaşılan yetersiz bilgiye göre adanın ilk sakinlerinin karışık bir etnik yapıya sahip olduğu belirtilmektedir. 17. yüzyılda küçük bir Sefarit topluluğu adaya geçici olarak yerleştirilmiştir. Bu topluluğun Vidin’deki

sinagoga bağışta bulunduğu bilinmektedir. Vidin'de daha önceleri İspanya'dan göç eden büyük bir Yahudi toplumunun da varlığı söz konusudur. Adada bulunan ve Türklere ait olan bazı mezar taşları 17. yüzyılın sonlarından günümüze kadar gelmiştir ve adadaki Türk varlığını desteklemektedir. Evliya Çelebi 1650 ve 1655 yılları arasında Banat bölgesini baştan sona gezmiş ve güney taraflarda Tuna nehrini geçmiştir. Evliya Çelebi eserinde Iron Gates girdabı ile çok uluslu yapılarıyla Feth-i İslam ve Orsova kalelerini tasvir etmiştir. Seyyah, Iron Gates ile Feth-i İslam arasında yer alan adalardan ve bunların etrafındaki balık dalyanlarından genel olarak bahsetmesine rağmen, eserinde Iron Gates yakınındaki adaya belirgin olarak yer vermemiştir.

Adanın tarihiyle ilgili olarak günümüze hemen hemen hiç Türkçe yazılı doküman kalmamıştır. 18. yüzyılın başlarında kronoloji uzmanı Mustafa tarafından kaleme alınan bir risalede adanın Türk egemenliğine girene kadar geçen sürede yaşanan olayları anlatılmaktadır. Tanınmış tarih eserleri olan Silahtar Fındıklı Mehmet, Mehmet Raşit ve Mehmet Suphi'nin eserleri ada için yapılan muharebeleri ve müteakip kuşatmaları da kapsayan askeri faaliyetleri detaylı olarak incelemektedir. Adakale'nin değerli bir tarih analizini ise Allen Zwangil Hertz yapmıştır. Yazarın bu monografısi 1688 ve 1753 yılları arasında adada yaşanan askeri faaliyetleri kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Onun bu çalışması hem Türk kaynakları hem de Avusturya harp arşivindeki dokümanlara dayanmaktadır.

17. yüzyılın son yıllarının ardından, Adakale muhalif güçler tarafından sık sık kuşatılmış ve bunun sonucunda sık sık el değiştirmiştir. Adanın Tuna savunma hattındaki kritik rolünü hem Habsburglular, hem de Osmanlılar dile getirmişlerdir. Habsburglular 1688 yılında Tuna savunma hattını yararak Belgrad'ı Osmanlılardan aldılar ve Balkanlara karadan erişim için bir güzergah açtılar. Türk kuvvetlerini nehir boyunca püskürten

Habsburglular Orsova ve Feth-i İslam kalelerini de ele geçirdiler. Bu vakitte ada zaten Avusturya’nın kontrolü altındaydı. Bölgeye hükmeden General Veterani, adanın kritik rolünü kavrayarak derhal adada tahkimat yapılması için ısrar ediyordu. Aslında Habsburglular Orsova kalesini yeniden inşa ettiler ve adanın tahkimatını güçlendirdiler; böylece Iron Gates korunacak ve nehir boyunca ulaşım güvenliği sağlanacaktı. Aslında; bu önlemler, Osmanlı gemilerinin nehirdeki seferlerini engellemek, böylece kendi orduları için kara güzergahının emniyetini sağlamak maksadıyla alınmıştı 1689 yılına kadar Osmanlı güçleri yeniden toparlanarak organize oldu ve düzenledikleri karşı taarruzla Habsburgluları Tuna nehri gerisine kadar çekilmeye mecbur etti. Avusturya yönetimine karşı direnen Sırplar ve Eflaklıların önemli (hayati) desteğini alan Osmanlı güçleri, Erdel’deki Imre Tököly ayaklanmasında aktif rol alan Macar isyancıların işbirliğinden de çok fazla istifade etti. Tuna Kaptanı Boşnak Bıyıklı Ali Paşa ve Imre Tököly’e ait birliklerin desteğinde düzenlenen Osmanlı karşı taarruzuna Silistre Komutan’ı Hüseyin Paşa komuta ediyordu. 1689 yılında Feth-i İslam’ı alan Hüseyin Paşa, Transilvanya’nın hakimi ilan edildi. Orsova önlerine kadar gelen Habsburg güçleri, güneye doğru daha da geriledi. Osmanlı güçleri Nis’i ele geçirdi ve Tököly’nin güçlerine Orsova ve Feth-i İslam’daki tahkimatları imha ettirerek nehir boyunca Vidin istikametinde hareket etmelerini sağladı. Osmanlı karşı taarruzunda kara ve deniz birlikleri müsterek görev aldılar. Bu harekat sonunda 1690 yılının baharında Belgrad Türkler tarafından ele geçirildi ve bu zafer sonunda Tuna savunma hattı yeniden tesis edildi. Üstünlüğü ele geçiren Osmanlı donanması hem karada hem de nehirde yapılacak müşterek harekatlar için teçhiz edildi. Kaptan-ı Derya Mezzomorto Hacı Hüseyin Paşa, 30 fırkatadan oluşan küçük bir deniz gücüyle, Iron Gates’e taarruz etmek maksadıyla 1690 yılının Ağustos ayında Vidin civarında

hazırlıklarını tamamladı. Bununla birlikte Osmanlı Devletinin Nis’i ele geçirmesi Orsova Kalesi’ni ve ada kalesini savunmasız hale soktu. Habsburg güçleri Osmanlı gemilerinin Tuna nehrindeki ulaşımını engellemek maksadıyla bu mevzilerini sıkı bir şekilde savundular.

Avusturya güçleri, kendi harp dokümanlarında Orsova Adası olarak isimlendirilen bu adanın tahkimatının kuvvetlendirilmesi çalışmalarına dikkatlerini yoğunlaştırdılar. Adadaki ilk tahkimatlar Avusturyalılar tarafından tesis edildi. Bu tahkimatlar yere çakılan kazıklardan ve siperlerden oluşuyordu. Yağış dönemlerinde nehir taşkınlarına maruz kalan ada, taarruzlarda da topçu ateşlerinin ana hedefi olmuştur. “Büyük kazıklı bu adanın” tahkimatlarının düzenli olarak belirli dönemlerde yeniden elden geçirilmesi ve kuvvetlendirilmesi gerekmiştir.

Adakale için yapılan savaş 1690 yılında Osmanlı güçlerinin Tuna bölgesinde toplanmasıyla başladı. Kara güçlerini destekleyen Osmanlı donanması, yelkenli ve kürekli çok sayıdaki atik gemiden oluşuyordu. Bu gemilerin bazıları saykalar, fırkatalar, oraniçalar ve çam kayıklardır. Tuna deniz gücünün en büyük parçasını Tuna Saykası oluşturuyordu. Hem yelkenli hem de kürekli olan bu küçük gemiler 150 asker ve bir hafif silah taşıyordu.

Büyük kazıklı tahkimatlarla korunan adanın savunmasını iyi teçhiz edilmiş 5000 kişilik Avusturya gücü yapıyordu. Adanın garnizon gücü Almanlar, Macarlar, haydutlar ve mürtedlerden oluşuyordu. Bunların sonuncusu, Belgrad yönünde nehrin yukarısına doğru hareket eden Türk gemilerini sık sık yağma eden pervasız korsanlardan oluşmaktadır. Avusturya garnizonu depolarında çok sayıda top, bol miktarda mühimmata ve yiyecek stoğuna sahipti. Osmanlı güçlerini ise çok sayıdaki birliği ve “Tuna suyu içindeki ıssız küçük ada” etrafında konuşlanan gemileri oluşturmaktaydı. Osmanlı komutanları adayı kuşatmaya komuta eden

Serasker Mağrulzade Gürcü Mehmet Paşa birliklerini Tuna'nın güney kıyısında palanka altına konuşlandırdı. Kıyı boyunca ilerleyen Osmanlı güçleri Avusturyalıların terk ettiği Feth-i İslam ve Orsova kalelerini ele geçirdiler. Adaya akıntı yönünde demir atan Türk gemileri ile adaya Yeniçeriler, Levendler ve topçu birlikleri çıkarıldı. Ada kalesi kıyıdan topçu ateşiyle dövülerek kuşatma başlatıldı. Tuna Kaptanı Ali Paşa 60 saykadan oluşan filosunu ada yakınında nehir üstünde konuşlandırdı. Arnavut Mehmet Paşa, kuşatmanın 24. gününde, Arnavut piyade askerleriyle yüklü 50 saykadan oluşan takviye birliğini bölgeye getirdi. Birliklerini nehrin kuzey kıyısına yerleştiren Arnavut Mehmet Paşa, askerlerini Eflak kıyısına çok yakın bir noktada adanın akıntı yönündeki ucunda karaya çıkararak Avusturya garnizonunu baskına uğrattı. İmparatorluk askerleri iki Osmanlı gücü arasında kıskaca alındı. Osmanlılar silahlarıyla kalenin duvarları arasında hapis kalan bu askerlere direk olarak ateş edebiliyordu. Kuşatma 27 gün sürdü. Avusturya garnizonu zayıflamıştı fakat kaleyi savunanlar silah bırakmaya hazır değillerdi. Belgrad'ın Türkler tarafından ele geçirildiğine dair bir kanıt gösterilmedikçe teslim olmayı reddettiler. Nihayetinde konuşlandırılmak için başvurdular. 24 Ekim 1690 tarihinde Avusturya ve Macaristanlı askerlerin birliklerinde bulundurdukları haydutları teslim etmeleri koşuluyla, silahlarıyla birlikte geri çekilebilmelerine onay verildi. Sonunda imparatorluk askerleri teslim koşullarını kabul ettiler.

Yaklaşık olarak 2500 Avusturyalı ve Macaristanlı askerden oluşan bütün garnizon kendi istedikleri bir yere gemilerle güvenli bir şekilde nakledildi. Geriye kalan 300 civarındaki haydut ise bölgede idam edildi. Habsburglular geride 30 top ve mühimmatla dolu bir depo bıraktılar.

Adayı ele geçiren Osmanlılar 400 yeniçeriden oluşan bir birlikle garnizon oluşturdular. Adaya Sans Adası ismi verildi. Böylece

Tuna nehrinin alt kısmının tamamı Osmanlıların eline geçti ve tahkim edilen adanın daha önceden hiç bilinmeyen stratejik öneminin fakına varıldı. Serdar-ı azam tahkimatların acilen tamir edilmesi ve büyük bir sur inşa edilmesi emrini verdi. Bütün ordu yapım onarım işlerinin tamamlanması için göreve çağrıldı. Adanın fethi Tuna savunma hattının güvenliğini ve nehir ticaretinin korunmasını sağladı. Ada için yapılan muharebe onun kritik değerini gözler önüne serdi.

1691 yılı baharının başlarında ada ve Iron Gates yeniden sayıları 5000 kadar olan Habsburg birliklerinin eline geçti. Habsburglular bu sefer Tuna'yı kapatarak Osmanlıların nehirden geçişini engellemeye çalıştılar. Fakat Tököly güçleri Habsburgluların komutanını esir ettikten sonra geri çekilmek zorunda kaldılar. Bundan sonra, Kuruc ve Türk birliklerinden oluşan dört taburluk bir kuvvet Adakale ve Orsova'yı Tököly güçlerinin elinden aldı. 1691 yılının Haziran ayında Orsova'yı kontrol etmek maksadıyla nehrin yukarısına doğru hareket eden Tököly geceyi güvenli bir sığınak olan adada geçirmiştir.

1692 yılında, Tuna su yolunu Belgrad yönünde tehdit eden Avusturyalılar, Feth-i İslam ve Orsova'yı alarak kontrolü ele geçirdiler. Fakat o sene nehrin taşması sonucu adadan çekildiler. Bundan sonraki süre içinde ada, güvenli bir şekilde Türklerin elinde kaldı. 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşmasından sonra Banat, Orsova ve Adakale Osmanlı hakimiyetinde kaldı.

Osmanlılar Adakale kalesini bütün Iron Gates savunma sisteminin merkezi haline getirdiler. 1701 yılında Sultan II. Mustafa mir-i miran İbrahim Paşa'ya tezkereler göndererek Orsova'ya Tuna yoluyla erişimin güvenliğinin sağlanmasını istedi. Sultan II. Murat tezkeresinde sel sularıyla hasara uğrayan "büyük kazıklı adanın" kalesinin güçlendirme çalışmalarının başlatılmasını emretti. Kalenin yeniden inşası çalışmaları

yapıldı ve sonunda kale hemen hemen yeni bir görünüm kazandı. Iron Gates'in girdap ağası Çerkes Paşa 1716 yılında adada büyük savunma setlerinin yapılması çalışmalarını yönetti. Çalışmayı hızlandırmak maksadıyla 4000 kadar Eflaklı getirilerek, yeni savunma surlarının duvar işçiliğinde kullanıldı.

Bu tarihe kadar Osmanlılar Orsova ve Adakale'nin Tuna savunma sistemindeki rolünü güçlendirdiler. Tuna boyunca aşağıya ya da yukarıya hareket eden Osmanlı gemileri için toplanma bölgesi olan Orsova bir liman vazifesi görerek, yükleme ve ikmal yapmalarına imkan veriyordu. Osmanlı donanması için, Orsova'daki iskele olanaklarıyla ilişkili bir deniz üssü işlevi gören Adakale, düşman ordularının saldırılarına karşı nehri koruyan bir kale halini aldı. Güçlendirilen bu çok birlikli deniz gücü sadece Belgrad için ikinci dereceden önemli olacaktır. Adakale'nin stratejik önemi, ada Osmanlı veya Habsburg güçlerince ele geçirildiğinde, Belgrad kalesinin o anki konumuna sıkı sıkıya bağlıdır.

Savoy Prensi Eugene komutasındaki Avusturya ordularının 1715 ve 1718 yılları arasında düzenledikleri harekat 1717 yılında Belgrad'ı ele geçirmeleriyle sonuçlandı. Bu sonuç Tuna boylarındaki Osmanlı güçleri için büyük bir kayıp oldu. Diyarbakır Beylerbeyi Vezir Recep Paşa 40 bin akıncı ve gönüllü askerden oluşan ordusuyla Orsova'dan Erdel'e hareket etti. Osmanlı birlikleri 1500 atlı birlik tarafından püskürtüldü ve geri çekilmek zorunda kaldı. Birliklerin çoğu Tuna'yı geçerek aceleyle Orsova'ya geri çekildi. Birliğin gerisinde kalanlar düzensiz şekilde dağıldı; bazıları kendisini nehre atıp yüzerek karşı kıyıya geçmeye çalıştı, bazıları da saykalara binerek adaya kaçtılar. Türk askerleri adadaki yanıcı her şeyi ateşe vererek adayı terk etti. Temasvar'ı alan Habsburglar Orsova ve Adakale'yi tekrar işgal ettiler.

1718 yılında sonuçlanan Pasarofça (Pojarevac) Antlaşması'nın hükümlerine göre Osmanlılar bölgeyi teslim etmek zorunda kaldılar. Temeşvar'da yer alan Banat'ın tamamı tacın (kralın) bir vilayet olarak Avusturya İmparatorluğu'na ilhak edildi. Buna ilave olarak Türk kaynaklarında Kara Eflak (ya da Küçük Eflak) olarak belirtilen Oltenia bölgesinin kontrolü de Avusturya İmparatorluğu'na verildi.

Bu sefer Avusturyalılar, ada üzerindeki yapıları en gelişmiş teknolojiyi kullanarak kuvvetlendirme sorumluluğunu üstlendiler. 1737 yılına kadar süren bu proje kapsamında çok karmaşık ve mukavim surlar ve korunaklı hisarlar inşa edilmiştir. Taş ve tuğla kullanılarak inşa edilen yeni setler ise nehri bahar aylarındaki taşkınlarına karşı koyabilecek güçte yapıldılar. İnşaatta kullanılan tuğlalar adanın kuzey kıyısındaki Allion Dağı'nın eteklerinde tesis edilen bir ocakta üretildi. İnşaat taşları ise adaya kayıklarla getirildi. Surları inşa etmekle mühendis Nikolaus Doxat de Morez görevlendirildi. Zaten Belgrad'daki istihkam çalışmalarını yapan mühendis de aynı kişiydi. 1718 yılının Temmuz ayında Savoy Prensi Eugene adaya gelerek Yeni Orsova'daki tahkimat çalışmalarını yerinde denetledi. Avusturya resmi kaynaklarına göre kale; köşelerinde dört hisar bulunan bir paralel kenara benzer. Kale içi savunma için inşa edilen bu dört hisara Kral VI. Charles, Prens Eugene, Kont Mercy ve Kont Wallis'in isimleri verildi. Bunların sonuncusu Habsburg Sırbistanı'nın valisiydi. Surların etrafı sağlam hendekler, üstü örtülü bir yol, fazlalık malzemeler ve diğer istihkam çalışmalarıyla kuvvetlendirildi. Kalenin batı kenarı büyük siperlerle korunurken doğu ucu da takviye edilen hücum duvarları vasıtasıyla kaleye bağlandı. Sırbistan kıyısı ise 1736 yılında tamamlanan bir kaleyle güçlendirildi. Bu kaleye Kral VI. Charles'in karısının ismi verildi ve St. Elisabeth Kalesi (Almanca'da Elisabeth Schanze) olarak anıldı. Türkler tarafından Sans-ı Kebir ismiyle anılan bu kale, iki hisardan ve üzerinde

mazgallar bulunan bir kuleden oluşmaktadır. Bunlara ilave olarak adadaki kalenin ateşiyle de desteklenmektedir. Elisabeth Kalesi'ne her gün Adakale'den destek birliği çıkarılmıştır.

Ada Kalesi'nde bunlardan başka, askerlerin iskan edildiği kışla, komutan köşkü, katoliklerin Fransiskan kolundan bir keşişin yönettiği kilise, silahlar için mermi ve mühimmat ve iaşe depoları bulunmaktaydı. Alman zanaatkar topluluğu, inşaat işçileri, ticaretle uğraşanlar ve asker ailelerinden oluşan küçük bir nüfus 1718 yılı başlarında adaya yerleşmeye başlamışlar ve 1737 yılına kadar da çoğalmışlardır. Bu kişiler, dubalı bir köprüyle Tuna'nın kuzey kıyısına bağlanan Brückamt noktasına yerleşmişlerdir.

1735 yılı civarlarında Habsburglular ve Türkler arasında yeni bir savaş patlak verdi. 1737 yılında bir askeri harekatta çok ileri çıkan Avusturya İmparatorluğu Osmanlıları tahrik ederek çok kuvvetli bir karşı taarruza yönelttiler. Vezir-i Azam Yeğen Mehmet Paşa kara ve deniz birliklerinden oluşan büyük bir askeri operasyon hazırladı. Operasyonda Vidin muhafızı Ivaz Mehmet Paşa komutasındaki askerler, Kethüda Hüseyin Ağa komutasındaki binekli yeniçeriler (serdengeçtiler) ve ordu gerisinde Karaman Valisi Vezir Mehmet Paşa komutasındaki askerler görev aldı. İyi planlanmış bir askeri harekatın ötesinde Vidin'den gelen önemli istihbaratı da değerlendiren Türk komutanları maksada uygun harekat tarzları belirlediler. Türk askerlerinin baskısına dayanamayan Avusturya güçleri Banat ve Eflak'tan Erdel önlerine kadar çekilmek zorunda kaldılar. Nihayetinde tahkim edilen ada savunmasız kaldı. 1737 yılının Kasım ayında Osmanlı güçleri ada kalesini kuşatmak maksadıyla ilerlediler. 130 saykadan oluşan bir filoyu nehre yukarı yollayan Osmanlılar Iron Gates yakınlarında St. Charles ve St. Elisabeth isimli Avusturya gemilerine saldırdılar; Orsova üzerinde toplanarak bölgedeki köylere hasar verdiler ve

beraberinde Adakale ve St. Elisabeth Kalesi'ne taarruz düzenlediler. Bu kuvvetli taarruzlara rağmen kalelerin hiçbirini alamadılar. Sonuçta kuşatmadan vazgeçerek muzaffer bir şekilde Vidin'e dönen Osmanlı komutanları yeni bir askeri strateji uygulamaya karar verdiler.

Cesur bir savaşçı ve açık görüşlü, zeki bir siyaset adamı olan Ivaz Mehmet Paşa siyasi becerilerini askeri strateji ile birleştirdi. Ivaz Mehmet Paşa Vidin'i Macar asilerin kalabileceği güvenli bir limana dönüştürmüştü. Hüseyin Ağa Vidin kaymakamı olarak atanmış olmasına rağmen Ivaz Mehmet Paşa bütün ordunun başındaki serasker olarak görevlendirilmişti. Serasker paşanın komutasında beş bin Arnavut yaya askeri, iki bin bostancı, on dört yeniçeri ve beş cebeci vardı. Serasker paşanın güçleri daha sonra Karahisar sancak mutasarrıfı ya da fiilen Kars vilayet beylerbeyi olan Tuz Mehmet Paşa komutasındaki beş bin asker, Tirkala sancak mutasarrıfı Murtaza Paşa ve seraskerin kendi öz oğlu Halil Bey komutasındaki birliklerle ve eski Nikopol müsellimi komutasındaki dört bin askerle birleştiler. Bu birliklerin hepsine aynı rotayı takip etme ve Adakale'ye doğru ilerleme emri verildi.

1738 yılının Mayıs ayına kadar yaklaşık on bin kişiden oluşan Osmanlı güçleri Orsova'ya kuvvetli bir saldırı düzenlediler ve Habsburgları yenerek Orsova Kalesi'ni ele geçirdiler. Müteakiben adaya ulaştılar ve St. Elisabeth Kalesi'ni de aldılar. Ivaz Mehmet Paşa taarruza önce adadaki kaleye saldırarak başlamayı tercih etti. Adanın savunma sistemi sağlam duvarlar, surlar, hisarların yanında nehri kapatan büyük zincirler ve direklerden oluşuyordu. Bu durum Osmanlı birliklerinin, sıkı bir ateş desteği olmadan karaya çıkmasını imkansız kılıyordu. Bunun üzerine Serasker paşa derhal adayı dış dünyadan tecrit etme stratejisini uygulamaya koydu. Bu iş için gerekli olan duvar ustaları Temeşvar ve Craiova bölgelerinden bu maksatla getirtilen birkaç bin Romenden sağlandı. Fakat bu ambargonun sonucu

berabere bitti. Serasker Paşa, Allion dağı zirvesinde tahkimatlı bir mevzi oluşturarak kaleye karşı ağır toplarını yerleştirdi ve böylece hazırlıklarını tamamladı. Aniden başlayan taarruzla kaleye yönlendirilen silahlar ateşlendi. Tuz Paşa emrindeki iki bin yaya askeriyle birlikte düzenlediği saldırı sonucunda yakınında küçük bir kale olan Caroli mevzilerini ele geçirdi. Adanın savunması tamamen askerleri ve adayı koruyan topçu mevzilerine kalmıştı. Türk bataryalarının amansız ateşine maruz kalan ada şimdi etraftaki yüksek yerlerden açık bir şekilde görülebiliyordu.

Albay Baron von Kehrenberg komutasındaki Habsburg garnizonu 2300 kadar Alman ve Sırp askerden oluşuyordu ve yiyecek ya da mühimmat sıkıntıları yoktu. Düşmanlarını yıldırmak isteyen Osmanlılar bu askerleri yoğun bir ateş altına almıştı. Sırplar savunmaya devam etmekte gönülsüzdüler ve teslim olmak istiyorlardı fakat Avusturyalılar sonuna kadar direnmeye kararlıydılar. Komutan savunmanın gücüne güveniyordu ve Adakale’ye doğru yola çıkan yedi piyade taburu gelip kurtarılmayı bekliyordu. Bu destek birliklerinin bir bölümü daha önceden Osmanlı Ordusunu Banat’tan püskürtmek ve adayı kurtarmak için görevlendirilen kırk bin kişilik imparatorluk ordusunun bir parçasıydı.

Serdar-ı ekrem vezir-i azam Yeğen Mehmet Paşa komutasındaki muhteşem Osmanlı ordusu Balkanları geçerek kuzeybatı istikametinde Niş’e doğru ilerliyordu. Kuşatmanın uzamasından dolayı vezir-i azamdan orduyu Adakale’ye yönlendirmesi istendi. Yüksek rütbeli komutanları (mir-i miran) harp konseyinde toplayan Paşa ada kalesindeki meselenin aciliyetini gündeme getirdi. İstişare sonunda Belgrad’ın kuşatması şimdilik ertelendi ve Adakale istikametine doğru tam hızla hareket edildi.

Bu sırada Ivaz Mehmet Paşa’nın birliği Temeşvar’dan gelen bir Habsburg taarruzuna karşı savunma yapıyordu. Zorlu geçen bir muharebeden sonra Türkler mevzilerini terk etmek ve geri çekilmek

zorunda kaldılar. Bunun sonunda Ivaz Mehmet Paşa geçici olarak görevden alındı. Harekatın başına Rumeli beylerbeyi vezir Genç Ali Paşa getirildi. Aynı zamanda bir sayka filosuna çok acele olarak Vidin'e gitme emri verilmişti.

1738 yılı baharının ilk günlerinde ada önünde toplanan Türk kuvvetleri en büyük kuşatma silahlarını da beraberlerinde getirmişlerdi. Türkler ve Tatarlardan oluşan yaklaşık seksen bin kişilik güçlü bir Osmanlı ordusu Vidin'e yaklaştı. Feth-i İslam'a varan vezir-i azam Yeğen Mehmet Paşa komuta karargahını oraya kurdu. Nehir üstünde bir gözetleme yeri tesis ettirdi. 13 Temmuz günü Yeğen Mehmet Pasa Habsburg garnizonunu gönüllü olarak teslim olmaya davet etti. Bu ültimaton komutan Kehrenberg tarafından kabul edilmedi. Türkler kuşatmayı kuvvetlendirdiler ve ada mevzilerini gece gündüz ateşle dövdüler. Vezir-azam sayıları artan yeniçeri, cebeci ve topçu askerlerinden oluşan büyük bir orduya komuta ediyordu ve yüz yirmi top ve kırk kadar havandan oluşan topçu ateş destekleri vardı. Kaledeki savunma gücü gün boyu düşen yüzlerce top ve havan mermisinin kale duvarlarında hasarlar vermesine rağmen direnmeye devam ettiler. Garnizon korunaklı mevzilere çekilmişti fakat topçu ateşi yoğun bir şekilde devam ediyordu. Buna rağmen teslim olmamaya kararlıydılar. Kuşatma ilerledikçe garnizon birliği çeşitli hastalıklar ve kötü hava koşulları nedeniyle iyice zayıflamıştı. Diğer taraftan Osmanlı kuşatması o kadar etkiliydi ki, artık Habsburg gemileri adaya taze güç takviyesinde bulunamıyordu. Sonunda 1030 kişiye kadar gerileyen kale savunmasındaki Arad milislerinden getirilen 200 kişilik Macar haydut grubu korunaklı mevzilerin dışına çıkmayacaklarını söylediler.

İki aydan daha fazla süredir kuşatılan ve yoğun topçu ateşiyle dövülen ada savunmasında hala gevşeme ya da teslim olma işareti görünmüyordu. Vezir-i azam Yeğen Mehmet Paşa ada komutanına ikinci kez teslim olma

çağrısında bulundu, fakat bu sefer de reddedildi. Bunun üzerine Osmanlı güçleri adaya karadan ve nehirden eş uyumlu bir harekat düzenlemeye karar verdiler. Hazırlıklar tamamlandı ve yığınaklar yapıldı. Yaklaşık yetmiş sayka, beş yüz kadar çam kayık ve büyük sallar Orsova limanına getirildi. On beş bin kişilik dalkılıç milis grubuna kaleye hücum görevi verilmişti fakat akıntıya ters yönde hareket eden kayıklar şiddetli bir akıntıyla karşılaştıklarından Habsburg ateşine maruz kaldılar. Diğer taraftan hızlanan akıntı taarruz gücünü de artıracaktı. Çok sayıda saykadan ve malzemeden oluşan bir Osmanlı filosu nehre yukarı hareket etmiş ve adayı geçmişti, ters akıntı onları da etkilemiş geri dönerek adaya doğru hızla harekete geçmişlerdi. Ada savunmasının Türk gemileri üzerindeki şiddetli ateşine rağmen kuşatma harekatı plana göre uygulanıyordu. Avusturyalı komutan ada üstündeki güçlü Osmanlı filosunun ada savunmasını zayıflattığını fark etti. Türk güçleri adaya hücum etti ve kaleyi işgal etti. İki taraf ta büyük kayıplar vermişti. Nihayetinde 13 Ağustos 1738 tarihinde Adakale şartlı teslim oldu. 15 Ağustos günü ise adanın anahtarı vezir-i azam Yeğen Mehmet Paşaya takdim edildi ve yeniçeri, cebeci ve topçulardan oluşan bir grup birlik kale kapıları, topları ve mühimmatını teslim aldı.

Teslim töreni istiman protokolüne göre 16 Ağustos günü vezir-i azamın güney kıyıdaki köşkünde yapıldı. Komutan Kehrenberg, Tümgeneral von Fürstenberg ve diğer yüksek rütbeli subaylar sonsuz bağlılık göstergesi olarak vezir Yeğen Mehmet Paşa önünde yere eğildiler. Bu bağlılık ifadesinden sonra Paşa onları kaftan ve diğer hediyelerle ödüllendirdi.

Teslim belgesi bütün harp esirlerinin değişimini şart koşuyordu. Bu belgeye göre Adakale ve Elisabeth Kalesi'ndeki Avusturya bağlıları güvenli bir şekilde Belgrad'a gidecekler; Avusturya vatandaşı olan tüccarlar isterlerse mallarını bırakıp gidebilecekler; Osmanlı bağlıları da Türk

gemileriyle memlekete dönecekler; yaralılar ise zırhlı gemilerdeki Osmanlı subayları tarafından korunacaktı.

Vezir Yeğen Mehmet Paşa adadaki savunma mevzilerini denetledi ve hasarların tadil edilmesi ve Fransiskan Kilisesi'nin camiye çevrilmesi emrini verdi. Adadaki din işerini yürütmek üzere bir imam, bir hatip ve diğer din görevlileri atandı. Feth-İslam mutasarrıfı olan Bekir Bey mir-i miran rütbesine terfi etti ve kale garnizonu muhafız birliklerinin başına getirildi. Bundan sonra kale güvenlik gücü, Adakale ve Feth-i İslam'daki muhafız birliklerinin başındaki muhafızın emrine girdi ve Vidin valisi olan Paşaya bağlandı. Dokümanlarda bundan böyle adadan Adakale olarak bahsedildi. Adadaki hukuki anlaşmazlıklarla yerel kadı ilgilenirken büyük davalar Vidin kadısına havale edildi.

Sultan I. Mahmut, vezir-i azam Yeğen Mehmet Paşayı hatt-ı hümayunlukla ödüllendirdi ve serasker Ivaz Mehmet Paşa Vidin'deki görevine geri getirildi. Adanın muhteşem zaferi, 1739 tarihi kale kapısının üzerine bronz oymayla işlenen bir yazıtla anıtlaştırıldı. Yazıttaki şiir Sultan Mahmut Han'ın asil cesaretinden ve büyük icraatlarından övgüyle bahsediyordu.

1738 ve 1739 yıllarındaki başarılı Osmanlı harekatının sonucu olarak Tuna nehri Vidin'deki bütün filonun seyrine açıldı ve harp zamanı su yolunun güvenliği sağlandı. Osmanlı güçleri bu sefer Belgrad'ı kuşattılar ve Orsova Kalesi gibi burayı da yeniden ele geçirdiler. Bu zaferle Tuna'nın iki kıyısının da tam kontrolü Osmanlıların eline geçti. Tuna savunma hattı tamamen yeniden inşa edildi. 1739 yılının Eylülü'nde Belgrad Antlaşması imzalandı ve Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya ve Avusturya arasındaki savaşa son verildi. Bu antlaşma ile taraflar arasında yeni sınırlar belirlenerek siyasi ve askeri denge sağlanmış oldu. Banat ellerinde kalan Avusturyalılar Sırbistan ve Küçük Eflak (Oltenia)

bölgelerinden çekilerek Osmanlılara bıraktılar. Antlaşma “Orsova’daki Ada Kalesi’nin” ve St. Elisabeth Kalesi’nin de Osmanlılara verilmesini şart koştu.

Aynı zamanda anlaşma gereği Rusya’nın da Azov bölgesini askerden arındırmayı kabul etmek zorunda kalması çok anlamlıdır. Ruslar, Adakale’deki kalenin Türkler tarafından yıkılmasına karşılık kendilerinin de Azov Kalesini yerle bir etmeyi önerdi. Rusların bu teklifi reddedildi. Reisulküttab Hacı Mehmet Paşa denetiminde Belgrad’da yürütülen barış görüşmelerinin sonunda Adakale meselesi pazarlıklara konu oldu. Avusturyalılar da Adakale’deki adanın yıkılması ve geri verilmesi karşılığında iki savunma hattının yok edilmesini teklif ettiler. Sultan teklifi kabul etmedi ve Adakale Osmanlılarda kaldı.

Sufi Miskin Baba’nın bu tarihten hemen sonra adaya yerleştiğine inanmak için yeterli delil vardır. Bölgedeki geleneklere bakıldığında bu kişinin bir din adamı olduğu ve doğudan geldiği görülür. Adada yaşayanlar ve komşu bölgelerdeki Müslümanlar tarafından saygı gören Sufi Miskin Baba adaya gömüldü. Türbesi, 18. yüzyılın sonunda Sultan III. Selim tarafından yaptırılan caminin yanındaki, küçük yapıdır. Miskin Babanın geçmişi tam olarak bilinmemekle beraber, onun Bektaşi Tarikatı’na bağlı olduğu sanıyoruz. Ada ve kaledeki yeniçerilerin devam eden huzurunu da buna bağlıyoruz. Bektaşilik, bunun ötesinde Tuna’nın kuzey ve güney bölgelerinde de çok rağbet görmüştür.

Adanın fethinden sonra sakin ve güvenli bir dönem yaşandı. Osmanlılar kalenin savunma sistemini güçlendirmeye devam ettiler. 18. yüzyılın ikinci yarısında adada yaşanan olaylar hakkında, Romanya Devlet Arşivi’nde, çok az sayıda Türkçe belge bulunmaktadır. Bu bağlamda 1768 tarihli bir belge, ada kalesinin devam eden güçlendirme çalışmalarına kanıt niteliğindedir. Bu belge, vezir-i azam Nişancı Mehmet Emin Paşa’nın kaymakamı olan

Abdullah Paşa tarafından, Ada-i Kebir ve Fethi İslam muhafızı ve Wallachia Prensi III. Grigore Ghica'ya yollanan buyruktur. Buyrukta, sık sık Sırp asilerinin saldırısına maruz kalan kalenin palankalarının yenilenmesi emri veriliyordu.

Vezir-i azam Koca Yusuf Paşa, 1738 yılında, Mareşal Laudon komutasındaki Avusturya ordusu üzerine bir sefer düzenledi ve bu harekat adadaki yeni bir mücadelenin başlangıcı oldu. Bu harekatta ada Osmanlı donanması için nehir üssü işlevi gördü. Serdar-ı ekrem Orsova ve Tekiye arasında dubalı bir köprü inşa etti ve Ada-i Kebir Kalesi'ni güçlendirdi. Bu harekat Sefername-i serdar-i ekrem-i Yusuf Paşa başlıklı anonim risalede tasvir edilmiştir. 1789 yılında Avusturyalılar tarafından yapılan yeni bir kuşatma neticesinde Belgrad'ı ele geçirdiler ve adayı işgal ettiler. Mareşal Laudon'a Adakale Kalesi'ni güçlendirme ve daha fazla tahkimat yapma görevi verildi.

Bütün bu kargaşalara son vermek üzere Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğu 1791 yılında Sistova'da bir antlaşma imzaladılar. Bu antlaşma gereğince Avusturya Balkanlarda ele geçirdiği bütün yerleri teslim etti. Sonuç olarak Adakale yeniden Osmanlıların eline geçti.

18. yüzyıl ortaları ve 19. yüzyıl başı arasındaki Hurmuzaki Külliyatı'nda bulunan Romen belgeleri, adada yaşayan ve Romenlerce "adalı" lakabı takılan kişilerle, Balkanlardan gelen "ayan" lakaplı asilerin arasında bir bağlantı olduğunu ispatlamaktadır. Adalılar yol eşkiyalığı yapıyorlar ve Oltenia ve Wallachia'ya yıpratıcı saldırılarda bulunuyorlardı. Yüz bin kişilik Kaptan Küçük Hüseyin Paşa komutasındaki birliğe karşı koyan ve halk tarafından sevilen, kahraman Vidinli Osman Pazvantoğlu Paşa zamanında, büyük isyan sırasında, adalılar kuzey kıyıdaki bölgelere büyük akınlar düzenliyordu. Pazvantoğlu Paşa sık sık Eflak bölgesindeki köylere akınlar düzenliyordu ve adalılar bu akınların bir parçası olarak

görev alıyorlardı. Dahası 1806 ve 1812 yılları arasında yapılan Osmanlı Rus Savaşı sırasında bölgede faaliyet gösteren Türk eşkıyalar (panduri turcesti) ve Moskovalı eşkıyalar (panduri muscalesti) vardı. Bu yağmacı çeteler, örgütlü çalışan Eflaklı eşkıyalardan farklı olarak bağımsız faaliyet gösteriyorlardı. Eflaklı eşkıyalar, Tudor Vladimirescu komutasındaki köylü milisler içinde gönüllü askerlik yapan ve çoğunluğu Oltenia bölgesinden gelen kişilerden oluşuyordu. 19. yüzyılın başlarında adalı çeteler Tuna boylarına sık sık akın düzenliyorlardı.

1481 ve 1484 yılları arasında ileri gelenlerden birisi olan ve Fethul İslam ile Adakale'nin muhafızlığını yapan Recep Ağa'nın serüvenleri adalıların hırçın ruh halleriyle özdeştir. 1807 tarihli bir belge, Vidinli Osman Pazvantoğlu'nun halefi olan Molla Ağa ile Recep Ağa arasında yaşanan silahlı bir mücadeleden bahsetmektedir. Bu mücadele Recep Ağaya Oltenia'daki Mehedinti bölgesinde yer alan dört kaza için vergi verilmesi şartı koşularak uzlaşmayla sonuçlandı. Recep Ağa pandurilerden ve adalılardan müteşekkil küçük bir orduya sahipti.

Fakat eşkıyaların bir bölümü 1807 yılında ayrılarak Oltania Eşkıyası Tudor Vladimirescu'ya katıldı. Recep Ağa emrinde kalan adalılar ve eşkıyalar Oltenia ve Eflak'a düzenli akınlar düzenleyen gözü pek soyguncu ve büyük baş hayvan hırsızıydı. Bazı yerleri işgal eden adalılar ve eşkıyalar bütün bölgeyi yıkıyor ve arazi sahipleri ve tüccarlar arasından esirler alıyorlardı. Onların bu faaliyetleri düzenli seyahat edenlerin korkulu rüyasıydı ve Orsova ve Bükreş arasındaki yolu emniyetsiz hale getirmişti. Tudor Vladimirescu'nun kendisi de bu faaliyetlere karşı birkaç sefer adalılarla çatışmaya girmiş, peşlerine düşerek Oltenia ve Eflak bölgelerindeki faaliyetlerini durdurmaya çalışmıştır. Bu dönem, Romen kaynaklarında yaşanan olaylara uygun olarak navalirea adaliilor (adalıların istilası) olarak anılır.

Sırbistan’ın bağımsızlık mücadelesi Iron Gates girdabındaki savunma sisteminde belirgin bir etki yaptı. Sırp isyanlarının ilk patlak verdiği 1804 yılından itibaren, devam eden yıllarda ada kalesi asilerin ağır şekilde cezalandırıldığı bir infaz yeri olmuştu. Ayaklanma sırasında bir grup Sırp asi yakalandı ve adaya getirildi sonra Adakale ve Feth-i İslam muhafızı Recep Ağa tarafından 1809 yılında idam edildi.

1810 yılında Binbaşı Redrikov komutasındaki Rus taburu ile müşterek hareket eden eşkıya Tudor Vladimirescu milis güçleri adayı işgal etti ve bu küçük serüven adadaki bu duruma son verdi. Dönüşünde, askeri hiyerarşiye karşı ayaklanan Recep Ağa, Tuna güneyindeki ayanlardan tehdit aldı. Bunun üzerine yanına kardeşleri Salih, Adem ve Bekir’i de alan Recep Paşa’nın kendisi ayaklanma çıkardı. Vidin valisi Hafız Ali Paşa ve Belgadlı Süleyman Paşa isyanı bastırmak için birlikte hareket etti. Buna rağmen Recep Paşa’nın kardeşi Salih kısa süreliğine Feth-i İslam Kalesi’ni işgal etti. Ali Paşa 600 neferden oluşan küçük gücüyle Feth-i İslam önünde mevzilendi ve adayı tehdit etti. Nihayetinde, Recep Paşa 1814 yılı sonunda ele geçirildi ve idam edildi. Adakale’ye kaçmayı başaran Salih, bütün adayı hakimiyeti altına aldı ve kendisini muhafız ilan ederek Recep Ağanın halefi oldu. Ayaklanma için gerekli olan kaynakları tedarik etmek için adalılardan oluşan çetesiyle Oltenia’ya akınlar düzenlemeye devam ediyordu. Adalılar, bazı yerleri işgal ediyor, evleri ve malları yağmalıyor, yakıp yıkıyor, insanları soyuyor ve seyahat eden tüccarlara saldırıyorlardı. Vidinli Ali Paşa adalıların ayaklanmasını bastırmaya karar vererek adaya saldırmaya karar verdi. Fakat, şansın çevirdiği bir entrika sonucunda Recep Paşanın kardeşleri bağışlandılar ve bu iki resmi fermanla da teyit edildi. Karar, Eflak Voyvodası Ioan Caragea’nın araya girmesiyle resmi makamlara dağıtıldı. Sırbistan’daki hareketliliği yatıştırmak için gönderilen Veli Paşa onları affetti ve böylece serbest kaldılar. Her ne kadar Recep Paşanın

kardeşlerinin ayaklanması bastırıldıysa da, adada gizlenen bazı adalıların ve haydutların yaptığı eşkıyalıklar bölgedeki Türk askerlerinin dikkatini çekmişti. Bu sıralarda serdar Yusuf Paşa 1815 yılında güney Oltania'daki Craiova bölgesini yatıştırmakla görevlendirildi. İki bin kişiden oluşan küçük ordusuyla Yusuf Paşanın diğer görevleri; bölgeyi Recep Paşa güçlerine karşı savunmak ve olası bir Sırp ayaklanmasına engel olmaktı.

Romanya arşivinde kalan çok az sayıdaki Türkçe belge, 19. yüzyılın ilk yarısında Adakale ve Eflak arasındaki ekonomik ilişkiyi yansıtmaktadır. Adanın varlığı ana olarak Eflak prensinin Osmanlı Devleti'ne olan yıllık vergisinin bir bölümünün yerine gönderdiği kaynaklara bağımlıydı. İncelenen dokümanlardan, adaya Eflak'tan malzeme tedarik edildiği anlaşılmaktadır. Mesela, Ada-i Kebir ve Feth-i İslam muhafaza memuru Elhacc Abdulkerim, 24 Mayıs 1827 tarihinde Prens III. Grigore Ghica'ya yolladığı bir mektupta ada için gıda maddelerine, canlı çiftlik hayvanına ve iş gücüne ihtiyacı olduğunu belirtmiştir.

1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşması'na göre Sırbistan'a özerklik verildi. Aynı antlaşmaya göre; Osmanlılar, Romenlerin yüzlerce yıldır raiale turcesti (Türklerin kontrolündeki kaleler) dedikleri Tuna boylarındaki kaleleri Romanya Prensliğine bırakmak zorunda kaldılar. Sonuç olarak artık Tuna nehri Osmanlı İmparatorluğu için bir savunma hattı olmaktan çıkmıştı fakat, prensliklerle Osmanlı İmparatorluğu arasında yeni sınırlar kurmuştu. Böylece Osmanlı, bölgedeki kontrolünü ve hakimiyetini sınırlayan Tuna boylarında serbest ticaret ve sefer hakkını tanımak zorunda kaldı. 1850 yılında Sırpların özerkliği tanındı ve Osmanlılar Sırbistan'daki kalelerden 1867 yılında geri çekildi. St. Elisabeth kalesi 1868 yılında yerle bir edilmişti fakat Osmanlı kontrolündeki Adakale dimdik duruyordu. Adakale'de bazı güçler varken Sırp Prensi III. Michael Obrenovich eski St. Elisabeth Kalesi'nin kontrolünü eline aldı ve bir süreliğine işgal etti.

Böylece Adakale'nin askeri tarihi sona erdi. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Sırbistan ve Prensliklerden oluşan üç komşu ülkenin tam ortasındaki ilginç konumu, Adakale'nin bu ülkelerden hangisine verileceğini zorlaştırdı.

1848 yılındaki Avrupa isyanı sırasında, ada bir kez daha sürgünler için korunmuş bölge olarak kullanıldı. Eflak'ta isyan bastırıldıktan sonra, bir grup Türk askeriyle birlikte, zamanın baş danışmanı Fuat Efendi ve Tanzimatçılardan önemli bir kişi Bükreş'e gönderildi ve bölgedeki dengeyi sağlamakla görevlendirildi. Fuat Efendi isyancı Eflaklıların tutuklanması emrini verdi. Bazı isyancı liderleri gemilere doldurularak Adakale'ye götürüldü ve bir süre burada kaldıktan sonra güneye, Anadolu'ya sürgüne yollandı. 1856 yılına kadar Bursa'da tutulan sürgünlere aylık 1000 lira maaş verildi. Bunun akabinde 1849 yılında Macar devrim hareketi bastırıldı ve başarısızlıkla sonuçlandı. Macar Milliyetçi Hareketi lideri Lajos Kossuth mağlup edildi ve muhalefet tarafından koltuğundan indirildi. Sultan I. Abdülmecid Kossuth'u isteyen Avusturya ve Rusya'ya teslim etmeyi reddetti ve onu Türklere teslim olduğu Adakale'ye yolladı. Türk korumasıyla önce Vidin'e ve buradan da Anadolu'ya getirilen Kossuth Kütahya'da iki yıl göz altında tutuldu. Kossuth'a Vidin'e kadar eşlik eden adalı Bego lakaplı Ali bin Mustafa idi. Ali bin Mustafa'yı Budapaşte'ye davet eden Macarlar onu yerel kahraman ilan ettiler ve Adakale'nin önünde Kossuth'la birlikte yapılan resimlerini posta kartı yaptılar.

19. yüzyılın ikinci yarısında imzalanan bir seri anlaşma aşağı Tuna havzasının ve onun adadaki etkisinin jeopolitik önemine ışık tuttu. 1856 yılında toplanan Paris Kongresi, Tuna nehrinin aşağı kesiminin kontrolünü uluslararası bir komisyona bırakarak, nehir trafiğini düzenledi ve bölgedeki güç unsurları arasındaki dengeyi sağladı. 1878 yılında San Stefano'da (Yeşilköy) yapılan görüşmelerde Osmanlıların Adakale'den

çekilmesi şart koşuluyordu. Buna rağmen bu hüküm yerine getirilmedi, çünkü Adakale'nin kime bırakılacağı belirtilmemişti. Sonunda 1878 yılında Berlin Kongresi toplandı ve San Stefano (Yeşilköy) Antlaşması yeniden gözden geçirildi. Bu kongrede Tuna nehrinin aşağı kesimlerinin askerden arındırılması sağlanmıştı; fakat Adakale meselesi tamamen unutulmuştu.

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında, ada 1878 yılında Berlin Kongresi'nin hemen öncesinde Avusturya birlikleri tarafında işgal edildi. Ada Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun müşterek denetimine bırakıldı. Kale komutanı adayı terk etti ve adadaki Osmanlı bağlıları Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Hükümetinin koruması altına alındı. Anlaşmaya göre ada sözde Osmanlı bölgesi ilan edildi ve Müslüman halk sultanın bağlısı kabul edildi. Türkler Adakale'nin muhafıza olan statüsünü değiştirerek, sivil bir idareci olan müdür tarafından yönetilen nahiye konumuna getirdiler. Müdür İstanbul'dan atanıyordu. Müdüre çalışmalarında, köylü nüfus tarafından seçilen ve dört kişiden oluşan bir komisyon (meclis-i idare) yardım ediyordu. İmam, müezzin, hoca ve muallim de Osmanlı hükümeti tarafından atanıyordu ve maaşları karşılanıyordu. Düzeni ve nüfusun güvenliğini sağlamak maksadıyla savunma bakanlığı (Harbiye Nezareti) tarafından iki ya da dört jandarma askeri (zaptiye) bölgeye atandı. Bunların adada kendi kışlaları vardı ve üniformaları ve maaşları İstanbul'dan gönderiliyordu. Ada Avusturyalı nöbetçiler tarafından korunuyordu.

Her ne kadar ada ayrılmış bir Osmanlı mülkü olsa da müdür Viyana'daki büyük elçilik vasıtasıyla Osmanlı hükümeti ile görüşüyordu. Bunun da ötesinde ada müdürü Orsova ve Tuna boylarındaki diğer Romen şehirlerindeki Türk konsoloslarıyla da irtibat halindeydi. Sık sık memur-u mahsusa olarak görevlendirilen Orsova'daki Türk onursal konsolosu, ada ile diğer yabancı yetkililerin eş güdümünü sağlayan bir irtibat görevini de

yürütüyordu. Bunun haricinde müdür de Romen makamlarıyla direk olarak görüşebiliyordu. Ticari görüşmeler de genellikle Orsova'dan sağlanan bir resmi tercüman vasıtasıyla yapılıyordu. Adadaki müslüman halk arasındaki anlaşmazlık ve davalara kadı bakıyordu. Yerel davalarda müdür veya naib de yetkili idi. Taraflardan birisi yabancı ise dava Orsova'da oluşturulan ve başkan tarafından yönetilen karışık bir mahkemede görülüyordu. Karar verme yetkisi mahkeme başkanına aitti.

İki hükümet, adada yaşayan nüfusa daha önceden Osmanlılar tarafından tanınan yetkilerin devamı konusunda anlaştı. Ada halkının gümrük vergisi ödemeden her tür ürünü ithal edebilmelerine ve ürünlerini Orsova, Varciorova ve Kladovo'da satmalarına izin verildi. Avlanma haricinde silah taşımalarına müsaade edilmedi. Osmanlı vatandaşlarının Türk meclisinde milletvekili seçme hakları vardı. Yeni kurallar konulduğunda Osmanlı Devleti'nin kontrolü zayıfladı ve Avusturyalı işgal güçleriyle Türk nüfus arasında gerginlik çıktı. Fakat Türk resmi makamlar tedbirli davranarak provokasyonlara alet olmadılar ve hatta protesto bile etmediler. Sadece gerçekleri diplomatik kanaldan rapor ettiler. Adanın politik durumu açıklığa kavuşmadığı için iki taraftan da çatışma sinyali geliyordu. 1896 yılında Iron Gates'te inşa edilen kanal Avrupalı güçler tarafından hizmete açıldığında, Berlin Kongresine imza atanlar Tuna üstünde bir nehir gezisine davet edildi. Adaya resmi olarak Avusturya-Macaristan bayrağı çekildi. Bununla birlikte yüzyılın sonunda Türk haritaları ve almanakları da Adakale'yi Türk toprağı olarak gösteriyordu.

Romanya Devlet arşivinde bulunan Adakale arşivi 1878 ve 1923 yılları arasındaki döneme ait sekiz bin belge içermektedir. Bu belgelerin beş bini Türkçe, kalanlar da Almanca, Fransızca, Romence, Macarca, Sırpça ve Bulgarca'dır. Arşivin muhtevası 1962 yılında Mihail Gubuğlu tarafından yayınlanan bir bilgi makalesinde özetlenmiştir. Bu makalenin kaynakları ise

son Avusturya-Macaristan döneminde adadaki siyasi, ekonomik ve finansal, sosyal ve kültürel yaşamın yanında resmi statüsüne de ışık tutmaktadır. Belgelerin çok büyük bölümünü Viyana büyük elçiliği ile yapılan resmi yazışmalar oluşturmaktadır. Adadaki yöneticinin yazdığı belgelerin başlığında "müdür-ü Ada-i Kebir" ya da "Adakale müdüriyeti" ifadeleri bulunmaktadır.

Bu belgelerden birisi, 9 Mart 1878 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Viyana büyük elçisi Esat Bey tarafından Ada Kalesi Müdürlüğü'ne yollanan mektuptur. Bu mektup, büyük elçinin, ada halkından zorla yerlerinin terk ettirilmek ve başka yerlere göç ettirilmek istenmesi konusunda şikayetler aldığına kanıt mahiyetindedir. Ada halkı, Türk yetkililere yazdıkları dilekçelerde ya adada kalmalarına müsaade edilmesini ya da adanın boşlatılması durumunda terk ettikleri yerlere ilişkin bedelin ödenmesini talep ettiler. Esat Bey ada müdürüne yazdığı mektupta meseleyi Bab-ı Aliye ilettiğini belirtmektedir. Diğer belgeler de, ada halkının yönetimin değişeceği konusunda çıkan söylentilerden çok huzursuz olduğunu yansıtmaktadır. Halk, 1901 yılında adaya gelecek bir Romen-Macar heyeti tarafından incelenecek ve Macaristan'a ilhak edilecek haberleriyle rahatsız edilmiştir. Adadaki Türkler arasında, adanın zorla boşaltılacağı söylentisi o kadar sürüp gitti ki bir kısmı ikna olup 1905 yılında Adana taraflarına göç ettiler.

Avusturyalılar bazen ada halkına tanınan hakları dikkate almıyorlardı. 1893 yılında, müdür, Avusturyalı komutan Milanof'un ada halkının boş arsalara bina yapma taleplerine, tapu belgesi isteyerek engel olan uygulamasını şikayet etti. Çünkü bu uygulama daha önceden tanınan miras haklarının devamlılığı ve vergi muafiyeti haklarına ters düşüyordu. Mesele uzlaşmayla çözüldü. Yüzyılın sonu yaklaştığında adanın ekonomik durumu pek parlak değildi. Ada kaynakları azalmış, adaya getirilen çok az sayıdaki

ürün de kar getirmiyordu. Bunun üzerine ada yöneticileri geliri artırmak maksadıyla vergi oranlarını artırmayı düşündüler fakat bu fikir Avusturyalı makamlarca sert bir şekilde reddedildi. Bir ferman-ı hümayunun onlara vergi artırma konusunda yetki verdiği halde, Avusturya makamları bu vergileri toplamalarına engel oluyordu. Bunun üzerine ada müdürü, 11 Eylül 1907 tarihinde şikayetlerini büyük elçi Mahmut Nedim'e iletti. 26 Ekimde cevap veren büyük elçi Avusturya makamlarının adadaki ilişkilere müdahale etmeye haklarının olmadığını belirtmiştir.

Diğer meseleler ada halkına daha büyük problemler çıkardı. Ada halkı 1899 yılında, Macar sınırındaki gümrük görevlilerinin, Kladovo pazarında ticaret yapmalarına ilişkin olarak yüksek miktarda vergi istedikleri konusunda şikayette bulunmuşlardır. 1901 yılında ise küçük tüccarlar Macar gümrük muhafaza görevlilerinin Varciorova'ya ürünlerini satmaya gitmelerine engel olduğu konusunda şikayet etmişlerdir. Sert geçen 1902 kışında Sırp makamları ada halkına yakacak satışını yasaklamıştır. Uzun diplomatik görüşmelerin sonunda Sırp yetkilileri sadece 1903 yılında köylülerin adaya gönderilmek üzere yakın köylere yakacak odun getirmelerine müsaade etti. Ada halkı 1906 yılında Orsova pazarına gidecek sebze, meyve ve hediyelik eşyaya konan verginin artırılmasından tekrar şikayet etti.

Cami vakfı hükümetten gelen ve (akaret-ı vakfiye) varlıklarından elde ettiği geliri fakir halka ve borcu olanlara dağıtılıyordu, fakat mücadele eden halkın artan ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalıyordu. Çeşitli kişisel nedenlerle Osmanlı hükümeti görevlilerin maaş ödemelerini zamanında yapamıyordu. Arşivde bulunan maaş kayıtları (mevacib-i defter) maaşların tam rakamını göstermektedir. Durum o kadar kritik düzeye gelmişti ki dokuz aydır maaşlarını alamayan dört zaptiye 1900 yılında istifa etmiştir. Diğer bir mesele de adanın dışarıdan gelen ustalara ve zanaatçılara bağımlı

olmasıydı. Cami ve resmi binalar sık sık bakım ve onarıma ihtiyaç duyuyordu ve bu çalışma Romanya’dan getirilen işçilere yaptırılıyordu.

Adadaki bütün bu zorluklara rağmen bir iş çok büyük gelişme gösteriyordu; likör ve tütün kaçakçılığı. Ada içi tüketim için, variller dolusu alkollü içki ve çeşitli sigaralar büyük miktarlarda adaya kaçak olarak getiriliyor ve ada halkına veya dışarıdakilere karlı bir şekilde satılıyordu. Romen ve Türk makamlarının dikkatlerini çeken diğer bir kanunsuz iş de 1905 yılında bir grup usta kalpazanın sahte Romen parası basmasıydı.

Belgelerin bir bölümünde, adanın yıkıcı ve bölücü faaliyetleri takipte kullanılan bir üs vazifesi gördüğü yansıtılmaktadır. 1902 yılında müdür Ömer Lütfi İstanbul’a gönderdiği bir raporda bir tütün dükkanında Saray-ı Ümmet isimli bir devrimci gazete bulunduğunu ve önceki yıllarda da Orsova’dan bu tip gazeteler yollandığından bahsetmektedir.

Bulgar ve Makedonyalı komitacıların faaliyetleri de adadaki Osmanlı makamlarınca gözetim altında tutuluyordu. Orsova’dan gelen ajanların oluşturduğu bir istihbarat ekibi adaya gelen şüpheli kişilerin faaliyetlerini takip ediyordu. 1900 yılında Vladislav Kovakov komutasındaki bir grup Makedon komitacısı Orsova yakınlarındaki bir köyde tespit edildi. Sonunda bölgeyi terk etmek zorunda kalıp kaçtılar fakat tutuklanan bir komitacı üzerinde isyan belgeleri, çeşitli silahlar, sahte belgeler ve zehirli maddeler bulunmuştur.

1905 yılılında Orsova’daki haber kaynaklarının gönderdiği mesajlarda Bulgar komitacıların bölgedeki bağlantıları hakkında bilgi verilmiştir. Gönderilen raporlara göre Bulgar gemilerinin Orsova limanında boşalttıkları çok sayıdaki silah ve dinamitin Adakale’den yüklendiği ve daha sonra komitacılar tarafından alınıp Tuna boylarındaki Bulgar kalelerine taşındığı belirtilmiştir. Bir seferinde altmış bin kadar top, tüfek, dinamit ve diğer silahların taşındığı bildirilmiştir. Yürütülen gizli bir

operasyonla adanın arızalı arazi yapısının desteği de alınarak, daha önceden tesis edilen gizli top mevzilerine kaçaklar ve büyük miktardaki mühimmat saklanmıştır. Bundan başka adada yaşayan ve kaçakçılıkla uğraşan bazı sempatizanların da bu tür faaliyetlere destek verebileceği değerlendirilmektedir. Komitacıların kendileri de kale duvarlarının oluşturduğu labirentten istifade ederek adada gizleniyorlardı. Komitacılar, çabucak gözden kaybolup, nehri geçerek gizlice Orsova'ya veya Tekiye'ye kaçıyorlardı.

1907 yılının sonlarına doğru merkezi Osmanlı makamları kaçak silah taşımacılığı meselesini araştırdı. Müdür Ömer Lütfi'den, Orsova'da daha güçlü bir istihbarat grubu kurması ve şüpheli nakliyatları ve hareketliliği rapor etmekle görevli yeni ajanlar kiralaması istendi. Bu ajanların tespit ettiği bir nakliye sırasında çok sayıda kurşun ve mermi dolu sandıkların Pressburg'dan (Bratislava) Kerut isimli bir şahıs tarafından yollandığı rapor edilmiştir.

Macar Türkolog ve antropologu Ignaz Kunos 1890 yılında Adakale folklorü hakkında büyük çaplı bir araştırma yapmıştır. Kunos, Türk gelenek ve görenekleri ve etnoğrafyası, ada halkının yaşam tarzı, alışkanlıkları hakkında bilgi toplayarak, zengin Rumeli folklorüne ait çok sayıda Türk halk masalı ve halk türküsünü yazmıştır Kunos duvarları yıkılan ve harabeye dönen terkedilmiş kaleyi de incelemek fırsatını buldu. Bölgeyi tanıtırken kalenin mimarisinin iki parçadan oluştuğunu söyler; birinci kat olarak adlandırılan iç yapı ve ikinci kat olarak adlandırılan dış yapı. Birinci katta dört tane, ikinci katta altı tane güçlendirilmiş kapı (tabya) vardı. Baş tabya, idari binanın karşısında yer alıyordu. Sırbistan sınırı tarafındaki tabyanın adı koltuk tabyası, güney uçtaki kızıl tabya, tam karşısında tamamen harabeye dönen aynalı tabya vardı. Gözetleme kulesi halen ayakta duran eski talimhanenin hemen yanındaki tabya konak

tabyasıydı ve son tabyalarda ibrikli tabyası ve manda tabyasıydı. Üzerine kazınan yazıtın muhteşem tarihe ışık tuttuğu cami kapısı da siperlere yakındı ve köye yapılan giriş çıkışı hakim bir noktadaydı.

O tarihte nüfus yaklaşık olarak 600 kişiydi. Bunların içinde çok az sayıda gayrimüslim Osmanlı vatandaşı ya da yabancı vardı. Bunlardan fakir olan yaklaşık olarak yüzü topçu siperlerindeki depolarda kalıyordu. Adada bir kasaba meydanı, iki kahvehane, pazar ve alış veriş merkezi vardı. Cezaevi binası adalılar tarafından bunaltıcı yaz sıcaklarında dinlenmek ve serin hava almak için kullanılıyordu. Köy evlerinin mimarisi Rumeli'deki Türk tarzını yansıtıyordu. Her evin bir bahçesi vardı ve etrafı duvarla çevriliydi. Köylülerin çoğunluğu balıkçılık, kayıkçılık, nehir taşımacılığı ve Orsova'da iskele işçiliği ile meşguldü. Çok az sayıda dükkan veya küçük ticarethane vardı ve yaklaşık olarak yirmi tane olan şekerlemeci çeşitli Türk tatlılarından yapıyordu. Köylüler toprağı işleyip, sebze, meyve ve çok çeşitli üzüm bağları yetiştiriyorlardı. Ürünlerini yakınlarındaki pazarlarda satışa sundular; salı günleri Varciorova'da, cumartesi günleri Kladovo'da artanlar da Orsova'da satılıyordu. Dükkanlar da ziyaretçilerine İstanbul'dan gelen pahalı hediyelik eşyalar ve "Adakale" markalı sigara, kahve, el işi eşyalar ile mutfak malzemeleri satıyorlardı.

Siyasi ve tarihi sıkıntılara boyun büken fakat fazla sosyal değişime uğramayan ada, arındırılmış bir Türk bölgesi olarak kaldı. Bununla birlikte adadaki yaşamı etkileyen diğer faktörler de mevsim yağışları nedeniyle yükselen nehir suyu baskınları ve sık sık ortaya çıkan salgınlardı. Ada halkı, Romen ve Sırp dillerinden etkilenmiş ve Tatar deyimleri içeren bir Rumeli lehçesi konuşuyordu.

Adakale 1913 yılında, Macar Krasso-Szereny komitesinin idaresine verildi. Bu durum Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar devam etti. İç karışıklık nedeniyle Macar Devleti'nde meydana gelen çözülmeler, barış

çalışmalarını geciktirdi. Adanın hukuki statüsü tam olarak belirlenmemesine rağmen, 1918 yılında Romen birlikleri adayı ve Orsova'yı işgal etti.

1920 yılında imzalanan Trianon Antlaşması'nda, adanın Romanya'ya verilmesine karar verildi. Macaristan bölgeden çekilmek ve vatandaşlarını çekmek zorunda kaldı. Romanya Banat'ın büyük bölümünün ve Erdel'in sahibi oldu. Fakat, Adakale meselesi detaylı olarak incelenmedi ve karar uygulanamadı. Bundan sonra, 1922-1923 yılları arasında düzenlenen Lozan Konferansı ve Antlaşması'nda Adakale sorunu incelendi ve Romanya'nın adayı müsadere etmesine karar verildi. Görüşmelerde Türkiye devletini, zeki ve usta bir görüşmeci olan İsmet İnönü temsil etti. Lozan Antlaşması'nda karar verildikten sonra kararın uygulanması yönünde Türk ve Romen taraflarında direk diplomatik mübadele görüşmelerine devam edildi. 24 Temmuz 1925 tarihinde Başbakan İsmet İnönü Lozan Antlaşması gereği Adakale'nin Romanya'ya verilmesi kararına imza attı.

Yeni hükümet ada yaşamına büyük değişiklik getirmedi. Türk nüfusu adada kalmaya devam etti ve Romen makamları da Tuna'nın iki kıyısını kontrol eden bir subay komutasındaki sınır muhafaza birlikleri tarafından temsil ediliyordu. Bu birliklerin başındaki subay genellikle ceza olarak ya da sürgün nedeniyle bu göreve atanıyordu. Daha sonra ada, Oltania yöresindeki, Mehedinti bölgesinde yer alan Turnu Severin'e bağlı bir belediye oldu. Adada, Romen makamlarından sonra ikinci sırada yer alan naib, mahalle okulunda Türkçe öğreten hoca ile imam ve müezzin vardı. Adaya düzenli vapur seferi haricinde ulaşım imkanı sunan özel motorlu kayıklarla nehir trafiği artmıştı. Adanın ilginç görünüşü, buharlı gemilerle seyahat eden turistlerin ilgisini çekiyor ve onların durup adayı gezmesine neden oluyordu. Yerli balıkçılar ve kayıkçılar tarafından desteklenen ve sınır muhafaza birliklerinden cesaret alan kaçakçılık işi hala büyük kar

getiriyordu. Komşu ülkelerden alınan kaçak mallar sallarla ya da Tuna’da seyahat eden yabancı buharlı gemilerle getiriliyordu. Köylülerin büyük bölümü ya Orsova’da hamal olarak çalışıyor ya da nehir vapurlarında çaycı olarak çalışıyordu.

1930 yılında yerel bir girişimci tarafından kurulan sigara fabrikasında Ada-Kaleh marka sigara üretilerek sadece turistlere ve ülkedeki birkaç yerde satışa sunuldu. Fabrikada Oltenia’dan getirilen tütün işleniyordu ve çalışanlar mahalli işçilerdi. İkinci Dünya Savaşı sırasında adaya gelen turist akını durdu ve ada hemen hemen unutuldu. Komunist rejim göreve geldiğinde adada çalışanlarının çoğu kadın olan bir elbise fabrikası kuruldu.

1948 yılında Mareşel Tito Yugoslovya’yı Sovyet kontrolünden kurtardıktan sonra Yugoslovya ve Romanya sınırında gerginlikler yaşandı. Romanya’daki Banat bölgesinde yaşayan Sırpların çoğu Yugoslavya’ya göç etmekle zorlandılar. Takibeden 10 yılda adanın ziyaretçilere kapatıldığı resmi olarak açıklandı. Romanya ve Yugoslovya ilişkilerini tekrar geliştirdiklerinde, Iron Gates geçidinde Gura Vaii noktasında bir baraj yapmaya karar verdiler. Romanya hükümeti adada yaşayanların Turnu Severin’in aşağısında yer alan küçük bir ada olan Simian’a taşınmasını teklif etti. Bu yeni yerleşim yerinde orijinal mimarisine sadık kalarak Adakale Kalesi’nin inşa edilerek açık hava müzesi yapılması planlandı. 1963 yılı civarında arkeolog C.S. Nicolaescu-Plopsor kalenin yerinden sökülerek aslına uygun olarak Simian adasına taşınması çalışmasını yönetti. Geçmişi korumaya özen gösteren arkeolog, bölgede turistlerin ilgisini çekecek bir arkeolojik çevre düzenledi. 1968 yılında Adakale adası boşaltıldı ve yaklaşık 460 kişiden oluşan nüfus farklı bölgelere dağıtıldı. Bazıları Dobruca’yı seçti, bazıları güney Romanya’ya yerleşti, bazıları ise Türkiye’ye göç etti.

Geçmişine bakıldığında, Adakale'nin büyük savaşçıların aşağı Tuna bölgesindeki muhteşem muharebelerinden, süslü diplomatların ve kurnaz politikacıların katıldığı uluslararası görüşmelere kadar uzun bir yolculuk yaptığı görülür. Perde çekildiğinde, Adakale tarih sahnesini terk edip, hayaller ülkesinde yerini almıştır.

Ali, Mehmet, Monografia insulei Ada Kale. Turnu Severin, 1937.

Anonim, Sefername-i serdar-i ekrem Yusuf Pasa, Istanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T. Y. 3254.

Çavas, Raşit, "Adakale'nin Romanya'ya Verilmesi Tartışması." Toplumsal Tarih Dergisi, sayı 5. 78 (2000), s. 4-12.

Cordun, Val, Bektasismul in Ada-Kaleh. Craiova, 1967.

Dapontès, Constantin, Ephémérides daces ou chronique de la guerre de quatre ans, s. 1736-1739, Çev. Emile Legrand, c. 2, Paris, 1881.

Darkot, Besim, "Adakale." İslâm Ansiklopedisi, c. 1 (1941), s. 124.

Decei, Aurel, "Ada Kal'e." The Encyclopedia of Islam, c. 1 (1960), s. 174-75.

Evliya Çelebi, Seyahatname. c. 7, İstanbul, 1928.

Giurescu, Constantin C. and Dinu C. Giurescu, Istoria Românilor din cele mai vechi timpuri pîna astazi. Bucharest, 1975.

Guboglu, Mihail, Catalogul documentelor turcesti, 2 cilt, Bucharest, 1960, 1965.

- "Arhiva insulei Ada-Kalesi importanta ei." Revista Arhivelor. Bucharest, 5. 1 (1962), s. 117-147.

Hertz, Allen Zwangil, "The Emergence of Ottoman Ada Kale 1688-1753," Doktora Tezi. New York, Columbia University, 1973.

Hurmuzaki, Baron Eudoxiu de, yay, Documente privitoare la istoria românilor, C. 19-20. Bucharest, 1940.

Jerrold, Walter Copeland, The Danube. New York, 1911.

The Jewish Encyclopedia. New York, 1938.

Kúnos, Ignacz, Ada-Kálei Török Népdalok. Budapest, 1906.

- Türkische Volksmärchen aus Adakale. Leipzig, 1907.

Mehmet Raşit, Raşit Tarihi, c. 2 ve 4. İstanbul, 1867.

Mehmet Suphi, Mustafa Sami ve Hüseyin Sakir.

- Tarih-i Sami ve Sakir ve Suphi. İstanbul, 1783.

Musaffa, Belgrad ve Adakale Seferi ve Zaferi. İstanbul Millet Kütüphanesi, El yazması. Ali Emri 273.

Siruni, H. Dj, “Bayraktar Mustapha pacha et Manouk bey, ‘prince de Moldavie’.” Balcania, c. 6 (1943), s. 53-100.

Silahtar Fındıklı Mehmet Ağa, Silâhtar Tarihi, c. 2, Istanbul, 1928.

Shaw, Stanford J., History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, 2 cilt. Cambridge, 1977-78.

Beyaz Kule Şehrinde Bir Safevî Prensi: Selanik'teki Beyzâde (1731-1734) / Dr. Eyal Ginio [s.576-581]

Hebrew Üniversitesi Asya ve Afrika Araştırmaları Enstitüsü / İsrail

İmparatorluk ve hanedanlıkların aniden çökmesi ciddi bir kriz anını yansıtır. Siyasal kuvvetler üzerinde hasıl olan potansiyel çatışma, pek çok taraf arasında sert tartışmaları ve sivil savaşları ortaya çıkartabilir. Böylesi zayıf bir süreç iktidar için rekabet edenler ile sahte taht varislerine kendilerine güç kazandırmak için teşebbüs imkanı sunabilmektedir. Yasallık ve siyasi haklar tartışmalı ve itilaflı hale gelir. Dış mihraklar kendi menfaatlerini yükseltmek için çatışan taraflardan birini, ötekine karşı destekleyebilirler. Sonuç kanlı ve anarşik olabilir.

İsfahan'ın 1722'de (Gılzai) Afgan istilacılarına düşmesiyle netlik kazanan Safevilerin İran'daki hakimiyetlerinin sona ermesi böylesi bir durum ortaya çıkarmıştı. Safeviler devrinin kapanması çeşitli iddiaların, isteklerin, taleplerin gelecek onlarca yıl boyunca tartışılması ortamını yarattı.1 Gerçi Afgan müstevlileri, Safevilerin gelecekte hak iddia edebilecek varislerini, önceden etkisiz hale getirmeyi, ilkin hepsini hapsedip sonra da idam ederek sağlamaya çalışmıştı ama gerçek ya da sahte Safevi ecdadın varisi boldu. On sekizinci yüzyıl boyunca İran çevresinde on sekiz farklı varis Safevi Hükümdarlığı için ortaya çıktı. Bu fenomen, Safevi Hükümdarlığının siyasi meşruiyet kaynağı olarak nasıl devam eden bir prestiji olduğunu göstermektedir. Bu varislerin çoğu kuşatma altındaki İsfahan'dan kaçtığını ya da aile katliamında mucizevi bir biçimde kurtulan tutsak prensler arasında olduğunu ileri süren sahte varislerdi. Bunların üçü, devrik Safevi Şah'ının ikinci oğlu Safi Mirza (Safevi Beyzadesi) olduklarını

ileri sürüyordu.2 David Morgan on sekizinci yüzyıl İran'ındaki siyasi meşruiyet mücadelesini şöyle özetliyor:

Safevi Hanedanlığı İran'da iki yüz yirmi beş sene gibi uzun bir süre hüküm sürmüştü. Farsilerin, Şah İsmail ve Şah Abbas'ın torunlarının hükümlerinin artık geçmediği düşüncesine alışmaları zordu. Safevi yönetiminin son zamanlardaki çürüme ve dejenerasyonuna rağmen, sadece uzun ömürlü olmasını ıspatlaması ile değil aynı zamanda, mümessili olduğu, şimdi yavaş yavaş oturan devlet inancıyla, hanedanlığın prestijinin bir gecede yok olması mümkün değildi. İran'da güç mücadelesi verenlerin bir çoğu kimi zaman da 'gerçek' Safevi varisi namına hareket ediyor ve zararsız safevileri kendi amaçları adına meşruiyet kazanmak için basamak olarak kullanıyorlardı.3

Safi Mirza olduğunu iddia edenlerden biri, kesin olarak Osmanlı sınırı yakınlarındaki Kuzistan'da 1729 Ağustos'unda derviş kılığında ortaya çıkan Muhammed Ali Rafsancani idi. Ertesi sene, eyalet yönetimine karşı düzenlediği başarısız bir ayaklanmanın ardından Osmanlı topraklarına kaçtı.4 Osmanlılar, prensi kollarını açarak karşıladılar ve İstanbul'a göndermeye karar verdiler. Osmanlı'nın Fars prensine gösterdiği ilgiye şaşırmamak gerek: Safevi Hanedanlığı yalnızca siyasi boşlukta var olmadı ve bu yüzden İran'daki siyasi mücadele de yalnızca İran toprakları ile sınırlı değildi. Müslüman komşuları ve Rusya, güç çatışmasının adamakıllı farkında idiler ve siyasi durumu yakından takip ediyorlardı. Kendi istediklerinin gerçekleşmesi ve diğer nüfuzları önleyip güçlü, yeni bir liderin İran'da güç kazanması için ellerinden geleni yaptılar.

Varislerin taleplerini ve güç mücadelelerini desteklemek, İran sahasında etkinlik kazanmanın yollarından biriydi. Varislerin bazıları yerel Hint hanedanlıklarının ve Doğu Hindistan Kumpanyası'nın İngiliz amillerinin muhtemel destek ve yardımlarını almayı umdukları Hindistan'a kadar

gittiler.[5] Yukarıda sözü edilen ‘Safi Mirza’ gibi, diğerleri de Safevilerin eski rakibi Osmanlı Devleti’ne yöneldiler. İktidara talip bir Safevi prensinin Osmanlı ülkesindeki varlığı Osmanlının, İran’ın yeni ve güçlü yöneticisi Nadir Şah’a (1730-47 arası hüküm sürdü) karşı olan pozisyonuna çok net bir destek sağlıyordu. Nadir Şah, devrik şahın üçüncü (ve gerçek) oğlu İkinci Tahmasp adıyla Afganları mağlup eden başka bir Safevi varisiydi. Daha sonra İstanbul sarayı tarafından Osmanlı’nın bölgedeki son kazanımları ve bölge üzerindeki emellerini tehlikeye düşürebilecek potansiyel bir tehdit olarak görüldü.

Ne var ki Osmanlı yöneticileri, Şehzade’nin bütün siyasi manevralarını, attığı her adımı gözeterek onu sıkı bir kontrol altında tuttular. Bu yazının amacı, Bab-ı Ali ve vekillerinin Selanik’te vuku bulmuş resmi yazışmaları kullanarak Selanik’te bir ‘altın kafes’te hapsedilen Beyzade’nin yaşadıklarını incelemektir. Bu kısa fakat önemli hadiseyi Osmanlı-Safevi ilişkileri[6] çerçevesinde ortaya koymak istediğimden dolayı, resmi yazışmalar İstanbul ile Selanik gibi bir taşra şehri arasındaki güç ilişkisine de ışık tutabilir diye ümit ediyorum.[7] Son olarak bu belgeler on sekizinci yüzyılın ilk yarısında yaşamış Safevi saygınlarının günlük yaşamları hakkındaki bilgilerimizi de arttırmaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki Safevilerin günlük yaşamları üzerine, Safevi yerel kaynakları, çoğunlukla vakayinamelerden elde edilen bilgiler de dahil çok az sayıda bilgi sunmaktadır. Tersine, sicilleri değişik illerdeki kadıların tuttuğu Osmanlı arşivleri diğer eski İslam yönetimlerine kıyasla muazzam bir kaynaktır.[8] Bu kaynaklar, davalar, noter kayıtları ile merkez ile taşra arasındaki yazışmaları kapsayan çeşitli tiplerde dökümanlardır. Bu çeşitli belgeler çağdaş Osmanlı toplumu için hayli fazla bilgi sunmaktadır.[9] Benzer olarak, Safi Mirza ile alakalı belgeler de Selanik’teki mahpusluk günlerindeki günlük hayatı hakkında bilgi sağlamaktadır.

‘Safi Mirza’ Selanik’te

Ege Denizi’ndeki Limni adasına gönderilene dek sözde Safi Mirza üç seneye yakın Selanik’te tutuldu.10 Bu kısa ikameti süresince mahalli idare, mahalli vekilleri ile düzenli yazışmalarını sürdürdü. Sicilde kayıtlı yazışmalar Selanik’teki İran ‘prensi‘ hakkında ayrıntılar sağlamaktadır. Ayrıca prensin durumu üzerine çeşitli gruplar arasında, sürekli müzakereler, olarak tanımlanabilecek görüşmelere de ışık tutmaktadır. Selanik sicilinde Safevi prensi iddiasındaki Safi Mirza ile alakalı ilk tutanak 6 Muharrem 1144 (11.7.1731) tarihlidir: İstanbul’da verilen, kadıyı ve gümrük emirini prensin ve maiyetinin ‘uzun süredir kaldıkları’ İstanbul’dan ayrılacağı ve Selanik’e varışının yakın olduğu konusunda bigilendiren bir fermandır bu.11 Ekteki taminde prensin gümrük harcamaları (ruzmerre lazım gelen ta’yinat)12 titizlikle çıkarılmıştır. Kayıtlardaki hiçbir ifade otoritelerin, sözde prensin yalnızca bir hak iddiacısı olduğunu bildiğini göstermiyor; varisten bahsederken Acem Şehzadesi ya da Acem Şehzadelerinden ifadeleri kullanılmıştır.

Neden sözde Acem Prensi’ne yurtluk olarak Selanik seçilmişti? Selanik’teki zorunlu ikamet ile ilgili hiçbir ayrıntı verilmiyor. Bununla beraber Osmanlılar zamanında Selanik, devletin uzak mesafelere ya da adalara sürmeye gerek duymayıp yakın göz hapsinde tutmak istediği yüksek rütbeli memurları ikamet ettirdiği uygun bir yer olarak görülebilir. Selanik, başkent ve onun siyasi çekişmelerinden yeterince uzak buna rağmen karayolu ve deniz ulaşımıyla İstanbul’la bağlantısı kolay, güçlü bir garnizonu olmasıyla ünlü bir şehirdir. Gerçekte, aynı süreçte Selanik’te ev hapsinde tutulan yabancı, yüksek rütbeli kimseler arasında, başkalarını da görürüz; Rusya hududundaki Aşağı Dinyester kıyısındaki Bender’e geri gönderilmeden önce kısa bir süreliğine orada tutulan Kazak Ataman Filib Orlik’de (1672-1742) orada tutuluyordu.13 Sultan ikinci Abdulhamit

(1876-1909 arası hüküm sürdü) Selanik'e sürülmüş önemli şahsiyetlerden en son kaydedilmiş olanıdır.

Selanik'in bu gaye için seçilmesinin bir başka nedeni olarak da İran hududuna çok uzak bir şehir olduğu açıklamasını yapmak mümkündür. Dahası, Selanik'te ikamet eden çok sayıdaki yabancının arasında İranlı olanların sayısı çok azdır. Selanik, Balkan bölgelerinin, Ege adalarının, Batı Avrupa'nın ve Kuzey Afrika'nın yollarını İstanbul'a bağlayan, şehrin bölgesel ve uluslararası ticaret ağlarından faydalanan tüccarları çeken bir şehirdi. Fakat İranlı tüccarlardan yalnızca birkaçının bu büyük Makedon liman şehrine yolları düşmüştü. Siciller İran'dan tek tük gelen sadece birkaç Ermeni tüccarın varlığından bahsetmektedir.

Açık olan şu ki, bu tüccarlar İran'ı Osmanlı Devleti'ne ve Avrupa'ya bağlayan büyük Anadolu ticaret rotasının marjinal ürünlerinden birkaçıydılar. Bu ticaret ağı ham İran ipeğini Bursa'ya ve diğer Anadolu şehirlerine ve daha öteye, Avrupa'ya getiriyordu. İran Ermenileri bu önemli ticarette aslan payına ortak oluyorlardı.14 Selanik sicilinde yazdığına göre Ermeni tüccarların çoğu, bölgesel ticarete önderlik eden, şehrin yakınında kurulan mevsimlik fuarda yollarını buldular.15 Osmanlı Devleti'ne gelen İran Ermenileri (eramine-i acem) çoğunlukla Selanik sicilinde, tıpkı cizye ödemek mecburiyeti olan yerli Yahudi ve Rum nüfusu gibi, cizye mükellefi idiler.16 Bu Ermeniler'in bazısı şehre yerleştiler ve belki de daha sonra on dokuzuncu yüzyılda gelişme gösterecek küçük Ermeni topluluğunun çekirdeğini oluşturdular.17 Öte yandan bazı istisnalar dışında Selanik'te geçici ya da kalıcı olarak ikamet eden İranlılar'dan bahsedilmemektedir. Yerli Fars nüfusunun olmayışı mutlaka Osmanlı'nın, Safevi tahtının varisini, etrafındaki cemiyetten tecrit etmek ve kontrol altında tutmak bakımından, kendini daha güvende hissetmesini sağladı. Tüm bu nedenlerden ötürü Selanik kusursuz bir seçimdi.

Acem Beyzadesi’nin Günlük Hayatı

Sicilden elde edilen malumat, Beyzade’nin günlük hayatı, ve bu liman şehrinde kurduğu iktisadi bağlantılar hakkında enteresan bilgiler sunmaktadır. Merkezi otoritenin temel alakalarından birisi Safi Mirza ve mahiyetini toplumsal çevreden tecrit etmek idi. Hiçbir şekilde yerel otoriteler şehir çevresinde özgürce dolaşmasına izin vermeyeceklerdi (lakin müşarileyhin mevzi-i ikametten harici-i mahal-i ahara bir hatve hareket ve tecavüzüne ruhsat ve rıza verilmemek).18 Öbür taraftan tutsaklığına rağmen, prensin afiyetini temin ve kaprislerini tatmin etmek için tüm imkanlar seferber edildi.

Kadı, yerel yönetici sıfatıyla, mahalli cizyedarla birlikte, prensin şehirde kaldığı süre boyunca yetkilerine kıyasla önemli roller oynadı. Bab-ı Ali adına İran Prensinin günlük rutin işleriyle ilgileniyorlar ve ihtiyaçlarını temin vazifesini üstleniyorlardı. Yerel cizye ve gümrük gelirleri zorunlu misafirliğin giderlerini karşılamaya tahsis edilmişti. Yerel memurlar prensin karşılaşabileceği tedarik eksikliğinin getireceği zorluklara karşı uyarıldılar. Osmanlı Devleti’nin mahalli temsilcilerinin lüzumlu hesap kitabı karşılamak mecburiyetinden ötürü Bab-ı Ali, Ali Dost adında hususi bir memuru, prense refakatçı (mihmandar) atadı.19 Sonraları, Bab-ı Ali, Ali Dost’un makamını İbrahim Ağa adında bir memurla değiştirdi.20 İkisi de İstanbul’dan gönderilmişti ve merkezi otoriteyi temsil ediyordu. Muallam Gedikli Dergahı’ndan (dergah-i muallam gedikli) fahri ünvan aldılar. Vazifeleri seyahatlerinde prense eşlik etmek ve Bab-ı Ali’nin prensin faaliyet ve yaşam tarzını gözetmek yolundaki talimatlarını yerine getirmek için prensi yakın takipti.

Beyzade’ye uygun bir ikamet yeri bulma konusundaki itilaf, Beyzade, Selanik’teki mahalli otoriteler, ayan, ve İstanbul’daki merkezi otorite arasında gelişen müzakere ve pazarlıklara bir göz atmamızı gerektirir.

Özellikle de yerel ayanın müdahalesi dikkate şayandır. Yerel ayan ve onların bu müstesna vakadaki tesirleri, on sekizinci yüzyıl Osmanlı Balkanlarındaki temel özelliklere gönderme yaptığı için ilginçtir: ayanların yükselişi, özgüvenlerinin artışı, merkezi otorite ile yerel vekillerine karşı yükselen güçleri.21

İstanbul'dan çoktan çıkan karar şehir hisarında kurulu müsait bir evin prense yer açmak için tahliye edilmesini, ve mahiyeti için de iki ayrı binanın verilmesini belirtmişti. Ne var ki, bu ev prensi memnun etmedi. Sultan'a kolaylıkla, aracısız ulaşabilme olanağı olduğundan ve yerel memurlara müracaat etmeden şikayetlerini direk Bab-ı Ali'ye iletebildiğinden prens, yeni bir eve gönderilmek istediğini bidirdi. Oturması için yerel memurlar tarafından seçilen evin karanlık ve çökük (muzlim ve ma-kus) olduğu için ikamete müsait olmadığından yakındı. Bab-ı Ali'den kendisini yeni inşa edilmiş ferah bir konağa sevk etmesini istedi. Yeni evin bol ışık ve temiz hava alan (ruşen ve havadar)22 bir ev olması gerektiğini de vurguladı. Öyle görünüyor ki Bab-ı Ali, Beyzade'nin şikayetini ciddiye almakta ve bu küçük gibi görünen meseleye müdahale etmekte tereddüt göstermedi. Kadı, prensin isteğini karşılamak için ivedilikle yeni bir ev aramakla görevlendirildi.

Prens için daha iyi bir ev talebi, daha derin bir hoşnutsuzluğun sebebi oldu. Yerel idare, yerel otoriteler ve İran prensi üçgenine yerel ayanı temsilen yeni bir 'ses' ilave oldu. Ayanlar, ev arama sürecinde iki azalarının haklarının çiğnendiğine inandıklarından, Sultan'dan, prense uygun bir ikametgah arama işinde araya girmesini talep ettiler. Bu vakada, eşraftan Küçük Ahmet Paşa'nın oğulları, Memhut ve Ali adlı iki zat Bab-ı Ali'den Fars Prensinin yeni evinden taşınmasını istirham ettiler. Sürgün prense yer bulunması için, kendi evlerinden çıkarıldıklarını dile getirdiler. Evlerinden mecburi olarak çıkarılmalarının adaletsizlik olduğunu ve mağduriyetlerinin

sebebinin Sultan olmadığını ancak, yerel gümrükler müdürü olduğunun altını çizdiler. İlaveten yaptıkları şu talep de dikkate değerdir: Kendi haklarının, benzer bir ihlaline meydan vermemek için prense başka bir konak işinde görev almak istediler.

Bu müracaatları, ayanların on sekizinci yüzyıl süresince nasıl gelişmiş bir dayanışma grubu olduğunu açıkça göstermektedir: Adaletsizlik, hak ihlali sadece iki adamı mağdur etmesine rağmen, onların talebi İran Prensi'ne ikametgah arama işine bütün bölge yönetimi ayanlarının (cümle-i ayan-i ma'rifetile) dahil olması şeklinde idi. Son olarak, Sultan'ın bu talebi değerlendirmeye rıza göstermesi ayanların siyasi gücünü açıkça göstermektir.23

Beyzade'nin tek talebi daha uygun bir eve yerleştirilme isteği değildi. Sicilde bulunan ilginç bir belge prensin kabul görmüş günlük tayinatını (defter-i tayinat) ayrıntıları ile göstermektedir. Bu teferruatlı liste Osmanlı Selaniği'ndeki yüksek eşrafın günlük diyetiyle ilgili bilgilere uymaktadır. Görünen o ki Beyzade bazı Fars tatlarından ve onların Selanik'te temin edilebilirliklerini önemsemeden günlük ihtiyaç listesinde tescilinde vazgeçmiyordu. Dahası her insanın yaşaması için hayati olan yemek aynı zamanda üst sınıfları alt sınıflardan farklı kılma anlamında sosyal ve kütürel farklılığın işaretidir, zengin-fakir, şehirli-köylü gibi. Yemek, tıpkı Sami Zubaida ve Richard Tapper'in kitaplarında işaret ettikleri gibi sosyal statünün mühim bir göstergesidir.24

Hiç şüphe yok ki, yemek, tatlılar ve meşrubat Selanik'te kuvvet ve hiyerarşinin önemli göstergeleri idiler. Yöneticiler bazı yiyecek maddelerini yalnızca eşraf için tahsis ediyorlardı. Yerel nüfusa temel gıda maddelerini sağlamanın yanında, bazen Mısır ve daha uzak diyarlardan ithalat yapmak da (kahve mesela) devletin tebaasına karşı temel vazifelerinden biri addediliyordu. Ne var ki, devletten bazı özel ve lüks maddeleri alabilme

yetkisi, paye, mevki ve meslek itibarına bağlı idi. Böylece mesela, sadece yüksek memurlar günde ya da haftada bir şehrin yüksek yerlerinden ya da Khortac Dağı'ndan gelen buzdan değişik miktarlarda alabiliyorlardı. Verilecek buzun miktarını memurun mevkisi belirliyordu.25 Aynı şekilde, dağdaki pınarlardan gelen taze su yalnızca önemli ve seçkin eşrafın evlerine dağıtılıyordu.

Gerçekte yemek, Bab-ı Ali'nin Beyzade'nin yüksek statüsünü belirtmek ve konukluğunu kolaylaştırmak için başvurduğu yollardan biriydi. Bab-ı Ali, Beyzade'nin pek de mütevazi olmayan mutfak ihtiyaçlarını sağlamak için elinden gelenin en iyisini yaptı. Prensin yiyecek bütçesinin yetersizliği ile ilgili şikayetinin ardından yönetim, bunun için ek fon ayırmakta tereddüt göstermedi.26 Prensin günlük diyeti şu ürünleri içeriyordu (iki tanesi tanımlanamadı): Ekmek, pirinç, arıtılmış tereyağı (revgan-i sade), yoğurt, kimyon, şeker, nişasta, pekmez, karanfil, tarçın, tavuk, yumurta, badem, fıstık, biber, safran, kahve, kişniş, zeytinyağı, kuru un (dakik-i şair), pasta unu (dakik-i has), bal, balmumu, üzüm, tuz, nohut, sirke, soğan, limon suyu, çörek otu, kestane, Amasya ayvası, Şiraz tütünü (tenbaku), sabun, et, arpa, saman, sebzevat ve odun. Prensin günlük harcaması otuz kuruş ve on altı para ya da üç bin altı yüz kırk sekiz akçe tutuyordu ki bu bütün Selanik standartları için muazzam bir tutardı.27

Bu etkileyici liste prensin mutfak ihtiyaçlarına ne derece ehemmiyet verildiğini çok açık gösteriyor. Selanik'te ne kadar az kişinin günlük et ihtiyacını, ya da uzak diyarlardan ithal edilen baharatların faturasını karşılayabileceğini söylemeye gerek yok. Çoğu Selanikli basit gıdalara talim etmek durumundaydı. Sicil bize bazı fikir verici örnekler sunuyor: Yerel otoritelerin, harap bir geminin tamiratının basit işlerini yaptırmak için vasıfsız işçiler çalıştırdıkları zaman verdikleri, mercimek, arıtılmış tereyağı (revgan-i sade) ve birtakım başka yiyeceklerdi (seir-i me'kulat).28 Civar

çiftliklerinde geçici işçi olarak çalışan mevsimlik tırpancılara balık, sirke ve şarap veriliyordu.29

Sicilde kayıtlı, birbiriyle bağlantılı iki listede, altın kafeste yaşayan prensin lüks hayatına daha ayrıntılı bir çerçeveden bakmak olası: ayrılışını müteakiben Prens, yerli alacaklılarına borçlarını ödemesi için maiyetinden Şah Kulu İbn Zal'ı vekil olarak atadı. Vekil borçları kapatmak için açık arttırmada bazı eşyaları satışa çıkaracaktı.30 Satılan eşyaların listesi ve ekteki borç listesi prensin Selanik'teki debdebeli hayatının ve kaldığı kısa süre içinde yerli tüccar ve zanaatkarlarla kurduğu etraflı bağlantıların tanığıdır. Böylelikle mesela, prens en aşağı dört attan az satmamak zorundaydı ki bu, pek çok eşya gibi sıradan Selanikli'nin malları arasında nadir bulunan birşeydi. Alacaklıları, bir 'ihtiyaç duyulanlar' listesi teşkil ediyordu: bir kasap, bir manav, bir terzi, bir kuyumcu, bir kürkçü, bir ilaç ve kök boya tüccarı ve bir yün-kumaşçı. Prensin Selanik'te ev hapsindeyken büyük ölçüde Osmanlı Devleti'nin finanse ettiği lüks bir hayat kurduğu söylenebilir.

Safi Mirza Selanik'te gayet kısa kaldı. Mart 1734'te Kadı'ya İran Beyzadesi'nin Limni adasına gideceği duyuruldu.31 Bu mekan değişikliği prensin öneminin azaldığını gösterir. Seyahatnamesini takip edersek yavaş yavaş soyutlandığını ve önemsizleştirildiğini görürüz: başkent İstanbul'dan ilkin, bir Ege adasına daha sonra Selanik'e gönderilmişti. Gidişinin ardından Safi Mirza Osmanlı Selanik'inde aslında hiçbir iz bırakmadı. Oğlunun 1767'de orada yapılan türbesi önemli istisnalardandır.32 Safi Mirza sadece 1744'te İzmit'te Osmanlı-İran savaşı sırasında bir defa görüldü. Prens geçici ikameti için Kadıköy yakınında bir yalı aldı.33 Öyle görünüyor ki Osmanlılar son olarak 'prenslerini' İran'ın hududa yakın bölgelerinde yaşayan kabileler arasında bir isyan çıkarmak için kullanmaya karar verdiler. Doğu'ya hareketin geleneksel başlangıç

noktası olan İzmit, Beyzade'nin siyasi amaçlarını müjdelemek ve Safevi tahtına adaylığına desteği duyurmak için seçilmişti. Beyzade taht varisliğini duyurduğu halk vaazları tertipliyordu ve bu söylemleri destekleme amaçlı bir memur kitlesi oluşturulmuştu. Prens sonradan ileriye, Musul yakınlarına gönderildi. Ne var ki bu çabalar açıkça faydasızdı.34 1746 tarihli bir barış antlaşmasının ardından Beyzade siyasi önemini kaybetti ve sonuç olarak Erzurum'dan ayrılması istendi.35 Bu, Beyzade'den bahseden son kayıttır. Yine de, onun Selanik'teki kısa konukluğu bize Osmanlı Devleti'ndeki Fars mültecilerin günlük hayatı hakkında eşsiz bir fikir sunmaktadır. Dahası onun Selanik'teki durumuyla ilgili tartışmalar, Bab-ı Ali'nin Beyzade'ye gösterdiği alakayı ve 'prenslerinin' kaprislerini kabul etmekteki istekliliğini de göstermektedir. Diğer bir açıdan bu hadise yerli ayanların vergi takdirindeki hakimiyetlerini ve artan güçlerini kanıtlamaktadır; biraraya gelip, merkezi otoriteye veya Selanik yerel vekillerine karşı kendi hakları için mücadele edebiliyorlardı.

1 Giorgio Rota, 'The Man Who Would Not Be King: Abu`l-Fath Sultan Muhammad Mirza Safavi in India', Iranian Studies 32: 4 (1999), 513.

2 Bazı varisler ve güç mücadeleleri hakkında bir açıklama için bkz, J. R. Perry, 'The Last Safavids, 1722-1783', Iran-Journal of Persian Studies 9 (1971), 59-69. .

3 David Morgan, Medieval Persia 1040-1797 (Londra ve New York, 1988), 153.

4 L. Lockhart, Nadir Shah (Londra, 1938 [1973]), 48.

5 Bir örnek olarak, Şah Hüseyin bin Şah Tahmasb bin Şah II. Tahmasb'ın oğlu olduğu iddiasındaki son bilinen, Hindistan'a iltica eden Abu'l-Fath Mirza Safavi vakası için, bkz. Rota, 'The Man Who Would Not Be King', 513-535.

6 Kimi zaman çalkantılı geçen Osmanlı-Safevi münasebetleri ve rekabeti için, bkz. Jean-Louis Bacqué-Grammont, Les ottomans, les safavides, et leurs voisins (İstanbul, 1987); Adel Allouche, The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict, 906-952/1500-1555 (Berlin, 1983).

7 İktisadi ve stratejik önemine kıyasla tarihte Osmanlı Selanik'i üzerine çok az yazı yazılmıştır. En iyi ve en ayrıntılı çalışma hala R. Demitriadi tarafından yazılan Topografia thV QessalonikhV Kata thn Epoch thV TourkokratiaV [A Topography of Salonica under the Turks] (Thessaloniki, 1983) adlı kitaptır ki sadece Yunanca'sını bulmak olası. 19. yy. Selanik'i için, bkz. Meropi Anasstassiadou, Salonique, 1830-1912 – Une ville ottomane à l'âge des Réformes, (Leiden, 1997). Ayrıca özel bir araştırma için, bkz.: 'Bir Zamanlar Selânik' Tarih ve Toplum 168 (Aralık 1997).

8 Wael Hallaq ikna edici bir şekilde tüm İslam aleminde kadıların kararlarını VIII. asrın II. yarısından beri divanlarına kaydettiklerini ileri sürüyor. Ne var ki bu divanlar doğal zararlar, felaketler ve insan ihmali gibi nedenlerle günümüze ulaşamadılar. Hallaq'a göre Osmanlı kayıtlarının benzersiz bakiliğinin en mantıklı açıklamasını bütün kayıtları özel halk alanlarında saklamak buluşunda aramak gereklidir. Bkz. Wael B. Hallaq, 'The Qadi's Diwan (Sijill) before the Ottomans, ' Bulletin of the School of Oriental and African Studies 61: 3 (1998), s. 415-436.

9 Osmanlı sicilleri için, bkz: Suraiya Faroqhi, 'sidjill – in Ottoman Administrative Usage', EL2.

10 Sonraki Limnos Adası sürgünü için, bkz: sicil [Thessaloniki] TH/IER - hereafter sicil - 48/71 15 Rebiülevvel 1146 [25. 8. 1733] . Öbür taraftan Uzunçarşılı Safi Mirza'nın sonradan Rodos'a sürüldüğünü savlıyor. İsmail H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. 4 bölüm 1 (Ankara, 1956), 303.

Bkz: Robert W. Olson, The Siege of Mosul and Ottoman-Persian Relations 1718-1743 (Bloomington, 1997), 155.

11 Ferman Selanik'e 40 gün geç vardı. Bkz: sicil 44/94, 6 Muharrem 1144 [11. 7. 1731] .

12 Sicil 44/94b, 6 Muharrem 1144 [11. 7. 1731] . Prensin günlük harcamaları için, bkz.

13 Sicil 32/87, 28 Muharrem 1135 [8. 11. 1722] ; 48/68, 4 Şevval 1146 [10. 3. 1734] . Ivan Mazepa[1639-1709] 'nın varisi, 1708'de Osmanlı'ya sığınan Kazak lider hetman Orlyk Pylyp için, bkz: Paul Robert Magocsi, A History of Ukraine (Seattle, 1996), 238-248.

14 Bu başlıca ticaret ağında Ermeni tüccarların oynadığı rol için, bkz: R. W. Ferrier, 'The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries', Economic History Review 2nd series 26 (1973), 38-62.

15 Mevsimlik fuarlar için, bkz: Suraiya Faroqhi, 'The Early History of the Balkan Fairs', Südost-Forschungen 38 (1978), 50-68; Ömer Şen, Osmanlı Panayırları (18. -19. Yüzyıl) (Istanbul, 1996).

16 Böyle bir cizye kararı örneği için, bkz: sicil 22/101, 10 Receb 1126 [22. 7. 1714] . Ermeni tüccarların İran'dan Osmanlı Devleti'ne kadar yasal statüsü ve Osmanlı otoritelerine cizye ödeme mecburiyetleri için, bkz: Bruce Masters, 'The Treaties of Erzurum (1823 and 1848) and the Changing Status of Iranians in the Ottoman Empire', Iranian Studies 24: 1-4 (1991), 7-8; Ernest Tucker, 'The Peace Negotiations of 1736: a Conceptual Turning Point in Ottoman-Persian Relations', The Turkish Studies Association Bulletin 20: 1 (1996), 16-37.

17 Selanik'teki küçük Ermeni topluluğu için, bkz: Anahide Ter Minassian, 'Une petite communauté arménienne', in Gilles Veinstein (ed.)

Salonique 1850-1918–La “ville des Juifs” et le réveil des Balkans (Paris, 1992), 138-142.

18 Sicil 44/97, 6 Safer 1144 [9. 8. 1731] .

19 Sicil 44/96, evail-i Safer 1144 [4-14. 8. 1731] .

20 Sicil 44/156, 2 Receb 1144 [31. 12. 1731] ; sicil 48/1, 24 Muharrem 1146 [7. 7. 1733] .

21 Ayanlar ve 18. yy. da Osmanlı Balkanları’nda ayanların siyasi ve ekonomik rollerinin artışı ve daha ayrıntlı bibliyografya için, bkz: D. R. Sadat, ‘Rumeli Ayanlari: the Eighteenth Century’, Journal of Modern History 44 (1972), 346-363; Bruce McGowan, ‘The Age of the Ayans’, in Suraiya Faroqhi, Bruce McGowan, Donald Quataert and Şevket Pamuk, An Economic and Social History of the Ottoman Empire, C. 2 (Cambridge, 1994), 658-663.

22 Sicil 46/52, 26 Safer 1145 [17. 8. 1732] .

23 Sicil 46/66, 3 Cemaziel`evvel 1145 [22. 10. 1732] .

24 Sami Zubaida and Richard Tapper, ‘Introduction’, in Zubaida and Tapper (eds.), Culinary Cultures of the Middle East (London, 1994), 11. Ayrıca bkz: Suraiya Faroqhi, ‘Research on the History of Ottoman Consumption: a Preliminary Exploration of Sources and Models’, in Donald Quataert (ed.) Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922: An Introduction (Albany, 2000), 15-44.

25 Sicil 70/117, 1 Cemaziyel´ahır 1160 [10. 6. 1747] .

26 Sicil 46/51, 27 Safer 1145 [18. 8. 1732] .

27 Sicil 44/95, 25 Muharrem 1144 [30. 7. 1731] . Bu tutarın önemi bu liman kentinde ödenen maaşlarla mukayese edilerek anlaşılabilir. Selanik’teki pekçok ücretli işçi devlet ya da muhtelif dini vakıflar tarafından istihdam edilmişti ve bunlara yılllık ücret ödeniyordu. Çoğu ücretler 360 çalışma günü üzerinden hesaplanrdı. Böylece mesela,

Çelebi Hac Mehmet Vakfı'nın müdürü Hasna Hatun günlük 20 akçe ücret alıyordu ki, yıllık toplam ücret olarak 7200 akçe ediyordu. (Bkz: sicil 13/1, 1 Muharrem 1114/28. 5. 1702.) Yerli hamallar verimli çalışırsa buna uygun günlük ücret alırlardı. Bir kontrakta gore, hamallar bir merşandizi liman ambarından nakletmek ve yedi gemiya yüklemek için tutulmuşlardı. İş 20 gün sürecekti ve her iş için günlük 30 akçe alacaktı. Bkz: Eyal Ginio 'Migrants and Unskilled Local Workers in an Ottoman Port-City: Ottoman Salonica in the Eighteenth-Century'in Eugene Rogan (ed.), Outside In: On the Margins of the Modern Middle East (Londra, 2001). [Çıkacak] .

28 Sicil 55/25, 16 Şevval 1150 [6. 2. 1738] ; 55/119, 1 Şaban 1151 [13. 11. 1738] .

29 Münferit şahıslara ait bazı çiftliklerin değişik harcamalarıyla ilgili bir rapor için, bkz: sicil 85/20, 13 Rebiülevvel 1167 [7. 1. 1754] .

30 Sicil 48/76, 25 Şevval 1146 [31. 3. 1734] .

31 a.g.e.,

32 A. S. Ünver, 'Selânik'te Yüz Eserimiz Hakkında', Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları 1 (1972), 259.

33 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. 4 kısım 1, 302.

34 Lockhart, Nadir Shah, 246-247; Olson, The Siege of Mosul, 155-156.

35 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. 4 kısım 1, 309.

Arşiv Kaynakları

Selanik, Yunanistan. Selanik Şar'i sicilleri.

Yayınlanmış Çalışmalar

Allouche, Adel. The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict, 906-952/1500-1555. Berlin, 1983.

Anasstassiadou, Meropi. Salonique, 1830-1912-Une ville ottomane à l’âge des Réformes. Leiden, 1997.

Bacqué-Grammont, Jean-Louis. Les ottomans, les safavides, et leurs voisins. Istanbul, 1987.

-‘Bir Zamanlar Selânik’ Tarih ve Toplum 168 (Aralık 1997).

Demitriadi, V. Topografia thV QessalonikhV Kata thn Epoch thV TourkokratiaV [A Topography of Salonica under the Turks] . Thessaloniki, 1983.

Faroqhi, Suraiya. ‘The Early History of the Balkan Fairs’. Südost-Forschungen 38 (1978), 50-68.

Faroqhi, Suraiya. ‘sidjill-in Ottoman Administrative Usage’. EL2.

Faroqhi, Suraiya, McGowan, Bruce, Quataert, Donald and Pamuk, Şevket. An Economic and Social History of the Ottoman Empire, C. 2. Cambridge, 1994.

Faroqhi, Suraiya. ‘Research on the History of Ottoman Consumption: a Preliminary Exploration of Sources and Models’in Donald Quataert (ed.) Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922: An Introduction. Albany, 2000, 15-44.

Ferrier, R. W. ‘The Armenians and the East India Company in Persia in the.

Seventeenth and Early Eighteenth Centuries’. Economic History Review 2nd.

series 26 (1973), 38-62.

Ginio, Eyal. ‘Migrants and Unskilled Local Workers in an Ottoman Port-City: Ottoman Salonica in the Eighteenth-Century’in Eugene Rogan (ed.), Outside In: On the Margins of the Modern Middle East (Londra, 2001). [Çıkacak] .

Hallaq, Wael B. ‘The Qadi’s Diwan (Sicil) before the Ottomans. ’ Bulletin of the.

School of Oriental and African Studies 61: 3 (1998), s. 415-436.

Lockhart, L. Nadir Shah. Londra, 1938 [1973] .

Magocsi, Paul Robert. A History of Ukraine. Seattle, 1996.

Masters, Bruce. ‘The Treaties of Erzurum (1823 and 1848) and the Changing Status of Iranians in the Ottoman Empire’. Iranian Studies 24: 1-4 (1991), 3-15.

Morgan, David. Medieval Persia 1040-1797. Londra ve New York, 1988.

Olson, Robert W. The Siege of Mosul and Ottoman-Persian Relations 1718-1743. Bloomington, 1997.

Perry, J. R. ‘The Last Safavids, 1722-1783’. Iran-Journal of Persian Studies 9. (1971), 59-69.

Rota, Giorgio. ‘The Man Who Would Not Be King: Abu`l-Fath Sultan Muhammad Mirza Safavi in India’. Iranian Studies 32: 4 (1999), 513-535.

Sadat, D. R. ‘Rumeli Ayanlari: the Eighteenth Century’. Journal of Modern History 44 (1972), 346-363.

Şen, Ömer. Osmanlı Panayırları (18. -19. Yüzyıl). İstanbul, 1996.

Ter Minassian, Anahide. ‘Une petite communauté arménienne’in Gilles.

Veinstein (ed.) Salonique 1850-1918-La “ville des Juifs” et le réveil des. Balkans. Paris, 1992, 138-142.

Ernest Tucker, ‘The Peace Negotiations of 1736: a Conceptual Turning Point in.

Ottoman-Persian Relations’. The Turkish Studies Association Bulletin 20: 1. (1996), 16-37.

-Uzunçarşılı, İsmail H. Osmanlı Tarihi, C. 4 kısım 1. Ankara, 1956.

Ünver, A. S. ‘Selânik’te Yüz Eserimiz Hakkında’. Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları 1 (1972), 257-260.

Zubaida, Sami and Richard Tapper. ‘Introduction’in Zubaida and Tapper (eds.), Culinary Cultures of the Middle East. Londra, 1994, 1-17.

Sefaretnameler / Doç. Dr. Belkıs Altuniş - Gürsoy [s.582-591]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı ülkelere gönderdikleri elçilerin kaleme aldıkları mektup, risale, seyahatname, takrir ve havadisnamelere sefaretname adı verilir. Bu sefaretnameler,1 padişaha sadrazama veya reisülküttaba (=dışişleri bakanı) arz edildiklerinden resmî bir nitelik taşırlar. Osmanlı Devleti; padişahın cülûsunu bildirmek, barış teklifinde bulunmak, hediyeler götürmek, padişahın bir mektubunu iletmek, barış yapmak veya mevcut barışı yenilemek, vergi istemek, kazanılan bir zaferi duyurmak, tahta yeni çıkan bir Avrupalı kralı tebrik etmek, taç giyme törenine katılmak, antlaşma şartlarını görüşmek, antlaşma şartlarına uyulmadığı durumlarda şikâyette bulunmak, arabuluculuk etmek, öteki devletlerin Osmanlılar hakkındaki görüş ve fikirlerini anlamak, Osmanlı Devleti'ne taraftar kazanmak, gidilen devleti bir üçüncü devlet aleyhine savaşa teşvik etmek, Osmanlı Devleti'nin alacaklarını toplamak, iyi dostluk ilişkileri kurmak gibi vesilelerle yabancı ülkelere "fevkalâde elçi" diye de adlandırılan geçici elçiler göndermiştir. Oysa Avrupa'da daimî ve sürekli diplomasi XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmeye başlamıştır. Batı'da daimî elçiler öncelikle İtalyan devletleri tarafından 1450'lerden itibaren oluşturulmuştur. XV. yüzyılda İtalya daimî ve organize olmuş diplomasinin merkezi olmuştur. Papalık, diplomasi sahasında ilk gerçek uluslararası kuruluşun müessisi konumundaydı. XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Avrupa'da karşılıklı temsilcilikler ihdasına başlanmıştır.2

Batılılar, İstanbul'un fethinden itibaren Venediklilerin başlattıkları bir uygulamayla İstanbul'da daimî elçiler bulundurmuşlar, ayrıca

imparatorluğun birçok yerinde konsolosluklar ihdas etmişlerdir.3 Osmanlı Devleti'nin dört bir yanına dağılmış olan bu konsolosluklar, siyasî, ticarî ve adlî olmak üzere üç ayrı tip görevi icra ederken, bir yandan da halkla ve Osmanlı yetkilileriyle her türlü münasebeti yürütmüşlerdir. Bu konsolosluklar, Osmanlı ülkesini kontrol altında tutmanın yanı sıra, bu ülke hakkındaki en doğru ve en yeni bilgileri, en güvenilir bir biçimde kendi ülkelerine ulaştırırlardı. Yani her çeşit istihbarat görevini üstlenirlerdi. 1825 yılında İngilizlerin Osmanlı Devleti içinde 11 konsolosluk örgütü mevcutken; bu sayı, 1856 yılında 85 konsolosluk ünitesine yükselir.

Venedikliler 1454, Polonya 1475, Rusya 1497, Fransa 1525, Avusturya 1528, İngiltere 1581, Felemenk 1612 yılından itibaren İstanbul'da daimi elçiler bulundurmuşlardır.4 Bu elçiler Osmanlı Devleti ve Türklerle ilgili rapor ve hatıralar da yayımlamışlardır. Osmanlı Devleti ise daimî elçi diyebileceğimiz ilk "ikamet elçisi"ni XVIII. yüzyılda III. Selim zamanında İngiltere'ye göndermiştir. 1793-1797'de ilk ikamet elçisi olarak Londra'ya giden Yusuf Agâh Efendi'yi 1797-1800'de Londra'ya giden İsmail Ferruh Efendi, 1797-1802'de Paris'e gönderilen Moralı Esseyyid Ali Efendi, 1803-1806'da Paris'e giden Halet Efendi (1803-1806), 1806-1811'de Paris'te kalan Muhib Efendi, 1797-1798'de Berlin'e gönderilen Ali Aziz Efendi, 1797-1800'de Viyana'ya gönderilen İbrahim Arif Efendi takip etmiştir.5

Bu uygulama, Avrupa Devletleri arasında geçerli olan diplomasi kurallarının Osmanlılarca da kabul edildiğini gösterir. Hammer'in eserinde verilen ve Osmanlı Devleti'nce 1774'te yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar 36 ülkeye gönderilen geçici ve daimî elçilerin -bazı isim ve sayı eksiklikleri olmakla beraber-listede 205 elçi veya maslahatgüzar tespit edilmiş bulunmaktadır.6 Osmanlı Devleti'nin ikamet elçileri bulundurmaktaki geç kalmışlığı, onun kendisinden emin ve

müstağni oluşu ile izah edilebilir. Ama ne yazık ki bu istiğna tavrı, zaman içinde diplomasi ve siyaset açısından aleyhte işleyecektir.7

Osmanlı Devleti'nde elçiler, "fevkalâde büyük elçi", "büyük elçi", "orta elçi", "küçük elçi" ve "maslahatgüzar" gibi adlandırılmalarla sınıflandırılmaktaydı. Basit bir memuriyetle veya sırf mektup götürmek için yollanan kimselere de "nameres" denilmekteydi. Gidilecek ülkelerin o günkü şartlar dahilinde Osmanlı Devleti nezdindeki itibarı ve o devletlerin Babıâli'ye göndermiş oldukları elçilerin sınıfları, bizim o ülkelere giden elçilerimizin de sınıfını tespit etmekteydi. Elçiler konusunda Avrupa ülkeleri arasında geçerli olan mütekabiliyyet (=karşıtlık) esasına bir diplomasi kuralı olarak Osmanlılar da uydular. Ülkeler karşılıklı olarak elçileri karşılama, ağırlama, uğurlama, hediyeleşme gibi hususlarda birbirine denk düşecek bir tavır tutturmaya çalışırlardı. Çeşitli meslek gruplarından tercihen lisan bilen, mevki ve şöhret sahibi kimseler "tertîb-i muhâverat ve desâis-i nasaraya ıttılâ hâsıl etmiş bir kârdan-ı dakika-şinas"8 olmak kaydıyla bu göreve getirilirlerdi. Bu mesleğin eğitimini almış tecrübeli ve lisan bilen şahsiyetlerin elçiliğe tayin edilmeleri, ancak XIX. yüzyılda gerçekleşecektir. Osmanlı Devleti, elçi tayin ettiği kimselere dönüşlerinde geri alınmak kaydıyla rütbe ve paye vermekte, yetkilerini artırmaktadır. Büyükelçilere Rumeli ve Anadolu Beylerbeyiliği, orta elçilere Defterdarlık, Nişancılık, Mekke payesi, İran'a gönderilen ulema sınıfına mensup elçilere Anadolu Kadıaskerliği ünvanları verilmektedir.9

"Elçi Hazinesi" adı verilen hazineden zengin ve gösterişli eşyaların çıkartılarak; hem gidilen yerlerin ileri gelenlerine hediyeler götürülmekte, hem de elçi ve maiyetindekilerin kullanımı için ihtişamlı, kıymetli, giyim-kuşam, eşya ve aksesuarlar temin edilmekteydi. Örneğin 1774'de Rusya'ya geçici olarak gönderilen Abdülkerim Efendi, son derece değerli bir eşya

olan II. Bayezid Han'ın murassa hançerini beline takarak bu ülkeye gitmişti.10

Osmanlı Devleti'nin bu konuda son derece fedakâr ve cömert davrandığı elçilerin götürdükleri hediyelerin listesinden ve kullandıkları eşya ve malzemenin kalitesinden anlaşılmaktadır. Elçiler ve maiyetindekiler, bu eşyaları emaneten alıp kullanmakta, geri döndüklerinde iade etmektedirler. Elçilere, yabancı ülkelerce verilen hediyeler de bu hazineye mal olmaktadır. 28. Çelebi Mehmed'in Paris'e sefaretle gidişinde de "renk renk sırma işlenmiş beyaz dibalar, gümüş takımlarla donatılmış midilliler, mücevherli ok ve yaylar, top top kumaşlar, nadide Hint abadileri, kıymetli kürkler ve gül yağları ile nice tefarik eşya" götürdüğünü biliyoruz.11

Paris'e ilk ikâmet elçisi olarak gönderilen Moralı Esseyyid Ali Efendi'nin Directoire'ler ve bakanlar için götürdüğü hediyelerin listesi şöyledir: "İpekten muhteşem bir çadır, on at, kıymetli kumaşlar, esans ve parfümler"12 Halet Efendi, Paris Elçiliğine tayin edildiğinde Bonaparte ve Talleyrand'ın eşlerine verilmek maksadıyla biri on beş bin kuruş, diğeri de on bin kuruş değerinde kumaşlar, takılar ve kokulardan müteşekkil iki bohça ile başbakana verilmek üzere ikisi bin beşer yüz, ikisi onar bin ve biri de yedibin beş yüz kuruş değerinde beş bohça götürmekteydi.13

1665'de Viyana'ya giden Kara Mehmed Paşa ile ilgili bir hediye verme törenini Evliya Çelebi'nin satırlarından okuyalım:

Paşadan hediye defterlerini alıp gittiler. Onlardan gelen defter mucibine hediyeler krala, anasına, baş vezire, baş papaza, baş arşake ve vezir makamında olanlara ve başta olan dinsizlere bütün hediyeler hazır oldu. Ertesi… Zilkade ayının Pazar günü, çasar, ikinci vezir ve baş komisar ile kendi hanto arabalarından sekiz adet mücevherli, cilâlı, murassa, mineli araba göndermiş ki, insanın gözü kamaşır.

Paşa hintoya bindi. Ağalar atlarına binip hazır oldular. Önce sekiz adet divanhâne döşemesi, altın nakışlı ibrişim halıçaları, sekiz adet hanto arabalarla ileri gittiler. Sonra direkli bir otağ bir hanto arabaya yüklediler. Yanları sıra samur kürklü ağalar, piyâde saraçlar, çaşnigirler, çadır mehterleri ve mehterbaşı geçti. Sonra üç baş asil at, biri cevahir ve murassa eğerli, cevahir takımlı, topuz ve gaddareleri, bahri hotaslı, altı adet cevahire bürünmüş yancıklı, at başında murassa çifteli ile, sağ ve solunda kırmızı dolamalı has ahır yedekcileri, has ahır kalfası ile geçti. Bir at sade dîbadan çullu yelkendez yörük at, sonra bir küheylân at, hep cevahir eğerli, murassa özengili, temiz ve silâhlı örtülü at, kralın anasına, yine ahır halifeleriyle geçtiler. Sonra yirmi çift ağır kuşaklık hil'atların herbiri, atlar üzerinde ağaların elinde geçtiler. Sonra hünkârî ve hezarî destar-ı Muhammedîler, ondan sonra on okka gül suları, sonra şemâme, ham anber, sırmalı bohça içinde geçti. Sonra bu hakîr de on göbek hıten miski, benim ayakdakşım kapucular kethüdâsı ile geçtik. Sonra paşa kekhüdâsı Hüseyin Ağa elinde şah sorgucu, baş kapıcıbaşının elinde bir cevahir topuz ile paşa kethüdîsı atbaşı beraber geçtiler. Sonra paşa Tuna üzerindeki köprüden araba ile geçip kaleye girip küheylân atına bindi.

Bütün atı ve kendisi altınlara ve cevahire garkolmuş, ağır ağır giderken selimî destar üzerine cevahirli şâhâne sorguç takınmıştı. Pâdişahın mektubu koynunda idi. Mektubun kesesi ve cevahirli altın kozalağı paşanın yakasında görünüyordu. Samur kabaniçse, bütün mataracıları, tüfenkçileri, şatırları silâhdar, çuhadar ve bütün iç ağaları, pürsilâh, hediye götüren ağalar ve diğer ikişer ikişer

atbaşı beraber geçtiler. Böylece çasarın sarayı meydanının kapısından içeriye evvelâ kaliçeler, sonra pâdişah otağı, atlar girip meydanda durdular. Bizler de hediyelerle saray meydanına girip, kral sarayı divanhânesine çıkacak kapıda hepimiz atlardan inip küçük komisar ve küçük tercümanlar

önlerimize düşüp, yedi kat saraydan çıkıp, yedi tabakasında önlerimize düşüp, yedi kat saraydan çıkıp, yedi tabakasında neler neler gördük. Bu yedi kat sarayı dolaşa dolaşa, üç büyük divanhâneyi geçip 197 basamak merdiven çıktık. Aşağı katlar merdiven değildir. Burada kral at ile çıkıp, ondan sonraki katları kâh piyâde, kâh kol tezkereyle hamal kefereler yukarı tabakalara çıkarırlar. Yedi katta yedi büyük divanhâne vardır ki her biri üçer dörder bin kefere alır. Duvarlarına rengârenk nakışlı halılar asılmıştır. Nice yüz pencereleri var ki hepsi cam, billûr, necef ve morandır. Sekizinci divanhâne bizzat çasarındır… Hepimiz çıktık. Paşa yüksek bir tahtta oturdu. Paşa, mataracıbaşı ile hakîri içeriye, kralın küçük divanhânesine gönderdi. (Varın, görün, kral tahtından inüp, kapının iç yüzünde durur mu?) deyince varıp gördük. Meğer çasar, tahtından inmiş, mataracıbaşıyı sırmalı mehabetlû Hacı Bektaş üsküfü ile görünce, hemen başından şapkasını çıkarıp hakîre ve mataracıbaşıya tapınıp selâm alır gibi bir iki eğilip doğruldu. Biz de gördüğümüz gibi paşaya haber verdik. Paşa hemen ağır ağır, ayak ayak yürüyerek kral divanhânesinden içeriye girince kral on adım ileri geldi. Elçi paşa da apul apul yürüdü.”14

Sonderece ihtişamlı ve renkli bir alayın resmedildiği yukarıdaki satırlar, bir tiyatro dekoru manzarası arz etmektedir.

Osmanlı elçileri yanlarında gittikleri ülkenin hükümdarına verilmek üzere “nâme-i hümayun” veya “hümayun-nâme” denilen padişah mektubu ile başbakana sunulmak için yazılmış sadrazam mektubunu taşırlardı. Akabinde gittikleri ülkenin kralı ve başbakanı tarafından padişaha ve sadrazama atfen yazılmış birer mektup ve mukabil hediyelerle geri dönerlerdi.

Üç yıllığına elçi olarak tayin edilen kimselere ve maiyetindekilere yolluk verilir, aylık bağlanırdı. Ülkelerinde bıraktıkları aileleri için de maaş ödenirdi.15

Elçilerin yanlarında genellikle kalabalık bir maiyetleri olurdu. Bu maiyetin sayısı değişken olmakla beraber bazen bine kadar ulaşmaktadır. Elçinin evlat, kardeş, kayınbirader gibi yakın akrabalarının çoğu zaman bu maiyete dahil olduğunu bilmekteyiz. Fenerli Rumlardan seçilmiş tercümanlar da bu kafilerle katılmaktadırlar. Bir örnek teşkil etmesi bakımından Moralı Esseyit Ali Efendi'nin maiyeti hakkında bilgi verelim: Directoine hükümeti misafir ağırlama cihetince kendisine düşen masrafları azaltmak, hem de muhtemel sıkıntılara meydan vermemek maksadıyla elçilik maiyetine bir sınırlama getirmek ister. Bu husus taraflar arasında müzakere konusu olur ve neticede elçilik personelini 18 kişiyle sınırlı tutmaya karar verirler. Bu personelin içinde bir imam, bir Türk kâtip, iki Rum tercüman, kâhya görevini üstlenen bir ağa, bir oda uşağı ve on iki hizmetkâr mevcuttur. Rum tercümanlardan biri olan Codrika'nın Fransız menfaatleri için gayret gösterdiğini, Divan tarafından casuslukla suçlandığını, Osmanlı Devleti'ne geri döndüğü takdirde ölüm cezasına uğrayacağı hususunu belirtelim. Diğer tercüman Manolaki'nin de Ali Efendi'nin bilgisi dışında çok büyük borçlar yaptıktan sonra elçilikten kaçtığını ve Osmanlı vatandaşı olmayı reddedip, Fransa'ya iltica ettiğini biliyoruz.16 Batılı devlet mensupları da başlangıçta genellikle Türkçe bilmediklerinden tercüman kullanırlardı, yani Osmanlı Devleti Avrupalılar ile ancak tercümanlar aracılığı ile iletişim kurabiliyordu. Bu tercümanlar da genellikle tarafların görüşlerini birbirlerine aynen iletmek yerine söylenilenleri değiştirip bozarak karşı tarafa aktarmaktaydılar. Diplomasinin de içinde bulunduğu pek çok hususta lisan öğrenme mecburiyetini hisseden Batı, tedbirler düşünmüş, çeşitli eğitim kurumları yoluyla bu meseleyi halletme yoluna gitmişti.

Ebubekir Râtib Efendi, Viyana Şark Dilleri Mektebi'ni ziyaret ettiğinde bu hususla ilgili intibalarını şöyle aktarmaktadır. "… anda bi akademya

olup ancak Türki ve Arabî lisanlarına talime mahsûs olmağla eğerçi içinde sâir elsine ve ulûm ve fünûndaki tahsil olunur lakin asl-ı vaz'ı elsine-i selâseye olduğundan ismi Akademya Asya ile mevsûmdur. Asya Anadolu ikliminden ibaret olmayla her devlet muhâbere ve mükâtebe ve musalâha ve muhârebesi olduğu düvel ü milelin lisanlarına vâkıf ve tercümesine ârif olmak lâzım ve emr-i mühimdir. deyü mezbûr akademiyayı bina ve tertib etmiştir. Ehl-i İslâm'a müteallik elsine olduğundan nâzırı dahi aslından Asitane'de dil oğlanı ve maslahatgüzar ve hâlâ prens Kaunitz kaleminde müsteşar ve Devlet-i Aliyye'nin tahrirâtını hulâsa ve tercümeye memuriyetle sâhib-i itibar olmağla, bizi mezbûr akademiyaya davet ve ziyaret ve fizika dedikleri fünûndan yirmi beş nev' acâib ve garaib izhâr ve irâet ettiler. İki senede bir kere anda olan etfâlden iki neferi Dersaadet'e irsâl ve dil oğlanı hizmetinde istihdâm ve sonra baş tercüman olur. Hâlâ bunda olan Nemce tercümanı mezbûr akademiyada taallüm edip, Asitâne'de tekmil-i lisan etmiştir.17

Bu teklif mahiyetindeki izah, zaman içinde ihtiyaçların yönlendirmesiyle cevap bulacak, Osmanlı Devleti güçlü bir biçimde lisan bilen eleman ihtiyacını duyacaktır. Müslümanların uzun süre "Diyâr-ı küfr" de oturmaları hoş karşılanmadığından bu hususta biraz ağırdan alınacak, Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın Batı'ya daha önce öğrenci yollaması örnek alınarak ilk Türk öğrenciler, 1827'de Fransa'ya gönderilecektir.18 İlk daimî elçimiz Yusuf Agâh Efendi'nin maiyetindeki Mehmed Derviş Efendi ile Mehmed Tahir Efendi, Avrupa'da dil eğitimi gören yani Fransızca öğrenen ilk Türk gençleridir.19 II. Mahmut döneminde Avrupa'ya tahsil için yüz elli öğrenci gönderilecektir. Tıbbiye'de öğrenim dili Fransızca olacak ve bu maksadı gerçekleştirmek içinde hoca getirilecektir. 1832 yılında Babıali Tercüme odasının kurulması da bu sebepledir. Tercüme

odasının arkasından kurulan Mabeyn kalemi, Tophane kalemi, Gümrük kalemi gibi odalar da birer lisan okulu hüviyeti arz eder.

Savaş veya barış görüşmeleri yapmak üzere bir araya gelen Osmanlı Devleti ile komşu ülkelerin elçileri "hudud mili" denilen bir yerde buluşurlardı. Sınırda toprak yığınlarından küçük bir tepe oluşturulur ve üzerine bir çadır kurulurdu. Tepenin Osmanlı topraklarına bakan tarafına beş adam boyunda bir çam direği, karşı ülkeye bakan tarafına yine beş adam boyunda bir başka çam direği dikilirdi. Direklerin arasındaki mesafenin ortasında dikilen daha uzun bir çam direğinin bulunduğu yere "hudud mili" denilir ve tarafların elçileri orada buluşurdu.20

Elçiler gittikleri ülkenin sınırından içeriye girdikten sonra, artık o devletin misafiri sayılmakta, o ülke sınırları içindeki yol harcamaları, ikamet ve iaşe giderleri karşılanmaktadır. Osmanlı elçileri, yol giderlerinin karşılanması konusunda son derece tok gözlü davranmışlar, çok defa kendi masraflarını kendileri karşılamaktan başka, kendilerine mihmandarlık eden o ülkenin görevlilerinin dahi masraflarını âdetten olmadığı halde üstlenmişlerdir. Yabancı elçilik heyetlerine "tayinat" adı altında maddî destek verilirdi. Ülkeler arasında karşıtlık (mütekabiliyyet) esas olduğundan Osmanlı Devleti, hazineye çok yük getiren bu uygulamayı kaldırmak için İngiltere'ye giden ilk ikamet elçisi Yusuf Agah Efendi'den İngilizlerce harcamaları için verilecek olan parayı reddetmesi istenmiştir. Bu şekilde davranmakla Osmanlı Devleti'ne gönderilen elçiler için yapılan harcamaların aza indirilmesi düşünülüyordu.21

Elçilerin veya maiyetlerindeki memurların kaleme aldığı sefaretnamelerin sayısı konusunda net bir bilgimiz yoktur. Unat'ın verdiği kırkaltı, Yalçınkaya'nın verdiği kırksekiz sayıları22 hiç şüphesiz ki henüz bilinmeyen sefaretnamelerin ortaya çıkmasıyla çok daha yukarıya çekilebilir. Ayrıca çeşitli sebeplerle tamamen kaybolmuş bulunan bu tarz

başka kalem mahsüllerinin varlığı da düşünülebilir. Eldeki bazı sefaretname metinleri de noksandır. Sefirler ve sefaretnamelerle ilgili olarak yurt dışındaki arşiv belgeleri, tarihî vesikalar, hatıralar ve o günün gazeteleri taranmak suretiyle Türkiye dışında da birçok çalışmalar yapılmaktadır.

Konuyla ilgili birçok eserde, ilk sefaretname olarak Kara Mehmet Paşa'nın 1655'de yazılan Viyana Sefaretnamesi gösterilmektedir. Oysa, ilk sefaretnamenin Fatih Devrinde 1495'de Viyana'ya gönderilen Hacı Zağanos adlı Çavuşun imzasını taşıyan bir eser olduğu ve bu sefaretnamenin ayrıntıları iyi yakalayan tecrübeli bir diplomatın kaleminden çıkmış bulunduğu bilinmektedir.23

1655 yılında yazılan Viyana Sefaretnamesi, Kara Mehmet Paşa'nın kâtibi Evliya Çelebi tarafından kaleme alınmıştır. Merasim ve teşrifatla ilgili bilgiler dışında Paşanın kabul ve ağırlama hususlarında kendi isteklerini dayatan fazlaca mağrur bir tutum içine girdiğini anlatan kısımlar dikkat çekicidir. Evliya Çelebi, bu seyahatle ilgili intibalarını Seyahatnamesinde de nakledecektir.24

1688'de Viyana'ya gönderilen ve dört yıl orada kalan Nişanlı Zülfikar Efendi'nin sefaret raporu da tarihî malumat ihtiva eden yazısıyla son derece değerlidir.

Şıkk-ı Sani Defterdarı olup 1719'da bir Viyana Sefaretnamesi kaleme alan İbrahim Paşanın üslubundaki sadelik ve samimiyetle dikkati çeker.25 İbrahim Paşa, yolculuğu, güzergâhları, yerleşim bölgeleri arasındaki mesafeyi, sınırda elçi değişimi törenini anlatır. Belgrad'ı ve Avusturya'nın o günkü halini ahalisiyle birlikte verir. 1730'da Viyana'ya giden elçi ve Tavuku reis olarak tanınan Hacı Mustafa Efendi'nin Viyana Sefaretnamesi, güzergahlar, görülen yerlerin tasviri gibi konulardan ziyade Nemçe Devleti'nin kuruluşunu 1701-1714 arasından cereyan eden tarihî olayları, Karl V. devrinden başlayarak Avusturya, İspanya ve İtalya veraset

meselelerini, Viyana’daki diplomatik hususları ihtiva eder. Fikrî seviyesi ileri bir kimse olan Mustafa Efendi, Nemçe’nin Osmanlı Devleti için kuvvetli bir düşman sayılmayacağını söyler. Bu imparatorluğun devamlı savaşlar neticesinde fakir düştüğünü, kıtlık ve pahalılık içinde olduğunu ifade eder. Buna karşılık Osmanlı Devleti’nin hazinece zengin olduğunu belirtir.

Hattî Mustafa Efendi’nin 1748’de kaleme aldığı Nemçe Sefaretnamesi’nde Viyana ile ilgili bilgiler verilir. Rasathane, opera, laboratuar gibi birçok yeri gezen elçi, protokol konularında kendi isteklerini dayatan bir tavır içine girmekten çekinmemekte, önceleri Türk hakimiyeti altında olduğu halde sonradan elden çıkan topraklarla karşılaştığında esef etmektedir.26 Ahmet Resmi Efendi’nin 1758’de kaleme aldığı Viyana Sefaretnamesi’nde Avusturya İmparatorluğu’nun tarihi ile ilgili bilgi verilmiş, görülen yerlerle ilgili tespit ve gözlemler dile getirilmiştir. Bir taraftan Kral saraylarını, saray bahçelerini, Viyana’nın dört, beş katlı binaları, meydanları anlatılırken bir taraftan da, bu ülkede devlet ve milletçe israftan kaçınan ve tasarrufa ehemmiyet veren bir idarî yapılanmanın söz konusu olduğundan bahsedilir. 1791-1792’de Avusturya’ya giden Ebubekir Ratib Efendi, Viyana elçiliği sırasında biri sefaretname olmak üzere altı takrir kaleme almıştır. Sefaretname’de27 Avrupa’nın askerî, idarî ve mali teşkilatı hakkında incelemeye dayanan geniş bir bilgi yer almaktadır. Yolculuğunu ve Viyana’yı da anlatan Ratip Efendi, bu müddet içinde Avrupa’ya dair olabildiğince geniş bilgi toplamaya çalışmış, edindiği bilgileri konularına göre sınıflandırarak, ülkesi yöneticilerinin istifadesine sunmuş, iç ticaretin gelişmesi, yerli malların kullanımı ve millî servetin yabancı ülkelere gitmemesi, damga resimlerinin konulması, bütçe açığının azaltılması, hususlarında padişaha tavsiyede bulunmuştur. Ayrıca, ülkenin içine düştüğü zor durumdan da padişahların sorumlu olduğunu büyük bir

cesaretle dile getirmektedir. Askerî iki okulun işleyiş tarzını en ince teferruatına kadar veren Ratib Efendi, Avusturya Macaristan imparatoruna, başbakan ve başbakan yardımcısı ile Avusturyalı diplomat Cobenzl’e on dört adet mektup yazmıştır.28

Bu sefaretnamenin bir özelliği de bir şair olan Ebubekir Ratip Efendi’nin, yaşadığı durumlar, beğendiği ve takdir ettiği müesseselerle ilgili manzumeleri eserine serpiştirmiş olmasıdır. Sebin’de davet edildiği bir balodaki göze hitap eden güzellikler için, Viyana’da gördüğü Asya Akademisi dolayısıyla, Tameşvar kalesini görünce Osmanlı’nın orada, o kale için kan akıtmış olmasının verdiği acı hatırayla birer manzume kaleme alır.29 Nizam-ı Cedid’in kurulmasında bu eserin ve benzerlerinin önemli ölçüde rolü vardır.30

Avusturya ile ilgili bu sekiz sefaretnameden kısaca bahsettikten sonra Rusya ile ilgili sefaretnamelerden bahsedebiliriz. Bu sefaretnamelerden elde bulunan birincisi 1722-1723 yılında Rusya’ya gönderilen Nişli Mehmed Ağa’nın sefaretnamesi’dir. Günlük şeklinde tutulan ve alaylı bir üslupla kaleme alınan bu eserde de taraflar arasında teşrifat konusunda müzkereler yaşandığı anlatılmaktadır. Mehmed Emnî Paşa’nın 1740-1742’de kaleme aldığı Rusya Sefaretnamesi de 37 beyitlik manzum bir önsöz ile başlamakta, arkasından yazarı hakkında bilgi vermektedir. Bu sefaretname, hem Osmanlı-Rus münasebetleri, hem de Rusya tarihiyle ilgili olarak bilgi veren bir eser mahiyetini teşkil eder. 1741’de Petersburg’da Mehmed Emnî Paşa tarafından imzalanan senet ile Osmanlıların Rusya çarlarını imparator ünvanıyla anmaları kabul edilmekteydi. Derviş Mehmed Efendi’nin 1755’te kaleme aldığı Rusya Sefaretnamesi, İstanbul-Petersburg arası güzergâhları ve Petersburg şehrine ait bilgileri ihtiva etmektedir.

Rus ordularının İsveç sınırlarında yığıldığına dair de haber vermektedir. Şehdî Osman Efendi’nin 1757-1758’de kaleme aldığı

Rusya Sefaretnamesi'nde de yolculuk ve güzergahların anlatımından sonra Petersburg şehri etraflıca tanıtılmaktadır. Bu şehrin iklimi ve çevresi, Peterhof Sarayı ve bahçeleri tasvir edilir. Tiyatroları ve Tsarskoié-Sélo sarayını da ziyaret eden elçi Kronştat tersane ve kalesini, Baltık Denizi donanmasını, kanalları, devlet müze ve matbaasını görmüştür. Bu eserde, Rus ordusunun teşkilâtı ve talim düzeni konusu da ele alınmaktadır. Elçi, kendisine sığınan Türk ve Müslüman esirler sebebiyle Ruslarca sıkıntıya uğrasa da, bu insanlara sonuna kadar sahip çıkar.

1767-1768'de Rusya'ya gönderilen Kesbî Mustafa Efendi, İbretnumâ-i Devlet adını verdiği Sefaretnamesi'nde bizzat katıldığı 1768 Osmanlı-Rus Savaşı'nın kısa bir tarihini kaleme almıştır.

1771-1775'de Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya harp ilân etmesiyle Kırım serdarı olarak harbe katılan İbrahim Paşa'nın kâtibi Necati Efendi'nin kaleme aldığı bu Rusya Sefaretnamesi, Kırım'ın Ruslar tarafından zabtı, savaşın Kırım'da, geçen safhaları ile esir düşen İbrahim Paşa'nın Rusya'da geçirdiği esaret hayatını anlatmaktadır. Eser, Ahmet Resmî Efendi'nin mağlubiyetle neticelenen bu harbi değerlendirişi ve yenilgi sebepleri üzerinde fikir yürütüşü ile son bulmaktadır.

1774'de Rusya'ya gönderilen Abdülkerim Paşa da 1775-76 yılında maiyetindeki Mehmed Emin Nahifî Efendi tarafından kaleme alınan Sefaretnamesi'nde yine kış şartlarının ağırlığı sebebiyle güzergâhlarda kalıp beklemeyi gerektiren yolculuğunu ve elçi mübadelesi işleminin yapılması esnasında ortaya çıkan teşrifat meselelerini anlatır. Eser, Moskova şehri, imparatoriçe Katerina'nın sarayı, tiyatro ve operalar, maskeli balo, ziyafetler, kış bahçeleri, yetimhaneler, Rus para sistemi gibi hususlarda bilgi vermektedir.

Mustafa Rasih Paşa'nın Rusya'ya geçici elçi olarak tayini31 vesilesiyle maiyet memurları Seyyit Abdullah Efendi tarafından kaleme alınmıştır.

Elçinin yanında oğulları Abdüşşekür Efendi, Mehmed Nuri ve İbrahim Ethem Efendiler yer almaktadır. 1793-1794 yılında kaleme alınan bu Sefaretname, III. Selim hakkında yazılmış manzum ve mensur bir methiye ile başlamaktadır. Sınırdan Petersburg'a varıncaya kadar ki safahat, tahsilatlı bir şekilde kaleme alınmıştır. Ruslara esir düşen Müslümanların memlekete iadelerini taleb eden elçi, bu

konuda zorlu mücadeleler vermiştir. Rusların ordu teşkilatı, toprakları halkı, şehirleri ve parası hakkında bilgi verilen eserde, bu ülke halkının ev düzenleri ve günlük yaşayışları da anlatılmıştır.

Rusya ile ilgili sekiz sefaretname hakkında kısaca bilgi verdikten sonra, İngiltere ile ilgili sefaretnameler üzerinde durabiliriz. Bu ülke ile ilgili bilinen ilk sefaretname 1793-1796 yılında ilk daimî Türk elçisi olarak İngiltere'ye giden Yusuf Agah Efendi'nin32 kaleme aldığı Havadisname-i İngiltere adının taşıdığı anlama uygun olarak hadiseler hakkında bilgi vermekte, siyasî görüşmeler ve üstlerinden aldığı emirlerle bunlara verdiği cevapları ihtiva etmekte olduğundan, bu yanıyla da diğer sefaretnamelerden ayrılır. Yusuf Agah Efendi'nin sır kâtibi Mahmud Rauf Efendi'nin 1793-1796'da yazdığı eserde, İngiltere yolculuğu ve Londra'ya varış, İngiltere'nin askerî ve idarî yapılanması ve Londra anlatılır. Fransızca olarak kaleme alınmıştır.33 Bu eser, bir Türk diplomatının Batı lisanıyla yazdığı ilk kalem tecrübesi olması itibariyle de önem taşımaktadır. 1832'de Londra'ya giden Mehmed Namık Paşa'nın eseri, alışılmış sefaretnamelerin dışında bir keyfiyet arzeder. Bu eser, 60 civarında siyasî rapordan müteşekkil olup, yazarın, İngiltere'ye giderken menzillerde, Londra'da ve dönüş yolunda, Avrupa başkentlerinde yabancı devlet adamları ile yaptığı görüşme ve yazışmaların toplanmasıyla ortaya konmuştur.

İngiltere ile ilgili bu üç sefaretnameden sonra Fransa ile ilgili bu cinsten kalem mahsullerine geçebiliriz. 1720-1721'de Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin kaleme aldığı Sefaretname34 bu kabil eserlerin en çok bilinen ve en çok etkili olanıdır. Çelebi, Paris'in saray ve bahçelerini dolaşmış, Paris tıbbiyesini, hayvanat ve nebatat bahçelerini, halı, ayna, imalathanelerini, rasathane, matbaa, kiliseler, kale ve istihkâmlar, opera ve apartmanlarla Parisli kadınlara dair müşahadelerini eserinde nakletmiştir. III. Ahmet ve sadrazamı Nevşehirli Damat bu sefaretnameden etkilenerek, eserde ortaya konan birçok hususu hayata geçirmeye çalışmışlardır.

Paris'teki daimî ilk Türk elçisi Moralı Seyyid Ali Efendi'nin 1797'de yazılan Sefaretnamesi'nde35 de yolculuk güzergahlar, Paris şehri, saraylar, tersane, hastahane, müzeler, balolar, okullar, rasathane, ticarî, ziraî hayat ve iş kolları ile ilgili pek çok husus ifadesini bulur. Fransa mamur bir ülkedir; halkı ise zengin ve mesuttur. Ali Efendi tespitlerini ortaya koyarken mukayese etme yoluna gider. Bu eser baştan aşağı "bizde de olsa" diyen bir zihniyetin teklifler manzumesi olarak karşımıza çıkar. İhtilal sonrası Fransa'nın tarihî durumu, iç meseleleri, siyasî yapı, karışıklıklar ve savaşlar, Napolyon ile ilgili tespit ve değerlendirmelerden de bahsedilir. Âmedi Galip Efendi'nin 1802'de kaleme aldığı Fransa Sefaretnamesi'nde36, yolculuk, menziller ve Paris şehri ile ilgili bilgi verilir. Eserin elde olan kısmı yarım kalmış bir cümle ile son bulmaktadır. Sadrazam Said Paşa bu eseri sefaretnameler içinde en "müdekkikâne" bulur. Elçinin Fransa'dan gönderdiği mektuplar yarım kalmış olan bu eseri belli bir ölçüde tamamlar.

Seyyit Abdurrahman Muhib Efendi'nin 1808-1811 tarihlerini taşıyan Sefaretnameleri iki tanedir. Bunlardan küçük sefaretnamede, Paris şehrini, mahkemeleri, hastahaneleri, kütüphaneleri, rasathaneleri, okulları, öğrencileri, imparatorun muhafız askerlerini, sefir kabulü törenlerini, pasaport uygulamasını, telgrafla haberleşme sistemi, barut ve top yapımı,

Fransa'nın çeşitli yerlerindeki yayımevlerini, pozitif ilimlerin çok gelişmiş olduğu hususlarını anlatmakta, gidiş ve dönüş yolculuğunu güzergâhları ile beraber hikâye etmektedir.

Elçinin büyük sefaretnamesi ise, altı yıl boyunca Muhib Efendi'nin Osmanlı Devleti ile yaptığı yazışmaları, Fransız hükûmeti ile gerçekleştirdiği siyasî görüşmelerin ayrıntılarını, yabancı sefirlerin notalarını, birçok yabancı devlet adamı ile yaptığı görüşmeleri, Babıali'nin kendisine gönderdiği talimat tutanakları ile elçinin şahsî görüşlerini ihtiva etmektedir. Gelecek nesillere faydalı olmak amacıyla böyle bir kalem tecrübesine giren Muhib Efendi, eserinin mukaddimesinde bu niyetini ortaya koyar.

Fransa ile ilgili sefaretnamelerin bir başkası da, elçi Seyyid Mehmed Emin Vahid Efendi'nin 1806 yılında kaleme aldığı Sefaretname-i Fransa'dır. Bu eser, Vahid Efendi'nin, Napoléon'la buluşmak üzere Lehistan'a yaptığı seyahatı, Napoléon'la mülakatını, Viyana üzerinden Paris'e gidişini, Napoléon tarafından ikinci defa kabul edilişini ve nihayet yurda dönüşünü kapsar.

1838 yılında Paris sefareti baş kâtibi olarak Fransa'ya tayin olunan Mustafa Sami Efendi, Avrupa Risalesi'ni,37 başkaları gibi cami, köprü cinsinden hayrat yapacak parası olmadığını, bu yüzden halkı ve memleketi için faydalı olmak amacıyla kaleme aldığını söyler.

Çeşitli başlıklara bölünmüş olan kitap, Avrupa, Paris, Fransızlar hakkında genel bilgi vermektedir. Sami Efendi, okur yazarlığın, ilmî hayatın ve teknik hayatın gelişmişliğinden, her sene çok sayıda kitap basıldığından bahseder. Ülke zengin ve mamurdur. Halk refah içindedir. Bütün bu iyi ve güzel şeyler tek bir sebepten kaynaklanır. "Eğitim", Matbaanın icadı, ilmin gelişmesi ve yayılması hususunda en büyük âmil

olmuştur. Şinasi'den evvel karşılaştığımız "hubb-ı vatan ü millet" kavramları risalenin tamamına yön verir.

1845'de Paris Büyükelçiliği mazlahatgüzarı olan Abdürrezzak Bâhir Efendi'nin kaleme aldığı Risale'nin büyük bir kısmı Fransa, son onbeş sayfası Londra hakkındadır. Yazar, ekonomi, ziraat, ticaret, endüstri, borsa, ulaştırma, inşaat ve şirketler, resim, müzik, tiyatro, kütüphane, saray ve şatolar hakkında bilgi vermektedir. Paris ile Londra'yı ahalisi itibariyle mukayese eden yazar, İngilizleri daha üstün bulur.

Fransa ile ilgili bu sefaretnamelerden sonra Lehistan'a dair yazılmış sefaretnamelere geçebiliriz. Bunların ilki elçi Mehmet Efendi'nin 1730'da kaleme aldığı Lehistan Sefaretnamesi'dir.

1755'de elçi Ziştovili Ali Ağa'nın kaleme aldığı Lehistan Sefaretnamesi de38 bu ülkeye dair eldeki ikinci sefaretnameyi teşkil eder. Ali Ağa'nın maiyet memurlarından biri tarafından kaleme alınan bu manzum eser 350 beyittir. İstanbul'dan hareketinden itibaren yolculuğu Üsküva'da Leh kralı ile karşılaşması, hediyeleri takdim edişi anlatılmaktadır. Eserin dönüş yolculuğu faslını anlatan kısmı yoktur. Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'nda elçinin Lehistan içindeki güzergâhını gösteren bir harita vardır.

1763-1764'de Prusya'ya gönderilen Ahmet Resmî Efendi'nin Prusya Sefaretnamesi39, maiyet memurlarından Ahmet Azmi Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Sefaretname elçinin yolu üzerinde bulunan yerleşim bölgeleri, Lehistan şehirleri, ülkenin iç işleri hakkında bilgi vermektedir. Berlin'e varan Ahmet Resmî Efendi, bu şehri anlatmakta, Prusya'nın genişleme maksadıyla giriştiği harpler hakkında bilgi vermektedir. Elçi, başvekil ve kral tarafından kabulünü ve kralla yaptığı resmî görüşmeyi dile getirmektedir. Tiyatro ve balolar hakkında da bilgi veren Resmî Efendi,

sefaretnamesinin son kısmında, Prusyalıların askerlik nizamı, kral Frederik'in icraatı ve savaşları gibi konulara da değinmektedir.

1790-1792'de Berlin'e elçi olarak atanan Ahmet Azmi Efendi'nin Prusya Sefaretnamesi'nde40 yolculuğunu anlatır. Sefaretnamenin "Tezyil" kısmında da Prusya'nın iç nizamı; halkın gündelik hayatı, hazinenin durumu, Prusya ordusu ve silahları hakkında bilgi verilir. Elçi, intibalarını bir teklifler manzumesi halinde III. Selim'e arzeder.

Giritli Aziz Efendi'nin 1797-1798'de kaleme aldığı Prusya Sefaretnamesi, Berlin'e gönderilen elçinin seyahat intibalarını ihtiva etmektedir.41

Elimizde İtalya ile ilgili olarak Mahmud Sadık Rıfat Paşa'nın 1838'de kaleme aldığı tek bir sefaretname42 bulunmaktadır. Resmî nitelik taşımayan bu eserde yazar, gördüklerini bizim kültürümüz ve sanatımızla mukayese etme yoluna gitmiştir. Şehirlere ait bilgiler, teşrifata dair tafsilatı ihtiva eden bu yazı eski nesrin, en sade nesir örneklerinden biri olarak kabul edilebilir.

Elçi Vasıf Efendi'nin 1788'de kaleme aldığı İspanya Sefaretnamesi43 İstanbul'dan gemiyle yola çıkıp, Barcelona'ya varan elçi, askeri talem ve müesseseleri, Endülüs dönemine ait eserleri, kütüphaneleri, kralla çıktığı av eğlencesini, saray ve saray bahçelerini, İspanya'nın tarihini, İspanya Cezayir Sulh antlaşmasını, Cezayir'in komşu devletlerle olan münasebetini anlatmaktadır.

1732-1733'de Mehmed Sait Efendi, hem Rusya'ya tabi olmak maksadıyla bir antlaşma yapmayı tasarlayan bu ülkenin durumunu yerinde incelemek, hem de Osmanlı Devleti'nin İsveç'ten alacaklarını tahsil etmek maksadıyla Stockholm'a gönderildi. Bu sefaretnamede yolculuk, karşılama törenleri, elçinin Kral Frederik tarafından karşılanışı, kralla aralarında geçen konuşma anlatılmaktadır.44

Batı devletleri ile alakalı olan bu sefaretnamelerden sonra, Doğu ile yani Asya ile ilgili eserlere geçebiliriz. Bu coğrafya ile ilgili olarak İran hakkında en çok sefaretname yazılan ülkelerin başında gelir. İran'la ilgili sefaretnamelerin ilki Ahmet Dürri Efendi'nin 1721'de kaleme aldığı İran Sefaretnamesi'dir.45 Bu eserde de seyahat sefahatı, İran saray hayatı, İran idaresinde olan Kafkas ülkeleriyle bu ülkenin ilişkileri, idarî durumu anlatılır. Osmanlı Devleti ile İran'ın karşılıklı samimî olmayan dostluk gösterilerine değinilir. Bu ülke ile ilgili ikinci Sefaretname 1746-47'de İran'a elçi olarak giden Kesriyeli Ahmed Paşa'nın maiyetindeki Kırımlı Rahmi Efendi'nin kaleme aldığı İran Sefaretnamesi'dir. Bu eserde Türkçe, Arapça ve Farsça beyitler bulunur. Güzergahları anlatmakla işe başlayan Rahmi Efendi, İran'a varıldığında kendilerini güvensiz bir ortamda ve iç karışıklıkların içinde bulmuştur. Huzursuzlukların hüküm sürdüğü İran'da Nadir Şah'a karşı ayaklanmalar olduğundan bir düzensizlik ve bunun verdiği bir emniyetsizlik söz konusuydu. Bu durumda geriye dönme kararı alan elçilik heyeti, Kerkük Bağdat valisi Ahmed, Kesriyeli yolundan İstanbul'a varmışlardır.

Bir diğer İran Sefaretnamesi, 1746'da İran'a giden Mustafa Nazif Efendi'nin sefaretnamesidir. Elçi, seyahatini, gördüklerini, Nadir Şah'ın temsilcisi Hasan Ali Han'la gerçekleştirdiği müzâkereleri ve yaptığı resmî ziyaretleri anlatır.

1776'da İran'a elçi olarak giden Sünbülzade Vehbi Efendi, Kaside-i Tannane adıyla manzum bir sefaretname kaleme almıştır. Vazifesini yerine getirip Bağdat'a geçen Vehbi Efendi, İran'ın idaresinin elinde bulunan Abdülkerim Han ile Bağdat valisi Ömer Efendi arasındaki meseleleri çözmek için görevlendirilen Vehbi Efendi, durumu yerinde görüp anlayınca hadiselerin bu şekilde gelişmesinden Bağdat valisi Ömer Efendi'nin sorumlu olduğunu fark eder. Menzilinde bulunan Bağdat'a geldiğinde ise,

Ömer Efendi’nin husumetini çektiğinden onun tarafından hakkında Babıaliye şikâyette bulunulnur. Neticede Kaside-i Tannane’yi kaleme alarak kendi suçsuzluğunu ve olup bitenleri kaleme alır.

1807’de Seyyid Mehmed Ref’î Efendi’nin kaleme aldığı İran Sefaretnamesi, elçinin İran devlet adamları ile yaptığı resmî ve özel görüşmelerin özetini vermektedir.46

1811’de İran’a elçi gönderilen Yasincizade Seyyid Abdülvehhab Efendi’nin maiyetindeki Bozoklu Osman Şakir Efendi’nin kaleme aldığı resimli bir sefaretnamedir. Yazar, eserini gerçekle ve uygun ve canlı bir üslupla yazmaya, yazısı ve resimleriyle estetik bir görünüm arzetmesine önem verdiğini belirtir. Yarım kalmış olan sefaretnamede menzillerle ilgili 31 adet renkli resim vardır. O günün şartları içindeki yollar, asayiş durumu, sosyal ve ekonomik hayat ve bayındırlık durumu hakkında eleştiri mahiyetini de taşıyan bilgiler vermektedir.

Afrika kıt’ası ile ilgili Fas Sefaretnamesi’nin ilki 1785-1786’da elçi Seyyit İsmail Efendi’nin kaleme aldığı takrirdir.47 Fas-Cezayir-Tunus ve Trablus münasebetlerini anlatan bu takrir, Osmanlı Devleti’ne bu konudaki tavsiyeleri de ihtiva etmektedir.

1787’de Ahmet Azmi Efendi’nin kaleme aldığı Fas Sefaret takriri de Osmanlı-Rus münasebetlerini bir yönüyle aydınlatan bir mahiyet taşımaktadır.

Sefaretnamelerin manzum olarak kaleme alınanları varsa da genellikle nesir olarak kaleme alındıkları bilinmektedir. Nesir halinde yazılan sefaretnamelerin bazen mukaddime kısmı manzum olmakta, bazen de aslen bir şair olan metin yazarı eserine yeri geldikçe manzum parçalar serpiştirmektedir.

Rik’a, rik’a kırması ve nesih olarak kaleme alınan ve Türkçe yazılan bu eserlerden sadece Mahmud Rauf Efendi’nin yazdığı sefaretname

Fransızcadır. Bu eserler genellikle, devrin nesir geleneğine uygun olarak Allah'a hamd, peygambere salavat, devrin padişahına tazim ve dua ihtiva eden satırlarla başlarlar.

Eski inşa tarzına bağlı olan bu çalışmalar ağdalı bir dille ve uzun cümlelerle kaleme alınmışlardır. Elçi veya maiyet memurlarından birinin yazdığı bu eserler, resmî bir hüviyet arz ederler. Elçinin görevlendirilişi ile beraber yolculuk hazırlıkları başlar, hazırlıkları hediyelerin tanzimi, maiyetin seçimi, elçinin huzura kabulü, hil'at giymesi, "nâme-i hümayun"u ve sadrazamın mektubunu alışı merasiminden ve bütün eksikliklerin karşılanmasından sonra, aynı güzergâhı maiyetiyle birlikte son derece gösterişli bir alay teşkil eden kafile, halkın arasından ilerleyerek yola koyulurdu. Sefaretnamelerde yolculuk, uğranılan yerler, köy, kasaba, şehirler, konaklama yerleri, elçi alayını karşılama, ağırlama ve uğurlama törenleri anlatılır. Osmanlı elçisi, Devlet-i Âliyye"nin şanını korumaya had safhada itina eder, bahşiş dağıtmada, bir hizmete mukabele etmede son derece eli açık davranır. Kendisinin ve maiyetindekilerin kıyafet ve aksesuarlarına dikkat eder, ihtişamlı ve zengin görünmeyi, iyi intibalar bırakmayı esas alan bir tavır sergiler. Elçi, mensup olduğu devletten dolayı mağrur ve müstağnidir. Büyük bir devletin temsilcisi oluşunu her vesileyle tebarüz ettirmek ister. Teşrifatla ilgili konularda kendi isteklerini dayatan bir tutum içinde olmayı tabiî bir hak olarak görür. Elçinin geçtiği yerlerin ahalisi Osmanlı görmek maksadıyla mahşeri kalabalıklar oluştururlar. Elçinin konakladığı yerlerde de büyük kalabalıklar yaşanır. Genellikle kara yoluyla seyahat eden elçi, hinto denilen ve atla çekilen binek arabasına veya Lostorya denilen yine atlar tarafından çekilen bir çeşit karavana biner. Yolculukların deniz veya gemi yoluyla yapıldığı da olur.

Elçiler gördüklerini, duyduklarını ve yaşadıklarını anlatırken, dikkatli bir gözlemci olmaya, sebep-netice zincirini kurmaya dikkat ederler.

Paris büyükelçisi olan Halet Efendi hariç, elçilerin tamamı Avrupa'da mamur ülkeler, çalışan, üreten, iyi yaşayan ve eğlenmesini bilen müreffeh bir halkla karşılaşıp gördüklerini gizli veya aleni takdir duygularıyla dile getirmişlerdir. Batı âdet ve inanmalarıyla ilgili konularda tenkitçi olsalar bile, ilmî, teknik ve sanatla ilgili gelişmeleri beğenmişler, iyi idare ve iyi düzenden etkilenmişlerdir.

Elçilerin karşılaştıkları her çeşit durum ve uygulamayı kendi ülkelerinde gördükleriyle, yarı kapalı veya açık bir şekilde mukayese ettikleri açıktır. Avrupa'daki idarî yapılanma, devlet ve belediyecilik hizmetlerini anlatılırken, halktan gücüne göre vergi alındığı ve birçok hizmetin bu sayede gerçekleştiği dile getirilir. İşler, kanun ve kurala göre yürütüldüğünden keyfî bir uygulama yoktur. Herkes kanuna tabiîdir. Memurlar, işinin ehlidirler. İlme ve sanata önem verilen Avrupa'da, devlet büyükleri ilim ve sanat erbabını himaye ve teşvik ederler. Pek çok sefaretnamede, eğitimin Avrupa'daki iyi giden her çeşit yapılanmanın temeli olduğu vurgulanır. Her kademedeki okulların yanısıra, çiftçilik, ziraat, askerlik, madencilik, musiki gibi her çeşit zenaat ve sanatın öğretildiği meslekî okullar elçilerimizin dikkatini çeker. Sağır ve dilsizler için bile özel eğitim kurumlarının bulunuşuna değinirler. Matbaa sayesinde kitap basımı çoğalmış, okuma yazma, öğrenme ve ilimde yaygınlaşma imkânı artmıştır.

Avrupa ülkelerinde iş imkânları çoktur. Halı, porselen, seramik atölyeleri kurulmuştur. Ticarî kolaylıklar, yolların emniyetli ve düzgün olması, güzergâhlarda konaklama imkânları bulunuşu dolayısıyla mesafeler arasındaki alım-satım işlerinin kolaylaşması da refahı artıran bir husus olarak kaydedilir.

Şehirlerde sokak ve caddeler cetvelle çizilmiş gibi düzgün ve döşelidir. Bu sebeple toz ve çamurun bulunmadığı temiz bir şehir, numaralanmış ev

ve tabelalı dükkânlar, dört beş katlı evler, saraylar ve saray bahçeleri yine bir teklifler manzumesi şeklinde ifadesini bulur. Müzeler, kütüphane, hastahane, nebatat ve hayvanat bahçeleri, seralar, rasathane ve tersane, yine elçilerin beğenerek anlattıkları yerlerdir. Elçiler, gördükleri teknik uygulamaları, dikkatle kaydederek, Osmanlı Devleti'ndeki ilgili birime ulaştırırlar. Mesela Esseyyid Ali Efendi, Toulon'daki Tersanede gördüğü hartuc kalıbı üretmedeki bir uygulamayı sıcağı sıcağına Osmanlı Deniz Kuvvetleri Komutanı Hüseyin Efendi'ye yazar.

Ziyafetler, balolar, operalar, tiyatrolar ve konserler de elçilerin inceden inceye tasvir ettikleri hususlardandır. Tiyatroda, şimşek, gök gürültüsü gibi tabiat hallerinin canlandırılışı elçilerin hayretini mucib olur. Kadınların rahat ve serbest oluşları, hayatın her tezahüründe erkeklerle beraber oluşları, itibar görmeleri, çalışma hayatı içinde yer almaları, kütüphanelerin kadınlarla dolu oluşu elçilerimizin önemle bahsettikleri gözlemlerindendir.

Osmanlı temsilcileri, gittikleri ülkelerin tarihini, yaşanılan zamanın tarihi ve siyasî hadiselerini, komşuluk münasebetlerini, başka ülkelerle yaptıkları savaşları ve devlet idarecilerinin özelliklerini anlatırlar. Gazetelerdeki günlük havadislerden önemli gördüklerini tercüme ettirerek, Osmanlı Devleti'ne ulaştırırlar.

Elçilerimizin hemen hepsi görüp yaşadıklarından daha fazlasını bilip anlatmak ve bize aktarmak çabası içinde görünürler. Bulundukları ülke temsilcileriyle karşılıklı görüşme ve yazışmaların bir kısmı bu sefaretnamelerde yer alırken, bir kısmı devlet sırrı sayıldığından gizli tutulmuş, bu eserlerde yer almamıştır.

Dilini bilmedikleri bir ülkede sadece resmî ölçüler içinde gezip görseler de, diplomasi tecrübesi yeni olduğundan, muhataplarını iyi tanımadıkları, yabancı dil bilmedikleri, çoğu zaman sadık ve iyi tercüman ve personele sahip olmadıkları halde, yine de iyi niyetli ve idealist davranırlar. Siyasî ve

ticarî konularda yeterince başarılı olamasalar da bulundukları ülkelerin idareci ve devlet mensuplarıyla, o ülkede ikamet eden diğer ülke elçi ve temsilcileriyle iyi ilişkiler kurmaya gerekli protokol kurallarına uymaya özen gösterirler.

Elçilerle Babıâli arasındaki haberleşme düzeninin iyi olmaması ve elçilerin gerektiği anda ülkelerinden talimat alamamaları, işlerini zorlaştırmaktadır. Ülkelerine haber veya bilgi ulaştırırken de-başta süratli vasıtalara sahip olmamak-pek çok güçlükle karşılaşmaktadırlar. Maaş ve harcamalarla ilgili olarak da hep gecikmeler yaşanmakta, bu yüzden ekonomik sıkıntıya uğramaktadırlar.

Sefaretnameler, Osmanlı modernleşmesinde bir program görevi görürler. Babıâli Batı Devletleri hakkında ilk elden edinilmiş bu teklifler manzumesini zaman içinde kademeli olarak hayata geçirecektir. Sefaretnamelerde de anlatıldığı gibi Babıâli, askerî okullar, talimli ordular, silah, top ve mühimmat üretimi gibi konularda elçilerden yardım bekleyecek, yetişmiş askerî ve sivil personelin Osmanlı Devleti'nde çalışmak için teminini isteyecektir. Yine Türk tıbbının yenileşmesinde Ebubekir Ratip Efendi'nin Avusturya'dan gönderdiği doktorların önemli rolü olacaktır.

Matbaanın kuruluşu ve bu yolla öğrenmenin yaygınlaşması 28 Çelebi Mehmed'in yanında götürdüğü oğlu Mehmed Said Efendi ve onun arkadaşı İbrahim Müteferrika sayesinde gerçekleşecektir. 1839'da Tanzimat Fermanı, Fransa'da elçilik yapmış olan Mustafa Reşid Paşa'nın vasıtasıyla hayata geçirilecektir.

Kısacası Sefaretnameler, Türk modernleşmesinde önemli bir rehber görevi üstlenmişlerdir.

1 Sait, Sefirler ve Şehbenderler, Matbaa-i Ebuzziya, Kostantiniye 1307 (1889); Unat, Faik Reşat, Sefirler ve Sefaretnameler, Türk Tarih Kurumu

Basımevi, Ankara 1992; Franz Babinger, Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri, Çev.: Coşkun Üçok, Ankara 1992.

2 Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin, Osmanlı Devleti'nin Yeniden Yapılanması Çalışmalarında İlk İkamet Elçisinin Rolü, Toplumsal Tarih, S. 32, Ağustos 1996, s. 45.

3 Kocabaşoğlu, Uygur, "Britanik Majestelerinin Osmanlı İmparatorluğundaki Konsoloslukları 1856", Toplumsal Tarih, S. 22, Ekim 1995, s. 49-54.

4 Unat, Osmanlı Sefirleri ve Sefaretmeleri, s. 14 (Bu tarihler çeşitli kaynaklarda farklılıklar gösterirler. Meselâ Hammer'in Büyük Osmanlı Tarihi'nde c. 10, s. 142-164 yer alan listede İngiltere'nin 1581, Avusturya'nın 1520, Fransa'nın 1534, Polonya'nın 1476, Rusya'nın 1495, Venedik'in 1408, Felemenk'in 1612'de ilk elçilerini göndermiş olduğu kayıtlıdır.

5 Kuran, Ercüment, Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri 1793-1821, Ankara 1988, s. 13-46.

6 Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, İstanbul 1992, c. 10, s. 165-173.

7 Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, İstanbul 1966, s. 123-125.

8 Raşit Tarihi, c. V, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1282 (1866), s. 29-30.

9 Unat, s. 23-24.

10 a.g.e., s. 26.

11 S. İ., "Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi Paris'te", Resimli Tarih Mecmuası, c. 2, S. 13, Ocak 1951, s. 638.

12 Herbette, Maurice, Fransa'da İlk Daimî Türk Elçisi Moralı Esseyyid Ali Efendi (1797-1802), Çev.: Erol Üyepazarcı, İstanbul 1997, s. 12.

13 Karal, Enver Ziya, Halet Efendi'nin Paris Büyükelçiliği, Kenan Basımevi, İstanbul 1940, s. 11. Başbakanlık Arşivi, Cevdet, Hariciye No: 8246 vesika.

14 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 11. cilt, İstanbul 1970, s. 80-81.

15 Başbakanlık Arşivi, İrade Defter-i Hariciyye No. 649, ek 1.

16 Herbette, Maaurice, Moralı Esseyyid Ali Efendi, s. 13, 161.

17 Abdullah Uçman, Nemçe Seyahatnamesi, Tarih ve Toplum, S. 69, Eylül 1989, s. 31-159.

18 Kuran, Ercümend Ekrem, Türkiye'nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Rolü, II. Türk Tarih Kongresi, 20 Ekim 1961 Ankara T. T. K. Basımevi Ankara 1962, s. 494.

19 Bkz. Yalçınkaya, Mehmed Alaaddin, Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Defteri, Otam, S. 7, Ankara 1996, s. 323.

20 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. II, s. 41-42; Tarih-i Cevdet, c. 6, s. 122-123; Tuncer, Dr. Hüner, Osmanlı Devleti'nde İlk Diplomasi Uygulamaları, Tarih ve Toplum, S. 12, 1984, s. 58.

21 Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin, Osmanlı Devleti'nin Yeniden YapılanmasıÇalışmalarında İlk İkamet Elçisinin Rolü, Toplumsal Tarih, S. 32, Ağustos 1996, s. 51.

22 Unat, s. 46; Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin, Osmanlı Zihniyetindeki Gelişimin Göstergesi Olarak Sefaretlerin Kaynak Defteri.

23 Karamuk G. Hacı Zağanos'un Elçilik Raporu, Belleten, 1992, s. 391-408 Topkapı Sarayı Arşivi no. 8568'de bulunan bu raporla ilgili olarak Faik Reşat Unat da bilgi vermektedir. (Bkz. Unat, Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameler, s. 43-44.

24 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. II, İstanbul 1970, s. 59-103.

25 Ahmet Refik, Pasarofça Muahedesinden Sonra Viyana'ya Sefir İzamı, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, cüz 40, 1 Teşrin-i evvel 1332/14 Ekim 1916, İstanbul 1334 (1916), s. 211-221.

26 Savaş, A. İbrahim, Der Gesandtschaftshericht des Mustafa Hattî Efendis über Seine Gesandtschaftsreise nach Wien, Viyana 1989 (basılmamış doktora tezi).

27 Bilim, Cahit, Ebubekir Ratib Efendi'nin Nemçe Sefaretnamesi, Belleten, c. 54, S. 209, Nisan 1990, s. 261-293.

28 Kara Tuncer, Hadiye, Tuncer, Hüner, Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler, Ankara 1997, s. 105-124.

29 Uçman, Abdullah Nemçe Seyahatnamesi, Tarih ve Toplum, S. 69, Eylül 1989, s. 27-32.

30 Karal, Enver Ziya, Ebubekir Ratib Efendi'nin Nizam-ı Cedid Islahatında Rolü, V. Türk Tarih Kongresi 12-17 Nisan 1956 Ankara, Kongreye sunulan Tebliğler, Ankara 1960, s. 347-355.

31 Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, İstanbul 1966, c. 6, s. 121-123. Bilim, Doç. Dr. Cahit, Mustafa Rasih Paşa'nın Rusya Sefaretnamesi, Otam, S. 7, Ankara 1996, s. 15-37;.

32 Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin, The First Permanent Ottoman-Turkish Embassy in Europe The Embassy of Yusuf Agah Efendi, to London (1793-1797) basılmış doktora tezi, Birmingham Üniversitesi 1993: Tarih-i Cevdet, c. 6, s. 125-126.

33 Mahmut Raif Efendi, Journel du Voyage de Mahmoud Raif Efendi en Engleterre écrit par luy même, İstanbul Topkapı Sarayı, III. Ahmet Kütüphanesi, no. 3707.

34 Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, c. VI, s. 504-514. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi Sefaretnamesi, Haz.: Abdullah Uçman, Tercüman 1001 Temel Eser; S. İ. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi Paris'te, Resimli Tarih Mecmuası, S. 13, Ocak 1951, s. 636-639.

35 Gürsoy, Belkıs Altuniş, Moralı Esseyyid Ali Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi, Erdem, sayı 37 (Mart 2002'de basılacak); Herbette

Maurice, Fransa'da Daimî İlk Türk Elçisi Moralı Esseyit Ali Efendi, Çev.: Erol Üyepazarcı, İstanbul 1997. Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, c. 6, s. 524-526.

36 Gürsoy, Doç. Dr. Belkıs Altuniş, Âmedi Galip Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi, Erdem, c. 9, S. 27, Ocak 1997, s. 911-941.

37 Tanpınar, Ahmet Hamdi, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s. 124-127; Ercilasun, Prof. Dr. Bilge, Mustafa Sami Efendi, Avrupa Risalesi, Haz. Remzi Demir, Ankara 1966; Mustafa Sami Efendi'nin Türk Yenileşme Tarihindeki Yeri, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1983, s. 71-80; Gürsoy, Belkıs, Bir XIX. Asır Sefaretnamesi, Avrupa Risalesi, Türk Yurdu, c. XV, S. 93, Mayıs 1995, s. 36-40.

38 Abdurrahman Şeref Bey, Manzum Bir Sefaretname, Tarih-i Osmanî Encümenî Mecmuası, cüz 13, 1 Nisan 1328/14 Nisan 1912, İstanbul 1330 (1912), s. 779-795.

39 Ahmed Resmî Giridî (1700-1783) Viyana ve Berlin Sefaretnameleri, Sadeleştiren Bedriye Atsız, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980.

40 Tarih-i Cevdet, c. V, s. 482-494.

41 H. Schmiede, Ahmet, Osmanlı ve Prusya Kaynaklarına Göre Giritli Aziz Efendi'nin Berlin Sefareti, İstanbul 1990.

42 Tanpınar, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s. 120-124; Asıltürk Baki, Sadık Rıfat Paşa ve İtalya Seyahatnamesi, Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1995, s. 319-330 (Oğuz Karakartal ile birlikte); Kurdakul, Necdet, Mehmet Sadık Rıfat Paşa, Tarih ve Toplum, s. 70 Kasım 1989, s. 56-61; Gürsoy, Ülkü, Sadık Rıfat Paşa ve İtalya Seyahatnamesi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Ankara 1999, s. 374-395; Tanpınar, s. 122-124. Tarih-i Cevdet, c. 4, s. 480-494.

43 Tarih-i Cevdet, c. 4, s. 480-494.

44 Yanko İskender Hoca, Sadrazam Said Mehmed Paşa Merhumun Stockholm’a vukû’ bulan sefaretinden avdetinde sadaret-i uzmaya takdim eylediği takrîr, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, cüz 11, 1 Kanun-i evvel 1327/14 Aralık 1911, İstanbul 1329 (1911), s. 660-677. Raşit Tarihi, c. V, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1282 (1866).

45 Raşit Tarihi, c. V, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1282 (1866).

46 Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, 8. cilt, S. 43, 44.

47 Tarih-i Cevdet, c. III, s. 386.

Tarihte Osmanlı-Fas İlişkileri, Seyyid İsmail Efendi'nin Sefâret Takrîri / Güler Bayraktar [s.592-597]

Gaziosmanpaşa ÜniveSosyal Bilimler Enstitüsü / Türkiye

Osmanlı Devleti'nin Afrika'da hakimiyet kurma çalışmaları Yavuz Sultan Selim'in 1517 yılında gerçekleştirdiği Mısır seferi ile başlayıp sonraki dönemlerde artarak devam etmiştir.Özelikle Kanûnî Sultan Süleyman zamanında bu çalışmalar çok yoğundur. Güçlü bir donanmaya sahip olan Osmanlı Devleti Kuzey Afrika sahillerinde korsanlık faaliyetlerinde bulunan Oruç ve Hızır Reis kardeşlerin Osmanlı hakimiyetine girmesiyle beraber daha da güçlenmiş, bu bölgeyi denizcilikle uğraşan bu ünlü korsanlar vasıtasıyla fethetmiştir.

1516'da Cezayir, 1551 yılında Trablus, 1573 yılında Tunus alınarak buralarda ocak teşkilâtı kurulmaya başlamış, daha sonra bu üç yer sâlyâneli (yıllıklı) eyalet olarak teşkilatlandırılarak garp ocakları1 kurulmuştur. Fas, Garp Ocakları dışında kalmıştır. Fas dışında kalan ülkeler yani Cezayir, Tunus ve Trablusgarp XVI. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı Devleti yönetimine girmiş ve Türkler'in Mağrib'teki nüfûzu azalmakla beraber XX. yüzyıl başlarına kadar sürmüştür.2 Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki hakimiyeti 1912 yılında Trablusgarp Savaşı ile sona ermiş ve bu bölgedeki son toprağını böylece kaybetmiştir.

Mağrib, Afrika'nın Trablus, Tunus, Cezayir ve Fas'ı içine alan kısmına Arap müelliflerin verdikleri isimdir. Mağrib kelimesi Şark (Gün Doğusu'nun) maşrık zıddı olarak Garp (Gün Batısı) manasına gelmektedir. İbn Haldun'a göre hususi bir bölgeye tatbik edilmekteydi. Bölgenin

genişliği müelliflere göre değişmektedir. Bazı Şarklı müellifleri aynı zamanda İspanya'yı da Mağrib'ten saymışlardır.[3]

Osmanlı Fas ilişkileri Kanûnî Sultan Süleyman zamanında başlamış ve bir süre yoğunlaşarak devam etmiştir. Daha sonraları karşılıklı iyi niyet teatisinden ileri gidemeyen münasebetler Osmanlı Devleti'nin Cezayir'deki gücü ile orantılı olarak gelişme göstermiştir.[4] Bu durum, Osmanlı Devleti'nin bölgede idare üzerinde gösterdiği dirayet ile ilişkilendirilebilir. Faslılar, Garb Ocakları özellikle de Cezayir yüzünden meydana gelen problemler dolayısıyla sürekli şikayetlerde bulunup, İstanbul'a heyetler gönderdiler. Bölgede Garp Ocakları ve Cezayir'in problem yaratmasında, merkezden uzakta olması, yönetimdeki eksikler, devletin iç otoritesinin zayıflaması, belki bu bölgedeki güçleri yabancılara karşı kullanmak istemesi ve Garb Ocakları'nın güçlü bir donanmaya sahip olması etkili olmuştur. Mağriblilerin Osmanlılara karşı rahat davranmaları "Mağrib ile Türkiye arasında ki bağların gevşemesine bağlıdır.[5]

Osmanlı Devleti Fas üzerinde daha etkili olabilmek, istediklerini yapmak ve yaptırabilmek amacıyla, iktidarı ele geçirmek için mücadele eden sülaleler arasında taraf olmuştur. İktidar mücadelesi veren iki sülale Sa'diyye Şerifleri ve Beni Sa'd kabilesidir. Osmanlı Devleti kendi isteklerini daha kolay gerçekleştirebilmek için Sa'diyye Şerifleri (1511-1660) kabilesinin VI. Hükümdarı Abdülmelik'i desteklemiş ve Abdülmelik Osmanlı Devleti'nin yardımı ile 1575 yılında Fas hükümdarı olmuş ve ilişkiler dostane bir şekilde uzun yıllar boyu devam etmiştir.[6] 1578'de Fas sahiline çıkan Portekizlileri, Osmanlı desteğindeki Sultan Abdülmelik'in ordusu mağlup etti. Bu mağlubiyet ile Portekizliler bölgedeki üstünlüklerini kaybettiler ve bunu fırsat bilen İspanya Kralı II. Philip, ülkeyi 60 yıl kadar işgal etti. Bu arada Garp Ocakları, Avrupa devletleri ile siyasi ve ekonomik ilişkilere bulunuyor, zaman zamanda onlarla savaşıyordu. Garp Ocakları

güçlü donanması ile Akdeniz'de Fransa, İngiltere, İspanya ve Portekiz gibi devletlerle mücadele ediyordu.7

Fas'ta Abdülmelik vefat ettikten sonra yerine Ebû'l-Abbâs Ahmed geçti ve el-Mansur adını aldı.

Yeni sultan diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi İstanbul'a bir heyet gönderip hem Abdülmelik zamanında kazanılan zaferi, hem de cülûsunu bildirdi. Bu ziyarette Osmanlı padişahının Kur'an-ı Kerim ve bir kılıçtan oluşan tebrik hediyesini az bulan elçinin teşekkür cevabını geciktirmesi iki devletin arasının açılmasına yol açmış, Kılıç Ali Paşa komutasındaki bir donanma Fas'a doğru yola çıkarılınca hatasını anlayan Ahmed el-Mansur'un kıymetli hediyelerle birlikte en önemli adamını İstanbul'a göndermesi üzerine donanma geri çağrılmıştır.8 Ahmed el-Mansur döneminde Osmanlı Fas ilişkilerinde zaman zaman gerginlikler olmuştur. Bunun sebebi el-Mansur'un halife unvanını taşımak istemesidir. Ancak bu problem karşılıklı gidip gelen elçiler ile çözümlenmiş ve Sa'diyye Şeriflerinin iktidarını 1660'da Hasanî Şerifleri ele geçirmiştir. Bu sülaleden Mevlay İsmail 1691'de Tilimsan'ı Türkler'den almaya çalışmış, ancak başarılı olamamış, 1699'da II. Mustafa'ya bir mektup göndererek Cezayirlileri şikayet etmiştir. 1757'de tahta çıkan III. Muhammed zaman zaman İstanbul'a hediyeler ve elçiler göndererek kendisinden önce iyice zayıflamış olan Osmanlı Fas ilişkilerini kuvvetlendirmek istedi. III. Muhammed'in Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler kurmaya özen göstermesine ve sık sık elçilik heyetleriyle İstanbul'a değerli hediyeler göndermesine rağmen dönemin Osmanlı padişahı I. Abdülhamid'in bu iyi ilişkilere güvenerek aradığı maddi desteği öteki Mağrib ülkeleri gibi Fas'ta yeterince sağlayamamıştır.

1785'te Fas sultanının başkanlığında gelen heyet, Cezayir'deki Osmanlı idaresinin kötü davranışlarından şikayette bulundu. I. Abdülhamid buna

mukabil hediyelerle cevabî mektubunu götüren bir heyet yolladı ve şikayet konusu durumun düzeltileceğini bildirdikten sonra Osmanlı Devleti'nin o sırada Kırım'ı kurtarmak amacıyla Ruslara karşı girdiği savaş için yardım beklediğini belirtmiş ve yardım gecikince ikinci bir heyet gönderilmiştir. Ancak geç kalmış olmakla birlikte yardım gelmiştir. 1789 yılındaki Rusya ve Avusturya savaşları dolayısıyla III. Muhammed dört fırkateyn ve Malta korsanlarının elinden kurtardığı 536 Müslüman esiri gönderdi ve aynı yıl seferle birlikte Fas'tan İstanbul'a Dubrovnik (Ragusa) gemileriyle 3000 kantar güherçile ve 1000 kantar barut geldi. Fas sultanı ayrıca yolladığı mektupla Hicaz'a gönderilen Surreye katkıda bulunmak istediğini bildirdi. Padişahın muvafakatı üzerine Fas'tan Harameyn ahalisine dağıtılmak üzere her biri yarım keselik 1000 adet altın külçesi gönderildi.9

Görüldüğü gibi XVIII. yüzyılın ikinci yarısında itibaren ilişkiler daha hareketlidir. Osmanlı Devleti'nin bu yüzyılın ikinci yarısında itibaren peş peşe kaybetmeye başladığı savaşlar ve bu savaşların sonucunda imzalanan ağır şartlı antlaşmalar, (1768-1774) Osmanlı-Rus Savaşı, 1787-1792 Osmanlı-Rus-Avusturya Savaşı) devleti zor durumda bırakmış, hem iç politikada hem dış politikada güç bir döneme girilmiştir. Bu zor dönemde Osmanlı Devleti, Müslüman, dost ve kendisine tâbi devletlerden yardım istemek zorunda kalmıştır. Meselâ, 1787 yılında Ahmed Azmî Efendi bu amaçla Fas'tan yardım istemek amacıyla elçi olarak gönderilmiştir.

Osmanlı-Fas ilişkilerinde Cezayir daima etkili bir faktör olarak ön plana çıkmış; Faslılar sürekli Cezayirliler'in zulümlerinden şikayet etmişler ve buna karşılık olarak bölgedeki Türklere baskı yaparak Cezayirli Türk olan ocak dayılarının onlara yaptığı uygulamaların acısını âdetâ Türklerden çıkarmak istemişlerdir. Türkleri bölgede istemediklerini XVIII. yüzyıla ait olan ve değerlendirmemizde temel aldığımız Seyyid İsmail Efendi'nin Fas Sefâret takririnde göreceğiz.

Osmanlı Devleti Fas'a elçiler gönderdiği gibi, Fas da Osmanlı Devleti'ne zaman zaman elçiler göndermiştir. Karşılıklı ilişkiler çerçevesinde 1582'de Fas ve Marakeş Sultanlarının elçileri şehzâde III. Mehmed'in sünnet düğünü dolayısıyla pek ağır hediyeler ve Osmanlı himayesinde oldukları için dört bin altın vergiyi de beraberlerinde olarak İstanbul'a geldikleri, 1616'da Şerif II. Abdullah tarafından Şeyh Abdülaziz isminde bir elçi, biri dönemin padişahı I. Ahmed'e diğeri vezîr-i a'zama olmak üzere iki nâme, kıymetli hediyeler ve ziynetli silahlarla, ağır kumaşlar getirdikleri biliniyor.10 Ayrıca 1617'de II. Osman'a İspanya ile yapılan görüşmeleri neticesiz bırakmak ve II. Osman'ın tahta cülûsunu tebrik etmek; 1695 yılında bir başka heyet; 1762 ve1767 yıllarında Prens Molla Abdullah bin İsmail tarafından gönderilen heyetler mevcuttur.11

Osmanlı Devleti'nin Fas'a gönderdiği elçilik heyetleri ise şöyledir: Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnameleri adlı eserinin son kısmındaki tabloda Faik Reşit Unat, Osmanlı Devleti tarafından 1835'te daimi elçilikler kurulana kadar, muhtelif memleketlere gönderilen elçiler listesinde Fas'a giden elçileri dört kişi olarak göstermiştir. Ancak bu listeye kitabın içindekiler kısmında yer alan Seyyid İsmail Efendi'nin Fas Sefâret Takrîri dahil edilmemiştir. Kitabın sonundaki listeye Seyyid İsmail Efendi'nin takririni de eklediğimizi zaman toplam beş sefaret heyeti oluyor. Fas'a gönderilen bu beş sefaret heyeti ve gönderiliş sebepleri şöyledir:

1. 1606 yılında I. Ahmed zamanında Bölükbaşı Mustafa Sulhi Ağanın, Zida'nın Osmanlı padişahından yardım istemesi üzerine gönderilmesi,

2. Elçi adı belli değil, 1704 yılında Fas hükümdarı Molla Şerif nezdine gitmesi,

3. Elçi adı belli değil, 1773 yılında Bir ilm-i cifr12 mütehassısı istemek üzere III. Mustafa tarafından gönderilen heyet,

4. Elçi, ulemâdan es-Seyyid İsmail Efendi, 1785-1786 yılında 1757 yılında Fas hakimi olan Mevlay Mehmed'in, 1785'te I. Abdülhamid'e gönderdiği ve Cezayirlilerle ilgili şikayetlerini dile getiren elçilik heyetine karşılık gönderilen heyet,

5. 1787 yılında Ahmed Azmî Efendi'nin (1787-1791) Osmanlı-Rus-Avusturya Savaşında Osmanlı Devleti'ne maddi destek sağlamak amacıyla elçi olarak gönderildiği heyettir.

Osmanlı Devleti'nin Fas'a elçilik heyeti gönderme sebepleri yabancı ülkelere gönderilen sefaret heyetlerinin gidiş sebeplerinden daha farklıdır. Yabancı ülkelere daha çok siyasi amaçlar, bir antlaşmanın tasdikli metnini (ratifikatio) götürmek vs. gibi sebeplerle uluslar arası diplomatik ilişkiler içerisinde elçi gönderilmiştir. Fas'a gönderilen toplam beş sefaret heyetinin ikisi sefaretnâme olarak tasnif edebileceğimiz takrirler yazmıştır. Bu iki sefaret takriri Seyyid İsmail Efendi ve Ahmed Azmî Efendinin takrirleridir. İkisinin de gönderiliş sebebi farklıdır. Ahmed Azmî Efendi yardım istemek, Seyyid İsmail Efendi ise, elçiye karşılık olarak nâme-i hümâyun götürmek amacıyla gönderilmiştir. Fas'a elçi gönderme sebeplerinden ilginç olanı ise, III. Mustafa zamanında adı bilinmeyen elçi ve heyetinin gidişidir. Bu heyet ilm-i cifr mütehassısı istemek amacıyla gönderilmiştir.13

Sefâretnâmeleri yazarlarının atandıkları hizmet ve görevleri türlerine göre sınıflandırdığımızda varlığından haberdar olduğumuz Seyyid İsmail Efendi'nin ve Ahmed Azmî Efendi'nin Fas Sefâret takrirleri özel sefâretnâme grubuna girer. Özel Sefâret-nâmeler, elçilikle görevli olanların gerçek memuriyetlerinin ne suretle yapıldığına dair takrirlerdir ki bunlar, görevin nasıl yapıldığını ve sonucun ne olduğunu kaydedenlerdir ve çoğunlukla siyasi bilgileri ihtiva eden türlerdir.14

Değerlendirdiğimiz takrir, büyük bir kağıda iki sütun halinde yazılmış yedi paragraftan ibarettir. XVIII. yüzyılın son çeyreğine ait takrir

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi No.E 4994 numaraya kayıtlı, basmaları olmayan, Cevdet Tarihi ve Aziz Samih İlter'in Şimâli Afrika'da Türkler adlı kitabında neşriyatı olan bir yazmadır.

Takrir "Memuriyet ile Fas hakimi Mevlay Mehmed tarafına gidip avdet iden ulâmadan es-Seyyid İsmail Efendi dailerinin takriridir" Fi 15 Rebî'ü'l-evvel sene 1200 (16 Ocak 1786) başlığı ile başlıyor.

Birinci paragraf Mevlay Mehmed'in gönderdiği her tahriratında sürekli Cezayirlilerden şikayet ettiği şeklinde cümle ile başlıyor. Cezayirlilerin cihâd ile uğraştığından kusurlarının afv u iğmâzı gerektiği yazılmıştır.Yolculuğun nasıl yapıldığı, elçinin memuriyeti ve karşılama töreni anlatılıyor. Yolculuğun "sefine ile sahil-i mağribe hurûcumda"cümlesinden deniz yolu ile yapıldığını anlıyoruz. İsmail Efendi memuriyetini ise "nâme-i hümâyun ve tahrirât-ı Kaptan Paşa hazretleri cânibinden tertîb olunan hedâyâ ile me'mûr olmuşdum" şeklinde ifade ediyor. Kaptan Paşa'dan bahsedilmesi bu eyaletlerin onlar tarafından idare edildiği ve onların sözlerinin ocaklı ve dayılarca dikkate alındığını göstermektedir. Daha sonra karşılama töreni anlatılıyor; adet ve kanun farklılıkları dile getiriliyor: "Sefine ile sahil-i mağribe hurûcumda çıktığım iskelenin hâkimi vürûdumı sultân-ı garp tarafına tahrîr ve birkaç eyyâm mürûrında iki yüz nefer süvâri ile mihmândâr zuhûr ve yollarda ikrâm iderek beni Mevlay Mehemmed'in bulunduğu Rabat nâm mahalle götürdüler. Selâtin-i Garbın âdetleri Devlet-i Aliyye'nin vesâ'ir düvelin ka'ide ve kanûnlarına muvâfık olmayıb akd-ı dîvân irâde eyleseler Sultân feresine süvâr ve bir vesi' sahrâ veyâhâd meydana çıkub…" şeklindeki cümle ile sahile çıkışından birkaç gün geçtikten sonra, iki yüz nefer süvari ve mihmandarın onu karşılayıp yollarda ikram ile Mevlay Mehmed'in bulunduğu Rabat'a getirmişlerdir.

At üzerinde, açık bir alanda divan toplantısı yapıldığını ardından "erbâb-ı mesâlih ellerine hallerine göre fevâkih ve beyza (?) makûlesinde bir şey tutub kân-ı sultâna takdîm-i hediyye vaz'ında maslahatlarının sûretini şifâhen ifâde ve merâmı her ne ise sa'de ve lisânen icrâsını tenbîh ve etrâf-ı mülûkdan gelen elçiler dahi bu tarz ile mûlâkat iderler imiş" ifadesiyle Osmanlı elçisine hükümdarla görüşme esnasında nasıl davranacağını izah ederek, diğer ülkeden gelen elçilerin de bu şekilde karşılandığını anlatmışlardır. Bu durum adet farklılığı olarak açıklansa da, Osmanlı'nın Avrupalı devletlerle olan diplomatik ilişkilerinde

Osmanlı elçilerinin dominant tavrını düşünecek olursak, bu tarz bir protokol uluslar arası alanda yapılan bir görüşmede görüşmelerin kesilmesine sebep olabilirdi. Yurt dışına giden Osmanlı elçilerine görüşme sonrasında nasıl davranmaları gerektiği konusunda karşı taraftan bir şeyler söylenip telkinde bulunulması, ilişkilerin gerginleşmesine ya da görüşmelerin kesilmesine sebep oluyordu ve elçilerin kabul protokolleri Osmanlı-Merkeziyetçi ve daha farklı olmaktaydı.15 Ayrıca yurt dışına çıkan elçiler sınırda karşılanır ve mübadele olunurdu. Bu, 1793 daimi elçiliklerin tesisinden önceki dönemde, genellikle Osmanlı diplomasisinde 'el-kadimu yüzâru kaidesi'ne'16 göre icra ediliyordu. Fas'a giden elçi Seyyid İsmail Efendi çıktığı limanın hakimince karşılanmıştır. Bu da Osmanlı Devleti'nin itibarının gittikçe azaldığını, müzakere gücünü büyük ölçüde yitirdiğini gösterir. Bu durumu İsmail Efendi kanun ve kaide farklılığı olarak izah ediyor. Fas'ın uluslar arası alanda büyük bir devlet olmaması ve Osmanlı Devleti ile ehemmiyetli ve kayda değer görüşmeler yapmamış olması dolayısıyla bu önemli olmayabilir. Ancak Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle yaptığı müzakereler açısından düşünüldüğünde elçinin bir liman hakimi tarafından karşılanması diplomatik açıdan pek hoş değildir.

Mevlay Mehmed bulunduğu mahalde (Yukarıda bulunduğu yeri Rabad olarak belirtildiğine göre bu kale Rabad Kalesidir) sağlam bir kale yaptırmıştır. Bu kalenin burcu üzerine serilen bir seccadeye oturan Seyyid İsmail Efendi Fas askerlerinin kendisi için yaptığı gösteriyi izliyor ve daha sonra kendilerine ayrılan konağa yerleşiyor. Adet olduğu üzere heyetin ihtiyaçları karşılanıyor. Daimi elçiliklerin kurulmasıyla beraber Osmanlı Devleti ta'yinât usulünü kaldırıp mütekabiliyet usûlünü getiriyor.17 Bir iki gün sonra Mevlay Mehmed'in yaptırdığı büyük ve musanna camide Cuma namazını kılıp görüşmeyi gerçekleştirmek için Osmanlı elçilik heyeti davet ediliyor. Yurt dışına gönderilen elçilik heyetinin görüşmeleri bir saray ya da konakta yapılırken, Fas'ta görüşme bir camide yapılıyor. Her iki ülkenin Müslüman olması ve Cuma gününün Müslümanlar için kutsal sayılması, burada etkili olmuştur. İsmail Efendi namaz kıldıkları camiyi "be-gâyet musanna' bir câmi'-i şerîf olub sâhasına mescid-i hayf misillü kum ferş etdirmiş" şeklinde tanımlanıyor. Caminin mimarisi hakkında ayrıntılı değil, genel bir ifade kullanıyor. Cuma namazından sonra Mevlay Mehmed elçiyi iki yüzden fazla ulemâ ve fukahası huzurunda kabul ediyor ve elçi, getirdiği nâme-i hümayûn ve hediyeleri takdim ediyor. Mevlay Mehmed takdim edilen nâme-i hümayûnu alıp başının üzerine koyuyor ve hediyeleri hüsn-i kabul ile telakki ederek Osmanlı padişahı I. Abdülhamid'e "Allahümme'n-sur Sultâne'l-muvahhidîn es-Sultan Abdülhamid"18 şeklinde dua ediyor.

Takririn ikinci paragrafı oldukça uzun, görüşmenin yapıldığı camide iki yüzden fazla ulemâ ve fukahâ toplanıp, içlerinden biri minberde Peygamberimizin cihad hadislerinden bahsederken Mevlay Mehmed ulemâsına seslenip, "ahâlî-yi Cezâyir füsûk u fücûr ve me'âsînin envâ'ını irtikâb ve ümmet-i Muhammed'e dâ'imâ zulm ü gadr ve benât-ı eşrâfı esîr gibi fürûht ve a'râz-ı Müslimîni hetk ile me'lûf olduklarından fazla mukaddemâ Tunus üzerine varub kerde (?) muvahhidînin demlerini sefk

itmeleriyle mürtedler ve kâfirler hükmünde değil midür?" diye sorarak ulemâsının bu konudaki görüşünü sormuş. Ulemâsı bu konuda Mevlay Mehmed'e evet cevabını verince, bu kez Seyyid İsmail Efendi'ye "sen ne dersin?" diye sorunca Seyyid İsmail Efendi, Mevlay Mehmed'in hiç de hoşlanmadığı ve elçiyi yedi sekiz gün bekletmesine sebep olan cevabını vermiştir. Seyyid İsmail Efendi "me'âsî ile ehl-i kıble tekfîr olunmaz a'mâl-i îmândan rükn degildür. Ehl-i sünnet ve cemâ'atinin i'tikadları budur. Me'âsî erbâbını tekfîr mu'tezile mu'tekididür. Ehl-i zenb (?) ve dalâl sözidür kütüb-i kelâmiyyenün cümlesinde böylece mastûrdur. Bunun hilâfına ehl-i sünnetden menkul bir kavl ve delîl var ise ulemâ efendiler beyân etsünler. Cezâyir halkı mücâhid ve gâzîlerdür. İçleründe irtikâb-ı zünûb edenler var ise dahi ekserisi münkad-ı şerî'at-ı muyaharradur ve din karındaşlarımızdır" cevabına, ulemâ da "başlarını aşağıya salup "el-hakku ehakku en yüttebi'a"19 bizim bildiğimiz dahi budur" cevabını verince, Mevlay Mehmed bu cevaba kızmış ve derhal sarayına dönüp elçiye yedi sekiz gün kadar iltifat etmemiştir. Seyyid İsmail Efendi'nin getirdiği mektupların kendisine dokunaklı sözlerle dolu olduğunu düşünüp, hemen mektubun cevabını yazarak dönüş saatini belirtir yazıyı elçiye göndermiş. Seyyid İsmail Efendi görüşmelerinden bir sonuç almadan gitmek istemediği için politik diyebileceğimiz "Devleti-i Aliyyenin murâdı böyle degildür. Cezayirliyi dahi kendülerinin padişahına itâ'at eder gibi Mevlay Mehmed'e dahi inkiyâd etmelerini emr etdi. Ben uğrayıp tenbîh edeceğim cevabını irâd eyledigüme binâ'en infi'âli taltîfe mübeddel oldı"cevabıyla durumu düzeltmiştir. Bunun üzerine Mevlay Mehmed elçiye karşı olan tutumunu değiştirmiştir.

Kaptan Paşa tarafından gönderilen hediye mızrağı Mevlay Mehmed'e verdiği gün: "inşallah cihad için kullanırsın" dediğinde, Mevlay Mehmed üzerindeki çukadan yapılmış bornozu çıkarıp elçi Seyyid İsmail Efendi'ye

giydirmiştir. I. Abdülhamid'i dua ile tekrar anarak "malım, mülküm anundur. Ben ona mutî' ve münkâd oldum. O benim seyyidimdür" dedikten sonra: "Allahümma'n-sur eyyid vefka Mevlânâ Sultân Abdülhamid"20 dua cümlesini söyleyerek ulemâsının önünde atı üzerinde üç dört kez dua ve secde etmiştir.

Fas ve Osmanlı Devleti'nin iki müslüman ülke olması dolayısıyla takrirde iki yerde Osmanlı padişahı I. Abdülhamid'e dua cümlesi geçmektedir. Mevlay Mehmed görüşmelerde dua ile padişahı anmaktadır. Oysa yabancı ülkelerle görüşmeler yapılırken Osmanlı padişahı için dua cümlesi kullanılmazdı. Osmanlı padişahı gönderdiği nâme ya da nâme-i hümâyunda yabancı hükümdarlar için duada bulunurdu. Ancak bu uygulama ilk kez XVIII. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlamıştır. Sultan I. Mahmud'un Avusturya Roma İmparatoru Franz Stefan'a gönderdiği nâme-i hümâyunda olduğu gibi, nâme-i hümâyunda Franz Stefan için elkâb kısmı yazıldıktan sonra "hatema'llâhu avâkıbehû bi'l-hayri ve'r-reşâd ve ahsene ileyhi tarika's-savâb ve's-sedâd cenâbleriyle…" şeklinde dua edilmektedir.21

Seyyid İsmail Efendi, Mevlay Mehmed'e ve halka dair yaptığı gözlemle sefâretnâmelerin kaynak değerini ortaya koymaktadır.22 Sefâretnâmelerin kaynak değerine dair bir başka örnek ise, Mevlay Mehmed'in çok sade giyindiğini, halk arasında gezinirken halktan onu ayırt etmek için başına bir gölgelik tuttuklarını, halkın onunla doğrudan görüşebildiğini, halka adaletli bir şekilde davrandığını, etrafında olan kişilerin ailelerini, çocuklarını ve akrabalarına varıncaya kadar herkesin isimlerini ve hallerini sorup öğrendiğini, ülkenin her tarafını bayındır hale getirdiğini, askerinin çok fazla olduğunu, hazinesinin zenginliğini, herkese eşit davrandığını, kendisini ibadete adayan bir insan olduğunu, Hıristiyan devletlerle iyi ilişkiler kurduğunu, bunu konsolos ve elçilerin tavırlarından hissettiğini,

görünüşte Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığını ifade ederek, Osmanlı Devleti'nin Sultan I. Abdülhamid'in Mevlay Mehmed'den her ne isterse vereceğini, elinden geleni esirgemeden yapacağını belirtiyor. Ancak İsmail Efendi, Mevlay Mehmed'in bu şekilde davranmasında bir gizem olduğunu düşünüyor ve bunu padişaha anlatmayı bir görev kabul ettiğini anlatarak ikinci paragrafı bitiriyor. Mevlay Mehmed'in "hazîne ve mal ve bakır ve barut ve güherçile vilâyetimde bulunan şeylerden şevketlü sultan Abdülhamid hazretleri ne talep ederse diriğ etmem malım ve mülküm onundur" ifadesi bu sözün içten söylenmiş bir söz olmadığını îma etmektedir. Çünkü kendisinden daha önce istenilen yardımı göndermemiş, tekrar Fas'a yeni bir heyet gönderilince Osmanlı Devleti'ne gecikmeli olarak yardım göndermiştir.

Elçi Seyyid İsmail Efendi, üçüncü paragafta Mevlay Mehmed'in Cezayir, Tunus ve Trablus'a sahip olmak gibi bir arzusu olduğunu "Mevlay Mehemmedin efkâr ve endîşesi Cezâyir ve Tunus ve Trablus'a mahsûr gibidür" cümlesinden anlaşılıyor. Cezayirlilerin Fas halkına yaptığı zulümden bahsederek, Cezayirle ilgili problemlerin çözümü için Osmanlı Devleti'ne önerilerde bulunmakta ve adeta devletin iç işlerine karışmaktadır. Mevlay Mehmed, Seyyid İsmail Efendi'yi "Şerif İsmail" diye yanına çağırıp "Şerif İsmail ben Devlet-i Aliyyeyi inkisârdan siyânete Cezayirlinin hâllerini defe'ât ile ifâde eylemişlerken bana itâb yazmışlar. Hiç olmaz ise Cezayirliye zulm ve fıskdan fâriğ olmalarını emr itmeleri lazım degil mi idi? Civârlarında bulunan eyâlet-i Cezâyirde sâkin urbân ve kabâ'il fukarâsı ve eşrâf ve ulemâsı fevc fevc gelüb Cezâyir askerî üzerimize gelüb bi-gayr-i hakkın bizleri katl ve emvâlimizi yağma ve nisvân u benâtımızı gözümüz önünde fi'l-i şen'î iderler. Sâdât u eşrâfdan olanlarımızın hüsnâ kızlarımızı benât-ı küffâr gibi esîr ve fürûht iderler. Irz ve mal ve nefsimizden emîn değiliz, sen dahi sultan-ı müslimîn ve sülâle-i

nebeviyyeden olmak hasebiyle bizi bu zâlimlerden halâs ile ve bu şikâyet ve feryâd ve ‘e’azzallahu’ş-şer’a’23 dirler” diyerek Cezayirliler hakkındaki şikayetlerini dile getirip, ardından “Türk memâlikinden asker verilmese Cezayirlü dahi edeplerini takınıp Tunus ve Trablus misillü zulmden ellerini çekerler. Bunların başları Türkden olmayup kendü cinslerinden nasb olunsa fukarâ râhat ederlerdi” diyerek önerilerini dile getirip uzun bir konuşma ile Seyyid İsmail’i ikna etmeye çalışmıtır. Burada Cezayir Ocağı’nın başına Türk değil de kendi cinslerinden yani Arap bir kişinin verilmesini istemesi Mevlay Mehmed’in bölgeye hakim olma arzusunda olduğunu gösterir.

Seyyid İsmail Efendi de “Sultân-ı garb Devlet-i Aliyye’ye tâbi’ olmağla anun dâhi hâtırına ri’âyet ve rızâsında olmak mazmûnunda kendülerine bir kıt’a emr-i âli ısdâr olunmak şartıyla ıskât eyledim” diyerek Cezayir’e bir emir göndereceği vaat etmiştir.

Dördüncü paragraf kısa bir paragraftır. Bu paragrafta Cezayir urbanından dört beş nefer eşrâfın Mevlay Mehmed’e gelip ocaklının zulümlerinden şikayetçi olduklarını ve Osmanlı Devleti’ne bu durumlarını anlatmasını istemiştir. Yerli halk ocaklının baskılarından kaçıp Fas’a sığınınca, Seyyid İsmail Efendi gizlice bu kişilerle görüşmüş ve eğer Mevlay Mehmed Cezayir’e bir askerî harekatta bulunursa dayı ve ocaklıdan nefret eden halk sayesinde kolaylıkla burayı ele geçirebileceğini ifade etmiştir. Ayrıca, İsmail Efendi, Mevlay Mehmed’in durumuna dair gözlemlerini de burada aktarmaktadır.

Mevlay Mehmed’in askerinin çok ve hazinesinin zengin olduğunu, Tunus, Trablus Beylerbeylikleri içinde bulunan bazı kabile, aşiret ve urbânın Cezayirlilere rağmen Mevlay Mehmed ile gizlice anlaştığını ma’aza’llâhu te’âlâ Mevlay Mehmed’in Osmanlı Devleti’ne olan iltiması kabul edilmezse, bu durumdan hoşlanmayıp Cezayir’e saldırabileceğini beşinci paragrafta anlatmaktadır.

Altıncı paragrafta Seyyid İsmail Efendi, yaptığı sefâret yolculuğunda edindiği izlenim ve önerileri anlatmaktadır. Mevlay Mehmed'in Cezayir Beylerbeyliği'nin Tunus ve Trablus örneğinde olduğu gibi Arap paşalara verilmesini istemesi, Cezayir Ocağı'na daha çok nüfuz edip istediklerini daha kolay yapma ve bölgede gittikçe güçlenmek arzusunda ve "ber-vech-i sühûlet arâzi-i mağrib zemînine bi'l-külliye mâlik olmak irâdesine mebnî olmakla" yani kolaylıkla Mağrib arazisine hakim olmak arzusunda olduğunu izah ettikten sonra, önerilerini ekliyor: "Benim bildigim hekîmâne zâhir-i hâlde Cezâyirliye zulmden el çekmesi ve tenfîr-i kulûbdan tebâ'üdleri temenniyâtını şâmil bir kıt'a emr-i şerîf ısdâr ve Kaptan Paşa hazretleri ma'rifetiyle ocak-ı mezkûr dayısı ve zâbitânı Türk askerini Rum taraflarından ziyâdece celb eylemeleri ve kılâ' ve mu'âkale istihkâm virmeleri ve urbân ve husûsan Mevlay Mehmed'den emîn olmamaları hafîce kendülerine tasdîr ve Anadolu taraflarından ne kadar isterler ise verilmek mertebe-i vücûbdadır" yani Cezayir Ocağını zulm yapmamaları hususunda uyarmak, kendi haklarında nefret uyandırmamalarını sağlamak için kesin bir emir verilmesi; Anadolu'dan gönderilecek bol miktarda Türk askeri ile ocağı güçlendirmek; kuvvetli kaleler yapmak; Araplara özellikle de Mevlay Mehmed'e güvenmemek ve Cezayir'e istediği kadar askeri Anadolu'dan vermek şeklinde sıralıyor.

Takririn son paragrafında Mevlay Mehmed'in damadı Abdülmelik hazineye yüklü miktarda para ve Mevlay Mehmed'in oğlunun yüklüce vergi (altın) ile gelmekte olduğunu, bunların tamamının hazinelerine gideceğini, Mevlay Mehmed'in damadı ve akrabası olan Yemen imamının ve Mekke şerifi Server'in Mevlay Mehmed'in akrabalarından olduğunu ikaz ederek, özellikle Hicaz ve Mısır bölgeleri hususunda Osmanlı Devleti'nin son derece dikkatli olmasını tenbih etmektedir.

1 Garp ocakları için bkz. Atilla Çetin “Garp Ocakları”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), XIII, İstanbul.

1996, s. 382-386; İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III/II, 3. baskı, TTK, Ankara 1998, s. 293-305.

2 Ercüment Kuran, “Osmanlı Devletinde Mağrib Tarihi”, Osmanlı Ansiklopedisi, I, Ankara 1999, s. 398.

3 G. Yver, “Mağrib”, VII, MEB İslam Ansiklopedisi (İA), İstanbul 1988, s. 142.

4 Komisyon, “Fas”, DİA, XII, İstanbul 1995, s. 191.

5 Fernand Braudel, Akdeniz ve Dünyası, II, Çev: M. Ali Kılıçbay, Eren Yay. , İstanbul 1990, s. 363.

6 Uzunçarşılı, a.g.e., III/II, s. 268; Komisyon, a.g.e., s. 191.

7 Garp Ocaklarının Avrupalı devletlerle ilişkileri için bkz. İdris Bostan “Garp Ocaklarının Avrupa Ülkeleri İle Siyasi ve Ekonomik İlişkileri (1580-1624)”, İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 14, İstanbul 1994, s. 59-86.

8 Komisyon, a.g.e., s. 191.

9 Komisyon, a.g.e., s. 192.

10 Uzunçarşılı, a.g.e., III/II, s. 269.

11 Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, X, İstanbul 1992, s. 152.

12 İlm-i cifr: Ferit Devellioğlu’nun Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügatında güya gayıptan haber veren bir ilim; Şemseddin Sami’nin Kâmûs’i Türki adlı eserinde ise erkam, hurûf ve rumuzla ifade olunur bir ilm-i mevhum olarak kaydedilmekte ve Hz. Ali’ye istinat olunmaktadır.

13 III. Mustafa büyüye, Mağribli kahinlere, Mısırlı astrolojistlere yani yıldız falcılarına çok inanırdı ve bu da onu ilminin ve politikasının yanılmazlığına inanmak gibi gülünç durumlara düşürüyordu. Astroloji merakı o kadar fazla idi ki elçi olarak Berlin’e gönderdiği Ahmed Resmi Efendi vasıtasıyla Prusya Kralı II. Friedrich’den üç müneccim istemişti.

Fas sultanına yazdığı özel mektupta da aynı uzmanı istemiş ve şöyle demişti. “bu müneccim halka, gece ve gündüzün en uygun, en uğurlu saatlerini gösterecektir. Tabi bu kutsal kitabımızın cevaz verdiği ölçüde olacaktır. Çünkü bütün sırları, bütün ilimleri bilen ancak Allah’tır”, Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi X, İstanbul 1992, s. 152; Prusya Kralı II. Friedrich’in III. Mustafa’nın üç müneccim isteğine cevabı şöyledir: Kuvvetli bir orduya sahip olarak onu barış zamanında hemen savaşa girebilecek şekilde talim ettirmek, hazineyi dolu tutmak ve tarih okumak. işte benim üç müneccimim, başkalarına sahip değilim. (H. Gazi Yurtaydın, “Ahmed Resmi Efendi ve Bazı Düşünceleri”, Mustafa Reşit ve Dönemi Semineri Bildirileri, TTK, Ankara 1987, s. 68; III. Mustafa’nın Ahmed Resmi Efendi’den müneccim istediğine dair bilgileri değişik kaynaklarda da yukarıdaki örneğini verdiğimiz gibi görebiliyoruz. Ancak bu bilgilere dair eserlerde her hangi bir kaynak belirtilmemiştir. Aynı bilgiler Uzunçarşılı’nın OsmanlıTarihi IV/I adlı eserinde de vardır. Ancak III. Mustafa’nın astrolojiye olan merakı bu bilgileri doğrular niteliktedir. Çünkü aynı isteğini Fas’a gönderilen ve adı bilinmeyen elçiye de belirtmiştir.

14 Bkz. M. A. Yalçınkaya, “Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefâretnâmelerin Kaynak Değeri”, OTAM 7, Ankara 1996, s. 325.

15 Bkz. Ali İbrahim Savaş, “Osmanlı Elçilerinin Resmi Kabul Protokolleri”, E. Ü. Tarih İncelemeleri Dergisi, XI, İzmir 1996, s. 111-124.

16 Savaş, “Osmanlı Diplomasisinde ‘El-kadimu yüzâru’ Kaidesi”, İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi (15), İstanbul 1996, s. 431-456.

17 M. A. Yalçınkaya, “Sir Robert Liston’un İstanbul Büyükelçiliği (1794-1795) ve Osmanlı Devleti Görüşleri” Osmanlı Araştırmaları XVIII, Enderun Kitabevi, İstanbul 1998, s. 192.

18 Allahım, Senin birliğine inananların sultanı Abdülhamid’e yardım et!.

19 Hakikat, ittiba edilenin en doğrusu olandır.

20 Allahım! Sultan Abdulhamid’e yardım et ve bahtını kuvvetlendir.

21 Bkz. Ali İbrahim Savaş, ”Osmanlı Diplomatikasına Ait Ahidnâme-i Hümâyun ve Mektup Tahlilleri”, OTAM 7, Ankara 1996, s. 219-251.

22 Sefâretnâmelerin kaynak değeri için bkz. M, Alaaddin Yalçınkaya, “Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi olarak Sefâretnâmelerin Kaynak Değeri”, s. 319-338.

23 Allah hukuku güçlendirsin, aziz kılsın!.

İki Sulhiyye Işığında Osmanlı Toplumunda Barış Özlemi / Doç. Dr. Ali Fuat Bilkan [s.598-605]

Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyıldan itibaren başlayan ve gittikçe derinleşen çözülmenin etkisi birçok alanda olduğu gibi, askerî alanda da görülmektedir. Osmanlı düzeninin çözülüşü, mutlakiyetçiliğin zayıflayıp çökmesiyle birlikte mütalaa edilmelidir. Çözülmenin getirdiği en önemli değişim, "bürokrasinin güçlü bir konuma gelmesi"dir. Böylece padişahın mutlak iradesi ve daimî muzafferiyet imajı da sarsılmıştır. Taşrada devleti uzun yıllar meşgul eden ve yorgun düşüren isyanlar, a'yânlık sisteminin giderek derebeylik halini alması ve birçok iç karışıklık, "mutlak otorite" anlayışını ve "devlet nizamı"nı da zayıflatmıştır. Artık her savaş alanından muzaffer dönen bir ordu yoktur. "Ateşli silahların yaygınlaşması ve piyadenin öneminin artışına paralel olarak devletin ücretli asker sayısını artırması ve dirlik olarak tahsis edilen gelirleri nakdî vergilere dönüştürme çabaları sonucunda da tımar sistemi zayıflamaya başlamıştır"1

Bütün bu zarurî değişmeleri takip eden ve gelişmelere ayak uydurmaya çalışan Osmanlı Devleti, artık savaş alanlarından yorgun ve fazla zayiat vererek dönmektedir. Savaşın toplumda uyandırdığı çağrışımlar değiştiği gibi, halkın savaşa bakışı da olumsuz bir hal almıştır. Konuyla ilgili olarak, çoğu tarih kitaplarında ayrıntılarını bulamayacağımız "toplumun nabzı", büyük oranda dönemin edebî eserlerinde belgelenmiştir. Cornell H. Fleischer'in "yumuşak kanıtlar"2 tabiriyle vasıfladığı edebî metinleri, "hissî tarih metinleri" olarak algılamak, tarihî olaylara yaklaşım yolunda bize yeni imkânlar kazandıracaktır. Özellikle Osmanlı şiirinin tarihî bir metin olarak

değeri konusuna da ışık tutacak değerlendirmelerimizi iki önemli şiir üzerinde yoğunlaştıracağız. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti için dönüm noktası olarak kabul edilen iki Sulhiyye metnini ele alacağız.

Metinlerden biri, XVII. yy. şairlerinden Nâbî'nin (1642-1712) Karlofça Anlaşması münasebetiyle Sadrazam Amcazâde Hüseyin Paşa için yazdığı Sulhiyye'dir.3 İkinci metin, XVIII. yüzyıl şairlerinden Sâbit'in (öl.1712) Hüseyin Paşa övgüsünde yazmış olduğu ve Pasarofça Anlaşması'nı anlattığı Sulhiyye'dir.4 Her iki kasidenin de konuyla doğrudan ilgili bölümleri dikkate alınmış olup Nâbî'nin 121 beyitlik kasidesinin ilk 60 beyiti, Sâbit'in 90 beyitlik kasidesinin de ilk 30 beyiti değerlendirilmiştir.

Nâbî, "Sulhiyye Kasidesi"ni 1697-1702 tarihleri arasında sadaret makamında bulunan Amcazâde Hüseyin Paşa'ya takdim etmiştir. "Sulhiyye", "barışa ait, barışla ilgili; savaştan barışa geçilmesi münasebetiyle yazılan kaside" türüdür. Osmanlı edebiyatında pek az örneği bulunan bu kaside türü, genellikle Osmanlı Devleti'nin düşmanlarını barışa mecbur bırakması sonucu, padişah veya vezirin övülmesi münasebetiyle yazılmaktadır. Esasen sulh, İslam tarihinde daima Müslümanların lehine cereyan etmiş bir uygulamadır.

Kuran-ı Kerim'de "cihâdı teşvik eden" birçok ayet bulunmaktadır.5 Hatta birçok sahabi arasında rahatsızlığa sebep olan Hudeybiye Anlaşması, Kuran'da "apaçık bir fethin"6 müjdecisi olarak zikredilmiştir. Aynı şekilde, Muhammed Suresi'ndeki "sizler daha üstün durumda iken, zillet gösterip sulha yalvarmayın"7 âyetinde de barışın hangi şartlarda yapılması gerektiğini bildirmektedir.

Osmanlı Devleti'nde imzalanan sulh anlaşmaları, genellikle devletin yeni kazanımlar elde etmesi ve düşmanın kayıplara uğratılması biçiminde gerçekleşmiştir. Denilebilir ki 1683'teki İkinci Viyana kuşatmasının

yenilgiyle sonuçlanması, devletin ilk kez “acı bir gerçekle” karşılaşmasına da sebep olmuştur.

Esasen Osmanlı Devleti’nin XVII. yüzyıla kadar yaptığı anlaşmalarda, maddelerin büyük bir kısmı düşmana yaptırımlar içeren mahiyettedir. Bu hususta kaleme alınmış kasidelerde, Osmanlı Devleti’nin muzafferiyeti ve padişah ile vezirin gösterdikleri başarılar anlatılmaktadır. Birer tarih metni muhtevasına sahip bu tür kasidelerde devletin kazanımları sayılarak devlet ve padişah için “mutlak muzaffer” imajı çizilmiştir. Özellikle Viyana bozgunundan sonra savaş ve barış konulu şiirlerde daha gerçekçi bir yaklaşım ve üslubun hâkimiyeti dikkat çekicidir.

1699 yılında imzalanan Karlofça Anlaşması, içeriği ve imzalandığı zaman itibariyle Osmanlı Devleti açısından büyük önem taşımaktadır. Osmanlı’nın Avusturya, Venedik, Lehistan ve Rus temsilcileriyle bir araya gelerek imzaladığı bu anlaşma ile, 1683’teki Viyana kuşatmasından beri devam eden savaşlara son verilmiştir. Nâbî, bu anlaşma hakkında kaleme aldığı kasidesine büyük bir rahatlama ve emniyet duygusu ifadesi ile başlamaktadır:

Li’llâhilhamd olup ma’reke-i ceng tamâm

Buldu âlem yeniden sulh u salâh ile nizâm

(Allaha şükür ki savaş meydanı sona erdi. Dünya yeniden barış ve huzurla düzen buldu.)

Burada şair “Li’llâhilhamd” ifadesiyle sözlerine başlayarak savaşın sona ermesi üzerine Allah’a hamd etmektedir. Osmanlı şairinin şükrettiği husus, bu kez düşmana yaptırımlar içeren ve Osmanlı’nın menfaatlerinin anlatıldığı bir muhteva taşımamamaktadır. Aksine bu anlaşma, Osmanlı Devleti’nin ilk önemli toprak kayıplarıyla sonuçlanan ve devletin lehine hemen hemen hiç bir unsur taşımayan bir niteliktedir.

Sultan II. Mustafa ile Lehistan Kıralı II. Auguste arasında akd olunan harpler sebebiyle bozulmuş olan Osmanlı-Lehistan dostluğunun yenilenmesi ve komşuluk ilişkilerinin düzenlenmesi için İngiltere Kıralı III. William ile Netherland'ın (Hollanda) aracılıkta bulunduklarını Sadrazam ve Serdar-ı Ekrem Hüseyin Paşa'nın (Amcazade) arzetmesi üzerine barışa karar verilmiştir.

Karlofça'da Lehistan, Osmanlı vekilleri ve elçileri ile aracı devletlerin temsilcileri arasında yapılan görüşmelerden sonra, 6 Ocak 1699 (4 Rb.1110) tarihinde anlaşmaya varılmış ve bu hususta, Lehistan Elçisi Stanisiaw Mateusz Rzewuski tarafından takdim olunan nâmede belirtilen istekler kabul olunarak, Karlofça Antlaşması yürürlüğe girmiştir. 11 Ekim 1699'da İstanbul'da kaleme alınan ve 11 maddeden oluşan bu antlaşma metni özetle şu hususları ihtivâ etmektedir:

"1. Bu anlaşma ile taraflar arasında bir zamandan beri süregelen düşmanlık eski dostluğa döndüğünden, her iki devlet halklarının sükun içinde olması ve iki harpten önceki sınırın aynen korunması.

2. Harpten evvel Boğdan'ın eski sınırları dahilinde olan ve içlerinde halen Leh askeri bulunan kalelerin boşaltılması ve harpten önceki duruma getirilmesi.

3. Harplerden önce Lehistan hududu içinde bulunan Kamaniçe Kalesi'nin boşaltılmasına ve Boğdan'da oturan Ukranya Hetmanının çıkarılmasına Mart'ta başlanıp 15 Mayıs'a kadar bitirilmesi, boşaltma sırasında kimseye zarar verilmemesi ve zor kullanılmaması.

4. Osmanlı teb'asından hiç kimsenin, özellikle tatarların herhangi bir bahane ile Lehistan hudutlarına tecavüz etmemeleri ve barışıklığa riayetkâr olmaları, aksi halde cezalandırılacakları, Lehliler'in de, barışın devamı için aynı şekilde davranmaları.

5. Lehistan öteden beri bağımsız bir devlet olduğundan, Osmanlı Devleti ve ona tâbi olanlar tarafından herhangi bir istekle zorlanmaması.

6. Harp sonunda Bucaklı ve başka tatarların Boğdan'dan aldıkları yerlerde kalmaları Lehistan'la olan anlaşmaya aykırı bulunduğundan, çıkarılmaları ve yerlerine gönderilmeleri.

7. Kiliselerde yapılacak âyinlere müdahale olunmaması.

8. Lehistan'dan ticaret maksadıyla gelenlerin, Gümrük resmini ödedikten sonra, mallarını serbestçe satmaları ve kendilerinden ayrıca vergi istenmemesi, götürülmesi yasaklanan eşyanın memleketlerine izinsiz götürülmemesi, iki taraf tüccarlarından, yurtları dışında ölenlerin mallarına müdahale edilmemesi, aradaki anlaşmazlıkların hak ve adalet yoluyla çözümlenmesi.

9. Harp sırasında alınan Lehli esirlerin bahaları ödendikten sonra serbest bırakılmaları, bu hususta arada bir anlaşmazlık çıkarsa hak ve adalet yolu ile çözümlenmesi, beylik zindanlarda bulunan esirlerin her iki tarafca bedelleri ödenerek serbest bırakılmaları.

10. Evvelki anlaşmalarda olduğu gibi, Lehistan ile aradaki dostluk devam ettikçe, Boğdan Voyvodası'nın da Lehistan ile eski ilişkilerini sürdürmesi, Boğdan ve Eflak'ten bir suç işleyip Lehistan'a kaçan olursa geri gönderilmesi, Lehistan teb'asından da bir kimse suç işleyip Osmanlı Ülkesine sığınırsa geri gönderilmesi.

11. Evvelce yapılan anlaşmalarda bulunan ve halen yapılan anlaşmaya aykırı ve iki devletin çıkarlarına zararı olmayan şartların yürürlükte kalması ve zararlı olanların yürürlükten kaldırılması ve anlaşmanın imzası tarihinden otuz gün sonra, anlaşma şartlarına aykırı harekette bulunanların cezalandırılmaları.

12. Anlaşma şartlarına uyuldukça dostluk ve barışıklığın devam edeceğine dair." (Tarih: 15 Rebiyülahir 1111/11Ekim 1699) 8

Osmanlı Devleti, Karlofça'dan çok önce, savaştığı devletlerle zaman zaman olumsuz maddeler de içeren anlaşmalar yapmıştır. Ancak bunların hiçbiri, Karlofça kadar "yenilginin açıkça kabulü"nü yansıtan mahiyette değildir. Osmanlı Devleti, 1489 yılından itibaren Lehlilerle de birçok siyasî ve ticârî anlaşma imzalamıştır. Ancak Karlofça bir daha geri alınamayan toprak kaybının tescillendiği bir anlaşmadır. Nitekim ünlü tarihçi Hammer, konuyu şöyle değerlendirmektedir:

"Karlofça barışı Hıristiyanlık için saydığımız sonraki (Pasarofça, Kaynarca ve Edirne antlaşmalar –AFB-) üç muahededen daha çok, daha faydalı ve çok daha zafer taşıyanı sayılmak gerekir. Çünkü on altı yıldır süren bir savaşa son verdiği gibi, bu savaşta kazanılmış olan Transilvanya ve Macaristan'ın mülkiyetini Avusturya'ya, Mora ve Dalmaçya'nın mülkiyetini Osmanlı hâkimiyetinden çekip alarak Venedik Cumhuriyeti'ne vermiştir."9

Bu yorumlara bakılırsa, Osmanlı şairinin "coşkuyla" karşıladığı bu anlaşmanın Osmanlı Devleti açısından pek de olumlu neticeler doğurmadığı anlaşılacaktır. İşte edebî bir metin olan bu kasidenin tarihsel değeri burada karşımıza çıkmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, kayıplarla neticelenen bir anlaşmanın ve barışın, "şükürle karşılanması" bile bir anlamda yeni bir anlayış ve yeni bir dünya görüşünü temsil etmektedir.

Nâbî'nin kasidesinin bütününde bu duygu ve düşünce hâkimdir. Şair "dünyanın yeniden barış ve huzur bulmasını" çeşitli benzetmelerle anlatırken, savaştan bıkan ve yorulan Osmanlı insanının da psikolojisini ele vermektedir. "Savaş eziyeti âdeta soğuk bir kışın getirdiği zahmet" gibi tahayyül edilirken, barış rahatlık ve huzur veren bir bahara benzetilmiştir.

Nâbî'nin savaş ve barışı tabiattaki unsurlarla mukayese ederken biribirine zıt kavramları kullanması dikkat çekicidir:

Savaş Barış

sermâ-yı sitem : bahâr-ı rahat

âteş-i harb ü vegâ : pîrehen-i Berd ü Selâm

tûfân-ı fiten : keştî-i emn ü emân

Toplumda, savaşın etkileri ve oluşturduğu ruh hâlini de anlatan şair, ülkeyi baştan başa saran savaşların halkı çaresizlik içerisinde bıraktığını söyler:

Şarkdan garba dolup ‘arbede-i ceng ü cidâl

Kimse bilmezdi ne yüzden bulacağın encâm

(Hiç kimse doğudan batıya kadar dolan savaş ve kavga gürültüsünün ne zaman son bulacağını bilmezdi.)

Hâtıra gelmez idi bir dahi fikr-i sıhhat

Mübtelâ-yı maraz olmuşdu mizâc-ı eyyâm

(Sıhhat bulma düşüncesi bir daha akla gelmezdi. Günlerin tabiatı hastalığa tutulmuştu.)

Osmanlı aydınının "demir atmamış devlet gemisinin batmasında" söz etmesi, bu barışa mecburiyeti de haklı kılmaktadır:

Garka yaklaşmış iken keştî-i bî-lenger-i mülk

Bâd-ı tevfîk erişip eyledi tefrîk-i gamâm

(Demir atmamış mülk gemisi batmak üzereyken, Allah'ın yardım rüzgarı yetişip bulutları biribirinden ayırdı.)

Nihayet, "kader mahkemesinin kadısı bu zor davâya kesin bir hüküm vermiş ve barış imzalanmıştır." Şairin barışı "gayb âleminden ansızın çıkıveren nazlı edâlı bir güzele" benzetmesi de üzerinde durulması gereken bir noktadır:

Nâgehân eyledi dûşîze-i hoş-çihre-i sulh

Mâverâ-yı harem-i gaybdan ızhâr-ı hırâm

(Barışın güzel çehreli dilberi ansızın gayb hareminin ötesinden nazlı nazlı salınarak göründü.)

Padişahın yaptığı bu anlaşma, Osmanlı insanı için bir “azatlık belgesi” olmuştur. Bu anlaşmayla devranın dağılmış şirazesi yeniden bir araya getirilmiş ve kuvvetlendirilmiştir. Artık dostluk temelleri atılmış ve barış seddi muhkem hale getirilmiştir. Halkın barışı sevinç ve memnuniyetle karşılamasını, cemiyet manzaralarından sunduğu kesitlerle anlatan şair, “dost ve düşmanın dostluk şarabıyla aynı rengi aldığını” ve “vefâ macununun düşmanlık kederlerini ortadan kaldırdığını” söyler.

Karlofça Antlaşması’na kadar birçok ülkeyle savaş sonrası antlaşmalar imzalamış olan Osmanlı Devleti, belki de barış konusunda, ilk kez bu kadar farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Devletin bu kez düştüğü zor durum, barışı her zamankinden daha aranır hale getirmiştir. Bu yönüyle, Nâbî’nin barışı mübalağalı bir üslupla övmesi, Osmanlı insanının düştüğü zor durumu da anlatmaktadır. Halkta, morallerin bozulmasına, keder ve üzüntüye sebep olan savaş hali, yerini barışa bırakınca herşey bir anda değişivermiştir:

Girih-i cebhe leb-i handeye oldu tebdîl
Bezmden çıkdı yerin verdi selâma düşnâm

(Alın kırışıklığı gülen dudağa dönüştü. Söğüp sayma meclisten çıkıp yerini selama verdi.)

Hâk-i cenge ekilen tohmdan etdi giderek
Feyz-i Rabbânî ile sünbüle-i sulh kıyâm

(İlahî bolluk ve bereketle savaş toprağına ekilen tohumdan giderek barış başakları çıktı.)

Eyledi halka ifâze semerât-ı râhat
Mezra’-ı ‘âlemi gark-ı gil eden ebr-i zalâm

(Alem tarlasını çamura batıran karanlık bulut,bu kez rahatlık meyveleriyle halka feyiz verdi.)

Savaşın sona ermesi ve barışın tatlı esintilerle toplumda bir rahatlamaya yol açması, en çok orduyu etkilemiştir. Böylece Osmanlı askerinin dört bir yanda açılan cephelere koşması, belli bir süre için de olsa sona ermiştir. Şairin bu konuyla ilgili olarak yaptığı benzetmeler, “yorgun bir asker” portresi niteliğindedir. Savaş sona erip barış gelince, dört bir yanda dolaşan sancaklar da artık dinlenmek için kumaşlarını yatak çarşafı yapmışlardır:

Pây-ı gavgâ çekilip geldi dem-i âsâyiş

Hâb için şukkaların çâr-şeb etdi a’lâm

(Kavga ayağını çekip gitti ve yerine huzur geldi. Sancaklar uyku için kumaşlarını çarşaf yaptılar.)

Artık kılıçlar dostluk büyüsünün cazibesiyle kınlarına geri dönmüştür:

Oldu efsûn-ı musâfât ile hıyât-ı süyûf

Ser-fürû-bürde-i sûrâh-ı siyeh-fâm-ı niyâm

“Siperler neş’e meclisinin mekânı olmuş ve mızraklar da yerlerini neylere bırakmıştır. Artık savaşlardaki istirahat davulları eğlence aletine dönüşmüştür. Yay çileden çıkmış ve ok da hedefle dost olmuştur.”

Şairin savaş aletlerini çeşitli benzetme ve nitelemelerle farklı bir mahiyette düşünmesi, savaş yorgunu bir insanın psikolojisini yansıtmaktadır. “Siperin eğlence mekânına, mızrağın neye ve savaş davulunun eğlence aracına dönüşmesi”, esaslı bir anlayışın ve bütünüyle değişmeye başlayan bir hayata bakış tarzının ip uçlarını da vermektedir. Buradaki olumsuz unsurların olumlu vasıtalara dönüşmesi, barış özlemi içerisindeki insanın sorgulayıcı ruh dünyasını da yansıtmaktadır. Tuğların bir insan olarak tahayyül edilmesinde de aynı yorgunluk ve bıkkınlık hali sergilenmektedir:

Gezmeden saçı sakalı ağarıp tûğların

Etdi pîrâne-ser âsâyiş için meyl-i menâm

(Tuğların gezmekten saçı sakalı ağardı. Yaşlılıktan dinlenmek için bir kenara çekilerek uykuya daldılar.)

Halka-i zırh-ı girân ile olundu tebdîl

Halka-i gîsû-yı hûbân-ı mülâyim-endâm

(Ağır zırhın halkasının yerini uygun boylu sevgilinin kâküllerinin halkası aldı.)

Nâbî bu anlaşmayı,“çocukların parmaklarını keserek biribirlerinin kanlarını içmeleri” şeklindeki mahalli oyuna benzeterek anlatmaktadır:

Kan yalaşmak revişi olmadı zâyi’ âhir

Tîğle eylediler ‘akd-ı uhuvvet ecsâm

(Sonunda biribirinin kanını emerek dost olma adeti kaybolmadı. Bedenler kardeşlik sözleşmesini kılıçla yerine getirdiler.)

Barışın gelmesiyle birlikte, silaha olan rağbet de azalmıştır. Artık halk eğlence yerlerine akın etmektedir:

Cânib-i sûk-ı silâha dökülüp gerd-i kesâd

Sâha-i kûçe-i ‘ayş u taraba düşdi zihâm

(Silah çarşısı tarafına kıtlık ve yokluk sardı. Kalabalık yeme içme, eğlence yerlerine akın etti.)

Şair, barışla birlikte hareketlenen dış ilişkilere ve elçilerin gelip gitmesine de değinmektedir:10

Çıkdı üsrüb aradan top u tüfeng etdi sükût

Oldu âmed-şûde âmâde sefîr u peygâm

(Kurşun aradan çıktı ve toplar tüfekler sükut etti. Elçi ve sefirler gelip gitmeye hazırlandı.)

Artık tüfeğin nişangâhından düşmana bakmak yerine, dürbünle dostun gelişini seyretme zamanıdır:

Yetişir hasma nişângâh-ı tüfekden bakdın

Dûrbîn al ele gör kanda eder dost hırâm

(Düşmana tüfeğin nişangâhından baktığın yetti. Artık eline dürbün alıp dostun nereden geldiğini seyret!)

Bütün bu olanlar yine de şairin geçmişte olanları düşünmesini engelleyememektedir. Çünkü bütün bu olan bitenleri, rüyada bile görmek mümkün değildi. Şair, toplumun içerisinde bulunduğu durumu değerlendirirken “zelzele-i hâ’ile” (trajik deprem) ifadesini kullanmaktadır. Devlet ve dinin kargaşa içerisinde olduğu ve İslâm’ın perişanlıkla karşı karşıya bulunduğu bu hal, bütün bir Osmanlı toplumunda tedirginlik ve güvensizliğe sebep olmuştur:

Kimse bu zelzele-i hâ’ileden ummaz idi
Ki bula bir dahı erkân-ı umûr istihkâm

(Kimse bu trajik depremden kurtulup işlerin kuvvetle yoluna girebileceğini beklemiyordu.)

Çekmemişdi dahı bu dağdağayı devlet ü dîn
Görmemişdi bu perîşânlığı mülk-i İslâm

(Din ve devlet bu kargaşayı hiç çekmemişti. İslâm mülkü bu perişanlığı görmemişti.)

Mülk gemisinin yuvarlanmaya başladığı bir ortamda, işlerin düzene girmesi konusunda halkı büyük bir ümitsizlik sarmıştır. Kimse, bir daha işlerin düzelebileceğine inanmamaktadır:

Böyle meydân-ı hatarda kim ümîd eyler idi
Eşheb-i mülk tekerlenmiş iken ede kıyâm

(Böyle tedirginlik meydanında mülk atı yuvarlanmış iken bir daha nasıl ayağa kalkabilirdi?)

Kimin eylerdi güzer dâ’ire-i hâtırına
Ki cihân-ı maraz-âlûde bula sıhhat-ı tâm

(Kimin aklına hastalığa yakalanmış bu dünyanın sıhhate kavuşabileceği gelirdi?)

Tayy-ı meydân-ı ümîd etmege az kalmış idi

Tevsen-i ye’s o kadar etmiş idi bast-ı licâm

(Yeis serkeşi, o kadar gemi azıya almıştı ki, ümidin meydanı terketmesine az kalmıştı.)

Nâbî’nin barışla ilgili bütün olumlu gelişmelerin arkasında kabul ettiği husus, irade, akıl ve kabiliyet sahibi bir vezirin başa geçmiş olmasıdır:

Ehline şimdi olunmakla emânet teslîm

Eyledi sâye-i hak mühr-i şerîfe ikrâm

(Şimdi emanet ehline teslim edilerek doğruluk gölgesi kutsal mühre saygı gösterdi.)

Böylece “yabancıların devlet yönetimine karışmaları” da engellenmiş olacaktır:

Vâris-i sadr dururken meger insâf mıdır

Ecnebî maslahat-ı saltanata vere nizâm

(Sadaret varisi dururken, yabancıların saltanat işlerine karışması insaf mıdır?)

Şairin yaşadığı XVII. yüzyıl, tam manasıyla bir “istikrarsızlık yüzyılı”dır. Bu yüzyılda (1603 ile 1703 yılları arasında), tahta dokuz padişah geçmiş ve sadrazamlık mevkii 62 kez el değiştirmiştir. Şairin “perişanlık”, “trajik deprem”, “mülkün sahipsizliği” ifadeleriyle vasıfladığı XVII. yüzyıl Osmanlı düzeninde, olumsuzlukları aşikar bir barışın “coşkuyla” karşılanmasının arka planında askerî ve siyasî istikrarsızlık yatmaktadır. Karlofça Antlaşması’na Osmanlı elçisi sıfatıyla katılmış olan Râmî Mehmed Paşa, devletin Orta Avrupa’dan çekilmesini onaylayan bu anlaşmaya rağmen, büyük bir kahraman kabul edilerek takdir toplamış ve antlaşma sonrası İstanbul’a dönüş yolunda Edirne’de büyük törenlerle karşılanmıştır. Râmî Mehmed Paşa, Karlofça görüşmelerinde gösterdiği başarılardan dolayı, 1702 yılında üç tuğ ihsanıyla kubbe-nişîn olup 1703’te

Sultan II. Mustafa’nın padişahlığı sırasında, sadr’azamlık makamına getirilmiştir.11

Râmî’nin Karlofça Antlaşması’nın mimarı olarak sarayda ve halk arasında gördüğü rağbet, bu barışın “beklenmeyen”, hatta “umulmayan” bir rahatlama getirmiş olduğunu ve kamuoyunda siyasî bir başarı olarak kabul edildiğini göstermektedir.

XVIII. yüzyıl şairlerinden Sâbit’in Hüseyin Paşa övgüsünde yazmış olduğu ve Pasarofça Antlaşması’nı anlattığı Sulhiyye, Nâbî’nin kasidesine nazire niteliğindedir. Daha önce de belirtildiği gibi, Osmanlı Devleti 1699 yılında imzalamış olduğu Karlofça Antlaşması ile, Macaristan ve Transilvanya’yı Avusturya’ya, Podolya ve Ukrayna’yı Polonya’ya, Mora’yı da Venedik’e bırakmak zorunda kalmıştır. Bu antlaşma sonunda Asof’u alan Ruslar, ilk kez Karadeniz’e inme yolu bulmuşlardır. Antlaşmanın siyasî dengeleri Osmanlı aleyhine bozan ve dünyadaki güç dengelerini değiştiren önemli bir yönü de vardır. Osmanlı Devleti, antlaşma gereği, birçok devletten aldığı vergilerden vazgeçtiği gibi, Hıristiyanlara daha çok haklar tanımak zorunda kalmıştır.

Karlofça’dan ondokuz yıl sonra, 1718’de imzalanan Pasarofça Antlaşması için III. Ahmet, Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa’yı görevlendirmiştir. Antlaşmadan yaklaşık ikibuçuk ay önce bu mevkiye getirilen Damat İbrahim Paşa, Osmanlı ordusunun düşman orduları karşısındaki zayıflığını bilmektedir. Onun kendi ordusuna duyduğu güvensizliği, ordugâhtan padişaha gönderdiği şu takririnden de anlamak mümkündür:

“Şevketlu, kerametlu, kudretlu efendim,

Egerçi müsaleha hususı olur derdim; amma bu veçhile suret-pezir olması bir veçhile tasavvur olunmazdı; bu işin böylece vücuda gelmesi pâdişahın baht-ı hümayunları kuvvetinden nâşidir. Askerimizin hali malûm,

on bin düşman olsa yüz bin askerimiz mukavemete kadir olmayup firar ederler. Düşmanın kırk elli bin miktarı askeri Zemun sahrasında olup bu veçh ile sulhe rıza vermeleri kuvvet-i baht-ı hümâyuna havâle olunmaz da nedir? Farzedelim İspanya'dan hücum varmış, o dahi muktezâ-yı baht-ı hümâyunlarıdır"12

Ancak III. Ahmet, ısrarla vezirini anlaşma yapması konusunda iknâ etmeye çalışmış ve kendisine bu konuda "ruhsat-ı kâmile" verdiğini belirtmiştir. Nihayet yapılan on iki toplantı sonunda 22 Şaban 1130'da (21 Temmuz 1718) Pasarofça Antlaşması imzalanmıştır.

Antlaşma, yirmi maddeden oluşmaktadır. Bu antlaşmada da Osmanlı'nın ciddi toprak kayıpları olmuştur. "Osmanlı Devleti Eflâk voyvodalığına ait, Aluta (Olt) nehrinin batısındaki Küçük Eflâk arazisi ile Banat da dahil olmak üzere Macaristan'da son Osmanlı eyaleti olan Temeşvar'ı ve Kuzey Sırbistan'daki Belgrad ile Semendire'yi ve bundan başka Tuna'ya dökülen Timok çayından Sava'ya dökülen Una nehrine kadar olan iki taraflı yerleri Avusturya'ya terk etmekte idi; bundan sonra Osmanlı hududu Niş'den itibar edildi."13

Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti, Avusturya ile 25 yıl süreli karşılıklı saldırmazlık konusunda da uzlaşmıştır. Antlaşma geleneğine uygun olarak Damat İbrahim Paşa, bir yıl sonra Avusturya'ya elçi olarak gönderilmiştir. Pasarofça'yı büyük bir başarı olarak kabul eden Sâbit de -tıpkı Nâbî gibi- kasidesine barışın gelişi sebebiyle "Allah'a şükr ederek" başlamaktadır:

Şükr-i Bârî be-fetvâ-yı imâm-ı İslâm
Şerbet-i sulh helâl oldu mey-i ceng harâm

(Allaha şükür ki İslâm imâmının fetvasıyla savaş şarabı haram olup ve barış şerbeti helal oldu.)

Sâbit de savaş ve barışla ilgili tezat teşkil eden benzetmeler yapmaktadır. Bu beyitte savaş, haram olan şaraba ve barış da helal şerbete

benzetilmiştir. “Artık savaş çadırları kaldırılmış ve bombalar kandil etrafına süs olarak asılmıştır. Varılan anlaşma ve verilen sözler gereği, düşmanlık kandilleri söndürülmüştür. Şair bu beyitte eskiden kandillerin uzun borulardan üflenerek söndürüldüğünü hatırlatmakta ve tüfek namlusunun artık bu iş için kullanıldığını belirtmektedir. Savaş topları da “gönül köşküne safa bahşeden su borularına” dönüşmüştür. Sâbit’in kasidesinde savaş aletlerinin ve simgelerinin mutluluk ve huzur ortamına ait unsurlara dönüşümüne şu örnekleri verebiliriz

Savaş Barış

toplar sevgi ve vefâ yolunun su borusu

kös (savaş davulu) yemek kazanı

mızrak kebap şişi

savaş miğferi eğlence meclisinin kadehi

zil dostluk balının tabağı

istirahat davulu helva kabı

“Kan içici hassasiyete sahip olan ok, kana bulaşmış dudağını kırmızı şerbetle yummakla” bir bakıma farklı bir mahiyet kazanmıştır. Sâbit, savaş timsali olan unsurları, sosyal çevreye ait birer eğlence aracı biçimine sokarak yeniden yorumlamıştır. Savaştan bıkmış olmanın ve savaş yorgunluğunun etkileri, üslubun zaman zaman ironileşmesine sebep olmaktadır. Öyle ki “sırmalı sancak parçası, bir hamam takımı olarak dolaptaki yerini almakta” ve “çadır ipleri çehizlik elbise gibi, gelin odasının süsü” olarak yorumlanmaktadır.

Ateş renkli bombanın, barış antlaşmasının metnini yazan kâtibe mürekkep hokkası haline gelmesi de savaş ile barış arasındaki benzetme ve yorumların zıtlıklar üzerine kurulmuş örneklerinden biridir:

Âteş-i aştî ile nâme-nüvis-i ‘ahde

Hokka-i mihberedir humbâra-i âteş-fâm

(Barış ateşiyle anlaşmayı yazan kâtibe, ateş renkli bomba şimdi mürekkep hokkası olmuştur.)

Sâbit, ülkeyi bir limana benzeterek barışla birlikte dalga kalmadığını ve ortamın güven kazandığını söylemektedir:

Talgalık kalmadı lîmân emândır şimdi

Rûzgâr-ı sitemin dadını alsın eyyâm

(Dalga kalmadı, liman şimdi emin bir haldedir. Geçmiş günler o eziyetli günlerin tadını alsın.)

Savaşı, "Ye'cüc fitnesi" ve barışı da "onun önüne çekilen İskender'in seddi" olarak anlatan şairin coşkusu, kayıplarla ve olumsuzluklarla neticelenmiş bir barış için doğrusu pek tuhaf kalmaktadır.

Sonuç olarak, her iki kasidenin de ortaya koyduğu husus, Osmanlı insanının XVII. yüzyıldan itibaren barışa özlem duyması ve savaştan bıkmış olmasıdır. Gerek Nâbî'nin kasidesinde gerekse Sâbit'in kasidesinde dile getirilen görüşler, "çözülme" ve "gerileme" dönemi aydınının devletin zayıflığını ve karşı karşıya kaldığı mecburiyetleri farkettiğini göstermektedir. Buradaki kanaatlerin temelinde, Osmanlı askerî düzeninin bozulması ve ordunun eski "savaşçı" niteliğini kaybetmesi büyük rol oynamaktadır. Savaşın bezdirdiği yeniçerilerin ulufe için sık sık isyan etmesi, savaşa niyetlenen padişahları tereddüde sevketmiştir. Zira ordu, artık eski disiplinli ve gaza ruhuyla yanıp tutuşan ordu değildir. Ne gariptir ki Osmanlı ordusunun karşısına çıkan düşman ordularında da benzer disiplinsizlik ve başıbozukluk hakimdir. Nitekim 1688 yılında Viyana'ya elçi tayin edilen Zülfikar Efendi, Mükâleme Takriri'nde, "Avusturyalıların ne kadar bitkin şartlar içinde harbettiklerini, Osmanlı ordusunun da karşısındaki kuvvetin mahiyetini bilmeden, düşmandan perişan bir şekilde kaçmakta bulunduğunu"14 yazmaktadır. Zülfikar Efendi eserinde, 1699 Karlofça Antlaşması öncesinde barış için yürütülen diplomatik faaliyetleri

de anlatmaktadır. Eserde, Avusturya ordusunun moral bozukluğu ve disiplinsizliğinin Osmanlı yöneticileri tarafından değerlendirilemediği de belirtilmektedir.

Osmanlı askeri düzeninin bozulmasında, yeniçerilerin sayıca artmakla birlikte, nitelik olarak zayıflaması önemli bir etkendir. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren gerçekleştirilen Girit, Avusturya, Lehistan, Çehrin seferleri için çok miktarda askere ihtiyaç duyulmuştur. Ancak sayıca artan askerlerin birçoğu sefere katılmayıp bende, hademe veya esnaf olarak İstanbul'da kalmaktaydı. Hatta "bunlar bilfiil ocakta bulunmayıp hariçte efendilerinin yanında yerler, içerler ve bir kısmı da esnaflık ederlerdi. Bunların arasından efendilerinin kapılarında bulunanlara 'yahni kapan' denilir ulûfelerine de ocak efradı arasında "kapıkulu ulûfesi" ismi verilirdi."15

On altı yıl süren ve 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması ile sona eren seferler, devletin askerî sisteminin iyice bozulmasına sebep olmuştur. Nitekim barış imzalandıktan sonra, Sadrazam Amcazâde Hüseyin Paşa devletin diğer kurumlarıyla birlikte, askerî teşkilatınında ıslahı için bir ferman irâd etmiştir. Padişah II. Mustafa'nın da desteğini alan Hüseyin Paşa'nın fermanında başlıca şu hususlar dile getirilmiştir:

"1. Muharebeler sebebiyle Ocağa hariçten ve asker sınıfından olmayan halk ve köylü arasından adam girmişti; muharebe nihâyet bulup sulh akdedilmekle Ocağın tasfiyesi lazım ve zarurîdir; bunun için dirlikte alâkası olmayıp yeniçerilik iddiasında bulunanların tasfiyesi icap ediyordu; çünkü kasaba ve şehirlerden bir haylisi kendilerine bir imtiyaz teşkil eden ve kendilerini vergi ve rüsûmdan muâf bırakan Yeniçeriliğe intisâp için, Yeniçeri zabit ve serdarlarına rüşvet vererek ulûfesiz Yeniçeri kaydedildiklerinden, evvelâ bunların temizlenmesi emrolunmuştur.

2. Bundan başka bu gibilerden İstanbula gelip Bedergâh olmuş, yani ocağa girmiş ve fakat ocakta durmayarak tekrar çıkmış olanlar bir daha ocağa kaydedilmeyeceklerdir.

3. Muharebeler esnasında ocağa kaydolunup seferlerde ve serhatlerde hiç bir hizmeti sebkat (geçme) etmeyenlerin de tahkik olunarak ocaktan ihraçları ile ocakta yalnız isimleri doğru olan Yeniçerilerin bırakılmaları ve bu hususun temini için Yeniçeri kâtibi tarafından verilen mühürlü esâmi defteri mucebince bunlar yoklanarak defterde isimleri olanlar ibkâ edilip olmayanlar ve dirlik iddia edenler reaya kısmına ayrılacaklardır."16

Ancak bütün bu buyruk ve önlemlere rağmen, Ocak mevcudu yine artmaya devam etmiş ve Yeniçeriliğin ilgâsına kadar, sık sık yeni düzenlemelerin yapılması ve bu hususta tedbirlerin alınması yollarına başvurulmuştur.

Ordu nizamının bozulmasında, sık aralıklarla seferlere çıkılması ve artık askerin savaştan bıkması da önemli rol oynamıştır. Osmanlı Devleti'nin barışa mecbur kalması ve Osmanlı aydınlarının, halkın hissiyatına tercüman olarak barışı bir "kurtuluş vesikası" olarak coşkuyla karşılamaları, bir gerçeği ortaya koymaktadır: Büyük diplomasi gerektiren ve tamamen siyasî kabiliyet eseri olan Karlofça ve Pasarofça antlaşmaları, esasen Osmanlı'nın harp alanlarında daha fazla kaybetmesini önleyen tedbirler cümlesinden sayılmaktadır.

Toplumun hissiyatına tercüman olan şairlerin sisteme duydukları güvensizlik ve Osmanlı askerî sisteminin bozulmasına şahit olarak artık savaşlarda mevcut orduyla başarı kazanılamayacağı yönündeki kanaatleri, barışın tek çare olarak kabulünü gerektirmektedir. Nâbî ve Sâbit, toplumun hislerine tercüman olarak, bu yöndeki yaygın düşünceleri dile getirmişlerdir.

XVII. yüzyılın son çeyreği ile XVIII. yüzyılın ilk yarısında yazılmış birçok edebî eserde “yorgun Osmanlı”nın bu yöndeki “insanî” duygularına şahit olmaktayız.

“Gezmekten saçı sakalı ağarmış tuğlar, artık dinlenmek için bir kenara çekilmiştir.”

1 Doç. Dr. Mehmet Öz, “Onyedinci Yüzyılda Osmanlı Devleti: Buhran, Yeni Şartlar ve Islahat Çabaları Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, Türkiye Günlüğü, Sayı: 58, Kasım-Aralık 1999, s. 52.

2 Cornell H. Fleischer, Tarihçi Mustafa Âli, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı, Çev. Ayla Ortaç, Yurt Vakfı Yay., İstanbul 1996, s. 3.

3 Ali Fuat Bilkan, Nâbî Divânı, MEB. Yay. Ankara 1997, c. I, 85-96.

4 Turgut Karacan, Bosnalı Alaeddin Sâbit, Divân, Sivas 1991, s. 284-291.

5 Kuran-ı Kerim, Tevbe Suresi, 29. ve 36. âyetler.

6 Kuran-ı Kerim, Fetih Suresi, 1-3 âyetler.

7 Kuran-ı Kerim, Muhammed Suresi, 35. âyet.

8 Topkapı Sarayı Arşivi No: D. 7018/1, yp. 34a-37a. Karlofça Antlaşması’nın sadeleştirilmiş özet metni için bkz. Nigâr Anafarta, Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan (Polonya) Arasındaki Münasebetlerle İlgili Tarihi Belgeler, -tarihsiz-., s. 19-20.

9 Baron Joseph Von Hammer Purgsatall, Büyük Osmanlı Tarihi, Üçdal Neş. İst. 1990, s. 580.

10 “Karlofça Antlaşması’ndan sonra II. Mustafa, İbrahim Paşa’yı 571 kişilik büyük bir heyetle Viyana’ya büyükelçi olarak göndermiştir. ” (Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, c. 6, Ötüken Yay., İst. 1983, s. 216).

11 Şeyhi Mehmed Efendi, Vekâyi-i Fudelâ, Neşre Haz.: Doç. Dr. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yay., 1989 İstanbul, s. 220.

12 Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV. Cilt, 1. Bölüm, 3. baskı, TTK. Bas. Ankara 1982, s. 143.

13 A.g.e., s. 144.

14 Faik Reşat Unat, Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, TTK. Yay. Ankara 1987, s. 51.

15 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I, TTK. Yay. Ankara 1988, s. 488.

16 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 491.

ANAFARTA, Nigâr, Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan (Polonya) Arasındaki Münasebetlerle İlgili Tarihi Belgeler, tarihsiz.

BİLKAN, Ali Fuat (1997), Nâbî Divânı, c. I-II, MEB. Yay. İstanbul 1997.

—–, Hayrî-nâmeye Göre XVII. Yüzyılda Osmanlı Düşünce Hayatı, Ankara 2000.

FLEISCHER, Cornell H., Tarihçi Mustafa Âli, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı, Çev. Ayla Ortaç, Yurt Vakfı Yay., İstanbul 1996.

KARACAN, Turgut, Bosnalı Alaeddin Sâbit, Divân, Sivas 1991.

KORTANTAMER, Tunca, “Nâbî’nin Osmanlı İmparatorluğu’nu Eleştirisi”, Tarih İncelemeleri Dergisi II, Ege Üniv. Edeb. Fak. Yay. İzmir 1984.

OSMANZÂDE Tâib, Hadikatü’l-Vüzerâ, Der Garten der Wesire, Dr. Robischon, Freiburg, İstanbul 1969.

ÖZ, Mehmet, Osmanlı’da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumlar, dergah yay. İstanbul 1997.

—–, “Onyedinci Yüzyılda Osmanlı Devleti: Buhran, Yeni Şartlar ve Islahat Çabaları Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, Türkiye Günlüğü, Sayı: 58, Kasım-Aralık 1999, s. 50.

ÖZTUNA, Yılmaz, Büyük Türkiye Tarihi, Ötüken Yay., İst. 1983, c. 6.

PURGSATALL, Baron Joseph Von Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, Üçdal Neşr., c. 6, İstanbul 1990.

SULHNÂME-İ Râmî Pâşâ, İstanbul Üniv. Ktp., nu: 268, 101 vr.

SULHNÂME-İ Râmî Pâşâ, İstanbul Üniv. Ktp., nu: 9742, 103 vr.

ŞEYHİ Mehmed Efendi, Vekâyi-i Fudelâ, Neşre Haz.: Doç. Dr. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yay., İstanbul 1989.

UNAT, Faik Reşit, Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, TTK. Yay., Ankara 1987.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, TTK. Yay. III. c., 2. kısım, Ankara 1982.

——, Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I, TTK. Yay. Ankara. 1988.

YÜCEL, Yaşar, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar, TTK. Yay. Ankara 1988.

ALTMIŞDÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

III. SELİM VE II. MAHMUD DÖNEMLERİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri / Prof. Dr. Stanford J. Shaw [s.609-628]

Calıfornıa Üniversitesi Los Angeles (UCLA) / A.B.D.

Bilkent Üniversitesi / Türkiye Çeviren: M. Faruk Çakır

Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı döneminden (1520-1566) bu yana pek çok Osmanlı yöneticisi, Tuna nehrinin güneyinde yer alan Avrupa topraklarının tamamı ile birlikte Orta Doğu'nun çoğunu ve Afrika'nın kuzey kıyılarının büyük bir kısmını yöneten devletlerini kuran ve sürdüren siyasal, askeri ve sosyal kurumları iyileştirmek suretiyle İmparatorluklarının çöküşüne çare bulmaya çalıştılar. Bunların temsil ettiği geleneksel reform (yenileştirme) anlayışı, Osmanlı kurumları ve hayat tarzının inançsız Avrupa'da geliştirilebilecek her şeyden daha üstün olduğu varsayımı üzerine oturtulmuştu. 16. yüzyılda İmparatorluk zirveye ulaştığı zaman bu anlayış büyük ölçüde gerçeği ifade eder nitelikte idi, ancak iki yüzyıl sonra artık gerçek durumu yansıtmıyordu. Eskinin metotlarını iyileştiren, yozlaşmış resmi görevlileri ve beceriksiz askeri önderleri ayıklayan, Osmanlı tebasından binlercesinin topraklarını ve evlerini terk etmelerine yol açan fakat aynı zamanda Sultan'ın yönetici sınıfına mensup

kişileri zenginleştiren ihlallere son veren reformlar ve eskiden İmparatorluğun büyük olmasını sağlayan devlet kurumlarının ve ordunun iyileştirilmesi büyük ölçüde rahatlama sağladı ve İmparatorluğu yıkımdan kurtardı. İmparatorluğun gerilemesi, onu varlığını tehdit eden Doğulu ve Batılı güçlü düşmanların saldırıları karşısında çaresiz bıraktığı zaman, Osmanlı yönetici sınıfının yozlaşmış üyeleri bu tür değişikliklere izin verdiler. Fakat, reformlar gerçekleştirilir gerçekleştirilmez ve tehlikeler savılır savılmaz, Osmanlı yönetici sınıfı reformcuları bertaraf ettiler ve çıkar sağladıkları eski ihlalleri yeniden tesis ettiler. Bu nedenle, 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, geleneksel reform dönemlerinden -bu dönemlerde eski kurumların daha önceki dönemlerde olduğu gibi çalışması ve böylece İmparatorluğun çabukça tehlikeden kurtarılması sağlanmıştı- ve eski ihlallerin sisteme sessizce geri getirildiği yıllardan -bu yıllarda yapılan ihlaller, yeni tehlikeler yönetici sınıfın liderlerini geleneksel reform dönemlerini tekrar kabul etmeye zorladığı ana kadar bu liderleri zenginleştirmeye devam etti- geçti.

18. yüzyılda, Rusya ve Avusturya karşısında yenilgilerle sonuçlanan bir dizi savaş İmparatorluğu öyle ciddi bir durumla karşı karşıya bıraktı ki, Osmanlı yönetici sınıfı, sadece eski kurumları yenileme ve ihlalleri sistemden ayıklamayı değil, aynı zamanda Avrupa'daki benzerlerini örnek alan yeni kurumların ve uygulamaların sisteme eklenmesi sürecini de içeren reformları başlatmaya zorlandı. Bu reformlarla ümit edilen, yeni silah ve taktiklerin kullanılması ile birlikte Osmanlıların hükümette ve sosyal alanlarda geleneksel hayat tarzlarını başarı ile savunmalarını sağlamaktı. Bu anlayışın benimsenmesi, Osmanlıların bütün alanlarda geleneksel tarzdaki reformları sürdürmesini ve daha önceki yüzyıllarda uygulanan eski metotları iyileştirmesini, yine de bunlara bazı yeni unsurların eklenmesini -Avrupa'da geliştirilen yeni askeri kurumlar ve tekniklerin en azından

kısmen örnek alınmasını- mümkün kıldı. Yeni kurumların ortaya çıkışı, Osmanlı reformunda geleneksel olarak geçmişin yenilenmesinden yeni bir modern reform sistemine doğru bir değişim sürecini başlattı. Bu süreç, hayatın bütün alanlarında -sadece askeri alanda değil- geleneksel kurumların bir tarafa bırakıldığı ve en azından kısmen de olsa Batı'daki benzerleri örnek alınarak şekillendirilmiş yeni kurumların eskilerin yerini aldığı 19. yüzyıl Tanzimat hareketinin bir özelliği idi. Osmanlı'nın dış tehlikeye karşı cevabının geçmişte büyüklük sağlayan kurumların reformuna yönelik geleneksel çabalardan 19. yüzyılın reform çabalarına doğru değiştiği süreç, 18. yüzyıl bitmek üzere iken ve 19. yüzyılın başında ülkeyi yöneten iki sultanın saltanatı dönemlerinde -III. Selim (1789-1807) ve kuzeni II. Mahmud (1808-1839) -meydana geldi.1

III. Selim Dönemi (1789-1807)

1789'da III. Selim tahta geçtiği zaman, 18. yüzyılda maruz kaldığı bütün yenilgilere rağmen Osmanlı İmparatorluğu hâlâ Avrupa'nın en büyük devletlerinden biriydi. Balkan yarımadasının Tuna nehrinin güneyinde kalan kısmı, Anadolu ve Irak'tan Kuzey Afrika'ya kadar Arap dünyasının tamamı İmparatorluğun sınırları içinde yer almaktaydı. 18. yüzyılın askeri yenilgilerinin maliyeti özellikle Macaristan ve Kırım gibi İmparatorluğun önemli ve bütünleşmiş topraklarının kaybedilmesi olmuştu, ancak toprak büyüklüğü Osmanlıların çok büyük çoğunluğunda ve gerçekten pek çok Avrupalıda Osmanlının gücü ve sağlamlığı konusunda yanlış ve aldatıcı bir etki bırakmıştı. Avrupalıların çoğu, Osmanlı tehlikesinin azalmış göründüğü bir zamanda, uyuyan devi kızdırmak ve iki yüzyıl önce bütün Avrupa'yı korkutan Osmanlı tehlikesinin yeniden başlaması ihtimalini risk etmektense onu yalnız bırakmaktan hoşnuttular.

Sonuç olarak, 18. yüzyılda İmparatorluğun karşılaştığı sorunlara Osmanlıların çoğunun verdiği karşılık hiç bir tepki göstermemekti. Çoğu

imparatorluğun aynı kaldığı görüşündeydi ve bu nedenle hiç bir şeyi değiştirmek için çaba harcanmasına ihtiyaç olmadığını düşündüler. Gelecekte Avrupalıların saldırması tehlikesi olduğunu gören bir kaç Osmanlı bile, asıl alakalarının sahip oldukları belli statüleri ve çıkarlarını korumak olması nedeniyle, sınırlı bir bakış açısına sahiptiler. İmparatorluk topraklarının çoğunluğu bir bütün olarak kaldığı müddetçe, elde ettikleri gelirler, hayat tarzları ve rahatları ataları ile aynı düzeyde kaldıkça, bir değişiklik arayışı içinde olmadılar ve Osmanlı yapısında bir kötülük var olduğunu düşünmediler. Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) ve Kanuni Sultan Süleyman zamanında geliştirilen geleneksel Osmanlı usullerinin Avrupa'da geliştirilebilecek bütün usullerden çok daha üstün olduğuna inanmaya devam ettiler. Hâlâ Osmanlı sisteminin 16. yüzyılda olduğu gibi 18. yüzyıl Avrupa sistemine üstün olduğuna ve eğer yenilgiler söz konusu ise bunların Avrupa'da geliştirilen yeni kurumlardan ve kullanılan yeni tekniklerden daha çok Osmanlı'nın kanun-ı kadim takip etmemesinden kaynaklandığına inanmışlardı.

Bununla birlikte, bu tür bir reform fikri ve reformlara karşıtlık, III. Selim ve II. Mahmud ile başlayıp Osmanlının varlığını sürdürdüğü son yüzyıl boyunca, yönetici sınıfın konumu ve ayrıcalıklarının bu sürece bağımlı olduğu İmparatorluğa karşı yeni tehlikelerin ortaya çıkması sonucunda hızla değişti. Bu tehlikeler İmparatorluğun daha önceki yüzyıllarda karşılaştıklarından çok daha büyük boyutlardaydı. Çünkü bu tehlikeler sadece dış düşmanların -özellikle Rusya ve Avusturya- saldırılarını içermiyordu, aynı zamanda, hem kendilerini Müslümanların idaresinden kurtarmak ve kendi bağımsız ulusal devletlerini kurmak isteyen ve hem de bu süreçte kendi etnik ve dini kökenlerini ve ulusal emellerini paylaşmayan bütün Müslümanları ve Musevileri yok etmeyi ya da topraklarından dışarı sürmeyi arzulayan İmparatorluğun Hıristiyan tebasının

ayaklanmalarını da içermekteydi. Osmanlı yönetici sınıfını III. Selim'in mevcut Osmanlı idari ve sosyal yapısına yeni askeri kurumlar ekleme çabalarından, II. Mahmud'un eskiden devralınan çağdışı kalmış kurumları kaldırılarak yerlerine daha iyilerinin -modern dünyanın ihtiyaçlarını daha iyi karşılayacak ve çoğu zaman Batıda gelişen kurumlar örnek alınarak şekillendirilmiş kurumlar- yerleştirilmesi sürecine geçmeye zorlayan özellikle bu tehlikeydi.

III. Selim ne ölçüye kadar bir geleneksel reformcu idi? Osmanlı'daki reform fikrinin Tanzimat modeline dönüştüğü süreci ne ölçüde o başlattı? Ne ölçüde eskinin geleneklerini terk etti ve yeni metotlara yöneldi ve ne ölçüde 18. yüzyılda seleflerinin takip ettiği geleneksel reform çizgisini takip etti? Onun saltanatı dönemi ne ölçüye kadar eski ve yeni tarz reformlar arasındaki geçişi temsil eder?

Bu sorulara verilecek cevapları bir tarafa bırakarak, ilk başta Selim'in, büyük ölçüde yetiştirilme ve eğitim tarzının farklı olması nedeniyle, haleflerinden gerçekten oldukça farklı olduğunu kabul etmeliyiz. Osmanlı sultanlarından İmparatorluğu kuran ve topraklarını genişleten ilk onu, şehzade iken vilayetlerde idari ve askeri işlerde yoğun bir eğitim gördükten sonra tahta geçmişti. Fakat bu zamandan sonra 18. yüzyıla kadar olan dönemde şehzadelerin tamamı, daha çok şiir yazımı ve şarkı besteciliği gibi sosyal niteliği olmayan meşguliyetler ve görevlerle uğraşmalarına izin verildiği Topkapı Sarayı'nın Harem'inde dışarı ile ilişkileri sınırlı bir hayat sürdürdüler. Bu yetişme tarzı onların tahta geçtikleri zaman idari işlerde ve savaş ile ilgili konularda etrafındakilere bağımlı olmalarına neden oldu. III. Selim gençliğinde sarayın boğucu atmosferinden kaçan ilk Osmanlı şehzadesiydi. Babası III. Mustafa'nın saltanatı (1757-1774) ve babasının reformcu Vezir-i Azam'ı Koca Ragıb Paşa'nın görevde bulunduğu (1756-1763) dönemde kendisine, daha önceki şehzadelerin mahrum edildiği,

Fransızca öğreten, kapsamlı ve özgürlükçü bir eğitim veren yabancı hocalar tayin edildi. İlaveten, İmparatorluğun kendini savunmasını ve diğer geleneksel Osmanlı usullerinin fazla değişmeden varlığını sürdürmesini mümkün kılacağı ümidiyle yeni askeri birlikler ve teknikler oluşturmak için Osmanlı İmparatorluğu'na getirilen Avrupalı dönmelerce kurulmakta olan yeni askeri teşkilatları gözetlemesine izin verildi. Böylece III. Selim'e daha önceki Osmanlı şehzadeleri ile karşılaştırıldığında o derece geniş bir perspektif sunuldu ki, o, Osmanlının gerilemesinin sadece Osmanlının geleneksel kurumlarının başarılı bir biçimde işletilmemesinden değil, aynı zamanda Osmanlı'nın Avrupa'daki düşmanlarının, kendilerini daha önceki yüzyıllarda Osmanlı orduları karşısında yıkılan devletlere kıyasla çok güçlü bir konuma getiren çok daha sağlam idari, askeri ve mali kuruluşlar geliştirmeleri nedeniyle ortaya çıktığını anlayan ilk Osmanlı padişah oldu.

Elbette Selim'e bu bir tür gelenek-dışı eğitim ve tecrübesini tamamlamasına izin verilmedi; babasının ölümü ve amcası I. Abdülhamid'in tahta geçmesi sonrasında Topkapı Sarayına kapatıldı. Çünkü yeni Sultan, eğer bu şehzadeye saraya serbestçe girip-çıkma izni verilirse, kendisini devirmek isteyenlerin adayı olabileceğinden korktu. Eğer Selim başlangıçtan itibaren sarayda tecrit edilmiş bir hayat yaşasaydı, kendinden önceki şehzadelerden büyük ihtimalle farklı olmayabilirdi. Onlardan farklı hiç bir şey öğrenmeyebilir ve Harem'in kendisine sağladığı zevkler ve bilgilerle yetinebilirdi. Fakat o bu tür bir zihniyeti savunması için çok geç bir zamanda saraya kapatıldı. O bir kere dış dünyanın etkisine maruz kalmıştı ve gençliğinde ona tutucu olmayan bir eğitim verilmişti. Bu nedenle, I. Abdülhamid'in tahta geçişinden sonra sarayda tecrit hayatı yaşasa bile, sadece kadınlar ve harem ağaları ile yaşamaktan hoşnut olmadı. Sarayın dışındaki dünyada neler olup bittiğinden habersiz bırakıldığı bir durumu kabullenmeye istekli değildi; daha fazla bilgi sahibi olmak,

eğitimini sürdürmek ve dünyayı tanımak istedi. Bu isteklerini şehzade olmayan, dolayısıyla istediği zaman saraya girip çıkabilen kişiler vasıtasıyla yerine getirebildi. Bunlar arasında Venedikli Dr. Lorenzo -Selim'in kişisel doktoru- en önemlisiydi; genç şehzade için Fransızca kitaplar temin etmek yanında onun Avrupalı diplomatlarla, özellikle zamanın İstanbul'daki Fransa'nın büyükelçisi Choiseul-Gouffier'le, ilişki kurmasını sağladı. Fransız büyükelçisi Selim'i, tahta geçtiğinde İmparatorluğunu modernleştirmede ve elbette bu süreç içerisinde İmparatorluğun politikalarının şekillendirilmesinde Fransız rehberliğini ve yardımını kabul etmesi için ikna etmeye çalışıyordu. Sonuçta, Selim'in, kendisinin de olmayı ümit ettiği aydın kral tipinin bir örneği olarak gördüğü Fransız Kralı XVI. Louis ile mektuplaşmasını sürdürmesini sağlayan Dr. Lorenzo idi.

Selim'in dış dünya ile irtibatını sağlayan tek kişi Dr. Lorenzo değildi. Diğeri, Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa -Çeşme Savaşı (1768) sonrasında Osmanlı donanmasını modernleştiren kişi- tarafından verilen genç köle ve çocukluk oyun arkadaşı İshak Bey'di. Dr. Lorenzo gibi sarayda kalmak zorunda olmayan İshak da, Selim'e dış dünyada olup bitenler hakkında bilgi veren ve Dr. Lorenzo gibi okuması için kitap temin eden önemli bir araçtı.

1776'da Dr. Lorenzo, tahta geçmek için bir hazırlık olarak İshak Bey'in, bu ülkede neler olup bittiği, Avrupalıların hayatlarını ve ülkelerini modernleştirmek için neler yapmakta oldukları konusunda şahsi bilgi elde etmek için Fransa'ya gönderilmesinin iyi bir fikir olduğuna Selim'i ikna etti. İshak Bey, Selim'e gördükleri hakkında düzenli raporlar gönderebilir ve Selim tahta çıktığı zaman, İmparatorluğu modernleştirmenin yolunu açacak Vezir-i Azam olabilirdi. Dr. Lorenzo İshak Bey'i bir Fransız yük gemisi içinde İstanbul'dan dışarı çıkarmak için plan yaptı. Bu gemi onu Ekim 1786'da Toulon'a götürdü. Daha sonra İshak Bey Paris'e gitti ve burada ona erken dönem Fransız Oryantalist okulunun -Les Jeunes des

Langues- ilk Fransız mezunu Pierre Ruffin tarafından yerleşim yeri ve rehberlik sağlandı; aynı zamanda Fransız Dışişleri Bakanlığı ona mali destek sağladı.

Selim, bir şehzade olarak, Dr. Lorenzo'nun sağladığı kolaylıklar vasıtasıyla olduğu gibi, büyük ölçüde İshak Bey'in İstanbul'a gönderdiği raporlar vasıtasıyla, dış dünya ile temasını sürdürdü ve gerilemekte, fakat hâlâ büyük bir devlet olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yöneticisi olarak I. Abdülhamid'in yerine geçeceği gün için kendini hazırladı.

Bu yıllarda Selim, geleneksel bir Osmanlı uygulaması olan bir miktar Osmanlı gencinin koruyuculuğunu üstlenme, onlara kimi zaman İngiltere ve Fransa'da bulunma dahil nispeten modern bir eğitim sağlama ve daha sonra bu kişilerin kendisinin gözü kulağı olarak hizmet etmesi, diğer bir deyişle, hem ne olup bittiğini öğrenen ve hem de kendisine muhalif olanlara karşı kendi istediklerini uygulayan araçları olmaları için Osmanlı bürokrasisinde önemli mevkilere yerleştirme uygulamasını da sürdürdü.

Selim 1789'da tahta geçtiğinde 28 yaşındaydı. Son 15 yıldır sarayda tecrit edilmiş bulunuyordu. 18. yüzyılda üçüncü defa olarak, Osmanlı Devleti, iki yıl önce başlayan Rusya ve Avusturya ile savaşında ardı ardına yenilgiler almaktaydı. Selim'in İmparatorluğu kurtarmak için orduyu reform etmeyi öngören çok sayıda planı vardı, ancak şimdilik, yenileştirmek istediği geleneksel ordu İmparatorluğun düşman ile savaşan tek ordusu olduğu için, hiç bir şey yapamıyordu. Bu nedenle, barış yapılması kendisine İmparatorluğu güçlendirmek için bir fırsat sağlayana kadar beklemek zorundaydı. Yine de bu arada değişiklik için zemini hazırladı. Kanunların yapılış mekanizmasında önemli reformlar yaptı. Kanun yapmanın geleneksel metodu, basitçe Sultanın ferman (kararname) yayınlaması idi. Fermanlar Sultanın hemen yakınında bulunan resmi görevlilerin sağladığı bilgiler esas alınarak hazırlanır, Osmanlı

bürokrasisinde uzun yıllar hizmet vermiş üst düzey Osmanlı bürokratlarından oluşan Divan-ı Hümayun'da görüşülür ve incelenirdi. Fakat bu bürokratların deneyimleri yönetici sınıf içinde mensup oldukları belli bir kesim ile sınırlıydı ve bu nedenle Sultan'a Osmanlı idari yapısında köklü değişiklikler yapmak için ihtiyaç duyulan genel bakış açısını sağlayacak durumda değildiler. Selim bu problemi, örneğin ordu, hazine, eğitim sistemi gibi Osmanlı hayatında modernleştirmeyi istediği alanlarda Avrupalıların modern kurumları ve uygulamaları nasıl oluşturduklarını incelemek ve daha sonra bulgularını İshak Bey'in gönderdiklerinden çok daha detaylı biçimde rapor etmek üzere himayesindekilerden bir kısmını belli başlı Avrupa devletlerine göndermek suretiyle çözmeye çalıştı. Bu yolla elde edilen raporlardan (layihalar) en önemlileri Ebubekir Ratıb Efendi ve Tatarcık Abdullah Efendi tarafından gönderilenlerdi.2

Ebubekir Ratıb Efendi Osmanlı Yönetici Sınıfının idari kurumuna (Kalemiye) mensuptu. Selim'in tahta geçişinden hemen sonra Avrupa'ya gönderildi ve seyahati sırasında edindiği izlenimleri bir dizi rapor halinde bildirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda ne yapılması gerektiği konusundaki düşüncelerini belirten ifadeleri ile karşılaştırıldığında, onun Avrupa'nın kurumlarına ilişkin tanımlamaları daha az isabetli açıklamalardı. Ona göre:

'Avrupa devletlerinde, hükümdarlar tarafından koyulan kanunlara, teşkilatlara, prensiplere ve vergilere toplumun her seviyesinde insanlar tarafından tam olarak uyulmaktadır. Vergiler zamanında ödendiği müddetçe hiç bir kral, askeri komutan yada bürokrat bir başkasının işlerine vergiyi gerekçe göstererek müdahale etmez…Kişi istediği giysiyi satın alabilir, istediğini söyleyebilir ve kişinin neler yiyip içebileceği ve nerelere gidip gelebileceği konusunda bir sınırlama olmadığı gibi, yiyeceğine, giyeceğine, alış-verişine ve kazançlarına müdahale edilmez.' Mahkemeler hakkında şunları belirtti: 'Hiç bir dini hukuka sahip değildirler. Bu demektir ki,

İsa’nın koymuş olduğu kanunlardan sadece evlilikle ilgili kimi kurallar geçerli kalmıştır ve bu alanda bile krallar söz konusu olunca İsa’nın getirdiği kurallar her zaman uygulanmaz. Mirasla ilgili konularda dini hükümler uygulanmamaktadır, bu nedenle mevcut Avrupa devletleri öyle bir yapıya sahiptir ki, artık onlar ehli-kitap olarak nitelendirilemezler.’

Ebubekir Ratıb Efendi, Avrupa devletleri ve onların askeri yapıları, posta sistemleri, yolları, madenleri, tarımı, endüstrisi, bankaları, ticari hayatı ve benzerleri konusunda yazmaya devam etti. O, Avrupalı hükümetin yönetilenlere fayda sağlamak amacıyla var olduğu; bunun da idare etmenin amacının genişlemek, imparatorluğu savunmak ve devletin zenginliklerini Sultan ve Yönetici Sınıfın faydası için kullanmak olarak belirlendiği geleneksel Osmanlı düşüncesinden farklı olduğu görüşündeydi. Ebubekir’e göre, İmparatorluğun kapladığı alanın çok geniş olması ve bundan dolayı merkezi hükümetin eyaletlerdeki görevlilerini denetim altında tutma güçlüğü büyük bir problemdi. Ona göre, Avrupa’nın büyüklüğünün temelinde yatan asıl unsurlar şunlardı: (1) askerlerinin örgütlenme tarzı ve itaatkarlığı; (2) hazinenin etkinliği ve dolu olması; (3) bakanların ve bürokratların dürüstlüğü, kabiliyeti ve sadakati; (4) halkın huzuru, esenliği ve korunması için yapılan düzenlemeler; ve (5) Avrupalı devletlerin ortak faydaları için işbirliği yapma kabiliyeti. Bunların, eğer Sultan taklit etmeye çalıştıklarının ulaştığı büyüklük ve güce erişmeyi gerçekten istiyorsa, reform çabalarını yürütürken akılda tutması gereken hedefler olduğunu belirtti.

Her ne kadar Ebubekir açıkça ifade etmediyse de asıl söylemek istediği şey, eğer Osmanlı İmparatorluğu Avrupa gibi birliğini sağlamak ve güçlenmek istiyorsa, Avrupa’nın geçirdiği türden temel sosyal ve ekonomik değişimleri geçirmesi gerekli olduğu idi. Artık devlet sadece Yönetici Sınıf tarafından ve bu sınıf için kurulamazdı. Eğer Avrupa’da geliştirilen

teknikler ve yönetim şekilleri Osmanlı İmparatorluğunu güçlendirmek ve modernleştirmek için başarı ile uygulanabilecekse, halk kitlelerinin çıkarları, işbirliği ve desteği de dikkate alınmalıydı.

Bunlar oldukça önemli ifadelerdi, fakat bu türden görüşler azınlıktaydı. Rapor sunan 20 Osmanlı kamu görevlisi Yönetici Sınıfı oluşturan dört kesimin hepsinden temsilcileri içermesine rağmen, onların raporları ve önerileri, aşağı-yukarı 18. yüzyılda geleneksel Osmanlı reformcularının takip ettiği çizgiyi takip ederek, neredeyse tamamen askeri alan ile sınırlı kalmıştı. Bu rapor ve önerilerin hepsi Osmanlı ordusunda neyin yanlış olduğunu ayrıntılı biçimde tarif ettiler, ancak değişmeyen çözümleri sadece Yeniçeriler ve Tımarlı sipahilerin 16. yüzyılda işlevlerini başarı ile yerine getirdikleri biçimde çalışmalarını sağlamaktı. Sadece raporlardan üçü bu askeri birliklerin Avrupa silahları ile silahlandırılmasını ve Avrupa tarzı eğitim verilmesini önerdiler. Sadece iki rapor yeni silahları kullanmak için Yeniçeriler dışında yeni askeri birlikler oluşturulmasını önerdi. Fakat hiç bir rapor, Yeniçerilerin tek başına reformlar önünde en önemli engel olduğu gerekçesiyle lağvedilmesini önermedi ya da ima etmedi. Sadece Ebubekir, reformların askeri olmaktan öteye diğer alanları da kapsaması gerektiğini, Osmanlı sosyal sisteminin tebanın bir şekilde yönetime katılmaları ve katkıda bulunmalarını sağlayacak şekilde gözden geçirilmesi gerektiğini -ki bu konu Tanzimat Dönemi’nde ele alınacaktır- önerdi. Bu nedenle III. Selim, saltanatının geri kalan yıllarında sadece askeri alan üzerinde, diğer bir deyişle Nizam-ı Cedid diye adlandırılan kurum üzerinde, yoğunlaştı.

Tatarcık Abdullah Efendi, Ulema sınıfına mensuptu. Fakat, diğer pek çok dini liderden farklı olarak kendi kurumu dahil reform yapılması konusunda oldukça istekliydi. III. Selim’e rapor sunanların çoğu mensubu oldukları kurumlarda kendilerini ve kendi siyasi müttefiklerini etkileyebilecek değişiklikler yapılmasını desteklemekten kaçınmış

olmalarına rağmen, Abdullah Efendi, kendi kurumu İlmiye dahil Osmanlı hükümeti ve toplumunun bütün boyutlarını dikkate alan bir rapor sunan tek kişiydi. O, Sultan tarafından görevlendirilen özel bir kurul tarafından dini kurumun bütün mensuplarının sınavdan geçirilmesini ve dinleri konusunda bilgisiz olanların ya da görevlerini yerine getirecek kapasiteye sahip olmayanların işlerine son verilmesini tavsiye etti. Abdullah Efendi şu görüşleri belirtmişti: Osmanlı Yönetici Sınıfının tamamında var olan yaygın rüşvet ve yakınları kayırmanın yerini bütün atamalar ve yükseltmeler için katı sınavlar yapılması almalı, ulema arasında sadece görevlerini yerine getirmek isteyen kişiler atanmalı ve görevde tutulmalıdır. Anlaşıldığı kadarıyla geçmişte bir uygulama olarak var olan, bu mevkiler diğer kurumların mensuplarının emeklilik sonrasında bir emeklilik maaşı fonu olarak kullanılmasına son verilmelidir. Sadece dürüst ve becerikli şahıslar Ulema'ya önderlik etmek için atanmalıdır ve bunlara da sorunları araştırmak ve çözüm bulmak, yeteneksizleri dışlamak, dini okullar ve camileri asıl işlevlerine kavuşturmak için gerekli zaman ve özgürlüğe sahip olmaları sağlamak amacıyla görevlerinde beş ila on yıl kalma süresi verilmelidir. Fakat, Tatarcık Abdullah bile Ulema'nın ihtiyaç duyduğu geleneksel eğitimin değiştirilmesi ya da modernleştirilmesi fikrinden bahsetmeye cesaret edemedi. Onun tavsiyeleri uygulandığında, eğitim, önceden olduğu gibi, hâlâ sınırlı ve bağnaz kalacaktı. Fakat, en azından Ulema teşkilatının başlangıçta kurulduğu amaca uygun olarak çalışması sağlanacak ve kurumun asıl dini görevleri bütün inananların yararına olacak biçimde yerine getirilecekti.

Sultanlık ve Saltanat Kurumları konusunda, Tatarcık Abdullah İmparatorluğun sorunlarının nedeni olarak, bu kurumların daha önceki iki yüzyıl boyunca gelişme tarzını, özellikle onların halktan ve ordudan soyutlanmalarını gösterdi. İlk Osmanlı Sultanları ordu ile birlikte yaşamış

ve sorunları tebaları ile tartışmak için hazır bulunmuşken, 1453'ten sonra İmparatorluğu yönetenlerin Bizans etkisi sonucunda kendilerini tecrit ettiklerini belirtti. Abdullah Efendi, bu uygulamanın Sultanı ve vezirlerini İmparatorluğun içinde bulunduğu duruma ilişkin detaylı bilgi edinmekten alıkoyduğunu ve onları, sağladıkları bilgileri kendi çıkarlarına göre şekillendiren yardımcılarının yazdığı raporların insafına bıraktığını söyledi. Bundan dolayı, zaman zaman Sultanın ve vezirlerinin saraylarını terk ederek, politikalarının nasıl uygulandığını, eyaletlerin ihtiyaçlarının neler olduğunu, halkın nasıl düşündüğünü ve neler istediklerini anlamak için şehirlere ve kırsal alana gitmelerini tavsiye etti. Gerçekten bu, 15. yüzyıldan beri askeri hareketler haricindeki zamanlarda saraylarında oturan sultanlar için iyi bir şans olabilirdi.

Abdullah Efendi bürokrasiyi incelerken, o dönemde mevcut olan yozlaşmanın çoğunu, resmi görevlilerin Sultan'a ve sarayda onun etrafında bulunanlara, mevkilerine atanmaları karşılığında ödemek zorunda kaldıkları büyük ücretler ve rüşvetlere bağladı. Sırası ile bu memurlar da, ödediklerini telafi etmek için halka aşırı vergi yüklemek zorundaydı. Bu uygulama kaçınılmaz olarak mevkilerin en çok yeterli olanlar yerine en fazla parayı ödeyebilenlere verilmesine neden oldu ve yetenekli ve dürüst görevlilerin bile makamlarını, ödedikleri ücreti telafi etmek ve kendilerine menfaat sağlamak için kullanmaya mecbur etti.

Abdullah'ın önerdiği çözüm basitti. Sultan kendisine ve memurlarına ödenen ücretleri kaldırmalıydı. Bu, memuriyetin her kademesinde rüşvetlerin ve ücretlerin ortadan kalkmasını mümkün kılacaktı. Böylece atamalar kabiliyet esasına göre yapılabilecekti. O zaman yürürlükte olan bir yıllık atama süresi yerine, görevlilerin hemen işten çıkarılma korkusu olmaksızın görevlerini yerine getirebilmeleri için gereken yetki ve güvenliğe sahip olabilmelerini sağlamak amacıyla üç veya beş yıllık

dönemler için atama esası getirilmeliydi. Son olarak Abdullah Efendi, üst düzey devlet memurluklarına varlıklı olanların atanmasının tercih edilmesi -bu tür kişilerin çalmak için hiç bir nedene sahip olmayacakları ve rüşvete ihtiyaç duymayacakları nedeniyle- gibi ilginç bir öneride bulundu. Bu uygulama, eğer hükümet etkin olacak ve hem Sultan'a hem de halka hizmet edecekse bastırılması gerekli olan rüşvet ve yolsuzluk döngüsünü sona erdirecekti.

1792 tarihli Yaş Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyılda Rusya ile yaptığı üçüncü ve son savaş sona erdiğinde, nihayetinde III. Selim uzun zamandır planladığı reformları yapabilmek için zaman bulabildi. O, Osmanlı toplumunu bütün alanlarda yenileştirmeye niyetlenmiş olabilirdi. Fakat, düşmanlarının karşısında aldığı en son yenilgiler nedeniyle -saltanatının geri kalan yıllarında maruz kalınan sürekli yabancı saldırıları da dikkate alınırsa- her şeyden önce askeri boyut üzerinde yoğunlaşmak zorundaydı. Bu durum III. Selim'in 19. yüzyılda kendini takip eden reformculardan daha çok babasına ve amcası I. Abdülhamid'e benzemesine neden oldu. Fakat Selim için askeri alanda reformları uygulamak ya da yeni silahlar ve usulleri getirmek dahi güçtü. Yeniçeri ocağına beraberinde yeni üniformalar ve modernleştirme planlarını götüren görevliler atandığı zaman bunlar parça parça edildiler. Fakat Selim vazgeçmedi. Sadece yetenekli askerlerin görevlerine devam edebileceğini kesinlikle belirtmek için Yeniçeri kadrolarını yarı yarıya azaltmayı denedi. Eyalet valilerine, gençleri kendi gözetimleri altında eğitmeleri ve onları Yeniçeri ocağında boşluklar oluştuğunda buraya alınmaları için hazır tutmaları emredildi. Yeniçerilere Avrupa tarzı üniformalar, tüfekler ve mermiler sağlanması, her bir alaya bu silahların nasıl kullanılacağını öğretmek için silahların kullanımı konusunda eğitim görmüş belli sayıda askerin verilmesi gibi yeni girişimlerde bulunuldu. Yeni metotları kabul

etmeye ikna etmek amacıyla Yeniçerilerin maaşları artırıldı ve yıllardır ilk defa maaşlar zamanında ve tam olarak ödendi.

Atlı Sipahi birlikleri, topçular (Topçiyan) ve savaştan arkaya kalan diğer daha az önemli uzmanlaşmış birimler, varlıklarını temin etmek için gerekli olduğunu düşündükleri değişiklikleri kabul etmeye çok daha istekli gibi göründüler. Her bir uzman birimin idari ve askeri işlevleri birbirinden ayrıldı; mali ve ticari işleri yürütmekle görevli gözetmenler (nazır) atanması ile birlikte, daha önce mutlak yetki sahibi olan kumandanlar (Ağalar) sadece askeri vazifeleri yapmakla görevlendirildi. Rütbeliler belli aralıklarla sınavlara tabi tutuldu; bu sınavlar sonunda çok sayıda rütbeli yeteneksizlik ya da dürüst olmamaları nedeniyle atıldılar ve yerlerine alt kademelerden coşkulu gençler alındı. İhtiyat kuvvetleri, askeri hizmetlerini yerine getirenlerden olduğu gibi bunların çok sayıda çocuğundan ve savaşta yararlılık gösteren düzenli ordu dışındaki birliklere mensup olanlardan oluşturuldu. Kışlalar modernleştirildi, kıyafet ve yiyeceklerin düzenli olarak sağlanması için gerekli düzenlemeler ve ücretler yüzyıldan fazla bir zamandır ilk defa zamanında ve tam olarak ödendi. Tımarlar tarafından bakılan Sipahilere, geçmişte kanuna aykırı biçimde yaptıklarını -oğulları askerlik hizmeti yapabilecek durumda olması halinde mal varlıklarını ve mevkilerini onlara miras bırakmak- resmen yapabilmelerine izin verildi. Tımar sahibi Sipahilerin ve donanma subaylarının kendi mal varlıklarını idare etmek için kış aylarında evlerine döndüğü eski sistemin yerine, her on kişiden birinin bu tür görevleri yerine getirmek üzere meslektaşlarını temsil etmesini içeren ve böylece atlı birlikler ve donanmanın yazın olduğu gibi kışın da savaşa hazır olmasını teminat altına alan rotasyon sistemi getirildi. Fakat insan doğasında var olan yeniliğe karşı direnme devam etti; öyle ki girişilen reformlardan hiç birisi Selim’in arzuladığı başarıyı elde edemedi.

Bu nedenle III. Selim zamanla daha çok tamamıyla yeni bir ordu oluşturmak üzerinde yoğunlaştı. Bu orduya, Gazi Hasan Paşa'nın I. Abdülhamid döneminde oluşturduğu yeni donanmaya verdiği isim benimseyerek Nizam-ı Cedid ('Yeni Düzen') adını verdi. Bu isimde kullanılan nizam kelimesinin türetildiği Arapça "nzm" kökü, daha önceki iki asır boyunca Osmanlı silahlı kuvvetlerinin ve gerçekte bir bütün olarak Osmanlı toplumunun bir özelliği haline gelen düzensizlik karşısında 'düzenleme' ya da 'yeniden düzenleme'ye vurgu yapar. Nizam-ı Cedid temelde Avrupa usullerine uygun olarak teşkilatlandırıldı, çünkü Avrupa ülkelerinin askeri teşkilat yapısı esas alınarak, Avrupalıların taktikleri, disiplini, üniformaları ve silahları Avrupalı askeri komutanların gözetimi altında kullanılmıştı. Bu komutanlardan bir kısmı henüz yeni sona eren savaşta tutsak alınmıştı, bir kısmı ise karşılığında Osmanlının sadakatini ve hatta itaatini uman Avrupa hükümetleri tarafından verildi. Bu girişimi destekleyecek fonları sağlamak için kurum ve kurallarıyla kökleşmiş Osmanlı hazinesini kullanmak mümkün değildi, çünkü her bir gelir zaten Selim'in faaliyetlerine engel olmaya cesaret edemediği ya da engel olmak istemediği belirli kurum ve girişimler için ayrılmıştı. Bunun yerine, İrad-ı Cedid ('Yeni Gelirler') denilen ve adının da ima ettiği gibi daha önce vergi alınmayan kaynaklardan gelir elde eden yeni bir Hazine kuruldu.

Bu kaynaklar 17. yüzyılda yapılan son kadastro çalışmasından beri yüzyıllardır tarıma açılan ve bu nedenle hazinenin vergilendirmediği toprakları -bu toprakların çoğu gayri- resmi olarak ve kendi çıkarları için haydutlar ya da Osmanlı Yönetici Sınıf tarafından kullanılmasına rağmen- içerir. Diğer gelirler, mevcut karışık ortamı kendi refahlarını Sultanın ve hükümetin aleyhine artırmak için kullananların topraklarına ve diğer mal varlıklarına el konulmasından elde edilen gelirler oluşturdu. Bu gelirlerle, İstanbul'un kuzey banliyölerinden Levend Çiftliği adlı yerde -burası ismini,

Galata tersanelerinin tersane hayatını ve normal işlerini kesintiye uğratmaktan kaçınmak için burada toplanan Akdeniz denizcilerinden (leventler diye adlandırılırlar) almıştır- eğitim sahaları ve kışlalar kuruldu. Bu tesisler, Yeniçerilerin ya da Sipahilerin ya da normal halkın, eğer gelişmelerine ve güçlenmelerine izin verilirse eski kurumları ortadan kaldırabilecek nitelikte yeni askeri güçlerin Sultan tarafından oluşturduğunu düşünmelerini önlemek için, İstanbul şehir hayatının merkezlerinden uzaklarda kuruldu. III. Selim, Nizam-ı Cedid ordusuna asker bulmak için Anadolu köylülerine dayandı. Çoğu zaman bu askerler şahısların askere alınmasından çok, eyalet valilerinin katkısı esasına göre toplandı. Bu valilere, o bölgedeki en iyi gençlerin alınması amacıyla bir nevi yerel askere alma uygulaması yapılması karşılığında, yeni hazineden önemli miktarlarda gelirler ve kendilerine ait modern yerel Nizam-ı Cedid muhafızlarının oluşturulması için askere alınan kişilerin bir kısmının hizmetlerinden yararlanabilecekleri ihtimalini içeren sözler verildi. Modern üniformalar, silahlar, cephaneler ve ihtiyaç duyulan diğer malzemeler, kısmen çoğu zaman İngiltere, Fransa ve diğer ülkelere gönderilen sefirlerin organize ettiği ve İrad-ı Cedid tarafından finanse edilen satın almalarla, fakat çoğunlukla genç Sultan'dan ülkeleri için kayırma, ilgi ve destek elde etmeye çalışan değişik Avrupa devletlerinin İstanbul'daki büyükelçileri tarafından ayarlanan katkılarla karşılandı. 1779 ve 1800 yıllarında Levend Çiftliği'nde Nizam-ı Cedid askerlerinden oluşan iki alay kuruldu. Bunlar çoğunlukla piyadelerdi, fakat ikinci birlikler tam olarak oluşturulduğunda, bu askeri kuvvetin emrine bir atlı birlik de verildi. Bunları, İstanbul'un Anadolu yakasındaki Üsküdar'da büyük bir alayın kurulması takip etti.

Eyalet valileri başlangıçta askere aldıkları kişileri İstanbul'a eğitim için göndermeleri ve bunlardan bir kısmını yardımları karşılığı olarak geri almışlardı. Fakat 19. yüzyılın ilk yıllarında eğitilmiş Nizam-ı

Cedid askerlerinden oluşan eyalet birliklerinin kurulması için -ilk önce doğu Trakya'da Edirne, Çorlu ve Silivri'de- kendi kaynaklarını kullanmaları teşvik edildi. Bununla birlikte bu tür kuvvetlerin Osmanlı idaresinin Balkanlar'daki daha uzak merkezlerinde de oluşturulması girişimleri, Sultan'ın denetimi altındaki bu türden herhangi bir gücün kaçınılmaz olarak kendilerinin giderek bağımsızlaşan düzenlerini zayıflatacağından haklı olarak korkan ve bu tür bir güç yerine çoğu zaman Büyük Katerina'nın gözdesi Amiral Vasili Orlof'un komutasında 18. yüzyılın sonlarında doğu Akdeniz'e giren Rus deniz kuvvetlerinin yardımıyla kendi modern askeri kuvvetlerini kuran ayanlar tarafından başarısızlığa uğratıldı. III. Selim daha sonra önemli sayıda Nizam-ı Cedid birliklerinin Anadolu'nun çeşitli yerlerinde -Ankara, Bolu, Kayseri, Kastamonu, Kütahya, Kırşehir, Amasya, Sivas, Aydın, Çankırı, Çorum, Aksaray, Menteşe, Seydişehir, Niğde, Hamid, Manisa, İçel ve Karaman3- kurmayı başardı, fakat Avrupa'daki eyaletlerde olduğu gibi, bu birlikler de öncelikle onları merkezi hükümet ve özellikle onun hazinesi aleyhine güçlerini artırmak için kullanan eyalet valilerinin emri altına girdi.

İster İstanbul'da isterse eyaletlerde bulunsun, bu yeni birimler kısa bir süre içinde, artan ölçüde Sultan'ın iltimasını kazanmak için rekabet eden değişik yabancı ülkeler tarafından sağlanan en modern silahlarla teçhiz edildi. Ek olarak, 18. yüzyılda İstanbul ve civarında kurulan silah ve üniforma fabrikaları İngiltere ve Fransa'nın sağladığı görevliler tarafından modernleştirildi. Ancak her iki devletin Sultan'ın iltimasını kazanmak için aralarında mücadele ve rekabet etmeleri ve en iyi subayları değil fakat kendi ülkelerinin ordusunda rakipleri ile yarışta başarılı olamayanları göndermeleri, girişilen işlerin çoğunun amacına ulaşmamasına yol açtı. Daha başarılı olan girişimler, aynı zamanda genç Osmanlıları Avrupa'da geliştirilen askeri bilimler ve teknikler konusunda eğitmek için kurulan

teknik okullardı. Rusya ile yapılan savaşın son yıllarında Gazi Hasan Paşa tarafından kurulan Deniz Mühendislik Okulu'na Mühendishane-i Bahriye-i Hümayun 1795 yılında Mühendishane-i Berri-i Hümayun (Kara Mühendislik Okulu) eklendi.

Bu okul, Osmanlı subaylarını topçuluk, istihkam, mayın döşenmesi ve mühendislik alanında teorik olduğu kadar pratik konularda eğitti ve bu eğitim sadece yeni ordu mensupları için değil, aynı zamanda eskiden kurulan Tophane ve cebeci birlikleri gibi, Yeniçerilerden farklı olarak, sadece kendilerinin önem ve gücünü artıracak olması nedeniyle modern silahları ve teknikleri kabullenmeye istekli ve arzulu birlik mensuplarına da verildi.

Reformlar sadece kara kuvvetleri ile de sınırlı kalmadı. Osmanlı donanmasının tamamının Ruslar tarafından Çeşme Savaşı'nda yok edilmesi ve böylece deniz kuvvetlerinde modernleşmeye karşı eski usullerin devamında kazanılmış çıkarı olan kişilerden yönelecek muhalefetin tümüyle ortadan kalkmasından bu yana geçen sürede, tamamen yeni ve modern bir deniz gücü Sultan I. Abdülhamid'in son yıllarında Gazi Hasan Paşa'nın ve Selim'in saltanatı döneminde halefi Küçük Hüseyin Paşa'nın (1792-1803) önderliğinde oluşturuldu. Yetenekli subayları çekebilmek ve işte tutabilmek için, rüşvet yerine kabiliyet esasına göre düzenlenmiş terfi sistemi dahil, düzenlemeler yapıldı. Gemide bulunan subayları ve diğer personeli doyurma konusunda, her bir denizci grubunun geminin değişik yerlerinde kendi mutfaklarına sahip olmaları ve bunları kullanmaları -ki bu sıklıkla bütün gemiye tahrip eden büyük yangınlara neden olurdu-şeklindeki geleneksel sistem bırakılarak bu görevi donanmanın kendisi üstlendi. Donanmaya personel temin etmek için yeni bir askere alma sistemi Ege ve Akdeniz kıyılarındaki bölgelerde uygulandı. Aynı zamanda denizcilerin de, yüksek maaşlar, düzenli eğitim ve yükselmenin kurallara bağlanması ve

denetim vasıtasıyla aktif hayatlarının tamamında görevde kalmaları teşvik edildi. Modern gemilerden oluşan yeni bir filo, Haliç üzerindeki Kasımpaşa semtinde bulunan Tersane-i Hümayun'da, Fransız deniz mühendisi Jean-Babtiste Poussielgue başkanlığındaki bir grubun rehberliğinde oluşturuldu. Aynı zamanda Haliç'in daha aşağı kısmındaki Hasköy'de bulunan Deniz Mühendisliği Okulu genişletildi ve modernleştirildi; burası, bundan sonraki ilk savaşta Rusların Karadeniz filosuna karşı bir kaç deniz zaferi kazanacak kapasitede, oldukça becerikli bir subaylar grubu yetiştirdi.

III. Selim'in modern anlamda reformcu olmadığı, fakat daha çok 18. yüzyılda selefleri tarafından yapılan türden reformların devam ettiricisi olduğu, diğer bir deyişle Osmanlı sisteminin geri kalan kısmında her şeyin olduğu gibi korunması için askeri güçleri modernleştirmek yolunu benimsediği, Osmanlı sisteminin diğer kısımlarında reform yapmak için çok sınırlı girişimlerde bulunması tarafından ispatlanır. Geleneksel Osmanlı hazinesini ve finansal sistemini değiştirmek yönünde, 16. yüzyılın ortalarında yapılan reformlardan bu yana sınırlı ölçüde başarılı olmuş çareler arasında yer alan, eski yeteneksiz ve yolsuzluğa bulaşmış katipleri (memurları) Hazine'den temizlemek ve akraba kayırmacılığı ve rüşveti yasaklamak suretiyle eski sistemi işler duruma getirmeye çalışmak ötesinde çok az şey yapıldı. Osmanlı toplumu üzerinde en az bir yüzyıldır yıkıcı etkileri olan ekonomik ve sosyal problemlere, bu problemleri bastırmak yoluyla düzeltme girişimlerinde bulunuldu. Üzerlerinde yolsuzluğa bulaşmış resmi görevliler ve aynı şekilde haydutlar tarafından uygulanan baskılardan kaçmak amacıyla kırsal alanları terk eden köylüler için yapılan tek şey, onları evlerine dönmeye zorlamaktı. Aynı zamanda, İstanbul'da ve diğer büyük şehirlerde bu köylülere -ve yoksul şehirli halka- hizmet sunmak için türeyen oteller ve kahvehaneler, sanki bu tür insanların bir

araya geldiği mekanların faaliyetine son vermek sefaletin sebeplerine çözüm getirecekmiş gibi, muhalefetin merkezi oldukları gerekçesiyle kapatıldı. Ailelerine yiyecek bulmak için çoğunlukla İstanbul'un sokaklarında dolaşan kalabalıkları ortadan kaldırır ümidiyle, farklı sınıflardan insanların kendileri için belirlenen geleneksel başlıkları ve kıyafetleri giymelerini emreden yeni fermanlar yayınlandı. Benzeri biçimde Selim, İrad-ı Cedid tarafından karşılananlar dışındaki modernleşme çabalarına para sağlamak amacıyla, normalde felaket getirici nitelikteki paranın değerini düşürmek, zenginlerin mal varlığına el koymak ve vergileri artırmak metotlarına başvurdu. İstanbul ve diğer büyük şehirlere getirilen yiyecekler üzerinde fiyat kontrolleri uygulayabildi ve böylece en azından aşırı nüfus artışı ve enflasyonun kötü etkilerini kısmen hafifletti. Yine de bu problemler var olmaya devam etti; bunlar ancak 19. yüzyılda daha sonra Tanzimat ile getirilen daha köklü değişiklikler vasıtasıyla çözülecekti.

Çok sayıda bilim adamı, III. Selim'in saltanatının Fransız Devrimi ile aynı döneme denk gelmesi nedeniyle, bu devrime ait fikirlerin Osmanlı toplumuna sirayet ettiğini ve böylece 19. yüzyılda Osmanlı toplumunu değiştirecek olan geniş kapsamlı değişiklikler için ortamı hazırladığını varsayarlar. Fransız Devrimi temsilcilerinin en azından düşüncelerini İstanbul'da açıklanmaya çalıştıkları doğrudur, buna karşın Fransa ve İngiltere'den eski düzenin temsilcileri onlara şiddetle karşı çıkmıştı. Her halükarda, onlar düşüncelerini Osmanlıların -hem üst hem de alt tabakaların- anlayacağı şekilde sözle ifade etmekte zorlanmıştı. Yeni teknikleri tanıtan artan sayıda yabancı subayın varlığının bu fikirlerin anlaşılmasında bir miktar etkisi olduğu da doğrudur. Bununla beraber onlar çoğu zamanlar Osmanlı üniformaları içinde kendilerini gizlediler ve gerçekten de ilişki içinde bulundukları sınırlı sayıda Osmanlı subayı arasında bile mesajlarını yaymak açısından ciddi zorluklarla karşılaştılar.

Bu sadece dil sorunundan kaynaklanmıyordu; ilk olarak 16. yüzyılda ortaya çıkan ve o dönemde büyük ölçüde geçerliliğe sahip, Osmanlı ve İslam toplumunun inançsız Batı'nın geliştirebileceği her şeyden önemli ölçüde üstün olduğu ve inançsız Batı'yı taklit etmektense daha önceki dönemlerde Osmanlı'yı büyük yapan usullere dönmek suretiyle bu başarının tekrarlanabileceğini ileri süren Osmanlı geleneğinin devam etmesi nedeniyle idi. Belki de III. Selim zamanında başlatılan askeri reformların en doğrudan sonucu, az sayıda Osmanlı subayının edindiği Avrupa'nın metotları ve tekniklerine ilişkin eğitim ve yabancı dil öğrenimiydi. Bu onlar için Batı'ya bir kapı açtı, ancak bu eğitimin 19. yüzyılın daha sonraki dönemlerinde önemli sonuçları oldu ve bu sonuçlar onların kendileri yerine torunları vasıtasıyla ortaya çıktı.

III. Selim'in giriştiği reformlar, büyük ölçüde İmparatorluğunun o zaman içinde bulunduğu şartlar nedeniyle kendi zamanında çok az başarılı oldu. Pek çok yönden, ne kendisi ne de çağdaşları İmparatorluğun ihtiyaç duyduğu türden reformları yapmaya hazır değildi. İncelediğimiz gibi, Selim'in himayesindeki reformcular bile Osmanlı'nın geçmişinde var olan gelenekleri övdü ve kendilerinin İmparatorluğun hizmetine getirdikleri yabancıları dinlemeye pek niyetleri yoktu. İkincisi, 18. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun maruz kaldığı yenilgilerde rol oynayan İmparatorluğun kamu düzeninden yoksun olması ve dağılması unsurları, Osmanlı toplumunu rahatsız etmeye ve yıkıma uğratmaya devam etti. Osmanlı merkezi idaresi, eyaletler üzerindeki denetimini fiilen kaybetmişti; buralarda vergileri -ki bu vergilerin, reformları finanse etmek için merkezi hazineye gitmesi gerekirdi- toplayan yerel eşraf (ayanlar) hakim olacaktı. Tepedelenli Ali Paşa Arnavutluk'un büyük kısmını ve kuzey Yunanistan'ı denetimi altına aldı ve güney Arnavutluk'taki Buşatlı eşrafı ile çatıştı. Bayraktar Mustafa Paşa, Tuna nehri kıyısındaki Rusçuk şehrini merkez

edinerek kuzey Bulgaristan ve doğu Sırbistan’ı denetledi. Pasvanoğlu Osman Paşa da, geniş imparatorluğunu merkez edindiği Vidin şehrinden kuzeybatı Bulgaristan ve doğu Sırbistan’a yaydı. Memlük soyundan gelen yerel eşraf bütün Arap eyaletlerinde hakim oldu. İlaveten, taşradaki eşrafın ileri gelenleri -Doğu Anadolu’da derebeyi, Balkanlarda hayduk ve kleft olarak adlandırılır- kırsal alanda başıboş dolaştılar ve böyle yaparak buralarda tarım yapanları horladılar ve pek çoğunu topraklarını terk etmeye zorladılar. Bu ise, gittikçe sayıları artan ve açlık, hastalıklar ve devlet ve diğerlerinin uyguladığı teröre maruz kalan şehirli nüfusa sağlanabilecek yiyecek miktarında önemli azalmalar olmasına neden oldu. III. Selim ve oluşturduğu yeni reformcu Yönetici Sınıf kendilerini eğlenceye vererek dikkatlerini başka yöne çevirdiler. Bu durum, tebasının çoğunun çektiği ıstıraplarla tamamen çelişkiliydi. Teba ise karşılaştıkları zorlukları reformlara bağlamakta, Osmanlı toplumunda kendi mevkilerini korumak için Nizam-ı Cedid’i ortadan kaldırmaya çalışan eski Yönetici Sınıfın üyelerini desteklemekte idiler. Bunun doğrudan sonuçlarından birisi, başını Yeniçerilerin çektiği eski askeri birliklerin yeni kurulanların kullanıldığı herhangi bir savaşa katılmayı reddetmeleriydi. Bunun sonucu, kurulu ordunun büyük bir kısmı hâlâ Yeniçerilerden oluştuğu için, kendi topraklarını Selim’in aleyhine genişletmek amacıyla Osmanlı’nın zayıflığından yararlanmaya çok istekli Balkan ve Avrupalı güçler İmparatorluğu işgal ederken bile, Nizam-ı Cedid ordusunun savaşta çok az kullanılmasıydı.

III. Selim’in sınırlı reform girişimlerini başarısızlığa uğratan iç faktörlere ilave olarak, gerçekten, herhangi bir başarı elde etmek için yeterince kapsamlı ya da hızlı hareket etmekten onu alıkoyan dış faktörler vardı. Selim bir süre için, 1792’de Avusturya ve Rusya ile barış anlaşması yapılması sonrasında, Avrupa’daki diplomatik ve askeri durumdan

faydalanabilmişti. Fransız Devrimi'nin kendisi ve 1793 ve 1795 yıllarında Polonya'nın bölünmesi, bir süre için Avrupa'nın büyük güçlerinin dikkatini bu olaylara çevirdi ve Selim'e reformlarını başlattığı bir kaç yıllık bir barış dönemi bahşetti. Fakat 1798'de onun düzenlemelerinin tamamı, hiç beklenmeyen bir olay -Fransızların Napolyon Bonaparte liderliğindeki Mısır Seferi- tarafından sarsıldı. Bu sefer, İngiliz denetimindeki Hindistan'ı bir kara harekatı ile işgal etmek ve aynı zamanda Napolyon'a, Fransa'da iktidarı ele geçirebilmesini mümkün kılacak -gerçekten de ele geçirmişti- türden bir şöhret sağlamak gayretiyle başlatılmıştı.4

Fransızların Napolyon'un komutasındaki Mısır seferi, donanmanın Toulon'dan denize açılması ile başladı. Fransızlar, kendilerini aramakla görevli Lord Nelson'ın komutasındaki İngiliz filosundan hızlı davranarak Malta'yı aldılar ve 1 Temmuz 1798'da İskenderiye'ye çıkarma yaptılar. Temmuz'un sonuna kadar, Osmanlı Mısır'ının denetimini 18. yüzyılda ele geçiren Memlüklerin ortaçağ usulü kuvvetlerini yendiler ve İskenderiye ile Kahire dahil aşağı Mısır'ı ele geçirdiler. Napolyon, donanması sonunda kendisini yakalayan Nelson'ın komutasındaki İngiliz donanması tarafından Mısır kıyısındaki Abukir'de yenilmesi (1 Ağustos 1798) sonucunda, Fransa ile irtibatını kaybetti. Seferi yapan kuvvetlerini Mısır'da bırakarak Fransa'ya döndü (22 Ağustos 1798).

Fransız işgalinden kurtulan Memlüklerin desteğini alan bedeviler Yukarı Mısır'ı savunmaya devam ettilerse de, Napolyon'un halefleri, onun Hindistan'a doğru ilerleyişi içeren ihtişamlı planını gerçekleştirmeye yönelik ilk adım olarak Filistin'i işgal etti. Ancak Gazze'de şehrin valisi Cezzar Ahmed Paşa komutasındaki ve İstanbul'dan gönderilen Nizam-ı Cedid kuvvetlerini de içeren -III. Selim'in saltanatı boyunca Nizam-ı Cedid'in önemli bir savaşta kullanıldığı tek olay- Osmanlı kuvvetlerine yenildiler (23 Mart-21 Mayıs 1799).

Napolyon, Mısır'da kaldığı dönemde, Fransa'nın Mısır'ı Osmanlılar adına, burayı Memlük hakimiyetinden kurtarmak için işgal ettiğine III. Selim'i ikna etmeye çalıştı. Fakat III. Selim Fransız işgaline bir tepki olarak, ülkesinin yaptığı ittifaklarda köklü değişiklikler yaptı. Bunu, sadece Rusya ve Avusturya'nın kendi çıkarları aleyhine fayda sağlamasını önlemek için benimsediği 19. yüzyıldaki Osmanlının toprak bütünlüğünü koruma politikasını henüz geliştirmeye başlayan İngiltere ile değil, aynı zamanda Fransızları imparatorluğun en değerli mülklerinden birinden dışarı çıkarmak için desteğini sağlamak amacıyla geleneksel düşmanı Rusya ile ittifak yaparak gerçekleştirdi.

Osmanlı ile ittifak yapan Rusların donanması Boğazlardan geçerek Doğu Akdeniz'e açıldı. Ruslar mevcut durumu Osmanlıya karşı Balkanlarda daha fazla isyan çıkması için silah sağlamak ve bu isyanları teşvik etmek amacıyla kullandı. Aynı zamanda, bir İngiliz-Osmanlı birleşik gücü, Mısır'daki Fransız ordusunu teslim olmaya ve eyaleti boşaltmaya mecbur etti (31 Ağustos 1801).

Fakat Napolyon'un halefleri, Fransızların Mısır'da bulunduğu dönemde, başlangıçta Osmanlı kurumlarını ve usullerini koruma girişiminden sonra, Fransız ordusunun ihtiyaçlarını sadece Mısır'ın öz kaynaklarından karşılamaya -Fransa ile bağları kopmasını takiben- çalıştılar. Bunu yaparken kullandıkları yol, Osmanlı kurumları ve özellikle Osmanlı vergisi sisteminin yerine Fransız idari sistemini getirmekti. Memlüklerin denetimindeki eski Osmanlı bürokrasisinin her halükarda tahrip edilmesi nedeniyle bu nispeten kolayca yapıldı, çünkü Fransız bürokrasisinin eleman ihtiyacı yerli Kıptiler ile karşılandı. Kıptilerin işgalcilerle işbirliği yapması Mısırlı Müslümanlar ile Kıptiler arasında bugün de varlığını sürdüren bir düşmanlığa neden oldu. Fransızlar Mısır'da yeni sistemi tam olarak kuracak kadar uzun süre kalmadı. Fakat yeni kurumların ve işleri yürütmenin yeni

usullerinin, eski bürokrasinin ortadan kaldırılması ile birleşerek, daha sonra Mısır'da iktidara gelen Mehmed Ali'nin, İstanbul'da III. Selim'in haleflerinin karşılaştığı türden bir muhalefetle karşılaşmadan, yeni bir idari sistem kurabilmesini nasıl mümkün kıldığını ileride göreceğiz.

Rusya, Fransızları Mısır'dan çıkarma girişiminde çok az rol oynadı. Rus filosu, Doğu Akdeniz'de bulunuşunu, Osmanlılardan çok kendi faydası için kullandı. O zaman İngiltere'den bile daha çok Rusya, Napolyon Fransa'sından gelmekte olan tehdidi, Mısır seferinin başlattığı ittifakların yapısındaki değişikliğin sürdürülmesi için kullanabildi. 1802'de III. Selim, Rusya'nın Ortodoks Hıristiyan teba adına İstanbul'a müdahale etmesine ve aynı zamanda Eflak ve Buğdan beyliklerine yerli beylerin atanması konusunu etkilemesine izin vermek zorunda kaldı. 1804'te, III Selim Napolyon'un kendisini imparator ilan eden deklarasyonu tanımayı reddettiği zaman, Fransa Osmanlılarla bütün ilişkilerini kesti (22 Kasım 1805), böylece III. Selim'i Rusya ile, Osmanlı üzerinde Rus nüfuzunun artmasını ve Rusya'nın Osmanlı yönetimine karşı Sırp ve Yunan ayaklanmalarını özendirmesini mümkün kılan yeni bir ittifak yapmak zorunda bıraktı. Bu ittifak Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'daki topraklarını ele geçirmesi ihtimaline karşı Fransızların Dalmaçya ve aynı zamanda Tepedelenli Ali Paşa üzerindeki nüfuzunu artırmasına yol açtı. Buna ve aynı zamanda Napolyon'un Avusturya'yı ve Rusya'yı Ulm (17 Ekim 1805) ve Austerlitz (2 Aralık 1805) savaşlarında yenmesine bir karşılık olarak, III. Selim tavrını değiştirdi; Napolyon'un imparator oluşunu tanıdı (Şubat 1806) ve Fransa'nın Dalmaçya'daki tutumunu kabul etti. İngiltere, Rusya ile ittifak yaparak ve Fransa'yı Dalmaçya'yı terk etmeye zorlamak amacıyla III. Selim'in Rus donanmasının Boğazlardan geçmesine izin vermesi için baskı yaparak karşılık verdi (22 Eylül 1806). Napolyon'un Prusya'yı Jena savaşında

yenmesini takiben (14 Ekim 1806), Rusya Eflak ve Buğdan'ı işgal etti (Aralık 1806) ve eğer Balkanlardaki ayan kendi yeni ve modern askeri birliklerini Sultanı kurtarmak için kullanmasalardı büyük bir ihtimalle İstanbul'a kadar gidebilirdi. Ayan, kendi bölgelerini müdahale olmaksızın yönetmeye devam etmek için, ne kadar zayıf olursa olsun, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını sürdürmesine ihtiyaç duyduklarını doğru bir biçimde sezdiler. İngiltere bir süre Rusya'yı destekledi, fakat Rusların İmparatorluğu ele geçirme tehlikesi, Osmanlı İmparatorluğunun zaptı ile birlikte Rus gücünün bütün Avrupa kıtasına hükmetmeye yetecek ölçüde artabileceğinden korkan İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumaya çalışmak biçiminde ifade edilen 19. yüzyıl politikasını başlatmasına neden oldu. İngiliz Akdeniz donanması, III. Selim'i Rus isteklerini kabul etmeye zorlamak ve böylece Rusya'nın İmparatorluğu ele geçirmek amacıyla harekete geçmesini önlemek amacıyla Boğazları geçerek İstanbul'da demir attı.

III. Selim, dikkatini başka yerlere çeken bu olaylar nedeniyle, Nizam-ı Cedid ve diğer reformları sürdürebilecek bir konumda hemen hemen hiç değildi. Yeniçerilerin Nizam-ı Cedid ile aynı ordu içinde hizmet etmeyi reddetmesi nedeniyle, 18. yüzyıldaki savaşlarda Rusya karşısında tutunamayan güçlerle Rusya'ya karşı durmak zorunda kaldı ve yine aynı sonuçları aldı. Aynı zamanda Yeniçeriler ve eski düzenin devamında çıkarı olan diğerleri, III. Selim ve reformlarına her ne kadar halk desteği varsa onu da aşındırmak ve halkın hoşnutsuzluğunu kendi avantajları için kullanmak amacıyla hem İstanbul'da artan kargaşayı ve hem de Balkanlarda ve Mısır'da uğranılan yenilgileri kullanabildiler. 25 Mayıs 1807'de Nizam-ı Cedid karşıtlarının oluşturduğu bir üçlü grup-Yeniçeri yamaklarının (yedek Yeniçerileri kuvvetleri) lideri Kabakçı Mustafa, ulemadan Ataullah Efendi ve III. Selim'in reformları tarafından yerinden olmak ile tehdit

edilen Osmanlı bürokratlarının temsilcisi Tayyar Paşa-Yeniçeriler için yeni üniformalar giyme zorunluluğu getirilmesine karşı çıkan küçük bir isyanı hep birlikte büyük bir çatışmaya dönüştürdüler. Nizam-ı Cedid reformlarının İmparatorluğun karşılaştığı güçlüklere neden olduğuna inanan İstanbul'daki halk kitlesinin desteğini alan bu grup, Topkapı Sarayı'nın dışında toplandı ve Sultan'ın kellesini istedi. Kendisini kurtarmak için çaresiz bir girişim olarak, III. Selim reformlarının öncülerini, onları dışarı gönderip kalabalık tarafından linç edilmelerine neden olarak ve yerlerine üçlü grubun üyelerini ve bunların tutucu destekçilerini getirerek feda etti (27 Mayıs 1807). III. Selim tahtan indirildi ve yerine üçlü grubun ellerinde bir kukla olan 28 yaşındaki kuzeni IV. Mustafa getirildi. Selim ve diğer kuzeni Şehzade Mahmud, sarayın arka kısmında bulunan Veliahtlar Dairesine hapsedildi. Nizam-ı Cedid mensupları ve reformları destekleyenlere karşı insan avı devam etti; aynı zamanda, eski kurumlar ve eski uygulamalar çok kısa bir zamanda tekrar canlandırıldı.

Selim, Topkapı Sarayında tutuklu kaldığı sırada, katliamdan kurtulan az sayıda reform taraftarı İstanbul'dan kaçtı ve Tuna bölgesi eşrafından Bayraktar Mustafa Paşa'ya sığındı. Selim, bu paşayı yenemeyince ya da kontrolü altına alamayınca, denetimi altında tuttuğu bölgenin valisi olarak atamıştı. Bayraktar Mustafa da, ayan arkadaşları gibi, kendi gücünü ve otoritesini yitirmemek için, Osmanlı İmparatorluğu'nu mevcut haliyle korumak istedi. Ordusunu Selim'i kurtarmak amacıyla İstanbul'a hareket etmek üzere hazırladı. Selim'in IV. Mustafa ve destekçilerinin kontrolü altında olduğunu bilen Bayraktar Mustafa ve onun himayesi altındaki reformcular, yeni rejime bağlı gibi görünerek, sözde bu bağlılıklarını göstermek amacıyla -bir işgal ordusu olarak değil- İstanbul'a girmek için izin istediler ve bu izni aldılar (1 Temmuz 1808). İstanbul'a ulaştıktan sonra

(19 Temmuz 1808) Bayraktar Mustafa IV. Mustafa'yı desteklediğini ilan etti, fakat aynı zamanda Kabakçı Mustafa'yı katletti ve bir hafta içinde yeni hükümetin üyelerinden isyana önderlik yapanları ortadan kaldırdı. IV. Mustafa kendisini destekleyenlerin yerlerinden edildiğinin farkına varmaya başladı, bu nedenle Bayraktar Mustafa ve ordusunun Rusçuk'a dönmesini istedi ve aynı zamanda Osmanlı ailesinin yaşayan tek üyesi olarak kalabilmek için saraydaki geriye kalan iki şehzadenin katledilmesini planladı. Bunu önlemek amacıyla Bayraktar Mustafa ordusunu sarayın dışına yöneltti ve içeri girmeye çalıştı (27 Temmuz 1808). Fakat bu girişim amacına ulaşmadan önce IV. Mustafa'nın adamları Selim'i katletti. Şehzade Mahmud ise sarayın çatısından kaçarak işgalci orduya sığındı. Bayraktar Mustafa'nın ordusu onu yeni Sultan ilan etti ve IV. Mustafa'yı saraydaki Veliaht dairesine kapattı.

II. Mahmud'un Saltanatı Dönemi (1808-1839)

II. Mahmud, III. Selim ile aynı amaçlara sahipti, fakat Selim'in tecrübesi sonucunda anladı ki, toplumun diğer kesimleri idarenin ve toplumun mevcut yapısında çıkarları olanların denetimi altında kaldığı müddetçe, toplumun bir kesimini -orduyu- modernleştirmek mümkün değildi ve diğer kesimlerin kendi çıkarları tehdit edildiğinde reformlara engel olacak ve gerekirse onları ortadan kaldıracak bir konumda kalmalarını önlemek için Osmanlı sisteminin tamamını modernleştirmek gerekliydi.

II. Mahmud'un saltanatı açıkça üç döneme ayrılabilir.

1. Bayraktar Mustafa Paşa'nın Öncülük Ettiği, Reformların Oturtulduğu Birinci Dönem (Nisan-Kasım 1808)

Temmuz 1808'de II. Mahmut'un tahta geçmesi ile başlayan dört aylık bir dönem için Bayraktar Mustafa Vezir-i Azam olarak atandı. Onun görevi Osmanlı sisteminin bir bütün olarak tamamen modernleştirilmesinde ilk adım olarak Nizam-ı Cedid'i yeniden kurmak ve Yeniçeriler ile birlikte

diğer eski Osmanlı askeri birliklerini kapsayacak biçimde modernleşmeyi yaymaktı. Bayraktar Mustafa bunu gerçekleştirebilirdi, çünkü Rusçuk'tan getirdiği güçlü ordu İstanbul ve Rumeli'nin büyük kısmına hakim olmuştu ve kendisi, Osmanlı Trakyası ve Makedonya'yı yöneten ayandan birisi olarak, ayanı, reformların Rusların Osmanlı İmparatorluğu'nu ele geçirmesini ve böylece taşrada kendi özerk yönetimlerini sona erdirmesini önlemek için gerekli olduğuna ikna edebilirdi. Bayraktar Mustafa onları Sened-i İttifak adlı bir belgeyi imzalamaya fiilen ikna etti (7 Ekim 1808). Bu belge ile ayanlar Sultan'ın kendilerinin hükümdarı olduğunu belirttiler, onun kanunlarına uymaya, eyaletlerde topladıkları vergi gelirlerinin büyük kısmını merkezi hazineye göndermeye, Sultan'ın oluşturmayı planladığı orduya kendi bölgelerinde asker kaydedilmesine izin vermeye ve en önemlisi Sultan reformlara karşı çıkanlar tarafından şiddet kullanmak ile tehdit edildiğinde ona askeri yardım sağlamaya söz verdiler. Bunların karşılığında Sultan onların özerkliklerini resmen tanıdı ve denetimleri altındaki bölgelerde onların yönetim tarzına karışmamaya söz verdi. İki taraf da anlaşmada verdikleri sözleri yerine getirmediler. Anlaşma ölü bir belge olarak kaldı fakat en azından şimdilik, Bayraktar Mustafa'ya İstanbul'da ihtiyaç duyulan reformları yapmaya başlaması için gerek duyduğu desteği sağladı.

Bayraktar Mustafa böylece Balkan ayan ve beylerinin desteğini garanti eder etmez, eskinin geleneksel askeri birliklerini modernleştirmenin ilk adımı olarak bu birliklerin denetimini ele geçirmek yönündeki Sultan'ın emirlerini yerine getirmek amacıyla harekete geçti. Yeniçeri ocağının kumandanı olan Ağa görevden alındı ve yerine Sultan'ın en yakın askeri danışmanlarından biri getirildi. Diğer birliklerdeki yaşlı subayların çoğu görevden alınarak kabiliyet ve Sultan'a bağlılıkları nedeniyle seçilen yeni subaylarla değiştirildi. Sadece maaşlarını alan fakat talimlere katılmayan ya

da askeri faaliyetlere katılmayı reddeden askeri birlik mensupları işten çıkarıldı. III. Selim'in düşüşü sonrasında Nizam-ı Cedid askerlerinin katliamına katılanları hapsetmek ve idam cezası vermek için girişimde bulunuldu.

Nizam-ı Cedid yeniden kuruldu, fakat bu kuruma halk arasında sadece geleneksel bir saray kurumunun -Topkapı Sarayı'nın hizmetkarları (Sekban)- sağlayabileceği türden bir saygınlık kazandırmak için yeni bir isim -Sekban-ı Cedid ('yeni hizmetkarlar')- verildi (3 Ekim 1808). Nizam-ı Cedid'in eski bir görevlisi olan Süleyman Ağa bu ordunun komutanlığına getirildi ve kısa bir süre içinde 160 bin kişi bu orduya kayıt oldu. Daha önce İrad-ı Cedid'e tahsis edilenlerle aynı tür gelirleri sağlamak için, kabul edilebilir nitelikteki bir isim olan Umur-u Cihadiye Nezareti (Kutsal Mücadele İşleri Bakanlığı) adı altında yeni bir hazine kuruldu. Donanma, Bayraktar Mustafa'nın yakın danışmanlarından Abdullah Ramiz Efendi komutanlığında yeniden yapılandırıldı.

Fakat önlemler, tutucu kesimler arasında III. Selim'in düşüşüne yol açanla aynı türden bir tepki uyandırdı. Orduda ve hükümette yerlerinden edilenler, yeni orduya ve hazineye atanan yeni isimler tarafından tespit edilmemişti. Fakat Bayraktar Mustafa'nın ordusu, büyük bir şehri, onun sivil halkına saldırmadan, şehirdeki dükkanları ve evleri basmadan, halkın artan oranda tutucu kesimin yakarışlarına duyarlı olmasına neden olacak kadar halkı soğutmadan denetim altında tutacak disiplinden yoksundu. Bundan bile fazlası, Bayraktar Mustafa ve arkadaşlarının hükümet üzerindeki hakimiyeti o dereceye ulaşmaya başladı ki, II. Mahmut bile onun isteklerine karşı direnmeye ve onun görevden alınması için komplo düzenlemeye girişmişlerdi. Bayraktar Mustafa, İstanbul'daki Osmanlı hanedanlığının yerine Kırım Tatar Hanlarının Giray ailesini getirmek tehdidi ile karşılık verdi.

Sonuçta, III. Selim'in düşmesine yol açan isyanda olduğu gibi, üçlü komite, reformlara son vermek amacıyla Bayraktar Mustafa'yı devirmek için halk desteğini arkalarına alabildiler ve hatta II. Mahmut'u bu olayı takiben oluşacak sindirme döneminde bir miktar ihmal politikası izlemeye ikna bile edebildiler. Kritik dönemde Bayraktar Mustafa'nın ordusunu İstanbul'dan uzaklaştırmak için, kendi eyaletinde Tuna nehri boyunca ona karşı ayaklanma tertiplediler ve böylece askerlerinin çoğunun İstanbul'dan ayrılmasına neden oldular. İstanbul'daki ayaklanma Ramazan ayının son gününde (14 Kasım 1808) başladı. Bayraktar Mustafa ve geriye kalan az sayıda askeri, Bab-ı Ali yakınında bulunan bir taş kışlaya sığındı. Onlar burada kuşatıldı ve Topçu birlikler tarafından üzerlerine açılan top ateşi ya da Bayraktar Mustafa'nın ihtiyaç halinde kullanmak üzere yığdığı patlayıcılar tarafından havaya uçuruldular. Daha sonra Yeniçeri birlikleri tekrar II. Mahmut'a yönelerek, halkın yardımı ile, Topkapı sarayını ele geçirdiler (16 Kasım 1808). Yeni kurulan Sekban ordusu henüz tam anlamıyla oluşmamış ve eğitilmemişti ve bu nedenle Sultan'ın yardımına gelecek durumda değildi. Donanma Sultan'ı desteklemeye devam etti ve Haliç'te bulunan gemiler At Meydanı'ndaki Yeniçeri kışlalarını bombalamaya, askerleri de sarayı kuşatmaya başladı. Ancak bombardıman sarayın bulunduğu bölge boyunca yayılan büyük yangınlar başlattı. Bu ise sivil halktan binlerce kişinin ölümüne neden olarak, isyancılara verilen halk desteğini artırıcı bir unsur oldu. Bu arada II. Mahmut hâlâ sarayda tutulan IV. Mustafa'nın katledilmesini planladı. Böylece, olaylar ne yönde gelişirse gelişsin, kendisinin Osmanlı sülalesinin yaşayan tek mensubu olarak kalmasını sağlayarak, Yeniçerileri Mustafa'yı tekrar tahta getirmek suretiyle kendisini tahtan indirmek imkanından yoksun bıraktı. Fakat Bayraktar Mustafa ve onun ordusu olmadan Mahmut isyancıların saldırılarına direnecek güçten yoksundu. Sonuçta Yeniçeriler 17 Kasım 1808'de Sened-i

İta’at (İtaat Belgesi) adı verilen bir belgeyi Sekban-ı Cedid ordusunun dağıtılması karşılığında Sultan’a sundular. Böylece pratikte Sultan’ı kendilerinin ve yine isyana liderlik yapan üçlü komisyonun denetimi altına aldılar ve en azından şimdilik Sultan’ın Nizam-ı Cedid ordusunu canlandırmak ve genişletmek çabalarına son vermiş oldular.

2. Hayal Kırıklığı ve Hazırlık Yılları (1808-1826)

İmparatorluğun modernleştirilmesine karşı olanlar, II. Mahmut’u Osmanlı tahtında tutmak zorunda bırakıldılar, çünkü O Osmanlı hanedanının yaşayan tek mensubu idi. II. Mahmut 1808’i takip eden 18 yıllık dönemde, İmparatorluğu dağılma ve yıkımdan kurtarmak için gerekli olduğunu düşündüğü hiç bir önlemi kurallaştırmaya gücü yetmeyen, modernleşme karşıtlarının elinde bir kukla konumundaydı. Bu arada, Yeniçeri piyadeleri ve atlı Sipahiler eski usullerine döndüler; bir kez daha disiplinsiz, az talim görmüş ve iyi silahlanmamış, Avrupa’nın yeni ve modern orduları ile başarı ile yarışabilmekten daha çok halkı taciz etme ve modernleşmeyi engellemek gücüne sahip bir çete niteliğine dönüştüler.

Yine de II. Mahmut modernleşme konusunda bir şeyler yapabilecek kudrete sahipti. Topçu ve Top-Arabası birlikleri, III. Selim’in verdiği modern silahlar ve taktiklerin değerini bildiler ve iktidarda olanların eski usulleri geri getirmelerine izin vermediler, II. Mahmut’un adamlarını kumandanları olarak kabul etmeye devam ettiler ve böylece bunu takiben ortaya çıkan yaygın iktidar çatışmasında Sultan’a bir miktar güç vermiş oldular. Aynı zamanda II. Mahmut Osmanlı sistemine hakim olabileceği gün için hazırlık olarak, kendisine bağlı bir grup genci eğitti ve daha sonra onları kilit mevkilere getirdi-bunlara Yeniçeri ocağından bazıları da dahildi; böylece onların kendi adına harekete geçebilecekleri gün için hazırlık yapıyordu.

II. Mahmut gizli planlar yapar ve beklerken, İmparatorluğun uzak bölgelerinde meydana gelen olaylar eski düzenin savunucularının itibarını tedricen düşürdü. Mısır'da, Fransız Seferinin Memlükleri ortadan kaldırması ve daha sonra Fransızların birleşik İngiliz-Osmanlı harekat gücü tarafından Mısır'dan çıkarılmasını takiben bir iktidar boşluğu doğdu. Müttefikler arasında bir iktidar mücadelesi başladı. Genç Mehmed Ali - Araplar ona Muhammed Ali demektedir- liderliğindeki Osmanlılar,

sonuçta İngilizleri Mısır'dan çıkardı. Bu süreç içerisinde Mehmed Ali önce Mısır'daki diğer büyük güç merkezleri -Fransızlar Mısır'da iken Yukarı Mısır'a kaçan Memlüklerin arta kalanları ve yedinci yüzyıldaki Arap istilasından bu yana ilk defa olarak Mısır halkını kendi topraklarının hakimiyetini ele geçirmek için çaresiz bir girişimde bulunarak ayaklandıran Ulema- ile önce işbirliği yaptı, daha sonra onları da bertaraf etti. En sonunda, Mehmet Ali iktidar boşluğunu o derece doldurdu ki, 1805'de Sultan onu Paşa rütbesine terfi ettirmek ve Mısır'ın valisi olarak atamak zorunda kaldı. Mehmet Ali 1848'de ölümüne kadar bu mevkide kaldı. Eğer Mehmet Ali sadece Mısır valiliğine razı olsaydı, çok büyük bir ihtimalle yeniden düzenlenen Osmanlı ordusuna ve hükümetine güvenebilirdi. Fakat o Arnavutluk ve Makedonya'da yetişmişti. Arap değildi, Arapça'yı konuşamıyordu ve faaliyetlerini sadece Sultan'ın Arap eyaletleri ile sınırlı tutmak niyetinde değildi. Onun yerine Mısır'ı üs olarak kullanıp Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamını ele geçirmeyi ve Osmanlı hanedanınının yerine kendi hanedanını getirmeyi planladı. Mehmet Ali, Fransız Seferi sırasında Mısır'daki Osmanlı Yönetici Sınıfının tahrip edilmiş olması nedeniyle, II. Mahmut'un yapmak istediği fakat Osmanlı Yönetici Sınıfı içinde eski düzenin devamında çıkarı olan kesimlerin hakimiyeti nedeniyle girişemediği şeyleri yapabilecek durumdaydı. O, yeni ve modern bir ordu kurdu. Bu ordu ilk başta Sudan'dan getirilen siyahi Afrikalıları

köleleştirerek -ki bu girişim başarısız olmuştur- ve daha sonra Mısır'lı köylüleri askere alarak oluşturuldu. Yeni orduya modern silahlar, taktikler ve eğitim verildi. Bu büyük ölçüde Fransa'nın gönderdiği danışmanların yardımı ile gerçekleşti. Böyle yapmakla Fransa sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap kesimlerinde nüfuz sahibi olmak değil, aynı zamanda himayesi altındaki Mehmet Ali'nin Osmanlı hanedanın yerini almasını ve Osmanlı İmparatorluğunu yönetmesini ve canlandırabilmesini sağlamayı ve böylece 16. yüzyıldan beri koruduğu Levent'deki (Doğu Akdeniz bölgesi) üstün pozisyonunu yeniden tesis etmeyi ummuştu.

III. Selim'in yanlışlarından ve Fransızların Mısır'ı işgalleri esnasında yaptıkları başlangıçtan ders alan Mehmet Ali, sayesinde merkezleşmemiş Osmanlı sisteminde mümkün olandan çok daha büyük boyutlarda Mısır'ın zenginliğinden faydalanabildiği yeni ve modern bir merkezi hükümet sistemi oluşturdu. Bu sistemde köylülerin geleneksel olarak tarım yaptığı küçük toprak parçalarına el konularak modern tarım tekniklerinin çok daha etkin biçimde uygulanabileceği büyük tarım çiftlikleri kuruldu. Böylece, hem tarımın hacmi hem de Mehmet Ali'nin modern ordusu ve yönetimi için ihtiyaç duyduğu vergi gelirleri önemli miktarda arttı. Tarım üretimi, geçmişte de miktarı artan yiyecek ve diğer ürünlerin üretiminden daha çok, yeni orduya gereken silahları ve diğer malzemeyi ithal etmek için duyulan nakit parayı temin etmek amacıyla Avrupa'da satılabilecek bir ürün olan pamuk üzerinde yoğunlaştı. Aynı zamanda Mehmet Ali, yeni fabrikalar kurmak ve devlet idaresinde ticaret sistemleri geliştirmek suretiyle yeni gelir kaynakları oluşturdu. Çiftlikleri ve sanayi kuruluşlarını yönetmek üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer yerlerinden getirilen kişilerden ve çok sayıda 'Laventin' adı verilen Avrupalı yerleşmeciden yeni bir Paşalar sınıfı oluşturuldu. Bu sınıf muazzam bir varlık elde etti, fakat bu sınıf

edindikleri mal ve mülkü ellerinde tutabilmek için Mehmet Ali'ye bağımlı olduklarından, onun ve haleflerinin başlıca destekçilerini oluşturdular.

Mehmet Ali'nin nihai amacı en sonunda yeni ordusunu Osmanlı İmparatorluğu'nu ele geçirmek için kullanmaktı, fakat bir süre eyalet vergilerinden merkezin payını düzenli olarak hazineye göndermek suretiyle Sultan'ın sadık bir valisi izlenimini verdi. Ek olarak, yıllık hac kafilesine saldıran ve kafilenin Kutsal Yerlere ulaşmasını önleyen, daha sonra da Mekke ve Medine'ye saldırılarını sürdüren -böylece İslam dünyasının Halifesi ve Kutsal Yerlerin koruyucusu olma iddiasında bulunan Sultan'ın İslam dünyasındaki prestijinin önemli ölçüde sarsılmasına yol açan- Suudi-Vahhabi aşırı dinci hareketin ilk ayaklanmalarının bastırılmasında modern ordusunu Sultan'ın emrine tahsis etti.

II. Mahmut zamanı geldiğinde İmparatorluğu düzeltmek amacıyla planlar yapmaya devam etti, fakat hâlâ Osmanlının zayıflığını kullanarak İslam'ı tamamen Avrupa'dan atmayı ümit eden Hıristiyan Avrupa ile uzun süren savaşlar ona planlarını uygulamak için pek soluk aldırmadı ya da fırsat vermedi. Her şeyden önce, 1806'da başlayan Rus işgali Eflak Boğdan beyliklerini harap etmeye ve İstanbul'a ulaşma tehdidinde bulunmaya devam etti. 14 Haziran 1807'de Napolyon, Rus Çarı ile Tilsit'te buluştu ve iki lider Avrupa'nın başlıca problemlerini Osmanlı İmparatorluğu'nu aralarında paylaşmak suretiyle çözmeyi kararlaştırdılar. İngiltere ve hatta kısa bir süre sonra Fransa hemen anladılar ki, eğer Rusya Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli bir kısmını bu tarzda ele geçirirse, bunun sonucunda Avrupa'da güç dengesi, her ikisinin de Rus hakimiyetine engel olamayacağı boyuta ulaşacak biçimde Rusya'nın lehine bozulurdu. Bunun sonucunda Napolyon, Avrupa üzerinde yoğunlaşmak amacıyla, Hindistan'daki İngiliz sömürgelerine karşı kara harekatı yapma planından vazgeçti. Ekim 1808'de ise Erfurt'da buluştuğu Rus Çarı'nı

Romanya’daki Osmanlı beylikleri üzerindeki emellerini sınırlandırmaya, fakat sonradan Rusya’nın Akdeniz’e doğrudan bir çıkış elde etmek için uzun zamandır ele geçirmeye can attığı Boğazlar dahil Osmanlı İmparatorluğu’nun mevcut topraklarının bütünlüğünün korunması konusunda Fransa ile birlikte hareket etmeye zorladı. İki müttefik arasındaki ilişkiler daha sonra, Napolyon’un 1812 yılında felaketle sonuçlanan Rusya istilasına götürecek şekilde, bozuldu. Bu arada İngiltere, Rus tehdidine Osmanlılarla Kale-i Sultaniye (Boğazlar) barışını yaparak karşılık verdi (5 Ocak 1809). Bu barışla, Fransızları çıkardıktan sonra Mısır’dan ayrılmayı reddeden İngiltere sonunda çatışmayı sona erdirmiş oldu. İngiltere bu anlaşma ile Mısır’ı ve Fransa’ya karşı Osmanlılar ile ittifak yaptığı dönemde işgal ettiği diğer toprakların tamamını boşaltmayı, Osmanlılara barış zamanında Boğazları Rusya dahil bütün yabancı ülke savaş gemilerine kapatma iznini vermeyi ve İngiliz donanmasını Osmanlıların Akdeniz ve Ege denizi kıyılarını olduğu kadar Avusturya ve Rusya ile Güney Avrupa’daki sınırlarını savunmak amacıyla Osmanlıların hizmetine sunmayı kabul etti. Bunların karşılığında II. Mahmut İmparatorluğun Avrupa işlerinde İngiliz ‘tavsiyelerini’ kabul etmeye, Kapitülasyonlarda belirtildiği şekliyle İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki ticari ayrıcalıklarını yeniden tesis etmeye ve Rus donanmasının Akdeniz kontrolünde İngilizlerle rekabet etmesini önlemeye razı oldu.

Rusya bu anlaşmaya, 1810 ve 1811’de Romanya beyliklerinde askeri faaliyetlerini hızlandırarak, Tuna nehrini aşıp Bulgaristan’a girerek ve aynı zamanda Belgrad’daki Yeniçeri garnizonun kötü idaresine karşı başlayıp Sultan’dan bağımsızlığını elde etmeyi amaçlayan açık bir isyana dönüşen Sırp isyanını teşvik ederek karşılık verdi. Rus Çarını İstanbul’a doğru Rus ilerlemesini durdurmaya ve Osmanlılarla Bükreş Barışı’nı yapmaya

zorlayan tek unsur, Fransa'nın Rusya'yı işgal etmesi oldu. Bu barışla Ruslar Eflak ve Buğdan ile birlikte Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkaslarda ele geçirdikleri bütün toprakları Osmanlılara geri verdiler. Sadece Baserabya Ruslara kaldı ve Sultan'ı Sırbistan'ın özerk statüsünü kabul etmeye zorladılar. Sırp isyanı, Sırp milliyetçilerini sindiren ve eyaleti yeniden doğrudan Osmanlı idaresine alan Osmanlı askeri müdahalesi sonucunda geçici olarak bastırıldı (7 Ekim 1813), ancak bunu, eyalette yaşayan Müslümanların büyük sayılarda katliamı da dahil Sırp milliyetçi isyanlarının yaygınlaşması takip etti. Edirne Anlaşması (20 Eylül 1829) sonunda Osmanlıları, Sırpların Sultan'ın himayesi altında tam bir özerklik kazanmalarını kabul etmeye zorladı; anlaşma uyarınca bütün Osmanlı garnizonlarının boşaltılması Sırpların tam bağımsızlık elde etmesinde ilk adımı teşkil etti.

Anadolu ve Arap vilayetlerinde çıkan yerel isyanların bastırılmasında kimi başarılar elde edildi, ancak Rusya ile birlikte Avusturya ve Fransa tarafından Güneydoğu Avrupa'da Hristiyan milliyetçiliğinin kışkırtılması yeni isyanlara neden oldu. Tepedelenli Ali Paşa Arnavutluk'un büyük bir kısmını, en azından kısmen Napolyon Savaşları esnasında Doğu Akdeniz'de dolaşan Rus donanmasının ve daha sonra da Fransa'nın yardımıyla, denetimi altına aldı. Fransa çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun doğudaki topraklarının Rusya'nın eline geçmesini önlemek amacıyla Mısır'da hırslı Mehmet Ali'yi destekliyor olduğu gibi, Balkanlar'da ayanın Batı'da aynı işi yapması planlarını da desteklemekteydi. Aynı zamanda Rusya daha sonra modern Yunanistan Krallığı'nı oluşturacak eyaletlerin Slav sakinlerini, gerçekte onların asırlarca önce o topraklarda yaşadıklarına fakat Bizanslıların Doğu Roma İmparatorluğu ve Osmanlılar tarafından oradan çıkarıldıklarına ve onların bu nitelikleri ile Müslüman Osmanlılardan daha üstün bir

medeniyetin mirasçıları olduklarına ikna ederek, Osmanlı yönetimine karşı bir isyanı kışkırttı. Bunun sonucunda ortaya çıkan ve çıktığı yer ve isyancıların geliştirdiği ulusal mitolojiler nedeniyle Yunan İhtilali olarak bilinen isyan, 1820'lerin başlarında anakara, Mora yarımadası ve Ege adaları boyunca, isyancıların kendilerini özdeşleştirdikleri eski Helen imparatorluklarının gerçek halefi olduğunu iddia eden bir devletin kurulması için gerekli olduğunu düşündükleri homojen bir Hıristiyan halk oluşturmak amacıyla binlerce Müslümanı ve Museviyi katletmeleri ile birlikte yayıldı.

Eyalette yerleşen reform edilmemiş Yeniçeri ordusu, Sırbistan'da olduğu gibi Müslüman, Hıristiyan ve Musevi farkı gözetmeksizin burada oturanları baskı altında tutacak ve suistimal edecek kadar güçlü olmakla birlikte, isyanı bastıramayacak ve katliamları durduramayacak kadar zayıftı. Bu nedenle II. Mahmut sadık Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın modern ordusunu yardıma çağırdı.

Mehmet Ali, kendisinin Suriye valisi yapılmasına -ve bu görevin daha sonra oğlu İbrahim Paşa'ya geçmesine- ve Mısır ve Suriye valiliklerinin babadan oğula geçmesine -böylece bir hanedanlık kurulması amaçlanmaktaydı- dair sözler verilmesi karşılığında İbrahim Paşa komutasında büyük bir ordu göndermeye razı oldu. Bunlara ek olarak Sultan, Mehmet Ali'nin başarılı olması karşılığında Doğu Akdeniz'deki bazı adaların miras yoluyla intikal eden mülk olarak Mehmet Ali'ye bırakılması sözünü verdi. Bunun sonucunda, Şubat 1825'te İbrahim Paşa büyük bir ordu ile Güney Yunanistan'a gelerek isyancı güçleri ağır yenilgiye uğrattı ve bu süreçte Tepedelenli Ali Paşa ve Belgrad'taki Sırp isyancılara aksi takdirde kendilerinin de benzeri bir akıbete uğrayacakları korkusunu vererek, onların Sultan'a tam bağlılıklarını bildirmelerine neden oldu.

Yeniçerilerin Sırbistan ve Yunanistan'daki Hıristiyan isyanlarını bastırmak ve Müslümanların isyancılar tarafından öldürülmesini engellemek konusundaki utanç verici başarısızlığı, buna karşılık Mehmet Ali'nin Arabistan ve Yunanistan'a gönderdiği yeni ve modern orduların parlak başarısı, sonunda İstanbul'daki kitleleri İmparatorluğun varlığını sürdürmesi için eski ordunun yenilenmesi gerektiğine ikna etti. Bu, II. Mahmut'un 1808'den beri tasarladığı zamandı. Halen modernleştirilmiş ve kendi himayesindeki kişilerin komutası altındaki Topçu birliklerini ve diğer birlikleri Yeniçerilere karşı harekete geçmek üzere hazırladı. Yine de, bu zamana kadar halkın çoğu tarafından bu kadar küçümsenmelerine rağmen, Yeniçeri ocağının hâlâ köklü ve saygı gösterilen bir Osmanlı kurumu olması nedeniyle, II. Mahmut onlara karşı güç kullanmak için bir bahaneye ihtiyaç duydu. Bunu sağlamak için, Yeniçeri ocağı içinde Nizam-ı Cedid kuvvetlerini bu kez yeni bir isim -Eşkinciyan (düzenli orduya bağlı olmayan birlikler)- adı altında canlandıran birliğin kuruluşunu açıkça ilan ederek Yeniçerileri ayaklanmaya kışkırttı. Sadece Yeniçerilerin ne yapılacağını bilmelerini kesinleştirmek -onların ayaklanmalarını garanti etmek- amacıyla, yeni birliğe en iyi genç askerlerin kaydedilmesini istedi (10 Haziran 1826). İki gün sonra birlik için personel kayıtları başladı. Bu kez ne yapıldığı kamuoyundan saklanmadı- Nizam-ı Cedid ve Sekban-ı Cedid kurulurken sultanlar, bu birlikler kendilerini savunabilecek güce ulaşana kadar Yeniçerilerden saklamayı ummuşlardı. Fakat bu kez kayıtlar At Meydanı'nda (Hipodrum) -Topkapı Sarayını Ayasofya ve Sultan Ahmet camilerinden ayıran büyük meydanda- yapıldı, ki burası Yeniçerilerin ne yapıldığını kesinlikle bilecekleri bir yerdi.

Sultanın beklediği gibi Yeniçeriler 14 Haziran 1826 gününün gecesinde çorba kazanlarını ters çevirdiler, bu onların geleneksel başkaldırı işaretiydi. Onlar, 1808'de olduğu gibi diğer askeri birliklerin ve İstanbul halkının

kendilerini destekleyeceği beklentisi içindeydi. Fakat, Yunanistan ve Sırbistan'da alınan feci yenilgilerin, hem halk hem de diğer geleneksel Osmanlı askeri birlikleri mensuplarının onlara verdiği destek açısından maliyetinin ne olduğunun farkında değillerdi. Bu nedenle, memnuniyet ve destek yerine düşmanlık, sopalar ve taşlar ile karşılandılar. Bundan dolayı, Topkapı Sarayı'na doğru ilerlemektense Divan Yolu'na doğru geri çekildiler, Bayezid camiini geçip, biraz uzaktaki Et Meydanı'nda bulunan kışlalarına kendilerini kilitlediler. Sabah yaklaşırken yeni kurulan Eşkinciyan alayının askerleri, İstanbul'dan halk kitleleri ve Topçu birlikleri tarafından kuşatıldılar. Bu sonuncusu kışlayı derhal bombalayıp tahrip etti ve içeride toplanan bütün Yeniçerileri öldürdü. Ertesi sabah II. Mahmut Yeniçeri ocağının kaldırıldığını bildiren ve İmparatorluk topraklarında ele geçirilen bütün ocak mensuplarının yakalanıp idam edilmelerini emreden bir ferman yayınladı. Takip eden aylarda gerçekten çok sayıda ocak mensubu yakalanıp öldürüldü. Buna rağmen, ocağa fiili askerlik yapmak yerine sadece maaş almak için kayıtlı olanların yaptığı ise, basitçe İmparatorluğun sivil nüfusu arasına karışmak; diğer bir deyişle bir süredir fiilen yapmakta oldukları esnaf-zanaatkarlık ve tüccarlıklarını sürdürmek oldu.

Onlara ne olursa olsun, Osmanlı tarihine Vaka-ı Hayriye olarak geçen bu olayın Osmanlı İmparatorluğu'nda modern reformun asıl başlangıcını teşkil ettiği bir gerçekti. Sultan II. Mahmut'un önderliğinde gerçekleşen bu olay, bundan sonra nasıl bir yol izleneceğini belirledi. Artık geleneksel Osmanlı kurumları, iyileştirilmiş bile olsalar, korunmadı ve onların yeni kurumların oluşturulmasını engelleyecek ve hatta eski kurumlarda yapılacak yeniliklerin boyutlarını sınırlayacak bir konumda olmalarına izin verilmedi. Artık, 1808'de III. Selim'in tahtan indirilmesi ve Nizam-ı Cedid'in yok edilmesinde gerçekleştiği gibi, işlerin eski usulde yapılışı ve

eski teknikler üzerindeki tekelleri sayesinde yüksek mevkilere gelen eski Yönetici Sınıf mensupları kendi pozisyonları tehdit edildiği zaman reformcuları yok etmek için Yeniçerileri çağıramıyorlardı. Artık reformcular, çabalarını Yönetici Sınıfın askeri kesimini modernleştirmek ile sınırlı tutmuyor; diğer Osmanlı kurumlarının oldukları gibi kalıp, reformlar ciddi boyutlara ulaştığında bunların gerçekleşmesini engelleyecek ve yok edecek bir konumda olmalarına izin verilmiyordu. Artık reformcular, şiddete dayalı tepki ve ölüm korkusuyla programlarının kapsamını sınırlı tutmak zorunda değildi. Bu nedenlerle Vaka-i Hayriye, önceki yüzyılda yapılan reform çabalarının genellikle gerçekleşmesini engelleyen ve reformcuları yerlerinden eden kısıtlamalar olmaksızın -büyük ölçüde Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da ilerleme sağladığı gibi- İstanbul'da ve İmparatorluğun diğer yerlerinde hızlı modernleşmenin yolunu açtı.

3. Modern Reformların
Başlangıcı (1826-1839)

Muhalefetin askeri kanadının yok edilmesiyle, II. Mahmut uzun süredir geliştirmeye çalıştığı reform programının yürütülmesinde ilk defa ilerleme sağlayabildi. Daha önce, programlarını uygulamaya hazır ve bunu yapabilecek kabiliyete sahip himayesi altındaki gençleri yönetimde kilit noktalara getirme programını -o zamanda bile bunların kendi aralarındaki ve bunlarla eski düzenin savunucuları arasındaki iktidar mücadelesi, yapabilecekleri şeyleri büyük ölçüde sınırlandırmış olmasına rağme- başlatmıştı. Himaye edilen gençlerden yönetimde yer alan en önemli kişi, Vaka-i Hayriye'den hemen sonra Paris ve bunu takiben Londra büyükelçiliği görevinde bulunan ve sonunda II. Mahmut döneminin son iki yılında Osmanlı Dışişleri bakanı olan Mustafa Reşid Paşa (1800-1858) idi. Orduda, İngilizlerle birlikte Fransızları Mısır'dan çıkaran Osmanlı ordusunda subay olarak görev yapan Hüsrev Paşa (1756-1855)

reformların liderliğini üstlendi. Ve son olarak Yasincizade Seyyid Abdülvehhab Efendi ve arkasından Mekkizade Mustafa Asım, Sultan’ın Müslüman toplumunu modern dünyaya götürmek için gerekli olduğunu düşündüğü reformların Ulema’ya kabul ettirilmesinde öncülük etti.

Fakat II. Mahmut, Osmanlı sisteminin tamamını modernleştirme arzusuna rağmen, Yeniçeri ocağının kaldırılmış olması nedeniyle mevcut iç karışıklıktan yararlanarak kendi aralarında paylaşmaya çalışabileceklere karşı İmparatorluğu savunabilmek için Selim gibi yeni bir ordu oluşturmak zorunda kaldı. Ordu her şeyden önce gelmeliydi. Eşkinciyan, şimdi lağvedilmiş durumdaki Yeniçerilerin bir parçası olarak kurulduğu için, 1826’da dağıtıldı. Bu nedenle tamamen yeni bir piyade ordusu, Asakir-i Mansure-i Muhammediye, eski birliklerin yerine geçmek üzere kuruldu. Komutanlık karargahı Bayezid’taki eski Osmanlı Kraliyet Sarayında -bu bina İmparatorluğun son yüzyılı boyunca Osmanlı ordusunun idari merkezi olarak hizmet etmiştir- ikamet eden yeni orduya, ilk önce Nizam-ı Cedid tarafından kullanılan İstanbul’un kenarındaki Levend Çiftliği eğitim alanı olarak verildi. Aynı zamanda eyalet valilerine, benzeri biçimde kendi modern ordularını kurmaları -bu ordular her zaman İstanbul’daki kumandana bağlı olmak üzere- emredildi. Ordunun subayları Sultan’ın daha önce Yeniçeri ocağına yerleştirdiği sadık destekçilerinden, 1826’dan önce Avrupa’ya eğitim için gizlice gönderilen az sayıda kişiden ve kısa bir zamanda modernleştirilen Mühendishane-i Berri Hümayun’dan mezunları arasından alındı. Onlara, III. Selim zamanında olduğu gibi, bu vesile ile yeni rejimin kayırmasını ve desteğini edinmeyi uman değişik Avrupa devletlerinin gönderdiği subaylar destek verdi ve kimi zamanlar yardım etti. Fakat yabancıların çoğu, nispeten yeni bir devlet ve Avrupa’nın en güçlü ordularından birini kurmasıyla meşhur Prusya’dan geldi; Sultan Prusyalıların Osmanlı topraklarında nüfuz sahibi olma ya da bu toprakları

fethetme arzularından -diğer Büyük Güçlerin tamamı, bu tür düşüncelere sahip olduklarını açıkça göstermişlerdi- yoksun olduklarını düşünmüştü. Ancak, II. Mahmut'un, Mısır'da Mehmet Ali Paşa tarafından oluşturulan yeni ordunun yetişmiş Müslüman subaylarından ilave bir destek edinme girişimleri, 'sadık valisinin' halen yenip yerine geçmeyi planladığı patronunu güçlendirmekten kaçınmak için her defasında şu veya bu bahaneyi kullanması nedeniyle gerçekleşmedi. Yeni ordunun asker ihtiyacı yine daha önce Nizam-ı Cedid'in ihtiyacı için başlıca dayanağını teşkil eden Anadolu'nun Türk köylülerinden karşılandı. Yine de bu kez, büyük Rumeli ve Arap eyaletlerden Sultan'ın hizmetine koşan Müslümanlardan oluşan çok sayıda destek kuvvetleri ulaştı; bunlar eğer yeni bir ordu oluşturulamaz ve İmparatorluk toprakları Hıristiyan düşmanları tarafından alınırsa, son 25 yılda özellikle Yunanistan ve Sırbistan'da pek çok dindaşlarının başına geldiği gibi katledilmekten ya da yurtlarından kovulmaktan korkmuşlardı.

Reformlar sadece yeni ordu kurulması ile sınırlı kalmadı. Yeni orduyu oluşturan alaylar kurulduğu ve bunlar İstanbul ve İmparatorluğun diğer yerlerinde eğitime tabi tutulduğu için, II. Mahmut bir kısmı Vaka-i Hayriye'ye fiilen katılan eski birlikleri -bunların en önemlileri Topçuyan (Topçu ocağı), Humbaracıyan (Havan Topçusu ocağı), Lağımcıyan (Mayıncılar birliği), Arabacıyan (Top Arabacıları birliği) ve Sipahiyan idi- yeni ordu içinde yer almaya ve bu ordu ile birlikte talim görmeye zorladı. Sonuncu birlikler, Evlad-ı Fatihan adı altında bir yardımcı kuvvet olarak, yeni ordunun destek kuvveti birimini oluşturdu. Osmanlı donanması halen modernleştirilmiş durumdaydı ve bu nedenle reformlardan Sultan'ın kara kuvvetlerine kıyasla daha az etkilendi. Yine de, Hüsrev Paşa'nın yardımcılarından Kaptanı Derya Topal İzzet Mehmed Paşa'nın gözetiminde donanmada da yeni düzenlemeler ve teknikler uygulandı; aynı

zamanda Haliç’teki Tersane, Deniz Mühendislik Okulu (Mühendishane-i Bahriye-i Hümayun) ve Boğazdaki Tophane’de yenilikler yapıldı ve modernleştirildi.

Şayet II. Mahmut savaşsız bir dönem geçirseydi, yabancıların karışmalarına ve düşman işgaline maruz kalmasaydı, başlangıçtaki askeri reform girişimleri, modernleştirme programını Osmanlı sisteminin geri kalan kısımlarını da kapsayacak biçimde genişletme yönündeki gerekli süreci başlatmak için kendisine yeterli güç ve nüfuzu pekala sağlayabilirdi. Fakat bu gerçekleşmedi, çünkü Osmanlı’nın zayıflamasını saldırmak için bir vesile olarak kullanan ve şimdi Sultanın modernleştirme çabaları sonucu oluşan geçici iktidar boşluğundan yararlanan aynı iç ve dış güçlerin sebep olduğu bir dizi güçlük Sultan’ın sınırlı kuvvetlerini o derece bastırmıştı ki bu ortamda onun ve devletinin varlığını sürdürebilmesi olağanüstü bir durumdu.

Bu güçlüklerin en başında, daha sonra Yunanistan Krallığı’nın kurulduğu yerdeki Rumeli ve Makedonya eyaletlerinde meydana gelen olaylar yer almıştı. İbrahim Paşa’nın Yunan Ayaklanmasının ilk kısmını bastırmakta ve Yunanlıların büyük boyutlara ulaşan Müslüman ve Musevi katliamını -sadece anakarada değil aynı zamanda Ege adalarında- bastırmakta gösterdiği başarı Büyük Britanya’nın dikkatini çekti. Bu devlet, Hıristiyan isyancılar Müslüman ve Musevileri katlettikleri ve Osmanlı yönetiminden bağımsızlık kazanıyor oldukları müddetçe olaylara karışmadı, fakat olaylar tersine döndüğü ve Hıristiyanlar katledildiği zaman hemen müdahale girişiminde bulundu. Vaka-i Hayriye’den bir yıldan az bir süre sonra, Sultan Mahmut’un kuvvetleri hâlâ Yeniçerilerin kalıntılarını ele geçirmekle meşgulken, 1827’de İngiliz donanması önderliğinde Fransız ve Rus gemilerini de içeren müttefik donanması Mısır donanmasını Yunanistan’ın güneyindeki Navarin limanında tahrip etti. Bu olay, İbrahim

Paşa'yı ordusu ile Mısır'a dönmek zorunda bırakarak, isyancıların tam bağımsızlıklarını elde etmelerini mümkün kıldı ve taraflar bu bağımsızlığı bir yıl sonra Londra Anlaşması (1830) ile tanıdılar. Böylece Yunanistan nihayetinde bağımsızlığını, kendi çabalarından daha çok -her ne kadar bu çabalar şiddetli olsa da- Avrupa'da Müslümanların yerine Hıristiyanları getirmek için ellerinden geleni yapan Büyük Güçlerin doğrudan müdahalesi sonucu kazanmış oldu.

Osmanlı topraklarını ilhak etmek için sunulan fırsatı kaçırmak niyetinde olmayan Rusya Osmanlılar'a karşı savaş ilan etti (28 Nisan 1828) ve Eflak ve Buğdan beyliklerini, Kafkaslar bölgesini ve Doğu Anadolu'yu işgal etti. Bu arada, zamanında Osmanlılara yardım etmek için Doğu Akdeniz'e gönderilen Rus donanması da, Doğu Akdeniz bölgesinin tamamında isyancı ve haydutlara büyük miktarlarda silah sağlamak için kullanıldı. Kısa bir süre içinde Rus ordusu Balkan dağlarını aşıp Edirne'yi işgal ederken (19-22 Ağustos 1829), doğuda Kafkaslardaki son Osmanlı güçlerine karşı zafer kazandı, Karadeniz kıyılarında ve güney Kafkaslar'da yaşayan Rum ve Ermenileri bu bölgelerden kaçamayan Müslümanları katletmek işinde Ruslarla birlikte hareket etmeye kışkırttı. Kısa bir süre içinde Ruslar bölgenin başlıca idari ve askeri merkezi Erzurum'u ele geçirdi (8 Temmuz 1829). Erzurum'un düşmesi Ruslara orta Anadolu'nun içlerine doğru epeyce ilerlemenin yolunu açtı. İşte o zaman İngiltere ve Fransa, 19. yüzyılda izledikleri, Rusların bütün Avrupa'ya egemen olacak ölçüde gücünü artırmasını önlemek için Osmanlı toprak bütünlüğünü destekleme politikasını tam anlamıyla benimsediler. Avrupa'nın baskısı karşısında Rus Çarı ordularının ilerleyişini durdurmak ve Edirne Barış Anlaşmasını (29 Eylül 1829) kabul etmek zorunda kaldı. Anlaşma uyarınca Rusya Eflak Boğdan ile birlikte Bulgaristan'dan çekildi, fakat Dobruca'yı ve Tuna nehri ağzındaki bölgeyi yönetme hakkını ve donanmasını

Karadeniz’de bulundurma hakkını -Rusların açık denizlere doğru ilerleyişinde diğer bir adım- elde etti. Doğuda, Ruslar Erzurum ve Kars dahil Doğu Anadolu’da aldıkları yerleri geri vermek zorunda kaldılar, bununla birlikte Gürcistan ve Ermenistan dahil Kafkaslar’da İran’dan aldıkları toprakları ellerinde tuttular. Buralar artık Rusların Doğu Anadolu’da yaşayan Ermeni azınlığı Osmanlılara karşı isyana kışkırtma çabalarının odağı haline geldi; Rus planına göre isyanlar esnasında Ermeniler Kafkaslardan Karadeniz’e, oradan da Akdeniz’e uzanan bir Ermeni Krallığı -her ne kadar bu krallık Rus denetimi altında olsa da- oluşturma yönünde ilk adım olarak Müslüman komşularını katledeceklerdi. Kısa bir dönem, çok sayıda Ermeni Müslüman yönetimine kıyasla Hıristiyan yönetiminde daha özgür bir hayat sürmeyi umarak Güney Kafkaslar’da yeni kurulan Rus vilayeti Erivan’a göç etti. Bunlar, çoğu katledilen ve geri kalanı Anadolu’ya göç etmek zorunda kalan yerel Müslüman halkın yerlerine yerleştiler. Ermenilerin terk ettiği araziler ise Erivan’dan gelen Müslümanlarla birlikte II. Mahmut’un doğuda Osmanlı merkezi yönetiminin hakimiyetini tesis etme çabasının ilk adımı olarak yerleştirmeye çalıştığı Kürt ve Türkmen kabile mensuplarına verildi. Fakat, Rusya’ya göç eden Ermeniler, etkin Rus idaresinin gevşek Osmanlı idaresinden çok daha fazla baskıcı olduğunu anlamakta gecikmediler. Bu, onların Anadolu’daki yurtlarına dönmelerine ve bu dönüşle birlikte yerlerine yerleşen Müslümanlarla aralarında çok daha fazla kirli bir çatışma sürecinin başlamasına, bu da 19. yüzyılın geri kalan döneminde tarafların ilişkilerine damgasını vuran şiddete, yol açtı.

Edirne Barış Anlaşması da II. Mahmut’un dış kaynaklı problemlerine son vermedi. Şimdi sıra Mehmet Ali’nindi. Mısır valisi, Suriye’de ve doğu Akdeniz adalarında kendi oğullarına geçecek bir valilik kurulması sözü karşılığında askerlerini Yunan Ayaklanmasını bastırmak için göndermişti.

Sultan, Mısır ordusunun Yunanlıların bağımsızlıklarını kazanmasını önleyemediği gerekçesiyle bu sözlerini tutmadı. Mehmet Ali Paşa, kendisine verilen görevi -Yunan Ayaklanmasını bastırmak- başarı ile yerine getirdiğini, ayaklanmanın başarılı olmasının Avrupa donanmasının müdahalesi ile mümkün olduğunu ve kendi kuvvetlerinin böyle bir durumda savaşmakla yükümlü olmadıklarını belirterek karşılık verdi. Sultan'la arasındaki bu sorunun çözülememesi ona uzun süredir üzerinde düşündüğü girişimi başlatmak için bahane sağladı. Bu girişim Osmanlı Ordusu'na saldırıp yenmek ve İmparatorluğun yönetimini İstanbul'daki tahta Osmanlılar yerine kendi ailesini oturtmak suretiyle ele geçirmek idi.

1831 yılının ilkbaharında, II. Mahmut Rusya ile Edirne Anlaşmasının imzalanması sonrasında ordusunu Anadolu'ya doğru hareket ettirme fırsatı bulmasından bile önce, İbrahim Paşa Gazze, Yafa, Kudüs, Hayfa ve uzun bir kuşatmadan sonra (16 Kasım 1831-27 Mayıs 1832) Akka'yı alarak Suriye'yi işgal etti. Rumeli'de doğan ve yetişen ve çok az Arapça bilmesi ve Arap halkına biraz sempati duyması haricinde bir Osmanlı olan Mehmet Ali'den farklı olarak İbrahim Paşa Mısır'da doğmuştu, ana dili Arapça'ydı ve Arapları, kendilerini Türk hakimiyetinden kurtaracak Arap ordusu diye adlandırdığı ordusunu desteklemeye çağırdı. Bu belki de, sonunda I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalayacak türden bir Arap milliyetçiliğine yapılan ilk çağrıydı. Suriye ve Lübnan'da hem halk hem de ileri gelenler bu mesaja şevkle karşılık verdi ve başlangıçta Mısırlıların işgalini destekledi; ki bu, işgalin başarıya ulaşmasında önemli bir nedendi. Buna rağmen daha sonra, Rus imparatorluğunda yerleşen Ermenilerin durumunda olduğu gibi, şimdi tabi oldukları çok daha etkin idarenin -özellikle İbrahim Paşa'nın ağır savaş vergileri koyması, halkı zorla çalıştırması ve askere alması- yumuşak huylu Osmanlı idaresinden çok daha fazla yük getirici olduğunu anladılar. Fakat bunu anladıklarında artık çok

geçti; onlar şimdi İbrahim Paşa'nın kurduğu sıkı askeri denetim altındaydılar.

Suriye'nin kolay alınması İbrahim Paşa'yı Toros geçitlerini aşarak Anadolu platosuna ulaşmak suretiyle hemen ileri harekata devam etmeye -21 Kasım 1823'te Konya'yı işgal etti- teşvik etti. Eski Yeniçeri ordusu -yetersiz de olsa- artık yoktu ve yeni ordu hâlâ kuruluş aşamasındaydı; bu nedenle II. Mahmut'un direnmek için yapabileceği çok şey yoktu. Fransızlar, korumaları altındaki Mehmet Ali'nin zaferinin 16. yüzyılda tesis ettikleri fakat Napolyon'un Mısır'ı işgali ve takip eden olaylar tarafından sona erdirilen Orta Doğu'daki nüfuzlarını yeniden canlandırmayı mümkün kılacağı ümidiyle, gelişmelere müdahale etmediler. İngilizler de tereddütlüydü, bu nedenle Rusya durumdan kendi lehine yararlanmaya karar verdi. Avrupa'nın diğer Büyük Güçleri Rusların Osmanlı İmparatorluğu'nu işgal etmesine ve idaresini devralmasına izin vermeyebilirlerdi, yine de Rusya Mısırlıların işgalini Sultan üzerinde himayesini tesis etmenin bir aracı olarak kullanmak suretiyle Osmanlıları zayıf ve çaresiz bir durumda bırakabilirdi. II. Mahmut, İbrahim Paşa'ya karşı İngiliz ve Fransız yardımını elde edemeyince, Ruslara başkenti işgalden korumak için bir ordu gönderme çağrısında bulundu. Bunun sonucunda Rus donanması ve askeri heyeti İstanbul'a geldi (25 Aralık 1833). Buna karşılık olarak İbrahim Paşa ileri hareketine devam etti; Kütahya'yı işgal etti (2 Şubat 1833) ve İstanbul'a sadece kısa bir mesafede bulunan Bursa'da kışı geçirmek için Sultanın iznini istedi. Rusya ise şimdi donanmasını Karadeniz'den Boğazlara gönderme ve Rus ordusunu Eflak-Boğdan ve Bulgaristan üzerinden-yine İstanbul'u Mısırlılara karşı savunmak için gönderme konusunda Sultan'ın iznini aldı. 20 Şubat 1833'te Rus donanması İstanbul önlerine ulaştı.

İngiltere ve Fransa, Osmanlı İmparatorluğu’nu Rus işgalinden kurtarmak için bir şeyler yapmaları gerektiğinin hemen farkına vardılar. Bu nedenle bu iki devlet, Mehmet Ali Paşa üzerinde, Yunan Ayaklanmasına müdahale etmesi karşılığında II. Mahmud’un bırakmaya söz verdiği toprakların ona verilmesini sağlamayı amaçlayan bir anlaşma için arabuluculuk yapmaları karşılığında, ordularını çekmesi yönünde baskı yaptılar. Eğer buna uymazsa Suriye ve Mısır kıyılarını abluka altına almakla ve hatta muhtemelen Mısır’da onu iktidardan uzaklaştırmakla tehdit ettiler. Teklif edilen anlaşmaya Mehmet Ali’den bile daha fazla direnen II. Mahmud oldu, fakat sonunda anlaşma ona kabul ettirildi. Bunun sonucunda Sultan 29 Mart 1833’te İbrahim Paşa’ya Şam, Halep ve güney Anadolu’daki Adana ilinin valiliklerini verdi. Aynı zamanda Mehmet Ali Paşa’nın Mısır’la birlikte Girit ve Cidde’nin valisi olduğunu teyit etti. İslam’ın en kutsal yerlerine hizmet eden bir liman olan bu sonuncu şehrin valiliğinin Mehmet Ali’ye verilmesi onu Kutsal yerlerin idaresini üzerine alacak bir konuma getirdi. Kutsal yerlere hakimiyet Osmanlıların İslam dünyasının tamamından aldıkları desteğin başlıca kaynağı idi.

Şimdi zaferlerinin meyvelerini toplamaktan alıkonulduğu için rahatsız olan Rusya idi. Bunun üzerine II. Mahmut’a, hâlâ ihtiyaç duyup duymadığına bakmaksızın, Rus korumasını kabul ettirmek için harekete geçti. Rus ordusu ve donanmasının İstanbul boğazında üslendiği bir zamanda, II. Mahmut bir Osmanlı-Rus anlaşması yapılmasını kabul etmek zorunda kaldı.

Rus kuvvetlerinin İstanbul boğazı üzerindeki Hünkar İskelesinde bulunan karargahında yapılan anlaşma (8 Temmuz 1833) uyarınca, Rusya’ya Osmanlının iç gelişmelerini etkilemek açısından özel bir statü ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu’nu dışardan istilaya karşı savunma ihtiyacı doğduğunda Sultan’ın adına müdahale etme ve Rus kuvvetlerini gönderme

hakkı da verildi. Bu anlaşmadan fazlasıyla korkan İngiltere ve Fransa, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu Mısırlıların işgaline karşı koruyor gibi görünerek ele geçirmek için bir bahane bulmasını önlemek amacıyla, Mehmet Ali Paşa'nın tekrar harekete geçmesini önlemeye karar vererek tepki gösterdiler.

Sonunda II. Mahmut, Vaka-i Hayriye sonrasında saltanatı dönemine hakim olan dış karışmalar nedeniyle başarısız olmaya mahkum kalan reformlarının kapsamını genişletmek için ihtiyaç duyduğu barış dönemine kavuşmuş oldu. Takip eden altı yıl boyunca, yalnız kendi saltanatının geri kalan yıllarında değil, aynı zamanda kendinden sonraki Tanzimat adı verilen reform döneminde (1839-1876) -Tanzimat uzun ve olaylarla dolu Sultan II. Abdülhamid'in (1876-1905) saltanatı döneminde nihayetinde başarılı sona ulaştı- takip edilen modernleşmenin temel modellerini içeren programları başlattı.

Devletin faaliyet alanı, geleneksel Osmanlı Yönetici Sınıfının üzerinde odaklaştığı, sınırları dar tutulmuş askeri ve mali faaliyetlerin çok ötesini kapsayacak biçimde genişletildi. Artık devlet, sadece askeri kuvvetlerin teşkilatlanması ve ekonomik değerlerin toplanması ve harcanması -bu faaliyetler kuruluşundan bu yana Osmanlı devletinin başlıca görevleri arasındaydı- ile değil, aynı zamanda şehircilik, eğitim, sosyal güvenlik, ekonomik kalkınma ve benzerleri gibi konuları kapsayan ve daha önce Osmanlı tebasına bırakılan alanlarla da ilgilenecekti. Devletin bu alanlara girmesi din esasına göre tespit edilen toplulukları (milletler) ve bunların liderlerini işlevlerinden ve topluluk mensupları üzerinde sahip oldukları nüfuzdan mahrum etti. Bu durum 19. yüzyılın geri kalan kısmında Hıristiyan milletlerin liderlerinin, o zamana kadar kendi nüfuzlarına katkıda bulunan bir unsur olması nedeniyle Osmanlının bütünlüğüne verdiği desteği çekmelerine neden oldu ve bu kişiler, kendi tek uluslu (homojen) Hıristiyan

devletlerini kurmak için hak iddia ettikleri topraklarda Müslümanları katletmeyi ve bu topraklardan çıkarmayı amaçlayan Hıristiyan milliyetçi hareketlerinin liderleri oldular.

II. Mahmut'un saltanatının son yıllarında Yönetici Sınıfın faaliyet alanının genişlemesi ile birlikte, Topkapı Sarayı'nın Kubbe Altı bölümünde faaliyet gösteren ve İmparatorluktaki yasama, yürütme ve yargı işlevlerinin tamamına bakan Divan-ı Hümayun merkezli basit idari yapının yerini çok daha karmaşık bir hükümet yapısı aldı. Bunun sonucunda II. Mahmut döneminin son yıllarında yasama metinleri Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye (Yüksek Adalet Kurulu) tarafından incelendi. Bu organ, alt düzey mahkemelerin yargı kararlarına karşı açılan temyiz davalarına bakan bir yüksek mahkeme olarak da görev yaptı. Yönetici Sınıfın üslendiği farklı işlevler, Divan-ı Hümayun uzmanlarının ilgilenebileceğinden çok daha fazlasını yapacak uzman bir teşkilat ve idareyi gerektirdi. Dolayısıyla her bir işlev için farklı "Danışma Kurulları" oluşturuldu. Bu kurullar sonunda askeri, dışişleri, maliye, tarım ve ticaret, bayındırlık ve benzeri konularla ilgilenen ayrı bakanlıklara (Vekalet ya da Nezaret) dönüştüler. Her birinin yöneticisi olan bakanlar (Vekil ya da Nazır) -bunlar yarı-özerk bir statü kazanmaktaydılar- aralarından seçilen bir bakanın liderliği altında Bakanlar Kurulunda (Meclis-i Vükela) bir araya geldiler. Bakanlar Kurulu başkanı -eşitler arasında birinci statüsündeydi- ya Başvekil olarak ya da eski Divan-ı Hümayun başkanının unvanı Vezir-i Azamile adlandırıldı.

Yeni bir merkezi hükümet yapısı ve yeni bir bürokrasi oluşturan II. Mahmut, 19. yüzyılın geri kalan kısmında Osmanlı hükümeti ve toplumunu her yönden değiştirecek olan modernleşme sürecini başlattı.

Giderek genişleyen hükümet dairelerine personel sağlamak için, geleneksel Yönetici Sınıf mensuplarından çok daha fazla eğitim görmüş bürokratlara ihtiyaç duyuldu. Bu amaçla, yeni nesle yabancı dillerle birlikte

yeni kanunları uygulamaya geçirmek için bilmeleri gereken alanlarda eğitim verecek modern, dini olmayan okullar açıldı. Modern eğitim sistemi II. Mahmut'un 23 Nisan 1821'de kurduğu Tercüme Odası ile başladı. Bu kurumun ilk görevi Sultan ve yakın çevresindekiler için, bunların ilişki kurmak zorunda olduğu yabancı diplomatlar ve tüccarların dillerinde çeviri yapabilecek eğitilmiş tercümanlar yetiştirmek ve böylece bu yöneticileri, söz konusu işi yapmak için daha önce istihdam edilen Ermeni ve Yunan milletlerine mensup tercümanların kendi milletlerinin çıkarlarına hizmet eden ve çoğu zaman eksik çeviri faaliyetlerine bağımlı olmaktan kurtarmaktı. II. Mahmut, millet odaklı dini kurumların işlevlerinin çoğunu yerine getiremez duruma düşürüldüğü bir süreci başlatmasına rağmen, dini liderlere başında bulundukları gayri-müslim topluluğun genç mensuplarının daimi olarak sadakatlerini ve itaatlerini sağlama fırsatını veren, milletlerin ilk öğretim üzerindeki tekeline müdahale edemedi. Bu çok daha sonra, Tanzimat döneminde gerçekleşecekti. Şimdilik Sultan'ın çabaları yeni okullar kurarak, bu okulların mezunlarını yeni işlevsel bakanlıkların görevlerini yerine getirebilmek için gerekli teknikler konusunda eğitmek üzerinde yoğunlaştı. Bu okullar arasında daha önce değinilen mühendislik okulu olduğu gibi maliye, tıp ve benzeri okullar da vardı. Buralardan mezun olanlar yeni Yönetici Sınıfın değişik birimlerinde görev almaya başlayınca yeni bir tür bürokrat -memur- tipi oluşturdular. Bu tip memur yabancı dillerde ve modern sosyal ya da teknik bilimlerden birinde veya diğerinde uzmandı. Memurların emeklerinin karşılığı geleneksel Osmanlı bürokratlarının yarı-özerk güç merkezlerine dönüşmesini sağlayan yarı-özerk tımarlar yerine doğrudan devlet hazinesinden maaşlarla ödendi. Bu sonuncu özellik onları, sultanın ve etrafında gruplaştıkları bakanlıkların çok daha fazla doğrudan otoritesi altında bulunan sıkıca yapılandırılmış bir güç hiyerarşi içerisine yerleştirdi.

Orduda, eski Osmanlı askeri birliklerin tamamı, ismi Asker-i Muntazama (Düzenli Askerler) hatta daha sonra Nizamiye (Düzenli) olarak değiştirilen Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusu ile birleştirildi ve bu orduya yeni ve modern bir askeri kuvvet oluşturmak için gereken kaynakların düzenli akışını garanti etmek amacıyla kendisine ait bir fon tahsis edildi.

Yeni kuvvet Osmanlı subaylarının idaresi altındaydı, yine de Avrupa'nın büyük devletlerinin tamamından yabancı danışmanların getirilmesine devam edildi. Bunların en ünlüsü Osmanlıdaki görevini bitirdikten hemen sonra, ileriki yıllarda Osmanlıların da örnek alacağı Prusya Genel Kurmay sistemini kuran Helmuth von Moltke idi. Hizmet süresinin kısaltılması, tazminatların artırılması ve yiyecek, silah ve üniforma temini için düzenli kaynaklar sağlanması, aynı zamanda kışlada bulunmasa da fakat savaş zamanında geri çağrılmak üzere hazır tutulanlara (ihtiyat birlikleri) eğitim vermeye devam etmek için yedek askeri kuvvetlerin kurulması (1833) askerliği pek çok kişi için karlı bir meslek haline dönüştürdü.

Yine savaş bu çabaları meyvelerini vermeden önce kesintiye uğrattı. Fakat bu kez savaşmak isteği Osmanlının düşmanlarından değil, Sultan'ın kendisinden geldi. Uzun bir süredir eski sadık Mısır valisinin ona ihanetleri ve saldırıları nedeniyle intikam almayı şiddetle arzulayan II. Mahmut, ordusu görünürde modern bir askeri kuvvete dönüşürken bekledi. Askeri danışmanlarının ve İngiliz ve Fransız büyükelçilerinin uyarılarına rağmen, 1834'te, ordunun modern bir kuvvet oluşturma çabalarının başlamasından sadece bir yıl sonra, Suriye'de bulunan İbrahim Paşa'ya karşı harekete geçme emri vermekten sadece son anda caydırıldı. Dört yıl sonra ise, ordunun daha da güçlenmeye devam etmesi nedeniyle, artık onu kimse bundan vazgeçiremezdi. Bu kez Mehmet Ali Paşa, 25 Mayıs 1838'de kendini bağımsız Mısır ve Suriye'nin idarecisi olarak ilan etme niyetini

belirterek Sultan’a bir bahane sağladı. Aynı zamanda İbrahim Paşa dört yıl önce Anadolu’yu işgal ederken geçtiği Toros geçitlerinin hemen güneyinde bulunan Halep’te üslenmiş büyük bir askeri kuvvet oluşturdu. II. Mahmut yeni ordusunu Suriye’ye göndererek karşılık verdi. Yıllardır süren Mısır baskısının Arapların yeni patronlarına karşı ayaklanmasına ve Sultan’a duydukları geleneksel itaati yeniden göstermelerine neden olacağını umuyordu. Osmanlı ordusu Fırat nehrini geçti ve Suriye’de Halep’e doğru yaklaşmaya başladı (21 Nisan 1839). Buna rağmen Suriyeliler, İbrahim Paşa’nın kurduğu çok güçlü askeri sistem nedeniyle isyan edemediler. Yine de Osmanlı ordusu saldırıyı sürdürdü, fakat Mısırlılar karşısında bozguna uğrayarak geri çekildi ve kurtulanlar Anadolu’ya kaçtı (24 Haziran 1839). Aynı zamanda II. Mahmut’un Doğu Akdeniz boyunca Mısır’a saldırmak üzere gönderdiği yeni ve modern donanma, İskenderiye’de utanç verici bir biçimde teslim oldu. II. Mahmut bu felaketlerin haberini alınca felç geçirdi ve öldü (30 Haziran 1839). O, İmparatorluğu ve başlattığı reform programının tamamını ciddi bir tehlikeye maruz bir halde bıraktı. Modernleşme programının devam edip etmeyeceğine ve İmparatorluğun II. Mahmut öncesinin geleneksel politikalarına dönüp dönüşmeyeceğine karar verecek olan oğlu ve halefi Abdülmecid (1839-1861) ve dışişleri bakanı Mustafa Reşid Paşa’nın önderliğini yaptığı himayesi altındaki kişilerdi. Daha sonra yapılacak olanların onun attığı temeller üzerine mi oturacağına ya da modern reform sürecinin ve muhtemelen İmparatorluğun kendisinin nihai, hızlı ve tam bir sona mı ulaşacağına yine onlar karar verecekti.

1 III. Selim hakkında bkz. Stanford J. Shaw, Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807 (Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1971); Stanford J. Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, cilt. 1 (Cambridge

University Press, 1976), s. 260-279; Sipahi Çataltepe, 19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedit Ordusu (Istanbul, 1997); ve Ahmet Eren, ‘III Selim, ’ Islam Ansiklopedisi, cilt. X (Istanbul, 1966).

2 III. Selim’e sunulan raporların çoğu Profesör Enver Ziya Karal tarafından yayınlanmıştır. Enver Ziya Karal, ‘Nizam-ı Cedid’e Dair Layihalar, ’Tarih Vesikaları cilt. I (Istanbul, 1942), cilt. II (Istanbul, 1943).

3 Nizam-ı Cedid girişiminin bütün safhaları ve özellikle eyaletlerdeki Nizam-ı Cedid kuvvetlerine ilişkin detaylar Sipahi Çataltepe’nin belgelere dayalı mükemmel monografisinde bulunabilir. Sipahi Çataltepe, 19. Yüzyıl Başlarında Avrupa dengesi ve Nizam-ı Cedit Ordusu (Istanbul, 1997).

4 Fransızların Mısır Seferi hakkında bkz. Stanford J. Shaw, Between Old and New, s. 257-282, ve Stanford J. Shaw, Ottoman Egypt in the Age of the French Revolution (Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1964).

III. Selim ve II. Mahmud Dönemleri Osmanlı Dış Politikası / Doç. Dr. M. Alaaddin Yalçınkaya [s.629-659]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

I. III. Selim ve Nizam-ı Cedid Dönemindeki Dış Politika (1789-1807)

A. Osmanlı Rus-Avusturya Savaşı Kaderinin Değişmemesi: Ziştovi ve Yaş Antlaşmaları

1699 Karlofça Antlaşması Osmanlı tarihinin en belirgin dönemini başlatan önemli bir hadisedir. Bunun ilk nedeni, bu antlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemeye başlayarak Batılılara karşı topraklarını kaybetmeye başlamasının tescillenmesi; ikincisi; içerde merkezi otoritenin zayıflaması üzerine taşrada etkinliğinin kaybolması; üçüncüsü de bu tarihten sonra Osmanlıların her alanda Batıyla ilişkilerini geliştirerek yenileşme/reform hareketine girişmesidir. Bunda Osmanlı devlet ricalinin izlediği siyaset kadar, Avrupalı büyük güçlerin zayıflayan Osmanlı İmparatorluğu'nu (Türkiye) paylaşmaya kendi ana hedefleri açısından yanaşmamaları da etkili olmuştur. Bundan dolayı 18'inci, özellikle de 19. ve sonraki yüzyılda Türkiye'nin varlığı Batılı büyük devletlerin aralarındaki kuvvet ve çıkar dengelerine bağlı kalmıştı. Türkiye'nin varlığının devam etmesini arzu eden güçlerin başını çeken Kuzey Atlantik ülkeleriydi. Bu devletler kendi çıkarlarına göre Türkiye'yi desteklemişlerdi. Her dönem bu ülkeleri değişkenlik göstermekteydi. Batıyla olan siyasi dengeler 16. yüzyılda Fransa, 17. yüzyılda İngiltere ve Hollanda, 18. yüzyılda İsveç ve Prusya, 19. yüzyılda İngiltere ve Prusya Almanyası ile 20. yüzyılda Almanya ve ABD olarak kurulmuştu.

Osmanlılar batılı tarzdaki diplomasi kurallarına Karlofça ile başlayan bir süreçten itibaren uymaya başlamıştı. Bundan sonraki dönemlerde devlet cephelerde askeri alanlarda başarısız kaldıkça diplomat ve kalemiye sınıfının temsilcileri ön plana çıkacaktı. Hele 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya'ya karşı girişilen savaşlardaki yenilgiler, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, bir çok yönleriyle Karlofça'yı aratır nitelikteydi ve kaybedilen asırlık Türk-İslam yurdu olan Kırım, Karadeniz'in ve boğazların Ruslara açılması gibi hususlar İmparatorluğun dış politikasının artık kendi inisiyatifi dışına çıkarak bir çok meselenin devletlerarası meseleye dönüştüğü bir dönemde başlamıştı. Öte yandan eyaletlerde merkezi otoritenin büyük ölçüde mahalli unsurların eline geçmesi de devlete hem içerde hem de dışarıda yeni sorunlar çıkartmaktaydı.1

Bütün bunlara rağmen Osmanlılar, imparatorluğu bu kötü gidişattan kurtarmak için Batılı tarzda yenilikler yapmaya başlamıştı. Ancak bunlar kısmi olup, köklü değildi ve sık sık kesintiye de uğratılmaktaydı. Her şeye rağmen ıslahat fikri ve ıslahatçı niteliğini taşıyan az sayıda da olsa belli bir zümre meydana gelmişti. Osmanlılar yenileşmede Avrupalı uzman, teknisyen, danışman vs adlarla Osmanlı hizmetinde çalışan kimselerden istifade etmekteydi. Bunların bir kısmı kendiliği ile Osmanlı hizmetine girmiş, bir kısmı ise iki devlet arasında yapılan işbirliği neticesinde resmi hüvviyet kazanmış kimselerdi. Yenileşmenin önünde içerde belli bir muhalif grup olmakla birlikte ani çıkan savaşlar da Osmanlı yenileşmesine rahat ve uzun bir süre tanımamaktaydı. Hele Rusya'nın Osmanlı üzerine izlediği yayılmacı politikasında bazen diğer bir devleti yanına alması ise Osmanlıların birden fazla cephede mücadele etmesine sebep olmaktaydı. Rusya'nın 1768'de İngiltere, 1787'de ise Avusturya ile yaptığı ittifakla Osmanlılarla mücadelesi bunlara bir örnek teşkil etmektedir. 1787'de başlayan savaşın niteliğine baktığımızda Rusya'nın gayesi Avusturya ile

Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşarak Osmanlıları Avrupa ve başta İstanbul olmak üzere Batı Anadolu'dan çıkarma gayesine dayanmaktaydı. I. Abdülhamid ve Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın Osmanlı'nın kolay yutulur bir lokma olamadığını gösterip, 1787'de Rusya'ya açılan savaş arkasından da 1788 başlarında Avusturya'nın müttefikinin yanında savaşa katılmasıyla savaş genişlemişti. Ancak, Osmanlılar yeterince hazırlanmadan girdikleri bu savaşta 1788 yılı itibariyle Avusturya cephelerinde başarılı olurken; Rus cephesi pek de parlak geçmemişti. Hele I. Abdülhamid'in çok değer verdiği Özi'nin Aralık 1788'de kaybedilerek 25.000'e varan sivil halkın katletmesi haberi savaşın vahim ve tehlikeli gelişmesinin bir işareti olarak İstanbul'u derinden sarstı. I. Abdülhamid bu hadiseden duyduğu üzüntüden hastanarak 6 Nisan 1789'da vefat etti ve yerine 7 Nisan 1789'da kardeşi III. Mustafa'nın oğlu III. Selim Padişah oldu.2

Osmanlılar için genç ve dinamik şehzade III. Selim'in tahta çıkması, imparatorluğun sıkıntılılar çektiği günlerden kurtulacağı yönünde büyük ümit ve taze heyecan meydana getirdi. Şehzadeliğindeki tutum ve davranışları onun büyük bir kurtaracı gibi algılanmaya başlanmasıyla devlet ricali ve Osmanlı toplumunda sevinçle karşılandı. Ancak III. Selim büyük problem ve sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştı. Özellikle de savaşın kötü gidişatı hâlâ devam etmekteydi. Ruslar Boğdan'ı işgal etmişlerdi. 27 Nisan 1789'da Sadrazam Koca Yusuf Paşa komutasındaki ordu Ruscuk'tan Tuna'yı aşmak için hazırlıklarını tamamladığı sırada Rusların Tuna'yı geçip Kalas'ı işgal etmesi Osmanlıların bütün planlarını altüst ettiği gibi İstanbul'u telaşa düşürüp panik havası estirmişti. 7 Haziran 1789'da Sadrazam Yusuf Paşa azledilip yerine Cenaze Hasan Paşa getirildiyse de sonuçta pek değişiklik olmayacaktır. Bunda III. Selim'in aceleciliği kadar Sadrazam Yusuf Paşa ile Cezayirli Gazi Hasan Paşa arasındaki rekabet de etkili olmuştu. III. Selim bu iki yetenekli devlet adamının mücadelesi

sonunda her ikisini de azledip pasifize etmeyi tercih etti. Ancak yeni atanan serdarlar da pek bir varlık göstermediler.

1 Ağustos 1789'da Fokşani'de Rus ve Avusturya orduları karşısında alınan yenilgi savaşın bundan sonraki seyrinin Osmanlılar aleyhine geliştiğini gösterdi. Bu yenilgiyle ordunun bütün ağırlığı kaybedildiği gibi Ruslar karşı atağa geçip Osmanlıları püskürterek bütün Eflak'ı ele geçirmek için ileri gitttiler. Toparlanan Osmanlı ordusu tekrar karşılık vermek istediyse de bu kez de 22 Eylül'de Boze suyu kenarında Rus ve Avusturya kuvvetlerine yenildiler. Ruslar Tuna deltasında İbrail, Akkerman, Bender, Bükreş ve Baserabya'yı işgal etmelerine karşın sadece İsmail Kalesi seraskerliğine tayin edilen Gazi Hasan Paşa 23 Eylül 1789'da Rusları geri püskürterek yenmeyi başarmıştı. Fokşani ve Boze suyu yenilgileri haberleri Sırbistan ve Bosna'da Osmanlı ordusunun maneviyatını çökerttiği gibi buradaki birliklerin dağılmasına da sebebiyet verdi. Bunun üzerine Avusturyalılar 8 Ekim 1789'da Belgrad'ı ve arkasından Semendire'yi işgal edip Niş'e kadar uzandılar.3

Böylece Osmanlı tarihinin en kötü sonuçlu savaş yıllarından biri sona erip gelecek bahar başlayacak seferde Rusya ve Avusturya ikilisi için İstanbul güzargahı açılmış sayılırdı. Kış mevsimi yaklaştığından her kesim bulundukları mevkiide beklemeye başlamışlardı ve III. Selim Kasım 1789'da Cezayirli Gazi Hasan Paşa'yı Sadrazam olarak atadı. Bununla beraber 1789-1790 kışında Avusturya ve Rusya için barışı arzu ettirici bazı hadiseler gelişmeye başladığı gibi bütün Avrupa ülkeleri yavaş yavaş Fransa'daki gelişmeleri yakından takip etmeye başlamışlardı. İsveç'in üçlü ittifak tarafından destekleyip Finlandiya'yı işgal ederek Rusya ile savaş halinde olması ve 12 Temmuz 1789'da Osmanlı İmparatorluğu ile ittifak antlaşması yapılması, II Katerina'yı endişelendirerek Rusya'yı iki cephe arasında sıkıştırmıştı. Aynı şekilde Avusturya İmparatoru II. Joseph,

Belçika (Avusturya Hollandası) ve Macaristan'daki milliyetçi ayaklanmalarla uğraşmaktaydı ve uzun görüşmelerden sonra 31 Ocak 1790'da gerçekleşen Osmanlı-Prusya ittifakı ile iki ateş arasında sıkışmıştı. Öte yandan Fransız İhtilali, Üçlü Birliği doğudaki savaşın sona erdirilmesi yolunda tedbirler almaya itmişti. Buna göre Avusturya, Avrupa'daki ihtilale karşı birleşecek ve Lehistan'da Rusların batıya doğru ilerlemeleri karşısında set oluşturulacaktı. Zira Rusya, Avusturya İmparatorluğu'nun Fransa ile sınırdaş ve akraba evliliği gibi bağların olması sebebiyle derin bir huzursuzluk duymaktaydı. Bundan dolayı her şey Osmanlı İmparatorluğu lehine uygun şartlarda barış yapabilmenin yollarını açan önemli gelişmelerdi ve Avrupa'da herkes barış taraftarıydı.4

Son gelişmeler ışığında, III. Selim ve Sadrazam Gazi Hasan Paşa, Rusları ve Avusturyalıları işgal ettikleri toprakları geri vermeye zorlanabileceğini düşündüklerinden önerilen barış girişimlerini reddetmişlerdi. Gazi Hasan Paşa'nın baharda sefere çıkmak üzere orduyu hazırlarken; ani bir hastalığa yakalanarak 29 Mart 1790'da ölmesi herşeyi tekrar altüst etmiş, ordu dağılmaya başlamıştı. Zira bu kez hazırlıklar ordunun daha iyi biçimde düzene konulup askeri gücün eski haline getirilmesi yönündeydi ve III. Selim son bir hamle yaparak başaracağından emin olması sebebiyle uzlaşmaya da yanaşmamaktaydı. Buna rağmen Avrupa'daki güçler dengesindeki gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu lehineydi. 20 Şubat 1790'da II. Joseph ölüp yerine II. Leopold geçmişti. Avusturya Bükreş'te bulunan ordusunu acele olarak Yergöğü'nde bulunan Osmanlı ordusu üzerine gönderdi. Fakat Avusturyalılar 18 Haziran 1790'da feci bir yenilgi alarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu başarı Osmanlılarda büyük heyecan ve sevinç yaratırken Avusturya'yı barış yapmaya zorlamıştı. Diğer yandan da Avusturya'nın gelişmesi ve genişlemesini ve Osmanlı savaşından galip

olarak çıkmasını istemeyen ve bu savaştan kendi topraklarını genişletmek amacıyla yararlanmayı isteyerek Hertzbert Planını hazırlayan Prusya, Osmanlılarla yapılan ittifaktan sonra Üçlü Birliğin desteğiyle harekete geçerek II. Leopold'u Prusya ile 27 Temmuz 1790'da Reichenbach Antlaşmasını yapmayı zorladı. Avusturya bu antlaşma gereğince Osmanlı İmparatorluğu ile barış masasına oturmayı kabul etti ve böylece iki muharip devlet arasında 18 Eylül 1790 tarihinde Yergöğü'nde bir mütareke yapılarak çatışmalara son verildi. Prusya'nın tehditleri karşısıda savaştan çekilen Avusturya ile yapılan barış müzakereleri uzun pazarlıklardan sonra 4 Ağustos'da Ziştovi'de imzalandı. Buna göre Avusturya barış karşılığında işgal ettiği başta Belgrad dahil olmak üzere takriben tüm topraklardan çekilmekteydi. Buna karşılık Osmanlılar da Hıristiyan tebaaya iyi davranma ve onların Avusturya tarafından himaye görmelerine razı gelmekteydi. Böylece Avusturya Rusya'yı ikinci kez hem bu sefer İstanbul yolu açılmışken terketmiş oluyordu. Aynı zamanda bu antlaşmayla sona erdirilen savaş, son Osmanlı-Avusturya savaşı olması açısından da önem taşımaktaydı. Bu tarihten sonra Avusturya'nın, Osmanlı İmparatorluğu gibi aynı hastalıktan mustarip ve aynı düşman tarafından tehdit edilmekte olduğunu açık bir biçimde görülecektir. Zira Rusların Balkanlardaki Slav ve Ortodoks tebaa üzerindeki nüfuzu, burada yaşayan milletlerin milli davalarını Rusya'nın yardımı ile başarıya ulaştırma gayretleri, Osmanlılar gibi sınırları içerisinde aynı şekilde Slav unsurlara sahip olan Avusturya'yı da tehdit etmekteydi. Rusya'nın Güneydoğu Avrupa'daki Slav unsurları kullanarak hakimiyet ve nüfuz alanını genişletmesinin önlenmesi, Avusturya ile Osmanlılar arasında siyasi bir kader birliği meydana getirecek ve bu durum sonuna kadar geçerliliğini koruyacaktı.5

Öte yandan Avusturya'nın savaştan çekilmeye zorlanması üzerine II. Katerina da Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiki olan İsveç'i kendi

tarafına çekerek 14 Ağustos 1790'da bir antlaşma yaptı. Böylece hem Rusya hem de Osmanlı İmparatorluğu savaşı tek başlarına sürdürmek durumunda kaldılar. III. Selim, büyük bir azim ile savaşa devam edilmesini, savaşın çıkış sebebi ve nihai hedefi olan Kırım'ın geri alınmasını arzu etmekteydi. Bu amaçla eski başarılarını tekrarlıyacağı ümidiyle Koca Yusuf Paşa'yı 27 Şubat 1791'de yeniden Sadrazamlığa getirdi. Ancak Osmanlı ordularının içinde bulundukları ve gittikçe kötüleşen düzensiz durumu, savaşın başarıyla sürdürülmesine imkân tanımamaktaydı. Hatta Yusuf Paşa sadarete getirilmeden önce bu krizli anlarda iş başına getirilen sadrazamların "kurra çekilerek" veya "istihâreye yatılarak" belirlenmesi, içine düşülen çaresizliğin açık bir göstergesiydi. Koca Yusuf Paşa büyük bir ordu toplayabildiyse de askerin disiplini, morali ve eğitimi yoktu. Nihayet ordunun öncü birliklerinin İbrail'in güneyinde Maçin'de 4 Nisan 1791'de bozguna uğraması ve arkadan da Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın komutasında hareket eden ordunun ikinci defa 11 Temmuz 1791'de Maçin'deki son hezimeti ile artık Ruslar karşısında muzaffer olmak şöyle dursun, dayanılmayacağı da kesin olarak ortaya çıktığından 11 Ağustos 1791'de Kalas'ta bir mütareke akdedildi.

Beş ay gibi uzun ve çekişmeli geçen müzakerelerden sonra 8 Ocak 1792'de Yaş Barış Antlaşması imzalandı. Bu yeni antlaşma ile 1774 Küçük Kaynarca, 1779 ve 1784'de imzalanan antlaşmaların yürürlükte oldukları teyit edilmekteydi ki, Osmanlılar, Rusların Kırım'ın ilhakını ve Gürcistan'daki hakimiyet hakkını tanımaktaydı. Antlaşmaya göre iki devlet arasındaki sınır Dinyester (Turla) nehrine kadar geriye kaydırılarak Özi ve arazisi Rusya'ya bırakılmaktaydı. Kısa bir süre sonra burada Rusya, ileride Karadeniz'deki Rus deniz kuvvetinin merkezi olan Odessa limanını kuracaktı. Ancak Ruslar işgal ettikleri Eflak-Boğdan, Bender, İsmail, Kili, Akkirman ve Bucak'ı geri vermekteydiler. Neticede Avrupa'daki kuvvetler

dengesindeki politika sayesinde Osmanlılar çok daha ağır kayıplardan korunmuştu ve hâlâ imparatorluk idame etmekteydi.6

B. III. Selim (Nizam-ı Cedid) Islahatlarının Osmanlı Dış Politikasındaki Tesirleri

Son savaşlar ve düşmanlar karşısında uğranılan ağır yenilgiler, imparatorluğun köhneleşen yapısıyla Avrupa devletleri karşısında varlığını devam ettiremiyeceğini açığa çıkarmıştı. Bundan dolayı devleti ayakta tutan bütün kurumlarda genel bir düzenlemeye gidilmesi gerekmekteydi. III. Selim özellikle ve öncelikle askeri ıslahatlarla ordunun Avrupaî tarzda yeniden düzenlenmesi gerektiğine inanmaktaydı. Askeri alanların dışında siyasi, idari, iktisadî, ictimai, ticarî, mali ve diplomasi alanlarında da yapılan yenilikler de bu dönemin kendine has özelliğiydi. Devlet bünyesindeki bütün kuruluşların gözden geçirilerek zamanın ihtiyaç ve gereksinimlerine göre düzenlenip yenilenmesi "Nizam-ı Cedid" hareketinin geniş hedefini ve kapsamını teşkil etmekteydi. Ancak askeri alana öncelik verilmesinin en önemli nedeni ise uğranılan son hezimetlerin ve kaybedilen toprakların acilen emrettiği bir zaruretti. Yapılacak ıslahatlara hazırlanmanın ilk adımı, bazı devlet adamlarından ve yabancılar dahil bilgisine itibar edilenlerden ıslahat hakkındaki fikirlerini ve görüşlerini belirtecekleri "layiha"ların istenmesi ve arkadan bunların incelenmesinden sonra ıslahatlara girişilmesiydi. Bu layihâlâr genelde tüm ülkenin, özelde ise ordunun yeniden düzenlenmesi hakkında görüşlerin sergilenmesi bakımından önemliydi. III. Selim layihâlârdan köklü bir yenilik gösterenlere meyletmişti. Belki de bunlardan en önemlisi, Ebubekir Ratib Efendi'nin Viyana elçiliğinden sonra Padişaha sunduğu takrirdir. Bütün bu köklü yenilik düşüncesine rağmen III. Selim gelenekçi ıslahat çizgisinden kendisini tamamen kurtaramamıştı. Bunun en iyi örneğini Yeniçeri ocağı yanında, Avrupa tarzında eğitilecek ve düzenlenecek yeni bir Nizam-ı

Cedid adı altında bir ordunun kurulmasına ve bunun diğer teknik sınıflarının çağdaşlaşmasına karar vermesi teşkil etmektedir. Bu eski ile yeniyi aynı anda muhafaza etmek anlamına gelmekteydi. Bütün bunlara rağmen yeniçerilerin yalnız yeni sisteme değil, eski tarz talimlere de karşı çıkmaları onların her türlü yeniliğe karşı koyacaklarını göstermesi bakımından önemliydi. Zira ordunun son hezimetleri hatıralarda hâlâ sıcak olduğundan önceleri tepkilerini göstermekten imtina etmekteydiler. Devletin onları disiplinli, düzenli ve talimli bir askeri ocak haline getirmesine de direniş göstermekteydiler. Denizcilik, topçu, humbaracı ve lağımcı gibi alanlarda da ıslahatlarda epey yol alınmıştı. Buralarda istihdam edilmek üzere Fransa başta olmak üzere diğer Avrupa ülkelerinden çok sayıda uzman, mühendis, teknisyen, usta ve işçiler getirtilip çalıştırılıyordu. 1773'de temelleri atılan Deniz Mühendishanesine ilaveten 1795'de Kara Mühendishanesi'nin açılması bu işin çok ciddi bir şekilde yürütüldüğünü göstermekteydi. Bu mühendishaneler ve diğer askeri mektepler için gerekli kitabların tercüme ve basımı için Kara Mühendishanesi bünyesinde bir matbaa ve bir de kütüphane oluşturuldu. Ordu ve donanmadaki ıslahatlar ve diğer Nizam-ı Cedid uygulamaları için büyük kaynaklara ihtiyaç duyulduğundan, bu gibi işlerin mali giderlerini karşılamak amacıyla "İrad-ı Cedid Hazinesi" adıyla yeni ve müstakil bir fon oluşturuldu ve bu fona bazı kalemlerden alınan vergilerle diğer yeni ihdas edilmiş olan çeşitli kaynaklar gelir olarak aktarıldı. Nizam-ı Cedid askeri ve hazinesinin başına III. Selim, yakın dostu ve arkadaşı ve bu hareketin motoru olan Çelebi Mustafa Reşid Efendi'yi getirmişti. Denizcilik alanındaki ilerlemelerin başını Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa çekmekteydi. Öte yandan III. Selim idari, iktisadî ve ticarî alanlarda da düzenlemeler yaptı ve imparatorluğun süratle çökmesini önlediği gibi aldığı tedbirler sayesinde belli alanlarda kısmi başarılar sağlandıysa da istenilen şeyleri tam anlamıyla gerçekleştiremedi.7

III Selim'in ıslahatlarının en orijinallerinden birisi kuşkusuz diplomasi alanında yaptığı yeniliklerdir. III. Selim dönemine kadar Avrupa devletleri ile ilişkiler, bu devletlerin İstanbul'daki daimî statüdeki diplomatik temsilcilikleri vasıtasıyla sürdürülmekteydi.

Osmanlıların Avrupa merkezlerinde daimî ikâmet elçilikleri bulunmamaktaydı. Devletin dış dünya ile olan bağlantılarını bu yabancı elçiler ve genellikle de onların yerli Hıristiyan tebaadan oluşan tercümanları ile Eflak-Boğdan voyvodalıkları sağlamaktaydı. Görüldüğü gibi İstanbul'da Avrupa devletlerinin birer daimî diplomatik temsilcisi olduğu halde Osmanlı Devleti bu konuda çok geç kalmıştır. Zaten Yaş Antlaşması'nı müteakiben Osmanlı Devleti Avrupa devletleri karşısındaki zaaflarını iyice görmüş ve artık onlarla tek başına mücadele edemiyeceğini de anlamıştı. Bundan dolayı devletin takip ettiği siyaset köklü olarak revizyona tabi tutulmaya başlandı.8

Osmanlı Devleti'nin 1793 tarihine kadar dış merkezlerde daimî statüde diplomatik temsilciliği yoktu. 1792 tarihinde uygulamaya konulan Nizam-ı Cedid ıslahatları ile birlikte Avrupa'nın önemli merkezlerinde diplomatik temsilci bulundurulması kararı alındı. Nitekim bu tarihten başlayarak Osmanlı dış politikasında köklü değişiklikler yaşanmış ve dış işlerinin yeniden yapılanmasına girişilmişti. Bu dönemde Osmanlı Devleti Avrupa'da cereyan eden hadiseleri daha yakından izlemek imkânı bulduğu gibi; İstanbul'da rakip olan ülke elçilerinin yanlış ve kasdi yönlendirmelerinden de kurtulmuş oldu. Babıâli'nin başlattığı reform hamlelerinde Fransa ve Avurturya'nın yanısıra İngiltere'nin de model bir ülke olarak seçildiğinin belirtileri bu zamanda net bir biçimde gözlenebilmektedir.9

Modern Türk diplomasisinin kurulmasında en büyük rol Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi'nindir. Osmanlı İmparatorluğu'nun en zor

dönemlerinden biri olan 1788-1791 yılları arasında Osmanlı dış politikasında yaptığı faaliyetler sebebiyle III. Selim'in takdirini kazandı. Bundan dolayı Padişah, yenilikçi görüşe sahip olan Mehmed Raşid Efendi'yi 6 Eylül 1792 tarihinde ikinci kez olarak Reisülküttablığa getirdi. Bu ona artık Türk dış politikasında köklü bir ıslahat yapma fırsatını vermişti. Burada kuşkusuz onun diplomasi ve bürokrasi alanında kendini ispatlaması en önemli husustu. Artık bu tarihten itibaren Mehmed Raşid Efendi, çok aktif bir halde Türk diplomasisinin şekillenmesinde birinci derecede Sultan ile birlikte Babıâli'nin politikalarına tesir etmeye başladı.10 Diplomasi alanında alınan ilk yenilik kararı, aynen Avrupa devletleri arasında geçerli olan diplomasideki kural, usul ve ilkelerin masaya yatırılması idi. Babıâli, o zaman diplomasi alanında geçerli olan devletlerarası hukuku, doğrudan benimseyerek aldı.11 III. Selim, Osmanlı Devleti'nin sadece askerî ve ekonomik alanda değil diğer bir çok hususta da Avrupa'nın gerisinde kaldığını idrak ederek devleti kurtarabilmenin tek yolu olarak ne pahasına olursa olsun Avrupaî tarzda yenilik yapmanın gerekliliğinin bilincinde idi. Zira kendi toplumundan gelecek tepkilere rağmen bundan başka da çıkar yol kalmamıştı. İş işten geçmeden bu reform hareketleri gerçekleştirilmeliydi. Diplomasi alanında ilk alınan karara göre "Devlet-i Aliye'nin dahi düvel-i fehime-i Avrupa nezdinde birer ikâmet ilçisi bulundurması derece-i vucubede görülmekle düvel-i merkume nezdinde birer ilçi gönderilüb ve üç sene müddet tekmilinde anlar celb ve iade ve yerlerine başkaları irsal ile minval-i meşruh üzere hem umur-ı sefaret idare ittirilmek ve hemde bu tarikle ahval-i düvele vakıf bazı zatlar yetiştirilmek üzere nizamat-ı saire sırasında sefaret usulüne hüsn-i rabıta virilmek" gerektiği vurgulanmaktaydı.12 Diğer taraftan devrin Vakanüvislerinden Halil Nuri, "her bir sefir mukim olduğı devletin tanzim-i umur-ı mülkiye ve ihtira'-ı sanayi-i harbiyesine dair vesair ahval ve

keyfiyetlerine" dair önemli görülen bilgilerin aralıklarla Babıâli'ye bildirilmesi gerektiğini özellikle belirtmektedir.13

III. Selim'in izlediği bu strateji sayesinde Nizam-ı Cedid'in ilk Reisülküttabı olan Mehmed Raşid Efendi, mevkii bakımından ikinci dereceden erkan arasında bulunmasına rağmen, 4 Mayıs 1792 tarihinde Koca Yusuf Paşa'nın sadaretten azledilerek yerine son derece yaşlı olan Melek Mehmed Paşa'nın getirmesiyle birlikte, Babıâli'nin gerçek idarecisi olarak artık bütün ipleri eline geçirmiştir. Bundan dolayı Mehmed Raşid Efendi sadece dış politika alanında değil aynı zamanda iç politika ile ıslahat hareketlerinin de bir numaralı adamı oldu.14 Bu dönemde Mehmed Raşid Efendi'nin Babıâli idaresini tam olarak elde tutmasının diğer bir nedeni de Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın başını çektiği grupla Kethüda Yusuf Ağa'nın grupları arasında çekişmeden kaynaklanmaktaydı. Zira, III. Selim'in en yakın arkadaşı ve I. Abdülhamid'in kızı Esma Sultan ile evli olan Küçük Hüseyin Paşa, 11 Mart 1792'de Kaptan-ı Derya olarak atanarak İstanbul'dan uzaklaştırılıp Sultan üzerindeki tesiri azaltılmak istendi. Kaptan-ı Derya'nın geleneksel olarak her baharda Akdeniz'e donanmayla gitmesiyle başkentteki nüfuzunu kaybetmesi beklenmekteydi. Ancak Ege denizinde korsanları tedip etmesi üzerine İstanbul'daki prestiji giderek artmaya başladı. İşte böyle bir politik mücadelede Hüseyin Paşa'nın denizde olması ve diğerleriyle arasındaki çekişmeden yararlananmasını bilen Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi 6 Eylül 1792'den 20 Ağustos 1794 tarihine kadar Babıâli idaresine hakim oldu. Bu idareciliği sırasında Küçük Hüseyin Paşa ve Tatarcık Abdullah Efendi'ye karşı çoğunlukla Şeyhülislam Dürrizade Arif Efendi ve Yusuf Ağa ile birlikte işbirliği yaptığını görmekteyiz. Fakat bu farklı gruplar arasındaki çekişmeye rağmen bunlar bazen bir araya geldiklerinde devletin çıkarları ve yenileşme hareketlerinden taviz vermemekteydiler. Zaten bu iktidar grupları

güçlendikleri anda III. Selim'in bunları aktif görevden alarak diğer rakip grupları iş başına getirterek hiç birini tam olarak güçlendirmek istemediğini anlamaktayız.15

Şu halde Nizam-ı Cedid döneminde Reisülküttab Mehmed Raşid zamanında diplomasi alanında yapılan yenilikler orijinal olup, sonraki dönemleri de tesiri altına alarak günümüze kadar gelebilmişlerdir. Mehmed Raşid Efendi'nin başını çektiği diplomasi alanındaki yenilikleri üç grupta toplayabiliriz:16

a) Avrupa devletleri ile olan ilişkilerde devletlerarası hukukun benimsenmesi ve Avrupa'nın önemli merkezlerinde daimî ikâmet elçiliklerinin açılması

b) Avrupalı devletlerle olan ilişkilerde mütekabiliyet esasına uyulması ve tayinat usûlunün kaldırılması

c) Dış ilişkilerde güçler dengesinin gözönüne alınması ve Protestan Kuzey-Batı Avrupa devletleriyle ilişkilerin en üst seviyede geliştirilmesi.

Bu maddelere bakıldığında genellikle Babıâli tam anlamıyla Avrupa'da geçerli olan diplomasi kurallarını, devletlerarası hukuk ilkelerini ve güçler dengesi kavramını kabullenmekteydi. Avrupa'daki dost devletler nezdinde açılacak olan ikâmet elçiliklerinin başlıca vazifesi; mutad elçilik işlerini görmek ve devletlerin ahvaline vakıf adamlar yetiştirmek olacaktı. Mutad elçilik işleri arasında Osmanlı tüccarlarının haklarını korumak özel bir yer almaktaydı. İkâmet elçilerinin vazife süreleri ve maiyetleri hakkında da önemli düzenlemeler getirildi. Buna göre ikâmet elçileri üçer yıllığına yurt dışında görev yapacaklar ve bu sürenin sonunda yerlerine başkaları tayin edilip görev devir teslimi yapıldıktan sonra yurda döneceklerdi. Beraberlerinde sır-katibi (chief secretary), iki tane Rum tercüman, hazinedar, ateşe ve diğer maiyet memurları ve hizmetlilerle birlikte çoğunluğu Müslüman olan kişizadeler olarak adlandırılan gençler de

götürülecekti. Bu gençler gittikleri memleketde dil, bilim, sanat bilgilerini öğrenmeye çalışacaklardır.17

İlk Daimî ikâmet elçiliklerinin kuruluş aşaması hakkında izlenilen politikaya göz atmakta fayda vardır. Devrin Reisülküttabı Mehmed Raşid Efendi süratle 1793 Temmuz'unda Londra'ya büyükelçi atamak için İngiliz elçisi Sir Robert Ainslie ile temasa geçerek bilgi alış verişinde bulundu.18 Görüşmelerin neticesinde ilk daimî Türk Büyükelçisi olarak Yusuf Agah Efendi atanıp 21 Aralık 1793 tarihinde Londra'ya ulaşarak göreve başladı. Böylece, Osmanlı Devleti de Avrupa'da geçerli olan devletlerarası hukuk, diplomatik kural ve ilkeleri benimseyerek, bu yönde esas unsur olan mütekabiliyet usulûne göre hariciye politikalarını yeniden tanzim etmeye başladı. Ayrıca daha sonra Avrupa'nın önemli başkentlerinde kurulacak olan daimî büyükelçilikler için Yusuf Agah Efendi'nin elçiliği model olarak alınmıştır. Artık bu yeni dönemle birlikte, Babıâli Avrupa'daki güçler dengesine göre kendi menfaatleri doğrultusunda dış politikasını belirlemeye ve uygulamaya koymaya başlamıştır.19 Babıâli yeni dış politikasının gereği olarak eskiden uyguladığı bazı usulleri bu dönemde terk etmeye başladı. Bu usullerden biri de yabancı ülke temsilcilerine tayinat verilmesi meselesi idi. Nitekim Yusuf Agah Efendi'nin İngiltere'ye gönderilmesi sırasında, milletlerarasında geçerli olan mütekabiliyet usulü yürürlüğe konularak, yabancı devlet elçilerine verilen tayinat kaldırılmış oldu. Zaten ilk daimî elçiliğin kurulması bu kararın uygulanması için bulunmaz bir fırsattı. Bunun için Babıâli, Yusuf Agah Efendi'ye İstanbul'dan Londra'ya hareket etmeden önce, İngilizler tarafından tayin teklif edilirse bunu her ne surette olursa olsun kabul etmemesini telkin ve tenbih etmişti.20 İşte Yusuf Agah Efendi ile başlatılan bu usul, yabancı elçilik heyetleri arasında ilk defa Ainslie'nin halefi Robert Liston'a tesadüf etmişti. Liston Türk sınırlarına girmesinden itibaren Babıâli'nin tayinat vermeme usulunü çok sıkı bir

şekilde uyguladığını kendi Dışişlerine gönderdiği ilk raporunda bildirmişti. Bu yüzden geçtiği yerlerden at, erzak ve diğer malzemelerin temini için büyük miktarda harcamalar yapmak zorunda kalmıştı. Aynı rapor, Osmanlı Devleti'nin uygulamaya koyduğu tayinat rejimi nedeniyle onun ve maiyetinin malî sıkıntı içine düştüğüne de işaret etmektedir.21

Londra büyükelçisi Yusuf Agah Efendi'den sonra 1797'de Paris, Viyana ve Berlin'e birer ikâmet elçisi gönderildi. Bu elçilikler pek çok Osmanlı aydının yetişmesine, yabancı dil öğrenmelerine, çağdaş Avrupa ülkelerinde hüküm süren fikirleri tanımalarına hizmet ettiği gibi, dönüşlerinde memleketleri için birer ışık olmalarında da önemli rol oynadılar. Bunlardan en göze çarpan şahıs Mahmud Raif Efendi olup Türk dış politikasında ve Nizam-ı Cedid uygulamalarının çağdaşlaştırılmasında Avrupaî tarzda yetişen ilk Türktü. Böylece Batıya yönelik küçük bir zümre oluşmaya başladı. Bu durum o zamana kadar dış politikanın icrasında birinci derecede aracı olan yerli Hıristiyanlar yanında Türklerin de yer almalarına yol açacaktır.22

Nizam-ı Cedid döneminin en önemli stratejilerinden birisi de Avrupa devletleri arasında çıkan ihtilaflarda tarafsızlık (Neutrality) politikası izlenmesidir. Bu yüzden bütün Avrupa ülkeleri Fransız İhtilali sonrasında Fransa'ya karşı ortak olarak hareket etmelerine mukabil Osmanlı İmparatorluğu kendisinin bu hadisede İngiltere, Avusturya ve Prusya'nın baskılarına rağmen tarafsız olduğunu ilân etmişti. Hatta 1792 Eylül'ünde kurulan Fransa'daki cumhuriyeti resmi olarak tanımamakla birlikte İstanbul başta olmak üzere bütün Osmanlı topraklarında ihtilal yanlıları ile cumhuriyetçilerin faaliyetlerine müsaade etmişti ki, buna hiçbir Avrupa ülkesi cüret dahi edememişti.23 Zira III. Selim'in başlattığı Nizam-ı Cedid ıslahatlarının aksatılmadan ve sağlıklı bir şekilde yürütülmesi ve uygulanması için Osmanlı İmparatorluğu herşeyden çok barışa muhtaçtı.

Bundan dolayı kendisine yönelik bir saldırı ve tehlikeli gelişme olmadıkça herhangi bir savaşa katılmayı düşünmeyi bile aklına getirmemekteydi. III. Selim ve Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi bu hususta kesin karalıydılar ve devleti ne olursa olsun bir maceraya sürüklemek istemiyorlardı. Mehmed Raşid Efendi'nin azlinden sonra yerine geçen Reisülküttabların da onun ortaya koyduğu politikalar çerçevesinde faaliyetlerde bulunması, bu devlet politikasının ne kadar haklı ve doğru olduğunu gösterecektir. Babıâli sık sık Avrupalı devletlere kendi karasuları dahilinde birbirlerine saldırmamaları hususunda da gerekli uyarıları yapmaktaydı. Bu ise artık Osmanlıların Avrupa siyasi dengesinde meydana gelen değişiklikleri yakından takip ederek tarihinde ilk defa güçler dengesini gözettiğini göstermekteydi.24

C. Fransızların Mısır'ı İşgali ve Doğu Meselesi: Osmanlı-Fransız Savaşı

III. Selim Nizam-ı Cedid ile ıslahat ve yenilik hareketlerine uygun bir ortam yarattığı ve bunları geliştirmeye çalıştığı sıralarda Osmanlı İmparatorluğu çok ciddi iç ve dış sorunlarla da karşılaşmaya başladı. Bundan dolayı III. Selim'in yenilikleri uygun bir olgunlaşma ortamı ve fırsatı bulamadan aksamıştı. Devleti sarsan iç ayaklanmalar ve savaşlar, yapılmakta olan yeniliklerin başarısız kalmasında, bu yenilikleri yürüten kadroların yetersizliği kadar önemli bir etken olmuştu. İmparatorluğu bir örümcek ağı gibi sarmaya başlayan ayanlar kendi başlarına büyük problemler çıkaracak kadar güçlenmişlerdi. Bunlardan Balkanlardakiler Anadolu ayanlarına göre devlet ve toplum için daha zararlı olmaktaydılar. Hele 1787-1792 savaşları sırasında devletin bunlara askeri ve maddi bakımdan bağımlı kalması yüzünden karşılığında devletden resmi mevkiler de elde ettiklerinden güçleri daha da artırmıştı. Bundan dolayı savaş sona erdikten sonra denetlemeleri zorlaşmıştı. Hatta bazı ayanlar devlete bile kafa tutacak güce erişmişlerdi. Balkanlarda İşkodra'da Mahmud Paşa, Silistre'de Yıllıkoğlu Süleyman Ağa, Vidin ve çevresinde Pasvandoğlu

Osman Paşa, Yanya'da Ali Paşa gibi ayanlar devletle ilişkilerinde kendi başlarına buyruktular ve merkezi otoriteyi zayıflatmaktaydılar. Bunların tutum ve tavırları sebebiyle zayıflayan otoriteden istifade eden Sırplar ve Karadağlılar da istiklal mücadelesi vererek silaha sarılma cesaretini bulmuşlardı. Bu hareketlerin daha fazla yayılmasını Hakkı Paşa'nın Rumeli Valiliği (1796-1798) sırasında Pasvandoğlu ve yandaşlarını yenilgiye uğratması büyük ölçüde engellendi. Böylece Rumeli kontrol altına alınıp belli ölçüde düzen ve dirlik sağlanıp İstanbul'un da tehlikeye düşmesi önlenmişti. Bu dönemde Anadolu'daki ayanların devlete daha sadık ve yardımcı oldukları gözlenmekteydi. Ancak buradaki ayanların da bazen halk üzerinde yaratıkları karışıklıklar devletin halk nezdinde itibar kaybetmesini sağlamaktaydı. Bununla birlikte Arap dünyasına baktığımızda artık Arabistan'da Vahhabilerin önü alınamaycak kadar gelişme fırsatı bulduğunu görmekteyiz. Mısır'da ise Valiler ve Memlûklular arasındaki çarpışmalardan ve sürtüşmelerden yararlanan Mehmed Ali Paşa'nın bunları bertaraf ederek burada idareyi tam manasıyla kendi denetimine geçirdiğini görmekteyiz. Genellikle taşradaki mahalli unsurlar ne suretle olursa olsun III. Selim'in ıslahatlarının başarısını arzu etmemekteydiler ve bunu her fırsatta İstanbul'daki bağlı olukları bazı odaklarla birlikte muhalif hareket ve tavırlarla göstermekteydiler. Nitekim bunların istedikleri ortam 1798'de Fransızların General Napolyon Bonaparte komutasında Mısır'ı işgali üzerine başlayan savaşlar sebebiyle oluştu. III. Selim ayanlarla barış yapmak zorunda kalmıştı. Zira İmparatorluğun düşmanlarına karşı onların askeri ve maddi desteğini elde etmek için kendilerine daha geniş yetkiler bahşetmişti.25

Osmanlı İmparatorluğu'na bu dönemde dıştan gelen en önemli saldırı 1798'de Fransızların Napolyon Bonaparte idaresindeki bir orduyla Mısır'ı işgali hadisesidir ki bu olay Nizam-ı Cedid yeniliklerinin sekteye

uğramasına da sebep olmuştur. 1789 Fransız İhtilali ile milletleri hürriyet ve istiklale teşvik eden Fransa, buna rağmen yayılma ve sömürgecilik siyasetinden vazgeçmiş değildi. Fransız İhtilâli sonrası 1792 yılı Avrupa'da buhranlı yılların başlangıcı oldu. 1792 Nisan'ında Fransa, önce Avusturya'ya ve kısa bir süre sonra da Haziran'da Prusya'ya savaş ilân etti. Bu hadiseler karşısında Türkiye başta İngiltere olmak üzere bir çok Avrupa ülkeleri gibi tarafsızlığını bildirdi.

İhtilâl hükûmetinin savaşla ve propaganda yoluyla kısa sürede başarılar elde etmesi, kadim ve güçlü rakibi olan İngiltere tarafından dikkatle takip edilmekteydi. Fransız ordularının kısa sürede tüm Avrupa ülkelerine yönelik taaruzları karşısında 1793 yılının ilk aylarında İngiltere ile birlikte Napoli ve Sardunya Krallıkları, Venedik, Toskana, Papalık, İspanya, Rusya ve Portekiz arasında oluşturulan ittifak Fransa'ya karşı savaşa katılma kararı aldı. 1793 başlarında ittifak orduları kısmi başarılar elde ettiyse de daha sonraları Fransız orduları 1794 yılında tekrar rakiplerine üstünlük kurmaya başladılar. Bunun neticesinde Fransa Prusya, Hollanda ve İspanya ile 1795 ortalarında barış andlaşmaları yaparak I. koalisyonu sona erdirmiş oldu.26

Ancak, Fransa'ya karşı İngiltere, Avusturya ve Sardunya savaşa devam etmeye karar verdiler. 1796'da İngiltere'nin taktik bir hatası olarak işgal etmiş olduğu Korsika'dan donanmasını çekmesi, Sardunya ve Avusturya'nın Fransız General Napolyon Bonaparte tarafından yenilmelerini hızlandırmıştır.27 Bunun sonucu olarak 17 Ekim 1797 tarihinde Napolyon, Campo Formio Andlaşmasını Avusturya'ya kabul ettirince Venedik Cumhuriyeti, Fransa ile Avusturya arasında taksim edilerek ortadan kaldırıldı. Venedik'e bağlı Yediada ve Dalmaçya üzerindeki bazı limanlar Fransa'ya geçince Türkiye ile Fransa arasında ilk kez doğal sınır tesis edilmiş oluyordu. Fransızların Yediada'yı

işgali Yunanlılar tarafından sevinçle karşılandı ve Moralı Rumlar da Napolyon'dan yardım ve isteklerde bulundular.28 Bu sırada İngiltere Fransa'ya karşı mücadelesinde tek başına kalmıştı. Napolyon'un İngiltere'yi işgal etmesi beklenemezdi. Zira Fransız donanmasını teftiş ettiğinde çok yetersiz olduğunu gördü. Bundan dolayı Napolyon 1798 yılında İngiliz güçlerini Hindistan'da yok etmek gayesi ile Mısır'ı işgal için Doğu Plânını yürürlüğe koydu. Napolyon'un ideallerinin Dışişleri Bakanı Talleyrand tarafından da desteklenmesi sonucu sefer hazırlıklarına başlandı. Mısır'ın alınmasıyla kısa yoldan Süveyş üzerinden Hindistan ticareti yapılacak ve Fransa aynı zamanda Yedi Yıl savaşlarıyla kaybettiği sömürge kayıplarını Mısır sayesinde telafi edecekti.29 Ayrıca ihtilâlden sonra Fransa'nın Osmanlı ile olan ticaret hacmi büyük ölçüde düştüğünden bunları da telafi etmek gerekiyordu.

Bu ise yıkılmakta olan İmparatorluğun önemli bir merkezinin Fransa tarafından kontrolü anlamına geliyordu. Fransa bu hedefler doğrultusunda 5 Mart 1798 tarihinde İngiltere yerine Mısır'a sefer açılmasına karar vererek bunun başına da Napolyon'u tayin etti. Savaş hazırlıklarından sonra 19 Mayıs 1798'de Tulon'dan 38 bin kişilik ordu, 50 savaş gemisi ve 500 nakliye gemisi yola çıktı. 9-12 Haziran 1798'de Malta işgal edildi. 1 Temmuzda İskenderiye'ye çıkıldı ve 22 Temmuz'da da Kahire'nin düşmesi üzerine Mısır'ın işgali gerçekleşmiş oldu.30 Mısır'ın Fransızlar tarafından işgaliyle Doğu Meselesi (Eastern Question) başlamış oldu ve unutulmaya yüz tutmuş olan Doğu Akdeniz havzası tekrar dünya gündemine gelerek İngiltere başta olmak üzere büyük güçler tarfından yakın takibe alınmaya başlandı.

Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesi Osmanlı Devleti ile Avrupalı ülkelerden büyük tepki aldı. Osmanlının Paris'e gönderdiği ilk daimî büyükelçisi Moralı Esseyyid Ali Efendi 24 Mart 1797 tarihinde yola çıkıp

13 Temmuz'da Paris'e ulaştığı sıralarda Türk-Fransız ilişkileri maalesef Napolyon ve Taleyrand'ın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde oynamak istedikleri oyunlarla karanlık bir akıbete doğru sürükleniyordu. Mısır'ın işgal edilmesi başlangıçta şaşkınlık yaratmıştı. Fakat Babıâli bu meseleyi yalnız çözemiyeceğini anladığından İngiltere gibi güçlü bir devletle temasa geçip savaş hazırlıklarını yapmaya başladı. Babıâli Fransızların Mısır'a çıkışını 23 veya 24 Temmuz 1798'de haber aldığı zaman, Fransa'yla siyasî ilişkilerini kesmişti. Mısır'ı işgale giden Fransızları Akdeniz'de vurmak için İngilizler Amiral Nelson'u görevlendirmişlerdi. Nelson 1 Ağustos'ta Abukir'de işgalci Fransız donanmasını yakmıştı. Böylece Napolyon'un Fransa ile deniz bağlantısı kesildi. Bu gelişmelerin İstanbul'a ulaşması III. Selim tarafından ümit verici bir gelişme olarak değerlendirildi. Zira Fransızlarla tek başına mücadele edilemiyeceğinden Nelson'un bu başarısı Türklerin bu olayla kiminle ittifak yapacağını da kendiliğinden ortaya çıkartmış oluyordu.19 Önce İngilizlerin ve daha sonra Rusların Osmanlı'yı destekliyeceğini açıklamaları üzerine Babıâli, Fransa'ya karşı 2 Eylül 1798'de savaş açmayı kararlaştırdı ve bunu 12 Eylül'de İstanbul'daki yabancı diplomatik temsilcilere bir beyannameyle duyurdu. Fransa'nın Doğu Akadeniz'de yayılma faaliyetleri İngiltere ve Rusya tarafından endişe ile takip ediliyordu. İngilizler Akdeniz, Kızıldeniz ve Basra ticaretine büyük önem vermeye başlarken, Rusya da Balkanlara ve Adriyatik'deki adalara gözünü dikmişti. Mısır'ın işgali Babıâli'yi Rusya ile müzakerelerde bulunmaya mecbur etti. Bu görüşmelerin sonucunda Osmanlı'nın en büyük ve korkulu düşmanı Rusya ile 23 Aralık 1798'de ittifak andlaşması yapıldı. 5 Ocak 1799'da ise benzer şartlarda İngiltere ile ittifak andlaşması yapıldı. Türk-Rus ve Türk-İngiliz ittifak andlaşmalarını müteakiben, Babıâli, benzer şartlarda İstanbul'da 21 Ocak 1799'da İki Sicilya (Napoli) Krallığı ile savunma ittifakı andlaşmasını imzaladı. Böylece Fransızların Osmanlı

Mısır'ına saldırmaları üzerine Babıâli de Fransa'ya karşı oluşturulan ikinci koalisyon savaşlarına katılmış oldu.31

Tarihinde ilk defa Osmanlı İmparatorluğu kendi topraklarını işgal eden bir ülkeye karşı diğer Avrupalı devletlerle işbirliğine girerek ittifak yapıyordu. Gerçi Avrupalı bir güç olan Prusya ile 1790 yılında ittifak andlaşması yapılmıştı, fakat bu esnada Osmanlı Devleti, Rusya ve Avusturya ile zaten savaş halinde bulunuyordu. Osmanlı-Prusya ittifakının Avrupalı bir yabancı güç ile yapılan ilk antlaşma olması Osmanlı siyasî ahlakında bazı tabuların yıkılması bakımından çok önemli bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.32 1799 baharında Avrupa'da savaşın tekrar şiddetlenmesi üzerine; Napolyon 19 Mart 1799'da Akka'yı kuşattı. Bu esnada (1799 baharında) Türk-Rus donanmalarının ortak hareketiyle Yediada'nın zaptı Fransızların ikmal yollarına önemli bir darbe vurmuştu. Öte yandan da İngiltere ile yapılan ittifak andlaşma hükümlerine göre, Akdeniz'de bulunan İngiliz donanmalarından ve filolarından büyük ölçüde istifade edilerek Fransızlara ağır darbeler vurulmaktaydı. Aynı zamanda, Bonaparte'ın Fransa ile olan ikmal ve haberleşme yolları geniş ölçüde kesilmişti. Nitekim 20 Mart-20 Mayıs 1799 tarihleri arasında Akka'da uğradığı hezimette, Ahmed Cezzar Paşa ile yeni kurulan Nizam-ı Cedid ordusu kadar, İngiliz donanmasının denizden Fransızları topa tutmasının da payı vardı. Bu hadiseler devam ederken Sadrazam Yusuf Ziya Paşa komutasında bir ordu da hazırlanıyordu. Bu ordunun İstanbul'dan hareket etmesiyle Napolyon Bonaparte'ın yenilgisi aynı zamana tesadüf etmektedir. Bonaparte'ın Kahire'ye geri çekilmesi üzerine Temmuz 1799'un ortalarına doğru Ebuhor'a İngiliz ve Türk donanmalarıyla Köse Mustafa Paşa komutasındaki 13.000 kişilik bir Osmanlı ordusu çıkartıldı. Fakat 25 Temmuz'da Rahminiye'de Bonaparte ile karşılaşan Türk ordusu feci bir şekilde yenilerek Köse Mustafa Paşa da esir düşmüştü.

Ebuhor’da elde ettiği başarı ile Napolyon kaybolmaya başlayan itibarını tekrar kazanır gibi gözükse de Fransız ordusunun buradaki durumu pek de ümit verici değildi. Zaten Fransız ordularının Avrupa’da ikinci koalisyon karşısında aldığı üst üste yenilgiler, Directoire yönetimi Bonaparte’ın tekrar Cumhuriyet ordularının başına geçmek üzere Fransa’ya çağırmasına neden olmuştu. Ümidini kesen Bonaparte, bunu da fırsat bilerek, yerine General Kléber’i bırakarak 22 Ağustos’da Mısır’dan ayrılarak 8 Ekim 1799’da Fransa’ya ulaştı.33 Napolyon’un Fransa’ya ulaştığı sıralarda kazanılan başarıların Fransızları Avrupa’da yeniden güçlü pozisyona getirmesi İkinci Koalisyonu İngiltere ve Avusturya hariç dağılmayla karşı karşıya bırakmıştı.

Kléber, Fransız ordusunun içinde bulunduğu tehlikeli ve ümitsiz durumu bir an önce düzeltebilmek için Osmanlı Devleti ile görüşmelere girişmek istedi. Bu amaçla 12 Eylül 1799’da Köse Mustafa Paşa, muhâssibi ile o sıralarda Suriye’de yeni bir ordunun hazırlıklarını tamamlamak üzere olan Sadrazam Yusuf Ziya Paşa’ya bir mektub gönderdi. Aynı zamanda 26 Eylül’de Directoire’a yönetimine ordusunun içinde bulunduğu ümitsiz durumunu anlatan mektubunu gönderdi. Sadrazam, İstanbul ve Sidney Smith ile yaptığı yazışmalardan sonra, Kléber’e barış görüşmelerine başlanılacağını bildirdi. Nihayet Fransız kuvvetlerinin Mısır’ı tahliyesine dair görüşmeler 22 Aralık 1799’da Mısır’ın Doğu kapısı sayılan El-Ariş’de başladı ve Sidney Smith’in belirlediği esaslara göre 24 Ocak 1800 tarihinde bir sözleşme imzalandı. Daha sonra 31 Ocak’ta tasdiknameler Sadrazam’ın nezdinde taraflar arasında teati edilip sözleşme yürürlüğe girdi. Fransız ordusu silahları ve ağırlıklarıyla birlikte Mısır limanlarından kendi gemileri ve bu da yetmezse Türk gemileriyle memleketlerine nakledilecekti.34

Sir Sidney Smith’in tesbit ettiği esaslar doğrultusunda yapılan El-Ariş Sözleşmesi, İngiliz hükûmeti tarafından kabul görmemiş, İngiliz hükûmeti

El-Ariş sözleşmesini tanımadığını Sidney Smith'e bildirmiş olup, Fransızların esir olarak İngiltere'ye getirilmesini de emretmiştir. İngiltere'nin bu sözleşmeyi reddetmesindeki amaçlardan birisi, Shaw'ın ifade ettiği gibi, III. Selim'in kendi ülkesinin meselesi olan Mısır'ı çözüme ulaştırmasıyla birlikte Avrupa'daki genel barış görüşmelerinde kendi müttefikleriyle birlikte hareket etmek istemesiydi.35

El-Ariş Sözleşmesi'nin 3. Maddesine göre Şubat ortalarından itibaren Fransızlar Mısır'ın bazı şehirlerini tahliye ederek İskenderiye, Reşt ve Ebuhor'u Türklere vermişlerdi. 16 Mart 1800 tarihi itibariyle Kahire'yi de teslim etmeyi vaad ettikleri halde, Köse Mustafa Paşa'nın Çarşamba gününü uğursuz bir gün olarak addetmesinden dolayı, teslim işi bir kaç gün sonraya ertelenmişti. Kléber son gelişmeler karşısında Kahire'yi teslimden vaz geçerek savaşa hazırlandığı sırada Bonaparte'ın iktidara geçtiği haberini de almıştı. Şimdi şansın kendi tarafına döndüğünü düşünerek 20 Mart'da Kalyop'da bulunan Türk ordusuna baskın düzenleyerek kendinden sayı bakımından kuvvetli bir orduyu yendi. Arkasından Kahire kuşatmasını yardıktan sonra Mısır'da tahliye ettikleri bütün şehirleri almaya başlamıştı. Sadrazam Yusuf Ziya Paşa perişan bir halde Gazze'ye oradan da Yaffa'ya çekilerek yeni bir ordu hazırlamaya başladı.36 Mısır'daki Fransızların durumu kendi lehlerine kısa süre içerisinde çevirmesi gerçekten de Sidney Smith'in izlediği politikanın ve yaptığı Sözleşmenin ne kadar doğru olduğunu göstermiştir.37

Gerçekten de son hadiseler karşısında İngiliz hükûmeti bu defa El-Ariş Sözleşmesi şartlarına uygun olarak Mısır'ın tahliyesini benimsemeye başlamıştı. Zira, Kléber'in ordusunun 20.000 kişi civarına düşmesine rağmen maneviyatı yükselmişti. Kléber, Bonaparte'ın iktidarda bulunmasından aldığı güçle, Mısır'ı terketmeyi düşünmediği gibi her türlü uzlaşma tekliflerini de kabulenmemekteydi. Aynı zamanda 1800 Haziran'ı

başlarında Kléber, Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın komutasındaki Osmanlı donanmasının İskenderiye önlerine geldiğini duyduğunda Rahmineye'ye gelerek savaş hazırlıklarına başladı. Tam bu sırada Kleber İngiliz hükûmetinin El-Ariş Sözleşmesini tasvip ettiği haberini almıştı. Hüseyin Paşa'nın donanma ile İskenderiye'ye gelmesi ile İngilizlerin bu yeni tavrı karşısında, Kléber durumunu tekrar gözden geçirmeyi düşündüğü bir sırada, 14 Haziran 1800'de, bir Türk tarafından öldürüldü. Kléber'in yerine geçen General Ménou ile yapılan görüşmelerde de El-Ariş Sözleşmesi doğrultusunda Mısır'ın tahliyesi istenmiştir. Fakat Menou bunu redderek bir yıl daha savaşmış, sonuçta teslim olamayı kabul etmiştir. Nihayet 27 Haziran Kahire ve 30 Ağustos 1801'de İskenderiye'de El-Ariş Sözleşmeleri şartları esas alınarak yeni bir teslim sözleşmesi yapılmış ve Fransızlar Mısır'dan tahliye edilmeye başlanmıştır.38

Mısır seferinin en önemli sonucu Osmanlı Fransız ilişkilerinin kopması ve III. Selim'in 1798 sonunda Rusya ve 1799 başında İngiletere yani Fransa'nın düşmanları ile ittifak antlaşması yapmasıdır. İmparatorluk içerisinde Fransızlara karşı siyasi ve ticarî alanlarda sıkı tedbirler alındı. Fransızların mal varlıkları dondurularak 16. yüzyıldan beri levant bölgesinde en imtiyazlı olan Fransa sonraki zamanlarda bundan yoksun kaldı. Boğazlardan geçmesine izin verilen Rus donanmasının Osmanlı donanması ile birleşerek Adriyatik'te Fransızlara karşı ortak harekata katılmasının hemen akabinde Kasım 1798'de Fransızlar Yunan Adalarından atıldılar. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu şimdi de müttefikleri ile uğraşmak zorunda kalacaktı. Osmanlılar, Rusların Fransızlardan alınan Yunan adaları ile eski Venedik'e ait Adiyatik'deki adalara yerleşmek istemeleri ile Mora'daki Rumları kışkırtmalarına şiddetle karşı gelmekteydi. Diğer yandan İngiletere de Mısır'dan çıkmak niyetinde değildi ve Fransa'nın yerine kendileri bu bölgeyi ellerinde tutmak istemekteydi. Bunun üzerine

III. Selim tekrar Fransa ile olan ilişkileri geliştirdi ve Mısır'ın işgaliyle dondurulmuş olan siyasi ve ticarî tedbirler kaldırıldığı gibi Fransızların mal varlıkları da serbest bırakıldı.

Osmanlıların Napolyon idaresindeki Fransa'ya yaklaşması üzerine 27 Mart 1802'de yapılan Amiens Antlaşmasıyla İngiltere, Fransa ve Osmanlılar arasındaki Mısır meselesi çözülmüş olup Mısır eskisi gibi Osmanlılara bırakılmıştı. Daha sonra 25 Haziran 1802'de yapılan Paris Antlaşmasıyla da Fransa ile Osmanlı arasında Mısır'ın işgali ile başlayan düşmanlık resmen sona ermiş oldu. İngilizler de Mart 1803'de Mısır'ı tamamen boşaltmışlardır. Mısır'ın tahiyesinden sonra İmparatorluğun bu uzak fakat önemli eyaletinde bazı idari tedbirler alınarak merkezi otoritenin gücünü artırma yoluna gidilmiş, eskiden beri devlete karşı yer yer isyan hareketlerinin başını çeken Memlûklular denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Hatta Fransızlarla savaşmak üzere Mısır'a gönderilen asker arasında yer alan Kavalalı Mehmed Ali Paşa Mısır'ın yapısından faydalanarak kısa zamanda kendi otoritesini kurmayı başarmış Mısır'a tam manasıyla hakim olarak Osmanlıları rahatlattığı gibi Temmuz 1805'de kendisini de Vali olarak tayin ettirmişti. Ancak ilerki tarihlerde Mehmed Ali Paşa kapanan Mısır meselesinin daha tehlikeli ve geniş boyutlarda patlak vermesine yol açacaktı.39

D. Osmanlı-Rus ve İngiliz Savaşı

1802'de yapılan Amiens Antlaşması aslında bir antlaşmadan ziyade daha çok İngiltere ile Fransa arasında bir mütareke niteliği taşımaktaydı. Bundan dolayı bu antlaşmanın geçerliliği kısa sürdü. 1803 yılından sonra İngilizler Mısır'ı tahliye ettikleri halde Malta'yı boşalmaması ve Napolyon'nun Avrupa hakimiyeti için yaptığı bazı hareketler karşısında başta İngiletre, Rusya ve Avusturya olmak üzere Fransa'ya karşı Üçüncü Koalisyon kurulup ardından da Üçüncü Koalisayon savaşlarının

başlamasına neden oldu. Bundan başka, Napolyon'un 2 Aralık 1804'de kendisini Fransız İmparatoru ilân ederek konsüllük yerine imparatorluk rejimini kurması bütün Avrupalılar için daha kötü zamanların geleceğinin işaretiydi. Ancak Avrupa devletleri Fransa'nın yeni rejimini tanımadılar ve Avrupa'nın bu yeni bunalımı Osmanlı İmparatorluğu'nu da etkiledi. III. Selim 1802 Paris Antlaşmasıyla Napolyon Fransa'sıyla dostane ilişkileri tekrar başlatmıştı. Hatta İngiltere ve Rusya'nın ısrar ve baskılarına rağmen, Napolyon'a karşı kurulan ittifaka katılmayarak tarafsızlığını ilân da etmişti. Ancak III. Selim Napolyon'u imparator olarak tanımak eğilimindeyken Rusya ve İngiltere Osmanlı İmparatorluğu ile aralarındaki mevcut itifak antlaşmalarını ileri sürerek Napolyon'un imparator olarak tanınmasına karşı çıkmışlardı. Öte yandan Rusya'nın Balkanlardaki ortodoks halk üzerindeki müdahalesi özellikle de 1803 yılında Eflak ve Boğdan'a Rus yanlısı voyvodaların atanması Rusya ile Osmanlıların arasındaki ilişkileri germişti. Giderek İngilizlerle birlikte hareket eden Rusların baskısı artmaktaydı. Neticede Napolyon'un imparatorluğu tanınmadığından ilişkiler kesildi. Daha sonra Osmanlılarla Ruslar 1798 tarihli antlaşma çerçevesinde yeni bir antlaşmayı 24 Eylül 1805'te imzaladılar. Böylelikle Rus çarı I. Aleksandr'ın etkisi biraz daha artmıştır. Bu antlaşma çerçevesinde Osmanlılar ister istemez savaşta Rusya'ya yardımcı olmayı kabul etmişti. Rus gemilerinin boğazlardan geçişine izin verildiği gibi Rusların Arnavutluk'taki Osmanlı hakimiyetine karşı gelenlerle işbirliği yapmalarına da ses çıkarılmadı.40

Ancak bu süreç pek uzun sürmeyecekti. Napolyon'nun Avusturya ve Rusya ordularını 17 Ekim 1805'te Ulm'da ve 2 Aralık 1805'te Austerlitz'de yenmesi üzerine III. Selim Üçüncü Koalisyon devletlerinin baskısından kurtularak rahat bir nefes aldı. Fransa aleyhine kurulan ittifakların uğradıkları hezimetler, imparatorluğun dış politikasındaki meylini

Napolyon Fransasına doğru kaydırmakta gecikmedi ve Babıali 6 Şubat 1806’da Napolyon’un imparatorluğunu tanıdı. Özellikle daha önce de albay olarak Napolyon’un özel temsilcisi sıfatıyla İstanbul’da bulunan Fransız elçisi General Sebastiani’nin Ağustos 1806’da tekrar İstanbul’a gelişiyle ilişkiler daha sıkı bir hale geldi. Osmanlı İmparatorluğu, geleceği için büyük bir tehlike olarak gördüğü Rusya’ya ancak Fransa tarafından ağır bir darbe vurabileceğini düşünüyordu. Böylece III. Selim ve hükümeti Fransa yanlısı bir politikanın uygulanmasının zorunlu olduğunu görmekteydiler. İstanbul’da Sebastiani’nin tesiriyle Rusya yanlısı olan Eflak ve Boğdan voyvodalarının değiştirilmesi ve Eylül 1805’de yenilenen ittifakın yürürlükten kaldırararak Boğazların Rus savaş gemilerine kapatılması, Osmanlı-Rus ilişkilerini gerginlik ve hatta kopma noktasına getirdi. Böylece Rusya’yı destekleyen İngiltere de Osmanlılara karşı tavır almaya başladı. Diğer yandan da Osmanlı İmparatorluğu Dalmaçya taraflarında bulunan Sırpların sıkı denetimini sağlamak için üzerlerine gitmeye karar vermişti. Ruslar bu harekete karşılık Dalmaçya’nın Adriyatik kıyılarını ablukaya alarak Sırplara yardım etmeye başladılar. Aynı zamanda Fransızların karadan Venedik üzerinden yardım göndermelerine rağmen III. Selim Fransa ile açıkça bir birliğe girmekten de bazı nedenlerden dolayı çekinmekteydi. III. Selim hem Fransızların Balkanlardaki emellerinden çekiniyor hem de Rusya ile bir savaşta Napolyon’un yeterli asker ve malzemesi olmadığını düşünüyordu. Sırplar Ruslar himayesinde hemen hemen bağımsız bir durumdaydılar ve Fransızlar da Dalmaçya’ya inmişlerdi. İmpartorluğun tam bu müşkül anında Balkanlar, Anadolu ve Arap dünyasında merkezi otoriteye karşı direniş gösteren ve giderek güç gösterisinde bulunan mahalli ayanlar, derebeyiler ve Memluklular ile Arabistan’daki Vahhabiler bulundukları bölgeleri ele geçirmişlerdi. Bunların hepsi olmasa bile çoğunluğu devlete karşı gelmeye çalışmakta,

hatta dış güçlerle de işbirliği yapmaktaydılar. İçerdeki durumun da bu kadar kötü olması III. Selim'in elini kolunu bağlar nitelikteydi. Dış politikada da Fransızlar, İngilizler ve Ruslar bir yandan dostluk gösterirken bir yandan da saldırma tehdidinde bulunuyorlardı. Bu sıralarda Osmanlı-Rus barışını sağlamaya hâlâ çaba gösteren İngiltere elçisi 22 Eylül 1806'da III. Selim'den imparatorluktaki Fransız etkinliğini sona erdirmesini ve Boğazlardan Rus savaş gemilerinin Fransızları kovmak için geçmelerine izin vermesini istemişti. III. Selim ilk başta bu taleplere sıcak baktıysa da, Napolyon'un 14 Ekim 1806'da Jena'da Prusyalıları yenmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun politkasını tamamen değiştirdi ve Rusya ile olan ittifak askıya alındı.41

Buna mukabele eden Rusya Boğdan ve arkasından da Eflak'ın bir kısmını işgal etmişti. Babıali ise 22 Aralık 1806'da Rusya'ya resmen savaş ilân etti. İngiltere'nin de Rusya'yı desteklemesi üzerine Osmanlılar bu iki devlet ile savaşı göze almak zorunda kalmıştı. Ruslara karşı Balkanlarda Osmanlıların direnişinde en tesirli rolü Alemdar Mustafa Paşa yaptı. Diğer yandan Rus ilerlemesiyle etkinliğini kaybetme tehlikesini anlayan Pazvandoğlu'nun yardımıyla Güney Boğdan ve Dobruca Rusların eline geçmekten kurtarıldı. Rusların ilerlemelerine karşı ayanlar önemliydi ama açık bir savaşta bunların kuvvetleri Ruslara karşı koyamazdı, nitekim Rus ordusu altı hafta içerisinde Boğdan ve Baserabya'yı ele geçirdi. Savaşın patlamasından bir süre sonra İngiltere'nin Akdeniz filosu Çanakkale istihkamlarının zayıflığından yararlanıp Boğaz'dan içeri ve İstanbul kıyılarına gelerek adalar önünde demirleyip padişahın Rus isteklerine boyun eğmesini istemişti. Şehirdeki panik ve telaş havası altında devlet Fransız elçisi Sebastiani'nin tavsiyesi ile askeri tedbirler aldı ve savunma için gerekli hazırlıklara girişildi. III. Selim, müttefiklerin tekliflerini reddetti ve en kısa sürede Fransa ile resmen birliğe gireceğini

bildirdi. Sahillere toplar yerleştirilerek bir savunma hattı oluşturulduğunda, İngiliz filosu çok tehlikeli duruma düşmüştü. Osmanlıların Çanakkale Boğazı'nı kapatmalarından önce İngiliz filosu boş bir tehditden başka bir şey yapamadan 1 Mart 1807'de geriye dönmek mecburiyeinde kaldı. İstanbul önlerinden ayrılan İngilizler Akdeniz'e açılıp Mısır tarafına yöneldi ve 16 Mart 1807'de İskenderiye'yi işgal ettiler. Fakat Mısır valisi Mehmet Ali Paşa, şehri geri alıp İngilizleri yenilgiye uğrattı. Mısır'ı işgal edecek yeterli sayıda asker ve malzemesi olmadığından uzlaşma yolunu tercih etmeyi yeğleyip 22 Ağustos 1807'de yapılan bir antlaşmayla İngilizler 14/17 Eylül 1807'de Mısır'dan çekildiler. Ruslar'ın ilerlemeleri belli ölçüde durulmasına rağmen kışın Rusya'ya karşı taaruza geçilmişti ve hazırlanan ordu Sadrazam İbrahim Hilmi Paşa komutasında 31 Mart 1807'de İstanbul'dan cepheye hareket ederek uzun bir yolculuktan sonra 24 Mayıs'ta Silistre'ye ulaşabildi. Bu sıralarda Napolyon'un Polonya harekatında olmasından dolayı Rusların Tuna boylarında çok sayıda askeri de yoktu. Ancak yeniçerilerin muhalefeti sebebiyle Nizam-ı Cedid ve talimli Anadolu askeri gönderilmemiş olduğundan bu derme çatma ordu hiç bir şey yapamayarak Silistre'de bekledi. Aynı zamanda Rusların Kafkasya'da askeri üssü olan Tiflis üzerinden de taaruza geçeceğinden Erzurum Valisi eski sadrazam Yusuf Ziya Paşa'ya gerekli tedbirler alınması için emir ve yetki verilmişti. Görüldüğü üzere, III. Selim elinden geldiği kadar baharda çıkacak savaşa hazırlanmaktaydı.42

E. Nizam-ı Cedid'in Sonu veya Bir Devrin Kapanışı: Kabakçı Mustafa İsyanı ve III. Selim'in Devrilmesi

1805-1807 seneleri III. Selim Devri'nin bir dönüm noktası olmuş, padişah karşılaştığı güçlüklere her geçen gün yenisinin eklenmesi nedeniyle bunların hepsiyle birden yeterli bir şekilde başa çıkma imkân ve yeteneğini kaybetmeye başlamıştı. Artık III. Selim kendisinin ve kendi kurduğu

düzenin sonunun iyi olmayacağını görmeye de başlamıştı. Gerçekte ise kötü başlangıcın ilk sinyalleri Napolyon'un Mısır'ı işgali hadisesiyle başalayarak hem içerdeki ıslahatlara hem de imparatorluğun izlediği politikalara zarar vermeye başlayan gelişmeler olmaktaydı. Mısır'ın işgali neticesinde ıslahatların hızı kesildiği gibi ülke mali ve iktisadî yönden de zor duruma düşmüştü. Ayrıca 1798 sonlarında Ruslarla yapılan antlaşma halk nezdinde pek muteber sayılmadığı gibi yenilik düşmanları bu hadisenin sebebi olarak Nizam-ı Cedid'i göstermeye başlamıştılar. Nizam-ı Cedid askerlerinin Akka'da büyük yararlılıklar göstermesi Yeniçeriler ve yandaşları tarafından kıskanılarak onların gizli faaliyetlerinin artmasına neden de olmuştu. Ancak III. Selim eskisi gibi arzulamasa da yine yeniliklerin devamında kararlıydı. Bunlardan birisi de İstanbul ve Anadolu'dan sonra 1805 yılında yayımladığı bir fermanla Edirne başta olmak üzere Balkanlarda da yeni bir Nizam-ı Cedid ordusunun kurulmasını istemesidir. Fakat ayanlar Padişahın aldığı bu kararla hakimiyetlerine zarar geleceği endişesiyle başlarında Tirsinikli İsmail Paşa olduğu halde baş kaldırdılar.

Tirsinikli başını İstanbul'da Sadrazam Hafız İsmail Paşa'nın çektiği muhalif kesimlerle işbirliği yaptı. Sadrazam İsmail Paşa, Tirsinikli'yi İstanbul'a yürüyerek hem padişahı devirip şehzade Mustafayı tahta çıkarmak hem de Nizam-ı Cedid'i ortadan kaldırması için kışkırtıyordu. Silah altına asker almak ve eğitmek üzere Edirne'ye bir Nizam-ı Cedid birliği gönderilince 20 Haziran 1806'da ayanlar başkaldırıp Edirne'ye geldiler. Yardım etmeyi reddettikleri gibi Kadı Abdurrahman Paşa komutasındaki ordunun geri çekilmedeği takdirde İstanbul'a yürüyecekleri tehdidini savurdular. Aynı zamanda bu isyancı grupların hutbelerde III. Selim'in adını anmamaları, yani devleti tanımadıklarını böylece belirtmeleri de İstanbul taraflarında büyük heyecan yarattı. Genişle-

yen bu isyan hareketini Kadı Abdurrahman Paşa bastırmak için harekete geçmişti ve Osmanlılar Balkanlarda bir iç savaşın eşiğindeydiler. Osmanlı-Rus savaşının başladığı, İstanbul üzerinde İngiliz tehdit ve baskısının yoğunlaştığı bir sırada III. Selim, böyle bir iç savaşın başlamasını tehlikeli gördü. Zira iktidarının son yıllarında sık sık tekrarlıyacağı üzere III. Selim baskı karşısında boyun eğme geleneğini benimsemişti. Kadı Abdurrahman Paşa ve Nizam-ı Cedid askerinin İstanbul'a dönmesi emredildi. Tarihteki bu hadsiseye "II. Edirne Vakası" denildi. Bu arada asi ayanlar başka kuvvet ve yöntemlerle yola getirildi ve Sadrazam Hafız İsmail Paşa azledildi. Ancak bu olayda III. Selim'in, elindeki otuz bin mevcutlu Nizam-ı Cedid askerine rağmen duygularına kapılıp zaaf göstermesi, Nizam-ı Cedid düşmanlarının şımarmasına neden oldu. Bunun yanısıra ayanların tehditleri karşısında Nizam-ı Cedid'i de düşmanlarının komutasına bırakarak muhalifleri tatmin etmek istemişti. Bu davranış ise kendisini ve kurduğu düzenin savunma mekanizmalarını ortadan kaldırmıştı.Bu gelişmeleri çok yakından takip eden ve iyice cesaretlenen rakipleri III. Selim'in tahtan indirilmesi için planlarını tatbike hazırlanmaya başladılar.43

Edirne Vakası'ndan ders almış görünen III. Selim hükümette değişiklik yaparak Yeniçeri Ağası İbrahim Hilmi Paşa'yı Sadrazamlığa, Rumeli Kadıaskeri Topal Ataullah Efendi'yi Şeyhülislamlığa tayin etti. Fakat III. Selim için kötü günler daha da şiddetlenerek gelmekteydi ve özellikle de 1807 Şubat'ı krizleri ile bir çok kötü anları bir anda yaşadı. Bunların en önemlilerinden ilki, İngiliz filosunun 20 Şubat 1807'de İstanbul önlerinde demirleyerek İstanbul'u tehdit etmesi, İkincisi; Suudilerin hac mevsiminde Mekke ve Medine'yi işgal ederek Vahhabi doktirinini uygulamaya başlaması dolayısıyla da Osmalıların İslam dünyası üzerindeki prestijine darbe vurmaktaydı.44 Daha sonra Osmanlı-Rus savaşı dolayısıyla Sadrazam 31 Mart'ta orduyla cepheye gidince, Köse

Musa Paşa sadaret kaymakamı oldu. Köse Musa Paşa ve Ataullah Efendi kendilerini padişaha Nizam-ı Cedid taraftarı olarak tanıtmışlardı. Aslında her ikisi de yeniliğe karşıydılar ve kendileri gibi düşünen şehzade Mustafa ile gizlice temas kurmuşlardı. Ordunun da cepheye gitmesi bunların işlerini kolaylaştırmış, Yeniçeri ve ulema ile anlaşarak "Nizam-ı Cedid"i ortadan kaldırmaya karar vermilerdir. III. Selim yalnızdı ve kendisinin iç politikada yaptığı hatanın bedelini canıyla ödeyecek gelişmeleri kendisi hazırlamıştı. Gerçi ıslahatlara her zaman her toplumda bir muhalif kesim olması doğaldı, ancak III. Selim iktidarı tam elinde tutabilmek için ıslahatçıları karşıt/rakip gruplara bölmekteydi ve hatta yenilikçileri ve muhalifleri birbirine düşürme siyaseti, yenilikçi kanadı bir bunalım/kriz anında kendisini destekleyecek siyasi güçten yoksun bırakmıştı. Öte yandan, ıslahatlar da mantıklı bir mali siyasete dayandırılmadan yapılmış paranın değeri düşürüldüğünden hükümetin artan masrafları yeni bir enflasyonla sonuçlanmıştı. Halk ise bütün suçu ıslahatlarda buluyor ve bundan dolayı da Padişaha kırgınlık duyuyordu.45

Bütün bu gelişmeler neticesinde isyan harekatının hazırlanma zeminleri oluşmuştu. Nihayet Padişahın ve ülkenin bu durumundan yararlanmak isteyen bir grup Yeniçeri yamakları sadrazamdan gizlice aldıkları bilgiler ışığında başlarında Kabakçı Mustafa olduğu halde baş kaldırıp, kendilerine yeni Nizam-ı Cedid üniforması giydirmeye çalışan ilk ikâmet elçisi Yusuf Agah Efendi'nin Londra elçiliğinde sırkatibliğini ve daha sonra da Reisülküttablık yapmış olan Boğaz nazırı Mahmud Raif Efendi'yi şehit ettiler. III. Selim isyanın başlarında bu ayaklanma hareketini bastırabilecek güce sahipken, başta sadaret kaymakamı ve Ataullah Efendi gibi gizli muhalif grubunun yanıltmasıyla kendisinin askerlerle uzlaşabileceğine ikna olmuştu. Bunun üzerine III. Selim, Nizam-ı Cedid askerinin kışlalarına çekilmelerini emrederek isyancılara arabulucular göndermişti. Böylece

İstanbul'daki muhalifler ve yenilik düşmanları bu olaydan bir kargaşalık çıkartma fırsatı ve zamanı bulmuşlardı. Böylece hem Padişahı hem de Nizam-ı Cedid'i pasifize etmişlerdi. Boğaziçi'nde başlayan bu isyan hareketi 27 Mayıs 1807'de İstanbul'a yayıldı. İsyancılara, savaşa gitmeyen yeniçeriler, ulema, öğrenciler ve Padişaha karşı olan diğer gruplar da katıldı.

III. Selim 28 Mayıs'ta saray kapısına dayanan asileri teskin etmek için Nizam-ı Cedid'i dağıttığını bildirdi, istedikleri yenilikçi devlet adamlarını kendilerine teslim etti ve muhaliflerin bir kısmını önemli mevkilere atadı. III. Selim'in daha önce de tekrarlanan teslimiyetçi özelliği, kendisini isyancıların daha çok talepleriyle karşı karşıya bıraktı. Gerçi her türlü istekleri yerine getirilen isyancılar yatışır gibi olduysa da, Köse Musa Paşa ve Şeyhülislam Ataullah Efendi ile işbirliği yapan veliaht şehzade Mustafa'nın adamları o gece isyancılarla gizlice görüşerek III. Selim'i tahtan indirip yerine Şehzade Mustafa'yı geçirmeyi kararlaştırdılar.

Sonunda Ataullah Efendi'nin bir fetvasıyla III. Selim'in dini ihlal ettiği gerekçesi ile tahtan inmesini istediler. Bu suretle III. Selim 29 Mayıs 1807'de yazgısına boyun eğerek tahtan feragat etti ve yerine muhaliflerin adayı ve yenileşme yanlısı olmayan IV. Mustafa tahta çıktı.46 Böylece Osmanlı tarihinde ilk defa İmparatorlukta batılılaşma/ çağdaşlaşma/modernleşmenin resmi bir politika haline getirilmesi girişimi tabiri mümkünse fiyasko ile sonuçlandı. Ayrıca Nizam-ı Cedid hareketinin hızı kesilmesine rağmen bundan sonra artık eski ile yeni arasında yapılmaya çalışılan sentez de iflas etmişti. Bundan sonraki yenileşmeler daha radikal ve gerektiğinde daha kanlı olmaya başlayacaktı

F. IV. Mustafa ve Gelenekçilerin Kısa Süren İktidar Dönemi Alemdar Mustafa Paşa ve IV. Mustafa'nın Tahtan İndirilmesi

IV. Mustafa kendisini tahta çıkaranların elinde kukladan başka bir şey değildi ve devletin bütün idaresi asilerin eline geçmişti. Kısa bir süre zarfında Nizam-ı Cedid ve onunla bağlantılı gördükleri bütün kurum, kuruluş ve okulların kapatılması hakkında fermanlar yayınlandı. III. Selim'in yandaşları her tarafta izlenerek idam edildiler veya görevden alındılar. Zaten bu isyan neticesinde devlet otoritesi büyük bir zaafiyete ve sarsıntıya girmişti. III. Selim'in yetiştirmeye çalıştığı çağdaş ve modern devlet erkanının yok edilmeye başlanması ise çok büyük bir kayıptı ve gelecekte Osmanlılara bu pahalıya malolacaktı. Bundan sonra geleneksel yasa, kanun ve kurumlar tekrar üstünlük elde edeceklerdi. Hatta III. Selim Dönemi'nde konulan vergiler kaldırılarak eskileri getirildi ve askerlikten atılanlar yeniden askere alındılar. Özellikle de yeniçeri yamakları İstanbul'da terör estiriyordular. Lakin bu yönetim uzun sürmeyecekti ve isyanda işbirliği yapanlar, durumlarını gelecekte her türlü tehlikeden korunmak istiyorlardı. Bu amaçla öncelikle başlıca isyancı gruplar zaferin nimetlerini paylaşmak için birleştiler. Yeniçeri ağaları isyandan sorumlu gösterilmeyecekleri, ıslahatların kaldırılması ve aylıklarının artırılması karşısında devlet işlerine karışmayacaklarına dair söz verdiler. Yamakları başkentten çıkarmak için Kabakçı Mustafa "Turnabaşı" rütbesiyle Boğazın Rumeli kaleleri nazırlığına getirildi. İsyanda rol alan diğer kesim de kendilerine uygun bir görev verilerek başkenten uzaklaştırıldı veya Köse Musa Paşa gibi bir kısmı kendiliğinden ayrıldı. Onlar ortalıktan çekilince iktidar, isyanı planlayan saray ileri gelenleriyle ulema arasında kalmıştı. Ancak bunlar da kısa bir süre sonra birbirlerine düştüler. Şeyhülislam Ataullah Efendi ile Sadrazam arasında başlayan çatışmalar hükümeti herhangi bir politikayı izleyemez duruma da sokmuştu. Bununla birlikte, hâlâ Balkanlarda huzursuzluk had safhadaydı ve Rus savaşı devam etmekteydi. Islahatı sürükleyen yenilikçi kadroların tasfiyesiyle ilgili

haberler orduya vardığında, orada da aynı yönde bir ayaklanma başlamış ve yenilik taraftarı olarak bilinenlerden ancak kaçabilenler canlarını kurtarabilmişlerdi. Bu gelişmeler karşısında Nizam-ı Cedid taraftarı Ruscuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa 8 Haziran 1807'de isyancıları kovmak ve ordunun disiplinini sağlamak için harekete geçti, karşılığında Sadrazamlığa getirilmeyi bekliyordu. Ancak isyancılar Sadrazmalığa kendilerinden birini getirince Alemdar Mustafa Paşa orduyu başıboş bıraktı ve adamlarını alıp Ruscuk'a döndü. Ruscuk şimdi yeni yönetim aleyhtarlarının merkezi olmuştu ve İstanbul'dan kaçanlar orada topanıyorlardı.47

Bu sıralarda Ruslarla savaş devam ederken Avrupa'daki olaylar Osmanlı İmparatorluğu'nu bir kez daha kendi mevcut bunalımlarda koruyacaktı. Napolyon Bonapate'ın 14 Haziran 1807'de Friedland'da Rusları yenmesi üzerine artık Osmanlılarla birlik yapma ihtiyacı kalmamamıştı ve Avrupa'nın doğusundaki bütün devletlere boyun eğdirmişti. Böylece Ruslar aynen Avusturya ve Prusya gibi Napolyon karşısında hezimete uğramıştı. Bu yenilgiye rağmen Rusya bir santim toprak kaybetmemişti ancak İngilere ile ticarî ilşkilerini tamamen kesme sözünü vermişti. 7 Temmuz 1807'de Napolyon ve Rus Çarı I. Aleksandr Tilsit'te buluşup antlaşma yaptılar. Tilsit Antlaşmasına göre Fransa, Rusların Avrupa da kendisine yapacağı yardımlara karşılık, sürmekte olan Osmanlı-Rus savaşında iki taraf arasında arabuluculuk ederek ateşkes ve barış yapılmasını sağlıyacaktı. Şayet Osmanlılar bunu kabul etmezse, o zaman antlaşmanın gizli maddelerine göre, Fransa ve Rusya birlikte Osmanlı Avrupasına saldıracak ve onu paylaşacaktı. Yalnız İstanbul ve Rumeli'ye dokunmayacaklardı. Böylece Napolyon Avrupa kıta siyasetinde başarılı olabilmek için İngiltere'nin dostu olan Rusya'yı kazanmak için Osmanlıları feda etmişti. Zaten Osmanlılarda Fransızlara güvenerek Ruslara

savaş açmışlardı ve Avrupada meydana gelen bu siyasi değişiklik Osmanlı İmpartorluğu'nun aleyhinde yeni bir durum meydana getirmişti.

Osmanlılar, Fransızların kendilerini anlaşmalar çerçevesinde terk etmelerine çok içerlediler, ancak yeni yönetim Paris'te Fransızların aracılığıyla 9 Ağustos 1807'de Ruslarla müzakereye başlayıp 24 Ağustos 1807'de Slobosia'da ateşkes imzalandı. Zira Rusya, Fransa ve Danimarka'nın yardımıyla İngiltere'nin kıta Avrupasında tek kalan müttefiki İsveç'e saldırmaya hazırlanmıştı ve 1808'in başlarında İsveç'le giriştiği savaş bir yılı aşkın sürecek neticede Finlandiya ve Aland adalarını işgal edecekti. Ruslarla yapılan mütarekeye göre her iki devlet, bir ay içinde Eflak-Boğdan'ı boşaltacaklardı. Yani her iki kuvvet savaştan önceki sınırlarına çekilecekti. Ancak bu antlaşmaya Osmanlılar uydu. Ruslar geçici bir süre için Sırplarla ilişkilerini kestilerse de Çar Aleksandr bu antlaşmayı tasdik etmedi. Bu sebeple de bu tarihten itibaren Yaş'ta başlayan ve takriben bir buçuk yıl sürecek olan barış görüşmelerinden bir sonuç alınamadı.48

Osmanlı İmparatorluğu'nun içte ve dışta çok kötü ve bunalımlı bir durumda bulunduğu sırada ıslahat ve yenilik taraftarları Ruscuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın şahsında, yeni, dirayetli ve güçlü bir önder ortaya çıkarmayı başardılar. Böylece III. Selim ve Nizam-ı Cedid yandaşları Alemdar Mustafa Paşa sayesinde III. Selim'i yeniden tahta çıkartmayı arzulamaktaydılar. Zaten bu anarşi ve başıboşluğun olduğu, sözün ayağa düştüğü ve yeniçerilerin giriştikleri yağma ve katillerle, bu dönemde her kesimden III. Selim'in gerçekleştirmek istediği yeniliklerde ne derece haklı olduğu kısa zamanda idrak edilmeye başlanmıştı. III. Selim'in yandaşlarının Ruscuk'ta Alemdar Mustafa Paşa'nın yanına sığınarak orada oluşturduları komiteye "Ruscuk Yaranı" adı verildi. Alemdar bunların telkiniyle harekete geçti. Yeni Padişaha yardım görüntüsüyle ordusuyla

birlikte İstanbul'a geleceğini bildirdiği gibi daha önceden planlandığı üzere Sadrazam Çelebi Mustafa Paşa, Şeyhülislam Ataullah Efendi ve Kabakçı Mustafa'yı birbirlerine düşürmeyi de başarmıştı. Zaten IV. Mustafa da kendisini tahta çıkaranların baskısından bıktığından her şey istenildiği gibi gelişmekteydi.

1 Temmuz 1808'de İstanbul'a gelme izni verilmesinden sonra Alemdar Mustafa Paşa, 19 Temmuz'da İstanbul'a girerek şehirde kontrolü ele geçirme faaliyetlerine başladı. Bu esnada adamları Kabakçı Mustafa'yı öldürdüler, Sadrazam da Şeyhülisalam Ataullah Efendi yerine kendi adamını geçirdi. III. Selim'in tahtan indirilmesinde ve Nizam-ı Cedid'in ortadan kaldırılmasında rol alanlar sürgüne gönderildiler. Alemdar'ın askerleri bir hafta içerisinde yeniçeri ve yamakları sindirerek muhalefeti ortadan kaldırdılar. Bu işleri başarmasının ardından kendisinden Ruscuk'a dönmesi emredilmesine rağmen İstanbul'da kalabilmek için bahaneler uydurması üzerine IV. Mustafa harekete geçerek 27 Temmuz'da hem Alemdar Mustafa Paşa'yı hem de III. Selim'i öldürtmeye kalkıştı. Buna karşılık Alemdar da III. Selim'i tahta çıkartmak için harekete geçti ve bunu gören IV. Mustafa tahtını sağlamlaştırmak için eskiden beri gelenekleşmiş bir yönteme başvurarak III. Selim ile kardeşi Şehzade Mahmud'un öldürülmesine müsaade etmişti. Ancak III. Selim'in kaldığı dairede yakalanıp öldürülmesine karşın, Şehzade Mahmud sarayın damından Alemdar'ın yanına kaçtı. III. Selim'in öldüğünü duyan Alemdar, 28 Temmuz 1808'de II. Mahmud'u tahta çıkarttı.49 Böylece Osmanlı İmparatorluğu tarihinin hem dışarda ve hem de içerde yaşamış olduğu 1798 ile 1808 arasındaki en bunalımlı yılları sona ererek yeni bir döneme adım atılmış oldu.

II. Yeniden Yapılanma ve Gelenekçi Islahat Çağının Sonu II. Mahmud Dönemi Osmanlı Dış Politikası (1808-1809)

A. Alemdar Mustafa Paşa’nın Sadareti ve Sened-i İttifak

II. Mahmud’un bir darbe ile tahta çıkmasıyla Alemdar Mustafa Paşa da Sadrazamlığa getirildi. Böylece yenilik ve ıslahat taraftarları yeniden iktidarı ele geçirmiş oldular. Çok kısa sadarette kalacak olan Alemdar Mustafa Paşa 19. yüzyılının ilk en büyük sadrazamlarından birisi olması bakımından da çok önemli bir yer işgal etmektedir. Zira Alemdar Mustafa Paşa, Osmanlı İmparatorluğu’nda iktidarın zirvesine yükselen ilk taşra ayanıydı. Sert kişiliği ile çeveresine korku salan Alemdar bazı önemli ve Osmanlı tarihinde görülmemiş işlere el attı. İlkin III. Selim’e karşı girişilen isyanda hakim rolü oynayan Boğaz Yamakları Ocağı ilga edilip elebaşıları cezalandırıldı. Yeniçeriler sindirilererek, Köse Musa Paşa ve Ataullah Efendi önce azil sonra da birer bahane ile yokedildiler. Muhalifler ve gelenekçi gruplar devlet yönetiminden atılıp yerlerine ıslahatları benimseyen kişiler atanmıştı. İstanbul’da büyük ölçüde hakimiyeti tesis eden Alemdar bilahare Balkanlar ve Anadolu’daki isyanlar ve cephelerdeki savaşlardan istifade ederek müstakil birer mahalli otorite haline gelmiş olan ayanları, devlete yardımcı olmak ve merkezi otoriteye baş eğmelerini sağlamak için İstanbul’a devet etti. Davete icabet eden ayanlarla devlet ricali ve ulema arasında 29 Eylül 1808’de İstanbul’da Alemdar’ın ileriye sürdüğü ıslahatları görüşmek üzere toplandılar ve bu görüşmelerin sonunda varılan mutabakat olan “Sened-i İttifak” 7 Ekim 1808’de imzalandı. Bu toplantıda, Yeniçeri Ocağı’nın disiplinsizliği ve düzensizliğinin giderilmesi için tedbirlerin alınması hususu tespit edildi. Ayrıca, her biri mahalli otorite olan ayanların hak ve imtiyazları, devlete karşı sorumlulukları ve devletin kendilerine karşı takınacağı tavır, bir resmi belgede yerini bulmu oldu.

Bazı araştırmacılar bu belgeden ‘Osmanlıların Magna Carta’sı, hükümdar ile ayan arasında yazılı bir anayasa denilebilecek bir anlaşma’, diye söz ederler. Kısacası vergi konusunda Padişahın yetkisini sınırlamak,

hükümet ile Padişah arasında bir ayırım yapmak, sorumluluk ve yükümlülüklerin karşılıklı hükmünü yerine getirmek gibi hususlar gerçekten de meşrutiyetçiliğe atılan ilk adım olarak görülmüştür.

Genç hükümdarın da tasdik etmek zorunda kaldığı bu belge ile Balkanlar ve Anadolu'da türeyen ayanların varlıkları meşru bir hale getirilmekte ve kendilerine tanınan bir takım haklar da Padişahın hükümranlık yetkisine gölge düşürmekteydi. Böyle bir senedin yapılmış olması, ileride büyük bir şahsiyet olarak ortaya çıkacak olan yeni Padişahın, kendisi de ayan olan Alemdar'a karşı bir husumet duymasına ve yıkılışına seyirci kalmasına neden olacaktır. Bununla birlikte ayanları denetim altına alacak ve boyun eğdirtecek orduya sahip olmayan devletin o günün şartlarını göz önünde bulundurarak, böyle bir belge hazırlaması ve ayanlarla uzlaşarak bunları belirli bir tutum içine çekmeye çalışması, gerçekçi bir davranış olarak görülebilir. Zaten bu belge Magna Carta'nın aksine hiçbir surette daha sonraları Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutiyetçilik davasına hizmet edici unsur olarak da kullanılmamıştır. Neticede pek sınırlı bir etkisi ve önemi olmuştur.50

Merkezde ve taşrada devlet otoritesini tekrar kuran Alemdar Mustafa Paşa, artık ıslahat hareketi olan Nizam-ı Cedid'i yeniden canlandırma faaliyetlerine girişti. Böylece Sekban-ı Cedid adıyla, eski Nizam-ı Cedid askerinin canlandırıldığı yeni bir ordu kurdu. Ne varki bu ocak da kök salmadan Alemdarın devrilmesiyle ortadan kalkacaktı. Yeniçeri birliklerinin de kontrol ve disiplin altına alınması için çalışıldıysa da Alemdar'ın artan nüfuzundan çekinen ve yeniçerileri tarafında tutmayı faydalı gören II. Mahmud'un karşı gelmesi yüzünden uygulanamadı. Ancak 'esame' denilen Yeniçeri ulufe cüzdanlarının asker olmayan kesimlerin elinden alınmasını, yeniçerilerin askerlikten başka işlerle uğraşmalarının yasaklanması gibi bazı tedbirler getirildi. Bu tedbirler elbette ki yeniçerilerin Alemdar'a karşı derin

bir kin beslemelerine sebep olmaktaydı. Alemdar ve çevresindekiler ile Padişah ve saray arasında çıkan nüfuz mücadelesi ve tartışma, padişahın onaylamasına lüzum görmeden Alemdar'ın emirler yayınlaması, II. Mahmud'un itirazları karşısında şantajda bulunması gibi hadiseler kendisini müşkül bir hale sokmaktaydı. Sert mizacına rağmen kısa bir süre içerisinde o ve arkadaşlarının kendilerini başkentin havasına kaptırması ve saraya karşı küstahlaşmaları, zaman içinde sadık adamlarıyla ters düşmesi, giderek yalnız kalmasına ve yabancılaşmasına yol açtı. Alemdar'ın tavrındaki bu tür değişiklikler fırsat kollayan yeniçerilerin ve muhaliflerin bekledikleri zamanın gelmekte olduğunun işaretiydi. Nitekim 15/16 Kasım 1808 gecesi yeniçeriler bazı kesimlerin de desteğiyle ayaklanarak Alemdarın konağını bastılar ve çatışmadan sonra Alemdar öldü. Ancak Alemdar'ın ölmesiyle yeniçerilerin isyanı sona ermiş değildi. Bilakis isyanın diğer devlet adamlarına ve saraya yönelmesi üzerine II. Mahmud kardeşi IV. Mustafa'yı öldürtüp hanedanın hayatta kalan tek ferdi haline gelerek tahtını sağlama alma yoluna baş vurdu. Yeniçeriler ise istediklerini elde etmiş olarak isyanı kendilerine göre zaferle bitirmiş olup bağışlanmalarına karşılık bir Sened-i İtaat imzaladılar. Bu isyan neticesinde Sekban-ı Cedid askeri dağıtılmış, Kadı Abdurrahman Paşa dahil subaylarının bir kısmı katledilmiş, nizamlı asker kışlaları olan Levent ve Selimiye kışlaları yakılmıştı. Bunlara ilaveten de Nizam-ı Cedid'in etkili bir silahı olan Harem'deki Üsküdar Matbaası tahrip ve yağma edilerek kısmen yakılmıştı. Böylece gelenekçilerin ve çıkarcıların bir kez daha ıslahatçı ve yenilikçilere karşı üstün geldiklerini görmekteyiz.51 İsyan böyle bir hadisenin tekrar olmaması için II. Mahmud'un yavaş fakat istikrarlı bir biçimde harekete geçmesine neden oldu. Bu hadise ve daha sonra çıkacak benzer durumlarda II. Mahmud ıslahatları sürdürmek inancını ve kararlığını asla kaybetmeyecek ve III. Selim gibi de inişli çıkışlı hareketlerde bulunmayarak saltanatının sonuna

kadar bu azimde kalmayı başarabilecekti. Son yıllardaki ayaklanmalardan çıkarılan en önemli ders ise çıkarları tehdit edilen Yeniçeriler ve diğer askeri birliklerin ortadan kaldırılmadan yenisinin tesirli bir şekilde tesis edilemeyeceğinin ve ıslahatların sadece askeri değil bütün Osmanlı kurumlarını ve toplumu kapsaması gerektiğinin anlaşılmasıydı.52

B. Osmanlı-Rus ve İngiltere Savaşının İkinci Perdesi ve Bükreş Antlaşması

Osmanlı İmparatorluğu son birkaç yıldan beri bunalımlar ve buhranlar ülkesi halindeyken Avrupa'da önemli hadiseler meydana gelmekteydi. Napolyon liderliğindeki Fransa Avrupa'da kendisine karşı oluşturulan koalisyonla başarılı bir şekilde mücadelesini sürdürmekteydi. Avusturya'yı feci bir şekilde bertaraf etmesi, Prusya'yı işgali ve Rusya'yı 12 Ekim 1808'de Erfurt'ta barışa mecbur etmesiyle belki de tarihte bütünüyle Avrupa'da hakimiyet kuran tek hükümdar olma niteliğini kazanmıştı. Erfurt Antlaşmasına göre, Fransa Rusya'ya Osmanlılara karşı yürütülen savaşta Tilsit'te verdiği sözleri şimdi iki temel şarta bağlamıştı. Bunlardan ilki şayet Osmanlılar Avusturya veya başka bir Avrupa devletinden destek görürlerse yardım edecekti. Diğeri ise, Rusya Eflak-Boğdan'ı ele geçirirse her iki devlet de İstanbul ve Boğazlar da içinde olmak üzere imparatorluğun kalan bölümlerinin bütünlüğünü garanti edeceklerdi.

Ancak Fransa'nın İngiltere'nin Avrupa'da tek müttefiki Portekiz'i 1807 sonbaharında işgal etmesi ve arkadan da 1808 Temmuz'unda İspanya'yı doğrudan kendi kardeşi Joseph Bonaparte'i kral atayarak Fransa'ya bağlaması üzerinde İspanya halkının çok büyük ve kanlı direniş göstermesi Fransa'yı doğuda izlediği politikayı bir kenara itmek zorunda bırakmıştı. Zamanla Avrupa'nın her yerinde savaşan Napolyon'un gücünü kaybetmeye başlaması üzerine de Rusya ile Fransa arasındaki ilişkiler de bozulmaya başladı ve Napolyon 1812 sonlarında Rusya seferine çıktı. İngiltere'nin

Tilsit antlaşması karşısında Avrupa'da her geçen gün Fransa karşısında yalnız kalması, kendisini Osmanlılarla olan savaşı sona erdirip bir an önce barış yapmaya sevkedecekti. İstanbul'da benzer bir hava vardı, zira Alemdar Vakası'ndan sonra başkent halkının Nizam-ı Cedid ve ıslahatların kışkırtıcısı olarak gördüğü Fransa aleyhine dönmesi de Osmanlıları İngiletere ile barış yapmaya sevk eden önemli amillerden birisidir. Nitekim 1807'den beri fiilen devam eden savaş durumu 5 Ocak 1809'da Çanakkale'de Kale-i Sultaniyye barış ve ittifak Antlaşmalarıyla sona erdirildi.53

Bu barış antlaşması gereğince İngiltere, Mısır başta olmak üzere işgal ettiği tüm Osmanlı topraklarından çekilecekti. Buna karşılık Osmanlılar da İngilizlere eski kapitilasyonlarla tanıdığı ayrıcalıkları yeniden verecekti. İttifak antlaşması gereğince, Osmanlıların boğazların savaş zamanında tüm yabancı savaş gemilerine kapalılığı ilkesi İngilizlerce kabul edildi ki, bu durum ilk kez devletlerarası yasalara girmiş olmaktaydı. Fransa'nın Osmanlılara karşı bir saldırısı olduğu takdirde Akdenizdeki İngiliz donanması Ege ve Adriyatik kıyılarıyla Avusturya ve Rusya sınırlarında Osmanlı savunmasına yardımcı olacağını taahhüd etmesi çok önemli bir madde idi. Diğer yandan antlaşma, İngiltere Osmanlılardan önce Rusya ile barış yaparsa, padişahın toprak bütünlüğünü sağlayacak bir Osmanlı-Rus barışını sağlamaya çalışacağını da taahhüt etmekteydi. Bir kere daha Avrupa güçleri arasındaki rekabet Osmanlıları ve özellikle de yeni padişah II. Mahmud'un düşmanlarını tesirsiz bir hale getirip kendisini avantajlı bir konuma sokmuştu. İngiltere'nin Ortadoğu'nun diplomatik sorunlarına direkt olarak müdahalesi Fransa ve Rusya tarafından hoş karşılanmamıştı. Diğer yandan da İngilizler Fransızlar tarafından önceden işgal edilen Yunan Adalarını işgal ettikleri gibi diğer taraftan da Ruslara karşı İngiliz-Avusturya-Osmanlı ittifakını kurma gayretindeydi.54

Rusya ile 1806’dan beri süren savaş hali devam etmekteydi Ruslar Eflak-Boğdan’ı terk etme konusunda vermiş oldukları söze uymak istemiyorlar ve Avusturya’nın Fransa’ya karşı bir düşmanlığı olduğu takdirde de bu ülkeye saldırmak için yeni sözler veriyorlardı. 24 Ağustos 1807’de Slobosia’da ateşkes antlaşmasından sonra Yaş’ta yürütülen barış müzakerelerinde Rus temsilcilerinin Osmanlılardan Baserabya ile Kafkasya’daki önemli kaleleri istemeleri üzerine görüşmeler kesildi. Bu sıralarda Fransa ile Rusya arasındaki gerginlikte artmıştı. Rusların saldırısı karşısında direnemeyen Osmalılar, Tuna kaleleri olan İsmail’i 9 Aralık 1809’da, İbrail’i Ocak 1810’da bilahare de 1810 yazının ikinci yarısında Bulgaristan’a girip Ruscuk, Niğbolu ve Yergöğü’nü işgal ettiler. Bu gelişmeler karşısında Rus yardımlarıyla da cesaretlenen Sırp Milliyetçileri Kara Yorgi’nin başkanlığında Osmanlılar’ın muhtariyet tekliflerini reddettiler. Başlangıçta yeniçeri zorbalığına karşı Belgrad’ta çıkan isyan hareketi Rus ve Fransızların Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer bölümlerinde gelecekteki durumlarını tehlikeye atmamak için çok büyük yardım yapmamalarına rağmen tam bir bağımsızlık savaşına kaymıştı. Osmanlı-Rus müzakerelerinin ve mücadelesinin hâlâ devam ettiği bir sırada Ruslar bir Fransız saldırısı tehdidi karşısında dikkatliydi. Ancak I. Aleksandr’ın Dinyesterin güneyinde aldığı toprakları elde tutmak istemesi sebebiyle Babıali barış görüşmelerini reddetti. 1811 yılındaki seferler Osmanlılar için çok daha kötü geçecekti. Zira 5 Nisan 1811’de yetenekli fakat yaşlı sadrazam Yusuf Ziya Paşa’nın yerine Laz Ahmed Ağa’nın geçmesi, Rus kuvvetlerinin başına da Mareşal Kutuzoff’un getirilmesiyle herşey Osmanlıların aleyhine döndü. Kutuzoff ile Osmanlılar arasında Ruscuk yakınlarındaki muharebede Osmanlı kuvvetleri perişan bir halde dağıldı ve Sadrazamı ateşkese zorlayarak Ocak 1812’de Bükreş’te müzakerelere başlandı. Ancak bu sıralarda Napolyon da ünlü Rus istila

seferine çıkmaya hazırlanıyordu. Osmanlıların askeri zayıflığı ve güçsüzlüğüne rağmen I. Aleksandr Osmanlıların şartlarını kabul ederek barışa mecbur kalmıştı. 28 Mayıs 1812'de Bükreş Antlaşması'yla altı yıldan beri süre gelen savaş sona erdirilmişti. Buna göre Ruslar, Eflak-Boğdan'ı verip Baserabya'yı alıyorlardı. Ruslar Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkasya'da işgal emiş olduğu bütün toprakları da iade etmekteydi. Ancak Sırplara daha fazla selahiyet ve imtiyaz verilmekteydi. Ruslar ticarî durumlarını yeniden elde edip Osmanlı topraklarındaki Hıristiyanları koruyacaklar, konsolosluklar açabileceklerdi. Böylece Ruslar Osmanlı topraklarındaki Hıristiyan tebaayı daha rahat bir biçimde organize etme imkânı elde ederek ileride onları isyana çıkartabilecek ve devleti içten kemirecek duruma getirebileceklerdi.55

C. Taşradaki Ayanların Denetim Altına Alınması ve Sırp İsyanı

1812'deki Bükreş Antlaşması ile Napolyon'un Rusya seferi II. Mahmud'a rahat bir soluk alma imkânı vermişti. II. Mahmud bunu değerlendirerek taşradaki hükümet otoritesini yeniden güçlendirme ve ayanlara boyun eğdirme yoluna gitti. Mümkün mertebe ayanların sayısını barışcı yollarla azalttığı gibi bunları devlet hizmetinde başka bir memuriyete atama yolunu da açık tuttu. Bunları kabul etmeyen ayanların üzerine asker sevk edilmekteydi. Bu yöntemlerle Trakya, Makedonya, Tuna kıyıları ve Eflak'ın büyük bir bölümü ayanlardan temizlenip 1814-1820 arasında buralar yeniden doğrudan doğruya Osmanlı denetimine geçmişti. Ancak Sırbistan ve Yunanistan'daki ayanların bastırılması, buralarda çıkan milli karakter taşıyan ayaklanma hadiseleriyle daha zordu. Balkanlardaki ilk milli nitelikteki isyan hareketi Sırbistan'da ortaya çıkmıştı.56

Sırp isyanı mahalli yeniçerilere ve ayanlara karşı bir direniş olarak başlamıştı ve bilahare 1804'de liderleri Kara Yorgi'nin şahsında düzenli ve

milli bir ayaklanma hareketi haline dönüşmüştü. Sırplar genellikle çete savaşları halinde Osmanlılarla mücadele içerisine girmişlerdi. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rusların askeri yardımlarıyla daha da güçlenmişlerdi. Avusturya'nın kendi güney sınırlarında Rusya'ya meyilli bir Sırbistan kurulmasına karşı gelmesi ve Rusya'nın Fransa ile büyük bir mücadeleye girmesi ve de Bükreş Antlaşması'nın Sırplarla ilgili maddesinin uygulanamaması üzerine Osmanlılar Sirbıstan'a girip isyancı birliklerini 7 Ekim 1813'de dağıtırak isyanı kontrol altına almış, Kara Yorgi ise Avusturya'ya kaçmak zorunda kalmıştı. Bununla beraber Sırp ayaklanması kısa bir süre durakladıysa da bilahare 1815'de Miloş Obroneviç'in "baş knez" olarak seçilmesiyle Kara Yorgi taraftarı olan Sırplar buna karşı direnişe geçmeye başlayarak ayaklanmalar yeniden görülmeye başlandı. Miloş'un Osmanlılara bağlı olarak hareket etmesi Sırbistanda tam bir bağımsızlık hareketi olarak görülmemekteydi. Napolyon'un Rus seferinde ağır bir hezimete uğraması ve Fransız ordusunun Avrupa için artık bir tehlike olmaktan çıkması, Rusların tekrar bu meseleye karşı daha duyarlı ve harekte girişecek bir konuma getirmişti. Rusların her hangi bir müdahalesine yer bırakmaktan, hatta bu konunun Avrupa'daki müzakerelerde görülmesinden korkan ve bundan dolayı Viyana Kongresine de katılmaktan uzak duran II. Mahmud, Ocak 1816'da Miloş Obronoviç'i tüm Sırbistan'ın baş knezi olarak tanıyıp Sırpların kendi milli meclislerinin ve ordularının olmasına rıza göstererek Sırplara muhtar bir prenslik statüsü verilmesini kabul etti. Neticede Miloş, Osmanlıların yeni bir Rus müdahalesi korkularından yararlanarak Osmanlılar'ın hakimiyeti altında tam bir muhtariyet için yavaş fakat istikarlı bir biçimde ilerlemekteydi. Sırplara tanınan muhtariyet 7 Ekim 1826 Akkirman ve 14 Eylül 1829'da Ruslarla yapılan antlaşmalarla da teyit edilmişti. Nitekim Eylül 1830'da Sırbistan'a verilen bir "sened" ile de Miloş Obreneviç soyuna verasetle

intikal eden muhtar bir Sırbistan'ın kurulmuş olduğu resmen kesinlik kazandı.57

II. Mahmud Balkanlar'da ayanlar üzerinde uyguladığı yöntemlerin aynısını Anadolu'da da uygulamıştı. Trabzon Valisi 1812 ve 1813 yılları yazları boyunca Karadeniz kıyısındaki bellibaşlı ayanları ortadan kaldırdı. 1814'de Çapanoğlu Süleyman Bey'in ölümüyle mahalli mütesellim aileler arasındaki bölünmelerden yararlanıp iki yıl süresince Çapanoğlu'nun Orta Anadolu'nun Kuzeydoğu ve doğu taraflarındaki topraklarını ele geçirdiler. 1816 başlarında Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa'nın ölümünden sonra Saruhan ve Aydın çevresinde aynı şeylerin tekrarlanması üzerine ayanlar, dağılmaya ve giderek merkezi otoritenin hükmü altına geçmeye başlamışlardı. Ancak bu bölge Çapanoğulları topraklarına nazaran daha verimli ve dış dünya pazarına açık olması sebebiyle daha kanlı ve zor biçimde denetim altına alınabilmişti. Böylece 1817 sonlarında hemen hemen Anadolu'nun tümü doğrudan doğruya merkezi denetim altına alınmıştı. Anadolu'da başarılı biçimde gerçekleştirilen merkeziyetçi hareket Arap topraklarında daha güç olmakta ve daha az başarı sağlanmaktaydı. Arabistan'daki Vahhabi Suudların ayaklanması güç bela Mısır'dan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın maiyetindeki büyük bir ordunun yardımıyla bastırılmış olup Eylül 1818'de Abdullah ibn-i Suud teslim olmuştu. İbrahim Paşa iki yıl içerisinde çok uzak bölgeler dışında Hicaz ve Necd bölgesini kontrolü altına aldı. Bölgede kısmen de olsa tekrar Osmanlı hakimiyeti tesis edilerek Suudilerin güney Irak'a tecavüzlerinin önüde alınmış oldu.

1822'de İbrahim Paşa'nın Mısır'a dönmesiyle beraber Osmanlı (Mısır) varlığı zayıflamasını fırsat bilen yeniden 1823'de Suudlar Necd'de ordularını ve devletlerini kurdular. Suriye ve Irak taraflarında ise merkezileştirme bu tarihlerde başlangıçta başarılı gibi gözükmekle birlikte

bilahare buralarda daha güçlü ve rakipsiz olarak Memluk idaresi altında kalmıştı. Ancak bu bölgelerden 1831'de Suriye taraflarını Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa denetim altına alacaktı ve Irak da 1828'den 1869 yılına kadar mahalli aşiret şeyhlerinin denetimine geçecekti.58

D. Son Osmanlı-İran Savaşı ve Erzurum Antlaşması

Osmanlılarla İran arasında II. Mahmud Dönemi'nde çıkan bu savaş eski Osmanlı-İran savaşlarının çıkış nedenlerinden farklılık arzetmekteydi. Aynen Osmanlılar gibi İranlılar da Rus saldırları karşısında güçsüz kalıp toprak kaybetmişerdi. Osmanlı-İran Savaşı İran'ın içeride ve dışarıda pek müşkül durumdaki batı komşusu olan Osmanlılardan toprak alarak bu kayıplarını telafi etmek istemesinden çıkan bir çatışmaydı. İran'ı hakimiyeti altına alan Kaçar Hanedanı'nın (1794-1925) ikinci hükümdarı Feth Ali Şah (1797-1834) İngiltere, Fransa ve Rusya ile dostane ilişkiler kurmuştu. Lakin Avrupa'nın önde gelen bu devletlerinin her birinin İran için düşündükleri birer planları vardı. Napolyon Fransa'sı İngiltere'yi Hindistan'da vurmak için İran'ı bir üs olarak görmekteydi. İngiltere ise hem Fransızları engellemek, hem de Rusların Basra körfezi güzargahıyla açık denizlere inmesini önlemek istiyordu. Bu yönde ilk adımı İngilizler attılar ve böylece Kaçar hanedanının Afganistan'ı ele geçrirmesine göz yumdular. 1800'de Rusların Gürcistanı alması üzerine İngilizler John Malchom'u İran'a gönderip Fransa veya Rusya ile savaşa girdiği takdirde silah ve maddi bakımdan yardım yapacaklarına söz verdiler. Buna karşılık bir Fransız heyeti de 1806'da İran'a Kafkasya ve Hindistan'ı ele geçirmesine destek olacaklarını vaad etmesi üzerine Mayıs 1807'de Fransa ile Finkenstein Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmadan sonra bir Fransız askeri heyeti İran ordusunu eğitmeye başladı, ancak bu çok sürmedi. Zira Tilsit Antlaşması'nın akabinden sonra Napolyon'un İran'a olan ilgisi sona erdi. Böylece Feth Ali Şah Fransızların yerine İngiliz danışman ve

uzmanları getirtti ve böylece İran'daki İngiliz üstünlüğü 20. yüzyıl ortalarına kadar sürdü.59

İran'ın ordusunun temeli ve çoğunluğu aşiret askerlerine dayandığından İngilizler bunlara istenilen eğitimi ve düzeni verememişti. Ekim 1815'deki yeni bir Rus istilası karşısında Aras'a kadar çekilen İranlılar Kafkasların geri kalan kısmını da kaybetmiş oldu. Böylece İran'ın siyasi hayatında gelecek yüzyıl ortalarına kadar sürecek olan Rus-İngiliz üstünlük çatışması başlamış oldu. Kafkasya'da üstünlüğü ele geçiren Rusya hem İngilizlerin hem de İranlıların tepkilerini azaltmak için Feth Ali Şah'a Osmanlıların iç ve dış sıkıntılarından yararlanmasını tavsiye ederek İran'dan aldığı bölgeleri garanti altına almak istemekteydi. Bundan sonra İran'ın Osmanlı'ya karşı Bağdad ve Şehrizor civarına saldırılarının başlamış olduğu görülmektedir. Sürekli bir hal alan sınır hadiseleri ve tecavüzleri üzerine II. Mahmud 1820 Ekim'inde İran'a savaş açtı. Erzurum ve Bağdad üzerinden yürütülecek olan seferlerde Osmanlılar başarılı olamayıp İranlılar karşı saldırı ile 1821 Eylülü'nde Doğubayezid'i alıp Erzurum'a yöneldiler. Diğer bir ordu ise Bitlis'i işgal edip Diyabakır'a yönelmişti ve karşılarında ciddi bir engel de kalmamıştı. İran'ın 1822 yazında da başarılı seferleri oldu. Ancak kış mevsiminin yaklaşması dolayısıyla çıkan kolera salgını istilacı İran ordularını iyice kırmıştı ve böylelikle barış yapmak zorunda kalarak, 28 Temmuz 1823'de Erzurum Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma gereğince eski barış antlaşmaları maddelerinin yürürlükte olduğu teyit edilip İran tüccarları ve hacılarına Osmanlı topraklarına girme izni verildi. Ancak Yunan isyanının çıkması ve ordunun buraya sevk edilmesi üzerine İranlılar'ın sınır bölgeleri hakkındaki bir iki istekleri de kabul edildi. Zaten 1827'de Erivan ve hatta Tebriz'in Ruslar tarafından işgali İranlıların Osmanlılara karşı bir daha harekata girmelerini önlemişti. 1828'de ise

İranlılar Aras'ı yeni sınır kabul ederek büyük miktarda savaş tazminatı vermek durumunda kaldı.60

E. Yunanistan'ın Bağımsızlığına Giden Yol: Yunan (Rum) İsyanı ve Navarin Faciası

Osmanlı İmparatorluğu'nda Rumlar diğer Ortodoks milleti içinde öteden beri özel bir konuma sahiptiler. Rumlar çoğunlukla Mora, Ege Adaları ve Teselya'da yerleşik olmalarına rağmen imparatorluğun diğer taraflarında az sayıda olsa da yayılmış durumdaydılar. Rumların etnik duygularının kıpırdanmasında Osmanlıların kendilerini diğer gayr-i Müslim unsurlara nazaran korumasıyla önemli siyasi, ve mali güç kazanmış olan İstanbullu zengin Fener Rumlarının başarıları ve imparatorluğun bunlarla yaptığı işbirliğinin etkisi büyüktür. Diğer yandan ticaret ve gemi taşımacılığı, bankerlik ve benzeri işlerle uğraşan Rum kesimi, bir hayli zenginleşmiş ve Batıyla da devamlı surette bağlantı halinde olmuşlardır. Hatta bu zengin aileler çocukların yüksek eğitim almaları için İtalyan, Fransız, İngiliz ve Avusturya üniversitelerine göndermekteydiler. Özellikle de İstanbul'un Ortodoks Patrikliğinin bulunduğu Fenerli zengin Rum ailelerinin imparatorluğun bazı önemli makamlarını da elde etmeleriyle Rumlar, Osmanlı İmparatorlu'ğunda güç ve etkinliklerini giderek artırmışlardı. Rumlar Fazıl Ahmed Paşa zamanında 1669'da dış politika ve her türlü sırların kendilerine açık olduğu, Divan-ı Hümayun Baştercümanlığı (Dragoman) vazifesini kesintisiz olarak 1821 yılına kadar ellerinde tutmuşlardı. Karlofça Antlaşması'nda gösterdikleri başarı ise onları daha da üstün bir duruma getirecekti.

Böylece 1711'de Eflak ve arkasından 1716'dan itibaren de Boğdan gibi özerkliğe sahip voyvodalıkların başlarına da "voyvoda/prens" olarak atanıp 1821 Rum isyanına kadar buraları ellerinde tutmuşlardı. Uzun bir süre burada idarede kaldıklarından dolayı yerli Boyarlarla mücadele edip yerli

halkı sömürmeye bakmışlardı. Ancak bu voyvodalar ve yakınlarının yerli Boyarlarla evlilik yoluyla akrabalık oluşturmalarına ve oraların geliştirilip ticaret, sanat ve kültürel faaliyetlerine katkı da sağlamışlardı. Özellikle de Ortodoks kilisesinin buralardaki hakimiyetinden istifade ederek geniş mülkler edinme yoluna da gitmişlerdi. Bundan dolayı bu bölgede de "Helen/Yunan" davasının filizlenmesine, "Rumluk" merkezlerinin gelişmesine ve "Bizans'tan sonra Bizans"ın yaşanmasına yol açmıştı ve neticede 1821'de patlayan ilk ayaklanma hareketlerinin bu voyvodalıklarda çıkmasına uygun bir ortam hazırlanmıştı.61

I. Petro ile başlayan Osmanlı-Rus savaşlarından itibaren ister savaş ister barış zamanı olsun Rusların da Rumlar başta olmak üzere genel olarak bütün Ortodoks tebaayı ayaklanmaya kışkırttıkları ve bunda da hatırı sayılır başarı elde ettikleri bilinmektedir. Özellikle de Rumların 1699'da Akdeniz ve orta Avrupa üzerinde aracı olarak yaptıkları ticaret daha sonra 1774 Küçük Kaynarca sonrasında Karadeniz'e Rus bayrağı ile açılmaları, Fransız ihtilali sonrasında Avrupa'daki savaşlardan yararlanarak Atlantik'e çıkacak kadar kendilerinin tüccar filolarını oluşturmaları ve dünya ile olan bağlantı ve zenginliklerinin artmasıyla Osmanlıların Avrupa ile deniz ticaretinin önemli bir bölümünü ellerine geçirmişlerdi. Rum tüccar sınıfının zenginleşmesi, Avrupa'nın liman şehirlerinde ve başkentlerinde Rum ticaret kolonilerinin büyümesi Rumları Osmanlılardan daha çok Avrupalı çalışma ve düşünce bilinci ve şuuruna yaklaştırmış, isyan ve bağımsızlık hareketlerini filizlendirecek kadar milliyetcilik düşüncelerini de yayan siyasi-fikri liderler yetiştirmişlerdi. Öte yandan başta batı Avrupa olmak üzere genel bir "Helen/Grek/Yunan" hayranlığı, Rönasans, hümanizm ve aydınlanma çağı hareketleriyle antik dönemler bütün Avrupa'da büyük bir kültürel gelişme olarak kabul görmekteydi. Bunlara ilaveten, bütün eğitimleri süresince klasik Yunan dili, kadim Yunan edebiyatı, felsefesi ve

mitolojisi ile zihinlerini doldurarak yetişen Avrupa aydınları, Yunan hayranlığı ile Rum davasının gönüllü birer savunucusu oldular. Rumların ayaklanmasının genelde bütün Avrupa'da kabul görmesinin ve geniş akisler uyandırmasının en büyük nedeni ise, eski ve klasik uygarlığın coğrafyasında bulunan Rum tebaaya atfedilen bu kültür ve tarih mirasına sahip çıkılması fikri olacaktır. Ancak Avrupalılar Mora'ya geldiklerinde ve hatta Rumların yanında Türklere karşı gönüllü savaştıklarında büyük bir hayal kırıklığına uğramışlardı. Zira daha çocukluklarından itibaren şuur altına yerleştirilen ve eğitimleri süresinde kendilerine öğretilen pek çok şeyi oralarda bulamamaları, hayalleri ve fantazilerindeki mitoloji kahramanlarına rastlayamamaları ve bir klasik Yunan kültürü ve hatta dilinin mevcut olmaması, bunlar için acı bir şok meydana getirmişti.62

Avrupa ve Rusya'nın bölge üzerinde düşünce ve faaliyetlerine rağmen genelde Rumların pek çoğu 18. yüzyılda ele geçirdikleri zenginliklerle müreffeh bir döneme kavuşmuş olarak Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki durumlarından memnundular. Ancak Tepedelenli Ali Paşa'nın diğer ayanlar gibi devlet denetimine alınmak istenmesi sırasındaki çatışmalar Rumlar arasında bir ayaklanma zeminine fırsat vermişti. Öte yandan da 1814'de Odesa'da Helen davasını amaç edinerek kurulan ilk cemiyet olan Filiki Eterya'nın da bu ayaklanma faaliyetlerine destek sağlamasıyla daha hızlı ve daha geniş çapta bir isyana ya da ihtilale dönüştürülecekti. Rus çarının himayesinde faaliyet gösteren bu dernek, eski Bizans'ı tekrar canlandırmak ve bunu temin için Rum ihtilali uğruna kitleleri harekete geçirmek ve mücadele etmek hedeflerini esas almaktaydı. Kısa zamanda Osmanlı topraklarında bir çok şubeler açan dernek, Rum patriği başta olmak üzere Eflak-Boğdan voyvodalarını ve Fenerli zengin Rum ailelerini üyeleri arasına dahil etti. Bu arada Filiki Eterya'da, Mora, Atina, Tesalya ve diğer bölgelerde gizli şubelerini açmayı

başarmışlardı. Fenerli Rumları pek de sevmeyen yerli halk ve liderleri de bu derneğe yardımcı olmaktaydılar. Rumların giriştikleri hazırlıklar karşısında Yanya ve çevresini sıkı bir denetim altında tutan ve Rumlara göz açtırmayan otorite Tepedelenli Ali Paşa ve oğulları idi. Ali Paşa Arnavutlukta gücünü pekiştirdikten sonra Epir'e ve hatta Mora'ya girmişti. Ancak Halet Efendi yanlış ve kasti bilgilendirmelerle Filike Eterya'yı önemsetmeyerek II. Mahmud'un bütün dikkatini Tepedelenli Ali Paşa'yı altetmeye vermesini sağladı. Böylece Tepedelenli Ali Paşa ve oğullarına girişilecek bir eylem Balkanların batısında çıkacak olan milliyetçilik hareketini bastıracak son gücü de yok etmek anlamına geliyordu. 1820 Nisan'ında Ali Paşa ve oğulları görevleriden azledildiği gibi ordu ve donanma da üzerlerine sevk edilmişti. Ali Paşa devletle mücadele etmek için savunma tedbirleri almaya başlayıp 23 Mayıs 1820'de Yunan milliyetçilerinden yardım istedi.

Ali Paşa'nın isyan hareketi Rumların katılmasıyla genişledi, fakat ordu uzun bir mücadeleden sonra Ağustos 1820'de Ali Paşa ve oğullarını Yanya'da kuşattı. Kuşatma bir yılı aşkın sürdükten sonra teslim olan Tepedelenli Ali Paşa ve oğulları 24 Ocak 1822'de idam edildi. Tepedelenli Ali Paşa isyanı ve idamı bölgede bir otorite boşluğunun doğmasına neden olacaktı. İlk isyan hareketi, Rus çarının Rum asıllı yaveri Alexander İpsilânti tarafından Şubat 1821'de Eflak-Boğdan'da başlatıldı. Böylece Eflak-Boğdan'da yayılacak olan bir isyana, 1812 Bükreş Antlaşması'na göre Osmanlılar'ın Rusya'nın izni olmadan bölgeye asker sokamıyacağı hükmü hesaba katılmıştı. Buna ilaveten Romenlerin yanında Bulgar ve Sırpların da ayaklanmaya katılacakları beklenmekteydi. Bu arada Alexander İpsilânti'nin kardeşi Demetrios liderliğinde ikinci bir isyan cephesi Mart 1821'de Mora'da açıldı. Eflak-Boğdan'da sahnelenen isyan, bölge halkı ve boyarlarının Rum halkının Yunan davası için kanını dökmek

istememesi ve Osmanlı hakimiyetine Rum idaresini tercih etmeye hiçbir nedenleri olmaması yüzünden geniş bir tabanla desteklenememişken, Bulgar ve Sırplar da planlanan isyan hareketine sıcak bakmamışlardı. 7 Haziran 1821'de Alexander İpsilânti'nin birlikleri üzerlerine sevk edilen Osmanlı askerleri tarafından dağıtıldı ve kendisi Macaristan'a kaçtığı gibi Metternich'in tesiriyle Çarın beklenen desteği de gelmedi. Ayrıca Metternich, Alexander'i yakalattırarak hapsetti.63

Balkanların kuzeyinde başarısızlığa uğrayan harekatın güney cephesi olan Mora'da başlatılan isyan ise geniş bir tabana dayanmış olduğundan kısa zamanda büyüyerek 1821 Nisan'ı sonunda bütün orta ve güney Yunanistan ve Ege Adalarına yayıldı. Bu arada asırlarca aynı topraklarda bir arada yaşayan müslüman ahali, geniş ve vahşi bir katliama maruz kalarak kitleler halinde öldürüldü, mal ve toparaklarına el konuldu. Rumların bu hareketi ve zulmü İstanbul'da büyük bir infial yarattı. İmparatorlukta çok büyük itibar kazanmış, zengin ve rahat bir hayat süren, devlet kademlerinde önemli vazifeler edinmiş bulunan Fenerli Rum zümreleri, tüm itibar ve iktidarlarını kaybettiler. 23 Nisan 1823'de Rum isyanında parmağı olduğu ve Filike Eterya'ya dahil bulunduğu anlaşılan Patrik V. Gregor ve bazı metropolit, tüccar ve Fernerli beyler devlete ihanet suçuyla idam edildiler. İsyanla ilgisi ve ihanetleri sabit olan Divan ve Donanma tercümanları da idam edildi. Bu hadise Avrupa dini taassubunun çirkin iç yüzü ve çifte standardını ortaya çıkardı. Masum Müslüman ahalinin öldürülmesi hiç dikkate alınmadan Müslümanların kendilerini savunmaları Avrupa'ya Müslüman vahşetinin örnekleri olarak gösterilmişti. Bu sırada Rumlar birincisi Ocak ve ikincisi Aralık 1822'de Mora'da toplanan millet meclisinde Yunanistan'ın bağımsızlığı ve yeni bir anayasa ilân etmiş olup bir Fenerli olan Alexander Mavrokordatos'u Yunanistan'ın ilk Cumhurbaşkanı olarak seçtiler. Ancak ülkede bazı çıkar grupları arasındaki

mücadelden dolayı 1823'de kendi aralarında iç savaş başlamıştı. Bundan yararlanmak isteyen Osmanlılar'ın Mora'ya girememesi ise İstanbul'da yeniçeriler ve diğer eski askeri birliklere duyulan genel tatminsizliği ve güvensizliği arttırdı. Diğer yandan, bu isyanın kısa sürede bastırılamaması Avrupa devletlerinin harekete geçmelerine yol açtı ve Avrupa'da Türkler aleyhine geniş çaplı kesif bir propaganda görülmeye başlandı. Bunun üzerine Babıali, Vahhabilerin tenkilleri sebebiyle İstanbul'da prestij kazanmış olan Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'dan yardım istedi. Avrupaî tarzda düzenli ve disiplinli bir ordu ve donanmaya sahip olan Mısır Valisinin oğlu İbrahim Paşa Girit üzerinden bir orduyu Şubat 1825'de Mora'ya taşıyıp isyancıları bastırdı. Bu sırada Osmanlılarda kuzeyden ilerleyerek bir yıla yakın bir kuşatmadan sonra 23 Nisan 1826'da Mora'nın merkezini aldılar.64 Böylece takriben İmparatorluğu altı yıl boyunca meşgul eden isyan bastırılmış oldu. Ülkenin hem batısı hem de doğusundaki isyanların sona ermesi üzerine II. Mahmud imparatorluğunun büyük bir bölümünde merkezi otoriteyi eline geçirmişti. Bunun üzerine hızlı bir şekilde vakit kaybetmeksizin 1826 Haziran'ında Yeniçeri Ocağını yıkarak Osmanlı İmparatorluğu'nda bir devri kapayarak yeni ve çağdaş bir dönemi başlatacaktı.

Öte taraftan 1825 yılının sonlarında Çar olan I. Nikola, modern bir devlet oluşturma yolunda olan Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın güçlenmesinin kendisinin Mora ve Girit üzerinde beslediği emellere engel teşkil ettiğini düşünmekteydi. İngiltere ise Osmanlıları alenen desteklemekten kaçınarak Yunanistan meselesinde bir anlaşma oluşturma gayretindeydi. Tam isyanın bastırılmak üzere olduğu sıralarda 17 Mart 1826'da Rusya yapmış olduğu savaş tehdidi ile Bükreş Antlaşması hükümlerine uyularak Sırbistan'a muhtariyet verilmesini ve voyvadalıkların ayrıcalıklarının yeniden tanınmasını istedi. II. Mahmud,

İngilizlerden gelen baskının da etkisiyle Rusların isteklerini kabul edip 7 Ekim 1826'da Akkirman Antlaşmasını imzaladı. Bu antlaşma gereğince Rusların Kafkasya'da hakimiyetleri kabul ediliyor, Rus ticaret gemilerine Boğazlar da içinde olmak üzere bütün Osmanlı sularından serbestçe geçme hakkı veriliyordu. Bütün bunlara rağmen Rusya Osmanlılara Yunan isyancıların isteklerini kabul etmesi için baskı yapmaya devam etmekteydi. Diğer taraftan da İngilizler ortak bir müdahale önermekteydi. Rusya'nın Balkanlar ve Kafkasya'da yayılmasından endişelenen İngilizler ile Metternich ortak hareket ederek II. Mahmud'u Rusya'ya bir müdahale fırsatı verilmemesi için ortak arabuluculuklarını kabulü için zorlamaya başladılar. Bu sıralarda İstanbul'da ise Mehmed Akif Paşa'nın başını çektiği güçlü bir grup II. Mahmud'un ıslahatlarını destekliyor, fakat yabancı müdahalesine karşı gelerek kaybedilen toprakların ve prestijin yeniden kazanılması için Padişahı Rusya'ya savaş açması için sıkıştırıyordu. Mehmed Hüsrev Paşa, Sadrazam Selim Paşa, Galip Paşa ve diğerleri ise imparatorluğun Ruslarla başarılı bir savaş yapacak insangücü ve kaynaktan henüz yoksun olduğunu ileri sürerek arabuluculuk tekliflerinin kabulünü öneriyorlardı. II. Mahmud birinci grubun tekliflerini uygun görüp dış güçlere Yunanistan'ın yasal hükümdarının kendisi olduğunu ve isyancıların bastırılmaları gerektiğini savundu. Osmanlılar'ın Mısır'dan gelen destekle Mora'daki başarılı harekatı ve isyanı bitirmek üzere olması, başlangıçta özerk bir statü içinde dahi olsa Yunan bağımsızlığını amaçlayan İngiltere ve Rusya'nın bu konuda bir antlaşmaya varmalarına yol açmış 4 Nisan 1727'de Petersburg Protokolü'nü gerçekleştirmişlerdir. Buna mukabil Yunanistan'daki Osmanlı ve Mısır güçleri harekete geçti ve Haziran 1827'de Atina ele geçirildi. Buna karşılık Fransa'nın da İngiltere ve Rusya arasında yapılan protokole dahil olmasıyla 6 Temmuz 1827'de Londra Protokolü adı altında yeni bir antlaşma imzalandı. Bu protokole

göre Yunanistan’ın müstakil bir devlet olarak teşşekkülü ve Avrupa büyük devletlerinin bu amaçtaki yardım ve zorlamaları kesinlik kazandı.

II. Mahmud bu üç devletin Rum isyancıları lehine aldıkları kararları kendi iç işlerine müdahale olarak değerlendirip reddetti. Bunun üzerine 1727 Eylül’ünde müttefik donanması harekete geçerek Çanakkale Boğazı ve Mora’yı ablukaya alıp Osmanlı ordularının ikmal yollarını kestiler. Müttefik donanmalarına Osmanlılar’la veya Mısırlılarla savaşa girmemeleri talimatı verilmişti. Ancak Osmanlı ve Mısır donanması Navarin limanında demirlemiştiler. Bunu gören müttefik donaması Ekim başlarında Navarin’i abluka altına aldı.

Nihayet 20 Ekim 1827’de müttefik donanması Navarin’de durmakta olan Osmanlı-Mısır müşterek donanmasına ani bir baskın yaptı ve donanmayı ateşe verdiler. Üç saat içinde 57 Osmanlı-Mısır gemisi batırıldı ve 8000 denizci şehit düştü. Modern bir haçlı seferi niteliğinde olan Navarin baskınının sebep olduğu facia Avrupa’da sevinçle karşılandı. Osmanlı imparatorluğu ise ortada bir savaş hali olmadığı halde yapılan bu saldırıyı ancak protesto edebildi. Navarin faciası bütün taraflar için çok önemli sonuçlar ortaya koydu ve gelecekte çıkacak yeni savaşların işaretini verdi. Çeşme hadisesinden sonra oluşturulmaya çalışılan yeni Osmanlı donanması tümüyle batırılmış, İbrahim Paşa’nın Mısır’dan asker ve malzeme getirmesi önlenmişti. Batılıların yardımıyla Yunanlı isyancılar kesin bir başarıyı garantilemişlerdi.65 Bu hadise daha sonra Osmanlı İmparatorluğu için oynanacak oyunların ilk provası niteliğinde olup, imparatorluğu emparyalist ellerin bir kuklası haline getiren Avrupa müdahalesi için bir örnek de oluşturulmuş oluyordu.

F. Parçalanma ve Çöküşün Perçinleşmesi: Osmanlı-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması

Avrupalı üç büyük güç ortak hareket ile Navarin hadisesinde Osmanlıları alt etmişlerdi ama mücadele azmini yok edememişlerdi. Hatta bu yüzden, İngiltere ve Fransa Navarin faciasının Osmanlıları arabuluculuklarını kabule zorlayacağını sanmışlarsa da tam aksi olmuştu. Mehmed Akif ve Pertev Paşalar, Akkirman Antlaşması'na rağmen II. Mahmud'a uzlaşmaya karşı direnmesi için baskı yaptılar. Bunun üzerine Babıali 18 Ocak 1828'de tüm Müslümanların Ruslara ve Yunanlılara karşı silah altına alınmasını ve 5 Şubat 1828'de de Boğazların tüm dünyaya kapatılmasını kararlaştırdı. Zaten Rusya 1827'de İran'la yaptığı barıştan sonra batıya yönelerek Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak emeline ulaşmak istemekteydi. II. Mahmud'un kararlılığı karşısında Çar I. Nikola 28 Nisan 1828'de savaş ilân etti. Görüldüğü üzere Osmanlı İmparartorluğu 1820-1828 arasında çok geniş ve büyük iç meselelerin yanısıra dış düşmanlarıyla da uğraşmak zorunda kalmıştır. 1826 sonrası hem iç hem de dış politika alanında bir dönüm noktası olup Yeniçeri Ocağı'nın ilgası, donanmanın batırılması ve Mansure ordusunun kurulması hep bu dönemin önemli hadislerindendir. Böyle bir ortamda ordu ve donanmadan yoksun bir İmparatorluğun kendisini savaş ortamına atması diplomatik bir taktik olarak anlaşılmalıdır ve II. Mahmud ve devlet erkanının bu hususta haklı oldukları görülecektir. Bundan beklenilen sonuç Avrupalıların siyasi ve diplomatik alanda baskılarını azaltmak ve gerektiğinde kaybedileceğini bilse dahi vatanının bir karış parçasının savaşsız ve kan dökülmeden verilmeyeceği mesajını vermekti. Bu politika gelecekte Türk devlet adamları için bir örnek teşkil etmesi bakımından da önemliydi.

Osmanlılar'ın Balkanlardaki ordusu Hüseyin Ağa'nın komutasında olup çoğunlukla tatarlar ve tımarlılardan oluşmaktaydı. Müşkül durumda olan II. Mahmud kendisine bağlı bulunan Cezayir'den gemi almak istediyse de Fransızlar işgal kampanyalarının ilk emaresi olarak Cezayir'i abluka altına

almışladı. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa ise parasal bakımdan yardım yapabileceğini ve bilahare de kendisine Anadolu'da bir valilik verildiği takdirde asker yardımına hazır oluğunu bildirdi. Buna rağmen Osmanlılar sınır boylarında askeri yığınak ve ikmal merkezleri oluşturdu. Ancak gönderilen malzemelerin çoğu yolların kötülüğü ve mahalli görevlilerin fırsatçılıkları yüzünden gecikmekteydi. Osmanlıların bu durumuna karşın Rusların saldırıya hazır 100.000 civarında askeri vardı. Ruslar, voyvadalıklar ve Kafkaslar olmak üzere iki cepheden saldırıya geçtiler. Voyvadalıklar bölgesinde üç koldan saldırdılar ve önce 16 Haziran 1828'de İbrail'i alıp Dobruca'ya girdiler. İkinci kol Silistre'ye saldırdı. Üçüncü kol da Ruscuk'dan Vidin'e kadar Tuna boyundaki Osmanlı garnizonlarını uğraştırarak savunma hareketi yapıyordu. Genelde Osmanlılar Bulgaristan'ın kuzey bölgerinde başarılı olup Rus saldırılarını Hüsrev Paşa'nın Silistre ile Şumnu'yu savunmasının ana üsleri olarak geliştirmişti ve düşmanın şiddetli saldırılarına dayanabilmekteydi. Kafkas cephesinde de Rusların aynı ilerlemeyi sürdürdükleri görülmekteydi. Karadeniz kıyısından ilerleyerek Anapa ve Ahıska'yı almışlardı. Daha da güneye sarkmalarıyla bölgedeki Ermenilerin yardımından yararlanarak Temmuz 1828'de Doğu Anadolu'nun Kafkaslara açılan kapısı olan Kars'ı işgal ettiler.

Rusların hem batıda hem de doğu cephelerinde güneylere inmesi beraberinde Osmanlılar için yeni sorunlar getirecekti. Zira Bulgar ve Ermeni tebaanın Rusya ile ilk fiziki temasları bu savaş esnasında olmuştu. Bu gelişme, bu iki tebaanın gelecekte çok önemli sorunlar çıkartmasının başlangıcını teşkil etti.66 Öte yandan da, müttefikler Ekim 1828'de Mehmed Ali Paşa'nın Mora'dan askerlerini çekmesini istediler ve İngiltere, Mehmed Ali Paşa ile 6 Ağustos 1828'de anlaşarak Mora'dan çekilip, istedikleri gibi kilit mevkileri John Kapodistrias'ın liderliğindeki yeni Yunan hükümetine terk ettiler. Bundan sonra Fransa da Ekim 1828 de

hemen hemen hiç mukavemet görmeden Mora'yı işgal etti ve buradaki Osmanlı hakimiyetine kesin olarak son verdi. Bunun üzerine Yunan isyanı yeniden canlandı ve isyan Ege Adalarına da sıçradı. Böylece II. Mahmud bir yandan Ruslarla Balkanlarda ve Kafkasya'da savaşırken bir yandan da Fransızların doğrudan desteklediği ve yardım ettiği Yunan isyanı ile mücadele etmek zorunda kaldı.67

Rusya'nın Osmanlılar aleyhinde genişlemesinden ve fazlaca ilerlemesinden dolayı kendi çıkarları yönünden endişe eden İngiltere ve Fransa bu meseleyi diplomasi yoluyla kendi aralarında çözmek için harekete geçtiler. Bundan dolayı müttefik ülkelerin Londra'daki elçilerinden meydana gelen bir konferansta toplanıp 22 Mart 1829'da aralarında bir protokol imzaladılar. Londra'da imzalanan bu üçlü protokole göre, Mora ve çevresi ile Kiklat adalarından meydana gelecek küçük fakat özerk bir Yunan devleti kurulacaktı. Devletin başında padişahın seçtiği bir prens bulunacak, prenslik babadan oğula geçecek ve her yıl Osmanlılara belli bir miktarda vergi verecekti. İngilizlerin bu yeni devlette Rusların üstün duruma geleceklerinden korkması yüzünden verilen toprak ve bağımsızlık pek sınırlı kalmıştır. Ancak Babıali kendisine dikte ettirilmek istenen Londra Protokolünü reddetti. Ancak bu sıralarda Osmanlı-Rus Savaşı Osmanlılar'ın aleyhine hızla gelimekteydi. Hüsrev Paşa'nın Kuzey Bulgaristan'daki 1828'deki başarılı savunması ve direnişi geride kalmıştı. Zira yeni askerlerin çoğu genç ve acemiydiler, müteffiklerin sürekli ablukasıdan doğan kıtlık, kolera ve veba salgını yüzünden yüksek bir ölüm oranı da vardı. Böyle bir ortamda Ruslar Temmuz 1829'da Bulgaristan'daki savunmayı yarıp Balkan dağları geçitlerinden geçerek 19-22 Ağustos 1829'da üç gün süren kuşatmadan sonra Edirne'yi işgal ettiler. Doğu'da ise 8 Temmuz 1829'da Erzurum'u alıp Trabzon'a doğru ilerlemeye başlanmıştı. Bu sıralarda Rus orduları da asıl merkezlerinden çok uzaklaşmış

olduklarından tehlikeli duruma düştüklerini anladılar. Zaten bu sırada Rusya'da bazı karışıklıklar da çıkmıştı. Edirne'nin düşmesi üzerine Osmanlı İmparatorluğu daha önce reddettiği Akkirman sözleşmesinin hükümlerini yerine getireceğini ve Londra protokolünü de kabul etmeye hazır olduğunu bildirerek Rusya'dan barış istedi.68

I. Nikola'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun tümünü işgal edebilmesi için önünde hemen hemen hiçbir ciddi güç yoktu. Lakin kendi ordularının içinde bulunduğu tehlikeli durumdan ve başta İngiltere ve Avusturya gibi Avrupalı dost ve düşman devletlerin bu girişime kendi çıkarları açısından karşı geleceklerinden bunu yapamadı. Diğer yandan, I. Nikola Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünden yanaydı, ancak gelecekte Rus etkisinin yayılmasını engelleyemeyecek ya da bir Rus saldırısına karşı koyamayacak ölçüde zayıf olmalıydı. Bunun üzerine Osmanlı ve Rus temsilcileri Edirne'de barış müzakerelerine başladılar. Kısa süren görüşmeler sonucunda 14 Eylül 1829'da Edirne Antlaşması imzalandı. Buna göre Ruslar, Eflak-Boğdan, Dobruca ve Bulgaristan dahil olmak üzere çekilecek Prut nehri iki devlet arasında eskisi gibi sınır olacaktı. Ancak Ruslar Tuna nehrinin ağzındaki adaları alıp Tuna boyunca ticaret yapma hakkına sahip olmaktaydılar. Osmanlılar ne Tuna ne de Prut boyunca kale yapmayacaklarını kabul etmişti bu ise Rusların yeni bir savaş durumunda Osmanlı topraklarına girmelerini kolaylaştıracak bir madde idi. Diğer yandan Rusların doğudaki kazançları daha fazla idi. Babıali, Rusların Kafkaslar, Gürcistan ve İran'dan alınmış olan Nahcivan ve Erivan'ı ellerinde tutmalarını kabul ediyordu. Buna karşılık Ruslar da Erzurum, Kars ve Doğubayezid'i geri vereceklerdi. Sırbistan, Yunanistan ve Eflak-Boğdan voyvadalıklarına daha önce verilmiş olan haklar yenileniyor ve genişletiliyordu. Rus ticaret gemileri Boğazlardan serbest olarak geçebilecekler ve Ruslar Osmanlı topraklarında ticaret yapabileceklerdi.

Osmanlı İmparatorluğu on yıl içinde Rusya'ya 10 milyon düka altın savaş tazminatı ödeyecekti. Bu tazminat miktarı o zamanlardaki yıllık bütçenin yarısı demekti ki, bu bir devlet için çok ağır bir yüktü. Daha sonraları bu miktar Yunanistan'a toprak ödünleri verilerek indirilmişse de yine de bütçeye çok ağır gelmişti.69

Edirne Antlaşması ile artık Osmanlı İmparatorluğu dağılma ve parçalanma sürecine girmeye başlamış oldu. Belkide Osmanlı tarihinin en ağır antlaşması niteliğinde olan bu hadiseyi artık bir dönüm noktası olarak addedebiliriz. Antlaşma, Balkanlarda Sırp meselesi yanında artık Yunan, Bulgar, Karadağ, Eflak-Boğdan ve Ege meselesi ve adaların hakimiyeti mücadelesi gibi yeni çıban başlarını meydana getirecekti. Doğu da ise Ermeni meselesinin başlangıç noktası olmuştur. Balkanlarda ve Doğudaki problemlerde daima Rusya başı çekecek ve her an bir müdahale için zeminin uygun olması fırsatını kollayacaktı. Bu karışık ve içinden çıkılmaz olan vaziyette Fransızlar bir bahane ile üç yıldan beri abluka ettikleri Cezayir'in 5 Temmuz 1830'da işgali ise imparatorluğun akibetinin hayırlı olmayacağına delaletti. Ancak, Osmanlılar Cezayir'in işgalini 1847 yılına kadar tanımadılar.70 Yine bu dönemde 7 Mayıs 1830'da Osmanlı İmparatorluğu ile Amerika Birleşik Devletleri arasında diplomatik ve ticarî ilişkileri başlatan bir antlaşma imzalandı.71 Bütün bu gelişmeler imparatorluğun çöküşünü biraz daha hızlandırmış aynı zamanda başta Rusya ve diğer Avrupa ülkelerinin daha ağır baskısı ve tehdidi altına girmişti. Görüldüğü üzere Rusya ile savaşın sona ermesi ve Yunan meselesinin çözümlenmesi devletin askeri, siyasi ilişkilerininin ve toprak kayıplarının sonu olmamıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün hızlanmasında sadece dış baskı ya da tehdit ile sınırlı değildi, hastalık İmparatorluğun kalbine yerleşmiş bir kanser gibiydi. Bu hastalığın yok edilmesinde bir kaç yüzyıl geri kalınmıştı.

II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağını kaldırmasıyla bu hastalık yok edilmişti. Ancak imparatorluğun tekrar diriltilmesi, ihtiyacı olan bir seri müessesenin yıkımı ve yenilerinin inşaası ile gerçekleşebilecekti. Yeniden yapılanma faaliyetleri sürerken, yine Avrupalı güçler 8 Nisan 1830'da Yunanistan'ın tam bağımsızlığı için Osmanlıları zorlamaya başladılar ve 24 Nisan'da Babıali Yunanistanı tanıdı. 1832'de Yunanistan'ın sınırları Arto-volo hattına kadar çıkartılıp bir çok Ege adası da Yunanistan'a verildi. Öte yandan Balkanların diğer bir köşesindeki Sırbistan'ın 29 Ağustos 1830'da özerk devlet statüsündeki ayrıcalıkları genişletilmek zorunda kalınmıştı. Miloş Obrenoviç'in hükümdarlığının babadan oğula geçmesi kabul edilip Vidin ve Bosna taraflarından bir kısım topraklar verilmişti.72
Edirne Antlaşması Osmanlı tarihindeki en felaketli antlaşma olup Karlofça ve Küçük Kaynarca'yı pek çok noktadan aratır nitelikteydi. Artık parçalanma, çözülme ve yeniden yapılanmanın aynı oranda iç içe devam etmekte olduğu görülmektedir.

G. İçten Parçalanma Sürecinin İlk Örneği:Mısır Meselesi

II. Mahmud Avrupa'daki güçlerin Osmanlılara yönelik saldırı ve dış müdahaleleri ile yeniden yapılanmanın gerektirdiği ıslahatları sürdürmeğe uğraştığı bir sırada yeni ve meseleleri daha da ağırlaştıran Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın müstakil bir devlet kurma youlundaki faaliyetine karşı bir savaşa girmişti.73 Mehmed Ali Paşa Yunan isyanından hayli saygınlık kazanarak çıkmıştı. Fakat II. Mahmud ile yaptıkları anlaşmalar çerçevesinde yaptığı hizmetin ve masrafın karşılığını alamamıştı. Yunanistan'ın bağımsızlığı karşısında kendisine bırakılacak olan yerlerin elden çıkmasıyla eline bir şey geçmemesi üzerine Paşa'ya Girit teklif edildiyse de O Suriye'yi istedi. Zira Mehmed Ali Paşa, Yunan isyanlarının çıkışından beri ayaklanma ve çatışmalar hâlâ sürdüğü için alacağı gelir ve vergilerden daha pahalıya patlayacak ve dış müdahalelere açık olan bu

valiliği geri çevirmişti. Öte yandan Mehmed Ali Paşa II. Mahmud'a dahi danışmadan İngilizlerle anlaşarak Mora'dan çekilmişti. Hatta 1828-29 Osmanlı-Rus savaşında daha önce söz verdiği üzere asker göndermek yerine Kuzey Arnavutluk'daki dostlarını Osmanlılara karşı ayaklanmaları için kışkırtmıştı. Bu gelişmeler üzerine II. Mahmud Suriye Valisine bir Mısır saldırısına karşı hazırlıklı olmasını bildirdi. Bu mektubu ele geçiren Mehmed Ali Paşa Suriye Valiliğinin kendisine kesinlikle verilmeyeceğini anladı ve kendince hakkını almak için bazı önemsiz mazeretler belirterek harekete geçti. 14 Ekim 1831'de İbrahim Paşa komutasındaki Mısır kuvvetleri karadan ve denizden Suriye'ye yürüdü. Kasım'da bir çok Fillistin şehirlerini alan İbrahim Paşa Akka önlerinde 26 Kasım 1831'den 27 Mayıs 1832'ye şehrin düşüşüne kadar durduruldu.74

Mısır güçlerinin bu hareketlerine karşı Osmanlılar'ın buna tepkisi biraz gecikti ve II. Mahmud resmen Mehmed Ali Paşa ile oğullarını isyancı kabul edip görevleriden azletti.75 Edirne Valisi olan Hüseyin Paşa'yı karşı sefer için görevlendirdi. Bunun üzerine ileri hareketa geçen İbrahim Paşa 15 Haziran 1832'de Şam'ı kolayca ele geçirdi 8 Temmuz'da da 30.000 kişilik ordusuyla Humus önlerinde Mehmed Paşa komutasındaki öncü Osmanlı kuvvetlerini yendi. Daha sonra da 29 Temmuz 1832'de Belen geçidinde Hüseyin Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunu yenilgiye uğrattı. Modern Mısır ordularının bozuk ve düzensiz Osmanlı orduları karşısında aldığı zaferler neticesinde Mehmed Ali Paşa oğlunun fazla ilerlemesini istemedi. Daha fazla kan dökülmeden yabancı büyük güçlerin aracılığıyla ya da doğrudan doğruya Padişahla uzlaşmaya girip Suriye'nin tümünü almak istemekteydi. II. Mahmud, Mehmed Ali Paşa'nın kuvvetlerinin başarıları ve ilerlemesi üzerine telaşa düşerek bir taraftan Rus yardımını reddederken diğer taraftan da İngiltere'den yardım istemekteydi. İngilizler yardım isteğini geri çevirmekle birlikte Mehmed Ali Paşa'nın ilerlemesinden de

endişe etmekteydiler. İngiliz elçisi Stratford Canning'in bir İngiliz-Osmanlı ittifakı yapmak için gayret sarfetmesine ve İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston'un Osmanlılar'ın Rusların tekliflerine sıcak bakmaması için çareler aramasına karşın İngiltere içte seçimlerle, dışta Belçika ve Portekiz meseleleriyle meşguldu. Avusturya müttefiki Rusya'yı desteklemek zorundaydı, Rusya da Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfuzunu artırmasına yarayacak olayların gelişmesini beklemekteydi. Aynı zamanda da II. Mahmud, Sadrazam Reşid Mehmed Paşa komutasında yeni bir orduyu hazırlamıştı. Bu sırada diplomatik çabalar boşa çıkınca, İbrahim Paşa Anadolu içlerine doğru ilerlemeye başlayıp Konya'ya yöneldi. 20 Aralık 1832'de Reşid Mehmed Paşa 60.000 kişilik bir orduyla Konya'ya geldi ve 21 Aralık'da İbrahim Paşa'nın ordusuyla savaşa tutuştu. Yapılan muharebede Reşid Mehmed Paşa yaralı olarak esir düştüğü gibi Osmanlı ordusu da hezimete uğramıştı. Böylece İbrahim Paşa'nın bir tek darbede Anadolu'nun tam işgali için yolu açıldığı gibi, Osmanlının başkenti İstanbul da tehlikeye girmiş oluyordu. Bu arada Mehmed Ali Paşa da hâlâ Osmanlılara sadık olduğunu ileri sürüyor ve yalnızca Suriye'de hakkı olanı elde etmeye çalıştığını söylüyordu.76

Osmanlılar'ın Mehmed Ali Paşa'nın kuvetleri karşısındaki hezimeti bir Avrupa meselesi haline gelmeye başladı. Zira her bir büyük Avrupa devletinin bölgede çıkarları vardı. Fransa, 1805'den beri Mehmed Ali Paşa'nın büyümesinde, gelişmesinde ve modern bir devlet oluşunda en büyük pay sahibi bulunduğundan ve ayrıca Mısır ile siyasi, askeri ve ticarî bağları çok güçlü bir durumda olduğundan son gelişmelerden memnuniyet duymaktaydı. Mehmed Ali Paşa'nın Mısır ve Suriye ile diğer yerleri eline geçirmesi bölgede dengeleri Fransa'nın lehine değiştirmekteydi.

İngiltere ise Fransız güdümlü modern ve gelişmiş bir Mısır'dan rahatsızlık duymaktaydı. Zira Mısır, Kızıldeniz vasıtasıyla Hind Okyanusu

ve Hindistan güzargahındaydı. Ayrıca Mısır'ın Suriye, Anadolu ve arkasından da Irak'a inmesi Basra yönünden hem kara hem de deniz yolunu tehlikeye düşürebilirdi. Bundan dolayı İngiltere Mehmed Ali ile II. Mahmud arasındaki mücadelede Osmanlıları tutmuştur. Ancak İngiltere'deki seçim dolayısıyla hükümet bu konuya alaka gösteremedi. Ayrıca İngiliz siyasetinin genel yapısındaki, olayların çözümünün kendisine muhtaç hale gelmesini beklemekten dolayı, hemen işe karışmamıştı. Bunun üzerine II. Mahmud, diğer devletlerden ümidini kestiğinden, I Nikola'nın daha önce yaptığı yardım teklifini kabul etti ve onunla bu konuda görüşmelere başladı. Rus birliklerinin gelişini düzenlemek için 25 Aralık'ta bir Rus askeri heyeti İstanbul'a geldi. Kahire'deki Fransız ve İngiliz temsilcileri bu gelişme üzerine Mehmed Ali Paşa'ya Suriye Valiliğini garanti edecek bir anlaşma yapması için aracı oldular. Ancak İbrahim Paşa bu sırada yine 20 Ocak 1833'de ileri harekete geçerek 2 Şubat'da Kütahya'yı işgal edip Padişahdan Bursa'da kışlamak için de izin istemişti.77

Bu gelişmeler gerçekten de II. Mahmud'u korkutmuştu ve buna tepki olarak bir Rus donanmasının Karadeniz'den ve bir Rus ordusunun da Eflak-Boğdan üzerinden gelmesini kabul etmişti. Amiral Lazerev komutasında bir Rus savaş filosu 20 Şubat 1833'de Boğaziçi'ne geldi ve Rus askerleri Hünkar İskelesi'nde çadırlarını kurdular. Fransızlar ve İngilizler bu durum karşısında iyice telaşlandıkları gibi Osmanlılar da ise kısmen bir tedirginlik vardı. Rusya'nın donamasının İstanbul'a gelişi, Mısır meslesini daha geniş bir devletlerarası siyasi konu haline getirdi. Nitekim Rusların İstanbul'a gelişi ve bununla aktif bir siyaset güdeceğini göstermesi, meydanı tek başına ona bırakmak istemeyen İngiltere ve Fransa'yı da harekete geçirerek bunların Mısır meselesinin çözümlenmesi için daha etkili olarak çalışmalarına yol açtı. Bu ülkelerin elçileri 21 Şubat 1833'de II. Mahmud'u

Rusları geri göndermeye ve bir anlaşma temeli olmak üzere Adana dışında Suriye'yi Mehmed Ali Paşa'ya vermeye razı ettiler. Aynı zamanda Mehmed Ali Paşa'yı da işbirliğine yanaşmazsa kıyılarını ablukaya almak ve Fransız askeri desteğini çekmekle tehdit ettiler. Bu sıralarda ise İbrahim Paşa, Anadolu'da kendine göre bir idare kurmuş ve Anadolu'dan sağladığı askerlerle ordusunu 200.000 kişiye kadar çıkarmıştı. Bu durumda Mehmed Ali Paşa ile oğlu İbrahim Paşa'nın cesareti giderek arttı ve emelleri de aynı ölçüde büyüdü. Hatta II. Mahmud'u tahtan indirip yerine çocuk yaşta olan Abdülmecid'i geçirmeyi bile düşünmeye başladılar. Bunu gerçekleştirmek için İbrahim Paşa, elinde esir olarak bulunan Sadrazam Reşid Mehmed Paşa ile görüşmeler dahi yapmıştı. Öyle ki, büyük güçlerin baskısına karşın İbrahim Paşa'nın ilerlemesi Mehmed Ali Paşa'yı daha çok şey istemeye sevk etmişti, hatta 9 Mart 1833'de Padişah isteklerini yerine getirmezse İstanbul'a yürüyeceği tehdidini bile savurdu.78

Bu gelişmeler İstanbul'daki durumu daha da gerginleştirdi. Dahası Rusların İstanbul'u savunmak için gerekli askeri zamanında getiremeyeceklerini söylemeleri üzerine II. Mahmud, İbrahim Paşa'nın askerlerinin geri çekilmesi halinde Mısır'ın bütün isteklerini kabul edeceğini belirtti. Aynı zamanda Rusların askerlerini Büyükdere'ye çıkarmalarını istedi. Böylece İbrahim Paşa sürpriz bir saldırı yaparsa İstanbul'u savunabileceklerdi. Rusların 5 Nisan'da İstanbul'a ayak basmaları özellikle ulema ve halk arasında başkentte büyük karışıklıklara sebep oldu. Ancak Rusların varlığı ve İngiltere ile Fransa'dan gelen baskılar İbrahim Paşa'yı daha geniş emeller beslemenin yararsızlığına inandırmıştı. Giderek artan dış baskılar karşısında artık hem II. Mahmud hem de Mısır Valisi bir anlaşma yapmak üzere müzakerelere başlanılmasını kabul ettiler. Bunun üzerine Kütahya'da başlayacak olan görüşmelere Osmanlıları genç amedi Mustafa Reşid Efendi temsil etmek üzere 30 Mart 1833'de

İstanbul'dan yanında Fransız maslahatgüzar Varennes ile hareket etti ve 5 Nisan'da Kütahya'ya ulaştılar. Uzun ve tartışmalı geçen görüşmelerden sonra nihayet 14 Mayıs 1833'de Kütahya'da bir uzlaşmaya varılarak Mısır, Suriye, Girit, Cidde ve Adana Mehmed Ali Paşa idaresine terk edildi. Buna karşılık Mehmed Ali Paşa da eskiden olduğu gibi devlete vergilerini ödemeyi ve ordularını Anadolu'dan çekmeyi garanti ediyordu. Böylece 1516-1517 Mısır seferiyle ele geçerilen Yavuz Sultan Selim fetihlerinden vazgeçilmiş ve aynı zamanda Arap dünyasının büyük bir bölümünün denetimi de kaybedilmiş oldu. Bu yüzden sonuç gerek II. Mahmud gerekse Mehmed Ali Paşa'yı memnun etmemişti. Aslında her iki taraf, Kütahya'da yapılan bu uzlaşmayı, ilerdeki kesin hesaplaşmaya yol açacak olan geçici bir mütareke olarak görmekteydiler. Bunlardan dolayı uzlaşmaya rağmen Padişah ve Valisi arasındaki güvensizlik sona ermediğinden Osmanlılar Ruslarla bir antlaşma yapmak zorunda kalmışlardı.79

H. Batı Avrupa'nın İkiyüzlülüğüne Cevap:Hünkar İskelesi Antlaşması (8 Temmuz 1833)

I. Nikola Osmanlılar ile Mısır arasında varılan uzlaşmadan memnun kalmamıştı. Rus üstünlüğünü daimîleştirmek ve İstanbul'daki geleneksel Fransız ve İngiliz nüfuzunu azaltmak istiyordu. Diğer taraftan da II. Mahmud, Kütahya görüşmeleri sırasında bir ara görüşmelerin kilitlenmesine sebep olan Adana konusunda, buranın Mısır'a bırakılmasını kabul edince, İngiltere ve Fransa'nın Mehmed Ali Paşa üzerinde yaptıkları baskıdan birdenbire vazgeçtiklerini görmüştü. Bununla da, bu batı Avrupa gücünün gerçek niyetlerinin, Osmanlı hükümeti ile valisi arasındaki sınır konusunun sonuçlandırılması değil, Rusların İstanbul'dan mümkün olduğu kadar çabuk uzaklaştırılması olduğunu anlamıştı. Yine bu devletlerin arabulucukları sırasında daha çok Mısır Valisinin çıkarlarını korumuşlardı. İşte böyle bir ortamda, I. Nikola, Osmanlılar'ın daha önce bir

Mısır saldırısı ihtimaline karşılık istediği savunma ittifakı için yetenekli diplomatı Kont Orlov'u İstanbul'a gönderdi ve bunun üzerine İstanbul'da görüşmeler başladı.

Görüşmelere Ahmed Fevzi Paşa, Hüsrev Paşa ve Reisülküttab Mehmed Akif Efendi ile Rusya tarafından Orlov ve Butenef katıldılar. Neticede 8 Temmuz 1833'de Hünkar İskelesi'ndeki Rus kampında imzalanan Osmanlı-Rus antlaşması Rusların emellerinin büyük bir bölümünü kapsıyordu.80

Hünkar İskelesi Antlaşması sekiz yıl süreli olup altı açık ve bir gizli maddeden oluşmaktaydı. Buna göre Edirne ve daha sonraki antlaşmalar onaylanmıştı. Antlaşma savunma ittifakı olup iki devletten biri saldırıya uğrarsa, diğeri ona her türlü yardımı yapacaktı. Böylece Mısır Valisinin yeniden harekete geçmesi halinde Rus kuvvetlerinin Osmanlılara yardıma gelmelerini temin etmekteydi. Bu yardımın kapsamı ve maliyeti daha sonraki görüşmelerde belirlenecekti. Ruslarla yapılan antlaşmanın gizli maddesine göre Rusların Osmanlı yardımına muhtaç olmadığı belirtiliyordu. Ancak Osmanlılar savaş sırasında Çanakkale Boğazı'nı düşman gemilerine kapatacaktı. Özellikle bu madde ile Rusya'nın Boğazları düşmanlarına kapatıp kendisine açık tutmayı başarması ve Osmanlı İmparatorluğu üzerinde bir nevi hakimiyet kurarak imparatorluğun hamisi durumuna gelmesi, Avrupa'yı büyük bir huzursuzluğa sevk etti. İngiltere ve Fransa, Boğazlar statüsünde herhangi bir değişikliği kabul etmeyeceklerini belirttiler. Ancak İngiliz, Fransız ve Prusya hükümetleri antlaşmaya Çarın gözüyle ve onun emelleri ışığı altında baktıklarında bunun Rusya'yı İstanbul'da özel bir konuma getirdiği ve ileriki yıllarda çıkacak bunalımlarda ona müdahale hakkı verdiğine kanaat getirmişlerdi. Hünkar İskelesi Antlaşması'nın meydana getirdiği bunalım, Metternich'in araya girmesi ve Rusya'nın bu antlaşma ile elde ettiği avantajları, Avusturya ile paylaşmaya razı olmasıyla kontrol altına alınarak donduruldu. Avusturya ve

Rusya arasında 18 Eylül 1833'de yapılan Münchengraetz Antlaşmasıyla iki devlet ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nun muhafazası ve korunmasını öngörmüşler ve Osmanlı hanedanının değişmesi halinde, Mehmed Ali Paşa'nın hakimiyetini Balkanlar'daki eski Osmanlı topraklarına intikal ettirmesini kesin olarak önelemek hususunda mutabık kalmışlardı. Ancak bütün bu gelişmelere rağmen, batı Avrupa devletlerinin korkularının boşuna olduğunun Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı dostlarının öğüt ve yardımlarını istemesi ve kabul etmesi ile bilahare ispatlanması bile Fransa ve İngiltere'yi içine düştükleri Rus korkusundan hâlâ kurtaramamıştı. Bu iki devlet her ne pahasına olursa olsun Rusların eline geçmesini önlemek için Osmanlı İmparatorluğunu idame ettirmeye kararlıydılar. Bundan dolayı Mehmed Ali Paşa ya da başkasının, Rusya'nın yararına olacak bir güç boşluğu yaratmasına karşı çıkıyorlardı.81

Hünkar İskelesi Antlaşması'nın sonucunda belli bir ölçüde dış politikadaki meseleleri çözümlediğinden artık II. Mahmud ıslahatlarına daha rahat bir şekilde devam edecektir. Bu arada Avrupa'daki ilişkilerin düzelmesi, savaşta ve sonrasındaki görüşmelerde diplomatların rollerinin artması üzerine 11 Mart 1836'de Reisülkkütablık makamı Hariciye Nezareti'ne dönüştürülerek devletin iç ve dış politikasını yönlendirecek kurumlar ayrılmıştı. Yine bu dönemden itibaren 1793'de başlatılan, 1821 Yunan isyanı neticesinde geçici bir süre durdurulmuş olan, ikâmet elçisi gönderme geleneği, tekrar aynı esaslar üzerinden daha geniş bir şekilde uygulanma alanları da bulmaya başladı. Bu sistem artık kesintisiz olarak günümüze kadar gelecektir. Elçilerin yanında Hariciyede tercümanlar, konsoloslar ve kavaslar dahil dış bürokrasi artık Müslüman Türk unsuruna dayanmaktaydı.82 Bu tarihten itibaren dış politikada yetişen şahıslar ileride Osmanlı İmparatorluğu'nun hem iç hem de dış politikasında en önemli görevleri üstlenecek kişiler olarak II. Mahmud'un ıslahatları ve

uyguladığı program sayesinde ortaya çıkacaklardı. Bundan sonra imparatorluğun mukadderatı bu genç, dinamik ve yurt dışı tecrübeleri olan şahsiyetler elinde yeniden şekillenecekti. Görüldüğü üzere bunlardan birisi de Kütahya uzlaşmasında baş rolü oynayan Mustafa Reşid Efendi (Paşa) olup, daha sonra bu nevi elde ettiği birikimleri daha kötü şartlar altındaki imparatorluğu kurtarmak için sarf edecekti.

I. İkinci Mısır Bunalımı ve II. Mahmud'un Ölümü

Kütahya uzlaşması bir antlaşmadan çok bir mütareke niteliğindeydi. Bu yüzden taraflar bu uzlaşmanın kendileri açısından memnuniyetsizlik yaratacak unsurlar taşıdığını bilmekteydiler. Mehmed Ali Paşa daha çok yerlere ve imkânlara sahip olmak isterken, II. Mahmud da yapılan uzlaşmayı Padişahlık onuruna yediremediği gibi vermiş olduğu yerleri ve tavizleri geri almak, Valisine iyi bir ders vererek aynı zamanda imparatorluğun onurunu kurtarmak ve otoritesini kurmak istemekteydi. Bu yüzden, her iki taraf da, bu emellerini gerçekleştirmek üzere hazırlanmakta ve yeni bir harekete geçmek için fırsat gözetmekteydi. İşte iki tarafında uzlaşmaz tutumu kısa zamanda yeni anlaşmazlıkları ortaya çıkardı. II. Mahmud askeri ıslahatlarında ilerlemeler sağlayıp Avrupalı güçlerle de barış yaptıktan sonra, her geçen gün yeni proplemler çıkarmaya başlayan Mehmed Ali Paşa'yı sindirip Suriye'nin bir kısmının geri alabileceğine kanaat getirmişti.

İngiliz hükümeti, Fransa'ya bağlılığı yüzünden Mehmed Ali Paşa'ya karşı bir tutumdaysa da, yapılan ıslahatların orduda gerçek bir yenileşmeyi başlatmadıkça Mısır'a karşı bir saldırının felaket olacağını ileri sürerek Babıali'yi uyarmaktaydı. Ruslar da çatışma sonunda ister Osmanlılar ister Mısırlılar galip gelsin imparatorluktaki durumlarını koruyamayacaklarına inandıklarından yeni bir savaşa karşı çıkmaktaydılar. Öte tarftan da, 1834'de Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlılara ödediği yıllık vergiyi azaltmak

istemesi barıştan sonra kurulan ve dengede tutulmaya çalışılan ilişkileri zedelemeye başladı. Bunun dışında Suriye'de Mısır hakimiyeti ilk başlarda mahalli halk tarafından destek görmüşse de İbrahim Paşa'nın modern asker alma ve vergi yöntemleri,

Hıristiyan halka eşit haklar vermek ve temel mallar üzerine devlet tekeli koymak istemesi üzerine çıkan isyanlar ve hoşnutsuzluklar II. Mahmud'un müdahalesine yönelik faaliyetleri artırmasına yardım etti. Ayrıca İbrahim Paşa'nın, Mısır'dan alınan halifeliği yeniden İstanbul'dan Kahire'ye taşımayı düşünmesi II. Mahmud'u olduğu kadar, Suriye'nin Müslüman halkını da incitmişti. Diğer yandan İngilizlerin Irak'ta gözleri olduğunu bilen Mehmed Ali Paşa, İngilizleri kendi tarafına çekebilmek için Fırat nehrinden vapur geçirmek üzere İngilizlerin çoktan beri bekledikleri ruhsatı, Babıali'nin cevabını beklemeden vermek gibi bağımsızca bir harekete cüret etmesi iki taraf arasındaki sertlik yanlısı girişimleri hızlandırdı. Nitekim 22 Mayıs 1834'de Osmanlı ordusu Suriye'ye girmeye hazırdı, ancak İngiliz ve Rusların baskısı sonucunda barış korunmuştu. Daha sonra da karşılıklı olarak sınırlarda bazı tedbirler aldıysarlar da büyük devletlerin müdahalesi sebebiyle savaş birkaç sene ileriye doğru atılmış oldu.83

İlerleyen zaman içerisinde Mısır meselesi görüldüğü üzere Avrupa devletlerinin Ortadoğu'daki çıkarlarıyla ilintili bir hal almıştır. Özellikle de Batının ilgisi Rusya'nın bölgede üstünlük kurması veya Boğazlar bölgesini tümüyle ele geçirme endişesinden kaynaklanmaktaydı. Öte yandan modern ve güçlü bir devlet yapısını oluşturan Mehmed Ali Paşa'nın bölgeye hakim olması da endişe ve korku yaratmıştı. İşte böyle bir ortamda, 25 Mayıs 1838'de yaşlandıkça hanedanının devamlılığını garanti altına almak isteyen Mehmed Ali Paşa bağımsız hükümdarlığını ilân etmek isteyince işler yine karıştı. Bu gelişme üzerine II. Mahmud seferberlik ilân

etti, bu kez statükonun değişmesine Fransızlar müdahale etmiş Mehmed Ali Paşa geri adım atmak zorunda kalmıştı. Bu hadiseler gelecekteki bir çatışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun daha güçlü hareket edebilmesi için kuvvetli bir müttefike ihtiyacı olduğunu ortaya koydu. İşte İngiltere, Osmanlılar'ın içinde bulunduğu bu zor durumdan ve Babıali'nin kendilerine yaklaşmak isteğinden yararlanarak iki devlet arasında yeni bir ticaret antlaşmasının yapılmasını istedi. Gerçi bu konuda görüşmeler daha önceleri başlamıştı. Taraflar arasında antlaşmaya varılacak son görüşmeler Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın Balta Limanı'ndaki yalısında gizli olarak yapıldı. Hazırlanan Balta Limanı Antlaşması (Türk-İngiliz Ticaret Antlaşması) 16 Ağustos 1838'de Mustafa Reşid Paşa ve İngiliz elçisi Ponsonby tarafından imzalandı. Bu antlaşma genelde İngilizlere verilen Kapitülasyonları yeniden onaylayıp genişletmişti. Bununla Osmanlı, İngiliz tüccarlarının getirdiği her çeşit maldan sınırları içerisinde yüzde üç gümrük vergisi almayı kabul etti. Bunlara karşılık da İngiltere'nin diplomatik yardımını sağladı. Böylece bu antlaşma, İngilizlerin Ortadoğu'ya ticarî ilgilerinin artması ve II. Mahmud'un İngiliz politikasına güvensizliğini ortadan kaldırdı. Bu sebepden yakınlaşan ilişki imparatorluğa ilerde en buhranlı anlarında ihtiyacı olan desteği sağlayacaktı. Ancak Fransa, bu antlaşmadan pek de hoşnut olmadı ve Mısır'ı destekler politika izlemeye, hatta Mehmed Ali Paşa'yı kışkırtmaya başladı. Fakat kısa bir süre sonra Fransa bu siyasetini değiştirdi ve İngiltere'nin Osmanlılar'la yapmış olduğu ticaret antlaşmasını ilk kabul eden ülke oldu. Zira Fransa bu antlaşmayı, daha önceki kapitilasyonlarda olduğu gibi, kendisine verilecek haklar için bir emsal gördü. Nitekim, kısa bir süre sonra 25 Kasım 1838'de İngiliz antlaşması şartlarına göre Fransa ile Osmanlılar arasında on maddelik bir ticaret antlaşması daha imzalandı ve Fransa'da İngiltere gibi aynı hakları

elde etmiş oldu. Böylece, Babıali, Mehmed Ali Paşa'ya yakın siyaset takip eden tek büyük devletin de diplomatik desteğini sağlamış bulunuyordu.84

Babıali'nin başarılı bir biçimde yaptığı diplomatik ve askeri hazırlıkları ve hareketleri karşısında Mehmed Ali Paşa endişeye kapıldı. Zira durumun onun aleyhine çalışmaya başladığını görerek, idaresinin sürekliliğini sağlamak için bulunduğu yerlerin babadan oğula geçmek üzere valiliğini istedi. Babıali, Mısır, Akka ve Trablusşam için bu isteği kabul etti, buna karşılık da Suriye ve Adana'nın iadesini şart koştu. Mehmed Ali Paşa, Babıali'nin bu isteğini kabul etmediği gibi, İstanbul'a göndermekle mükellef olduğu vergiyi göndermedi ve daha da ileri giderek bağımsızlığını ilân etti. Bunun üzerine de Babıali, ittifak bağı bulunan Rusya'nın düşüncesini öğrendikten sonra, Valisine karşı askeri harekete girişmeye karar verdi. Yabancı güçlerin gerek Osmanlıları ve gerekse Mısırlıları teskin etmeye çalışmalarına rağmen her iki tarafta savaşa hazırdı. Osmanlı kuvvetleri 40.000 civarında olan bu orduyu eğitimli Mansure askerlerinden değil, büyük bir kısmı Fırat bölgesinde bulunan Türk ve Kürt aşiretlerine mensup halktan oluşturmuştu. Bu ordunun başına Hafız Ahmed Paşa getirilmişti. Osmanlı ordusunda başta Moltke olmak üzere üç Prusya kurmay subayı da danışman olarak bulunuyordu. Bu ordu 21 Nisan 1839'da Fırat nehrini geçerek Halep üzerinden Nizip'e yerleşti. Bu arada Mehmed Ali Paşa asi ilân edilip yerine Hafız Ahmed Paşa Mısır valiliğine tayin edildi.

Osmanlılar'ın ordusuna karşılık İbrahim Paşa komutasındaki 50.000 kişilik ordu aynı sıralarda Nizip ile Birecik arasına toplanmıştı. Osmanlı ordusunun başında bulunan Hafız Ahmed Paşa cesur bir kişi olmasına karşın düzenli bir meydan muharebesi yapmamış tecrübesiz bir komutandı. Diğer taraftan emrindeki komutanlar ile Moltke'nin tavsiyelerinden çok ulemanın düşüncelerine önem vermekteydi. İbrahim Paşa'nın ordusu

yorgun ve bitkindi hatta çadırları olmadığı için açıkta yatıyorlardı. Başlangıçta Osmanlı ordusunun savaş düzeni bir hücum için elverişliyken beklenildi. Neticede 24 Haziran 1839'da İbrahim Paşa ordusunun daha uygun bir duruma geçtiği görüldü. Bu durumda Moltke, Hafız Ahmed Paşa'ya geri çekilmeyi teklif etti, ancak kabul ettiremedi. Bunun üzerine aynı gün hücuma geçen İbrahim Paşa'nın ordusu Osmanlı ordusunu yenilgiye uğrattı. Bu savaşta Osmanlı ordusu büyük asker zaiyatı verdiği gibi ordunun ağırlıkları ve topları savaş meydanında kaldı. Ordunun geri kalan kuvvetleri perişan bir halde Maraş ve Kumkale üzerinden Malatya'ya çekildi. Bununla beraber son zamanlarda sağlığı giderek bozulan II. Mahmud 29 Haziran (30 Haziran veya 1 Temmuz) 1839'da vefat etmiş yerine 16 yaşındaki oğlu I. Abdülmecid Padişah olmuştur.85 I. Abdülmecid ve hükümeti başlangıçta bir dizi felaketlerle karşı karşıya kalmasına rağmen, beş Avrupa ülkesinin müdahelesi neticesindeki gelişmeler Osmanlılar'ın lehine değişecek ve Mısır meselesi 1840 Londra Mutabakatı ile halledilecekti. Ayrıca, II. Mahmud'un vefat etmesi bir çok soruyu da bereberinde getirmişti. Bunlardan en önemlisi başlatılan yenilik ve ıslahatların mukaderatı meselesiydi. Ancak 3 Kasım 1839'da I. Abdülmecid'in Gülhane'de açıkladığı Hatt-ı Hümayun'la yeni bir ıslahat programını ilân etmiş babası II. Mahmud'un politikalarının sürekliliğini güvence altına almıştı. Bu hadise bundan böyle modernleşme harekatında kesintili ya da inişli çıkışlı dönemlerin sona erdiğinin en büyük delili oldu.

1 Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyıldaki dış politikası ve diplomasisi hakkında genel bilgi için bkz: M. A. Yalçınkaya, "XVIII. Yüzyıl: Islahat, değişim ve Diplomasi Dönemi", Türk Projesi (Ankara, 2002 bu seride basılmakta).

2 I. Abdülhamid döneminin dış politikası hakkında genel bir çalışma için bkz: F. Sarıcaoğlu, Kendi Kaleminden Bir Padişah Potresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789), (İstanbul, 2001).

3 Bu savaş hakkında detaylı bigi için bkz: T. Naff, Ottoman Diplomacy and the Great European Powers, 1789-1802 (Basılmamış doktora tezi, California Üniversitesi, 1961); S. Shaw, Between Old and New, the Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807 (Massachussets, 1974) ve İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV/2, (Ankara 1978) ve E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, V. Cilt (Ankara, 1983). Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, Nizam-ı Cedit-1789-1807, (Ankara, 1946).

4 18. yüzyıl Osmanlı-Prusya siyasi ve ticarî ilişkileri hakkında bkz: K. Beydilli, 1790 Osmanlı-Prusya İttifakı (Meydana gelişi-Tahlili-Tatbiki), İstanbul 1984) ve Büyük Friedrich ve Osmanlılar-XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri, (İstanbul, 1985).

5 Beydilli, 1790 Osmanlı-Prusya İttifakı, s. 61-106.

6 K. Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa", (Editör ve Önzöz E. İhsanoğlu), Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi Cilt I., (İstanbul 1994), s. 65-135., bkz. Özl. s. 71-72.

7 III. Selim'in ıslahatları ve Nizam-ı Cedid hakkında en genel ve kapsamlı çalışma Shaw tarafından yapılmıştır. Özellikle de bkz: Shaw, Between Old and New, 71-199; S. Çataltepe, 19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedit Ordusu, (İstanbul, 1997).

8 Bu dönemde Osmanlı Diplomasi anlayışındaki değişiklikler hakkındaki tahliller için bkz: K. Beydilli, "Osmanlı ve Avrupa Devletleri Arasında İttifâklar ve Siyâsî Ahlâk (1790-1856), Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, (Ankara, 1999), s. 35-43.

9 Bu konuda bkz: M. A. Yalçınkaya, "Bir Avrupa Diplomasi Merkezi Olarak İstanbul, 1792-1798 Dönemi İngiliz Kaynaklarına Göre", Osmanlı I: Siyaset (Bilim Ed: Kemal Çiçek/Cem Oğuz), Ankara 1999, s. 660-675, ve "İstanbul as an Important Centre of European Diplomacy (According to British Sources During the Period, 1792-1798)", Great Ottoman-Turkish Civilisation, vol. I Politics, Ankara 2000, (Editor-in-chief Kemal Çiçek), s. 523-537.

10 Mehmed Raşid Efendi'nin Nizam-ı Cedid dönemi Osmanlı hariciyesindeki rolü hakkında bkz: M. MA. Yalçınkaya, "Türk Diplomasisinin Modernleşmesinde Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi'nin Rolü", Osmanlı Araştırmaları 21 (2001), s. 109-134.

11 III. Selim'in diplomasi alanında yaptığı yenilikler hakkında kayda değer çalışmalar bulunmakta ve her geçen gün artmaktadır. Bu sahada ilk modern çalışmalar Naff ve Kuran tarafından gerçekleştirilmiştir. Bkz: E. Kuran, Avrupa'da Osmanlı İkâmet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri 1793-1821, (Ankara, 1968); T. Naff, "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III 1789-1807", JAOS, 83 (1963), s. 295-315; M. A. Yalçınkaya, "Osmanlı Devleti'nin Yeniden Yapılanması Çalışmalarında İlk İkâmet Elçisinin Rolü", Toplumsal Tarih 32 (1996), s. 45-53 S. Shaw, Between Old and New, ve Karal, Selim III.

12 Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, tertib-i cedid, VI., (İstanbul, 1303), s. 73.

13 Halil Nuri, Tarih-i Nuri veya Tarih-i Osmani, Aşir Efendi (Süleymaniye Kütüphanesi), Türkçe Yazma No: 239, varak 48.

14 Liston, Mehmed Raşid Efendi'nin devlet yönetiminde gerçek güce sahip olduğunu açık bir şekilde vurgulamaktadır. Liston'dan Grenville'ye PRO FO 78/15 no: 11, 3 Temmuz 1794.

15 Liston'dan Grenville'ye PRO FO 78/15 no: 11, 3 Temmuz 1794 ve Shaw, Between Old and New, s. 86-91 ve 367-377.

16 Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz.: Yalçınkaya, Bir Avrupa Diplomasi Merkezi Olarak İstanbul, s. 660-675 ve İstanbul as an Important Centre of European Diplomacy, s. 523-537.

17 Kuran, Osmanlı İkâmet, s. 11-12, Naff, Ottoman Diplomacy, s. 303; M. A. Yalçınkaya, "Mahmud Raif Efendi as the Chief secretary of Yusuf Agah Efendi, the First permanent Ottoman-Turkish Ambassador to London (1793-1797)", OTAM 5 (1994), 385-434 ve Yalçınkaya, Yusuf Agah, s. 46, Shaw, Between Old and New, s. 185-193; Karal, Selim III, s. 166-167.

18 Mehmed Raşid Efendi'nin Türk Diplomasisine yaptığı katkılar hakkında geniş bilgi için bkz: Yalçınkaya, Mehmed Raşid Efendi.

19 Yalçınkaya, İlk İkâmet Elçisinin Rolü; Kuran, Osmanlı İkâmet ve "1793-1811 Döneminde İlk Osmanlı Mukim Elçilerinin Diplomatik Faaliyetleri", Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, (Ankara, 1999), s. 55-59; Naff, Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III ve Great European Powers; Shaw, Between Old and New ve Karal, Selim III.

20 Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, VI, s. 106-107.

21 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no: 11, 3 July 1794. Liston'un İstanbul elçiliği hakkında bkz: V. H. Aksan, "Rober Liston at Constantinople", Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolutiom: collected eassys by Allan Cunningham; (edited by E. Ingram), (London, Portland, 1993) s. 51-102 ve M. A. Yalçınkaya, "Sir Robert Liston'un İstanbul Büyükelçiliği (194-1795) ve Osmanlı Devleti hakkındaki Görüşleri", Osmanlı Araştırmaları XVIII (1998), s. 187-216.

22 M. A. Yalçınkaya, "Mahmud Raif Efendi (İngiliz)", Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi II., (1999), s. 72 ve E. Afyoncu,

“Mahmud Raif Efendi ve Ailesine dair Kayıtlar, Vesikalar”, Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 2, (İstanbu, 2000), s. 89-100 ve K. Beydilli-İ. Şahin, Mahmûd Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd’e Dâir Eseri. Türkçe yazma Nüsha ve 1798 Tarihli Fransızca Tab’ının Tıbkıbasımı. (Ankara 2001).

23 Fransız İhtilali ve sonrası Osmanlı-Fransız ilişkileri hakkında bkz: İ. Soysal, Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802), (Ankara 1987).

24 Yalçınkaya, Mehmed Raşid Efendi, ve H. Odaka, “Osmanlı Diplomasisinin Batılılaşması”, Osmanlı 1 (Siyaset) (bilim ed. K. Çiçek-C. Oğuz) (Ankara, 1999), s. 676-680.

25 Shaw, Between Old and New, s. 211-246.

26 Fransız İhtilali sonucunda çıkan birinci dönem savaşlar için bkz: C. H. J. Hayes, A Political ana Social History of Modern Europe, (New York, 1920), s. 500-512 ve Soysal, Fransız İhtilâli, s. 109-137.

27 Korsika’nın terk edilmesi İngiliz hükümetinin tarihindeki en büyük ayıbı olarak nitelendrilmiştir. A. Hassall, The History of British Foreign Policy, (Edinburgh, London, 1912), s. 231.

28 Napolyon’un Moralıları ve daha sonra da Arnavutları isyana teşviki, Babıali tarafından Fransızların gelecekteki politikaları açısından endişeyle karşılandı. Bundan sonra devket erkanı Fransa’ya karşı izlenilecek politikaların tesbiti için çalışmalar yapmaya başladı. Soysal, Fransız İhtilâli, s. 161-174.

29 Napolyon ve Talleyrand’a göre Osmanlı İmparatorluğu’nun sonu gelmekteydi. Öte yandan Mısır ve Süveyş Kanalı Fransa için önem taşımaktaydı. Hassall, British Foreign Policy, s. 232 ve Soysal, Fransız İhtilâli, s. 175-193.

30 Bu ordunun içinde coğrafyacı, matematikçi, mühendis, mimar, ressam, müzisyen, heykeltraş, arkeolog ve filolog gibi çok sayıda araştırmacılar da bulunmaktaydı. Soysal, Fransız İhtilâli, s. 186 vd.

31 Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı kurtarmak için yaptığı diplomatik ve askeri işbirliği ile bu dönemde Avrupalı güçlerin Mısır hakkındaki politikaları üzerinde geniş çaplı çalışmalar vardır. Devrin kronikleri olan Ahmed Vasıf Efendi, Halil Nuri ve Asım Efendi ile Cevdet Paşa'da bu hususta geniş bilgiler bulunmaktadır. Bu konuda yapılan genel araştırma eserler için bkz: E. Z. Karal, Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu, 1797-1802, (İstanbul 1938); Soysal, Fransız İhtilâli ve özel bir çalışma için bkz: M. A. Yalçınkaya, "İngiliz Kaynaklarına Göre 19. Yüzyıl Başlarında Kıbrıs: Wittman ve Leake'nin İzlenimleri", İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmalar Kongresi, 24-27 Kasım 1998, Gazimağusa, Cilt II, Tarih-Kıbrıs Sorunu, (Gazimağusa, 1999), s. 329-345.

32 Osmanlı Devleti'nin Avrupalı bir devlet olan Prusya ile yaptığı ittifak'ın Türk hariciye tarihi üzerindeki yenilik ve yankıları Beydilli tarafından araştırılmıştır. Bkz: Beydilli, 1790 Osmanlı-Prusya İttifâkı.

33 Türk ve Fransız arşiv belgeleri esas alınarak Bonaparte'ın Mısır'ı işgali sırasındaki mücadeleler ile Türk ve İngilizlerin izledikleri temel politikalar için en kapsamlı araştırma Soysal'ın kitabıdır. Soysal Fransız İhtilâli, s 264-281.

34 Soysal, Fransız İhtilâli, s. 284-293.

35 Shaw, Between Old and New, s. 271.

36 Soysal, Fransız İhtilâli, 297-298.

37 Osmanlı İmparatorluğu ile İngiliz hükümeti'nin Mısır Meselesi ve özelliklede El-Arish görüşmerinde izledikleri ploitiklar ve konu hakkında Türkiye'nin Londra Büyükelçisinin faaliyetleri için bkz: M. A. Yalçınkaya, "İsmail Ferruh Efendi'nin Londra Büyükelçiliği ve Siyasî Faaliyetleri

(1797-1800)”, Pax-Ottomanica: Essays in Memoriam of Prof. Dr. Nejat Göyünç, (Edited by K. Çiçek), (Haarlem-Ankara, 2001), s. 381-407.

38 Soysal, Fransız İhtilâli, s. 298-302.

39 Soysal, Fransız İhtilâli, s. 278-337; S. J. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, I. (Çev. M. Harmancı) (İstanbul, 1994), s. 364-367. Beydilli, Küçük Kaynarca’dan Yıkılışa, s. 78-79.

40 R. Uçarol, “Küçük Kaynarca Andlaşması’ndan 1839’a Kadar Osmanlı İmparatorluğu”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, s. 308-311. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, I., s. 366-367. Beydilli, Küçük Kaynarca’dan Yıkılışa, s. 78-79.

41 Hayes, History of Modern Europe, s. 538-539; Uçarol, Küçük Kaynarca Andlaşması’ndan 1839, s. 313-314; Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, I., s. 367-369. Beydilli, Küçük Kaynarca’dan Yıkılışa, s. 78-79.

42 Uçarol, Küçük Kaynarca Andlaşması’ndan 1839, s. 314-319; Shaw, Between Old and New, s. 351-364, 393-395 ve Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, I., s. 368-369.

43 Karal, Osmanlı Tarihi, V., s. 77-81 ve Shaw, Between Old and New, s. 345-351.

44 Shaw, Between Old and New, s. 297 ve 358.

45 III. Selim, devlet erkanı ve halkın ıslahtların yapılması ve yürütülmesine tepkileri hakkında bkz: Shaw, Between Old and New, s. 367-377.

46 Shaw, Between Old and New, s. 376-383 ve Karal, Osmanlı Tarihi, V., s. 81-83.

47 Karal, Osmanlı Tarihi, V., s. 84-85 ve Shaw, Between Old and New, s. 384-386.

48 Shaw, Between Old and New, s. 387-395 ve Hayes, History of Modern Europe, s. 539-541.

49 Shaw, Between Old and New, s. 396-407 ve Osmanlı İmparatorluğu, I., s. 372-374; Beydilli, Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa, s. 80-81; Uçarol, Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839, s. 342-353.

50 S. J. Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume: Reform, Revolution ana Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975, (Cambridge-New York, 1977), s. 1-3. H. İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", Belleten 28 (1960), s. 603-622; Bu dönemin önemli ayanları hakkında genel bir çalışma için bkz: İ. H. Uzunçarşılı, Meşhur Rumeli Ayanlarıından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa, (İstanbul, 1942); Karal, Osmanlı Tarihi, V., s. 87-94; Uçarol, Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839, s. 349-352.

51 Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 3-6; Karal, Osmanlı Tarihi, V., s. 94-95; Beydilli, Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa, s. 81-82; Uçarol, Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839, 352-353.

52 II. Mahmud'un Osmanlı İmparatorluğunaun geleceğini değiştirecek olan ıslahatları ve bunların uygulamaları ile dış politikası hakkındaki değerlendirmeler için bkz: Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989 Bildirileri, (İstanbul, 1990).

53 Hayes, History of Modern Europe, s. 549-553; Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 12-13; Karal, Osmanlı Tarihi, V., s. 98-99; Beydilli, Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa, s. 82-83.

54 Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 13 ve Uçarol, Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839, 320-322. 55 Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 13-14 ve Uçarol, Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839, 322-326.

56 Osmanlılar zamanında Balkanlarda milli karakterin ön plana çıkmasına neden olan unsurların tahlili için bkz: K. Karpat, “Etnik Kimlik ve Ulus-Devletlerin Oluşumu”, Osmanlı 2 (Siyaset) (bilim ed. K. Çiçek-C. Oğuz) (Ankara, 1999), s. 17-34.

57 Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 14-15; Karal, Osmanlı Tarihi, V., s. 102-106.

58 Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 15-16.

59 Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 16.

60 İ. Aykun, “Osmanlı İran İlişkilerinden Diplomatik Bir kesit”. Osmanlı 1 (Siyaset) (bilim ed. K. Çiçek-C. Oğuz) (Ankara, 1999), s. 689-702.

61 Z. Sözen, Fenerli Beyler: 110 Yılın Öyküsü (1711-1821), (İstanbul, 2000); Karal, Osmanlı Tarihi, V., s. 107-108 ve Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 13-14.

62 M. Bayrak, “Osmanlı Arşivleri Işığında Rum İsyanı Sırasında Avrupa Devletlerinin Tutumu”, Osmanlı 2 (Siyaset) (bilim ed. K. Çiçek-C. Oğuz) (Ankara, 1999), s. 71-86; İ. Ortaylı, “Tanzimat Döneminde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu”, Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadî ve Sosyal Değişim, Makaleler 1, (Ankara, 2000), s353-361. Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 17-18 ve Beydilli, Küçük Kaynarca’dan Yıkılışa, s. 84-85.

63 Metternich’in Osmanlı İmparatorluğuna yönelik dış politikası ve Osmanlı ricali üzerindeki etkisi halkında bkz: İ. Ortaylı, “Tanzimat Bürokratları ve Metternich”, Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadî ve Sosyal Değişim, Makaleler 1, (Ankara, 2000), s. 441-447 ve Beydilli, Küçük Kaynarca’dan Yıkılışa, s. 85-86.

64 H. Sezer, “Mora İsyanı ve Yunanistan’ın Bağımsızlığı (1821-1829), Osmanlı 2 (Siyaset) (bilim ed. K. Çiçek-C. Oğuz) (Ankara, 1999), s. 87-93;

Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 18-19.

65 A. İ. Gencer, Bahriye'de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867), (Ankara, 2001), s. 114-115; Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 29-30 ve Karal, Osmanlı Tarihi, V., s. 114-118.

66 Bu svaş sırasında Rusların Balkanlar ve Doğuda izledikleri politikaların halk üzerindeki etkileri için bkz: U. Gülsoy, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâyâ, (İstanbul, 1993); K. Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", Belgeler, XIII/17 (1988), s. 365-434 ve M. İlgürel, "Rusların Doğu Anadolu Siyaseti ve 1828-1829 İlk Rus İstilâsı", Tarih Dergisi 35 (1994), s. 167-176.

67 Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 31 ve Karal, Osmanlı Tarihi, V., s. 119-120.

68 Uçarol, Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839, 376-378 ve Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 31.

69 Karal, Osmanlı Tarihi, V., s. 120-121 ve Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 31-32.

70 Fransızların Cezayir'i işgali hakkında geniş malumat için bkz: E. Kuran, Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847, (İstanbul, 1957) ve "Fransa'nın Cezayir'e Tecavüzü (1827), Tarih Dergisi III/5-6 (1951-1952), s. 53-62. Ayrıca bkz: Karal, Osmanlı Tarihi, V., s. 122-124.

71 Gencer, Bahriye'de Yapılan Islâhât Hareketleri, 124-131; O. Sander-K. Fişek, ABD Dışişleri Belgeleriyle Türk-ABD Silah Ticaretinnin ilk Yüzyılı (1829-1929), (İstanbul, 1977) ve F. Armaoğlu, Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri (Açıklamalı), (Ankara, 1991), s. 1-6.

72 Uçarol, Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839, 380-382.

73 Mehmed Ali Paşa ve Mısır Meselesi için bkz: Ş. Altundağ, Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi 1831-1841, (Ankara-1945) ve M. H. Kutluoğlu, The Egyptian Question (1831-1841), (İstanbul, 1999).

74 Kutluoğlu, The Egyptian Question, s. 61-73.

75 Kutluoğlu, The Egyptian Question, s. 71.

76 Kutluoğlu, The Egyptian Question, s. 72-82 ve Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 33 ve Uçarol, Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839, 402-404.

77 Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 33.

78 Uçarol, Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839, 404-407 Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 33-34.

79 Mustafa Reşid'in Kütahya müzakerelrindeki rolü hakkında bkz: R. Kaynar, Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat, (Ankara, 1991), s. 53-62 ve Kütahya Uzlaşması (Kütahya Settlement) detaylı analizi için bkz: Kutluoğlu, The Egyptian Question, s. 83-105.

80 I. V. Karpaev, "Rusya ve Türkiye: Jeopolitik Çekişmeden İşbirliğine (1833 Yılında Boğaziçi'nde Rus Keşif Gücü)", Osmanlı 2 (Siyaset) (bilim ed. K. Çiçek-C. Oğuz) (Ank., 1999), s. 63-70; Kutluoğlu, The Egyptian Question, s. 105; Uçarol, Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839, 409-410 ve Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 34.

81 Kutluoğlu, The Egyptian Question, s. 105-107 ve Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 34-35.

82 Bu konu hakkında yapılan özel ve genel çalışmalar için bkz: İ. Soysal, "Umûr-ı Hariciye Nezâretinin Kurulması (1836)", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989 Bildirileri, (İstanbul, 1990), s. 71-80; S. Deringil, "II. Mahmud'un Dış Siyaseti ve Osmanlı Diplomasisi", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran

1989 Bildirileri, (İstanbul, 1990), s. 59-70 ve C. V. Findley, Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte, 1789-1922, (Princeton, 1980).

83 Kutluoğlu, The Egyptian Question, s. 109-118 ve Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 48-49.

84 S. Akşin, "Siyasal tarih (1789-1908)", Türkiye Tarihi 3, (Ankara, 1997), s. 77-188, özl. bkz. 121-122; Kaynar, Mustafa Reşit Paşa, s. 120-129 ve Kutluoğlu, The Egyptian Question, s. 120-129 ve Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 49 ve Uçarol, Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839, 412-415.

85 Kutluoğlu, The Egyptian Question, s. 131-140 ve Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 49.

Adams, E. D., The Influence of Grenville on Pitt's Foreign Policy 1787-1798, (Washington, 1904).

Afyoncu, E., "Mahmud Raif Efendi ve Ailesine dair Kayıtlar, Vesikalar", Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 2, (İstanbu, 2000), s. 89-100.

Ahıskalı, R., Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl), (İstanbul, 2001).

Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, tertib-i cedid, VI., (İstanbul, 1303).

Akçura, Y., Osmanlı Devletinin Dağılma Dönemi (XVIII. Ve XIX. Asırlarda), (Ankara, 1985).

Aksan, V. H., "Locating the Ottomans Among Early Modern Empires", JEMH, 3, 2 (1999), s. 103-134.

Aksan, V. H., "Rober Liston at Constantinople", Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolutiom: collected eassys by Allan Cunningham; (edited by E. Ingram), (London, Portland, 1993) s. 51-102.

Aksun, Z. N., Gayr-i Resmî Tarihimiz Osmanlı Padişahları, (İstanbul, 1997).

Akşin, S., “Siyasal tarih (1789-1908)”, Türkiye Tarihi 3, (Ankara, 1997), s. 77-188.

Alexander, J. T., Catherine the Great, Life ana Legend, (NewYork, Oxford, 1989).

Altundağ, Ş., Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi 1831-1841, (Ankara-1945).

Anderson, M. S., The Eastern Question 1774-1923, (London, 1966).

Armaoğlu, F., Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri (Açıklamalı), (Ankara, 1991).

Aykun, İ., “Osmanlı İran İlişkilerinden Diplomatik Bir kesit”. Osmanlı 1 (Siyaset) (bilim ed. K. Çiçek-C. Oğuz) (Ankara, 1999), s. 689-702.

Bağış, A. İ., Britain and Struggle for the Integrity of the Ottoman Empire: Sir Robert Ainslie’s Embassy to İstanbul 1776-1794, (İst.1984).

Bağış, A. İ., Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler Kapitülasyonlar-Beratlı Tüccarlar Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839), (Ankara, 1983).

Bayrak, M., “Osmanlı Arşivleri Işığında Rum İsyanı Sırasında Avrupa Devletlerinin Tutumu”, Osmanlı 2 (Siyaset) (bilim ed. K. Çiçek-C. Oğuz) (Ankara, 1999), s. 71-86.

Berker, A. “Mora Ihtilali veya Penah Efendi Mecmuasi”, Tarih Vesikalari 2/7 (Haziran 1942-Mayis 1943), s. 63-80.

Berkes, N., Türkiye’de Çağdaşlaşma, (İstanbul, 1978).

Beydilli K. -İ. Şahin, Mahmûd Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd’e Dâir Eseri. Türkçe yazma Nüsha ve 1798 Tarihli Fransızca Tab’ının Tıbkıbasımı. (Ankara 2001).

Beydilli, K., “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, Belgeler, XIII/17 (1988), s. 365-434.

Beydilli, K., “Küçük Kaynarca’dan Yıkılışa”, (Editör ve Önzöz E. İhsanoğlu), Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi Cilt I., (İstanbul 1994), s. 65-135.

Beydilli, K., “Osmanlı ve Avrupa Devletleri Arasında İttifâklar ve Siyâsî Ahlâk (1790-1856), Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, (Ankara, 1999), s. 35-43.

Beydilli, K., 1790 Osmanlı-Prusya İttifakı (Meydana gelişi-Tahlili-Tatbiki), İstanbul 1984).

Beydilli, K., Büyük Friedrich ve Osmanlılar-XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri, (İstanbul, 1985).

Beydilli, K., Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne ve Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826), İstanbul 1994.

Bostan, İ., “Rusya’nın Karadeniz’de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)”, Belleten, LIX/225 (1995), s. 353-394.

Burçak, S. R. Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941), (Istanbul, 1946).

Çataltepe, S., 19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedit Ordusu, (İstanbul, 1997).

Çiçek, K., “Padişah Biyografileri”, Osmanlı 12, (Henedan) (Ankara 1999), s. 17-246.

Deringil, S., “II. Mahmud’un Dış Siyaseti ve Osmanlı Diplomasisi”, Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989 Bildirileri, (İstanbul, 1990), s. 59-70.

Epstein, M. The Early History of the Levant Company, (London, 1908).

Ercan, Y. “Mehmed Vahid Efendi’nin Fransa Sefaretnamesi”, OTAM 2 (1991), 73-125.

Findley, C. “Foundation of the Ottoman Foreign Ministry”, IJMES 3 (1972), 388-416.

Findley, C. Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire-The Sublime Porte 1789-1922, (Princeton, 1980).

Fisher-Galati, S., “Revolutionary Activity in the Balkans in the Eighteenth Century”, Actes I cong. Int. et Balkan et Sud-Est Europe IV (1969), s. 327-337.

Frangakis-Syrett, E. “Greek Mercantile Activities in the Eastern Mediterranean, 1780-1820”, Balkan Studies 28/1 (1987), 73-86.

Frangakis-Syrett, E. “Trade Between the Ottoman Empire and Western Europe: The case of Izmir in the Eighteenth Century”, in: New Perspectives on Turkey, Spring 1988, Vol. 2/1, 1-18.

Gencer, A. İ., Bahriye’de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti’nin Kuruluşu (1789-1867), (Ankara, 2001).

Grant, J., “Rethinking the Ottoman “Decline”: Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centruies”, Journal of World History, 10/1 (1999), s. 179-201.

Gülsoy, U., 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Rumeli’den Rusya’ya Göçürülen Reâyâ, (İstanbul, 1993).

Halil Nuri, Tarih-i Nuri veya Tarih-i Osmani, Aşir Efendi (Süleymaniye Kütüphanesi), Türkçe Yazma No: 239.

Hassall, A., The Balance of Power, 1715-1789, (London 1908).

Hassall, A., The History of British Foreign Policy, (Edinburgh, London, 1912).

Hayes, C. H. J., A Political ana Social History of Modern Europe, (New York, 1920).

Hurewitz, J. C. Middle East and North Africa in World Politics, (New Haven, 1975-1981).

Hurewitz, J. C. “Ottoman Diplomacy and the European State System”, MEJ 15 (1961), 141-152.

Hurewitz, J. C. “The Europeanization of Ottoman Diplomacy: The Conversion from Unilateralism to Reciprocity in the Nineteenth Century”, Belleten 25 (1961), 455-66.

Itzkowitz, N., “Eighteenth Century Ottoman Realities”, Studia Islamica, XVI (1962), s. 74-93;.

İlgürel, M., “Rusların Doğu Anadolu Siyaseti ve 1828-1829 İlk Rus İstilâsı”, Tarih Dergisi 35 (1994), s. 167-176.

İnalcik, H. “Yas Muahedesinden Sonra Osmanli-Rus Munasebetleri: Rasih Efendi ve Ceneral Kutuzof Elçilikleri”, AÜDTCFD IV (1946), 195-203.

İnalcık, H., “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu”, Belleten 28 (1960), s. 603-622.

Karal, E. Z. Halet Efendinin Paris Büyük Elçiligi (1802-1806), (Istanbul, 1940).

Karal, E. Z., Selim III’ün Hat-tı Hümayunları, Nizam-ı Cedit-1789-1807, (Ankara, 1946).

Karal, E. Z., Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu, 1797-1802, (İstanbul 1938).

Karal, E. Z., Osmanlı Tarihi, V. Cilt (Ankara, 1983).

Karpaev, I. V., “Rusya ve Türkiye: Jeopolitik Çekişmeden İşbirliğine (1833 Yılında Boğaziçi’nde Rus Keşif Gücü)”, Osmanlı 2 (Siyaset) (bilim ed. K. Çiçek-C. Oğuz) (Ankara, 1999), s. 63-70.

Karpat, K., “Etnik Kimlik ve Ulus-Devletlerin Oluşumu”, Osmanlı 2 (Siyaset) (bilim ed. K. Çiçek-C. Oğuz) (Ankara, 1999), s. 17-34.

Kaynar, R., Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat, (Ankara, 1991).

Kuneralp, S. “The Ministry of Foreign Affairs under the Ottoman Empire and the Turkish Republic”, in The Times Survey of Foreign Ministries of the World, selected and edited by Zara Steiner, (London, 1982), 493-511.

Kunt, M., “Siyasal Tarih (1600-1789)”, Türkiye Tarihi 3, (Yayın Yön. S. Akşin) (İstanbul, 1995) s. 19-73.

Kuran, E., “1793-1811 Döneminde İlk Osmanlı Mukim Elçilerinin Diplomatik Faaliyetleri”, Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, (Ankara, 1999), s. 55-59.

Kuran, E., “Fransa’nın Cezayir’e Tecavüzü (1827)”, Tarih Dergisi III/5-6 (1951-1952), s. 53-62.

Kuran, E., Cezayir’in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847, (İstanbul, 1957).

Kurat, A. N. Türk-Ingiliz Münasebetlerine Kisa Bir Bakis (1553-1952). A short Survey of Turko-British Relations, (Ankara, 1952).

Kutluoğlu, M. H., The Egyptian Question (1831-1841), (İstanbul, 1999).

Kütükoglu, M. “XVIII. Yüzyilda Ingiltere ve Fransa’nin Korsanlik Hareketlerinin Akdeniz Ticareti Üzerindeki Etkileri”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 12 (1968).

Kütükoğlu, M., Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri, I (1580-1839), (Ankara, 1974).

Lalor, B. “Promation patterns of Ottoman bureaucratic Statesmen from the Lale devri until the Tanzimat”, Güney Dogu Avrupa Arastirmalari

Dergisi 1 (1972), 77-92.

Lewis, B. “The Impact of the French Revolution on Turkey”, JWH I (1953), 105-125.

Lewis, B. The Muslim Discovery of Europe, (New York, 1982).

Margoliout, D. S. “Turkish Diplomacy in the Eighteenth Century”, MW 7 (1917), 36-54.

McGowan, B., “The Age of Ayans, 1699-1812”, (ed. H. İnalcık ve D. Quataert), Economic and Social History of the Ottoman Empire, Cambridge 1994, s. 639-758.

Mowat, R. B., A Histort of European Diplomacy 1451-1789, (London 1928).

Mustafa Nuri Paşa, Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi, Cilt III-IV, (Sadeleştiren, notlar ve açıklamaları ekleyen N. Çağatay), (Ankara, 1980).

Naff, T. “Ottoman Diplomatic Relations with Europe in the Eighteenth Century: Patterns and Trends, ” in: Thomas Naff and Roger Owen, eds., Studies in Eighteenth Century Islamic History, (Carbondale, 1977), 88-107.

Naff, T., “Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III 1789-1807”, JAOS, 83 (1963), s. 295-315.

Naff, T., Ottoman Diplomacy and the Great European Powers, 1789-1802 (Basılmamış doktora tezi, California Üniversitesi, 1961).

Nicolson, H. The Congress of Vienna, (London, 1966).

Nicolson, H. Diplomacy, (London, 1969). Third Edition, with a new Intruduction by Lord Butler.

Odaka, H., “Osmanlı Diplomasisinin Batılılaşması”, Osmanlı 1 (Siyaset) (bilim ed. K. Çiçek-C. Oğuz) (Ankara, 1999), s. 676-680.

Ortaylı, İ., “18. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri”, Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadî ve Sosyal Değişim, Makaleler 1, (Ankara, 2000), s. 377-386.

Ortaylı, İ., “Tanzimat Bürokratları ve Metternich”, Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadî ve Sosyal Değişim, Makaleler 1, (Ankara, 2000), s. 441-447.

Ortaylı, İ., “Tanzimat Döneminde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu”, Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadî ve Sosyal Değişim, Makaleler 1, (Ankara, 2000), s. 353-361.

Ortaylı, İ., İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, ((İstanbul, 1995).

Özkaya, Y., Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık, (Ankara, 1977).

Pallis, A. A., “The Phanariots-A Greek Aristocracy Under Turkish Rule”, in: Greek Miscellany. A Collection of Essays on Mediaeval and Modern Greece, (Athens, 1964), 102-124.

Quataert, D., The Ottoman Empire, 1700-1922, (Cambridge 2000).

Reddaway, W. F., A History of Europe From 1715 to 1814, (London, 1959).

Reşat Ekrem, Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülâsyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923, (İstanbul 1934).

Russell, Ina S., The Later History of the Levant Company, 1753-1835, (Manchester University, unpublished Ph. D. thesis, 1935).

Sander, O.K. Fişek, ABD Dışişleri Belgeleriyle Türk-ABD Silah Ticaretinin ilk Yüzyılı (1829-1929), (İstanbul, 1977).

Sarıcaoğlu, F., Kendi Kaleminden Bir Padişah Potresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789), (İstanbul, 2001).

Seton-Watson, H., The Russian Empire 1901-1917, (Oxford, 1988).

Sezer, H., “Mora İsyanı ve Yunanistan’ın Bağımsızlığı (1821-1829), Osmanlı 2 (Siyaset) (bilim ed. K. Çiçek-C. Oğuz) (Ankara, 1999), s. 87-93.

Shaw, S. J., “Selim III and the Ottoman Navy”, Turcica 1 (1969), 212-41.

Shaw, S. J., Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, I. (Çev. M. Harmancı) (İstanbul, 1994).

Shaw, S. J. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume: II Reform, Revolution ana Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975, (Cambridge-New York, 1977).

Shaw, S. J., Between Old and New, the Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807 (Massachussets, 1974).

Soysal, İ. “Umûr-ı Hariciye Nezâretinin Kurulması (1836)”, Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989 Bildirileri, (İstanbul, 1990), s. 71-80.

Soysal, İ., Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802), (Ankara 1987).

Sözen, Z., Fenerli Beyler: 110 Yılın Öyküsü (1711-1821), (İstanbul, 2000).

Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989 Bildirileri, (İstanbul, 1990).

Süslü, A. “Sefaretname de Seyyid Mehmed Emin Vahid Efendi”, Belleten 50 (1986), 127-67.

Terzioglu, Arslan-Hüsrev Hatemi, Osmanlı İmparatorluğu’nda Yeni Nizamların Cedveli. İngiltere Krallıgı nezdindeki, Osmanlı İmparatorluğu Sefareti Başkatibi Mahmud Raif Efendi Tarafından tertip edilmiştir, (İstanbul, 1988).

Tietze, A. Habsburgisch-Osmanische Beziehungen: Relations Habsburg-Ottomanes, Wien, 26. 30. September 1983, Colloque sous le patronage du Comité international des édudes pré-ottomanes et ottomanes, Herausgegeben von Andreas Tietze (Wien, 1985).

Uçarol, R., "Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839'a Kadar Osmanlı İmparatorluğu", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi 11, (İstanbul, 1993).

Unat, F. R., Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, (yay. Haz. B. Sıtkı Baykal), (Ankara, 1968).

Uzunçarsili, I. H. Osmanli Devletinin Merkez ve Bahriye Teskilati, (Ankara, 1984).

Uzunçarsili, I. H. "On Dokuzuncu Asir Baslarina Kadar Türk-Ingiliz Munasebetlerine Dair Vesikalar", Belleten XIII (1949), 573-648.

Uzunçarsili, I. H. "Selim III'un Veliaht iken Fransa Krali Lüi XVI ile Muhabereleri", Belleten II (1938), 191-246.

Uzunçarşılı, İ. H., Osmanlı Tarihi, IV/1, (Ankara, 1978).

Uzunçarşılı, İ. H. "Kaynarca Muahedesinden Sonraki Durum İcabı Karadeniz Boğazının Tahkimi", Belleten, XLIV/175 (1980), s. 511-533.

Uzunçarşılı, İ. H., Meşhur Rumeli Ayanlarıından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa, (İst., 1942).

Uzunçarşılı, İ. H., Osmanlı Tarihi, IV/2, (Ankara 1978).

Watson, J. S. The Reign of George III 1760-1815, (Oxford, 1991).

Wood, A. C. A History of the Levant Company, (London, 1964).

Yalçınkaya, M. A., "Osmanlı Devleti'nin Yeniden Yapılanması Çalışmalarında İlk İkâmet Elçisinin Rolü", Toplumsal Tarih 32 (1996), 45-53.

Yalçınkaya, M. A., "İstanbul as an Important Centre of European Diplomacy (According to British Sources During the Period, 1792-1798)", Great Ottoman-Turkish Civilisation, vol. I Politics, Ankara 2000, (Editor-in-chief Kemal Çiçek), s. 523-537.

Yalçınkaya, M. A., "İsmail Ferruh Efendi'nin Londra Büyükelçiliği ve Siyasî Faaliyetleri (1797-1800)", Pax-Ottomanica: Essays in Memoriam of

Prof. Dr. Nejat Göyünç, (Edited by K. Çiçek), (Haarlem-Ankara, 2001), s. 381-407.

Yalçınkaya, M. A., "Bir Avrupa Diplomasi Merkezi Olarak İstanbul, 1792-1798 Dönemi İngiliz Kaynaklarına Göre", Osmanlı I: Siyaset (Bilim Ed: Kemal Çiçek/Cem Oğuz), Ankara 1999, s. 660-675.

Yalçınkaya, M. A., "İngiliz Kaynaklarına Göre 19. Yüzyıl Başlarında Kıbrıs: Wittman ve Leake'nin İzlenimleri", İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmalar Kongresi, 24-27 Kasım 1998, Gazimağusa, Cilt II, Tarih-Kıbrıs Sorunu, (Gazimağusa, 1999), s. 329-345.

Yalçınkaya, M. A., "Osmanlı Zihniyetideki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Değeri", OTAM 7 (1996), s. 319-338.

Yalçınkaya, M. A., "Sir Robert Liston'un İstanbul Büyükelçiliği (194-1795) ve Osmanlı Devleti hakkındaki Görüşleri", Osmanlı Araştırmaları XVIII (1998), s. 187-216.

Yalçınkaya, M. A., "XVIII. Yüzyıl: Islahat, değişim ve Diplomasi Dönemi", Türk Projesi (Ankara, 2002 bu seride basılmakta).

Yalçınkaya, M. A., "Mahmud Raif Efendi (İngiliz)", Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi II., (1999), s. 72.

Yalçınkaya, M. A., "Mahmud Raif Efendi as the Chief Secretary of Yusuf Agah Efendi, The First Permanent Ottoman-Turkish Ambassador to London (1793-1797)", OTAM 5 (1994), s. 385-434.

Yalçınkaya, M. A., "Türk Diplomasisinin Modernleşmesinde Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi'nin Rolü, The Journal of Ottoman Studies-Osmanlı Araştırmaları XXI, (2001) s. 109-134.

A. III. SELİM DÖNEMİ

III. Selim'in Dış Politika Anlayışı ve Diplomasi Reformu Çerçevesinde Batılılaşma Siyaseti / Prof. Dr. Gül Akyılmaz [s.660-670]

Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi / Türkiye

A. Giriş

Osmanlı hanedanının yirmi sekizinci hükümdarı ve III. Mustafa'nın oğlu olan III. Selim, ilgi çekici bir tesadüf eseri olarak Fransız İhtilali'nin gerçekleştiği 1789 yılında tahta çıkmış ve 1807 yılına kadar yaklaşık on sekiz yıl Osmanlı Ülkesi'ni yönetmiştir. İç ve dış sorunların alabildiğince ağırlaştığı 18. yüzyıl sonlarında III. Selim yirmi sekiz yaşında padişah olduğunda Osmanlı Devleti, Rusya ve Avusturya gibi iki büyük düşmanıyla savaş içindedir. Bu ortamda savaştan ve mağlubiyetlerden yorgun düşmüş İmparatorluk için genç padişah adeta taze bir kan sağlayarak, batılılaşma ve reform çabalarına yeni bir soluk getirmiştir. Şehzadelik günlerinden beri yetenek ve enerjisi konusundaki şöhreti, hükümdarlığının yönetici kadrolar, ordu, reaya, hatta yabancı elçiler arasında büyük bir sevinçle karşılanmasına neden olmuştur.1 Bu dönemde ilk kez reform teşebbüsleri askeri alanla sınırlı kalmamış ve dönemin simgesi haline gelen Nizam-ı Cedit Programı çerçevesinde toplumun bütün kesimlerine yaygınlaştırılmıştır. Nizam-ı Cedit ordudan başlamak üzere toplumun ve devletin bütün kesimlerinde ve alanlarında yapılacak olan batılılaşma ve yenileşme çabalarını içine almıştır. Bu anlayış içerisinde diplomasi reformu ve yeni dış politika yaklaşımları, III. Selim'in batılılaşma programında hem çok özel bir yere sahip olmuş, hem de yeni yeni şekillenmekte olan bir dünya görüşü ile ilgili önemli ipuçları vermiştir.

Aslında Osmanlı Devleti'nde ilk batılılaşma teşebbüsleri III. Selim'le birlikte başlamış değildir. 17. yüzyıl'dan itibaren ortaya çıkan "kısmi müessese ıslahları" 18. yüzyıl başlarında ıslahat hareketlerine dönüşmüştür.2 18. yüzyıl'da Batının kuvvetli, imparatorluğun zayıf olduğu anlaşıldığında, Batılı gibi olmak bir ıslahat programı sayılmış, bütün Batılılaşma hareketleri ıslahat hareketleri olarak nitelenmiştir.3 1622'den itibaren Genç Osman'ın, IV. Murat'ın, Köprülülerin açtığı bu çığır Lâle Devri ile birlikte yeni bir biçime bürünmüştür.4 Her ne kadar Lale Devri, III. Ahmet'in İran Şahı Nadir Han karşısında alınan mağlubiyetin kızgınlığıyla, Sarayın "Frenk tarzına" karşı duyulan öfke birleşince çıkan ayaklanma karşısında tahttan feragat etmesiyle sona ermişse de, bundan sonra tahta çıkan bütün padişahlar az ya da çok ıslahatlara devam etmişlerdir.

III. Selim'in geniş kapsamlı reform programının hemen öncesinde amcası I. Abdülhamit devrinde de ıslahat çabaları ara verilmeden sürdürülmeye çalışılmıştır. III. Mustafa'nın iktidar günlerinde İstanbul'a gelen Baron de Tott, I. Abdülhamit'in ilk yıllarında da çalışmalarını sürdürmüş, modern topçu birliği ve Hendesehane'yi kurmuştur. İmparatorluğun içinde bulunduğu durumdan kurtulabilmesi için sadece askeri alanda yapılacak reformları yeterli görmeyen ve toplumun bütün kesimlerini kapsayacak yeniliklerden yana olan, I. Abdülhamit'in sadrazamı Halil Hamit Paşa ise görevde kaldığı sürece kökü uzun yıllar öncesine dayanan aksaklıkları düzeltmeye çalışmıştır. Bu amaçla toprak düzeni ve tımar sistemini aldığı tedbirlerle yeniden işler hale getirmek için çaba harcamış, Yeniçeri Ocağı'nda düzenlemeler yaparak görevini yapmayanları ocaktan atmış, Osmanlı sanayiini kuracak girişimlerde bulunmuş, Baron de Tott'un sürat topçu birliklerini yeniden canlandırmıştır.5

Kendinden önceki padişahların açtığı yolda ilerleyen III. Selim ile birlikte Osmanlı'yı Batı'dan ayıran "demir perde" tamamen ortadan kalkmasa da parçalanmaya başlamış, açılan yarıklardan sadece Avrupa'nın askeri ve teknik başarıları değil, bunların gerçekleştirilmesini sağlayan siyasi, ekonomik ve sosyal kurumlar, fikirler de girmiştir.6 Osmanlı düzeninin genel yapısı göz önüne alındığında öncü nitelikteki bu hareketlerin çok hafif bir etki bırakacağı açıktır. Burada esas cevaplandırılması gereken soru, daha sonraki dönemlerde devlete ve topluma nüfuz ederek modern Türkiye'nin üzerinde yükseleceği kurumların oluşumuna yol açacak alt yapının hazırlanmaya başlayıp başlamadığıdır. Buna bağlı olarak sorulabilecek bir diğer soru ise şöyle formüle edilebilir. III. Selim kendisinden öncekiler gibi gelenekçi bir reformcu mudur yoksa 19. yüzyıl ortalarındaki radikal değişimleri simgeleyen (eski kurumları kaldırıp, Batıdan yeni kurumlar alma) Tanzimat reformlarının yollarını açan kişi midir? 7

Konumuz açısından vurgulanması gereken bir diğer önemli nokta ise Ortaylı tarafından dile getirilmiştir: "18. yüzyıl siyasal düşüncesi Türk toplumunun hep batılılaşma etrafında cereyan etmesi ancak Batılılaşmanın adının konulamamasıdır. Hele Batının siyasal müesseselerinin kabul veya ret anlamında mülahazaya alınması hiç söz konusu değildir".8 Bu dönemde Batılılaşmanın Osmanlı toplumu tarafından farklı algılandığı ve daha çok hayatın içinde gerçekleştiği görülmektedir. Üst sınıf Osmanlılar Avrupa toplumunu taklite başlamışlar, konaklarında Avrupalı dostlarını da çağırdıkları davetler düzenlemişlerdir. Türk Osmanlı için Batılılaşma bir tarz-ı hayat, zengin yaşam, renk, ihtişam, güzel bahçeler ve hatta yavaş yavaş hoşlanmaya başladıkları Batı musikisidir.9 Sadece yönetici sınıf değil, reaya da bu yakınlaşmadan nasibini almıştır. Batılı tüccarlar askeri ve teknik personel sokaklarda, pazarlarda, kahvehanelerde Sultan'ın tebası ile

karşı karşıya gelmiş, sokaklarda gösteri yapan Avrupalı aktör, palyaço ve sihirbazlar alt sınıf Osmanlı şehir hayatının alışılagelen simaları olmuşlardır. Büyük şehirlerde yaşayan her düzeydeki halk Avrupa modasını (mobilya-giyim-mimari vb.) gücü elverdiğince takip etmeye çalışmıştır. Hatta İngiliz elçisi Liston 1796'da Londra'ya gönderdiği raporlarda "toplumun bütün sınıflarında Avrupa'yı taklit modasının çok güçlü bir eğilim" olduğundan bahsetmektedir.[10]

II. Nizam-ı Cedit Kavramı ve Genel Olarak III. Selim'in Batılılaşma Politikası

III. Selim ve dönemi deyince akla gelen ilk kavram kuşkusuz Nizam-ı Cedit'tir. Bilindiği üzere Avusturya ve Rusya ile barış yapıldıktan sonra uygulanan reform programı "Nizam-ı Cedit" yani "yeni düzen" olarak adlandırılmıştır. Bu kavrama ilk kez Viyana'ya olağanüstü elçi olarak gönderilen Ebubekir Ratip Efendi'nin sefaretnamesinde ve sadrazam tarafından padişaha takdim edilen arz tezkeresinde rastlanmaktadır. Ebubekir Ratip Efendi Avusturya siyaseti ve kurumlarından bahsederken, mevcut idari düzeni "Nizam-ı Cedit" olarak tarif etmektedir.[11] Fransız ihtilali sonucunda kurulan yeni rejim de Osmanlı Devleti'nde "Fransa Nizam-ı Cedidi" olarak kabul edilmiştir.[12] Ayrıca sadrazamın padişaha gönderdiği arz tezkeresinde "Fransız Devleti'nde zuhur eden ihtilale binaen nizam-ı cedit ihtira eylediğinden" söz edildiği gibi, padişah da arzın derkenarına "Françe nizam-ı cedidinin bir suret-i tahrir ve taraf-ı hümayunuma irsal oluna" ibaresini yazmıştır.[13] Bütün bunlardan anlaşılan "Nizam-ı Cedit"in Osmanlı Devleti yönetim kademelerinde mevcut idari düzenin yerine yenisinin konması anlamında kullanıldığıdır.

Bu noktadan hareketle kavramın Osmanlı Devleti'nde dar ve geniş olmak üzere iki anlam içerdiğini görmekteyiz. Dar manada Nizam-ı Cedit, III. Selim devrinde Avrupa usulüne göre yetiştirilmek istenen talimli askerin

adıdır. Geniş manada Nizam-ı Cedit ise, Avrupa'nın ilim, teknik ve tecrübelerinden faydalanmak suretiyle Osmanlı Devleti'nde idarî, mülkî, askerî, sınaî, ziraî, ilmî vb. alanlarda yapılması gerekli görülen bütün ıslahatları ifade etmektedir.14 Daha açık bir deyimle Nizam-ı Cedit ordudan başlamak üzere toplumun ve devletin bütün kesimlerinde ve alanlarında yapılacak olan Batılılaşma girişimleri ve reform çabaları demektir.15 III. Selim bu topyekün reform programı ile merkezi devlet örgütünün gücünü hem dış düşmana (özellikle Rusya) hem de iç düşmana (ayanlar) karşı arttırmayı da hedeflemiştir.16

III. Selim şehzadeliği döneminden başlayarak Batılılaşma ve reform kavramlarıyla tanışmıştır. Babası III. Mustafa'nın askeri alanda yapmak istediği ıslahatlara bizzat tanıklık etmiş, amcası I. Abdülhamit döneminde de bazı kısıtlamalara rağmen önceki şehzadelere göre daha hür bir ortamda yaşamıştır. Özellikle yakın çevresi İstanbul'daki yabancı elçi ve uzmanlarla ilişki içine girmiştir. Özel doktoru Lorenzo şehzadeye kitap ve gazete taşıdığı gibi Fransız elçiliği ile haberleşmesini de sağlamıştır.17 Selim'in dönemin Fransız kralı XVI. Louis'e gönderdiği mektupları ise o sırada Amedi Kaleminin başında bulunan Ebubekir Ratip Efendi kaleme almıştır.18 Fransız kralı ve hariciye nazırına yazdığı mektupları yine yakın çevresinden İshak Bey ilgili şahıslara ulaştırmıştır. Burada ilgi çekici olan nokta Fransa'ya giden İshak Efendi'ye Selim'in "Avrupa ahvalini, harp tekniğini ve donanmasını tetkik etmesi" tavsiyesinde bulunmasıdır. Şehzadenin mektuplarında konumuz açısından önemli olan iki vurgulama vardır. Bunlardan birincisi III. Selim'in ileride yapacağı reformlar konusunda Fransa'nın yardımını talep etmesidir. İkinci husus ise yeni dış politika anlayışı ile ipuçları veren ifadelerdir. Selim mektuplarında Osmanlı'nın en büyük düşmanı olarak kabul ettiği Rusya'ya karşı

Fransa'nın desteğini istemektedir ki bu da tahta geçince uygulamaya koyacağı "denge politika"sının ifadesinden başka bir şey değildir.19

III. Selim padişah olduktan sonra reform programını biçimlendirmeden önce yapılacak ıslahatlar konusunda devrin önde gelen şahsiyetlerinden bu konuda layihalar hazırlamalarını istemiştir.20 Hazırlanıp III. Selim'e takdim edilen layihalarda bir fikir birliği olmamakla birlikte ağırlık noktasını askeri reformlar oluşturmaktadır. Ancak diğer alanlarda yapılması gereken ıslahatlara da sınırlı biçimde de olsa yer verilmiştir. Hemen belirtmemiz gerekir ki geçici elçi olarak Avusturya'ya gönderilen Ebubekir Ratip Efendi'nin hazırladığı ve bu ülkenin askeri ve sivil idaresi hakkında bilgiler veren Sefaratnamesi de reform programının temel kılavuzlarından olmuştur.21 III. Selim ıslahat programını hazırlamak üzere on kişiden oluşan bir komisyon kurmuş ve bu komisyondan hem layihaların hem de Ebubekir Ratip Efendi'nin raporunun dikkate alınmasını talep etmiştir.22

III. Selim Nizam-ı Cedit programı çerçevesinde askerî, idarî, iktisadî alanlarda reformlar yapmıştır. Bunların incelenmesi konumuzun kapsamı dışında kalmakla beraber diplomasi reformu ve Batılılaşma politikası açısından önem taşıyan noktalara ve sonuçlarına kısaca değinmekte yarar vardır.

III. Selim devrinde askeri alanda yapılan ıslahatlar üç başlık altında toplanmıştır. Mevcut askeri ocakların ıslahı, Avrupa usulünde asker yetiştirilmesi, askeri teknik müesseselerin ıslahı. Askerî ve teknik müesseselerin ıslahı projesi dönemin Batılılaşma politikası açısından büyük bir önem arzetmektedir. III. Selim topçuluk, istihkam, denizcilik ve bunlara yardımcı bilimlerde eğitim sağlayan yeni askerlik ve denizcilik okullarına ağırlık vermiş, 1794 yılında Mühendishâne-i Berri-i Hümayunu kurmuş, daha önce kurulan Mühendishâne-i Bahri-i Hümayun'da ise yenilikler yapmıştır. Bu okullara ve kurumlara İngiltere, İsveç özellikle de Fransa'dan

uzmanlar, mühendisler ve hocalar getirtilmiş, ilk kez Fransızca zorunlu dil olarak kabul edilmiş, Kara Mühendislik okulunda 400 ciltlik bir kütüphane kurulmuştur.[23]

Askeri reformları gerçekleştirebilmek için Batıdan alınan destek önemli sonuçlara yol açmıştır. Her şeyden önce bu dönemde Osmanlı ülkesinde sayıları hızla artan askeri danışman ve teknik adamların toplumdan soyutlanması imkânsız hale gelmiş, bunlar toplumda erimek yerine maaşlı yabancılar olarak kalmışlar, özelliklerini korumuşlardır. Böylelikle bir yandan Batılılar nüfusun bütün katmanlarını anlama ve yakınlık kurma çabası içine girerlerken, öte yandan da Osmanlı insanı ilk kez "garip kafirlerin" tavırlarını yaklaşım tarzlarını ve dünya görüşlerini merak ederek bilgi sahibi olmaya çalışmıştır.[24] Ayrıca, Batıdan alınan destek (özellikle Fransa) yeni bir sosyal unsurun da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu öğrenim, okuma ve kişisel temasla Batı uygarlığının birçok yönüne aşina olan, en az bir Batı dili (genellikle Fransızca) bilen kara ve deniz kuvvetlerinde çalışan gençlerden oluşan bir toplumsal tabakadır.

Bu sosyal grup Batıyı yeni ve daha iyi metodlar öneren bir rehber olarak kabul etmiştir. Batı kültürünün heyecanla dolu öğrencileri çok geçmeden Batının matematik ve balistikten daha fazla sunacak şeyleri olduğunu fark etmişlerdir. Fransızca bilmeleri de onlara ders kitaplarının dışında başka şeyler okuma imkanı vermiş ve bu kitapların bir kısmını kendi okullarının kitaplıklarında bulabilmişlerdir.[25] Askeri alandaki reformlar bir alt başlıkta değerlendireceğimiz üzere diplomasi reformuyla birleşince askeri anlamdaki Nizam-ı Cedit rejim ya da sistem olarak Nizam-ı Cedit anlayışı haline gelmeye, Batı uygarlığının farklılıkları sezilmeye başlanmıştır. Lâle Devri'nde başlamış olan Batılılaşma çabaları, III. Selim'le birlikte kısa vadeli sonuçlarını vermiştir.

Nizam-ı Cedit programı çerçevesinde idari alanda yapılan ıslahatlar da Osmanlı diplomasi teşkilatını doğrudan etkilemiştir. Bu amaçla diplomasi teşkilatında personel sayısının azaltılması için bazı önlemler alınmış,26 işe alınacak memurların nitelikleri konusunda belli kurallar getirilmiş27, işe girmede ilk kez objektif usuller kabul edilerek sınavla işe girme ilkesi benimsenmiştir.28

III. Selim'in reform ve Batılılaşma politikasını sonuç kısmında ayrıntılı olarak değerlendirecek olmakla birlikte burada kayda değer şu düşünceyi belirtmekte yarar vardır. III.Selim'i 17. yüzyıl ortasında merkezi otoriteyi yeniden kurmuş olan Köprülüler zamanından beri uygulana gelen reform teşebbüsleri ile 19. yüzyıl Tanzimat reformları arasında, geçiş döneminin bir şahsiyeti olarak ilgi çekici kılan şey, onun amaçlarına ulaşmak için Avrupalı uygulamaların kabulünün hazırlanması konusunda, yaptıklarının kapsamı ve Batı ile Osmanlı yönetici seçkinler sınıfı arasında iletişim kanallarını açma şeklidir.29

C . III. Selim'in Dış Politika Anlayışı ve Diplomasi Reformu

Osmanlı Devleti yüzyıllardır izlediği karşılıksız diplomasi anlayışını30 III. Selim döneminde terkederek, 1793 yılında Yusuf Agah Efendi'nin Londra büyükelçisi olarak tayin edilmesiyle karşılıklı diplomasiye geçmiştir. 18. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti aralarındaki ittifaklar sürekli değişen düşmanlarıyla mücadele etmiş ve artık tek başına ayakta kalamayacağını anlamıştır. Üstelik bu dönemde dünyada belirleyici dengeler salt Avrupa merkezli olmaktan çıkmış, yeni çekişme alanları doğmuştur. Osmanlı ise gün geçtikçe içinden çıkılmaz hale gelen bu oyunda giderek yalnızlığa sürüklenmektedir. Bu ortamda Osmanlı Devleti her ne kadar dış politikada İslami vurgulamaları koruyor gibi gözükse de gitgide Batılı diplomatik kavramlar ve metodlara duyulan yakınlık artmıştır.31 Fransız İhtilali, Şark Meselesi kavramının ortaya çıkışı, Osmanlı dış

politika anlayışının değişerek denge siyasetinin benimsenmesi, uluslararası sistemdeki gelişmeleri takip edebilecek kanalların yokluğu gibi faktörler 18. yüzyıl'daki gelişmelerle birleşince III. Selim'in Batılılaşma programının en önemli parçasını diplomasi reformu oluşturmuştur. Yeni diplomasi anlayışı hem ülke içinde başlatılan reform programının uzantısı olmuş, hem de her geçen gün devleti kuşatan uluslararası şartlara cevap verme isteğinin bir sonucu olarak doğmuştur.

1. Fransız İhtilali'nin Osmanlı Diplomasi Anlayışı Üzerindeki Etkileri

Fransız İhtilali birçok açıdan Osmanlı Devleti'ni derinden etkilemiştir. Çünkü Batı Hıristiyanlığının İslam dünyasında gerçekten iz bırakan ilk büyük fikir hareketidir. İhtilalin İslam dünyasında ve Osmanlı'da bu denli etkili olmasının sebeplerinden birisi de kuşkusuz laik niteliğidir. Fransız İhtilali Avrupa'da din dışı kavramlarla entelektüel vurgulamaları bir arada kullanan ilk büyük sosyal başkaldırıdır. Laikliğin kendisinin Müslümanlar için bizatihi bir çekiciliği olmasa da Hıristiyan olmayan hatta Hıristiyanlık karşıtı olan ve bu niteliği liderleri tarafından önemle vurgulanan bir hareket İslam dünyasına kendi dini inanç ve geleneklerinden taviz vermeksizin Batının sırlarına vakıf olma imkanını tanımıştır.32

Fransız İhtilali'nin Osmanlı açısından bir diğer önemli boyutu, hareketin şok dalgaları Osmanlı'ya ulaşınca yüzyıllardır uygulanan karşılıksız diplomasinin terk edilerek karşılıklı diplomasiye geçilmesidir. İhtilali izleyen günlerde uluslararası siyaset ve diplomasi şartlarında hızlı bir değişim yaşanmıştır. Neredeyse her gün yeni ittifaklar doğmakta ve buna bağlı olarak devletlerin dış politikaları değişmektedir. İhtilal sonucu ortaya çıkan liberalizm, nasyonalizm gibi fikir akımları İhtilal Savaşlarıyla Avrupa'nın içlerine yayılıp çok uluslu imparatorlukları tehdit ederken, Fransa Napolyon'la birlikte kıta Avrupasını Fransa'nın liderliğinde birleştirme mücadelesine girmiştir. Buna karşılık İhtilalin doğurduğu yeni

fikir akımlarını kendileri için büyük bir tehlike olarak gören İngiltere, Avusturya, Prusya, Rusya gibi devletler Fransa'ya karşı kutsal ittifak oluşturmuşlardır.33

Böylesine kaygan ve değişken bir uluslararası zeminde savunma durumuna geçmiş Osmanlı'nın sadece kendi gücüne dayanarak ayakta kalması zorlaşmıştır. Üstelik iki büyük düşmanı Rusya ve Avusturya ile savaşmaktadır. Avrupa'da çıkarlarının uyuşabileceği müttefiklere ihtiyacı vardır. Bunun içinse Avrupa devletler dengesinde meydana gelecek gelişme ve değişmelerin yakından takip edilmesi gerekmektedir. İstanbul'a bol, güvenilir ve hızlı bir şekilde Avrupa siyaseti ile ilgili bilgilerin akması ihtiyacının duyulduğu bir dönemde yurtdışında daimi diplomatik misyonlar bulunmadığı için bilgi edinebileceği kaynaklar son derece sınırlı, güvensiz ve yetersizdir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin üç bilgi kaynağı vardır; Eflak ve Boğdan Voyvodaları,34 Divan-ı Hümayun Tercümanı,35 ve İstanbul'daki çeşitli devletlerin diplomatik temsilcileri.36 Ancak her üç kaynaktan elde edilebilecek bilgiler de yetersiz ve taraflıdır.37

Avrupa siyasetinden dışlanmamak, uluslararası sistemdeki değişimleri takip etmek ve Osmanlı dış politikasını bu faktörlere uygun olarak şekillendirmek için Avrupa ülkelerinden doğrudan doğruya güvenilir ve tarafsız bilgi edinmek gerekmektedir ki bu da ancak karşılıklı diplomasiye geçmekle mümkün olmuştur.

2. Şark Meselesi ve Denge Siyaseti Kavramlarının Doğuşu ve Osmanlı Dış Politika Anlayışında Ortaya Çıkan Değişiklikler

III. Selim'in karşılıklı diplomasi uygulamasına geçmesinin sebeplerinden birisi de "Şark Meselesi" (Eastern Question) kavramının Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını tehdit etmesidir. Bu siyasete bir tepki olarak kendini koruma içgüdüsü ile "denge siyaseti" devletin resmi dış politika anlayışı haline gelmiştir. Yeni dış siyaset

stratejisi diplomasiye ve diplomatlara olan ihtiyacı arttırdığı gibi uluslararası gelişmelerin de kesintisiz takibini gerektirmektedir. Böyle bir durumda III. Selim'in tek seçeneği ise yurt dışına daimi diplomatik misyonlar göndermek olmuştur.

Tarihsel açıdan bakıldığında Avrupa'ya göre Doğu, Osmanlı Devleti'nden başlamaktadır ve Şark Meselesi basit bir tanımla Avrupalı güçlerin Osmanlı topraklarını etkileri altına alma ve bu topraklarda nüfuz kazanma politikası anlamına gelmektedir.38 Konu ile ilgili çok sayıda çalışma incelendiğinde Şark Meselesi'nin tamamen Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren bir kavram olduğu ve İmparatorluğun elinde bulunan Balkan toprakları, İstanbul, Boğazlar, Karadeniz ve Mısır'ın belirleyici role sahip oldukları görülmektedir. Şark Meselesini gündeme getirense Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecine girmesi olmuştur. Parçalanma belirtileri ile birlikte Avrupalı güçler Şark Meselesi adı altında Osmanlı mirasını paylaşma ve pastadan en büyük dilimi alabilme mücadelesine girmişlerdir. Bu politikanın ilk belirgin işaretlerinin 1774 Küçük Kaynarca Barış Antlaşmasıyla ortaya çıktığını söylemek mümkündür.39

18. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı Devleti'nin devletler arası ilişkilerde kabul etmiş olduğu prensip siyasi anlaşmazlıklarda ve savaşlarda kendi kuvvetine dayanmak yani kendi kendine yetmektir. Bu sebeple Osmanlı Devleti ile Avrupa devletlerinden biri ya da birkaçı arasında imzalanmış saldırı veya savunma amacına yönelik antlaşmalara rastlanmamaktadır. Buna karşılık Osmanlı 18. yüzyıl sonlarından itibaren ve bütün 19. yüzyıl boyunca kendi kuvvetine dayanan bir siyaset değil, fakat devletlerin menfaat çatışmalarından istifade etme temeline dayanan bir denge politikası izlemiştir.40

III. Selim Fransız İhtilali'nin yarattığı uluslararası şartlarda Şark Meselesi çerçevesinde büyük güçlerin Osmanlı Devleti üzerinde yarattığı

baskılardan bunalarak denge politikasını uygulamaya koymuştur. Kendisinden sonra gelen padişahlar da devletin son günlerine kadar bu anlayışa bağlı kalmışlardır. Bundan sonra Osmanlı Devleti'nin İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya gibi devletlerle ilişkileri denge siyaseti çerçevesinde belirlenmiştir. Osmanlı için büyük öneme sahip olan denge siyasetini kısaca şöyle tarif etmemiz mümkündür: "Avrupa'nın büyük devletlerini ve menfaat çatışmalarını birbirlerine karşı kullanarak ve zaman zaman bunlardan birinin desteğini elde ederek Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumak.".41

III. Selim tahta çıktığı zaman kendisini Rusya ve Avusturya gibi iki büyük düşmanı ile savaş içinde bulunca, bu iki devlete karşı Prusya ile ittifak yaparak42 denge siyasetini uygulamaya koymak istemişse de arzuladığı sonucu alamamıştır.43 1798 yılında ise Fransızların Mısır'ı işgal girişimi ile kozlar Osmanlı'nın eline geçmiş ve bu tarihten itibaren 1878 yılına kadar denge politikasındaki partneri İngiltere olmuştur.44 Bununla beraber olayların seyrine göre aynı dönemde zaman zaman Fransa, Prusya ve hatta can düşmanı Rusya'nın desteğine bile başvurmuştur.45 1878'den sonra ise İngiltere'nin Osmanlı politikasını radikal bir şekilde değiştirip Osmanlı Devleti'ni parçalama siyasetine girmesiyle birlikte Osmanlı'nın yeni müttefiki Almanya olacaktır.

3. Karşılıklı Diplomasiye Geçilmesi ve Yurtdışında Daimi Osmanlı Elçilikleri ile Konsolosluklarının Açılması

Yukarıda üzerinde durduğumuz gibi Fransız İhtilali'nin uluslararası sistemde yarattığı değişiklikler, Şark Meselesi, Denge Siyaseti kavramlarının ortaya çıkışı Osmanlı için diplomatik faaliyetlerin önemini arttırmış ve 1793'te karşılıklı diplomasiye geçilmiştir. Avrupa'ya ikamet elçisi gönderilmeye karar verildiği zaman ihtiyatlı davranılarak, daimi elçiliklerin tedricen kurulması uygun görülmüştür. İmparatorluğun karşılıklı

diplomasi konusunda daha önce bir deneyimi olmadığı için daimi elçilik açılacak ülkelerin seçiminde çok titiz davranılmıştır. Bu konuda akla ilk gelen ülke Fransa'dır. Kanuni devrinden itibaren iki ülke arasındaki siyasî ve ticarî ilişkiler kesintisiz sürmüştür.

Bu süre zarfında her iki devlet birbirleriyle savaşmadıkları gibi aralarında ciddi bir problem de yaşanmamıştır. Padişah III. Selim'in Fransa'ya duyduğu sempati ve Batılılaşma programında bu ülkenin oynadığı rol de bu tercihte etkili olmuştur. Ancak tam bu sıralarda Fransa ve diğer Avrupa devletleri arasında başlayan savaşın şiddetlenmesi Osmanlı Devleti'ni kararından vazgeçirmiştir. Bunun üzerine uzun süredir dostane ilişkiler sürdürülen İngiltere'ye daimi diplomatik misyon gönderilmesine karar verilmiştir.46

Reis-ül Küttab Mehmet Raşit Efendi Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye ikamet elçisi gönderme konusundaki isteğini İstanbul'daki İngiliz elçisi Lord Ainslie'ye bildirerek ne şekilde hareket edilmesi gerektiğini sormuştur. Bu ve bunu izleyen bir dizi görüşme sonucunda47 Yusuf Agah Efendi büyükelçi rütbesiyle Londra'ya tayin edilmiştir.48 1793 Ekim ayı ortalarında maiyeti ile birlikte İstanbul'dan hareket eden, yılda 50.000 kuruş maaş ve 15.000 kuruş harcırah alacak olan bu ilk daimi Osmanlı elçisi beraberinde sırkatibi (başkatip) Mehmet Raif Efendi, ateşe Derviş Ağa, iki tercüman ve Hıristiyan tebadan ticari işlerle uğraşacak bir maiyet memuru götürmüştür.49

Elçi tayininde 1795'te ikinci adımın atılması uygun görülerek Avusturya ve Prusya'ya daimi elçilik açılmasına karar verilmiştir. Seyyid Ali Efendi Berlin, İbrahim Akif Efendi Viyana elçiliklerine tayin edilmişlerdir. Ancak Fransız elçisi Verninac'ın Bab-ı Ali nezdindeki yoğun çabaları ve padişahın da uygun görmesiyle Berlin'e tayin edilen Seyyid Ali Efendi'nin Paris'e, Aziz Efendi'nin Berlin'e, İbrahim Akif Efendi'ninse

Viyana’ya tayinlerine karar verilmiştir.50 Böylelikle ilk karşılıklı diplomasi denemesinde Osmanlı Devleti Londra, Paris, Berlin, Viyana gibi dönemin önde gelen ve izledikleri dış politikalar itibarıyla Osmanlı’yı yakından etkileyen Avrupa başkentlerinde daimi temsilcilikler açmıştır. Bir tek Rusya’nın başkenti St. Petersburg bu uygulamanın dışında bırakılmıştır.51

III. Selim, diplomasi reformu çerçevesinde yurtdışındaki Osmanlı tebasının ticari çıkarlarını koruyacak konsoloslar da tayin etmiştir.52 Genelllikle ilk konsoloslar tayin edildikleri yerde ikamet eden Rumlardır ve ortodoks Hıristiyan tebanın ticarette aktif olduğu Malta, Cenova, Marsilya gibi merkezlerde görev yapmışlardır.53 Birkaç yıl sonra Amsterdam ve Londra’da da Osmanlı konsoloslukları açılmıştır.

4. Osmanlı Diplomasi Reformunun Değerlendirilmesi ve Bu Reformun III. Selim’in Batılılaşma Politikası Üzerindeki Etkileri

III. Selim’in diplomasi reformu kısa vadede arzu edilen sonuçları sağlayamamakla birlikte, Osmanlı’nın batılılaşma politikası üzerinde önemli etkiler yaratmıştır. Lewis’in batıya yeni bir pencere açılması54 olarak nitelediği karşılıklı diplomasi uygulamasının III. Selim’in Batılılaşma politikasına katkılarını belirli başlıklar altında toplamak mümkündür:

1. Daimi elçilik görevi ile Avrupa’ya gönderilen devlet adamları müsbet bilimlerin Osmanlı ülkesine girişinde etkili bir rol oynamışlardır.55

2. Osmanlı daimi elçiliklerinin Batıdan askeri ve sivil uzmanların getirilmesi konusunda katkıları olmuştur. Örneğin Yusuf Agah Efendi Osmanlı ordusunda öğretmen olarak çalıştırılmak üzere İngiltere’den subaylar göndermiştir.56 Yine askeri reformlarda en fazla yardımı sağlanan ülke olan Fransa’dan uzmanların getirtilmesinde de daimi elçiliklerin büyük katkısı olmuştur.

3. Osmanlı daimi elçilikleri Batıyı tanıyan devlet adamlarının yetişmesine imkan vermiştir. III. Selim'in 1806 yılında Paris'e büyük elçi olarak tayin ettiği Muhip Efendi'nin talimatnamesinde "Sefir-i mumaileyhin maiyetinde olan memurinin cümlesi oltarafda beyhuda izaa-i vakt etmeyüb hidmet-i Devlet-i Aliyye yarayacak elsine ve ulum ve maarif ve fünun tahsiline say-i beliğ etmeleri matlub olmağla leylü nehar iştigal ve müvazebetden hâli olmayalar" kaydı mevcuttur.57 Yani ilk daimi elçilerden gittikleri ülkelerin belirli müesseselerini incelemeleri, Osmanlı Devleti için yararlı olan bilgileri, dilleri ve bilimleri öğrenmeleri istenmiştir. Kuran bu zatların, İstanbul'a döndükten sonra sadaret kethüdalığı, defterdarlık, nişancılık gibi önemli görevlerde bulunduklarından ve Osmanlı devlet idaresinin Batılılaşmasında III. Selim'e kuvvetli destek olduklarından bahsetmektedir.58 Lewis ve Shaw ise ilk elçilerin gönderildikleri ülkeler hakkında pek az şey öğrendikleri, öğrendiklerinin de pek azından etkilendikleri görüşündedirler. Bu yazarlara göre ilk elçilerin İstanbul'a ulaşan raporları törenler ve protokol sorunları ile ilgili haberler, Avrupa tiyatroları, modası, yiyecekleri vb. gereksiz bilgilerle doludur.59 Yurtdışına gönderilen ilk daimi Osmanlı elçilerinin kuşkusuz Batılılaşma politikasına katkıları olmakla birlikte arşiv belgeleri Lewis ve Shaw'ın görüşlerinde de haklılık payı olduğunu gözler önüne sermektedir. İlk elçilerin raporlarında Avrupa'daki siyasi gelişmeler, devletlerarası ilişkilerin son durumu, Avrupalı devletlerin Osmanlı politikaları gibi kendilerinden istenen bilgilere pek rastlanmamaktadır.60 Bu şartlar altında Paris sefirimiz gibi devletin çıkarlarının korunmasını Paris'li saygıdeğer hanımlara modaya uygun renkte şalların gönderilmesine bağlayacak diplomatların bulunması61 da doğal karşılanmalıdır.

Birçok bilim adamının ittifakla kabul ettiği üzere III. Selim'in diplomatik reformlarının Batılılaşma politikası açısından uzun

vadedeki en önemli sonucu ilk elçilerin beraberlerinde Avrupa dillerini, bilimini, kültürünü ve toplumunu öğrenmeleri için gençler götürmeleridir. Böylelikle birçok Osmanlı genci bir süre bir Avrupa kentinde oturmak, bir Avrupa dili öğrenmek ve Fransız İhtilali sonrasında Avrupa'da hakim olan fikirlerle tanışmak fırsatına kavuşmuşlardır. Bu gençler Avrupa'dan dönüşte kalemlere katip olarak girmişler, bir Batı dilini iyi derecede öğrendikleri için kendilerinden diplomasi teşkilatında yararlanılmış ve bürokratik hiyerarşide ordudaki reformların subaylar arasında yarattığı gibi Batı'ya dönük aydın bürokrat tipinin tohumlarını atmışlardır.62 Berkes'in tanımıyla "ilk defa olarak devlet himayesinde ve çevresinde daha önce bulunmayan bir tip, eskinin ilmiye sınıfının yerini almak üzere olan aydın tipi, daha sonra değişecek olan modern intelligentsia'nın öncüleri" ortaya çıkmıştır.63 Bu yeni sosyal grup ve onların sahip olduğu zihniyet Tanzimat döneminin kapılarını açtığı gibi, devletin 19. yüzyıldaki reform ve batılılaşma anlayışına da damgasını vurmuştur.

Verdiğimiz bilgilerin de gösterdiği üzere değişen dış politika ve diplomasi anlayışı III. Selim'in batılılaşma teşebbüslerine olumlu katkılarda bulunmuş ve Tanzimat'a doğru ilerleme başlamıştır. Bununla birlikte diplomasi reformunun aksayan yönlerinin de bulunduğu inkar edilmez bir gerçektir. Her şeyden önce 18. yüzyıl'da Batıda diplomasi uygun eğitimden geçmiş, yetenekli profesyonellere ihtiyaç gösteren teknik bir branş haline gelmiştir. Oysa Osmanlı Devleti karşılıklı diplomasiye geçtiği yıllarda uzman kişilerden oluşan bir diplomatik elite sahip değildir. İlk diplomatlar Divan kalemlerinde geleneksel metodlara göre yetişmiş, Arapça ve Farsça bilen ancak batı dillerine ve kültürüne aşina olmayan kimselerdir. Diplomasinin kendine özgü metodlarından ve terminolojisinden habersizdirler. Bu eksiklikler ilk daimi elçilerin çalışma biçimlerinde ve raporlarında kendisini göstermiştir.64 Yine bu ilk elçiler

uluslararası sistemdeki değişimleri yakından takip edip, İstanbul'a bildirme konusunda başarılı olamamışlardır. Örneğin Paris sefirimiz Seyyid Ali Efendi, Fransız dışişleri bakanı Talleyrand tarafından Napolyon'un Mısır'ı işgal etmeyeceğine inandırılmıştır. Hatta Seyid Ali Bey Fransızların Mısır harekatı başladıktan sonra bile durumdan habersiz her şeyin normal ve Fransa'nın Osmanlı'nın dostu olduğu yönünde raporlar gönderebilmiştir.65

Sonuç itibariyle Fransız İhtilali ile radikal bir değişikliğe uğrayan uluslararası sistemde III. Selim'in reform çabaları ve kullandığı araçlar sınırlı ve yetersiz kalmıştır. Bunun en büyük sebeplerinden birisi Osmanlı Devleti'nin önceden planlanıp, belirlenmiş açık ve tutarlı bir dış politikaya sahip olmamasıdır. Üstelik yaygın kanaate göre diplomasi henüz savaş alanlarında zafer kazanıncaya kadar faydalanılacak bir zaman kazanma yöntemi olarak görülmektedir. Bunun da ötesinde yüzyıllardır izlenen diplomasi anlayışı terk edilip, karşılıklı diplomasiye geçilirken bu değişikliğin alt yapısı hazırlanmamıştır. Çünkü III. Selim'in diplomatik reform programı, merkezde devletin dış ilişkilerini koordine edip, yönlendirecek bir hariciye nazırlığının kurulmasını kapsamamaktadır. Kısacası Osmanlı hariciye teşkilatı henüz tam anlamıyla içinde bulunduğu çağın şartlarına uyum sağlayamamıştır.

D. Sonuç

III. Selim'in batılılaşma politikası ve reform programı hakkında farklı görüşlerin varlığı dikkati çekmektedir. Bunların bazılarında bahsetmekte yarar vardır; Cevdet Paşa, Mustafa Nuri Paşa gibi tarihçiler III. Selim dönemi ile ilgili eleştiriler yapmakla birlikte bunları daha çok sultanın tecrübesizliğine, idareci seçmekteki başarısızlıklarına ve genel olarak yönetim düzenindeki bozukluklara bağlamaktadırlar. III. Selim Dönemi ile ilgili en ayrıntılı çalışmaları yapan tarihçilerden birisi olan Karal ise III. Selim Devri'nde gönüllü olarak bir "Batılılaşma" hareketi başladığını ve

ıslahat hareketlerinin askerî alanı aşıp, bütün devleti ve toplumu kapsayacak bir yapılanmaya dönüştüğünü ifade etmektedir.

Batılı tarihçilerden Shaw III. Selim'i bir modernist olarak niteleyerek, özellikle diplomasi reformunun "batıya bir pencere" açtığını ileri sürmektedir.66 Shaw bu dönemdeki reformların zamanın gereksinimlerine karşı geleneksel Osmanlı yanıtları olduğu, Avrupalı düşüncelerin toplumda kök salmayıp, daha sonrası için tohumlar attığını söylemenin daha doğru olacağı kanaatindedir.67 Yazar dönemin askeri reformlarının Batılı sayılabilecek siyasal ve sosyal reformlarla tamamlanamadığı68 görüşündedir ve III. Selim için "gelenekçi reformcuların en liberali"69 şeklinde ilgi çekici bir tanımlama yapmaktadır.

Yine Batılı tarihçilerden Lord Kinross'a göre III. Selim Osmanlı Sultanları içinde radikal reformlara kendisini tamamen ve sabırlı bir şeklide adayan sayılı padişahlardan biridir ve iki yüz elli yıl önce Kanuni'nin Doğulu kavramlar ve İslâmî geleneklerle başardıklarını, III. Selim batılı kavramlar ve yeni laiklik ruhu ile gerçekleştirmeye çalışmıştır.70 Başarısız olmasının en büyük sebebi ise imkansız bir denemeye girişmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bütün güçsüzlüğüne rağmen yüzyıllardır süre gelen dokunulmaz ve dirençli geleneksel sistemi tarihin bu aşamasında tek bir vuruşla değiştirecek kadar kuvvetli değildir.71

Berkes, çağdaşlaşma sorununun III. Selim'le birlikte artık militer bir yenileşme işi olmaktan çıkıp, eski rejimin yerini alacak başka bir rejimin temellerini aramak sorunu haline geldiğini72 çıkan ayaklanmanın da bu dönüşümün fark edilip, tepki duyulmasından kaynaklandığını ileri sürmektedir.73

Şimdiye kadar kaydettiğimiz bütün görüşler bazı eleştirilerine rağmen III. Selim'in geniş kapsamlı ve önceki dönemlerden daha farklı bir Batılılaşma programını uygulamaya çalıştığı konusunda hem fikirdirler.

Fransız İhtilali'nden sonra, Paris'te yayınlanmaya başlayan Moniteur Universel isimli gazete ise daha farklı bir yorum yaparak, III. Selim'i "kesinlikle Avrupalı veya Avrupalılaşmak isteyen bir hükümdar olarak görmemekte, tam tersine bir despot olarak" nitelemektedir.74 Bu nitelemenin objektifliğinin tartışmalı olduğunu vurgulamakta fayda vardır. Değerlendirme yapılırken o dönemde Fransa ve Osmanlı arasındaki ilişkilerin inişli-çıkışlı seyri (özellikle Mısır'ın Fransızlar tarafından işgal girişimi), İngiliz-Osmanlı ittifakı, genel olarak Batının Osmanlı'ya yönelik önyargıları da gözden uzak tutulmamalıdır.

III. Selim askerî, idarî, malî, iktisadî, siyasî ve diplomatik reformları "Nizam-ı Cedit" programı başlığı altında toplayarak iktidarının ilk yıllarından itibaren uygulamaya koymaya çalışmıştır. Genç padişah savaşın ve bütün gücünü cephede yoğunlaştıran bir devletin böylesine geniş kapsamlı bir reformu başarıya ulaştırmasının imkansız olduğunu da anlamıştır. Bunun için Osmanlı Devleti'nin uzun bir barış dönemine ihtiyacı vardır. Ayrıca reform programının başarısı büyük oranda dış yardıma bağlıdır. Özellikle askeri ve teknik reformların gerçekleşebilmesi için Batılı askerî ve teknik uzmanların getirtilmesi gereklidir. O halde Osmanlı bu tür yardımları sağlayacağı Fransa, İngiltere, Prusya gibi ülkelerle dostane ilişkiler kurup, problem yaratmaktan kaçınmalıdır. Bütün bu hedeflerin gerçekleştirilebilmesi içinse bir yandan "karşılıklı diplomasi"ye geçilip önemli Batılı merkezlerde daimi temsilcilikler açılmış, öte yandan da dış politika anlayışı değiştirilerek "denge politikası" izlenmeye başlanmıştır. Ancak III. Selim'in Batılılaşma politikasının başarısını sınırlayan iki önemli faktör vardır. Bunlardan birincisi fonksiyonunu yitirmiş eski kurumları ortadan kaldırmaya cesaret edememesi, onları muhafaza ederken aynı alanda faaliyet gösterecek, Batılı usullerle çalışan yeni kurumları Osmanlı toplumuna tanıştırmasıdır.75 Böylelikle aynı alanda faaliyet gösteren eski

ve yeni müesseseler kaçınılmaz bir rekabet içine girmişler, bu da reformların başarısını, toplum ve devlet hayatına yeterince nüfuz etmesini önlemiştir. III. Selim o dönemin herhangi bir idarecisinin gücü yettiği kadarıyla geleneksel yapıda yenilik girişimlerinde bulunmuş; bunun için de "geleneksel reformcuların en liberali" olarak nitelenmiştir.76

III. Selim'in programının başarısını sınırlayan ikinci nokta ise reformlarına halkın desteğini sağlayamaması ve Batılılaşma politikasının dar bir elit azınlık tarafından desteklenmesidir. Endüstrinin gelişmediği, ticaretin büyük ölçüde yabancıların elinde olduğu Osmanlı Devletinde İhtilal Fransa'sında ya da herhangi bir Avrupa ülkesinde olduğu gibi reformların arkasında duracak sosyal ve ekonomik güçler yoktur. Bu sebeple reformist azınlık önemli bir baskı unsuru olamamıştır. Ancak kabul etmek gerekir ki III. Selim'in Batılılaşma politikası ve onun bir uzantısı olan diplomasi reformu Batıdan yeni ve aydınlanmacı görüşlerin ülkeye girişini hızlandırmış, reformların ufkunu genişleterek ufak bir akıntıdan kabına sığmayan bir sele dönüşmesine imkan sağlamıştır.

1 Shaw Stanford, Between Old and New, The Ottoman Empire Under Sultan Selim III 1789-1807, Cambridge/Massachusetts 1971, s. 32-33.

2 Karal Enver Ziya, Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, Tanzimat 1940, s. 154.

3 Karal, Batılılaşma, s. 154.

4 Lewis Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Çev: Kıratlı Metin), Ankara 1984, s. 46 v. d.

5 Halil Hamit Paşa ve Reformist kişiliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mardin Şerif, The Genesis of Young Ottoman Thought, A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas, Princeton, 1962.

6 Shaw, s. 180.

7 Shaw, s. 11.

8 Ortaylı İlber, “Osmanlıda 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, c. I, İstanbul 2001, s. 40. Osmanlı gözünü batıya çevirmiş III. Selim döneminde bile Batı’daki gelişmelerden o kadar kopuktur ki Fransız elçiliği personelinin ihtilalci giyimini, üç renkli kokartlarla gezip etrafta propoganda yapmalarını Reis-ül Küttaba şikayet eden Avusturya elçisine, reis efendi “Behey dostum, Osmanlı Devleti bir İslam devletidir. Böyle alametlere önem vermeyiz. Başlarına ne isterlerse giyerler, istedikleri alameti takarlar. Başlarına üzüm küfesi giyseler, niçin giydiniz demek, devletimizin görevi değildir” diyebilmiştir. Tarih-i Cevdet, c. 6, s. 182; Ahmet Rasim, Osmanlı’da Batışın Üç Evresi, III. Selim, II. Mahmut, Abdülmecit, İstanbul, tarihsiz, s. 79.

9 Ortaylı, s. 40; Shaw, s. 194. III. Selim bile Avrupalı sanatçıları saraya davet etmiş, Batıdan çiçek ve minyatürler getirtmiş, Avrupa şiirinden ve müziğinden etkilenmiştir.

10 Shaw, s. 194.

11 Karal Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri, c. 5, Ankara 1988, s. 61; Ayrıntılı bilgi için bkz. Unat Faik Reşit, Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, Ankara 1988, s. 158-161.

12 Lord Kinross, The Ottoman Centuries, The Rise and Fall of the Turkish Empire, New York 1977, s. 418; Karal, Tarih, s. 61.

13 Karal Enver Ziya, Selim III’ün Hattı Hümayunları Nizam-ı Cedit, 1789-1807, Ankara 1988, s. 30.

14 Eren Cevat, Selim III, İ. A., c. 10, İstanbul 1980, s. 445; Karal, Hattı Hümayun, s. 29; Karal, Tarih, c. 5, s. 61.

15 Bu anlayış Cevdet tarihinde de şu şekilde ifade edilmiştir; “Devlet işleri saat çarkları gibi birbirine bitişik ve bağlıdır. Bunların güzel bir ahenk

içinde dönmesi ise hepsinin nizam ve bağlılık içinde bulunmasına muhtaç olduğundan Devlet-i Aliye her dairesinde esaslı ıslahat yapmak zorundadır" Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, c. 3, İstanbul 1993, s. 1407.

16 Zürcher Erik Jan, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İstanbul 2000, s. 40.

17 Shaw, s. 13.

18 Uzunçarşılı İ. H., "Selim III'ün Veliaht iken Fransa Kralı Lui XVI ile Muharebeleri", Belleten, c. II, s. 5/6, 1938, s. 196-197.

19 Bu konularda ayrıntılı bilgi için bkz. Uzunçarşılı, s. 211, 221-224. Ortaylı I. Abdülhamit'in Mektupları bildiğini ancak hoşgörülü davrandığını kaydetmektedir. Ortaylı, s. 39.

20 Cevdet Tarihi'ne göre layiha hazırlayanların sayısı 20'dir. İsimler için bkz. Tarih-i Cevdet, c. 3, s. 1410-1411. Karal ise layiha sahiplerinin 22 kişi olduğundan bahsetmektedir. Bunlardan ikisi Avrupalı hristiyanlardır. Karal, Tarih, c. 5, s. 62. Cevdet Paşa'nın değinmediği layiha sahipleri Türk ordusunda hizmet gören Bertrand adındaki Fransız subay ve İsveç elçiliği tercümanlarından Osmanlı Ermenisi D'Ohsson'dur.

21 Ebubekir Ratip Efendi'nin hazırladığı ve III. Selim'in çok beğendiği raporunda başlıca dört unsurun vurgulandığı görülmektedir. Eğitimli, disiplinli bir ordu, düzenli maliye, namuslu dürüst, okumuş memurlar ve halk arasında ekonomik güvenlik ve refah. Berkes Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978, s. 96, Unat, s. 159-161. Berkes Ratip Efendi'nin o zamanın modern devletini niteleyen en önemli noktalara parmak bastığından, Tanzimat Fermanı'ndaki fikirleri 45 yıl önce ileri sürdüğünden bahsetmektedir, Berkes, s. 96.

22 Berkes, s. 96; Eren, s. 446.

23 Lewis, Modern, s. 60; Shaw, s. 112 v. d.; Berkes, s. 93.

24 Shaw, s. 182, 190.

25 Lewis Bernard, “The Impact of the French Revolution on Turkey”, Journal of the World History, C. 1, No: 1, Paris 1953, s. 110; Lewis, Modern, s. 61. Hatta Seyyid Mustafa isimli bir zat Nizam-ı Cedit’in başarılarını tanıtmak üzere Fransızca bir kitap yazmış ve kitap önce İstanbul’da ardından Paris’te basılmıştır. Bu kitapta ilk kez Doğu-Batı ayrımı ve farklarının anlaşılmaya başladığı görülmektedir. Berkes, s. 96-98.

26 Diplomasi teşkilatında aşırı yığılmayı önlemek ve niteliksiz personelin istihdamını engellemek için işe almada yıllık kontenjanlar belirlenmiş, belirlenen sayıdan fazla memurun işe alınması yasaklanmıştır. Örneğin Divan-ı Hümayun Kalemlerine iki yıl memur alınmayacaktır. İki yılın sonunda ise her yıl en fazla 12 şakird alınabilecektir. BOA, Meclis-i Tanzimat Defterleri, Kalem Nizamnamesi, no 27, s. 5.

27 “İltimas, rica ve şefaat ve hatır ve gönüle riayet” ile kimse işe alınmayacak, katipler güzel yazı yazma ve düzgün ifade yeteneğine sahip, güvenilir, devlet sırlarını açığa vermeyecek kişiler arasından seçilecektir. BOA, MTD, K. N., No: 27, s. 5, 20-21.

28 Mektubi, Amedi Kalemleri gibi önemli birimlere alınacak katipler önce yazılı bir sınavdan geçirilecekler ve sonuçlar sadrazama takdim edilecek, arkasından durum padişaha arz edilecek ve ancak padişahın hatt-ı hümayunu ile tayin yapılabilecektir. BOA, MTD, KN, no: 27, s. 19, 21.

29 Zürcher, s. 40.

30 Osmanlı Devleti 1453-1793 devresinde karşılıksız diplomasi anlayışına bağlı kalmıştır. Bu çerçevede Avrupa devletler sisteminden kendisini geniş ölçüde soyutlayarak yabancı ülkelere sürekli diplomatik misyonlar göndermemiş, buna karşılık diğer ülkelerden gelen diplomatik misyonları kabul etmiştir. Hurewitz J. C. “Ottoman Diplomacy and the European State System” The Middle East Journal, C. XV, Washington D. C., 1961, s. 145 Karlofça Andlaşmasından itibaren karşılıksız diplomasi

ilkesinden bazı tavizler verilmiş, Avrupa kökenli diplomatik kavramlar ve devletler hukuku ilkeleri kabul edilmiş, yurtdışına gönderilen geçici elçilerin sayısında hızla bir artış olmuştur. Karşılıksız diplomasi dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Akyılmaz Gül, Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Teşkilatı, Konya 2000, s. 56-67.

31 Nafe Thomas, "Ottoman Diplomatic Relations with Europe in the Eighteenth Century: Patterns and Trends", Studies in Eighteenth Century Islamic History, (Ed: Naff T. /Owen R.) Illinois 1977, s. 88 v. d.; NAFF T. "Reform and Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1789-1807", Jesho, C. XXXIII/3, 1963, s. 295 v. d.; Deringil Selim, "II. Mahmut'un Dış Siyaseti ve Osmanlı Diplomasisi", Sultan II. Mahmut ve Reformları Semineri, İstanbul 1990, s. 61.

32 Lewis, French, s. 105-106; Lewis, Modern, s. 55.

33 Sander Oral, Siyasi Tarih, İlk Çağlardan 1918'e, Ankara 1987, s. 104.

34 Eflak ve Boğdan voyvodalarının dış siyasi gelişmelerle ilgili İstanbul'a gönderdikleri bilgiler konusunda arşivlerde çok sayıda belge mevcuttur. Biz burada sadece iki örnekle yetineceğiz. Osmanlı-Avusturya savaşı ve Osmanlı hükümeti ile sulh aktedilmesi hakkında Fransa tarafından yapılan tavsiyeden Nemçe İmparatoru'nun memnun olmadığı ve Avrupa'nın genel durumu hakkında bilgiler içeren Boğdan voyvodası Alexander'ın tahriratı BOA, CTH, no: 3679, t: 3/R/1197 (1783); Amerika, Portekiz, İspanya, Fransa, İngiltere'de cereyan eden ahval ve vukuata ve bu karışıklıkların def'i için Viyana'da İspanya ve Avusturya arasında aktedilen andlaşmanın tercümesinin takdim olunduğuna dair Boğdan Voyvodası İskelet Bey'in tahriratı, BOA, HHT, no: 12570, t: 27/Ş/1232 (1817).

35 Rusya’nın Avrupa ve Asya taraflarındaki devletler hakkında tasavvur ve takip ettiği istila politikasına ve siyasi ihtiraslarına dair beyanat ve mülahazalarla, Çariçe’nin Avusturya ile tedafüi ve taaruzzi bir andlaşma akdettiğine dair Divan-ı Hümayun Tercümanı tarafından verilen takrir, BOA, CTH, no: 8300, t: 20/Za/1165 (1752).

36 Devlet-i Aliye ile Rusya arasında yapılacak barış andlaşması konusunda Prusya’nın tavrı ile ilgili malumat içeren Fransız elçisinin takriri; BOA, CTH, no: 1724, t: 2/N/1205 (1791).

37 Özellikle nasyonalizm akımının etkilerinin Osmanlı Devleti’ne ulaşmasından sonra Rum asıllı Divan-ı Hümayun Tercümanları ile yine Rum asıllı Eflak ve Boğdan voyvodalarının haberlerine güvenilmemiştir. Bab-ı Ali nezdindeki elçilerse doğal olarak politik amaçlarına ve temsil ettikleri devletlerin menfaatine uygun haberlerin İstanbul’a ulaşmasına izin vermişlerdir.

38 Giritli İsmet, Super powers in the Middle East, İstanbul 1972, s. 3; Kinross, s. 549. Şark meselesi ile ilgili çok sayıda çalışma olmakla birlikte tanımı ve kapsamı için bkz. Macfie A. L., The Eastern Question 1774-1923, New York 1989; Marriot J. A., The Eastern Question an Historical Study in European Diplomacy, Oxford 1958; Anderson M. S., The Eastern Question 1774-1923, New York 1966; Anderson M. S., The Great Powers and the Near East 1774-1923, London 1970.

39 Davison Roderic H., “Russian Skill and Turkish Imbecility: The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsired”, Slavic Rewiev, C. 35, sy. 3, 1976, s. 470 v. d.

40 Karal Enver Ziya, Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802), İstanbul 1938, s. 148.

41 Armaoğlu Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, Ankara 1983, s. 43; Karal, Mısır, s. 148.

42 ………Beş şart ve bir hatimeli Prusya ile Devlet-i Aliye arasındaki ittifak andlaşması suretinin üzerinde padişahın hatt-ı hümayunu ve Şeyhülislamın emri ile eski ordu kadısı Abdullah Efendi'nin yazmış olduğu ayet-i kerime sureti vardır. BOA, HHT, no: 1417, t: 16/Ca/1204 (1790).

43 Denge siyasetindeki bu ilk deneme kısmen başarılı olmuştur. Beş maddelik antlaşmanın birinci maddesine göre Prusya 1790 baharında Rusya ve Avusturya'ya savaş ilan edecek ve Osmanlı'nın istediği şartlarda barış yapılana kadar savaşta kalacaktır. Prusya ve Osmanlı ittifakından çekinen Avusturya 1791 yılında Osmanlı ile savaşa son vererek Ziştovi Antlaşmasını yapmıştır. Ancak Osmanlı-Rus savaşı devam etmesine rağmen Prusya sözünü tutmamış ve Rusya'ya savaş açmamıştır.

44 1798 yılında İngiltere'nin "İmparatorluk Yolunda" kilit vazifesi gören Mısır'ın Fransa tarafından işgali İngiltere ve Osmanlı Devleti'ni yakınlaştırmıştır. İngiltere'nin Osmanlı için önemini kavrayan III. Selim, 5 Ocak 1799'da İngilizlerle bir savunma antlaşması yapmıştır. Antlaşmaya göre İngiltere Fransa'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa girecektir. Ayrıca antlaşmanın ikinci maddesine göre İngiliz kralı Osmanlı toprak bütünlüğünü İngiliz İmparatorluğunun garantisi altına almaktadır. Anderson, Powers, s. 21; Kurat Akdes Nimet, Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1553-1952), Ankara 1952, s. 14; Meram Ali Kemal, Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi, İstanbul 1969, s. 39.

45 BOA, HHT, no. 15. 557; BOA, HHT, no: 13913'lu belgeler konuya açıklık getirecek niteliktedir. Ayrıca bu konuda bkz Tukin Cemal, "1798-1833 Osmanlı-Rus Andlaşmaları Arasındaki Benzerlik", Atatürk Konferansları, II, Ankara 1970, s. 100: Hurewitz J. C., "The Background of Russia's Claims to the Turkish Straits", Belleten, c. XXVIII, sy. III, Ankara 1964, s. 459 v. d.

46 Uzunçarşılı İ. H., "On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar", Belleten, c. XIII, no: 51, 1949, s. 581; Naff, Diplomacy, s. 303; Tarih-i Cevdet, c. 3, s. 1480.

47 İlk mülakatta konuşulan konular BOA, HHT, no: 15090 A, t: 4/Z/1207 (1793) tarihli belgede ayrıntılı olarak yer almaktadır. Bundan sonraki görüşmeler, ortaya çıkan sorunlar için bkz., Akyılmaz, s. 137-138; Tarih-i Cevdet, c. 3, s. 1625 v. d; SOYSAL İsmail, Fransız İhtilali ve Türk Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802), Ankara 1987, s. 107 v. d.; Kuran Ercümend, Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821, Ankara 1968, s. 14vd.

48 "Avrupa'nın terakkiyat-ı cedidesi ve Devlet-i Aliyye'nin vakt-ü hali iktizasınca düveli Avrupa ile peyda olan revabıt-ı adide-i düvelü Avrupa kaidesince sefaret usulünün vaz ve tesisi'ne" ne karar verildiğinden "Padişah tarafından arzu edildiği veçhile Avrupa devletlerine elçi gönderilmesi faideli olacağından evvela Yusuf Agah Efendi'nin İngiltere'ye nasbı" uygun görülmüştür". BOA, HHT, no: 12332, t: 1207 (1793).

49 BOA, HHT, no: 13387, t: 1207 (1793).

50 BOA, CTH, no: 1716, t: 26/S/1212 (1797), Soysal, 194-195; Kuran, s. 23-25; Naff, Diplomacy, s. 304.

51 1792'de geçici elçi olarak St. Petersburg'a gönderilen Rasih Efendi'nin ziyareti sırasında yaşanan problemler ve iki ülke arasındaki büyük düşmanlık sebebiyle Osmanlı Devleti Rusya'da büyük elçilik açmayı düşünmemiştir. Bkz. İnalcık Halil, "Yaş Muahedesinden Sonra Osmanlı-Rus Münasebetleri Rasih Efendi ve General Kutuzof Elçilikleri", A. Ü. DTCFD, c. IV, 1946, s. 195-202.

52 Aslında 1802'de ilk kez kayıtlara geçen konsolos tayinleri büyük bir yenilik değildir. Sadece daha önce gayrı resmi olarak ortaya çıkmış olan bir

sistem resmiyet kazanmıştır. Findley Carter V., Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte, 1789-1922, Princeton 1980, s. 128.

53 Findley Carter V., “The Foundation of Ottoman Foreign Ministery, The Beginnings of Bureaucratic Reform Under Selim III and Mahmut II”, Ijmes, c. I, 1970, s. 396-397.

54 Lewis, French, s. 111.

55 Örneğin 1797’de büyükelçi olarak Paris’e gönderilen Seyyid Ali Bey rasathaneyi ziyaret edip, ayı ve yıldızları teleskopla seyrettikten sonra izlenimlerini İstanbul’a aktarmıştır. Onun halefi olan Muhip Efendi ise Paris’te ziyaret ettiği fizik kimya laboratuvarları ve izlenimlerni sefaretnamesinde kaydetmiştir. Havanın bileşimi, fizyolojik etkileri ve hava basıncının varlığı hakkında 18. yüzyılda Batının elde ettiği bulgulardan Doğu Alemini haberdar eden kişi de Muhip Efendi’dir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kuran Ercümend, “Müsbet Bilimlerin Türkiye’ye Girişi (1797-1839)”, Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler, Ankara 1997, s. 4-7.

56 Kuran Ercüment, “Türkiye’nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Rolü”, Türkiyenin Batılılaşması ve Milli Meseleler, Ankara 1997, s. 15.

57 Karal, Hatt-ı Hümayun, s. 181.

58 Seyyid Ali ve Muhip Efendi’lerin yazdıkları sefaretnameler bunların Batı taraftarı olduklarını ortaya koymaktadır. Batı aleyhtarı Halet Efendi bile Avrupa tekniğinin üstünlüğünü teslim etmektedir. 1797-1800 yılları arasında Londra büyük elçiliğinde bulunan İsmail Ferruh Efendi ise Osmanlı kültür hayatının Batılılaşmasında özel bir rol oynamış, Ortaköy’deki yalısında toplanan Cemiyet-i İlmiye’de devrin aydınları felsefe, edebiyat ve modern ilimle meşgul olmuşlardır. Kuran, Batılılaşma, s. 13.

59 Lewis, French, s. 112; Shaw, s. 190-191.

60 Örneğin Berlin'e elçi olarak gönderilen Ali Aziz Efendi 1799-1800 arası yaklaşık sekiz ay sadece gazeteleri tercüme ettirerek, buralardaki havadisleri İstanbul'a bildirmiştir. BOA, HHT, no: 5593-a 5593-g arasındaki belgeler bu gazete haberleriyle doludur. III. Selim duruma sinirlenmiş ve elçinin Berlin'deki siyasi gelişmelerle ilgili ayrıntılı bilgi vermesini istemiştir. BOA, CTH, no: 4778.

61 Paris Sefiri Seyyid Ali Efendi gayrimüslim bir dostuna gönderdiği mektupta "evvelce gönderilen şallardan ikisinin Napolyon'un eşine diğerlerinin de Paris'in muteber bayanlarına verildiğini, ancak şalların renklerinin modaya uymaması sebebiyle biraz kabaca görüldüğü eğer modaya uygun renkte şallar gönderilirse Osmanlı Devleti'nin izleyeceği politika açısından faydalı olacağını" bildirmektedir. BOA, CTH, no: 645, t: 23/Za/1219 (1805).

62 Lewis, French, s. 112; Lewis, Modern, s. 63; Akyılmaz, S. 153. Bu konuda en tipik örneklerden biri Mahmut Raif Efendi'dir. Yusuf Agah Efendi'nin sır katibi olarak üç yıl İngiltere'de kalan Mahmut Raif, daha sonra Divan-ı Hümayun beğlikçiliğine atanmış, 1800-1805 yılları arasında da reis-ül küttaplık makamında bulunmuştur. Londra'da Fransızca öğrenen Mahmut Raif yurda dönüşte, Fransızca yazdığı iki eserden birini aynen, diğerini Türkçe'ye çevirterek kitap halinde yayınlamıştır. Fransızca basılan kitabında İngiltere'de gördüklerini kaleme almış ve İngiliz demokratik müesseselerinden İslam aleminde muhtemelen bahseden ilk kişi olmuştur. Kuran, Batılılaşma, s. 13-14. Ortaylı ise ilk daimi Osmanlı elçilerinin gözlem ve nakilde yeni bir dünyaya dikkat çekmekle birlikte hürriyete, parlamentoya dair bilgilerden bahsetmediklerinden söz eder. Ortaylı, s. 40.

63 Berkes, s. 98.

64 Örneğin Fransız Dışişleri Bakanı Talleyrand sık sık Paris Sefiri Seyyid Ali Efendi'nin kendisine gönderdiği hatalı belgeleri, diplomatik teamülde normal şeklin ne olması gerektiğine dair bir açıklama ile birlikte kendisine geri göndermiştir. Naff, Diplomacy, s. 305; Karal, Mısır, s. 177.

65 Seyyid Ali Efendi'nin gafleti III. Selim'i bile çok kızdırmış ve hiddetini elçinin tahriratı üzerine yazdığı "Ne eşşek herif imiş" hattıyla belirtmiştir. BOA, HHT, no: 5876. Belge Karal tarafından yayınlanmıştır. Karal, Mısır, s. 176 v. d.

66 Shaw, s. 180.

67 Shaw Stanford, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c. 1, İstanbul 1982, s. 360; Shaw, New, s. 180-189.

68 Shaw, New, s. 406.

69 Shaw, Modern, s. 370.

70 Lord Kinross, s. 434.

71 Lord Kinross, s. 434.

72 Berkes, s. 128.

73 Berkes, s. 98.

74 Timur Taner, "Moniteur Universel, III. Selim ve İhtilal Fransası", Osmanlı Çalışmaları, Ankara 1996, s. 116.

75 III. Selim reform programını uygularken karşısındaki ortak muhalefet cephesinin (ilmiye-yeniçeri ittifakı) sınırlayıcı gücünü her aşamada hissetmiştir. Örneğin denge politikası çerçevesinde Prusya ile yapacağı ittifak "kafir" bir devletle gerçekleşeceğinden ulema tarafından Kur'an'a ve İslam hukukuna aykırı bulunmuştur. Heyd Uriel "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmut II" The Modern Middle East Reader (Ed: Hourani/Khoury/Wilson) London 1993, s. 48.

76 III. Selim’in Batılılaşma ve reform programına rağmen gayri müslimler ve kadınlarla ilgili iki hatt-ı hümayunu geleneksel kabulleri aşamadığını göstermektedir. “Kaymakam Paşa, hem karılar yine gayet fena kıyafetle geziyorlar. Hotozları uzun yakaları uzun hem pek açık renk giyiyorlar. Yasak edesin. Nerde öyle görürsen yakasını kesesin. Bostancıbaşıya dahi tenbih eyle seyirlerde edepsizlik etmesinler, öyle karıların yakasını hotozdan kesün”. Karal, Hatt-ı Hümayun, s. 102; “Kaymakam Paşa, şimdiden sonra bina olunan evler, tenbih edesin, gavurlarınki gibi siyah, lacivert boyamasunlar. Müslüman evleri siyah olmasun. Gavur ve yahudi evleri siyah olsun. Gavur ve müslüman belli olsun.” Karal, Hatt-ı Hümayun, s. 103.

Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, c. 3, İstanbul 1993.

Ahmet Rasim, “Osmanlı’da Batışın Üç Evresi, III. Selim, II. Mahmut, Abdülmecid”; İstanbul Tarihsiz.

AKYILMAZ Gül, Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Teşkilatı, Konya 2000.

ANDERSON M. S., The Great Powers and the Near East 1774-1923, London 1970.

ARMAOĞLU Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, Ankara 1983.

Berkes Niyazi, Türkiye’de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978.

DAVISON Roderic H., “Russian Skill and Turkish Imbecility: The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsired”, Slavic Review, C: 35, sy. 3, 1976.

DERİNGİL Selim, “II. Mahmut’un Dış Siyaseti ve Osmanlı Diplomasisi”, Sultan II. Mahmut ve Reformları Semineri, İstanbul 1990.

Eren Cevat, Selim III, İ. A., c. 10, İstanbul 1980.

FINDLEY Carter V., “The Foundation of Ottoman Foreign Ministery, The Beginnings of Bureaucratic Reform Under Selim III and Mahmut II”, IJMES, c. I, 1970.

FINDLEY Carter V., Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte, 1789-1922, Princeton 1980.

GİRİTLİ İsmet, Super Powers in the Middle East, İstanbul 1972.

HEYD Uriel, “The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmut II, ” The Modern Middle East Reader, (Ed: HOURANİ/KHOURY/WILSON), London 1993.

HUREWITZ J. C., “Ottoman Diplomacy and the European State System”, The Middle East Journal, C. XV, Washington D. C. 1961.

HUREWITZ J. C., “The Background of Russia’s Claims to the Turkish Straits”, Belleten, c. XXVIII, sy. III, Ankara 1964.

Karal Enver Ziya, “Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri”, Yeni Türkiye.

Karal Enver Ziya, Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802), İstanbul 1938.

Karal Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri, c. 5, Ankara 1988.

Karal Enver Ziya, Selim III’ün Hatt-ı Hümayunları Nizam-ı Cedid, 1789-1807, Ankara 1988.

Kuran Ercümend, “Müsbet Bilimlerin Türkiye’ye Girişi (1737-1839)”, Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler, Ankara 1997.

Kuran Ercümend, “Türkiye’nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Rolü”, Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler, Ankara 1997.

Kuran Ercümend, Avrupa’da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821, Ankara 1968.

KURAT Akdes Nimet, Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1553-1952), Ankara 1952.

Lewis Bernard, “The Impact of the French Revolution on Turkey”, Journal of the World History, C: 1, No: 1, Paris 1953.

Lewis Bernard, Modern Türkiye’nin Doğuşu (Çev: Metin Kıratlı), Ankara 1984.

Lord KINROSS, The Ottoman Centuries, The Rise and Fall of the Turkish Empire, New York, 1977.

NAFF Thomas, “Ottoman Diplomatic Relations with Europe in the Eighteenth Century: Patterns and Trends”, Studies in Eighteenth Century Islamic History, (Ed: NAFF T. /OWEN R.), Illinois 1977.

NAFF Thomas, “Reform and Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1789-1807”, JESHO, C. XXXIII/3, 1963.

Ortaylı İlber, “Osmanlıda 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, c. I, İstanbul 2001.

SANDER Oral, Siyasi Tarih, İlk Çağlardan 1918’e, Ankara 1987.

SHAW Stanford, Between Old and New, The Ottoman Empire Under Sultan Selim III 1789-1807, Cambridge/Massachusetts 1971.

SHAW Stanford, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c. 1, İstanbul 1982.

SOYSAL İsmail, Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802), Ankara 1987.

TİMUR Taner, “Moniteur Universel, III. Selim ve İhtilal Fransası” Osmanlı Çalışmaları, Ankara 1996.

UNAT Faik Reşit, Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, Ankara 1988.

Uzunçarşılı İ. H., “On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar”, Belleten, c. XIII, No: 51, 1949.

Uzunçarşılı İ. H., “Selim III’ün Veliaht iken Fransa Kralı Lui XVI ile Muhabereleri”, Belleten, c. II, sy. 5/6, 1938.

ZÜRCHER Erik Jan, Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, İstanbul 2000.

Sultan III. Selim Devri Islahat Hareketleri (Nizâm-I Cedîd) / Doç. Dr. Besim Özcan [s.671-683]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Islahat Hareketinin Ön Hazırlıkları ve Nizâm-ı Cedîd

Padişah I. Abdülhamid’in, Özi Kalesi’nin Rusların eline geçmesi üzerine pek müteessir olarak 6/7 Nisan 1789 gecesi vefat etmesini müteakip 7 Nisan günü Şehzade Selim Osmanlı tahtına çıktı. Bu taht değişikliği memlekette büyük bir sevinç meydana getirdi. Çünkü halk, memlekette artan huzursuzluk ve yapılan savaşlarda uğranılan başarısızlığın sebeplerini padişahın yaşlılığına da bağlamakta ve devletin bu kötü durumdan Selim gibi genç, kültürlü ve yenilik fikirleri taşıyan bir sultan sayesinde kurtulabileceği inancını taşımakta idi.1 Esasında, Osmanlı başkentinde bulunan Fransız ve Prusya elçileri de Selim’in birçok yönlerden milletinden üstün olup devlete yeni bir düzen verebileceğini mümkün görmekte idiler.2

III. Selim’in ıslahat fikirleri ile yetişmesinde babasının rolü büyüktür. Oğlunun küçük yaştan itibaren iyi bir eğitim görmesine önem veren III. Mustafa, kurduğu müesseseleri teftişe giderken onu da yanında götürür, ayrıca onunla devlet işleri ve yapılması gereken yenilikler hakkında mütalaalarda bulunurdu.3 Bir gün padişahlık görevinin kendisine geçeceğine inanan Şehzade Selim, babasından sonra tahta çıkan amcası I. Abdülhamid zamanında serbest bir hayat sürmüş ve kendisini en iyi şekilde yetiştirmeye çalışmıştır. Sadrazam Halil Hamid Paşa hadisesinden4 sonra kontrol altında yaşamaya mecbur kalmışsa da burada da boş durmamış ve devlet işleri ile alakadar olmaya devam etmiştir. Bu arada, Avrupa devletlerinin siyasetini, idarî ve askerî teşkilâtlarını öğrenmek için

Fransa kralı XVI. Louis ile haberleşti.5 Amcası zamanında devletin gelişmesini iyi görmediği için, "Devlet-i Aliyye'ye bu rehavet neden iktiza ediyor, ben şimdi tahtta olsaydım işler başka türlü olurdu" şeklinde fikrini belirttiği gibi, kötümser görüşlülere de "Ölümden gayri her hastalığa ilaç bulmak mümkündür" cevabını verirdi.6

Şehzade Selim, saltanat mevkiine geçerse nasıl bir anlayış ve şevkle hizmet göreceğini şu beyitle dile getiriyordu;7

Lâyık olursa cihanda bana taht-ı şevket

Eylemek mahz-ı safadır bana nâsa hizmet.

Büyük bir hizmet aşkı ile tahta çıkan III. Selim, devleti oldukça kötü bir durumda buldu. Bir taraftan, çoğu yenilgilerle biten savaşlar ve içerde eksik olmayan karışıklıklar, öte yandan askerin disiplinsizliği, merkezi hükümetin gittikçe bozulması, maliyenin sıkıntı içinde olması devleti çöküntüye götüren önemli problemlerdi.8 Bu problemlere çare arayan Selim, daha önce başlamış olan savaşı zaferle neticelendirmek umuduyla üç yıl sürdürmek zorunda kaldığından önemli sayılacak reform hareketine girişemedi. Ancak çocukluk arkadaşlarının çoğunu mühim mevkilere getirerek reformcu bir ekip kurdu.9 Alınabilecek tedbirleri görüşmek üzere 16 Mayıs 1789 günü, devlet ileri gelenlerinin iştiraki ile bir toplantı düzenledi. Toplantının gündemi, ülkedeki baskıları kaldırmak, haksızlıkları gidermek, adaleti sağlamak ve yaymak, idareyi nizâma sokup düzeltmek yolunda alınacak tedbirleri görüşmekti. Padişahın isteği doğrultusunda söz alan konuşmacılar, memleketin ve ordunun durumu hakkında bilgi sundular. Sonunda Sultan Selim, herkese ayrı ayrı seslenip ilgililere gerekli her türlü tedbiri almaları talimatını verdi. Ardından, "Cenab-ı Hak derûnumu bilir. İstediklerim nefsim için değildir. Her kim din ve devlete hıyanet ederse başını keserim ve yerine adam bulurum. Evladım olsa himâyet etmem"10 ikazıyla bu husustaki kararlığını ifade etti.

Rusya ve Avusturya ile harp eden ordunun eksikliklerinin giderilmesi ve yeni silâh ve gereçle takviye edilmesi hususunda çok gayret gösterildi ise de, askerin disiplinsizliği sebebiyle beklenilen başarı sağlanamadı. Neticede, önce Avusturya, sonra Rusya ile barış antlaşmaları imzalanarak savaşa son verildi.11

Bu şekilde 1792'de barışın yeniden kurulması ve Avrupa'nın, Fransız İhtilâli'nin sorunlarıyla uğraşması, Selim'e, Osmanlı silâhlı kuvvetlerini teknik, donatım ve eğitimde çağdaş Batılı orduların düzeyine getirme amacını taşıyan geniş çaplı bir reform planlamak ve kısmen uygulamak fırsatını verdi.12 Avrupa kültür ve medeniyetinden yararlanılarak yapılacak geniş çapta büyük bir ıslahatın, bir İslâm devleti olan ve kendine has bir kültür ve medeniyete sahip bulunan Osmanlı Devleti'nde uygulamanın zor olacağı bilincinde olan Padişah, daha önce girişilen bu tür hareketlerin ihtilâllere sebep olduğunu da bilmekteydi. Ayrıca, şimdiye kadar Batı dünyasının ilerlemesini sağlayan esasların neler olduğu ve ülkede hangi esaslara dayanarak ıslahata başlanması yolunda inceleme yapılmamış ve bir program da hazırlanmamıştı. Bu zorluklara rağmen Selim, yenilik hareketlerinin uygulanmasına çok önem vermiş ve gerekli tedbirleri almaya çalışmıştır.13

Sultan Selim ilk olarak, örnek alınması düşünülen Avrupa'yı daha iyi tanıyabilmek için Avusturya ile barış yapılmasını müteakip Ebubekir Râtıb Efendi'yi Viyana'ya gönderdi. Selim'in daha şehzadeliğinden tanıyarak gizli siyasî işlerinde kaleminden ve bilgisinden faydalandığı Râtıb Efendi'nin görevi, Avusturya'nın bütün müesseselerini görüp tetkik etmek ve incelemelerinin neticelerini Padişah'a bildirmekti.14

Padişah'ın yenilik fikirleri üzerinde kesin bir etki yaptığı bilinen Râtıb Efendi'nin sefaretnamesi oldukça önemli konuları havi olup devletin kuvvet

kazanmasının bağlı bulunduğu bazı şartlar da zikredilmiştir. Sefaretnamedeki hususlar özetle şöyledir;15

1- Askerin çok düzenli ve itaatli olması,

2- Hazinenin zengin, tertipli ve daima dolu olması,

3- Vezirler, büyük devlet adamları ile memurların doğru, muktedir ve sadık kimseler olması,

4- Halkın huzur, refah ve himayesinin sağlanması,

5- Bu şartlar yerine getirildikten sonra bazı devletler ile ittifak ve yardım antlaşmalarının yapılması.

Söz konusu sefaretnâmeyi dikkatle inceleyen Padişah, ıslahat öncesi çalışmalarının ikinci basamağı olarak, savaştan dönen ordunun henüz Silistre'de bulunduğu sırada, Serdar-ı Ekrem Koca Yusuf Paşa'ya gönderdiği hatt-ı hümâyunla, ulemâ ve devlet ileri gelenlerinin, devlet nizâmı hakkında birer lâyiha yazmalarını emretti. Fikirleri dolayısıyla kimsenin hatasının gözetilmeyeceği hatırlatılarak herkesin görüşlerini açıkça yazmasının istendiği bu emirde, lâyihaların incelenerek yeni kanunların yapılacağı ve bundan sonra bu kanunlar çerçevesinde hareket edileceği belirtilmiştir.16

Padişah'ın, devlet adamlarından ıslahatlarla ilgili rapor istemesinin bazı mühim sebepleri vardı. Bunların başında, onun meşverete çok önem vermesi ve bu sayede din ve devlet hakkında daha isabetli kararların alınabileceğine olan inancı gelmektedir.17 Öte yandan tahta yeni geçen ve İstanbul dışına hiç çıkmayan Padişah, çeşitli görevler vesilesiyle ülkeyi gezen ve devletin durumunu iyi bilen bu insanların görüşlerinden istifade edecek, aynı zamanda ıslahat ekibini de bu suretle seçebilecekti. Esas beklediği fayda ise, bu güç ve tehlikeli yenilik işinde yalnız kalmamak, mesuliyete devletin belli başlı adamlarını da iştirak ettirmek idi.18

III. Selim'in bu derece tedbirli davranması, O'nun kendinden önce yapılmak istenilen ıslahat hareketlerini incelediği ve gerçekleştireceği yeniliklerin devamı için her türlü olumsuz ihtimalleri dikkate alıp, ona göre hareket ettiğine işaret etmektedir.

O güne kadar yapılan yenilik faaliyetlerinin devleti eski kuvvet ve kudretine ulaştırmadığını gören III. Selim, yalnız askerî sahada değil, devletin bütün müesseselerinde düzenleme yapılması gerektiği düşüncesinde idi. Bundan dolayıdır ki devlet adamlarının da tavsiye ve görüşleri doğrultusunda büyük bir reform hareketine girişmiştir. Bu bakımdan O'nun saltanatı yenilik devrinin başlangıcı sayılmıştır.19

İlk defa Fazıl Mustafa Paşa tarafından imparatorluğa verilen iç düzen için kullanılan Nizâm-ı Cedîd tabiri, Osmanlı Devleti'nde mevcut siyasî ve idarî bir nizâmın yerine yenisinin konulması manasını ifade etmiştir. Sonra da, III. Selim tarafından girişilen bütün ıslahat hareketlerine alem olmuş, dar ve geniş olmak üzere iki türlü manada kullanılmıştır;

Buna göre Nizâm-ı Cedîd; dar manada, bu devirde Avrupa usulünde yetiştirilmek istenilen talimli askeri anlatır.

Geniş manada ise, III. Selim'in yeniçeriliği kaldırmak ve hiç değilse, kendilerinden faydalanabilecek şekilde, muntazam ve inzibatlı bir hale getirilmesini sağlamak, ulemânın geriliğe müteveccih zihniyetine karşı koyarak onların nüfuzunu kırmak, Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'nın ilim, teknik ve medeniyetteki hamlelerine ortak yapmak için giriştiği ıslahat hareketlerinin bütününü ifade etmekte idi.20

Islahat Lâyihaları ve Tavsiye Edilen Hususlar

Padişah'ın emrine uyarak devlet düzeni hakkında lâyiha sunanlar, başta Sadrazam Koca Yusuf Paşa olmak üzere 22 kişidir. Bunlar arasında iki gayrimüslim de mevcut olup, biri Türk ordusunda hizmet görmekte olan

Bertrand (Brentano) adlı Fransız subayı, diğeri de İstanbul'daki İsveç elçiliğinin Ermeni tercümanı Mouradge d'Ohsson'dur.21

Bu ıslahat lâyihalarında bir fikir birliği mevcut olmadığı gibi, lâyiha sahipleri harbin kuvvetli tesiri altında olduklarından ağırlık noktasını askerî alanla ilgili konular teşkil etmiştir. Özetlenecek olursa, kanunların ve devlet idaresinin ıslah edilmesi, yeni kurulacak ocaklarda gençlerin eğitim ve öğretimi ile ilgilenecek subay ve öğretmenlerin temini, Avrupa askerî neşriyatının Türkçeye çevrilmesi, ilmiye yolunun, sikkenin, tophane ve tersanenin ıslahı, cizyenin düzenlenmesi gibi hususlar yer almaktaydı. Lâyihalar arasında en geniş malumata ve sağlam muhakemeye istinad etmiş olanı devrin önde gelen devlet adamlarından Kazasker Tatarcık Abdullah Efendi'ye aitti. O, sadece askerî sahada değil, devletin bütün müesseselerinde yeni düzenlemelerin yapılması fikrini savunmuştur. Ele aldığı hususları geçmişten geleceğe, sebep-sonuç ilişkileri içinde değerlendirmiş, eksikliklerini izah ettiği konulara çözüm önerileri de getirmiştir.22

Islahat raporları, Koca Yusuf Paşa'nın ikinci sadrazamlığı sırasında istenmiş, takdimi ve incelenmesi ise yeni sadrazam Melek Mehmed Paşa zamanında (1792-1794) olmuştur.23

Lâyihalar incelendiğinde üç ana görüşün ortaya çıktığı anlaşılır. Buna göre;

1- Kanunî devrindeki kanun ve nizâmlara dönüldüğü takdirde ordunun düzeleceğine inanan ve kendilerine muhafazakâr diyebileceğimiz grup.

2- Avrupa savaş usullerini ve talimlerini "Eski kanun ve nizamdır" diye kabul ettirmek isteyen, kendilerine te'lifçi diyebileceğimiz grup.

3- Yeniçerilerin asla ıslah edilemeyeceğine inanarak, yeni bir askerî ordu kurulmasını savunan ve kendilerine inkılapçılar diyebileceğimiz grup.

Bu sınıflandırmaya göre lâyiha sahipleri askerî ıslahat konusunda iki ana düşünceyi savunmuşlardır. Birinci ve ikinci grupta olanlar Yeniçeri Ocağı'nın ıslahı ve genişletilmesini teklif ederlerken, üçüncü grupta yer alan inkılapçılar ise ıslah edilmesinin mümkün olmadığına inandıkları Yeniçeri Ocağı yerine, bunun dışında Avrupa usulüne göre yeni bir askerî ocağın kurulmasını savunmuşlardır.24

Bu arada, yapılacak reformlarla ilgili olarak yabancı uzman subayların fikirlerinden de istifade edildiği bilinmektedir. Altı ay süreli temel eğitim ve silâh sistemleri üzerinde önerileri bulunan Brentano yanında, isimleri bilinen lâyiha sahipleri arasına girmemiş başkaca Fransız uzmanlarının da varlığı tesbit edilebilmektedir ve bu danışma sürecinin ilerideki senelerde de devam ettiği anlaşılmaktadır.25

Islahat Komisyonunun Kurulması

Takdim edilen ıslahat lâyihalarını inceleyen III. Selim, lâyihaların değerlendirilerek bir ıslahat programının hazırlanması için 10 kişiden oluşan bir komisyon kurdurmuş ve başkanlığına devrin ilim adamlarından İbrahim İsmet Bey'i getirmiştir. İsmet Bey, ıslahat programının hazırlanarak uygulanmasında karşılaşılacak zorlukları önceden görmüş, hatta devletin ve Padişah'ın taç ve tahtının perişan olması ihtimalini düşünerek endişeye kapılmış ve durumu padişaha iletmişti. Padişah ise, ıslahat konusunda kesin kararlı olduğunu, komisyonun vereceği kararların uygulanmasında daima yardımcı olacağını belirterek İsmet Bey'in endişelerini gidermiştir. Komisyonun hazırladığı reform programı, Yayla İmamı Risâlesi'ne göre 72 maddeden ibaretti. Bu programda, askerî alanda olduğu gibi, idarî, mülkî, ticarî, sosyal ve siyasal alanlarda yapılacak reformlar yer almaktaydı.

Askerlik alanında ıslahatın yapıldığı başlıca maddeler şunlardı;

1- Mevcut asker ocaklarının ıslahı,

2- Avrupa usulünde yeni bir ordu kurulması (Nizâm-ı Cedîd),

3- Askerî teknik müesseselerinin yeniden tertip ve tanzimi.26

Mevcut Askerî Ocakların Islahı

Islahat lâyihalarında, mevcut askerî ocakların kötü durumuna işaret edilmiş olmakla beraber, bu ocakların tamamen kaldırılması lehinde fikir yürütülmemişti. Zaten kendi başına birer güç durumunda olan bu ocaklara karşı mücadele başlatmak mümkün olmadığına göre, bunların ıslah edilerek faydalı hale getirilmeleri düşünüldü. İlk iş olarak Yeniçeri Ocağı mensupları için haftada birkaç gün talim ve terbiye mecburiyeti ihdas edildi. Herhangi bir hadiseye meydan vermemek için bu ocakta yapılacak ıslahatın tatbikinde çok dikkatli davranılmış ve şu yol izlenmiştir: Önce Yeniçeri ağasına gönderilen bir emirle, ocağın eski kanunu gereğince yeniçerilerin sefer harici zamanlarda da talim ve terbiye ile meşgul olmaları icap ettiği hatırlatılıp her sene hıdrellezden kasıma kadar belirlenen yerlerde savaş talimleri yapmaları bildirildi. Bu hususun İstanbul dışında bulunan bütün yeniçerilere tatbik olunması da emredildi.27

Alınan diğer tedbirler çerçevesinde yeniçerilerin sayısı, yarı yarıya, 30.000 kişiye indirildi. Eyalet valilerinden maiyetlerindeki gençlerden yedek asker yetiştirmeleri istendi. Yalnızca yeteneği olan asker çocukları, askerlik mesleğine girebiliyordu. Yeniçerilere yeni Avrupa tipi silâh ve cephane verilmesine çalışıldı. Her alaya da eğitmen olarak sekiz eğitilmiş tüfekli er verildi. Uygulanan bu değişikliklere karşılık olarak eski borçları ödendi, aylıkları yükseltilip zamanında ödenmeye başlandı. Kışlaları yeniden inşa edilip genişletildiği gibi subaylarına da özel armağanlar ve iltizamlar verildi.28

Yeniçeri ocağı dışında kalan Kumbaracı, Lağımcı, Arabacı ve Topçu ocakları için de yeni kanunnâmeler yapıldı. Bunlara göre bu ocaklar ordunun teknik sınıflarını teşkil edecekti. Ocaklara, rica, iltimas ve tavsiye ile nefer alınmayacak, erler evlenmeyecek, bunların ve zâbitlerinin

terfilerine, mesleklerinde gösterecekleri kabiliyet ve bilgileri esas teşkil edecek, bunun için de hendese, endaht bilgisi, harp talim ve terbiyesi kendileri için mecbur olacaktı. Bütün kumbaracı efradı İstanbul'da oturacak talim ve terbiye ile meşgul bulunacaklardı.

Lağımcı, Topçu ve Arabacı ocakları için de buna benzer usul ve nizâmlar veya kanunnâmeler vücuda getirilerek ocakların bozulmuş olan disiplin ve nizâmının yeniden kurulmasına çalışılmıştır. Bu çerçevede Lağımcılar iki sınıfa ayrılmış, bir sınıfına lağım bağlamak ve diğer sınıfına da köprü, tabya ve kale yapmak ve metris almak görevi verilmiştir. Hemen her ocağın disiplinli talim ve terbiyelerini sağlamak gayesiyle yeni kışlaların yapılması kararı alınmıştır.29

A. Askerî Alandaki Islahatlar

1. Nizâm-ı Cedîd Ordusu'nun Kurulması

Avusturya ve Rusya ile barış antlaşmalarının imzalanmasından sonra Sadrazam Koca Yusuf Paşa ordu ile İstanbul'a döndüğünde, Avrupa talim ve terbiyesinden anlar birkaç adamı beraberinde getirmişti. Ordunun ıslahı hakkında yapılan görüşmeler neticesinde, Levent Çiftliği'nde az sayıda nefer toplatılarak; bunların bu yabancılar tarafından eğitilmesine karar verilmiş ve tatbikine girişilmiştir. Böylece talimli askerin çekirdeği teşkil edilmiş oldu. Talimli askerle meşgul olmak üzere bir Talimli Asker Nezâreti kuruldu. Talimleri görmeye giden Padişah, askerin silâh kullanmadaki maharetini ve süratini görünce sevinmiş ve sayılarının artırılmasını düşünmüştür. Bunun için de Nizâm-ı Cedîd ismini taşıyacak bu askerlere Yeniçerilerden genç olanların katılmasını da istedi ise de yeniçeriler buna yanaşmadılar. Bunun üzerine III. Selim, Nizâm-ı Cedîd'in ayrı bir ocak halinde kurulmasını emretti. Ancak devlet adamları mevcut ocakların dışında bir ocağın kurulmasını tehlikeli buldular. Bu karşı düşünceleri göz önünde tutan III. Selim, Nizâm-ı Cedîd'in

Bostancı Ocağı'na bağlı Bostancı Tüfenkçisi adıyla kurulmasını kabul etmek zorunda kaldı.

1793'te çıkarılan kanunla bu askerlerin önce Kâğıthane'de talim ve terbiye görmesi kararlaştırılmış iken sonraları bu işin şehrin biraz daha dışında ve halkın gözünden uzak bir yerde yapılması doğru bulunarak Levent Çiftliği'nde yetiştirilmeleri uygun görüldü. Hazırlıkların tamamlanmasından sonra Tüfenkli orta 1794'te buraya nakledildi. Ayrıca Levent Çiftliği Kanunnâmesi adı ile anılan bir de kanun hazırlandı. İlk nizâmnamenin biraz daha gelişmişi olan kanuna göre ilk teşkilât, subayları dahil olmak üzere 1.602 kişiden ibaret olacak ve 12 bölüğe ayrılacaktı. Levent Çiftliği'nden öğretmenler gönderilerek taşra teşkilâtı da kurulacak, böylece mevcut yavaş yavaş 12.000'e çıkarılacaktı. Kanunda, ocağa alınmadan terfiye, maaş ve yevmiyeden kılık kıyafete, cephanesinden mehterhanesine ve subayların durumuna kadar bütün konular teferruatıyla yer almıştı.

Bu yeni ortanın kurulmasından sonra Yeniçerilerle halkın sempati ve güvenini, hiç olmazsa bunların teşkilâta zarar vermemelerini sağlamak gerektiğinden devlet propaganda yollu tedbire başvurdu. Teşkilâtın kurulma sebepleri ve gereği hakkında özellikle Rus tehlikesinden söz edilerek İstanbul'un savunulmasında bu her an hazır talimli askerlerin lüzumu üzerinde duruldu.30

1796 yılında yayınlanan ek nizâmnamelerle Nizâm-ı Cedîd'in, Anadolu ve Rumeli'de de tatbik edilmesi ve böylece teşkilâtın geliştirilmesi düşünüldü. Anadolu'da Konya, Kayseri ve Ankara gibi büyük merkezlerde bu yeni teşkilât kuruldu ve başına da Karaman valisi Kadı Abdurrahman Paşa getirildi. Bundan başka, Nizâm-ı Cedîdin mevcudu İstanbul ve Anadolu'da çoğalmaya başladı. III. Selim, fırsat buldukça bazan yalnız,

bazan da yanında devlet erkânı olduğu halde sık sık Levent Çiftliği'ne, giderek askerin eğitimini denetler ve askerlerle subayları teşvik ederdi.31

Eyalet valileri ile ayânın gönderdikleri Anadolulu Türk köylü gençlerinden oluşan Nizâm-ı Cedîd ordusunun miktarı 1797 Mayısı'nda 27 subay ve 2.536 er iken, 1801 Eylülü'nde 9.263 ere ulaşmıştı. 1802'den sonra uygulanan yeni bir askere alma yöntemi sayesinde 1806'ya gelindiğinde, 22.685 er ve 1.590 subay ordu içinde bulunmaktaydı.32

Bu arada sayıları çoğalan Nizâm-ı Cedîd askerinin daha iyi yetiştirilmesi için Sultan Selim tarafından, bugün I. Ordu karargâhı olarak kullanılan ve Batılı kışla mimarisinin dünyadaki en büyük örneklerinden biri sayılan Selimiye Kışlası yaptırıldı (1800).33 Yeniçerilerin artan muhalefetlerine rağmen gelişmesini sürdüren yeni ordunun Rumeli'de kurulması projesi başarısızlıkla neticelenmiş ve isyana sebebiyet vermiştir.

1802-1805 yılları arasında Kütahya, Bolu, Sivas, Çankırı, Kastamonu, Amasya, Tokat ve Ankara sancaklarında Nizâm-ı Cedîd bölükleri teşkil edilmiştir. Ayrıca Anadolu ve Karaman eyaletlerinin kapsamına giren diğer sancaklardan da asker tahrir edilip talim için Levent Çiftliği ve Üsküdar'da bulunan kışlalara gönderilmişlerdir. Sonradan Nizâm-ı Cedîd askerinin bir kanunnâmesi hazırlanmış ve askerlerin uymaları gereken kurallar çok teferruatlı ve sarih olarak belirtilmiştir.34

Zamanın şartlarına göre iyi maaş bağlanan Nizâm-ı Cedîd asker ve subayları için yeni kıyafet seçilmiştir. Kuruluş döneminde erlere setre ve pantolon giydirilmeyerek eski kıyafetlere benzer şekil kabul edilmiş, sıkma denilen ve dize kadar paçaları dar ve yukarısı biraz geniş bir şalvar ile uzunca bir mintan giydirilmişti. Subaylar için, boy cepkeni denilen dar bir cüppe ve bunun altına kısa entari ve şalvar kabul edilmişti. Binbaşılar, diğer subaylardan farklı olarak boy cüppesi üzerine sırmalarla işli bir kuşak bağlarlardı. Erler bellerine kemer, subaylar ise şal bağlarlardı. Subay ve

erler başlarına barata denilen bir çeşit serpuş giymekteydiler. Ancak baratanın kullanışsızlığı sebebiyle sefer zamanında bunun yerine tek tip bir başlık giyilmesi kararlaştırılmıştı.35 Bu arada Nizâm-ı Cedîd birliklerinin günlük eğitim ve yürüyüşlerinde kullanılmak üzere bir boru-trampet takımı meydana getirilmiştir.36

2. Tophane ve Baruthanenin Islahı

Bir taraftan yeni usûlde asker yetiştirmeye çalışan III. Selim, diğer taraftan ordunun dayanak noktasını teşkil eden müesseselerin ıslahına gayret etti. Topun ehemmiyetli bir silâh olması, Tophane'ye önem verilmesini icap ettirmekteydi. Bu sebeple Tophane'nin ıslahını isteyen bu hususta çok gayret gösteren Padişah, ilk iş olarak Tophane'yi fuzuli para alan acezeden kurtararak burayı da diğer müesseseler gibi bir kanunnâmeye bağlamıştır. Geniş ölçüde yabancı mühendislere ve mütehassıs işçilere yer verilerek İsveç, İngiltere ve bilhassa Fransa'dan top ve yuvarlak dökümcülüğünde mahir ustalar getirildi. Ocaklar ıslah edilerek Fransız topları ebadında yeni sahra topları döküldü, top kundakları yapıldı.

Bu iyileştirme faaliyeti baruthaneye de teşmil edildi. Çünkü barut ihtiyacını karşılayacak olan İstanbul, Selanik ve Gelibolu'daki kârhanelerde hem az miktarda, hem de kalitesiz barut imal edilmekte idi. Son elli yıl içinde yapılan harplerde, İngiltere ve Hollanda'dan pahalıya satın alınan barut kullanılmıştı. İlk yapılan iş, mevcut baruthanelerin yıkılmaya yüz tutmuş olan binaların tamir ettirilmesi olmuştur.37

Nisan 1794'te Baruthane Nâzırlığı kurularak bütün baruthaneler buraya bağlandı ve eski defterdar Mehmed Şerif Efendi nâzır olarak görevlendirdi. Şerif Efendi, Bakırköy Baruthanesi'nde iyi ve kaliteli barut yapılmasını sağladıktan başka cami, padişah kasrı ve daha birçok bina yaptırarak burayı büyük bir tesis haline getirmiştir. Bu arada Avrupa perdahtı barut yapımını artırmak için de Küçükçekmece Gölü kuzeyinde çarkları su ile dönen

Azadlu Baruthanesi kuruldu.38 Azadlu'nun kurulmasından dört yıl sonra 1800 Nisanı'nda, eski usûlle çalışan ve artık ihtiyaç kalmayan Gelibolu ve Selânik baruthaneleri kapatıldı.39

3. Deniz Kuvvetlerinin Islahı, Donanma ve Tersanenin Düzenlenmesi

Padişah'a sunulan lâyihalar içinde donanmaya temas edenler ve deniz kuvvetlerinin ıslah edilip noksanlarının giderilmesini lüzumlu görenler de vardı. Esasında donanma çok perişan bir vaziyette olduğu gibi, tersanelerin de çoğu çalışmıyordu. Kısaca, deniz kuvvetleri içinde her türlü düzensizlik hüküm sürmekteydi. Bu durumu dikkate alan Padişah, bahriye ıslahatına tersaneden

başlanmasını uygun görmüş ve Tersane Nizâmı adlı bir kanun çıkarılarak kaptanından erine, bütün personelin disiplin altına alınması, gemilerin temiz ve bakımlı tutulmaları sağlanmıştır. III. Selim, bahriyede yapılacak işlerin başına çocukluk arkadaşı olan Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'yı getirdi. Kanunnâme çerçevesinde hareket eden Paşa zamanında, mevcut harp gemileri büyük ve küçük diye iki sınıfa ayrıldı, kaptanlar imtihana tâbi tutularak ehliyetsizler ayıklandı. Tayinlerde yalnız liyakate bakılması, iltimas ve ricanın asla dikkate alınmaması prensibi kabul edildi. Bu arada personelin talim ve terbiyesiyle ilgili tedbirlere de başvuruldu.40

1795'te Deniz Mühendishanesi'nde bir inşaiye dairesi açıldı. Burada öğrenciler gruplar halinde hesap, hendese, resim ve gemi resimleri dersleri gördükleri gibi, cuma günleri hoca nezaretinde gemi inşa edilen tezgâhlara gidip gemi yapımı hakkında bilgilendirilmekte idiler. Yine bu yılda gemi hocalarına mahsus harita ve seyr-i sefayin fennini öğrenmek için bir kurs açılarak harita ve gemi idaresi hakkında derslerin okutulmasına başlandı.41

Bahriye alanında gerçekleştirilmek istenen yenilik faaliyetleri, çoğunluğu Fransız olmak üzere Batılı mütehassıs ve uzmanların nezaretinde

yürütülmüştür. Padişahın murakabesi altında azimle çalışan bu yabancı uzmanlara kurum ve müesseseler kayıtsız şartsız teslim edilmemiş, yanına verilen birtakım kabiliyetli gençlerin de yetişmelerine zemin hazırlanmıştır. Özellikle tersanede birçok Türk mimarın görevli olduğu bilinmektedir.42

Tersanelerin ıslahı ve yeni gemilerin inşası, Padişah'ın değer verdiği bir konu idi. Bundan dolayı Fransa ve İsveç'ten getirilen uzmanlarla birlikte Türk mühendisler bu işle görevlendirildi. Bu uzmanların gayretli çalışmaları neticesinde, faaliyetleri kısmen veya tamamen durmuş olan 15 tersane yeniden faaliyete geçirildi.

Bu titiz çalışmalar neticesinde birkaç yıl içinde, Osmanlı tersanelerinde, meşhur Selimiye Kalyonu ile beraber 45 parça gemi inşa edildi. Bu gemilerin subay ve erat toplamı 2.495 idi.

III. Selim devrinde bahriyeye verilen nizâm ile vücuda getirilen donanmanın hatırı sayılır bir kuvvet haline geldiği yabancıların ifadeleriyle doğrulanmıştır.43

1804'te çıkarılan bir kanunnâme ile, tersane ve donanma işlerinde girişilen reform hareketlerinin daha planlı bir şekilde ele alınması sağlanmıştır. Nitekim kanunnâme gereğince teşkil edilen Bahriye Nezareti ile Kaptan Paşa'nın vazifeleri birbirinden ayrılarak yeni görevleri belirlenmiştir. Bu kanunnâme ile kurulan Umurı Bahriye Nezareti görevine eski Paris sefiri Esseyyid Ali Efendi tayin edilmiştir.44

Bu devirde bahriye görevlileri içinde derecelendirmeye gidilmiştir. Bu sıralamaya göre, Kaptanpaşa'dan sonra tersane emini, tersane kethüdası, liman reisi, tersane kâtibi ve tersane defter emini gelmekteydi. Kaptanlar ise, sancak kaptanları (kapudane, patrona, liman reisi, riyale ve liman nâzırı), Süvari kaptanlar ve Mülâzim kaptanlar olmak üzere üç sınıfa ayrılmıştır. Donanmada bulunan gedikli sınıfı da yeniden düzenlenmiş, sefer sırasında tüfekçi erlerin, iki usta kılavuzun ve her gemide tabip ve

cerrahların bulundurulması esası da benimsenmiştir. Tersane ve donanma için büyük önem arzeden bu tabip ve cerrahların daha iyi yetişmelerini sağlamak için Batı tarzında bir tıp mektebi açılması düşünülmüş ve sonuçta 1807'de bir nizamnâme çıkarılarak Tersane Tıphanesi kurulmuştur.45

Ordu ve donanmayı Avrupa usûlünde düzenlemek isteyen III. Selim, bu önemli işin başarısını sağlamak için, -ileride bilgi verileceği üzere- teknik okullarla teknik yayınlara da önem vermiştir.

4. Malî Sorunların Giderilmesi İçin Çare Aranması, İrâd-ı Cedîd Hazinesinin İhdâsı

İktisadî alanda gerçekleştirilen yenilikler kısmında anlatılacağı üzere III. Selim'in tahta çıktığı sırada devletin malî durumu oldukça bozuk bir vaziyetteydi. Alınan tedbirlerle bu sorun aşılamadığı gibi, yenilik hareketlerinin başlatılması, Yeniçeri Ocağı'nın yanı sıra yeni bir ordunun kurulması, malî durumu daha da sarsmış ve büyük miktarda yeni gelir kaynaklarının bulunmasını gerektirmişti.

Sultan Selim, vücuda getirdiği müesseselerin yaşaması için bunların masrafını karşılamak üzere, Enderun ve Darphane-i Âmire hazinelerinden ayrı olmak üzere "İrâd-ı Cedîd" adıyla yeni bir hazine ihdâs etti. 200.000 kese değerinde olması kararlaştırılan bu hazinenin gelirlerinin ayrı kaynaklardan sağlanması yoluna gidildi. Buna göre; tütün, kahve, şarap gibi keyif verici şeylerden alınan vergiler, her yıl yenilenmesi icap eden fermân ve beratlardan alınan gelirlerle, on keseden fazla faizi bulunan mahlul mukataattan gelen varidat hep bu hazineye bağlandı. Hazinenin talimli askerle olan münasebeti dikkate alınarak iki vazifenin aynı şahısta birleştirilmesi düşünüldüğünden, "Talimli asker nâzırı" denilen ve talimli askerle meşgul olacak zat, aynı zamanda bu hazinenin de başında bulunacaktı. İrâd-ı Cedîd defterdarı diye de anılan bu zat, şıkk-ı sani defterdarlığı görevini de yürütecekti.46

Mevcut müesseselerin yeniden düzenlenmesi ve yeni bir askerî birliğin kurulmasını müteakip devletin mülkî, idarî, malî, iktisadî, ticarî, sosyal, siyasî ve diplomasî sahalarında da yenilik hareketine girişildi.

B. İdârî Alanda Yapılan Yenilik ve Düzenlemeler

Askerî sahada gerçekleştirilen ıslahatlara paralel olarak, idarî alanda yapılması düşünülen yeniliklerin uygulanması için harekete geçildi. Sultan Selim tahta çıktığında mülkî idareyi tam bir anarşi içinde bulmuştu. Bunun en önemli sebebi, idarecilerin ehil olmayanlar arasından seçilmesiydi. Vasıfsız idarecilerin görevli oldukları yerlerde ortaya koydukları basiret ve adaletten yoksun idare devletin bölgedeki gücünü azaltmakta, sık sık vaki olan nakil ve tayinler soygunculuğu artırmanın yanında, devletin maddi gücünü de zayıflatmakta idi.

Halbuki Sultan Selim'in idaresi halka karşı pederâne idi. O adeta rabbanî bir himâyete sığınarak bu milleti felâketten kurtaracağına, onu mesut edeceğine inanmakta idi. Halka karşı ruhunda şefkat, saygı ve sevgi beslemekteydi. Bundan dolayı bütün işlerini namuslu ve vatan sevgisi ile kalpleri çarpan devlet adamlarına vermeye dikkat ederdi.47

III. Selim, ilk iş olarak İmparatorluğu 28 eyalete ayırmak suretiyle idarî taksimatı yeniden düzenlemiş, eyaletlere bağlı liva ve kazaları da yeniden tespit edip vezirlerin sayısını buna uydurmaya çalışmıştır. 1793 yılında çıkarılan "Derbeyân-ı Nizâm-ı Hâl ve Vüzerâ-yı Nizâm ve Mirmirân-ı Kirâm" adlı kanun ile vezirlerin, eyalet paşalarının bundan böyle liyakatli kimseler arasından seçilmesi ve eyaletlerde devlet otorite ve nüfuzunun kuvvetlenmesi, böylece halkın huzur ve rahatının sağlanması hedeflenmiştir. Vezirlik rütbesinin bir kimseye verilmesi hakkı Padişah ve sadrazama verilmiş olup vezirler ve beylerbeyilerin memuriyet yerlerinde en az üç, en fazla beş yıl görev yapmaları esası kabul edilmiştir. Yerlerinde başarılı olanlar beş seneyi geçse de göreve devam edeceklerdi.48 Bu tayin

şartları diğer önde gelen idareciler için de geçerli olacaktı. Mahalli belediye ve muhtarlık işleriyle ilgilenen âyânların yine halk tarafından seçilmesi uygun bulunmuştur.

Öte yandan kadıların görevlerini liyakatle sürdürmeleri için de gerekli tedbirler alındı. Kadılar, şer'i mazeretleri olmadıkça görev yerlerine gitmemezlik edemeyecek, arpalıklarına gönderecekleri naipleri namuslu kimselerden seçeceklerdi. Bu şartlara uymadıkları taktirde meslekten çıkarılacakları gibi ağır cezalar da verilecekti. Ayrıca her kazanın âyânı ve şehir kethüdası usûlü dairesinde halk tarafından seçilecek, idareciler müdahalede bulunmayacaklardı.

Mülkî idare ile bağlantılı olup son zamanlarda çok bozulmuş olan timar ve zeametlerin ıslahı için de bir kanunnâme hazırlanmıştır. Buna göre; alay beyleri unvanı ile tanınan timar ve zeamet sahipleri bundan böyle muktedir, sadık ve tecrübeli kimseler arasından seçilecekler, bir kusurları görülmedikçe azledilmeyeceklerdi. Her üç yılda bir umumi yoklama yapılması ve yoklama sırasında kendi sancağında olmayan timar ve zeamet erbabının timarının elinden alınması prensibi kabul edilmiştir.

Bütün bunların yanında, devleti içerden kemiren bir hastalık haline gelen irtikab ve irtişa ile mücadele etmek üzere "Ref'i İ'diyye ve Ref'i Hediyye ve Rüşvet ve Şüru´-ı Nizâm" adıyla yeni bir kanun çıkarıldı. Devlet adamlarının debdebe ve lüksten kaçınmaları, devlet memurlarının ekonomiye riayet etmeleri, bayramlarda i'diyye tabir olunan ve ulemâyı kirama verilen hediyelerin kaldırılması emrolundu.

Yaklaşık 800.000-1.000.000 kadar insanın yaşadığı tahmin edilen devlet merkezi İstanbul'da asayiş ve iâşenin sağlanması önemli bir mesele idi. Bu iki meseleye çok ehemmiyet veren III. Selim, padişahların tebdil gezme adetini sürdürmüş ve gördüğü aksaklıkların giderilmesi için gerekli emirleri vermiştir. Böylece şehirde ikamet eden Müslim ve gayrimüslimlerin rahat

ve huzurunun sağlanmasına çalışmıştır. Güzel şehrin, en büyük düşmanı olan yangınlardan korunması için de bazı tedbirler düşünüldü. Öncelikle yangının çıktığını halka haber vermek için Galata kulesinin üst kısmında tabıl yerine kös çaldırılmaya başlanmış, su ihtiyacı için de Bayezit, Süleymaniye, Nur-ı Osmaniye, Lâleli ve Valide Camii avlularında, daima su ile dolu olmak üzere birer havuz yaptırılmıştır.49

Sultan Selim, İstanbul'un yiyecek işiyle de yakından ilgilenmiştir. Esasında bu husus devlet politikası içinde yer almakta olup fiyatlar kanunnâmelerle tespit edilmiş bulunmaktaydı. Bununla beraber, çeşitli sebepler dolayısıyla hayat pahalılığı artmış ve esnaf istediği gibi fiyatları artırıp soygunculuğa başlamıştı. Tebdil gezilerinde duruma vakıf olan Padişah, muhtelif hatt-ı hümâyunlarla sadrazamın dikkatini bu konuya çekmek ve durumu düzeltmek istemiştir.50

C. İlmiye Sınıfı ve Eğitim Alanında Islahat

Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim ve öğretimin lideri medrese idi. Ancak XVIII. yüzyıla gelindiğinde medrese de bozulmuş ve eski ihtişamını yitirmişti. Umumi kalkınmaya rehberlik etmesi lâzım gelen bu sınıf, içten ve dıştan gelen tehlikeler karşısında alakasız davranmakta, memleketin çeşitli yerlerinde gayrimüslimler arasında görülen istiklâl hareketlerinin sebebini araştırmak şöyle dursun, bizzat Müslümanlar arasında ortaya çıkan görüş ayrılıklarını dahi tetkik edip, devlete yardımcı olabilecek durumda değildi. Öte yandan, 1730 yılından beri Arabistan'ı kuşatarak devletin İslâm birliğini tehdit eder hale gelmiş olan Vehhâbîlik cereyanı hakkında 60 yıldan beri bir araştırma yapılıp İslâm'la bağdaşmayan zararlı yönleri açığa çıkarılmamıştı. Selim zamanında Mekke ve Medine Vehhâbîlerin hücumuna maruz kalınca Padişah'ın ikazı üzerine bu mesele tetkike başlanmıştı.

İlmiye sınıfının ıslahıyla ilgili çalışmalar esasında ıslahat lâyihalarının sunulmasından önce başlatılmıştı. Nitekim şeyhülislam konağında

düzenlenen toplantılarda bazı kararlar alınmış ve bu kararlar Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerine fermânla bildirilmiştir. Fermânda, kadılarla kadı vekillerinin halka yaptıkları fenalıklardan bahsedilerek bunların önlenmesi ve kaza idaresinin adaletli bir esasa oturtulması emredilmiştir.51

Islahat lâyihalarının incelenmesinden sonra, devletin icraatı ve umumi efkârın üzerinde nüfuz sahibi olan bu sınıfın düzenlenmesi için, “Derbeyân-ı tarik-ı ulemâ ve müderrisîn ve kudât” adlı bir kanunnâme hazırlandı. Bu çerçevede ıslah çalışmaları büyük bir gayretle yürütüldü ise de önemli bir başarı sağlanamadı. Hatta, Padişah’ın devletin malî durumunu düzeltmek ve sefer için kaynak temin etmek amacıyla başlatmış olduğu yardım kampanyasına karşı çıkanlar içinde İlmiye sınıfı başı çekmişti. Ulemâ, imdad-ı seferiyeye çalışan genç Padişah’a yardım etmediği gibi, “Padişah bizi kara çanaklı yapacak” diye başşehirde Selim aleyhinde dedikodu çıkarmıştı. Ulemânın bu hareketinden pek müteessir olan Padişah, Kaymakam paşaya gönderdiği bir hatt-ı hümâyunda; “İki kol düşman memâlik-i İslâmiyeye hücum ederlerken… ulemâ efendiler şimdiye kadar beytülmale kaç kuruş verdiler… iânelerinden geçtim, din ve devlete muzır olacak kelâmı söylemeseler olmaz mı?” diye şikâyette bulunmuştu.52

İlmiye sınıfının yeni düzene ayak uydurmayacağının anlaşılması üzerine medresede gerçekleştirilen kısmî yeniliklerle yetinilerek, müspet ilimlere dayalı yeni okulların açılmasına başlandı. Esasında eğitim seferberliği I. Mahmud zamanında Mühendishane’nin açılması ile başlatılmış, daha sonra babası III. Mustafa zamanında, 1773’te Haliç’teki Sütlüce civarında Mühendishane-i Bahr-ı Hümâyun açılmıştı. Eğitim meselesinin daha ciddi ele alındığı bu devirde, Osmanlı ordusu için gereken subay ihtiyacını karşılamak üzere bilhassa askerî eğitime önem verildi. Nitekim, öncelikle Mühendishane-i Bahr-ı Hümâyun genişletildiği gibi, 1792’de Kumbarahane ve 1794’te Mühendishane-i Berr-i Hümâyun kurularak ilk Türk

teknik okulu açılmış oldu. Bu yüksek okullarda Avrupa’dan getirtilen uzmanlardan başka, fen ve teknik dallarında yetiştirilmiş mütehassıs Türk hocalar da ders vermekteydi. Avrupa’nın fen bilimlerinden faydalanılması için tercümanlar bulunuyordu. Kara mühendishanesi için özellikle Batı dillerinden tercüme edilmiş eserleri ihtiva eden 400 ciltlik bir kütüphane hazırlandı

Bu devirde, Avrupa’ya öğrenci gönderilmedi ise de İngiltere, Fransa ve Avusturya gibi büyük devletlerin başkentlerine gönderilen elçilik memurlarına yabancı dil öğrenmeleri ve onların gelişmelerini sağlayan hususlar hakkında bilgi edinmeleri emredildi. Ordu ve donanmanın işine yarayacak önemli eserlerden Türkçeye çevrilmiş olanların basımını sağlamak için, faaliyeti duraklamış olan Müteferrika matbaası yeniden çalışır hale getirildi. III. Selim Devri’nde Arapça, Farsça ve Fransızcadan Türkçeye kitaplar çevrilmesi ve yabancı dil öğrenen Türklerin yabancı dilde kitaplar yazmaya başlamaları, Türk dilinin bir bilim dili durumuna gelmesi yolunda önemli bir hareket olmuştur.53

D. Diplomasî ve Siyasî Alanda Islahat

Kuruluşundan itibaren yabancı devletlerle siyasî münasebet kuran Osmanlı Devleti, çeşitli işler vesilesiyle bu ülkelere fevkalâde elçiler gönderir ve bu elçiler işleri bitince geri dönerlerdi. Devlet, bu elçiler ve İstanbul’da bulunan yabancı devletlerin elçiliklerinden Divan-ı Hümâyun tercümanları vasıtasıyla Avrupa devletlerinin durumu hakkında bilgi sahibi olurdu. Avrupa devletlerinin XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Babıâli nezdinde daimi elçi bulundurmalarına karşılık Osmanlı Devleti güçlü olduğu dönemde yurt dışında daimi elçilik kurmaya lüzum görmemişti.

Avrupa devletler dengesinde vuku bulan değişmeleri yakından takip ederek bunlardan faydalanmanın lüzumunu idrak eden III. Selim,

Avrupa'da dost devletler nezdine birer ikamet elçisi yollamayı uygun gördü. Bu elçilerin, mutad elçilik işlerini yapmak ve devletlerin ahvaline vakıf adamlar yetiştirmek gibi iki görevleri olacaktı. Osmanlı tüccarlarının haklarını korumak mutad elçilik işleri arasında sayılmıştı. Tespit edilen esaslara göre, Avrupa'da üç yıl kalmaları kararlaştırılan ikamet elçileri beraberlerinde Rum tercümanlarından başka, sır kâtibi ve maiyet memuru sıfatıyla Müslüman kişiler de götürebileceklerdi.

İlk Osmanlı ikamet elçisinin Paris'e gönderilmesi düşünülmüşse de Fransız İhtilâli'nin şiddetlenmesi dolayısıyla bundan vazgeçilmiş ve İngiltere'ye gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Büyük elçi rütbesiyle İngiltere'ye gönderilen Yusuf Agâh Efendi, 1793 Ekimi ortalarında maiyetiyle birlikte İstanbul'dan hareket etmiş ve uzun yolculuktan sonra 21 Aralık'ta Londra'ya ulaşmıştır.54

Osmanlı ikamet elçiliklerinin tedricen kurulması kararı doğrultusunda 1795 yılında Seyyid Ali Efendi Berlin, İbrahim Afif Efendi ise Viyana büyükelçiliğine seçilmiş, ancak İstanbul'daki Fransız elçisinin Babıâli'deki teşebbüsleri neticesinde bu yeni ikamet elçilerinin vazifeleri başına gitmeleri tehir edilmiştir. Sonradan 1796'da Seyyid Ali Efendi'nin Paris'e, Naili Efendi'nin Berlin'e, İbrahim Afif Efendi'nin Viyana'ya gönderilmesi kararlaştırılmış, İngiltere'de üç yıllık süresi dolacak olan Yusuf Agâh Efendi'nin yerine de İsmail Ferruh Efendi'nin tayini uygun bulunmuştur. Böylece Babıâli, Avrupa'nın belli başlı devletlerine ikamet elçileri tayin etmiş oluyordu. Yalnız Rusya'ya elçi göndermekten kaçınılmıştı. Bunun sebebi Babıâli'nin ancak dost devletlerle sıkı diplomatik münasebetler kurmak istemesi ve Rusya'nın kendi aleyhinde kötü niyet beslediğini idrak etmesi olmalıdır.55

Avrupa'da, Osmanlı ikamet elçiliklerinin kuruluşu Batıya açılmış kapılardan biri sayılmıştır. Gerçekten bu elçilikler Türk toplumunun

Batılılaşmasına üç yoldan yardım etmişlerdir. Selim döneminde gerçekleşen iki hizmetten ilki, Batı'yı tanıyan devlet adamlarının yetişmesine imkân vermeleri, ikincisi, Batıdan asker ve sivil mütehassıslar getirilmesine vasıta olmalarıdır. Sonraki devirde ise bu iki hizmete ilaveten, Batıya gönderilen öğrencilerin işlerinin düzenlenmesine yardımcı olmuşlardır. İlk elçiler yurda dönüşlerinden sonra önemli vazifelerde bulunarak devlet idaresinin Batılılaşmasında Padişah'a destek vermişlerdir. İngiltere'ye gitmiş olan Yusuf Agâh Efendi'nin, Osmanlı ordusunda öğretmen olarak çalıştırılmak üzere İngiltere'den subaylar gönderdiği bilinmektedir.56

Öte yandan bu elçilerin gittikleri memleketlerin siyaseti, diğer devletlerle olan münasebetleri, kültür ve medeniyetleriyle ilerleme ve gelişmelerini sağlayan hususları inceleyerek yazmış oldukları Sefaretnâmeler, Türk siyasî tarihi için önemli birer kaynak olmuştur. III. Selim, bu elçilikler sayesinde Avrupa devletlerinin siyasî görüşlerine vakıf olmuş, Avrupa denge siyasetinden faydalanarak başarılı sayılabilecek bir dış siyaset takip etmiştir.57

Bu devir sefaretnâmeleri yenilenme ve yeniden yapılanma fikirlerinin oluşmasında önemli yer tutar. Bunları kaleme alanlar da genelde Nizâm-ı Cedîd Devrinin önde gelen simaları ve reformların da uygulayıcıları olmuşlardır. Bu eserler, yenilenmenin doğrudan birer öneri kaynakları olmamakla beraber, Avrupa'daki gelişmeleri belirlemek suretiyle öne çıkardıkları yenilenme fikirlerinin oluşmasına dolaylı biçimde katkıda bulunurlar ve nelerin, dışarıda nasıl olduğu ve dolayısıyla da içeride aynı şeylerin neden yapılması icap ettiği noktalarında örnek ve ilham kaynağı teşkil ederler. Şehir düzenleri, ulaşım örgütü, hükûmet şekli ve işleyişi, ordu ve donanma, üretim ve ekonomik hayat, halkın yaşayışı ve durumu, adalet teşkilâtı, sağlık, askerî ve sivil eğitim müesseseleri hakkında kaydettikleri, yenilenmenin eğilmesi gereken ana konularının neler olabileceğine dair

yapılmış dolaylı birer atıftır. Bu anlamda bu tür eserlerde doğrudan bir mukayese ve önermeye pek rastlanmaz. Reform teklif ve düşünceleri örnekleme yapılan konuların içinde gizlidir. Askerî konuların bilhassa öncelikli bir yer tutması kaçınılmazdır. Avusturya örneğinde ol-

duğu üzere düzenli ve eğitimli ordu, en ince ayrıntılarına kadar Ebubekir Râtıb Efendi tarafından ele alınmıştır. Bu anlamda Rusya'daki gelişmeler ise Mustafa Râsıh'ın lâyihasına konu teşkil etmiştir. İngiltere, Mahmud Râif tarafından gözlemlenmiş, parlamentonun işleyişi ve idarî mekanizma, Londra şehir idaresi ve limanı, ticareti ve özellikle donanma ve tersanesi hakkındaki anlatımdan herhalde büyük ölçüde istifade edilmiştir.[58]

Bu izahatlardan anlaşılacağı üzere 1792'den itibaren Osmanlı dış politikasında köklü değişiklikler yaşanmış ve dış işlerin yeniden yapılanmasına gidilmiştir. Bu dönemde devlet, Avrupa'da cereyan eden hadiseleri daha yakından izlemek imkânını bulduğu gibi, İstanbul'da rakip olan ülke elçilerinin yanlış ve kasdi yönlendirmelerinden de kurtulmuş oldu. Osmanlı Devleti, Avrupa'da geçerli olan devletler arası hukuk, diplomatik kural ve ilkeleri benimseyerek, bu yönde esas unsur olan mütekabiliyet usûlüne göre hariciye politikalarını tanzim etmeye başladı. Böylece Babıâli, Avrupa'daki güçler dengesine göre kendi menfaatleri doğrultusunda dış politikasını belirlemeye ve uygulamaya koymaya başlamıştır. Nitekim yeni dış politikanın gereği olarak eskiden uyguladığı bazı usûlleri bu dönemde terk etmeye çalışmış, bu cümleden alarak, yabancı ülke temsilcilerine verilmekte olan tayinatı kaldırmıştır.[59]

Avrupa'daki ikamet elçiliklerinin 1802'ye kadar devam ettirildiği görülmektedir. Bu elçiliklerin fazla fayda sağlamadığına inanan III. Selim, bu hususta daha fazla masrafa katlanmanın lüzumsuz olduğunu düşünerek

daimi elçilikleri kaldırmayı planlamış ve devletin Fransa hariç diğer ülkelerde maslahatgüzârlar tarafından temsil edilmesine karar verilmiştir.60

Osmanlı İmparatorluğu'nun politikasında ilk defa denge siyasetinin uygulanması III. Selim zamanının yenilikleri arasında yer almıştır. XIX. yüzyıla kadar Avrupa devletleri ile tek başına mücadele edebilen Osmanlı Devleti, bu yüzyıla geldiğinde artık çok zayıflamıştı. Öte yandan Avrupa'daki kuvvet dengesinin şartları ve unsurları büyük değişme geçirmiştir. İşte bu durum karşısında devlet, dışardan kendisine yönelen tehdit ve tehlikelere karşı, yanına bir büyük devleti almak suretiyle bir denge meydana getirerek varlığını korumaya çalışmıştır. Denge Politikası diye adlandırılan bu siyaset içinde Rusya'ya karşı, İngiltere'ye dayanma yolunu tercih etmiştir.61 Napolyon Bonapart'ın bir İslâm beldesi olan Mısır'a 1798'de sefer düzenleyip işgal etmesi üzerine bu defa Fransa'ya karşı, bölgede gözü bulunan Rusya ve İngiltere ile ittifak yapılmak suretiyle bu işgal gailesi bertaraf edilmiştir.62 Bu şekilde büyük devletler arasındaki dengeye göre diplomasi yürütmek gelenek olarak yerleşmiş ve adeta beynelmilel bir ruhani kurum haline gelmiş olan Hilâfet unvanı da Sultan Selim'den itibaren, resmi unvanlar arasında yer almaya başlamıştır.63

Görüldüğü üzere, bir taraftan ıslahatlar yapılırken, öte yandan Avrupa siyaset olayları dikkatle takip edilmiş, şartların gerektirdiği surette, düşmanlara karşı diğer devletlerle ittifak kurma yoluna başvurulmuştur. Böylece III. Selim, Avrupa politikasında yıllardan beri tatbik edilen ve Osmanlı Devleti'nce daima reddedilmiş olan karşılıklı taahhütlere dayanan ittifak usûlünü kabul ederek bu sahada da garplılaşmaya doğru bir adım atmıştır.64

Başarılı bir dış siyaset uygulamaya azami dikkat eden III. Selim, iç siyasette de aynı gayreti göstermiştir. Meşvereti, devlet idaresinde esas olarak kabul eden Padişah, iç siyasetle ilgili işlerinde meşveret meclisinin

kalabalık olmasına önem vermiştir. Meşveret meselesine ehemmiyet vermesi, esasında başlı başına bir ıslahat hareketidir. Çünkü bu usûlle, büyük devlet adamları, devlet idaresi ile daha yakından ilgilenmek zorunda kaldıkları gibi, daha çok da mesuliyet yüklenmiş oluyorlardı. Padişah'a gelince, şahsi görüş ve düşüncelerini bir tarafa bırakarak meşverette verilen kararları aynen kabul ettiği için bir dereceye kadar meşruti hükümdar durumunu takınmış oluyordu.65

E. İktisadî, Ticaret, Sağlık ve Diğer Sahalardaki Islahatlar

Sultan Selim tahta çıktığında Rusya ve Avusturya ile harp halinde bulunan devletin malî durumunu endişe verici bir durumda bulmuş ve düzeltmek için çare aramaya başlamıştır. Ülke şartları içinde problem çözülemeyince Felemenk ve İspanya'dan borç para alınması düşünülmüş, bu mümkün olmayınca da Fas hâkiminden, hatta Cezayir ve Tunus ocaklarından istenmiş, ancak para temin edilememişti. Nihayet son çare olarak Abdülhamit zamanında olduğu gibi, halktan altın ve gümüş diye ne varsa toplatılıp sikke basılmasına karar verildi. Sarayda bulunan kıymetli altın ve gümüş eşyalardan zaruri gerekenlerin dışındakiler darphaneye gönderildi. Vezirler, ulemâ, devlet adamları ve diğer kimseler de mevcut olan altın ve gümüş eşyalarını hazineye teslim edip, karşılığında sonradan basılacak olan sikkelerden verilmesi kararlaştırıldı. Bu karar, şeyhülislâmın, devletin sıkıntılı zamanında ne sebeple olursa olsun fazla süs ve mücevher kullanmanın câiz olmadığı yolundaki fetvası ile birlikte Anadolu ve Rumeli taraflarında bulunan vali ve diğer görevlilere bildirilip gereğinin yapılması istendi. Bu suretle ülkenin her tarafından temin edilen altın ve gümüşler sikke yapılarak hazinenin darlığı biraz olsun giderilebildi.66

Fazla bir başarı sağlanamadığı anlaşılan iktisadî alanda III. Selim'in uyguladığı en önemli tedbir, daha önce de sık sık başvurulan umumi tasarrufa yönelmek olmuştur. Bu kabilden olarak, Yeniçeri

yevmiyelerinde ve mukataalarda mahlül oldukça bunların miriye devredilmesi temin edildi. Vüzera kanunnâmesindeki değişiklik ile vezirlerin kısa sürede başka yere nakledilmemeleri, edildikleri takdirde de yakın yerlere verilmeleri sağlanarak gereksiz seyahat masrafları önlenmiş oldu.

Öte yandan devlet parasının dışarı çıkmasına sebep olan yabancı malların kullanılmasına engel olunup, yerli malların kullanılmasını sağlamak yolunda tedbirler alındı. III. Selim, devlet ileri gelenlerine modaya göre lüks giyinmeyi yasak ettiği gibi, kadınların değerli taşlar kullanmalarını ve İngiliz kumaşından elbise yaptırmalarını da yasakladı. Hatt-ı hümâyununda, kendisinin daima İstanbul işi kumaştan elbise giydiğini belirterek herkesin yerli malı kullanmalarını tavsiye etti.67

Bu devirde köklü ıslahat teşebbüsü, İstanbul'un un ihtiyacını sağlamak için yapıldı. Zahire toplamak, saklamak ve dağıtmak işi tüccarın elinden alınarak devlete verildi. Bu iş ile uğraşmak için bir Hububat Nâzırlığı ve bu nâzırlık için de ayrı bir hazine kuruldu.68

Bir başka faydalı yenilik olarak izahını yaptığımız İstanbul'da oturan yabancı devlet elçilerinin tayinatlarının kaldırılması ile hazineye büyük gelir sağlandı ve devletin, yabancı devletler nezdine gönderdiği elçilerin masrafları da bu paradan karşılandı.69

Ticaret alanında disiplin sağlamak yolunda bazı tedbirler alındı. Devlete vergi vermemek için yabancı devletlerin hizmetine konsolos veya elçi tercümanı diye kaydolan veya kapitülasyon haklarından yararlanmak gayesiyle yabancı tâbiiyetine giren Osmanlı reâyasının bu hareketine mani olmaya çalışıldı. Nitekim Padişah, ahitnâmelerde yazılı sayıdan fazla tercüman kullanmamalarını yabancı elçilerden istediği gibi, hakkı olmadan tercüman vesikası kullananlar araştırılarak vesikaları ellerinden alındı. Bundan başka Avrupalı tüccarların imparatorluğun iç ticaret alanında iş

yapmalarının önüne geçildi. Osmanlı ve Rum reâyasının gemilerine Rus bayrağını çekerek sefer ve ticaret yapmaları yasaklandı. Osmanlı ticaret filosunun çoğaltılması ile ticaret alanında geniş ölçüde bir kalkınmaya ihtimal verildiği için, büyük devlet adamlarının birer gemi satın alarak işletmeleri de karar altına alındı.70

Bütün bu tedbirlerle iktisadî sahada gerçek bir düzen sağlanamadı ise de hükümet iktisat konularının önemini kavramış olduğunu göstermiş oldu.

Islahat faaliyetleri içinde sağlık hizmetlerine de yer verildiği görülür. Nitekim bir tıp okulu açıldığı gibi ayrı bir deniz sağlık hizmeti kurulmuştur. Avrupa tıp kitapları bu okulun hocaları tarafından Türkçeye çevrilmiş, Avrupa'dan kitap ve araç-gereç alınmıştır. Tıp öğrencileri İstanbul hastanesinde olduğu kadar Topçu hastanesinde de zaman zaman çalışmak zorundaydılar. Bu hastane özellikle veba olmak üzere salgın hastalıkların tedavisinde yararlı olabilmesi için kentin uzak bir köşesinde kurulmuştu. Böylece o güne kadar veba salgınlarını hiçbir örgütlü direnmeyle karşılayamayan imparatorlukta ilk kez bir karantina düşüncesi yerleşmiş ve ilk düzenli devlet sağlık hizmetinin de temelleri atılmış oluyordu.71

Bu dönemde gerçekleştirilen hayırlı işlerden birisi de yetimlere ait malların muhafazasının sağlanması idi. Kanunî Sultan Süleyman zamanında yetimlerin malları müstakil bir hazinede yedi sene saklanır, bu müddet içinde bir varis çıkmazsa bu mal cihad uğrunda sarfedilirdi. Fakat zamanla bu kanun ve adet o derece bozulmuş ve riayet edilmez hale gelmiştir ki bu mallar varis olmayan kişilerin eline geçer olmuştur. Ölülerin bıraktığı şeylerin bir takım insafsızlar elinde kalması birçok öksüz ve mağdurları haklarından mahrum bırakıyordu. Bu durumu farkeden Sultan Selim, miras haklarının hakkaniyet üzere verilmesine ve küçük yaşta bulunan varislere

itibar sahibi devlet adamlarından bir zatın vâsi tayin edilmesine ve hiçbir suretle yetim mallarına dokunulmamasına dair emirler çıkardı.

Halkın menfaatine alınan kararlar arasında, onların devlet kapılarındaki işlerinin süratle görülmesi ve dairelerde çalışan memurların yazdıkları evraklarda terim ve tâbirleri yerinde kullanmaları ve resmi yazılarda dile itina etmeleri, yanlış anlam ve terimler yüzünden halkın zararına sebep olmamaları gibi maddeler yer almıştır.72

Netice veya Nizâm-ı Cedîd Islahat Hareketinin Başarısızlığa Uğraması Hakkında Bir Değerlendirme

Bütün bu izahatlardan anlaşılacağı üzere Sultan III. Selim tarafından gerçekleştirilen ve adına Nizâm-ı Cedîd denilen köklü yeniliklerin temel hedefi, devletin sarsılan otorite ve itibarının yeniden kazandırılması için, aksayan müesseselerde asra uygun değişiklikler yapılması ve bu suretle devleti Avrupa devletleri zümresine dahil etmekti. Bu uğurda sarf edilen gayret ve fedakârlıklar, önemli ilerlemelerin sağlanmasına zemin hazırlamıştır. Bunda şüphesiz III. Selim’in rolü çok büyük olmuştur. Ancak bir isyan sonrasında bütün bu emeklerin feda edilmesi, Selim hakkında değişik yorumların yapılması neticesini doğurmuştur. Birçok yazarın ortak görüşü, Selim’in halim, selim, mütereddit ve âciz bir padişah olduğu yönündedir. Böyle olduğu için de ıslahat başarıya ulaşmamıştır. Gerçekte, Enver Ziya Karal Bey’in de ifade ettiği gibi,73 III. Selim asla korkak ve âciz bir şahıs değildi. Öyle olsaydı böylesine köklü ve geniş bir ıslahata girişmezdi. Kaldı ki daha ıslahatın başında, yakın arkadaşları ona karşılaşabileceği tehlikeleri hatırlatmışlar, hatta bu uğurda tahtını bile kaybedebileceğini ikaz etmişlerdi. Buna rağmen O, büyük bir cesaret örneği sergileyerek ıslahatlara başlamış, gördüğü aksaklıkların giderilmesi hakkında hatt-ı hümâyunlar yazarak fikrini açıkça izah etmekten çekinmemiştir. İsyanı bastırmak konusunda cesaretli davranmadığı,

cephedeki orduyu getirmek suretiyle bu işin üstesinden gelebileceği yönündeki tenkitlerine, Padişah'ın şu cevabı yeterli olsa gerektir: "Ben Tuna boylarından ordu-yı hümâyunu getirir bu isyanı bastırırım. Fakat o vakit Ruslar da Çatalca önlerine gelebilirler". Evet, Sultan Selim, Rusları Çatalca önlerinde görmektense, taht ve tacını, hatta çok sevdiği ıslahat fikirlerini bile terk etmeği uygun bulmuştur. Ayrıca, çıkabilecek iç savaşta kardeş kanı akmasına da gönlü razı olmamıştır.

Şüphesiz büyük işlerin başarılması ancak gayretli, kendini bu işe adamış güçlü bir ekiple mümkün olur. Ne var ki, düşman ordularının Osmanlı sınırlarına tecavüz ettiği sıralarda bile devlet ileri gelenleri bir ideoloji etrafında toplanamamıştı. Her ne kadar babası III. Mustafa tarafından, Yavuz Sultan Selim gibi cihangir bir padişah olması dileğiyle Selim ismi verilmişse de Selim'in böyle bir şansı yoktu. Kendisi Yavuz ayarında bir padişah olsa da devlet kaht-ı rical devrini yaşıyor ve Selim de mevcut devlet adamları içinde kendi fikirlerini destekleyen devlet adamlarını iş başına getirmek suretiyle reform programını yürütmeye çalışıyordu. Ancak maalesef bu kişilerin çoğu zamanla asli görevlerini unutmuş, zevk ve sefaya dalmışlardı.

Devlet idaresini işlemez hale getiren menfaat düşkünü idareciler, halk nazarında Padişah'ın şahsi nüfuz ve otoritesini sarsmış ve Selim'in reform hareketlerinin tesirleriyle İstanbul'da bazı Avrupaî adet ve alafranga yaşama tarzının başlaması taassup ve cehalet yüzünden Padişah'a karşı adeta nefret uyandırmıştı. Başkentte din ile asla ilgisi olmayan batıl itikatlar doğmuştu. Bizzat yeniçeriler bile Hacı Bektaş Veli üzerine felsefe yapmakta meşgul idiler. Manevî hayatta görülen sarsıntı Yeniçeri Ocağı'nın tehlikelerinden daha mühim idi. Nizâm-ı Cedîd hakkında o derece fena propagandalar yayınlanmıştı ki, bir gün bir yeniçeriye Nizâm-ı Cedîd askerî olur musunuz? diye sorulduğunda "Hâşa, Moskof olurum, Nizâm-ı Cedîd askerî

olmam." diye cevap vermişti.74 Nizâm-ı Cedîd aleyhine yapılan acımasız ve haksız propaganda neticesinde çığ gibi büyüyen muhalif grubun en güçlü destekçileri arasında, Sadaret kaymakamı Musa Paşa ve şeyhülislam Ataullah Efendi gibi önde gelen devlet adamlarının bulunması, her halde Nizâm-ı Cedîd için büyük şansızlık olsa gerek.

Islahat çalışmalarının başarısızlığa uğramasının sebepleri şüphesiz bunlarla sınırlı değil. Birçok iç ve dış etkenler reform programının yarım kalması neticesini doğurmuştur. Osmanlı Devleti'nin geniş topraklarında öteden beri gözü olan emperyalist zihniyetli Avrupa devletleri ve özellikle Rusya'nın emelleri, Batılı ajanların veya Batı yanlısı yerli bozguncuların kışkırtıcı ve bölücü faaliyetleri, gayrimüslim tebaanın milliyetçilik hareketleri75 de olumsuz gelişmeler olarak kayda geçmiştir. Uygulama esnasında ıslahat ekibinin hatalı davranışlarına ilaveten yeniçerilerin, ulemâ sınıfının ve bunların etkisinde olan halkın muhalefeti de şüphesiz önemli faktörler olarak zikredilmesi gereken hususlardır. Nitekim yeniçeriler, reformların ve özellikle yeni ordunun kurulmasının kendileri için tehlike oluşturduğunun farkında olduklarından daha başlangıçtan itibaren muhalefete başlamış ve zaman geçtikçe bunu artırmıştır. Ulemâ sınıfı her türlü yeniliği İslâm yasa ve geleneklerine aykırı bulduğundan Padişah'ın karşısında yer almıştır. Padişah'ın tımarlara el koyması ve eski askerî birliklerde reform yapmaya çalışması da muhaliflerin sayısını artırmıştır. Esasında tımar ve zeametlerin bir kısmına el konmuşsa da büyük bir kısmı eski sahiplerinin elinde kalmış, bu sipahiler de işe yaramaz durumlarını sürdürmüşlerdir. Sipahi ve yeniçerileri ıslah çabasının başarıya ulaşmaması biraz da bölgeye gönderilen müfettişlerin, yapılan kötülükleri açıklamayan birlik subaylarının verdiği bilgilere dayanarak hareket etmeleri, isyan sırasında bu iki birliğin güçlü bir muhalif gurup olarak görev almasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca reformlar da

mantıklı bir malî politikaya oturtulamadan yapılmış, paranın değeri düşürülmüş, hükümetin artan masrafları yeni bir enflasyonla sonuçlanmıştı. Bu durum, halkın bütün suçu reformlarda bulmasına ve bu yüzden de Padişah'a karşı kırgınlık duymasına sebep olmuştur.76

Kaldırılması mümkün olmayan eski askerî ocakların ileride varlıklarına son verilebileceği ümidiyle şimdilik kendi haline terk ile varlıklarının devamına izin verilmesi, reformların sonuçsuz kalmasına yol açacak gelişmeleri olgunlaştıracaktır.77

Nizâm-ı Cedîd'in başarısızlığa uğramasında, 1798-1804 yılları arasında Anadolu ve Rumeli'yi hemen hemen baştan başa hükmü altında bulunduran âyân ve derebeylerin oynadıkları rolü de unutmamak gerekir. Nizâm-ı Cedîd ordusunun kurulması bunların özlemlerine son verecek bir gelişme olduğu gibi, İrad-ı Cedîd de onların menfaatlerini kökünden zedeleyecek bir uygulama idi. Dolayısıyla bu iki güçlü mahalli idarî birim, yenilik hareketinin karşısında yer almıştır. Bunun yanında miri toprak gelirlerinin önemli kısmının devletin yeni ordusunun maliyesine yönlendirilmesinden çıkarı bozulan kişilerin karşı koymaları ya da sabotajları, başkentte iltizamcılık işleri piyasasının gelişmesinin doğurduğu yolsuzluklar, geleneksel hazine ile İrad-ı Cedîd hazinesi arasında çıkan muhtelif hesap karışıklıkları hatta zıtlaşmalar Nizâm-ı Cedîd'in sonunu getiren dahili sebepler arasında yer almıştır.78

Yabancı yazarların konu hakkındaki görüşleri de pek farklı değil. Nitekim A. Dolphin Alderson, geleneksel değerlerine önem veren bir toplumda, vatandaşın hayatıyla ilgili radikal kararlar almaya teşebbüs eden bir idarecinin doğal olarak bu kararların karşısına aldığı kişilerin tepkisiyle karşılaşacağını, üstelik onun reformlarının büyük ölçüde Batılı gelenek ve kurumlarının etkisini yansıtması nedeniyle bu muhafazakâr ruha şovenist bir ruh da eklediğini belirtir.79 R. Mantran ise, imparatorluğu kuşatan

tehlikelere karşı savunma tedbirleri almakla ziyadesiyle meşgul olan Selim'in kendi reform siyasetine gerekli öğeler olan, iyi yetişmiş ve yeterli sayıda insanlarla, sağlam bir malî dayanağı yerli yerine koyamadığını yazar. Ayrıca kendisinden önceki birçokları gibi, ek vergiler ve mallara el koymalar gibi geçici çarelere başvurduğunu ve bunların da fiyatların yükselmesine sebep olduğunu, neticede halkın büyük bir bölümünü, askerî reformlarla malî önlemlerin kendilerine dokunduğu insanları hoşnutsuz kılıp kırdığını, bunlar arasında, Müslüman ve Osmanlı geleneklerini tehlikeye sokacağı için, devletin modernleşme ve özellikle Batılılaşma yoluna girmesini istemeyenlerin de olduğunu ifade eder.80

Bu arada tamamen ispat edilememekle beraber Osmanlı Devleti'nin güçlenmesini istemeyen yabancı devlet elçilerinin menfi tesirleri de dikkate alınmalıdır. Türk devletine dost görünen Fransız elçisi Sebastiyani'nin yenilikler aleyhinde propaganda yapması ve yeniçerileri tahrik etmesi bilinen bir gerçektir.81

Osmanlı İmparatorluğu'nda daha önce ve bu dönemde uygulanan reform hareketlerine bakıldığında, temel özellik olarak tepeden inme yöntemlerle, yönetici elit zümre tarafından gerçekleştirilmiş olduğu görülür. Diğer ifadeyle Batılılaşma hareketi halkın isteği doğrultusunda değil, padişahlar ve bürokratların düşüncesi ve öncülüğünde yürütülmüştür. Padişah ve ıslahat ekibinin halkla bütünlük içinde olmaması, yeniliklerin zaruretini izah etme fırsatından yoksun bırakmıştır. Halbuki yenilik muhalifleri yeniçeriler, ulemâ ve diğerleri halka daha yakın olup onları yeniliklere karşı çıkma hususunda dinî ve dünyevî sebepler çerçevesinde etkilemekte daha başarılı olmuşlardır. XVII. yüzyılın sonuna doğru Osmanlı halkının böyle bir Batılılaşmayı algılayıp kabul edecek bir seviyeye henüz ulaşamamış olması da Nizâm-ı Cedîd hareketinin başka bir şansızlığı olarak değerlendirilmelidir.

Netice itibariyle, iç ve dış engeller sebebiyle başarısızlığa uğrayan Nizâm-ı Cedîd ıslahat hareketi sonrasında tahtından indirilen Sultan III. Selim, memleketinde uygulamak istediği yenilikler yolunda şehit edilmiş, çalışmaları da akamete uğratılmıştır. Ancak yenilik düşünceleri zihinlerden silinememiş ve halefleri onun açtığı ıslahat yolunda yürümeye devam etmişlerdir.

1 Ahmet Cevat Eren, Selim III.'ün Biyografisi, İstanbul 1964, s. 12-13.

2 Enver Ziya Karal, Selim III'ün Hatt-ı Hümâyunları -Nizâm-ı Cedîd- 1789-1807, Ankara 1988, s. 21.

3 Karal, a.g.e., s. 12.

4 Sadrazam H. Hamid Paşa, I. Abdülhamid yerine Şehzade Selim'i tahta çıkarma hazırlığı ile itham edilerek azledilmiş ve sonra öldürülmüştür. Tafsilat için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Halil Hamit Paşa", Türkiyat Mecmuası, İstanbul 1936, V, s. 223 vd.

5 Uzunçarşılı, "Selim III'ün Fransa Kralı Louis XVI. İle Muhabereleri", Belleten, sayı: 5/6, s. 191 vd.

6 Karal, Osmanlı Tarihi, Ankara 1983, V, s. 60.

7 Necib Asım, "Vatanperverliğin Temâsil-i Şâhânesi", Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, Nr. 28, s. 196.

8 Yusuf Akçura, Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda), İstanbul 1940, s. 40.

9 Stanford Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye (tercüme Mehmet Harmancı), İstanbul 1982, I, s. 352.

10 Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevded- Tertib-i Cedîd, İstanbul 1303, IV, s. 239-240; Eren, a.g.e., s. 19.

11 1787'de başlayan bu harp sonunda Avusturya ile 4 Ağustos 1791'de Ziştovi, Rusya ile 10 Ocak 1792'de Yaş Antlaşması imzalanmıştır.

Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV, s. 570 vd.

12 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu (tercüme Metin Kıratlı), Ankara 1970, s. 57.

13 Eren, a.g.e., s. 28.

14 Faik Reşit Unat, Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri, Ankara 1987, s. 154-156.

15 Tayyip Gökbilgin, "Nizâm-ı Cedit", İA, IX, s. 310.

16 Cevdet Paşa, a.g.e., VI, s. 5-6.

17 Cevdet Paşa, a.g.e., VI, s. 6.

18 Karal, Selim III'ün Hatt-ı Hümâyunları, s. 35.

19 Abdurrahman Şeref Efendi, Tarih-i Asr-ı Hazır, İstanbul 1311, I, s. 426.

20 Karal, Osmanlı Tarihi, V, s. 61, Gökbilgin, a.g.m., s. 309.

21 Lâyihaların muhtevası hakkında bk. Karal, "Nizâm-ı Cedîd'e Dair Lâyihalar", Türk Tarih Vesikaları, 1942-43, I, II, III.; Cevdet Paşa, a.g.e., VI; Besim Özcan, Islahatlarla İlgili III. Selim'e Sunulan Lâyihalar (Tatarcık Abdullah Efendi Lâyihası), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1985. M. D'Ohsson'un lâyihası için bk. Kemal Beydilli, "İgnatius Mouradge d'Ohsson", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, İstanbul 1984, sayı: XXXIV.

22 Özcan, a.g.e., s. XVIII vd.

23 Cevdet Paşa, a.g.e., VI, s. 6.

24 Sipahi Çataltepe, "III. Selim Devri Askerî Islahatı Nizâm-ı Cedîd Ordusu", Osmanlı, Ankara 1999, 7, s. 242.

25 Kemal Beydilli, "Islahat", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDV. İA), İstanbul 1999, 19, s. 177.

26 Karal, Selim III'ün Hatt-ı Hümâyunları, s. 43-44; Gökbilgin, a.g.m., s. 311-312.

27 Heyet, Mufassal Osmanlı Tarihi, İstanbul 1962, V, s. 2755-2756.

28 Shaw, a.g.e., I, s. 353-354.

29 Gökbilgin, a.g.m., s. 312; Karal, a.g.e., s. 44 vd. Humbaracı, Lağımcı, Topçu ve Levent Çiftliği Kanunnâmelerinin tafsilatı için bk. Cevdet Paşa, a.g.e., VI, s. 295-308.

30 Sipahi Çataltepe, 19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizâm-ı Cedîd Ordusu, İstanbul 1997, s. 95 vd.; Karal, Osmanlı Tarihi, V, s. 65-66; Heyet, Mufassal Osmanlı Tarihi, V, s. 2758.

31 Eren, a.g.e., s. 33-34. III. Selim, büyük bir gayret ve azimle giriştiği yenilik hareketlerinin başarıya ulaşmasını sağlamak için elinden geleni yapmış, yapılması gerekenleri ve teftişleri esnasında gördüğü aksaklıkları ifade için pek çok hatt-ı hümâyun yazmıştır. Bugün Başbakanlık Arşivi'nde mevcut olan bu değerli vesikaların bir kısmını merhum tarihçi Enver Ziya Karal, bizim de çokca istifade ettiğimiz Selim III'ün Hatt-ı Hümâyunları adlı eserinde yayınlamıştır. Ayrıca Ahmed Refik Bey Yeni Mecmua'da tefrika halinde yayınlanan "Sultan Selim-i Salis'te Halk ve Millet Muhabbeti" başlıklı makalesinde bu hatt-ı hümâyunlardan örnekler sunmuştur. Cevdet Paşa da eserinde bu belgelere yer vermiştir. Yine birçok araştırma eserinde bulmak mümkündür.

32 Shaw, a.g.e., I, s. 355.

33 Semavi Eyice, "Batılılaşma (Mimari)", TDV. İA, İstanbul 1992, s. 179.

34 Musa Çadırcı, "Ankara Sancağında Nizâm-ı Cedit Ordusunun Teşkili ve Nizâm-ı Cedit Askerî Kanunnâmesi", Belleten, XXXVI/141 (1972), s. 3-5. Makalenin ekinde sözkonusu kanunnâme metni de verilmiştir.

35 Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), Ankara 1978, III, 5. kısım, s. 333.

36 Haydar Sanal, "Batılılaşma (Musiki)", TDV. İA, 5, s. 184.

37 Karal, Selim III’ün Hatt-ı Hümâyunları, s. 59-63; Cevdet Paşa, a.g.e., VI, s. 104.

38 Semavi Eyice, “Baruthane”, TDV. İA, 5, s. 95-96.

39 Mübahat S. Kütükoğlu, “Baruthâne-i Âmire”, TDV. İA, 5, s. 96.

40 Karal, a.g.e., s. 63 vd.; Cevdet Paşa, a.g.e., V, s. 235.

41 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, Ankara 1984, s. 508-509.

42 Ali İhsan Gencer, Bahriye’de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezâreti’nin Kuruluşu (1789-1867), İstanbul 1985, s. 46-50.

43 Karal, a.g.e., s. 65 vd.; Cevdet Paşa, a.g.e., V, s. 236.

44 Gencer, a.g.e., s. 70.

45 Gencer, “Osmanlı Türklerinde Denizcilik”, Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı, Ankara 2001, I, s. 601.

46 Eren, a.g.e., s. 34; Karal, a.g.e., s. 87-88.

47 Ahmed Refik, “Sultan Selim-i Sâlis’de Halk ve Milliyet Muhabbeti”, s. 451.

48 Vezaret kanunnâmesi için bk. Cevdet Paşa, a.g.e., VI, s. 301-304.

49 Hey’et, Mufassal Osmanlı Tarihi, V, 2756 vd; Karal, Selim III’ün Hatt-ı Hümâyunları, s. 95 vd.; Eren, a.g.e., s. 35 vd.

50 Karal, a.g.e., s. 104 vd.

51 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı, Ankara 1965, s. 255.

52 Eren, a.g.e., s. 20, 36-37.

53 Karal, Osmanlı Tarihi, V, s. 67-69; Eren, a.g.e., s. 32.

54 Ercümend Kuran, Avrupa’da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri 1793-1821, Ankara 1988, s. 9 vd.

55 Avrupa’nın belli başlı merkezlerine gönderilen bu elçilerin siyasî faaliyetleri hakkında bk. Kuran, a.g.e., Bu eserdeki bilgiye göre

Petersburg’da ilk Osmanlı ikamet elçiliği 1857’de kurulmuş olup ilk elçi Rıza Bey’dir.

56 Kuran, Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler, Ankara 1997, s. 11-15.

57 Sefaretnameler hakkında geniş bilgi için bk. Faik Reşit Unat, Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, Ankara 1987.

58 Beydilli, a.g.m., s. 182-183.

59 M. Alaaddin Yalçınkaya, “Bir Avrupa Diplomasi Merkezi Olarak İstanbul 1792-1798 Dönemi İngiliz Kaynaklarına Göre”, Osmanlı, I, s. 663-664.

60 Ali İbrahim Savaş, “Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasîsi”, Osmanlı, I, s. 649.

61 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1980), Ankara 1983, s. 43 vd.

62 Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914), Ankara 1997, s. 83 vd.

63 İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu’nun En Uzun Yüzyılı, İstanbul 1995, s. 158-159.

64 Karal, Selim III’ün Hatt-ı Hümâyunları, s. 158 vd.

65 Karal, a.g.e., s. 148-149.

66 Cevdet Paşa, a.g.e., IV, s. 244.

67 Karal, a.g.e., s. 135-137.

68 Karal, Osmanlı Tarihi, V, s. 72.

69 Cevdet Paşa, a.g.e., VI, s. 106.

70 Karal, a.g.e., V, s. 72.

71 Shaw, a.g.e., I, s. 357.

72 Eren, a.g.e., s. 35-36.

73 Karal, Selim III’ün Hatt-ı Hümâyunları, s. 189-190.

74 Eren, a.g.e., s. 62-63.

75 Gencer, Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri, s. 88.

76 Shaw, a.g.e., I, s. 354 vd.

77 Beydilli, a.g.m., 19, s. 176.

78 Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978, s. 105 vd.

79 Anthony Dolphin Alderson, Bütün Yönleriyle Osmanlı Hanedanı (çev. Şefaettin Severcan), tarih ve baskı yeri yok.

80 Robert Mantran (Yayın Yönetmeni), Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (XIX. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa) (çev. Server Tanilli), İstanbul 1995, II, s. 21-22.

81 Kemal Çiçek, "III. Selim", Osmanlı, 12, s. 209.

III. Selim'in Şâir Kişiliğinin Yaşadığı Hayata, Devlet İşlerine ve Osmanlı'nın Batılılaşma Politikasına Etkileri / Yrd. Doç. Dr. Kâşif Yılmaz [s.684-696]

Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1789 Fransız İnkılâbı zamanında, Osmanlı pâdişahı olan III. Selîm'in saltanat devri Türk kültür ve medeniyet tarihinde bir dönüm noktası sayılır. Selîm'in hayatı, Doğu İslâm dünyası ile Batı Hıristiyan Avrupa dünyasının, birbirlerine yaklaştığı tarihin çeşitli kültür mücadeleleriyle doludur.

Osmanlı pâdişahı ve Osmanoğullarından gelen İslâm halifelerinin 20. si (başlangıçtan itibaren yapılan sıralamada 93. halife) olan III. Selîm, 23. Osmanlı pâdişahı ve Lâle Devri Hükümdarı III. Ahmed'in torunu, 26. Osmanlı Pâdişahı III. Mustafa'nın oğludur.

III. Selîm, 27 Cemaziyelevvel 1175'te (24 Aralık 1761) İstanbul'da doğmuştur. Annesinin adı Mihrişah Sultan'dır. Osmanlı saray geleneklerine göre ilk doğan şehzâdelere büyük şenlikler yapılırdı. III. Selîm'in doğumu dolayısıyla İstanbul'da haftalarca şenlik yapıldığını Vâsıf Tarihi uzun uzun yazmaktadır.

III. Selîm'in babası III. Mustafa askerî, mülkî sahalarda ıslahat yapmak için gayret göstermiş ve Avrupa'dan uzmanlar getirterek Tophâne'yi ıslah etmiş, Mühendishâne-i Berr-i Hümâyûn'u kurmuştur. III. Mustafa, Avrupa medeniyetinden faydalanarak meydana getirdiği bu kurumları ara sıra teftişe gider ve henüz 10-11 yaşlarına girmiş olan oğlu Selîm'i de beraber götürür ve onun devlet işlerine yavaş yavaş alışmasını, öğrenmesini isterdi. Birçok Türk tarihçilerinin kanaatlerine göre, Selîm'in dimağında ıslahat fikirlerinin daha genç yaşlarında yerleşmiş bulunmasında babasının büyük etkileri olmuştur.1

Selîm'in annesi, Selîm'in tahsil ve terbiyesi işiyle babasından daha çok çalıştı. Selîm'in annesi Mihrişah Sultan bir Gürcü cariyesi idi. Mariz denecek kadar hassas bir kalbe mâlik olan bu sultan güzelliği, zerafeti ve kibarlığı hakkında dolaşan sözlerle devrin şâirleri üzerinde silinmez bir tesir bırakmıştı. Vâlide sultan olduktan sonra tablosu şu kıt'a ile tarif ve tavsif edilerek yapılmıştır:

Mihr-i şâh kadın o hurşîd-i kamer kevkebe kim
Pertev-i şânı kılar gamkede-i âlemi şen
Mehd-i ulyâ ki edip re'fet-i temhîd-i sürûr
Kimsenin tıfl-ı dili derdile olmaz şîven
(Münif Efendi)

İşte, çok nazik ve merhametli olan III. Selîm, bu hassas vâlide elinde büyümüş ve daima hassas bir kalp taşımıştır.2

Babası III. Mustafa tarafından çok iyi yetiştirilen Selîm, 1774'te babası öldüğünde 13 yaşındaydı. Tahta geçen amcası I. Abdülhamit saray geleneğine uyup onu kafes dairesine koydurmakla birlikte, saray içinde bir oranda özgürlük tanıdı. Pâdişahlık yıllarının büyük bir kısmında kardeşinin oğlu Selîm'e şefkatle muamele etti ve ona veliaht şehzâdelerin kafes arkasında yaşamaya mecbur oldukları hapis hayatının ağır şartlarını tatbik etmedi. Selîm, yarıda kalan tahsiline kafeste devam etti. Öğrenimine, oldukça serbest bir şekilde özen gösterildi. Ancak devlette gördüğü gevşeklik hastalığından şikayet ettiği, buna çâre bulmak için danışmalarda bulunduğu, araştırmalar yaptığı ve hatta eski pâdişahların sikkelerini inceleyerek, tahta çıktığı zaman bastıracağı paranın şeklini düşündüğü rivayet edilmiştir. Bunlardan dolayı kafes onun için bir mektep oldu. Mûsikî öğrendi, şiire de merak etti. Her iki sahada da iz bırakan faaliyetler gösterdi. Makamlar icad etti ve iki yüz sayfalık bir dîvân yazdı. Selîm 22 yaşlarına kadar sarayda geçirdiği bu müsait şartlardan faydalanarak kendisini

yetiştirmeye fırsat bulmuştu. Mûsikî ve edebiyata karşı özel bir kabiliyeti vardı. 15 yıl boyunca müzikle uğraştı, besteler yaptı, şiirler yazdı. Bu meşguliyetler onu fikir ve ruh bakımından olgunlaştırdı. Genç olmasına rağmen büyük başarılar elde etmeye muvaffak olmuştur. Selîm sanat sahasında değil, aynı zamanda memleket işleriyle de ilgilenmeye başlamış ve hattâ bir gün pâdişahlık sırası kendisine geleceğini düşünerek Avrupa devletlerinin siyasetini ve onların idarî, askerî teşkilatlarını öğrenmek için Fransa kralı XVI. Louis ile gizlice haberleşme imkânını bile elde etmişti.

Veliaht Selîm mektuplarında; Türk-Fransız dostluğunun tarihini ve babasının bu dostluğa verdiği ehemmiyeti anlatıyor, siyasî meselelere vukufla temas ediyordu. Bir mektubunda; “Ölüm hariç, bütün fenalıkların devası vardır. Bizim kötü işlerimizin iyileşmesi, tedavisi derin düşüncelerimizin yegane mevzuunu teşkil etmektedir. Pek çok düşünüyor ve gelecek zamanlarda kullanmak mecburiyetinde olduğumuz esaslı çâreleri hazırlıyorum” diyordu. Bu ve buna benzer düşüncelerinden, Selîm’in ne kadar ileri görüşlü, aydın düşünceli bir veliaht olduğu daha iyi anlaşılıyor. Genç şehzâdenin, Avrupa hakkındaki fikirlerinden istifade ettiği yakınlarından birisi de Doktor Loranzo[3] olmuştu. Kendisiyle uzun saatler başbaşa kalıyor, İtalyan hekimine tahta çıktığı vakit yapacağı ıslahat hareketlerinden, imparatorluğun ezeli düşmanlarıyla nasıl savaşacağından bahsediyordu.[4]

O şehzâdelik zamanında kendisini, vârisi bulunduğu Osmanlı tahtına layık bir veliaht olarak yetiştirmek için her imkândan faydalanarak çalışmıştı. Artık devlet idaresi başına geçeceği mukadder zamanı bekliyordu. Fakat Selîm’in 28 yıl süren şehzâdelik devri hep aynı müsait şartlar içinde geçmedi. Bazen Selîm’in, amcası I. Abdülhamid’in icraatını beğenmediği ve devlet işlerinin ağır yürüdüğünü tenkit ederek “Devlet

neden bu kadar gevşek olsun? Osmanlı saltanatının parlaklığı gittikçe azalıyor. Ben şimdi saltanatta olsam işler başka türlü olurdu" diyerek tahta geçmeyi arzu ettiği birçok yazarlarımız tarafından söylenmiştir. Çalışkan, ileri görüşlü bir Sadrâzam olan Halil Hamit Paşa, Osmanlı Devleti'nin içte ve dışta gücünü arttırmak, eyaletlere yeni bir nizam vermek ve askerî sahada ıslahat yapmak maksadıyla planlar hazırladı. Sadrâzam düşündüğü bu yeni projelerini gerçekleştirmek için yaşlanmış pâdişahı hal' ederek onun yerine Veliaht Selîm'i tahta geçirmeyi düşünüyordu. Fakat Kaptanıderya Cezayirli Gazi Hasan Paşa, bu teşebbüsten haberdar olunca keyfiyeti pâdişaha bildirdi. Bunun üzerine Sadrâzam Halil Hamit Paşa azledildi ve daha sonra da katline ferman çıktı. Her ne olursa olsun, önemli olan bir nokta varsa, o da Selîm'in bu olaydan sonra sarayda çok daha sıkı bir nezaret altında yaşamaya mecbur kaldığı, özgürlüğünün kısıtlandığı ve hattâ ölüm tehlikeleriyle de karşılaşmış olmasıdır. Ahmet Cevat Eren'in Cabi Sait Tarihi'nden naklen verdiği bilgilere göre, Veliaht Selîm'i zehirlemek maksadıyla, onun harem dairesinde çalışan bâzı cariyeler gizlice kandırılmıştır. Fakat şehzâde yiğit, sevimli ve cana yakın bir insan olduğundan zehirli şerbeti içirmeye görevli kılınan cariye, gönlünü şehzâdeye kaptırmış olduğundan onu öldürmeye kıyamamıştır. Yine Selîm'in zürriyetsiz kalmasında da ona kafes arkasındayken verilen ilaçların tesirleri olmuştur.5

III. Selîm'in veliaht şehzâdeliği sırasında ne kadar fazla sıkıntı çektiğini Dîvânı'nda6 yazdığı muhtelif beyitlerden de anlayabiliriz.

Bu ben mahbûsa yâ Rab eyle imdâd
Ki etdi Yûsuf'u zindândan âzâd
(D. s. 4, 14. beyit)

III. Selîm mahpus günlerini Yûsuf'un kardeşleri tarafından kuyuya atılmasına (başına gelenler dolayısıyla meşhur olup, edebiyatta gam ve

kaygı sembolüdür) ve babası Hz. Yakub'un oğlu Yûsuf'un başına gelenler dolayısıyla çekdiği ızdırapları hatırlatır. (bkz. D. s. 8/2. ve 4. Bentlerde): Mahpus olarak yaşadığı müddet sağlıklı mal, mülk, ikbal, nimet gibi her türlü devlete fazlasıyla sahib olduğunu açıklamakla beraber yine de bir gam köşesi gibi olduğunu ileri sürerek, uzun müddet süren ve güç gelen bu mahpus hayatından kurtuluş için Allah'a yalvarır.

Kendisine gösterilen geniş hoşgörüye rağmen, kafes hayatının hüznünü pek güzel anlattığı bir gazelini hatırlatmak istiyorum:

Hayli demdir ki dönüp külbe-i ahzâna kafes
Bâ'is oldu bize bu mertebe hicrâna kafes
N'ola rahm etse melekler bana feryâdımdan
Oldu bülbül gibi murg-ı dilime lâne kafes
Şimdi şehbâz-ı dil ister ki adûsuyla cidâl
Fırsat el vermiyor ammâ bize meydâna kafes
Görmedin gayriyi cevr etmeye benden başka
Var mı lutfun dil-i bî-çâreye dîvâne kafes
Düşünüp böyle bu keyfiyyete gâhî gülerim
Bu cihân içre ola zen gibi merdâne kafes
Şimdi İlhâmî nola şi'rin olursa mahfî
Görmege vermez amân nazmını yârâna kafes
(D. s. 85, G. CXXXV)

Veliaht şehzâdenin kafes hayatı uzadıkça şikâyetleri artmış, Allah'a dert yanıp kurtuluş için uzun uzun yalvarmıştır:

Hudâyâ ben senin bir abd-i memlûkun kulun olam
Firâk-i gamla lâyık mı kalıp dâim zebûn olam
Gözüm yaşı akıp şebnem gibi hûn-ı derûn olam
Çekip şâd ü ferahdan el nice bir böyle dûn olam
Düşer mi sâye-i lutfunda ben böyle kalam mahzûn

İlâhî bir nefes ihsân u lutf eyle olam memnûn

[D. s. 8, Müseddes (IV)/I. bölüm]

Yine de şehzâde, çektiği sıkıntıların bir türlü bitmediğini dîvânında sık sık dile getiriyor. Örneğin; “Gamla dolu bir yaşantı içinde bulunduğundan, bunun başlangıçtan beri kendisini terk etmediğinden şikâyetle, ‘Ana rahmine düşelden beni terk etmedi gam’ diyor ve ‘gam’ kelimesini dîvânında yaklaşık 70 defa kullanıyor.” (D. s. 210 Tahmis-i Gazel-i Nesîmî, 2/4).

Her şeye rağmen Selîm, gelecekte hükümdarlık günlerinde bile halk için çalışmaktan duyacağı memnuniyeti düşünmekte idi. Geleceğin günleri asla zevk günleri değildi. Devlet ve halk için çalışılacak günlerdi. Bu husustaki samimî ve temiz duygularına tercüman olan I. Murabbaı’ndan alınan şu dörtlükler en büyük bir delildir:

Sakın aldanma gönül âleme yok zerre vefâ

Devletin tab‘ı bozuk ver ana yâ Rabbi şifâ

Zevk eyyâmı degil şimdi harâm oldu safâ

Edelim Hakka recâ şimdi harâb oldu cihân

Şâh olursan da seni fâ‘il-i muhtâr sanma

Pâdişâhın bilip Allâhı sakın aldanma

Bir murâdım var İlâhî hele cânım alma

Haddini bildireyim leşker-i küffâra hemân

[D. s. 222, Murabba (I)/3. ve 5. bölüm]

Hiç kurşun atmadan Ruslar’ın Kırım’ı almaları bütün Türklere çok ağır geldiği gibi Şehzâde Selîm’e de büyük acı vermiş, duyduğu bu acıları Dîvânı’na şu mısralarla yazmış bulunuyordu:

Egerçi sihr eder İslâma kâfir

Bize de ism-i a‘zam işte hâzır

Esîr edip nice Tâtârı bir bir

Kırım küffârda kalsın mı böyle
Hele Osmânlıyı cenge salayım
O kâfir düşmâna sâtûr çalayım
Varıp kâfirden intikâm alayım
Gözüm açık benim kalsın mı böyle
(D. s. 224, Murabba (II)/5. ve 6. dörtlükler)

Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi yazarı Ahmet Rasim, III. Selîm'in tahta çıkışını özetle şöyle anlatıyor: Amcası Pâdişah I. Abdülhamid'in Özi Kalesi'nin kaybı ve Müslüman halkın öldürülmesinden duyduğu derin üzüntüye dayanamayarak ölmesinden sonra yerine, Kızlarağası İdris Ağa tarafından başlatılan faaliyetlerle III. Selîm tahta oturtulup, biat merasimi yerine getirilerek (7 Nisan 1789/11 Recep 1203, Salı) toplar atıldı. III. Selîm'in pâdişah olduğu halka duyuruldu. Halk zaten kendisini büyük bir ümitle bekliyordu. III. Selîm'in tahta çıkışı bütün imparatorluk topraklarında, herkes tarafından büyük bir sevinç ve itimat ile karşılandı. Ordunun ve halkın gözleri yeni ve genç pâdişaha çevrildi.

III. Selîm yerli ve yabancı müşâhidlerce "zeki, faziletli, merhametli ve âdil bir hükümdar" olarak vasıflandırılmıştır. "Bâzıları kendisinin o zamana kadar en fazla resmi yapılan Osmanlı hükümdârı olduğuna işaret etmekte, onun sâkin tabiatlı, sabırlı ve müteennî bir zât olduğunu, bununla beraber vekarlı fakat az azimli göründüğünü söylemektedirler… Bununla beraber Sultan III. Selîm emelleri ve gayeleri büyük, ecdadın tarihine ve kudretine hayran, gayelerinin gerçekleşmesi için her türlü fedakârlığa hazır, çok hassas sanatkâr bir tab'a mâlik, şahsî ve ufak kusurları bulunan bir Osmanlı hükümdârı olarak görünmektedir."[7]

Ayrıca III. Selîm'in spora önem verdiği ve bizzat sporla uğraştığı, özellikle kemankeşliğe,[8] tüfenkendazlığa[9] merak ettiği de bilinmektedir.

Sicill-i Osmânî, III. Selîm hakkında bize şu bilgileri vermektedir:

“Âlim, kâmil, cömert, yumuşak huylu, kanaatkâr, ileri görüşlü, çalışkan ve gayretliydi. Güzel şiirleri vardır. Mûsikîde ustaydı. Ta‘lik hattatı olup el yazıları güzeldi. Düzenli ordu kurmaya, ıslahat ve tanzimata çalıştı… O derecede heybetliydi ki Cezzar Ahmet Paşa âsî iken adları anıldıkça ayağa kalkardı ve ferman-ı hümâyûnuna binek taşına kadar inip muhalefetinin ricâle karşı olduğunu söylerdi.”10

Bir ecnebi tarihçi ise III. Selîm için şöyle diyor: (Dersaâdet Prusya Sefâreti’nde bulunmuş olan Dietz) “Bu hükümdar hüner ve marifetçe ve fikr-i faâliyetçe milletinin cidden fevkindedir. Bu cihetle müceddid millet ve devlet olması melhûs görünüyor.”11

Mustafa Necib Efendi, Tarihi’nde; “Güzel ahlak sâhibi, merhum Pâdişah (III. Selîm); bilgili, nazik, samimi, zeki ve tedbirli, akıllı, doğru, dürüst, çalışkan, peygamber ahlaklı, cömert yaratılışlı ve bağış seven, ariflere ve faziletlilere ikram eden, yediren, içiren, ihsanda bulunan, benzeri olmayan bir pâdişahtı. Bol bağışlama, rahmet, ikram ve ihsanla Rabbi onu cezalandırdı.”12

Necati Elgin’in, Selîm III (İlhâmî), adlı eserinin 40. sayfasından; resimlerinin incelenmesi ile III. Selîm’in manevî kişiliğinin de bir dereceye kadar tahmin edilebileceği şeklinde özetleyebileceğimiz yazısını aşağıya aynen alıyorum:

“Uzun müddet İstanbul’da kalmış olan, Hatice Sultan’ın Defterdar’daki sarayının mimarı, ressam Melling Eyyüb’de bir Cuma veya bayram alayını gösteren resmin içinde ve ayrıca bir portre halinde Selîm III’ün resmini yapmıştır. Selîm III’ün bu muhtelif resimleri birbirine hayli benzerler. Bu resimlerden pâdişahın manevî hüviyetini de bir dereceye kadar tahmin kabil olup, Selîm III sâkin tabiatlı, sabır ve teennî sahibi, az azimli, yorgunca fakat çok mağrur ve hâl-i tahakküm ve müstehzi bir adam gibi görünüyor. Hayatının olayları, elde bulunan yazıları, resimden yapılan bu istihracı tekid

etmektedir. Sultan Selîm’in tahakküm ve istihzasına misal olarak elimizde mükemmel bir vesika vardır.”

“İkinci Rus Harbi devam ederken bütün sefer zamanlarından usûlan olduğu üzere camilerde (Fetih suresi) okunuyordu. Bu vazifeye devam eden hocaların ücretlerinin verilmesine müsaade istenilerek yeni pâdişah olan Selîm III’e bir telhis takdim olunmuştur. Selîm bu telhisin kenarına şu satırları yazmıştır:

Bilmem hulus ile mi kıraat olunmuyor, yoksa erbabına mı tesadüf olunmuyor ki bir semeresine şahit olunamıyor, hoş imdi gene altı mah kıraat olunsun ve akçası darphaneden verilsin. Akça ile olan dua böyle olur.13 Son cümle hakikaten güzeldir.”

“Osmanlı ve Fransız tarihçileri umumiyetle Sultan Selîm’i methederken, mesela Selîm’in ölümünden 32 sene sonra basılan Fransızca “Turbuie” adlı eserde; Selîm’in şahsiyetinden bahsedilirken şöyle denilir: Bu faziletlû, insaniyetlû, âdil ve münevver hükümdar, on sekiz sene süren saltanat devrinde her şeyden ziyâde Osmanlıları medeniyet yoluna sokmak için uğraşmış ve bu arzu felâketinin müsebbibi olmuştur” (Celal Nuri ise; Târih-i Edebiyyat-ı Osmaniyye-Mukaddarât-ı Tarikiyye, 2. Baskı, İstanbul 1331, s.10’da, Cenab Şehabeddin’in takrîzinde; Hayat-ı medeniyyeyi bize Selîm-i Sâlis gösterdi diyor).

“III. Selîm dindardı. Fakat dinde iki yüzlülükten hoşlanmazdı. Savaşlarda ordunun başarılı olması için dualar okutturur, bununla beraber, yalnız dua ile bir ordunun düşmanı yenip, savaşı kazanamayacağını da bilirdi.”14

“Sultan III. Selîm Yıldız ilmine inanmazdı; bununla beraber yapacağı işlerde çoğunlukla eşref saatı (kutlu saat) dikkate alırdı. İlim adamlarının yaşlılarına özellikle âlimlere hürmet eder, onların hatırlarını kırmaktan, beddualarını almaktan sakınırdı…15

Vakıfların muhafazasına, devlet malının korunmasına çok dikkat ederdi…

III. Selîm'in idaresi halka karşı babacasına idi. O, âdeta ilâhî bir korumaya sığınarak bu milleti felaketten kurtaracağına, onu mesut edeceğine inanmıştı. Halka karşı ruhunda şefkatli, ulu ve yüce bir his vardı."

"Sultan III. Selîm iç siyasette, bütün işleri namuslu ve kalpleri vatan sevgisiyle çarpan devlet adamlarına emanet etmeyi düşünürdü. Dış siyasette ise, memleketin şân ve şerefini muhafaza etmeyi, devletin iç işlerine yabancı hükümetleri müdahale ettirmemeyi gaye edinirdi. Onun nazarında, kanun ve antlaşmanın büyük bir kıymeti vardı…

Sultan III. Selîm devlet malının israfına mâni olmak isterdi. Devlet malının hukûkunu korumak, en çok dikkat ettiği meselelerdendi."

Gerçekten Sultan III. Selîm intizamsızlığın düşmanı idi. Memleketin bu hâle intizamsızlık yüzünden geldiğini biliyordu…

"Sultan III. Selîm yirmi seneye yakın bir müddet gece gündüz bu işlerle uğraştı… Yorgun düştü. Ama neticede gördüğü mükâfat, Osmanlı milleti arasında bu takdirlere, samimi muhabbetlere lâyık olmayanlar da bulunduğunu ispat etmiştir."16

"III. Selîm, çağını aşan bir ileri görüş ve düşünceye sahipti. İyi niyetli, çalışkan, vatansever ve yürekli bir pâdişahtı. Savaşlarda yeniçerilerin sürekli yenilmelerinin nedenini Batı dünyasına karşı ilgisizlikte bulmuş ve açık görüşlü kişiliği ile imparatorluğu Nizâmı Cedîd düzeni ile Avrupa'ya yaklaştırmaya çalışmıştır.

Bütün işlerinde halkın duygu ve düşüncesine önem vermiş, ülkesi için yararlı olduğuna inandığı kararları almaktan bir an geri durmamıştır. Şehzâde iken yazdığı şu beyti bu gerçeği yansıtmaktadır:

Lâyık olursa cihânda bana taht-ı şevket

Eylemek mahz-ı safâdır bana nâsa hıdmet

(D. s. 222, Murabba (I)/4.dörtlük, 1. ve 2. mısralar)

Pâdişahlığı süresince de sözüne bağlı kaldı; geri kafalı devlet adamlarının düzenledikleri Kabakçı Mustafa İsyanı sonunda önce tahtını, sonra yaşamını yitirdi.”17

III. Selîm’in, vezirine yazdığı bir fermanda;

“Benim vezirim,

Ben daima İstanbulkârî, Ankarakârî kumaş giyerim. Devlet ricalim ise halâ Hindkârî ve İrankârî kumaş giyerler. Memleket kumaşları giyerlerse, memleket malı revaç bulur. Muhterem üstad Hamdi Varoğlu bir yazılarında

- En büyük pâdişah hangisidir?

Suali sorulabilir mi diye düşünüyordum. Sual elbette sorulabilir ama cevabını vermek, suali sormak kadar kolay olmaz, zannederim.

Asker olarak büyük, fütuhatçı olarak büyük, icraatçı olarak, âdil olarak, hattâ şâir olarak büyük pâdişahlar gelip geçmiş. Lâkin hiçbirisini dörtbaşı mamur diye vasıflandırmaya imkan yok. Yanılmıyorsam III. Selîm, bu vasfa en çok yaklaşan adam. Her şeyden evvel, hayatını istihkâr edecek dereceyi bilen medenî cesaretiyle ve o insanlığı ile demokrat pâdişah olur mu? III. Selîm -olur- cevabını veriyor. Üçüncü Selîm’in hatt-ı hümayunlarını okumak bana eşsiz bir zevk verir. Onun, kalbi kadar temiz, ruhu kadar saf, pürüzsüz, sümimî ifadeler taşıyan emirnâmeleri, otorite ile ricayı, öfke ile yumuşaklığı, ihtişamla tevazuu o kadar ölçülü bir şekilde bir arada toplar ki hayran kalırım.

III. Selîm’in her emirnâmesinde, şiddetten, tehditten ziyade rica, niyaz, bâzen de beddua şeklinde hitablar görüyoruz.

Sadaret kaymakamına yazdığı hatt-ı Hümayunların birçoğu şu cümlelerle biter: ‘Bu işlere sen niçin bakmıyorsun? Bunlarda kusur etmeyesin, sonra cümlenize infial ederim, bu emrimi dinlemeyip amel

etmeyenleri Allah kahreyleye âmin. Bir daha böyle bir şeyde tekâsül ederseniz, sonra kendin bilirsin, Allah'ın rızası olmayan işe benim dahi rızam yoktur' vücudunu celladlarına karşı cılız bir kamış parçasıyla müdafaa zorunda kalan koca adam!… III. Selîm, esasen zayıf tabiatlı idi, memleketin ıslahata ve terakkiye muhtaç olduğunu yakından hissediyor; bu hususta hiçbir fedakârlıktan geri durmuyordu. Fakat bütün yaptıklarını milletin ruhunu değiştirmeden fikir tarzını ilim ile, terbiye ile ıslâh etmeden tatbikata kalkışıyordu. III. Selîm, bu teşebbüste muvaffak olabilmesi için demir bir el, ezici bir metanet lâzımdı. III. Selîm tab'an halimdi, dimağı zevk ve sanatta nezahet kesbetmişti. Kalbinin hassas ve ince olması en ciddi teşebbüslerde bile hislerine mağlup olmasına sebebiyet vermişti. Sultan Selîm asla hiçbir şeye haris değildi, saltanat sevdasında hiçbir çekicilik hasıl etmiyordu."18

III. Selîm, "yazdığı bir şiirde kendine hitab ederek, devlet reisliğinde gaflete dalmamayı ihtar etmiş ve herşeyin fânî olduğuna işaret etmiştir.

Serîr-i saltanatda olma gâfil bir ân ey İlhâmî;

Sana da bâkî kalmaz bu bir çarh-ı devrândır.

Beytiyle buna işaret etmiştir."19

Netice olarak diyebiliriz ki pâdişahlar sadece Tanrı'ya karşı sorumlu olmalarına rağmen, Sultan III. Selîm kendini halkına karşı da sorumlu sayan bir pâdişahtı.

Sultan III. Selîm güzel sanatları ve Türkiye'de her türlü gelişmeyi candan himaye eder, ilim ve fazilet sahibi kimselere pek çok itibar gösterirlerdi.20 Bir hatt-ı humâyûnunda ise; ilmiye sınıfında görevlendirilecek âlimler için, "mülâzım-ı bi'l-medrese olan ulemâyı imtihan eyliyesiniz… ve tarîk-i ilm-i şerîf bu vechile gâyet himâyet ve nâ-ehlden siyânet oluna" diyerek tayinlerin imtihan ile yapılmasını emretmişti.21

“Şiir ve şâirlere olan saygısı bilhassa Şeyh Gâlib’in sanatında ve şahsiyetinde son haddini bulmuştur.”[22]

Şeyh Gâlib, Selîm’e sunduğu bir kasîdede[23] onun dünyâya, dine, devlete ve ülkeye yeni bir nizam verme, yenilikçi bir pâdişah olma özelliğini, zamanın şâirleri arasında ilk kendisinin söylediğini “şâirler tanığımdır, herkesten önce ben demiştim” diyerek vurgular:

Güvâhımdır ki erbâb-ı sühan ben cümleden evvel

Demişdüm şimdi buldu revnak-ı evreng-i hakanî

Şeyh Gâlib, III. Selîm için yazdığı türlü kasîdelerde, baruthane, humbarahane gibi askerî tesisler için düşürdüğü tarihlerde ve çeşitli şiirlerinde, onun yenilikçi yönünü övmüş ve bu alandaki çalışmalarını içtenlikle desteklemiştir.

Şeyh Gâlib, bu şiirlerinde III. Selîm’in yenilikçi yönünü belirtmek için “yeni” kavramını çok işler. “Yeni” ve “nev” sözcüklerini sıfat olarak, kimi zaman zarf olarak çok sık kullanır.

“Humbarahane’nin içine yapılan kasr-ı hümayun için yazdığı tarihte, dinin ve devletin yeniden âbad olmaya başladığını söyler”:

Cenâb-ı Han Selîm-i ma‘delet-pîrâ ki devrinde

Yeniden başladı bu dîn ü devlet olmaga âbâd

“Levend çiftliğinde, asâkir-i cedit için yapılan mahallere söylediği tarihte, himmet ve adli onun yeniden icat eylediği anlatılır”:

Cenâb-ı Han Selîm-i kâr-fermâ-yı kerem-mu‘tâd

Ki oldur himmet ü ‘adli yeniden eyleyen îcâd

III. Selîm’in yaptığı çalışmalar, Şeyh Gâlib’in şiirlerinde “tanzim” ve “intizam” sözcükleriyle anlatılır. Birkaç örnek:

Cenâb-ı Han Selîm-i ma‘delet-güster ki devrinde

Olur tanzîm dehrün çok binâ-yı nâ-be-hencârı

Selîm Han-ı keremver kâm-yâb itdükde devrânı

Cihânun intizâma tutdı yüz hâl-i perîşânı

Nasıl Tanzimat'ın getirdiği reformların temeli III. Selîm'in askerî ıstılahlarına dayanıyorsa, Şeyh Gâlib'in şiirlerinde bu terimlerin geçmesi daha sonraki dönemlere ad olarak verilen "Tanzimat" terimi için, edebî metinlerde kullanılmak açısından bir başlangıç oluşturmaktadır.

Şeyh Gâlib, bütün bu nitelemelerin sonunda III. Selîm'in bir "müceddit" yani "yenilikçi" (ıslahatçı, reformcu) bir padişah olduğunu bir kasidesindeki şu beyitle açıkça belirtir:

Müceddid olduğu dünyâ vü dîne günde ezhardur

Odur sâhib-kırân-ı nev-zuhûr-ı nesl-i 'Osmânî

"III. Sultan Selîm gibi bir teceddüd pâdişahına Şeyh Gâlib gibi bir teceddüd şâiri çok yakışıyordu. O büyük şâir:

Kadr-i dürr ü gevheri âlem bilür

Âdemi amma gene âdem bilür

dediği zaman ikinci mısradaki "âdem"den birisi Selîm, biri Gâlibdi ve muhakkak III. Selîm pâdişah değildi, adamdı."24

III. Selîm'in gideceği yere evvela çadırlar kurulup hazırlanır, pâdişah vardığında buralarda istirahat eder, yemek yer, namaz kılar daha sonra binlerce seyircinin ortasında pehlivanlar güreştirilir, askerlere cirit oyunları oynatılır, canbazlar oynatılır, ayılar boğuşturulur, iri köpek ve saray atlarının gösterileri izlenir ve sporlarda başarı gösterenlere üç beş altın hediye verilirdi. Bu kadar eğlenceye düşkün olan III. Selîm asla içki kullanmazdı. Bu pâdişah, zamanının önemli bir kısmını müzisyenlerle birlikte saz ve mûsikî fasıllarında, helva sohbetlerinde ve çengi oynatarak geçirmiştir.25 Meselâ; Sırkâtibi Ahmed Efendi Rûznâme'nin elli dokuzuncu sayfasında; sene 1207, mâh-ı seferü'l-hayrın on üçüncü pazar günü Kasr-ı İncilüye teşrîf ve ârâm buyurulup Tıflî ve Hâfız nâmân iki

çöğür şâirleri getirtilüp anların istimâ'ıyle eğlenildi" şeklinde bilgi veriyor.26

Sultan III. Selîm'in, resmî, gayriresmî ve siyâsî hayatı ile özel hayatı ve ailesine olan düşkünlüğü; Zeynep Sultan'ın düğün alayından Şehzâde Mahmud'un sünnet düğününde yangınlarda, eğlence ve mesire gezilerinden, atış talimlerinden,27 bayram törenleri ve elçi kabullerinden, giyilecek elbise çeşitlerinden, huzur derslerinden, karagöz oyunlarından,28 meddah ve ilk "opera" gösterilerinden ilk balon uçuşlarından,29 sabahtan akşama kadar teftişten teftişe koşan, devletin yarasını görüp tedavisini iş edinen ve bu enerjinin yorgunluğunu eğlence zevki ile dinlendiren kısacası III. Selîm'in etrafında oluşan gündelik hayatın her türlü safahatından ayrıntılı bir biçimde söz eden Sırkâtibi Ahmed Efendi tarafından tutulan "Rûznâme", (İstanbul, 1791-1807) adlı eserde sayfa 33'te III. Selîm'e yapılan suikast olayını da teferruatıyla anlatır.

III. Selîm'in son derece hoşgörülü davranışları sonucunda Kabakçı Mustafa liderliğinde asi Yeniçeri Ocağı mensupları ve kendisinin karşıtları, cesaret kazanarak birtakım istekler ileri sürüp isyan çıkarmışlardı. Pâdişah, âsîlerin bütün isteklerini yerine getirince bu kez, "devleti bazı zalimlere teslim etmiş bulunan zevk ve sefa alemlerine dalan Sultan III. Selîm'den artık pâdişah olmaz" diyerek pâdişahı tahttan indirmeyi düşünürler. Hemen bu konuda Şeyhülislâm Topal Atâullah Efendi'den fetva alan âsîler, bunu pâdişaha götürdüler. Son derece büyük bir üzüntüye düşen III. Selîm "böyle isyankâr tebaanın hükümdarı ve halifesi olmaktansa olmamak daha iyidir" diyerek pâdişahlığı bıraktığını açıkladı. Böylece Türkiye'nin bütün XVIII. asır boyunca gördüğü en değerli, en aydın ve en ileri fikirli hükümdarı hal' edildi. III. Selîm'in yakınları, daha önce kendisine "cephedeki orduyu İstanbul'a getirtip ayaklanmayı bastırması" önerisinde bulundu ise de Sultan, "böyle şey asla olmaz, o zaman Rus orduları Çatalca'ya kadar

gelirler” diyerek onların bu önerisini kabul etmemiştir. Böylece III. Selîm 29 Mayıs 1807’de tahttan çekilip, yerine IV. Mustafa saltanat tahtına çıkarıldı. Zeki, âdil ve samîmî olan III. Selîm, kötümserlere karşı “ölümden gayrı her derdin devası vardır” der, geleceğe olan güvenini, ümidini yitirmez. Sabırlıdır fakat, istedikleri karşısında yeterince azimli ve iradeli değildir. Bu son olaylar karşısında, “bu işlere sebep hep benim yumuşaklığımdır” demiştir.30

Toplam olarak 18 yıl, 1 ay, 22 gün pâdişahlık yapmış olan III. Selîm tahttan indirildiğinde 46 yaşındaydı. 28 Temmuz 1808’de şehit edildi. Mezarı Lâleli Camii avlusundaki babası Sultan III. Mustafa Türbesi’ndedir.

III. Selîm, ihtilal sonunda öldürülen ikinci pâdişah idi. Şâir, edip, mûsikîşinas, Avrupa kültür ve medeniyetini taktir eden, Batı yönünde devletin yükselmesinde büyük gayretler sarf eden bir pâdişahın ölümü imparatorluğun uzun yıllar bir buhran içinde kalmasına yol açtı. Fakat, onun Avrupa kültür ve medeniyetine kavuşmak için açtığı yol, Türk milletine hayır ve saadet getiren yolun başı oldu. Bu pâdişah, “garp medeniyetinin hayranı olmakla beraber yerli sanayii de korudu. O zamanlar pek moda olan Venedik ve Fransız kumaşlarının değil, yerli kumaşların kullanılmasını istedi.”31

Coşkun bir devlet-millet sevgisiyle dolu, ince duygulu, zarif, büyük bir sanatkâr ve şâhâne nezâketi, sonsuz merhamet sahibi III. Selîm, tahta cülûs ettiği zaman baştan başa bütün memleket sevinmişti. Fakat şimdi onun bu hazin ölümü ülkede büyük üzüntü yarattı. III. Selîm’in vefâtı münasebeti ile kendisinin ve tüm Osmanlı toplumunun içten derin bir üzüntü duyduklarını tarihçi Asım, bir beytinde “Nuh tufanı ve Hz. İbrahim’i Nemrut’un ateşe atması olaylarına telmihle” şöyle dile getirir:

Cihânı kanlı yaşım tuttu dil gamdan müşevveşdir
Buna yâkûttan zevrâk gerek tufân-ı âteştir

Başka bir beytinde ise: Müslümanlardan başka (bir çok Hıristiyanların da) Ermeni, Rum ve Yahudilerin de ağladıklarını şöyle tasvir eder:

Yalnız nâle-keşi ümmet-i İslâm değil

Kim umar millet-i tersâ dahi giryân olsun

Yine Âsım, tarihinde Avrupa krallarının, generallerinin, İran ve Turan hanlarının da gerçekten üzülüp kederlendiklerini, yapılan araştırmaların doğruluklarını kaydetmektedir.32

Rivayet edildiğine göre, Selîm öldürüldüğünde cebinden şu beyitin çıktığı söylenir:

Kendi elimle yâra kesip verdiğim kalem

Fetvâ-yı hûn-ı nâ-hakımı yazdı ibtidâ33

Böylece, “Yeniçeri Ocağı’ndan kinâye olmak iktizâ ettiği şehâdetlerinde ceblerinden çıktığı cihetle vukuatı tertip edenler açıklanmış oluyor ve Topal Ata:

Çünkü maksûdun ne kâr ü ne pâdâş verir

Merd kalbinde olan yâr için hep baş verir

Meâlinde o esnada yazmış olduğu anlaşılıp dîvânında var olan bu beyti dahi Şeyhülislâmın gaddârlığını ve işe öncü olduğunu meydana koymuştur.”34

“III. Selîm, kudret ve enerji bakımından büyük bir devlet adamı ve üstün bir insan sayılamaz. Fakat Osmanlı İmapatorluğu’nda, kan dökmeden kalkınma ve düzenleme teşebbüsünü temsil eden bir yenilik öncüsü, masum bir inkılap şehididir. Şefkatli kalbi, nezih ve sanatkâr ruhu ile Osmanoğulları arasında husûsi bir yer almaktadır.”35 III. Selîm gibi hakikaten içli, vatansever, hür ve ileri fikirli bir pâdişahın şehâdeti İstanbul’da öylesine derin bir teessür uyandırmıştı ki, her eli kalem tutan ve birazcık şiirden anlayan şâir, pâdişaha bir mersiye yazmıştır. Aşağıdaki iki mısra Ayıntablı Aynî Efendi’nin uzun mersiyesinden alınmıştır:

Bir dahi sen de cihâna bakma ey çeşm-i ümîd
Dem-be-dem kan ağla kim Sultan Selîm oldu şehîd36

Bir şâir pâdişah olarak, III. Selîm'in diğer şâirler gibi muhatap alınanın rütbesini, mevkisini düşünerek yazdığı şiirleri olamayacağı gibi, alınacak maddî yardımlar, makam ve rütbe beklentileri de söz konusu olamazdı. Bu anlamda birtakım fikirlerin onun şiirinde yer almadığı aşikârdır. Yine bu açıdan bakılınca III. Selîm'in, her şeyden bağımsız, çekinmeden, korkmadan, serbestçe ve aklına geldiği gibi şiirler yazdığını görürüz.

Zamanında, onun şiirlerinin kalite ve san'at yönünden de beğenilip, beğenilmemesi düşünülmezdi. Çünkü o, veliahttı, pâdişahtı. Bütün bu düşüncelerle beraber, Veliaht Selîm'in kafes hayatından ve imparatorluğun içteki isyanlar, dışardaki yenilgilerle kötüye gidişinden de pek çok etkilendiği görülmektedir. Bunları dîvânında birçok şiirine konu edinmiştir. Böylece III. Selîm, hassas yaratılışı ve ince ruhuyla; kahramanlık, yiğitlik içeren ve kederle, üzüntüyle yüklü şiirlerini kalbine doğduğu gibi, hiçbir san'at kaygısı taşımadan kaleme almıştır, diyebiliriz.

III. Selîm şiirlerinde; XVIII. yüzyılın diğer şâirlerinde de genel olarak dikkat çeken, dilde sâdelik anlayışından hareketle, halka yaklaşan, halkın anlayabileceği, sâde Türkçe şiirler yazmak, halk deyim ve atasözlerini çokça kullanmak, Nedîm'den başlayarak şarkı türünü ön plâna çıkarmak, şiirlerde halk kelime ve tabirlerine bolca yer vermek, halk âdet ve geleneklerine, halkın günlük yaşayışına da önem vererek Dîvân şiirimizde meydana gelen yerlileşme cereyânına uyduğu görülmektedir. Yine bu devirde bir çok dîvân şâiri gibi, III. Selîm de hece vezniyle şiirler yazmıştır.

Farsça ve Arapça bilmediğini de ifâde ederek, Türkçe yazıp, yerli kalmaya dikkat etmiştir. Hiçbir süse kaçmadan tabii olarak yazmayı amaç

edinmiştir. Bu nedenle III. Selîm'in şiirlerinin temelini, halkın kullandığı Türkçe kelimeler, atasözleri ve deyimler teşkil etmektedir.

Müzisyen oluşunun etkisiyle de dîvânında daha çok işlediği şarkı türü ağırlık kazanmıştır. Şekil, dil ve ruh bakımından halkın anlayabileceği bir seviyede olan bu şarkılarıyla III. Selîm, yerli hayata yönelik bir anlayış ve özellik gösterir.

Bazen klâsik edebiyatın kurallarından uzaklaşan ve zaman zaman zevksizliğe düşen III. Selîm genel olarak şiirlerinde siyasî, mahallî ve sosyal hayatı neşeli ve ıztıraplı yönleriyle yansıtabilmiştir.

Necati Elgin, "Selîm III. (İlhâmî)", adlı eserinde Cevdet tarihinden naklen; "Sözün özü devletinin mutluluğu için sonsuz çalışma ve gayretleriyle bir çok güzel eser meydana getirdi. Gayretli, cömert, güzel yüzlü, saf ve temiz yaratılışlı, güzel tâlik yazar, mûsikî fenninde büyük payı var, İlhâmî mahlasını kullanır, yer yer şiirler söyler ve ilim adamlarını korur, çok saygı duyardı." diyor.37

Yine Necati Elgin, "Sultan Selîm, siması kadar necip bir sanatkâr ruhuna sâhipti. Umumi terbiyesi ile tamamıyla yerli olan ve orta bir şâiri, büyük mûsikîşinâsı nefsinde birleştirmiştir." diyor.38

"Sosyal konulara oldukça açıktır. Günlük işlerden siyâsî ve içtimâî hadiselere kadar hemen hemen her konuda şiir söylemiştir. Bazen kaybedilmiş bir vatan toprağının acısını, kendi düşünce ve duygularını, Bazen de Namık Kemal'i müjdeleyen "Uyan ki hâb-ı gafletten bu mülk zirâ perişândır" gibi söyleyişlerle siyâsi mücadele telkin eder. Zaten onun pâdişahlık icraati ve garplılaşmak için giriştiği mücadele ruhu ile şiirlerindeki bu atmosfer tamamen uyuşuyor. Denilebilir ki İlhâmî çağını şiire sokmaya çalışan dîvân şâirlerindendir. Şiir dilinde Arapça ve Farsça kelime fazlacadır. Ses ve mûsikîli kelimeler tercih etmiştir."39

Reşad Ekrem Koçu, “Sultan Selîm, şâir, mûsikîşinâs, yüzü güzel, ruhu ipek, memleketinin ve devletinin teâlisine çalışan münevver bir pâdişahtı.”40

Ahmed Hamdi Tanpınar, “Umumî terbiyesiyle tamamiyle yerli olan ve mutavassıt bir şâirle büyük bir mûsikîşinâsı nefsinde birleştiren Selîm III…”41

III. Selîm’in, dîvânında kahramanlık, yiğitlik, savaşlardaki başarısızlıklar, ceddinin intikamını çıkarmak ve memleketi kurtarma arzusunu içeren şiirleri de dikkat çekicidir:

Tâlib-i tîr-i kemânız Sa’d-ı Vakkas pîrimiz
Sünnet-i peygamber ile atarız biz tîrimiz
Fi-sebîlillâh atınca erem gazâda düşmene
Düşmene vermez amân hîç tîrimiz şemşîrimiz
(D. s. 239, XXXVIII. Kıta)

Olaydım ölmeden bir kez sefer-ber
Hudâ emriyle olursak muzaffer
İnâyet etmez mi Hâlık rûz-ı mahşer
Kalalım mı kılıç altında böyle
Nitekim tendedir cânım giderim
Şehîd olup gazâlar yâ ederim
İnâyet lutf-ı Bârî’den dilerim
Kalalım mı ayak altında böyle42
(D. s. 224, Murabba (XXIII)/2. ve 4. Dörtlükler)

Er isen vakt-i gazâda cânını meydâna at
Er değilsen kes bürût ü rîşini yâbâna at
(D. s. 250, 8. b.)

Gazâya gidelim olur mukadder
Yâ mağlûb oluruz yâ gâlib eyler

Edip İlhâmî sad âh öyle söyler
Ki ceddim âhı hiç kalsın mı böyle
{D. s. 225, Murabba (XXIII)/9. bend}

Bunlardan başka çok az şâirimizde rastlayabileceğimiz vatan ve millet sevgisini işlediği güzel ve anlamlı şiirleri de vardır:

Lâyık olursa cihânda bana taht u şevket
Eylemek mahz-ı safâdır bana nâsa hıdmet43
{D. s. 222, Murabba (XXII)/4. bend,
1. ve 2. Mısralar}

Allah açsın yolumuz semt-i gazâya gidelim
Ne yazıldıysa gelir levh-i kazâya gidelim
{D. s. 223, Murabba (XXII)/7. bend,
1. ve 2. Mısralar}

Ehl-i tedbîrim ile askerim irşâd olsun
Kırayım kâfiri ceddim rûhu hep şâd olsun
{D. s. 223, Murabba (XXII)/8. bend
1. ve 2. Mısra}

Hudâyâ bu elem zahm-ı derûnum dağlıyor her-dem
Şehîdândan akan hûn bana rûşen çağlıyor her-dem
Olup sedd-râh-ı İslâmı bu düşmen bağlıyor her-dem
Esîr olmuş nice nisvân ü sıbyân ağlıyor her-dem
İlâhî lütfun ile bunları gözyaşına rahm et
İnâyet vaktidir yâ Rab bu ben karvaşına rahm et44
{D. s. 13, Müseddes (VIII)/2. kısım}

III. Selîm, şiir ve sanatta dahi millet ve devlete ait motifleri işlemiş ve düşüncesinin dâima buna yönelik olduğunu göstermiştir. Aşağıdaki mısralarda da, içinde bulunulan karışıklıkları milletine lâyık görmediğini göstermiştir:

Cünbüşinden duyarız va‘z-ı sîtem pîşesini
Biz ferâgatle fakat meşgaleden mesrûruz
Millet ve devlete lâyık mı va‘z-ı nâ-sâz
Bunun encâmını tefhîme Selîm mecbûruz45

III. Selîm Devri'nde, bizzat pâdişahın da iyi bir müzisyen olması, mûsikîyi ve mûsikîşinâsları koruyup, teşvîk etmesi sayesindedir ki, mûsikîmiz en yüksek, en verimli, en gelişmiş bir seviyeye erişmiştir.

Sadullah Ağa, Vardakosta Ahmet Ağa, Ortaköylü Tanbûrî İsak (Şehzâde Selîm'in "Tanbur" hocası), Arif Mehmet Ağa, Hızır Ağa, Abdülhalim Ağa, Dellâlzâde, Kırımlı Ahmet Kâmili Efendi (Şehzâde Selîm'e, müzikte ses bilgisi dersi vermekle görevlendirilmiştir. III. Selîm bilhassa kendisinden usul ve eserler meşk etmiştir) gibi büyük üstadlar da ses âlemine benzeri görülmemiş, yeni ve güzel eserler kazandırıyorlardı. Onun devrinde edebiyat ve mûsikîmiz hayli ilerlemişti. Şeyh Gâlib'in "Hüsn ü Aşk'ı" Türk şiirinin inceliklerini, dilin taşıma gücünü ve bildirme anlayışını genişletmeye çalışırken ifadede, tasvirlerde sadelik ve tabiiliğe doğru ilerliyordu. III. Selîm, devrinin bu en güzide mûsikîşinâslarını ve değerli şâirlerini davet eder, gece gündüz bunlarla vaktini geçirirdi.46

"Kendisi mûsikîşinâs ve bestekâr olan III. Selîm zamanının en tanınmış mutriplerini, hanendelerini, bestekârlarını sarayına topladığı gibi aynı zamanda muayyen günlerde memleketin tanınmış mûsikîşinâslarını da saraya çağırır, huzurunda elli altmış kişilik bir mûsikî heyeti tarafından fasıllar yaptırırdı."47

"III. Selîm, şiir ve mûsikîye meftûndu; şâir ve mûsikîşinâs musâhiblerinin refâkatinde, gönül mâcerâlarını gözyaşlarının lirik selinde boğabilen bir bedâat üstâdı…"dır.

“Türklerin ses mûsikîsinde tarihleri boyunca toplu icrâya büyük yer verdiklerini, XIX. yüzyıl başlarına kadar sâdece erkeklerden meydana gelen fasıl heyetine III. Selîm devrinden itibâren kadınların da katıldığını, müzikolog Bernard Mauguın anlatıyor.”48

“Onun zamanında Boğaziçi’nin mehtap âlemleri, çırağan şenlikleri gayet revaçta idi. Boğazın titrek, nurlu suları karşısında, sarayın yaldızlı bir salonunda, kâtibi sarıklı, iri kavuklu, ihtiyar, genç, sanat zevkiyle mest olmuş hanendelerin güzel sesleri işitilir, ney ve tanburların feryatları arasında en sanatkârane besteler terennüm edilirdi. Bazı akşamlar bostancı başının kayığı, seri bir hışırtı ile geçer, o zaman büyük bir kayıkta uzun sakallı, turuncu külâhı ve papucu ile bostancı başının boğazı teftîş ettiği görülürdü. Bu geçiş herkeste bir korku hissi peyda eder, nazarlar bu koca kayığın İstanbul’a doğru uzaklaştığını memnuniyetle seyrederdi. Bostancı başının uzaklaşması herkese geniş bir nefes aldırır, artık bütün kayıkların, boğazın suları üstünde zarif kadınlar ve erkeklerle dolu, ney ve tanbur nağmeleriyle dolaştıkları görülürdü. Boğazın korularından akseden bülbüllerin feryadı gecenin sessizliği içinde semalarda billûrî akisler bıraktığı sırada, yalıların büyük pencerelerinden taşan nağmeler en duygusuz gönülleri bile teshir ederdi.”

“Bu asırda İstanbul’un bedayii bütün garp halkını teshir etmişti. Melling ve Kastello gibi ressamlar İstanbul’un güzide noktalarını tasvir için birbiriyle rekabet ediyorlardı.”49

III. Selîm Devri’nde İstanbul’un bir köşesi olan Şerefâbâd ve Üsküdar’ın güzelliklerini, bir de Yahya Kemal’in “Üsküdar Vasfında Gazel” adlı şiirinden görelim:

Firdevs bu şehrin şeb ü rûzunda ıyândır
Her çeşmeden âb-ı Şerefâbâd revândır
Bir cûy-ı bahârın negamâtıyle dolar gûş

Dil farkına varmaz ki akan cûy-i zamândır
Her lâhzası bir zemzeme-i Sûz-i dil-ârâ
Her saati bir fasl-ı Beyâtî Arabândır
Her bâğına ziynet nice bir serv-i hırâmân
Her kasrına revnak nice bir şûh-i cihândır
Amma yine hicranla Kemâl andığım âfet
Bağlarbaşı'nın goncası bir yosma civândır

"Bu şehrin gecesinde, gündüzünde bir cennet güzelliği vardır. Her çeşmesinde Şerefâbâd suyu akar. Orada insan bir bahar ırmağının akışındaki nağmeleri duyar ve gönül, akıp gidenin, zaman ırmağı olduğunu farketmez."

"Orda her lâhza, bir Sûz-i dil-ârâ terennümü, orda her saat bir Beyâtî Arabân faslı dinleniyormuş gibi, akan bir mûsikî hâlinde geçer."

"Her bahçesi, servi salınışlı güzellerle süslü, her köşkü nice bir neş'eli dünya güzeli ile aydınlıktır."

"Gerçi şâir, bir Lâle Devri nüktesi ve bir tenâsüb sanatı ile konuşarak hicranla andığı güzelin yine, Bağlarbaşı'nın goncası bir yosma civan olduğunu söyler. Ancak bu gazel, ilk beyitlerinde belirtildiği gibi bütün bir Şerefâbâd ve bütün bir Üsküdar güzelliğidir.

Ayrıca, bu şiirin terennüm ettiği Üsküdar, bir III. Selîm Devri Üsküdarı'dır. Çünkü klâsik Türk mûsikîsinin Sûz-i dil-ârâ ve Beyâtî-Arabân makamları, III. Selîm Devri'nin makamlarıdır.

Böylelikle gazelde III. Ahmed Devri'nin Şerefâbâd'ıyle III. Selîm Devri'nin engin mûsikîsi birleşmiş ve Üsküdar'ın târih yâdigârı güzelliği, bu sesler, bu hâtıralarla söylenmiştir."50

III. Selîm'in şiirlerinde ileri sürdüğü bir kısım görüş ve fikirleri de birkaç örnekle burada belirtmeye çalışacağız. İnsanların devamlı mutlu olamayacağı fikrini, aşağıdaki dörtlükte şöyle belirtir:

“Kimdir o ki, mutluluk şarabıyla tatlı arzularına kavuşmuş olsun? Ama sonunda gam sıkıntısı gelip başına tebelleş olmasın? Sevinç meclisinin içkileriyle sarhoş olanların hali budur. Bazı, kadeh geçer ellerine, bazı da üzüntülerin sarhoşluğu.”

Kimdir ol kim mey-i şâd ile olup şîrîn-kâm

Ana hâmyâze-i gam olmaya ârız encâm

Mest-i sahbâ-yı meserret olanın hâli budur

Gâh peymâne çeker gâh humâr-ı âlâm51

Baştan sona kadar, dünyâ hakkındaki görüşlerini sıraladığı gazelinin birinci beytinde, “gönül dilinden anlayan için hoş bir mekân olan bu dünyânın, bazen zevk ve şenlik, bazen de acımasız olduğunu söyler”:

Gerçi kim ehl-i dile hoşça mekândır dünyâ

Gâh zevk u tarab u gâh yamândır dünyâ

(D. s. 21, G.XIV/1. b.)

Yine bir başka gazelinin iki beytinde, dünyâ ile ilgili düşüncelerini şöyle dile getiriyor: “İlhâmî, dünyaya nice ermişler, Allah dostları ve nice sultanlar geldi. Fakat şimdi bak, dünyâda bunların hiçbiri yok. Sakın, bu dünyâ sana da kalmaz. Bu geçici dünyâya dayanma, güvenme, bağlanma çünkü sonu yok.”

Nice veliyyu’l-lâh nice sultânlar geldi velî

Âlemde şimdi kıl nazar birinin eseri yok

İlhâmî bu âlem sana dahi kalmaz sakın

Dayanma fânî dehre zîrâ ki âhiri yok

(D. s. 97, G.CLVI/4. ve 5. b.)

Öbür dünyâ için de; “Ey İlhâmî bu geçici dünyânın malına mülküne, varlığına bel bağlama, güvenme, düşünerek bu dönen dünyâ ile ahireti biribirinden ayırt et” diyor:

Bel bağlama İlhâmîyâ bu fânî dehrin mülküne

Fikr eyleyip ukbâ ile bu âlem-i devrânı seç

(D. s. 44, G.LVII/5. b.)

Güzellere de dünyânın bâkî olmadığı düşüncesini bir beytinde şöyle söyler:

Ey bî-vefâ dil-ber neden hüsnün sakınırsın aceb

Bâkî değil dünyâ sana âhir işin türâb iken

(D. s. 108, G.CLXXV/5. b.)

Vezirleri, eli kalem tutanları, ulemâ ve orduyu da şöyle ta‘rîf ediyor:

Devletin gülşenidir ehl-i kalemle vüzerâ

Şevket-i berr ü bahr oldu ocakla ulemâ

(D. s. 223, Murabba XXII, 9/1-2)

III. Selîm pâdişah olmakla beraber, büyük bir olgunluk göstererek, diğer insanlarla eşit olduğunu ve aralarında herhangi bir fark olmadığı düşüncesini belirtirken, şöyle diyor:

Bizim sâ’irle yokdur farkımız mahlûk olmakda

Egerçi nesl-i pâk-i zümre-i şâhâne olduk biz

(D. s. 79, G.CXXIV/6. b.)

III. Selîm’in şiirlerinde belirleyici bir üslûp özelliği olarak, sanatkâr doğuşlu bu insanın, sâhip olduğu hassas ve sanatkâr tabiatiyle; iç dünyasının derinden geçen arzularını manzûmelerinde ince bir serzeniş ve mahzun bir edâ ile aksettirmiş olmasıdır, diyebiliriz. Bu anlamda III. Selîm Dîvânı’ndan muhtelif meseleler hakkında onun hâlet-i ruhiyesini gösteren örnekler verebiliriz.

Daha veliaht iken devletin bozulan düzeninden duyduğu üzüntüyü şöyle dile getirir:

Sakın aldanma gönül âleme yok zerre vefâ

Devletin tab’ı bozuk ver ana yâ Rabbi şifâ

Zevk eyyâmı değil şimdi harâm oldu safâ

Edelim Hakka recâ şimdi harâb oldu cihân

(D. s. 222, Murabba (XXII)/3. bend)

Padişahlıktan, saltanattan söz ederken de, bir tahtın bütün ihtirasları tahrik eden alâyişine aldanmamasını, ancak adaletle hareket edildiği zaman uygun olabileceğini, ama saltanatın da, cihânın da gelip geçici şeyler olduğunu, mütevazi, rind bir edâ ile anlattığı gazelinden bir beyit şöyle:

Bu zamânın devletiyle kimse mağrûr olmasın
Kâm alırsan adl ile ol dem be-câdır saltanat

(D. s. 35, G.XL/2. b.)

“Seç” redifli gazelinde ise, düşünerek; faydalıyı-zararlıyı, iyiyi-kötüyü ve haklıyı-haksızı seçme anlamında nasihat verirken de yine alçak gönüllü rind bir edâ sezilir.

Aç gözlerin gâfil isen âlim ile nâdânı seç
Eyle tecessüs fehm edip câhil ile irfânı seç

(D. s. 44, G.LVII/1. b.)

III. Selîm bazı manzûmelerinde içten gelen duygularını çok etkili ve coşkun bir anlatımla söyler. Bu hususta bir örnek olarak coşkun duygularla ifade edilen ve lirizm içeren şu gazelini gösterebiliriz.

Bir nigâh-ı lutf ile bil cânım olmuşdur ferah
İltifâtıyle dil-i nâlânım olmuşdur ferah
Vericek ol mâh-peyker dil-sitânımdan haber
Şâd olup ol dem dil-i vîrânım olmuşdur ferah
Ger rakîbin kanını etdiyse ol meh-rû şarâb
Îd-i ekberveş derûn-ı cânım olmuşdur ferah

Nev-bahâr eyyâmı erdi çün açıldı goncalar
Vaslına ermek içün her yânım olmuşdur ferah
Hüsnünü handân görünce ol gül-i nev-restenin

Fart-ı şevk ile dil-i sûzânım olmuşdur ferah
Kalb-i mahzûnum ben devr-i âlem-i fânide bil
Gül gibi İlhâmî şimdi cânım olmuşdur ferah

(D. s. 47, G.LXIII)

1 Ahmet Cevat Eren, Selim III'ün Biyografisi, (İstanbul: Nurgök Matbaası, 1964) 6.

2 Necati Elgin, Üçüncü Sultan Selîm (İlhâmî), (Konya ve Mülhâkatı Eski Eserleri Sevenler Derneği yayını, Yıldız Basımevi, 1959) 7.

3 [Sene 1207 (1792) Rebiü'l-evvelin…… 16. pençşenbih günü Loranzo Cerrâh mübâşeretiyle bâzû-yı şâhânelerinden fasd olunup…] (Sırkâtibi Ahmed Efendi, Rûznâme, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, İstanbul: 1791-1807, N. 10749, s. 61.).

4 Necati Elgin, a.g.e., 22.

5 Ahmet Cevat Eren, a.g.e., 8.

6 Kâşif Yılmaz, "III. Selim (İlhâmî) Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanın Tenkitli Metni" (Basılmamış eser, yazıdaki bazı örnek beyitler bu çalışmadan alınmıştır.).

7 Ziya Nur Aksun, Osmanlı Tarihi, c. 3 (İstanbul Ötüken Neşriyat, 1994) 95.

8 III. Selîm'in kabzaya aldığı yay üzerine yazılacak beyt:.
Nola fahr etmekte kavs-i çarh ile olsa kasîm.
Kabza aldı bu kebâd ile Cenâb-ı Şeh Selîm.
Mübâhât etse kavs-ı çarha belki andan a'lâdır.
Dokuz yüz attığı Sultân Selîm'in bu yâdır.
(Topkapı Sarayı Müzesi, Yeni Kütüphane No. E. 10191. A. XIX).

[Kasîm: Kasâmetten olursa hüsnü’l-vech mânâsına fâildir. Kasemeden olursa kısmet edici mânâsınadır. Yani ümmeti beyninde dünyada ilim, marifet ve hikmet ve âhirinde rahmet ve şefaati taksîm edicidir (Cemal Kurnaz, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, Ankara: Ahmet Talat Onay, Diyanet Vakfı Yayınları, 1992) 36.] .

“Okçuluğun icab ettirdiği vukuf ve malumâtı elde ettikten, attığını vurmak, okunu dokuzyüz geze kondurmak iktidârını kazandıktan sonra şâkirde üstâdı tarafından kabza verilirdi.

Gez, aynı zamanda kemankeşlerin (ok atan) ölçüsü idi. Atışlar bununla ta‘yin olunurdu. Kabza alabilmek için de oku 900 geze atmak lazımdı.” (Gez Farsçada arşın, endâze demektir. Bir hedefe atılan okların sâhibinin bilinmesi için ya işaret yaparlar, yahut kimisine adını yazarlarmış).

Şeyh Gâlib’in III. Selîm’in Ok Meydanı’na nişan dikdikde söylediği tarih manzumesi:.

1 Pâdişâhlar kahramânı Hazret-i Sultân Selîm.
Her hünerde ana reşk eyler mülûk-ı evvelin.
2 Tîğ-zenlik nükte-perverlik tüfenk-endâzlık.
Cümlesinde nâm alup taş dikdi ol şâh-ı güzîn.
3 Bir ayak açdı ki baş egdi kemâñ-keşler bütün.
Bir dahı nâz etmesün Behrâmına çarh-ı güzîn.
4 Tîrinîn bâl ü perindendir meger bâl ü peri.
Çok mu kûh-ı Kâfa pervâz etse çün Ankâ-yı çîn.
5 Nâ-resâ bir mısra-ı bercestedir gûyâ o tîr.
Kavs-ı ebrûdan çıkarmış ma‘nisin fikr-i metîn.
6 Âsmân durdukça tursun atdıgın ursun müdâm.
Ol şehenşâhın ola her kârına Mevlâ mu‘în.
7 Çıkdı evc-i ‘arşa târîhiyle Gâlib bu sadâ.
Zûr-ı bâzû-yı şeh-i devrâne bin kez âferîn.

1207 (Bu tarih mısraı tamiyelidir).

(Naci Okçu, Şeyh Galib Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri, Şiirlerinin umûmî Tahlîli ve Dîvânın Tenkidli Metni, c. I, s. 267.).

9 “Şevval 1205 yirmi altıncı Salı günü (Haziran 1791)…… Havz başındaki kasırda Beşiktaş tarîki üzere sebû vaz‘ buyurdup dörtbuçuk dirhem barut ve on dördüncü nişângâhdan Küçük İslimiyye nâm tüfeng ile yirmiyedinci dânede mânend kalb-ı adû sebû-şikest olup mesâha olundukda tamâm bin üçyüz altmışbir gez mesâha gelip bu menzilin dahi mahall-i sebûsuna taş dikilmek ve soffe yapılmağa emr-i hümâyûn sâdır oldu……” (Ahmed Efendi, a.g.e., s. 14.).

10 Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmânî, Eski yazıdan aktaran, Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 30, 1996) 39.

11 Ahmet Rasim, Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi, (Kostantıniyye, Birinci tab, dördüncü cilt, 1328-1330) 1161.

12 Mustafa Necib Efendi, Târih, sayfa: 100-103 Beyazıd Kütüphanesi, No: 29972.

13 Ahmet Refik, Sultân Selim-i Sâlis’de Halk ve Milliyet Muhabbeti, İstanbul: Yeni Mecmua, sayı 23 ve 24. 1917, s. 449-469.

14 24 Mart 1792’de, Ağa Yeri Meydanı’na yeni savaş teknikleriyle yetiştirilmiş, on altı asker getirtilip, yirmi otuz bin kadar yeni savaş tekniklerinden habersiz, perişan, idmansız, kaygılı, başıbozuk askerlerle tatbikat mahiyetinde karşılaştırılmış ve bu düzensiz, talimsiz, yeni savaş silahlarıyla savaşma tekniğinden habersiz olan başıbozuk askerlerin hazimete uğramaları neticesinde III. Selîm “uzun zamandan beri askerlerimizin bozguna uğrayıp mağlup olmalarının nedeni açıkça belli iken bizim bu yolda gösterdiğimiz gaflet ve cehâletimiz devam ederken ülkemizi Cenâb-ı Hakk’ın Peygamberimiz zamanında olduğu gibi koruyacağı şeklinde mucizelerin beklenmemesini söylemiş ve Cenâb-ı Allah

Müslümanları güçlendirip din düşmanlarından intikam almaya muvaffak eyleye dualarını ağlayarak tekrar edip, düşmana aynen karşılık vermeye dikkat edilmesini, ordunun iyi yetiştirilmesi hakkındaki samîmi, temiz ve içten gelen emirlerini bildirerek yüzer, ellişer kuruş ihsanla oradan ayrıldı. ” (Sırkâtibi Ahmed Efendi, Rûznâme, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, (İstanbul: 1791-1807, No: 10749) 43.

15 “İstanbul’da, halkın-tufan-ı sani-dediği şiddetli yağmurlar yağdı. İstanbul’da ve çevresinde çok sayıda ev harab oldu. Yağmur sürerken 5 Temmuz 1790 gecesi sabaha kadar yirmişer, otuzar dakika ara ile beş kez, ertesi gündüz dört kez, bir sonraki gece üç, izleyen gündüzde iki kez deprem oldu. Müneccimbaşı, III. Selîm’in huzuruna çıkıp bu belirtilerin, dinsizlerin ülkelerinde kıtlığa neden olacağını, -vilâyet-i Yunan’da ceng ve aşub çıkacağını- bir düşman kralının öleceğini, Müslüman ordularının ise karada ve denizde zaferler kazanacağını gösterdiğini müjdeledi. Oysa III. Selîm’in bu tür yorumlara ve fallara asla inancı yoktu. ” (Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt 6, sayfa 506.).

16 Ahmet Refik, a.g.e., 472.

17 Sedit Yüksel, Şeyh Galib Eserlerinin Dil ve Sanat Değeri. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, TTK. Basımevi, 1980, 18.

18 Necati Elgin, a.g.e., 75-77.

19 Ziya Nur Aksun, a.g.e., 95.

20 “O günlerde bir Fransız mühendisi logaritma cetvelini İstanbul’a getirip Babıâlî’ye takdim eder ve:

- İstanbul’da, zannetmem ki bundan anlayan bir kimse bulunsun diye bir iddiada da bulunur.

Mühendisi Gelenbevî İsmail Efendi’nin evine gönderirler. Fransız mühendis gerek İsmail Efendi’nin, gerek evinin perişan denilecek kadar mütevazi durumunu görünce onu küçümser.

- Filan zamana kadar cevabını isterim diyerek döner. Dediği vakit dolduğunda Efendi'nin evine gittiğinde, İsmail Efendi'nin bu müddet içinde cevab yerine yepyeni bir logaritma kitabı yazdığını görerek hayrete düşer ve ona saygı gösterir.

Adem Babıâlî'ye geldiğinde.

- Şu adam Avrupa'da olsaydı ağırlığınca altın değerdi diyerek onun zekasını ve maharetini övmüştü….

Sultan III. Selîm Han Hazretlerinin saltanatının ilk yıllarında, Kağıthâne'de yapılan bir askerî tatbikatda birkaç defa humbara atıldığı halde hedefe isabet etmemişti. Pâdişahın bu durumdan dolayı canı sıkılmıştı. Bunun üzerine bazı yakınları kendisine Gelenbevî İsmail Efendi'yi hatırlattılar. Efendi, pâdişah hazretlerinin huzuruna getirildi. Kendisine, merminin hedefe ulaşması için, gereğinin yapılması söylendi. Hoca derhal hesaplar yapıp nişan almada düzeltmeler yaptırdı. Bundan sonra yapılan üç atışın üçü de hedefe isabet etti. Sultan Selîm Han Hazretleri son derece memnun oldu. Hoca Efendi'ye iltifat ve ihsanlardan başka günde dört okka pirinç tayını verilmesini de emir buyurdu ve İsmail Efendi Bahriye Mektebi'ne matematik hocası tayin olundu. (Faik Reşat, Eski Bilginler, Düşünürler, Şâirler, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 302-304.).

"Bunun yanında, ilk Türk teknik okulunu açmış oldu. Bu yüksek okullarda Avrupa'dan getirilen uzmanlardan başka, fen ve teknik dallarında yetiştirilmiş mütehassıs Türk hocaları da vardı. Kırımî Esad Efendi, İshak Efendi ve daha diğer bazı Türk bilginleri matematik, geometri, istihkâm gibi fen bilgilerine ait dersler vermekteydiler. Avrupa'nın fen bilimlerinden faydalanılması için tercümanlar bulunuyordu. Ayrıca batı dillerinden tercümeler yaptırılmış ve bir kütüphane de vücuda getirilmişti. " (Ahmet Cevat Eren, Selîm III'ün Biyografisi, İstanbul, 1964, sayfa 32.).

21 III. Selîm'in El Yazısı Örnekleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sandık 42, (İstanbul: Hatt-ı Humâyûn Numarası: 7543).

22 Nihad Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul: MEB, c. II, 1971, 749.

23 Naci Okçu, a.g.e., c. I, 206.

24 Mithat Cemal Kuntay, "Pâdişahlar ve Şâirler. " İstanbul: Son Posta Gazetesi, (26. 3. 1939) 4; Naci Okçu, a.g.e., c. II, 1011.

25 Necati Elgin, a.g.e., 85.

[Sene 1205 (1791) Şaban-ı Şerifin 21. ve Nisan'ın 14. Pazartesi günü… Şevketlü Efendimiz Hazretleri dahi biniş ile Sa'dâbâd'a teşrîf ü karâr ve top ve humbara ve tüfeng-endâzân temâşâsiyle ve bi'z-zât dahi sebûlar şikestiyle sen'at-ı dâne-i endâzide mevhibe-i Sübhâni olan mahâret-i şâhânelerin izhâr buyurdular. Bir kaç fasl-ı sâz istimâ'i ve Emîn Şâir kullarının mu'tâd olan ziyâfeti tenâvülü akîbinde…] (Ahmed Efendi, a.g.e., 6.).

[Sene 1206, Mâh-ı zilhicce-i şerifenin 11. Salı günü (12. Ay, 1792), îdi şerîf mahsûs debdebe-i Şâhâne birle azm-i Sa'dâbâd buyurulup mu'tâd üzere rikâb olup Sadrâzam ve Şeyhülislâm arza dühûl ve bir mıkdâr halvetden sonra aşağı Dârü's-saâde Ağası yanına nüzûl eylediler. Cünd-yân dâire-i hümâyûna cirîd ve Sadrâzam tarafından altunları ihsân olunup temâmında pehlüvânân ve ayû ve samson ve esbân-ı hâssa temâşâ buyurulup hitâmında çengi kolu oynayup vakt-i asra değin bunlar ile vakt-güzâr ve asrda aşağı havz başına nüzûl ve teşrîf ve tenâvül-i taâm ve top ve humbâra endahtını temâşâ ve cümlesine bahşiş i'tâ buyurulup avdet buyuruldu.] (Ahmed Efendi, a.g.e., 51-52.).

[Sene 1211 (1797) Zi'l-kadenin 17. Pazar günü tebdil zevrakçesiyle Sultan Yalısına teveccüh ve serhengân ile ârâm buyurulup akşamı derûn-ı

halvetde köçekler sâde nakkare ile oynayıp kalyonlar hevâyı fişengleri atıldı.] (Ahmed Efendi, a.g.e., 146.).

[Sene 1211 (1796) mâh-ı Saferü'l-hayrın 19. Pazartesi günü Kasr-ı Çinilû'yi teşrif ve İtalya'dan gelme freng cânbâzı icrâ-yı hüner ve envâ'-i zûr-bâzlık ve perende-bâzlıklar eylediği üç saat kadar temâşâ ve hıtâmında cümle cânbâz ve sâzendelerine a'tâyâ-yı vafîre buyurulup mâbeyne avdet ve istirâhat buyuruldu.] (Ahmed Efendi, a.g.e., 131.).

[Sene 1208 (1793) Rebiü'l-ahırın gurresi Salı günü… Kasr-ı Cedide teşrîf ve pehlüvânân güleşdirilip ve tomak oynadılıp ve bir freng hokkabazı dahi hokka oynadıp zûrbâzlıklar edip akşama değin bunları temâşâ buyurdular.] (Ahmed Efendi, a.g.e., 85.).

[Sene 1207 (1793) mâh-ı zi'l-hicce-i şerifenin 23. Pençşenbih günü… Bebek Kasrı'nı teşrif ve ba'de's-salât bir kaç serhengâna şarkı ağâze ettirilip kahve-nûş istirâhat…] (Ahmed Efendi, a.g.e., 79.).

[Sene 1208 Zi'l-kâde'nin (Mayıs 1794) sekizinci Pazar günü piyâde ile geşt ü güzâr ve diğer zevrakçede serhengân şarkılar okuyarak ve saz çalınarak saat dörde kadar eğlenildi…] (Ahmed Efendi, a.g.e., 96.).

[Sene 1208 Receb'in (Şubat 1794) 23. Pazartesi gecesi Şevkıyye Dîvân-hânesinde frenk hokkabâzı ve rakkasları temâşâ birle saat dörde varınca ârâm buyurulup…] (Ahmed Efendi, a.g.e., 91.).

[Sene 1207 (1793) Şevvâl-i şerifin II. Salı günü Sa'dâbâd'a piyâde-süvâr azimet oldular. Sa'dâbâd'ın temâm mevsimi ve hitâm-ı tecdîdî esnâsı olduğundan yirmi otuz seneden berû meşhûd olmayan zihâm-ı nâs görülüp gine rüsûm-ı îd üzere pehlûvânân ve cânbâz ve çengiler temâşâsıyla ârâm buyurulup halka dahi derûn-ı parmaklığa dühûle izn-i Hümâyûn evzân buyurulduğundan tezâhüm-i nâs temâşâ ve seyr ile saat on'a değin yukarı Cirîd Kasrı'nda ba'dehu aşağı havz başında taâm ve taşra hânendegânı

istimaiyle merâsim-i mu‘tâde-i îde hitâm verildi.] (Ahmed Efendi, a.g.e., 73.).

[Muharremü’l-haramın 15. Pazar günü 1207 (1793)… Sâhilsarây-ı mezkûr Mâbeyninde Serhengân ve musâhiban mûsikî fasıllarıyle eğlenilip akşamı derûn iffet saraylarına teşrîf buyurdular.] (Ahmed Efendi, a.g.e., 55.).

[Sene 1206 mâh-ı cemaziye’l-evvelin (1796) 28. Cuma akşamı Dârü’s-saâde Ağasının helvası olmağla Şevkıyye Dîvân-hânesinde serhengân ve musâhibân mûsikî fasıllariyle saat beşe dek eğlenip yukarı Iffet sarây-ı şâhânelerine ric’at buyurdular.] (Ahmed Efendi, a.g.e., 65.).

[Sene 1212… (1 Ocak 1797) Mâh-ı Şa‘bân-ı şerîfin gurresi Cuma gecesi Hazinedâr Ağa’nın helvası olmağla Şevkıyye Dîvân-hânesinde sâz ile eğlenildi.] (Ahmed Efendi, a.g.e., 159.).

[Sene 1216/27. Cuma günü (Kasım 1801) Dârü’s-saâde Ağası’nın helvası olmağla şevkıyye Dîvân-hânesinde tavşanlar temâşâsiyle ârâm buyuruldu.] (Ahmed Efendi, a.g.e., 215.).

[Sultan III. Selîm zamanında Çirâgân âlemleri ve helva sohbetlerinde bulunan Kastamonulu Sa‘dî (vefâtı 1212) aşağıdaki beyitler ile Çırağan âlemlerini ve helva sohbetlerini tasvir etmiştir.

Belki bir tura ile bûse-i la‘lin alırız.
Gel efendim koma ferdâya bu helva gecesin] .
(Cemal Kurnaz, a.g.e., 110-418.).

26 “Sultan Selîm III’in, Sultan Mahmut II’nin mûsikî âlemlerinde bile bir rağbet bulan âşık tarzı, köy kahvelerinden mesire âlemlerine, büyük saraylara kadar ruhlarda yaşıyor, ümmîlerden en yüksek âlimlere kadar herkesin mânevi bir hayat ihtiyacını tatmin ediyordu. ” Fuad Köprülü, Edebiyat Araştırmaları. Ankara: TTK. 1966, 220.

27 [Sene 1207 (1792) … Muharremü’l-haramın ikinci Pazartesi günü… Nemçe elçisinden taleb olunmak emr ü fermân buyurulup ba‘de’l-arz tüfeng-ciyâne kurşun ve bizzât Şevketlû Efendimiz dahi dâne-endâz ve sebûlar şikest buyurup taşra ve pehlüvânan güreşdirilip mûsikî fasıllariyle…] (Ahmed Efendi, a.g.e., 54.).

28 Fuat Köprülü, a.g.e., 410. [Sene 1207 (1793) Mâh-ı cemâziye’l-evvelin yedinci Cum‘a gecesi… Mâbeyne hayâl ısmarlanmış olduğundan şerbetçi Emin ve Sa‘id münâvebe ile hayâl oynadıp saat beşe değin temaşa ve azm-i iffetsarây-ı dilâra buyurdular…] (Ahmed Efendi, a.g.e., 54).

“III. Selîm zamanında bir Hayâlî Hafız varmış. Onun Karagöz oyunları o kadar güzel olurmuş ki, bunlar millî bir edebiyat eseri sayılırmış, bir gece sarayda pâdişahın huzurunda bir hayal oynatıyormuş. Oyunda Hacivat kölesini, Selîm diye çağırmış, III. Selîm de derhal latife etmek için, bir nükte söyler gibi ‘lebbeyk’ yani buyurun efendim diye cevap vermiş. Hayâlî Hafız yaptığı hatayı fark edince binbir cinas ve ima dolu oyun devam ediyormuş gibi, Hacivat kendisine hitab etmiş, huzûr-ı şâhânede öyle bir sürç-i lisan ettim ki affı mümkün değil, artık bana hayal oynatmak gerekmez. Saadetli pâdişahım ruhsat buyururlar da tövbekâr olarak hacca gidersin, hadi yola düş demiş ve perdenin arkasındaki mumu söndürmüş. Huzurda seyredenler çok üzülmüşler, bilhassa III. Selîm vallahi hiç kızmadım, latife yapmak ve senin bu güzel oyununa ben de katılmak için cevab verdim dediyse de Hayâlî Hafız, Topkapı Sarayı’nda söndürdüğü hayal perdesinin o mumunu bir daha hiç yakmamış. ” (III. Selîm Konseri, Canlı Özel Programı Sunuş Metni, Ankara, TRT 1, 03. 03. 1999, Saat: 21.30).

29 [Sene 1208 (1794) cemâziye’l-aharın ikinci Cumartesi günü gine Topkapıya nüzûl ve meddah Sâdık Efendi’ye menkabe naklettirilip eğlenildi.] (Ahmed Efendi, a.g.e., 88.).

[Zilkadeü’ş-şerîfenin sene 1216 (II. Ay 1801) 13. Pençşenbih günü Topkapıyı nüzûl buyurulup Mart’ın yedisi olmağla kar yağıp meddâh getirdilip eğlenildi.] (Ahmed Efendi, a.g.e., 218.).

[Sene 1216 (1801) mâh-ı zi’l-ka‘deü’ş-şerifenin Cumartesi günü Topkapı’ya nüzûl ve meddâh getirtilip menkâbe nakl ettirmekle eğlenildi…] (Ahmed Efendi, a.g.e., 218.).

[Sene 1211 Zilkadenin (Nisan 1797) altıncı çehârşenbih günü Topkapı’ya nüzûl ve dün gece Topkapu’da Ağa Yeri’nde opera nâm müzahref mel’abe-i efrencî izhâr eyleyen çend nefer frenglerin temâşâ ettikleri mel’abe-i çengiyâne ve etvâr-ı efrancâneleri, sohbetleri ve dimâğı zükâm eyleyen is ve pasları ve taklidleri tezkâr ile eğlenildi. ” (Ahmed Efendi, a.g.e., s. 145.) (1797 yılı, Zilkade ayının altıncı Çarşamba günü memleketimizde ilk defa bir opera temsil edilmiş olduğunu bu kayıttan anlıyoruz.). [Sene 1216 (1801) Cemaziye’l-aharın 18. Pazartesi günü Tersânede fişeng imâline me’mûr Hendesehâne halîfelerinden mühendis İngiltere’lü Selîm Avrupa’da hevâya çıktıkları san‘atı ihzâr eylemekle alâtın tedârik ve ateş duhânıyle yelken bezinden masnû‘ bir kebîr küreyi hevâya tayerân itdirdiği temâşâ buyurulup.] (Ahmed Efendi, a.g.e., 213.).

[Sene 1217 (1802) mâh-ı cemâziye’l-evvelin 24. Çehârşenbih günü… Tekye kasrîn teşrîf buyurup İngiliz Selîm’in hevâya uçurduğu küreyi temâşâdan sonra…] (Ahmed Efendi, a.g.e., 226.).

30 Yaşar Yücel, Ali Sevim, Türkiye Tarihi. C. 3. Ankara: TTK. 1991, c. 4, 171.

31 Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Dergah Yayınları, Cilt-4, (İstanbul: 1980) 362-363.

32 Âsım, Tarih, c. II, (İstanbul: Eser H. 1201=M. 1786 yılından III. Selîm zamanı sonlarına kadar geçen olayları kapsar, tarihsiz) 220. “… âmme-i ehl-i İslâm’dan başka Ermeni ve Rûm ve Yehûd tâifesi ehl-i insâf

‘ale’l-umûm gark-âb lücce-i şîven ve mâtem olup gurûh gurûh hüzn ü esef ve endûhla giryân ü nâlan ve dîdelerinden hûn-efşân oldukları meşhûd-ı ayne’l-yakîn muharrer sâdıku’l-beyân olmuştur. Ve’l-hâsıl merhûmun bu vak‘a-i sâdıkası nev-i insândan başka melâ-i alâya ve bi’l-cümle sevâd-ı arz ü semâya kârger olduğu mukarrer ve şâibe-i ığrakdan berterdir. Hattâ Avrupa kralları ve generallerinin ve İran ve Turan hanlarının müteessir ve müteessif oldukları resîde-i rûtbe-i tahkîkdir…”.

33 Ahmet Cevat Eren, a.g.e., 68-69.

34 Necati Elgin, a.g.e., 179.

35 Vasfi Mahir Kocatürk, Osmanlı Padişahları, (Ankara: 1963) 296-307.

36 Necati Elgin, a.g.e., 171.

37 Necati Elgin, a.g.e., 156 (Elhasıl mehâsin-i âsârı çok ve devletinin saadet hâli için say ve himmetine nihayet yok idi, âli himmet ve ehli mekremet hub suret ve pâkize sîret güzel tâlik yazar ve fenni mûsikîde behresi var İlhâmî tahallüs edüp câbecâ şiirler söyler ve ulemâya ziyâde riâyet eylerdi.).

38 Necati Elgin, a.g.e., 79.

39 Şahmeran Baltacıoğlu, Şâir Osmanlı Pâdişahları, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mezuniyet Tezi, 1968-69, No: 9725), 40.

40 Reşad Ekrem Koçu, Osmanlı Pâdişahları. İstanbul: Ana Yayınevi, 1981. 335.

41 Ahmed Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, (İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1967) 27.

42 “Moskof Çariçesi Katerina’nın Kırım istilâsı münâsebetiyle yazılan şu dörtlükler vatanperverliğin pek yüce bir belirtisidir.” Necib Âsım, Vatanperverliğin Temâsîl-i Şâhânesi, Târih-i Osmânî Encümeni Mecmûası Beşinci Seni, 1 Teşrîn-i evvel 1330, numro: 28. 195.

43 “Hele şu parça gerçekten vatanını sevene ve ârif olana yakışır şekildedir: Eylemek mahz-ı safâdır bana nâsa hıdmet, mısrâı; kavmin efendisi, o kavmin hizmetçisidir, düşüncesinin en güzel bir tercümesi olduğu gibi hükumet idaresi hakkında bugün de değerli olan bir kanun ve bir kuraldır. ” Necib Âsım, a.g.e., 197.

44 “Allah’a dua edip yalvarma tarzındaki şu tercii-bend (şekil olarak terkib-i bende uymaktadır.) de I. Abdülhamit zamanında vatanın düşmüş olduğu felaketlere Selîm’in kalbinin nasıl kan ağladığını gösteriyor. ” Necib Âsım, a.g.e., 198.

45 III. Selîm’in, “Bir de şiirleri… şahâdetinden sonra evrâk-ı perîşânı arasından çıkmıştı; meselâ şu mısralar, Ruslarla harp halinde iken müfsidlerin çıkardığı ihtilâlin devlet bünyesinde açtığı yaradan ve bunca emeklerle kurduğu talimli asker ocağını dağıtmaktan duyduğu teessürle yazıldığı belliydi. ” (Reşat Ekrem Koçu, a.g.e., 346).

46 Sene 1205 (1791) Zilkadenin beşinci pencşenbih günü Okmeydanı’nda Tersâne bahçesi derûnunda vâki havuz başındaki kasra bahş-ı celâdet buyurulup tenâvül-i taamdan sonra bir fasıl hüzzâm mûsikî âğâze olup….

Bin iki yüz altı senesi Ağustos’un yirmi birinci pencşehbih günü Şevketlü Efendimiz Hazretleri Göksu Kasrını teşrîf ve iki fasıl saz ahengiyle kesb-i inşirâh ü safâ olunup….

Sene 1206 (1792) Zilhiccenin yirmi beşinci salı günü Silâhdâr Ağa Kasrı’na teşrîf buyurulup serhengân’ın ısfahân’ın makamında icâd eyledikleri pîşrev ve semâî ve beste ve şarkı ile tamâm-ı fasıl çaldırıp….

Bin iki yüz yedi Muharremin dokuzuncu pazartesi günü Kireç Burnu’na teşrîf ve mehtâbda saat bire dek mûsikî fasılıyla safâ buyurulup….

Sene 1207 (1793) Zilhiccenin on altıncı pencşenbih günü Ihlâmûr altına teşrîf, havuz başına nüzûl ve taam-ı tenâvül ve mûsikî fasıllarıyla saat on bire dek eğlenilip avdet buyuruldu.

Sene 1207 (1793) Zilhiccenin yirmi üçüncü pencşenbih günü Macar Burnu'na andan karşı Sarıyer'e geçilip Bebek Kasrı'nı teşrîf ve birkaç serhengân'e şarkı âğâze ettirilip kahve-nuş….

1208 (Mayıs 1794) Zilkadenin yedinci pencşenbih günü Şevketlü Efendimiz Hazretleri Kâğıdhâne'de Karaağaç'da ârâm ve karar buyurulup piyâde ile geşt ü güzâr ve diğer zevrakçede serhengân şarkılar okuyarak ve saz çalınarak saat dörde değin eğlenildi.

1209 (1795) Şevval'in on üçüncü Cumartesi günü Beyhân Sultan misâfireten Topkapı'da olmağla Hasan Paşa Kasrı'nda eğlenilip akşama Şevkıyye Dîvânhânesi'ne saz ile ârâm buyuruldu.

Sene 1212 (1797) Şaban-ı Şerîfin gurresi cuma gecesi Hazinedâr Ağa'nın helvâsı olmağla Şevkıyye Dîvânhânesi'nde saz ile eğlenildi.

(Sırkâtibi Ahmed Efendi, Rûznâme, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, İstanbul: 1791-1807, N. 10749, s. 14, 23, 53, 55, 79, 79, 96, 108, 159).

47 Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Cilt: II, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), 340.

48 Cinuçen Tanrıkorur, "Yabancı Elinde Mûsikîmiz III", Sayı: 2, Yıl: 7, (İstanbul: Kubbealtı Akademi Mecmuası, 1978), 52.

49 Ruşen Ferit Kam, "Üçüncü Selim" Ankara: Radyo Mecmuası, Müzik Konuşmaları, c. 5. sayı 49, (1 Şubat 1949) 4.

50 Nihad Sami Banarlı, Yahya Kemal Yaşarken, (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü Neşriyatı: 1, 1959), 160.

51 Tayyâr-zâde Atâ Tarihi, IV. Cilt, 67.

Ahmet Efendi. Rûznâme. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, No: 10749. (1791-1807).

Ahmet Rasim. Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi. Kostantıniyye: Birinci tab, dördüncü cilt, 1328-1330.

Ahmet Refik. "Sultân Selîm-i Sâlis'de Halk ve Milliyekt Muhabbeti." İstanbul: Yeni Mecmua, sayı 23 ve 24. (2 Kanûn-ı evvel 1917): 449-469.

Aksun, Ziya Nur. Osmanlı Tarihi. C. 3. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1994.

Âsım, Tarih. c. II. İstanbul: (tarihsiz): 220.

Ata (Tayyarzade Ahmed). "Sultan Selîm Hân-ı Sâlis." Tarih. c. IV. İstanbul: (1293): 67.

Baltacıoğlu, Şahmeran. Şâir Osmanlı Pâdişahları. İstanbul Üniversitesi Mezuniyet Tezi 1968-69, No: 9725, İstanbul Üniversitesi Merkez Ktb. No: 6147.

Banarlı, Nihad Sami. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul. MEB, c. II. 1971.

Celal Nuri. Tarih-i Edebiyyat-ı Osmaniyye-Mukaddarat-ı Tarihiyye. İstanbul: II. Baskı. (1331): 10.

Elgin, Necati. Üçüncü Sultan Selîm (İlhâmî). Konya: Konya Mülhâkatı Eski Eserleri Sevenler Derneği Yayını, Yıldız Basımevi, 1959.

Eren, Ahmet Cevat. Selîm III'ün Biyografisi. İstanbul: Nurgök Matbaası, 1964.

Faik Reşad. "Eski Bilginler, Düşünürler." Eslâf, İstanbul: 1312. Tercüman 1001 Temel Eser. Haz. Şemsettin Kutlu, Kervan Kitapçılık.

"İlhâmî III. Selîm." Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi; Devirler, İsimler, Eserler, Terimler. c. 4. İstanbul: Dergah Yayınları, (1982): 362-363.

Kam, Ruşen Ferit. "Üçüncü Selîm." Ankara: Radyo Mecmuası, Müzik Konuşmaları, c. 5. sayı 49, (1 Şubat 1949) 4.

Kocatürk, Vasfi Mahir. Osmanlı Pâdişahları. Ankara: 1963.

Koçu, Reşat Ekrem. Osmanlı Pâdişahları. İstanbul: Ana Yayınevi, 1981.

Köprülü, Fuad. Edebiyat Araştırmaları. Ankara: TTK. 1966.

Kuntay, Midhat Cemal. "Pâdişahlar ve Şâirler." İstanbul: Son Posta Gazetesi, (26. 3. 1939) 4.

Mehmed Süreyya. Sicill-i Osmanî. "İlhâmî" Haz. Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Tarih Vakfı, Yurt Yayınları, c. 1. (1996.) 40-41.

Mustafa Necip Efendi. Selîm Hân-ı Sâlis Asri Vekâyiî Tarihçesi. İstanbul: Matbaa-yi Âmire, Bayezıd Ktb. No: 29972. (18 Ramazan 1280-1863): 100-103.

Necib Âsım, "Vatanperverliğin Temâsil-i Şâhânesi." Târih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, Beşinci sene, sayı: 183, numara: 28, (1 Teşrîn-i evvel 1330): 193-199.

Okçu, Naci. Şeyh Gâlib Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri, Şiirlerinin Umûmî Tahlili ve Dîvânın Tenkitli Metni. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993.

Onay, Ahmet Talat. Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı. Haz. Cemal Kurnaz. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.

Osmanlı Pâdişahları Ansiklopedisi. "Sultan III. Selîm." İstanbul: Yeni Asya Yayınları, (1986): 558-587.

Pakalın, Mehmet Zeki. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. İstanbul: MEB. 1983.

III. Selîm Konseri, Canlı Özel Programı Sunuş Metni, Ankara: TRT 1 03. 03. 1999, Saat: 21: 30.

Tanpınar, Ahmed Hamdi. 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1967.

Tanrıkorur, Cinuçen. "Yabancı Elinde Mûsikîmiz." Akademi Mecmuası, yıl: 7, Sayı: 2, İstanbul: (7 Nisan 1978): 62.

Yılmaz, Kâşif. III. Selîm (İlhâmî) (Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvânın Tenkitli Metni), Trakya Üniversitesi Araştırma Projesi, Edirne, 2001.

Yücel, Yaşar ve Ali Sevim. Türkiye Tarihi. c. 3. Ankara: TTK. 1991.

Yüksel, Sedit. Şeyh Gâlib Eserlerinin Dil ve Sanat Değeri. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, TTK. Basımevi, 1980.

B. II. MAHMUD DÖNEMI

Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılması ve Yerine Asâkir-İ Mansûre-İ Muhammediye'nin Kurulması / Ahmet Yaramış [s.697-702]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Osmanlı İmparatorluğu’nun genişlemesinde büyük rol oynamış olan Yeniçeri Ocağı, I. Murad zamanında daimi ücretli askerlerden kurulmuştu. Ocak, iki yüzyılı aşkın bir süre sorunsuz bir şekilde idare olunmuştur. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ocakta, teşkilat nizamının ihlal edilerek, dışarıdan esnaf ve köylülerin asker olarak alınmasıyla bozulma başlamıştır. Bu durum ocağın iyi işleyen düzeninin hızlı bir şekilde bozulmasına sebebiyet vermiştir. İşleri askerlik olan yeniçerilerin bundan sonra, askeri talim ve taallum yerine kahvecilik, kayıkçılık, tellaklık ve hamallık gibi işlerde çalışmaya, evlenmeleri yasak olduğu halde evlenerek “aile hayatı” geçirmeye başladıkları görülür. Ayrıca, yeniçeri esâmelerinin, yeniçeri ağaları, mütevellîleri, ileri gelen devlet görevlileri tarafından satın alınması veya ölmüş, firâr etmiş yeniçerilerin halihazırda görev yapıyor gibi gösterilerek menfaat sağlanması gibi suistimaller çok yaygınlaşmıştı.1

Bu bozulmayı gören padişah ve devlet adamları bozulmayı düzeltmek için tedbirler almak istemişlerdir. Fakat, yeniçeriler yapılmak istenen düzenlemelere karşı çıkarak, bildikleri talîm usûlünü ve kullanageldikleri silah ve araç-gereçleri yeni olanlarıyla değiştirmeye yanaşmamışlardır. Bunun sonucunda Yeniçeri Ocağı; bozulmayı düzeltmek, zamanın askeri harp tekniklerini ve araç-gereçlerini ocağa tanıştırmak için gayret gösteren padişah ve devlet adamlarına karşı muhalefet eden ve onlarla zaman zaman

silahlı mücadeleye girişen bir fitne yuvası haline dönmüştür.2 Bu durum 1826 yılına kadar devam etmiş ve ocağın artık iflâh olmayacağı görülerek kaldırılmasına ve yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye (bundan sonra Asâkir-i Mansûre) ordusunun kurulmasına karar verilmiştir.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılma sebeplerinden yukarıda kısaca bahsettikten sonra, II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırma kararını vermeden önce ocağa yönelik uyguladığı siyaset, Vaka-i Hayriye olayı ve Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılarak yerine Asâkir-i Mansûre'nin kurulması konuları açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

II. Mahmud'un askeri yenileşme (ıslahat) hususunda uzun bir süre yenilik teşebbüsünde bulunmamış olması dikkat çekicidir. Bunda, III. Selim ve Alemdar Mustafa Paşa'nın uğradıkları feci âkıbetin etkisi olduğu muhakkaktır. Zira II. Mahmud 1826 yılına kadar geçen süre içinde ciddi sayılabilecek hiçbir ıslahat teşebbüsünde bulunmamış; bunun sonucunda yeniçeriler, daha fazla azgınlaşmış, askerlikten uzaklaşmış ve halkı canından bezdirmiştir. Üstelik, Yeniçeri Ocağı'nın Sırp ve Yunan isyanlarını bastırmakta âciz kalması; II. Mahmud'u Nizâm-ı Cedîd ordusuna benzer yeni bir talimli ordu kurmaya mecbur etmiştir.3

II. Mahmud, Yeniçeri Ocağı'nın yenileşmesinden ümitvar olmaması nedeniyle ve de yeniçerilere karşı bir denge unsuruna sahip olmak için topçu ve arabacı ocaklarına özel yakınlık göstermiş ve onlara ihsanlarda bulunmuştur. Bu ilgi ve alaka, ocakların Vaka-i Hayriye'de yeniçeriler karşısında padişahı desteklemesini ve onun zafer elde etmesini sağlamıştır.4

II. Mahmud, bir yandan kendine yakın ve güvenini kazanmış kişileri iş başına getirerek güç kazanırken; bir yandan da sorun çıkaranları sürgün yoluyla İstanbul'dan uzaklaştırmakta ve ardından da idam ettirmekteydi. Bu şekilde, başkentte sorun çıkartan yüzlerce kişi temizlenmiştir.5 Yeniçeri Ocağı'nda çıkan herhangi bir karışıklık ve kargaşa bahane edilerek,

sorumluluk sahibi kimseler görevden azledilerek onlardan boşalan yerlere yenilik taraftarları iş başına getiriliyordu. Böylelikle, II. Mahmud kendisine yakın kişilerin kısa zamanda önemli makamlara yükselmelerini sağlamıştır. Bunlardan Ağa Hüseyin Paşa'yı Yeniçeri Ağalığına (1823), Hüsrev Mehmed Paşa'yı Kapudân-ı Deryâlığa (1822), Dede Mustafa Ağa'yı Humbaracı Ocağı başına (Şubat 1826), Anadolu Beylerbeyiliği ile Boğazların kumandanlığına da İzzet Mehmed Paşa'yı getirmiştir.6 II. Mahmud'un bu tayin politikası dâimâ arzu ettiği üzere gitmemiştir. II. Mahmud'un 1825 yılında Cebeci Ocağı başına getirdiği Mehmed Ağa isyan sırasında tarafsız kalmayı benimseyerek çarpışmanın sonucunu beklemiştir. Böylece padişahın kendisine duyduğu güveni boşa çıkarmış ve bunu da hayatıyla ödemiştir.7

Bu arada II. Mahmud Yeniçeri Ocağı ve diğer ocaklarda kendine yakın kimseleri işbaşına getirdikten sonra, Ağustos 1824'te Benderli Selim Paşa'yı sadrazamlığa, Ekim 1825'te de Kadızade Tahir Efendi'yi şeyhülislamlığa tayin etmiştir. Her ikisinin yeniçeri isyanının bastırılmasında gösterdikleri başarı, yapılan bu tayinlerin ne kadar isabetli olduğunu göstermektedir.8

Bu aşamalardan sonra II. Mahmud, muntazam ve talimli bir ordu kurulması zamanının geldiğine kanaat getirdi. Bunun için 23 Mayıs 1826'da Meclis-i Meşvereti toplayarak devlet ileri gelenlerinin görüşlerini öğrenmek istedi. Bu toplantıda, Yeniçeri Ocağı'nın içinde bulunduğu vaziyet "…Bir de şu ocaklunun hâli şimdiye kadar def'atle tecrübe olundu ve erbâb-ı ukûlun tedbîrinde âciz kaldıkları bir madde-i müşkîledir eğerçi şimdilik sukûta vardılar gibi ise de bunların şimdiye değin meşhûd olan hallerine nazaran sözlerinde devâm u sebât etmedikleri ma'lûm olan bir keyfiyettir ancak böyle vakt-ı nâzikte bu azgınlıkları dahi tahammül olunur dereceyi aşdı bunlar devlet-i 'aliyyemizin 'urûk-u asâbına sirâyet etmiş ve

içlerine her cins katışmış ve katışmışlardır içlerinde eyü âdemlerde hiç yok değil lakin baldırı çıplak cühelâsı anlara galibdir bu cihetler ile salaha meylde beynlerinde ittifak ve sebât olamıyor sâbıklarda bunları terbiye ve ıslâh içlerinden eyülerine isti'mâlet ve gayret virerek arâ-yı sıyânet ile ekserî ola gelmişdir…"9 şeklinde ifade edildikten sonra, mevcut ocakların dışında talimli ve muntazam bir ocağa ihtiyaç olduğu zarureti dile getirilerek "Eşkinci" adıyla yeni bir askeri ocağın kurulmasına karar verilmiştir. Yeniçeri Ocağı'nın ileri gelenleri yapılmak istenen düzenlemeyi kabul ederek, alınan kararın altına imzalarını atmışlardır.10

26 Mayıs 1826'da hazırlanan Eşkinci lâyihasına göre, Yeniçeri Ocağı'nın İstanbul'da bulunan 51 ortasından toplam 7650 nefer eşkinci yazılacaktı. Eşkinci askerleri yeniçeri kışlalarında kalacaklardı, fakat yeniçerilerle temas etmelerine engel olunacaktı. Eşkinci neferlerinin başlıca görevi savaş talimi yapmak olduğundan, Etmeydanı talimhane olarak düzenlenecekti. Tüfenkle atış talimi Kağıthane'de ya da Davud Paşa sahrasında yapılacaktı.11 Eşkinci sınıfının teşkiliyle yapılmak istenen, hiç değilse yeniçerilerin bir bölümünü yeniden talimli ve muntazam hale sokmaktı.

Eşkinci Ocağı'na kısa bir süre içinde 5.000 nefer kaydoldu ve 12 Haziran 1826 tarihinde II. Mahmud'un da hazır bulunduğu bir merâsimle Etmeydanı'nda talime başlandı.12 Bu arada yeniçeriler, eşkinci sınıfının teşkilinden büyük rahatsızlık duymakta ve daha eşkincilerin talime başladığı gün, İstanbul kahvehanelerinde Eşkinciler aleyhinde propaganda yapmaya başladılar. Yeniçeri ileri gelenlerinden Kethüda Yeri Mustafa ve Kürd Yusuf kışkırtıcıların başını çekerek, yapılan işin kâfirleri taklit, esas amacın ise Yeniçeri Ocağı'nın tamamen yok edilmesi olduğunu ve bu arada Yeniçeri esâmelerini ellerine geçirmiş olan binlerce esnafın da bu gelirlerini kaybedeceğini söyleyerek; ayaklanma için uygun bir ortam hazırlama

gayreti gösteriyorlardı.13 Bunun üzerine II. Mahmud, çıkarılan söylentilerin asılsız olduğunu ilan ederek, isyan çıkmasını önlemek istedi.14 İsyan hazırlıklarının yapılmaya başlandığı haberini alan Sadrazam Benderli Selim Paşa, Topçu, Humbaracı, Lağımcı, Tersane Ocakları ile Ağa Hüseyin Paşa ve İzzet Mehmed Paşaların maiyetlerindeki askerleri, müdahale için hazır halde tutmaya başladı.15

Sonunda, Eşkinci Ocağı aleyhinde yapılan tahrik etkisini göstererek yeniçeriler 14 Haziran akşamı kazanlarını Etmeydanı'na çıkararak isyan başlattılar. İsyancıların bir kısmı hiç vakit kaybetmeden aynı akşam Yeniçeri Ağası Mehmed Celaleddin Ağa'nın konağına saldırıp yağmada bulundular. Ağa, konakta gizlenmeyi başararak olası bir katlden kurtuldu.16 Ertesi gün sayılarının 20.000'i17 bulmasından da ümitlenen yeniçerilerden iki grup sadrazamın konağı ile Baruthaneler Nazırı ve Mısır Kapu Kethüdası Nazırı Necip Efendi'nin konağına saldırdı. Fakat onlar, konaklarında bulunmadıklarından dolayı öldürülmekten kurtuldular.18

Yeniçerilerin kazan kaldırarak Etmeydanı'nda toplandıklarını haber alan, başta Sadrazam Benderli Selim Mehmed Paşa ve ileri gelen devlet görevlileri Topkapı Sarayı'nda bir araya geldiler. Askerler de saray etrafında mevzi aldılar ve verilecek emri beklemeye başladılar. Sayıları birkaç bini bulan medrese talebeleri ile ahaliden birçok kişi padişahın yanında çarpışmak üzere saraya geldiler.19 Bu arada isyancılarla dolaylı bir görüşme yapılmış; isyancıların Eşkinci Ocağı'nın kaldırılması ve bazı zevâtın idam edilmesi taleplerinde ısrar etmeleri üzerine anlaşma sağlanamadı.20

II. Mahmud, isyan haberini alır almaz Beşiktaş'taki yazlık sarayından deniz yoluyla Topkapı Sarayı'na geldi ve ardından Meclis-i Meşveret'i toplayarak durum değerlendirmesi yaptı.21 Toplantı sonucunda isyancılara karşı kuvvet kullanılması yönünde karar çıktı ve bunun caiz olduğu ulema

tarafından onaylandı.22 Ardından sancâk-ı şerîf çıkarıldı ve tüm sâdık kuvvetler, medrese talebeleri ve ahali çarpışma için hazırlık yapmaya başladılar. Sarayın cephaneliğinden silahı olmayanlara silah dağıtıldı. II. Mahmud kılıcını kuşandı ve çarpışmaya katılmak istedi. Fakat ileri gelenlerin padişaha sarayda kalmasının daha isabetli olacağı tavsiyesi üzerine sarayda kaldı.23

Sadrazam Benderli Selim Mehmed Paşa, Sultan Ahmed Camii'ni karargah merkezi yaparak buradan hücumu idare etti. Ağa Hüseyin ve İzzet Mehmed Paşalar ikiye taksim olunan askeri kuvvetlerin başına geçtiler.24 Bu sırada yeniçeriler ise bulundukları Etmeydanı'nda ne yapacaklarını tartışıyorlardı. Tartışma sonunda, saldırıyı ilk önce kendilerinin başlatarak askerler üzerinde manevi değeri büyük olan Sancak-ı Şerif'i ele geçirerek zafer elde etmeyi planlamışlardı.25 Yeniçerilerin planından haberi olan sadrazam ve ileri gelenler ilk hücumu yeniçerilerden önce kendilerinin başlatmasını kararlaştırdılar. Ağa Hüseyin Paşa ve İzzet Mehmed Paşa kumandasındaki kuvvetler Etmeydanı'na doğru iki ayrı koldan hücuma geçtiler. Sadrazamın başında olduğu medrese talebeleri ve ahâlînin oluşturduğu kuvvet de üçüncü bir koldan saldırıya geçti.26 Yeniçeriler, âni hücum karşısında hazırlıksız yakalandılar ve yeterli bir direniş gösteremeden kışlalarına geri çekilmek zorunda kaldılar. Kışlaları her taraftan kuşatılmış olan yeniçeriler, son bir defa daha yapılan teslim olma ve özür dileme teklifine şiddetli ateş ile karşılık verdiler. Ardından, her iki taraf arasında çıkan çatışmada yeniçeriler fazla bir mukavemet gösteremeden darmadağın edilerek ele geçirildiler. Ele geçirilen yeniçeriler, çabukça yapılan yargılama sonucunda ekseriyetle idam cezasına çarptırıldılar. İdam edilmeyenler ise hapis, kürek veya sürgün cezalarına çarptırıldılar. İdam edilenler arasında Eşkinci Ocağı'nın kuruluşuna taraftar gözüken fakat sinsice aleyhinde çalışan eski Sekbanbaşı Mustafa Ağa,

Kethüda Yeri Mustafa Ağa ve Kürd Yusuf da vardı.27 Yeniçerilerin başarısızlığıyla sonuçlanan bu isyan olayı, Yeniçeri Ocağı'nın sonunu da beraberinde getirdiği için Osmanlı Tarihi'nde "Vaka-i Hayriye" olarak adlandırılmıştır.28

Vaka-i Hayriye'nin ertesi günü toplanan Meşveret Meclisi'nde Yeniçeri Ocağı'nın tamamen kaldırılmasına karar verilerek bir ferman hazırlandı. Ferman ilk önce Sultan Ahmed Camii minberinde Esad Efendi tarafından okunmuş ve ardından bütün sancaklara gönderilmiştir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışını ilan eden fermanda;29 Yeniçeri Ocağı'nın kurulduktan itibaren düşmanlara karşı gösterdiği sebat ve metânet ile padişahlara inkıyâd ve itaâtleri sebebiyle büyük zaferlerin kazanılmasını sağladıkları ancak zamanla ocağın içine uygun olmayan kimselerin girdiği ve bundan dolayı itaatlerini kaybedip, birçok fesâda karıştıkları, seferlerde itaatsizlik yaptıkları ve düşman ile savaşmak yerine firâr etmeyi tercih ettiklerinden dolayı, Osmanlı Devleti'ni büyük toprak kayıplarına uğrattıkları; Padişah III. Selim ve Alemdar Mustafa Paşa'nın yenileşme için çaba gösterdikleri için onları hayırla yâd ettikten sonra Eşkinci Ocağı'nın kurulmasının zarûrete binâen kurulduğu, Eşkinci Ocağı'nın kuruluşu için asker alımının Yeniçeri Ocağı'nın "kadîm, usûl ve kanûnlarının" hiçbirisine zarar gelmemek üzere, yeniçeriler içinden yapılmasına başlandığı ve sonuçta büyük masraflar yapılmasına rağmen, yeniçerilerin yine de ayaklanma çıkardıkları, ayaklanmada yeniçerilerin yok edildiği ve ardından devlet ileri gelenlerinin Sultan Ahmed Camii'nde toplanarak Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına, Yeniçerilik, Zağarcılık, Hasekilik, Yeniçeri Zabitliği, Serdarlık, Turnacılık, Saksonculuk, Yoldaşlık tâbirlerinin yasaklanmasına;30 Yeniçeri Ocağı'nın yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye unvanıyla tâlimli ve muntazam yeni bir ordu kurulmasına, yeni ordunun seraskerliğine Ağa Hüseyin Paşa'nın, seraskerlik merkezi

olarak “Ağa Kapısı”nın tayîn ve tahsîsine,31 Yeniçerilik ile ilgili her türlü isim pâye, nişân ve tâbirlerin yasaklanmasına, yeniçerilerin yevmiye ve esâmelerine sahip olanların belgelerini göstermek kaydıyla haklarının korunacağına, ülke içinde huzuru bozmaya çalışanların lâyık oldukları cezalarının verilmesi için yöneticilerin uyarılmasına, karar verildiği ilan edilmiştir. Bu fermanın sancaklara gönderilen emr-i âli sûretlerinde fazladan olarak, halihazırda mevcut bulunan yeniçerilerin dağıtılması, onların idarelerindeki kalelere el konulması, ellerindeki silah, cephane vb. araç gerecin hepsinin demirbaş listesinin yapılarak hemen başkente gönderilmesi emri de bulunmaktadır.32

Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasını ilan eden ferman aynı zamanda onun yerine kurulacak orduyu da haber veriyordu. Hz. Muhammed’in adına izâfetle bu yeni orduya Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ismi verilmiştir. Yeni ordunun başına, serasker unvanıyla Ağa Hüseyin Paşa ve nazırlık görevine ise Hacı İbrahim Saib Efendi tayin olunmuşlardır. Yeni askeri teşkilatın kuruluşu için kanunname hazırlama çalışması devam ederken; askeri birliklerin oluşturulması için zâbitân tayini ve asker alımı hızlı bir şekilde yürütüldü.33 Asâkir-i Mansûre tertiplerinin başına “başbinbaşı” unvanıyla Hacı Osman Ağa ve tertiplerin kumandanlıklarına binbaşı rütbesiyle de Eşkinci Ocağı zâbitleri olan Davud ve İbrahim Ağalar tayin olundular.34

Asâkir-i Mansûre’ye ilk asker alımı, başkentte çok hızlı olarak gerçekleştirildi. Öyle ki, kuruluşunun üçüncü gününde 1.500 kadar asker kaydı yapıldı. II. Mahmud, Mısır fesi ve kıyafeti içinde tabancalı ve kılıcını kuşanmış bir vaziyette, 20 Haziran 1826 tarihinde yeni oluşturulan tertîpleri Topkapı Saray’ında kabul etti.35 Mustafa Nuri Paşa, II. Mahmud’un Asâkir-i Mansûre’nin kuruluşu sırasındaki gayreti ve o sırada yapılan çalışmaları “…Sultan Mahmud Han Hazretleri muhîb ve gayûr bir şehriyâr-

ı kaviyy-al ‘azîm olduklarından asla fütûr getürmeyüb lazım gelenleri te’dîb ve te’sîs-i nizâmât-ı askerîyeye fevka’l-gâye ihtimâm itmekle bir taraftan kışlalar ve hastahaneler ve debboylar yapılır ve bir tarafdan askerin teksîriyle beraber Avrupadan ta’lîmîler ve hocalar celb kılınarak ta’lîm ve ta’allümün ikmâline çalışılır idi…”36 şeklinde ifade etmektedir.

Asâkir-i Mansûre askerleri vakit kaybetmeden üniformasız fakat tüfenkli ve süngülü olarak, Bâb-ı Seraskerî’nin yakınındaki talim sahasında nizam ve intizam içinde yürüyüş ve talim çalışması yapmaya başladılar. Henüz askerlere dağıtılacak üniforma temin edilemediğinden, askerlerin ahaliden ayırt edilebilmeleri için başlarına “beyaz mendil” bağlamaları emredildi.37 Asâkir-i Mansûre askerleri Başbinbaşı Osman Ağa yönetiminde talim çalışması yaparken, orduya dahil olanlarla beraber toplam asker sayısı Haziran ayı sonu itibarıyla 5.000’e yaklaşmıştı. 29 Haziran 1826 tarihinde II. Mahmud, askerleri denetlemek üzere sarayına çağırdı ve onların atış talimini izledi. O, askerlerin atış taliminde gösterdikleri başarıdan memnun kaldı.38 Ardından II. Mahmud, beraberindekiler ile birlikte atların üstünde, arkalarında askerler olmak üzere seraskerliğe doğru yürüyüşe geçtiler. Yürüyüş sırasında ahalinin onlara karşı büyük tezahüratı altında seraskerliğe vardılar. II. Mahmud, burada bir defa daha askerlerin atış talimi gösterisini izledi ve ardından yeni seraskerlik binasını teftîş etti. Serasker Ağa Hüseyin Paşa ve Nazır İbrahim Saib Efendi gayretlerinden dolayı padişah tarafından ödüllendirildiler.39

Asâkir-i Mansûre’nin İstanbul’da asker alımı ve talim çalışması bir arada yürütülürken, teşkilatlanmasını da bir esasa göre yapmak için kanunname hazırlığı serasker ve nazır tarafından birlikte yapılmaktaydı. Taslak çalışması, bittikten sonra II. Mahmud’un da hazır bulunduğu Divan-ı Hümayun’da Haziran ayının sonu ile Temmuz ayının başında birkaç kere müzakere edildi. 7 Temmuz 1826 (1 Zilhicce 1241) tarihinde II. Mahmud

müzakereler sonucunda en son şekli verilen taslağı onaylayarak Asâkir-i Mansûre kanunnamesini yürürlüğe koydu.40

Asâkir-i Mansûre Kanunnamesi'nin içeriğine bakıldığında öz olarak Nizâm-ı Cedîd Kanunnamesi'yle benzerliğinin çok olduğu görülmekte, sadece yönetim örgütlenmesinde yeni ilaveler yapıldığı dikkati çekmektedir.41 Buna göre Asâkir-i Mansûre, Nizâm-ı Cedîd'de olduğu gibi, İstanbul'da yaklaşık olarak 12.000 kişilik bir askeri kuvvetten oluşacak ve bu askeri kuvvet sekiz tertibe taksim olunacaktı. Ordunun temel taktik birliği olan tertipler, yönetim olarak birbirlerinden bağımsız olarak örgütlenecekti. Her bir tertip bir binbaşı tarafından idare edilecek ve toplam 1526 askerden oluşacaktı. Tüm tertiplerin askeri yönetiminden sorumlu olan "başbinbaşı" tayini, serasker ve nazır tarafından verilecek ortak karar ile yapılacaktı.

Asâkir-i Mansûre'nin her bir tertibi 1526 kişilik bir askeri kuvvete sahipken, Nizâm-ı Cedîd ortasının mevcudu 1602 idi. Yeni ordu tertibinin sayısının daha az olmasının sebebi tertip'deki yardımcı ve hizmet branşlarında görev yapan personelin sayısında azaltmaya gidilmesinden kaynaklanıyordu. Yine, unvan ve terimlerin kullanımında da bazı farklılıklar bulunmaktaydı. Her bir tertip Nizâm-ı Cedîd teşkilatında olduğu gibi, on iki "saf"a ayrıldı. Altı saf bir tabur gücü büyüklüğünde olan bir "kol"u oluşturdu. Fakat, kol idari yönden bağımsız ve etkin bir birlik olarak düşünülmedi. Her bir kolun başına Sağ Kol Ağası (Ağa-yı Yemîn) ya da Sol Kol Ağası (Ağa-yı Yesâr) rütbeli zâbitler atandı.

Kanunname ile tertibin binbaşısı, tertipteki kol ağaları ile topçu, arabacı, cebehaneci, mehter ve zurnazen yardımcı birliklerinin başındaki zâbitleri de komuta edecekti. Sağ ve Sol Kol Ağaları ile yardımcı kuvvetlerin başındakiler yönetimlerindeki zâbitân ve neferattan sorumlu kılındılar.

Kanunname, terfi için kıdemliliği esas aldı.42 Neferât kendi sınıflarında yükselebilirdi. Saftaki bir nefer sırayla onbaşı, çavuş, bayraktar, yüzbaşı mülâzimi, yüzbaşı, kol ağası mülâzimi, kol ağası ve binbaşı rütbelerine yükselebilirdi. Bu düzenlemede esas olan, kıdemlilik olsa da “liyâkat” da gerektiğinde dikkate alınabilecekti. Bir başka deyişle liyâkatli olan, kıdemliliğine bakılmadan terfi edilebilirdi. Ayrıca, tertibin topçu zâbitânı, liyâkatına göre binbaşı rütbesine terfi edilebilirdi.

Zâbitan ve neferâta ödenecek maaş belirlenerek aylık olarak ödenmesi kabul edildi. Böylelikle üç ayda bir ödenen ulûfe uygulamasına son verildi. Yoklama defterleri tutulmaya başlandı. İstanbul’da askerlere maaş ödemesi, serasker, nazır, asâkir kâtibi ve tertîbin yüksek rütbeli zâbitlerinin hazır bulunduğu bir törenle yapılacaktı.

Asâkir-i Mansûre askerlerine iki öğün olarak verilecek ta’yînât, sabah çorba, ekmek; akşam çorba, yahni olarak belirlendi. Haftanın pazartesi ve perşembe günleri akşam menüsüne pilav ilave edildi. Bunlara ilaveten yağ, soğan ve tuz da ayrıca yeterli olarak verilmekteydi. Bundan başka yüzbaşı ve üstündeki rütbeli zâbitlere ilave ta’yînât veriliyordu.

Zâbitân ve neferât her yılın mayıs ayında bir çift ayakkabı ve birtakım üniforma elbisesi alacaklardı. Asker üniforması pantolon, kuşak, kısa bir ceket ve bir yelekten ibaretti. Yelek ve ceket çuhadan; pantolon ise yünlü kumaştandı. Mayıs 1827’de ithal edilen çuha kumaşının yerine yerel üretilen yünlü kumaşlar askerlerin üniformalarının dikimi için kullanıldı. Yazlık askeri üniformalar pamuktan dikiliyordu.43 Askerlerin başına giyecekleri başlık için geçmişte bostancıların giydiği bir yuvarlak başlık olan “Şubara” kabul edildi. Ancak Mayıs 1827’de Mısır ordusunun da giydiği “fes”, yeni başlık olarak kabul edildi.44 Zâbitân üniforması, askerin giydiği ile aynı olmasına karşılık daha iyi kalitede idi. Yüzbaşı ve üstü zâbitâna bir çengelli iğneyle boyunun etrafına bağlanan bir uzunca kırmızı

saat verildi. Bu saat, şüphesiz zâbitânın üniformasındaki en iyi aksesuar olarak gözükmekteydi.45

Kanunnameye göre zâbitân, silahların tevziinden ve askerlerin silahları uygun olarak kullanmalarını sağlamakla sorumluydular. Bozulan silahlar, yüzbaşı ve üstü zâbitân ile nazırın birlikte uygun görmeleri ile değiştirilecekti. Kanunname kullanılan silahların çeşidini açıkça belirtmemişse de, daha sonra askerlere verilen tüfenk, süngü ve bir fişek kutusunu işaret ettiği anlaşılmaktadır. Zâbitân ise sadece kılıç taşıyacaktı.46 Kanunname gereğince, askerler kışlalarında veya görevlendirildikleri yerlerde hazır bulunacaklar, zamanlarını ta'lîm ve taallümle, nöbet tutma ve kendilerine verilecek diğer askeri vazifelerle geçireceklerdi. Askerlerin firâr etmelerini önlemek için zâbitleri kendilerine "kefil" yapıldılar.

Barış zamanı boyunca her beş neferâttan biri dönüşümlü olarak sıla iznine gönderilecekti. Sıla izni süresi askerin gideceği yerin uzaklığına göre kısa ya da uzun müddet olabilecek fakat sekiz ayı geçmeyecekti. Ayrıca zâbitân ve neferât hac yapmak için izin alabilirlerdi. Kendilerine verilen izin süresi içinde birliğine geri dönen askerlere biriken paralarının hepsi ödenecekti. Zâbitândan, askerlerinin firâr etmesine engel olmaları hususunda büyük özen göstermeleri, ölçüsüz olarak sıla izni vermemeleri, emri altındaki askeri birlikleri dâimâ tam kadro olarak hazır bulundurmaları istenmekteydi.

Yüksek rütbeli zâbitânın emri altındaki askeri personeli şahsi işlerinde kullanmaları ve konaklarındaki hizmetçilere askeri üniforma giydirmeleri yasaklanıyordu.

Kanunname, İslamiyet'in esaslarının askerlere öğretileceği bir mektebin her safta açılmasını emretmekteydi. Bunu temin için İstanbul Kadısı uhdesinde yapılacak imtihanda başarılı olan medrese öğrencileri, bölüklere imam olarak atanacaklardı. Her bir tertibe toplam on iki imam atanacaktı.

Askere alınanlar on beş ile otuz yaşları arasında olacaklardı. Bununla birlikte istisnâî durumlarda kırk yaşını geçmemiş olanlarda alınabilecekti. Zâbitân ve neferât için en az hizmet süresi on iki yıl olacak ve bu süreyi tamamlayanlara maaşsız olarak askerlik hizmetinden ayrılmalarına müsâade edilecekti. Hizmet sürelerini tamamlayıp emekliliği hak eden zâbit veya nefer, en son aldığı maaşın yarısı miktarı kadar bir aylıkla mütekâid olabilecek eğer görev yapmasını engelleyen bir hastalık sebebiyle emekli edilir ise en son maaşının üçte ikisi ya da hastalığının ağırlığı ve hizmet süresine bakılarak daha fazla bir nispetle emekli edilebilecekti.

Sonuç; 1826 yılına kadar varlığını sürdürmüş olan Yeniçeri Ocağı, zamanla askerlik hizmetlerini yerine getiremeyen, askeri teknik ve taktik gelişmelerden uzak, yenileşmeye kapalı ve bu yüzden sık sık isyan çıkararak yenileşme çalışmalarını akîm bırakmış bir ocak olduğundan, başta II. Mahmud ve devletin idarecileri bu ocağı kaldırmışlar ve onun yerine çağa uygun bir ordu olan Asâkir-i Mansûre ordusunu kurmuşlardır.

1 Özer Ergenç, “Osmanlı Askerinin Nitelik ve Fonksiyonları Üzerine”, Birinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler II, Ankara-1983, s. 80; Mustafa Akdağ, “Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu” A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, C. V/3 (1947), s. 295-300; İrina Petrosyan, “Osmanlı İmparatorluğunda Askeri Reformlar Konusunda İlk Girişim: XVI. Yüzyılın Sonu ile XVII. Yüzyılın Başında Yeniçeri Ocağı” Osmanlı, C. 6. Ankara-1989, s. 673-683.

2 Niyazi Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul-1978, s. 74.

3 Lütfi, Tarih-i Lütfi, I, İstanbul 1328, 125 vd.

4 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kanunname-i Askeri Defteri (bundan sonra BOA, KAD), II, vr. 1a-b (Gurre-i Muharrem 1243); Cevdet Askeri, 449 (29 Muharrem 1243);. Mehmed Ataullah Şanizade, Tarih-i Şanizade, II, İstanbul 1290-1291, s. 156.

5 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Tarih-i Şanizade, II, s 48-49, 51-52;. III, s. 41-43. Ayrıca II. Mahmud'un Sekbanbaşına verdiği emirnâmenin sureti için bkz. Ahmed Cevdet, Tarih-i Cevdet, IX, İstanbul-1309, s. 357-359; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatında Kapukulu Ocakları I, Ankara 1988, s. 523-525; Robert Walsh, A Residence at Constantınople, Vol. II, London 1836, ss. 503.

6. Tarih-i Cevdet, XII, s. 73, 79-80, 123, 151, 166; Ahmed Cevad, Tarih-i Askerî-i Osmanî, I, İstanbul 1290, s. 369; Esad Efendi, Vak'a-üvîs Es'ad Efendi Tarihi, (Neşre haz: Ziya Yılmazer), OSAV, İstanbul 2000, s. 226; Walsh, a.g.e., pp 503, 522-523.

7 Esad Efendi, Üss-i Zafer, İstanbul 1293, s. 119-120.

8 II. Mahmud'un yapmış olduğu askeri düzenlemelerinde ulemanın vermiş olduğu destek hakkında geniş bilgi için bkz: Avigdor Levy, "The Ottoman Ulema and the Military Reforms of Sultan Mahmud II", The Ulama in Modern History (ed. Gabriel Baer) Asian and African Studies, Vol. 7, SS. 13-39.

9 BOA, Hatt-ı Hümayun Tasnifi (H. H), 25636; ayrıca sureti için bkz. Tarih-i Lütfi, I, s. 134-136.

10 Tarih-i Cevdet, XII, s. 146, Üss-i Zafer, 21-22.

11 BOA, H. H. 17465.

12 Üss-i Zafer, s. 64-65, Ahmed Cevdet Paşa'ya göre ilk talim anında sadece birkaç yüz eşkinci neferi vardı. Bkz. Tarih-i Cevdet, XII, s. 174-175.

13 Üss-i Zafer, s. 69-70.

14 A.g.e, s. 65-67; Tarih-i Cevdet, XII, s. 175, 310-311; Ahmed Cevad, A.g.e., s. 291-292.

15 Üss-i Zafer, s. 70-71; Tarih-i Cevdet, XII, 175-177; Uzunçarşılı, A.g.e., I, s. 546-547.

16 İsyanın bastırılmasında aktif rol almadı ve ancak ayaklanma bastırıldıktan sonra gizlendiği yerden ortaya çıktı. Bkz. Üss-i Zafer, s. 71-72; Tarih-i Cevdet, XII, s. 178; Ahmed Cevad, a.g.e., I, s. 292-293. Tarih-i Lütfi, I, s. 137.

17 Et meydanında toplanan yeniçerilerin sayısı hakkında Osmanlı kaynaklarında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Elimizde sadece Fransız büyükelçiliği maiyyetinde bulunan bir Fransız görevlinin verdiği bilgi vardır. Fransız görevli, Etmeydanı'nda toplanan yeniçeri sayısının yirmi bin ile yirmi beş bin arasında olduğunu söylemektedir. Bunun için bkz. Howard. A. Reed, The Destruction of the Janissaries by Mahmud II in June, 1826 (PhD Dissertation), Doctoral Dissertation series, 5163, Mıchıgan, 1953, SS. 194.

18 Üss-i Zafer, s. 72-73; Ahmed Cevad, a.g.e., I, s. 292-293; Tarih-i Cevdet, XII, s. 178-179.

19. Bkz. Üss-i Zafer, s. 73-74; 187-188; Tarih-i Cevdet, XII, s. 180-181; 187-188; Reed, a.g.e., SS. 195-198.

20 Üss-i Zafer, s. 74-76; Tarih-i Cevdet, XII, s. 181-182; Ahmed Cevad, a.g.e., I, s. 293-294; Reed, a.g.e., SS. 198-201.

21 Üss-i Zafer, s. 77; Reed, a.g.e., SS. 203-204.

22 Tarih-i Lütfi, I, s. 154; Reed, a.g.e., SS. 204-205.

23 Üss-i Zafer, s. 76-79; Tarih-i Cevdet, XII, s. 158, 182-183; Reed, a.g.e., SS. 206-209; Tarih-i Lütfî, I, s. 154; Ahmed Cevad, a.g.e., I, s. 294.

24 Üss-i Zafer, s. 81-83; Tarih-i Cevdet, XII, s. 185-186; Ahmed Cevad, a.g.e., I, s. 294-295; Reed, a.g.e., SS. 214-216.

25 Üss-i Zafer, s. 80, 84; Reed, a.g.e., SS. 212-217.

26 Üss-i Zafer, s. 84-85; Tarih-i Cevdet, XII, s. 187-188; Ahmed Cevad, a.g.e., I, s. 295.

27 Üss-i Zafer, s. 91-97; Tarih-i Cevdet, XII, s. 191-192; Ahmed Cevad, a.g.e., I, s. 295-296; Tarih-i Lütfi, I, s. 142-143.

28 Üss-i Zafer, s. 85-91; Tarih-i Cevdet, XII, s. 188-189; Ahmed Cevad, a.g.e., I, s. 295.

29 Üss-i Zafer, s. 99-104; Tarih-i Cevdet, XII, s. 192-194; Ahmed Cevad, a.g.e., IV, s. 2.

30 Bu hususta ayrıca bilgi için bkz. BOA. H. H. 17517, 17517-B.

31 B. O. A., H. H. 17517-A; Üss-i Zafer, s. 115; Tarih-i Cevdet, XII, s. 314; Ahmed Cevad, a.g.e., I, s. 300; Uzunçarşılı, a.g.e., I, s. 669-670.

32 Üss-i Zafer, s. 118.

33 M. Nuri Paşa, Netayicü'l–Vukuat, IV, İstanbul 1327, s. 109.

34 Üss-i Zafer, s. 107-108, Ahmed Cevad, a.g.e., IV, İÜK, TY. 6127, s. 4; Netayic'ül-Vukuat, a.g.e., IV, s. 109.

35 Üss-i Zafer, s. 189-190.

36 Netâyicü'l-Vukuat, IV, s. 109.

37 Ahmed Cevad, a.g.e., IV, s. 7.

38 Üss-i Zafer, s. 195.

39 Üss-i Zafer, s. 195-197; Tarih-i Cevdet, XII, s. 202.

40 Kanunnamenin tamamı için bkz. İ.Ü.K, Kanunname-i Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye (KAMM), TY. 5824, vr. 2a-16a.

41 III. Selim'in askeri düzenlemeleri için bkz. I. Ü. K, Kavanîn-i Sultan Selim, TY 3208, vr. 33b-37a; Stanford Shaw, "The Nizam-ı Cedid Army under Sultan Selim III, 1789-1807", Oriens, 17-19, Leiden-1967, SS. 176-179.

42 1831 yılında terfi olacak zâbitânın imtihana tabi tutulması uygulamasına geçilmişse de, üst düzey görevlilerin tasarruf ve kayırmacılıkları terfide etkili olmaya devam etmiştir. Bkz. Avigdor Levy,

The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-1839, IJMES, 2, London-1971, SS. 26-31.

43 Tarih-i Lütfi, I, s. 254-256; Ahmed Cevad, a.g.e., IV, s. 30-34, Charles Mac Farlane, Constantınople in 1828, vol. I, London 1829, SS. 26-27, 338, 354, Baron Von Moltke, 1828 Seferi (çev. Ahmed Rasim-Muammer), İstanbul-1932, s. 9.

44 Şubara'nın yerine Fes'in kabul edilmesi ancak Şeyhülislam efendinin cevaz vermesiyle mümkün oldu. Bkz. Tarih-i Lütfî, I, s. 255-256; Uzunçarşılı, "Asâkir-i Mansûre'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadrıazamın Takrîri ve II. Mahmud'un Hattı Hümayunu" Belleten, S. 70, Ankara-1954, s. 223-230.

45 Mac Farlane, a.g.e., SS. 26.

46. BOA, KAD, I, s. 31 (Evâhir-i Zilhicce, 1241), Mac Farlane, a.g.e., SS. 27.

1828-1829 Türk-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması / Dr. Alexander Bitis [s.703-720]

Londra Üniversitesi Slav ve Doğu Avrupa Araştırmaları Merkezi / İngiltere

1828-1829 Türk-Rus Savaşı'nın başlangıcı, Osmanlılar tarafından sürgün edildikten sonra Rus ordusunda görev yapan Yunanlı General Alexander Ypsilantis'in liderliğindeki bir grup gönüllünün (Türk-Rus sınırını oluşturan) Prut nehrini geçerek Osmanlı toprağı olan Moldavya'ya girdiği 6 Mart 1821 tarihine kadar uzanır. Philiké Hetairia'nın önderi de olan Ypsilantis, bu savunması oldukça zayıf olan kuzey eyaletinde isyan bayrağını dalgalandırarak Balkanlar çapında bir halk ayaklanmasını ateşleyebileceğini ümit etmekteydi. Böylece Osmanlı yönetiminin Balkanlar'dan tamamen çıkarılması ve Balkan Hıristiyanlarının özgürlüğüne kavuşması sağlanacaktı. Ypsilantis, Çar I. Alexander'ın rızası, hatta bilgii olmaksızın hareket etmiş olsa da, Rusya'nın isyancıların yanında yer alarak askeri yardımda bulunacağını ummaktaydı.1

Ypsilantis, Moro'da halk ayaklanması çıkarmada başarılı olsa da, bu ayaklanmanın Balkanlar'a yayılmasını sağlayamadı. Bunun da ötesinde Rusya'nın askeri desteğini elde etmede başarılı olamadı. 1815 Restorasyon dönemi sonrasının hemen hemen bütün monarkları gibi devrileceğinden endişe duyan I. Alexander da bu isyanı, meşru otoritelere karşı gerçekleştirilen bir meydan okuma hareketi olarak gördüğü için kınadı. Ancak Çar, Osmanlı sultanının isyanı bastırma metotlarından giderek daha çok kaygı duyar hale geldi. Ruslar, Türklerin asiler ve masumlar arasında bir fark gözetmediği yolunda şikayetlerde bulundular ve Yunan Patriği V. Gregory'nin idam edilmesi gibi canice hareketler karşısında dehşete

düştüler. Türk tarafında ise II. Mahmut, tamamen iç mesele olarak gördüğü bir konuda bütün yabancı müdahalelere şiddetle karşı çıkmaktaydı. Bunun yanında Ypsilantis'in girişiminde Rusya'nın rolü olduğuna inanan Osmanlı yönetimi, Rusya'yla aralarındaki anlaşmaları ihlal etmeye başladı; örneğin Rus gemilerinin Boğazlardan geçişini engelleme yoluna gitti. Buna tepki olarak Bab-ı Ali nezdindeki Rus Büyükelçisi G. A. Stroganov, Temmuz 1821 tarihinde protestoda bulunarak İstanbul'dan ayrıldı.

Yeni bir Türk-Rus savaşının çıkması kaçınılmaz görünüyordu. Ancak Rus çarı önceden Avrupalı müttefiklerinin rızasını almadan hemen bir savaşa girişme niyetinde değildi. Rusya'nın müttefikleri, özellikle de Avusturya ve İngiltere bir savaşın çıkmasını ve Rusya'nın daha da yayılmasını engellemede kararlıydılar, bu yüzden Alexander'ı kendilerinin arabuluculuğunu kabul etme ve krize diplomatik çözüm arama konusunda ikna ettiler. Çar, müttefikleriyle uyuşmak durumunda kaldı ve sonuçta dört yıl boyunca Rus diplomasisi sona erecekmiş gibi gözükmeyen görüşmelerden dolayı bir anlamda felç oldu. Nihayet 1825 yılının sonunda Alexander tek taraflı olarak savaş ilan etmeyi kararlaştırdı. Kasım ayında ölmesinden dolayı Alexander bu şansını kullanma imkanı bulamasa da, onun ardından gelen I. Nikola sonuç getirici bir girişimde bulunmada oldukça kararlıydı. Yine de Yunanistan konusunda ortak hareket gerçekleştirilmesini öngören Nisan 1826'daki Rus-İngiliz protokolü, savaşı bir kez daha önledi. Gerçekte İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflatılmasını hiçbir şekilde istemiyordu; bu protokolü imzalamaktaki tek amacı da Çarı bir ittifak içine hapsederek Rusya'nın savaş ilanını süresiz olarak erteletmekti. Belli bir süre için İngiltere'nin planı işe yaradı. Ancak Nikola ilerleme sağlanması hususunda kararlıydı ve Temmuz 1827'de Fransa da pakta dahil oldu. Aynı yıl içinde Osmanlı sultanının Yunanlıların tümünü Mısır'a sürmeyi planladığı yolunda söylentiler ortaya çıkınca,

müttefikler ortak bir filoyu Osmanlı'nın Mısır'daki kuvvetlerinin bölgeye çıkarma yapmasını önlemek üzere Mora'ya gönderdi. Ekim ayı içerisinde de Navarin'de Türk-Mısır filosuyla müttefiklerin filosu arasında bir çatışma yaşandı, sonuçta Osmanlı filosu yok edildi.

Bunun üzerine Osmanlı Sultanı (Osmanlı yönetimi ile Rusya arasındaki Yunanistan'la ilgisi olmayan bütün önemli konuları ele almış olan2) 1826 tarihli Akkerman Türk-Rus sözleşmesini hükümsüz kılan bir açıklamada bulundu ve halkının cihat için hazırlanması yolunda talimatlar yayımladı. Rus çarı da diğer hususlar yanında Boğazların Rus gemilerine kapatılışını ve Akkerman sözleşmesinin ortadan kaldırılışına atıfta bulunarak 26 Ekim 1828'de Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etti. Rusya'nın açıktan ortaya koyduğu savaş amaçları şunları içermekteydi: Yunanistan, Sırbistan ve Tuna prensliklerine siyasi haklar tanınması, (Türkler tarafından isyancı Kafkasya halklarına yardımda bulunmak üzere kullanılan) Anapa ve Poti'nin ele geçirilmesi, Tuna üzerindeki bazı Türk kalelerinin yıkılması ve savaş tazminatı elde edilmesi. Sonunda 8 Mayıs'ta Rus İkinci Ordusu Prut nehrini geçti ve Moldavya'yı işgal etti.3

1. Kısım Balkan Bölgesinin Problemleri ve 1828-29 Rus Savaş Planının Kökenleri 4

Rusya'nın 1828 yılındaki savaş planı, Rus ordusunun Balkanlar'da gerçekleştirmeye çalıştığı muhtemelen en cesur ve kapsamlı plan niteliğindeydi. Esasında yapılması düşünülen, Rus askeri tarihinde ilk defa Balkan sıradağlarını aşmak ve İstanbul'a doğru yürüyüşe geçmekti. Plan ortaya çıkışını iki kişiye borçluydu: General P. D. Kiselev (İkinci Ordu Kurmay Heyetinin Başkanı) ile General I. I. Diebiç (Rus Genel Kurmay Başkanı). Her iki general (1806-1812'deki) son Türk-Rus savaşı sırasında Rusya'nın uyuşuk olarak nitelendirilebilecek askeri performansından korkuya kapılmışlar ve Rusya'nın hantal kuşatma sistemi yerine daha kesin

ve sonuca götürücü harekete geçme sistemini getirmek gerektiğini düşünmüşlerdi.

Ancak 18. yüzyılın son yıllarında Rusya'yla giriştikleri savaşlarda sürekli olarak savunmaya dönük karşı saldırı stratejisini benimsemiş olan Türklere Balkan bölgesinin büyük oranda yardımcı olmuş olması gerçeği dikkate alındığında bunun kolay bir iş olmayacağı ortadaydı. Tuna nehri ve Balkan sıradağları muhtemel bir saldırgan açısından iki zorlu engeli oluşturmaktaydı. Tuna nehri her zaman taşmaya eğilimliydi ve ancak belli yerlerinden, belli zamanlarda geçilmesi mümkündü. Balkan dağlarının da çok sayıda askerin geçişine izin vermez nitelikte olduğu birçok askeri otorite tarafından belirtilmekteydi. Türkler bu doğal engelleri stratejik olarak konuşlandırılmış istihkamlarla daha da güçlendirmişti. Türk tarafının sağ kanadı, İbrail gibi büyük kalelerin yanında Tuzla, İsakçı, Maçin, Hırsova gibi daha küçük kalelerle koruma altına alınmıştı. Bu kaleler herhangi bir işgal ordusuna karşı büyük bir engel oluşturamasalar da, Türk tarafının sağ kanadının ana yolu durumunda olan Babadağ-Varna yolu boyunca ilerlemek, Deliorman ve Dobruca bölgesinin düşmanca duygular besleyen insanları tarafından engellenebilmekteydi. Dobruca bölgesi, çeşitli Asyalı fanatiklerle birlikte önemli miktarda yerli Türk halkını içerirken, Deliorman'da 18. yüzyılda Rusya'dan kaçmış olan ve zaman zaman Osmanlı sultanının ordusunda düzensiz askeri birlikler olarak görev yapan Zaporog ve Nekrasovtsy Kazakları yaşamaktaydı. Bu halklar tarafından gerçekleştirilen çete savaşı, daha önceki savaşlarda Rusya'nın iletişim ve ikmal yolları üzerinde büyük tahribata yol açmıştı.5 Oldukça büyük olan Varna kalesi ve limanı ele geçirilmediği sürece, Rus donanmasının Osmanlı sahillerine karşı oluşturduğu tehdit ciddi oranda azalacaktı.

Türk bölgesinde hakim konumda bulunan belli başlı üç tane kale bulunmaktaydı: Şumnu, Silistre ve Rusçuk. Şumnu, birçok kişi tarafından Balkanlar'ın anahtarı niteliğinde kabul edilen muazzam bir yapı oluşturmaktaydı. Neredeyse hiç geçit vermez dağlık bir bölgede konuşlanmış olan ve 40 bin kişiye kadar askeri birlikleri barındırabilecek olan Şumnu, temel Türk askerî kuvvetlerinin geleneksel dinlenme yeri olarak da hizmet vermekteydi. Ruslar tarafından da hiç ele geçirilmemişti. O kadar önemli görülmekteydi ki, 1828-1829 savaş planlarının gerçekleştirilmesiyle ilgili tartışmalar büyük oranda bu kalenin ele geçirilmesi için girişimde bulunulup bulunulmaması üzerinde yoğunlaşmıştı. Silistre ve Rusçuk da Tuna'nın sağ kenarı üzerinde konuşlanmışlardı ve işgal güçlerinin Tuna'yı geçmesini engelleme görevini yerine getirmekteydiler. Silistre 20 bin, Rusçuk 10 bin askeri barındırmaktaydı ve geçmişte uzun süren kuşatmalara karşı koymayı başarmışlardı.

Türk tarafının sol kanadı için anahtar derecesinde önem taşıyan şehir ise Sofya'ydı. Bir kere ele geçirildiğinde Rus ordusu Sofya-Edirne yolu boyunca İstanbul'a doğru yürüyüşe geçebilirdi. Böyle bir askerî hattın karşılaşması muhtemel iki temel problem vardı. Birincisi, Rusya, Vidin ve Rusçuk arasında akıntıya karşı Tuna'yı geçmek zorunda kalacaktı. Böyle bir operasyon, akıntı yönünde geçmekten çok daha tehlikeliydi. Üstelik burada nehir daha geniş, Türk filosu daha güçlüydü ve Vidin ile Rusçuk'ta daha büyük Türk garnizonlarının bulunması Türklerin Rusların geçişini engellemelerini daha mümkün kılıyordu. Bu işgal yoluyla ilgili ikinci zorluk ise Rus ordusunun muhtemel Rus operasyon üslerinden (Tuna prens-

liklerinden) uzak kalmasının ordunun ikmal bağlantıları için büyük zorluklar doğurmasıydı.

Türk tarafının kanatlarının her birinde mevcut özel zorluklar yanında tüm bölgeyle ilgili daha genel zorluklar da bulunmaktaydı. Yolların azlığı, çorak ya da dikilmemiş alanların genişliği, temiz suyun yetersizliği ile ateşli ve salgın hastalıklara neden olan iklim koşulları dikkate alınmak zorundaydı. Bu zorlu şartlar, işgal gücünü, atacağı her adımda yıpratmakta ve Clausewitz'in "savaş sürüncemesi" adını verdiği olaya bir örnek oluşturmaktaydı. Bölgenin büyük kısmı Türklerin düzensiz savaşına yardımcı olan ormanlarla kaplıydı ve Rusların savaşı geliştirme ve temel Türk kuvvetlerini savaş alanında yok etme isteklerine engel teşkil etmekteydi.

Bütün bu faktörlerin (arazi, ikmal problemleri ve güçlü Türk savunma yapılanmalarının) ötesinde Türklerin son zamanlarda kendi kalelerinin içinde savunma pozisyonunda kalmaktan oldukça hoşnut oldukları gözlenmekteydi. Bu, yeni bir savaşın oldukça maliyetli Rus kuşatmalarına dönüşmesi ve (1806-1812'de olduğu gibi) uzun askerî tıkanıklık devirlerinin ortaya çıkması olasılığının oldukça yüksek olması anlamına gelmekteydi.

1819-1820 yıllarında Kiselev, Rusya'nın stratejik bilmecesinin çözümü için ilk önerilerini sundu.6 Buna göre ilk olarak, Türklere karşı çabuk ve kesin zafer elde etmenin tek yolu Balkanlar'ı geçmek ve Osmanlı başkentini tehdit etmekti. Plan, böylece Osmanlı toprağı üzerinde geniş bölgeler işgal etmeksizin, ordunun güneye doğru hızlı bir şekilde ilerlemesi ve olmazsa olmaz şartı olarak bölgedeki tüm Türk kalelerinin ele geçirilmesi üzerinde durmaktaydı. İkincisi, Rusya temelde sahil boyunca ilerleyen bir operasyon hattı benimseyecekti. Bu, ordunun Karadeniz filosunca ikmalinin sağlanmasına müsaade edecek ve bu şekilde daha önceki savaşlarda söz konusu olan ikmal problemine bir çözüm getirecekti (Kiselev kendisine model olarak Wellington Dükü'nün 1808-14

Yarımada Savaşı'nda benimsediği modeli almıştı). Yaklaşık 120 bin askerden oluşan Rus ordusu, askerî operasyonlarını Türklerin merkez ve sağ kanatlarına yöneltecekti. Operasyonların birinci aşamasında Rus ordusu Silistre, Şumnu ve İbrail kalelerini kuşatarak ya da abluka altına alarak Prenslikleri ve Doğu Bulgaristan'ı ele geçirecekti. İkinci aşamada ise liman kasabası Varna işgal edilecek ve Rus donanması için bir üs olarak kullanılacak, ardından da Kiselev tarafından zor olduğu yalanlanan Balkanlar'dan geçiş işi gerçekleştirilecekti. Bundan sonra da ordunun yapacağı şey, Edirne'ye ve gerekirse İstanbul'a doğru yürüyüşe geçmekti.

Bu noktada kısa ve kesin savaş fikrinin Osmanlı İmparatorluğu'nu yok etmek için tasarlanmadığını belirtmek büyük önem taşımaktadır. Kiselev'in kendisi, düşünme cesaretinde bulunduğu böyle bir "hipotezin hiçbir zaman hükümetinin amacı olmayacağını" vurgulamıştır.7

Kiselev çok iyi bilmekteydi ki, yüzyılın başından beri aralıklı olarak ve 1815 yılından beri de kesin olarak Rusya'nın Türkiye'yle ilgili genel stratejisi 'zayıf komşu' politikası tarafından belirlenmekteydi. Kısaca belirtmek gerekirse, Rusya, çıkarlarının bu imparatorluğu yok ederek değil, fakat zayıf durumda bırakarak ve böylece onun itaatini garanti altına alarak daha iyi korunabileceğine inanmaktaydı.8 İstanbul'a doğru yürüyüş (ve hatta şehrin ele geçirilişi) stratejisi Avrupa kısmında Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak için değil, fakat çok basit olarak Osmanlı sultanından daha avantajlı bir barış anlaşması koparabilmek için tasarlanmıştı. Kiselev yıllar sonra şöyle yazacaktı:

…savaşın amacı, Osmanlı yönetimine kendisine sunulan barış koşullarının zorla kabul ettirilmesiydi. Bunun için eyaletlerde ayrı olarak gerçekleştirilen bir savaş yeterli değildir; bunun yerine devletin başşehri tehdit edilmelidir. Bu amaca ulaşmak için de… daha önceki savaşların uzun yıllar sürüncemede bırakan sistemi bir tarafa bırakılmalı ve savaş alanı hızlı

bir şekilde Rumeli'ye taşınarak İstanbul işgal edilmeli,ya da onun sınırları içinde avantajlı bir barış anlaşması elde edilmelidir.9

Kiselev'in fikirleri genel olarak Diebiç ve Rus askeri çevreleri tarafından kabul gördü ve bu fikirlerin uygulamaya geçirilmesi konusu ilk defa 1821-1822 yıllarında ele alınmaya başlandı. Stroganov'un Temmuz 1821'de İstanbul'dan ayrılmasından sonra Diebiç, Kiselev'in planları çerçevesinde kendi fikirlerini oluşturdu ve sadece 6 ay içerisinde İstanbul'un ele geçirilmesini teklif etti. Ancak bu planın uygulanması için 1821 yılı içerisinde yeterli zaman kalmamıştı, Rusya sadece Prenslikleri işgal edecek ve Balkanlar'dan geçilmesi planı 1822 yılına ertelenecekti.10 Plan, Rus ordusunun çok kötü durumda olmasından11 ve Çar'ın krizi görüşme yoluyla çözüme kavuşturma seçeneklerini araştırmasından dolayı terk edilmek zorunda kalınsa da, 1827 yılının sonlarında Navarin Savaşı'nın arkasından yeniden canlandırıldı. Yine de başlangıçta I. Nikola hâlâ Balkanlar'ın geçilmesine karşıydı. Çar böyle bir hareketin Avusturya ile İngiltere'nin şüphelerini, hatta düşmanlığını çekeceğinden korkmakta ve sadece Prensliklerin işgal edilmesini içeren daha ılımlı bir yaklaşım benimsemekteydi. Ancak Prensliklerin işgalinin Osmanlı sultanını Rusya'nın isteklerini kabul etmeye zorlayamayacağını savunan Kiselev ve başka yetkililerin baskısı altında kalınca I. Nikola yumuşadı ve Balkanlar'ın geçilmesi fikrini benimsedi. Bunun bir uzantısı olarak da Diebiç'in 27 Aralık 1827 tarihli planına olur verdi. Plan, çatışmaların Mart ayının sonunda başlamasını öngörmekteydi. Rus ordusu bağımsız kolordulara ayrılacak ve şu görevleri yerine getirmek için kullanılacaktı: (i) Prensliklerin işgali, (ii) Silistre, İbrail ve Varna'nın ele geçirilmesi ve (iii) (Haziran ayı içerisinde) Balkanlar'ın geçilmesi. Bundan sonra ağustosun sonuna kadar Edirne ele geçirilecek ve Ekim ayı içerisindeki bir tarihte İstanbul'a ulaşılacaktı.12 Başlangıçta geri döndürülemez görünen bu plan

yine de Wellington Dükü'nün İngiltere Başbakanı olmasından sonra Mart 1828'de yeni ilavelerle değiştirilmek zorunda kalınacaktı. Dük, Türk yanlısı fikirleriyle bilindiği için, I. Nikola Rusya'nın savaş alanında kesin bir ilerleme sağlamasının İngilizlerin Türkiye'ye destek vermesine neden olmasından korktu. Bu yüzden ilk aşamada Rus ordusunun Trajan Duvarı'na kadar olan bölgede sadece Prenslikleri ve Dobruca'yı işgal etmesi kararlaştırıldı.13

Böylece Mayıs içerisinde çatışmalar başladığında Rus askeri planlarında iki çok zayıf halka bulunmaktaydı; birincisi, Çarın sadece Prensliklerin işgalinin Osmanlı sultanını dize getireceği yönündeki görüşü, Rus ordusunun Balkanlar'ın geçilmesini içeren daha geniş çaplı planı uygulamaktaki kararlılığını azaltmaktaydı. Avusturya ve İngiltere'nin birden fazla askerî operasyona göz yummayacağı korkusu dikkate alındığında ve (Kiselev tarafından önerildiği şekliyle) Rus savaş planının iki askeri operasyonla değil, sadece bir operasyonla Balkanlar'ın geçilmesini öngördüğü göz önüne alındığında, bu durum büyük bir problem oluşturmaktaydı.14 İkincisi, savaş planı kritik önem taşıyan Şumnu'nun ele geçirilip geçirilmemesi gerektiği konusunda herhangi bir şey söylemiyordu. Rusya'nın bu sorunu ele almayışının 1828 operasyonu sırasında ciddi yansımaları olacaktı.

Türklerin Savaş Hazırlıkları

Ruslar gibi Osmanlı yönetimi de 1820'li yıllar boyunca savaş için hazırlanmaktaydı. Bu dönemin (Osmanlı tarihi açısından da büyük önemi olan) en önemli olayı, 1826 yılı yazında yeniçerilerin katliama tabi tutulması ve ortadan kaldırılmasıydı. Bu askeri kuvvet, neredeyse beş yüzyıldır Osmanlı sultanına hizmet etmekteydi, ancak 18. yüzyılın ortasından beri yarı düzenli / feodal savaş yöntemiyle Rusya'nın disiplinli, düzenli ordularına karşı koymada gittikçe başarısız olmaktaydı. 1769-74,

1787-92 ve 1806-12 Türk-Rus savaşlarında uğranılan yenilgiler Sultanın bu kuvvete karşı duyduğu güveni tedrici olarak yok etmişti. Gerçekten yeniçeriler (1789-1807 döneminde sultanlık yapan) III. Selim'in döneminde ancak Sultanı tahttan indirerek ve öldürerek, ortadan kaldırılmaktan son anda kurtulmuşlardı.15

Yeniçerilerin ve geleneksel düzensiz Osmanlı ordusunun zayıflıkları ile ilgili ilginç açıklamalar, Rus ordusunda iaşe subayı olarak görev yapmış olan ve Rusya'nın Osmanlı ordusu konusundaki en önde gelen uzmanlarından olan Albay I. P. Liprandi'nin yaptığı araştırmada bulunabilir.16 Liprandi, Türklerin askerî teknoloji (özellikle topçuluk) ve savaş alanında örgütlenme konularındaki herkes tarafından bilinen eksikleri bir yana; aynı derecede önemli temel bir kusurun Türklerin mantıki bakış açılarında bulunduğunu iddia etmiştir. Ona göre, dini dünya görüşüne de dayanan Türk kuvvetlerinin psikolojisi, temelde irrasyonel, batıl ve kaderci nitelikteydi. Bu, genellikle halk arasından toplanan, eğitilmemiş düzensiz birliklerden oluşan kalabalık gruplar için çok daha doğruydu.

Türk bakış açısının önde gelen bir özelliği, var olduğu varsayılan kehanete atfedilen önemin de ortaya koyduğu gibi kaderciliğiydi. Liprandi bunu şu şekilde ele almıştı:

En az önemli olan bir olay ya da durum - rüyalar, kuşların uçuşu…, köpeklerin ya da kurtların uluması, baykuşların ötüşü, birinin yolunun üstünden bir tavşan ya da tilki geçmesi…, Güneş ve Ay tutulmaları, bulut oluşumlarının şekilleri ve sayısız başka benzer örnekler olumlu bir etki doğurabilirler, fakat çoğu kere tersi doğru olmaktadır. Çok sayıdaki birlikten sadece biri tarafından bunlardan biri fark edildiğinde, her rütbedeki görevliye olay aktarılmakta ve… ondan sonra en küçük bir tehlike ya da engelle karşılaşıldığında bu kaderci kehanet anlayışı genel bir paniğe neden olmaktadır.17

Bu tür inançlar II. Mahmut’un reform döneminde de devam etmekteydi. Üst düzey bir Türk subayının Liprandi’ye söylediğine bakılırsa, Türk ordusu Haziran 1829’daki kritik savaş için Kulevça’ya ulaştığında peşinen yenilmeğe mahkum olduğu ön yargısıyla oraya gelmişti. Bu olayla ilgili kehanetler şu şekildeydi: Birincisi, Sadrazam bacaklarında haç şeklinde beyaz lekeler bulunan siyah bir ata binmişti ve ikinci olarak da savaş alanına doğru giderken ordu başka bir komutanın birliğinden kaçmış iki at arabası atıyla karşılaşmıştı.18

Liprandi, Osmanlı kuvvetlerinin gücünü azaltan başka birçok irrasyonel özel durumlara, zarar verici gelenekler ve uygulamalara da şahit olmuştu. Örneğin, savaş alanındaki karşılaşma sırasında herhangi bir nedenle mehter takımı susmuşsa, bozgun ihtimali oldukça yüksek demekti.19 Düşmanın henüz görünmediği durumlarda bile düşmanın yürüyüşünün, davulların, müziğin ve mermilerin sesi tek başına kitlesel bir panik yaratabilir ve bozguna neden olabilirdi.20 Savaş sırasında askerlerin cesaretini etkileyen en önemli faktör ise düşmanla ilk karşılaşmada ortaya çıkan sonuçtu:

Düşmanla ilk karşılaşma sırasında uğranılan yenilgi bütün halklar üzerinde etkili olabilir, fakat Müslümanlar üzerindeki etkisi açıklanamaz nitelikte kesindir. Türkler ilk karşılaşmada ilk saldırıyı gerçekleştirmeleri durumunda zaferi garantileyeceklerine tamamen inanmışlardır.21

Yenilginin ise tam tersine ordunun geri döndürülemez şekilde başarısızlığa mahkum olması anlamına geldiği fikri yerleşmişti. Yenilmelerine neden olan faktörlerden bir başkası, Türk kuvvetlerinin düşmanın hareketleriyle ilgili istihbarat toplanmasına neredeyse hiç önem vermemeleridir. Bunun nedeni de Türk casuslarının, yakındaki düşman askerlerinin varlığından ya da onların saldırı hazırlıklarından, komutanlarını haberdar etmede başarısız olmaları durumunda cezalandırılmamaları geleneğinin yerleşmiş olmasıydı. Böyle bir başarısızlık sadece yetenek

eksikliği olarak değerlendirilmekteydi, fakat yanlış bilgi verme hemen idamla cezalandırılabilirdi. Sonuç olarak Türk casuslar herhangi bir bilgi sağlamada oldukça dikkatli davranmaktaydılar.22 Bu şekilde Türk kuvvetlerini manevrayla alt etmek oldukça kolay oluyordu. Nitekim aşağıdada açıklanacağı gibi General P. K. Geismar 1828 Ploeşti Savaşı'nda Türk çadırlarına gece saldırarak bunu açık bir şekilde göstermişti.

Geleneksel Osmanlı ordusunun -Yeniçerilerin- en olumsuz yönü ise ilerici askerî reformlara karşı -özellikle Avrupalıların uygulamalarından kaynaklanıyorsa- aşılmaz bir engel oluşturmalarıydı. Ancak II. Mahmut, III. Selim'in başarısız olduğu konuda başarılı olmaya kararlıydı. 1826 yılının yazında bu kuvvetleri tamamen ortadan kaldırmak için en cesur önlemleri almaktan çekinmedi. Mayıs ayında Bab-ı Ali'deki İngiliz Büyükelçisi Stratford Canning, Osmanlı sultanının yeni bir düzenli ordu -Nizamı Cedid- kurmaya karar verdiği yolunda söylentiler olduğunu bildirdi, fakat yeniçerilerin buna karşı çıkmasının, 'ciddi karışıklıklara, hatta Sultanın kendisinin tahttan indirilmesine' neden olabileceği yönünde uyarılarda bulundu.23 Onun bir isyan çıkabileceği yolundaki tahmini doğru çıktı. Canning, 16 Haziran tarihli raporunda önceki 48 saat içinde meydana gelen olayların, 'Türk İmparatorluğu için çok ciddi olacak sonuçlar ortaya çıkarmasının muhtemel olduğunu' yazdı. Sultan yeni bir askerî kuvvetin kurulduğunu bildiren bir açıklama yayınlamıştı, yeniçeriler ayın 15'inde 'açık bir isyana' girişmişlerdi. 'Birkaç bin' yeniçeri sancaklarıyla şehrin merkezinde toplanmışlardı. Sultan ise buna meydanın yakınında yer alan Sultan Ahmet Camii'ne, Sancak-ı Şerif'i çekerek ve ordu ile halkı Osmanlı tahtını korumaya çağırarak karşılık verdi. Öğleden sonra saat 3'te Sultanın topçuları kışlalarına çekilmiş olan isyancılara ateş açtılar. Bunun arkasından da Sultanın askerî kuvvetleri kışlalara daldılar. İşte burada bir katliam gerçekleştirilecekti. Kışlalar ateşe verildi ve isyancılarla birlikte

şüphelilerin öldürülmesine başlandı.24 Ayın 17'sinde yeniçeri kurumu tamamen ortadan kaldırıldı. Stratford bunu, 'olaylarla dolu imparatorluğun tarihinde, gerçekleşmiş en olağanüstü olaylardan biri' olarak değerlendirdi.25 Yine de ayırım gözetilmeksizin gerçekleştirilen katliama devam edildi. Ayın 28'ine kadar 8.000'den fazla Yeniçeri ve onların destekçisi öldürülmüş, 18.500 tanesi de Anadolu'ya sürgüne gönderilmişti.26

Sultan, hemen yeni bir kuvvet oluşturma işine girişti. Amacı 'eski Alman sistemi taktikleriyle' eğitim görecek ve temelde Mısırlı subaylar tarafından yönetilecek (9.600 topçudan oluşan) topçu birlikleri ile, 12.000'er kişilik 8 piyade tümeni (toplam 96.000 kişi) oluşturmaktı.27 Sultan'ın yeni kuvvetler için taşıdığı ihtiras sınır tanımamaktaydı28 ve Avrupalıların askerî uygulamalarının benimsenmesinin (ve genel olarak yeni reformlarının) İmparatorluğunun görkemini geri getireceğini ümit etmekteydi. Liprandi'nin tahmini şu yöndeydi:

(Düzenli bir) Türk ordusunun kurulması birçok başarılar vadetmektedir. Askerlerin ateşli silahları kullanmadaki hüneri, doğuştan getirdikleri bireysel cesaretleri, dinî fanatizmleri…, yarı cani ahlaki değerleri ve özgürlük aşkları bir kere örgütlenme ve düzenlemeyle bir araya getirildiğinde kısa zamanda onları bütün Avrupa çapındaki en iyi ordulardan biri haline getirebilir.29

İşte II. Mahmut'un Akkerman Sözleşmesi'ni imzalamasının asıl nedeni, bu yeni askerî kuvvetini oluşturmak için zaman kazanmaktı.30 Ancak bilmekteydi ki, Rusya ile savaştan uzun süre kaçılması mümkün değildi ve onun Navarin Savaşı'ndan sonra Avrupalı güçlerin Yunan sorununa müdahale etmelerine karşı çıkması, Çar'la arasında yeni bir savaşın çıkmasını kaçınılmaz kılacak nitelikteydi. Rus ordusunun Prut'u geçtiği haberi ulaşınca Divan 20 Mayıs'ta toplandı. Şair olan ve Kutsal Şehirlerin

koruyucusu durumunda bulunan İzzet Molla'nın başını çektiği savaş karşıtı grup yenilgiye uğradı ve onun yerine, Yunan ayaklanmasına ön ayak olduğuna inanılan Rusların, daha sonra Akdeniz'de Türkiye'nin en güçlü rakibi haline gelecek olan Yunanistan'ın bağımsızlığını engellemenin hayati önemde olduğu fikri ağırlık kazandı.31

Sultan'ın savaş planı, aşağıdaki farklı dönemleri içereceğini aşağı yukarı doğru olarak tahmin ettiği Rus savaş planına karşı koyacak şekilde tasarlanmıştı: (i) Tuna'nın geçilmesi ve Varna'ya doğru yüklenilmesi, (ii) Balkanlar'ın geçilmesi ve Edirne'ye doğru yüklenilmesi, (iii) İstanbul'a saldırılması. Osmanlı güçlerinin savunma pozisyonunda kalması emredilecek ve birinci aşama sırasında büyük silahlı çatışmalardan kaçınılacaktı. Ruslar güneye doğru Balkanlar'a yüklendiğinde de Türkler onların sağ ve arka kanatları cihetinde karşı saldırı teşebbüsünde bulunacaklar ve onların Tuna'yla bağlantısını kesmeye çalışacaklardı. Ruslar gibi Bab-ı Ali de (ikincil önemde görülen) Kafkasya'daki savaşa daha az önem atfetmekteydi ve bu yüzden Doğu Seraskeri'ne daha geniş takdir yetkisi verilmişti.32

Osmanlı'nın karşı saldırı stratejisi oldukça gerçekçi olsa da, savaş için ayırabileceği kaynaklar tatmin edici olmaktan çok uzaktı. Savaş için halkın duyduğu heyecan oldukça düşük düzeydeydi ve hem düzenli, hem de düzensiz birlikler için asker toplanması çok yavaş ilerliyordu. Sultan, tüm erkek nüfusun zorla toplanmasını emretmiş olsa da, sadece yaklaşık 177.000 asker toplanabilmişti (bunun içine yaklaşık 40.000 düzenli asker de dahildi).33 Bundan başka Bab-ı Ali, Yunanistan'da devam eden isyanla meşgul olmaktaydı ve mali yapısı da çok tehlikeli bir durum arz ediyordu. Yaklaşmakta olan çatışmada bilinmeyen faktör ise Avusturya ile İngiltere'nin durumuydu. İki devlet Rusya'nın savaş ilanının meşru olduğunu tanımışlarsa da, Osmanlı yönetimi onların Rusya'nın planlarından

şüphelenmeye devam ettiklerini çok iyi biliyor ve onların da sonuçta Çar'a karşı savaşa katılacaklarını ümit ediyordu.34 Böylece sonuç itibariyle Sultan, imparatorluğunu kurtarmak için dış desteğe güvenmek durumuna gelmişti.

1828 Yılı Harekatları 35

Rusya'nın saldırısı Mayıs ayında Prensliklerin hızlı bir şekilde işgal edilmesiyle ve Brailov'un kuşatılmasıyla başladı. Delta ve Dobruca'nın Zaporog ve Nekrasovtsy Kazaklarının, korkulduğundan çok daha az düşman oldukları ortaya çıktı. Çok azı Sultanın kuvvetlerine katılmıştı ve Ruslar Zaporogların büyük kısmını Rusya'ya tekrar yerleştirmeyi başarmıştı.36 Onların sandallarının yardımıyla (ve çok zayıf Türk direnişi sayesinde) Haziran ayının başında Satunovo'da Tuna geçildi ve Tuna'nın ağzına yakın yerdeki daha küçük Osmanlı kalelerinin kuşatılması yoluna gidildi. Yaklaşık aynı zamanda da Brailov teslim oldu. 18 Haziran'a gelindiğinde en ilerideki Rus birlikleri Trayan duvarına ulaşmış ve Rus savaş planı da böylece tamamlanmıştı. Ancak Nikola'nın ümit ettiği gibi Sultan henüz barış için harekete geçmemişti; bu yüzden yeni bir harekat planına ihtiyaç duyulmaktaydı.37

10 Temmuz'a gelindiğinde ise asıl Rus saldırı kuvvetleri Pazarcık'ta toplanmıştı. Kuşatmalar sırasında uğranılan kayıplar ile Prenslikleri işgal etme ve Rusya'nın muhaberatını koruma gerekliliği, 115.563 askeri personel sayısını (94.638 savaşçı sayısını) 45.000 kişilik saldırı gücü seviyesine düşürmüştü.38 Ardından 30.000 asker 19 Temmuz'da askerî bir konseyin toplandığı Yenipazar'a doğru yüklendi. Şumnu, Silistre ve Varna ele geçirilmeden önce Balkanlar'ı geçmeye çalışmanın çok tehlikeli olacağına karar verildi. Bu yüzden 30.000 askerin Serasker'in temel kuvvetlerinin (40.000 askerin) toplandığı Şumnu'ya gönderilmesi kararlaştırılırken, geri kalan birlikler Silistre'nin kuşatılması için

görevlendirildi. Rus güçleri 20 Temmuz'da Şumnu yakınlarına ulaştı ve savaşın başlatılması kararlaştırıldı. Rus güçlerinin savaş alanındaki üstünlüğü hemen ortaya çıktı, fakat Ruslar ezici bir yenilgiye uğratma şanslarını kullanma yoluna gitmediler. Bu sayede Türkler sadece çok az kayıpla Şumnu kalesinin güvenli duvarları arkasına çekilebildiler.39

Bir kuşatma ya da saldırının imkansız olacağını düşünen Ruslar, ikmal ve bağlantılarını kesmek ve böylece Türkleri savaş alanına çekmek için kalenin etrafında abluka kurmaya karar verdiler. Bu karar 1828 yılının en ciddi stratejik hatası olarak ortaya çıktı ve temelde Rus harekatının başarısızlığına neden oldu. Bundan en fazla sorumlu olan iki kişi A. H. Jomini ile Diebiç'ti. Jomini İsviçre doğumlu ünlü Fransız askeri teorisyeniydi ve fikirleri Rus ordusu içinde büyük etkinliğe sahipti. Onun Napolyon'un savaşlarının yorumuna dayanan temel askerî ilkesi şuydu: Saldıran durumundaki bir ordu her zaman (eğer mümkünse tek bir çatışmada) savaş alanındaki temel düşman kuvvetlerini yok etmeye çalışmalı ve kalelerin, kasabaların ya da coğrafi noktaların ele geçirilmesi gibi ikincil askerî hedeflerle dikkatini dağıtmamalıdır.40

Ancak 1828 yılındaki problem, Rusların büyük çatışmalardaki üstünlüğünü çok iyi bilen Türklerin akıllı bir şekilde kesin bir savaşa girmekten kaçınmalarıydı. Bu durumda Rusya, Şumnu kalesine saldırmalı mıydı, yoksa Türklerin Şumnu'dan Rus tarafının kanatlarına ve arka kısmına saldırmasına izin verecek şekilde Balkanları geçmeli miydi? Jomini ikinci seçeneği çok daha tehlikeli buldu ve bu yüzden 1828 yılı boyunca Şumnu'nun abluka altına alınması ve Türklerin dışarı çıkmaya zorlanması önerisinde bulundu.41 Diebiç ile Nikola'nın en yakın askerî danışmanlarından biri de onu tam olarak desteklemekteydi.42 Ancak abluka seçeneğinden emin olmayan ve tek bir harekatla savaşı sona erdirmek isteyen Çar, zaman içinde Balkanlar'ın geçilmesi fikrine daha fazla

yaklaşmıştı. Çar, Şumnu ve Varna'nın sadece gözetim altında tutulmasını ve güneye doğru ilerlenmesini önerdi.43

Fakat sonunda Nikola ablukanın devam ettirilmesi konusunda ikna edildi. Ancak bu hareket çok kötü bir başarısızlığa dönüştü ve çok sayıda Rus askeri ablukada kullanıldığı için Silistre'nin kuşatılması başarısızlıkla sona erdi. Eylül ayının başlarında Rus takviye kuvvetlerinin bölgeye ulaşmasıyla Varna'nın ele geçirilmesine karar verildi, Varna ise 11 Ekim tarihinde oldukça tartışmalı şartlar altında düştü. Sultanın suçlamasına bakılırsa Türk komutan Yusuf Paşa teslim olması için Ruslardan rüşvet almıştı.44 Bu spesifik konuda deliller tam açık değilse de, Rusların kural olarak rüşvete başvurmaya karşı olmadıkları burada belirtilmelidir. Örneğin 1828 harekatının sonunda Vidin kalesinin komutanı İbrahim Paşa Sultan'la anlaşmazlığa düşmüştü. General Geismar'a, İbrahim'i Vidin'i teslim etmesi için 'böyle bir davranışta bulunması halinde kendisine Rus yönetimi adına ödül verme vaadinde bulunarak' ikna etmesi talimatı verildi. Eğer İbrahim kabul etseydi (İbrahim kendi garnizonunu teslim olma konusunda ikna edemeyecekti), Geismar 'hangi şart altında olursa olsun ona Rusya'da güvenli bir sığınak sağlayacak ve Yusuf Paşa için yapıldığı gibi kendisine makul bir maaş bağlanacaktı.'45

Rus harekatı birçok iç tartışmalarla karşı karşıya kalırken, Türkler kararlı bir şekilde planlarına bağlı kaldılar. Kuvvetlerin esas kısmı kalelerinde kaldı, sadece zayıf Rus pozisyonlarına karşı asker gönderildi. Rusların güneye doğru ilerlemesini önlemek için kanatlara saldırma planı Eflak'ta denendi. Eylül ayında (çoğu düzensiz süvari olan) 25.000 kişilik bir askerî kuvvet Vidin'de Tuna'yı geçti ve Kalafat'ı işgal etti. Fakat General Geismar'ın cesaretli gece saldırısıyla bu birliğin küçük Rus işgal gücünü ortadan kaldırma ve ardından Bükreş'e saldırma amacı gerçekleşme fırsatı bulamadı. Geismar sadece 4.200 kişi ile 26 Eylül'de Poleştiti'de

Türkleri tam bir bozguna uğrattı. Ne yazık ki, Osmanlı kuvvetlerinin Ruslarla büyük çatışmalara girişmekten kaçınma düşüncesine bu olayda dikkat edilmedi; bunun ceremesini Türk komutanlığı 1829’da feci şekilde ödeyecekti.

Kafkasya’da, Türk savaş planı, savaşı Rus topraklarına taşıma ve Çarın Müslüman tebası arasında isyan çıkmasını sağlamayı amaçlamaktaydı.46 Ruslar ise bunun tam zıddına Kars ile Ahalcık sancaklarına saldırılar yoluyla sınırları koruma gibi daha ılımlı bir strateji benimsemişlerdi. Harekat, Rusların (12.000 kişilik) saldırı kuvvetlerinin Gümrü’yü terkederek yaklaşık 10.000 kişilik Türk garnizonunun bulunduğu Kars’a doğru yürüyüşe geçmesiyle 26 Haziran’da başladı. Türk kuvveti Erzurum’daki 30.000 kişilik temel askerî kuvvetlerinden gelecek birliklerle desteklenecekti. Bu yüzden Kars’a ulaşan Paskeviç bir saldırı emri verme konusunda hiç vakit kaybetmedi. Türklerin ağır kayıplar vermesiyle Kars 5 Temmuz günü düştü. Kars’ın paşası Mehmet Emin yakalandı ve üzerinde bulunan Türk savaş planıyla ilgili belgeler ele geçirildi. Türkler üç harekat hattında (Acaristan-Gürcistan, Ahıska-İmiretti ve Beyazıt-Erivan hatları) savaşı Rusya’nın Kafkas topraklarına taşıma amacı gütmekteydiler. Ancak Türk komutanlığı Kars ve ardından da -Kafkasya’daki ana Türk askerî üssü olan- Erzurum’a karşı bir Rus saldırısından korktuğu için Rus askerlerinin Gümrü’de toplanmış olması Türklerin savaş planını değiştirmişti. Bu yüzden Osmanlının Asya güçlerinin Seraskeri Köse Mehmet, Erzurum’dan aldığı 15.000 askerle Haziran sonunda Kars’ın yardımına koştu. Kars Rusların eline düştüğünde Köse, şehre sadece bir günlük uzaklıktaydı.

Bundan sonra Köse 30.000 askerden oluşan Erzurum garnizonuna döndü. Artık bu şehirdeki Türk kuvvetleri kendilerine saldırılamayacak kadar çok kuvvetliydi. Paskeviç bu yüzden 10.000 adamıyla kuzeye doğru yürüyüşe geçmeye, burada Rus sınırının güvenliğini sağlamak için

Ahalkelek ile ardından Ahalcık'a ele geçirmeye karar verdi. Ahalkelek'e 4 Ağustos'ta vardı, burada birkaç top atışı gerçekleştirmesi Türk tarafına ağır kayıplar verdirmesi ve onları teslime zorlaması için yeterli oldu. Bundan sonra Ruslar yol üzerindeki Khertvis'i ele geçirerek Ahalcık'a doğru yürüyüşe geçtiler. Osmanlı İmparatorluğu'nun hukuk ve düzenden uzak ileri karakolu olan Ahalcık, tüm Kafkasya'nın suç ve esir ticareti merkeziydi. Hatta Sultan, Yeniçerilerin ilga edilmesi ilanını burada duyurmaya ve düzenli orduya asker alınması işini burada başlatmaya cesaret edememişti. Tam Rus kuvveti doğudan kasabaya yaklaşırken Köse, 30.000 askeriyle Erzurum'dan buraya gelmek üzereydi. Paskeviç 21 Ağustos'ta savaşa girişti ve oldukça ünlü ve kapsamlı bir zafer kazandı. Ahalcık kuşatıldı ve 28 Ağustos'ta ele geçirildi. Bundan sonra Azgur ile Ardahan'ı ele geçirmek üzere müfrezeler gönderildi.47

Eylül ayı içinde Paskeviç, daha önceden planlandığnın aksine Batum'a doğru yürüyüşe geçmemeye karar verdi ve 1828 yılındaki askeri operasyonlarını sona erdirdi. Kars ve Ahalcık sancaklarının tam olarak düşmesiyle harekat Rusya açısından zaferle sonuçlandı. Bundan başka Rusya'nın -Rusya Kafkasyası'nda kalmış son Osmanlı yerleşim bölgeleri olan- Anapa ile Poti limanlarını Temmuz ayında ele geçirmesi Türklerin Gürcü, Çerkez ve diğer kabileleri isyan ettirmesi olanağını ortadan kaldırdı.

1829 Yılının Harekatları

1828-1829 kışı boyunca Sultan'ın Çar'ın isteklerini sürekli geri çevirmesiyle Ruslar yeni bir harekata girişme fırsatı elde etmiş oldular. Bir süre bocaladıktan sonra Rus ordusunun 1829 yılında kesin olarak Balkanlar'ı geçme teşebbüsünde bulunmasına karar verildi.48 Tahran'daki Rus büyükelçiliğinin ayaklanan bir grup başıbozuk tarafından saldırıya uğradığı ve Büyükelçi A. S. Griboedov'un öldürüldüğü haberleri geldikten sonra, Türklerin beklenmedik bir şekilde 4 Mart 1829'da saldırıya geçmesi

sonucu Kafkasya’daki çatışmalar da yeniden başladı.49 İran’ın kendi yanında savaşa girmek üzere olduğuna inanan Sultan, Borzomi’den Rus toprağına bir koridor açılabilmesi için Ahalcık’ın ne pahasına olursa olsun ele geçirilmesini emretti. Fakat General V. I. Bebutov ve iki taburunun 12 gün boyunca gerçekleştirdiği savunmayla 20.000 kişilik Türk kuvveti yenilgiye uğratıldı. Yaklaşık aynı zamanda 8.000 kişilik Osmanlı kuvveti, Gürcistan sınırından geçiş yaptı. Kral naibi Türk yanlısı olan Prenses Sophia daha yeni Türkiye’ye kaçmıştı. Prenses, Gürcistan aristokrasisiyle gerçekleştirdiği muhaberatla onları bu saldırıya destek vermeye teşvik etti. Ancak General Hesse’nin 2.500 askerle 17 Mart’ta Türk kampına önleyici bir saldırıda bulunmasıyla bu tehdit ortadan kaldırıldı.

İranlıların savaş hazırlığı yaptığına dair haberler birçok kaynaktan gelmeye devam ederken (sonunda hepsi yalan çıktı) Paskeviç yaz başına kadar savunma durumunda kaldı. Nihayet yeni Serasker Sivaslı Hakkı’nın 40.000 askeriyle Erzurum’dan yola çıktığı haberini alınca Paskeviç Haziran ayında gücü artırılmış 18.000 kişilik kuvvetiyle saldırıda bulunmak için hazırlıklara başladı. Kuvvetlerini 30.000 ve 20.000 kişilik iki gruba ayırmış olan Hakkı’yla karşı karşıya gelmek için de Kars’tan yola çıktı. 25 Haziran ile 2 Temmuz tarihleri arasındaki bir dizi muharebe ve manevradan sonra Paskeviç Türk ordusunu çok feci bir yenilgiye uğrattı. Ardından 9 Temmuz’da Erzurum çatışmaya girmeksizin teslim oldu. Paskeviç bundan sonra sınır hattı boyunca çeşitli küçük çaptaki Osmanlı saldırılarını püskürtmek umuduyla bir ay süresince saldırılarını durdurdu.50 Bu saldırıların çoğu Rus kuvvetlerinin sol kanadındaki Kürtlerden gelmekteydi. Savaşın başında Nikola, Paskeviç’e Kürtleri Rus tarafına kazandırmak için büyük miktarda para vermişti. Başlangıçta bazı anlaşmalar yapıldıysa da Kürtler, pasif kalmaları halinde Sultan’ın misillemede bulunacağından korkarak saldırılarına yeniden başladılar.51

Yeni bir Seraskerin Trabzon Sancağı'nda Laz askerleri topladığı haberleri gelince Paskeviç Ağustos başında saldırılarına yeniden başladı. Bu girişimi engellemek için kuzeye doğru yürüyüşe geçti ve ayın 8'inde Hart'ta 12.000 kişilik bir askerî kuvveti yenilgiye uğrattı. Paskeviç önce Trabzon'a doğru yürüyüşe geçmeyi düşündü, fakat görünüşte asker azlığından, gerçekte ise yönü Balkan bölgesinde belirlenecek olan savaşın gidişatıyla hiçbir alakası olmadığından dolayı bu girişimden vazgeçti.52 Zaten temel hedeflerine ulaşmıştı. Seraskerin asıl kuvvetlerini yenmiş ve Erzurum'u ele geçirmişti. 11 Ekim'e kadar çatışmalar yer yer devam etti. Edirne'de barış anlaşmasının imzalanmasından sonra tam 25 gün boyunca devam eden Bayburt'taki çatışmaların 9 Ekim gününde yaşananı en kanlı olanıydı. Burada gereksiz yere insan kaybına neden olmanın temel sorumluluğu, Sivaslı Hakkı'nın yerine Kazasker olan ve anlaşmanın imzalandığı yolundaki haberler geldikten sonra bile ateşkes anlaşması imzalamayı reddeden Osman Paşa'ya aitti.53

Balkanlar'daki (şimdi Diebiç tarafından komuta edilen) Rus askerleri yaklaşık 125.000 kişi civarındaydı. 1828 yılında Varna'nın ele geçirilmesi deniz yoluyla ikmal gerçekleştirilmesini büyük oranda kolaylaştırmıştı. Rusların savaş planı çok açıktı: Silistre'nin kuşatılması, Şumnu'nun gözetim altında tutulması ve Balkanlar'ın aşılması. Türk stratejisi ise Rusların kanatlarına karşı saldırıda bulunmaktan ibaretti.

12 Mayıs'ta Diebiç, kuvvetlerine merkeze doğru yürüme emri verdi ve bir hafta içinde Silistre kuşatmasına başlandı. Bu arada Sadrazam Reşit Paşa, (20.000 düzenli piyadeyi içeren) 30.000 askeriyle Şumnu'dan ayrılarak, Varna ile Silistre yolunu kapatan Rusların merkez güçlerinin yeni kanadına saldırmaya karar vermişti. 17 Mayıs'ta Türk ordusu Eski Arnavutlar mevkiinde Rusların 16. Piyade Tümeniyle karşı karşıya geldi. Ruslar sayıca çok az olsalar da mevzilerini çok iyi tuttular ve

Türklere ağır kayıplar verdirttiler. Türk komutanının savaşma isteği, Rusların işine yaramıştı. Ruslar 1828 yılı boyunca sonuca götürücü bir çatışmada karşı karşıya gelmek için çaba göstermişler, Nikola 1829 yılında da bu yöndeki çabanın devam ettirilmesi yönünde kesin talimatlar vermişti. Sadrazamın yeni bir saldırıda bulunacağından şüphelenen Diebiç, Haziran başında Silistre'yi kuşatan 40.000 kişilik kuvvetinin yarısını alarak Şumnu yakınlarındaki Rus birliklerine katıldı. Diebiç'in tahmini doğruydu. Sadrazam, Varna'daki Rus kuvvetlerinin bağlantısını kesmek üzere yeni bir kanat saldırısı başlatma ve ardından Silistre'deki kuvvetlerini rahatlatmak için kuzeye doğru yürüme niyeti taşımaktaydı. 11 Haziran'da iki tarafın kuvvetleri Kulevça'da karşı karşıya geldiler. Rusların bir yıldan fazla zamandan beri aradıkları bu kesin nitelikli savaşta Reşid'in 40.000 kişilik ordusu tam bir yenilgiye uğradı.54

Sadrazamın sonuca götürücü bir savaş yapma kararı 1829 yılının hayati önemdeki stratejik hatasıydı. Zaten çok ihtiyatlı davranan Diebiç, eğer temel Türk kuvvetleri zarar görmemiş bir şekilde Şumnu'da kalmış olsalardı, Balkanlar'ı geçmeyi kesin olarak reddedecekti.55 Doğal olarak Kulevça yenilgisi ve (30 Haziran'da) Silistre'nin düştüğü haberleri, Osmanlı ordusunun ve genel olarak Türk halkının moralini iyice yıktı. Ordudan kaçmalar giderek yaygınlık kazandı ve birçok Türk tarafından hor görülen Avrupa kaynaklı reformların olumlu sonuçlar doğurmaması ihtilal kabusunu gündeme getirdi. İngiliz Büyükelçisi Sir Robert Gordon'un da bildirdiği gibi:

Silistre'nin düşüşü ve her yerden gelen yenilgi haberleri halkın moralinde büyük bir yıkıma neden olmuş durumda. Avam, savaşa karşı homurdanmaya başladı ve yeni sistemin düşmanları hali hazırda değişiklik ümitleri taşımaktalar.56

21-23 Temmuz günleri arasında 40.000 Rus askeri, Balkanlar'ı geçti ve 20 Ağustos'ta 25.000 askerin çatışmadan teslim ettiği Edirne'yi işgal etti. Diebiç, Çar Nikola'ya Osmanlı ordusunun ve örgütlü direnişin tamamen kırıldığını bildirdi.57

Edirne'nin Düşüşünden Sonraki Olaylar

"Rus ordusu Edirne'ye ulaşır ulaşmaz hemen Sultan'ı tahtından indirmek ve Yeniçerilerin yeniden kuruluşunu gerçekleştirmek üzere doğrudan ve örgütlü bir komplo ortaya çıktı" diye rapor etti Gordon.58 Bunun da ötesinde:

Yeniçeriler baş kaldırıyorlar, güçlerinin artırılması ve Sultanın düşürülmesi için Ruslara bakıyorlar. "Kendi zamanlarında düşmanın Balkanlar'ı asla geçemeyeceğini ve İslam'ın şimdi olduğu kadar asla küçük düşürülmeyeceğini" söylüyorlar; bu savaşın bütün sınıflar üzerine getirdiği sefalet ve zulüm nedeniyle bu tür konuşmalar hevesle dinleniyor.59

Aslında Edirne'deki Türk askerlerinin birçoğu Rusların gelmesi üzerine hemen ordudan kaçan eski yeniçerilerdi. Bu yeniçeriler İstanbul'a döndüler ve başşehirde oturan diğer yeniçerilerle birlikte bir komplo kurdular. Ruslara kendilerini yeniçeri olarak tanıtan Türk savaş esirlerinin 'Rus komutanlardan para ve birliklerinin yeniden kurulacağı yönünde söz aldıkları' söylentileri ortalıkta dolaşmaktaydı. Komplocular bunun üzerine 'cahilleri kandırmak için' (Yeniçeri birliklerinin merhum kurucusu) Hacı Bektaş Veli'nin 27 Ağustos'u yeniçerilere dua etme günü olarak tayin ettiği ve onun takipçilerinin o günde eski yeniçeri kışlalarında toplanması ve 'isyan bayrağını çekmesi' gerektiğini söyleyen iki müneccim buldular. Ancak müneccimler yetkililer tarafından yakalandı, işkenceye tabi tutuldu ve 'Sultanı tahtından indirme, ardından yeni düzenli ordunun komutanlarıyla birlikte Sultanın bütün bakanlarını ve saray görevlilerini

öldürme ve sonunda da başşehri ateşe verme' şeklindeki bir komplo ortaya çıkarıldı.60 27/28 Ağustos gecesi komplonun elebaşıları tutuklandı.61

Bab-ı Ali, Rusya'nın da komploda yer aldığına inansa da, Gordon haklı olarak bu iddiayı yalanlamaktaydı.62 Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını devam ettirmesinin getireceği faydaların dezavantajlarından çok daha fazla olduğuna inanan ve 'zayıf komşu' politikası güden Rusya, Osmanlı Devleti'ni ayakta tutmayı tercih etmekteydi.63 Osmanlı'nın yıkılması uluslararası ilişkileri daha da karmaşıklaştıracak ve muhtemelen genel bir Avrupa savaşına neden olacaktı. Bu yüzden Bab-ı Ali daha fazla direnişin gereksiz olduğuna karar verip barış görüşmelerine başlama düşüncesini iletince Diebiç bunu memnuniyetle karşıladı. Ancak Diebiç, Sultanın anlaşma imzalamayı reddetmesi durumunda ne gibi askerî önlemlerin alınması gerektiğini de düşünmek zorundaydı. Bu yönde alınabilecek en çarpıcı tedbir de İstanbul'un ele geçirilmesi olacaktı. Gerçekte anlaşma imzalanıncaya kadar Rus kuvvetlerine güneye doğru ilerleme emri verildi, 7 Eylül tarihine gelindiğinde bazı birlikler Osmanlı başkentinden sadece 40 mil uzaklıktaydı.64 Rus tarafının problemi ise hastalıkların Diebiç'in saldırı kuvvetini 25.000 askere indirmiş olmasıydı.65 Buna karşı Sultan 600.0000 Müslümanın yaşadığı başşehir yakınında 30.000 asker bulundurmaktaydı.66 Diğer tarafta Nikola, asker sayılarına bakmaksızın Rus askerlerinin İstanbul'da görülmesinin ortaya çıkaracağı moral faktörünün başşehrin teslim olması için muhtemelen yeterli olacağını düşünmekteydi. Diebiç ise İstanbul'un ele geçirilmesini imkansız olarak değerlendirmekte ve sadece Çanakkale Boğazı'nın işgal edilmesi ile Rus ordusunun Sırplar ve Bulgarlar tarafından destekleneceği üçüncü bir harekat için hazırlıklar yapılmasını savunmaktaydı.67 Kim haklıydı? (Çoğu Rus tarihçi tarafından da desteklenen) Çar'ın resmî yorumu İstanbul'un ele geçirilmesinin mümkün olduğu fikrini

desteklemektedir;68 böylece Sultan sonuçta İmparatorluğunu koruma konusunda sonsuza kadar Çar'a borçlu duruma düşecekti. Bu konuda uzman olan başka iki önemli kişi ise Diebiç'in tarafını tutmuştur.69 Elbette burada çok önemli olan soru, Türk kuvvetlerinin ve halkının savaşmaya hazır olup olmadıklarıdır. Kanıtlar bu noktada olumsuz yöne işaret etmektedir. Türk yanlısı İngiliz diplomatlarından biri olan Gordon bile şu görüşü ortaya koymuştur:

Türkler o kadar yıkılmışlardı ki, eğer Ruslar 10.000 askerle başşehrin üzerindeki tepelerin üstünde görünselerdi Edirne'nin teslim olması olayındaki gibi ertesi gün şehre girebilirlerdi.70

İstanbul'un düşmesini önlemek için Gordon İngiliz filosunun bir kısmına Çanakkale Boğazı'nı geçme ve İstanbul'a demir atma emri vermeyi de düşündü, ancak daha sonra böyle bir önlemin 'işe yaraması bir yana daha kötü olacağını' da kabul etti.71 Ancak başkentin geleceğiyle ilgili korkular, Çar'ın Diebiç'i mümkün olduğunca çabuk bir şekilde görüşmeye dayalı çözüme ulaşma konusunda sıkıştırmasıyla kısa zamanda ortadan kalkacaktı. Sultan'ın Rus isteklerini kabul etmekten başka seçeneği yoktu. 14 Eylül'de Türk-Rus barış anlaşması imzalandı. Böylece savaş sona ermiş oldu.

Sonuç olarak 1828-29 Türk-Rus Savaşı, Rus ordusunun kesin zaferiyle sona erdi. Savaşın sonuna kadar Rusya; Prenslikleri, Doğu Bulgaristan'ı ve neredeyse İstanbul'a kadar Doğu Rumeli'yi işgal etmiş ve Edirne, İbrail, Silistre, Varna ve bazı daha küçük kaleleri ele geçirmişti. Kafkasya'da ise Rusya Ahalcık ile Kars sancaklarını işgal etmiş ve Karadeniz sahilinde Anapa ile Poti limanlarını ele geçirmişti. Rusya'nın zaferi, oldukça büyük bir savaş bütçesi [yaklaşık 300 milyon ruble (£12 milyon) harcanmıştı] ,72 donanmasının Karadeniz ve Akdeniz'deki hakimiyeti, düzenli birliklerinin hala büyük oranda düzensiz nitelikte olan Osmanlı ordusu karşısındaki

üstünlüğü ve son olarak doğru tespit edilen Balkanlar'ı geçme stratejisi sayesinde mümkün olmuştu.

Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ise gittikçe kötüleşen iç durum ve Avrupa kaynaklı reformlarının kökleşmesi için yeterli zamanın geçmemesiyle açıklanabilir. Yunan isyanı Osmanlı'nın elindeki birçok kaynağı kilitlediği gibi, Sultan sadece Hıristiyanların (Sırplar, Bulgarlar, Moldavyalılar, Eflakliler ve Ermenilerin) yardımından değil, fakat aynı zamanda Müslüman halkının belli kısmının (Boşnaklar ile 1829 yılında Arnavutların) yardımından da mahrum kalmıştı. Tehlikeli mali durum ise

Bab-ı Ali'nin daha yüksek vergi oranları belirlemek zorunda kalması anlamını taşıyordu. 1829 yılına gelindiğinde İzmir çevresinde ve başka yerlerde isyanlar çıkmaya başlamıştı bile.73

Ordunun durumuna gelince, Türkiye savaş alanına Rusya'dan daha fazla asker sürse de, bu askerlerin çoğu hala düzensiz birliklerdi. Nizam-ı Cedid askerleri 1828 yılında oldukça iyi savaştılar, fakat 1829 yılına uğranılan kayıplar onların da azmini kırdı. Gordon şöyle yazmıştı:

Harekatın başında düzenli ordu birliklerini diğerlerinden ayıran gerçek anlamdaki kahraman ruh daha sonra azaldı ve bu birliklerin en iyileri yok edildi. İstanbul'daki ve onun çevresindeki alaylar 16 yaşının altındaki oğlanlardan oluşmaktaydı ki, onlar arasında da ordudan kaçmak olağandı.74

Başka bir problem de askerlerin düzenli ordu sistemine henüz tam anlamıyla uyum sağlayamamış olmasıydı:

Rus subayları, Türklerin bir ya da iki olayda büyük cesaret ve sebat gösterseler de sonunda enerjilerinin azalmasını son zamanlarda onların üniformalarında ve disiplinlerinde meydana gelen değişmelere bağlar görünüyorlardı. Başarısız saldırılar yaptıktan sonra Rus süvarisinin

oluşturulması ve yeniden ilerlemesi sağlandı ki, bu 11 Haziran'da Pravadi (Kulevça) yakınındaki savaşta çok daha açık bir şekilde ortaya çıktı.75

Genel olarak Avrupa'dan kaynaklanan reformlara karşı ortaya çıkan güven eksikliği, geniş halk kitleleri arasında çok daha belirgindi. Problem, reformların geleneksel Türk ruhunu kısmen ortadan kaldırması, fakat yeni bir ruhu yaratmada henüz başarılı olamamasıydı. Bu durum Edirne'nin düşüşünden hemen önce yazan Gordon tarafından çok iyi algılanmıştı:

…bu ulusu bu derece dayanıklı kılan ve onu birçok kere başarılı bir şekilde savunan gerçek Müslüman ruhu ve fanatizmi, ihtiyaç duyulduğu anda ortada bulunmazken, yeni sistemin avantajları henüz çok seyrek olarak görülmekteydi. Kaygı verici bir ilgisizlik bütün sınıfları kaplamış durumda ve bu, işgalcilerin projeleri açısından oldukça olumlu bir durum oluşturuyor.76

Osmanlıların stratejisine gelince, savunmada kalma politikasının 1828 yılında olumlu sonuçlar getirdiği açıktır. 1829 yılında Kulevça'da savaşa girme kararı ise büyük bir hataydı, çünkü kanatlara saldırı tehdidini ortadan kaldırdı ve Rusların Balkanlar'ı geçmelerine izin verdi. Böyle bir geçişi engellemek için büyük bir savaşa girişmenin belli bir aşamada kaçınılmaz olacağı fikri doğru değildir. Diebiç ilk önce temel Türk kuvvetlerini yok etmeden Balkanlar'ı geçecek kadar cesaretli değildi. İkincisi de geçişi engellemenin en iyi yolu, Balkan geçişlerini tahkim ve işgal etmekti. Bunlardan hiçbiri yapılmadı ve Türk komutanlığı savaş sırasında her şeyden memnun göründü. Diebiç Balkanlar'ı geçme girişimine başlamak üzereyken, Bab-ı Ali 'hiçbir şekilde kaygı alameti' göstermiyordu. Reis Efendi hala 'savaşın Rusların tam bir hezimetiyle sona ereceği fikrini' koruyordu.77

Yukarıdaki problemler ve hatalar bir kenara bırakılsa bile her şart altında Osmanlı İmparatorluğu'nun, doğrudan bir mücadelede Ruslara

süresiz bir şekilde direnme konusunda çok az şansa sahip olduğu açıktı. Ortaya çıkabilecek herhangi bir Osmanlı zaferi nihayetinde Avrupalı güçlerin siyasi, mali ve askeri desteğine dayanmak durumundaydı. Gerçek anlamda bu gerçekleşmediği için de sonuçta ortaya çıkan yenilgi daha başlangıçta kesinleşmişti. 1829 yılında imparatorluk ayakta kaldı, çünkü Çar öyle istedi. II. Mahmut'un padişahlığının geri kalan kısmında ve daha sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderi ve ayakta kalması, Sultanın davranışlarına olduğu kadar dış güçlerin politikasına da bağlı olacaktı.

2. Kısım

1829 Edirne Antlaşması ve Uluslararası Sonuçları

Türk-Rus diplomatik ilişkilerinin tarihindeki en önemli anlaşmalardan bir tanesi 14 Eylül 1829'da Edirne'de imzalandı. Anlaşma, Rusya'nın doğuda gücünün en yüksek noktasına ulaşmasının bir göstergesidir ve Osmanlı İmparatorluğu'nu da ikinci sınıf güç durumuna sokmuştur. Ordusunun neredeyse tamamen mağlubiyetiyle karşı karşıya kalan ve Avrupalı güçler tarafından teslim olmaya teşvik edilen Sultan, sonunda barış için görüşmeler yapılmasını kabul etti. Sonuçta ortaya çıkan Edirne Antlaşması'nın kökenlerinin ve sonuçlarının incelenmesi, şu nedenlerden dolayı büyük önem taşımaktadır: Birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun nihai kaderi konusunda Rusya'nın gerçek niyetini ortaya koymaktadır; ikincisi, Osmanlı'nın yenilgisi, Sultanı Avrupa kaynaklı askeri ve idari reformların hızını artırmaya zorlamıştır. Son olarak da Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmek ya da Rus himayesinde bir devlete dönüşmek üzere olmasından korkan Avrupalı devletler, anlaşmadan dolayı 'Doğu Sorunu' ile imparatorluğu kurtarıp kurtarmayacakları ya da kurtarmaları gerekip gerekmediği konularındaki politikalarını yeniden değerlendirmek durumunda kaldılar.

Edirne'deki Görüşmeler

Rus ordusunun Genel Komutanı Diebiç'in Edirne'deki temel amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını korumakla birlikte Rusya için avantajlı bir anlaşma elde etmekti. Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu yok etmek ve İstanbul'u ele geçirmek istediğine yaygın bir şekilde inanılsa da gerçek bundan çok uzaktı. Aslında Rusya'nın gerçek amaçları 'zayıf komşu' politikası tarafından belirlenmekteydi. Bu politika, 1792-98 Bab-ı Ali'de Rus Büyükelçisi; 1802-12, 1819-25 tarihlerinde İçişleri Bakanı olan ve Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki yayılmacı emellerinden vazgeçmesi gerektiğini savunan V. P. Koçubey tarafından 1802 yılında formüle edilmişti. Koçubey'in gerekçesi şuydu:

Rusya mevcut geniş alanıyla artık büyüme ihtiyacı içinde bulunmamaktadır, Türkler kadar itaatkar bir komşu mevcut değildir ve bu doğal düşmanımızın korunması gerçekten gelecekte politikamızın temeli olmalıdır.78

Bu fikir 1815 sonrasına kadar tam olarak kabul görmüş olmasa da, I. Nikola'nın çarlığı dönemi boyunca (1825-55'te) Rus politikasının yön verici ilkesi haline geldi. Osmanlı yönetiminin tamamen yok edilmesi bir yana, büyük çaplı toprak ilhakından bile vazgeçildi; bunun yerine Osmanlı İmparatorluğu ebedi zayıflık içinde bulunan bir devlet olarak korunacaktı. Diplomatik baskılardan ve askeri güç kullanma tehdidinden başka buna ulaşmanın başlıca yollarından bir tanesi, yeni ortaya çıkan Balkan uluslarına özerklik verilmesiydi. Bu özerk devletler, hem Bab-ı Ali için bir yük olacak, hem de onların hakları ve ayrıcalıkları Türk-Rus anlaşmalarıyla sağlanırken bu, Rusya'nın Balkanlar'la ilgili meselelere sürekli olarak müdahale etmesini meşrulaştıracaktı.

Rus ordusunun Balkanlar'ı geçmesinin ardından Rus Dışişleri Bakanı K. Nesselrode, Diebiç'e Rusya'nın asgari ve azami isteklerinin neler olduğunu bildirdi.79 Rus ticaret gemilerinin Boğazlardan serbestçe

geçişinin garanti edilmesi ve bir ticaret ve savaş tazminatının ödenmesi yanında, Sultanın Akkerman Sözleşmesi'ni, 6 Temmuz 1827 tarihli Londra Anlaşması'nı ve Yunanistan'a özerklik veren 22 Mart 1829 tarihli Londra Protokolü'nü kabul etmesi barışın olmazsa olmaz şartlarından biri olarak görülmekteydi. Bunun dışında Diebiç, prensliklerin siyasi yapılarıyla ilgili isteklerin yerine getirilmesini sağlayacak ve 1812 Bükreş Anlaşması'yla Sırbistan'a verilen, fakat hiçbir zaman bu prensliğe aktarılmayan arazinin bu devlete gerçekten verilmesini temin edecekti. Maksimum düzeydeki talepler neredeyse sadece Asya sınırındaki toprak ilhakleriyle ilgiliydi. Bu talepler, Kafkasya'daki zaferler sebebiyle ve Rus Kafkas Birliklerinin Komutanı I. F. Paskeviç'in açık istekleri dolayısıyla savaş sırasında sürekli artırılmıştı. Sultanın açık bir şekilde tazminatı ödeyemeyecek durumda olması, tazminat miktarına karşılık olmak üzere bazı toprakları kabul etme konusunda Nesselrode üzerinde bir baskı oluşturmaktaydı. İlhak projeleri, (Atskhur, Akhalkalaki, Ardahan ve Ahalcık kasabalarıyla birlikte) Akhaltsikhe Sancağı'nın, Anapa ve Poti'nin Rusya'ya bırakılmasından, bunlara ilave olarak Batum, Acaristan (Türk Gürcistanı), Kars Sancağı ve hatta Beyazıt Sancağı'nın ilhak edilmesi şeklindeki azami talebe kadar uzanıyordu.80 Görünüşte koruma kordonunun oluşturulması için öngörülen Tuna deltası hariç olmak üzere Balkanlar'da herhangi bir ilhak olmayacaktı.

Diebiç'in diplomatik danışmanları A. F. Orlov ile F. P. Pahlen'in gelmesiyle Türk görüşmecilerle ilk resmi konferans 2 Eylül günü gerçekleştirildi. Türklerin muhalif oldukları temel konular, savaş tazminatı ve Kafkasya'daki toprak talepleriyle ilgiliydi. Diebiç toprak talepleri konusunda uzlaşmaya istekliydi, çünkü Türkler bu eyaletleri Avrupa'daki eyaletlerinden çok daha fazla kendilerinin 'gerçek mirası' olarak görmekteydi ve buralarda toprak elde etmenin çok zor olacağı

belliydi. Bundan daha önemlisi Diebiç doğuda yayılma konusunda Paskeviç'le anlaşmazlığa düşmüştü. Roma ve İngiltere örneklerini öne süren Diebiç, 'Asya'da toprak ilhak etmenin kaçınılmaz olarak bir eyaletten diğerine geçişe neden olacağına', böylece sınırlarını daha da uzatarak Rusya'yı bölgeyi savunmak için daha fazla asker ayırmak zorunda bırakacağına inanmaktaydı.81 Savaş tazminatı konusuna gelince, Diebiç, ödemenin, Rusya'nın bir garanti metodu olarak Tuna Prensliklerini ve Silistre'yi işgal edeceği bir dönem içinde, örneğin birkaç yıl içinde taksitler şeklinde yapılmasını tercih etmekteydi. Hatta o, tazminatta azaltma yapılması karşılığında hemen Tuna Prensliklerinin ilhak edilmesi yönündeki Türk teklifini dikkate almayı da düşündü82 fakat böyle yapma yolunda kendisine açık bir yetki verilmediği için bu fikri bir kenara bırakmak durumunda kaldı. 3 Eylül'deki ikinci konferanstan sonra Türk görüşmeciler Sultan'la danışmalarda bulunmak üzere Edirne'den ayrıldılar. Diebiç, 13 Eylül'ü bir karşı cevabı kabul edebileceği son tarih olarak belirledi; bu arada kendisi birliklerini başkente ve Çanakkale Boğazı'na doğru daha da ilerletmek niyetindeydi.83

'Çatışmaların durdurulmasından başka hiçbir şeyin imparatorluğunu tamamen yıkılmaktan kurtaramayacağı' gerçeğini çok iyi gören84 Sultan'ın, Rus isteklerini kabul etmekten başka bir seçeneği yoktu. Daha kısa süren görüşmelerin ardından sonunda Edirne Antlaşması 14 Eylül 1829'da imzalandı.85 Antlaşmayla Bab-ı Ali, özerk bir Yunanistan'la ilgili olan, müttefiklerle imzalanan anlaşmaları kabul etmeye (X. madde), 1812'de Sırbistan'a verilen toprağın bu prensliğe bırakılmasına (VI. madde) ve Prensliklere geniş haklar tanıyan ayrı bir anlaşmanın imzalanmasına razı oldu. Bundan başka Rus tüccarlarına Osmanlı toprakları üzerinde tam bir ticaret serbestliği tanındı ve daha önemlisi Boğazlar Rusya ile ticaret yapan tüm ulusların gemilerine açıldı (VII. Madde). Bu, 1774'te başlayan

Karadeniz'in uluslararasılaşma sürecini biraz daha hızlandırdı. Bu tarihten önce Sultan Karadeniz'i yabancıların giremediği -'hareme kapatılmış bir bakire'- kendinin kişisel bir mülkü olarak görmekteydi. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar Rusya kendi ticaret gemilerinin bu sularda dolaşması ve Boğazlardan geçmesi hakkını elde etmişti. Bu hak tedrici olarak diğer güçlere de tanındı. Şimdi 1829'da bütün ulusların hakkı haline gelmişti.86 VII. madde bazıları için arzu edilmeyecek bir şekilde savaş gemilerinin geçmesi konusunda herhangi bir şey söylemiyordu. Bu, Rusya'nın gizli bir maddeyle ya da sözlü bir anlaşmayla İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından geçme hakkını elde ettiği yönünde şüphelere neden oldu. Bu şekilde bir yorum ise haklı olarak yalanlanmıştır.87 1828 yılının olayları yaşanırken, Rusya kendi savaş gemilerinin İstanbul Boğazı'ndan88 (Çanakkale Boğazı'ndan değil, ki bunun İngiltere'ye yönelik bazı sonuçları bulunmaktaydı) geçmesi hakkını elde etmeyi amaçlamışsa da, bir sonraki yıl -muhtemelen İngiltere'nin gelecekte misillemede bulunmasından korkulduğu için- bu amacından vazgeçmişti. Bu konunun Edirne'de ele alındığına dair hiçbir doküman bulunamamıştır. Gerçekte iki olasılık bulunmaktadır. Ya bu yönde talepte bulunulmuş ve reddedilmiştir ya da daha muhtemel olarak konu hiçbir şekilde ortaya atılmamıştır.

Kafkasya sınırı konusuna gelince, Diebiç, Rusya'nın 1806-12 savaşında ilhak ettiği eyaletler üzerindeki egemenliğini Türklerin tanımasını sağladı ve bundan başka da Poti, Anapa, Ahalcık, Ahalkelek ve Atskhur'u elde etmeyi başardı (IV. madde). Bu, Borzomi koridorunun girişlerini güvenlik altına aldığı gibi, Bab-ı Ali'nin Müslüman Kafkasya halkları üzerindeki etkisinin azalmasına da katkıda bulundu.89 Bu maddenin en tartışmalı boyutu, Karadeniz'in Kuban ile St. Nikola limanları arasındaki (çabuk alevlenen Çerkez halklarının yaşadığı) doğu sahilinin, 'demeureront à

perpétuité sous la domination de l’Empire de Russie’ olduğunu belirten pasajla ilgiliydi. Rusya bu maddeyi yorumlarken, maddenin sadece Karadeniz sahilini kendisine vermediğini, fakat aynı zamanda Çerkez toprakları üzerinde kendisine egemenlik tanıdığını iddia etmiştir. Uluslararası hukuk açısından bakıldığında Rusya’nın konumu problemli gözükmekteydi, çünkü bölgenin Sultan’ın egemenliği altında olup olmadığı açık değildi, bu yüzden de bölgenin anlaşma yoluyla Rusya’ya devredilmesinin de hukuki olup olmadığı belli değildi. Rusya’nın görüşü şuydu: 9 Ocak 1792 tarihli Yaş Antlaşması’nın VI. maddesine göre,90 Bab-ı Ali, Kuban’ın doğu yakasındaki (Çerkezler de dahil olmak üzere Türk tarafındaki) halklarının Rus topraklarına karşı saldırılarda bulunmalarını önleme konusunda kendi kendisini sorumluluk altına sokmuştu. Osmanlı yönetimi, aynı zamanda bu tür saldırıların neden olacağı her türlü zararı tazmin etmeyi de kabul etmişti. Üzerine aldığı bu taahhütlerle Bab-ı Ali, Çerkezler üzerinde egemenlik hakkı iddia ettiği yönünde sinyal vermişti.91 Paskeviç bunu çok iyi bilmekteydi, bu yüzden de daha önce ‘halkı yasal otoritelerine (yani Sultana) karşı kışkırtacağı’ gerekçesiyle Rusya’nın 1827’de Çerkezistan’a müdahale etmesine karşı çıkmıştı.92

Ruslar bu şekilde kendi argümanlarında oldukça tutarlı görünmekteydiler. Edirne Anltaşması’nın IV. maddesine göre bu toprakları ilhak etmelerini haklı göstermek için Eylül 1829’da Çerkezlerin her zaman Osmanlı İmparatorluğu’nun bir parçası olduklarını iddia etmekte gecikmediler. Ancak Çerkezlerin, eğer Sultan üzerlerindeki egemenliğinden vazgeçmezse o zaman kendilerinin bağımsız olduklarını ve kendi geleceklerini belirleyebileceklerini iddia etmelerine karşı Rusların açıkça ileri sürebilecekleri karşı bir iddia yoktu.93 Bunun da ötesinde Rusya 1829’da bu halkları boyunduruğu altına almadığı için (bundan sonra on yıllar boyunca da alamayacaktı), buralarda de facto otoritesini

kuramadığı gerekçesine dayanarak Rusya’nın egemenliğini tanımayan Avrupalı güçler açısından da kullanılabilecek bir argüman ortaya çıkmış oluyordu. Örneğin, İngiltere yıllar boyunca Rus egemenliğini tanımayı reddetti ve 1830’lu yıllarda İngiliz temsilcileri Türk hükûmetine Çerkezlere silah sağlama konusunda yardımcı oldu.94

Balkanlar’da Rusya tarafından ilhak edilen tek toprak parçası Tuna deltasıydı. Sözde karantina amacıyla kullanılmak üzere Ruslara veriliyordu, bu yüzden tahkim edilemezdi (III. madde). Ancak küçük bir kazanç olmaktan çok öte olan deltanın mülkiyetinin elde edilmesi, Rusya’ya Tuna ve Tuna’daki ticaret trafiği üzerinde daha fazla kontrol kurma imkanı tanımaktaydı. Bu, aynı zamanda Avusturya’nın kendisinin çok değerli ticaret yolunu korumak için uzun süredir taşıdığı deltayı ele geçirme amacını da yenilgiye uğratma anlamına gelmekteydi.95 Ticaret tazminatı 1.5 milyon, savaş tazminatı da 10 milyon Hollanda dükası olarak belirlendi. Tazminat ödeninceye kadar Prenslikler ve Silistre işgal altında tutulacaktı. Bu işgal, Rusya’ya, Prensliklerin yönetim sistemini kendi istekleri doğrultusunda reforme etme konusunda tam bir serbestiyet tanıdı.96

Rusya’nın, Osmanlı İmparatorluğu’nun Geleceği Konusundaki Görüşleri

Edirne Antlaşması zaten imzalanmış olsa da, haberi henüz St Petersburg’a ulaşmamıştı, bu yüzden I. Nikola 16 Eylül’de olağanüstü bir komite oluşturmuştu.97 Komitenin görevi, Sultan’ın barış yapmayı reddetmesi ve Diebiç’in İstanbul’u ele geçirmeye zorlanması durumunda başvurulabilecek olan seçeneklerin değerlendirilmesiydi. Rusya daha fazla toprak elde etmekten vazgeçtiği için komite tek taraflı parçalama ve ilhakleri değerlendirme dışı tuttu. Aslında parçalama Rusya’dan çok diğer devletler açısından daha avantajlı olacaktı. Rusya’ya dini ve etnik bağlarla

bağlanmış bir Balkan federasyonunun oluşturulması tek seçenek olarak görünmekteydi.98 Ancak öne çıkan konu, Balkan Hıristiyanlarının gelecekteki siyasi örgütlenmesi değil, Türk Boğazlarının sahipliği konusuydu.

Rusya'nın en başta ve tek ihtiyaç duyduğu şey güvenlikti; yani hiçbir devletin savaş gemisinin Boğazlardan geçmesine izin verilmemesiydi. Aslında bu, 1809 Türk-İngiliz Antlaşması'nın da teyit ettiği gibi, mevcut olan rejimdi. Bu antlaşma, 'savaş gemilerinin bütün zamanlarda İstanbul kanalına girmesinin yasak olduğunu' ve 'bu eski düzenlemeye gelecekte her devletin barış zamanında uyacağını' belirtmekteydi.99 Yürürlükte kaldığı müddetçe bu anlaşmanın, Rusya'nın en temel güvenlik çıkarına -Boğazları (özellikle İstanbul Boğazı'nı) Rusya'nın en güçlü rakibi olan İngiltere'ye kapatlı tutmaya- hizmet edeceğine inanılmaktaydı.100 Eğer Rusya tek taraflı olarak kendi savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesi hakkını elde edebilseydi, İngiltere'ye karşı büyük bir stratejik üstünlük elde etmiş olacaktı. Ancak komite böyle bir durumda Rusya'nın Avrupa'yla savaşma olasılığıyla karşı karşıya kalacağından emindi, bundan dolayı anlaşma yoluyla Boğazlar üzerinde tek başına kontrol elde etme fikri reddedildi.101 Alternatif bir fikir olarak Boğazların yeni oluşturulan bir Balkan federasyonunun kontrolü altına alınması seçeneği de komite tarafından ele alındı, fakat bu fikir de reddedildi. Böyle bir devlet, diğer büyük güçlerin etkisine karşı koyacak derecede güçlü olmayacaktı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan arta kalan Asya unsurlarıyla sürekli savaş içinde olacağından, bu devletin Boğazları sonsuza kadar elde tutmasının bir garantisi de olmayacaktı. İstanbul'u gerçek anlamda bağımsız bir serbest şehre dönüştürmek de Avrupalı güçlerin entrikalarının sürekli merkezi haline geleceği için tatmin edici bir çözüm olmayacaktı.102 Rusya açısından nihai çözüm, diğer büyük güçlerin rızasını alarak Boğazları ilhak

etmek ya da üzerlerinde himaye rejimi kurmaktı. Büyük güçlerin razı olmaları muhtemel görünmediği ve Rusya'nın ödeyeceği fiyat çok pahalı olacağı için bu fikir de reddedildi. Çünkü Avusturya, Fransa ve İngiltere karşılık olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki bütün topraklarını talep edeceklerdi.103 Uygulanabilecek alternatif bir çözüm bulamayan komite, statükoyu teyit etti. Boğazlar 'Rusya'nın hakimiyeti altına girmeyecekse Müslümanların kontrolü altında kalmalıydı.'104 Bab-ı Ali'nin bütün direngenliğine rağmen Osmanlı Devleti'nin, Rusya'nın üzerinde büyük oranda kontrol kurabileceği ve 1809 rejimini yürürlükte tutabileceği 'zayıf bir devlet' olduğu gerçeği değişmemekteydi.105 Son hüküm, bu nedenlerden dolayı şu şekilde ortaya çıktı: 'Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'da ayakta tutmanın avantajları, ortaya çıkardığı uygunsuzluklardan daha fazladır.'106 Bu görüşe hizmet edecek şekilde, Diebiç'e, başşehri bırakarak Anadolu'ya kaçmış bile olsa Sultan'la görüşebilmek için çaba sarf etmeyi sürdürmesi emredildi. Eğer bu da bir barış anlaşması ortaya çıkarmada başarısız olursa o zaman Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini belirlemek üzere St Petersburg'da bir Avrupa kongresi toplanacaktı.107 Rusya tek taraflı olarak bu sorun konusunda karar vermeye çalışmayacaktı, çünkü böyle bir hareket neredeyse kesin olarak 'Avrupa'da genel bir savaşa' neden olacaktı.108 Ancak görüşme masasında Rusya'nın konumunu güçlendirmek için komite, oldukça cesur bir şekilde, Diebiç'in, devletler krize nihai bir çözüm buluncaya kadar İstanbul'u ve Çanakkale ile İstanbul Boğazlarını işgal etmesi gerektiğine karar verdi.109

Bu bilgilerden şu sonucun ortaya çıkmış olması gerekir: Eylül Komitesi tarafından alınan karar, bazı tarihçilerin inandığı gibi temelde 'yeni bir politika' oluşturmamaktadır.110 I. Alexander döneminde 'zayıf komşu' fikrinin oluşturulmasından neredeyse 30 yıl sonra Koçubey, fikrinin yeni

Çar tarafından tasdik edilmesine şahit oluyordu böylece.111 Bundan dolayı Edirne Barış Antlaşması'nın haberi St. Petersburg'a ulaştığında gösterilen tepki oldukça coşkuluydu.112 -Öngördüğü stratejik ilhaklar ve Rusya'nın ticari ve siyasi haklarının genişletilmesi yoluyla- anlaşma bir tarafta Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını korurken, diğer taraftan da bu devletin zayıtlatılmasına hizmet etti, böylece de komitenin kararını mükemmel bir şekilde yerine getirmiş oldu.

Edirne Barışına İngiltere'nin Tepkisi

Edirne barışının imzalandığı haberi, Avrupa diplomatik kançılaryalarında tam tersi bir etki doğurdu. Avusturya Şansölyesi Metternich'in başlangıçta gösterdiği tepki birçok kişi tarafından da paylaşılmaktaydı; o tepki de şuydu: Antlaşmanın koşulları 'sadece bir ulusa empoze edilebilecek en sert koşullar olmakla kalmıyor, fakat aynı zamanda Türk İmparatorluğu'nun bağımsızlığına ve sonuçları itibariyle de doğrudan varlığına ölümcül bir darbe oluşturuyordu.'113 Bu görüş kesin olarak Wellington Dükü (İngiliz Başbakanı) ile anlaşmaya karşı şu spesifik itirazları ileri süren Lord Aberdeen (İngiliz Dışişleri Bakanı) tarafından da paylaşılmaktaydı.114 Birincisi, Rusya'nın Kafkasya'daki ilhakları, 'küçük' olsa da ona 'Anadolu'nun kaderini keyifle kontrol etme' imkanı tanıyacak ölçüde 'hakim konumdaki' yerlerdi. Sonuç olarak:

Rusya, hem Türk hem de İran topraklarına giriş anahtarlarını elinde tutmaktadır ve fetihlerini ister Doğuya ister Batıya, ister Tahran'a ister İstanbul'a doğru yaymak niyeti taşısın, onun ilerlemesini hiçbir ciddi engel durduramaz.

İkincisi, Tuna deltasının ilhakı, 'bu nehirdeki ticaret ve denizciliğin kontrolünü tamamen Rusya'nın eline' bırakacaktı. Üçüncüsü, Osmanlı İmparatorluğu içinde ticaret yapan Rus tüccarlara verilen ayrıcalıklar ve tazminatlar, 'bizim, egemenin otoritesi konusunda oluşturduğumuz her tür

fikirle uyuşmazlık içinde’ olacak kadar aşırı derecede fazlaydı. Bundan başka, VII. maddenin Türkleri, Boğazlardan geçen yabancı gemileri alıkoyma, hatta ziyaret etme hakkından mahrum bıraktığı gerçeği, temelde kendi suları üzerinde egemenliklerini kaybetmeyle eş anlama geldiği için, ‘Osmanlı yönetiminin bağımsızlığının tam olarak ortadan kaldırılması’ olarak değerlendirilmekteydi. Türkler şimdi silah ya da asker taşıyan bir gemiyi durdurma gücüne sahip olmayacaklardı ve maddenin küçük bir ihlali bile Çar’a ‘savaş için haklı bir neden’ verebilecekti. Son olarak, Prensliklerin ve Sırbistan’ın haklarının genişletilmesiyle birlikte özerk bir Yunan devletinin yaratılmış olması, Osmanlı Devleti’nin ‘en düşmanca ruhla canlılık kazanmış’ bir devlet tarafından çevrelenmesi anlamına gelmekteydi. Rusya’nın ortaya çıkan Balkan uluslarına tam bağımsızlık yerine özerklik vermekle elde ettiği avantaj, şu görüşleri ileri süren Metternich tarafından çok iyi anlaşılmıştı:

Eğer İmparator Nikola, Türkiye’ye mevcut zorluklarından kurtulma şansı vermeye niyetli olsaydı, yeni (Balkan) devletlerinin bağımsızlığı yönünde tercihini kullanırdı. Eğer bunun zıddına Türkiye’yi zayıf tutmak onun politikası idiyse, onu bu devletlerin yöneticisi olma yükünün altına sokmaktan daha iyi bir metot bulamazdı. Ki bu, onu hem Yunanlılarla hem de Ruslarla sürekli anlaşmazlıklara düşürecek ve bu durumdan hiçbir avantaj elde etmemesine neden olacaktı.115

Bab-ı Ali de Edirne Anlaşması’na daha az muhalefet ediyor değildi; aksine bazı maddelerin değiştirilmesini, gelecekte ayakta kalabilmesi için mutlaka gerekli görüyordu. Bu bağlamda ‘en hayati’ revizyon, 10 milyon düka altını olarak belirlenen savaş tazminatının azaltılmasıydı. Bundan başka Osmanlı yönetimi, Tuna’nın güneyindeki Rus askerlerinin bölgeyi hemen boşaltmasını istedi, diğer taraftan da Rusya’nın Kafkasya’da elde ettiği bazı yerleri geri vereceğini ümit etmekteydi. Bu konuları görüşmek

üzere Halil Paşa'nın diplomatik bir misyonla St Petersburg'a gönderilmesi önerildi.116

Sultan açısından daha kaygılandırıcı olan ise imparatorluğunun en iyi ihtimalle Rus himayesinde olan bir devlet olduğu, en kötü ihtimalle de yıkılmaya mahkum olduğu inancının, onu İngiltere'nin desteğinden mahrum bırakma ihtimaliydi ki İngiltere Avrupa'nın en güçlü devletiydi ve bundan dolayı Türkiye'yi Rus yayılmasına karşı bir engel olarak desteklemeye en fazla ilgi gösteren ülkelerden biriydi. Lord Heytesbury (St Petersburg'daki İngiliz büyükelçisi) doğru bir şekilde Rusya'nın şimdi kendisini Türkiye'nin koruyucusu olarak gördüğünü tahmin etti ve 'yakında Rus imparatorunu Osmanlı İmparatorluğu'nun dostu, müttefiki ve koruyucusu konumunda görmeye hazır olmalıyız' ifadelerini kullandı. Onun başvurduğu mantık şuydu:

Rus hükûmeti, savaş sırasında bütün olanlardan, dünyanın mevcut şartlarında Türkiye'nin ele geçirilmesinin mümkün olmadığı sonucunu çıkardı. Bu girişimin arkasından tüm Avrupa'yla yapılan bir savaş gelecekti ki, Rusya'nın böyle bir savaşı sürdürmesi imkansız olacaktı… Bundan sonra en avantajlı olacak düzenlemenin, tamamen ona bağımlı olacak kadar zayıf ve güçsüz bir devletle yapılacak düzenleme olduğu açıktı. Bu bağımlılık, Edirne Antlaşması'yla etkili bir şekilde sağlandı. Bundan sonra Türk sultanı, muhtemelen Çar'ın emirlerine bir Hindistan prensinin İngiliz yönetimininkilere itaatkar olduğu kadar itaatkar olacak ve İstanbul'daki Rus temsilcisi, parçalanmadan önce Varşova'daki Rus temsilcisi kadar güçlü olacaktır.117

Heytesbury'nin İngiltere'nin Türkiye'den vazgeçerek bunun yerine Yunanistan'ı desteklemesi gerektiği fikri kısa zamanda Aberdeen tarafından da benimsendi. Aberdeen'in argümanı şu şekildeydi:

Halkının büyük kısmının ilgisizliği, soğukluğu ya da dönekliğinde ortaya çıkan ulusal karakterindeki topyekûn değişiklikle birlikte, Türk İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu anarşi ve düzensizlik durumuna baktığımızda; çok zamandır beklenen saatin gelip çattığına hükmedebiliriz; bütün yabancı ya da düşman itici güçlerden bağımsız olarak, bu barbar gücün sakar gövdesi, muhtemelen kendi bünyesinde bulunan çürüme nedenlerinden dolayı hızlı bir şekilde göçüp parçalara ayrılacak… Avrupa'daki Osmanlı gücünün muhtemelen yok oluşunun, ya başarılı bir devrim veya Rusya tarafından ezici bir işgale uğrama veyahut da karşılıklı anlayış ve sonuçta rakip devletler arasında paylaşılması yollarından biriyle gerçekleşeceği öngörülebilir.

Osmanlı'nın kurtarılamayacağına inanan Aberdeen'e göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasına müsaade edilmeli ve yerine Yunanistan geçirilmeliydi ki bu durumda 'bu devletin çıkarlarını desteklemek için başka bütün devletlerin hak iddialarına karşı biz (İngiltere) doğal olarak yardıma çağrılabilirdik.'118 Gerçekten uygulamada da İngiltere Yunanistan'ın tam bağımsızlığına destek verecek ve onu Balkanlar'daki İngiliz etkisinin merkezi haline getirecekti.

Ancak Aberdeen'in görüşlerine karşı çıkışlar da yok değildi. Türk yanlısı İngiliz diplomatları ile Türkiye'yi desteklemek için ortak bir İngiliz-Avusturya girişiminin hayalini kuran Metternich bu görüşlere şiddetli şekilde karşı çıkmaktaydı. Uzun yıllardır Sultan'ın müttefiki durumunda olan Metternich, önceki açıklamalarından çark ederek şimdi Türk İmparatorluğu'nun 'telafi edilemez şekilde kaybedildiği' fikrini kabul etmeye yanaşmıyordu. Ona göre, kuvvetli bir şekilde desteklenmesi halinde Osmanlı Devleti, 'bundan sonraki uzun yıllar boyunca Rusya'nın emellerine ve tecavüzlerine karşı herhangi bir yeni Yunan devletinden beklenebilecek olandan çok daha güçlü direniş ortaya koyabilirdi.'119

Metternich bu görüşlerinde, Aberdeen'i Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun vadedeki potansiyeli konusunda ikna etmeye çalışan Sir Robert Gordon (Bab-ı Ali'deki İngiliz büyükelçisi) tarafından desteklenmekteydi. Gordon, 1828-29 savaşını kaybetmiş olmasının Sultan'ı Avrupa kaynaklı reformlarını sürdürmeye zorlayacağına ve onu Avrupalı güçlerin tavsiyelerini dinlemeye daha meyilli hale getireceğine inanmaktaydı. İngiliz büyükelçisi, Türkiye'nin toprak kayıplarının 'geniş imparatorluğunun terazisine vurulduğunda bir hiç mesabesinde olduğunu', savaş tazminatının azaltılacağını ve 'bu ülkede güçlü bir devletin oluşturulması için yeterli kaynak bulunduğunu' öne sürdü. Rusya'ya karşı çıkmada hiçbir devlet Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine geçemezdi, onun yıkılmasına müsaade etmek Avrupa'da genel bir savaşa ve 'Rusya'nın itibarının yükselmesine' neden olacaktı. Kısaca Gordon, 'Osmanlı gücünün korunmasının İngiliz politikasının önde gelen amaçlarından biri olduğunu ve hala bu politikanın devam ettirilmesi için aynı motivasyonların mevcut olduğunu' ileri sürdü.120 Gordon'un fikirleri çok az etkili olsa da, 1830 yılında Wellington hükûmetinin devrilmesi, İngiltere'nin Türkiye'ye destek verme sorununun çözümlenmeden askıda bırakılması anlamına geliyordu, konunun halledilmesi yeni İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a kalmıştı böylece.

Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupalı Güçler 1830-31

1829 yılından sonra Osmanlı sultanının hemen karşısına çıkan acil problem, bazı isyancı paşaların taşıdıkları emeller ile imparatorluğun içeride dağılması tehlikesiydi. Sultan'ın iç düzen sağlama çabalarına karşı Avrupalı güçlerin takip ettikleri politikalar; pasiflik, ilgisizlik ve belli derece alaycılığın bir karışımı olarak ortaya çıkmaktaydı. Bunun arkasındaki temel neden ise Edirne Antlaşması'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını devam ettirebileceğine çok az kişinin

inanmasıydı. Osmanlı'yı korumayı hedef edinmiş I. Nikola bile benzer kaygılara sahipti:

… Türk devletini çok uzun süre bir arada tutmanın mümkün olmadığı kanaati vardı. Askerlerinin bu ülkede kaldığı birkaç aylık süre zarfında devletin parçalara ayrılmaması için elinden geleni yapacaktı, kendi askerlerini çekmesinin ardından paşaların imparatorluğu parçalamasından çok korkmaktaydı.121

Sonuç olarak her devlet kendi çıkarlarına ve elde edeceği avantajlara bakmaktaydı. Earl Grey'in başbakanlığındaki yeni İngiliz hükûmeti, bu aşamada Türkiye'yle ilgili sorunlara alaka göstermiyordu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesinin kendi hayati çıkarlarına zarar vereceğini düşünmüyordu. Avusturyalılar, Türk yanlısı olmaya devam ediyorlardı, fakat onların politikaları da olabileceği kadar pasifti. Fransızlara gelince, onlar doğudaki geleneksel ikili oyunlarını oynamaya devam ediyorlardı. Aynı anda hem Osmanlı yönetimini hem de onun iç ve dış düşmanlarını destekliyorlardı. Yunan isyanı sırasında Fransa, bir yandan 'Yunanlıları gizli casuslarının entrikalarıyla ve gelecekte destek verme vaatleriyle azimli olmaya' teşvik ederken, aynı zamanda (Yunanlılara karşı kullanılacağı kesin olan) Mısır ordusunun oluşturulmasına ve eğitilmesine yardım etmekteydi.122 1829 Rus harekatının başarılı olmasından sonra (ki Fransız askerleri bu sırada Mora'yı işgal etmişti), Fransa, Osmanlı yönetimin yıkılmak üzere olduğu sonucuna ulaştı ve 'Polignac Projesi' adı verilen planı hazırladı. Bu projenin Çar'a sunulması düşünülmüştü ve proje Osmanlı'nın Avrupa topraklarının büyük güçler arasında paylaşılmasını öngörmekteydi. 1830 Fransız Devrimi ile 1830-1831 Polonya ayaklanmasından sonra ise Fransa'nın Rusya'yla ilişkileri o kadar kötüleşti ki, savaş bir olasılık olarak ortaya çıktı. 1831 yılı ilkbaharında Guilleminot (Bab-ı Ali'deki Fransız Büyükelçisi), 'Türk hükûmetini

Rusya'yla uzlaştırmadan' Fransız filosunun Karadeniz'e geçişini sağlamayı öngören bir planı Gordon'a açıkladı. Fransızlar, Saros Körfezi'ne bir bölük asker indirecekler ve Çanakkale Boğazı'nın kalelerini ele geçireceklerdi. Bab-ı Ali'ye bu durum bildirilecek, Osmanlı yönetimi ise 'çok az direniş' gösterebilecekti. Fransız filosu ardından Çanakkale Boğazı'nı geçecek, İstanbul'u tehdit edecek ve 'İstanbul Boğazı'ndan güvenli geçiş hakkı elde edecekti'.123 Rusya'nın şansı, o anda İstanbul üzerindeki etkisinin bütün zamanlarda olduğundan çok daha fazla olmasıydı. Sultan olası bir Rus-Fransız savaşında tarafsız kalacağını ilan etti ve Boğazların savunmasını güçlendirmek için önlemler aldı.124 Fransa'nın Rusya'ya karşı savaş ilanında bulunması önerisinin ortaya konan nedenlerinden biri, 'Türk İmparatorluğu'na karşı son gerçekleştirdiği haksız saldırı ve tecavüzden dolayı Rusya'dan öç almaktı.'125 Ancak Fransa aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü konusunda duyduğu kaygıyı ifade ederek, (sömürge yönetimi kurduğu) Cezayir'e doğru sefere çıktı ve müttefiki Mısır Paşası Mehmet Ali'yi desteklemeyi sürdürdü.126

Türkiye'nin yeni koruyucusu Rusya ne düşünüyordu acaba? Teoride Osmanlı İmparatorluğu'nu koruma taahhüdüne bağlı kalsa da Çar, Sultan'a yardım etmek için ciddi bir adım atma konusunda değişik nedenlerden dolayı oldukça isteksizdi. Birincisi, Çar, Rusya yardım etse bile Türk İmparatorluğu'nun kurtarılabileceği hususunda şüphelere sahipti; ikincisi, Rus kuvvetleri Polonya'daki isyanı bastırmakla meşguldü. Son olarak da Avrupalıların Rusya'nın Türkiye üzerindeki planlarından şüphe duymalarından dolayı Çar, çok gerekli olmadığı sürece Doğu'ya müdahale etmekten kaçınmak istiyordu. Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu koruma konusundaki bu mesafeli yaklaşımı Sultan'ın 1830 Arnavutluk harekatı sırasında daha iyi ortaya çıktı.

Reformcu eğilimiyle öne çıkan II. Mahmut, uzun süreden beri paşaların ‘feodal’ güçlerini sınırlandırmaya çalışmaktaydı ve Güney Arnavutluk’taki Yanya Sancağı’nı bu yüzden ortadan kaldırmıştı. Yunan isyanının çıkması bu sürece geçici olarak ara vermişti, şimdi barış sağlanmış olduğu için Arnavutluk’taki harekat devam edebilirdi.127 Ancak Güney Arnavutluk’un mahalli diktatörleri geleneksel güçlerini korumaya kararlıydılar. Onların aceleyle topladıkları askerî kuvvetleri Haziran 1830’da sadrazamın ordusunu yenilgiye uğrattı. Bunun hemen ardından da Şumnu’nun kumandanı Halim Paşa, Rusları Türk ordusunun feci durumu hakkında bilgilendirdi ve onlara giriştikleri harekatta Rus ordusunun kendilerine yardım edip edemeyeceğini sordu.128 Diebiç, herhangi bir şekilde müdahalede bulunulmasına karşıydı,129 fakat konu, hakkında son kararın verilmesi için I. Nikola’ya iletildi:

Çar, hiçbir şekilde Türkiye’nin içişlerine ya da onun tebasıyla arasındaki tartışmalara aktif bir şekilde karışmaya istekli değildi; bundan dolayı ordumuzun Sadrazamın operasyonlarını desteklemeye yönelik herhangi bir hareketi kesin olarak yasaklandı.130

Osmanlı yönetimi ile Kuzey Arnavutluk sancağı İşkodra’nın lideri Mustafa Paşa arasında 1831 yılında savaş çıktığında, Rusya’nın gösterdiği tepki yine aynıydı. Bir iç isyan hiçbir şekilde Rusya’yı ilgilendiren bir konu olamazdı, bu yüzden müdahalede bulunmama politikası benimsendi. Sultan’ın şansına, sonuçta dış yardıma ihtiyaç kalmadı ve onun düzenli birlikleri Mustafa Paşa karşısında kesin bir zafer kazandı. Böylece 1831 yılı sonunda son Arnavutluk Sancağı da ortadan kaldırılmış oldu.131

Sonuç

1828-29 Türk-Rus Savaşı Osmanlı İmparatorluğu’nu yıkılmanın eşiğine kadar getirdi. İmparatorluk, ancak Sultan’ın Edirne’de görüşmelere başlama kararı ve Rusya’nın onun varlığını koruma isteği sayesinde varlığını devam

ettirebildi. Ancak 1829 yılından sonra İmparatorluğun iç durumu ve Edirne Antlaşması'nın şartları, büyük güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun yok olmaya mahkum olduğu görüşüne sahip olmalarına neden oldu. Bu yüzden büyük güçler ya Sultan'ı destekleme konusundaki ilgilerini kaybettiler, ya da onun yaklaşmakta olan ölümünden avantajlar elde etmenin yollarını aramaya başladılar. Hatta Rusya bile Sultan'ın kendi iç otoritesini kurma girişimlerine uzakta durarak seyirci konumunda kaldı.

Gerçekte sadece Mehmet Ali Paşa'nın emelleri ile 1831-1833'teki Türk-Mısır çatışması, Rusya'nın önceden takip ettiği Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmama politikasını tersine döndürmesine neden oldu. Mehmet Ali'nin olası bir zaferinin zayıf Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine yeni ve dinamik bir Arap İmparatorluğu'nun geçmesine neden olacağını hisseden Rusya, harekete geçmeye ve Sultan'a yardım etmeye karar verdi.132 Rusya'nın krize müdahale etmesi ve Bab-ı Ali'nin varlığını devam ettirmeyi başarması, Avrupalı güçlerin ilgisini yeniden uyandırdı ve bir kere daha 'Doğu Sorunu' uluslararası diplomasinin gündemine girdi.

1 Hetairia ve Ypsilantis isyanlarının kökenleri konusunda bk. G. L. Arsh, Tainoe obshchestvo "Filiki Eteriia" (Moskova 1965); Eteristskoe dvizhenie v Rossii (Moskova 1970); 'Pravitel'stvo Aleksandra i vystuplenie Ipsilanti', Istoriia SSSR, 1973, No. 2, s. 231-35.

2 (7 Ekim 1826 tarihli) Sözleşme Tuna Prensliklerine ve Sırbistan'a bazı ayrıcalıkları yeniden tanıdı. Daha önemlisi Bab-ı Ali, Rusya'nın 1812 yılı sonrasında Kafkasya sınırını yorumlayış şeklini ve bu devletin (bundan dolayı tartışmalı olan) Mingreli, Abhazya, Gürcistan ve İmiretti'ye sahip olmasını tanıdı. M. S. Anderson, The Eastern Question, 1774-1923 (Londra 1966; 1991 yeniden basım), s. 59-60, 65.

3 Yunan Bağımsızlık Savaşı sırasındaki uluslararası diplomasi ve 1828-29 savaşının kökenleri konusunda bk. Anderson, Eastern Question, s. 53-87; H. W. V. Temperley, The Foreign Policy of Canning, 1822-27 (Cambridge, 1925); S. M. Solov’ev, Imperator Aleksandr I. Politika - diplomatiia (St Petersburg 1877); F. F. Martens, Sobranie Traktatov i Konventsii, zakliuchennykh Rossieiu s inostrannymi derzhavami (St Petersburg 1874-1909), XI (1895); I. S. Dostian, Rossiia i balkanskii vopros (Moskova 1972); Vneshniaia politika Rossii XIX i nachala XIX veka: Dokumenty rossiiskogo ministerstva inostrannykh del (ed. A. L. Narochnitskii et al.) (Moskova,1960-), Seri II, cilt IV-VIII (1980-94).

4 Bu konuda bk. A. Bitis, ‘The Russian Army and the Eastern Question, 1821-34’, Ph. D. (Londra 2000), s. 65, 111-119, 130-37.

5 Bu nedenden dolayı Rus Yüksek Komutanlığı, gelecekte bir Türk-Rus savaşı çıkması durumunda bu Kazakları yeniden Rusya’ya yerleştirmeye karar verdi. Rossiiskii Gosudarstvennyi Voenno-istoricheskii Arkhiv (Rus Askeri-Tarihi Devlet Arşivi) (Moskova) [RGVIA] , fond VUA, fond VUA, d. 885, f. 1, Diebitsch to Kiselev, 15 Temmuz 1826 Old Style [OS= Eski Tarz] (Batı Avrupa’nın miladi takvimin 12 gün gerisinde); ff. 2-3v, Kiselev’den Diebiç’e, 17 Ağustos 1826 OS.

6 A.g.e., fond VUA, d. 652, ch. II, ff. 4-5v, Kiselev’den Diebiç’e, 5 Ağustos 1819 OS; d. 672, ff. 7a-7b, Diebiç’den Kiselev’e, 23 Ekim 1819 OS; ff. 13-18v, Kiselev’den Diebiç’e, 23 Temmuz 1820 OS.

7 A.g.e., ff. 13-18v, Kiselev’den Diebiç’e, 23 Temmuz 1820 OS.

8 Bitis, ‘Russian Army’, s. 22-25.

9 RGVIA, fond VUA, d. 4651, ff. 6-10v, Kiselev’in raporu, c. Eylül 1827.

10 A.g.e., fond VUA, d. 17967, f. 1, 7 Temmuz 1821 OS; d. 18186, ff. 1-6, e Diebiç’in Notu, 20 Haziran 1821 OS.

11 A.g.e., fond VUA, d. 18186, Diebiç'in Notu, 20 Haziran 1821 OS (Kiselev'in yorumları); d. 18191, ff. 1-2, Kiselev'in Notu, Mayıs 1821.

12 Bitis, 'Russian Army', s. 132-37.

13 A.g.e., s. 135-36.

14 A.g.e., s. 136.

15 Bk. S. J. Show, Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807 (Cambridge, Mass., 1971).

16 Liprandi 1820'li yıllar boyunca Osmanlı ordusuyla ilgili bir araştırma üzerinde çalıştı. Araştırma 1834 yılında bitirildi ve şu başlıkla yayınlandı 'Osmanlı İmparatorluğu'nu Yorumlayan Bir Kişinin Tecrübesi…' [Opyt slovoistolkovatelia Ottomanskoi imperii…] . Rossiiskii Gosudarstvennyi Istoricheskii Arkhiv'de (Rus Devlet Tarih Arşivi, St Petersburg) bulunmaktadır. (RGIA), fond 673, op. 1, d. 138-219.

17 RGIA, fond 673, op. 1, d. 407, f. 74v, 'Opyt…'.

18 A.g.e.,

19 A.g.e., f. 25v.

20 A.g.e., f. 41.

21 A.g.e., ff. 37v-38.

22 A.g.e., f. 41v.

23 Public Record Office (Londra) [PRO] , FO 78 / 142, f. 239, S. Canning'ten G. Canning'e, 29 Mayıs 1826.

24 PRO, FO 78 / 143, ff. 56-65v, S. Canning'den G. Canning'e, 16 Haziran 1826.

25 A.g.e., f. 67, S. Canning'den G. Canning'e, 17 Haziran 1826.

26 A.g.e., ff. 171v-72v, S. Canning'den G. Canning'e, 28 Haziran 1826. Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Assad-Effendi, Précis historique de la destruction du corps des Janissaires (Paris, 1883).

27 PRO, FO 78 / 144, ff. 75v-78, S. Canning'den G. Canning'e, 12 Ağustos 1826.

28 Bu bağlamda ilginç bir anekdot Stratford tarafından sağlanmıştır. Bir gün namaz sırasında Sultan Mahmut bir alimin tam olarak Mekke'ye dönmediğini fark etti ve 'biraz sağa' komutuyla onu doğrulttu, a.g.e., f. 254, S. Canning'den G. Canning'e, 8 Eylül 1826.

29 RGIA, fond 673, op. 1, d. 407, ff. 78v-79, 'Opyt'.

30 Anderson, Eastern Question, s. 66.

31 V. I. Sheremet, Turtsiia i Adrianopol'skii mir 1829 g. (Moskova, 1975), s. 35-40.

32 A.g.e., s. 43-44, 48.

33 A.g.e., s. 194.

34 A.g.e., s. 32.

35 1828-29 savaşının harekatlarını en iyi anlatan tarih kitapları şunlardır: A. V. Uşakov, Istoriia voennykh deistvii v aziatskoiTurtsii v 1828 i 1829 godakh (St Petersburg 1836), 2 cilt; N. Epançin, Ocherk pokhoda 1829 g. v evropeiskoi Turtsii (St Petersburg 1905-06), 3 cilt; H. C. B. Moltke, Der Russisch-Türkischer Feldzug, 1828-1829 (Berlin 1845); İngilizce tercümesi, The Russians in Bulgaria and Rumelia in 1828 and 1829 (Londra, 1854).

36 Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Zadunais'ka sich (ed. O. A. Bachins'ka et al.), II (Odessa 1995).

37 Bitis, 'Russian Army', s. 157.

38 Epançin, Ocherk, I, s. 414, 420-21.

39 Bitis, 'Russian Army', s. 158-59.

40 Onun şu eserine bk. L'art de la guerre (Paris 1807).

41 RGVIA, fond VUA, d. 4586, ff. 78-80v, Jomini'den I. Nikola'ya, 15 Haziran 1828 OS; ff. 96-100b, Nisan 1828'in Raporu; d. 4685, ff. 1-6v, 29

Ağustos'un Notu 1828 OS.

42 Bitis, 'Russian Army', 161-62.

43 A.g.e.,

44 Suçlama Türk tarihçiler tarafından desteklenmiş, Rus meslektaşları tarafından ise yalanlanmıştır. Sheremet, Adrianopol'skii mir, s. 47-48, 197-98.

45 RGVIA, fond VUA, d. 4722, ff. 1-2v, Diebiç'den S. Kh. Wittgenstein'e, 26 Aralık 1828 OS. Vurgu yazar tarafından yapılmıştır.

46 Sheremet, Adrianopol'skii mir, s. 48-49.

47 Bitis, 'Russian Army', s. 163-67.

48 A.g.e., s. 171-73.

49 Bazı Rus kaynaklarına göre, İran saldırısı, Sultan üzerindeki baskıyı azaltmak için bir Rus-İran savaşı çıkarma amacı güden İngiliz ajanları tarafından tasarlanmıştı. B. S. Balaian, Mezhdunarodnye otnosheniia Irana v 1813-28 (Erivan 1967), s. 234-67.

50 Bitis, 'Russian Army', s. 180.

51 Uşakov, Istoriia, II, s. 10; RGVIA, fond VUA, d. 4809, ff. 566-67, Paskeviç'den Diebiç'e, 20 Ağustos 1829 OS.

52 Bitis, 'Russian Army', s. 181.

53 Şeremet, Adrianopol'skii mir, s. 64-65.

54 Bitis, 'Russian Army', s. 176.

55 A.g.e., s. 175-79.

56 Public Record Office (Londra) [PRO] , FO 78 / 180, f. 85, Gordon'dan Lord Aberdeen'e, 26 Temmuz 1829.

57 Bitis, 'Russian Army', s. 177; Sheremet, Adrianopol'skii mir, s. 56.

58 PRO, FO 78 / 180, f. 287, Gordon'dan Aberdeen'e, 5 Eylül 1829.

59 A.g.e., 229v-30, Gordon'dan Aberdeen'e, 26 Ağustos 1829.

60 A.g.e., ff. 287-90, Gordon'dan Aberdeen'e, 5 Eylül 1829.

61 Şeremet, Adrianopol’skii mir, s. 61.

62 PRO, FO 78 / 180, ff. 238-38v, Gordon’dan Aberdeen’e, 26 Ağustos 1829.

63 Anderson, Eastern Question, s. 71.

64 A.g.e., s. 70.

65 Bitis, Russian Army’, s. 221. Rus ordusu hastalık/salgın nedeniyle askerlerinin büyük çoğunluğunu kaybetti. 1828-30’da 100,000’den fazla asker hayatını kaybetti, a.g.e., s. 190.

66 A.g.e., s. 221; Şeremet, Adrianopol’skii mir, s. 58.

67 Bitis, ‘Russian Army’, s. 177-78, 221, 224.

68 A. Verigin, Voennoe obozrenie pokhoda Rossiskikh voisk v evropeiskoi Turtsii v 1829 godu (St Petersburg 1846), s. 76-77; A. V. Fadeev, Rossiia i vostochnyi kriziz 20-kh godov XIX v. (Moskova 1958), s. 316-17; V. N. Vinogradov (der.), Mezhdunarodnye otnosheniia na Balkanakh 1815-30 gg. (Moskova 1983), s. 238-40.

69 Epançin, Ocherk, III, s. 172-95; Moltke, Russians, s. 426-38.

70 PRO, FO 78 / 178, f. 230, Gordon’dan Aberdeen’e, 26 Ağustos 1829.

71 Bitis, Russian Army’, s. 224-25.

72 PRO, FO 65 / 185, ff. 67v-68, Heytesbury’den Aberdeen’e, 5 Şubat 1830.

73 PRO, FO 78 / 180, ff. 160-67, Gordon’dan Aberdeen’e, 4 Ağustos 1829.

74 A.g.e., f. 124, Gordon’dan Aberdeen’e, 7 Ağustos 1829.

75 A.g.e., f. 168v, Gordon’dan Aberdeen’e, 1 Ekim 1829.

76 A.g.e., f. 122v, Gordon’dan Aberdeen’e, 7 Ağustos 1829.

77 A.g.e., f. 67, Gordon’dan Aberdeen’e, 17 Temmuz 1829.

78 S. M. Solov’ev, ‘Vostochnyi vopros’, Drevniaia i novaia Rossiia [DNR] , 1876, No. 2, s. 130. Koçubey’in Bab-ı Ali’yle iyi ilişkiler fikri yıllar önce I. Paul’un 1799 Türk-Rus savunma anlaşmasında yer almıştı.

79 VPR II / VIII, 1994, s. 187-95, 592-93, Nesselrode’tan A. F. Orlov’a, 26 Nisan 1829’dan daha sonra değil OS (Old Style - Eski Tarz, yani miladi takvimden 12 gün geride yer alan Julian takvimine göre); s. 244, Nesselrode’tan Diebiç’e, 3 Ağustos 1829 OS. Edirne görüşmeleriyle ilgili tam bilgi ve onun revize edilmiş şekli şu eserde bulunmaktadır: Şeremet, Adrianopol’skii mir, s. 87-184.

80 A. V. Fadeev, Rossiia i vostochnyi krizis 20-kh godov XIX v., (Moskova, 1958), s. 334-35; Ushakov, Istoriia, II, s. 296-97.

81 ‘Imperator Nikolai Pavlovich i gr. Dibich-Zabalkanskii: Perepiska 1828-1830’, (der. N. K. Shil’der) ’, Russkaia starina [RS] , XXXVI, 1882, s. 88-89, Diebiç’ten I. Nikola’ya, 24 Ağustos 1829 OS.

82 Prenslikleri bırakma fikri kesin olarak Türk tarafından geldi, Public Record Office (Kew, Londra) [PRO] , FO 65/181, Lord Heytesbury’den Lord Aberdeen’e, 14 Ekim, 1829, ff. 148v-49. Diebiç’e göre, Türkler bu eyaleti imparatorluklarının bir parçası olarak görmeyi bırakmışlardı, ‘Adrianopol’skii mir 1829 g. Iz perepiski grafa Dibicha’ (ed. N. K. Shil’der), DNR, XV, 1879, s. 547-50, Diebiç’ten I. Nicholas’a, 24 Ağustos 1829 OS.

83 ‘Imperator’, RS, XXXVI, 1882, s. 88-89, Diebiç’ten I. Nikola’ya, 24 Ağustos 1829 OS.

84 PRO, FO 181 / 79 (folyo sayısı içermiyor), Sir Robert Gordon’dan Lord Aberdeen’e, 26 Ağustos 1829.

85 VPR II / VIII, 1994, s. 261-78.

86 J. W. Headlam Morley, Studies in Diplomatic History (Londra 1933), s. 216-18. Ancak VII. madde yabancı ticaret gemilerinin sadece Rus

limanlarına ve Rus limanlarından mal taşımak amacıyla Boğazları serbestçe geçebileceğini belirttiği için Karadeniz tam olarak uluslararası hale getirilmemişti.

87 Bkz. Fadeev, Krizis, s. 339.

88 VPR, II / VII, 1992, s. 492-97, Nesselrode'tan Kh. A. Lieven'e, 17 Nisan 128 OS; s. 631, Nesselrode'tan Rus diplomatik temsilcilerine, 3 Ekim 1828 OS.

89 Eğer St Petersburg'dan gelen talimatlar Edirne'ye zamanında ulaşsaydı Rus ilhakleri çok daha fazla olabilirdi. İki tercihi arasında kalan Çar, Paskeviç'in yanında yer almıştı, şimdi ise Kars ve Batum'un ilhakini istemekteydi, A. S. Şçerbatov, General-Fel'dmarshal Kniaz' Paskevich, ego zhizn' i deiatel'nost' (St Petersburg 1888-1904), III, s. 225; Şil'der, 'Adrianopol'skii mir', s. 560-61, I. Nikola'dan Diebiç'e, 10 Eylül 1829 OS.

90 Consolidated Treaty Series (der. C. Parry) (New York, 1969-81), LI, s. 284.

91 Rossiskii Gosudarstvennyi voenno-istoricheskii Arkhiv (Moskova) [RGVIA] , fond VUA, d. 6222, ff. 12-15v, A. S. Ermolov to G. A. Emmanuel, 15 Mart 1827 OS.

92 A.g.e., ff. 51-52v, Paskeviç'in Raporu (Diebiç'ten Ermolov'a, 13 Nisan 1827 OS).

93 Şçerbatov, Paskevich, III, s. 280.

94 Bk. C. K. Webster, The Foreign Policy of Palmerston. England, the Liberal Movement and the Eastern Question (Londra 1951), II, s. 570-76; M. H. Lamb, 'The Making of a Russophobe: David Urquhart - The Formative Years, 1825-35', International History Review, III, 1981, s. 330-57; C. K. Webster, 'Urquhart, Ponsonby and Palmerston', English Historical Review, LXII, 1947, s. 327-51.

95 S. S. Tatişçev, Vneshnaia politika imperatora Nikolaia I (St Petersburg, 1887), s. 218; Webster, Palmerston, II, s. 579-80.

96 Şil'der, 'Adrianopol'skii mir', s. 557, Diebitsch to Nicholas I, 3 Eylül 1829 OS.

97 Toplantı hakkındaki tam bilgi için bk. Dostian, Rossiia, s. 301-26. Sonuçta ortaya çıkan 16 Eylül 1829 tarihli Protokol de dahil olmak üzere ilgili dokümanlar şurada yer almaktadır: VPR II/VIII, 1994, s. 278-301.

98 VPR II/VIII, 1994, s. 292-93, D. V. Dashkov'un Raporu, 4 Eylül 1829 OS.

99 Consolidated Treaty Series, LX, s. 331.

100 VPR II/VIII, 1994, s. 400-401, Nesselrode'tan Diebiç'e, 16 Kasım 1829 OS.

101 A.g.e., s. 292, Daşkov'un Raporu, 4 Eylül 1829 OS.

102 A.g.e., s. 295, M. N. Bulgarin'in Raporu, 4 Eylül 1829 OS.

103 A.g.e., s. 296.

104 A.g.e., s. 289, Daşkov'un Raporu, 4 Eylül 1829 OS.

105 A.g.e., s. 283, Nesselrode'un Memorandumu, 4 Eylül 1829 OS.

106 A.g.e., s. 278, Olağanüstü Komitenin Protokolü, 4 Eylül 1829 OS.

107 A.g.e., s. 279-80.

108 A.g.e., s. 284, Nesselrode'un Memorandumu, 4 Eylül 1829 OS.

109 A.g.e., s. 284; s. 279, Olağanüstü Komitenin Protokolü.

110 R. J. Kerner, 'Russia's New Policy in the Near East after the Peace of Adrianople; Including the Text of the Protocol of 16 Eylül 1829', Cambridge Historical Journal, V, 1937, s. 285; H. W. V. Temperley, England and the Near East: The Crimea (Londra 1964), s. 57; C. W. Crawley, The Question of Greek Independence 1821-1833 (Cambridge 1930), s. 160.

111 Fadeev, Krizis, s. 328-29.

112 I. Nikola onu ‘şimdiye kadar elde edilenlerin en şanlı olanlarından biri’ olarak niteledi. Şil’der, ‘Adrianopol’skii mir’, s. 566.

113 PRO, FO 195 / 80 (folyo numarası içermiyor), Lord Cowley’den Aberdeen’e, 17 Ekim 1829.

114 A.g.e., Aberdeen’den Lord Heytesbury’e, 31 Ekim 1829.

115 A.g.e., Cowley’den Aberdeen’e, 24 Kasım 1829.

116 PRO, FO 181 / 79 (folyo numarası içermiyor), Bab-ı Ali’den Nesselrode’a (Gordon’dan Aberdeen’e, 1 Ekim 1829 içinde yer almaktadır). Halil Paşa’nın 1830 misyonu 14 Nisan 1830 tarihli St Petersburg Sözleşmesi’nin imzalanmasıyla sonuçlandı. (VPR II/VIII, 1994, s. 510-11). Savaş tazminatını 7 milyon düka altınına indirdi ve Rus askerlerinin bölgeyi boşaltması için bir takvim belirledi. Tazminatın tam olarak ödenmesini garanti etmek için Prenslikler ve Silistre işgal altında kalacaktı. Prenslikler 1834 yılına kadar Silistre de 1836 yılına kadar işgal altında kaldı. 1829/1830’da Rusya tazminatın daha da azaltılmasının karşılığında Türk tarafını Kars, Batum ya da Azerya paşalıklarından birini vermeye ikna etmeye çalıştı, fakat bunda başarılı olamadı. A. Bitis, ‘The Russian Army and the Eastern Question, 1821-34’, Ph. D. (Londra 2000), s. 231-32, 276-77.

117 British Library (Londra) [BL] , Add. MS. 41558, ff. 241-41v, Heytesbury’dan Aberdeen’e, 30 Eylül 1829.

118 PRO, FO 181 / 79, Aberdeen’den Sir Robert Gordon’a, 10 Kasım 1829.

119 PRO, FO 195 / 80, Cowley’den Aberdeen’e, 27 Ekim 1829.

120 PRO, FO 78 / 181, ff. 349-53v, Gordon’dan Aberdeen’e, 15 Aralık 1829.

121 PRO, FO 65 / 181, ff. 150-50v, Heytesbury’den Aberdeen’e, 14 Ekim 1829.

122 PRO, FO 181 / 65 (folyo numarası içermiyor), G. Canning'den H. Wellesley'e, 27 Eylül 1825.

123 PRO, FO 78 / 199, ff. 22-23, Gordon'dan Lord Palmerston'a, 26 Nisan 1831.

124 PRO, FO 78 / 198, ff. 167-70, Gordon'dan Palmerston'a, 29 Mart 1831.

125 A.g.e., f. 167.

126 Bk. M. Sabry, L'Empire égyptien sous Mohamed-Ali et la question d'Orient (1811-1849) (Paris 1930).

127 V. N. Vinogradov (der.), Mezdunarodnye otnosheniia na Balkanakh 1815-30 gg. (Moskova 1983), s. 278-79.

128 RGVIA, fond VUA, d. 1029, ff. 39-41v, L. O. Roth'tan Diebitsch'e, 5 Temmuz 1830 OS.

128 A.g.e., f. 38, Diebiç'ten Roth'a, 16 Temmuz 1830 OS.

129 A.g.e., ff. 52-52v, A. I. Chernyshev'den Roth'a, 31 Temmuz 1830 OS.

130 Vinogradov, Mezhdunarodnye otnosheniia, s. 280-83.

131 Bitis, 'Russian Army', s. 281-82.

Paskeviç ve Şark Seraskerliği İle İlişkileri / Yrd. Doç. Dr. İbrahim Aykun [s.721-729]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

İlk Osmanlı-Rus ilişkileri II. Bayezid zamanında başlamıştır. Sonraları Rusya güçlenince yönünü güneye çevirmiş, dolayısıyla bu topraklar üzerinde bulunan Osmanlı Devleti ile devamlı bir çatışma halinde bulunmuş, iki devlet tarihte pek çok kez savaşmışlardır.

Fransız ihtilalinden sonra gelişen milliyetçilik fikri bünyesinde çeşitli ulusları barındıran imparatorluklar için ciddi bir tehlike oluşturmuştur. Nitekim bu fikir Osmanlı Devleti'nde de etkisini göstermekte gecikmemiş, içten içe bir kaynaşma başlamıştır. Bağımsızlık için ilk ayaklanan ulus Sırplar, bağımsızlıklarını ilk alan ulus da Grekler olmuştur. Rumların isyanlarının uzun ve etkili olmasının nedeni, büyük devletlerin menfaatleri gereği isyancıları desteklemesidir.

I. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Sebebi ve Savaşa Götüren Olaylar

Rumların isyanları ve Navarin olayı Rusların savaş açmalarına bir bahane oldu. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşının asıl sebebi belki de en önemlisi, Çar I. Petro tarafından vasiyet şeklinde belirlenen, Rusların Osmanlı Devleti üzerindeki tarihi emelleridir. Ruslar, Karadeniz'e çıkmalı, İstanbul ve Hindistan'a mümkün olduğu kadar yaklaşmalı, Karadeniz'e çıktıktan sonra tersaneler kurarak güneye sıcak denizlere inmeli, Basra Körfezi'ne kadar inerek "Cihanın Ambarı" durumunda olan, Avrupalıların birçok sahil kasabalarına yerleştiği Hindistan'a kadar gitmeli ve Türkler Rumeli'den atmalı idi.1

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkmasında asıl sebep bu idi. Yunan isyanı ve gelişen olaylarda savaşın çıkmasında kıvılcım oluşturmuştur.

1821'deki isyanda Rusya'nın rolü büyüktü. 1814'de Odesa'da kurulan ve Yunan isyanının hazırlanmasında ve idare edilmesinde önemli rol oynayan "Etniki Eterya" cemiyetinin yönetimini de, Çar'ın harp yaveri Alexandr İpsilanti yapmıştı.2 İlk isyan Rusya'dan yardım alabilmek için Eflak ve Boğdan'da çıkarılmış ise de, başarısızlıkla sonuçlanması üzerine, ikinci isyan Mora'da başlatılmıştı.3 Bu arada İngiltere de kendi himayesinde bağımsız bir Yunanistan kurulması için çalışıyordu. Böyle bir politika izlemesinin nedeni, isyanı bastırmak için Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'dan yardım isteyen Osmanlı Devleti'nin, bu yardıma karşılık, Mora ve Girid valiliklerini vermeyi vaad etmesiydi. Mora ve Girit valiliklerinin Mehmed Ali Paşa'ya verilmesini, Doğu Akdeniz'deki menfaatlerine zararlı görüyordu.4 İngiltere'nin asileri desteklediğini öğrenen Rusya da asilerden desteğini çekti.5

1 Aralık 1825'te Rus Çarı I. Alexandr'ın ölümü üzerine yerine geçen ve Türk düşmanlığı ile tanınan Çar I. Nikola zamanında Osmanlı-Rus ilişkileri yeniden gerginleşmişti. Çünkü Çar, Osmanlıların Mora isyanını bastırmaları karşısında Rusya'nın seyirci kalmasını moral bakımından bir yenilgi sayıyordu. Bunun üzerine bir nota göndererek Bükreş Andlaşması'nın hükümlerinin yürütülmesine itiraz etmiş, Osmanlı Devleti de isyanı bastırmak üzere iken, yeni bir mesele ile uğraşmak istemediğinden, Rusya'nın notada belirttiği meseleleri görüşmüş ve 7 Ekim 1826'da Akkerman Andlaşması imzalanmıştı.6

Daha sonra İngiltere ve Rusya temsilcileri 4 Nisan 1826'da Petersburg'da bir araya gelerek Yunan meselesini çözmeye karar verdiler ve yapılan görüşmelerde, Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne vergi ile bağlı özerk bir devlet haline getirilmesine karar alındı. Bu protokolde, önerinin

Osmanlılara kabul ettirilmesi de yer alıyordu.7 Kendisine karşı kurulmuş olan “Kutsal İttifakı” parçalamak düşüncesiyle Fransa da bu protokole katılacağını bildirmişti. Bunun üzerine üç devlet 6 Temmuz 1827’de Londra Andlaşması’nı imzaladı. Bu anlaşmaya göre Yunanistan bağımsız bir devlet haline getirilecek ve andlaşma Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmediği takdirde de güç kullanılarak kabul ettirilecekti.8

Osmanlı Devleti müttefikler tarafından kendisine sunulan teklifi, hem iç işlerine müdahale saydığından hem de Rumların bağımsızlığının imparatorluk içerisinde bulunan etnik olarak farklı çok sayıdaki millete örnek teşkil edeceğini düşündüğünden kabul etmedi.9 Bunun üzerine müttefikler andlaşma metninde de yer aldığı gibi baskı yolunu tercih ettiler10 ve Navarin koyunda bulunan Osmanlı-Mısır donanmasını taciz etmeye başladılar. Donanmanın limanda toplu halde bulunmasını sakıncalı bulan Türk Amiraller, donanmayı limandan çıkarmak istedilerse de müttefik donanmasının engellemesiyle karşılaştılar.11 İngiliz Amirali Sir Edward Codrington kumandasındaki müttefik donanması, küçük bir bahane ile aniden Osmanlı donanması üzerine saldırdı. 3-4 saat süren bir bombardıman sonunda Osmanlı donanması adeta yok edilirken, 4.000 Türk denizcisi yaralandı ve Navarin koyunun suları 6.000 denizciye mezar oldu.12 İngiltere çok önemli bir hata yapmıştı. Bizzat bu olaya katılarak, Rusya’nın güneye sarkarak Doğu Akdeniz’de kendi menfaatlerine tehdit oluşturmasına yardım etme gafletinde bulundu. 28 Ocak 1828’de İngiltere Kralının Parlamentoyu açış konuşmasında Osmanlılardan “eski müttefik” ve Navarin olayından da “uğursuz olay” diye bahsetmesi hiçbir şey ifade etmiyordu.13

1826’da Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından sonra yerine kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye daha yeni teşkilatlandırılıyordu. Üstelik şimdi de donanmasını kaybetmişti. Bu da tabii Rusya’nın işine yarıyordu.

Navarin olayından sonra gelişen olaylar yeni bir Osmanlı-Rus savaşının çıkmasına sebep oldu.

II. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı

A. Savaşın Başlaması ve 1828 Yılı Harekatı

1 Nisan 1828'de Çar Nikola "Rus adının şerefini, Rus Devleti'nin haysiyetini, haklarının dokunulmazlığını ve millî şerefi" korumak bahanesiyle Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti.14 Rusya'nın bu tavrı karşısında Bâb-ı Fetva'da Osmanlı üst düzey yetkililerinin katıldığı toplantıda, Rusya'nın sınırı tecavüz ile savaşa başladığı vurgulanarak "mukâbele-i bi'l-misle riayetle kâffe-i millet-i Osmaniyenin muharebeye hazırlanması ve müdafaaya devletçe teşebbüs olunması şer'an lazım geldiği Cânib-i Şer'-i Şerifden ifade olunmağla, mucibince Devlet-i Aliyye'nin Rusya Devleti'ne asker ve leşker sevki icab eylediği"ne karar verildi.15

Rusya ile Osmanlı Devleti hem Avrupa kıtasında hem de Asya kıtasında sınır komşusu idiler. Dolayısıyla savaş Avrupa ve Asya kıtasında yapıldı. Savaşın ilanından sonra Ruslar Kafkasya cephesinde de sınırı geçerek Osmanlı topraklarına girdiler. Rus ordularının komutanlığını Paskeviç yapıyordu. Osmanlı Ordusu komutanı ise Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri16 Galib Paşa idi.

Kars Muhafızı Emin Paşa, İstanbul'a gönderdiği yazıda, Rusların sınırı geçerek Tiknis köyüne geldiklerini bildiriyordu.17 Rus Generali Paskeviç'de18 Emin Paşa'ya gönderdiği 14 Haziran 1828 tarihli mektubunda, Osmanlıların andlaşmalara uymadığını, Müslümanları Rusya aleyhine kışkırttığını, Rusya'nın bu sebeplerden dolayı savaş ilan ettiğini belirttikten sonra: "… saları olduğum asakir-i nusret-i müesser ile bu def'a Gümrü tarafından hudud-ı İslamiyeye mürur eylediğimi…"19 şeklinde ifadelerle kendince savaşın sebeplerini de izah ediyordu.

A. Kars'ın Ruslar Tarafından Alınması

Kafkasya-Azerbaycan ve İran'a giden yollar üzerinde bulunan, tarihte çok önemli mücadelelere sahne olan, doğudaki serhad şehirlerimizden Kars, Paskeviç'in hedefindeki ilk şehirdi. Kars'ı alarak Ahıska ile Anadolu'nun iç kısımlarından ve Trabzon'dan gelecek destek kuvvetlerinin toplandığı, askeri malzemelerin biriktirildiği Erzurum ile irtibatı kesmeyi amaçlıyordu.20

Paskeviç, Erzurum'dan Kars'a gelecek yardımlara mani olmak için ordusunu şehrin güneyine yerleştirdi.21 Rus ordusunda 15 piyade taburu, 6 süvari bölüğü, 7 Kazak alayı, 85 top bulunuyordu. Rus ordusu toplam 14.000 kadar askerden, Osmanlı ordusu ise 11.000 asker ve 151 toptan oluşuyordu.22 Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Galib Paşa da Erzurum'dan yardım göndermeye çalışıyordu. Ancak Galib Paşa'nın da imkanları çok sınırlıydı. İstanbul'a gönderdiği şukkada "akçeden ve hususan topçu fikdanından çektiğimi tarif edemem" diyerek sıkıntısını bildiriyordu. Doğuya gönderilen asitane topçularının azlığı, Kars, Ahıska, Ardahan, Bayezid ve Erzurum olmak savunulacak yerin fazlalığı nedeniyle bunların nasıl yeteceğinden yakınıyordu.23 Rusların Kars kuşatması sırasında Emin Paşa'nın 5.000 kişilik süvari kuvvetiyle yapmış olduğu huruç hareketi başarısız oldu ve 5 Temmuz sabahı Ruslar istihkam siperlerinde bulunan 26 adet kuşatma topuyla kaleyi döğmeye başladılar.24 Osmanlı Kuvvetleri Karsı savunmaya çalışıyor ve Rus saldırılarına başarıyla karşı koyuyorlardı. Teğmen Labeentsef bir Ermeni varoşuna yaptığı saldırıda güç durumda kalmış, yardıma gönderilen birlikler de başarılı olamamışlardı. Albay Miklaşevsky, 39 ve 42 alaylardan aldığı bölüklerle şiddetli çarpışmaların olduğu mezarlığa gitmiş ve mezarlığı almış ise de Türklerin karşı koyması üzerine geri çekilmişti.25 Rusların Türk savunması karşısında başarısız olmaları üzerine 39. ve 42. Alayların tümü yardıma gönderildi.26 Güç durumda kalan Rus birlikleri bu

yardımdan sonra Türk direnişini kırmayı ve Kars çayının sol tarafındaki tepeleri ele geçirmeyi başardılar. Ruslar ele geçirdikleri yerlere top yerleştirerek kaleyi ve şehri top ateşine tutmaya başladılar. Bu saldırılardan sonra yalçın bir kaya üzerindeki iç kale ile tüm Kars Rusların eline geçti. Paskeviç'in teslim olmaları teklifi üzerine Emin Paşa düşünmek için süre istediyse de kabul etmedi. Emin Paşa askerler arasında itaatsizlik ve huzursuzluk çıkmasından korktuğu için, kalenin anahtarını Ruslara teslim etti.[27] Bu mücadeleler sırasında Türk kayıpları 1361 esir, 2000 şehit ve yaralı, Rus kayıpları ise ölü ve yaralı 400 kadardı.[28]

Ruslar Osmanlı ordusu hakkında bilgi edinmek amacıyla Kars'ın Müslüman ve reayasından para karşılığı casuslar temin etmişlerdi. Ruslara bilgi verdikleri tespit edilen iki zımmi ve Yusuf Bayraktar adında birisi yakalanmıştı.[29]

B. Ahılkelek'in Rusların Eline Geçmesi

Paskeviç Kars'ı ele geçirdikten sonra veba salgını yüzünden bir süre beklemek zorunda kaldı. Veba salgınının atlatılmasından sonra[30] Erzurum tarafına doğru sahte bir nümayiş hareketi yaptıktan sonra Ahıska'ya giden iki yoldan biri olan ve Ahılkelek'ten geçen yola saptı. Bu yolu kullanmasının sebebi yolun çevirme hareketlerine daha az açık ve Rusya'dan istenilen takviye kuvvetlerinin izleyeceği yollara yakın olmasıydı.[31]

Paskeviç'in az önce değindiğimiz Erzurum üzerine yanıltmak için yaptığı yürüyüşü haber alan, Kars'a yardım için gönderilen, ancak Karsın düştüğünü öğrendikten sonra Ardahan yönüne çekilen, Köse Mehmed Paşa komutasındaki kuvvetler, Erzurum'un güvenliğini temin için Kars-Erzurum arasındaki Soğanlı dağlarına çekilmişti.[32] Rus ordusunun Ahıska yönüne doğru hareket ettiğini öğrendikten sonra Ardahan'a, oradan

da Yalnızçam Dağı ile Dokuz-pınar arasındaki boyun üzerinden Posof Çayı yönüne doğru ilerlemişti.33

Ahılkelek kalesi, 1.000 kişilik bir kuvvet tarafından savunuluyordu. Kaleyi ölünceye kadar savunmada kararlı olan Türkler, Paskeviç'in tesirli ateşi karşısında, diğer kuvvetlere katılmak düşüncesiyle kalenin surlarından sarkıttıkları iplerle aşağıya inmişler ise de bunlar şehit edilmişlerdir. Aşağıya sarkıtılan iplerden istifade eden rus askerleri surlardan içeri girerek, kaleyi teslim almışlardır.34 Burada Rus ordusuna 2 topla 25.000 kişilik bir takviye kuvveti katılmıştır.35

Ahılkelek'ten sonra Paskeviç, Ahıska yoluna hakim Hertvis kalesini de ele geçirmek için bir kuvvet göndermiştir. 200 kişi ve 14 topla savunulan kale, 3000 süvari ve piyadeden oluşan Rus kuvvetleri karşısında kale teslim edilmek zorunda kalınmıştır.36

C. Rusların Ahıska Kuşatması

Ruslar Ahılkelek'ten sonra Ahıska üzerine yürüdüler. Paskeviç, Köse Mehmed Paşa'nın kendisinden önce Ahıska'nın yardımına gitmesine izin vermemek için, Çeki-Çiviler dağından geçen 60 km'lik yolu tercih etti.37

Ahıska, Posof Çayı'nın Kür nehrine karıştığı yerden 6 km. kadar batıda, Kartalin tepelerinin güney eteklerinde kurulmuş ve taştan yapılmış bir sur ile çevrilmişti.38

Ahıska 10.000 kişilik bir garnizon tarafından savunuluyordu. Köse Mehmed Paşa da komutasındaki kuvvetlerle yardıma gelmişti.39 Gelen takviye kuvvetleri ile birlikte Rus askeri sayısı 10.000'den fazlaydı. 20 Ağustos'ta Ruslar, savaşmak veya Burzon geçidinden çekilerek geri dönmek şıklarından birini tercih için topladıkları harp meclisinde, gece baskını teklifini kabul etmişlerdi.40

Ahıska'ya gelerek Taştepe'ye ordugahını kuran Köse Mehmed Paşa, savaşmak için çadırların sökülerek ileriye götürülmesini istemiş, tam bu

sırada “gavur basdı geliyor” diyerek Erzurum ve Sivas sancaklarının nefir-i amm askeri Rusların yüzünü görmeksizin ve top sesi bile işitmeksizin kaçmışlardı. Osmanlı tarafında bu karışıklığı gören Ruslar saldırıya geçmişlerdi.41 Ahıska’da şehri ölünceye kadar savunmaya kararlı bir halk vardı ve “kaleden dışarı çıkmamağa ve kal’a kapılarını kapamağa cümlesi ittifak ve akd-ü misak” etmişlerdi.42

Paskeviç’i korkutan, Türklerin toplanıp Ahıska üzerine gelecekleri yolunda aldığı istihbarattı. Bundan dolayı taarruz için acele ediyordu. Türkler, Kars ve Ahılkelek’in sabahın erken saatlerinde yapılan saldırılar sonucunda alındığını, Ahıska’ya da aynı şekilde sabah saatlerinde hücum edileceğini tahmin ediyorlardı. Ancak Paskeviç Türkleri gafil avlamak için saldırıyı öğleden sonra yapmaya karar verdi.43

Paskeviç, 26 Ağustos 1828’de saldırı emrini verdi ve ilk saldırı için görevlendirilen Şirvan Alayı, surlardan açılan gedikten içeri girdi. Bataryaların yerleştirilmesi için çalışmalar devam ediyordu. Rusların ilk saldırısı başarısızlıkla neticelendi ise Zaykof tarafından getirilen toplar sayesinde çarpışmaların şiddetli şekilde devam ettiği mezarlık tarafı Rusların eline geçti. Çarpışmaların ikinci merkezi durumunda olan kilise tarafına Şirvan alayının yaptığı saldırı başarısızlıkla neticelendi. Bu arada şehirde yangın çıktı,44 Ahıska alev alev yanıyordu.

Şehri savunan halk Rusların eline esir düşmektense, ölümü tercih etmiş ve bir camiye toplanan 400 kişi yanarak şehit olmuş, kalanlar ise Rus katliamından nasiplerini alarak can vermişlerdi.45

Bu savaşta şehri savunan muhafızlardan 5.000, Ahıska halkından ise 3.000 kişi şehit olmuştu. Ruslar ise 2 general, 8 çeşitli rütbede subay, 118 kayıp vermişlerdi.46

D. 1828 Yılında Yapılan Diğer Muharebeler

Paskeviç, Ahıska'dan sonra Ardahan üzerine, General Muraviyev komutasında bir kuvvet gönderdi. Kars'tan ilerleyen Bergman komutasındaki diğer bir kuvvet Erzurum ve Kars yollarının kavşak noktasında, Kür nehri kenarında bulunan Ardahan'ı muharebesiz teslim aldı.47 Akçor da kendiliğinden Ruslara teslim oldu.48

Ruslar Anapa'yı da kuşatmışlardı. Ruslara karşı mücadele eden kabileler, ihtiyaçları olan tuzun Ruslar tarafından temin edileceği teklifi üzerine savunmadan vazgeçmişlerdi. Trabzon'dan deniz yoluyla yardım gelmemesi üzerine Anapa Ruslara teslim edildi.49

General Çavçavadze de Bayezid üzerine yürümüş, burayı ele geçirdikten sonra Diyadin ve Eleşkid taraflarını da almıştı.50

Kış geldiği için savaşa ara verilmiş, Rus ordusunun bir kısmı Kutais'e, bir kısmı Gürcistan'a, bir kısmı da Bayezid'e yerleşmişlerdi. Osmanlılar ise Velibaba'da biraz öncü kuvveti bırakmışlar, kalan ordu ise kışı geçirmek için Pasin sancağına gelmişlerdi.51

Bu arada Galib Paşa Erzurum valiliğinden azledildi. II. Mahmud'a göre "vikaye-i nüfuz ve itibarına takviyet içün herbir tarafı gözetilmişken şimdiye dek hiç bir gûne faide ve semeresi görülmeyüb" işler bu mertebeye gelmişti.52 Galip Paşa'nın azline sebep, Şark cephesinde başarılı olmamasının yanında İstanbul'a gönderdiği kaimesinin kenarına yazdığı "Rusyalunun bu gidişle tecavüzü müşkilat-ı mucib ve esbab-ı mukavemet mevkud olduğundan vesait-i münasebe tedarikiyle musalehaya teşebbüsün lüzumunu ihtar ederim" ifadesiydi.53 Yani Galip Paşa barış yapılması taraftarıydı. Ordunun durumunu daha gerçekçi olarak değerlendirmişti. Onun bu düşüncesi padişahı kızdırmış ve azledilmişti. Yerine Maden-i Hümayun Emini Salih Paşa tayin edildi.54

Salih Paşa, hemen gerekli hazırlıklara başladı. Asker toplanması için çalışmalara başladı ve 80.000 kişilik bir ordu meydana getirildi.55

E. Rusya'ya Karşı Osmanlı-İran İttifak Teşebbüsü

İran, Rusya ile yaptığı ve 1828 yılı başlarında imzaladığı Türkmençayı andlaşmasıyla sona eren savaşta büyük kayıplara uğramıştı. Osmanlı devleti bu durumdan istifade etmek istedi ve ortak düşmana karşı bir ittifak Andlaşması imzalama teşebbüsünde bulundu. Bu iş için Tezkere-i Sani Tayyibi Efendi görevlendirildi.56 Ona verilen talimatta57 İran görevini gizli tutması, mühimmat nezareti göreviyle Erzurum'a gittiğini söylemesi, Erzurum'da Salih Paşa ve Defterdar Nazif Efendi ile görüşmesinden sonra duruma göre İran'a gidip gitmemeye karar vermesi yer alıyordu. Tayyibi Efendi Erzurum'a vardıktan sonra Salih Paşa ve Nafiz Efendi ile görüşmüş ve sonra İran'a gitmekten vazgeçmişti. Buna sebep savaş sırasında yakalanan esirler içerisinde İran askerinin bulunmasıydı. Osmanlı ordusunun durumu da İranlı yetkililer tarafından bilindiğinden ittifak yapmayacakları ihtimali büyüktü.58

B. Osmanlı-Rus-Savaşı'nın 1829 Yılı Harekatı

A. Zivin ve Millidüz Muharebeleri

Salih Paşa, Hakkı Paşa'yı 30.000 asker ve 12 topla birlikte ordusunu kurmak üzere Millidüz'e gönderdi.59 Ayrıca casuslar temin ederek Ruslar hakkında bilgi toplanmıştı. Bilgilere göre, Rusların Kars önündeki büyük bir ordusundan başka, Benliahmed ve Kotanlu'da da ordusu bulunuyordu.60

Paskeviç önce Millidüz'de bulunan Osmanlı birlikleri üzerine hücum etmeyi planladıysa da, asıl ordunun Zivin'de bulunduğunu, Hasankale ve Köprüköy'den takviye kuvvetlerin geldiğini öğrenince Zivin üzerine saldırmaya karar vermişti. 30 Haziran'da Muraviyev'in öncü kuvvetleri, Karaurgan'da Osmanlı kuvvetleri ile karşılaştılar. Rusların geldiği haberi Salih Paşa'ya ulaştığı vakit, "tedariksiz tiz elden muharebeye şüru'

etmesünler" diye haber göndermiş, kendisi de düşmanın bulunduğu tarafa gitmiş ve burada savaşmak zorunda kalınmıştı.61

1 Temmuz'da Paskeviç Zivin'e doğru hareket etmişti,62 Muraviyev, Hançayı vadisini ana yolun batısına doğru aşmış Zivin tepelerinin uygun yerlerinden gelerek Osmanlı ordusunun sol kanadına dönerken, Paskeviç de vadiye inerek Zivin'i işgal etmişti. Aynı gün gece yarısına doğru Zivin'deki Türk ordugahı, levazımatı ve hayli çok yük hayvanı da Rusların eline geçmişti.63

Zivin'den sonra Paskeviç, Hakkı Paşa ordusunun bulunduğu Millidüz üzerine yürüdü. Esasında Salih Paşa ordusunun bozulması, Hakkı Paşa ordusunda da büyük bir moral çöküntüsü yarattı ve asker arasında firarlar yaşanmaya başlandı. Rus ordusunun Hakkı Paşa ordusu üzerine saldırıya geçmesiyle birlikte, tabya ve metrislerde bulunan askerler top ve tüfekle karşılık vermeye başladılarsa da zaten moral olarak çöküntü içerisinde bulunan askerler dağılmaya başlamışlardı. Hakkı Paşa saldırılara metanetle karşı koyduysa da esir olmaktan kurtulamadı. Hakkı Paşa ordusunda bulunan Behrampaşazâde Hüseyin Paşa, yenilgiden sonra 30-40 kadar süvari ile birlikte Hasankale'ye Salih Paşa'nın yanına gelebilmişti.64 Bundan sonra Salih Paşa Erzurum'a geldi. Prens Bekoviç idaresindeki Rus kuvvetleri Hasankale'yi ele geçirerek Erzurum'a biraz daha yaklaşmış oldular.65

B. Rusların Erzurum Üzerine Gelmesi ve İşgali

Ruslar Zivin ve Millidüz'de yaptıkları savaşlardan sonra, Osmanlı Devletinin önemli doğu şehirlerinden Erzurum üzerine hareket ettiler. Salih Paşa Zivin'den Erzurum'a döndüğünde halkın, arabalarını hazırlayarak göçe hazırlandıklarını görmüş, fetvalar çıkartarak buna engel olmak istemişse de başarılı olamamıştı.66 Yine şehrin güvenliğini sağlamak için yeni tabyalar yapmak ve hendekler kazmak gibi teşebbüslerde bulunmuştu.

Ancak halkın morali çok bozuktu. Buna sebep, çok sayıdaki ordunun daha düşmanla doğru dürüst savaşmadan dağılması, askerlerin grup gurup kaçmalarıydı.

Erzurum'da büyük bir kargaşalık hüküm sürüyordu. Gerekli mühimmat ihtiyaç duyulan yerlere nakledilmeye çalışılıyordu.67 Salih Paşa önemli eşyalarını Maden tarafına göndermişti. Bunu duyan halk "sizler bu kadar askerle döğüşmeyüb firar ettiniz, şimdi de burada sebat etmeyüb savuşub gidüb ırz ve malınızı göz göre göre gavura teslim edeceksiniz" diyerek şehirde bulunan yabancılara da "yabancı makulesi kalkub gitsünler, gitmezler ise zararımız dokunur" sözünü tellal aracılığıyla ilan ettirmişler ve askeri şehirden çıkarmışlardı.68 Behrampaşazade Hüseyin Paşa şehirden çıkarılan askeri durdurup, tekrar şehre sokmuş ise de halkın tüfek ve top ateşiyle karşılaşmıştı. Tekrar kaçmaya başlayan askeri durdurduysa da Tokat Voyvodası Latif-zâde, Çorum Mütesellimi Hakkı Paşa'nın Kethüdası Ahmet Bey askerin huzurunda "seraskeri katleylediler ve yerlüler her ne kadar Osmanlı askeri var ise katlediyorlar "demeleri üzerine asker tekrar kaçmaya başlamışlardı.69 Erzurum'da bir kargaşalık hüküm sürüyordu. Ruslar Hasankale'ye geldiklerinde Soğanlı Dağı civarındaki savaşta esir düşen Erzurumlu Silahşör Memiş Ağa70 ve Bekir Ağa'yı şehrin teslimini teklif etmek düşüncesiyle Erzurum'a gönderdiler.71 Bu arada şehirde şehrin teslimi veya savaşmak şıklarından birisini tercih etmek için toplantı yapılmıştı.72

7 Temmuz'da Seraskerin gönderdiği Erzurumlu delegelerle görüşmeler yapılmış73 aynı gün Rus ordusu Gümüşlü Kümbet tarafına gelip savaşmaksızın geri dönmüştü.74

Ruslar kale ile irtibatı sağlayan Deveboynu'na geldiklerinde şehrin ileri gelenlerine hitaben bir mektup göndermişlerdi. Bu mektup Osman Paşa'nın konağında okunduktan sonra şehrin teslimine karar verilmişti.75

Salih Paşa, Hacı-Kadrizâde Osman Paşa, Defterdar Nazif Efendi, Ahmed Paşa ve Abdullah Paşa esir olarak Gümüşlü Kümbet'te bulunan Rus ordusuna götürüldüler.76

Sultan II. Mahmud, "Erzurum'un bu hale gireceği ahalisinin evvelki tavırlarından anlaşılmıştı" demek suretiyle, Erzurum halkının bu husustaki gayretsizliğini belirtmiş ve sitemde bulunmuştu77

Salih Paşa'nın yerine Şark Seraskerliğine Osman Paşa tayin edildi.78 Erzurum'a General Pankratiyev askeri idareci olarak görevlendirildi.79

C. Rusların Erzurum'un Güney Taraflarındaki Harekatı

Rusların Bayezid'de, 3 piyade taburu ile 400 Kazak ve 10 adet topları bulunuyordu. Salih Paşa ile Rus kuvvetleri arasında Zivin'de mücadele devam ederken Van Valisi İshak Paşa Bayezid kalesini kuşatmış ise de başarılı olamamıştı.80

Paskeviç, Erzurum'un alınmasından sonra Erzurum'un güney tarafında bulunan Hınıs üzerine bir müfreze göndermiş ve burayı muhare-

besiz teslim almıştır.81 Hınıs'a gönderilen kuvvetlere, ahaliye iyi davranılması konusunda bir talimat verilmişti. 13 Ağustos'ta Hınıs yakınlarında Türk-Rus kuvvetleri arasında bir karşılaşma olmuş ve bu Rusların yenilgisiyle neticelenmiştir. Bunun üzerine General Pankratiev veba salgınını bahane ederek Hınıs'taki kuvvetlerin Hınıs-Erzurum arasında bulunan Güllü köyüne çekilmesini emretmiştir.82

5 Ekim'de Muş işgal edilmiştir.83 Muş muhafızı Emin Paşa daha önce Ruslara müracaat ederek, Muş valiliğinin tasdikini istemiştir.84

D. Rusların Bayburt Harekatı

1. Bayburt Harekatı

Ruslar Erzurum'u ele geçirdikten sonra Bayburt üzerine yürüme kararı aldılar. Paskeviç, Bayburt ve Gümüşhane'den sonra Trabzon'u alarak, burasını Sivas'a ve İç Anadolu'ya yapılacak harekat için üs olarak

kullanmayı amaçlıyordu. Anadolu’nun iç kısımlarına yapılacak askeri harekatın başarısı Karadeniz filosuyla yapılacak işbirliğine bağlıydı.85

Rusların harekatı Bayburt tarafına kaydırmak düşüncesinde oldukları istihbaratından sonra, çevre sancak ve kazalara yazılar gönderilerek eli silah tutan, savaşabilecek durumda olan kimselerin Bayburt tarafına gönderilmesi istenmişti.86

Paskeviç, Bayburt harekatı için General Burtsov kumandasında 2 tabur piyade, 100 Kazak, 2 Müslüman süvari alayı bir kuvvet göndermişti. 6 adet de top bulunuyordu.87

Rusların Masadderesi civarına geldikleri sırada Bayburt halkının büyük kısmı Bayburt’u terketmişti. Bayburt’un o zamanki durumunu en iyi şekilde Vamık Efendi’den öğreniyoruz: “Bayburd ve havalisi üç bin nefer mikdarı delil ve hayta askeri mevcud ise de beynlerine ihtilaf düşmüş ve nehb ve garete alışmış olduklarından, bunlar hasaret ve mazarrattan ma’ada bir işe yaramazlar. Tuzcu-zâde ve Koçak-oğlunun askeri dahi altı yüz nefer olur olmaz raddelerindedir ve el-haletü hazihi Bayburd’da Kethüda beyin getürdüğü iki kıt’a topdan ma’ada cebehane ve mühimmat-ı saireden eser yokdur. El-yevm Bayburd’da mevcud olan zahire cüz’i bir şeydir. Ahali-i bayburd dahi güya başlu başına kalarak küffar ile mukabele etmek kelimatıyla evlad u iyal ve ahmal-i eskallerini çıkarub dağ köylerine aşurdular. Bayburd boş kaldı. Lakin ahali-i merkumun mukabele edeceklerini kat’an akıl kesmez.”88

Şark Seraskerliğine tayin edilen Hazinedar-zâde Osman Paşa, Rusların Bayburt üzerine hareket ettikleri sırada, komutasındaki 10.000 askerle Balahor’da bulunuyordu. Bayburt da ise 12.000 asker bulunuyordu.89 Bayburt’ta bulunan Tuzcu-zâde Aziz Ağa, Abanos-oğlu Süleyman Ağa ve Kumbasar-oğlu Süleyman Ağa’nın komutasındaki askerler firar etmiş, 50 kişilik hizmetkarları ile kalmışlardı.90

Yukarıda Bayburt'un durumu izah edilmişti. Hal böyle olunca da Burtsov komutasındaki Rus kuvvetleri fazla bir direnmeyle karşılaşmadan Bayburt'u ele geçirdiler. Osmanlı kuvvetlerinin Bayburt'u geri almak için Gümüşhane'de hazırlık yaptıklarını öğrenen Burtsov, buna fırsat vermemek üzere Bayburt'a iki bölük bırakmış, kalan kuvvetlerle Hart yönüne doğru hareket etmişlerdi. Rus kuvvetleri Cuma günü ansızın Osmanlı ordusu üzerine saldırdıysa da Osman Paşa'nın temin ettiği Sürmene, Of ve Rize taraflarından eli silah tutan "bi'l-cümle ehl-i iman"ın yardıma yetişmesiyle Ruslar, yenilgiye uğratıldılar.[91] Burtsov da öldürüldü.[92]

Ruslar ilk ciddi mukavemeti Hart ovasında aldılar. Bu yenilgi üzerine Erzurum'da bulunan Paskeviç, Rusları tehdit eden kuvvetleri besleyen Trabzon'u ele geçirmek için Bayburt'a geldi.[93] Osmanlı kuvvetleri de Rusların Erzurum'dan yardım almasını önlemek için Masadderesi ve Koşupınar civarını kontrol altına aldılar.[94]

20 Ağustos'ta Paskeviç Hart üzerine yürüdü ve Türk kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Osman Paşa geri çekilmek zorunda kaldı. Osman Paşa bu yenilgiden sonra Sofiyan Dere geçidine geldi. Bir öncü kuvveti Çep Hane köyüne, üç birlik de Vavuk dağlarının kuzey taraflarına gönderildi.[95]

Paskeviç Gümüşhane üzerine Albay Simnoviç kumandasında bir kuvvet gönderdi. Paskeviç de Karahisar'a kadar bir yürüyüş yapmış ise de, Trabzon'a giden yolların aşılamayacağını düşündüğünden Erzurum'a dönmüştür.[96]

Gümüşhane'ye gönderilen kuvvetler, buradan dönerek, Kelkit ve Şiran taraflarında bir süre dolaştıktan sonra tekrar Trabzon'a gitmek düşüncesiyle Tandırlık'a kadar yürüdülerse de, bu civarda bulunan Osmanlı kuvvetlerinin karşı koyması üzerine, geri çekilmek zorunda kaldılar.[97]

Bu sırada Erzurum'a dönme kararı veren Paskeviç, ayrılmadan önce, Bayburt ve köylerinde bulunan hanelerin mal ve eşyalarını yağmalatmış,

ekin tarlalarını da imha ettirmiştir. Ayrıca kaleyi lağımla tahrip ile kalede bulunan cami ve evleri de yaktırmıştı. Bayburt'u tahrip ettirdikten sonra Erzurum'a dönmüştür.98 Rusların Erzurum'a çekilmesinden sonra Osmanlı kuvvetleri Bayburt'a gelmişlerdi. Bu sırada Trabzon'da bulunan Şark Seraskeri Osman Paşa, bu mutlu haber üzerine Gümüşhane'ye gelmişti.99

2. Bayburt Harekatı

Rusların Bayburt'tan Erzurum'a gelmelerinden sonra Şark Seraskeri Osman Paşa, Rusları buradan da uzaklaştırmak için hazırlıklar yapıyordu. Yine Rusların Tercan ve Erzincan üzerine yürümeleri ihtimali üzerine gerekli tedbirler alınmıştı.100 Tercan civarlarında birtakım çatışmalar meydana gelmişti. Ruslar, Tercan Voyvodası Mahmud Bey'in, faaliyetlerine mani olmak için Sergeyev komutasında bir kuvvet göndermişlerdi. Mahmud Bey, Rusların gelmesi üzerine Tercan'ı terketmişti. Ruslar Tercan ileri gelenlerinden Erzurum'a zahire getirme sözü aldıktan sonra Erzurum'a dönmüşlerdi. Mahmud Bey'in, halkı Ruslar aleyhine kışkırtması üzerine, Albay Muravyev komutasında gönderilen kuvvetler Mahmud Bey'in evini ve bütün eşyasını imha etmişlerdi.101

Osman Paşa'nın Rusları Erzurum'dan atmak için hazırlıklar yaptığını öğrenen Paskeviç, Erzurum'da yeteri kadar kuvvet bıraktıktan sonra Bayburt'a doğru yola çıktı.102 Paskeviç'in ikinci defa Bayburt üzerine hareket etmesine bir sebep de, Hasan Paşa'nın Karahisar'dan Van Mutasarrıfına yazdığı ve Paskeviç'in eline geçen mektupta: "Şiran'da Grafı bozdum, kıra kıra Kelkid'e sürdüm ve ol mahalden Bayburd'a kaçtı. Andan dahi Erzurum'a firar edüb gitdiler ve bu esnada elli-altmış bin ademle Erzurum üzerine varmak üzereyim" ifadelerinin yer almasıydı.103

Paskeviç'in Bayburt üzerine hareket ettiği haberinin alınması üzerine, gerekli hazırlıklar yapılmış, çeşitli bölgelerde bulunan kuvvetlerin toplanıp Bayburt'a gelmeleri istenmişti. Kuvvetler Bayburt'a doğru hareket ederken

yolda Ruslarla barış yapıldığı haberi gelmişti ve sabahleyin barış haberinin Ruslara bildirilmesine karar verilmişti. Rusların sabahın erken saatlerinde Bayburt'a girmeleri üzerine barış haberi ulaştırılamamış ve yapılan muharebe, Osmanlı kuvvetlerinin yenilgisiyle sonuçlanmıştı.104 Edirne Andlaşması'nın imzalanmasından sonra barış haberini getiren Rus subayı Trabzon'da karaya çıkartılmamış, bundan dolayı ikinci defa Bayburt Ruslar tarafından tahrip edilmiştir.105 Yani batı cephesinde savaş sona ermesine rağmen doğuda devam etmiştir.

Kars, Erzurum ve Bayburt savaşları, Karslı Muhammed Hamid Divançesindeki Mersiyelerle, Natiki mahlasıyla tanınan Ahmed Dursun'un "Der Mersiyye-i Zabt-ı Erzurum sane-Allahu ani'l-umum" ve Bayburtlu Zihni'nin "Hart Destanı" ile ebedileşmiştir.106

E. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ermeniler

Ermeniler savaş sırasında Ruslarla işbirliği yapmaktan çekinmediler. Kars ve Çıldır yöresinde bulunan Ermeniler Ruslar'a bağlılıklarını bildirmişlerdi. Ruslar Kars'ı aldıktan sonra ele geçirilen Türk silahları Ermenilere verilerek Rus ordusunda asker olarak görevlendirilmişlerdi.107 Aynı şekilde Bayezid'de olan Ermeniler de Rus ordusuna asker olarak yazılmışlardı.108 Ermeniler yıllarca birlikte yaşadıkları Türklere karşı eza ve cefa etmekten çekinmemişlerdi. İstanbul'a Ermenilerin Ruslarla işbirliği yaparak Türklere karşı yaptıkları zulümler rapor edilmekteydi.109

Çar I. Petro, Ermenilerin Rusya'ya göçürülerek, bunlar aracılığıyla doğu ticaretinden faydalanmayı tasarlamıştı. Ermenilerin Rus topraklarına yerleşmeleri karşılığında her türlü dini ve dünyevi ayrıcalıkların ve garantilerin verileceği de vaad edilmişti.110 Ruslar Türkmençayı Andlaşması'yla sona eren Rus-İran savaşında Ermenileri Rusya'ya göçürmeye çalışmışlardı. Göçmek isteyenler hakkında zorlama da yapılmıştı.

Ruslar zorla göç politikasını Doğu Anadolu’da da uyguladılar. Şark Seraskeri Osman Paşa, Rusların Ermenileri göçe zorladığını, onların ise buna karşı çıktıklarını, yani göçe zorlamanın bahis konusu edildiğini vurgulamıştır.111

Rusya’ya göçürülen Ermeniler Revan, Ahısta ve Ahılkelek’e yerleştirildiler.112 Doğu Anadolu’dan göçürülen aile sayısı 4230 idi. 454 aile evlerini satmış, diğerleri ise olduğu gibi bırakmışlardı.113 Göçürülen toplam aile sayısı 20.000, kişi sayısı ise 100.000 idi.114

III. Edirne Andlaşması

Doğu Cephesinde Kars, Ahılkelek, Ahıska, Ardahan, Erzurum, Bayburt gibi önemli merkezler, Rusların eline geçmişti. Batı cephesinde de durum doğu cephesinden farksızdı. Ruslar Edirne’ye kadar gelmişlerdi. Aslında Ruslar da barış yapılması taraftarıydılar. Çünkü ana kuvvetlerden çok uzaklaşmışlardı. Hastalıklar nedeniyle çok kayba uğramışlardı. Adolphus Slade Rus subaylarına dayanarak eğer Türkler, manen ve maddeten çökmüş olan Ruslara saldırmış olsalardı, son erlerine kadar bütün orduyu kılıçtan geçirebilirlerdi ifadeleri de Rusların durumlarını anlatmaktadır.115

Her iki tarafın da barış istemesi üzerine yapılan görüşmelerden sonra 14 Eylül 1829’da Edirne Andlaşması imzalandı ve 26 Eylül 1829’da tasdik edildi.116

Edirne Andlaşması’nın, IV. maddesi Anadolu’daki Osmanlı-Rus sınırıyla ilgiliydi. XIII. maddesi ise savaşa karışmış veya desteklemiş olan teb’anın durumlarıyla ilgiliydi. Bu madde ile Ruslar, Doğu Anadolu’da kendilerini destekleyen Ermenilere zarar gelmesini engellemeye çalışmışlardı.

Edirne Andlaşması, gereğince doğu sınırının tespiti için görüşmeler yapılmış ve tarih kısmı boş bırakılmasına rağmen Ekim 1829’da

imzalandığı anlaşılan mukavele-nâmeye göre:117

I. Ocak 1830'da, mümkünse daha önce İspir, Tortum ve Narman şehir ve kazalarının hemen Osmanlı Devleti'ne teslimi,

II. Edirne Andlaşması'nın tasdiknamelerinin mübadelesi haberinin gelmesi üzerine Bayburt ve Muş'un Osmanlılara teslimi,

III. Yukarıdaki şehirleri idare eden Rus memurlarına, adı geçen kazaların, Osmanlılara teslimine kadar, kim olursa olsun müdahale edilmemesi ve teslime kadar görevlerini sürdürmeleri,

IV. Kış mevsiminin gelmesinden dolayı, gerekli tahliyenin yapılması zor olacağından, bahara kadar Erzurum, Emre, Tercan, Hınıs, Aşağı ve Yukarı Pasin, Kars Bayezid kale ve şehirlerinin Ruslarda kalması,

V. Mayıs ayında iki taraftan oluşacak bir heyetin sınırı tespitine kadar Ahıska eyaletinde, Rus askerlerinin Koylayan, Boçkof, Ardahan ve Göle'nin bir bölümünden başka yerleri kışlamak için kullanmamaları. Bu yerlerin haricinde bulunan ve hududun beri taraflarında yer alan Ahıska eyaleti kazalarının Osmanlılara teslimi,

VI. Bahara kadar, Rus askerlerinin kışlayacakları yerlerin, Rusya tarafından tayin edilecek görevlilerce idare edilmesi,

VII. Anadolu cihetinde Rusya'nın işgalinde bulunan ve Edirne Andlaşmasına göre Osmanlılara iade edilmesi gereken yerlerin, andlaşmanın tasdik ile nüshalarının mübadelesinden sonra sekiz aylık bir süre içerisinde mutlaka teslim edilmesi.

Ruslar Andlaşma hükümlerince Erzurum ve çevresini tahliye etmişlerdir. Bu ilk Rus işgalinde çok sayıda tarihi değere sahip mimari ve yazma eseri Rusya'ya götürdüler.118 Yine Paskeviç Erzurum kalesini biraz küçülttürerek yeniden inşa ettirmiştir.

Sonuç

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı yenilgiyle sonuçlanmıştı. Bu savaş Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun ilk sınavıydı. Yeni kurulduğu ve teşkilatlandırılması tam olarak yapılamadığı için bu sınavda başarılı olamadı. 80.000 kişilik bir ordunun Zivin ve Millidüz'de Rus ordusu ile doğru dürüst karşılaşmadan dağılması da Osmanlı yetkililerine orduya önem verilmesi yolunda bir mesaj vermiştir. Yenilgiden daha çok "Millet-i Sadıka" olarak adlandırılan Ermenilerin aynı yolu, aynı çeşmeyi paylaştıkları, ölümde hastalıkta dertlerini paylaştıkları Türklere karşı düşmanca bir tutum içine girmeleri, Ruslar ile işbirliği yapmaları ve Rusya'ya göçmeleriydi.

Erzurum'dan çok sayıda aile Anadolu'nun iç kısımlarına göç etmişlerdi. XIX. yüzyılın başında nüfusu 100.000 olarak tahmin edilen Erzurum, bu nüfusa 1965'te erişebilmiştir.

1 1856 Paris Muahede-namesi ve Deli Petro'nun Vasiyet-namesi, s. 28-32.

2 Yorga, N., Osmanlı Tarihi V (Çev. Bekir Sıtkı Baykal), Ank. 1948. s. 245.

3 Yorga, N., Osmanlı Tarihi V, s. 112.

4 Karal, E. Ziya, Osmanlı Tarihi V, Ank. 1983, s. 116.

5 Yorga, N., Osmanlı Tarihi V, s. 325.

6 Karal, E. Ziya, Osmanlı Tarihi V, s. 116.

7 Yorga, N., Osmanlı Tarihi V, s. 313.

8 Şimşir, Bilal N., Ege Sorunu-Belgeler I (1912-1913), Ank. 1976, s. XXII.

9 Uçarol Rifat, Siyasi Tarih, İst. 1985, s. 110.

10 Karal, E. Ziya, Osmanlı Tarihi V, s. 117.

11 Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III/, Ank. 1978, s. 544.

12 Şimşir, Bilal N., Ege Sorunu I, s. XXXIX.

13 Şimşir, Bilal N., Ege Sorunu I, s. XLI.

14 Yorga, N., Osmanlı Tarihi V, s. 340.

15 Ahmed Lütfi, Tarih-i Lütfi I, İst. 1290, s. 291.

16 Beylerbeyileri, sefer sırasında Erzurum'da bulunuyor ve Şark Serdarı unvanını taşıyorlardı. Sonraları İran ve Rus harpleri nedeniyle "Aktarı Şarkiye" kullanılmaya başlanmıştı. XIX. yüzyıl başlarında ise Ordu Şark Seraskeri denilen komutanlarca idare edilmişti. Bu komutanlığın adı "Şark Seraskerliği" yani doğu ordusu baş komutanlığı idi.

17 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HH), Numara (Nr), 43274-J.

18 İvan Fyodorovic Paskeviç, 19 Mayıs 1782'de doğdu. Çar I. Nikola'nın tahta çıkması sırada Decembrist akım taraftarı olduğu gerekçesiyle yargılandı. 1806-1812 Osmanlı-Rus ve 1826-İran savaşlarına katıldı. 1827'de Kafkasya Rus ordusu komutanlığına atanan Paskeviç'e, Revan'ı almasından sonra Çar tarafından "Revan Kontu" unvanını verildi. Konukçu, Enver, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ank. 1992, s. 477-478.

19 BOA. HH. Nr. 43274-K.

20 Allen, W. E. D. -Muratoff, Paul, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ank. 1966, s. 25.

21 Ahmed Muhtar, 1828-1829 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi I, İst. 1928, s. 214.

22 Ahmed Muhtar, Türkiye-Rusya Seferi, s. 214.

23 BOA, HH. Nr. 43274.

24 Baddeley, John F., Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil (Çev. Sedat Özden), İst. 1989, s. 193.

25 Ahmed Muhtar, 1828-1829 Türkiye-Rusya Seferi I, s. 216.

26 Baddeley, Rusların Kafkasya'yı İstilası, s. 194.

27 Monteith, Kars and Erzeroum: with The Campaigns of Prince Paskiewitch in 1828-1829, London 1856, s. 165.

28 Chesney, R. A., The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829, Bombay, 1854, s. 178.

29 BOA, HH. Nr. 42442.

30 Baddeley, Rusların Kafkasya'yı İstilası, s. 197.

31 Baddeley, Rusların Kafkasya'yı İstilası, s. 197.

32 Baddeley, Rusların Kafkasya'yı İstilası, s. 197.

33 Allen-Muratoff, Türk-Kafkas Sınırındaki Harpler, s. 28.

34 Baddeley, Rusların Kafkasya'yı İstilası, s. 197-198.

35 Gökçe, Cemal, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti, İst. 1979, s. 238-239.

36 Chesney, R. A., The Russo-Turkish Campaigns, s. 182.

37 Ahmed Muhtar, Türkiye-Rusya Seferi I, s. 221.

38 Çakın, Naci, Osmanlı-Rus Harbi (1828-1829), Ank. 1978, s. 160.

39 Baddeley, Rusların Kafkasya'yı İstilası, s. 198.; Ahmed Muhtar, Türkiye-Rusya seferi I, s. 222.

40 Baddeley, Rusların Kafkasya'yı İstilası, s. 199.

41 BOA. HH. Nr. 53851-B.

42 BOA. HH. Nr. 43851-B.

43 Baddeley, Rusların Kafkasya'yı İstilası, s. 202.

44 Ahmed Muhtar, Türkiye-Rusya Seferi I, adlı eserinde Kropakin "Asker-i Tarih" isimli eserinden naklen şu bilgiyi vermektedir "General paskeviç husule gelen yangından istifade etmek maksadiyle naire-i hariki mümkün bulunduğu kadar etrafa sirayet ettirmeleri zımnında askere bir emr-i mahsus tebliği eyledi". s. 228.

45 Baddeley, Rusların Kafkasya'yı İstilası, s. 203.

46 Monteith, Kars and Erzeroum, s. 210.

47 Monteith, Kars and Erzeroum, s. 216.

48 Allen-Muratof, Türk-Kafkas Sınırındaki Harpler, s. 29.

49 Gökçe, Kafkasya, 232.

50 Çakın, Osmanlı-Rus Harbi, s. 169.

51 Averyanof, P., XIX. Asırda Rusya Türkiye-İran Muharebeleri (Çev. Mülazım Adil Efendi-Yüzbaşı Mustafa Efendi), Ank. 1926, s. 32.

52 BOA. HH. Nr. 43349.

53 Ahmed Lütfi, Tarih-i Lütfi II, s. 76.

54 BOA. Cevdet Dahiliye (CD). Nr. 1061.

55 Chesney, The Russo-Turkish Campaigns, s. 251.; Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 476.

56 Ahmed Lütfi, Tarih-i Lütfi II, s. 20.

57 Talimatın tam matni için bkz. Akif Paşa, Muharrerat-ı Husisiye-i Akif Paşa, İst. 1301, s. 39-42.

58 BOA. HH. Nr. 37341.

59 BOA. HH. Nr. 37241-L.

60 BOA. HH. Nr. 37241-H.

61 BOA. HH. Nr. 43203.

62 Allen-Muratof, Türk-Kafkas Sınırındaki Harpler, s. 37.

63 Allen-Muratof, Türk-Kafkas Sınırındaki Harpler, s. 37.

64 BOA. HH. Nr. 43203.; BOA. HH. Nr. 43203-A,; BOA. HH. Nr. 43203-F.

65 Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 484.

66 BOA. HH. Nr. 43203.

67 BOA. HH. Nr. 37241.

68 BOA. HH. Nr. 37241-H.

69 BOA. HH. Nr. 37241-K.

70 BOA. HH. Nr. 42716-E.

71 Ushakoff, Geschichte der Feldzüge in der Asiatischen Türkei wahrend Der Jahre 1828 und 1829 II, Leipzig 1838. s. 124. 125.; Monteith, Kars and Erzeroum, s. 270-271.

72 Mehmed Arif, Rusya İle 1244 ve 1245 Senelerinde Vuku'bulan Harbe Dair Bir Vesika, Tarih_i Osmani Encümeni Mecmuası, Sayı 14, s. 890.

73 Puşkin, A. Sergeyeviç, Erzurum Yolculuğu (Çev. A. Behramoğlu), İst. 1982, s. 46.

74 BOA. HH. Nr. 42716-E.

75 Mehmed Arif, Rusya İle 1244 ve 1245 Harbi, s. 890.

76 BOA. HH. Nr. 43202-G.

77 BOA. HH. Nr. 43175.

78 BOA. HH. Nr. 43175.; 36955-A.

79 Ushakoff, Geschichte der Feldzüge in der Asiatischen Türkei, s. 161.

80 Averyanof, P., Rusya-Türkiye İran, s. 40.

81 Erkin, Celal, 1828-1829 Türk-Rus Harbinde Kafkas Cephesi, İst. 1940, s. 75.

82 Averyanof, P., Rusya-Türkiye İran, s. 35-36.

83 Averyanof, P., Rusya-Türkiye İran, s. 41.

84 Ahmed Muhtar, Türkiye-Rusya Seferi II, s. 87.

85 Allen-Muratof, Türk-Kafkas Sınırındaki Harpler, s. 40.

86 BOA. HH. Nr. 43175.

87 Monteith, Kars and Erzeroum, s. 280.

88 BOA. HH. Nr. 42716-F.

89 Ahmed Muhtar, Türkiye-Rusya Seferi II, s. 88.

90 BOA. HH. Nr. 42716-G.

91 BOA. HH. Nr. 42716-L.

92 Ushakoff, Geschichte der Feldzüge in der Asiatischen Türkei, s. 218.

93 Erkin, 1828-1829 Türk-Rus Harbinde Kafkas Cephesi, s. 76.

94 BOA. HH. Nr. 42716-D.

95 Monteith, Kars and Erzeroum, s. 280.

96 Erkin, 1828-1829 Türk-Rus Harbinde Kafkas Cephesi, s. 76.

97 BOA. HH. Nr. 42894-B.

98 BOA. HH. Nr. 43188.; BOA. HH. Nr. 42864.

99 BOA. HH. Nr. 43188-H.; BOA. HH. Nr. 42864.

100 BOA. HH. Nr. 42864.

101 Averyanof, P., Rusya-Türkiye İran, s. 38-39.

102 Chesney, The Russo-Turkish Campaigns, s. 277.

103 Mehmed Arif, Rusya İle 1244 ve 1245 Harbi, s. 895.

104 BOA. HH. Nr. 42750-A.

105 Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 492-493.

106 Destan ve mersiyeler için bkz. Aykun, İbrahim, Erzurum ve çevresinde İlk Rus İşgali (1828-1829), (Atatürk Üniversitesi Sosyal bil. Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Erz. 1991. S. 90-100.

107 Beydilli, Kemal, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler, Belgeler 17, 384 Bu çalışma, Doğu Anadolu'dan göçürülen Ermenilerin göçürülme amaç ve şekli hakkında belgeleri ihtiva etmektedir.

108 BOA. HH. Nr. 42833-D.

109 BOA. HH. Nr. 42437.; BOA. HH. Nr. 42471-D.

110 Beydilli, Kemal, Rusya'ya Göçürülen Ermeniler, s. 368.

111 BOA. HH. Nr. 42863.

112 Allen-Muratof, Türk-Kafkas Sınırındaki Harpler, s. 42-43.

113 Ahmed Lütfi, Tarih-i Lütfi, s. 126.

114 Beydilli, Kemal, Rusya'ya Göçürülen Ermeniler, s. 410.

115 Slade, Adolphus, Kapdan Paşa (Çev. Osman Öndeş), Ank. 1976, s. 256.

116 Yorga, Osmanlı Tarihi V, s. 354. Andlaşmanın tam metni için bkz. Muahedat Mecmuası IV, İst. 1298, s. 70-83.

117 Turan, Şerafettin, 1829 Edirne Andlaşması, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi IX/1-2 (Mart-Haziran) 1951, s. 141-142.

118 Aykun, İ., Erzurum'da İlk Rus İşgali, s. 83.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hattı Hümayun ve Cevdet Dahiliye Tasnifleri.

1856 Paris Muahede-namesi ve Deli Petro'nun Vasiyet-namesi, s. 28-32.

Ahmed Lütfi, Tarih-i Lütfi II, İst. 1290.

Ahmed Muhtar, 1828-1829 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi I-II, İst. 1928.

Akif Paşa, Muharrerat-ı Hususiye-i Akif Paşa, İst. 1301.

Allen. E. D. -Muratoff, Paul, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ank. 1966.

Averyanof, P., XIX. Asırda Rusya Türkiye-İran Muharabeleri (Çev. Mülazım Adil Efendi-Yüzbaşı Mustafa Efendi), Ank. 1926.

Aykun, İbrahim, Erzurum ve Çevresinde İlk Rus İşgali (1828-1829), (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bil. Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Erz. 1991.

Baddeley, John F., Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil (Çev. Sedat Özden), İst. 1989.

Beydilli, Kemal, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler, Belgeler 17.

Chesney, R. A., The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829, Bombay, 1854.

Çakın, Naci, Osmanlı-Rus Harbi (1828-1829), Ank. 1978.

Erkin, Celal, 1828-1829 Türk-Rus Harbinde Kafkas Cephesi, İst. 1940.

Gökçe, Cemal, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti, İst. 1979.

Karal, E. Ziya, Osmanlı Tarihi V, Ank. 1983.

Konukçu, Enver, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ank. 1992.

Mehmed Arif, Rusya İle 1244 ve 1245 Senelerinde Vuku'bulan Harbe Dair Bir Vesika, Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, Sayı 14.

Monteith, Kars and Erzeroum: with The Campaigns of Prince Paskiewitch in 1828-1829, London 1856.

Puşkin, A. Sergeyeviç, Erzurum Yolculuğu (Çev. A. Behramoğlu), İst. 1982.

Slade, Kapdan Paşa (Çev. Osman Öndeş), Ank. 1976.

Şimşir, Bilal N., Ege Sorunu-Belgeler I (1912-1913), Ank. 1976.

Turan, Şerafettin, 1829 Edirne Andlaşması, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi IX/1-2 (Mart-Haziran) 1951.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III/, Ank. 1978.

Uçarol Rifat, Siyasi Tarih, İst. 1985.

Ushakoff, Geschichte der Feldzüge in der Asiatischen Türkei wahrend Der Jahre 1828 und 1829 II, Leipzig 1838.

Yorga, N., Osmanlı Tarihi V (Çev. Bekir Sıtkı Baykal), Ank. 1948.

Şam Vak'ası (1831) ve Sonuçları / Dr. Mustafa Bıyıklı [s.730-740]

Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlı Devleti'nin güç ve sefer hareketinden, taarruz durumundan savunma durumuna geçmesiyle, yani Osmanlı'nın İslamlaştırma, Müslümanlaştırma hareketine karşılık Batı'nın, Osmanlı dünyasını Batılılaştırma ve kendi kültürlerine uygun çağdaşlaştırma, çıkarları doğrultusunda yönlendirilebilecek, kullanılabilecek çıkarcı çağdaş zümreler yetiştirme, dolayısıyla sömürge hareketine başlamasıyla, batı ile Doğu arasındaki, varlığını gösterme ve üstünlük mücadelesinin seyri de değişmişti. Viyana bozgunundan sonra Batı'da moral ve güven yükselirken, o nispette belki de daha hızlı bir şekilde Doğu'da, Osmanlı dünyasında moral ve güven azalarak devam ederken Batı hareketi karşısında tereddüt ve endişeler de gittikçe artmaya başlamıştı. Buna Fransız İhtilali'nin tesirlerini ve Napolyon'un Mısır seferini de eklediğimizde Şam vak'asının temellerinin nasıl atıldığını görürüz.

19. yüzyılın başından itibaren kültürel soğukluk ve uyku sürecine giren Osmanlı dünyasında, "parasızlık" yüzünden "karakter ve ahlak bozukluğu"nun da gittikçe artması iç bozgunu da beraberinde getiriyordu. Bu vaziyette 19. yüzyıla girerken gittikçe artan isyanlar, savaşlar sürecini yaşayan Osmanlı dünyası hakkında Batı'nın aldığı karar şuydu: Osmanlı'nın kültürel uyanışına sebebiyet vermeden onu Batılılaştırma… Bu hadiseler ve bilhassa işgaller, isyanlar karşısında iktisadî, askerî, siyasî ve sosyal açıdan gittikçe güçsüzleşmiş, çözülme ve çöküş sürecine girmiş olan Osmanlı Devleti, daha çok ekonomik yönden zor durumda ve parasızlıkla da karşı karşıya kalmıştı. Osmanlı, Akdeniz'de, gücünü tamamen kaybetme

sürecine de girmişti. İşte bilim, sosyal hayat, iktisat ve politika hareketleriyle buna Batı, Kahire ve Şam'dan başlamaktaydı. Osmanlı Devleti'nin Güney desteğini gittikçe zayıflatacak olan bu faaliyetler Şam vak'asının zeminini de hazırlamıştı.

1831 Şam vak'ası,[1] Osmanlı Devleti'nde bir dönüm noktası teşkil eden önemli hadiselerden biri haline geliyordu. Şam vak'asının neticeleri, Osmanlı Devleti'nin çöküşünün yolunu açan ve hızlandıran sebepleri oluşturacaktı.

Şark meselesi sürecinin gelişerek ve genişleyerek devam ettiği, isyanların vuku bulduğu bir sırada Mısır'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa olayı, ihanet ve isyanı süreci de başlamıştı.[2]

Yeniçeri hadisesi beklenmedik bir zamanda patlak verdiğinden, Avrupa devletleri olayın şaşkınlığı içinde devletin bu hadiseden sonra yeniden kuvvet bulacağını zannederken, bazıları da, böyle bir hadisenin devleti tamamen zaafa sürükleyeceği kanaatine varmışlardı. Bu zorluk, talimli asker sayesinde atlatılabilecek durumda idiyse de, bu şekilde yetiştirilen askerlerin çoğalması ve hemen düzene konulmasında devletin iktisadî gücü yeterli değildi. Devlet otoritesi gittikçe zayıflıyordu. Padişahın çevresinde eskisi gibi vasıflı sadrazamlar ve paşalar kalmamıştı. Sadrazamlar ve paşalar, Padişahın emri doğrultusunda devlete sadakati sağlayacağı yerde kendi kafalarına göre icraatta bulunmaları da bu felaketlerin davetçisi olmuştu.[3] Devlet otoritesinin zayıflaması, dirayetli devlet adamı yokluğu, idari düzensizlik, eyaletlerde de tesirini göstermeye başlamıştı. Vezirlerden niyeti bozuk ve fırsatı ganimet bilen kişiler, durumdan faydalanarak mevcut düzeni kendi çıkarlarını sağlayacak şekilde bozmakta tereddüt etmiyorlardı.[4] Bu yüzden devlet adamları sık sık değiştiriliyordu. Mesela, 1820 ile 1830 yılları arasında, 9 Sadrazam, 6 Şeyh'ül-İslam, 13 Yeniçeri Ağası (en son 1826), 12 Sadaret Kethüdası, 8

Başdefterdar değiştirilmiştir.5 1808'den 1831 İbrahim Paşa'ya kadar Suriye valiliğine Şam Beylerbeyi olarak 17 vali ve sadece 1830-1831 arası yani bir yıl içinde 3 vali atanmıştır.6 Paşaların, Padişahın emri doğrultusunda devlete sadakati sağlayacağı yerde kendi kafalarına göre icraatta bulunmaları felaketlerin davetçisi olmuştur.7 Bu durum, devlet ve eyaletlerindeki idarî istikrarsızlığın bariz bir göstergesiydi.

Başarılı mı başarısız mı olacağı belli olmayan bir dönüşüm süreci olarak klasik tarzdan Avrupaî tarza meyilli bir teşkilatlanmaya geçişin olduğu bu geçiş yıllarında yapılan bütün Avrupaî değişim çalışmaları da halk arasında çeşitli tepkiler meydana getirdi ve çeşitli eyaletlerde isyanlar çıkmasına sebep oldu. Bu Avrupaî faaliyetlere karşı duyulan tepkiyi Batı ve Rusya kendi lehine netice verecek şekilde iyi kullanıyordu. Osmanlı Devleti'nde doğan bu karışıklıktan istifade edilerek diğer eyaletlerle beraber Şam bölgesinde de Hıristiyan ve Müslüman halkı padişah ve devlete karşı soğutmak için çeşitli propagandalar yapılıyordu. Bununla beraber Batılı devletlerin Osmanlı Devleti içindeki Hıristiyan azınlıklar ve bilhassa Şam bölgesi Hıristiyanları üzerinde hakim nüfuzları da gittikçe artmaya başlamıştı. Ekonomik bunalımdan dolayı Müslüman halk huzursuzluk içinde fakirleşirken, Hıristiyan, azınlık halka Batılı devletlerin ve Rusya'nın himaye politikaları gereği destek vermeleriyle de denge onların lehine bozuluyordu.8 Artık her bölgede gün geçtikçe yeni yeni meseleler ve karışıklıklar meydana gelmekte ve diğer bölgelere de sirayet etmekteydi.9

Osmanlı'nın "Müstesna
Eyaletler"i ve Şam'a İhtisab
Vergisi Konulması Meselesi

Bu bunalımlı zamanda Osmanlı Devleti, sefer-i hümayun masraflarını tertip ve çoğaltılmak, yeni kurulan Asakir-i Mansûre-i Muhammediye

ulûfe ve masrafları karşılamak üzere10 Eyalet-i Mahrûseye11 de, ihtisab maddesi uygulayarak, “ihtisab resmi”12 denilen bir vergi koymak mecburiyetinde kalmıştır. Çünkü ordunun yiyecek, giyecek, silah vs. ile maaşlarının karşılanması için lüzumlu paranın hazinenin mevcut gelirleriyle karşılanamaz oluşu yeni kaynakların aranmasına sebep olmuştu. Ancak resm/vergi konusunda, “Müstesna eyaletler”13 denilen ve idare noktasından umumi hükümler dışında muameleye tabi tutulan eyaletlerin ayrı bir özelliği vardı. Bunlar: Sayda Eyaleti (Beyrut ve Suriye), Halep, Bağdat, Basra, Musul, Trablusgarp, Bingazi, Hicaz ve Yemen’di. Bunlardan Hicaz ile Basra’nın arazisi arâzî-i öşriyyeden,14 diğerlerinin arazisi, arâzî-i haraciyyeden15 sayılırdı. Bunlar fetholunduklarında zeâmet ve tîmâr usulüne tabi tutulmadığı gibi mali işlerine de merkez tarafından müdahalede bulunulmuyordu. Halkı eskiden beri ne gibi tekâlif ile mükellef idiyse hazine için de o alınmış ve arazileri hakkında eski hükümler de o hal üzere bırakılmıştı.

Müstesna Eyaletlerin ayrı bir özelliğe tabi tutulmalarında birçok sebepler vardı. Halkının, aşiretler ve kabilelerden müteşekkil ve muhtelif din ve mezhebe tabi olmaları ve mevkilerinin siyasi olarak nazik ve mühim olması başlıcalarını teşkil ediyordu. Bu eyaletler “Müfrez’ül-Kalem”16 namıyla ayrıca “Mısır Hazinesi”, “Şam Hazinesi”, “Bağdat Hazinesi”, “Yemen Hazinesi” gibi hazine teşkil ederlerdi. Hicaz eyaletinin ise ayrı bir yeri vardı çünkü, Haremeyn’i yani Mekke ve Medîne’yi içine alıyordu. Haremeyn arazisi ziraata müsait olmadığı için halkı ticaretle iştigal ediyordu. Bu eyalet halkını, Osmanlı Devleti vergi ile mükellef tutmamıştı.17 Osmanlı Devleti zor durumda kalınca Asakir-i Mansûre masrafları karşılığı olmak ve “Nizam-ı mülkiyeden olan ve memalik-i mahrusa-i şahane”nin yani mülk nizamından olan ve Osmanlı ülkesinin tamamından alınmak üzere konulan ihtisab vergileri, 1829 senesinde

İstanbul'da icra olunduktan sonra taşrada da uygulanmaya konulmuştu. Kethüda kalemi hulefasından Emin Bey, bir ferman ile Şam eyaletine (Suriye eyaletine)18 ihtisab emini tayin edilmiş,19 Şam'da da icrası için ihtisap vergisi konmuş, 1830 senesi Şam valisi Salih Paşa'ya da uygulanması için emir verilmişti. Durum böyle olunca, Şam'da ihtisab eminliği için Osman Paşa istenmiş ise de, Defterdar Efendi, ihtisab eminliği için hacegândan Kethüda Kâtibi hulefasından Rauf Paşa'nın idaresinde birkaç sene tecrübe kazanmış olan Emin Bey'in tayinini uygun görmüştü. Ancak Hac zamanı olduğu ve Emin Bey de Hacda olduğu için İhtisab maddesi, Şam, Hama ve Humus'ta henüz uygulanmaya başlanmamıştı.20

Aslında daha önce ihtisab müessesesi, "Emr-i bi'l-maruf ve nehyi an'il-münker" esasına dayanan ve Hz. Ömer zamanından beri İslam'da mevcudiyetini devam ettiren bir müessese idi. 19. asrın başlarında, devrinin ifadesiyle "şiraze-i nizamından çıkmış" ihtisab kanunlarının yürüyemez hale gelmesiyle bu yolla devlet hazinesine giren gelir de azalmıştı. Müessesenin işler hale gelebilmesi için 1826'da yeni bir düzenlemeye gidilmişti.21 Bundan esas gaye, Kızılbaşların, içine girip bozduğu Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından hemen sonra kurulan Asakir-i Mansûre-i Muhammediye masraflarının karşılanabilmesiydi. Hatta bu sebeple toplanacak yeni vergiye "Rusum-u cihadiyye" adı da verilmişti. Ancak bu yeni sisteme geçilirken, mahallinde, kadılar ve esnaf kethüdalarının yapacakları incelemeler sonucu tespit edilerek, vergi miktarlarının halkın kaldırabileceğinin üstünde olmamasına itina gösterilmesi hususunda titiz davranılmakta ve gönderilen hükümlerde ilgililer bu hususta ikaz edilmekte idi.22

Eski bazı vergilerin artırılması yanında yeni konan vergiler de hep Asakir-i Mansure-i Muhammediye içindi. Bu arada halk da madrabazların, onları istismar etmelerinden kurtarılmaya çalışılmıştır.23 İşte ihtisab, damga

vergileri ve bazı maddeler üzerine devlet inhisarı konması hep bu mansure hazinesine gelir temini gayesiyle alınmış tedbirlerdi.24 Bundan dolayı II. Mahmud, Suriye eyaletinden de vergi almakta ısrar etmişti.

Ancak ihtisab vergisini uygulamaya koyacak kişilerde aranan önemli vasıflar da vardı. Bu dönemdeki devlet adamı kıtlığı, devlet adamları ve memurlarında belli vasıfların olmaması, Padişahın uygulamalarında aksaklıkların meydana gelmesine sebep olmaktaydı. Mesela, Muhtesib'in25 içtimai ve iktisadi hayatla ilgili evvelden beri belli vazifeleri vardı. Bunlar: Muhtesib'in esnafı kontrol etmesi; kola çıkması, fiyat tespit ve kontrolü (narh), esnafın fiyat ve kanunlarda nizamlara uygun hareket edip etmediğini kontrol etmesi, işyeri açma ruhsatı vermesi, vergi toplama salahiyeti, ihtisab gelirlerini sarf yerini tespit ve tayin etmesi, kıyafetleri tespit ve kontrolü, dini, adli vazifeleri….26

Bunları uygulayabilecek muhtesibde ve bu muhtesibin tayininde aranan şartlar ise şunlardı: Müslümanlık, mükellefiyet, erkek olmak, adil olmak, izinli olmak, kudreti yeter olmak, ilim sahibi olmak, ilmiyle amil olmak, tek gayenin Allah rızası olması, verâ ve takvâ sahibi olmak, iyi ahlak sahibi olmaktı.27

İhtisab Vergisine İlk Tepkiler,
Sebepleri ve Alınan Bazı
Tedbirler

Şam halkı, haccı şerif kilerine bağlı idi. İhtisab maddesinin uygulanabilmesi için de halkın himmeti ve bunu benimseyip fedakârlık yapması gerekiyordu.

Ancak, o vakit Şam valisi olan Rauf Paşa, ihtisab vergisinin Şam'da sırası olmadığı ve bunun ortalığın tutumundan malum olduğunu söylemişti. Fakat Padişahın gelen emrinde mali sıkıntıdan dolayı tehir edilmemesi istenmekteydi.28

23 Ocak Pazar günü Müftü, Nakib'ül-Eşraf'ın29 izniyle aşiret reislerinden bazıları, saraya gelerek vergiyi kabul ettiler. Ancak Pazartesi günü sarayın kapısında toplanarak vergi alınmasını protesto ettiler. Ulemanın nasihatlarına rağmen çıkan olaylarda bir kaç kişi öldü ve yaralandı. Saray kapısının önüne bir top konularak şiddet muamelesi gösterildi ise de ihtilalin sonu kötü olacağı ve hac mevsiminin yaklaştığı, vergi hususunda ısrar olunursa umur-ı hacca halel gelebileceği, böyle bir durum ve zamanda pek de ısrarın sırası olmadığı30 Bab-ı Âli'ye bildirildi. Hacdan döndükten sonra çaresine bakılması uygun olacağı kararı alınarak böylece hadisenin önüne geçilmiş oldu.31

Şam'ın ileri gelenleri vergiyi vermeyi merasimle kabul etmişler ise de mali sıkıntılardan dolayı kabul etmekten öte bir şey yapamıyorlardı. Çünkü hac masrafları ve hacda bazı hizmetlerin karşılanması işini esnaf yürütmekte idi. Esnaf da mali gücü zayıf olduğundan bu durumu protesto ederek iki gün dükkanlarını kapattılar.32

Bu hadiseler olmadan önce Şam uleması ve ileri gelenleri toplanarak istişare yaparak, Şam kadısı da ayet, hadis, ve evliya sözleriyle, Şam'ı Şerifin "Belde-i Tay-yibe", "Bab'ül-Kabe", "Enbiyalar ve evliyalar beldesi", "Haremeyn-i Muh-teremeyn" mülkü olduğunu bu sebeplerle ihtisab vergisinin (ihtisab resminin) Şamlılardan affedilip alınmaması ve bu durumdan müstesna tutulmasını istemişlerdir. Hatta bu hususta beş vakitte duacı olacaklarını bildirmişlerdi.33

Halkın, kamuoyunun bu tutumu karşısında Şam'da 1830 senesinde ihtisab vergisi uygulamaya konulamamıştır.34

İhtisab maddesinin uygulanmasındaki zorlukları, yukarda belirtilen gerekli vasıflara tam haiz muhtesiblerin bulunmaması, halkın ve esnafın malî sıkıntılar içinde olması, halkın, esnafın ve eşrafın vergilere alışık olmayışı ve mevcut istisnaî durumun elden gitmemesi ve dinî hassasiyeti35

yanında dinî ve idarî duygularının dejenere oluşuna, bölgenin Müslim ve gayrimüslim olarak meşrep ve mezhebinin karışıklığa müsait olmasına bağlamak mümkündür.

Bu durum içinde Devlet-i Aliyye ile Şam halkı arasındaki münasebetler nazik bir duruma gelmişti. Herkes kendisine dokunulmadığı hallerde huzur içindeydi. Şam halkında zayıf da olsa Padişaha karşı sadakat ve itaat mevcuttu. Fakat Padişahın her emrini kaldıracak durumda da değillerdi. Bu sebeple ihtisaba hemen tepki göstermemişlerdi. Önce meşru yolları aramışlardı. Ancak ihtisab maddesinin konulmasından sonra Şam'da halkın huzuru ve Devleti Aliyye ile Suriye eyaleti arasındaki münasebetler bozulmaya yüz tutmuştu. Rauf Paşa'nın ihtisab vergisinin Şam'da uygulanmasını terk veya tehir etmesi ihtisab rusumunun/vergilerinin Şam'da uygulanması mevsiminin olmadığındandı. Hacdan dönüldüğünde duruma hakim bir vaziyette icrasının mümkün olacağını Rauf Paşa Bab-ı Âli'ye bildirdiğinde, II. Mahmut gönderdiği hatt-ı hümayunda: "İhtisab maddesinin diğer mahallerde uygulandığını, Şam halkının isteğiyle bunu terk caiz olmadığını", "Bu fesadın meydana çıkması çok dar vakte tesadüf etmiş olduğundan başka tedbirin şimdilik çaresi mümkün olamayacağından istenildiği gibi icrasına başlansın… Bu Şam ve havalisi her ne kadar mübarek bir mahal ise de, çoğu halkı bi-ar ve haya ve şerir oldukları dahi açıktır… hadlerini bilerek edeplerini takınırlar inşallah" diyerek gereğini izah etmiştir.36

Bununla beraber II. Mahmut, Şam'da mevcut vaziyetin oluşmasında Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın da tesiri ve parmağı olduğunu biliyordu. Bunun için M. Ali Paşa'yı cezalandırmaya karar verdi.

II. Mahmut'un Mehmet Ali Paşa'yı Cezalandırma Planı

II. Mahmut, M. Ali'ye Mora isyanlarındaki yararlıklarına karşılık Girit ile Suriye ve Trablus-Şam paşalığını vaat etmişti. Fakat M. Ali başarısız

olunca ve II. Mahmut kendisinden yardım göremediğinden ayrıca onu kabahatli gördüğünden ona vaat ettiklerinden sadece Girit valiliğini vermekle iktifa etmişti. Bir müddet sonra da Hüsrev Paşa ve diğer müşavirleriyle istişare ederek M. Ali'yi cezalandırmak için bir plan hazırladı. Bu plana göre, Selim Mehmet Paşa Şam valisi atanacak, Mısır'da bir olay çıkartılacak ve Selim Paşa ani bir hareketle M. Ali'yi bastıracaktır.

M. Ali Paşa, Bab-ı Âli'deki casusları vasıtasıyla bu planı öğrendi. Bunun üzerine hem bu planı bozmak hem de Şam ve Suriye valiliklerini almak için bir bahane aramaya başladı.37

Şam'ın Durumu, Yapısının Bozulması ve Şam'da Filizlendirilen Türk Düşmanlığı

Selim Paşa Şam'a gelmeden önce, Ali Rıza Paşa, Bab-ı Âliye, "Şam'a her taraftan Osmanlı eskisi delil38 başı bozuntusu birçok haşerat (eşkıya) biriktiğini, 'Eski Şam', 'Yeni Şam' diyerek daha bir takım insanların şehre hicret ettiğini ve bunların tekrar memleketlerine gönderilmesi ile Şam'ın, (kabilse) temizlenmesinin münasip olacağı" ihtar edilmişti. Bu ihtar, Bab-ı Âli tarafından beğenilerek, Şam'a varınca bu meselenin icabına bakması Selim Paşa'ya bildirilmişti. Bu gizli tedbir, hissedilen fesadı gidermeye kafi gelir zannıyla işin ilerisine gidilmemişti.39 Şam'da halkın eski yapısı değişmiş her aşiret ve mahallede pek çok eşkıya çetesi oluşmuştu. İhtisab maddesinden dolayı fesadı çıkaranlar da bu "Şam ahalisinden birtakım kendini bilmez şahıslardı". Musul ve Kerküklü olup, Şam'da oturan nüfusu; Kürt, Havari, Mağrıbî takımını Şam'dan çıkarmak üzere yerli eşkıya bir cemiyet kurmuş, Sarıca sokağı mahallesinde niza, karışıklık yaparak insanları öldürmeye başlamışlardı. Bu eşkıya cemiyeti sokak ve pazarlarda; "Memleketimize Türk uşağı dolup, kâr ve irâde40 sahibi oluyorlar, kaht41 ediyorlar, biz bunları istemeyiz" diye sloganlar atıyorlar ve halkı

kışkırtıyorlardı. Bunun yanında sakin halk: “Arz sultanımızındır” diyerek Padişaha sadakat gösteriyordu.42

Selim Mehmet Paşa ve Şam’a Gelişi

II. Mahmut, M. Ali Paşa’yı saf dışı etmek aynı zamanda Şam eşkıyasını takip etmek için, Selim Mehmet Paşa’yı43 uygun görmüştü. Çünkü o, tecrübeli ve dirayetli bir kişiydi. Şam valisi Rauf Paşa’nın Şam’da ihtisab maddesini mevcut menfi sebeplerden dolayı uygulayamayışı, gevşekliğine hamledilerek, kendisi Hacda iken, Halep tarafında vazifeli, hakikatte Mehmet Ali Paşa ve eşkıyayı takip etmekle meşgul olan, zahirde ise Bağdat ordusuna destekçi olarak görünen M. Selim Paşa’ya, Şam havalisinde bulunurken Şam valiliği gizlice verildi. Rauf Paşa Hacdan dönünce azledilip vezaret rütbesiyle Bursa’da ikamete mecbur edildi.44 Şam’dan Rauf Paşa’nın uzaklaştırılmasını Selim Paşa istiyordu. Sebebi ise, Rauf Paşa’nın memuriyete başladığından beri Şam’da kaymakam olarak eskimiş olması ve araştırmasına göre, Şam’da bulunmasının münasip olmadığı görüşüydü. Bu yüzden Şam’dan uzaklaştırılması gerekiyordu.45

Selim Mehmed Paşa Şam’a giderken Hama’da Aneze aşiretinden bazı “eşkıya”ları idam ettirmiş, bazılarını da zincire vurdurup Şam’a götürmüştü.46 Sayda valisi Abdullah Paşa’nın Tatar Ağası47 Hacı Hasan Ağa’nın Şamlılardan edindiği bilgilere göre Şam halkı Selim Paşa’nın bu tutumundan çok ürkmüştü.48

Selim Paşa’nın bu tutum içerisinde olmasının sebebi vardı. Şam’a giderken Humus’ta kendisiyle görüşen Osman Paşa, ona bazı Şamlıların katlini telkin etmiş, Selim Paşa da Şam’a girince bu yolda icraata kalkmak istemiş, onun bu tutumu da halkı ürkütmüştü.49

Aneze aşireti eşkıyalık yapan bir aşiretti. Bu aşiret Humus ile İkikapılı denen yer arasında Balıkesir kervanını vurup üç beş bin keselik mal ve eşyasını yağmalamıştı.50 Selim Paşa Halep’ten gelirken beraberinde olan

1500’den fazla askerinin 700-800’den fazlası muharebelerde ve eşkıyanın elinde telef oldu. Kalan askerleriyle de Şam’a geldi.51 Askerlerinin bazılarını şehir içindeki hanlara, birazını Şam kalesine, birazını saray civarına, birazını da saray içine yerleştirdi.52 Selim Paşa gelen askerlerine, hemen zahireler ve cephane tedarik ettirdi.53 Selim Paşa, Şam’a gelişinden iki gün sonra, Şam’a gelinceye kadar mütesellim tayin ettiği Mehmet Ağa’nın “haksız olarak” öldürülmesini halka teklif etmiş ise de Mehmet Ağa korkuyla evine kapanması üzerine, Selim Paşa bu kez mahalle muhtarlarını toplayıp Mehmet Ağa’nın Şam’dan çıkarılmasını istemiş ve sonunda Mehmet Ağa Şam’dan çıkartılmıştı.54 Selim Paşa’nın Şam’a gelişi sırasında ve Şam’da davranışları çok katıydı. Onun, Şam’da uzun süre kaymakamlık yapmış ve halkın oldukça sevgisini kazanmış olan Osman Paşa’nın Şam’da bulunmasını zararlı görüp, daha kendisi Şam’a girmeden Osman Paşa’yı Şam’dan uzaklaştırması da bir hataydı. İşbilir bir kimse olan Osman Paşa, bir emirname ile Şam’dan çıkartılmış ve Adana tarafında vazifelendirilmek üzere Konya’da Hacı Ali Paşanın dairesinde ikamete mecbur edilmiştir.55

Selim Paşa Şam’a geldikten sonra halka gözdağı vermek niyetiyle olacak ki sert davranmaya devam etti. Askerleri de aynı yolu takip etti. Kethüdası, tüfenkçibaşışı, sorumsuzca halktan para alma yolunu tutmuşlardı. Selim Paşa, gelen şikayetlere de itibar etmediği gibi şikayet eden halkı da cezalandırıp azarlama yoluna gitmişti.56

15 Eylül Çarşamba günü eşraf, ulema toplanıp Paşa Kapısı’na davet edilerek bir meşveret yaptılar. İhtisab maddesinin tanzim ve tesviyesi konusundaki meşverette, M. Selim Paşa, ihtisab vergisinin, Devlet-i Aliyye’nin kesin bir isteği olduğunu onlara bildirdi.57

Bu müzakereler esnasında, Müftü, Nakib’ül-Eşraf Kaymakamı ile Kiler Emini kaleye gelerek, kalede hepsi Selim Paşa ile ittifak etmişlerdi. Selim

Paşa ile halk arasındaki münakaşa da bir ara iyi muameleye dönüşmüştü.58 Selim Paşa ihtisab maddesini uygulamaya koymakta kararlıydı. Etrafından Kasap Başı, Ekmekçibaşı ve Muhtesib nasbederek Şam'da mevcut bulunan ekmekçi, kasap, bakkal, sebze ve etçi dükkanlarının her birinden 20'şer, 30'ar kuruş almaya başladı. Bütün ulema, müderrisler, esnaf, halk, hatipler, imamlar ve eşraf ihtisab vergisinin affını istedilerse de Selim Paşa buna müsaade etmeyip, bütün han, mahzen ve dükkanları tek tek saydırarak defter tutturmayı başlattı. Yarıdan fazlası tespit edilip yazılarak teslim edildi. Diğerleri için de mahalle muhtarları vasıtasıyla yazdırılmaya başlandı.59 Selim Paşa onlara: "Maksadım, sizden akçe almak değildir. Devlet-i Aliyye'nin emrini yerine getirmektir", diyerek uygulamayı sürdürmeye devam etti.60

İsyanın Başlaması ve Gelişimi

İhtisab maddesinde ve vergi toplanmasında Selim Paşa'nın kararlılıkla ısrar etmesi üzerine, 16 Eylül Perşembe günü halk saraya hücum etti. Etrafta bir karışıklık meydana geldi. Selim Paşa, herkesin dağılıp gitmesini, dükkanlarını açıp alışverişleriyle meşgul olmalarını istedi.61

Ertesi Cuma günü Şam halkı tahrik de edilerek tekrar ayaklandılar. İsyancılar, Selim Paşanın sergerdelerinden Gazi Kıran ve Hacı Ömeroğlu'nun bulunduğu hanlara hücum ettiler.62 Bu aralık Müftü, Nakıp Efendi ve Kiler Emini, Selim Paşa'ya gelip: "Efendim bunlar böyle bir edepsizlik eylemişler suçlarını affeyle" deyince Selim Paşa onlara da kızarak üçünü de hapsetti. Selim Paşa'nın bu hareketi fesat ateşini alevlendirdi. Bunun üzerine isyancı halk ile saray arasında muharebe/ çatışma başladı. Selim Paşa saraydan çıkmak istemiş ise de eşkıya kapıları kapattı. Bunun üzerine Selim Paşa, Saraçhane Kapısı'ndan çıkıp, Hendek Kalesi'ne ulaşabildi.63 Develiğe ve saraya hücum eden isyancı halk develiği yağma ettikten sonra saraya hücum etti. Saray ve civarı ile saraya

yakın olan Bedestan, Bit Pazarı, Yeni Çarşı, Konrat mahallesi, Paşa Kapısı bu isyan ve muharebe esnasında yakılıp, yağma edildi. “Eşkıya”, 6-7 gün muharebe ve yağma hareketinde bulundu.

Bu yağmada Şam’ın çoğu mahalleri yakıldı. Kiler-i hac mühimmatı ve bütün mal ve eşyaları yağma edildi. Şam’a tüfek ve humbaradan başka gece ve gündüz yüzlerce top atılarak Şam-ı Şerif harap edildi. “Bab-ı kabe olan Belde-i Şerif’te, hiçbir tarihte bu kadar hasar meydana gelmemişti”.64

Bu arada Selim Paşa, maiyeti Hacı Ömeroğlu, Veli Ağa, Pehlivan Ağa, Genç Ağa, İmam Ağa va beşyüz kadar askeriyle kaleden, muharebeye devam ediyordu. Kethüdası ve Kadı Kıran ise camiye kapanıp, altı gün muharebe etmişler, ancak isyancıların galebesiyle, sonra müftü konağına ve oradan da Şemdin Ağa’nın konağına vardılar. Oradan da, hayli kayıp vererek ve çarpışarak taşra meydana çıktılar.65 Fesadı alevlendiren gizli eller/yabancı adamlardı. Yerli ahalinin buna cesaret edemeyeceği ise kesindi.66

Bu esnada olayı çıkarları lehinde yönlendirmeye çalışan çıkarcı büyük devletlerin ve kişilerin ve Mısır valisi M. Ali Paşa’nın bütün dikkatleri Şam’a çevrilmişti. Zaten hemen hepsinin, isyan ve ihtilalde parmağı vardı. Ancak II. Mahmut, zaten işin bilincindeydi. O bir hatt-ı hümayununda: “bu Şam hadisesi, yalnız ahalinin cesaretinden olmayıp etrafın tahrikinden meydana geldiğine şüphe yoktur” diyerek hadisenin mahiyetine vakıf olduğunu belirtiyordu.67

Şam vak’asının çıkmasında dışta bölgede çıkarı olan devletlerin, içte ise başta Mehmet Ali Paşa’nın, Sayda valisi Abdullah Paşa’nın ve İbrahim Paşa’nın parmağı, tahrikleri vardı. Şam isyanı çıktığı sırada Adana, Maraş taraflarında.68 Lübnan, Halep, Sayda ve Akka taraflarında da aynı hadiseler cereyan ediyordu.69 Şam vak’ası için şartlar mevcut olunca, çıkarcı devletler, ve onların hazırladığı zeminde Mehmet Ali Paşa, Abdullah

Paşa ve İbrahim Paşa harekete geçtiler. Çıkarcı, gayrimüslimlerin hâmisi devletler, bölgedeki Hıristiyanların nüfuzunu artırmak ve ticari emellerine ulaşmak; Mehmet Ali Paşa da, önceden beri almayı planladığı Suriye'yi ele geçirmek için mücadele veriyorlardı. Hadiseye vakıf kimselerin anlattıklarına göre, Şam fesadının mucidi Sayda valisi Abdullah Paşa olduğudur.70 Şam vak'asından canını kurtarıp o esnada İstanbul'a gelen, Selim Paşa'nın biraderi Halil Bey'in oğlu Atıf Bey'in, Bab-ı Âli'ye verdiği takrire dair yazılan hatt-ı humayunda II. Mahmud: "Bu Şam vak'asında bazı tarafların parmağı olduğu hatıra geldiği gibi, caiz ki Sayda valisinin dahi ola. Çünkü bunlar Devlet-i Aliyye'mizden tamamiyle emin olamayıp, daima tevehhüş71 üzeredirler. Bu surette Suriye eyaletinin gereği gibi nizama girdiği anda bunlara dahi zararı olacağını iyi bildiklerinden, işte o suretlere vardırmamak için şu Şam fesadının ika edilmiş olması (çıkmış olması) caizdir (normaldir)" diyerek olayın mahiyetini vukufiyetle teyit ediyordu.72 Şam vak'asının çıkmasında Abdullah Paşa'nın tahriki de olduğu bir gerçekti. M. Ali Paşa'yla ihtilafı olmasına rağmen bazı konularda kendisiyle işbirliği içindeydi. Hatta Akka'yı, Mehmet Ali Paşa'ya teslim edecekti.73 İbrahim Paşa, Şam'da Abdullah Paşa'nın, Şam fesadının çıkışını tahrik ettiğine dair bir mektubunu da ele geçirmişti.74 Abdullah Paşa, Şam'ı ele geçirmek istediğinden vergiye karşı oluşan tepkinin oluşturduğu vasatı fırsat bilerek Şam halkını, Selim Paşa'ya karşı tahrik edip kendi tarafına çekmeye çalışmıştı. Bundan dolayı isyanı bastırmak şöyle dursun, bilakis teşvik ve yardımda bulunuyordu.75 Selim Paşa muhasarada iken Akka'dan, gizli olarak geceleri isyancılara humbara danesi, lağımcı ustası, eşkıya reislerine de tahrik mektupları gönderiyordu.76

Fesadın çıkmasına karışan diğer bir paşa da İbrahim Paşa'dır. İbrahim Paşa daha önce Bafa, Gazze, Remle ve Kudüs-i Şerif'e adamlarını

yerleştirmişti. Fesat çıkınca Şam'a 36 saat mesafede olan Akka'yı kuşattı. Akka valisiyle muharebe ederken bir yandan da gizlice Şam'daki adamları ve Şam halkından bazılarıyla mektuplaşıyordu.77 Zaten II. Mahmut'un planından haberi olan Mehmet Ali Paşa, Suriye'yi kendi Mısır valiliğine ilhak etmek için bir fırsat kollamaktaydı. İsyan, fesat çıkarttıktan sonra da oğlu İbrahim Paşa'yı Avrupa usullerine göre yetiştirilmiş bir ordunun başında Suriye'ye sevk etmiş bulunuyordu.78 Çıkarcı devletler ile temasları olan gayrimüslimler de Lübnan'da çıkarcı, hâmi devletler tarafından kışkırtılarak ayaklanmışlardı. Böyle bir gayrimüslim-Müslüman ayaklanması da o vakte kadar görülmemiş bir şeydi.79 Bu mahiyette Şam'da büyük bir vak'a/olay meydana gelmesiyle, aynı anda Şam'ın çevre beldelerinde de isyanlar başlatılması dikkat çekiciydi. Belliki "ihtilal" iyi planlanmıştı. Şam'ın çevre beldelerinde isyanların çıkartılmasının bir gayesi de Mehmet Selim Paşa'nın hiçbir taraftan yardım temini sağlayamaması, yardım/destek yollarının kesilmesi, dolayısıyla isyanı bastıracak gücü ve malzemeyi elde edememesi ve böylece başarısız kılınması yönünde idi.

Selim Paşa kalede muhasara altında iken Bab-ı Âli'den, Abdullah Paşa'dan, Halep kaymakamı Mehmet Paşa'dan yardım ve imdat istedi. Hama mütesellimi,80 Şam büyüklerine, fesadın önünün alınması, çaresine bakılması için mektuplar yazdı. Ancak Abdullah Paşa, Mısır gailesini bahane ederek yardım göndermedi. Bab-ı Âli'nin, Halep kaymakamı Mehmet Paşa'dan, bir münasip sergerde ile acele, işe yarar asker yetiştirmesini istedi ise de o da, kendi tarafındaki karışıklıklardan dolayı, Selim Paşa'nın imdadına yetişemedi. Selim Mehmet Paşa da çaresiz bir durumda, muhasarada direnmekteydi.81

Selim Paşa aleyhine hareket Şam ahalisi, kendilerini haklı göstermek için bir taraftan da muhtevaları "iftiralar"la dolu ilamlar, mahzarlar

gönderiyorlardı.82 Olay bu merhalede seyrederken Şam kadısı, Padişahtan, “ahalisine merhamet ve şefkatle muamele edecek, ehl-i insaf birisini üzerimize tayin ederek bizi bu zalimin elinden kurtar” diye istekte bulundu.83 Bab-ı Âli de vak’anın sıhhati anlaşılınca acele tedbirler almaya başladı. Selim Paşa’nın görevden azline ve Şam’dan çıkarılmasına, ayrıca Hac mevsiminin yaklaşması dolayısıyla eşkıyanın “te’dibi” sonraya bırakılarak Şam’a acele bir mütesellim gönderilmesine karar ve izin verildi. II. Mahmut olayın dış ve iç tahrik sonucu meydana geldiğini bilmekle beraber, “Selim Paşa’nın mazbut olan mizacına göre bu misilli maddelerde pek acele etmez ama bilmem bu hususta etrafı bir iyice anlamaksızın niçin çok acele etmiş” diyerek Selim Paşa’nın hareketlerine de bir mana verememişti.84

Padişah, Hacı Ali Paşa’yı vali, kapıcıbaşlarından Himmet Ağa’yı da mütesellim tayin ederek acele Şam’a gönderdi. Bab-ı Âli bu tedbirlerle meşgulken Selim Paşa’nın vefat haberi gelmişti.85

Selim Mehmet Paşa’nın Yakılması Hadisesi

Bu vaziyet ve şartlar içinde Selim Paşa, kalede mahsur kalmış ve muharebeye devam ediyordu. Şam isyanını çıkartanlar Şam’a giren bütün yolları kapatmışlardı.86 28 Ekim 1831 Perşembe günü saat beşte mağribi87 askerinin sergerdelerinden olan Reşit Ağa ile Abdülkerim Ağa maiyetleri olan mağribi takımıyla kaleye gelip, kaleden çıkan asker taifesini alarak, Hara denilen mahalle halkına teslim ettiler. Onları, Duma denilen kasabanın sınırına kadar emniyetle çıkarıp, oradan kendi memleketlerine uğurladıktan sonra geri döndüler. Hacı Ömeroğlu, Veli Ağa ve Pehlivan Ağa esir edildiler.88 Sonra ahali Selim Paşa’yı kaleden çıkarıp,89

Azmizade Ahmed Paşa’nın konağına, oradan da, konağın darlığı sebebiyle alınıp hizmetçi ve teb’asıyla Asraniye mahallesinde Hara Emine’nin konağına naklettiler. Sonra Çorbacı90 Daranı denilen kimsenin

evine gidip orada bir toplantı yaparak, Selim Paşa’nın dairesinde mevcut olan 130, kethüdası ve dayısı hizmetinde bulunan 150 nefer hademeyi çok bularak, dairesinde 30 neferin yeterli olacağını, diğerlerinin memleketlerine gönderilmesine izin verilmesini Selim Paşa’ya haber verdiler. Selim Paşa’nın divan katibi gelerek, buna Paşa’nın razı olmadığını, “eğer beni öldürmek niyetleri varsa gelsinler, öldürsünler” diye kesin cevap verdiğini bildirdi. Orada bulunanlar bunun üzerine olumlu veya olumsuz bir cevap vermeden dağıldılar. Selim Paşa 29 Ekim Cuma gecesi saat üçte müftünün konağında olan kethüdasını, dayısını ve kapıcılar kethüdasını yanına çağırdı. Müftü ve ileri gelenler hemen onları Selim Paşa’ya gönderdikten sonra, gece saat 4 sıralarında bir takım kimseler toplanarak Selim Paşa’nın bulunduğu konağa hücum ettiler. Kiler emininin evinde bulunan Çorbacı Daranı durumdan haberdar edildi. Çorbacı Daranı, hizmetçileriyle gelerek saldırganları dağıttıktan sonra Selim Paşa’nın kapıcılarına, asla kapıyı açmamalarını tembih etti. Ancak daha sonra Cuma günü sabah erkenden isyancılar bir fitne çıkararak çoğaldılar ve Selim Paşa’nın konağına topluca saldırdılar. Kapıcılar isyancılara mani olamadılar.

İsyancılar içeri saldırarak Selim Paşa’nın kethüdasını idam ettiler. Selim Paşa uykudan uyanıp odasının kapısını kapattıktan sonra kendisini müdafaa etmek üzere tüfeğini alarak “hainler”den beş kişiyi öldürdü. Bunun üzerine “eşkıyalar”, Selim Paşa’nın odasını ateşe verdiler. Daha sonra hazinedarını, divan katibini, dayısı ve kapıcı kethüdasını ve diğer hizmetçilerden iki kişiyi öldürdü ve idam ettiler. Diğer kalanlarını da Şam’dan uzaklaştırdılar. Selim Mehmet Paşa, 29 Ekim91 1831 Cuma günü sabah saat 5’te isyancılar tarafından yakılarak böylece öldürülmüştü.92

Şam eşrafı, Selim Paşa’nın yakılmasını zulmüne93 hamlederek Bab-ı Âli’ye bildirdiler. II. Mahmut Selim Paşa’nın yakılarak öldürüldüğünü duyunca: “Şu Selim Paşa”’ya ve yanında bulunanların teleflerine

(yakılmalarına) Hüdâ hakkı için pek yandım ve acıdım, bu çirkin vak’aya sebep olanların ahd-i karibde (en yakın zamanda) cezalarını bulmaları Kerim ve Rahim olan hazret-i Allah’dan mesul (istenir) ve mütemennadır (arzu olunur)” sözleriyle derin üzüntüsünü dile getirdi.94

Selim Paşa’nın kendisi, bütün malı ve eşyası yanmıştı. Ölünce 200.000 kuruş borcu ortaya çıkmıştı. Ailesi, padişahtan istirham istedi. II. Mahmut: “… Sefer ve hizmet-i şahanemde bulunup, vacibât-ı ubudiyyetin ifasına ikdam üzereyken bi-meşiyyetihi Teala din ve devletimin uğrunda vefat eden her kim olur ise olsun evlat ve iyali Devlet-i Aliyye’min rahm ve şefkatine ve sıyanet (himayesine) ve ianesine (yardımına) müstehak görülmüştür” diyerek onlara devlet elini uzattı ve sahip çıktı.95

Mehmed Selim Paşa yakılarak öldürüldüğünde 60 yaşlarındaydı. Borcu Rume-li’deki çiftliğinin satılışıyla ödendi. Üsküdar’a gömüldü. Bektaşi idi. Oğlu Mahmut Aziz Bey müderris olmuş ve 1854’te ölmüştür.96

II. Mahmud’un Şam Halkını Yeniden Kazanma Gayreti

II. Mahmut Şam fesadının ve vak’asının çıkışında yabancı ve çıkarcı kişiler tarafından tahrik olduğunu biliyordu. O, Şam halkını suçlu görmüyordu. Bu sebeple halkı cezalandırmak mevzubahis edilmedi.97 Şam kaymakamından, gerek Şam ve gerek diğer mahallerde, fazla uzamadan düzenin sağlanmasını istedi.98

Vak’adan hemen sonra Şam’a fermanlar göndererek Şam halkını affettiğini bildirdi. Şam’da meydana gelen vak’a, Devlet-i Aliyye’ye karşı isyan manasında ele alınmayıp, Selim Paşa’nın yerinde olmayan muamelelerinden meydana geldiği neticesine varılarak bütün halk hakkında af, merhamet ve şefkati havi emirnameler gönderildi. Padişahın fermanı mahkemede okundu. Bunu dinleyen ve işiten halk memnun oldu. Ferman elden ele gezdirildi. Sokak ve pazarlarda ahaliye okundu. Şam halkı bunun

üzerine; “Allah sultanımıza yardım etsin, uzun ömürler versin”. diye dualar ettiler.99

Bu hareket ve siyasetiyle II. Mahmut Şam halkını tekrar kazanmak, Bab-ı Âli’ye bağlılıklarının devamını temin etmek istiyordu. Çünkü Şam vak’asının haberinin kendisine ulaşmasını takip edip haber alan Mehmet Ali Paşa, göz diktiği yerleri almak için hemen harekete geçmişti. Miralay Selim Bey kumandasında dört alay muntazam asker Gazze’ye gelmiş, Topçubaşı İsmail Bey’in kumandasında arkadan süvari piyade birçok topçu neferleri ve bunların arkasından Miralay Yusuf Bey ve Abbas Paşa harekete geçmişti.100

Mısır askeri geldiğinde hemen karşı çıkılmasına dair Hama ve çevre beldelerde fermanlar okutuldu. Halk Şam ve Mısır askerine karşı çıkacaklarını ve Devlet-i Aliyye’den ayrılmayacaklarını beyan ettiler. II. Mahmut, vak’adan hemen sonra bunlardan başka tedbirler de aldı: Şam ahalisini itaata getirmek için, sâbık Tophane Nazırı Ahmed Efendi, Şam ulemasına yazılan mektuplarla Şam’a; Mehmet Ali Paşa’ya Devlet-i Aliyye’nin tebliğini ve M. Ali Paşa ile Abdullah Paşa’nın arasını bulmak ve barıştırmak için Haremeyn Muhasebecisi Ahmed Nazif Efendi Mısır’a; ve Defterdar Kesedarı Hacı Rasim Efendi de Sayda’ya gönderildi. Mehmet Ali Paşa’ya gönderilen fermanda pek çok nasihatler yanında askerini Mısır’a geri döndürmesi istendi.101 Ancak Mehmet Ali Paşa bunu itibara almadı ve devam etti. Akka yedi aylık bir muhasaradan sonra teslim oldu (27 Mayıs 1832). Suriye halkı, Mehmet Ali Paşa’nın hakimiyetini tanımak mecburiyetinde kaldı. Kavalalı İbrahim Paşa Şam’a vali oldu. Mehmet Ali Paşa gelir gelmez gayrimüslim unsurlara çeşitli imtiyazlar verdi. Hıristiyanların, belediye hizmetlerine iştirakine, alınmasına müsaade etti. Onlar için konan şartları ve tedbirleri ortadan kaldırdı.

Bununla beraber, Suriye halkının çoğu M. Ali Paşa'dan memnun olmamıştı. Lübnan ve Nablus'ta, Mehmet Ali Paşa'ya karşı isyanlar da patlak vermişti.102

Sonuç

Şam vak'asının zemininin oluşmasından sonuna kadar vaki olan süreçteki büyük karışıklıklar, isyan ve savaşların çoğu malî sebeplerle, ticaret ve hakimiyet bahanesiyle meydana gelmiştir.103 Lübnan limanlarının Batılı devletlere açılmasıyla sömürge emellerini, Hıristiyan, gayrimüslim azınlıkların nüfuzunu da artırmaya çalışarak, onları kendi çıkarları doğrultusunda yetiştirip hazırlayarak, Suriye bölgesinde de gerçekleştirmeye başlamışlardır. Bu durumlar karşısında Müslüman halk da gittikçe fakirleşmeye başlamıştır. Zaten Osmanlı'nın savaş yükünü de Müslüman halk çekiyordu. Müslümanlar savaştan döndüğünde, zımmî hukuka tabi olmaları icabı savaşa katılmayan gayrimüslimlerin daha da zenginleşip güçlendiğini ve mallarının da onlar tarafından yağmalandığını görüyorlardı.

Şam vak'asıyla, Suriye'nin zaptı için şartlar müsait hale getirilmişti. M. Ali Paşa merkezin zayıflığından dolayı oluşan muhtelif grupları, birini diğeri aleyhine tahrik ederek kırdırdı. Kendisine yardım edebilecek olanları himaye etti. Çalıştırdığı geniş ve faal casus şebekesiyle Suriye'yi nüfuzu altına almaya muvaffak oldu. Bu casusları vasıtasıyla birçok Suriye şehirleri, kendilerine yapılan büyük vaatlerin de tesiriyle M. Ali Paşa'ya iltihaka razı duruma getirilmişlerdi. Vilayetlerde halkın, Mısır valisi M. Ali Paşa tarafına meyl ve rağbeti arttı. Birçok taraftardan maada bütün Hıristiyan, gayrimüslim ahaliyi de kendi tarafına çekti. Hıristiyanlar, Suriye'nin M. Ali Paşa tarafından zaptedilmesini arzu ediyorlardı. Bu sebeple İbrahim Paşa'ya bir muzaffer arslan, bir yardımcı nazarıyla bakıyor, onun bütün arzu ve emirlerini memnuniyetle kabul ve icra ediyorlardı.

İbrahim Paşa’dan maddi, manevi hiçbir yardım esirgemiyorlardı. M. Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa da Şam, Nablus ve diğer isyanlarda bu Hıristiyanları azami derecede kullanıyordu.104 Bunda gayrimüslimlerin ve onların himayecileri çıkarcı devletlerin de menfaatleri vardı. Onlar için M. Ali Paşa’nın yaptığı en önemli şey Batı’nın Batılılaştırma faaliyetlerinin yolunu açması ve zeminini çok iyi hazırlamasıydı. Batılı güçler, Osmanlı’nın zor ve çaresiz anlarında verdikleri, tavsiye ve telkin ettikleri ıslahat/reform tekliflerini kendi çıkarları ve himaye ettikleri azınlıklar lehine yorumlayıp, yönlendirmesini bildiler.

Bu döneme rastlayan ve Osmanlı Devleti’nin çözülmesini sağlayan milliyetçilik fikri de oldukça revaçtaydı. Batılı devletler ve Rusya bu fikri telkin ederek ve mevcut boşluktan yararlanarak azınlıkları isyana hazırlayıp, teşvik etmişlerdir. Bilhassa Şam bölgesindeki Hıristiyan-Yahudi azınlıklara önem verdiler. Müslümanlar arasında da Devlet-i Aliyye’ye karşı Arap milliyetçiliğinin başlatılıp geliştirilmesi için Hıristiyan Arapları kullandılar.105 Osmanlı Devleti’nin güneyini çökertmek veya bu bölgeden sarsmak istiyorlardı. Çünkü Doğu Akdeniz ve Şam bölgesi Osmanlı’nın bir nevi güvenlik, stratejik merkezi ve sigortasıydı.

Bunlarla beraber Şam vak’ası önemli neticeler doğurdu:

Şam’a ihtisab maddesinin konup, o zamana kadar vergi alınmayan Şam halkından malî zorluklar içinde vergi istenip mevcut şartlara rağmen mecburen toplanmaya çalışılması elim bir vak’ayla sonuçlanmıştır. Çok cepheli bakıldığında Osmanlı Devleti’nde bu vak’a, çözülme sürecinden çöküş sürecine geçişin, önemli bir dönüm noktasını teşkil ettiği görülmektedir. Şam vak’asının neticeleri, Osmanlı Devleti’nin çöküşünün uluslararası yolunu açan ve hızlandıran sebepleri, müdahale ve baskıları oluşturacaktır. M. Ali Paşa’nın başlattığı ve oluşturduğu zeminde Osmanlı dünyası Batı güdümlü, müdahaleli geriye dönülmesi imkânsız hale

getirilen, mecburi ve çok yönlü bir Batılılaştırılma süreciyle karşı karşıya kalacaktır.

Bu vak'anın sonunda cesaretlenen ve şımaran M. Ali Paşa daha sonra Devlet ve padişaha savaş açarak Anadolu'ya, Kütahya'ya kadar ilerleyecekti. Şark meselesinde çekilmez yeni bir süreç başlatan M. Ali Paşa II. Mahmut'u, iştahı kabarmış düşmanlarının arasına, onların nüfuzu ve müdahalesi altına itti. Çaresiz Padişah II.

Mahmut "denize düşen yılana sarılır" sözünü işte bu Şam vak'ası sonrası M. Ali Paşa sorunu neticesinde söyledi. Malî sıkıntılar içinde ayakta durmaya çalışan devlet denize düşürüldü. Denizdeki yılan ise Rusya'ydı. İştahı kabarmış, azılı ve zehirli bir yılandı. İşte Kavalalı M. Ali Paşa'nın denize düşürdüğü II. Mahmut, zamanının devlet siyaseti ve dünya dengeleri icabı, çıkarcı Batı devletlerinin niyet ve hareketleri karşısında kendisini zehirlemeye ve yok etmeye çalışan Rusya'ya sarılmak mecburiyetinde kaldı. Bunlar üzerine yabancıların nüfuzu İstanbul'da ve Şam bölgesinde kat kat arttı. Avrupa devletleri, Amerika ve Rusya, Şam bölgesini, ticari, siyasi ve eğitim tahakkümü altına aldılar ve mevcut sistemi kökünden etkilediler, bozdular ve değiştirme sürecini başlattılar.106 Bununla beraber bölgedeki güvenliğin teminatçısı oldukları propagandasını yaptılar107 Padişah çok ağır sayılabilecek Hünkar İskelesi antlaşmasını imzalamak zorunda kaldı. Osmanlı ekonomisi sonu görünmeyen bir çıkmaza girdi.108

Bu vak'a Tanzimat'ın yolunu; Tanzimat, Meşrutiyet'in yolunu, Meşrutiyet de Osmanlı hanedanının tasfiyesi paralelinde İttihat ve Terakkî'nin yolunu açacaktır. "Batılılaşma" ideali, bilimde, teşkilatta ve iktisatta Batılılaşamama problemi olarak ortaya çıkacak ve bunun yanında Batı'nın telkin ettiği Batılılaştırılma, güçsüzlüğünü gizlemek için kolay bir "görüntü" oluşturma olarak sosyal hayatta ve hayat tarzında kültürel açıdan ortaya çıkmaya başlayacaktır.

Batılı devletler ve Rusya, bilhassa Şam bölgesindeki Hıristiyan azınlık üzerinde himaye ve nüfuz ve hakimiyetlerini gittikçe arttırdılar. Bu sebeple azınlıklar lehine Tanzimat ve Islahat fermanları gündeme geldi. Müslüman-Hıristiyan eşitliği meselesi, şer-î hükümlere aykırı görülmesi sebebiyle Müslüman halk buna büyük tepki gösterdi. Bu biriken huzursuzluk ve Müslüman tepkisi neticelerinde 1861'de ikinci Şam olayı109 meydana geldi. Batı'nın Doğu'ya karşı başlattığı üstünlük mücadelesi Müslüman-Hıristiyan eşitliği tartışmalarıyla gündemini korudu. Bu süreçte Batılı güçler, Amerika ve Rusya, İslam dünyasında yeni zümrelerin oluşmasında önemli rol oynadılar ve Hıristiyan azınlığı ve Batılılaştırdıkları zümreleri iyi kullanmasını bildiler. Onları ve paralelinde oluşan yeni laik eliti siyasi olarak desteklediler. Sonuçta Osmanlı dünyasında, ikilikler, ikili kültür110 ve bir huzursuzluk ve karışıklık süreci oluşturuldu.

Osmanlı Devleti'nin, bir paşasına yenilmesi, onun, görüldüğü gibi güçlü olmadığının anlaşılmasına sebep oldu. Bir paşasına mağlup olan bir devletin güçlü devletler karşısında kolaylıkla yenilebileceği anlaşıldı. Ancak bu, Osmanlı Devleti üzerinde istek ve emeli olan güçlü devletler arasındaki rekabeti de beraberinde getirdi. Çıkarlar savaşının sürecini başlattı. Batılılar Osmanlı Devleti'ni paylaşma planlarını hazırlamaya başladılar.

Orta Doğu'da, Araplar ve Türkler arasında Osmanlı düşmanlığı yanında Batı hayranlığı oluşturulmaya başlandı. Sonuçta Arap milliyetçiliği ve Türk-Arap düşmanlığının başlatılmasıyla da gelişen hadiseler, Türk-Arap ilişkilerinde daralmaya ve kopma noktasına kadar vardı.111

Netice olarak bir doktora çalışmasına konu olabilecek derinlikleri ve ayrıntıları olan Şam vak'ası, görünüşte ihtisab maddesinden, Osmanlı Devleti'nin muhtaç olduğu para ihtiyacını karşılamak üzere diğer "mümtaz ve müstesna eyaletler"le beraber, bu "müstesna eyalet"ten de ihtisab

resmi adıyla ilk ve yeni bir vergi talebinden, gerçekte ise siyasî, iktisadî ve ictimaî sebeplerden veya bölgenin değerli, mübarek bir bölge sayılması alışkanlığı yanında malî sıkıntılarla beraber çıkar ve hakimiyet mücadeleleri sebeplerinden dolayı meydana gelmiş ve Batı ve Rusya açısından olumlu, Osmanlı-İslâm Dünyası açısından olumsuz neticeler doğurmuş bir hadise ve ciddi dersler çıkarılmak üzere tarihî elîm bir vak'a olarak karşımıza çıkmıştır.

1 Kaynak ve vesikalarda "İhtilal", "isyan", lafızları ve tabirleri zikredilmektedir. Bkz.: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.), Hatt-ı humayun (H. H.), Nr. 21148-A, 21153-C, Ahmet Lütfi, Tarih-i Lütfi, c. 2, İstanbul 1290, s. 202. E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. 5, 5. baskı, Ankara 1988, s. 129.

2 E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. 5, 5. baskı, Ankara 1988, s. 102-124.

3 Tarih-i Lütfi, s. 210.

4 Karal, a.g.e., c. 5, s. 7.

5 Yılmaz Öztuna, Devletler ve Hanedanlar, c. 2, K. B. Yay., Ankara 1989, s. 951-1044.

6 A.g.e., c. 2, s. 1116-1122.

7 Tarih-i ütfü, s. 210.

8 Halil İnalcık, "Tarihi Perspektif İçinde Arap-Türk İlişkileri" (Terc. Oktay Özel), 19 Mayıs Ün. Eğt. Fak. Dergisi, S. 3, Samsun, Aralık-1988, s. 213.

9 Karal, a.g.e., c. 5, s. 124-164.

10 B.O.A., H. H., Nr. 21152-C.

11 Eyalet-i Mahrûse, muhafaza edilen, gözetilen korunan eyalet demektir.

12 İhtisab: Hesap sorma, hesaba çekme, mesuliyet, mücazat manalarına gelir. Vaktiyle polis ve belediye vazifesini ifa eden ve en başlıca işi esnafın tartı ve ölçülerine nezaretten ibaret olan muhtesip veya ihtisab ağası memuriyeti ve dairesi manasında, ayrıca bu daireye ait rusûm/vergiler (Kamus-ı Türki, s. 75). Resm, Arapça bir kelimedir. Birçok manasından başka "vergi" yerine de kullanılır. Resm, herhangi bir maldan devlet adına alınan vergidir. Bu mana ile çoğulu (cem'i) rusûm; rusûmâttır (Hüseyin Uslu, Başlangıcından Günümüze İslam Müesseseleri Tarihi, İstanbul 1985, s. 229). İhtisab Resmi: Eskiden alınan vergilerden birinin adıdır. Bu vergi, damga, mizan, "yevmiye-i dekkâkîn", "bac-pazar" gibi unvanlarla şehir ve kasabalarda ve pazar ve panayır yerlerinde alınırdı. Şimdiki belediye varidatının esası budur. Osmanlılarda 1242 (1826) senesine kadar pek muhtelif

şekillerde uygulanmış ve ilk defa "asakir-i mansûre" masraflarına karşılık olmak üzere o tarihte yeni konulan kanun ile yeniden tanzim olunmuştur. İhtisab vergisinin muhtelif devirlerdeki miktarları Osman Nuri Ergin tarafından hazırlanan, Mecelle-i Umur-ı Belediye, c. 1, s. 362-392'de yazılıdır. İhtisab işlerine, İhtisab Nezareti'nin başında memur olarak bulunan İhtisab Nazırı bakardı. 1826 senesinden evvel İhtisab Ağası unvanı taşıyordu. 1854'te de Şehremini unvanı almıştır. Daha geniş bilgi için bkz.; M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. 2, İstanbul 1983, s. 40.

13 Müstesna Eyaletler, idare noktasından umumi hükümler dışında muameleye tabi tutulan eyaletler hakkında kullanılan bir tabirdir. Bu türlü muamele gören eyaletler şunlardı: 1- Sayda eyaleti (Beyrut ve Suriye), 2- Halep, 3- Bağdat, 4- Basra, 5- Musul, 6- Trablus Garb, 7- Bingazi, 8- Hicaz, 9- Yemen. Geniş bilgi için bkz: Pakalın, Osmanlı. c. 2 s. 632.

14 Arâzî-i öşriyye, ziraat olundukça her sene hasılatından beytussadakaya konmak üzere öşür alınan yerlere denir.

15 Arâzî-i haraciyye, fetholunan araziyi ülülemr, Müslim olmayan eski ahalisi elinde bırakır veya hariçten Müslim olmayan ahaliyi getirerek yerleştirirse bu araziye “haraciyye” denilir.

16 Müfrez’ül-Kalem, Tanzimat’tan önce Mısır, Bağdat, Şam ve Yemen hazineleri hakkında kullanılan bir tabirdir. Müfrez ise, ifraz olunmuş, ayrılmış arsa demektir.

17 M. Z. Pakalın, Osmanlı., c. 2, İstanbul 1983, s. 632.

18 O zamanda Suriye eyaletiyle Şam eyaleti, aynı manada kullanılmaktaydı.

19 Tarih-i Lütfi, c. 2, s. 204.

20 B.O.A., H. H., Nr. 21152.

21 Mübahat Kütükoğlu, “1826 Düzenlenmesinden Sonra İzmir İhtisab Nezareti”, Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: 13, İstanbul 1983-87, s. 481.

22 A.g.e., s. 481-520.

23 Mübahat Kütükoğlu, “Asakir-i Mansure-i Muhammediye Kıyafeti ve Malzemesinin Temini Meselesi”, Doğumunun Yüzüncü Yılında Mustafa Kemal’e Armağan, İ. Ü. Ed. Fak. yay., İstanbul1981, s. 520.

24 A.g.e., s. 595.

25 Muhtesib: Sanat erbabının narhlarına bakmak, kile, arşın vesair ölçüler ile terazi ve kantarları muayene edip, düzgün ölçüler kullanmıyan ve satışlarda hile yapanları cezalandırmak vazifesiyle mükellef olan memur hakkında kullanılır bir tabirdir. Muhtesib, “İhtisab” kelimesinden meydana gelmedir; Pakalın, Osmanlı., c. 2, s. 572; Bir kimsenin tuttuğu kabih (kötü) fiili (işi) beğenmeyip nehiy ve inkar eylemek manasınadır ki murat şu işi niçin böyle ettin diye muaheze eylemekten ibarettir. Muhtesib-i belde bu manadadır.

26 Ziya Kazıcı, Osmanlılarda İhtisab Müessesesi, İstanbul 1987, s. 68-277.

27 A.g.e., s. 53-58.

28 A.g.v.,; Tarih-i Lütfi, c. 2, İstanbul 1290, s. 204.

29 Nakib'ül-Eşraf: Hazret-i Peygamber'in Sülalesi mensuplarının işleriyle meşgul olan vazife sahibi hakkında kullanılır bir tabirdir; Pakalın, Osmanlı., c. 2, s. 647.

30 B.O.A., H. H., Nr. 21139-B.

31 B.O.A., H. H., Nr. 21152-B; Tarih-i Lütfi, s. 205.

32 B.O.A., H. H., Nr. 21152-C; Tarih-i Lütfi, s. 205.

33 B.O.A., H. H., Nr. 21152-A, B.O.A., H. H., Nr. 21152-C (vesikanın altında, 33 Şam eşrafının imza ve mührü vardır).

34 B.O.A., H. H., Nr. 21152; Tarih-i Lütfi, s. 205.

35 David D. Commins, Osmanlı Suriyesi'nde Islahat Haraketleri (Terc. Selahattin Ayaz), İstanbul 1993, s. 41.

36 B.O.A., H. H., Nr. 21152-C.

37 Karal, a.g.e., s. 129; M. Ali Paşa'nın Suriye'deki emelleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Muhammed H. Kutluoğlu, The Egyptian Question, 1831-1841: The Expansionist Policy of Mehmet Ali Pasha of Egyp, in Syria and Anatolia and The Reaction of The Ottoman Government, (A thesis Submitted to The University of Manchester for The Degree of Doctor of Philosophy in Faculty of Arts), Department of Middle Eastern Studies (Basılmamış doktora tezi), October 1993.

38 Delil: Eski Osmanlı askerlerinde, bir sınıf hafif süvari askeri ki başlıca vazifeleri orduya kılavuzluk etmektir.

39 A.g.e., s. 206.

40 İrade: Buradaki manası, bir büyük zatın emri, hükmü, fermanı demektir.

41 Kaht: Kuraklıktan mahsulat yetişmemekle, bunun neticesi olan açlık; lisanımızda kullanılan “kıtlık”.

42 B.O.A., H. H., 21148-B.

43 Selim Mehmet Paşa, Osmanlı sadrazamı. Kapıcıbaşı Hotinli Mustafa Ağa’nın oğlu. Gözü pek ve cesur bir kimseydi. (Tarih-i Lütfi, c. 1, İstanbul 1290, s. 171.) 1830’da Halep çevresindeki eşkıyayı takip ile görevlendirildi. Arkasından Halep valiliği verildi; Mehmet Süreyya, Sicill-i Osmani, c. 3, İstanbul 1311, s. 60-61; Türk Ansiklopedisi, c. 28, İsmet Parmaksızoğlu, “Selim Mehmet Paşa” maddesi.

44 Tarih-i Lütfi, s. 206.

45 B.O.A., H. H., Nr. 21139-A.

46 Muhammed H. Kutluoğlu, The Egyptian Question, 1831-1841, s. 108.

47 Tatar: Postanın kuruluşundan evvel posta işlerini görenlere verilen addır. Postacılar ilkin Tatar oldukları için bu vazifeyi görenlere postacı yerinde Tatar denilmiştir. (Bkz.: Pakalın, Osmanlı., c. 3 s. 420-422). Kamus-ı Türkî’de bunun için; mektup nakleden seri’ül-hareke sa’i, vaktiyle bu hizmeti sür’at-i meşy (yürüyüşü süratli) ile meşhur Tatar efradı ifa ettiklerinden bu manaya tahsis olunmuştur izahatı vardır. (s. 370). Tatar Ağası: Postanın kuruluşundan evvel posta işini görenlerin başına verilen addır. (Pakalın, Osmanlı., c. 3, s. 422).

48 B.O.A., H. H., Nr. 21153.

49 B.O.A., H. H., Nr. 21141.

50 B.O.A., H. H., Nr. 21148-B.

51 B.O.A., H. H., Nr. 21149; 3-5 bin suvari ve piyade ile Şam’a geldiğine dair de kayıtlar vardır.

52 B.O.A., H. H., Nr. 21140-D.

53 B.O.A., H. H., Nr. 21140-D.

54 B.O.A., H. H., Nr. 21140.

55 Tarih-i Lütfi, c. 2, İstanbul 1290, s. 207.

56 B.O.A., H. H., Nr: 21140.

57 B.O.A., H. H., Nr. 21153-D.

58 B.O.A., H. H., Nr. 21153-B.

59 B.O.A., H. H., Nr: 21140.

60 B.O.A., H. H., Nr. 21153-D.

61 B.O.A., H. H., Nr. 21153; Tarih-i Lütfi, s. 203.

62 A.g.v., Tarih-i Lütfi, s. 203.

63 B.O.A., H. H., Nr. 21153-H; 21153-D; 21140; Tarih-i Lütfi, s. 203.

64 B.O.A., H. H., Nr. 21153-D; 21153-H; 21140.

65 B.O.A., H. H., Nr. 21153-H.

66 Tarih-i Lütfi, c. 2, s. 202.

67 Tarih-i Lütfi, c. 2, s. 207.

68 B.O.A., H. H., Nr. 21141-S.

69 B.O.A., H. H., Nr. 21141-S; Lammens, a.g.m., s. 62.

70 Tarih-i Lütfi, c. 2, s. 208.

71 Tevehhüş: Vahşet hissetme, yalnızlıktan korkma, vahşi hayvanlar gibi ürkme, bir şeye alışamayıp emniyetsizlikle bakma manalarına gelir.

72 Tarih-i Lütfi, c. 2, s. 204.

73 Lammens, a.g.m., s. 62.

74 Tarih-i Lütfi, s. 208.

75 Ş. Altundağ, K. M. Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi (1831-41), 2. baskı, Ank. 1988, s. 39.

76 B.O.A., H. H., Nr. 21149, Tarih-i Lütfi, s. 208.

77 B.O.A., H. H., Nr. 21141-S; 21142-R.

78 Lammens, a.g.m., s. 62.

79 A.g.m., s. 62.

80 Mütesellim: Vergi tahsildarı; bir idare memuru tarafından vergilerin alınmasına memur kişi.

81 B.O.A., H. H., Nr. 21153-E; 21153-G, 21148.

82 B.O.A., H. H., Nr. 21148.

83 B.O.A., H. H., Nr. 21140-F.

84 B.O.A., H. H., Nr. 21148.

85 Tarih-i Lütfi, s. 207.

86 B.O.A., H. H., Nr. 21153-H.

87 Mağribi: Mağrib ahalisinden insan, Fas ve Merakeş'ten.

88 B.O.A., H. H., Nr. 21150.

89 Tarih-i Lütfi, s. 203.

90 Çorbacı: Muhtar, Taşrada Hıristiyanların ileri geleni, mağaza ve dükkan sahibi, yüzbaşıya muadil zabıt.

91 Vesikalardaki bu tarihi göz önünde bulundurursak, Türk Ansiklopedisi'nde, "Selim Mehmet Paşa" maddesinin sonunda Selim Paşa'nın ölüm ayı olarak belirtilen "Aralık" ayı doğru değildir.

92 B.O.A., H. H., Nr. 21142; Tarih-i Lütfi, s. 203-204; Karal, a.g.e., s. 129; Parmaksızoğlu, a.g.m., s. 395; M. Selim Paşa'nın yakılması olayına dair vesikalarda çeşitli rivayetler vardır: Birinci rivayette (B. O. A, H. H, Nr. 21138-A; Sayda valisi Abdullah Paşa'dan). Abdullah Paşa'nın olayda parmağı olduğunu düşünürsek, Selim Paşanın kendi adamları tarafından öldürüldüğünü vurgulayarak Şam'daki taraftarlarının, isyancılarının aklanması ve Selim Paşa'nın adamları üzerine suçu atma niyeti taşımaktadır. İkinci rivayete dair bilgilerin (B. O. A., H. H., Nr. 21141-K) de doğruluğu zayıftır. Çünkü Selim Paşa kendi konağında değil, yandığı anda (makalede izah ettiğimiz gibi) başkasının konağındaydı. Bunda da,

Selim Paşa’ya intihar süsü verilerek, isyancıları suçsuz gösterme kastı vardır.

93 B.O.A., H. H., Nr. 21140-E (Vesikanın altında 43 Şam eşrafının imzası mevcuttur).

94 Tarih-i Lütfi, s. 209.

95 A.g.e., s. 203.

96 Parmaksızoğlu, a.g.m., s. 395.

97 Tarih-i Lütfi, c. 2, s. 202.

98 B.O.A., H. H., Nr. 21139.

99 B.O.A., H. H., 21141-B; 21141-S.

100 Tarih-i Lütfi, c. 2, s. 208.

101 Tarih-i Lütfi, s. 209.

102 Lammens, a.g.m., s. 62.

103 Tarih-i Lütfi, s. 209.

104 Altundağ, s. 36-40.

105 Hamit İnayet, Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri (Terc. H. Kırlangıç), İstanbul 1991, s. 273.

106 Bayram Kodaman, “Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu’na Giriş Vasıtaları (1838-1914)”, Milli Kültür, Ankara, Haziran-1980, s. 30.

107 R. Salahi Sonyel, “Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu’nu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü”, Belleten, C. XLIX, sayı. 195, T. T. K. Yay., Ankara 1985, s. 652.

108 Mansfield, a.g.e., s. 19.

109 Mustafa Halidi-Ömer Ferruh, İslam Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm (Terc. Osman Şekerci), İstanbul 1968, s. 173.

110 Kodaman, a.g.m., s. 27.

111 Samizade Süreyya, “Suriye Ahvali Hakkında”, Teârif-u Müslimîn, c. 2, Sayı. 27, İstanbul 1328, s. 48.

XIX. Yüzyılda Eflak ve Boğdan'daki Rus İşgalleri / Yrd. Doç. Dr. Cezmi Karasu [s.741-749]

Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Eflak ve Boğdan, Osmanlı Devleti içinde yer alan ve halklarının tarihî ve kültürel bağları nedeniyle de genellikle birlikte anılan iki bölgedir. Bu bölge Osmanlı kaynaklarında çoğunlukla birlikte ve Memleketeyn adıyla zikredilmektedir. Eflak (Walachia) bugünkü Romanya topraklarında kalan bir bölge olup merkezi Bükreş idi. Boğdan (Moldovia) ise daha kuzeydoğuda olup Prut nehrinin iki yakasındaki topraklardan meydana geliyordu. Bu arazinin Prut ile Dinyester nehirleri arasında kalan bölümünde bugün Moldova Devleti yer almaktadır. Prut'un güneybatısında yer alan ve Boğdan merkezi olan Yaş (Iasi) şehrinin de bulunduğu bölüm ise bugün Romanya sınırları içinde kalmıştır.

Bir sınır bölgesinde bulunmaları ve dolayısı ile komşu devletlerin sürekli çekişmelerine konu olmaları nedeniyle, Eflak ve Boğdan'ın kesin biçimde Osmanlı Devleti'ne katılmaları hayli uzun sayılabilecek çekişmelerin sonunda gerçekleşti. Her iki bölgenin sürekli olarak Osmanlı vassalı sayılmalarının tarihi hayli geçtir. (1503). Ancak, bundan önceki bir yüzyıl içinde Eflak ve Boğdan açısından, zaman zaman Osmanlı Devleti'ne, zaman zaman Macaristan'a ve Polonya'ya vergi ödendiği; zaman zaman ise kısa dönemlerle de olsa bağımsızlığın tadına varıldığı dalgalı bir seyir görmekteyiz.1

Eflak ve Boğdan bu coğrafi konumu nedeniyle Osmanlı Devleti'nin hem kuzey komşusu Rusya ile hem de batıdaki komşusu Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile sınırını oluşturmaktadır. Diğer taraftan Eflak ve Boğdan bereketli toprakları nedeniyle Osmanlı Devleti'nin tahıl ambarı

sayılabilecek özel bir ayrıcalığa sahipti.2 Bu stratejik konumunun doğal bir sonucu olarak Eflak ve Boğdan Osmanlı Devleti'nin Avusturya ve Rusya ile olan çekişme savaşlarında kaçınılmaz bir etki alanı olmaktadır.

Nitekim II. Viyana Kuşatması'nı izleyen dönemde ortaya çıkan Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Avusturya savaşlarında Eflak ve Boğdan sık sık işgale uğramış ve savaş alanı görünümü almıştır. Çalışmamızda işte aslında başlı başına bir monografi konusu olabilecek Eflak ve Boğdan'ın Ruslar tarafından işgallerinin, XIX. yüzyılda ortaya çıkanlarını işlemeye çalışacağız. Rusya, Eflak ve Boğdan'ı XIX. yüzyılda 1806, 1828, 1849 ve 1853 yıllarında olmak üzere dört kez işgal etmiştir. 93 Harbi olarak bildiğimiz 1877-1878 Savaşlarında ise artık özerk statüde bulunan Birleşik Prenslikler (Memleketeyn-i müctemiateyn) Rus ordusunun yanında Osmanlı Devletine karşı savaşmış ve tam bağımsız hale gelmiştir. Dolayısıyla biz sınırlı hacimli çalışmamızda ağırlıklı olarak Osmanlı arşiv malzemesine dayalı olarak ilk dört işgal hakkında bazı bilgiler sunacağız.

1806 yılındaki ilk işgal bir nüfuz mücadalesi örneği olarak ortaya çıktı. İmparatorluğunu Avrupalı devletlere henüz kabul ettirmiş olan Napoleon Bonaparte, İngiltere'nin rekabetine karşı güçlü müttefikler bulma düşüncesiyle Rusya ve Osmanlı Devleti ile iyi geçinmeye gayret ediyordu. Osmanlı Devleti ile Mısır işgali yüzünden ortaya çıkan gerginlik giderilmişti. Osmanlı Devleti'ni yeniden yanına çekme düşüncesi ile İstanbul'a en güvendiği askerlerden birisini General Sebastiyani'yi büyükelçi olarak gönderdi. Napoleon diğer yandan Rusya'ya da yakınlaşarak, Mısır sorunu sırasında İngiltere ile kendisine karşı gerçekleştirdiği ittifakı kırmayı planlıyordu. Henüz Rusya ile savaşma düşüncesi bulunmuyordu. Eğer Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bir problem çıkarır ve bunun çözümü için inisiyatif alırsa doğudaki bu iki büyük güç üzerinde nüfuz sağlayabilirdi. Böylelikle İngiltere karşısında

daha güçlü durabilirdi.[3] Bu amaçla İstanbul'da yoğun bir kulis faaliyeti yürüten General Sebastiyani, Babıali'yi Eflak ve Boğdan voyvodalarının görevden alınması konusunda ikna etti.[4] Ancak daha önce Rusya ile yapılan sözleşme ile doğrudan görevden alma söz konusu olmadığından[5] voyvodaların istifa etmeleri sağlandı.[6] Bundan sonra Babıali, Eflak voyvodası Konstantin İpsilanti'nin yerine eski Boğdan voyvodası Drako'nun oğlu Aleksandr Sutzo, Boğdan Voyvodası Aleksandr Murusi yerine Divan-ı Hümayun Tercümanı Scarlet Kalimaki atadı ve eski voyvodaların İstanbul'a gelmelerini istedi. Murusi İstanbul'a dönüş hazırlıklarına başlarken, İpsilanti Rusya'ya sığınmakta tereddüt göstermedi. Bu durum karşısında Rusya derhal devreye girerek daha önceki anlaşma gereğince voyvodaların görev süreleri dolmadan baskı ile görevden alındıklarını ileri sürdü ve hemen görevlerine iade edilmeleri yolunda baskı yapmaya başladı.[7] İngiltere elçisinin de desteğini alan Rus elçisi, istekleri yerine getirilmez ise İstanbul'u terk etme tehdidinde bulunmaktan geri durmadı. Bunun üzerine Babıali eski voyvodaları görevlerine iade etti ve Napoleon'a bir mektupla durumu bildirerek anlayış beklediğini bildirdi. Ancak Osmanlı Devleti'nin yine de Fransa'ya eğilimi olduğunu gören Rusya, beklenmedik bir adım atarak Boğdan'a girdi. İleri hareketle Eflak ve Boğdan'ın tamamını işgal etti.[8] Rusya işgali kendi çıkarlarını koruma bakımından Babıali'nin tutumu karşısında bir garanti sağlama isteğiyle açıklıyordu. Bununla da yetinmeyen Rusya Eflak ve Boğdan'ı resmen ilhak edecek kadar ileri gitti.[9] Bu durum karşısında Sebastiyani Osmanlı devlet adamlarını Fransa ile bir ittifak imzalamaya teşvik etti. Nitekim Paris elçisi Vahid Efendi bir ittifak Antlaşması yapmak üzere görevlendirildiyse de Napoleon'un uzun oyalamaları karşısında uzun zaman bir ittifak zemini sağlayamadı.[10] Nihayet dokuzu açık ve üçü gizli toplam on iki maddelik bir savanma ve saldırı işbirliği Antlaşması imzalandı.[11] Napoleon ayrıca

Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bir anlaşma yapılmasına aracı olacağını da vaad ediyordu.12

Bu yönde girişimlerde bulunan Napoleon her iki tarafı idare ederek önce mütareke daha sonra da bir anlaşma yapılması isteğini ortaya koydu. Rusya mütareke isteğini kabul ederek savaşı kesti,13 hatta mütareke süresinin sonunda henüz antlaşma yapılmamış olmasına rağmen savaşa başlamadı.14

Ancak bir barış antlaşması da gerçekleştirilemediğinden Rusya'nın Eflak ve Boğdan işgali sürüp gitti.15 Bu arada Napoleon'un Avrupa coğrafyasını karıştıran savaşları da sürüp gidiyordu. Rusya'nın bir barış Antlaşmasına yanaşması için Napoleon'un Rusya aleyhine dönmesini beklemek gerekecekti. 1812 yılında Napoleon'un Rusya'ya göz dikmeye başlamasından tedirgin olan Rusya, Osmanlı Devleti ile Bükreş Antlaşmasını imzalayarak Eflak ve Boğdan'ın işgalini sona erdirdi.16

Rusların XIX. yüzyılda Eflak ve Boğdan'ı ikinci kez işgalleri Yunan isyanı sürecinde ortaya çıktı. Bilindiği üzere Yunan isyan bayrağı ilk kez yukarıda Eflak Voyvodası olarak sözünü ettiğimiz Konstantin İpsilanti'nin oğlu ve Rus Çarı'nın yaveri Aleksandr İpsilanti liderliğinde Boğdan'ın başkenti Yaş'ta daha sonra da Mora'da açıldı.17 Yine aynı dönemde Tudor Vladimirescu Eflak'ta bir ayaklanma başlattı18 ve Osmanlı askeri birlikleri karşısında bazı başarılar kazandı ise de kısa zaman sonra Sırp asilerle anlaşmazlığa düşerek onlar tarafından öldürüldü.19 Babıali yaşanan olaylar karşısında, yerli boyarlar tarafından seçilmiş yeni ve yerli voyvodalar olarak Eflak'a Gregor Ghica'yı Boğdan'a ise Ioan Sandu Sturza'yı atadı.20

Bu arada Rus tahtına geçen I. Nikola, Bükreş Antlaşması hükümlerinin yerine getirilmediğinden bahisle ilişkilerin yeniden gözden geçirilerek yeni bir antlaşma yapılması talebinde bulundu. Osmanlı Devleti Mora isyanının

bastırılması ile meşgul olduğundan, bu yüzden de uluslararası platformda zaten yalnız kalmış bulunduğundan bir de Rusya ile yeni problem yaşamak istemiyordu. Bu nedenle Rusya'nın istekleri kabul edilerek Akkerman'da yeni bir anlaşma imzalandı.21 Ancak Yeniçeri ocağı'nın kaldırılması ve bunun yerine kurulan Asakir-i Mansure'nin tam yetiştirilememiş olması ve Navarin'de Osmanlı donanmasının tamamen imha edilmesinden cesaret alarak savaş niyetini ortaya koymaya başladı.22

Ve nihayet Rus birlikleri 7 Mayıs 1828 tarihinde Prut'u geçerek Boğdan'a girdiler, kısa zamanda bütün Eflak ve Boğdan'ı işgal ettiler. Rus ordusu ileri harekatına devam ederek Silistre'yi devamla Edirne'yi düşürdü ve bu durum İstanbul'un durumunu da tehlikeye soktu. Diğer bir koldan hareket eden Rus birlikleri ise Kafkaslar'da ilerleyerek Erzurum'u Poti'yi düşürerek Bayburt önlerine kadar geldi.23 Ancak Ruslar bir yandan bu kadar kapsamlı bir askeri harekatı devam ettirme güçlüğünü göz önünde tuttuklarından diğer yandan salgın hastalıklar nedeniyle büyük kayıplar vermeye başladıklarından bir barış zemini aramaya başladılar. Osmanlılarda barış isteklerine derhal olumlu cevap verdiklerinden Edirne'de barış görüşmelerine başladılar. Görüşmeler sonunda Osmanlı tarihinin en ağır anlaşmalarından birisi olan Edirne Antlaşması imzalandı.24

Antlaşmada Osmanlı Devleti tarafından ödenmesi öngörülen savaş tazminatının tamamen ödenmesinden sonra Eflak ve Boğdan'ın Ruslar tarafından boşaltılacağı hükmü yer almaktadır. Diğer yandan Tuna'nın karşı tarafında bulunan Yergöğü (Giorgiu) ve İbrail (Braila) kalelerinin yıkılarak buraların Eflak arazisine katılması ile Tuna nehri Eflak'ın Osmanlı Devleti ile sınırı kabul edilmiş ve böylelikle Eflak ve Boğdan'ın özerkliğine doğru önemli bir adım atılmış bulunmaktadır. Bu bölgede artık Babıali'ye doğrudan bölge olarak sadece Dobruca kalmış olmaktadır. Ruslar Eflak ve Boğdan'ı boşaltmak konusunda daha önceki gibi direniş göstermediler.

Çünkü önlerine Kavalalı Mehmet Ali Paşa sorunu karşısında Osmanlı Devleti'nin zor durumundan yararlanarak bir ittifak yapma ve daha önce hiç olmadığı ölçüde Osmanlılar üzerinde nüfuz kurma fırsatı çıkmıştı.

Rusların bundan sonraki işgalleri bütün Avrupa'yı saran 1848 İhtilalleri sırasında olacaktır. Rusya, Macaristan İhtilali'ni bastırmak üzere Avusturya ile işbirliği yapmış ve bu sırada yine "Bir Garanti Unsuru Olarak (!)" Eflak'ı işgal etmişti. Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde birbirlerinden farklı amaçlarla çıkarılan 1848 İhtilalleri Eflak'ta da -cılız ölçüde de olsa- yankı bulmuştu. Esasen 1848 Eflak İhtilali ile ilgili olarak Romen kaynaklarına dayalı olarak yapılmış çok yeni bir çalışma elimizdedir.25 Bu çalışmaya göre Eflak İhtilali, temelde tabi bulunduğu Osmanlı Devleti'ne karşı değil, her fırsatta Eflak'ı işgal ederek bir hegamonya kurmaya çalışan Rusya'ya karşı yapılmıştır.

Berlin Maslahatgüzarı Mehmed Hilmi Efendi, Prusya ve Avusturya tarafından desteklendiği öne sürülen Eflak ayaklanmasını destekleyenleri araştırmış ve "Bu kişilerin gazetelerin yazdığı gibi Eflak bağımsızlığını isteyenlerin olduğunu, bunların daha önceleri Memleketeyn'den uzaklaştırılıp buralarda rençberlik ve gündelikçilik yapan güvenilmez adamlar olduğunu." belirlemiştir.26 Bu arada Boğdan Beyi Sturdza da istifa etmişti.27

Meselâ Şekip Efendi kendisini ziyaret eden Golesko'yu gayet soğuk karşılamış ve kendisini "… Boyar zümresine dahil olmayan." birisi ve "Memleket sandığında ne mevcud ise kâffesine el koyan, hükümet-i muvakkate denilen hey'et-i fasidenin." bir temsilcisi olarak görmüştür.28 Eflak İhtilâli de doğrudan Osmanlı Devleti'ne karşı yapıldığı izlenimini tam verememiş olacak ki Avrupa'da yeterli desteği bulamamış ve Osmanlı Devleti tarafından kısa zamanda bastırılmıştır. Ancak Eflak bununla birlikte Macar Mültecileri meselesini çözmek bahanesiyle Rusya'nın işgaline

uğramaktan kurtulamamıştır. Biraz önce sözünü ettiğimiz memleket sandıkları bu defa Rusya'nın yağmasına uğramış, ancak istediği miktarda para bulamayan Rusya hayal kırıklığına uğramıştır.29 Rusya Macaristan harekatını yürütürken Boğdan, da sanki bir Rus vilayeti imiş gibi davranıyordu. Bu durum karşısında Osmanlı birlikleri Ömer Paşa komutasında Eflak'a girdiler. Rusya ihtilale karşı bir anlaşma yapma teklifinde bulundu. Bunun sonucunda Balta Limanı Senedi imzalandı. Yönetimde yeni düzenlemeler yapıldı. Yönetim için her iki beyin yanında memleket ileri gelenlerinden oluşan birer Divan oluşturuldu. Ayrıca her iki memlekette biri Osmanlı Devleti diğeri Rusya tarafından atanan komiserler görev yapacaktı. Divanın yapacağı yönetim düzenlemelerini bu komiserler onaylayacaktı. Bundan sonra Ruslar Memleketeyn'i 1850 yılında boşalttılar.30

Rusların 1850 yılında Eflak ve Boğdan'ı boşaltmaları aynı zamanda daha büyük bir uluslararası krizin başlangıcı zamanına rastlamıştı. Bu kriz literatüre Kutsal Yerler Sorunu (Makamat-ı Mübareke Meselesi) olarak geçen ve sonunda da Kırım Savaşı'na dönüşen bir hesaplaşmanın ilk perdesi idi.

Kutsal Yerler Sorunu iyice tırmanınca Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki gerginlik 1853 yılı ortalarında artık bir çatışma beklentisine dönüşmüştü. Bütün diplomatik yolları deneyerek barışçı yolları deneyen Babıali, savaş ihtimaline karşı hazırlıklarına da başlamıştı. Bu defa daha yüksek bir morale ve daha iyi durumda bir ordu düzenine sahipti.

Savaş için cephede bulunan Rumeli Ordusu Müşiri Ömer Paşa bir yandan askerî hazırlıklar ve müstahkem mevkilerin daha da güçlendirilmesi ile uğraşırken31 diğer yandan uluslararası bir su konumundaki Tuna etrafındaki hazırlıkların uluslararası anlaşmalara aykırı olmaması için çaba harcıyordu.32

10 Haziran tarihinden itibaren Rus ordusunun sınıra doğru bir hareket içinde bulunduğu, Prens Gorçakof komutasındaki bu ordunun yakında Memleketeyn'i işgal niyetinde bulunduğu anlaşılıyordu.33 Çar, Memleketeyn'i işgal etmek için neredeyse sabırsızlanıyordu. Diplomatik girişimlerin sonuçsuz kalmasını bu işgalin haklı gerekçesi gibi görüyordu. Nitekim ordularına Prut nehrini geçerek Memleketeyn'e girme emrini veriyor ve gerekçesini de 26 Haziran tarihli beyannamesinde "bunun bir istila hareketi olmadığı ve Ortodoks inancını korumak üzere ordularına hareket emrini verdiği" biçiminde açıklıyordu.34 Reşid Paşa 30 Haziran'da Boğdan Beyi Prens Ghyka'dan bir mektup aldı. Mektupta "Rus orduları komutanı Gorçakof'un kendisine Eflâk ve Boğdan'ı işgal edeceğini söylediğini ve orduların yiyecek ihtiyacı için yardım etmesini istediğini" bildiriyordu. Ghyka ayrıca karşı koyacak durumda bulunmadığı için kendisine anlayış gösterilmesini de istiyordu.35

2 Temmuz 1853 günü Rus ordusu Prut nehrini geçerek Osmanlı toprağı olan Memleketeyn'e (Eflâk ve Boğdan) girdi.36 Bu durum iki ülke arasında barışın sona ermesi olarak kabul edildi. Osmanlı Devleti derhal savaş ilan etmeyi düşündü ise de37 yabancı elçilerin girişimleri sonucu durumu protesto etmekle yetindi.38

Rusya işgalden sonra Memleketeyn'deki kocabaşılara dağıttığı bildiride şu görüşlere yer veriyordu:39 "… Daha önce Osmanlı Devleti tarafından Ortodoks kilisesinin kutsal hakları lehinde koruyuculuk ve kefalette bulunmamızın değiştirilemeyeceğini talep ve iddia etmemizin nedenlerini tebaamıza bildirmiştik. Osmanlı Devlet'ini de adalet ve hakkaniyetle davranmağa yöneltmek için harcadığımız bütün çabaların boşa çıkması nedeniyle askerimizin Eflâk ve Boğdan emaretlerine girmesinin gerekli ve önemli olduğunu zannettiğimizi söylemiştik. Bu önleme yönelmekle birlikte Osmanlı Devleti kendisinin haksız olduğunu kabul ile bizim haklı

iddialarımızın doğruluğuna karar vereceğini hâlâ beklediğimizi de ifade ve beyan etmiştik. Bizim beklediğimiz gerçekleşmedi. Avrupa'nın büyük devletleri Osmanlı Devleti'nin artan inadını gidermek istemişler ise de bu devlet Avrupa'nın aylar süren çalışmalarına ve bizim sabır ve tahammülümüze Rusya aleyhine suçlamalar ile dolu beyannamesiyle cevap vermiş, ayrıca her memleketin ihtilalci fikirde olan ahalisini ordusuna katmış, Tuna üzerinde düşmanca hareketlere girişmiştir. Bu hareketler ile Rusya savaş meydanına çağrılmış olduğundan dolaylı olarak Osmanlı Devleti'ni anlaşmalara ve ılımlı iddialarımıza uymağa zorlamak ve gerek Rusya ahalisinin dahi mezhebi olan doğu Ortodoks mezhebinin korunması için meşru gerekçelerimizin tersine ortaya çıkan hakaretin kaldırılması yönünde Osmanlı Devleti'ni zorlamak için askeri güç kullanmaktan başka bir çare kalmamıştır. Bu nedenle dindar atalarımız arasında her zaman savunucusu bulunan haklı ve kutsal bir davada Tanrı'nın askerlerimizi muzaffer kılmasını, katında savunduğumuz samimi iddiamızda sadık tebaamızın da desteklemesini diliyoruz."

Boğdan Beyi 7 Temmuz tarihli mektubunda da Memleketeyn'in Rus ordusu tarafından işgal edilmiş olduğunu bildiriyor, Rus ordusunun kendilerinden Babıali ile bütün ilişkilerini kesmelerini istediğini ayrıca İstanbul'a ödenecek vergileri de ertelediğini ekliyordu.40 Babıali 25 Temmuz günü Boğdan Beyi Ghyka ve Eflâk Beyi Sfirbey'e gönderdiği emirname ile bulundukları beyliklerde Osmanlı Devleti adına otoritelerini yürütemeyeceklerinin anlaşıldığı ve bu nedenle işgal bitinceye kadar Memleketeyn'i terk etmeleri gerektiği bildirildi.41 Ancak her iki Bey de verdikleri cevaplarda halkın görevden ayrılmalarını istemediği, ayrılmaları durumunda anarşi çıkabileceği belirtilerek ülkelerinden ayrılmayacaklarını beyan ettiler.42

Barış girişimlerinin başarısızlıkla sona ermesinden sonra Babıali'de 26-27 Eylül 1853 tarihlerinde iki gün süren ve devlet ileri gelenlerinden oluşan 163 kişinin katıldığı bir Meclis-i Umumi toplantısı yapıldı.43 Çünkü Osmanlı toprağı olan Memleketeyn, Rus ordusunun işgali altındaydı. Rusya bu ordunun çekilmesi için Rus isteklerinin kabulünü şart koşuyordu. Bir taraftan Rus isteklerinin kabul edilemezliği diğer taraftan diplomatik platformda fazlaca destek bulunamaması nedeniyle Osmanlı Devleti artık bu işgali kendi gücüyle bertaraf etmek zorunda kalmıştı. Yapılan toplantıda devletin Rusya ile savaşacak gücü olup olmadığı, askerin ve donanmanın durumu da görüşüldü.

Bu arada büyük devletlerin savaştaki muhtemel tavırları konuşuldu. Reşid Paşa'nın bu devletlerin Osmanlı'ya karşı düşmanca bir tavır içine girmelerinin beklenmediğini söylemesi meclisi bir ölçüde rahatlattı. Bu nedenle Meclis-i Umumî Rusya'ya karşı savaş ilan edilmesi kararı aldı. Meclis-i Umumî Memleketeyn'in Rus askeri tarafından haksız bir şekilde işgal ettiği bu haksızlığın da silahla ortadan kaldırılması görüşünde idi.44 Meclis-i Umumî'nin kararı üzerine Şeyhülislam'dan gerekli fetva alındı ve onay için Sultan Abdülmecid'e sunuldu. Sultan birkaç gün sonra kararı onayladı ve 4 Ekim 1853 günü Rusya'ya savaş ilan edildi.45

Sultan Abdülmecid, savaş kararını ülkedeki bütün yöneticilere bildiren bir beyanname yayınladı.46 Babıali'nin bu kararı İstanbul'daki büyük devletlerin elçiliklerine bildirildi. Bu yazıda Babıali'nin bundan sonra izleyeceği yol açıklanıyordu.47 Meclis-i Umumî'de alınan savaş kararı Rumeli'deki komutanlara gönderildi; Rusya'ya bir ültimatom verilerek Memleketeyn'i boşaltması isteneceği ve bu istek kabul edilmezse on beş gün sonra savaş hareketlerine başlanacağı,bu nedenle de hazırlıkların tamamlanması gerektiği talimatı verildi.48

Yukarıdaki karar uyarınca Rumeli ordusu komutanı Ömer Paşa'ya gerekli talimat gönderildi. Ömer Paşa da bu doğrultuda 7 Ekim 1853 günü Rus orduları Komutanı Prens Gorçakof'a bir ültimatom verdi.49 Bu arada

İngiltere elçiliğinden alınan bir yazıda Prens Gorçakof'a gönderilen Tevfik Bey'in Yergöğü'nde alıkonularak ültimatomun Gorçakof'a ulaştırılmak üzere Bükreş'e gönderildiği; Prens'in ise cevabını Silistre üzerinden kendisinin göndereceğini bildirmesi üzerine Miralayın Şumnu'ya geri gönderildiği kaydedilmiştir. Aynı yazıda Rusların Osmanlı ordusu ve askeri hareketleri konusunda bilgi toplamak için var güçleriyle çalıştıkları da bildirilmiştir.50

Rumeli Ordusu Müşiri Ömer Paşa, 24 Ekim tarihli yazısında ültimatomun cevabının henüz kendisine ulaşmamış olması nedeniyle savaş hareketlerine girişilmediğini, sadece Tuna'daki Rus karakol gemilerine ateş etmekle yetindiklerini, buna karşılık Rusların Tuna üzerine hareket etmek üzere olduklarından biran önce Tuna üzerindeki istihkâm ve kalelere hücum etmek gerektiğini ifade ediyordu.51 Ültimatomda öngörülen sürenin sonuda Gorçakof bu ültimatomu reddettiği için Osmanlı-Rus savaşı başlamış oldu.52 Harbiye Nezareti 26 Ekim tarihinde Ömer Paşa'ya Ruslara karşı taarruzun başlatılması emrini verdi.53

Prens Mençikof'un Gorçakof'a gönderdiği bir bildiriye göre Karadeniz'de bir tüccar vapuru diğeri de Pervaz-ı Bahrî adlı savaş gemisi olmak üzere iki Osmanlı gemisi çarpışmayla Ruslar tarafından ele geçirildiler.54

7 Ekim'de Osmanlı ordusu Kalafat'ı işgal etti. Bu harekât Rus ordusunun Niş ve Sofya üzerinden İstanbul'a yürümek üzere yaptığı çevirme plânının zamanında fark edilmesi üzerine gerçekleştirildi. Osmanlı ordusu derhal Vidin'i ve Kalafat'ı tahkim ederek Tuna'yı kontrol altına aldı.55 Daha sonra Kalafat ve Vidin'i garanti altına almak üzere Olteniça

üzerine saldırı gerçekleştirildi. Olteniça'da yapılan çarpışmada Rus ordusu bozguna uğrayarak çekildi. Bu çarpışma Türk ordusunun Tuna'nın karşı yakasında elde ettiği ilk zaferdir.56 Bu çarpışmanın kazanılması Türk ordusunun moralini yükseltmişti, çünkü Ruslar işgalden bu yana buraya sürekli yığınak yapmışlar ve sayıca üstünlük sağlamışlardı.57 Bundan sonra Tuna güvenliği iyice sağlanmış oldu ve buradaki birlikler hemen geriye çekilerek Vidin ve Kalafat'ın istihkamları güçlendirildi.58

Bu ve benzeri kışkırtmaların savaş alanı durumundaki Eflâk ve Boğdan halkı üzerinde etki yaparak bir ayaklanmaya yol açmaması için Ömer Paşa da bir karşı ilanname yayınlamaktan geri durmadı.59

12 Mart 1854 günü Osmanlı Devleti-İngiltere ve Fransa arasında İstanbul'da bir ittifak Antlaşması yapıldı. Anlaşmayı Osmanlı Devleti adına Reşid Paşa, İngiltere adına Lord Stratford de Redcliffe ve Fransa adına General Baraguay d'Hilliers imzaladılar.60 Osmanlı Devleti bundan sonra askerinin çoğunluğunu Kırım cephesine sevk edeceğinden, Eflak ve Boğdan'ı savaş sonuna kadar garanti altına almak üzere buradaki yönetimi geçici olarak Avusturya'ya bırakmayı esas alan bir antlaşmayı Avusturya ile 14 Haziran 1854'te Boyacıköy'de imzaladı.61

Bu antlaşma Meclis-i Meşveret tarafından "Devlet-i Aliyye'nin safvet-i seniyye ve tamamiyet-i mülkiyesini müeyyid olması cihetiyle kat'a ilişilecek mahalli olmayub bidayet-i maslahatta ve daha sonraları Avusturyalunun Rusyalu ile müttefikane hareketinden bîtaraf kalmasına bile pek büyük menfaat nazarıyla bakılmakta iken şimdi Devlet-i Aliyye'nin adeta daire-i ittifakiyesine girmesi ve Rusya Devleti ile muharebeye te'hir göstermesi hem muharebeyi ve hem de muharebenin netice-i tabiiyesi olan bir hayırlu müsalahayı teshil edecek mevaddan…" kabul edilmiş bir an önce imzalanarak yürürlüğe sokulması uygun bulunmuştur.62 Böylelikle

Avusturya her iki blok arasındaki arabulucu rolünü daha etkin bir biçimde gerçekleştirebilmek için uygun bir konum elde etmiş olmaktadır.

Bu antlaşmadan sonra Rumeli ordusu müşiri Ömer Paşa'ya gönderilen talimatta "…Yapılan anlaşma gereğince Avusturya askerinin Eflâk'a gireceği bu nedenle Belgrad Muhafızı ile Varna ve Silistre valilerinin haberdar edilerek gerekli tedbirleri almalarının sağlanması; Eflâk yönetimsiz kalamayacağından bir Avusturyalı komiserin atanacağı, bu komiserin idaresine yardımcı olunması." bildirildi.63

Nitekim Memleketeyn'e giren Avusturya 3. ve 4. ordularının komutanı Baron de Hess 18 Ağustos tarihinde Eflâk ve Boğdan halkına yayınladığı bildiride "Memleketeyn'in yönetiminin geçici olarak komiser atanan General Kont Coronini tarafından yürütüleceğini ve Memleketeyn'deki memurlarının kendisine karşı sorumlu olarak görevlerini yürüteceklerini, herhangi bir sorunla karşılaşıldağı zaman muhatabın Kont Coronini olduğunu" belirtiyordu.64

Bu arada Rus orduları Küçük Eflâk'ı terk etmekle birlikte Eflâk'ı tamamen boşaltmamışlar, Avusturya ordusununun da henüz gelmemiş olması nedeniyle Ruslar tekrar geri dönebilecekleri endişesi doğmuş, İttifak kuvvetlerinin uyarısı ile önlemler alınmıştı.65

Babıali'nin Eflâk ve Boğdan'ın Ruslarca boşaltılmasından hemen sonra bu defa Avusturya tarafından işgal edilmesi ve üstelik yönetim için bir komiser atanmasına rıza göstermesi uygun görülmeyebilir. Ancak anlaşıldığı kadarıyla Babıali Eflâk ve Boğdan beylerinin özellikle de Eflâk Beyi Stirbey'in Rus işgali sırasında izlediği tutumdan hiç de memnun değildi.66

Savaş bundan sonra yukarıda değindiğimiz üzere Kırım cephesine intikal etmiş ve Rusya'nın deniz gücünün imha edilmesi amacına yönelik olarak Sivastopol Li-

manı etrafında yoğunlaşmıştır. Eylül 1955 tarihinde Sivastopol'un düşmesi ile Kırım cephesindeki savaş, müttefiklerin zaferiyle sonuçlanmıştır. Ne var ki Rusların Kafkas cephesinde son bir hamle ile Kars ve Ardahan'ı işgal etmeleri Kırım cephesindeki zaferi etkisiz bırakmıştır.67 Nitekim savaşın sonunda imzalanan Paris Antlaşması bu nedenle Rusya aleyhine maddaler içermez. Bunun yerine artık Avrupa politikasında giderek ağırlığını hissettirmeye başlayan Fransa'nın eğilimleri yer almıştır.

Bizce Paris Antlaşması'nın en önemli sonuçlarından birisi belki de birincisi Eflâk ve Boğdan'ın bağımsızlığının yolunun açılmış olmasıdır. Kırım Savaşı başladığı zaman hiç gündemde bulunmayan Memleketeyn'in statüsü sorunu, antlaşma metni içinde en kapsamlı yere sahip oldu. Sanıyoruz ki bunda da en büyük etken, bu iki prensliğin şahsında Osmanlı Rumelisi'nin ayrılma yolunun açılması isteği yatmaktadır.

Rusya'nın Memleketeyn hakkındaki fikirleri sadece Çarın İngiliz elçisi ile görüşmeler yaptığı 1853 yılı başlarına ait bir düşünce değildi. Rusya daha önce, 1848 İhtilâlleri sonrasında Macaristan'a müdahale ettiği zaman Memleketeyn hakkında bazı müdahaleci eğilimler göstermeye başlamıştı. Önce din yakınlığına dayanarak himayeci bir tutum izlemiş68 ve böylelikle Babıali'yi de Memleketeyn'de bir dizi reform yapmak zorunda bırakmıştı.69 Bununla da yetinmeyen Rusya Macar isyanı ile ilişkili gördüğü Memleketeyn'i işgal etmişti.70 Batılı devletlerin baskısı karşısında Eflak ve Boğdan'ı boşaltmak zorunda kalan Rusya için, Balkanlar'da oluşturmak istediği nüfuz bölgesi bakımından buranın ne derecede önemli olduğu, Kutsal Yerler Sorunu'nu bahane ederek tekrar işgal etmesi ile ortaya çıkmış oldu.

Gerçekten de daha önce olmadığı biçim ve yoğunlukta olarak gündeme getirilen Memleketeyn'in statüsü Osmanlı Rumelisi için yeni bir dönemin

başlangıcını oluşturuyordu. Kırım Savaşı'nın en gayretli müttefiki Fransa, savaş sonunda iyice arttırdığı yüksek prestijini Memleketeyn konusunda da görüşme masasına yansıtmakta gecikmedi. Bu nedenle Fransa görüşmeler sırasında derhal Memleketeyn sorununa el atarak, bu iki prensliğin birleşmesi görüşünü ileri sürdü.71

Esasen Eflâk ve Boğdan'ın birleştirilmesi fikri konferansın başlamasından önce ortaya çıkmıştı. Ali Paşa, İmparator III. Napoleon ile yaptığı görüşme sırasında bu fikri bizzat İmparatorun ortaya attığına tanık oldu. İmparatorun fikrine göre, her iki eyaletin birleştirilmesi halkın genelinin isteği idi. Ayrıca iki eyaletten oluşacak birlik aynı zamanda Rusya'nın önünde Balkanlar'da güçlü bir set oluşturacaktı. Ne var ki Ali Paşa'nın şahsında Babıali aynı fikirde değildi. Birincisi birleşme fikrini ortaya atan Eflâk Beyi Sfirbey ve birkaç boyar idi. Sfirbey'in uzun vadeli talebi miras yoluyla kendi hanedanını kurabileceği bir beylik idi. Bu nedenle herkese başka başka şeyler söylüyor ve istediğini elde etmek yolunda çeşitli layihâlâr düzenleyerek Avrupa'da bir kamuoyu oluşturmaya çalışıyordu. İkincisi birleşme fikrinin halkın geneli tarafından kabul gördüğü tezi doğru değildi. Halkın büyük çoğunluğu bu ve benzeri fikirlerle ilgilenmeksizin, emniyet ve huzur içinde ziraatle meşgul idi. Son olarak iki eyaletin birleşmesinin Rusya önünde bir set meydana getireceği düşüncesi de sağlam bir mantığa dayanmıyordu. Tam tersine olarak böyle bir birleşme, Rusya'nın müdahalesini kolaylaştıracak ve Balkanlar'daki Rus nüfuzunun artmasına yol açacaktı.72 Ancak anlaşıldığı kadarıyla Fransa'da birleşme yönde bir kamuoyu oluşmuş ve buna dayalı olarak da bir politika belirlenmişti. Uzun vadede Fransa'nın politikasının sonuca ulaştığını daha sonra yaşanan olaylar ortaya koyacaktır.

Fransız görüşmeciler her iki eyaletin birleştirilmesi konusunda kapsamlı bir değerlendirme raporu hazırlayarak diğer devlet temsilcilerine sundular.

Bu raporda, her iki prensliğin tek idarede birleşmesinin gerekliliği ve yararı üzerinde duruluyor, savaş sonrası yönetimin bu yönde oluşturulması fikri savunuluyordu.73

Buna karşılık Ali Paşa böyle bir birleşik idare oluşturulmasının Osmanlı Devleti tarafından kabul edilebilir bir konu olmadığını ileri sürerek bu konuda görüşme yapmaya yetkisinin bulunmadığını söyledi. Ancak Fransız ve Rus görüşmecilerin ısrarı karşısında İstanbul'dan bu konuda yeni talimat istemek zorunda kaldı. Bu arada Fransız Dışişleri Bakanı İstanbul'daki Fransız elçisi Thouvenel'e gönderdiği yazı ile Babıali'ye baskı yaparak, söz konusu talimatın Fransız taleplerini karşılayacak biçimde olması için çaba harcanmasını istedi. Bu talep Meclis-i Hass'ta görüşüldükten sonra Osmanlı Devleti çıkarları bakımından kabul edilemez bulunarak reddedilmesi yolunda Ali Paşa'ya talimat gönderildi, ancak bu reddin müttefikleri gücendirmeden, tatlılıkla yapılması da istendi.74 Bundan sonra Fransa birleşme taleplerini geri bırakmak zorunda kaldı. Ancak her iki prensliğin Osmanlı Devleti'ne bağlı olmakla birlikte uzun vadede bağımsızlığını sağlayacak kapsamlı düzenlemeleri anlaşma metnine sokmaktan geri durmadı.

Yapılan düzenlemelere göre buraya daha önce tanınan hak ve ayrıcalıklar aynen yürürlüğe kondu. Ancak her iki eyaletin yönetimi anlaşmaya imza koyan devletlerin ortaklaşa kefaleti altına konuldu. Yönetim Memleketeyn'in her ikisinde oluşturulacak divanlar tarafından sağlanacak şekilde düzenlendi.75 Anlaşma devletlerinin temsilcilerinden oluşturulacak olan karma komisyon bu yönetimin sorunlarıyla ilgilenecekti.76 Ortaklaşa kefalet ve karma komisyon Fransa'nın, isteklerini gecikmeli de olsa yerine getirmeye yarayacak unsurlar oldular.77

Böylelikle Eflâk ve Boğdan Kırım Savaşı'nın başladığı günlerdekine oranla hayli geniş bir yönetim yapısına kavuştu. 1829

Edirne Antlaşması nasıl Yunanistan'ın bağımsızlığına giden yolu açtı ise Paris Antlaşması da Memleketeyn'in birleşmesi ve bağımsızlığına giden yol üzerinde çok önemli bir kilometre taşı oldu.

Ayrıca yine Memleketeyn ile ilgili olan Tuna nehrinin kullanımı anlaşmanın diğer bir düzenleme konusu oldu. Batılı devletler Orta Avrupa'dan Karadeniz'e ulaşan bu önemli su yolunu bir ticaret yolu haline getirmedeki isteklerini Paris Antlaşması ile hayata geçirmiş oldular. Tuna nehrinin kullanımını düzenleyen komisyona Osmanlı Devleti ile birlikte Avusturya ve Kırım Savaşı'yla uzaktan yakından ilgileri bulunmayan Bavyera ve Württemberg hükümetleri temsilci vereceklerdi. Tuna nehrindeki ticaret serbestisi Karadeniz'in olabildiğince silahlardan arınmış ve konsolosluklar ağı ile bir ticaret denizi haline getirilmesiyle birleşince ortaya yeni bir ticaret bölgesi çıkacaktı. Sanıyoruz ki Batılı endüstri ülkeleri için Paris Antlaşmasının anlamlarından birisi de bu idi.

Antlaşma hükümlerince, Eflâk ve Boğdan'ı geçici olarak işgal etmiş olan Avusturya askeri (birkaç yaralı dışında) buraları boşalttı.78 Antlaşma gereğince Osmanlı askerleri de Memleketeyn'i boşaltarak Rusçuk'a çekildiler.79 Avusturya askerinin çekilmesinden sonra buraya bir miktar Osmanlı askeri konuşlandırıldı.80

İncelememizin sonucunda şunları söyleyebiliriz.

- Ruslar Kırım'ı ilhak ettikten sonra diğer bir deyişle ayakları denize erdikten sonra sıcak denizleri (önce Karadeniz'i sonra Akdeniz'i) kullanmayı artık politikalarının temel argümanı haline getirmişlerdir. Bu nedenle XIX. yüzyıl başlarından itibaren Rusya'yı sürekli olarak Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz kurmaya çalışır bir pozisyonda görmekteyiz. XIX. yüzyıl Osmanlı tarihi Rus nüfuzu çabaları ve bunun türevleri tarihidir dersek pek de yanılmış olmayız.

- Ruslar bu politikalarında hem Boğazları hem de Balkanlar'ı kullanmayı tercih etmiştir. Bu yüzden bir yandan Boğazların kendilerine açık olması yönündeki çabalar, diğer yandan kültürel ve din yakınlığı nedeniyle Balkan milletlerini himaye etme eğilimi Rusya politikasının en göze çarpan unsurları olmaktadır.

- Rusya'nın bu politikalarının muhatabı sadece Osmanlı Devleti değildir. Deniz çıkarları nedeniyle Fransa ve İngiltere de Rusya'nın işgalleri karşısında tavır almışlardır.81 Bu nedenle Rusya'nın XIX. yüzyılda Eflak ve Boğdan işgalleri bir tedirginlik yaratmış ve genellikle uluslararası bir sorun halini almıştır.

- Bu uluslararası müdahaleler nedeniyle Eflak ve Boğdan'ın, hem 1859'da tek yönetim altında birleşmesi hem de özerk bir yönetim halini alması diplomatik yollardan gerçekleşmiştir.

1 Donald Edgar Pıtcher, Osmanlı İmparatorluğunun Tarihsel Coğrafyası (Çev: Bahar Tırnakçı) 2. bs. İstanbul, 2001. s. 110 vd.

2 BOA, Romanya Ahkam Defteri, 80/4, sayfa 380, Hüküm 1136.

3 Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, (Sad: Dündar Günday) c. 4. İstanbul, 1994. s. 2011. vd.

4 Çünkü Eflak Voyvodası Konstantin İpsilanti Rus yanlısı eğilimi nedeniyle Rusya elçisinin ısrarı ve Prusya Kralının iltiması ile göreve atanmıştı. BOA, Hatt-ı Hümayun, 5130.

5 Buna göre voyvodaların görev süreleri yedi yıl olacak ve Rusya'nın rızası olmadan görevden alımayacaklardı. Babıali böyle bir uygulamayı içine sindiremese de Fransa'nın baskısı nedeniyle kabul etmek zorunda kalmıştı. BOA, Hatt-ı Hümayun, 5135.

6 Cevdet Paşa "voyvodaların nedeni belli olmayan bir tutum ve düşünce ile görevlerinden ayrılmayı istedikleri" görüşündedir. Aynı yer.

7 Babıali, “Rusların Eflak ve Boğdan voyvodalarının değiştirilmesini istemelerinin buralara kolayca müdahale etme niyetinden kaynaklandığı, Rusların islam namını ortadan kaldırma kastında olduğuna…” inanıyordu. BOA, Hatt-ı Hümayun, 6090.

8 Cevdet Paşa, s. 2029.

9 Nicolae Iorga, Osmanlı Tarihi, c. V (Çev: Bekir Sıtkı Baykal) Ankara, 1948. s. 188.

10 BOA, Hatt-ı Hümayun, 5908, 5938, 5964, 6092.

11 BOA, Hatt-ı Hümayun, 6095.

12 BOA, Hatt-ı Hümayun, 6405.

13 BOA, Hatt-ı Hümayun, 6405, 14920. A.

14 BOA, Hatt-ı Hümayun, 6325.

15 Ruslar mütareke antlaşmasında Eflak ve Boğdan’ın boşaltılması hükmü olmasına rağmen sonrasında bu bölgenin kimde kalacağının belli olmadığı gerekçesiyle Eflak ve Boğdan’ı boşaltma konusunda uzun zaman ayak sürüdü. BOA, Hatt-ı Hümayun, 13793, 14501.

16 Anlaşma metni için bkz: Nihat Erim, Milletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, İstanbul, 1953. s. 245 vd.

17 Şerafeddin Turan, “1829 Edirne Antlaşması” DTCFD, c. IX sayı1-2, Ankara, Mart-Haziran 1951, s. 111.

18 Tudor Vladimirescu isyanı hakkındaki bazı belgeler için bkz: Valeriu VELIMAN, Relatiile Romano-Otomane (1711-1821) Documente Turceşti, Bucureşti, 1984. s. 745 Belge 256, s. 748 Belge 257.

19 Iorga, s. 250.

20 Iorga, s. 283. BOA, Hatt-ı Hümayun, 14300; Daha önceki tarihlerde yerli boyarlar Silistre Valisini ziyaret ederek “Fenerli beylerin devlete ihanet içinde bulunduklarından, Rum beylerin despot yönetimlerinden.”

şikayette bulunmuşlar ve “bu nedenle de yerlerine yerli beylerden voyvoda seçilmesi gerektiğini” dile getirmişlerdi. BOA, Romanya Ahkam Defteri, 80/4 sayfa 406. Hüküm 1181.

21 Anlaşma metni için bkz: Ahmed Lütfî Efendi, Tarih-i Lütfî, c. I. İstanbul, 1290. s. 210.

22 Rusya savaş için bahane arıyor, “Osmanlı Devleti’nin Yunan bağımsızlığını öngören Londra Antlaşması’nı kabul etmedikçe ve Yunan isyanı süresince yol açtığı masrafları ödemediği sürece Rusya’nın savaş niyetinden vazgeçmeyeceği” görüşünü ileri sürüyordu. Turan, s. 115.

23 İş bu noktaya gelince Babıali de Londra Antlaşmasını kabul ettiğini elçiliklere bildirdi. Turan, s. 119.

24 Anlaşma metni için bkz: Erim, s. 275 vd.

25 Bükreş Üniversitesi öğretim üyelerinden olan Prof. Dr. Dan Berindei “L’Empire Ottoman et la Revolution de Valachie en 1848” başlıklı tebliğini 4-8 Ekim 1999 tarihinde Ankara’da toplanan XIII. Türk Tarih Kongresi’ne sunmuştur.

26 Bkz: BOA, İrade Hariciye, Belge No: 2100 Hariciye Leffi: 4.

27 Bkz: BOA, İrade Hariciye, Belge No: 2563.

28 Bkz: BOA, İrade Hariciye, Belge No: 2229. Hariciye Leffi: 4.

29 Rusya, kendi işgal kuvvetlerinin Eflak ve Boğdan’daki masraflarını sözü edilen önceki işgal sırasında Memleketeyn ahalisinden talep etmişti. Bkz: BOA, İrade Hariciye, Belge No: 2390. Elimizdeki bir diğer belgede Rusya’nın bu masraflarını daha sonra tahsil ettiğine dair kayıtlar vardır. “… Memleketeyn ahalisi tarafından Rusya ordusuna verilen zahireye karşılık kendilerine para yerine senet ve kuru kağıtlar verilmekle yetinilmiş; imaret sandıklarında bulunan altı milyon kuruş kadar paraya el konulmuş, Rusya komiseri 50.000 Macar altını (ki bunun 30. 000 altını Rus ordusunun 1850 yılında Memleketeyn’i işgal ettiği sırada yaptığı masrafların

tazminatının ilk taksidi sayılmıştı) Rusya Konsolosu Mösyö Halpinski'ye teslim etmiş ve ayrıca Prens Gorçakof da 30.000 Macar altınının borç olarak toplanmasını." istemişti. Bkz: ATASE, Dosya: 11 Klasör: 75 Fihrist: 17-1.

30 Iorga, s. 417 vd.

31 Mençikof'un ilişkileri keserek gitmesiyle Rusya'nın sınırdaki hazırlıklarına karşı gerekli tedbirlerin alınmasına ilişkin Ömer Paşa'ya talimat için bkz: ATASE, Dosya: 2 Klasör: 8 Fihrist: 2.

32 Bkz: ATASE, Dosya: 7 Klasör: 52 Fihrist: 31. Ömer Paşa ayrıca herhangi bir ihtilaf ortaya çıkmaması ve harekat için kolaylık sağlaması bakımından gerekli olan haritaları çoğalttırarak ordudaki komutanlara dağıttırmıştı. Bkz: BOA, İrade, Dahiliye, Belge No: 17312.

33 Bkz: ATASE, Dosya: 7 Klasör: 52 Fihrist: 26 ve 30-1. Ayrıca, BOA, İrade Dahiliye, Belge No: 17406.

34 Cemal Tukin, Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi, İstanbul, 1947. s. 243.

35 Bilal Şimşir" Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa'nın Yazışmaları (91 belge ile birlikte)" Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri (Ankara, 13-14 Mart 1985) Bildiriler Ankara, 1987. Şimşir, s. 86, Belge No: 31.

36 Silistre Valisi Said Paşa'nın Seraskerliğe ve Hariciye Nezareti'ne ihbarı için bkz: BOA, İrade Dahiliye, Belge No: 17189. Ayrıca bkz: BOA, İrade Dahiliye, Belge No: 17310.

37 Babıali Rumeli'de ve doğudaki sınır boylarında güvenlik önlemlerini arttırmıştı. Sınırlardaki komutanlara Rusların sınırı bir adım geçmeleri halinde karşılık vermeleri bildirilmişti. bkz: BOA, İrade Dahiliye, Belge No: 17189. Diğer yandan denizden gelebilecek saldırılara karşı da sahillerin savunması güçlendirilmişti. bkz: BOA, İrade Dahiliye, Belge No: 17361.

38 Tukin, s. 243; BOA. AFTSAE, Dosya No: 1 Gömlek No: 51.

39 Bildirinin aslı ve çevirisi için bkz: BOA. A. AMD. Sıra No: 1805 Dosya No: 51 Gömlek No: 1. Bu bildiri bir yandan Rusya'nın yayılmacı emellerine bir gerekçe niteliği taşıyor diğer yandan da saldırganlığını gizleyerek barışçı politika izleyen Babıali'yi suçlu ilan etme telaşını taşıyordu. Bu bildiri Meclis-i Mahsus'ta görüşüldükten sonra Padişah'a sunuldu. bkz: BOA, A. AMD, Sıra No: 1397 Dosya No: 46 Gömlek No: 95.

40 Tukin, s. 244; Şimşir, s. 86, Belge No: 32-32/2.

41 Tukin, s. 244; Şimşir, s. 87.

42 2 Şimşir, s. 87, Belge No: 43-44.

43 Toplantı tutanağı için bkz: Ali Fuat Türkgeldi, Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye, (haz: Bekir Sıtkı Baykal) 2. bs. Ankara, 1987. s. 315 vd, Zeyl: 19 No: XIX; Lütfi Efendi toplantı tarihini 26/27 Eylül olarak veriyor. bkz: Tarih-i Lütfi, IX/88; Toplantıda alınan savaş ilanı kararı için bkz: BOA, İrade Dahiliye, Belge No: 17904.

44 Reşid Paşa tarafından kaleme alınan savaş ilanı kararı için bkz: Ali Fuat Türkgeldi, s. 321, Zeyl: 20 No: XX.

45 Bkz: BOA, İrade Dahiliye, Belge No: 17904.; Lütfi, IX/81.

46 Fermanın ilanı ile ilgili yerlere bildirilmesi ve İstanbul halkına duyurulması hakkında bkz: BOA, A. AMD. Sıra No: 1677 Dosya No: 49 Gömlek No: 74; Beyannamenin tam metni için bkz: Takvim-i Vekayi, Def'a 494, 23 Muharrem 1270.

47 Iorga, s. 467'de bu beyannameyi Batılı kançılaryalarda görülen üslupla kaleme alınması nedeniyle Osmanlı diplomasisinin olgun bir örneği olarak selamlar.

48 6 Ekim 1853 (3 Muharrem 1270) tarihli bu bildiri için bkz: ATASE, Dosya: 11 Klasör: 75 Fihrist: 9.

49 bkz: ATASE, Dosya: 11 Klasör: 4 Fihrist: 61. Ültimatomun tarihi bazı eserlerde 14 Ekim olarak kaydedilmiş ise de belgenin Ömer Paşa’dan alınarak Miralay Tevfik Beyle gönderildiğine ilişkin kayıtta 7 Ekim 1853 (4 Muharrem 1270) tarihi vardır. bkz: ATASE, Dosya: 11 Klasör: 75 Fihrist: 10-2.

50 Bkz: ATASE, Dosya: 11 Klasör: 75 Fihrist: 17-1.

51 Bkz: ATASE, Dosya: 11 Klasör: 75 Fihrist: 29.

52 Lütfi, IX/89.

53 Bkz: ATASE, Dosya: 11 Klasör: 75 Fihrist: 33.

54 Bkz: BOA, A. AMD. Sıra No: 1805 Dosya No: 51 Gömlek No: 1. Adı geçen Pervaz-ı Bahrî vapurunun adı Sinop baskınında batırılan gemiler arasında da geçiyor. Rusların Kalafat’ta uğradığı yenilgiden sonra adı geçen vapuru iade ettikleri anlaşılıyor. bkz: BOA. İrade Dahiliye, Belge No: 18015.

55 Bkz: BOA, İrade Dahiliye, Belge No: 17830, 17840, 17902.

56 Bkz: BOA, İrade Hariciye, Belge No: 5554/1.

57 Rus ordusunun harekâtı için bkz: BOA, İrade Dahiliye, Belge No: 17364.

58 Türk ordusunun Rumeli cephesi harekatı haritası için bkz: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Çağrı Bey, Sultan Alpaslan, Cezzar Ahmet Paşa, Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfü Paşa, s. 104.

59 bkz: BOA, İrade Hariciye, Belge No: 5554/3.

60 Erim, s. 321 vd; Anlaşmanın İngilizce ve Fransızca metinleri için bkz: BOA, İrade Hariciye, Belge No: 5466.

61 Anlaşmanın metni ve için bkz: TV Def’a 507 Selh Şevval 1270. ayrıca bkz: BOA, İrade Hariciye, 5445.

62 Bkz: BOA, İrade Dahiliye, Belge No: 19100 Dahiliye leffi. 13 Haziran 1854 (h. 17 Ramazan 1270) tarihli Meclis-i Meşveret kararı.

63 Bkz: ATASE, Dosya No: 1 Klasör No: 40 Fihrist: 33.

64 Baron De Hess'in bildirisinin Romence ve Fransızca asılları için bkz: BOA, İrade Hariciye, Belge No: 5540.

65 bkz: BOA, İrade Hariciye, Belge No: 5539; BOA, İrade Meclis-i Mahsus, Belge No: 56.

66 Stirbey'i iyice gözden çıkaran Babıali onun Surre-i Hümâyun için hediye olarak gönderdiği parayı da reddetmişti. bkz: BOA, İrade Hariciye, Belge No: 5417.

67 Kırım Savaşı'ndaki çarpışmalar ve diplomatik faaliyetler için bkz: Cezmi Karasu, Kırım Savaşı Sırasında Osmanlı Diplomasisi, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora tezi.) Ankara, l998.

68 Bkz: BOA, İrade Hariciye, Belge No: 2428, 2433.

69 Sultanın 19 Nisan 1849 (h. 25 Cemaziyyülevvel 1265) tarihli fermanı için bkz: BOA, Name-i Hümâyun Defteri, No: 12. s. 65.

70 İşgalin haber alınması ve buna ilişkin olarak yapılan Meclis-i Mahsus görüşmesi için bkz: BOA, İrade Hariciye, Belge No: 2309.

71 Ali Paşa görüşmelerdedaha baştan Eflâk ve Boğdan'ı Osmanlı toprağı gibi değil de ayrı ülkeler imiş gibi zikreden Fransa'nın tavrına karşı çıktı. bkz: BOA, İrade Hariciye, Belge No: 6652/2.

72 Bkz: BOA, İrade Hariciye, Belge No: 6592/5 eki. (Ali Paşa ve Mehmed Cemil Bey'in8 Mart 1856 (h. Gurre Receb 1272) tarihli mektupları.

73 Rapor metni için bkz: BOA, İrade Hariciye, Belge No: 6592/2, Hariciye leffi 1.

74 Bakanın yazısının sureti ve Meclis-i Hass'da kararlaştırılan talimat için bkz: BOA, İrade Hariciye, Belge No: 6592/2.

75 Babıali sözü edilen divanların eyaletlerde olmakla birlikte hiç olmazsa komisyonun İstanbul'da faaliyet göstermesini ve komisyona üye olarak da Eflâk ve Boğdan işlerini iyi bilen kişilerin seçilmesini arzu etmişti. Ayrıca divanların ve komisyonun faaliyetinin sadece Memleketeyn'in dahili işlerini görüşerek Babıali'nin onayına sunmakla sınırlı kalması görüşünü ileri sürüyordu. Burada Babıali'nin kendi toprağı olan yerler hakkında inisiyatifi elden kaçırmamak düşüncesinde olduğu anlaşılıyor. bkz: BOA, İrade Hariciye, Belge No: 6592/5 eki. 21 Mart 1856 (h. 14 Receb 1272) tarihli Meclis-i Mahsus kararı. Ali Paşa'nın bu yoldaki talimatı için bkz: BOA, İrade Hariciye, Belge No: 6652/6.

76 bkz: BOA, İrade Hariciye, Belge No: 6538/2.

77 Bu komisyona Osmanlı Devleti temsilcisi olarak Sadaret Müsteşarı Safvet Efendi atandı. bkz: BOA, İrade, Meclis-i Mahsus, Belge No: 263.

78 Bkz: TV, Def'a 552, 5 Ramazan 1272.

79 Bkz: ATASE, Dosya: 11 Klasör: 42 Fihrist: 11.

80 Bkz: ATASE, Dosya: 11 Klasör: 42 Fihrist: 2-4.

81 Batılıların ilk tedirginlikleri için bkz: Ali İhsan Bağış, “Rusların Karadeniz'de Yayılmaları Karşısında İngiltere'nin Ticaret Endişeleri” I. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Bildirileri, Ankara, 1980. s. 211-214.

ALTMIŞBEŞİNCİ BÖLÜM:

ABDÜLMECİD VE ABDÜLAZİZ: TANZİMAT VE ISLAHAT

Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz / Yrd. Doç. Dr. Turgut Subaşı [s.753-781]

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

İkinci Mahmud'un büyük oğlu, Sultan Abdülaziz'in büyük kardeşi ve Osmanlı padişahlarının otuz birinci Sultanı olan Abdülmecid, 25 Nisan 1823'te İstanbul'da dünyaya geldi. Annesi bezmialem Valide Sultan'dır.1

Sultan Abdülmecid'in tahsil ve terbiyesine itina edilerek zamanın gereğine göre tıpkı Avrupalı bir 'prens' gibi yetiştirildi. Konuşacak ve okuduğunu anlayacak kadar iyi Fransızca öğrendi. Avrupa neşriyatını yakından takip eder, temas ettiği yabancılarla çeşitli konuları tartışırdı.

1 Temmuz 1839'da babasının ölümü üzerine on yedi yaşında iken tahta geçti. Her ne kadar Devlet idaresindeki tecrübesizliği, Osmanlı Devleti'nin o sıralarda içinde bulunduğu önemli meseleleri halletmesini güçleştiriyor gibi görünse de almış olduğu eğitim ve babasının başlattığı ıslahat çalışmalarını yakından takip etmiş olması, bu eksikliği pek hissettirmedi. Hatta muhafazakar devlet adamlarına rağmen tahta çıktığında Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın tavsiyelerini dikkate alarak kendi

Mutlakiyet yetkilerini sınırlandıran Tanzimat Fermanı'nı neşretmekte tereddütsüz davranması onun olgunluğunun ve kararlılığının bir ifadesidir.

Abdülmecid, kendisinden önceki Padişahların hilafet ve saltanat hakkındaki düşüncelerine sahipti. Hilafet ve saltanatın Allahın ihsanı olduğuna, Osmanoğullarına ait bulunduğuna inanıyordu. Can ve mal güvenliğinin korunarak ülkenin refah ve huzuruyla, gelişmişliğini sağlamayı görev biliyordu.2

Çok kadınlı padişahlardan olan Abdülmecid'in 30 kadar çocuğu olmuşsa da çoğu yaşamamıştır. Çocuklarından V. Murat, V. Mehmed Reşat, Mehmed Vahdettin, II. Abdulhamid tahta çıkmıştır. Zekası, zerafet ve nezaketi dikkat çeken Sultan Abdülmecid yeniliklere açık bir kişiliğe sahipti. Bu yapısı, Mustafa Reşid Paşa gibi zamanın önemli ve reforumcu devlet adamlarını takdir edip iş başına getirmiştir.

Çeşitli iç ve dış olaylar, mali buhranlar içinde geçen Abdülmecid devrinde pek çok imar faaliyetinde de bulunuldu. Dışarıdan alınan borç paraların bir kısmıyla saray ve köşkler inşa ettirildi. Dolmabahçe Sarayı (1853), Beykoz Kasrı (1855), Küçüksu Kasrı (1857) Mecidiye Camii (1849), Teşvikiye Camii (1854) dönemin belli başlı mimari eserlerindendir. Bezmialem Valide Sultan'ın yaptırdığı Gureba Hastanesi (1845-1846) ile yeni Galata Köprüsü aynı dönemde hizmete girmiştir. Pek çok çeşme, cami, tekke gibi sosyal kurumlar tamir edildi veya yeniden yapıldı.3

Saltanatı 21 sene 6 ay sürmüştür. 25 Haziran 1861'de 38 yaşında veremden ölen Abdülmecid'in türbesi Sultan Selim'dedir.4

Abdülmecid Döneminin

Siyasi Olayları

Mısır meselesi

Genç yaşta tahta çıkan yeni padişahı devletin içinde bulunduğu çözümlenmesi gereken önemli problemler bekliyordu. Genç ve tecrübesiz olmasına rağmen, ülkenin içinde bulunduğu vahim durumun farkındaydı. Devleti bu durumdan kurtarabilmek için herkesin tecrübesinden istifade etme yolunu denemeye karar verdi. Onun için yenilikçisinden muhafazakarına değişik fikir ve yapıdaki devlet adamlarından adeta bir koalisyon oluşturdu.5

Hüsrev Paşa sadrazamlığa getirilirken, Meclis-i Vala başkanlığına eski sadrazam Rauf Paşa getirilmiştir. Seraskerliğe Halil Paşa, Ticaret Nazırlığına Said Paşa atandı. Mustafa Reşid Paşa da Hariciye Nazırı idi.6 Osmanlı Devleti kendisine bağlı Mısır Eyaleti'nin Valisi Mehmed Ali Paşa7 ile devam eden savaşta Nizip'te büyük bir yenilgiye uğramıştı. Abdülmecid tahta çıkışından hemen sonra, Osmanlı ordusunun Nizip'te Mısır kuvvetlerine yenildiğini öğrenince Mehmed Ali Paşa'yı affettiğini açıkladı 'Memleketin ve halkın düzenini korumak ve boş yere Müslüman kanının dökülmesine engel olmak için şimdiye kadar olup bitenleri unutup Mehmed Ali Paşa'yı affediyorum. Affımın bir an önce kendisine bildirilmesini irade ediyorum.'8 demişti. Padişahın bu dileği Mısır'a ulaşıncaya kadar, Donanma komutanı Giritli Ahmet Fevzi Paşa, donanmayı İskenderiye'ye götürmüş, Mehmed Ali Paşa da donanmaya el koymudu. 12 yıl önce Navarin'de yakılan donanma yerine II. Mahmud'un zorluklarla oluşturduğu donanmanın elden gitmesi Osmanlı Devletini bir kez daha donanmasız bıraktı.9 Ahmet Fevzi Paşa'nın bu ihaneti Mehmed Ali Paşa'nın gücünü takviye ettiğinden, bu durum Mısır'ın elden çıkmasında önemli bir sebep sayılır. Padişah, Mehmed Ali Paşa'ya Mısır valiliğini miras yoluyla vereceğini açıkladıysa da, teklif reddedilerek Mısır'dan başka Suriye, Adana, Maraş'ın da kendisine verilmesi ve Hüsrev Paşa'nın azli gibi istekler öne sürüldü.10

Mehmed Ali Paşa'nın bu istekleri karşısında İstanbul'da Divan toplandı. Devleti yeniden bir savaşa sürüklemektense, Mehmed Ali Paşa'ya Mısır'dan başka Suriye'nin de bırakılması kararlaştırıldı. Ancak, Suriye'nin Mehmed Ali Paşa'ya bırakılması kararına Avrupa devletleri tepki göstererek, duruma müdahale kararı aldılar.11

1833 Hünkar İskelesi12 Antlaşması gereğince Rusya'nın Osmanlı'ya yardım etmesi, Rusların İstanbul'a asker ve donanma yerleştirmesi demekti. Çıkarları zedelenmesin diye İngiltere Avusturya ve Fransa Mısır meselelerini Avrupa sorunu yaptı ve İngiltere ile çatışmayı göze alamayan Rusya da durumu kabullendi. 28 Temmuz 1839 da Osmanlı Devleti'ne hitaben Avusturya Başbakanı Metternich'in kaleme aldığı, Mehmed Ali Paşa'ya karşı tek başına hareket etmemesi yolundaki notayı Osmanlı Devleti memnuniyetle karşıladı. Mısır meselesinin başlangıcında İngiltere, bu meseleye pek ilgi duymamış, ve ciddiye almamıştı. Hatta II. Mahmud, yardım talep etmek için Namık Paşa'yı Londra'ya göndermişti.13 Dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı George Canning'i dini önyargıları14 sebebiyle, bu problemin bir iç mesele olduğu gerekçesiyle teklif reddedilmişti. Ancak Palmerston'un Dışişleri Bakanlığına gelmesi, ve Hünkar İskelesi Anlaşmasının imzalanması İngiltere'nin dikkatini Mısır'a çevirdi ve bu meselede aktif rol almaya başladı.15

İngiltere, Suriye'nin Osmanlı Devletine bırakılmasını, eğer Mehmed Ali Paşa buna karşı gelirse kuvvet kullanılması kararına Fransa karşı çıktı. Bu arada Osmanlı Devleti de pek çok sebeple birlikte İngiltere'nin desteğini de güçlendirmek için Tanzimat Fermanını ilan etti. İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston Fransa'nın bu tutumu karşısında Mısır meselesini Fransa olmadan da çözme yönüne gitti. 15 Temmuz 1840 da Avusturya, Prusya, Rusya ve İngiltere arasında Londra Antlaşması imzalandı.16 Bu dörtlü anlaşmaya göre;

1- Padişah Mısır valiliğini babadan oğula geçmek üzere; Güney Suriye ve Akka valiliği de dahil ölene kadar Mehmed Ali Paşa'ya bırakacak.

2- Mehmed Ali Paşa bunu on gün içinde kabul etmezse Akka, yirmi gün içinde kabul etmezse Mısır valiliği zorla elinden alınacak.

3- Mehmed Ali Paşa yirmi gün içinde Osmanlı donanmasını geri verecekti.

Bu dört devletin Osmanlı toprak bütünlüğünü silahla koruma tehdidini Mehmed Ali Paşa ciddiye almadı ve Paşa, maddeleri reddetti, Fransa ile birlikte savaş hazırlıklarına başladı.17

Mehmed Ali Paşa'nın bu kararı üzerine Osmanlı Devleti Mehmed Ali Paşa'nın bütün yetkilerini elinden aldı ve onu asi ilan etti. Osmanlı-İngiliz-Avusturya ortak donanması da Suriye kıyılarını kuşattı ve Osmanlı-İngiliz propagandalarıyla zaten İbrahim Paşa idaresin-

den yüz çevirmiş bulunan Lübnan'a asker çıkardı. Kuzeyden ilerleyen bir Osmanlı ordusu İbrahim Paşa'yı yenerek Suriye'den geri çekilmeye mecbur etti. Olaylar Fransa'nın tahminlerinin aksine geliştiğinden İngiltere ile bir savaşı göze alamadı, dört devletin getirdiği çözüm şeklini kabul etti.18

Gelişmeler diplomatik alana kaydı. Fransa'nın kendisini yalnız bırakması karşısında Mehmed Ali Paşa İskenderiye'deki İngiliz savaş gemisi Amirali, Napier'in sunduğu Londra Anlaşması şartlarını kabul etti.

Bu sırada Osmanlı Hükümeti Mısır'a bir başkasını vali yapmak istediyse de İngilizlerin ısrarı üzerine bu kararından vazgeçip Mısır valisiyle yapılan bu anlaşmayı kabul etti. Bunun üzerine Sultan Abdülmecid Mehmed Ali Paşa ile ilişkilerin yeniden düzenlenmesi için ‘’Mısır Valiliği İmtiyaz Fermanı‘’nı yayınladı. Ferman Mehmed Ali

Paşa'ya hitaben yazılmış, ve Mısır'ın hangi şartlarda kendisine babadan oğula geçmek üzere bırakıldığını açıklıyordu. Buna göre;

1- Mısır vilayetinin sınırları Sadrazamca mühürlü haritada gösterilmiştir.

2- Mısır valileri Mehmed Ali Paşa sülalesinden Padişah tarafından seçilecek, valilik boş kaldığında sülalenin yaşlı erkeği vali olacaktır.

3- Mısır valileri rütbe ve kıdem konusunda Osmanlının diğer vezirleriyle eşit haklara sahip olacak, yazışmalar da buna göre yapılacaktır.

4- Tanzimat Mısır'da da uygulanacaktır.

5- Vergiler Padişah adına usulüne göre toplanacak, vergilerin bir kısmı her yıl İstanbul'a gönderilecektir.

6- Yapılmış ve yapılacak olan bütün anlaşmalar Mısır'ı da bağlıyacak.

7- Osmanlı Devletinin bütün kanunları Mısırda da yürürlükte olacak.

8- Mısırda paralar Osmanlı Padişahı adına basılacak ve ayar farkı olmayacak.

9- Osmanlı Devleti'nin hizmeti için var olan Mısır ordusu barış zamanında 18.000'den fazla olmayacak. Savaş zamanı bu miktar ayrıca karara bağlanacak.

10- Askerlik müddetini sınırlayan kanun Mısır'da da uygulanacak.

11- Her sene İstanbul'a 400 asker gönderilecek.

12- Üniforma, Nişan ve Bayrak farkı olmayacak.

13- Askeri atamalarda Albaylık rütbesine kadar olanlar, Mısır Valisi tarafından, bundan büyük rütbeler yalnızca Padişah tarafından yapılacak.

14- İstanbul'dan izin alınmadan savaş gemisi yapılmayacak.

15- Bu şartlardan birine uyulmazsa Mısır'a verilen imtiyazlar hükümsüz sayılacaktır.19

Böylece Osmanlı Devleti ile valisi Mehmed Ali Paşa arasındaki 9 sene 7 ay süren anlaşmazlık, uluslararası müdahaleyle sona erdi.

Mısır Meselesi Osmanlı Devleti'ne belli bir soydan atanan valiler yönetiminde içişlerinde özerk, özel statülü bir eyalet halinde bağlı kalmasıyla çözüldü.20 Ancak bu sorun devlete çok pahalıya mal oldu. Uğranan yenilgiler devletin ne kadar çok kuvvet kaybettiğini gösterdi. İsyan eden valisiyle baş edemeyen devlet, toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını sağlamak için yabancı devletlerin yardımına baş vurdu. Bu da, devletin itibarını zedeledi, üzerinde yabancı devletlerin ağırlığını daha da arttırdı. Eyaleti kazanmış gözükse de fiilen kaybetti.

Boğazlar Meselesi

1833 yılında Osmanlı Devleti Rusya ile Hünkar İskelesi Antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştı. Rusya 8 yıl için yapılan bu antlaşmayla kendisi için bir tehlike doğduğu takdirde Osmanlı Devleti'nin Çanakkale Boğazı'nı yabancı savaş gemilerine kapatmasını sağladığı gibi zor durumda kaldığı durumlarda Osmanlı'ya yardım bahanesiyle kendi savaş gemilerini boğazlardan geçirme hakkını da elde etmişti. Rusya'ya boğazlar üzerinde büyük bir nüfuz sağlayan ve onu diğer devletlere göre bölgede daha avantajlı hale getiren bu antlaşmanın süresi 1841'de doluyordu. Bu antlaşmanın yenilenme ihtimali büyük devletleri Boğazlar statüsüne yeni bir şekil vermek için harekete geçirdi.21 Mısır bunalımı sırasında Osmanlı Devleti'nin asi bir valisini yola getirmekten aciz kalarak Rusya'nın yardımına muhtaç olması da başta İngiltere olmak üzere büyük devletleri endişeye ve telaşa sürüklemiş ve Boğazların yeni statüsü için çalışmalarına hız kazandırmıştır.

Rusya'nın yıllardan beri amacı İstanbul ve Boğazlar üzerinde nüfuz sağlamaktı. İlk kez Karlofça Antlaşması ile Karadeniz'e komşu Azak Denizi'ne yerleşen Ruslar Karadeniz'i Rus gölü yapmak için uzun yıllar mücadele etmişlerdi. 1799'da Fransa'ya karşı Osmanlı ile yapılan anlaşma gereğince Boğazlar dan gemi geçirme hakkını elde etmişti.

1829’da ticaret gemileri için geçiş hakkı alan Rusların Hünkar İskelesi Antlaşması ile kazancı ortadaydı.

Akdeniz Devleti olan Fransa kapitülasyonlar sayesinde Osmanlı Devleti ile dostluğunu ilerletmişti. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Atlas Denizi’nde İngilizlere kaptırdığı egemenliği başka yerde yani Akdeniz’de kurma yolunu seçti. Fransa’ya göre ‘’Akdeniz tamamen bir Fransız gölü olmalıdır.’’ Bu istek Rusya’nın istekleriyle

çakışıyordu. Rusya’nın boğazlardan Akdeniz’e attığı her adım Fransa’ya karşı atılmış, Fransa’nın Doğu Akdeniz’e yayılma çalışmaları da Rusya’nın çıkarlarına aykırı bir adım demekti.

İngiltere ise XVIII. yüzyılda kurduğu imparatorluğa giden yolların güvenliğini sağlamayı temel politika olarak benimsedi. Hindistan ve Avrupa arasındaki en kısa yolun geçtiği Akdeniz’in egemenliğini kimseye kaptırmamak için uğraştı.22 Hindistan’a giden yollar üzerindeki Mısır ve Basra’ya uzanan Dicle’yi Rusya veya Fransa’ya kaptırmaktansa Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğüne taraf oldu. İngiltere ve Fransa, Rusya’yı Boğazlarda tek başına üstün tutmaktan yanaydı. Denizle ilgisi olmadığı halde Avusturya da, Rusya’nın yayılmasına karşı olduğundan Osmanlı toprak bütünlüğü savunuyordu.23 İngiltere’nin isteği doğrultusunda 3 Temmuz 1841’de İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya ve Osmanlı Devleti Londra’da bir konferansta Londra Boğazlar Antlaşması’nı imzaladılar.

1- Osmanlı Devleti, barış zamanında hiçbir yabancı savaş gemisini boğazlardan geçirmeyecek. Diğer devletler de bu kurala uyacaktı.

2- Osmanlı Devleti dost devlet elçilerinin hizmetindeki hafif savaş gemilerine özel fermanla geçiş izni verebilecek

3- Padişah Osmanlı Devleti ile bütün dost devletler bu anlaşmaya uymaya çağıracak.

4- Anlaşma iki ay içinde onaylanacaktı.

5- Daha önce olduğu gibi Osmanlı Devleti barış halinde bulunduğu bütün yabancı devletlerin savaş gemilerine boğazları kapalı tutacak ve bu prensibe imzası bulunan bütün devletler riayet edecekti.24

Anlaşma maddeleri Rusya'nın zaferi gibi sayıldı. Çünkü Rusya tıpkı Hünkar İskelesi'ndeki gibi boğazların kapalılığı prensibini devam ettirmiş, Karadeniz'deki güvenini tekrar sağlamıştı. Doğu Akdeniz'de ve Boğazlardaki egemenlik emelinden vazgeçmesi de diğer devletlerin çıkarına uyuyordu.

Anlaşma Osmanlı Devleti için de başarılı idi. Çünkü Rusya'nın İstanbul ve Boğazlar üzerindeki himayesini tanımaktansa, Avrupa devletlerinin toplu garantisini kabul etmeyi daha faydalı buluyordu.25 Uzun ömürlü olmayan Boğazlar Anlaşması Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni paylaşma26 teşebbüsleri sonucunda Fransız ve İngiliz donanmalarının Osmanlılara yardım için Çanakkale Boğazı'nı geçmeleri üzerine 1853'de geçerliliğini yitirdi.27

Lübnan Sorunu

Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı Devleti'nin birçok eyaletinde isyanlar çıktı. Arnavutluk, Bulgaristan, Girit28 isyanları dışarıdan müdahale edilmediği için kısa zamanda bastırıldığı halde Lübnan ve Suriye'deki iç karışıklıklar Fransa ve İngiltere'nin karışması yüzünden yıllarca sürdü.29 Lübnan eyaletinin merkezi Cebel-i Lübnan'dı. Lübnan Katolik Marunilerden, Müslüman Dürzilerden ve Beyrut'taki Sünni Müslümanlardan oluşmakta ve uzun yıllar Şihabi ailesi tarafından yönetilmekteydi. Osmanlı-Mısır Savaşı'nda bazen Osmanlılardan bazen İbrahim Paşa'dan yana oldular. İbrahim Paşa Marunileri Osmanlı taraftarı olan Müslümanlara karşı kullanarak dengeyi bozdu. Bölgede kurulan

Hıristiyan okulları Marunilerin yetişmesinde büyük rol oynuyor, onları Müslümanlara göre üstün bir duruma getiriyordu.30

Bu arada güçlenen, Lübnanlıların başı Emir Beşir, Osmanlı ile iyi geçinmek niyetinde değildi. İngilizler kendilerine sığınan Emir Beşir'i Malta'da ikamete mahkum ettiler. Bu durumda Osmanlı Devleti, Emir Beşir'in oğullarından Ebul Kasım'ı Lübnan hakimi olarak belirledi. Tanzimatın esaslarının Lübnan'da da uygulanması için Ebul Kasım başkanlığında bir divan kurdu. Lübnanlılar bunu beğenmeyip isyan edince Osmanlı Devleti, Ömer Paşa'yı Lübnan emiri olarak atadı. Yani bu tayinle Lübnan'ın özerkliğine son verdi.

Fransa, Mısır meselesinin İngiltere'nin dediği gibi çözülmesinden de rahatsızdı. Kendisini Katoliklerin koruyucusu olarak görüyordu. Bu durumda bir yandan İngiltere'den intikam almayı bir yandan da Lübnan'da Fransız nüfuzunu arttırmayı planlıyordu. İngiltere için Lübnan, siyasi ve ticari açıdan önemliydi. Hindistan'a giden yollar üzerindeki Lübnan, Doğu Akdeniz ticaretinin kilidi konumundaydı. Fransa'nın nüfuzunu zayıflatmak için bölgede Protestanlık propagandasına başladı. Dürzilerin pek çoğu bu mezhebi kabul ederek İngiliz himayesine girdi.31 Fransa, Ömer Paşa'nın Lübnan Emirliğini rededip eski Şihabi ailesini savunmaya başladı. Öte yandan İngiltere Dürzilerin koruyucusu sıfatıyla olaylara karışınca Osmanlı hükümeti Ömer Paşa'yı azletti. Nihayet 1842 de Beyrut'tan Şam'a çizilen hat boyunca Dürzi ve Maruni sancaklarına bölünerek iki kaymakam tarafından idaresine karar verildi. Ancak Dürzi kaymakama ait bölgede Maruni nüfusun fazlalığı problem oluşturdu.

1843-44 seneleri kanlı olaylarla geçti. Olağanüstü yetki ile bölgeye gönderilen Hariciye Nazırı Şekip Efendi, Arabistan ordusu Mareşali Namık Paşa ile görüşerek huzursuzluğun giderilmesine dair tedbirler aldı. Buna göre;

1- Halkın elindeki mevcut silahlar toplanacak.

2- 1844 isyanına karışanların affedilecek.

3- Verginin genel bir değer üzerinden alınacak.

4- İsyanda malları yağma edilenlere tazminat verilecekti.32

Ancak silahlar toplanırken halk direndi. Bunun üzerine direniş temsilcileri tutuklandı. Bu olaylar Avrupa kamuoyunda olumsuz tepkiler aldı, ve Avrupa Devletleri Osmanlı hükümetine Lübnan da reform yapılması doğrultusunda bir nota verdiler. Fransa Suriye sahillerine asker çıkaracağını bildirdi. Olaylar Avrupa'da Osmanlı Devleti aleyhine bir kamuoyu oluşturunca, Sultan Abdülmecid, Şekip Efendiyi Londra elçisi; Paris elçisi olan Mustafa Reşid Paşa'yı da 1846'da Hariciye Nazırı yaptı. Bölgede yeni bir idare oluşturuldu. 1846 başlarında yine Şekib Efendi tarafından hazırlanmış olan yeni düzenlemeye göre;

1- Cebel-i Lübnan, Dürzi ve Maruni diye iki kaymakamlığa ayrılmıştır.

2- Bu kaymakamlar Sayda vilayetine bağlıdır.

3- Nüfus bakımından karışık bölgelerde mukataalar, çoğunluğun vekilleri tarafından idare edilecekti.

4- Her kaymakamın maiyetinde on ikişer üyeden oluşan karma meclisler bulunacaktı.

5- Her meclisteki on iki üyeden biri Başkan Vekili sıfatıyla kaymakam vekilidir.

6- Lübnan'ın Devlet hazinesine vereceği yıllık vergi, 3500 kesedir.

7- Vergiler, vergi mükellefinin ekonomik gücüyle orantılı olacaktır.33

Bu düzenlemeyle, Marunilerle Müslümanlar arasında 1860'a kadar barış sağlandı.34 Meclis bölge yöneticilerine danışmanlık yapacak, bir anlamda yönetici ailelerin yerini alacaktı. Fransa Marunilerin gücünü azaltacak diye bu durumu kabul etmek istemediyse de Mustafa Reşid

Paşa'nın Lübnan'da tekliflerin genel olarak kabulünü sağlaması üzerine razı gelmeye mecbur kaldı.35

1854'te ölen Maruni kaymakamın yerine Şihap ailesinden Beşir Ahmet'in tayini özellikle Ortodokslarca hoş karşılanmadı. Ortodokslar Katoliklerden ayrılıp ya bir Ortadoks'un ya bir Müslüman kaymakamın gelmesini talep edince durum Osmanlı Hükümeti tarafından incelendi ve üçüncü bir kaymakamlık yerine basit tedbirlerle şikayetler önlenmek istendi.36 Islahat Fermanı sonrası Dürzilere karşı kendilerini hep ezik hisseden Maruniler kendi aralarında teşkilatlanmaya daha da önem verdiler. Öyle anlaşılıyor ki, Islahat Fermanı tebaayı birleştirmekten ziyade düşmanlığı arttırıcı zemin oluşturdu.

1858'de büyük bir kalabalık Cidde'de Hıristiyanların üzerine yürüdüler. Fransız ve İngiliz konsolosu öldürüldü. İki devlet bu durum karşısında birleşerek Cidde önüne Harp gemileri gönderdiler, şehri bombaladılar. Gemi komutanları olayların faili olarak 10 kişiyi idam etti. İngiltere ve Fransa'nın kendi sömürgelerindeki gibi davranıp adam asmaları Dürzilerde heyecan oluşturdu. 1860'da Halep'te cami duvarlarına Hıristiyanlar aleyhine nümayiş yapılmasını tavsiye eden bildiriler astılar. Failler yakalanıp cezalandırılmadı. Maruniler de kendilerine gelebilecek tehlike ve tehditlere karşı hazırlanmaya başladılar. Endişelerini Vali Hurşid Paşa'ya bildirip tedbir alınmasını istediler.

Mayıs sonunda Sait Canbolat ve Hattar Ahmet'e bağlı Dürziler Sayda ve Matn'da Marunilere karşı harekete geçtiler. Havran Dürzilerinin katılımıyla Hasbeya, Raşeya, Zahle'de katliamlara başladılar. Devletin güçleri kendilerine sığınan Hıristiyanlarla kuşatıldığı halde Dürzilere karşı ciddi bir direniş ve bastırma hareketinde bulunulmadı. Şam'da Hıristiyan mahallesi yakıldı. Ele geçirilenler katledildi. Burada Hıristiyanları kurtaran Emir Abdulkadir oldu. Sayda valisi Hurşit Paşa ve Şam valisi Ahmet Paşa

olayları bastırmak için yeterli çaba göstermediler. Hükümetse olaylar önemsizmiş gibi davranarak asker gönderme yerine Ahmet Paşa'nın bölgeden asker toplayıp karşı koymasını istedi. Fakat durumun ciddiyeti geç de olsa anlaşıldı ve bölgeye Avrupa tarafından tanınan ve sevilen Dışişleri Bakanı Fuat Paşa gönderildi. Beyrut'a gelen Fuat Paşa derhal gerekli önlemleri sert bir şekilde aldı. Onun görevi düzeni sağlamak, Cebel-i Lübnan'ın idaresini ıslah etmek ve zarar gören Hıristiyanlara tazminat verilmesini sağlamaktı. İsyan esnasında adam öldürdükleri gerekçesiyle elli altı kişiyi idam ettirdi ve askerlerden de 111'ini kurşuna dizdirdi. Başta Orduyu Hümayun müşiri Ahmet Paşa olmak üzere görevlerini yapmayanları cezalandırdı. Bundan önce isyanlar Avrupa'da duyulmuş ve Hıristiyanlara karşı yapılanların hesabını ödetmek için silahlı müdahale edilmesine karar verilmişti.

Fuat Paşa bu işlerle meşgulken Fransız kuvvetleri Beyrut'a ulaşmıştı. Fransız askerleri gelmeden önce Fuat Paşa gelen kuvvetlerin Osmanlı Devleti'nin dostu sıfatıyla geldiğini halka duyurmuş ve karışıklıkları bastırmaya gelen bu güçlere misafirperverlik gösterilmesini istemişti. Suriye ile yakından alakalı İngiltere, Fransa, Avusturya, Prusya, Rusya ve Türk temsilcisi Abru Efendi'nin katılımıyla bir komisyon kuruldu. Komisyonun ilk görevi Dürzileri cezalandırmaktı ki bu, zaten Fuat Paşa tarafından başarılmıştı. İkinci görevi Marunilere verilecek cezanın takdiriydi ki bu da ele alınmış durumdaydı. Komisyonun üçüncü görevi ise Lübnan'a verilecek yeni idarenin tespitiydi. Beş devlet farklı öneriler sundu.37 Fransa Dürzileri Lübnan'dan çıkartmayı, Cebel'e prenslik gibi ayrı bir idareyi, Rusya Katolik ile Ortodokslara imtiyazlı iki prenslik verilmesini, İngiltere Mısır'dakine benzer Hidivlik kurulmasını teklif etti. Hidivlik Fuat Paşa tarafından parçalanma olarak nitelenerek red edildi. En

sonunda Lübnan Nizamnamesi imzalanarak yeni bir yönetim biçimi benimsendi. Bu Nizamnameye göre;

1- Lübnan, Osmanlı hükümetince seçilecek ve ona tabi olarak tüm yürütme yetki ve görevlerine sahip bir Hıristiyan mutasarrıf tarafından yönetilecektir.

2- Tayini gibi azli de Osmanlı hükümetine ait olan Lübnan mutasarrıfına, her türlü idari ve mali yetki verilecek. Bütün memurların tayini, mahkeme kararlarının infazı ve asayişten sorumlu olacaktır.

3- Bu mutasarrıfın başkanlığında bütün Lübnan'ı temsil eden bir idari meclis bulunacak. On iki kişilik meclis de iki Müslüman, iki Maruni, iki Dürzi, iki Rum-Katolik, iki Rum-Ortodoks ve iki de diğer temsilciden oluşacak.

4- Lübnan Sancağı altı kazadan oluşacak ve her kazada bir idare meclisi olacak.

5- Kazalar Nahiyelere bölünecek. Nahiye müdürleri Kaymakamın tavsiyesi doğrultusunda mutasarrıf tarafından atanacak. Köylerde ise yine mutasarrıfın tayin edeceği birer şeyh bulunacak.

6- Kanun önünde eşitlik ilkesi ilan edilecek.

7- Üç dereceli bir adliye teşkilatı kurulacak.

8- Asayişi sağlamak üzere, mutasarrıfın emrinde özel üniformalı, nüfusun binde yedisi oranında gönüllülerden bir güvenlik teşkilatı oluşturulacak.

9- Lübnan mutasarrıfı olağanüstü durumlarda Suriye ordusundan yardım isteyebilecek.

10- Osmanlı Hükümeti 3500 kese olan Lübnan vergisini ihtiyaca göre 7000 keseye kadar çıkarabilecek. Bu para öncelikle bölgenin ihtiyaçlarına harcanacak, kalan miktar hazineye gönderilecek.

11- Gelir gideri karşılamazsa fark Osmanlı Hükümetince ödenecek.38

Aynı gün imzalanan ikinci bir protokola da şunlar eklendi:

1- Lübnan mutasarrıfına Vezirlik rütbesi verilecek.

2- Deyrü’l-Kamer merkez olacak.

3- Mutasarrıflık süresi üç yıl olacak. Mahkemesiz görevden alınmayacak.

Görev süresi bitmeden üç ay önce Osmanlı Hükümeti Avrupa devletlerinin temsilcileriyle anlaşmaya vardıktan sonra yeni mutasarrıfı tayin edecek.

4- Bütün bu esaslar hakkında bir ferman yayınlanacak.39

Nizamname imzalandıktan sonra Fransızlar bölgeyi terk etti ve Katolik Ermeni olan Davit Efendi ilk mutasarrıf olarak bölgeye atandı. Böylece devletlerarası bir uzlaşma ile bölgede yerel yönetim ayrıcalıklarına sahip bir statü kuruldu. İsyanda zarar gören Marunilere verilmek üzere isyana katılan Dürzilere özel vergi kondu.40

Avrupa kamuoyunda büyük tepki oluşturan olaylar aslında bir iç olaydı. Yapılan askeri müdahale ile devletlerarası bir sorun oldu. Osmanlı Devleti’nin dış politikadaki itibarını sarstı ve imparatorluğun başka topluluklarına da özerklik veya bağımsızlık için örnek oluşturdu. 6 Eylül 1864 tarihinde Osmanlı Devleti’nin talebi ve Avrupalı devletlerin kabulüyle, yeni bir Lübnan Nizamnamesi imzalanmışsa da çok önemli değişiklik olmamış, bu sistem 1914, I. Dünya savaşına kadar devam etmiştir.

Memleketeyn (Eflak-Boğdan) Meselesi

Memleketeyn denilen Eflak Boğdan XIX. yüzyıl ortalarında Osmanlı Devleti’ne bağlı özel imtiyazlı iki beylik idi. Başlarında önceleri yerli ailelerden voyvodalar vardı. Ancak bu beylerin Avrupa devletleri ve Rusya ile münasebet kurması üzerine XIII. yüzyıl sonrası İstanbul’un

Fenerli Rum ailelerinden merkezden atanan voyvodalar tarafından yönetiliyordu. Seçilen Rum voyvodalar da büyük rütbeli papazlarla işbirliği yaparak halkı soydukları gibi Rusya ve Avusturya hükümetleriyle gizli yazışmalarda bulunmaktan çekinmediler. Dolayısıyla Osmanlı Devleti sık sık voyvoda değiştirdi.

Bu istikrarsızlık bölgenin kötü idare edilmesini de beraberinde getirdi. 1774'ten sonraki dönemde Rusya çeşitli olayları fırsat bilip bey seçimlerinde söz sahibi olmaya başlamıştı. Rusya bu bölgeleri kendi toprağına katmayı, bu olmazsa himayesi altına almayı, Ortodoksların hamisi olmayı başlıca siyaseti biliyordu. Öyle ki 1831'de voyvodalara yedi yıl değil ömür boyu memleket idaresini bırakan nizamname ile iki memleketin iç idaresi konusunda kendi isteklerini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmişti. Avusturya-Macaristan'ın bölgede nüfuz kurma politikasıyla bu durum ters düşüyordu. Eflak-Boğdan'da Yaş ve Bükreş şehirleri dışında halk geniş ova ve köylerde yaşardı. Toprak sahibi olmayan köylüler soyluların istediği işi yapardı. XIX. yüzyıl başından beri bu beyliklerde milliyetçilik akımı da etkisini göstermeye başlamıştı.

1848 ihtilalleri Avrupa'da büyük gelişmelere sahne olurken iki beylik halinde yönetilen ve Romanya birliğinin kurulması için güçlü taraftarların olduğu Eflak ve Boğdan'da etkisini gösterdi.41 Ayaklanmalar, ilk sıralar Osmanlılardan ziyade Rusların müdahaleci hareketlerine ve voyvodalara karşıydı. Voyvoda Stourdza'ya karşı ayaklanan ihtilal komitesi milli bir askeri kuvvet teşkilini, sansürün kaldırılmasını istediklerinden asi sayıldı. Stourdza'ya asileri tevkif ve sürgün ettirdi. İdareden memnun olmayanlar siyasi bir komite kurdular. Angaryanın kalkmasını, toprağın köylüye tevzi edilmesini istediler. Voyvoda geçici hükümete razı oldu ise de sonra istifa etti. Yeni meclis sansürü kaldırdı. Ayaklananlar usulde anlaşamadılar. Bir kısmı yapılanları yeterli buldu, bir kısmı Rumence konuşulan topraklarda

bir cumhuriyet istedi. Rus çarı bu hareketi bastırmak için önce Boğdan’ı sonra Eflak’ı işgal etti. 1849 Balta Limanı Antlaşması ile Rusya ve Osmanlı Devleti, yedi yıl çalışacak iki yeni Voyvoda tayini ve 1831 nizamnamesini uygulama konusunda anlaştı. Rusya’nın isteği ile imzalanan Balta limanı Antlaşması’na göre;

1- Rus çarı ve Osmanlı padişahı Eflak Boğdan’ı ihtilalcilerden anarşi hareketlerinden korumak için birlikte hareket edeceklerdi, durumlar düzelince kuvvetlerini çekeceklerdi.

2- Eflak Boğdan Beyleri Padişahca yedi yıl için atanacaktı.

3- Meclis dağıtılıp ülkenin ileri gelenlerinden oluşan, yetkileri sınırlı bir Divan kurulacak.

4- Bu sözleşmenin icrası için Osmanlı ve Rus Devletleri aynı hali ve yetkilere sahip birer komiser gönderecekti.42

Rusya’nın Karadeniz’in batısındaki bu bölgede nüfuzu artarken Osmanlı Devleti’nin bu iki beylik üzerindeki egemenliği yavaş yavaş silinmeye başladı. Kırım Savaşı’na kadar iki ülke, bölgede birer ordu bulundurdu, ve voyvodaların yanına birer müşavir komiser gönderdi.

Osmanlı Rusya arasında tampon bölge hükmündeki Eflak Boğdan’da Kırım Savaşı’ndan sonra, Osmanlı’dan ayrılma eğilimi arttı.1856 Paris Antlaşması’na göre Avrupa devletleri iki beyliği Rusya himayesinden kurtarmak için kendi ortak korumaları altına aldılar. Rusya da iki beyliğin içişlerinde bağımsız olduğunu kabul etti. Bu durum Eflak Boğdan’da birleşme akımını güçlendirdi.1856 Paris Antlaşması’na göre Osmanlı ile sadece vergi vermek konusunda bağ kuran iki bölgenin iki ayrı meclis tarafından yönetildiğini görüyoruz. İki beyliğin seçmenleri 1856 Paris Antlaşması’nın getirdiği ortamdan faydalanıp ayaklanınca Avrupa devletleri de gelişen olaylara kendi menfaatleri ölçüsünde katıldı. Mesele devletler arası bir nitelik aldı.43

Romanya'nın kurulması ile ilgilenen ilk devlet Fransa III. Napolyon dan beri Katolikliğin ve bağımsızlığın önderliğini yaptığından Romen birliğinin kurulmasından yanaydı. Rusya da hem Avusturya hem Osmanlı'ya karşı denge unsuru olarak kendi nüfuzunu genişletecek Romen birliğinden yanaydı. Prusya ve Piyomonte de kendisi gibi birlik kurmak isteyenleri destekliyordu. Avusturya Macaristan kendi yapısına ters düştüğünden, Rusya ve Fransa'nın bölgede nüfuz sahibi olmasını istemediğinden; İngiltere ise Avrupa güçleri dengesinden ve Osmanlı toprak bütünlüğünden yana olduğundan birliğe karşıydı. Osmanlı ise bu toprakların bağımsızlığını kendi politikası açısından kayıp olarak görüyor ve diğer tebaaya kötü örnek olmasından çekiniyordu, dolayısıyla bu birliğe karşıydı. Olaylar Fransa'nın girişimiyle birlik yönünde gelişti. Haziran 1857'de Avrupa Komisyonu gözetiminde yapılan ilk seçimleri birliğe karşı çıkanlar kazandıysa da Eylül seçimlerini birlik taraftarları kazandı.

Meclisler Eflak ve Boğdan'ın Romanya adı altında birleştirilmesine ve Avrupalı yabancı bir prensin ortak hükümdar yapılmasına karar verdi. Osmanlı duruma 1856'daki antlaşmaya aykırı olduğu gerekçesiyle itiraz etti. Fransa Romanyalıları destekledi. İngiltere Hindistan ayaklanmalarıyla meşguldü ve Rusya ile çarpışmaya girmeyi göze alamadı. Osmanlı'ya arabuluculuk sözü vermekle yetindi.44 1858'de Paris Antlaşması'nda imzası olan devletlerin katılımıyla konferans toplandı ve şu kararlar alındı:

1- Eflak Boğdan, "Eflak Boğdan Birleşik Prensliği" unvanını alarak Osmanlı egemenliğinde olmaya devam edecek.

2- İç işlerinde tamamen bağımsız olacak. Osmanlı Devleti'nin hiçbir surette müdahalesi olmayacak. Bu prenslik kendi halkı tarafından seçilecek birer meclis tarafından idare edilecek.

3- Boğdan Beyliği Osmanlı Devleti'ne yılda bir buçuk milyon, Eflak Beyliği de iki buçuk milyon kuruş haraç verecek.

4- Herhangi bir saldırı halinde Osmanlı Devleti gerekli tedbirleri alacak.

5- Osmanlı Devleti'nin yapacağı anlaşmalar, verilen imtiyazları ihlal etmemek kaydıyla, Eflak ve Boğdan'ı da bağlayacak.

6- Verilen imtiyazların ihlali durumunda, voyvodaların gerek Osmanlı Hükümetine ve gerekse kefil devletlerin İstanbul'daki temsilcilerine müracaat hakkı olacak.

7- Beyler kayd-ı hayat şartıyla kendi meclislerinde seçildikten sonra bu seçim padişah tarafından onaylanacak.

8- Meclisler yedi senelik için seçilecek.

9- Her voyvoda kendi bakanlarını atayacak.

10- Her iki beyliğe ait işleri görmek ve gerekli kanunları yapmak için Merkezi Komisyon oluşturulacak.[45]

Tek bir isimle birleşen beylikler Osmanlı'ya bağlı iki eyalet olarak bırakılmıştır. Ancak içişlerinde beyliklere tanınan haklar birlik yönünde tanınan önemli adımdır. 1859'da Boğdan ve Eflak meclislerinin aslen Boğdanlı, 1848 olaylarına karıştığından Paris'e sığınmış bulunan Albay Couza'yı voyvodalığa seçmesi üzerine birlik şeklen de olsa sağlanmış oldu. Osmanlı Hükümeti bu durma itiraz etti ve yapılan konferansta Fransa, İngiltere, Rusya, Prusya, Eflak Boğdan'da yeni bir karışıklık çıkmasın diye seçimi kabul ettiler. Osmanlı Devleti de Couza'nın voyvodalığını aykırı bulmakla birlikte tanıdı. İki bakanlar kurulu ve iki meclisle Eflak Boğdan'ı yöneten Couza çok zorlandı ve bunların birleştirilmesini istedi. Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa'nın bu konuda ortak hareket ettiğini görünce durumu Couza'nın voyvodalığı süresince geçerli olmak şartıyla kabul etti.[46] Haziran 1861'de Osmanlı Devleti ve diğer devlet temsilcileri arasındaki görüşmede bu esaslar kabul gördü. Böylece Eflak ve Boğdan ortak bir voyvoda idaresinde birliğe kavuştu. İlk ortak meclis 5 Şubat 1862'de Bükreş'te toplandığında fiilen Romanya Birliği gerçekleşti.[47]

Macar Mültecileri Problemi

Avusturya Macaristan İmparatorluğu içinde en önemli topluluk şüphesiz Macarlardı. Avrupa'da patlak veren 1848 ihtilallerinin ana prensiplerinden biri olan milliyetçilik unsurunun Macaristan'da hızla gelişmesi Mart 1848'de Macaristan'da bir ihtilalin patlak vermesine sebep oldu. Avusturya imparatoru aynı zamanda Macaristan Kralıydı ve Macar anayasasına uymak zorundaydı. İmparator Ferdinand 1848'de Macarlardan kurulan kabineyi etkisiz kılmak için bir Hırvatı Başkomutan olarak Macaristan'a gönderdi. Macarlar bunu hakaret sayıp isyan ettiler.

Avusturya İmparatoru Ferdinand'dan sonra tahta çıkan Fransuva Jozef'i tanımadılar. Fransuva Jozef Macarlar'a verilen tüm imtiyazları kaldırdı. Hatta Macaristan'ın doğrudan Avusturya'ya ilhak edildiğini ilan etti. Macar diyet meclisi ilhakı tanımadıklarını gibi kendi aralarında toplanarak 14 Nisan 1849'da Kossuth'u Cumhurbaşkanı yaparak Macar Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan ettiler. Avusturya Macarların hakkından gelmek için 200.000 kişilik Rus ordusunu Macarların üzerine gönderdi.48

Aralarında Macar soylularının da bulunduğu bir çok Macar kaçarak Osmanlı topraklarına sığındı. Avusturya Belgrad Anlaşmasının 18. maddesini ileri sürerek bu mültecilerin hükümdarlarına karşı gelmiş birer asi olduklarını dolayısıyla, bu maddeye göre iadelerinin gereğini ileri söylerken,49 Rus elçisi Dotitof 16 Ağustos 1849 da 'mültecilerin iade edilmesinin Osmanlı-Rus ilişkileri açısından önemli olduğu' yönünde Osmanlı Hükümetine bir tehdit notası verdi. Yine Avusturya elçisi Kont Ostermır bu tarihten üç gün sonra mültecilerin korunmasını protesto ettiyse de Osmanlı Hükümeti 'Rusya ile ilişkilerinin önemini kabul etmesine rağmen mültecilerin iadesinin devletin onuru ile bağdaşmayacağından' Rusya ve Austurya isteklerini reddetti. Böylece Macar mültecileri meselesi ortaya çıktı.50

Osmanlı hükümetinin bu kararı Avrupa'da geniş yankı yaptı ve memnunlukla karşılandı. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston 28 Eylül 1849 bir mektubunda 'Rusya ve Austurya elçilerinin bu hareketlerinin bir blöf olduğunu, İngiltere ve Fransa'nın bu meselede Osmanlı Sultanının yanında ve destekçisidir, gerektiği taktirde yardıma hazır olduklarını 'açıkladı'. Ayrıca bu gelişmeler İngiliz kamuoyunda Osmanlı Devleti'ne karşı büyük bir sempati doğurmuştu. İngiliz gençleri Osmanlı elçisinin arabasındaki atları çözerek arabayı çektiler.

Diğer taraftan Eflak'ın Kili mevkiine ilk mülteciler geldi. Bu ilk mültecilerin 36'sı subay gerisi çavuş, onbaşı, er olmak üzere 1120 kişiydiler. Böylece Osmanlı Devleti, Avusturya ve Rusya arasındaki münasebet bozuldu. Mültecilerin sayısı gittikçe artıyordu. 2000 kişilik diğer kafile geldi. Bunlar kabul edilmek istenmeyince 'kendimizi Tuna'ya atar, tekrar geriye dönmeyiz' diye cevap vermişlerdir. Güneydeki Şumnu'ya nakledilip orada ikametleri sağlandı.51

1849 yılı Rusya-Avusturya, İngiltere Osmanlı Devletleri arasında görüşme ve yazışmalara yol açtı. Osmanlı hükümeti mültecilerin eşkıya olduğu şeklindeki Rus ve Avusturya izahını bir defa daha reddetti. Sen Petersburg ve Viyana hükümetleri Osmanlı Devleti'ne ültimatom niteliğinde notalar gönderip mülteciler geri verilmezse siyasi ilişkileri kesecekleri tehdidini yenilediler.

Osmanlı bunun üzerine Macar mültecilerine İslam olmayı teklif etti. Macarların çoğu kabul edip Müslüman olduğundan zaten mülteci iadesine dair hükümler geçersiz kılındı.

Diğer taraftan bu problemin çözümü için Osmanlı hükümeti Divan Tercümanı Fuad Efendiyi (Paşa) Petersburg'a gönderdi.52 Rusya'ya mültecilerin sınırlardan uzak yerlerde ikamet ettirecekleri garantisi

verilerek, problemin çözümüne gidildi. Bu sıralarda İngiliz ve Fransız donanmaları da Osmanlı Devleti'ne destek için Çanakkale'ye gelmiştiler.

Osmanlı Devleti'nin İslamlığı kabul edenlere yüksek subay rütbeleriyle uygun görevler vermesi Avusturya'nın hoşuna gitmedi. Ancak İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin haklı olduğunu bildirmesi, Avrupa kamuoyunun Osmanlı lehine dönmesi üzerine Avusturya ve Rusya Osmanlı ile ilişkilerini yeniden gözden geçirdi. Mültecilerden isteyenler canlarına dokunulmayacağına dair ilgili devletlerden teminat alındıktan sonra geri verilirken İslam olanlar Osmanlı topraklarına Avusturya ve Rus sınırından uzağa yani Lehler Haleb'e, Avusturya teb'asından olanlar Kütahya'ya yerleştirildi.53

Kırım Savaşı

Rusya II. Katerina döneminden beri en kısa zamanda Boğazları ele geçirmek, Balkanlar'a ve Kafkaslar'a sahip olarak Ege Denizi yolu ile Akdeniz'e, Doğu Anadolu yolu ile bir taraftan İskenderun Körfezine, bir taraftan da Basra Körfezi'ne inmeyi ve bir dünya devleti olmayı amaçlayan politika içindeydi. Bunu gerçekleştirmek için önce Müslümanlara karşı Hıristiyanları koruma bahanesi ile Osmanlı Devleti üzerinde hakimiyet kurmaya çalıştı. Küçük Kaynarca Antlaşması'nın kendisine Ortodoksları koruma hakkını verdiğini iddia ediyordu.

Osmanlı Devleti, Rusya'nın yaklaşımındaki tehlikeyi fark edince İngiltere ve Fransa'ya yaklaştı. Bu yakınlaşma üzerine, 1840-1841 Londra Antlaşmaları ile Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunun kaybolduğunu gören Rusya, yeniden saldırgan bir tutumla Osmanlı Devleti'ni parçalama siyasetine döndü. Hatta bu yüzden İngiltere'ye yaklaştı ve 1844'te İngiltere'yi ziyaret eden Çar I. Nikola, İngiliz hükümetine "hasta adam" dediği Osmanlı Devleti'ni aralarında paylaşmayı önerdi.54

İngilizler ‘’Eğer Rusya’yı Tuna üzerinde durduramazsak günün birinde İndus kıyılarında durdurmak zorunda kalacağız.’’düşüncesindeydiler.[55] Rusya’nın öteden beri devam eden değişmez sinsi emeli, Osmanlı Devleti’ni ortadan kaldırıp topraklarının büyük kısmını, özellikle stratejik bakımdan çok önemli boğazları ele geçirmekti. İngiltere ise her ne pahasına olursa olsun Osmanlı Devleti’nin devamını kendi çıkarı açısından uygun gördüğünden “niçin hastayı tedavi etmeyi düşünmüyoruz?’’ diyerek Rusya’nın paylaşma teklifini reddetti.

İngiltere Yakındoğu ticaretini elinde bulunduruyordu. 1838 Osmanlı-İngiliz Balta Limanı[56] Ticaret Antlaşması, 1850 Gümrük Tarifesi Antlaşması ile Osmanlı sınırları içinde geniş ticari haklara sahip hale gelmişti. Kendi menfaatlerini korumak ve daha da genişletmek amacındaydı.[57] 1839’da İngiliz devlet adamlarından Chatham, Osmanlı Devleti hakkında şöyle diyordu; “Osmanlı Devleti’nin yaşamakta devam etmesinin İngiltere için hayati önemde bir zorunluluk olduğunu söylemeyen bir kişi ile ben konuşmam.”[58] Balkanlar’ın Rus nüfuzu altına girmesini kendi menfaatleri açısından uygun bulmayan İngiltere Osmanlı toprak bütünlüğünün korunmasında fayda görmekteydi.[59] Akdeniz’de o günlerde sağladığı üstünlüğünde bir sonucu olarak Mısır ve Girit’in ileride kendi eline geçeceğine emindi. Kadim dost olarak bilinen Fransa’nın Yunan ve Mehmed Ali Paşa isyanlarında taraf tutuşu ile dostluğa gölge düşmüştü. Bu durum Fransa’nın Osmanlı ve dolayısıyla Ortadoğu’daki nüfuzunun azalmasına neden oldu.

19. yüzyıla gelindiğinde Fransa Ortodokslara karşı Katolikliğin koruyuculuğunu üstlenerek dış siyasette atılımlar yapmayı, Orta Doğu çıkarları açısından gerekli buldu. Osmanlı sınırları içinde sahip olduğu ekonomik, siyasal, kültürel çıkarlarını korumak ve geliştirmek amacındaydı. Aktif politikaya girmek için bahane arıyordu. Bu da Kutsal

yerler sorunu oldu.60 Kırım Savaşı'nın önemli sebepleri arasındaki bu soruna tüm Avrupa devletlerinden daha çok alaka gösterdi. III. Napolyon, Kutsal yerler meselesini devleti için Ortadoğu ideolojisi haline getirdi.61 Louis Napolyon iktidara gelirken yardım gördüğü Katolik partisini memnun etmek ve dışta Fransa'ya karşı kurulmuş siyasi cepheyi parçalamak ve ülkesine eski gücünü kazandırmak için Kutsal yerler meselesini ele aldı. Louis Napolyon 1850 yılında Osmanlı Devleti'nden 1740 kapitülasyonları ile verilmiş olan imtiyazların tam olarak uygulanmasını istedi. Bu ise aynı zamanda kutsal yerlerde Katoliklere, Ortodokslar aleyhine yeni hakların verilmesi demekti.

Rusya da 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması şartlarının uygulanmasını ve saygı gösterilmesini isteyince, Osmanlı Devleti konunun incelenmesi için komisyon kurduğunu açıkladı. Bu sırada Avusturya da 1699 Karlofça, 1718 Pasarofça, 1739 Belgrad Antlaşmalarını ileri sürerek kurulacak komisyonun karma olmasını istedi. Kudüs ve çevresi Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanlar için ibadet ve inanç açısından önemli yerlerdi. Kamame Kilisesi, Hz. İsa'nın kabri, Hz. Meryem'in türbesi ve bitişiğindeki bahçe, Beytül Lahim'deki kilise, Tahun-ul Atik alanı, mahzenler, Mağaratül Mehd, Hacer-i Mugtesil, gibi yerlerin korunması, idaresi, gerektiğinde onarılması Hıristiyanlar için dini ve siyasi bir önem taşıyan bir görevdi. Diğer dinler için de önemli olduğundan buralar paylaşılamayan mekanlardır.62

Sonuçta komisyon Katoliklere bazı haklar vermekle birlikte Ortodokslar lehine karar aldı. Rusya bununla yetinmeyerek 8 Şubat 1852 de Osmanlı Devleti'ne konuyla ilgili bir ferman çıkarttırdı. Durumdan memnun kalmayan Fransa, İstanbul Hükümeti'ne baskı yapınca bazı değişiklikler yapıldıysa da her iki devleti de hoşnut etmek mümkün olmadı. Yani kutsal yerler meselesi Rusya ve Fransa arasında nüfuz ve şeref meselesi oldu. Bunda sıkıntıya düşen de Osmanlı Devleti oldu.

Aslında Rusya bu sorunu Osmanlı Devleti'ni parçalamak için bahane olarak kullanıyordu. Sorun yatışacakken Prens Mençikof'u olağanüstü yetkiyle İstanbul'a göndererek bazı isteklerde bulundu.63 Çünkü, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünden yana olduğunu açıklayan İngiltere'nin ve yeni rejim değişikliği yaşayan Fransa'nın Rusya'ya karşı bir harbe gireceğini düşünmüyor, Osmanlı Devleti'ni kendi himayesine girmesi için baskı yapmayı düşündü. Mençikof, prens, amiral, deniz işleri bakanı ve Finlandiya genel valisi rütbe ve sıfatlarına haizdi. Refakatçileri de ya prens ya da büyük rütbeli askerlerdi. Elçilik heyetinden ziyade kurmay heyetine benziyordu.64 Mençikof İstanbul'a geldikten sonra Çar'ın şartlarını bir diplomat gibi gerekli makamlara ulaştıracakken gayr-i resmi bir kıyafetle Hariciye Nazırıyla görüşmeye gitmişti. Hariciye Nazırı Fuat Paşa makamına gelmediğinden onunla görüşemeyince de Hariciye Nazırını şikayet etti. Mençikof'un fazla ileri gitmemesi ve daha büyük olaylara sebebiyet verilmemesi için Fuat Paşa Hariciye Nazırlığından azledildi. Mençikof'un bu tür hareketlerle amacı Osmanlı Hükümeti'ni sıkıştırıp şartlarını kabul ettirmekti. Mençikof sonunda Osmanlı Hükümetine sözlü bir nota verdi. Bu notada; Rum Ortodoks kilisesinin kutsal yerler konusundaki isteklerinin kabulü, Beytullahim kilisesi anahtarlarının ve Hz. İsa'nın doğduğu mağaranın bakımının Ortodokslara bırakılması, Kamame kilisesinin tamiri hakkında Fener patriğine söz verilmesi konuları vardı.65

Bunlar kabul edilirse Rusya Osmanlı ile ittifak yapacaktı. Osmanlı hükümeti İngiliz donanmasını yardıma geleceği vaadini aldıktan sonra bu şartları reddetti. Osmanlı Devleti'nin hükümranlık haklarını korumaya kararlı olduğunu gören Mençikof 21 Mayıs 1853'de İstanbul'dan ayrıldı. Böylece Osmanlı-Rus ilişkileri kesildi. Rusya'nın bu şekildeki aşırı istek ve girişimleri İngiltere ve Fransa'yı endişelendirdi. Rusya'nın emelleri 1848'den beri yaptıkları iki devlet arasında savaşı kaçınılmaz kıldı.

Rus orduları 22 Haziran 1853'de General Gorçakof komutasında Eflak ve Boğdan'a girdi. Bu bir harp sebebiydi. Ancak İngiltere'nin tavsiyesi üzerine Osmanlı mukavemet göstermedi. Rusya'nın bu işgali Avusturya ve Prusya'yı da ilgilendiriyordu. Avusturya ve Prusya bu hareketi protesto ederek sınırlarına asker yığmaya başladılar.66

Bunun üzerine Temmuz 1853'de Viyana Kongresi, toplandı. Konferansa Avusturya, Prusya, Fransa, İngiltere katıldı. Osmanlı ve Rusya'nın arasını bulmak için dört devlet temsilcilerinin hazırladığı Viyana notası Osmanlı'ya gönderildi.

İngiliz elçisi Stratford Canning67 hükümetinden aldığı emre uyarak Osmanlı Devleti'ne bu ortak notayı kabul etmesini istemişti. Ancak elçi Stratford Canning, bunun kendi devletinin görüşü olduğunu kendi görüşüne göre reddedilmesi gerektiğini belirtti. Prusya elçisi de bu görüşe katıldı.68

Osmanlı Hükümeti değişiklik yapılmadan metnin kabul edilmeyeceğini bildirdi. Esasında bu tam bir diplomasi oyunuydu. Nitekim İngiltere, İstanbul'daki elçisi Canning'e bir talimat göndererek Osmanlı Devleti'nin bu hususta uyanık olması için gerekli talimatlarda bulunmuştur.69 Sadrazam Mustafa Reşid Paşa Rusya'nın emellerini çok iyi bilen bir diplomattı. O güne kadar Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoks Rumların Rusya tarafından himaye edildiği ve Rus çarlarının ricası üzerine hak ve imtiyazlarının korunduğu ifade edildi. Halbuki Osmanlı Devleti Ortodokslara mezhepleriyle ilgili bir takım hak ve imtiyazlar tanıdığı zaman Rus Devleti ortada bile yoktu. Osmanlı Hükümeti bütün bir geçmişi yok sayan böyle bir metnin altına imza atmak istemiyordu.70

Rusya ile ilişkilerin tamamen kesilmesi ve Gorçakof'a verilen Eflak ve Boğdan'ın 15 gün içinde boşaltılmasına dair ültimatomun reddi üzerine Osmanlı Devleti savaş hazırlıklarına başladı.71 Rusların ilk hedefi Kalas'ı ele geçirmekti. Ama Osmanlı Devleti karadan başlattığı ateş ile ince

donanmayı batırarak 300 kadar Rus askerini öldürdü.72 Osmanlı ordusunun komutanı Ömer Paşa idi. Rumeli yakasında Rusların Vidin'i alıp Niş-Sofya yolundan Balkanlar'ı çevireceğini hesap edip Kalafat'ı aldı ve Tuna'nın sağ kıyısına kuvvetlerini çekti. Böylece düşmanın saldırı planını engelledi. Anadolu yakasında İlk önce başarı kazanan Osmanlı ordusu Arpaçay'ın doğusuna çekildiyse de başarılar kamuoyunda olumlu etki yaptı. Abdülmecid'e "Gazi" unvanı verildi. Padişah bir ara karargahını Edirne'ye kuracağını açıkladı. Bu sevinç Karadeniz'deki Osmanlı donanmasının yakıldığı haberiyle acıya dönüştü.73

Kasımın son günlerinde Batum'daki Osmanlı kuvvetlerine erzak ve mühimmat götürmek için çıkan Osmanlı donanması 27 Kasım'da Nahimoff komutasındaki savaş gemileriyle Sinop'ta karşılaştı. Ruslar Osmanlı filosunun teslim olacağını sandı. Osmanlı Hükümeti'nden gelen emir donanmanın İstanbul'a dönmesi yolunda olmasına rağmen, Osman Paşa bunu hava muhalefetini sebep gösterip reddetti ve Ruslarla çarpışmayı bekledi. Bu arada Rus karakol gemisi Sivastopol'dan yardım getirmiş, müstahkem mevkilerinde top olmayan Sinop limanının ağzını kapatmıştı. 30 Kasım 1853'te meydana gelen savaşta Osmanlı gemileri ağır hasara uğradı. Yanmaya başlayan gemilerin mürettebatı filikalarla kurtulmaya çalışırken boğuldu.

Ruslar Sinop İslam Mahallesi'ni ateşe verdikleri gibi suda bocalayan er ve subayları yağlı paçavra atarak yaktılar. Felaket haberi hükümetçe kaderin tecellisi olarak değerlendirildiğinden gemisini terkeden kaptanlar bile tam maaşla bir süre istirahat ettirildikten sonra vazifeye alındılar. İngiliz Elçisi Stratford Canning olayı duyunca 'Tanrıya şükürler olsun; harp başlıyor' demiştir.74 Elçi İngiltere ve Fransa'nın Rusya'ya karşı harbe girmesini çoktan beri istiyordu. Rusların Sinop başarısı onlara İstanbul ve Boğazların tehdit altında olduğunu gösterdi. Londra ve Paris kabineleri Osmanlı

Devleti'nin yanında yer alarak Rusya'ya bir ültimatom verdiler. Eflak-Boğdan'ın derhal boşaltılmasını, Osmanlı toprak bütünlüğünün kabulünü ve Ortodoksları himayeden vazgeçmesini istediler. Rusya ültimatomu reddedince de tek başına üç devletle mücadeleye mahkum kaldı. Ruslar 28 Ocak 1854'te genel bir saldırıya geçti. Tuna'yı, Kalas'ı, İbrail, İsmail, Dobrucayı aldıkları gibi Silistre'yi kuşattı.75 Ancak Musa Paşa komutasındaki Osmanlı askeri Rus kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Bu mücadele Namık Kemal'in 'Vatan Yahud Silistre' romanıyla tarihe geçti.76

Silistre'den çekilen Ruslar Eflak ve Boğdan'ı boşaltırken, Avusturya 30 Eylül'deki antlaşmaya göre, harbin sonuna kadar buraları işgal ederek onu koruyacaktı. Müttefikler bundan sonra Rusya'yı barışa zorlamak için Kırım'a saldırmayı uygun buldular. Çünkü Kırım Rusların Boğazları sarsabilecek ve Akdeniz'e inmesini gerçekleştirebilecek kara ve deniz kuvvetlerinin üslendiği önemli bir yerdi. Buradaki başarıyla Rus yayılması önlenerek güneye inme politikasına set çekilecekti.

Müttefikler savaşın Kırım'da kısa süreceğine ve zaferin kesin olacağına inanıyorlardı. Başlıca amaçları Sivastopol'u almaktı. Şehir kuşatıldı. Ruslar kuşatmayı yaramadılar. Gemilerini Sivastopol önlerinde batırarak müttefiklerin şehre yaklaşmalarına mani olmaya çalıştılar. Müttefik devletleri zor durumdayken, İtalya birliğini kurmaya çalışan Piyemonte hükümeti kendi davasına Avrupa'nın dikkatini çekmek, Avusturya'ya karşı İngiltere ve Fransa'nın yardımını sağlamak için savaşa katılmak istedi. İngiltere-Fransa-Piyemonte arasında yapılan anlaşma gereğince 15 bin Piyemonte askeri Kırım'a gönderildi. Osmanlı Devleti'nin yanında yeni bir devlet daha oldu. 9 Eylül'e gelindiğinde Balaklava, İnkerman zaferlerinden sonra Sivastopol alınmış, Kars'a inen Ruslar barış istemeye başlamıştı. 16 Aralık 1855'te Rusya'ya aşağıdaki maddeleri kapsıyan bir ültimatom verildi.

1- Rusya Eflak-Boğdan üzerindeki isteklerinden vazgeçecek ve buralara Avrupa garantisi getirilecek.

2- Tuna nehrindeki ulaşım için Avrupa devletlerinin katılacağı ortak bir rejim kurulacak.

3- Karadeniz tarafsız hale gelecek.

4- Osmanlı Devleti sınırları içindeki bütün Hıristiyan ve Müslümanlara Avrupa garantisi altında yeni haklar verilecek.77

Çar II. Alexandır'ın bunları kabulüyle Paris Barış Kongresi düzenlendi.78 Osmanlı-İngiltere-Fransa-Rusya-Avusturya-Piyemonte devletlerinin katılımıyla 25 Şubat 1856'da çalışmalarına başladı. Avrupa devletleri arasında dengeyi sağlayacak en önemli kongrelerden biri olan Paris Kongresi'nde Osmanlı Devleti ilk kez Avrupa devletleriyle eşit haklara sahip olarak katıldı.

Osmanlı heyetinin başkanlığını Ali Paşa'nın yaptığı kongrenin başkanı Fransız dış işleri bakanı Kont Walevski idi.79 Ancak müttefikler savaş meydanlarındaki birliği barış masasında Çara karşı gösteremediler. İngiltere ve Osmanlı Devleti ağır şartlar olmasını isterken Fransa aynı düşüncede değildi. III. Napolyon, Osmanlı Devleti'nin Fransa'dan çok İngiltere'ye eğildiğini görerek ve Avusturya-Prusya birlikteliğinden çekinerek Rusya'ya yaklaşmaya ve ilerideki Fransız-Rus antlaşmasının sinyallerini veriyordu.

Mart 1856'da imzalanan Paris Antlaşması'nın önemli maddelerine göre;

1- Osmanlı Devleti, devletler genel hakları bakımından Avrupa devletleri arasına alındı.

2- Osmanlı Devleti ile antlaşmayı imzalayan devletlerden bir veya birkaçı arasında anlaşmazlık çıkarsa kuvvete başvurulmadan önce antlaşmayı imzalamış devletlerin aracılığına başvuracaktı.

3- Antlaşmayı imzalayan devletler, Islahat Fermanı'nın yüksek değerini kabul ederek, Padişahın ne kendi tebası ile ilişkilerine ne de Osmanlı Devleti iç idaresine karışmaya tek tek veya grup olarak antlaşmayı imzalayan devletlerin hakkı yoktur ilkesi kabul edildi.

4- Karadeniz tarafsız hale getirilecek. Bütün milletlerin ticaret gemilerine açık, fakat savaş gemilerine kapalı tutulacaktır. Osmanlı ve Rusya Karadeniz kıyılarında tersane veya donanma bulundurmayacaktır.

5- Tuna nehrinde gidiş-geliş serbesttir ve bir komisyon tarafından kontrol edilecektir.80

Avrupa devletleri için Antlaşma'nın önemi Rusya tarafından bozulan dengeyi kurmak olmuştur. Osmanlı Devleti için ise Rus tehlikesi ortadan kalkıyordu. Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri konseyine alınması, topraklarının bütünlüğü ilkesi, devletler genel hukukundan faydalanması her ne kadar önemli olsa da bu prensiplere Avrupa devletleri kendi aralarında bile saygı göstermiyorlardı. Islahat Fermanı'nın antlaşmada yer alması Avrupa devletlerine adeta Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışsın diye verilmiş bir fırsattı. Çünkü, Ekim 1859 da İngiltere ve Fransa, Avusturya, Prusya ve Rusya 1856 Islahat Fermanı'nda vaad edilen reformların yapılmadığı gerekçesiyle Osmanlı Devleti'ne bir ültimatom verdiler. Bu notada reform programının uygulanmasını sağlamak için tek tek müdahalede bulunacaklarını bildirdiler. Rusya ilk adımı attı. Bosna Hersek ve Bulgaristan'daki gayrimüslimlerin durumlarının milletlerarası bir teftiş komisyonu tarafından incelenmesini istedi. Bu mesele bitmeden Fransa ve İngiltere'nin kışkırtmaları sonucunda Lübnan olayları tekrar başladı. Dürziler ve Maruniler arasındaki olaylar henüz yatıştırılırken Şam'da karışıklıklar çıktı. Hollanda ve Amerikan konsolosları öldürüldü. Olaylar Avrupa kamuoyuna yanlış ve abartılarak aktarıldı.81 Avrupa da

şartların değişmesi, Almanya ve İtalya'nın tarihteki yerini almasıyla Paris Antlaşması geçerliliğini yitirmeye başladı.

Kırım Savaşı'nın getirdiği ağır masrafları karşılamak üzere ilk defa dışarıdan borç alınması kararlaştırıldı. Müttefik İngiltere ve Fransa Osmanlı'yı destekliyordu. Osmanlı Hükümeti, Londra'da Palmer, Paris'ta Goloschimid şirketlerinden 24 Ağustos 1851'de bir sözleşme yapılarak 3 milyon İngiliz lirası (930 milyon kuruş) borç alındı. Osmanlı tarihinde bu ilk borca karşılık Mısır'dan alınan vergi gösterildi. İkinci borçlanma 1855'de İngiltere'ye yapıldı.82 1858'de üçüncü, 1860'da dördüncü dış borçlanmayı yaşayan Osmanlı Devleti her aldığı borca karşılık memleketin önemli gelir kaynaklarını ipotek ediyordu.

Sırbistan Olayları

XIX. yüzyıl ortalarına kadar kendi din, mezhep, gelenek ve göreneklerine göre Osmanlı Devleti'ne bağlı bir eyalet olan Sırbistan halkı ilk defa 1804'te ayaklanmış ve bir meclis kurarak lider seçmişti. Bükreş Antlaşması'na göre özerklik kazanan Sırbistan hukuken imtiyazlı bir eyalet olmuştu. Sırp halkı 1813'te yeniden baş knez Miloş Obrenoviç başkanlığında 'padişaha değil zalim Paşalara karşı' ayaklandı. 1826 Akkerman Antlaşması ile Sırbistan muhtar bir beylik olduğu gibi Rusya himayesine girmişti.1829 Edirne Antlaşması ile bu hükümler teyid edilmekle birlikte Osmanlı Devleti'nin üç dört kale dışında Sırbistan'da asker bulundurma hak ve yetkileri sınırlandırılmıştı.83

1856 sonrası milliyetçilik akımlarının doğurduğu isyanlar, Rusya'nın Balkanlar'daki Panslavist propagandasını arttı. Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması, Eflak ve Boğdan imtiyazlarının genişletilmesi, Sırplardaki bağımsız olma isteğini arttırdı, bunun için çalışmaya başladılar. 1858'de Miloş Obrenoviç yeniden iktidarı aldı. 1860'da oğlu Mihailo Obrenoviç meclis tarafından Sırp Prensi olarak tanındı. Avrupa'da tahsil

gören yeni ve genç bey büyük bir Sırbistan kurma hedefindeydi.84 İlk iş olarak iç işlerini düzenleyip bir ordu kurmaya başladı. Bundan sonra komşu Slavlarla iyi geçinip Hersek Slavlarını Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırttı. Yıllardan beri Sırplara elinden gelen yardımı yapan Rusya'nın, yanı sıra milliyetçi, Türklerin Avrupa'dan kovulmasını isteyen, milli devletler kurulmasını kendi prestijinin artması açısından uygun bulup destekleyen III. Napolyon'u yani Fransa'yı da arkasına aldı.

Osmanlı Hükümetinden, Sırbistan Beyliği'nin babadan oğula geçmek üzere Obrenoviç ailesine verilmesini, mevcut kanunları düzeltme ve yenileme hakkının tanınmasını istedi. Ancak bunlar Osmanlı yönetimi tarafından kabul edilmedi. Kalelerin dışındaki bölgelerde kalan Türklerin çıkarılması için karma bir komisyonun kurulmasını kabul etti. Akkerman ve Edirne Antlaşmalarına göre kalelerin içinde ve kapıları dışındaki Türklerin mal ve mülklerini tasfiye ve terki gerekiyordu. Ancak Sırpların mal satma konusunda kendilerine kolaylık göstermeyişi yüzünden Türklerin bir kısmı hala bölgeyi terk edememişti. Hatta Belgrad'da bir Türk mahallesi bile vardı.85

1861'e gelindiğinde Sırplar Türklere karşı düşmanca tavırlarını arttırdılar. Türkleri asker ve halk ayırmaksızın Sırbistan'dan atmak amacındaydılar. Haziran 1862'den itibaren de Belgrad Türklerine karşı saldırılar çoğaldı. Bu durum Osmanlı Sırp ilişkilerini bozduğundan işe Avrupa devletleri de karıştı. 1862'de toplanan Devletlerarası konferansta 'İstanbul Protokolü'86 imzalanarak Türklerin sadece Belgrad ile birkaç kalede oturması ve diğer bölgeleri terki uygun görüldü.

Osmanlı egemenliğine biraz daha kısıtlama getiren bu durumla Sırplar Belgrad'ı alamadıklarından yine de memnun kalmadılar. Osmanlı Devleti sonunda 1867'de bütün kalelerden çekildi. Sadece sembolik olarak

Belgrad’ta Sırp bayrağının yanında Türk bayrağının bulunması kabul edildi.87

Sultan Abdülaziz

II. Mahmut’un oğlu, Sultan Abdülmecid’in kardeşi, Osmanlı padişahlarının otuz ikincisi olan Sultan Abdülaziz, 9 Şubat 1830’da doğdu. Babası öldüğü vakit henüz on yedi yaşında bulunan Abdülaziz ağabeyi Abdülmecid’in veliahdı oldu. Sultan Abdülmecid, veliahd şehzade Abdülazizi mümkün olduğu kadar serbest bırakıp, zamanın icaplarını öğrenmesine müsaade ederdi. Sultan Abdülmecid’in ölümü üzerine, 25 Haziran 1861’de tahta çıktı.88

Sultan Abdülaziz’in saltanatı, Tanzimat ve Islahat hareketlerinin devamı, yeni müesseselerin kurulması ve dış dünyadaki gelişmeler karşısında yeniden yapılanma çalışmaları ile geçti. Sultan Abdülaziz, 3 Nisan 1863’te Mısır seyahatine, 21 Haziran 1867’de Avrupa seyahatine çıktı. Mısır ve Avrupa seyahatlerinden sonra bayındırlık alanında reforumlara öncelik verdi. Rumeli demiryolunun, Topkapı Sarayı mezarlığından geçmesine bile razı oldu.89 Bununla birlikte ordu ve donamaya eskisinden daha fazla önem vermiş, Osmanlı donanmasını dünyanın ikinci büyük donanması haline getirmiştir. Ayrıca bu seyahatlerin tesiriyledir ki, önceki padişahların tanımadıkları bazı batılı tarz ve adetleri kabul etti. Her yılbaşında Bab-ı Ali’ye gelerek iç ve dış meselelere temas eden nutuk irad etmeye başladı. Islahat hareketlerinin önderleri olarak kabul edilen Ali ve Fuat Paşaların kendisine teklif ettikleri ıslahat tasarılarını tasvip edip yürütmüştür

20 Haziran 1861’de Sultan Abdülmecid’in vefatı üzerine Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa, Serasker Rıza Paşa ve Kaptan-ı Derya Mehmet Ali Paşa padişahı öylece bırakarak Abdülaziz Efendi’nin dairesine giderek padişahın vefatını ve tahtın kendisini beklediğini bildirdiler. Yeni

padişah Topkapı Sarayı’na getirildi ve kendisine burada biat edildi.90 Yeni Sultan Ordu ve donanmaya önem verileceğini, dost ve müttefik devletlerle dostane ilişkilerin geliştirilerek devam ettirileceğini ve antlaşmalara saygı gösterileceğini ilan etti. Hassa hazinesinin varidatından üçte birini de devlet hazinesine bırakacağını halka duyurdu.91

Sultan Abdülaziz’in cülusundan bir ay on gün sonra 6 Ağustos 1861’de Kıbrıslı Mehmet Paşa, üçüncü sadaretinden azledildi, yerine Ali Paşa getirildi. Fakat o da ancak üç ay bu görevde kalabildi, yerini 23 Kasım 1863 de Fuat Paşa’ya terk etti.92

Sultan Abdülaziz’in tahta çıkmasından sonra maliyenin kötü gidişinin önünü almak için yapılan girişimler dış borçları arttırmaktan başka bir sonuç vermedi. Gelir ve gider dengesindeki açıkların borç alınarak kapatılması yoluna gidildi. Sultan Abdülaziz’in saltanatının son zamanlarında devlet yalnız düzenli borçları için Avrupa’ya yılda on dört milyon lira faiz ve anapara ödemekteydi.93

Abdülaziz döneminde Yeni Osmanlılar adında genç bir siyasi grup meydana çıktı. Amaçları, özgür bir yönetim sağlamaktı. Daha sonra Genç Türkler adını alan bu cemiyet amaçlarına ulaşmak için Mithat Paşa’yı lider olarak kabul ettiler.94 Mithat Paşa, meşrutiyet yönetimine geçilmedikçe devletin devamının mümkün olmayacağını düşünüyordu. Bunun için Mahmud Nedim Paşa’nın düşürülüp, Abdülaziz’in tahttan indirilmesi gerekiyordu. Bab-ı Ali’de öğrencilerin sokak hareketlerinden sonra padişah, Mahmud Nedim Paşa’yı azledip, Rüştü Paşa’yı dördüncü kez sadarete getirdi. Kurulan yeni kabine içinde Mithat Paşa, Devlet Şurası başkalığına, Hüseyin Avni Paşa seraskerliğe getirildi. Bu şahıslar bir süre sonra Abdülaziz’in hal’ine karar vereceklerdir. 29/30 mayıs 1876’da Abdülaziz tahttan indirildi. Yerine V. Murat tahta çıkarıldı. Abdülaziz kendi isteğiyle geldiği Çırağan Sarayı’nda 4 Haziran günü bilekleri kesilmiş olarak

bulundu.95 Bu olaydan sorumlu tutulan Mithat Paşa ve diğer sorumlular, 27 Haziran 1881'de başlayan Yıldız Mahkemesi sonunda idama mahkum oldular. Sonunda cezaları Sultan II. Abdülhamit tarafından müebbet küreğe çevrildi.96

Diğer taraftan siyasi alanda Osmanlı Devleti acil tedbirler gerektiren bir konumdaydı. Mali buhran üst düzeydeydi. Hıristiyan tebaanın artan isteklerini büyük devletler körüklüyordu. Balkan eyaletlerinde, İmparatorluğun Slav tebaası arasında; Rusya, tahriklerine devam ediyor, Lübnan'da Dürziler ile Maruniler arasında yeniden mücadele başlamıştı.

Sultan Abdülaziz Dönemi

Siyasi Olayları

Karadağ İsyanı (1861-1864)

Hersek Olayları

Hersek'in iyi yönetilmediği bilinmekle beraber, onları bu isyana sevk eden başka sebepler de vardı. Sırbistan ve Eflak-Boğdan'ın muhtariyet haklarını genişletmeleri; Rusya'nın Slavları tahrik etmesi, Avusturya'nın asileri himaye etmesi ve Karadağlıların Hersek asileri ile işbirliğine gitmeleri isyanın belli başlı sebepleri arasındadır.97 Doğrudan doğruya Osmanlı Devleti ile mücadele gücünü kendisinde göremeyen Karadağ Prensi Nikola Petroviç, Hersek Hıristiyanlarını ayaklandırmaya teşvik ettiği gibi halkının çeteler halinde Herseklilere katılmasına da göz yummaktaydı. Bir taraftan da Osmanlı ordusuna saldırmak için sürekli silahlanan Karadağ'ın bu durumu, Hersek isyanının kesin olarak bastırılmasına engel oluyordu. Hersek Hıristiyanları yabancı konsolosluklar vasıtasıyla bazı istekler ileri sürdüler. Buna göre:

1- Osmanlı memurları ile mahalli hükümet arasında teması sağlayacak kendi

Kocabaşıların bulunması.

2- Dinlerine saygı gösterilmesi.

3- Kiliselerin inşasına izin verilmesi.

4- Kendi milletlerinden bir piskoposun ruhani reisliği altında bulunmaları.

5- Osmanlı zaptiyelerinin geri alınması.

6- Arazi sahibi beylere, mahsulün dörtte birinden fazlasının verilmemesi.98

Osmanlı Devleti, Hersek Hıristiyanlarıyla Karadağlıların bunlara yardımını, tek bir mesele olarak mütalaa ederek Serdar Ömer Paşa'yı bu isyanı bastırmakla görevlendirdi. Bu arada Osmanlı Hükümeti, İstanbul'daki Büyük devletlerin elçiliklerine bir nota vererek Hersek'te asayişin kurulması ve Karadağlıların cezalandırılması hususunda gerekli tedbirlerin alınacağını bildirdi. Bundan sonra Karadağ'ın silahsızlanmasının istedi. Red cevabını alınca Ömer Paşa'ya harekete geçmesi için emir ver di. Bu arada Ali Paşa da, harekatın, Karadağ'ın mevcut statüsünü değiştirmek amacıyla yapılmadığına dair yabancı devlet elçiliklerine teminat verdi. Piva mevkiinde toplanan Hersek eşkıyası, 21 Kasım 1861'de kesin bir yenilgiye uğratıldı. Osmanlı kuvvetlerinin kesin zaferi üzerine Fransa, İngiltere, Avusturya, Prusya ve İtalya'nın İstanbul'daki elçileri Osmanlı Devleti'ne nota vererek harbin durdurulmasını istediler. Nihayet 31 Ağustos 1861'de dört maddelik İşkodra Andlaşması'nı, Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa imzaladı. Bu anlaşmanın en önemli maddeleri şöyledir:

1- Karadağ'ın dahili idaresi Osmanlı müdahalesinden önceki şekliyle kalacaktır.

2- Eski hudutlar kabul edilecektir.

3- Karadağ Prensi'nin babası Mikro Karadağ'ı terk edecektir. (Daha sonra bu madde gelen baskılar sonucu tatbik edilemedi.)

4- Karadağ ticari mal mübadelesi için Bar Limanı'ndan istifade edecek ancak Memleketeyn'e silah sokmayacaktır.

5- Hersek-İşkodra yolu ticarete açık bulunacak, Karadağ'dan sonraki kısmında, kararlaştırılan noktalarda kurulacak kulelerde Osmanlı askerleri muhafaza görevinde bulunacaktır. (Bu madde de 3 Mart 1863'te iptal edildi.)

6- Karadağ ileri gelenleri bir daha isyan etmeyeceklerine dair teminat vereceklerdir.

Osmanlı askerlerinin müdahale esnasında yaptıkları bütün askeri tesisat 1864 Haziranı'nda yıktırıldı ve Osmanlı Devleti sınır boyunca yeni kuleler inşa ederek Karadağ'ı sıkı bir şekilde denetim altına aldı.

Eflak-Boğdan Olayları (1861-1866)

6 Aralık 1861 tarihli bir fermanla Eflak-Boğdan eyaletlerinin Prens Couza tarafından ve bir divanla idare edilmesi kabul edilmişti. Divanın ilk toplantısı 5 Şubat 1862'de gerçekleşti. Meclisin yeni kanun ve nizamlar çıkararak iç idareyi birleştirmesi gerekiyordu. Ancak meclis üyeleri kendi aralarında siyasi mücadele içine girdiler. Divan daha sonra Prensin hükümetine güvensizlik ifade etti. Prens bunun üzerine 1864 de divanı dağıttı ve yeni bir seçim kanunu hazırladı. Osmanlı Devleti bu durumu tanımadığını telgrafla bildirdi. Fransa'nın araya girmesiyle Prens Couza İstanbul'a gelerek Ali Paşa'yla bir görüşme yaptı. Görüşme sonunda 28 Haziran 1864'de İstanbul Protokolü imzalandı.

Bundan böyle Eflak-Boğdan iç idarelerinde Osmanlı Hükümetine danışmadan diledikleri nizamları tesis edebilecekler, Eflak ve Boğdan bir Prens, bir milli meclis ve bir senato tarafından idare edilecek, Osmanlı Devleti'nin imzaladığı anlaşmalar Memleketeyn için de geçerli olacak, buna karşılık Eflak-Boğdan Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinde kalacaktı.

Romanya'nın kayıtsız şartsız birliğine ve istiklaline taraftar olan aydın ve politikacılar seçimle gelmiş bir Prens olan Couza'yı yönetimden uzaklaştırırlarsa Romanya'nın milli bir devlet olabileceğine inanıyorlardı. Bu atmosfer, Prensin idaresine karşı bir isyanın patlak vermesine sebep oldu. İsyan süratle bastırıldı. Osmanlı Hükümeti bundan Prensi sorumlu tuttu ve onu 23 Şubat 1866 da istifaya mecbur etti.99 Romanya parlamentosu aynı gün Belçika Kralı'nın kardeşi, Flarde Kontu Leopold'u Romanya tahtına Prens seçti.

Osmanlı Hükümeti bu hareketi, mevcut antlaşmalara aykırı bularak Romanya muhtariyetine kefil devletlere bildirerek tanımadığını bildirdi. Bu konuyla ilgili 4 Mart 1866'da Paris Konferans'ı toplandı. 10 Mart 1866'da bir oldu bittiyle Hohenzolern hanedanından Prens Şarl Romanya Prensliği'ne seçildi. 20 Mayısta Romanya tahtına oturdu. III. Napolyon bu seçime razı olmakla Romanya'daki Fransız nüfuzunu bitiren bir oyuna gelmiş bulunuyordu.

26 Ekim 1866'da Osmanlı Hükümeti Prens Şarl'ın Romanya Prensliği'ni bir fermanla tasdik etti. Bu fermana göre: Bu birlik, Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altında bulunmaya devam edecek, Beyliğin ordusu otuz bin kişiden fazla olmayacak, Osmanlı Devleti'nin imzaladığı antlaşmalar Beylikte de yürürlükte olacak, Beylik kendi namına antlaşma imzalamayacaktı.100

Romanya Muhtariyetine kefil olan devletler Romanya'nın yeni durumunu hemen tanıdılar. Bu suretle on yıl içinde Romanya kendisini Osmanlı Devleti ile olan bağlarını gevşeterek milli ve yarı müstakil ırsi bir Prenslik haline gelmiş bulunuyordu. Prenslik tacının krallık tacıyla değiştirilip bağımsızlığa kavuşmaktan başka bir adım kalmıyordu. Bu iş de on iki yıl sonra gerçekleşecektir.101

Sırbistan Olayları (1862-1867)

Sırbistan’a verilen muhtariyet fermanına göre, Müslümanlar, Sırp şehirlerinde dolaşmayacaklar, yalnızca Osmanlı askerlerinin işgali altındaki kalelerde bulunacaklardı. Belgrad bu konuda bir istisnaydı. Orada bir Müslüman mahallesi vardı. Sırpların o sırada başlıca hedefleri evvela şehirdeki Müslümanları uzaklaştırmak, sonra da Belgrad Kalesi ile Osmanlı Devleti’nin elindeki Semendire, Eskice, Gladoba, Böğürdelen Kalelerini Türklerden almaktı.102 1862 yılının Ocak ayında Sırp hükümeti, Belgrad’daki jandarma kuvvetlerinin sayısını arttırmaya başladı. Şubat ve Mart aylarında Türklere karşı münferit saldırı olayları tertip edildi. 10 Haziran 1862’de bir su meselesi yüzünden çıkan olayda iki Sırp öldürülünce ayaklanan Belgradlılar şehirdeki bütün Osmanlı karakollarını zaptettiler. Sırplar her tarafta taarruza, Türkler ise savunma durumuna geçtiler. Belgrad’daki yabancı konsoloslar aracılığıyla Sırp makamları, Belgrad muhafızı Aşir Paşa ile anlaşmaya vardı. Buna göre: Sırplar, Türklerin mal ve can güvenliğini temin edecekti. Ancak bir gün sonra Sırp askerlerinin ve halkının kaleyi tehdit etmesi üzerine Aşir Paşa 17 Haziran’da Belgrad’ı topa tuttu.103

Paris Antlaşması’nda imzası bulunan ve Osmanlı hakimiyetindeki Sırp Prensliğini Rus himayesi yerine kendi müşterek kefaletleri altına almış olan devletler olan İngiltere, Fransa, İtalya, Prusya, Rusya elçilerinden meydana gelen bir konferans toplanması ve meselenin burada müzakere edilmesine karar verildi. Fransa elçisi, Belgrad Kalesi’nin Sırplara terki için çalıştı ise de İngiltere ve Avusturyalı elçileri Osmanlı Devleti’nin haklı olduğunu belirtmesi ve buna karşı çıkması ile başarılı olamadı. Sonunda 8 Eylül 1862’de bir protokol imzalandı. Bu antlaşmaya göre: Osmanlı Devleti, Sokod ve Oujtza kalelerini Sırplara terk etti. Fakat Belgrad kalesini muhafaza etti, hatta bu kaleyi karma bir komisyonun denetimi ile Belgrad’ın Türk mahallesi istikametinde genişletmek hakkına sahip oldu.

Belgrad şehrindeki Osmanlı karakolları kaldırıldı. Müslüman ahalinin yalnızca kalelerde oturmalarına karar verildi. Belgrad şehriyle birlikte şehrin varoş ve istihkamları da Sırplara bırakıldı.104

Antlaşma, Sırpların lehinde olmakla birlikte muhtariyet idaresinde değişiklik yapmamıştı. Sırplar, Belgrad kalesinin Türkler elinde kalmasından hiç memnun olmamıştı. Sırp Beyi Mihal kaleler için Osmanlı Devleti nezdinde devamlı teşebbüste bulunarak bunların kendisine terkini istiyordu. Sırp ısrarları karşısında Belgrad kalesi yüzünden çıkacak ihtilafta İngiltere ve Avusturya, Osmanlı'yı destekleyecek durumda değildi. Rusya, İtalya ve Prusya Sırp yanlısı idi. Fransa ise, Sırpları tahrik ediyor, Osmanlı Devleti'ne de kaleleri terk etmesini tavsiye ediyordu. Osmanlı Devleti, savaş olması halinde zor duruma düşebilirdi. Bahis konusu olan Belgrad, Fethü'l-İslam, Böğürdelen, Semendire kaleleri içinde askeri önemi olanın yalnızca Belgrad olduğunu biliyordu. Sonunda 10 Nisan'da ise kale resmen Sırbistan'a bırakıldı.105

Girit İsyanı (1866-1869)

1830'da Yunanistan'ın bağımsızlığına kavuşmasına rağmen Venediklilerden alınmış olan Girit Osmanlı Devleti'nin idaresinde kalmış ve bu da Yunan ve Rumların burada karışıklık çıkarma çabalarına sebep olmuştu. Rusya'nın da çok sık olarak el attığı Girit'te, çıkartılan isyanlardan birini bastıran Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'ya adanın yönetimi bırakılmıştı. Ancak 1840 Londra Antlaşması'yla adanın idaresi tekrar Osmanlı idaresine direkt bağlanmıştır.106 Paris Antlaşması'ndan sonra da 1858'de Giritliler tekrar ayaklandı ise de Osmanlı Devleti bu ayaklanmaları bastırdı.107 Ancak 1864 yılında yedi adanın Yunanistan'a verilmesinden sonra elde etmek istedikleri Girit'e, gönderdikleri papaz ve öğretmenlerin kışkırtmalarıyla Giritliler arasında yaymaya ve halkı Osmanlı Devleti'ne karşı tahrik etmeye başladılar.108

Rusya, Yunanlıları bu çalışmalarında destekliyordu. Bu tahrikler sonucu mahalli Osmanlı otoritelerine karşı ayaklanmalar oldu. Bütün bu gelişmeler karşısında Osmanlı Hükümeti İsmail Paşa'yı Girite vali olarak gönderdi. Girit'in huzuru iyi bir yönetimle sağlanacağı düşünülmüştü. Oysa Girit Rumları, Balkan devletlerinin, büyük devletler yardımıyla muhtariyet imtiyazlarına kavuştuklarını görüyorlardı. Bu olaylar onları da tahrik etmekteydi. Girit olaylarına adı karışmış olan general Kallegris, III. Napolyon ile görüşmesinde kendisinin Girit valisi olarak tayini için Osmanlı Devleti nezdinde girişimde bulunmasını. III. Napolyon 1866 da buna olumlu cevap verdi. Bundan sonra Girit'in bütün nahiyelerinden gelen delegeler Epitropiya'da toplanarak 26 Mayıs 1866 tarihli bir dilekçeyle Osmanlı Devleti'nden bazı isteklerde bulundular. Osmanlı Devleti bu isteklerin bazılarını reddetti. Bunun üzerine asiler 23 Ağustos 1866 da millet meclisi halinde toplandıklarını ilan ederek maksatlarını açıkladılar. Böylece Girit isyanı başlamış oldu.

Asilerin başında Hacı Mihail vardı ve bütün Giritlileri isyana teşvik etti. 2 Eylül'de asiler Girit'in Yunanistan'a ilhakını ilan ettiler. Asiler, dışardan yardım görmedikçe başarılı olamayacaklarını biliyorlardı.109 Rusya, küçük veya büyük Yunanistan'ın kendisinden başka bir devletin tesirinde olmasını istemiyordu. Yunanistan'ın Girit meselesinde takındığı cüretkar tavrı Rus telkinlerinin sonucuydu.110 Fransa da Girit'in Yunanistan'a verilmesine taraftardı. Hatta III. Napolyon Yunan Kra-

lı'nın Paris'i ziyaretinde kendisine "Aziz kardeşim, unutmayınız ki Girit sizin için çantada keklikti̇r" diyordu.111 İngilizler ise Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü büyük Yunanistan'ın kurulmasına tercih ediyordu. Yunanistan'da Girit isyanına yardım için cemiyetler kurulmuştu. Osmanlı Devleti'nin ise kendiliğinden ve kendi isteği ile Girit'i Yunanistan'a vermesi söz konusu olamazdı. Çünkü böyle bir durumda Teselya ve Epir'in

Yunanistan'a katılmak isteyecekleri tabii idi. Osmanlı Devleti isyan başlar başlamaz Girit'e Şahin Paşa komutasında 40.000 Kişilik bir ordu yığmasına rağmen çete savaşını sürdüremedi. Sıkışan çeteler köylerine kaçıyor, masum vatandaş kılığına bürünüyordu. Türk askeri çekilir çekilmez de tekrar dağlara çıkarak, Müslüman köy ve kasabalarını basıyorlardı. Bununla birlikte Osmanlı Hükümeti önce zor kullanmak istemedi ve otuz yıl Girit valiliği yapmış olan Mustafa Naili Paşa'yı 8 Eylül 1866'da Girit'e yolladı. Fevkalade salahiyetlerine rağmen Mustafa Naili Paşa, Giritli Rumları yatıştıramadı. Bunun üzerine Serdar-ı Ekrem Müşir Ömer Paşa Girit'e gönderildi.112

Ömer Paşa, kuvvetlerini ikiye bölerek asilerin üzerine yürüdü. Bu arada Yunanistan'dan adaya cephane taşıyan Arkadi Vapuru, İzzeddin Vapuru tarafından batırıldı. Ömer Paşa kuvvetleri eşkıyanın büyük kuvvetleriyle Lasiti denilen yerde karşılaştı ve onları yenilgiye uğratarak dağıttı. Bununla beraber eşkıyanın bir kısmı dağlarda direniyordu.

Girit isyanı tam anlamıyla bitmiş sayılmazdı. Girit'de bulunan konsoloslar ve onların mensup bulunduğu hükümetler, yani Avrupalılar tarafından bir anket ve hatta bir plebisit yapılmasını istediler. Bu istek karşısında Osmanlı Hükümeti meseleyi müzakere yoluyla halletmek ve batının müdahalesine müsaade etmemek üzere Sadrazam Ali Paşa'yı 2 Ekim 1867'de Girit'e gönderdi. Ali Paşa 6 Ekim'de Kandiye'ye vardı ve Aynı gün af ilan etti. Bu sayede adada asayiş büyük ölçüde temin edildi. 14 Şubat 1868'de Girit genel meclisinde adanın yeni idari düzenini bildiren bir ıslahat fermanı Ali Paşa tarafından okundu. Adaya muhtarlık veren ferman, asiler lehinde bir müdahaleye yer bırakmamaktaydı. Buna rağmen asiler, adanın Yunanistan'a ilhakında, Avrupalılar teftiş ve plebisit konusunda hala ısrar göstermekte idi. Osmanlı Hükümeti, teklifin reddi halinde bir harp hali belirmesi karşısında, teftişe taraftar görünüyordu. Ancak Sadrazam Ali

Paşa, bu düşünceye katılmadı. Çünkü teftiş ve plebisit sonunda adanın Yunanistan'a ilhak olacağından emindi. Abdülaziz de Ali Paşa ile aynı fikirdeydi ve teftiş fikri reddedildi. Bu arada Ali Paşa küçük ölçüde hareketle asilerin üzerine giderek isyanı hayli gevşetmişti.

24 Şubat 1868 de Ali paşa Hüseyin Avni Paşa'yı yerine bırakarak İstanbul'a döndü. Ali Paşa Girit asilerinin Yunanistan'dan yardım gördükçe, silahlarını bırakmayacaklarını anlamıştı. Çünkü Yunanistan Giritlileri ayaklandırıp Girit'in Yunanistan'a terki hususunda bir hareketi başlatmıştı. Osmanlı Hükümeti 2 Aralık 1868'de Atina elçisini çekerek Yunanistan'la siyasi münasebetini kesti. 11 Aralık 1868'de Yunanistan'a, Girit isyanında oynadığı tahrik ve teşvik edici rolden dolayı bir ültimatom verdi. Yunan hükümeti Rusya'nın tavsiyesi ile ültimatom maddeleri üzerinde pazarlığa girmek istedi. Osmanlı Devleti bunu reddederek Yunan sahillerini ablukaya aldı. Bunun ardından yardım alamayan asilerin bir kısmı adayı terk etti, bir kısmı da aftan yararlanmayı uygun gördü. Böylece Girit isyanı fiilen sona erdi.113

Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında çıkması muhtemel bir savaşı, menfaatlerine uygun görmeyen Avrupalı devletler Fransa'nın teklifi üzerine Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve Girit'teki idaresi konuşulmamak, Osmanlı-Yunan itilafı üzerinde durulmak şartıyla Paris'te bir konferans toplanmasını Osmanlı Devleti'ne teklif ettiler. 9 Ocak 1869'da açılan Paris Konferansı'na Osmanlı Devleti, Fransa, İngiltere, Prusya, İtalya ve Rusya da katıldı. Konferans, Osmanlı-Yunan anlaşmazlığını meydana getirmiş olan ültimatomu çalışma temeli kabul etti.

Sonunda Osmanlı Devleti'nin istekleri haklı görüldü ve bunlar bir deklarasyon ile Yunan hükümetine bildirildi. Bu deklarasyonda, Yunanistan'ın Girit İsyanı'nda her türlü müdahaleden vazgeçmesi, çetelerin

gibi önemli kararlar alındı. Böylece Girit İsyanı ile bu isyanın yol açtığı, Osmanlı-Yunan anlaşmazlığı da sona erdi.114

Mısır'ın Muhtariyet Hakların Genişletilmesi (1863-1882)

Abdülaziz'in Mısır Seyahati

Said Paşa'dan sonra Mısır Valiliği, İbrahim Paşa'nın oğlu Ahmed Paşa'nın hakkı idi. Ancak O'nun Kahire'de ölümü üzerine İsmail Paşa 18 Ocak 1863 de Mısır Valisi oldu. İsmail Paşa, vali olur olmaz, adet olduğu üzere padişaha saygılarını sunmak için İstanbul'a geldi. Padişahla baş başa sohbet etti. İyi intibalar bırakıp Padişahı da Mısır'a davet ederek geri döndü.

Mısır'ı padişaha ve merkeze bağlamak Osmanlı Devleti'nin menfaati icabı idi. Çünkü Mehmed Ali isyanından beri Mısır adeta ayrı bir hükümet halini almıştı. Gerçi Sadrazam Ali Paşa'ya göre Mısır valisi hukuken

herhangi bir vilayet valisinden farkı olmayan bir Osmanlı memuru idi. İşte bu sebeplerden dolayı Sultan Abdülaziz, bu seyahate eski Mısır valilerinden Mehmed Ali Paşa'nın damadı Sadrazam Yusuf Kamil Paşa ve İsmail Paşa'nın dostu Fuat Paşa'nın teşvikiyle Mısır'ı ziyarete karar verdi.115 Ayrıca sadaretten istifası üzerine gözden düşmüş olan Fuat Paşa da böyle bir seyahatte padişahın maiyetinde bulunup eski teveccühünü yeniden kazanmak maksadındaydı. Ancak İngiltere nin İstanbul elçisi Bülver, Abdülaziz'in Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla ilgileneceğini düşünüp çeşitli sebepler ileri sürerek bu seyehati engellemek istemişti. Sultan Mısır'ın ilerlemişliğini görmek maksadıyla gitmek istediğini söylemiş ve maiyetiyle birlikte 3 Nisan 1863 de Mısır'a gitmek üzere Feyz-i Cihad vapuruyla İstanbul'dan ayrılmıştı. Yanında şehzadeler, Murad, Abdülhamid, Mehmed Reşad, Serasker Fuat Paşa, Kaptan-ı Derya Mehmed Paşa, Abdülaziz'in Hocası Hasan Fehmi Efendi, Mabeyinci Yaver, Hasan, Halid,

Emin Beyler, Başkatip Mustafa Efendi, imamlar, musahipler, başhekim Marko Paşa, yaverler, bir müfreze asker ve muhafızlar bulunuyordu.

Sultan Abdülaziz Mısır’da büyük bir coşkuyla karşılandı, Yavuz Sultan Selim’den sonra ilk kez bir Osmanlı Padişahı Mısır’a ayak basmış oluyordu. Padişah at üzerinde Fuat Paşa ve İsmail Paşa ata binmeyerek Padişahın arkasından yayan Kahire caddelerini dolaştılar. Mısır halkı böylece İsmail Paşa’nın sadece bir Osmanlı valisi olduğunu gördü. Ancak Padişah İsmail Paşa’nın itibarını zedeleyecek hareket ve sözlerden kaçındı. Ben burada ancak Mısır Valisi’nin misafiriyim ve öyle kalacağım diyerek ferman hükümlerine riayet ettiğini ifade etti. Padişahın Mısır seyahati ve oradaki davranışları, bu eyaletle Osmanlı Devleti’nin münasebetlerini kuvvetlendirdiği gibi, İngiltere ve Fransa’nın da İsmail Paşa’yı Osmanlı Devleti aleyhine tahrik etme çabalarının önüne geçildi. Sultan İstanbul’a dönerken İzmir’e de uğramış, dönüşte, Fuat Paşa’yı sadarete tayin etmiştir.116

Mısır Veraset Usulünün Değişmesi

Mısır Valisi İsmail Paşa, 24 Mayıs 1841 tarihli Sultan Abdülmecid’in Mehmed Ali Paşa’ya verdiği fermanın verasetle ilgili maddelerini değiştirmek istiyordu. Valiliğin, hanedanın en yaşlısına değil babadan oğula intikalini temin ederek aynı zamanda Mısır’ın istiklaline doğru bir adım atmak arzusundaydı. Sultan Abdülaziz’in Maliye Nazırı ve Mısır veliahdı Mustafa Fazıl Paşa, Fuad Paşa’nın teşvikiyle 1876 da Avrupa’ya sürülmüştü. Mustafa Fazıl Paşa, Abdülaziz idaresine muhalif olan gençlerle Avrupa’da gazeteler neşrederek muhalefette bulunmaya başladı. İsmail Paşa bu durumdan faydalanarak Mısır’ın veraset fermanında değişiklik yapılmasını istedi. İsmail Paşa o güne kadar bu emeline ulaşmak için, padişaha defalarca sadakat bildirdiği gibi 1864-1865 Hicaz’da çıkan bir isyanı ve 1866 Eflak-Boğdan olaylarını bastırmak için kuvvetler yollamıştı.

Daha önce Osmanlı Devleti zaten Sırbistan, Eflak-Boğdan Beylerine batının baskısı sonucu bu gibi değişiklikler yapmıştı. Şimdi ise sadık bir vali lehine bir ferman Osmanlı Devleti'nin menfaatine zarar vermeyeceği görüşü hakimdi. Sonunda Fuad ve Ali Paşa'nın teşvikiyle, Sultan Abdülaziz 27 Mayıs 1866 da İsmail Paşa'ya bu fermanı verdi. Bu fermanla; Mısır'ın verdiği vergi 150.000 keseye çıkarıldı. Buna karşı Mısır valiliğinin babadan oğula geçmesi kabul edildi. Bunlardan başka Sudan, Musavva ve Sevakin de Mısır idaresine verildi.117

Diğer taraftan 1866'da başlayan Girit İsyanı'nı bastırmak için İsmail Paşa 18.000 kişilik Mısır kuvveti gönderdi. Bu yardıma karşılık kendisine Girit Valiliğinin verilmesini istedi. Ancak, İngiltere ve Fransa bunu kabul etmeyeceklerini açıklamaları üzerine İsmail Paşa, 'Aziz-i Mısır' unvanı verilmesini istedi. Fakat kendisine 2 Haziran 1866 da Hidiv Unvan'ı verildi. Buna göre, Hidiv İsmail Paşa Mısır'ın iç idaresi ile ilgili hususlarda kanun yapmak hakkına sahip oluyordu.118

Öte yandan Hidiv İsmail Paşa, fermanların henüz kendisine vermediği istiklali olup bittilerle kazanmak istiyordu. Kara ve deniz kuvvetlerini istediği gibi arttırmak, yabancı devletler nezdinde siyasi temsilciler bulundurmak haklarını istedi. Osmanlı Devleti bunu reddetti. İsmail Paşa, Avrupa Umumi Efkarı ile Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya kalkıştı. Avrupa'ya 1869 da yaptığı bir seyahatte müstakil bir hükümdarmış gibi davrandı. Basına paralar dağıtarak lehinde propagandalar yaptırdı. Bu seyahat bardağı taşıran son damla oldu. Ali Paşa, Hidiv'e haddini bildirmek için bir ihtar gönderdi.

Ali Paşa mektupta Hidiv'i, Osmanlı Devleti'nin kendisine vermiş olduğu fermanların hükümlerine göre hareket etmeye davet etmişti. Hidiv İsmail Paşa'nın verdiği cevap tatmin edici bulunmamış ikinci bir ihtar gönderilerek, kuvvetlerinin 300.000 kişiyi geçmemesini, ısmarlanan

zırhlılardan vazgeçilmesini, Osmanlı Devleti'den habersiz borçlanmaya gidilmemesini emredilerek aksi takdirde azledileceği bildirilmiştir. İngilte-

re ve Fransa'nın da araya girmesiyle Sadrazam Ali Paşa'nın 29 Kasım 1869 tarihli fermanı İsmail Paşa tarafından kabul edilmiştir.

İsmail Paşa bu gelişmelerden sonra İbrahim Paşa'yı temsilci olarak İstanbul'a gönderdi ve yetkili devlet adamlarına maddi menfaatler vaad ederek Kendi tarafına çekmeye çalıştı. Bu arada Eylül 1871'de Ali Paşa öldü ve yerine yeni sadrazam Mahmud Nedim atandı. Osmanlı Devleti bu dönemde mali bakımdan çok zor bir dönem geçiriyordu. 1872'de bizzat İstanbul'a gelen Hidiv, Padişahla görüştü ve 1841'den bu yana Mısır için çıkarılmış olan fermanlarda yer alan muhtariyet haklarının bir tek ferman halinde tespit edilmesine karar verildi. Karşılığında Padişaha bir milyon, vükelaya da 600.000 lira harç verilmiştir. Ferman 8 Haziran 1873 de çıkarıldı. İsmail Paşa bu fermandaki imtiyazlarla Mısır'ı, idare hususunda olduğu gibi haklar yönünden de müstakil denebilecek bir hale getirmeyi başardı. Hidiv, Mısır'da tasarladıklarını gerçekleştirmek için hesapsız borç akdine girişti. Askeri, sanayi, eğitim, ziraat alanlarında reformlar gerçekleştirildi. 1870-1875 arasında Nil havzasını Mısır idaresine aldı.

Mısır'ın borçlanmaya başlaması 1862'de Said Paşa zamanındadır. Said Paşa'dan sonra Hidiv İsmail Paşa 1864'ten 1873'e kadar altı defa borçlandı. 1873'de borçların yekünü 68.496.460 sterline varmış bulunuyordu. İsmail Paşa bu güç durumdan sıyrılmak için 176.000 Süveyş Kanalı senedini 100 milyon karşılığında Fransa'ya satmak istedi. Ancak Fransa iç politikadaki gelişmeler sebebiyle bununla ilgilenmedi. Daha sonra Hidiv aynı teklifi daha önce kanalın açılmaması için elinden geleni yapan, açıldıktan sonra da önemini anladığını belirten İngiltere'ye götürdü. İngiltere bu teklifi kabul etti. Bu sayede kanala ortak olmayı başardı. Hidiv 1875 sonunda Mısır hazinesinin durumunu incelemek ve durumunu alacaklılara Mısır

hükümetinin göstereceği teminatı araştırmak üzere İngiltere’den bir heyet istedi. Sonunda onun teklifiyle 8 Nisan 1876’da borçların ödenmesini geçici olarak durdurdu. Bir ay sonra da Düyunu Umumiye sandığını kurdu.

Bu kararnameler üzerine İngiltere, Fransa, Avusturya ve İtalya derhal komiserlerini tespit ettiler. Komiserler içinde başlıca rol oynayanlar İngiliz ve Fransız komiserleriydi. Bunlar Mısır’ın mali işleri dışında da birçok iç işerline karıştılar. Bu hareketle Hidiv’in otoritesine, Mısır’ın mali ve idari istiklaline büyük darbe vurulmuş oldu. Hidiv 28 Ağustos 1878 de şahsi idaresine kendisinin son verdiğini yönetim sorumluluğunu nazırlara bıraktığını ilan etti. Daha sonra bu hükümeti kendisi dağıtsa da hükümet içindeki İngiliz ve Fransız nazırları Mısır’ın fiili Hidiv’i ve başvekili durumuna girmiş bulundular. İsmail Paşa bunun üzerine Düyunu Umumiye sandığı yokmuş gibi hareket etmeye başladı. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa Osmanlı Hükümeti’ne başvurarak İsmail Paşa’nın azledilmesini istediler. Osmanlı Devleti İsmail Paşa’yı azlederek yerine oğlu Tevfik Paşa’yı Hidiv tayin etti.

Öyle anlaşılıyor ki, İsmail Paşa müstakil olabilmek ümidiyle Osmanlı Devleti’den aldığı imtiyazları borçlanmak suretiyle İngiltere ve Fransa’ya devretmiş oluyordu. Bu devir sonucunda, İsmail Paşa Hidivlikten, Mısır’ın muhtariyetten, Osmanlı Devleti’nin de Mısır’daki hakimiyetinden mahrum olması kaçınılmazdı. İsmail Paşa Mısır’ı terk ettikten sonra İngiltere ve Fransa elbirliğiyle Mısır’ın idaresinde rol almaya devam ettiler. İsmail Paşa’nın azlinden birkaç yıl sonra 1882 de İngiltere Mısır’a yerleşmeyi başardı.119

Abdülaziz’in Avrupa Seyahati

Mali buhranlar, Sırbistan ihtilali, Girit hadiseleri gibi sebeplerle dahili durum sarsılmış, Avrupa basınında aleyhte yazılar çoğalmıştı. Ali Paşa ve Fuat Paşa devleti iyi idare etmek, Osmanlı Devleti’nin eski müttefikleri

İngiltere ve Fransa ile iyi geçinmek arzusunda idiler. Bu sırada III. Napolyon'un 1867 Paris Sergisine Abdülaziz'i de davet etmesi görüşmelere ve yakınlığa fırsat vermesi ihtimali bakımından Osmanlı Hükümeti'nce uygun karşılandı. Sultan Abdülaziz'in Avrupa'da yeni fikirler edineceği bu suretle reforumların hızlanacağı, Avrupayla ilişkilerin gelişeceği düşünülmekteydi.120 Bu seyahat bir İslam Halifesinin, bir Osmanlı Padişahı'nın Hıristiyan ülkelerine yaptığı ilk ve son dostluk seyahatidir. 21 Haziran 1867 de bu seyahate çıktı. Sultan Abdülaziz, kendisinden Girit'in Yunanistan'a terkini isteyen İmparatora, adanın Türk kanıyla sulandığını ve bütün zorluklara ve diğer devletlerin baskısına rağmen bir karış toprağından bile vazgeçemeyeceklerini kesin bir ifadeyle belirti. Abdülaziz 10 gün kaldığı Paris'ten 10 Temmuz da ayrılarak İngiltere'ye gitti. Londra'da da 11 gün kalarak 24 Temmuz da Belçika'ya geçti. 25 Temmuz da ise Prusya'nın Koblenz şehrine vardı. Seyahat boyunca, Fransa, Rusya ve Avusturya İmparatorları ile İngiltere Kraliçesi ve gayr-i resmi olarak da Belçika Kralı ile görüşen Abdülaziz, Prusya İmparatoruyla görüşmemiştir.121

Abdülaziz, 28 Temmuz da Avusturya'nın başşehri Viyana'ya vardı. Viyana'dan da Tuna üzerinden vapurla 31 Temmuz'da Budapeşte'ye geldi. Bir gün Budapeşte'de kalan padişah, Kraliyet Sarayı'nda bütün Macar ileri gelenlerini kabul etti. 3 Ağustos'ta ise Padişah Vidin'e ulaştı.122 Padişahı Budapeşte'de Tuna Eyaleti Valisi Mithat Paşa karşıladı. Eyaletin merkezi Rusçuk'ta da Sadrazam Ali Paşa ve Rüştü Paşa tarafından karşılandı.123 5 Ağustos'ta ise Osmanlı Devleti'ne tabi Romanya'nın yeni kralı Prens Karal Bükreş'ten Rusçuk'a gelerek padişahın huzuruna çıktı. 6 Ağustos'ta Varna'ya gelerek oradan da İstanbul'a döndü. Sultan Abdülaziz seyahatten dönüşünde Avrupadaki gözlemlerini ihtiva eden bir hattı hümayun neşretti. Burada Avrupa'nın sağlamış olduğu ilerlemeden bahsedilerek, aynısının

Osmanlı Devleti'nde de sağlanması için çalışılacağı üzerinde durulmuştur. Ancak bu seyahat beklenen sonucu vermemiş, umulan ıslahat gerçekleşmemiş, buna karşılık bazı masraflar alabildiğine çoğalmıştır.124

Paris Antlaşması'nın Karadeniz'le İlgili Hükümlerinin Tadili

Londra Konferansı

Kırım Muharebesi'ne son veren Paris Anlaşması Osmanlı Devleti için çok önemliydi. Osmanlı Devleti, mevcut topraklarını elde tutup gerekli ıslahat ile imparatorluğu kalkındırmak en büyük hedefiydi. Anlaşma gereğince Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü tanımıştı. Karadeniz'in tarafsız hale getirilmesi ile Rusya'nın boğazlar üzerinde bir hareketi önlenmiş bulunuyordu Rusya, kendi donanmasının gücünden Karadeniz'de faydalanamadığı gibi, Abdülaziz'in gayretleri sonucu İngiltere'den sonra dünyanın ikinci büyük donanması haline gelen Osmanlı donanmasından da çekinen ve Fransa İmparatorluğu'nun yıkılıp Alman İmparatorluğu'nun kurulması üzerine Avrupa'da meydana gelen yeni durumdan faydalanarak 29 Ekim 1870'de Paris Anlaşması'nın bu husustaki kararlarını ilga ederek Karadeniz'deki hükümranlık haklarından istifadeye karar verdiğini Paris Anlaşması'nı imzalayan devletlere bildirdi.125 Prusya tarafından da desteklenen Rusya'ya karşı müttefiksiz bulunan Osmanlı Devleti, yeni bir savaş macerasına atılacak durumda değildi. Sonunda İngiltere'nin arabuluculuğuyla ve Osmanlı, Fransız, İtalyan, İngiliz, Prusya ve Rusya delegelerinin iştirakiyle, Bismarc'ın istediği üzerine Londra'da bir konferans toplandı ve 13 Mart 1871'de anlaşma imzalandı. 30 Mart 1856 tarihli Paris Antlaşması'nın 11, 13 ve 14. maddeleriyle belirtilen antlaşmaya bağlı aynı tarihli özel mukavele kaldırıldı. Bunların yerine geçmek üzere şu maddeler eklendi:

1- İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının kapalılığı ilkesi 30 Mart 1856'da imzalanan ayrı konvansiyonda belirtildiği gibi muhafaza edilmiştir. Şöyle

ki; aynı tarihli mukavele hükümlerinin sağlanması maksadıyla boğazları açmak gerektiğinde padişah, bunları barış zamanında dost ve müttefik devletlerin savaş gemilerine açmak konusunda serbesttir.

2- Karadeniz eskiden olduğu gibi bütün devletlerin ticaret gemilerine açıktır.

3- Londra Konferansı'na katılan devletler, 30 Mart 1856 Antlaşması'nın bu yeni antlaşma ile kaldırılmamış olan hükümlerini ve eklerini tasdik ve teyid ederler.

Londra Antlaşması ile Rusya, Paris Antlaşması'nın Karadeniz'de hükümranlık haklarını zedeleyen hükümlerinden kurtulmuş oldu. Bu başarıyı Rus kamuoyu, Kırım harbinin bir intikamı gibi kabul etti. 1856'da, Osmanlı İmparatorluğu ile müttefiklerinin bir harp sonunda Rusya'ya Karadeniz için kabul ettirmiş oldukları şartları, Rusya diplomatik ve politik bir savaş ile ortadan kaldırmış bulunuyordu. Bu Rus başarısı, Rusya'nın dışında yaşayan Slavlar arasında ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks tebaası arasında büyük heyecan yarattı. Bu suretle Panislavizm yeni bir hız almış oldu.

Osmanlı Hükümeti de, Londra Antlaşması'ndan bir dereceye kadar olsun memnundu. Çünkü Osmanlı devlet adamları, önce Rusların isteklerinin boğazların statüsüne de zarar vereceğinden korkmuşlardı. Böyle bir halde, Osmanlı Devleti ile Rusya ilişkilerinin olumsuz bir şekil alması mümkündü. Halbuki, bu endişe gerçekleşmedikten başka, Londra Konferansı'nda Osmanlı Devleti, Rusya lehine kabul ettiği şartlara karşılık daha önce bahis konusu olan bir taviz sağlamış bulunuyordu. Padişah 1856 Paris anlaşması hükümlerini sağlamak maksadıyla, gerektiğinde, boğazları dost ve müttefik devletlerin savaş gemilerine, barış zamanında açabilecekti. Bundan başka, Londra'da Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren başka meseleler ortaya atılmamış ve büyük devletler barış antlaşmasının tadile uğramayan

maddelerini teyid ve tasdik etmişlerdi. Bütün bunlar, Osmanlı Devleti'nin korktuğunun başına gelmemiş olmasının bir ifadesiydi. Ancak bundan böyle Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de güvenliği zayıflamış bulunuyordu. Bu denizde, yeniden kurulmasına başlanan Rus deniz kuvvetleri Osmanlı Devleti için önemli bir tehdit oluşturacaktı.

İngiltere, Londra Antlaşması ile mevcut anlaşmaların tek taraflı olarak değiştirilmesi prensibinin önüne geçmiş olmakla övünmekteydi. Bundan başka Paris Antlaşması'nın geri kalan hükümlerini yeniden teyid ve tasdik ettirmekle Avrupa devletlerarası dengeyi devam ettirdiği düşüncesindeydi. Fransa, Almanya ve İtalya, bu sıralarda "Şark Meselesi" yüzünden ancak Rusya'ya yarayabilecek bir savaşı önlediği için Londra Antlaşması'nı memnunlukla karşıladılar.

İmzalayan devletlerden her biri bu antlaşmadan bir memnunluk payı çıkarmaktaydılar. Bu antlaşmayla Avrupa büyük devletleri yeni bir denge sistemi oluşturma yoluna girdiler. Rusya bu antlaşmanın bütününe düşman olduğunu ve onu tamamen ortadan kaldırarak kendi isteğine göre bir antlaşma düşüncesinde bulunduğunu Londra Konferansı'ndan sonra çeşitli vesilelerle ortaya koymuştur.126

1871'den Sonra Osmanlı-Rus Yakınlaşması (1871-1876)

1871 Londra Antlaşması Osmanlı Devleti için önemli bir sonuç verdi. Paris Anlaşması'nda sonra Fransa ve İngiltere Osmanlı Devleti ile ilgili meselelerde bazen farklı düşüncede bulunmakta idiler. Bu yüzden Osmanlı Devleti bazen Fransa'ya bazen İngiltere'ye meyletmek zorunda kalıyordu. Fransa 1870'de Prusya'ya mağlup olması sonucu güçsüzleşmiş, İngiltere'nin Paris Anlaşması'nın Karadeniz'le ilgili hükümlerinin değişmesini kabul ederek Osmanlı Devleti lehine bir politika izlemeyeceğini göstermişti. Bu sebeplerle Osmanlı devlet adamları, zaman kazanmak için Rusya'ya yakınlaşma yolunu tutmayı uygun görüler.127

Yaklaşma teklifi, Osmanlı Devleti'nde Rus nüfuzunu sağlamak için Osmanlı devlet adamlarını kazanmak gerektiği fikrini taşıyan Rus sefir İgnatief'in tesiriyle, Rus Çarından geldi.128 Bir çok teminattan sonra Sadrazam Ali Paşa Rus teklifini kabul etti.

Londra müzakerelerine gidildiğinde de Ali Paşa, dostluk köprülerinin tesis edildiğini gösteriyordu. Rusya Karadeniz'in tarafsızlığının kalkmasının Osmanlı Devleti için hiçbir olumsuz hareketi doğurmayacağını bildirmiş, Osmanlı-Rus dostluğunu kuvvetlendirmek arzusunu dile getirmiştir. Ali Paşa'ya göre bu dostluk bir süre Karadeniz'den bir tehlike gelmesini önleyecekti. O, Rus dostluğuna önem vermekle beraber devletin istiklal ve şerefi pahasına, bu dostluğa bağlı kalmayı düşünüyordu. 7 Eylül 1871 de Ali Paşa'nın ölümü üzerine yerine Mahmut Nedim Paşa atandı.

Mahmud Nedim Paşa, Ali Paşa'nın Rus dostluğu politikasını iyi kavrayamadı. Ali Paşa, iç işlerine müdahale etmeyen bir Rusya ile dostluk yaparken hiçbir zaman Avrupa büyük devletlerini bir tarafa bırakmayı düşünmemişti. Oysa yeni Sadrazam Fransa ve İngiltere'den büsbütün ayrılıp devleti, Rus nüfuzuna terk etmekte idi.129 Rus elçisi İgnatief akıl hocası gibi kabul edildi. Osmanlı Devleti her işinde ona danışmaya başladı. Devlet, hem Osmanlı halkı gözünde hem de Avrupa devletleri nezdinde itibar kaybetmiş oluyordu. Elçinin akıl hocalığının karşılığında Balkanlar'daki Hıristiyanlar arasında Panislavizm propagandasını rahatça geliştirmesine izin veriliyordu. Böylece Devlet, diğer Avrupa devletlerini yok sayarak, Rus tesirine girmiş, bu yüzden Osmanlı kamuoyu Nedim Paşa'nın aleyhine dönmüştü.130 Bu durum karşısında Abdülaziz, Mahmud Nedim Paşa'yı azlederek yerine Mithat Paşa'yı tayin etti.131

Hersek İsyanı (1875-1876)

Merkezleri Rusya'da bulunan Slav cemiyetlerinin, Bosna-Hersek, Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan Hıristiyanlarını Türk idaresine karşı

ayaklandırmak için uzun zamandan beri sarf ettikleri faaliyetler artmış, bu memleketlere para ve silah yardımları yapılmış, bir taraftan da Avusturya, Bosna Hersek Hıristiyanlarına ümit verici vaatlerde bulunmuştur. Hersek İsyanı işte bu siyasi vaziyetin ilk neticesidir.132 Hersek, 1875'de Bosna Vilayetine bağlı bir sancaktı. Bosna ve Hersek'te 120.000 kadar nüfus vardı ve Hıristiyanlar Müslümanlara oranla çoğunluktaydı. Ancak Müslümanlar refah bakımında üstündü. Çiftçilikle meşgul olunan bu topraklardaki ilk huzursuzluk aşırı suiistimaller ve zulüm yapan mültezimler yüzünden ortaya çıktı. Ellerindeki hasılatları alınan çiftçiler haydutluğa başladılar. Böylece Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında ilk ihtilaf başladı.

Hersek Hıristiyanları davalarını Avrupa devletlerine anlatmaya başladılar ve İngiltere, Rusya'nın da kışkırtmasıyla Osmanlı Devleti'ne bir ihtarda bulundu. Hersek'e bağlı Nevesin kazası Hıristiyanlarından 160 kişi ağnam vergisi vermemek ve zaptiye erlerinden kurtulmak için Karadağ'a sığınarak şikayette bulundu. Prens bu kişilerin kasabalarına dönmeleri için Rus elçi İgnatief'ten arabuluculuk yapmasını istedi. Sonunda Osmanlı Devleti bunu kabul etti. Bosna Valisi Derviş Paşa'ya da şikayetlerinin incelenmesini emretti.133 İşte bu affı zaaf sayan Nevesin asileri yolları kesip Müslümanları öldürmeye başlamışlardı. 24 Temmuz1875 de böylece Hersek İsyanı başlamış oldu.134 Bosna valisi Derviş Paşa duruma müdahale yerine Osmanlı Hükümeti'nden talimat beklemişti.

Sadrazam Esat Paşa, isyanı siyasi değil mahalli bir hareket olarak değerlendirmiş, Karadağ'a tahrik ve Rusya'ya müdahale fırsatı vermemek için asilere karşı kuvvet değil nasihatçi gönderilmesini emretmişti. Derviş Paşa bu talimata uyarak iki nasihatçiyi asilere göndererek silahlarını bırakmalarını istedi. Asilerse isteklerinin kabulünü şart koştular.135 Asiler Osmanlı Devleti'nin kendilerine karşı güç kullanmayışını Rusya ve Avusturya'nın himayelerine bağlayarak isyanı Hersek'e ve Bosna'nın bazı

bölgelerine yaydılar. Osmanlı Devleti’nin zaman kaybını değerlendirerek en mühim askeri noktaları ele geçirip, Müslümanların can ve mallarına kastettiler. Asilerin Karadağ hududu civarında Trebin Kasabası’nı kuşatması üzerine Osmanlı Devleti 4200 kişilik bir kuvveti bölgeye gönderdi. Asiler 10.000 civarında idi. Karadağ ve Sırbistan’dan gönüllüler de asilere katılmış ve Rusya’dan da silah gelmekte idi.

Bu olayların siyasi yönü ise Hariciye Nazırı’nın Paris Antlaşması’nı imzalayan devletlere başvurarak asilerin dışarıdan yardım gördükleri sürece isyanın bastırılamayacağını ve konsoloslardan oluşan bir heyetin yabancı devletlerin yardım yapmamalarını anlatmayı teklifi üzerine, bu teklifin 20 Ağustos 1875’de kabulüyle başlar.136 Bu arada Derviş Paşa yerine Bosna’ya Ahmed Hamdi Paşa tayin edildi. Bahriye Nazırı ise bu sırada asileri bir çok noktada yendi ve Trebin muhasaradan kurtuldu. Bu isyanda aczi görülen Esat Paşa’nın yerine Mahmud Nedim Paşa Sadrazam oldu. Mahmud Nedim Paşa yeni Şurayı Devlet Reisi Server Paşa’yı, konsolosların asilere yapacakları nasihatlerin ardından onlarla doğrudan görüşmek üzere Mostar’a fevkalade memuriyetle gönderdi. Mostar’da bulunan Server Paşa konsolosların asilerden silah bırakmalarını istemelerine rağmen eşkıyanın buna yaraşmadığını Hersek için imtiyazlı bir idare istediklerini Osmanlı Hükümetine bildirdi.

Bütün bunlar olurken Rusya ve Avusturya’da mevcut statükonun korunmayacağına dair Osmanlı Devleti’ne teminat vermelerine rağmen asilere, yardım ve teşvikte bulunmakta idiler. Mahmud Nedim Paşa ise ‘dost’ Rusya’nın müdahalesiyle asilerin susacağını umuyordu. Aynı dönemde Mahmud Nedim Paşa’nın Tenzil-i Faiz kararını açıklayarak borçların faiz ödemesini yarıya indirdiğini açıklaması, Osmanlı Devleti’nin itibarını Avrupalı Devletler nezdinde azaltmıştır.

Bundan sonra Avusturya, Rusya ve Almanya Osmanlı Devleti ile asiler arasında, Ragüza'daki konsolosları vasıtasıyla bir anlaşma zemini fikri ortaya attılar. Server Paşa bu teklif üzerine Bosna'ya fevkalade komiser olarak gönderildi. Asiler yapılan görüşmelerde Türklere itimat etmediklerini öne sürerek bir mütareke yapılmasını ve Bosna-Hersek'e imtiyazlar verilmesini istediler. Bu imtiyazlar şöyledir: Mezhep hürriyeti, Hıristiyan mahkemelerin kurulması, vergi sisteminin ıslah edilmesi, Bosna-Hersek'in muhtar hale gelmesi, bunlar yapılıncaya kadar Bosna-Hersek'in büyük devletlerin garantisi altına alınması.

Bu sırada isyan mahalli bir karakterden çıkarak bir din ve mezhep savaşı kılığına girdi. Bu arada, Osmanlı devlet adamları, Berlin'de Prens Bismark, Avusturya başvekili Kont Andrassy ve Rusya başvekili Gorçakof'un arasında görüşmeler yapıldığını ve Hersek için Osmanlı Hükümetinden imtiyazlar istemek üzere Kont Andrassy'nin bir layiha hazırlamakta olduğunu haber aldılar. İngiltere'nin tavsiyesi üzerine Osmanlı Devleti bu layihanın kendisine gönderilmesinden önce bir ıslahat programı yayınlamak suretiyle Rusya, Almanya ve Avusturya'nın müdahalesini önlemeyi düşündü. Mahmud Nedim Paşa bu maksatla Hıristiyanlara yeni hak ve imtiyazlar tanıyan yeni bir ferman hazırladı. Adalet Fermanı adı verilen bu ferman Tanzimat ve Islahat Fermanlarındaki Prensipleri tekit ediyordu. Kont Andrassy, 1875 Adalet Fermanıyla, Osmanlı Devleti'nin vaad ettiklerine teminat göstermediğini öne sürerek Rusya ve Avusturya Başbakanlarının da onayını aldıktan sonra Osmanlı Devletine 30 Kasım 1875'te bir nota verdi.

Nota Osmanlı Devleti'nin işlerine karışmak maksadıyla değil, isyanın yatıştırılması için hazırlanmıştı. Paris Antlaşmasında bulunan devletlerin elçileri 30 Aralık'ta notanın muhteviyatını sözlü olarak bildirdi. Notada Din ve mezhep serbestliği, iltizam usulünün kaldırılması, çiftçilerin topraklarına

sahip olması, vergilerin mahalli ihtiyaçlar için sarf edilmesi gibi konular vardı. Nota reddedildiği takdirde barışın sağlanamayacağı düşüncesi ve İgnatief'in telkiniyle notadaki üç maddenin Adalet Fermanında bulunması nedeniyle, nota 11 Şubat 1876'da kabul edildi. Ancak layiha asiler tarafından reddedildi ve daha köklü ıslahat istekleri geldi. Bu durum barışa Osmanlı Devleti'nin engel olmadığını gösterdi. Kont Andrassy Bulgar ve Giritlilerin de isyanıyla, isyan sahasının genişleyeceğine inanıyorlardı. Bu arada Bosna ve Hersek asileri Rusya, Sırbistan ve Karadağ tarafından da destekleneceklerine emin olduklarından tekrar silaha sarıldılar. Nitekim Karadağ'ın da yardımıyla bir süre sonra Bulgar isyanı da başladı.137

1867 Bulgar İsyanı

Din ve mezhep işleri bakımından Bulgarlar Fener Patrikhanesi'ne bağlıydı. 19. yy.'ın II. yarısında Bulgar köylüleri Rus ve Avrupa köylüsünden daha hür durumdaydı. Osmanlı idaresinin bozulması, Fener Patrikhanesinin kötü tutumu ve Rumlaştırma yolundaki çalışmaları, Bulgarlarda milli benliğin uyanması sonucunu doğurdu. Sırbistan ve Rusya'nın tahrik ve yardımları da bunu hızlandırdı. Bulgarlarda milliyet fikrinin uyanmasında eğitim ve fikir hareketlerinin temel teşkil ettiği görülmektedir. Bulgar eğitim ve kültür hayatında beliren canlılık, zengin kültürlü Bulgarları da etkilemişti. Bunlar Bulgar dilinde öğretim yapan okullar açtılar. Rusya'nın tahrikleri de bu zemin üzerinde Bulgar milli benliğinin uyanmasında çok tesirli oldu. Ruslar, subay, papaz, tüccar ve daha başka ajanları ile Bulgarlar arasında Osmanlı Devleti'ne karşı propagandaya girişti. 11 Mart 1870'de de Müstakil bir Bulgar kilisesi kuruldu.138

1867'de Bulgaristan'ı istiklale kavuşturmak için girişilen teşebbüslere Eflak ve Boğdan, Sırbistan ve Girit'de Osmanlı Devleti'ne karşı girişilen mücadeleler önemli rol oynamıştır. Osmanlı Devleti bu olaylar içinde en

çok Bulgar ayaklanmalarına önem vermekteydi. Çünkü Bulgaristan İstanbul'a yakındı ve Balkanlar'ın da bir dereceye kadar merkezi sayılmakta idi. 1867'de Bulgar İhtilali, Bulgaristan dışında hazırlandı. Eflak ve Rus nüfuzundaki Beserabya'da Bulgar komitelerini teşkilatlandıran sevk ve idare merkezleri vardı.139 İşte bunların destek ve organizesiyle hazırlanan çeteler 1867'de Ziştovi yakınlarına gelerek Bulgarları isyan için teşvik ettiler.

Hacı Dimitri komutasında, talim ve terbiyeli, askeri üniformalı çeteler en iyi silahlara sahiptiler ve yağma hareketine girişmeyerek iyi bir idare için silaha sarıldıklarını iddia ediyorlardı. Halka dağıttıkları beyannamelerde Balkan Muvakkat Hükümeti tabiri yer alıyordu. Beyannamenin muhtevasına göre Bulgaristan'ın istiklali veya muhtariyeti isyanın başlıca hedefini teşkil ediyordu.140 Tuna Valisi Mehmed Sabri Paşa asileri bastırmakta gerekli sürati gösteremeyince Devlet Şurası Reisi Mithat Paşa olağanüstü memuriyetle Bulgaristan'a gönderildi. Paşa az zamanda çetelerin hareketini bastırdı. Ele geçirilen suçlular Rusçuk'ta ve Tırnava'da muhakeme edilerek idam edildiler. Mithat Paşa görevinin bitmesinden sonra hükümete verdiği raporda, Bulgaristan'da gelişmiş olan milliyet propagandası üzerinde durarak, devletçe, askerlik ve eğitim alanlarında alınması gereken tedbirleri sıraladı. Fakat bunlar, dikkate alınmadığı için Bulgaristan meselesi problem olarak kalmakta devam etti.141

1876 Bulgar İsyanı

Bulgaristan, tuna vilayetinin kurulması ve aldığı tedbirlerle huzura kavuşmuşken; Bulgar kilisesine tanınan serbestlik Rusya'nın 1875'de Filibe Konsolosu Naydin ile Rusçuk Konsolosu Masnin'in kışkırtmalarıyla Kızanlık, Eski Zağra, Has Köy ve Çırpanlı Bulgarlar, topyekün isyana karar verdiler. Ancak Kızanlık ve Eski Zağra'daki hükümet memurlarının uyanıklığı sayesinde ayaklanma büyümeden bastırıldı ve ele başları

hapsedildiler. Yakalanan asilerin sorgulanmasında, bütün Bulgaristan'da bir ihtilal hazırlığının yağıldığı ve Bulgaristan'a fiili yardım için Sırbistan'ın da savaşa hazırlandığına dair evrak ele geçirildi.

İgratiyef hadiseyi kendilerinin kışkırtmadığını söyleyip aslında Osmanlı Devleti'ni tehdit ederek Mahmud Nedim Paşa'yı kandırdı ve isyancıların liderlerini serbest bıraktırdı.142 Böylece Bulgaristan'da genel bir isyanın başlamasına zemin hazırlanmış oldu. Sadrazam bu hareketi ile Sırplara da savaş için hazırlanmaları hususunda, Osmanlı Hükümetinden endişe etmelerine gerek bulunmadığını garantilemiş oldu. Bulgaristan'da Slav ajanları Rus Çarı'nın ve hükümetinin himaye ve yardımına güvenerek Bulgarlar arasında Türk düşmanlığı ile istiklal fikrini rahatça yayıyorlardı. Rus casus Naydankeref; Bulgar köylülerini isyana hazırlamak memuriyetiyle Rus hükümeti tarafından Filibe'ye konsolos tayin edilmişti. 1876 Mayıs ayı için planlanan isyan Nisan'da, Otluk Köyü ve Pazarcık havalisindeki Bulgarların, Türk evlerini yakmaları ve halkı katletmeleriyle başladı. İsyan az zamanda Filibe'nin bütününe yayıldı.143

Filibe mutasarrıfı Aziz Paşa, isyan hareketini bastırmak için asker istediyse de, Mahmud Nedim Paşa, İgratiyef'in hadisenin genişlemesine yol açar ikazı üzerine yine asker göndermedi. Osmanlı Devleti'nin asilerle korumasız Türk köylülerini baş başa bırakması isyancıları güçlendirdi ve şiddet hareketleri arttı. Sonunda kendilerini korumak isteyen Türkler de silaha sarıldılar. Bulgaristan kan ve ateş içerisinde kaldı. İsyanın önemini anlayan Osmanlı Devleti, nihayet kuvvet gönderdi. 18.000 kişilik kuvvet şiddetli mukavemetten sonra isyanı bastırdı.144

Selanik Hadisesi

Avrat Hisarı nahiyesinde bir Bulgar kızı Müslüman olmaya karar vermiş ve bir Müslüman gibi giyinerek Selanik'e gelmişti. 6 Mayıs 1876'da kendisini üç zaptiye istasyondan alarak hükümet konağına götürecekti.

Aslen Rum olan Amerika’nın Selanik konsolosu Lazeri’ye durum bildirildi.145 Bunun üzerine konsolos, 150 kişilik bir Bulgar kuvvetiyle Bulgar kızı trenden iner inmez zaptiyelerin elinden alarak Amerikan konsolosluğuna götürdü. Ertesi gün hadiseyi duyan Müslümanlara bu durum hayli ağır geldi ve 5000 Müslüman hükümet konağına giderek vali Mehmed Refet Paşa’dan kızın kurtarılmasını istediler. Paşa’nın söz vermesine rağmen, topluluk Selim Paşa Camii’ne gelerek dağılmamaya karar verdi. Amerikan konsolos Lazeri’nin, kızın kendi isteğiyle konsolosluğa geldiğini söyleyip kızı vermemesi

üzerine, kalabalık dağılmadı. Kendilerini yatıştırmaya gelen Vali Paşa’yı, camiide alıkoydular.

Fransız konsolosu Muline ve Almanya konsolosu Abot da halka dağılmaları için nasihatte bulunmak maksadıyla camiiye girmek üzere izin istediler. Ancak aynı gün öldürüldüler. İngiliz konsolosunun, Lazeri’yi ikna etmesiyle Bulgar kız hükümete teslim edildi. Bunun üzerine halk dağıldı. Bu hadise Avrupa’da büyük yankılar uyandırmıştır. Fransa, Almanya, Rusya, Avusturya ve İtalya Selanik limanına harp gemilerini göndererek suçluların cezalandırılmasını istediler. Bu gelişmeler karşısında Osmanlı hükümeti Selanik’e harp gemileriyle asker gönderdi. Ayrıca vali, hükümet tarafından değiştirildi. Suçlular mahkemeden sonra idam edildiler.146 Selanik hadisesi, bir Rus tertibiydi. Çünkü Selanik’e harp gemisi Rusya’nın İstanbul elçisi İgnatief’in başkanlığında toplanan büyük elçilerin görüşmeleri sonucu ortaya çıkmış ve uygulanmıştır.147

Berlin Memorandumu

Bulgar isyanının şiddetle bastırılması, Selanik hadisesinin meydana gelmesi, Medrese talebelerinin isyanı neticesinde, Sadrazam Mahmut Nedim Paşa görevinden alındı. Böylece Rusya’nın İstanbul’daki siyasi nüfuzu azaldı. Rusya Başbakanı Gorçakof bunu bir diplomasi hareketiyle

telafi etmeye çalıştı. 12 Mayıs 1876'da Rus Çarı, Alman İmparatorunu ziyaret maksadıyla Berlin'e geldi. Gorçakof, Bismark ve Andraşi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumu gözden geçirdiler ve Gorçakof tarafından hazırlanan projeyi görüşerek Berlin Memorandumu haline getirdiler. Memorandumun önemi şöyle ifade ediliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda, yabancı devletlerin vatandaşları ile Hıristiyan tebaanın emniyetlerinin tehlikede olduğu, Selanik hadisesiyle anlaşılmıştır. Bu gibi hadiselerin tekrarına engel olunmak için, büyük devletlerin tehlike hali olan bölgelere deniz kuvvetleri göndermeleri ve orada asayişi sağlayacak tedbirler almaları mümkündür. Bosna-Hersek isyanının bir an önce durdurulması için de asilerle iki aylık bir mütareke yapılmalı ve derhal ıslahata girişilmelidir.

Osmanlı Devleti ile asiler arasında yapılacak müzakerelerde şu esaslar görüşülecekti:

1- Vatanlarına geri dönen göçmenlere geçinebilecek gücü elde edinceye kadar yardım edilecek.

2- Bu yardım 30 Aralık tarihli notada yazılı karma komisyon ile müzakere olunacak.

3- Her türlü çarpışmanın önüne geçilmek için isyanın durdurulmasına kadar kuvvetler belli bir yere çekilecek.

4- Hıristiyanlar da Müslümanlar gibi silah taşıyacaklar.

5- Yabancı devlet konsolosları veya memurları genel olarak ıslahatın yürütülmesine ve özellikle göçmenlerin vatanlarına dönüşüne nezaret edecek.

Bu memorandumun özelliği Bosna ve Hersek'te, Avusturya ile Rusya'nın himayesi altında bir ıslahat programı uygulanmasını sağlamaktır. Konsolosların kontrolü altında yapılacak bu ıslahat hareketlerinde başarısızlık halinde başka tedbirler almak hususunda ilgili devletler müdahale edebileceklerdir. Berlin Memorandumu, Osmanlı Devleti'ne

gönderilmeden önce Paris Antlaşması'nı imzalamış olan devletlerin onayına sunuldu.148 İtalya ve Fransa memorandumu kabul ettiler. İngiltere 15 Mayıs 1876'da red cevabı verdi. Bunun ardından İtalya ve Fransa da muvafakatlarını geri çektiler. İngiltere her ihtimale karşı Akdeniz filosunu da Çanakkale önlerine gönderdi. Bu hareketi İstanbul'da Türklerin İngilizler tarafından desteklendiği izlenimini kuvvetlendirdi. 30 Mayıs'ta memorandumun Osmanlı Hükümetine tebliğ edilmesi kararlaştırılmışsa da Osmanlı Devletinde saltanat değişikliği nedeniyle bu müdahale hiçbir zaman uygulanamamıştır.149

Sultan Abdülaziz'in Hal'i (1876)

Hersek isyanı, yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'ne müdahaleleri, Bulgaristan İhtilâli, Selanik vakası; Avrupa kamuoyunun Türkler aleyhine dönmesi, Mahmut Nedim Paşa'nın Rus yanlısı politikaları, Tenzil-i Faiz kararından dolayı, İstanbul'da yönetim karşıtı olaylar başladı. Halk arasında Abdülaziz ve Bab-i Ali aleyhinde muhalefet güçlendi. İstanbul'da İslam ve Hıristiyan ahalinin birbirlerini boğazlayacakları yolunda rivayetler dolaşmaya başladı. Silahçı dükkanlarından bütün silahların satın alınması ve herkesin silahlanmaya başlaması işe daha ciddi bir boyut kattı.

Diğer taraftan "İstanbul'da asayiş bozuktur", diyen İgnatief, Abdülaziz'in kendi milletine ve askerine güveni kalmadığı gerekçesiyle İstanbul'a otuz bin kadar Rus askeri getirmek tedarikinde bulunduğu rivayeti halkın diline düşmüş, hoşnutsuzluk artmıştı.150 Bütün bu gidişatın bir sorumlusu olmalıydı. Kamuoyuna göre sorumlu Sadrazam Mahmut Nedim Paşa idi. O, yerinde durdukça durumun düzelmesine imkan yoktu ve sadaretten uzaklaştırılmalıydı.

Sadrazama muhalif olanlardan Mithat Paşa daha önce Adliye Nezaretinde, Hüseyin Avni Paşa seraskerlikte bulunmuştu. Mahmut Nedim Paşa, Hüseyin Avni Paşa'yı, Bursa valiliği ile İstanbul'dan uzaklaştırınca

Mithat Paşa da ittifakla Adliye Nezareti'nden istifa etmişti. Mithat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa, kamuoyunun hissetmekte olduğu hoşnutsuzluklardan istifadeye kalkışarak hükümet aleyhine bir hareket hazırlamaya koyuldular. Ordunun yüksek komuta mevkilerinde bulunan kimseler henüz bir hükümet darbesi yapacak düşüncede değildiler.

Genç Osmanlılar Cemiyeti ise henüz etkisiz bir teşekküldü. Tek çıkar yol büyük bir halk nümayişi idi. Halkı böyle bir nümayişe hazırlamak kolay değildi. Fakat medrese talebeleri ayaklandırıldığı takdirde, halkın da kendiliğinden onlara katılması kesindi. Bu sebeple İstanbul medreselerindeki talebeleri el altından kışkırttılar.151

Özellikle Bosna-Hersek ve Bulgaristan bölgelerinden gelen talebeler, sadrazamın buralardaki Müslümanların katlinden sorumlu olduğunu düşündükleri için daha kolay ayaklandılar.152 10 Mayıs 1876'da, Fatih, Beyazıt ve Süleymaniye Medreselerindeki talebeler, derslerini bıraktılar ve Müslümanların çiğnenmesine sebep olanların cezalandırılması isteğiyle, Fatih ve Beyazıt Meydanı'nda toplanarak maksatlarını şöyle ifade ediyorlardı: "Devlet ve memleketin hukuk ve istiklali çiğnendiği bir zamanda derslerle uğraşmak hamiyet ve diyanet şiarı değildir. Her tarafta İslamlar, Hıristiyanların tahrik ve eziyetlerine zebun oluyor. Buna sebep olan büyükleri ortadan kaldırmak şer'an cümlemize vazife borcudur". Talebelere halktan da katılanlar oldu. Kalabalık bundan sonra Bab-ı Ali önüne gelerek "Sadrazam ve Şeyhülislamı istemiyoruz" diyerek bağırmaya başladılar.153 Mahmut Nedim Paşa talebenin gelmesinden önce Bab-ı Ali'den, Şeyhülislam Hasan Efendi de Bab-ı Meşihatten ayrılmış bulunuyordu. 154 Abdülaziz, bunları bir bölük askerle dağıtabilecekken, baş mabeyinci Hafız Mehmet Bey'le ser yaver Halil Paşa'yı, toplanan kalabalığın ayağına gönderip, isteklerinin yerine getirileceğini bildirdi. Nümayişçiler, istekleri gerçekleşmedikçe dağılmayacaklarında ısrar ettiler.

Bunun üzerine memurlar saraya döndüler ve gördüklerini, duyduklarını padişaha anlattılar. Talebeler Cuma günü daha da çoğalmışlardı. Sarayın duruma fazla direnemeyerek 12 Mayıs 1876 Cuma günü Mütercim Rüştü Paşa'nın sadarete, Hasan Hayrullah Efendi'nin Şeyhülislamlığa, Hüseyin Avni Paşa'nın seraskerliğe ve Mithat Paşa'nın Meclis-i Vükela'ya memur edildiklerini ilan etmesiyle talebeler dağıldı. Eski Serasker Abdi Paşa da Serdar-ı Ekrem unvanıyla Bulgaristan'a gönderildi.155

Sadrazam Rüştü Paşa, askerlik mesleğinden yetişmekle beraber siyasete ve idareye yeteneği vardı. Abdülaziz'in tahta çıkmasından sonra üç defa seraskerliğe, iki defa da sadrazamlığa getirilmişti. Abdülaziz'e göre büyük işler görecek çapta bir adam değildi. Sultan Abdülaziz bu tayini istemeyerek yapmıştı. Sadrazam Rüştü Paşa, iktidar hırsına sahip, zayıf karakterli padişahı fazla sevmeyen biriydi.

Hüseyin Avni Paşa, Fuat ve Ali Paşaların himayesinde sivrilmiş kimselerdi. Birkaç defa seraskerlik makamına getirilmiş, bir defa da sadarete gelip, padişahın itimadını kaybederek bu makamdan azledilmişti. Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazam olmasıyla İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Her ne kadar Mahmut Nedim Paşa'nın ikinci sadaretinde tekrar seraskerliğe getirilmiş ise de bu makamda pek az kalmış ve Bursa'ya sürülmüştü. Bütün bunlar Hüseyin Avni Paşa'nın Abdülaziz'e kin bağlamasına sebep olmuştu.

Mithat Paşa, valiliklerde başarılı olmuş, kendisini bu başarıları ile ispatlamıştı. Devletin içinde bulunduğu buhranlardan kurtulmasını Meşrutiyet'in ilanı ile mümkün görüyordu. Bu bakımdan Genç Osmanlılar Cemiyeti'nin lideri olarak kabul edilmekte idi. Hasan Hayrullah Efendi Abdülaziz'in imamlığında bulunmuştu. Ancak Padişah kendisi hakkında iyi bir fikir sahibi değildi.156 Bu dört şahsiyetin, devlet idaresi hakkındaki düşünceleri arasında keskin farklar vardı. Bununla beraber iki noktada

birleşiyorlardı; Birincisi kendilerini devamlı olarak devletin yüksek mevkilerinden uzaklaştırmış olan Mahmut Nedim Paşa'ya düşmanlık, ikincisi kendilerine hiçbir zaman güvenmemiş olan Abdülaziz'e güvensizlik.157

Vükela heyeti, padişahın kendilerinden hoşnut olmadığını biliyordu. O'nun, zaman kazanmak istediğini ve uygun göreceği anda Mahmut Nedim Paşa'yı tekrar sadarete getireceğini düşünmekte idiler. Böyle bir durumda ise sadece mevkilerini kaybetmeyecekler, son ayaklanmanın failleri olarak cezalandırılmalarına girişilecekti. Bu ihtimallere karşı koyabilmek için tek çıkar yol, Abdülaziz'i tahtından indirmekti.

Bu fikir ilk defa vükela heyetinde Serasker bulunan Hüseyin Avni Paşa tarafından benimsenmişti. Paşa, daha Şirvanizade Rüştü Paşa sadrazamken bu fikrini ona aktarmış, sadrazam bu fikre yanaşmamıştı. Hüseyin Avni Paşa bir defa da, padişahın Alemdağı'ndaki kasrına gitmesini fırsat bilerek orada onu tutmayı ve Sultan Murat'ı tahta çıkarmayı tasarlamıştı. Fakat padişahın İstanbul'a erken dönmesinden dolayı teşebbüse geçememişti. Mithat Paşa'nın, Abdülaziz'le ilgili maksadı Kanun-ı Esasi'nin ilanı idi. Rüştü Paşa ise mevkiinden emin değildi. Saraya da küskün olmakla beraber Abdülaziz'i hal' etmek fikri yoktu. Hüseyin Avni ve Mithat Paşalar tarafından kendisine bu fikir kabul ettirildi. Hal'den önce, Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan, Cevher Ağa vasıtasıyla Mithat Paşa'dan yeni bir layiha yazmasını istemişti. Ancak Paşa, bu layihanın uygulanmasına söz verilirse yazılabileceğini söylemiş ve buna dair sözü alınca 4-5 maddelik bir layiha tanzim edip, ertesi gün Valide Sultan'a takdim etmişti.

Bu arada Hüseyin Avni Paşa, bütün hazırlıkların tamamlandığını söyleyince Mithat Paşa, gerekli tedbirlerin alınmasına dair bir layiha yazdığını ve kabul edilirse hal'e gerek olmadığını bildirdi. Ancak Hüseyin

Avni Paşa, bunu olumlu bulmadı ve hal'in kaçınılmaz olduğunu söyledi. Bundan sonra yazılan layihanın uygulanmasına dair kesin bir söz alamayan Mithat Paşa Hüseyin Avni Paşa'ya iştirak etti.158 Daha sonra, Şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin ikna edilmesine geçildi. Mithat Paşa'nın konağında, Anadolu kazaskerlerinden fetva emini Kara Halil Efendi'nin de bulunduğu bir toplantı düzenlendi. Kara Halil, "Bu emr-i hayra çarşaf kadar fetva veririm" deyince işin şer'i tarafı da sağlama bağlanmış oldu. Vükela Heyeti bu sıralarda, İstanbul kamuoyunda, hal hadisesini destekleyecek bir psikoloji de görüyordu. Bu arada, Vükela Heyeti, Mahmut Nedim Paşa'nın tekrar sadrazam olması ihtimalinin söz konusu olduğunu saray muhitinden öğrenince padişahın tahttan indirilmesi için harekete geçmeye karar verdi.159

Hal'in gerçekleşmesi için ordunun ve donanmanın elde edilmesi gerekiyordu. Bunun için Hüseyin Avni Paşa, Harp Okulu komutanı Süleyman Paşa'yı, Şurayı Askeri Reisi Redif Paşa'yı ve Bahriye Nazırı Kayserili Ahmet Paşa'yı ikna etmeyi başardı. 26 Mayıs 1876'da Paşa'nın yalısında yapılan bu toplantı da hal'in ayrıntısı da görüşüldü. Tarih 31 Mayıs Çarşamba günü olarak tespit edilmişti. İşe girişmek için hal fetvasını almaktan ve beklemekten başka yapacak iş kalmamıştı. Fetva vermek hususunda Şeyhülislam son anda tereddüt etti. Bunun üzerine Süleyman Paşa kendisine gönderilerek ikna edildi. Alınan fetva şöyleydi: "Emir'ül Mü'minin olan zeyd muvazenesiz ve siyaseti bilmeyen bir kimsedir. Miri mallarını devlet ve milletin tahammül edemeyeceği bir şekilde şahsi masraflarına harcıyor, dini ve dünyevi işleri bozup karıştırıyor, devlet ve milleti tahrip ediyor. Padişah olarak durması devlet ve millet için zararlı olsa, hal'i lazım olur mu? El cevap: olur."160

Abdülaziz olan bitenden habersizdi. 29 Mayıs Pazartesi günü Hüseyin Avni Paşa'yı saraya çağırdı. Bu davet, Paşa'yı ürküttü. Padişahın hal'

meselesini öğrenmiş olduğunu düşünmeye başladı ve işlerini bahane ederek bu davete katılmadı. Derhal arkadaşlarını Seraskerlik dairesinde toplayarak hal’ işinin biran önce bitirilmesi kararının alınmasını sağladı. Hareket için yeni tarih 30 Mayıs olarak kararlaştırıldı. Süleyman Paşa, Harp Okulu talebesiyle sarayın veliaht dairesini tutacaktı. Redif Paşa, Dolmabahçe tarafını taburlarıyla muhafaza edecekti. Bahriye Nazırı Ahmet Paşa, donanma sandallarına bindirilmiş deniz erleriyle sarayın deniz cihetinden irtibatını kesecekti. Saray civarındaki karakolda mevcut, padişahın muhafaza birliği; subay ve erlerine güvenilemeyeceği için bunlar tehdit edilerek silahları alınacak ve Taşkışla’da hapsedileceklerdi. Saraya girip çıkmak şiddetle men edilecekti.

Abdülaziz’in durumu kavrayarak karşı koymak ümidiyle, Derviş Paşa’yı serasker tayin edip seraskerlik dairesindeki kuvvetleri kullanmayı istemesi ihtimaline karşı da, Haliç Köprüleri açık tutulacak ve Derviş Paşa’nın, Yüksekkaldırım’daki konağının etrafına asker konulacaktı. Bu plan, harfi harfine uygulandı. Saray sarıldıktan sonra, Süleyman Paşa’yanında beş subay ile Veliaht Murat Efendi’nin dairesine gitti.161 Murat Efendi, daha önce hal’in Salı günü öğle vaktinde yapılacağından haberdar edilmişti. Değişiklikten haberi yoktu. Süleyman Paşa’yı elinde silahla karşısında görünce telaşa kapıldı ve dairesinden çıkmak istemedi. Süleyman Paşa, Murat Efendi’yi güç bela ikna edebildi ve daireden çıkardı. Sarayın dışında, Sultan Murat’ı Hüseyin Avni Paşa karşıladı ve O’na biat etti. Ondan sonra da seraskerlik dairesine götürdü.

Orada Sadrazam, Şeyhülislam ve Mithat Paşa yeni padişaha biat ettiler. Sultan Murat’ın cülusunu ilan eden topların gürültüsü ile Abdülaziz uyandı ve hemen durumu anladı. Bu sırada Redif Paşa tarafından görevlendirilen Darüssaade Ağası Cevher Ağa Abdülaziz’e gelerek hal’ edildiğini bildirdi ve derhal Topkapı Sarayı’na nakledileceği hususunda yeni padişahın

iradesini kendisine tebliğ etti.162 Bu suretle Abdülaziz devri kapanmış oldu.

Abdülaziz'in Ölümü

Abdülaziz, Dolmabahçe Sarayı'ndan, Topkapı Sarayı'na hüzünlü bir şekilde ailesiyle birlikte nakledildi. Ancak kendisine III. Selim'in dairesinin ayrılmış olduğunu görünce çok üzüldü ve buraya öldürülmek üzere geldiğini düşünmeye başladı. Fazlasıyla sıkılan Abdülaziz yeni padişaha yazdığı iki mektupla Feriye Sarayı'na geçmek istediğini bildirdi. İkinci mektuptan sonra V. Murat kendisine olumlu cevap verdi ve Abdülaziz Feriye Sarayı'na nakledildi. Burada çevresindeki kimseye güvenmiyor ve her şeyden şüpheleniyordu. Çeşitli sebeplerle güvendiği adamları yanından uzaklaştırılan ve zaman zaman hakaretlere uğrayan Abdülaziz, 3 Haziran Pazar sabahı odasından çıkıp abdest almak üzere abdesthaneye gitmişti. Eski padişah abdest aldıktan sonra tekrar odasına döndü ve sakalını düzeltmek için bir makas temin etti. Daha sonra içeride bulunan validesini çıkartıp kapıyı kapattı. Bu durum, Valide Sultan ve nöbetçi kalfaları şüphelendirdiğinden, onlar, başmabeynci Fahri Bey'i çağırıp durumu kendisine anlattılar. Bu sırada yan pencereden kapalı odayı gözetleyen bir cariye, Abdülaziz'in aynaya bakıp sakalını düzelttiğini haber vermiş, bunun üzerine Valide Sultan, Fahri Bey'i alıp aynı yerden odayı gözetlemeye başlamıştı. Fakat bir şey göremeyince belki kendisine bakıldığını hissetmiştir diye pencereden çekildi. Valide Sultan çekildikten kısa bir zaman sonra Abdülaziz'in odasından iniltiler işitilmeye başladı. Daire halkı telaşa kapılarak kapıyı zorlamaya başladılar ve kapı, kilidi kırılarak açılıp odaya girildiğinde eski hükümdarı, kolu sıvalı, başı açık olarak odanın yan minderi üzerinde sağ tarafına yatmış ve kana bulanmış olarak gördüler. Abdülaziz'in sıvalı kollarının damarlarından kan akmakta ve önünde küçük bir makasla, Sure-i Yusuf sahifesi açık Kur'an-ı Kerim bulunmaktaydı.

Manzara karşısında kadınlar çığlıklar kopararak camları kırmaya başladılar. Henüz hayatta bulunan eski padişah annesinin kucağındaydı. Fahri Bey, hekim bulmak için aşağı kata indi. Nöbetçiye kapıyı açtırdı. Duyulan feryatlar üzerine karakol tarafından İzzet Bey askerlerle birlikte geliyordu. Fahri Bey kendisiyle karşılaşıp ondan hekim istedi. Fakat karakolda hekim yoktu. Daha sonra İzzet Bey, Fahri Bey'le beraber üst kata çıktılar. Olay yerine ilk gelen doktor, Avni Paşa, kendisine artık bir şey yapılamayacağını söylemiş ve eski padişah, validesinin kucağında ve maiyetinden birçok kadınların önünde ruhunu teslim etmiştir. Abdülaziz'in çocukları, yanına bırakılmadılar.

Feriye Sarayı'nın karşısında Paşa Limanı'ndaki yalısında oturan Hüseyin Avni Paşa, saraydaki hareketliliği fark ederek hazır bulunan beş çiftesine atlayarak olay yerine ilk önce yetişen kişi olmuştur.163 O esnada yalıda Paşa'nın yanında bulunan Paris sefiri Veliyüddin Paşa, Hüseyin Avni Paşa'nın pencereden sık sık saraya baktığını ve feryatlar üzerine rıhtımda hazır duran kayığına binerek karşı tarafa geçtiğini söylemiştir. Bu ifade, olayın cinayet olduğuna inananların önemli delillerinden birini teşkil etmektedir.164

Hüseyin Avni Paşa, cenazeyi karakola naklettirmiş, Abdurrahman Şeref'in bildirdiğine göre; altına neferlere mahsus ot yataklardan birini koydurup pencerelerden bir perde kopartarak merhum padişahın üzerine örttürmüştü. Vükela, Abdülaziz'in ölümünü, Fahri Bey'den dinledi ve bununla yetinerek, ayrıca bir soruşturma açılmasına gerek görmedi. Çağrılmış bulunan 19 doktor cesedi muayene etti. Raporun son kısmı şöyle idi: "Saniyen, bize irae olan alat, cüruhu mezkureyi husule getirebilir, salisen cüruhun heyet ve istikametinden ve bunları husule getirmiş olan aleti cerihadan bir intihar vukua geldiği istidlal olunuyor. Binaenaleyh

Çırağan Sarayı hümayunu karakol hanesinde yapmış olduğumuz iş bu mazbata acizanemiz imza ve takdim kılındı”.165

Böylece Abdülaziz’in ölümü bir intihar olarak kabul edilip resmen ilan olundu. Ancak usulüne uygun bir soruşturma yapılmayışı birçok kişinin cinayetten şüphelenmesine sebep olmuştur. Abdülaziz’in intihar ettiği iddiasında bulunanların en önemli delilleri, mazul padişahın tahttan indirilmesini hazmedemeyen bir yapıya sahip olması, hakir bir hayat yerine ölümü tercih etmesi ve sık sık intihardan söz ederek ilk ikamete mecbur tutulduğu Topkapı Sarayı’nda zehir istemiş olmasıdır.

Cinayet tezine ihtimal verenler ise, delil olarak Abdülaziz’in, serasker Hüseyin Avni Paşa tarafından öldürülmek istenişini ve seraskerin bu niyetini Mithat Paşa ile Sultan Murat’a açtığını, ancak reddedildiğini, bu arada Abdülaziz’in hizmetine dolgun maaşlarla yerleştirilen hizmetkarların da Hüseyin Avni Paşa’nın adamları olduğunu göstermektedirler. II. Abdülhamid döneminde, Abdülaziz’in ölümünden beş yıl sonra yapılan muhakeme ile ölümün intihar değil cinayet yoluyla olduğuna karar verilmiş, içlerinde Mithat Paşa’nın da bulunduğu on bir kişi idama mahkum olmuş ve bu karar padişah tarafından müebbede çevrilmiştir. Bununla birlikte, bu mahkeme kararı da meseleyi tam olarak aydınlığa kavuşturamamıştır. Bu konu hakkında arşiv vesikalarını inceleyerek araştırma yapan tarihçilerden Abdurrahman Şeref ile İbnülemin Mahmut Kemal İnal, kesin bir karara varmaktan kaçınmışlardır.

Ancak İbnülemin’in şu tespiti dikkat çekicidir: “Sultan Abdülaziz katledilmiş ise katlettiren Hüseyin Avni Paşa’dır. İntihar etmiş ise müsebbibi ve diğer tabirle manevi katili yine Hüseyin Avni Paşa’dır”.166 Uzunçarşılı, ise Yıldız Arşivi’ndeki belgelere dayanarak yazdığı eserinde mahkemenin kuruluş ve işleyişi ile ilgili olumsuz yargılar

ortaya koymuştur. Mithat Paşa da Mirat-ı Hayret isimli eserinde olayın cinayet olmadığına dair savunmasını ortaya koymuştur.

Çerkez Hasan Olayı

Abdülaziz'in hal'i, bu hadisede rolü olan ve padişahı öldürmekle suçlanan serasker Hüseyin Avni Paşa'ya karşı Abdülaziz'in yakınları arasında düşmanlık ve kin duyulmasına sebep olmuştur. Bunlardan biri de Çerkez Hasan'dı. Kendisinin Bağdat'a tayininden de rahatsız olan Hasan Bey, Mithat Paşa'nın Beyazıt'taki konağında 15 Haziran 1876'da Hüseyin Avni ve Reşit Paşaları öldürmüştür. Bunların dışında kendisini yaralayan, Mithat Paşa'nın adamlarından Mühtedi Ahmet Ağa'yı, serasker kapısından gelen zaptiyelerin ateşine cevap vererek bir zaptiyeyi öldürmüş, diğerini yaralamış, yakalandıktan sonra kendisine hakaret eden sadaret yaverlerinden Bahriye Kol Ağası Şükrü Bey'i çizmesinde sakladığı tabancayla öldürmüştür. Fakat Mithat ve Mehmet Rüştü Paşa'ya dokunmadığı görülen Çerkez Hasan, yapılan muhakemeden sonra idam edilmiştir.167

1 Danişmend, İ.H., İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, cilt IV, İstanbul, 1972, s. 121.

2 Yücel, Y., 'Açış Konuşması', Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler,13-14 Mart 1985, Ankara, 1994, s.2

3 Küçük, C., 'Abdülmecid', Diyanet İslam Ansiklopedisi, cilt I, İstanbul, 1988, s. 262.

4 Danişmend, a.g.e., s. 196.

5 Subaşı,T., Anglo-Ottoman Relations and the Reform Question in the Early Tanzimat Period 1839-1852: With Special Reference to Reforms Concerning Ottoman Non-Muslims, Basılmamış Doktora Tezi (University of Birmingham), İngiltere, 1995, s. 55.

6 Mustafa Nuri Paşa, Netayicü'l-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi, (neş. Neşet Çağatay), cit II-IV, Ankara, 1980, s. 276.

7 Mehmed Ali Paşa hakında geniş bilgi için, bkz., Altundağ, S., 'Mehmed Ali Paşa' İslam Ansiklopedisi, VII, İstanbul. 1970, ss. 574-80.

8 Karal, E.Z., Osmanlı Tarihi, cilt V, Ankara, 1995, s. 196.

9 Öztuna, Y., Büyük Türkiye Tarihi, cilt VII, İstanbul, 1978, s. 24. Danişmend, a.g.e. s. 121.

10 Danişmend, a.g.e. s. 121.

11 Subaşı, T., "Anglo-Ottoman Relations Before the Tanzimat" New Millennium Perspectives in the Humanities, Global Publications, New York, 2001, s. 228.

12 Hünkar İskelesi Anlaşmasının metni için bkz., Hertslet, E., The Map of Europe by Treaty, IV cilt, London,-1875-1891, cilt II, no 168, s. 925. Palmerston'un Hünkar İskelesi Anlaşması sonrasındaki politikası hakkında bkz., Baker, R.L., 'Palmerston on the Treaty of Unkiar Skelessi', The English Historical Review, XLIII, 1928, ss. 83-9.

13 Altundağ, S., 'Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Esnasında, Namık Paşa'nın Yardım Talep Etmek Üzere 1832 Senesinde Memuriyet-i Mahsusa ile Londra'ya Gönderilmesi', Belleten, VI, 1942, ss. 229-51.

14 'Your Turk is a Mahommedan it seems, and therefore an ally not fit for a Christian… but an alliance with a Mahommedan may be as good as a peace with an Atheist'. Subaşı, T., "Anglo-Ottoman Relations before the Tanzimat" New Millennium Perspectives in the Humanities, Global Publications, New York, 2001, ss. 228.

15 İngilternin Osmanlı Devletine karşı politikasındaki bu değişiklik için bkz., Webster, C., The Foreign Policy of Palmerston 1830-41: Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question, 2 cilt., New York, 1969.

16 Gooch, G.P., ‘The Eastern Crisis of 1840, Extract from the Unpublished Papers of Lord John Russell’, The Cambridge Historical Journal, I, 2, 1924, ss. 170-77.

17 Uçarol, R., Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, cilt XI, İstanbul, 1993, ss. 417-420.

18 Uçarol, R., Siyasi Tarih, İstanbul, 1985, s.134.

19 Danişmend, a.g.e., s. 130.

20 Mısır Meselesi hakkında daha geniş bilgi için bkz., Babıali, Hariciye Nezareti, Mısır Meselesi, İstanbul, 1334 ve Altundağ, S., Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi 1831-1841, Ankara,1945.

21 Uçarol, Doğuştan Günümüze, s. 423.

22 Karal, a.g.e., s. 208.

23 Boğazlar Meselesi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz., Altundağ, S., 1841 Boğazlar Meselesi: Büyük Devletlerin Akdenizde Mücadeleleri 1839-1841, İstanbul,1941. Erkin, F.C., Türk Soviyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi, Ankara, 1968. Tukin, C., Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi, İstanbul 1947. Puryear, V.J., England Russia and the Straits Question 1844-1856, California, 1965. Beydilli, K., ‘Karadenizin Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve Miri Ticaret Teşebbüsü’, Belleten, cilt LV, sayı 214, Ankara, 1991.

24 Boğazlar Anlaşmasının metni için, bkz., Erim, N., Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri, cilt I, Ankara, 1953, ss. 311-3. Hurst, M., Key Treaties for the Great Powers 1814-1914, 2 cilt., London, 1972.

25 Tukin, a.g.e., ss. 227-8.

26 Osmanlı Devletini paylaşma projeleri için bkz., Bolsover, G.H., ‘Nicholas I and the Partition of Turkey’, The Slavonic and East European Review, 27, 1948-9, ss. 115-45. Henderson, G.B., (ed.), ‘The

Seymour Conversations, 1853’, Crimean War Diplomacy and Other Historical Essays, 1933, ss. 241-47.

Süslü, A., ‘Osmanlı İmparatorluğunu Paylaşma Projeleri, 1807-1812’, Belleten, XLVII, 187, 1983, ss. 745-74.

27 Karal, a.g.e., s. 209.

28 Tukin, C., ‘Girit’, İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1970.

29 Osmanlı Devletinde Gayr-ı Müslimlerin yönetimleriyle ilgili bkz., Eryilmaz, B., Osmanli Devletinde Gayrimüslim Teb’anin Yönetimi, İstanbul, 1990.

30 Tekindağ, Ş., ‘Lübnan’, İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1970.

31 Ma’oz, M., ‘The Balance of Power in the Syrian Town during the Tanzimat Period, 1840-1861’, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 29, 2, 1966, ss. 277-301.

32 Karal, a.g.e., ss. 212.

33 Danişmend, a.g.e., s. 135.

34 Karal, a.g.e., ss. 212-3.

35 Uçarol, Doğuştan Günümüze, s. 450.

36 Karal, a.g.e., cilt VI, ss. 30-1.

37 Karal, a.g.e., ss. 35-6.

38 Danişmend, a.g.e., s. 195.

39 Danişmend, a.g.e., s. 196.

40 Ayrıntılı bilgi için, bkz., Ulman H., 1860-1861 Suriye Buhranı: Osmanlı Diplomasisinde Bir Örnek Olay, Ankara, 1966. Gökbilgin, M.T., ‘1840 dan 1861’e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler’, Belleten, X, Ankara, 1946. Ma’oz, M., Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861: The Impact of the Tanzimat on Politics and Society, New York, 1968.

41 Karal, a.g.e., cilt VI, s. 42

42 Danişmend, a.g.e. s. 138.

43 Yorga, Osmanlı Tarihi (çev. B.S. Baykal), cilt V, Ankara, 1948, s. 494.

44 Florescu, R.R., ‘Stratford Canning, Palmerston and the Wallachian Revolution of 1848’, Journal of Modern History, 35, 3, 1963, ss. 227-44.

45 Danişmend, a.g.e., ss. 186-7.

46 Eflak ve Boğdan’ın birleşmesinde İngiliz elçisi Stratford Canning’in rolü hakkında bkz., Marinescu, B. & Wagner, G., The Union of the Romanian Principalities in the Concerns of Stratford Canning as Ambassador in Constantinople 1853-1858’, Revue Roumaine d’Histoire, 9,2, 1970, ss. 261-9.

47 Karal, a.g.e., s. 63.

48 Uçarol, Doğuştan Günümüze, s. 455.

49 Subaşı, a.g.e., s. 98.

50 Karal, a.g.e., cilt V, ss. 213-4.

51 Uçarol, Doğuştan Günümüze, ss. 454-5.

52 Altınay, A.R., ‘Mülteciler Meselesine Dair Fu’ad Efendi’nin Çar Birinci Nikola ile Mülâkati’, Türk Tarih-i Encümen-i Mecmuasi, 12, 89, 1925, ss. 361-86 ve 13, 90, 1926, ss. 1-41.

53 Kurat, A. N., Türkiye ve Rusya, Ankara, 1970, ss. 68-9, Karal, a.g.e., ss. 213-7, Yorga, a.g.e., ss. 418-9.

54 Osmanlı Devleti’ni paylaşma projeleri için bkz., Bolsover, G.H., ‘Nicholas I and the Partition of Turkey’, The Slavonic and East European Review, 27, 1948-9, ss. 115-45. Henderson, G.B., (ed.), ‘The Seymour Conversations, 1853’, Crimean War Diplomacy and Other Historical Essays, 1933, ss. 241-47. Süslü, A., ‘Osmanlı İmparatorluğunu Paylaşma Projeleri, 1807-1812’, Belleten, XLVII, 187, 1983, ss. 745-74.

55 Karal, a.g.e., s. 222.

56 Balta Limanı anlşması için bkz., Kütükoğlu, M.S., Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I, 1580-1838, Ankara, 1974.

57 Bailey, F.E., ‘The Economics of British Foreign Policy, 1825-1850’, The Journal of Modern History, XII, 4, 1940, ss. 449-85.

58 Uçarol, Doğuştan Günümüze, ss. 459-60.

59 Temperley, H., England and the Near East: The Crimea, London, 1936.

60 Kutsal yerler problemi ve Osmanlı Hükümetinin uyguladığı politika hakkında bkz., Baykal, B. S., ‘Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıali’ Belleten, XXII, Ankara, 1959.

61 Uçarol, Siyasi Tarih, s. 152.

62 Karal, a.g.e., s. 223.

63 Uçarol, Siyasi Tarih, s. 154.

64 Karal, a.g.e., s. 227.

65 Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., ss. 143-4.

66 Subaşı, a.g.e., ss. 98-9. Temperley, H., England and the Near East: The Crimea, London, 1936.

67 İstanbul da uzun yıllar İngiltere elçiliği yapan ve Osmanlı Hariciye mensuplarından fazlasıyla itibar gören Stratford Canning hakkında geniş bilgi için, bkz., Lane-Poole, S., The Life of the Right Honourable Stratford Canning: Viscount Stratford de Redcliffe, 2 cilt., London, 1888. Lane-Poole, S., ‘Canning, Stratford’, Dictionaery of National Biography, III, 1908, ss. 883-96. Warr, M., A Biography of Stratford Canning, Oxford, 1989.

68 Karal, a.g.e., ss. 231-2.

69 Henderson, G.B., (ed.), ‘The Foreign Policy of Lord Palmerston’, Crimean War Diplomacy and Other Historical Essays, 1933, ss. 190-206.

70 Uçarol, Doğuştan Günümüze, s. 467.

71 Slade, A., Türkiye ve Kırım Harbi, (çev. Rıza Seyfi), İstanbul, 1943.

72 Danişmend, a.g.e. s. 146.

73 Karal, a.g.e., ss. 234-5.

74 Canning'in bu olaylardaki rolu hakkında bkz., Skene, J.H., With Lord Stradford in the Crimean War, London, 1883.

75 Karal, a.g.e., ss. 237-8.

76 Akgündüz, A., İslam Hukukunda Kölelik ve Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem, İstanbul, 1995, s. 296.

77 Danişmend, a.g.e., s. 173.

78 Baykal, B.S., 'Paris Kongresi ve Anlaşması (30 Mart 1856) ', Aylık Ansiklopedi, Cild II, İstanbul, 1940.

79 Davison, R.H., 'Ottoman Diplomacy at the Congress of Paris (1856) and the Question of Reform', VII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, 2 cilt. Ankara, 1973, II, ss. 580-6.

80 Paris Anlaşması hakkında daha geniş bilgi için, bkz., Danişmend, a.g.e., 178-82. Templerley, H., 'The Treaty of Paris of 1856 and its Execution, Part I', The Journal of Modern History IV, 3, 1932, ss. 387-414 ve II, IV, 4, 1932, ss. 523-43.

81 Küçük, a.g.m., s. 262.

82 Uçarol, Doğuştan Günümüze, s. 478.

83 Uçarol, Siyasi Tarih, s. 222.

84 Yorga, a.g.e., s. 517.

85 Karal, a.g.e., cilt VI, ss. 68-9.

86 Danişmend, a.g.e., ss. 202-3.

87 Uçarol, a.g.e., s. 233.

88 Danişmend, İ.H., İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. IV, İst. 1972, s. 157.

89 Şeref, A., Tarih Musahabeleri, İstanbul 1949, s. 67.

90 Şehsüvaroğlu, H., Sultan Abdülaziz’in Hususi,Siyasi Hayatı, İstanbul, Devrive ve Ölümü, İstanbul, 1949, ss. 24-27.

91 Karal, E.Z., Osmanlı Tarihi, Cilt VII, Ankara, 1995, s. 3.

92 Danişmend, a.g.e., s. 198.

93 Celaleddin, M., Mirat-ı Hakikat, (neşr İsmet Miroğlu) İst. 1953, s. 59.

94 Şeref, a.g.e., s. 121.

95 Şehsüvaroğlu, a.g.e., s. 73-4.

96 Küçük, C., ’Abdülaziz’, Diyanet İslam Aasiklopedisi, Cilt I, İstanbul, 1988, s. 185.

97 Karal, a.g.e., s. 3-4.

98 Öztuna, Y., Osmanlı Tarihi, cilt V, İstanbul, 1995, s. 209.

99 Karal, a.g.e., ss. 5-10.

100 Öztuna, a.g.e., ss. 210-211.

101 Karal, a.g.e., s. 13.

102 Danişmend, a.g.e., s. 199

103 Karal, a.g.e., s. 14.

104 Danişmend, a.g.e., s. 203.

105 Karal, a.g.e., ss. 16-17.

106 Öztuna, a.g.e., s. 214.

107 Armaoğlu, F., 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Ankara, 1999, s. 280.

108 Salahi, M., Girit Meselesi 1866-1869, İstanbul, 1967, ss. 4-5.

109 Osmanlı Ansiklopedisi, c. 6, İstanbul, 1996, s. 198.

110 Danişmend, a.g.e., s. 209.

111 Karal, a.g.e., s. 22.

112 Öztuna, a.g.e., s. 214.

113 Karal, a.g.e., ss. 22-38.

114 Öztuna, a.g.e., s. 222.

115 Aksüt, A.K., Sultan Abdülaziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati, İstanbul, 1944, ss. 4-5.

116 Aksüt, a.g.e., ss. 6-63.

117 Öztuna, a.g.e., ss. 211-213.

118 Danişmend, a.g.e., ss. 207-208.

119 Karal, a.g.e., ss. 44-53.

120 Aksüt, a.g.e., ss. 130-135.

121 Upton-Ward, J.M.A., European Attitudes towards the Ottoman Empire, A Case Study: Sultan Abduaziz's Visit to Europe in 1876, Basılmamış Doktora Tezi (University of Birmingham), İngiltere,1999. Upton-Ward, J.M.A., 'Abdülaziz'in Avrupa Seyhati', Yeni Türkiye Dergisi, Ankara, 2000.

122 Şehsuvaroğlu, B., 'Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati', Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, cilt I, Sayı I, İstanbul, 1967, ss. 41-49.

123 Mithat Paşa, Tasbıra-ı İbret, İstanbul, 1997, s. 83.

124 Şehsuvaroğlu, a.g.m., ss. 49-51.

125 Danişmend, a.g.e., s. 233.

126 Karal, a.g.e., ss. 55-65.

127 Karal, a.g.e., ss. 65-67.

128 Mithat Paşa, Mirat-ı Hayret, İstanbul, 1997, s. 40.

129 Karal, a.g.e. s. 71.

130 Mithat Paşa, Mirat-ı Hayret, İstanbul, 1997, s. 40-41.

131 Öztuna, a.g.e. ss. 229-230.

132 Danişmend, a.g.e., s. 246.

133 Karal, a.g.e., ss. 73-74.

134 Danişmend, a.g.e., s. 247.

135 Karal, a.g.e., s. 75.

136 Danişmend, a.g.e., s. 248.

137 Karal, a.g.e., ss.76-82.

138 Şentürk, M.H., Osmanlı Devleti’nde Bulgar Meselesi, Ankara, 1992, ss. 52-74.

139 Mithat Paşa, Tasbıra-ı İbret, İstanbul, 1997, s. 63.

140 Karal, a.g.e., ss. 94-95.

141 Mithat Paşa, Tasbıra-ı İbret, İstanbul, 1997, s. 64.

142 Şentürk, a.g.e., ss. 228-229.

143 Danişmend, a.g.e., s. 252.

144 Karal, a.g.e., s. 98.

145 Danişmend, a.g.e., s. 253.

146 Karal, a.g.e., s. 99.

147 Danişmend, a.g.e., s. 253.

148 Karal, a.g.e., ss. 99-100.

149 Danişmend, a.g.e., s. 256.

150 Şehsuvaroğlu, a.g.e., ss. 65-67.

151 Karal, a.g.e., s. 102.

152 Mithat Paşa, Tasbıra-ı İbret, İstanbul, 1995, s. 184.

153 Şehsuvaroğlu, a.g.e., ss. 68-70.

154 Mithat Paşa, Tasbıra-ı İbret, İstanbul, 1995, s. 185.

155 Hafız Mehmet Bey, Hakayık-ül Beyan Fi Hakk-ı Cennetmekan Sultan Abdülaziz Han, İstanbul, 1995, s. 53.

156 Öztuna, a.g.e., ss. 239-242.

157 Karal, a.g.e., s. 104.

158 Şehsuvaroğlu, a.g.e., ss. 70-79.

159 Öztuna, a.g.e., ss. 244-247.

160 Hafız Mehmet Bey, a.g.e., s. 54.

161 Şehsuvaroğlu, a.g.e., ss. 82-89.

162 Hafız Mehmet Bey, a.g.e., ss. 60-61.

163 Şehsuvaroğlu, a.g.e., ss. 99-100 ve 122-130.

164 Hafız Mehmet Bey, a.g.e., s. 76.

165 Şehsuvaroğlu, a.g.e., ss. 130-134.

166 Osmanlı Ansiklopedisi, cilt 6, İstanbul, 1994, ss. 233-234.

167 Şehsuvaroğlu, a.g.e., ss. 153-158.

Tanzimat Devri Reformları / Doç. Dr. Abdullah Saydam [s.782-804]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi / Türkiye

Giriş

Osmanlı tarihi boyunca görülen ıslahat hareketleri genel olarak iki ana özellik göstermektedir: İlk olarak şu ya da bu şekilde kurumlarda görülen zaafları gidermek maksadıyla yapılan ve kaynağını devletin kendi gelenek ve anlayışlarından alanlar, ikinci olarak da Batı karşısında düşülen acizlik yüzünden oradaki gelişmelerin doğurduğu hayranlık dolayısıyla benzer yeniliklerin ülkede yapılmasını öngören çalışmalar. Birinci türden ıslahatlara pek çok defa başvurulmakla beraber, ikinci türden olanlara Lâle Devri'nden itibaren daha yoğun ilgi gösterilmiştir. Humbaracı Ahmed Paşa ile Baron de Tott'un çalışmaları, mühendishanelerin açılışı ve nihayet Nizâm-ı Cedid reformları örnek gösterilebilir. Ancak bu yeniliklerin bir özelliği, bazı başarılar elde edilmesine rağmen kesintisiz olarak devam ettirilebilmiş olmamalarıydı.

Yenileşme çabalarının süreklilik kazanması ancak II. Mahmud'un saltanatının son devresinden itibaren mümkün olabildi. Zarar gören devlet otoritesini onarmak, iç ve dış güvenliği sağlayabilecek askerî güce sahip olmak, malî ve ekonomik yapıyı güçlendirmek ve nihayet sosyal ihtiyaç olarak öne çıkan yenilikleri yapmak Sultan'ın esas amacı idi. II. Mahmud, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırırken Bektaşîliği yasaklamak, orduyu yenilerken kılık kıyafete önem vermek ve devlet kurumlarını tanzim ederken bürolara resmini astırmak gibi zamanın anlayışına göre aşırı sayılabilecek davranışlar sergiledi.

Yunan İsyanı, Türk-Rus Savaşı, Mısır Meselesi bu dönemde sakin ve eni boyu düşünülerek reformlar yapılmasına izin vermedi. Buna rağmen

yapılanların önemi küçümsenemezdi.

Osmanlıların reform tercihlerini etkileyen önemli basamaklardan birini, İbrahim Paşa'nın ordularına karşı Rus askerinin Boğazlara girmesine razı olunması teşkil etti. Osmanlı hükümetleri, Boğazlara Rusların girişi bir tarafa, asırlarca Karadeniz'in "kapalılık statüsü"nü devam ettirebilmek için olanca güçleriyle mücadele etmişlerdi. Oysa şimdi Rus askeri payitahtta idi. II. Mahmud durumu, "Denize düşen yılana sarılır" atasözünün anlamlandırdığı çaresizlikle izah etmişti. Bununla birlikte Rusya dışındaki bir devletin yardımı, maddî açıdan büyük fedakârlığı gerektirse de, manevî bakımdan daha kabule şayan görülmekteydi. Bundan dolayı İngiliz yardımını temin etmek maksadıyla, meşhur Baltalimanı Muahedesi 16 Ağustos 1838 tarihinde imzalandı. Uzun süren

müzakerelerin son bölümü Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın Baltalimanı'ndaki yalısında gizli olarak yapılmış ve sonunda ihraç yasağını, yed-i vahidi, mal nakli sırasında tezkire istenmesi usulünü kaldıran, gümrük tarifesinde indirim yapan, perakende ticarete İngiliz tacirlerinin de girmesini sağlayan, İngilizlerin şaheser olarak tanımladıkları, uzun vadede ülkenin ticaretini, hatta genel ekonomik dengesini alt üst eden bu antlaşma; Ruslara verilen tavizlerden çok daha geniş kapsamlı ve ağır şartları ihtiva ediyordu. Üstelik antlaşmanın öngördüğü prensipler aynı yıl Fransa ve takip eden beş yıl içerisinde de Rusya dışındaki diğer Avrupa devletlerine teşmil edildi.1

Osmanlı devlet ve toplum hayatında bir dönüm noktası sayılan Tanzimat Fermanı işte bu antlaşmanın devamıydı. Bunun da mimarı Mustafa Reşid Paşa olup ihtiva ettiği sosyal ve hukukî prensiplere mukabil, ilan ediliş sebebi siyasî idi. Maksat hem devleti ikiye bölme eğilimi kazanan Mısır meselesini çözmek, hem de bu bahane ile memleketi parçalamak isteyen Avrupa devletlerinin fikirlerini olumlu yönde

değiştirmek için fiilî bir dış yardım sağlamaktı. Ayrıca Mustafa Reşid Paşa, Mehmed Ali Paşa’nın memleketini kalkındırmada gördüğü desteğin benzerine nail olarak Osmanlı Devleti’nin yenilenmesini sağlamak emelindeydi. Bu arada Batılı diplomatlar da ıslahat beklentilerini Paşa’ya hissettirmekten geri kalmamışlardı.2 Ferman esasında II. Mahmud’un tuğrasıyla yayınlanacaktı, fakat ilk aşamada Akif Paşa’nın engellemeleri, sonra da Padişah’ın vefatı fermanın ilanının Sultan Abdülmecid Devri’ne bırakılmasına sebep oldu.3 Genç Sultan’ın tecrübesizliği Mustafa Reşid Paşa’ya önemli ölçüde manevra alanı açtı, o da bunu iyi kullandı.

Tanzimat Fermanı

Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa’nın telkinleri üzerine yeni Sultanı’nın hatt-ı hümayunu olarak ilan edilen Tanzimat Fermanı’nı yazan ve okuyan Paşa’nın bizzat kendisi idi. 3 Kasım 1839 Pazar günü Topkapı Sarayı’nın bölümlerinden olan Gülhane Köşkü önündeki meydanda hazırlanan yüksek bir kürsü üzerinden ferman okunurken devlet ricâli, ulema, esnaf temsilcileri, gayrimüslim cemaatlerin reisleri, yabancı elçiler de törende hazır bulundular. Sultan töreni köşkten takip etti. Fermanın okunmasından sonra dualar edildi, kurbanlar kesildi.4

Tanzimat Fermanı önceki devrin yöneticilerine yönelik bir eleştiri ile başlamaktadır. Son yüz elli yıllık dönemde çeşitli gaileler yüzünden devletin ve halkın eski ihtişamlı ve zengin halini kaybedip güçsüzlük ve fakirliğe düştüğü tespiti yapıldıktan sonra, bunun sorumluları olarak şeriata ve kanunlara uymayan yöneticiler gösterilmektedir. Devletin beşerî kaynaklarının yeterli olduğu savunularak, bu kaynakların akılcı biçimde kullanılması halinde beş-on yıl içerisinde arzu edilen gelişme seviyesine ulaşılacağı ümidi vurgulanmaktadır.

Bu ümidin gerçekleştirilmesini engelleyen ve ıslahı gereken alanlar şöyle sıralanmıştır: Dünyada candan, ırz ve namustan daha aziz bir şey

yoktur. Bir insan bunları tehlikede gördüğünde, karakterinde ihanete meyletmek olmasa bile, canını ve namusunu korumaya teşebbüs edecek, hatta bunun için devlete ve memlekete zarar verebilecektir. Halbuki kişi kendisini emniyette hissettiği takdirde sadakatten ayrılmayacak, her zaman iyi hizmet etmeye çalışacaktır. Dolayısıyla kalkınma için gerekli olan birinci şart can ve namus güvenliğinin tesisidir. Öte yandan kişi, malından emin olamaz ise devletine ve milletine ısınamayıp daima endişe ve ızdırap içerisinde kalacak, mülkün imarına da bakmayacaktır. Buna karşılık insanların mal ve mülklerinden emin olmaları halinde servetlerini artırmaya çalışacakları gibi, kendilerinde devlet ve millet gayreti ile vatan sevgisi artacaktır. Böylece çok daha faydalı olacaklardır. Vergi adaletine gelince; birtakım kamu harcamalarını karşılamak maksadıyla halktan vergi alınır, ancak verginin vatandaşların kudretlerine göre tarh ve tahsil olunması gerekir. Bir vergi toplama yöntemi olan iltizâm usulü ise tahripkâr ve zararlıdır. Bu yöntemle memleketin siyasî ve malî işleri bir adamın eline ve belki de kahredici pençesine teslim edilir, dürüst olmayan mültezim halka zulmeder. Asker maddesi dahi mühim maddelerden olup gerçi vatan muhafazası için asker vermek ahalinin üzerine farz ise de, şimdiye kadar uygulandığı şekilde, bir memleketin mevcut nüfusuna bakılmayarak kiminden tahammülünden fazla ve kiminden noksan asker istenmesi hem nizamsızlığa ve hem de ziraat ve ticaretin bozulmasına sebep olmaktadır. Ayrıca askere gidenlerin ömür boyu istihdamları da nüfusun azalmasına yol açmaktadır. Bundan dolayı her memleketten lüzumu halinde talep olunacak asker için bazı güzel usuller getirilerek nöbetleşe olmak üzere dört veya beş senelik istihdam süresi icap etmektedir. Memurların yeterli miktarda maaşları olup henüz olmayanlar varsa onlara da tahsis edilecektir.5 Ayrıca rüşvetle mücadele için güçlü bir kanun hazırlanacaktır.

Tanzimat Fermanı çıkarılacak kanun ve nizamnamelere padişahın aykırı davranmayacağı, ulema ve vükelanın da buna uygun hareket edeceklerinin sağlanacağı vaadiyle sona ererken yapılacak bütün bu düzenlemelerin Müslüman ve gayrimüslimlere eşit şekilde uygulanacağını ilan etmekteydi.6 Gerçi bu eşitlik kavramının ne anlama geldiği pek açık değilse de, Osmanlı tatbikatında ve hukuk sisteminde, bütün tebaa için can ve mal güvenliği ile adaletin sağlanması devletin önem verdiği bir hususiyettir. Vergi adaleti de esasen sistemin özünde vardı. Buna karşılık bütün tebaa arasında eşitliğin öngörülmesi yeni bir yaklaşımdı. Zira o zamana kadar vergi, devlet kurumlarında istihdam ve şahsın hukukunda, tebaa genel olarak iki grup olarak nitelenmiş ve Müslüman gayrimüslim ayrımı esas alınmıştır. Bu durumda eşitlik ifadesi temelli bir değişikliği mi, yoksa kulağa hoş gelen bir sloganı mı ihtiva etmekteydi? Bunu zaman gösterecekti.7 Yalnız eşitlik ifadesinin tesadüfî olmadığını belirtmek gerekir. II. Mahmud ömrünün son günlerinde, tebaasından olanların sadece mabetlerinde fark edilebileceğini başka türlü ayrılıkları olmadığını belirttiği gibi,8 oğlu da bu eşitlik meselesini fermanında zikrettikten başka muhtelif vesilelerle bakış açısını tekrarlamıştı. Meselâ Sultan Abdülmecid, 1846 yılındaki bir konuşmasında; "Bölge ve mezhep ayrılıklarının sadece kişisel farklılıklar olduğunu, vatandaşlık hakları bakımından bu farklılıkların etkili olmadığını, aynı hükümet idaresinde ve aynı memlekette yaşadıklarını, aralarında bölünmeler yaratmanın yanlış olduğunu" söylemekteydi.9

Özetle bu hükümleri ihtiva eden fermanın hukuken anayasa olduğu ya da padişahın yetkilerini sınırladığından dolayı meşrutiyet idaresine doğru bir gidişi ifade ettiği şeklinde yorumlar yapılsa da,10 esasında böyle bir fermanın yayınlanması Osmanlı tatbikatında ilk defa karşılaşılan bir durum değildi. Bu haliyle ferman eski dönemlerde çıkarılan adaletnamelere benzemektedir. Padişah, İslâm hukukunun kendisine verdiği yetki

doğrultusunda, örfî hukukun gereğine riayet ederek, toplum ve devlet hayatının modernleştirilmesi hakkındaki iradesini ilan etmiştir. Ferman'da Padişah'ın kendi yetkisini sınırladığına dair hukukî anlamda bir ifade görülmemektedir. Onun Ferman'ın gereğini yerine getirmesine dair "yemin etmesi" ise, İslâm dünyasındaki uygulamalar dikkate alındığında çok da yeni bir keyfiyet değildir. Bazı padişahların ferman veya vakfiyelerini çiğneyenler hakkında beddua etmelerine de rastlanmaktadır. İnalcık'ın da işaret ettiği gibi, fermanın geleneklere uygun yönleri olmakla beraber bazı yeni prensipleri de ihtiva ettiği muhakkaktır.[11] Buna karşılık kanaatimizce bu fermana anayasa ya da meşrutî idareyi öngören bir belge olarak bakılması, bizatihi fermandan değil de, bu fermana atfen sonraki yıllarda yapılan kanunlaştırma çalışmalarından kaynaklanmaktadır. Gerçekten de İslâm hukukunun devam ettiği her fırsatta beyan edilmiş olmakla birlikte, bu dönemde çıkarılan kanunların tamamı şekil olarak, bir kısmı da hem şekil hem de muhteva olarak Batı'dan mülhemdir. Tanzimat Fermanı, çok genel ilkeleri ihtiva ettiğinden bilahare yapılan çeşitli değişiklikleri bu genel ilkelerin bir tarafına uygun olarak yorumlamak mümkündür.

Ferman'a yönelik ilk olumlu tepkiler ülke içerisinden değil de, dışarıdan geldi. Batılıları memnun kılan husus ise; Ferman'ın kendi tesirleri altında yayınlanmış olmasıydı.[12] Diğer taraftan Ferman'ın, İstanbul'daki büyükelçiliklere resmen tebliğ edilmesi ile, yapılan yenilikler için şahitliklerinin ve bu arada desteklerinin beklendiği gösterilmiştir. Dolayısıyla ilan edilen ilkeler, normalde bir devletin tamamıyla iç politikasıyla ilgili hususlar iken ve o zamana kadar da yapılan bu tarz düzenlemeler hep kendi iç siyasetinin ve hukukunun bir parçası olarak cereyan etmiş iken, şimdi devletlerarası politikanın konularından biri haline getirilmiş oldu. Bu durum beraberinde muhtelif meselelerde yabancı müdahalesini de bir bakıma normalleştirdi. Nitekim büyük devletlerin

diplomatları vasıtasıyla Tanzimat ilkelerinin uygulanmasını takip ettikleri görülmektedir. Avrupa’nın Osmanlıların işlerine sürekli karışmaları yüzünden normalde yapılabilecek reformların da bazı bürokratik engellemelere maruz kaldığını kabul etmek gerekir. Hatta bazı bürokratlar Mısır ve Boğazlar meselesi halledildikten sonra, fermanın ihtiva ettiği yeniliklerden vazgeçme taraftarıydılar. Zira onlar fermanı samimi bir modernleşme ihtiyacı değil de, İngilizlerin desteğini sağlamak için girişilen diplomatik bir oyun olarak görmekteydiler. Türk yöneticilerinin düşünceleri ne olursa olsun, başta İngiliz Büyükelçisi Canning olmak üzere yabancı temsilcilerin, Tanzimat’ın öngördüğü prensipleri oldukça geniş yorumlayarak ülkede yapılmak istenen reformları kendi siyasetleri doğrultusunda yönlendirdiklerini söylemek yanlış olmaz. Bu ise uygulamayı güçleştiren en önemli engellerden biri idi.

Bu arada bütün ülkede aynı anda bir toplu yenilik hareketi söz konusu değildi. Bazı vilâyetlerde Tanzimat’la getirilen vergi, nüfus sayımı, askerlik usulü ve maaş tahsisi gerçekleştirilirken; diğer yerlerde yüzyıllardır uygulanan sistem, çoğunlukla dejenere olmuş vaziyette geçerli idi. Yöneticiler de fermanı ilan ederken amaçlarını titizlikle tespit edip uygulama plânlarını hazırlamış değillerdi. Hangi alanlarda ne tür yeniliklerin yapılacağı, bırakalım teferruatı kabaca dahi araştırılmış, düşünülmüş ve ona göre kadroları yetiştirilmiş değildi. Devletin kurumlarında bir yeniden yapılanma ihtiyacı kabul edilmişti; yalnız plânlama, kadro yetiştirme ve malî imkân konusunda büyük sıkıntılar bulunmaktaydı. Çıkarılan kanunların uygulanıp uygulanmadığını görmek üzere 1840’da İstanbul’a yakın eyaletlere müfettişler gönderildiyse de sonuç alınamadı. Çünkü yapılması gerekenleri ihtiva etse de, düşünülen yeniliklere halk hazır değildi.

Problemlerin karmaşıklığının yanı sıra reformların topluma mal edilememesi yüzünden Tanzimatçılar daima karşılarında muhalif gruplar buldular. Hatta fermanın ilan edildiği sıralarda Mustafa Reşid Paşa'nın tepkilerden endişe duyduğu anlaşılmaktadır.13 Ülkenin birçok yerinde asayiş bozulmuş, devlet çarkı durma noktasına gelmişti. Normal şartlarda dahi yenilik yapmak zor iken, meselâ asayiş problemleriyle sarsılan devlet otoritesinin, güçlü bir ordu olmadan yeniden tesis edilmesi kolay değildi. Ordu teşkili için askere alınma ile ilgili kanunların düzenlenmesi, bunun için nüfus sayımının sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilmesi, bunun için de yeterli miktarda malî güç ve yetenekli elemanlara ihtiyaç vardı. Kısacası yapılmak istenen yenilikler birbiriyle ilgiliydi ve biri olmadan diğeri yapılamamaktaydı, hepsinin aynı anda yapılması da zaten imkânsızdı.14

Tanzimat'ın uygulanması oldukça sıkıntılı, uzun zaman alan bir süreç izledi, hatta resmen yeni usule dahil edilen bazı yerlerde de tatbikat için 8-10 yıllık bir dönemin geçmesi gerekti. Tanzimat'ın muhalifleri arasında daha sıkı denetimden korkan taşra yöneticileri,15 mültezimler, aşiret liderleri, gayrimüslimler arasında geleneksel birincilik konumunu yitiren Rum din adamları vardı. Uygulama için merkeze yakın vilâyetlere öncelik verildi. Buralarda dahi menfaatleri zedelenen güç sahipleri çeşitli itiraz ve isyanlarla engellemelerde bulundular.16 Hatta bundan dolayı Mustafa Reşid Paşa Hariciye Nezareti'nden alınarak tekrar Paris Büyükelçiliği'ne gönderildi. Yerine getirilen Sadık Rıfat Paşa tedricî bir uygulamadan yana idi; İzzet Mehmed Paşa ve Mehmed Emin Rauf Paşa'nın sadaretlerinde ise ıslahatlarda gerileme söz konusu oldu.17

Islahat Fermanı

Tanzimat Fermanı ile ilan edilen ilkeler ağır aksak uygulanmaya çalışılmakta ise de, yabancı devletler yapılanlardan tam anlamıyla memnun kalmamışlardı. Sefaretlerin çeşitli vesilelerle gerçekleştirdikleri

müdahalelerden Osmanlı yöneticileri kaçmaya çalıştıkça, onlar da o ölçüde müdahaleci davrandılar. Lübnan meselesinin kangren haline gelmesi bu müdahaleler yüzündendi. Kırım Savaşı'nın sebepleri arasında yer alan "kutsal makamlar meselesi" gibi konular, Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimlerin durumunu sık sık çeşitli devletlerle Babıâli arasında müzakere konusu yapmaktaydı. Savaş sırasında Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan İngiltere ile Fransa, Avusturya'nın da katılımıyla Nisan 1855'te antlaşmanın esaslarını belirlemiş, bu arada Hıristiyan unsurların hukukî durumlarına dair yeni bir ferman çıkarılması konusunda anlaşmışlardı. Viyana'da yapılan bu müzakereler sırasında Âli Paşa, devletin iç işlerine karışmak anlamına gelen bu maddeyi engellemek için uğraştı ise de kabul ettiremedi. Bunun üzerine yapılacak ıslahatın kapsamını belirlemek için bir komisyon kuruldu: Komisyonda Sadrazam Âli Paşa, Hariciye Nazırı Fuad Paşa, Şeyhülislâm Arif Efendi ve diğer bazı üst düzey görevlilerin yanında İngiltere, Fransa ve Avusturya büyükelçileri yer aldılar. Batılı devletlerin temsilcileri özellikle ferman üzerinde Avrupa devletlerinin söz hakkı olması yönündeki ısrarlarından asla vazgeçmediler. Bu yüzden yeni ferman, hem içerik bakımından hem de şekil ve hukuk bakımından Tanzimat Fermanı ile benzerlik göstermemekte, devletin hükümranlığını zedeleyen bir özellik taşımaktaydı.18

Islahat Fermanı 18 Şubat 1856 Pazartesi gününde vükelâ, meclis azaları, ulema, cemaat liderleri ve yabancı ülke temsilcilerinin hazır olduğu Arz Odası'nda okundu. Daha sonra Paris Antlaşması'nda fermana atıfta bulunularak, fermanın içeriği Osmanlı Devleti'nin diğer devletlere resmî bir taahhüdü haline getirilmiş oldu. Ferman'ın başlangıç kısmında, Padişah'ın cülusundan beri yapılan çalışmalarla memleketin imarının ve servetinin arttığı, fakat devletin şanını ve medenî milletlerarasındaki yüksek ve mühim mevkiini kemâle erdirmek için şimdiye kadar yapılan nizamları tek'id ve

tevsii ederek, hem devletin kudret kazanması hem de vatandaşların birbirlerine kalbî bağlılıklarının temin edilmesi amacıyla yayınlandığı ifade edilmektedir. Ferman'ın ilkeleri incelendiğinde ele aldığı konuların iki ana gruba ayrılabileceği görülmektedir: Birinci gruptakiler sadece gayrimüslimleri, ikinci gruptakiler ise bütün tebaayı ilgilendiren hükümlerdir. Bütün tebaayı ilgilendiren ifadelerin iyi ve âdil bir idare temennisinden öte, fazla bağlayıcı hükümler olmadığı görülmektedir. Halbuki gayrimüslimler ile ilgili konular daha somut özellikler taşımaktadır. Zaten bu yüzden Islahat Fermanı ile gayrimüslimler birlikte anılmışlardır. İfadeler yabancı ülkelerin müdahalesinin açık izlerini taşımaktadır.

Fermanda öncelikle Tanzimat Fermanı ile bütün tebaa için ilan edilen can, mal ve namus emniyeti, hiçbir istisna söz konusu olmaksızın aynen benimsenerek, orada yapılan vaatlerin gerçekleştirilmesi için gereken tedbirlerin alınacağı vurgulanmaktadır. Daha sonra gayrimüslimlere yönelik olarak yapılacak yenilikler şöyle sıralanmaktadır:

Gayrimüslimlere şimdiye kadar verilen imtiyazlar devam edecek ve günün şartlarına uyarlanması için hükümetin nezareti altında Patrikhanelerde meclisler kurulacak ve bu meclislerin kararları Babıâli'ye arz edilip tasdik olunacaktır. Patriklerin seçim usulü ıslah olunacak ve devlet ile ruhanî liderler arasında yapılacak müzakereler sonucunda bunların yemin törenleri belli esaslara bağlanacak, cemaatlerin ruhanî reislerine verdikleri bağış ve aidatlar kaldırılacak, bunun yerine reislere maaş bağlanacaktır. Diğer papazlara ve görevlilere de maaş bağlanacak, fakat bunların mallarına dokunulmayacaktır. Cemaat işleri, aralarından seçilen üyelerden oluşacak bir meclis tarafından yürütülecektir. Cemaate ait mabet, okul, hastahane, mezarlık gibi yerlerin tamirine engel olunmayacaktır. Böyle yerler millet reislerinin tasvibi ile hükümete arz edilecek ve gereken yapılacaktır. Her mez-

hep mensubu kendi ayin ve ibadetini serbestçe yapabilecek, bir sınıf diğer sınıftan üstün tutulmayacak, kimse kimseye hakaret edici sözler söylemeyecek, hiç kimse din ve mezhep değiştirmeye zorlanmayacaktır. Devlet memurluklarına tayin etme padişahın iradesine bağlıdır, ancak Osmanlı vatandaşları hangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar, ehil olmak şartıyla devletin hizmet ve memuriyetine kabul edilebileceklerdir. Bütün din ve mezhep mensupları askerî ve mülkî mekteplere gidebilecekleri gibi, isteyen cemaatin okul açması serbesttir. Bu okulları, üyeleri padişah tarafından tayin edilecek karma bir organ teftiş edecektir. Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ticaret ve ceza davaları karma mahkemelerde görülecek ve mahkemeler aleni olacak, şahitler ifadelerini kendi dillerinde yapacaklar ve kendi mezheplerine göre yemin edeceklerdir. Hukuk davaları da eyalet ve sancaklardaki karma meclislerde, vali ve kadı huzurunda görülecektir. Vergi adaleti bütün mükelleflerin eşitliğini gerektirdiği gibi; hukuk da, adalet de, vazifeler de eşitliği gerektireceğinden gayrimüslimler de askerlikle mükellef olacaklar; bedel ödeyerek askerî hizmetten muaf olmak isteyenler ve gayrimüslimlerin askerlikte istihdamı hakkında ayrıca nizamnameler hazırlanacaktır. Eyalet ve sancak meclislerine gayrimüslimlerin seçimi konusu ıslah edilecektir. Bütün tebaayı ilgilendiren meselelerin müzakeresi sırasında her cemaatten birer temsilci, Meclis-i Vâlâ müzakerelerine iştirak ettirilecektir.

Genel konularda da şunlar yazılıdır: Bütün sanık ve mahkumlar mümkün mertebe az bir müddet zarfında hapishane ve nezarethanelerde ıslah edilecekler, bu sırada her türlü işkence yasak olacaktır. Alım, satım, menkul ve gayrimenkul tasarrufları konusunda kanunlar bütün Osmanlı vatandaşlarına eşit biçimde uygulanacaktır. Vergiler bütün vatandaşlara herhangi bir ayrım yapılmadan tarh edilecek, iltizam usulü kaldırılacak, her türlü suiistimal önlenecektir. Devletin gelir ve giderlerini gösterecek bir

bütçenin hazırlanması, bunun için gerekli kanunların çıkarılması, memurların maaşlarının düzenli olarak ödenmesi gerekmektedir. Meclis-i Vâlâ üyeleri toplantılarda görüşlerini doğruca beyan edecekler, bundan dolayı asla rencide olunmayacaklardır. Fesat çıkarma, irtikâp ve zulüm gibi suçlarda ilgili kanunlar herkese eşit olarak uygulanacaktır. Sikke usulünün tashih edilmesi, devletin mal itibarının korunması için banka gibi kurumların açılması, ticaret ve ziraata engel olan hususların kaldırılması, bunun için Avrupa'nın eğitim, bilim ve sermayesinden yararlanmanın yollarının aranması lazımdı.19

Islahat Fermanı'nın, aslında birçoğu zaten öteden beri var olan ayrıcalıkları pekiştirici niteliği, devrin yöneticilerine böyle bir fermanın kabul ettirildiği, onların da bundan mahcubiyet duyduklarını göstermektedir. Tanzimat Fermanı halka açık bir alanda, muhteşem bir kalabalık önünde okunurken, Islahat Fermanı sınırlı sayıdaki yönetici, cemaat reisi ve yabancı temsilcilerin katılımıyla Arz Odası'nda okunmuştu. Tanzimat Fermanı'nı hazırladığı için Reşid Paşa'nın şöhreti daha da artarken; Islahat Fermanı'nı hazırlayan kadroda yer alan Âli Paşa, bu sırada Paris'e gittiğinden yerine Sadaret Kaim makamı olarak Hariciye Nazırı Fuad Paşa'nın getirilmesi teamül icabıydı. Ancak ilan edilmek üzere olan fermana karşı halkın muhtemel tepkisini önlemek veya en aza indirmek için bu göreve Kıbrıslı Mehmed Paşa getirilmiş ve fermanın ilanı da birkaç gün ertelenmişti.20

Islahat Fermanı kimseyi memnun etmedi. Özellikle ruhanî reisler, aidat ve bahşiş alma imkânları kaldırıldığından dolayı hoşnut olmadılardı. Yine diğer cemaatlerden protokol olarak üstün olan Rumlar, bu imtiyazları ellerinden alındığı için hoşnut değillerdi. Rumların bazıları "devlet bizi Yahudilerle beraber etti. Biz İslâm'ın üstünlüğüne razı idik" diyerek tepkilerini dile getirdiler. Ferman okunurken orada bulunan Patrikhanenin

Sinod meclisini oluşturan patrik ve metropolitler üzüntülerini saklamıyorlardı. İzmit metropolitinin, fermanın atlas keseye konulması sırasında; “Bir daha bu keseden çıkmamasını Allah’tan temenni ederim” dediği rivayet olunmaktadır.21

Müslümanların tepkisi önceki fermanın aksine daha sert idi. Normal şartlarda ve çağın standartlarına göre çok fazla serbestiyet tanınmasına ek olarak yeni hak ve imtiyazların verilmesi hoş karşılanmadı. Belki üstesinden gelinemeyecek olaylar olmadı, ama milletlerin kaynaşması için ilan edilen ferman ayrılıkları daha da artırdı.22

Islahat Fermanı’yla gayrimüslimlere verilen hakların çok ileri düzeyde olması dolayısıyla toplumun büyük bir kesiminden, hatta Mustafa Reşid Paşa gibi bir reformcudan bile tepki geldi. O, kendi yetiştirmesi olan Âli ve Fuad Paşaları hainlikle suçlayarak bu fermanın Osmanlı Devleti’nin istiklâl ve hukukunu tehlikeye sokacağını şiddetli bir üslup ile dile getirdi.23 Fermanın devletin esasını değiştirdiğine yönelik eleştirilere vükelâ “esasa dokunulmadı” diye karşılık vermekteydi. Fuad Paşa, devletin esasının dört unsur olduğunu belirttikten sonra bunları; “Millet-i İslâmiyye, devlet-i Türkiyye, salâtin-i Osmaniyye, payitaht İstanbul” diye saymaktaydı.24 Buna rağmen Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere verilen hak ve imtiyazların bazıları vardır ki, makul bulmak, bağımsızlıkla bağdaştırmak imkânsızdı.

Birçok kişi başta Reşid Paşa olsaydı, yabancı devletlerin tekliflerini kısmen de olsa tadil edebilirdi diye düşündüğünden Âli ve Fuad Paşalara şiddetli tepkiler gösterilmekteydi. Hatta Cevdet Paşa, ise Reşid Paşa’nın ıslahatları tedricen yaptığını, şimdi iş başında bulunanların buna dikkat etmeyerek halkın nefretine yol açtıklarını söylemekteydi.25 Islahat Fermanı’na Müslümanların tepki göstermesinde hükümetin de tutarsız davranışları etkili oldu. Meselâ Fransızlar Kudüs’te bulunan Yusuf

Selâhaddin Camii'nin boş ve harap olduğu iddia ederek bunun yerine bir kilise yapılması için izin istediler. Bu istek bir süre geçiştirildi ise de nihayet izin verildi. Bu sırada Camii'nin sağlam ve minaresinin mevcut olduğu görülerek pişman olunduysa da, fermanın geri alınması mümkün olamadı. Bu tarihî camiinin kiliseye dönüştürülmesi Müslüman ahali nezdinde nefretle karşılandı.26

Paris Antlaşması'nın 9. maddesinde fermana atıfta bulunularak, bu bahaneyle devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale edemeyecekleri ifade edildiyse de,27 antlaşma içeriğinin yabancı devletlerce garanti edilmesiyle, dolaylı olarak bir müdahaleyi meşru hale getirdi.28 Yabancılar Islahat Fermanı'ndan sonra o derece müdahaleci davrandılar ki, özellikle Lord Stratford Caning'in müdahalelerinden ötürü hükümet iş yapamaz hale geldi. Sefaretler en ufak memur atamalarına dahi karışmaya başladılar. Hatta 1859'da ıslahatların lâyıkıyla yapılmadığı iddiasıyla konuyu görüşmek üzere büyük devletlerin temsilcileri, Babıâli'nin önleme gayretlerine rağmen, İstanbul'da bir toplantı dahi yaptılar. Bu ise ülkenin idarî, askerî, malî ve adlî işlerini yürütülmez hale getirdi ve gayrimüslimleri iyice şımarttı. Öyle ki bu müdahalelerden bıkan vükelâ heyeti, yabancı sefirleri Türkiye'nin iç işlerine müdahale eden özel bir devlet meclisi gibi hareket etmekle suçlamak durumunda kaldı.29 Aynı yıl yabancıların toprak edinmelerine imkân tanınması müdahale alanını iyice genişletti. Bu toprak alım konusu zamanla siyasî bir mesele haline geldi ve devletlerin söz konusu gayrimenkuller üzerinde kontrol hakkı istemelerine yol açtı.30 Neticede bütün bunlar Osmanlı Devleti'nin hızlı bir dağılma sürecine girmesine zemin hazırladı.

İdarî Reformlar

Saltanat Âdetlerindeki Değişmeler

Tanzimat döneminde Osmanlı saltanat geleneğinde uzun yıllardır görülmeyen bazı değişiklikler ve yenilikler ortaya çıktı. Devrin hükümdarı Sultan Abdülmecid, ıslahatçılık geleneğini babasından miras almıştı. Babası derecesinde yetenekli, atak ve yaratıcı zekâya sahip olmamakla beraber, devlet ve toplum kurumlarında iyileştirmelere gidilmesi gerektiğinin farkındaydı. Buna yönelik çalışmaları elinden geldiğince destekledi. Ancak bu konuda yaptıkları daha çok ıslahatçı sadrazamları iş başında tutmaktan ibaret oldu. Bununla birlikte kendisi de bazı yeni tavır ve tutumları benimsemekten geri kalmadı. Meselâ eski dönemlerdeki gibi tebdil-i kıyafet ederek gezmek yerine, babası gibi memleketin çeşitli noktalarını görüp araştırmayı tercih etti. Hemen her sene başında Babıâli'yi ziyaret ederek hükümetin genel politikasına dair görüşlerini açıkladı. Zaman zaman Meclis-i vükelâ toplantılarına iştirak etti, kışla, tersane gibi kurumlarda incelemelerde bulundu. 1845 yılında Silistre tarafına, aynı yıl Girit'e gitti. Seyahat sebebini; "Kendisine Allah emaneti olan tebaanın en ufak bir zulme uğramamasını arzu ettiğinden onların gerçek hallerini görüp anladıktan sonra refahlarının ve asayişlerinin ikmâl edilmesini sağlamak" şeklinde açıkladı.31

Batılı devletlerle ilişkilerin gelişmesine paralel olarak sarayın bazı âdetlerinde de değişikliğe gidildi. Meselâ bu dönemde eskiden farklı olarak Abdülmecid, yabancı elçilerle siyasî konularda görüşmeler yaptı, Kırım Savaşı sebebiyle İstanbul'da bulunan ve kendisini ziyaret eden Prens Napolyon'a, Fransa Sefareti'nde iade-i ziyarette bulundu, Fransa İmparatorunun verdiği Lejyon dönor nişanını kabul etti, sefarethanedeki baloya da bazı devlet erkânı ile birlikte katıldı. Padişahın bu baloya katılması, bir Fransız askerî birliğini teşvik ederken orada bulunan bayanlara Fransızca iltifat etmesi şaşırtıcı idi.32 Yine bu sırada İngiltere tarafından da Padişah'a Dizbağı nişanı ve "Dizbağı Lordu" unvanı

verildi. Şimdi Padişah adeta İsa uğruna ölen bir askeri örnek alır pozisyonuna düşmüştü.33 Gerçi bütün bu jestler, Kırım Savaşı sırasında müttefik olmanın etkisi de hesaplandığında, fazla önemsenmeyebilir; fakat daha önce benzeri hiç görülmediğinden yeni anlayışların artık zor da olsa kabul edilmeye başlandığını göstermektedir.

Saltanat âdetlerindeki değişmeler Abdülaziz Devri'nde de devam etti. Hatta Abdülmecid yakın vilâyetleri gezmeye gitmişken o 1863'te Mısır'a, 1867'de Paris ve Londra'ya gitti. Her yıl başında Babıâli'yi ziyaret etmek, vükelâ ile birlikte sofraya oturmak, doğum ve cülus yıldönümlerini kutlamak gibi Batı tarzı usullere ilgi duydu. Abdülaziz özellikle Avrupa seyahati sırasında yakından şahit olduğu bilimsel ve teknolojik gelişmeye, saraylarının ihtişamına hayran kalmıştı. Memlekete döndüğünde demiryolu inşası, kara ve deniz kuvvetlerinin güçlendirilmesi için çaba göstermesi, saray inşası bu gezinin etkilerindendi.

Babıâli

Tanzimat Dönemi'nde Babıâli'nin etkisi daha da arttı. Sadaret makamının görev, tayin ve azilleri usulü önemli bir statü değişmesine uğramadı, ama Mustafa Reşid, Âli ve Fuad Paşa gibi güçlü sadrazamların elinde bu makam gerçek anlamda devletteki bütün işleri plânlayan ve yürüten kurum oldu. Çoğu zaman padişahlar tasdik edici olarak kaldılar. Bilhassa Abdülmecid böyleydi. Bununla beraber o da, sadrazam tayini ile ilgili yetkileri aşırı derecede sık kullandı. Sadrazam tayin ederken çevresinin etkisinde kalırdı. Devlet ricâlinin birbirleriyle rekabeti, bazen bir grubun bazen de diğer grubun padişah üzerinde etkili olmasına göre tayinler gerçekleşirdi. Meselâ Islahat düşmanı olan Serasker Damat Said Paşa'nın bir defasında ansızın huzura çıkıp hiddetli bir üslup ile Mustafa Reşid Paşa'yı kastederek; "Bu adam cumhuriyet ilan edecek, saltanatın elden gidiyor, daha ne duruyorsun" demesi üzerine sadaretten azledilmişti.34

Gerek Abdülmecid, gerekse Abdülaziz Devri'nde sık sık sadrazam değiştirilmesi devletin istikrarlı idaresine pek büyük zaaf getirmişti. Meselâ Abdülaziz zamanında on beş yıl içerisinde on altı defa değişiklik yapılmış, on ayrı şahıs sadrazam olmuş idi. Kesintisiz olarak en fazla üç yılı aşkın süreyle Fuad Paşa, dört yıla yakın olarak da Âli Paşa görev yapmıştır. Bunun yanında birkaç ay sadrazamlık yapanlar da vardı.

Gerek Yunan isyanı, gerekse Mısır meselesi devletin idarî yapısında değişiklik yapılması gereğini ortaya çıkarmıştı. Bu amaçla nezaretlerin teşkili ile modern tarzda kabine sistemine doğru bir gidiş gerçekleştirilmiş oldu. Yalnız bu dönemde teşkil edilen hükümete tam anlamıyla kabine denilemezdi. Çünkü her bir kurumun başındaki kişiyi doğrudan doğruya padişah tayin ederdi. Şüphesiz bu tayinlerde sadrazamın görüşü alınabilirdi, ama böyle bir durumun olmadığı haller de vaki idi. Bu yüzden bazen sadrazam reformcu iken, meselâ serasker ona tam zıt bir anlayışta olabilmekteydi. Dolayısıyla nazırlar arasında birlik ve dayanışma çoğu zaman söz konusu değildi. Sadrazam başkanlığında teşkil edilen Heyet-i Vükelâ ya da Meclis-i Has hükümeti oluşturmaktaydı. Heyet haftada birkaç defa sadrazam başkanlığında toplanarak gündemindeki konuları görüşüp karara bağlar ve neticesi sadrazam tarafından padişaha arz edilirdi.

Merkez teşkilâtında oldukça köklü değişikliklere gidilmesi II. Mahmud'un saltanatının sonuna doğru mümkün oldu. 1836 yılında sadaret kethüdalığı Umur-u Mülkiye Nezareti'ne, iki yıl sonra da Umur-u Dahiliye Nezaretine; daha ziyade dış meselelerle ilgilenen Reisülküttâplık makamı Umûr-ı Hariciye Nezareti'ne; suçluların yakalanması ve verilen karara göre infazın gerçekleştirilmesi, adliye ile ilgili meselelere dair olan arzuhalleri inceledikten sonra, sadrazamın da onayını alarak ilgili mahkemeye meselenin aktarılması gibi işlerle meşgul olan Çavuşbaşılık Deavi Nezareti'ne dönüştürüldü. Aynı yıl Umur-u Maliye

Nezareti ile Evkaf-ı Hümayun Nezareti kuruldu. Bu nezaretlerde de zaman zaman birtakım değişiklikler, eskiye dönüşler, sonra yeniden caymalar olmaktaydı. Meselâ Maliye Nezareti 1839'da Hazine-i Amire ve Hazine Mukataat Defterdarı adıyla iki kuruma bölündü. Fakat bundan gereken verim elde edilemediği için iki yıl sonra tekrar Maliye Nezareti'ne dönüş yapıldı. Hariciye Nezareti özellikle Kırım Savaşı'nın başlamasından itibaren sadrazamlıktan sonra en önemli kurum halini aldı. Nezaretin başına tayin edilecek kişinin etkili ve yabancı dil bilen birisi olmasına dikkat edilmeye başlandı. 1836'da devletin imarını gerçekleştirmek, servet kaynaklarını değerlendirmek ve ticareti geliştirmek üzere Babıâli'de Meclis-i Umur-u Nafia; 1839'da ise Umur-u Ticaret ve Ziraat Nezareti tesis edildi. Bir aralık ülkedeki alt yapı hizmetlerini yürütmek üzere Umur-u Nafıa Nezareti kurulduysa da bu daha sonra Ticaret ve Ziraat Nezareti ile birleştirildi. II. Mahmud zamanında yeni ordunun kurulmasıyla Seraskerlik makamı teşkil edildi ve bu makam Osmanlı kara ordusunun başı sayıldı. Seraskerliğin teşkiliyle birlikte sadrazamların serdar-ı ekrem unvanıyla sefer gitmesi usulü terk edildi.

Tanzimat yıllarında Şeyhülislâmlık makamının statüsü esas itibarıyla pek değişiklik göstermemiştir. Fetva makamı olarak gerek padişah tarafından kendisine havale edilen meselelerde; gerekse heyet-i vükelâya ve diğer meclislere iştirak ederek, devletin genel idarî ve siyasî karar ve tasarruflarında söz sahibi idi. Şeyhülislâm şer'i mahkemelerin başı olarak kadıların; medreselerin nazırı sıfatıyla da müderrislerin tayin ve azillerinden sorumluydu.

Osmanlı Devleti'nde öteden beri meclis ve meşveret geleneği mevcut idi. Bu yüzden Tanzimat Dönemi'nde gerek devletin geneliyle ilgili, gerekse her nezaretin kendi görev alanıyla ilgili konularda müzakereler yapıp kararlar alan çok sayıda meclis kurulmuştu.35 Ülkenin geneliyle ilgili

önemli meclislerin başında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye gelmekteydi. Meclis 24 Mart 1837 tarihinde kuruldu. Görevi devletin ihtiyaç duyduğu kanun ve nizamnameleri hazırlamak, devlet ile kişiler arasındaki davaları karara bağlamak idi.36 Bilhassa Tanzimat'ın ilanından sonra bu meclisin çok yoğun bir mesai harcadığı görülmektedir. Vilâyetlerden merkeze intikal eden hemen pek çok konu buraya havale edilerek duruma göre karar veya nizamname hazırlanmaktaydı. Meclis üyeleri toplantı sırasında serbestçe görüşlerini açıklamakta, kararlar oy çokluğuna göre alınmakta, eşitlik halinde son kararı padişah vermekteydi. Meclisin açıklama istemesi halinde ilgili nazır gerekli bilgileri vermeye mecburdu. Meclisin başkan ve üyeleri padişah tarafından tayin edilir ve emrinde yeteri kadar memur görevlendirilirdi. Meclis-i Vâlâ'nın kanun hazırlama yetkisi 1854'te ayrı bir meclis olarak teşkil edilen Meclis-i Âli-i Tanzimat'a devredildiyse de 1861'de iki meclis tekrar birleştirildi. Bu dönemde Meclis-i Vâlâ, mülkî idare, kanun ve nizamlar, kaza işleri olmak üzere üç daire halinde faaliyetine devam etti.

1868'de Meclis-i Vâlâ ikiye bölünerek Şûra-yı Devlet ile Divân-ı Ahkâm-ı Adliye kuruldu. Böyle bir değişikliğe gidilmesinin sebebi Fransa'nın etkisiyle devlet otoritesini ve işleyişini daha güçlü hale getirmek, Genç Osmanlılar'ın devlet kurumlarına yönelik eleştirilerini engellemek idi. Osmanlılık siyaseti gereğince iki kurulun da üyeleri arasında "her sınıf tebaadan" temsilciler bulunmaktaydı. Şûra-yı Devlet'in görevleri kanun ve tüzük tasarılarını hazırlamak, mülkî ve adlî makamlar arasındaki ihtilafları çözmek, muhtelif konularda sorulan sorular hakkında görüş bildirmekti. Şûra, 10 Mayıs 1869 tarihinde parlak bir törenle açıldı. İlk başkanı Midhat Paşa idi.

Divân-ı Ahkâm-ı Adliye ise bir bakıma yüksek mahkeme olarak iş görmek üzere kuruldu. Daha sonra nezaret halini alan bu kurumun başkanı,

hem adlî teşkilâtın hem de yüksek mahkemenin başkanı idi. Ancak yürütme ile yargının başkanının aynı kişi olması sakıncalı bulunarak bir süre sonra yüksek mahkemeden ayrı olmak üzere Adliye Nezareti teşkil olundu (1875). Zamanla nezaretin alt birimleri de kuruldu. Bu arada ticaret ve nizamiye mahkemeleri nezarete bağlandı.

1855 yılında görülen lüzum üzerine, olağanüstü hallerde toplanabilecek olan ve Heyet-i Vükelâ, Meclis-i Tanzimat, Meclis-i Vâlâ ile üst düzey bürokratların katıldıkları Meclis-i Âli-i Umumî adıyla bir meclis teşekkül ettirildi. Görevi devletin yasama işlerini yerine getirmek idi.

Eğitim işlerinin idaresi için bir teşkilâtlanmaya gidilmesi ihtiyacı hissedildiğinden 1845'te eğitim ile ilgili konuları araştırmak, plânlamak ve teklifler sunmak üzere muvakkat Meclis-i Maarif teşkil edildi. İki yıl sonra da Mekâtib-i Umumiye Nezareti kurularak eğitim meselesi hem daha teşkilâtlı hale getirildi, hem de bu alan ulemanın kontrolünden uzaklaştırıldı. Bunun nazırı da 1857'de vükelâ heyetine dahil edildi.[37] Tanzimat yıllarında ıslahına teşebbüs edilen bir diğer alan da modern anlamda bir arşiv idaresinin kurulmaya çalışılmasıdır. Osmanlı Devleti'nde kendine özgü bir mantıkla evrak ve defterler zaten öteden beri muhafaza edilmekteydi. Şimdi ise lâzım olan bir belgenin süratle bulunması ve düzenli şekilde korunması daha önemli görüldü. Bu maksatla 1846 yılında Babıâli'de Hazine-i Evrak binası inşa edilerek eski veya yeni bütün resmî evrakın burada toplanmasına karar verildi.[38]

II. Mahmud Devri'nde devlet dairelerinin işleyişi hakkında birtakım düzenlemelere gidilmişti. Bu düzenlemeler Tanzimat yıllarından itibaren daha da hızlandırıldı. Bunlardan bazılarını şöylece sıralamak mümkündür: Teşrifât kurallarının yeniden belirlenmesi; memur alınırken usta-çırak ilişkisini andıran ve kalemlere şakirt olarak girenlerin daire içerisinde terfi etmesine dayanan amelî sistemin terk edilerek ilgili mekteplerden mezun

olanların işe alınması; resmî yazılara tarih, imza ve mühür konulması; yazı metinlerinin mümkün olduğunca sade ve anlaşılabilir bir dille yazılması; görevlilerin kullandıkları lakapların sadeleştirilmesi; rütbelerin yeniden düzenlenmesi; mesaî saati kavramı getirilerek tatil günlerinin tespit edilmesi.39

Taşra İdaresi

Eyalet teşkilâtının gittikçe çağın şartlarına uymaması sebebiyle ülke çapında idarî reformlara da önem verildi. Eyaletlerin adı değişerek vilâyet, sancakların adı liva oldu. Beylerbeyinin yerini vali, sancak beyinin yerini mutasarrıf aldı. Ayrıca vilâyet ve livaların sınırları bir hayli daraltıldı. 1846 yılında toplam 36 vilâyete bölünen ülkede 162 sancak ve 1267 kaza vardı. Vilâyetlerin 15'i Rumeli, 19'u Arabistan, Suriye, Irak ve Anadolu'da, 3'ü de Afrika'da idi.

Tanzimat'a dahil edilen yerlerde ilk aşamada yapılan yeniliklere destek olunması için 1840'lardan itibaren halk, vilâyetlerde kurulan muhtelif meclislere iştirak ettirildi. Vilâyet idare meclisinde validen başka kadı, müftü, mektupçu, defterdar gibi devlet görevlilerinin yanında ahali tarafından seçilen ikisi Müslim, ikisi de gayrimüslim olmak üzere dört üye vardı. Ayrıca müftü ile bölgedeki gayrimüslimlerin ruhanî reisleri meclisin tabiî üye idiler. Vilâyet idare meclisi; mülkî, malî, idarî konuları görüşür; hukukî meselelere karışmazdı. Bunların yetkileri sadece danışma niteliğinde olup verdikleri kararları merkezî hükümetin uygulayıp uygulamama hakkı vardı. Vilâyet idare meclislerinin benzerleri livalarda da kuruldu.

Meclis üyesi olan zengin toprak sahipleri veya bazı yerlerde nüfuzlu tüccarlar; devlet memurları ile halk arasında aracılık işlerini yerine getirmekteydiler ve idare meclisi üyesi olarak bu işleri kolayca beceriyorlardı. Bu gerçeği gören bazı yöneticiler, bilhassa bayındırlık ve

eğitime ilişkin yatırım ve onarım giderlerinin karşılanmasında bu üyelerden yardım toplama yoluna gitmişlerdi. Ayrıca ahali üzerindeki etkilerinden yararlanarak bedenî hizmet gerektiren işlerde halkı teşkilâtlayabilmişlerdi. Böylece ülkenin maddî yönden çok sıkıntılı olduğu bir dönemde yöneticiler ile eşraf, yol, köprü, liman, okul, hastahane gibi tesisler kurmuşlardır. Bu gibi yardımları teşvik için gayreti görünenlere madalya ve rütbeler verilmiştir.

İdare meclislerinin dört üyesinin seçimi karışık, uzun ve son sözü resmî görevlilere bırakan bir sistem ile yapılırdı. Önce valinin başkanlığında ve vilâyetteki üst düzey devlet görevlileri ile ruhânî temsilcilerden oluşan bir ön seçici kurul teşkil edilirdi. Bu kurul altı Müslüman, altı da gayrimüslim aday belirleyip livalara gönderirdi. Livalarda en çok oy alan dört Müslüman dört de gayrimüslim aday vilâyete bildirilirdi. Vali de uygun gördüğü ikişer kişiyi tayin ederek durumu hükümete arz ederdi. Valinin teklif ettiği kişileri Babıâli'nin onaylaması ile işlem tamamlanırdı. Vilâyet idare meclisine üye olabilmek için senede en az 500 kuruş vergi vermek, Osmanlı vatandaşı olmak, bulunduğu vilâyetin itibarlılarından, okur yazar ve 30 yaşından büyük olmak gerekliydi.

Öte yandan vilâyet umumî meclisleri adı altında sadece yerel temsilcilerden oluşan ve o memleket halkının istek ve meselelerini yöneticilere bildiren, daha doğrusu ricada bulunan bir organ daha vardı. Bu meclis seçimle oluşan kalabalık üyeli, yılda bir kere vilâyet merkezinde toplanan kuruldu. Toplantıdan bir ay önce livalarda delegeler seçilirdi. Bu seçim, her kazadan gelen Müslim ve gayrimüslim iki temsilcinin liva merkezinde toplanıp aralarından üç kişiyi açık oyla seçmelerinden ibaretti. Böylece livalardan seçilen üçer kişilik gruplar umumî meclisin toplantısına katılarak kendi yörelerinin problemlerini gündeme getirirlerdi.

Bu meclisin toplantıları kırk günden fazla olamazdı. Alınan kararlar vali aracılığıyla hükümete bildirilirdi.40

Bütün gayretlere rağmen çalışma tarzındaki belirsizlik, yetki kargaşası, halkın temsilcilerinin bilgisizliği gibi pek çok sebep dolayısıyla epey zaman meclislerden umulan düzeyde fayda sağlanamadı. Fransız seyyah Perrot, yirmi yıl sonra taşradaki meclislerin çalışmaları hakkında şu bilgileri vermektedir: “Azanın seçim usulü düzensiz ve keyfidir. Meclisin toplanması, buna engel olmakta menfaati bulunanlara tâbidir. Nihayet meclisin yetkileri belirsiz olup açıkça tayin ve tesbit edilememiştir… Eğer bir yerde meclis üyeleri aralarında anlaşmış ve başlarına faal ve kabiliyetli bir adam geçirmiş iseler, meclis üstün bir nüfuza sahip olabilir; aksi takdirde müdür ve kadı ile anlaşmış bir kısım beylerin hükmü altına girmiş veya üyeleri aralarında parçalanmış bulunan bu meclisler, hiçbir iş yapamaz ve bir hiç haline düşerler.”41

Uygulamalarda problemler ortaya çıktıkça mülkî teşkilât ile ilgili kanunlar yeniden tanzim edilmekteydi. Nitekim 1848 ve 1852 tarihlerinde çıkarılan fermanlarla bazı düzenlemeler yapıldı.42 Uzun yıllardır özelliğini yitiren tımar teşkilâtı da, bu reformlar sırasında tamamıyla ortadan kaldırıldı ve dirlikler hak sahiplerinden alınarak kendilerine maaş bağlandı.

Tanzimat’ın ilk yıllarında en önemli görev muhassıllarındı. Malî reformları gerçekleştirmek üzere 1840 yılı başlarında Tanzimat’ın uygulandığı tüm bölgelere muhassıl ismiyle yeni bir memur gönderildi. Bunlar kaza ve sancaklara, bizzat padişah tarafından müstakil olarak atanıyorlardı. Böylece eyalet yönetimi dışında, merkeze bağlı ayrıcalıklı statüleriyle muhassıllar, vergilerin doğrudan doğruya devlet hazinesi adına tahsil edilmesini sağlayacaklardı. Bunların maiyetlerinde yeteri kadar kâtip ve memur bulunmakta olup malî işlerde valinin ve ayânın yetkilerini devralıyor; öte yandan Tanzimat’ın getirdiği yenilikleri taşrada tanıtmakla

vazifeli oluyorlardı. Ancak muhassılların çalışmaları beklenen başarıyı gösteremedi. Yetkilerinin belirsizliği, eşraf ve ayân tabakasının tepkileri, bizzat muhassılların yeni sisteme tam anlamıyla uymayışları sebebiyle 1858'de muhassıllıklar kaldırılarak vilâyetlerde defterdarların, kazalarda da mal müdürlerinin sorumlu maliye memurları olmaları kararlaştırıldı.43

Taşra idaresinde önemli bir adım 22 Eylül 1858 tarihinde vali, mutasarrıf ve kaim makamların vazifelerine dair hazırlanan talimat ile atıldı. Talimatta; bütün devlet memurlarının, kanuna uymaya mecbur oldukları belirtilerek, doğru, yalan ve hileden uzak, herkese eşit şekilde davranılması gerektiği ifade edilmekteydi. Eyaletteki mülkî amirin vali olduğu, kendisinin hükümete karşı muhatap ve mesul bulunduğu, asayişin, adaletin, memleket imarının, memurların gerektiği gibi çalışmasını gözetmenin onun uhdesinde olduğu vurgulandı. Edinilen tecrübelerle 1864 vilâyet kanunu çıkarılmadan önce Tuna vilâyeti teşekkül edilerek öngörülen uygulamalar burada denendikten sonra bütün vilâyetlere şamil hale getirildi. Bu nizamnamede valinin ve vilâyetteki diğer görevlilerin yetki ve salahiyetleri açıkça belirtilerek, meclislere üye seçimi ve görev alanları daha da netleştirildi.

1871 nizamnamesi ile bilhassa idare meclislerinin durumu daha da belirginleştirildi. Buna göre bahsedilen meclislerin görevleri şunlardı: a) memurlar hakkında tahkikat, b) vilâyet dahilindeki meclisler ile mahkemeler ve memurlar arasındaki anlaşmazlıkları çözmek, c) vergi tarh ve tevzii ile ilgili itirazları incelemek.

Tanzimat'ın ilanından hemen sonra ilk teşebbüslerin akabinde taşradaki tatbikattan elde edilen sonuçları görmek, aksaklıkları gidermek ve daha iyi yönetim için tekliflerde bulunmak üzere 1840 ve 1842 yıllarında genel teftiş yapılması yoluna gidildiyse de alt yapı yetersizliğinden dolayı esaslı bir sonuç elde edilemedi. Hatta Tanzimat'ın ilanından on yıl sonra yapılan

teftiş çalışması başarısız olmuştu.44 1863 yılında Anadolu ve Rumeli'de yeniden genel teftiş yapıldı. Fakat müfettiş olarak görevlendirilenlerin vazifelerini lâyıkıyla yapmadıkları,45 bundan ötürü teftişten yine pek önemli bir sonuç sağlanamadığı anlaşılmaktadır.

Kaza ve Köyler

XIX. yüzyılın ortalarına doğru kadıların idarî güçlerinin zayıflaması ile birlikte Mart 1842'den itibaren kaza müdürlükleri teşkil edilmeye başlandı. Halkın önde gelenlerinden tayin edilen kaza müdürlerine önceleri maaş veya benzeri maddî gelir verilmemekteydi. Sadece devlet için yaptıkları zorunlu masraflar ödenmekteydi.46 Bu durum yer yer yolsuzlukların ortaya çıkmasına yol açtı. Zira meccânen hizmet veren kaza müdürlerinin çoğu devlet gücüne dayanarak halktan fazla vergi, rüşvet veya benzeri şekillerde para sızdırmaya başladılar. Bu konu o derece rahatsız edici boyutlara varmıştı ki, hükümet bunu nasıl önleyeceğini 1846 yılında çeşitli mahallî yöneticilere sorduğunda hemen hepsi müdürlere, daha genel anlamda bütün memurlara maaş tahsisi, yerli halktan değil de dışarıdan müdür tayini ve müdürlerin vergi toplama yetkisinin kaldırılması gibi yöntemler önermişlerdi.47

Vilâyetlerle ilgili nizamnameler değiştikçe kazalar hakkında da yeni düzenlemeler yapılmaktaydı. 1871 vilâyet nizamnamesine göre kazaların mülkî amiri kaimmakam idi. Onun başkanlığında teşkil edilen kaza idare meclisleri mal müdürü, tahrirat katibi, naip, müftü ve gayrimüslim cemaatin ruhânî reisleri gibi tabiî üyelerden, ikisi Müslim ve ikisi de gayrimüslim dört seçilmiş üyeden oluşmaktaydı. Fakat bu son hükme pek uyulmamıştır. Kaza meclisleri idarî davaları, kaza gelir ve giderlerini inceler, mirî malların yönetimi ve korunması, yerel sağlığa ait tedbirlerin alınması, beledî tesislerin onarılması, köy yollarının yapım ve bakımı gibi konuları görüşüp karara bağlıyorlardı. Ayrıca vergi itirazlarını görüşmek için ilk merci idi.

Kaza meclisleri; kaimmakamın yetkisi dahilindeki mukaveleler ve alım satım işlemlerinin usule uygunluğunu da incelerdi. Yetkisini aşan konuları liva idare meclisine havale için karar verirdi. Kaza idare meclisleri taşra yönetim hiyerarşisi içerisinde hareket ve karar yeteneği en az olan organdı. Zira bu meclisler, en ufak meseleleri bile üst kademelere yazmak suretiyle bürokrasinin artmasına, işlerin yavaş yürümesine sebep olmuşlardı.48

Yenilikler yapılırken köy ve mahallelerin idaresinde de bazı değişikliklere gidilmesi kaçınılmaz oldu. Buralarda muhtarlıkların kurulmasına Tanzimat'tan hemen önce başlanmıştı. Bu sırada mahalleli arasından ve güvenilir kimselerden birinci ve ikinci muhtar seçilirdi. Mahallede oturanlara muhtarlar, onlara da imamlar kefil olurdu. Muhtarlık teşkilâtı gittikçe mahallenin mutlak sorumluluğunu üstlenen bir organ haline geldi. Meselâ mahalleye gelip gidenlerin durumunun muhtarlar tarafından takip edilmesi ve kefalet istenmesi kanun gereğiydi. Görülen lüzum üzerine 1840 yılında köy muhtar ve kocabaşılarına yılda 500-1000 akçe arasında maaş ödenmesi kabul edildi.49

Nahiye yönetimi ise yaygın bir şekilde uygulamaya konamadı. 1871'de en az 500 erkek nüfusun yaşadığı köy ve çiftliklere nahiye adı verilmesi ve bir müdür tarafından idare edilmesi esası getirildi. Bu müdürü vali tayin eder, dahiliye nazırı onaylardı. Müdür o yerin halkından olup 25 yaşını geçmiş ve okur-yazar Osmanlı vatandaşlarından seçilirdi. Başlıca görevi vergi toplanmasında ya da askerlikle ilgili hükümlerin uygulanmasında memurlara yardımcı olmak, devlet ile halk arasında aracılık yapmak, nahiyenin problemlerini çözmeye çalışmak idi. Nahiye müdürünün yanında bir de nahiye meclisi vardı. Müdürün başkanlık yaptığı bu meclis bağlı köylerdeki ihtiyar heyetlerinin gönderdiği en çok dörder kişinin katılmasıyla teşkil olunurdu. Yılın belli zamanlarında toplanan bu meclis de nahiye ile ilgili meseleleri görüşmekteydi.

Belediye Hizmetleri

Osmanlı şehirlerinde uzun yıllar beledî hizmetlerin de yürütülmesinden sorumlu olan kadıların bu çeşit görevleri, 1826'da merkezde ihtisap Nezareti'nin vilâyetlerde de İhtisap müdürlüklerinin kurulmasından sonra bitmişti. İhtisap Nazırlığı temelde vergileri toplamak, güvenliği sağlamak, narhı düzenlemek ve şehir düzenini korumak maksadıyla kurulmuştu. Dolayısıyla bu kurum, tıpkı kadılık gibi, hizmetleri yapan değil yaptıran bir teşkilât idi. Özellikle cezalandırma yetkisi de bulunmakta, hatta bu konuda aşırılığa kaçıldığı görülmekteydi. Meselâ kadı birtakım konularda ispat zorunluluğu ile hüküm verirken ihtisap nazırı ve müdürleri örfî yetkiye dayanarak ispat aramadan ceza verirlerdi. İhtisap işleri bir yıl süre ile taliplisine ihale edilirdi. Yani nazır maaşlı bir memur değildi. Güvenlik hizmetlerini üstlenen bir müteahhit gibiydi. İhtisap nazırının maiyetinde çarşı, pazar teftişi yapmakla ve vergileri toplamakla görevli kol oğlanları vardı. Bunlar esnaftan ihtisap rüsumunu toplayıp nazıra teslim ederlerdi. Ancak kol oğlanları arasında hayli yolsuzluk yapanlar olur, halktan ramazaniye, bayramiye adı altında rüşvet alırlardı. Bu yüzden kurum kendisinden beklenen faydayı sağlayamadı. Nitekim 1846'da Zaptiye Müşirliğinin kurulması ile İhtisap Nazırlığı'nın görevi yalnız narh işleri ve esnaf kontrolü ile sınırlı kaldı. Daha sonra yani 1854'de ise tamamen lağvedildi.50

Modern belediye teşkilâtı kurulması çalışmalarında İstanbul'un özel öneme sahip olduğu muhakkaktır. XIX. yüzyıla gelindiğinde şehrin temizlik, aydınlatma, imar, ulaşım gibi hizmetleri büyük ölçüde aksamaktaydı. Belli bir teşkilât olmadığından halk bu konularda olağanüstü sıkıntı çekmekteydi. Özellikle Kırım Savaşı sonrasında çok sayıda göçmenin doluşması, şehrin beslenmesinin büyük bir mesele haline gelişi, konuyu çözebilecek bir teşkilâta ihtiyaç hissettiriyordu. Gelen göçmenlere

ev ve çadır yetişmiyor; salgın hastalıklar baş gösteriyor, sokaklar perişanlık içerisinde kalıyordu. Yabancıların da tenkitleri üzerine hükümet, İstanbul’un günlük işlerini yürütecek bir kuruma ihtiyaç duydu. Bunun üzerine 16 Ağustos 1854 tarihinde İhtisap Nezareti lağvedilerek yerine İstanbul ve bağlı semtlerdeki beledî hizmetler için Şehremaneti teşkilâtı kuruldu.

Şehremaneti, şehirde zarurî ihtiyaç maddelerinin sağlanmasına ve bulundurulmasına dikkat edecek, narh koyacak ve uygulatacak, yol ve kaldırım yaptırıp onaracak, temizlik işlerini, esnafın kontrolünü üstlenecekti. Ayrıca maliyeye ait vergileri toplayıp hazineye teslim edecekti. Şehremaneti Meclis-i Vâlâ’ya bağlı bir teşkilâttı. Ancak vergi koymak ve toplamakta Maliye Nezareti’ne; kaldırım yapım ve onarımı işinde Nafıa Nezaretine; güvenlik işlerinde Zaptiye Nezareti’ne; fiyat ve esnaf meselelerinde Ticaret Nezareti’ne başvuracaktı. Bu haliyle çok görevli ve az yetkili bir kurum ortaya çıkmış oluyordu. Emanetin karar ve yürütme organları şehremini ile şehir meclisi idi. Şehremini merkezden tayin olunmaktaydı. O aynı zamanda Meclis-i Vâlâ üyesi idi. Şehir Meclisi, İstanbul’daki esnaf ve cemaat temsilcilerince seçilen 12 kişiden oluşmaktaydı. Bu meclis İstanbul ile ilgili meseleleri görüşerek karara bağlıyor, karar hükümet tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe giriyordu. Şehremaneti, devlet bütçesinden ayrılan belli bir meblağ ile hizmet yürütmeye çalıştı. Sık sık şehremini değiştirilmesi işlerin başarılı şekilde yürütülmesini engelledi (1855-76 arasında 19 şehremini değiştirildi). Yalnız genellikle zengin gayrimüslim unsurların yaşadığı Galata-Beyoğlu kesimi, Altıncı Daire-i Belediye diye adlandırılarak buraya daha fazla itina gösterildi.51

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Batı ile temasının boyutları genişledikçe ülkeye gelen yabancı tüccar, iş adamı, diplomat ve seyyah

sayısında da artış meydana geldi. Bilhassa liman şehirleri dış dünya ile irtibat kurulmasını sağlayan önemli merkezler halini aldı, buralarda hızlı nüfus artışı kaydedilmeye başlandı. Bu durum beraberinde geleneksel Osmanlı şehir yönetiminin sorgulanmasını getirdi. Gittikçe eski mahalle düzeni kalmadı. Su, kanalizasyon, tramvay, havagazı gibi hizmetleri tek elden yürütecek teşkilâtlara duyulan ihtiyaç arttı. Dolayısıyla şehir yönetim tarzı ve belediye hizmetlerinin sağlanması usulünde yeni düzenlemelere gidilmesi zorunlu hale geldi. Ayrıca yerli ve yabancı tüccarlar da hükümet yetkililerini daha modern hizmetler verilmesi konusunda zorlamaya başladılar. Nitekim İzmir'de belediye kurulması için yerli ve yabancı tüccarlar tarafından bazı girişimlerde bulunulmaktaydı. Bu liman şehirlerinin ilk beledî atılımları yapması göze çarpan bir özelliktir. Daha belirgin bir özellik ise; bu şehirlerde de belirli bölgelerin modern beledî örgütlenmede diğer semtlerden önde gitmesiydi. Meselâ İstanbul'un iş merkezi olan Galata-Beyoğlu bölgesi, hükümet merkezi olan Babıâli'den önce modern belediye hizmetlerine sahip olmuştu. Bununla beraber modern belediyeler dahi hiçbir zaman bütün hizmetleri kusursuz icra edebilmiş değildi.

Esasen XIX. yüzyılda geleneksel hizmet anlayışı ve teşkilâtlarıyla yenileri çoğu zaman yan yana yaşıyordu. Türk şehirlerinde uzun bir süre daha mahalle halkı ile esnafın bazı kolluk görevi ile beledî hizmetleri sürdürdüğünü söyleyebiliriz eski ile yeni arasında bocalamalar sürmüş, eskinin bıraktığı boşluk hemen doldurulamayarak yeni teşkilâtların tam anlamıyla istikrar kazanmasına değin aksaklıklar devam etmiştir. Buna rağmen başta Mustafa Reşid Paşa gibi Avrupa şehirlerini görmüş yöneticiler olmak üzere ileri gelen devlet adamları; büyük şehirlerde bilhassa İstanbul'da bina yapımı ve imar meselelerinin plânlanması, itfaiyenin kurulması, şehre göçün kontrol altına alınması ve gecekondulaşmanın

önlenebilmesi için belediyelerin kurulmasını kaçınılmaz sayıyorlardı. Ancak belediyeleri yeni vergi yükü şeklinde algılayan halk sempati duymuyordu. Dolayısıyla belediye teşkilâtlarının kuruluşu beklendiği kadar hızlı olamadı.

Taşra belediyelerinin fazla gelişememesinde personel yokluğu mühim rol oynadı. Taşra belediyelerinin çoğunun kadroları bir kâtip ve bir hademeden oluşmaktaydı. Mühendis, tabip ve itfaiyeci gibi görevliler yoktu. Buralarda kolluk görevini devletin zaptiyesi yerine getiriyordu; halkın temizliğe, esnafın alışveriş adâbına uyup uymadığını teftiş ediyordu. Belediyeler personeli ve maaş ödeme yönünden imkânsızlık içinde idiler.

Hükümet ve vilâyet yetkilileri personelin tayin işlemine müdahale etmekte, hatta bu işlemi bizzat kendisi yerine getirmekteydi. Dahiliye Nezareti personel giderlerine, belediyelerin aydınlatma, kira ve yakacak masraflarına kadar her şeyi denetliyordu. Bununla birlikte bazı büyük şehirlerde kurulmuş olan belediyelerin gayet başarılı hizmetler yaptığını söylemek mümkündür. Meselâ Tuna vilâyetine bağlı yerlerde modern belediyelerin kurulmasına 1866 yılında karar verilmiş ve buradaki Varna, Rusçuk gibi şehirlerin belediyeleri gayet sistemli bir yapıya kavuşturulmuştu.52

Hukuk Reformları

Tanzimat Dönemi’nde, idare hukuku ile, ceza ve malî hukuk alanlarında olsun şahsın hukuku ile aile ve miras, borçlar ve eşya, ticaret hukukunda olsun adım adım değişiklikler yapılmaya başlandı. Bu değişmeler gittikçe geleneksel Osmanlı hukukundan ayrı bir çizgi olarak kendisini göstermiştir.53 Önceki yıllarda hukuk düzenine İslâm hukuku hakimdi ve toplum hayatı fıkıh biliminin usul ve esaslarına göre tanzim edilmekteydi. Bu yapılırken herhangi bir yabancı hukuk sisteminden yararlanılmasına gerek duyulmamıştır. Tanzimat’tan sonra ise Batı dünyasından etkilenme

sebebiyle, her alanda olduğu gibi hukuk alanında da yeni bazı anlayışlar kabul edilmeye başlanmıştır. Hukukta Batılılaşma hareketlerinin sebepleri şu şekilde sıralanabilir:54

1) Osmanlı yöneticilerinin Batı'daki hukuk hareketlerinin etkisi altında kalmaları. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlılarda artık eski kanunların yetersiz kaldığı düşünülmeye başlanmış, Batı'da hukuk ve kanunlaştırma alanlarında meydana gelen göz kamaştırıcı gelişme, bu konularda da Batı'dan faydalanılması düşüncesinin yayılmasına yol açmıştır. Dolayısıyla yönetici kadro, Türk toplumuna uyup uymayacağına bakmadan ya da aldırmadan, Batı tipi yenilikler yapmaya yönelmiştir.

2) Batılıların kendi hukukî yapılarını ve kanunlarını kabul ettirmek için Osmanlılara devamlı telkin ve baskı yapmaları. XIX. yüzyılda Osmanlı dış politikasında ve ekonomik hayatında Batı ile ilişkiler iyice derinleşmiştir. Güçlenen ilişkilere paralel olarak iki taraf arasında hukukî ihtilaflar da artmış, bu yüzden Avrupalı devletler kendi hukuk sistemlerini benimsetmek için siyasî güçlerini devreye sokmuşlardır. Batı'dan alınan ilk kanunların ticaret ve ekonomi ile ilgili olması bunun göstergesidir. Ayrıca her Batılı devlet kendi hukuk düzenini kabul ettirerek, taraftarları olan azınlıklar nezdinde itibar kazanmak istemekteydi. Bu çerçevede olarak batı tipi mahkemelerin örnek alınması için baskılar yapılmıştı. Nitekim Paris Kongresi'nde Âli Paşa, konsolosluk tercümanlarının devletlerarası antlaşmaları çiğneyerek Osmanlı mahkemelerine müdahale ettiklerinden şikayette bulunduğunda, Avrupalı temsilciler mahkemelerin istenen tarzda ıslahı halinde tercümanların müdahalelerinin ortadan kalkacağını dile getirmişlerdi.55 Bir medenî kanunun hazırlanması gündeme geldiğinde Fransızlar, Code Napoleon'un benimsenmesini telkin etmişler, hatta Osmanlı yöneticileri arasında bazı taraftarlar dahi elde etmişlerdi. Ancak

Cevdet Paşa’nın müdahaleleri ile bu olumsuz durum engellenebilmiş ve neticede Mecelle hazırlanmıştı.56

3) Osmanlı yargı düzeninin ciddî biçimde reforma muhtaç olması. Gelişen dünya ve toplum şartları sebebiyle yargı organlarına gelen dava sayısının ve türlerinin artması Şer’iye mahkemelerini yetersiz kılmaktaydı. Osmanlı mahkemelerinin yenilerle takviyesi ve bir temyiz mahkemesi kurulması zorunlu idi. Nitekim ticaret mahkemeleri, nizamiye mahkemeleri ve ilk temyiz mahkemesi olan Divân-ı Ahkâm-ı Adliye bir ihtiyacın ürünüydü. Buna paralel olarak yeni modele göre hukukçu yetiştirilmesi ve yeni kanun metinlerinin hazırlanması gerekmekteydi.

Tanzimat Devri’nde gerçekleştirilen kanunlaştırma çalışmalarında başlıca iki özellik görülmektedir: Birincisi Batı’dan alınan kanunlar, ikincisi ise şeklen Batı tarzında olmakla birlikte muhteva olarak Şer’î hukukun esas alındığı kanunlardır.

Osmanlı hukuk sistemini çağdaşlaştırmak maksadıyla yapılan ilk önemli yenilik, 1840 yılında Fransız kanunlarından büyük ölçüde faydalanılarak bir ceza kanunu hazırlanmış olmasıdır. Yeni kanun, özetle padişaha ve devlete karşı yapılacak isyanları, irtikâp ve rüşvet olaylarını, cana ve mala yönelik tecavüzleri durdurmak; memurlara muhalefet, silah çekme gibi suçları cezalandırmak için çıkarılmıştı. Dikkat çekici bir nokta ise kanunun, Şer’i hükümlerin önceden olduğu gibi korunduğunu ve geçerli olduğunu teyit etmesi; hatta bazı durumlarda doğrudan doğruya bu hükümlerin tatbik olunacağını öngörmesiydi. Bu kanun ihtiyaçları yeterince karşılayamadığından 1851 ve 1858’de yeni kanunlar çıkarıldı.57 Ceza kanununu uygulamak amacıyla kurulan Meclis-i Tahkikat bir bakıma mahkeme vazifesi görmekteydi. Bu meclis ile Osmanlı hukuk sisteminde tek yargıç usulünde uzaklaşılmış oldu. Kurulun başkanı vali, üyeleri ise eyalet meclisi üyeleri arasından seçilen kimselerdi. 1847 yılında ise

Osmanlı vatandaşları ile Türkiye'deki yabancıların her türlü ceza davalarına bakmak üzere karma mahkemeler kuruldu. Mahkemeler, ölüm cezası hariç, her türlü cezayı vermeye ve tatbike yetkili kılındı. Yalnız ölüm cezalarında padişahın onayı gerekmekteydi. Bu mahkemelerde ecnebilerden biri ile ilgili dava görüşülüyorsa o ülke konsolosluğundan yetkili de hazır bulunmaktaydı. Ceza mahkemelerinin en üst temyiz mercii Divân-ı Ahkâm-ı Adliye, idarî yargının en üst mercii de Şûra-yı Devlet idi. Yeni düzenlemelerin Şer'iye mahkemelerine bir dizi sınırlama getirmesine rağmen ulema sınıfı, İslâm'ın ihtisas mahkemelerine izin vermesi sebebiyle gelişmelere itiraz etmemiştir.58

Tanzimat'tan hemen sonra yapılan kanunlaştırma çalışmalarında önemli bir aşama da yine 1840 yılında Fransız kanunları örnek alınarak ticaret kanununun hazırlanmasıydı. Ticaret Nezareti'ne bağlı ticaret mahkemesinden başka sarraflar arasındaki meseleleri halletmek üzere Maliye Nezareti'nde Meclis-i Muhasebe, deniz ticaretine dair ihtilafları halletmek üzere de Liman Reisliği Başkanlığı'nda ayrı bir meclis kuruldu. Yalnız bu mahkemelerin yargıçları ilk anda idare memurları idi, ancak 1860'lardan sonra muntazam ticaret mahkemeleri kurulabildi.59

Gerek hukuk, gerekse ceza davalarını görmek üzere kurulan karma ticaret mahkemeleri devletin hükümranlığını zedelediği gibi Müslüman tüccara da büyük zararlar vermekteydi. Taraflar arasındaki ticaret davalarında çoğunlukla yabancılar, sistemi iyi bildiklerinden avukatları ve tercümanları vasıtasıyla, kendilerini usulüne göre savunurlarken, Osmanlı Devleti'nde yeni kanunları bilen insan sayısı çok az olduğu gibi avukatlık müessesesi de henüz kurulmamıştı. Bu yüzden Müslüman tacirler büyük hak kayıplarına uğramaktaydılar.

Kanunlaştırma faaliyetlerinde Fransız etkisi derin surette görülmekle birlikte bazı kanunlarda millî bir vasıf gözetilmiştir. Bunlardan biri 1858 yılında çıkarılan arazi kanunu idi. Bu kanun Ahmed Cevdet Paşa başkanlığındaki bir komisyon tarafından hazırlanan ve o zamana kadar uygulanan hükümleri ihtiva eden, yani toplu hale getiren millî bir kanundur. Kanunname, Osmanlı topraklarının tamamını değil de, yalnızca fıkıh kitaplarında dikkate alınmayan mirî topraklar ile gayr-i sahih vakıfların düzenlenmesini amaçlamaktaydı.60

Osmanlı Devleti'nde modern usulde bir medenî kanuna ihtiyaç duyulduğuna dair tartışmalar Paris Kongresi'nden hemen sonra başlamıştı. Fransız Medenî Kanunu'nun bazı küçük değişikliklerle benimsenmesine yönelik telkinlere rağmen Ahmed Cevdet Paşa ve taraftarları, medenî hukuk alanında Müslümanlar için Hıristiyanların kanunlarının alınamayacağını belirterek buna şiddetle karşı çıktılar. Sonuçta Cevdet Paşa'nın da içinde bulunduğu ve bir aralık başkanlığını yaptığı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Cemiyeti kuruldu. Cemiyet'in 1868-1876 yılları arasındaki çalışmaları sonucunda on altı kitap ve 1851 maddeden oluşan Mecelle hazırlandı.

Mecelle yürürlükte olan İslâm hukukunun eşya, borçlar ve yargılama ilkelerini bir araya getiren, meseleci sisteme göre hazırlanan hükümleri modern şekilde düzenleyen tam anlamıyla millî bir kanundur. Mecelle'nin temeli Hanefî mezhebine dayanmakta olup o zamana kadar bazı hukuk alanlarında uygulanan "kanunların şahsîliği" ilkesinden ayrılıp "kanunların mülkîliği" yani kişinin bulunduğu ülkenin kanunlarına ve mahkemelerine tâbi olması ilkesini benimseyen önemli bir çalışmadır. Bilinenin aksine cins ve mezhep ayrımı yapmadan bütün Osmanlı vatandaşlarına tatbik edilmek üzere çıkarılmış olup bilgi kaynağını İslâm hukukundan, kamu hukukuyla ilgili esaslarını da vatandaşlık kavramından almaktaydı. Ancak Mecelle şahıs, aile ve miras gibi konuları içine almadığından eksik olup bunun da

nedeni daha ziyade nizamiye mahkemelerinde kullanılması düşünüldüğündendi. Bununla birlikte yayınlandıktan sonra nizamî ve şer'î mahkemelerde tatbik olunması emredildi. Başarılı bir çalışma olduğundan sonraki yıllarda hem Osmanlı ve hem de diğer İslâm devletlerindeki kanunlara örnek teşkil etti. Mecelle oldukça etkili olmuş, İngiliz hakimiyeti döneminde Kıbrıs'ta değiştirilmeksizin uygulandığı gibi, Bulgaristan tarafından da başlangıçta tatbik edilmişti.61

Adalet alanında Batı tarzı gelişmelere rağmen eski kurumlar da varlığını devam ettirdi. Tanzimat Dönemi'nde kadıların uymaları gereken kurallar hem ceza kanunnamesinde yer aldı hem de bunlarla ilgili fermanlarda kadılarda aranacak hususlar dile getirildi. Yeterli olmasa da kadılık kurumunu iyileştirici bazı adımlar atıldı ve meselâ 1853 yılında kadı ve naiplerin daha iyi yetişmesini sağalmak maksadıyla İstanbul'da Muallimhane-i Nüvvâb adında bir medrese açıldı ve yeni tedris sistemi kabul edildi.62 Kadılık kurumu, varlığını Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar sürdürmekle birlikte, muhtelif konularda ihtisas mahkemeleri kurulması ve buralarda görevlendirilecek hakimlerin yeni açılan hukuk mekteplerinden mezun olmaları şartı aranması yüzünden, gittikçe eski ehemmiyetini kaybetti. Kadıların yetkileri sadece Müslümanların bazı davalarına bakmakla sınırlı oldu. Buna rağmen din adamı olmaları hasebiyle toplumda daima saygı ve itibar gördüler.

Hukuk alanındaki bütün bu çalışmalar önemli olmakla beraber ehliyetli eleman yetersizliğinden dolayı yapılan değişiklikler ihtiyaçları gerçek anlamda karşılamaktan uzak kaldı. Bir taraftan ortam gayrimüslimlerin bağımsızlıklarını elde etmeleri sonucunu doğururken, diğer taraftan da ticaret kanunları Müslümanların değil yabancı tüccarların haklarını korudu. Karma mahkemelere yabancı temsilcilerin katılması adlî bağımsızlığı derinden zedeledi. Yeni kanunlar, Osmanlı hukukçularının büyük

çoğunluğu tarafından bilinmediğinden yargının niteliği olumsuz yönde etkilendi. Ayrıca hukuk sistemindeki bütünlük bozularak yerini iki başlılık aldı. Yalnız bu dönemdeki yenilikler, daha sonraki yıllarda Batı kültür ve medeniyetini kabule hazır bir toplum oluşmasına zemin hazırladı.

Askerlik

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra askerî alanda Sultan II. Mahmud Dönemi'nde yapılan yenilikler hızlandırılarak devam ettirildi. Öncelikle askerlik hizmeti kavramı yeni bir anlayışla ele alındı ve bu görevin vatanî bir vazife olduğu temel ilke haline getirildi. Her bölgeden alınacak asker sayısının mahallin nüfusuna göre belirlenmesi uygun görülerek her aileden bir kişinin askere alınması, tek çocuklu ailelerden ise asker alınmaması uygun bulundu. Askerlik yaşı 20 olup ordunun yıllık asker sayısı 25.000 olarak belirlendi ve her yıl ordunun beşte birinin yenilenmesi kararlaştırıldı. Bu işlemde kur'a usulüne başvurulmaktaydı. Yalnız olağanüstü hallerde fetva ve ferman ile daha fazla asker toplama yetkisi hükümete verildi. Yeni asker geldikçe terhis sırası gelenler ordudan ayrılmaktaydı. 6 Eylül 1843'te çıkartılan kanunla muvazzaf askerlik süresi beş yıl olarak tespit edildi. Bu fiilî askerlik hizmetini bitirenlerin yedi yıl da ihtiyatlık süreleri vardı. Bunlar bulundukları kazalarda her yıl eğitime tâbi tutularak yeni silah ve harp tekniklerini öğreneceklerdi. Yapılan düzenleme ile kara ordusu Hassa, Dersaadet, Rumeli, Anadolu ve Arabistan orduları olmak üzere beş büyük birime ayrıldı. 1848'de bunlara Irak ve Hicaz orduları da eklendi. Sonraki yıllarda ihtiyaca göre ordu sayısı daha da artırıldı.63

Halkın bu yeni tarz askerlik sistemine hemen uyum sağlayamadığını görmekteyiz. Halep'te, Bosna ve Hersek'te, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çocuklarını askere vermek istemeyenler tarafından isyanlar çıkartıldı. Bilhassa köylerde, göçebe aşiretlerde tepkiler şiddetli oldu, yer

yer devlet kuvvetleriyle çatışmalar meydana geldi. Karşı çıkışlardan dolayı çok geniş topraklara sahip olan devletin iç ve dış güvenliğini sağlayacak miktarda asker temini kısa zamanda başarılamadı. Bu geçiş döneminde devlet, güvenlik işini yer yer gönüllü paralı birliklerle karşılama yoluna gitti. Zaman zaman bazı aşiretlerin silahlı mensupları bu amaçla kullanıldı ve bir asi aşirete karşı devlete sadık başka bir aşiretten faydalanma yoluna başvuruldu. Meselâ 1848'lerde Ankara dolaylarındaki bazı aşiretlere karşı Pehlivanlu aşiretinden böyle birlikler teşkil edilmişti.64 Ancak genel olarak "başıbozuk kuvvetler" diye anılan bu birliklerden çoğu, ellerindeki gücü halkın aleyhine kullanarak zorla para, at, yem ve benzeri eşya ve malzeme almaktaydılar. Halk askerlerin ve yetkililerin baskılarından kurtulabilmek için rüşvet ve hediye vermek gibi yollara başvurmak zorunda kalıyordu.65 Böylece usul-ü cedit denilen Tanzimat ilkelerinin yerleştirilmek istendiği bir sırada, halkın eski düzeni neredeyse özleyeceği bir kargaşa ve düzensizlik hakim olmaya başladı. Bunu önlemeye çalışan hükümet, 14 Eylül 1850 tarihinde "ahaliden meccânen yem ve yiyecek taleb ettirilmemesi"ni ilgililere emretti.66 Öte yandan başıbozuk askerlerin iç güvenlik açısından da yeterliliğinden bahsedilemezdi.

Bütün bunları bertaraf etmek isteyen devlet, askerliğin bir an önce düzenli bir yapıya kavuşturulabilmesi için süratle sayımların yapılmasına, kur'a isabet edenlerin birliklerine teslim edilmesine karar verdi. Fakat alt yapısı henüz oturmadığından askere gideceklerin tespiti, birliklerine sevkıyatı ve diğer işlemlerin yapılması sırasında büyük zorluklar yaşandığı; askere yeni giden gençlerin daha ilk adımda pek çok olumsuzluklarla karşı karşıya bulundukları, hatta bu yüzden firarların meydana geldiği anlaşılmaktadır. Askere alınma sırasında kur'a usulü lâyıkıyla tatbik edilememiş, çoğu zaman kimsesi olmayan fakir ve gariplerden askerliğe elverişli olanlar gelişigüzel toplanmıştı. Bu ise karışıklıklara yol açmış,

hatta 1841 yılında Sayda'ya deniz yolu ile gönderilen askerler isyan çıkararak firar etmişlerdi.[67] Yalnız bazı yerlerde vali ve kaymakamların gayretleriyle askere gönüllü olarak gitmek üzere müracaat eden gençlerin olduğunu da belirtmek gerekir.

1847'de gayrimüslimlerin de askerlik yapmaları kararlaştırılarak bunların albaylığa kadar terfi edebilmelerine imkân sağlandı. Buna bağlı olarak cizye vergisi kaldırıldı. Ancak o zamana kadar askerlik yapmayan gayrimüslimlere bu kanun ağır geldi ve bundan dolayı bazı huzursuzluklar ortaya çıktı. Bunun üzerine hükümet kararını bir süre askıya aldığını ilan etti. Gerçekten de eşitlik sağlamak maksadıyla düzenlenen bu kararın sanıldığından daha büyük problemler ortaya çıkaracağı anlaşıldı. Bu problemleri şu şekilde sıralayabiliriz:[68] Müslümanlarla karışık birliklere konulacak olan gayrimüslimlere de din adamı tayin edilmesi gerekiyordu. O zaman her taburda imamdan başka Ortodoks, Katolik, Protestan, Musevi din adamı olacaktı. Hatta Rumlar ile Bulgarlar da ayrı mezhepten olup kendi din adamlarını isteyeceklerdi.[69] Her dine göre hafta tatili düzenlendiğinde disiplinsizlik olacak, bu durumda cuma, cumartesi, pazar günleri izinle geçecekti. Aksi ise huzursuzluk yaratacaktı. Müslümanlar için savaş cihattı, halbuki Hıristiyanlar için aynı şey söz konusu değildi. Dolayısıyla bunların aynı ülküde birleşmesi imkânsızdı. Öte yandan orduya gayrimüslimlerin girmesi halinde Batılı devletlerin o zamana kadar hiç müdahale edemedikleri bu alana da, gayrimüslimlerin muhtelif haklarını korumak iddiasıyla karışmaları için zemin hazırlanmış olacaktı. Her ne kadar cizyeye karşı çıkmakta idilerse de, gayrimüslimlerin askerlik yapmayı gerçekten istedikleri söylenemezdi.

Osmanlı Devleti, gayrimüslimleri orduya almadığı için tenkit edildiği halde bu imkân tanındığında, hiçbir cemaat askere gitmeye yanaşmadı.

Neticede 1856 Islahat Fermanı'nda konu tekrarlandığı halde gayrimüslimlerin askere alınması mümkün olmadı ve askerlik hizmeti yerine geçmek üzere, cizye mükellefi olma özelliğine sahip gayrimüslimlerden "askerlik bedeli" adı altında bir verginin alınması kararlaştırılarak bu konu halledilmiş oldu.

Askerlerin eğitim esaslarını belirlemek üzere hazırlanan talimatnamelerden piyade ve süvariler için olanı Fransa'dan, topçular için olanı da Prusya'dan alındı. Bilhassa Sultan Abdülaziz zamanında ordunun silah, teçhizat ve eğitim açısından modernleştirilmesi için olağanüstü gayretler gösterildi. 1869 yılında Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın girişimi ile askerlik hizmeti üç grupta değerlendirildi. Bir genç dört yılı nizamiye, bir yılı redif ve sekiz yılı da müstahfızlık olmak üzere toplam 13 yıl askerlikle ilgili sayıldı. Subay kaynağı askerî okulların yanında ordu içerisindeki terfiye dayandırıldı. Seraskerlik makamının yanı sıra, Harbiye Nezareti kurularak ordunun teknik meselelerinin halledilmesi yolu seçildi. Çalışmaların yoğunluğuna mukabil, bu yıllarda meydana gelen iç isyanlar ve özellikle 1877-1878 Savaşı teşkilâtlanmasını tam anlamıyla bitiremeyen ordu için büyük kayıplara yol açtı.

Tanzimat Dönemi'nde deniz kuvvetlerinin teşkilâtlanma çalışmaları yeniden ele alınarak geleneksel yapıdan vazgeçildi. Önce Bahriye Meclisi, 1867'de de Bahriye Nezareti kurularak yeni bir teşkilâtlanmaya gidildi.70

Deniz kuvvetlerini güçlendirmek maksadıyla bir taraftan Avrupa'dan çeşitli tipte gemiler satın alınırken diğer taraftan Tersane-i Amire'de modern gemi yapımı başlatıldı. İlk buharlı gemi 1837'de, demirden imal edilmiş ilk Türk gemisi de 1848'de denize indirildi. Abdülaziz'in saltanat yıllarında İngiltere'den satın alınan zırhlı gemilerle donanmanın sayısal gücü dünya çapında bir ölçüye kavuşturuldu. Ancak gemilerin hemen

tamamında İngiliz subay ve mühendisleri görev yaptığından bu müthiş güçten Osmanlılar hiçbir zaman arzu ettikleri faydayı sağlayamadılar.

Malî ve Ekonomik Durum

Malî sıkıntı, hükümetlerin bu yıllarda da en fazla meşgul olduğu konulardan biri idi. Tanzimatçıların malî meseleleri çözmek için bütçe disiplinine bir çeki düzen vermeleri gerekmekteydi. Bu zamana değin vergi tarh, tevzi gibi işlemlerde, varidat ve masrafların kaydında titizlik göstermekle beraber Osmanlı Devleti'nde modern anlamda bir bütçe mevcut değildi. Tanzimat yıllarında Batılı devletlerde uygulanan sistem benimsenerek adım adım modern maliye usulleri uygulanmaya başlandı. Mayıs 1840'ta hazinenin çok başlılıktan kurtarılarak tek bir idare altında toplanmasına ve bütün gelir ve giderlerin tek hazineden yapılmasına karar verildi. İlk defa bağlayıcı bir metin olmamakla birlikte 1257 (1841 - 1842) mali yılı için önceden tahmine dayanan bir bütçe taslağı hazırlandı. 1262 (1846-1847) mali yılından itibaren önceden tahmine dayanan, çeşitli devlet giderlerinin tahsis edilen ödenek sınırları içerisinde gerçekleşmesini öngören bütçe düzenlendi.71 Gerçi hazırlanan bu bütçeye uyulduğunu söylemek güç ise de müteakip yıllarda adım adım çağdaş anlamda bütçe kavramı tatbik edilmeye başlandı.

Vergi adaletinin tesisi Tanzimat Fermanı'nın en önemli vaatlerindendi. Devlet bu konuda bir zihniyet değişimine ortam hazırlamayı ve daha modern usullere kavuşturulmuş bir vergilendirme yöntemine geçmeyi amaçlamaktaydı. Ayrıca kamu gelirlerini artırmak, üretim alanlarının genişlemesi dolayısıyla ortaya çıkan yeni mal ve hizmetleri vergilendirmek ihtiyacı hissedilmekteydi. Bu arada Batı'nın etkisiyle malî düşüncede de bir değişim yaşanmaktaydı. Bütün bu sebeplerle malî alanda yeni düzenlemeler yapıldı.

İlk olarak öteden beri varlığını sürdüren örfî vergiler, 1840 yılında kaldırılarak yerine “an-cemaatin vergi” adıyla tek bir vergi getirildi. Uygulamaya göre; halkın örfî vergi olarak çeşitli isimlerle bir senede verdikleri toplam miktar belirlendi; bundan bir miktar indirilerek tek bir vergi şeklinde tahsil edilmeye başlandı. Vergi karşılığı olan angarya gibi uygulamalar kaldırıldı. Böylece ödeme gücü aranmaksızın erkek nüfustan alınan pek çok vergiden, herkesin gelir düzeyi dikkate alınarak tevzi edilen oldukça genel bir vergiye geçilmiş oldu. Köy ve kasabaya verginin toplam miktarı bildirilir, halk, kendi arasında miktarı paylaşırdı. Fakat vergi tevziinden sonra birisi köyden ayrıldığı takdirde, onun da vergisini diğerlerinin ödemesi gibi bir olumsuz yön yine bulunmaktaydı. Buna rağmen yeni vergi düzeninin köylüyü eskiye nazaran daha fazla kolladığını söylemek mümkündür.72 Bu vergi hiçbir zaman iltizama verilmedi. Halkın temsilcileri tarafından toplandı. Mükellefler bu parayı yılda bir defada ödemek zorundaydılar. Toplanan parayı muhtar, kaza sandığına senet mukabilinde teslim ederdi. Kişi veya hane üzerine eşit olarak paylaştırılan örfî vergilere göre önemli bir gelişme olan bu verginin toplanması sırasında yolsuzluklar olunca 1275 (1859-1860) yılında kaldırıldı.

1856 Islahat Fermanı’yla vergilerin yeni bir düzenlemeye tâbi tutulmasına karar verildiğinden, cemaatin verginin yerine emlâk, arazi ve temettü vergilerinin ayrı ayrı alınması uygulamasına geçildi. İlk olarak Bursa ve Yanya’da başlanan yeni sistem adım adım gerekli sayımların yapıldığı bölgelere de yayıldı. Böylelikle muhtelif oranlarda olmak üzere yeni vergiler konuldu. Sonraki yıllarda bütçe açıklarının kapatılması için oranlar yükseltildiği gibi yeni bazı düzenlemeler de getirildi.

Aslında vergi düzeninin sağlıklı işleyebilmesi için mükelleflerin malî durumlarının ve mülkiyetlerinin tespiti gerekiyordu. Bu ise uzun zamana ve paraya bağlı bir iş olup kolayca gerçekleştirilemedi. Gerçi Tanzimat

yöneticileri tahrir çalışmalarına hemen yöneldiler, fakat alt yapı yetersizliğinden dolayı istenilen sonuç elde edilemedi.73 Böyle uygulamalardan biri iltizam usulü idi. İltizam usulü devleti ve halkı güç duruma düşürdüğünden Tanzimat Fermanı'nda ilan edilen vaat doğrultusunda gerçekten bu usul lağvedildi. Fakat çok geçmeden hazine gelirlerinde yaşanan düşüş yüzünden yer yer iltizam sistemine dönüşler yaşandı. Bu başarısızlıkta bizzat üst düzey görevlilerin de payı olduğu görülmektedir. Zira bazı kesimler iltizam usulünden büyük çıkar elde etmekteydiler ki, içlerinde zenginler, bürokratlar, ilmiye mensupları, tüccarlar ve askerler bulunmaktaydı.

Batılı devletlerin sürekli müdahalelerinde en fazla dile getirdikleri husus cizyenin kaldırılması idi. Sadece gayrimüslim erkeklerden alınan bu vergiyi eşitliğe aykırı olarak değerlendirmekteydiler. Tanzimat'ın ilanından sonra bu vergi kaldırılmış gibi görünmekte ise de gerçekte şekil değişikliği ile devam ettirildi.74 Nitekim daha önce bu vergiyi Osmanlı memurları toplarken Tanzimat'ın uygulandığı alanlarda tahsilât şu şekilde gerçekleştirildi: Muhassıllar bir yere vardıklarında reaya kocabaşılarını ve vekillerini çağırıp oraya ne miktar cizye isabet edeceğini bildirdiler, mükellefler de cizyelerini teker teker kocabaşılarına ödediler. Tanzimat'ın uygulanmadığı yerlerde ise bu vergi vali vasıtasıyla tahsil edilmekteydi. Yeni sistemde cizye ferdî vergi olmaktan çıkıp bir cemaat vergisi haline geldi ve verginin sorumluluğu cemaat liderlerine yüklendi. Fakat bu arada istenmeden ortaya çıkan bir sonuç cemaat liderlerinin otoritelerinin artmasıydı. Bu otorite, ilerideki ayaklanmaların lider kadrosunun yetişmesine zemin hazırladı. Öte yandan cizye tahsilinden de beklenen yarar sağlanamadı. Miktar gittikçe azalmaya başladı. Bazı cemaat liderleri sorumluluk almaya yanaşmayınca yeniden memurlar görevlendirildi.75

Osmanlı maliyesinde girişilen yeniden yapılanma çalışmaları hazineye ağır yük bindirirken, uygulamalardaki aksaklıklar sebebiyle ekonomi üzerinde genel bir belirsizlik hakim idi. Bir taraftan enflasyon artarken, diğer taraftan vergi gelirlerinde düşüşler olmaktaydı. Hazinenin içine düştüğü sıkıntıyı hafifletmek için başvurulan malî operasyonlar neticesinde resmi para iyice değer kaybetti.76 Böylelikle akçenin yerini önce içinde %70 gümüş, %30 bakır bulunan para aldı. Daha sonra da bunun yerini kuruş ve nihayet lira almaya başladı. Bu dönemde daha önceki yıllardan farklı olarak, sikke kesim işi tek merkezde toplandı ve bu iş ile görevli Darphane işletmesi bir müdüriyet haline getirildi.

Osmanlı tarihinde kağıt paranın mal değişiminde kullanılmasına yönelik ilk uygulamalar Tanzimat ile birlikte gündeme geldi. İlk defa kağıt para basılmasına teşebbüs edildiğinde, bildiğimiz anlamda para olarak nitelendirilebilecek kaimeler 1850 yılında 20 ve 10 kuruşluk küçük küpürler halinde basıldı.77 Sultan Abdülaziz devrinde kaime basımına hız verildi. Ancak tedavüldeki kaimelerin artması ve el ile yazıldığından sahtelerinin yapılması kıymetinin düşmesi neticesini doğurdu. Bu yıllarda kalpazanlık olayları o derece arttı ki, böylelerini bildirenlere "ihbariye akçesi" adıyla mükafat verilmekteydi. Özellikle ecnebiler ve yerli gayrimüslimler bu işle uğraşmaktaydılar.78 1861'de yüzlük Mecidiye altını 350 kuruşa yükselince kaimelerin piyasadan çekilmesine ihtiyaç duyuldu. Malî problemleri çözmek ve devlet gelirlerini artırmak maksadıyla o zamana kadar uygulanmayan bir yöntem daha tatbik edildi. Önce resmî işlerde kullanılmak üzere damgalı kağıtlar, sonra da bunların yerine damga pulu çıkarıldı.79

Devletin malî sıkıntıları sona erdirilemeyince dışarıdan borçlanmaya teşebbüs edildi. Ancak Kırım Savaşı'na kadar bu konuda bir başarı sağlanamadı.80 Savaşın ağır faturasından kurtulabilmek için Fransa ve

İngiltere'ye başvuruldu. Bu devletlerin Osmanlılarla müttefik olmaları güven problemini giderdi. Üstelik dış borç vermek XIX. yüzyılda Avrupalı yatırımcılar için oldukça kârlı bir iş haline gelmişti. Büyük ticarî bankalar ve uzman yatırım büroları sayesinde kredi vermenin riski azaltılmış, böylece orta sınıfın tasarrufları talep eden devletlere yüksek faizlerle borç olarak verilmeye başlanmıştı. Bu konuda özellikle Osmanlı Devleti cazip görünmekteydi. İngiltere'de yıllık faiz yüzde 3-4 iken Orta Doğu şehirlerinde 12'ye kadar yükselmekteydi.81 Devlet, çıkardığı tahvilleri yabancı bankalar aracılığıyla o ülke vatandaşlarına satarak borç para temin etti.

1854'te Mısır gelirlerini karşılık göstererek %6 faizle 5 milyon sterlin borç alındı. Bu miktar ihtiyacı karşılayamayınca 1855'te 5 milyon liralık ikinci bir dış borç anlaşması imzalandı. Savaştan sonra dış borç alımları sürüp gitti. Alınan borçların büyük kısmı üretime ve devlete gelir getirecek kurumların tesisine değil de, önceki borçların ödenmesine ve askeri masraflara ayrıldığından bu kısır döngü devam edip durdu.82 Diğer taraftan faiz hadlerinin yüksek, hisse senetlerinin satış fiyatlarının düşük olması da gerçekte ele geçen parayı çok aza indiriyordu. Hisse senetleri piyasaya çıkarılacağı sıralarda, devletin malî yapısına dair Batılı ülkelerde yapılan spekülasyonlar, tahvillerin oldukça düşük fiyatlarla satılmasına sebep olmaktaydı.83 Buna bir de maliyeti hesaplanamayacak olan siyasî ve ekonomik tavizler eklendiğinde devletin dış borç macerasının boyutları daha iyi anlaşılacaktır.

Bütün bu sıkıntılarda bir dikkat çekici nokta ise, Osmanlı Devleti'nin her nedense "Merkez Bankası" teşkil etmeyerek, para basma, dışarıdan kredi bulma işlerini, İngiliz ve Fransız sermayesine sahip olan Bank-ı Osmanî-i Şahane aracılığıyla yapmış olmasıdır. Halbuki bu banka daima yabancı sermayenin çıkarlarını savunmayı görev bilmişti.

Batı'nın hızlı gelişmesi Osmanlı Devleti'ni ekonomik bakımdan iyice zorlamaya başladı. Özellikle tekel veya gümrük usulleriyle kendi ekonomisini korumaya çalışan devlet, askerî ve siyasî alanlardaki çıkmazlarını, ekonomik tavizlerle dengelemeye çalışınca, Tanzimat yılları yarı sömürgeleşmeye doğru gidişi hızlandırdı. Osmanlı iktisadî kuruluşlarının teknolojiye dayalı sektörlerde Batı'yla rekabeti mümkün olamadığından, bu çeşit ürünleri daima Avrupa'dan satın almak zorunda kaldı.

Mamul madde yerine ürünü, bazı parçaları ithal edilmiş olsa da, ülke içerisinde imal etme düşüncesiyle devlet bazı fabrikalar kurdu, özel sektöre imkânlar tanıdı. Sergiler yoluyla özel teşebbüsün özendirilmesi, küçük esnafın şirketler şeklinde organize edilmesi, teknik eleman ihtiyacının karşılanabilmesi için sanayi okulları açılması gibi teşebbüsler de başvuruldu. Fakat tek başına fabrika açmak yetmiyordu. Sermaye, kalifiye eleman, pazar, tanıtım, fiyat istikrarı, vergi indirimi, kredi kolaylığı, tüketim alışkanlığı gibi işletmecinin dışındaki şartların da iyileştirilmesi gerekmekteydi. Osmanlı Devleti'nde ise bunların hepsini bulmak imkânsız idi. Bundan dolayı iyi niyetlerle kurulan, devletin desteklediği fabrikalar dahi bir süre sonra kapanmakla yüz yüze geldi. Meselâ İzmir'de de su kuvve-

tiyle çalışan bir kağıt fabrikası kurulduktan sonra yabancıların rekabetine karşı ayakta kalması için resmî dairelerde "eser-i cedid" adlı bu yerli kağıtların kullanılmasına önem verildi. Buna rağmen ucuz Avrupa kağıdı karşısında rekabet edememesi sebebiyle fabrika faaliyetini uzun süre devam ettiremedi.84

Osmanlı hükümetlerinin sanayileşmeyi sağlayıcı gayretlerine karşılık, yabancı müteşebbisler kendilerine rakip meydana getirmekten bilhassa kaçınmaktaydılar. "Yabancı sermaye açık kapı siyaseti dolayısıyla

imparatorluğu sınai mamulleri için bir mahreç olarak gördüğünden, burada sınai tesisler kurmayı hem menfaati aleyhine hem de aynı zamanda verimsiz bir plasman telakki etmekteydi”.85 Osmanlı memleketlerinde yapılan yatırımlar da ancak onlara yaradığı durumlarda tercih olunuyordu.

Osmanlı Devleti’nin nüfusunun ezici çoğunluğu köylerde yaşadığından bilhasssa 1858 arazi kanununun kabul edilmesi önemli bir reform idi. Fransız mülkiyet anlayışının tesirinde kalan Tanzimat aydınları “mirî arazinin özel mülk haline getirilmesinin Osmanlı Devleti’nin kurtuluşuna olumlu etkide bulunacağına” inandılar. Onlara göre; mirî arazi rejimi mutlak mülkiyet kavramına aykırı ve serbest alışverişi sınırlayıcı yönü dolayısıyla terk edilmeliydi. Bu düşüncelerle Tanzimat yıllarında zaten iyice azalmış olan mirî arazi, çıkarılan yeni kanunlarla tamamen tasfiye edildi. Bilhassa 1858 Arazi Kanunu ile tam anlamıyla bir toprak reformu yapıldı ve mirî araziden mülk araziye geçiş hızlandırıldı. Konuyla ilgili olarak kanunun içerdiği yenilikler şunlardı: a) Önceleri mirî arazi, sadece erkek evlada intikal ediyordu. Diğer aile fertleri ancak tapu bedelini ödemek suretiyle araziyi işletebiliyorlardı. Fakat artık babanın ve annenin arazisini kız çocuklarına, çocukların arazisinin de anne-babaya bedelsiz intikali sağlandı. Mirasın yaygınlaşması araziyi parçaladı. b) Eskiden mirî arazi kişinin özel mülkü olmadığından ipotek edilemiyordu. Halbuki şimdi mirî arazinin de, tıpkı diğer şahsî mallar gibi borç karşılığında rehin bırakılabileceği hükmü kabul edildi. Böylelikle mirî arazinin mülk şekilde alacaklının eline geçmesine zemin hazırlandı. Hatta uygulamada istismarlara başvurularak kişi borçlu olmadığı halde anlaşmalı olarak mirî araziyi bir başkasına devretti. c) Yine bir mirî araziye bina yapmak veya ağaç dikmek izne bağlı iken bu yıllarda izin alma keyfiyeti kaldırıldı, dolayısıyla şer’i ahkam gereğince binaya veya ağaca bağlı olarak mülk olacağından, halk kolaylıkla bu yoldan arazi sahibi olabildi. d) Hükümet ve

belediye daireleri, cemiyetler, ticaret, sanayi ve inşaat şirketleri de uhdelerinde bulunan mirî araziyi mülk gibi kullanma imkânına kavuşturuldular.

XIX. yüzyılda Osmanlı tarım üretiminin gittikçe geliştiğini ve ihracatın daha da arttığını görmekteyiz. Bunda bir taraftan Amerika ve Avrupa ülkelerinden satın alınan tarım alet ve makinelerinin kullanılışı, diğer taraftan demiryolunun ve düzenli kara ulaşımının iç bölgelere kadar ulaşıp buralardan limanlara daha hızlı mal sevkıyatının mümkün olması etkili olmuştur.86 Hükümet bu gelişmeyi tesadüflere bırakmayıp tarım ve hayvancılığın geliştirilmesine yönelik bazı bilimsel teşebbüslere de girişmişti.

Karayollarının modernleştirilmesi, demiryolu inşası, telgraf hatlarının döşenmesi, Müslüman tüccarı koruyucu yöntemlere başvurulması XIX. yüzyılda ekonomik hayatı hareketlendirmişti. Bu hareketlilik tarım, hayvancılık, madencilik alanlarında ihracatı artırmıştı. Fakat Tanzimat Dönemi sona erdiğinde devlet, malî ve ekonomik bakımdan adeta “sömürgeleştirilmiş bir memleket” manzarası arz etmekteydi.

Eğitim Kurumları

Tanzimat aydınları Batılı devletler ile arada uçurumların oluştuğunu görerek artık geri kalışın temel sebebini eğitim ve kültür kurumlarının yetersizliğinde aramaya başlamışlardı. Bu yüzden medreseler ihtiyacı karşılayamayan yerler olarak görüldü. Halbuki Osmanlı Devleti’ni yeniden güçlü kılacak elemanların yetişebilmesi için çağdaş eğitim kurumlarının ülkede yaygınlaşması gerekirdi. Medreselerin ıslahından ümit kesilmiş olduğu için bunlar kendi haline bırakılarak mekteplere ehemmiyet verildi. Devlet, yeni açılan kurumlarda, eski zihniyetin değil de, Batı tipi okullardan mezun olan öğrencilerin görev almasını istediğinden gittikçe medreseliler

ikinci plana düştü. Böylece her geçen yıl etki alanını kaybeden medreseler, kendi içlerine kapandılar.

Tanzimat yıllarında eğitim alanındaki ilk ciddi girişim geçici de olsa Meclis-i Maarif'in kurulmasıydı. 1845 yılında kurulan ve üyeleri arasında tarihçi Esad Efendi, Vezir Arif Hikmet ve Keçecizade Fuad Efendi (Paşa) gibi kimselerin bulunduğu muvakkat Meclis-i Maarif'te sıbyan mekteplerinin ıslahı, ilkokulların mecburi ve parasız olması, rüşdiyelerin sayısının artırılması, darülfünûn açılması kararlaştırıldı. Bütün bu çalışmalar çoğunlukla plânsız, aceleci bir tavırla ve deneme-yanılma metoduyla yürütülmekteydi. Nitekim Rüşdiyelerin açılışı dolayısıyla Cevdet Paşa şunları yazmaktadır: "Mekteb-i rüşdiyye küşad ile tarıyk-i terakkıyde bir adım ileri atıldı. Lâkin işin ortasından başlanılmış oldu. Zira meclis-i muvakkatin tertibine nazaran ibtida mekâtib-i sıbyan ıslâh olunup da anlardan yetiştirilecek çocuklar için mekâtib-i rüşdiyye küşad olunmak lâzım gelirken mekâtib-i sıbyan hâli üzere kaldı."87

Eğitim alanında oldukça kalıcı reformlar, ancak 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi ile mümkün olabildi. Nizamnamenin kabulüyle birlikte özetle şu gelişmeler meydana gelmiştir:88

1) Nizamnameye göre ülkedeki eğitim-öğretim faaliyetlerini tanzim ve idare etmek üzere Maarif Nezareti kurularak, harbiye, bahriye ve tıbbiye dışındaki ilk, orta ve yüksek öğretim birimleri ile meslek ve teknik okullar bu nezarete bağlanacaktır. Nezaretin vilâyet ve kazalarda alt birimleri kurulacaktır.

2) 1824'ten beri kız ve erkek çocuklara ilköğretimin zorunlu olması bu nizamnamede de tekrarlandı. Bu kademede eğitimin süresi dört yıl olup, devam mecburiyeti erkekler için 6-10; kızlar için 7-11 yaşları arasındadır. Mümkünse her mahalle ve köyde, değilse bir-iki köy veya mahallede en az bir sıbyan mektebi açılacaktır. Bu okullarda ana hatlarıyla okuma yazmanın

dışında Ahlâk, Tarih, Coğrafya, Hesap, Kur'an-ı Kerim, İlmihal ve Faydalı İlimler gibi dersler okutulacak olup, derslerde ancak nezaretin müsaadesiyle değişiklikler yapılabilecektir. Hocalar, Osmanlı vatandaşı ve Darülmuallimîn mezunu olacaklardır. Her köy veya mahalle halkı, hocaların maaşları dahil olmak üzere kendi okulunun masrafını karşılayacaktır. Özellikle maddî yükün halka yüklenmesi ilköğretimin pek fazla ilgi görmemesine sebep oldu. Ayrıca yeterli Dârülmuallimîn mezunu olmadığından çoğunlukla medrese kökenliler veya azçok okur-yazar olanlar buralarda görev aldılar. Bu yüzden ilk hamlede arzu edilen fayda sağlanamadı. Buna rağmen sayıları önemli ölçüde artmıştı.

3) İlki 1847 yılında açılan ve ortaöğretim düzeyinde öğretim yapan rüşdiyeler, nüfusu beş yüz haneden fazla olan kasabalarda açılacak ve bütün masrafları devlet tarafından karşılanacaktır. Öğretim süresi dört yıl olup her okula bir veya iki öğretmen, bir gözetmen bir de hademe tayin olunacaktır. 1867'ye kadar sadece Müslümanların girebildikleri bu okullara gayrimüslim çocukları da kabul edileceklerdir. Bunlar Türkçeden yeterlilik imtihanına tabi tutulacaklardır. Rüşdiyelerde Din İlimlerine Giriş, Türkçe, Arapça, Farsça, Hesap, Tarih, Coğrafya, Geometri, Cimnastik, Fransızca, okulun bulunduğu bölgedeki ikinci dil okutulmaktaydı. Görüldüğü gibi ezbere dayalı, pratik ve gerçekçi olmaktan uzak, çok sayıda dili öğretmeye çalışan, ama hiçbirini başaramayan bir müfredat mevcuttu. Buraları bitirenler imtihanla idadilere gidebilecekti.

4) Bugünkü liselere denk gelen eğitim kurumu olarak idadîlerin açılması düşünüldü. Bunlar rüşdiyelerden mezun olan Müslim ve gayrimüslim öğrencilerin birlikte eğitim görecekleri okullardı. Nüfusu bin haneden fazla olan yerlerde idadi açılacak olup masrafları hazineden karşılanacaktı. Her idadide altı öğretmen bulunacaktı. Burada öğretim süresi üç yıl olup Türkçe, Mantık, Tarih, Coğrafya, Edebiyat, Cebir, Hesap,

Kimya, Resim, Fransızca, Tabiat İlimleri, Trigonometri, Cimnastik, Dünya Tarihi, Osmanlı Kanunları gibi dersler okutulacaktı. Bu okullarda da müfredat yine öğrenilmesi güç bir yığın dersi kapsamaktaydı. Önemine rağmen 1873 yılına kadar idadi açılması mümkün olamamış, bu tarihten sonra başta İstanbul olmak üzere muhtelif yerlerde idadiler kurulmuştur.

5) 1869 Nizamnamesi'nde XIX. yüzyılın ortalarından itibaren açılmasına teşebbüs edilen üniversitenin mutlaka kurulması gerektiği tekrarlanmaktaydı. Gerçekten de bir Dârülfünûn kurulması için daha 1846'da modern bir binanın temeli atılmış ama imkânsızlıklar yüzünden aradan geçen zamana rağmen bir türlü bitirilememişti. Buna rağmen bir binada 12 Ocak 1863 tarihinde halka açık konferanslar tarzında olmak üzere ilk dersler başlatıldı. Devlet yöneticilerinin de iştirak ettiği bu konferanslarda devrin şöhretli ilim adamlarından Derviş Paşa Fizik, Salih Efendi Biyoloji, Ahmed Vefik Paşa Tarih, Cevdet Paşa Coğrafya, Osman Efendi Astronomi dersleri verdi. Bu durum günlerce devam etti. Fakat dersler genel kültür vermekten öteye gidemedi. 1865'te çıkan bir yangın dolayısıyla bu ilk teşebbüs yarım kaldı. 1870'te yeniden açılan Dârülfünûn, bu sefer de, derslerinde reformcu fikirleri işleyen Afganlı Şeyh Cemaleddin'e duyulan kamuoyu tepkisi yüzünden kapatıldı (1871 ortaları). Bir başka deneme Galatasaray

Sultanîsi içerisinde 1875'te başlatıldı. Fakat bu deneme de gündüzlü öğrencilerin devam problemi ve ortaöğretim ile üniversitenin aynı binada bulunuşunun mahsurları sebebiyle verimli olamadı.89

Eğitimi çağdaşlaştırmaya yönelik çalışmaların en önemlilerinden biri öğretmen yetiştirme çabalarıdır. Bu amaçla 1848'de İstanbul'da ilk defa öğretmen okulu (Dârülmuallimîn) açılmış, daha sonra vilâyetlerde de açılması cihetine gidilmiştir. 1870 yılında da kız öğretmen okulu

(Dârülmuallimât) açılmak suretiyle de kızların ilkokul sonrası eğitimleri için çalışmalar başlatılmıştır.90

Henüz idadiler açılmadan önce yüksek öğretim ile rüşdiyeler arasında bir öğretim basamağına ihtiyaç duyulduğu açıkça hissedilmekteydi. Bu sırada Osmanlılık siyasetine uygun olarak gayrimüslimlere Türkçenin daha etkin biçimde öğretilmesine yönelik çalışmalar sürdürülürken,91 diğer taraftan Müslüman ve gayrimüslim unsurun aynı sınıflarda eğitilmesi ile birlik ve beraberliğin daha esaslı şekilde sağlanabileceği görüşü hakim oldu. Bu tip eğitimin, sıbyan ve iptidai okullar seviyesinde verilmesi mahzurlu görüldüğünden daha üst düzeydeki okullarda yapılması düşünülmekteydi. Sultan Abdülaziz'in Paris gezisi sırasında, Fransa Eğitim Bakanı Victor Duruy tarafından Osmanlı eğitiminin ıslahı için hazırlanan proje ilgi gördü. Padişah ülkeye döndükten sonra Fransa'da ve diğer Avrupa ülkelerinde gördükleri-

nin tesirinde kalarak bunların Osmanlı memleketlerinde de uygulanmasını emretti. Böylece o zamana kadar Osmanlı memleketlerinde olmayan bir eğitim modelini yürüten Galatasaray Sultanîsi açıldı.

Bu okul rüşdiye ile yüksek öğretim arasında ve Osmanlılık siyaseti doğrultusunda, dinler arası bir eğitim kurumu olarak 1 Eylül 1868 yılında açıldı. Okulun öğretim süresi beş yıldı. Fakat bilgi seviyesi düşük olan öğrencileri yetiştirmek için üç yıllık hazırlık sınıfı konulmuştu. Okulun modeli Fransız liselerinden alınmıştı. Zaten ilk müdürü olan M. de Salve ile öğretmenlerinin çoğu Fransız idi. Ayrıca Türk, Ermeni, İngiliz, Rum öğretmenler de bulunmaktaydı. Buraya her dinden ve milletten öğrenci kabulü esas olmak üzere 150 Müslüman, 150 gayrimüslim öğrencinin alınması uygun bulunmuştu. Masrafları Osmanlı Devleti ile Fransa paylaşmaktaydı. Öğretim dili Fransızca olup okutulan dersler şunlardı: Türkçe, Fransızca ve Fransız Edebiyatı, Grekçe, Ahlâk,

Latince (Hukuk, Tıp ve Eczacılık tahsili için yetecek kadar), Genel Tarih ve Osmanlı Tarihi, Coğrafya, Matematik, Mekanik, Fizik, Kimya, Ekonomi, Tabiat Tarihi, Hukuk… Görüldüğü gibi kültür dersleri özellikle Fransız kültürünü ön plana geçirecek şekilde okutulmakta, hatta Türk tarihini dahi yabancılar vermekteydi.

Galatasaray Sultanîsi çeşitli din, ırk ve mezhepteki toplulukları Osmanlılık etrafında birleştirmek maksadıyla açılmış olmasına rağmen genellikle gayrimüslimlerin lehine bir eğitim-öğretim programı tatbik etti. Öğretmen ve yöneticilerinin çoğunluğunun gayrimüslim olması Müslüman aileleri okuldan uzak tuttu. Öte yandan buradaki görevlilerin de faaliyetleri dikkatle incelendiğinde Türk toplumuna hizmet etmeye niyetleri olmadığı görülmektedir. Okula devam eden Türk çocukları arasında Fransız hayranı bir nesil yetiştirilirken, özellikle gayrimüslim çocuklara, milliyetçilik duyguları aşılanmakta ve komitacı yetiştirilmekteydi. Nitekim bunun dehşetli sonuçlarını gören Sultan Abdülhamid, ateşli milliyetçilerden olan Ali Suavi'yi buraya müdür olarak tayin etti (1877). Önceki yönetimin icraatına dair Ali Suavi tarafından hazırlanan raporda yer alan şu ifadeler oldukça dikkat çekmektedir: "Okulda 162 Müslüman, 377 Müslüman olmayan talebe mevcuttu. Ekalliyet üzere kabul edilmiş İslâm'dan 16 nüfus tam ücret verdikleri halde, 52 Bulgardan yalnız üçü, 122 Rumdan dahi yalnız bir kişi tam ücret vermekte ve 94 Ermeniden hiç kimse tam ücret vermemektedir. Mekteb-i Sultanî Nizamnamesi'ne göre fakir ve iktidarı olmayanlara devletçe verilecek para yalnız, tebaa-ı Osmaniye'ye mahsus iken bu haktan 4 Moskof tebaası, 16 Fransız, 8 İtalyan, 2 İngiliz, 2 Yunanlı olmak üzere cem'an 32 ecnebi yararlanmaktadır".92

Tanzimatçılar, Dârülfünûn'un açılmasına karar verdikten sonra, burada okutulacak ders kitaplarının hazırlanmasını sağlamak, ilmî araştırmalarda bulunmak, yabancı dillerde yayımlanan ilmî eserleri tercüme etmek gibi

çok yönlü hizmetleri yürütmek üzere Fransız Akademisi'ni örnek alarak Encümen-i Dâniş adlı bir akademi teşkil ettiler. 18 Temmuz 1851 tarihindeki gösterişli açılış törenine başta padişah olmak üzere bütün devlet erkânı katıldı.

Meşhur tarihçi Hayrullah Efendi yaptığı açış konuşmasında; insanın maddî ve manevî varlığının devamı için ilim öğrenmeye ve marifete muhtaç olduğunun izahına gerek bile bulunmadığını hatırlatarak çağın güzelliklerini elde etmek üzere bu kurumun açılmasına karar verildiğini ifade etmiştir. Çoğunluğu devlet adamlarından oluşan kırk dahilî üyenin yanı sıra otuzu aşkın yabancı üyenin bulunduğu Encümen-i Dâniş, kendisine bağlanan ümitleri karşılayamadan 1862'den sonra ortadan kalktı. Bu süre içinde tek verimli çalışması Ahmed Cevdet Paşa tarafından yazılan Tarih-i Cevdet oldu. Başarısızlığın sebebi ilim ile ilgisi olmayan, sırf hatır gönül meselesinden dolayı buraya seçilen kişilerin çokluğundan kaynaklanmaktaydı. Bu kuruluşta büyük emekleri olan Ahmed Cevdet Paşa şöyle demektedir: "Meclis-i Umûmî-i Maarifin kararı üzere kırk âzadan mürekkep bir Encümen-i Dâniş teşkil olundu ve encümenin yevm-i küşâdında salifüzzikr Kavaid-i Osmaniye huzur-ı hümâyuna arz ve takdim kılındı. Encümen-i Dâniş âzasının birçoğu hatır için intihâb olunmuş zatlar olduğu cihetle Encümen'in teşkilinden me'mul olan fâide husûle gelmedi ve bi'l-fiil işe yarayacak âzaya tevzi olunan telifât içinde hisse-i fakire isabet eden Tarih-i Cevdet'ten başka bir eser görülmedi. Halbuki Encümen'in küşadı günü vükelâ ve memurîn iki sınıfa taksim olunup biri sanki eshâb-ı dâniş ki, Reşid Paşa takımı idi. Diğer kısmı bunların haricinde kalmakla dilgîr olmuşlardı ki, Fethi Paşa dahi hariçte bırakılanlardan biri idi".93 Bu yıllarda sıkça görüldüğü üzere sahip olduğu unvana bir yenisini daha eklemekten başka gayesi olmayan insanların kendilerini üye tayin

ettirmeleriyle, bu verimli teşebbüs sonuçsuz kaldı ve Osmanlı Devleti'nde ondan sonra İlimler Akademisi tarzında bir kuruluş teşekkül ettirilemedi.

Tanzimat yıllarında Batı ülkelerine muhtelif dallarda öğretim yapmak üzere öğrenciler de yollandı. 1856 yılında bu sayı elli civarında idi. Ancak çeşitli enstitülere dağıtılmış olan yurt dışındaki öğrenciler, çalışma disiplininden ve güvenceden mahrum, rekabetin bulunmadığı bir ortamda yetişmekteydiler. Üstelik devlete de pahalıya mal olmaktaydılar. Bunun üzerine Paris'te bir okul açarak doğrudan öğrencileri devlete ait bu okulda eğitmek yoluna gidildi ve iki hükümet arasında yapılan anlaşma sonucunda Ekim 1857'de "Mekteb-i Osmanî" resmen açıldı. Fakat beklenen yarar elde edilemediğinden 1864'te okul kapatıldı.94 Yurtdışında öğrenim görenlerin içerisinde geri döndükten sonra devlet kademelerinde son derece başarılı hizmet yapanlar oldu. Yalnız

yurtdışına gidenlerin sayısı ve yapılan harcama dikkate alındığında bu işten kârlı çıkılmadığı görülmektedir.

Sonuç

Tanzimat Dönemi'nde yapılan reformlar, eski devrin devlet ve toplum anlayışında çok önemli değişimleri göstermektedir. Klasik dönemlerde Osmanlı Devleti genel olarak sadece güvenlik ve adaleti esas alan, bunun için vergi toplayan bir düzeni benimsemişti. Halbuki XIX. yüzyılda hükümetler toplumsal meselelere daha fazla yakınlık duymak, belirli konularda müdahaleci olup birçok yenilikleri ilk defa kendisi getirmek ve gerektiğinde denetlemek ihtiyacını hissetmişti. Avrupa'da olan, ama Osmanlı'da "olmayan" bir şeyler vardı ve bunlar devletin gerileyişine, zayıflığına ve fakirliğine sebep olmaktaydı. Bürokratlar ve aydınlar işte bu olmayanları aradılar. Pek çok alanda yapılan teşebbüslerle olmayanı ülkeye kazandırmaya, ona sahip çıkmaya çalıştılar. Bir alanda yapılan girişimler yetersiz kalınca bir başka alana da el attılar. İçişlerini, adliyeyi, maarifi

düzeltmeye çalıştılar, diğer devletlerle olan ilişkilerine yeni bir çerçeve getirmeye çalıştılar, böylelikle diplomasinin temellerini attılar. Çok sayıda meclis kurdular. Bu belki bürokrasiyi artırdı, fakat toplumun parlamenterizm tecrübesi kazanmasına zemin hazırlandı. Siyaset ve yönetim anlayışı liberalleşti. Uzun yıllardır ihmal edilen halka dayanma, halkla beraber olma düşüncesi yönetim kademelerinde ifade edilmeye başlandı. Devrin önde gelen şahsiyetlerinden olan Sadık Rıfat Paşa şöyle diyordu: “Devletlerin gerçek gücü halkının kesin bir bağlılık ve iyi karşılaması ve sürekli sevgisi ile meydana gelir ve devam eder. Her hükümetin kuruluş sebebi halkının işlerini görmek ve haklarını sağlamak içindir. Hükümetler halk için kurulmuş olup halk hükümetler için yaratılmış değildir.”95

Yapılan teşebbüslerin önemi küçümsenemezdi ama Osmanlı Devleti’nin yıkılışa doğru giden alın yazısını değiştirmeye yetmedi. Yenilikler, asırların birikmiş problemlerini çözmek için yeterli değildi. Zira Osmanlı Devleti’nin tekrar eski gücüne kavuşabilmesi için birikmiş problemleri çözecek ve yeni yeni ortaya çıkacak meselelerin de üstesinden gelebilecek bir dinamizme sahip olması gerekmekteydi. Halbuki Tanzimat Devri’nde de yönetimi işgal eden kadrolar, problemlerin daima arkasından yetişmeye çalıştılar. Bütün bunlara rağmen Tanzimat ile başlayan düşüncede, devlet ve toplum anlayışında değişme ve Batı tesiri, Türk tarihinin önemli dönüm noktasını meydana getirdi.

1 Bu antlaşmanın imzalanmasının sebepleri, kapsamı ve sonuçları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, Osmanlı-İngiliz İktisadî İlişkileri, II, İstanbul, 1976.

2 Ahmet Cevat Eren, “Tanzimat”, İA, XI, İstanbul, 1970, s. 718.

3 Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri, Sad.: E. Koray, Ankara, 1985, s. 40.

4 Yabancı büyükelçiliklere de tebliğ edilen ferman Takvim-i Vekâyi, Sayı 187'de yayınlanmıştır. Başlangıçta bu büyük günün hatırasına, Bayezid meydanında bir abide dikilmesi ve her yıldönümünde tören yapılması düşünülmüş ise de bilahare vazgeçilmiştir. A. Şeref, Musahabeler, s. 40.

5 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade-Meclis-i Vâlâ, 3525, 3954, 7802. Aslında hizmet karşılığı tahsisat usulünün yerine maaş verilmesi bütün memurlar için geçerliydi. Ancak uygulamanın alt yapısı tam olarak hazırlanamadığından maaş verilme yöntemi iptal edilmemekle birlikte tam da uygulandı denemez. Sonuçta memurlar alabildikleri takdirde maaşlarını aldılar, bu arada halktan da çeşitli adlar altında ücret temin etmeye çalıştılar. Carter V. Findley, Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, Çev.: G. Ç. Güven, İstanbul, 1996, s. 29.

6 Engelhardt, Tanzimat ve Türkiye, Türkçesi: Ali Reşad, Yayına haz.: Akın Bedirhan, İstanbul, 1999, s. 45'te Mustafa Reşid Paşa'nın, gayrimüslimlerin eşitliği ilkesini, Avrupa'nın Mehmed Ali Paşa'ya gösterdiği teveccühe nail olabilmek için benimsediğini ifade etmektedir. İnalcık, Reşid Paşa'nın eşitlik ilkesini ıslahatlardan beklediği pratik faydayı elde etmek için benimsediğini yazmaktadır. Halil İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi, İstanbul, 1996, s. 358.

7 Müslüman gayrimüslim eşitsizliğine sadece yabancılar itiraz etmiyordu. Meselâ Genç Osmanlıların güçlü temsilcilerinden olan Namık Kemâl şöyle demekteydi: "Musavatın en garip şekli bizde görülüyor. Biz ki Müslümanlarız, vatanımıza hem paramızla hem canımızla hizmet ederiz. Diğer vatandaşlarımız ki, bunlar azınlıklardır, bu hususta yalnız para sarf ederler. Acaba bize bekçilik, onlara köşe sarraflığı divan-ı kudretten tevcih

edilmiş bir hikmet midir? “Esasında sadece Müslümanlarla gayrimüslimler arasında eşitsizlik yoktu. İstanbul’dakilerle taşradakiler arasında rahatsız edici bir ayrım vardı. İstanbul’un fethi sonrasında burada oturanlara verilen imtiyazlar, aradan asırlar geçmesine rağmen, hatta şehre daha fazla nüfus gelmesi istenmediği halde devam ettirilmekteydi. Bu durumu Namık Kemâl şöyle eleştirmekteydi: “Biz ki İstanbulluларız. Asker vermeyiz, vergi vermeyiz. Taşralı vatandaşlarımız ise vergi verirler, asker verirler. Böyle payitaht taşralara nispetle bir tür istisna halinde ve taşralar payitahta ve birbirine nispetle bir türlü mugayerette durdukça idaremizde bir hüsn-ü intizam hasıl olmak kabil değildir. ” Danuta Chmielowska, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tanzimat Yazarlarının Sosyal Değişimlerdeki Rolü”, V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, Ankara, 1990, s. 235. İstanbul’un bu imtiyazı 1876’da ilan edilen Kanun-u Esasî’nin 2. maddesi ile kaldırılmıştır. Suna Kili, Osmanlı ve Türk Anayasaları, İstanbul, 1980, s. 1.

8 Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, I-II, İstanbul, 1977, s. 414.

9 Halil İnalcık, From Empire to Republic, Essays on Ottoman and Turkish Social History, İstanbul, 1995, s. 136.

10 Yavuz Abadan, “Tanzimat Fermanının Hukukî Tahlili”, Tanzimat, I, Ankara, 1940, s. 39-42.

11 İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu, s. 354-358.

12 Fransız basınının duyduğu büyük heyecan için bkz. Sabri Esat Siyavuşgil, “Tanzimat’ın Fransız Efkâr-ı Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler”, Tanzimat, I, Ankara, 1940, s. 747-756. Törene katılan Fransız Kralı Louis Philippe’in oğlu Joinville, Reşit Paşa’yı kastederek “Ey Türkler, siz bu zat için bir heykel dikmelisiniz. Bunu yapmazsanız âlem-i medeniyet sizi küfrân-ı ni’metle ittiham eder” dediği rivayet edilmektedir. Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, Ankara, 1985, s. 176.

13 Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat, s. 45.

14 1834'te kurulan Harbiye Mektebi öğrencileri elifbadan başlayarak 14 yıl sonra yani 1847'de yüksek riyazî ilimleri ve askerliği öğrenerek halde yüzbaşı rütbesiyle mezun olmuşlardı. Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, I-II, İstanbul, 1977, s. 310.

15 Meşhur valilerden Esad Muhlis Paşa'nın bazen istediği gibi hareket edememenin doğurduğu hırs ile odasında kılıcını çekip "ah Tanzimat ah Tanzimat" diye mindere vurmakla kızgınlığını giderdiği rivayet edilmektedir. A. Şeref, Musahabeler, s. 57.

16 1845'te Erzurum ve Diyarbekir'de Tanzimat'ın uygulanmasına karar verildiğinde bazı tepkiler meydana gelmiş, Van, Cizre ve Hakkari dolaylarında isyanlar olmuştu. Tarih-i Lûtfi, VIII, s. 13, 474-489. Rumeli tarafındaki itirazlar ve bu arada Niş ve Vidin isyanları için bkz. İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu, s. 369-382. Musa Çadırcı, "Tanzimatın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Ankara, 13-14 Mart 1985, Ankara, 1994, s. 97-104.

17 Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir, Yay.: Cavid Baysun, I, Ankara, 1986, s. 8 vd.; A. Şeref, Musahabeler, s. 118 vd.

18 İngilizler fermanı bir devrim programı ve bir zafer olarak nitelemekteydiler. Stanley Lane Poole, Lord Stratford Caning'in Türkiye Anıları, Çev.: Can Yücel, Ankara, 1988, s. 169. Ferman üzerindeki yabancı etkisi hk. ayrıca bkz. Roderic H. Davison, Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876), Çev. O. Akınhay, I, İstanbul, 1997, s. 68-75.

19 Düstur, I. Tertip, I, s. 7-14.

20 Tezâkir, II, s. 66.

21 Engelhardt, Tanzimat ve Türkiye, s. 139. Esasında gayrimüslimlerin asıl sıkıntısı Osmanlı yönetiminden değil, daha çok kendi dindaşlarından

kaynaklanıyordu. Nitekim İngiltere'nin Selanik konsolosunun 23 Temmuz 1860 tarihli raporunda "Hıristiyan otoriteler -bununla dinî şefleri ve kocabaşıları kastediyorum- yetki alanlarıyla kıyaslanırsa, Müslüman otoritelerden daha haris ve zalim davranmaktadır. Piskoposlar ve metropolitler pek çok zulüm olayından suçludurlar. O halde ki, eğer bunları Türkler yapsaydı, Hıristiyanlar arasında büyük bir infial dalgası meydana gelirdi" denilmektedir. Gülnihal Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, Ankara, 1989, s. 63.

22 Muzaffer Tufan, "Sosyolojinin Fransa'daki Doğuşu Döneminde Osmanlı Toplumundaki Çağdaşlaşma Hareketi", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 1994, s. 160-161'de Tanzimat Dönemi'nde Batılıların etkisiyle Rumeli'de bölücülüğün teşvik edildiğini söylerken sempozyuma katılan Prof. Dr. Momçilo Saviç; "Tanzimat en çok Hıristiyanlar için faydalı oldu. Oysa oradaki Türkler için olumsuz neticeler doğurdu, çünkü bunlar yaşadıkları toprakları terk ederek Anadolu'ya göç etmek zorunda kaldılar. Bu da o zamanda İstanbul'daki devlet adamlarının geleceği önceden görmede pek yetenekli olmadıklarını göstermektedir." diye görüş bildirmiştir. Aynı eser, s. 161.

23 Reşid Paşa'nın bu konuda padişaha sunduğu lâyihanın tam metni Tezâkir, I, s. 76-82'de yer almaktadır.

24 Tezâkir, I, s. 85.

25 Fermana yönelik diğer tepkiler için bkz. Tezâkir, I, s. 68-89. Maraş'ta Müslüman halk; "Böyle fermanı paşa ketm ve ihfâ ederek ahkâmını reayaya bildirmemeliydi" demişlerdi. Ayrıca devlete olan bazı yükümlülüklerini yerine getirmeyeceklerini dahi ilan etmişler, mesele ancak kuvvet yoluyla halledilebilmişti. Geniş bilgi için bkz. Ufuk Gülsoy, "1856 Islahat Fermanı'na Tepkiler ve Maraş Olayları", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul, 1991, s. 443-458.

26 Tezâkir, II, 9-15.

27 Muahedât Mecmuası, IV/2, İstanbul, 1298, s. 248-249.

28 “Avrupa’nın büyükleri Islahat Fermanı’nı her zaman, kendilerine Osmanlı iç işlerine müdahele hakkı veren bir belge olarak yorumladılar. 1875 de Avusturya-Macaristan Başbakanı Kont Andrassy ‘Bu Ferman büyük devletlerin gösterdiği atıfetin eseridir’ derken, Lord Palmerston, ‘Fermanın içeriği büyük devletlerin garantisi altındadır’ diyordu. ” İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul, 1983, s. 82.

29 Engelhardt, Tanzimat ve Türkiye, s. 179; Salahi R. Sonyel, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Koruma (Protégé) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı”, Belleten, 213 (1991), s. 368. Caning’in Türkiye’deki faaliyetleri hk. bkz. Poole, Caning’in Türkiye Anıları.

30 Eren, “Tanzimat”, s. 735. Genç Osmanlılar yabancılara toprak satılmasına şiddetli tepki göstermekteydiler. Meselâ Ziya Paşa, Hürriyet’teki bir yazısında şöyle demekteydi: “Bu tabirin Türkçesi biz idare-i hazıra sayesinde ticaretimizi, sanayimizi ecnebilere verip, birer çürük ahşap kulübeye başımızı sokmuş, seyirci kalmış idik. Şimdi bu kulübelerimizi dahi onlara verip, haneberduş olarak Anadolu yakasına hicret edeceğiz demektir. ” Chmielowska, “Tanzimat Yazarlarının Sosyal Değişimlerdeki Rolü”, s. 234.

31 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, VI, Ankara, 1976, s. 102.

32 Karal, Osmanlı Tarihi, VI, s. 104.

33 Poole, Caning’in Türkiye Anıları, s. 170.

34 Karal, Osmanlı Tarihi, VI, s. 107. Ahmed Cevdet Paşa, Said Paşa’nın, Reşid Paşa’yı görevden aldırmak için yaptıklarını “ısrar-ı mecnunane” diye tanımlamaktadır. Tezâkir, I, s. 11.

35 Meselâ 1847 yılındaki muhtelif meclisler için bkz. 1263 Devlet Salnamesi. Meclisler hk. ayrıntılara dair bkz. Akyıldız, Osmanlı Merkez

Teşkilâtında Reform, İstanbul, 1993, s. 179-291.

36 Geniş bilgi için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devri'nde Meclis-i Vâlâ (1838-1868), Ankara, 1994.

37 Merkez teşkilâtındaki reformlar hk. ayrıntılar için bkz. Lûtfi Tarihi, VI-VII, Dersaadet, 1302; Tarih-i Lûtfî, nâşiri: Abdurrahman Şeref, VIII, Vak'anüvis Dersaadet, 1328; Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, Yay.: Münir Aktepe, IX-XII, Ankara, 1984-1991; Carter V. Findley, Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform, Çev. L. Boyacı, İ. Akyol, İstanbul, 1994; Akyıldız, Reform; Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II, Çev.: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1983; Karal, Osmanlı Tarihi, V-VII.

38 Tarih-i Lûtfî, VIII, s. 120-122.

39 Bkz. Akyıldız, Reform, s. 36-64.

40 Geniş bilgi için bkz. Ortaylı, Yerel Yönetim Geleneği, s. 67 vd.; Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara, 1990; s. 254-272; Vilâyetlerdeki reformların her biri farklı şekilde cereyan etti. Meselâ Tanzimat'ın ilanından hemen sonra Trabzon'da da uygulanması kararlaştırılmıştı, fakat mahallî şartlar ile vilâyetin güçlü valileri olan Osman ve Abdullah paşaların muhalefeti yüzünden birkaç defa ertelemeye uğradı. E. Esin Eşmen, "Tanzimat'ın İdarî Reformlarının Trabzon'da Uygulanması (1839-1856)", Trabzon Tarihi Sempozyumu, Trabzon, 1999, s. 401-406. Nihayet 1847'den itibaren Vali İsmail Paşa'nın gayretleriyle burada Tanzimat ilkeleri uygulanabilmiştir. Trabzon Şer'iye Sicilleri, 1974, s. 14/a-b. Şam örneği için de bkz. Elizabeth Thompson "Ottoman Political Reform in the Provinces: The Damascus Advisory Council in 1844-45", IJMES, 25 (1993), s. 457-475.

41 İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu, s. 370.

42 Eren, "Tanzimat", s. 729-730.

43 Muhassıllık kurumu ve Muhassıllık Meclisleri hk. bkz. Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu, s. 208-218; Abdüllatif Şener, Tanzimat Devri Osmanlı Vergi Sistemi, İstanbul, 1990, s. 39 vd.

44 Teftişlerdeki başarısızlığın bir sebebi müfettiş olarak tayin edilenlerin bunu bir ihtiyaç olarak değil de, kendilerinin İstanbul'dan uzaklaştırılması diye yorumlayarak, kırgınlık göstermiş olmalarıdır. Tarih-i Lûtfi, VII, s. 42-43.

45 Müfettiş olarak Bursa havalisine Ahmed Vefik Efendi, Canik taraflarına Bursalı Rıza Efendi, Rumeli'ye Suphi Bey, Bosna-Hersek tarafına da Ziya Bey gönderildi. Cevdet Paşa teftişlerden bir sonuç elde edilemediğini şu şekilde açıklamaktadır: "Vefik Efendi Bursa'da saplanıp kaldı. Hakim Karakuş ile vaki olan hareketlerinden dolayı halkın şikâyetleri göklere yükseldi. Rıza Efendi Canik'e varıp bir iki harap mescit bularak anları tamir ile meşgul oldu. Bu cihetle içerilere doğru gidip teftiş vazifesini yapamadı. Suphi Bey ise, fevkalâde süratle tatar gibi Manastır'a kadar gitti ve İşkodra tarafına asla teveccüh etmeyip heman kısa bir tur ile İstanbul'a avdet etti. Amma Ziya Bey Bosna Saray'a varır varmaz, yolsuz ve uygunsuz hareketlere giriştiği görülmekle azledildi." Fuad Paşa o zaman demişti ki: "Dört müfettiş gönderdik dördünün de talimatı bir idi. Her biri bir türlü içtihat eyliyerek meslekleri mezahib-i erbaa gibi birbirine muhalif oldu." Karal, Osmanlı Tarihi, VII, s. 162. Ayrıca bkz. Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu, s. 197-199.

46 BOA, Cevdet, Dahiliye, 1019. Geniş bilgi için bkz. Musa Çadırcı, "Türkiye'de Kaza Yönetimi (1840-1876), Belleten, 206 (1989), s. 237-257.

47 BOA, Kepeci Tasnifi, Sadaret Müteferrika Defteri, 9/714.

48 Ortaylı, Yerel Yönetim Geleneği, s. 77-78.

49 BOA, Hatt-ı Hümayun, 58289. Muhtarlık teşkilâtının kurulması hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık

Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", Belleten, 135, (1970), 409-420; Kemal Çiçek, "Kıbrıs'ta Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması", XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 2000, s. 266-273.

50 Ortaylı, Yerel Yönetim Geleneği, s. 116-117.

51 Altıncı Daire-yi Belediye kavramı Paris'in en bakımlı semtine özenilerek kurulmuştu ve hükümet Batı'ya şirin görünmek için daha ziyade batılıların tercih ettikleri yeri özel bir kurum haline getirip modern hizmetleri ilk olarak oradan başlatmıştı. Bu teşkilâtlanma hakkında bkz. Ortaylı, Yerel Yönetim Geleneği, s. 119-142.

52 Geniş bilgi için bkz. Ortaylı, Yerel Yönetim Geleneği, s. 156 vd.

53 Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", Tanzimat, I, Ankara, 1940, s. 139-209; Halil Cin, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku", 150. Yılında Tanzimat, Ankara, 1992, s. 11-32.

54 M. Akif Aydın, "Osmanlıda Hukuk", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, I, İstanbul, 1994, s. 430 vd.

55 Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât, Haz.: Y. Halaçoğlu, İstanbul, 1980, s. 198.

56 Ma'rûzât, s. 199-200.

57 Tahir Taner, "Tanzimat Devrinde Ceza Kanunu", Tanzimat, I, s. 221-232.

58 Ulemadan bir kısmı "Bunca mehâkim-i şer'iyye var iken mahâkim ve mecâlis-i nizâmiyye tertibine ne hacet var idi" diye sorunca Ahmed Cevdet Paşa; Celâlüddin Devvânî'nin konu ile ilgili görüşlerini aktardıktan sonra, "Celâlüddin-i Devvânî gibi bir zât böyle dedikten sonra anın üzerine kim ne diyebilir?" demek suretiyle muhalifleri susturmuştu. Tezâkir, IV, s. 85-91.

59 Engelhardt, Tanzimat ve Türkiye, s. 86; Mustafa Reşit Belgesay, Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı, Tanzimat, I, s. 213-214.

60 Ömer Lûtfi Barkan, “Türk Toprak Hukukunda Tanzimat ve 1274/1858 Tarihli Arazi Kanunnâmesi”, Tanzimat, I, Ankara, 1940, s. 321-421; M. Akif Aydın, “Arazi Kanunnâmesi”, DİA, III, s. 346-347.

61 Ma’rûzât, s. 200. M. Akif Aydın, “Mecelle’nin Hazırlanışı”, OA, IX, (1989), s. 31-50; Gülnihal Bozkurt, Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi, Ankara, 1996, s. 159-174.

62 Eren, “Tanzimat”, s. 733.

63 Abdükadir Özcan, “Osmanlı Askerî Teşkilâtı”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, I, İstanbul, 1994, s. 360. Tanzimat yıllarından itibaren askerlikle ilgili olarak çıkarılan kanunlar hk. bkz. F. Ayın, Tanzimat’tan Sonra Asker Alma Kanunları (1839-1914), Ankara, 1994.

64 BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ, 2067, 3616, 3812.

65 BOA, İrade, Meclisi Vâlâ, 1040, 1410, 3525, 3863, 3954, 7802. Bunlar hakkında Ahmed Mithat Efendi şöyle demektedir: “Başıbozuk askeri tabir olunan dırıntı askerin taht-ı inzibatta olmamalarından nâşi kendilerinden şiâr-ı insaniyete mugayir bazı harekât vukuu şâyi olup eğerçi şayiai vakıada mübalâğa olduğu tahkikatı ahîre ile sabit olmuş ise de nizam ve talim altında olmıyan askerlerin harekâtında bittabi intizam olamıyacağı ve esna-i seferde kendilerine verilecek havayiç ve tayinat hususunda mazbutiyet olamıyarak bulundukları mevâkide zaruret ve sefalet çekecekleri ve bu cihetlerle kendilerinden muntazar olan hidemât-ı haseneye bedel hem kendileri, hem de devlet ve ahali mutazarrır olacakları hasebiyle başıbozuk nam ve heyeti külliyen lağvolunmuştur. ” M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I, İstanbul, 1983, s. 164.

66 BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ, 5435.

67 Eren, “Tanzimat”, s. 724.

68 Karal, Osmanlı Tarihi, VII, s. 182-183.

69 Esasında sınırlı düzeyde de olsa donanmada Hıristiyan görevli bulunduğunu ve bunların yortu günlerinde ayinlerini yapabilmeleri için uygun bir yerde gemilerin demir atarak birkaç gün oyalandığını, ayrıca gemilere papaz tayininin de yer yer gerçekleştirilmiş olduğunu görmekteyiz. Geniş bilgi için bkz. Ali İhsan Gencer, “Harp Gemilerine Papaz Tayini Meselesi”, Doğumunun 100. Yılında Atatürk’e Armağan, İstanbul, 1981, s. 351-366.

70 Bahriyedeki gelişmeler hk. bkz. Ali İhsan Gencer, Bahriyede Yapılan Islahat Harketleri ve Bahriye Nezaretinin Kuruluşu, (1789-1867), İstanbul, 1985.

71 Tevfik Güran, Tanzimat Dönemi’nde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861), Ankara, 1989 (Belgeler, Sayı 17’den ayrı basım).

72 Shaw-E. K. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, II, s. 131. Meselâ Akçaabâd halkının çeşitli adlar altında önceki yıllarda yaptıkları ödemeler dikkate alınarak 1264 senesine ait vergisi 395. 136 kuruş olarak tespit olundu. Bu meblağdan 38. 836 kuruş indirilerek vergi tutarı 356. 300 kuruş olarak belirlendi. Bu verginin içine görevlilerin maaşlarıyla diğer kamu harcamaları da dahil idi. Trabzon Şer’iye Sicilleri, 1974, s. 23/a, 40/b-43/a. Bununla birlikte vergi meselesinden dolayı Ankara, Edirne, Kırkilise gibi yerlerde bazı karışıklıklar meydana gelmişti. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade, Dahiliye, 1631.

73 Tanzimat Dönemi’nde yapılan yeniliklerden rücû ile ilgili olarak bir misâli aktarmakla yetineceğiz. 1839’da angaryanın kaldırıldığı ilan edilince Vidin ahalisi, artık ağalara angarya suretiyle çalışmak istemediklerini bidirdiler. Fakat mecliste ağalar hakim olduğundan, “kimse kimsenin bilâ-bedel ve irza arazisini zapt ve kendisi ziraat edemiyeceği”ne dair bir karar çıkarılarak reayanın angarya yerine arazi kirasını başka şekilde ödemek

mecburiyetinde olduğuna karar verildi. Bunun üzerine merkezden iki tarafa da ağır gelmeyecek tarzda arazi kirasının yeniden tayin olunması emredildi. Neticede Vidin'deki ağa köylerinde yapılan değişiklikler esasa ait hiçbir şeyi düzeltmiyordu. Toprağın angarya olarak ekilmesi kaldırıldıysa da, odun taşıma zorunluluğu devam ettirildi. Halil İnalcık, Tanzimat ve Bulgar Meselesi, İstanbul, 1992, s. 95-97.

74 Cizyenin kaldırıldığı tarihe kadarki değişik uygulamalar hk. bkz. Halil İnalcık, "Cizye", DİA, VIII, s. 45-48; Boris Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)", Çev.: Ş. Altundağ, Belleten, 3 (1944) s. 627-630.

75 Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavâidi, İstanbul, 1328, s. 45-47; Şener, Vergi Sistemi, 112-115; Nedkoff, "Cizye", s. 630.

76 Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913), İstanbul, 1994, s. 63. Meselâ bir İngiliz sterlini 1800 yılında 12 kuruş iken 1840'da 109 kuruş civarındaydı. Bkz. Charles Issawi, The Economic History of Turkey, 1800-1914, Chicago and London, 1980, s. 329-331'deki liste.

77 Kaimeler hk. geniş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri, İstanbul, 1997, s. 28 vd. 1839'da basılan ve %12.5 faizli olan ilk hazine tahvili bazı araştırmacılar tarafından ilk kağıt para olarak nitelendirilmiş ise de, altın olarak hazinede karşılığı olmaması, vadeli ve faizli olması itibariyle bunu kağıt para saymak mümkün değildir. Bkz. Roderic H. Davison, "The Ottoman Experiment With Paper Money", Türkiye'nin Sosyal ve İktisat Tarihi (1071-1920), Ankara, 1980, s. 243-251. Carter V. Findley, Kalemiyeden Mülkiyeye, s. 29'da da bu tahvil ilk kağıt para olarak değerlendirilmektedir. Ziya Karamursal, Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler, Ankara, 1989, s. 79'da bunun ilk para olarak nitelendirmektedir.

78 Meselâ bir Fransız vatandaşı BOA, İrade, Hariciye, 2050; yine bir başka Fransız, Aynı yer, 7700; biri Macar ve biri Amerikalı olan iki kişi bu suçtan yakalanmışlardı. Aynı yer, 9410. Bir gayrimüslim kalpazan için de bkz. İrade, Meclis-i Vâlâ, 902. Kalpazanlar yabancı olunca devlet bunları tespit etmek için büyük ölçüde gayrimüslim vatandaşlardan faydalanmaktaydı. İrade, Dahiliye, 5873. Sahte para basanları ihbar edenlere “ihbariye akçesi” ve Mecidiye nişânı verildiğine dair bkz. Aynı yer, 25893, 27881.

79 Eren, “Tanzimat”, s. 723.

80 1850’de Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, Paris ve Londra’daki iki firmadan 55 milyon franklık borç istemiş, hatta hisse senetleri padişahın tasdikini beklemeden Paris’te piyasaya sürülmüşse de, daha sonra sadaretteki değişiklik yüzünden anlaşmadan vazgeçildiğinden devlet, böyle sıkışık bir zamanda 2.200.000 lira tazminat ödemek zorunda kalınmıştı. Kütükoğlu, “Osmanlı İktisadî Yapısı”, s. 548.

81 Emine Kıray, Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İstanbul, 1993, s. 23, 25.

82 Namık Kemâl, Fuad Paşa’nın “Bu devlet istikrazsız yaşamaz” cümlesine tepki göstererek; “Hele bu gidişle hazinenein hali nereye varacağını bütün bütün tasavvurdan âciziz. Şurası iyi düşünülmelidir ki, ‘Devlet istikrazsız yaşamaz’ değil, ‘Yalnız istikraz ile yaşayamaz”. İhsan Sungu, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, Tanzimat, I, s. 834-835 (Hürriyet, Sayı 47, 5 Safer 1286/17 Mayıs 1869’dan naklen).

83 1854-1914 yılları arasında 296.850.000 sterlin borçlanıldığı halde, ele geçen para yalnızca 180.619.000 sterlindi. Bu dönemdeki faiz ödemeleri ise 152.390.000 sterlin idi ki, net olarak hesaplandığında 15.818.000 sterlinlik açık ortaya çıkmaktaydı. Pamuk, Bağımlılık ve Büyüme, s. 65

(Tablo 4. 1). Daha ayrıntılı tablolar için de bkz. s. 191-194. Yine her borç ile ilgili özet bilgi için bkz. Kıray, Dış Borçlar, s. 205-221.

84 Lûtfi Tarihi, VIII, s. 153. Meselâ 1850'lerde İzmir'deki 18 fabrikadan 16'sı yabancılarla rekabeti zorlaştıran ağır vergiler yüzünden ka-

panmıştı. Donald Quataert, Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, Çev.: T. Güney, İstanbul, 1999, s. 18. 1843-1863 yılları arasında faaliyette bulunan Düzoğlu Agop, Hoca Mihran ve şerikleri tarafından kurulan İzmir Kağıt Fabrikası'nın ilginç tarihi için bkz. Zeki Arıkan, "İzmir Kâğıt Fabrikası (1843-1863)", Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, İstanbul, 1998, s. 300-314.

85 Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara, 1970, s. 115-116.

86 Toprak kaybına rağmen 1830-1913 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin ihracatı cari fiyatlarla beş, sabit fiyatlarla on kat artmıştı ki, bu ihracatın %90'ı tarımsal ürünlerdi. Pamuk, Bağımlılık ve Büyüme, s. 94. Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile olan toplam 1845'te 12.2, 1876'da 54 milyona ulaşmıştı. Kemal H. Karpat, "The Transformation of Ottoman State, 1789-1908", IJMES, 3 (1972), s. 246.

87 Tezâkir, I, s. 11.

88 Geniş bilgi için bkz. Mahmud Cevad, Maarif-i Umumiye Nezareti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı, İstanbul, 1338; Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, 5 Cilt, İstanbul, 1977. Daha özet olarak da bkz. Bayram Kodaman, Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", 150. Yılında Tanzimat, Ankara, 1992, s. 475-496.

89 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Döneminde İstanbul'da Dârülfünûn Kurma Teşebbüsleri", 150. Yılında Tanzimat, s. 397-439.

90 Abdükadir Özcan, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", 150. Yılında Tanzimat, s. 441-474.

91 Meselâ Rum çocuklarının Osmanlı toplumuna uyum sağlayabilmesi için Osmanlı lisanı ile derslerin okutulması benimsenmiş, Sisam Beyi Fotyadis'in gayretleriyle buradaki mekteplerde Osmanlıca tahsiline başlanmıştır (1874). Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi, Haz. Münir Aktepe, XV, Ankara, 1992, s. 28.

92 Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara, 1991, s. 136-137. Ayrıca bkz. İsmail Doğan, "Eğitimci Ali Suavi (1839-1878) ve Galatasaray Lisesindeki Uygulamaları", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 1994, s. 515-538.

93 Tezâkir, I, s. 13.

94 Adnan Şişman, "Mekteb-i Osmanî (1857-1864)", OA, V (1986), s. 83-160.

95 A. Şeref, Muhasebeler, s. 103.

Macar Mültecileri / Dr. György Csorba [s.805-812]

Budapeşte Üniversitesi Türkoloji Bölümü / Macaristan

Macar tarihinde ihmal edilen konulardan birisi de 1848-1849 Bağımsızlık Savaşı'ndan sonra Macar göçmenlerin Macaristan'ı terk etmelerini takiben Türkiye'deki yaşantılarıdır. Vali Lajos Kossuth ve onun seçkin maiyetinin hayatı, Vidin'de, Şumnu'da ve Kütahya'da ikametleri ve mültecilerle ilgili uluslararası çatışmalar ve ilişkilerle ilgili konular iyi bilinirken,1 Eylül 1851'de Kossuth'dan ayrılmalarından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda kalan yüzlerce Macar'ın hayatları hakkındaki bilgimiz -bunlardan bir çoğunun önemli mevkilere gelmiş olmasına karşın- çok azdır. Bu çalışma temel olarak, Macar kaynak ve literatürünü kullanmak suretiyle her iki ulusun tarihinde de az bilinen göçmenlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hayat tarzlarını anlatmaya çalışarak onların hayatları ve 1951'den sonraki olaylar üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Avusturya Hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu'na gitmesi beklenen mültecileri sınır dışı etmesi için 1848 yılının sonunda Babıali'yi haberdar etmiştir. 1848'in Ocak ayının sonunda Avusturya Dışişleri Bakanlığı, İstanbul ve diğer Doğu konsolosluklarındaki diplomatlarına Kossuth'un portrelerini ve eşkalini göndermiştir.2 İlk mülteciler Budapeşte'de Osmanlı Hükümeti'nin temsilcisi olan Fuat Efendi'nin 23 Temmuz 1849 tarihli raporunda anılmaktadır. Raporda 1120 kişi listelenmiştir, bunlardan otuz altısı 20 Temmuz 1849'daki Vöröstorony savaşından sonra Osmanlı topraklarına sürülen 55. ve 88. honved taburlarına (bir batarya ve yaklaşık 30 süvari) tabi idi.3 Mülteciler askeri eskortla sınırdan götürülmüşlerdir. 17 Ağustos'ta Kossuth da Türkiye'ye girmiş ve oradan Turnu Severin'e, daha sonra da 22 Ağustos'ta Vidin'e nakledilmiştir.

Ayın sonlarına doğru honved tüfek alayı ile Leh ve İtalyan lejyonları olan 27., 67. ve 78. taburlar da bir ünite olarak kaçmışlardır. Vidin kampının nüfusunun yeni mültecilerin gelmesi ve hastalıkların ya da salgınların neden olduğu kayıplar sebebiyle değişmesi sonucunda, göçmenlerin tam olarak sayısı belirlenemememektedir. Bununla birlikte, Türk kaynaklarına göre, Ekim ayının sonunda 3156 kişinin Macaristan'a geri dönmeleri ile sayılarının 5000-5500 olduğu tahmin edilmektedir. Kasım ayının başında 1690 mülteci kaydedilmiştir. 4600 kişi hastalık nedeniyle kampta ölmüştür. Bu bilgilerden başka birkaç başarılı kaçışın da bulunduğu bilinmektedir.4 Sınır dışı edilme konusunda diplomatik ilişkiler derhal başlamıştır. Macar ayaklanmasını bastıranlar şartsız olarak mültecilerin sınır dışı edilmesini talep etmişler, Avusturya 1739 Belgrat Anlaşması'nın 18. maddesini belirtirken, Ruslar 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 2. maddesine atıf yapmıştır. Bu anlaşmalarda taraflar, isyancıları sınırdan uzakta tutma ve kendi ülkelerinde böyle kişilere barınak sağlamamaları konusunda iki taraflı yükümlülükler üstlenmişlerdir. Bu maddeler arasında, İslam'a dönenler dışında Türkiye'ye kaçan mültecilerin sınır dışı edilmeleri vardı.5 Leh görevliler, muhtemel bir Leh isyanı durumunda ciddi bir Çarlık tehlikesine işaret edebiliyorlardı. Rusya Macar Savaşı'nı kazanmasından elde ettiği prestiji kullanarak etkisini Osmanlı İmparatorluğu'na yaymak istedi. En başından beri, İngilizler Osmanlı Hükümeti'nin Rusya'nın taleplerini reddetmesini teşvik etmişler, ancak savaş olmaksızın barış ve dengeyi devam ettirmeyi amaçlamışlardır. Yayılan Rus etkisi Türkler için de ana sorun idi. Mülteciler sorunu ve daha da gergin Rus-Osmanlı ilişkisi potansiyel bir savaşın çıkmasını ihtimal dahiline getirmiştir. Çar birliklerine karşı savaşmada deneyim sahibi olan Macar ve Leh subaylarının desteği Türkiye'ye büyük bir yardım olacaktı.

Türkiye sınır dışı etmeyi reddedince Ruslar savaş tehdidini ima ettiler. İngilizler ve Fransızlar herhangi bir çatışma durumunda Türkiye’ye yardım etme sözü verdiler. Aslında onlar Rus tehdidini potansiyel bir tehlike olarak görmüyorlardı. Yıllardan beri savaşmış olduklarından dolayı, Avusturya ve Rusya böylesi bir konuda Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa’nın büyük güçleri ile çatışmak istemeyeceklerdi.

Osmanlı İmparatorluğu gizli bir biçimde mültecilere Müslüman olmalarını teklif etti. Euduan dinini değiştirmemiş olan Kovutuh’un başlangıçtaki düşüncesini bilemeyiz ama, kısa bir süre sonra Papalıktan memnun olmayan halkın Protestanlığına dönmelerini teklif ettiğine göre, bu teklifi suçlayıcı görmediği aşikardır. Fakat mülkçüler bu teklifle bir sığınak bulma şansını değil ama, düşman tarafları birbirine düşürme ümidini gördüler. Vidin kampına 17 Eylül’de ulaşan mektubunda Kont Gyula Andrássy şöyle yazıyordu: “Macar Savaşı Türkiye’de devam ettirilecektir.” Kont, Kossuth’un İstanbul’daki temsilcisi idi, sonra Macar Başbakanı olmuş ve daha sonra da Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı olarak çalışmıştır. Başlangıçta mülteciler başka bir dine geçmeyi reddettiler, ancak Korgeneral Józef Bem’in zekice bir konuşmasının ardından gittikçe daha çok sayıda mülteci dinini değiştirdi. Bundan başka, Osmanlı İmparatorluğu’nun teklifine göre herkes birkaç ay sonra sözünden geri dönüp dönmeme konusunda serbest olacaktı. Bununla birlikte, Kossuth İstanbul elçisine ve İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston’a yazdığı mektubunda, Batı Avrupa’da büyük bir curcunaya sebep olan Türk teklifini reddetmiş ve Osmanlı Hükümeti’ni kendi kendinden özür dilemesi için zorlamıştır. Din değiştirenler diğerlerinden ayrılmışlar, kendilerine üniforma ve ücret verilmiştir. Kamptaki kötü şartlarla karşılaştırıldığında oldukça iyi bir hayat sağlayan bu durum bir çoğuna din değiştirtmiştir. 29 Ekime kadar din değiştirenlerin sayısı 238’i bulmuştur (216’sı Macar, 7’si

Leh ve 15’i de İtalyan). Ancak başka bir kaynak 256 kişiden söz etmektedir. Bu rakamlar, Osmanlı Ordusu’na katılanların yer değiştirmesini gösteren bir Türk belgesi ile örtüşmektedir. 193 kişi Rumeli’ye gitmiş, 21 kişi İstanbul’a gönderilmiştir. Ayrıca muhtemelen din değiştirenlerin karıları olan 15 de kadın vardır. Bunların toplamı 229 yapmaktadır. Din değiştirenlerden ve entelektüellerden başka bir grup da daha sonra atanmışlardır.6 12 Ekim’de Avusturya Generali Hauslaup Vidin’e gelmiş ve yurda dönen askerlerin bir şartla affedileceğini garanti etmiştir. Bu şart zorunlu askerlik yapmalarıydı. Aynı şartlar (Avusturya bakış açısından) herhangi bir suç işlemedikleri varsayılan subaylara da önerilmiştir. Ancak bunlar sadece normal asker olarak Avusturya ordusuna katılabileceklerdi. İmparatorluk rejimi, tek bir ünitede bulunan göçmenlerin neden olduğu dezavantajları kabul etmiştir. Kossuth onu daha önce yazmıştır: “Ordudan kaçan ve uygun bir düzen ve disiplin ile askeri yapısını koruyan Macarların, bizi dostça kabul eden Türklerin sempatisini korumaları en çok istenen şeydir ve Macar uyrukluğunu temsil etmek Avusturya’nın despotizmine karşı canlı bir tehdit oluşturmaktadır.” Yurda dönenlerin büyük bir kısmıki bunlardan bir çoğu hastaydı- hayatlarının tehdit edilmemesi nedeniyle normal askerdiler. Fakat, subaylar yurda dönerken nasıl bir cezalandırma ile karşılaşacaklarını bilmiyorlardı. Türk kaynaklarına göre, 21 Ekim’de 3156 Macar, Leh ve İtalyan Avusturya’nın otoritesi altında ülkeye geri dönmüşlerdir.7

Ekim ayının sonunda ve Kasım ayının başında, Rusya sınırının yakınlığı ve yaklaşan kış nedenleriyle 1469 mülteci Vidin’den Şumnu’ya getirilmişlerdir. İtalyanlar Gelibolu’ya yöneltilmiştir.8

Şumnu’daki yetkili komutan olan Halim Paşa, muhtemelen göç sırasında Kossuth ile düşmanlığa giren Bem’in baskısı ile göçmenlerin lideri olarak honved General Mor Perczel’i tayin etmiştir. Perczel’in önerisi sıkıntılı durumu çözmüş ve Vali’nin başkanı olduğu bir komite kurulmuştur.

Macarlar kendi yargı sistemlerini kurmuşlardır. Ancak, Şumnu'da daha ciddi bir olay vukua gelmiştir. Göçmen Rudolf Bardy Avusturya konsolosunun tercümanı ve yardımcısı ile güvenilmez bir honved subay olan Pollak'a hakaret etmiştir. Pollak'ın konsolosluğa kaçması üzerine Bardy, Pollak'ın dışarı çıkarılmasını istemiş ve sonunda silah sıkılmıştır. Avusturya konsolosunun şikayeti nedeniyle göçmenler kışlalara dönmek zorunda kalmışlardır.9

Avusturya ve Rusya göçü dağıtmayı ve temizlemeyi amaçlamaktaydı. Uzun müzakerelerden sonra Macarların Anadolu'da, Rusya ve Avusturya sınırlarından çok uzakta Konya ve Kütahya'da iskan edilmesi ve yurda dönmek isteyenlerin serbestçe dönmelerine izin verilmesi konularında anlaşmaya varıldı. Lehler Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmak zorundaydılar. Osmanlı vatandaşı olarak kabul edilen İslam dinini seçmiş olanların Diyarbakır'a götürülmeleri düşünülüyordu. Ancak kötü hava koşulları nedeniyle Suriye'deki Halep şehrine götürülmüşlerdir. Bu anlaşmayı takiben üç büyük güç 23 Aralık 1849'da tekrar diplomatik ilişki kurdular ve Osmanlı Hükümeti yedek birliklerini terhis etti.10

Kossuth ve onun 56 arkadaşı 15 Şubat 1850'de Şumnu'yı terk ettiler ve Bursa'da bir aydan daha fazla süre geçirdiler. Buradan 6 Nisan'da ayrıldılar ve 12 Nisan'da Kütahya'ya vardılar.11 Bir taraftan suikast nedeniyle Vali'yi Avusturya saldırılarından korumak amacıyla, öte yandan da, birçoğunun Batı Avrupa'ya veya Amerika Birleşik Devletleri'ne Kütahya'dan gitmenin daha kolay olduğunu düşünmeleri nedeniyle, daha sonra Kütahya'ya, gittikçe artan sayıda Macar gelmiştir.

Kossuth İzmir yakınlarında bir koloni kurmak istemiş ve bunun için de kendisi bir plan yapmıştır. Bunun nedeni daha önce kendisi tarafından ifade edilmiştir: "Eğer biz dünyada dağılırsak, kişiler haline geleceğiz, birliğimizi kaybedeceğiz, hiçbir şeyi temsil etmeyeceğiz ve uygun koşullarda dahi

kazanamayacağız, savaşta bile örgütlenmiş bir bütün olarak değil, tek tek ve zorlukla

ülkemizde sadece sürünebileceğiz.” Kolonide askeri disiplini devam ettirmeyi istedi. İzmir yakınlarında biraz arazi edindi ve biraz sermaye biriktirdi. Bununla birlikte, Valin’in isteğine karşı, Türkiye’de yaşayan Macarları devşirmek çok ‘gürültülü’ idi. Şöyle ki; kısa bir süre sonra Avusturya ve Rusya’nın bundan haberi oldu ve önceleri bunu potansiyel bir çözüm olarak görmelerine rağmen planın uygulanmasını Osmanlı Hükümeti’ne engellettirerek bunu derhal protesto ettiler.12

3 Mart 1851’de Amerikan Kongresi bir karar alarak Kossuth ve maiyetini Birleşik Devletler’e davet etti. Avusturya’nın sert protestosuna karşın, Osmanlı Hükumeti gözlem altındaki tüm Kütahyalıları serbest bırakmayı istediğini açıkladı. Daha sonra da Viyana, Macar göçmenlerin Avusturya İmparatorluğu sınırlarına yakın kalmalarındansa Birleşik Devletler’e gitmelerinin daha iyi olduğunun farkına vardı. Tam 8 Mayıs’ta Macar Hükûmeti’nin birinci sorumlusu Savaş Bakanı olan Honvéd Korgeneral Lázár Mészáros ve Kütahya göçmenlerinden yarısından daha fazlası şehri terk ettiler ve İngiltere’ye gemi ile yola çıktılar. Aynı zamanda Türk polisi İstanbul ve Bursa’da Macar avına çıktı ve ele geçirilenler gemiyle yola çıkmaya zorlandılar. Osmanlı İmparatorluğu bunların seyahati için 286,487 kuruş ödedi. Kossuth ve maiyeti sonunda şehri 1 Eylül 1851’de terk ederek uzun ve daha özgür olan göçmen hayatına başladı.13

Mülteciler göç sırasında zamanlarını faydalı bir şekilde harcamaya çalıştılar. Pek çoğu daha sonra Amerika ya da İngiltere’de kalmayı umarak yabancı dil, daha çok da İngilizce öğrenmeye başladılar. Hemen hemen hepsi Türkçe öğrendiler. Daha sonra anılacak olan eski süvari çavuşu Dániel Szilágyi, dili mükemmel olarak konuşuyordu. Bu çavuş arkadaşları için bir gramer kitabı yazmıştır.14 Kossuth da Şumnu’da 1850-1851

yıllarında Türkçe öğrenmeye başlamıştır ve o da bir kitapçık ve iki lügatçe yazmıştır. Onun el yazısı, Türkçe lehçelerinin tarihi konusunda bize birkaç ilginç bilgi sunmaktadır.15 Ayrıca askeri çalışmalara da devam etmiştir. Mészáros da kısa bir gramer kitabı ve bir sözlük yazmıştır.16

Nisan 1851'de, Kossuth Türkiye'de kalırken, Macaristan'ın bağımsız bir devlet olarak anayasal yapısı konusunda fikirlerini açıkladığı muhtemelen en önemli çalışmasını yapmıştır. Bu plan demokrasi bağlamında Amerikan Anayasası'nı dahi geçmektedir. Çalışmanın ana fikri kendi kendini yönetim idi. Yasama organından kasaba düzeyine kadar devlet organlarının genel oy hakkı temelinde seçilmesini istiyordu. İfade, din ve toplantı özgürlüklerini vurguluyordu. Yaşamın tüm alanlarında her bir uyruk için ana dilin serbest kullanımının garanti edilmesini istiyordu. Göç yılları süresince, değişen siyasal şartlara göre çalışmalarını değiştirmiştir, ancak temel fikir ilk defa Kütahya'da kağıda dökülmüştür.17

Bununla birlikte, göçmenlerin çoğunluğu Şumnu'da kalmışlardır. Osmanlı Devleti tarafından desteklenmişlerdir ve karpat, aldıkları paranın miktarından hareketle yayılmanın yaklaşık 730 olduğunu hesaplamaktadır; ancak bu sayıdan ihtiyacı olmadığı için Osmanlı'dan para yardımı almayanları ve düzenli bir ödeneğe sahip subayları muaf tutmuştur.. Eğer, 26 Ocak 1850'de Şumnu'da 492 kişinin listelendiği bir kaydı ve bildiğimiz kadarıyla daha sonra Şumnu'ya çok daha fazla mültecinin geldiğini düşünecek olursak, bu rakamlar mübalağalı görünmektedir. Bunlardan 492 kişi Amerika'ya gitmiştir. Diğerleri Osmanlı İmparatorluğu'nda dağılmışlar veya diğer ülkelere gitmişler ve birkaç kişi de Osmanlı askeri hizmetine girmiştir.18

Türk listesine göre toplamı 35 olan din değiştirenlerden bazıları, Bem tarafından rehberlik edilerek Halep'e gitmişlerdir. Bunlar İskenderun'a deniz yolu ile taşınmışlar ve oradan Arabistan Ordusu'nun bir süvari birliği

onları Beyrut yolu ile Halep’e götürmüştür. Şehrin dışındaki bazı kışlalar bunların ikametinde kullanılmıştır. Başlangıçta, mahkum olarak ele alınmışlar ve şehirde serbest biçimde hareket edememişlerdir. Dükkanlara gidemiyorlardı ve Halep’in diplomatik kolonisinin üyeleri ile temas kurmaları engelleniyordu. Bem, Vezir Büyük Reşit Paşa’ya bir şikayet dilekçesi yazmış ve bunu takiben durumları oldukça düzelmiştir: Şehir içinde ve çevresinde serbestçe hareket edebiliyorlardı. Hatta kesilen ödemeleri de halledilmiştir. Ayrıca Fransız, İngiliz, İtalyan ve İspanyol konsolosluklarından sık sık davetler de kabul edebiliyorlardı.

Yeni adı Murat Paşa olan Jozsef Bem 7500 kuruşluk aylık ödeme ile ferikliğe (bölgesel komutan) atanmıştır. Paşa Osmanlı ordusunda reform yapmak için hırslı planlar yapmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun herhangi bir bölgesine hızlı bir biçimde kumanda edilebilecek mobil bir top planı yapmıştır. Bu plan içerisinde develerin nasıl kullanılabileceğini incelemiştir. Arapların dışında düzensiz süvari birlikleri kurmak istemiştir. Fırat nehrinin kavşak yollarını korumak için büyük kaleler zinciri planlamıştır. Sınırlara yakın yaşayan nüfusu göçebe çöl kabilelerinin saldırılarından korumak amacıyla sınır muhafız birlikleri kurmak istemiştir. İki büyük nehir olan Fırat ve Dicle’yi kontrol etmekle de uğraşmıştır. Kışlalarda kendi geliri ile oldukça deneysel tarzda çalışan bir salpetre fabrikası kurmuştur. Top ve tüfek koruması için modeller üzerinde çalışmıştır.19 Mayıs 1850’deki mektubunda, Fransız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Yardımcısına, Fransa’nın Osmanlı İmparatorluğu ile askeri bir anlaşma yapmasını önermiştir. Temmuz ayında, Şumnu’daki Leh ve Macar göçmenlere, istedikleri zaman istifa etme ve ayrılma seçeneği vermek suretiyle, önceki rütbeleri ile Suriye alaylarına katılmaları, kabiliyetlerinin yok olmasını engellemeleri ve onları kullanmaları için başvurmuştur. Bildiğimiz kadarıyla bu başvuru fazla bir sonuç doğurmamıştır.20

Ekim 1850'de, askerlerin kaçmasına yol açan Halep garnizonunda ödemelerin suiistimali hoşnutsuzluk yaratmış ve kale önemli ölçüde zayıflamıştır. Bir grup göçebe Arap topluluğu bu durumun avantajını kullanmış ve şehri abluka altına almıştır. Diğer Araplara, şehirdeki tüm Türk ve Hıristiyan askerleri öldürmelerini, aksi taktirde şehri tahrip edeceklerini söylemişlerdir. Fakat onların planı şehrin karargahına bildirilmiştir. Osmanlı yönetimi Bem'den yardım etmesini istemiştir. Talebi üzerine tam yetki verilmiş ve mükemmel bir örgütlü savunma ile isyancıları bozguna uğratmıştır. Ölü sayısı hakkında tam bir rakama sahip değiliz. Savaştan sonra Bem emekli olmuş, daha önceki yaraları, sıtma ve alışık olmadığı iklim nedenleriyle kısa bir süre sonra 10 Aralık 1850'de ölmüştür. Hükümet borçlarını halletmiş ve onun için süslü bir mezar taşı dikmiştir.21

Bem'in ölümünden sonra dinlerinden dönüp Müslüman olanlardan bazıları başka askeri ünitelere komutanlık yapmışlardır. Ayrılmak isteyenlere daha yüksek rütbeler ve nakil sözü verilmiştir, ancak buna rağmen birçoğu ülkeyi terk etmiştir. On bir kişi Avrupa'ya gitmek için izin istemiştir. Honved General György Kmety (İsmail) izin başvurusunda yurt dışına gitmek için istifa etmiş ve izni elde ettikten sonra birkaç arkadaşı ona eşlik etmiştir.22

Askeri göçmenlerin başka bir önemli durağı da Şam'dı. Burada diğerleri arasında, eski Korgeneral Richard Guyon (Hurşit), eski Honvéd Colonels Baron Maximilian Stein (Ferhat) Josef Kohlman (Feyzi), eski Honvéd Teğmenler Károly Éberhárd ve Lajos Tüköry (Selim) ve eski-Yüzbaşı Karl Hammerschmidt ve diğer doktorlar arasında baş cerrah olan Pál Regelsberg hizmet yapmışlardır. Dört Macar mülteci, şehirde bira yapmada kabiliyetlerini denemişlerdir.23

Osmanlı askeri hizmetine giren subaylar, Macar Savaşı sırasında ulaştıkları rütbe ile aynı rütbede ya da daha yüksek bir rütbede idiler. Çok

sayıda olmalarına karşın, ayrı bir Macar ünitesi kurulmamıştır. Herhangi bir zamanda hizmetten istifa edebilirlerdi ve istifadan sonra dahi ücretleri ödeniyordu. 1850-1851 Bosna ayaklanmasında yaklaşık 400 Macar Ömer Paşa'nın alayında savaşmıştır. Ivo Andric, Ömer Paşa Latas adlı kitabında onlardan bahsetmektedir, ancak onların din değiştirmeleri için şiddetli girişimler nedeniyle grup dağılmıştır.24

İstanbul'daki yaklaşık 150 kişi olan ilk göçmenler Winkler tarafından liderlik edilen Macar Piemont lejyonunun ve Venedik Macar lejyonunun askerleriydiler. O zaman İstanbul'da yaşayan 250 Macar onlarla birlikte kaydedilmiş ve genç Baron Balazs Orban'ın liderliğinde bir lejyon oluşturmuşlardır. Bu grup Vilagos'ta şartlı teslim hakkındaki haberleri Edirne'de duyduktan sonra dağılmışlardır.25 Macarlardan birçoğu İstanbul'da toplanmışlar ve pek çoğu değişik şekillerde yaşamaya çalışmışlardır. Orban'ın evi onların toplanma yeriydi. Macar kolonisi iş bulma konusunda göçmenlere yardım etmiştir. Bir çok süvari subayı, kendisi de aynı şekilde bir göçmen ve Belçika doğumlu süvari olan Yüzbaşı Karl Schwarzenberg tarafından açılan binicilik malikanesinde istihdam edilmişlerdir. Birçoğu gemici veya hizmetçi olmuştur. Topçu Karoly Renyi, altı arkadaş ile birlikte ev boyama şirketi kurmuş ve Dolmabahçe Sarayı'nı dekore etmiştir. Mimarlık konusunda eğitimli başka bir mülteci ev yapımında yetenekli 12 arkadaşı ile birlikte bir şirket kurmuştur. Bunlar 24 mülteciyi yardımcı olarak istihdam etmek suretiyle Boğaziçi'nin kenarında zengin bir Ermeni'nin sarayının yapım işini üstlenmişlerdir. Sultanın Avusturya doğumlu baş bahçıvanı olan Sester Beşiktaş Bahçesi'nde altı mülteciyi çalıştırmıştır. Macar faytoncuları da oldukça çok talep edilmiştir. Bazıları da Bursa'da ipek fabrikasında çalışmışlardır. Debrecen'deki silah fabrikasının müdürü bir tüfekçi dükkanı açmış ve küçük bir silah fabrikası kurmuştur. Birçoğu eski mesleklerini devam ettirmişler, ancak bazı subaylar

çizme yapımını öğrenmekten dahi utanmamışlardır. Bazıları evlerinden getirdikleri ya da orada burada biriktirdikleri para ile kendi işlerine başlamışlar ve bir kaçı başarılı işadamı olmuştur. Bununla birlikte, girişimlerden bir çoğu başarısızlıkla son bulmuş, yaşamın zorlukları pek çok mültecinin memleketine dönmelerine veya batıya gitmelerine yol açmıştır.26

15 Mayıs 1851'de göçmenler toplanmak ve birbirine yardım etmek için İstanbul'da Magyar Egylet'i (Macar Derneği) kurmuşlardır. Matyas Nyujto bu derneğin ilk başkanı ve Balazs Orban da ilk sekreteri olmuştur. Aynı yıl Amerika'ya giden Nyujto'yu başkan olarak Agoston Kosztolanyi izlemiştir. O zaman derneğin çoğu Kossuth'un maiyeti olan 78 düzenli ve 26 da fahri üyesi bulunuyordu. Bunlar Macar, İtalyan, Fransız ve İstanbul gazetelerine abone olmuşlar ve hatta Eszmecserek (Sohbetler) adlı kendi edebiyat gazetelerini basmışlardır. Bunun tek bir kopyası dahi bulunamamıştır.27 Diğer Avrupa milletlerinin temsilcileri tarafından takip edilen ihtişamlı baloları vardı. İtalyan ve Leh göçmenleri ile daimi bir ilişki kurabilmişlerdir. Aynı yıl Avusturya Konsolosu, Derneği basmış ve burada bulunan kitapları ve yazıları zorla almıştır. Dernek hakkında bundan sonraki bilgi 1856 yılına dayanmaktadır: Kırım Savaşı sırasında Richard Guyan ve daha sonra da György Kmety'nin emir subayı olan Tüköty, mektubunda o zamanki durumu tanımlayarak ve hayret ederek kavgasız sona eren bir balo hakkında yazmaktadır. 1857'de dağılmakta olan derneğin sekreteri Frecskay, Tatavla'da derneğin merkezinnde, sonra meşhur bir Macar Türkolog olarak Armin Vambery'i misafir etmiştir. En son dağılma genel fakirlik ve tarafgirlikten kaynaklanmıştı.

Protestan topluluk, Keleti Magyar Protestans Colonia (Doğu Macar Protestan Kolonisi) adıyla Galata'da 10 Aralık 1854'te kurulmuştur. Esas amacı, topluluğun toplantı yerini ve kilisesini bulmak ve çocuklar için bir

okul kurmaktı. Amerikan, İngiliz ve İskoç kiliselerinden yardım istemişlerdir. Amerikan himayesi altına girmek için başvurmuşlar ve bu himaye kendilerine verilmiştir. Topluluğun üyeleri Amerikan pasaportu taşıyorlardı. Böylece ülkede serbestçe hareket edebiliyorlar ve yurt dışına gidebiliyorlardı. Eski honved Karoly Velits müdür, yine bir göçmen olan ve Birleşik Devletler'den gelen eski ordu papazı Janos Dudas papaz ve Daniel Szilagyi de Protestan Kolonisi'nin sekreteri ve öğretmeniydi. Dudas biraz para toplamak için Birleşik Devletler'e gittiğinde, kendisine bir Amerikan papaz olan W. Schauffer vekalet etmiştir. 7 Aralık 1856'da yapılan bir toplantıya göre, Dudas İngiltere'ye, İskoçya'ya, Amerika'ya ve Almanya'ya gitmiş, ancak paradan ziyade söz almıştır. Sonunda, 1000 Franktan daha az toplayabilmişlerdir. Kırım Savaşı nedeniyle, birçok üye İstanbul'dan uzakta bulunuyordu. Bundan dolayı da, herhangi bir anda karar alabilmek için ileri gelenlerin sayısı dörtten on ikiye çıkarılmıştır. Eğitim 1857'de başlamış ve 30-40 Macar çocuktan başka, diğer milletlerin çocuklarından birkaçı da koloninin okuluna devam etmişlerdir.

Kırım ve İtalya'daki olaylar sadece göçü değil, ayrıca Protestan topluluğu da dağıtmıştır. Ferenc Koos hatıralarında, 1864 yılında 10 üyeden sadece dördünün Protestan olduğunu yazmaktadır. Bunlar bir malikaneye veya bir eve sahip değillerdi. İstanbul'da yaşayanlar ibadet için Hollanda evine gitmişlerdir. Diğer kaynaklar, 1863'te Macarların kendi toplantı yerlerine sahip olmadıklarını, Alman Teutonia'da toplandıklarını zikretmektedir.28

Bu yerlerden başka Macarlar ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok yerlerinde bulunabiliyorlardı: Varna'da, Şumnu'da, Beyrut'ta, Kahire'de ve İskenderya'da sadece merakı gidermek için neredeyse tamamının esrarı denediklerini ve bazılarının esrara bağımlı olarak öldüklerini zikredelim.

1853 yılında bazı olaylar göçün durgun sularını coşturdu. 22 Haziran'da İzmir limanında ciddi bir olay vukua geldi. Zırhlı Avusturya gemisi Hussar'ın kaptanı, bu sırada Amerika'da yaşayan, Osmanlı İmparatorluğu'na iş için dönmüş olan eski honved yüzbaşı Marton Koszta'yı ele geçirdi ve hapsetti. Osmanlı yetkilileri müdahale etmedi. Fakat, bu sırada U.S.S. St. Louis savaş gemisi orada bulunuyordu ve bunun kaptanı da Koszta'nın daha önce Amerikan vatandaşlığı için başvurmuş olduğunu biliyordu. Bu nedenle Kaptan Duncan Ingraham, Koszta'nın serbest bırakılmasını talep etti, talebinin reddedilmesi halinde de saldırmakla tehdit etti. Tehdit sebebiyle Macar serbest bırakıldı, ancak bu olay Amerika Birleşik Devletleri ile Avusturya arasında diplomatik tansiyona yol açtı.29

Kırım Savaşı sırasında, göçmenlerin bağımsızlık savaşını yeniden başlatma ümidi ortaya çıktı. Göçlerinin başından beri böyle bir anlaşmazlığı bekliyorlardı. Kossuth Şubat 1853'te Osmanlı Hükümeti'ne hizmet etmeyi önerdi. Babıali Kossuth'un teklifine açıktı, Macar komutasında bir Macar alayının kurulması konusunda söz verdi.

Kossuth'un gizli planı, alayın saldırısı ile Avusturya'yı Türkiye'ye karşı savaş ilan etmeye zorlamaktı. 1853 yazında İngiltere'den, Fransa'dan ve İsviçre'den Macar göçmenler hizmet etmek için İstanbul'a akın ettiler. Babıali onları sıcak bir biçimde karşıladı ve çoğunu Macarların uzun süreli arkadaşı olan Ömer tarafından kumanda edilen Balkanlardaki ordusuna gönderdi.

Avusturya Hükümeti, Macar göçmenlerin Fransa ve Osmanlı Hükümetleri ile görüşmelerinden endişelendi. Eğer, Viyana bir iç devrimden endişelenmek zorunda değil ise, savaşa girebileceği belliydi. Ancak isyancıların bir Avrupa gücü tarafından desteklenmeleri durumunda, Viyana kendi kendini korumak için büyük çaba göstermeye mecburdu.

Fransız Hükümeti bu görüşmeleri Avusturya'dan saklamadı ve Fransız Bakan Drouyn de Lhouys, Paris'teki Avusturya Büyükelçisi'ne, Avusturya - Osmanlı Savaşı'nın çıkması durumunda, Fransa'nın Avusturya'ya karşı Macar göçmenleri destekleyeceğini söyledi.

Avusturya Hükümeti'nin mükerrer protestosuna rağmen, Macarlar Tuna ordusundan çıkarılmadılar. Onlar ilk fırsat olarak sadece Erdel'i (Transilvanya'yı) ele geçirmeyi ve buradaki gayrı memnun halkı silah altına almayı bekliyorlardı. Osmanlı Hükümeti Avusturya ile müzakereleri başlatmada tereddütlüydü, ancak Avusturya Hükümeti'nin savaş öncesi hazırlığının çok kuvvetli olduğunu biliyorlardı ve bir Avusturya saldırısından korkuyorlardı. Bununla birlikte, değerli Macar desteğini yitirmek istemiyorlardı. İngilizler daha ihtiyatlıydılar. Ne Lord Aberdeen, ne de Palmerston Macar göçmenler ile müzakerelere başlamışlardı.

Ekim 1853'te İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi olan Canning Avusturya Büyükelçisine, Avusturya'nın Türkiye'ye bir saldırısı durumunda, İngiliz Hükümeti'nin tereddüt etmeksizin Avusturya Hükümeti tarafından zulmedilmiş olan halkı destekleyeceğini söyledi. Ayrıca, İngiltere ve Fransa'nın, Macaristan'ın bağımsızlığını ve İtalya'nın birliğini kabul etmek istediğini belirtti. Bu durum Avusturya'nın büyük güçlerden biri olma pozisyonunun sonunu getirebilecekti. Daha başka gerçekler yanında, bu nedenle Avusturya Rusya'dan ve Kutsal İttifak fikrinden geri çekildi.

1853 sonbaharında, göç dalgasının bütün liderleri İstanbul'da buluştu. Aralık ayında Komarom kalesinde birlikleri ile en son teslim olan General György Klapka, Avusturya'ya göçmenler adına önleyici bir savaş başlatılması, aksi taktirde Türkiye'nin iki taraflı saldırıya karşı dayanamayacağını Babıali'ye bildirdi. Klapka, ayrı bir Macar ordusunun

yardımı ile önleyici darbe planlamıştı. Macar saldırıları durumunda, her şehirde isyanların ortaya çıkacağı ve Avusturya'nın bunlarla başa çıkamayacağı nedenleriyle bunun çok güvenli olduğunu düşündü. Klapka ayrıca bu notu Ömer'e gönderdi. Macarların sayısı ancak aşağı Tuna'daki birliklerde arttı. Önleyici savaş Macarların lehineydi, Osmanlıların değil.30

Gelecek yaza kadar Klapka Osmanlı Savunma Bakanı, Tuna ordusunun karargahındaki komutanlar ve İstanbul'da bazı çevreler ile devamlı irtibat halindeydi. Askeri planlarından bazıları üzerinde çalışıldı ve Osmanlı Ordusu'nda reform yapma konusunu vurgulayan planlar özellikle beğenildi. 1854 baharında, Babıali ona ödül olarak Kafkasya ordusunun liderliğini önerdi, ancak bunu kabul etmedi. Haziran ayında, Batı Güçleri'nin baskısı altında Avusturya ve Türkiye gergin ilişkilerini hallettiğinde, Klapka Avusturya'ya karşı bir savaşın başlatılamayacağını görerek Osmanlı başkentini terk etti.31

Savaş haberlerini duyan Richard Guyon, Avrupa Osmanlı Ordusu'nda bir rütbe elde etmek için Şam'dan İstanbul'a geldi, Macar alayının komutanı olmak istedi. 1853 Aralığında, Hükümet onu Erzurum'a gönderdi ve buradaki birliklerin başı olarak atadı. 1854'te Başgedikler ve Kurudere'deki savaş planlarını düzenledi. Kurudere'deki savaşta mağlup edilmesi üzerine Başkente geri çağrıldı. Kars'ın tahkimatında rol aldı.32

György Kmety Şubat 1853'de İstanbul'a geri döndü ve hizmette bulunmayı teklif etti. Ayrıca Kafkas ordusuna da katılmıştır. Temmuz ayında Kars'a gitti ve süvari bölüğünü yönetti. 1854'de Kurudere savaşında çarpıştı. Kars'ın savunmasında önemli bir rol oynadı. Rusların serbestçe geri çekilmelerini garanti etme sözlerine güvenmeyerek kalenin teslim edilmesinden önce arkadaşları ile birlikte kaçtı. Bu muhasara hakkında bir kitap yazmıştır. Asya ordusunda Kohlman, Stein, eski Honvéd Binbaşılar

Gusztáv Frits ve János Fiala, eski cerrah yarbay Antal Schneider (Hüseyin), Tüköry ve pek çok diğer kişiler hizmet etmişlerdir.33

Göçmenler Ömer Paşa komutasında Avrupa birliklerinde de hizmette bulunmuşlardır. Paşanın doktoru da Macar'dı. Sefer Paşa'nın Osmanlı yardım kuvvetlerinde Şamil tarafından hazır bulundurulan göçmenleri bulabiliriz.34

Avusturya ordusuna alınmaktan kaçan pek çok Macar, uzun bir süre İzmir'de bulunan İngiliz-İsviçre lejyonuna katılmışlardır. Aynı şekilde İngiliz-Alman lejyonunda da bazı Macarlar bulunuyordu, ancak bu ünite Paris Antlaşması nedeniyle doğuya ayrılmamıştır.35

Türkçe'den başka diğer yabancı dilleri konuşanlar yüksek rütbeli subaylar tarafından tercüman olarak istihdam edilmişlerdir. Aynı zamanda savaşın kendi katılımcıları da vardı: Askerler üzerinden servet elde etmek isteyen mutfakçılar. Macarlardan büyük bir kısmı bu konuda yatırım yapmışlardır. Büyük miktarlarda kâr elde etmişler, ancak bunu ellerinde tutamamışlardır. Birçoğu savurganlıkla çarçur etmişler ve savaştan kısa bir süre sonra tekrar fakirliğe düşmüşlerdir. Düşünceli olanlar biraz toprak satın almışlar ve az ya da çok bir başarı ile bir işe başlamışlardır. Doğu Savaşı'nı müteakiben, Macarlar Ömer Paşa'nın komutası altında Bağdat civarındaki bölgede hizmette bulunmuşlar ve burada bazıları ölmüştür: Paşa'nın güvendiği bir adam olan eski bakan danışmanı Ödön Lorody (Nuri Efendi) veya bağımsızlık savaşından sonra Macaristan'da misillemeye öncülük eden ve kötü namlı feldmareşal Haynau'nun anne tarafından yeğeni olan Almanya doğumlu süvari albay August Ludwing.36

Savaştan sonra Macarlar normal hayatlarını sürdürdüler. İtalya olayları, bir çok mültecinin orada kurulmuş olan Macar lejyonlarına akın etmelerine yol açmıştır ve mülteciler savaşlarda aktif rol oynamışlardır. Bu olayları, Macaristan'daki ve 1867 Avusturya-Macar Anlaşması'ndaki yumuşamayı

takiben, göçmenlerden çoğunluğu memleketlerine dönmüştür. Sadece yaşayışları itibarıyla kendilerini Osmanlıya bağlayanlar Osmanlı İmparatorluğu'nda kalmışlardır. 1867'de sözde "göçün Kelemen Mikes"ı olan Sandor Veress acıklı bir şekilde "18 yıllık çatışma ve sıkıntıdan sonra göçün esas temeli son bulmuştur, artık göçmenler yaşlı, umudunu yitirmiş ve maddi çıkarlarını ihmal ederek ölmek için memlekete dönebilirler" diye yazmıştır. 37

Osmanlı İmparatorluğu'nun göçmenlere, göçmenlerin de bunun karşılığında ikinci memleket Osmanlı İmparatorluğu'na verdiği cevapsız kalamaz. Sorunun birinci parçasını cevaplandırmak kolaydır: Osmanlı onlara sadece barınak sağlamakla kalmadı, aynı zamanda Macarları korumak için savaş riskini de üstlenmiştir. Daha sonra da göçmenlerin ayrılışını kolaylaştırmaya ve kalanların da yeni hayat tarzına alışmalarına çalışmıştır. Biyografiler pek çok defa zor durumdan kaynaklanan çok sıkı korumadan ve iyi bilinen "doğu konforu"nun azlığından şikayetçi olmaktadırlar, fakat sonunda benzer satırları her yerde okuyabiliriz: "Pek çok Hıristiyan halkı bizim vatanımızdan ayrı düşmemize ilgisizlikle bakarken ve hatta bazıları kanlı av köpeklerinin din değiştiren kölelere yaptığı gibi bizi öldürmek için peşimize düşerken, sadece 'pagan' olarak adlandırılan Türk milleti bize sığınak verdi. Sadece açlıktan ölenlere yiyecek ve çıplak olanlara da giyecek vererek değil, sadece bizim sınır dışı edilmemizi isteyen güçlere karşı masraflı bir savaşa girmeye hazır olarak değil, fakat aynı zamanda düşünceli olup bizim vatansız olduğumuzu bize unutturmaya çalışarak."38

Türkiye'de kalan göçmenler bu güvene layık olmaya çalıştılar. Savaş alanında en etkileyici eylemlerini gerçekleştirdiler. Düşman Osmanlı zaferlerini Macar subaylara atfetmeye tam anlamıyla hazırdı. Bu gerçek nedeniyle, bir çok subay ölene kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda hizmet

ederek daha yüksek rütbelere terfi ettirildiler. Göçmenler arasında, entelektüellikleriyle ve bilgileriyle Osmanlının reform çağı olan Tanzimat dönemindeki değişikliklere katkıda bulunan bir çok bilgili kişi vardı. Bunlardan bazıları Sultan'ın Sarayına girebiliyorlardı. Bazıları derviş olmuş, bir çokları da doktor, mühendis, sanatçı veya lokanta ya da dükkan sahibi olarak çalışmışlardır.

Daniel Szilagyi (1831-1885) İstanbul'da sivil bir hayat süren en önemli göçmenlerden birisi olarak düşünülebilir. Debrecen'de Kalvinist bir ilahiyat öğrencisi olarak Macar Savaşı'nı ve yıkılışını görmüş ve Türkiye'ye kaçmıştır. Sürgün sırasında yabancı diller onun tutkusu olmuştur. Türkçe'den başka Arapça ve Farsça öğrenmiş, İngilizce'yi, Fransızca'yı ve Almanca'yı çok iyi konuşmuştur. Kırım Savaşı sırasında İngiliz ordusunda ilk tercüman olmuş ve daha sonra da kantinci olmuştur. Oradan kazandığı para ile bir kitapçı dükkanı satın almıştır. 1862'de Macar Bilimler Akademisi'ne elli kitap sunmuştur. Meşhur Macar Türkologları olan Ármin Vámbéry ve Áron Szilády'ın iyi bir arkadaşıydı. Kitapçı olarak daha çok Macaristan'la ilgili nadir bulunan oryantal kitapları toplamış ve ayrıca diğer tarihsel gereçleri ve Osmanlı edebi çalışmalarını toplamıştır. İlk defa Türkiye'de saklı olarak duran Corvinas'a dikkati çekmiştir: Osmanlının Macaristan'ı işgali sırasında İstanbul'a götürülen eski baskı kitaplar. Osmanlı reform döneminin en önemli kişileri ile ilişki içerisindeydi: Şinasi, Cevdet Paşa, ve Yeni Osmanlı Hareketi. Onun ölümünden sonra Macar Bilimler Akademisi, 438 eski el yazması kutsal kitaptan oluşan ve hala Akademinin Oryantal Koleksiyonu'nda en büyük değere sahip olan "Collectio Szilagyiana"yı oluşturarak satın almıştır.39

Karpat'ın "Yüksek öğrenimli subaylar ve meslek sahipleri, kendi ülkelerinde elde ettiklerinden daha yüksek refaha kavuşmuşlar ve daha yüksek pozisyonlar kazanmışlardır." biçimindeki ifadesine katılmalıyız.

Onların torunları arasında, yüzyılın ertesindeki en önemli Türk kadın şairlerinden biri olan Nigar Hanım ve Sultan II. Abdulhamid'in güvendiği bir arkadaşı olan ve dinine bağlı bir Müslüman olmasına karşın Hıristiyan halktan arkadaşlar edinen, şarap içen ve özel hayatında kendi kendini Edward olarak adlandıran Enver Paşa'yı görmekteyiz.

Macaristan'da 16. ve 17. yüzyıl Macar tarihi konusunda göze çarpan bir bilgin olan Sandor Veress'in oğlu tarihçi Endre Veress de zikredilmelidir. Osmanlı Hükûmeti, Bem ve Kmety için resmi devlet törenleri düzenleyerek ve askeri onurlar vererek Macarların hizmetlerini takdir etmiştir.40

1 Hajnal, István: A Kossuth-emigráció Törökországban I., [Türkiye'de Kossuth Göçü] Budapeşte, 1927.; Lukács, Lajos: Magyar politikai emigráció 1849-1867, [Macar Siyasi Göçü 1849-1867] Budapeşte, 1984.; Csorba, György: Az 1848-49-es törökországi magyar emigráció története, [Türkiye'deki1984-1949 Göçmenler Tarihi] Hadtörténelmi Közlemények 1999 (112.): 2 352-398.; Göyünç, Nejat: 1849 Macar mültecileri ve bunların Kütahya ve Halep'te yerleştirilmeleri ile ilgili talimatlar, Türk-Macar Kültür Münasebetleri ışığı altında II. Rákóczi Ferenc ve Macar Mültecileri, İstanbul, 1976., 173-179.; Karpat, Kemal H.: "Türkiye'deki Kossutlar: Osmanlı İmparatorluğunda Macar Mültecilerin Etkisi" 1849-1851, CIÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi VII. Sempozyumu Bildirileri Peç: 7-11 Eylül 1986, haz.: Bacqué-Grammont, Jean-Louis - Ortaylı, İlber - Donzel, Emeri Van, Ankara, 1994. 107-121.; Kurat, Yuluğ: "Osmanlı İmparatorluğu ve 1849 Macar Mültecileri Mes'elesi," VI. Türk Tarih Kongresi. Ankara 20-26 Ekim 1961. Kongreye sunulan bildiriler, 1967. Ankara; Saydam, Abdullah: Osmanlıların Siyasi İlticalara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi, Belleten 1997 (61): 231 339-385

2 Hajnal 1927. 182.; Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára [Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi, El Yazması ve Eski Kitaplar Bölümü] Ms 4841 / 1.

3 Göyünç 1976. 174.; Veress Sándor: A magyar emigratio a Keleten. I-II. [Doğudaki Macar Göçü] Budapeşte, 1879. I. 25.; Kinizsi, István: A "Sánta Huszár" naplója, [Lame Hussar'ın Günlüğü] Marosvásárhely, 19992. 8.

4 Veress 1879. I. 13., 27.; Saydam 1997. 357-359. ölüler için bkz.: Lázár, Kálmán: Magyar menekvök törökföldön, [Türk Topraklarında Macar Mültecileri] Kolozsvár, 1850. 80.; Ágoston, Gábor: Menekültkérdés törökhonban, [Türkiye'de Mülteciler Konusu] Rubicon (1995): 1-2. 41.

5 Saydam 1997. 361-362.; Hajnal 1927. 183.

6 Din değiştirme için: Hajnal 1927. 134-154.; Din değiştirenlerin sayısı için: Kovács 1954. 665.; Saydam 1997. 359.; Karpat 1994. 117.

7 Hauslaub'ın görevi için: Hajnal 1927. 154-164., 460-461.; Göyünç 1976. 175.; Saydam 1997. 357.; Perczel, Miklós: Naplóm az emigrációból, [Göçteki Hatıralarım] ed., önsöz ve Závodszky tarafından değil, Géza, [Budapest, 1977.] 48-51.

8 Saydam 1997. 356-359.

9 László 1887. 20., 35-27.; Veress 1879. I. 96-103.; Kinizsi 1999. 36., 43-44.; Perczel 1977. 75., 81-82. Macarların yanında savaşa katılan teğmen rütbesine kadar olan subayların kısa bibliyografları için bkz.: Bona, Gábor: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848-49, [1848-49] Budapeste, 1983.; Bona, Gábor: Kossuth Lajos kapitányai, [Lajos Kossuth'un Yüzbaşıları] Budapeste, 1988.; Bona, Gábor: Hadnagyok és föhadnagyok az 1848 / 49. évi szabadságharcban. I-II-III. [1848 / 49 Bağımsızlık Savaşının Teğmenleri] Budapeste, 1998-1999.; diğer

göçmenler için bkz: Csorba 1999. 361-394. Bu çalışmaları referanssız olarak alıyorum.

10 Karpat 1994. 110-111.; Göyünç 1976. 175.

11 László, Károly: Napló-töredék az 1849-iki menekülteket, internáltakat, különösen Kossuthot és környezetét illetöleg, Törökországban és az Amerikai Egyesült-Államokban, [1849 Mültecilerinin ve Gözetim Altına Alınanların Hatıralarından Alıntılar - özellikle Türkiye ve Amerika Birleşik Devletlerindeki Kossuth ve Onun İzinden Gidenler Konusunda] Budapeşte, 1887. 37-38.; Mészáros Lázár törökországi naplója 1849-1850, [1849-1850'de

Türkiye'de Lázár Mészáro'un Hatıraları] [Budapeşte] , 1999. 68-69., Kinizsi 1999. 57. Perczel 1977. 98-99. Bazı Türk kaynaklarına göre, bir kısım yazarlar onların Bursa'yı 25 Martta terk ettiklerini, Kütahya'ya 31 Martta vardıklarını kabul ederler (Göyünç 1976. 179. and Saydam 1997. 376.). Her iki tarih de doğrudur: Hatıraların yazarları Miladi takvimi kullanmakta iken, Türk kaynaklarındaki tarihler Rumi takvime dayanmaktadır.

12 László 1887. 58-59.; Deák, Imre: A számözött Kossuth, I. k. Törökországban, [Türkiye'deki Sürgün Kossuth I.Cilt] Budapeşte, (basım yılı yok) 116-117.; Orbán, Balázs: Törökországról s különösen a nökröl, [Türkiye ve Özellikle de Kadınlar Hakkında] ed. Steinert, Ágota, Budapeşte, 1999. 137-138.; Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára [Ulusal Széchényi Kütüphanesi, El yazması Eserleri, Budapeşte] (bundan sonra OSZKK) Analekta 11.121.; Hajnal 1927. 191., 217., 569.

13 Karpat 1994. 112-115.; Lukács 1984. 64-65.

14 Veress 1879. I. 164.

15 Kakuk, Zsuzsa: Kossuth kéziratai a török nyelvröl, [Türkçe'de Kossuth'un El Yazıları] Budapest, 1967. esp. 52-117.; Kakuk, Suzanne: Les

Maniscrits inédits de Kossuth sur la langue Turque, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 22 (1969): 1 81-105.; Kakuk, Zs.: “Lajos Kossuth’ın Türkçe Grameri”in: XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildirilerden Aynı Basım, 1968., 159-163.

16 Mészáros 1999. 96-133.

17 Spira György: Kossuth és alkotmányterve, [Kossuth ve Onun Anayasa Tasarısı] Debrecen, 1989., 7-19., critical edition of the wording of the contitution: 49-83.

18 Karpat 1994. 118-119.; Hajnal 1927. 679-683.; Veress 1879. I. 135.

19 Kovács 1954. 681-685.

20 Kovács 1954. 681-685.

21 Fiala 13-27., 143-144.

22 Fiala 151-157.; Refik 1926. 240.

23 Szalczer Sándor: Magyar emigránsok Törökországban 1849-1861, [1849-1861’de Türkiye’deki Macar Göçmenler] Pécs, 1893. 115-117.; Csorba 1999. passim.

24 Veress 1879. I. 326-327.

25 Orbán 1999. 106-111.; Saydam 1997. 347.

26 Orbán 1999. 115-119.; Veress 1879. passim; Szalczer 1893. passim.; Történelmi Lapok 1895. No. 13.

27 Derneğin Kuruluşu İçin: OSZKK Analekta 11.121.; Makaleler İçin: Magyar Országos Levéltár [Macar Ulusal Arşivleri] P 1569. Veress család iratai 10. fasc. Kaynaklar göre 1854 yılında bu ad altında basılmıştır. İtalyan göçmenler de zaten İstanbul’da 1-3 yapraklı olarak edebi-siyasi bir gazete “Album Bizantino” yayımlamışlardır. Pesti Napló 1850. No. 184.

28 Veress 1879. I. 190.; Berzeviczy, Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon, 1849-1865. I-III. [Macaristan’da Mutlakiyet Dönemi] Budapeşte, 1922. Vol. II. 318.; Vambéry, Arminius: The Story of my

Struggles, London, 1904. Vol. I. 119. Történelmi Lapok 1894. No. 18.; Vasárnapi Újság 1883. No. 18.; Koós, Ferencz: Életem és emlékeim, 1828-1890, I-II. [Hayatım ve Hatıralarım 1828-1890] Brassó, 1890. Vol. II. 355.; Rónay, Jácint: Naplótöredék. Hetven év reményei és csalódása. Nyomtatott kéziratul 10 példányban. I-VIII. [Güncelerden alıntılar. 70 Yıl Boyunca Umutlar ve Hayal Kırıklıkları. 10 kopya el yazması olarak basılmıştır.] (Pozsony). Vol. II. 200-204.; Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok 1866. 1373-1376., 1407-1410

29 Sziklai, Andor: Vakmerö diplomácia. Amerikai ultimátum egy magyar szabadsághárcosért, (Budapeşte), 1997. 37-95. [İlk İngilizce Basısı: A. C. Klay: Daring Diplomacy: The Story of the First American Ultimatum, 1957.]

30 Lengyel, Thomas: Hungarians and the Crimean War, reprinted, The Hungarian Quarterly 5 (1939): 1. 1-6.

31 Lengyel 1939. 6.; Klapka György: Emlékeimböl, [Hatıralarımdan] Budapeşte, 1986, 399.

32 Lengyel 1939. 6.; Allen, W. E. D.- Muratoff, Paul: Caucasian Battlefields. A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921., Cambridge, 1953. 76-77., 90.

33 Lengyel 1939. 6.; Kmety, George: A Narrative of the Defence of Kars on the 29th September, 1855., Londra, 1856.; Hadtörténelmi Intézet Levéltára, [Savaş Tarihi Arşivleri, Budapeşte] Personalia 87. box nemeskéri Kiss család iratai 11. fasikül. György Kmety to Miklós Kiss, Istanbul, 6. Jan. 1856.; Allen-Muratoff 1953. 76., 92-93.; Klapka 1986. 378.; Jánossy, Dénes: Die Ungarische Emigration und der Krieg im Orient, Budapeşte, 1939., 114.

34 Jánossy 1939. 114.

35 Jánossy 1939. 118-119.

36 Jánossy 1939. 117-118.; Veress 1879. II. 7-166.; Szalczer 1893. 339-342., 394-395.; Lauschmann, Gyula: Eischl János (Eduárd), az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc lánglelkü apostola Lórodi Eduárd, alias Nurin bég, [János Eischl, alias Eduárd Lórodi, alias Nurin bey, the Ardent Apostle of the Revolution and War of Independence of 1848-1849] a.g.e: Székesfehérvár története III., [History of Székesfehérvár cilt III.] Székesfehérvár, 1995., 254-272.; Történelmi Lapok 1894. No. 18.

37 Szalczer 1893. passim.; Történelmi Lapok 1894. No. 18., 20-21.; Veress 1879. II. k. 435. Mikes, Kelemen (1690-1761) göç sırasında Prens II. Ferenc Rákóczi ile birlikte Tekirdağ'da yaşamıştır. 'Törökországi levelek' (Türkiye'den Mektuplar) adlı çalışmasında fiktif mektuplarla göçmenlerin günlük yaşamlarını ve deneyimlerini tasvir etmektedir. Onun yazıları Macar rococo nesir çalışmalarının en çok göze batanlarından birisidir.

38 László 1887. 24.

39 Csorba 1999. 389.

40 Karpat 1994. 120-121.

Macar ve Polonyalı İhtilalcilerin Osmanlı Devleti'ne İlticası ve Diplomatik Kriz / Dr. Bayram Nazır [s.813-825]

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi / Türkiye

Bu makalenin konusu, Macar özgürlük savaşından sonra Osmanlı Devleti’ne iltica eden Macar ve Polonyalı ihtilalcilerdir. Osmanlı diploması tarihinde son derece önemli olan böylesi bir konunun bu makalede geniş bir şekilde ele alınması tabiatıyla imkansızdır. Bu nedenle, konuyu ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışacağız.1 Osmanlı diplomasi literatürüne “Mülteciler Meselesi” olarak geçen bu hadisede Tanzimat devlet ricali ve özellikle de Reşid, Äli ve Fuad Paşalar başarılı bir sınav vermiştir. Başta Abdülmecid olmak üzere bütün devlet adamları, bir savaş riskini göze alarak, Rusya ve Avusturya’nın mültecileri iade isteğini reddetmişlerdir.

Bir mültecinin hatıratında ifade ettiği gibi çoğu yazar Macar Özgürlük Savaşı’nı “kahramanca bir savaş dramı” olarak tarif eder. Belki de bu tanımlama doğrudur. Ancak, bu dramın sonu oldukça trajikti. Bir dramın son sahnesi çarpıcı ve oyunun doruk noktası olmalıydı. Oyuncunun görevi, finalde oyunun ifadesini azaltmak değil, aksine güçlendirmektir. Oysa, Macar Özgürlük Savaşı’nda bu özelliklerin hiçbirisi yoktu. Hatta oyuncular, içerisine düştükleri çaresizlik ve ümitsizliğin kıskacında rollerini bile unuttular. Bu sebeple, bu kahramanca savaş dramında giriş ve gelişme bölümünden sonra finalde büyük bir hayal kırıklığı yaşanmıştır.2

Daha Avusturya ordusu, Peşte’ye yaklaşıp 1848 yılının sonunda Görgei ve Perczel’in ordularını bozguna uğrattığında, bir çok Macar devlet adamı ve milletvekili zaferden endişe duymaya başlamışlardı. Imrefi’nin ifadesine göre, daha o zaman çoğu kaçacak ülke aramaya girişmişlerdi.3

Fakat bu başarısızlıklara rağmen, Macaristan'ın bağımsızlığına beslenen inanç tamamen ortadan kalkmamıştı. Dembinski, Göregi ve Bem idaresindeki ordularla yapılacak bir savaşta Rus ve Avusturya orduları bozguna uğratılabilirlerdi. Hatta Macar Hükümeti bunun için bir plan dahi yapmıştı. Fakat bu plan da işe yaramadı. Başlangıçta daha üstün bir durumda olmalarına rağmen, Avusturya ordusu Macarları yenilgiye uğrattı. Macarlardan bir çoğu tutuklandı ya da öldürüldü ve arkasından Temeşvar Avusturya'nın eline geçti.4

Temeşvar'ın Macarların elinden çıkması sivil yönetim üzerinde çok büyük olumsuz tesir yaptı. Bunun sonucu olarak da, Arad'da bulunanlar kaçış için hazırlık yapmaya başladılar. İmrefi, Macar ordusunun Temeşvar'dan kaçışını tam bir kaos olarak değerlendirir ve hatta bunu bir deli kaçışına benzetir.5

Temeşvar yenilgisinden sonra, 11 Ağustos 1849'da Arad'da Kossuth'un evinde bakanlar kurulu toplanmıştı. Bu toplantıya iki bakanın dışındaki tüm bakanlar iştirak etmişti.6 Macar devlet erkanı, bundan sonra özgürlük savaşını kazanabileceklerinin çok zor olduğu kanaatine vardılar. Bu toplantıdan çıkan en önemli sonuç ise, Kossuth'un bütün yetkilerini Görgei'ye devrettiğini açıklaması olmuştur.7 Kossuth devlet başkanlığı görevinden istifa ettikten sonra, Lugos üzerinden Türk sınırına doğru harekete geçmiştir.8 Görgei, Temeşvar yenilgisinden sonra Arad'daki Macar devlet erkanına "bana başkumandanlığı verin sizi Peşte'ye götüreyim"9 demişti. Oysa olayların seyri hiç de onun dediği gibi gelişmemişti. O, 13 Ağustos 1849'da silahları bırakıp Arad yakınlarındaki Vilagos'ta bulunan Rus generaline sığınmıştı. Görgei'nin bu davranışı, Macar özgürlük savaşının en fazla tartışılan konularından biri olmuştur.10 Kossuth, 12 Eylül 1849 tarihli Vidin mektubunda Görgei'nin vatana ihanet ettiğine ve onun yüzünden Macaristan'ın düştüğüne dair birçok delil öne

sürer.11 Bu yüzden Görgei'yi her zaman vatan haini olarak suçlamıştır. Ancak buna karşılık, Görgei'nin komutası altında savaşmış olan bazı subaylar da savaşın kaybedilme nedeni olarak bizzat Kossuth'u gösterirler.

Temeşvar yenilgisi ve Görgei'nin Ruslara teslim olmasından sonra Macarlar, Polonyalılar ve İtalyanlar kitleler halinde Osmanlı sınırına yığılmaya başladılar. İhtilalcilerin iltica sebepleri, Avusturya ve Rusya'ya karşı duyulan güvensizlik, öldürülme ve hapsedilme korkusuydu. Hepsinden daha önemlisi, Osmanlı Devleti'nin yardımıyla orduyu tekrar ayağa kaldırıp, kaybedilen vatanı geri alma ümidiydi.12 O sırada Bükreş'te bulunan Fuad Efendi'nin Bâbıali'ye gönderdiği 27 Temmuz 1849 tarihli yazıda ilk gelen mülteci kafilesinin 36'sı subay gerisi çavuş, onbaşı ve er olmak üzere 1.120 kişi olduğu belirtilmekteydi.13 Fuad Efendi "… 'asâkir-i hazret-i şâhânenin zîr-i cenâh-ı fütüvvetine iltica…"14 eden subayların iâdeleri halinde ağır cezalara çarptırılacaklarını belirterek, bunların sınırdan uzaklaştırılarak iç bölgelere yerleştirilmelerini tavsiye ediyordu. Erlerin, subaylar gibi tek tek suçlu olmadıklarından bunların hemen iâde edilmesi gerektiğini belirtiyordu.15 Ancak mültecilerden kimsenin iâde edilmemeleri yolunda İstanbul'dan Fuad Efendi'ye bir tahrirat gönderildi. Bu tahriratta, "…o makûleleri Avusturyalulara veyâhûd Rusyalulara teslîm etmek cânlarını tehlîke-i 'âzîmeye ilkâ eylemek demek olub buna ise merhamet-i seniyye kâil ve şân u şevket-i Devlet-i Aliyye'ye bir vechile muvâfık…" 16 olmayacağı ifade ediliyordu.

Bu ilk mülteci kafilesini diğerleri takip etti. İhtilalin önde gelen isimlerinden Dembinski, Meszaros ve Perczel de sınırı geçerek Osmanlı Devleti'ne iltica ettiler. Bu üç generalin iltica haberi İstanbul'a ulaştığında Meclis-i Mahsûs hemen toplanarak durumu müzakere etti. Yapılan görüşmelerde adı geçen üç generalin vakit geçirilmeden Vidin'e gönderilmelerine karar verildi. Çünkü Rusya veya Avusturya ani bir

baskınla bunları ele geçirebilirdi.[17] Neticede Dembinski, Meszaros, Perczel ve maiyetlerinde bulunan 23 kişilik mülteci kafilesi Vidin'e geldiler.[18]

Bu arada Rumeli Ordu-yı Hümayunu Müşiri Ömer Paşa,[19] Vidin Valisi Ziya Paşa'ya bir yazı göndererek adı geçen üç generalin Vidin'e gönderildiklerini haber vermişti. Ömer Paşa ayrıca, mültecilerin tayinatlarının eksiksiz verilmesi, saygıda kusur gösterilmemesi ve muhafazalarına itina edilmesini validen istemişti.[20] Gerçekten de Ömer Paşa'nın istekleri, Ziya Paşa tarafından eksiksiz yerine getirilmişti.

Macar özgürlük savaşı lideri Kossuth'un Ferenc ve Lajos adında iki oğlu ve Julia adında bir kızı vardı. Kossuth Arad'ı terketmeğe karar verdiğinde çocuklarının geleceği hakkında bir bilgisi yoktu.[21] Eşi Theresia, çocuklarının geleceğinin belirsiz olması yüzünden eşiyle birlikte gitmek istemiyordu. Bu yüzden Theresia, çocuklarının yanına gitmeye karar vermişti. Kossuth eşiyle vedalaştıktan sonra Arad'dan Lugos'a doğru yola çıktı.[22] Kossuth, Lugos'a vardığında şehirde adeta mülteci kaynıyordu. Ancak onları o kadar moralsiz bulmuştu ki, artık bunların hiçbir savaşta kullanılamayacağına karar verdi. Bu şehirde fazla kalmayan Kossuth, Orsova'ya hareket etti. Orsova bir sınır şehriydi. Bu arada Kossuth, Abdülmecid'e bir mektup yazarak izni olmadan Osmanlı topraklarına girmek istemediğini bildirdi. Genç Sultan da Kossuth'a mültecilerin bizzat kendisinin misafirleri olduklarını, hatta onların saçının bir teline zarar gelmektense halkından 50.000 kişinin kurban edilmesini yeğleyeceğine dair güvence vermişti. Abdülmecid'den bu güvenceyi de alan Kossuth, Osmanlı Devleti'ne iltica etti.[23] Kossuth, sınırı geçerken tanınmamak için ne kadar gayret göstermişse de bunda başarılı olamadı. Hatta sakalını tamamen kestirmiş, bıyıklarını kısaltmış ve öndeki açıklığı kapatmak için öne doğru taradığı saçlarını kendisini kel gösterecek şekilde arkaya taramıştı. Kossuth Vidin'e geldikten sonra da bir süre aynı şekilde dolaşmaya devam etti.

Fakat sonraları İngiltere'ye gideceğine dair ümitleri sönünce saçlarını eskisi gibi taramaya başlamasına rağmen bıyığını kısa tutmaya devam etti.24 Buna rağmen Kossuth, kamufle olmayı başaramadı. Tanınmamak için her yolu denemesine rağmen Severin'deki görevliler tarafından, kendi deyimiyle "Dostluk güvencesi veren bir yığın sözlerle"25 karşılandı. Imrefi'ye göre bu karşılama büyük bir ihtimalle Ömer Paşa tarafından düzenlenmişti.26

Kossuth'tan sonra Bem iltica etti. Ziya Paşa'nın verdiği rakamlara göre, 26 Ağustos 1849'da Vidin'deki toplam mülteci sayısı, 1.350 kişiydi. Bunlardan 53'ü Macar, 833'ü Polonyalı ve 464'ü de İtalyandı. Macarlar Eflak, Polonyalılar ve İtalyanlar ise Sırbistan üzerinden Osmanlı Devleti'ne iltica etmişlerdi. İltica edenlerin mesleki durumları da şöyleydi: 2 politikacı, 4 general, 2 miralay, 365 subay, 949 asker, 10 hizmetçi, 18 vasıfsız.27

Vidin'e gelen mültecilere 27 Ağustos'ta birkaç önemli isim daha katıldı. Bunlar General Kmety,28 General Richard Guyon, General Baron Stein ve Yüzbaşı Balog idi.29 Mültecilerin Vidin'deki sayısı gün geçtikçe artıyordu. Öyle ki, bu sayı yaklaşık olarak 5.000'i bulmuştu.30 Bunlar arasında asker kimlikli kişiler olduğu gibi; tüccarlar, kadınlar ve sanatkârlar da vardı.31

İltica edenlerin bu kadar artması üzerine son gelenler kabul edilmek istenmedi. Bunların bir kısmına ülkelerine geri dönmeleri söylendi. Buna karşılık "kendilerini Tuna'ya atıp geri gitmeyeceklerini"32 belirttiler. Hatta Fuad Efendi'nin ifadesine göre "biraz daha sıkıştırılırsa cümlesi kabûl-i İslâmiyet"33 edeceklerdi. Ancak sınırdan içeriye bir anda bu kadar mültecinin girmesinin mahzurları da vardı. Mültecilerin yiyecek ve giyecek ihtiyaçları yeterince karşılanamayacağı gibi, korunmalarında da bazı sıkıntılar yaşanacaktı. Fuad Efendi, mevcut durum karşısında hem kendisinin hem de diğer görevlilerin ne yapacaklarını bilemez olduklarını Sadaret'e bildirip yardım istemişti.

Bu tarihlerde Vidin, 5.000'i Hıristiyan, 1.000'i Yahudi, geri kalanları da Müslüman olmak üzere toplam 25.000 nüfusa sahipti.34 Ayrıca, şehrin kenar mahallelerinde, merkezde yaşayanlara nazaran her yönüyle geri kalmış ve sayıca çok az olan Bulgarlar ve Sırplar oturuyordu.35 Şehrin ticarî hayatı büyük ölçüde Türklerin elindeydi. Terzilik ve yelken bezi Bulgarlar; tütün ticareti, kahve çekiciliği, silah yapımı, semercilik ve fırıncılık gibi meslekler de Türkler tarafından icra ediliyordu. Ayrıca askeri memurlar da Türklerdendi.36 Bütün bu ticari faaliyetlere rağmen, şehir kendi nüfusunu doyuracak ekonomik potansiyele sahip değildi. Bu şartlar altında da, ancak küçük bir mülteci grubunu barındırabilirdi.37 Kuşkusuz, binlerce mültecinin Vidin'e akın etmesiyle işler daha da karışmış ve bu yüzden büyük problemler yaşanmıştı. Bu bakımdan, başlangıçta, Vidin'de Türkler de mülteciler de sıkıntı içerisindeydi.38 Çünkü, ilk gelen mültecilerin erzakları tükenmiş, sonradan gelenlerin ellerindeki az miktardaki para da kısa sürede suyunu çekmişti. Öyle ki, Joseph Bem, henüz şehre yeni gelmiş olan Kossuth'a alaylı bir şekilde; "tek kuruşumuzun olmadığını size bildirmekten şeref duyarım"39 diye yazıp, mültecilerin Vidin'de düştükleri sıkıntıyı dile getirmişti. İşte, bu şartlar altında, Vidin Vâlisi Ziya Paşa, vatanlarını terk ederek buraya gelen yaklaşık 5.000 mülteciyi Osmanlı Devleti'ne yakışır bir misafirperverlikle ağırlamak zorundaydı.

Mülteciler kampta zaman geçirmek ve konuşulacak bir konu bulabilmek için günlük tutmuş oldukları notları gözden geçiriyorlardı. Subaylar, gruplar halinde bir araya gelerek çubuklarını içiyor ve geçmiş hakkında tartışmalar yapıyorlardı.40 Diğer taraftan, Vidin kampında, çöküşün sebepleri hakkında mülteci şefleri arasında da sert tartışmalar yaşanıyordu. Kossuth'un devlet reisliği salahiyetini Görgei'ye devretmesi, büyük bir hata olarak değerlendiriliyordu. Perczel, askerlere yaptığı konuşmalarda bağımsızlık

savaşının kaybedilmesinde Kossuth'un zayıflığı ve korkaklığının büyük rolü olduğunu anlatıyordu. Mülteci liderleri arasında, Vilagos kalesi önünde Ruslara karşı silahları bırakan Görgei'ye lanet okumayan yoktu. Perczel, Guyon ve diğerleri Görgei için "hain" kelimesini kullanıyorlardı. Vatansız kalan bütün mülteciler de ona karşı büyük bir öfke ve nefret duyuyordu.41

Kossuth, Vidin'de tükenmez bir enerji ile anavatanı ve mülteciler için büyük uğraş veriyordu. Mültecilerin Vidin kampında yaşamlarını iyi bir şekilde sürdürebilmeleri için, başta Ziya Paşa olmak üzere, Türk yöneticiler ile sürekli iletişim halindeydi. Bâbıâli'ye gönderdiği mektuplarla da, mültecilerin Avusturya'ya iâde edilmesini engellemeye çalışıyordu. Aynı zamanda, Batı'daki güçlü mercileri de zorluyor ve özellikle İngiltere ve Fransa kamuoyunu Macaristan lehine çevirmenin yollarını arıyordu. Böylece Kossuth, Vidin'deki hayatının önemli bir kısmını diplomatik girişimlere ayırıyordu. Kendisine tahsis edilen evde yoğun bir çalışma temposu içerisindeyken, yaveri Asboth ve tercümanı Szölöy sürekli yanında bulunuyordu. Kossuth, bunlarla sadece aynı çatı altında değil, aynı odada kalıyordu. Asboth ve Szölöy sürekli olarak Kossuth'a moral vermeğe çalışıyorlardı.42 Kossuth, mültecilerin başı olarak onların hayatlarını kolaylaştırmak için, sınırlı etkinliği dahilinde, mümkün olan her şeyi yapmaya da çalışıyordu. Gerçekten de, Kossuth'un 22 Ağustos'ta Vidin'den Mustafa Reşid Paşa'ya ve İstanbul'daki İngiliz ve Fransız elçilerine gönderdiği mektuplar, onun vatandaşlarını unutmadığının kanıtlarıydı. Bu mektuplarda Kossuth, Reşid Paşa'yı ve elçileri, mültecileri Avrupa'nın diğer ülkelerine göndermeğe ikna etmenin yollarını arıyordu. Bunun hemen gerçekleşmeyeceğini bildiği için de, mültecilerin durumlarını kolaylaştıracak çözümler peşindeydi. Bu diplomatik girişimin üzerinden çok geçmeden, 12 Eylül 1849'da Londra ve Paris'teki Macar elçileri Pulszky Ferenc ve Teleky Laslo'ya Macarlar için büyük tarihi önemi olan

mektupları göndermişti.43 Bu mektuplarda ise elçilerden, Macaristan için Avrupa'da kamuoyu oluşturmalarını istiyordu. Nihayet, 20 Eylül 1849'da İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a da dikkate değer bir mektup yazmıştı.

Vidin kampında bir çok mülteci din değiştirerek İslamiyet'i kabul ettiler. Din değiştirenler arasında ismi ön plana çıkan ilk kişi General Bemdi. Bem'in Müslüman olmasından sonra, din değiştirmeyi kabul edenlerin sayısı giderek artıyordu. Din değiştiren önemli isimler arasında Kmety ve Stein de vardı. Macarlardan yaklaşık 250 kişi Müslüman oldu. Bunlar arasında 2 general, 10 komutan, 52 onbaşı ve yüzbaşı ile 40 astsubay vardı. Kadınlardan hiç kimse din değiştirmemişti. İtalyan ve Polonyalılar arasında din değiştirenlerin sayısı ise yaklaşık 200 kadardı. Özellikle Rusya'dan korkan Polonyalılar, din değiştirmeye daha meyilliydiler. Sivillerden sadece bir kaç kişi din değiştirmişti. Bunlardan en önemlisi John Balogh'tu.44 Philipp Korn'a göre, din değiştirenlerin ilk düşüncesi, bir Müslüman olarak, ortak düşman Rusya'ya karşı daha kolay girişimde bulunabilmekti.45

Avusturya Hükümeti, Vidin'deki mültecilerin bir kısmının anavatanlarına dönmelerini sağlamak için harekete geçti. Bu amaçla General Hauslab, Vidin'e gönderildi. General'in Vidin'e geliş amacını mülteciler henüz bilmiyordu. Hauslab, Vali Ziya Paşa ve Defterdar Azmi Efendi ile anavatanlarına dönecek mülteciler hakkında birkaç kez görüşme yaptı. Ziya Paşa ondan geri dönecek mültecilerden rütbeleri başçavuştan nefere kadar olanların savaş mahkemelerinde yargılanmayacaklarına dair garanti aldı. Doğal olarak bu garanti olumlu sonuçlar verdi ve bir çok mülteci kendisini geri döneceklerin listesine yazdırdı. Bu mültecilerin daha sonra fikir değiştirecekleri korkusuyla, zaman kaybetmeden Orsova'dan Vidin'e üç buhar gemisi gönderilmişti.46 Mülteciler kendilerini taşıyacak

gemilere birkaç saat içerisinde yerleştirildiler. Bu yerleştirme esnasında geride kalan mülteciler gidenlere müzikli bir gösteri sunmuşlardı.[47] Gemiler 21 Ekim 1849'da Vidin önlerine gelmiş ve aynı gün vatanlarına geri dönmek isteyenlerin gemilere bindirilme işlemi sona ermişti.[48] Gemiler limandan ayrılırken beylik sancağının açılması, 21 pare top atılması ve yolcuların Vidin kalesini selamlamaları, memleketine dönen mültecilerle Vidin'de kalanlar arasında duygusal sahnelerin yaşanmasına sebep olmuştu.[49] Geri dönenler, 2.732 Macar, 124 Polonyalı, 201 İtalyan ve aileleriyle birlikte 99 Avusturya vatandaşı olmak üzere toplam 3.156 kişiydi.[50]

Bâbıali, Vidin'deki mültecilerin güvenliğine büyük önem veriyordu. Vidin'de ikamet eden mültecilerin muhafazası için, başlangıçta bir tabur asker görevlendirilmişti.[51] Ancak görevlendirilen askerler, onların emniyetlerini sağlamaya yeterli değildi. Bâbıâli, mültecilerden birinin kaçırılması durumunda devletler arası diplomaside düşeceği zorlukları kolayca kestirebiliyor, bu yüzden de bunların bir tarafa firar etmemeleri üzerinde büyük bir titizlikle duruyordu.[52] Bu tür olayların yaşanmaması için, Ömer Paşa, Vidin'e bir tabur asker göndermiş ve bu tedbir de İstanbul'da memnuniyetle karşılanmıştı.[53] Öte yandan Fuad Efendi, Bâbıâli'ye yolladığı tahrîrâtında, mültecilerin muhafazası maddesinin çok önemli olduğunu dile getirmiş ve bu maksatla da iki tabur askere nezaret etmek üzere Mîralây İsmail Ağa'nın Vidin'e gönderildiğini bildirmişti.[54]

Mülteciler geçici olarak Vidin'e yerleştirilmişti. Bunların nereye yerleştirilecekleri, halledilmesi gereken önemli bir sorun olarak Osmanlı Devleti'nin karşısında duruyordu. Çünkü, Vidin'in Rusya sınırına yakın ve Tuna nehrinin kenarında bulunması sebebiyle, Rusların ani bir baskınla mültecileri alıp götürmeleri muhtemeldi. Ayrıca mültecilerin nehir yoluyla firar etmeleri de ihtimal dahilindeydi. Konu, Sadrazamın konağında yapılan

bir toplantıda ele alındı. Bunların Anadolu'ya geçirilmeleri gündeme gelmişse de, meselenin diplomatik safhası neticelenmeden böyle bir karar alınmasının doğru olmayacağı görüşü benimsendi. Toplantıda gündeme gelen Edirne ve Varna şehirleri ise birincisinin açık, ikincisinin deniz kenarında olması nedeniyle mültecilerin buraya yerleştirilmeleri görüşü kabul görmedi. Neticede mülteciler için en uygun yerin Şumnu olduğuna karar verildi.55 Çünkü, bu şehir, gerek İstanbul'a yakınlığı gerekse ikliminin uygunluğu bakımından onlar için daha elverişliydi. Üstelik, savunma açısından da Vidin'e göre çok daha iyi bir konuma sahipti.56 Bu arada, bütün mülteciler gibi Kossuth da Şumnu'ya gitmekten memnundu. Zira, o, Şumnu'dan kolayca İstanbul'a ulaşabileceğini ve yapmak istediklerini burada daha rahat yapabileceğini düşünüyordu. Yine ona göre, ikinci ikametgah yeri olarak seçilen Şumnu, Macar mültecileri için amaca en uygun yerdi. Çünkü o, Avusturya ve Rusya'ya karşı açılacak bir savaşta Macarların buradan hareket etmelerinin daha kolay olacağı inancındaydı.57 Diğer taraftan Şumnu'ya nakledilecek mültecilerin sorunlarıyla ilgilenmek üzere Kaimakam Faik Bey görevlendirildi.

Vidin'de gerekli tüm hazırlıklar yapıldıktan sonra 30 Ekim sabahı Şumnu'ya doğru yola çıkan ilk mülteci kafilesi sayları 790 olan Polonyalılar olmuştur. Bunların Vidin'den ayrılışını 221 kişilik İtalyanlar takip etti. Ancak bunlar Şumnu'ya değil, Çanakkale Boğazı'ndaki Gelibolu'ya gidiyorlardı. Din değiştiren mülteciler, diğerleriyle birlikte yola çıkarılmayıp, ayrı olarak Şumnu'ya gönderilmişti. Sayıları ise 241 kadardı. Şumnu'ya hareket eden son mülteci kafilesi ise, 423 kişilik Macarlar olmuştur.58

Bu mülteci grupları Vidin'de olduğu gibi, Şumnu'da da büyük bir içtenlikle karşılandılar ve kendileri için hazırlanan kışlalara yerleştirildiler.59 Mülteciler ve özellikle de önderleri, Şumnu'ya büyük

ümitlerle gelmişlerdi. Onlar, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında, mülteciler meselesi yüzünden, bir savaşın çıkacağını düşünüyor ve bu savaşın, Macaristan'ın özgürlüğünü elde etmesi için iyi bir fırsat olacağı kanaatini taşıyorlardı. Ancak, Osmanlı Devleti, Rusya, Avusturya, İngiltere ve Fransa arasındaki diploması trafiği, onların istediği gibi gelişmemekteydi. Bu meselede en fazla gürültü koparan Rusya'nın, Polonyalı mültecileri iade talebinden vazgeçip onların sınır dışı edilmeleriyle yetineceği, Fuad Efendi tarafından Bâbıâli'ye iletilmişti. Rusya'nın mülteciler meselesindeki politikasını değiştirdiği yolundaki haberlerin Şumnu'ya ulaşması, mülteci önderleri üzerinde derin bir hayal kırıklığı yaratmıştı. Çok daha önemli başka bir gelişme ise mültecilerin, Şumnu'ya vardıkları gün, Kossuth ve arkadaşlarının Asya'ya gönderilip orada koruma altına alınacakları haberini duymuş olmalarıydı.[60] Gerçekten de Stürmer, Bâbıâli'ye sunmuş olduğu ve Avusturya'nın yeni taleplerini içeren 5 Kasım 1849 tarihli notasında, Osmanlı topraklarında bulunan Macar mültecilerinin iadesi talebinden, iki devlet arasındaki dostluk ve iyi komşuluk bağlarının devamı için vazgeçtiğini iletmişti.[61] Buna karşılık Âlî Paşa da, Macar mültecilerinin Kütahya'ya gönderilip Avusturya aleyhine hiçbir faaliyette bulunamayacak şekilde muhafaza edileceklerini Stürmer'e garanti etmişti.[62]

Mülteciler ve özellikle de şefleri Anadolu'ya gitmeye kesinlikle karşıydılar. Batthianyi ve Perczel, alınan bu kararın uygulanmaması için Sultan Abdülmecid'e bir mektup gönderdiler. Mektupta kendilerinin Anadolu'ya gönderilmeleri halinde Sultan'a olan güvenlerinin sarsılacağı ve bu kararın kendileri için ölüm fermanı anlamına geleceği belirtiliyordu.[63] Mülteciler, Anadolu'ya gitmemek için büyük uğraş verdiler. Ancak Bâbıali nezdinde yaptıkları bütün girişimler neticesiz kaldı. Hariciye Nazırı Äli Paşa, Osmanlı Devleti açısından bu meselenin

kapandığını ve Avusturya ile varılan anlaşma gereğince mültecilerin Kütahya'ya gönderilmelerinin kesinlik kazandığını belirtti.64

Bu arada Şumnu kampında başka gelişmeler de oluyordu. Mülteciler, 1850 yılını Şumnu'da idrak etmişlerdi. 1 Ocak 1850 gecesi Kossuth'un da katılımıyla Ermeni kilisesinde bir araya gelmişlerdi.65 Yılbaşı kutlamaları üzerinden çok geçmeden moral bozucu bir gelişme yaşandı. Bu gelişme ise, Avusturya'nın Ruscuk Konsolosu Rössler'in Şumnu'ya gelişiydi.66 Mülteciler, Rössler'in aralarına ikilik sokmak ve mülteci şeflerinin faaliyetlerini gözetlemek amacıyla Şumnu'ya geldiğine inanıyorlardı. Çok geçmeden Rössler'in asıl amacı ortaya çıkmıştı. Nitekim o Türk görevlisinden Kossuth'un kendisine verilmesini ya da öldürülmesini istemişti.67 Şumnu kampında en çarpıcı gelişmelerden biri de, Kossuth'a karşı suikast planlarının ortaya çıkarılması olmuştur. Çeşitli ajanlar tarafından tertip edilen bu eylemler Osmanlı Devleti'nin aldığı etkin önlemler sayesinde başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bütün bu olumsuzluklara karşın mülteciler için bazı sevindirici olaylar da yaşanıyordu. Kossuth'un eşi Theresa'nın 2 Şubat 1850'de Şumnu'ya gelişi mülteciler ve özellikle de Kossuth için hoş bir sürpriz olmuştu.

Bâbıali, Rusya ve Avusturya Devletleriyle vardığı anlaşma gereğince Müslüman olan mültecileri Halep'e, diğerlerini de Kütahya'ya gönderecekti. Söz konusu yerleşim yerlerine gönderilecek mültecilerin isimlerini tespit etmek amacıyla Ahmed Vefik Efendi görevlendirildi.68 Ahmed Efendi, 5 Şubat 1850'de Şumnu'ya geldi. Mülteciler, onun için bir karşılama töreni tertip ettiler. Kossuth ve diğer mülteci şefleri Kütahya'ya gitmek istemediklerini ısrarlı bir şekilde ona da iletmişlerse de bir netice alamadılar. Öyleki, Imrefi'nin ifadesine göre Kossuth, "Şumnu'dan çıkmaktansa kendimi vururum" diyecek kadar Kütahya'ya gitmeye karşıydı.69 Ancak Kossuth, Ahmed Vefik Efendi ile yaptığı son görüşmede

Kütahya'ya nakledileceklerini ve bu kararın değiştirilemeyeceğini kesin bir şekilde anlamıştı.70 Neticede, Şubat'ın 15'inde Hıristiyan, 24'ünde de Müslüman mülteci şefleri Kütahya ve Halep'e gitmek üzere Şumnu'yu terketmişti. Sayıları 120 kadar olan Rusya vatandaşı Polonyalı mülteci ise, 12 Mart'ta Malta'ya hareket etmişlerdi. Şumnu'da kalanların sayısı; Kütahya, Halep ve Malta'ya giden mültecilerin toplamından çok daha fazlaydı.

Şumnu kampının dağıtılması ve mültecilerin yeni yerleşim yerlerine gönderilmeleri hususuna değinmeden önce bu sorunun, Osmanlı Devleti'yle Rusya ve Avusturya Devletlerini nasıl karşı karşıya getirdiğini ve bunun sonucunda da ortaya çıkan diplomatik kriz üzerinde duracağız.

Osmanlı Devleti'ne iltica eden Macarların arasında yaklaşık 1.000 kadar Polonyalı bulunuyordu. İmparator Nikola, bunların iade edilmesi için, niyetini iyi ifade edilmiş terimlerle açıkladığı mektubu Sultan Abdülmecid'e gönderdi. Metkubu İstanbul'a getirme görevini maiyetinde bulunan generallerden Leon Radziwill'e vermişti. Radziwill, 4 Eylül 1849'da İstanbul'a vardı.71 Çar mektubunda iki ülke arasında bir sorun yaşanmaması için, Bâbıali'nin bu kişilere sığınma hakkı vermemesini ve bunların tutuklanarak Rusya'ya iade edilmesini Sultan'dan istiyordu.72 Bu mektup daha İstanbul'a ulaşmadan Nesselrod, Titof aracılığı ile Bâbıali'ye sunulmak üzere, adeta emir niteliğinde bir nota gönderdi. Bu notada Polonyalı mültecilerin iade edilmemesi halinde Çar'ın Osmanlı Devleti'ne savaş açmaktan kaçınmayacağını açık bir dille ifade ediyordu.73 Diğer taraftan Titof da hükümetinden kendisine henüz bir haber ulaşmadan Bâbıali nezdinde girişimde bulunmaya başlamıştı. Nitekim 15 Ağustos'ta Hariciye Nezareti'ne sunduğu notasında, Küçük Kaynarca Anlaşması'nın II. maddesine atıfta bulunarak Bâbıâli'nin geçmiş anlaşmalardan doğan yükümlülüklerini yerine getirmesini istiyordu.

Avusturya elçisi Stürmer de meslektaşı Titof ile birlikte hareket ediyordu. O da Reşid ve Äli Paşalar ile görüşüp mültecilerin Osmanlı ülkesine kabul edilmemeleri durumunda Bâbıali'nin Rusya ve Avusturya ile her an savaş yaşayabileceğini söylemişti.74 Diğer taraftan Stürmer, Titof ile eş zamanlı hareket ederek Avusturya Başbakanı Schwarzenberg'ten gelen nota ile bizzat kendisinin kaleme aldığı notayı Bâbıali'ye taktim etti. Bu notalarda 1739 Belgrad Anlaşması'nın XVIII. maddesine atıf yapılarak başta Kossuth olmak üzere bütün Macarların iadesi isteniyordu.75

Gerek Çar'ın mektubu ve gerekse Bâbıali'ye ard arda sunulan notalardan sonra, Meclis-i Mahsus'da mesele bütün yönleriyle ele alındı. Üyelerden bir kısmı Avusturya ve Rusya'nın isteklerine olumlu cevap verilmesini, yani mültecilerin iade edilmesi gerektiğini ileri sürdüler.76 Ancak, bu görüş, Osmanlı Devleti'nin himayesine sığınan bu insanların iâde edilmeleri, onları cellada teslim edilmelerinden farksız olacağından kabul görmedi. Mecliste, böylesi bir düşüncenin ortaya çıkmasında Avrupa devletlerinin politik mültecilere bakış açısı da etkili oldu. Bu dönemde Avrupa devletleri ülkelerinden firar eden mültecileri iki sınıfa ayırlmaktaydı. Birincisi, adam öldürme ve hırsızlık suçunu işleyenlerdi. Bunlar, hak ettikleri cezadan kurtulmak için başka ülkelere iltica ettiklerinde yakalanıp iâde edilmeleri gerekiyordu. İkincisi ise, politik endişelerle firar edenlerdi. Bunların durumu birinci kategoridekiler gibi olmayıp, politik amaçla bir başka devlete iltica edenlerin iâde edilmesi teamülü çoktan terkedilmişti. Ancak, siyâsi mülteciler hususunda Osmanlı Devleti'nin, Avrupa devletleri ile arasında mevcut olan ve adeta hukuki bir sözleşme şeklini almış olan genel teamülün dışına çıkması da söz konusu değildi. Üstelik, bu kaideyi yok farz edişini Avrupa kamuoyuna izah etmesi de çok müşküldü. Ayrıca, Sultan Abdülmecid perişan haldeki bu mültecilere kucak açıp hayatlarını güvence altına almakla, bütün dünya

kamuoyuna Osmanlı misafirperverliğini de göstermiş olacaktı. Meclis üyeleri mesele hakkındaki genel kanaatlerini bu şekilde ifade ettikten sonra, mültecilerin Rusya ve Avusturya'ya iâde edilmemeleri yönündeki hava daha da ağırlık kazandı.77

Osmanlı Hükümeti'nden istedikleri cevabı alamayan elçiler, Bâbıali üzerindeki baskıları daha da artırdılar. Onlar, "evet" ya da "hayır" cevabının verilmesini istiyorlardı. Elçilerle yapılan birebir görüşmelerde kararlılıklarında bir yumuşama gözlenmeyince konu, 11 Eylül'deki Meclis-i Mahsus toplantısında tekrar görüşüldü. İki devlet tarafından bu kadar sıkıştırılan Bâbıâli, artık konu hakkında bir karara varmak mecburiyetindeydi. Yani, meclis ya "evet" ya "hayır" cevabını verecek, ya da üçüncü bir yolu tercih ederek, yine kesin bir cevap vermekten kaçınacaktı. Yapılan görüşmelerden sonra, Çar'ı Macarlara karşı kazandığı zaferden dolayı kutlamak için, Petersburg'a özel bir memur gönderilmesine karar verildi. Bu memur, Osmanlı Devleti'nin mültecileri neden iâde etmediğini Çar'a bizzat anlatacaktı. Çünkü Bâbıâli, şimdiye kadar Rusya'nın taleplerini hep Titof'un ağzından öğrenmişti. Rusya'ya bir memur gönderilmesi fikri bütün üyeler tarafından kabul edildi. Bu konudaki kararlılığı göstermek amacıyla hazırlanan bir kağıdın sol köşesine "her dürlü suver-i muhtemeleyi göze aldırarak Fuad Efendi'nin gönderilmesi",78 sağ köşesine de "mahzûr-ı 'âcil mütâla'asıyla firârileri hemân reddetmek"79 cümleleri yazılarak üyelerin hiçbir tesir altında kalmadan hangisini tercih ediyorlarsa o şıkkın altına isimlerini yazmaları istendi.80 Yapılan oylamada bütün üyeler kağıdın sol köşesine, yani Fuad Efendi'nin Rusya'ya gönderilmesi şıkkının altına isimlerini yazmışlardı. Diğer taraftan Avusturya İmparatoruna da bir mektup yazılmasına karar verildi.81

Titof ve Stürmer, yaptıkları baskılardan bir netice alamayınca 14 Eylül 1849'da Hariciye Nezareti'ne sundukları notalarında mültecilerin iade

edilmemesi halinde, ikinci bir emre kadar, diplomatik ilişkilerin kesilmiş sayılacağını bildirdiler.82 Osmanlı Devleti'nin mültecilere kucak açması, Rus ve Avusturya Devletlerinin baskılarına kararlılıkla göğüs germesi Avrupa ve hatta Amerika kamuoylarında takdirle karşılanmıştı. Osmanlı Hükümeti bu olumlu havadan yararlanmak istiyordu. Äli Paşa, İngiliz ve Fransız elçileri ile temas kurarak onların görüşlerini de aldı. Her iki elçi de, Osmanlı Devleti'nin yanında olduklarını kesin bir dille Paşa'ya ilettiler. İngiltere ve Fransa'nın desteği de alındıktan sonra 16 Eylül Meclis-i Mahsus toplantısında mültecilerin iade edilmemesi yönünde kesin bir karar alındı ve bu karar Titof ve Stürmer'e iletildi.83 Rus ve Avusturya elçileri Äli Paşa ile yaptıkları 17 Eylül'deki görüşmede ülkeleri ile Bâbıali ile diplomatik ilişkilerin kesildiğini söylediler.84

Sultan'ın mektubunu Çar'a götürmekle görevli olan Fuad Efendi'ye daha sonra "Fevka'l-'âde Murahhas Büyükelçi" unvanı verildi.85 Onun böylesine önemli bir göreve getirilmesinin başlıca sebebi, Fransızcayı çok güzel konuşabilen iyi bir diplomat olmasıydı. Ayrıca, onun Bükreş'te bulunmasının da bu görevlendirmede etkili olduğu anlaşılmaktadır. Zira, Bükreş, Petersburg'a İstanbul'dan daha yakındı. Dolayısıyla, onun Bükreş'ten Petersburg'a gitmesi daha az bir zaman alacaktı.86 Fuad Efendi, İstanbul'dan gönderilen talimat ve mektupları aldıktan sonra 20 Eylül 1849'da Bükreş'ten ayrıldı87 ve 6 Ekim'de Petersburg'a ulaştı.88 Rus Başbakanı Nesselrod tarafından 8 Ekim'de kabul edildi. Fuad Efendi, mülteciler meselesindeki anlaşmazlığa son vermek amacıyla, Rusya'ya gönderildiğinde, genel kanı, onun İmparator tarafından kabul edilmeyeceği yönündeydi. Hatta, Fuad Efendi'nin Petersburg'ta geçirdiği ilk günlerde bu genel eğilim giderek artıyordu. Her ne kadar Nesselrod, Fuad Efendi ile yaptığı ikinci görüşmede Çar'ın onu kabul edeceğini söylemişse de, bu konuda somut bir gelişme de yoktu. Üstelik Nesselrod da Çar'ın Fuad

Efendi’yi kabul edeceği konusunda karamsardı. Nitekim, Fuad Efendi ile yaptığı son görüşmeden sonra, bu konudaki karamsarlığını Avusturya elçisine açıkça ifade etmekte de bir beis görmemişti.89

Petersburg’ta bu gelişmeler olurken İmparator, olayları şehre üç-dört saat mesafede bulunan yazlık sarayından takip ediyordu. Ancak, Osmanlı Devleti’ne destek vermek amacıyla İngiliz ve Fransızların donanmalarını harekete geçirdikleri haberi, İmparator’u geri adım atmaya zorluyordu. Devletlerarası konjonktürün tamamen Rusya’nın aleyhine olduğu âşikârdı. Nihayet Çar, geri çekilmenin ve daha ılımlı tekliflerde bulunmanın mantıklı olacağını anlamıştı.90 Bu şartlar karşısında Çar, 16 Ekim 1849’da Fuad Efendi’ye görüşme için randevu verdi.91 Verilen randevu üzerine Fuad Efendi, Çar’ın kaldığı saraya gitti. İmparator, onu bir odada yalnız olarak kabul etti. Fuad Efendi daha önce hazırladığı konuşma metnini İmparator’un huzurunda okudu. Çar, Fuad Efendi’yi dikkatlice dinledikten sonra sert bir üslupla Osmanlı Devleti’nin mülteciler sorununda takındığı tavırdan şikayetçi oldu. Zekası, güzel konuşması nüktedanlığı ve hazır cevaplılığı ile Fuad Efendi Çar’ı yumuşatmayı başardı. Bir saate yakın süren görüşmeden sonra Çar, birden fikir değiştirdi. İki hükümdar arasındaki muhabbete dayanarak Sultan’ın kendisine müracaat etmesine sevindiğini ve onun isteklerinin gerçekleşmesini kendisinin de istediğini söyledi. Ancak tahtının şerefini ve devletinin menfaatlerini korumaya mecbur olduğunu ve bu konuda vereceği kararı Nesselrod’a ileteceğini söyledi. Çar, Fuad Efendi’den, vereceği kararı Sultan’a iletmesini ve cevap gelinceye kadar da Petersburg’ta beklemesini istedi. Böylece hem Osmanlı Devleti’ne hem de Rusya’ya hizmet yapacağını belirtti.92

Çar, Fuad Efendi ile yaptığı görüşmeden hemen sonra, Osmanlı Devleti ile mümkün olan en kısa zamanda diplomatik ilişkilerin normale döndürülmesini Nesselrod’a bildirdi.93 Mülteciler sorununun

başlangıcından beri, Osmanlı Devleti'ne karşı sert politika izleyen Çar, nihayet olayın ne tarafa yöneldiğini farketmişti. Çar'ı bu meselede ılımlı bir tavır sergilemeye sevkeden sebeplerin başında, Bâbıâli özellikle Sultan Abdülmecid ve Reşid Paşa'nın kararlı ve değişmez tutumu gelmektedir. Ayrıca, İngiltere ve Fransa'nın açıkça Osmanlı Devleti'nin yanında yer alacaklarını deklare etmelerinin, onun yumuşamasında ihmal edilemeyecek bir rolü olduğu kesindir. Çar, diplomatik ilişkilerin başlamasını istemek suretiyle, adı geçen iki devlet donanmalarının Rusya'ya daha fazla yaklaşmasını engellemek istiyordu. Diğer taraftan Fuad Efendi'nin Petersburg'ta sergilediği başarılı dilomatik performansın, sorunun barışçı yönde çözümlenmesinde önemli bir rol oynadığı açıktır. Ayrıca, Avrupa'da Osmanlı Devleti lehine hatırı sayılır bir kamuoyu oluşmuştu. Çar, Rusya'ya karşı Avrupa'da ciddi bir karşı duruşun olduğunu farketmişti. Fransız gazetesi "Press"de yer alan bir yazıda; Çar, olayların böyle sonuçlanacağını daha önceden bilseydi, mülteci sorununda kesinlikle böyle katı davranmazdı deniliyordu. Gazetede, şimdi herkesin Osmanlı Devleti'ne sempati duymaya başladığı belirtiliyor ve Çar'ın Osmanlı Devleti'nin bu meselede tek başına olmadığını ve onu küçümsememek gerektiğini kabul etmek zorunda kaldığı ifade ediliyordu.94

Yapılan uzun müzakerelerden sonra Polonyalı mülteciler sorunu şu şekilde sonuçlandırıldı.

1- Rusya vatandaşı iken Macaristan'daki olaylardan sonra Osmanlı topraklarına sığınan ve isimleri Rusya elçisi tarafından verilecek defterdeki Polonyalıların, bir daha geri dönmemek üzere, Osmanlı Devleti'nden sınır dışı edilmesi,

2- İslamiyet'i kabul edenlerin Halep veya Konya'ya yerleştirilmesi,

3- Bundan böyle başka bir devletin vatandaşlığına girerek Osmanlı Devleti'ne gelebilecek ve Rusya aleyhine entrikalar kurabilecek kişilerin

sınır dışı edilmesi için pasaportlarının ait olduğu ülke elçisine başvuruda bulunulması.95

Polonyalı mülteciler sorunu bu şekilde halledildikten sonra Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki diplomatik ilişkiler 25 Aralık 1850'de yeniden kuruldu.

Bâbıali'nin mültecileri iade etmemedeki kararlı tutumu ve Avrupa kamuoyunda oluşan olumlu hava Avusturya'yı da geri adım atmağa zorlamıştı. Nitekim uluslararası konjoktürün tamamen aleyhlerine döndüğünü gören Avusturya Hükümeti, mültecilerin iadesi talebinden vazgeçtiğini Bâbıali'ye iletmişti. Fakat iki ülke arasında önemli bir başka sorun daha vardı. Avusturya, Bâbıali'den mültecilerin sonsuza kadar gözetim altında tutulmasını istiyordu. Bu mesele iki ülke arasında uzun süren tartışmalara neden oldu. Tartışmalar uzadıkça da mevcut sorunlara yenileri ekleniyordu. Şubat 1850'de Stürmer, Bâbıâli'den mültecilerin Osmanlı ülkesinde beş yıl süre kalmalarını istemişti. Bâbıali ise sürenin bir yılla sınırlı tutulmasını istiyordu. Sorun, Meclis-i Mahsus ve Meclis-i Vala'da görüşüldü. Alınan karara göre, Osmanlı Devleti mültecileri bir sene sonra serbest bırakacaktı. Ancak, bunu yaparken de Avusturya Devleti'nin onayını alacaktı. Alınan karar doğrultusunda Stürmer'e bir takrir verilmesi de kararlaştırıldı.96 Mültecilerin Osmanlı Devleti'nde sürekli gözetim altında tutulmalarını isteyen Avusturya için, bu durum büyük bir avantaj sağlıyordu. Böylece Avusturya iç barış ortamının sağlanmadığını ileri sürecek ve mültecilerin mümkün olduğu kadar Osmanlı Devleti'nde kalmasını sağlayabilecekti. Gerçekten de Avusturya Hükümeti, bu şartı ileri sürerek mültecilerin Kütahya'dan serbest bırakılmalarına uzun süre itiraz etmiştir. Neticede Stürmer'e sunulan takrirdeki hususların Avusturyaca da kabul edilmesiyle iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler yeniden kuruldu.

Mültecilerin Kütahya ve Halep’e gönderilmeleri için Tâir-i Bahri Vapuru tahsis edildi.97 İki seferde mültecileri Gemlik ve İskenderun iskelelerine götürecek gemi kaptanına mufassal bir talimat verildi. Süleyman Refik Bey Kütahya’ya,98 Mazhar Bey de Helep’e gönderileceklerin nezaret ve muhafazaları için tayin edildi. Macar ve Polonyalı mülteci şefleri 15 Şubat 1850’de Kütahya’ya gitmek üzere Şumnu’dan ayrıldılar. Lajos Kossuth’un Şumnu’dan ayrılışı çok dramatik olmuştur.

Mülteciler hatıratlarında, Kossuth’un Şumnu’ya veda ettiği sahneyi, hayatlarının en acıklı olayı olarak kabul ederler. Bu günün sabahında mülteciler ve çok sayıda Türk toplanarak sessiz bir şekilde Kossuth’un gelmesini bekliyorlardı.99 Nihayet Kossuth, ikamet ettiği evden ayrılarak, kendisini bekleyen topluluğa elveda demek üzere onların karşısına geçti ve onlara şu veda konuşmasını yaptı:

“Kardeşlerim! Hayatımda ilk zor adımı anavatanımın topraklarını ve asil ulusumu terketmek zorunda kaldığımda atmıştım. İkincisini de cesur ordumdan artakalan sizlerden ayrılıp, Avrupa’dan atılıp mezarımın beni beklediği bir yere sürülmek zorunda kaldığım bugün atıyorum. Siz hâlâ güçlü ve dayanıklısınız. Siz hâlâ anavatan için silah tutmak gerektiğinde sırada iken, ben, gücümün biraz daha azaldığını hissediyorum. Ben kaderin kaçınılmaz emrine uyuyor ve benden önce aynı kaderi yaşamış olan Rakoczy’yi takip ediyorum. Atalarımız Asya’dan gelmişlerdi. Biz onların torunları, şimdi onların geldikleri yere geri dönmek zorundayız. Bu, kaderin acımasız emridir. Eğer anavatana dönebilme şansına sahip olabilirseniz kemiklerimin yabancı bir ülkede çürümesine izin vermeyiniz. Bunu bana söz verdiğinizi ve sözünüzü kesinlikle tutacağınızı biliyorum ve bundan eminim”.100

Kossuth’un bu duygu yüklü konuşması üzerine, Graf Ladislaus adında bir mülteci subay öne çıkıp, şunları söyledi:

“Büyük adam! Sen dünyanın gözü önünde temiz ve paksın. Macar ulusunun indinde, seçildiğin ilk günkü saygıyı hâlâ elinde tutuyorsun. Sen, yaşamak zorundasın ve yaşamalısın. Biz, kemiklerini değil, seni canlı olarak anavatana geri götüreceğiz. Buna Tanrı’nın adına yemin ediyoruz”.101 Ladislaus’un bu konuşmasından sonra bütün mülteciler “Yemin ederiz” diye bağırdılar.102

Mülteciler, 18 Şubat’ta Varna’ya geldiler. Bir gün sonra, kendilerine tahsis edilen gemi ile Varna’dan ayrıldılar. 23 Saat süren bir yolculuktan sonra 20 Şubat’ta Gemlik iskelesine ulaşıldı. Ancak kötü hava koşulları nedeniyle Bursa’da bir ay zorunlu bekleyişten sonra 31 Ocak 1850’de Kütahya’ya vardılar.103 Başlangıçta Kütahya’ya 57 mülteci gönderilmişti. Fakat bir süre sonra Avusturya Hükümeti ile Bâbıali, 26 kişilik bir grubun daha Şumnu’dan Kütahya’ya gönderilmeleri hususunda mutabakat sağlamışlardı.104

Kossuth’un çocukları 18 Haziran 1850’de babalarının yanlarına geldiler. Kossuth, çocuklarına kavuştuğu sırada “Sultan Abdulmecîd Efendimizin ve Sadrazam Devletlü Übbehetlü Reşîd Paşa Hazretlerinin bir mûyine ahâli-i Macaristan ve ‘umûm üzere ahâlî-i Avrupa kurbân olsun” 105 diyerek çocuklarının salimen Kütahya’ya ulaşmasını sağlayan Sultan’a ve hükümetine teşekkür etmiştir.

Kütahya’da bu küçük fakat önemli mülteci grubunu telaşlandıracak olaylar da yaşanıyordu. Başta Kossuth olmak üzere öteki mülteci şeflerini kaçırmak için çeşitli girişimlerde bulunulduysa da, Osmanlı Devleti’nin aldığı etkili önlemler sayesinde bu girişimler neticesiz kalmıştır.106

Mültecilerin Kütahya’daki ikameti yaklaşık birbuçuk yıl kadar sürdü. Avusturya Hükümeti ile yapılan uzun müzakerelerden sonra mültecilerin bir

kısmının serbest bırakılmasına karar verildi. Ancak bu karar, Kütahya'da duyulunca mülteciler buna sert tepki gösterdiler. Hatta, işi Süleyman Refik Bey'e hakaret etme derecesine kadar götürdüler. Süleyman Refik Bey, onların bu beklenmedik tepkilerini Bâbıâli'ye bildirdi ve arkasından görevinden istifa etti.107 Fakat, istifası Bâbıâli'ce kabul edilmediği gibi, yaptığı hizmetlerden dolayı taltifî de kararlaştırıldı. Bu çirkin olay, İstanbul'da derin bir üzüntü meydana getirdi. Ancak Bâbıâli, mültecilerin yaptıklarına karşılık onlara bir ceza vermeyi düşünmüyordu. Reşid Paşa, bu fiili işleyenlerin cezalandırılmaları durumunda, bütün Avrupa kamuoyunun ayağa kalkacağını ve bu nedenle herhangi bir cezanın verilmeyeceğini belirtmişti. Bu sebeple, kötü söz sahibine aittir felsefesiyle hareket ederek Bâbıâli, bu olaylar karşısında sessiz kalmıştır.108

Osmanlı Devleti'nin gösterdiği bunca fedakarlık ve üstün misafirperverlikten sonra, mülteci şeflerinin bu tür saldırılarına muhatap olması, anlaşılır şey değildi. Sadârete göre, mültecilerin Süleyman Refik Bey'e saldırmaktaki amacı, onu tahrik ederek aynı hareketleri onun kendilerine yapmalarını sağlamaktı. Böylece mülteciler, durumlarının çok kötü olduğunu, dünya kamuoyuna gösterip, Bâbıâli üzerindeki baskıların artmasını hedefliyorlardı. Bu sebeple Sadâret, mülteci şeflerinin oyununa gelmeyerek, onlara karşılık vermeyen Süleyman Refik Bey'in bu hareketini takdirle karşıladı.

Sonuç olarak, bu olay karşısında sessiz kalmayı tercih eden Bâbıâli, Süleyman Refik Bey'den, başarıyla yürüttüğü görevinde biraz daha sabır göstermesini istemişti. Ayrıca Süleyman Refik Bey, mülteci şeflerine, yaptıkları bu hareketlerin Bâbıâli'ce kendilerine hiç yakıştırılamadığını söyleyecekti. Osmanlı Devleti'ne iltica edemeyip, Avusturya Devleti'nin eline geçmiş olsalardı, şimdi durumlarının ne merkezde olacağını kendilerine hatırlatıp sabır ve teenni göstermelerini de tavsiye edecekti.109

Başta Kossuth olmak üzere diğer mültecilerin bütün muhalefetlerine rağmen, kimlerin serbest bırakılacağı tespit edildikten sonra, 56 kişilik mülteci grubu Kütahya'dan ayrıldı. Bu grup içinde Kossuth yoktu.

Serbest bırakılan mülteciler ve maiyetinde bulunanlar şöyleydi:

Serbest Bırakılan Mülteciler

Macarlardan Serbest

Bırakılanlar Maiyetinde Gidenler Sayısı

Biro - 1

Török - 1

Frater - 1

Koszta - 1

Nemet - 1

Kiniszi - 1

Tımari - 1

Sofer - 1

Kappner - 1

Horsi - 1

Szatmari[110] - 1

General Meszaros İki hizmetçisi 3

Szölösy Bir hizmetçisi 2

Mihaloviç[111] Bir hizmetçisi 2

Halasz - 1

Fokner Eşi 2

Dimitri Yanos - 1

Szabo - 2[112]

Ignac Eşi 2

Toplam: 26

Polonyalılardan Serbest Bırakılanlar

Buhlharin Zaborski ve bir hizmetçisi 3
Turzansy - 1
Turzanski Bilanski ve bir hizmetçisi 3
İdjikovski Bir hizmetçi 2
Marczynski Bir çocuk, bir bakıcı,
Szczepanski 5
Niyadovski - 1
Grochowolski Bir hizmetçisi 2
Bilanski Eşi 2
Chojecki - 1
Briganeti - 1
Dembinski'nin
maiyetinde bulunan
üç kişi - 3
Chojecky - 1
Briganety 1 1
Dört Polonyalı çocuk - 4
Toplam: 30
G. Toplam: 56

Ancak, Gemlik İskelesi'ne giden mültecilerden Dimitri Yanos ve Przyimski yurt dışına gitmekten vaz geçip tekrar Kütahya'ya geri döndüler. Süleyman Refik Bey, adı geçen iki mülteciyi yine kışlaya yerleştirdi.113

Geride 51 mülteci kalmıştı. Eylül 1851'de son mülteci taifesi serbest bırakıldı. Süleyman Refik Bey, mültecilerle tek tek görüşerek onların Amerika veya İngiltere'den hangisine gitmeyi tercih edeceklerini sordu. Batthinayi kendisine Fransa elçisi tarafından bir pasaport ve mektup gönderildiğini, mektupta 15 Eylül'de Marsilya'ya hareket edecek vapurla kendisinin bu ülkeye gönderileceğine söz verildiğini, dolayısıyla bu zamana

kadar Çanakkale'de kalmayı istediğini söyledi. Kossuth ve General Wsocki, hangi ülkeye gitmeye henüz karar vermediklerini ve bu kararı Gemlik'te vereceklerini söylediler. General Perczel ise, Amerika'ya gitmeyi çok istediğini, ancak eşinin hamile ve doğumunun yakın olması sebebiyle, bunun imkansız olduğunu ifade etti. Eşinin Gemlik'te doğum yapması halinde burada bir ay kalmak zorunda olduğunu Süleyman Refik Bey'e iletti. Eğer doğum Gemlik'te olmazsa, bu özel durum nedeniyle, Amerika yerine İngiltere'ye gideceğini söyledi. Eşinin yolda doğum yapması halinde ise Malta Adası'na çıkacaktı.114 Ancak Perczel'in eşi, Gemlik'e giderken yolda doğum yaptı. Eşinin doğumu üzerine Perczel, Süleyman Refik Bey'e arkadaşlarıyla beraber yolculuk yapamayacağını söyledi. Süleyman Refik Bey, hasta halde diğer mültecilerle yolculuk yapamayacaklarından; Perczel, eşi, çocukları ve maiyetinde bulunanlarla Bursa'ya gönderilmelerini uygun gördü.115

Süleyman Refik Bey, Kütahya'dan Gemlik'e varıldıktan sonra burada en fazla bir gece kalınacağını, dolayısıyla İngiltere veya Amerika vapurlarından hangisine bineceklerinin kendisine bildirilmesini istediyse de, kesin bir cevap alamadı.116

Mülteciler, Süleyman Refik Bey'e müracaatta bulunarak, Kütahya'da bir miktar borçları olduğunu söylediler ve bu nedenle de kendilerine para verilmesini istediler. Ayrıca, Avrupa'da kendilerine firarî nazarıyla bakılmaması için de, Bâbıâli'ce birer mürûr tezkiresi verilmesi ricasında bulundular.117 Mültecilerin ricası üzerine Kossuth tarafından taksim edilmek üzere 40.000 kuruş gönderildi. Ancak, onların Kütahya'dan hareketlerinden evvel yetiştirilemeyeceğinden, paranın Gemlik'e gönderilmesine karar verildi.118 Diğer taraftan, mültecilerin İngiltere ve Amerika'dan hangisine gideceklerse, ona göre Tersane-i Âmire'den Gemlik İskelesi'ne bir vapur gönderilmesi için Kaptan Paşa'ya emir yazıldı.119

Kütahya’dan son olarak serbest bırakılan mülteciler şu isimlerden oluşuyordu:

İsimleri Beraberinde Bulunanlar Sayısı Lajos Kossuth Eşi, üç çocuğu, çocuklarının hocası ve üç hizmetçisi 9

Kont Batthianyi Eşi ve dört hizmetçisi 6

General Perczel Eşi, iki çocuğu ve bir bakıcısı 5

Miralay Perczel Eşi 2

Huzman - 1

Berzenzy - 1

Lorody - 1

Asboth Bir hizmetçisi 2

Gyurman Eşi ve bir çocuğu 3

Kovacs Eşi ve bir çocuğu 3

Wagner - 1

Janos Dimitri Eşi 2

Lui - 1

Szereny - 1

Papas Acs - 1

İhasz Bir hizmetçisi 2

Hekim Iszpacsik - 1

Cseh Bir hizmetçisi 2

Török - 1

Frater - 1

Veigili - 1

Klapka - 1

Nemeth - 1

Laslo - 1

Grehanek - 1

General Wsocky Yaverleri Liyakowski ve Kosak 3

Przyimski - 1

Toplam: 55

Macar ve Polonyalı ihtilalcilerin Osmanlı Devleti'ne ilticasıyla Avrupa'nın bütün dikkati yine kendisinin üzerine odaklanmıştı. Yukarıda da değinildiği gibi, mülteciler meselesinin çözümünde Tanzimat Dönemi devlet ricali büyük bir başarı göstermiştir. Osmanlı hariciyesinin o zaman parlamaya başlayan yıldızlarından Fuad Efendi, Petersburg'ta devletlerarası diplomaside ne kadar yetenekli ve aynı zamanda ince ve pratik zekaya sahip olduğunu ispatlamıştır. Reşid Paşa ise, ileri görüşlülüğü, zekası ve almış olduğu eğitimle dönemin önde gelen simalarındandı. Paşa, Macar ve Polonyalıların Osmanlı ülkesine iltica etmek üzere sınıra geldikleri haberini aldığı zaman, bu gelişmeden memnun kalmıştı. Zira, mutlakiyet rejimine karşı mücadele veren bu kişileri kabul ve himaye etmek suretiyle, Avrupa'ya özgürlüğün koruyucusu imajı verilmiş olunacaktı. Daha Paris ve Londra elçilikleri sırasında Avrupa kamuoyunu Osmanlı Devleti lehine çevirmek için yoğun çaba göstermişti. Macar ve Polonyalı mültecileri kabul etmekle de, hem Avrupa'da Osmanlı Devleti için olumlu bir hava, hem de ezeli düşman Rusya'ya karşı Avrupa'nın desteğinin kazanılacağını biliyordu. Bu sebepledir ki, Rusya ve Avusturya'nın her türlü tehdit ve istekleri karşısında değişmez bir tutumu ortaya koydu. Öte yandan Sultan Abdülmecid, zikredilen devletlerin, mültecilerin kendilerine iade edilmeleri için, Bâbıâli üzerinde yoğun baskı kurdukları dönemde şu deklarasyonu yayınladı: "Tacımı veririm, tahtımı veririm fakat, devletime sığınanları asla geri vermem." Bu deklarasyon, mültecilerin Sultan'a büyük sevgi duymalarını sağladığı gibi, Batı Avrupa'da da geniş yankı uyandırmıştı.

Gerek Kossuth’un elimizdeki mektupları gerekse mültecilerin hatıralarından Türklerin kendilerine gösterdiği üstün misafirperverliğin onların üzerinde memnuniyet verici bir etki bıraktığı açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim Kossuth Osmanlı Devleti’nden ayrıldıktan sonra İngiltere’ye gitmişti. İngiltere’de yaptığı konuşmada hayatını güvence altına alan ve kendisini düşmanlarına teslim etmeyen Türkleri şu şekilde övmüştü: “Bugünkü hayatım ve hürriyetime sahipliğim Avusturya ile Rusya’nın tehditlerine, baskılarına rağmen beni ve arkadaşlarımı muhafaza eden Türkler sayesindedir. O Türkler ki, yüksek hislerle ve insan haklarına saygılı oluşları ile tüm tehditlere boyun eğmediler. Türk milleti bu yönüyle üstün bir güce sahiptir. Türkiye’nin bugün ve istikbalde mevcut olması Avrupa’nın ve insanlık aleminin yararınadır. Ben, Türklerden gördüğüm lütuf ve saygının hatıralarıyla yaşayacağım.”

Osmanlı Devleti’nin mültecilere bu sıcak yaklaşımı, hürriyet ve insan haklarının bu denli savunucu rolünü üstlenmesi İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri’nde geniş yankı uyandırmasına sebep olmuştu. Nitekim Okyanusun öteki kıyısında bulunan ve o sıralarda Avrupa’daki gelişmelere ilgi duymayan Amerika Hükümeti, Washington’a gönderilen Osmanlı elçisini sıcak bir şekilde karşılamıştı. ABD Başkanı Taylor, elçiyi kabulünde Sultan’ın mülteciler meselesinde ortaya koyduğu tavırla başta Amerikan halkı olmak üzere bütün aydın ülkelerin sempatisini kazandığını söylemişti. Aynı şekilde Avrupa basını, mülteciler meselesinden dolayı Osmanlı Devleti için sempati, Avusturya ve Rusya için de antipati oluşturmak amacıyla etkili yayınlar yapıyorlardı.

Bâbıâli’nin mültecileri iade etmemedeki kararlı tutumu ve Avrupa kamuoyunda oluşan olumlu hava Rusya ve Avusturya’yı geri adım atmağa zorlamıştır. Nitekim uluslararası konjoktürün tamamen aleyhlerine döndüğünü gören adı geçen devletler, başlangıçtaki tekliflerinden vaz

geçmenin ve daha ılımlı tekliflerde bulunmanın mantıklı olacağını anlamışlardı. Bu devletlerin geri adım atması ve Osmanlı Devleti ile kestikleri siyasi münasebetleri yeniden kurmaları, Bâbıâli'nin kazandığı büyük diplomatik başarı olarak değerlendirilebilir. Çünkü şimdiye kadar özellikle Rusya, haklı veya haksız her istediğini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmiş, ancak bu kez bunu başaramamıştı. Ayrıca bu meselede İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti ile kavlen ve fiilen müttefik olarak hareket etmeleri Kırım Savaşı'nda bu üç devletin güç birliği edeceklerinin ilk işareti olarak da kabul edilebilir.

1 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Bayram Nazır, Mülteciler Meselesi 1849-1851, basılmamış doktora tezi, Erzurum 1999.

2 Joseph Hutter, Von Orsova bis Kiutahia, Braunschweig 1851, s3-4.

3 Vahot Imrefi, Die Ungarischen Flüchtlinge in der Türkei, Leipzig 1851, s. 1.

4 Imrefi, aynı eser, s. 3.

5 Imrefi, aynı eser, s. 6.

6 Imrefi, aynı eser, s. 28.

7 Philipp Korn, Kossuth und die Ungarn in der Türkei, Hamburg und New York 1851, s. 41.

8 K. M. Pataky, Bem in Siebenbürgen zur Geschichte des Ungarischen Kriges 1848 und 1849, Leipzig 1850, s. 124.

9 Korn, aynı eser, s. 40.

10 Imrefi'nin kanaatine göre, başarının neredeyse imkansız olduğu bir gerçekken, Görgei'den böyle bir işi başarmasını beklemek iyimserlikten başka bir şey değildir. Herkesin suçlu olduğu böyle bir ortamda onu ihanetle suçlarken dikkatli olunması gerektiğini belirtir (Imrefi, aynı eser, s. 29-30). Ona göre, her şeyin kaybedildiği böyle bir ortamda suçu sadece

kumandanlara yüklemek doğru değildir. Zira, birisi savaşın kaybedilme nedeni olarak kararsız, zayıf ve şaşkın sivil yönetimi suçlarken öteki de, suçu orduları birleştirmekte geç kalan; hatta, Temaşvar yenilgisinden sonra bu birleşmeyi yapması gerekirken yapmayan Görgei'yi suçlayabilirdi. Bir başkası da Görgei'yi beklemeyip ordunun dağılmasına neden olan ve dolayısıyla savaşı kayb eden Dembinski ve Bem ikilisini suçlayabilirdi (Imrefi, aynı eser, s. 4-5).

11 Imrefi, aynı eser, s. 25.

12 Imrefi, aynı eser, s. 7.

13 BOA., DUİT., 75-1/13-2 Fuad Efendi'nin Sadâret'e gönderdiği 7 N 65/27 Temmuz 1849 tarihli tahrirat.

14 BOA., DUİT., 75-1/13-2 Fuad Efendi'nin Sadâret'e gönderdiği 7 N 65/27 Temmuz 1849 tarihli tahrirat.

15 BOA., DUİT., 75-1/13-2.

16 BAO., BEO., A. MKT. 220-28.

17 BOA., DUİT., 75-1/5-1 Sadâret'in Mâbeyn'e takdîm ettiği 4 L 65/23 Ağustos 1849 tarihli arz tezkiresi.

18 Imrefi, aynı eser, s. 21.

19 Ömer Lütfi Paşa, Almanya'da mühendislik tahsil ederken Osmanlı Devleti'ne gelip Müslüman olmuş ve askerliğe girerek Binbaşı rütbesini almıştır. Daha sonra çeşitli askeri kademelerde görev aldıktan sonra 1848 Avrupa İhtilalleri dolayısıyla Eflak ve Boğdan'a tayin edilmiştir. Haziran 1849'da Vezir rütbesiyle, Rumeli Ordu-yı Hümayunu Müşiri oldu. 1854'te Kırım Savaşı'nda Başkomutanlığa getirilmiştir. (Ömer Paşa'nın Kırım Savaşı'ndaki Serdar-ı Ekremliği için bkz. Laurence Oliphant; The Trans Caucasion Campaign of The Türkish Army under Omer Pasha, Edinburg 1856) Mayıs 1861'de ikinci defa Rumeli Müşiri ve Bosna'ya müfettiş olarak tayin edildi. Daha sonra devletin bir çok kademesinde görev yapan

Ömer Paşa, 24 Nisan 1871'de vefat etmiştir (Şemseddin Sami, Kâmûsu'l-Âlâm, İstanbul 1314, V, s. 3218).

20 BAO., BEO., A. MKT., 222-18.

21 Temmuz başında Peşte'den Segedin'e gelirken çocuklarını yanına almamıştı. Çocuklarını bir ormanın kenarında saklamış ve onlara bakma sözü veren Mator adlı bir köylüye teslim etmişti. Imrefi'ye göre, Kossuth ve eşi Theresia, Macaristan'ın zaferi durumunda ileride çocuklarını yanlarına alacaklardı. Mağlubiyet durumunda ise babalarının suçlarından dolayı çocuklarının cezalandırılmamaları ümidiyle Avusturya imparatorunun insafına bırakıyorlardı (Imrefi, aynı eser, s. 31).

22 Kossuth, eşiyle vedalaşırken şu sözleri söylemişti: "Ben insan ve vatandaş olarak vatanını kurtarmak için elimden gelen herşeyi yaptım ve vicdanım, görevimi yerine getirmediğim için beni kesinlikle suçlayamaz" (Imrefi, aynı eser, s. 31).

23 Korn, aynı eser, s. 35; Imrefi, aynı eser, s. 34.

24 Imrefi, aynı eser, s. 36.

25 Imrefi, aynı eser, s. 36.

26 Imrefi, aynı eser, s. 36.

27 BAO., DUİT, 75-1/11-7; Ahmed Refik, Türkiye'de Mülteciler meselesi, İstanbul 1926, s. 44-45; Abdullah Saydam, "Osmanlıların Siyasî İlticalara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", Belleten, LXI/231, Ağustos 1997, s. 350.

28 Bu isimler arasında özellikle Kmety'nin Osmanlı Devleti'ne iltica etmesinin ilginç bir hikayesi vardır. Şöyleki, Temeşvar'da dağılan Macar ordusundan en iyi durumda kalan Kmety'nin birliği olmuştu. Macar ordusunun kalıntıları, Lugos'a geri çekilirken onun birliği Erdel'e çekilmişti. Bem ve Guyon'un birliklerinden arta kalanlar geri çekilirken 80.000 kişilik Rus ve Avusturya ordusu bunları yok etmek amacıyla iki

yönden onları takip ediyordu. Bunun üzerine Kmety, birkaç bin kişiden oluşan birliği ile önce Lugos'un dışında ve daha sonra da içinde adı geçen devletlerin orduları önüne çıktı. Kendisinden yaklaşık 20 kat daha güçlü olan düşmanı yarım gün oyalamayı başardı. Böylece Bem ve Guyon'un birlikleri kurtulmuş oldu. Görevini bu şekilde başarıyla tamamlayan general, ordusunun geri çekilmesinden sonra kendisini zor kurtarabildi. Bir yaveri ile birlikte sarp yollardan geçip Merul adlı bir Eflak köyüne geldiler. Kmety, adı geçen köye vardıktan hemen sonra halk tarafından çembere alındı. Onların atlarına el konulduğu için kaçma şanları da kalmadı. Köylüler kendi aralarından Kmety ve arkadaşlarına nasıl bir ölüm cezası vereceklerini tartışıyorlardı. Köylülerden birisi onları Avusturya ordusuna teslim etmeyi önerdi. Fakat bu fikir cezanın hafif olacağı gerekçesiyle kabul görmedi. Başka birisi onların yavaş yavaş ölmesi gerektiğini bu sebeple de etlerinin parçalanması gerektiği fikrini ortaya atmıştı. Diğer birisi de büyük bir mezar açılıp onları canlı canlı gömmeyi teklif ediyordu. Bazıları da onların asılması gerektiğini söylüyordu. Köylülerin büyük çoğunluğu son teklifi yani asılmaları isteğinin yerine getirilmesini uygun buldu. Onların asılmasına karar veren Merul köylüleri içlerinden bu infazı kimin yerine getireceği konusunda ihtilafa düştüler. Bu görevi kimse üzerine almak istemiyordu. Bu yüzden tutukluları bir domuz damına kapatıp sonra da bu damı yakmaya karar verdiler. Gerçekten de verilen bu karar uygulanmaya kondu. Kmety ve arkadaşları domuz damına kapatıldılar ve dam alttan ve üsten ateşe verildi. Fakat tam bu sırada Bem'in öncü kuvvetlerinin yetişmesiyle general ve beraberindekiler bu korkunç ölümden kurtuldular. (Imrefi, aynı eser, s. 54-59).

29 Hutter, aynı eser, s. 36; Imrefi, aynı eser, s. 53.

30 Hutter, aynı eser, s. 38.

31 BOA., İra. Har. 3051.

32 BOA., DUİT., 75-1/11-3 Fuad Efendi'nin Sadâret'e takdim ettiği 7 L 65/26 Ağustos 1849 tarihli tahrirat.

33 BOA., DUİT., 75-1/11-3.

34 Korn, aynı eser, s. 65; Hutter, aynı eser, s. 45.

35 Hutter, aynı eser, s. 45.

36 Hutter, aynı eser, s. 44-45.

37 Charles d'Eszlary, "L'émigration hongroise de Louis Kossuth en Turque entre 1849-1850", Türk Tarih Kongresi, IV, (20-26 Ekim 1961), Ankara 1967, s. 437.

38 Hutter, mültecilerin Vidin'e gelmelerinden sonra daha önce çok ucuz olan sebze fiyatlarında anormal bir yükseliş olduğunu belirtir. Örneğin, mültecilerin şehre geldikleri gün 10 para olan üzümün kilosu bir iki gün sonra 20 paraya çıkmıştı. Fiyat tarifelerindeki bu anormal artış üreticileri sevindirirken, doğal olarak halk tarafından pek hoş karşılanmıyordu. Bununla birlikte, bu anormal yükselişe rağmen, mültecilere buradaki fiyatlar, yaşadıkları ülkeye nazaran çok ucuz geliyordu (Hutter, aynı eser, s. 38-39).

39 Istvan Hajnal, Kossuth-Emigracio Törökorszgban, Budapest 1927, belge no: 14, s. 462, Bem'in Kossuth'a 30 Ağustos 1849 tarihli mektubu; Eszlary, aynı makale, s. 437.

40 Hutter, aynı eser, s. 54.

41 Hajnal, aynı eser, s. 43 (Vidin kampındaki mültecilerin gündelik hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Nazır, aynı eser, s. 34-37).

42 Imrefi, aynı eser, s. 94.

43 Imrefi, aynı eser, s. 99; Imrefi, aynı eser, s. 84; Hajnal, aynı eser, belge no: 24, s. 481-486.

44 Imrefi, aynı eser, s. 189 Din değiştirenlerin sayısı hakkında kaynaklar muhtelif rakamlar vermektedir. Biz, Imrefi'nin verdiği sayıyı

esas aldık. Hutter'in verdiği rakamlar için bkz. Hutter, aynı eser, s. 63, keza aynı konu için bkz. Korn, aynı eser, s. 97.

45 Korn, aynı eser, s. 96.

46 BOA., DUİT., 75-1/41-2; Hutter, aynı eser, s. 68; Imrefi, aynı eser, s. 206; Eszlary, aynı makale, s. 439 Bu gemilerin isimleri "Magyar" ve "Ludwig" idi. (Imrefi, aynı eser, 205).

47 Imrefi, aynı eser, s. 206.

48 BOA., DUİt., 75-1/41-2; Hutter, aynı eser, s. 68; Imrefi, aynı eser, s. 206.

49 Hutter, aynı eser, s. 69.

50 BOA., DUİT., 75-1/41-6, Mîralây İsmail Bey'in Sadâret'e takdim ettiği 5 Z 65/22 Ekim 1849 tarihli tahrîrâtı; Istvan Deak, Die Rechtmässige Revolution, Budapest 1989, s. 284; Harold Temperley, England and The Near East The Crimea, London1936, s. 268; Stanley Lane Poole, Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları, (çev. Can Yücel) Ankara 1988, s. 107; Nejat Göyünç, "1849 Macar Mültecileri ve Bunların Kütahya ve Halep'e Yerleştirilmeleri İle İlgili Talimatlar", İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığı Altında II. Rakoczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu, (İstanbul, 1976) s. 175; Hutter, aynı eser, s. 68; Korn, aynı eser, s. 112.

51 BOA., DUİT., 75-1/22-2, Vidin Vâlisi Ziya Paşa'nın Sadârete takdim ettiği 22 Ş 65/10 Eylül 1849 tarihli şukka.

52 BOA., DUİT., 75-1/22-2.

53 BOA., A. AMD., 10-72, 1265. 10. 29; DUİT., 75-1/22-1, Sadrazamın Mâbeyn'e takdim ettiği 29 Ş 65/17 Eylül 1849.

54 BOA., DUİT., 75-1/23, Fuad Efendi'nin Sadâret'e takdim ettiği 27 Ş 65/15 Eylül 1849 tarihli tahrîrât.

55 BOA., DUİT., 75-1/30-1; Refik, aynı eser, s. 74.

56 Eszlary, aynı makale, s. 442.

57 Hajnal, aynı eser, belge no: 43, s. 521.

58 BOA., DUİT., 75-1/47-2.

59 Şumnu'da en rahat ve en güzel ev, Kossuth'a tahsis edilmişti. Maviye boyanmış bu ev, kabul, çalışma ve yatak odaları ile bir mutfaktan oluşuyordu. aynı zamanda bu eve bir de hizmetçi tayin edilmişti. Evde Kossuth'la beraber yaveriyle tercümanı da bulunuyordu. Kossuth, bu evde çalışıyor ve mülteciler için İstanbul'a ve öteki Avrupa başkentlerine mektuplar gönderiyordu. İmrefi, Kossuth'un kaldığı evi lüks olarak nitelendirir ve bir zamanların Macaristan devlet başkanının bu evde rahat ve sade bir hayat sürdürdüğünü belirtir (Imrefi, aynı eser, s. 218).

60 Hajnal, aynı eser, belge no: 50, s. 541 Gyula Andrassy'nin Kossuth'a gönderdiği 19 Kasım 1849 tarihli mektup.

61 BOA., DUİT., 75-1/46; Hajnal, aynı eser, belge no: 155, s. 722; Refik, aynı eser, s. 123-124.

62 BOA., DUİT., 75-1/46; BEO. A. DVN. DVE 14-89; Hajnal, aynı eser, belge no: 158, s. 776; Refik, aynı eser, s. 131-132.

63 Mektubun en ilginç yeri, mültecilerin Osmanlı Devleti'ni Avusturya'ya karşı savaşa çağırmalarını dile getiren şu satırlardı: "Her an Türk toplarının sesini duymayı bekliyoruz. Eski zamanlarda olduğu gibi Viyana surları önünde Macar yurtseverlerinin bayraklarıyla Osmanlı bayraklarının bir arada dalgalandığı zamanı özlüyoruz. Dağlar Erdel tepelerinde hilalin dalgalanmasını görme ümidi içerisinde" (Hajnal, aynı eser, belge no51, s. 545).

64 Hajnal, aynı eser, belge no: 98, s. 649.

65 Korn, aynı eser, s. 164; Imrefi, aynı eser, s. 225.

66 BOA., HR. MKT., 28-100.

67 BOA., HR. MKT., 29-60.

68 BOA., DUİT., 75-1/59-1 Sadâret'in Mâbeyn'e takdîm ettiği 7 S 66/23 Aralık 1849 tarihli arz tezkiresi; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, I, İstanbul, 1982, s. 652; Ahmed Refik, aynı eser, s. 146.

69 Imrefi, aynı eser, s. 230.

70 BOA., DUİT., 75-1/13-3.

71 Harold Temperley, England and The Near East The Crimea, London 1936, s. 262; Korn Philipp aynı eser, s. 175; Hajnal, aynı eser, belge no: 139 s. 726, Rusların tutumu ve Radziwill'in vardığına dair Avusturya elçisi Stürmer'in 5 Eylül 1849 tarihli raporu.

72 Mehmed Galib, "Leh ve Macar Mültecilerine Ait Vesâik", Yeni Tasvir-i Efkâr, Nr. 40, 22 C 1327/9 Temmuz 1909, s. 4-5.

73 BOA., AFTE, 1-41; Mehmed Galib, "Leh ve Macar Mültecileri", Yeni Tasvir-i Efkâr, Nr. 60, 13 B 1327/30 Temmuz 1909, s. 4; Mehmed Memduh, aynı eser, s. 107-108; Bapst, aynı eser, s. 87-88.

74 Hajnal, aynı eser, belge no: 134, s. 714.

75 BOA., DUİT, 75-1/9-3; Hajnal, aynı eser, belge no; 134, s. 716-717 Stürmer'in Âlî Paşa'ya takdîm ettiği 29 Ağustos 1849 tarihli nota.

76 BOA., DUİT., 75-1/9-1; Ahmed Refik, aynı eser, s. 37-38.

77 BOA., DUİT., 75-1/9-1; Ahmed Refik, aynı eser, s. 37-38; Saydam, aynı makale, s. 362-363.

78 BOA., DUİT., 75-1/18-1.

79 BOA., DUİT., 75-1/18-1.

80 BOA., DUİT., 75-1/18-1; BEO. A. MKT. MHM., 17-16; Mehmed Galib, "Leh ve Macar Mültecileri", Yeni Tasvir-i Efkâr, Nr. 42, 24 C 1327/11 Temmuz 1849, s. 4; Ahmed Refik, aynı eser, s. 61-62.

81 BOA., DUİT., 75-1/18-4; Ahmed Refik, aynı eser, s. 76; Ahmed Refik, "Fuad Efendi'nin Çar Birinci Nikola ile Mülâkâtı, Türk Tarih-i

Encümeni Mecmûası, 12, (1311), s. 370.

82 BOA., DUİT., 75-1/20-2; Ahmed Refik, aynı eser, s. 52; Ahmed Refik, aynı makale, s. 361; Hajnal, aynı eser, belge no: 145, s. 746.

83 Hajnal, aynı eser, belge no: 146, s. 750.

84 Temperley, aynı eser, s. 262; Bapst, aynı eser, s. 95.

85 BOA., DUİT., 75-1/17-1; Ahmed Refik, aynı eser, s 71; Ahmed, aynı makale, s. s. 366; Mahmud Kemal, aynı eser, s. 151.

86 BOA., DUİT., 75-1/18-1; BEO. A. MKT. MHM. 17-16; Mehmed Galib, "Leh ve Macar Mültecileri" Yeni Tasvir-i Efkâr, Nr. 42, 24 C 1327/11 Temmuz 1909, s. 5; Ahmed Refik, aynı eser, s. 60;.

87 BOA., DUİT., 75-1/26-2 Fuad Efendi'nin Sadâret'e takdim ettiği 2 ZA 65/19Eylül 1849 tarihli tahrîrât.

88 BOA., DUİT., 75-1/40-2; Hajnal, aynı eser, belge no: 208, s. 865 Avusturya elçisi Boul'un 14 Ekim 1849 tarihli raporu.

89 Hajnal, aynı eser, belge no: 209, s. 869.

90 Imrefi, aynı eser, s. 207.

91 BOA., DUİT., 75-1/42-3; Mehmed Galib, "Leh ve Macar Mültecileri", Yeni Tasvir-i Efkâr, Nr. 45, 26 C 1327/14 Temmuz 1909, s. 5; Ahmed Refik, aynı eser, s. 88; Ahmed Refik, aynı makale, s. 379; Mehmed Memduh, aynı eser, s. 117. Temperley, eserinde İmparator'un Fuad Efendi'yi 7 Ekim'de kabul ettiğini yazar ki, bu tarih yalnıştır (Temperley, aynı eser, s. 262).

92 BOA., DUİT., 75-1/42-3; Mehmed Galib, Yeni Tasvir-i Efkâr, Nr. 46, 27 C 1327/15 Temmuz 1909, s. 4; Ahmed Refik, aynı eser, s. 89-90; Ahmed Refik, aynı makale, s. 379; Mehmed Memduh, aynı eser, s. 118-119.

93 Bapst, aynı eser, s. 112.

94 Imrefi, aynı eser, s. 209.

95 BOA., DUİT., 75-1/59-5; Ahmed Refik, aynı eser, s. 147; Ahmed Refik, aynı makale, s. 25; Hajnal, aynı eser, belge no: 164, s. 787.

96 BOA., DUİT., 75-2/26-1.

97 BOA., DUİT., 75-1/48-2 Kaptan Paşa'nın Sadâret'e takdim ettiği 27 Z 65/13 Kasım 1849 tarihli tezkire.

98 BOA., DUİT., 75-1/59-1; Ahmed Refik, aynı eser, s. 145.

99 Hutter, Kossuth'un beklenmesi sırasında bir idam mahkumunun, idam edileceği yere geç gelmesinde oluşan uğultular gibi bir uğultunun oluştuğundan bahseder (Hutter, aynı eser, s. 148).

100 Korn, aynı eser, s. 187; Imrefi, aynı eser, s. 231; Hutter, aynı eser, s. 148-149. Kossuth'un mültecilere hitaben yaptığı bu konuşma, mültecilerin hatıratlarında değişik ifadelerle yer almaktadır. Biz, burada Korn'in hatıratında geçen konuşma metnini esas aldık.

101 Hutter, aynı eser, s. 150; Korn, aynı eser, s. 188; Imrefi, aynı eser, s. 231.

102 Korn, aynı eser, s. 188.

103 BOA., DUİT., 75-2/39-2 Miralay Süleyman Refik Bey'in Sadâret'e takdim ettiği Gurre C 66/14 Nisan 1850 tarihli tahrîrât; Imrefi, aynı eser, s. 268; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Kütahya Şehri, İstanbul 1932, s. 277.

104 BOA., DUİT., 75-2/23-1 Sadâretin Mâbeyn'e takdîm ettiği 2 CA 66/16 Mart 1850 tarihli arz tezkiresi.

105 BOA., DUİT., 75-2/49-2, Süleyman Refik'in Seraskerliğe takdîm ettiği 11 Ş 66/22 Haziran 1850 tarihli arîza; Ahmed Refik, aynı eser, s. 190.

106 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Bayram Nazır, "Lajos Kossuth'u Kütahya'dan Kaçırma Girişimleri ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler". Bu bildiri Macar özgür savaşının 150. yıl dönümü dolayısıyla Mayıs 1999'da Pudapeşte'de düzenlenen sempozyumda sunulmuştur.

107 Ahmed Refik, aynı eser, s. 213.

108 “…her ne demişler ise kendilerine râci olacağı…” Ahmed, Refik, aynı eser, s. 214 Sadâret’in Mâbeyn’e takdîm ettiği 23 C 67/25 Nisan 1851 tarihli arz tezkiresi.

109 Ahmed Refik, aynı eser, s. 213-214.

110 Tabloda yer alan ilk 11 isim Kossuth’un maiyyetinden gönderilenlerdir (BOA., BEO. A. MKT. UM. 58-77).

111 Mihaloviç Batthianyi’nin maiyyetinde Kütahya’ya gelmişti.

112 Serbest bırakılan mülteciler için tutulan defterde Szabo’nun maiyetinde herhangi bir isim yer almamasına karşılık iki kişi ile Kütahya’dan ayrıldığı kayıtlıdır (BOA., BEO. A. MKT. UM. 58-77).

113 BOA., BEO., A. MKT. UM 65-28 Süleyman Refik Bey’in Sadâret’e gönderdiği 28 Ş 67/28 Haziran 1850 tarihli tahriratı.

114 Ahmed Refik, aynı eser, s. 233.

115 BOA., BEO. A. MKT. UM Süleyman Refik Bey’in Sadâret’e takdim ettiği 4 ZA 67/31 Ağustos 1851 tarihli tahrîrât.

116 Ahmed Refik, aynı eser, s. 233.

117 Ahmed Refik, aynı eser, s. 233.

118 Ahmed Refik, aynı eser, s. 234.

119 Ahmed Refik, aynı eser, s. 234.

Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Savaşı'nın Çıkış Nedeni: Kaynaklar ve Stratejiler / Prof. Dr. David M. Goldfrank [s.826-839]

Georgtown Üniversitesi Tarih Bölümü / A.B.D.

Dil engelleri, dar görüşlülük ve belki de Osmanlı arşiv belgelerinin azlığı veya bu konudaki cehalet, Kırım Savaşı’nın kökeni dahil Osmanlı’nın Avrupa diplomasi tarihi içindeki rolünün Batılı ve Rus bilim adamları tarafından belirli oranda ihmal edilmesine neden olmuştur. Bu boşluk hakkında 1980’li yılların başında Profesör Winfried’in yönetiminde hazırlanmaya başlanan ve tamamlandığında İngiliz, Fransız, Avusturya ve Prusya diplomatik belgeleri, mektuplar ve makam evraklarından meydana gelen çok titiz notlar ve referanslarla dolu 12 kalın ciltlik Akten zur Geschichte des Krimkriegs’den daha başka örnek göstermeye lüzum yoktur.1 Editörler ümit ediyorlar ki çok ciltli olan Vneshniaia politika Rossii XIX i nachale XX veka en önemli Rus kaynaklarını içerecektir.2 Kırım Savaşı, “Şark Meselesi” ile ilgili ilk ve en önemli çatışma olmasına ve Avrupa süper güçlerinin Osmanlı işlerine müdahale etmesi nedeniyle ortaya çıkmasına rağmen Osmanlı belgelerini içeren bu çeşit bir çalışma henüz yapılmamış görünüyor.3

Bildiğim kadarıyla bu konuda Osmanlı belgeleri ve Türkçe kaynakları kullanarak Batı dilinde yazılmış tek önemli çalışma Ann Pottinger Saab’ın Origin of the Crimean Alliance’ıdır.4 Profesör Saab bu çalışması esnasında İstanbul arşivlerinde Osmanlı’nın Londra (Musurus Bey), Paris (Veli Paşa) ve Atina (Mehmet Neşet) sefirleriyle Belgrat yetkililerinin raporları ve bazı emirnameler ortaya çıkarmıştır.5 Saab ayrıca diplomatik belgeler, divan tutanakları, emirnameler ve kanunnameleri6 de içeren basılmış zengin

devlet evrakları kolleksiyonlarına ve Türkçe bilmesi sayesinde referans kitaplarına, genel çalışma ve monografilere de başvurmuştur.7

Saab'ın çalışmasının önemini daha fazla anlamak için Avrupa elçiliklerinin çoğunlukla yerel tercümanlara bağımlı olduklarını hatırda tutmak gerekir. Sadece İngiliz Charles Alison, Avusturyalı Schlechta veya Belçikalı Blondeel van Cuelebroeck gibi birkaç elçilik görevlileri biraz Türkçe biliyorlardı ki bu da Avrupa diplomatik yazışmalarının güvenilirliğini azaltan bir gerçektir. Yine de İstanbul'dan gönderilen elçilik raporları, Kırım Savaşı'nın gerçek nedeni üzerine olan çalışmalarımızın Osmanlı tarafının önemli bir bölümüne temel teşkil edecektir.

Akademik çalışmalarda diğer bir eksiklik de 1960'lı yıllarda hatta daha sonra Kırım Savaşı'nın nedeni ile ilgili çalışmaların neredeyse tamamen yazarın ülkesi veya ilgisiyle orantılı olarak arşiv belgeleriyle dolu yayınlanmış kaynaklara dayanmasıdır.8 En son 1970'lerde iki Amerikalı bilim adamı birden fazla önemli ülkenin arşiv kaynaklarını kullanan geniş bir araştırmayla ortaya çıktı: Bunlar, Viyana, Paris, İngiltere'nin Londra ve diğer şehirlerinde9 özellikle şahsi evraklar üzerinde çalışan Paul Schroeder ve yukarıdaki üç başkent ve İstanbul'da çalışan Ann Pottinger Saab'dır.10 Aynı dönemde üçüncü Amerikalı John Shelton Curtiss, Rus, Avusturya ve Fransız arşivlerinde bazı çalışmalar yaptı, fakat güvenilir olmayan yayınlanmış Rus kaynaklarına diğerlerine oranla daha fazla önem verdi.11 1994'te yayınlanan ve Akten zur Geshchichte des Krimkriegs'de yayınlanan Avusturya ve Prusya evraklarıyla zenginleştirilen kendi monografimde, sadece İngiltere, Fransa ve Avusturya değil aynı zamanda yedi küçük ülke (Bavyera, Belçika, Danimarka, Hollanda, Piyemonte-Sardunya, Saksonya ve İsveç) ve daha da önemlisi Rusya arşiv kaynaklarından da yararlandım.12 Şu ana kadar bildiğim kadarıyla benim

baş vurduğum kullanılmamış tek Osmanlı kaynağı, diplomatik evraklar arasına karışmış Journal de Constantinople'den birkaç makaledir.13 Bu makalede Türkçe okuyamamamın kitabımın en büyük eksikliği olduğunu öncelikle kabul ederek savaşın çıkış nedeni hakkındaki Osmanlı kaynakları üzerinde daha fazla çalışmanın gerekliliği ve Savaş'ın Osmanlı açısından hikayesi konusunda Rus evrakının faydaları üzerinde duracağım. Ayrıca yeri geldiğinde de yabancı kaynakların Osmanlı diplomatik stratejisine yaklaşımını da tartışacağım.

Öncelikle, Osmanlı tarihi uzmanı bir kimse, konuyu , imparatorluğun 1850'ler başındaki dahili durumunu özellikle Osmanlı devlet adamları üzerindeki seçkinlerin, meşhur kişilerin ve yabancıların baskısına, bir de Osmanlı'nın kendisinin uluslararası konumuna karşı tepkisine dikkat çekerek incelemelidir. Avrupa dilinde savaş üzerine yapılan hiçbir çalışma, Osmanlı devlet adamlarının kendi ülkeleri hakkında planlar yaparken sahip oldukları düşünce ve halet-i ruhiyelerini anlamaya yaklaşamamışlardır. Bu gözlem hükümet liderleri için olduğu kadar Rum patrikhane yetkilileri için de geçerlidir. İkinci olarak, Osmanlı uzmanları 1848 Avrupa krizinin başlangıcından itibaren Ekim 1853'teki husumetlerin başlaması ve Nisan 1854'te genişlemesine kadar meydana gelen tüm olayları adım adım incelemeli ve Avrupa arşivleri yanında Osmanlı'nın devlet evrakları, İstanbul ve belki de Kudüs patrikhanesi kayıtları ile yerel basın14 üzerinde de çalışmalıdır. Benim Rus kaynakları üzerindeki yaptığım az veya çok başarılı çalışmam şimdi Osmanlı belgeleri üzerinde de yapılmalıdır.

Osmanlı kaynaklarında yapılacak ciddi araştırmalar bu savaşın kaynağı ile ilgili meselelerin büyük bir kısmının çözümünde faydalı olabilir. Osmanlı üzerine çalışan birinin günışığına çıkarmak isteyebileceği en faydalı bilgiler arasında 1848-1849 kriz yılları ve hemen öncesi dönemiyle ilgili stratejik düşüncelerdir. İngiltere'nin Marmara Denizi'nde veya

İstanbul Boğazı’nda bulunmasıyla ilgili Rus korkusunu savaşın önemli sebeplerinden biri olarak gören Vernon Puryear İngiliz kaynaklarını kullanarak, Londra’nın önemli elçisi Stratford Canning’in (geleceğin Viscount de Redcliffe’i) gelecekte gerekli görülürse İngilizlerin Çanakkale Boğazı’ndan geçmesi konusunda Osmanlı yetkilileriyle bir ön anlaşmaya vardığını iddia eder.15 Daha sonra 1849 Macar-Polonya mülteci krizi sırasında Viyana ve St. Petersburg hükümetleri Osmanlı topraklarına firar etmiş asilerin tümünün geri dönmesi çağrısında bulunduğu zaman, İngiliz gemileri kötü hava şartlarını bahane ederek Marmara Denizi’ne girmiştir. Eğer Fuat Paşa o sırada mülteci meselesine çözüm bulmak için özel bir görevle St. Petersburg’da bulunmasaydı ve İngiliz deniz filosu özür dileyerek kısa zamanda geri dönmeseydi savaş daha o zaman patlak verebilirdi.16 Fakat biz Rus evraklarından biliyoruz ki tam o sırada St. Petersburg’da en yüksek seviyedeki yetkililer, Tuna prensliklerine doğru kara savaşı ve peşinden de İstanbul’a denizden bir baskın düzenleme planları üzerinde çalışıyorlardı.17 Puryear tarafından İngiliz kaynaklarından ve Rus belgelerinden geliştirilen anlatımda eksik olan şey, Osmanlı yetkililerinin o sırada ne yaptığı ve ne düşündüğüdür. Bu gözlem Osmanlıların İngilizlerle deniz kuvvetleriyle ilgili anlaşmaları, Balkanlar’da ve Doğu-Orta Avrupa’daki ihtilalci güçleri altetmek için Avusturya ve Rusya ile işbirliği yapma konusundaki 1848-49’daki genel politikaları ve mülteci krizi sırasında Avusturya ve Ruslara karşı İngiliz ve Fransız desteğine dönüş yapmalarını anlatır. Örneğin, 1848’de Eflak ve Boğdan’da Osmanlı politikalarıyla ilgili Rusya’nın tahakküme varan bazı talepleri veya 1849 ve 1850 yılında Rusların askeri ve üstü kapalı deniz kuvvetleri tehditleri Türk yetkililerini, 1853’te de olacağı gibi Osmanlı Sultanı’nın Hıristiyan Ortodoks tebası üzerindeki Rus himayesini azaltma planları yapmaya neden olmuş mudur? İngiliz kaynaklarına göre, Mustafa

Reşit Paşa, Kasım 1849'da Londra ile bir resmi ittifak yapmayı arzulamıştı,18 fakat Paşa gerçekte neyi amaçlıyordu?

Mülteci sorunu Osmanlı yönetimi için uluslararası problem haline geldikten sonra Kudüs ve Beytüllahim'de bulunan Hıristiyan türbeleri üzerindeki Katolik Ortodoks rekabeti gündeme geldi. Fuat Paşa'ya isnat edilen kaynak dahil birkaç basılı kaynak, alınan bazı yasal ve diplomatik tavırların tekrar tartışılmasında tarihçilere yardımcı oldu.

Bu meselede İngiltere'nin tarafsızlığı da özellikle faydalı oldu.19 Dahası İngiliz raporlarından Osmanlı hükümetinin Londra'nın desteğine güvenerek ihtiyatla ve sistematik olarak şu politikayı güttüğü anlaşılır: İlk olarak Avusturya'nın Fransa'yı desteklemediğinden emin oldu; ikincisi Katolikler adına konuşan Fransa'dan bu sorunun çözümünün imkansız olması dolayısıyla iddialarından vazgeçmesini istedi; üçüncüsü, iki tarafın ve onların Fransız ve Rus destekçilerinin "karma komisyon" aracılığıyla mukaddes mekanlar üzerinde uzlaşmaya varmalarını sağlamaya çalıştı;20 dördüncü olarak bu çaba sonuç vermeyince mümkün olan en iyi çözüme ulaşmak ve kendi egemenlik haklarını teyit için bir ulema komisyonu oluşturdu; beşinci olarak Rusya bu uzlaşmayı kabul etmeyince ve Fransa da herhangi bir değişikliği reddedince meseleyi mümkün olduğu kadar bir süre için savsaklama yoluna gitti; altıncısı Fransa önceki ulema yönetimi konusunda ısrar edince, uzun zamandan beri temsilcilik görevinde bulunan Stratford Canning'in şahsında İngilizler de bu yönetimin tarafsız olduğunu kabul ettikleri için Fransızların isteğini kabul etti; ye-

dinci olarak da Fransızlar ve Ruslar çok fazla baskıda bulununca İngilizlerden bazen de Avusturyalılardan durumun sükunete kavuşması için yardım etmelerini istedi.21 Rus dokümanları açıkça belirtir ki bir yandan Babıali tüm gücüyle Fransızların ılımlı olmasına çalışırken22 diğer yandan İstanbul'daki Çarlık temsilcileri St. Petersburg'dan gelen emirler

doğrultusunda23 Osmanlılar üzerinde Fransızlara verdikleri sözlerden24 cayması için büyük baskı kuruyorlardı (Rusların bu tavrı kesinlikle iki tarafın birbirleri hakkındaki kötü niyet suçlamalarının başlangıcını teşkil eder). Aslında çözüm bulmak isteyen herhangi bir Osmanlı yetkilisi gerçeği bilerek hareket etmek zorunda olduğundan Rus Dışişleri Bakanlığı talimatlarıyla hareket eden Rus temsilcisi, patrikhanenin önemli bir yetkilisi olan Loğofet (tercüman) Nicholas Aristarchi'ye güven duymadığını belirtiyor ve bu nedenle Rumlardan bağımsız bir politika takip ediyordu.25

Tabi ki yabancı temsilcilik kaynakları hikayenin tümünü söylemiyorlar. Bu nedenle Osmanlı kaynaklarında yapılacak bir araştırma, mesela Türk yetkililerin "karma komisyon"a nasıl baktıkları, ulema teşkilatının ne düşündükleri ve Babıali'nin bu sorunu çözme konusunda İngiliz, Fransız ve Avusturya hükümetlerini meseleye dahil etmek için nasıl gayret gösterdikleri gibi konuları açıklığa kavuşturabilir. Osmanlı kaynakları ayrıca Şubat 1852'de başlayan Fransız ve Rusların Osmanlı yetkililerinden birbirine aykırı vaatler alma konusundaki baskılarını, İstanbul'da hükümetler arasında ne tür müzakereler yapıldığını ve Kutsal Yerler meselesinin Osmanlı'nın üst seviyesindeki siyasi istikrarsızlığı yüzünden mi daha karışık bir hal aldığı problemini açıklığa kavuşturabilir. Son olarak da İstanbul'daki Rus temsilcilerin üst düzey Osmanlı yetkililerinden kendi menfaatleriyle ilgili konularda yerine getirilmesi mümkün olmayan isteklerde bulunması meselesi vardır. Bir Osmanlı uzmanı, Rusların iki Osmanlı veziriazamı (Mehmet Emin Ali Paşa ve Mehmet Emin), bir reis efendi (Fuat Paşa) ve eski veziriazam geleceğin reis efendisi (Mustafa Reşit Paşa) ve Sultan'ın kendisinin (Abdülmecit) ağzından çıktığını iddia ettiği inanılamayacak derecede tuhaf olan beyanatları da (eğer varsa) ortaya çıkarabilir. İddia edilen bu beyanatları da sırasıyla inceleyeceğim.

Kutsal Yerlerle ilgili tartışmalarda Rusya'nın müzakere bile edilemez önemli talebi (Osmanlılar bunu sürekli olarak reddetmiştir), Ortodoksların Kudüs'teki kutsal türbenin bulunduğu kilisenin tamir ve bakımı üzerinde süresiz ve münhasır bir kontrole sahip olma garantisidir. Ruslar ayrıca Beytullahim'deki Nativity Kilisesi'nin anahtarının Katoliklere (geri) verilmesine de karşıydı. Osmanlılar iki tarafı da tatmin etmeye çalışırken birbiriyle çelişen vaatlerde bulunmuştu.26 Alim Vladimir Titov'un başkanlık ettiği Rus temsilciliği bir Osmanlı yetkilisine (muhtemelen Mehmet Emin Ali Paşa) aşağıdaki beyanatı atfeder. Öyle görülüyor ki Osmanlı egemenliğini açık bir biçimde sınırlandıran bu beyanat büyük bir ihtimalle diplomatik bir uydurmadır:27

"İmparatora sunulan ve ülkenin Sultanı tarafından imzalanan bir dokümanda bulunan resmi teminatlar gerçek bir Antlaşma değerindedir ve Zat-ı Şahane'nin vezirleri iki yüzlülük etmezler. Bundan böyle Padişahlarının kati kabulüyle Rusya statükodan herhangi bir sapmaya karşı teb'anın sadakatinin muhafızıdır. Bu taahhüt katidir ve İmparatorluk Kabinesi'nin sağduyusu, geleceği garanti etmek ve Sultan'ın vefalı nezaketinin karşılığını vermek için elinden geleni yapacaktır."

Rus baskısıyla değiştirilen28 türbe ile ilgili fermanın Kudüs'teki Osmanlı yetkilileri tarafından uygulanıp uygulanmayacağı meselesi 1852 yazında tekrar alevlendi. Genç Rus maslahatgüzarı A. Ozerov, Kudüs Rum Patriği'nin itirazlarını Reis Efendi Fuat'ın şu cümlelerle reddettiğini iddia eder: "O bizim reayamız: Yabancı bir temsilciliğin hizmetine girmeye nasıl cesaret edebiliyor!" Aynı zamanda Ozerov, Veziriazam Mehmet Ali'nin önceki hükümetin politikasını reddettiğini ve Rusların yorumunu diplomatik hassaslıklarla kaplı olarak şöyle dediğini iddia eder: "…bizim en kuvvetli ve çok cömert müttefikimiz olan bir krala sultanın vermiş, olduğu ciddi bir sözü hafife almak… affedilemez bir hainlikti"29 Diğer bir ifadeyle

modern terminolojiyi kullanarak söylemek gerekirse Türk veziriazam, kendi devletinin güçlü komşusuna gereken önemi vermediğini ve hariciye nazırının da bu komşusunun himayesinde olan önemli din yetkililerinden birini keyfi bir biçimde aşağılayarak bu ateşi körüklediğini kabul etmiş göründü.

Ozerov ve Rus temsilciliği bir karma Fransız askeri-donanma tehditleri ve taahhütlerle zorlanan30 ve sonunda Kasım 1852'de Beytüllahim'in anahtarlarını Katoliklere teslim etmeye razı olan, fakat Kudüs'teki türbe üzerinde Ortodoks kontrolünü veya buradaki törensel ve göstermelik zaferlerini reddetmeye devam eden Osmanlılara tuhaf beyanatları atfetmeye devam ettiler.31 Rusya'nın Osmanlı ülkesine olan tehdidini gizlemeyen Ozerov, Fuat Paşa'nın gözü dönmüş maceracı ve Fransız ittifakıyla imparatorluğu riske atmak isteyen biri olduğunu ve Sultan'ın da beceriksiz ve güçsüz bir kaderci olduğunu iddia etti. Buna karşılık Fuat Paşa şöyle cevap verdi:

"Biliyorum, belki de sonu uçurum olan tehlikeli bir yol takip ediyorum, fakat Türkiye için hala bir gelecek varsa bu yol kurtuluş için tek istikamettir."

Sultan'ın ise cevap olarak Rusya'nın ölümcül bir misillemesinin kaçınılmaz olduğunu kabul ettiği rapor edilir:

"Türkiye'nin böylece son saati artık geldi çattı, çünkü ben kendim ahmak (Mehmet Ali) ve sefil (Fuat) liderler ve diğer sebepler yüzünden bunların istedikleri şekilde bu oyunun ümitsiz bir parçasını oynamak zorunda bırakıldım."32

Sonunda I. Nichola adına diplomatik bir girişimde bulunmaya çalışan Rus Başbakanı Nesselrode, o dönemde görevde olmayan Paşa'nın Ozerov'a şu planı teklif ettiğini iddia etti:

"… Rus temsilciliğinin desteğiyle… Küçük Kaynarca Antlaşması'nın Ortodoks dininin ve din adamlarının Osmanlı mülkiyetinde sahip oldukları koruma ve muafiyetlerle ilgili maddeleri gereğince ilga edilebilen veya yenilenebilen Fransız kapitülasyonlarının kaldırılmasına ve karşı gelinmesine çalışmak gerekir."33

Bazı tarihçiler Nesselrode'a güvenerek, Ortodoks kilisesinin haklarının desteklenmesi amacıyla Osmanlıları Küçük Kaynarca Antlaşması'nda bazı değişiklikler yapmaya zorlama konusundaki Rusya'nın yanlış algılanan diplomatik planının aslında Reşit Paşa'nın fikri olduğunu ileri sürerler.34 Saab bu rivayetin gerçek olduğunu kabul ediyor, fakat Rusların Reşit'le müzakere yapabileceklerini düşündüklerine de inanıyor.35 Gerçekten, Rusların Osmanlı topraklarındaki Ortodoks kilisesini himayesine alma isteklerini36 Osmanlıların kısıtlama arzusu düşünüldüğünde görülür ki, Reşit Paşa'ya atfedilen kendi devleti aleyhinde olarak Rusya'nın antlaşma haklarının genişletilmesi isteği başka bir diplomatik uydurmadır. Ne olursa olsun, elimizde uzman birinin kontrol etmesi gereken Osmanlı yetkililerine atfedilen bir dizi beyanatlar var. Bu arada mümkünse 1850-1852'deki Kutsal Yerler anlaşmazlığı meselesi de incelenebilir.

Bu beyanatlarla ilgili benim fikrim şudur ki farklı Osmanlı dış politika eğilimleri yerel politik manevralar yüzünden ortaya çıkıyordu. Fuat ve Reşit Paşaların ikisi de çok akıllı kimselerdi. İngiliz maslahatgüzarı Albay Hugh Henry Rose'un 1852'nin sonunda Fransız tarafına eğilim göstermesi ve hem Avusturya hem de Rusya'nın Karadağ konusundaki Osmanlı politikalarından memnuniyetsizliği nedeniyle37 Fuat Paşa, Fransızlara meyletmenin İngilizleri rahatsız etmeden Osmanlı çıkarlarını koruyacağını düşünmüş olabilir. Diğer yandan o dönemde iktidarda olmayan fakat Srtatford'la daha önceden işbirliği yapmış olan ve şüphesiz onun Kutsal Yerler anlaşmazlığının Katolikler tarafından gündeme getirilmesinden

hoşnut olmadığını38 bilen tecrübeli Reşit Paşa da düşünmüş olabilir ki Rusya'ya bazı ayrıcalıklar verirken aynı zamanda stratejik olarak İngilizlere de yönelebilir.

1853 olaylarına dönmeden önce önemli bir tarih yazıcılığı hatasını açıklığa kavuşturmamız gerekir. Ne Ozerov'un ne de Fransız Büyükelçi Lavalette'in mesajlarının hiçbir yerinde, İngiliz raporunun söylediği gibi Kasım sonundaki Osmanlı kararıyla Rumların Beytüllahim kilisesinin anahtarını ellerinden kaybedeceklerine dair bir söz vardır.39 Lavalette'e göre Rusya'nın buradaki gerçek yenilgisi, arzulanan fermanın heybetli ve şaşaalı olarak Kudüs'te ilan edilmesi ve böylece III. Napolyon'un aşağılanması konusunda Türkleri ikna edememesinde yatıyor. Bu bilinmeyen birşey değildi. I. Nicholas'ın Rusya'nın 1852 Aralık sonlarında güney ordularını ve Karadeniz donanmasını harekete geçirmesinin ve peşinden İstanbul'a özel bir misyon göndermesinin sebebi Osmanlı'nın türbenin anahtarlarını bahşetmesi ile ilgili detaylar değil, türbe ile ilgili bu fermanı yürürlüğe sokmamasıdır.40 Bununla beraber tarihçiler, Beytüllahim'in anahtarlarının Latinlere verilmesi ve buradaki yıldızın tekrar yerine konulması konusundaki Rus kararlarıyla Ortodoks Hıristiyanların aşağılanması arasında bir bağlantı kurmakla büyük bir yanlış yaptılar.41

Aslında Beytüllahim'de şaşaalı Katolik zaferi 22 Aralık'ta kutlandı ve Ruslar da önemli kararı bu olaydan dört gün sonra aldı. Rusların haberi bu süre içinde alıp kararı da ona göre vermesi zor görünüyor. Tersine Kutsal Yerler ile ilgili St. Petersburg'a ulaşan en önemli bilgi 26 Aralık tarihli mukadder günden on gün sonra geldi. Bu habere göre Aristarchi ve Kudüs Patriği Cyrill, Osmanlılarla anlaşmak için beraber hareket ediyorlardı.42 Dahası 22 Aralık'tan on yedi gün sonra Fransız temsilciliği hayal kırıklığıyla bildirdi ki; Latinlere verilen ferman Katolik zaferinin kapsamı hakkında şüphelere neden olacak şekilde tam olarak

uygulanmadı.43 Fakat Rus İmparatoru kaçınılmaz olarak savaşa neden olacak harekete geçme planı üzerinde karar vermişti bile.

Şimdi 1853 olaylarına ve Menshikov'un fevkalade görevine dönelim. Saab'ın araştırmasının yardımıyla bu olayları incelerken bazı saray entrikaları ve İslami kurumlarla İstanbul softalarının desteğiyle birkaç liderin riski önemsemeden düşmanca tavır takınmalarına rağmen Osmanlı yeteneğinin üstünlüğü beni etkiledi. Temsilcilerine başkanlık eden İngiliz elçilerin kendi menfaatlerine göre yazdıkları mesajları yansıtan Batılı bilim adamlarının bir eğilimi de önemli ve başarılı Osmanlı politikalarını yabancı tavsiyelere dayandırmasıdır.44 Tuhaf bir şekilde Rus kaynaklarıyla da desteklenen Osmanlı kaynakları (bunlar o an için güvenilebilir tek kaynaktır) açıkça belirtiyor ki tümü olmasa da bazı çok önemli girişimler Osmanlıların kendi eseriydi.

Menshikov İstanbul'a 28 Şubat 1853'te bazı emirler beraberinde olduğu halde geldi. Babıali Ortodoksların Kutsal Yerlerdeki iddialarıyla ilgili Rus himayesinin yasallaşmasını öngören bir anlaşmayı kabul etmek zorunda kalacaktı. Aksi takdirde Rusya ilişkileri kesecek ve tahminen bazı Osmanlı topraklarını işgal edecek ve belki de Eflak ve Boğda'nın bağımsızlığını ilan edecekti.45 Buna karşılık Osmanlılar benim tahminime göre ya zararsız, göz boyayıcı bir uzlaşmayı kabul ettirmek veya bağımsız bir devletin kabul etmesine imkan olmayan Rus isteklerini kamuoyuna açıklamak amacıyla Menshikov'a büyük bir karşılama hazırladılar.46

Daha önce Türk vezirler, İngiliz ve Fransız maslahatgüzarlara danışarak yakın dönemdeki Karadağ krizi ve Adriyatik bölgesindeki Klek ve Suttorina üzerindeki Viyana'nın kati istekleri konusunda uzlaşmaya yönelik karar ve iyiniyetini göstermişlerdi.47 Şimdi Türkler, Rusların istemediği reis efendi Fuat'ın48 yerine Rıfat Paşa'yı göreve getirerek benzer niyetleri

gösteriyorlar, ama aynı zamanda da İngiliz ve Fransızlarla askeri savunma hazırlıkları üzerinde çalışıyorlardı. Değişik kaynaklar, resmi İngiliz-Fransız-Osmanlı koalisyonunun resmen kurulmasından önce üç farklı fakat inatçı kişinin (daha önce İngiliz-Fransız deniz filosunun Besika koyuna gelmesini istemiş olan Veziriazam Mehmet Ali, Mehmet Ali'yi cesaretlendiren ve Menshikov ve Ozerov'u takip eden İngiliz elçisi Albay Rose ve bu olaya donanmasını göndererek cevap veren ve böylece İngiltere'yi de meselenin içine dahil olmaya zorlayan Fransa İmparatoru III. Napolyon) Rus deniz tehdidinin dengelenmesinde önemli payları olduğunu belirtir.[49]

Mehmet Ali genellikle savaş taraftarı dindar biri olarak vasıflandırılır,[50] fakat onun burada ve diğer konulardaki diplomatik stratejisi Avrupalı büyük güçleri birbirine karşı kullanma, Rusya ile ilişkileri iyi tutma ve mümkünse reformlardan uzak durma olarak görünüyor. Bu nedenle Mehmet Ali ilk önce Rose ve Benedetti'den bir İngiliz-Fransız deniz filosu hazırlamalarını isterken daha sonra Menshikov baskıya ara verince vazgeçmiş ve 15 Mart'ta isteğini geri çekmiş sonra tekrar sinirlenince ay sonunda isteğini yinelemişti.[51] Bu da gösterir ki; Osmanlı üzerindeki somut Rus tehdidi herşeyden önce hiçbir Türk devlet adamının şahsi arzusu olmasa bile onları askeri-deniz ittifakı politikasını ve Batılı güçlerle ittifakı zorlamıştır.

Bu arada Rıfat, Ruslarla bu konuyla ilgili temel Osmanlı müzakere stratejisine öncülük etti. Bir taraftan Ruslarla ikili görüşmeleri gizli tutarak onları tatmin etmeye çalışırken esas konularda konuşmayı reddetti ve Rus delegasyonu tercümanı Argypoulos'a doğrudan şöyle dedi: "Bizi çok iyi bilirsiniz, bizim neyi kabul edip neyi etmeyeceğimizi de yeterince bilirsiniz."[52] Bu (Saab'ın anlattığı gibi) Bekir Sıtkı Baykal'ın gözlemine de uygun düşüyor ki bu müzakereleri yürütmek için Osmanlı yönetimi tarafından görevlendirilen Rıfat, ne Stratford ne de başkası tarafından

öncelikle Kutsal Yerler meselesini çözmek, sonra da Rusya'nın daha fazla taleplerini idare etmeye çalışmak konusunda makul taktik uygulamak için eğitilmeye ihtiyaç duyuyordu.53

İkili görüşmelerin en ilginç yanlarından biri Menshikov'un Nesselrode'a (dolayısıyla I. Nichola'ya) yaptığı dikkatlerden kaçan, akıllı bir teklif olan Türkiye'ye daha fazla baskı yapma zamanı geldiğinde Rusya'nın planlandığı gibi Eflak ve Boğdan'ı değil, Kars, Beyazıt veya Batum'u işgal etmesi gerektiği, böylece bir savaştan veya genel bir Avrupa tepkisinden kaçınılacağıdır.54 Acaba Osmanlı kayıtlarında Rus temsilciliğine böyle bir teklifle ilgili hiçbir ima var mıdır? Londra'dan gönderilen bir Rus mesajı üst derecedeki Osmanlı Rumlarından birkaç kişinin bir çözüm bulmak için çalıştığını söyler.55 Babıali'nin sadece dindaşları Ruslarla değil aynı zamanda Batı Avrupa'daki güçlü ticari ortakları ile de iyi ilişkiler içinde olması bu imtiyazlı Osmanlı Hıristiyanlarının kendi rasyonel çıkarlarınaydı.56

Diğer bir tarihi konu Fransız, Rus ve İngiliz temsilciliğine gönderilen Menshikov, Ozerov, Agyropoulos, Aristarchi, Rıfat ve vekiller heyeti üyesi ve Hıristiyanların Kutsal Yerleri konusunda uzman olan müftü Ali Efendi arasında gerçekleştirilen 31 Mart tarihli toplantıyla ilgili birbiriyle çelişen dört tane rapordur.57 Baykal'ın izinden giden ve Türkgeldi'nin Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye'sini ve diğer Osmanlı kaynaklarındaki protokolleri kontrol eden bir Osmanlı tarihçisinin, bunları İngiliz, Fransız ve Rus diplomatik mesajlarıyla karşılaştırması gerekir. 31 Mart tarihli toplantıdaki diplomatlar arasındaki müsavat (geniş istekleriyle iki Rus, en azından birinin kalbinde kiliselerinin çıkarlarıyla ilgili materyaller olan iki Osmanlı Rum ve Fransız ve Katoliklerin imtiyazlarına direnmek zorunda kalan iki Osmanlı) bende Argyropoulos ve Aristarchi'nin uzlaşmaya varma niyetiyle görevlendirilmediği şüphesi uyandırıyor.

Mesajların, dokümanların ve Osmanlı kaynaklarının karşılaştırılmasının, 8 Nisan ile 5 Mayıs arasında Kutsal Yerlerle ilgili tüm gerilimli toplantılar için de yapılması gerekir.58 Şu bir gerçek ki daha önce Menshikov adına Rıfat'la görüşen Argyropoulos,59 tüm bu uzun görüşmeler boyunca önemli rol oynadı. Toplantıların sonuna doğru da Menshikov'a Osmanlıların Kutsal Yerler anlaşmazlığıyla ilgili kendilerinin vereceği garantiye dayanan bir çözümü Rusya'nın kabul edeceği ve daha fazla isteklerden vazgeçeceği ümidi taşıdığını bildirdi.60 Fakat Türk liderlerin bu konuda ümitvar olması için çok az nedeni vardı ve farklı yaklaşımlara sahiptiler. Rus diplomatik mesajlarında Türk mütalaalarıyla ilgili ilginç bir rapor vardır. Tophane'den sorumlu Namık Paşa muhtemel bir Rus saldırısına karşı tüm mahalli Müslümanların silahlandırılmasını düşünüyordu.61 Bu kaçınılmaz politika İngiltere ve Fransa ile işbirliğini zorlaştırabilirdi. Menshikov'un 5 Mayıs'ta resmi taleplerini artırmasından hemen sonra İsveç elçisi memleketine Rıfat'ın, artık zayıflamış ittifakın "direniş grubuna"62 katılmasını bile istediğini yazdı ki bu girişim Osmanlı'nın koalisyon desteğini almak için tek başına ısrarcı olmaya ve belki de İngiltere ve Fransa'yı zorlamaya hazır olduğunu gösterir.

Buna rağmen Rıfat, Rusların yeni taleplerine bir cevap vermek zorundaydı, bu nedenle görüşülebilir ve görüşülemezleri ayırarak Mart ayındaki çizgisine devam etti. Benim inancıma göre metnin analizi gösterir ki, Rıfat'ın İngiliz ve Fransız temsilcilerinin desteğine güvenerek 10 Mayıs'taki resmi cevabı63 gerçekten de daha sonraki tüm projelerin ilk versiyonu olan bu projeler İstanbul ve önemli Avrupa başkentlerindeki devlet adamları ve diplomatlar tarafından iki tarafı da tatmin etmek için gelecek altı ayda bir dizi görüşmeler sonucu ortaya çıkmıştı.64 Bu ve bundan sonraki Türk projeleri, uzlaşmanın mümkün olabileceği Kutsal Yerler konusunu Osmanlı hakimiyetine dokunan meselelerden ayırma

stratejisine devam etti. Buna karşın, Rusları tatmin etmeye çalışan daha sonraki Avrupa projelerinin tümü, Rus İmparatorun Ortodoks Hıristiyan tebaları üzerindeki yönetimi ile ilgili şikayetlerine karşı Osmanlı'nın en ufak kanuni bir hak vermekteki isteksizliği ve Rusya'nın da bu hakkı içermeyen hiçbir anlaşmayı kabul etmemesi nedeniyle hayata geçirilemedi. Rus evrakları ispat ediyor ki metinde görünen vaatlere rağmen Menshikov, bu yönetim tarzına Rusya'nın karışması için, Fransa ve Avusturya'nın Osmanlı topraklarındaki yabancı Katolikler üzerindeki kanuni himayesini ve eskide kalmış ruhani haklarını kaldırıp, yerli Ortodokslar üzerinde Rus himayesine kanuni bir gerekçe koydurmaya çalışıyordu.65 Bu gözlem önemlidir, çünkü Rus önerilerinin zararının olmadığı ve Osmanlı muhalefetinin ise temelden yoksun olduğunu savunan bir görüş vardır. Bu görüş Viyana Notu ve bunu takip eden olaylar arasındaki farklar konusunda da tekrar edilmiştir.66

Rus arşiv kaynakları ayrıca Kutsal Yerler anlaşmazlığının çözüme kavuşmasından sonra, ama Menshikov'un İstanbul'dan ayrılmasından önce, 5-20 Mayıs tarihleri arasındaki gizli ve önemli politik görüşmeler sırasındaki siyasi manevralar üzerine de ışık tutmaktadır. Diğerleri arasında bu evraklar gösterir ki, çağdaş Rus bilim adamı V. N. Vinogradov'un da belirttiği gibi, Menshikov bu olayda kendini Osmanlı üst yöneticileri arasında güçlü biri olarak görüyordu ve bu nedenle Türklerin hep devamlı surette reddettiği anlaşma veya senetin genişletilmesi için baskısına devam etmiştir.67 Bu evraklar ayrıca Reşit'in tekrar geri gelmesini, Menshikov'un daha önce belirttiği gibi, artık İngiltere'de olduğu gibi Türkiye'de de bir Aberdeen olduğu şeklinde yorumlayarak Rusların düşüncesinin bir yönünü akıllıca açıklıyorlardı.68 Ayrıca bu evraklar aşağıda açıklayacağım gibi güvenilmez hatırat literatürüne dayanan genel tarihi inancı da çürütüyor.

Kırım Savaşı’ndan sonra III. Napolyon İstanbul’a Stratford’un önemli pozisyonunu dengelemek üzere büyükelçi olarak müthiş diplomatik taktikçisi Edouard Thouvenel’i gönderdi. Mehmet Ali, Thouvenel’e Mayıs 1853’teki gizli pazarlıklarla ilgili bazı hikayelerden bahsetti. Thouvenel’in rivayetleri ölümünden sonra yayınlanmış yarı hatıratında ve birden fazla tarih çalışmalarında vardır. Buna göre, Reşit ve Aristarchi iki cesur Rus temsilcisi olan Ozerov ve ticari sekreter Viktor Balabin ile beraber, Sultan’ın Rus imparatoruna göndermek üzere bir taslak not üzerinde uzlaşmaya varan Mehmet Ali ve uysal Argyropoulos’un etkisini yıkmak için takım kurdular. Reşit, Menshikov’un talep ettiği senet için kendi adına elinden geleni yapacağı konusunda söz verdi.

Esas önemli eylem, Argyropoulos’un Boğaz’da Sultan’a ait bir yalıyı Aristarchi’den rüşvet olarak kabul etmesi ve sonra da anahtarlarla Ozerov tarafından yakalanıp Menshikov’un gözünden düşmesi sonucu yerini Aristarchi’ye terk etmesi oldu. Buna rağmen Reşit senedi elde edemedi veya etmedi ve Stratford’a yöneldi. Bu davranışla Menshikov “Levanten entrikasının” kurbanı olmuş oldu.69

Bu dönemde İstanbul’da entrikalar yüksek seviyedeydi, hatta bu konuda tecrübeli olan ve bu büyük paralı oyunda kendisini bir oyuncu olarak gören şarkiyatçı Belçikalı elçi Blondeel de Cuelebroeck bile ortada ne döndüğünü anlayamıyordu.70 Hala Thouvenel’in mağrur hikayesi ve onun “şarkiyatçı” imaları ile ilgili anlaşılamayan bazı problemler mevcuttur. Menshikov evrakları arasında bulunan Aristarchi’nin mektupları, bazı Rus temsilcilerinin Reşit’e güvendiğini gösterir, fakat vaat edilen senet’i Reşit’le değil diğer Türk devlet adamlarıyla irtibatlandırır.71 Menshikov’un 13 Mayıs’ta Sultan’ın huzurunda yaptığı konuşmanın Reşit tarafından tutulan notları, senet’e değil bir uzlaşmacı çözüme işaret eder.72 Dahası Osmanlı Rum Ortodoks kilisesinin üst düzey bir yetkilisi olan Aristarchi bu

dönemde aracı olarak hizmet görmesine rağmen hiçbir zaman Rus temsilciliğinin birinci derecedeki tercümanı olmamıştır.73 Argyropoulos hakkında ne demeli? İhtimaldir ki o, Mehmet Ali ile beraber (birkaç ay sonra yapmaya çalışacakları gibi) birşeyler üzerinde çalışıyordu ve Rus temsilcilik yetkilileri de artık bundan hoşlanmıyordu.74 14 Mayıs'ta Argyropoulos, Rıfat, Mustafa (vezirizam) ve Reşit'i gördü ve Reşitle beraber "yanlışını düzeltmeye" çalıştı.75 Aristarchi'nin 17 Mayıs tarihli raporuna göre, Osmanlı liderleri arasında Rus temsilciliği'nin Argyropoulos'tan şüphelendikleri söylentisi dolaşıyordu.76 Buna rağmen Aryropoulos dört gün sonra İstanbul'da Rusların de facto diplomatik sorumlusu olarak görevde kaldı. Thouvenel bunun bir vefasızlık tipi için inanılmayacak bir iade-i itibar olduğunu rapor eder.77 Benim kendi önsezime göre Aristarchi, Türk ileri gelenlerinin kolaylıkla ayartılabilir ve aldatılabilir olduğunu ve Menshikov'un rüşvetlerinin amaçlarına ulaşmak için yeterli olacağını düşünüyordu, fakat Reşit, Babıali'nin menfaatine uygun olarak Aristarchi'nin tahmininden daha az bir teklifte bulunarak onu mağlup etti.78 Argyropoulos'un hatası rüşvet olayına karışmış olması olabilir, fakat bu kendisi için çok da kötü bir durum değildi. Kendisi Menshikov gibi entrikaların oyuncağı olmamıştı, ama Rus kaynakların açık olarak gösterdiği gibi onun talimatlarının esiri ve samimi bir uygulayıcısıydı.79

Gerçekten de Menshikov evrakları durumu biraz daha açığa kavuşturuyor, çünkü bunlar Aristarchi'nin Osmanlı yetkilileri hakkındaki raporlarını da kapsıyor. Bu evraklara göre Türk yetkilileri kendilerini acı bir tercihle yüzyüze buldular: Ya Tanzimat reformlarını genişleterek İngilizlere yaranacaklar veya senetle Rusları yatıştıracaklardı.80 Aslında bu, Stratford'un düşüncesinden çok uzak değildi. Fransız büyükelçi Lacour, Menshikov'un senet hakkındaki talebine Babıali'nin direnmesi için

Fransa ve İngiltere'nin Türk kuvvetlerine katıldığı zaman Stratford'un kendisine şöyle dediğini iddia eder: "Sizin Katolik Kilisesi çıkarlarıyla ilgili anlaşmalarla başardığınız şeyi biz ticaret için yaptık."81 Bu sözler ekonomik olarak güçlü olan deniz devletlerinin doğal ve kaçınılmaz emperyalist saiklerini açığa vuran sözlerdir.

Aristarchi, Menshikov'un Sultan'la görüşmesi sırasında yapacağı konuşmanın Reşit tarafından hazırlanan taslağını tedarik etmiş ve çevirisini de yapmıştı. Rus büyükelçisi'nin "fevkalade garantilere sahip resmi bir anlaşma" talep etmesi ve "amaçlarının …tamamen dini" 82 olduğunu söylemesi beklenirdi. Evrakta okuduğum gibi eğer Rusya kabul edilemez isteklerinden vazgeçseydi, iki taraflı gönül alıcı, mutantan ve aynı zamanda anlamlı görüşmelere de yol açabilirdi. Tabii Menshikov'un görüşme boyunca bu şekilde bir tavırdan kaçındığını söylemeye gerek yok.83 Diğer taraftan Reşit, Menshikov'la ikili görüşmelerinden ne umabileceği konusunda sadece Argylopoulos değil aynı zamanda Ozerov tarafından da iyi bir şekilde bilgilendirilmişti.84

Aristarchi, 17-18 Mayıs'taki çok önemli Meclis-i umumî toplantısından önce kırk sekiz üyenin hemen hepsiyle görüştüğünü, "tatminkar bir cevap için… herşeyin hazır olduğunu" ve Reşit'in de "Stratford's'un hırslı entrikalarına ve ricalarına rağmen Rusya ile bir anlaşmaya varacakları ümidinde olduğunu" iddia eder.85 Toplantı sürerken Aristarchi, belki de bir uzlaşmaya varmak için daha yumuşak olmasını sağlamak amacıyla Rus büyükelçisine Stratford'un "tüm Avrupa'nın" Osmanlıların arkasında olması nedeniyle Ruslar'ın savaş konusunda blöf yaptığına inandığını söyledi.86 Buna rağmen patrikhane loğofeti, bu Rum'a güvenme veya Meclis-i umumî87 tarafından tasdik edilen ve Journal de Constantinople'de88 yayınlanan bildiriyi kabul etme konusunda dikkatli olunmasını tavsiye eden Ozerov'un muhalefetiyle karşılaştı. Aristarchi,

Avusturya maslahatgüzarı Klezl'in, Reşit'in oğullarından biriyle görüşmeye devam edilmesine dair olan teklifi89 konusunda (ki bu görüşme Reşit tarafından biraz değiştirilmiş ve tasarlanmış bir metin üzerinde olacaktı) Menshikov'u teşvik etti. 90 Menshikov'un yeni taslağının Reşit'in oğlu tarafından gönderilen metne bir cevap olduğunu iddia etme girişimi, bir haftadan daha fazla bir süreden beri Menshikov'un son cevabı üzerinde çalışan Ozerov tarafından yalanlandı.91 Osmanlı tekliflerinin "alışılmamış" ve Stratford'un "Babıali'nin" Rus isteklerini kabul etmesini "engellediği"92 konusundaki Menshikov'un şahsi düşünceleri gösterir ki, Menshikov bir çözüm bulmaya çalışan Osmanlı Rumları olan Aristarchi ve Argyropoulos'un değil kendi direktiflerini ve Ozerov'un tavsiyelerini önemsiyordu. Dahası Lacour'un mesajları da gösterir ki Stratford'un girişimlerinden bağımsız olarak Reşit ile yaptığı tartışmalar Rus taleplerini etkisiz bırakmıştı.93 Gerçekten sonunda Osmanlılar kendi rasyonal çıkarları doğrultusunda hareket ederken Fransız, İngiliz, Rus büyükelçileri de kendilerine verilen talimatları takip etmeleri nedeniyle Menshikov misyonu başarısızlıkla sonuçlandı.94

Tarih çalışmalarının büyük bir çoğunluğuna baktığımızda ve Menshikov'un başarısızlığından Haziran olaylarına kadar gittiğimizde (Türk askeri hazırlıklarının artması, İngiliz-Fransız donanmasının Besika koyuna hareketi, Rusya'nın Eflak ve Boğdan'ı işgali ve bakanların, diplomatların hatta amatörlerin kabul edilebilir bir bildiri ortaya çıkarma konusundaki sürekli çabaları) aslında iki farklı dünya ile karşılaşırız. Ya imparatorluğun geleceğinin tehlikede olduğu İstanbul, ya da imparatorluğu savunmaya kararlı olmalarına rağmen Osmanlı'nın problemlerini Babıali'yi göz ardı ederek Türklere danışmadan çözeceklerine inanan devlet adamlarının bulunduğu Avrupa başkentleri. Profesör Saab'ın doğru bir şekilde tesbit ettiği gibi Temmuz sonunda kabul edilen ünlü ama başarısız

Viyana Notası'yla bu şekilde tabii ki başarıya ulaşılamazdı.95 Bu sorun üzerine düşünen birisi için soru Osmanlı'nın bunu niye reddettiği değil, fakat niye bazı değişiklikler talep ettiğidir.96 Boğaz'daki tecrübeli elçilerin o dönem tahmin ettikleri gibi, Babıali'nin sürekli diplomatik manevralarının anlamı, ne Osmanlıların ne de onları destekleyen Batılılar'ın düşmanca tavırlar alması pozisyonunda olmadıklarıdır.97 Bu nedenle bazan Stratford'dan yardım gören Reşit Paşa, Avrupa başkentlerinde hazırlanan kabul edilemez projeleri boşa çıkarmak için Türk Ültimatomu gibi bazı yayınlanmış teşebbüslere baş vurdu.98

Saab tarafından belirtildiği gibi, yayınlanmış Osmanlı dokümanlarından ve tarafsız gözlemcilerin birçok mesajlarından anlaşılan görünüm şudur ki 1853'ün yazının sonlarında ve sonbaharda Reşit ve Osmanlı hükümetindeki büyük çoğunluk, kendi hükümeti içindeki ve dışındaki kavgacı unsurlarla İngiliz ve Fransız elçiliğindeki huysuz temsilciler arasında bir denge oluşturmuşlardı.99 Reşit ile Stratford ve Thouvenel gibi İngiliz ve Fransızların farkına vardığı ve hemen önlemini aldığı gibi, mantıklı olan şey Rusların isteklerine karşı gelmekti. Rus istekleri ise Küçük Kaynarca Antlaşması hükümlerinin 1841 Boğazlar Sözleşmesi'nden daha fazla genişletilmesi ve barış zamanlarında Osmanlı'nın bütünlüğünü koruyan Boğazların kapalılığının dokunulmazlığının kaldırılmasıydı.100 Eğer bu barışçıl yolla yapılabilirse iyiydi, aksi takdirde Rusya Tuna prensliklerinden çekilmeyecek ve savaşacaktı.101

Osmanlılar, Viyana Notası'nı 12 Ağustos tarihinde resmen aldığında yedi tane diplomatik seçenekleri olduklarını anlamışlardı: a) Neye mal olursa olsun Viyana Notası'nı tamamen reddetmek ve savaşa gitmek (Mehmet Ali ve meclisin en az yarısının düşüncesi buydu); b) Bazı değişikliklerle Nota'yı kabul etmek, fakat işgal edilmiş bölgelerin boşaltılması için yeni ve daha kuvvetli bir ültimatom göndermek (Reşit'in

düşüncesi buydu, Stratford da bunun diplomatik etkisinin daha fazla olacağını düşünüyordu); c) Dört Avrupalı gücün desteğini almak için Nota'yı bazı değişikliklerle kabul etmek (Stratford bu düşüncesinde başarısız olmuştu); d) Nota'yı belki bazı değişikliklerle ve/veya farklı yorumlara giderek kabul etmek ve başta Fransa olmak üzere dört devlete güvenerek Çanakkale Boğazı'nı bu ülkelerin donanmasına açmak (La Cour içtenlikle bunu arzuluyordu); e) Nota'yı belki farklı şekilde yorumlayarak kabul etmek ve dört devlete güvenmek (Avusturya elçisi Bruck'un amacı buydu); f) Batılıların şartlı desteğini reddederek kendilerini Rus İmparatoru'nun insafına bırakmak ve Hünkar İskelesi Antlaşması'nın yeni bir versiyonunu imzalamak (Birkaç önde gelen Türk Viyana Notası'nı kabul etmeye karşı bunu tercihe şayan görüyordu); g) Rusya ile daha kabul edilebilir bir anlaşma üzerinde görüşmek için İngiliz-Fransız desteğini pazarlık unsuru olarak kullanmak (görünüşe göre Mehmet Ali'nin kabul edebileceği bir fikirdi).102 Ateşli bir müzakereden sonra Osmanlılar Reşit'in tekliflerini kabul ettiler, fakat aynı zamanda İngiliz ve Fransız büyükelçilerinin kendi rasyonel diplomatik ve askeri politikalarını sürdürmelerine müsade ettiler ki bu, bir savaş koalisyonunun başlangıcında tahmin edilebilir bir durumdur.

Bu olaylar hakkında Rus dokümanları bazı ilginç bilgiler ihtiva etmektedir. Osmanlı kaynaklarında da daha fazlası olması gerekir. Argyropoulos Rusya'nın gayrı resmi temsilcisi göreviyle İstanbul'da kalarak bazı üst düzey Osmanlılarla zaman zaman konuştu ve Ozerov'a düzenli olarak mesajlar gönderdi. Ozerov bunları Rus Dışişleri Bakanlığı birimlerine aktardı. Bunlardan bir tanesi de Osmanlıların Rus manifestolarından birine bir cevap yayınlamak amacıyla Journal de Constantinople'ün akıllı bir şekilde kullanılması ile ilgili bir mesajdır.103 Ruslar, Türkleri razı etmek amacıyla Temmuz ayında Tuna prensliklerini

işgal ettiği zaman Argyropoulos, Reşit, Mustafa, Rıfat ve Mehmet Ali ile görüşmüş ve onların Rusların Türkiye'den hala çok fazla taleplerde bulundukları konusunda hemfikir olduklarını görmüştür.104 Bu mesajlar, iki önemli savaş heveslisi olan Mehmet Ali ve Mehmet Rüştü'nün, Rusya'nın işgal ettiği bölgelerin kafi miktarından geri çekileceği ümidinde olduklarını teyit ediyor.105 Diğer bir rapor da Mehmet Ali'nin, Paris'teki Osmanlı elçisi Veli Paşa'nın aracılığı olmaksızın III. Napolyon ile doğrudan haberleştiğini bildirir.106 Yine başka bir rapor Ültimatomlarının Viyana'dan St. Petersburg'a gönderilmemesi nedeniyle Osmanlı vezirlerinin çoğunun öfke içinde olduklarını ve Viyana Konferansı'nda kabul edilen nota projesini Türklere hile yoluyla kabul ettirmeye çalışılırken, Stratford'u derhal İngiliz askeri yardımında bulunmadığı için hakir gördüklerini bildirir.107

Ağustos sonları ve Eylül başlarında, daha Viyana Notası'ndaki Türk Tadilatları'na karşı Rusya'nın tepkisi bilinmeden, ciddi ve doğrudan Rus-Osmanlı müzakereleri başladı. Mehmet Ali ve Mehmet Rüştü, Ruslara I. Nicholas'ın "alicenaplık" gösterip Osmanlıların kabul etmeyecekleri Viyana Notası'nı bir kenara koyarak iki taraflı görüşme teklifinde bulundular.108 Gariptir ki Nesselrode St. Petersburg'da Türklerin değişiklik tekliflerini resmen reddettiği zaman veya belki de daha önce, İstanbul'da bulunan Argyropoulos da bu tekliflerin kabul edilemez olduğunu bildirdi.109 Fransız elçiliğine göre Argylopoulos "Babıali teb'asının" Rus İmparatorluğu himayesinden çıkarılmasını da içeren değişikliklerin üçüncü maddesini doğrudan reddetti.110 Yine de Argyropoulos ile Mehmed Ali Menshikov'a gönderilecek notanın taslağı üzerinde müzakereye devam ettiler, ama temel konular hakkındaki kelimeler üzerinde anlaşamadılar.111 Hatta Türkler Eylül sonlarında savaş ilanına hazırlanırken bile Argyropoulos, Osmanlı, Rus yetkilileri ve yabancı temsilcilikler arasında on

bir saat süren bir aracılığa yeltendi. Kendisi hem Mehmet Ali hem de Rusya’nın temsilciliğini yapmaya çalıştı, ama doğrudan Nesselrode ve I. Nicholas’tan gelen ve ne Menshikov’un son taslak teklifinden ne de Viyana Notası’ndan hiçbir değişiklik yapılmaması hakkındaki sözlerini de iletmek zorunda kaldı.112

Rönesans hümanistlerinin en şöhretlilerinden birinin adını taşıyan bu tercüman henüz pes etmemişti. Olmütz’de Avusturya imparatoru ve Prusya kralı ile görüşen Rus imparatoru’ndan bazı tavizler koparmak için Sultan’ın bir görevli göndermesi ile ilgili Argyropoulos’un 1853 Eylül sonlarındaki ricasının da ne Osmanlılar ne de Ruslar üzerinde bir etkisi oldu.113 Sonunda Osmanlı diplomasisi savaşa razı oldu ve dahası toprak bütünlüğüne ve egemenliğine dokunulmazlığının korunması isteklerini de bildirdi. Türkler Ruslara Tuna ve Doğu Karadeniz’de saldırınca savaş başlamış oldu. Daha sonra İngiliz, Fransız ve hatta Sardunya, Rusya’ya karşı Türklerin yanında Kırım ve çevresinde, Baltık’ta, Güney Kafkasya’da ve hatta Kamçatka’da savaşa katıldılar. Çarpışmalarda ve hastalıktan ölenlerin sayısı en az 640.000’e ulaştı, belki de birkaç yüzbin daha fazlaydı,114 fakat Reşit’in temel diplomatik stratejisi, 1841 Boğazlar Sözleşmesi’nin genişletilmiş bir versiyonu olan 1856 Paris Antlaşması’nın seksen iki yıllık Küçük Kaynarca Antlaşması’na son vermesine neden oldu.115

Bazı Sonuçlar

Bu makale, Kırım Savaşı’nın kaynağı ile ilgili tarih yazımı probleminin birkaç yönü üzerinde odaklanmıştır. Bunların bazılarını şöyle sıralayabiliriz: 1) Genellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun kendisinin esas aktör olarak önemsenmemesi meselesi; 2) Osmanlı kaynaklarının faydası ve araştırmacıların bu tip kaynaklar üzerinde daha fazla araştırma yapıp hali hazırdaki bilgilerle meczedilmesi; 3) Hikayenin Osmanlı tarafının daha

fazla açıklığa kavuşturulmasında Rus kaynaklarının özel önemi; ve 4) Osmanlı diplomatik stratejileri.

İnanıyorum ki Rusça, İngilizce ve Fransızca yayınlanmış kaynakların Osmanlı dökümanlarıyla karşılaştırılmasından da görüldüğü gibi, Sultan'ın 1852 yılının Şubat ayında Rus imparatoruna verdiği mektubu yorumlamalarıyla başlayan ve üst düzey Osmanlı yetkililerine atfettikleri birçok beyanatlarla devam eden Rus diplomatik uydurmaları, Rusları ve onların 1853'teki kavgacı diplomasilerini haklı çıkaran düşüncelerin oluşmasına yol açmıştır. Bu diplomasi de inatçı bir imparatorun liderliğinde Kırım Savaşı'nın çıkmasında katalizör rol oynamıştır.116 Buradaki önemli nokta olaylardan bir buçuk asır sonra I. Nicholas'ı veya Rus dış politika kurumlarını suçlamak değil, fakat yalancılık ve vehimlerin uluslararası anlaşmazlıklarda ne kadar tehlikeli olduğunu göstermektir. 1852 ve 1853 yıllarında birbiriyle çelişen bu ve dış çıkarları ebebiyle Osmanlı İmparatorluğu kesinlikle bir ateş hattındaydı: liderleri dağınıktı ve yetkilileri diğer devletlerde olduğu gibi beyanatlarında güven vermiyordu. 1852'de bu devlet adamlarına atfedilen sahtekarlık seviyesi ve kışkırtıcı aptallıklar, olayların abartılmasına neden oluyor ve Osmanlı üzerine çalışanları meseleleri açıklığa kavuşturmaya, mümkünse bazı Türk girişimlerinin esas nedenlerini düşünmeye ve bu zararlı olaylardaki Osmanlı sorumluluğunu somut olarak ortaya çıkarmaya davet ediyor.

Bana göre Mart-Mayıs 1853'teki başarısız Menshikov misyonu için Rus kaynaklarının değerini ve iki Rum, biri patrikhane loğofeti Aristarchi, diğeri ise Rus elçiliğinin ilk tercümanı Argyropoulos'un oynadığı önemli rolü bu makalede gösterdim. Bu ikisinin dışında Reis Efendi Rıfat ve Reşit de Menshikov'u kabul edilemez taleplerinden vazgeçirmek için ellerinden geleni yaptılar. Buna rağmen ortaya koyduğum gibi Rus maslahatgüzarı Ozerov, St. Petersburg'un direktiflerini yerine getirmeyi tercih etti.117 1853

Mayıs ortalarındaki entrikalarla ilgili kaynaklardan yola çıkarak yaptığım analize göre, eğer Rus büyükelçisi Menshikov 13 Mayıs'ta Sultan'la görüştüğü zaman, görünüşte bir asker ve emperyal Rusya'ya sadık biri için imkansız olan şeyi yapsaydı ve resmi talimat yerine Aristarchi tarafından kendisine verilen Reşit'in direktifini takip etseydi, herkes anlamlı müzakereler ve barışçıl bir sonuç için yol bulabilirlerdi. O takdirde Rus İmparatoru Kırım Savaşı'nın önemli aktörü, meşhur kurbanı ve "Levanten entrikasının" en büyük aldatılmış şahsı değil, yüz kızartıcı ve sahtekar bir barış anlaşmasının aldattığı zararsız biri olurdu.

Osmanlıların savaş ilanından ve Ekim 1853'teki ateşe başlamasından önce, 1853'ün geriye kalan zamanı için ise anlaşılması güç bazı Rus evrakları ve tercüman Argyropoulos'un mesajları yardımcı olabilir. Bunlar, gayrı resmi Osmanlı-Rus müzakerelerinin önemli bölümlerini ve diğer Avrupa devletleriyle aynı zamanda Türklerin de Rusların uyuşmaz tavırlarıyla ilgili doğru

bilgileri elde ettiklerini ortaya çıkarıyor. Viyana Notası'nda Türklerin yaptıkları tadilatlara karşı Rusların nasıl tepki gösterdikleri de en çarpıcı örnektir. Bu tepki kaçınılmaz olarak İngiliz ve Fransızları, Rusların Tuna prensliklerinden atılması amacıyla Osmanlı askeri harekatına destek vermeye itmiştir. Ruslarla Argyropoulos aracılığıyla temasları sonucu Osmanlı devlet adamları, İngiliz ve Fransızların yardımı olmaksızın çok iyi anlamışlardı ki "Babıali teb'ası" üzerindeki Rus kapitülasyonlarından kaçınmanın tek yolu askeri operasyondur ve bu nedenle de gerçek bir İngiliz-Fransız desteği olmaksızın Ruslara karşı askeri hazırlıklar sırasında ne yaptıklarını biliyorlardı.

Osmanlı diplomatik stratejilerine bütün olarak bakılacak olursa 1852 yılında ne Ruslar ne de Fransızlar bir uzlaşmaya yanaşmayınca bazı üst düzey Osmanlı yetkilileri aykırı ve düzenbaz girişimlerde bulunmuş

olabilirler. Ama bu devlet adamları İngiltere veya daha makul hareket eden başka bir devletle beraber hareket etme seçeneğini açık tuttular ki, bu da, daha erken olmasa bile en azından 1829'dan beri süregelen "Şark Meselesi"ndeki gelişmeler ışığında mantıklı bir politikadır. Hatta 1852'nin sonlarında Fransız yanlılarıyla beraber hareket eden Fuat bile 1853'ün başlarında barışçı bir yol bulmaya çalışmıştı. Kısmi seferberlikle desteklenen Rus taleplerinin tehditkar ve kabul edilemez olduğu görülünce Rıfat ve Reşit, akılcı bir diplomatik tavır sergileyerek Kutsal Yerler ve egemenlik meselelerini birbirinden ayırmış, 1841 Sözleşmesi'ne yönelerek Rusların önem atfettikleri Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan daha fazla imtiyazlar verilmesi üzerinde çalışmıştı. Bu şartlar altında, Osmanlı ordusunun rolü İngiliz-Fransız ordusuna göre ikinci derecede olmasına ve savaşın sonunda Reşit iktidarda olmamasına rağmen temel Osmanlı diplomatik hedefleri gerçekleşmiş oldu.

Ümit edilir ki gelecekte bazı akademisyenler veya akademisyen grupları Kırım Savaşı'nın diplomatik ve politik başlangıcı konusunda müsait kaynakların tümünü karşılaştırmalı bir çalışmayla bir araya getirip, en önemli evrakların çevirisiyle beraber yayınlarlar ve modern tarihin bu talihsiz ve dikkat çekici hadisesinin Osmanlılar açısından tüm yönüne dikkat çekerler.

1 Winfried Baumgart, Anna Maria Schop Soler, et al., derl., Akten zur Geschichte des Krimkriegs (Munich/Vienna, 1980-). Bu seri Avusturya (3 cilt, 1980), Prusya (2 cilt, 1990), İngiltere (4 cilt. 2'si basıldı, 1988-), ve Fransa'yı (3 cilt, henüz basılmadı) kapsayacaktır.

2 SSCB/Rusya, Dışişleri Bakanlığı, ı Vneshniaia politika Rossii XIX i nachale XX veka. Dokumenty ministerstva inostrannykh del (Moscow 1960-).

3 Biri kendi dalında önemli bir uzman, diğeri de bazı gerçekleri ve tarihleri karıştıran bir asker ve edebiyatçı tarafından yapılan iki yeni çalışma bile Osmanlı kaynakları meselesine değinmemişlerdir: Winfried Baumgart, The Crimean War 1853-1856 (London/Sydney/Aukland, 1999) ve Trevor Royle, Crimea. The Great Crimean War 1854-1856 (New York, 2000).

4 Ann Pottinger Saab, The Origins of the Crimean Alliance (Charlottesville, 1977). Ali Fuat Türkgeldi'nin Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye'sini (Ankara, 1957) derleyen Bekir Sıtkı Baykal, Almanca "Die Frage der Heiligen Stätten in gelobten Lande und die Hohe Pforte," Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, 10 (1959): 407-16, bir makale, aynı konuda daha teferruatlı olarak Türkçe "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babiâli," Belleten, 23 (1959): 241-66 isimli bir makale yazmıştır.

5 Saab yaklaşık iki düzine resmi yazışmalar veya dosyalar üzerinde çalışmıştır. Bunların yarısı da Musurus Bey'den gelen yazışmalardır. Bunlar Başvekâlet Arşivi (Hariciye İdaresi, Yıldız Kolleksiyonu) ve Dışişleri Bakanlığı Hazine-i-Evrak'ta bulunmaktadır. O zamanlar Avrupa'nın başka yerlerinde yaygın olan dış ilişkiler arşivi veya arşiv bölümü teşkilatı kurup bu dokümanları sistematik olarak dosyalama ve kopyalama faaliyetinden Osmanlı hükümetinin yoksun olduğu anlaşılıyor.

6 Bunların bir kısmı Fransızcadır: Aristarchi Bey, Législation ottomane (7 cilt, İstanbul, 1873-88); Gabriel Efendi Noradounghian, Recueil d'actes internationaux de l'empire Ottoman (4 cilt, Paris, 1897-1903) ve Baron I. Testa, Recueil des traités de la Porte ottomane Avec les Puissances Etrangères (11 cilt, Paris, 1864-1911). Fakat herşeyden önce monografisini çok değerli ve temel kılan şey şu iki Türkçe yayından faydalanmasıdır: Takvim-i Vekâyi (1264-70/1848-54) ve yukarıda bahsedilen Ali Fuat Türkgeldi'nin Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye'si (Ankara, 1957).

7 Mesela, İbnülmin Mahmud Kemal İnal, Osmanlı Devrinde Son Sadrıâzamlar (14 cilt, İstanbul, 1940-1953); Baykal'ın yukarıda bahsedilen "Makamat-ı mübareke Meselesi ve Babıâli" (bak not 3); Enver Ziya Karal, Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirlerim 1789-1856 (Osmanlı Tarihi, cilt 5, kısım. 2 Ankara, 1954); Şeref Abdurrahman, Tarih Musahabeleri (Istanbul, 1339/1920-21); ve İbrahim Alâettin Gövsa, Türk Meşhurları Ansiklopedisi (yayın yeri ve tarihi yok).

8 Örneğin İngiltere açısından, Arthur W. Kinglake, Invasion of the Crimea: Its Origin and Account of its Progress down to the Death of Lord Raglan (14 cilt, Leipzig, 1863-69); Harold Temperley, England and the Near East: the Crimea (London, 1936, tekrar, 1964-çok az Fransız ve Hollanda arşivleri de kullanılmıştır); Fransa açısından, Edouard Antoine Thouvenel, Nicolas Ier et Napoléon III: Les préliminaires de la guerre de Crimée, 1852-1854, d'après les papiers inédites de M. Thouvenel (ed. Louis Thouvenel, Paris, 1891); Edmond Bapst, Les origines de la guerre de Crimée: La France et la Russie de 1848 à 1854 (Paris, 1912); Luc Monnier, Etude sur les origines de la guerre de Crimée (Geneva, 1977-bazı Saksonya arşivleri de kullanılmıştır); Rusya açısından ise, Baron Aleksandr Zhomini (Alexander Jomini), A Diplomatic Study of the Crimean War {1852-1856} (2 Cilt, London, 1882; aslı Rusça'dır, 1863); M. I. Bodganovich, Vostochnaia voina 1853-1856 gg. (2 kitapta 4 cilt, St. Petersburg, 1876); F. F. Martens, Recueil des traités conclus par la Russie avec les puissances étrangères'in (15 cilt, St. Petersburg, 1874-1906) ilgili bölümleri; A. M. Zaionchkovskii, Vostochnaia Voina 1853-1856 gg. (2 cilt, 3 ek, St. Petersburg, 1908-13); Evgenii Tarlé, Krymskaia voina (2 cilt., Moscow, 1941-44; Sochineniia olarak tekrar basım, 8-9 ciltler, 1959). Bu yaklaşım tarzı şu kitaplarda da görülür: Bernhard Uenckel, Österreich und das Krimkrieg: Studien zur Politik der Donaumonarchie in den Jahren

1852-1856 (Lübeck/Hamburg, 1969) ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ilişkilerinin analizinde kapitülasyonlar, antlaşmalar, ekonomik güçler ve Avrupa diplomasisinin karşılıklı etkileşimini analiz etmek için Rus elçilik raporlarını kullanan V. I. Sheremet, Osmanskaia imperiia i zapadnaia Evropa, vtoraia tret' XIX veka (Moscow, 1986).

9 Paul W. Schroeder, Austria, Great Britain, and the Crimean War: The Destruction of the Concert of Europe (Ithaca, 1972). Önemli İngiliz şahsi evraklarının tümü Londra'da değildir. Örneğin 1853'te ve Kırım Savaşı döneminde Dışişleri Bakanı olan Clarendon'ın evrakları Oxford'dadır.

10 Saab, Origins (1977).

11 John Shelton Curtiss, Russia's Crimean War (Durham, 1979). Diğer bir Amerikalı Charles Emerson Walker, doktora tezinde hem İngiliz hem de Fransız arşivlerinden faydalanmıştır. The Role of Karl Nesselrode in the Formulation and Implementation of the Russian Foreign Policy, 1850-1856 (University of West Virginia, Morgantown, 1973).

12 David Goldfrank, Origins of the Crimean War (London/New York, 1994). Küçük ülkelerin belgeleri ilginç bilgi parçaları kolleksiyonu olarak kabul edilse bile Rus diplomatik, askeri, bahriye ve mahkeme kayıtları ile şahsi evraklar benim için altın madeninden daha az değerli değildi. Moskova'daki Çarlık Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi (Arkhiv vneshnei politiki Rossiiskoi imperii) mükemmel organize ve tasnif edilmiş olmakla kalmayıp, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan vilayetlerinden önemli miktarda raporlara da sahiptir ve yabancı bilim adamlarına açıktır. Şahsi tecrübelerimden biliyorum ki bunlar Yunan, Makedon (Slav) ve Sırp tarihçiler tarafından kullanılmış ve söylenildiğine göre Romen ve Bulgar uzmanlar da burada çalışmıştır.

13 Archive du Ministère des affaires étrangères. Correspondence politique (bundan sonra AMAE CP). Turquie 313, No. 20 (La Cour'dan Drouyn de Lhuys'a, 19 Mayıs 1853); Archive du Ministère des affaires étrangères. Correspondence politique (bundan sonra AMAE belge, CP, Lég. Turquie, V, No. 118 (Blondeel van Cuelebroeck'dan Brouckère'ye, 24 Ağustos 1853); Svenska Riksarchivet. Kabinett för utrikes Brevvätslikngebn. (bundan sonra SR KUB) Konstantinopel, Dép. 1853, No. 162 (25 Ağustos 1853); Nederland Algemeen Rijkarchief (bundan sonra NRA) 2. 05. 01. Buitenlandse Zaken 2769, No. 87 (Mollerus'tan van Hall'a, 12 Eylül 1853).

14 İstanbul'daki Fransız ve Rus elçiliklerinin ikisi de, Kudüs ve Beytüllahim'deki Hıristiyan türbeleri üzerindeki mücadelelerinde Osmanlı basınının önemini anlamışlardı: AMAE CP, Turquie 310, No. 41, ss. 170 vd. (Lavalette'ten Drouyn de Lhuys'a, 5 Aralık 1852).

15 Vernon Puryear, England, Russia and the Straits Question, 1844-1856 (Berkeley, 1931), 155-56.

16 Rossiiskii gosudarstvennii arkhiv drevnykh aktov (bundan sonra RGADA), razr. III, delo 115, s. 26v (Nesselrode'den Brunnov'a, özel, 8/20 Aralık 1849).

17 Arkhiv vneshnei politiki Rossiiskoi imperii (bundan sonra AVPR), fond Kantseliarii, opis' 469, 1849, delo 204, s. 150-169 (I. Nikolas'ın 19 Eylül/1 Ekim tarihli onayını da içeren Orlov'un memorandumu); Rossiisskii gosudarstvennyi voenno-morskii arkhiv (bundan sonra RGAVMF), fond 19, op. 1, delo 276b, s. 1-20 (Amiral Putiatin'in memorandumu ve I. Nikolas'ın şerhi, 8/20 Temmuz 1850).

18 Puryear, England, Russia and the Straits Question, 183-85.

19 "Mémoire sue la question des lieux saints" (Fuat Paşa'ya atfedilir, Zilkade 1269/Ağustos 1853) Testa, Recueil, III: 294-312; "Précis historique

de la question des Saints-Lieux” (Ocak, 1853), derl. Russian Foreign Ministry: Zaionchkovskii, Vostochnaia voina, Prilozhenie I. 83; İngiltere, Dışişleri Bakanlığı, Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey, 1853-1856 (8 cilt), I. 1-170, passim. İngiliz dokümanlarından alıntılar yaparak ortaya çıkarılan en önemli ve basit anlatımlardan biri Alyce Mange, The Near Eastern Policy of Napoleon III (Urbana, 1940), 18-23. Kutsal topraklar meselesi çözüldükten sonra yazılan Osmanlıca “Mémoire”, henüz pek dikkat çekmemiştir ve tam ve dikkatli bir analize ihtiyaç duymaktadır. Diğer yandan elçi Menshikov’un Mart-Mayıs 1853 tarihli görevi için bir rehber olarak hazırlanan Rusça “Précis-özet rapor”, Rusya’nın İstanbul temsilciliği yazışmalarının peşin hükümlülüklerini gösterir ve Kutsal Yerler meselesi üzerine çalışan bazı tarihçilerin Osmanlı ve Fransız aleyhtarı söylemlerinin şekillenmesine yardım etmiştir: Goldfrank, Origins, 90, not 17, not 19; 100, not 22; 111-12, not 18; cf. Curtiss, Russia’s Crimean War, 44-48.

20 Stratford’un daha önceki raporlarıyla çelişen İngiliz maslahatgüzar Albay Rose’un daha sonraki bir yorumu, ‘karma komisyon’un tarafsız değil Katolik yanlısı olduğunu söyler: Correspondence I. 36, Incl. 1-2, 83 (Canning’den Malmsbury’e, 27 Kasım 1851; Rose’dan Malmsbury’e, 16 Aralık 1852); Temperley bu nedenle Rose’un fikrini benimser: England and the Near East, 288.

21 Correspondence I. 44, Incl.; 51, Incl. (Canning’den Palmerston’a, 31 Aralık 1851, Şahsa özel ve gizli; 18 Şubat 1852).

22 AVPR, fond Posol’stvo v Konstantinopole, opis’ 517, 1851, delo 213, ss. 107-20 (Nesselrode’dan Kiselev’e, 13/25 Mart, 1851; Kiselev’den Nesselrode’a, 16/28 Nisan 1851).

23 AVPR, fond Glavnyi arkhiv, V-A2, opis’ 181, 1852, delo 522, ss. 776-77v (Nesselrode’dan Titov’a, 29 Ocak/10 Şubat 1852).

24 AVPR, fond Glavnyi arkhiv, V-A2, opis’ 181, 1852, delo 522, ss. 110-12v (Titov’dan Nesselrode’a, 4/16 Mart 1852).

25 AVPR, fond Glavnyi arkhiv, V-A2, opis’ 181, 1851, delo 521, ss. 446-47 (Nesselreode’dan Titov’a, 19/31 Temmuz 1851).

26 İngiliz temsilciliğine verilen Âli (Mehmet Ali Emin) Paşa’nın Fransızlara 18 Rebiul/9 Şubat 1852’de (Testa baskısında 17 Rebiul/8 Şubat) verdiği notanın ve Ortodokslara verilen fermanın taslağının suretleri Correspondence I. 51, Incl. 1-2’de mevcuttur. (Canning’den Granville’e, 18 Şubat 1852). Stratford’un (Canning) resmi yazışmalarından Beytüllahim anahtarlarıyla ilgili nota ve fermandaki çelişkinin farkında olmadığı anlaşılıyor.

27 AVPR, fond Glavnyi arkhiv V-A2, opis’ 181, 1852, delo. 522, pp. 110-12v (Titov’dan Nesselrode’a, 4/16 Mart 1852).

28 AVPR, fond Glavnyi arkhiv V-A2, opis’ 181, 1852, delo 522, pp. 141-46, 186-89 (Ozerov’dan Nesselrode’a, 24. Mart/5 Nisan ve 4/16 Mayıs 1852), Correspondence I. 54, Incl. 2’de bulunan gözden geçirilmiş ferman metniyle beraber (Canning’den Granville’e, 19. III 1852) ve Zaionchkovskii, Vostochnaia Voina, Prilozhenie I. 90.

29 AVPR fond Glavnyi arkhiv V-A2, opis’ 181, 1852, delo 522 (Ozerov’dan Nesselrode’a 4/16 Kasım 1852).

30 Fransa’nın 1852’de Doğu Akdeniz’de takip ettiği diplomasi, kara ve denizdeki askeri tutumu ve politikaları üzerine tamamen yeniden çalışılması gerekir. Mesela, Fransa’nın görünüşte Lübnan’daki iki firarinin kurtarılması için, fakat muhtemelen diğer meseleleri çözmek için donanma diplomasisini kullandığı Trablus olayı hakkındaki Temperley’in analizi, Fransız diplomatik veya donanma evraklarına değil de İngiliz maslahatgüzarlığına dayanır: Public Record Office, Foreign Office (bundan sonra PRO FO) 78/893 (Rose’dan Malmsbury’e, 10 Ağustos 1852-Correspondence’da

değil): England and the Near East, 293-94; Bapst da Monnier de bu mesele hakkında daha fazla aydınlatıcı bilgi vermemiştir. Bir şey açıktır ki Fransızlar, Osmanlı İmparatorluğu ve Kutsal Yerlerle ilgili meselelerde kiminle daha kolay kiminle de daha zor başedileceğini ve İngiltere'nin karşı geleceği (ki St. Petersburg'un Londra temsilcisi Rus devlet adamı inatçı Filipp Brunnov'un farkında olup St. Petersburg'un anlamadığı) politikaları takip etmemenin ne kadar önemli olduğunu Ruslardan daha iyi biliyordu: AVPR, fond Kantseliarii, opis' 469, 1852, delo 79, ss. 398-402v (Brunnov'dan Nesselrode'a, coded, 8/20 Aralık 1852); ayrıca, Zaionchkovskii, Vostochnaia voina, Prilozhenie I. 94.

31 AVPR, fond Glavnyi Arkhiv V-A2, opis' 181, 1852, delo. 522, pp. 651-54v. [Ozerov'dan Bazili'ye (Suriye'deki Rus Başkonsolos), 29 Kasım/11 Aralık 1852] , burada şöyle der, "Beytüllahim kilisesinin büyük kapısının bir anahtarı Latinlere bahşedildi." (Aslı Fransızcadır).

32 AVPR, fond Glavnyi Arkhiv V-A2, opis' 181, 1852, delo. 522, ss. 691-96v. (Ozerov'dan Nesselrode'a, très secret, 4/16 Aralık 1852).

33 Zaionchkovskii, Vostochnaia voina, Prilozhenie I. 97, p. 353 (Nesselrode Memorandumu, 13/25 Aralık 1853). Cf. AVPR, fond Glavnyi Arkhiv V-A2, opis' 181, 1852, delo. 522, ss. 709-710 ob. (Ozerov'dan Nesselrode'a, 4/16 Aralık 1852): Bu yazışmalarda Reşit'in hiçbir planını bulamadım, sadece Rum taleplerine atıfta bulunan dini bir anlaşmayla ilgili bir pasajı bulabildim.

34 Temperley, England and the Near East, 243-4, 304, devamında Stratford'un Reşit'e olan güvensizliği ile ilgili bölümler de var. Daha ihtiyatlı yaklaşım için Walker, The Role of Karl Nesselrode, 99.

35 Saab, Origins, 172, note 85.

36 Bu bilgi, Küçük Kaynarca Antlaşması'nda tasarlanan ve Türklerin de devamlı surette kısıtlamaya çalıştığı Rusların Osmanlı Ortodoksları

üzerindeki gücünü uzun zamandan beri artırmaya çalıştığının bilindiğini söyleyen İstanbul'daki Hollanda orta elçisi Baron Mollerus tarafından ele geçirilmiştir: NRA 2. 05. 01. Buitenlandse Zaken 2769, No. 87, (Mollerus'tan van Hall'a, 25 Ağustos 1853).

37 Goldfrank, Origins, 91-99, passim.

38 Stratford'un bu mesele hakkındaki ilk mesajından kolayca anlaşılabilir ki resmi İngiliz politikası buydu, ama ancak 1852'nin sonunda açıklığa kavuştu: Correspondence, I. 1, 87 [Canning'den Palmerston'a, 20 Mayıs 1850; Cowley'den (Paris'te) Malmsbury'e, 19 Aralık 1852] .

39 AMAE CP, Turquie 310, No. 41, ss. 170 ff. (Lavalette'ten Drouyn de Lhuys'a, 5 Aralık 1852); Correspondence I. 80 (Rose'dan Malmsbury'e, 5 Aralık 1852). Rus Dışişleri Bakanlığı "özet"i, Ozerov'un raporlarına yakın bir ifade kullanarak sadece "herhangi bir anahtar"dan bahsederken Rose, Fuat'ın "belirli bir anahtar"dan söz ettiğini belirtir: Zaionchkovskii, Vostochnaia Voina. Priloizhenie I. 88: 339-41. Bak dipnot 28.

40 Goldfrank, Origins, 104-11 (Bu kararla ilgili önemli gerçekler hemen hemen tümüyle Rus arşiv kaynaklarına dayanır).

41 Mesela kendi argümanlarını desteklemeyen İngiliz mesajları hakkındaki yayınlanmış Rus dokümanlarına atıfta bulunan Temperley veya

sadece Temperley'in yanlışlarına dayanmayan, fakat aynı zamanda belgeye dayanmayan ve güvenilmez Zhomini ve benzer bir şekilde belgeye dayanmayan Emile Bourgeois'nın çalışmalarına atıfta bulunan Curtiss için bak: Temperley, England and the Near East, 196-97, 470, not 447; Curtiss, Russia's Crimean War, 47; Zhomini, Diplomatic Study, 143-44; Emile Bourgeois, Manuel Historique de la Politique étrangère (4 cilt, Paris, 1892-1926) III (7. baskı, Paris, 1925), 367-68. Yeni Rus Bilimler Akademisi'nin Emperyal Rus dış politikası genel tarihi, Fransızların Avrupa basını üzerindeki etkisinden faydalandığını yazar: A. N. Ponomarev, "Krymskaia

Voina” in Istoriia vneshnei politiki Rossii (konets XV v. -1917g.) (Derleyen A. N. Sakharov et. al., 5 cilt, Moskova, 1995-99), III: 370-71. Buna rağmen Avrupa gazetelerinin, Osmanlı’nın Kudüs türbesiyle ilgili hareketsizliği konusundaki haberler hariç, Rus imparatorunun önemli kararları üzerindeki etkisiyle ilgili bir delil bulunmamaktadır.

42 AVPR, fond Glavnyi arkhiv, opis’ 181, 1853, delo 523 (Ozerov’dan Nesselrode’a, 14/26 Aralık 1852, 24 Aralık/5 Ocak 1853’te alındı).

43 AMAE CP, Turquie, 311, No 50, (Lavalette’den Drouyn de Lhuys’a, 5 Ocak 1853).

44 Örneğin, Norman Rich, Why the Crimean War? A Cautionary Tale (Hanover ve London, 1985), 43-84, 87-92 (sadece yayınlanmış kaynaklara dayanıyor).

45 Goldfrank, Origins, 131-33. Nesselrode’un 20-28 Ocak/1-9 Şubat 1853 dönemi talimatlarının büyük bir bölümü Zaionchkovskii, Vostochnaia Voina, Prilozhenie I. 104-11’de yayınlandı. Osmanlı kaynaklarında daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyan Osmanlı-Rus feribot seferleri planı meselesini de içeren diğer bir kaçı ise AVPR, fond Glavnyi arkhiv, V-A2, opis’ 181, 1853, delo 523, pp. 40-53’de de bulunabilir.

46 Goldfrank, Origins, 134-35 (Batı ve Rus kaynaklarından).

47 Goldfrank, Origins, 120-23 (Batı ve Rus kaynaklarından).

48 Fakat 1853’ün başlangıcında Fransız temsilciliğinin rapor ettiği daha başka enteresan bilgi de vardır: Buna göre Ozerov’un konuştuğu tek Osmanlı Veziri Fuat’tır: AMAE CP, Turquie, 311, No 50, (Lavalette’den Drouyn de Lhuys’a, 5 Ocak 1853). Eğer bu doğruysa, belki Fuat’ın Fransızca konuşmasından ve Rus elçiliğinin ise bu nedenle bir tercüman kullanmak zorunda olmayışındandır.

49 Goldfrank, Origins, 135-40.

50 Saab, Origins, 42-45.

51 Correspondence I. 204 ve Incl., 227 [Rose'dan Clarendon'a, (Amiral) Dundas, 15, 25 Mart, 1853] AMAE CP, Turquie, 311, s. 75 (Benedetti'den Drouyn de Lhuys'a, 15 Mart 1853).

52 RGADA, razr. XI, delo 1234, ss. 28ff (Argyropoulos'dan Menshikov'a, 7/19 Mart 1853).

53 Baykal, "Makamat-i mübbareke meselsi ve Babiâli", 255; Saab, Origins, 35. Buna rağmen İstanbul'daki diplomatik söylentilere göre Menshikov bu defa ikna olmuştu ki müzakerelerde Osmanlı vezirlerinin arkasında "bir favori parçası ve bir burun" (bunlar, bıyıklı İngiliz maslahatgüzarı Rose ve onun ince burunlu Fransız arkadaşı Benedetti idi) vardı: AMAE belge, CP, Lég. Turquie, V, No 28 (Blondeel van Cuelebroeck'den Brouckère'a, 25 Mart 1853).

54 RGADA, razr. XI, delo 1234, pp. 14-15 (Menshikov'dan Nesselrode'a, özel, 14/26 Mart 1853).

55 1853 Şubatı'nda Osmanlı'nın Londra elçisi Musurus, patrikhanenin üst derecede bir yetkilisi ve Boğdan kaymakamı olan damadı Stephanos Vogorides'e Menshikov ile konuyu çözümlemek için beraber çalışmalarını tavsiye etti: AVPR, fond Kantseliarii, opis' 469, 1853, delo 73, No. 41 (Brunnov'dan Nesselrode'a, şifreli, 13/25 Şubat 1853).

56 1850'de İngiltere tek başına, Osmanlı'nın ve Rusya hariç tüm kara Avrupası ticaretinin üçte birinden fazlasını elinde tutuyordu. Daha fazlası için: Sheremet, Osmanskaia İmperiia, 50, Frank Edgar Baily, British Policy and the Turkish Reform Movement, A Study in Anglo-Turkish Relations (Cambridge, Mass., 1942), 70, 75.

57 AMAE CP, Turquie, 312, pp. 161-164 v (Benedetti'den Drouyn de Lhuys'a, şifreli, 31 Mart 1853); AVPR, fond Kantseliarii., opis' 469, 1853, delo. 19, ss. 96-98 (Menshikov'dan Nesselrode'a, 24 Mart/5 Nisan 1853);

Correspondence I. 231, Incl. 1-2 (Doria'dan Rose'a, Chabert'dan Rose'a, 1 Nisan 1853, içinde Rose'dan Clarendon'a, 1 Nisan 1853).

58 Fransız, Rus ve İngiliz yazışmalarına göre 5-20 Nisan arasındaki 16 gün boyunca Menshikov, Stratford (şimdi eski görevinde), yeni Fransız büyükelçisi Lacour ve Rıfat (Mehmet Ali ile beraber veya onsuz) on altı tane ikili toplantı yaptılar. Her muhtemel altı görüşmeci en az iki görüşme yapmıştı. Rıfat bunların yedisine katıldı ki, bunların Osmanlı hükümeti tarafından kayıt edilmiş ve dosyalanmış olması gerekir. Zhomini tarafından yapılan güvenilmez, yayınlanmış eski bir Rus yazışması ve yayınlanmış Türk yazışmalarını temel alarak Saab, Osmanlıların Rus ve Fransız temsilcileriyle Nisan ayı boyunca ortak görüşmeler yaptıklarını (Origins, 35) ileri sürer, fakat araştırma yaptığım hiçbir Rus ve Fransız yazışmalarında (ilgili tüm yazışmaları gördüğüme inanıyorum) bununla ilgili bir bilgi bulunmuyor. Ayrıca eğer Profesör Vinogradov sadece 31 Mart'taki resmi toplantıya atıfta bulunmuyorsa "Menshikov'un görüşmelerinde sadece bir oturumun tamamında" Kutsal Yerler anlaşmazlığının görüşüldüğüne dair inancı yanlıştır: "Personal Responsibility", 165.

59 AVPR, fond Kantseliarii., opis' 469, 1853, delo. 19, ss. 215-16v (Menshikov'dan Nesselrode'a, 25 Şubat/5 Mart 1853).

60 RGADA, razr. XI, delo 1234, ss. 116-17 (Argyropoulos'dan Menshikov'a, 25 Nisan/7 Mayıs 1853).

61 AVPR, fond Kantseliarii., opis' 469, 1853, delo. 19, ss. 150-53 (Menshikov'dan Nesselrode'a, 14/26 Nisan 1853).

62 SR KUB, Konstantinopel, Dép., No. 27 (Mayıs 1853).

63 AMAE CP, Turquie, 312, ss. 351-54 (Babıali'den Menshikov'a, 2 Şaban/10 Mayıs) Saab'ın belirttiğine göre Lacour'un yazışmalarının içinde bulunan metin Zaionchkovskii tarafından yayınlanandan daha geniştir.

Vostochnaia Voina. Prilozhenie I. 133; Origins, 171, note 76. Bu, Correspondence'de yayınlanmamıştır. Bu nedenle Fransız arşiv kopyasını tam metin olan Rusçasıyla karşılaştıramadım. (AVPR, fond Kantseliarii, opis' 469, 1853, delo. 19).

64 Cf. Goldfrank, Origins, 154.

65 RGADA, razr. III, d. 124 (Menshikov'dan Nesselrode'a, özel, 24 Nisan/ 6 Mayıs 1853); Zaionchkovskii, Vostochnaia voina. Prilozhenie I. 127, 147 (Projet de Séned, 23 Nisan/5 Mayıs 1853; Projet de Note, 8/20 Mayıs 1853).

66 Baptst, Origines, 377-78; Schroeder, Austria, Great Britain, and the Crimean War, 69-72; Curtiss, Russia's Crimean War, 136-37, 163-66; Rich, Why the Crimean War?, 56, 78-8.

67 V. N. Vinogradov, "The Personal Responsibility of Emperor Nicholas I for the Coming of the Crimean War: An Episode in the Diplomatic Struggle in the Crimean War", Imperial Russian Foreign Policy (ed., Hugh Ragsdale ve V. N. Pomomarev, Cambridge, Engl. /New York, 1993), 165; Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv voenno-militarskogo flota (bundan sonra RGAMF), fond 19, opis' 7, delo 135, s. 53 [Dnevnik (Günlük) Menshikova, 1/13 Mayıs 1853] .

68 RGADA, razr. III, delo 124, ss. 3-5 (Menshikov'dan Nesselrode'a, özel, 7/19 Mart 1853). Aberdeen o dönemde İngiltere Başbakanıydı ve Rus liderliği, kabinesini değilse bile kendisini yanlış bir şekilde cepte keklik görüyorlardı.

69 Louis Thouvenel, Nicholas Ier et Napoléon III (Paris, 1891), 145-154; Émile Bourgeois, Manuel, III: 373-377; Harold Temperley, "Stratford de Redcliffe and the Origins of the Crimean War", I. bölüm, English Historical Review, XXVII (Ekim, 1933), 613-17; Saab, Origins, 40-43; Curtiss, Russia's Crimean War, 128-130.

70 Hangi sebeple olursa olsun İngiliz ve Fransızlarla olan ilişkisini yazışmalarında öven Blondeel, çok önemli Mayıs günlerinde Ozerov’a Osmanlılarla ilgili bilgi veren kişilerden biri olduğunu Brüksel’deki üstlerinden gizlemişti. Blondeel başlangıçta Türklerin razı olma isteği konusunda tamamen yanılıyordu. Daha sonra da birkaç çok önemli anlarda meselelerden haberdar olmadığını hükümetine ikrar etti: AMAE belge, CP, Lég. Turquie, V, No. 59-65, passim, (Blondeel van Cuelebroeck’tan Brouckère’ye, 9, 12, 23 Mayıs 1853); RGAVMF fond 19, opis’ 3, delo 214, ss. 10-11v, 21-22v (Ozerov’dan Menshikov’a, 27 Nisan/9 Mayıs, 3/15 Mayıs 1853).

71 RGAVMF, fond 19, opis’ 3, delo 16, ss. 1-18v (Aristarchi’den Menshikov’a, 28 Nisan-1 Mayıs, 5-8 Mayıs/10-13, 17-20 Mayıs 1853). Menshikov’un günlüğü gösteriyor ki Reşit bu dönemde oğlunu Rus büyükelçisiyle görüşmelerinde gayrı resmi aracı olarak kullanıyordu: RGAVMF, fond 19, opis’ 7, delo 135, s. 54 (Dnevnik Menshikova, 4/16 Mayıs 1853).

72 RGAVMF, fond 19, opis’ 3, delo 16, ss. 15-15 v, 18 (Reşit Paşa, konuşma taslağı, Türkçeden Fransızca’ya çevirisi Aristarchi tarafından yapılmıştır, “Wednesday”, i. e., 30 Nisan/11 Mayıs 1853); cf. ss. 9-9 v. (Aristarchi’den Menshikov’a, 12 Mayıs 1853, akşam 9: 00’da alındı).

73 Stratford’a göre Aristarchi, Türklerin Rusya’dan kopmasının Osmanlı Rum kilisesini herhangi bir dış korumadan yoksun bırakacağından korkuyordu: Correspondence I. 339 (Redcliffe’den Clarendon’a, 15 Mayıs 1853).

74 Blondeel’in Viktor Balabin ile Nesselrode’un oğlu Dimitrii arasındaki bir konuşma hakkındaki raporuna göre Mehmet Ali’nin veziriazamlık’tan uzaklaştırılıp serasker olarak atanmasından hemen önce genç Nesselrode, Mehmet Ali’nin Argyropoulos’a “pour appliquer la

note”u edinmesini söylediğini iddia etti ve “biz” (Rus temsilciliği olarak) bunu “küstahlık” olarak anlıyoruz” dedi. AMAE belge, CP, Lég. Turquie, V, No. 65 (Blondeel van Cuelebroeck’ten Brouckère’ye, 12 Mayıs 1853).

75 RGAVMF, fond 19, opis’ 3, delo 214, ss. 19-20 (Ozerov’dan Menshikov’a, 2/14 Mayıs 1853).

76 RGAVMF, fond 19, opis’ 3, delo 16, ss. 11-12v (Aristarchi’den Menshikov’a, 17 1853, öğleden sonra 2: 00’de alındı).

77 Avusturya maslahatgüzarı Edouard Klezl ve Belçika ortaelçisi Blondeel’le birlikte tarafsız temsilcilerin en bilgilisi olan Hollanda elçisi Baron Mollerus, Argyropoulos hakkında hiçbir bilgi vermemiştir. NRA 2. 05. 01. Buitenlandse Zaken 2769 (Mollerus’tan van Hall’a, 16 Mayıs 1853); bildiğim kadarıyla diğer küçük ve büyük güçlerin elçilikleri de bilgi vermemiştir.

78 Cf. Correspondence I. 341 (Redcliffe’den Clarendon’a, gizli, 15 Mayıs 1853).

79 Detaylı ve tam nakiller için, David Goldfrank, “Policy Traditions and the Menshikov Mission”, The Traditions of Imperial Russian Foreign Policy, 139-52.

80 RGAVMF, fond 19, opis’ 3, delo 16, ss. 7-8 (Aristarchi’den Menshikov’a, 12 Mayıs 1853, sabah 9:00’da alındı.).

81 AMAE CP, Turquie, 312, ss. 312-20 (Lacour’dan Drouyn de Lhuys’a, 7 Mayıs 1853). Mülteci krizinin dorukta olduğu Kasım 1849’da Reşit gibi tam ittifak isteyen Stratford İngiliz ticareti için açık kapı politikası arzuluyordu: Puryear, England, Russia and the Straits Question, 173-75; cf. Sheremet, Osmanskaia İmperiia, 151-52.

82 RGAVMF, fond 19, opis’ 3, delo 16, ss. 15-15 v, 18 (Reşit Paşa, konuşma metni taslağı, Türkçeden Fransızcaya çevirisi

Aristarchi tarafından yapılmıştır. “Wednesday, ” i. e., 30 Nisan/11 Mayıs 1853).

83 Zaionchkovskii, Vostochnaia Voina. Prilozhenie I. 138 (Menshikov’dan Nesselrode’a, 4/16 Mayıs 1853).

84 RGAVMF, fond 19, opis’ 3, delo 16, ss. 19-20v (Ozerov’dan Menshikov’a, 2/14 Mayıs 1853).

85 RGAVMF, fond 19, opis’ 3, delo 16, ss. 11-12v (Aristarchi’den Menshikov’a, 5/17 Mayıs 1853, öğleden sonra 2: 00’de alındı). Saab, bu oturumları resmi protokollere göre anlatır: Origins, 46-47.

86 RGAVMF, fond 19, opis’ 3, delo 16, ss. 13-13 v (Aristarchi’den Menshikov’a, 5/17 1853, öğleden sonra 4:00’de alındı, 6/18 Mayıs 1853).

87 RGAVMF, fond 19, opis’ 3, delo 16, ss. 24-25v (Ozerov’dan Menshikov’a, 7/19/1853).

88 AMAE CP, Turquie, 313, s. 69 (Lacour’dan Drouyn de Lhuys’a, 19 Mayıs 1853).

89 RGAVMF, fond 19, opis’ 3, delo 16, ss. 14-14 v (Aristarchi’den Menshikov’a, 8/20/1853); Saab, Origins, 47-48, nakleden Haus-, Hof-und Staatsarchiv, Politische Abteilung (bundan sonra HHSA PA), XII/46, No. 40B (Klezl’den Buol’a, 19 Mayıs 1853).

90 Correspondence I. 381 (Reşid’den Menshikov’a, 18 Mayıs 1853); Zaonchkovskii, Vostochnaia voina. Prilozhenie I. 144 (Reşid’den Menshikov’a, Taslak sened, 28 Mayıs 1853).

91 RGAVMF, fond 19, opis’ 3, delo 16, ss. 19-22v (Ozerov’dan Menshikov’a, 2/14 Mayıs 1853, 3/15 Mayıs 1853).

92 RGAVMF, fond 19, opis’ 3, delo 16, ss. 24-25 (Ozerov’dan Menshikov’a, 7/19 Mayıs 1853); opis’ 7, delo 135, s. 54 (Dnevnik Menshikova, 8/19, 9/21 Mayıs 1853).

93 AMAE CP, Turquie, 313, ss. 19 ff. (Lacour'dan Drouyn de Lhuys'a, 15 Mayıs 1853).

94 Cf. Goldfrank, "Policy Traditions", 139-52 and Origins, 131-63.

95 Rusların ki de dahil birçok kaynak bu projenin Reşit'in 20 Mayıs'ta Menshikov'a verdiği nota ve Menshikov'un taslak senetleri ve notası bir araya getirilerek, ama Türklerin reddedeceği herşey çıkarılarak hazırlanan Haziran 1853 tarihli "Drouyn Notası" olarak adlandırılan Fransız girişiminden esinlendiğini gösterir. Rus baskısı altında, Avusturya Şansölyesi Kont Buol-Schauenstein ile İngiliz, Fransız ve Prusya elçilerinin katıldığı ve arka planda Rus temsilcisi Peter Meyendorff'un (Buol'un kayınbiraderi) olduğu Viyana Konferansı meseleyi tersine çevirdi. Bunlar temel metni muhafaza ettiler, fakat itiraz edilebilecek noktaları değiştirdiler. Mesela, Rusya Başbakanı, Reşit'in manifestolarının Küçük Kaynarca Antlaşması'nı zımnen hükümsüz bıraktığını iddia ederek Viyana Notası'nda bu hükümlerin açıkça yer almasını istedi ve isteğini elde etti: AMAE CP, Turquie, 313, ss. 173-76v (M. Drouard'ın 6 Haziran 1853 tarihli proje taslağı ile beraber, Drouyn de Lhuys'dan Lacour'a, 8 Haziran 1853); Correspondence I. 382 [Kont Walewski (Fransa'nın Londra büyükelçisi) tarafından Clarendon'a gönderilen proje taslağı, 27 Haziran 1853] ; HHSA PA X38, s. 626 (Meyendorff'dan Nesselrode'a, 9/21 Temmuz 1853, kopya); AVPR, fond kantseliarii, 469, 1853, 146, ss. 239-244 v., 248-249, 294-297 (Meyendorff'dan Nesselrode'a, 12/24, 13/25 Temmuz 1853, eklerle beraber, Meyendorff'dan Buol'a, "Bases d'une Note" dahil).

96 Saab, Origins, 67-71. Rich, Why the Crimean War?, 80'le karşılaştırınız., 80. Bu kitap, Osmanlı tavrı konusunda itimada layık hükümlerde bulunuyor, fakat bu projelerdeki önemli meseleleri hiçbir bölümde tartışmıyor. Diğer taraftan Hollanda'nın İstanbul elçisi Mollerus,

Viyana Notası’nın Rusların istediği gibi Babıali tarafından değiştirilmeden kabul edilmesi gerektiği zannının yanlış olduğunu düşünmüş ve Türklerin reddetme nedenini anlamıştır: NRA 2. 05. 01. Buitenlandse Zaken 2769, No. 83 (Mollerus’dan van Hall’a, 25 Ağustos 1853).

97 AVPR fond Kantseliarii, opis’ 469, delo 20, ss. 327-29 v (Argyropoulos’dan Ozerov’a, 14/26 Ağustos 1853); cf. NRA 2. 05. 01. Buitenlandse Zaken 2769, No. 80 (Mollerus’dan van Hall’a, 14 Ağustos 1853).

98 Analizler için bkz: Goldfrank Origins, 192-94, 199-201, 205-06, 225.

99 Saab, Origins, 54-74.

100 Correspondence I. 388, 395, 517; II. 136, Incl. 2 (Reşid’den Musurus’a ve İngiliz, Fransız, Avusturya ve Prusya temsilciliklerine, 26 Mayıs 1853; Nesselrode’a, 4/16 Haziran 1853; Reşid’in işgale karşı Protestosu, 2/14 Temmuz 1853/8 Şevval 1269); Dışişleri Bakanlığı Hazine-i-Evrak, Siyasiyye, Rusya 609 (Musurus’dan Reşid’e, 2 Temmuz 1853), Saab tarafından nakledildiği gibi, Origins, 72, Reşid’in 25 Haziran 1853 tarihli talimatına referans için; cf. Goldfrank, Origins, 186-87.

101 Correspondence II. 107, 182, Incl. (Redcliffe’den Clarendon’a, 4 Temmuz 1853; Sultan’ın Beyannamesi, 13 Temmuz 1853): Stratford’un memorandumu, kendisinin 132 numaralı mesajı (Dispatch No. 132), müsait şartlarda bir savaş ihtimalini çok açık bir şekilde ortaya koyuyor.

102 AMAE CP, Turquie, 314, ss. 252-265 ob., 315, ss. 4-6, 27-44 ob. (La Cour’dan Drouyn de Lhuys’a, 14, 16, 18-19 Ağustos 1853); Correspondence II. 280-281 (Redcliffe’den Clarendon’a, 16. Ağustos 1853); AMAE Belge CP, Lég. Turquie V, 1853, No. 117 (Blondeel van Cuelebroeck’den Brouckère’e, 17 Ağustos 1853); AVPR, fond Kantseliarii,

op. 489, 1853, delo 20, ss. 327-329 v (Argyropoulos'dan Ozerov'a, 14/26 Ağustos 1853).

103 AVPR fond Kantseliarii, 1853, delo 20, 3/15 Temmuz 1853 sayısı, ss. 210-11v (Argyropoulos'dan Ozerov'a, 4/16 Temmuz 1853).

104 AVPR fond Kantseliarii, 1853, delo 20, ss. 210-11, 260-63 (Argyropoulos'dan Ozerov'a, 4/16, 6/18, 7/19 Temmuz 1853).

105 AVPR fond Kantseliarii, 1853, delo 20, ss. 260-63, 268-68 v, 327-29 v (Argyropoulos'dan Ozerov'a, 6/18 Temmuz, 23 Temmuz/4 Ağustos, 14/26 Ağustos 1853).

106 AVPR fond Kantseliarii, 1853, delo 20, ss. 294-98 (Argyropoulos'dan Ozerov'a, 24 Temmuz/5 Ağustos 1853).

107AVPR fond Kantseliarii, 1853, delo 20, ss. 305-06 (Pisani'den Argyropoulos'a, 4/16 Ağustos 1853); 321-24 (Argyropoulos'dan Ozerov'a, lettre partic. 14/26 Ağustos 1853).

108 AVPR K, op. 469, 1853, delo 20, ss. 327-29 v (Argyropoulos'dan Ozerov'a, 25 Ağustos/6 Eylül 1853).

109 AVPR K, op. 469, 1853, delo 20, ss. 357-64 (Argyropoulos'dan Ozerov'a, 24 Ağustos/5 Eylül 1853).

110 AMAE CP Turquie, 315, ss. 121-29 v (La Cour'dan Drouyn de Lhuys'a, 5 Eylül 1853). Osmanlı meclisinin Viyana Notası'nı ve Reşid'in değişiklik tekliflerini görüşmek üzere toplandığı 14 Ağustos gibi erken bir tarihte Blondeel bu meselenin tamamen "Sultan'ın teb'asının" meselesi olduğunu rapor etmiştir. AMAE belge, CP, Lég. Turquie, V, No. 115 (Blondeel de Cuelebroeck'den Brouckère'ye, 14 Ağustos 1853); üç gün sonra Mollerus orijinal Viyana Notası'nda Rusya'ya verilen imtiyazlardan "Babıali teb'asının" açık olarak çıkarılmamasınına olan Türk muhalefetini rapor etmiştir: NRA 2. 05. 01. Buitenlandse Zaken 2769, No. 81 (Mollerus'dan van Hall'a, 17 Ağustos 1853).

111 AVPR K, op. 469, 1853, delo 20, ss. 436-41, 433-35 v (Argyropoulos'dan Menshikov'a, 13/25 Eylül 1853; Ozerov'dan Seniavin'e, 19/31 Eylül 1853).

112 AVPR K, opis'. 469, 1853, delo. 20, ss. 357-374 v, passim. (Argyropoulos'dan Ozerov'a, 24 Ağustos/5 Eylül, 3/15 Eylül 1853, Ozerov'dan Seniavin'e, 27 Ağustos/8 Eylül, 7/19 Eylül 1853).

113 AVPR K, opis'. 469, 1853, delo. 20, ss. 409 ff. (Argyropoulos'dan Ozerov, Menshikov ve Seniavin'e, 13/25 Eylül-19 Eylül/1Ekim 1853).

114 Savaşın kendisi hakkında en iyi yeni çalışma, dengeli, akademik ve okunabilir olan Baumgart, The Crimean War'dır, fakat bu tip bir akademik çalışmaya uygun olmayacak şekilde Osmanlı kaynaklarından yoksundur.

115 İngiliz ve Fransızlar gibi bazı Osmanlılar da, 1701-1829 arasında Karadeniz, Baltık Denizi boyunca ve başka bölgelerde zaptettikleri yerlerden Rus İmparatorluğu'nu geri atmak kadar savaş hedeflerini geniş tutmuşlardı, ama bu konu bu makalenin ilgi alanı dışındadır: Cf. Goldfrank, Origins, 236-37, 239, 244-45, 251, 278; Baumgart, The Crimean War, 28-32.

116 Goldfrank, Origins: bkz ss. 271-84, özet bölümü. Tabi ki bu, Osmanlıların çarpışmaya istekli olması ve İngiliz ve Fransızların da stratejik çıkarlarını savunmaya hazır olması şartıyladır.

117 Menshikov'un faaliyetleri, Ozerov, Aristrarchi ve Argyropoulos'dan direkt aldığı tekliflerle karşılaşırılırsa bu sonuç açık olarak ortaya çıkar. Bkz: RGAVMF, fond 19, opis 3, dela 16, 214, and RGADA, razr. XI, delo 1234.

Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Paris Barış Antlaşması / Doç. Dr. Özcan Yeniçeri [s.840-858]

Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

A. Kırım Savaşı

Osmanlı Devleti Mısır ve Boğazlar sorununu çözdükten sonra, bir süre de olsa bir barış dönemi yaşama imkanına kavuşmuştu. Avrupa 1848 ihtilalleri ile boğuşurken Osmanlı Devleti de iç işlerini düzene sokmaya çalışmıştı. İlan ettiği Gülhane hatt-ı hümayun'u ile İstanbul'dan başlayarak Bosna, Bulgaristan ve Mısır'da dahil olmak üzere birçok eyaletinde idari, askeri, adli, mali ve eğitim alanlarından düzenlemeler gerçekleştirdi. Devlet yeniden yapılanma sürecine girmişti. Osmanlı devlet yöneticilerinin bu tutumu İngiltere ve Fransa'nın da takdirini kazanmıştı. Emperyalist stratejisini Osmanlı Devleti'nin parçalanması üzerine kurmuş olan Rusya ve Avusturya'ya karşı Osmanlı Devleti bu iki devletin o dönemde düşmanı olan İngiltere ile Fransa ile yakın işbirliği içerisine girdi. Babıali artık dış politikada yüzlerce yıldır sürdürdüğü "kendi kendine yeterlilik" ilkesini terk etmişti. Bu çerçevede Osmanlı Devleti yönünden Avrupa ile olan ilişkiler artık, pasif karakterli olmaktan çıkmış, enerjik bir boyut kazanmıştır. Kırım Savaşı öncesinde Osmanlı İmparatorluğu kendisine karşı düşmanca duygular besleyen ülkeleri yüreklendirecek zaaf içinde gözükmüyordu.

Osmanlı Devleti, ciddi bir zihniyet değişimi ile yeniden yapılanma sürecine girmişken, iç ve dışta meydan gelen olaylar bu sürecin istenilen düzeyde başarılı olmasını engellemiştir. Bu dönemde Babıali, Suriye ve Lübnan'da çıkan iç isyanlar bastırmaya çalışırken, aynı dönemlerde Eflak-Boğdan'da meydana gelen olaylar Rusya ile Osmanlı Devleti'nin bir kez daha karşı karşıya gelmesine neden olmuş, Osmanlı'ya sığınan "Macar ve Leh" mülteciler sorunu da bunlara eklenince ilişkiler büsbütün

gerginleşmiştir. Bütün bu gelişmeler Rusya'nın tarihi rüyası olan Türk toprakları üzerinde egemenlik kurma girişimleri ile birleşince iki devlet arasındaki savaş kaçınılmaz hale gelecekti.

1. Kırım Savaşı Öncesinin Siyasi Olayları

A. Osmanlı Devleti Üzerindeki

Emellerinin Çatışması

1841 yılında yapılan Londra Antlaşmasıyla, iki devleti uzun süredir karşı karşıya getiren Boğazlar sorunu Rusya lehine olmak üzere henüz ortadan kalkmıştı. Bu durum Rusya'ya, İngiltere ile birlikte "Şark Meselesi" diye adlandırdıkları Türk Sorunu'nu çözebilecekleri duygusuna kapılmasına neden olmuştur. 1844 yılında Çar Nikola gerçekleştirdiği İngiltere ziyareti sırasında, Rusya ile İngiltere'nin Türkiye'de Hıristiyan tebaa çıkarına elbirliği ile çalışmaları gerektiği düşüncesini dile getirdi. İngiltere, Çarın bu görüşüne olumlu ya da olumsuz bir karşılık vermedi.

Ancak, Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki emellerinin kalıtımsal bir niteliği vardı. Rusya'nın bu konudaki politikası belliydi. Her fırsattan yararlanan Rusya aşama aşama yayılmacı amaçlarını gerçekleştirmek niyetindeydi. Bu yüzden uygun ortam, şart ve imkanı bulduğu anda Osmanlı Devleti'nin üzerine yükleniyordu. Özellikle Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı sırasında Avrupalı devletlerinin çekimser kalmaları, Rusya'nın işine yaramış, Rus askerleri ilk kez olmak üzere İstanbul boğazına yerleşmişti. Osmanlı Devleti'nin kendi valisi karşısında düştüğü açıklı durumu gören Rusya tarihi emellerini gerçekleştirmek için ilk kez bu kadar uygun fırsat yakaladığına inanıyordu. Hele hele Hünkar İskelesi Antlaşması ile askerlerini İstanbul'a kadar sokması büyük prestij edinmesine neden olmuştu. İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı devlet hakkındaki geleneksel düşünce ve tasavvurlarını çok iyi bilen Rusya, artık

Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve taksim edilmesi zamanının geldiğine inanıyordu.

Buna rağmen Rusya, kendi başına doğrudan İstanbul'a yerleşip, Boğazları egemenliği altına almanın Avrupalı devletler nezdinde kabul edilmeyeceğini bildiği için, bu hususta tek başına hareket etmeye de cesaret edememekteydi. Ancak bir süre sonra Rusların Londra büyükelçisi, Lord Aberdeen'in kendisine "Türklerden nefret ediyorum; çünkü onların hükümetine, dünyada mevcut en fena ve ezici bir hükümet gözüyle bakıyorum" demesinden, İngiliz kamuoyunun Macar mülteciler dolayısıyla Türkler hakkında Avrupa'da oluşan havanın kısa sürede Osmanlı devleti aleyhine döndüğü sonucunu Rusya'ya bildirmesi üzerine, Rusya, artık Osmanlı Devleti'nin taksim edilmek zamanının geldiğine ve İngiltere'nin buna karşı koyamayacağı kanaatine varmış bulunuyordu.

1848'den sonra Rus ordularının Macar ve Leh asiler üzerine yürümeleri, Eflak ve Boğdan'a girmeleri, Rusya'nın Macar mültecileri Osmanlı Devleti'nden geri istemesi, İngiltere'nin donanmasını Çanakkale önlerine göndermesine neden oldu. Bu durum Rusya ve İngiltere'yi karşı karşıya getirdi. Rus yayılmacılığı İngiliz yayılmacılığının önünde büyük bir engel olarak görülmeye başlandı. Lord J. Russel bir nutkunda "eğer Rusya'yı Tuna üzerinde durdurmazsak, günün birinde İndus kıyılarında durdurmak zorunda kalacağız" dedi.

Tarafların birbirlerine karşı olan pozisyonlarının belli olmasına karşın yine de 9 Ocak 1953 yılında Rusya ile İngiltere Osmanlı toprakları üzerinde görüşmeye karar verdiler. Sen-Petersburg'un kış sarayından verilen bir baloda Çar Nikola'nın İngiliz Elçisi Sir George Hamilton Seymour'a yaklaşık olarak şunları söylediğini tarihler kaydetmişlerdir.

"İngiltere için beslediğim duyguları bilirsiniz. Bence iki hükümetin, yani İngiliz hükümeti ile hükümetimin anlaşması esastır. Böyle bir

anlaşmayı gerektiren şartlar hiçbir vakit bugünkü kadar önemli değildir”.

Biz anlaştıktan sonra, Batı Avrupa devletleri umurumda bile değil. Ne düşünürse düşünsünler, bence hiçbir değeri yok.

Türkiye’ye gelince, bu bambaşka bir problemdir. Bu memleket buhranlı bir durumdadır. Başımıza pek çok kişiler çıkarabilir.

İngiliz elçisi, Çar’dan Türkiye hakkındaki düşüncelerini açıklamasını rica edince 1. Nikola konuşmasını şöyle sürdürdü: “Kollarımız arasında hasta bir adam var. Çok hasta. Size açıkça söylemeliyim ki, gereken bütün tedbirleri almadan önce onu günün birinde kaybetmemiz büyük felaket olacaktır…. Türkiye ansızın ölebilir. Bu takdirde üzerimizde kalacaktır. Ölüleri diriltemeyiz. Türkiye ölünce bir daha dirilmemek üzere ölecektir. İşte bunun içindir ki size soruyorum: Böyle bir olay karşısında kargaşalık, anarşi ve hatta bir Avrupa harbi karşısında kalmaktansa, önceden tedbirler almak daha akıllıca bir hareket olmaz mı? ”

Elçi şu cevabı verdi:

“Niçin daima Türkiye’nin öleceğini hesaba katarak bu felaketten önce veya sonra tedbirler almayı düşünmemeli? Niçin hastayı tedavi etmeyi düşünmemeli?”

Çar, elçinin bu sözlerinden ümitsizliğe düşmeyerek, Osmanlı topraklarının paylaşılması yolundaki planını açığa vurdu: “İstanbul’un Ruslar tarafından devamlı bir işgalini isteyecek değilim. Fakat bu şehrin Fransızlar, İngilizler veyahut başkaları tarafından işgal edilmesine de razı olamam… Eflak ve Boğdan bugün fiilen himayem altında bulunuyor.

Bu durum devam edebilir. Sırbistan ve Bulgaristan da himayem altına girebilirler. Mısır’ın İngiltere için önemini takdir ediyorum. Bu yerle Girit adası da pek ala İngiliz hakimiyetine girebilir”

Seymour, o gece notlarının arasına Çar’ın, “Ülke parçalanıyor, kim bilir ne zaman çöker?” dediğini de kaydetmişti.1

Nikola görünüşe göre Osmanlı Devleti'ni parça parça doğrama planları peşindeydi. Rusların Balkanlar'da uydu devletler kurmasına karşılık İngiltere de Girit'e sahip olabilir, Mısır konusunda istediğini yapma imkanını bulabilirdi.2 İngiltere hükümeti, Çar'ın, İngiliz elçisi Seymour tarafından bildirilen bu önerilerini reddetti.

Çar, bunun üzerine "hasta adamın" mirasından en büyük payı almak amacıyla tek başına harekete geçmeye kalkışacaktır. Rusya emellerine uygun en duyarlı konu olan Kutsal Yerler Sorunundan işe başlamayı uygun bulacaktır.

B. Eflak ve Boğdan Olayları

Eflak ve Boğdan, işgal ettiği coğrafi konum itibariyle Osmanlı Devleti ile Rusya arasında tampon bir bölge durumundaydı. Coğrafi konumu yüzünden bu beylikler Rusya ile Osmanlı Devleti arasında meydana gelen çatışmalarda birçok kez savaş alanı olmuştu. Rusya, Osmanlı Devleti ile yaptığı çeşitli antlaşmalar ile bu beylikler üzerinde belirli ölçüde nüfuz da elde etmişti.

19. yüzyılın ortalarına kadar Eflak ve Boğdan iki beylik ve yarı özerk bir biçimde İstanbul'dan gönderilen Fenerli Rumlar tarafından yönetilmişlerdi. Avrupa'da meydana gelen 1848 ihtilallerinin etkisi burada da kendisini hissettirdi. Eflak ve Boğdan'ın birleştirerek "Romanya Birliği" olarak tek bir devlet halinde kurulmasını isteyenler ayaklandılar. Önce Eflak Voyvodası ülkeyi terk etti, ardından da Boğdan Voyvodası Strudza isyanı bastırdı ise de Eflak'ta meydana gelen gelişmeleri önleyemedi beylikten çekilmek zorunda kaldı. Rusya yanı başındaki meydana gelen ihtilalin kendi ülkesine de sıçrayacağını düşündüğü için Romenlere karşı cephe aldı. Eflak'ta ki başkonsolosunu geri çekerek, geçici hükümetine karşı savaş açtı.

Eflak geçici hükümeti Rusya’nın egemenliği altına düşmektense, Osmanlı Devleti’ne bağlı kalmaya daha uygun buluyordu. İstanbul da bunları tanımaya taraftardı. Ancak Rusya, Eflak ve Boğdan’a asker sokarak isyanı bastırmak istiyor ve Osmanlı Devleti’nin de kendisi ile birlikte hareket etmesini istiyordu. Bu çerçevede Rusya, 28 Haziran 1848 yılında Boğdan’a girerek müdahale etti. Osmanlı Devleti de bunu protesto etti, ardından da Osmanlı Kuvvetleri Eflak-Boğdan’ın güneyine kendi askerlerini soktu. Böylece Osmanlı Devleti ile Rusya yeniden karşı karşıya gelmiş oldular.3

Durum kritik bir hal alınca Rusya’nın isteği üzerine iki devlet arasında İstanbul’da görüşmeler yapılarak 1 Mayıs 1849’da Balta Limanı Sözleşmesi imzalandı. Buna göre:

1. Eflak-Boğdan beyleri, eskiden olduğu gibi Padişah tarafından atanacak ve görev süreleri yedi yıl olacak.

2. Meclis dağıtılacak, yerine ülkenin ileri gelenlerinden meydana gelecek ve yetileri sınırlı bir divan kurulacak.

3. Ülkenin yönetimiyle ilgili kurallar yeniden düzenlenecek, yapılacak değişikliği Osmanlı Devleti ile Rusya’nın onaylama hakkı olacak.

4. Eflak-Boğdan’da düzen sağlanıncaya kadar, Osmanlılar ve Ruslar, burayı 25.000 ile 35.000 kişilik birer kuvvetle ortaklaşa işgal altında tutacaklardı. Ancak durum düzeldikten sonra bu kuvvetler çekilecek.

5. Bu sözleşmedeki koşulların uygulanması için Osmanlı Devleti ve Rusya, Eflak-Boğdan’abeyler ile aynı hak ve yetkelere sahip olan birer komiser göndereceklerdi.

Bu sözleşme ile Rusya’nın Eflak ve Boğdan’ın yönetiminde bir ölçüde de olsa söz sahibi olması Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiş oluyordu. Bu durum Rusya’nın Karadeniz’in batısındaki bir bölgede de

nüfuzunu yayarken, Osmanlı egemenliğinin zayıflaması anlamına geliyordu.

C. Sığınmacılar Sorunu

1848 ihtilallerinden ve özellikle de 1849'da Macaristan ayaklanmasının bastırılmasından sonra, İstanbul bütün Avrupalı ayaklanmacıların sığındıkları merkez olmuştu. Macar ve Leh sığınmacıların İstanbul'daki çalışmalarını, Avusturya ve Rusya endişe ile izliyordu. Bundan dolayı bu iki devlet, Babıali'den bu sığınmacıların teslimini istedi. Babıali Çar'ın bu isteğini doğal olarak reddetti. Buna rağmen Abdülmecit, Çar'a bir delege ile mektup göndererek sığınmacıların çoğunun Müslüman olduklarını, diğer sığınmacıların da göz altına alınacağını, fakat geri verilmelerinin mümkün olmadığını bildirmesi üzerine, Çar da ikna oldu. Her iki tarafça varılan mutabakat gereğince, mültecilerden isteyenler ülkelerine geri dönebilecekler, kalanlar da Türk hükümeti tarafından Avusturya ve Rusya sınırına uzak olan bölgelere yerleştirilecekti.

Ancak bu sırada Rus elçisi Prens Mençikof tehditler savurarak ve gözdağı vererek İstanbul'dan ayrılmıştı. Babıali sığınmacıları insani duygularla korumuştu. Her ne kadar mülteciler sorunu yüzünden Osmanlılar ile Avusturya ve Rusya arasındaki ilişkileri gerginleştirmiş ise de genelde Avrupa'nın büyük bir kısmı Türklerin bu tutumunu takdirle karşılamıştı.

D. Karadağ ile Savaş

Coğrafi şartlarından dolayı uzun süredir kendi başına bağımsız bir yaşam sürdürmekte olan Karadağlılar, 1852 yılında, Osmanlı Devleti'nin bir kalesi olan Bablyak'ı işgal ettiler. Bunun üzerine İstanbul hükümeti, Bablyak'ı geri almak amacıyla altmış bin kişilik bir kuvveti Karadağ'a gönderdi. Osmanlı kuvvetleri, 1852 kışında, Karadağlıları iyice sıkıştırdılar. Ancak Rusya'nın Ortodoksları korumasına karşılık, bir şeyler yapmak

isteyen Avusturya, bu fırsattan yararlanarak, Karadağlıların yanını tuttu. Birtakım bahanelerle Avusturya, Ocak 1853'de, İstanbul'a bir ültimatom vererek, birliklerin Karadağ'dan çekilmesini, Bosna'da Avusturya ile ticareti güçleştiren önlemlerin kaldırılmasını ve Klek ile Sutorina limanlarının Avusturya'ya bırakılmasını, Draç'ın serbest liman olması vb. birtakım isteklerde bulundu. Babıali 1853 yılında bu isteklerin tamamına yakınını kabul etti. Karadağ boşaltıldı ve böylece özerkliğini koruyabildi.

E. Kutsal Yerler Sorunu

Tanzimat'la resmen dahil olduğu büyük devletlerin kefaleti yüzünden Osmanlı Devleti sık sık iç işlerine müdahale edilir bir ülke haline gelmişti. Adeta Osmanlı toprakları, Avrupa ülkelerinin aralarındaki rekabetin

çekişme alanıydı. Ülkelerin birbirleriyle rekabet için buldukları sebepler de, o zamana kadar bir köşede saklamış oldukları eski hesaplardı. Bunlardan birisi de "Kutsal Yerler" adıyla anılan ve çeşitli Hıristiyan mezheplerince kutsal sayılan yerlerdi. Türkiye büyük devlet adıyla bilinen, beş Avrupa devletinin, bir çeşit vesayeti altında bulunuyor ve her devlet de kendi dini mezhebine mensup bulunan Hıristiyan tebaanın himayesini istiyor ve onlar aracılığı ile Osmanlı mülkünde siyasi ve ekonomik nüfuz sahibi olmak istiyordu. Kendi mezhepdaşlarının imtiyazını artırmaya çalışıyordu.4 Kudüs ile etrafı Müslüman ve Yahudilerin olduğu kadar Hıristiyanlar için de kutsal bilinen yerlerdi. Esasında kutsal yerler Avrupa'nın dış siyasetinde öteden beri önemli bir araçtı. Kutsal yerlerin Yahudi, İslam ve Hıristiyan inançlarında çok büyük bir saygınlığı vardı. İnsanların inançları dolaysıyla kutsal değerler uğruna yapamayacakları hiçbir şey yoktu. Ülkeler, krallar ve yönetimler "Haçlı Seferleri"nden beri bunun farkındaydılar.

Tarihi kaynaklarda yer alan bir söylentiye göre Abbasi Halifesi Harun Reşit Dönemi'nde Kamame Kilisesi'nin anahtarları 800 tarihinde Büyük Karl'a armağan edilmiştir. Esasen bu yerlerin kutsal olmasının nedenleri "Hıristiyan ve Yahudi dinlerinin ilk kez buralarda yayılması, Hz. İsa'nın doğduğu, yaşadığı ve öldüğü, Hz. Meryem'in yine burada yaşamış olması, ayrıca Haçlı seferleri sırasında Hıristiyan devlet krallarının mezarlarının aynı şekilde burada bulunması" olarak kabul edilmektedir. Bu nedenlerle buralarda inşa edilmiş olan kilise, manastır, anıt mezarlar, Hıristiyan ve Musevi dinine mensup olan için çok büyük manevi bir değer taşımaktaydı.5

Kamame Kilisesi, Hz. Meryem'in türbesi ve yanındaki bahçe, Hz. İsa'nın mezarı sanılan yer ve çevresi, Beytüllahm'daki Kilise, Havarilere ait birtakım mağaralar ve hücrelerle çeşitli manastırlar kutsal yer olarak bilinmektedir. Bu kutsal yerlerin yönetilmesi ve tamiri, özellikle Hıristiyanlar için kutsal ve şerefli bir görev sayılmaktadır. Bu yüzden Ortodokslarla Latinler arasında bu kutsal yerler dolayısıyla sürekli rekabet ve çekişme yaşanmaktadır. Kutsal yerlere, bir bölümü Ortodoksların, bir bölümü Latinlerin, bir bölümü de Ermenilerin olmak üzere Osmanlı hükümetince düzenlenen fermanlarla birtakım hak ve imtiyazlar tanınmıştı. Ortodoksların hamiliklerini Rusya, Katolikleri ise Fransa yapıyordu.

Patrikhane'nin İstanbul'da bulunması yüzünden, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Ortodoks Hıristiyanlar, dini konularda, devlet ile olan ilişkilerini daha rahat bir biçimde sürdürmekteydiler. Bu durumdan zaman zaman rahatsızlık duyan Katolik Hıristiyanlar, Fransa'nın teşebbüsleri ile, 1740 yılında verilen kapitülasyonlarla, bu ülke tarafından himaye edilmelerine sağlamışlardı. Ruslar ise, 18. Yüzyılın sonlarından itibaren sürekli biçimde Ortodoksların himayesini üzerlerine almışlardı.6

Fransa İmparatorluğu'na seçilen Louis Napolyon, Kutsal yerler sorununu Fransa'nın Orta Doğu'daki ideolojisi durumuna getirmişti. Çünkü

O, imparator seçilmesi sırasında çok büyük destek ve yardımını gördüğü Katolik Partisi'ni ödüllendirmek, rejim değişikliği nedeniyle şaşkınlık kuşku içinde bulunan Fransız kamu oyunun dikkatini bir başka yöne çevirmek ve Fransa'ya karşı oluşturulmuş olan siyasi cepheyi dağıtmak amacıyla Kutsal Yerler sorununu ortaya attı. Kısacası Fransa Kralı, iç siyasetinde meşruiyetini ve etkinliğini sağlayabilmek için Ortodokslara karşı Katolikliğin koruyuculuğunu üstlenmeyi uygun bulmuştu. Bu siyaset aynı zamanda Fransa'nın dış politikasının da ana mihveri haline getirildi.

Böylece Fransa Orta Ddoğu'da kaybettiği nüfuzu yeniden kuvvetlendirmek niyetindeydi. 1847 yılında, Beytü'l Lahm'da Hz. İsa'nın beşiğine ait olduğu sanılan gümüş yıldızın kaybolması, bundan dolayı da orada yaşayan Ortodoksların suçlanması, bu kutsal topraklardaki Hıristiyanlar arasında gergin bir ortam yaratmıştır. Louis Napolyon 1850 yılında Osmanlı Devleti'nden 1740 Kapitülasyonları ile verilmiş olan imtiyazların tam olarak uygulanmasını istedi. Bu çerçevede İstanbul'da bulunan Fransız elçisi general Aupick, 1850 yılında Babıali'ye verdiği bir takrirde, 1740 kapitülasyonları ile Katoliklere verilmiş bulunan hakların kullanılması doğrultusunda Kudüs'teki kutsal binaların onarım ve tasarrufu konusunda izin istedi.

Bu Kutsal yerlerde Katoliklere, Ortodokslar aleyhine yeni hakların verilmesi anlamına gelmekteydi. Fransa'nın bu isteğine karşı Rusya'da 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nda kabul edilen şartların uygulanmasını istedi. Osmanlı Devleti iki arada bir derede kalmıştı, Fransa ve Rusya ile bu sorun yüzünden daha büyük gerilim yaşanmasını istemiyordu. Bu yüzden Kutsal yerlerde mezhepler arasındaki düzeni sağlamak için o güne kadar verilmiş olan fermanları yeniden incelmeye, bunun için bir komisyon kurmaya karar verdiğini ilgili devletlere bildirdi. Bu sırada Avusturya 1699 Karlofça, 1718 Pasarofça ve 1739 tarihli Belgrat Anlaşmaları'nı ileri

sürerek kurulacak komisyonun karma olmasını istedi. Böylece sorun tam anlamıyla uluslararası bir boyut kazanmış oldu. Çar 1. Nikola'nın Ekim 1851'de Ortodokslar lehine olan statükonun değişmesini kabul etmeyeceğini bildirmesi üzerine komisyon çalışmalarını sona erdirdi. Kurulmuş olan komisyon Katoliklere bazı hak-

lar vermekle birlikte Ortodokslar lehine bir karar aldı. Rusya bununla yetinmeyerek, Osmanlı Devleti'nden bununla ilgili bir ferman çıkarmasını istedi. Bu istek 8 Şubat 1852 tarihinde Osmanlı Devleti tarafından kabul edildi. Bunun üzerine Babıali Rusya'nın isteğini yerine getirerek, Ortodokslar için de bir ferman düzenledi. Bu ferman, Katoliklerin bazı haklarına dokunduğu için, Fransız elçisi bu fermanı protesto ettiyse de, Babıali'nin bunun yalnız Kudüs arşivinde kalacağını ve yayınlanmayacağını bildirmesi üzerine, ses çıkarmadı. Fakat Kudüs'teki Rus başkonsolosu bu fermanın resmen ilan edilmesini istedi. Bu isteği Rus elçisince de desteklendi. Fransız elçisi ise ferman ilan edilirse, bir Fransız filosunun, Çanakkale'yi abluka edeceğini bildirdi.7 Bunun üzerine kararda bazı değişiklikler yapıldı, ama her iki devlet de bu değişikliklerden memnun olmadı. Böylece kutsal yerler meselesi Fransa ve Rusya arasında bir nüfuz ve şeref meselesi haline gelmiş oldu. Her devlet menfaatini en fazlaya çıkarmaya çalışırken Osmanlı Devleti'nin payına sıkıntı ve sorunlarla boğuşmak düştü. Gerçekte Rusya Kutsal Yerler sorununu Osmanlı Devleti'ni parçalamak için bir vasıta olarak kullanıyordu. Sorunun yatışmaya yüz tuttuğu bir anda, inisiyatifi elinde tutmak isteyen Rusya İstanbul'a Prens Mençikof'u göndererek yeni bir takım istekler de bulundu.

F. Çar'ın Olağanüstü Elçisi Prens

Mençikof'un Önerilerinin Reddedilmesi

Çar 1. Nikola, Şubat 1853'te, Prens Mençikof'u olağanüstü büyükelçi olarak İstanbul'a gönderdi. Prens Mençikof Türklerden nefret

eden bir askerdi. Onun İstanbul'a gönderilmesi Çar'ın niyetlerini açık bir biçimde ortaya koyuyordu. Prens Mençikof'a üçlü bir görev verilmişti. Fransız yanlısı Dışişleri Bakanı Mehmet Fuat'ın uzaklaştırılmasını sağlayacak, Filistin'de "Rum" Ortodokslara imtiyazlarını yeniden kazandıran bir anlaşma imzalayacak, tüm Osmanlı topraklarında Ortodoks Hıristiyanların haklarını koruyacak Rusya'nın koruyuculuğu konusunda da resmi bir onay alacaktı. Bir iyi niyet jesti olarak da Sultan Abdülmecit'e Fransızlara verilen her ödünü geri aldığı takdirde, imparatorluğunu ve tahtını koruyacak gizli bir savunma anlaşmasının imzalanabileceğini söyleyebilecekti.8 O da, Rusya yararına çözümlenmiş bulunan Kutsal yerler sorununu, yeniden ortaya atacak ve Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerinde koruyuculuk kurması için diploması dışı bir yöntemle çalışacaktı. İngiltere ve Fransa Mençikof'un İstanbul'a geliş nedenini anlamıştı. Bu yüzden İngiltere ve Fransa Mençikof'un "Ortodoks kilisesinin imtiyazlarının teyidi ile bu konuda gelecek için de teminat verilmesi" yolundaki ilk isteğinin kabul edilmesini Babıali'ye tavsiye ettiler. Osmanlı hükümeti de bu isteği kabul etti.

Mençikof ilk teklifinin kabul edilmesinin ardından gerçek yüzünü 5 Mayıs 1853'de yaptığı tekliflerle ortaya koydu. Teklifler Osmanlı Devleti'ni Rusya'nın himayesi altına koyacak nitelikteydi.

Mençikof'un Babıali'ye verdiği nota ile şu isteklerde bulunmuştu.

1) Kutsal Yerlerdeki Ortodokslara tanınmış olan hakların sürdürülmesi hususunda yeniden bir anlaşma yapılması.

2) Kudüs'te Ruslar tarafından yeni bir kilise yapılmasına izin verilmesi.

3) Osmanlı ülkesinde yaşayan Ortodoks tebaanın korunup patriklerinin serbestçe hareket etmeleri ve görevlerinden uzaklaştırılmamaları; Kudüs'te görev yapan piskoposların aynı şehirde bulunan Ortodoks patrikliğine bağlanmaları.

4) Beytüllahim Kilisesi'yle Hz. İsa'nın doğduğu rivayet edilen mağaranın bakım ve onarımının Ortodokslara bırakılması.

5) Beytüllahim'deki bahçenin Katolik ve Ortodoksların gözetimine ve Kamame Kilisesi'nin onarım işlerinin Fener Patrikliğine bırakılması.

6) Bir Osmanlı-Rus daimi ittifakının yapılması.

İngiliz büyük elçisi Lord Stratford bu isteklerin reddini tavsiye etmişti. Osmanlı Devleti egemen bir devlete yapılması dahi mümkün olmayan bu istekleri derhal reddetti. Mençikof'un isteklerinin kabul edilmemesi üzerine İstanbul'daki Rus misyonu ile birlikte ülkeyi terk etti. İngiltere bu durumda pozisyonunu daha da sertleştirdiği gibi, Fransa'da İngiltere'nin yanında tavır aldı. Mençikof'un isteklerinin reddedildiği öğrenen 1. Nikola: "Sultan'ın elini yanağımda hissediyorum" diyerek savaşa karar verdi.9

Rusya savaş ilan etmeksizin askerlerini Prut nehrini aşırarak Boğdan'a soktu. Bunun üzerine İngiliz-Fransız donanması da 1853 Haziranı başında Çanakkale Boğazı dışındaki Beşige Koyu'na demir attı.

B. Kırım Savaşı'nın Başlaması

Rusya'nın, 1848 yılından bu yana Osmanlı Devleti üzerindeki tarihi emellerini gerçekleştirebilmek için çıkardığı onca sorundan sonra iki devlet arasındaki meseleleri ancak bir savaş çözebilecekti. Rusya'nın Eflak ve Boğdan'a girmesi de gerçekte bir savaş nedeniydi. Ancak Babıali Rusya ile ilişkilerini İngiltere ve Fransa ile istişare ederek yürüttüğü için hemen Rusya'ya karşı bir savaş kararı almadı. Başta İngiltere'nin olmak üzere Avrupa devletlerinin tavsiyelerine uyarak Rusya'yı protesto etmekle yetindi. Rusya'nın bu saldırısına İngiltere'nin tavsiyelerini dikkate alan Babıali enerjik bir cevap vermekten kaçınmasının amacı Rusya ile Avusturya'yı karşı karşıya getirmek ve tecavüzün haksızlığını tescil ettirmekti. Zira Eflak ve Boğdan'ın Rusya tarafından işgali stratejik olarak Osmanlı Devleti kadar Avusturya ve Prusya'yı da rahatsız edecek

boyuttaydı. Bu sebeple Avusturya Rusya’nın saldırısının kabul edilemez olduğunu göstermek amacıyla sınıra kuvvet yığmaya başladı. Prusya’da Rusya’nın dostu olmasına rağmen Rusya’ya tepki gösterdi.

İngiltere ve Fransa Rusya’nın izlediği politikayı tehlikeli ve çıkarlarına aykırı görürken, Avusturya bir Avrupa savaşından kaçındığı için derhal 1853 Temmuzu’nda barışı kurtarmak için Viyana’da bir konferans topladı. Yapılan görüşmeler sonucunda bulunan çözüm yolu Osmanlı Devleti ve Rusya’ya bir nota ile bildirildi. Çar Nikola, Prusya’nın baskısı ile notada hiçbir değişiklik yapılmaması kaydıyla notayı kabul edeceğini bildirdi. Ancak Osmanlı Devleti Viyana notasını İstanbul’da inceleyerek yanlış bilgileri ihtiva ettiği gerekçesi ile değişiklik yapılmadan kabulünün mümkün olmadığını bildirdi. Zira notada o güne kadar Osmanlı memleketlerinde yaşayan Ortodoks Rumların Rusya tarafından himaye edildiği ve Rus çarlarının ricası üzerine hak ve imtiyazlarının korunduğu ifade ediliyordu. Halbuki Osmanlı Devleti Ortodoks Rumlara mezhepleriyle ilgili birtakım hak ve imtiyazlar tanıdığı zaman Rusya diye bir devlet ortada yoktu. Babıali bütün bir geçmişi yok sayan böyle bir metnin altına imza atmak istemiyordu. Osmanlı tarihi boyunca Doğu Hıristiyanlarının hamisi Rusya değil, Osmanlı Devleti olmuştu.10

Viyana notası sonrasında artık iki devlet arasında ipler iyiden iyiye kopmuştu. 25 Eylül 1853’te İstanbul’da toplanan “Meşveret”te savaş açılması kararı çıkmıştı. 4 Ekim 1853’te, Osmanlı Devleti, Rusya’ya resmen savaş ilan etti.11

1. Prusya ve Avusturya’nın Pozisyonu

Avusturya ve Prusya stratejik konumları dolayısıyla bir yanında Rusya’nın öbür yanında İngiltere ve Fransa’nın bulunduğu iki blokun baskısı altında kaldı. Ancak bu iki devlet de savaşın dışında kalmak amacındaydı.

Prusya’nın en büyük sorunu Alman birliğinin sağlanması idi. Balkanlar ve Osmanlı Devleti Prusya’yı hiç ilgilendirmiyordu. Diğer taraftan eğer Prusya savaşa girerse kara muharebelerinin yükünü stratejik konumu itibariyle yüklenmek zorunda kalacaktı.

Avusturya’nın durumu çok daha karışıktı. Bu ülkede iki görüş karşı karşıya gelmişti. Birinci bakış acısına göre Rusya’nın Balkan politikası Avusturya için tehlikeliydi, 1829 Edirne Barışı ile Rusya, Tuna’nın ağzına yerleşmişti. Bu durum tehlike yaratıyordu. Bu yetmiyormuş gibi bir de Rusya’nın Eflak ve Boğdan’ı ele geçirmesi durumunda Rusya, Avusturya için çok daha büyük tehlike arz edecekti. Onun için de Avusturya Rusya karşıtı blokta yer almalıydı.

Ancak Avusturya’da askerler bu görüşe karşıydı. Zira Rusya 1849 Macar Ayaklanması’nda Avusturya’ya yardım ederek katkı sağlamıştı. Eğer Avusturya Rusya’ya karşı savaşa katılırsa savaşın ana cephesi Tuna olacağı için savaşın yükü Avusturya’nın sırtına yüklenebilirdi. Rusya, askeri güç bakımından ciddiye alınması gerekecek kadar önemliydi. Diğer yandan Avusturya savaşa girerse Almanya ve İtalya’ya olan ilgisi azalacak, bundan da Prusya yararlanacaktır. İtalya’da ise milli birlik hareketi fırsattan yararlanarak gelişebilirdi. Bu endişeler yüzünden Avusturya savaşın dışında kalmaya karar verdi.

Rusya bu duyarlı ortamdan yararlanarak yeni bir teşebbüste bulundu. Böylece Olmütz’de Çar Nikola ile Franz Joseph 1853 Eylülü’nde bir araya geldiler. Çar Nikola Avusturya’yı birlikte savaşa girmesi karşılığında Osmanlı Devleti’ni parçalamayı ve Avusturya’nın Bosna-Hersek ve Karadağ taraflarını almasını teklif etti. Avusturya bu teklifi reddetti. Bu durum karşısında İngiltere ve Fransa İstanbul’u ve Boğazı savunmak için donanmalarını Çanakkale Boğazı’ndan içeri sokarak İstanbul önlerine demirledi.

2. Tarafların Yürüttüğü Psikolojik Savaş

Ruslar savaşa kutsal bir karakter vermeye çalıştılar. Balkanlar'a sızan Rus ajanları Ortodoks tebaaya, Çar Nikola'nın İstanbul'u Rumlara kazandırmak için silaha sarıldığını, bunun için savaştığını yaydılar. Bu ajanlar Rumlara İstanbul'un Yunanlılara verileceğini telkin ediyorlardı. Rumlar arasında bir yıl içinde Osmanlı hakimiyetinin sona ereceği, Patriğin Ayasofya'da ayine katılarak Bizans Devleti'nin dirileceği söylentileri yayılmaya başladı. Yunan hükümeti bu psikolojinden yararlanarak çetelerin Osmanlı topraklarında çalışmalarını himaye etti. Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere ve Fransa, Yunan hükümetini uyardı, ancak bunun fazla bir etkisi görülmedi. Bunun üzerine Fransızlar Pire'yi işgal ettiler. İngiltere ve Osmanlı Devleti de Yunanistan'ın abluka altına alındığını ilan ettiler. Her taraftan sıkışan Yunan Hükümeti bu savaşta tarafsız kalacağını ilan etmek zorunda kaldı.

Osmanlı Hükümeti, askeri hazırlıklarının yanında psikolojik faaliyetlerine de hız vermişti. Ülkenin Hıristiyan kamu oyunu da savaşa taraftar yapmak için Devlet bir ferman yayınladı. Bu fermanda, bütün Hıristiyan tabaasının "Rumlar dahil" sadıklığına güvendiğini belirttiği gibi, Rusların Rum davasıyla Osmanlı Devleti'nin başına dertler açmalarından, Rumları kesinlikle sorumlu tutmadığını açıklıyordu. Bunun üzerine Rum ve Ermeni patrikleri, padişaha birer sadakat beyannamesi gönderdiler. Osmanlı hükümeti, Avrupa kamuoyunu da etkilemek için bu beyannamelerden yararlandı. Kutsal Yerler sorunu gündeme geldiğinden beri ilk kez Avrupa basını Türkler lehine, Ruslar aleyhine yayınlar yapmaya başlamıştı. Avrupa'nın koyu Katolik alemi, ilk defa olarak düşünce bakımından Müslümanlarla Ortodoks Rusya aleyhine birleşmiş oluyordu. Fakat bu, belki savaşın olacağına yüzde yüz inanılmadığından dolayıdır.12

3. Karada Zafer

3 Temmuz’da Rusya, bir Türk eyaleti olan “Eflak ve Boğdan”ı işgal etmişti. Aynı zamanda Rusya bu işgalin Türkiye’ye savaş açılması demek olmadığı, bütün Avrupa başkentlerine resmen bildirdi. Türkiye, Ortodokslara haklarını tanıyınca Rusya, Romanya’yı boşaltacaktı. Ancak bu söz, Çar’ın daha birkaç hafta önce İngiltere’ye yaptığı Türk İmparatorluğu’nu paylaşma teklifi hatırlanırsa ciddiye alınır bir yanının olmadığı anlaşılır.

Osmanlı Devleti, Rusya’ya karşı savaş ilan ettikten hemen sonra, Şumnu’da bulunan Ömer Paşa komutasındaki orduya harekete geçme emri verdi. Bunun üzerine Ömer Paşa, işgalci Rus ordulara komutanı Gorçakof’a bir ültimatom vererek, Eflak ve Boğdan’ı boşaltmasını istedi. Rus komutan Prens Gorçakof bunu reddetti. Bunun üzerine Türk ordusu Tuna’yı geçerek başarılı bir karşı hareket ile Küçük Eflak’ı ele geçirdi. Diğer bir Türk Ordusu da Kafkaslar’da harekete geçti. Böylece Ekim 1853’te Osmanlı-Rus Savaşı, Balkanlar’da ve Kafkaslarda olmak üzere iki cephede birden fiilen başlamış oldu.13

5 Ocak 1853’te Romanya’da Tuna boyunda Kalafat yakınlarında Çatana’da Ömer Paşa’nın kurmay başkanı Ferik Nazır Ahmet Paşa, Rusları tek yendi. Ruslar, bu bozgunu telafi edip, Kalafat’ı almak icin Türkleri Tuna’nın öte yakasından yani Romanya’dan Bulgaristan’a atabilmek için, 5 günlük büyük bir taarruz başlattılar. Bu taarruz da sonuç vermedi. Bozulan Ruslar, Bükreş’e çekildi. Bunun üzerine Çar, Prens Gorçakof’u başkomutanlıktan alarak yerine Mareşal Paskieviç’i tayin etti.14

27 Şubat 1854’te Reşit Paşa, Fransız İmparatoru III. Napolyon’u aracı olarak kullanıp, Çar Nikola’ya savaşa son vermesini önermiştir. Bu öneri Türkler üstün durumdayken savaşa son vermeyi mantıklı bulmayan Çar tarafından reddedildi. Ayrıca Çar yayınladığı bir bildiri ile Fransız ve İngilizlerin Hıristiyan dinine ihanet ederek Müslüman Türklere yardakçılık

ettiklerini söylemiştir. Bu ithama büyük bir öfke duyan III. Napolyon Londra'ya Rusya'ya savaş açılması için teklifte bulunmuştur.

Osmanlı orduları Kafkaslar'da Rus kuvvetlerine karşı başlangıçta bazı başarılar elde etmiş ise de sonradan Rus kuvvetlerinin karşı saldırıları ile Türk kuvvetleri Arpaçay'ın gerisine çekilmek zorunda kalmışlardı. Rumeli ve Anadolu'da kazanılan başarılar Türk kamuoyunda büyük sevinçlere yol açtı. Abdülmecide bu başarılardan dolayı "Gazi"lik unvanı verilmiştir.

4. Denizde Bozgun (Sinop Baskını)

İngiliz ve Fransız donanmalarının İstanbul'da bulunduğu bir sırada müttefik gemilerinin de içinde olduğu bir Osmanlı donanması Batum'da ki Osmanlı kuvvetlerine erzak ve mühimmat götürmek üzere Karadeniz Boğazı'ndan çıkmıştı.

Rusların Karadeniz'deki donanmasının denize açılan Osmanlı donanmasının durumunu çok yakından izlediği anlaşılıyor. Hatta bir Rus karakol gemisi Osmanlı gemilerini daha önceden görüp, başa çıkamayacağını anlayınca Sivastopol'a haber gönderip takviye almıştı. 30 Kasım günü Nahimof komutasında Rus donanması Sinop'a sığınmak zorunda kalan Türk donanmasına sisten yararlanarak iyici yaklaşıp, ani bir manevra ile top ateşine tuttu. Sinop'a sığınan donanmaya, İstanbul'a dönmesi için emir verilmesine rağmen donanmanın başında bulunan Osman Paşa savaşmaya karar verdi. Rus donanması hazırlık, teçhizat ve konum itibariyle Osmanlı donanmasından çok üstün durumdaydılar. Meydana gelen savaş Osmanlı donanması açısından tam bir felaket oldu. Taif isimli gemi hariç donanmanın bütün gemiler battı.

Nahimof, müstahkem liman olan Sinop'ta etkili olabilecek güçlü topların olmamasından da yararlanarak bu kez kenti top ateşine tuttu. Limanı korumak için görevlendirilmiş olan bataryalardan biri hariç,

diğerleri tahrip edildi. Ruslar, Sinop'taki Müslüman mahallesini ateşe verdikleri gibi felaketten kurtulmak için su üstünde çabalayan er ve subayları da yağlı paçavralar atarak yaktılar.15 Sinop felaketi, İstanbul'da büyük üzüntü, heyecan ve kaygı yarattı. Hükümet olayı, kader ve kısmetin bir tecellisi olarak saydığı için, felaketten kimseyi sorumlu tutmadı. Savaş sırasında gemilerini bırakıp kaçan kaptanlar tam maaşla bir müddet istirahat ettikten sonra, tekrar göreve döndürüldüler. Sinop'un bombardımanı sırasında şehirden kaçan vali de daha önemli bir yere atandı.

Diğer yandan Reşid Paşa'nın, eski gemilerden seçilmiş böyle bir filoyu Sinop'a göndermesinin de diplomatik bir manevra olduğu söylenmiştir. Böylece tereddütler içinde bulunan İngiltere ile Fransa'yı, Rusya'ya karşı savaşa sokmak istediği de iddia edilmiştir. Gerçekten Sinop baskını Avrupa'nın liberal basınında Ruslara karşı ağır bir kampanya açılmasına vesile olmuştur. Ancak bu rivayetin doğrulanması imkansızdır.16

İngiliz Elçisi Stratford Redcliff'in denizdeki bu felaketi duyduğu an "Tanrıya şükürler olsun savaş başlıyor" demesi, Sinop baskının ne denli önemli siyasi sonuçlar doğurduğuna önemli bir kanıttır. İngiliz ve Fransız donanmasının İstanbul'da bulunduğu sırada meydana gelen Sinop baskını bir anlamda bu iki devlete meydan okuma anlamına geliyordu. Fransız tepkisi İngiltere'ninkinden daha sert oldu. 3. Napolyon, İngiltere harekete geçmediği takdirde kendisinin tek başına teşebbüsü ele alacağını bildirdi.17

5. İngiltere ve Fransa'nın Savaşa Girmesi

Sinop'ta Osmanlı donanmasına yapılan saldırı üzerine, Avrupa devletleri elçileri vasıtasıyla, İstanbul hükümetinden, Osmanlı Devleti'nin, "devletin hukukunu korumak mı, yoksa toprak elde etmek için mi", savaş ilan ettiğini öğrenmek istedi. Babıali'den, toplanan mecliste, Rus başbakanı Nesselrod'un, ülkesinin savunmada kalacağını açıklamış olmasına rağmen, böyle bir saldırıda bulunmasının, Rusya'nın kötü

niyetlerini açıkladığından söz ederek, bütün bunlara rağmen Osmanlı Devleti'nin savunma hususunda kararlı olduğunu ilgili devlet elçilerine bildirdi. İngiltere'nin başlangıçta, Rusya'nın bu saldırısına rağmen, barışçı bir girişimde daha bulunmasını ve Osmanlı isteklerini Viyana'da bulunan dört büyük devletin elçileri aracılığı ile Petersburg'a bildirmesini istedi. Bu istek Osmanlı hükümeti tarafından uygun bulundu ve hazırlanan barış şartları Rusya'ya bildirildi. Bu şartlar dört maddeden ibaretti:18

1. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün devam ettirilmesi sağlanacaktır.

2. Eflak ve Boğdan Ruslar tarafından boşaltılacaktır.

3. Avrupa devletleri tarafından 1841 yılında Osmanlı Devleti'ne sağlanan taahhütler yenilenecektir.

4. Padişah'ın idari istiklali tanınacak, yani Padişah Hıristiyan tebaaya yeni birtakım hak ve imtiyazları kendi serbest iradesi ile verecektir.

Çar 1.Nikola, Avrupa devletlerinden kendisine verilen ültimatomları reddetmekle kalmayıp, 9 Şubat 1854'te ordularına Tuna'yı aşma emrini vermişti. Avrupa'nın topyekün bir savaşa tutuşmaması için Avrupa devletleri böyle bir girişimde bulunmuştu. Bu girişimlere karşı mağrur Çar Nikola, 21 Şubat 1854'de halkına karşı bir beyanname yayınlayarak açtığı savaşının adeta bir Haçlı savaşı oluğunu duyuruyordu.

Rus donanmasının Karadeniz'de tehdit edici tavrını dikkate alan İngiltere ve Fransa, Beykoz önlerinde bulunan donanmalarını 3 Ocak 1854 günü Karadeniz'e açılmasını sağladılar. Rusya'nın askerlerini Prut nehrinin gerisine çekmedikleri takdirde, Odesa'da bulunan Rus donanmasının hareketini önleyeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine Rusya, Paris ve Londra'da bulunan büyükelçilerini geri çekti. Buna karşılık İngiltere ile Fransa da Pertersburg'da ki elçilerin çektiler. Rusya, bundan sonra, Avusturya üzerine baskı yaparak, kendi yanında savaşa davet etti. Diğer

yandan elçilerini çektikten sonra İngiltere ve Fransa, Rusya'ya Memleketeyn'den askerlerini derhal çekmemesi halinde bunu savaş sebebi sayacaklarını bildirdiler. Rus Çarı'nın bu konuda bir harekette bulunmaması üzerine, 27 Mart günü Avrupa başkentlerinde, İngiltere ve Fransa'nın da, Osmanlı Devleti yanında Rusya'ya savaş ilan ettiği açıklandı.19

9 Nisan 1854 günü, dört büyük devletin elçileri Viyana'da toplanarak, bir protokol daha hazırladılar. Bu protokolde Avusturya ve Prusya'nın İngiltere ve Fransa'nın Rusya'ya verdiği notayı onayladıkları ifade edildi. Bu protokolde, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ile, Avrupa dengesi içinde daha sağlam yer elde etmesi gerektiğine vurgu yapıldı. Bu çalışmadan üç gün sonra da, Fransa ve İngiltere ile, Osmanlı Devleti arasında, bir ittifak anlaşması imzalandı. Bu anlaşma gereğince her iki devlet aynı zamanda kara askeri ile, Osmanlı ‘evleti'nin yardımına koşmaya taahhüt ediyorlardı. Avusturya da, Eflak ve Boğdan'ın tahliyesi hususunda Rusya'ya gönderdiği ihtara cevap gelmemesi üzerine 14 Haziran 1854 günü, Osmanlı Devleti ile bir ittifak anlaşması imzaladı.20

Osmanlı Kuvvetleri ile Rus birlikleri arasında aralıklarla da olsa Tuna boylarında çatışmalar sürmekteydi. Bu arada Rusya, Avusturya'nın notasına cevap verdi. Eflak ve Boğdan'ı boşaltabileceğini bildirmişti. Ancak İngiltere ve Fransa bunun yeterli olmadığını ileri sürerek 23 Temmuz 1854'te Osmanlı istekleri doğrultusunda yeni bir teklif hazırladılar. Bu teklifler de Rusya tarafından küçük düşürücü bulunduğu için reddedildi. Artık bütün yollar savaşa çıkıyordu.

6. Savaşta Sona Doğru

İngiliz ve Fransız donanması Karadeniz'e açılınca, Rus donanması derhal Azak Denizi'ne çekilmişti. Böylece Sinop baskının hemen arkasından, Rus donanmasının Karadeniz'deki aktif etkinliği sona ermiş oluyordu.

Ruslar, Müttefikler yetişmeden Türklere mümkün olabilen darbeyi vurmak amacındaydılar. Bu yüzden birkaç bin ölü vermek pahasına da olsa Dobruca'yı işgal ettiler. 27 Mart'ta İngiltere ile Fransa, Rusya'ya resmen savaş ilanı notalarını vermişlerdi. 31 Mart'ta ilk Müttefik kuvvetleri, Gelibolu'ya ayak bastı. Ancak bu kuvvetlerin Tuna cephesindeki savaşta kesin bir rol oynamalarına fırsat olmadı. Çünkü Avusturya'nın bir manevrası, savaş cephesinin Tuna'da sona erdirip, savaşın Kırım'a geçmesine neden oldu. Bu sırada 17 Nisan 1854'te Ömer Paşa, Kalafat meydan muharebesini kazanarak Rusları'ın Karayova'ya kadar kovaladı. 22 Nisan'da Müttefik donanması Odesa'yı bombaladı ve limanda yatan 13 gemiyi zaptetti. 5 Mayıs'ta Fransız kolordusu Pire'ye çıktı. Ve üç yıl sürecek Pire ve Atina'yı işgalini başlatmış oldu. Rus taraftarı olan Yunan hükümeti bu yüzden düştü.

Türklerin Ruslar karşısındaki başarıları devamlı olmadı. Rus kuvvetleri Mayıs 1854'te sert bir Türk savunmasıyla karşılaşmasına karşın Silistre'yi alma başarısını gösterdi. Bu durumda Ruslar Tuna'nın güneyine tamamen hakim duruma gelmişlerdi. Rusların bu başarılarını endişe ile izleyen Avusturya Rusya'ya sert bir ültimatom vererek, kuvvetlerini Prut'un ötesine çekmesini ve Eflak ile Boğdan'ı boşaltmasını istedi. Ruslar, Avusturya'nın bu tavrına çok kızmış olmalarına karşın gereğini yapma zorunluluğunu hissetmişlerdir. Diğer taraftan Avusturya, Osmanlı Devleti ile yaptığı bir anlaşma gereğince, Tuna'da ulaşımı korumak bahanesi ile Eflak ve Boğdan'ı geçici olarak işgali altına aldı. Bu durumda Tuna boylarında Osmanlı ile Rusya arasında savaş fiilen sona ermişti.

Mevcut durum İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı başka bir yerde cephe açmalarını zorunlu kılıyordu. Savaşın Baltık bölgesinden açılmasına Prusya ile İsveç karşı çıkınca, savaşın Kırım'a nakli kaçınılmaz hale geldi. Müttefiklerin Kırım'ı seçmesi de tesadüf değildi:

Kırım, Rusya'nın Boğazları zorlayabilecek, Akdeniz'e inmesini gerçekleştirebilecek kara ve deniz kuvvetlerinin üstlendiği önemli bir yerdi. Buradaki kuvvetlerin, donanmanın ve tersanelerin yok edilmesi veya etkisiz hale getirilmesi, Rusya'yı barışa mecbur edebileceği gibi, güneye doğru gelişecek Rus yayılmasını da önleyebilir. Bu ise, Osmanlı Devleti ile birlikte Avrupa devletlerinin çıkarına idi.21

Savaşın Kırım'da sürdürülebilmesi için oldukça fazla asker ihtiyacı vardı. Prusya ve Avusturya savaşa katılmamakta direniyordu. Bu arada Piyemonte, İtalya birliğine karşı olan Avusturya'ya hem Rusya hem de müttefiklerinin kızgın olmasından yararlanarak Kırım Savaşı'na katılmayı önerdi. Böylece savaştan sonra İtalyan birliği için müttefik desteğini sağlamak istiyordu. Müttefikler Piyemonte'nin önerisini memnuniyetle kabul ettiler. Ocak 1855'te İngiltere ve Fransa, Mart 1855'te de Osmanlı Devleti Piyemonte arasında bir ittifak anlaşması imzalandı. Piyemonte 15.000 kişilik bir kuvveti Kırım'a gönderdi.

Kırım'a çıkan kuvvetlerin hedefi, öncelikle, Ruslara Karadeniz egemenliğini sağlamakta önemli bir liman olan Sivastopol'u ele geçirmekti. Bunun için şehir kuşatıldı. Ruslar bu kuşatmayı yarmak için çok çalıştılar, fakat başarı sağlayamadılar. Ne var ki, müttefikler de kesin sonuca ulaşamadılar.22

Müttefikler Kırım'da mümkün olan en kısa sürede sonuç almaları iç ve dış siyasi durumları bakımından çok önemliydi. Bunun için Sivastopol kuşatmasını sürdüren müttefik kuvvetlerine yeni takviyeler yapıldı: 1855 yılı yaz aylarında kuşatmayı sürdüren kuvvetlerin sayısı 140.000 kişiyi bulmuştu.

Savaşın gittikçe şiddetlenip, Rusya aleyhine döndüğü bir sırada 2 Mart 1855 yılında Çar I. Nikola öldü. Yerine II. Aleksandr Çar oldu. 9 Eylül 1855'te Sivastopol'u ele geçirdiler. Bu sırada Ruslarda Kafkasya'da

Osmanlı kuvvetlerine karşı bazı başarılar kazanarak 27 Kasım 1855'te Kars'ı ele geçirdiler. Ancak Rusların müttefik baskısı karşısında savaşa devam edecek halleri kalmamıştı.

Rusya'nın barış isteği müttefikler arasında fikir ayrılıklarına neden oldu. İngiltere savaşa devam ederek, hatta Baltık denizinde bir cephe daha açarak Rusya'yı uzun süre kendisinin yayılmacı emellerine karşı tehdit edemeyecek derecede güçsüz bırakmak istiyordu. Fransa ise amaca ulaşıldığını düşünüyor ve artık Rusya'nın dostluğunun kazanılması gerektiğini düşünüyordu. Bu yüzden barış için Fransa İngiltere'ye baskı yapmaya başladı. Bu arada Avusturya da müttefiklere katıldı. Bu durum karşısında Rus Çarı, bazı ön koşulları kabul ederek, ateşkesi kabule hazır olduğunu açıkladı. Böylece, Kırım'da süren savaş sona ermiş oldu.23

Esasları 22 Temmuz 1854'te Müttefikler tarafından saptanan bir ültimatom Avusturya tarafından, 16 Aralık 1855'te Rusya'ya verildi. Barış için kabul edilen on koşul olarak kabulü istenen hususlar şunlardı:

1. Rusya'nın Eflak ve Boğdan üzerindeki isteklerinden vazgeçmesi ve buraya Avrupa garantisinin getirilmesi,

2. Tuna nehrindeki ulaşım için bütün Avrupa'nın katılacağı ortak bir rejimin kurulması,

3. Karadeniz'in tarafsız hale getirilmesi,

4. Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisindeki bütün Hıristiyan ve Müslümanlara, Avrupa garantisi altında yeni haklar verilmesi.

Çar II. Aleksandr, müttefiklerin bu isteklerini kabul etti. Bunun üzerine, kesin barış görüşmelerinin yapılması için, Paris'te bir kongrenin toplanmasına karar verildi.

C. Islahat Fermanı

1. 1856 Islahat Fermanı'nın Hazırlanışı

Kırım Savaşı’nın en önemli sebeplerinden birisi Rusya’nın Osmanlı Devleti’nin sınırları içerisinde bulunan Hıristiyanları korumak ve onlara imtiyaz sağlamak istemesi üzerine çıkmıştı. Bu bakımdan, savaş sırasında Osmanlı Devleti’nin müttefikleri olan ve Rusya’ya karşı savaşan Avrupa devletleri, Rusya’yı bu iddiasından yoksun bırakmak için girişimlerde bulunuyorlardı. İngiltere, Fransa ve Avusturya kendi aralarında çeşitli görüşmeler yaparak bazı kararlar almıştı. Bu kararların Osmanlı Devleti tarafından da kabul görmesi için “Babiali’nin hükümranlık haklarını bozmayacak bir şekilde, Hıristiyan uyruğun hak ve ayrıcalıklarını belirleyen yeni bir Islahat Fermanı’nın çıkarılması da vardı”.[24]

Savaş bütün şiddetiyle Kırım’da sürerken ondan daha önemli bir savaş da “diplomasi” alanında İstanbul’da yaşanıyordu. Rusya sonuçta müttefiklerin (İngiltere’nin) üstünlüğü karşısında boyun eğmek zorunda kalacak, İngiltere ise Karadeniz’de serbestçe ticaret yapma imkanına kavuşacaktı. İngiltere için şimdi sıra Osmanlı Devleti’nin kaderine bir çeki düzen vermeye gelmişti. İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti’nin yanında savaşa katılmakla, bu ülkenin fiili hamileri olmuştu. Sıra bu himayenin hukuki bir temele oturtulmasındaydı. 1838 Ticaret Antlaşması, Osmanlı sanayi ve ticaretini Avrupa’nın denetimi altına sokmuştu. 1855 yılı istikrazının kefaleti aynı şeyi maliye alanında yapmıştı. Stratford Canning’in Türkiye’de uzun süre devam eden elçilik görevi ve Mençikof’un olağanüstü elçiliği reformlar sorununun, Avrupa kapitalizminin hizmetinde “komprador” bir sınıf yaratmada sahip olduğu elverişli imkanlar bir yana, hukuken veya fiilen kefil olarak beliren büyük devletlerin sürekli müdahalesine en uygun araç olduğunu göstermiştir.[25]

İngiltere Kırım Savaşı’nın sonlarına doğru bütün gayretlerini diplomasiye kaydırmıştı: Yürüttüğü incelikli diplomasi ile bir yandan Osmanlı Devleti’nin varlık ve bütünlüğünü Avrupa’nın teminatı altına

alırken diğer yandan güya Islahat reformunu Osmanlı Devleti'ne kendi iradesi ile yaptığına inandırarak, uzun vadeli İngiltere'nin emellerine hizmet edecek köklü bir reformun yapılmasını sağlamaya çalışıyordu. Bu amaçla büyük devletlerin tam yetkili temsilcileri Paris'te barışı müzakere etmek için toplanırken, İstanbul'da da Stratford Canning ıslahat tasarısını benimsetme yollarını arıyordu. Ferman hazırlamak üzere İstanbul'da bir komisyon kuruldu. Bu komisyonda Sadrazam, Hariciye Nazırı ve diğer devlet adamlarından başka, müttefik devletler olan İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın elçileri de bulunuyordu. Bu komisyon çalışmaları sırasında Fransa büyükelçisi Thouvenel ve Avusturya büyükelçisi Prokesch ile İngiltere büyük elçisi İstanbul'da büyük çaba gösterdiler. Türk tarafından Ali ve Fuat Paşalar ile Fener Aristokrasisinden gelme bir Rum olan Prens Callimachi de onlara yardımcı olmuştu.

Komisyonun kuruluş şekli, yabancı devletlerin, meydana getirilecek fermanda etki sahibi olmak istediklerini göstermekteydi. Amaçları, Rusya'nın daha önce Osmanlı Devleti'nden Hıristiyan uyrukları bahane ederek sağladığı hak ve ayrıcalıkları, kendilerinin de bu yoldan elde etmelerine dayanıyordu. Ancak tutulacak yol hakkında görüş birliği yoktu.26 Islahat fermanı hazırlanması aşamasında ülkelerin izlediği politikalar şöyledir: Rusya; Paris antlaşmasına eklenecek bir madde ile Osmanlı Hıristiyanlarının hak ve menfaatleri, Avrupa devletlerinin toplu garantisi altına alınmasına çalışıyordu.

İngiltere: Osmanlı Devleti'nde tam ölçüde bir din serbestliği ve hukuk eşitliği sağlanması gerektiğini düşünüyordu. Fransızlar: İslam tebaası ile Hıristiyan tebaa arasından, cemiyet, haklar, vergiler, askerlik, milli eğitim ve devlete memurluklarına geçme bakımından sürüp gelen farklar, bir ferman ile kaldırılarak, Gülhane hattından işaret edilmiş olan tebaa eşitliği tam manasıyla geliştirilmesini savunuyordu. Osmanlı Devleti bu tür ıslahat

isteklerinin iç işlere müdahale anlamına geleceğini ileri sürerek önce karşı çıktı, fakat bu konuda başarılı olamayınca, müttefikleri olan devletlerin iç işlerine müdahale yollarını kapamak için Islahat Fermanı ilan etmek zorunda kalacaktır. Hıristiyan tebaasının durumuna ilişkin Türk Politikası şöyle ifade edilebilir: Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan tebaaya verilen hak ve imtiyazlar, Fatih Sultan Mehmet Devrinde başlar. Bu hak ve imtiyazlar iki bölümdür. Birinci bölüm, din yönünden olanlarını içine alır. Bunlar vicdan hürlüğü ile ilgili olduğundan, Babıali yenilemeye daima hazırdır. İkinci bölüm ise medeni haklarla adalet ve muhtariyet hususundaki imtiyazları ihtiva eder. Osmanlı hükümeti, Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile İslam ve Hıristiyan tebaası arasında eşitlik prensibini kabul etmiş olduğu için, artık böyle imtiyazlar tanıyamaz.

Kurulmuş olan Islahat komisyonu Fransız tezini kabul etti. Daha önce Viyana'da alınmış olan kararlara uygun olarak, Müslümanlarla Müslüman olmayan uyruk arasında eşitliği sağlayacak bir fermanın hazırlanıp ilan edilmesine ve bunun barış antlaşmasında yer almasına karar verildi.

A. Islahat Fermanının Getirdiği

Önemli Hususlar Şunlardır

1. Tanzimat Fermanı ile bütün din ve mezheplere verilen hak ve imtiyazlar bu fermanla yenileniyor ve bunun uygulanması için gerekli önlemler alınacak,

2. Müslim ve gayrımüslim Osmanlı tebaası kanun önünde eşit olacaklar,

3. Patrikhanede yeni meclisler kurulacak, meclislerin aldığı kararlara Babıali tarafından tasdik edildikten sonra yürürlüğe girecek,

4. Patrikler ömür boyu bu makama seçilecekler,

5. Şehir ve kasabalarda bulunan kilise, manastır, okul ve hastahane gibi yerlerin tamir veya yeniden yapılmasına izin verilecek,

6. Irk, din, dil farkı gözetmeden mezhepler arasındaki üstünlük kaldırılıyor, bir başka deyimle hiçbir mezhep diğerinden üstün sayılmayacak,

7. Hiç kimse din değiştirmeye zorlanmayacak,

8. Devlet hizmetine, askerlik görevine ve okullara bütün tebaa eşit olarak kabul edilecek,

9. İmparatorluk içinde bulunan her toplum okul açabilecek,

10. Vergiler eşit alınacak, iltizam usulü kaldırılacak,

11. Bütün tebaanın eşit ve serbest bir şekilde ticari ve ekonomik girişimlerde bulunması sağlanacak,

12. Mahkemeler açık olacak, keyfi cezalar verilmeyecek,

13. Müslümanlar ile gayrımüslimler arasındaki davaları görmek üzere muhtelif mahkemeler kurulacak,

14. Resmi yazılarda Hıristiyanlar için hakaret manası taşıyan tabirler kullanılmayacak,

15. Rüşvet ve yolsuzluğun kaldırılması için kanun şiddetle uygulanacaktır.

Yabancı devletlerle yapılan anlaşmalar gereğince bu devletlerin Osmanlı Devleti'nin toprakları içinde mülk sahibi olmaları sağlanacaktır.

B. Tanzimat Fermanı İle Islahat
Fermanı Arasındaki Farklar

1. Islahat Fermanı'nın hükümleri Tanzimat Fermanı'nın hükümlerine göre daha önemli ve daha geniş bir alanı kapsamaktadır.

2. Islahat Fermanı gerek kaynağı ve gerekse ortaya çıkışı tamamen yabancı devletlerin baskı ve yönlendirmesiyle olmuştur. Yabancılar istediği için yayınlanmıştır ve yabancı kaynaklıdır. Hatta denilebilir ki esaslarını bile yabancı devletler belirlemiştir. Buna karşılık Tanzimat Fermanı,

Osmanlı Devleti'nin kendiliğinden teşebbüs ettiği bir Islahat, bir reform hareketi idi.

3. Islahat Fermanı tamamen Hıristiyan uyruklular için yayımlanmıştır. Hıristiyanlara yeni bir takım haklar getiren Ferman, Müslümanlar için herhangi bir yeni hak getirmemiştir. Halbuki Tanzimat Fermanı Müslüman veya Hıristiyan ayrımı yapmamış, bütün Osmanlı uyruklarını kapsadığı için adeta bir insan hakları bildirgesi niteliğinde görülmüştür.

C. Islahat Fermanı'nın Önemi

18 Şubat 1856 yılında yayınlanan Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'ndan çok daha fazla dış amaçlara yönelmişti. "Üçte ikisi azınlıkların imtiyazlarına, geri kalan kısmı da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancıların imtiyazların ayrılmıştı".27 Osmanlı Devleti'nde yüz yıllardır hiç olmazsa hukuki anlamda hakim millet olan Müslümanların Islahat Fermanı ile bu ayrıcalıkları ortadan kalkmıştı. Önce Tanzimat Fermanı ve ardından da yayınlanan Islahat Fermanı'yla, Osmanlı Devleti çok önemli bir tarihi dönemece girmiştir. Bu Ferman ile Avrupa kamu oyunu etkilemek, Türk Devleti'nin dış görüntüsünü değiştirmek ve Osmanlı Devleti'nin -hiç olmazsa dış görünüş itibariyle- Avrupa devletlerinden farksız olduğuna vurgu yapılmak istenmiştir. Avrupa'ya yönelik olarak yapılan bir tür jest olan bu tür düzenlemelerin, o günün şartlarında gerekli olduğu kadar da tehlikeliydi. Bu tür uygulamalar Avrupa'nın gözünde Osmanlı Devleti'nin zaafını göstermekten başka bir mana taşımıyordu. Tarihin sunduğu bir gerçek vardır: Verilen hiçbir taviz, emperyalist karakterli devletleri, hasmının zaafı kadar saldırganlığa sürüklemez.

Fermanın yayınlanmasından imparatorluğun yıkılışına kadar Hıristiyan ve Yahudiler, Müslümanlar, bilhassa imparatorluğun sahibi olan Türkler tarafından, kendi-

leriyle eşit sayılmamışlardır. Ancak bu durum, hukuken değil, sadece zihniyet olarak böyle olmuştur. İmparatorluğun sahibi olan millet, kendi teb'ası olan gayrimüslimlerin kendisine eşit olacağı fikrini bir türlü kabul edememiştir. Buna karşılık bu 1856'dan önce bir Hıristiyan'ın, tercümanlık ve hekimlik gibi bazı meslek dışında en küçük bir memur olması bile adet değildi. Bu tarihten sonra Hıristiyan (bilhassa Rum ve Ermeniler) nazır (hatta hariciye nazırı), müsteşar, mutasarrıf (vali) vs. gittikçe çoğalacak, "vezir" payesi alan Hıristiyanlar eksik olmayacaktır. Buna karşılık Hıristiyanların askeri okullara kabul edilebileceğine dair olan Islahat Fermanı maddesi, imparatorluğun düşmesine kadar kağıt üzerinde kalacak, ancak Hıristiyan subay görülmeyecektir.28

Artık Yerasimos'un ifadesiyle Osmanlı Devleti'nde ilan edilen 1856'daki Islahat Fermanı'ndan başlayarak 1922 yılında Devlet son buluncaya kadar, toprakları daraldıkça nüfus bileşimi içindeki oranı daha da artan Türk-Müslüman unsura bir yer aramak boşunadır. İslahat Fermanı'nın içeriği 1839 Tanzimat Fermanı'na oranla daha çok "modern" ve çok daha az çelişkilidir. Artık "Ahkam-ı Cedideyi Kur'aniye"den ve "saltanat-ı seniyyenin" eski "kuvvet ve mekinet ve bilcümle tebaasının refah ve mamuriyetin"den söz edilmez. Avrupa'nın çıkarlarına karşılık verilirken ülkedeki çeşitli sınıflar arasında bir denge bulma çabası da söz konusu değildir.

Islahat Fermanı başta Tanzimat Fermanı'nı hazırlayan Reşit Paşa olmak üzere birçok kişi tarafından eleştirilmiştir. Müslümanlar için Islahat Fermanı'nın yayınlandığında Müslümanlar; ata ve ecdat kanıyla kazanılmış olan kutsal milliyet hukukunun kaybedildiğini, İslam Milleti hakim millet iken bundan böyle bu kutsal haktan mahrum kaldığını ve fermanın ilan edildiği günün bütün Müslümanlar için ağlanacak bir gün olduğunu yüksek sesle söylemeye başladılar. Gerçekten de Ferman öncesinde Müslümanlar

“millet-i hakime”, gayrimüslimler ise “millet-i mahkume” olarak nitelenirken bundan böyle durum tersine dönecektir. Ferman ile getirilen “Müslüman-Hıristiyan” eşitliği Avrupa devletlerinin sık sık yaptıkları müdahaleler ile Hıristiyanlar için bir imtiyaz niteliği kazanmıştır.

Kırım Savaşı’ndan sonra özellikle İslam toplumunda meydana geldiği John Mason tarafından “Three Years in Turkey” adlı kitapta şöyle ifade edilmektedir.

“Türk tarihinin son on yılı (1850-1860) heyecanlı olaylar ve değişikliklerle doludur. Kırım Savaşı, aydın, insancıl ve uyanık kişilerin bir araya gelmesi, bunu izleyen siyasal çalkantılar İslam toplumunun birçok gizli kalmış yanının açığa çıkardı, İslam devletinin mutlakçı temellerini sarstı ve Hilali artık padişahın nişanı olmaktan çıkardı. İslam tarihinde benzeri olmayan bir biçimde Hıristiyanlık ilkeleri ve İncil’in öngördüğü kurallar Türk ve Hıristiyan halk için tutarlı bir geçerlilik kazandı”.29

Islahat Fermanı Tanzimat Fermanı gibi teoride kalmayan hemen bütün alanlarda geniş yankısı olan bir belgedir. Avrupa devletlerinin zorlamasıyla ilan edildiği içindir ki, devletin kendi iç işlerin de dahi bağımsız politikalar üretmesine önemli bir darbe niteliği taşır. Bundan böyle bu belge, Avrupa ülkelerinin Türkiye’nin iç işlerine müdahalelerine zemin teşkil edecektir. Hatta bu tarihten sonra Paris Antlaşması’nda öngörülen Osmanlı Devleti’nin iç işlerine karışılmayacağı hükmü hiçbir zaman dikkate alınmamış Antlaşmaya imza koyan devletler fırsat buldukça Osmanlı Devleti’nin iç işlerine karışarak bir takım iç ve dış olayların çıkmasına neden olmuşlardır. Antlaşmalar imza eden devletlerin ekonomik, siyasi, sosyal ve askeri güçleri arasında bir denge bulunduğu ve konjonktür uygun olduğu sürece bir anlam ifade edeceği aksi takdirde güçlü devletler tarafından her an kendi menfaatleri lehine bozulacağı tarihi bir gerçektir. Zayıf bir devletin varlığını sürdürebilecek hiçbir antlaşmanın dünya

üzerinde henüz imza altına alınmadığını bu antlaşmayı imzalayanlar da sonradan acı bir biçimde öğreneceklerdi.

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat, özellikle de Islahat Fermanlarını, kendi bağımsız iradesiyle değil, zorunluluktan ilan etmiştir. Babıali yönünden bu Fermanların tek amacı vardır: Devletin varlığını sürekli kılmaktır. Bundan böyle Osmanlı Devleti'nde meydana gelecek olan; siyasi, sosyal, kültürel ve düşünsel hareketler Islahat Fermanı'nın tebaa arasına soktuğu olumsuz duygular tarafından etkilenecektir.

D. 1856 Paris Kongresi

ve Paris Antlaşması

Kırım Savaşı'nı sona erdirmek ve barış antlaşmasını hazırlamak üzere yapılması kararlaştırılan Paris Kongresi, Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya ve Piyemonte'nin katılması ile 25 Şubat 1856'da çalışmalarına başladı. Fransa Dışişleri Bakanı Kont Valevski'nin başkanlığını yaptığı Kongre, 1815 Viyana Kongresi'nden sonra Avrupa devletleri arasındaki dengeyi etkileyen en önemli kongrelerden birisiydi. Kongrenin diğer bir özelliği ve önemi de, toplantıya Osmanlı Devleti'nin davet üzerine katılmasıyla, bu kongreye kadar yalnız Hıristiyan devletlere dayandırılmış ve onlarla sınırlandırılmış bulunan Avrupa sisteminin, bu tarihten itibaren hiç olmazsa şeklen, Hıristiyan topluluğun sınırları dışına taşırılmış olmasıydı.30 Barış kongresi sırasında savaş alanındaki müttefikler arasındaki işbirliği korunamamakla birlikte 30 Mart 1856 tarihinde antlaşma imzalanabilmiştir. Antlaşma Avusturya'nın ültimatomu ile de Rusya tarafından kabul edilmiştir. Kırım Savaşı'nı barışa dönüştüren bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren çok önemli kararlar alınmıştır. Bu antlaşmanın temel hükümleri şunlardır.

1. Taraflar savaş sırasında işgal etmiş oldukları bütün toprakları birbirlerine geri veriyorlardı. Sınırlarda herhangi bir değişim olmayacak ve

statüko aynen devam edecektir.

2. Osmanlı İmparatorluğu Avrupa devletleri topluluğuna dahil oluyor ve toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı Avrupa devletlerinin ortak garantisi altına konuyordu.

3. Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletler hukukundan ve haklarından faydalanmasını kabul ediyordu. Osmanlı Devleti ile bu devletlerden biri veya birkaçı arasında bir anlaşmazlık çıkarsa, kuvvete başvurulmadan önce diğerlerinin arabuluculuğuna başvurulacaktır.

4. Osmanlı padişahının 28 Şubat 1856'da ilan etmiş olduğu Islahat Fermanı diğer Avrupa devletleri tarafından memnunlukla karşılanıyordu. Burada Osmanlı padişahı tebaasının saadeti için din ve milliyet ayrımını kaldırıyordu. Ancak bu ferman, anlaşmayı imzalayan hiçbir devlete Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma hak ve yetkisini vermeyecekti.

5. Bütün savaş esirleri karşılıklı olarak serbest bırakılacaktır.

6. Müttefikler bu savaş esnasında düşman tarafını tutmuş veya hizmetinde bulunmuş olan kendi tebaalarını affedecektir.

7. Rusya, Kars Kalesi ile elinde bulundurduğu diğer yerleri Osmanlı Devleti'ne iade edilecektir. Buna karşılık müttefik devletler Sivastopol, Kamış, Gözleve gibi Kırım'da elde ettikleri araziyi Rusya'ya geri vereceklerdir.

8. Karadeniz tarafsız hale getiriliyor ve askerlikten tecrit ediliyordu. Karadeniz'de hiçbir devletin donanması bulunmayacağı gibi, mevcut tersaneler yıkılacaktı. Karadeniz liman ve sularında ticaret serbest olacak ve engellemelerden uzak bulunacak, sağlık, güvenlik, gümrük memurlarından başka hiç kimseye tâbi olmayacaktır.

9. Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarının kapalı tutulmasını içine alan 13 Temmuz 1841 tarihli Londra Antlaşması aynen yürürlükte kalacaktır.

10. Tuna nehrinden ulaşım serbest olacak, bunu antlaşmada imzası bulunan devletlerin temsilcilerinden kurulacak bir “Tuna Komisyonu” yönetecektir. Bu nehirde gezen gemilerden ve taşıdıkları mallardan hiçbir vergi alınmayacak, Rusya tarafından terk edilecek olan Tuna nehri deltasından bir bölümü Boğdan’a verilecektir.

11. Eflak ve Boğdan muhtariyet kazanıyor ve muhtariyet devletlerin ortak garantisi altına alınıyordu. Her iki eyaletin de kendilerine özgü birer milli meclisi olacak ve hiçbir devlet Eflak ve Boğdan’ın iç işlerine karışmayacaktı.

12. Sırbistan bundan sonra antlaşmaya katılan devletlerin garantisi altında bulunacak, hak ve muafiyetlerini tayin eden fermanlara göre Osmanlı Devleti’ne bağlı olacaktır. Sırbistan iç işlerinde, mezhebi meselelerde kendi yasalarına tâbi olacak, ticaret ve gemi işletmeciliğinde serbest kalacak, antlaşma devletleri arasında bir anlaşma olmaksızın Sırbistan’da hiçbir askeri müdahale yapılamayacaktır. Osmanlı Devleti’nin Sırbistan’da Garnizon bulundurma hakkı, bundan önceki düzenlemelerde var olan şartlar çerçevesinde devam edecektir. Antlaşmaya taraf olan devletler Sırbistan’la Babıali arasındaki hiçbir meselede arabuluculuğa kalkışmayacaktır.

13. Osmanlı padişahı Boğdan ve Eflak’ta her sınıf halkın gerçek çıkarlarını doğru olarak arz ve beyan edecek yetenekte birer özel divan kurulacağını vaat eder. Bu iki beylikte bir iç huzursuzluk meydana gelirse gerekli tedbirleri Osmanlı Devleti antlaşmaya katılan devletlerle görüştükten sonra tatbik edecek, bundan önce silahlı bir müdahalede bulunmayacaktır.

14. Besarabya’nın bir kısmı Boğdan’a ekleniyordu.

15. Savaştan önce savaşan devletler arasında geçerli bulunan antlaşmalar ve sözleşmeler yenileninceye kadar ithalat ve ihracat her tarafta

yürürlükte olan usul ve kaidelere göre yapılacaktır.

1. Paris Antlaşması: Rus Vesayetine Ret, Avrupa Vesayetine Kabul Demektir!

Paris Antlaşması'nın 7. maddesi ile Osmanlı Devleti bir Avrupa devleti sayılarak, toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı Avrupa Devletlerinin garantisi altına alınmıştı. Bu hüküm doğrudan doğruya Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhine yayılmasını engellemeye yönelik bir önlemdi. Osmanlı İmparatorluğu, Rusya'nın bundan sonraki yıkma ve parçalama teşebbüslerine ve saldırılarına karşı korunmuş olmaktaydı. Bu hükümle, Rusya'nın 1841'den itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na karşı izlemeye başladığı politikaya bir set çekilmiş oluyordu.

Osmanlı Devleti'nin antlaşmanın imzalanmasından altı hafta önce ilan etmiş olduğu Islahat Fermanı taraf devletlere Antlaşma'nın 9. maddesi ile tebliğ ediliyordu. Bu ferman sayesinde Osmanlı Devleti'nde farklı din mensupları arasındaki eşitsizlik ortadan kaldırılması söz konusu olduğu için Rusya'nın "Hıristiyan tebaayı" ya da "kutsal yerler"i bahane ederek Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca davranışları önlenmiş oluyordu. Hüküm Kutsal Yerler meselesinden ders alınarak konulmuştu. Bu hükümle, Rusya'nın gelecekte Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan halkın çıkarı için müdahalesi önlenmiş oluyordu.

Osmanlı Devleti ile Antlaşmaya taraf olan devletlerin biri veya birkaçı arasında bir anlaşmazlık çıkması halinde diğer devletlerin duruma müdahalesini öngören 8. madde de Rusya'nın Osmanlı Devleti'yle baş başa kalmasını engelliyordu.

Yine antlaşmanın 13 maddesindeki düzenleme ile Karadeniz'in tarafsızlaştırılması da Karadeniz tarafından Osmanlı Devleti'nin herhangi bir tehlikenin yönelmesi ihtimalini ortadan kaldırılmış oluyordu.

Eflak, Boğdan ve Sırbistan hakkındaki hükümlerle, bu toprakların devletlerin ortak garantisi altına konulması da Rusya'nın tek başına girişeceği yayılmacı amaçlarına set çekme amacını taşıyordu.

Bu antlaşma, Osmanlı Devleti için, her şeye karşın bir zaferdir. Kuşkusuz sultan, arkasından ağlanacak hiçbir toprak kaybına uğramamıştır. Rumen eyaletlerinde, Rusya'yı Tuna'nın ağzından uzaklaştırmaya yarayacak bir küçük sınır düzeltmesi bile yapmıştır, Paris Antlaşması. Öyle de olsa, şurası açıktır ki, "Avrupa topluluğunun yararları"na katılma, öyle bedava değildir. 1853'ün Mayısı'nda, sultan, bir Rus vesayetinin tehlikesinden kurtulmak için, Prens Mençikof'un ültimatomunu reddetmişti; şimdi ise, daha hoşa gider kılıklarda ortaya çıkmış da olsa, onun kadar korkunç olan, güç birliği halindeki bir Avrupa'nın vesayeti iledir işi.31

E. Islahat Fermanı'na Karşı Tepkiler

Cidde olayları ve bundan çok daha büyük Suriye ayaklanmalarının temelinde Islahat Fermanı ve bu reform hareketinin getirdiği eşitliğe karşı oluşan Müslüman tepkisidir.

1. Cidde Olayları

Kendisini devletin kurucu ve asli unsuru olarak gören Müslüman Türkler uzun zamandır Müslüman olmayanların, ticaret yaparak, Avrupalı tüccarların emrine çalışarak, eğitim sayesinde meslek erbabı hatta sanayici olarak daha da zenginleştiklerini üzüntüyle izliyorlardı. Ancak kendilerini, devletin Müslüman olması dolaysıyla bir çeşit üstünlük sağladığını düşünüp biraz da olsa teselli buluyorlardı. Tanzimat Fermanı ile Osmanlı olanının din ve mezhebine bakılmaksızın eşit oldukları ilan edilmişti, ancak buna çok özel vurgu yapılmamıştı. Islahat Fermanı adeta Tanzimat Fermanı'nın bu eksiğini tamamlamıştı. Bu eşitlik çok yüksek sesle ilan etmişti. Buna tepkiler çok kısa sürede geldi.

Aslında Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı'nın idari ve mülki hususlar dışındaki hiçbir hükmünü Hicaz'da yürürlüğe sokmamıştı. Bütün bunlara rağmen Cidde valileri ile sürtüşme içinde olan Mekke Emiri Abdülmuttalip, henüz Kırım Savaşı sürerken; "esir ticaretinin yasaklanması"nı bahane ederek, Cidde şehri ve civarında Osmanlı Devleti aleyhinde bazı tahriklerde bulunmuş, ıslahat dolayısıyla, Türkleri mürtedilikle suçlamıştı. Mekke ve Medine şehirlerinin tek limanı olan Cidde'de kapitülasyonlardan da yararlanan yabancı devletler bu kentte büyük ticarethaneler açmışlardı. Islahat Fermanı'nın sağladığı imkanlardan da yararlanarak bu ticari faaliyetlerini daha da genişletmişlerdi. Avrupa devletleri de onların zenginleşmesini sağlayacak biçimde büyük yardımlarda bulunuyorlardı. Gayrimüslimlerin zenginleşmesine karşın fakirlikle boğuşan yerli Müslüman halk Islahat Fermanı'nın yabancıların lehine sonuçlar doğurduğundan yakınmaya başlamışlardı.32

Müslüman ve Hıristiyanlar arasında mevcut nefretin had safhada olduğu 1857 yılındaki hac mevsiminde Cidde'de hacılar, bazı tahrikler sonucunda heyecana gelerek Hıristiyanlara saldırdılar. Fransız ve İngiliz konsolosları araya girmek isteyince, öldürüldüler. Bunun üzerine bir İngiliz-Fransız filosu Cidde önlerine geldi ve kenti topa tuttuktan sonra, kışkırtıcı diye eşraftan on kişinin asılmasını sağladı.

2. Kuleli Vak'ası

Cidde olaylarından sonra Kuleli olayları patlak verdi. 1859 yılında Süleymaniyeli Şeyh Ahmet, Ferit Çerkes Hüseyin Daim Paşa ile birlikte gizli bir örgüt kurdu. Bunların amacı Abdülmecid'i ve bazı adamlarını Şeriat adına öldürmekti. Bunun için "Muhafaza-i Şeriat" isimli bir örgüt kurdukları rivayet edilmiştir. Sultan Abdülmecid'i tahtan indirmeyi amaçlayan bu ayaklanma organizasyonunun gerekçesi şöyle ortaya konmuştu: Gayrimüslimlere Müslümanlarla eşit haklar verilerek Şeriat

hükümleri çiğnenmiştir. Saray da artan israfı ve kötü yönetim içindedir. Örgüt üyelerinden Hüseyin Daim Paşa cemiyetlerinin “İcra-yı ahkam-ı Şer’iyye ve ıslahat-ı umur-ı umumiye hakkında” bir cemiyet olduğunu ifade etmişlerdir. Veliahd Abdülaziz ile Şinasi’nin de cemiyetle ilgili oldukları ileri sürülmüşse de bu yönde kanıt ortaya çıkmamıştır. Örgüt harekete geçmek üzereyken, ihbar üzerine, mensupları yakalanıp Kuleli’ye hapsedildiler. Şeyh ve üç elebaşısı idam cezasına çarptırıldıysa da Abdülmecit bu cezaları müebbet kürek cezasına çevirdi. Kuleli olayı ilk meşrutiyetçi hareket olduğu ileri sürülmüşse de, örgüt mensuplarının Islahat Fermanı’na ve sefahatle israfa karşı tepki duydukları için işe giriştikleri anlaşılmaktadır. İlk darbe teşebbüsü, devlet yönetimine karşı ilk İslamcı tepki olması bakımından önemlidir.

3. Suriye ve Lübnan Olayları

Tanzimat’la başlayan ve Islahat Fermanı ile en üst aşamasına ulaşan gayrimüslimlere verilen imtiyazlar İslam dünyasının tepkisine neden olmuştur. Aslında İngiltere ve Fransa’nın bu bölgede yaşayan cemaatler ve bölgeye yönelik amaçları Islahat Fermanı’nın şekillenmesinde de etkili olmuştur. Bölge Fransız ve İngiliz casuslarının, misyonerlerinin cirit attıkları yerler haline gelmişti. Fransa’nın Suriye sahillerine yerleşmek Lübnan’ı Osmanlı Devleti’nden ayırmak arzusuna karşılık, İngiltere’nin de Mısır’da idareyi ele almak istediği öteden bere bilinmekteydi. Fransızlar Lübnan Marunilerini, İngilizler de Dürzileri tutuyor ve onları sürekli olarak Osmanlı otoritesine karşı kışkırtıyorlardı. Dürziler de, Maruniler de Arap olmasına karşın, Lübnan Dağlarındaki dar ve yoğun nüfusla meskün toprakları paylaşamamaktaydılar. Diğer yandan Osmanlı Devleti’nin zayıflığından yararlanan bu iki devlet bölgede açtığı bir takım okullarla adeta buraları kendi aralarında bölüşmüşlerdi. Öyle ki, mücadele bu iki

devlet ile Osmanlı Devleti arasında değil, Fransızlarla İngilizler arasında cereyan ediyordu.

İngiltere ile Fransa'nın Suriye üzerindeki rekabetinin bir başka nedeni de Süveyş Kanalı meselesidir. Fransa 1854 yılında Osmanlı Devleti'nden Süveyş Kanalı'nı açma imtiyazını aldı. Bu, Fransa'nın Mısır'a yerleşmesi demekti. İngiltere buna karşı çıkarak kanalın açılmaması için Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurdu. Bunun üzerine Fransa'da Suriye ve Lübnan'ı bağımsızlığa kışkırtacağını bildirmek suretiyle Osmanlı Devleti'ni tehdit etti.33 Mısır ve Suriye; Kırım Savaşı öncesinde iki devlet arasında çatışma konusu olmuştu.

Şam valisi ve Arabistan ordusu kumandanı Ahmet Paşa İstanbul'a defalarca durumu anlatıp, tedbirler alınması için asker istemesine karşın, hükümet mevcut askerlerin de bir kısmını çekerek anlaşılmaz bir uygulamada bulunmuştu. Islahat Fermanının, Hıristiyanları, Hukuk yönünden Müslümanlarla eşit hale getirilmesi, Suriye'de büyük tepki yarattı. "Ötedenberi Dürzilere karşı kendilerini zayıf hisseden Maruniler bu Ferman'dan faydalanarak kendi aralarında teşkilatlanmağa daha büyük bir önem ve hız verdiler".

Dürziler de bu durum karşısında kayıtsız kalmak istemediler: Marunilerle bir mücadeleye girişmek için hazırlandılar. Bu suretle, ıslahat Fermanı, ilk anlarda türlü cins ve mezhepten olan tebaayı kaynaştıracak yerde Suriye'de Dürzilerle, Marunilerin boğazlaşması için zemin hazırlamış oldu. Cidde'de İslamlarla Hıristiyanlar arasında geçen kanlı olaylar bu boğazlaşmanın başlangıcını teşkil etti.

Fransa, Ahmet Paşa'nın Dürzüleri desteklediğini ve Marunilerin ezilmesini teşvik ettiğini ve bu yüzden binlerce Hıristiyan Arap öldürüldüğünü, yüzlerce kilise ve evin tahrip edildiğini iddia etmişti.

Ayaklanmaların Şam şehrine sıçraması ile birlikte olaylar birden uluslararası bir seviyeye yükseldi. 1856 Islahat Fermanı'nın hükümlerinden sonra Hıristiyanlara diş bileyen Müslümanlar, aynı ırktan olan ve aynı dili konuşan Marunilere tecavüze başladılar. Bu arada Rum, Ermeni gibi azınlıklar da zarar gördüğü gibi, Amerika ve Hollanda konsolosları da öldürüldü. Ahmet Paşa olaylara askerle müdahale etmedi.

Hariciye Nazırı Fuat Paşa, olayları yatıştırmak ve bastırmak üzere olağanüstü yetkilerle donatılarak Lübnan'a gönderildi. Fuat Paşa derhal olaylara karışan 185 kişiyi idam ettirdi. Zarar görenlere 750.000 altın dağıttı. Osmanlı ordusunun ilk kurmay subaylarından olan, Kırım Savaşı'nda Ruslara karşı Çatana Meydan Muharebesi'ni kazanmış, ilk Mekteb-i Harbiye komutanlığını yapmış olan Ahmet Paşa'yı kurşuna dizdirdi. Kurşuna dizilen subaylar arasında bir albay, iki yarbay ve iki de binbaşı vardı.

Bu olayları bahane eden Fransa bölgeye askeri müdahalede bulunulmasını istedi. Ancak diğer devletler Paris Antlaşması'nı öne sürerek buna karşı çıktılar. Bunun üzerine Paris elçisi Ahmet Vefik Paşa ile Avrupa temsilcilerinin katıldığı bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda "Osmanlı Devleti'ne Yardım" adı verilen bir protokol imzalandı. Bu protokole göre bölgede güvenliğin sağlanması amacıyla 12.000 kişilik Avrupa askeri Suriye'ye gönderilecek, bu kuvvetlerin yarısını Fransız askerleri teşkil edecekti. Bunun üzerine Fransa derhal bölgeye 5000 kişilik bir kuvvet göndermiştir. Fransa'nın bölgeye gönderdiği kuvvetlerin komutanı, önce 1834-1837 arasında ve sonra da 1840'da Mısır subayı olarak Mehmet Ali Paşa'ya hizmet etmiş olması dikkat çekicidir.34 Ancak Fransızlar, Fuat Paşa bölgede barış ve güvenliği sağladığı için Fransız askerlerine yapacak bir şey kalmamıştı.

Paris protokoluna imza koyan devletler bölgeye heyetler göndererek durumu yerinde görmek istediler. Lübnan'a gelen Avrupalılar kuvvetli ve etkili bir idarenin kurulması ve kan dökülmesinin kesin olarak önüne geçilmesi için Lübnan'da imtiyazlı bir yönetim kurulması gerektiğine karar verdiler. Osmanlı Devleti olup bitenlere seyirci kalıyor, Avrupalıların hazırladığı metni yalnızca onaylamakla yetiniyordu. Hazırlanan Lübnan Nizamnamesi şu hususları kapsıyordu: Lübnan, Babıali tarafından seçilecek bir Hıristiyan tarafından yönetilecek, Lübnan Mutasarrıfı başkanlığında Müslüman, Dürzi, Maruni, Katolik, Rum, Ortodoks Rum, Mitvali gibi cemaatlerden seçilecek ikişer üyeden meydana gelen bir yönetim meclisi kurulacak, asayiş, karma yerli kuvvetler tarafından korunacak, Lübnan vergisinden mahalli ihtiyaçlar karşılandıktan sonra kalanı devlet hazinesine gönderilecek, masraf daha fazla olursa Babıali ödeyecektir.

Lübnan Nizamnamesi yürürlüğe girince Fransız birlikleri Lübnan'ı boşalttı. Osmanlı hükümeti de Lübnan'a bir Katolik Ermeni olan David Efendi'yi gönderdi. Böylece Hıristiyan tebaadan birisine ilk defa vezirlik rütbesi verilmiş oluyordu.

F. Paris Barış Antlaşması Sonrasında Meydana Gelen Dİğer Siyasi Olaylar

Paris Barış Antlaşması sonrası meydana gelen olaylar herşeyden önce Rus ve Batı politikalarının ideolojik alt yapılarıyla yakından ilişkilidir. Zira Yunan, Eflak-Boğdan, Sırbistan ve Karadağ isyanlarını Rus ve Batı ülkelerinin Türkiye üzerindeki emperyalist amaçlarını dikkate almadan yapılacak bütün açıklamalar eksik olacaktır.

Rusya, Panslavizm davası peşindeydi. Panslavizm 1850 yılından sonra "Türk Düşmanlığı" ve "Germen Düşmanlığı" gibi iki kola ayrılmıştı. Bu süreçte Rus Ortodoksluğu, Çar Mutlakıyeti ve Rus Milliyetçiliği en önemli

üç ana unsuru oluşturmuştu. Bu husus zamanla Rusluk, yahut Ruslaştırma şekline büründü. Panslavizmin asıl amacı budur.

Panslavizm'in Türk düşmanlığı ve Ruslaştırma kolunun başında Danilevski ve Dostoyevski vardı. Önce faaliyette bulunan, Danilevski "Türkleri Avrupa'dan kovmak ve merkezi İstanbul olmak üzere bir Slav devleti kurmak lazımdır" diyordu. Dostoyevski de "İstanbul er geç Rusların olacaktır" demekteydi. Bu iki panslavist ve onların izini takip edenler, hakiki amaçlarını gizliyorlar, Balkanları Türklüğün aleyhine çevirmek için, Ortodoks ve Slav ırkından istifade etmeye çalışıyorlardı. Bu gerçek Rus amacı için ilk aşamada Balkanlarda bağımsız Slav devletlerinin kurulması gerekiyordu.35

Panslavistler Balkanlar'da "Ey Şahinler kalkınız! Slav namını kemal-i asaletle taşıyınız. Eilimizi şimal kartalına vererek harekete geçelim. Aramızda, Bulgar, Rus, Çek, Sırp Hersek, Karadağ yoktur. Biz aynı ana ve babanın muhtelif isimlerdeki çocuklarıyız" diyordu.

Rusya için ilk adım Osmanlı yönetimi altında Balkan halklarına muhtariyet ve özerklik verilmesiydi. Sonraki adım da, bu küçük lokmaları, çıkacak ilk fırsatta yutmaktı.

Batı, Rusya'nın Balkanlar'ı ele geçirmesinden ve Akdeniz'e inerek, dünya siyasi dengesini tamamen kendi lehine olarak değiştirmesinden korkmakta ve ciddi bir endişe duymaktaydı. İngiltere, Fransa ve Avusturya hem birbirlerine hem de Rusya'ya karşı Osmanlı hakimiyeti altındaki toprakları dikkatli bir biçimde kolluyorlardı.

Jeopolitik ve jeostratejik yönden Avrupa ve Rus emellerinin merkezinde bulunan Osmanlı topraklarında sürekli istikrarsızlık çıkarmak takip edilen başlıca politika olmuştur. Balkanlar'da ortaya çıkan isyan, ayaklanma ve bağımsızlık hareketleri bu amaçların doğal sonucuydu.

1. Romanya'nın Birliğinin Sağlanması

Paris Antlaşmasının hükümleri Eflak ve Boğdan’ın Osmanlı Devleti ile bağlarını iyice zayıflatmıştı. Antlaşma’nın Eflak ve Boğdan ile hükümlerinin uygulanmasını sağlamak üzere yapılan çabalar sonunda Romanya birliğinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Paris Antlaşması’yla “ete-kemiğe” bürünmüş olan Osmanlı Devleti’nin parçalanma sürecini ilk başlatanlar, Eflak ve Boğdan prenslikleri oldu. Paris Antlaşması, her birinin başında prensi ve kendine özgü kurumları bulunan, birbirinden ayrı iki eyaletin, Boğdan ile Eflak’ın sürmesini ön görüyordu. Bununla beraber, bu prensliklerde yeni bir örgütlenişin temelini atmakla yükümlü Avrupa Komisyonunun kışkırtmasıyla, Boğdan ve Eflak danışma meclisleri, 1857 yılından başlayarak, daha şimdiden ortak birtakım makamlarda birleşerek, birlik yararına tutum takınmakta duraksamadılar. 1859’un başlarında, her iki prensliğin başına tek bir insanın, Albay Alexandra Couza’nın seçilmesi, Paris Antlaşması’nın hükümlerine düşürülmüş ek bir gölge durumundaydı. Babıali buna doğal olarak Avusturya ile birlikte karşı çıktı. Ancak Fransa’nın baskısıyla, “oldu bitti”yi kabul etmek zorunda kalacaktır.

Fransa’nın Eflak ve Boğdan birliğini şiddetle arzulamasının çeşitli nedenleri vardı: Bir defa III. Napolyon, prensip olarak milli birlik hareketlerini destekliyordu.

Romenlerin de aslen Latin ırkından olup Katolik olması, Fransa’yı doğrudan ilgilendiriyordu. Kırım Savaşı sırasında Avusturya’nın izlediği politika Fransa’da çok büyük bir kızgınlık meydana getirmişti. Diğer yandan İtalyan Birliği’nin kurulmasına karşı çıkan Avusturya’yı cezalandırmak için III. Napolyon, Eflak ve Boğdan’ın birliğini şart olarak görüyordu.

Romanya birliğini savunan ikinci bir devlet de Rusya idi. Rusya da, Kırım Savaşı sırasında izlediği politika ve Rus aleyhtarı davranışlardan

dolayı Avusturya'yı cezalandırmak için can atıyordu. Diğer yandan Kırım Savaşı Avusturya ile Rusya arasındaki Doğu Bloku dayanışmasını da yok etmişti. Eflak ile Boğdan'ın birleşerek Osmanlı Devleti'nden ayrılması da Rusya'nın can düşmanı olan Osmanlı Devleti'nin güçsüz düşmesine katkı sağlayacaktı, bu durum da Rusya'nın menfaatineydi.

Eflak ile Boğdan'ın birleşmesi için en uygun zaman dilimi olan 1859'larda muhafazakarların muhalefetine rağmen, yapılan pelebisit neticesinde 1300'e karşı 70.000 oyla Romanya'nın birliği taraftarları seçimi kazandı ve birlik de kurulmuş oldu. 24 Ocak 1859'da Albay Couza, bu birliğin başına Memleketeyn Prensi namıyla getirildi. Babıali, bazı itirazlardan sonra, bu birliği ve Alexanra Couza'nın prensliğini tanıdı. Bir aralık, İstanbul'a gelerek, Abdülaziz'i ziyaret eden Fransız Sefiri Mutie'nin tabiriyle, "Kendisi ve Romanya milleti namına haki paye yüz sürdü". Couza, vazettiği anayasa ile, yeni devletin siyasi, askeri, iktisadi ve medeni temellerini kurdu.36 Couzo, Osmanlı hükümeti ile görüşmelerde bulunarak "Romen birilik ve bağımsızlığının resmen tanınması" önerisinde bulundu; artık buna karşı çıkmayan Osmanlı hükümeti, Eflak ve Boğdan'ın merkezi bir yönetime kavuşmasını 2 Aralık 1861'de düzenlediği bir fermanla kabul etti. Böylece Bükreş'te toplanan meclis de "Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmak şartıyla Eflak ve Boğdan birliği resmen kabul edilmiş, dolayısıyla Romanya Prensliği de kurulmuş oldu.

2. Sırbistan Olayları

Rusların, Osmanlı Devleti ile yaptıkları her barış antlaşması adeta "barışa son vermek" için yapılıyordu. Bu antlaşmaların maddeleri arasına Rusların koydurdukları hükümler ya Osmanlı egemenliğini zayıflatıyor ya da topraklarından bir parça kopmasını sağlıyordu. Bu antlaşmalardan bir tanesi de Ruslarla 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşması'ydı. Bu antlaşma Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'daki egemenliğini önemli ölçüde

sınırlandırmıştı. Bu antlaşma aslında, Edirne Antlaşması'ndan bu yana, büyük bir bağımsızlıktan yararlanmaktadır. Sırbistan'da Osmanlı'nın varlığı azın azı bir duruma indirgenmiştir. Böyle de olsa, Edirne Barış Kongresi, sultanın, Sırbistan'da garnizonlar bulundurabileceğini ve prensliğin, imparatorluğa bağlı olarak varlığını sürdürebileceğini ön görmüştü.37 Paris Antlaşması ise; 28. maddesi ile Sırbistan'ı antlaşmaya taraf olan devletlerin ortak garantisi altına alıyordu. Aynı antlaşmanın 29. maddesi ise, Sırbistan'ın daha önce elde ettiği hak ve imtiyazları onaylıyor ve Osmanlı Devleti'nin Sırbistan üzerinde herhangi bir müdahalede bulunmasını da önlüyordu. Avrupa Devletleri Rusya'yı Sırbistan'ın himaye etmesini ortadan kaldırarak bu işi kendileri üstlenmiş oluyorlardı.

Sırp milliyetçileri için ortam son derece uygundu. Bir defa milliyetçilik hareketlerini destekleyen Fransa İmparatoru III. Napolyon onları yardım etmeye hazırdı. Avrupa Devletleri'nin Sırp bağımsızlık hareketine olumsuz bakmaları da söz konusu değildi. Paris Antlaşması'nın hükümlerini kendilerine bağımsızlık sağlayacak ilkeleri içerdiği de söylenebilirdi. İşin en uygun yanı da Osmanlı Devleti egemenlik hakkını o bölgede sürdürecek güçte değildi.

Meydana gelen her siyasi huzursuzluğun Sırpların lehine çözülmesi de onları iyiden iyiye şımartmıştı. Rusya, hem Sırbistan'ı hem de Karadağ'ı müştürek harekete teşvik etmiş ve iki taraf arasında bir anlaşmaya dahi varılmıştı.38

1858 yılında Miloş Obronoviç 1858'de iktidara gelişiyle bu Babıali'ye olan cılız vesayet bağından da yakasını sıyırmayı istemekte gecikmedi. Obronoviç bağımsız olmayı, hatta Bosna-Hersek ile Karadağ'ı da Sırbistan'a katmak suretiyle Büyük Sırbistan Krallığı kurmayı düşlemekteydi. 1861 yılından başlayarak, bir küçük ordu edinir ve kurmayı düşlediği bir Hırvat-Sırp-Bulgar federatif devletin araçlarını yaratmaya

çalışır: Bir halk eğitimi, bir yeni vergi sistemi ve bir başka düşünce çizgisinde olmak üzere, komşu uluslarla (Karadağ, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan) bir bağlaşıklıklar ağıdır bunlar.39

Akkerman (7 Ekim 1826) ve Edirne (14 Eylül 1829) Antlaşmalarıyla Belgrat, Semendire, Fethi İslam ve Böğürdelen kalelerinden kuvvet bulundurma hakkını kazanmış, fakat bu kalelerin dışındaki yerlerde yaşayan Türklerin Sırbistan'dan ayrılmaları da karar altına alınmıştı. Paris Antlaşması'nın getirdiği yeni hak ve imtiyazlardan cesaret alan Sırplar, 1861 yılından itibaren ülkede yaşayan Türklere karşı düşmanca bir tutum ve davranış içine girmişlerdir. Sırplar Türk asker ve ahalisini Sırbistan'dan çıkarma hazırlıklarına başladı. Bir yıl sonra (1862) Sırpların Belgrat'taki Türklere karşı saldırıları girişmeleri üzerine Osmanlı Devleti'yle olan ilişkileri gerginleşti ve çok geçmeden de büyük Avrupa devletleri duruma müdahale etmeye başladılar. Soruna bir çözüm bulunması için İstanbul'da uluslararası bir konferans düzenlendi. Yapılan görüşmeler sonunda da Sırbistan'daki Osmanlı kalelerinin durumu hakkında, Osmanlı Devleti ile İngiltere, Fransa, Rusya Prusya ve Piyamonte orasında İstanbul Protokolü 8 Eylül 1862'de kabul edilip imzalandı.40

İstanbul protokolüne gereğince; Osmanlı Devleti, Sırbistan'da Belgrat ile bazı kaleler dışındaki bir kısım kaleleri de terk edecek, Türk halkı, yalnız Osmanlı Devleti'nde kalan kalelerde oturabilecek, Sırbistan'ın öteki bölge ve yörelinde yaşayan Türkler, Sırbistan'ı terk edeceklerdir. Belgrat Kalesi'nde, Sırp bayrağının yanı sıra, Osmanlı bayrağı da dalgalanmasını sürdürecektir. Sırbistan her şeye rağmen, görünüşte de olsa, 1878 yılına kadar Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinde kalmıştır.

3. Karadağ Ayaklanması

Kattaro Körfezi'yle İşkodro gölü ve Drina ırmağı kaynakları arasında bulunan Karadağ, Osmanlı egemenliğine girdikten sonra iç işlerinde

bağımsız bir şekilde knezler (bey) tarafından yönetilmişti. 1516 yılından itibaren de Vladika adıyla anılan piskoposların yönetiminde, Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak XIX. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Büyük Petro'nun Osmanlılar aleyhine Vladika ile bir anlaşma yapmasından sonra burada Rus nüfuzu yerleşip güçlenmeye başladı. Çok geçmeden Rusya'dan sonra Avusturya'nın da kışkırtıcı etkinlikleri sonucunda Karadağlılar, Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanma girişiminde bulundularsa da başarılı olamamışlardır.41

Ancak Fransız ihtilali, Rusya'nın kışkırtmaları ve Sırbistan'ın her geçen gün biraz daha bağımsızlığa doğru gitmesinin görülmesi Karadağlılar üzerinde büyük bir etki yaratmıştı. Danilo, 1852 yılında ülkede yüzlerce yıldır devam eden "Vladikalık" sistemini sona erdirerek Danilo Karadağ Prensliği ailesini kurduğunu ilan etti. Bu Karadağ'da milliyetçi hareketler ve bağımsızlık sürecinin başlaması anlamına geliyordu. Osmanlı Devleti bunu kabul etmemiş ve Karadağ ile savaştığını da daha önceki bahiste anlatmıştık. 1853 yılında Karadağ ile Osmanlı Devleti arasında statükoyu sürdürecek biçimde bir anlaşma sağlanmıştı.

Karadağ prensi, Paris Kongresi'nden sonra hem Rusya hem de Fransa İmparatoru III. Napolyon'a güvenerek, Paris Kongresi'ne taraf olan devletlere birer nota göndererek Karadağ'ın bağımsızlığının tanınmasını istemişti. Ayrıca Arnavutluk ve Hersek taraflarından bazı toprak taleplerinde de bulunuyordu. 4 Mart 1858'de Osmanlı Devleti ile Karadağ kuvvetleri karşılıklı olarak harekete geçtiler. Savaşın başlaması üzerine, Avrupa Devletleri harekete geçtiler. İstanbul'da devletlerarası bir konferans toplandı. Burada 8 Kasım 1858'de, savaştan önceki statüyü esas olan bir protokol imzalandı.

1861 yılında Hersek İsyanı sırasında, Karadağlılar, el altından isyancılara yardım ettiler. Bu da isyanın gelişmesini sağladı. Bunun üzerine

Osmanlı Devleti Hersek ve Karadağ'a karşı tekrar harekete geçti. Osmanlı kuvvetleri Karadağlıları ezdi. Bunun üzerine 31 Ağustos 1862 yılında İşkodra Barışı yapıldı. Küçük birtakım farklılıklar ile yeniden eski statükoya dönüldü.

1 Bu görüşmelerin en geniş incelemesi: G. H. Bolsover, "Nicholas I and the Partition of Turkey", Seer, cilt 27 (1948-1949) s 139-143. Ancak bu makaleye ek olarak "Seymour's Journal"a bakılmalıdır. Add. MSS 60306.

2 Alan Palmer, Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Tarihi, Çev; Belkıs Çorakçı Dışbudak, İstanbul, 1995. S. 189.

3 Rifat UÇAROL, Siyasi Tarih (1789-1994), Gözden Geçilmiş ve Genişletilmiş Dördüncü Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995. S. 189.

4 Ziya Nur Aksan, Osmanlı Tarihi, Osmanlı Devleti'nin Tahlili, Tenkidli Siyasi Tarih, Ötüken Yayını, Üçüncü Cilt, İstanbul 1994, S. 324.

5 Yaşar Yücel, Ali Sevim, Türkiye Tarihi, Osmanlı Dönemi, Cilt; 4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, s., 274.

6 Vahid Çabuk, Kuruluşundan Cumhuriyete, Büyük Osmanlı Tarihi, 8. Cilt, 1. Baskı, Emre Yayıncılık, İstanbul, 1999. s. 284.

7 Çoşkun Üçok, Siyasal Tarih (1789-1960), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını No; 369, Ankara, 1975. S., 115.

8 Alan Palmer, a.g.e., s. 190.

9 Yılmaz ÖZTUNA, Büyük Türkiye Tarihi, Türk Siyasi Tarihi ve Türk Medeniyeti Tarihi, Ötüken Yayınevi, Yedinci Cilt, İstanbul, 1978, S. 43.

10 Ali Rıza Özcan, Osmanlı Ansiklopedisi, Tarih, Medeniyet, Kültür, "Sultan Abdülmecit", 6. Cilt; İstanbul, 1993, S., 145.

11 Yorga, Osmanlı Tarihi, Çev; Bekir Sıtkı Baykal), C. V., Ankara, 1948, s. 476.

12 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. Cilt, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988. S., 231.

13 Rifat Uçarol, Siyasi Tarih (1789-1994), Gözden Geçilmiş ve Genişletilmiş Dördüncü Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995. S., 200.

14 Yılmaz Öztuna, a.g.e., s. 45.

15 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. Cilt, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988. S., 235.

16 Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, Türk Siyasi Tarihi ve Türk Medeniyeti Tarihi, Ötüken Yayınevi, Yedinci Cilt, İstanbul, 1978, S. 45.

17 Fahir Armaoğlu, a.g.e., S. 141.

18 Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi, IX, 92-93; 207-211; Besim Darkot, Sinop, İ. A., X, s., 657, Yorga, a.g.e., V. Cilt, S., 470-471,; Afif Büyüktuğrul, Osmanlı DenizHarp Tarihi ve Cumhuriyet Donanması, Cilt; II, İstanbul, 1982, s., 417-420. Vahid Çabuk, Kuruluşundan Cumhuriyete Büyük Osmanlı Tarihi, Cilt; 8, İstanbul, 1999, s. 302.

19 Ali Fuat Türkgeldi, Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye, 1. Cilt, Yayına Hazırlayan; Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1987, s. 31-36.

20 Cemal Tukin, Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi, İstanbul, 1947, s. 252-255.

21 Saim Besbelli, 1853-1856 Osmanlı-Rus ve Kırım Savaşı-Deniz Harekatı, Ankara, 1977, s. 64-87.

22 Rifat Uçarol, a.g.e., s., S. 202.

23 Aziz Kaylan, Kırım Savaşı, İstanbul, 1975, s. 53-112.

24 Ahmet Cevat Eren, "Tanzimat", İslam Ansiklopedisi, c. 11. İstanbul 1970. s. 741.

25 Stefanos Yerasimos, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimattan 1. Dünya Savaşına, Bilim ve Araştırma Dizisi, 2. Cilt. Çeviren: Babür Kuzucu, İkinci Baskı, İstanbul, 1977. S. 696.

26 Rıfat UÇAROL, Siyasi Tarih (1789-1994), Filiz Yayını, Genişletilmiş Dördüncü Baskı, İstanbul, 1995, S. 209.

27 Stefanos YERASİMOS, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimattan 1. Dünya Savaşına, s. 697.

28 Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, Türk Siyasi Tarihi ve Türk Medeniyeti Tarihi, Ötüken Yayınevi, Yedinci Cilt, İstanbul, 1978, S. 54.

29 John Mason, Three Years in Turkey: The Journal of A Medical Mission to tehe Jevs (Lonra, Hart, 1850), s. 258.

30 Mehmet Gönlübol, Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma, Üçüncü Baskı, Ankara 1975, s. 55.

31 Robert Mantran, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, XIX. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa, 2. Cilt, Çeviren; Server Tanilli, İstanbul, 1995. S. 125.

32 Vahid Çabuk, a.g.e., s. 341.

33 Renouvin, Histoire des Relations İnternationales, Tome V, P., 334. Armaoğlu, Siyasi Tarih, s. 152.

34 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Cilt VI, S., 36-37. Fahir Armaoğlu, Siyasi Tarih, s. 152.

35 Tahsin Ünal, Siyasi Tarih (1700-1958), 5. Baskı, Ankara, 1978, S. 275.

36 Tahsin Ünal, a.g.e. S. 274.

37 Robert Mantran, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Cilt: 2, s. 126.

38 Ziya Nur Aksan, a.g.e., s. 428.

39 Robert Mantran, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Cilt: 2, s.,127.

40 Yaşar Yücel, Ali Sevim, a.g.e., s. 312.

41 Yaşar Yücel, Ali Sevim, a.g.e., s. 313.

Girit Adasını Osmanlı İdaresinden Ayırma Çabaları: Yunan İsyanını Takip Eden Dönemdeki Gelişmeler (1821-1869) / Dr. Zekeriya Türkmen [s.859-869]

Araştırmacı / Türkiye

Giriş

Stratejik açıdan son derece önemli bir konumda bulunan Girit adası, öteden beri Doğu Akdeniz'e ve Adalar Denizi'ne hakim olmak isteyen toplumlar tarafından elde tutulması gereken yerlerden biri olarak görülmüştür. Doğudan batıya yaklaşık 240 km. uzunluğa, kuzeyden güneye 15-56 km. genişliğe sahip olan Girit adası 8.261 km2 büyüklüğünde olup, arazisi ise oldukça dağlıktır.1 Birbirinden çöküntülerle ayrılan dağ kütleleri adayı boydan boya geçer; bu kütlenin en yüksek dağları ise, 2.400 m. yüksekliğindeki Akdağlar ile 2.497 m. yüksekliğindeki İde dağlarıdır. Girit adası, dağlık konumundan dolayı isyan halinde bulunan asilere uzun süre gayr-ı nizami harp yapmalarına ortam sağlayacak bir durumdadır.2 Adalar Denizi'nde İlkçağlarda kurulan yüksek uygarlığın ilk beşiği olan Girit Adası,3 elverişli konumundan dolayı Yunan mitolojisinde "mutlular adası" olarak tasvir edilerek derin izler bırakmış;4 canlı ve hareketli bir kültür hayatı yaşamıştır.5

Girit, Adalar Denizi'nde Osmanlı Devleti sınırlarına en son katılan yerlerden biridir.6 Yaklaşık 26 yıl süren uzun bir kuşatmadan sonra 6 Eylül 1669 tarihinde ada, Venedik idaresinden Osmanlı idaresine geçmiştir. Burada da fetihten sonra, diğer yerlerde olduğu gibi, yerli halkın can ve mal güvenliği ile inanç ve dil özgürlüğü sağlanmış; bilahare ada, Anadolu'dan gönderilen Türkmenlerle şenlendirilmiştir.7

Osmanlı Devleti’nin zayıflaması, yönetimdeki bozuklukların artmasıyla birlikte Girit adasında da huzursuzluklar baş göstermiştir. Girit adasındaki huzursuzlukların çıkmasında Fransız İhtilali’nden sonra gelişen milliyetçilik fikirleri olduğu kadar, büyük devletlerin kışkırtmaları da etkili olmuştur.

Osmanlı Devleti’ndeki Rumların XIX. Yüzyıldaki Durumuna Genel Bir Bakış

Rumlar, Osmanlı Devleti içerisinde hemen hemen her tarafa yayılmış olup, yoğun olarak Mora, Teselya ve Ege adalarında bulunuyorlardı. Rum unsurları arasındaki Ortodoks kilisesi ve Rumca lisanı ile ortak bağ tesis edilmekte idi. Osmanlı Devleti’ndeki Rumların diğer Hıristiyan unsurlara göre ayrıcalıklı bir durumları vardı. Devlet hizmetleri gayrimüslim unsurlara kapalı olduğu halde, Rumlara divan-ı hümayûn tercümanlığı, Eflak-Boğdan beylikleri gibi yüksek ve gizliliği fazla olan görevler verilmekte idi. İstanbul’un fethinden sonra Fener’de bulunan Rum patrikhanesine verilen ayrıcalıklar ise, Rumların, zamanla bütün Ortodoks (Bulgar, Sırp, Arnavut, Ulah vs.) kiliselerinin yüksek mevkilerini ele geçirmesine fırsat tanıdı. Böylece Rumlar, Balkanlar’da yaşayan diğer Hıristiyan unsurlara göre öncelikli ve ayrıcalıklı bir konuma yükselmiş oldu.8

Öte yandan, taşradaki Rum halka da her alanda oldukça geniş haklar tanınmıştı. Nitekim, Rumlara adaletli bir yönetim uygulanmış geniş mülkiyet hakkı tanınmış refah ve güvenlik içerisinde yaşamaları sağlanmıştır. XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı ülkesindeki Rumların, Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan etnik unsurlara oranla -Batılı tarihçiler tarafından da açıklandığı üzere- daha rahat ve huzur içerisinde varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir. Öyle ki Rumlar, zaman içerisinde

kapitülasyonların sağladığı bir takım haklardan da yararlanmışlar, özellikle deniz ticareti ile gelir düzeylerini daha da yükseltmişlerdir.9

Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Rumlar, XIX. yüzyılda ekonomik ve sosyal açıdan son derece iyi bir durumda idiler. Nitekim, bu durum arşiv belgeleriyle de sabittir. Ancak, asırlarca kendilerine bu iyi fırsatları tanıyan Osmanlı Devleti zayıflamaya başladıktan sonra yabancı devletlerin telkinlerine ve yardım vaatlerine kapılarak harekete geçip bağlı oldukları devlete karşı isyan etmekten çekinmediler.10 Aslında XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin her alanda zayıflamış bir durumda bulunması, Yunan isyanının başlaması ve başarıya ulaşmasının en önemli nedenlerinde idi. Bu arada belirtmek gerekirse, Yunan isyanını destekleyenlerin başında Rus çarlığı geliyordu.11

Osmanlı İdaresine Karşı Girit Adasında İlk İsyanlar ve Bunlara Karşı Alınan Tedbirler

Girit Adası üzerinde yaşayan yerli halktan Hıristiyanlara, kapitülasyonlar çerçevesinde bazı imtiyazlar tanınmış, fakat zamanla bu imtiyazlardan kaynaklanan istekler tatmin edilmez bir hal almıştır. Özellikle Çar I. Petro zamanında şiddetini günden güne artıran Rus tahrikleri, Fransız İhtilalinin uyandırdığı milliyetçilik fikirlerinden kaynaklanan isyanlar, Osmanlı idaresi altındaki Rum unsurunu ayrılıkçı cemiyetler altında birleşerek Türklerden ayırmaya sevk etmiştir. İşte bu dönemde, Rumları örgütleyerek isyana hazırlayan kuruluş Filiki Eterya (daha sonra Etniki Eterya adını aldı) Cemiyeti oldu. 1814 yılında Odesa'da kurulan12 Filiki Eterya Cemiyeti'nin13 amacı, görünüşte Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Hıristiyan unsurların eğitim ve öğretimini geliştirmek, gerçekte ise İstanbul başkent olmak üzere Bizans İmparatorluğu'nu yeniden kurmaktı.

Cemiyetin başkanı ise, Memleketeyn (Eflak-Buğdan) beylerinden olan Fenerli Konstantin İpsilanti'nin oğlu Aleksandr İpsilanti idi. Kurulan bu

cemiyet, aynı zamanda el altından Rus çarlığı tarafından da destekleniyordu.14 Filiki Eterya Cemiyeti kurulduktan bir müddet sonra Mora yarımadasında ve Adalar Denizi’nde faaliyetlerini yoğun bir şekilde sürdürmeye başladı.

Cemiyetin kurulduğu tarihlerde Yanya valisi bulunan Tepedelenli Ali Paşa,15 kendi idaresi altında bulunan Mora ve dolaylarında Rumların isyan haberini alınca, bunları sert bir şekilde bastırdı. Rumlara göz açtırmayan Tepedelenli Ali Paşa, Rum asıllı Halet Efendinin16 entrikaları sonucu gözden düştü ve görevden alındı. Bu durum, Tepedelenli Ali Paşa’nın daha önceleri tenkil ettiği Rumlarla elbirliği yapıp devlete karşı isyan etmesine neden oldu. Bunun üzerine, Mora yarımadasında ve Ege adalarında bulunan Osmanlı askerleri Tepedelenli Ali Paşa üzerine sevk edildi. Osmanlı ordusunun Mora ve adalardan uzaklaşmış olması isyan halinde olan Rum unsurunun rahat bir nefes almasını sağladı.17 Otorite boşluğunu çok iyi değerlendiren Rumlar, bu durumu fırsat bilerek yeniden ayaklandılar. Aslında 1821 yılında patlak veren Yunan isyanının arka planında daha önce de belirtildiği gibi Rusya yer alıyordu. Aleksandr İpsilanti, Çar’ın desteğini temin ederek, Eflak-Buğdan’daki Ortodoks halkı kendi amaçları doğrultusunda kullanabileceğini düşündü.18 Fakat, düşündüğü gerçekleşmedi; Romenler bu isyana katılmadı. Öte yandan, Sırp ve Bulgarlar da gerekli desteği vermedi. Bilahare Rus çarı da bir takım nedenlerden dolayı İpsilanti’yi desteklemekten vaz geçti.19

Osmanlı ordusunun Tepedelenli Ali Paşa İsyanı’yla uğraştığı bir sırada, Etniki Eterya Cemiyeti’nin kışkırtmaları sonucu, Girit Rumları da Türk idaresine karşı ayaklandı. XIX. yüzyılda Girit adasındaki bu ilk isyan hareketi 1821 yılı Temmuz ayı başında Isfakya ve Hanya sancağının dağlık köylerinde başladı.20

Osmanlı hükûmeti, Mora ve Girit'te patlak veren bu isyan üzerine Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemek zorunda kaldı. Devletin kendisinden talep ettiği yardım konusuna olumlu bakan Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mora ve Girit valilikleri kendisine verilmesi şartıyla bu isyanı bastırabileceğini bildirdi. Bu sırada askerî gücü son derece tükenmiş olan Osmanlı Devleti, Mısır valisinin taleplerini kabul etmek durumunda kaldı. Yapılan protokolün ardından Mehmet Ali Paşa, 9 Temmuz 1824 yılında oğlu İbrahim Paşa komutasında 60 gemi ve 16.000 askerden oluşan bir kuvveti Rodos üzerinden Girit adasına gönderdi. Girit adasındaki isyanın bastırılması uzunca bir zaman aldı. 26 Şubat 1825 tarihinde Mora'ya giren İbrahim Paşa 1827 yılında Atina'ya da girerek isyanı bastırmaya muvaffak oldu.21

Girit ve Mora isyanının Mısır askeri tarafından bastırılması Mehmet Ali Paşa'nın gücünü göstermiş oldu. Nitekim, Mehmet Ali Paşa gibi güçlü bir valinin bu sırada Mora ve Girit adasına yerleşerek Doğu Akdeniz'e hakim olmasını ne Rusya, ne de İngiltere çıkarlarına uygun bulmuyordu. Bu durum Rus Çarlığı ile İngiltere'yi birbirine yaklaştırdı. İki devlet arasında yapılan 4 Nisan 1826 tarihli Petersburg Protokolü ile, Mora Rumlarının Osmanlı Devleti'ne vergi ile bağlı özerk bir devlet olarak teşkilatlanmaları, Mora ve Teselya'daki Türklerin sınır dışı edilmeleri ilke olarak benimsendi.22 Ayrıca bu protokole göre, Ege adalarının uzun vadede Yunanistan'a verilmesi ilke olarak kabul edildi. Bir süre sonra İngiltere ve Rusya, Fransa'yı da yanlarına çekerek 6 Temmuz 1827'de Londra Antlaşması'nı imzalayarak Yunanistan meselesini tekrar gündeme getirdiler. Avrupa'da meydana gelen bu gelişmelerden birkaç ay sonra, belirtilen devletlerin desteği ile Akdeniz'e inen Rus donanması, İngiliz ve Fransız donanması ile birleşerek, 20 Ekim 1827'de Navarin'de zincirlenmiş bulunan Osmanlı donanmasını, yapılan ani bir baskınla yaktı. Nitekim

Osmanlı donanması Navarin baskınında 3,5 saatlik bir zaman içinde 57 gemi ve 8.000 asker zayi etmişti.23 Bu olaylar bir müddet sonra Osmanlı Devleti ile Rusya'nın tekrar bir savaşa girmesine sebep olmuştu.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan 14 Eylül 1829 tarihli Edirne Antlaşması ile ortaya çıkan Yunanistan'ın hukuki bakımdan resmen doğması, Rusya, İngiltere ve Fransa arasında yapılan 3 Şubat 1830 tarihli Londra Protokolü ile gerçekleşmiştir. Bu durum daha sonra Osmanlı Devleti'ne bildirilmiş ve 24 Nisan 1830 tarihli bir nota ile Yunanistan'ın bağımsızlığı kabul edilmiştir. Gerçi Osmanlı Devleti'nin çözülme döneminde kurulmuş olan Yunanistan, elinde bulundurduğu kaynaklara, askeri ve ekonomik gücüne güvenerek henüz Osmanlı Devleti'yle boy ölçüşebilecek düzeyde değildi. Bu yüzden Yunanistan, Osmanlı topraklarında-özellikle Girit ve Teselya'da-propaganda ve kışkırtmalara girişmesine rağmen, kuruluşunu izleyen uzunca bir dönemde Osmanlı Devleti'ne karşı savaşamamıştır. Ama yine de XIX. yüzyılda milletlerarası sistemin büyük devletlerinin kendi aralarındaki dengeler ve Balkanlardaki toplulukların bağımsızlık mücadeleleri Yunanistan için gerekli fırsatı yarattı. Nitekim, Yunanistan, ilk topraklarını Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmadan genişletmekte idi.24 Yunanistan'ın Mora yarımadasında kurulmuş olan İngiliz, Rus ve Fransız yanlısı partiler aracılığı ile bu genişleme politikasını yürüttüğü de bir gerçekti.25 Batı dünyasının Rönesans hareketinde ilham kaynağı olan Yunan kültür ve medeniyeti, XIX. yüzyılda da basın yayın yoluyla Avrupa devletlerinin sempatisini büyük ölçüde kazanmıştı. İşte bu sempati XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde öyle bir hale geldi ki, Avrupa devletleri Yunanistan'ın sınırlarını genişletmek için ellerinden geleni yapmaya başladı. Nitekim, 1832 yılı Mayıs ayında İngiltere, Fransa ve Rusya bir araya gelerek Kuzey Sporat adaları ile

Eğriboz adasının Yunanistan'a verilmesini kabul ederek sınırlarının genişlemesine imkân tanıdılar.26

Yunan bağımsızlığının onaylanmasını müteakip harekete geçen Girit Rumları, adanın Yunanistan'a bağlanmasını için büyük devletler nezdinde ellerinden gelen gayreti göstermeye başladılar. Nitekim, Londra protokolüyle Girit adasının Yunanistan'a bağlanması mümkün olmayınca adadaki Rumlar yeniden isyan ettiler.27 1831 yılında isyanın bastırılması görevi, yine Girit valiliğinin uhdesine verilmesi kaydı ile Mehmet Ali Paşaya verildi. Mehmet Ali Paşa, Girit Rumlarını kısa sürede itaat altına aldı.28 Bir süre sonra Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etti. Büyük devletlerin araya girmesi ile Mısır sorunu bir ölçüde çözümlendi. Kavalalı Mehmet Ali Paşa, 15 Temmuz 1840'ta imzalanan Londra Antlaşması'nı müteakiben kendisine fazla bir menfaat sağlamayacağını anladığı Girit adasında fazla kalmak istemedi ve bir süre sonra da bölgeden tamamen çekildi.29 Bunun üzerine ada, eyalet şeklinde yeni bir düzenlemeye tabi tutularak doğrudan merkeze bağlandı ve idaresi de daha önceleri Girit muhafızlığı yapmış olan Mustafa Naili Paşaya bırakıldı.30 Girit bu tarihten Islahat Fermanının ilanına kadar olan geçen sürede Osmanlı donanmasının erzakını sağlayan bir bölge konumunda idi.

Islahat Fermanı'nın İlanından Sonraki Dönemde Girit Meselesi

Kırım Savaşı sırasında genellikle tarafsız bir ülke pozisyonu sergilemeye dikkat gösteren Yunan krallığı, buna rağmen, menfaatleri neyi gerektiriyorsa o tarafa yönelmeyi politikasına uygun bulmuş; zaman zaman İngiltere, Rusya ve Fransa saflarında yer almıştır.

Islahat Fermanı hükümleri bütün Osmanlı ülkesi genelinde uygulamaya konulduğu gibi, Girit adasında da uygulandı. Fermanın gayrimüslim vatandaşlara sağladığı haklara rağmen, Girit Rumlarının bundan pek memnun kalmadıkları görüldü.

Girit bunalımını devamlı körükleyen ve bir yerde Megali İdea fikri doğrultusunda topraklarını genişletmeyi düşünen Yunanistan, Islahat Fermanı'nın ilanından sonra da ilgisini yoğun olarak Girit adasına yöneltti. Osmanlı hükumeti adada huzuru sağlamak amacıyla 26 Mayıs 1858 tarihinde bir takım düzenlemeler yaptı. Vergi konusunda hafifletici bir takım tedbirler aldı.31

Bu arada Yunanistan'da da bir takım gelişmeler oldu. 30 Mart 1863 tarihinde Yunan krallığına İngiltere'nin desteği ile I. Yorgi getirildi.32 İngiltere'nin de desteğini alan Yunanlıların hesaplarına göre bu defa ilhak sırası Girit adasında idi. Sporatları ve Eğriboz adasını daha önce büyük devletler nezdinde yaptıkları propagandalarla elde eden Yunanlılar, Mora yarımadasındaki komiteleri Girit adasına göndererek buradaki Rum halkı tahrik ederek maksatlarına ulaşmayı umuyorlardı. Yunanlılar bu maksatla, her tarafta, Girit adasını ilhak için yardım ve gönüllü toplamaya başladılar. Bu arada I. Yorgi'nin Rus çarının kızı Grandüşes Olga ile evleneceği söylentilerinden hareketle Girit adasının çeyiz olarak Yunanistan'a verileceği dedikoduları ortaya atıldı. Rusya'nın Hanya konsolosu Dendirinof da bu sırada Girit Rumlarını kışkırtmaya başladı. Nitekim, bu sırada Rusya'nın da amacı Girit adasında büyük bir kargaşa çıkarmak idi.33 Hatta, Rusya Hariciye Nazırı Prens Gorchakof, Osmanlı Devleti'nin zaten Girit adasının idaresini daha önce Mısır'a verdiğini hatırlatarak, şimdi ise Yunanistan'a vermesinde bir mahzur olmadığını belirtmekte idi.34

Osmanlı hükûmeti tarafından Girit Adası, doğrudan merkeze bağlanınca, bir müddet sonra çeşitli nedenlerle yerli Rumlar ısyanlar çıkarmaya başladı.35 Bu ısyanlar karşısında Osmanlı Devleti, bölgede aldığı bir takım tedbirlerle otoriteyi tesis etmeye çalıştı. Ancak, İngiltere'nin de ön ayak olması ile, 1864 yılında Yedi Ada'nın36

Yunanistan’a verilmesi üzerine,37 Rumlarla meskûn bulunan bütün adaları ele geçirmek isteyen Yunanistan, Girit adasına tahrikçi papaz ve öğretmenler göndermeye başladı. Adaya gelen papazların kışkırtmasıyla 1866 yılında İsfakya’da patlak veren bu isyan, kısa sürede bütün adaya yayılarak çok daha geniş ölçüde bir ayaklanma hareketine dönüştü.38 Daha önce Yunanistan’a destek veren İngiltere, bu isyan sırasında Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünün korunmasından yana olduğunu açıklayarak Rumları hayal kırıklığına uğrattı.39 Isyanın başladığı tarihlerde, Girit adasına takviye güç sevk edecek olan Osmanlı donanmasının durumu ise pek içler açıcı değildi; genelde ahşap gemilerden oluşan donanma, çağın teknolojisi ile donatılamamıştı.40

1866 yılında patlak veren Girit ihtilalinin reisi Hacı Mihal adlı bir Rum idi. Yıllarca çalışarak adayı bir kıvılcımla infilak edecek barut deposu haline getirmişti. Hacı Mihal, isyan sırasında Girit Rumlarına yönelik olarak yayımladığı beyannamede, adadaki bütün Rumları isyana davet ediyor; silahını alıp kendilerine katılmayan Rumları ise aileleriyle birlikte öldürüleceği tehdidini savuruyordu. Öte yandan Rusya da bu isyanı büyük ölçüde destekliyordu. Bütün bu olayların, Hekim İsmail Paşa’nın valiliği döneminde olması ise son derece düşündürücü idi. Çünkü, uzun yıllar Girit adasında vali olarak görev yapan bir kişinin bu olaylardan haberdar olmaması mümkün değildir. Paşa’nın ihmali yüzünden Girit Rumlarının isyankâr tutum ve davranışları zamanında hükûmete bildirilememişti. Hekim İsmail Paşa, ancak 1866 yılı Nisan ayında gönderdiği bir yazı ile durumun hassasiyetinden bahsederek, Girit adasında karakol görevini icra etmek için bir büyük, üç küçük gemi gönderilmesini istemişti. Halbuki bu sırada, sadece istenilen bu gemiler değil, Kaptanı Derya Moralı İbrahim Paşa bütün donanmayı göndermiş olsa, son derece genişleyen isyanın durdurulması mümkün değildi.

Öte yandan, adada isyanın patlak verdiği sırada, Hekim İsmail Paşa41 vali olarak bulunuyordu. Altı (1860) yıldan beri Girit'te vali olarak bulunan Paşa'nın gevşek tutumu, Rumlara istedikleri fırsatı tanımıştı. 1866 yılı Mayıs ayı başında Hanya'ya yakın Omeleor yaylasında toplanan asiler, isteklerini 10 madde halinde sıralayarak hükûmet yetkililerine bildirdiler. Bu istekler arasında vergilerin çokluğu, adaletin işlemediği, halka baskı yapıldığı vs. şeklinde şikayetler dile getiriliyordu.

Vali Hekim İsmail Paşa'nın bu durum hakkında devlet merkezine gönderdiği yazıya 1866 yılı Mayıs ortalarında cevap yazan Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa, asilere karşı gereken tedbirin alınmasını ve geniş çaplı bir ıslahat yapılmasını istiyordu.42 Aslında asilerin lideri Hacı Mihal'in amacı, Türk idaresinin yapacağı ıslahatı beklemek değil, adanın tamamen Yunanistan'a katılması yolunda idi.43

Girit adasında bu hareketlenmeler olurken, Avrupa kamuoyunda da bir takım haberler yayılıyordu. Nitekim, bu hususta İngiltere'de çıkan dedikodular da kamuoyunu büyük ölçüde etkilemekte idi. Girit adasında önüne geçilmesi imkansız bir isyan çıkacağına dair haberler, 1866 yılı ilkbaharından itibaren İngiliz Hariciye Nazırı Lord Clarendon'a iletilmeye başlanmıştı. Lord Clarendon, bunun üzerine İngiltere'nin resmi politikasını yazılı olarak açıklama gereğini hissetmişti. Bu sırada, İngiltere'nin Girit konsolosu Charles Dickson ise Londra'ya gönderdiği raporlarda; Girit Rumlarının, vergi adaletsizliği ve idari sistemin işlemeyişinden şikayetçi olduklarını yazıyordu.44 Dickson'a göre, Girit Rumları bunun dışında ayrıca, şahsi hürriyetin garanti altına alınmasını, imar faaliyetlerine devam edilmesini, nahiyelerde okul ve hastahanelerin açılmasını istiyorlardı.45 Dickson diğer taraftan da Girit'te meydana gelen gelişmeleri Osmanlı hükûmetine de aktarıyordu. Nitekim, Dickson 14 Mayıs 1866 tarihli bir raporu ile, Girit adasına Yunanlıların kaçak olarak silah yığdıkları dair

İstanbul'daki elçisi vasıtasıyla Âli Paşa'yı bilgilendirmekte idi. Âli Paşa, Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne yönelik bu eylemini İngiltere'nin İstanbul konsolosu Lord Lyons'a şikayet etti. Paşa şikayetinde, adadaki Rumların şekavetinden, Yunanistan'ın saldırgan tutumundan bahsetmekte idi. Osmanlı başkentinde bunlar olurken, Yunan büyükelçisi ise, meslektaşlarını Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmaya çalışıyordu. Zaten bu sırada Yunan Dışişleri Bakanı Deliyani ise, bu sırada Avrupa devletlerini Girit adasına müdahale etmeye davet ediyordu. Olayların boyutunun Osmanlı Devleti aleyhine değişmeye başladığı gören Hariciye Nazırı Mehmet Emin Âli Paşa, Yunanistan'ın hami devletlerine müracaat ederek memnuniyetsizliğini dile getirerek Avrupa kamuoyunu bilgilendirmeye ve Yunanistan'ın bu konuda haksız olduğunu aktarmaya çalıştı.46

1866 Girit İsyanı ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler

Girit asileri, İsfakıya sancağına bağlı Apokoron kazasında 1866 yılı Haziran ayında isyan ettiler. Apokoron kalesi bilahare asilerin merkezi oldu. Yunanistan'dan gelen 60 kadar çete reisi Apokoron'daki asilerin başına geçti. Türklerin köyleri yakılıp yağmalandı. Bu olaylar üzerine Mısır Hidivi İsmail Paşa'ya müracaat eden Osmanlı hükûmeti, Girit adasına kuvvet göndermesini istedi. Mısır'dan gönderilen Ferik Şahin Paşa kuvvetiyle Girit komutanı Ferik Osman Paşa kuvveti birleşerek Apokoron Kalesi'ne yürüdü. Girit asileri bu kuvvetler karşısında geri çekildiler; fakat isyan bir süre sonra bütün adaya yayıldı. Bu durum karşısında Rusya, İngiltere ve Fransa harp gemilerini Girit önlerine sevk etti. Asilere karşı yürütülen tenkil hareketinde Türk kuvvetlerinin birlikte hareket etmemesi, asilere büyük fırsat tanıdı.

Girit Rumlarının isyan gerekçelerine bakıldığında şunlar yer alıyordu: Rumca eğitim veren okulların açılması, yeni limanların yapılması, ziraat bankası kurulması, vergilerin indirilmesi vb. Bu istekler, Yunanistan'a arka

çıkan bazı Avrupa devletleri tarafından da destekleniyordu. Osmanlı hükûmeti tarafından isteklerinin yapılmadığını gören Rumlar, kendi kendilerine bir hükûmet kurduklarını ve Yunanistan’a bağlandıklarını ilan ettiler. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti, Avrupa devletleri nezdinde bir takım teşebbüslerde bulundu. Zamanın Hariciye Nazırı Âli Paşa, 22 Ağustos 1866 tarihinde Londra, Paris, Viyana, Berlin, Petersburg ve Floransa’da bulunan Osmanlı sefirlerine hitaben yazdığı mektuplarda, Girit’te meydana gelen olayların sebeplerini açıklayarak, devletler nezdinde yapacakları girişimlerin önemini vurguluyordu. Âli Paşa, bu mektuplarında Girit Rumlarının aşırı isteklerde bulunduklarını, Yunanistan’ın bunları her bakımdan desteklediğini; Türklerin Rumlara karşı kötü muamelede bulundukları yolunda propagandalar yaptıklarını ve bu menfi propagandaların etkili olduğunu belirterek uyanık olmalarını ve gerekli tedbirleri almalarını istiyordu.47 Aslında Osmanlı idarecileri, Girit hadisesi sebebiyle devletin korkunç bir duruma düştüğünü fark etmişti. İhtilali bastırmak için gereken ordu ve donanmanın zamanında hazırlanamayışı isyanın büyümesine neden oldu. Diğer taraftan Yunanistan’dan adaya eşkıya ve malzeme nakli ise devam etti.48

Girit valiliği sırasında olayların bu derece büyümesinde bir yerde idari yönden ihmali görülen Hekim İsmail Paşa 2 Eylül 1866 tarihinde görevden alındı. Yerine Mustafa Naili Paşa49 vali olarak atandı. Osmanlı hükûmeti, Mustafa Naili Paşa’nın vali olarak tayin edilmesi konusunu ilgili devletlere izah etmek üzere Londra, Paris, Berlin, Viyana, Sen Petersburg ve Floransa’daki temsilcilerine talimat gönderdi. Gönderilen talimatnamede Mustafa Naili Paşa’nın, Girit adasında huzuru sağlamak, Yunanlıların Avrupa kamuoyunda ortaya attıkları iftiraları ortadan kaldırmak, Girit’te katl edilen masum halkın mal ve canlarını kurtarmak amacıyla görevlendirildiği belirtiliyordu.

Girit meselesini meclislerinde görüşen İngiltere kraliçesi ile Fransa imparatoru ise, Girit'in Yunanistan'a verilmesinden çok, adaya muhtar bir eyalet statüsünün tanınmasının uygun olacağını ifade ediyorlardı. Fakat bu sırada Girit asileri adanın tamamının Yunanistan'a ilhakından yana idiler.50 11 Eylül 1866 tarihinde adaya ulaşan yeni vali, Girit asilerine yönelik bir beyanname yayımladı. Mustafa Naili Paşa, isyandan vazgeçtikleri takdirde eşkıyanın affedileceğini bildirdi. Fakat, bunun pek etkisi olmadı.51

Bu sırada Yunan gazeteleri ise, Girit adasının baştan başa ele geçirildiğini yazmakta idi. Mustafa Naili Paşa'nın bu iyimser tavırlarına rağmen, Girit Rumları itaat etmeyince, Osmanlı Devleti isyanı sona erdirmek üzere daha sert hareket etmek mecburiyetinde olduğunu anladı. Mustafa Naili Paşa İstanbul'a çağrıldı ve yerine Ömer Lütfi Paşa gönderildi.52 Ömer Lütfi Paşa, Karadağ isyanının bastırılmasında başarı kazanmış, gerilla harbini bilen biri idi. Bir süre sonra Osmanlı hükûmeti, Girit asilerinin yapılan teklifleri kabul etmediklerini görünce, 1866 Ekim ayından itibaren şiddet tedbirlerine başvurmayı uygun gördü. Kuvvetlerini Girit adasında ikiye ayıran Paşa, eşkiyanın büyük bir bölümünü Lasiti denilen yerde yenilgiye uğratıp dağıttı; dağılan asiler dağlık bölgelerde tutunabildiler. Meydana gelen bu yeni durum karşısında adada bulunan asi Rumlar dağlara, şehir ve kasabalı Rumlar da sahillere gidip burada buldukları yabancı gemilerle Yunanistan'a göç etmeye başladılar.

Bu sırada, adada görevli Fransa ve Rusya konsoloslarının harekete geçmesine ve asi Rumları saldırıya uğramış zavallı insanlar olarak göstermeye çalışarak onları himayeye kalkışmalarına neden oldu. Hatta; bu gelişmeler Avrupa'da gönüllü teşkilatların kurulup Girit adasındaki Rumlara yardıma gelmelerine dahi zemin hazırlamıştı. Rusya, bu sırada daha da ileriye giderek Girit Rumlarına para ve silah göndermeye de

başlamıştı. Bütün bu kötü propagandalara rağmen, Osmanlı hükumeti adaya Hariciye Nezareti memurlarından Kostaki Efendi ve Doktor Sava Efendi ile birlikte bir yardım heyeti göndererek muhtaç olan ailelere gerekli yardımlarda bulunmaya gayret göstermiştir.53

Osmanlı Devleti'nin bu iyi niyetine karşılık, asileri destekleyen Fransa, yapılan işleri beğenmemiş ve Rusya'nın da desteğini alarak Girit Rumlarının şikayet ve isteklerini öğrenmek ve yerinde incelemede bulunmak üzere adaya milletlerarası bir heyetin gönderilmesini teklif etmişti. Hatta Fransa, bu sırada işi daha da ileriye götürerek adanın Yunanistan'a bağlanmasını ya da muhtar bir idare kurulması hususunda Girit halkının oyuna müracaat edilmesini de teklif etmiş; bu durumu Osmanlı hükûmetine de bildirmişti.54 Ancak, İngiltere ve Avusturya'nın bu teklife hoş bakmamaları üzerine Fransa, Osmanlı hükûmetine yaptığı teklifi değiştirmek ve yeni bir düzenleme yapmak durumunda kaldı. Fransa buna göre; Girit adasına milletlerarası bir komisyon gönderilmesini, bu komisyonun adaya Osmanlı Devleti tarafından gönderilen heyetle birlikte giderek çalışmalara başlamasını, Bâbıâli'nin asilerle mütareke yapmasını istemekte idi. Fransa'nın teklifine Rusya'nın yanında Avusturya, Prusya ve İtalya da katılmış; fakat, Osmanlı Devleti bunları içişlerine bir müdahale olarak yorumlamış ve şiddetle reddetmiş; sadece kısa süreli bir mütarekeye olumlu baktığını bildirmişti.55

Kış mevsimi boyunca Ekim 1866'dan Ocak 1867 tarihine kadar Osmanlı donanması Girit adasına malzeme ve takviye güç sevk etmekle meşgul oldu.56 Osmanlı Devleti, Girit gibi stratejik açıdan önemli bir adanın elden çıkmasını kabul edemezdi. Ancak, 8 Ocak 1867'de İngiltere ve Fransa Hariciye Vekilleri Osmanlı hükûmetine bir nota göndererek Girit'e muhtariyet verilmesi fikrinde olduklarını açıkladılar. İş öyle bir hal aldı ki, bu devletler bir süre sonra daha da ileri giderek, Girit'in

Osmanlı Devleti'nden ayrılması ve Yunanistan'ın Epir ve Teselya'yı da içine alan tabii hudutlara kavuşması gerektiği ileri sürdüler. Şayet Osmanlı Devleti bu durumu kabul etmezse Girit'e Hıristiyan bir vali atanmasını ve Lübnan örneğine uygun karışık bir idare meclisinin oluşturulmasını istendiler.57

Bir müddet sonra dengeleri kendi lehine çevirmeye çalışan İngiltere, Girit meselesine daha farklı bir gözle bakmaya başladı. Aslında İngiltere'ye göre, Süveyş Kanalı'nın inşası yakında tamamlanınca, Hindistan yolu üzerinde bir istasyon haline geleceği düşünülen Girit adasının önemi bir kat daha artacaktı. Girit'in denetiminin bu bakımdan İngiltere'de olması İngiliz çıkarları açısından da önemli idi. İngiliz Hariciye Nazırı Stanley, bu sırada yaptığı bir açıklamada Yunanistan'a güvenilemeyeceğini belirtiyordu.58 İngiltere Yunanistan'ı bu şekilde değerlendirirken; Rusya, Fransa'yı da yanına alarak, Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyanlar lehine ıslahat yapılması için isteklerde bulundu; İngiltere ise tarafsız kalmayı yeğledi. Rusya ve Fransa, Avusturya, Prusya ve İtalya'yı da yanlarına çekerek Girit'e özerklik verilmesini, ya da Yunanistan'a bağlanmasını istediler.59

Girit adası hakkında ileri sürülen bu fikirler ve meydana gelen gelişmeler karşısında Âli Paşa, 26 Aralık 1866 tarihinde büyük devletlere müracaat ederek, Yunanistan'ı desteklemeyeceklerine dair açıklamada bulunmalarını istedi. Halbuki ayni tarihlerde Yunan hükûmeti de karşı atağa geçerek Girit'in kendi sınırlarına ilhak edilmesi için çabalıyordu. Yunanistan'ı bu dönemde desteklemeye gayret gösteren Rus Hariciye Nazırı Prens Gorchakof ise, 1867 yılı Ocak ayında verdiği beyanlarla, Osmanlı Devleti'nin Girit adasını kaybettiğini açıklıyor; Rumlara ise son derece ihtiyatlı davranmalarını tavsiye ediyordu.60

Avrupa kamuoyunda Türklere karşı olumsuz tepkilere rağmen, bu sırada gerek sadrazam Mehmet Emin Âli Paşa, gerekse hariciye nazırı Fuat Paşa

gibi önde gelen bir kısım devlet ricali, Girit’teki ıslahat işlerini Osmanlı Devleti’nin kendi başına yapabileceğine inanıyordu. Bu maksatla Âli Paşa, meseleyi çözümlemek üzere Girit adasına gitmeye karar verdi.61 Aslında Âli Paşa, Girit adasına yeni bir idare tarzı götürüyor ve bununla hem asileri kazanmayı, hem de büyük devletlerin muhtemel müdahalelerini önlemeyi ümit ediyordu. Paşa, Osmanlı Devleti’nde olduğu gibi, Avrupa diplomatları arasında da büyük bir otorite sahibi idi. Âli Paşa, Girit’e hareketinden önce Ömer Lütfi Paşa’ya askeri harekâtı durdurmasını, 45 günlük bir mütareke ilan etmesini, bu süre zarfında silahlarını bırakan asiler için af ilan etmesini emretti. Bu genel aftan Girit asilerine yardım için gelenler de yararlanabilecekti. Âli Paşa, 2 Ekim 1867 tarihinde Sultaniye vapuru ile İstanbul’dan Girit’e hareket etti. Beraberinde damadı Selahattin Bey, Ticaret Nazırı Kabuli Paşa, Rauf Paşa, Kara Todori, Kostaki ve Safa Efendilerle Murat Bey, Hoca Mecit Efendi ve Fransızca tercümanı Charles Mismer bulunuyordu. Âli Paşa, 3 Ekim 1867’de Girit adasına ulaştı ve Kandiya limanında törenle karşılandı. Aynı gün ada halkına Girit ıslahatı konusunda padişahın fermanını yayımladı.62 Dönemin padişahı Abdülaziz, Âli Paşa’nın Girit olayları hakkında göndermiş olduğu layihayı müteakip,63 30 Eylül 1867 (2 C.âhir 1284) tarihli fermana bağlı bir de nizamname yayımladı.64

3 Ekim 1867 tarihinde Girit’e varan Âli Paşa, ilkönce bahse konu fermanın ada halkına sağladığı hakları açıklamış, daha sonra da nizamnamede belirtilen maddeleri uygulamaya koydu. 1 Ekim 1867 tarihli fermana bağlı nizamnameye göre,65 Girit adasının mülki idaresi padişah tarafından atanacak bir valiye, kalelerin muhafazası da bir komutana verilecekti. Ancak, gerektiğinde padişahın iradesi alınarak valilik hizmeti kumandanlık görevi ile birleştirilebilecekti. Valilerin yanında, biri Müslüman, diğeri Hıristiyan olmak üzere padişah tarafından tayin edilmiş

iki müşavir bulunacaktı. Bu arada Girit adası gereği kadar sancaklara ayrılacak66 ve bu sancaklara padişah tarafından atanacak olan mutasarrıfların yarısı Müslüman yarısı Hıristiyan olacaktı. Müslüman mutasarrıflara Hıristiyan, Hıristiyan mutasarrıflara Müslüman muavin verilecekti. Sancaklar da kazalara ayrılacak, her kazaya bir kaymakam ile, ayni dinden olmayan bir muavin atanacaktı.

Mülki idarecilerin nezdinde birer idare meclisi olacaktı. Vilayet idare meclisine vali başkanlık edecekti. Yine nizamnameye göre, idare meclisinin reisleri ise vali, mutasarrıf ve kaymakamlar olacaktı. Bu meclis; iki müşavir, adliye müfettişi, metropolid, defterdar, mektupçular ve halk tarafından seçilen üçü Müslüman, üçü Hıristiyan üyelerden teşekkül edecekti. Halkı karma olan sancakların idare meclisleri de karışık olacaktı. Ayrıca, vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde cinayet ve hukuk mahkemeleri kurulacak, mahkemelerin Müslüman ve Hıristiyan üyelerini halk seçecekti. Halkı tamamen Hıristiyan olan yerlerde üyelerin tamamı Hıristiyan olacaktı.67

Öte yandan vilayet merkezinde, sancak ve kazalarda davaların görülmesi için birer deavi meclisi kurulacak ve meclislerin üyeleri de yarı yarıya her iki toplumdan seçilecekti. Ancak ahalisi sırf Hıristiyan olan yerlerde üyelerin tamamı Hıristiyan olacaktı. Müslümanlar arasında meydana gelecek davalar, şer'iye mahkemelerinde görülecekti. Ayrıca her köyde bir ihtiyar meclisi olacak, sancaklarda ise, İslam ve Hıristiyanlar için ayrı ayrı birer ihtiyar meclisi kurulacaktı.

Adanın mali işleri vilayette defterdar, sancaklarda muhasebeciler, kazalarda da mal müdürleri tarafından yürütülecekti. Yazı işleri ise iki dilde (Türkçe ve Rumca olarak) olacaktı.

Girit vilayetinde bunların dışında bir de umumi meclis bulunacaktı. Bu meclise her kazadan, halkın seçeceği iki üye iştirak edecekti. Ahalisi yalnız

İslam veya Hıristiyan olan kazaların üyeleri Müslüman veya Hıristiyan olacağı gibi, karışık olan kazalarda eşit üye seçilecekti.68 Meclis, yılda bir defa toplanacak ve Girit adasını ilgilendiren şu işleri görüşüp karara bağlayacaktı:

- Adanın yol ve köprülerine bakmak,
- Kredi sandıkları kurmak,
- Adanın ticaret, sanayi ve ziraat işlerini düzenlemek,
- Eğitim işlerini yürütmek,
- Adanın gelirlerinden bir kısmını ıslahat işleri için tahsis edilmesini sağlamak.69

Girit adasında bu hükümler dairesinde verilmek istenen nizam, 1856 Islahat Fermanı'nın şekline ve ruhuna uygun idi. Asiler lehinde yabancı müdahaleye de artık yer bırakmamakta idi. Buna rağmen, asilerin teşkil ettikleri geçici hükûmet, bu programı reddetti. Bunun üzerine İstanbul'daki hükûmet erkânı büyük devletlere bu konuda verilecek cevabı hazırlamakla uğraştı ve bir süre sonra bunu Âli Paşa'ya bildirdi. Buna göre, asilerin teklifi ya reddedilecek, ya da büyük devletlerle görüşülerek bir uyuşma sağlanacaktı. Hatta hükûmet üyeleri, devletin malî sıkıntı içerisinde bulunduğunu ileri sürerek büyük devletlerin Girit adasında teftiş isteklerine olumlu bakılması yönünde görüş bildirince Âli Paşa bunu reddetti. Âli Paşa bundan başka, büyük devletlerin adada yapmak istedikleri referandum teklifini de kabul etmedi. Nitekim, Abdülaziz de Âli Paşa ile ayni görüşü paylaştığını Fransız elçisi Mösyö Bourree'ye bildirmişti.70

Âli Paşa, ayrıca 20 Ocak 1868 tarihli fermana ait meclis-i umumi hükümlerinin adada uygulanması konusunda da yetkili kılındı.71 Bunun ardından Girit adasında siyasî, askerî, idarî ve malî tedbirler uygulamaya konuldu.72 Bölgede çalışmalara başlayan Âli Paşa, yaptığı incelemelerin sonunda, isyan olaylarının kuvvet zoruyla bastırılmış olsa dahi, Girit'te

Osmanlı hakimiyetini devam ettirmenin güç bir iş olduğunu anlamış ve adaya muhtariyet verilmesi hususunda devlet idarecileriyle görüş alışverişinde bulunmuştur.73

Olayların bu derece kritik bir merhalede olduğunu anlayan Osmanlı idarecileri ve padişahı yeni bir takım düzenlemeler yapmak için harekete geçti. Girit adasının huzura kavuşmasını arzu eden Abdülaziz, tarafından gönderilmiş olan ve biraz evvel bahsedilen birinci fermanda, Mart 1868 senesinden itibaren adanın iki senelik aşar vergisinin tamamının afv edildiği; müteakip iki seneye ait verginin de yarısının alınmayacağı, diğer yarısının da adadaki imar ve ıslahat işleriyle ilgili yapılan harcamalara ayrılacağı belirtilmekte idi. Bundan başka Girit'deki Müslüman halkın askerlikten muaf tutulduğu müddetçe, Hıristiyanların da askerlik bedeli vergisinden muaf oldukları, diğer birtakım hususlarda da iyileştirmeler yapılacağı açıklanmakta idi.74

Sadrazam Âli Paşa, 4 Ekim 1867 tarihinden 28 Şubat 1868 tarihine kadar Girit adasında kalarak adada huzurun tesisine çalıştı. Mehmet Emin Âli Paşa, 28 Şubat 1868 yılında Girit adasını Hüseyin Avni Paşaya bırakarak İstanbul'a döndü. Osmanlı Devleti 3-4 bin civarında bulunan asilere karşı bölgede 55 tabur kadar bir kuvvet bulunduruyordu. Nitekim bu kuvvet, asilerin elli misli nispetinde idi. Fakat eşkıya araziyi çok iyi tanıdığından başarılı olabiliyordu. Âli Paşanın adadan ayrılmasından sonra, Girit'le ilgili ıslahat programının uygulanması Müşir Hüseyin Avni Paşaya kaldı. Hüseyin Avni Paşa Dönemi'nde, Girit asileri belirtilen ıslahat fermanı hükümlerinin uygulanması neticesinde devlete bağlılıklarını bildirmekten başka çare bulamamışlar; asilerin sayısı böylece günden güne azalmıştır. Osmanlı donanmasının Girit adası ve Yunanistan sahillerini abluka altına alması asilerin lojistik desteğini büyük ölçüde kesmiş, fakat isyan alevi Girit'in yüksek dağlarında yine yer yer devam etmiştir.

Girit adasında görev yapmış Osmanlı ricalinden biri olan Mehmet Salahi Bey'e göre, Âli Paşa tarafından adada tesis edilmeye çalışılan idare, Hıristiyan halkı büsbütün Yunanistan'a yaklaştırmış; Türkleri ise aciz bir duruma düşürmüştü.75 Girit adasında uygulamaya konulan ıslahat projesi kapsamında Rum ahali çocuklarının eğitimine daha fazla önem vermeye başlamıştır. Eğitim için Yunanistan'a gönderilen gençler bilahare adaya gelerek memuriyete başlamışlardır. Nitekim bu durum zamanla öyle bir hale gelmiştir ki, adada memur olarak görev yapan Rumların büyük bir bölümü Yunanistan'da eğitim görmüş kişilerden teşekkül etmiştir. Bu ise, yakın bir gelecekte Girit'in Osmanlı idaresinden ayrılmasına önemli bir sebep teşkil edecekti.

Mehmet Salahi Bey gibi, Âli Paşa tarafından Girit adasında uygulamaya konulan ıslahat kararları dönemin bazı devlet ricali tarafından da tenkit edilmişti. Aslında Âli Paşa'nın bu icraatına bakıldığında, Girit'e uluslar arası bir heyet gönderip referandum yaptırmak isteyen Avrupa devletlerinin müdahalesi önlenmiş; Girit Rumlarının büyük bir kısmı tatmin edildiğinden isyan mevzii kalmış; yeni idare esasları Avrupa kamuoyunu da büyük ölçüde memnun etmiş; Yunan propagandası tavsatılmış ve en önemlisi isyanın başarıya ulaşma şansı ortadan kalkmıştır.76 Nitekim, Osmanlı Devleti'nde çöküntü işaretlerinin başladığı ve büyük devletlerin daimi müdahalelerinin olduğu bir dönemde çürük bir imparatorluğa günden güne kötüleşen kaderi içerisinde bundan fazla bir şey yapmak mümkün değildi. Âli Paşa'yı dönemin şairi Namık Kemal ve Ziya Paşalar da tenkit etmişlerdir. Aslında Âli Paşa, Girit'i bahane edip bütün Hıristiyanların hamisi kesilen Rusya'nın tezini de, Girit ıslahatını uygulamaya koyarak suya düşürmüştü.77

Osmanlı Devleti'nin Âli Paşa aracılığıyla Girit adasında yapmak istediği ıslahat, gizli emeller peşinde koşan ve Rusya'nın desteği ile Girit'i

kendine bağlamak isteyen Yunanistan'ın menfaatlerine aykırı düşmekte idi. Yunanistan bu defa da Rusya'nın teşvik ve desteğini sağlayarak Girit adasını ilhak için açıktan açığa silahlandırmaya başlamış; Yunan başvekili Girit'in ilhakından başka çare olmadığını söylemişti. Nitekim, Âli Paşa, Girit asilerinin Yunanistan'dan destek gördükleri müddetçe silahlanmaya devam edeceklerini ve adada terör havası estireceklerini biliyordu.

Kısa bir süre sonra iki devlet arasındaki ilişkiler yine gerginleşti. Bunun üzerine Osmanlı Devleti Atina'daki büyükelçisi Fotiyadi Efendi'yi geri çağırdı. Türk limanları Yunan gemilerine kapatıldığı gibi, Yunan tebaası sınır dışı edildi. 2 Aralık 1868 tarihinde Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasındaki ilişkiler kopma noktasına geldi. Osmanlı Devleti tarafından 11 Aralık 1868 tarihinde Yunanistan'a sert bir ültimatom verilerek, devletlerarasında yapılan anlaşmalara sadık kalması, Girit asilerini desteklememesi istenmiştir. Osmanlı hükûmeti bunun için Yunanistan'a sekiz gün mühlet tanımıştır. Neredeyse sıcak bir çatışmanın çıkması ise an meselesi haline gelmiştir. Rusya'nın desteğini sağlayan Yunanistan, bu kez Osmanlı Devleti ile pazarlığa girişmeye kalkışmıştır.78

Avrupa devletleri bu hususta Rusya'yı uyarınca, Rusya Yunanlılara destek çıkmaktan vazgeçmiştir. Türk-Yunan anlaşmazlığını görüşmek üzere, bu sırada Prusya'nın teklifi ve 2 Ocak 1869 tarihinde Fransa kralı III. Napoleon'un daveti üzerine 9 Ocak 1869 tarihinde toplanan konferans muhtemel bir çatışmanın önlenmesine gayret sarf etmiştir. Fransa, Rusya, İngiltere, İtalya, Prusya, Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında cereyan eden konferansta Osmanlı Devleti'nin haklı olduğu belirtildikten sonra, Yunanistan'a 28 Ocak 1869 tarihinde verilen şiddetli bir nota ile, muhtemel bir çatışmanın önüne geçilmiş oldu.79 Böylece, Girit isyanı ile bu isyanın sebep olduğu muhtemel bir Türk-Yunan savaşı da önlenmiş oldu.

Bu konferansı takip eden dönemde Osmanlı Devleti, Âli Paşa tarafından yayımlanmış olan nizamname uyarınca Girit adasındaki ıslahatı gerçekleştirmeye çalıştı. Öte yandan yapılan bu konferansta, alınan kararlar gereği, Yunanistan, Osmanlı Devleti ile sınır olduğu bölgelerde çete teşkilatı kurmayacak ve hiçbir zaman silahla donatılmış gemilerini, Türk karasularından geçirip Türk limanlarına göndermek suretiyle Rum reayayı Türkler aleyhine isyana sevk etmeyecekti. Babıâli her ihtimale karşılık Girit adasında 6.000 kişilik bir kuvvet bulundurmaya gayret gösterdi.

Girit isyanı sırasında meydana gelen olaylar ve Osmanlı hükümetinin tavrını Osmanlı kamuoyu üzüntü ile takip ederken, Genç Osmanlılar Cemiyeti üyeleri ise türlü nedenlerle devlet ricalinin acziyet içerisinde bulunduklarını ilan ettiler.80 Kamuoyu Girit isyanı karşısında devletin zor durumda kalmasından dolayı padişahı ve Âli Paşa'yı sorumlu tuttu. Fakat padişah açıktan açığa tenkit edilemediğinden bütün suç Âli Paşa'ya yükleniyordu. Asilerin Girit adasındaki hakimiyetini sona erdiren Âli Paşa olmasına rağmen, Rumlarla ittifak yaptığı şeklinde söylentiler yayılmıştır. Haliyle bütün bu tenkitlerde duyguların ön plana çıktığı bir gerçekti. Nitekim, ordusu zayıf, maliyesi çökmüş bir devletin sadrazamı olan Âli Paşa, devletin menfaatine yapılabilecek her türlü faaliyeti başarıyla sonuçlandırmıştı.

Osmanlı hükûmeti, malî ve idarî bakımdan Girit adası halkına son derece müsamahakâr davranmış olmasına rağmen, Girit Rumları vaziyetten yine de memnun kalmadılar.81 Nitekim, alınan bu tedbirlere ve Girit adasındaki yerli Rumlara tanınan yeni haklara rağmen, adadaki anlaşmazlıklar bir türlü sonuçlandırılamadı. Rumlar ile Türkler arasındaki çatışmalar devam etti; Girit'i Türk idaresinden ayırıp Yunanistan'a bağlamak amacıyla radikal partiler kuruldu. Osmanlı Devleti'nin çeşitli cephelerde girdiği savaşları fırsat bilen Girit Rumları harekete geçmekten

geri kalmayıp fırsatları değerlendirmeye çalıştılar. Şunu belirtmemiz gerekirse, 1868 Girit nizamnamesi adanın Türk idaresinden çıkışı tarihi olan 1912 yılına kadar çeşitli tadillerle de olsa uygulamada kalmıştır.

Sonuç

Girit adası, Akdeniz'in Adalar Denizi ile kesiştiği yerde, stratejik konumu itibariyle son derece önemli bir bölgededir. Osmanlı Devleti'nin Venediklilerden aldığı bu ada, 1821 Yunan isyanından sonra kurulan Yunan Devleti'nin her zaman ilgi alanına girmiştir. Girit adasını ilhak etmek için her türlü yola başvuran Yunanistan, 1866 yılında büyük çaplı bir isyan çıkartarak adanın Osmanlı idaresinden ayrılması için bir kampanya başlatarak geniş çaplı bir harekete girişmiştir. Bu sırada Osmanlı hükümetinin başında bulunan Mehmet Emin Âli Paşa'nın üstün gayretleri ile Osmanlı Devleti, Avrupa devletleri nezdinde başlattığı diplomatik girişimler başarılı sonuç vermiş ve Girit adasındaki hakimiyet haklarını büyük devletlere de onaylatmıştı.

Öte yandan 1866 isyanı ile Girit Rumlarına tanınan geniş haklar, yakın bir gelecekte onların özerk bir statüye bürünmelerine de zemin hazırlamıştır. Diğer taraftan Girit Rumlarının Osmanlı-Rus Savaşı'nı fırsat bilerek yeniden harekete geçmeleri üzerine, Osmanlı Devleti adada yeni bir uygulamayı gündeme getirmiştir. 12 Ekim 1878'de Halepa Sözleşmesi yapılmıştır. Bu sözleşme ile Girit valisinin Hıristiyan olması ve 5 yıl için büyük devletlerin onayıyla tayin edilmesi kararlaştırıldı. Girit genel meclisinin üye sayısı 49 Hıristiyan, 31 Müslüman olmak üzere 80 kişi olarak belirlendi. Meclisin yetkileri genişletildi. Adada toplanan verginin adanın imarına harcanması konusunda ilkeler benimsendi. İlk vali Fotiyadi Paşa, Girit mahkemelerine bağımsızlık kazandıracak bir özel nizamname hazırladı ve bunu Osmanlı Hükümeti'ne de kabul ettirdi.

Bir müddet sonra yeniden harekete geçen Rumlar, Girit adasını adeta bir barut fıçısına döndürme gayretine giriştiler. 1889 yılında gerçekleştirilen düzenlemeler de bir sonuç vermedi ve 1896 yılında Girit adasında yeniden bir bunalım başladı.82 Bu bunalım 1897 yılında çıkan Osmanlı-Yunan savaşının da asıl sebepleri arasında yer aldı.

1 Anabrittanica Ansiklopedisi, "Girit", c. IX, s. 472. Kimi eserlerde adanın çevresinde bulunan irili ufaklı adalar da ilave edildiğinden Girit'in yüz ölçümü değişik rakamlarla ifade edilmiştir. Girit adası, 23-26 derece doğu meridyenleri ile 34-35 derece kuzey paralelleri arasında bulunmaktadır. Girit adasının konumu hakkında bilgi için bk., Ayşe Nükhet Adıyeke, Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908), Ankara 2000, s. 7 vd.

2 Mithat Işın, Tarihte Girit ve Türkler, (Deniz Mecmuası tarih ilavesi), İstanbul 1945, s. 1-5; ayrıca bk., Cemal Tukin, "Girit", İslam Ansiklopedisi (İA), c. IV, İstanbul 1977, s. 791; Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. VII, Ankara 1983, s. 18.

3 Adalar Denizi tarihi hakkında ve özellikle Girit adasının ilkçağlardaki durumu hakkında geniş bilgi için bk., Arif Müfit Mansel, Ege ve Yunan Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1971; ayrıca bk., Necdet Belen, Ege Denizi ve Ege Adaları, (Harp Akademileri Komutanlığı Yay.), İstanbul 1995, s. 1-41.

4 Necdet Belen, a.g.e., s. 65.

5 Girit uygarlığının temelini atan topluluğun etnik yapısını araştıran bilim adamları bunların Anadolu kavimleriyle akraba olduklarını tespit etmişlerdir. Konuşulan dilin de Anadolu kavimlerinin diline yakın olduğu bilinen Girit adası, M. Ö. 1400 yıllarında Yunanistan'dan gelen Akhaların

istilasına uğramış ve bu tarihten sonra Yunanlıların ataları kabul edilen toplumların etkisi başlamıştır. Bk., Mansel, aynı eser, s. 29-60.

6 Girit adası çeşitli dönemlerde Osmanlı donanması tarafından kuşatılmışsa da alınamamıştır. II. Selim Devri'nden, IV. Murat Devri'ne kadar geçen sürede Girit ile ilgili olarak meydana gelen olaylar, nihayet bu adanın Osmanlı idaresi altına alınması zaruretini ortaya koymuştur. Sultan İbrahim zamanında (1640-1648) Kızlarağası Sünbül Ağa olayı Girit'in fethi olayının görünürdeki sebebini teşkil etti. Hanya Fatihi unvanlı Silahtar Yusuf Paşa komutasındaki ordu ve donanma ile 1645 yılı ilkbaharında başlatılan sefer, 25 yıl kadar sürdükten sonra, Köprülü Fazıl Ahmet Paşa zamanında 5 Eylül 1669 tarihinde yapılan bir anlaşma ile birkaç liman hariç olmak üzere Türklerin eline geçti. 1715 yılında adanın Suda, Spinalunga ve Granbusa limanları da alınıp eyalet idaresi kuruldu. Hanya eyalet merkezi yapıldı. Girit adasının Osmanlı idaresine geçişi ve meydana gelen gelişmeler hakkında bilgi için bk., Hüseyin Kâmi Hanyavi, Girit Tarihi, İstanbul 1288; s. 204-304; Cemal Tukin, a.g.e., s. 794 vd.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. III/1, Ankara 1883, s. 328-342, 414-421; İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. III, Ankara 1972, s. 394-426.

7 Girit adasının Osmanlı idaresine girişi ve gelişmeler hakkında geniş bilgi için bk., Cemal Tukin, "Osmanlı İmparatorluğunda Girit İsyanları ve 1821 Yılına Kadar Girit", Belleten, Sy: 24, Ankara 1945, s. 136-206.

8 Bu konu hakkındaki yorumlar için bk., Charles Seignobos, Tarih-i Siyasi, (Çev. Ali Reşat), c. II, İstanbul 1324, s. 438 vd.; Bilal N. Şimşir, Ege Sorunu-Belgeler (1912-1913), c. I, Ankara 1976, s. XXXI-XXXV.

9 Rum tebaa, III. Selim döneminde (1789-1807) ticari hayatta mühim roller üstlenmiştir. Avrupa'da cereyan eden ihtilal savaşları sırasında tarafsız kalan Osmanlı Devleti karasularında deniz ticaretini büyük ölçüde

ellerine geçiren Rumlar, kapitülasyonların sağladığı haklardan da büyük ölçüde yararlanmışlardır. Hatta çifte vatandaşlık statüsünü de elde ederek, zenginliklerini bir kat daha artırmışlardır. 1816 yılına gelindiğinde, Osmanlı ülkesindeki Rumların 600 gemiden müteşekkil bir ticaret hacmine ulaştıkları görülür. Bk., Bilal N. Şimşir, a.g.e., c. I, s. XIII-XVIII, XXX; Mithat Işın, a.g.e., s. 50.

10 Rumların, bağlı bulundukları devletlerine karşı isyanlarının arka planında sıcak denizlere inmek isteyen Rus Çarlığı olduğu kadar, Balkanlar yoluyla Doğu Akdeniz’e hakim olmak isteyen, İngiliz ve Fransızların da rolleri olmuştur. Nitekim, Rum isyanında önemli bir rolü üstlenecek olan Etniki Eterya örgütünün kuruluşu sırasında Rusya’nın önemli ölçüde destek sağlamıştır.

11 Ayşe Nükhet Adıyeke, a.g.e., s. 17.

12 Etniki Eterya Cemiyeti Nikolas Skouphas, Emmanuel Ksanthos ve Anastasyon Çakalof adlı ikisi Rum, biri Bulgar üç tüccar tarafından Filiki Eterya adıyla Odesa’da kurulmuştur.

13 Asıl adı Filiki Eterya olan cemiyet, 1894 yılından itibaren Etniki Eterya Cemiyeti olarak adlandırılmaya başlanmıştır.

14 Ahmet Şükrü Esmer, Siyasi Tarih, İstanbul 1944, s. 108-110.

15 Tepedelenli Ali Paşa (1774-1822), devlete çeşitli hizmetlerde bulunmuş ve 1788’de Yanya valisi olmuştur. Dalmaçya kıyılarına yerleşmek isteyen Fransızlara karşı o yörede çıkan isyanları bastırmakta başarılı oldu.

16 Halet Efendi’nin biyografisi hakkında bilgi için bk., Şahabettin Tekindağ, “Halet Efendi”, İslam Ansiklopedisi, c. V/1, s. 123-125.

17 İsmail Hami Danişment, a.g.e., c. IV, s. 103-104.

18 İsmail Hami Danişment, a.g.e., c. IV, s. 104-106.

19 Edouard Driault, Şark Meselesi, (Çev. Nafiz), İstanbul 1328, s. 152-153.

20 Şanizade Mehmet Ataullah, Tarih, c. IV, İstanbul 1291, s. 198; Süleyman Tevfik-Abdullah Zühtü, Devlet-i Osmaniye ve Yunan Muharebesi 1314, İstanbul 1315, s. 69-71; ayrıca bk., Iorga, Osmanlı Tarihi, (Çev. Bekir Sıtkı Baykal), c. V, Ankara 1948, s. 255; İsmail Hami Danişment, a.g.e., c. IV, s. 111-112.

21 Charles Seignobos, a.g.e., c. II, s. 445; ayrıca bk., Fevzi Kurtoğlu, Yunan İstiklal Harbi ve Navarin Muharebesi, c. I, İstanbul 1944, s. 11 vd.

22 Edouard Driault, a.g.e., s. 168; Iorga, a.g.e., c. V., s. 313-314.

23 İsmail Hami Danişment, a.g.e., c. IV, s. 112.

24 Şükrü S. Gürel, Tarihsel Boyutları İçinde Türk-Yunan İlişkileri (1821-1993), Ankara 1993, s. 31.

25 Ali Haydar Emir, 1866-1869 Girit İhtilali: Gamsız Hasan Bey Arkadiyi Nasıl Batırdı, 321 numaralı Deniz Mecmuası Tarih kısmı ilavesi, İstanbul 1931, s. 1-2.

26 Fahir Armaoğlu, Siyasi Tarih, Ankara 1973, s. 107.

27 Mithat Işın, Tarihte Girit ve Türkler, İstanbul 1945, s. 50 vd.

28 Iorga, a.g.e., s. 360.

29 Cemal Tukin, a.g.e., İA, c. IV, s. 796.

30 Kamil Paşa, Tarih-i Siyasi, c. III, İstanbul 1327, s. 121, 149; Cemal Tukin, “a.g.e., ”, İA, c. IV, s. 796; ayrıca bk., Şinasi Altundağ, Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841), Ankara 1945, s. 28 vd.; Mustafa Naili Paşa hakkında bilgi için bk., İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Osmanlı Devri’nde Son Sadrazamlar, İstanbul 1940, s. 74 vd.

31 Ayşe Nükhet Adıyeke, a.g.e., s. 20.

32 I. Yorgi aslında Danimarka kralının oğlu olup asıl adı George’dur.

33 Bilgi için bk., Mehmet Salahi, Girit Meselesi 1866-1889 (Yay. Hz. Münir Aktepe), İstanbul 1967, s. 5; Ali Haydar Emir, 1866-1869 Girit İhtilali: Gamsız Hasan Bey Erkadiyi Nasıl Batırdı, İstanbul 1931, s. 4; Ayrıca bk. Mahmut Celalettin Paşa, Mir'at-ı Hakikat (Yay. Hz. İsmet Miroğlu), İstanbul 1983, s. 38.

34 Enver Ziya Karal, a.g.e., c. VII, s. 29.

35 Charles Seignobos, a.g.e., c. II, s.

36 Yedi Ada olarak adlandırılan adalar; önceleri Venedik devletinin kontrolünde iken, daha sonra Fransızların eline geçmiş, 1815 yılında da İngilizlerin denetimine girmiştir. İngilizler bu adalara yerleştikten sonra özel bir yönetim kurmuşlardır. Bu durum, Yunan bağımsızlığı için önemli bir örnek teşkil etmiştir. Bu adalar; Aya Mavra, Korfu, Zanta, Kefalonya, Pakso, Antipakso ve Serigo adalarıdır.

37 Mahmut Celalettin Paşa, a.g.e., s. 38.

38 1866 Girit isyanı hakkında Mahmut Celalettin Paşa tarafından hazırlanmış olan Girit İhtilali Tarihi 1282-1285 adlı eserde oldukça geniş bilgi bulmak mümkündür. İstanbul Üniversitesi, Eski Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar bölümü 4150 numarada bulunan eser, 1866 isyanından başlayıp Ömer Fevzi Paşa'nın 1869 yılında Girit valiliğine tayinine kadar geçen süreyi içine almakta olup 78 varaktan ibarettir. Ayrıca bk., Süleyman Tevfik-Abdullah Zühtü, a.g.e., s. 72.

39 Bilal Şimşir, "Girit Meselesi Üzerine Bir Yunan Eseri", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sy: 39, İstanbul, Aralık 1970, s. 40.

40 Bu sırada Osmanlı donanmasında 4 adet uskurlu ahşap kalyon, 5 adet uskurlu ahşap fırkateyn, 14 adet uskurlu ahşap korvet olmak üzere toplam 23 harp gemisi ile 25 nakliye gemisi ve 16 ihtiyat vapuru bulunuyordu. Bk., Ali Haydar Emir, a.g.e., s. 4-5.

41 İzmirli bir Rum dönmesi olan Hekim İsmail Paşa, askeri tıbbiyeden mezun olduktan sonra, çeşitli görevlerde bulunmuş; Abdülmecit Dönemi'nde şehzadeleri sünnet ettiğinden baştabipliğe yükselmiştir. Kısa sürede padişahın beğenisini kazanmış; 1847 yılında vezir rütbesiyle Yanya valiliğine atanmıştır. Daha sonra Nafia nazırı olan Paşa, Abdülaziz Devri'nde 1860 yılında Girit valisi olmuş; altı yıl bu görevde kalmıştır. Hekim İsmail Paşa'nın valiliği sırasında Girit Rumları daha rahat bir ortam bulmuşlar; 1866 yılında büyük bir ayaklanma çıkarmışlardır.

42 Ali Haydar Emir, a.g.e., s. 7-8.

43 Girit olayları sırasında Âli Paşa ile beraber Fransızca kâtiplik görevi ile adaya giden Charles Mismer tarafsız bir gözle isyanı değerlendirmiştir. Buna göre, en ileri gelen asiler, devlet hazinesine karşı taahhütlerinden kurtulmak isteyen âşar mültezimleri idi. Borçlu Hıristiyanlar, Müslüman alacaklılarını adadan terke zorlayarak onlardan kurtulacaklardı. Fakir Rumlar ise, Türklerden kalacak toprakları almayı hayal ediyorlardı. Nitekim, bu sırada adada bulunan yabancı ülkelerin özellikle Rus konsolosunun tahriki de etkili olmakta idi. Bk., Ali Haydar Emir, a.g.e., s. 8.

44 Kenneth Bourne, "İngiltere ve Girit İsyanı 1866-1869, " (Çev. Yuluğ Tekin Kurat), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, c. I/1, Ankara 1963, s. 251-252.

45 Enver Ziya Karal, a.g.e., c. VII, s. 20.

46 Kenneth Bourne, a.g.e., s. 253-254.

47 Nezaret-i Umur-ı Hariciye Muharrerat-ı Resmiye Nizamname-i Cedid der Hakk-ı Girit, İstanbul 1284, s. 2-4; ayrıca bk., Mehmet Salahi, a.g.e., s. 5-8.

48 Mahmut Celalettin Paşa, a.g.e., s. 39.

49 Mustafa Naili Paşa uzun yıllar Girit adasında görev yaptığı için Giritli lakabıyla tarihe geçmiştir.

50 Enver Ziya Karal, a.g.e., c. VII, s. 24-27.

51 İsmail Hami Danişment, a.g.e., c. IV, s. 210-211.

52 Iorga, a.g.e., c. V, s. 559.

53 Nezaret-i Umur-ı Hariciye Muharrerat-ı Resmiye Nizamname-i Cedid der Hakk-ı Girit, s. 12.

54 Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bk., Girit, İstanbul 1328, s. 47-55; ayrıca bk., Kenneth Bourne, a.g.e., s. 254-266.

55 Kenneth Bourne, a.g.e., s. 264 vd.

56 Ali Haydar Emir, a.g.e., s. 11.

57 Kenneth Bourne, a.g.e., s. 256-259. Lübnan'da meydana gelen karışıklıklar üzerine Osmanlı Devleti, 14 Eylül 1845'te Lübnan Nizamnamesini yayımlayarak bölgedeki Hıristiyan Araplara yarı özerk bir statü tanımıştı. Bu nizamnameye 1861 yılında bir takım ilaveler yapılarak, verilen haklar daha da genişletildiği gibi, Lübnan valilerinin Hıristiyan asıllılardan seçilmesi ilkesi de benimsenmiş oldu. Bk., İsmail Hami Danişment, a.g.e., c. IV, s. 132-135, 195-196.

58 İngiliz Hariciye Nazırı Lord Stanley; Yunanistan'ın hami devletlere karşı tavır takınmasının ardından oldukça manalı olan şu sözleri söylüyordu: "Kimse Türklere fazla güvenmiyor, fakat o eski Yunan hayranlığı artık ölmüştür ve tekrar canlandırılamaz. Yunanistan'ın İngiliz mantığında bıraktığı intiba, ödenmemiş borçlar ve ticari hileler olduğundan, otuz sene evvelki sempatilerin yeniden uyanması imkansızdır. ", Bk., Kenneth Bourne, a.g.e., s. 260.

59 Mahmut Celalettin Paşa, a.g.e., s. 39.

60 Kenneth Bourne, a.g.e., s. 255-256.

61 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, s. 22 vd.; Mahmut Celaleddin Paşa, Mir'at-ı Hakikat, (Yay. Hz. İsmet Miroğlu), İstanbul 1983, s. 41.

62 Enver Ziya Karal, a.g.e., c. VII, s. 28 vd.

63 Layiha metni için bk., Mahmut Celalettin Paşa, Girit İhtilali Tarihi, İstanbul Üniversitesi Eski Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar bölümü nr: 4150; ayrıca bk., Mahmut Celalettin Paşa, Mirat-ı Hakikat, s. 42.

64 Rıfat Uçarol, Siyasi Tarih, İstanbul 1985, s. 185 vd.

65 Girit nizannamesi hakkında bk., Düstur, Birinci Tertip, c. I, s. 652 vd.

66 Yapılan düzenlemeye göre Girit adası Kandiya, Hanya, Resmo, İsfakya ve Laşid olmak üzere beş sancak merkezi ve 20 kazaya ayrıldı. Bk., Nezaret-i Umur-ı Hariciye Muharrerat-ı Resmiye Nizamname-i Cedid der Hakk-ı Girit, s. 13.

67 Bu sırada (1868 yılı) Girit adasının nüfusu ise, sadece erkekler 55.000 kişi civarında olduğu, toplam nüfusun ise 120 binden fazla olması gerektiği tahmin edilmekte idi. Girit adasındaki nüfusun 15. 000'i Müslüman, 35.000 Hıristiyan idi. Bk., Enver Ziya Karal, a.g.e., c. VII, s. 18; öte yandan bu sırada Girit adasının nüfusunun bir başka yazara göre ise, 200.000 civarında olduğu belirtilmektedir. Buna göre adadaki Müslümanların sayısı 40.000 civarındadır. Karşılaştırınız, Mithat Işın, a.g.e., s. 5.

68 Nezaret-i Umur-ı Hariciye Muharrerat-ı Resmiye Nizamname-i Cedid der Hakk-ı Girit, s. 13-18.

69 Nezaret-i Umur-ı Hariciye Muharrerat-ı Resmiye Nizamname-i Cedid der Hakk-ı Girit, s. 20-21.

70 Enver Ziya Karal, a.g.e., c. VII, s. 31-33.

71 Girit’teki bu yeni düzenlemeler hakkında yayınlanmış olan nizamnamelerin metni için bk., Nezaret-i Umur-ı Hariciye Muharrerat-ı Resmiye Nizamname-i Cedid der Hakk-ı Girit, s. 28 vdd.; Vecihi, Musavver Tarih-i Harp, İstanbul 1315, s. 41 vd.; ayrıca bk., Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. VIII, Ankara 1962, s. 118.

72 İsmail Hami Danişment, a.g.e., c. V, s. 224.

73 Mahmut Celalettin Paşa, a.g.e., s. 42.

74 II. Abdülhamit döneminde Girit adasına birkaç defa memuren giden ve daha sonra Girit Meselesi hakkında bir risale kaleme alan Mehmet Salahi Bey eserinde Osmanlı idarecileri tarafından 1868 yılında Girit Rumlarına verilen geniş hak ve imtiyazları tenkit ettiği görülür. Mehmet Salahi Bey’e göre, “. ahalinin isti’dad ve kabiliyeti derece-i kâfiyede müsait bulunup bulunmadığı tedkîk edilmeyerek bir takım imtiyazât-ı vâsi’a i’tâ ve güya bu çare-i vâhi ve tedbir-i sakîm ile cezirede ateş-i fitne ve ihtilal teskin ve itfâ olunmuştu. ” Bk., Mehmet Salahi, a.g.e., s. 31. Mehmet Salahi Bey’in tercüme-i hali için bk., M. Münir Aktepe, “Mehmet Salahi Bey ve Mecmuası Hakkında Bazı Notlar”, Tarih Dergisi, İstanbul 1965, c. XV/20, s. 55-72; Girit rumlarına verilen haklara dair bk., Iorga, a.g.e., c. V, s. 560 vd.

75 Mehmet Salahi Bey, a.g.e., s. 31-32.

76 Fransa İmparatoru III. Napoleon, Osmanlı sadrazamı Mehmet Emin Âli Paşa’ya hayran olduğunu vurgulamaktan geri kalmamıştır. Hatta, Âli Paşa gibi bir hariciye nazırı bulabilsem diye hayıflandığı kaydedilir. Öte yandan Sultan Abdülaziz ise, her defasında, Allah bu adamı başımızdan kaldırmasın temennisinde bulunarak Âli Paşa’ya duyduğu takdir hislerini açıklamaktan geri kalmamıştır. Bk., İsmail Hami Danişment, a.g.e., c. IV, s. 235.

77 İsmail Hami Danişment, a.g.e., c. IV, s. 225-228.

78 Enver Ziya Karal, a.g.e., c. VII, s. 35.

79 Kenneth Bourne, a.g.e., s. 271; ayrıca bk., Iorga, a.g.e., c. V, s. 561vd.

80 Hatta, Ziya Paşa Sultan Abdülaziz'e Londra seyahati esnasında sunduğu meşhur layihasında (Ziya Paşa, Sultan Abdülaziz'e Layiha, İstanbul 1327) Girit meselesinden dolayı Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kötü durumu gözler önüne sermeye çalıştı. Öte yandan Ziya Paşa yazdığı bir şiirinde de Âli Paşa'yı Girit meselesinden dolayı acizlikle suçlarken şunları yazıyordu:.

Sadr-ı Âli zamane ne yapardı acaba?.
Köprülü-zade şu hengâmede sağ olsa idi.
Kapıcı-zade ile farkı budur kim Köprülü'nün,
Birisi almıştı diğeri verdi Girit'i.

Bk., Ziya Paşa, Layiha; Enver Ziya Karal, a.g.e., c. VII, s. 37-38.

81 Hüseyin Nesimi-Mehmet Behçet, Girit Hailesi, Hanya 1313, c. II, s. 6 vd; ayrıca bk., Hüseyin Hıfzı, Girit Vekayi'i, 1326, s. 9.

82 Geniş bilgi için bk., Ayşe Nükhet Adıyeke, a.g.e., s. 40 vd.

ALTMIŞALTINCI BÖLÜM:

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ VE I. MEŞRUTİYET

I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid'in Saltanatı (1876-1909) / Prof. Dr. Kemal Karpat - Dr. Robert W. Zens [s.873-888]

Wısconsın Üniversitesi, Madıson / A.B.D.

Çeviren: Doç. Dr. Nasuh Uslu

İkinci Abdülhamid'in hükümdarlığı zamanını içeren otuz yıllık dönem (1876-1909), Osmanlı tarihinin en fazla olaylarla dolu dönemlerinden birisidir. Eskiden beri Batılı ve Türk düşünürlerce sürekli kötülenen II. Abdülhamid hakkında son zamanlarda kendisini sadece dindar bir fanatik ve tiran olarak değil, fakat çok ciddi iç ve dış tehditler karşısında Osmanlı devletinin parçalanmadan bir arada tutulmasını sağlayan, devlete yeniden hayat verici kapsamlı reformlar gerçekleştiren ve modern Türkiye'nin ortaya çıkışının temellerini atan yetenekli bir yönetici olarak gören oldukça iyi ve muvazeneli çalışmalar da yapılmıştır.1

Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışı olağanüstü şartlarda gerçekleşmiştir. O dönemde dört aylık süre içinde üç değişik padişah (Abdülaziz, V. Murad ve Abdülhamid) tahta çıkmıştır. Sultan Abdülaziz (1861-1876), meşrutiyet yanlısı bir askeri darbeyle görevden uzaklaştırılmıştı. Tanzimat'ın mimarları olan Fuat Paşa'nın 1869'da, Ali Paşa'nın da 1871'de ölümüyle Abdülaziz siyasi gücü tekrar saraya taşıma fırsatına kavuşmuştu.

Onun bu yöndeki çabaları, Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın padişahı devirerek yerine Murad'ı padişah yapmak için harekete geçmesine neden oldu. Mithad Paşa'nın da desteğiyle Hüseyin Avni Paşa ile birlikte Harbiye Mektebi Nazım olan Süleyman Paşa 30 Mayıs 1876'da Dolmabahçe Sarayı'nı kuşattı ve Abdülaziz'i tahttan indirerek yerine Murad'ı geçirdi.

Sultan V. Murad, başlangıçta Avrupa'nın edebiyatına, bilimine ve Avrupa'da olup bitene duyduğu ilgiden dolayı Mithad Paşa'nın reformcu fikirlerini çok iyi temsil eden bir hükümdar olarak görünmekteydi. Fakat yeni Sultan, ciddi şekilde alkol bağımlısı olmanın yanında depresyon ve sinir nöbetleri geçirmekteydi. Padişahlık görevini yerine getiremediğinden dolayı Sultan Murad da 31 Ağustos 1876'da tahttan indirilerek yerine II. Abdülhamid geçirildi.

Taht etrafında dönen bu kargaşalıkların yanında Balkanlarda çok ciddi krizler ortaya çıkmaktaydı. 1875 yazından beri Hersek'te değişik Hıristiyan isyancıların gerçekleştirdiği bir dizi saldırı birçok Müslüman köylünün katledilmesine neden olmaktaydı, Osmanlı Devleti de bunlara karşı kanlı misillemelerle cevap veriyordu. Bu kriz kısa zamanda tırmandı ve Bosna-Hersek'in bütün kısımlarına yayıldı. 1876 yılında da benzer olaylar Bulgaristan'da Filibe (Plovdiv) ve Pazarcık yakınlarında ortaya çıktı. Bosna'daki olayların yanında özellikle Bulgaristan'daki olaylar "vahşi", medeni olmayan Türk imajının ortaya çıkmasına neden oldu. Gerçekte Bulgaristan'daki isyan, Rusya'da eğitilmiş birkaç yüz devrimcinin bazı Türk köylerine saldırması ve üç yüz civarında köylüyü katletmesiyle alevlenmişti. Resmi Osmanlı dokümanlarına göre, isyancı grupların peşinden gönderilen Osmanlı düzensiz birlikleri 2,100 isyancıyı öldürmüştü. Bunların arasında önemli miktarda suçsuz Bulgar sivil halkı da bulunuyordu.

Bu olaylar Batı Avrupa’da büyük ilgi kaynağı oldu; Avrupa’da binlerce savunmasız Hıristiyan’ın fanatik Müslümanlar tarafından doğrandığı iddia ediliyordu. Ancak olayların en fazla ilgi uyandırdığı yer, İngiliz iç politikasıydı. William Gladstone ve onun liderliğini yaptığı Liberal Parti, olayları Türklerin savunucusu olarak ortaya çıkan, temel rakipleri durumundaki Muhafazakar Parti lideri Benjamin Disraeli’ye karşı kullanıyordu. Yayınladığı çok ünlü bir broşürde Gladstone, Türkleri Bulgarlara karşı suçlarıyla orantısız zulüm uygulamakla suçluyor ve Bulgarları bütün suçlardan temize çıkarıyordu. Spesifik olarak da Türkleri (Osmanlı hükümetini değil) altmış bin Hıristiyan’ı öldürmekle suçluyordu.2 Onun verdiği rakam, tarafsız araştırmacıların çoğunun verdiği rakamın çok ötesine geçmektedir.

Bosna’daki ayaklanmayı fırsat bilen Sırp Prensi Milan, 2 Temmuz 1876’da Osmanlı Devleti’ne karşı savaş ilan etti. II. Abdülhamid işte bu şartlar altında Osmanlı Devleti’nin otuz dördüncü Sultanı olarak tahta geçti. Savaş, Osman Paşa komutasındaki muzaffer Osmanlı askerlerinin Belgrad’ı kuşatma altına almasıyla Osmanlı Devleti açısından oldukça iyi başlamıştı, fakat Sırpların askerî başarı elde etmesini ümit eden Rusya, Osmanlı Devleti’ni ateşkese zorlamak için bir ültimatom verdi. Buna karşı Ruslarla Avusturyalıların Osmanlılara karşı ortak bir harekat düzenlemesinden korkan İngiliz yöneticileri, kendilerini Balkanlar’da reformlar gerçekleştirilmesi yolunda bir konferansın toplanması için bastırmak zorunda hissettiler; bu şekilde Rusların Osmanlı Devleti’ne saldırmak için sarıldıkları bahane ortadan kaldırılmış olacaktı. Bu İngiliz girişimi sonucunda İngiliz özel temsilcileriyle (Salisbury markizi, Hindistan’dan sorumlu bakan ve İstanbul’daki İngiliz büyükelçisi Henry Elliot) birlikte Rusya, Avusturya, Almanya ve Fransa temsilcilerinin katılımıyla 23 Aralık tarihinde İstanbul Konferansı toplandı. Konferansta ortaya konan öneriler,

yerli bir polis teşkilatı kurulmasından toprak verilmesine, Sırplara daha fazla özerklik tanınmasından Bulgaristan’ı yarı özerk bir varlık haline getirmeye kadar bir dizi teklifi içermekteydi. Başlangıçta böyle bir konferans toplanması fikrine bile karşı çıkan Bab-ı Ali, ancak İngiltere’nin Dışişleri Bakanı Derby Kontunun (Edward Henry Stanley’in), İngiltere’nin verdiği her tür desteği çekeceği tehdidinde bulunmasından sonra konferansa katılmayı kabul etmişti.

Mithad Paşa liderliğindeki anayasacı ve milliyetçi grupların kontrolü altında bulunan Osmanlı hükümeti, ortaya konan bütün taleplere karşı şiddetli bir direniş gösterdi. Abdülhamid’in bütün uyarılarına rağmen Mithad Paşa ve arkadaşları Avrupalıların istediği tavizlerden bazısının verilmesini reddettiler, böylece konferans herhangi kalıcı bir çözüme erişilmesini sağlayamayarak 20 Ocak 1877’de başarısızlıkla sona erdi. Ancak daha konferans dağılmadan önce Rusya ile Avusturya-Macaristan hükümetleri, yarımada üzerinde tek bir büyük devletin (Bulgaristan’ın) kurulmasına destek vermediği müddetçe Rusya’ya Balkanlar’da hareket özgürlüğü tanıyan bir anlaşma imzalamışlardı; buna karşılık Avusturya’nın Habsburg hanedanına Bosna ile Hersek’in verilmesi kabul edilmişti. Konferansın başarısızlıkla sona ermesinin ve 12 Nisan 1877 tarihli Londra Protokolü’nün reddedilmesinin ardından kaçınılmaz olarak Ruslar 24 Nisan 1877’de Osmanlı Devleti’ne karşı savaş ilan ettiler.

Osmanlı Devleti bir taraftan kaçınılmaz bir şekilde ortaya çıkan Rusya’yla savaş meselesiyle uğraşırken, aynı zamanda Dışişleri Bakanı Safvet Paşa 1876 Anayasasını ilan etti. Konferansın reform önerilerinin önüne geçmek amacıyla, anayasanın ilanının İstanbul Konferansı’nın açılışına denk getirildiği belirtilmiştir, fakat Henry Elliot, anayasanın hazırlanmasının, “resmen ilan edilmesinden bir seneden daha fazla zaman önce gerçekleştirildiğini, ilan edildiğinde, zaten İstanbul’da çalışmalarına

devam etmekte olan konferansın başarısızlığa uğratılmasının düşünüldüğünü" yazmıştır.3 Anayasanın mimarı olan Mithad Paşa, anayasanın bir an önce resmen ilan edilmesinin, yabancı devletlerin Osmanlının içişlerine karışmasını engelleyeceğini ve savaş tehdidi olasılığını azaltacağını ileri sürmekteydi. Ancak anayasa Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etmesi kararı üzerinde çok az etkili olacaktı.

Sultan olmadan önce Abdülhamid, Mithad Paşa'ya, Anayasayı onaylayacağı ve onunla ve onun adamlarıyla birlikte çalışacağı yolunda söz vermişti. Fakat bir kere tahta geçtikten sonra Abdülhamid, amcası Abdülaziz'in yeniden kazanmak için büyük mücadele verdiği iktidar güçlerini büyük oranda sınırlandıran böyle bir anayasayı onaylama konusunda acele etmedi. Abdülhamid'in tahtta geçirdiği ilk yılı çevreleyen siyasi atmosferi anlayabilmek için Anayasanın kısaca tartışılması gerekmektedir.4 Sultanın Anayasayı pek benimsememesi, bu belgenin bileşimi üzerinde doğrudan etki doğurmuştur. Sonuç itibariyle Anayasa, Sultanın iktidarını Parlamentoya devretmek zorunda kalmayacağı yönünde güvence verilmesiyle, bir uzlaşı metni olarak ortaya çıkmıştı. 1831 tarihli Belçika Anayasası'na dayandırılmış olsa da, Anayasa bir kurucu Meclis tarafından değil, Sultan tarafından bir lütuf olarak resmen ilan edilmişti. Anayasayı hazırlayanların, Sultandan bağımsız olarak bir metin hazırlayamamış olmaları gerçeği karşısında Anayasa daha baştan başarısızlığa mahkum olmuştur.

Sultanın üstün otoritesi Anayasanın 3. Maddesinde açık bir şekilde görülmekteydi; bu maddede egemenliğin, her zaman Osmanlı Ailesinin en yaşlı erkek üyesi olacak olan ve Halife Sultan olarak İslam'ı savunma konumunda bulunan Sultanın kişiliğine dayanacağı belirtilmekteydi (5. Madde). Dördüncü madde de Sultanın davranışlarından sorumlu

olmayacağını belirterek Sultanın uçsuz bucaksız gücünü ortaya koymaktaydı; bu nedenle yalnızca askeri bir darbe, ki böyle bir darbe anayasanın ihlali anlamına gelecekti, Sultanı Anayasaya değer vermeye zorlayabilirdi. Sultan aynı zamanda bakanları atama ve görevden alma hakkına da sahipti ve bu bakanların Parlamentoya karşı herhangi bir sorumlulukları bulunmuyordu. Bundan başka Anayasanın hiçbir yerinde Sultanın yetkilerinin sadece anayasada belirtilenlerle sınırlı olduğunu belirten spesifik bir hüküm bulunmamaktaydı; böylece hükümet etme gücü tamamen Sultanın eline bırakılmış oluyordu.5

İmparatorluğun liberal ileri gelenlerinin çok uzun zamandan beri kurulmasını istedikleri en önemli organ olan Parlamento (Meclis-i Umumi), güçlü bir kurum olarak ortaya çıkarılmamış, fakat tamamen Sultanın iradesine itaat ve hizmet eden bir organ olarak oluşturulmuştu. Sultan tarafından atanan İleri Gelenler Meclisi (Meclis-i Ayan) ile belediye kurulları tarafından seçilen Temsilciler Meclisinden (Meclis-i Mebusan) oluşan Parlamento, Avrupa parlamentolarına tanınmış olan haklardan ve dokunulmazlıklardan yararlanabilecekti, fakat onların gücüne kesinlikle kavuşamayacaktı. Parlamentonun önüne çıkan en önemli engeller, sadece kendisine sunulan yasa önerileri üzerinde işlemde bulunabilmesi ile bundan çok daha büyük önem taşıyan Sultan'ın bütün yasaları veto etme hakkına sahip olmasıydı (Madde 54).

Anayasanın ele aldığı temel konulardan bir tanesi, Avrupalı devletlerin çok önem verdiği bireysel haklar konusuydu. Anayasaya göre, Türkçe devletin resmi dili olarak ilan edilse de, dinlerine ya da etnik kökenlerine bakılmaksızın bütün Osmanlılar liyakat temelinde kamu görevine kabul edilecekti. Bundan başka tanınan diğer özgürlükler arasında basın, din ve örgütlenme özgürlükleriyle birlikte (eğitim sisteminin çok sınırlı olduğu gerçeğine rağmen) ücretsiz eğitim hakkı da bulunmaktaydı.

Muhtemelen bireysel haklar konusunu ele alan en önemli madde, vergilendirme konusunu düzenleyen maddeydi. Anayasa, bütün vergilerinin konulmasının, değerlendirilmesinin ve toplanmasının kanun çerçevesinde yapılmasını öngörmekteydi (Madde 96). Bu madde, eğer uygulanırsa, yüzyıllardır Osmanlılar üzerine, özellikle reaya üzerine yüklenmiş olan bütün ezici nitelikteki özel vergileri ve harçları ortadan kaldıracaktı.

Parlamentonun açılışında Abdülhamid, sadece ülke içindeki anayasacılar ile dışarıdan kaynaklanan reform taleplerini tatmin etmek için çok uzun bir konuşma yaptı. Abdülhamid, baştan itibaren Mithad Paşa'nın bir anayasa yapma yolundaki çabalarını, tahtın vazgeçilmez egemenliğini ve kutsal haklarını sınırlandırmak için düşünülmüş, bir bürokratik araç oluşturma çabaları olarak görmüştü. Meclis 4 Mart 1877'de açıldıktan sonra Sultanın en kötü kaygılarının gerçekleşmeye başladığı görüldü: bürokrasi şimdi kendisini "halkın" kendiliğinden atanmış sesi olarak sunuyordu ve Meclis'i Sultanın hükümdarlık haklarını ve imtiyazlarını sınırlandırmak için bir araç olarak kullanmaya çalışıyordu.

Daha Meclis açılmadan önce Sultan, Mithad Paşa'yı 15 Şubat 1877'de görevinden aldı ve onu İtalya'daki Brindisi'ye sürdü, bu şekilde en büyük düşmanından kurtulmuş oldu. Mithad Paşa'nın yerine Abdülhamid'in en güvendiği adamlardan biri olan İbrahim Ethem Paşa sadrazam olarak atandı. Aynı zamanda Sultan, muhaliflerini sindirmek ve dış politikayı belirlemek için Bakanlar Kurulu toplantılarına kendisi başkanlık etmeye başladı. Sultana göre, anayasa, ancak halkın siyasi olgunluğa eriştiği bir ülkede uygulanabilirdi; aksi takdirde anayasa meşru yöneticiye baş kaldırmak ve karışıklık yaratmak için kolayca bir araç olarak kullanılabilirdi. Asıl düşüncesi ne olursa olsun, Abdülhamid, insanlara karşı değil, sadece Allah'a karşı sorumlu olduğuna ve anayasayla güçlerinin sınırlandırılamayacağına inanıyordu.

Ancak bütün hayatı boyunca Abdülhamid, düzenli olarak örgütlenmiş ve motive edilmiş olup olmamasına ya da kötü niyetli liderler tarafından yanlış yola sevk edilmiş olup olmamasına bakmaksızın, harekete geçme kabiliyetine sahip bir halkın varlığının tam olarak farkında olmuştur. “Halkın”, kendisinin muhalifleri tarafından kolayca yönlendirilebileceği gerçeğini de çok iyi biliyordu. Abdülhamid, tahtı devraldıktan sonraki bir yıl içinde, tahttan indirilme, sürgün edilme ve öldürülme korkusu içinde yaşayan, neredeyse her şeyden elini ayağını çekmiş bir münzevi durumuna düşmüştü. Mayıs 1878 tarihindeki Ali Suavi’nin başarısız olan darbe girişimi ile Temmuz 1878’deki Scalieri-Aziz Bey komitesinin gerçekleştirdiği diğer bir girişim, “halkın”, kendi yöneticisine karşı ayaklanma gerçekleştirmesi yönünde ikna edilmesinin, satın alınmasının ya da zorlanmasının her an mümkün olabileceği yönünde Sultanın taşıdığı kaygıları daha da kuvvetlendirmişti. Sultanın kendisiyle (en azından belli bir süre için) çok iyi ilişkiler geliştirdiği Büyükelçi Henry Layard’ın raporlarında anlatıldığı gibi, bu darbe girişimleri, Abdülhamid’i neredeyse delilik ve fiziki çöküntü sınırına getirmişti.

Birçok kişi tarafından dayanıksız, geçici bir siyasi önlem olarak önemsenmeyen 1876 yılındaki Osmanlı Anayasası ile Parlamentosu, ülkenin iç gelişmelerinde hayati bir rol oynamış ve Abdülhamid’in kişiliğini ve devlet politikalarını derinden etkilemiştir. Sultanın yalnızlık, gizlilik, şüphe ve suikasta uğrama yönündeki eğilimi patolojik düzeylere yükselmiştir. Bu yüzden Abdülhamid, daha önce 1867’de Mısır’ı ziyaret etmiş olsa da ve Sultan Abdülaziz’in maiyetinde Avrupa hakkında çok şey öğrendiği Fransa ve Almanya gezilerine çıkmış olsa da, sultan olduktan sonra İstanbul dışında seyahate çıkmamıştır. Sultan Abdülhamid’in, kendisine “gizlenen sultan” lakabının takılmasına neden olacak derecede inzivaya çekilmiş olması, taht ve halifelik etrafında bir üstünlük ve gizem

havası yaratılmasına yönelik, önceden hesaplanmış bir manevra neticesinde değil, fakat duyduğu güvensizlik hissinden dolayı ortaya çıkmış görünmektedir.

Ancak Meclisin girişim özgürlüğü ile sınırlı otoritesi üzerine birçok sınırlama konmuş olmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin en önemli ilkelerinden olan bir ilkenin temelini sarsıcı beklenmedik bir sonuç da ortaya çıkarmıştır; bu ilke, yönetilenlerin yöneticilerini eleştirme ve sorgulama hakkının pratikte bulunmamasıdır. Gerçekten Osmanlı yönetici elit sınıfı, Sultanın otoritesinin kutsal dayanağının bulunduğu ve Sultanın görevlilerinin reaya tarafından sorgulanamayan, fakat sadece itaat edilmesi gereken üstün bir dirayete sahip oldukları yönündeki eski Fars-İslam doktrinine dayanmaktaydı. Bu görüşün kökeni, inançtan çıkartılan argümanlarla desteklense de, kolayca Farabi'nin Aristoteles'in düşüncesine benzeyen düşüncelerine ve özellikle de Nasreddin Tusî ile Celaleddin Davvanî'nin fikirlerine kadar götürülebilir. Bu öğretiler, Kınalızade Ali tarafından Ahlak-ı Alaî adlı eserinde basitleştirilmiş ve pratik idarî önlemler düzeyine indirilmiş ve Osmanlı yöneticileri tarafından 19. yüzyıla kadar ders kitabı olarak kullanılmıştır.

1876 yılındaki Meclis, gerçek güce sahip olmamasına rağmen, sadece varlığıyla bile "milletin", kendine ait bir aklının olduğu ve hükümet gücünün gerçek ya da potansiyel kaynağını oluşturduğu düşüncesini ön plana çıkartarak, daha önceki düşüncenin dayanak noktasının sorgulanmasını sağlamıştır. Gerçekten birinci ve ikinci Meclisteki milletvekilleri, halkın oyuyla değil, belediye kurulları tarafından seçilmiş olmaları gerçeğine rağmen, kendilerini "ulusun temsilcileri" olarak görmüşler ve sonuç olarak hükümet görevlilerini eleştirme hakkına sahip olduklarını düşünmüşlerdir. Meclis-i Mebusan'daki tartışmalar, neredeyse kesintisiz bir hükümeti eleştirme ve devletten daha iyi yol, dürüst

yöneticiler, bürokratik yapıda bulunanların vatandaşlara saygı duyması ve adil vergilendirme gibi birçok şeyi talep etme zinciri şeklinde ortaya çıkmıştır.6 Bu tartışmalar, Müslümanlar ile (kendilerine gerçek sayılarından çok daha yüksek düzeyde temsil hakkı tanınan) gayrimüslimler arasında gittikçe büyüyen bir ayrılığın ortaya çıkmasına neden olmuş ve aynı zamanda Müslümanlar ile sonunda Paris'e sığınan ve Abdülhamid'in en acımasız muhaliflerinden biri haline gelen Halil Ganem gibi Hıristiyan Araplar arasında da ayrılığın doğmasına sebebiyet vermiştir. Meclisin bileşimi ileride daha detaylı olarak ele alınacaktır.

Sultan, yeni anayasa ve Parlamento çerçevesinde ortaya çıkan iç mücadelelerden etkilenirken, diğer taraftan devlet Rusya'yla büyük bir askeri çatışma içine düşüyordu. Abdülhamid temelde savaşa karşıydı, fakat tahta yeni çıkmıştı ve o aşamada savaşın çıkmasını engelleyebilecek derecede güçlü değildi; normal olarak kesin bir tavır takınabilecek düzeyde kararlı bir görünüm ortaya koyamıyordu.

Mithad Paşa ile modernlik yanlısı diğer milliyetçiler ise Rusya'yla Osmanlı Devleti arasında kazanabileceklerini düşündükleri böyle bir savaşın çıkmasına karşı değillerdi. Ayrıca pervasız bir şekilde Bab-ı Ali'yi Avrupalı "dostlarından" uzaklaştırmışlardı. Böylece 1877 yılında temel gücü elinde bulunduran bürokrasi, Jön Türklerin, Almanya'nın yanında savaşa girerek devletin sona erdirilmesi sürecini başlattıkları 1914 yılında bürokrasi tarafından diğer büyük bir hata yapılıncaya kadar devletin temellerini sarsacak olan yıkıcı bir savaşa devleti böylece sokmuş oldu.

Rusya'nın hemen ilk baştaki savaş amacı, tamamen kendisine bağımlı olacak ve ileride Balkanlar'da bir Rus ileri karakolu olarak ve Selanik yoluyla Akdeniz'e çıkış yolu olarak kullanabileceği bağımsız bir Bulgaristan devleti kurmaktı. Bu amaca ulaşabilmesi için, gelecekte Bulgaristan toprağının çoğunu oluşturacak olan Tuna eyaletinde, çoğunluğu

elinde bulunduran Müslümanların bölgeden atılması gerekiyordu. Kısa zamanda Tuna'yı geçtikten sonra ve Osman Paşa'nın Plevne'deki direnişini büyük zorluklarla kırdıktan sonra, Rus askerleri Balkan dağlarını aştılar. İstanbul'a doğru yürüyüşe geçen Rus birlikleri ile Rusların silahlandırdığı Bulgar kuvvetleri Türk kasabalarını tahrip ettiler ve çok sayıda Müslüman topluluğu katlettiler. İngiliz konsolosluğunun raporları, Tuna eyaletinde ve doğu Rumeli'de 300 bin Müslüman'ın (çoğunluğu Türk) öldürüldüğünü ve yaklaşık bir milyonunun da göç etmeye zorlandığını göstermektedir; savaştan sonra halkın yalnızca üçte biri evlerine dönebilecekti.7

Grand Dük Nicholas komutasında Bulgaristan üzerinden yürüyüşe geçen Rus kuvvetleri, İstanbul'un kenar mahallelerinde yer alan Yeşilköy'e (San Stefano'ya) kadar geldiler ve Bab-ı Ali'yi 31 Ocak 1878'de kabul edilecek olan ateşkes isteğinde bulunmak zorunda bıraktılar. Kısa bir konferans gerçekleştirildikten sonra Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki San Stefano (Ayestafanos) Anlaşması Mart 1878'de imzalandı. Anlaşma Makedonya ile Ege sahillerinin hepsini içeren büyük bir Bulgaristan yarattı, bu şekilde Rusya'nın Akdeniz'e çıkma ve Balkanlar'da güçlü bir dayanak noktası edinme arzusu yerine gelmiş oldu. Bu büyük Bulgaristan, hala Osmanlı yönetimi altında olduğu kabul edilse de özerk bir devlet olacaktı ve halk tarafından seçilecek, diğer Avrupalı devletler, ordu ve yönetim tarafından onaylanacak bir prens tarafından yönetilecekti. Bundan başka Karadağ ile Sırbistan'a bağımsızlık verildi ve bu devletlere Niş, Drina vadisi ve Yenipazar sancağının bir kısmı da dahil olmak üzere yeni topraklar verildi. Osmanlı yönetimi, ayrıca Romanya'nın bağımsızlığını tanımaya ve bu devlete Rusya'nın Besarabya bölgesini kendi topraklarına ilhak etmesine karşılık Dobruca'nın bazı kısımlarını vermeye zorlandı. Diğer taraftan İstanbul Konferansında Bosna ve Hersek için öngörülen bütün reformlar uygulanacak ve son olarak da Osmanlı Devleti 1.4 milyar

ruble (bu miktar, 24 milyar kuruşa eşitti ve devletin yıllık gelirinden dört kat daha fazlaydı) savaş tazminatı ödemek zorunda kalacaktı; bu tazminatın yarısından daha az olan kısmı, Dobruca'nın büyük kısmının, Tuna adalarının ve doğu Anadolu bölgesindeki Kars, Ardahan, Batum ve Doğu Beyazıt şehirlerinin verilmesiyle karşılanacaktı.8

Bundan sonra Bosna-Hersek Avusturya tarafından işgal edildi, bunun sonucunda da Taşlıca müftüsü Hacı Loyo ve başkaları gibi halk tarafından sevilen yerel liderlerin liderliğinde yabancı işgaline karşı ilk Müslüman halk direnişi ortaya çıktı. Gerçekte direniş, Avusturya'nın işgalini kısa zamanda sona erdirmek için, Avusturyalılarla yapılan görüşmelerde daha iyi konumda bulunmayı arzulayan İstanbul tarafından desteklenmekteydi. Sonuçta (Sırpların da Müslümanlarla ittifak kurduğu) direniş sırasında Avusturya ordusunun ilerleyişi üç ay boyunca durdurulmuş oldu. Avusturya'nın Bosna-Hersek'i işgal etmesi sırasında devrimci liderler idam edildi ve yeni bir göç dalgası yaşandı.

Osmanlı yönetimi, San Stefano Anlaşmasının üzerine yüklemiş olduğu olağanüstü isteklere karşı koyabilecek durumda değildi, çünkü Rus ordusu hem batıdan hem de doğudan İstanbul'a doğru yürüyüşe geçmek üzere tetikte bekliyordu. Ancak savaştan etkilenerek yerlerinden olan mültecilerle dolup taşmakta olan İstanbul, Rusya'ya tamamen teslim olmaya ve mültecilerin özellikle Bulgaristan'da bulunan evlerinden vazgeçmeye istekli değildi. 20 Mayıs 1878'de Ali Suavi, daha çok Filibe bölgesinden gelen göçmenlerden oluşan bir grupla, kendisini tekrar tahta çıkarmak amacıyla eski sultan V. Murad'ın oturmakta olduğu Çırağan Sarayı'na doğru yürüyüşe geçti. Bu kötü planlanmış girişim başarısız oldu ve Sultanın savaş politikasını, anayasaya aykırı tavırlarını, Mithad Paşa'nın keyfi bir şekilde görevden alınmasını ve sürgüne gönderilmesini ve Sultanın hem Bosna'daki Habsburglara karşı ortaya çıkan Müslüman direnişine hem

de Rodop dağlarındaki Bulgar ve Rus karşıtı Müslüman ayaklanmasına destek vermeyi reddetmesini açıktan eleştiren Ali Suavi, arbede sırasında öldürüldü. Böylece Osmanlı tarihindeki ilk sivil darbe girişimi başarısız olmuş oldu.

Ali Suavi'nin başını çektiği ayaklanma yeni bir bakış açısıyla yeniden değerlendirilmeli ve tamamen Suavi'nin aşırı derecede dengesiz kişiliğine dayandırılan şartlardan çok gerçek şartlar çerçevesinde yeniden yorumlanmalıdır. Gerçekte Suavi, Müslüman dünyada ortaya çıkmakta olan yeni eğilimin bir parçası olan yeni Müslüman neslini temsil etmekteydi. Bu nesil, modernleşme istiyordu ve gittikçe artan etnik-dilsel bilinçliliğinin çok iyi farkında bulunuyordu.

Küçük düşürücü ve aşağılayıcı San Stefano Anlaşması, sadece Osmanlı Devleti'ne zarar vermekle kalmıyor, Rusya'nın Balkanlar'daki ve doğu Anadolu'daki varlığından kaygı duyan diğer Avrupalı güçleri de korkutuyordu. Gladstone'un galeyana getirdiği ve İmparator Franz Joseph ile Otto von Bismarck'ın teşvik edip kuvvetlendirdiği İngiltere'deki oldukça yaygın Türk karşıtı duygular nedeniyle, savaş sırasında Osmanlılara yardım yapmak için çok az imkana sahip olabilen İngiliz Başbakanı Disraeli, anlaşmanın hükümlerinin, daha büyük olasılıkla Rusya ile Avusturya arasında çıkacak olan yeni bir savaşın patlak vermesine neden olacağına inanmaktaydı. Bunu fark eden Bismarck, San Stefano anlaşmasının yeniden gözden geçirilmesi için Berlin'de bir Avrupa konferansının toplanmasını önerdi.

Savaş sırasında İngiltere, tarafsızlığını ilan etmiş ve Osmanlı ordusuna hayati olarak ihtiyaç duyduğu silahları satmayı bile reddetmişti. Londra, 1875-1876'ya kadar Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı "koruyucusu" vazifesini üslenmiş ve Osmanlı Devleti'nin İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından yazılan reçetelere çok sıkı bağlı kalarak modernleşmesini

desteklediğini bütün dünyaya duyurmuştu. Gerçekte İngiliz yönetimi, Müslümanlar arasında İslamcı milliyetçi duyguların yaygınlık kazanmasından ve Türklerin her şeye katlanarak bağımsızlıklarını korumak için mücadele etmelerinden pek memnun değildi. Buna bakarak, İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'nin Londra'nın istekleri çerçevesinde davranmak mecburiyetinde kalacak derecede zayıf bir duruma düşmesini ve kendisi için toprak kazançları elde etmeyi istediği söylenebilir. 1878 yılında Kıbrıs'ın İngilizler tarafından işgali ve Sultan Abdülhamid'in, kendi görevlilerini, Londra'nın "bizim topraklarımızın efendisi olarak" hareket etme arzusu karşısında dikkatli olmaları için uyarması bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Ancak oldukça fazla sayıda Batılı araştırmacı, İngiltere'nin temelde Osmanlı Devleti'ne dost olarak kalmayı sürdürdüğü ve onun toprak bütünlüğünü korumak istediği, fakat Jön Türklerin Almanya'nın yanında yer alarak ve Almanya'yla birlikte savaşa katılarak İngiltere'ye ihanet ettiği görüşüne sıkı sıkıya bağlı kalmaktadırlar.

Atatürk de dahil olmak üzere Türk entelektüelleri ve liderleri arasında yaygın olan görüş, İngiltere ile Fransa'nın Osmanlı Devleti'ni parçalamaya karar verdikleri ve bu yönde harekete geçmek için sadece uygun zamanı kolladıkları görüşü olsa da İngiltere'nin hangi niyetleri taşıdığı konusu tartışmaya açıktır. Dışişleri Bakanlığı ve Başbakanlık yapan ve Osmanlı Devleti'nin parçalanması için çaba gösteren Salisbury'nin görüşleri herkes tarafından bilinmektedir.9 İngiltere'nin San Stefano Anlaşması karşısında ortaya koyduğu tavır, İngiltere'nin "dost" ve/veya (düşmanın davranışlarını) görmezlikten gelen (düşmanla gizlice suç ortaklığı yapan) bir "müttefik" olduğu görüşlerinin her ikisini de destekler görünmektedir.

Temmuz ayında söz konusu konferansın toplanmasından önce, İngiltere ile Avusturya kendi isteklerini ortaya koydular. Avusturya, Bulgaristan'ın topraklarının küçültülmesini ve kendisinin Yenipazar ile

Bosna ve Hersek’i ilhak etmesine izin verilmesini istedi. İngilizler de daha küçük bir Bulgaristan oluşturulması konusunda istekliydiler, onlar Rusya’nın Akdeniz’den uzak tutulması için doğu Anadolu’da elde ettiği toprakların büyük kısmının Osmanlı yönetimine geri verilmesini de istiyorlardı. Bu son istek, Disraeli, Osmanlının Anadolu’daki topraklarının korunması ve Rusya’nın Akdeniz’e ya da İran Körfezi’ne doğru ilerlemesinin önlenmesi için Kıbrıs’ın İngiltere tarafından işgal edilmesini önerdiğinde de önemle vurgulanacaktı. 4 Haziran 1878’de Osmanlı Sultanı Kıbrıs Sözleşmesini imzalamak zorunda kaldı; buna göre İngilizlerin San Stefano Anlaşması’na karşı çıkmalarını sürdürmelerini sağlamak amacıyla adanın yönetimi İngilizlere devrediliyordu.

13 Temmuz 1878 tarihinde sona eren Berlin Kongresi, Bulgaristan’ın topraklarını küçülterek ve böylece Rusya’nın bölgedeki gücünü sınırlandırarak Avrupalı güçlerin kaygılarını bir derece yatıştırdı. Makedonya Osmanlı İmparatorluğu’na geri verildi, böylece Bulgaristan’ın Akdeniz’e bağlantısı koparılmış oldu. Sırbistan, Karadağ ve Romanya’ya San Stefano’da elde ettikleri birçok toprak kazançlarıyla birlikte bağımsızlık tanındı, fakat Sırbistan ile Karadağ Osmanlı borçlarının bir kısmını üslenmek zorunda kalacaklardı. Anadolu’da Eleşkirt vadisi ile Doğu Beyazıt Osmanlı Devleti’ne geri verildi, fakat Rusya Kars, Ardahan ve Batum’u elinde tutmaya devam edecekti. Bundan başka Osmanlı yönetimi, Ermenilerin yerleşik olduğu bölgelerde reformlar yapmaya ve Çerkezler ile Kürtlere karşı onların güvenliğini garanti altına almaya söz verdi.10

1877-1878 Savaşı, Osmanlının Balkanlar’daki varlığına neredeyse tam olarak son verdi ve zorla, ikna edilerek ve gönüllü olarak gerçekleştirilen göçler yoluyla ve Müslüman Osmanlı maddi kültürünün yok edilmesi yoluyla yüzyıllardır varlığını devam ettiren Müslüman toplulukların tasfiye

edilmesine neden oldu. Bundan başka Berlin Anlaşması, uygun olmayan siyasi çözümlerin zorla empoze edilmesinden dolayı çatışmaların ve bazı sıkıntıların ortaya çıkması sonucunu verdi. Anlaşma, yüzyıllardır din temelinde organize edilmiş topluluklar olarak yaşayan halklar açısından, millet olmanın temel kriteri olarak etnik kökeni kabul etmekteydi. Anlaşma, Yunanlılara, Bulgarlara ve Sırplara ilk ve öncelikli olarak belli bir ulusal grubun üyesi olduklarını ve yalnızca ikincil olarak Hıristiyan olduklarını söylemekteydi. Ancak uygulamada etnik köken ile dini birbirinden ayırmak imkansızdı ve ikisi birlikte Balkanlar'a has ortak bir milliyetçiliğin temelini oluşturmaktaydı. Anlaşma, Hıristiyan-Müslüman farklılıklarını daha da şiddetlendirdi, toprak temeline dayalı laik bir milliyetçilik türünün ortaya çıkışı için uygun ortam hazırladı ve Müslümanların kimlik duygusunun daha üst düzey bir bilinçliliğe erişmesini sağladı. Diğer taraftan Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan arasında bir çekişme nedeni haline gelen Makedonya ve Ermenistan'la ilgili problemler ortaya çıkardı; bu problemlerden hiçbiri günümüze kadar tam olarak çözülebilmiş değildir.11

Savaşta olağanüstü yenilgilerle karşılaşan Osmanlı Devleti'nin gerçekçi ve pragmatik Sultanı, devletin varlığını garanti altına alabilmek için çareler aramak zorunda kaldı. Bu savaş, Osmanlı Devleti'nin maruz kaldığı savaş yenilgileri ve toprak kayıpları silsilesi içinde uğranılan ilk savaş yenilgisini temsil etmiyor ise de 1877-1878'de karşılaşılan kayıplar devletin doğrudan özünü ve merkezini ilgilendiriyordu, yani bu kayıplar daha önceki çatışmalarda dokunulmamış olan Balkanlar ve Anadolu'da karşılaşılan kayıplardı. Sultan, bu aşağılayıcı yenilginin, toplum içindeki orta sınıfların modernlik yanlısı, Avrupa taraftarı ve anayasacı kesiminin -özellikle Mithad Paşa'yı kendilerine sözcü ve temsilci olarak seçen şehirli ve bürokraside görevli olanlar ile liberal entelektüellerin- devlet yönetimine müdahale etmesinin bir sonucu olduğunu ileri sürebiliyordu. Osmanlı orta

sınıflarının, kendi konumları ve çıkarları açısından devletinin bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunmasına bağımlı olan tarımsal kesimlerinin ve muhafazakar çevrelerinin desteğiyle, Sultan, ideoloji olarak İslamcılığa dönme hususunda kendisine sosyal bir taban ve haklılaştırma aracı edindi. Abdülhamid'in İslamcılığı kullanması, halkın maddi ilerlemeyi bütün şekilleriyle istediği ve bunun devleti güçlendireceği yönündeki inancına olumsuz bir etkide bulunmuyordu. Ne yazık ki, Sultan, halkın maddi ilerlemeyi istemesinin, yanında, bireyin, ilerlemenin nihai hedefi haline getirilmesi yönündeki talebi getirdiğini ve bireysel özgürlüğün, ilerlemenin ayrılmaz bir parçası olduğu gerçeğini göz ardı etti.

Kısaca 1878 yılından sonra Abdülhamid'in temel amacı Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaktı. Bu amacın gerçekleştirilmesinin içeride birlik sağlanmasını gerektirdiğini çok iyi bilen Sultan, Müslümanların ortak inancı üzerine kurulmuş yeni bir siyasi dayanışma hissinin yaratılması için çaba gösterdi. Dinin halkın ortak paydası olarak kullanılması, Rusya ile savaştan sonra daha fazla mümkündü, çünkü Balkan Hıristiyanlarından müteşekkil devletler ortaya çıkaran Berlin Anlaşmasının bir sonucu olarak, Müslüman olmayan halkın çoğunluğu Osmanlı Devleti'nin sınırları dışında kalmıştı. Bu arada Sefardik, Romaiote (Roma) ve Eşkenazi (Avrupalı) mezhebinden olan Balkanların Musevi halkı, Balkanların yeni Hıristiyan hükümetlerinin otoritesi altında yaşamaktansa Osmanlı yönetimi altında yaşamayı tercih ettiler. Sonuç olarak Museviler hükümetin zararına olacak şekilde Anadolu'ya ve Trakya'ya göç etmişler, taşınmışlar ve oralara yerleşmişlerdir.12

Abdülhamid, dini temellere dayanan toplumu, birleştirmek ve siyasi bir topluma yani bir Osmanlı Müslüman varlığı haline dönüştürmek için Sultan ve Halife olarak kendisinin merkezi otoritesini kullandı ve inancı ideolojik

bir araç olarak kullanma yoluna gitti.13 Sultanın bu politikasının iyi bir örneğini onun Müslüman orta sınıfa karşı takındığı tavır oluşturmaktadır.

II. Abdülhamid’in padişahlığı döneminde önemli sosyo-ekonomik değişikliklerle birlikte buna denk düşecek şekilde hükümetin toplumun liderleriyle ilişkisinde önemli bir dönüşüm meydana geldi. 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi’ne miri arazilerin (devlet arazilerinin) özel şahıslara transferini büyük oranda kolaylaştıracak bazı eklemeler yapıldı. Yeni bir liberal nitelikli eklemenin yapıldığı 1897 yılına gelindiğinde miri arazi sahiplerinin önemli bir kısmı kullandıkları arazilerin resmi olarak mal sahipleri durumuna gelmişlerdi ve arazilerini hükümet kararlarından çok iç ve dış piyasalarda oluşan talepler çerçevesinde ekip dikiyorlardı. Öşür vergisinde ortaya çıkan çarpıcı artışın da ortaya koyduğu gibi, tarımsal üretim önemli oranda artmış ve tarımsal ürün ihracatında da bir yükselme gözlenmişti. Arazi daha çok kırsal kesimde yaşayan Müslümanların elinde toplanmıştı; tarımsal ürünlerin ihracatı ile birlikte mamul maddelerin Avrupa’dan ithalatı ise daha çok Yunanlılardan, Ermenilerden ve daha sonraları Yahudilerden oluşan içeride ortaya çıkmış bir tüccar sınıfı tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu tüccarların bazısı kendilerini korumak amacıyla Fransa, İngiltere ve diğer Avrupa devletlerinin vatandaşlıklarını elde etmişlerdi ve Osmanlı vatandaşları olarak doğsalar ve yaşasalar da Osmanlı hukukunun kapsamı dışında bulunmaktaydılar. Böylece Abdülhamid’in padişahlığı döneminde zenginlikleri ve toplum içindeki konumları, geçmişte olduğu gibi hükümetle kurdukları ilişkilerden değil, fakat kendi ekonomik girişimlerinden ve özel arazi ve/veya sermaye sahibi olmalarından kaynaklanan yeni bir orta sınıf türünün ortaya çıkışına şahit olunmuştu.

Çıkarlarına önem veren, fakat hala kendi toplumlarıyla sıkı bağlantı içinde olan bu orta sınıf ve onların modern okullarda eğitim görmüş

çocukları, artık ülkenin gerçek efendileri durumuna gelmişlerdi. Müslümanlar temelde hükümet desteğiyle yurt dışında eğitim görürken ve döndüklerinde bürokrat olurlarken, birçok gayrimüslim çocuklarının Batılı okullarda eğitim almasını ve profesyonel meslek sahibi olmasını sağlamaktaydı. Kırsal kesimde, şehirlerde, kasabalarda ve hatta köylerde toplumun liderliğini, aynı zamanda dini liderler olarak hareket eden ya da onlarla yakın ilişki içinde bulunan Müslüman ileri gelenler (ayan) yapmaktaydı.

Klasik Osmanlı hükümeti, eyaletlerin yönetilmesi ve vergi toplanması konusunda büyük oranda yerel ileri gelenlere dayanmıştı, fakat çoğu kere bu ileri gelenler ya da ayan, temel ekonomik varlık olan araziyi kontrol eden merkezi hükümet tarafından atanmış ya da merkezi hükümetin temsilcisi olarak hareket etmişlerdi. Yeni ortaya çıkan durumda ise, Müslüman tarımsal orta sınıf (onların büyük çoğunluğu eski toprak sahipleri, kabile reisleri ve dini liderlerin soyundan gelmekteydi), sadece özel konumlarından ve zenginliklerinden dolayı değil, fakat aynı zamanda kültürün, geleneklerin ve merkezi hükümete karşı toplumun çıkarlarının savunucuları olarak sahip oldukları konumdan dolayı da kendi toplumlarının kontrolünü ele geçirmişlerdi; bu arada merkezi hükümetin gücü, yönetim, eğitim, sağlık, adli sistem, askeri konular ve diğer alanlarda üslendiği çok değişik yeni sorumluluklardan dolayı sürekli olarak genişlemekteydi. Hükümet tarafından yukarıdan inme şekilde gerçekleştirilen reformlar; Sultanın dış ilişkiler, maliye, askeri konular ve iç güvenlik gibi önemli alanlarda karar alınmasını kendi elinde toplama politikasıyla daha da yoğun hale gelecek olan yüksek düzeyde bir merkezileşmenin ortaya çıkmasına neden oldu. Bab-ı Ali’den çok Yıldız Sarayı hükümet faaliyetlerinin merkezi haline geldi, Sadrazam ise (otuz

dokuz defa Sadrazam değişikliği gerçekleştirilmişti) Yıldız Sarayı’nın bir katibi haline dönüştü.

Abdülhamid, çok güçlü siyasi içgüdüsüyle, yerel ileri gelenlerin ve kabile liderlerinin güç elde etmiş olduğunu ve mali kaynaklar ile iyi eğitilmiş bir bürokrasi yapısının eksikliğini çeken merkezi hükümetin kırsal kesimdeki yeni sosyo-politik gerçekliği değiştirmekten mahrum olduğunu çok iyi bilmekteydi. Şehir merkezlerinde ortaya çıkan yeni entelektüel kesim, kültür ve din konularında oldukça muhafazakar olsa da temelde siyasi liberalizmi benimsemişti. Böylece kırsal kesimdeki yerel ileri gelenlerin belli derecede yönetimsel alanda kendi kendini yönetmek ve hatta özerklik istemesi, yeni entelektüel kesimin liberal siyasi eğilimleriyle uyuşmaktaydı. Hükümete karşı genel bir muhalefetin ortaya çıkmasına neden olabilecek (gerçekten sonuçta öyle olmuştur) bu durumla karşılaşan Sultan, toplum liderlerini ve istekli olan entelektüelleri kendi hizmetine atama şeklinde bir politika geliştirdi. Bu işbirliği ilk başta Sultana kişisel bağlılık şeklinde ortaya çıkar görünse de, gerçekte devlete verilen destek ve devlete duyulan sadakat şeklinde gerçekleşmişti. Gerçek ise şuydu: Tanzimat döneminden beri yapılan reformlar, Sultanı devletinin ve tebaasının mutlak sahibi olma konumundan, devletin ve milletin sadece temsili bir sembolü ve sözcüsü olma konumuna düşürmüştü. Gerçekte Birinci Meşrutiyet döneminin ortaya çıkardığı en önemli gerçeklerden bir tanesi, geçmişte din ü devlet doktrini çerçevesinde üstü örtülmüş olan millet ve devlet arasındaki ikiliğin açık bir şekilde ortaya çıkarılmış olmasıydı.

Osmanlı devlet başkanının Sultan olarak sahip olduğu konumun, Abdülhamid’e, devletin gerçek başkanı durumunda olduğunu iddia etmesi imkanı verdiği ve halife olarak konumunun da ona Müslüman toplumun lideri ya da Emir-ül Müminin olduğunu iddia etme fırsatı tanıdığı çok rahat bir şekilde iddia edilebilir. Daha Abdülmecid döneminde bu ikilemin

farkına varılmaya başlanmıştı ve Abdülaziz'in sonunda bürokrasinin reformcu ve anayasacı kanadına karşı liderlerin ve toplumun desteğini elde edebilmek için halife konumunu vurgulamasıyla bu ikilem daha da ivedi önem kazanmıştı. Abdülaziz anayasa oluşturulmasına muhalefet etmesinden dolayı görevinden uzaklaştırılmıştı.

Sultan Abdülhamid de aynı problem ile karşı karşıya idi. O, temel rakibi olan Parlamentoyu devreden çıkararak ve bürokrasiyi kontrolü altına alarak devletin kontrolünü ele geçirdi. Fakat Abdülhamid, modernleşme yanlısı ve mutlakıyet karşıtı olan ordu ve entelektüel kesimlerin muhalefetini bertaraf etme konusunda başarılı olamadı. Yeni orta sınıflar ile yeni entelektüel kesim, kendilerini sadece Müslümanlar olarak değil, fakat Osmanlılar, Türkler, Araplar vb. olarak ve modernleşme yanlısı medeni insanlar ile devlete ve millete karşı sorumluluk taşıyan kişiler olarak ve her ikisini vatan kavramı içinde bir araya getirerek tanımlarken, bu sınıfların kimliği yeni boyutlar kazandı. Vatan terimi ve özellikle onun tanımı, Namık Kemal tarafından, yeni nesillerin yetiştirilmesinde yeni ufuklar açıcı bir rol oynayan Vatan ve yahut Silistre adlı tiyatro eserinde yapılmıştır. Osmanlı vatanseverliğini ön plana çıkartan bir yapıt olarak yüceltilen bu eser, modernlik yanlısı entelektüel kesim açısından ideolojik bir dönüm noktası haline gelen, mutlakıyet karşıtı, halkçı milliyetçiliğin başlangıcına işaret etmiştir. Daha detaylı bir çalışma, devletlerinin ve toplumlarının hanedanlıkla ve etnik kökeniyle ilgili yönleri arasında bir ayırım yapmak için, kendilerinden "Osmanlı" ve "Türk" olarak bahsetmeleriyle birlikte, Sultanın kendi kimlik hissiyle beraber Osmanlı yönetici elitinin sosyo-politik dönüşüm gerçekleştirdiğine yüksek düzeyde bir doğruluk derecesinde işaret edebilir. Bu bağlamda "Türk" kavramı, toplumun kendi tarihine, devlet oluşturma özelliğine, kökenlerine, geleneklerine ve tecrübesine dayanan etnik bir kimliğin ortaya çıkışına işaret etmekteydi.

Abdülhamid, toplumun liderlerinin, kabile reislerinin, tarikat şeyhlerinin ve hatta radikal devrimcilerin kendisine itaat etmesini sağlayabilmek için tahtın gücü ve prestiji ile halifeliğe bağlılık ve sadakati kullanma yoluna gitmiştir. O, liderleri Yıldız Sarayı'na davet ederdi; çağrılan ileri gelen kişi, geceyi sarayda geçirme şerefine erişemese bile (genellikle sadece Osmanlı yönetiminin nazırları ile bilgili alimler bu şerefe nail olurdu), misafirler için düzenlenmiş özel konaklarda ağırlanırlar ve çok itibarlı bir şekilde muamele görürlerdi.

Sultan, ayrıca toplumun liderlerinin saygı ve sadakatini, onlara hediyeler vererek, özellikle de içinde kendi mühür ya da mektubunu taşıyan Kur'an vererek de kazanırdı. Bundan başka, Taltifat Defterlerinin ortaya koyduğu gibi, Sultan değişik kişilere "devlete yaptığı hizmetlerinden" dolayı on binlerce madalya da vermiştir (Abdülhamid'in padişahlığı sırasında değişik yeni madalyalar basılmıştır). Kabile reisleri de dahil olmak üzere çok sayıda kişiye de devlete verdikleri hizmetlerden dolayı ya da uğradıkları bir gelir kaybından ötürü (dışarıdan göç eden ileri gelen Müslüman mültecilere) veyahut da bazı Arap şeyhleri örneğinde olduğu gibi sadece Osmanlı hükümetine bağlı kalmalarını sağlamak için yüksek miktarda paralar verilmiştir. Abdülhamid, birçok muhafazakar Arap liderinin kendilerine güvenmediği seleflerinden farklı olarak, Kuzey Afrika'daki Sanusi ile Arabistan'daki Vahhabi'lerin dostluğunu kazanmıştır; bu konunun burada detaylı olarak tartışılmasına imkan bulunmamaktadır.

Son olarak, ileri gelen kişilerin ve kabile reislerinin sadakatini kazanabilme ihtiyacının yönlendirdiği Osmanlı hükümeti, onların çocuklarını modern yönetim içinde eğitmek ve böylece devlete sadık olmalarını sağlamak için İstanbul'da Aşiret Mektepleri açmıştır. Kırsal kesimdeki liderlerinin çoğunun Osmanlı Devleti'ne karşı duydukları

sadakatin, Abdülhamid'i devletin simgesi olarak gördükleri için büyük ölçüde kişisel olduğuna şüphe yoktur, fakat gerçekte bu sadakat, aynı zamanda devletin devamını ve bütünlüğünü garanti ediyordu. Osmanlı yöneticileri, hanedanlığın uzun tarihi boyunca değişen şartlara kendilerini adapte etme ve kendi hanedanlıkları ile devletin varlığını devam ettirme konusunda özel bir ustalık ortaya koymuşlardır.

Ancak Birinci Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan sosyo-ekonomik ve siyasi değişiklikler, Osmanlı tarihinin daha önceki dönemlerinde dönüşümleri ortaya çıkartan bütün kuvvetlerden içerik olarak ve neden olduğu sonuçlar açısından tamamen farklıydı. Birinci Meşrutiyet döneminin değişimi, toplumun sosyal yapısını, devletle ilgili kavramları, otorite fikrini ve bireyin kendisi ve geleceğiyle ilgili bilinçliliğini etkiledi. Bu sosyo-kültürel değişim bağlamında 1877-1878'de Balkanlardan Osmanlı Devleti'ne doğru gerçekleşen Müslümanların göçleri ile 1856-1862 yılları arasında başlamış olan Kırım ve Kafkasya'dan gerçekleşen göçler örnek olarak ortaya konabilir. Bütün bunlar, toplumun sosyal bileşimini yeni bir şekle dönüştürdü, Anadolu'nun geleneksel toplumunun etnik ve ulusal kimliğinin yeni bir şekil almasına neden oldu ve eğitim sisteminin dönüşümü ve yeni elitler ile geleceğe dönük bakış açılarının ortaya çıkışıyla birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin temel taşlarını oluşturdu.

Topluluklara Müslüman birliği hissini verebilmek için Abdülhamid gazete ve broşür gibi değişik medya araçlarını, etkili bir şekilde kullandı; bu yayınlarda basit, fakat kalabalıklara ulaşabilmek için dini açıdan cezbedici bir dil kullanılıyordu. Samimi ve dindar bir Müslüman olarak Sultan, kendisini, yüce bir hükümdar olmaktan çok Müslüman bir dost olarak sunabiliyordu; bu, mesajının diğer dindar Müslümanlar açısından oldukça cezbedici olmasını sağlıyordu. Sultan ayrıca halife ve kutsal yerlerin

(Haremeyn'in) koruyucusu unvanlarını da kullanıyordu; bu da onun mesajına daha fazla geçerlilik kazandırıyordu.

Geçmişte Osmanlı Devleti kendisini İslam inancıyla özdeşleştirse de bu inancın içeriğini tanımlama yoluna gitmemiş, onu tanımlama işini ise değişik resmi ve gayri-resmi örgütlere bırakmıştı. Ancak 1878 yılından sonra Sultan Halife, İslam'ı, ortaya çıkmakta olan Osmanlı-Müslüman- ve nihai olarak Türk-ulus devletine uygun düşecek şekilde açık siyasi kavramlarla tanımlamaya başladı. Devlet, bazı tarihi kökenlerine rağmen temelde yeni olan en azından dört temel fikir formüle etme yoluna gitmişti:

1. Bütün Müslümanlar bir topluluğun parçasını oluşturmaktadır; bu topluluğun başkanı ve komutanı halifedir.

2. Dünya üzerindeki Müslüman topluluklar, Avrupalı güçlerin boyunduruğu altına girme tehlikesiyle karşı karşıya bulunmaktadırlar. İslam'ın düşmanları üstün konuma geçmişler ve Batılı misyonerler ile ajanların iddia ettiği gibi İslam'ın doğasında daha geri olmasından dolayı değil, fakat ümmetin birliğini kaybetmiş olmasından, cahil olmasından ve Batı dünyasının gerçekleştirdiği ilerlemenin farkında olmamasından dolayı Müslüman topraklarını işgal etmişlerdir.

3. Müslüman toplumun zayıflığı, aynı zamanda imanının (inancının) zayıf olmasından ve inananların inançlarını düzgün bir şekilde anlayamamalarından ve uygulayamamalarından kaynaklanmaktadır. Alınyazısı, kadercilik olarak yorumlanmamalı ve Müslümanlar, sadece inanca yönelik dogmalara inanmaktan öte maddi ilerleme gibi varlıklarının dünyaya yönelik boyutlarına da önem atfetmeliler ve bu yönleri inançlarını kuvvetlendirmek için kullanmalılar; çünkü maddi yönünü ihmal ederek pasif bir tutum içine girme, Müslüman toplumun fiziki olarak yok olmasına neden olabilir. Allah, kendi kendisini korumasını bilmeyen bir Müslümanı korumaz.

4. İslam'ın yeniden canlandırılması onun temel prensiplerine dönüşle mümkün olabilecektir; bu da her şeyden önce lideri olan halifenin yani emir ul-Mü'minin'in rehberliği altında ümmetin birliğinin sağlanmasına bağlı bulunmaktadır.14

Politikalarıyla ilgili oldukça kötüleyici şeyler söylense de Abdülhamid'in dış politika konusundaki dehası inkar edilemez. Irak'ı ve Filistin'i ele geçirmek isteyen İngilizler, Arap topraklarında Abdülhamid'in ve bütün Osmanlı ailesinin Kureyş soyundan gelmediğini, bu şekilde onların halifeliği gasp etmiş olduğunu söyleyerek buralardaki Osmanlıya karşı muhalefeti harekete geçirmek için çaba gösterdiler. Batı basını Osmanlı Sultanı'nı modernleşme karşıtı ve barbar biri olarak sundu. Ancak Abdülhamid'in İslam'a bağlanmış olması ve Batılıların sömürgeci ve emperyalist politikalarına karşı çıkıyor olması, İngilizler, Fransızlar ve Ruslar açısından değişik Müslüman grupları Sultan-Halife'ye karşı ayaklanmaya ikna etme işini zorlaştırdı. Halifeliğe karşı devam etmekte olan bu derin saygının bir sonucu olarak, Abdülhamid, halife olarak sürekli bir şekilde özellikle Hindistan'da cihat çağrısında bulunabilecek bir konumu elinde tutmaktaydı; bu şekilde diğer devletlerin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne saygı göstermelerini ve kendisinden korkmalarını sağlayabiliyordu. Halifeliğe karşı duyulan bu saygı, Sultanın artık hükümetin kontrolünü kaybettiği ve imparatorluk içindeki ve dışındaki birçok Müslüman'ın saygısını yitirerek sadece kukla bir sultan haline dönüştüğü Jön Türklerin devriminden sonra gerileyecekti.

Abdülhamid'in padişahlığı döneminde ortaya çıkan bazı önemli iç ve dış gelişmeleri ele alıp tartışmak, İslamcılığın Osmanlı Devleti üzerindeki uygulamasını ve etkisini anlamak için gerekli bulunmaktadır. Meclisin ortadan kaldırılması ve Sultanın Anayasayı uygulamaktan vazgeçmesi, Abdülhamid'in yeni siyasi felsefesinin ortaya çıkışına neden olan olaylar

serisinin ilkini temsil etmekteydi. İlk Osmanlı Parlamentosu tam Rusya ile savaş başlamak üzereyken toplanmıştı. Zamanın yetersizliğinden dolayı milletvekilleri halk tarafından değil, fakat Tanzimat reformlarının uygulanmasıyla kurulmuş olan belediye ve eyalet kurullarının üyeleri tarafından seçilmişti.15 Düzenlemeler, Hıristiyan devletleri memnun etmek için Hıristiyan bölgelerden ağırlıklı olarak Hıristiyan delegelerin Meclise gelmesini garanti altına almıştı, fakat Romanya, Sırbistan, Karadağ, Mısır ve Tunus bölgelerinin hepsi kendi hükümet sistemlerine sahip oldukları için Parlamento'daki çalışmalara katılmadılar; Lübnan ve Girit ise Meclise katılmayı reddetti. Parlamentoya seçilmek için gerekli olan tek özellik, seçilmek isteyen bireyin toplum içinde saygı duyulan bir kişi olması, Türkçe (devletin resmi dili) konuşması, en azından 25 yaşında olması, sivil ve siyasi haklardan tam olarak faydalanabiliyor olması ve son olarak da üzerinden vergi verdiği bir mülkün sahibi olmasıydı.16

Ortaya çıkan Meclis, minyatür bir mozaik gibi devletin her sosyal ve ekonomik katmanını temsil eden bir organ olmuştu. Milletvekilleri kendi bölgelerini gerçekten temsil ediyorlardı. Meclis-i Mebusan'da yetmiş bir Müslüman, kırk dört Hıristiyan ve dört Musevi milletvekili bulunurken, Sultanın kendisi de Meclis-i Ayan'a ilave olarak yirmi bir Müslüman ve beş gayrimüslim milletvekili atamıştı.17 Genel olarak, Meclis-i Mebusan, Tanzimat'ın ortaya çıkardığı eyaletlerdeki yeni orta sınıfın üyelerinden oluşmaktaydı, Meclis-i Ayan ise yıllardır hükümet hizmetinde bulunan bürokratlar ile yılların alimi olan ulemayı içermekteydi.

Devlet tamamen savaşla meşgul olur hale gelirken, Meclis de yasa çıkarmayı bir kenara bırakıp hükümeti, onun savaş politikalarını ve liderliğini eleştirmeye başladı. Bazı milletvekilleri Meclise, ordunun kontrolünün verilmesini bile talep ettiler. Bundan başka Mithad Paşa'nın geri dönmesi için çağrıda bulunulması, Ermeni ve Yunan milletvekilleriyle

bazı gerginliklerin yaşanması ve bazı bakanların görevden alınması talebinde bulunan önergelerin verilmesi Sultanın gözünde Meclisi daha da istenmeyen bir kurum haline getirmişti. Daily News gazetesinin İstanbul muhabiri olan Sir Edwin Pears, milletvekillerinin sürekli olarak Sultanın nazırlarını rüşvetçilikle suçladıklarını ve bu nazırların Meclisin önüne çıkarak kendi durumlarını ve davranışlarını açıklamalarını istediklerini belirtmekteydi.18 İstanbul milletvekillerinden biri olan Sadık Paşa, Meclisteki meslektaşlarına hükümeti eleştirmeye devam etmeleri durumunda Meclisin kapatılabileceği yolunda uyarıda bulunmuştu. 14 Şubat 1878'de Sultan, mevcut şartlar altında Meclisin artık faaliyetlerine gereği gibi devam edemeyeceğini söyleyerek Meclisi kapattı. Meclisin kapatılması ve anayasanın askıya alınması, Avrupa'dan ve hatta Osmanlı halkından herhangi bir protesto sesi yükselmeden gerçekleştirildi; bu da Abdülhamid'in tüm gücü kendi elinde toplamasına imkan tanıdı.

Abdülhamid'in padişahlığı döneminde ortaya çıkan en önemli gelişmelerden bir tanesi, onun modern bir eğitim sistemi oluşturmasıydı. Bu sistem tam da onun tahttan indirilmesine neden olacak insanların yetişmesini sağlayacaktı. Abdülhamid'in padişahlığından önceki dönemlerde de eğitim reformları gerçekleştirilmiş olsa da büyük gelişmelerin gerçekleştirilmesi ancak onun devrinde mümkün olmuştur. 1869'da kabul edilen, fakat Abdülhamid'in eğitim reformları için harekete geçtiği 10 yıl sonraya kadar uygulamaya konmayan Maarif-İ Umumiye Nizamnamesi (Genel Eğitim Düzenlemesi), Türkiye'de ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap bölgelerinde ortaya çıkarılan modern eğitimin temelini oluşturmaktaydı. Bu nizamname, ilk, orta ve lise olmak üzere üçlü bir eğitim sistemi öngörmekteydi. Bundan başka merkezi hükümet, birçok okulun kontrolünü kendi eline almaya başladı ve bütün

imparatorluk çapında eğitimi düzenleyen ve nezaret eden eğitim müdürlükleri (maarif müdürlükleri) kurdu.

Eğitim sisteminin yaygınlaştırılmasıyla, Abdülhamid'in padişahlığı döneminde liselerin (rüştiyelerin) sayısı ikiye katlanarak 619'a ulaşırken, modern ilkokulların sayısı da 1892-1906 yılları arasında üçe katlanarak 3,057'den 9,347'ye yükseldi. Bu modern okullarda görevlendirilecek öğretmenler eğitilirken, diğer taraftan da okullarda okutulmak üzere bir müfredat benimsendi ve modernleştirildi. Eğitimbilim (pedagoji) alanında gerçekleştirilen ilerlemeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi, sosyal ve entelektüel tarihinde, özellikle de merkez ile çevre arasında yaşanan psikolojik mücadelede hayati önemde rol oynadı. Yeni sistem, kırsal kesimde bulunan mal sahibi gruplara, çocuklarını eğitme ve böylece yeni ortaya çıkmakta olan elit sınıf arasına girmesini sağlama imkanı tanıdı. Hükümet de, ortaya çıkan sonucun, amaçlanandan çok farklı olmasına rağmen, kendi felsefesini öğrencilere aktarma ve bu şekilde onların Sultana itaat etmesini sağlamaya çalışma konusunda bu modernize edilmiş yeni eğitim sisteminden faydalandı.

Büyük reformlara tabi tutulan ikinci bir alan bürokrasiydi.19 Sultan bürokrasiyi siyasetten arındırmaya ve onu profesyonel hale getirerek etkinliğini artırmaya çalıştı. 1878 yılında Abdülhamid, bürokrasiyi reforma tabi tutmak için bir kamu hizmetleri komisyonu ile kişisel bir komite kurdu. Kamu görevlilerini daha iyi eğitmek üzere pek çok sayıda profesyonel okul açıldı, fakat paradoksal bir şekilde bu okullar yeni nesil liberal entelektüellerin ve sultana karşı muhalefetin ortaya çıkışı konusunda kaynak işlevi gördü. Bu okullar arsında Mülkiye Mektebi (İdare Okulu) ile Maliye, Ticaret, Yüksek Eğitim, Hukuk, Donanma, Tarım, Güzel Sanatlar, ve Madencilik okulları bulunmaktaydı. Daha iyi eğitilmiş bürokratların ortaya çıkarılmasının yanında, Sultan gereksiz olan görevleri ortadan

kaldırma yoluna da gitti. Abdülhamid’in padişahlığı döneminin başında yaklaşık 70,000 bürokrat bulunmaktaydı, Sultan 1900 yılına kadar bu rakamı yarıya indirdi.20

Tanzimat döneminde çok ciddi şekilde ele alınan adalet reformu çerçevesinde özel olarak hakimleri eğitmek üzere mekteb-i nüvvab açılmıştı. Geçmişte ise hakimler eski medreselerin mezunları arasından seçilmekteydi. Bu okullar adalet alanında ulemanın kontrolünün kırılmasına yardımcı oldular. Başlangıçta üst düzey modern mahkemeler olan Nizamiye laik okulların mezunlarını çalıştırmak için tuttu, fakat bu kişiler zaman içinde tedrici olarak bütün uzak eyaletlere kadar uzanan tüm mahkeme sisteminin içine dahil olmayı başardılar. Böylece mahkeme sisteminde yüksek düzeyde laikleşme olayı gerçekleşmiş ve geleneksel İslami hukuk düzeninden epeyce uzaklaşılmıştı. 1879’da yılında Adalet Bakanlığı’nın yeniden yapılandırılmasının ve yaygınlaştırılmasının da yardımıyla laikleşme süreci, Devlet Konseyi’ndeki temyiz mahkemeleri ve dini mahkemelerle birlikte Nizamiye mahkemelerini kontrolü altına aldı; sadece Şeyhülislamın kontrolü altındaki dini mahkemeler mevcut adalet sisteminin dışında kalmıştı. Bu yeniden yapılandırma, adalet sistemine çok ihtiyaç duyulan birliği ve daha standart hale getirilmiş prosedürleri getirdi; sistem de bu şekilde daha adil bir sistem haline geldi. Abdülhamid’in gerçekleştirdiği adalet reformları, bir model ya da teşvikçi olarak Avrupa’nın hiç rol oynamadığı, gerçek anlamda yenilikçi karakteri olan çabalardı.

Diğer önemli bir iç gelişme de imparatorluk çapında bir demiryolları sistemi oluşturulmasıydı. Avrupalı şirketler tarafından yapılan daha önceki demiryolları batı Anadolu ve Trakya’yla sınırlı kalmıştı, fakat Abdülhamid, imparatorluğunun ekonomisinin gelişmesine yardımcı olması için demiryolları sisteminin geliştirilmesinin yollarını aradı. Sultan 1888

yılında Haydarpaşa-İzmit hattının Ankara'ya ve nihai olarak da Bağdat'a kadar uzatılması için Almanlarla bir anlaşma imzaladı. Bağdat demiryolu hattına ilave olmak üzere de yeni yüzyılın başlamasıyla birlikte Hicaz demiryolunun yapımına başlandı; bu, Abdülhamid'in Hicaz'ın kontrolünü elinde tutmayı devam ettirmeye, kutsal yerlere hizmet etmeyi sürdürmeye ve bu şekilde bütün dünya Müslümanlarının sözcüsü, koruyucusu ve temsilcisi olduğu iddiasını geçerli kılmaya ne derece istekli olduğunu gösteriyordu. Abdülhamid'in padişahlığı döneminde demiryollarının uzunluğu 1888 yılında 1,780 kilometreden 1907-1908'de 5,883 kilometreye çıktı.21

Rusya'yla savaştan sonra hemen ele alınması gereken içeride mevcut olan bir zayıflık, askerî reformlardaki yetersizlikti. Osmanlı kurmay sınıfı 1877 yılından önce tam olarak geliştirilmemişti, bu da Rusların Balkanlar'da ve doğu Anadolu'da ortaya koyduğu askeri çabaları kolaylaştırmıştı. Abdülhamid'in padişahlığı sırasında adı Mekteb-i Fünunu Harb (Savaş Bilimleri Okulu) olarak değiştirilen Harbiye'de okutulan müfredat, subayların Avrupa tarzında yetiştirilmesini sağlayacak şekilde düzenlendi. Sultan orduyu modernleştirirken onun geleneklerine saygı gösterdi ve başta Gazi Osman Paşa olmak üzere üst düzey subaylarla dostluklar kurdu. Ancak padişahlığının sonlarına doğru Abdülhamid, subayların iddia edilen pozitivizmlerinden ve sultanın muhaliflerini desteklemelerinden dolayı düzenli orduya güvenmemeye başladı. Sultan artık genelde Arnavut ya da diğer Türk olmayan gruplardan oluşan kendi saray birliğine güvenmekteydi. Padişahlığının son 15 yılında Sultan ordunun önemini göz ardı eder göründü ve orduya ayrılan bütçede indirimler gerçekleştirdi; bu da kurmay subaylar arasında ona karşı büyük bir düşmanlığın ortaya çıkmasına neden oldu.

Abdülhamid'in padişahlığının son yıllarında orduya karşı takındığı tutum ne olursa olsun, o 1880'li yılların başında orduyu yeniden yapılandırmak için Yarbay Kohler ve General Von der Goltz'u getirterek Almanlardan yardım alma yoluna gitmişti. Von der Goltz'un temel misyonu, askeri okulları modernize etmek ve verdiği eğitimle "Türk" olarak kendi kendine saygı duyan ve "milletlerinin" geleceği konusunda umut ve inanca sahip olan yeni bir subay sınıfı ortaya çıkarmaktı. Erkan-ı Harbiye'yi (Genelkurmay başkanlığını) kuran kişi olan Von der Goltz, modern eğitimin yaygınlaştırılmasının ve yeni bir elitin (ordu subayları) ortaya çıkarılmasının, Osmanlı Devleti'ne canlılık kazandıracağına ve bir rejim değişikliğinin orduyu olumlu olarak etkileyeceğine inanmıştı. Goltz'un misyonunun ne kadar başarılı olduğu, Osmanlının 1897 yılında Yunanistan'a karşı elde ettiği zaferde görülmüştür. Fakat Von der Goltz 1908 yılında tekrar İstanbul'a geri döndüğünde Sultanın bütçe kesintilerinden dolayı ordunun durumunu acınacak bir hale soktuğunu gördü. 1908 yılındaki Genç Türklerin devrimiyle birlikte Von der Goltz'un gözbebeği olan subaylar ve diğerleri etkili konumlara geldiler ve bu kişiler, kendi akıl hocaları oldan Goltz'un isteği doğrultusunda Osmanlı-Alman ittifakını gerçekleştirme yoluna gittiler.

Balkanlar'da çeşitli Hıristiyan devletlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra Osmanlı Ermeni toplumunun bazı üyeleri aynı şeyi kendilerinin de gerçekleştirebileceğini ümit etmeye başladılar. Onların bu yöndeki çabaları, sonunda Sason'da bir ayaklanmanın ortaya çıkmasına neden oldu, Abdülhamid bu isyana karşılık verince de Batı'da "Kızıl" lakabıyla anılmaya başladı. Yüzyılın başlarında Rusya'nın Kafkasya'yı işgal etmesinin ardından Rus imparatorunun hizmetine giren bazı Ermeni subaylar, Rusya ile savaş sırasında Rus saldırılarına Osmanlı Ermenilerinin destek vermesini sağlamak için çaba göstermişler, çoğu Ermeni ise Osmanlı

Sultanına bağlı kalmaya devam etmişti. Ancak muhalefet arasına katılan küçük bir Ermeni grubu, Sultanın ihanete uğradığı duygusuna kapılmasına ve onun güveninin kaybedilmesine neden olmuştu. San Stefano ve Berlin konferansları sırasında Ermeni Patriği Nerses'in doğuda bir Ermeni devleti kurulması için çaba göstermesi ve Rusların Osmanlı Devleti içinde karışıklık çıkarmak için Ermeni toplumunu kullanmaya çalışması Sultanın bu olumsuz duygularını daha da kuvvetlendirdi.

İmparatorluk içindeki küçük Ermeni milliyetçileri grubu, kendi davalarına zengin ve üst düzey Ermenilerin destek vermesini sağlamak için şiddete başvurma yoluna gitti. Bu kişiler, Osmanlı görevlilerine saldırarak, köyleri toptan katliama tabi tutarak ve Ermeni köylüler üzerinde kendi otoritelerini kurarak doğuda faaliyet gösteriyorlardı. Sultan, hayatının ilk yıllarında kendine çok yakın hissettiği bu halk tarafından ihanete uğramış olduğunu kişisel olarak hissetmesinden dolayı bu saldırılara çok olumsuz bir şekilde karşılık verdi. Devletin Ermeni görevlilerini sadık olmamakla suçladı ve İstanbul'daki Ermeni tüccarlara karşı kısıtlamalar yoluna gitti.

1890 ile 1893 yılları arasında teröristlerin saldırıları ile onlara karşı Osmanlı ordusu birlikleri ve yeni oluşturulmuş Hamidiye adı verilen kabile jandarmalarının gerçekleştirdiği saldırılar doğudaki hayatı alt üst etti. Ancak bu olaylar, Ermeni terörist gruplardan biri olan Hınçakların istediği şekilde Avrupa'da Osmanlıya karşı tepki ortaya çıkmasını sağlamıyordu. Muş'un güneybatısında yer alan ve büyük oranda Ermeni halkının yaşadığı Sason'da Osmanlı vergi toplayıcılarına karşı şiddet eylemleri gerçekleştirildi. Osmanlı ordusu düzeni sağlamak için bölgeye ulaştığında, Hınçaklar, yolları üzerindeki tüm Müslüman köylerini yerle bir ederek dağlara çekilmişlerdi. Bu eylemler Osmanlı ordusunun ve Hamidiye alaylarının Sason'da çok şiddetli tepki vermesine neden oldu. Merkezi hükümet, karşı katliamlar gerçekleştirilmesini emretmemişti, fakat

gerçekleştirilen şiddet olayları daha çok aşırı derecede heyecanlı olan ordu komutanlarının işiydi. Bu olay, Bulgaristan'da 1876 yılında ortaya çıkmış olan olaylar gibi hemen Batı medyasının dikkatini çekti; bu olayda da Müslümanların katledilmesiyle ilgili olaylara yine yer verilmedi. Abdülhamid doğuda yeni reformlar gerçekleştirme sözü vererek Avrupalıları yatıştırmaya çalıştı.

Ermeni toplumuyla yaşanan gerginlikler, Eylül 1895 yılında, Hınçaklar Sason katliamına karşı Avrupalıların ve Bab-ı Ali'nin yeterince tepki göstermediği gerekçesiyle gösteri düzenleyince daha da arttı. Bu gösteriler, Bosna ve Bulgaristan'dan kaçıp gelmiş birçok mültecinin de aralarında bulunduğu İstanbul'daki kalabalıkları öfkelendirdi ve ardından da bir kargaşalık çıktı. Benzer olaylar Trabzon'da ve başka şehirlerde de yaşandı, bu şekilde Avrupa'daki Müslüman karşıtı duygular daha da alevlendi. Ancak Avrupalı güçler, Osmanlı devleti içindeki muhaliflerin konumlarını güçlendirme kaygısıyla herhangi bir girişimde bulunmadılar. Avrupalı güçlerin Ermenilerin yardımına gelme konusunda isteksiz davranmaları, birçok Hınçakın ve başka radikal Ermeni'nin, İran, Mısır, Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmek üzere imparatorluktan ayrılmasına neden oldu; bu da Ermeni sorununun çözümsüz kalmasına sebebiyet verdi.22

Balkan milliyetçiliğiyle birlikte Ermeni milliyetçiliğinin ortaya çıkışı Sultan açısından problem oluşturucu nitelikteydi. Ne yazık ki, etnik bilinçlilik değişik düzeylerde imparatorluğun Müslüman tebaası arasında da yayılmaya başladı. Abdülhamid'in Osmanlı vatandaşları olarak Hıristiyanları koruması ve onların ekonomik durumlarını iyileştirmesi Müslümanlar arasında rahatsızlık doğurmuştu.

Dış İlişkiler

Berlin Anlaşması'ndan sonra Avrupalı devletler Osmanlının içişlerinde önemli rol oynamaya devam ettiler. İç reformların bazısını dikte ettirmekten başka, yabancı güçler, imparatorluğu yavaş bir şekilde parçalamaya başladılar. Daha önce değinildiği gibi, Rus tehdidi karşısında Osmanlının geri kalan topraklarının bütünlüğünü sağlamak için İngilizler 1878 yılında Kıbrıs'ı işgal etmişlerdi. 1830 yılında Cezayir'i işgal etmiş olan Fransızlar Tunus'ta yeni ilerlemeler gerçekleştiriyorlardı. İtalyanların bölgeye doğru yayılmasından korkan Fransız yönetimi, 1881 yılında Tunus sınırından Cezayir'e gerçekleştirilen bir saldırıyı bahane ederek tüm ülkeyi (Tunus'u) işgal etti ve yerel otoriteleri Fransız koruyuculuğunu kabul etmeye zorladı. Bab-ı Ali, bu gelişme üzerine, daha üç yıl önce Berlin Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü garanti eden Avrupalı güçlere başvurdu, fakat olumlu bir cevap alamadı; bu, Avrupalı güçlerin kendi çıkarlarının etkilenmemesi durumunda Osmanlı Devleti adına müdahalede bulunma konusunda ne kadar isteksiz olduklarını ortaya koyuyordu.

Bir sonraki yıl İngiltere Mısır eyaletini işgal edince Osmanlı yönetimi daha büyük bir prestij kaybına uğradı. İngiltere'nin Mısır'ı ele geçirmesine neden olacak olan olaylar, Eylül 1881'de ordu içinde bulunan birkaç yerel üst düzey subaydan biri olan Albay Ahmet Urabi'nin başını çektiği Subaylar İsyanı olarak adlandırılan bir isyanın çıkmasıyla başlamıştı. Urabi'nin isyanı, Mısır'ın yönetim düzenini (Türk-Çerkez) hedef almıştı. Urabi, hükümeti ele geçirmeyi başardı ve Mısır'ın yabancı güçlerin işgali altına düşmemesi için harekete geçti. Sultan Abdülhamid başlangıçta isyanı kendi halifelik makamına karşı gerçekleştirilmiş bir isyan olarak değerlendirdi. O, isyanı İngilizlerin Arap milliyetçiliğini kışkırtmak ve Arabistan ile Irak'taki Osmanlı yönetimine son vermek için çıkarmış olmalarından kaygı duymaktaydı. Anadolu'daki Türklerin Urabi lehine gösteri yaptığı ve onu Müslüman bir kahraman olarak gördükleri haberleri

ulaşınca Sultanın bu kaygıları daha da kuvvetlendi. Abdülhamid, Urabi'nin hareketini bir tehdit olarak algılasa da İngilizlerin Urabi'ye karşı ortak bir Osmanlı-İngiliz saldırısı düzenlenmesi yönündeki önerilerini geri çevirdi. Bundan sonra İngilizler Eylül 1882'de İskenderiye'ye başarılı bir askeri çıkarma gerçekleştirdiler ve Kahire'yi işgal ettiler. İngilizlerin Mısır'ı işgalinin geçici olduğu düşünülse de Osmanlı yönetimi, bölgenin kontrolünü doğrudan eline alarak bunun getireceği mali ve askeri yükün altına girebilecek durumda bulunmuyordu.

İngiltere ile Fransa Kuzey Afrika'daki Osmanlı topraklarını ele geçirirken, Balkanlar'da yeni bağımsız olmuş devletler de Osmanlı Devleti'nin aleyhine olacak şekilde topraklarını genişletmenin yollarını arıyorlardı. 1877-1878 Savaşından sonra Osmanlıların elinde kalan tek Avrupa toprağı, Karadeniz'den Adritayik'e kadar uzanan ve Trakya'yı, Doğu Rumeli'yi, Makedonya'yı, Teselya'yı ve Arnavutluk'u içine alan Balkan Dağlarının güneyi boyunca uzanan toprak kordonuydu. Temmuz 1881'de Avrupalı güçler Osmanlı yönetimini Teselya'nın çoğu kısmını Yunanistan'a vermeye zorladılar. 1885-1886'da da Bulgaristan ile Sırbistan arasında kısa bir savaş yaşanmasından sonra Bulgaristan Doğu Rumeli'nin kontrolünü ele geçirdi. Bu problemlerden başka Arnavutluk içinde de gerginlikler ortaya çıkmaya başladı; buradaki olaylar 1913 yılında zirve noktasına ulaşacaktı.

Balkanlar'da ortaya çıkan ve Osmanlı devleti açısından olumlu olan bir gelişme, 1897 yılında Yunanistan'ın yenilgiye uğratılmasıydı. 1830 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra, yüzyılın son on yılına kadar geçen süre içinde Yunanistan Osmanlı Devleti'nin dış politikasında önemli bir yer tutmamıştı. 1894 yılında Yunan ordu subayları içinden bir grup milliyetçi bir örgüt olan Etniki Eterya örgütünü kurdular. Bu örgütün amaçlarından bir tanesi, Yunanistan'ın sınırlarının, Teselya'yı, Epirus'u, Makedonya'yı, Ege

adalarını, Girit'i, Batı Anadolu'yu ve en önemlisi İstanbul'u içerecek şekilde genişletilmesini öngören Megali Idea'nın (Büyük Düşün) gerçekleştirilmesiydi. Etniki Eterya'nın büyük etkisi altında olan Yunan hükümeti, kuzey yönünde Teselya'ya doğru genişleyebilmek için Girit'te Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında ortaya çıkan gerginliklerden yararlanmak istedi. Küçük bir kuvvetin komutanlığını yapan Prens Konstantin Canina yakınlarında Manastır'dan yola çıkan daha güçlü bir Osmanlı ordusuyla karşı karşıya geldi. Osmanlı ordusu Avrupalı güçler müdahale edinceye kadar Yunanistan'ın içlerine kadar ilerledi.

Savaş, Von der Goltz'un gerçekleştirdiği askeri reformların başarılı olduğunu ortaya koysa da Osmanlılar bu askeri zaferlerinden çok az şey elde edebildiler. Sultan, Girit'in bir Yunan militanı olan Hıristiyan bir valinin yönetimi altında özerk bir eyalet olarak yapılandırılmasını kabul etmek zorunda kaldı; bu şekilde ada Yunanistan'a teslim edilmiş oluyordu. Bu taviz, kendi yurtlarını bırakarak Anadolu'ya doğru yola çıkan yeni bir Müslüman göç dalgasının yaşanmasına neden oldu. Osmanlı Devleti, artık bir zafer durumunda bile Avrupalı

güçlerin müdahalesi nedeniyle savaştan başarılı çıkamıyordu.

Abdülhamid açısından Balkanlar'daki en ciddi problem, Makedonya sorunuydu. Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan (ve Romanya) devletlerinin hepsi, iddialarını bölgeyle ilgili meşru haklarına dayandırmaktan çok, tarihi/efsanevi nedenler ve bazen de etnik yakınlık temelinde Makedonya toprağının bir kısmını ele geçirmek için çaba gösteriyorlardı. Makedonya, hiçbir grubun çoğunluk oluşturmadığı, değişik etnik topluluklardan oluşan bir bölgeydi.23 Her grup, ulusal propagandayı yaymak için kurulmuş değişik örgütleri kullanarak bölgedeki konumunu güçlendirmeye çalışıyordu. En önde gelen grup ise değişik terörist faaliyetler yoluyla Makedonya'nın özerk bir eyalet halinde yapılandırılması

için mücadele eden Dahili Makedonya Devrimci Örgütü'ydü (IMRO). Abdülhamid'in çeşitli tavizler vermesine rağmen, onun padişahlığının sonuna kadar eyalet çapında siyasi cinayetler işlenmesine devam edildi; eyalette düzeni yeniden kurmak için yeni bir polis gücü de oluşturuldu. Makedonya sorununun ortaya çıkardığı uluslararası tartışmalar, İngiltere ile Rusya'yı ve daha sonra da Fransa'yı birbirine yaklaştırdı ve bu devletler grubunun daha sonra I. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkmasına neden olacak şekilde Almanya ve Avusturya ile rekabet etmesine katkıda bulundu.

Sultana Karşı Muhalefet

Abdülhamid'in Mithad Paşa'nın anayasasını uygulamaktan vazgeçtiği padişahlığının ilk günlerinden itibaren Sultanın politikalarına muhalefet eden değişik gruplar ortaya çıkmaya başladı. Daha önce değinildiği gibi, Temmuz 1878 tarihine kadar sultana karşı düzenlenen iki darbe girişimi engellenmişti. Ancak Abdülhamid'e karşı en büyük tehdidi, onun kurduğu ve modernize ettiği okullarda eğitim görmüş olan kişiler oluşturacaktı. Modern okul sistemi, bürokratlar, subaylar, doktorlar ve başka meslekten olan kişileri yetiştirirken, aynı zamanda zeki olan bu genç beyinleri Avrupa liberal düşüncesinin de etkisine açmıştı. Bu kişiler, daha önce gelip geçmiş Avrupalı selefleri gibi reformların yukarıdan aşağıya empoze edilemeyeceğini, fakat sosyal ve siyasi değişikliklerle birlikte yürümesi gerektiğini ileri sürüyorlardı.

Başka eserlerde çok iyi anlatılmış olan Genç Türklerin tarihini burada ayrıntısıyla ele almak pek doğru olmayabilir, fakat muhalefet gruplarının Paris, Cenevre ve Kahire'de ortaya çıktığını belirtmek gerekmektedir; diğer yerlerdeki gruplar ise en etkili grup haline gelen ve kendi gazetelerini, La Jeune Turquie ile Meşveret'i, çıkaran Paris grubuyla bağlantıya geçmişlerdir. İlk olarak gerçek anlamda örgütlenen muhalefet grubu olan İttihad-ı Osmani (Osmanlı Birliği) Cemiyeti, 1889 yılında Kraliyet Tıp

Okulunda Arnavut İbrahim Temo, Çerkez Mehmed Reşid ile Kürt etnik kökeninden gelen Abdullah Cevdet ve İshak Sukuti tarafından kurulmuştur.

Müslümanlar arasında etnik köken, henüz siyasi örgütlenmenin temeli olarak görülmediği için bu grupların kendilerini siyasi olarak Türk gördüklerine işaret etmek büyük önem taşımaktadır. Sultan tarafından eziyete tabi tutulacaklarından korktukları için bu örgütün birçok üyesi, Avrupa'nın değişik yerlerine dağılmış olan önceki sürgünlere katılmak üzere ülkeden kaçmışlardı. Bu örgüt kısa zaman sonra Kraliyet Savaş Koleji'nde ortaya çıkan benzer bir örgütle birleşti. 1895 yılında Dr. Ahmet Rıza'nın liderliği altında örgütün adı değiştirilerek İttihat ve Terakki (Birlik ve İlerleme) Cemiyeti haline dönüştürüldü. Örgütün temel amacı, her şeyden önce anayasayı yeniden uygulamaya geçirmek ve Meclisin yeniden açılmasını sağlayarak imparatorluğun birliğini korumak ve Osmanlı toplumunu modernleştirmekti. Abdülhamid, Avrupa'da mantar gibi ortaya çıkan bu grupları göz ardı ediyor değildi. O, Avrupa hükümetlerinden vatan haini olan bu cemiyetler üzerinde baskı uygulamasını istedi, fakat istekleri Avrupa hükümetleri nezdinde yankı bulmadı.

Bu muhalefet gruplarının başarısız olmasının temel nedeni, aralarında bir birlik oluşturamamaları ve ortak bir cephe kuramamalarıydı; İttihat ve Terakki ise Abdülhamid karşıtı bütün grupları bir araya getirmek için çaba gösteriyordu. Sultanın yeğeni olan Prens Sabahattin, hareketi bir bütün haline getirmek için Şubat 1902'de Paris'te bir Jön Türk kongresi topladı. Bu Kongre, ulaşmayı arzuladıkları amaçlarına ulaşmak için ordunun devreye girmesi gerektiği konusu ile yabancı müdahalesinin önlenmesi gerektiği konularını ele aldı. Balkanlar'daki Üçüncü Ordu'da görevli bazı subayların ve ileri gelen kişilerin 1906'da Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti aracılığıyla harekete dahil olmalarıyla birlikte, arzulanan devrim gerçekleştirilebilir bir devrim haline dönüştü. Aralık 1907'de

toplanan ikinci Jön Türk Kongresinde, gerekli olan bütün araçların kullanılmasıyla sultanın tahttan indirilmesi ve onun yerine anayasal ve temsili bir hükümet geçirilmesi gerektiği ilan edildi.

Gerçek devrimi başlatan olaylar, Makedonya’da Üçüncü Ordu çerçevesinde ortaya çıkan küçük ayaklanmalar şeklinde belirdi, daha sonra bu ayaklanmalar Edirne’deki İkinci Ordu’ya sıçradı. 20 Temmuz 1908’de Manastır’ın Müslüman halkı ayaklandı ve şehrin cephaneliğini ele geçirdi, bunun ardından diğer Balkan şehirlerinde de benzer ayaklanmalar ortaya çıktı. Sultana anayasa-

nın yeniden uygulamaya koyması yolunda talepler iletildi. Sonunda Abdülhamid, anayasayı yeniden uygulamaya koymak ve 23 Haziran 1908’de Meclisi yeniden açmak zorunda kaldı.

Anayasanın uygulamaya geçirilmesi şeklinde zafer elde edildikten sonra İttihat ve Terakki için gerçek problemler ortaya çıkmaya başladı. Yukarıda belirtilen temel amaçlar dışında örgüt üyeleri, gelecekte ne gibi eylemler gerçekleştireceklerine dair bir program hazırlamamışlardı. Kurulduğu andan itibaren parti bazı meseleler yüzünden kendi içinde bölünmüştü; bu meselelerden en önemli olanı da Sultana ne yapılacağı konusuydu. Yeniden açılmış olan Parlamentonun ya da Sadrazamın otoritesi karşısında Sultanın ne gibi yetkilere sahip olacağı konusunda sorular ortaya çıktı; başka bir deyişle gerçek güç kimin elinde olacaktı? Bu karışıklık, eyaletlerdeki liderlerin İstanbul’dan emir beklemektense, kendi politikalarını oluşturmalarına neden oldu. Devrimde liderlik rolünü üslenen İttihat ve Terakki Cemiyeti, kendi politikalarının kabul edilmesini ve yeni bir hükümetin kurulması ve bu hükümetin parlamento seçimleri için hazırlık yapması yolunda adımlar atılmasını sağlamak için yedi kişilik bir komiteyi İstanbul’a gönderdi. İttihat ve Terakki tarafından onaylanan değişiklikler yavaş yavaş uygulamaya konurken, 5 Ekim 1908 tarihinde

Avusturya Bosna-Hersek’i ilhak etti ve Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti. 1882 yılından beri Osmanlı Devleti böyle büyük toprak parçaları kaybetmemişti. Avusturya ile Bulgaristan’ın İstanbul’da mevcut olan iktidar boşluğundan faydalanma yoluna gittikleri açıktı. Osmanlı hükümetinin bu olaylar karşısında yaptığı tek şey, Berlin Anlaşması’na imza koyan devletlere başvurmak oldu, ancak herhangi bir sonuç elde edemedi.

Temsili, fakat oldukça bölünmüş bir parlamentonun seçilmesiyle birlikte yeni hükümeti üzen şeyler arasına parlamentodaki anlaşmazlıklar da eklenmiş oldu. Meclis-i Mebusan, etnik olarak 147 Türk, 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 10 Slav ve 4 Musevi milletvekilinden oluşmaktaydı.24 Milletvekilleri aralarında Müslümanlar ve gayrimüslimler şeklinde bölünmüş oldukları gibi, Müslümanlar da kendi aralarında İttihat ve Terakki grubunu destekleyenler ile Abdülhamid’i destekleyenler şeklinde bölünmüştü. Bu bölünmeler sonu gelmeyen tartışmaların yapılmasına ve yasama alanında çok az başarı elde edilebilmesine neden oldu.

Yeni hükümetin iş görmesini engelleyen sonu gelmez sorunlar ve İttihat ve Terakki yanlısı bir kişinin sadrazam olarak atanması, muhafazakarların harekete geçmesine neden oldu. Değişik gruplar, özellikle de dini okulların öğrencileri anayasanın iptal edilmesi çağrısında bulunmaya başladılar. Hafız Derviş Vahdeti adını taşıyan ve Volkan isimli bir gazete yayınlamaya başlamış olan radikal görüşlü bir kişi, anayasanın yerine şeriatın geçirilmesini amaçlayan ve Osmanlı devletini modernleştirmenin ve kurtarmanın tek yolunun İslam olduğuna inanan İttihad-ı Muhammedi (İslam Birliği) Cemiyeti adını taşıyan bir örgüt kurdu. Birinci Ordu’ya mensup bazı askerlerin de katılımıyla bu grup, 12/13 Nisan 1909 gecesi Meclis binasına doğru yürüyüşe geçti ve emniyet müdürüne içinde şeriatın getirilmesi çağrısının da yer aldığı bir dizi talep sundu. Bunun sonucunda

sadrazam bütün kabinenin istifa talebini Yıldız Sarayı'nda Sultana sundu. Sonunda Hareket Ordusunun yardımıyla karşı devrim destekçilerinin direnişi bastırıldı. 27 Nisan 1909 tarihinde İttihatçılar tarafından atanmış olan yeni şeyhülislamın imzaladığı bir fetvayla Abdülhamid -bütün hayatı boyunca beklediği şekilde- tahttan uzaklaştırıldı. Ancak Sultanı tahttan indirme kararı, zaten daha önceden yasama organı tarafından başkanı (Küçük) Sait Paşa'nın teklifiyle alınmıştı. Abdülhamid'in yönetimi altında sadrazamlık dahil olmak üzere birkaç bakanlığı elinde bulunduran Sait Paşa, Sultanın en önemli düşmanı haline gelmişti. Abdülhamid, Selanik'te ev hapsine maruz bırakılarak yaşamaya zorlandı; başlangıçta Fethi Okyar'ın komuta ettiği özel bir askeri birlik tarafından korunmaktaydı; Okyar'ın hatıralarında belirtildiğine göre Abdülhamid Okyar'la ona güven ve saygı duyacak şekilde yakınlaşmıştı. Balkan Savaşı sırasında Abdülhamid, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve bir doktorun gözetiminde tutulmak üzere İstanbul'a Beylerbeyi Sarayı'na getirildi; burada 18 Şubat 1918 tarihinde doğal nedenlerden dolayı vefat etti.

Sultan II. Abdülhamid'in padişahlığı dönemi, bir bütün olarak bütün dünyada ve spesifik olarak da Osmanlı Devleti içinde çok kapsamlı değişikliklerin ortaya çıktığı bir dönemdi. Birinci Meşrutiyet Dönemiyle başlayan ve Genç Türk devrimi ve İkinci Meşrutiyet Dönemi ile sona eren Abdülhamid'in zamanında Osmanlı Devleti önce 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında büyük toprak kayıplarına maruz kaldı ve her yönden komşu ülkelerin ve Avrupa devletlerinin tehdidi altına girdi. Ancak Sultanın liderliği altında bu dış tehditler, Sultanın gerçek gücünün elinden alındığı döneme kadar uzakta tutulabildi. Birçok kişi tarafından muhafazakar ve dindar bir gerici olduğu düşünülse de Abdülhamid'in padişahlığı döneminde, Osmanlı tarihi içindeki en muazzam modernleşme dönemine şahit olunmuştur. Bir bütün olarak ele alındığında, Abdülhamid dönemi,

bireysel hakların düzenli olarak baskı altında tutulduğu bir mutlakıyet dönemi niteliği taşısa da, Türkiye Cumhuriyeti'nin eğitimsel ve kurumsal temelleri de bu dönemde atılmıştır.

1 Profesör Karpat'ın Abdülhamid dönemini kapsamlı olarak çalışmış olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, kaçınılmaz olarak onun çalışmalarına birçok atıf yapılacaktır. Onun son çalışması şu eserdir: Kemal H. Karpat, The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State (Oxford, 2001).

2 W. E. Gladstone, Bulgarian Horrors and the Question of the East (Londra, 1876).

3 Karpat, 166.

4 Birinci Meşrutiye Dönemiyle ilgili mevcut en iyi çalışma şu eserdir: Robert Devereux, The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament (Baltimore, 1963).

5 Devereux, 63-65.

6 Bkz. Kemal H. Karpat, "The Ottoman Parliament of 1877 and its Social Significance, " Proceedings of the First Int. Conference of South East European Studies. Sofya, 1969.

7 Justin McCarthy, Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922 (Princeton, 1995).

8 Shaw, 189.

9 Elie Kedourie, England and the Middle East: The Vital Years. The Destruction of the Ottoman Empire, 1914-1921 (Londra, 1956).

10 Berlin Kongresi ve Anlaşmasının tam anlatımı şu eserde bulunmaktadır: Gabriel Noradounghian, RecueilD'Actes Internationaux de l'Empire ottoman, Cilt 4. (Paris, 1903): 1-192.

11 Karpat, 149.

12 Bkz. Kemal H. Karpat, “Jewish Population Movements in the Ottoman Empire,” The Jews of the Ottoman Empire (der.) Avigdor Levy (Princeton, 1993), 399-422.

13 Abdülhamid ve İslam’ın siyasileştirilmesiyle ilgili derin bir çalışma için bkz. Karpat, Politicization of Islam.

14 Karpat, Politicization of Islam, 188.

15 Yeni bir seçim düzenlemeleri kuralları Meclisten geçirilemediği için aynı veto sistemi Meclisin ikinci oturum döneminde de yürürlükte kalmıştır.

16 Devereux, 145.

17 Devereux, 144.

18 Edwin Pears, Life of Abdul Hamid (Londra, 1917), 51.

19 Osmanlı bürokrasisini ayrıntılı bir şekilde ele alan bir çalışma için bkz. Carter V. Findley, Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922 (Princeton, 1980).

20 Carter V. Findley, Ottoman Civil Officialdom: A Social History (Princeton, 1988), 24-25.

21 Shaw, 227.

22 II. Abdülhamid dönemindeki Ermeni Sorununu daha ayrıntılı bir şekilde ele alan bir çalışma için bkz. Shaw, 200-205.

23 Değişik nüfus sayımları için bkz. Kemal H. Karpat, Ottoman Population, 1830-1914 (Madison, 1985), 50.

24 Shaw, 278.

Son Universal İmparatorluk ve II. Abdülhamid / Prof. Dr. İlber Ortaylı [s.889-]

Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi / Türkiye

Son universal imparatorluk ve son imparator; II. Abdülhamid Müslümanların halifesidir. Bu unvan ve mevhumu onun kadar vurgulayan yoktur. Ama II. Abdülhamid artık Türk olduğunu Türklerin hükümdarı olduğunu da hissetmekte ve hissettirmektedir. Devlet-i Aliyye Türklerin imparatorluğuydu. Osman Gazi, Orhan Gazi gibi kurucuların türbelerinin inşası, Söğüt'te Ertuğrul Gazi (veya yeni değerlendirme ile Gündüz Alp) türbesinin ihdası, sarayda Boşnak, Arnavut tüfekçilerin yanında Söğütlü denen Ertuğrul (muhafız) alayının ihdas edilmiş olması ve padişahın bunlara öz hemşehrilerim demesi, asıl önemlisi Sait Paşa İslamcılığının Türkçü merkezli bir İslam olması bu ikinci keyfiyete işaret eder. Devlet-i aliyye'nin kimliği Türkleşmektedir; ama elan klasik universal imparatorlukların sonuncusunda Türk olmayan unsurlar herkes gibi idarenin içindedir ve Türklük henüz bireylere diğer etnisite mensuplarına içtimai ve idari bir imtiyaz vermemekteydi.

Müslümanların halifesinin ülkesinde gayrimüslîm unsurlar da devlet ve toplumun seçkinleri içinde yerini almıştır. Eski Osmanlı genişliği, Tanzimat'tan sonra daha da göze çarpar hale gelmiştir. Hiçbir Hıristiyan ülkede Yahudi ve Müslümanların bu kadar seçkin yeri olamazdı. ABD ve Britanya'nın Anglo-Sakson geleneği bile bu çeşitliliğe taşra toplumu ve yönetiminde cevaz vermezdi. 1920'lerde Britanya'nın Hindistan kral naibi Marki Reading (Isaac Rufus) Yahudiydi, ama II. Abdülhamid devrinde; topluca gayri-hıristiyan vali, nazır, sefiri olan bir Avrupa hükümeti zor bulunur. Çarların ülkesinde Müslüman general ve albay vardı ama vali yardımcısı veya diplomat bulunmazdı. Fransa'nın Yahudi nazır ve

başbakanı 20. yüzyıla ait bir olgudur. Bu, Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamid döneminde ortaya çıkmış bir gelişme değildir; Osmanlı ananesi bu gelişmeyi doğuruyor ve imparatorluk hayatı için doğal bir görünümdür. Nihayet II. Abdülhamid İstanbul'daki kiliselerin önüne çeşme yaptıran Sultan II. Mahmud'un torunudur. Millet sistemi milliyetçilik (nationalism) çağında yeni bir evreye girmektedir. II. Abdülhamid'in saltanatı 1877 Türk-Rus Savaşı (1293 muharebesi) ile başladı denebilir ve Berlin kongresi sonrası kayıplarla devletin memalikinde Slav ülkelerinden bir tek Makedonya kaldı.

Kuzey Yunanistan, Anadolu ve Akdeniz adalarındaki Hellenler ve Ermeniler diğer Hıristiyan grubu oluşturuyordu. Ama Ermenilerin milliyetçi örgütlenme ve ayaklanma hareketi büyüyordu. Diğer yandan imparatorluğun hayatında o güne kadar pek hissedilmeyen bir sorun başladı. Yahudi Siyonist hareket; imparatorluk Yahudi cemaatinin de pek katılmadığı ve ilgi göstermediği bu hareketi, II. Abdülhamid mutedil politikaları ile engellemeye çalıştıysa da, gelişmeler 20. yüzyıla devredildi.

II. Abdülhamid dönemi milliyetçi bir dünyada son milletler (communitas) imparatorluğuydu. Koloniyalist asırda, milletlerin bir anda var olduğu son Roma İmparatorluğu'ydu. Klasik millet düzeninden, İmparatorluğun geçirdiği bu istihaleyi bu kavram içinde anlamak lazımdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ve cemiyetinde millet dediğimiz zaman, tam manâsıyla kavramların üzerinde durmamız gerekiyor. Bu konularla ilgili noksanlığımızdan dolayı da maalesef siyasi hayatımıza kadar akseden yanlış yorumlarla bir kavganın içine giriyoruz. Millet bir Arabça sözdür. Fakat bu Arabça söz, bütün Arabça önemli kavramlar gibi yöntem olarak İbranca'da, hatta Aramca'da ve bazı ahvalde de "Politikon" kavramı için yapıldığı gibi Yunancada aranmalıdır. Çünkü beynelmilel cihanşümul bir felsefe ve siyaset dili olan Arabçanın kökleri semitik kardeşlerindedir.

İbranca ve Aramcadadır ve Ortaçağlardaki “kültürel fringe” dediğimiz; kültürel saçaklaşma dolayısıyla da Yunancadadır. Binaenaleyh bu üç medeniyet dairesine bakmayan bir İslam tetkikinin hiçbir anlamı yoktur. Millet, Arabçadan evvel bir İbranca kelimedir ve o da Aramca’dan gelir. “Söz” demektir. Burada bir metafor söz konusudur. Söz, kelâmın ta kendisidir, yani “logos”tur ve Allah’ın sözü etrafında toplanan bir cemaati, bir inançlılar kitlesini, bir inancı ifade etmektedir. (Fakat bizim Türkiye Cumhuriyeti’nde kullandığımız bir millet vardır. Bu millet, 19. asırdaki bir çok Osmanlıca kelime gibi, Türklerin yarattığı kavramlardandır. Bu doğrudan doğruya nation’un tercümesidir. Nation, Latince bir kelimedir. Bunun geldiği, neşet ettiği kaynak; etnos’tur, Yunancadır. Dolayısıyla biz etnos’la alakası olmayan bir “millet” sözünü, etnos’a çevirmişizdir ve millet dediğimiz zaman da, bunu bu şekilde kullanmaktayız. İlk defa siyasi hayatımızda fundamentalist dediğimiz bir parti, bu kelimeyi doğru olarak kullandığı zaman da şaşırdık. “Milli Görüş”, “Milli Nizam” Partisi, “Milli Gazete”; orada bahsedilen “milli”, etnos anlamında değildi. Doğrudan doğruya “congregatio” idi.)

Bugünkü anlamıyla millet sistemine avdet etmemiz artık mümkün değildir. Bazı emperyal müesseseler vardır ki, onun için sadece emperyal ideoloji değil, bir imparatorluk hayat tarzı söz konusudur. Nasıl ki Bizanslı ile modern Yunanlı aynı insan değildir ve o anlamda modern Yunanlı Bizans’ın ideolojisini hiçbir zaman anlayamaz. Zaten tabii burada bir kere daha ifade etmek istiyorum (bunu çok kimse biliyordur ama bilmeyenler de olabilir); Bizans, bir uydurma kelimedir. Çünkü “Bizans” kelimesini 16. asırda en başta Alman hümanist Hieronymus Wolff kullanmıştır. Bu kelime, o imparatorlukta yaşayan eski insanlar için hiçbir şey ifade etmez. Çünkü onlar Romalı’dır, Rum’dur. Bizans diye bir söz, bir şey ifade etmez. Bu kelime bir ideolojik buluntudur. Doğrudan doğruya Mukaddes Roma-

Germen İmparatorluğu’na, imparatorluk vasfını vermek için buradaki hakiki imparatorluğu zihinlerden silmek amacını taşır. Bu çok enteresan bir yaklaşımdır ve burada bulunan biz Türklerin ataları, Müslümanların ataları da “Türklük”lerini bilmelerine ve zaman zaman kullanmalarına rağmen resmi olarak “Rum” kelimesini kendileri için de kullanmışlardır. Bunu biliyoruz, çünkü biz Roma İmparatorluğu’nun varisleriyiz. Ve Müslüman da olsak Romalıyız ve Roma imparatorluğu olduğumuz için de kilisenin himayesi bize kaldığı zaman, hayat uyum içinde devam etmiştir. Yani, imparatorluk devam etmiştir ve o imparatorluğun içinde baştaki imparator bir Müslüman olmasına ve herhalde inancı bakımından Rum Ortodoks ruhbanın pek hoşuna gitmemesine rağmen, kilise onu benimsemiştir. Bu bir Roma imparatorluğudur ve bunun içindeki sistem de ona göre gelişmiştir.

Türklerin imparatorluğu, Müslümanların imparatorluğudur haliyle. Ama bu bir Roma’dır. Roma’yı burada anlamak çok zordur. Maalesef bugünkü tarih anlayışımız ve popüler tarih anlayışımız itibariyle biz Roma İmparatorluğu’nun ne olduğunu anlamıyoruz. Roma imparatorluğu sırf Hıristiyan demek değildir. Hıristiyan olduğu zaman da vardır, pagan (politeist) olduğu zaman da vardır. Romalılıkta bir milli dil, belirli bir dilin etnosu hakim olduğu zamanlar ve mekanlar vardır ama her şeye rağmen öbür diller de onun yanında yaşar. Hiç şüphesiz; bu imparatorluklarda askeri dil her zaman bir tanedir. Roma’da orduda her zaman Latince kullanılmıştır. İster Mezopotamya sınırlarında olsun, ister uzak soğuk Germanya’nın sınırlarında bulunsun legyonda bu dil kullanılır, Doğu Roma ordusu da Hellence konuşur. İster Mısır’da, ister Balkanlar’da ve Herson bölgesinde bulunsun, Hellence konuşur ve komuta edilir. Osmanlı ordusu isterse Akdeniz kıyılarında, isterse Fırat-Dicle kıyılarında, veya Habeşistan sınırlarında olsun, Türkçe konuşur. Çünkü askeri dil, komuta

dili çok önemlidir. Bunun gibi bürokraside de tek dil kullanılır, ama öbür dillere de yer vardır.

İçtimai hayata geçtiğiniz zaman diller çok çeşitlidir ve bu cemaatlerin içinde çeşitli inanç sahiplerinin kompartımanlar halinde yaşaması çok olağan karşılanmalıdır. Zaten o kompartımanlara mensub olanlar da dini inançlarının dışında başka bir hayat düşünmezler. Bu imparatorluklarda bir dinden bir dine geçiş hoş karşılanmaz. Yani hakim olan şey bizden önceki Roma imparatorluğunda Hıristiyanlık'tır. Bizans'ta birilerinin Hıristiyan olması tabii ki; hayırhahlıkla karşılanır. Osmanlılar zamanında birilerinin Müslüman olması hidayete ermektir. Tabii çok hoş karşılanır. Ama bir Yahudinin Hıristiyan olması hoş karşılanmaz. 19. asra geldiğimiz zaman ise, böyle vakalar tabii olmuştur ve gittikçe de yayılmıştır. Bunun üzerinde durmak gerekir. Böyle bir imparatorluğun içinde şüphesiz ki millet, bir birliği ifade eder ve millet teşkilatının başı olan ruhani lider, Yunanca "Etnos" ve "Arhon" kelimelerinden oluşur, milletbaşıdır (Etnark). O sadece ruhani reis değil, mali, idari, hukuki işlere bakan, hatta eğitim işlerine bakan liderdir. Ve çok enteresan bir oluşum, 1453 yılının kış aylarında ve hemen ardından 1454'ün Noel'inde (bu tabii Batı takvimidir) Ghennadios Sholarios, Fatih Sultan Mehmed tarafından davet edilmiştir ve bu davetin tasvirini ilk kez Franz Babinger "Muhammed der Eroberer und seine Zeit" adlı eserinde yapmıştır. Babinger'in ne Türkler ne de Ortodoks kilisesi için hissi bir sempati duyması mümkün değil; bir Bavyeralı Osmanisttir. Fakat burada çok orijinal olarak bu töreni anlatır. Patrik, asasını hükümdardan almıştır ve Fatih Sultan Mehmed, vezirlerle başka yöneticilerle yemek yeme alışkanlığını reddettiği, kaldırdığı halde, Patrik ile birlikte öğle yemeğini yemiştir ve yemekten sonra bütün vezirler Patrike refakat etmektedirler. Kendisine kırat hediye edilmektedir. Bu kırat çok önemli bir hakimiyet sembolüdür ve buna binerek, Patrik bir milletin başı, hem de

aşağı yukarı ortak bir milletin başı olarak Patrikhane'ye avdet etmektedir. Avdet ettiği Patrikhane, şüphesiz bugünkü değildir. Çünkü Patrikhane Fener'e 16. asır sonunda gelmiştir. Henüz Patrikhane, şehrin ortasındaydı. Tahminen bugünkü Fatih Camii'nin civarındadır ve ilk defa olarak kendisine Paleoglar devrinden beri Ortodoks inançtaki milletlerin sadece ruhani liderliği değil, idari, adli, mali liderliği ve maarif otoritesi olma görevini yüklenmektedir. Bu, Tanzimat'a kadar böyle devam edecektir. Çok önemli bir husustur ki bu dünyanın ortasında, sadece bu mezhebin dışında kalan yani Anti-Chalcedon dediğimiz kiliselerin birliğini temsilen bir Ermeni Patrik vardır. Ve halen devam etmektedir. Yani İstanbul'a bir Ermeni Patrik tayin edilmektedir.

İstanbul'da Ermenilerin ruhani bir makamı yoktur, yani Ahdamar (Van), Çukurova'da Sis ve Erivan civarında Eçmiyazin katoğizoslukları ve Kudüs'teki Patriklik dışında burada böyle bir makam yoktur ve Patrik'in kendisine denmiştir ki, "sen artık milletbaşısın, etnarksın. Bu tamamen Roma sistemidir." Ruhani liderinizin kim olduğu bizim için önemli değildir. "Eçmiyazin'deki katoğikos bile size tabidir, vergisini size verir ve sizin jurisdictionunuza ve cezai takibatınıza tabidir. Bunun dışında aranızda nasıl bir ruhani ilişki var; bizim sorunumuz değildir" bu hal böyle de devam etmektedir ve o tarihte Anti-Chalcedon oldukları yani Kadıköy Konsilinin kararlarına katılmadıkları ve monofızist dendiği halde (burada şuna tabii işaret etmek zorundayız; bunu herhalde fehmetlü efendimize, size ve ruhani zümre mensuplarına değil ama yanlış olarak Batı dillerinin etkisiyle "jakobite" gibi kelimeler kullanılıyor ve bundan hoşlanmıyor Süryani Kilisesi mensupları, bu doğru değildir ve yine monofizist ve diofizist gibi tabirler kullanılıyor. Bunlar argodur ve hafif hakaretamizdir.

Kilise kavgasının ürünü olan bu tabirleri Müslüman dünyası olarak konuşma ve yazı dilinde de kullanmamamız gerekiyor. Çünkü o kiliselerin

mensupları kendileri için kullanılan bu tabirleri sevmiyorlar. 451 Kadıköy Konsili'nin kararlarına iştirak etmeyen kiliselere Anti-Chalcedon=Kadıköy karşıtı kiliseler denir) ve bu iki grup, yani Mısır Kobt Kilisesi ve bunun dışında Süryani Kadim Kilisesi ve Ermeniler bir ara İmparatorluk'ta aynı idareye tabi tutulmuşlardır. Gayrı resmi olarak ayrı mali hükümlere ve idari bir teşkilata sahip olsalar da; idare, bunları bir ölçüde tutmuştur. Ta ki 19. asır gelene kadar. Nihayet imparatorlukta çok önemli bir unsur; önemli bir Yahudi nüfusu vardır. Bunlar burada eskiden beri yaşayan, "Romanyot" denen, Bizans'tan kalma Yahudilerdir. Bundan başka Ortaşark bölgesinde yaşayanlar var. Fakat büyük ölçüde İspanya ve Portekiz'den İtalya yoluyla göç edenlerdir. 19. asırda bunların "Eşkinazim" (Almanyalı demek) dediğimiz "Yidiş" konuşan bir grup da katılacaktır ve bunları pek iyi tanımıyoruz. Kültürel hayatımızda, 19. asrın Osmanlı Yahudiliği içinde bir klasik Akdeniz kültürünü saklayan ve çoğunluğu teşkil eden İspanya, İtalya, Portekiz kökenliler vardır. Artı metropolde pek görülmeyen Arabça'yı ve Ortaşark kültürünü muhafaza eden Yahudiler vardır. Fakat asıl önemlisi ta 17-19. asırlardan itibaren Doğu Avrupa'dan kaçıp, Osmanlı ülkelerine sığınan Yidiş konuşanlar vardır. Bu unsur bizi yapı olarak tamamlamaktadır. Bu imparatorluğun içinde hiçbir şekilde millet statüsü verilmeyen resmen ayrı inanç sahibi olarak görülmeyen ama pratikte ve hatta Müslüman bilginler arasında tamamen ayrı gibi mütalea edilen gruplar da vardır. Kimlerdir bunlar? Lübnan, Suriye ve Filistin'de yaşayan Dürzîler. Kimlerdir bunlar? Yukarı Mezopotamya'da yaşayan Yezidiler ve Antakya ve Lazkiye'de yaşayan, bugünkü sınırlarımız içinde bulunan Nusayri dediğimiz grup ve tabii çok dağınık ve uygun biçimde yaşayan büyük ölçüde Türklerin mensub olduğu Alevi dediğimiz kırsal inançtaki Türkler, bilhassa Alevilik'i, Osmanlı dini otoriteleri, idari otoriteleri

görmezlikten gelirler. Bu bir gerçektir. Yani öyle bir ayrılığı bilseler bile, bilmiyor gibi görünürler.

Nusayrîleri bilirler, Yezidîleri bilirler ve Dürzîleri bilirler hatta Cevdet Paşa gibi değerlendirirler, ama kamu hayatında Anadolu Alevileri hiçbir şekilde söz konusu edilmez. Bu konuda Cevdet Paşa ve Hamidiyye ricali bugünkü politikacılardan daha bilgedir. İdari hayatta Dürziler tıpkı Sünni Müslümanlar gibi mütalea edilirler. Zaten asker de verirler. Çok da iyi askerdirler. Onu da söyleyelim. Bugünkü İsrail Ordusunda bile bunlar çok iyi savaşçı bulunuyorlar. Öbür Arablarla pek de bağdaşmadıkları için. Ama bunları millet teşkilatı içinde göremeyiz. Şimdi burada büyük bir reform meydana gelmektedir. 19. asra geldiğimiz zaman, insanlar çok değişik bir yapının içine giriyorlar. Bizim 19. yüzyıldaki reformlarımız hem reformdur, hem değildir. Reformdur, zira bu yapı değişmektedir. Reform değildir, zira çok eskiden kalan adetler devam etmektedir. Madde bir; gayrimüslimlerin askerlik yapmadığı. Bu bizim tarih edebiyatımızda ve yanlış tarih bilgimiz ve dolayısıyla da siyasi edebiyatımızda son derece yanlış yorumlanan bir konudur. Gayrimüslimler askerlik yaparlar. Hem öyle sandığımız gibi, tabib olarak, eczacı olarak, mühendis olarak değil; bayağı, muharib sınıfların içinde bulunurlar. Sırf subay olarak değil, nefer olarak da yaparlar. O kadar ki Osmanlı donanması, Noel'de ve Paskalya'da demir atar. Çünkü mürettebatın çok önemli bir kısmı yortu için eve gitmek zorundadır. Bunu sadece o zaman hekim Alexandross veya kimyager Polikarpos ile veya eczacı Dadyan efendiyle falan sınırlayamazsınız. Düpedüz mürettebatın içinde her yerde ve orduda önemli miktarda gayrimüslim vardı. Askeri mekteplerde okuyanları vardır. Bunları maalesef imparatorluğumuzun who' who'su, kim kimdir'i iyi hazırlanmadığı için bilmiyoruz. (İsim isim biliyoruz. Mesela zannediyorum "Şalom" gazetesi yazarlarından Sara Yanarocak'ın babası muharib sınıftan subaydır, meslek sınıfından değil.)

II. Abdülhamid döneminde ve öncesinde bu yapılan değişikliği görünüş evvela bazı gayrimüslüm cemaat gruplarına millet statüsü verildi. Mesela Süryani-kadim cemaati ve Latin-Katolik cemaati gibi. Fakat asıl önemlisi Müslümanların halifesi yüksek okulların gayrimüslim talebenin üçte bir oranında kabul edildiği bir düzeni devralmıştı. Mezun olan talebeyi orduda ve mülki idarede geniş ölçüde kullandı. Taşrada, örneğin Kosova'da Süryani bir savcı veya Ermeni yargıç görülüyordu.1

İmparatorluğun her tarafında Musevi cemaati vardı. Mezopotamya ve Arabistan'da Arabça konuşanlar, El Cezire'de Aramca konuşanlar, Kürdçe konuşanlar vardı. Fakat Doğu Avrupa'dan göç edenler Yidiş dilini terkediyor ve çoğunluk olan Safaradi grubu içinde eriyordu. II. Abdülhamid hahambaşı kaymakamı (locumteneus) statüsündeki Moshe-Levi'ye iltifat ederdi. Bu sayede imparatorluk Yahudilerinin idaresi merkezileşmiş sayılabilir.2

Önemli okullarımıza, imparatorluğun nüfusunun üçte biri gayrimüslim addedildiği için (çünkü düzgün bir nüfus sayımı yapamadık) bu oranlarda tabib alınır, veteriner alınır, Mekteb-i Mülkiye'ye (idareci yetiştiren yere) talebe alınır. Yer için Hıristiyan cemaatler arasında bu nedenle çekişme olur. Mesela Ermeni cemaati, "Rum talebeyi daha fazla alıyorsunuz, bizden de o kadar alın" gibi itirazlarda bulunurlar, zaman zaman düzenlemeler yapılırdı. Ama her zaman için üçte bir talebe (numerus clausus) esası üzerinde gayrimüslimlerden alınır.3 Daha da ilginci, Osmanlı padişahı, son universal Roma imparatorudur. Selamlık resmine çıktığı zaman halife olarak (hilafetle padişahlık da çok ayrı şeyler değildir, çünkü hilafet ruhani bir makam değil, idari bir makamdır.) Cuma selamlığına çıktığı zaman selam kıtasının içinde gayrimüslim milletlerin subay ve çavuşlarının bulunmasına dikkat edilir. O kadar ki 19. asırda, Ermeni Katolikler ve Latin milleti dediğimiz, yani Roma Katolik Kilisesine mensub

kişiler de “bizden de çavuş ve mülazım teğmen bulunsun” demişler, bu da kabul edilmiş. Muharrem 1295 (1886’ya gelen) bir ferman var bu konuda, II. Abdülhamid’in iradesi. Nihayet daha evvel bazı gruplara bitişik olan Hıristiyan zümreler bağımsızlık kazanmaktadır. Eylül 1299 ve daha evvel 1275, yani tamamı tamamına 1859 tarihinde Süryani Patrik’ine, bir patrike verilmesi gereken nişanlar, en başta birinci rütbeden Mecidi Nişanı verilir ve kilisenin kendi autocephalie’si tanınır. Gene dini gruplar arasında Musul’daki bir hadisenin gösterdiği gibi münaferet gözlenmektedir. Bu bir kozmopolit imparatorluktur.

Çok ilginç olaylardan birisi; 1856 yılında Trablusşam’da (Suriye’de) bir Hıristiyanın cenazesi el üzerinde taşındığı için, Müslümanların gürültü çıkarmasıdır. Çünkü, “Hıristiyan cenazesinin” bir hayvanın üzerinde nakledilmesi gerekir deniyor. Cemaatin el üstünde bir cenazeyi, naaşı taşıması Müslümanlara has bir adetmiş orda ve bu çıkan arbedede suçlu olanlar, provokatörler zabıtanın takibi yüzünden kaçıyorlar. 1-2 ay sonra yakalandıklarında ve sorguları yapıldığında çok ilginç; tamamen Hıristiyan karşıtı provokasyon yapan bu adamlar, dağlardaki Maruni manastırlarında saklanarak vakit geçirmişlerdir. Yani buradaki bağlantıları, insanların yaşam biçimini kavramanın pek imkanı yoktur. Şart ki vesikanın dışında pratik hayata doğru yönelmek, çok çok anıları dinlemek, aklı başında seyahatnameleri okumak gerekmektedir. Ancak bu toplumda insanların, modern bir toplumda olduğu gibi standart görevler ve ortak (uniform dediğimiz) yeknesak mevkiler için kavga etmeleri söz konusu değildir. Herkes kendi kompartımanı içinde kavga eder. Ermeni, kendi sınıfı içinde, Amira dediğimiz yüksek zümrenin insanlarıyla çekişir; onların yerini almak için uğraşır. Museviler aynı şekilde, kendi kompartımanı içinde, kendilerinin sorunları ve içindeki rakipleriyle çekişir. Rum Ortodoks cemaati için de bu böyledir. Anşart ki 19. asrın etnik milliyetçiliği

dolayısıyla bir müddet sonra Makedonlar, Bulgarlar, Helen unsurla çekişmeye başlamışlardır ve 19. yüzyılda mesela Bulgaristan tarihinde bilhassa, eğitim reformları sırasında Bulgar halkının çekiştiği asıl unsur, Babıâli'nin Türk-Müslüman memurlarından çok, Fener Patrikhanesi'nin mensubları ve temsilcileri olmuştur.

Cemaatlerin içinde 19. yüzyılda yeni unsurlar ortaya çıkmaktadır. Trabzon'da, Girid'de, Arnavutluk'ta bazı zümreler mezheb ve inanç sahibleri, iman-ı aslilerine döndüklerini ifade etmektedir. Bunlar bizim gizli Hıristiyan dediğimiz zümredir. Eski Ermeni, eski Rum-Ortodoks inancında olup, 15-16-17. asırlarda muhtemelen fakirlikten, vergi vermekten kurtulmak için kendi inancını gizleyen, komşu köylerin de pek Müslüman olmadığını bildikleri fakat ses de çıkarmadığı bu gibi gruplar; Arnavutluk, Girid, Pontus bölgesinde bulunurlardı. Bunlar birdenbire "biz aslında Hıristiyanız" diye çıkıyorlar ve hükümet bunları bazen orada Müslümanlarla aralarında büyük arbede çıkmasın diye sürmeye kalkıyor. Bazı ahvalde de etraftakiler "ne diye sürüyorsunuz, biz biliyorduk zaten onların ne olduğunu" diyorlar. Yani böyle bir yapılanma ortaya çıkmaktadır. Fakat daha problematik olanı; 20. yüzyılın eşiğinde ve 19. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında Balkanlar bölümünde pek tesiri olmamakla birlikte, yani Rum-Ortodoks, Museviler ve Müslümanlar arasında pek etki yaratmamakla birlikte, Şark Hıristiyanları denilen Ermeniler, Süryaniler, Suriye'deki Hıristiyanlar arasında Protestanlık yayılmaya başlamaktadır. Bu olayı maalesef laik dediğimiz tarihçilik, gereği gibi ciddiyetle ele almamıştır. Ruhani zümre mensubları, Protestanlığın o zamanki faaliyetlerine karşı çıktıkları gibi, bugün de bu propagandayı belki pek hayırhah yorumlamıyorlar ve biz buna onun için dini inanç çatışması da diyoruz. Aslında öyle değil. Din bir kültürdür. Dini inancın etrafında bir kültür hasıl olur ve insanlar bunu kaybettikleri zaman, velev ki dillerini, lisanlarını

saklasalar bile, artık yaşam biçimlerinde ve hayata bakışlarında değişiklik meydana gelir. (Bunun nasıl bir vak'a olduğunu anlamak için eski Sovyet coğrafyasına bakmak zorundayız. Şurası çok açıktır ki, Rusya'da kilise ve inanç komünist idareden ağır darbeler yemiştir ve yaralanmıştır ve yeniden kilise hayata el atmaya kalktığı zaman, bazı yerlerde insanların bu kiliseye bağlanamadıkları görülüyor. Bir takım imkânsızlıklar var; insanlar ailenin içindeki inancı gönülde saklasalar bile ritüeli kaybetmişler. Bu boşluktan ve ekonomik sefaletten istifade eden Protestan gruplar yoğun bir propaganda yapıyorlar ve o memleketin bin yıllık Ortodoks kültürünü tahrib ediyorlar. Aynen 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında Protestan faaliyetlerin neleri tahrib ettiğini anlamak için, pekala günümüze bakarak durumu kavrayabiliriz.) Ve bizim klasik millet sistemini altüst eden gelişmelerden biri budur. Milletler, yani eski inanç grupları, yeni bir gelişmeyle karşı karşıyadır ve bunun getirdiği gerilimler Rum Ortodoks Kilisesi'ni de Süryanileri de etkisi altına almaktadır. Nihayet 19. yüzyılda, çok daha önemli bir gelişme, adeta mezheb değiştirme işlemlerini aratmaktadır. Daha evvel millet statüsüne sahib olmayan Latin milleti, bir millet statüsüne sahib olmaktadır. Çünkü mesela Türkiye'de bir hayli İtalyan vardır. Yani İtalya'da ekmeğini kazanmayan bir takım insanlar buraya gelmişlerdir. İyi de etmişlerdir. En azından karşı taraftaki Beyoğlu'nun mimarisini onlara borçluyuz. Onlar öğretmişlerdir bu mimari sanatını. İtalyanca çok yaygın konuşulan bir dildi.

Vakıa, o bildiğimiz İtalyanca değildi. Napoli'den Toscana'ya, daha öteye Lombardiya'ya kadar bir takım lehçelerin karışımı. O lehçelerin kendi karışımı yetmiyormuş gibi, Ermenice ve Rumcayı da alıyor içine. Edmondo Amicis'in dediği gibi "bunu anlamak için" diyor, büyük İtalyan yazar; "bayağı ustalık lazım." Tabii zamanla bu zümre eridi. Buradan göç etti, hatta bugün bu insanların torunları artık İtalyanca bilmiyor. Yani aşağı

yukarı kırk kırkbeşten genç İtalyanlar, artık İtalyanca konuşamıyorlar. Ve daha da ilginci, Yukarı Mezopotamya'dan göç eden Süryani ve Keldani dediğimiz inanç sahibleri, bu kiliseye (Katolik olanları bilhassa) bu cemaate ilhak ettiği için, onlar da tabii o yerel dillerini bırakıyorlar. Bu sayede Türkçe konuşan Katolik bir cemaat çıktı ortaya. Bu, çok ilginç bir gelişmedir. Yani din, bazılarımızın zannettiği gibi, hayatımızdan çekilip gitmiş değildir. Mühim bir kültürel olay, değişim olarak halen devam etmektedir.

II. Abdülhamid zamanında devlet bir imparatorluktu. Bunun klasik millet yapısı 19. yüzyılda darbeler yedi. Bu darbeleri yerken kendine has yeni mekanizmalar geliştirdi ve bunlarla da birlikte, bu siyasi imparatorluk yapısıyla birlikte, birçok şeyler tarihe karıştı. Ama o birçok şeyler elan yaşıyor. Bizim bilmemiz gereken; bu sistemi son derece akıllıca incelemek gereğidir. Zamanımızı iyi değerlendirelim ve hatta bazı problemler için bazı çözüm yollarını böyle edinelim. Hiçbir içtimai teşekkül, yani toplum, hiçbir siyasi teşekkül, yani devlet, tarihi reddetme ve görmezlikten gelme hakkına sahib değildir. Bunu yaptığı takdirde, ortaya çıkan gelişmeler hakikaten o toplumu şaşırtır ve kaosun içine sürükler, (İstenmeyen etkilerin de karışmasıyla) hoşlanmayacağımız gelişmelerden mutazarrır olabiliriz.

II. Abdülhamid devrinin bütün Türk tarihindeki en önemli vasfı eğitimi yaygınlaştırmak, merkezileştirmek ve Türkleri 20. yüzyıla hazırlamak olmuştur. Bu alanda yapılanlar Tanzimat asrının devamı olmakla birlikte Anadolu ve ihmal edilen Suriye-Lübnan'da yabancı misyonların kuvvetli faaliyetine karşı bir denge oluşturuldu. Hatta 1900 yılında önce Selanik, sonra Bağdat ve Beyrut ve Konya'da hukuk mektebi kuruldu. Şam'da bir tıbbiye teşkil edildi. Yirminci yüzyılın başına gelindiğinde; Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitimin temelleri atılmıştı, memuriyete başlayacak bir zümre vardı ve yakın istikbalde sorun çözülecek gibiydi; Balkan Savaşı ve

Birinci Dünya Harbi gibi önlenebilir ve karşı koyulabilir savaşlar bu alt yapıyı eritmiş ve cumhuriyet yıkım seviyesinde bir noktadan işe başlamak zorunda kalmıştır.

II. Abdülhamid devrinin çeşitli unsurlar arasından gelen eğitimli bürokratı çok dilliydi. Bu özellik sonraki devirlerde kaybolmuştur. Mükemmel Fransızca bilen Türkler veya Türkçesi Rumca ve Ermenicesi kadar mükemmel olan gayrimüslim memurlar vardı.

19. yüzyılın belirgin bir özelliği iki dilli Osmanlı aydınıdır. Sözünü ettiğimiz ikinci dil yabancı dil olan Fransızca değildir. Değişik etnik gruptan olan aydınların Türkçeyi de mükemmel biçimde öğrenmiş olmalarıdır. Tanzimat aydınının bu tipine örnekler çoktur. En çarpıcısı ceddinden gelen Rumcayı da Türkçe kadar iyi bilen Ahmet Vefik Paşadır. (Dedesi ilk Müslüman Divan-ı hümayun tercümanı Bulgarzade Yahya efendiydi.) Kuşkusuz Arnavutluk'un Fraşeri hanedanından gelen Şemseddin Sami, ilmi Türk ve Arnavut tetkiklerine başlayan iki dilli ve iki ideolojili bir münevverdi. 19. yüzyılda Rumeli eyaletlerindeki memurların birçoğu Türkçe dışında bir iki Balkan dilini çok iyi bilirlerdi. Aslında Tanzimat Türk dilinin eğitiminin yaygınlaştığı bir dönemdir. Mekteb-i Sultani, Tıbbiye, Mülkiyye gibi kurumlar Türk dilini iyi öğreten kozmopolit Osmanlı bürokrasisinin yetiştiği kurumlardı. Esasen Mekteb-i Tıbbiye'ye her dini gruptan ne kadar öğrenci alınacağı, gayrimüslim cemaatler arasındaki münakaşadan dolayı; Babıâli tarafından belirli kontenjanlarla tesbit edilmişti. Babıâli (Meclis-i Vala) sıhhatli bir nüfus sayımı yapılana kadar, gayrimüslimlere üçte bir kontenjan ayırmış, bunu çeşitli gruplara taksim etmiş ve münakaşa üzerine sonra Bulgarlar için de bir grup tesbit etmişti. Üçte bir oranı yaygınlık kazanan bir uygulama olmalı ki, Meclis-i Mebusan açıldığı zaman orada da azanın üçte birinin gayrimüslim olduğu görülmüştür.

II. Mahmud devrinden beri Yunan ayaklanması nedeniyle Fenerli Rum aristokrasi gözden düşmüş ve Bab-ı âli'nin kadrolarına diğer gayrimüslim unsurlar ve Türkler girmeye başlamıştır. Ermeni Divan-ı hümayun tercümanları içinde Sahhak Ebro efendi Osmanlıcasının zenginliği ve yaptığı telif ve tercümelerde iktisat ilmine ait Türkçe karşılık bulduğu yeni kelimeleriyle tanınır. Nihayet 19. yüzyılın son çeyreğinde eğitim reformu geçiren Museviler de bu dönemden itibaren Bab-ı âli bürokrasinin önemli mevkilerinde görülmeye başladılar. Bu bürokratların içinde Moiz Fresko gibi örneğin İbranice harflerle (Üstad adlı) Türk dilinde gazete çıkaranlar, Missalidis gibi Yunanca harflerle Türkçe mecmua çıkaran ve roman yazanlar (Temaşa-i Dünya R. Anhegger tarafından Latin harfleriyle çıkarıldı.) Ermeni harfleriyle romanlar şiirler kaleme alanlar vardır. Nihayet Baronyan Agob gibi hem Ermenice hem Türkçe gazete çıkaranlara da rastlanır. (Tadron veya Tiyatro gazetesi) 19. yüzyılın bu kültürel pluralizmi, Şemseddin Sami gibi hem Arnavut hem Türk ulusçuluğunda ayrı bir yeri olan daha doğrusu bir Osmanlı İmparatorluk ulusçusu tipindeki aydınların da ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Osmanlı seçkini bu gelişmeler sonunda bürokraside kozmopolit bir kadro oluşturduğu gibi, bilim ve sanat hayatında da özellikle matbuada bu yapıyı sonuna kadar korumuştur. İki dilli Osmanlı seçkinlerine hayatın her alanında rastlamak mümkündü. 1854'te Topkapı civarında doğan fakir bir Ermeni genci, aldığı bursla Mekteb-i Sultani'de okumuştu. Geleceğin Ermeni patriki Ohannes Arşaruni'dir bu kişi.4 Mekteb-i Sultani, Tıbbiye gibi eğitim kurumlarının kadrolarında, Bulgar, Rum, Ermeni, Arnavut, Marunî gençlerine her zaman rastlanıyordu. Özellikle Hamidiyye devrinde Arab vilayetlerindeki gençlere verilen bu eğitim imkanıyla, Arablar arasında da Osmanlı patriyotizminin yayılması amaçlanmıştır. Bu gibi girişimlerin ulusçuluğun sonuçlarını önleyemediği açıktır. Ama kültürel

planda bir Osmanlılığın yerleşmesini sağlamıştır. Nitekim İmparatorluk dağıldıktan sonra da Bulgaristan'da, Romanya'da, Arab ülkelerinde Osmanlı eğitiminden geçmiş, Türkçe bilen bir bürokrasi bıraktı. İmparatorluk hayatını Osmanlıcılık, İslamcılık ve milliyetçilik gibi akımların çatışmasıyla kapadı. Bizzat Osmanlı eliti de bu kavganın içinde yer aldı. İmparatorluğun dağılmasını önlemek isteyen muhalefetin üyeleri daha çok Türk unsur arasından çıkmıştır. Kozmopolit bürokrasi ya resmi muhalefetin ve iktidarın taraftarı olmuştur, ya da ulusçu akımlara mensub olmuştur. Ama bu arada Osmanlı patriyotizmi için mensub olduğu etnik ve dini grubun ayırımcı isteklerine karşı çıkanlar da vardır. Londra sefiri Kostaki Muzurus paşa bu tip Osmanlı vatanseverlerindendi. Atina elçiliği sırasında, Yunan ulusçularının nefretini kazanmış ve sakatlanmasına neden olan bir suikasta maruz kalmıştı.5 Genellikle Osmanlı eliti ulusçu eğilimleri olsa bile ilk anda federasyondan öte bir program düşünememektedir. 1860'larda "Bulgar gizli ihtilal komitesi" Avusturya Macaristan modeli üzere federatif bir model öngören ilk anayasa teklifini getirmişti. O kadar ki tamamıyla yabancı ülkeden gelen Zionistlerin bile sadece idari muhtariyetten ötede bir program öngöremeyen genç liderleri Osmanlı eğitiminden geçmeyi ve Osmanlı sistemiyle bütünleşmeyi yöntem olarak benimsemişlerdir. Polonyalı David Ben Gurion'un ve Rusyalı Ben Zvi'nin ve bazı yandaşlarının Osmanlı hukuk mektebinde talebe olması bu havayı açıklar.

Kuşkusuz Osmanlıcılık sağlam tarih şuuruna dayanan bir ulusçuluk değildi: O pragmatik ve belli bir coğrafyadaki geleneklere dayanan yurtseverlik ideolojisiydi. Osmanlılığa mensub bu kozmopolit elitin ortak bir Osmanlı tarihi şuuruna mensub olduğunu gösteren ciddi

etüdlere ve böyle bir şuura dayanan bir tarih yorumunu bulmak güçtür. Emperyal milliyetçiliğin sadece bizde değil, Avusturya Macaristan'da bile en zayıf tarafı buydu. İdari, siyasi, iktisadi yönden Osmanlı birliğinin

devamını zaruri gören Butrus el Bustani, Tahtavi, Kavvakebi gibi Arab aydınlarının tarih yorumlan tamamen anti-Türk ve ırk'a dayanan bir Arab ulusçuluğuydu.

Ahali (tebaa) ile devlet; istibdat sözü İslam devletlerinde bir meziyet ve marifettir; tek kişinin idareyi yürütebilmesi olağanüstü hallerde alkışlanır. Tıpkı eski Roma'da "dictator" sözünün bir memuriyeti ifade etmesi gibi, dictator senato seçimiyle bu göreve gelir, küçültücü bir siyasi tabir değildir. Demokrasi idari kontrolsüz olmaz; yani altyapı gerekir. II. Abdülhamid devri sansürü Türklerin irfanının gelişmesini önledi. Arablar Mısır'da basılan her şeyi okudu; Slavlar Rusya'da basılanları… Türklerin ise okuyup ufku gelişmeyen Jön Türkleri bir imparatorluğu sırtlandı. II. Abdülhamid sansürü muhdike (gülünç) sahneler ve safahatla doludur. Bununla beraber Arab, Bulgar, Rum, Ermeni, Arnavut gibi anasır matbuat ve kitabla onun devrinde tanıştı. Genç eğitiminin yayılmasıyla birlikte tekkeler ve tarikatlar bile ikincil yapılar olarak cemiyette rollerini arttırdı. Buralarda musiki, tezhib, Farsça eğitimine daha çok rastlanır. Tarikatler malî destekle idari kontrol ve gözetim altındaydı. II. Mahmud devrindeki Bektaşi düşmanlığı da Sultan Abdülmecid ve II. Abdülhamid devrinde çok yumuşadı. Cevdet Paşa Tarihi'nde II. Mahmud döneminin bu anti-Bektaşi politikalarını eleştiren bölümlerle, devrin siyasi havasını yansıtmaktadır.

Cevdet Paşa Bektaşilik iftirası ile sürülen zevatı da sayıyor; "Garibdir ki bu sırada Anadolu payelulerinden Melekpaşazade Abdülkadir Bey, Mekke-i mükerreme payelulerinden vakanüvis-i sabık Şanîzade Mehmed Atauallah Efendi ve Şikk-ı Salis defterdarı meşhur İsmail Ferruh Efendi dahi Bektaşilikle itham olunarak; Abdülkadir Bey Manisa'ya, Şanîzade Menemene, Ferruh Efendi Bursa'ya sürüldüler… Bunların Bektaşilikle hiç teallük ve münasebetleri yok idi" der. Kısacası Beşiktaş Cemiyet-i ilmiyyesi

dediğimiz özel ilmi grub dağılmıştı ve ulema ve üdebanın zarif kişileri birilerinin gazabına uğramıştı. "O zaman neşahir-i felasife-i İslamiyeden olan Beşiktaşlı Kethudzade Efendi dahi haftada iki gün ol meclise devam ile gerek felsefiyata ve gerek edebiyata dair olan mübahasatda bulunurmuş."6 Kendisini Cevdet Paşa "ayaklı kütübhane" diye tanımlar, garb ve şark musikisinden, Fars dilindeki derinliğinden söz eder; mütevazi ve dürüst hayatı üzerinde anekdotlar el yazma mecmualarla elden ele dolaşmıştır.

Tanzimat dönemi bürokratları II. Mahmud devrinin aksine Bektaşilik ve Melamilikle böyle amasızca uğraşmak yöntemini terk etmişlerdir. Zamanla bu tarikatların bir rehabilitasyonu da sağlandı. Fakat genelde bütün tarikatlar üzerinde gözetleme, denetim ve sınırlayıcı bir mekanizma geliştirdiler. Tekke devlete yamandı, devlet tekkenin gözeticisi ve hamili oldu.

Devletin Vahhabîlik ve İsmailiyye gibi mezhebleri tanımadığı, hoşgörmediği; buna karşılık Durzîlik ve Yezidîlik gibi inançları İslam inanışı dışında gördüğü halde idari yönden sabır gösterip, eritme ve sakinleştirme yoluna gittiği biliniyor. Aynı şekilde tarikatlar içinde benzer tavır söz konusudur. Hurufilik hoşgörülmemiş ve zaten 15. asırda mensupları takib ve tedib ve idam edilmiş; Ticanîlik tarikatı İslam akidesine aykırı görülmemiş ve fakat resmen tanınıp himaye görmemiştir.7 Tanınmayan ve tasdik edilmeyen tarikatler veya buna mensub olanların tekke kurmaları devlet tarafından yasak edilir, dergâh ve tekkeleri kapatılırdı.

Rumeli'de Bosna, Yanya, Girid ve Arnavutlukta Bektaşiler daha müsait bir ortamdaydılar. Osmanlı yönetimi dışında kalan Tuna prenslikleri ve Kırım Müslümanları arasında bu tarikatın rahatça ve masun yaşadığı da bir gerçekti. F. De Jong'un tetkiklerine göre Mısır8 ve Arnavutluk gibi yerlerde

bu tarikatların toplum ve idare ile bütünleşmesi daha yoğundu ve lehlerine bir hava vardı. Gene ilerde Genç Türklerin de bu tip tarikatlere daha yakınlığı vardı. Şeyhulislam Musa Kazım Efendi’nin farmasonluk ve Bektaşilik ile olan bağları abartılarak öne sürülmüşse de, bir ölçüde gerçektir. Profesör Irene Melikoff Genç Türklerin Bektaşilik ve Masonlukla arasındaki bağları öne sürer. Ünlü tarihçimiz T. Zafer Tunaya; bir İttihatçı’nın tarikat ve masonluk ile de bağ kurmasının olağan olduğunu belirtir. Profesör Kreiser; Melami ve Bektaşi gibi tarikatlarla ittihatçıların arasındaki bağlara işaret etmiştir.9

Dış politikada Sultan II.Abdülhamid’in Alman taraftarı politika izlediği söylenir. Gerçek şu ki Almanya’yı diğer güçlere karşı bir gösteri unsuru olarak kullandı; gelen askeri misyonları, genelkurmayın ana hücrelerine ve gerek çekirdek büro faaliyeti ve kararlara ve işlere pek karıştırmamak gibi bir yol izlendi. İlk defa bir Kayzer’in (devlet reisi olarak) Osmanlı topraklarını ve Kudüs’ü ziyareti gibi garib işler de bu arada oldu. Devrin Kudüs mutasarrıfı Mehmet Ziyaneddin Bey’in hatıratının ilk cildinde bu ziyaret dolayısıyla cereyan eden tuhaflıklar da anlatılır: Ama nihayet esnek ve dengeci bir dış politika da II. Abdülhamid devri ile bitmiş ve Jön Türkler daha Almancı bir politika izlemiştir.

II. Abdülhamid ve Dış Politikasının Esasları

1878 Berlin Kongresi’nden sonra Osmanlı İmparatorluğu’nun 18. yüzyıl sonundan itibaren uyguladığı politik dengenin unsurları değişmektedir. İngiltere birinci derecede güçlü devlettir, Fransa ise, İngiltere ile başkaları arasında varılan uyuşmaları er-geç izlemek zorundadır. 18. yüzyılda Fransa’nın Osmanlı Devleti lehine izlediği, politik, diplomatik arabuluculuk rolü; artık 1878’den sonra söz konusu olmamaktadır. Fazladan İngiltere ve Fransa’nın bundan böyle Osmanlı Devleti’ni Rusya aleyhine eskisi kadar desteklemeleri söz konusu değildir.

Büyük devletler dünyanın bu parçasında “ihtilaller ve milliyetler” çağını olgu olarak kabul etmiş görünüyorlar ve Balkanlar’ın Osmanlı’dan kopuşu konusunda, Osmanlı bütünlüğünü koruma prensibinden vazgeçilmiştir. 1791 Ziştovi ve Yaş anlaşmalarından beri kendisi ile harb edilmeyen Avusturya (1867’den beni Avusturya-Macaristan) şimdi kongrede Bosna-Hersek’i işgal ederek Balkanlar üzerindeki mütecaviz emellerini kuvveden fiile çıkarmaktadır. İngiltere’de muhafazakâr hükümetler, hassaten Benjamin Disraeli Osmanlı Devleti’nin birliğinden yana bir politika izlemiştir. Hâtta İngiltere başbakanı bu politikasından dolayı parlamentoda “Yahudi” diye tahkîrane bir protestoya da uğramıştır. Başbakanı kuşkusuz pro-Turc politikaya iten ana neden, Sefarad Yahudî menşeînden çok, İngiltere’nin gerçek menfaatini görebilmesiydi. Nitekim Gladstone ve Liberaller bu politikanın aksini izlediklerinden; Balkan halklarının milliyetçiliğini desteklediler ve tarihin son Roma İmparatorluğu Avrupa topraklarında gerilemeye başladı. Diğer yanda Berlin Kongresinde Rusya umduğunu bulamadı; Avrupa onun karşısındaydı, asıl önemlisi romantik bir hava içinde, uğrunda döğüştükleri Balkan Slavları, Alman politikasını ve kültürünü ve tabii Almanla ile iktisadi bağlantıyı Rusya’ya tercih ediyorlardı. Bu durumda Rusya, özellikle büyük sınaî yatırımların yapıldığı III. Aleksandar döneminde (ki kendisi Mirotvoretz=sulhsever unvanını taşır) Osmanlı İmparatorluğu ile barışçı bir politika izlemeyi tercih etmiştir. Hâttâ Rusya ile bütün perde arkası ilişkinin, İstanbul şehreminlerinden olan, daha önce de Rusya St. Petersburg sefirliğinde bulunan Rıza Paşa aracılığıyla sürdürüldüğü rivayet edilmektedir. Demek ki Balkanlar’da Avusturya ve İtalya’nın emelleri İngiltere ve Fransa’nın Balkan milletlerini destekler tavra da Osmanlı Devleti’ni Almanya’ya yakınlaştıran nedenlerden biridir. Bugünkünün

aksine Almanya 19. yüzyılda Balkanlar'da aktif politika gütmeyen ve henüz çıkarlarıyla sahneye çıkmamış bir devletti.

Alman-Osmanlı yakınlaşmasını tersîm ve tesis eden diplomatik ilişkiler ağı, esas itibarıyla otoriter bir toplum ve devlet yapısına dayanıyordu. "Otoriter" rejim "totaliter"den farklı bir yapıdır. Tek merkezli bir ideoloji ve idareden çok, belirli bir dünya görüşü (Weltanshauung) etrafında biçimlenen bir toplum yapısı ve bir eğitim sistemine dayanır. Otoriter rejim Rusya tipi bir "otokrasi" de değildir. Parlamentonun, serbest basının daima müdahaleye açık ve zorba tedbirlerle kulağı çekilebilen, bir hükûmetin parlamentodan çok hükümdara karşı sorumlu bulunduğu sistemdir bu. Alman dış politikası kapalı kapılar ardında diplomatlar, askerler tarafından tespit edilir ve kitleler basın ve cemiyetler yoluyla bu politikayı desteklemeye çağrılır ve yönlendirilirler. Belirtildiği üzere kitleler bu rejimi, bu sansürü ve bu tekmerkezliliğe eğilimi desteklemeye hazırdır. Alman toplumunda Karl Liebknecht ve Rosa Luxemburg da yazıp faaliyet gösterebiliyordu; ama gazete toplatmak da İngiltere ve Fransa'ya göre çok kolay bir işti. Hür (!) basının nasıl kontrol altında tutulduğuna bir örnek; Der arme Konrad adlı sosyalist parti organı, bir tarihte Sultan Abdülhamid için "bir devlet paraziti nasıl yaşıyor" diye yazınca; Berlin sefirimiz Tevfik Paşa gazeteyi şikayet etti ve anında başbakan Hohenlohe-Schillingfüst'ün emriyle gazete toplattırıldı.10 Bu gibi tasarrufların dış politikada Wilhelmstrasse'ye kazandırdığı manevra kabiliyetini gözönüne almak lâzım. Bugün diplomasimiz, Almanya'da bu sistemin bir tarihî miras olarak belirgin ölçüde devam ettiğini anlamalıdır.

Diplomasi tarihinde zannediliyor ki; İngiltere, Fransa ve Almanya'da dışişleri aynı prensiple işliyor. Hayır. İlk ikisinde pluralist sistemin elemanları çok eskiden beri rayına oturmuş; ve işleyiş kazanmış: Almanya'da ise demokratik çoğulcu sistemin çıkardığı sesler, anayasal,

sistem gereği tolere edilir, ama istenmeyen o günkü politika uyuşmayan sesler ise, hasır altı edilirdi. O anda hükümetin politik manevralarına yararlı ise hoparlörün sesi yükseltilir ve “halkın sesi hakkın sesi” formülü ileri sürülür. Bazı halde bazı seslerin yükseltilmesi ve bazı halde kısılması halen devam eden ve otoriter sistemin mirası olan bir mekanizmadır. Totaliter rejim yıkılabilir, ama otoriter rejim yıkılamaz ancak uzun bir tarih içinde erir…

Osmanlı ülkesindeki Alman demiryolu yatırımları ve teknolojik üstünlük Alman diplomasisinin önemli birer aracıdır. Bu 19. yüzyıl için yenilik ve atılımdır. Almanya bir demiryolu ağı tesis ediyordu. Bu demiryolu Fransızların yaptığı “Manisa-Kasaba” veya İngilizlerin “Aydın demiryolu” gibi değil; demiryolun etrafında aynı zamanda müthiş bir sosyal tesisler manzumesini bugün bile görüyorsunuz, hastaneleriyle, lojmanlarıyla, demiryoluna bağlanan şoselerle… Bundan başka Çumra’da görüldüğü gibi, sulama kanallarıyla, Çukurova’daki gibi ziraatin ıslâhıyla yeni bir yatırım modeli giriyor. Bu kadar aktif bir yatırım sözkonusu olduğu vakit ister istemez diplomaside yeni vasıtalar gelişmekte; yani her iki tarafında bağlı olduğu ve her iki tarafında yönettiği yeni silahlar sözkonusu oluyor. Wilhelmstrasse Kurt Sanders ve Helfferich’i kullanır. Helfferich ve Sanders ise Wilhelmstrasse ve Osmanlı’yı kullanılır. Bu ikili ilişkiyi bilhassa Bağdat demiryolu konusunda görmekteyiz. Herşeye rağmen şunu belirtelim; gerek Anadolu Demiryolları kumpanyası ve onun genişlemesi olan Bağdat Demiryolu kumpanyası adını alan şirketlerde lisan Fransızca olmuştur ve hâtta Fransız sermayesi dahi hakim olmuş, İngiliz sermayesi de girmiştir. Ve şirketin İsviçreli müdürü Birinci Büyük Harb içinde Liman Von Sanders’in ve İstanbul’daki Alman kurmay heyetinin taleblerini her zaman dinlememektedir. Yani bilhassa harb malzemesi ve asker sevk taleblerini teknik nedenler ileri sürerek veya ödeme yapılmadığı

gerekçesiyle “taşıyamam” diyor; ve harb ortasında bile şirket statüsünü koruyor ki bu ilginç bir yapıdır. Bunun için diplomaside bu gibi yeni oluşumları (ki bu çok yenidir) 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı itibariyle gözönünde bulundurmak zorundayız. Bağdat Demiryolu malûmdur ki, tamamlanamayan bir hat olarak kaldı. Bağdat-Basra arasını, birinci harbten sonra İngilizler; Bağdat’tan kuzeye olan kısmı da gene İngiliz manda idaresi tamamlamıştır. Basra’da en uç nokta Hamad’a kadar oluştu.

Padişah imparatorluğunu daha etkin biçimde kontrol etmek istiyor ve öbür yandan Mezopotamya ürünleri demiryoluyla daha süratli ve ucuz olarak merkeze gelecek; Anadolu ve Arabistan İmparatorluk ile bütünleşecekti. İşte bu yatırım, diplomatik amaç ve seçimleri çok etkileyecek başlı başına bağımsız bir olaydır. Mamafih Kayzer, Osmanlı idaresini sadece Basra değil, Kuveyt üzerinde de hakimiyetini pekiştirmesi hususunda kışkırtıyor ve İngiliz müdahalesine karşı sözde garanti ve destek veriyor. Sultan II. Abdülhamid’in nadir aldanmalarından biri bu skandaldır ve İngiltere’nin körfeze yerleşmesini hızlandıracak biçimde sonuçlanmıştır. Temmuz 1897’de ilginç bir çatışma çıktı. Osmanlı’ya tabîb Necid Emiri İbn’ur Raşid, Sabah ailesinden Mübarek’le çatıştı. İngiltere’nin cavebı şuydu: “Her Majesty’s Government. But since it is practically under Turkish influence, it is doubtful, whether we could deny the latter,” deniyor. Bu dönemde Hindistan kral naibi olan Lord Elgin de Osmanlıların Kuveyt’de karantina istasyonu kurmaları, hâtta Britanya’nın hak iddia ettiği yerlerde de aynı şeyi yapmalarına itiraz etmedi. Buna rağmen Britanya Kuveyt üzerinde Osmanlı hakimiyetini veya korunmasını tanımıyor. Fakat Osmanlı idaresini böyle bir hakimiyeti pekiştirmeğe kışkırtan Almanya’nın İbn’ur Raşid’i Şeyh Mübarek es-Sabah’a karşı kışkırtması da gerekli askerî tedbirler alınarak önleniyordu. Sonunda İbn’ur Raşid de 28 Mayıs 1901’de Britanya protektorasını kabul ediyor.11 Bu skandal Alman güdümünün ve

desteğinin pek güvenilmez olduğunu göstermiştir. Pahalı bedel ödeyen II. Abdülhamid Almanya'ya, artık ilerde İttihadçıların safdil tavrının aksine fazla güvenmeyecek, sadece Alman askeri yardımı dış dünyaya karşı adeta bir Karagöz perdesindeki abartılmış ittifak gibi gösterilecektir. (Benim Alman generallerim var. Kayzer dostum var dercesine). Bu sayede Rusya ile sulh içinde geçinilecek, Avusturya'nın Balkanlar'daki emelleri dizginlenebilecek; İngiliz ve Fransız diplomasisinin saygısızlığı önlemeye çalışılacaktır.

Aslında bu olayda Alman diplomasisi Türkiye'yi belirsiz bir hedef ve yolda kullanmaktan çok, kendi teknik bilgisizliğinin de kurbanı olmuştur. Schoefeld'in araştırmasında da açıkca görülüyor ki, İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Sir Philippe Currie "Türklerin Kuveyt'te hakimiyet hakları olmadığını" kabaca ifade ederken, aynı İngiltere Almanya'ya karşı "Shaikh Mubarek, technically a subject of the Ottoman Sultan, in practice he enjoys a fair degree of independence," diyebiliyor. Bu İngiliz tarifi de Almanları hareket geçirmeye yetmiş olmalıdır.

Aslında Midhat Paşa Bağdat valiliği (1869-72) sırasında Bağdat'a yalnız Osmanlı'nın renklerini vermekle kalmamıştır. Ama, Paşa aynı zamanda Kuveyt üzerinde hakimiyet tesis etme gayretindedir. Muhtemelen Paşa'nın döneminde Sabah ailesini "Paşa" olarak kaymakam tayin etmesi gibi tasarrufları nedeniyle Londra Berlin'e böyle ikili bir ifadede bulunmuştu. Mithat Paşa etkili bir nazır ve becerikli bir sadrazam değildi, ama gerçekten büyük valiydi; bu iki yanı tarihçilerin ayırması gerekir.

İlişkilerde belirli şahısların hediye ve rüşvet ile satın alınması sözkonusudur. Bunu her iki tarafın da yaptığı anlaşılıyor. Yıldız Sarayı'nın cömert hediyeler, tevcih edilen nişanlar ve rütbelerle bazı misyon şeflerini bilgilenme için kullandığı açıktır. Mesela von der Goltz Paşa'nın bir darbe planlayan mektubu Waldersee'ye yazılmış ve bazı paşaları elde ettiğini

söyleyen satırları Abdülhamid II'nin eline nasıl geçmiştir.12 Von der Goltz II. Abdülhamid'in perde üzerinde dış dünyaya gösterdiği "Bendeki Alman Paşaları"ndan bir tanesidir. Kendisi Türk ordusunda sevilen ve saygı gören bir müşavir Paşa'ydı, Prusya Genelkurmayı ile de arası o derece kötüydü. Tabii Alman askeriydi ve gereken görevleri yaptı: İstihbarat ve Alman silâh sanayi için Türk ordusunu tavsiyeleriyle bir Pazar haline getirmek. Bunda da şaşılacak bir yön yoktu, İki taraf ta karşılıklı istihbaratı açığa vurmadan belirli ölçülerde devam ettirmiş görünüyor. 1912-18 arasında bu süreç Almanya lehine yoğun bir biçimde gelişmiştir.

II. Abdülhamit devrini modernleşme dediğimiz eğitim, altyapının kurulması gibi alanlarla Tanzimat devrinin devamı olduğu; dış politikada çağdaş Türkiye'nin uyguladığı usullerin temelini oluşturduğu, özenli yönetim demokratik idare alanındaki kurumların gelişmesinde öncelikli politikalar uygulanmadığı açıktır.

II. Abdülhamid kişilik olarak IV. Murad'dan ve II. Mahmud'dan beri en güçlü çizgilere sahip hükümdardır. Bu kişilikle II. Abdülhamid'in elli sene önce tahta çıksa İmparatorluğu selamete götürecek bir idareyi kuracağı söylenebilir. Renkli kişiliğiyle İslam aleminde etkili bir halife, Anadolu'nun Arabistan kıtasında tutulan bir pa-

dişahıdır. Modernleşme ve Türkleşme alanındaki sessiz sedasız fakat kalıcı rolü, tarih araştırmaları ilerledikçe günden güne anlaşılmaktadır. Ama halen devlet idaresine musallat olan aşırı merkeziyetçilik ve memurun kişiliksiz ve çekingen yapısında da bu devrin etkisi vardır. Tanzimat sonrasının yarattığı kasvetli bürokrat tipi gerilemiştir, ama "hürriyet" vs. sedalarına rağmen ittihatçıların bu tipi diriltemedi, hâtta daha da ezik bir memur tipi doğdu. Tanzimatın büyük adamlarla oluşan kadroları ve böyle bir gelenek maalesef II. Abdülhamid tahta çıktığında artık eriyordu; padişah ise bu geleneği diriltip geliştirme yolunu seçemedi.

İkinci Abdülhamid Osmanlı İmparatorluğu’nun eğitim yoluyla sanayileşmeye gideceğini anlamış görünüyor. Demiryolu politikasının askeri ve asayişe yönelik ihtiyaçlar kadar, ziraat ve hayvancılığın geliştirilmesine yardım edeceğini anladı ve öyle de oldu. Nitekim Anadolu demiryolları bu ihtiyacı karşıladı, gelen göçmenlerle Anadolu gelişmeye başladı. Uzun bir sulhûn imparatorluğu kurtaracağına inanıyordu. Anayasa kurumuna şeklen bağlı kaldı; anayasal liberalizm gibi bir düşünce ve politikaya hiç sempati duymadı; hem yatırım hem borç ödeme siyaseti bilinen sıkıntıları yarattı. Hamidiyye dönemi Ortadoğu tarihinin halen çok tartışılan, az incelenen ama en önemli otuz üç yılıdır. Ortadoğu’nun modern tarihi bu dönem anlaşılamadan yazılamaz ve geleceğin inşası için sadece Türkler değil diğer Osmanlı milletlerini de bunu anlaması gerekir.

1 “İkinci Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler” II. Abdülhamid Devri, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, 1992, s. 163-171.

2 “Osmanlı Musevileri” Tarık Zafer Tunaya Armağan; Barolar Birliği, İstanbul 1992, s. 501-515.

3 İ. Ortaylı, “Osmanlı Seçkinleri”, Mülkiyeliler Birliği Bahri Savcı Armağanı.

4 İstanbul Ansiklopedisi. C. 2, s. 1063)

5 Sinan Kuneralp “Bir Osmanlı Diplomatı K. Muzurus Paşa” TTK, Belleten 1970/3, s. 429).

6 Cevdet, Tarih C. 12, Dersaadet, s. 180.

7 Ahmedi, Bakaî gibi inançlar; B. Lewis, The Jews of İslam, Princeton 1984 s. 20, John S. Guest, The Yezidis London 1987, Yezidiler ve

Osmanlı İdaresi için BA, IMV Nr 895, 1312/3 Mart 1270 tarihi irade Muş sancağına ihtida eden Yezidîler: BA I Mec. Mah Nr: 895 CA 1277, Yezidiler ve kura’i şeriyye.

8 BA IMV Nr: 11750, Nr: 11749, Nr: 12180, Nr: 6039, 5983, 6086, 5980 F. de Jong “The Sufi orders in nineteenth and twentieth-century Palestine” Studia Islamica 58, Paris 1983, s. 143-181 aynı yazar “Materials relative to the history of Darqamiyya order and its franches” Arabia 22/1979 s. 126-143.

9 T. Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler III (İttihat ve Terakki) Islahat, 1989, s. 321 vd; Klaus Kreiser, “Derwischscheiche als Publizisten-ein, Blick in die Türkische religiöse Presse zwischen 1980-1925” Zeitschriftder. Deutschen Morgenlaendishen Gesellschaft.

10 Der Arme Konrad, no: 8, 17 Okt. 1896, Hohenlohe raporu Archiv des Auswaertiges Amt, Türkei 159, no: 1, Bk. 4-5.

11 Richard Schofeld, Kuwait and Iraq: Historical Claims and Territorial Disputes, The Royal Institute of International Affaires, London 1991, s. 15-17.

12 İ. Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu, ikinci baskı, 1983, sh. 78-79.

A. II. ABDÜLHAMİD VE I. MEŞRUTİYET

1876 Anayasası ve Türk Tarihindeki Yeri / Prof. Dr. Yuri A. Petrosyan [s.899-908]

Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü / Rusya

Türk tarihindeki ilk anayasa, bundan 125 yıl önce ilan edilmiştir. O tarihten bu yana, Türkler ve dünyanın en önemli imparatorluklarından birinin -Osmanlı İmparatorluğu'nun- sınırları içinde yaşayan diğer halklar, büyük değişikliklere tanık olmuşlardır. Türk padişahlarının imparatorluk devri tarih sahnesini terk ettikten sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk siyasi ve kültürel geleneklerinin asıl mirasçısı olan Türkiye Cumhuriyeti de dahil olmak üzere pek çok devlet, bu tarihi gelenekler üzerine kurulmuştur. Türkiye Cumhuriyetçi ve laik bir devlet olurken, Türk tarihinin önemli bir parçasını oluşturan Osmanlı İmparatorluğu ile bağlarını da koparmamıştır. 1876 yılında Türkiye'de yapılan radikal siyasi reform; anayasa ve kısa bir süre sonra da meclis, tam anlamıyla siyasi bir mucize olarak Avrupa'yı hayretler içerisinde bırakmıştır. Türk aydınları ile Sultan II. Abdülhamid'in devleti kaçınılmaz bir çöküş ve yıkılmadan kurtarma amaçlı girişimlerinin damgasını vurduğu Osmanlı tarihinin bu dönemi, tarihçileri her zaman yakından ilgilendirmiştir. Bu ilgi, tarihçileri 1876 Anayasası'nın ilanına vesile olan tarihsel süreci, diğer bir deyişle 1860 ve 1870'li yıllardaki anayasal hareketin arkasındaki güçleri daha iyi bir anlayış ve değerlendirme aramaya sevk etmiştir.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reformcu süreçler hakkında yapılmış, önemli bir kısmı; bu makalenin yazarının bazılarını bulma şansına erişerek bilim dünyasına tanıttığı Türk kaynaklarına dayanan çalışmalar ile

Osmanlı tarihinin bu fevkalade önemli dönemi üzerine yapılan çalışmalara büyük katkıları olan Türk, Avrupalı ve ABD'li tarihçilerden oluşan büyük bir ekibin bilim dünyasına kazandırdığı zengin materyaller; elimizdeki bilgilere ve ilk Türk Anayasası'nın ortaya çıkmasına zemin hazırlayan olayların analizine dayanan belli genellemeler yapmamıza olanak tanımaktadır.

1876 Anayasası'nın Türk tarihindeki rolünü ve önemini gerektiği şekilde anlayabilmek ve değerlendirebilmek için öncelikle, 19. yy.'ın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda baş gösteren reformcu hareketlerin hiç kuşkusuz zirve noktasını oluşturan 1860-70'li yıllardaki anayasa hareketini analiz etmek gerekmektedir. Siyasi ve sosyal açıdan büyük önemi olan bu olayın entelektüel geçmişi, doğrudan ilk özel Türk gazetelerinden biri olan Tasvir-i Efkâr ile gazetenin kurucusu İbrahim Şinasi'nin çabalarına dayanmaktadır. İbrahim Şinasi, gazetesinin sayfalarını, o dönemde Osmanlı İmparatorluğu için hayati önem taşıyan -insanların ülke sorunlarına yönelik bir fikre sahip olma ve bunu ifade etme hakkı, devlet meselelerinde kamu oyunun önemi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki idari, hukuki, ekonomik ve kültürel hayatın tüm katmanlarında Avrupa ülkelerinin elde ettiği başarıların uygulanmasının önemi- gibi birtakım düşünceleri oluşturmada kullanmıştır. Şinasi yazılarında, laik bir yasamanın önemini ve bir hükümdarın hareketlerinden doğan sorumluluklarını vurgulamıştır. Şinasi'nin görüşleri ve bu görüşlerin yayın yoluyla yayılmasının, yeni Türk aydınları ve bürokratlarını şekillendiren düşünceler üzerindeki etkisi az değildir.

Aslında anayasal hareket, Türk Tarihi'nde "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" olarak da bilinen gizli bir derneğin İstanbul'da kurulmasıyla, 1865 yılında başlamıştır. Bu cemiyet 250 üyelik gizli bir siyasi örgüttü. Gizliliği korumak amacıyla, cemiyet 7 kişilik gruplara ayrılmıştı. Cemiyetin lider ve

idealistleri çeşitli sosyal sınıflara üye kişilerdi. Üyeleri arasında, ünlü bir yazar-yayıncı ve İbrahim Şinasi'nin dostu olan Namık Kemal ile ünlü edebiyatçı ve yayıncılar Ziya Bey ve Ali Suavi de bulunuyordu. Cemiyetin aktif üyeleri arasında, çoğu zaman laik, hatta bazen Avrupai eğitim gören, feodal bürokrasinin zengin ailelerine mensup üyeler de bulunuyordu. Pek çok önemli sivil ve askeri şahsiyet de bu gizli cemiyette yer alıyordu. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin destekçilerinin büyük bir bölümü, çoğunlukla feodal ve bürokratik kökenli, Türk memur ve yaratıcı aydınlardan oluşuyordu.

Cemiyet kurulmasından hemen sonra iyi tanımlanmış siyasi bir programa gereksinim duymuştur. Cemiyet üyeleri, ülkenin ekonomik ve siyasi ilerlemesinin garanti altına alınması için gerekli yolların bulunması isteği etrafında birleşmişlerdir. Cemiyetin siyasi görüşleri; "iyi" reformcu-monarşiye olan inançtan, tümüyle Avrupa'dan ödünç alınmış parlamenter fikirlere kadar çok geniş bir yelpaze oluşturuyordu.

1867 baharında, aralarında öncü idealistlerin de bulunduğu bir grup cemiyet üyesi, Avrupa'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Bu göç kararı, gizli cemiyetle yakından ilişkili bir takım gazetelere karşı alınan baskıcı önlemlere cevaben alınmıştır. Avrupa'ya göç eden Yeni Osmanlılar bir süre sonra propaganda amacıyla, materyallerini Türkiye'deki okurlarına yayabilmek için burada Türkçe gazete yayımlamaya başlamışlardır. Ali Suavi tarafından 1867/68 yıllarında Londra'da yayımlanan Muhbir ve Namık Kemal ve Ziya Bey tarafından 1869/70 yılları arasında yine Londra'da (ve sonra da Cenevre'de) yayımlanan Hürriyet gibi gazeteler; Yeni Osmanlılar'ın düşüncelerini yaymalarında çok önemli bir rol oynamışlardır. Bu gazetelerden Hürriyet, bir süre sonra, kelimenin tam anlamıyla, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin sözcüsü olmuştur. Bu gazete, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun meşruti yönetime

geçmesi ya da bir meclis-i mebusanın kurulması gibi siyasi amaç ve taleplerini belirginleştirmede kullanılmıştır. Hürriyet; Tanzimat reformlarının başarısızlığından ötürü Padişah hükümetini sert bir dille eleştirmiş, Padişahın haklarının sınırlanmasını talep etmiş ve sarayın yasalara karşı sorumlu olduğu gerçeğini vurgulamıştır. Hürriyet gazetesinde yer alan teorik makalelerin yazarları; Türk halkını, tarihinde ilk defa, yasama ve yürütme erklerinin birbirinden ayrılması hususunda aydınlatmış ve bu yolla, seçimle belirlenecek bir meclis oluşturma fikrini daha da ileriye götürmüşlerdir. Hürriyet gazetesi yayımcıları, bu yolla, Şeriat yasalarına uygun bir anayasa hükümeti için gerekli olan teorik zeminin hazırlanması amacını gütmüşlerdir.

Göç; Yeni Osmanlıların düşünceleri ile siyasi görüşlerinin oluşmasında fevkalade önemli bir rol oynamıştır. Bu aydınlar göç ettikleri ülkelerde, gelişen Fransız edebiyatından ve buna bağlı olarak, Rousseau, Voltaire, Montesque, Hugo, Moliére ve Lamartine gibi pek çok yazarın eserlerinden etkilenmişlerdir. Bu yazarların eserlerinin pek çoğu Namık Kemal ve Ziya Paşa tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bu bağlamda, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin bu yöndeki çabalarının, anayasal reforma giden yolu açtığı kesinlikle söylenebilir.

Avrupa uygarlığının elde ettiği başarılar karşısında derinden etkilenen Osmanlı reformcuları; 19. yüzyılın ortalarında, bir yandan Avrupa devletlerinin sahip olduğu askeri, idari, hukuki ve kültürel kurum ve kuruluşları kendilerine model olarak alırken; diğer yandan da mevcut ekonomik sistemi olduğu gibi bırakarak Osmanlı padişahının, imparatorluk sınırları içerisindeki tüm insanlar üzerindeki gücünü muhafaza etmesine fırsat tanımışlardır. Bu reformcuların arasında, dönemin önemli devlet adamlarından biri olan Ahmed Midhat Paşa da bulunmaktadır. Ahmed Mithad Paşa Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve ikinci derece güce

dönüşmesinin Avrupa devletlerinin ilerleme sürecinin üstünlüğünü fark ederek ülkeyi ilerlemeye sevk edecek insanların olmamasından kaynaklandığı düşüncesine, Avrupa devletlerinin elde ettiği kültürel başarılardan fazlasıyla etkilenen tüm Yeni Osmanlılar'dan (resmi açıdan ele alındığında, Ahmed Midhat Paşa, bu cemiyete yalnızca ideolojik açıdan destek veren bir müttefikti) daha fazla inanıyordu.

Bunun yanı sıra, Ahmed Mithad Paşa, diğer Yeni Osmanlıların aksine, devlet yönetimi konusunda oldukça deneyimli bir politikacıydı ve bu deneyim onu bir anayasanın oluşturulmasının, ülkenin kurtuluşu için tek çözüm olduğu düşüncesine daha da yakınlaştırıyordu. Ahmed Mithad Paşa'nın, söz konusu dönemin koşulları altında sıradışı olarak nitelendirilebilecek, diğer inançlara olağanüstü müsamaha göstermek gibi bir özelliği de vardı. Devlet krizi zirveye ulaştığı zaman sahneye çıkan, Yeni Osmanlılar arasında siyasi açıdan oldukça önemli ve radikal bir kişilikti.

Midhat Paşa Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yeni oluşum içerisinde yer alan önemli bir bürokrattı. Bürokrasinin üst kademelerinde, hiç şüphesiz, reformcuların sol kanadında yer alıyordu ve bu kanat sayıca fazla değildi. Bu dönemdeki Osmanlı bürokratlarının büyük çoğunluğu, ılımlı görüşleri olan, siyasi özgürlükler konusunda asla soru sormayan, ya da dini fanatizme karşı savaşmayan, kendilerini yalnızca ülkeyi çöküşten kurtarmak için gerekli olan idari önlemleri araştırmayla sınırlayan kişilerden oluşuyordu. Bunun yanında, başka Osmanlı bürokratları da vardı. Bürokrasi içinde daha radikal bir grup oluşturulması, Avrupa kültür deneyimine dayalı yeni laik okulların kurulması ve daha sonra, içerisinde birçok memurun Avrupa'dan alınan yeni yönetim prensipleri ile yöntemlerini öğrenme fırsatı bulduğu pek çok yeni kurumun açılmasıyla mümkün hale gelmiştir.

Bu memurlardan yüzlercesinin Avrupa devletlerini ziyaret ettikleri ve idari uygulamalarda kullanmak üzere bu ülkelerdeki yöntemleri taklit etmeye çalıştıkları da göz önünde bulundurulmalıdır.

Buna karşın, reform süreci içerisinde dahi, bürokrasinin önemli bir bölümü, eski geleneklere bağlı kalmayı sürdürmüş ve bu bürokratların yalnızca bir bölümü reformcuların amaçlarını tam olarak anlayabilmiş ve çabalarını böylesine önemli bir dönemde desteklemiştir. Yine de, bu dönemde, yeni bürokrasinin sosyal konumu ve siyasi hedefleri tümüyle yaygınlaşmıştır. Bu oluşum, kendi ekonomik çıkarlarıyla, herhangi bir sosyal sınıfa bağlanmaksızın, tümüyle ülkenin siyasi varlığına yönelik herhangi bir tehdidi yok etmeyi ve toplumsal varlığını sürdürmeyi hedefleyerek, "devletin genel çıkarları" doğrultusunda hareket etmeyi seçmiştir. 1870'li yıllarda ortaya çıkan özel siyasi koşulların, bu bürokratların, çoğunu olağanüstü bir şekilde radikal siyasi şahsiyetlere ve anayasa destekçilerine dönüştürdüğünü söylemek yanlış olmayacaktır.

1876 yılında sol kanadın kazanma olasılığı; büyük ölçüde, çok sayıda genç Türk aydınının siyasi ve idari reformların gerekliliğinin yayılmasına katılmış olmasına bağlı idi. Zamanının en aydın ve etkin grubu olarak tümüyle yeni bir sosyal grup ortaya çıkmış ve kısa sürede sosyal ve siyasi hayatta önemli başarılar elde etmiştir. Bürokrasinin üst kademeleri, bir anayasa oluşturulması için verilen mücadelede reformların kontrolünü elinde tutarken, diğer yanda, Türk aydınları, radikal fikirlerin desteklenmesinde gerekli olan sosyal ve entelektüel zemini hazırlamışlardır. Bu, basın yoluyla toplumun çeşitli kademelerinden destekçi bulmaya yetecek kadar geniş bir oluşumdu. Yukarıda da belirtildiği üzere, Bu aydın Türk grubunun hem sayıca, hem de niteliksel büyüklüğünü, laik okulların açılması, Avrupa uygarlığına yakınlaşmanın giderek artması, bilim ve

eğitim derneklerinin kurulması ve özellikle özel sektörde yayımcılık kültürünün yaygınlaşması belirledi.

Kritik bir anda, aynı görüşler etrafında birleşmiş bulunan, sayıları az, fakat etkisi büyük reformcu bürokratlar ile toplumun farklı sosyal sınıflarından gelen genç Türk aydınları, ilk Türk anayasasının ilanı için gerekli olan sosyal zemini sağlamışlardır. Bu grup, ülkeyi kurtarmak için köklü çözüm yolları arayışıyla, Avrupa devletlerindekine benzer idari ve adli yasalara ilişkin tek tek unsurların devlet kurumlarında uygulamaya konmasını yeterli bulmazken, reform hareketine tümüyle yabancı olmayan Osmanlı bürokrasisinin büyük bir kısmı, ülkenin sosyal, ekonomik ve siyasi hayatında yeni şartlar yaratacak olan daha mütevazı yenilikleri desteklemeye hazırdı.

Reformcu ve anayasal hareketteki iki itici güç, özellikle, anayasa hareketinin lideri olan Midhat Paşa’nın faaliyetlerinde ifadesini bulmuştur. Ahmed Mithat Paşa, Türk reform tarihindeki sıradışı kişiliklerden biridir. Diğer taraftan, kendisinin, Tanzimat reformlarını destekleyen ve ünlü Reşit Paşa’nın desteğini kazanmış “yeni-moda” bir bürokrat olduğu da bir gerçektir. Avrupa’da geçirdiği altı aylık dönemden sonra, Mithad Paşa’nın, ülkenin reformlara cidden ihtiyacı olduğuna olan kanısı daha da güçlenmiştir. Bu kanı, Mithad Paşa’nın yönetimde getirdiği yeniliklerle ona ülke çapında bir ün kazandıran memurluk ve valilik görevlerinde somut hale dönüşmüştür. Bununla birlikte, idari uygulamaları ona, Osmanlı yönetim sistemini iyileştirmek için aldığı kişisel ve bir o kadar da düzensiz önlemlerin başarısızlığını da göstermiştir. Bu sebepledir ki, anayasanın ülkenin tek kurtuluşu olarak görüldüğü dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nda bir anayasanın ilan edilmesinde rol alan hararetli destekçilerinden biri haline geldiğini görmek hiç şaşırtıcı değildir. Midhat

Paşa aynı zamanda, Tanzimatçılar arasında, Yeni Osmanlıların anayasaya yönelik düşüncelerini savunan ilk bürokratlardan biri olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda reformlar yeni bir şey değildi. III. Selim'den 1876 Anayasası destekçilerine kadar geçen sürede, reformcuların öncelikli hedefi her zaman için imparatorluğun siyasi bütünlüğünün korunması olmuştur. Ancak, bu amaç doğrultusundan takip ettikleri yollar birbirinden farklıdır. Padişah ve üst düzey yetkililerin neredeyse tamamı, 18. yy. sonlarından itibaren, ülkenin kurtuluşunun, ordunun ve merkezi kontrol sisteminin ıslahatını öngören baskıcı önlemler almaktan geçtiğini düşünmüştür. 19. yy.'ın ortalarında ortaya çıkan yeni bürokraside ise, bu eğilim genel anlamda, önceki baskıcı yöntemleri, yasaların öngördüğü şekilde herkese eşit haklar sağlayacak reformlarla birleştirme arzusuna dönüşmüştür. Avrupa zihniyetindeki aydınlar ile bunların bürokrasinin üst kademelerindeki sempatizanlarından oluşan 1860-70'li yılların genç Türk meşrutiyetçileri, padişahın tebaasının tümünün "Osmanlılar"-ortak bir vatanın evlatları-adı altında birleştirilmesi fikrini benimsemişlerdir. İmparatorluğun dağılma tehlikesi 19. yy.da ciddi boyutlara ulaşmıştır ve bu durum, reformcular ve destekçileri ile Müslüman din adamları da dahil olmak üzere en uç noktalardaki toplumsal güçleri bile bir araya getirmiştir. Bu grupların her biri, hem gerçekleştirilen reformların başarısızlığı hem de Avrupa'nın bu reformlara karşı tepkisinden ötürü büyük hayal kırıklığına uğramışlardır. Hemen herkes, oluşturulacak bir anayasanın, siyasete çok daha radikal ve etkili bir merhem olacağını hayal etmiştir. Ancak

elbette ki, bu grupların her birinin kendine özgü bir anayasa ve meclis anlayışı olmuştur. Başta Bulgaristan olmak üzere, Balkanlar'da çıkan silahlı ayaklanmalar sırasında patlak veren siyasi krizin ciddiyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki farklı vatansever kanatların birbirleriyle müttefik olarak görünmesindeki en önemli nedenlerden biri olmuştur. Asıl şaşırtıcı

olan nokta, anayasa düşüncesinin Osmanlı toplumunun üst kademelerinde ve İstanbul'un daha geniş çevrelerinde yayılmasındaki hızdır.

18. yy. sonları ve 19. yy. başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda baş gösteren reform hareketi, çoğunlukla, ülkenin ekonomik ve kültürel gelişiminin sağlanması amacıyla Avrupalılaşma kavramının getirdiği genel düşüncelere dayandırılmış ve 19. yy.'ın ikinci yarısı karmaşık sosyo-politik ve ideolojik düşüncelerin gelişimine tanık olmuştur. Anayasal hareket ideologların büyük çoğunluğu, dini ve laik kavramları, İslami dogmalar ile başta Aydınlanma olmak üzere Avrupalılaşma düşünceleri ve devlet ile yasaların temellerine ilişkin teorileri biraraya getirme görüşünde idiler. Bu ideologların, devlet ve yasalara yönelik bağımsız bir teori oluşturmamışlardır; yine de, Fransız Aydınlanma düşünürlerinin toplumsal sözleşmeye yönelik düşüncelerini Türkiye'ye uyarlama gayretleri, Türk sosyal ve siyasi düşünce tarihinde niteliksel açıdan yeni bir gelişme olarak kabul edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki koşullar altında, bu görüşlerin köktenciliği açıktır. Meşrutiyetçilerin siyasi programının oluşturulmasının teorik açıdan en büyük önemi, Yeni Osmanlılar'ın ünlü şahsiyetlerinden biri olan Namık Kemal'in eserlerinde yer alan, Türkiye'de ilk kez ileri sürülen ve temellendirilen mutlak gücün devredilemezliği hükmüdür. Namık Kemal, devletin varlığının, doğal olarak belli haklarla donatılan vatandaşlarının mutabakatına bağlı olması gerektiğini ve devletin asıl işlevinin vatandaşlarının sahip olduğu bu hakları garanti altına almak olduğunu savunmuştur. İlk meşrutiyetçilerin sahip olduğu ideolojinin belirgin özelliği, liberal reformculuğu barışçıl yollarla, Şeriat normları ile bağdaştırmak istemeleridir. İleri sürdükleri görüşler, Mısır'daki reformasyon idealistlerinin görüşlerinde olduğu gibi, o dönemde ortaya çıkan yeni sosyal koşullarda, İslam'ın devlet yönetiminde yararlı bir fikir zemini sağladığını kanıtlamayı amaçlıyordu.

Fransız Aydınlanma fikirlerinin 1860-70’li yıllardaki anayasal hareketin başını çekenler üzerindeki etkisinin büyük olduğu unutulmamalıdır. Namık Kemal eserlerinde Montesqiue’nün L’esprit de loi, Rousseau’nun Du contrat social adlı eserleri ile Volney’in tarihi eserlerine doğrudan göndermede bulunmuştur. Türk anayasal hareketinin ideologları, mutlak gücün devredilemezliği ve yasama ile yürütme yetkisinin birbirinden ayrılması gibi görüşlerini bu eserlerden almışlardır. Bu ideologların, 18. yy. Avrupa Aydınlanmasının pek çok öncüsü tarafından ilan edilen ilkelerin takipçisi olarak, halkın aydınlanmasını insanoğlunun sosyal, siyasi ve kültürel ilerlemesi için gerekli olan en önemli araçlardan biri olarak kabul etmeleri de bu noktada önemlidir.

Bu fikirlere ve bunların Türk toplumu içinde siyasi açıdan uygulanması sorununa gösterdikleri samimi ilgiye rağmen, meşrutiyetçiler ülkenin içinde bulunduğu zor ekonomik durumun başlıca içsel nedenleri ile de ilgilenmişlerdir. Meşrutiyetçiler, bu durumun öncelikli nedeninin, aşırı vergiler, bu vergilerin tahsisatı için başvurulan yöntemler, tefecilik ve idari keyfiyet olduğunu düşünüyorlardı. Bu alanda asıl istedikleri, emaneten idare sisteminin kaldırılması, tefeciliğin sınırlandırılması ve bilimsel ilerlemelerin ziraat alanında hayata geçirilmesiydi. Diğer yandan ulusal ekonominin Yeni Osmanlılar ve sonrasında meşrutiyetçilerin öncelikli konusu olduğunu düşünmek de hata olacaktır. Her ne kadar o dönemde ortaya çıkan burjuva sınıfının isteklerini yansıtan emaneten idare sisteminin kaldırılması vb. istekleri varsa da, meşrutiyetçiler önceliği ülkenin içerisinde bulunduğu siyasi sorunlara vermişlerdi. Meşrutiyetçiler, yabancılara verilen kapitülasyon ayrıcalıklarının tasfiye edilmesi ve Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa kapitalist devletleri arasında imzalanan ve adil olmayan ticaret anlaşmalarının gözden geçirilmesine ilişkin talepleri dahi tümüyle bu siyasi görüşleriyle ile açıklanabilir. Meşrutiyetçiler, ayrıca,

ülkeyi Avrupalı güçlere gittikçe daha bağımlı hale getiren dış borçlanma politikasına karşı idiler.

"Tepeden gelen devrim" olarak adlandırabileceğimiz hareketin partizanları, Yeni Osmanlılar, Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik ve kültürel ilerlemeyi garanti altına alabilecek başlıca siyasi aracın Osmanlı İmparatorluğu'nun parlâmenter ve anayasal bir monarşi rejimine geçmesi olacağını düşünüyorlardı. Ancak, anayasal hareket içerisindeki pek çok kişi, anayasa projesini ve geleceğin parlâmenter sistemini kendi açılarından tanımlamıştır. Bu görüşler, Namık Kemal'in önerdiği barışçıl anayasa reformlarından, hareketin diğer bir öncüsü olan Ali Suavi'nin evrensel eşitlik ve özgürlük idealleri için mücadeleyi öngören ütopik ve devrimci programıyla ifade ettiği açık isyana kadar geniş bir profil çizmektedir. Görüşler arasındaki farklılıkların temel sebebi, hareketin kalbini oluşturan genç Türk aydınlarının devlet içindeki hiçbir ekonomik grupla ilişkisinin bulunmaması ve yalnızca ideolojik spekülasyonlarla donanmış olmalarıdır. Onları siyasi açıdan güçlü kılan şey ise, bu aydınların büyük güce ve siyasi etkiye sahip reformcu zihniyetli bürokratlarla müttefik olmalarıdır. Ancak bu ittifak, çoğu zaman onların ortak bir bağdaşıklıktan yoksun olduklarını göstermiştir.

Meşrutiyetçilerin düşünceleri, Türk halkında ulusal bilinç oluşmasının bir kanıtı olan Türkiye'deki ilk vatanseverlik görüşlerini ortaya koymuştur. Bu düşünceler ulusal bilinç kavramının daha da gelişmesine ön ayak olmuştur. Bu süreçte, Yeni Osmanlılar da çok önemli bir rol oynamışlardır. Türk milliyetçiliğinin artışı imparatorluk içerisinde yaşayan ve Türk olmayan insanlar arasında bu dönemde artış gösteren milliyetçilik hareketlerine bir cevap olarak ortaya çıkmıştır. Milliyetçilik kavramı bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan en önemli sorunlardan biri olmuştur. Bu nedenledir ki, bu hareket içerisinde yer alan

idealistler, yukarıda da belirtildiği üzere, genç Türk liberal-meşrutiyetçi hareketin en önemli ideolojik-siyasi kavramı haline gelen Osmanlılık doktrinini oluşturmuşlardır. Bu kavramın temel içeriği, hareketin liderleri tarafından, “ortak bir vatanı” -Osmanlı İmparatorluğu’nu- paylaşan çok uluslu Türk devletinde yaşayan insanlar arasında “eşitlik ve birlik” düşüncesi olarak tanımlanmıştır.

İlk meşrutiyetçilerin düşüncelerinin oluşturduğu bu yelpaze, çoğunlukla eserlerinde yansıtılmıştır. Meşrutiyetçi hareketin başını çekenler, genelde doğuştan iyi yorumculardı. Bu doğrultuda, meşrutiyetçilerin 19. yy.’ın ikinci yarısı ile 20. yy. başlarında dergilerde yayımladıkları makalelerinin, yenilikçi hareketleri ve reformcu düşünceleri geliştirdikleri ve güçlendirdikleri ölçüde, teşvik ettikleri de söylenebilir. Türk toplumsal yorumculuğu, bütün bu dönem boyunca, sosyal reformun önemli bir aracı olmuştur. Bu bağlamda, yorumculuk olgusu, reform mücadelesi ve ilk anayasanın ilanında hayati bir rol oynamıştır. Yine de, meşrutiyetçilerin propaganda malzemeleri ne kadar güçlü olursa olsun; 1876 yılının başlarında ülke ciddi bir siyasi kriz içine girmeseydi, başlı başına bir anayasa ve meclis fikrinin, o dönemdeki Osmanlı İmparatorluğu koşullarında hiçbir şansı olmayacaktı. Avrupa devletlerinin doğrudan müdahalesi sonucunda devlete yönelik olarak ortaya çıkan dağılma tehdidi tümüyle gerçek bir tehditti ve bu durum, Türk nüfusunun büyük bir çoğunluğu için kabul edilemezdi. Böyle bir dönemde, bir anayasa oluşturulması düşüncesini, Osmanlı İmparatorluğu’nun büyük Avrupa güçleri tarafından gitgide artan bir şekilde zaptetme politikalarına karşı mücadelede kullanılacak en önemli araç olarak kabul eden Yeni Osmanlılar’ın uzun vadeli propagandaları ile reformcu zihniyetli Osmanlı bürokratlarının savunmacı tepkileri bir araya getirilmiş ve bu meşrutiyetçilerin kazandığı en büyük siyasi zaferlerden biri olmuştur.

Anayasanın ilanı, İstanbul’da 23 Aralık 1876’da gerçekleşmiştir. Bu olay, dönemin etkin şahsiyetleri için sürpriz olmuştur. Zira bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu’nun hem içinde, hem de dışında, Osmanlı padişahının sahip olduğu mutlak gücün sarsılamayacağı düşüncesi yaygındı. Bu nedenle, o dönemin siyaset adamları ile toplum yorumcularının bu olayı Türk toplumunun sosyal ve siyasi gelişimiyle ilgisi olmayan tesadüfi faktörleri ele alarak açıklamış olmaları çok doğaldır. Türk tarihindeki ilk anayasa olma özelliğindeki 1876 anayasasının ilanına neden olan faktörlere yönelik çalışmalar, genelde, İmparatorluğun tümüyle karmaşık dış siyasi durumunun analizi olarak ele alınmıştır. 1876 Anayasasını, en hafif deyimiyle, reformcu idealistlerin çabaları sonucunda ilan edilen bir anayasa olarak kabul eden kitap ve makalelerin sayısı hiç de az olmamakla birlikte, söz konusu Anayasa, daha çok Avrupa kamuoyunu aldatma eğilimindeki siyasi bir oyun olarak kabul edilmiştir. Ortada bu tür yargılara zemin hazırlayan gerçekler varken bu yazarların öznellikle suçlanıp suçlanamayacağı da başka bir konudur.

Osmanlı İmparatorluğu’nun başkenti bir anayasanın ilan edilmesi için verilen mücadeleye tanık olurken ve “anayasa” ile “meclis” kelimeleri başkentin gazetelerini süsleyip gösterilerde telaffuz edilirken, dış güçlerin meydana gelen bu olayların sebebi olmadığını, sadece bunları hızlandırdığını düşünmek çok az insanın aklına gelmişti. Anayasal hareket Osmanlı İmparatorluğu’nda uzun süredir varolan ve özellikle 1875-76 yılları arasında ciddi bir hal alan kritik boyuttaki siyasi krizden çıkma yollarının bulunmasına yönelik girişimler sonucu ortaya çıkmıştır. Bu dönemde imparatorluk, felaketin kıyısında sendeliyordu. Bunun yanı sıra, ülkedeki ekonomik durum da, kuraklık ve verimsiz geçen hasat döneminden sonra çöküntüye uğramıştı. 1875 yılı sonbaharında, Türk hükümeti, kısmî iflası ilan etmiş, buna bağlı olarak Bulgaristan ve Bosna-

Hersek’te ayaklanmalar baş göstermiş ve Avrupa devletleri, Osmanlı İmparatorluğu’nun işlerine çok daha fazla karışır olmuşlardır. Avrupa başkentlerinde, siyasi çevreler ve basın, “Doğu sorunu”nu bir basım konusu olarak tekrar gündeme taşıdılar.

Böylesi bir ortamda, İstanbul’da hükümet karşıtı gösteriler patlak vermiş ve bu gösteriler nihayet Osmanlı Sultanı I. Abdülaziz’in tahttan indirilmesine yol açmıştır. Bu olayın, Osmanlı sarayının ‘Berlin Muhtırası’nı (Avrupa devletlerinin, Osmanlı İmparatorluğu’na imparatorluk sınırları içerisindeki Balkan ülkelerinde yapılan reformlara ilişkin verdikleri ültimatom) almayı beklediği 30 Mayıs 1876 tarihinin arifesinde meydana gelmesi sebebiyle, dış siyasi etken ve koşullar göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi çok doğaldır. Bununla birlikte, 1876 Mayısı’nda meydana gelen hükümet karşıtı gösterilerin bir anayasa talebinin başlıca sloganlar arasında yer aldığı siyasi bir mücadele haline dönüşmesi de rastlantı değildir. Hiç şüphesiz ki, bu kitle gösterilerinde yer alan katılımcıların -medreselerde öğrenim gören öğrenciler (softalar), esnaf ve işçilerin- büyük bir çoğunluğu, devletin anayasal reformunun doğası ve içeriği hakkında belli belirsiz düşüncelere sahipti. Ancak, ilk anayasa için girişilen mücadele, 1870’li yıllardaki ‘Doğu Bunalımı’nın ardından siyasi sahneye çıkan toplumdaki yeni güçlerce yönlendirilmiştir. Yukarıda da belirtildiği üzere, ilk Türk Anayasası’nın ilan edilmesine yönelik verilen mücadele, Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin Türkiye ve yabancı ülkelerdeki siyasi faaliyetleri sonucunda başlamıştır. Anayasal hareket, Türk toplumunun kendi sosyo-politik gelişiminin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Uluslararası durum, bu süreçte bir katalizör görevi görerek ilk Türk meşrutiyetçilerin izleyeceği taktikleri belirlemiştir.

1876 Anayasası’na yönelik mücadelede yer alan güçler, siyasi ve sosyal platformda büyük çeşitlilik gösteren ve farklı amaçlar güden güçler

olmuşlardır. Anayasal harekette yer alan en radikal grup genç Türk aydınlar grubu olmuştur. Bu grubun reformcu zihniyetli bürokratlar arasından seçilen öncüleri ve özellikle de Midhat Paşa, anayasayı İmparatorluğun çok uluslu nüfusundan tek bir "Osmanlı ulusu" yaratma hayaliyle, her ne kadar uygulanması güç bir plan da olsa, anayasal reformları ülkenin ekonomik ve kültürel gelişiminin sağlanmasında kullanmayı amaçlamışlardır. Anayasal harekette yer alan bürokrasinin üst kademelerindeki diğer grup üyeleri ise, meşrutiyetçileri belirledikleri amaçlar doğrultusunda mümkün olduğunca destekleyerek devletin büyük bir tehlike içerisinde olduğu dönemde bile, öncelikle sahip oldukları imtiyazlı konumlarını korumayı amaç edinmişlerdir. İmparatorluğun büyük bir çöküşün eşiğinde olduğunu fark eden bu grup, imparatorluğun sosyal ve siyasi yapısına dokunmayacak bir anayasa oluşumun belirlenmesi için hazırdı. Bu grubun arkasındaki güçler, sayıca fazla ve etkindiler.

1860'lı yılların sonu ile 1870'li yılların başında, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu somut tarihi koşullar, Osmanlı toplumundaki reformcu dönüşümlerin amaç ve hedeflerinin daha da genişletilmesini gerektiriyordu. Bu durumu, pek çok ekonomik ve siyasi faktör de destekliyordu. Ülkenin, uluslararası sermaye piyasasında - Avrupa'daki gelişmiş kapitalist ülkeleri için sömürge benzeri bir hale gelmeye başlayan Osmanlı İmparatorluğu'na önemsiz bir rol biçen bir süreçte- gitgide artan bir oranda güç kaybetmesi; ülkedeki sosyal ve ekonomik hayatta kaçınılmaz değişimlere neden olmuştur. Ekonomik ve siyasi açıdan Osmanlı İmparatorluğu'nda nispeten daha iyi durumda olan Balkan eyaletlerinde o dönemde baş gösteren ulusal özgürlük hareketleri, padişahın ve yönetim sisteminde görev alan Türk asilzadelerinin sahip oldukları siyasi gücü temelden sarsmıştır. Aynı dönemde, ülkenin mali açıdan iflas ettiği açıkça belli olmuş ve bu, ülkenin genel ekonomik

durumunda önü alınamaz bir düşüşe neden olmuştur. Aynı zamanda, Sultan Abdülaziz ile yakın çevresinin iç politikaları, reformu reddetmiş ve reform alanlarını genişletme taraftarı olan bürokratların girişimlerini engellemişlerdir. Sultan Abdülaziz'in padişahın mutlak gücüne dayalı politikası, o dönemde reform kapsamının genişletilmesinde karşılaşılan aşılması güç engellerden biri olmuştur. Özellikle Abdülaziz ve daha sonra da II. Abdülhamid döneminde anlam bulan, padişahın 'Aydınlanma'dan bütünüyle uzak mutlakiyetçiliği, mutlak gücün imtiyazlarına herhangi bir sınırlama getirme yolunda güçlü bir engel oluşturuyordu. Bu nedenledir ki, devletin siyasi yönetim şekli, diğer bir deyişle, ilk kez genç Türk aydınları -Yeni Osmanlılar- tarafından ileri sürülen bir sorun olan ülkede yasama ve yürütme yetkilerinin sahip olduğu ayrıcalıklar sorunu, Tanzimat reformunun sürdürülmesinde itici güç olan bürokratlar arasında tepkiye yol açmıştır.

Padişahın sahip olduğu yetkilerin bir anayasa ve meclis yoluyla sınırlandırılması düşüncesi; idari reformların uygulanmasının ülke yararına olacağını düşünen bu bürokratlarca desteklenmiştir. Bu noktada, Tanzimat reformlarının nihai aşamasının, o dönemde reformcu düşüncelere sahip iki gücün bir araya gelmesine tanık olduğu da unutulmamalıdır. Reform hareketine yönelik sosyal zeminin güçlendirilmesi ve genişletilmesi ve bir dizi siyasi dış faktör; ideolojik açıdan Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin uzun vadeli sosyal ve siyasi faaliyetlerine dayandırılan bir anayasa olan 1876 Anayasası'nın ilan edilmesi için uygun koşulları sağlamıştır. Elbette ki, bu başarıda, Midhat Paşa ve başkentteki bürokrasi içinde yer alan müttefiklerinin desteğinin de göz ardı edilemeyecek önemli bir payı vardır.

1876 yılı yazı sonuna doğru, reformcular anayasa taslağının hazırlanması yönünde bir karar alınmasını sağlamışlardır. Bu başarıda, iki unsurun etkisi vardır: Toplumdaki geniş tabanlı halk desteği ve ülkenin bozulan dış siyasi durumu. 1876 yazında, anayasa sorunu heyecanlı

tartışmalara neden olmuş ve bu konuyla bağlantılı hususlar başkentteki pek çok gazetenin sayfalarında yer almıştır. Sabah ve Vakit gibi önemli gazeteler anayasa destekçilerinin arkasında yer almıştır.

1876 sonbaharına gelindiğinde, ülkenin dış siyasi durumu Osmanlı İmparatorluğu (Sırbistan ve Karadağ ile yapılan savaşlar, büyük Avrupa devletlerinin gittikçe artan müdahale tehdidi, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı Balkan eyaletlerinde reform yapılması sorunun çözülmesi amacıyla İstanbul'da yapılacak uluslararası konferansın yaklaşması) için kriz seviyesine ulaşmıştır. Tüm bu iç ve dış faktörler Sultan II. Abdülhamid'i, Midhat Paşa tarafından hazırlanan anayasa taslağını görüşmeyi kabul etmeye zorlamıştır.

Padişah fermanıyla, bir anayasa taslağının hazırlanması amacıyla kurulan komisyon; 16'sı üst düzey yetkililer, 10'u din adamları ve 2'si de askerler olmak üzere toplam 28 kişiden oluşuyordu. Padişah ve danışmanları, kurulan bu komisyonun anayasal reformlarla ilgili her türlü düşünceyi reddedeceği ya da monarşinin sınırsız gücünün devam edeceği bir taslağı kabul edeceği hususunda ikna olmuşlardır. Ancak, anayasal düşünceler öylesine popüler olmuşlardır ki, komisyon başkanı Midhat Paşa ve destekçileri, komisyon üyelerinin büyük çoğunluğunun desteğini almak hususundaki tartışmayı kazanmışlardır. Bununla birlikte Midhat Paşa, tartışmaya açılan taslakların en radikali olan kendi taslağının kabul edilmesi için gerekli onayı komisyondan alamamıştır; zira bu taslak, meclisin yetki ve işlevlerini önemli ölçüde genişletirken padişahın sahip olduğu yetkilere gerçek sınırlamalar getirmiş ve açılacak olan meclise belli başlı yasama yetkileri vermiştir. Osmanlı padişahının yetkilerine sınırlama getirilmesine karşı olanlar, bu taslak karşısında, Sultan II. Abdülhamid'in başkatibi Said Bey tarafından hazırlanan bir karşı taslak sunmuşlardır. Bu belge, padişahın

mutlak sınırsız haklarını ve bu hakların parlamenter bir rejim altında dahi dokunulmaz olduğunu vurgulamıştır.

Komisyon, çalışmalarını ateşli tartışmaların yaşandığı bir ortamda sürdürmüştür. Komisyon üyeleri yalnızca anayasa taslakları üzerinde çalışmakla kalmamış aynı zamanda, anayasal monarşileri tanımlayan yüzlerce doküman üzerinde de çalışmalar yapmışlardır. Nihai anayasa taslağının oluşturulması sırasında, başta Fransa ve Belçika'nın kullandığı anayasalar olmak üzere, Avrupa ülkelerindeki anayasa uygulamaları ile ilgili önemli hükümleri de göz önünde bulundurmuşlardır. Tüm bu çalışmalar sonucunda ortaya çıkan anayasa taslağı, yüzlerce farklı kaynaktan alınan fikirlere dayandırılmıştır.

Komisyon, çalışmalarını 20 Kasım 1876'da tamamlamıştır. Komisyon Başkanı Midhat Paşa taslak anayasayı Sultan II. Abdülhamid'e sunmuştur. Padişah, padişahın sahip olduğu hakların yer aldığı bölümün yeniden yazılması gerektiğini belirterek taslak anayasaya yönelik memnuniyetsizliğini ifade etmiştir. Aralık ayının başlarında taslak anayasa, padişahın emriyle, Midhat Paşa destekçilerinin az sayıda olduğu kabinede tartışmaya açılmıştır. Ateşli tartışmalar sonucunda, kabine, padişahın sahip olduğu hakları sınırlayan her türlü hükmün taslak anayasadan çıkarılması kararına varmıştır. Tüm bunlara karşın, padişah ve danışmanları bununla da yetinmeyerek, bir anayasanın ilan edilmesini önleyebilmek için her türlü çabayı göstermişlerdir.

Aynı dönemde, dış siyasi etkenlerin de olayların gidişatında önemli bir rol oynadıkları görülmektedir. Güç dengesi, 11 Aralık 1876 tarihinden itibaren meşrutiyetçilerin lehine dönmeye başlamıştır. Bu, Avrupa'nın güçlü devletlerinin de katıldığı, İstanbul'da gerçekleştirilen bir toplantıda Bosna-Hersek ve Bulgaristan'a özerklik verilmesi hususunu tartışmaya başladıkları tarihtir. Toplantının tümüyle uluslararası denetim altında yapılması

amaçlanıyordu. Aralık ayı sonuna kadar süren toplantıda, Türk delegelerinin, istisnai önlemleri almaması durumunda, Avrupa devletlerinin imparatorluğun işlerine resmi olarak karışma hakkını kabul etmeye zorlanacakları açıkça ifade edilmiştir.

Bir anayasanın ilan edilmesi yoluyla İstanbul konferansını engelleme girişimi anayasa destekçileriyle anayasaya karşı çıkanların bir araya gelmesini sağlamıştır. Ancak, bu yöntem farklı amaçlar için de kullanılmıştır. Midhat Paşa ve destekçileri için önemli ve öncelikli olan, uluslararası müdahale tehdidinin engellenmesi ve sonrasında anayasanın hükümlerinin uygulamaya geçirilmesi idi. Osmanlı padişahı ve padişahı destekleyen feodal kesim, konferansın engellenebileceği umudunu taşıyordu, fakat uygun bir zamanda, meşrutiyetçilere bir darbe vurmayı da planlamışlardır.

Anayasanın ilanının engellenemeyeceğinin açıkça anlaşılmasıyla, Abdülhamid ve etrafındakiler, 113 no'lu maddeye padişaha, kendisine karşı olanları sürgüne göndermek için gerekli sınırsız hakkı tanıyan bir değişiklik eklenmesi hususunda ısrar etmişlerdir. Bu, meşrutiyetçiler açısından büyük bir sorun olmuştur. Tanıklar, Midhat Paşa'nın madde 113'e yönelik değişiklik önerisi karşısında büyük çabalar sarf etmiştir, ancak divanın baskıları sonucunda boyun eğmiştir.

İstanbul konferansının başlamasından dört gün önce, 19 Aralık günü, padişah, Midhat Paşa'yı sadrazam olarak atamıştır. Bu zoraki bir atamadır. Nitekim, Midhat Paşa'nın bu makama atanmasının arkasında yatan gerçeğin, padişahın güveninden değil, ülkedeki ilerleme yanlısı güçlerin desteği ve Batı Avrupa siyasi çevrelerinde elde ettiği popülariteden kaynaklandığını anlaması uzun sürmemiştir. Midhat Paşa'nın sadrazamlığa atanmasının, o dönemde, Londra ve Paris borsalarında, Türk ulusal para biriminin yükselişe geçmesine vesile olması sürpriz değildir.

Anayasanın akıbetine, 22 Aralık 1876 tarihinde, ilan edilmesinden yalnızca birkaç saat önce, tartışmalı bir kabine toplantısında karar verilmiştir. Bu toplantıda, bir grup nazır bir kez daha anayasanın ilan edilmesine karşı çıkmışlardır. Midhat Paşa görüşlerini başarıyla savunmuş; ve kabinenin derhal anayasanın ilan edilmesine yönelik karar vermemesi durumunda istifa edeceği tehdidinde bulunarak kabineyi bu kararı almaya zorlamıştır. İstanbul konferansının arifesinde Midhat Paşa'nın istifa etmesi, devleti zor bir duruma sokacağından, anayasa karşıtı olanlar, geri çekilmeye zorlanmıştır.

Anayasanın ilan töreni, 23 Aralık 1876 tarihinde, sarayın önündeki meydanda gerçekleştirilmiştir. Uluslararası toplantıya katılan temsilcilerin bulunduğu odada top sesleri duyulur duyulmaz, Türk temsilcisi söz alarak Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi durumunda önemli bir değişime vesile olacak bir olayın gerçekleştiğini ilan etmiştir. Ancak Avrupalı devletlerin temsilcileri, Türk delegesinin, konferansın varoluş amacını oluşturan koşulların ortadan kalktığı yolundaki iddiasını reddetmişlerdir. Avrupa devletleri, yeni anayasayı Balkan eyaletlerinde uygulanacak reformların bir garantisi olarak tanımayı reddetmişlerdir.

Öyleyse bu 'beklenmeyen' anayasanın tarihi önemi nereden kaynaklanmaktadır? Öncelikle, bu anayasa, modern Türk tarihinin en önemli belgelerinden biridir. 1876 Anayasası, her ne kadar Osmanlı padişahının haklarını sınırlamada başarısız olmuş olsa da, belli özgürlüklerin (kişi ve mülk dokunulmazlığı, basın özgürlüğü) ilanı ve parlamenter sistemin kabulü ileriye dönük önemli bir adım olmuştur. Anayasa, bireysel özgürlük ve Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan tüm bireylerin dini inançları gözetilmeksizin kanun önünde eşit olma hakkını güvence altına almıştır. Dahası, bu anayasa padişahın bütün tebaasını Osmanlı, imparatorluğun resmi dilini ise devlet hizmetinde

bilinmesi gereken Türkçe olarak ilan etmiştir. Meclis-i Mebusan'da yapılan tüm tartışma ve toplantıların dilinin Türkçe olması gerektiği ilan edilmiştir. Bu anayasa bir yandan inanç özgürlüğünü garanti altına alırken, diğer yandan da imparatorluğun resmi dininin İslam olduğunu ilan etmiştir.

Anayasaya göre, iki meclisli (ömür boyu atanmış üyelerden oluşan bir senato ve imparatorluğun erkek nüfusunun seçtiği bir meclis-i mebusan) parlamentonun rolü önemsizdi. Meclis-i Mebusan, maliye ile ilgili yasalar ve anayasa değişikliklerini tartışma ve kabul etme ile bütçeyi onaylama haklarına sahip bir organdı. Senato ise, Meclis-i Mebusan'dan çıkan yasaları reddetme hakkına sahip olan organdı. Sonuçta anayasa, Osmanlı padişahını kanun önünde tüm sorumluluklarından bağımsız kılarak sultanın dokunulmazlık ve mukaddeslik haklarını ilan etmiş ve sultanın sahip olduğu hakları "tüm Osmanlıların" hükümdarı unvanıyla tanımlamıştır. Bu anayasayla birlikte, Osmanlı padişahının hak ve yetkileri, nazırları atama ve görevden alma, uluslararası anlaşmaları imzalama, savaş ve barış ilan etme, ülkenin silahlı kuvvetlerinin mutlak kumandanlığını yerine getirme, meclisten çıkan kanunları onama ve meclisi toplantıya çağırma ve dağıtma olarak belirlenmiştir. Midhat Paşa'nın önerdiği taslak anayasa içerisinde yer alan padişahın hak ve yetkilerine getirilen önemsiz sınırlamalardan geriye kalan tek hüküm, meclisin dağıtılması durumunda, padişahın altı ay içerisinde yeni bir meclis seçimine gitmeye zorlanmasını öngören hükümdür.

İlk Türk anayasası, nüfusun büyük bir çoğunluğu tarafından, eğitim ve kültür seviyesi göz önüne alındığında, özellikle de Müslüman kesimlerce, bu tür bir reform hiçbir şey ifade etmediği için sönük karşılanmıştır. Zira, bu dönemde nüfusun büyük çoğunluğu, 'anayasa' ve 'meclis' kelimelerini ne bildi ne de anladı. Bir dizi vilayette yaşayan insanların bir bölümü, bu anayasaya, tümüyle donuk bir edayla olmasa da öfkeyle karşılık

vermişlerdir. Tutuculuk taraftarı olan gericiler, toplumun cahil kesimleri arasında, bu anayasanın “inançsızların eseri” olduğu düşüncesini yaymışlardır. Anadolu vilayetlerindeki yaygın kanı, anayasanın, keyfiyet ve gücün istismarını ortadan kaldırmayacağı yönünde olmuştur. İmparatorluk sınırları içerisinde yaşayan ve padişahın boyunduruğundan çıkmak isteyen nüfusun Türk olmayan kesimi, bu anayasayı büyük bir güvensizlikle karşılamışlardır.

1876 Anayasası’nın ömrü çok uzun olmamıştır. İstanbul konferansının bitmesinin ardından, Sultan II. Abdülhamid, 1877 yılının Şubat ayında, anayasal reformun arkasındaki esas gücü, sadrazamlık görevinden almıştır. Midhat Paşa, meşum 113. maddenin ilk kurbanı olarak padişah fermanıyla, Osmanlı İmparatorluğu’ndan sürülmüştür. Sonrasında, yine aynı dönemde, anayasanın başlıca destekçileri de, başkentten sürülmüştür.

Tüm bunlara karşın 1876 Anayasası, imparatorluğun içinde bulunduğu sosyal ve siyasi hayatına kazandırdığı kayda değer katkılar göz önüne alındığında, son derece önemli siyasi bir olaydır. Bu anayasayla, Türk tarihinde ilk defa, başkentte bir meclis toplanmıştır. 1877-1878 yılları arasında Osmanlı-Rus Savaşı başlamış ve Meclis-i Mebusan iki kez toplanmıştır. Anayasal hareketin büyük bir yenilgiye uğraması ve temelde, liderini yitirmiş olması gerçeğine rağmen, Meclis-i Mebusan, merkezi sistemi ve yargı uygulamalarını, il yönetimindeki yetkililerin keyfiliklerini ve üst düzey yetkililer tarafından yapılan tacizleri sert bir dille eleştirmiştir. 1877 yılının Mayıs ayında meclis, hükümetten, ordunun uğradığı mağlubiyetini hesabını sorma cesaretini göstermiştir. 1878 yılının Ocak ve Şubat aylarında ise meclis, lisansların verilmesindeki gecikmelerden memnun olmayan sanayi girişimcilerinin şikayetlerini tartışırken, mebuslar, sadrazam ve birçok nazıra güvensizlik oyu vermeyi dahi önermişlerdir. Bunun üzerine, padişah kabineyi değiştirmeye zorlanmıştır.

Rus ordusu, İstanbul'a girme tehdidinde bulunduğunda, Meclis-i Mebusan Sultan II. Abdülhamid'in oturumun kapatılmasından bir ay önce meclisi dağıtması ve parlamentonun pek çok üyesini başkentten sürmesi karşısında, hükümetin bu faaliyetlerini sert bir dille eleştirmiştir. Parlamentonun dağıtılması (14 Şubat 1878) meşrutiyetçilerin yenildiğinin bir işaretidir. Buna karşın, padişahın, bu işi, anayasayı iptal etmeye kadar götürmediği ve anayasanın adının, yıllık hükümet dokümanları içerisinde uzun yıllar boyunca geçtiği de söylenmektedir.

Anayasal hareketin gücünün toplum üzerindeki etkisi büyüktür. Öyle ki, abartmaksızın padişah ve bürokrasinin üst kademelerindekiler bile, toplumun meşrutiyetçilere sağladığı destekten korkmuşlardır. Parlamentonun dağıtılması ve 1876 Anayasası'nın askıya alınmasından hemen sonra, Sultan II. Abdülhamid, istibdat rejimini uygulamaya koymuştur. Terakkiperver güçler tarafından yeni bir kampanyanın başlatılması endişesi, Sultan II. Abdülhamid'i özgür düşünceye ilişkin her türlü ifadeye karşı acımasız önlemler almaya sevk etmiştir. Padişah ve danışmanları, daha önceki deneyimlerine dayanarak, bürokrasinin mutlakıyetçilik ve keyfiyetiyle mücadele etme yetisini haiz toplumdaki bu güçlerin yeniden canlanacağı endişesi içerisine girmişlerdir.

Anayasanın ilan edilmesi ve parlamentonun kurulması, her ne kadar reform mücadelesinin mantıklı sonuçları olsalar da, siyasi anlamda, 'olgunlaşmamış bir elma yemekten' öteye geçememiş ve sosyal ve ekonomik ön koşuldan yoksun kalmıştır. Bu 'olgunlaşmamış elmayı yemek', ülkenin daha da gerilemesine yol açmıştır. (Birinci) Meşrutiyet padişahı II. Abdülhamid'in (1876-1909) saltanatı, Türk tarihine, padişah ve saray efradının ülkeyi tam bir keyfiyet içinde yönettiği bir zulüm dönemi olarak yazılmıştır. Peki bu, tarihin pek çok paradoksundan biri midir? Öyle görünüyor. Gerçekte bu durumun çok daha basit bir açıklaması

vardır. Herşeyden önce, 1876 Anayasası reformcuların mutlakıyetçilik karşısında büyük bir zafer kazanmasına vesile olan tarihi koşulların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Anayasa ile parlamentonun kısa ömrü, bir şekilde bu iki kavramın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki vakitsizliğini açığa vurmuştur. Ülkenin siyasi gelişimi için ilan edilen bu anayasa, ülkenin sosyo-ekonomik gelişiminin karşısına çıkmıştır. Dahası, anayasa ve parlamento kavramları; eski sistemin ve padişahın ne denli güçlü olduğunu da gözler önüne sermiştir. Anayasal reformu imparatorluğun süregelen çöküşünü engellemede kullanamayan Osmanlı padişahı, zalim bir istibdat rejimi kurmuştur. Diğer bir deyişle, reform mücadelesi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Yine de, bu siyasi mücadele sonucunda reformcuların elde ettiği deneyim, yüzyılın başlarında padişahın hak ve yetkilerinin sınırlandırılması yönünde Genç Türkler tarafından gerçekleştirilen hareketin önünü açmıştır. Osmanlı devletinde can çekişen reformcu oluşum dönemini kapatan 1908 devrimiyle, başarısız reformlar ve sabit fikirli tutuculara ilişkin son nokta konulmuştur.

Sonuç olarak, 1876 Anayasası'nın tarihsel rolünü incelerken, bu anayasanın uluslararası önemini de göz önünde bulundurmak gerekir. Bu, özel bir araştırma gerektiren tamamen ayrı ve önemli bir diğer konudur. Yine de, Türk meşrutiyetçilerinin 1860-70'li yıllarda öne sürdüğü düşüncelerin pek çok Doğu devletinde liberal-reformcu akımlar üzerinde etkili olduğu da rahatlıkla söylenebilir. Özellikle özgürlük ve meşrutiyetçilik gibi kavramlar; 1880-90'lı yıllarda, Türkiye'deki toplumsal gelişim ve anayasal hareketlerden önemli ölçüde etkilenen Arap aydınlarını cezbetmiştir.

İlk meşrutiyetçilerin tarihsel rolünü değerlendirirken, başta Midhat Paşa ve Namık Kemal olmak üzere, bu grubun öncülerinin; adları bir milletin

hafızasına kazınan, toplumun ilk önde gelen ilerici siyaset adamları olduğunun unutulmaması gerekir. Zira, günümüz Türkiye'sinde, bu isimleri duyup da toplumun ve devletin ileriye dönük gelişme göstermesi için verilen mücadeleyi hatırlamayacak eğitimli bir insan bulmak oldukça zordur.

1 Yazar; bu kavramsal makaleyi hazırlarken öncelikle, 19. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reformcu ve anayasal hareketin tarihi ile ilgili olarak kendi eserlerinde kullandığı materyal ve vargılara başvurmuştur. Türkiye, Avrupa, ABD ve Kanada'daki pek çok meslektaşımın yazdığı çok değerli eserlerin de bu makaleye katkısı büyüktür. (bkz. Makale sonundaki kaynakça bölümü).

BAYKAL, B. S., "93 Meşrutiyeti", Beletten VI/21-22 (1942).

BERKES, N., The Development of Secularism in Turkey, Montreal, 1964.

DAVISON, R. H., Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876, Princeton, 1963.

FADEEVA, I. Ye. (Petrosyan), Midkhat-pasha. Zhizn' i deiatel'nost', Moskova, 1977.

FINDLEY, C. V., Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789-1922, Princeton, 1980.

KARAL, E. Z., Osmanlı Tarihi, cilt VIII, Ankara, 1962.

KAYNAR, R., Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, Ankara, 1954.

KUNTAY, M. C., Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında, cilt I-II (kısım 1), İstanbul, 1949.

KURAN, A. H., İnkilâp tarihimiz ve İttihad ve Terakki, İstanbul, 1948.

LEWIS, B., The Emergence of Modern Turkey, Oxford, 1965.

MARDIN, Ş., The Genesis of Young Ottoman Thought, Princeton, 1962.

PETROSYAN, Yu. A., “Novye Osmany” i bor’ba za Konstitutsiiu 1876 g. v Turtsii, Moskova, 1958.

——, Mladoturetskoe Dvizhenie. Vtoraia Polovina XIX v. -Nachalo XX v., Moskova, 1971.

——, Sovyet Gözüyle Jöntürkler, Ankara, 1974.

——, “Pervaia turetskaia konstitutsiia: (k 100-letiiu so dnia provozglasheniia) ”, Narody Azii i Afriki, 6 (1976).

——, “Idei ‘evropeizatsii’ v obshchestvenno-politichesko-zhizni Osmansko-imperii epokhi novogo vremeni”, Tiurkologicheski-sbornik. 1976, Moskova, 1978.

——, “Türkiyenin toplumsal-politik fikirlerinin tarihinde 1860-70 yıllarındaki Türk meşrutiyetçilerinin rolü”, VIII Türk Tarih Kongresi, cilt 3, Ankara, 1983.

——, Turetskaia publitsistika epokhi reform v Osmansko-imperii: (konets XVIII-nachalo XX v.), Moskova, 1985.

PETROSYAN, Yu. A., PETROSYAN, I. Ye., “K voprosu o dvizhushchikh silakh reformatorskogo i konstitutsionnogo dvizheniia v Osmansko-imperii: (nekotorye protsessy sotsial’no-transformatsii) ”, Tiurkologicheski-sbornik. 1979, Moskova, 1978.

PETROSYAN, Yu. A., The Struggle for Reform in the Ottoman Empire, Moskova, 1986.

PETROSYAN, Yu. A., PETROSYAN, I. Ye., “K otsenke opyta bor’by za reformy v Osmansko-imperii: (konets XVIII-XIX v.) ”, Narody Azii i Afriki, 6 (1989).

PETROSYAN, Yu. A., PETROSYAN, I. Ye., Osmanskaia imperiia: reformy i reformatory (konets XVIII-nachalo XX v.), Moskova, 1993.

RAMSAUR, E. E., The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908, Princeton, 1957.

SHAW, St., Between Old and New, Massachusetts, 1971.

——, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, cilt II, Cambridge, 1977.

SUNGU, İ., “Tanzimat ve yeni Osmanlılar”, Tanzimat, cilt I, İstanbul, 1940.

TÖKİN, F. H., Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi, 1839-1965, İstanbul, 1965.

Sultan II. Abdülhamid / Doç. Dr. Azmi Özcan [s.909-930]

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1 Eylül 1842'de Sultan Abdülmecid'in ikinci oğlu olarak dünyaya geldi. Annesi Tirimüjgan Kadın Efendi'dir. Osmanlı tahtındaki 34. padişah olarak 31 Ağustos 1876'da tahta geçen II. Abdülhamid yaklaşık 33 sene hükümran olduktan sonra 27 Nisan 1909'da tahttan indirildi. "Sultan-ı Sabık" olarak yaşadığı hayatının son on yılını önce Selanik, sonra da İstanbul'da gözetim altında geçirdi. Şubat 1918'de Beylerbeyi Sarayı'nda vefat etti. Hafifçe uzun boylu ve duruşu öne doğru biraz eğikti. Muhataplarını etkileyen1 vakur bir görünüme sahip olup, Osmanlı ailesinin ırsi özelliklerini taşıyan iri ve hafif kemerli burnu ve büyük gözleri vardı.

II. Abdülhamid'in çocukluğu oldukça kalabalık bir saray (harem) ortamında Osmanlı tarihinin en önemli değişim hamlesi olan Tanzimat'ın ilk başlardaki şaşaası içerisinde geçti. Bu şartlarda babasından her çocuğun ihtiyaç duyduğu kadar ilgi görememiş, annesi de verem hastası olduğu için aralarında daima bir mesafe olmuş dolayısıyla II. Abdülhamid ebeveyn sevgi ve şefkatini yeterince tadamamıştı. Annesini 11 yaşında kaybedince Sultan Abdülmecid'in hanımlarından Perestu Kadın Efendi'nin himayesine verildi. Bütün bunlar onun şahsiyetinin oluşmasında belirleyici olacak ve II. Abdülhamid içine kapanık, yalnızlığı seven, kendi kendine yeterli olmayı tercih eden ve mücadeleci bir ruh hal'i sergileyecekti. Çok sonraları bunun izlerini şöyle ifade etmiştir: "İnsan içinde yetiştiği hayat şartlarının tesirlerine göre meydana gelir ve yetişmesinde bilhassa tahsil ve terbiyenin rolü çok fazladır. Benim ne şartlar altında yetiştiğim her zaman unutuluyor. Kız ve erkek kardeşlerim sevilip şımartılırken, bilmediğim bir sebeple babam bana iyi muamele etmezdi. Beni yalnız zavallı kardeşim Murad

anlardı. Çocukluğumdan beri ciddi bir tabiatım vardı, oyun oynamayı sevmezdim. Daha pek küçük yaşımda beşeriyetin mevcudiyetine dair ciddi mevzular üzerinde düşünmeye başladım. Hayalperesttim. Bu halimden dolayı, hocalarım beni azarlarlar, babama şikayet ederlerdi. Muhitimdekilerin beni anlamadıklarını hissederek büsbütün içime kapanmıştım."2 Saray geleneğinde şehzadeler özel eğitim gördükleri için II. Abdülhamid de ilk eğitimini devrin iyi hocalarından Gerdankıran Ömer Efendi (Türkçe), Ali Mahvi Efendi (Farsça), Ferid ve şerif Efendiler (Arapça ve dini ilimler) ve Vakanüvis Lütfi Efendi'den (Osmanlı Tarihi) aldı. Bu arada yabancı hocalardan Fransızca ve Batı musikisi tahsil etti. Saray hayatı içerisinde kendi kendine Arnavutça ve Çerkezceyi de konuşulanları anlayabilecek kadar öğrenmiş, böylece çevresinde gelişen olaylar ve yaşanan hadiseleri takip yeteneğini kazanmıştır.

II. Abdülhamid'in gençlik yılları ise Tanzimat'ın sıkıntılarını bizzat görerek ve hissederek geçti. Reformların beklentileri gerçekleştirememesi, Kırım Savaşı'nın Devlete getirdiği ek külfetler, Islahat Fermanı ve bu fermanın ilanına rağmen İmparatorluğun muhtelif bölgelerinde ortaya çıkan karışıklıklar, Hıristiyan ve Müslüman tebaalar arasında yer yer gerginliklerin başlaması, devlet adamları arasında gün geçtikçe su üstüne çıkan iktidar ve güç mücadeleleri, gittikçe artan bir israf ve bütün bunları karşılamak için nelere mal olacağı hesaplanmadan Avrupa'dan alınan borçlar ve nihayet Avrupalı devletlerin her geçen gün artan müdahaleleri II. Abdülhamid'in gençlik döneminde şahit olduğu gelişmeler arasında idi. Amcası Abdülaziz ve ağabeyi V. Murad'dan sonra Osmanlı tahtının üçüncü varisi olduğu için bu gelişmelerden de etkilenmemesi mümkün değildi. Nitekim kendi ketum kişiliğiyle Devletin ahvalini ve gidişatını hep takip ediyordu.

1861'de babasının veremden ölümü ve Sultan Abdülaziz'in tahta geçişinden sonra Saray'dan ayrıldı. Trabya'daki yazlığı, Maslak'taki köşkü ve Kağıthane'deki çiftliğinde geçen daha sakin bir hayatı tercih etti. Bu dönemde Perestu Kadın Efendi'den kalan miras ve kendisine tahsis edilen aylığı tasarruflu kullanarak giriştiği çeşitli ticari faaliyetler neticesinde ciddi bir servet sahibi oldu. Kendisini yakından tanıyanların ifadelerine göre çok tutumlu ve tedbirli yaşar, israftan ve şaşaalı yaşantıdan nefret ederdi. Hanımı iki çocuğu ve birkaç cariyesi ile müşfik bir baba ve aile reisi olarak düzenli bir hayatı vardı. Sabahları erkenden kalkar, duşunu alır, namazını eda eder, temiz ve itinalı giyinir, atıcılık, binicilik, jimnastik, yüzme ve ağırlık kaldırma gibi düzenli olarak yaptığı sporlarla vücudunu zinde tutmaya çalışırdı.3 Zamanının geri kalan kısmını açık havada dolaşmak, zamanla takdir edilecek bir maharet kazandığı marangozluk, ağaç oymacılığı ve kakmacılıkla uğraşmak, opera ve tiyatro eserleri seyretmek, Batı müziği dinlemek, piyano çalmak ve kitap okumakla doldurmaya çalışırdı. Okuduğu veya bir başkasına okutarak dinlediği eserler daha çok eğlendirici mahiyette seyahatnameler, polisiye romanlar, tarih, siyaset ve hukukla ilgili yazılardı. Tarihe karşı meraklı olup özellikle yakın tarihin olaylarını ve kahramanlarını bilgili kimselerden dinleyip öğrenmeye çalışır ve sık sık tarih sohbetleri düzenleyerek tartışmalara katılırdı. Keza ikametgahını mütemadiyen ziyaretçilere açık tutar yerli ve yabancı devlet adamları ile yaşadıkları devrin olaylarını değerlendirir onlardan bilgiler alırdı. Padişahlığı süresince de devam ettirmeye çalıştığı bu alışkanlıklarının dışında hayatının hiç bir döneminde aşırı zevk ve sefahate bulaşmadığı, içkiden de hep uzak durduğu bilinmektedir.

II. Abdülhamid 15 sene süren bu devrinde serbestliği ve sakinliği seçmiş olmasına rağmen gelişmelerden uzak kalmamış, özellikle saray etrafında ve siyaset alanında olup bitenleri yakından izlemeye çalışmıştır.

Normal şartlarda amcasının tahta geçmesiyle II. veliaht olarak tahtın yakın namzetlerinden birisidir. Ancak Sultan Abdülaziz'in veraset geleneğini değiştirerek oğlu Yusuf İzzettin Efendi'yi veliaht yapmak istediği rivayetleri çıkmaya başlayınca, ağabeyi V. Murad'ın aksine bu duruma kayıtsız kaldığı izlenimini vererek amcası ile yakınlık kurar. Sultan Abdülaziz'le birlikte Mısır ve Avrupa seyahatlerine katılır, buralarda çeşitli incelemelerde bulunarak bilgi ve tecrübesini arttırır. Bununla birlikte özellikle bazı devlet ricali ve Yeni Osmanlılar tarafından taht arzusu kışkırtılan V. Murad ile de irtibatını devam ettirir, onun köşküne sık sık ziyaretlerde bulunur ve burada yapılan gizli toplantılara dinleyici olarak katılırdı.4 Veliaht Abdülhamid'in bu aşamada Sultan Abdülaziz ile kardeşi V. Murad arasında bir tercihte bulunmadığı fakat Devletin istikrarını bozucu ve geleneklere aykırı gelişmelere karşı tedbirli davranmaya gayret ederek sessizce olup biten her şeyden haberdar olmak istediği anlaşılmaktadır. Ancak ağabeyi V. Murad ise onun hakkında pek rahat değildir. Zira Yeni Osmanlılarla olan görüşmelerinde zaman zaman Abdülhamid'e karşı ihtiyatlı davranılması ve kendisinin tahta geçişiyle Kanun-i Esasi'nin ilanına taraftar gibi görünen kardeşine tam olarak itimat edilemeyeceği, dolayısıyla bunlara dair gizli mevzuların ona duyurulmaması gerektiği hususunda onları uyarmıştır. Ancak Yeni Osmanlı kaynaklarına göre bunun kaçınılmaz olarak pek mümkün olamadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Yeni Osmanlıların en önde gelen ismi Namık Kemal bu durumla ilgili olarak şöyle söylemektedir: "Bizim korktuğumuz insan Hamid Efendi idi. mamafih meşveret meclislerinde kendisini hazır bulundururduk. Çünkü onu içimize almazsak Yeni Osmanlıların tertibatını Sultan Aziz'e haber vererek cemiyetimizi esasında mahvedebilirdi. Halbuki bizimle beraber bulundukça taht-ı saltanatına biraz daha takarrüb (yakınlaştığı) için tertibatımıza hadim olurdu. Onu çaresiz beraber bulundururduk, Fakat Sultan Murad'ın

ihtaratına ittibaen Hamid Efendi’ye karşı gayet ihtiyatkar davranırdık”.5 Öyle anlaşılıyor ki, II. Abdülhamid bir taraftan Sultan Abdülaziz’le iyi ilişkilerini devam ettirirken diğer taraftan onun aleyhinde oluşan gelişmelerin de yakınen takipçisi olmuştur. Devlet ricali ve Osmanlı aydınlarının Saltanat ve Devletin kaderi üzerinde bu kadar etkili olmalarına bizzat şahit olmak tabiatıyla onun şahsiyetinin bariz vasıfları arasındaki vehim ve korkunun yerleşmesinde önemli olacaktır.

Bu sırada devlet içeride ve dışarıda birçok gailelerle uğraşmaktaydı. Maliye iflas noktasında olup, Bab-ı Ali borç ve faiz batağında idi. Balkanlar’da ise Hersek, Karadağ ve Sırbistan’dan sonra Bulgaristan da ayaklanmıştı. Devlet bir taraftan bunların hamiliği iddiasında bulunan Rusya’nın baskısına maruz kalırken, Bab-ı Alinin Balkanlar’daki isyanları bastırmak için uyguladığı tedbirler Avrupa’da çarpıtılarak iç politika malzemesi olarak kullanılmış ve gelişmeler zalim Müslümanlar mazlum Hıristiyanları vahşice öldürüyorlar söylemleriyle bir anda bütün Avrupa kamuoyu Osmanlıların aleyhine dönmüştü.6 Böylece Kırım savaşından beri süregelen geleneksel müttefik ve dostluk havası yerini hissi bir hilal-haç kamplaşmasına bırakmıştı.

Bu arada Balkanlar’daki olayları ve maliyenin sıkıntılarını halledebileceği ümid ve vaadiyle sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa’nın dış borçların ödenmesinde “Tenzil-i Faiz” kararını ilan etmesi (6 Ekim 1875) ellerinde yoğun miktarda Osmanlı tahvilleri bulunan Avrupalı ticaret erbabı, özel şahıslar sermaye çevrelerini de infiale sürüklemiş ve Avrupa’da Balkan olaylarında görülen aleyhte kamuoyundan daha şiddetli protestolara yol açmıştı. (Bu kararın alınmasında Rus Sefiri İgnatiyef’in çok etkili olduğu şeklinde görüşler mevcuttur. Şurası muhakkak ki, Rusya Osmanlı Devleti’ne yönelik hesaplarında çoğu kere Avrupalı Devletlerin engellemeleriyle karşılaşmıştı. Tenzil-i Faiz kararı Avrupa kamuoyunu

bütünüyle Osmanlı aleyhine çevirdiğine göre bu kararın aynı zamanda Rus siyasetinin beklentilerine de çok uygun düştüğü ortadadır. Nitekim bir müddet sonra Rusya Bab-ı Aliye ültimatom üzerine ültimatom verecek ve nihayet 93 Harbi'ni başlatacaktır. Bu savaşta da Avrupalı devletler daha öncelerdeki taahhütlerinin aksine Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı desteklememişlerdir.) Fakat alınan bütün tedbirlerden başarılı sonuçlar alınamamış, isyanlar bastırılamamış maliye düzeltilip borçlar ödenememiş ve nihayet devlet işleri bir tıkanmaya doğru gitmişti. Bu arada Rusya'nın nefesi daha sıcak hissedilmeye başlanmıştı. Hatta bir aralık İstanbul'da halk arasında Rusların pek yakında Balkan müttefikleri ile beraber İstanbul'u işgal edecekleri söylentileri yayılmış, halk korku ve endişeyle silahlanmaya ve için için kaynamaya başlamıştı. Kulaktan kulağa bir taht değişikliği ihtimalinden bile bahsedilmekteydi. Bu arada bir kısım Yeni Osmanlı aydınları ve Tanzimatçı paşalar Padişah'tan ümitlerini kesmişler ve yeni oluşumlar düşünmeye başlamışlardı. Sultan Abdülaziz ise gelişen hadiselere ve etrafında olup bitenlere karşı zamanında ve tedbirler almakta çok geç kaldı. Son olarak muhtemel bir tehlikeyi önlemek için şehzadelerin saray dışına çıkmalarını ancak mücbir sebeplerle izne tabi kılmış ve kendince durumu kontrol altına almaya çalışmıştı. Fakat gelişmeler onun beklediği gibi olmadı, nihayet Şeyhülislam Hayrullah Efendi, Mithat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa'nın başını çektiği bir grup tarafından tahttan indirildi. (30 Mayıs 1876) hal'inin altıncı gününde de odasında nedeni hâlâ tartışılmakta olan bir şekilde ölü bulundu. Yeni padişah V. Murad çok hızlı gelişen olayların etkisi altında ve çok bunalımlı bir dönemde tahta çıkmıştı. İstanbul'da da Meşrutiyet'in ilanı tartışmaları yapılmaktaydı. Her ne kadar Sultan V. Murad şeklen Padişah yetkilerine haizse de ortada bir fiili durum vardı ve Abdülaziz'in hal'inde başı çeken Paşalar idareyi ellerine almışlar, hatta Saray personelinin oluşmasında dahi V. Murad'ı serbest

bırakmamışlardı. Son olarak Sultan Abdülaziz'in öcünü almak bahanesiyle ortaya çıkan ve Hüseyin Avni Paşa'nın ölümüyle sonuçlanan meşhur Çerkez Hasan hadisesinin (15/16 Haziran 1876) gerginliği Padişah V. Murad'ın zaten zayıflamış olan sinir sistemini büsbütün alt üstetti. Uygulanan tedaviler bir netice vermeyince 93 gün süren padişahlıktan sonra tahttan indirildi (31 Ağustos 1876).

Sultan V. Murad'ın dengesiz günlerinde Veliaht Abdülhamid'in önemi birden artmış ve padişahlığa getirilmesi konuşulmaya başlanmıştı. Hüseyin Avni Paşa'nın ölümüyle de Meşrutiyet'in ilanının önündeki en büyük engel ortadan kalkmış Mithat Paşa ve Yeni Osmanlıların önderliğinde Meşrutiyetçi bir hava oluşmuştu. Bu ortamda II. Abdülhamid bir taraftan devlet siyasetinde İngilizlerin ağırlığını bildiği için İngiliz Büyükelçisi Henry Eliot'a hürriyetçi reformlar ile ilgili teminatlar ulaştırdı, diğer taraftan da Mithat Paşa'yla olan görüşmesinde Padişah olması halinde Meşrutiyet ilan edilmesi için çalışmalarda bulunacağı ve vükela heyetinin teklif edeceği yenilikleri kabul edeceği vaadinde bulundu. Böylece 31 Ağustos 1876'da törenle tahta geçti.

Sultan II. Abdülhamid tahta çıktığında Devlet içeriden ve dışarıdan maruz kaldığı tehditlerin baskısı altında, sıkışmış bir durumdaydı. Çok kısa bir zaman diliminde arka arkaya gelen gayri tabii taht değişiklikleri istikrarı altüst etmiş, güç dengeleri sarsılmış, yaşanılan kanlı olaylar Bab-ı Ali'de belirsizlik, güvensizlik ve karamsarlık uyandırmıştı. Balkanlar'da gelişen bunalım bütün şiddetiyle devam etmekteydi. Avrupa kamuoyu ise bir taraftan Balkanlar'daki hadiselerden dolayı uyandırılan "haçlı ruhu", diğer taraftan Tenzil-i Faiz kararının etkisiyle neredeyse tamamiyle Osmanlı Devleti'nin aleyhine dönmüş, bunu fırsat bilen Rusya ise artık tehditlerinin dozunu arttırmaya başlamıştı. Öyle ki, Balkanlar'da aylarca süren karışıklıklar sırasında Rusya, netice Osmanlıların galibiyetiyle sonuçlansa

bile mevcut durumun değişmesine müsaade etmeyeceğini açıkça ilan etmişti. Bunun aksi durumunda ise Balkanlar'ın tamamen elden çıkacağı hatta Doğu Anadolu'da dahi bir paylaşmaya gidileceği gün gibi aşikardı.

Bu gerçeklerin ışığında II. Abdülhamid'in tahta çıkışının ikinci ayında Osmanlı orduları Sırp ordularına karşı kesin bir galibiyet elde ettiler. Artık askeri açıdan ayaklanmaların bastırılacağı ve durumun kontrol altına alınacağı belli olmuştu. Rusya beklenildiği gibi bu duruma müdahale ederek, Bab-ı Ali'nin Sırbistan ve Karadağ ile kayıtsız şartsız mütareke yapmasını istedi. Avrupa desteğinden mahrum Bab-ı Ali çaresiz bu tehdide boyun eğdi. Mütareke sonrası Balkanlar'daki Rus planları ve ıslahat talepleri Bab-ı Ali'yi güç durumda bırakacakken İngiltere son anda Rus yayılmacılığının kendi çıkarlarını da tehdit edeceği endişesiyle Balkan meselesinin milletler arası bir konferansta görüşülüp halledilmesini istedi (5 Kasım 1876). Taraflar bunu kabul etmekle birlikte artık Rusya çoktan savaş hazırlıklarına başlamıştı.

II. Abdülhamid'i bekleyen bu acil ve son derece hassas konuların yanı sıra bir de derhal çözüm gerektiren, Tanzimat'ın iyice girift hale getirdiği köklü meseleler vardı. Mesela İmparatorluğun diğer taraflarında da görülen ayrılıkçı veya özerklik eğilimleri, memleketteki hukuk sisteminde ortaya çıkan ikilik, 'gayesi olmayan' ve ihtiyaç duyulan kadroları yetiştirmekten son derece uzak bir eğitim sistemi, din ve mezhep farklılıklarının Tanzimat'ın hedeflediği Osmanlılık fikrine yaşama şansı vermemesi, mevcut kapitülasyonlar sayesinde memleketin pazarlarının Avrupalı tüccarların hakimiyetine girmiş olması, buna bağlı olarak ve yerli üretimin ve imalathanelerin neredeyse durma noktasına gelmesi, devletin gelir kaynaklarının gittikçe daralmasıyla devlet çarkının işleyişinde görülen zaaf ve zayıflık acil çözüm bekleyen meseleler arasında idi. Bunlara ilaveten istikrarlı bir yönetim için siyasi otorite yanında önemli bir konumda olan

bürokrasinin Tanzimat'la birlikte diğer sosyal ve siyasal baskı gruplarının zayıflamalarına karşın ciddi bir şekilde güç kazanması yine Sultan II. Abdülhamid'in uğraşması gereken bir diğer mesele idi.

Bir de cülus Hatt-ı Hümayunu'nda taahhüt edilen Meşrutiyet meselesi vardı. Sultan II. Abdülhamid tahta çıktığı ilk anlarda 'her birinin devlet tecrübesi kendi yaşı kadar' olan ve taht değişikliklerinde rol oynayan Paşalarla ilişkilerini hemen gerginleştirmek istemedi. Hatta bu yüzden ilk anlarda Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa'nın istifasını kabul etmemişti. Aynı şekilde Yeni Osmanlılarla da güven tazelemek istemiş ve Namık Kemal'i kabul ederek ona "Allah için olsun Kemal Bey, hep birlikte çalışalım; bu devlet ve saltanatı eski halinden ali bir mertebeye getirelim" demiş ve açıkça işbirliği teklif etmişti. Namık Kemal bu görüşmeyi Ebuzziya Tevfik'e nakledince Ebuzziya, "aldanma Kemal O, daima Sultan Murad'ın dediği ademdir. Bu gün sana başka dürlü görünebilir. Lakin hiç bir vakit başka dürlü olamaz. Çünkü hilkati müsaid değildir" demiştir. Namık Kemal buna mukabil "sen istediğin kadar sui zan et. Zaten senin huyundur. Lakin göreceksin ki Abdülhamid, hürriyetperverlikte dünyaya tek gelen bir Padişah olduğunu cihana tasdik ettirecektir" der. Ebuzziya daha sonra bununla ilgili olarak "va hayfa ki sui zan dediği hakikatler üç dört ay sonra birer birer sahai havadisde cilvekar oldular" diyecektir7 Aynı şekilde başarılı ve etkili bir idare için kamuoyu ve ordunun da desteğini almanın önemini bildiği için, bu konuda saltanat kibir ve ihtişamından çok tevazu ve alçak gönüllülük mesajları veren tavır ve davranışlarla işe başlamıştır. Mesela halkın arasında ibadete katılmış askerler ve memurlarla samimi havada yemekler vermiş, cülus bahşişlerini kendi varlığından dağıtmış, saray masraflarında hemen tasarrufa başlamış, hastahanelere ziyaretler bulunup, Balkanlar'dan gelen yaralı askerlerin tedavileriyle ilgilenerek onlara sevgi ve şefkat göstermiş, böylece kısa zamanda bütün çevrelerin

güvenini kazanmıştı. Bu arada Ekim 1876'nın başlarında hemen Kanun-i Esasi hazırlıklarına başlandı ve bu gaye ile ilgili Server Paşa başkanlığında aralarında asker, bürokrat, cemaatler ve ilmiyeden üyeler bulunan otuz kişiyi aşkın bir komisyon kuruldu. Çok kısa bir zamanda komisyon bir metin hazırladı ve 6 Aralık'ta bu metin hükümet tarafından tasdik edildi. Osmanlı Devleti'nde ilk Anayasa olarak kabul edilen ve Batı'daki benzerlerinden ilham alınarak hazırlanan bu metinde geleneksel hak ve hürriyetler genel olarak teminat altına alınmakla birlikte, padişaha da geniş yetkiler tanınmaktaydı. Devletin Resmi dini İslam ve dili Türkçe idi. Padişah halife olarak İslam dininin koruyucusu ve bütün Osmanlıların hükümdarı ve padişahıdır. Meclis-i Umumi, Mebusan ve Ayan meclislerinden oluşuyor, mebuslar halk tarafından, Ayan ise padişah tarafından seçiliyordu. Meclisin toplantıya çağrılması ve gerektiğinde yeni seçim yapılması şartıyla dağıtılması Padişahın haklarındandı.

Bunun dışında kabinenin atanması ve azli Padişahın yetkisindeydi. Hükümetin Meclise karşı sorumluluğu ise tam net değildi. Bir de Sultan II. Abdülhamid'in ısrarı ile metne ilave edilen 113. madde vardı ki, buna göre Padişah hükümetin güvenliğini bozdukları soruşturmayla tespit edilen kişileri memleket dışına sürgün edebilecekti.8 Kanun-i Esasi'nin kabulünden iki hafta sonra Sultan II. Abdülhamid'in gözden düşürdüğü Sadrazam Rüştü Paşa istifa etmek durumunda kaldı. Onun yerine memleket içinde ve dışında tanınan ve itibarı olan Mithat Paşa Sadrazamlığa getirildi (20 Aralık 1876).

Bu sırada İngiltere'nin girişimiyle İstanbul'da yapılması planlanan Tersane Konferansı toplanmıştı. Kanun-i Esasi'nin bu konferansa katılan delegeler üzerinde müspet tesirler uyandıracağı beklentileriyle 23 Aralık'ta konferans toplantı halinde iken top sesleriyle Meşrutiyet ilan edildi. Osmanlı temsilcisi Hariciye Nazırı Saffet Paşa top sesleriyle dikkat kesilen

delegelere seslenerek artık Meşrutiyet ilan edildiğine göre talep edilen ıslahatlar kanun garantisi altındadır dolayısıyla görüşmeleri uzatmakta fayda yoktur dediyse de konferans buna itibar etmemiş ve toplantı devam etmiştir. Osmanlı heyeti de çaresiz konferanstan çekilme kararı almıştır. Konferansta büyük oranda Rusya'nın teklifleri rağbet gördü ve karar Bab-ı Ali'ye bildirildi. Buna göre genel olarak, Bulgaristan Doğu ve Batı olarak iki vilayete ayrılacak, ve bunların valileri Hıristiyanlardan seçilecek, Sırbistan'da savaş öncesi durum korunacak, diğer vali tayinlerinde büyük devletlerin görüşü alınacak, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'da kurulacak yeni istinaf mahkemelerinde mahalli diller de kullanılabilecek, vergilerde yeni düzenlemeler yapılarak merkezi idarenin oranı düşürülecek, yalnızca Müslümanlar askerlik yapacak, şehirler ve kalelerin korunmasında ise Hıristiyan askerler de nüfus oranına göre görev yapacaklar, Balkanlar'daki Çerkez mülteciler Anadolu'ya gidecek ve yerlerine de Hıristiyanlar yerleştirilecekti.

Ayrıca bu değişikliklerin gerçekleştirilmelerini sağlamak gayesiyle elinde askeri kuvveti bulunan bir karma komisyon kurulacaktı. Doğrudan Osmanlı Devleti'nin hükümranlık haklarına müdahale olan ve Balkan vilayetlerine önce özerklik verip sonrada bağımsızlık yolunu açacak olan bu hükümlerin Osmanlı Devletince olduğu gibi kabul edilmeleri imkansız konumdaydı

Her ne kadar büyük devletlerin delegeleri Kanun-i Esasi ile ilgilenmemişler ve kararlarını hükümete iletmişlerse de, İstanbul'da özellikle gayri müslim cemaat üyeleri arasında bir coşku ve bayram havası esiyordu. Sadrazam Mithat Paşa kendisini adeta icranın başı olarak telakki ederek süratle kendi düşüncelerine uygun faaliyetlere başladı. Fakat bu arada bürokrasiden, saraydan ve özellikle Yeni Osmanlı aydınlarından Mithat Paşa'ya karşı bir muhalefet oluşmaya başladı. Sarayın ve

bürokrasinin muhalefeti belli ölçüde Paşa'nın düşüncelerinden ve keyfi uygulamalarından kaynaklanırken, Yeni Osmanlılar ise onu II. Abdülhamid'e çabuk teslim olmakla, Padişaha sürgün etme yetkisini veren ünlü 113. maddeyi kabul etmekle ve memleketteki hürriyetçi gelişmeleri tek başına sahiplenmekle suçluyorlardı. Bu arada Sultan II. Abdülhamid ile Mithat Paşa arasında önceleri kişilik uyuşmazlığından kaynaklanan soğukluk giderek gerginliğe ulaşmıştı. Padişah Tersane Konferansı'nın kararlarını hiç değerlendirmeden red ederek Devletin başına daha büyük gaileler açabilecek olarak gördüğü Mithat Paşa'ya bir muhtıra göndererek bunlardan Kanun-i Esasi'ye uygun olanların kabul edilebileceğinin taraflara bildirilmesini istedi. Bu kararlara karşı direnilmesi kanaatinde olan Mithat Paşa muhtırayı sadece şahsına hitap eden özel bir metin şeklinde telakki ederek Padişah'ın tekliflerini konferansa iletmemeyi tercih etti. Konferanstaki delegeler ise küçük bir takım düzenlemeler yapılabileceğini, fakat kararların bir bütün olduğunu ve eğer bir hafta içinde kabul edilmezse İstanbul'u terkedeceklerini bir ültimatomla bildirdiler. Mithat Paşa durumu Meclis-i Umumi'ye götürdü, Meclis-i Umumi kararların kabul edilemeyeceği yönünde görüş belirtti. Meclis-i Umumi'nin, Padişaha takdim edilen mühürlü mazbatada özetle "Avrupa'da dostumuz olan millet ve devletler arasında, devlet ve milletimizin devam ve istikrarı temennilerinin gerçekleşmesi, ancak bizim meşru haklarımızı, şeref ve istiklalimizi kendi kendimize korumaya samimiyetle ve birlikte çalışmamıza ve o yolda birlik ve sebatımızı dünyaya göstermekliğimize bağlı olacağı; bunun aksine istiklal ve hukukumuzun yabancıların tahakkümü altında kalmasına razı olduğumuz takdirde, dünyanın nazarında zerre kadar itibarımız kalmayacağından, meşru haklarımızın korunması hususunda diretmekten başka kurtuluş yolu olmadığı; işin sonunun bazı tehlikelere yol açabileceği korkusuyla yapılan teklifler kabul etmek, yok

olmamızı çabuklaştırmaktan başka bir mana ile yorumlanamayacağı" gibi ifadeler yer alıyordu.9 Aynı şekilde basının desteğiyle halk ve medrese öğrencileri de Avrupa devletlerini protesto ettiler ve Konferansın isteklerini kabul etmektense savaşmaya hazır olunması gerektiği yolunda gösteriler yaptılar. Böylece Bab-ı Ali Avrupalı devletlerin ültimatomunu kabul etmedi ve delegeler 20 Ocak 1877'de İstanbul'dan ayrıldılar. Mithat Paşa Konferans kararlarının reddine dair kesin tutumuna rağmen, Kanun-i Esasi'nin öngördüğü reformların bir an önce uygulanmasıyla Balkanlar'da durumun düzeltilebileceği ve Avrupa baskısının önüne geçilebileceği ümidini hâlâ yitirmemişti. Sultan II. Abdülhamid ise yaklaşan savaş tehlikesinden dolayı daha esnek davranılması ve görüşmelerin müzakerelerle uzatılarak bu tehlikenin bertaraf edilmesi düşüncesindeydi. Ancak henüz hükümete ve meclise tam hakim olamadığı için işler kendi istediği gibi yürümüyordu. Artık Mithat Paşa ile iplerin kopma zamanının geldiğine inanarak onun gönderdiği arizaları imzalamayıp bekletmeye başladı. Bundan son derece etkilenen Mithat Paşa Osmanlı geleneğinde pek örneği olmayan bir üslupla Padişah'a gelişmelerden duyduğu rahatsızlığı belirtti ve Kanun-i Esasi'ye göre hem kendisinin hem de padişahın yetki ve sorumluluklarını hatırlatan bir mektup yazdı.10 Bu mektup bardağı taşıran son damla oldu ve Mithat Paşa 5 Şubat 1877'de sadaretten azledilerek Avrupa'ya sürgün edildi. Karar son derece hassas ve doğurabileceği sonuçlar itibariyle önemliydi. Bu karara karşı kuvvetli bir tepkinin oluşması halinde bunun bertaraf edilebilmesi, aynı zamanda Sultan II. Abdülhamid için kendi otoritesini kabul ettirebilme aşamasında çok önemli bir adım olacaktı. Beklenilenin aksine halktan ve aydınlardan çok fazla bir tepki gelmedi. Sultan II. Abdülhamid bununla ilgili olarak "Mithat Paşa sadaretinde milletin kendisini o kadar sevdiğine kani idi ki, azlettiğim anda büyük bir ihtilal çıkararak benim hal' ve belki idam edileceğimi saklamağa

bile lüzum görmezdi. Halbuki ben onu Avrupa'ya uzaklaştırdığım zaman hiç kimse ağzını açmadığı gibi, bir çok vüzera ve vekil beni tebrik etmişler, şairler bana kaside, ona hicviyeler yazarak gazetelerde kitaplarda neşe yayımlamışlardı."11

Mithat Paşa'nın azlinden sonra Sultan II. Abdülhamid savaşın hâlâ önlenebileceği ümidiyle 1 Mart 1877, de Sırbistan ile eski durumu koruyan bir antlaşmanın imzalanmasını kabul etti. Fakat artık savaş rüzgarları etrafı kaplamış; bir taraftan Rusya açıkça hazırlıklarına devam ederken, diğer taraftan İstanbul'da savaş lehinde büyük bir kamuoyu belirmişti. Bu kamuoyunun oluşmasında bir kısım aydınlar ve basının öne çıkardığı İslamcı telakkilerin de büyük payı vardı. Zira aydınlar ve basın Osmanlı Devleti'nin güçlü ve Osmanlı sultanının da bütün Müslümanların halifesi olduğunu vurguluyor, haysiyetsiz yaşamaktansa savaşmanın gerektiği ifade ediliyor ve Rusya ile girişilecek bir savaşta yeryüzündeki bütün Müslümanların cihada hazır beklediklerini ve gönüllülerin İstanbul'a gelmek için haber bekledikleri yönünde haberler yayıyorlardı.

Bu arada Rusya Tersane Konferansı'na katılan devletlerin Osmanlılara yaptırımlardan vazgeçebilecekleri ihtimalinden hareketle tek başına savaşmak durumunda kalmamak veya en azından böyle bir durumda diğer devletleri karşısına almamak için Londra'da bir toplantı düzenlenmesine öncülük etti. 31 Mart 1877'de ortaya çıkan Londra Protokolü Sırbistan ile barış yaparak Osmanlı Devleti'nin attığı adımı olumlu bulmakla beraber, ana hatlarıyla Tersane Konferansı kararlarında hâlâ ısrar ediyordu. Buna ilaveten Osmanlı ordusunun seferberliği iptal etmesi ve lüzumundan fazla asker silahlandırılmaması da istenmişti. İngiltere benzer şeylerin Rusya tarafından da taahhüt edilmesinde ısrar edince Rusya bunun için görüşmeler yapmak üzere bir Osmanlı elçisinin Petersburg'a gelmesini şart koştu. Ancak Bab-ı Ali kendi dışında oluştuğu gerekçesiyle Londra

Protokolünü tenkit etti ve Balkanlar'da istenen Karadağ lehine sınır değişikliğine itiraz ederek Rus ve Osmanlı ordularının aynı anda terhis edilmeleri gerektiğini belirtti. Bab-ı Ali'ye göre Avrupalı devletler Kırım Savaşı sonrasında imzalanan Paris Antlaşması hükümlerine uymuyorlar ve ülkede ilan edilen Kanun-i Esasi vatandaşlar arasındaki eşitliği garanti ettiği halde hâlâ Hıristiyan unsurlar lehine ıslahat talepleriyle haksızlıkta ısrar ediyorlardı. Kaldı ki, yabancı elçi ve temsilcilerin Osmanlı Devletinin uygulamalarını kontrol etmelerini kabul etmek haysiyet kırıcıydı. Buna ilaveten Rusya ordularını terhis etmeden böyle bir şeye Osmanlı Devleti'nin razı olması ateşle oynamaktı. Londra Protokolünü red kararı meclis tarafından da onaylandı ve ilgili devletlere bir nota ile bildirildi. Artık savaş kapıdaydı.

Bu kritik günlerde bir yandan da Kanun-i Esasi'ye mutabık olarak seçimler yapıldı ve oluşan Meclis 20 Mart 1877'de çalışmalarına başladı. Sultan II. Abdülhamid Meclisi açış nutkunda duyduğu memnuniyeti belirterek devlet idaresinin adalet üzerine kurulu olduğunu ve asırlardır Osmanlıların tebaası arasında bu hususa riayet ettiğini vurguladı. Bu aşamada meşruti idareye hakikaten inanan ve memleket için faydasını kabullenen bir görünümde olan Sultan II. Abdülhamid devamla "Memleket kanunlarının umumun reyine dayanmasını lüzumlu gördüm. Ve Kanun-i Esasi'yi ilan ettim Kanun-i Esasi'yi kurmaktan maksadımız ahaliyi yalnız idareye iştirak ettirmekten ibaret değildir. Aynı zamanda memleketimizin idaresinin ıslahına, kötülüklerin ve istibdat idaresinin yok edilmesine de bu usulün tek amil olacağına inanıyorum. Kanun-i Esasi, esas ve asli faydalarından başka, kavimler arasında birlik ve kardeşlik esasını hazırlayacak ve halka refah ve edep dahi sağlayacaktır" demiştir.12 Üye sayısı altmış dokuzu Müslüman ve kırk altısı gayri müslim olan toplam 141 (Ayan 26 ve mebus 115) kişiden müteşekkil Meclisin çalışmalarının ilk

devresi 28 Haziran 1877'ye kadar sürdü ve alınan kararlar arasında Tersane ve Londra konferansı kararlarının reddedilmesi de vardı. Aynı şekilde meclis basınla ilgili bazı hükümet tekliflerini de tartışarak bunların değiştirilmesini temin etmişti. Çalışmalarda çok büyük bir coşku görülüyordu. Özellikle Rusya'nın savaş ilanı 25 Nisan'da meclise getirildiği zaman heyecan doruğa çıkmış ve üyeler çok büyük bir çoğunlukla Rusya'ya karşı savaşla cevap verilmesi kararını almışlardı.

Savaşa giden yolda Sultan II. Abdülhamid'in henüz yeni tahta çıkmış olması sebebiyle gelişmeleri -hele Kanun-i Esasi'nin ilan edildiği şartlarda- hemen kontrolü altına alabilmesi ve esasen pek taraftar olmadığı savaşı önleyebilmesi mümkün olmamıştı. Sultan II. Abdülhamid bu savaşa girişmenin pek hayırhah olmayacağını düşünüyor, fakat kaçınılmaz olarak memleketin savaşa doğru gittiğini de izliyordu. Bu vetirede bir taraftan hükümetin yek vücud olamamasının diğer taraftan da İngiltere'nin uyguladığı politikanın Osmanlı Devleti aleyhine geliştiğini çok sonraları belirtecek, bu yüzden de İngiltere'ye artık hiç güvenmeyecek ve İngilizleri açıkça iki yüzlülükle suçlayacaktı. Sultan II. Abdülhamid'i böylesine etkileyen gelişmeleri şu şekilde özetlemek mümkündür. Tersane Konferansı'na İngiltere adına birinci delege olarak Lord Salisbury ve ikinci delege olarak İstanbul Büyükelçisi Henry Eliot katılmışlardı. Lord Salisbury İngiltere'nin bundan önceki yıllarda Osmanlı Devleti'ni desteklemesini hata olarak değerlendiriyor ve artık yavaş yavaş bu siyasetten vazgeçilmesini savunuyordu. Bu yüzden Tersane Konferansı'nda sert bir tavır takınmış ve Osmanlı Devleti için ağır şartlar isteyenler safında yer almıştır.

Buna mukabil Eliot ise İngiliz hükümetinin tavrının farklı olduğu imalarıyla değişik bir yaklaşım sergilemiş ve Osmanlıları Konferans kararlarını reddetmeye teşvik etmiştir. Bab-ı Ali bu iki yaklaşımdan

birincisinin bir taktik gereği olduğu zehabıyla İngiltere desteğinin hâlâ devam ettiği kanatine vararak kararlarında daha cesur davranmıştır. İngiltere'nin Londra Protokolüne imza koyarken de çekimser davranması Bab-ı Ali'nin bu kanaatini kuvvetlendirmiş ve Rusya ile savaş çıksa bile İngiltere'nin kendilerini destekleyeceğini ummuştur. Hatta yalnız devlet ricali değil aydınlar ve basın bile aynı kanaatleri paylaşmış ve muhtemelen Eliot'tan alınan güvenle fütursuz tavırlar sergilemişlerdir. Bu beklentinin bunalım dönemi boyunca çok etkili olduğu anlaşılmaktadır. Sultan II. Abdülhamid daha sonra bu günleri hatırlarken, İngilizlerin devamlı kendilerini teşvik ettiğini Rusların durumunun korkulacak boyutlarda olmadığını kendilerine defeatle ilettiklerini, şayet bir savaş çıksa bile Osmanlı ordularının daha iyi şartlarda bulunduklarını, buna rağmen eğer Rusların galip gelme ihtimali söz konusu olursa İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne askeri yardım bile yapabileceğini ifade ettiklerini söyleyecektir.13 İngiliz devlet adamları arasında Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin desteklenmesini savunan çok sayıda kişi olduğu bir gerçekti. Eliot ve daha sonra onun yerine İstanbul'a büyükelçi olarak gelen Henry Layard ile Hindistan Genel Valisi Lord Lytton gibi diplomatlar kesinlikle bu görüşte idiler. Ancak bu kişilerin şahsi görüşlerinin devlet görüşünü ne derecede yansıttığını tespit etmek ve diplomatik manevraların arkasında yatan niyetleri anlayabilmek ilgili devletlerin bilgi ve becerisinde olması gereken hususlardır. Şurası bir gerçek ki, Bab-ı Ali Balkan bunalımında ve Doksanüç Harbi sırasında İngiltere'nin hesaplarını anlamakta yanılmıştır ve bu yanılgı çok pahalıya mal olmuştur. Nitekim Doksanüç Harbi başlayıp da Rus ordularının hızla ilerlemeleri gerçeği ortaya çıkınca Bab-ı Ali İngilizlere müteaddit defalar taahhütlerini hatırlatmış, fakat bir sonuç alamamıştır.

Rusya savaş ilan ettiği zaman Osmanlı ordularının savaş taraftarı komutanların ifade ettiği kadar savaşa hazır olmadığını ve savaş için gerekli plan ve taktiklerin tam olmadığı anlaşılmakta gecikilmedi. Ruslara karşı Kafkas Müslüman milletlerinin ayaklandırılması bir strateji olarak teklif edildiği zaman Sultan II. Abdülhamid bu konuda iyi düşünülmesini istemiş ve eğer bu milletler hazırlıklı değillerse Ruslar karşısında telef olmalarından Allah katında mesul oluruz diyerek dikkatli olunmasını istemişti.14 Savaşın başlangıcında halka ve ordulara moral olur inancıyla bizzat cepheye gitme arzusu ise, İstanbul'u terketmenin, Sultan Murad taraftarlarının taht arzusunu kamçılayacağı telakkileriyle bir kısım devlet ricali tarafından engellendi. Engelleme bir yana bu tür yaklaşımlar Padişahın taht değişiklikleriyle ilgili vehimlerini de iyice tahrik etmiş ve onu nihai noktada belki de dönemin özel şartlarının gerektirdiğinin aksine Yıldız sarayına kapanmaya ve etrafına setler çekmeye sevketmiştir. Bu sırada bütün şiddetiyle devam etmekte olan savaşta Osmanlı ordularının silah ve mühimmat bakımından iyi durumda olmalarına rağmen, komuta kalitesi itibariyle yetersiz oldukları acı bir şekilde ortaya çıktı. Doğuda ve batıda Gazi Osman Paşa ile Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın mevzi başarıları genel gidişatı değiştirmemiş, Rus orduları İstanbul ve Erzurum önlerine kadar gelmişlerdi. Harp tarihi uzmanları bu kötü gidişatta, genel karargah ile cephe komutanları arasındaki irtibat kopukluğunun amil sebepler arasında bulunduğunu ve cephe şartları bilinmeden İstanbul'daki Meclis-i Askeri'nin bir takım kararlar alarak bunlarda diretmesinin yanlış olduğunu söylerler. Sultan II. Abdülhamid'in isteğiyle kurulan Meclis-i Askeri'nin bu tür müdahalelerinin başta Çerkez Rauf Paşa olmak üzere bazı müşavirlerin ısrarlı telkinlerinin sonucu olduğu bilinmektedir. Böylesine hayati anlarda dahi bir kısım paşaların Padişah'a kendi görüşlerini kabul ettirebilmek için onun hal' ile ilgili zaaflarından faydalanmak istemeleri Sultan II.

Abdülhamid'de hal' endişesinin bir fikr-i sabit haline geldiğinin veya getirildiğinin göstergeleridirler. Bir örnek vermek gerekirse, savaş sırasında Balkanlar'da ilerleyen Ruslara karşı geniş cephelerde savunma yapmak yerine orduları dar geçitlerde teksif etmenin Osmanlılar için daha uygun olacağı herkesçe öne sürülmüşken ve bu gaye için en uygun mevzinin Süleyman Paşa komutasındaki orduların Edirne-Çatalca hattında savunma yapmaları teklif edilmişken, Çerkez Rauf Paşa, Süleyman Paşa'nın Sultan Abdülaziz'in hal'inde etkin olduğunu ifade etmiş ve onun ordularıyla beraber İstanbul'a yakın bir yerde toplanmasının II. Abdülhamid'in tahtı için tehlikeli olabileceği ihtimalini ileri sürerek Padişahı tahrik etmiştir. Böylece Süleyman Paşa'nın daha Batıda 300 kilometrelik bir sahayı savunmak sorunda kaldığı ve nihayet Osmanlı orduları buralarda tutunamamış oldukları hep tekrar edilegelmiştir.

Doksanüç Harbi sırasında Rus orduları İstanbul kapılarına kadar dayanınca bir aralık Padişahın Bursa'ya gitmesi gündeme gelmiş hatta bunun için hazırlıklar bile yapılmıştı.15 Ancak İngiliz Büyükelçisi Layard'ın da dahil olduğu bazı kişiler bunun İstanbul'u Ruslara teslim etmek manasına geleceğini söyleyerek Padişah'ı İstanbul'dan ayrılmamaya ikna etti. Bu sırada diğer Balkan eyaletleri de Rusya safında fiilen savaşa katılmak durumunda idiler. Öte yandan Balkanlar'da kaybedilen topraklarda yaşayan Müslümanlara karşı uygulanan zulümler neticesi İstanbul'a doğru büyük bir muhacir akını başlamıştı. Bunun üzerine, Bab-ı Ali ülkenin daha fazla mahvolmasını önlemek için Osmanlıların toprak bütünlüğüne Kırım Savaşı sonrasındaki Paris Antlaşması'yla garantör olan İngiltere ve Fransa gibi devletlere müracaat ederek barış için aracılık yapmalarını istedi fakat bir netice alamadı. Daha sonra Sultan II. Abdülhamid bizzat Rus çarına telgraf çekerek savaşı durdurmak istedi. Çarın cevabı barış taleplerinin Rus ordusunun Başkomutanı, Grandük

Nikola, ile görüşülmesi şeklinde oldu. Bab-ı Ali bunun üzerine Nikola ile irtibata geçti, fakat şart koşulan istekler son derece ağır, ve Balkanlar'daki Osmanlı varlığını hemen hemen tamamen yok etmeye matuftu. İstanbul'da olağanüstü toplanan meşveret meclisi büyük bir şaşkınlık ve telaş içerisinde çaresiz Rus tekliflerini kabul etti ve 31 Ocak 1878'de Edirne Mütarekesi imzalandı.

Bu sırada İstanbul'da ikinci meclis çalışmalarına başlamıştı. Meclisin açılışı (13 Aralık 1877) Osmanlı Ordularının neredeyse tamamen dağıldığı ve Rusların Edirne'ye dayandığı olağanüstü şartlara rast geldiği için teşrii bütün meseleler ikinci plana atılmış sadece savaşla ilgili hususlar tartışılmaya başlanmıştı. Mebuslar özellikle savaşın sevk ve idaresi hakkında çok şiddetli tenkitlerde bulunuyorlar, bu kötü gidişattan resmen hükümeti sorumlu tutuyorlar ve hatta zaman zaman Padişah'ı bile hedef alıyorlardı. Bu durum Padişah'ı oldukça rahatsız ediyordu. İstanbul Mebusu Astarcılar Kethudası Ahmed Efendi'nin Meşveret Meclisi'ndeki tenkitleri ise Padişah'a cidden çok ağır gelmişti. Ahmet Efendi, bu meclisin toplanılmasında geç kalındığından bahisle "Huzuru şahanede böyle meclis akdiyle işlerimizi çare düşünülmesi vaktinde gerekti. Harpte durumumuzun güzel zamanları geçirildi. İş bu dereceye geldikten sonra ne denir? Meclis-i Mebusan dahli bulunmadığı bir durumun sorumluluğunu kabul etmemektedir. Zaten Meclisin görüşleri hiç dikkate alınmadı. Kararlarından hiç biri tatbik edilmedi. Tekrar ediyorum Meclisi Mebusan bugünkü felaketleri doğuran sebeplerden bir sorumluluk kabul etmemektedir" deyince, Padişah "Devlet ve milletin hakkını ihlal etmediğini, Devletin çöküşünden en çok kendisinin zarar gördüğünü ve göreceğini belirterek, Sait Paşa'ya cevap vermesini işaret etti. Sait Paşa'nın savaşa nasıl girildiği ve nasıl cereyan ettiği hususlarındaki izahatına rağmen Ahmet Efendi görüşlerinde ısrar edince Sultan II. Abdülhamid ayağa kalkarak "Bu Meclisi

ben topladım. şu Efendi evvela bunu bilmiyor. Ve şimdi eğer Rusların sevk edecekleri fırkanın İstanbul'a girmesi şu mecliste kabul olunmaz ise benim yapacağım bir vazife kalmıştır. O da içinizde bana kimler uyar ve tebaamdan arkama kimler düşerse onları alıp ölünceye kadar cenk etmektir. Ve eğer benimle hiç kimse gelmezse din ve milletime sadakatle can vermiş olduğumu ispat için yalnızca Rus karargahı karşısına gidip ve komutanına kendimi bildirip evvela bir tabanca ile onu öldürmek ve sonra nefsime olunacak hücuma karşı tutup ve ayaklar altında kalıp ölmektir. İşte ben bu fedakarlıklara hazırım. Fakat bu adamın haddini bilmeyerek şu mecliste hükümdarınıza karşı ettiği cüret üzerine tedibini yine meclisinizden beklerim. Zira bir takım garazkarlar bu makule efkar ve hareket ile şu vakitte maslahat-ı Devleti işkal etmeye çalışıyorlar. Ben her türlü müsadatı adliyyeye nail olduğum halde artık Sultan Mahmud'un yoluna gitmeye mecbur olacağım" diyerek tepkisini dile getirdi.16 Bundan çok kısa bir süre sonra da Kanun-i Esasi'nin kendisine verdiği yetkiyi gerekçe göstererek meclisi süresiz olarak tatil etti (13 Şubat 1878).

Padişahın büyük bir can sıkıntısıyla terk ettiği bu toplantıdan sonra İstanbul'un da elden gitmesi korkusuyla Rus isteklerine boyun eğilmiş ve bir miktar Rus askerinin İstanbul'a gelmesi kabul edilmişti. Fakat tam bu devrede Osmanlı mülkünü tek başına Rusya'ya kaptırmaktan endişelenen İngiltere işe karıştı ve donanmasını Marmara Denizi'ne gönderdi. Bunun üzerine Rusya askerlerini İstanbul'a göndermekten çekindi ve kuvvetlerini Çekmece'de durdurdu. Daha sonra imzalanan Yeşilköy Antlaşması'yla savaş tamamen sona erdi. Yeşilköy Antlaşması'yla Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya muazzam bir savaş tazminatı ödemeyi kabullenmesinin yanı sıra artık Romanya, Sırbistan, ve Karadağ Osmanlı hakimiyetinden tamamen çıkmış, Bulgaristan sözde Osmanlı idaresinde kalmış olmakla birlikte fiilen Rus kontrolüne bırakılmış, keza Bosna-Hersek idaresinde Avusturya ve

Rusya etkileri kabul edilmiş ve nihayet doğuda Kars Ardahan, Batum ve Doğubeyazıt Rusya'ya terkedilmişti. Ancak Rusya'nın bu kazançları bölgedeki çıkar hesapları yüzünden başta İngiltere ve Avusturya olmak üzere Avrupa devletlerini telaşa düşürdü ve duruma müdahale ederek Rusya'yı, Yeşilköy Antlaşması'nı Avrupa'da barış ve istikrarı tehdit etmeyecek bir şekilde yeniden gözden geçirmeye davet ettiler. Tek başına bütün Avrupa'ya karşı direnmeyi göze alamayan Rusya çaresiz boyun eğdi. Avrupalı devletlerin kaygısının Rusya'ya karşı Osmanlı kayıplarını kısıtlamak olmadığı aksine pastadan kendilerinin de pay almak olduğu açıktı.17 Nitekim bu aşamada toplanacak yeni Kongrede (Berlin Kongresi) Rus tehditlerine karşı İngilizlerin Osmanlı'yı müdafaa etmeye mukabil Kıbrıs'ı istemeleri, Avusturya'nın da aynı gerekçeyle Bosna-Hersek'i istemesi bunu göstermektedir. Bab-ı Ali Avusturya isteklerine boyun eğmemekle birlikte İngilizlerin zaman zaman tehditkarane ısrarları karşısında şeklen kira olmak üzere Kıbrıs'ı İngilizlere vermeyi kabul etmek zorunda kaldı (4 Haziran 1878). Fakat Berlin Kongresi'nde İngilizlerin tavrı karşısında yine hayal kırıklığına uğrayacaklardı.

13 Haziran 1878'den 7 Temmuz 1878'e kadar süren Berlin Kongresi neticesinde Osmanlı Devleti'nin kayıplarının telafisinden çok Rusya'nın daha önce elde ettiği kazançları sınırlandırılması yoluna gidilmiştir. Büyük devletler kendi aralarındaki pazarlıkları paralelinde Paris Antlaşması'nın Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma prensibini bir tarafa bırakmışlar, artık paylaşma imkanlarını arar olmuşlardı. Nitekim Berlin Kongresi'yle Makedonya dışında Balkanlar'ın hemen hemen tamamen elden çıkması, Rusya'nın doğuda Kars, Ardahan ve Batum'u alması, İngiltere'nin Kıbrıs'a yerleşmesinin yanında, daha sonra Yunanistan'ın Tesalya'yı (2 Temmuz 1881) ve Fransa'nın Tunus'u (12 Mayıs 1881) işgal etmeleri de bu pazarlıkların birer neticeleridir. Yine

eskisinden farklı olarak Berlin Kongresi'yle Osmanlı Devleti Hıristiyanlarla mukim eyaletlerinde Avrupalı devletlerin nezaretinde ıslahat yapmayı taahhüt ederek, bir bakıma iç işlerine müdahaleyi de resmen kabullenmek zorunda kalmıştır.

Sultan II. Abdülhamid Berlin Kongresi'nden sonra Devletin toparlanabilmesi için rahat bir nefes alabilmeyi umuyordu. Zira tahta çıktığından o ana kadar özellikle harici siyasetle ilgili olarak mütemadiyen ortaya çıkan meseleler arasında sıkışıp kalınmıştı. Artık fırtına sona ermiş, Osmanlı Devleti kaybedilmiş bir savaşın yol açtığı sıkıntılarla baş başa kalmış, başta mülteciler meselesi olmak üzere bozulan maliye dağılan idari düzen ve sarsılan güvenin yeniden toparlanması için çalışmalara başlanmıştı. Sultan II. Abdülhamid kendisini çok zor şartların beklediğini fakat elindeki imkanların yetersiz olduğunu artık anlamıştı. Her şeyden önce Devletin başka felaketlere artık tahammül edemeyeceği tespitiyle İmparatorluğu daha fazla parçalanmadan mevcut haliyle koruyabilmenin çarelerini araştırırken, diğer taraftan da bir an önce ülkedeki iktisadi sosyal ve idari istikrarı tekrar tesis etmek zaruretinin üzerinde duruyordu. Artık yavaş yavaş Devletin kontrolünü eline alıyordu. Zaten savaşın en kritik günlerinde mebusların tavırlarından dolayı Kanun-i Esasi'nin kendisine verdiği yetkileri gerekçe göstererek meclisi süresiz tatil etmişti. Sultan II. Abdülhamid'e göre belki Kanun-i Esasi değil ama meclis kendisinden beklenen yararları sağlayamamış, aksine en önemli zamanlarda istikrarı ve birliği bozucu tavırlar sergilemiştir. Bu haliyle açık bulunması memleket için faydadan ziyade zararı mucipti. Bütün bunlara tuz biber olmak üzere Padişahın şahsına yönelik ve onu tahtan indirmeye matuf iki girişimin ortaya çıkması, Sultan II. Abdülhamid'in canını fena halde sıkmış, zaten her an teyakkuz halinde bulunan ruh halini iyice tahrik etmiş ve bilinen vehimlerini ziyadesiyle arttırmıştır. Bunlardan ilki ünlü Ali Suavi olayıdır.

Ali Suavi, Yeni Osmanlılarla birlikte yıllarca Avrupa'da Bab-ı Ali'ye muhalefet ettikten sonra Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçmesinin akabinde memlekete dönmüş ve Padişahın güvenini kazanarak Mekteb-i Sultani'ye (Galatasaray Lisesi'ne) müdür olmuştu. İngilizlerle yakın irtibatından söz edilen Ali Suavi, ne var ki bir müddet sonra yine İngilizlerin baskısıyla görevinden azledildi. Bu sırada Yeşilköy Antlaşması imzalanmıştı. Bu hassas günlerde bir de Mason localarının artık iyileştiği gerekçeleriyle Sultan Murad'ı tekrar tahta geçirmek istedikleri söylentileri dolaşmaktaydı. Ali Suavi Rusya'ya karşı direnilmesi ve Yeşilköy Antlaşması şartlarına muhalefet edilmesi hususunda Sultan II. Abdülhamid'i ikna edemediği gerekçeleriyle daha önceden irtibatta bulunduğu bir kaç yüz Rumeli göçmeni peşine takarak ve Sultan Murad'ın bulunduğu Çırağan sarayına baskın düzenleyerek onu saraydan çıkartıp tekrar tahta oturtmak istemiştir. Ancak bu sırada saray muhafızlarıyla çıkan çatışmada başına vurulan bir sopayla ölünce bu hareket kısa sürede akamete uğramıştır. İkinci girişim ise Temmuz 1878'de yine Masonların organize ettiği aynı gayeye yönelik bir hazırlıktı. Bir Rum olan Kleanti Skalyeri ile Ali şefkati ve Aziz Bey adlı kişilerin elebaşı olduğu bu hazırlık bir ihbar neticesinde ortaya çıkmış ve bertaraf edilmiştir. Bu hareketlerin diğer kesimlerden destek görüp görmediği, İngilizlerin veya Mason localarının bu işlerle ne derecelerde irtibatlarının olduğu tam olarak belli olmamakla birlikte sonuç itibariyle Sultan II. Abdülhamid'in idare tarzında etkili olduğu açıktır.

Bu gerçekler karşısında, fazlaca mübalağalı da olsa, Sultan II. Abdülhamid'in taht değişikliği vehimlerinde 'gerekçeleri' bulunduğu ortadadır. Zira kendisinden önce yaşanmış iki hal' hadisesinin izlerinin tazeliğinin yanı sıra, bir taraftan da kötü giden bir savaşın ortasında bir kısım asker, bürokrat ve mebusların sorumluluğu kendi üzerlerinden atmak

için padişahı suçlamaya çalışmaları peşinde tabii olarak sorumlunun değiştirilmesi fikrini gündeme getirebirdi. Kaldı ki, bu yolda Padişaha birçok ihbarların yapıldığı da bir gerçekti. Buna ilaveten Sadrazam Hamdi Paşa'nın düşmanın İstanbul'a dayandığı bir zamanda Padişahın Yıldız sarayında uzlette bulunmayıp Dolmabahçe sarayında halkıyla birlikte yaşamasının gerekliliğinden bahsetmesi ondaki korkuları tekrar canlandırmış ve Dolmabahçe sarayına inmesi tavsiyelerini hal'ini çabuklaştırma gayretlerinin bir parçası olarak telakki etmesine yol açmıştır (Bu durum Hamdi Paşa'nın da görevden alınmasını hazırlamıştır). Son olarak ortaya çıkartılan ve yukarıda bahsedilen iki girişim bütün bu endişeleri doğrular mahiyette olmuştur. Birbirleriyle doğrudan irtibatta görünmeseler bile çok kısa aralıklarla cereyan eden bu gelişmelerin zaten tabiaten vehimli olan ve "şüphe basiretin temel şartıdır" inancını taşıyan bir insanı bu derece etkilemesi anlaşılabilir bir durum gibi gözükmektedir.

Berlin Kongresi'nin akabinde ortalık biraz durulunca Sultan II. Abdülhamid kendisini bekleyen ülke meselelerine daha yakından eğilip kadrolarını daha iyi tanıma fırsatı elde etti. Bu sırada onun idare tarzını etkileyen bir başka 'gerçekle' de yüz yüze geldi. Ona göre bu gerçek Bab-ı Ali'deki mevcut kadroların ve devlet adamlarının bir çoğunun ülkenin o an içinde bulunduğu hassas durum meselelerinin gerektirdiği kapasite ve fedakarlıkta olmamalarıdır. Hatta zaman zaman bizzat Devletin bakanlarından bazıları aralarındaki çıkar ilişkilerini veya çatışmalarını daha çok önemseyip memleket menfaatlerini ikinci planda değerlendirme durumunda bile olmuşlardır. Keza bunlardan bazılarının ise Avrupalı büyükelçilerle aşırı yakınlık içerisinde olmaları ve bazen adeta onlar adına faaliyet gösteriyormuş gibi davranmaları ise artık kabullenilmeleri güç olan hususlardır. Yayımlanmış muhtıralarında da sık sık ifade ettiği bu şartlar çerçevesinde istikrarlı bir yönetimin vazgeçilmez unsurları arasındaki idari

kadrolara karşı duyduğu güvensizlik Sultan II. Abdülhamid'in bir başka çıkmazı oldu. Etrafında güvenebileceği çok az kimsenin bulunduğunu düşünmesi onu hem ketum olmaya hem de hemen her işi bizzat kontrol etmeye sevk etti. Buradan hareketle ifade edilebilir ki, Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı sırasında devlet adamları arasında sık sık değişiklikler yapmasında bu noktanın da etkisi bulunmuş olmalıdır. Aksi takdirde güvenebileceği, bilgisini takdir ettiği ve tarzlarının uyuştuğu kimseler bulduğu zaman tereddütsüz onları göreve çağırmış ve mesela Tunuslu Hayreddin Paşa örneğinde olduğu gibi ısrarla vazifede kalmasını istemiştir. Aynı şekilde Sait Paşa'nın da müteaddid defalar ve bazen de uzun süreler sadarette bulunması bunu göstermektedir.

Bütün bu gelişmeler karşısında Sultan II. Abdülhamid yavaş yavaş tek adam yönetimini sürdürmenin gerekliliği hususunda ikna olmuş olmalıdır. Zaten Meclisi dağıtmadan önce söylediği "Sultan Mahmud'un yolunu benimseyeceğim" ifadeleri bunu ima etmektedir. İlk iş olarak devlet işlerinde dahili istihbaratın sağlanması ve olup biten her şeyden haberdar olunabilmesi için güçlü bir hafiye teşkilatının oluşmasına, gösterilen iltifatla, zemin hazırlandı. Sultan II. Abdülhamid'e göre bu mutlaka gerekliydi. Ona göre, her ne kadar muhbirliği teşvik etmek hoş bir şey değil ve kötüye kullanmaya oldukça müsait bir sistem idiyse de, toplumun çeşitli kesimlerine dair mütemadiyen duyulan bilgi ihtiyacı ve bunlardan bazılarının doğru olma ihtimali bunu gerekli kılıyordu. Bir çok devlet adamı ve asker memleketi sadece kendilerinin kurtarabileceği zehabıyla hareket ediyorlar bunu gerçekleştirmek için her türlü düzen içine girmeye hazır bekliyorlardı. Zaman zaman kötü gayelerle kişilerin menfaat çatışmalarında bir iftira vasıtası olarak kullanacakları bu uygulamanın yanı sıra Sultan II. Abdülhamid mesela basın alanında olduğu gibi bir takım hürriyetlerde de kısıtlamalara gitti ve yine zaman zaman işgüzar memurların tahammülü güç

hale getirdiği sansür yaygınlaştı. Bununla birlikte mutlak manada tek adam rejiminin tam olarak ne zaman başladığı hususunda kesin bir tarih verebilmek mümkün gözükmüyor. Ancak çoğu muhalif ve muarızlarının ileri sürdüğü gibi daha tahta çıkar çıkmaz bu görüşte olduğunu veya meclisin tatilinden itibaren tek adam yönetimine başladığını söylemek de doğru değildir. Zira Meclisin varlığı meşrutiyetin bir gereği olmakla birlikte onun tatil edilmesinin meşrutiyetin yokluğuna delalet etmeyeceği ortadadır. Kaldı ki, Sultan II. Abdülhamid Meclisi tatil etmekle Meşrutiyet'ten ve Kanun-i Esasi'den vazgeçtiğini hiç beyan etmemiş, Devlet salnamelerinde Kanun-i Esasi uzun süre yayımlanmış ve meşrutiyetten de sık sık bahsedilmiştir. Aynı şekilde meclisin tatil edilmesinden sonra Nisan 1880'e kadar Ayan Meclisine atamalar devam etmiş, bu arada çıkartılan bazı kanunlar ise meclis tekrar toplandığı zaman kesinleşmek üzere geçici olarak yürürlüğe konmuştur. Bütün bunlardan hareketle II. Abdülhamid'in en azından Doksanüç Harbi'nin yaralarını sarma aşamasında Kanun-i Esasi'yi tamamen askıya almak gibi bir düşüncede olmadığı sonucu çıkartılabilir.

Bununla birlikte Sultan II. Abdülhamid gerek hal' vehminin etkisiyle gerekse devlet işlerini kontrolü altına alma düşüncesinden hareketle saltanatının başlarında kendisine tahakküm etmeye matuf tavırlarıyla zihninde yer tutan Mithat Paşa gibi bazı güçlü simalardan ve Sultan Abdülaziz'in hal'ine karışmış askerlerden kurtulmaya çalışmıştır. Nitekim Berlin Kongresi'nden sonra evvela Gazi Osman Paşa ve Cevdet Paşa gibi kendisine bağlı ve itaatkar kimseleri etrafına toplamış ve artan gücüne paralel olarak öncelikle eski hesapları gündeme getirmiştir.18 Bu hesapların gündeme getirilmesinde saraya gelen jurnallerin etkili olduğu bilinmektedir. Şöyle ki, Sultan Abdülaziz'in intihar etmeyip öldürüldüğü şeklindeki bir jurnalden sonra yapılan adli soruşturmada bu iddianın doğruluğu yönünde bir kanaat hasıl olunca Abdülaziz'in hal' ve öldürülmesiyle ilgili oldukları

isnad olunanlar tutuklanarak yargılanmaya başlamışlardı. Bu sırada Aydın valisi olan Mithat Paşa, eski sadrazam Mehmet Rüştü Paşa, Damat Mahmut Celaleddin Paşa gibi kimseler de tabiatıyla bunlar arasında idi. Mithat Paşa durumdan ilk haberdar olduğunda Fransız Konsolosluğu'na sığınmış, fakat daha sonra Fransızlar Paşa'yı hükümete teslim etmişti. Yıldız Mahkemesi'nde yargılanan Mithat Paşa, Damat Mahmud Celaleddin Paşa ile birlikte suçlu bulundu ve idama mahkum oldu. Ancak Sultan II. Abdülhamid tarafından cezaları müebbed hapse çevrildi. Daha sonra Taif'e sürgün edilip orada hapishaneye konuldular.

Aynı şekilde Sultan Abdülaziz'in hal' fetvasını yazan Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi her ne kadar aynı suçtan yargılanmadıysa da, Yıldız mahkemesinin akabinde diğerleriyle birlikte Taif'de hapsedilmişti. Fakat bir müddet sonra Mithat ve Mahmut Celaleddin Paşalar hapishane görevlileri tarafından boğularak öldürüldüler. Bu hadise başlangıcı, gelişmesi ve sonucu itibariyle Sultan II. Abdülhamid dönemiyle ilgili olarak hâlâ tartışılmakta olan bir hadisedir. Konu üzerinde araştırma yapan tarihçilerden bazıları Mithat Paşa'nın öldürülmesinin Abdülhamid'in bilgisi dahilinde olduğunu iddia ederken, diğer bir kısmı da eğer Sultan II. Abdülhamid'in böyle bir niyeti olsaydı mahkemenin verdiği idam cezalarını değiştirmez ve aynen onaylardı demektedirler.

Sultan II. Abdülhamid böylece etrafını rahatlatıp hareket kabiliyetini arttırdıktan ve hakimiyetini güçlendirdikten sonra içte istikrarı sağlamak, dışta müdahaleleri önleyip itibarı arttırmak ve Devletin maliyesini düzene koymak için bir dizi tedbirlere başvurdu. Islahat Fermanı'ndan beri Devletin sırtında ağır bir kambur olan dış borçlar aynı zamanda büyük devletler tarafından mütemadiyen bir baskı unsuru olarak kullanılmaktaydı. Öncelikle bundan kurtulmak gayesiyle 1881'de Avrupalı alacaklılarla Muharrem Kararnamesi adı verilen bir antlaşma imzalandı ve borçların

tasfiyesi için alacaklı devletlere Duyunu Umumiye (Borçlar Komisyonu) kurmaları izni verildi. Devletin resmi gelirlerinin bir kısmı borçların ödenmesine ayrıldığı gibi aynı gaye ile bazı yer üstü ve yer altı kaynaklarının işletilmeleri de yabancı şirketlere ve bankalara verildi. Zaman içerisinde çok geniş imtiyazlar elde eden Duyunu Umumiye konumu etkisi ve devlet içindeki ağırlığı ile bazen Devletin maliyesinin de önüne geçmiştir. Bütün bunlara mukabil borçların temizlenmesinde çok ciddi adımlar atılmış, tamamen ödenemese bile belli bir hafifleme sağlanabilmişti. Bu bakımdan Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde ekonomik kriz anları, kuraklık ve bazı iktisadi yatırımlar gibi bir kısım zorunlu haller dışında mümkün mertebe borçlanmaya gidilmemiş tasarrufa önem verilmeye çalışılmıştır. Sultan II. Abdülhamid zaten tabiaten seleflerinin aksine mali hususlarda dikkatli bir yapıya sahip olduğu ve israftan hoşlanmadığı için tasarruf girişimlerinde belli ölçüde başarı sağlanabilmiştir. Bununla birlikte mali sıkıntı daima kendisini hissettirmiş özellikle çalışanların maaşlarının zamanında ve tam olarak ödenmesinde zaman zaman güçlüklerle karşılaşıldığı olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi dış siyasetinin kendinden önceki ve sonraki dönemlerle kıyaslandığı zaman daha istikrarlı ve daha başarılı olduğu görülmektedir. Doksanüç Harbi akabinde Devletin kendisini toparlayabilmesi ve içte öngörülen hamlelerin yerine getirebilmesi için acil ve uzun süreli bir barışa mutlak ihtiyaç olduğuna hükmeden Abdülhamid bu gayesini gerçekleştirebilmek için bir taraftan tarafsızlık anlayışıyla büyük devletler arasındaki rekabet ve çıkar çatışmalarından faydalanmaya, diğer taraftan da yabancı devletlerle ortaya çıkan meseleleri mümkün olduğunca sulh yolu ile halletmeye gayret ederek istediğini elde etmeye çalışmıştır.19 Zaman zaman korkaklık ve pasiflik iddialarına muhatap olacak derecede bu siyasetinde ısrarlı olan Abdülhamid'in son tahlilde isabet payı bulunduğu

ortaya çıkacaktır. Berlin Kongresi akabinde Paris Antlaşması kararlarının geçerliliğini kaybetmesiyle Osmanlı Devleti'nin önünde ya bir devletle müttefik olarak devam etmesi ya da tarafsızlık siyaseti gütmesi gibi iki seçenek kalmıştı. birinci tercihte yaşanmış tecrübelerin ittifak taahhütlerine ne kadar güvenilebileceğini açıkça ortaya koyması bir tarafa eşit şartlar ve güçlerde gerçekleşmeyen bir ittifakın bir bakıma güçlü bir müttefikin himayesi ve güdümüne girmek demek olacağı açıktı. Böyle bir durumun kabul edilmesi mümkün olmadığı gibi Osmanlı Devleti'nin böyle bir arayışı da söz konusu değildi. Kaldı ki dönemin siyasi şartları ve gerçekleri devletlerin birbirleriyle ittifaka gitmelerinden ziyade müstakil olarak güçlerini devam ettirmelerini gerektiriyordu. Dolayısıyla bu dönemde teamül ancak belli konularda bazı devletlerin birbirlerine yakınlaşması şeklindeydi.

Sultan II. Abdülhamid'in tarafsızlığı ise şartlar gerektirdiği zaman yakınlaşma manevralarını kabul edebilen (mesela Almanya ile) bir anlayışta zorunlu bir tercih değil, Avrupalı devletlere duyulan güvensizliğin ışığında bilinçli bir tercihtir. Gaye birinci planda mümkün olduğunca savaşlardan uzakta kalmak sonra da eldeki mevcut toprakları muhafaza edebilmektir. Bu çerçevede 1880'lerden itibaren başka devletlerin iştahını kabartan Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Balkanlar'daki Osmanlı topraklarına özel hassasiyetle eğilmiş buraları en azından hukuken Osmanlı sınırları içerisinde tutabilmek için gayret sarf etmiştir. Özellikle Tunus ve Mısır konusunda Fransa ve İngiltere'ye olan tutumu bu anlayışa örnek olarak gösterilebilir. Fransa daha Berlin Kongresi'nde Avrupalı devletlerden Tunus tavizini almış ve işgal için uygun vesile kollamaya başlamıştı. İtalyanlar da benzer emeller taşıyınca Fransa çok beklememiş ve bir sınır ihtilafını bahane ederek Nisan 1881'de Tunus'u istila etti ve Tunus beyine baskı yaparak bir himaye antlaşması imzalattı. Osmanlı Devleti bu fiili durumu hiç bir zaman

kabullenmedi ve Tunus'u kendi vilayeti olarak saymaya devam etti. Ancak bundan sonra ortaya çıkan daha büyük keyfiyetli Mısır meselesi Bab-ı Ali'yi Tunus meselesiyle fiilen ilgilenmekten alıkoymuştur. İngiltere'nin Mısır üzerindeki emelleri eskiye dayanmakla birlikte en son Doksanüç Harbi sonrasında da bir ara Kıbrıs yerine Mısır'a yerleşmeyi düşünmüş fakat diğer devletlerin buna razı olmayacağı telakkisiyle bundan vazgeçmişti.20 Bu sırada Mısır'da Hidiv İsmail Paşa'nın plansız ve müsrif yönetimi neticesi maliye iflas etmiş büyük borçların altına girilmişti. İngiltere ve Fransa bu borçların tasfiyesi için Mısır'da bir komisyon kurmuşlar fakat komisyonun çalışmaları ve tedbirleri yerli halk üzerinde tepki uyandırmıştı. Bu tepkilerden çekinen İsmail Paşa hem komisyonun çalışmalarını kısıtladı hem de daha önce hükümete dahil ettiği Fransız ve İngiliz bakanları azletti. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa İsmail Paşa'nın Hidivlikten ayrılması için baskı yaptılar. İsmail Paşa'nın diretmesine rağmen Bab-ı Ali de bu görüşe katılınca İsmail Paşa'nın yerine oğlu Tevfik Paşa Hidiv oldu. Sultan II. Abdülhamid'in İsmail Paşa'nın değiştirilmesini kabul etmesi aksi takdirde muhtemel olan bir işgali önlemeye matuf idi. Tevfik Paşa'nın hidivliğinde İngiliz ve Fransız etkinliği tekrar başlayınca tasarruf tedbirleri gereğince açığa alınan bir çok memur ve Mısırlı subay kendi aralarında teşkilatlanarak Vataniler hareketini başlattılar. Mısır Mısırlılarındır anlayışıyla hareket eden Vataniler ağırlıklarını hissettirdiler ve Hükümete dahil edildiler. Vatanilerin reisi konumundaki Arabi Paşa da Harbiye nazırı oldu. Ancak bu gelişmelerden rahatsız olan İngiltere ve Fransa hükümetin değiştirilmesini talep etmeye başladılar. Hidiv iki ateş arasında kalıp bocalarken Arabi Paşa da muhtemel bir İngiliz-Fransız saldırısına karşı savunma tedbirleri almaya başlamıştı. Sultan II. Abdülhamid kendi hukukuna bir halel gelmeden hem Mısır'ın işgalini önlemek hem de meseleyi çözmek için Mısır'a bir temsilci gönderdi, fakat

bu sırada İskenderiye'de Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında çıkan bir kavgada çoğu Hıristiyanlardan oluşan kırk kadar insanın ölmesi durumu bir anda gerginleştirdi. İngiliz ve Fransızlar bu hadiselerden Vatanileri sorumlu tutarak Osmanlı Devleti'nin Mısır'a asker gönderip Vatani hareketini önlemesini talep ettiler. Böyle bir adımın kardeş kavgasına sebep olacağı yönünde istihbarat alan Abdülhamid asker göndermekte isteksiz davrandı. Ancak Vataniler hareketini susturmakta kararlı olan İngiltere, Fransa ile anlaştı ve 15 Temmuz'da İskenderiye'yi topa tutarak Bab-ı Ali adına barış ve istikrarı temin" gerekçesiyle Mısır'ı işgal etti. İngiliz teminatlarına göre bu işgal geçici idi ve durumun müsait olduğu en kısa zamanda sona erecekti. Bu arada direnen Vatani kuvvetleri mağlup edilerek dağıtıldı, sorumluları tutuklandı ve Arabi Paşa da Seylan'a sürgün edildi. Sultan II. Abdülhamid bu olup bittiyi kabullenmeye yanaşmadığı istemediği gibi hiç bir zaman da Mısır üzerindeki haklarından vazgeçmek istememiştir. Fakat Osmanlı Devleti İngilizleri Mısır'dan çıkartabilecek askeri güce sahip olmadığı için de bu fiili duruma karşı çaresiz kalmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in, Mısır'a asker göndermekte çekimser davranarak İngilizlerin işini koylaştırdığı ileri sürülmüş ve bu husus tenkit edilmiştir. Ancak gerek gönderilmesi öngörülen asker sayısının ihtiyacı karşılamayacağı yönündeki kanaatler ve gerekse, Mısır'a gelecek Osmanlı askerlerine Vatani kuvvetlerinin ellerinde Kur'an-ı Kerim'le karşı koyacakları haberlerinin alınması bu çekimserlikte etkili olmuştur. Zira Halife kuvvetlerine karşı yine Halifenin Müslüman tebaalarının bu şekilde direnişi başka Müslümanlar üzerinde çok kötü tesirler bırakabileceğinden ve Osmanlı topraklarında da başka huzursuzluklara yol açabileceğinden endişe duyulmuştu.

Mısır meselesi Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde de çok önemli dönüm noktalarından birisidir. Bir başka deyişle İngiltere'nin Mısır'a bizzat

yerleşmesi onun Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni dolaylı destekleme siyasetinden vazgeçip kendisi açısından stratejik önemi olan Osmanlı topraklarını doğrudan kontrolü altına almak siyasetine yöneldiğinin açık göstergelerinden birisidir. Bu değişimin en az stratejik konum kadar önemli olan bir başka boyutu da ticaret ve ekonomidir. 1880'lere gelindiğinde Mısır ekonomisi büyük oranda İngiltere'ye bağımlı ve İngiliz finans kuruluşlarına borçlu idi. Mısır'da yaşanılan istikrarsızlık ve Vatani hareketinin siyasi ve ekonomik hedefleri aynı zamanda İngiliz çıkarlarını tehdit ediyor hatta çok büyük meblağlara ulaşan İngiliz alacaklarını da riske atıyordu. Öte yandan İngiliz siyasetinde etkili olan bir çok kurum ve kişinin Mısır'da yatırımları vardı. Konuya zenginlik getirmesi için bahsetmek gerekirse, Mısır'a müdahale kararı vere İngiliz hükümetinin Başbakanı Gladstone'nin şahsi servetinin yüzde otuzluk bir kısmı da Mısır tahvillerine yatırılmıştı. Şüphesiz bu tür şahsi ilgiler işgal gibi büyük bir kararda birinci derecede amil değildir, ancak bu insanların hükümetin kararlarında etkili olduğu da bir gerçektir. Esasen İngiltere'nin Mısır'a karşı takındığı son tavır stratejik değerlendirmelerin yanı sıra XIX. yüzyılın ikinci yarısında Batılı emperyalist düşüncenin felsefesini de ortaya koymaktadır. Bu da, üçüncü ülkelerdeki ticaret ve sömürü düzeni önce siyasi ve askeri bir müdahale riskine girmeden yerli kadrolarla devam edebildiği sürece devam edecek ve Mısır örneğinde olduğu gibi, bunun devam etmesinin mümkün olmadığı anlaşılınca, o ülkenin yönetimine fiilen hakim olarak düzeni devam ettirmek şeklindedir.

Sultan II. Abdülhamid'in Berlin Kongresi'nden hemen sonra uğraşması gereken meselelerden bir diğeri de Doksanüç Harbi'yle Balkanlar'da ortaya çıkan yeni toprak düzenlemelerinin yerli halk üzerinde kargaşalıklara sebep olmasıyla ortaya çıkan bunalımdır. Berlin'de Osmanlı idaresinde bırakılan Doğu Rumeli bölgesi bir müddet sonra Bulgarların Osmanlı valisini silah

zoruyla kovmaları ve bu bölgeyi ilhak ettiklerini ilan etmeleriyle yeni bir gerginliğin kaynağı olmuştu (Eylül 1885). Balkanlar'da yeni (bağımsız veya otonom) Balkan devletlerinin kurulmasıyla bunlar üzerinde nüfuz mücadelesine giren İngiltere ve Rusya özellikle Bulgaristan Prensliği ve Osmanlı idaresinde kalan Doğu Rumeli bölgesine yönelik planlarında Bab-ı Ali'yi de işe karıştırarak gayelerinde başarılı olmak istemişlerdir. Bu iki kuvvetin birbirlerine zıt baskılarına maruz kalan Sultan II. Abdülhamid bölgede askeri bir çözümün yeni meseleler doğuracağı endişesiyle asker gönderme düşüncelerini kabul etmemiş diplomatik yollarla mevcut ihtilaflardan istifade etmek suretiyle bölgedeki Osmanlı varlığını korumak gayesini gütmüştür. Balkanlar'da ortaya çıkan bu yeni bunalımı görüşmek üzere Berlin Kongresi'ne katılmış olan devletlerin İstanbul'da yaptığı toplantıda İngiltere Rusya'ya karşı artık Osmanlı Devleti yerine yeni bir tampon arayışında olduğu için Fransa'yla birlikte Bulgaristan'ı himaye etmeye çalışıyor ve Bulgaristan'ın hareketini destekliyordu. Buna mukabil Rusya ise Bulgar-İngiliz yakınlaşmasından duyduğu tedirginlikle Bulgaristan'ın kendilerinin tasvibi olmadan giriştiği bu harekete Osmanlı Devleti'nin karşı çıkmasını ve asker göndermesini istiyordu. Bu sırada bozulmaya yüz tutan Balkan dengesi yüzünden Bulgaristan ile Sırbistan arasında savaş çıkınca Bulgaristan çaresiz Doğu Rumeli'yi boşalttı. Savaşın Bulgarların galibiyetiyle sonuçlanmasından sonra Bab-ı Ali ile Bulgaristan arasında varılan bir antlaşmaya göre Doğu Rumeli'de halkı Müslüman olan bölgeler doğrudan Osmanlı idaresine bırakılırken geri kalan bölgeler Bulgaristan Prensliği'ne verildi (Nisan 1886). Sultan II. Abdülhamid özellikle Bulgaristan ile Sırbistan arasındaki savaş sırasında bölgeye asker göndererek kazançlı çıkmak fırsatı varken bunu yapmadığı için fırsatı kaçırmakla suçlanmıştır. Fakat meselenin bir başka cephesi de vardı ve Abdülhamid'e göre, büyük devletlerin çıkar

mücadelesinin merkezinde bulunan bir bölgeye asker göndermek sıcak savaşa katılma ihtimalini göze almak demekti. Osmanlı Devleti ise bunu göze alabilecek durumda değildi ve daha önceki tecrübeleri de böylesine hassas bir bölgede başka devletlerin taahhütlerine güvenilemeyeceğini gösteriyordu.

Diğer taraftan, Balkanlar'daki bu bunalımı fırsat bilen Yunanistan öteden beri fırsat kolladığı Makedonya'yı ilhak etmek için hazırlıklara başlamıştı. Bab-ı Ali buna karşı tedbirler düşünürken Avrupa devletleri de böyle bir hareketin Balkanlar'ı tamamen karıştıracağı düşüncesiyle Yunanistan'a karşı çıktılar. Yunanistan her şeye rağmen kararında ısrar edip Osmanlı topraklarına girdi, fakat Osmanlı askerleri tarafından geri püskürtüldü. Bu aşamada istediğini elde edemeyeceğini anlayan Yunanistan geri adım atmak zorunda kalmıştı. Fakat ilerleyen yıllarda Megalo İdea'nın (Büyük Ülkü) bir parçası olan Girit'te isyan hazırlıkları başlattı. Yunanistan bir taraftan da bu hususta Avrupa kamuoyu ve devletlerinin desteğini almak niyetiyle yoğun bir faaliyet gösteriyordu. Nihayet 1896'da Girit'te isyan patlak verince Avrupa devletleri muhtemel bir Osmanlı Yunan savaşını önlemek gerekçesiyle Girit'e özerklik tanınmasını istediler. Ancak Yunanistan bir oldu bitti yapmak için Girit'e asker çıkardı ve adayı ilhak ettiğini ilan etti. Bunun üzerine Avrupa devletleri Yunanistan'dan adayı boşaltmasını talep ettiler, fakat Yunanistan dikkatleri başka yöne çekmek için Teselya ve Makedonya'daki Osmanlı mevzilerine karşı saldırılara başladı. Son ana kadar meseleyi savaş olmadan çözmeye çalışan Osmanlı Hükümeti bu durumda 17 Nisan 1897'de Yunanistan'a savaş ilan etti. Avrupa devletleri ise kendi kararlarını dinlemeyen Yunanistan'a duydukları kızgınlık sebebiyle tarafsız kalacaklarını belirttiler. Ancak savaş tahminlerin aksine çok kısa bir sürede Osmanlı ordularının kesin zaferiyle sonuçlanıp Atina

yolları açılınca büyük devletler duruma müdahale edip Osmanlı Devleti'nden ilerlemesini durdurmasını istediler. Böylece 20 Mayıs 18797'de ateşkes ilan edildi. Avrupalı devletler barış antlaşmasına dair hükümlerin kararlaştırılması için İstanbul'da bir konferans tertip ettiler ve 13 Kasım'da kesin antlaşma imzalandı. Buna göre Osmanlı Devleti ordularının başarısının meyvelerini alamıyor ve büyük oranda savaştan önceki durum muhafaza ediliyordu.

Yunan savaşı ve sonuçları Sultan II. Abdülhamid için birçok açından ders verici oldu. Her şeyden önce bu savaş akabinde büyük devletlerin tutumu açıkça bir daha göstermiştir ki, eğer gelişmeler aynı zamanda Avrupa'nın da çıkarlarına uygun düşmezse Osmanlı Devleti haklı olduğu bir meselede dahi zaferinin karşılığını alamayacak, sadece kaybettikleriyle kalacaktır. Diğer taraftan Girit'te yaşanan son gelişmeler (isyan ve savaş yüzünden Müslüman halkın Anadolu'ya zorunlu göçü gibi) artık adanın bir gün elden çıkacağını da göstermiştir. Bununla birlikte Yunanlılara karşı kazanılan askeri başarı manevi açıdan hem Osmanlılar hem de bütün İslam alemi için önemli olmuş ve hemen her yerde törenlerle kutlanmıştır. Zira her ne kadar küçük çaplı da olsa bu galibiyet son yarım yüzyıl içerisinde Müslümanların Hıristiyanlara karşı kazandığı tek galibiyettir. Bu yüzden bütün İslam alemine bir ümit ışığı gibi gelmiş bu arada da Sultan II. Abdülhamid'in şöhretinin yayılmasına ve onun muzaffer bir halife olarak selamlanmasına vesile olmuştur.21

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Sultan II. Abdülhamid'i en çok uğraştıran meselelerden birisi de Anadolu Islahatı ve Ermeni meselesidir. Osmanlı Devleti'nin tebaası olan Hıristiyan milletler, yüzyılın başından itibaren gelişen nasyonalist-ayrılıkçı düşünceler ve Avrupa devletlerinin çıkar hesapları içerisinde onlara sağladığı destekler sayesinde birer birer Osmanlı Devleti'nden kopmuşlardı. En son Doksanüç Harbi'nde fiilen

Bulgaristan da ayrılınca geriye gerçek manada sadece Ermeniler kalmıştı. Ermenilerin Anadolu'da yoğun olarak yaşadıkları bölgeler Batılıların çıkar kavgasında öncelikli olmadığı için onlara yönelik çalışmalar diğerlerine nazaran oldukça geç başlamıştır denilebilir. Bunun yanında, Osmanlı sosyal ve idari sisteminde Ermeniler Millet-i Sadıka olarak nispeten iyi durumda bulundukları için ayrılıkçı fikirlerin Ermeniler arasında yayılıp kabul görmesi de yine diğer milletlerden geç olmuştur.

1856 Islahat Fermanı ile Hıristiyanların dini hakları ve mezhep değiştirebilme serbestliği konusunda özellikle, İngiltere ve Fransa kendilerine imtiyazlar elde edince Osmanlı topraklarındaki misyoner faaliyetlerinde gözle görülür bir canlılık başlamış,22 bunlara Amerikan Protestan kiliseleri de dahil olunca Ermeniler üzerine hesaplar gündeme gelmişti. Doğuda açılan çok sayıdaki misyoner okulları hem Ermeniler arasında Protestanlaştırma çalışmaları yapıyor hem de onlara ayrılıkçı fikirler aşılıyordu. Ancak bu vetirede Ermeniler için en önemli başlangıç sayılabilecek gelişme Doksanüç Harbi sırasında ve akabinde Rusların onlara yönelik planlarıdır. Nitekim Rusya Yeşilköy Antlaşması'na, Osmanlı Devleti'nin Ermenilerle ilgili ıslahat yapmayı kabul ettiği şeklinde bir maddeyi koydurtmuş bu suretle Ermenilerin hamisi olduğunu göstererek müdahale için zemin hazırlamak istemiştir. Ancak Rusya'nın Ermeniler üzerindeki hesaplarından endişelenen İngiltere bu konuda Rusya'dan geri kalmadığını göstermek için aynı ıslahat maddelerinin Berlin Kongresi'nde kabul edilmesinde ısrarlı olmuştur. İngiltere'nin bu konuya olan duyarlılığı hem Doğu Anadolu'ya olan Rus tehditlerine karşı Kıbrıs'ı almasında hem de Ermeniler üzerindeki söz hakkını Rusya'ya kaptırmamak noktasında kendisi için kazançlı olmuştur. Berlin Kongresi'nden sonra başta İngiltere ve Rusya olmak üzere Avrupa devletleri Bab-ı Ali'yi Ermeni ıslahatları konusunda sıkıştırmaya başladılar. Çok geçmeden büyük oranda Batılıların

desteğiyle Ermeniler arasında ihtilalci hareketler tekrar canlandı ve Hınçak (1887) ile Taşnak (1890) cemiyetleri kuruldu. Esasen bu tür cemiyetler Doksanüç Harbi'nin hemen akabinde de kurulmuş (1878'de Kara Haç ve 1881'de Anavatan Müdafileri) fakat Bab-ı Ali bunları tespit ederek dağıtmıştı. Hınçak ve Taşnak cemiyetlerinin hedefi pek çoğu dışarıdan gelen komitacıların desteğiyle bir yandan Müslüman halka saldırılar düzenleyip onları tahrik etmek, diğer yandan da bizzat Ermenileri taciz ederek iki halkı birbirilerine düşürmek, daha sonra da hükümetten gelecek sert tepkilerle tıpkı Bulgaristan olaylarında olduğu gibi Avrupa'yı ayağa kaldırmaktı. Nitekim kısa süre sonra Ermeniler arasında bir hareketlilik başladı ve 1890-1895 arasında birbiri ardına Musa Bey Olayı, Erzurum Olayı, Kumkapı gösterisi, Merzifon, Tokat ve Yozgat olayları, Sasun İsyanı ve nihayet bütün bu olaylarda hükümetin tavrını protesto için Ermenilerin kanlı Bab-ı Ali yürüyüşü yaşandı. Gelişmeler Ermeni cemiyetlerinin beklentileri doğrultusunda gerçekleşiyordu. Bütün bu olaylar neticesinde Avrupa kamuoyu tekrar Osmanlı Devleti ve Türkler aleyhine dönmüş her türlü vasıtayla menfi propaganda yapılmaya başlamıştı. Çok geçmeden Avrupa devletlerinin baskısıyla Sultan II. Abdülhamid bir ıslahat programını kabul etmek zorunda kaldı (Ekim 1895). Sultan II. Abdülhamid gerçekten de bir takım yeni düzenlemelerin yapılmasındaki zarureti teslim etmekle beraber, ilan etmek zorunda kaldığı "mevadd-ı muzırra" hemen tatbikine başlanılacak ve bir ihtiyaca cevap verecek tedbirler değil baskıları geçiştirmeye yönelik bir adım gibi görünmektedir. Zira II. Abdülhamid bu gelişmelerin arkasında yatan siyasi emellerin ve sonucun Anadolu'da önce muhtar sonra da bağımsız bir Ermenistan olduğunu düşünüyor, dolayısıyla nihai noktada "Muhtariyete götürecek ıslahatı kabulden ise ölmeyi tercih ederim" diyordu.23

Ermeni olayları Sultan II. Abdülhamid'i hakikaten çok tedirgin etmişti. Her ne kadar bölgedeki aşiretlerden oluşturulan Hamidiye Alayları doğudaki asayiş ve devlet otoritesini tesis etmede başarılı olduysa da bu nihai bir çözüm değildi. Bu yüzden bir taraftan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın bu konudaki baskılarını diplomasi ve sözde bazı adımlarla geçiştirmek istiyor fakat diğer taraftan da nihai bir çıkış yolu arıyordu. Padişahın bunun için başvurduğu yollar arasında dikkat çekenleri meseleyi komisyonlara havale ettiğini bildirerek zaman kazanmak ve bunlar da kafi gelmez ise zaman zaman ıslahatı gerçekleştirmekle görevli kişileri azlederek yeni tayin edilen sorumluların durumu incelemek için zamana ihtiyaçları olduğu gerekçesiyle Avrupa devletlerini oyalamak gibi taktiklerdir. Ancak bu arada Ermeni olayları kısa aralıklarla da olsa devam etmiştir. Mesela 26 Haziran 1896'da Van'da ayaklanma çıkarmışlar arkasından 26 Ağustos 1896'da İstanbul'da Osmanlı Bankası bir grup Ermeni Komitacısı tarafından basılmış ve görevlilerin bir kısmı rehin alınmış bir kısmı da öldürülmüştü. Ermenilerin banka baskının duyulmasıyla olaylar sokaklara da sıçradı ve Ermeniler ile Müslümanlar arasında yer yer çatışmalar oldu. Bunun üzerine hükümet bankadaki yirmi kadar Ermeniyi tutuklamak istedi fakat büyük devletlerin araya girmesiyle bunlar tutuklanmayıp sınır dışına çıkarıldılar. Bu arada İngiltere Bab-ı Ali'ye baskılarını sürdürmekte ve söz konusu Anadolu İslahatlarının bir an önce devlet teminatıyla uygulamaya konulmasında ısrar etmekteydi. Hatta İngiltere bunun için Rusya, Fransa ve Almanya'nın da desteğini alarak zor kullanmak ve İstanbul'a bir filo göndermek istedi.24

Ancak diğer devletlerin bu konuda öncelikleri değiştiği ve aralarında Osmanlı Devleti ile ilgili bir mutabakat sağlanamadığı için İngiltere'ye destek vermediler. Böylece 1890'larda Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasındaki ciddi problemlerin başında Anadolu Islahatı ve

Ermenilerin durumu meselesi Birinci Dünya Savaşı sırasında tekrar canlanmak üzere yavaş yavaş gündemden kalktı ve yerini Osmanlı-Yunan gerginliğine ve Girit isyanının doğurduğu bunalıma bıraktı. Ancak Ermeni meselesi ve bu sıralardaki propagandalar Avrupa'da Osmanlı Devleti için "imaj" bakımından silinmesi güç izler bırakmış, dönemin gelişmiş iletişim vasıtalarının yardımıyla hem Müslüman Türkler hem de Padişahın bizzat kendisi son derece vahşi kimliklerle lanse edilmişlerdir. İşte Sultan II. Abdülhamid için bir kısım çevrelerde kullanıla gelen "Kızıl Sultan" nitelemesi de esasen o günlerin mirasıdır.25 Ermeni meselesinde Avrupa'nın tavrının esasen salt insani duygulardan kaynaklanmadığı ortadaydı. Bu mesele büyük devletlerce bir türlü halledilemeyen Osmanlı'nın paylaşımı hesaplarının değişen Avrupa güç dengeleri içerisinde yeniden gündeme gelmesinin bahanesi konumundadır. Özellikle İngiltere'nin Ermeni reformları hususunda diğer devletleri Osmanlı Devleti aleyhine yaptırımlara sevk etmeye çalışması ve zaman zaman güç kullanmakla tehdit etmesi artık İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nden uzaklaştığını ve öncelikle Rusya ile bu gayeye yönelik bir antlaşma zemini arayışları içerisinde olduğunu göstermektedir.

XX. yüzyıl yine Osmanlı mülkünün paylaşımı hesaplarının yoğun olarak tartışıldığı bir başka bunalım olan Makedonya olaylarıyla başlamıştır. Makedonya tam sınırları belli olmamakla beraber Kosova, Selanik ve Manastır vilayetlerini içine alan bir bölge olarak Doksanüç Harbi'nden sonra Osmanlı'nın elinde kalabilen Balkanlar'daki son toprak parçalarından birisiydi. Bölgenin Osmanlı Devleti sınırları içerisinde kalmasının en önemli sebebi bazı mahallerdeki Müslüman ve Türk nüfusunun çoğunlukta olmasıydı. Bunun dışındaki nüfus Rumlar, Bulgarlar, Sırplar, Arnavutlar ve Ulahlardan oluşmaktaydı. Gerek etnik yapının gerekse dini (mezhebi) yapının çok çeşitli ve karışık olması

Makedonya’daki istikrar ve Osmanlı hakimiyeti için ciddi bir tehdit olmakla beraber başka devletlerin siyasi çıkar hesapları durumu bulandırmadığı zamanlarda bölgede çok ciddi bir sıkıntı ile karşılaşılmıyordu. Ancak Doksanüç Harbi’nden sonra Makedonya’da yaşayan unsurlarla etnik bağı olan Balkanlar’daki diğer devletler bir takım dini, milli, tarihi ve coğrafi hak iddialarıyla buraya göz dikerek fırsat kollamaya başlamışlardı. XIX. yüzyılın sonlarına doğru özellikle Bulgarlar diğer unsurları sindirmek ve korkutmak için yoğun komitacılık faaliyetlerine giriştiler. Çok geçmeden aynı gayelerle diğer grupların da çeteleri oluştu ve karşılıklı tedhiş hareketleri başladı. Bölgede yaşanılan huzursuzluklar giderek yoğunlaşınca Almanya dışında diğer Avrupa devletleri de işe karışıp Bab-ı Ali’den daha önce kabul ettiği ıslahat uygulamalarını derhal gerçekleştirmesini istediler. Esasen Makedonya’nın geleceği ve muhtemel taksimi hakkında her devletin bir düşüncesi olmakla birlikte bunda mutabakat sağlanamadığı için bu planlar uygulanamıyor dolayısıyla Osmanlı idaresi büyük sıkıntılar içerisinde bütün huzursuzlukların faturasını üstlenerek devam ediyordu. Nihayet 1902 ve 1903’te Bulgarlar aylarca süren iki isyan çıkardılar. Bunun üzerine Osmanlı idaresi bir takım tedbirlerin lüzumuna inanarak bazı ıslahat hükümlerini yürürlüğe koyduysa da bununla ne Avrupa devletlerini tatmin edebildi ne de Makedonya’daki huzursuzlukları tamamen önleyebildi.26 1903 sonlarına gelindiğinde neredeyse bir Balkan savaşı çıkacakmış gibi bulanık bir atmosfer mevcuttu. Duruma müdahale eden Avrupa devletleri 1904 Ekimi’nde aralarında anlaştıkları ve çoğunlukla Hıristiyan halkların isteklerini havi bir ıslahat planına Bab-ı Ali’ye kabul ettirdiler. O ana kadar Avrupa devletlerinin farklı yaklaşımlarından istifadeyle durumu idare etmeye çalışan Sultan II. Abdülhamid bu defa ortaya çıkan bu yeni fiili durum neticesinde ıslahat tedbirlerinin uygulanmasında Batılıların nezaret

ve kontrolünü kabul etmek zorunda kalmıştı. Bununla birlikte Makedonya'daki ıslahat isteklerinin ardında yatan özerklik beklentilerine daima karşı koymaya çalışmıştır.

Durumu fiilen kontrol eden büyük devletler 1905'ten itibaren ıslahat hükümlerini mali alanlara da teşmil etmek isteyerek bölgenin mali idaresinin Osmanlı Bankası'na devrini talep ettiler. Bab-ı Ali buna direnmek isteyince Almanya dışındaki Avrupa devletleri bir donanma göndererek Midilli ve Limni adalarını işgal edip gümrük ve posta merkezine el koydular. Bab-ı Ali çaresiz boyun eğmek zorunda kaldı (2 Aralık 1905). Ancak, bütün bu yaptırımlar ve uygulamalar Makedonya'daki huzursuzlukları ve ilgili devletlerin burası üzerindeki hesaplarını sona erdirmemiş, aksine bir müddet sonra daha büyük oranda ortaya çıkacak şekilde gelişmesine sebep olmuştur. Diğer taraftan Makedonya'daki belirsizlik ortamında daha rahat hareket etme fırsatı bulan Genç Türkler faaliyetlerini burada yoğunlaştırmışlar, bölgedeki çetelere karşı mücadele içinde bilinen ve Devletin maruz kaldığı onur kırıcı muamelelerin ızdırabını duyan genç Osmanlı subaylarını kolaylıkla etkilemek imkanı elde etmişlerdir. Bu genç Osmanlı subayları bir kaç sene sonra Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilanında hayati bir rol oynayacaklardı.

Sultan II. Abdülhamid Osmanlı tarihinin belki de en buhranlı dönemlerinden birinde hüküm sürmüş ve buraya kadar bahsedilenlerden anlaşılacağı üzere sadece dış siyaset ve devletlerarası ilişkiler nokta-i nazarından bile saltanatının sonuna kadar rahat bir nefes alamamıştır. Hatıralarında ve değişik vesilelerle sadır olan irade ve muhtıralarında hep ifade ettiği şey Devletin en önemli ihtiyacının savaşlardan, gerginliklerden uzak uzun bir sulh devri olduğu, ve yeniden toparlanıp ayağa kalkmak için bir nefes almaya ihtiyaç bulunduğudur. Nitekim bunu sağlayabilmek için özellikle çalışılmış, hatta büyük boyutlu denilebilecek her hangi bir savaşa

girişilmemiştir. Bununla beraber Osmanlı Devleti gerginliklerden uzak kalamamış ve tabiatıyla çok ihtiyacı olan rahat nefesi alamamıştır. Bir başka deyişle Sultan II. Abdülhamid tahta geçişinden itibaren isteklerinin ve tahminlerinin aksine yukarıda özetlendiği gibi sadece bu çerçevede ve her biri birbirinden daha çetin geçen meselelerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Bütün bunlar Sultan II. Abdülhamid'in ve Devletin ilgilenmek zorunda kaldığı işlerin bir cephesidir. İlgilenilmeyi bekleyen bir de iç işler, maliye, ticaret ve sanayi, ordu ve güvenlik, eğitim ve kültürle ilgili zorluklar, Müslüman tebaanın ihtiyaçları gibi devasa meseleler vardı. Esasen birinin çözümü diğeri ile yakından alakalı olan bu meselelerle layıkıyla ilgilenilebilmesi büyük oranda Devletin dışta ve dış ilişkilerinde rahat olabilmesine bağlıydı. Şartlar ve gelişmeler meselelerde bir öncelik tercihi bırakmadığı için bir anda her şeyle ilgilenilmek zorunda kalınması da Sultan II. Abdülhamid'in bir başka şanssızlığı olmuştur. Devletin mevcut sınırlarında varlığının devam ettirebilmesinin kendi güç ve dinamiklerinin yanı sıra başka devletlerin arasındaki rekabet ve anlaşmazlıklara da dayandığının aşikar olması Sultan II. Abdülhamid'in zihninde hep yer etmiştir. Hal böyle olunca gün gelip ilgili devletlerin Osmanlı üzerindeki hesaplarında anlaşabilmeleri ihtimali Abdülhamid'i daima tedirgin kılmıştır. Dolayısıyla onun dış siyasetteki en önemli uğraşısı bu ihtimali önlemeye çalışmak devletlerarası anlaşmazlıklardan istifade etmek ve her devlete karşı farklı siyaset izlemek şeklinde özetlenebilir. Bu cümleden, onun Almanya dışındaki Avrupa devletlerine yaklaşımı daima bir şüphe güvensizlik ve tereddüt ihtiva etmektedir. Sultan II. Abdülhamid'e göre en tehlikeli devlet olan İngiltere'nin "maksad-ı aslisi tevsi-i daire-i ticaret olup… Devlet-i Aliyye'ye zahiren gösterdiği asar-i dosti ve muhaleset dahi maksad-ı aslisine hizmet içindir."27 Ve "amal ve makasidine mümanaat eylediğini gördüğü gün ref'i nihab-ı garazkari ederek alenen ibraz-ı

husumete” başlar.28 Sultan II. Abdülhamid hilafet konusunda da İngilizlerin tutumundan şikayetçidir. Hiç bir şekilde İngiltere’nin vaadlerine güvenilemeyeceğinden emin olan Padişah Mısır’ın işgal edilmesindeki hedeflerden birisinin kendisinin Hilafet otoritesinin İslam dünyasında zaafa uğratılması ve daha sonra da Hilafetin İngilizlerin kontrolünde Cidde veya Kahire’ye nakli olduğunu düşünür.29 Abdülhamid Rusya’dan her zaman daha az çekinir olmuştur. Zira her ne kadar iki devletin dost olabilmesi için bir çok tarihi ve coğrafi sebepler var olmakla birlikte Rusya açık bir düşmandır ve siyaseti her zaman bellidir. Pan-Slavizmle Balkanlar’ı kontrol altına almak ve boğazlar yoluyla açık denizlere inmek olarak ifade edilebilecek bu siyaset Osmanlı Devleti’nin varlığını devam ettirebilmesiyle yakından ilgilidir. Bu durumda Rusya’ya karşı başka devletlerle işbirliğine ihtiyaç vardır. Fakat böylesine hayati bir hususta II. Abdülhamid artık İngiltere ve Fransa’ya güvenilemeyeceği kanaatindedir. Bu sırada İngiltere Fransa ve Rusya’nın yanında Almanya’nın da diğer bir güçlü devlet olarak ortaya çıkması öteden beri Almanlar hakkında nispeten iyi duygular besleyen Sultan II. Abdülhamid için bir alternatif olabilirdi. Üstelik Almanya’nın Müslüman ülkelere yönelik emperyalist bir yayılma içinde olmaması veya bunun için çok geç kalmış olması Almanya-Osmanlı ilişkilerinin gelişmesi için olumlu bir durumdu. Ayrıca daha önceleri Almanya’nın Avrupa dışı siyasetine taraftar olmayan dolayısıyla Osmanlı Devleti ile yakın ilişkileri düşünmeyen Bismark’ın politikası etkinliğini kaybedip İmparator II. Wilhelm’in “Welt Politik” anlayışı Alman siyasi düşüncesine hakim olmuştu. Böylece iki devlet arasında önce ticari ve kültürel alanlarda bir yakınlaşma başladı. Daha sonra Alman imparatorunun Osmanlı ülkesini iki defa ziyaret etmesi ve sonra da Müslümanların halifesi olan Osmanlı padişahı ile dost olduğunu ve daima dost kalacağını ilan etmesi iki devlet arasında siyasi birliktelik işaretlerini veriyordu. Buna

paralel olarak Almanların teklif ve taahhütleriyle İstanbul’u Anadolu’nun ve Arabistan’ın büyük şehirlerine bağlayacak ünlü Bağdat Demiryolu projesi başlatıldı. Osmanlı-Alman ilişkilerindeki bu gözle görülür gelişme ve stratejik önemi çok büyük olan demiryolunun Almanlara verilmesi bu iş için istekli olan diğer Avrupa devletlerini telaşlandırmaktan geri kalmadı. Rusya İngiltere ve Fransa çeşitli vesilelerle tepkilerini açıkça belirttiler (hatta Rusya buna mukabil Karadeniz Demiryolu imtiyazını elde etti), ancak nihai olarak bunu kabullenmek durumunda kaldılar. Sultan II. Abdülhamid Almanya ile ilişkilerinden kendisinin hakkında çokça söz edilen ‘Pan-İslamism’ ya da ‘İttihad-ı İslam’ siyasetinde de yararlanmıştır.30

Sultan II. Abdülhamid’in ‘İttihad-ı İslam’31 anlayışı ve siyaseti ile ilgili burada ifade edilebilecek tespit, Sultan II. Abdülhamid’in İslam alemindeki bu potansiyeli uluslararası denge siyasetinde mübalağalı da olsa zaman zaman gündeme getirmesi ve koz olarak kullanmış olmasıdır. Söz konusu potansiyelde teorik olarak inananların birliğini vaz eden İslam’ın kendi mesajının yanı sıra tarihi şartlar da belirleyici olmuştur. Şöyle ki, Sultan II. Abdülhamid’in tahta çıktığı dönem sömürgeciliğin İslam alemi üzerine (Osmanlı toprakları dışında) hegemonyasını büyük oranda gerçekleştirdiği ve buna karşı Müslüman toplulukların belirli bir şaşkınlıktan sonra direniş ve kurtuluş yollarını aramaya başladıkları zamandır. Bu aşamada öncelikle diğer Müslümanlara karşı sorumluklar taşıdığına inanılan Hilafet kurumunu elinde bulunduran ve aynı zamanda tarihi telakkilerle İslam aleminin gururu olmuş bir zamanların güçlü sultanlığı Osmanlı Devleti bütün Müslümanlar için en azından gerektiğinde başvurulacak, sığınılacak bir merci konumunda. Sultan II. Abdülhamid İslam aleminin tesellisi olan ve hayalini süsleyen bu konumu bir taraftan çeşitli tedbirlerle güçlendirmeye çalışmış diğer taraftan da Avrupa devletleri ile ilişkilerinde değerlendirmeye

çalışmıştır. Kendi tebaasından olan Müslümanlarla ilişkilerine gelince, Sultan II. Abdülhamid'in yaklaşım ve beklentilerini kısaca şöyle ifade edebiliriz. Osmanlı Devleti yeryüzündeki bütün Müslümanların ümididir. O halde Müslümanların ve öncelikle Osmanlı tebaasından olan Müslümanların en önemli sorumluluğu bu Devleti korumak, hilafet ve saltanata sadakatle bağlı olmak ve mesele çıkarmamaktır.32 Bunun aksi din ve devlet düşmanlarına yardımcı olmaktır ki, böyle bir şeyin İslam'da yeri yoktur. Burada belirleyici unsur İslam'dır, dindir. Zira II. Abdülhamid'in tahta çıktığı olağanüstü şartlarda Tanzimat'ın yerleştirmeye çalıştığı birlik anlayışının, Osmanlıcılığın, maksada hizmet etmediği anlaşılmış, akamet ile sonuçlanan meclis ve meşrutiyet tecrübeleri tebaanın devlete ve saltanata karşı konumunu belirsiz bırakmış, akabinde gelen savaş felaketleri özellikle uzak mesafelerdeki Müslüman tebaanın devlet ve saltanata olan güven ve bağlılığını zedelemişti. Doksanüç Harbi'nden sonra Hıristiyan unsurların çoğunlukla imparatorluktan ayrılması, buna mukabil kaybedilen topraklardan gerçekleşen göçlerin de etkisiyle Müslüman nüfusunda görülen yoğunlaşma devletin tebaası arasında birlik için önemli olan belirleyici unsurlar içerisinde en tabii ve en etkili olarak din gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Yalnız şartların gerektirmesiyle ve kendiliğinden ortaya çıkan bu hususa II. Abdülhamid'in sadece pragmatist bir anlayışla sarıldığını söylemek mümkün değildir. Kendisinin de samimi bir Müslüman olduğu hatırlanırsa, inandığı bir değerler sisteminin devletine ve ülkesine sağlayacağını umduğu faydaları göz ardı etmesi düşünülemez. Kaldı ki, bu gerçek aynı zamanda o devleti oluşturan insanların çok büyük bir kısmının ortak inancıdır. O halde burada yapılması gereken şey zaten dinin kendisinde var olan bu anlayışı insanların davranışlarında, devlete ve saltanata karşı olan tutumlarında ön plana çıkarmak bir başka deyişle onları "eğitmektir".

Bu cümleden hareketle Müslümanlara verilmek istenen mesaj “Allah’a, Peygamber’e ve sizden olan ulü’lemre itaat edin” 4/59 ayetini, benzer manalar ihtiva eden hadisleri ve diğer dini otoritelerin görüşlerini iyi anlamaları ve mucibince amel etmeleridir. Bu sağlandığı takdirde diğerleri kendiliğinden gelecektir. Zira “Osmanlı sultanı İslam’ın halifesidir ve ona hizmet etmek bütün Müslümanlara hizmet” etmek demektir,33 ve gerçek Müslümanlar bunu zaten yapacaklardır. Bu durumda devlet ve saltanat meşruiyetini dinden almalıdır ki, İslam’ın kaynaklarında kendisine itaat emredilen “ulu’l-emr” konumunda değerlendirilebilsin. İşte Sultan II. Abdülhamid zamanında üzerinde hassasiyetle durulan hususlardan birisi de budur. Daha 1876’da Padişahın İslam’ın halifesi, din ve devletin koruyucusu olduğu Kanun-i Esasi’de ilan edilmiştir. Sonra da Devletin resmi evraklarında ve Padişaha ait unvanların kullanımında halife ve emirül-müminin gibi alemşümul dini keyfiyetler taşıyan kavramlar yaygınlaşmıştır.34 Benzer hususlara basın ve yayın faaliyetlerinde de yer verilmiş gerek gazete makalelerinde gerekse müstakil olarak yayımlanan risale ve kitaplarda birlik beraberlik halifeye itaat ve devlete sadakat gibi konular sık sık işlenmiştir. Aynı şekilde Sultan II. Abdülhamid’in tasavvufa olan ilgisi ve memleketin muhtelif bölgelerindeki Tarikat şeyhleri ile olan yakın irtibatı geniş halk kitlelerinin Padişah’a ve Devlete karşı olumlu tavır takınmalarında etkili olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde gerek fertlerin özel hayatında gerekse sosyal hayatta gözle görülür derecede bir “dinileşme” farkedilir. Din devletin en önemli temel taşıdır.35 II. Abdülhamid’in ifadesiyle “Devlet-i Aliyye’nin medar-ı bekası din-i mübin-i İslamiyet olmakla icabına itina” ve “ahali-i İslamiyyenin Şeriat-i Muhammediye’nin kaffe-i ahkam-ı celilesine riayet-i kamilesi” mutlaka gereklidir. O halde devlet bir taraftan dini hayatı çeşitli müesseselerle teşvik ederken halk da diğer

taraftan dinini öğrenmeli ve tatbik etmeye çalışmalıdır. Bu anlamda yapılan sosyal ve hukuki düzenlemelerle genel ahlaka ve İslam dinine uymayan davranış ve faaliyetlere engelemeler getirilmiştir. Bizzat Padişahın kendisi samimi bir Müslümandır ve dini vazifelerine itina göstermektedir. Ona göre, devleti temsil etme konumunda olan kişiler devletle halkın yakınlaşmasında veya uzaklaşmasında çok önemlidirler.

Dolayısıyla devlet görevlileri özel hayatlarında farklı davransalar bile resmi görevleri sırasında davranışlarına dikkat etmelidirler. Nitekim Sultan II. Abdülhamid bu hususu 1882'de Mısır'a görevle gönderdiği bir heyete açıkça belirtmiş ve dikkatli olmalarını istemiştir. Bununla birlikte, devlet görevlilerinin seçiminde ve tayininde Sultan II. Abdülhamid için asıl belirleyici unsurun "dindarlıktan" ziyade ehliyet ve liyakat olduğu devlet görevi yapan çok sayıda gayri müslimin bulunmasından anlaşılabilir.

Sultan II. Abdülhamid'in İslam ve dini hayat konusundaki hassasiyeti devletin eğitim politikasında da kendisini belli etmiştir. Devletin istikbali Müslüman tebaaya bağlıdır. Fakat Tanzimat'tan beri bu kesim gayri müslimlere nazaran eğitim alanında çok geri kalmış ve kendisini yetiştirememiştir. Müslümanların bu durumu gayri müslimlerden daha az zeki oldukları için değil kendilerine yeterli imkan ve fırsatlar tanınmadığı içindir.36 Bu tespitten hareketle Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde eğitimin yaygınlaştırılması ve kalitesinin arttırılması için yoğun gayretlerde bulunulmuş ilk ve orta dereceli eğitim düzeyinde (İptidai, Rüştiye, İdadi) birçok yeni okullar açılmıştır. Aynı şekilde meslek okulları ve yüksek okul sayısında ciddi bir artış söz konusudur. Sultan II. Abdülhamid'e göre, eğitim kurumları hem memleketin ilerlemesi için zaruridir hem de devletin ihtiyacı olan kadrolar buralardan yetişeceklerdir. O halde eğitimin gayelerinden birisi de eğitim kurumlarından dinini ve memleketini seven, saltanata ve hilafete bağlı nesiller yetiştirmektir. Eğer bu sağlanamazsa

devletin istikbali çok karanlıktır, zira devletin kaderi eğitilmiş kişilerin elinde olacaktır. Böylece bu gayeye yönelik olarak okullardaki müfredatta yeni düzenlemelere gidilmiş dini ve ahlaki derslerin adet ve saatleri arttırılmıştır.

Dikkat edilirse burada anahtar kavramlar devlet ve millet sevgisi, saltanat ve hilafete bağlılıktır. Bunlar sağlandığı takdirde her türlü düşünce ve davranış serbest bırakılmış, hatta teşvik edilmiştir. Ancak bu noktada Sultan II. Abdülhamid bir çıkmazla karşılaşmıştır. Yukarıda ifade edilen anahtar kavramlar kişilerin siyasi tavırlarıyla doğrudan ilgilidir. Toplumun siyasi tavrında etkili olan kişiler (aydınlar) zaman zaman bu hususta Sultan II. Abdülhamid'le aynı düşünceyi paylaşmamışlardır. Bu da rejime muhalefet olgusunu gündeme getirmiştir. Rejime muhalif aydınlar ya Tanzimat döneminde yetişmişler ve kendilerine has 'Batıcılıklarıyla' Abdülhamid döneminin gelenekçi dış görünümünü tenkit etmişler, ya da bizzat Abdülhamid döneminde açılan yüksek okullardan yetişmişler fakat Batı düşüncesinden ve pozitivist akımlardan etkilenerek Sultan II. Abdülhamid'in yönetim tarzına ve felsefesine cephe almışlardır. Bu arada çok cılız da olsa muhafazakar (İslamcı) kesimden de yönetimin İslamiliği hakkında tenkitler olduğunu belirtmek gerekir. Abdülhamid'e muhalefeti sürdüren Tanzimat aydınları zaman içerisinde sürgünler veya "satın almalar" yoluyla etkisiz bırakılırken, ikinci gurup muhalefet ise gittikçe kuvvetlenmiş ve nihayet Padişahın sonunu hazırlamıştır.

İttihat ve Terakki veya Jön Türk Hareketi olarak da tanınan bu muhalefetin ilk nüvelerinin 1889'da beş askeri Tıbbiye talebesi tarafından oluşturulduğu söylenmekle birlikte, gerçek anlamda bir hareket olarak siyasi faaliyetlerine 1895'den itibaren başladıkları bilinmektedir. Bu yıllarda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kötü şartlardan büyük oranda Sultan II. Abdülhamid'i sorumlu tutan İttihat ve Terakki Cemiyeti

taraftarları “Devleti kurtarmak” gayesiyle bir şeyler yapmanın lüzumunu savunuyorlar, bir taraftan aydınlar, bürokrasi ve askerler arasından taraftar bulmaya çalışıyorlarken diğer taraftan da yayınladıkları bildiriler ve dergilerle Abdülhamid yönetimini suçluyorlardı. Bu arada 1896 ve 1897’de alelacele Abdülhamid’i tahtan indirmeyi hedefleyen iki girişim planladı, fakat bu girişimler açığa çıkartılarak önlendi. Sorumluları ise idama mahkum olmalarına rağmen affedilerek sürgün ve hapis cezalarıyla tedip edildiler. Bazı üyeler ise Mısır ve Avrupa’ya kaçarak faaliyetlerini oralarda sürdürmeye başladı. Ancak gerek ülke içinde alınan sıkı tedbirler gerekse Avrupa’da faaliyet gösteren İttihat ve Terakki üyelerinin çeşitli vaatlerle ikna edilmeleri sonucu bu hareket iyice cılızlaştı.

1906’da yeniden canlanan İttihad ve Terakki artık gayelerine ulaşmak için mutlaka ordunun desteğine ihtiyacı olduğu fikriyle askerler arasında yoğun bir faaliyete başladı ve özellikle Makedonya’da Bulgar ve Sırp çetecilerine karşı mücadele veren genç subayları kendi saflarına çekti. İttihat ve Terakki bu arada Abdülhamid’e muhalif olan fakat normal şartlarda bir araya gelmeleri mümkün olmayan başka kesimlerle de (farklı hesapları Abdülhamid sonrasında hallü fasl etmek üzere) işbirliğini kuvvetlendirerek gücünü arttırmayı hedeflemişti. Mesela 1907’nin sonunda Paris’te yapılan II. Jön Türk Kongresi’ne katılanlar arasında Ermeni Taşnak cemiyeti de vardı. 1908’lere gelindiğinde ittihat ve Terakki artık Balkanlar’da kontrolü eline almış Meşrutiyet’in ilanı için İstanbul’a baskı yapmaya başlamıştı. Nihayet 3 Temmuz da Kolağası Niyazi Bey asker ve sivillerden oluşan yaklaşık 400 kişilik bir gurupla dağa çıktı ve bu yolda açıkça tavır koydu. Bu arada İstanbul’da devletin görevlileri kaçırılıyor veya vuruluyordu. Durumun vahametini gören Sultan II. Abdülhamid “bir kardeş kavgasını önlemek amacıyla” 23 Temmuz 1908’de Meşrutiyet’i tekrar yürürlüğe koyduğunu ilan etti.

Meşrutiyetin bu şekilde ilanı bir anda memleketin bir çok yerinde özellikle Balkanlar'da büyük bir coşkuyla kutlanmış, geçici olarak "ittihad-ı anasır" sağlanır gibi görünmüştü. Sansürün birden kaldırılmasıyla serbest hale gelen matbuat bütün kamuoyunu etkiliyor ve her tarafta İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şubeleri açılıyordu. Artık "Devr-i Sabık" veya "Devr-i İstibdad"ın bittiği ve hürriyetin hakim olduğu ilan ediliyordu.37 Ancak çok kısa süren bu "Bayram havası"ndan sonra yaşanan gelişmeler yeni dönemin çok daha çetin geçeceğinin habercisi gibiydi. Zira Meşrutiyet'in ilanından henüz iki ay sonra 5 Ekim 1908'de Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i işgal, Bulgaristan ise tam bağımsızlığını ilan etti. Bir gün sonra da Yunanistan Girit'i ilhakını açıkladı. Yapılan ilk seçimlerde ortaya çıkan tabloda memleketin gidişatıyla ilgili endişeleri doğrular gibiydi. Meclisi oluşturan mebuslar arasında Türklerin sayısı azınlıkta kaldığı gibi gayrimüslim mebuslar birlikte hareket ediyorlar, hatta bazı Arap ve Arnavut mebuslar da farklı tavır sergiliyorlardı. Bunun yanı sıra İttihatçıların baskıcı yönetimleri, kulaktan kulağa dolaşan suikast haberleri, bir kısım subayların ordudan çıkartılması ve medrese talebelerinin askere alınması girişimleri toplumun huzursuzluğunu arttırıyordu. Bu şartlarda Kıbrıslı Derviş Vahdeti'nin kurduğu "İttihad-ı Muhammediye Cemiyeti" etrafında oluşan muhalefet İttihatçıların Mason olduklarını, dinden uzaklaştıklarını, memleketin bir felakete doğru sürüklendiği ve bu kötü gidişatı önlemek bir şeyler yapılması gerektiği yolunda yoğun propagandalar yapıyorlardı. Cemiyetin sözcüsü durumundaki Volkan gazetesi, eski İttihatçılardan Mizancı Murad'ın çıkardığı Mizan gazetesi ve Mevlanzade Rıfat Bey'in mesul müdürlüğünü yaptığı Serbesti gazetesinin neşriyatıyla bu çeşit propagandalar geniş halk kitlelerine ulaştı. Nihayet 13 Nisan 1909'da tarihe Otuzbir Mart Vakası diye geçen ayaklanma başladı (Bu olay o zaman kullanılmakta olan Rumi takvime göre 31 Mart 1325'de

vuku bulduğu için bu isimle anılmıştır). İstanbul'da on günü aşkın süreyle kanlı olaylar yaşandı. Nihayet Selanik'ten gelen Hareket Ordusu'nun 23 Nisan gecesi İstanbul'a girmesiyle olaylar bastırıldı. Sultan II. Abdülhamid başından beri gelişmeleri büyük bir üzüntü ve endişe ile izlemiş, olaylara karışmamıştır. Hatta kendisine bağlı olan Birinci Ordu'nun Hareket Ordusu'na karşı koyması şeklindeki teklifleri "bir Halife olarak Müslümanları birbirlerine kırdıramam" diyerek kabul etmediği de nakledilir. Böylece Hareket Ordusu duruma hakim olunca akabinde ilan edilen sıkıyönetimle İttihatçılar büyük bir korku ve sindirme faaliyetine giriştiler. Olaylarla ilgisi bulunduğu iddia edilen birçok kişi idam edildi. Bu hadiselerde doğrudan bir sorumluluğu olmadığı artık bilinen Sultan II. Abdülhamid de İttihatçıların hıncından kendisini kurtaramadı; sıra onun hal'ine gelmişti. Esasen İttihatçılar buna daha önce niyetlenmişler ve Hareket Ordusu İstanbul önlerine (Yeşilköy'e) geldiğinde Meclisin çoğunluğu ile burada yaptıkları gizli bir toplantıda Padişahın hal'ine karar vermişlerdi. Ancak şartlar henüz müsait olmadığı için bu kararı saklı tuttular. Nihayet 27 Nisan 1909'da toplam 274 üyenin katıldığı bir oturumda oybirliği ile Padişahın "Otuzbir Mart olaylarına sebebiyet vermek, dini kitapları yasaklamak, yırtmak ve yakmak, Devlet hazinesini israf etmek, halka zulüm etmek gibi" suçlarla hal'ini caiz gören fetva tasdik edildi. Duruma itiraz eden bazı mebuslar baskıyla sindirildiği gibi fetvada isnad edilen suçların doğru olmadığı gerekçesiyle fetvayı imzalamaktan kaçınan ve bunun yerine Padişah'a tahttan feragat etme teklifinde bulunulmasını savunun Fetva Emini Hacı Nuri Efendi de zorla ikna edildi (Nuri Efendiyi ikna eden Mustafa Asım Efendi'nin bunun için şöyle söylediği ifade edilmektedir: "Bu fetvayı imzalamazsan Abdülhamid'in hal'i mümkün olmaz, saltanatta kalmasına da imkan yoktur. Hal' edemezlerse katl ederler. Sen de böylece ölümüne sebep olursun"). Oylama

o kadar hızlı gerçekleşmişti ki, Hacı Nuri Efendi’nin ısrarla üzerinde durduğu ve fetva metninde Padişah’a feragat teklifinin yapılmasının meclisin tercihine bırakılması hususu oylamaya bile sunulmamıştı. Meclisin bu şekildeki kararı bir heyet tarafından II. Abdülhamid’e okundu. II. Abdülhamid kararı dinledikten sonra uygun bulunursa Çırağan sarayında ikamet etmek istediğini bildirdi. Ancak Mahmut Şevket Paşa bunu kabul etmeyerek aynı günün akşamında II. Abdülhamid’i ailesi ve maiyetinin bulunduğu 38 kişilik grubuyla ve bir kaç valiz eşyasıyla trene bindirterek Selanik’e gönderdi. (Yolculuğa başlarken Sultan II. Abdülhamid Yıldız sarayında bulunan ve kendisinin şahsi serveti olan nakit, altın ve gümüş paralar ile bazı değerli taşları beraberinde götürmeyip orada bırakmıştı. Fakat hanımı Naciye Sultan’a ait para ve mücevherlerinin bulunduğu bir çanta ise Sirkeci Garı’nda bir makbuz mukabilinde daha sonra iade edilmek üzere elinden alınmış, fakat bir daha iade edilmemiştir. Dönemin İtttihatçı kaynakları bu olayı saklayıp valiz kargaşalıkta kaybolmuştur diye yazagelmekle birlikte, Osmanlı Arşivi’nde son çıkan Abdülhamid evraklarında bunun doğru olmadığı ve çantaya el konulduğu tevsik edilmektedir.) Böylece Osmanlı tarihinde ilk defa bir Padişah sürgüne gönderiliyordu. Daha sonraları sık sık gündeme getirileceği gibi Meclisin kararını Padişah’a tebliğ eden heyette bir tek Türk mebusun dahi bulunmayışı ise bizzat II. Abdülhamid’i bile hayrete düşürecek bir başka gerçekti. Esasen Sultan II. Abdülhamid daha önce Hareket Ordusu Yeşilköy’e geldiğinde Meşrutiyet’i korumakta kararlı olduğunu, eğer milletçe istenmiyorsa tahtı kardeşine bırakabileceğini, fakat buna mukabil meclisin bir komisyon kurarak son olaylarda kendi dahlinin bulunup bulunmadığının araştırılmasını talep etmişti. Ancak bu teklif Ayan Reisi ve Sultan II. Abdülhamid’in yedi defa sadrazamı olmuş Sait Paşa tarafından,

“eğer tebrie ederse (suçsuz olduğu anlaşılırsa) sonra bizim hal-ü mevkiimiz nice olur” gerekçesiyle reddedilmiştir.

Sultan II. Abdülhamid bundan sonra Selanik’te Alatini Köşkü’nde sakin bir hayat yaşamaya başladı. Günlerini çeşitli ibadetler ve tefekkürün yanı sıra marangozluk ve demircilik gibi pratik uğraşılarla geçiriyordu. Dış dünya ile irtibatı kısıtlı olduğu ve kendisine gazete dergi gibi yayın organları ulaştırılmadığı için siyasi gelişmeleri de yakınen takip edemiyordu.38 Balkan savaşları sırasında Selanik’in düşme tehlikesi baş gösterince arzusu hilafına 1 Kasım 1912’de İstanbul’a nakledildi ve Beylerbeyi Sarayı’nda yaşamaya başladı. Gelişmelerden haberdar olduğu zaman çok üzülmüş ve Balkan Devletlerinin ittifakına göz yumulmasını siyaset bilmezlik olarak niteleyerek Balkanlar’daki daha önceki Osmanlı varlığının bu devletlerin aralarındaki ihtilafa dayandığını ifade etmiştir. Aynı şekilde Birinci Dünya Savaşı’na Almanya safında girmenin de büyük bir hata olduğunu belirten Abdülhamid savaşın sonlarında kendisinin tecrübelerinden faydalanmak isteyen Enver ve Talat Paşalara artık çok geç olduğunu ve bu savaşın daha başlangıçta kaybedildiğini ifade etmiştir. Bu sıralarda aradan geçen sıkıntı dolu on yılın neticesinde halkın ve aydınların Sultan II. Abdülhamid ve dönemine bakışları değişmişti. Nitekim 10 Şubat 1918’de vefat ettiği zaman Devlet töreniyle kaldırılan cenazesinde bu değişiklik bütün duygusallığıyla dile getirilmiş ve tahassürle toprağa verilmiştir. Mezarı Divanyolu’ndaki II. Mahmut Türbesi’ndedir.

Sultan II. Abdülhamid ve dönemi Osmanlı tarihinin en fazla tartışılan ve hakkında en fazla söz söylenen, yazı yazılan konularından birisidir. Bu yüzden de konu ile ilgili literatür hem çok çeşitli hem de çoğu kere birbirleri ile çelişkilidir.39 Bu farklılık ve çelişkilerde ideolojik ve siyasi kaygılardan kaynaklanan önyargıların payı ile ilerleyen yıllardaki hassasiyetlerin tesiriyle geriye dönük tarih inşa etme gayretlerinin payı bir

tarafa bırakılırsa göze çarpan bir diğer önemli faktör, dönemin, Osmanlı tarihi ve uluslararası ilişkiler açısından çok hassas ve Sultan II. Abdülhamid'in de çok girift bir kişiliğe sahip olmasıdır. Her şeyi kontrol etmek isteyen ve bunda da kararlı olan bir iradenin böylesine hassas bir dönemde otuz seneyi aşkın bir süre devlet mekanizmasının başında bulunması onu tabiatıyla çok yıpratmıştı. Günden güne çözülmeye doğru sürüklenen bir imparatorluğu bir arada tutabilme gayret ve endişesi normal şartlarda farklı gelişmesi mümkün olan siyasi tecrübeyi katı bir merkeziyetçiliğe götürmüş, buna bir de bürokrasi ve üst seviye devlet kadrolarına (bazan gerekçeleri olsa da) güvensizlik eklenince ortaya mevcut durum çıkmıştır.

Diğer taraftan XIX. yüzyıl iç ve dış şartlarında Osmanlı Devleti gibi bir devletin bu kadar uzun bir süre padişahlığını yapabilmek tabiatıyla bir takım kişisel özelliklere de sahip olmayı gerektirirdi. Nitekim yakın irtibatta bulunanların şahitliklerine göre, Sultan II. Abdülhamid şüpheci ve vehimli olmasının yanı sıra cesur ve soğukkanlı bir yapıdaydı. Zekası keskin, hafızası ise çok kuvvetliydi. Öyle ki, yıllarca önce cereyan etmiş bir olayı ve kişileri bütün detaylarıyla hatırlar, bu konuda katiplerini uyarır, evrakların yerlerini bile söylerdi. Çalışmayı sever ve devlet işlerini çok ciddiye alırdı. Onun bu özellikleri belki de en carpıcı bir şekilde devrinde İstanbul'da Avrupa devletleri adına sefaret görevlerinde bulunmuş yabancıların hatıratlarında da nakledilmektedir.

Bütün bunların ışığında sonuç olarak şunlar ifade edilebilir: Zor zamanda ve zor şartlarda bulunulmasına rağmen, Devletin varlığını devam ettirebilmesi için son derece önemli görülen uzun süreli barış temin edilmiştir. Tanzimat'ın hedeflediği idari, bürokratik ve hukuki teşkilatlanmayla ilgili yeni arayışlara devam edilmiş, bürokrasinin işleyişini hızlandırmada, resmi daireler arasındaki uyumu sağlamada ve iş takibinde

ciddi adımlar atılmıştır. Büyük ölçüde Tanzimat'tan devralınan ağır mali şartlara rağmen iktisadi altyapıda da ciddi düzelmeler gerçekleştirilmiştir. Eğitimde ülkenin ihtiyaçlarına uygun yeni okullar açılmış bunların teknik imkan ve kapasiteleri arttırılmaya çalışılmıştır. Ülkenin imar durumunda belirgin bir gelişme sağlanmış, Anadolu ve Arap vilayetlerinin bir çok yerinde "devletin şanına" uygun resmi binalar inşa edilmiş, yollar, köprüler, demiryolu ve telgraf ağı yapımı ile ulaşım ve haberleşmede büyük bir mesafe kaydedilmiştir. Kısacası Sultan II. Abdülhamid Dönemi yakın zamana kadar özellikle muhaliflerince çokça vurgulandığının aksine heba olmuş veya kaybedilmiş bir zaman dilimi değil, Osmanlı Devleti'nin artık atıl durumu gelmiş ihtiyar yapısına neşter vurulmaya devam edilen, bir çok alanda yeni müesseselerin kazanıldığı ve kelimenin tam anlamıyla "modern" bir devlet olmanın gerektirdiği alt yapının temellerinin atıldığı bir dönem olarak değerlendirilmelidir.

1 Mesela bk H. Woods, Türkiye Anıları; Osmanlı Bahriyesinde 40 Yıl, İstanbul 1976, s. 121.

2 Sultan Abdülhamit, Siyasi Hatıratım, İstanbul 1984, s 207.

3 Tahsin Paşa, Yıldız Hatıraları, İstanbul 1931; İ. M. K. İnal, Son Sadrazamlar, III, İstarbul 1982. s. 1266.

4 İbnülemin M. K. İnal, s. 1266.

5 Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları, (nşr. M. K. Özgül) İstanbul 1991, s. 368-9.

6 W. Gladstone, Bulgarian Horrors and the Question of the East, London 1876. Bir kaç sene sonra İngiltere başbakanı olan Gladstone'nin yazdığı bu kitapçık yayımlandığı ilk ay içerisinde 200.000 satacak kadar kamuoyu gelişmelerden etkilenmişti. II. Abdülhamid İngiliz sefirinden bu aleyhte kamuoyunun durdurulması için yardım istemişti. YEE, 8-2009/7-3,

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Bu konuda bir inceleme için bkz. D. Harris, Britain and the Bulgarian Horrors of 1876, Chicago 1939.

7 İbnülemin M. K. İnal, Son Sadrazamlar III, s. 1278.

8 1876 Anayasa metni için bk. S. Kili, A. S. Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri 1839-1980, Ankara 1982.

9 Mahmut Celaleddin Paşa, Mirat-ı Hakikat, (nşr. İ. Miroglu), İstanbul 1983 219.

10 Mithat Paşa'nın mektubundan bazı bölümler onun üslubu hakkında kanaat verecektir. "Padişahım, Meşrutiyeti vaz ve ilandan muradımız istibdadı kaldırmak ve zatı şahanenizi vazifelerinizde ikaz ve devlet vükelasının vazifelerini tayin ve milletimizin halkı arasında kamil müsavatı temin edip elbirliği ile ve gerçekten mülkün ıslahına çalışmaktır. Evvela zatı mülukanelerine ait olan hükümdarlık vazifelerinizi mutlaka bilmelisiniz. Zira bütün harekatınızdan millet nazarında mesul olacaksınız. Bendenizin zatı mülukanelerine fevkalade riayetim vardır. Ancak ahkamı şer'i şerife tatbiken milletimizin menfaatlerine zararlı olan en ufak hususlarda bile size itaat etmemekte mazurum… dokuz gün oluyor ki arzları is'af etmemekte devam buyuruyorsunuz. Amelenin aletine müşabih olan mübrem nizamları reddediyorsunuz. halbuki aletsiz iş görülmez bu hal ise henüz dehşetli zelzelelerden mahv ve inkıraz derecesini savuşturan devlet binasını tamire çalıştığımız sırada siz adeta yıkmak istiyorsunuz diyebilirim." Osman Nuri, Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı, İstanbul 1909, I, s. 188-189.

11 O. Koloğlu, Abdülhamit Gerçeği, İstanbul 1987, s. 244.

12 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, VIII, Ankara 1988, s. 233.

13 YEE, 8-2625-77-3, BOA, Bkz. Hocaoğlu, s. 82-90; İ. H. Uzunçarşılı, "II. Abdülhamid'in İngiliz Siyasetine Dair Muhtıraları", İ. Ü. Tarih Dergisi, VII, 1954, s. 453-460.

14 Mahmud Celaleddin Paşa, Mirat'i Hakikat, s. 310-313. Paşa'ya göre. "Savaşa istekli görünen ve bu işe kafa yoran devlet ileri gelenleri, Rusya'ya tabi Çerkez kabilelerinin ve Dağıstan kavimlerinin isyana teşvik edilmesi fikrini de ortaya atıp, bu yolla büyük ümitlere kapılmışlardı." O sıralarda İstanbul'da bulunan bazı Abaza ve Dağıstan ileri gelenleri de bu fikri teşvik edince hemen bu yolda faaliyetlere başlanmıştı. Fakat Paşa'ya göre bütün bu yapılanlar düşüncesizce ele alınmış, gerçekleşmesi imkansız olan şeylerdir ve "Doğu memleketlerinde girişilen bu tahrikler, boşuna birtakım Müslüman kanı dökülmesine sebep" olmuştur. Başlangıçta II. Abdülhamid de bu mesele hakkında tereddütlerini açıklamış ve eğer oralardaki insanlar, Ruslara karşı direnebilecek durumda değiller ise onların felaketinden Allah katında sorumlu olmamak için bu işten vaz geçilmesini istemiştir. İrade Dahiliye, 61133, BOA.

15 İbnülemin M. K. İnal, III, s. 1268.

16 M. Celaleddin Paşa, C. III, s. 72.

17 Gelişmelerin takibi için bk. W. N. Medlicot, The Congress of Berlin and After 1878-1880.

18 Özellikle Cevdet Paşa'nın derin bilgi ve tecrübesi ile Padişah üzerinde çok tesirli olduğu muhakkaktır. Mesela bk-Sultan II. Abdulhamid'in 'Pan-İslam' Siyasetine Cevdet Paşa'nın Tesiri, TDV Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumuna Sunulan Tebliğ 10-11 Haziran 1995. (yay. Ankara 1997).

19 Padişah'a göre mevcut şartlarda Avrupa devletlerine karşı izlenebilecek en iyi politika tarafsızlık idi. YEE, 9-1820-72; 8-2609-77-3; 9-2727-72-4, BOA; A. Çetin-R. Yıldız, Sultan II. Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim, İstanbul 1976, s. 31-39; 47-55; 56-61.

20 FO, 78/4341; 195/2363, Annual Report for Turkey, Public Record Office (PRO), YEE, 8-1063-77-3; 9-2612-72-4, BOA.

21 Osmanlı basını bu vesileyle dünyanın muhtelif yerlerinden gelen tebrik telgraflarını yayımlamıştır. Mesela bk. Malumat 5 Haziran 1897.

22 A. Özcan, Ş. T. Buzpınar “Tanzimat, Islahat ve Misyonerlik, Church Missionary Society İstanbul’da”, İstanbul Araştırmaları Dergisi, c. I. Bahar 1997.

23 Geniş bilgi için bkz. C. Küçük, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, İstanbul 1984, s. 112.

24 İngilizler bir taraftan da Padişah’a Ermenilerin ihtilal hazırlığı içerisinde olduğunu söylüyordu. bkz. Y. A. Hus, 358-02, BOA.

25 Bu dönemdeki Avrupa kamuoyu için bk. W. L. Langer, The Diplomacy of Emperialism 1890-1902, N. York 1969.

26 Y. Hamza, “II. Abdülhamid ve Makedonya 1876-1909”, Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli II, İstanbul 2000.

27 YEE, 9-1820-72-4 BOA.

28 YEE, 8-2609-77-3 BOA, II Abdülhamid aynı yerde 93 Harbi’ne İngiltere’nin sebebiyet verdiğini de söylemektedir.

29 YEE, 9-2638-72-4, BOA II. Abdülhamid’e göre İngiltere’nin artık “Devlet-i Aliyye’yi neuzubillahi teala tavaif-i müluk şekline koymaya sa’y eylemekte olduğu bedihidir.” Hilafeti Araplara nakletmekle de bu kurumu “kendi maiyyetinde bir alan ittihaz ederekten cümle müminini istediği gibi tasarruf etmektir”. İngiltere’de bu dönemde zaman zaman gerginleşen Osmanlı ilişkilerinde hilafetin dünya müslümanlarını kendileri aleyhine harekete geçirme ihtimaline karşı alternatif politikalar üzerinde çalışıldığı bir gerçekti. Bunlar arasında en çok tartışılan da hilafetin Araplara intikali projeleri idi. Geniş bilgi ve tartışmalar için bkz A. Özcan “İngiltere’de Hilafet Tartışmaları 1873-1909”, İslam Araştırmaları Dergisi, II, İstanbul 1998, s. 49-71.

30 Konu ile ilgili genel olarak bkz. İ. Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, İstanbul 1983.

31 Geniş bir değerlendirme için bk. A. Özcan, "İttihadı İslam", TDV İslam Ansiklopedisi, c. XXIII, s. 470-475.

32 YEE, 9-2008-72-4; YEE, 11-1763-130-5, BOA.

33 YEE, 9-2610-72-4, BOA.

34 İngiliz Elçisi Layard'ın şu ifadeleri bu durumun açık bir teyididir: "Sultan halifelik sıfatı hakkında gösterdiği hassasiyeti başka hiç bir meselede göstermemektedir. Halife unvanına yönelik herhangi bir tenkide son derece alındığı gibi, onun en büyük gayelerinden birisi de bu unvanını muhafaza etmektir. Zira hilafet onun bir çok dahili ve harici siyasetinin anahtarı konumundadır", Layard Papers, 38938/7, British Museum.

35 Bizzat Padişah'a göre, devletin bekası "dört şeye münhasırdır: Birincisi dinimiz olan Din-i İslam'ın muhafazası, İkincisi: Hanedan-ı Saltanat-ı Seniyye'nin bekası, Üçüncüsü: Haremeyn-i Şerifeyn'nin vikaye ve muhafazası, Dördüncüsü; Payitahtımızın İstanbul kalması", YEE, 9-2006-72-4, BOA.

36 Yıldız Evrakı arasında mekteplerin durumuna, ıslahına ve gayri müslim mekteplerle mukayesesine dair çok sayıda vesika mevcuttur mesela bkz. YEE. 11-1419-120-5; 11-1765-120-5 BOA.

37 II. Abdülhamid bu dönemde basında kendisi aleyhine çıkan neşriyatla ilgili olarak başkatibine şöyle söylediği nakledilir: "Bu gazetelerin makam-ı saltanat ve hilafete bu kadar tecavüz etmelerine bakılır ise, fimabad ne padişahlığın ve ne de hilafetin ehemmiyeti kalmayacaktır. Zannedersem ben hatemü'lmülük olacağım", İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi, (Haz. F. R. Unat), Ankara 1985.

38 Yıldız Arşivinde bulunan evraklar II. Abdülhamid'in devri saltanatında Avrupa'da neşredilen yaklaşık 600 kadar günlük gazete ve derginin takip edildiğini işaret etmektedir. M. Göçmen, İsviçre'de Jön Türk Basını, İstanbul 1995, s. 89.

39 II. Abdülhamid ile ilgili değerlendirmeler uzun süre genellikle onun muasırları ve muhalifleri İttihatçı kalemlerin eserlerine dayandırıldığından kaçınılmaz olarak tek yanlı sonuçlara ulaşılıyordu. Bu tartışmaların günümüze kadar uzanan boyutunda ise "Kızıl Sultan" ve "Ulu Hakan" uçlarıyla II. Abdülhamid'in lehinde veya aleyhinde olmak neredeyse bir kimlik tercihi gibi takdim edilir olmuştur. Tarihe akademik bir disiplin ve sorumluluk çerçevesinde yaklaşıldığında kişileri övmek ya da yermenin bu disiplin ve sorumluluğun konusu dışında kaldığı görülecektir. Hiç bir saik ve gayretle tarih değişmeyecek olduğuna göre yapılması gereken şey sağlam bilgiler ve belgeler ışığında oluşacak tablonun her türlü peşin hüküm ve genellemelerin tasallutundan kurtarılarak ortaya konmasıdır.

Nitekim Abdülhamid-İttihatçı çekişmesinin duygusal ve ideolojik tesirlerinden kurtulmakta epey mesafe katetmiş günümüz tarihçiliğinde, Türkiye'de ve yurt dışında başta arşiv vesikalarına dayanılarak yapılan yeni akademik çalışmalar konuyu bütün yönleriyle ve bir tarih olarak ele almak imkanı sağlamaktadırlar. Daha geniş ve mukayeseli okuma arzusu duyacaklar için metin içinde zikredilen eserlerin yanı sıra ilk aşamada müracaat edilebilecek kaynak hüviyetinde ve doğrudan II. Abdülhamid ve Dönemi'ni konu alan Türkçe çalışmalardan bazıları şunlardır. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Mahfuz Osmanlı Devletinin resmi evrakının yanı sıra bkz, Sultan II. Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim (nşr. A. Çetin-R. Yıldız), İstanbul 1976; Abdülhamid Han'ın Muhtıraları, (nşr. M. Hocaoğlu), İstanbul 1976; Abdülhamid, Siyasi Hatıratım, İstanbul 1987;

Tahsin Paşa, Abdülhamid'in Yıldız Hatıraları, İstanbul, 1931; Ahmed Mithat, Üss-i Inkılap, İstanbul 1294-95; Mahmut Celaleddin Paşa, Mir'at-i Hakikat, (nşr İ. Miroğlu), İstanbul 1983; Ali Haydar Mithat, Mithat Paşa, İstanbul 1325; Sait Paşa, Hatırat, İstanbul 1328; Kamil Paşa, Hatırat, Konstantiniyye 1329; Osman Nuri, Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı, İstanbul 1909; Ziya Şakir, II. Sultan Hamid, Sahsiyeti ve Hususiyetleri, İstanbul 1943, a. mlf, Sultan Hamid'in Son Günleri, İstanbul 1943; Abdurrahman Şeref-Ahmed Refik, Sultan Abdülhamid-i Sani'ye Dair, İstanbul 1337; Ayşe Osmanoğlu, Babam Sultan Abdülhamid, Hatıralar, İstanbul 1984; Atıf Hüseyin, Hatırat, Türk Tarih Kurumu, Yazmalar, nr. 225; İbnül Emin M. K. İnal, Son Sadrazamlar, İstanbul, 1982, c. III., c. IV; Cemil. Koçak, II. Abdülhamidin Mirası, İstanbul 1990; O. Nuri Ergin, Türk Maarif Tarihi, İstanbul 1945; Şükrü Hanioğlu, Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön

Türklük, İstanbul 1986; E. Ziya. Karal, Osmanlı Tarihi, VIII, Ankara 1986; Orhan Koloğlu, Abdülhamid Gerçeği, İstanbul 1987; amlf, Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit, İstanbul 1998; Y. Tekin Kurat, Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği, Ankara 1968; M. Kemal Öke, Vambery'nin Gizli Raporlarında İkinci Abdülhamid ve Dönemi, İstanbul 1983; A. Fuat Türkgeldi, Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye, (nşr. B. S. Baykal) Ankara 1987; Cezmi Eraslan, Abdülhamid ve İslam Birliği, İstanbul 1992; İlim Kültür Sanat Vakfı, II. Abdülhamid ve Dönemi, Sempozyum Bildirileri, İstanbul 1992; C. Küçük, "Abdülhamid", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 1, s. 216-221; İ. Ü. Tarih Araştırma Merkezi, Sultan II. Abdülhamid ve Sevri Semineri, Bildiriler, İstanbul 1994; A. Özcan, İ. Şahin, "II. Abdülhamidin Hususi Mektup ve Telgrafları", İ. Ü. Tarih Dergisi, No. 34, 1984; I. Hakkı Uzunçarşılı, II. Abdülhamid'in İngiliz Siyasetine Dair Muhtıraları", İ. Ü. Tarih Dergisi, 1954; amlf, "II. Sultan Abdülhamidin Hal'i ve Ölümüne Dair

Bazı Vesikalar“, Belleten, 44, 1946. Mithat Sertoğlu, “II. Abdülhamidin Millete, Mebuslara, Askere En Son Hitabı ve Serveti Hakkında Yeni Belgeler“, Belgelerle Türk Tarihi dergisi, 79-81, 1974; Aydın Talay, Eserleri ve Hizmetleriyle Sultan Abdülhamid, İstanbul 1991; Süleyman Kocabaş, Sultan II. Abdülhamid, İstanbul 1995; Sabuncuzade Luis Alberi, (Haz. M. Aydın), Sultan II. Abdülhamid’in Hal Tercümesi, İstanbul 1997; Bilge Yayıncılık, Sultan II. Abdülhamid Paneli, II, İstanbul 2000.

Muhafazakârlık: II. Abdülhamid Dönemini Anlamada Bir Anahtar / Ramazan Kılınç [s.931-938]

Fatih Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

İkinci Abdülhamid, modernleşme tartışmaları açısından Osmanlı tarihinin en ilginç figürlerinden birisidir. Bir taraftan bazıları, Abdülhamid'in 33 yıllık hükümranlığı döneminde modernleşme sürecini sona erdirdiğini iddia etmektedirler. Bu kişiler, Abdülhamid'e karşı temelde olumsuz yargılara sahiptirler. Bu kişilerin II. Abdülhamid'i algılamaları, Shaw'ın tasviri ile "kana susamış, gerici tiran, katil, zamanı mümkün olduğunca hızlı ve tamamen geri çevirmeye çalışan bir kişi" şeklindedir.1 Diğer taraftan bazıları da Abdülhamid'in reformları hızlandırdığını ve bu sayede 33 yıllık iktidarı süresince devletin bekasının biraz daha uzaması için uygun ortamı sağladığını iddia etmektedirler.2 Bu kişiler de II. Abdülhamid'i büyük bir reformcu, modernist, hatta bazen yürekten bir liberal olarak tasvir etmektedirler. Bu çalışmada Abdülhamid Dönemi'nin doğasını anlamak için bir orta yol bulma gayesi ile bu dönemin muhafazakâr düşüncenin sınırları içerisinde değerlendirilebileceği iddia edilmektedir. Bu çerçevede çalışmanın teorik arka planını oluşturmak üzere öncelikle muhafazakâr düşünceden anlaşılması gerekenin ne olduğu ana hatları ile ortaya konulacaktır. Daha sonra da bu birinci bölümde ortaya konan çerçeve içerisinde II. Abdülhamid dönemini anlamada muhafazakârlığın bize ne dereceye kadar katkıda bulunabileceği tartışılacaktır.

Muhafazakârlık: Teorik Arka Plan

Muhafazakârlık, "hızlı değişime ve yeniliğe karşı isteksiz, aşırılıklardan kaçınarak denge ve istikrarın muhafazası için uğraş veren genel bir fikri

duruş”a işaret eder.3 Muhafazakârlık, ilk olarak Aydınlanma’ya karşı bir tepki olarak doğmuştur. Bu tutum doğrultusunda muhafazakârlar, Aydınlanma’nın beraberinde getirdiği yeni değerlere başkaldırmış ve bu değerlere yapılan vurguyu kendi kavramları ile ikame etmeye çalışmışlardır. Bu tavır alıştan hareketle muhafazakârlar, “akıl yerine inanca, özgürce sorgulama yerine geleneğe, eşitlik yerine hiyerarşiye, bireysellik yerine kollektif değerlere ve laik hukuk yerine ilahi veya doğal hukuka” büyük önem atfetmişlerdir.4 Muhafazakârlık, siyasal alanda her ne kadar anayasal demokrasiye ve bireysel haklara referansta bulunsa da temelde, bir yandan statükonun değerlerini yüceltmeye, diğer yandan da sosyal ve ekonomik değişime karşı ihtiyatlı olmaya eğilimlidir. Kısaca ifade etmek gerekirse; din, devlet, otorite, cemaat, millet, gelenek ve tarih, muhafazakârlığın en çok önem atfettiği başlıca kavramlardır. Mannheim’in terimleri ile ifade edecek olursak muhafazakârlık kendi benliğinden haberdar olan bir çeşit rasyonelize edilmiş bir gelenekçiliktir.5 Muhafazakârlar, birçok durumda geleneğin korunması koşuluyla devlet tarafında yer alırlar.

Bora’nın görüşüne göre muhafazakârlık, toplumun geleneksel, sosyal, siyasal ve kültürel yapılarının çözülüşüne neden olan kapitalist modernleşme sürecine duyulan tepkiye dayanır.6 Diğer bir deyişle muhafazakârlık, modernleşme süreci sonrasında geleneksel değerlere atfedilen anlamların saygınlığını yitirmesine duyulan tepkiyi ifade eder. Ancak muhafazakârlık her ne kadar, modernleşme veya Aydınlanma sürecine bir tepki olarak doğmuşsa da, onun değerlerini tamamen de reddetmemiştir. Muhafazakârlık, tarihin her bir bölümünde kendisini yeniden yaratır. Bu, muhafazakârlığı gerici hareketlerden ayıran temel özelliktir. Viereck’in deyişi ile “her şeyi şuursuzca korumaya çalışan gericilerle bazı şeyleri şuurluca korumaya çalışan muhafazakârlar” arasındaki farkın temel sebebi muhafazakârlığın kendisini tarihi sürekliliğin

seyrine bırakmasıdır.7 Buradan muhafazakârlığın da belli bir dereceye kadar modernizmin sonuçlarından birisi olduğu iddia edilebilir.

Muhafazakârlığı teorik bir düzleme oturtmak, siyaset bilimcileri açısından çok da kolay bir iş değildir. Muhafazakârlığın etraflıca anlaşılabilmesini sağlamaya yönelik birçok yaklaşım vardır.8 Bilim adamlarının çoğu, muhafazakârlığı "siyasi bir ideolojiden ziyade fikri bir tavır alış" olarak görmektedirler.9 Bu anlamda muhafazakârlık "statükonun savunulması, verili düzenin rasyonalizasyonu ve meşrulaştırılması" olarak tanımlanabilir.10 Bu durum bizi, muhafazakârlığın somut ve değişmez özellikleri olan bir ideolojiden ziyade şartlara göre yeniden şekillenen bir ideoloji olduğu sonucuna götürür. İşte bu özelliklerinden dolayı muhafazakârlığın somut kavramsal bir tanımı yoktur. Andrew Vincent'ın sınıflandırmasına göre muhafazakârlığın tanımlanması ile ilgili olarak, ulus-devlet yaklaşımı, kronolojik yaklaşım ve kavramsal yaklaşım olmak üzere üç yaklaşım önerilebilir.11

Ulus-devlet yaklaşımı, muhafazakârlığı, temelde Batı toplumlarında modern ulus-devletin yükselişine karşı duyulan tarihi ve kültürel bir tepki olarak görür. Bu çerçevede modern ulus-devletin yükselişine duyulan sosyal, siyasi ve entelektüel tepki, endüstrileşme ve siyasetin demokratikleşmesi, Batı Avrupa toplumlarında muhafazakâr siyasetin ve yaklaşımların doğmasına sebep olan en önemli süreçler olarak görülmektedir.12 Bu yaklaşımda muhafazakârlık, ortak özellikleri saptanamayan "tarihi özgünlüğe sahip bir fenomen" olarak görülmektedir.13

Kronolojik yaklaşım, Edmund Burke, Louis de Bonald ve Adam Müller gibi klasik muhafazakâr yazarların eserlerinden muhafazakârlıkla ilgili prensipler çıkarmak ve bunları siyasi organizasyonlar, özellikle de siyasi partiler çerçevesinde analiz etmek gibi bir yöntemi takip eder.14 Bu

yaklaşımda tarihsel süreç içerisinde muhafazakârlığa tam bir anlam verme çabası hâkimdir. Muhafazakârlığı kurulma sürecinde yeni oluşan sınıfların doğuşu ile ilgili geçici tarihi özgünlüğü ile tanımlayan ulus-devlet yaklaşımının tersine, kavramsal yaklaşım, muhafazakârlığı hiçbir sınıf ya da grupla ilişkili görmeme eğilimindedir. Bu yaklaşımı savunanlar "farklı tanım ve yaklaşımların tamamını kapsayıcı metodolojik ve kavramsal bir fikir birliği"ne ulaşma çabası içerisindedirler.15 Muhafazakârlığın tanımlanmasına yönelik bu farklı yaklaşımlar bir tarafa, onun bütün bu tanımlama şekillerini birleştiren birtakım ortak özelliklerinin bulunduğunun da belirtilmesi gerekir.

Bütün bu farklı yaklaşımlardaki ortak nokta, muhafazakârlığın "bazı gruplar ve bireylerin geleneksel davranış tarzlarını, değerlerini, normlarını ve kurumlarını korumak veya savunmak istemlerine" referansta bulunmasıdır. Sonuçta bir terim olarak muhafazakârlık "geleneği savunmak eğiliminde olan çeşitli davranış kalıpları"nı kapsar.16 Aşağıdaki paragraflarda muhafazakâr düşüncenin ortak özellikleri temelinde bir muhafazakârlık tipolojisi sunulmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede muhafazakâr anlayışta toplum, siyasal otorite ve değişim kavramlarının taşıdıkları anlamlara değinilecektir.

Toplum

Muhafazakâr anlayışta toplum, "organik ve hiyerarşik" bir yapıya sahiptir. Tıpkı insan vücudunun farklı organları gibi sınıflar ve sosyal gruplar birbirlerini tamamlarlar. Toplumun karşılıklı bağımlı olan bütün parçaları, bu "karşılıklı bağımlılık" ilişkisinin bilincindedirler.17 Toplumu oluşturan birimlerden hiçbiri kendisini bütünden bağımsız olarak görmez. Diğer bir ifade ile toplumu oluşturan parçaların arasındaki etkileşimin doğası mekanik değil, organiktir. Bütün bu parçalar, kendi benliklerinin ötesinde toplumun bir parçası olma rollerine vurgu yaparlar. Toplumu

oluşturan bu parçalar, aynen insan vücudunu oluşturan organlar gibi birbirlerinin aynı olmadıklarından ve farklı işlev ve rolleri yürüttüklerinden, bu parçaların hiyerarşik bir organizasyona tabi kılınması kaçınılmaz hâle gelir. Bundan dolayı Muhafazakâr ideoloji, eşitlik ve hürriyeti soyut önermeler olarak görür ve uygulanabilirliklerini kabul etmez. Bunun yerine muhafazakârlık haklara ve özgürlüklere vurguda bulunur. Muhafazâkâr anlayıştaki bu haklar ve özgürlükler rasyonel ilkeler ve doğal hukuk yerine "özel kurumsal, hukuki düzenlemelerden, tarihten ve gelenekten" tevarüs ettirilir.18

Toplumun karşılıklı bağımlı parçalarından mürekkep olan "bütün", uyumlu bir ahenge sahip olup, anayasa ile formel hâle getirilir. Anayasa, "siyasal gücü tanımlayan ve uygulanmasına sınırlamalar getiren bir teamüller, anlayışlar, kurallar ve özellikle de gelenekler bütünü"dür.19 Netice itibari ile muhafazakâr anlayışta iktidarın alışkanlık, teamül ve gelenek tarafından belirlendiği, bu çerçevede toplumun bütün parçaları tarafından kabul edildiği ve saygıya değer görüldüğü sonucuna ulaşılabilir.20 Shils'e göre gelenek, toplumdaki bütün fertlerin hedeflerini, standartlarını ve hatta tavır ve davranışlarının araçlarını bile belirleyebilme gücüne sahiptir.21 Buraya kadar resmedilen çerçeve içerisinde muhafazakâr anlayışta toplumun tarihi bir

kavram olduğu sonucu çıkarılabilir. Buna göre toplum, zaman içerisinde evrilerek oluşmuş tarihi bir soyutlamadır. İşte tam da bu yüzden toplumun özellikleri tarih tarafından belirlenmiştir. Bu çıkarım, bizi tarihi mirasın ihmal edilmesi durumunda toplumun dinamiklerinin de yanlış anlaşılacağı sonucuna götürür.

Muhafazakâr terimlerle tanımlanmış bir toplumdaki bireyler hürriyet ve eşitlik gibi "soyut" kavramlar için mücadele etmezler. Tam tersine bu

bireyler, “toplum”un bir üyesi olmaktan onur duyan, otoriteye itaat eden ve atalarından aldıkları mirası geliştiren kişiler konumundadırlar.22

Siyasal Otorite

Muhafazakârlığa göre, gelenek, teamül ve tarihi miras, siyasal otoritenin kurulma sürecindeki en önemli kavramlardır. Muhafazakârlar, siyasal otoritenin kuruluşunda “sözleşme” ve “rıza”ya vurgu yapan, yöneten ve yönetilen arasındaki “akit”i devletin kurucu ögesi olarak gören erken dönem liberallerinin fikirlerine şiddetle karşı çıkarlar.23 Muhafazakârlara göre devletin oluşmasında en büyük rolü, tarih ve gelenek oynar. Bu oluşum süreci organik toplum anlayışının çerçevesi içerisinde şekillenir.

Tarih, muhafazakârlar açısından çok büyük önem taşır. Bunun doğal bir sonucu olarak da muhafazakâr toplumun siyasal yapı ve kurumlarının çerçevesi tarihi süreklilik içerisinde belirlenir. Devlet ve toplum ilişkileri, tarihi mirasın gerekliliklerine uygun olarak düzenlenir. Bu doğrultuda devletin ve liderin amacı, tarihin mirası çerçevesinde “toplumsal bütünlüğü korumak ve çeşitlilik içerisinde amaçların ortaklığını ve birliğini sağlamak”tır.24 Liderlikte kalite esas olmalıdır. Tarih boyunca muhafazakârlar, oy hakkının hızla yayılmasına karşı mücadele etmişler; zamanla buna ister istemez razı olmuşlarsa da çok yakın zamanlara kadar çoğunluğun idaresi fikrini tam olarak kabullenememişlerdir.25 Peregrine Worsthorne’nın kısaca belirttiği gibi, muhafazakârların nazarında “kaliteli azınlık, kamu işlerinde birikimi olmayan çoğunluktan çok daha etkili olmalıdır, yani bu azınlık yönetici sınıfı oluşturmalıdır.”26 Muhafazakârlar, demokratik yönetimi, ancak toplumda düzenin sürdürülmesinde demokratik yönetim önemli bir gereklilik haline geldiği zaman kabullenebilmişlerdir. Muhafazakârlar, doğal liderlerin ülkenin çıkarlarını güvenli bir şekilde koruyabileceklerine inanırlar. Onlar, ülkenin faziletli temsilcileridir ve “karar alma ve temsil etme kapasitesi seçimden ziyade bu kişilerin

faziletleri ile belirlenir.”27 Muhafazakârların bir kez seçildikten sonra hükümete özgürce idare etme konusunda otonom ve bağımsız bir konum veren iddiaları, bizi, “iyi muhafazârların kalplerinin ta derinliklerinde otoriterlik ve elitizm unsurlarının sıradan insanlara ve halka güvensizlikle birlikte hâlâ bulunduğu” sonucuna götürür.28 Bora’ya göre, monarşik devletin kutsallığı, muhafazakârların omuzlarında Aydınlanma süreci ile birlikte “aydınlanmış bir kutsallığa” dönüşmüştür.29

Muhafazakârlar, kendi kimliklerinin güçlü bir unsuru olarak paternalizme büyük önem verirler. Paternalizme göre, “doğal liderler, halkın rahatlamasını ve hayat standartlarını geliştirmek suretiyle halkın refahını sağlamak zorundadırlar.30” Paternalizm, devletin gücünü pekiştirici bir etkide bulunduğundan muhafazakârlar, ekonomik liberalizmin faydacı felsefesini reddederler. “Kişisel çıkar, sınırsız rekabet, bireyselcilik ve toplumun yarışan tezler ve karşıtlıklar sonucu oluştuğu” gibi fikirleri muhafazakârların hiçbir zaman paylaşamayacağı fikirler, grubunu teşkil eder.31

Değişim

Yukarıda resmedilmeye çalışılan tablodan da anlaşılacağı üzere, geleneğe yaptığı vurgu ile “muhafazakâr düşünce, tedrici olmaması durumunda, genelde değişime karşı çıkar.”32 İstikrar, muhafazakârların önem atfettiği siyasal kavramların en önemlilerinden birisidir. Bu durum; dini, geleneği, doğal hukuku, ön kabulleri bireyin korunmasının önemli araçları olarak gören muhafazakâr anlayışın doğal sonucudur. Sonuçta muhafazakârlıkta istikrar, değişimden daha yüksek bir değer olarak karşımıza çıkar. Ne var ki, değişim kaçınılmaz olduğu zamanlar, muhafazakârlar samimi bir şekilde onu gerçekleştirirler; ancak değişimin doğal ve yavaş olması gerektiği kanısındadırlar. Değişimin hâlihazırdaki düzenin korunmasında önemli bir gereklilik haline geldiği zamanlarda

muhafazakârlar değişimden yana bile tavır alabilirler. Muhafazakâr anlayışta değişim, “yeni ihtiyaçları yansıtmak ve geçmiş tecrübelerin ışığında ihtiyatlı düzenlemelerin bir sonucu olmak” zorundadır.[33]

Huntington, muhafazakârlık üzerine yazmış olduğu makalelerinin birisinde muhafazakârlığı, “birtakım kurumların sürekliliğini savunan doğal, ancak bir o kadar da değişken bir teori” olarak tanımladıktan sonra, muhafazakârlığın değişime yaklaşımını şu sözlerle ifade etmektedir: “Toplumun temelleri tehdit altında kaldığı zaman muhafazakâr ideoloji, insanlara halihazırdakilere nazaran bazı kurumların gerekliliğini salık verir.”[34] Müller’in bu konudaki düşünceleri de muhafazakârların değişimi nereye kadar kabul ettiklerini göstermesi bakımından önemli ipuçları sunar: “Muhafazakârlar çeşitli zaman ve zeminlerde krallıktan meşruti monarşiye, aristokratik ayrıcalıklardan temsili demokrasiye, yüksek gümrüklerden serbest ticarete, milliyetçilikten uluslararasıcılığa, merkeziyetçilikten federalizme, kapitalizmden diğer refah devleti versiyonlarına kadar birçok anlayışı benimsemişlerdir.”[35] Ancak, şunu da belirtmek gerekir ki değişimin sınırlarını, statükonun korunması belirler.

II. Abdülhamid Bir Muhafazakâr mıydı?

Çalışmanın bu bölümünde, II. Abdülhamid’in ne dereceye kadar muhafazakâr olduğu sorusuna cevap bulunmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda II. Abdülhamid’in politikaları, çalışmanın ilk bölümünde ortaya konulmaya çalışılan muhafazakâr düşünce çerçevesinde değerlendirilecektir. Bu bağlamda, II. Abdülhamid’in politikalarının yukarıda anlatılan muhafazakâr düşüncenin ortak özellikleri ile ne kadar uyuşup uyuşmadığı gösterilmeye çalışılarak muhafazakârlığın II. Abdülhamid dönemini anlamada bir araç olup olamayacağına ilişkin bir sonuca varılacaktır. İlerleyen paragraflarda II. Abdülhamid döneminde

toplumun yeri, devletin ve siyasal otoritenin rolü ve değişimin anlamı üzerindeki değerlendirmelere yer verilecektir.

Toplumun Yeri

Sultan Abdülhamid'in en temel hedeflerinden birisi de toplumda güçlü bir dayanışmayı tesis etmekti. Bu, "organik ve hiyerarşik" bir toplum yapılanmasını önemseyen "muhafazakâr rüya"nın da bir parçası idi. Böyle bir siyasetin güçlü bir merkezi otoritenin kurulmasından geçtiği açıktır. Bu doğrultuda II. Abdülhamid, kendinden önceki hükümdarlar zamanında başlatılmış olan merkezileşme politikalarını sürdürmüştür. Telgraf hatları ve demiryolu ağlarının kurulması böyle bir endişenin pratik yansımalarıdır. Yerel yöneticilerin desteğini almak için verilen uğraş da bu merkezileşme politikasının hayata geçirilmesi açısından önemlidir. Mardin'in görüşüne göre, "19. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti artan bir biçimde periferinin günlük hayatına katıldı. Sultan II. Abdülhamid (1876-1909). kalan göçebeleri yerleşik hayata geçmeye zorlayarak çevrenin entegrasyonu çabalarını devam ettirdi. Aynı anda Padişah, merkezi bir birlik hissi ile Müslüman Osmanlı periferisini de bir araya getirmeye çalıştı. Sir William Ramsay'ın da altını çizdiği gibi Abdülhamid'in Panislamizm politikası bütün Müslümanların birleştirilmesi hayalinden öte kendi halkını İslami-emperyal bir fikir etrafında toplayacak milliyetçilik öncesi bir form kurma çabasıdır."36

Bu bağlam içerisinde Abdülhamid, bütün alanlarda imparatorluğun bütünlüğünü koruyacak politikalar takip etmiştir. Dış politika konusundaki uygulamalarında "imparatorluğun bütünlüğünü koruma" fikrinin bir motivasyon kaynağı olduğu rahatlıkla görülebilir. Bu, biraz da Abdülhamid döneminde 1881'de Tunus'un Fransızlara, 1882 yılında Mısır'ın İngilizlere, 1885 yılında Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a bırakılması gibi bir çok toprak kayıplarının yaşanmış olması ile ilgilidir. O, Yunanistan ve Rusya gibi

komşu ülkelerle uzlaşma yolunu seçmiştir. İngiltere'nin gücünü dengelemek için güç dengesi politikasını da yine bu endişelerle hayata geçirmiştir. Bunun doğal sonucu olarak, Almanya ile ilişkileri yoğunlaştırırken Fransızları rahatsız etmeyecek politikaları takip etmiştir.37

Siyasal alanda, meclisin kapatılmasına ilişkin kararına gösterdiği gerekçe de meclisin imparatorluğun bütünlüğünü zayıflattığı ve Müslüman ve Hristyanlar arasında yaşanan sert tartışmalar yüzünden parçalanma sürecini hızlandırdığı fikri idi. Akarlı, meclisin kapatılması ile ilgili bir sebep daha göstermektedir. Buna göre, halkın imparatorluğun yönetimine katılmasından sadece Abdülhamid değil, diğer devlet adamları da çok rahatsızdı. Akarlı, daha sonraki dönemlerde İttihat ve Terakki üyelerinin de halkı yönetim alanının dışına itecek politikaları izlemeye devam edeceklerini de eklemektedir.38 Netice itibari ile bu politikalar, Osmanlı devlet adamlarının imparatorluğun bütünlüğü konusundaki endişelerinin yansımalarıdır.

Sosyal alanda, Abdülhamid, kabilelerin etkili ve saygın liderlerinin desteğini almak için de çaba göstermiştir. Abdülhamid, daha önceki idarecileri, yönetimde kabile liderlerini ihmal ettikleri hatta tasfiye etmeye çalıştıkları gerekçesi ile suçladı. Bu liderlerin yerel halk nezdinde belli bir saygınlığı olan geleneksel otoriteler olduğunu ve bu yüzden hükümetin de bu kişileri dikkate alması gerektiğini savundu. Bu çerçevede, bu liderleri teşvik etmek, onlara hediye vermek gibi bir takım yöntemlerle bu liderlerin idari süreçlere katılımını sağlamıştır.39

Bu politikalarla Abdülhamid'in stratejilerinden birisi de kendi yönetiminde halk meşruiyetini arkasına almaktı. Abdülhamid, toplumun tutunumunun mevcut düzenin ayakta kalabilmesi için önemli olduğunu düşünmekteydi. Müslümanların desteğini arkasına alabilmek için birçok imkanı kullanmasını bildi. Müslümanların çoğunluk olarak yaşadığı

Arabistan, Libya ve Suriye gibi bölgelerdeki eğitim ve altyapı reformları sayesinde Müslüman tebaanın desteğini arkasına almayı başardı. Yine aynı gayeye matuf olarak, siyasal ve dini meşruiyetinin yanında halk meşruiyetini de güçlendirmek açısından tarikatları araç olarak kullanmasını bilmiştir.

Devletin ve Siyasal Otoritenin Rolü

Abdülhamid, kendi pozisyonunu Osmanlı devlet geleneğinin ve dinin kendisine kazandırdığı meşruiyet sayesinde güçlendirmiştir. Devlete atfettiği temel rol, imparatorluğun bütünlüğünün korunması idi. Çevresindeki devlet adamlarına tam olarak güvenemediği için, Abdülhamid dönemi, genel olarak tek adam yönetiminde geçmiştir. Bu durumun oluşmasında Abdülhamid'in iktidara gelmesinin ilk yıllarında görülen trajedilerin bıraktığı intibanın çok önemli bir rolü bulunmaktadır. Abdülhamid'in iktidara gelmesinin daha ilk yıllarında (1877), Rusya, Balkanlar'da Osmanlı İmparatorluğu'nun azınlıklara yönelik yönetiminin yanlışlıklarını bahane ederek Osmanlılara karşı savaş ilan etmişti. Osmanlı İmparatorluğu bu savaş sırasında askeri açıdan bir çok yenilgilere maruz kalmış, 1878 Berlin Antlaşması ile Avrupa'daki topraklarının büyük bir kısmından vazgeçmek zorunda bırakılmıştı. Oysa Abdülhamid, savaştan hemen önce Rusya ile savaşa girmenin doğru olmayacağını belirterek savaş karşıtı bir politika takınmıştı. Savaşın yıkıcı sonuçları Abdülhamid'in siyasal düşüncelerinin olgunlaşmasında çok etkili olmuştur. Budan sonra, bütün ülke çapında kendi kontrolünü kurmaya özel bir önem vermiştir. Bu çervevede otoritesini öncelikle imparatorluğun dış politikasında kurmayı başarmıştır. İmparatorluğun diğer ülkelerdeki temsilcileri, Hariciye yerine doğrudan Abdülhamid'in kendisi tarafından atanmıştır. Bu durum (doğrudan atama) zamanla iç politikada da etkin bir kontrol kurma enstrümanı haline gelecektir.40 Abdülhamid, imparatorluğunun kalan

kısımlarında geniş bir kontrole sahip olabilmek için çok sıkı önlemleri hayata geçirmeye başlamıştır. Bu önlemlerin bazıları “1876’da ilan ettiği anayasanın yürürlükten kaldırılması, devlette bürokratikleşmenin hızlandırılması ve doğrudan Saray’a ve Padişaha raporlar veren bir istihbarat ağının kurulması” olarak sayılabilir.41

Padişahın otokratik yönetiminin tek sebebi elbette ki kendisi değildi; bunun çok önemli sebeplerinden birisi de devlet adamlarına sorumluluklarından fazla yetki veren Osmanlı siyasal kültürü idi. İmparatorluğun 1876 yılında ilan edilen ilk anayasasında bile Padişah’a meşrutiyeti askıya almayı mümkün kılan çok geniş yetkiler verilmişti. Anayasada yargının bağımsızlığı kabul edilmiş, bazı insan hakları garanti altına alınmış olsa bile Padişah’a birçok konuda tek başına karar alma imkanı tanıyan çok geniş yetkiler verilmişti. Örneğin, şeyhülislam, bakanlar, Ayan Meclisi üyeleri gibi birçok üst düzey yöneticiyi atama, meclisi açma ve feshetme yetkileri bunların sadece bazıları idi.42 Kısacası Padişah 1876 anayasası ile otoriter gücünü kaybetme gibi bir tehlike ile karşı karşıya değildi. Bu anayasa, otoriter, merkezci, ve elitist bir siyaset anlayışının sonucu olarak ortaya çıkmıştı.43 Mithat Paşa’nın 1877’de sürgüne gönderilmesi ve anayasanın 1878’de yürürlükten kaldırılması bunun en açık delilleridir.44 İşte bu yüzden ironik de olsa “şimdi de anayasa otokrasiyi mümkün kılıyordu”45 sonucuna katılmak zorundayız. Heper’in deyişi ile, “modernleşmenin üst düzey bürokratları, kritik kararları kendilerinin alabileceği kişisel bir yönetim kurdular. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde II. Abdülhamid, bürokratların ve memurların yetişmesi için modern okulları açarken kişisel otoritesini kurmayı da ihmal etmedi. Bu düzende Abdülhamid, bağlılığı, başarının önüne geçirdi.”46 Akarlı da aynı şekilde ne Abdülhamid’in ne de Osmanlı İmparatorluğu’nun üst düzey

memurlarının ne kadar verimli olursa olsun mecliste yapılan tartışmaları sindirebilecek töleransa henüz sahip olamadıklarını iddia etmektedir.47

Osmanlı sultanları, imparatorluğu şu geleneksel ilkenin gölgesinde yönettiler: "Toplumda yaşayan insanlar arasındaki uyum, ancak idare sayesinde mümkündür."48 Heper, "İşte bu yaklaşımın varlığı sayesindedir ki Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetici sınıf Askeriye olarak adlandırılmıştır." demektedir.49 Akarlı'ya göre Abdülhamid'e göre devletin birinci hedefi, toplumun düzen ve bütünlüğünü korumaktır. Bu sağlanabildiği takdirde halk hayatını Padişah'a ve devlete bağlılık içerisinde güvenli bir şekilde sürdürebilecektir. Güçlü ve verimli bir adalet sistemi kurulduğu takdirde halk arasındaki çatışmalar sona erecek ve dış güçler imparatorluğun iç işlerine karışmak için hiçbir bahane bulamayacaklardır.50 Bu çok açık bir biçimde kendisini tebasının refahından sorumlu tutan patrimonyal bir anlayışın yansıması idi.51 Abdülhamid, otoritesinin kurulması adına imparatorluk içerisindeki ordu ve ulema gibi prestijleri hayli yüksek olan geleneksel güçlerin etkinliğini kırmak, en azından azaltmak için yapabileceğinin en iyisini yaptı. Abdülhamid bu kurumları kendi gücüne karşı birer tehdit olarak algıladı. Bunun için Harbiye Nezareti'nin önemi azaltıldı, devlet memurları arasındaki rakip grupların farklılıkları kullanıldı (Padişah daha çok şehirli olanları taşralı olanlara tercih etti) ve dini eğitimin genişletilmesi çabaları bastırıldı.52

Abdülhamid, kendisi de çok dindar bir Müslüman olmasına rağmen, dini sosyal ve siyasal amaçlar için kullanmak konusunda hiç tereddüt etmedi. İmparatorluk içerisindeki reformcu İslami grupların sıkı bir şekilde karşısında oldu. Mevcut düzenin yara almadan devam edebilmesi gayesi ile Ortodoks İslam'ı destekledi. Bu bakımdan medreselere desteğini sürdürdü ve medreselerin yeni eğitim kurumları ile bütünleşmesine yönelik çaba

harcadı.53 Zürcher, Abdülhamid’in saltanatının dini ve geleneksel yönünü vurgulamak sureti ile hem kendi konumunu güçlendirmeyi hem de o dönemdeki liberal yaklaşımları zayıflatmayı hedeflediğini işaret etmektedir.54

Sonuçta, Abdülhamid kendi politikalarını hayata geçirebilmek için otoriter bir yönetim kurmuştur. Onun anlayışında, demokratik bir yapılanma, devletin bütünlüğünü zayıflatacak unsurları da beraberinde taşıma riskine sahiptir. Shaw’ın ifadeleri ile, “Parlamento, kriz dönemlerinde kararlı adımlar atmak yerine, çeşitli grupların kavga alanı haline geldi. Bu, Osmanlı tarihindeki gerçek demokratik parlamento idi. Siyasi partiler mevcuttu. Ne var ki bu partiler ilkeler etrafında toplanmak yerine din ve milliyetçilik konularında hırlı liderler etrafında siyaset yapmaktaydılar. Dolayısı ile, parlamento, savaşla beraber gelen krizi tartışmak yerine vaktini, şu ya da bu milletin ne kadar ayrıcalığa sahip olması gerektiği gibi konuların tartışılmasına ayırarak bütünlüğü bozucu bir etki alanına dönüşmüştü. Parlementerlerin mutabık kalabildikleri tek şey savaş felaketinden dolayı hükümetin ve Padişah’ın eleştirilmesi idi.”55 Böyle bir anlayışın ve durumun bir yansıması olarak, II. Abdülhamid oldukça merkezileşmiş ve otoriter bir idare kurmuştur. Bu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda daha önce hiç görülmemiş şahsi bir yönetim”di. Bu yönetimin Padişah dışındaki temel aktörleri Şura-i Devlet polis güçleri, ajanlar, sansür müessesesi, ve saray mabeyncileri idi.56

II. Abdülhamid Döneminde Değişimin Anlamı

Muhafazakâr anlayışta olduğu gibi, II. Abdülhamid’in reformlarının temelindeki mantık, devlet yönetimindeki geleneksel kalıplar üzerinde radikal değişimler gerçekleştirmekten ziyade imparatorluğun dağılmasını önleme çabasıdır. Abdülhamid, Tanzimat’la zaten hız kazanmış olan reform

sürecini, özellikle askeri, eğitim, ve ekonomik konularda devam ettirmiştir.57 Bu mantık içerisinde imparatorlukta modernizasyonun hayata geçirilmesi, “hem Abdülhamid’in imparatorluk üzerindeki kontrolünü artırmasını hem de dış ve iç tehditlere karşı tavır alabilmesini”58 sağlamak açısından kaçınılmazdı. Reformların içeriği bunun çok açık bir göstergesidir. Telgrafın getirilmesi ve demiryollarının imparatorluk çapında inşa edilmesi Abdülhamid’in tüm ülkede istikrarı sağlamaya yönelik bir otoriteyi kurmasını sağladı. M. S. Anderson, Adbülhamid Dönemi reformlarını değerlendirirken, Lewis’e referansla “Tanzimat’ın en olgun ve en zirve noktasına -hukuki, idari ve eğitim alanlarında- Abdülhamid iktidarının ilk yıllarında ulaşıldığını söylemenin bir abartı olmayacağını” yazmaktadır.59 Anderson analizlerinin devamında gayet yerinde bir saptama ile “siyasal alanda (idari ve ekonomik hayattan bağımsız olarak) onun rejimi, reformları tamamen reddetmiş ve o yalnızca devraldığı verimsiz despotizmi güçlendirme adına Batı teknolojisini mümkün olduğu kadar kullanma kararlılığında olmuştur” demektedir.60

Siyasal alanda ilk anayasa Abdülhamid Dönemi’nde ilan edilmişti. Ne var ki yukarıda da ifade edildiği gibi, bu anayasaya göre “Padişah, istediği takdirde, kanunları kabul veya red etme ve meclisi fes etme konularında sınırsız otorite”ye sahipti.61 Abdülhamid için anayasayı askıya almak çok da uzun sürmedi. İlan edilmesinden iki yıl sonra anayasayı yürürlükten kaldırdı. Bu durumda, O’nun, anayasanın ilan edilmesini, ilk başlarda konumunu güçlendirmek için pragmatik bir biçimde kullandığı sonucuna ulaşılabilir. Ne zaman ki anayasa artık onun için bir tehdit haline geldi, işte o zaman onu yürürlükten kaldırdı. Yani anayasa onun reform projesinin esas hedeflerinden biri olmaktan ziyade, yalnızca gücünü pekiştirmenin bir aracı idi.62 Bu, değişimi, cari düzenin ayarlanmasının bir enstrümanı olarak gören muhafazakâr tavır alışı işaret eder.

İdari yapılanma alanında, Abdülhamid, bürokrasiyi modernize etti ve çok güçlü bir seviyeye çıkardı. Devlet memurları yetiştirmek için yeni okullar açıldı. İmparatorluk içerisindeki bütün milletlerin üyeleri bu okullarda eğitim alabilme imkanına sahip kılındı. Bürokratların sınavla alınmalarına dikkat edildi. Kısacası Abdülhamid döneminde etkili bir bürokrasi ikame edildi. Mahkemelerde ve hukuk kurallarında yapılan düzenlemelerle daha önceki dönemlerle kıyaslandığında göreceli olarak daha adil bir adalet sistemi kuruldu. Abdülhamid döneminde eğitim alanında çok büyük bir ilerlemenin olduğu gözlenebilir. Okuma yazma oranı arttı, laik ve modern eğitim kurumları kuruldu, halk eğitimine büyük önem verildi. Sonuçta, "Abdülhamid dönemi boyunca önemli Osmanlı şehirlerinin hepsinde muazzam bir kültürel canlılığın varlığı"nı görüyoruz.63 Bu reformlar halihazırdaki düzenin devamlılığının sağlanması için etkili bir düzenin kurulması ihtiyacının getirdiği bir sonuç olarak değerlendirilebilir. Muhafazakâr anlayışta olduğu gibi, reform, toplumda düzenin sağlanması için bir ihtiyaç haline geldiği zaman bir anlam taşımaktaydı.

Ekonomik alanda, ekonomik bir istikrara ulaşılmasına yönelik politikalar uygulamaya geçirilmiştir. Abdülhamid'in ilk hedefi, imparatorluk üzerindeki dış baskıların bir bahanesi haline gelmiş olan borçların boyunduruğundan kurtulmak idi. Abdülhamid, güçlü bir ekonominin imparatorluğun ayakta kalabilmesinin ve statükonun devam ettirilebilmesinin en önemli ön şartlarından biri olduğunun farkındaydı.64 Bu bilinç bağlamında, ekonomi ve mali alanlarda birçok yenilik getirilmiştir. Bu doğrultuda devletin mali sistemi modernize edildi: "paranın kurunda düzenlemeler yapıldı, enflasyon kontrol altına alındı ve fiyatlar kontrol edilerek düzenlendi."65 Ekonomik sistemde fiziki bir modernizasyon hayata geçirildi: "Tarımın gelişimine önem verildi, yeni

ürünler yetiştirildi ve bunun için de yeni metodlar kullanılmaya başlandı. […] Ülkeye, demiryollarının, yolların ve telgraf hatlarının inşa edilmesi için yabancı sermayenin gelmesi sağlandı, […] Osmanlı şehirlerinin görünümünü modernleştiren, caddeler ve yollar inşa eden, modern evlerin, apartman binalarının ve dükkanların inşa edilmesini teşvik eden, taşımayı halka açık arabalarla ve vapurlarla sağlayan, yollarda ışıklandırma ve döşeme malzemesi sağlayan modern yerel yönetimler kuruldu.”66

Sonuç

Muhafazakârlığın temel özellikleri bağlamında, II. Abdülhamid, aşağı yukarı bir muhafazakâr olarak sayılabilir. Ancak son bir not olarak şunun da ifade edilmesi gerekir ki o bir “gerici” değildi. Bir muhafazakâr, yine muhafazakâr gerekçelerle tedrici bir değişimi kabul eder. Diğer yandan bir “gerici” çoğu zaman halihazırdaki sistemde geçmişi yeniden kurabilmek motivasyonu ile radikal bir değişimi isteyen kişidir. II. Abdülhamid’in hedefi, geçmişi yeniden kurmak değil, halihazırdaki düzenin ve gelenek ve tarihin mirasında devletin bütünlüğünün muhafaza edilmesi idi. Muhafazakâr hızlı değişimin karşısında iken, gerici halihazırdaki sisteme

ulaşılana kadar olan bütün değişimleri de kabul etmeyen kişidir. Oysa Abdülhamid, hem önceki dönemde yapılmış olan reformları sahiplenmiş hem de bunları bir adım daha ileriye götürmesini bilmiştir. Bu durumda Abdülhamid ile ilgili olarak Shaw’la birlikte şu sonuca ulaşmak yanlış olmayacaktır: “II. Abdülhamid, otoritesini Tanzimat Dönemi’nde başlatılmış olan reformları başarılı bir şekilde tamamlamak için kullanmıştır. […] O, Tanzimat’ın son dönemlerinde hayata geçirilmiş olan demokratik temsili kurumları yürürlükten kaldırmıştır, fakat diğer yandan otokratik yönetimi sayesinde, reformlarının başarılı bir noktaya gelmesinde etkili olan imparatorluğun mali ve ekonomik sorunlarının çözümünü sağlamıştır.”67

1 Stanford J. Shaw, Studies in Ottoman and Turkish History: Life with the Ottomans, (İstanbul: The ISIS Press, 2000), s. 329.

2 Örneğin, Osmanlı tarihi alanında önemli bir isim olan Stanford Shaw bu konuda şöyle yazmaktadır: "II. Abdülhamid, büyük Osmanlı padişahlarının sonuncusu idi. O, hem yönetebilen hem de hükümdarlık yapabilen son kişi idi, Sultan II. Mahmud'dan sonra reformların devam ettirilmesinde tek önemli reformcuydu." Bkz. Shaw, Studies in Ottoman and Turkish History, p. 329.

3 Roy C. Macridis, "Conservatism", Microsoft Encarta Encyclopedia, 1998.

4 A.g.m.

5 Karl Mannheim, "Das Konservative Denken" Hans-Gerd Schumann (ed), Konservativismus, (Königstein: Athenaeum, 1984,) içinde ss. 24-75; Tanıl Bora, Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakarlık, İslamcılık, (İstanbul: Birikim Yayınları, 1999), s. 54'te alıntılanmıştır.

6 Tanıl Bora, Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakarlık, İslamcılık, (İstanbul: Birikim Yayınları, 1999), s. 54.

7 Peter Viereck, Conservatism Revisited, (London: John Lehman, 1950) s. 21.

8 Tarihi yaklaşımla muhafazakarlığın analizi hakkında daha geniş bir çalışma için bkz. Pekka Suvanto, (Çev. Roderick Fletcher), Conservatism from the French Revolution to 1990s, (New York: Macmillan, 1997).

9 Roy C. Macridis, Contemporary Political Ideologies: Movements and Regimes, Beşinci baskı, (New York: Harper Collins Publishers, 1992), s. 79; ayrıca bkz. Tanıl Bora, Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakarlık, İslamcılık, (İstanbul: Birikim Yayınları, 1999), ss. 53-96; Peter Viereck, Conservatism Revisited, (London: John Lehman, 1950);

Noel O'Sullivan, Conservatism, (London: Dent, 1976); Ahmet Çiğdem, "Muhafazarlık Üzerine," Toplum ve Bilim 74 (Sonbahar 1997), ss. 32-51; Ted Honderich, Conservatism, (Boulder: Westview Press, 1991); Roger Scruton, The Meaning of Conservatism, (London: Macmillan, 1984).

10 Macridis, Contemporary Political Ideologies, s. 79.

11 Andrew Vincent, Modern Political Ideologies, (Oxford, Cambridge: Blackwell, 1992), s. 61.

12 A.g.e.

13 Celal Nazım İrem, Kemalist Modernism and the Genesis of Turkish Traditionalist Conservatism, Phd Thesis, (Ankara: Department of Political Science and Public Administration, Bilkent University, 1996), s. 25.

14 Vincent, Modern Political Ideologies, s. 62; Burke ve de Maistre'in fikirleri için bkz. Trence Ball and Richard Dagger, (eds), Ideals and Ideologies: A Reader, (New York: Longman, 1999), ss. 141-153; ve aynı zamanda H. B. McCullough, Political Ideologies and Political Philosophies, ikinci baskı, (Toronto: Thompson Educational Publishing, 1989), ss. 50-53; orjinal metinler için bkz. Edmund Burke, Reflections on the Revelution in France 1790, (Harmondsworth: Penguin Books, 1986); Joseph de Maistre, Du Pape, (Paris: 1841).

15 İrem, Kemalist Modernism and the Genesis of Turkish Traditionalist Conservatism, s. 31.

16 A.g.e, s. 32.

17 Macridis, Contemporary Political Ideologies, s. 81.

18 A.g.e.

19 A.g.e, s. 83.

20 A.g.e.

21 Edward Shils, Tradition, (Chicago: Chicago University Press, 1983), s. 32; Ahmet Çiğdem, "Muhafazarlık Üzerine," Toplum ve Bilim 74 (Fall

1997), s. 35 içinde alıntılanmıştır.

22 Edmund Burke, Reflections on the Revolution in France, (Harmondsworth: Penguin, 1986), s. 106.

23 Macridis, Contemporary Political Ideologies, s. 83.

24 A.g.e, s. 85.

25 A.g.e.

26 Ted Honderich, Conservatism, (Boulder: Westview Press, 1991), s. 124.

27 Macridis, Contemporary Political Ideologies, s. 85.

28 A.g.e, s. 86.

29 Bora, Türk Sağının Üç Hali, s. 60.

30 Macridis, Contemporary Political Ideologies, s. 86.

31 A.g.e.

32 A.g.e, s. 84.

33 A.g.e, s. 84.

34 Samuel Huntington, "Conservatism as an Ideology," American Political Science Review, Cilt. 51, 1957, ss. 453-73, Jerry Z. Muller, (ed), Conservatism: An Anthology of Social and Political Thought From David Hume to Present, (Princeton: Princeton University Press, 1997), s. 3'te alıntılanmıştır.

35 Muller, Conservatism, p. 3.

36 Şerif Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics, "Deadalus, (Kış 1973), s. 176; Mardin'de geçen Ramsay'ın fikirleri için bkz. W. M Ramsay, "The Intermixes of Races in Asia Minor: Some of Its Causes and Effects," Proceedings of British Academy (1915-1916), s. 409.

37 Engin Akarlı, "II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı," Yeni Türkiye, Cilt 6, Sayı 31, (Ocak-Şubat 2000), ss. 259-60.

38 A.g.e., s. 259.

39 A.g.e., s. 261.

40 Akarlı, “II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı,” s. 257.

41 Norman Itzkowitz, “Ottoman Empire”, Microsoft Encarta Encyclopedia, 1998.

42 Akarlı, “II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı,” s. 258.

43 Osmanlı İmparatorluğu’nun ilk anayasası ile ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. Robert Devereux, The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament, (Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1963).

44 Akarlı, “II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı,” s. 258.

45 Shaw, Studies in Ottoman and Turkish History, s. 338.

46 Metin Heper, “The Ottoman Legacy and Turkish Politics,” Journal of International Affairs, Cilt. 54, no 1, (Sonbahar 2000), s. 65.

47 Akarlı, “II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı,” s. 259.

48 Heper, “The Ottoman Legacy and Turkish Politics,” s. 65.

49 A.g.e., s. 64.

50 Akarlı, “II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı,” s. 262.

51 Heper, “The Ottoman Legacy and Turkish Politics,” s. 65.

52 M. S. Anderson, The Eastern Question, 1774-1923: A Study in International Relations, (New York: St Martin’s Press, 1966), s. 223.

53 Akarlı, “II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı,” s. 262.

54 Erik Jan Zürcher, (trans: Yasemin Saner Gönene), Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, Sekizinci baskı (İstanbul: İletişim, 2000), s. 120.

55 Shaw, Studies in Ottoman and Turkish History, s. 338.

56 A.g.e., s. 341.

57 II. Abdülhamid’in reformlarını değerlendiren bir çalışma için bkz. Stanford Shaw, “Abdülhamid II: The Last Man of the Tanzimat” in Stanford

J. Shaw, Studies in Ottoman and Turkish History: Life with the Ottomans, (İstanbul: The ISIS Press, 2000), ss. 329-49. Bu makalesinde yazar hem Andülhamid döneminin başlangıcında reformlar konusundaki beklentilerden hem de reformların başarısından bahsediyor.

58 Itzkowitz, “Ottoman Empire”.

59 Bernard Lewis, The Emergence of Modern Turkey, (London, 1961), ss. 174-75; Anderson, The Eastern Question, s. 222’den alıntılanmıştır.

60 Anderson, The Eastern Question, s. 222.

61 Shaw, Studies in Ottoman and Turkish History, s. 337.

62 Shaw kitabında şöyle yazmaktadır: “İlginçtir ki Abdülhamid Layard’a (Osmanlı İmparatorluğu’ndaki İngiliz büyükelçisi. Arşiv bilgilerine göre, Abdülhamid, iktidarının ilk başlarında Layard’ı saraya çağırmış ve ona yapacağı reformlar hakkında bilgi vermiştir.) belki de reformlarının en önemlilerinden birisi olan 1876 Anayasası’ndan hiç bahsetmemiştir. Bu, Abdülhamid’in Anayasa’yı temel bir reform olarak ele almadığı konusunda önemli bir delil sayılabilir. ” Bu, Abdülhamid’in liberal değerlere bakışını da göstermektedir. O, liberal değerleri sadece düzenin devamlılığı adına kullanmıştır. Bkz. Shaw, Studies in Ottoman and Turkish History, s. 334. Abdülhamid’in Layard’a bahsettiği reform önerileri için bkz. Stanford J. Shaw, “A Promise of Reform: Two Complimentary Documents,” International Journal of Middle Eastern Studies IV (1973), ss. 360-65. Bu makalede Shaw, hem Londra’daki Public Records Office hem de İstanbul’daki Başbakanlık Arşivi (İstanbul) arşivlerinin bu görüşmeyi doğruladığını belirtmektedir.

63 Shaw, Studies in Ottoman and Turkish History, s. 343; Shaw’ın makalesi Abdülhamid’in reformlarının ayrıntılı bir sunumunu vermektedir, özellikle bkz. ss. 341-45.

64 Akarlı, “II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı,” s. 261.

65 Shaw, Studies in Ottoman and Turkish History, s. 343.

66 A.g.e., ss. 343-4.

67 Shaw, Studies in Ottoman and Turkish History, s. 341.

Engin Akarlı, “II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı,” Yeni Türkiye, Cilt 6, Sayı 31, (Ocak-Şubat 2000).

M. S. Anderson, The Eastern Question, 1774-1923: A Study in International Relations, (New York: St Martin’s Press, 1966).

Trence Ball ve Richard Dagger, (ed), Ideals and Ideologies: A Reader, (New York: Longman, 1999).

Tanıl Bora, Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakarlık, İslamcılık, (İstanbul: Birikim Yayınları, 1999).

Edmund Burke, Reflections on the Revolution in France 1790, (Harmondsworth: Penguin Books, 1986).

Ahmet Çiğdem, “Muhafazarlık Üzerine,” Toplum ve Bilim 74 (Sonbahar 1997), ss. 32-51.

Robert Devereux, The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament, (Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1963).

Metin Heper, “The Ottoman Legacy and Turkish Politics,” Journal of International Affairs, Cilt. 54, no 1, (Sonbahar 2000), ss. 63-82.

Ted Honderich, Conservatism, (Boulder: Westview Press, 1991).

Samuel Huntington, “Conservatism as an Ideology,” American Political Science Review, Cilt. 51, 1957, ss. 453-73.

Celal Nazım İrem, Kemalist Modernism and the Genesis of Turkish Traditionalist Conservatism, Phd Thesis, (Ankara: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Bilkent Üniversitesi, 1996).

Norman Itzkowitz, “Ottoman Empire,” Microsoft Encarta Encyclopedia, 1998.

Bernard Lewis, The Emergence of Modern Turkey, (Londra, 1961).

Roy C. Macridis, Contemporary Political Ideologies: Movements and Regimes, Beşinci Baskı, (New York: Harper Collins Publishers, 1992).

Roy C. Macridis, “Conservatism” Microsoft Encarta Encyclopedia, 1998.

Joseph de Maistre, Du Pape, (Paris: 1841).

Karl Mannheim, “Das Konservative Denken” in Hans-Gerd Schumann (ed), Konservativismus, (Königstein: Athenaeum, 1984), ss. 24-75.

Şerif Mardin, “Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics,” Deadalus, (Kış 1973).

H. B. McCullough, Political Ideologies and Political Philosophies, 2nd edition, (Toronto: Thompson Educational Publishing, 1989).

Jerry Z. Muller, (ed), Conservatism: An Anthology of Social and Political Thought From David Hume to Present, (Princeton: Princeton University Press, 1997).

Noel O’Sullivan, Conservatism, (Londra: Dent, 1976).

Roger Scruton, The Meaning of Conservatism, (London: Macmillan, 1984).

W. M. Ramsay, “The Intermixes of Races in Asia Minor: Some of Its Causes and Effects,” Proceedings of British Academy (1915-1916).

Stanford J. Shaw, “A Promise of Reform: Two Complimentary Documents,” International Journal of Middle Eastern Studies IV (1973), ss. 360-65.

Stanford J. Shaw, Studies in Ottoman and Turkish History: Life with the Ottomans, (İstanbul: The ISIS Press, 2000).

Pekka Suvanto, (Çev. Roderick Fletcher), Conservatism from the French Revolution to 1990s, (New York: Macmillan, 1997).

Peter Viereck, Conservatism Revisited, (Londra: John Lehman, 1950).

Andrew Vincent, Modern Political Ideologies, (Oxford, Cambridge: Blackwell, 1992).

Erik Jan Zürcher, (Çev. Yasemin Saner Gönene), Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, Sekizinci Baskı (İstanbul: İletişim, 2000).

II. Abdülhamid Döneminde Hafiyye Teşkilatı ve Jurnaller / Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali Beyhan [s.939-950]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Gizli istihbâratın tarihi, her halde insanoğlunun "devlet mefhûmuyla tanıştığı tarih" kadar eskidir. Gerek İslâm coğrafyasında ve gerek diğer coğrafyalarda kurulan bütün devletler istihbârata önem vermişlerdir.

Zirâ bir hükümdârın "sâhib-i haber ve münhî" tayin etmesi ve bunlara sahip olması basîret ve adalete uygunluk olarak kabul edildiği gibi, aksi zaafiyete ve zulme hamledilmiştir.1

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren, bilhassa mücâvir devletler hakkında bilgi toplama faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu, daha çok, devletin aleyhinde olabilecekleri önceden haber alma ve bununla "tertipleri bozma" amacına yönelik olmuştur. Osmanlı Devleti'nin başlangıçta, yabancı devletlere karşı martolosları casus olarak kullandığı ve bunlar vasıtasıyla bilgi topladığı bilinmektedir. Nitekim Sultân II. Murad'ın Kosova

Savaşı (1448) sırasında Martolos Doğan'ı Macarlar hakkında bilgi toplamaya memur ettiğini biliyoruz.2 Böyle bir istihbarat çalışması, Pîrî Mehmed Paşa'nın tavsiyesi doğrultusunda, Çaldıran Seferi esnasında İran Ordusu hakkında yapılmış, Osmanlı casusları İran içlerine kadar gönderilerek İran'ın askerî gücü ve durumuna dair önemli bilgiler sağlanmıştır. Yavuz'un Mısır Seferi öncesinde de bu tür istihbarî bilgilerin elde edilmesi cihetine gidilmiş, İran-Memlûk Devletleri arasında Osmanlı Devleti'ne karşı gizli münasebetlerin bulunduğu tespit edilmiştir.3

II. Abdülhamid Dönemi'den Önce Hafiyye Teşkilâtı

Arşiv vesikalarında ve kroniklerde casus ve casuslukla ilgili bilgiler mevcuttur. Nizâm-ı Cedîd'in tatbiki sırasında, bu hareket hakkında ileri-geri konuşmalara müsaade edilmediği, bunun için de sıkı bir tecessüs ve tarassut faaliyetinde bulunulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, İstanbul-Tophane Semti'nden Mehmed isminde bir şahıs, adı geçen semtte Çavuşbaşı Mahallesi'nde Berber Hacı Bayram'ın dükkânında, "ittifâk-ı ârâ ile tertîb ü tasvîb olunan Nizâm-ı Cedîd şurûtu" aleyhine konuştuğu, halkı bu harekete karşı tahrik edici sözler sarfettiği tespit edilmiş; bu şahıs, bu gerekçe ile "li-ecli't-te'dîb bâ-emr-i âli" Rodos'a sürülmüş ve mahallin kadısına, adı geçenin ikinci bir emre kadar orada gözetim altında tutulması sıkı sıkıya tenbih edilmiştir.4

Toplum içinde, her zaman "kefere câsusları ve erbâb-ı nifâk" ın mevcut olabileceği gerçeği yöneticiler için bir endişe kaynağı olmuş, bu endişeden dolayı bazı tedbirlere başvurulmuştur. Örnek olarak 22 Eylül 1821 tarihli bir belgede bu endişe dile getirilerek alınması gereken tedbirler belirtilmiş, özetle; "ehl-i İslâm beyninde nice kefere câsusları ve erbâb-ı nifâk mevcûd olarak dâima ortalığa nifâk u fesâd bırakmak içün dürlü dürlü erâcîf ü ekâzîb ihtirâ'iyle neşr u işâ'a eyledikleri" sözleriyle casusların yaptıkları dile getirilmiş ve bu faaliyetlerin doğuracağı tehlikelere işaret edilmiştir:

“…her bir şeyden evvel bu gûne fesâdın def‘i çâresine bakılmaz ise ma‘aza’llahu te‘âlâ ehl-i İslâm beynine nifâk u mübâyenet hulûl ederek, taraf taraf düşmenlerimiz ayakda ve fursat gözetmekte iken bu sûret, cümle Ümmet-i Muhammed hakkında ne derece vahâmet-i âkibeti müstelzim olacağı cümle indinde muhakkak u meczûm”dur. Bu gibi tehlikelerin bertaraf edilmesi için de alınması gereken tedbirler sıralanmış ve yapılması gereken işler emredilmiştir: “Mukaddem tenbîh ü te’kîd olunduğu üzre erâcîfe dâir söz söyleyenler hafî vü celî taharrî vü tecessüs olunup, her kangı zümreden olur ise olsun derhal ahz ve zâbiti ma‘rifetleriyle te’dîb olunacakları peşînce i‘lân ile ba‘dehu ahz olunanların hâtır ve gönüle bakılmayarak ve kimesne tarafından tesâhub ve şefâ‘at olunmayarak icrâ-yı lâzime-i te’dîblerine ibtidâr olunması husûsuna irâde-i seniyye-i Mülûkâne müte‘allik”tir.5

Yeniçeri Ocağı’nın ilgasından sonra, yeni ordunun teşkilâtlandırılması için 1827 Nisan’ında Ağa Hüseyin Paşa yerine, Asâkir-i Mansûre Seraskerliği’ne getirilen Mehmed Hüsrev Paşa’nın İstanbul’da II. Mahmud’a karşı oluşan veya oluşabilecek muhalefetleri ortaya çıkarmak ve sindirmek için bir casusluk şebekesi oluşturduğu söylenir.6 Bu bilgi toplama, istihbârat edinme, sadece dış hedefli değil, iç hedefli de olmuştur. Geniş imparatorluk coğrafyasında valilerin, ümerânın ve nüfûz sahiplerinin faaliyetlerine yönelik bilgi edinme, onları disiplin altında tutma gereği, doğal olarak böyle bir ihtiyacı doğurmaktaydı. Keza tarih boyunca saltanat kavgalarında, devlet adamlarının, saray mensuplarının iktidâr mücâdelelerinde, rakiplerin birbirlerine karşı “casusluk, karşı-casusluk” faaliyetlerinde bulundukları bir gerçektir.7 Meselâ, Hüseyin Avni Paşa’nın sadareti esnasında (1874-1875), Abdülaziz’in hal‘i meselesinde Ahmed Cevdet Paşa’ya güvenmediğinden, onu Yanya’ya vali olarak göndermek sûretiyle İstanbul’dan uzaklaştırmak istediği, onun evini tarassut altında

tuttuğu, bu işe Zabtiye Nâzırı Hüsnü Paşa'yı memur ettiği ve Hüsnü Paşa'nın da tarassut ve tecessüs için hafiyyeler tayin ettiği bilinmektedir.[8] Bu tür faaliyetler sade vatandaşa karşı da yürütülmüştür. Osmanlı başkentinin her hangi bir mahallesinde, mesela bir berber dükkânında "devlet sohbeti" yapıldığı gerekçesiyle dükkânın mühürlenmesi, dükkân sahibinin ve sohbete katılanların cezalandırılmaları, sade vatandaşa karşı istihbârat yapıldığını göstermektedir.[9]

Bu şebekenin, daha sonraki yıllarda, Tanzimat'ın ilanından sonra faaliyetlerini umûmileştirdiği görülmektedir. Bu faaliyetler, "tecessüs-i ahvâl" adı altında ve Zabtiye Nezâreti'ne bağlı olarak yürütülmüştür. Tecessüs-i ahvâl" için "me'mûr-ı mahsûs" olarak iki tip memur istihdam edilmiştir. Bu memurlardan bir kısmı muvazzaf, yani Zabtiye Nezâreti'ne bağlı çalışan daimi memurlardır. Bu tür memurlar, görev için bir yere gönderildiklerinde, kendilerine maaşlarından fazla olarak "bârgîr ücreti" diğer bir ifâde ile ulaşım gideri ödeniyordu. Diğer tip memurlar ise, daimi statüde çalışmayan, ancak duruma, zamana göre; görevi yerine getirebilecek özellikleri haiz kişiler arasında seçilerek görevlendirilen memurlardı. Bu tip memurlara, "bârgîr ücreti" ile beraber, günlük masraflarını karşılamak üzere on ile yirmi kuruş arasında değişen bir ücret takdir ediliyordu. Ayrıca, eğer bu tür memurlar, maiyyetlerinde yardımcı eleman çalıştırıyorlarsa onlara da ücret veriliyordu.[10]

Organize bir istihbârat örgütü olarak, Osmanlı Devleti'nde bir teşkilâtın, Mustafa Reşid Paşa zamanında, Paris Türk Elçiliği'nde müşâvir sıfatıyla çalışan Sefels Soldenhof'un, Fransız istihbârat örgütünü esas alarak hazırladığı rapor ışığında kurulduğu ve başına da Korfulu Civinis Efendi'nin miralay rütbesiyle getirildiği, yine bu örgütün oluşmasında İngiliz diplomat Stratfor Canning'in tavsiyelerinin büyük ölçüde rol oynadığı ileri sürülmüştür. Fakat bu gizli örgütün, daha çok tanınmış

paşaların, finans çevrelerinin, diplomatların ve ünlü sîmâların özel hayatlarını tarassut etmekten öte bir şey yapmadığı belirtilmektedir.11

II. Abdülhamid ve Hafiyye Teşkilâtı

II. Abdülhamid Devri, yakın dönem Osmanlı Tarihi'nin önemli ve önemli olduğu ölçüde de tartışmalı bir dilimini teşkil eder. Bu dönemin önemi ve çokça tartışılması bazı nedenlere bağlıdır. Bu nedenleri iki başlık altında toplamak mümkündür. Birinci neden, Sultan Abdülhamid Devri'nde Osmanlı Devleti'ne yönelik yıkıcı faaliyetlerin artması, bu faaliyetlerin içinde hem iç ve hem dış unsurların rol almış olmalarıdır.12 İkinci neden, birinci nedene bağlı olarak, ya da birinci nedenin neticesi olarak yüzyılımızın başında, tarih sahnesine veda eden Osmanlı Devleti'nin mihveri durumundaki Anadolu topraklarına komşu coğrafyalarda meydana gelen siyasal değişimler ve bu değişimlerin doğurduğu problemlerin günümüze yansımasıdır.

Tartışmaların merkez noktasında Sultan Abdülhamid'in şahsiyeti ve yönetim tarzı oturmaktadır: Onun zâlim olduğu veya olmadığı, döneminin devr-i istibdâd olduğu veya olmadığı tartışılmıştır. Bu tartışmalarda, Hafiyye Teşkilatı ve Jurnalcilik, "istibdâdın bir manivelası", istibdâd idâresinin rûhu olarak görülmüş ve ön plana çıkarılmıştır.13

Peki hafiyye nedir? Bunun bir teşkilâtı var mıydı? Var idiyse bu teşkilât neler yapmıştır? Bu konuda yazılanlar ne derece doğrudur? Bu soruların cevaplarını bulmak, her şeyden önce, konunun anlaşılması için gereklidir. Hafiyye, kelime olarak gizli tahkikat memuru anlamında kullanılmıştır. İşleri gizlice soruşturan, tahkik eden kişiye hafiyye memuru veya kısaca hafiyye denilmiştir. Bu kelimeyle ilintili olarak, geniş bir anlam zenginliğine sahip bulunan jurnal sözcüğü, diğer anlamları yanında, "polis tarafından düzenlenen rapor" anlamını da ifâde eder. Bu anlamıyla jurnal, yakın tarihimizde, bilhassa II. Abdülhamid Dönemi için bir "tarih

terimi” hüviyetini kazanmış ve hafiyye memurlarının, görevleri icabı düzenledikleri raporlar anlamında kullanılmıştır.

II. Abdülhamid devrinde bir hafiyye teşkilâtı elbette vardı. Ancak bu teşkilâtın görünür bir vechesi bulunmamaktadır. Yani devlet teşkilâtı içinde şematik bir görünümü yoktur. Hafiyye teşkilâtının Zabtiye Nezareti’ne bağlı olduğu, bu nezarete bağlı olarak çalıştığı bilinmektedir. Her ne kadar Zabtiye Nezareti teşkilat şeması içinde görünmese de, Hafiyye Teşkilatı’nın, bu nezarete bağlı olduğunu teyid eden pek çok arşiv belgesi mevcuttur. Meselâ 21 Haziran 1876 (28 Ca. 1293) tarihini taşıyan bir belgede14 “tahkOkât-ı hafiyye içün şehrî elli bin guruşa kadar Zabtiye Nezareti’ne me’zûniyet verilmesi” öngörülmektedir.

Teşkilâtın, Said Paşa’nın, ilk sadâretinde, bir hafiyye talimatnâmesi yazdırarak padişahın iradesini almak sûretiyle kurduğu ileri sürülmüştür.15 Said Paşa’nın ilk sadareti 19 Ekim 1879 tarihine rastlar.16 Bu teze göre Hafiyye teşkilâtının kuruluşu bu tarihten sonra olmalıdır. Halbuki teşkilâtın bu tarihten önce mevcudiyeti söz konusudur. Daha önce zikredilen 21 Haziran 1876 tarihli belge, böyle bir teşkilâtın Said Paşa’dan üç yıl önce var olduğunu göstermektedir. Bu belge, aynı zamanda, Hafiyye teşkilâtının II. Abdülhamid’in saltanatından önce de mevcudiyetinin bir delilidir. Bilindiği gibi, Sultan Abdülhamid’in tahta çıkış tarihi 31 Ağustos 1876 tarihidir. Denilebilir ki, Said Paşa, mevcut olan bir teşkilâtı, polis teşkilâtı çerçevesinde yeniden ele almış ve ıslah etmiştir.17

Hafiyye Teşkilâtı’nın ıslahında ve geliştirilmesinde yabancı uzmanlardan yararlanılmıştır. Bunlardan en önemlisi Mösyö Bonin’dir. Fransa polis “umuru ve nizâmatı” hakkında bilgi vermek ve gerekli düzenlemeleri yapmak üzere, 1884 tarihinde Fransa’dan getirtilmiş ve kendisine aylık elli lira maaş artı on lira ev kirası tahsis edilmişdir.18 Bu zatın hazırladığı lâyihada, Hafiyye teşkilâtının maksadı ve önemi açıkça

belirtilmiş ve Zabtiye Nezareti'nin bünyesinde bulunduğu vurgulanmıştır. Buna göre bu teşkilât, Zabtiye Nezareti'ne bağlı olacak ve; "Zât-ı şevket-simât-ı cenâb-ı pâdişahînin hûkuk-ı mukaddeselerinin muhafazası ve şân u şevket-i saltanat-ı seniyyelerinin vikâyesi ve Devlet-i aliyyeleriyle tebe'a-i Osmâniyyenin emniyyetlerinin ibkâsı" hususlarında görev yapacaktır.19 Bu lâyihada, üç temel hedef göze çarpmaktadır. Bu üç temel hedef, bir devletin çatısını meydana getiren üç temel unsura işâret etmektedir. Birincisi; hükümdârın, hükümrânlığı elinde tutan kişinin, şahsî hukukunun korunması husûsudur. İkincisi, hükümdârlığın hukukunun muhafazasıdır. Üçüncüsü, Devletin ve ulusun emniyetinin devamı ve korunmasıdır. Böylece, hafiyye teşkilatının amacı ve görevi belirtilmiştir ki bu, modern bir istihbarat örgütünün de görev ve amaçlarını özetlemektedir.

II. Abdülhamid'in Hafiyye Teşkilâtı Üzerindeki Hakimiyeti

II. Abdülhamid Devri'nde önemli bir yeri olan Hafiyye Teşkilâtı'nın temellerinin, Sultan Abdülhamid'den önce atıldığı bir gerçektir. Fakat II. Abdülhamid, bu teşkilatı, hukuken Zabtiye Nezareti'ne bağlı olarak görülse de, fiilen kendisine bağladığı gibi, aynı zamanda daha da geliştirmiş ve bunu da kendince haklı bazı argümanlara dayandırmıştır. Bir defa devlet ricâline güvenmemektedir. Çünkü amcası Sultan Abdülaziz'i tahttan indiren bir devlet ricâli ile karşı karşıyadır. Tahta çıktığı sırada, hayatta olmamakla beraber, amcasını hal'eden grubun lideri eski Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın İngiltere'den "yüklüce bir para aldığını" Londra Sefiri Musurus Paşa söylemektedir.20 İngiltere'de tedavi için bulunduğu Londra'da, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi hususunda İngiliz devlet adamları ile müzakerede bulunduğu ve İngiltere'nin desteğini temine çalıştığı bilinmektedir.21

Grubun ikinci önemli adamı Mithat Paşa sadrazamdır ve Sadrazam'ın "Âl-i Osman'ın yerine Âl-i Mithat gelse ne lâzım gelir" dediğini, yakın

dostu Namık Kemal tarafından bizzat II. Abdülhamid'e haber verilmiştir."22 Ayrıca, Mithat Paşa'nın Suriye'deki valiliğinin son demlerinde, "Suriye Vilayeti'nde bir idâre-i mümtâze teşkiline" çalıştığı konuşulmaktadır.23 Keza, Başmabeyinci Hacı Ali Paşa'nın İngiltere ile münasebet içinde bulunduğu öğrenilmiştir.24

Bununla beraber, bazı devlet ricalinin, taşıdıkları rutbeyi, üniformayı ve hatta sorumluluğu unutarak, bir devlet adamına yakışmayacak davranışlar sergilemesi, II. Abdülhamîd'in güven duygularını sarsmış olacaktır. Mesela, Harbiye Nâzırı ve Başkomutan vekili Nazım Paşa'nın, Beyoğlu'nda üniforması ile sarhoş bir vaziyette dolaşması, kendisinin Erzurum'a gönderilmek suretiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmasına neden olmuştur. Ama hiç te hakkı olmadığı halde, bu sürgün olayı Nazım Paşa'ya "hürriyet kahramanı" unvanını kazandırmıştır.25

Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, hemen ardından şüpheli ölümü; V. Murad'ın tahta çıkarılması ve hal'edilmesi keyfiyyeti, hep Bâb-ı âli'nin öncülüğü ile gerçekleştirilmiş olduğundan, II. Abdülhamid'in tahta çıktığında hazır bulduğu devlet ricaline, genel bir ifade ile Bâb-ı âli'ye karşı itimadını sarsmıştır. Sultan Abdülhamid, amcası Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi hadisesinin üç önemli ismi, Mithat, Hüseyin Avnî ve Redif Paşalar için "hâin-i saltanat ve şâyân-ı laˇnet" sıfatlarını kullanmaktadır.26 Bu itimatsızlık ortamında, durumu kontrol altına almanın en güvenilir yolu "tecessüs ve tarassut" ön plana çıkmış, zaman içinde Bâb-ı âli'nin gücü bu yolla zayıflatılarak, hükûmet etme gücü Sultan'a, yani Saray'a geçmiştir.27

Dolayısıyla güvenmediği insanları kontrol altında tutmanın yolu buradan geçmektedir. İkincisi, kendi cedlerinin istihbârata önem verdiklerini bilmektedir. II. Abdülhamid'e göre bir hükümdâr, "tebe'asının ne düşündüğünü, hangi şikâyetleri olduğunu" bilmek durumundadır.28 Bu

iki önemli neden, II. Abdülhamid'in Hafiyye Teşkilâtı'nı, fiilen kendisine bağlamasını intaç etmiştir.

Hafiyye Memurları ve Statüleri

Hafiyye Teşkilâtı'nda iki tip memur göze çarpar. Bunlardan birincileri, devletten bu iş için maaş alanlardır. Bunlar profesyonel memurlardır. İkincileri ise, muhtelif görevlerde bulunan devlet memurları ile serbest insanlardır. Bu çerçevede valiler, müşirler, ferikler, ordu komutanları, mutasarrıflar, hakimler, rutbe itibariyle büyük-küçük bürokratlar, ilmiye ricâli, sade vatandaşlar, yazarlar ve gazeteciler bulunmaktadır.29

İkinci tip memurların pek çoğu, hafiyyeliği, Saray'a jurnal vermeyi bir kazanç kapısı olarak görmüştür. Bu kazanç sadece para değildi; jurnal veren, bazen padişahın teveccühünü ve itimadını kazanarak mevki-mansıp sahibi olmak, ya da bulunduğu memuriyette daha üst bir rütbeye ulaşmak için bu yolu deniyordu. Bu, bazen de, karakter bakımından acziyyet ve ahlâken düşkünlük içinde olan insanların; rakiplerine veya hoşlanmadıkları kişilere karşı, onları mevkiinden etmek ya da cezalandırılmalarını sağlamak maksadıyla, tarihin her döneminde olduğu gibi kullandıkları bir silahtı.

Gayrımüslimler de hafiyye memuru olarak istihdam edilmişlerdir: "Selanik Vilâyeti dâhilinde kâin Karaferye kazasınca eşkıyâ ve hayâdidin tedmîr ü istîsâline medâr olmak ve me'mûriyyetleri nihâyet iki ayı tecâvüz etmemek üzre, birisi müslim ve ikisi gayr-ı müslim üç nefer hafiyye"nin memur edilmesi gerekmiş, bunlar görevlendirilerek, görecekleri hizmetin tehlikesine binaen, kendilerine ikişer yüz kuruş aylık tahsis edilmiştir.30 Umumiyetle istihdam edilen gayrimüslim hafiyyelerin, kendi cemaat mensupları tarafından hoş karşılanmadıkları, ifşa olduklarında bazen dövüldükleri ve hatta ölümle tehdid edildikleri de olmuştur. Van'da, vilayetçe mütercim ve hem de Ermeni meselesinde hafiyye olarak kullanılan Dikran Efendi'nin, kendi milleti tarafından; "millet aleyhinde

iltizâm eyliyeceği mesleği terk etmez ise katli mukarrer olduğu" şeklinde imzasız bir mektupla tehdit edildiği, söz konusu mektupta, "kendüsünün evvelce millet-perver ve mu'teber bir muallim iken, şimdi millet aleyhinde hükûmete hizmet etmekte olduğundan bahisle, terk-i meslek eylemesi ve etmediği halde katledileceği" yolundaki tehdide boyun eğmediği anlaşılan Dikran Efendi, gece evine giderken tabanca ile bacağından vurulmuştur.31

Hafiyyeler, sadece İstanbul'da değil, bütün Osmanlı vilâyetlerinde görev yapmaktadırlar ve bulundukları bölgelerde devlet merkezine bilgi aktarmışlardır. Arşiv belgeleri ışığında bu bölgeler; Selanik, Yanya, Bosna, Suriye, Bitlis (Ermeni faaliyetleri),32 Kosova, İbrail, Serfice, Yaş, Kalas, Yakova (Prezrin'e bağlı), Köstendil, Van (Ermeni asıllı Dikran Efendi, hafiyyelik yaptığı için Ermeniler tarafından ölümle tehdit edilmiştir.)33 Laşid (Girid'e bağlı sancak),34 Karaferye (Selânik'e bağlı, burada eşkıya takibinde istihdam ediliyorlar)35 gibi vilâyet ve sancaklardır.

Buralarda devlet aleyhinde meydana gelen her hareket, hafiyyeler tarafından takip edilerek elde edilen bilgiler, vilayet kanalıyla İstanbul'a iletiliyordu. İstanbul'da bu bilgilerin muhatabı, sanıldığı gibi, her zaman Yıldız Sarayı veya II. Abdülhamid değildi. Bu tür bilgiler, pekala sadrazamlara da gönderilmekteydi. Nitekim, Kosova Valiliği'nden Sadrazam Kâmil Paşa'ya, Bulgar komitelerinin faaliyetleriyle ilgili gönderilen telgraftaki bilgiler, hafiyye memurunun istihbaratına müstenittir. Keza telgrafın İstanbul'da gördüğü muamele, taşradaki hafiyye memurlarının çalışma düzeni hakkında bizi bilgilendirdiği gibi, içeriği, bu memurların elde ettikleri malumatın ehemmiyetine dair bir fikir vermektedir.36

Hafiyye memurlarına ödenen ücretlerde miktar olarak farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu farklılık, yapılan işin ehemmiyyetine, arzettiği tehlikenin derecesine, memurun görev bölgesinin stratejik boyutuna göre ortaya

çıkmaktadır. Özetle ifade etmek gerekirse, denilebilir ki, hafiyyelere ödenen ücretin takdirinde, “önemli işe, önemli ücret” mantığı işlemiştir. Sınır boylarında, eşkıya takibinde; yıkıcı falaliyetlerin ve gizli örgütlerin tarassutunda istihdam edilen memurlara daha fazla ücret ödendiği görülmektedir. Eflak-Boğdan ve Besarabya’da görevlendirilen memurlara ikibin beşyüz kuruş (yirmibeş lira) takdir edilirken,37 Suriye Vilâyeti’nde istihdam edilen hafiyyeye bin sekizyüz kuruş,38 Serfice’de görev yapanlara bin kuruş39 uygun görülmüştür.

Hafiyyelerin Ülke Dışındaki Faaliyetleri

Hafiyyeler, ülke dahilinde istihdam edildikleri gibi ülke dışında da istihdam edilmişlerdir. Ülke dışında istihdâm edilen hafiyye memurları, bulundukları ülkede, devletin dış temsilciliği nezaretinde çalışmışlardır ve elde ettikleri bilgileri, Hariciye Nezareti kanalıyla İstanbul’a aktarmışlardır.40 Bu istihbaratın dış cephesini oluşturmaktadır. Bu dış istihbarat, o dönemde, bilhassa Osmanlı Devleti için bir gaile olan ve ülke dışında bazı merkezlerde faaliyet gösteren Ermeni örgütlerine karşı yapılmaktadır. Bu dış merkezler arasında önem sırasına göre, Londra (İngiliz Ermeni Cemiyeti),41 Petersburg (Nihilist ve Sosyalist grupların Bulgaristan’a yönelik faaliyetleri),42 Viyana (Osmanlı ülkesine kaçak silah sevkiyatı),43 Amerika (Hınçak komitesinin faaliyetleri, buradaki hafiyye memurlarına 8 dolar yevmiye veriliyor)44 ve İran45 istihbârat yoğunluğu açısından ön plana çıkmaktadır.

Dış istihbaratın işleyiş tarzına ve hem de bu istihbaratın neticesinde hazırlanan jurnal metinlerine örnek olmak üzere, aşağıda, Viyana’dan gönderilen bir jurnal metni verilmiştir:

“Ermeni müfsidlerinin tahrîkâtına dâir hafiyye me’mûrumuz tarafından i‘tâ olunan raporun sûreti bugünki tarihlü ve beşyüz on dört numerulu

telgrafnâme-i âcizâneme zeyl olmak üzere leffen sûret-i mahremânede takdîm kılındı. Emr ü fermân hazret-i men-lehu’l-emrindir.

13 Teşrîn-i evvel [12] 94 târîhlü melfûf mahremâne raporun tercemesidir:

Ermeniler ahd-ı karîbde hiç olmaz ise Bulgaristan gibi bir mevki‘-i müstakil ihrâz edebilecekleri ümîdindeler. Sefâret-i seniyye cânibinden kemâl-ı germî ile icrâ olunan teftîş ü nezâretten pek ziyâde havf u ihtirâz olunduğu cihetle, Londra’daki Ermeni fesâd komitesinin burada bir şu‘besi yok ise de, Ermeniler Londra ile Paris ve Kırım’da ve hatta Dersa‘âdet’te kendilerine karşu cereyân eden bi’l-cümle husûsâta vâkıfdırlar.Ermeniler gerek Paris’te ve gerek burada Bulgar muhâcirîn ve talebesi ile hüsn-i imtizâc ediyorlar ve Dersa‘adet’te bir hayli hempâları bulunup, bunların kendi âmal ü mekâsıdlarının istihsâli uğrunda fedâ-yı cân etmeği zâten göze aldırmış olduklarını ve Londra’daki komiteleri rü’esâsı tarafından i‘tâ olunan evâmirin infâzı içün hiçbir tehlike önünden kaçmayacaklarını söylüyorlar. Simferopol ile Gözleve’de ve Bercansk ile Kafkasya’da gâyet fa‘âl komiteler mevcûd ve merkez-i idâresi Londra’da bulunan büyük komite mebâliğ-i külliyyeye mâlik olup, İngiltere Hükûmeti dahi Devlet-i aliyye’ye karşu bir silâh makâmında bulunan bu komitenin harekâtına iğmâz-ı ayn etmekde imiş. Paris Komitesi a‘zâsı rü’esâ ile li-ecli’l-istişâre ala’d-devâm Londra’ya gidüp geliyorlar. Fesâd komitesi, şimdiki Patrik Kaimmakâmı Himayaka’dan memnûn olmayüp, intihâbât-ı cedîde icrâ olunup da bunun netîcesinden dahi hoşnud olmazsa gerek Himayaka ve gerek hükûmet aleyhinde dinamit ve esliha isti‘mâl edecektir.

Ermeniler, Edirne Rum Metropolidi Kril’in, Rumların, Ermeniler ile bi’l-ittifâk ref‘-ı livâ-yı ‘isyân etmeleri içün el-yevm icrâ-yı tahrîkât etmekde olduğunu ve lisân-ı Osmânî’nin Rum mekâtibinde cebren tedrîsi hakkında Hükûmet-i seniyyece mevcûd tasavvura mümâna‘at etmemiş

olmasından dolayı, Rum Patriği Monsenyör Teofitos’a karşı müteneffir ve münfa‘il olduklarını beyân ediyorlar. Panslavist komiteleri bir hastahâne inşâsı içün Dersa‘âdet Rum Patriği’ne mebâliğ-i külliyye irsâl etmişler ise de, mebâliğ-i mezbûre yalnız Hükûmet-i seniyye aleyhine tahrîkâta sarf olunmaktadır. Anların kavlince Fransa Hükûmeti, Şark’ı tanassur ettirmek üzere, Papa’nın taht-ı riyâsetinde Avrupa devletleri me’mûrlarından mürekkeb bir kongre akdi tasavvurunu tervîc ü iltizâm ediyormuş. Bu kerre istihbâr ettiğime göre Tiflisli Abzamirof ve Londra’da mukOm Melikof nâmında iki şahsı bugün Viyana’ya muvâsalat etmişlerdir. Birincisi, Ermeni mes’ele-i mevhûmesine dâir bir risâle neşretmek üzre Marsilya’ya gidecekmiş. Ermenice kütüb ü resâ’il dâima Liverpol ile Cenova ve Marsilya’da tab’u neşr olunarak Osmanlı sefâ’iniyle Marsilya ve Hocabey’den Memâlik-i şâhâneye idhâl edilmektedir.

Ermenilerin, Ermenilerle meskûn ba‘zı vilâyât-ı şâhânede icrâ-yı hükm eden kaht u galâdan bi’l-istifâde bir isyan çıkaracakları ve bir de Gülhâne’de vâki‘ Mekteb-i Tıbbiyye-i şâhâne şâkirdânına Ermenice risâleler gönderilmiş olduğu rivâyât-ı vâkı‘a cümlesindendir. Bundan mâ‘adâ, bura Ermenileri, bu sabah aldıkları bir mektûba nazaran altı yedi güne kadar Sivas Vilâyet-i aliyyesi dâhilinde kâin Tokat Şehri’nde bir isyân zuhûr edeceğini söylüyorlar.”46

Hafiyye Teşkilâtı ve Jurnallere Dair Eserler

Hafiyye teşkilâtı ve jurnallerden bahseden eserlerin tamamı, denilebilir ki hatırat türü eserlerdir. Bunlar tarih araştırmaları için büyük bir kıymeti haiz olmakla beraber, çoğu taraflı, ön yargılı ve indîdirler. II. Abdülhamid dönemi ile ilgili yapılan kıymetli te’lif çalışmaların bir kısmına da bu hatıratların tesiri yansımıştır.

Bununla beraber, “hafiyye ve jurnaller” konusunda çok şeyin yazıldığı söylenemez. Yazılanların büyük bir kısmı ise, mesnetsiz ve kulaktan dolma

bilgilerdir. II. Meşrûtiyetin ilânından sonra, bu konuda gazete sayfalarında çıkmaya başlayan ve II. Abdülhamid'in hallinden sonra çoğalan yazılar ve neşredilen risâleler, Abdülhamid muhalifi çevreler tarafından yazılmış olup, yazılanların umumiyetle ideolojik maksatlar taşıdığı, "yazarının kurgusundan ibâret" olduğu görülmektedir. Meselâ, Mahmud Necmeddin'in "Hafiyyeler Konferansı", Ahmed Râci'nin "Yıldız'da Yeni Casuslar Cemiyeti, yahut Yaverân Tensîkâtı", "Hafiyyeler Listesi" gibi kitapçıklar ve Ahmed Râsim'in yazdıkları, hikâye üslûbuyla kaleme alınmışlardır.

Yüzyılımızın ikinci yarısında bu konuda, jurnaller konusunda iki kitap neşredilmiştir. Bunlardan biri, "Abdülhamid'e verilen Jurnaller" adıyla Faiz Demiroğlu tarafından hazırlanmış ve 1955'te İstanbul'da yayımlanmış, küçük boy, 122 sahifeden ibaret bir kitapçıktır. Kitapçığın başında, jurnal ve jurnalcilik, II. Abdülhamid Devri'nde Hafiyye Teşkilatı ve Hafiyyelik" diye iki başlık altında İstanbul Ansiklopedisi'nden alınan yazılardır ki, bu yazıları R. Ekrem Koçu, Ahmed Râsim'den aktarmıştır. Bu yazılardan sonra yüz civarında jurnal metni verilmiştir. Fakat kitapçıkta, bu jurnaller nereden alınmıştır? asılları neresidir? gibi sorulara cevap olabilecek her hangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bu jurnaller hakkında bir fikir vermek için aşağıdaki metin iyi bir örnektir.

"Devletlü, necâbetlü Reşad Efendi hazretleri bugün saat dördü beş geçerek Maçka tarafından Nişantaşı'na kadar yürüyerek Şişli cihetine gelmişler, saat onikiye yirmi kala dönerek Maçka tarafına gitmiştir. Müşârun-ileyhin avdetinde Teşvikiye Camiinin alt tarafında Maçka tarafından gelmekte olan Şurâ-yı Devlet Reisi Said Paşa'ya tesadüf etmiş ise de selam verildiği görülmemiştir."47

Tüfenkçi kulları İbrahim,16 Mayıs (1314) 1898

İkinci eser, Asaf Tugay'ın "İbret-Abdülhamid'e verilen Jurnaller ve Jurnalciler" adıyla iki cild halinde, orta boyda 1960-62 yıllarında

İstanbul'da neşrettiği kitaptır. Birincisine nazaran daha ciddi ve inandırıcı bir eserdir. Birinci cild 330, ikinci cild 321 sahifedir.

Asaf Tugay, süvari binbaşı emeklisidir. İfadesine göre kendisi, Yıldız'ın tasfiyesi esnasında Merkez Komutanı muavinidir. Yıldız'dan alınan arabalar dolusu evrakın tasnifi düşünülmüş, bu maksatla Harbiye Nezareti'ne[48] getirilmiştir. Bir kaç âyan ve milletvekili ile on kadar subaydan oluşturulan bir komisyon, bu belgeleri tasnife memur edilmiştir. Tugay da bu komisyonun üyesidir.

Tasnif faaliyetleri başlayınca, başta İttihat ve Terakki mensupları olmak üzere, Abdülhamid'in hal'inde rol alanların da jurnallerine rastlanmış, bu durum rahatsızlığa sebeb olmuştur. Jurnallerin yakılmasındaki en önemli âmil, o dönemde, pek çok kişinin II. Abdülhamid'e jurnal vermiş olmasıdır. Pek çok kişinin adının karıştığı jurnallerin tasnifi için, on üçü subay, biri Âyan üyesi diğeri milletvekili olmak üzere on beş kişilik bir komisyon görev yapmakta, jurnallerin dışındaki belgeler Hazîne-i Evrâk'a gönderilmekteydi. Komisyon çalışmaları ilerledikçe, jurnal verenlerin isimleri ortaya çıkmakta, doğal olarak bu da rahatsızlık vermekteydi. Bu nedenle, Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın emriyle, bir gece, Harbiye Nezâreti bahçesinde arabalar dolusu evrak, yakılmıştır.[49] Enver Paşa, 3 Ocak 1914 tarihinde Harbiye Nâzırı olduğuna göre[50] belgelerin tasnif çalışması beş yıl sürmüş olmalıdır.

Asaf Tugay, belgeler yakılacağı zaman jurnal verenlerin isimlerini havi bir defter ile bir tomar evrakı aldığını belirtiyor ve elli yıl sonra bu belgeleri neşrediyor.

Bu kitapta da yüz civarında jurnal metni mevcuttur. Bunlar neşredildikten sonra, neşir tarihinden itibaren bir ay içinde bu belgelerin münasip bir müesseseye verileceği kaydı düşülmüştür. Bu belgeler, bugün Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır.

Bu jurnallerin muhtevası incelendiğinde, bir devlet için elzem olan istihbârî bilgilerden ziyade, birilerini kötüleyerek ayağını kaydırmak ve bundan da çıkar sağlamak maksadına matuf şeyler olduğu görülür:

“Berâ-yı istihmâm Selânik’e iki saat mesâfedeki ılıcalarda bulunan İşkodra Zabtiye Alaybeyi Hamdi Bey, birkaç gün evvel mezkûr ılıcalarda lokantacılık eden Kosti’ye, mezkûr lokantanın aşçısı muvâcehesinde; ‘ben doksan dokuz kişi kestim, bir de seni keserim. Ben kimseden korkmadığım gibi sultandan bile korkmam’ dediğini bugün Sedes’den Selânik’e avdetimde mahall-i mezkûre yevmiyye posta arabalarını işleten Ohannes Ağa söyledi ve Sedes’deki bahçıvan Andon’un da malumatı olduğunu dermeyan eyledi. Binaenaleyh, tahkOki halinde evvela sâlifü’l-arz Sedes postacısı Ohannes Ağa’ya mürâcaat îcâb edeceği ma‘rûzdur.”51 Bu jurnalin sahibi, 36. Alay, 1. Tabur’da binbaşı Esat’tır ve jurnal 17 Temmuz 1902 tarihlidir.

Kitabın sonunda, jurnal verenlerin uzun bir isim listesi vardır. Bu isim listesi, bahsi geçen “isim kayıt defteri”nden alınmıştır. Listede hemen herkes vardır; valiler, mutasarrıflar, yargıçlar, postahane memurları, subaylar-paşadan mülazıma kadar-doktor, dîvân-ı harp üyesi üniversite öğrencileri ve hocaları, her hangi bir sıfatı olmayan sade vatandaşlar gibi geniş bir yelpazeden insanlar… Hattâ Reşit takma adıyla müsteşrik Profesör Vamberi (Macar Arminus Vamberi) dahi jurnal verenlerdendir.

İlginçtir, bunların pek çoğu jurnal vererek menfaat temin etmişler ve II. Abdülhamid’in hallinden sonra da Abdülhamid aleyhtarlığı yapmışlardır. Bunun örnekleri çok fazla olmakla beraber, “Bidayet mahkemesi reisi, Mülkiye mektebi hocası, gazeteci” gibi bir çok unvanı nefsinde toplayan Kemal Paşa-zâde Said Bey, bu örneklerin bir prototipidir.

Said Bey, Abdülhamid’in saltanatında Saray ile ilişkilerini çok iyi tutmuştur ve fırsat düştükçe padişaha, “avâtıf-ı seniyyelere mukâbil”

övgüler yağdırmaktadır: “Dün akşam, taraf-ı eşref-i mülûkâneden ihsân buyrulan ikiyüz lira çâker-i kemînelerince fevka’l-gâye mûcib-i fahr u mesarr” anlamında arîzalar takdim etmiştir.52 Bir başka övgüde; “Veliyyü’n-ni‘metimiz iştigâli sever, her dürlü müşkilâta tâb-âver, herkesden ziyâde meâsır-ı ulviyye izhârına hâhiş-kâr bir padişah-ı mülk-perver” meâlinde Abdülhamid’i yüceltmiştir.53

Ancak aynı Said Bey, II. Abdülhamid’in hal‘inden sonra onun keskin bir muhalifi olmuş, keskin muhalefetini gazete sayfalarına yansıtmıştır.54

Önemli Bir Jurnal Koleksiyonu

Bir diğer jurnal koleksiyonu daha vardır ki, önemli, önemli olduğu kadar da zengin bir koleksiyondur. Bu koleksiyon, Hafiyye Teşkilâtı hakkında önemli ip uçları elde etmemizi ve jurnallerle ilgili bilinen bilgiler dışında yeni bilgiler edinmemizi sağlamaktadır. Tarafımdan neşre hazırlanan ve 1891-1894 yılları arasını kapsayan bu jurnal koleksiyonu, 160 varak 24x15 cm. ebadında bir defter içinde 400 civarında jurnalden oluşmaktadır. Defter, yukarıda zikredilen tarihler arasında, Hafiyye Teşkilâtı içinde önemli bir yer işgal eden Kırımî-zâde Neşet Efendi tarafından tutulmuştur.55

Bu jurnallerin konuları muhteliftir ve konu başlıklarına bakıldığında jurnallerin, bir devletin ihtiyaç duyduğu, duyabileceği konularla ilgili istihbârî bilgiler ihtivâ ettiklerini görürüz. Bu noktadan, bu jurnal koleksiyonu, gerek Tugay’ın neşrettikleri jurnallerden ve gerekse Demiroğlu’nun yayımladığı meşkûk metinlerden farklı bulunmaktadır.

Genel hatlarıyla, bu koleksiyonda bulunan jurnallerin muhtevası hakkında bir fikir vermek maksadıyla, aşağıdaki konu başlıkları ile bazı jurnal metinleri verilmiştir. Metinlerin başındaki numaralar, jurnallerin defterdeki sıra numarasını göstermektedir.

Bazı Ecnebi Konsolosların Faaliyetleri

“Edirne’de Rusya Devleti Konsolosu atîka taharrîsi bahânesiyle Kırcaali ve Enez nâm mevâkı‘i devr u teftîşe kıyam ettiğine dâir arz kaydıdır:

227

Rusya Devleti’nin Edirne Konsolosu mes’ele-i zâide esnâsında, Rusya asâkirinin tecâvüze cür’et edemedikleri (Kırcaali) ve sâhilde kâin (Enez) mevâkı‘-i mühimme-i askeriyyelerini tedkâk ve tarîk ve su yollarını keşf emeliyle, maiyyetine onbeş-yirmi nefer kadar süvâri istishâb ederek, şu günlerde bir seyehat ü devriyeye çıkacağını ve bu seyehat-ı muzırrasını antika taharrîsi nâmı altında gizlediğini ve kezâlik Edirne mu‘teberân-ı tüccârından iki kişiye Atnaş imzâsiyle gönderilen mektûblarda ikişer bin lira irsâli lüzûmunun ihtâr edildiğini, sadâkati bi’d-defe‘at sâbit olmuş olan Edirne Defter-i Hâkanî Müdîri Müfîd Bey kulları bir kıt‘a mektûb ile sûret-i husûsiyyede Dersa‘âdet’de bulunan ve mensûbîn-i ubeydânemden olan Âtıf Bey kullarına iş‘âr eylemiş olmağla, hasbe’s-sadâka arz-ı keyfiyyete cür’et eylerim, fermân… Fî 14 Temmuz, Sene 1307, Pazar.”

“Edirne Vilâyeti’nin Rusya Konsolosu’nun vilâyet dâhilini geşt ü güzâr etmekte olduğu ve mahâzîri dâ‘i bulunduğu hakkında arz kaydıdır:

240

Rusya erkân-ı harb zâbitânından olup devlet-i müşârun-ileyhânın Edirne Konsolosluğu’nda bulunan Mösyö (Lişen) in Darıdere ve Ahiçelebi cihetlerinde seyr u seyâhat eylediği dünkü Sabah Gazetesi’nde muharrer olup, akdemce dahi arz u inbâ olunduğu vechile mûmâ-ileyhin oraları kendi çiftliği gibi dolaşması, esâsen turuk-ı askeriyye ve su mecrâlarını ve sâir mevâkı‘-i mühimmenin tedkOki ve istikşâfı maksadına mebni idüğü ve bu cihet bir vehimden ibâret olsa dahi, mûmâ-ileyh oralarda dolaşırken bir eşkıyâ çetesinin eline geçerek, bilahere bu yüzden ehemmiyetli bir mes’ele tahaddüsü melhûz bulunduğu cihetle, hasbe’s-sadâka keyfiyyetin mübârek

ve mukaddes atabe-i felek-mertebe-i hazret-i Hilâfet-penâhîlerine arzına cür'et eylerim, fermân…Fî 14 Muharrem, Sene 1309, Çarşamba.

Misyonerlik Faaliyetleri

"Protestanların Bible House nâm cem'iyyeti tarafından ba'zı talebe-i ulûma evrâk-ı memhûre i'tâ edildiğine dâir arz kaydıdır:

228

Dersa'âdet'de Çakmakçılar Yokuşu'nda merhûm Rıza Paşa Konağı'nın karşusunda kâin İbrahim Paşa Medresesi'ne şu günlerde (Bible House) nam Protestan cem'iyyeti çavuşlarından birkaç âdem devam ederek, talebeden ba'zılarına üzeri mühürlü birtakım evrâk i'ta ettikleri mevsûkan haber alınmış ve evrâk münderecâtının neden ibâret bulunduğu gerçi ma'lûm değil ise de, keyfiyyet hadd-i zâtında şâyân-ı nazar-ı i'tinâ bulunmuş olmağla, arzına cür'et eylerim, fermân… Fî 14 Temmuz, Sene 1307, Pazar.

Devlet Memurlarının Sû-i Hareketleri

"İstinyeli Yorgancı Salih'i serseridir deyü li-garazin Zabtiyye Nâzırı taht-ı tevkOfe aldığının arz kaydıdır:

241

Zabtiyye Nâzırı Nâzım Bey kullarının gençliği hasebiyle, nâmus ve evlâd u iyâl sâhibi ba'zı kimseleri bir takım makâsıd-ı şahsiyyeye mebnî tevkOf ve öteye berüye tard u teb'îd ve hânmânlarını mahv u perîşân etmekde bulunduğu kesb-i iştihâr etmekle bu husûsun ta'mîk-ı tahkOkâtına ibtidâr eylemiş idim.

Binâen-aleyh İstinye ahâlisinden Yorgancı Salih Ağa nâmında bir kimse ki, hadd-i zâtında erbâb-ı nâmusdan olarak şimdiye kadar hiçbir fenalığı mesbûk olmadığı halde, mahzâ şerîk-i ticâreti olan bir iki şahsın li-menfa'atin kendüsünü Dersa'âdet'den aşırmak emeliyle, nâzır-ı müşârun-ileyhe illticâ eylemeleri üzerine güya serseri makâlesinden idüğü beyâniyle taht-ı tevkOfe alındığı ve tahliye-i sebîli içün Adliye Nezâreti'ne i'tâ

kılınan istid‘â ve merbûtu olup, mahallesi ahâli-i mu‘teberesi tarafından tanzîm edilen bir kıt‘a şehâdet-nâme nâzır-ı müşârun-ileyhe havâle olunmuş ise de lihâz-ı mülâhazaya bile sezâ görülmeyerek atıverildiği ve bî-çâre âdem el-yevm kemâl-ı nevmîdî ve me’yûsiyetle li-garazin hapishânede çürütülmekde ve ‘iyâl ü evlâdı aç bî-‘ilâc kalmakda bulunduğu tahkOk kılınmış olmağla, sâlifü’l-arz havâleli istid‘â ile merbûtu bulunan şehâdet-nâme, nâzır-ı müşârun-ileyhin (biz yapacağımızı bilürüz) diyerek iâde etmesi ve mevkûf-ı merkûmun ailesi tarafından bi’l-vâsıta kemterlerine getürülmüş idüğünden, manzûr-ı dekâyik-nüşûr-ı hazret-i Hilâfet-penâhîleri buyrulmak üzre leffen mübârek ve mukaddes atabe-i felek-mertebe-i hazret-i Zıllullahîlerine hasbe’l-ubûdiyye arz u takdîmine cür’et eylerim, fermân… Fî 22 Muharrem, Sene 1309; fî 15 Ağustos, Sene 1307, yevm-i Perşembe.

“İrtikâbla kesb-i iştihâr eylemiş olan Giridli Komiser Hüseyin Efendi’nin Girid’e me’mûr edilmiş olduğuna dâir arz kaydıdır:

271

Erbâb-ı zekâ ve dirâyetten olmakla berâber, son dereceyi bulmuş olan sû’-i ahlâk ve irtikâbı meşhûr u mütevâtir olan polis komiserlerinden Giridli Hüseyin Efendi’nin Girid Vilâyeti Umûm Polis Serkomiserliğine ta‘yîn olunduğunu ve mûmâ-ileyh mahall-i me’mûriyyetine azîmet eder etmez ahlâk-ı redî’e ve menfa‘at-perestânesi yüzünden Girid’in devâm-ı iğtişâşâtını arzu edenlerin marzîsine muvâfık sûrette gûnâ-gûn fenâlıklar tahaddüs edeceği şu birkaç günden berü her yerde söylenmekte olduğundan, berâ-yı ma‘lûmat ve hasbe’s-sadâka arz-ı keyfiyyete cür’et eylerim, fermân… Fî 13 Eylül, Sene 307, Cuma.

Ermenilerin Faaliyetleri

“Ermenilerin icrâ-yı ifsâdâtı mutasavver olduğuna dâir 29 Haziran 1307 tarihinde arz edilen mes’elenin ikinci derecede olan tahkOkâtını hâvi vukû‘bulan arzın kaydıdır:

220 Arz numarası

Ermenilerin ikâ‘-ı fesâd edeceklerine dâir vukû‘bulan istihbârat-ı kemterânemi bir kat daha te’yîd zımnında, millet-i merkûmeden ve emniyyet ü i‘timâd-ı übeydânemi celb etmiş ve geçen seneki mes’ele esnâsında istihdâm eylemiş olduğum eşhâsdan Gerupe Ağa’yı akdemce nezd-i übeydâneme celb ile, ta‘lîmât ü tenbîhât-ı muktaziyyeyi i‘tâ ve icrâ-yı tahkOkâta sevk u isrâ etmiş idim.

Merkûm bu kerre nezd-i kemterâneme gelerek Ermeni Patrikhânesi’nde mün‘akid cismânî ve ruhânî meclisleri a‘zâsının kâmilen isti‘fâ ettikleri ve isti‘fâlarının kabûl olunduğunu tahkOk eylediğini ve itmi’nân-bahş-ı kulûb olacak sûrette tahkOkât-ı mükemmele icrâsı içün sâdık-ı devlet ve müsta‘id birkaç muvazzaf Ermeni istihdâm etmek lâzimeden bulunduğunu ve bu sûret tasvîb edildiği hâlde eşhâs-ı merkûmeyi heman tedârük edebileceğini ifâde eylemiştir.

Şöyle mühim bir zamanda Ermeni Milleti’nin bir hey’et-i idâreden ârî bulundurulması ve bir fenâlık zuhûru hâlinde mes’ûl edilmeleri tabi‘i bulunan a‘zâ-yı meclisin şimdiden işten çekilmeleri nazar-ı dikkati câlib bulunmağla arzına cür’et eylerim, fermân…Fî 1 Temmuz, 307, Pazartesi.

221 Numara

Ermeni fesâdâtı hakkında icrâ-yı tahkOkâta me’mûr etmiş olduğum Defter-i hâkânî Muhâsebe Kalemi hulefâsından Âtıf Bey kulları tarafından savb-ı übeydâneme irsâl kılınmış olan varakanın aynen arz u takdîmine cür’et eylerim, fermân… 1 Temmuz, 307, Pazartesi.

Âtıf Bey’in Bu İş Hakkındaki

Jurnalinin Kaydı

Ermeni fesâdâtı hakkında icrâ-yı tahkOkât husûsunu taraf-ı übeydâneme dahi emr u havâle buyurmaları üzerine, bu bâbda icrâ-yı ta‘mîkât

olunmasını, emniyyet-i kemterânemi celbetmiş olan Da‘vâvekîli Yandıkyan Efendi’ye tevdî‘ etmiş idim.

Mûmâ-ileyhin bu kerre taraf-ı çâkerâneme mürâca‘at ile, gerçi Ermeni Milleti’nin ayak takımı miyânında ikâ‘-ı fesâd içün bir niyyet ü teşebbüs var ise de, henüz vakt ü zemân-ı ihtilâl ta‘yîn kılınmamış olduğu ve bu ihtilâlde kendülerine mu‘âvenet olunması zımnında ayak takımı tarafından mu‘teberân-ı millete çend def‘alar mürâca‘at olunmuş ise de, mu‘teberân-ı merkûûmenin, ‘geçen seneki iş bir semereyi intâc edemediği içün şimdi size yeniden mu‘âvenette ma‘zûruz’ diyerek beyân-ı i‘tizâr eyledikleri cümle-i tahkOkâttan bulunduğunu ve tahkOkât-ı mezkûreyi ta‘mîk eylemekte olduğunu beyân u ifâde etmiş olmağla, ifâde-i hâle ictisâr eylerim, ol bâbda…Fî 1 Temmuz, 307

Âtıf

Ermeni ifsâdâtı hakkında şâyi‘ olan söz bî-esâs olup, millet-i merkûmenin ol gûna bir vukû‘âtı olmayacağına dâir Ermeni Patriki’nin Mâbeyn Başkitâbeti’ne hitâben i‘tâ-yı te’mînât eylemesine dâir:

222

Mensûbîn-i übeydânemden Celâleddin Efendi kullarının, bayramın birinci günü Kumkapu’da ba‘zı Ermeni ifsâdâtı izhâr olunacağına dâir olan arîzasını, 26 Haziran, 307 tarihinde atabe-i ulyâ-yı cenâb-ı cihân-bânîlerine takdîme cesâret etmekliğim üzerine, bu husûsda lâzım gelenlere i‘tâ-yı te’mînât olunarak serî‘an icrâ-yı tahkOkâtla netîcesinin arzı hakkında şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhîlerini, Lütfî Ağa kulları vâsıtasıyla ahz u telakkO etmiş ve muhbire te’mînât-ı lâzime verilmiş olduğundan, husûs-ı mezkûr hakkındaki tahkikâtın Salı günü akşamı netîce-pezîr olacağını atabe-i felek-mertebe-i hazret-i hilâfet-penâhîlerine arz eylemiş idim.

Bu bâbda icrâ-yı tahkOkâtla meşgûl bulunan muhbir, dünki Salı günü akşamı saat üç raddelerinde nezd-i übedâneme gelerek arz olunan bayramın birinci günü, Ermeniler arasında bir fesâd ikâ'ı tasavvur olunmuş ise de, muahharan Surniyan nâmında bir da'vâvekîlinin Zabtiye Nâzırı'na mürâca'atla dâima tehiyye-i esbâb-ı ifsâdâtla meşgûl olan millet meclisinin icrâ-yı müzâkerâttan men'olunması hakkında ba'zı ihbâratta bulunmasından ve nâzır-ı müşârun-ileyhin de keyfiyyeti alâ-vechi't-tafsîl arz-ı atabe-i ulyâ-yı zıllullahîleri eylemesi üzerine, meclis-i mezkûrun ta'tîli müzâkerâtına irâde-i seniyye-i hilâfet-penâhîleri şeref-sudûr buyrularak Başkitâbet ve Makâm-ı sadâret vesâtetiyle, ol vechile keyfiyyetin Patrik Efendi'ye tebligattan sonra Patrik Efendi'nin Mâbeyn-i hümâyûn-ı cenâb-ı hilâfet-penâhîleri Başkâtibi Süreyya Paşa kulları vâsıtasıyla milletin sadakati te'mîn ve bu husûsda kendüsünü kefîl irâ'e eylemesinden dolayı ifsâdât-ı mezkûrenin bir zaman-ı muvakkat içün ta'vîk edildiği ve lâkin Zabtiye Nâzırı'na ihbâr-ı vukû'ât eden Da'vâvekîli Surniyan Efendi'nin işbu Cuma günü Galata'da vâki' (Lusaviriç) Kilisesi'nde millet tarafından gammâzlıkla ithâm olunarak darb edildikten sonra, a'zâsı bulunduğu meclisten kemâl-ı hakâretle tard olunduğunu ifâde vü ihbâr eylemiş ve bu Ermeni fesâdâtının menba'-ı intişârı Paris'te bulunan Portakalyan ile Londra'da ikâmet eden diğer bir ermeni olup, şu iki hâinin cüz'î bir fedâkârlıkla izâle-i vücûdları esbâbına teşebbüs olunur ise, artık bundan sonra gâile-i mezkûrenin izâlesi hiç mesâbesinde kalacağını beyân eylemiş olmağla, arz-ı keyfiyyete cür'et eylerim, fermân…Fî 3 Temmuz, 307, Çarşamba.

Eşkıya Meselesi

"Edirne Vilâyeti ve mülhakâtında vukû'bulan şekâvet tekessür eylediğinden, bunun indifâ'ı hakkında bir tedbîr-i ma'kûlenin arz u ifâdesini mübeyyindir:

Edirne ve mülhakâtında tahaddüs eden şekâvet vukâ‘âtının şu günlerde be-gâyet celb-i nazar-ı dikkat eylemesine istinâden ba‘zı ma‘rûzât-ı sıdk-nümâyâtta bulunmağa cür’et eylerim:

Çatalca’da dört sene müddet devâm u temâdî eden niyâbet-i ubeydânem esnâsında sebkeyleyen tecârüb-i kemterâneme nazaran, bu misillü eşkıyânın elde edilmeleri asker ve zabtiye sevki gibi dağdağalı ve herkesin haber alacağı sûrette tedâbîr ittihâziyle kâbil olamıyacağı ve çünki derdest edilen ufak tefek hırsızların bi’l-ahere te’dîb edilmemesinden ve te’dîb edilmeyenlerin dahi ilerüde tecâvüzât-ı şekâvet-kârânede bulunmalarından eşrâf ve ahâli-i merkûmenin ve bâ-husûs çiftlikât ashâbının be-gâyet tevahhuş eylemeleri cihetiyle eşrâf ve ahâli-i kurânın, ahvâl-ı mahalliyeye kesb-i vukûf etmiş olanlardan ve ormanları karış karış gezmiş bulunanlardan mikdâr-ı kâfi eşhâs icrâ-yı taharriyât zımnında sûret-i mahremânede iş başına çıkarıldığı ve eşhâs-ı merkûme bir sûret-i hakîmânede cüz’î mükâfatlarla ıtmâ‘ edildiği hâlde, hem yataklar ve hem de eşkıyâ çetelerinin suhûletle elde edilebileceklerini ve bu husûsu der‘uhde edecek esdikâ-yı bendegân-ı hazret-i Hilâfet-penâhîlerinin nâdir bulunmadığını mübârek ve mukaddes atabe-i ulyâ-yı hazret-i Hilâfet-penâhîlerine arza cür’et eylerim, fermân… Fî 11 Muharrem, Sene 1309 ve fî 4 Ağustos, Sene 1307, Pazar.

Diğer Bazı Konu Başlıkları

* Tarihî eser kaçakçılığı
* Hayır eserlerinden harap olanların tespiti
* Gabn-ı fahiş (Alışverişte fesat, aldatma)
* İskeçe Tütün üreticileri ile Reji idaresi arasındaki ihtilâf
* Mahkemelerde şahıs hukukunun zayi olduğu
* Hıtta-i Hicaziye’de urban tasallutunun ve ifsâdâtının men‘i hususu
* İrâde olmaksızın Akka Liman reisinin değiştirildiği

* İstinaf Müddeiumumî muavinlerinden İsmail Hakkı Bey’in Bahriye Nazırı Hasan Paşa’nın delâletiyle bir bankaya müşâvirlik yaptığı…

Hafiyye Teşkilâtının

Lağvı Meselesi

II. Meşrutiyet’in ilânından sonra Hafiyye Teşkilâtı’nın lağvı gündeme gelmiş, ancak böyle bir teşkilâtın gerekliliği de göz ardı edilememiştir. Bu meyanda, gizli istihbaratın önemi ve vazgeçilmezliği “Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ”da dile getirilerek; “her devletde serâ’ir-i umûru tefahhus içün me’mûrîn-i mahsûsanın lüzûmu” vurgulanmış ve ideal bir çizgide istihbârâtın yapılması zarûreti bir kez daha belirtilmiştir. Bununla beraber, “sâir devletlerde mer‘î usul dâiresinde serâir-i zâbıtaya vasıta olacak me’murlar istihdâm olunmak ve kanunen selâhiyyeti olmayan hiç bir daire ve şahsı buna tavassut etmemek üzere” hafiyyeliğin ilgâ edildiği ifâde edilmiştir.56

Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ mazbatasından anlaşıldığına göre, Hafiyye Teşkilâtı, bilinenin aksine tamamen lağvedilmemiş; ancak teşkilât içindeki gayr-ı resmî ve kanunsuz unsurların temizlenmesi karar altına alınmıştır ve bu karar 25 Temmuz 1908’de vilâyet ve sancaklara telgrafla bildirilmiştir.57

Bu konuya dair “Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ Mazbatası”nın sûreti:

“Te’kîden ihsân buyrulan kânûn-ı esâsî ve afv-ı umûmî ve intihâb-ı meb‘ûsân kararı muvaffakıyet-i bâhire-i cenâb-ı Hilâfet-penâhîleri eser-i mahzı olmak üzere, ale’l-husûs Rumeli Vilâyât-ı selâsesi’nde hüsn-i te’sîr hâsıl ederek, sükûn-ı âsâyiş başlamış ve çetelerin mahalleri hükûmetlerine teslîm-i silâh ile takım takım memleketlerine avdetleri dahi dâhilen ve hâricen nazar-ı memnûniyyetle görülecek ahvâlden bulunmuş olup ba‘de-mâ yapılacak şey, metâlib-i meşrû‘a-i tebe‘anın is‘âfiyle saltanat-ı seniyyenin ve devlet-i aliyyelerinin sa‘âdet-i hâl-i memleket esbâbına

çalışmak azm-i kat‘îsinde olduğunu isbâta masrûf olmak lâzım gelir. Ve bunu vilâyât-ı selâse müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa’dan bugün alınup manzûr-ı hakâyık-mevfûr-ı hazret-i Hilâfet-penâhî olmak içün leffen takdîm kılınan telgrafnâmenin muhteviyâtı dahi te’yîd eder. Erkân-ı cem‘iyyetten münâsiblerinin Dersa‘âdet’e i‘zâmiyle arzu olunacak îzâhatın anlardan dahi ahzı hakkında müfettiş-i müşârun-ileyhin vâki‘ olan ihtârına müsâ‘adede mahzûr olmayup bi’l-akis bunda te’yîd-i esbâb-ı emniyyet fâidesi melhûz olmağla, münâsib gördüğü dört beş kişi irsâl eylemesi içün müşârun-ileyhe cevap yazılması ve bir de İttihâd Terakkî Cem‘iyyeti nâmına taraf-ı Meşîhat’dan bugünki meclis-i âcizânemize irâe olunan telgrafnâmenin hâvi olduğu matlabda Rumeli Kıt‘ası’nın her tarafından gelen telgraflara nazaran, sunûf-ı askeriye ve her sınıf tebe‘a müttehid olup, bu dahi saltanat-ı seniyye ile millet beyninde ilkâ-yı sû-i tefehhüme sebeb olan hafiyyelerin kaldırılması ibâresiyle ta‘rîf edilmek olduğu ve vâkı‘a her devletde serâ’ir-i umûru tefahhus içün me’mûrîn-i mahsûsa var ise de bunların sıfat-ı tâmme-i istikâmetle ittisâfları mültezem olmağla berâber, lede’l-îcâb bir şahıs hakkında vazîfe-i tarassud, nâmûsa dokunulmayacak ve hiç bir kimseye ma‘lûm olmayacak ve hatta ta‘kîb olunan kimseye hiss-i mu‘akkabet verilmeyecek sûretde cereyân eylemekde bulunduğuna binâen sâir devletlerde mer‘î usûl dâiresinde serâir-i zâbıtaya vâsıta olacak me’mûrlar istihdâm olunmak ve kânûnen selâhiyyeti olmayan hiç bir dâire ve şahsı buna tavassut etmemek üzre hafiyyeliğin ilgâ olunduğu matbu‘âtun teblîgât-ı resmiyye kısmında i‘lân ile vilâyâta ve Şehremâneti’ne ve kâffe-i devâire ana göre teblîgât icrâsı müttehiden tezekkür ve tensîb kılınmağla muvâfık-ı irâde-i seniyye-i mülûkâneleri olduğu halde olvechile îcâb-ı icrâ kılınacağı muhât-ı ilm-i âlî buyruldukta ve kâtıbe-i ahvâlde emr u fermân hazret-i Veliyyü’l-emr efendimizindir.

Fî 1 Receb, sene 326

16 Temmuz sene 324.

Sadrazam Şeyhülislâm Adliye Nazırı

Sa‘îd Cemâleddin Abdurrahman

Meclis-i Vükelâya Me’ûr Harbiye Nâzırı Bahriye

Kâmil Ömer Rüşdü Nazırı Hasan Râmi

Şurâ-yı Devlet Reisi Hariciye Nâzırı

Hasan Fehmî Tevfîk

Dahiliye Nâzırı Tophâne-i Âmire Müşîri Mâliye Nâzırı

Memdûh Zeki Ziyâ

Ticâret ve Nâfi‘a Nâzırı Ma‘ârif Nâzırı Sadâret Müsteşarı ve Zihni Hâşim Paşa Evkâf-ı Humâyûn Nâzırı Vekîli Mehmed Ali

Sonuç

Hafiyye teşkilâtını sadece II. Abdülhamid’e hizmet eden, onun kişisel emellerini gerçekleştirmede ya da kişisel haklarını korumada kullanılan bir teşkilât olarak görmek yanlıştır. Böyle bir düşünce taraflı ve maksatlı bir düşüncedir.58

II. Abdülhamid’in Hafiyye Teşkilâtı’nda kullandığı şahıslar arasında dürüst, işinin ehli ve nâmuskâr olanlar bulunduğu gibi, para düşkünü ve mevkî, makam hârisi olanlar da bulunmuştur. Ancak bu tür insanların karakterlerini bildiğinden ona göre kendilerine hizmet vermiştir. Aykırı hareketleri görülenlerin işten el çektirildikleri görülmektedir. Meselâ Erzurum’da Hınıs Kazası dahilinde Ermeni faaliyetlerini izlemekle görevlendirilen polis memuru Mehmet Efendi’nin, orada ele geçirdiği bazı belgeler, Erzurum dahilindeki Ermeni hareketinin tamamını açığa çıkaracak bilgileri ihtiva eder niteliktedir. O sırada, vilayet vekâletinde bulunan Hakim Nesîb Efendi, gördüğü lüzum üzerine telgrafla, Mehmet Efendi’nin izleme görevini sona erdirmesini istemiş, Mehmet Efendi de, elindeki belgelerle birlikte yakalamış olduğu Vahan’ı alarak merkeze dönmüştür.

Bunun üzerine, Erzurum Vilayeti Polis Başkomiseri Kâzım Efendi tarafından, Hakim Nesîb Efendi hakkında, hakimin bu davranışının, “Ermeni hareketine hizmet” maksadına matuf olduğunu içeren iki jurnal vermiş, bu jurnallerin, “hakOkat-ı hâle ve sûret-i cereyân-ı muameleye külliyen muğâyir”, yani asılsız olduğu anlaşılmıştır.

Ancak böyle asılsız, sadece şahsi garaz için, “hüsn-i hâl ashabından”, hizmetleriyle devlete bağlılğı bilinen bir hukuk memurunun “mahv u perîşâniyetine” sebebiyet verdiği için başkomiser, “emsâlini terhîben” bu tür jurnalcilere ibret olsun diye azledihmiştir.59

Mevcut jurnal metinleri ve arşiv belgeleri ışığında Hafiyye Teşkilâtı’na bakıldığında, bu teşkilâtın devlet için olması gereken bir örgüt olduğu açıktır. Ancak, mekanizmayı meydana getiren yegâne unsur “insan” olduğu göz önüne alındığında, teşkilât içinde ideal çizgiden sapmış bir çok kişinin yer aldığı görülecektir. Çünkü işin nihayetinde, hafiyyelik, istendiğinde kazanç getiren bir sanat haline getirilebilir, II. Abdülhamid döneminde de getirilmiştir. Bunun örnekleri çok olmuştur ve her zaman da olacaktır. Şahsî menfaat temini dışında hiç bir düşüncesi olmayan, ilgili-ilgisiz pek çok kişinin Saray’a jurnal verdikleri bir gerçektir. Bu tür insanlar her devirde vardır. Jurnalciliği bir kazanç kapısı olarak görenler, sunduğu jurnallerle kazandığı ilgiyi, yükselmek ve akranlarına fark atmak için kullanan bu gibi şahısları, her dönemde iktidar sahibi veya sahipleri kollamış ve kullanmışlardır.

1 Nizâmü’l-mülk, Siyâsetnâme (Haz. Prof. Dr. M. Altay Köymen), İstanbul 1990, s. 81.

2 Âşık Paşâ-zâde, Tevârih-i Âl-i Osman, İstanbul 1332, s. 134.

3 Yusuf Küçükdağ, Vezîr-i A‘zam Pîrî Mehmed Paşa, Konya, 1994, s. 178 vd.

4 BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Cevdet-Dahiliye, 7763

5 BOA, Cevdet-Dahiliye, 6599

6 Halil İnalcık, Mehmed Hüsrev Paşa, İ. A., V/I, s. 613.

7 Tarih-i Cevdet, Dersaadet, 1309, X, s. 25.

8 Ahmed Cevdet Paşa, (Yayına hazırlayan Cavid Baysun), Tezâkir, Ankara 1967, IV, 132.

9 Câbî Tarihi, Mehmet Ali Beyhan (Basılmamış doktora tezi), İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1992, 284.

10 BOA, Cevdet-Dahiliye, 12017.

11 Taner Timur, "Osmanlı Gizli Polis Örgütü Nasıl Kuruldu", Tarih ve Toplum, sayı 6, s. 414.

12 Cevdet Küçük, Abdülhamid II, DİA. I, s. 216-224; Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri (Haz. İsmet Bozdağ) İstanbul 1995, s. 59, 87.

13 E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, VIII. Ankara, 1983, 265.

14 BOA, İrâde Meclis-i Mahsûs, no. 2431.

15 Sultan Abdülhamid Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, İstanbul 1990 s. 35.

16 Sadrazam Said Paşa, Anılar (Haz. Şemsettin Kutlu), İstanbul 1977; E. Kuran, "Said Paşa", İ. A., X, s. 83.

17 Bkz. Kuran, aynı yer.

18 BOA, Yıldız A. Resmi, 26/36.

19 BOA, Yıldız Esas, Kısım 14; Evrak 88/27: Zarf 88: Karton 12.

20 Bkz. Hatıra Defteri, s. 38 vd. Ayrıca, H. Avni Paşa'nın Avrupa'dan alınan silahların mukavelesinden rüşvet olarak büyük miktarda para aldığı ve bu paraların hatırı sayılır bir kısmını, Abdülaziz'in tahttan indirilmesi işinde sarfettiği bilinmektedir. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât (Yayına Hazırlayan Yusuf Halaçoğlu) İst. 1980, s. 219.

21 İ. Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul, 1961, 4, 256.

22 Bkz. Hatıra Defteri, s. 48.

23 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, İstanbul, 1964, II, 644.

24 Tahsin Paşa, Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, İstanbul, Ocak 1990, 339.

25 E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, IX, Ankara, 1996, s. 305-306.

26 İbnülemin, a.g.e., s. 1228.

27 Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, Haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, Ank. 1996, s. 5.

28 Bkz. Hatıra Defteri, s. 81-82.

29 Sadrazam Kâmil Paşa, Siyasi Hayatı, Ankara. 1954, s. 192.

30 BOA, İ. Şurâ-yı Devlet, 2084.

31 BOA, Y. A. Husûsî, 240/99.

32 BOA, İ. Dahiliye, no. 70077.

33 BOA, Yıldız A. Husûsî, no. 240/99.

34 BOA, İ. Şûrâ-yı Devlet, no. 2155.

35 BOA, İ. Şûrâ-yı Devlet, no. 2084.

36 BOA, Y. A. Husûsî, 199/64.

37 BOA, İ. Dahiliye, 60762.

38 BOA, İ. Dahiliye, 60243.

39 BOA, İ. Şûrâ-yı Devlet, 3539.

40 BOA, Y. A. Husûsi, 311/41.

41 BOA, Y. A. Husûsî, 314/130.

42 BOA, Y. A. Husûsî, 190/69.

43 BOA, Y. A. Husûsî, 305/33.

44 BOA, Y. A. Husûsî, 313/121.

45 BOA, Y. A. Husûsî, 385/141.

46 BOA, Y. A. Husûsî, 311/41.

47 Faiz Demiroğlu, Abdülhamid’e Verilen Jurnaller, İstanbul 1955, s. 37.

48 Bugün İstanbul Üniversitesi Rektörlğü ve yine bu üniversiteye bağlı bazı fakültelerin bulunduğu yer.

49 Asaf Tugay, İbret-Abdülhamid’e verilen Jurnaller ve Jurnalciler, İstanbul s. 17; H. Ziya Uşaklıgil, Saray ve Ötesi, III, İstanbul 1942, 28; Hüseyin Cahit Yalçın, Siyasal Anılar, İstanbul, Haziran 2000, 215; İbnülemin, a.g.e.. s. 2100. Asaf Tugay ile Halit Ziya Uşaklıgil, jurnalleri yakma emrinin kim tarafından verildiğini belirtmemektedirler.

50 M. Şükrü Hanioğlu, “Enver Paşa”, DİA, 11, 262.

51 Bkz. Tugay, s. 25.

52 Mehmet Ali Beyhan, “Bir II. Abdülhamid Devri Aydını’nın Profili”, Osmanlı Araştırmaları, XIII, s. 178.

53 Beyhan, aynı yer, s. 181.

54 Aynı yer, s. 180.

55 Defter, Atıf Efendi Kütüphanesi’nde M. Zeki Pakalın kitapları arasında 18 no’da kayıtlı olup, tarafımdan neşre hazırlanmış olup önümüzdeki günlerde yayınlanacaktır.

56 BOA, Y. E. E., 71/A-49.

57 İkinci Meşrûtiyetin İlânı ve Otuz bir Mart Hâdisesi, Ali Cevdet Bey’in Fezlekesi (Haz. Faik Reşit Unat), Ankara 1985, s. 161.

58 İ. Hakkı Uzunçarşılı, “II. Sultan Abdülhamid’in Hal’i ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar”, Belleten, sayı, 40, s. 705.

59 BOA, Y. A. Husûsî, 309/20.